

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI

REDAKSİYA HEYƏTİNİN SƏDRİ
İLHAM HEYDƏR oğlu ƏLİYEV

"AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI"
ELMİ MƏRKƏZİ

BAKİ-2009

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI

1

A – ARGELANDER

- 14950 -

"AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI"
ELMİ MƏRKƏZİ

BAKİ-2009

REDAKSİYA HEYƏTİ SƏDRİNİN BİRİNCİ MÜAVİNİ

R.Ə. MEHDİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİ SƏDRİNİN MÜAVİNLƏRİ

A.A. ƏLİZADƏ, B.Ə. NƏBİYEV, A.R. RZAYEV

BAŞ REDAKTOR

M.K. KƏRİMOV

MƏSUL KATİB

T.M. NAĞİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

F.H. ABDULLAZADƏ, A.Q. ABİYEV, A.A. AXUNDOV, İ.A. BABAYEV, B.Ə. BUDAQOV, T.Ə. BÜNYADOV, Ö.H. EL DAROV, O.Ə. ƏFƏNDİYEV, R.S. ƏFƏNDİYEV, R.M. ƏLİQULİYEV, C.Ə. ƏLİYEV, T.A. ƏLİYEV, F.Ə. ƏLİZADƏ, V.M. FƏRZƏLİYEV, A.C. HACİYEV, İ.M. HACİYEV, İ.Ə. HƏBİBBƏYLİ, A.M. HƏŞİMOV, F.Q. XƏLİLOV, M.İ. İBRAHİMBƏYOV, A.C. İSMAYILZADƏ, K.M. KƏRİMOV, F.F. QASIMZADƏ, S.T. QƏNDİLOV, A.Ə. QƏRİBOV, C.B. QULİYEV, Ə.S. QULİYEV, N.A. QULİYEV, Y.M. MAHMUDOV, A.Ş. MEHDİYEV, A.M. MƏHƏRRƏMOV, A.C. MƏLİKOV, V.M. MƏMMƏDƏLİYEV, Q.Ş. MƏMMƏDOV, F.C. MƏMMƏDOVA, Ş.M. MURADOV, M.Ə. MUSAYEV, A.A. NADİROV, A.Ə. PAŞAYEV, A.M. PAŞAYEV, M.N. RƏHİMOVA, M.İ. RÜSTƏMOV, Y.İ. RÜSTƏMOV, T.T. SALAHOV, Z.Ə. SƏMƏDZADƏ, T.N. ŞAHTAXTİNSKİ, N.M. VƏLİXANLI, A.M. VƏLİYEV, X.B. YUSİFZADƏ.

ISBN 978-9952-441-02-4 (I cild)
ISBN 978-9952-441-00-0

© "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2009

A, a – 1) müasir Azərb. əlifbasının, o cümlədən dünya əlifbalarının əksəriyyətinin birinci hərfi. A saitinin işarəsidir. *Finikiya əlifbasında* yazılışı öküzü buynuzuna oxşadığından finikiyalılar onu "alef" ("öküz") adlandırmışlar. Sonradan qədim yunan və latın əlifbalarında A kimi yazılmışdır. 1929 ilədək işlənən

Yazı sistemləri	İşarəsi
Finikiya	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄
Qədim yunan	Α Α Α Α Α
Latın	A A A A A
Slavyan (Kirill)	А А А А А
Rus, Azərbaycan	A a A a

ərəb qrafikalı Azərb. əlifbasında "əlif" (yazı şəkli İ) adlandırılmışdır. Azərb.-da 1929 ildən 1939 ilədək tətbiq olunan latın qrafikalı, 1939 ildən istifadə edilən Kirill qrafikalı əlifbalarda, həmçinin 1992 ildən işlədilən latın qrafikalı əlifbada indiki yazı şəklindədir: böyük "A", "A" (çap şəkli, əlyazma şəkli); kiçik "a", "a" (çap şəkli, əlyazma şəkli). Tələffüz zamanı uzun-qısalığına görə fərqlənir. Azərb. dili mənşəli sözlərdə nisbətən qısa (məs., baş, qar, açıq və s.), ərəb, fars dillərindən alınmış bir sıra sözlərdə isə uzun tələffüz olunur (məs., Arif, tarif, varis və s.); 2) A(a) hərfi "birinci" mənasını ifadə edən sıra sayı kimi də işlədilir: "a" sinfi, A qrupu (qanda, idman meydançaları və qurğularında) və s.; 3) A "ay" və "ha" nidalarının variantı kimi işlədilir və müraciət, təkid, heyrat mənasını bildirir: a qardaş, alın a!, aaa! və s. A ... (saitlə başlanan sözlərdə – an...) –

əsasən, yunan mənşəli alınma sözlərdə inkarlıq bildiren ön şəkilçi (məs., *apa-tiya, asimmetriya, anastigmat*).

A/A SÖVDƏSİ (ing. *sales A/A, against actuals*) – sövdə növü; *fyuçerlərə* qarşı əmtəə. A/A s.-ndə fyuçers kontraktının alıcıdan satıcıya verilməsi ilə eyni vaxtda real əmtəənin mülkiyyət tituluunun satıcıdan alıcıya keçməsi. Fyuçers kontraktının qiyməti baza kimi qəbul edilir, kontraktın son qiyməti isə güzəştə, yaxud bazaya əlavə ilə formalaşdırılır. A/A s., adətən, hər iki tərəf eyni aydakı göndərişlərinə görə əks *heclərə* malik olduqda tətbiq edilir. A/A sövdəsindən fyuçers kontraktının ləğvi və *forvard* kontraktının əldə edilməsi anında qiymət riskinin qaçmaq üçün istifadə olunur.

AA-LAVA – kələ-kötür səthə malik bazalt lavası. Bir-birilə bitmiş ayrı-ayrı posa parçalarından və daha iri (1 m-dək) küncü sıx lava qırıntılarından ibarətdir. A.-l. Havay a.-rı, həmçinin İslandiya və başqa vulkanik vil.-lər üçün səciyyəvidir.

AALEN MƏRTƏBƏSİ (AFR-də Aalen ş.-nin adından) – Yura sisteminə orta şöbənin aşağıdan birinci mərtəbəsi. 1864 ildə İsveçrə geoloqu Mayer-Eymar tərəfindən ayrılmışdır. A.m.-nin dəniz çöküntüləri gil, qumdaşı, tuflu qumdaşdan ibarətdir. Səciyyəvi faunası ammonitlər – *Leioceras opalinum*, *L. sinon*, *Ludwigia concava*, *L. purchisonae*, *Hammatoceras subinsigne*, *Tmetoseras scissium*, *belemnitlər*, yastıqəlsəməlilər, foraminiferlər və s.-dir. Azərb.-da, əsasən, Böyük Qafqazda (şm.-q. hissəsində) və Kiçik Qafqazda (Əsrik çayı və Axınca çayı hövzələrində) yayılmışdır.

AAALTO Alvar (3.2.1898, Kuortane – 11.5.1976, Helsinki) – fin memarı, dizayner. Müasir fin memarlığının banilərindən biri. Yeni konstruksiya formaları axtarışı, asimmetrik üslub və təbii materialardan (kərpic, ağac və mis) kontrast

istifadə A. yaradıcılığının əsas xüsusiyyətidir. Kompozisiya sərbəstliyinin şimal təbiəti ilə uyurluğu, xalq memarlığı ənənələrinin avanqard priyomları ilə müasirləşdirilməsi A. əsərləri (Paymiö-dəki sanatoriya, 1929–33; Normarkkuda "Mayrea" villası, 1938–39; Otaniemdəki Ali Texniki Məktəb, 1962–65 və s.) üçün səciyyəvidir. Bir çox iri ictimai binaların layihələndirilməsini həyata keçirmişdir (Helsinkidə Pensiya Təminatı İdarəsi, 1952–56; "Finlandiya" sarayı, 1967–71; Reykyavikdə Şimal Ölkələri Evi, 1965–68). Kilsə memarlığı layihələrinin müəllifidir. A.-nun modern dizaynı mebel nümunələri dünyada geniş yayılmışdır. A. müxtəlif ölkələrin memarlarının yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. 1963–68 illərdə Finlandiya Akademiyasının prezidenti olmuşdur. **AAALTONEN** Vyaynyo Valdemar (8.3.1894, Marttila – 30.5.1966, Helsinki) – fin heykəltəraşı. SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının fəxri üzvü (1958). Psixoloji portretlərin ("Y. Sibelius", mərmər, 1935), heykəllərin ("İdmançı P. Nurmi", tunc, 1924–25), monumental və dekorativ kompozisiyaların ("Yazıçı A. Kivi", tunc, 1932–34; "Dostluq", tunc, 1952) müəllifidir. "Sülh" monumenti (qranit, 1950–52) Qızıl Sülh medalına layiq görülmüşdür (1953). Yaradıcılığında humanizm, obrazların psixoloji səciyyəsi, plastiklik güclüdür. Əsərlərində son *modern* üslubuna üstünlük vermiş, bəzən *kubizm* priyomlarından istifadə etmişdir. Turku ş.-ndə A. muzeyi açılmışdır (1967).

AAARE, A r e – İsveçdə çay. Reynin sol qolu. Uz. 295 km, hövzəsinin sah. təq. 17,8 min km². Bern Alp d-rındakı Aare buzlaqlarından başlanır. Tun gölünədək gəmiçiliyə yararlıdır. Aşağı axınında ortaillik su sərfi 560 m³/san-dir. A. boyu çoxlu SES var. Bern və Aarau ş.-ləri A.-nin sahilindədir.

ÁARQAU – İsveçrənin şm.-ında kanton. Sah. 1,4 min km^2 . Əh. 523 min (2003). İnz. m. – Aarau ş. İsveçrənin böyük plato hissəsində yerləşir. Ən məhsuldar k.t. sahəsi bu kantondadır. Elektrik-mühəndislik, dəqiq alətlər istehsalı, polad və sement müəssisələri və s. var. İsveçrədə yerləşən 5 atom st.-ndan üçü buradadır. Hidroelektrik st.-ları var. Mineral bulaqlarla zəngindir. Turizm inkişaf etmişdir.

ÁARNE Antti Amatus (5.12.1867, Pori – 5.2.1925, Helsinki) – fin folklorçusu, “fin məktəbi”nin nümayəndəsi, prof. (1922). Helsinki Un-tini bitirmişdir (1893). Nağıl və tapmaca janrını komparativist mövqedən tədqiq etmişdir. A. nağıl süjetlərinin, xüsusilə də sehrli nağılların təkcə millilik xüsusiyyətlərinə görə deyil, həmçinin ümumavropa ənənələrinə uyğun olaraq təsnifatını vermişdir.

AÁARRA – qədim ərəb mifologiyasında bitki və məhsudarı allahı, Suriyadakı Bosra şəhərinin hamisi. A.-nın Günəş və Işıq ilahisi xüsusiyyətlərinə malik olması ehtimal edilir. Bosra Nəbatilər dövlətinin tərkibinə qatıldıqdan sonra A. *Duşara* ilə, ellinizm dövründə isə *Dionislə* eyniləşdirilmişdir. Başqa bir fərziyyəyə görə, A. Duşaranın qadağan olunmuş əzəli adıdır.

ABÁ – Nigeriyanın c.-unda, İmo ştatında şəhər. Əh. 802,5 min (2003). Aba çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. Yeyinti (yağılı palma meyvəsinin emalı, pivəbişirmə), yüngül (toxuculuq, trikotaj) və kimya (sabunbişirmə, əcazılıq, şin) sənayesi müəssisələri var.

ABA, ə b a – Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış geyim. Əsasən, ruhanilərə məxsusdur. Yun, ipək və s. parçalardan tikilir, yaxası açıq və qısaqollu olur. Bəzən çiysin, ətək və qol hissələri qızılı və gümüşü saplarla bəzədilir. A.-nın Ərəbistandan İrana, oradan da Orta Asiya və Qafqaza yayıldığı güman edilir. Azərb.-da əvvəllər, əsasən, dəvə yunundan toxunmuş parçadan tikilirdi.

ABABİN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Kağızkonan bölgəsinin eyniadlı kəndistanında, Kağızkonan qəs.-ndən 21 km şm.-da, Xalxal-Miyana avtomobil yolunun 19 km -liyindədir.

ABACILI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Nazlu kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 22,5 km şm.-ş.-dədir.

ABAD – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunda kənd. Abad ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km c.-q.-də, Kür çayının sol sahilində, düzənlikdədir. Əh. 1765 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi və feldşer-mama məntəqəsi var.

ABADÁN – İranın c.-q.-ində şəhər. Şəttülərəb çayı sahilində port. Əh. 415 min (2005). Avtomobil yolları qovşağı. Beynəlxalq aeroport. 8 əsrdən məlumdur. Ölkənin iri neft emalı və neft-kimya sənayesi mərkəzidir. Tehran və İsfahan boru kəmərlərinin başlanğıc məntəqəsidir. Xam neft və neft məhsulları ixrac edilir.

ABADKƏND – Azərb. Resp. Salyan r-nunun Xələc ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km şm.-ş.-də, Cənub-Şərqi Şirvan düzündədir. Əh. 2956 (2008); heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, ibtidai məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya var.

ABADZEXLƏR – *adigelərin* etnoqrafik qrupu. Keçmişdə ən iri adige tayfalarından biri olmuşdur. Adige Resp.-nin Şovgen ailində yaşayırlar. *Adige dilinin* abadzex dialektində danışirlar. Dindarları müsəlmandır. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik, heyvandarlıq və bağçılıqdır.

ABAƏLİ – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunun Maqov ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-q.-də, Qanıx-Əyriçay dərəsində, Talaçayın sahilindədir. Əh. 120 (2008); bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

ABAJÜR (fr. abat-jour; abattre – əks etdirmək, zəiflətmək + jour – işıq) – gözü parlaq işıqdan qorumaq və işığın yayılma istiqamətini dəyişmək üçün işıq mənbəyinə taxılan xüsusi formalı qalpaq. A. həmçinin çırağın bəzək elementidir. Şüşə, plastik kütlə, metal, parça və s.-dən müxtəlif formalarda hazırlanır.

ABÁK (yun. ἀβάξ, lat. abacus – taxta, hesab taxtası) – 1) Qədim Yunanıstanda, Romada, sonralar isə Qərbi Avropada 18 əsrdək işlədilmiş hesablama lövhəsi. Zolaqlara bölünmüş lövhənin zolaqlarındakı hesab nişanlarını (sümük, daş və s.) hərəkət etdirməklə hesablama aparılırdı. Bu məqsədlə qədimdən Azərb.-da, Rusiyada və s. ölkələrdə *çötkə* işlədilmişdir. Uzaq Şərq ölkələrində A.-ın Çin analoqu olan suanpan yayılmışdır. 2) *Nomografiya*da mühəndis hesablamaları üçün qeydləri olan xüsusi çertyoj. 3) Memarlıqda sütun, ya-

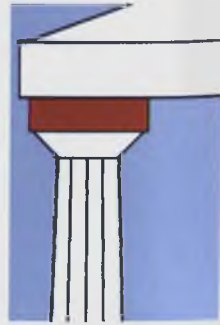
rımsütün başlığına daxil olan tava daş, mərmər, yaxud beton döşəkci. A., əsasən, kvadrat şəklində (dorik, ionik orderlərdə kənarları düz, Korinf orderində isə çökük) olur. 4) *İnformatikada* tətbiqi proqramlar paketi. Fərdi EHM-də dialoq rejimində mühasibat, plan-iqtisad, mühəndis və s. məsələlərinin həlli üçündür.

ABAKÁ (Musa textilis), lifli b a n a n – banankimilər fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi; tropik ölkələrdə lif almaq məqsədilə becərilir. Vətəni Filippin a-rıdır. A.-ya Manila kəndiri (lifi) də deyilir. **ABAKÁN** – RF-də, Xakas Resp. ərazisində çay. Yeniseyin sol qolu. Böyük Abakan və Kiçik Abakan çaylarının qovuşmasından yaranır. Qərbi Sayan və Altay d-rından başlanır. Uz. 514 km (Böyük Abakanın mənbəyindən), hövzəsinin sah. 32 min km^2 . Krasnoyarsk su anbarına tökülür. Buzlaq, qar və yağış suları ilə qidalanır. Noyabrın 2-ci yarısından aprelin axırınadək donmuş olur. Ağac axıdır. Minusa çökəkliyi sahəsində suvarmada istifadə edilir.

ABAKÁN – RF-də şəhər, Xakas Resp.-nin paytaxtı. Əh. 167,4 min (2002). Minusa çökəkliyinin mərkəzində, Abakan çayının Yeniseyə töküldüyü yerdədir. D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Çay portu. Aeroport. Xakasiyanın iri sənaye, mədəniyyət və elm mərkəzi. Ağır maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi, meşə və ağac emalı, tikinti materialları istehsalı müəssisələri; 11 ali məktəb (filialları ilə birlikdə), 4 kitabxana, muzeylər, 5 teatr, filarmoniya var. A. 18 əsrin axırlarında salınmışdır.

ABAKÁN ÇÖLÜ – RF-də, Xakas Resp. ərazisində düzənlik. Abakan və Yenisey çaylarının sol sahilləri boyu Minusa çökəkliyinin q. hissəsini əhatə edir. Hünd. 500 m -ədəkdir. Relyefi, əsasən düzənlik, q. hissəsi təpəlikdir. Çoxlu xırda göllər var. Ərazisi qismən şumlanır və dənli bitkilər əkilir.

ABAKÁN SİLSİLƏSİ – RF-də, Xakas Resp. ərazisindədir. Qərbi Sibirin c.-ş.-ində, Kuznetsk Alatausunun c. davamı və Abakan və Tom çaylarının suayırıcısıdır. Tom çayının mənbəyindən Teles gölünədək təqr. 300 km məsafədə uzanır. Hünd. 1984 m -ədəkdir. Ya-

macları 1700–1800 m -ədək iynəyarpaqlı tayqa meşələri ilə örtülüdür; yuxarıları dağlıq tundra və Alp çəmənlikləridir.

ABAKÁN TATARLARI – bax *Xakaslar*. **ABAQA XAN** (1234, Moqolustan–1282, Cənubi Azərbaycan, Həmədan) – Elxani hökmdarı [1265–82], *Hülakü xanın* oğlu. Qərb səfərində atası ilə birlikdə iştirak etmişdir. Xorasan və Mazandaran valisi olarkən atası vəfat etmiş və onun yerinə xan seçilmişdir. Kür çayına qədər irəliləmiş *Qızıl Orda* qoşunu ilə vuruşmuşdur (1266). Herat yaxınlığındakı döyüşdə (1270) Cağatay hökmdarı *Barak xana* qalib gəlmişdir. Hülakü xanın Misir *məmlüklərinə* qarşı apardığı mübarizəni davam etdirmiş, Elbistan yaxınlığındakı döyüşdə (1277) məmlük sultanı *Bəybarsa* məğlub olmuşdur. Nəticədə Anadolunun bir hissəsi məmlüklərin hakimiyyəti altına keçmişdir. A.x. böyük ordu ilə Anadoluya yenidən yürüş etsə də, uğur qazana bilməmişdir. İntiqam almaq məqsədilə o, Qeyseriyədəki müsəlman din xadimlərini cəzalandıraraq Anadoluya hakim təyin etdiyi səlcuqi vəziri Muinəddin Pərvanəni edam etdirmiş, bəzi Anadolu şəhərlərini talamışdır. Qardaşı Məngü Teymurun başçılığı ilə Suriyaya göndərdiyi ordu məmlüklərə məğlub olmuşdur (1281).

ABALIOĞLU Yunus Nadi (1880, Fətəhiyyə – 1945, Cenevrə) – türk jurnalisti, yazıçı. Rodosda Süleymaniyyə mədrəsəsində oxumuş, Qalatasaray liseyini və hüquq məktəbini bitirmişdir. 1900 ildə “Məlumat” qəzetində fəaliyyətə başlamış, hakimiyyət əleyhinə yönəlmiş yazılarına görə həbs olunmuşdur. “Rumeli” (1910) və “Təsviri-əfkar” qəzetlərinin baş redaktoru olmuşdur. 1918–20 illərdə “Yeni gün” qəzetini buraxmış, nəşrini Ankarada davam etdirmişdir. 1924 ildən nəşrinə başladığı “Cümhuriyyət” qəzetinin baş redaktoru idi. “İnqilabi-Osmani” (1908), “Mustafa Kamal Paşa Samsunda” (1955), “Qurtuluş savaşı xatirələri” (1978) və s. əsərləri var. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdur.

ABANA – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Arpa çayı hövzəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1840–50 illərdə əhalisi qovulmuş və kənd ləğv edilmişdir.

ABANDÓN (fr. abandon – imtina) – si-

ğorta etdirənin (yük, yaxud gəmi sahibininin) sığorta edilmiş əmlaka öz hüquqlarından, bütün sığorta məbləğini tam almaq şərtilə, sığorta edənə xeyrinə imtina etməsi. Sığorta etdirən sığorta edənə aşağıdakı hallarda A. təqdim edə (və bütün sığorta məbləğini ala) bilər: 1) gəmi itkin düşdükdə; 2) gəmi və (yaxud) yük məhv olduqda (tam faktiki məhv); 3) gəminin təmiri, yaxud bərpası iqtisadi cəhətdən məqsədyönlü olmadıqda (gəminin konstruksiyası tam məhvə uğradıqda); 4) gəminin təmiri, yaxud yükün təyinat portuna çatdırılması iqtisadi cəhətdən sərfəli olmadıqda; 5) zəbt olunma təhlükəsindən sığorta olunmuş gəmi, yaxud yük ələ keçdikdə və zəbt olunma altı aydan uzun sürdükdə.

ABANLAR, a b a r l a r – qədim türk tayfası. Bizans tarixçisi *Prisk* öz əsərində Qərbi Sibir ərazisində məskunlaşan avarların bir qrupu olan A.-dan bəhs etmişdir. Bu mənbəyə əsaslanan bir sıra alimlər A.-ın avarlara verilən adlardan biri olduğunu qeyd edirlər. Slayvan mənbələrində avarlar A. da adlandırılır (bax *Avarlar*). Rus türkoloqu V.V. *Radlova* görə, Sibirdə yaşayan türk xalqlarından biri olan abalar A.-ın nəslindəndir (bax *Şorlar*).

Əd.: Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul, 1992.

ÁBANO TERME – İtaliyada balneoloji kurort. Paduya ş.-ndən c.-q.-dədir. Radonlu, sulfidli və xloridli natriumlu termal mineral su bulaqları [Avropada ən isti (87°C-yədək) bulaqlardandır] və sulfidli lil palçığı var. Dəri, oynaq,

periferik sinir sistemi, ginekoloji və s. xəstəliklər müalicə olunur. Mineral su bulaqları hələ qədimdən romalılara məlum idi. Kurort kimi 13 əsrdən inkişaf etməyə başlamışdır; hazırda Avropanın ən iri müalicə kurortlarındanıdır.

ABARABAŞI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 17 km şm.-ş.-dədir.

ABARAN – İrəvan xanlığında mahal (9.9.1930 ildən Abaran, 3.1.1935 ildən – Aparan r-nu). Abaran düzənliyində yerləşir, ərazisindən Qarasu çayının sol qolu olan Abaran çayı axır. A. mahalında eyniadlı yaylaq, çöl və iki kənd də mövcud olmuşdur.

ABASALILI – Azərb. Resp. Neftçala r-nunun Tatarməhlə ə.d.-ndə kənd. Şirvan düzündədir. Əh. 717 (2008); əkinçilik, balıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana var.

ABASALLI – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Avaş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km q.-də, Quludaş sıra dağlarının ətəyindədir. Əh. 28 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb var.

ABASBƏYİ, a ğ a ğ ö r m ə z, b a l a r m u d u – Azərb.-in qədim yay armudu sortu. İlk dəfə Şirvanda yetişdirilmişdir. Ağacı uzunömürlü, dairəvi çətirlidir; hünd. 10–13 m -dir. Aran yerlərində yaxşı inkişaf edir. 6 illiyində bar verir. Avqust ayında yetişir. Meyvəsi uzunsov formalı, qabığı nazik, açıq-yaşıl rənglidir. Ləti ağ, çox şirəli.

Abakan çayı.

Abasbəyi.

şirin və dadlıdır. Hər ağacdən 75–85 kq məhsul yığılır.

ABASBÖYLİ – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Yeyənkənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km ş.-də, Viləşçayın sol sahilində, düzənlikdədir. Əh. 717 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana var.

ABASXANLI – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Kəndoba ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km c.-dədir. Yuxarı Şirvan kanalı ərazisindən keçir. Əh. 679 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, 2 kitabxana var.

ABASQULİYEV Əhməd Əlibala oğlu (20.4.1919, Bakı–20.6.2008, Bakı) – psixiatriya sahəsində Azərb. alimi, tibb e.d. (1959), prof. (1960), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1990). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1941). 1960–96 illərdə Azərb. Tibb Un-tinin psixiatriya kafedrasının müdiri, 1996 ildən məsləhətçi prof.-u işləmişdir. Resp. Səhiyyə Nazirliyinin baş psixiatri (1961–96), Azərb. Nevropatoloqlar və Psixiatrlar Elmi Cəmiyyətinin sədri (1962–80), Azərb. Psixiatrlar Assosiasiyasının prezidenti (1980–96), fəxri prezidenti (1996–2008) olmuşdur. Tədqiqatları şizofreniyanın etiologiyasının, patogenezinin, alkoqolizmin tibbi problemlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: О некоторых патогенетических механизмах шизофрении. М., 1967; Иммуногенетические аспекты патогенеза и полиморфизма шизофрении (N.V.İsmayılov və başqaları ilə birlikdə). Б., 1995.

ABASLAR, a b a a s l a r – y a k u t l a r d a (saxalar) üst, orta və alt dünyanın əcinnələri. Bəzi əsətlərə görə A. qaraşam ağacı boyda insan, yaxud da təkayaqlı,

təkgözlü, təkqollu bədheybət məxluq şəklində olurlar. Bütün zərərli və mürdar nə varsa – heyvan və bitkilər A. tərəfindən yaradılmışdır. Onlar insanları cinayətə sürükləyir, onlara bəlalər və xəstəliklər göndərir, çox vaxt ağıllarını əllərindən ahırlar. Yakut dastanlarında epik düşmən obrazında verilən A. insanların və heyvanların ruhları ilə qidalanırlar.

ABASOV Abdulla Əsgər oğlu (d. 9.3.1930, Quba) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1976), prof. (1978). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1955). 1965 ildən BDU-da pedaqoji fəaliyyət göstərir. 20 əsr və çağdaş Azərb. ədəbiyyatına, ədəbi mətbuata, bədii sənətkarlıq məsələlərinə dair tədqiqatları, C.Cabbarlı, İ.Səfərli, S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Cəlil, S.Rəhman, B.Azəroğlu və b. haqqında ədəbi-tənqidi məqalələri var.

Əsərləri: Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı. Б., 1976; Həyat və bədii həqiqət. Б., 2006.

ABASOV Bəybala Xutkar oğlu (d.17.11.1923, Siyəzən r-nunun Zərgərli k.) – Azərb. cərrahı, tibb e.d. (1969), prof. (1970), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (2007), Azərb. SSR əməkdar həkimi (1982). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1949). Həmin in-t-da müalicə-profilaktika fakültəsinin dekanı (1969–70), ümumi cərrahlıq kafedrasının müdiri (1973–89) olmuş, 1989 ildən prof.-udur. A. SSRİ-də qara ciyər və ürəkdə nadir cərrahi əməliyyatlar etmiş ilk cərrahlardandır. Ümumi və daxili yuxu arteriyası qüsurunun cərrahiyyəsinin (“Hofman-Renn–Abasov cərrahiyyə əməliyyatı”) müəlliflərindəndir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ABASOV Eldar Şamxal oğlu (d.2.6.1952, Erm. SSR, Qafan) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1986), prof. (1987). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1974). Həmin in-tun travmatologiya və ortopediya kafedrasının prof.-u (1987–91), Ə.Əliyev ad. Azərb. Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunda travmatologiya və ortopediya kafedrasının müdiri (1991–94), Resp. Elmi Artroloji Mərkəzinin direktoru (1991–2006) olmuşdur. A. 2007 ildən Azərb. Elmi Tədqiqat Tibbi Bərpa İn-tunda artrologiya və ortopediya şöbəsinin müdürüdür. Tədqiqatları, əsasən, revmatik artritlərin müalicəsi və reabilitasiyası problemlərinə həsr edilmişdir. Azərb. Resp. Milli Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

ABASOV Əli Seyidabbas oğlu (d.11.10.1950, Bakı) – Azərb. filosofu, fəlsəfə e. d. (1998), prof. (2007). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1973). 1978 ildən Azərb. EA-da çalışır, 2001 ildən şöbə müdürüdür. Tədqiqatları idrak nəzəriyyəsi, sosial fəlsəfə, gender problemlərinə həsr olunmuşdur.

Əsəri: Пространство. Время. Познание. Б., 1984.

ABASOV İsmayıl Teymur oğlu (21.8.1922, Bakı – 22.10.2006, Bakı) – Azərb. gastroenteroloqu və terapevti, tibb e.d. (1967), prof. (1967), Azərb. SSR EA m. üzvü (1989). Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1989).

Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1943). Azərb. Elmi Tədqiqat Rentgenologiya, Radiologiya və Onkologiya İn-tunda terapiya şöbəsinin (1949–68) və gastroenterologiya şöbəsinin müdiri (1971–88), Azərb. Dövlət Tibb İn-tunda hospital terapiyası kafedrasının prof.-u (1968–71), Azərb. Resp. Elmi Tədqiqat Gastroenterologiya İn-tunun terapiya şöbəsinin müdiri (1988–2001) işləmişdir. Tədqiqatları həzm orqanları xəstəliklərinin diaqnostikası və müalicəsinə həsr olunmuşdur. A. mədə şirəsində sərbəst amin turşularının xromatoqrafik analizinin, yوغان bağırşağın xərçəngi və b. patologiyalarının diaqnostikasında qələvi fosfataza və enterokinaza fermentlərinin müayinəsinin zəruriliyini sübut etmişdir. A. müxtəlif xəstəliklər zamanı qara ciyərin udma-ekskretor funksiyasını öyrənmiş, trombosulfalein klirensinin təyini modifikasiyasını təklif etmişdir. Azərb. SSR Qastroenteroloqlar Elmi Cəmiyyətinin sədri (1970), Azərb. SSR Səhiyyə Nazirliyinin baş gastroenteroloqu (1970) olmuşdur.

Əsərləri: Dərmanlarla müalicə zamanı təgəyən ağırlaşmalar (D.Abdullayevlə birlikdə). Б., 1971; Диагностика заболеваний поджелудочной железы. Б., 1972; Современный метод исследования кислотообразующей и нейтрализующей функции желудка (İ.Ioffe ilə birlikdə). Б., 1976.

ABASOV Mithəd Teymur oğlu (d.31.7.1926, Bakı) – neft və qaz yataqlarının işlənilməsi sahəsində Azərb. alimi. AMEA-nın akad. (1980), SSRİ EA-nın m. üzvü (1984), SSRİ fəxri neftçisi

(1975). Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1982), SSRİ Qaz Sənayesinin fəxri işçisi (1984), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1990). Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1949). 1952–53 illərdə pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. 1954–58 illərdə Azərb. SSR EA neft ekspedisiyasının rəis müavini, 1965–71 illərdə Azərb. SSR EA Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İn-tunun elmi işlər üzrə direktor müavini, 1971–2003 illərdə həmin in-tun direktoru, 1976–90 illərdə Azərb. SSR EA Yer elmləri bölməsinin akad.-katibi, 1990–97 illərdə Azərb. EA-nın vitse-prezidenti, 1991–92 illərdə Azərb. Resp. dövlət katibi vəzifələrində işləmişdir. 2003 ildən AMEA Geologiya İn-tunun baş elmi işçisi və neft-qaz yataqlarının işlənilməsi problemləri üzrə elmi rəhbəridir. A. SSRİ EA-nın neft və qaz yataqlarının işlənilməsi problemləri üzrə elmi şurasının sədri (1982–92), 1986–92 illərdə SSRİ EA geologiya, geofizika, geokimya və dağ-mədən elmləri bölməsinin büro üzvü, dünya neft konqreslərində iştirak etməyə dair neft üzrə SSRİ Milli Komitəsinin, SSRİ Geoloqları Milli Komitəsinin, SSRİ Dövlət Elm və Texnika Komitəsinin neft və qaz problemləri üzrə elmi şurasının, SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin neft yataqlarının işlənilməsi üzrə mərkəzi komissiyasının, SSRİ Qaz Sənayesi Nazirliyinin texniki şurasının, SSRİ Nazirlər Sovetinin yanacaq-enerji kompleksi üzrə bürosunun elmi-texniki şurasının, Lenin və Dövlət mükafatları üzrə SSRİ Komitəsinin dağ-mədən elmləri şöbəsinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyində SSRİ EA-nın daimi nümayəndəsi olmuşdur. Rusiya EA-nın geologiya və neft-qaz yataqlarının işlənilməsi problemləri üzrə elmi şurasının sədr müavindir (1992 ildən). 1977 ildən AMEA-nın neft-qaz çıxarma problemləri üzrə elmi şurasının rəhbəridir.

A. neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin nəzəriyyə və praktikası sahəsində elmi məktəbin yaradıcısıdır. Onun rəhbərliyi altında neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin yeni üsulları təklif olunmuş, onların layihələndirilməsinin əsas prinsipləri inkişaf etdirilmiş, qaz-kondensat və qaz-kondensat-neft yataqlarının işlənilməsinin nəzəri əsasları və üsulları yaradılmışdır. İlk dəfə olaraq qaz-kondensat qarışığının süzülməsinin binar modeli tənlilikləri alınmış və belə yataqların işlənilməsinin hidrodinamiki üsulları yaradılmışdır; çökmüş kondensatın “quru” qazla buxarlandırılmasına məsaməli mühitin təsiri müəyyən olunmuşdur. Neft və qaz yataqlarının, o cümlədən ilk dəfə olaraq çoxlaylı yataqların istismarı zamanı işlənilmənin texnologiyası göstəriciləri təyin edilmişdir. Layların süzülmə-tutum və həndəsi parametrlərini təyin etməyə imkan verən yeni yüksəkeffektivli hidrodinamiki tədqiqat üsulları yaradılmış, kollektor süxurlarının süzülmə-tutum parametrləri və mexaniki xassələri öyrənilmişdir. Neft veriminin artırılması və intensivləşdirilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi və yeni üsullarının işlənilməsi sahəsində A.-un böyük rolu olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə neft və suya görə faza keçiriciliyinə temp-run təsiri ilk dəfə eksperimental yolla tədqiq olunmuş, neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin yetkin mərhələsində effektivliyi artırmaq üçün yeni yanaşmalar təklif edilmiş, Azərb.-da yeni perspektivli neft-qaz yataqlarının aşkar edilməsinin elmi istiqamətləri əsaslandırılmışdır. A. informasiyanın qeyri-müəyyənliyi, risk, çoxxərmanlıq və çoxmeyarlılıq şəraitində neftçixarmanın müxtəlif texnoloji proseslərinin effektivliyinin artırılması üzrə analiz və qərarların qəbulu metodlarını inkişaf etdirmiş, neft-qaz yataqlarında neft-qazçıxarmasının müxtəlif proseslərinin proqnozlaşdırılması və effektiv idarə edilməsinin iqtisadi-riyazi modellərini təkmilləşdirmiş, yeni modellərini yaratmışdır. A. dayanıqsızlıq konsepsiyası və qeyri-klassik xəttiləşdirilmiş yaxınlaşma əsasında litosferin struktur inkişafının yeni modelinin qurulması istiqamətində mühüm işlər görmüş, Azərb.-da bir neçə karbohidrogen yatağının kəşf olunması, eləcə də bir çox iri neft və qaz yataqları ehtiyatlarının hesablanması və işlənilməsi layihələrinin hazırlanmasına rəhbərlik etmişdir.

Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var. 700-ədək elmi əsərin, o cümlədən 19 monoqrafiyanın müəllifidir. 1977–87 illərdə “AMEA-nın Xəbərləri” jurnalının Yer haqqında elmlər seriyasının baş redaktoru, “AMEA-nın məruzələri” jurnalının redaksiya

heyətinin (1979–93) və Azərb. Sovet Ensiklopediyası elmi redaksiya şurasının (1976–87) üzvü olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (12-ci çağırış) xalq deputatı seçilmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmiş, SSRİ EA-nın Qubkin ad. mükafatına layiq görülmüşdür.

Əsərləri: Методы гидродинамических расчетов разработки многопластовых месторождений нефти и газа (A.M.Quliyevlə birlikdə). Б., 1976; Статистическое моделирование нефтяных залежей (С.Ə.Sultanovla birlikdə). Б., 1980; Исследования в области новых методов повышения нефтеотдачи пластов (С.Ş.Vəzirovlə birlikdə). Б., 1985; Газогидродинамика и разработка газоконденсатных месторождений (F.H.Orucəliyevlə birlikdə). М., 1989; Theory and Practice of Geological-Geophysical Studies and Development of Marine Oil and Gas Fields. On the example of South-Caspian Depression (E.X.Əzimov, R.Y.Əliyev və başqaları ilə birlikdə). Б., 1997; Новые принципы и технологии разработки месторождений нефти и газа (C.N.Zakirov, İ.M.İndrubski və başqalar ilə birlikdə). М., 2009.

ABASOV Səfa Məhərrəm oğlu (d.10.6.1946, Bakı) – Azərb. kimyaşünası, kimya e.d. (1993), prof. (2009). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1975). AMEA-nın Y.H.Məmmədəliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İn-tunda böyük elmi işçi vəzifəsində çalışır (2004 ildən). Tədqiqatları katalizatorların və onların iştirakı ilə gedən proseslərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A. müxtəlif seolitlərin mikroməsaməli xassələrinin dəyişilməsini, aktiv və seçici xassəyə malik katalizatorları təyin etmək üçün metal daşıyıcıların qarşılıqlı təsirini, kiçikmolekullu alkanların aromatikləşməsi və benzolun propanla aşağı temp-rda dehidroalkilləşməsinə sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. 120-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ABASOV Səməndər Abas oğlu (d. 18.10.1930, Quba) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1977), prof. (1984). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1956). 1958 ildən Azərb. EA Fizika İn-tunda işləyir. 1973–2003 illərdə laboratoriya rəhbəri, 2003 ildən isə baş elmi işçi vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları polimerlərin və onların əsasında alınmış kompozisiyaların xassələrinin öyrənilməsinə aiddir. 150 elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Воздействие электрических разрядов на полимерные диэлектрики (M.A.Bağirov, V.P.Malinlə birlikdə). Б., 1975.

Əsəri: Воздействие электрических разрядов на полимерные диэлектрики (M.A.Bağirov, V.P.Malinlə birlikdə). Б., 1975.

Əsəri: Воздействие электрических разрядов на полимерные диэлектрики (M.A.Bağirov, V.P.Malinlə birlikdə). Б., 1975.

ABASOV Tofiq Teymur oğlu (11.1.1924, Bakı – 21.2.2005, Bakı) – Azərb. idmançısı, Azərb. SSR əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1964), SSRİ əməkdar məşqçisi (1960), prof. (1988). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmişdir (1951). Basketbol üzrə dəfələrlə Azərb. çempionu (1947–51), resp.-nin basketbol yığma komandasının baş məşqçisi (1952–77), Azərb. Basketbol Federasiyasının prezidenti (1976–96) olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, Qırmızı Bayraq, I dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

ABASOVA Adilə Ziyat qızı (d.3.8.1942, Zəngilan r-nu) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e. d. (1987), prof. (1995). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1964). 1974 ildən Moskvadakı Elmi Tədqiqat Tətbiqi Fizika İn-tunda baş elmi işçi, laboratoriya müdiri, 1992 ildən Azərb. Resp. Ali Soveti Katibliyində bölmə müdiri işləmişdir. 1995 ildən Azərb. Resp. Milli Məclisi Aparatının sosial qanunvericilik şöbəsinin müdiri, eyni zamanda BDU-nun yarımkeçiricilər fizikası kafedrasının prof.-dur. Tədqiqatları yarımkeçiricilər fizikası sahəsindədir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ABASOVA Elmira Əbdülhəmid qızı (10.1.1932, Bakı – 12.2.2009, Bakı) – Azərb. musiqişünası, pedaqoq. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1967), prof. (1980). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1955). Azərb. Bəstəkarlar İttifaqının katibi (1973–90), Azərb. Dövlət Konservatoriyasının rektoru (1977–92) olmuşdur. Tədqiqatları Ü.Nacıbəyov, Q.Qarayev, C.Nacıyev, Ş.Məmmədova, R.Behbudov və b.-nin yaradıcılığına həsr edilmişdir.

ABASOV Elmira Əbdülhəmid qızı (10.1.1932, Bakı – 12.2.2009, Bakı) – Azərb. musiqişünası, pedaqoq. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1967), prof. (1980). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1955). Azərb. Bəstəkarlar İttifaqının katibi (1973–90), Azərb. Dövlət Konservatoriyasının rektoru (1977–92) olmuşdur. Tədqiqatları Ü.Nacıbəyov, Q.Qarayev, C.Nacıyev, Ş.Məmmədova, R.Behbudov və b.-nin yaradıcılığına həsr edilmişdir.

Əsərləri: Рашид Бейбутов. Б., 1965; Тарист Бахрам Мансуров. М., 1977; Узейр Гаджибеков. Путь жизни и творчества. Б., 1985; О новаторских тенденциях в творчестве Кара Караева. Б., 2000.

ABASOVA Tamilla Rəşid qızı (d. 1982, Moskva) – RF əməkdar idman ustası. Rusiya Dövlət Bədən Tərbiyəsi Un-tini bitirmişdir. 1999 ildən RF-nin velosiped idmanı üzrə yığma komandasının tərkibindədir. Gənclər arasında dünya çempionatının (1999, Afina) gümüş mükafatçısı, dəfələrlə Rusiya çempionatlarının və Dünya kuboku uğrunda mərhələ yarışlarının qalibi, yeddiqat Avropa çempionu olmuş, 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (2004, Afina) gümüş medalını qazanmışdır.

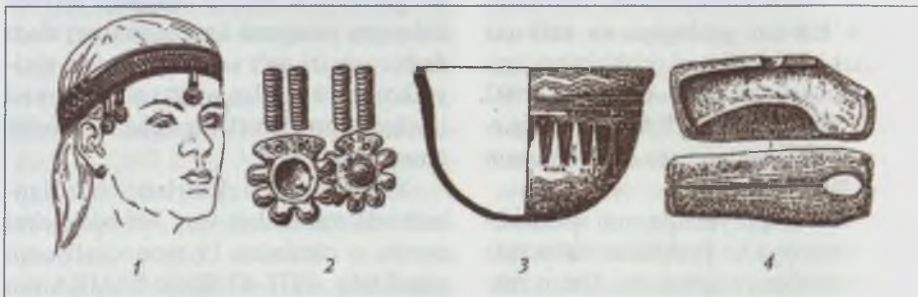
ABASTUMANI – Gürc.-da dağ-iqlim kurortu. Kiçik Qafqazın Mesxeti silsiləsinin c. yamaclarında, 1250–1450 m yüksəklikdə, Axaltsixe st.-nin 28 km-liyindədir. İynəyarpaqlı meşəlikdədir. Mülayim iqlimi (orta aylıq temperatur yanvarda –6°C) təmiz və şəffaf havası ilə səciyyələnir. Əsasən, ağ ciyər vərəminin müalicəsi üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

ABASTUMANI ASTROFİZİKA RƏSƏDXANASI – Gürc. EA elmi tədqiqat müəssisəsi. Abastumani qəs. yaxınlığındakı Kanobili d.-nda (dəniz səviyyəsindən 1650 m yüksəklikdə) yerləşir. SSRİ-də ilk yüksək dağ astrofizika rəsədxanası kimi 1932 ildə yaradılmışdır. Əsas alətləri: 1,25 m-lik reflektor, 70 sm-lik meniskli teleskop, ikili 40 sm-lik astroqraf, 40 sm-lik refraktor, 52 sm-lik koronaqraf, alatoran və gecə səmasını öyrənmək üçün cihazlar kompleksi və s. Tədqiqatlarının əsas istiqamətləri: qalaktikaların quruluş və təkamülünün, Günəş və Günəş sisteminin, Günəş-Yer əlaqələrinin, Yerin üst atmosferinin quruluşunun öyrənilməsi, həmçinin astronomiyanın tarixi. 1937 ildən “Bülleten” nəşr edir. 2000 ildə rəsədxanada plazma astrofizikası mərkəzi yaradılmışdır.

ABASZADƏ Abasqulu Ağabala oğlu (10.4.1906, Təbriz – 18.2.1969, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d., prof. (1953). Rusiya Pedaqoji EA-nın (1957) və SSRİ Pedaqoji EA-nın (1968) m.

üzvü. Azərb. Dövlət Un-tini (1930) bitirmişdir. 1923–33 illərdə fizika-riyaziyyat müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda eksperimental və nəzəri fizika kafedrasının müdiri (1938–69), fizika-riyaziyyat fakültəsinin dekanı (1939–57), prorektor (1957–62) vəzifələrində çalışmışdır. Eyni zamanda SSRİ EA-nın Azərb. Filialında və Azərb. EA-nın Fizika və Riyaziyyat İn-tunda fəaliyyət göstərmişdir (1932–49). Tədqiqatları mayelərin istilikkeçirmə xassələrinə aiddir. Molekulyar fizika, termodinamika və fizikanın orta və ali məktəblərdə tədrisi metodikasını təkmilləşdirmişdir. “Politehnik təlim” (1957–62) və “Fizika və riyaziyyat tədrisi” jurnallarının (1962–69) redaktoru, Azərb. EA-nın molekulyar fizika problemləri üzrə şurasının sədri (1955–69), Azərb. SSR Maarif Nazirliyinin fizikanın tədrisi metodikası bölməsinin sədri (1957–69), SSRİ Pedaqoji EA-nın proqram metodikası komissiyasının üzvü (1958–69) olmuşdur. A. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. 200-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 20 kitabın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABƏŞEVO MƏDƏNİYYƏTİ – Orta Volqaboyu, əsasən, indiki Mari, Çuv. və Başq. resp.-ləri ərazilərində e. ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin 1-ci yarısında yayılmış Son Tunc dövrü mədəniyyəti. A. m.-nə aid kurqanlar ilk dəfə 1925 ildə Çuv. Resp.-nin Abaşevo k. yaxınlığında V.F.Smolin tərəfindən tədqiq edilmişdir. Kurqanlarda ölümlər arxası üstə, dizləri bükülmüş vəziyyətdə dəfn olunmuşlar. Qəbirlərdən həndəsi

Abaşevo mədəniyyəti: 1 – Vilovatov qəbiristanından (Mari Resp.) tapılmış qadın baş geyimi; 2 – qadın baş geyiminə məxsus asma bəzəklər, tunc; 3 – keramik qab; 4 – Pepkin kurqanından (Mari Resp.) tapılmış daş balta qalibi.

naxışlı gil qablar, mis və bürünc bəzək əşyaları tapılmışdır. Daşdan, misdən və ev heyvanlarının sümüklərindən hazırlanmış əmək alətlərinin aşkar edilməsi A. m.-nin yayıldığı ərazidə tayfaların ovçuluq, balıqçılıq, maldarlıq, əkinçilik və metal emalı ilə məşğul olmasından xəbər verir. Qaliç dəfinəsində bürüncdən düzəldilmiş ilahi fiqurları aşkar edilmişdir. Burada həmçinin körtənkələ fiqurları, baltalar, xəncərlər, bıçaqlar və qolbaqlar tapılmışdır. Bu əşyalardan dini ayinlər zamanı istifadə edildiyi ehtimal olunur. Son dövrlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində A. m.-nə aid yaşayış yerləri yalnız Uralyanı ərazilərdə aşkarlanmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, A. m. mənsəəcə *Orta Dnepr mədəniyyəti* ilə bağlıdır.

ABAŞİDZE İrakli Vissarionoviç (23.11.1909, Kutaisi qub.-nin Xoni k., indiki Orconikidze r-nu – 14.1.1992, Tbilisi) – gürcü şairi, Gürc. SSR EA akad. (1960), Gürc. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1966), Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı (1972), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1979). Tbilisi Un-tini bitirmişdir (1931). “Mnatobi” jurnalının baş redaktoru (1946–53), Gürc. Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri (1953–67), Gürc. SSR Ali Sovetinin sədri (1971–90), Gürc. Sovet Ensiklopediyasının baş redaktoru (c. 1–12, 1975–87) olmuşdur. “Rustavelinin izi ilə” (1959), “Fələstin, Fələstin” (1963), “Yaxınlaşma” (1966) şeir silsilələrinin müəllifidir.

Əsərləri: Избранное: Стихотворения. М., 1989.

ABAŞİDZE Qriqol Qriqoryeviç (1.8.1914, Çiatura – 29.8.1994, Tbilisi) – gürcü şairi. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951), Gürc. EA-nın akad. (1979), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1974). Gürc. Dövlət mükafatı laureatı (1994, ölümündən sonra). Gürc. Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi (1967–73), sədri (1973–81). Tbilisi Un-tini bitirmiş-

dir. Gürcü xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş “VI Georgi” (1942), Gürc. paytaxtının tarixinə dair “Birinci tiflislilər haqqında əfsanə” (1959) poemalarının, 13 əsr gürcü tarixindən bəhs edən “Laşarella” (1957), “Uzun gecə” (1963), “Tsotne, yaxud gürcülərin süqutu və yüksəlişi” (1975) roman-trilogiyasının müəllifidir. Bəzi şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur. Azərb. poeziyasından tərcümələri var.

Əsərləri: Kolkida hədiyyələri. B., 1964. Избр. соч. В 3 т. Тбилиси, 1983.

ABATAY XAN (1534–86) – monqol xanı, Tuşetu xanları sülaləsinin banisi. Oyratlar ilə mübarizədə qalib gəlmiş (1577), elə həmin ildə öz oğlunu oyratların xanı elan etmişdir. Lakin A.x.-ın ölümündən sonra üsyan edən oyratlar xanı öldürərək asılılıqdan azad olmuşlar. 1577 ildə Xux-Xotoda dalay-lama ilə görüşmüş və lamaizmi qəbul edərək bu dinin yayılmasına böyük səy göstərmişdir. 1585 ildə Xalxada ilk lamaist monastırının (Erdeni-dzu) tikintisinə başlamışdı. A. x.-ın kultu 20 əsrin əvvəllərində Monqolustanda geniş yayılmışdır.

ABATİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Rəhal kəndistanında, Xoy ş.-indən 16,5 km c.-q.-də, Xoy-Şahpur avtomobil yolunun 5,5 km-liyindədir.

ABAY ÇÖLÜ – RF-də, Altay Resp. ərazisində dağarası çökəklik. Mərkəzi Altayda Xolzun və Terekta silsilələri arasındadır. Uz. təqr. 25 km, eni 6–9 km, hünd. 1100 m-dir. Koxsu və Abay çayları (Katun hövzəsi) ilə kəsilir. Dənli-müxtəlif otlu və dənli çöl bitkiləri yayılmışdır. Çox hissəsi şumlanır.

ABAY KUNANBAYEV, A b a y (əsl adı və soyadı İbrahim Kunanbayev) (10.8.1845, Çingiztau, indiki Şərqi Qazaxıstan vil.-nin Karaul k. – 6.7.1904, həmin k.-də) – qazax şairi, maarifçi, yeni qazax yazılı ədəbiyyatının banisi. Feodal ailəsində doğulmuşdur. Mədrəsədə təhsil almış, eyni zamanda rus məktəbində də oxumuşdur. A.K.-in dünyagörüşünün formalaşmasında Yaxın Şərqi alim və şairlərinin (Firdövsi, İbn Sina, Nizami, Nəvai, Füzuli və b.)

humanist ideyalarının böyük təsiri olmuşdur.

A.K. 12 yaşından şeir yazmağa başlamış, lakin 40 yaşına qədər müəllifliyini gizlətməmişdir. Sağlığında şeirləri şifahi və əlyazması şəklində yayılmışdır. İlk kitabı S.-Peterburqda (qazax dilində) çap olunmuşdur (1909). Ədəbi irsi satirik, lirik şeir və poemalardan (“Masqud”, “Əzim haqqında nağıl”, “İsgəndər”), bədii-fəlsəfi nəsr əsərlərindən (“Əqliyyə”) ibarətdir. A.K. qazax ədəbiyyatına yeni mövzular (sosial ədalətsizliklərin tənqidi, antiklerikal motivlər, sənətkarın qayəsi haqqında fikirlər), yeni şeir formaları (müsəddəs, məsnəvi) gətirmişdir. A.K. həm də istedadlı bəstəkar olmuş, şeirlərinə musiqi bəstələmişdir. Mahnılarından Y.Q. Brusilovski, A.K. Jubanov, Q.A. Jubanova, Y.R.Rəhmədiyev, L.A.Həmid kimi bəstəkarlar yaradıcılıqlarında istifadə etmişlər.

Əsərləri: Şeirlər və poemalar. B., 1970; Избранное /сост. С. Мансурова. М., 2002.

Əd.: Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. B., 1994.

ABAZA Mehmed paşa (?–1771, Sinop) – Osmanlı valisi. 1769 ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı rus qoşunlarını Xotin yaxınlığında darmadağın etmiş, bu uğuruna görə vəzir təyin olunmuşdur. Silistriya vil.-nin (Moldaviya) valisi, daha sonra Kəfə valiliyi ilə birlikdə Yeniqala və Rubatın qalabəyisi olan A. Yeniqalanın rusların əlinə keçməsinə təqsirli bilinərək edam edilmişdir.

ABAZA DİLİ – abazaların dili. Qaraçay-Çərkəz Resp.-nin (RF) dövlət dillərindən biri. Qaraçay-Çərkəz Resp.-nin şm.-ində, habelə (məişət dili kimi) Türkiyədə, bəzi ərəb ölkələrində və s. yayılmışdır. Qafqaz dillərinin abxazadige (şm.-q.) qrupuna daxildir. A.d.-ndə 38 mindən çox adam danışır (2002). Tapanta və aşxaraya (şkaraya) dialektləri var. Ədəbi dil tapanta dialektinə əsaslanır. Səs tərkibində 2 əsas sait (*a, ı*) var; *a, ı* saitlelərinin *y, u* yarımşaitləri ilə assimilyasiyası və qovuşması nəticəsində əsl abaza sözlərində fonematik mənə daşmayan *e, i, o, u* saitleəri də yaradıla bilər. Samit sistemi çox mürəkkəbdir. Morfoloji cəhətdən 3 sinfə ayrılır: kişi, qadın və qeyri-insan; hallanma yoxdur, amma bəzi hal formalarının əlamətləri mövcuddur. A.d.-ndə kabarda-çərkəz dilindən alınma sözlər çoxdur. Əlifbası ərəb qrafikası əsasında 19 əsrin 2-ci yarısında yaradılmışdır (Umar Mike-rov). 1932 ildən latın, 1938 ildən isə rus

qrafikasına əsaslanan əlifbadan istifadə edilir.

Əd.: Мальбахова-Табулова Н. Т. Грамматика абазинского языка. Фонетика и морфология. Черкесск, 1976.

ABAZÁ ƏDƏBİYYATI – bax *Qaraçay-Çərkəz Respublikası*.

ABAZALAR – Rusiyada, əsasən, Qaraçay-Çərkəz Resp.-nda yaşayan abxazadığe xalqlarından biri. Sayları 38 mindir (2002). Türkiyədə, bəzi ərəb ölkələrində, Almaniya və ABŞ-da da yaşayırlar. Ümumi sayları 50 mindən artıqdır (2000). *Abaza dilində* danışrlar. Dindarları müsəlmandır. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqdır, sənaye sahəsində işləyənləri də var.

ABAZALLI – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Təklə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13,5 km şm.-q.-də, Burovar silsiləsinin şm.-ş.ətəklərində, İncəçayın sahilindədir. Əh. 807 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, fərdşer-mama məntəqəsi var.

ABAZİYA – bax *Astaziya-abaziya*.

ABAZQLAR – qədimdə *abxazların* adı. Aşşur, sonralar isə antik mənbələrdə xatırlanan A. Qafqazın Qara dəniz sahilinin köklü sakinlərindən olmuşlar.

ABBANYÁNO (Abbagnano) Nikola (15.7.1901, Salerno–9.9.1990, Milan) – italyan filosofu. Turin Un-tinin prof. (1936–76). M.Haydeggerin, K. Yaspersin, J.P. Sartırın “neqativ” ekzistensializminə əks olan “pozitiv” ekzistensializmin banisi. Alman və italyan idealizmindən (B. Kroçe, C. Centile) çıxış edən A. insanın mövcudluğunun qeyri-müəyyən və problemlı olması fikrindədir. A. ya görə, sonuncu varlıq olan və həyatda öz qorxu və riskləri ilə hərəkət edən insanın azadlığı hər zaman “seçimin seçimi” aktlarında realizə edilməlidir, elə bir seçimin ki, hər bir özündən sonrakı seçim imkanının qarşısını almır. A.-nın təlimində seçimin nəticələrindən daha çox insanın öz şansını həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi alətlərin təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sonradan A.-nın bilik, elm və texnologiya məsələlərinə müraciət etməsi də bununla bağlıdır. A. italyan empirik sosiologiyasının banilərindən biridir.

ABBARİK – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Hacılı kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 22 km şm.-ş.-dədir.

ABBARİK – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Buyin bölgəsinin Zəhra kəndistanında, Buyin qəs.-ndən 12 km c.-ş.-də, dağ ətəyindədir.

ABBAS – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Aşağı Göynük ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 19 km şm.-q.-də, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 629 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Məscid (20 əsr), ziyarətqah var.

ABBAS I, Şah Abbas Böyük (27.1.1571, Qəzvin–19.1.1629, İsfahan) – Səfəvi şahı [1587–1629], Məhəmməd Xudabəndənin oğlu. Əsas diqqəti mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə və daxili islahatların keçirilməsinə yönəlmişdi. İran feodallarına arxalanaraq, sarayda hakim mövqə tutan azərbaycanlı əyanları sıxışdırmış və dövlət aparatını farslaşdırmışdı. İranın daxili r-nlarının iqtisadiyyatını inkişaf etdirmiş, daxili və xarici ticarəti genişləndirmişdi. Bu məqsədlə yollar və arxlar çəkdirmiş, körpülər saldırmış və karvansaralar tik-

Şah Abbas I.

dirmişdi. 1597–98 illərdə paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürmüşdü. Buxara (1590) və Türkiyə (1603–13, 1616–18, 1623) ilə müvəffəqiyyətli müharibələr aparmış, Cənubi Qafqaz (o cümlədən Azərb.) və Xorasanda Səfəvi hökmranlığını bərpa etmişdi. I A. Bəhreyn arını (1601–02), Qəndəharı (1621) tutmuş, portuqallarla da müharibə aparmışdı. Fars körfəzində Hambrunun qarşısı sahilində yerləşən Hürmüz a.-nı İngiltərənin Ost-Hind şirkətinin donanması ilə birgə keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində 1622 ildə portuqallardan geri almışdı. I A. buradakı istehkamları dağıtmış, ticarət limanını isə Hambruna kö-

çürmüşdü (sonradan bu liman Bəndər-Abbas adlandırılmışdır).

1623–38 illərdə İraqı müvəqqəti olaraq ələ keçirmişdi. I A. nizami ordu yaratmış, vergi sistemini nisbətən qaydaya salmışdı. Özünə arxa yaratmaq məqsədilə o, yarımköçəri tayfaları Azərb.-in şm. r-nlarına (məs., şahsevənləri Muğana və s.), Culfa və Arazın sol sahilinin əhalisini İsfahana, Mazandarana köçürmüşdü. Avropa ölkələri (İspaniya, Fransa, İngiltərə, Hollandiya, Almaniya, Avstriya, Rusiya və s.) ilə siyasi və ticari əlaqələr yaratmışdı. Avropa mədəniyyəti və texnikası ilə maraqlanan I A. ölkə tarixində ilk dəfə olaraq gənc rəssamları “frank” rəngkarlığını öyrənmək üçün İtaliyaya göndərmişdi. Onun dövründə Səfəvilər dövləti böyük siyasi qüdrətə malik idi.

ABBAS II (1633–1666) – Səfəvi şahı [1642–1666]. Şah I Səfinin varisi. II A.-in dövründə *Səfəvilər dövləti* təcridən zəifləməyə başladı. Rus kazak dəstələrinin Azərb.-a basqınları intensiv xarakter aldı. Xəzər dənizində kazaklara qarşı qəti tədbir görmək məqsədilə 1650 ildə II A. Moskoviyaya xüsusi səfir Məmmədqulu bəyi göndərdi. Eyni zamanda Dərbənddən Astabada qədər hərbi məntəqələr təşkil edildi. 1663 ildə ölkədə baş verən aclıq əhalinin vəziyyətini daha da pisləşdirdi.

Digər Səfəvi şahları kimi II A. da mədəniyyətə diqqət yetirmiş, saraydakı kitab evinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilməsi təşəbbüsü vəsait çatışmazlığı və II A.-in qəfil ölümü nəticəsində həyata keçməmişdir.

ABBAS III (1731/32–36) – *Səfəvilər* sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi [1732–36]. Səfəvi şahı II Təhmasibin oğlu. Səfəvi sərəkərdəsi Nadir xan Əfşar 1732 ildə II Təhmasibi taxtdan salmış, onun az yaşlı oğlunu şah, özünü isə qəyyum elan edərək hakimiyyəti ələ almışdır. III A.-in ölümündən sonra Səfəvilər sülaləsinə son qoyulmuşdur.

ABBAS İBN ƏBDÜLMÜTƏLLİB [العباس بن المطلب] (təqr. 564, Məkkə – 652, Mədinə) – *Məhəmməd* peyğəmbərin əmisi, *Abbasilər* sülaləsinin sələfi. *Bədr döyüşündə* (623) müsəlmanlara əsir düşmüş, fidiyə müqabilində azadlığa buraxılmışdır. İslam ordusu Məkkəni tutduqda (630) peyğəmbərə beyət etmişdir. **ABBAS MİRZƏ** (26.8.1789, Mazandarın Nəva qəs.–25.10.1833, Məşhəd) – İran siyasi və hərbi xadimi, islahatçı.

Abbas Mirza. Şərq İncəsənəti Muzeyi. Moskva.

Fətəli şah Qacarın oğlu və vəliəhdi. Cənubi Azərb.-in və Xorasanın valisi olmuşdur. Rusiya–İran (1804–13; 1826–28) və İran–Türkiyə (1821–23) müharibələrində İran ordusuna komandanlıq etmişdir. Təbrizdə barıt emalı, top dəzgahları və hərbi sursatın istehsalı üçün emalatxanalar açmışdır. Döyüşlərdə Osmanlı strategiyalarından istifadə etmiş, ordunu ingilis və fransız təlimatçılarının köməyi ilə avropasayağı yenidən qurmağa çalışmışdır. *Türkmənçay müqaviləsini* (1828) imzalamışdır. Rusiya ilə yeni müharibənin qarşısını almaq məqsədilə A.M. 1829 ildə Peterburqa səfir göndərilməmişdir.

1816 ildə Təbrizdə mətbəə açmışdır. Təhsil almaq üçün ilk dəfə Avropaya (İngiltərəyə) tələbə göndərmişdir.

ABBAS SƏHHƏT (Abbasqulu Əlabbas oğlu Mehdi zadənin təxəllüsü; 1874, Şamaxı – 11.5.1918, Gəncə) – Azərb. şairi. Azərb. ədəbiyyatında romantizmin görkəmli nümayəndəsi. Ruhani ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini atasının Şamaxıda açdığı məktəbdə almışdır. Güclü hafizəsi olan A.S. az müddətdə fars, ərəb, rus və fransız dillərini öyrənmiş, klassik Şərq və Qərb ədəbiyyatı ilə yaxından ta-

niş olmuşdur. 1894–1900 illərdə Tehran Un-tinin tibb fakültəsində oxumuşdur. 1901 ildə Şamaxıya qayıdaraq həkimlik və müəllimlik etmiş, həmin vaxtlardan M.Ə.Sabirlə dostlaşmışdır. İlk şeiri “Şərqi-Rus” qəzetində 1904 ildə, ilk poetik məcmuəsi (“Sınıq saz”) 1912 ildə dərc olunmuşdur. Ədəbi fəaliyyətinin ilk dövründə (1890–1905) klassik Şərq şeirinin ənənəvi mövzu və formalarında (qəzəl, qəsidə və s.) şeirlər yazmışdır. Köhnə şeirin dövrün ədəbi-estetik tələblərinə cavab vermədiyini dərk edən A.S. “Təzə şeir necə olmalıdır” məqaləsində təqlidçiliyin əleyhinə çıxmış, poeziyanı mündəricə və forma etibarilə yeniləşdirməyin zəruriliyini göstərmişdir. Vətənin, xalqın taleyi A.S. lirikasının başlıca mövzusu idi. Şair xalqı maarifə, mədəniyyətə, islama çağırır (“Fəryadi-intibah, yaxud amali-vətənpərvəranə”, “Nitqi-mənzum”, “Bir məktuba cavab”, “Tövhid”, “Dostum A.Şaiq cənablarına”), işıqlı gələcəyə inam, azadlığa ümid bəsləyir (“Dilbəri-hürriyyətə qitə”, “Yad et!”), bəzən də bədbinləşirdi (“Oxucularıma”, “Tərcümeyi-halım”, “Şikayət”, “Bayanı-hal”). Baş verən ictimai-siyasi hadisələr şairin yaradıcılığında realist meyilləri qüvvələndirmiş, ədəbi irsində mühüm yer tutan bir sıra əsərləri, o cümlədən fəhlələrin həyat və mübarizəsindən, Cənubi Azərb.-da azadlıq hərəkatından bəhs edən “Əhmədin qeyrəti” (1911) poemasını və s. yazmağa sövq etmişdir.

Birinci dünya müharibəsi illərində A.S.-in əsərlərində mübarizə motivləri xeyli güclənmişdi. O, ictimai xadim kimi çalışır, sosial-mədəni tərəqqi, ana dili və s. aktual məsələlərə dair məqalələr yazır, sənətkarı mübariz olmağa çağırırdı (“Şərarə”, “Şair”, “Sabir” və s.). Yaradıcılığının ədəbi manifesti olan “Şair, şeir pərisi və şəhərli” (1916) poeması ideya-bədii baxımdan 20 əsr Azərb. poeziyasının ən yaxşı nümunələrindəndir. A.S. nəsr əsərləri də yazmışdır. 1913 ildə Volqaboyunda, Stavropol yaxınlığında istirahət edən ədib həmin səfər təəssüratından bəhs edən ilk nəsr əsərini – “Volqa səyahəti” romanını qələmə almışdır. Ailə-mişət mövzusunda “Əli və Aişə” adlı nəsr əsəri də olmuşdur (hər iki əsər itmişdir). A.S.-in “Bədbəxt ailə”, “Qaragünlü Həlimə” hekayələrində, “Neft fontanı”, “Yoxsulluq eyib deyil”, Tağı və Nağı” adlı dram nümunələrində zamanədən şikayət, ictimai etiraz motivləri əksini tapmışdır.

A.S. Azərb. uşaq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. O, kiçiyə yaşlı uşaqlar və məktəblilər üçün şeirlər (“Yaz”, “Köç”, “Cüclər”, “Quşlar”, “Ana və bala”, “Vətən”, “Bir məktəbdə imtahan”, “Tənbəl” və s.), təmsillər (“Ayı və şir”, “Sərçə və qırğı”, “Qarışqa və milçək”, “Tülkü və qurd”), pyes (“Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi”) yazmışdır.

A.S. Azərb. ədəbiyyatında professional bədii tərcümə sənətinin banilərindəndir. Onun İ.A.Krılov, A.S.Puşkin, M.Y. Lermontov, S.Y.Nadson, A.V. Koltsov, M.Qorki, İ.V.Göte, A. de Müsse, N.Barataşvili, A. R.Sereteli və b.-ndan etdiyi tərcümələr bu gün də bədii dəyərinə itirməmişdir. Əsas tərcümələri “Məğrib günəşləri” (2 cildə, 1912) kitabında toplanmışdır.

A.S. fəal maarif və mədəniyyət xadimlərindən olmuşdur. Məktəb, kitabxana açılmasına çalışmış, M.Mahmudbəyovla birgə “Yeni məktəb” (1909), “Üçüncü il” (1909), “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” (1914) dərsliklərini yazmışdır. Onun ən mühüm xidmətlərindən biri M.Ə.Sabirin əsərlərini toplayıb ilk dəfə “Hophopname” adı ilə nəşr etdirməsidir (1912). Əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. Anadan olmasının 100 illik yubileyi geniş miqyasda keçirilmiş (1974), Gəncədə abidəsi qoyulmuşdur. Adına küçə, kitabxana, məktəb və s. var.

Əsərləri: Əsərləri. B., 1935; Seçilmiş əsərləri. B., 1950; Антология азербайджанской поэзии. Т. 2. М., 1960; Əsərləri. 2 cildə. B., 1975–77.

Əd.: Məmməd Arif. Lermontov və Abbas Səhhət/ Ədəbi-tənqidi məqalələr. B., 1958; yəne onun. Nekrasov və Abbas Səhhət. B., 1958; Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. B., 1963; Talibzadə K. Abbas Səhhət. Nəşr 2. B., 1986.

“ABBAS və GÜLGƏZ” – Azərb. məhəbbət dastanı. 17 əsrdə, Aşiq Abbas Tufarqanlıın həyatı və şeirləri əsasında qoşulduğu ehtimal olunur. Abbasın sevgilisi Gülgəz zorla şah sarayına aparılır. Abbas müxtəlif çətinliklərdən keçərək məhəbbətinə qovuşur. Dolğun lirik-epik surətlər, gərgin süjet xətti “A. və G.”-i orta əsrlər Azərb. məhəbbət dastanının kamil nümunəsi səviyyəsinə yüksəltmişdir. Dastanın indiyədək yeddi variantı toplanmışdır.

Mətnlər: Azərbaycan məhəbbət dastanları. 5 cildə. C.2. B., 2005.

Əd.: A r a s l ı H. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; T ə h m a s i b M.H.

Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972; Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981; Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., 1985; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.I. B., 2004.

ABBASABAD – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən Ararat r-nu) Arazboyu hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–28 illər Rusiya–İran müharibəsi zamanı kənd dağıdılmış, əhali qəddarlıqla qovulmuşdur (bu adda kəndlər İrəvan xanlığının Aralıq nahiyəsi və Sürməli qəzasında da mövcud idi).

ABBASABAD – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Hamarkənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,2 km c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 476 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Məktəb, kitabxana var.

ABBASABAD – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Hir kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 30 km c.-ş.-də, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun 10 km-liyindədir.

ABBASABAD – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Astara bölgəsinin Mərkəzi kəndistanında, Astara ş.-ndən 11 km c.-dadır.

ABBASABAD – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Şərqi Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 27 km şm.-ş.-dədir.

ABBASABAD – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Zərənd bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Zərənd qəs.-ndən 11 km şm.-q.-dədir.

ABBASABAD – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Tərxoran bölgəsinin Rudbar kəndistanında, Tərxoran qəs.-ndən 42 km şm.-q.-dədir.

ABBASABAD (qədim adı Qaradərə) – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Sərbəndbala (Yuxarı Sərbənd) kəndistanında, Sərbənd qəs.-ndən 38 km şm.-q.-dədir.

ABBASABAD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 25 km c.-da, Əhər–Kəlibər avtomobil yolunun 18 km-liyindədir.

ABBASABAD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Müvazəkə kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 24 km c.-da, Təbriz–Əhər avtomobil yolunun 13 km-liyindədir.

ABBASABAD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əbərqan kəndistanında, Sərab ş.-ndən 37 km q.-də, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 10 km-liyindədir.

ABBASABAD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 29,5 km c.-q.-də, Marağa–Miyandab avtomobil yolunun 4 km-liyindədir.

ABBASABAD – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Bəzinərud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 55 km c.-dadır.

ABBASABAD – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Sirdan bölgəsinin Aşağı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 26 km c.-dadır.

ABBASABAD QALASI – Naxçıvan ş.-ndən 6 km c.-ş.-də, Araz sahilində istehkam tipli qala. Fransız hərbi mütəxəssislərinin layihəsi əsasında 1809–10 illərdə tikilmişdir. Būrcələri olan beşbucaqlı qalanın divarlarının hünd. 4 m 30 sm, qalınlığı 60 sm idi. Qala hər tərəfdən 10 m enində xəndəklə əhatə olunmuşdu. Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) zamanı A. q.-nda vuruşmalar olmuşdur. Qalanı 4000 sərbəz və 500 atlı müdafiə edirdi. Baş mühafizə İrən ordusuna komandanlıq etmiş *Abbas Mirzənin* kürəkəni Məhəmməd Emin xan idi. Ehsan xan Kəngərli də qalanın mühafizə olmuşdur.

Abbasabad qalasının planı:
1 – xəndək;
2 – qala divarı;
3 – darvaza;
4 – körpü;
5 – bulaq.

Araz su qovşağı tikilərkən (1963–71) xarabalığı su altında qalmışdır.

ABBASABADBALA – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Əbhər bölgəsinin Əbhərrud kəndistanında, Əbhər qəs.-ndən 27 km c.-q.-dədir.

ABBASABAD-ƏLVİR – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Xərəqan bölgəsinin Savə ş.-ndən 6 km ş.-dədir.

ABBASABAD-KÜRDİ – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Xərəqan bölgəsinin ətrafında, Savə ş.-ndən 42 km c.-dadır.

ABBASABAD-NARBAĞI – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Ətraf bölgəsinin Savə ş.-ndən 24 km c.-dadır.

ABBASABADPAİN – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Əbhər bölgəsinin Əbhərrud kəndistanında, Əbhər qəs.-ndən 27 km c.-q.-dədir.

ABBASABAD-ZƏRQAMI – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Fərqa kəndistanında, Savə ş.-ndən 15 km c.-dadır.

ABBASAĞA Məmməd oğlu (1885, Təbriz – 30.8.1907, Tehran) – İran inqilabının (1905–11) iştirakçısı, Tehran s.-d. təşkilatının üzvü (1907). A. fədailər sırasında Məmmədəli şahın İran inqilabını boğmaq tədbirlərinə qarşı çıxmışdır. 1907 il avqustun 30-da inqilabi hərəkatın qatı düşməni, baş nazir Atabəy

Əzəmi öldürdükdən sonra intihar etmişdir. A.-nın ölümü ilə əlaqədar Təbriz və Tehrandə matəm mitinqi, nümayişlər keçirilmişdi.

ABBASBƏYLİ – Azərb. Resp. Qazax r-nunun Alpout ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12,5 km q.-də, Coğas çayının sahilində, Göyəzən d.-nin ətəyindədir. Əh. 368 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana var.

ABBASBƏYLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin İcərud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 40 km şm.-da, Germi–Biləsuvar avtomobil yolunun 35 km-liyindədir.

ABBASBƏYLİ Ağalar Nəriman oğlu (d. 31.12.1941, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1980), prof. (1988). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1962). 1968–80 illərdə Azərb. Neft və Kimya İn-tunda kafedra müdiri, 1987–88 illərdə Azərb. SSR alivə orta ixtisas təhsili naziri işləmiş, 1991 ildən BDU-nun beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdürüdür. Bir çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABBASBULAĞI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 42 km c.-ş.-dədir.

ABBASBULAĞI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Çahardolu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 81 km c.-ş.-dədir.

ABBASDƏRƏSİ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Qazax qəzasının Dilican nahiyəsində (9.9.1930 ildən İcevan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur.

ABBASDƏRƏSİ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Gorus r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur.

ABBASƏLİKƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Xoruzlu kəndistanında, Germi qəs.-ndən 36 km c.-q.-də, Germi–Ərdəbil avtomobil yolunun 20 km-liyindədir.

ABBASƏLİLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ger-

mi bölgəsinin Ənqut kəndistanında, Təzəkənd–Ənqut k.-ndən 24 km q.-də, Germi–Ərdəbil avtomobil yolunun 27 km-liyindədir.

ABBASGÖLÜ – İrəvan xanlığının Dərəkənd–Parçenis mahalında azərb.-ların yaşadığı kənd. Digər adı Göllüçə olmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində əhalisi qovulmuş və kənd ləğv edilmişdir.

ABBASI, a b a s i, a b a z, a b a s – Səfəvi imperiyasında 17–18 əsrlərdə dövriyyəyə olmuş gümüş sikkə. Səfəvi şahı I Abbasın hakimiyyəti dövründə zərb olunmuş və onun adı ilə adlandırılmışdır.

Abbasi.

mişdir. İlk çəkisi 7,8 q, nominal dəyəri 200 dinara bərabər idi. Səfəvilər dövlətinin, həmçinin 18 əsrdə Azərb. xanlıqlarının pul dövriyyəsində əsas sikkə vahidi olmuşdur. Azərb. Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra A. öz çəkisinə görə ona müvafiq gələn rus gümüş sikkəsi 2 qrivenniki və ya 20 qəpiyi ifadə etmişdir.

ABBASI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin 4 kəndistanından biri. Bostanabad qəs.-ndən c.-ş.-dədir.

ABBASİLƏR – *Məhəmməd* peyğəmbərin əmisi Abbasın adı ilə adlandırılan ərəb xəlifələri sülaləsi [750–1258]. *Əbu Müslim* üsyanı nəticəsində hakimiyyətə gəlmişdi. Sülalənin əsasını Əbül-Abbas əs-Səffah qoymuşdur. Görkəmli nümayəndələri – Mənsur, Harun ər-Rəşid, Məmun. Abbasilər sülaləsinin xəlifələri: *Əbül-Abbas əs-Səffah* [750–754], *Mənsur* [754–775], *Mehdi* [775–785], *Hadi* [785–786], *Harun ər-Rəşid* [786–809], *Əmin* [809–813], *Məmun* [813–833], *Mütəsim* [833–842], *Vasiq* [842–847], *Mütəvəkkil* [847–861], *Müntəzir* [861–862], *Müstəin* [862–866], *Mütəz* [866–869], *Mühtədi* [869–870], *Mütəmid* [870–892], *Mütəzid* [892–902], *Müktəfi* [902–908], *Müqtədi* [908–932], *Qahir* [932–934], *Razi* [934–940], *Müttəki* [940–944], *Müstəfki* [944–946], *Müti* [946–974], *Tayi* [974–991], *Qadir* [991–1031], *Qaim* [1031–75], *Müqtədi* [1075–94], *Müstəzahir* [1094–1118],

Müstəşid [1118–35], *Rəşid* [1135–36], *Müktəfi* [1136–60], *Müstəncid* [1160–70], *Müstəzi* [1170–80], *Nasir* [1180–1225], *Zahir* [1225–26], *Müstənsir* [1226–42], *Müstəsim* [1242–58].

ABBASİLƏR XİLAFƏTİ – *Abbasilər* [750–1258] sülaləsinin idarə etdiyi feodal dövləti. Mərkəzi Bağdad ş. olduğu üçün Bağdad xəlifəliyi də adlanırdı. Tərkibinə Asiyanın indiki ərəb ölkələri, İran (9 əsrin əvvəlinədək), Cənubi Qafqaz, Orta Asiyanın cənub hissəsi, Misir, habelə Şimali Afrika (9 əsrdək) daxil idi. *Əməvilərin* [661–750] hakimiyyətinə son qoyan *Əbül-Abbas* 750 ildə xəlifə elan olundu. *Xaricilərin* Xorasanda və Mesopotamiyada qaldırtdıqları üsyan nəticəsində xilafətin paytaxtı Haşimiyyədən Bağdada köçürüldü. A.x.-ndə bütün dini və siyasi hakimiyyət xəlifənin əlində idi. *Əməvilərdən* fərqli olaraq A. x.-ndə İran və Orta Asiya əmirləri ərəb zadəganlarından daha üstün mövqeyə malik idilər. Xilafətin başlıca istehsal sahəsi süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik, istehsalçısı isə asılı kəndlilər idi. Məhdərlik də böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Əkilən torpaqların çox hissəsi formal olaraq dövlət mülkiyyəti hesab olunurdu. Dövlət torpaqlarının bir qismi hərbi mükəlləfiyyəti təmin etmək məqsədi ilə *iqta* şəklində feodallara verilir.

Şəhər əhalisi daha çox xırda ticarətlə əlaqədar olan müxtəlif peşələrlə məşğul idi. Toxuculuq, bəzək və zərgərlik məmulatı istehsalı, metal emalı yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq və ticarətin genişlənməsi şəhərlərin inkişafına təkan verirdi. Bu dövrdə Bağdad, Bəsrə, Dəməşq və Qahirə mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Xarici ticarəti varlı tacirlər aparırdılar. 8 əsrin sonunda ərəb və İran dəniz səyyahları İndoneziya və Malayya sahillərinə, sonra Sinqapur boğazı ilə Sakit okeana çıxaraq, Çinlə ticarət edirdilər. Quançjou (Kanton) ş.-ndə A.x.-ndən gələn müsəlman tacirlərinin məhəlləsi var idi. Şərqi Avropa xalqları ilə də müntəzəm ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Xilafət torpaqlarında poçt sistemi yaradılmışdı. *Harun ər-Rəşidin* [786–809] hakimiyyət illəri A.x.-nin ən parlaq dövrü olmuşdur; elmə və mədəniyyətə böyük önəm verilir, sənətkarlar və alimlər himayə edilirdilər. Bağdadda möhtəşəm saraylar ucaldılır, hüquq, maliyyə və dövlət-

çiliyin inkişafı sahəsində əhəmiyyətli işlər görüldü.

8 əsrin sonlarından başlayaraq iri feodallar dövlət torpaqlarını ələ keçirməklə hakim olduqları vilayətləri mərkəzi hökumətdən ayırmağa cəhd göstərirdilər. Xalq kütlələrinin ərəb hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə qalxması yerli hakimlərin bu cəhdləri ilə üst-üstə düşürdü. Hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr nəticəsində İraqda və başqa yerlərdə xilafətə qarşı üsyanlar geniş vüsət aldı. Belə üsyanlardan biri də *Babəkin* başçılığı ilə Azərb.-da başladı (bax *Babək hərəkəti*). Bu dövrdən etibarən xilafət torpaqlarında müxtəlif yerli xanədanlar yaranırdı. Dövlət getdikcə tənəzzül edirdi. 892-908 illərdə İranda və Misirdə xilafətin nüfuzu müvəqqəti bərpa olundu. *Qərmətilər* üsyanı yatırıldı.

Tunisdə *Fatimilər*, Suriyada və İraqda *Həmdanilər*, İranda isə *Büveyhilər* hakimiyyətə gəlməsi və *Fatimilərin* Misiri ələ keçirməsi A.x. üçün xüsusi təhlükə yaradırdı. 945 ildə *Büveyhilər* Bağdadda hakimiyyəti ələ keçirdilər. Bundan sonra siyasi hakimiyyətini itirən xəlifə yalnız dini başçı olaraq qaldı. Xəlifə *Qaim Bismillah* 1055 ildə səlcuqi hökmdarı *Toğrul bəyə* müraciət edərək *Büveyhilərə* qarşı ondan yardım istədi. Sultan *Toğrul* 1055 ildə Bağdadı tutaraq *Büveyhilər* sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. A.x. İraq, Əhvaz və Farsda öz hakimiyyətini yenidən bərpa etdi.

1258 ildə Elxani hökmdarı *Hülakü xan* [1255-1265] Bağdadı işğal edəndən təxminən 1517 ildə Misir türklər tərəfindən fəth olunana qədər xilafətin nümayəndələri Qahirədə hökmranlıq etmişlər.

ABBASKƏHRİZİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 45 km ş.-dədir.

ABBASKƏNDİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 23,5 km ş.-dədir.

ABBASKƏNDİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Çaldırın kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 5,5 km c.-ş.-dədir.

ABBASQULU (?-?) – 18 əsr Azərb. memarı və nəqqası. A. Şəki xanları sarayının daxili tərtibatında iştirak etmiş, sarayın birinci və ikinci mərtəbəsində böyük salonların divar və tavanında mürəkkəb kompozisiyalı bəzək işləri görmüşdür. Tavanın mərkəzi xonçalardan birinin kitabəsində öz adını orijinal şəkildə həkk etmişdir. “Ustad Abbasqulu” sözləri iki dəfə — sağdan sola və aynada əks olunmuş kimi soldan sağa təkrarlanır.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV – bax *Bakixanov* Abbasqulu ağa.

ABBASQULU XAN (?-?) – Naxçıvan xanı. *Kəngərli*lərdən olan A. x. 1780 ilin əvvəlində İrəvan xanı Hüseynəli xan,

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Kartli-Kaxeti çarı II İrakli ilə sıx əməkdaşlıq münasibətləri yaratmış, onların yardımı ilə Naxçıvan xanlığının hakimi olmuşdu. Lakin A. x.-in Naxçıvan hakimi olması onun əmisi oğlu Cəfərqulu xanı hakimiyyətə gətirmək istəyən xoşlu Əhməd xanı narazı saldı. Nazik və Şükürlü kəndlərinin ona verilməsini A. x.-dan tələb edən Əhməd xan rədd cavabı aldıqda qoşunlarını Naxçıvan xanlığının sərhədlərinə yeritdi. A. x. bir çox tərəfdarı ilə birlikdə Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Sonradan A.x.-in Naxçıvanda hakimiyyətini bərpa etmək cəhdləri boş çıxdı. 1783 ildə Naxçıvanda hakimiyyətə Cəfərqulu xan gəldi. Lakin 1785 ilin mayında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qoşunu Naxçıvan qalasını ələ keçirərək A. x.-i yenidən hakimiyyətə gətirsə də, 1787 ildə Kəlbəli xan onu hakimiyyətdən kənarlaşdırıb özünü xan elan etdi, 1795 ildə isə girov kimi Ağa Məhəmməd xan Qacarın yanına göndərdi. 1797 ildə Kəlbəli xanın Rusiyanın himayəsinə keçmək cəhdindən xəbər tutan Ağa Məhəmməd şah xanlığın idarəsini A.x.-a tapşırırdı. Ağa Məhəmməd şah Şuşada qətlə yetirildikdən sonra İranda hakimiyyəti ələ almış Fətəli şah 1804 ildə Kəlbəli xanı yenidən Naxçıvan hakimi təyin etdi. Ruslara meyil edən Kəlbəli xan 1806 ildə irəvanlı Hüseynqulu xan tərəfindən hiylə ilə həbs edilərək Tehrana göndərildi və A.x. yenidən Naxçıvan taxtına gətirildi. Birinci

Rusiya-İran müharibəsinin sonunda həbsdən azad edilən Kəlbəli xan 1812 ildən yenidən Naxçıvan taxtına sahib oldu.

ABBASQULULAR – Azərb. Resp. Goranboy r-nunun Goranboy ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km c.-dadır. Əh. 531 (2008); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb var.

ABBASQULULAR – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Çəsməli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 33 km c.-ş.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 376 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

ABBASLI – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Abbaslı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 15 km c.-ş.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 3070 (2008); taxılçılıq, bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 tibb məntəqəsi, klub, kitabxana, rabitə şöbəsi; məscid (17 əsr) var.

ABBASLI – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Qışlaqat-Əfşəriyyə kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 34 km q.-dədir. **ABBASOV** Abbas Əsgər oğlu (d.16.2.1928, Qazax r-nunun Kəmərlı k.) – neft-qaz yataqlarının işlənilməsi sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1968), prof. (1971). Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirdikdən sonra Azərb. SSR EA neft ekspedisiyasında (1954-59), Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İn-tunda (1961-74) çalışmış, 1974-78 illərdə Azərb. EA Kibernetika İn-tunda şöbə müdiri işləmişdir. 1978 ildən ADNA-nın prof.-dur. Tədqiqatları neft-qaz yataqlarının işlənilməsinə, maye və qaz mexanikasına aiddir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Вопросы нефтяной гидродинамики. Б., 1968.

ABBASOV Adil Seyfulla oğlu (d. 5.9.1933, Bakı) – Azərb. idmançısı, futbol üzrə bədən tərbiyəsi və idman əlaçısı (1969). Azərb. Resp. əməkdar məşqçisi (1989), əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (2006).

ABBASOV Akif Nurağa oğlu (d. 28.5.1950, indiki Şirvan) – Azərb. pedaqoqu, pedaqoji e.d. (1995), prof. (2004). M.F.Axundov ad. Azərb. Pedaqoji Dillər İn-tunu bitirmişdir (1973). Sabirabad r-nunda müəllim (1973-75), Azərb. Elmi Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İn-tunda elmi işçi (1975-94), şöbə müdiri (1994-2001) işləmiş, 2002 ildən Azərb. Təhsil Problemləri İn-tunun elmi

katibidir. Tədqiqatları təlim və tərbiyə prosesinin optimallaşdırılmasına, didaktikanın müasir problemlərinə və s.-ə həsr olunmuşdur. Bir çox dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Pedaqoji kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABBASOV Akim Əli oğlu (25.5.1911, Naxçıvan – 29.2.1992, Bakı) – Azərb. hərbi xadimi, gen.-m. (1956). Bakı (1930) və Tiflis hərbi məktəblərini (1932), Moskva

da M.V.Frunze ad. Hərbi Akademiyasını (1956) bitirmişdir. Böyük Vətən müharibəsi (1941-45) başlayarkən 76-cı diviziyanın heyətində Qərb cəbhəsində vuruşmalarda iştirak etmiş, 1942 ildə 402-ci Azərb. atıcı diviziyası qərargahında əməliyyat şöbəsinin rəisi, daha sonra polk komandiri təyin edilmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə polk komandiri, diviziya komandirinin müavini və komandiri, 1956-67 illərdə bir sıra hərbi birləşmənin komandiri olmuşdur. Ehtiyata çıxandan (1967) sonra Azərb. SSR avtomobil nəqliyyatı nazirinin müavini işləmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (4-6-cı çağırış) deputatı olmuşdur. İki Qırmızı Bayraq, iki Qırmızı Ulduz ordenləri ilə təltif edilmişdir.

ABBASOV Alıcan Bayramlı oğlu (d. 20.5.1940, İsmayilli r-nunun Tircan k.) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1987), prof. (1998). Azərb. Resp. əməkdar müəllimi (2006). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1962). “Şirvanneft” Neft və Qazçıxarma İdarəsində iqtisadçı (1962-64), Elmi Tədqiqat İqtisad İn-tunda bölmə və şöbə müdiri (1965-83), Azərb. Texnologiya İn-tunda kafedra müdiri (1984-92) işləmişdir. 2001 ildən Azərb. Dövlət İqtisad Un-tında biznes inzibatchılığı kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları Azərb.-da sahibkarlığın və biznesin inkişafı problemlərinə həsr olunmuşdur. 180-ədək elmi əsərin, o cümlədən 5 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. B., 1998.

ABBASOV Almq Suleyman oğlu (d.24.4.1932, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1989), prof. (1990). Moskva Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1954). 1971-72-ci illərdə AMEA-nın fi-

zika İn-tunda laboratoriya rəhbəridir. Tədqiqatları elektron texnikası üçün A^{III}BV, A^{III}BVI yarımqeçirici birləşmələrin termodinamik xassələrinin öyrənilməsinə, mis sulfidinin əsasında superior elektrolitli, aşağı temp-rlu kimyəvi cərəyan mənbəyinin alınmasına həsr edilmişdir; Gibbs enerjisinin qadağan olunmuş zolaqdan asılılığını, binar və üçqat yarımqeçiricilərin kimyəvi daşınma reaksiyalarının texnoloji rejimini təyin etmişdir. 200-ədək elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmişdir.

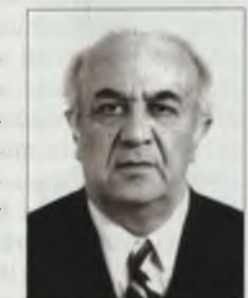
Əsəri: Термодинамические свойства некоторых полупроводниковых веществ. Б., 1981.

ABBASOV Arif Akim oğlu (22.12.1937, Naxçıvan-21.4.2005, Bakı) – Azərb. tarixçi-etnoqrafı, tarix e.d. (1995), AMEA-nın m. üzvü (2001). A.Ə. *Abbasovun* oğludur.

Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Azərb. EA Tarix İn-tunun direktor müavini və etnososioloji tədqiqatlar şöbəsinin müdiri (1978-93), Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tunun direktoru (1993-2005) işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-da etnomədəni və etnososioloji proseslərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 50-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Əsərləri: Современный быт и культура горнопромышленных рабочих Азербайджана. Б., 1980; Образ жизни в новых городах Азербайджана. Б., 1987.

ABBASOV Bəhmən Abbas oğlu (1890, indiki Qazax r-nunun Köçəsgör k. – 15.12.1958, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). Ağstafa r-nunun Voroşilov ad. kolxozunda sədr işləmişdir. 1947 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ABBASOV Cəfər xan Abbas oğlu (1903, indiki Babək r-nunun Təzəkənd k. – 29.8.1965, Ulya Noraşen k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ABBASOV Əbülbəşən Fərhad oğlu (d. 12.2.1953, Gədəbəy r-nunun Düzrəsullu k.) – Azərb. filosofu, fəlsəfə e.d. (1997), prof. (1998). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1975). Azərb. Resp. Prezidentinin İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin böyük məsləhətçisi (1992–94) işləmişdir. 1996 ildən AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İn-tunda şöbə müdürüdür. Tədqiqatları müasir idarəetmənin, sinergetikanın və sistemli yanaşmanın fəlsəfi problemlərinə həsr olunmuşdur. 150 elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiyanın və bir neçə kitabın müəllifidir.

Əsəri: Философия сложности. Б., 2007.

ABBASOV Ələddin Aslan oğlu (d. 5.5.1922, Gəncə) – Azərb. aktyoru. Azərb. SSR xalq artisti (1971). 1939 ildən C.Cabbarlı ad. Gəncə Dövlət Dram Teatrının aktyorudur. A. müxtəlif xarakterli dolğun, emosional səhnə obrazları yaratmışdır. Əsas rolları: Səyavuş (“Səyavuş”, H.Cavid), Fərhad (“Fərhad və Şirin”, S.Vurğun), Nəbi (“Qaçaq Nəbi”, S.Rüstəm), Qatır Məmməd (“Qatır Məmməd”, Z.Xəlil), Aydın, Səməd bəy (“Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, C.Cabbarlı), Otello (“Otello”, U.Şekspir), Kreont (“Antiqona”, Sofokl), Silvio (“İki ağanın bir nökrəri”, K.Qoldoni), Domrul (“Dəli Domrul”, A.Məmmədov; “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında), Əli müəllim (“Unutmaq istəyirəm”, N.Məmmədova), Böyük bəy (“Mahni dağlarda qaldı”, İ.Əfəndiyev) və s. A. “Torpaq. Dəniz. Od. Səma.” (1967), “Mən ki gözəl deyildim” (1968), “Qatır Məmməd” (1974), “Nizami” (1982), “Özge vaxt”

Ə Abbasov Aydın rolunda (“Aydın”, C.Cabbarlı).

(1996), “Məkanın melodiyası” (2005) və s. kinofilmlərdə çəkilmişdir. A.-un “Dəli Kür” (1969, İ.Şıxlının eyniadlı romanı üzrə) filmində yaratdığı Cahandar ağa obrazı ona geniş şöhrət qazandırmışdır (bu rolu teatr səhnəsində də oynamışdır).

ABBASOV Əli Məmməd oğlu (d.1.1.1953, Şahbuz r-nu) – informasiyanın işlənilməsi və idarəetmə sistemləri sahəsində Azərb. alimi, AMEA-nın akad. (2001), prof. (1996). Moskva Energetika İn-tunu bitirmişdir (1976). 1982–91 illərdə Azərb. EA-nın avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri şöbəsində laboratoriya müdiri, baş mühəndis, 1992–2000 illərdə Azərb. EA-nın İnformasiya və Telekommunikasiya Elmi Mərkəzinin (indiki İnformasiya Texnologiyaları İn-tu) direktoru, 2000–04 illərdə Azərb. Dövlət İqtisad Un-tinin rektoru vəzifələrində işləmişdir. 2004 ildən Azərb. Resp. rabitə və informasiya texnologiyaları naziridir. Tədqiqatları böyük və ifrat böyük inteqral sxemlərin sıxlığını artırmaq üçün topoloji metodların hazırlanması, kompyuter şəbəkələrində idarəetmə sistemlərinin funksional-topoloji quruluşu ilə onların tətbiqi proseslərinin əlaqələndirilməsi, sərbəst topologiyaya malik kompyuter şəbəkələrinin dayanıqlığı, qeyri-səlis relyasiya strukturlu paylanmış bilik bazalarının yaradılması və bu bazalarda adaptasiya məsələləri və s. sahəsindədir. 1994 ildən YUNESKO-nun informatika və telekommunikasiya üzrə eksperti, 1995 ildən Avropa

İNTERNET Beynəlxalq Kompyuter Şəbəkəsi Assosiasiyasında (TERENA) Azərb.-in təmsilçisidir. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələr etmişdir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. 100-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

Əsəri: Методы организации баз знаний с нечеткой реляционной структурой (E.R.Əliyev, M.Q.Məmmədovla birlikdə). Б., 1997.

ABBASOV Əlipənah Bəhmən oğlu (20.3.1954, Cəlilabad r-nunun Üçtəpə k. – 21.2.1997, Bakı) – Azərb. geoloq-paleontoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1993). 1975 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. Tədqiqatları, əsasən, Azərb.-in Tabaşir yaşlı çöküntülərinin radiolariya faunasının və radiolariyaların filogenetik inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A. radiolariyalara görə Tabaşir çöküntülərinin ayrı-ayrı r-nlar üzrə stratigrafik bölgüsünü işləyib hazırlamış, silisiumlu vulkanogen süxurların yaşını dəqiqləşdirmiş və Kiçik Qafqazda silisium oksidinin toplanma sxemini tərtib etmişdir. 40-dan çox elmi əsərin müəllifidir.

ABBASOV Əsgər Məmmədimayıl oğlu (28.4.1916, Bakı – 9.2.1970, Bakı) – Azərb. teatr rəssamı, Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1964). Azərb. Dövlət Rəssamlıq Texnikumunu bitirmişdir (1936). 1933 ildən Azərb. Dövlət Dram Teatrında fəaliyyətə başlamış, “Bizim şəhərli oğlan” (K.Simonov), “İki qardaş” (M.Lermontov), “Toy” (S.Rəhman) və s. tamaşalara bədii tərtibat vermişdir. 1945–49 illərdə və 1956 ildən Azərb. Dövlət Musiqili Komediya Teatrında baş rəssam işləmişdir. “Ulduz” (1957, S.Ələsgərov), “Arşın mal alan” və “O olmasın, bu olsun” (1959, 1964, Ü.Hacıbəyli), “Silva” (1960, İ.Kalman), “Durna” (1965, S.Rüstəmov) və s. tamaşaların quruluşçu rəssamı olmuşdur. Tbilisi, Aşqabad, Dərbənd və digər şəhərlərdə də teatr tamaşalarına bədii tərtibat vermişdir.

ABBASOV Əşraf Cəlal oğlu (23.3.1920, Şuşa – 8.2.1992, Bakı) – Azərb. bəstəkarı, musiqişünas və pedaqoq. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1963). Azərb. Resp. xalq artisti (1990), prof. (1968). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (1948) bitirmişdir. Şuşada (1942–43) və Bakıda (1947–48) musiqi məktəbinin direktoru, Azərb. Dövlət Konservatoriyasının rektoru (1953–57), bəstəkarlıq kafedrasının müdiri

(1955–73) olmuşdur. A. ilk Azərb. uşaq baleti – “Qaraca qız”-ın (1965), fp. və ork. üçün konsertin (1946), simfonik ork. üçün “Konsertino”-nun (1948), “Şuşa” (1945), “Gələcək gün” (1952), “Dramatik” (1953) simfonik poemalarının, “Səndən mənə yar olmaz” (1963), “Dağlar qoyununda” (1970), “Həyatım mənim, həyatım mənim” (1977) musiqili komediyalarının, simfonik ork. üçün 6 pyesin (1979), bir çox instrumental əsərin, fp. üçün sonata və pyeslərin, xor, mahnı və romansların (“Heyran olmuşam”, “Baxdı mənə, baxdım ona”, “Qurban olduğum” və s.) müəllifidir. Nəzəri əsərləri [“Ü.Hacıbəyov və onun “Koroğlu” operası” (1956) və s.], eləcə də Azərb. musiqisinə dair məqalələri var.

Əd.: Мирзоева Э. Ашраф Аббасов. Б., 1982.

ABBASOV Əyyub Cəbrayıl oğlu [1905, Şəki k. (indiki Erm. Resp. Sisyan r-nundadır) – 18.12.1957, Bakı] – Azərb. yazıçısı, Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1954). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (1933) bitirmişdir. “Mübarizə” (1932), “Günəşli yollar” (1938), “Könül şikəstəsi” (1947), “Sərhəd boyunda” (1948) və s. şeir kitablarının, “Qırmızı bayraqlı gəmi”, “Qəhrəman ana” (hər ikisi 1953), “Dostluq eşqinə” (1947), “Bahar nəğməsi” (1948), “Sevinc” (1951) və s. pyeslərin, “Zəngəzur” (1956–57) romanının müəllifidir. Uşaqlar üçün şeir və pyeslər (“Məlik-məmməd”, 1942; “Qardaşlar”, 1943; “Aqil və Sərvinaz”, 1957 və s.) yazmışdır. Rus şairləri S.Marşak, S.Mixalkov və polyak şairi Y.Tuvimin əsərlərindən tərcümələr etmişdir.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri. Б., 1962; Загнє-зур. кн. 1–2. Б., 1983.

ABBASOV Fazil Eyvaz oğlu (d. 8.12.1950, Cəbrayıl r-nunun Horovlu k.) – Azərb. kardiocərrahi, tibb e.d. (1990). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1973). A. 1973–86 illərdə M.A.Topçubaşov ad. Klinik və Eksperimental

Cərrahlıq İn-tunda kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, kəskin ürək çatışmazlığı laboratoriyasının müdiri işləmiş, 1986–91 illərdə Elmi Tədqiqat Rentgenologiya, Radiologiya və Onkologiya İn-tunda anesteziologiya-reanimatologiya şöbəsinin, 1991–94 illərdə torakal onkologiya şöbəsinin rəhbəri olmuşdur. 1994 ildən M.A.Topçubaşov ad. Elmi Cərrahiyyə Mərkəzinin ürək cərrahlığı şöbəsinin müdürüdür (1999 ilədək eyni zamanda in-t direktorunun elmi işlər üzrə müavini olmuşdur). Tədqiqatları anesteziologiya-reanimatologiyanın, ürək-damar və torakal cərrahiyyənin aktual problemlərinə həsr edilmişdir. 150-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ABBASOV Hacığa Mütəllib oğlu (16.6.1888, Bakı yaxınlığındakı Maştağa k. – 7.5.1975, Bakı) – Azərb. aktyoru, teatr xadimi. Azərb. SSR xalq artisti (1932). İlk təhsilini rus-tatar (Azərb.) məktəbində almış, H.Ərəblinski-nin teatr dərnəyinin üzvü olmuşdur. İlk dəfə səhnəyə 1905 ildə Molla İbrahimxəlil (“Molla İbrahimxəlil kimyəgər”, M.F.Axundzadə) rolunda çıxmışdır. 1906–09 illərdə Petrovsk-Portda (indiki Mahaçqala) üçillik pedaqoji kursda oxuyarkən yerli azərb.-lardan ibarət aktyor truppası yaratmış, Teymurxanşurada (indiki Buynaksk) teatr açmışdır. 1909 ildə Bakıya qayıtmış, Balaxanıda M.Ə.Sabirlə birlikdə müəllimlik etmişdir. Müsəlman Artistləri İttifaqının fəal üzvlərindən və 1921 ildə Bakıda açılan Azad Tənqid-Təbliğ Teatrının təşkilatçılarından (həmçinin ilk direktoru) olmuşdur. Resp.-da teatr sənətinin inkişafı və milli kadrlar hazırlanması işində iştirak etmiş, Azərb. qadınlarının ilk dəfə səhnəyə çıxmasında rolu olmuşdur. 1925–29 illərdə Azərb. Dram Teatrında, 1930–37 illərdə Bakı Teatr Texnikumunda direktor və s. vəzifələrdə çalışmışdır. A.-un ifaçılıq diapazonu geniş və çoxcəhətli olmuşdur. Komik aktyor kimi tanınan A., həm də xarakterik obrazlar yaratmışdır. Ən məşhur rolu Şeyx Nəsrullah (“Ölülər”, C.Məmmədquluzadə; 20 ilədək bu rolu oynamışdır) idi. Digər rolları: Məşədi İbad, Soltan bəy, Kəblə Qubad (“O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad”,

Ü.Hacıbəyli), Kəblə Hacı, Orduxan bəy (“Evlilik subay”, “Əlli yaşında cavan”, Z.Hacıbəyov), Mirzə Mehdi xan, Şamdan bəy (“Nadir şah”, “Şamdan bəy”, N.Nərimanov), Hacı Qənbər, Ağakərim xan (“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Ağakərim xan Ərdəbili”, N.Vəzirov), Osip (“Müfəttiş”, N.Qoqol) və s. A. bir sıra kiçik həcmli pyesin müəllifidir: “Ağa Məhəmməd şah Qacar və ya Molla Pənah Vaqif”, “Bakının fəthi”, “Sabirin məhkəməsi”, “Əsgər oğluma”, “İnqilab şərəfləri”, “Rur macərası” və s. S.S.Axundov, M.Qorki, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, L.N.Tolstoy, C.Cabbarlı və b. haqqında xatirələr yazmışdır (“Xatirələrəm”, 1968). A. haqqında sənədli film çəkilmişdir.

Əd.: Səfərov C. Hacığa Abbasov. Б., 1963; Кərimов И. Azərbaycan peşakar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. Б., 2002.

ABBASOV Xəlil Həsənqulu oğlu (17.8.1914, İmişli r-nunun Sarıxanlı k. – 1.4.1992, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı. 1947 ildə qoyunçuluq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ABBASOV İlham İslam oğlu (d.21.9.1969, Cəlilabad) – Azərb. idmançısı. Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (1991). Sərbəst güləş üzrə dördqat Azərb. çempionu (1986, 1988–89, 1993), Avropa çempionatının gümüş (1993) mükafatçısıdır.

ABBASOV İsrəfil İsmayıl oğlu (d. 1.2.1938, Yerevan) – Azərb. folklorşünası, filologiya e.d. (1988), prof. (1998). Yerevan Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1960). Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda baş elmi işçi (1969–86), folklor şöbəsinin müdiri (1986–2003) işləmişdir. 2003 ildən AMEA Folklor İn-tunda Azərb. folkloru şöbəsinin müdürüdür. Azərb. folkloruna, o cümlədən folklor əlaqələrinə dair tədqiqatları var.

Əsəri: Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Б., 2007.

ABBASOV Qurban Abbasqulu oğlu (26.10.1926, Nax. MR, indiki Babək r-nunun Payız k. – 14.9.1994, Bakı) –

Azərbaycanın SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1959), SSRİ-nin fəxri neftçisi, Azərbaycanın SSR Dövlət mükafatı laureatı (1972), Azərbaycanın SSR əməkdar mühəndisi (1975). Əmək fəaliyyətinə 1944 ildə başlamış, 1950–67 illərdə buruq ustası, sahə rəisi, neft-mədən idarələrində qazıma kontorunun müdiri, 1967–80 illərdə “Xəzərdənizneftkəşfiyyat” trestinin rəisi, “Xəzərdənizneft” İstehsalat Birliyi baş direktorunun müavini, “Neft daşları” Neft və Qazçıxarma İdarəsinin rəisi, 1980–88 illərdə “Xəzərdənizneft-qazsənaye” İstehsalat Birliyinin Baş direktoru, 1988–92 illərdə “Xəzərdənizneft” İstehsalat Birliyinin Baş direktoru, 1992–94 illərdə Azərbaycanın Respublikası Dövlət Neft Şirkəti prezidentinin müşaviri işləmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (4–5-ci və 10–11-ci çağırış), Azərbaycanın SSR Ali Sovetinin (6–9-cu çağırış) deputatı seçilmişdir. Azərbaycanın Sovet Ensiklopediyası elmi redaksiya şurasının üzvü idi. 2 dəfə Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur. Tələbə və aspirantlar üçün “Neftçi Qurban” təqaüdü təsis edilmişdir.

ABBASOV Mehdi Yusif oğlu (1.1.1960, Amasiya r-nunun Yeni yol k. – 13.1.1992, Füzuli) – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 5.6.1992). Daxili İşlər Nazirliyinin xüsusi təyinatlı polis dəstəsində xidmət etmişdir. Goranboy, Ağdam bölgələrində vuruşmuş, Füzuli r-nunun Məlikcan postu yaxınlığında gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir. İsmayıl ş.-ndə büstü qoyulmuşdur.

ABBASOV Məmməd Əsgər oğlu (d.5.1.1931, Bərdə) – Azərbaycanın tarixçisi, tarix e.d. (1990), prof. (1991). Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdir (1953). 1992–2003 illərdə Azərbaycanın Texniki Universitetinin kafedra müdiri olmuşdur. Tədqiqatları tarix fənninin tədrisi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

ABBASOV Məzahir Həmid oğlu (15.12.1918, Bakı – 4.2.2002, Bakı) – Azərbaycanın tarixçisi, tarix e.d. (1969), prof. (1975). Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) qəhrəmanı. Hərbi-Dəniz Aviasiyası məktəbini bitirmişdir (1940). 1940–41 illərdə Qara dəniz donanmasının Hərbi-Hava Qüvvələrində uçuş heyətinin komandiri olmuşdur. 1963 ildən AMEA-nın Tarix İnstitutunda işləmişdir. Elmi əsərlərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Azərbaycanın SSR Ali Sovetinin (5-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Qırmızı Bayraq və I dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri, həmçinin Azərbaycan Respublikasının “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

ABBASOV Mirzəli (Əli bala) Hacıbas oğlu (1870, Tiflis – 3.11.1943, Tbilisi) – Azərbaycanın aktyoru, rejissor və dramaturq. Gürcü SSR əməkdar artisti (1924). 1898 ildə M.F.Axundzadənin “Lənkəran xanının vəzir” komediyasında fəraş rolu ilə səhnə fəaliyyətinə başlamışdır. A.-un yaratdığı obrazlar reallığı, bədii bütövlüyü ilə seçilirdi. Rolları: Gavə (“Dəmirçi Gavə”, Ş.Sami), Hacı Qara (“Hacı Qara”, M.F.Axundzadə), Hacı Qənbər (“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, N.Vəzirov), Əlmənsur (“Əlmənsur”, H.Heyne), Otello (“Otello”, U.Şekspir), Frans Moor (“Qaçaq”, F.Şiller), Şeyx Sənan (“Şeyx Sənan”, H.Cavid), Nadir şah (“Nadir şah”, N.Nərimanov), Qacar, Nəcəf bəy (“Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Dağılan tifaq”, Ə.Haqverdiyev) və s. A. istedadlı rej. kimi də tanınmışdır. O, Tiflis Azərbaycan Teatrının səhnəsində “Hacı Qara” (M. F. Axundzadə), “Otello” və “Hamlet” (U.Şekspir), “Məkr və məhəbbət” (F.Şiller), “Arşın mal alan” və “Məşədi İbad” (Ü.Hacıbəyli), “Əlli yaşında cavan” (Z.Hacıbəyov), “Şeyx Sənan” və “Uçurum” (H.Cavid), “Dəmirçi Gavə” (Ş.Sami), “Ölülər” (C.Məmmədquluzadə), “Müfəttiş” (N.Qoqol), “Dağılan tifaq” (Ə.Haqverdiyev) və s. pyesləri tamaşaya qoymuşdur. A. “Sultan Mahmud Qəznəvi, yaxud Firdövs”i, “Məhəmmədəli şah”, “Yusif və Züleyxa” və s. pyeslərin müəllifidir.

ABBASOV Məmməd Əsgər oğlu (d.5.1.1931, Bərdə) – Azərbaycanın tarixçisi, tarix e.d. (1990), prof. (1991). Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdir (1953). 1992–2003 illərdə Azərbaycanın Texniki Universitetinin kafedra müdiri olmuşdur. Tədqiqatları tarix fənninin tədrisi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Əd.: Mehdiyeva M. Mirzəli Abbasov. “Unudulmaz səhnə ustaları” kitabında. B., 1981.

ABBASOV Möhsün Nəsir oğlu (15.2.1922, Füzuli r-nunun Əhmədahlar k. – 27.5.1990, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) iştirakçısı. 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ABBASOV Mütəllib Məhərrəm oğlu (d.20.10.1957, Tərtər r-nunun Cəmilli k.) – Azərbaycanın pedaqoqu, pedaqoji e.d. (2006). Azərbaycanın Respublikası əməkdar müəllimi (2007). Azərbaycanın Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir (1982). Tərtər r-nunda müəllim (1982–85), Azərbaycanın EA-nın Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İnstitutunda (1985–98) müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 1998 ildən AMEA-nın Y.Məmmədəliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisidir. Tədqiqatları ümumtəhsil məktəblərində kimyanın tədrisi problemlərinə həsr edilmişdir. Bir çox elmi əsərin, o cümlədən dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir.

ABBASOV Namiq Əbdülsəməd oğlu (d.17.6.1941, Bakı) – Azərbaycanın pulmonoloqu, tibb e.d. (1992), prof. (1998). Azərbaycanın Dövlət Tibb İnstitutunu (indiki Azərbaycan Tibb Universiteti) bitirmişdir (1965). Azərbaycanın Elmi Tədqiqat Kliniki və Eksperimental Təbabət İnstitutunda (1967–75), Elmi Tədqiqat Vərəm İnstitutunda (1975–76) elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 1976 ildən Azərbaycanın Tibb Universitetinin ağ ciyər xəstəlikləri kafedrasında (2004 ildən kafedra müdiri) işləyir. Tədqiqatları cərrahi əməliyyatlardan sonra xarici tənəffüs vəziyyətinin öyrənilməsinə, vərəmli xəstələrdə inkişaf edən xroniki ağ ciyər ürəyinin ekoqardiografik müayinəsi məsələlərinə həsr edilmişdir. 90-a yaxın elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Исследование сократительной функции миокарда у больных хроническим легочным сердцем (F.M. İsmayilovla birlikdə). B., 2003.

ABBASOV Rəşad Ələsgər oğlu (d.25.6.1979, Laçın r-nunun Mişni k.) – Azərbaycanın idmançısı. Azərbaycanın Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (2002). Taekvondo və hapkido

üzrə Azərbaycanın çempionu (1998). Taekvondo üzrə Avropa kubokunun bürünc mükafatçısı (2006, Almaniya), dünya (2007, Almaniya) və Avropa (2008, Almaniya) çempionudur.

ABBASOV Şəmsəddin Əli oğlu (d.11.9.1966, indiki Naxçıvan MR, Şərur r-nunun Dəmirçi k.) – Belarus idmançısı. Beynəlxalq dərəcəli idman ustası (1989). Yunan-Roma güləşi üzrə SSRİ çempionu (1990, Kişinyov) və Dünya kuboku uğrunda yarışların (1991, Stokholm) gümüş mükafatçısıdır.

ABBASOV Şirin Məhərrəm oğlu (d.2.10.1946, Tərtər r-nunun Cəmilli k.) – Azərbaycanın fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (2004). Azərbaycanın Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir (1972). 1992 ildən Azərbaycanın EA Fizika İnstitutunda qrup rəhbəri işləmiş, 2004 ildən AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutunda laboratoriya müdiri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları Ge_{1-x}Si_x bərk məhlulların elektrofiziki, optik və fotoelektrik xassələrinə ionlaşdırıcı şüaların təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 80-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Əsəri: Влияние облучения на электрофизические, оптические и фотоэлектрические свойства твердых растворов германий-кремний. B., 2003.

ABBASOV Təyyar Fərzulla oğlu (10.2.1941, Masallı r-nunun Yelağac k. – 7.10.2006, Bakı) – Azərbaycanın fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1991), prof. (1994). Azərbaycanın Dövlət Universitetini bitirmişdir (1968). 1964–75 illərdə Azərbaycanın SSR EA-nın Fizika İnstitutunda yarımkeçiricilər və dielektriklər fizikası laboratoriyasında, 1975–78 illərdə Azərbaycanın SSR EA-nın radiasiya tədqiqatları bölməsində işləmiş, 1978–2006 illərdə Azərbaycanın Texniki Universitetinin fizika kafedrasının müdiri, həmçinin polimer materialları laboratoriyasının rəhbəri olmuşdur. 130-dan artıq elmi əsərin müəllifidir.

ABBASOV Vaqif Abbas oğlu (d.4.12.1945, Cəlilabad) – maşınqayırma texnologiyası sahəsində Azərbaycanın alimi, texnika e.d. (1996), prof. (1997). Azərbaycanın Politexnik İnstitutunu (indiki Azərbaycanın Texniki Universiteti) bitirmişdir (1968). Bakıdakı Ümumittifaq Elmi Tədqiqat Elektrik Maşınqayırma

İnstitutunda böyük elmi işçi, laboratoriya müdiri (1970–1982) işləmişdir. 1988–91 illərdə Əlcəzair Respublikasının Şlef Universitetində mühazirələr oxumuşdur. 1992 ildən Azərbaycanın Texniki Universitetində metalqəsən dəzgahlar və alətlər kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları maşınqayırma texnologiyası proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, alət və dəzgahların uzunömürlüliyünün artırılması, fiziki-mexaniki emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi sahəsindədir. 150-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın və dərsliklərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Повышение эффективности профильного шлифования. B., 1996; Восстановление и шлифование деталей задвижек фонтанной арматуры. B., 2002.

ABBASOV Vaqif Məhərrəm oğlu (d.5.10.1952, Tərtər r-nunun Cəmilli k.) – Azərbaycanın kimyaçısı, kimya e.d. (1991), prof. (1992), AMEA-nın m. üzvü (2001).

Azərbaycanın Respublikası əməkdar müəllimi (2005). Azərbaycanın Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir (1973). AMEA-nın Y.Məmmədəliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun metalların inhibitorlarla korroziyadan müdafiəsi laboratoriyasının müdiri (1984–2006), direktor müavini əvəzi (2007–2008) işləmiş, 2008 ildən şöbə müdiri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları korroziya inhibitorlarının, inhibitorbakterisidlərin, antistatik aşqarların, deemulqatorların və s. sintezi üsullarının və istehsal texnologiyalarının işlənib hazırlanmasına, müalicəvi Naftalan neftinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A. 250-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Azərbaycanın Respublikasının “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur. İslam Ölkələrinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (EKO) “Elm və texnologiya” üzrə mükafatına (2009) layiq görülmüşdür.

Əsərləri: Naftalan nefti və onun naftən karbohidrogenləri (Ə.V.Musayev, G.Ə.İsayeva ilə birlikdə). B., 1998; Нефть и геозоологическая обстановка криолитозоны России (Т.В.Агаев, В.М.Қарулов və başqaları ilə birlikdə). M., 2004.

ABBASOV Zöhhak Yaqub oğlu (d.10.4.1939, Goranboy r-nunun Sarov k.) –

neft-qaz yataqlarının işlənilməsi sahəsində Azərbaycanın alimi, AMEA-nın m. üzvü (2001). Azərbaycanın Neft və Kimya İnstitutunu bitirmişdir (1961). Xəzəryanı geoloji kəşfiyyat ekspedisiyasında (Qazaxıstan) böyük geoloq, baş geoloq, 1965–75 illərdə “Qaradağ-neft” Neft-Qazçıxarma İdarəsində mühəndis, rəis vəzifələrində çalışmışdır. 1975–2003 illərdə AMEA Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri İnstitutunda böyük elmi işçi, laboratoriya rəhbəri, elmi işlər üzrə direktor müavini işləmişdir. 2003 ildən AMEA Geologiya İnstitutunun neft-qaz hasilatı texnikası şöbəsinin rəhbəridir. Elmi tədqiqatlarına qaz-kondensat qarışığının hərəkət tənliyinin prinsipinə yeni hesablama üsulunun əsaslandırılması, yüksək təzyiqlərdə təbii karbohidrogen sistemlərinin faza vəziyyətlərini təyin etmək üçün iki parametrik hal tənliyinin yaradılması, faza keçidlərini nəzərə almaqla quyuda təzyiqin paylanması hesablanması üsulunun hazırlanması aiddir. 120-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var. 1997 ildən Amerika Neft Mühəndisləri Cəmiyyətinin üzvü, 2000 ildən cəmiyyətin Azərbaycanın bölməsinin vitse-prezidentidir.

Əsərləri: Движение газа и газоконденсатных смесей в скважинах. B., 1986; Методы расчетов статического и динамического забойного давления в газовых и газоконденсатных скважинах. B., 1993.

ABBASOV Zülfüqar Qulu oğlu (d.3.5.1940, Gürcü SSR, Borçalı r-nunun Yuxarı Saral k.) – Azərbaycanın rejissoru, aktyor. Azərbaycanın Respublikası xalq artisti (2000).

Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (1962) və Azərbaycanın Dövlət Teatr İnstitutunu bitirmişdir (1966). Təhsil illərində Tbilisidə İ.İsfahanlının rəhbərlik etdiyi dram dərnəyində çıxış etmişdir. 1967–68 illərdə C.Cabbarlı ad. İrəvan Dövlət Azərbaycanın Dram Teatrında fəaliyyət göstərmiş, burada “Solğun çiçəklər” (C.Cabbarlı)

barlı; eyni zamanda Bəhrəm rolunu oynamışdır), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (N.Vəzirov) və s. pyesləri tamaşaya qoymuşdur. 1968 ildən (fasilələrlə) M.Davudova ad. Mingəçevir Dövlət Dram Teatrının rej.-dur (1992 ildən həmçinin direktoru, 1999 ildən baş rej.). “Hacı Qara” (M.F. Axundzadə), “Eşq və intiqam” (S.S. Axundov), “Müfəttiş”, “Evlənmə” (N.Qoqol), “Əliqulu evlənr” (S.Rəhman), “Cavanşir”, “Şeyx Şamil” (M.Hüseyn), “Mahmı dağlarda qaldı”, “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” (İ.Əfəndiyev), “Şeytan nəslı” (H.Muxtarov), “Dar ağacı” (B.Vahabzadə), “Ölülər” (C.Məmmədquluzadə), “Almaz”, “Solğun çiçəklər” (C.Cabbarlı), “Vaqif” (S.Vurğun), “Ayrılmaq anı” (M.Baycıyev) və s. əsərləri tamaşaya qoymuş, aktyor kimi də çıxış etmişdir. Müxtəlif ədəbi mənbələr əsasında yazdığı, həmçinin orijinal süjetli pyesləri Mingəçevir (“Nabat xalanın çörəyi”, “Vətən dərdi”, “Qisas günü”, “Kefdi, bu millət”) və Qazax (“Qəribə qonşular”) teatrlarında oynanılmışdır.

ABBASOVA Banoş Cəfərqulu qızı (1.2.1918, Şərur r-nunun Xok k. – 1995, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1948 ildə tütünçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ABBASOVA Xanım Məhəmməd qızı (1906, indiki Füzuli r-nunun Qacar k. – 2.10.1966, Ağdam) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə üzümçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ABBASOVA Nəmidə Kabı qızı (12.10.1925, Qazax – 6.3.1996, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1974), prof. (1976). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda ibtidai təhsil pedaqogikası və metodikası fakültəsinin dekanı (1971–76), Azərb. dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının prof.-u işləmişdir. 1981–96 illərdə BDU-nun Azərb. dilçiliyi kafedrasında çalışmışdır. Tədqiqatları Azərb.

dilinin qrammatikası və leksikasına həsr olunmuşdur.

Əsəri: Qrammatik formaların variantlığı və nitq mədəniyyəti. B., 1985.

ABBASOVA Təranə Əbi qızı (d.13.1.1967, Bakı) – Azərb. idmançısı. Ağırhəqaldırma üzrə beynəlxalq dərəcəli idman ustası. SSRİ (1991) və Avropa (1998) çempionatlarının bürünc mükafatçısıdır.

ABBASZADƏ Azad Abbasqulu oğlu (d. 3.2.1939, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1995), prof. (1999). *A.Abaszadənin* oğludur. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1961). Azərb. Milli Aerokosmik Agentliyində (1976–2007) müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 2007 ildən Azərb. Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasının kompyuter mərkəzinin müdiridir. Tədqiqatları maye kristalların fiziki xassələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Neft və qaz yataqlarının proqnozlaşdırılmasında kosmik informasiyalardan istifadə üçün fraktal həndəsə əsasında yeni üsullar təklif etmişdir. 140-dan artıq elmi əsərin müəlifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABBASZADƏ Hüseyn Abbas oğlu (22.11.1922, Bakı – 12.12.2007, Bakı) – Azərb. xalq yazıçısı (1991), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1984), əməkdar incəsənət xadimi (1979). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısı olmuşdur. Azərb. Dövlət Teatr İn-tunu bitirmişdir (1950). Yaradıcılığa 1941 ildə “Cəbhədən anama məktub” şeiri ilə başlamışdır. “Sınaq illəri” (1949), “Silah yoldaşları” (1954), əsasən uşaqlar üçün yazdığı “Yasəmən” (1956), “Sən nə yaxşı nənəsen” (1960), “Qızıl gül” (1968), “Nərgizlə Nigarın nağılları” (1986) və s. kitabların müəllifidir. 50-ci illərin 2-ci yarısından nəsr sahəsində çalışmışdır. “General” (1959–62) romanı iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı H.Aslanova həsr olunmuşdur. Fəhlə mövzusunda yazılmış “Qaradağ əhvalatı” (1962), “Ləpədyəndə” (1964), azərb. döyüşçülərin 1941–45 illər müharibəsində iştirakı və müharibədən sonrakı taleyinə həsr olunmuş “Onu tanımadılar” (1966), “Qapını döyürlər” (1968),

“Dörd bazar günü” (1971), “Haradansınız, müsyö Abel?” (1972), “Uzaqdan gələn qonaq” (1974), mənəvi və əxlaqi problemlərdən bəhs edən “Burulğanlar” (1979), “Çənbərekənd balladası” (1982), “Əlibalanın ağır səfəri” (1985) və s. roman və povestləri, publisistik yazıları, Azərb. ədəbiyyatı və incəsənətinin görkəmli nümayəndələri ilə bağlı xatirələri var. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin (1966–71), “Göyərçin” jurnalının (1972–75) baş redaktoru, Azərb. Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi (1975–91) olmuşdur. Azərb. Resp.-nın “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. B., 1983–84; Dünyardan gör necə insanlar gedib... Xatirələr. B., 1988; Водоворот. М., 1981; Просьба. М., 1986.

ABBASZADƏ Mirzə Abbas (1860–1920) – Azərb. maarif xadimi, müəllim. İlk təhsilini mədrəsədə almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Gənc yaşlarında Gəncədəki ruhani məktəblərində, altısinifli şəhər məktəbində, ali ibtidai məktəbdə türk (Azərb.) dilindən dərs demişdir. 19 əsrin sonlarında A.-nın türk (Azərb.) dilində əlifba kitabı, 1913 ildə isə “Birinci il” əlifba kitabı nəşr olunmuşdur. Gəncədə xeyriyyə cəmiyyətinin, dram dərnəyinin, “Nəşri-maarif”in yaradılmasında və fəaliyyətində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yeni məktəblərin açılmasında, Azərb. dilinin tədrisində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. “Farsca lüğət”, “Şəriət dərsi” və s. əsərləri var. Gəncə üsyanı (1920) ərəfəsində evində ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, külliyyəti, əlyazmaları talan və məhv edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabında istiqlal qurbanları sırasında A.-nın adını ehtiramla yad etmişdir. Gəncədə büstü qoyulmuşdur.

Əd.: İ s a y e v Ə. Gəncə və gəncəlilər. B., 1991.

ABBÁT (lat. abbas, yun. ἄββας – ata) – 6 əsrdən Qərbi Avropa xristian ənənəsində monastırın baş keşişi, *abbatlığı* idarə edən. Geniş mənada, katolik kilsəsində çalışan din xadimlərini bildirir. Şərqi xristian monastırlarında A. *iqumen* vəzifəsinə uyğun gəlir. Ömürlük seçilir və ya təyin edilir. Kilsə iyerarxiyasında *yepiskopdan* sonra gəlir.

ABBATLIQ – abbatın idarə etdiyi katolik monastırı; 6 əsrdə yaranmışdır. Nüfuzlu A.-lar orta əsrlərdə Qərbi Avropanın dini, siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış, *Reformasiya* dövrün-

dən etibarən, xüsusən *Böyük Fransa inqilabından* sonra əhəmiyyətini itirmişdir. Bəzi A.-lar indi də qalır.

ABBAY – Mavi Nilin yuxarı axınının Efiopiya ərazisində adı.

ÄBBE Ernst (23.1.1840, Ayzanax – 14.1.1905, Yena) – alman fiziki, Yenada (Almaniya) optika-mexanika sənayesinin təşkilatçılarından biri. 1866 ildən K.Seysin şirkətində işləmiş, 1870 ildən Yena Un-tinin prof., 1877 ildən un-t rəsədxanasının direktoru olmuşdur. Seysin ölümündən sonra 1889 ildə onun z-dlarının sahibinə çevrilmiş, burada fiziki və texniki optika sahəsində fundamental araşdırmalara rəhbərlik etmişdir. Sahibkarlıq hüququndan imtina etdikdən sonra müəssisələr fəhlələrin, dövlətin və un-tin nümayəndələrindən ibarət heyət tərəfindən idarə olunmuşdur. Mikroskopda xəyalın alınma nəzəriyyəsinin, bir sıra optik cihaz və üsulların yaradıcısıdır. Mikroskopun ayırdetmə qabiliyyətinin məhdudluğunu göstərmiş, 1878 ildə ilk müasir mikroskopu inşa etmişdir.

ABBÖR – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Sirdan bölgəsinin Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 54 km şm.-q.-dədir.

ÄBBOT Çarlz Qrili (31.5.1872, Uilton – 17.12.1973) – Amerika astronomu, Amerika Milli EA-nın üzvü (1915). 1895 ildə Massaçusets Texnologiya Un-tini bitirmişdir. Həmin ildən Smitson Astrofizika Rəsədxanasında işləmişdir (1907–44 illərdə direktoru). Əsas elmi işləri Günəş radiasiyasının ölçülməsinə həsr olunmuşdur. Günəş spektrində enerjinin paylanması, Yer atmosferində Günəş radiasiyasının udulmasını, udulmanın yüksəklikdən asılılığını öyrənmişdir. *Günəş sabitinin* qiymətini müəyyən etmişdir. Yüksək dağlıq stansiyalarının yaradılmasının təşəbbüsçüsü idi (Kaliforniya, Çili, Misir). Günəş radiasiyası dəyişiklikləri ilə Yerdəki hava şəraitinin dəyişməsinin bir-

birindən asılılığını tapmış, havanın proqnozlaşdırılması metodikasını təkmilləşdirmişdir. Günəş radiasiyasını ölçmək (pirheliometr və piranometr), həmçinin Günəşin istilik enerjisindən istifadə etmək üçün müxtəlif cihazlar hazırlamışdır. Bir çox parlaq ulduzların bolometrik işıqlılığını təyin etmişdir. Amerika Milli EA-nın Dreper ad. medalına layiq görülmüşdür.

ABBREVIASIYA (lat. abbreviatio – yığılma, qısalma) – orqanizmlərin ontogenzində orqanların və ya ayrı-ayrı strukturların inkişafı prosesində son mərhələnin itməsi. “A.” terminini elmə B.S.*Matveyev* (1930) daxil etmişdir; A.N.*Severtsov* bu hadisəni mənfi anaboliya adlandırmışdır. A. müxtəlif orqanların rüseymlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin pozulması nəticəsində baş verir və onların natamam inkişafına, yaxud yetkin orqanizmdə bu əlamətin olmamasına səbəb olur. İlanabənzər kərtənkələlərin təkamülündə bədənin uzanması zamanı ətrafların rüseyim inkişafının son mərhələlərinin ardıcıl itməsi, yaxud tamamilə yox olması A.-ya misaldır. A. həmçinin *pedomorfoz* və *neoteniya* zamanı da baş verir.

ABDADANI – Midiya (Mada) şahlığının q. sərhədində mövcud olmuş ölkə. E.ə. 8 əsrdə Aşşur mixi yazılarında adı çəkilir.

Əd.: Q a ş q a y S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ABDAL – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Gülablı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-da, dağ yamacındadır. Əh. 1180 (2008); işğaldan (iyul, 1993) əvvəl heyvandarlıq, taxılçılıq və üzümçülük məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, daş və mərmər karxanaları, sanatoriya, rabitə şöbəsi; məscid var idi.

ABDAL – Azərb. Resp. Nax. MR-in Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Hünd. 1925 m.

ABDAL – İrənin Zəncan ostanının Mərkəzi bölgəsində kənd. Zəncan ş.-ndən 30 km q.-dədir.

ABDAL XƏRÇƏNGLƏR (Paquridae) – *onayaqlı xərçəngkimilər* dəstəsindən dəniz onurğasızları fəsiləsi. Bütün dənizlərin sahilləri boyunca, bəzən də 4500 m-ədək dərinlikdə yaşayır. Uz. 17 sm-ədək olur. Qarınayaqlı molyuskların boş çanağı içərisində gizlənərək, orada yaşayır və onunla birlikdə hərəkət edir. Müxtəlif onurğasızlar və dəniz dibindəki üzvi maddələrlə qidalanır. Bəziləri

aktiniyalarla və başqa mərcan polipləri ilə simbioz həyat sürür. 450-ədək növü var. Qiymətli qida məhsuludur.

Abdal xərçəng.

ABDALABAD – İrənin Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Abyek bölgəsinin Bişəriyat kəndistanında, Abyek qəs.-ndən 30 km q.-dədir.

ABDALAĞALI – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Martuni r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində əhalisi sıxışdırılaraq çıxarılmış, kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.1.1935 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Vağaşen qoyulmuşdur.

ABDALANLI – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Qayalı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km şm.-da, Bərgüşad çayının sol sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 56 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, kitabxana; 14 əsrə aid “Cavanşir” türbəsi və “Günbəz” var idi.

ABDALI – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Zalqa-Barmaqsız (indiki Zalqa r-nu) ərazisində dağ.

ABDALİLƏR – Azərbaycan, İrən, Türkiyə, Əfqanıstan, Türkmənistan və Uyğurstanda (Çin) yaşayan iri tayfa birləşməsi. Çin və qədim İrən mənbələrinə görə türk mənşəlidirlər. Bir çox türk alimləri də 5–6 əsrlərdə *Ağhun dövlətini* quran türkmənşəli tayfanın A. olduğunu qeyd edirlər. Daha sonra əfqanlar tərəfindən assimilyasiya edilmiş A. 1747 ildən *Dürranilər* adlandırılmışlar. Azərbaycan ərazisində A.-lə bağlı Abdal (Ağdam), Abdalanlı (Qubadlı), Abdallı (Oğuz) kimi toponimlərə rast gəlinir.

Əd.: C a f e r o ğ l u A. Anadolu abdalının gizli dillərindən bir iki örnək. İstanbul, 1953; K a f e s o ğ l u İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul, 1993.

ABDALLAR – Laçın ş.-nin 1923 ildəki adı. **ABDALLAR**, *A v d a l l a r* – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən Abovyan r-nu ərazisində) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə azərb. əhali kənddən qovulmuşdur. 1922 ildən sonra geri qayıtmış azərb.-lar

1930-cu illərdə yenidən sınıxdırılıb kənddən çıxarılmışlar. 4.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Hatsavan qoyulmuşdur (İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında da eyniadlı kənd mövcud olmuşdur).

ABDALLAR – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 38 km c.-dədir.

ABDALLAR – İrəvan Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Söhrəvərd kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 25 km q.-dədir.

ABDALLI – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında (indiki Bolnisi r-nu) kənd. 1990 ildən adı Dmanisidir.

ABDALLI – Azərb. Resp. Oğuz r-nunun Xaçmaz ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km ş.-də, Qalaçayın sol sahilindədir. Əh. 157 (2008); heyvandarlıq, əkinçilik və bağçılıqla məşğuldur.

ABDALOV Şamil İmamqulu oğlu (29.3.1943, Erm. SSR Polad k.–22.6.2006, Bakı) – elektrotexnika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (2004). 1961 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir. 1962–70 illərdə Azərb. Politexnik İn-tunda çalışmış, 1978–82 illərdə Əlcəzairdə, 1986–88 illərdə Mali Resp.-nda müəllim, 1988–2006 illərdə Azərb. Texniki Un-tində dosent işləmişdir. Tədqiqatları elektrik çeviriciləri və yarımkeçirici çeviricilər sahəsindədir.

ABDALTƏPƏ – İrəvan Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Abyek bölgəsinin Bişariyat kəndistanında, Abyek qəs.-ndən 26 km q.-dədir.

ABDAR – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhəndabad kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 28 km c.-q.-də, Bostanabad–Təbriz avtomobil yolunun 30 km-liyindədir.

ABDARLU – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 25 km şm.-dədir.

ABDƏRA – Frakiyada (Yunanistan) qədim yunan şəhəri. *Heraklin* səkkizinci qəhrəmanlığı ilə bağlı əsətlərdə adı çəkilir. Rəvayətə görə, əsası e.ə. 7 əsrin ortalarında (arxeoloji materiallar da bunu təsdiq edir) Klazomenli Timesi tərəfindən qoyulmuşdur. E.ə. 6 əsrin ortalarında *Əhəmənilərdən* xilas olmağa çalışsan Teos ş.-nin əhalisi buraya köçmüşdür. E.ə. 492 ildə *yunan-İran müharibələri* dövründə A. iranlıların bazası olmuşdur. E.ə. 454 ildən *Delos ittifaqının* üzvü idi. E.ə. 376 ildə şəhər triballar (bax *Frakiyalılar*) tərəfindən qarət edilmiş, əsrin

ortalarında isə Makedoniya hökmdarı II Filipp A.-nı ələ keçirmişdir. E.ə. 196 ildə A. Romadan özünüidarəetmə hüququnu əldə etmişdir. Roma imperiyası tərkibində kiçik şəhər olan A. 7–8 əsrlərdə tənəzzülə uğramışdır. 19 əsrdən başlayaraq öyrənilsə də, müntəzəm arxeoloji qazıntılar 1950 ildən aparılır. Burada şəhər divarları, bürclər, teatr və Roma termlərinin qalıqları, arxaik və klassik dövrlərə aid nekropol, həmçinin mozaika və heykəltəraşlıq nümunələri, yerli istehsalı aid çoxlu sayda terrakota heykəlciklər, yazılar və s. aşkar edilmişdir.

ABDƏRƏ – İrəvan Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Qərbi Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 54 km şm.-q.-dədir.

ABDİNLI – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Göytəpə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km şm.-q.-də, düzənlikdədir. Əh. 119 (2008); işğaldan (iyul, 1993) əvvəl, əsasən, taxılçılıq, heyvandarlıq və pambıqçılıqla məşğul idi.

ABDİBƏY – Tiflis qub.-nın Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində (indiki Dmanisi r-nu) mövcud olmuş kənd. 20 əsrin 20–30 illərində əhalisi köçürülmüş və xarabalığa çevrilmişdir.

ABDİKƏSİYA (lat. *abdication* – imtina; ing. abdication) – vəzifədən, rütbədən, nəyə isə olan hüquqdan, hakimiyyət səlahiyyətindən imtina; monarxın taxt-tacdan rəsmən əl çəkməsi.

ABDİKƏYEV Rafiq Zərifoviç (12.6.1931, Bakı – 28.10.2001, Bakı) – Azərb. sosioloqu, sosiologiya e.d. (1992), prof. (1995). Bakı Ali Partiya Məktəbini bitirmişdir (1969). Tədqiqatları gənclərin sosial fəallığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

ABDİNBƏYOVA Arifə Əhməd qızı (1.11.1929, Erivan–24.4.2001, Bakı) – Azərb. entomoloqu, biologiya e. d. (1970), prof. (1986). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1952). 1958–61 illərdə Azərb. SSR EA-nın biologiya-tibb şöbəsində elmi katib, 1961–70 illərdə EA-nın Zoologiya İn-tunda baş elmi işçi, 1971 ildən həmin in-tıda laboratoriya müdiri olmuşdur. Azərb.-da eksperimental entomologiya məktəbinin yaradıcısıdır. Tədqiqatları həşəratların ekoloji-faunistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən iki monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Бракониды (Hymenoptera, Brakonidae) Азербайджана. Б., 1975.

ABDİNLİ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Şəfəqli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km q.-də, Şişnavar d.-nin ətəyində, dəniz səviyyəsindən təqr. 1500–1600 m yüksəklikdədir. Əh. 216 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi; Qaratəpə, Pani (9–16 əsrlərə aid) yaşayış yerləri var.

ABDİNOĞLU Mirzə Əsədulla (1884, Bakı yaxınlığındakı Suraxanı k. – 1944, Suraxanı k.) – Azərb. xəttatı. A. 20 əsrin əvvəllərində Bakıda tikilən binaların kitabələrini yazmışdır. 11 müxtəlif xətt növündən (nəstəliq, divani, icazət, nəsx, siyaqət, süls və s.) istifadə etmişdir. Onun nəsx xətti ilə üzünü köçürdüyü bir neçə əlyazması AMEA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda saxlanılır.

ABDİNOV Cavad Şahvələd oğlu (d. 5.1.1940, Ordubad r-nunun Behrud k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1976), prof. (1982). AMEA-nın m. üzvü (2007). Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1982).

ABDİLƏD Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1961). 1973 ildə Azərbaycan EA Fizika İn-tunda elmi işçi, 1973 ildən Fotoelektronika İn-tunda şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini (1993–2002) işləmiş, 2002 ildən AMEA-nın Fizika İn-tunda laboratoriya rəhbəri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları selen və bir sıra mürəkkəb yarımkeçiricilərdə elektron və foton hadisələrinin mexanizminin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Əldə etdiyi nəticələr əsasında işləyib hazırladığı yeni elektron çeviricilərin, elektron soyuducular vasitəsilə soyudulan infraqırmızı fotoqəbulədicilərin istehsalı təşkil olunmuşdur. Həmin cihazlar xüsusi təyinatlı uçuş və yerüstü sistemlərdə tətbiq edilmişdir. 250-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məruzələr etmişdir.

Əsərləri: Физика селена (H.M.Abdullaevlə birlikdə). Б., 1975; Развитие физики селена (S.I.Mehdiyeva ilə birlikdə). Б., 2000.

ABDİNOV Əhməd Şahvələd oğlu (d. 30.5.1945, Ordubad r-nunun Behrud k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1979), prof. (1981). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1968). Azərb. Resp.

Təhsil nazirinin müavini olmuşdur (1993–2000). 1992 ildən BDU-nun fiziki elektronika kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları qızmar elektronların termofotoelektrik və Benediks effektlərinin, nizamsız kristallarda qızmar elektron proseslərinin, laylı kristallarda yaddaş və anomal fotokeçiricilik hadisələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 250-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDİNOV Ovsat Bəhram oğlu (d. 23.2.1944, Balakən) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1986). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1966). Azərb. EA Fizika İn-tunda laboratoriya rəhbəri (1975 ildən), Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İn-tunda (BNTİ, Dubna ş.) işləmişdir (1993–2002). 1993 ildən Azərb. Resp. hökumətinin BNTİ-də səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini, Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzinin (CERN) ATLAS proqramında Azərb. üzrə koordinatorudur. Tədqiqatları elementar zərrəciklərin təcrübə və nəzəri fizikası sahəsinə aiddir. Bir sıra beynəlxalq konfransların təşkilat komitəsinin üzvü və sədri olmuşdur. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ABDÖMEN – bax *Qarincıq*.

ABDULABAD (2009 ilədək Abdulyan) – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nunda kənd. Abdulabad ə.d.-nin (Abdulabad, Kolanı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km q.-də, Kür çayının sol sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 3018 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub; 4 məscid var.

ABDULABAD – İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında (9.9.1930 ildən Sərdarabad, 2.3.1935 ildən – Oktemberyan r-nu), Araz çayının sol sahilində azərb.ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir (burada Abdul dərəsi adında göl və Abdulkənd adında kənd də mövcud olmuşdur).

ABDULKADİROV Abdula İlyasoviç (d.26.3.1942, Dağıstanın Axtı r-nu) – energetika və elektromexanika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1998), prof. (2004). Azərb. Politexnik İn-tunu bitirmişdir (1966). Azərb. Elmi Tədqiqat Energetika İn-tunda (1966–82) çalışmış, 1982 ildən indiki ADNA-da işləyir. Tədqiqatları sinxron maşınların optimal idarə olunması, onlarda keçid prosesləri və s. məsələlərə həsr olunmuşdur. 80-ə qədər elmi əsərin müəllifidir.

ABDULKƏRİMOV Pərviz Vasif oğlu (d.7.7.1985, Şəki) – Azərb. idmançısı,

kumite üzrə 2-ci dan qara kəmərlə sahibi. Dünya kuboku uğrunda yarışların bürünc (2000, Tehran), Avropa çempionatının qızıl (2003, Vrotslav), dünya çempionatının bürünc (2005, Limasol) mükafatçısıdır.

ABDULQƏDİROV İsmayıl Qafar oğlu (d. 15.2.1936, İsmayilli) – Azərb. idmançısı, sərbəst və yunan-Roma güləşi üzrə ümumittifaq dərəcəli hakim (1966). Azərb. Resp. əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (2006), əməkdar məşqçisi (1993). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmişdir (1959). Həmin in-tıda kafedra müdiri (1979–89) olmuş, 1990 ildən qiyabi fakültənin dekanıdır.

ABDULLA (? – 838) – *xürrəmilər hərəkatının* fəal iştirakçısı, Babəkin qardaşı və yaxın silahdaşı. Abbasi sərəkərdəsi *Afşin Heydər ibn Kavus* tərəfindən əsir alınaraq Babəklə birlikdə Samirə ş.-nə aparılmış, xəlifə Mütəsimin əmri ilə edam olunmuşdur.

ABDULLA XAN II İBN İSGƏNDƏR (təqr. 1533/34–1598) – *Şeybanilər* sülaləsindən özbək xanı [1583 ildən]. 1557 ildə Buxaranı ələ keçirmiş və Şeybanilər dövlətinin paytaxtı etmişdir. 1561 ildə öz atası İsgəndəri xan elan edərək onun adından dövləti idarə etməyə başlamış, atasının ölümündən sonra isə taxt-tacə sahib olmuşdur. A.x.-ın hakimiyyəti dövründə Şeybanilər dövləti xeyli gücləndi: Daşkənd, Sırdəryadan şm.-da yerləşən ərazilər, Bəlx, Fərqanə, Xarəzm, Bədəxşan birləşdirildi, İran ilə Xorasan uğrunda mübarizə aparıldı. Hakimiyyəti mərkəzləşdirmək üçün ölkədə bir sıra qanunverici və inzibati islahatlar aparılır, tabe olmaq istəməyən feodallara amansız divan tutulurdu. Sənətkarlıq, ticarət, eləcə də memarlıq və ədəbiyyat inkişaf edirdi. A.x.-ın dövründə Orta Asiyanın Rusiya, Hindistan və Türkiyə ilə ticarət və diplomatik əlaqələri genişlənməmişdir.

ABDULLA XAN USTACLI (?–1566/67) – Şirvan bəylərbəyisi [1549 ildən], ustacılıq tayfasının başçısı, sərəkərdə, I İsmayılın bacısı oğlu. Azərb.-in Avropa ölkələri ilə ticari və siyasi əlaqələrinin möhkəmlənməsində xidməti var. Onun dövründə Şamaxıda Rusiya və İngiltərənin ticarət faktoriyaları yaranmış, IV İvanla diplomatik danışıqlar aparılmışdır.

ABDULLA NİYAZI (?–1585) – 1547–50 illərdə Hindistanda mehdiçilər hərəkatının rəhbərlərindən biri. Hərəkatda şəhərin yoxsul təbəqələrinə başçılıq etmişdir. Dehli hakimi İslam şah A.N.-nin tutulub ölüncəyə qədər döyülməsinə əmr

vermişdi. Şahın adamları onun öldüyünü zənn edərək yol kənarında atıb getmiş, lakin imdadına çatan mehdiçilər onu sağalda bilmişdilər. Sonradan mehdiçilikdən uzaqlaşaraq Fatehpur-Sikridə məskunlaşmışdı. Böyük Moğol hökmdarı Əkbər özünü A.N.-nin ardıcılı hesab edirdi.

ABDULLA SABİR (əsl soyadı və adı Abdullayev Sabircan; 18.9.1905, Kokand – oktyabr, 1972, Daşkənd) – özbək yazıçısı. Özb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1944), Özb. SSR xalq şairi (1965). İlk şeir toplusu 1929 ildə çap olunmuşdur. “Bahar” (1931), “Sevinc” (1933), “Dostluq” (1937), “Gülşən” (1939), “Həyat nəğmələri” (1962) kitablarının müəllifidir. “Bağban qızı” (1930), “Ayxan” (1935), “Qurban Öməröv” (1941) pyeslərini, “Tahir və Zöhrə” (1943), “Muqimi” (1954), “Alpamış” (1959) musiqili dramlarını yazmışdır. “Mövlana Muqimi” (1965) adlı romanı var. Bəzi şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

ABDULLA SEYRƏFİ TƏBRİZİ (?–1342) – Azərb. xəttatı. *Mübarəkşah Zərinqələmin* şagirdi olmuşdur. Əvvəllər memarlıq abidələri üzərində qaşılı kərpiclərdən kitabələr nəqş edən A.S.T. sonradan misilsiz dekorativ yazı ustası kimi tanınmışdır. 14 əsrin 1-ci yarısında Təbrizdə tikilən binaların çoxundakı kitabələri A.S.T. yazmışdır. 16 əsr xəttatı Malik Dəyləminin yazdığına görə “Təbriz əyalətindəki darvazalar və divarlar onun xəttatlığının şahididirlər”. Dəməşqdə (Suriya) mədrəsənin, Süleymaniyyə (İraq) yaxınlığındakı məscidin, Təbrizin Vəlyənküh məhəlləsindəki binaların kitabələri və s. A.S.T. tərəfindən yazılmışdır. Onun 1327 ildə kufi və reyhani xətləri ilə üzünü köçürdüyü Quran nüsxəsi ingilis kolleksiyası Çester Bittinin şəxsi kitabxanasındadır.

Əd.: Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII–XVII веков. М., 1977.

ABDULLA SUR Abdulla Tofiq (Abdulla ağa Məhəmməd oğlu Məhəmməd zadəninin təxəllüsü; 23.7.1883, Gəncə – 8.5.1912, Gəncə) – Azərb. ədəbiyyatşünası və publisisti. İlk təhsilini Gəncə “məktəbi-xeyriyyə”sində almış, fars və ərəb dillərini mükəmməl öyrənmişdir.

1930-cu illərdə yenidən sıxışdırılıb kənddən çıxarılmışlar. 4.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Hatsavan qoyulmuşdur (İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında da eyniadlı kənd mövcud olmuşdur).

ABDALLAR – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 38 km c.-dədir.

ABDALLAR – İrəvan Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Söhrəvərd kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 25 km q.-dədir.

ABDALLI – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında (indiki Bolnisi r-nu) kənd. 1990 ildən adı Dmanisidir.

ABDALLI – Azərb. Resp. Oğuz r-nunun Xaçmaz ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km ş.-də, Qalaçayın sol sahilindədir. Əh 157 (2008); heyvandarlıq, əkinçilik və bağçılıqla məşğuldur.

ABDALOV Şamil İmamqulu oğlu (29.3.1943, Erm. SSR Polad k.–22.6.2006, Bakı) – elektrotexnika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (2004). 1961 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir.

1962–70 illərdə Azərb. Politeknik İn-tunda çalışmış, 1978–82 illərdə Əlcəzairdə, 1986–88 illərdə Mali Resp.-nda müəllim, 1988–2006 illərdə Azərb. Texniki Un-tində dosent işləmişdir. Tədqiqatları elektrik çeviriciləri və yarımkeçirici çeviricilər sahəsindədir.

ABDALTƏPƏ – İrəvan Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Abyek bölgəsinin Bişəriyat kəndistanında, Abyek qəs.-ndən 26 km q.-dədir.

ABDAR – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhəndabad kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 28 km c.-q.-də, Bostanabad–Təbriz avtomobil yolunun 30 km-liyindədir.

ABDARLU – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 25 km şm.-dədir.

ABDƏRA – Frakiyada (Yunanıstan) qədim yunan şəhəri. *Heraklin* səkkizinci qəhrəmanlığı ilə bağlı əsətlərdə adı çəkilir. Rəvayətə görə, əsası e.ə. 7 əsrin ortalarında (arxeoloji materiallar da bunu təsdiq edir) Klazomenli Timesi tərəfindən qoyulmuşdur. E.ə. 6 əsrin ortalarında Əhəmənilərdən xilas olmağa çalışsan Teos ş.-nin əhalisi buraya köçmüşdür.

E.ə. 492 ildə *yunan-İran müharibələri* dövründə A. iranlıların bazası olmuşdur. E.ə. 454 ildən *Delos ittifaqının* üzvü idi. E.ə. 376 ildə şəhər triballar (bax *Frakiyalılar*) tərəfindən qarət edilmiş, əsrin

ortalarında isə Makedoniya hökmdarı II Filipp A.-nı ələ keçirmişdir. E.ə. 196 ildə A. Romadan özünüidarəetmə hüququnu əldə etmişdir. Roma imperiyası tərkibində kiçik şəhər olan A. 7–8 əsrlərdə tənəzzülə uğramışdır. 19 əsrdən başlayaraq öyrənilsə də, müntəzəm arxeoloji qazıntılar 1950 ildən aparılır. Burada şəhər divarları, bürclər, teatr və Roma termlərinin qalıqları, arxaik və klassik dövrlərə aid nekropol, həmçinin mozaika və heykəltəraşlıq nümunələri, yerli istehsalı aid çoxlu sayda terrakota heykəlciklər, yazılar və s. aşkar edilmişdir.

ABDƏRƏ – İrəvan Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Qərbi Xəraqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 54 km şm.-q.-dədir.

ABDİNLI – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Göytəpə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km şm.-q.-də, düzənlikdədir. Əh. 119 (2008); işğaldan (iyul, 1993) əvvəl, əsasən, taxılçılıq, heyvandarlıq və pambıqçılıqla məşğul idi.

ABDİBƏY – Tiflis qub.-nın Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində (indiki Dmanisi r-nu) mövcud olmuş kənd. 20 əsrin 20–30 illərində əhalisi köçürülmüş və xarabalığa çevrilmişdir.

ABDİKASİYA (lat. *abdicatio* – imtina; ing. abdication) – vəzifədən, rütbədən, nəyə isə olan hüquqdan, hakimiyyət səlahiyyətindən imtina; monarxın taxt-tacdan rəsmən əl çəkməsi.

ABDİKEYEV Rafiq Zərifoviç (12.6.1931, Bakı – 28.10.2001, Bakı) – Azərb. sosioloqu, sosiologiya e.d. (1992), prof. (1995). Bakı Ali Partiya Məktəbini bitirmişdir (1969). Tədqiqatları gənclərin sosial fəallığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

ABDİNBƏYOVA Arifə Əhməd qızı (1.11.1929, Erivan–24.4.2001, Bakı) – Azərb. entomoloqu, biologiya e. d. (1970), prof. (1986). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1952). 1958–61 illərdə Azərb. SSR EA-nın biologiya-tibb şöbəsində elmi katib, 1961–70 illərdə EA-nın Zoologiya İn-tunda baş elmi işçi, 1971 ildən həmin in-tıda laboratoriya müdiri olmuşdur. Azərb.-də eksperimental entomologiya məktəbinin yaradıcısıdır. Tədqiqatları həşəratların ekoloji-faunistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən iki monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Бракониды (Hymenoptera, Brakonidae) Азербайджана. Б., 1975.

ABDİNLİ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Şəfaqlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km q.-də, Şişnavar d.-nin ətəyində, dəniz səviyyəsindən təqr. 1500–1600 m yüksəklikdədir. Əh. 216 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, fərdşer-mama məntəqəsi; Qaratəpə, Pani (9–16 əsrlərə aid) yaşayış yerləri var.

ABDİNOĞLU Mirzə Əsədulla (1884, Bakı yaxınlığındakı Suraxanı k. – 1944, Suraxanı k.) – Azərb. xəttatı. A. 20 əsrin əvvəllərində Bakıda tikilən binaların kitabələrini yazmışdır. 11 müxtəlif xətt növündən (nəstəliq, divani, icazət, nəsx, siyaqət, süls və s.) istifadə etmişdir. Onun nəsx xətti ilə üzünü köçürdüyü bir neçə əlyazması AMEA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda saxlanılır.

ABDİNOV Cavad Şahvələd oğlu (d. 5.1.1940, Ordubad r-nunun Behrud k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1976), prof. (1982). AMEA-nın m. üzvü (2007). Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1982). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1961). 1973 ildən Azərb. EA Fizika İn-tunda elmi işçi, 1973 ildən Fotoelektro-

nika İn-tunda şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini (1993–2002) işləmiş, 2002 ildən AMEA-nın Fizika İn-tunda laboratoriya rəhbəri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları selen və bir sıra mürəkkəb yarımkeçiricilərdə elektron və foton hadisələrinin mexanizminin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Əldə etdiyi nəticələr əsasında işləyib hazırladığı yeni elektron çeviricilərin, elektron soyuducular vasitəsilə soyudulan infraqırmızı fotoqəbuledicilərin istehsalı təşkil olunmuşdur. Həmin cihazlar xüsusi təyinatlı uçuş və yerüstü sistemlərdə tətbiq edilmişdir. 250-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məruzələr etmişdir.

Əsərləri: Физика селена (H.M.Abdullayevlə birlikdə). Б., 1975; Развитие физики селена (S.I.Mehdiyeva ilə birlikdə). Б., 2000.

ABDİNOV Əhməd Şahvələd oğlu (d. 30.5.1945, Ordubad r-nunun Behrud k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1979), prof. (1981). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1968). Azərb. Resp.

Təhsil nazirinin müavini olmuşdur (1993–2000). 1992 ildən BDU-nun fiziki elektronika kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları qızmar elektronların termo-fotoelektrik və Benediks effektlərinin, nizamsız kristallarda qızmar elektron proseslərinin, laylı kristallarda yaddaş və anomal fotokeçiricilik hadisələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 250-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDİNOV Ovsat Bəhram oğlu (d. 23.2.1944, Balakən) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1986). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1966). Azərb. EA Fizika İn-tunda laboratoriya rəhbəri (1975 ildən), Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İn-tunda (BNTİ, Dubna ş.) işləmişdir (1993–2002). 1993 ildən Azərb. Resp. hökumətinin BNTİ-də səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini, Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzinin (CERN) ATLAS proqramında Azərb. üzrə koordinatorudur. Tədqiqatları elementar zərrəciklərin təcrübə və nəzəri fizikası sahəsinə aiddir. Bir sıra beynəlxalq konfransların təşkilat komitəsinin üzvü və sədri olmuşdur. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ABDÖMEN – bax *Qarınıç*.

ABDULABAD (2009 ildək Abdulyan) – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nunda kənd. Abdulabad ə.d.-nin (Abdulabad, Kolanı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km q.-də, Kür çayının sol sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 3018 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub; 4 məscid var.

ABDULABAD – İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında (9.9.1930 ildən Sərdarabad, 2.3.1935 ildən – Oktemberyan r-nu), Araz çayının sol sahilində azərb. lərin yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir (burada Abdul dərəsi adında göl və Abdulkənd adında kənd də mövcud olmuşdur).

ABDULKADİROV Abdula İlyasoviç (d.26.3.1942, Dağıstanın Axtı r-nu) – energetika və elektromexanika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1998), prof. (2004). Azərb. Politeknik İn-tunu bitirmişdir (1966). Azərb. Elmi Tədqiqat Energetika İn-tunda (1966–82) çalışmış, 1982 ildən indiki ADNA-da işləyir. Tədqiqatları sinxron maşınların optimal idarə olunması, onlarda keçid prosesləri və s. məsələlərə həsr olunmuşdur. 80-ə qədər elmi əsərin müəllifidir.

ABDULKƏRİMOV Pərviz Vasif oğlu (d.7.7.1985, Şəki) – Azərb. idmançısı,

kumite üzrə 2-ci dan qara kəmə sahib. Dünya kuboku uğrunda yarışların bürünc (2000, Tehran), Avropa çempionatının qızıl (2003, Vrotslav), dünya çempionatının bürünc (2005, Limasol) mükafatçısıdır.

ABDULQƏDİROV İsmayıl Qafar oğlu (d. 15.2.1936, İsmayılı) – Azərb. idmançısı, sərbəst və yunan-Roma güləşi üzrə ümumittifaq dərəcəli hakim (1966). Azərb. Resp. əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (2006), əməkdar məşqçisi (1993). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmişdir (1959). Həmin in-tıda kafedra müdiri (1979–89) olmuş, 1990 ildən qiyabi fakültənin dekanıdır.

ABDULLA (? – 838) – *xürrəmilər hərəkatının* fəal iştirakçısı, Babəkin qardaşı və yaxın silahdaşı. Abbasi sarkərdəsi *Afşin Heydər ibn Kavus* tərəfindən əsir alınaraq Babəklə birlikdə Samirə ş.-nə aparılmış, xəlifə Mütəsimin əmri ilə edam olunmuşdur.

ABDULLA XAN II İBN İSGƏNDƏR (təqr. 1533/34–1598) – *Şeybanilər* sülaləsindən özbək xanı [1583 ildən]. 1557 ildə Buxaranı ələ keçirmiş və Şeybanilər dövlətinin paytaxtı etmişdir. 1561 ildə öz atası İsgəndəri xan elan edərək onun adından dövləti idarə etməyə başlamış, atasının ölümündən sonra isə taxt-tacə sahib olmuşdur. A.x.-in hakimiyyəti dövründə Şeybanilər dövləti xeyli gücləndi: Daşkənd, Sırdəryadan şm.-da yerləşən ərazilər, Bəlx, Fərqanə, Xarəzm, Bədəxşan birləşdirildi, İran ilə Xorasan uğrunda mübarizə aparıldı. Hakimiyyəti mərkəzləşdirmək üçün ölkədə bir sıra qanunverici və inzibati islahatlar aparılır, tabe olmaq istəməyən feodallara amansız divan tutulurdu. Sənətkarlıq, ticarət, eləcə də memarlıq və ədəbiyyat inkişaf edirdi. A.x.-in dövründə Orta Asiyanın Rusiya, Hindistan və Türkiyə ilə ticarət və diplomatik əlaqələri genişlənməmişdi.

ABDULLA XAN USTAÇLI (?–1566/67) – Şirvan bəylərbəyisi [1549 ildən], ustaçlı tayfasının başçısı, sarkərdə, I İsmayılın bacısı oğlu. Azərb.-in Avropa ölkələri ilə ticari və siyasi əlaqələrinin möhkəmlənməsində xidməti var. Onun dövründə Şamaxıda Rusiya və İngiltərənin ticarət faktoriyaları yaranmış, IV İvanla diplomatik danışıqlar aparılmışdır.

ABDULLA NİYAZI (?–1585) – 1547–50 illərdə Hindistanda mehdiçilər hərəkatının rəhbərlərindən biri. Hərəkatda şəhərin yoxsul təbəqələrinə başçılıq etmişdir. Dehli hakimi İslam şah A.N.-nin tutulub ölünəyə qədər döyülməsinə əmr

vermişdi. Şahın adamları onun öldüyünü zənn edərək yol kənarında atıb getmiş, lakin imdadına çatan mehdiçilər onu sağalda bilmişdilər. Sonradan mehdiçilikdən uzaqlaşaraq Fatehpur-Sikridə məskunlaşmışdı. Böyük Moğol hökmdarı Əkbər özünü A.N.-nin ardıcılı hesab edirdi.

ABDULLA SABİR (əsl soyadı və adı Abdullayev Sabircan; 18.9.1905, Kokand – oktyabr, 1972, Daşkənd) – özbək yazıçısı. Özb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1944), Özb. SSR xalq şairi (1965). İlk şeir toplusu 1929 ildə çap olunmuşdur. “Bahar” (1931), “Sevinc” (1933), “Dostluq” (1937), “Gülşən” (1939), “Həyat nəğmələri” (1962) kitablarının müəllifidir. “Bağban qızı” (1930), “Ayxan” (1935), “Qurban Ömərov” (1941) pyeslərini, “Tahir və Zöhrə” (1943), “Muqimi” (1954), “Alpamış” (1959) musiqili dramlarını yazmışdır. “Mövlana Muqimi” (1965) adlı romanı var. Bəzi şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

ABDULLA SEYRƏFİ TƏBRİZİ (?–1342) – Azərb. xəttatı. *Mübarəkşah Zərrinqələmin* şagirdi olmuşdur. Əvvəllər memarlıq abidələri üzərində kaşılı kərpiclərdən kitabələr nəş edən A.S.T. sonradan misilsiz dekorativ yazı ustası kimi tanınmışdır. 14 əsrin 1-ci yarısında Təbrizdə tikilən binaların çoxundakı kitabələri A.S.T. yazmışdır. 16 əsr xəttatı Malik Dəyləminin yazdığına görə “Təbriz əyalətindəki darvazalar və divarlar onun xəttatlığının şahididirlər”. Dəməşqdə (Suriya) mədrəsənin, Süleymaniyyə (İraq) yaxınlığındakı məscidin, Təbrizin Vəlyənküh məhəlləsindəki binaların kitabələri və s. A.S.T. tərəfindən yazılmışdır. Onun 1327 ildə kufi və reyhani xətləri ilə üzünü köçürdüyü Quran nüsxəsi ingilis kolleksiyası Çester Bittinin şəxsi kitabxanasındadır.

Əd.: Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII–XVII веков. М., 1977.

ABDULLA SUR, Abdulla Tofiq (Abdulla ağa Məhəmməd oğlu Məhəmməd zadənin təxəllüsləri; 23.7.1883, Gəncə – 8.5.1912, Gəncə) – Azərb. ədəbiyyatşünası və publisisti. İlk təhsilini Gəncə “məktəbi-xeyriyyə”sində almış, fars və ərəb dillərini mükəmməl öyrənmişdir.

1898 ildən ömrünün sonunadək həmin məktəbdə müəllimlik etmişdir. İlk yazıları Tiflisdə nəşr olunan “Şərqi-Rus” (1903–05) qəzetində çıxmış, sonralar həmin qəzetin əməkdaşı olmuşdur. “Şərqi-Rus” bağlandıqdan sonra Gəncəyə qayıdaraq müəllimliyi davam etdirmişdir. “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərində, “Füyuzat” jurnalında ədəbi-tənqidi məqalələri dərc olunmuşdur. 1906–09 illərdə İstanbul Un-tində oxumuşdur. Tələbəlik illərində Azərb. mətbuatında məqalə, felyeton, hekayə və şeirləri çıxmışdır.

Yazılarında ictimai qüsuruları, cəhələri və geriliyi tənqid etmiş, xalqı maarifə çağırmaqla yanaşı, həqiqi mədəniyyətin islam dəyərləri əsasında inkişafını məqbul saymışdır. Ədəbi-tənqidi məqalələrində təqlidçiliyin əleyhinə çıxır, ədəbiyyatın ictimai vəzifəsini, müasirlik, ideyalılıq və xəlqilik prinsiplərini ön plana çəkirdi. A.S. Füzuli yaradıcılığının ilk elmi şərhini vermiş, Azərb. ədəbiyyatşünaslığında füzulşünaslığın əsasını qoymuşdur. Gürcü ədəbiyyatına dair məqalələri var. A.S.-un 1000 səhifəlik “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” (1908) adlı əsəri də olmuşdur; hələlik əsərin əlyazmasından yalnız bəzi parçalar məlumdur.

Əd.: T a l ı b z a d ə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. 1800–1920-ci illər. B., 1984.

ABDULLA ŞAIQ (Abdulla Mustafa oğlu T a l ı b z a d ə n i n t ə x ə l l ü s ü ; 24.2.1881, Tiflis – 24.7.1959, Bakı) – Azərb. yazıçısı, müəllim və ictimai xadim. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1940). Ruhani ailəsində doğulmuşdur. Tiflis və Məşhəddə (Xorasan) təhsil almış, 1901 ildə Bakıya gəlib 1934

ildək müəllimlik etmişdir. M.Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, A. Səhhət, S.S. Axundov, F. Köçərli və b. ilə dostluq etmişdir.

A.Ş. bədii yaradıcılığa gənclik çağlarından “Valeh” təxəllüsü ilə yazdığı aşiqanə qəzəllərlə başlamışdır. “Laylay” adlı ilk mətbu şeiri 1906 ildə “Dəbistan” jurnalında dərc olunmuşdur. A.Ş. ilk dövr yaradıcılığında realizm və romantizm meyil etmişdir (“Bir quş”, “Niyə uçuşdu?”, 1907; “Parçalar”, “Hürriyyət pərisinə”, “Yad et!”), 1908; “Bir ulduz”, 1909; “Zamanın inqilabçılarına”, 1910; “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz”, 1910;

“Şair və qadın”, 1911; “İdeal və insanlıq”, “İrəli”, 1914 və s.). “Məktub yetişmədi” (ilk adı “Məktub çatmadı”, 1908) hekayəsi və “Əsrimizin qəhrəmanları” (1913–18) povestində ictimai həyatda hökm sürən sosial bərabərsizlik, xalqın ağır, faciəli taleyi əks etdirilmişdir. “İki müzərib” (1906) romanında, “Köç” (1910), “Bədbəxt ailə” (1913), “İblisin hüsurunda” (1914) hekayələrində təbiət gözəllikləri, sadə xalq məişəti, kənd həyatı zəngin boyalarla təsvir olunmuşdur.

20–30-cu illərdə A.Ş. çoxcəhətli ədəbi, pedaqoji və elmi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, müasir mövzularda bir sıra əsərlər (“Bizimdir”, “Azadlıq pərisinə” və s. şeirləri, “Anabacı”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Əsəbi adam” və s. hekayələri) yazmışdır. “İldırım” (1926) dramı, “Araz” (1938) tarixi romanının müəllifidir. 1941–45 illər müharibəsi dövründə o, bir sıra mübariz, vətənpərvər ruhlu şeirlər (“Döyüş nəğməsi”, “Vətən nəğməsi” və s.) dərc etdirmişdir. “Köhnə dünya” adlı xatirələrində (1953–54) özünün, həmçinin bir sıra görkəmli maarif və mədəniyyət xadimlərinin həyat və fəaliyyətində söz açmışdır.

A.Ş. Azərb. uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində folklorlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir (“Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa”, “Tıq-tıq xanım”, “Şələquyruq” mənzum hekayələri). A.Ş. Azərb. uşaq dramaturgiyasının banisidir (“Gözəl bahar”, 1910). “Xasay” (1937), “El oğlu” (1939), “Vətən” (1941), “Ana” (1946), “Qaraca qız” (S.S. Axundovun “Qorxulu nağılları” əsasında, 1949), “Bir saatlıq xəlifə” (“Mən bir gecə” nağılları əsasında, 1958) pyeslərində zülm və ədalətsizliyə nifrət, nəcib əxlaqi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik hissləri aşılır. “Nüşabə” (1945), “Fitnə” (1947) dramlarında Nizami Gəncəvinin yüksək bəşəri ideyalarından təsirlənmişdir.

Dünya ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan, rus və fars dillərini mükəmməl bilən A.Ş. bədii tərcümə sahəsində də müntəzəm və səmərəli çalışmış, Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsini, U. Şekspir, İ. A. Krilov, A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, M. Qorki və b.-nin bəzi əsərlərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir. D. Defonun “Robinzon Kruzo” əsərinin Azərb. dilinə ilk tərcüməsi (1909) da ona məxsusdur.

A.Ş.-in xalq maarifi sahəsində mühüm xidmətləri olmuşdur. O, 20 əsrin

əvvəllərində qabaqcıl maarif xadimlərinin məktəbin demokratikləşdirilməsi, ana dilində məktəblər açılması, dərslilər yaradılması uğrunda mübarizəsində, Azərb. müəllimlərinin I-cisi (1906), 2-ci (1907) qurultaylarının keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. “Uşaq çeşməyi” (1907), “Gülzar” (1912), “Milli qıraət kitabı” (1922), “Qıraət kitabı” (1924) və s. dərslilər yazmışdır. O, realni məktəbində “türk sinfi” yaratmış, bütün fənlərin ana dilində tədrisinin bünövrəsini qoymuşdur (1923 ildən “Şaiq nümunə məktəbi” adlanmış, 1930 ilədək fəaliyyət göstərmişdir). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) dövründə nümunə məktəbində və darülmüəllimində işləmiş, fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Maarif Nazirliyinin nəşr etdirdiyi – “Ədəbiyyat dərsləri” (H. Cavidlə birlikdə, 1919) və “Türk çalığı” (1919) dərsliklərinin müəllifi olmuşdur. 1916 ildə Bakıda onun təşəbbüsü və vəsaiti hesabına müsəlman uşaqları üçün Azərb.-da ilk uşaq bağçası açılmışdır. A.Ş. tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də çalışmış, Füzuli, Nəsimi, Vaqif, M. F. Axundzadə, M. Ə. Sabir, A. Səhhət, H. Cavid, M. Hadi və b. haqqında elmi məqalələr dərc etdirmişdir. Əsərləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (2-ci və 4-cü çağırış) deputatı olmuşdur. Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. Resp.-da adına küçə və mədəni-maarif müəssisələri (o cümlədən Azərb. Kukla Teatrı), məktəb var. Bakıda mənzil-muzeyi yaradılmışdır.

Əsərləri: Рассказы. Тифлис, 1936; Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. B., 1957–60; Избранное. B., 1959; Seçilmiş əsərləri. C. 1–5, B., 1966–78; Письмо не дошло. Рассказы и роман. B., 1984.

Əd.: M i r ə h m ə d o v Ə. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı. B., 1962; Ağ a m i r o v M. Abdulla Şaiqin dünyagörüşü. B., 1983; M ə m m ə d o v Ə. Abdulla Şaiq. B., 1986; Захид Халил. Детская литература Азербайджана. М., 1987.

“**ABDULLA və CAHAN**” – Azərb. məhəbbət dastanı. Şirvanlı Aşiq Abdullanın (17 əsr) həyatı və şeirləri əsasında yaranmışdır. Müxtəlif variantları var. Məhəbbət dastanlarına xas olan ənənəvi süjetə malikdir. Dastanın qısa məzmununu və şeirlərindən bir qismini H. Əlizadə “Aşıqlar” kitabında (h. I., 1935), qazaxlı Aşiq Məmmədyardan toplanmış variantını isə Ə. Axundov və M. H. Təhməsim nəşr etdirmişlər. Dastanın başqa

bir variantını 1971–72 illərdə Türkiyədə nəşr etdirən türk aşığı Lütfi Aydanın ehtimalına görə, bu dastan uzun müddət Şirvanda və Dağıstanda yaşamış *Xəstə Qasım* tərəfindən Aşiq Abdullanın şeirləri əsasında yaradılmışdır.

M ə t n : Azərbaycan dastanları. 5 cildə. C. 2. B., 2005.

ABDULLAABAD – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Molla Yaqub kəndistanında, Sərab ş.-ndən 22 km c.-ş.-də, Sərab–Ərdəbil avtomobil yolunun 14 km-liyindədir.

ABDULLABƏYOVA Gülər Həsən qızı (d. 16.12.1946, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (2009). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1968). 1970 ildən AMEA-nın Ədəbiyyat İn-tunda çalışır (2008 ildən aparıcı elmi işçi). 1996–97 illərdə Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunda slavyan filologiyası şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1998 ildə Varşava Un-ti nəzdində polyak dili və ədəbiyyatı üzrə ali kursları bitirmişdir. Tədqiqatları Azərb.–Polşa ədəbi əlaqələrinə həsr edilmişdir. Polyak dilində son tərcümələri (A. Mitskeviçin “Kırım sonetləri” və s.) var.

Əsərləri: Переключкиа друзей. “Азербайджанско-польские литературные связи 1945–1985 гг.”. B., 1986; Темы и инспирации Азербайджана в польской литературе XIX века. B., 1999.

ABDULLAH – İndoneziya rəssamları ailəsi: 1) Surio Subroto (1878 – 1941) – İndoneziya realist rəssamlığının banilərindən biri. “Bandunq yaylası”, “Rəngli göl” və s. əsərlərin müəllifidir. 2) B a s u k i (1915–?) – S. Subrotonun oğlu. “Dipo Neqoro döyüşdə”, “Kintamani mənzərəsi” və s. əsərləri var. 3) Triyoto (1916–?) – S. Subrotonun qızı. Bandunq Təsviri Sənət Akademiyasının prof.-u olmuşdur.

ABDULLAH BİN ƏBDÜLOADİR MÜNŞİ [عبدالله بن عبدالقادر منشي] (1796, Malakka – 1854, Məkkə) – Malayya tarixçisi, ədib və maarifçi. Əsərlərində dövrünün siyasi hadisələrindən, feodal özbaşınalığından bəhs etmişdir. Malayya dilində bədii nəsrin banisidir. “Abdullah haqqında hekayə” (1849), “Abdullahın Ciddəyə dəniz səyahəti haqqında hekayə” (1854) və s. əsərlərin müəllifidir. Malayya ədəbi dilinin inkişafında böyük rol oynamışdır. **ABDULLAH CÖVDƏT** (1869, Malatya, Ərəbgir – 1932, İstanbul) – türk yazıçısı, naşir və jurnalist. İstanbulda

hərbi-tibbi təhsil almışdır. Siyasi görüşlərinə görə Qərbi Trablisə sürgün edilmiş, bir müddət burada həkim işləmişdir. Daha sonra Avropaya getmiş, Cenevrədə türk və fransız dillərində “Osmanlı” qəzetini çıxarmışdır. Sultan Əbdülhəmidin təklifi ilə bir müddət Vyanadakı türk səfirliyində həkim işləmişdir. Osmanlı dövlətini tənqid edən yazılarına görə işdən çıxarılmış və həbs olunmuşdur. 1904 ildə Cenevrədə nəşriyyat yaratmış və “İctihad” jurnalını nəşr etməyə başlamışdır. 1905 ildə Qahirəyə getmiş, 1909 ilin əvvəllərində jurnalın redaksiyasını və nəşriyyatı İstanbula köçürmüşdür. “Dilməst-i Mövlana” əsərini Cəlaləddin Rumiyə həsr etmişdir. Fransız dilində yazdığı şeirləri 5 kitabçada toplanmışdır. Şərq ədəbiyyatından Ömər Xəyyamın rübailərini, U. Şekspir (6 dramını), F. Şiller, C. Bayron və b. Avropa yazıçı və şairlərinin əsərlərini türk dilinə tərcümə etmişdir. A.C. tibbə dair kitablar (“Korluğu törədən səbəblər və onun profilaktikası” və s.) da yazmışdır.

ABDULLAH İBN ƏZ-ZÜBEYR [عبدالله بن الزبير] (622–692) – Ərəbistanın müsəlman dövlət xadimi, sərkərdə. 680 ildə Müaviyənin oğlu əməvi xəlifəsi Yəzidə qarşı çıxış etmişdir. Yəzidin ölümündən sonra 683 ildə İraq, Cənubi Ərəbistan, Misir və Suriyanın böyük hissəsinin xəlifəsi olmuşdur. Əməvilərin hakimiyyəti möhkəmləndikdən sonra 692 ildə xəlifə Əbdül-Məlikin qoşunları onun tərəfdarlarını Məkkə yaxınlığında darmadağın etmiş, özü isə döyüşdə öldürülmüşdür.

ABDULLAH İBN HÜSEYN [عبدالله بن حسين] (1882, Məkkə – 20.7.1951, Qüds) – Haşimilər sülaləsindən İordaniya kralı [1946 ildən]. 1909–16 illərdə Türkiyə məclisinin deputatı olmuşdur. Misirdəki ingilis hakimiyyət orqanları ilə əlaqə yaratmış, 1916–18 illərdə Hicazda türk qarnizonlarını mühasirəyə alan ərəb hissələrinə rəhbərlik etmişdir. 1921 ildə İngiltərənin birbaşa dəstəyi ilə Transiordaniyanın əmiri, 1946 il mayın 25-də Transiordaniyanın (1950 il aprelin 23-dən İordaniya) kralı seçilmişdir. A. İngiltərə əleyhinə terrorçu təşkilatın üzvü tərəfindən öldürülmüşdür.

ABDULLAH İBN SƏİD MƏHƏM-MƏD [عبدالله بن سعيد محمد] (1843 və ya 1846– 24.11.1899) – *Sudanlı Mehdimin* ölümündən sonra müstəqil Sudan dövlətinin hakimi və xəlifəsi [1885–98]. A.

mehdiçilərin mərkəzləşdirilmiş dövlətini gücləndirərək qüvvətli ordu yaratmışdır. İngilis müstəmləkəçilərinə qarşı müqavimət hərəkatına (1896–98) başçılıq etmişdir. Omdurman vuruşmasında (1898, sentyabr) ingilislər qalib gəldikdən sonra partizan hərəkatına qoşularaq döyüşlərin birində həlak olmuşdur.

ABDULLAH MİRVARİD (عبدالله مرواريد) Şəhəbəddin ibn Xoca Ş ə m s ə d d i n (? – 1516) – İran tarixçisi. “Şərəfnamə” əsərində Teymurilər, Ağ-qoyunlular, Şirvanşahlar və Səfəvilər haqqında məlumat vermişdir. A.M.-in “Tarixi-şah” salnaməsi Şah I İsmayılə həsr olunmuşdur. Şah İsmayıl haqqında şeirlə də əsər yazdığı məlumdur. A.M. həmçinin “Dostların sevimlisi”, “Xosrov və Şirin” əsərlərinin müəllifidir.

ABDULLAH ZÜHTÜ, B a b a Z ü h t ü (1869, İstanbul – 1925) – türk jurnalisti, yazıçı. Qalatasaray liseyini bitirmişdir (1890). Müxtəlif qəzetlərdə işləmiş, “Yeni qəzet” (1908) və fr. dilində “Le Soir” (“Axsam”, 1913, Əhməd Ehsan ilə birlikdə) qəzetini buraxmışdır. “İqdam” və “Sabah” qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. “Dövlət-i Osmanıyyə və 1314 il müharibəsi” (1897), “Şanlı əsgər” (1899) və s. əsərlərin müəllifidir.

ABDULLAMƏSUD – İrənin Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Qərbi Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 50 km şm.-q.-dədir.

ABDULLAUŞAĞI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Abdullauşağı ə.d.-nə (Abdullauşağı, Ağyataq, Fətallar, Moz, Mozqaraçanlı k.-ləri) daxildir. R-n mərkəzindən 15 km c.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm. ətəklərində, Mozçayın (Tutqunçayın qolu) sol sahilindədir. Əh. 369 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, klub, kitabxana var idi.

ABDULLAYEV Adilxan Məhəmməd oğlu (d. 25.10.1937, Gürc. SSR Qardabani r-nunun Nəzərəli k.) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1991), prof. (1993). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1962). BDU-nun qeyri-üzvi kimya kafedrasında prof. (1993) və Türkiyənin Trakiya Un-tində qeyri-üzvi kimya kafedrasının müdiri, kimya bölümünün dekanı işləmişdir (1993–2006). Tədqiqatları keçid elementləri naftenatlarının sintezinə və onların fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsinə həsr edil-

mişdir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir çox dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDULLAYEV Ağaxan Minaxan oğlu (d. 6.2.1950, Bakı) – Azərb. xanəndəsi. Azərb. Resp. xalq artisti (1998). Bakı Musiqi Texnikumunu (1973, N.Əliyevin sinfini) bitirmişdir. Güclü, mələhətli və geniş diapazonlu səsə malik olan A.-in repertuarında Azərb. muğamları (Rast, Şur, Zabul-segah, Bayatı-qacar, Mahur-hindi və s.), təsniflər və xalq mahnıları geniş yer tutur. Bir çox xarici ölkədə konsertlərlə çıxış etmişdir. Azərb. Milli Konservatoriyası nəzdindəki musiqi kollecində xanəndəlik sənətindən dərs deyir (1977 ildən).

ABDULLAYEV Ağasəlim Sahib oğlu (d. 15.10.1950, Bakı) – Azərb. tarzəni. Azərb. Resp. xalq artisti (2007). Bakı Musiqi Texnikumunu (1971, H. Məmmədovun sinfini) və Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (1976, S.Rüstəmovun sinfini) bitirmişdir. 1970 ildən Azərb. Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin S.Rüstəmov ad. xalq çalğı alətləri orkestrinin solisti, B.Salahovun rəhbərlik etdiyi xalq çalğı alətləri ansamblının konsertmeysteri, 1982 ildən B. Salahov ad. “Araz” xalq çalğı alətləri ansamblının rəhbəridir. 2000 ildən Azərb. Milli Konservatoriyasının dosentidir. Repertuarında Bayatı-Şiraz, Rast, Xaric segah, Şüştər, Şahnaz və s. muğamlar əsas yer tutur. Səmərəqənddə keçirilmiş beynəlxalq muğam simpoziumunda (1987) iştirak etmişdir. Görkəmli xanəndələrdən A.Abdullayev, Ş.Ələkbərova, Ə.Əliyev, H.Hüseynov, S.Qədimova, Y.Məmmədov, R.Muradova, Z.Xanlarova, A.Qasimov və b.-ni müşayiət etmişdir. Bir çox xarici ölkədə qastrolda olmuşdur.

ABDULLAYEV Arif Yədulla oğlu (d. 28.8.1968, Bakı) – Azərb. idmançısı, Azərb. Resp. əməkdar məşqçisi (1998)

və əməkdar idman ustası (2006). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (1996). Sərbəst güləş üzrə Avropa çempionatının bürünc mükafatçısı (1995, 1996, 2002), dünya çempionudur (2003).

ABDULLAYEV Asif Ruffulla oğlu (25.12.1933, indiki Sabirabad r-nunun Axtaçı k. – 29.10.1991, Bakı) – Azərb. pediatri, tibb e.d. (1969), prof. (1991). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1956). 1956–71 illərdə Sabirabad r-nunda həkim, Azərb. SSR Səhiyyə Nazirliyinin Elmi Tədqiqat Ana və Uşaq Mühafizəsi İn-tunda baş elmi işçi, pediatriya şöbəsinin rəhbəri olmuş, 1971–86 illərdə həmin in-tıda elmi işlər üzrə direktor müavini işləmişdir. Tədqiqatları uşaqlarda tənəffüs sistemi orqanları xəstəliklərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

ABDULLAYEV Ayaz Hidayət oğlu (d.2.6.1940, Gəncə) – maşınşünaslıq sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1990), prof. (1991). 1963 ildə Azərb. Politeknik İn-tunu (indiki Azərb. Texniki Un-ti) bitirmişdir. 1964–65 illərdə Ümumittifaq Elmi Tədqiqat və Layihə-Texnologiya Neft Maşınqayırması İn-tunda elmi işçi vəzifəsində işləmişdir. 1965 ildən Azərb. Texniki Un-tində pedaqoji fəaliyyət göstərir (1976 ildən kafedra müdiridir). 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Maşın detallarının EHM-də hesablanması. B., 1991; Maşın detalları və konstruksiyalarının əsasları (R.K.Məmmədov və M.H. Cüməyevlə birlikdə). B., 2003.

ABDULLAYEV Aydın Həsən oğlu (25.4.1951, Bakı – 26.7.2005, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1980), prof. (1985). Azərb. Resp. Dövlət mükafatı laureatı (1991). H.M.Abdullayevin oğludur. Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1973). “İnformatika” Elmi-Texniki Kompleksinin Baş direktoru işləmişdir (1992–99). Onun rəhbərliyi ilə aerokosmik peyklər üçün informasiya müdafiəsi sistemi, yeni temp-r və təzyiqliq vericiləri işlənilib hazırlanmışdır (1989). 200-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDULLAYEV Bəhlul Ağabala oğlu (d.27.4.1940, Lerik r-nunun Lələhiran k.) – Azərb. folklorşünası, filologiya e.d. (1989), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (2000). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1967). 1977–93 illərdə Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda baş elmi işçi, aparıcı elmi işçi, şöbə müdiri işləmiş, 1994 ildən folklor şöbəsinin aparıcı elmi işçisidir. Azərb. şifahi xalq ədəbiyyatına, o cümlədən mərasim folkloru və onun poetikasına dair tədqiqatların müəllifidir. Folklor materiallarının toplanması, tərtibi və nəşri sahəsində də çalışır: “Arazam, Kürə bəndəm” (Cənubi Azərb. folklor nümunələri, 1986), “Dastanlar” (1988), “Göyər, səmənim, göyər” (mərasim nəğmələri, 1993), “Dava yorğan davası imiş” (Molla Nəsrəddin lətifələri, 1993) “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (antologiya, iki kitabda, 2001) və s. kitablar.

Əsərləri: Yusif Vəzir Cəmənəmli və folklor. B., 1981; Haqqın səsi. B., 1989; Azərbaycan folkloru və onun poetikası. B., 1999.

ABDULLAYEV Bəhrüz Musa oğlu (d.17.12.1935, Qaxax r-nunun Qaymaqlı k.) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1985), prof. (1987), Azərb. Resp. əməkdar müəllimi (2000). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1959). Azərb. Dövlət İqtisad Un-tinin beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdiridir (1990 ildən). 100-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən 4 kitabın müəllifidir.

Əsərləri: Ermənistanın Azərbaycana təəvvüzünün xronologiyası. B., 2002; Erməni xəyanəti. B., 2008.

ABDULLAYEV Cahangir Məmməd oğlu (1.5.1901, Yelizavetpol, indiki Gəncə – 4.1.1973, Bakı) – Azərb. terapevti, kardioloq. Azərb. SSR EA akad. (1968; m. üzv 1959), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1940). Tədqiqatları ürək-damar sistemi xəstəliklərinə, hematologiyaya həsr edilmişdir. A. strofantinin damar genişləndirici təsirini müəyyənləşdirmiş və miokard infarktının müalicəsində ondan istifadə etmişdir. Resp. Kardioloqlar Cəmiyyətinin sədri (1966 ildən) olmuşdur. Qır-

mızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. Bakıdakı Elmi Tədqiqat Kardiologiya İn-tu A.-in adınadır.

Əsərləri: Ürək-damar xəstəliklərinin diaqnostikası və müalicəsi. B., 1963; Ateroskleroz və hipertoniya xəstəliyi. B., 1964.

ABDULLAYEV Cəlal Mehdi oğlu (d.31.12.1930, Gürc. SSR Qardabani r-nunun Nəzərli k.) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1974), prof. (1976). Azərb. Resp. əməkdar müəllimi (2000). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1956). BDU-nun müasir Azərb. ədəbiyyatı kafedrasının müdürüdür (1979 ildən). Çağdaş Azərb. ədəbiyyatına, bədii sənətkarlıq problemlərinə, ayrı-ayrı yazıçıların (C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, Mir Cəlal, H.Sanlı və b.) yaradıcılığına dair tədqiqatları, ədəbi-tənqidi məqalələri var.

Əsərləri: Səməd Vurğunun sənət dünyası. B., 1986; Hüseyin Cavid. B., 1997.

ABDULLAYEV Çingiz Akif oğlu (d.7.4.1959, Bakı) – Azərb. xalq yazıçısı (2005). Azərb. Dövlət Un-tinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1981). Azərb. Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin katibi (1989 ildən), “PEN-klub”-un resp. milli mərkəzinin vitse-prezidenti (1992 ildən), Beynəlxalq Ədəbiyyat Fondunun həmsədri (2003 ildən), Azərb. Milli Kitabxanası Məsləhət Şurasının sədridir (2007 ildən). Bir müddət hərbi idarələrdə, o cümlədən SSRİ Müdafiə Nazirliyinin xətti ilə bir sıra xarici ölkədə işləmişdir (1982–85). Rus dilində, əsasən, siyasi-sənədli detektiv janrında, həmçinin tarixi və psixoloji səpkili bədii əsərlər yazır. “Mavi mələklər” (1988, roman A.-nın kəskin süjetli ilk əsəridir), “Müəmmalı qətl” (1989), “İnsan ovu” (1990) trilogiyasının, Qədim Romanın süqutundan bəhs edən “Eranın əvvəlində sui-qəsd” (1990) tarixi romanının, “Günəş altında zülmət” (1995), “Qanın üç rəngi” (1997), “Cəlladın kölgəsi”, “Əclafların qanunu” (hər ikisi 1998), “Monte Mario təpəsində ölüm” (2005), “Döyüşçünün yolu” (2007) və s. əsərlərin müəllifidir. Sovet ordusunun 1990 ilin yanvarında Bakıda törətdiyi qırğınlardan bəhs edən “Qara yanvar” (1990) kitabının tərtibçilərindəndir. Əsərləri 27 dilə tərcümə edilərək

bir çox ölkədə (ABŞ, Fransa, İsveç, Norveç, Türkiyə, Bolqarıstan, İsrail, Rumıniya, Latviya, Litva, Estoniya və s.) nəşr olunmuşdur. Əsərləri üçün klassik detektivlərə xas mürəkkəb kompozisiya quruluşu, kəskin süjet xətti, qəhrəmanların dərin psixoloji xarakteristikası səciyyəvidir.

A. detektiv janrında yazan ən populyar dünya yazıçılarından biridir. 120-dən artıq roman və povestinin bəzilərinin tirajı 1 milyon nüsxədən, çap olunmuş əsərlərinin ümumi tirajı 23 milyon nüsxədən artıqdır (2007). Bir çox əsəri ekranlaşdırılmışdır. Azərb. Resp.-nın “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Mavi mələklər. B., 1993; Araftan qurtuluş. İstanbul, 2001; Payız madriqah. B., 2005; “ACT” собрание сочинений в 50-ти томах. М., 2000–2006; Собрание сочинений в 70-ти томах. М., 2005–2008.

ABDULLAYEV Elmar Şahmar oğlu (d.26.1.1947, Goranboy r-nunun Şəfaq k.) – Azərb. kimyaçısı, texnika e.d. (2003). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1969). AMEA-nın Y.H.Məmməd-əliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İn-tunda laboratoriya müdiri vəzifəsində çalışır (2004 ildən). Tədqiqatları şəffaf neft məhsullarından yüksək təmizliyə malik normal parafinlərin ayrılmasına, həmçinin korroziya inhibitorlarının, inhibitor-bakterisidların, deemulqatorların, yanğına qarşı köpükəmələgətirici tərkiblərin, parafincökməyə qarşı inhibitorların sintezinə həsr olunmuşdur. 90-dan çox elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Научные основы и технология процесса депарафинизации нефтепродуктов раствором карбамида в изопропиловом спирте. Б., 2000.

ABDULLAYEV Elşad İslam oğlu (d.25.9.1954, Kürdəmir r-nu) – Azərb. hüquqşünası, hüquq e.d. (1999). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmiş (1979), həmin un-tədə müəllim (1979–80) və dosent (1995) işləmişdir. Azərb. EA Fəlsəfə və Hüquq İn-tunda elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır (1980–81; 1985–90). Azərb. Beynəlxalq Un-tinin rektorudur (1997 ildən). 200-ə qədər elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Əbdülmabud Əbdülmanaf oğlu (16.9.1931, Qusar – 12.11.1998, Bakı) – sənaye elektronikasına həsr edilmişdir. Azərb. alimi, texnika e.d. (1971), prof. (1971), əməkdar elm xadimi (1990). Leningrad Politeknik İn-tunu

bitirdikdən (1955) sonra Moskva vil.-ndəki bağlı müəssisədə çalışmışdır (1955–59). Sumqayıtdakı “Neftkimyaavtomat” Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tunda (1959–61), Azərb. Elmi Tədqiqat Elektrotexnika İn-tunda (1961–74) müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, 1974–98 illərdə Azərb. Texniki Un-tinin sənaye elektronikasına kafedrasının müdiri olmuşdur. Tədqiqatları təyyarə və helikopterlər üçün yerüstü stabil qida mənbələrinin, universal aerodrom düzləndiricilərinin öyrənilməsinə və təbiiqinə həsr edilmişdir. 230-a qədər elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Qırımızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ABDULLAYEV Əfqan Əli oğlu (d.1.1.1956, Yevlax r-nunun Salahlı k.) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (2001), prof. (2008). “Xəzər” Un-tində humanitar elmlər fakültəsinin dekanı və ingilis dili kafedrasının müdiri (1997–2003) işləmişdir. 2003 ildən Azərb. Dillər Un-tində ingilis dili fakültəsinin dekanıdır. A. dilçilik nəzəriyyəsinə, psixoloji-koqnitiv dilçiliyə, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına, təhsil idarəçiliyinə, təhsil siyasətinə dair tədqiqatların müəllifidir. Azərb. dilindən ingilis dilinə və ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələri var. Bir sıra cəmiyyət və assosiasiyaların üzvüdür.

Əsərləri: Mətn anlama modelləri. B., 1999; Text, Meaning and Understanding: a Communicative – Cognitive Approach. Minneapolis, 1998; Introduction to Cognitive Linguistics. B., 2007.

ABDULLAYEV Ələsgər Baba oğlu, Şəkili Ələsgər (1866, Şəki – 1.4.1929, Bakı) – Azərb. xanəndəsi. Uşaqlıqdan xalq musiqisini sevmiş, 20 yaşından xanəndəlik etməyə başlamışdır. 1902 ildə Bakıda keçirilən Şərq konsertlərində uğurla çıxış etmişdir. Mələhətli və zil səsi ona Qafqazda və İranda şöhrət qazandırmışdır. 1914 ildə “Ekstrafon” səhmdar şirkəti Kiyevdə onun səsinə vala yazmışdır. A. Azərb. musiqi tarixində Rahab muğamının ən gözəl ifaçılarından sayılır.

Əd.: Şuşinski F. Şəkili Ələsgər. “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” kitabında. B., 1985.

ABDULLAYEV Əlibaba Abdulla oğlu (23.3.1915, Bakı – 10.8.1980, Bakı) – Azərb. rəqqası, baletmeyster. Azərb. SSR xalq artisti (1959). 1936 ildən Azərb. Dövlət Filarmoniyası rəqs ansamblının üzvü, 1941 ildən mahnı və rəqs ansamblı rəqs qrupunun rəhbəri, 1960–73 illərdə işə baş baletmeysteri olmuşdur. Azərb. Dövlət Rəqs Ansamblının təşkilatçılarındandır (1970). A. bir çox Azərb. xalq rəqsinin (“Vağzalı”, “Nəlbəki”, “Yallı” və s.), “Azərbaycan toyu” kompozisiyasının, həmçinin xarici ölkə xalqları rəqslərinin quruluşunu vermiş. Azərb. bəstəkarlarının əsərləri əsasında xoreoqrafik proqramlar hazırlamışdır (“Vətən və cəbhə”, Ü.Hacıbəyli; “Məhsul”, “Vətən” süitaları, C.Cahangirov və s.). “Aşiq Qərib” (Z.Hacıbəyov), “Daisi” (Z.Palasıvili) operaları və s. əsərlərdə rəqslərin quruluşunu vermişdir. Tələbə və gənclərin 6-cı Ümumdünya festivalında (1957, Moskva) qızıl medala layiq görülmüşdür.

ABDULLAYEV Əlikrəm Zakir oğlu (d. 1.8.1940, Şamaxı) – Azərb. filosofu, fəlsəfə e.d. (1998), prof. (1999). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1962). Azərb. Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasının prorektoru vəzifəsində çalışır (1999 ildən). Tədqiqatları milli münasibətlər, insan hüquqları və dövlət idarəçiliyi məsələlərinə aiddir. Yüzdən artıq elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

ABDULLAYEV Əliqızu Muxtar oğlu (10.3.1928, Şəmkir r-nunun Təzəkənd k. – 29.1.2006, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1955). 1957–91 illərdə Şəmkir r-nunun M.Əzizbəyov ad. sovxozunda müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Üzümçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (5-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

ABDULLAYEV Əlövsət Zakir oğlu (17.2.1920, indiki Şamaxı r-nunun Məlikçobanlı k. – 28.5.1993, Bakı) –

Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1963), prof. (1964), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1974). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1950). Həmin un-tin filologiya fakültəsinin dekanı (1962–67), prorektoru (1972–76), Azərb. dilçiliyi kafedrasının müdiri (1967–85) olmuşdur. Tədqiqatları Azərb. dilinin sintaksisinə aiddir. Beynəlxalq türkologiya konqres və konfranslarında məruzələrlə çıxış etmişdir.

Əsərləri: Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., 1974; Türk dillərinin tarixsel gelişmə sorunları. Ankara, 1996.

ABDULLAYEV Əsgər Ələkbər oğlu (1.1.1927, Qubadlı r-nunun Eyvazlı k. – 15.4.1998, Bakı) – avtomatika sahəsində Azərb. alimi, Azərb. SSR EA m. üzvü (1969), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1969), Azərb. SSR əməkdar mühəndisi (1964). 1952–54 illərdə Moskvada SSRİ EA Avtomatika və Telemexanika İn-tunun elmi işçisi, 1954–57 illərdə Azərb. Neft Maşınqayırması İn-tunda avtomatika və telemexanika laboratoriyasının müdiri olmuşdur. 1957–59 illərdə “Neftkimyaavtomat” Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tunun (indiki “Neftqazavtomat” Elmi İstehsalat Birliyi) elmi işlər üzrə direktor müavini, 1959–94 illərdə direktoru, 1994–98 illərdə həmin birliyin baş məsləhətçisi işləmişdir. Neft mədənlərinin kompleks avtomatlaşdırılması və telemexanikləşdirilməsi üçün cihaz və aparatların yaradılması sahəsində çalışmış, neft sənayesi proseslərinin avtomatik idarə olunması prinsiplərini işləyib hazırlamış, “Krekinq” avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi (AİS), “Qazlift”, TM-Qaz, TM-Şelf, “Neptun” və s. tipli idarəedici hesablaşma komplekslərinin yaradılmasına rəhbərlik etmişdir. Həmin AİS və komplekslər SSRİ miqyasında geniş tətbiq olunmuşdur. Ölçmə texnikasına dair beynəlxalq konfranslarda məruzələr etmişdir. 300-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən 10 monoqrafiyanın müəllifidir. Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var. ASE elmi redaksiya şurasının üzvü (1976–87) olmuşdur. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Комплексная автоматизация на бакинских нефтепромыслах. Б., 1963; Автоматик tənzimləmə. B., 1972; Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями с непрерывным характером производства (R.Ə.Əliyev və G.M.Ulanovla birlikdə). M., 1975; Телемеханические комплексы для нефтедобывающей промышленности (A.Cavadov və İ.Nəbiyevlə birlikdə). M., 1882; Контроль в процессах транспорта и хранения нефти и нефтепродуктов. M., 1990.

Əd.: Əsgər Abdullayev. B., 2007.

ABDULLAYEV Faiq Məmmədali oğlu (d.26.12.1936, Naxçıvan) – avtomatlaşdırma sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1987), prof. (1988). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1959). “Neftkimyaavtomat” Elmi Tədqiqat Layihə İn-tunda (indiki “Neftqazavtomat” EİB) şöbə müdiri (1966–71), direktorun elmi işlər üzrə müavini (1972–93) vəzifələrində çalışmışdır. 1993–98 illərdə Azərb. Sənaye İn-tunun (indiki Sumqayıt Dövlət Un-ti), 1998 ildən ADNA-nın prof.-udur. Tədqiqatları qeyri-stasionar neft-kimya proseslərinin riyazi modelləşdirilməsi, optimalaşdırılması və avtomatlaşdırılması sahəsindədir. 230 elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələr etmişdir. Qırmızı Əmək bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Оптимизация процессов с изменяющейся активностью катализатора (V.İ. Bikov və Y.R.Rzayevlə birlikdə). B., 1982; Математическое моделирование и управление нестационарными химико-технологическими процессами (Y.R.Rzayev və Q.A.Rüstəmovla birlikdə). B., 2008.

ABDULLAYEV Fəxrəddin Gülməmməd oğlu (d. 15.5.1957, Şamaxı r-nunun Sündü k.) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (2003). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1980). Azərb. EA Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda işləmişdir (1980–85). 1985 ildən Mərsin (Türkiyə) Un-tinin prof.-udur. Tədqiqatları yaxınlaşma nəzəriyyəsi, ekstremal və ortoqonal polinomlar, Furye sıraları, tamliq problemləri sahəsindədir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Fikrət İlyas oğlu (18.10.1943, Bakı – 17.7.2006, Mexiko) – Azərb. biokimyəçisi, biologiya e.d. (1989). İ.K.Abdullayevin oğludur. 1965 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir.

1965–87 illərdə Azərb. EA-nın bir sıra elmi tədqiqat in-tlarında işləmişdir. 1987–2002 illərdə Azərb. EA Botanika İn-tunda genomların biokimyəvi laboratoriyasına rəhbərlik etmiş, eyni zamanda bir sıra nüfuzlu xarici un-tlərdə uzunmüddətli elmi ezamiyyətdə olmuşdur. 2002–2006 illərdə Meksika Milli Pediatriya İn-tunda “Eksperimental onkologiya” laboratoriyasının rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır. Tədqiqatları, əsasən, xərçəng hüceyrələrinin artmasının qarşısının alınmasında selenin, bitki preparatlarının, o cümlədən zəfəran ekstraktının təsir mexanizminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. A. xərçəng xəstəliyini tədqiq edən Amerika Assosiasiyasının üzvü idi (1996 ildən). Bir sıra beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Zəfəranın biokimyəvi və biotexnologiyasına dair 1-ci və 2-ci beynəlxalq simpoziumların (İspaniya, 2003; Məşhəd, 2006) həmtəşkilatçısı olmuşdur. A. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Həbib Mühəmmədoviç (18.7.1912, Oş – 20.6.1962, Daşkənd) – özbək geoloqu, SSRİ EA m. üzvü (1958), Özb. SSR EA akad. (1947), Lenin mükafatı laureatı (1959). 1936 ildə Orta Asiya Sənaye İn-tunu bitirmişdir. Özb. SSR EA prezidenti (1956–62). Petrologiyanın və filiz yataqları haqqında təlimin nəzəri məsələlərini, skarnları və onlarla əlaqədar filizləşmə problemini işləmişdir. Yer qabığında faydalı qazıntıların əmələ gəlməsi və yayılması qanunauyğunluğu nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür. SSRİ Ali Sovetinin (5-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Özb. SSR Dövlət mükafatı (1970, ölümündən sonra) laureatı. Lenin ordeni və 6 başqa ordenlə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Геология шселитоносных скарнов Средней Азии. Ташкент, 1947; Генетическая связь оруденения с гранитоидными интрузиями. 2 изд., M., 1954; Дайки и оруденения. M., 1957.

ABDULLAYEV Hənifə Məmmədağa oğlu (7.2.1923, Lənkəran – 13.3.1991, Bakı) – Azərb. hematoloqu, tibb e.d. (1968), prof. (1969). N.İ.Piroqov ad. 2-

ci Moskva Tibb İn-tunu bitirmişdir (1949). SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin Mərkəzi Hematologiya və Qanqöçürmə İn-tunda kiçik elmi işçi, baş elmi işçi (1958–59), şöbə müdiri (1959–63), cərrahiyyə klinikasının baş elmi işçisi (1963–67) vəzifələrində çalışmışdır. Ə.Əliyev ad. Azərb. Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunun hematologiya və qanqöçürmə kafedrasının müdiri (1967–88, fasilələrlə), Azərb. SSR səhiyyə naziri (1970–79) işləmişdir. Tədqiqatları hemofiliya xəstəliyinin öyrənilməsinə və qanqöçürməyə həsr olunmuşdur. 150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (8-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsəri: Гемофилия (патогенез, клиника и лечение). Б., 1973.

ABDULLAYEV Həsən Məmmədbağır oğlu (20.8.1918, indiki Culfa r-nunun Yaycı k. – 1.9.1993, Bakı) – Azərb. fiziki. SSRİ EA m. üzvü (1970), Azərb. SSR EA akad. (1967; m. üzv 1955). Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1974), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1972). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1941).

A. 1950–53 illərdə Leninqrada Fizika-Texnika İn-tunda doktorant olmuşdur. 1950, 1957–58 illərdə EA-nın Fizika-Riyaziyyat İn-tunun, 1959 ildən ömrünün sonunadək Fizika İn-tunun direktoru, 1968–70 illərdə EA-nın fizika, texnika və riyaziyyat elmləri bölməsinin akademik katibi, 1970–83 illərdə EA-nın prezidenti olmuşdur. A. selenin, tellurun, onların mürəkkəb birləşmələrinin və bunların əsasında hazırlanan yarımkeçirici cihazların fizikası, selenin bioloji proseslərdə rolunun tədqiqi sahəsində əsaslı elmi nəticələr əldə etmişdir. A.-in rəhbərliyi ilə bir sıra yeni cihazlar, o cümlədən yeni fiziki prinsiplə işləyən uzunmüddətli elektrik yaddaşlı cihazlar yaradılmışdır. Termoelektrik çeviricilər üçün A.-in aldığı yarımkeçirici materiala ABŞ və Fransanın patentləri verilmişdir. O, Azərb.-da yarımkeçiricilər fizikası üzrə elmi məktəb yaratmışdır. A.

SSRİ EA Rəyasət Heyəti yanında “Yarımkeçiricilər fizikası və kimyası” elmi şurasının üzvü, resp. “Fizika problemləri” elmi şurasının və “Bilik” cəmiyyəti idarə heyətinin sədri, elm və texnika sahəsində Azərb. Resp. Dövlət mükafatları komitəsinin sədri idi (1973–83). 800-ədək elmi əsərin, o cümlədən bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir. Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var. Bir çox beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr etmişdir. Türkiyədə (1974) yarımkeçiricilər fizikasına dair mühazirələr oxumuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (8–11-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, həmçinin SSRİ EA-nın S.İ.Vavilov ad. qızıl medalı ilə təltif edilmişdir. AMEA-nın Fizika İn-tuna onun adı verilmişdir. Bakıda və Naxçıvanda ad. küçə var.

Əsərləri: Полупроводниковые выпрямители. Б., 1958; Некоторые вопросы физики электронно-дырочных переходов (Z.İsgəndərzadə ilə birlikdə). B., 1971; Физика селена (C.Abdinovla birlikdə). B., 1975; Физика селеновых преобразователей (M.Talibi ilə birlikdə). B., 1981; Atomic Diffusion in Semiconductor Structures (T.C.Cəfərovlə birlikdə). N.Y., 1987.

Əd.: Vəliyev M. Həsən Abdullayev: alim və elm təşkilatçısı. B., 1999; Quliyev R.Ə. Akademik Həsən Abdullayev. B., 2008.

ABDULLAYEV Həsi Behbud oğlu (25.12.1910, indiki Qubadlı r-nunun Qaraağac k. – 23.3.1967, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1963), prof. (1964). Azərb. Dövlət Un-tində baş müəllim (1941–48), Bakı Partiya Məktəbində kafedra müdiri (1945–55), Azərb. SSR EA Tarix İn-tunda şöbə müdiri (1956 ildən) işləmişdir. Tədqiqatları 18 əsr Azərb. tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Əsərləri: Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60–80-е гг. XVIII в. B., 1958; Азербайджан в XVIII веке и его взаимоотношения с Россией. B., 1965.

ABDULLAYEV Xəlil İslam oğlu (d. 25.2.1928, Ağdaş r-nunun Abad k.) – Azərb. epidemioloqu, tibb e.d. (1989), prof. (1991), Azərb. SSR əməkdar həkimi (1964). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1949). Azərb. SSR Elmi Tədqiqat Tibbi Parazitologiya İn-tunda malyariyanın epidemiologiyası şöbəsinin müdiri (1956–94, fasilələrlə) işləmiş, 1994 ildən V.Axundov ad. Milli Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İn-tunun elmi katibidir. Tədqiqatları Azərb.-da malyariyanın tarixi və epidemioloji xü-

susiyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

ABDULLAYEV Xosrov Abdulla oğlu (29.1.1926, Şamaxı – 31.3.1980, Novosibirsk; Moskvada dəfn edilmişdir) – Azərb. sirk artisti, jonqlyor. Azərb. SSR xalq artisti (1977). Moskvadakı Dövlət Sirk Sənəti Məktəbini bitirmişdir (1942). Azərb. Dövlət sirkində və Moskva sirkində çıxış etmişdir. 30 ildən artıq jonqlyorluq janrında fəaliyyət göstərmiş A.-in sənəti virtuozluğu, orijinallığı, milli özünəməxsusluğu və eksentrik elementləri ilə fərqlənmişdir. A. həmçinin kloun və illüziyaçı kimi də tanınmış (*Karandaş* və *E.Kionun* proqramlarında), 1976 ildə ilk dəfə “İllüziya revüsü” attraksionu ilə müstəqil çıxış etmişdir. Dünyanın 40-dan artıq ölkəsində (Bolqarıstan, Çexiya, Polşa, Fransa, Yaponiya və s.) qastrolda olmuşdur. “Uşaqlığın son gecəsi”, “Cəsurlar meydanı”, “Sirk meydançası” və s. filmlərdə çəkilmişdir. A. haqqında “Sirk mənim həyatımdır” sənədli filmi yaradılmışdır.

Əd.: Гольдштейн Л. Парад-алле. Б., 1982; Шик Р. Они редко бывают дома. Б., 1989.

ABDULLAYEV İlyas Kərim oğlu (23.3.1913, Ağstafa – 30.4.1985, Bakı) – Azərb. genetik-seleksiyaçısı. Azərb. SSR EA-nın akad. (1955). 1942–48 illərdə Azərb. KP MK-da işləmiş, Azərb. SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1948–50), kənd təsərrüfatı naziri (1950–53), Azərb. SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (1954–58), Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri (1958–59) olmuşdur. 1959 ildən Azərb. SSR EA Genetika və Seleksiya İn-tunda tut bitkisinin genetik və seleksiyası şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Zərifut, Sıxgöztut, Xanlartut adlı sortlar yetişdirmiş və resp.-da rayonlaşdırmışdır. Bitki orqanizminin irsiyyətini dəyişdirmək məqsədilə morus cinsinin poliploidiya sırasını yaratmış,

eyni və müxtəlif xromosom dəstli bitki sortlarının seleksiyası zamanı yeni sitogenetik yolun ilkin forma kimi istifadəsini təklif etmiş, çoxillik bitkilərdə klon seleksiyası, növlərarası və növdaxili hibridləşmə məsələlərini öyrənmişdir. Azərb. Genetiklər və Seleksiyaçılar Cəmiyyətinin sədri (1966 ildən), Azərb. Sovet Ensiklopediyasının elmi redaksiya şurasının üzvü (1976 ildən) olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (3–5-ci çağırış) və Azərb. SSR Ali Sovetinin (2,4–5-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Селекция и сортоиспытание шелковицы в Азербайджанской ССР. М., 1940; Azərbaycan tutunun sort tərkibi. B., 1964; Üzüm sortlarının bioloji və texnoloji xüsusiyyətlərinə gibberellinin təsiri. B., 1971; Полиплоидия в эволюции и селекции растений. М., 1972.

ABDULLAYEV İsa Mədəd oğlu (12.4.1945, Qazax – 15.7.2008, Bakı) – avtomatlaşdırma və informasiya-ölçmə texnikası sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1992), prof. (1993), əməkdar elm xadimi (2000). 1968 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir. ADNA-da avtomatika, telemechanika və elektronika kafedrasının müdiri (1991–96), istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması fakültəsinin dekanı (1993–2003), biotexniki və tibbi cihazlar kafedrasının müdiri (2003 ildən) olmuşdur. Tədqiqatları istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması, informasiya-ölçmə texnikası sahəsindədir. 130-dan artıq elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. 1988 ildən Dənəvər Materialların Parametrlərinə Nəzarət və İdarəetmə üzrə Beynəlxalq Federasiyanın Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

Əsərləri: Преобразование и цифровая обработка непрерывных сигналов (Ş.Y. İsmayilov və N.Y. Məmmədovla birlikdə). B., 2004; Корректирующая фильтрация в средствах измерения (N.R. Allahverdiyeva ilə birlikdə). B., 2005; Автоматизация контроля параметров и диагностики асинхронных двигателей (O.D. Qoldberq, A.N. Abiyevlə birlikdə). M., 1991.

ABDULLAYEV İslam Əbdül oğlu (1876, Şuşa – 22.9.1964, Bakı) – Azərb. xanəndəsi. Azərb. SSR əməkdar artisti (1949). *Mir Möhsün Nəvvabın* tələbəsi olmuşdur. 17 yaşından musiqi məclislərində oxumağa başlamışdır. Segah, Ba-

yatı-kürd, Bayatı-qacar və s. muğamların mahir ifaçısı olan A. bu muğamlara orijinal ahəng və xallarla əlavə etmişdir. A.-in oxuduğu Segah, xüsusilə Yetim segah təkcə Qafqazda deyil, bütün Yaxın Şərqdə məşhur idi. Məhz buna görə də o, xalq arasında Segah İslam kimi tanınmışdır. 1910–15 illərdə bir sıra səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən səsi qrammofon valına yazılmışdır. Uzun müddət Azərb. Dövlət Estradasının solisti olmuş, eyni zamanda Şuşa, Ağdam musiqi məktəblərində muğamdan dərs demişdir.

Əd.: Şuşinski F. Segah İslam. “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” kitabında. B., 1985.

ABDULLAYEV Kamal Canbaxış oğlu (18.1.1927, Bakı – 6.12.1997, Moskva) – Azərb. dirijoru, pedaqoq, Azərb. SSR xalq artisti (1967), prof. (1986), Polşa Resp.-nin əməkdar mədəniyyət xadimi (1987). Azərb. (1949, alto üzrə A.A. Qrossmanın sinfini) və Moskva (1952, dirijorluq üzrə L.M. Ginzburqun sinfini) konservatoriya-

larını bitirmişdir. Azərb. Opera və Balet Teatrında dirijor (1952 ildən) və baş dirijor (1953–59) işləmiş, burada “Yevgeni Onegin” (1953, P.Çaykovski), “Sicilyada axşam ibadəti” (1954, C.Verdi), “Azad” (1957, C.Cahangirov) operalarının, “Yeddi gözəl” (1952, Q.Qarayev), “Gülşən” (1958, S.Hacıbəyov) baletlərinin və s. əsərlərin tamaşaya qoyulmasına rəhbərlik etmişdir. 1960–61 illərdə Donetsk Opera və Balet Teatrının baş dirijoru işləmiş, “Boris Qodunov” (M.Musorqski), “Monastırda nişanlanma” (S.Prokofyev) operalarının yeni quruluşda dirijoru olmuşdur. K.S.Stanislavski və V.İ. Nemiroviç-Dançenko ad. Moskva Musiqili Teatrının dirijoru (1962–87) və baş dirijoru (1962–69) idi. O, burada “Xari Yanoş” (1963, Z.Koday), “Həyat bahasına” (1965, A. Nikolayev), “Nəcabətsiz yeznə” (1966, T.Xrennikov), “Virineya” (1967, S.Slonimski), “Üç həyat” (1972, O.Taktakişvili) operalarının, “Sərgidən şəkillər”

(1964, M.Musorqskinin musiqisi əsasında) baletinin və s. əsərlərin ilk tamaşalarına dirijorluq etmişdir. 1991–92 illərdə İzmir Opera və Balet Teatrında işləmiş. “Riqoletto” (C.Verdi), “Məzhəkəçilər” (R.Leonkavallo), “Karmen” (J.Bize), “Çio-Çio-san” (C.Puççini) və s. operaların tamaşalarını hazırlamışdır. A. xarici ölkələrin bir sıra simfonik ork.-ləri ilə çıxış etmişdir. Onun təfsirində “Monastırda nişanlanma” operasının lent yazısı Fransa qrammofon valları şirkətinin Qran-pri mükafatını almışdır (1967). 1970 ildən Qnesinlər ad. Rusiya Musiqi Akademiyasında dərs demişdir.

ABDULLAYEV Kamal Mehdi oğlu, K a m a l A b d u l l a (d.4.12.1950, Bakı) – Azərb. dilçisi, ədəbiyyatşünas, yazıçı. Filologiya e.d. (1985), prof. (1988), AMEA-nın m. üzvü (2007), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1999). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1973). Azərb. EA Nəsimi ad. Dilçilik İn-tunda elmi işçi, şöbə müdiri (1977–84), Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunda (indiki Azərb. Dillər Un-ti) Azərb. dili və ədəbiyyatı (1984–88), ümumi və Azərb. dilçiliyi (1993–2000) kafedralarının müdiri işləmişdir. 2000 ildən Bakı Slavyan Un-tinin rektorudur. Azərb. dili və ədəbiyyatı tarixinə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, qədim türk abidələrinin sintaksisi və poetikasına həsr olunmuş araşdırmaların, müasir ədəbi prosesə dair məqalə və esselərin müəllifidir. Romanları və pyesləri var. Azərb. Resp. Mədəniyyət Fondunun sədridir (1991 ildən).

Əsərləri: Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Б., 1983; Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. B., 2009.

ABDULLAYEV Kamal Mehman oğlu (d. 19.12.1936, Qusar r-nunun Əcəxur k.) – energetika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1979), prof. (1980), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (2000). 1961 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir. 1972 ildən həmin in-tıda kafedra müdürüdür. Tədqiqatları yüksək mineralı və çirkab suların emalı və sənayedə istifadəsinə, dəniz suyunun istilik-elektrik stansiyalarında kompleks emalına və s. həsr olunmuşdur. Elmi

kadrların hazırlanmasında xidməti var. 280 elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir.

Əsərləri: Технические схемы водоподготовки на тепловых и атомных электрических станциях и утилизация их стоков. М., 1986; Urban waste waters. Treatment for use in steam and power generation. Ellis Horwood, New York, London, Toronto, Singapore, Sidney, 1992; Минерализованные природные и городские сточные воды. М., 1995; Энергия еhtiyatları, elektrik enerjisi istehsalı və ətraf mühit. 2 cildə. C. 1. B., 2005; C. 2. B., 2007.

ABDULLAYEV Qasım İbrahim oğlu (1873, Şuşa – 1927, Şuşa) – Azərb. xanəndəsi. 1903 ildə Bakıda Şərq konsertlərində oxuduğu Zabul-segah muğamı ona şöhrət qazandırmışdır. Zərif guşələri və şirin xalları ilə fərqlənən A.-in ifası sonrakı xanəndələr üçün örnək olmuşdur. Xalq arasında Zabul Qasım kimi məşhurlaşmışdır. A. 1913 ildə Ü.Hacıbəylinin Şuşada tamaşaya qoyulmuş “Leyli və Məcnun” operasında Məcnunun atası rolunu oynamışdır. Ömrünün son illərində Şuşa musiqi məktəbində muğamdan dərs demişdir.

Əd.: Şuşinski F. Zabul Qasım. “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” kitabında. B., 1985.

ABDULLAYEV Qənbər Qara oğlu (d.10.9.1954, indiki Göygöl r-nunun Əzizbəyov k.) – Azərb. zoomühəndisi, k.t.e.d. (1993), prof. (1997). 1976 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu (indiki AKTA) bitirmişdir. 1976–80 illərdə Azərb. Elmi Tədqiqat Heyvandarlıq İn-tunda çalışmış, 1983 ildən AKTA-da işləyir (1994–2002 illərdə zoomühəndislik fakültəsinin dekanı, 2003 ildən kafedra müdiri). Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDULLAYEV Lütfəli Əmir oğlu (22.3.1914, Şəki – 9.12.1973, Bakı) – Azərb. aktyoru, Azərb. SSR xalq artisti (1960), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1946). Azərb. Dövlət Konservatoriyasında, prof. S.İ.Berolskinin vokal üzrə sinfində məşğul olmuş, Azərb. Opera və Balet Teatrının xor truppasında işləmişdir. 1938 ildə teatrın kollektivi ilə birlikdə Moskvada keçirilən Azərb. incəsənəti və ədəbiyyatı dekadasında iştirak etmişdir. A.-in yaradıcılığı

Abdullayev L. Məhəmməd rolunda (“Ulduz”, S.Ələsgərov).

1938 ildən ömrünün sonunadək Azərb. Musiqili Komediya Teatrı ilə bağlı olmuşdur. A. komik rolların mahir ifaçısı idi. Obrazın açılmasında yumordan məharətlə istifadə etmək, incə ştrixlər tapmaq, komik vəziyyətləri realist planda tamaşaçılara çatdırmaq A. yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Möhsün (“Beş manatlıq gəlin”, S.Rüstəmov), Qoşun (“Toy kimindir?”, A.Məşədibəyov), Dursun (“Durna”, S.Rüstəmov), Qəhrəman (“Gözün aydın”, F.Əmirov), Məhəmməd, Murtuzov (“Ulduz”, “Özü müz bilirik”, S.Ələsgərov), Məşədi İbad (“O olmasın, bu olsun”, Ü.Hacıbəyli), Hacı Kərim (“Hacı Kərimin Aya səyahəti”, A.Rzayev), Mitoş (“Hicran”, E.Sabitoglu) A.-in musiqili komediyalarda yaratdığı ən yaxşı rollardır. A. kino aktyoru kimi də məşhur olmuş, Vəli (“Arşın mal alan”, 1945), Baloqlan (“O olmasın, bu olsun”, 1956), Məhəmməd (“Ulduz”, 1964), Zülümov (“Əhməd haradadır?”, 1963) və s. rollara çəkilmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

ABDULLAYEV Maarif Nüsrət oğlu (1.6.1938, Ucar – 11.4.1996, Bakı) – inşaat texnikası sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1987), prof. (1988). Azərb. Politexnik İn-tunu (indiki Azərb. Texniki Un-ti) bitirmişdir (1961). 1974 ildən həmin in-tun prorektoru. 1976 ildən Azərb. İnşaat Mühəndisləri İn-tunda kafedra müdiri olmuşdur. Tədqiqatları qaz xətlərində qeyri-stasionar qaz axınlarının, dəniz qaz xətlərinin qəza rejimlərinin öyrənilməsinə, qaz xətlərinin hermetikliyi məsələlərinə, ətraf mühitin qorunması problemlərinə və s. aiddir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Теплоснабжение и вентиляция (K.Q.Quliyev və başqaları ilə birlikdə). B., 1976; Определение параметров газовых потоков при аварийных режимах работы трубопровода. Б., 1980.

ABDULLAYEV Mahmud Abdulla oğlu (d. 30.6.1941, indiki Gəncə) – Azərb. torpaqşünası, aqrokimyacı, k.t.e.d. (1998), AMEA-nın m. üzvü (2007). 1962 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. 1999 ildən Dövlət Torpaq Kadastrı və Monitorinqi Elm-İstehsalat Mərkəzində elmi tədqiqat şöbəsinin rəisidir. Tədqiqatları resp.-nin torpaq-bitki örtüyündə süni və təbii radionuklidlərin yayılması və miqrasiyası sahəsindədir. 3 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Стронций-90 и Цезий-137 в почвенно-растительном покрове Азербайджана (С.Ə.Əliyevlə birlikdə). M., 1983; Искусственные и естественные радионуклиды в почвенно-растительном покрове Азербайджана. M., 1996.

ABDULLAYEV Mahmud Əli oğlu (12.7.1911, İrəvan qub.-nın Arbat k.–8.11.1988, Bakı) – neft sahəsində Azərb. alimi, Azərb. SSR əməkdar mühəndisi, texnika e.n. (1946), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1950). Azərb. Sənaye İn-tunu bitirdikdən (1936) sonra neft müəssisələri və elmi tədqiqat in-tlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Tədqiqatları neft hasilatı üsullarının rekonstruksiyası, iki horizontun bir quyu vasitəsilə əlahiddə istismarı sahəsindədir.

Əsərləri: Глубинные насосы. B., 1951; Разобшение пластов при бурении скважин. Л.-M., 1952; Пакры. B., 1963.

ABDULLAYEV Maşallah Babakışi oğlu (d.27.5.1950, Goranboy r-nunun Qara Süleymanlı k.) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (23.6.1992). Könüllülərdən ibarət birinci Goranboy özünümüdafiə batalyonunu təşkil etmiş, Tərtər, Goranboy və Yevlax bölgələri üzrə briqada komandirinin müavini olmuşdur. Goranboy və Ağdərə uğrunda gedən döyüşlərdə fərqlənmişdir. **ABDULLAYEV** Məmiş Şahbaz oğlu (1923, indiki Kürdəmir r-nunun Muradxan k. – 20.1.1945) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 24.3.

1945), serjant. 1942 ildən Sovet ordusunda xidmət etmiş, Kursk vuruşmasında (1943), Belorusiyanın (1944), Polşanın (1944–45) azad edilməsində igidlik göstərmişdir. Polşada gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur. Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdir.

ABDULLAYEV Məmməd Nuru oğlu (d. 10.10. 1937, Şamaxı r-nunun Sündük.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e. d. (1993), Azərb. Resp. Dövlət mükafatı laureatı (1986). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Azərb. EA-nın Fizika İn-tunda çalışır (1961 ildən). Tədqiqatları maqnit materiallarının nəzəriyyəsi sahəsindədir. 50-ə yaxın elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Məmməd Vəli oğlu (15.12.1923, Samux r-nunun Çobanabdallı k.–15.5.2006, Bakı) – heyvandarlıq sahəsində Azərb. alimi, k.t.e.d. (1987), prof. (1988). 1951 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. Azərb. Elmi Tədqiqat Heyvandarlıq İn-tunda baş elmi işçi, şöbə müdiri, 1985–2004 illərdə elmi işlər üzrə direktor müavini işləmişdir. Azərb.-in məhsuldar qoyun cinslərinin (əsasən, ləzgi və bozax) bərpa edilməsində, onların xəzlik keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında xidməti var. 130-dan çox elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Məmmədsadiq Məmmədağa oğlu (1.7.1924, Lənkəran–18.10.2006, Bakı) – Azərb. anatomu, histoloq, tibb e.d. (1965), prof. (1965), əməkdar elm xadimi (1990). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1944). Həmin in-t-da histologiya kafedrasının (1965–69) və insan anatomiyası kafedrasının müdiri (1969–79), prof.-u (1988–2006) işləmişdir. A. həmçinin Azərb. Anatomla, Histoloqlar və Embrioloqlar Elmi Cəmiyyətinin sədri (1973–79), “Azərbaycan tibb jurnalı”nın baş redaktoru (1972–79, 1992–95), Azərb. SSR EA Terminologiya Komitəsinin üzvü (1976–79) olmuşdur. Tədqiqatları periferik sinirlərin mieloarxitektonikasının həm normada, həm də xroniki işemiyə şəraitində öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 300-ədən çox elmi əsərin, o cümlədən 5 monoqrafiyanın müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət”

ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Qalenizm və renessans anatomiyasının iztirabları. B., 2000; Первые в истории анатомии, их миелоархитектоника, восходящая дегенерация нервов, вегетативная природа нейрона. B., 2002.

ABDULLAYEV Mikayıl Hüseyn oğlu (19.12.1921, Bakı – 21.8.2002, Bakı) – Azərb. rəssamı. SSRİ xalq rəssamı (1963), SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının akad. (1988; m.üzv 1958), Azərb. SSR xalq rəssamı (1960) və əməkdar incəsənət xadimi (1955), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1974), Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı (1969), prof.(1973). Ə. Əzimzadə ad. Azərb. Rəssamlıq Texnikumunu (1939) və V.İ.Surikov ad. Moskva Dövlət Rəssamlıq İn-tunu (1949) bitirmişdir. A. Azərb. təsviri sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış, boyakarlıq və qrafika əsərləri ilə onu zənginləşdirmişdir. Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərin-

M. Abdullayev.

də çəkdiyi tarixi kompozisiya və portretləri, müharibədən sonrakı illərdə müasirlərinin mənəvi gözəlliyini, doğma təbiəti təsvir edən “Axşam” (1947), “Mingəçevir işıqları” (1948), “Səadət quruları” (1951), “Rəfiqələr” (1953) və b. tabloları uğur qazanmışdır. Ana məhəbbətini əks etdirən “Sevinc” (1956) tablosu ümumdünya rəssamlıq sərgisində (1958, Brüssel) nümayiş etdirilmiş, SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının gümüş medalına layiq görülmüşdür. “Azərbaycan çöllərində” (1964–65) triptixində Böyük Vətən müharibəsi illərində insanların mənəvi birliyi, yenilməzliyi əks olunmuşdur. Nikbinlik A. tablolarının başlıca xüsusiyyətidir: “Tarlada” (1960), “Qoca çoban”, “Qarabağlı qız” (1963), “Abşeronda” (1964), “Masallı qızları” (1966), “Astarada çay yığımı” (1967), “Layla” (1968), “Çəltikçi qızlar” (diptix, 1970),

M. Abdullayev. “Axşam gözintisi”. 1947.

“Qış qayğıları” (1984), “Yollar” (1985), “Qələbə bayramına” (1985) və s. 1956–71 illərdə Hindistan, Əfqanıstan, Macarıstan, Polşa, İtaliya, İspaniya və b. ölkələrə səfərləri zamanı çəkdiyi rəsmlər silsiləsi (“Qoca əfqan”, “Benqal qızları”, “Rəcəstan qadınları”, “Kişfaludi-Strobl”, “Renato Quttuzo”, “Cakomo Mansu”, “Dolores İbarruri” və s.) üçün milli və fərdi xarakteristika, plastika, kolorit zənginliyi səciyyəvidir. Əsasən, tematik tablolar ustası kimi tanınan A. portretlər qalereyası da yaratmışdır: “Ü.Hacıbəyov” (1943), “M.Qorki 1928 ildə Bakıda” (1950), “Səməd Vurgun” (1944, 1959, 1975, 1990), “Dədə Qorqud” (1959), “Rəsul Rza” (1960), “Şəbəbə ustası Ə.Babayev” (1961), “M.F. Axundov” (1962), “Balaca Cami” (1965), “M.P.Vaqif” (1968), “İmadəddin Nəsimi” (1973), “Pianoçu F.Bəddəl-bəyli” (1975), “Şair Ə.Kürçaylı” (1977),

“Şopen” (1977), “Əbu Əli ibn Sina” (1978), “Nəsirəddin Tusi” (1982), “Füzuli” (1984, 1994), “Sədi” (1985), “Şihabəddin Sührəvərdi” (1991), “Məmməd Arazın portreti” (1994) və s. “Mərdəkanda” (1939), “Cıdır düzü” (1946), “Masallı guşələri” (1955), “Kabil mənzərələri” (1962), “Qarabağda” (1964), “Səmərqənd motivləri” (1980), “İçərişəhərdə” (1988) və s. mənzərələri, müxtəlif natürmortları rəssamın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. M.İbrahimoğlunun “Gələcək gün” (1951), S.Rəhimovun “Şamo” (1954) romanlarına, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına (1956), Füzulinin “Leyli və Məcnun” (1958, 1971, 1977) poemasına, Sədinin “Gülüstan”ına (1987) illüstrasiyalar çəkmiş, Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” (1965), “Koroğlu” (1967) operalarına, Niyazinin “Çitra” (1972) baletinə tərtibat vermişdir. “Nakamların dəfni” tab-

M.Abdullayev. “Səhbət”. 1987.

losu Bakıda 1990 il qanlı 20 Yanvar hadisələrinə həsr olunmuşdur. Rəssam monumental təsviri sənət sahəsində də uğurlu fəaliyyət göstərmişdir. “Xəmsə”-nin (N. Gəncəvi) motivləri əsasında Bakıda “Nizami” metro stansiyasının, Gəncədə Nizami Poeziya Teatrının Florensiya mozaikası ilə işlənmiş tərtibatları dolğun sənət nümunələridir. A.-in əsərləri Paris, London, Berlin, Madrid, Monreal, Praqa, Budapeşt, Belqrad, Sofiya, Varşava, Qahirə, Brüssel, Tokio, Pekin, Beyrut və s. şəhərlərdə nümayiş etdirilmişdir. 1966–67 illərdə Berlin və Leypsiqdə rəssamın fərdi sərgisi keçirilmişdir. 1981–82 illərdə A. Dəməşq və Dehlidə zonal sərgilərin iştirakçısı olmuşdur. Azərb. SSR Ali Sovetinin (5–9-cu çağırış) deputatı, Azərb. SSR Ali Soveti sədrinin müavini (1967–75) olmuşdur. 1965 ildən Azərb. İncəsənət İn-tunda pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: İtaliya xatirələri. B., 1958; Глазами бакинца. B., 1962; Yazılarım. B., 1988.

Əd.: Габиев Н., Наджафов М. Искусство Советского Азербайджана. M., 1960; Зингер Е.М. Абдуллаев. M., 1967; Габиев Н.Д. Микаил Гусейн оглы Абдуллаев. M., 1969; Hacıyev P. M.Abdullayev. B., 1973.

ABDULLAYEV Musa Mirməmməd oğlu (27.11.1927, Masallı r-nunun Qızılağac k. – 8.8.1979, Bakı) – Azərb. tibb alimi, terapevt, tibb e.d. (1967), prof. (1968). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1957). Həmin in-tun hospital terapiyası kafedrasının prof.-u (1968–70), daxili xəstəliklərin propedevtikası kafedrasının müdiri (1970–79) işləmişdir. Tədqiqatları müxtəlif daxili orqanlar və qan xəstəliklərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Musa Zakir oğlu – (d.8.2.1982, Erm. SSR. Quqark r-nunun Hallavar k.) – Azərb. idmançısı. Bakı Dövlət Un-tini bitirmişdir (2006). Kikboksinq üzrə üçqat Azərb. çempionu (2000, 2001, 2003), Dünya kubokunun sahibi (2000), dünya çempionudur (2007, Ankara).

ABDULLAYEV Namiq Yədulla oğlu (d.4.1.1971, Bakı) – Azərb. idmançısı.

Azərbay. Resp. əməkdar idman ustası (2006) və əməkdar məşqçisi (2007). Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını (1992) və Bakı Dövlət Un-tünü (2004) bitirmişdir.

Sərbəst güləş üzrə dəfələrlə Azərbaycan çempionu və bir çox beynəlxalq turnirlərin qalibi olmuşdur. Dünya kuboku yarışlarında (1990, 2004), Avropa çempionatlarında (1994–95, 2003) birinci yeri tutmuş, 26-cı Yay Olimpiya Oyunlarının (1996, Atlanta) gümüş və 27-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (2000, Sidney) qızıl medalını qazanmışdır. Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir. **ABDULLAYEV Nazim Əlfəddin oğlu** (d.19.8.1955, indiki Oğuz) – Azərbaycan kardioloqu, tibb e.d. (1991). Azərbaycan Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1978). 1988 ildən Elmi Tədqiqat Kardiologiya İn-tunun tibbi-sosial reabilitasiya şöbəsinin müdürüdür. 1989–91 illərdə həmin in-tun elmi katibi olmuşdur. Tədqiqatları ürəyin bir sıra xəstəlikləri zamanı reabilitasiya məsələlərinə həsr edilmişdir. 50-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Nicat Davud oğlu (16.10.1933, Qax r-nunun İlisu k. – 23.10.2001, Bakı) – elektrotexnika sahəsində Azərbaycan alimi, texnika e.d. (1987), prof. (1990). 1956 ildə Azərbaycan Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir. 1963 ildən ADNA-da çalışmış, elektrik stansiyaları kafedrasının müdiri (1991 ildən) olmuşdur. Tədqiqatları elektroenergetika sistemlərinin yük qovşaqlarının gərginliyini sabitləşdirən optimal staxostik idarəetmə məsələlərinə aiddir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Теория и методы проектирования оптимальных регуляторов. Л., 1985.

ABDULLAYEV Oruc İsmayıl oğlu (d.9.1.1953, Şəmkir r-nunun Təzəkənd k.) – Azərbaycan filosofu, fəlsəfə e. d. (1994), prof. (1996). Gəncə Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmiş (1976), həmin in-tun baş müəllim, dosent (1979–88), 1988 ildən kafedra müdiri işləmiş, 1996 ildən prorektordur. Tədqiqatları ictimai münasibətlərlə adət-ənənələrin qarşılıqlı əlaqə-

ləri problemlərinə həsr olunmuşdur. 100-ə yaxın elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

ABDULLAYEV Ramiz Xəlil oğlu (12.7.1940, Tovuz – 30.4.2009, Bakı) – Azərbaycan kimyaçısı, texnika e.d. (1992), prof. (1993). Azərbaycan Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1963). Sumqayıt Dövlət Un-tində texnoloji maşınlar və avadanlıqlar kafedrasının müdiri işləmiş (1980–2003), ADNA-da neft-qaz istehsalı və emalı texnikası kafedrasının müdiri olmuşdur (2003 ildən). Tədqiqatları texnoloji proseslərin fiziki metodlarla intensivləşdirilməsi və aparat tərtibi sahəsinə həsr olunmuşdur. 130-ədək elmi əsərin, o cümlədən bir çox dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDULLAYEV Rasi Mahmud oğlu (d.6.7.1944, Bakı) – Azərbaycan violonçelçisi. Azərbaycan Respublikası xalq artisti (2005), prof. (1999). Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını (indiki Bakı Musiqi Akademiyası, 1967) və onun aspiranturasını (1969, prof. M.Rostropoviçin sinfini) bitirmişdir. Solist ifaçı kimi tanınmışdır. Repertuarına Qərbi Avropa klassiklərinin, müasir xarici ölkə, eləcə də Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri daxildir. 1964–72 illərdə Q. Qarayev ad. Azərbaycan Dövlət Kamera Orkestrinin solisti olmuşdur. 1970 ildən Bakı Musiqi Akademiyasında dərs deyir (fəsilələrlə). Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı orkestrinin solistidir. Qahirə (1976–79) və Dəməşq (1987–94) konservatoriyalarında pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Bir çox xarici ölkədə çıxış etmişdir.

ABDULLAYEV Rauf Canbaxış oğlu (d.29.10.1937, Bakı) – Azərbaycan dirijoru. Azərbaycan SSR xalq artisti (1982), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1988), prof. (1982) Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını (1959, fə. üzrə F.Quliyevanın sinfini) və Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) Dövlət Konservatoriyasını (1965, dirijorluq üzrə N.S.Rabinoviçin sinfini) bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının dirijoru (1965–68) və baş dirijoru (1968–84) olmuşdur. Bu dövrdə onun rəhbərliyi ilə bir sıra klassik, müasir opera və baletlər tamaşaya qoyulmuşdur: "Koroğlu" (Ü.Hacıbəyli),

R. Abdullayev.

"Şah İsmayıl" (M.Maqomayev), "Gəlin qayası" (Ş.Axundova), "Aldanmış ulduzlar" (M.Quliyev), "Xanəndənin taleyi" (C.Cahangirov), "Knyaz İqor" (A.Borodin), "Nikbin faciə" (A.Xolminov), "Traviata" və "Otello" (C.Verdi), "Bohema" və "Toska" (C.Puççini) operaları, "Yeddi gözəl" və "İldırım yollarla" (Q.Qarayev), "Babək" (A.Əlizadə) baletləri və s. 1984 ildən Ü.Hacıbəyli ad. Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijorudur (1991–97 illərdə fəsilələrlə). Repertuarına Azərbaycan, xarici ölkə bəstəkarlarının simfonik əsərləri daxildir. 1989 ildə Ankara Dövlət Opera və Balet Teatrında A. Məlikovun "İki qəlb dastanı" baletini tamaşaya qoymuşdur. 1991–94 illərdə həmin teatrın baş dirijoru olmuş, burada "Traviata", "Bohema", "Toska", "Knyaz İqor" operalarının, "Romeo və Cülyetta" (S.Prokofyev) baletinin ilk tamaşasını hazırlamışdır (ilin ən yaxşı dirijoru" mükafatının laureatı, 1993). A. müxtəlif illərdə V.A.Motsartın, C.Verdinin, İ.Bramsın rekviyemlərini (2003, 2005, 2006) və Q.Malerin I-ci, 5-ci, 10-cu simfonialarını (2006) ilk dəfə Azərbaycan dinləyicilərinə çatdırmışdır. Pedaqoji fəaliyyət göstərir. Q.Qarayev ad. "20 əsrin musiqisi" beynəlxalq musiqi festivalının təşkilatçısı olmuşdur (1986, 88, 90). Xarici ölkələrdə (Almaniya, Fransa, İsveçrə, ABŞ, Belçika, İtaliya, Avstriya) qastrolda olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir.

ABDULLAYEV Rəsmi Əsad oğlu (7.11.1924, Bakı – 20.1.1995, Bakı) – Azərbaycan geoloqu və geofiziki, geologiya-mineralogiya e.d. (1972), prof. (1975). 1949 ildə Azərbaycan Sənaye İn-tunu bitirmiş, 1986–91 illərdə həmin in-tun geofiziki kəşfiyyat üsulları kafedrasında müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən kafedra müdiri işləmişdir. Azərbaycan-da seysmik kəşfiyyatın əsasını qoyanlardan biridir. Tədqiqatları, əsasən, Azərbaycanın mürək-

kəb geoloji strukturlarının seysmik öyrənilməsi zamanı toplanmış məlumatların işlənilməsinə və tətbiqinə həsr olunmuşdur. A. üçölçülü seysmik kəşfiyyatın yeni modifikasiyasını – yelpikvari seysmik zondlamayı təklif etmişdir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən seysmik kəşfiyyata dair tədris vəsaitlərinin müəllifidir. **ABDULLAYEV Rəşid Nəcəfqulu oğlu** (12.1.1913, Şamaxı – 12.6.1997, Bakı) – Azərbaycan geoloqu və petroloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1961), prof. (1966). Azərbaycan Respublikası əməkdar elm xadimi (1991). 1938 ildə Azərbaycan Sənaye İn-tunu bitirmişdir. 1945–88 illərdə həmin in-tun pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. 1950–54 illərdə Azərbaycan SSR Geologiya İdarəsinin rəisi işləmiş, 1954 ildən Azərbaycan SSR EA-nın Geologiya İn-tunda çalışmışdır. Tədqiqatları petrologiya, paleovulkanologiya, metallogeniya və radiogeoxronologiya sahəsindədir. Mezozoy vulkanizminin təzahürü qanunauyğunluqlarını, onların dərinlik fəsiyalarını və formasion mənsubiyyətini müəyyən etmişdir. Tədqiqatlarının nəticələri əsasında Kiçik Qafqaz və Kür depressiyaları meqazonalarının struktur-formasiya rayonlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Filiz və qeyri-filiz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı üçün əsas olan bir sıra irimiqyaslı geoloji xəritələrin müəlliflərindən biri, 220-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 7 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Мезозойский вулканизм северо-восточной части Малого Кавказа. Б., 1963; Возрастное расчленение магматических образований северо-восточной части Малого Кавказа по данным К-Аг метода (Ə.R.İsmət, O.C.Vağırbəyova və başqaları ilə birlikdə). Б., 1979; Петрология магматических комплексов южного склона Большого Кавказа (Вандамская зона) (M.A.Mustafayev, R.Ə.Səmədov və başqaları ilə birlikdə). Б., 1991.

ABDULLAYEV Rövşən Əbdülhüseyn oğlu (16.1.1969, Lerik – 13.9.1993, Zəngilan) – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 15.1.1995), daxili qoşunların bölmə komandiri. Zəngilan r-nunun Şayıflı k. uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur. Lənkəranda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

ABDULLAYEV Rufulla Fətulla oğlu (d.21.1.1947, Neftçala) – Azərbaycan kardioloqu, tibb e.d. (1992), prof. (1996). SSRİ "Səhiyyə əlaçısı" (1988). Azərbaycan Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1970). A. 1980 ildən Elmi Tədqiqat Kardiologiya İn-tunda kiçik elmi işçi, böyük elmi işçi işləmiş. 1985 ildən ürəyin xroniki işemik xəstəliyi və aritmiyalar şöbəsinin müdürüdür. 1996–2005 illərdə Azərbaycan Tibb Un-tinin daxili xəstəliklərin propedevtikası kafedrasında prof. vəzifəsində çalışmışdır. Tədqiqatları, əsasən, ürəyin xroniki işemik xəstəliyinin və ürək aritmiyalarının diaqnostikası, müalicəsi və proqnozu məsələlərinə, həmçinin qəfil ölüm probleminə həsr edilmişdir. 150-yədək elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Нарушения ритма сердца и факторы риска электрической нестабильности миокарда. Б., 1994.

ABDULLAYEV Sadiq Kərim oğlu (d.23.8.1943, Ağdaş) – Azərbaycan riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1990), prof. (1991), Azərbaycan Respublikası əməkdar müəllimi (2009). Azərbaycan Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1965). 1994–99 illərdə BDU-nun mexanika-riyaziyyat fakültəsinin dekanı, 2006 ildən riyazi analiz kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları kəsilməz funksiyalar sinfində çoxölçülü sinqulyar operatorlara nəzərən invariant fəzaların qurulması sahəsindədir. 70-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Səməd Həmid oğlu (1920, indiki Ağdaş r-nunun Qolqəti k. – 8.6.1944) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (17.9.1943), tibb xidməti sarfçısı. 1939 ildən Sovet ordusunda xidmət etmişdir. 1941–43 illərdə Baltıqyanı və Krım cəbhələrində vuruşmuşdur. 1943 ilin sentyabrında El-tigəndə (Kerç y-a) desant əməliyyatı zamanı rəşadət göstərmişdir. Moldaviya uğrunda döyüşlərdə həlak olmuşdur.

ABDULLAYEV Sərhəddin Qubaddin oğlu (d.14.4.1939, Qusar r-nunun Piral k.) – Azərbaycan fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1996), prof. (1997). Azərbaycan Dövlət Un-tini bitirmişdir (1963). 1967 ildən həmin un-tun pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, 1997 ildən prof.-dur. A. lepton-lepton, lepton-adron və adron-adron toqquşmalarında baş verən proseslərdə elek-

trozəif asimetriyaları tam şəkildə həssaslaşdırmağa imkan verən riyazi üsul təklif etmiş, həmin üsul əsasında bir sıra proseslərdə P-tək elektrozəif asimetriyalar üçün ifadələr almışdır. 150-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 30 dərsliyin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDULLAYEV Sərxan Əvəz oğlu (d.17.3.1942, Cəbrayıl r-nunun Papı k.) – Azərbaycan dilçisi, filologiya e.d. (1989), prof. (1991). Azərbaycan Pedaqoji Dillər İn-tunu bitirmişdir (1965). Həmin in-tun alman dili fakültəsinin dekanı (1976–1991; 1994–2005), alman dili kafedrasının müdiri (1994–98) vəzifələrində çalışmışdır. 2005 ildən alman dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları germanistika və müqayisəli-tipoloji dilçilik sahəsindədir.

Əsərləri: Zu den Möglichkeiten der Transposition der Satzarten im Deutschen. Leipzig, 1977; Dil və bədii qavrayış. В., 1984; Немецкий аффирмативный контекст. Б., 2004.

ABDULLAYEV Şirzad Əyyub oğlu (d.16.10.1970, Ağdaş r-nunun Pirkəkə k.) – Azərbaycan iqtisadçısı, iqtisad e.d. (2003). Azərbaycan Dövlət İqtisad İn-tunu (1995) və BDU-nu (2001) bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-tində baş müəllim (2000–01), dosent (2002–06) işləmişdir. 1992–2003 illərdə "Azinvestbank" kommersiya bankı idarə heyətinin sədri olmuşdur. 2003 ildən Azərbaycan Respublikası Milli Bankında şöbə rəisi işləmiş, 2009 ildən İqtisadi İnkişaf Nazirliyində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun icraçı direktorudur. Tədqiqatları bank işi problemlərinə həsr olunmuşdur. 3 monoqrafiya və 30-dan çox elmi məqalənin müəllifidir.

Əsəri: Управление банковскими ресурсами в Азербайджанской Республике. СПб, 2002.

ABDULLAYEV Şövqiyyar Cəmil oğlu (13.4.1969, Basarkeçər r-nunun Nərimanlı k. – 23.8.1992, Ağdərə) – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 5.2.1993), çavuş, tank briqadasının bölmə komandiri. Şelli, Gülablı, Abdal, Aranzəmin, Dəhrax, Pircamal və Naxçıvan k-lərinin müdafiəsində igidlik göstərmiş, Ağdərə r-nunun

Drmbon k. uğrunda gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

ABDULLAYEV Tahir Abdulla oğlu (25.8.1915, Naxçıvan – 5.1.2004, Bakı) – Azərb. memarı. Azərb. SSR əməkdar mühəndisi (1964) və əməkdar memarı (1979). Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir (1939). Şəki ş.-nin baş memarı (1944– 51) işləmişdir. 1951–92 illərdə “Azərdövlətlayihə” İn-tunun direktoru olmuşdur. Onun layihələri əsasında Bakıda və resp.-nin digər şəhərlərində bir çox yaşayış binası və inzibati binalar tikilmişdir. Bakıda layihə təşkilatları evi (“Azərdövlətlayihə” və digər layihə in-tlarının yerləşdiyi bina, 1963, memar Y.Qədimovla birlikdə), Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tu kompleksi (1966, memar X.Rəhmanova ilə birlikdə), Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun tədris korpusu (1977), Azərb. SSR Ali Sovetinin binası (1978, Y.Qədimov və X.Rəhmanova ilə birlikdə), Azərb. KP MK-nın binası (indiki Prezident sarayı, 1987, X.Rəhmanova və F.Orucovla birlikdə) mühüm işlərindədir.

ABDULLAYEV Tərlan Səməd oğlu (d.4.2.1945, Qazıməmməd) – avtomatik idarəetmə nəzəriyyəsi sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1992), prof. (1993). 1968 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmiş, həmin in-t-da dosent, prof. (1993 ilədək) olmuşdur. Tədqiqatları neftayırma müəssisələrində avtomatlaşdırılmış sistemlərin yaradılması, soft-komputinq sahəsindədir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. 70-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın, dərslər vəsaitlərinin müəllifidir.

Əsəri: Artificial intelligent system (R.Ə. Əliyevlə birlikdə). Tehran, 1994.

ABDULLAYEV Üzeyir Ələsgər oğlu (9.2.1951, Bakı – 20.4.2009, Bakı) – Azərb. idmançısı, dama üzrə SSRİ idman ustası (1967), beynəlxalq qross-meyster (1997), beynəlxalq dərəcəli hakim (2002).

Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman İn-tunu bitirmişdir (1973). Dəfələrlə Azərb. çempionu adını qazanmışdır. Məktəblilərin Ümum-ittifaq Spartakiadasının çempionu (1964), gənclər arasında SSRİ birinci-

liyinin qalibi və mükafatçısı (1965–68), rus daması üzrə ikiqat dünya çempionu (1997, 2002) olmuşdur. 1997–2009 illərdə Beynəlxalq Rus Daması Federasiyasının vitse-prezidenti idi.

ABDULLAYEV Vaqif İdris oğlu (d. 16. 10.1956, Erm. SSR Basarkeçər r-nunun Aşağı Şorca k.) – Azərb. politoloqu, siyasi e.d. (2004), prof. (2007). Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İn-tunu bitirmişdir (1996). 1992–94 illərdə Azərb. Resp. Prezidentinin nəşri olan “Yurd” jurnalında şöbə müdiri, 1994–2000 illərdə Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsində məsləhətçi, 1998–2007 illərdə Azərb. Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasında baş müəllim işləmişdir. 2007 ildən Xızı rayon İcra Hakimiyyətinin başçısıdır. Azərb. Resp. Milli Məclisinin (2-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Tədqiqatları Heydər Əliyev və Azərb. diplomatiyası, neft strategiyası, milli siyasi şüur, siyasi mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur.

Əsərləri: O, böyük siyasətə hazırdır. B., 1999; Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. B., 2000; Planetar təfəkkürlü lider. B., 2007.

ABDULLAYEV Yaqub Bəkir oğlu (d. 21.4.1967, Xaçmaz r-nunun Maqsudkənd k.) – Azərb. idmançısı, sambo üzrə beynəlxalq dərəcəli hakim (2006). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (1993). Veteran idmançıların sambo üzrə dünya çempionatının (2007) bürünc mükafatçısıdır. 2003 ildən Azərb. Sambo Federasiyasının baş katibidir.

ABDULLAYEV Yaqub Hidayət oğlu (d.28.4.1939, Füzuli) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1967). AMEA-nın Y. Məmmədəliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İn-tunda laboratoriya müdürüdür (1984 ildən). Tədqiqatları oksidləşdirici ammonoliz üsulu ilə nitrillərin sintezinə, onların amidlərə, aminlərə çevrilməsinə və modifikator kimi fenolformaldehid oliqomerlərinin alınmasında istifadə edilməsinə həsr olunmuşdur. 110-dan çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABDULLAYEV Yaşar Rəhim oğlu (d.17.1.1940, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1990), prof. (1991). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1962). Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsinin İnfomatika üzrə Elmi Tədqiqat İn-tunda elmi işçi, bölmə müdiri (1972 – 81), Azərb. Dövlət İqtisad İn-tunda (in-

diki Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti) baş müəllim (1981–90) işləmiş, 1991 ildən kafedra müdürüdür. Tədqiqatları infomatika və idarəetmə sahələrinə, infrastrukturunu idarəetmənin modelləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. 60-ədək elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Пути совершенствования системы управления инфраструктурой Азербайджанской Республики. Б., 1989.

ABDULLAYEV Yaşar Ruhulla oğlu (d.10.3.1942, Lənkəran r-nunun Veravvul k.) – elektrotexnika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1998), prof. (2003). 1963 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir. Moskva Energetika İn-tunda müəllim (1969–79), ADNA-da dosent və prof. (1979–98) işləmişdir. Tədqiqatları elektrik aparatları, maqnit levitasiyası və onun əsasında avtomatik elektrotexniki aparatların işlənməsi sahəsindədir. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın, dərslər vəsaitlərinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Теория и применение многофункциональных линейных индукционных подвесов. Б., 1996; Теория магнитных систем с электромагнитными экранами. М., 2000.

ABDULLAYEV Zakir Bünyad oğlu (d.14.7.1937, Şəmkir r-nunun Qaracəmirli k.) – Azərb. geoloqu və geokimyəçisi, geologiya-mineralogiya e.d. (1992). 1959 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. Azərb. SSR Geologiya İdarəsində (1959–62), EA-nın Kimya İn-tunda (1962–88) işləmişdir. 1988 ildən AMEA-nın Geologiya İn-tunda (2003 ilədək sektor rəhbəri, 2003 ildən baş elmi işçi) çalışır. Tədqiqatları ofiolit assosiasiyasının bazit-hiperbazit kompleksi süxurlarının petroloji-geokimyəvi xüsusiyyətlərinin və filizlilyinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bir sıra beynəlxalq simpoziumlarda iştirak etmişdir. 120-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Геохимия гипербазитов Малого Кавказа (Азербайджан). Б., 1987; Альпинотипные гипербазиты Азербайджана (петрохимия и геохимия). Б., 2007.

ABDULLAYEV Zakir Zülfüqar oğlu (20.12.1924, Bərdə – 10.8.1992, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1965), prof. (1967). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1949). 1952 ildən Azərb. Dövlət Un-tində işləmiş, tarix fakültəsinin deka-

nı (1966–70) və kafedra müdiri (1970– 91) olmuşdur. 1953 ildən Azərb. EA-nın Tarix və Fəlsəfə İn-tunda çalışmış, 1958–65 illərdə Şərqsünaslıq İn-tunun İran şöbəsinin müdiri olmuşdur. 80-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Начало экспансии США в Иран. М., 1963.

ABDULLAYEVA Aida Həmdulla qızı (d. 13.4.1922, Bakı) – ilk Azərb. arfaçalanı. Azərb. SSR əməkdar artisti (1972), prof. (1985). Moskva Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1949, K.A.Erdelinin sinfini). Həmin ildən Azərb. Dövlət Konservatoriyasında (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) dərslər deyir. Ü. Hacıbəyli ad. Azərb. Dövlət Simfonik Orkestrinin solisti olmuşdur (1950–69). Resp.-da arfa məktəbinin əsasını qoymuş, arfa üçün xüsusi metodiki proqramlar yaratmışdır. Azərb. bəstəkarlarının arfa üçün bir sıra əsərlərinin ilk ifaçısıdır. A.-nın repertuarına xarici ölkə bəstəkarlarının əsərləri də daxil idi.

ABDULLAYEVA Gülzar Rza qızı (1914, Beyləqan r-nunun Şahsevən k.–1.5.1993, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (4–5-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

ABDULLAYEVA Həlimə Yusif qızı (d.1928, Erm. SSR Oktemberyan r-nunun Şavarut k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1950 ildə Şəmkir r-nunda üzümçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ABDULLAYEVA Həyat Həmdulla qızı (14.10. 1912, Dərbənd – 21.4.2006, Bakı) – Azərb. heykəltəraşı. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1964). İ.Y.Repin ad. Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) Boyakarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq İn-tunu bitirmişdir (1950).

A.-nın yaratdığı monumental plastika əsərləri (Şuşada M.P.Vaqifin abidəsi, 1957; Bakıda, M.F.Axundov ad. Milli Kitabxananın fasadındakı M.Qorkinin heykəli, 1960; rəssam V.Səmədovanın portreti, 1970; H.Sarabskinin qəbirüstü abidəsi, 1981; Şuşada X.B.Natəvanın büstü, 1982) böyük emosional təsir gücünə malikdir. Dərin lirika, təbiilik, obrazla-

H. Abdullayeva. Natəvanın büstü. 1982. Şuşa.

rın daxili aləminin açılması kimi xüsusyyətlər A.-nın kiçik həcmli “Ana” (1955), “Yeddi gözəl” (1957), “Həcar” (1959), “Gənclik” (1960), “Layla” (1963), “Sənsiz” (1972) və s. kompozisiyalarında özünün uğurlu həllini tapmışdır.

ABDULLAYEVA Nabat Cumay qızı (20.5.1925, Şəki – 27.12.2006, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1980), prof. (1982). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1950). 1954 ildən həmin in-t-da pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Azərb. dilinin morfologiyası və sintaksisi sahəsində tədqiqatları var. Ali məktəblər üçün bir sıra dərslər vəsaitinin müəllifidir.

ABDULLAYEVA Nazlı Mürşüd qızı (1.7.1902, Göyçay r-nunun Ərəbşahverdi k. – 17.10. 1978, Mallı Sıxlı k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ABDULLAYEVA Rəna Həbib qızı (d.30.1.1956, Bakı) – Azərb. sənətsünası, sənətsünaslıq d. (2005). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1979). AMEA Memarlıq və İncəsənət İn-tunda estetika və informasiya mədəniyyəti şöbəsinin müdürüdür (1994 ildən). Tədqiqatları müasir sənətsünaslıq məsələlərinə aiddir.

ABDULLAYEVA Sevda Həsən qızı (d. 16.8.1949, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1983), prof. (1984). H.M.Abdullayevin qızıdır. Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1971). Azərb. Tibb Un-tinin tibbi-bioloji fizika və kibernetika kafedrasının prof. (1989–97) işləmişdir. İndiana ştatı (ABŞ) un-tində dərslər demişdir (1993–2000). 1999 ildən AMEA-nın Fizika İn-tunda işləyir. Tədqiqatları tibbdə yeni optik şüalanma dedektorlarının tətbiqi məsələlərinə aiddir. 100-ədək elmi əsərin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir.

ABDULLAYEVA Səadət Abutalıb qızı (d.18.1.1940, Bakı) – Azərb. musiqişünası. Sənətsünaslıq doktoru (2005), prof. (2004). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) 1962 ildə bitirmişdir. 1971 ildən orada Azərb. xalq musiqisinin tarixi və nəzəriyyəsi kafedrasında çalışır. Tədqiqatları milli çağlı alətlərinin inkişaf tarixinə, quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, oxşar alətlərlə müqayisəsinə həsr olunmuşdur. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Современные азербайджанские музыкальные инструменты. Б., 1984; Azərbaycan xalq çağlı alətləri (musiqişünaslıq və orqanoloji tədqiqat). B., 2002; Azərbaycan folklorunda çağlı alətləri. B., 2007.

ABDULLAYEVA Sənubər Ələvsət qızı (d.16.5.1951, Şamaxı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (2007). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1973). Həmin ildən Azərb. SSR EA Dilçilik İn-tunda işləmiş, 2008 ildən Bakı Slavyan Un-tinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları bədii dil və üslub məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Əsəri: Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. B., 1998.

ABDULLAYEVA Tamilla İslam qızı (d.10.12.1943, Tovuz) – Azərb. aktrisası. Azərb. Resp. xalq artisti (2007). Azərb. İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1965). Səhnə fəaliyyətinə Azərb. Gənc Tamaşaçılar Teatrında başlamışdır.

1967–88 illərdə C.Cabbarlı ad. İrəvan Azərb. Dram Teatrında çıxış etmişdir. 1988–95 illərdə Azərb. Dövlət Musiqili Komediya Teatrında çalışmışdır. 1999 ildən yenidən İrəvan Dövlət Azərb. Dram Teatrında fəaliyyət göstərir. A. müxtəlif janrlarda məharətlə çıxış edir. Onun lirik emosionallığı, ürəyayatımlı səsi, psixoloji dəyişmə bacarığı oynadığı rollara bədii bütövlük, koloritli yumor verir. Əsas rolları: Sara, Gültəkin, Yaqut (“Solğun çiçəklər”, “Aydın”, “Yaşar”, C.Cabbarlı), Həyat (“İkinci səs”, B.Vahabzadə), Qumru (“Şəhərin yay günləri”, Anar), Mehriban (“Məhəbbət yaşayır hələ”, Hidayət), Zalxa (“Toy”, S. Rəhman), Yelena (“Axırı xeyir olsun”, U. Şekspir), Nadya (“Tribunal”, A. Makayonok), Beatrice (“İki ağanın bir nökrəri”, K. Qoldoni), Nataşa (“Aləmlə üz-üzə”, A. Gelman), Naydenova (“Kişilərə inanmayın”, A. Sofronov), Lyudmila (“Dan yeri söküləndə”, İftixar) və s. A. musiqili komediya əsərlərində də çıxış etmişdir: Gülnaz, Telli (“O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, Ü. Hacıbəyli), Ulduz (“Ulduz”, S. Ələsgərov), Mirvari (“Toy kimindir”, A. Məşədibəyov).

ABDULLAYEVA Zərri Mütəllim qızı (22.7.1912, indiki Samux r-nunun Qarayeri qəs. – 25.12.1996, həmin qəs.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1949 ildə üzümçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ABDULLAZADƏ Arif Əbdürrəhman oğlu (5.4.1940, Şəki – 31.5.2002, Bakı) – Azərb. şairi, yazıçı, ədəbiyyatşünas, filologiya e.d. (1977). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda baş elmi işçi (1968), aparıcı mütəxəssis (1987), həmin in-tun ən yeni dövr Azərb. ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri (1993–2002) olmuşdur. “Arzular” (1964), “Səninlə, sənsiz” (1983), “Bəxtimizin kitabı” (1988) və s. şeir kitablarının müəllifidir. M.F.Axundzadə ilə M.Ş.Vazehin

dostluğuna həsr olunmuş “Narahat ürəklər” (1963), “Ulu Qorqud” (1983) poemaları var. Türkiyədə yaşayan azərb.-ların taleyi təsvir olunan “Bir ovuc torpaq” (1982), mənəvi-əxlaqi problemlərdən bəhs edən “Duyum”, “İşıq zolağı” (hər ikisi 1986), 20 yanvar hadisələrindən bəhs edən “Qanlı yaddaş” (1992) romanlarının, “Evlərin axşamları” (1981) pyesinin, “Aqillər” (1987) komediyasının müəllifidir. Çağdaş Azərb. ədəbiyyatının sənətkarlığı və bədii üslub problemlərini tədqiq etmişdir [“Novatorluq və üslub” (1976), “Şairlər və yollar” (1984), “Şair Cəfər Cabbarlı” (1989), “Od nə çəkdi...” (1990) monoqrafiyaları]. Əsərləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Свет Апшерона. М., 1986; Seçilmiş əsərləri. B., 1991.

ABDULLAZADƏ Fatma Hüseyn qızı (d.28.5.1948, Bakı) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1993). Azərb. Dövlət Un-tini (1971), Moskva İctimai Elmlər Akademiyasını (1991) bitirmişdir. 1974 ildən Azərb. EA Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda kiçik elmi işçi, baş elmi işçi vəzifələrində çalışmış, müxtəlif ali məktəblərdə, o cümlədən ADNA-da dərslər demişdir. Moskva Dövlət Un-tində namizədlik, Moskva Aviasiya Akademiyasında isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Müasir riyaziyyatla bağlı araşdırmaları Azərb.-da və xarici ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Bir sıra elmi-populyar əsərlərin, metodiki vəsaitlərin müəllifidir. Din, mədəniyyət və mənəviyyat problemlərinə həsr olunmuş tədqiqat əsəri və kitab çap etdirmişdir. 1993 ildən Azərb. Resp. Prezidenti Administrasiyasının humanitar siyasət məsələləri şöbəsinin müdürüdür. Azərb. Milli Məclisinin (I-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

ABDULLAZADƏ Gülnaz Abutalıh qızı (d. 7.9.1946, Bakı) – Azərb. musiqişünası, bəstəkar, fəlsəfə e.d. (1990), prof. (1992). Azərb. Resp. əməkdar incəsənət xadimi (2008). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) bitirmişdir (1971). 1983–87 illərdə Azərb. Xarici Dillər İn-tunda kafedra müdiri işləmiş, 1990 ildən Bakı

Musiqi Akademiyasının prorektorudur. Tədqiqatları qədim və orta əsrlər Azərb. musiqi mədəniyyətinin fəlsəfi-estetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Simfoniya, simli kvartet, fr. triosu, sonatinalar, prelüdlər, uşaq albu-mu, vokal silsilələr, 12 vokaliz və s. musiqi əsərlərinin müəllifidir.

Əsəri: Azərb. milli musiqisinin tədqiqi problemləri. B., 2004.

ABDULLAZADƏ (əsl фамилиясы Ə l i y e v) Rzaqulu Abdulla oğlu (təxəllüsü S e y f i; 1894, Aşqabad–1937, ?) – Azərb. rejissoru, aktyor və teatr xadimi. 1910 ildən teatr həvəskarları trup-pasında çalışmış, H.Ərəblinski, A.M. Şərifzadə və b.-nin Orta Asiya qastrollarında iştirak etmişdir. A. 1919–21 illərdə Türkmənstanda Azərb. teatr truppasının rej. və bədii rəhbəri olmuş, “Ölümlər” (C.Məmmədquluzadə), “İblis”, “Şeyda” (H.Cavid), “Nadir şah” (N.Nərimanov), “Bəxtsiz cavan”, “Dağılan tifaq” (Ə.Haqverdiyev), “O olmasın, bu olsun”, Arşın mal alan” (Ü.Hacıbəyli), “Nəsrəddin şah” (C.Cabbarlı) və s. tamaşaların quruluşunu vermiş, baş rollarda oynamışdır. A. 1921–30 illərdə İranda yaşamışdır. Tehrandə ilk teatrın təşkilində fəal iştirak etmişdir. Ü.Hacıbəylinin komediyalarının fars dilinə ilk tərcüməçisidir. 1930–37 illərdə Moskvada həmkarlar təşkilatında işləmişdir. Repressiya olunmuşdur.

Əd.: Мə m ə d l i Q. Rzaqulu Abdullazadə. “Unudulmaz səhnə ustaları” kitabında. B., 1981.

ABDULLU (keçmiş adı Kürümbel) – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Astanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km q.-də, Burovar silsiləsinin ətəklərindədir. Əh. 574 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana var.

ABDULMÜLK – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində kənd. 20 əsrin 20–30-cu illərində xarabalığa çevrilmişdir.

ABDURRƏHMAN – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiş-zin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–19 illərdə əhalisi qovulmuş, 1949 ildə isə kənd ləğv edilmişdir (mahalda Əbdürrəhmanlı adında da kənd mövcud olmuşdur).

ABDUTƏPƏ, A v d ı t ə p ə – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında dağ. Hünd. 1723 m-dir.

ABDUYEV Muxtar Rzaqulu oğlu (14.2.1926, Ağdaş r-nunun Üçqovaq k.–

16.7.1979, Bakı) – Azərb. torpaqşünası, k.t.e.d. (1966), prof. (1971). 1951 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. Azərb. SSR EA Torpaqşünaslıq və Aq-rokimya İn-tunda baş elmi işçi (1956–68), laboratoriya müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini (1968–79) işləmişdir. Tədqiqatları Kür-Araz ovalığı relyefinin morfometrik xüsusiyyətlərinin, Azərb.-in irriqasiya-meliorasiya obyektlərinin, şoranlaşmanın mənşəyi və təkamülünün, duzların miqrasiyasının öyrənilməsinə və s. həsr edilmişdir. 150-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Почвы с делювиальной формой засоления и вопросы их мелiorации. Б., 1968; Ускоренная мелiorация глинистых солончаков Азербайджана. Б., 2003.

ABE KÓBO (əsl adı və soyadı Abe Kimifusa; 7.3.1924, Tokio–22.1.1993, Tokio) – yapon yazıçısı, dramaturq. *Akutaqava* mükafatı laureatı (1951). Tokio Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1948). “Divar. Cənab S.Karumanın cinayəti” (1951) povestinin, “Qumluqda qadın” (1962), “Özgə sifəti” (1964), “Qutu adam” (1973) roman-priçələrinin, həmçinin “Nuhun gəmisindəkilər” (1984), “Kenqurunun qeydləri” (1991), “Uçan” (1993) romanlarının müəllifidir. Yaradıcılığına F.M.*Dostoyevski* və F.*Kafka* təsir göstərmişlər. Müasir dünyada insanın tənhalığı əsərlərinin başlıca mövzudur. Alleqoriya, grotesk, gerçəkliklə təxəyyülün çulğaşması yazıçının geniş istifadə etdiyi üslubi priyomlardır. Özünün truppası – “Abe Kobo studiyası” üçün bir sıra grotesk səciyyəli pyeslər yazmışdır: “Qul ovu” (1955), “Aramızdakı kabuslar” (1958), “Dəyənəyə çevrilmiş kişi” (1969) və s. Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları ilə Sovet Əlaqə Komitəsinin Bakıda keçirilmiş iclasında iştirak etmişdir (1966).

Əsəri: Собр. соч., в 4 т. СПб., 1998.

Əd.: Григорьева Т. П. Японская литература XX в. М., 1983.

ABEKOR (ing. *Associated Banks of Europe Corporation* – Assosiasiyalaşmış Avropa Bankları Korporasiyası) – iri transmilli bank qruplaşması. 1971 ildə Qərbi Avropa banklarının rəqabət mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə təsis edilmişdir. Transmilli bank-konsorsiumlardan fərqli olaraq, A. və buna oxşar qruplaşmalar üçün daha sərbəst təşkilatlanma, səhm buraxılışının, birgə vəsait fondu yaradılmasının qeydiyyata

alınmaması və iştirakçılardan əlavə maliyyə öhdəlikləri tələb edilməməsi səciyyəvidir. A.-da banklar arasında aşağıdakı əməkdaşlıq formaları qurulmuşdur: A.-un digər iştirakçı bankının müştərisi olan transmilli korporasiya filiallarına kreditlərin birinci növbədə verilməsi; iqtisadiyyat, maliyyə, bank işi sahəsində elmi tədqiqatların aparılması; müntəzəm məsləhətləşmələr vasitəsilə bank siyasətinin koordinasiyası; daimi informasiya mübadiləsi.

ABEL Nils Henrik (5.8.1802, Stavanger yaxınlığında Finnøy – 6.4.1829, Arendal yaxınlığında Freland) – Norveç riyaziyyatçısı, Norveç Kral Elmi Cəmiyyətinin üzvü (1828). 16 yaşından başlayaraq müstəsna riyazi qabiliyyət nümayiş etdirmişdir. 1821 ildə Xristianiya (Oslo) Un-tinə daxil olmuş, 1826 ildə transsendent funksiyalara dair məruzəsini Fransa EA-na təqdim etmişdir. Dərəcəsi 4-dən böyük olan cəbri tənliklərin ümumi halda radikal-larla həll olunmadığını isbat etmiş (1824, Abel teoremi) və elementar funksiyalarla inteqrallanmayan bir sıra funksiya

aşkara çıxarmışdır. K.*Yakobi* ilə birlikdə elliptik funksiyalar nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş, kompleks dəyişənli funksiya üçün binomial sıranın yığılma oblastını və qüvvət sırası şəklində göstərilə bilən funksiyaların xassələrini, sonradan öz adını daşıyan cəbri funksiya inteqrallarını (bax *Abel inteqralı*) tədqiq etmişdir. Digər tədqiqatları sıralar nəzəriyyəsinə aiddir. A.-in işləri riyaziyyatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. 2002 ildə Norveç hökuməti və EA riyaziyyat elmləri sahəsində Abel mükafatı təsis etmişdir.

ABEL İNTEQRALI, cəbri inteqral – cəbri funksiya inteqralı, yəni

$$\int_{z_0}^{z_1} R(z, \omega) dz \quad (1)$$

şəkilli inteqral; burada $R(z, \omega)$ z -ə görə tam rasional $a_j(z)$, $j=0, 1, \dots, n$ əmsallı

$$F(z, \omega) \equiv a_0(z)\omega^n + a_1(z)\omega^{n-1} + \dots + a_n(z) = 0 \quad (2)$$

cəbri tənliyi ilə bağlı z və ω dəyişənlərinin istənilən rasional funksiyasıdır. (2) tənliyinə Riman şarını n -qat örtən F kompakt Riman səthi uyğun gəlir. Ri-

man səthi üzərində z , ω və deməli, həm də $R(z, \omega)$ F səthi nöqtələrinin funksiyası kimi birqiymətlidir.

(1) inteqralı F üzərində $\omega = R(z, \omega) dz$ Abel diferensialının düzləndirilmiş L yolu boyunca $\int_L \omega$ inteqralıdır. Ümumiyyətlə desək, L yolunun ancaq başlanğıc z_0 və son z_1 nöqtələrinin verilməsi (1) A.i.-nin qiymətini tam təyin etmir və ya, başqa sözlə, (1) inteqralı L yolunun başlanğıc və son nöqtələrinin çoxqiymətli funksiyasıdır.

A.i.-nin F üzərindəki vəziyyəti F səthinin g növdən asılıdır. g növü vərəqlərin n və budaqlanma nöqtələrinin v sayından $g = v/2 - n + 1$ şəklində asılıdır. $g=0$ olduqda z və ω dəyişənləri rasiional olaraq hər hansı t parametri vasitəsilə ifadə edilir və A.i. t -dən asılı rasional funksiyaların inteqralına gətirilir. Belə vəziyyət, məs., $\omega^2 = az + a_1$ və $\omega^2 = a_0 z^2 + a_1 z + a_2$ elementar hallarında alınır.

$g \geq 1$ olduqda istənilən A.i.-ni elementar funksiyaların və üç növ kanonik A.i.-nin xətti kombinasiyası şəklində göstərmək olar. Əgər ω I növ Abel diferensialıdırsa, onda $\int_L \omega$ I növ A.i. adlanır. Əgər ω II növ Abel diferensialıdırsa, onda $\int_L \omega$ II növ A.i. adlanır. Yuxarı sərhədin funksiyası kimi baxılan II növ A.i. bütün F -də polyuslardan başqa digər məxsusiyyətlərə malik deyildir. Normalaşmış II növ Abel diferensialının A.i. II növ normal A.i. adlanır.

İxtiyari şəkildə A.i. III növ A.i. adlanır. F üzərində, ümumiyyətlə desək, onların loqarifmik məxsusiyyətləri vardır və bunlar ancaq cüt-cüt ola bilərlər. III növ normal Abel diferensialının A.i. III növ normal A.i. adlanır. İxtiyari A.i.-ni I, II, III növ normal A.i.-lərinin xətti kombinasiyası şəklində göstərmək olar.

I və II növ A.i.-ndən fərqli olaraq, III növ A.i. silsilə dövrlər adlanan A_+ və B_+ dövrlərindən başqa, ümumiyyətlə desək, A.i.-nin sifra homoloji olub ω Abel diferensialının sıfırdan fərqli çıxıqlı qütbləri ilə yaranan loqarifmik məxsusiyyətlərini əhatə edən polyar dövrlərə də malikdir.

İxtiyari götürülmüş A.i. üçün eyni bir F Riman səthində F -in topoloji və konform quruluşu ilə şərtləndirilmiş müəyyən münasibətlər mövcuddur. Məs., əgər ω_{p_i, p_j} p_i, p_j nöqtələrində sadə polyusları olan III növ normal Abel diferensialıdırsa, onda III növ A.i. üçün parametrlər və sərhədlərin yerdəyişməsi haqqında aşağıdakı teorem doğrudur:

ixtiyari p_1, p_2, p_3, p_4 nöqtələri üçün

$$\int_{P_1}^{P_2} \omega_{P_3 P_4} = \int_{P_3}^{P_4} \omega_{P_1 P_2}$$

A.i.-ni F üzərindəki rasionel funksiyalarla əlaqələndirən münasibətlər Abel teoremləri adlanır. II və III növ A.i. üçün Abel teoreminin variantları vardır. A.i.-na yuxarı sərhədin funksiyası kimi yanaşılma yenə də Abel funksiyası, eliptik funksiyalar və tetra-funksiya anlayışlarına gətirib çıxarır.

A.i. nəzəriyyəsinin başlanğıcı $g=1$ növlü səthlər nəzərdən keçirilərkən qoyulmuşdur. Daha çox mürəkkəb $g>1$ halında A.i.-nin çevrilmə məsələsi N.Abelin və K.Yakobinin işlərində ortaya çıxmışdır. A.i. nəzəriyyəsində əhəmiyyətli irəliləyiş B.Rimanın adı ilə bağlıdır. O, 1851 ildə Riman səthi anlayışını vermiş və bir sıra mühüm nəticələr tərtib və isbat etmişdir.

A.i. nəzəriyyəsinin çoxölçülü ümumiləşmələri cəbri həndəsədə və kompleks çoxobrazlılar nəzəriyyəsində öyrənilir.

ABELEV Harri İzrayleviç (d.10.1.1928, Moskva) – rus biokimyəçisi, immunoloq, REA-nın akad. (2000). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1978). N.N. Bloxin ad. Rusiya onkoloji elmi mərkəzinin laboratoriya müdiri (1977 ildən), Moskva Un-tinin prof.-dur (1967 ildən). Hepatoma zamanı şiş hüceyrələrinin rüşeym zülalı olan a-fetoproteini sintez etmək qabiliyyətini aşkara çıxarmışdır. Bunun əsasında qara ciyər xərçəngi və yumurtalıq teratoblastomasının immunodiagnostikası üçün Abelev-Tatarinov reaksiyası işlənilib hazırlanmışdır. Endogen retrovirusların mövcudluğunun ilk immunoloji sübutlarını müəyyənləşdirmişdir. Bir sıra immunkimyəvi analiz metodları təklif etmişdir.

Əsərləri: Вирусология и иммунология рака. М., 1962 (L.A.Zilberlə birlikdə); 50 лет в иммунохимии опухолей. М., 2001.

ABƏLİYA (Abelia) – doqquzdonkimilər fəsiləsindən yarpağı tökülən, bəzən həmişəyaşıl kol bitkisi cinsi. Hünd. 1,5–2 m-dir. Yarpağı qarşılıqlı, bütöv-kənarlı, yaxud dişlidir. Çəhrayı və ya ağ çiçəkləri ətirli, boruvarı-zəngvarıdır; süpürgə çiçək qrupunda toplaşmışdır. Meyvəsi üçyuvalı qutucuqdur. 30–35-ə-dək növü vardır, əsasən, Cənub-Şərqi Asiyada yayılmışdır. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda (Abşeronda, Kür-Araz və Lənkəran ovalıqlarında) iriçiçək A.-

ya (A.grandiflora) təsadüf edilir. Qışa qədər çiçəkləyir. Bəzi növləri yaşıllaşdırmada istifadə olunur. Qruplarla və tək-tək əkilir. Çiliklərlə yaxşı çoxalır.

ABELYÁR Pyotr (Pyer) (lat. Petrus Abailardus, fr. Abelard) (1079, Nant yaxınlığındakı Le-Pale – 21.4.1142, Şalon-syür-Son yaxınlığındakı Sen-Marsel abbatlığı) – fransız filosofu, ilahiyyatçı, şair; *konseptualizmin* banisi. Antik dövr ədəbiyyatına və mədəniyyətinə dair “Hə və Yox”, “Dialektika”, “Teologiyaya giriş”, “Etika, yaxud Özünü dərk et”, “Müsbətlərimin tarixi” (filosofun yeganə avtobioqrafiyasıdır), “Xristian teologiyası”, “Allahın vəhdəti və üçəmliyi haqqında”, “Filosof, Yəhudi və Xristian arasında dialoq” A.-ın əsas əsərləridir. A. inamla idrak münasibətlərini rasionallaşdıraraq anlamı inamın əsas şərti saymışdır (“anlayıram, inanmaq üçün”). A.-ın “Özünü dərk et” əsərində şəxsiyyətin öz etik prinsiplərini qorumasından bəhs edilir. O, mənəviyyət meyarlarını vicdanla vəhdətdə görürdü. “Hə və Yox” əsərində A. iqtibasların müqayisəsi metodundan istifadə edərək, kilsə xadimlərinin eyni bir müddəə ilə bağlı söylədikləri ziddiyyətli fikirlərini toplamışdır.

Teologiya ilə etikamı müstəqil fənlər kimi ayıran A. etikaya intenziya anlayışını (davranışın dərk edilmiş niyyəti) daxil etmişdir. Avgustindən fərqli olaraq o, iradəni davranışın səbəbi hesab etmişdir. A.-a görə, məntiq nitq nəzəriyyəsidir. Məntiq konsept kimi başa düşülən mühakimə ilə əsaslandırılır. Anlayışdan fərqli olaraq, konsept nitq subyektlərinin, yəni danışanla dinləyə-

nin ünsiyyəti ilə bağlıdır və ruhun məkanında onun ritmləri, enerjisi və intonasiyası ilə həyata keçirilir.

Əd.: Неретина С. С. Концептуализм Абеляра. М., 1996.

ABENQURU (Abengourou) – Kot-d’İvuar Resp.-nda departament. Sah. 5,2 min km². Əh. 215 min (2004). İnz. m. – Abenquru ş.

ABEÖKUTA – Nigeriyanın c.-q.-ində şəhər. Oqun ştatının inz. m. Oqun çayı sahilindədir. Əh. 542,9 min (2003). İri nəql. qovşağı. 1830-cu illərdə yoruba etnik qrupundan olan eqbalar tərəfindən şəhər-dövlət kimi əsası qoyulmuşdur. 1840-cı illərdə burada avropalı xristianların missioner təşkilatları və ticarət fabriyası açılmışdır. Syerra-Leonedən köçüb gəlmiş azad olunmuş xristian qulların nəsiləri 19 əsrin 2-ci yarısında A.-da mədəni və siyasi nüfuza malik idilər. 1914 ildə A. Britaniya koloniyası və protektoratı Nigeriyanın tərkib hissəsi elan edildi. K.t. un-ti (1988 ildən), politexnik in-tu (1979 ildən); yeyinti sənayesi müəssisələri, sement-beton z-dları, parça və boyaq maddələrinin ənənəvi kустar istehsalı var. K.t. məhsulları (pambıq, kakao, banan və s.) ticarəti mərkəzidir.

ÁBERDİN, Eberdin (Aberdeen) Corc Hamilton Qordon (28.1.1784, Edinburq–14.12.1860, London) – İngiltərə dövlət xadimi, *torilər* partiyasının liderlərindən biri. Vikont tituluna və Böyük Britaniya peri rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1828–30 və 1841–46 illərdə xarici işlər naziri, 1852–55 illərdə koalisiya hökumətinin baş naziri olmuşdur. A. rus çarı I Nikolay ilə *Osmanlı imperiya-*

Aberdin. Kral qəsri. Balmoral.

sının bölüşdürülməsi barəsində danışıqlar aparmış, eyni zamanda Fransa ilə danışıqlarda (1853) *Şərqi məsələsində* Rusiyaya qarşı çıxmışdır. Sinop yaxınlığında Türkiyə donanmasının məğlubiyətindən sonra A.-in hökuməti 1854 ilin mart ayında Rusiyaya müharibə elan etmişdi [bax *Kırım müharibəsi (1853–56)*]. Müharibənin ilk vaxtlarında ingilis qoşunlarının uğursuzluqlarından sonra 1855 ildə istefaya getmişdir.

ÁBERDİN, Eberdin (Aberdeen) – B.Britaniyada, Şotlandiyanın ş.-ində şəhər. Əh. 202 min (2004). Şimal dənizi sahilində, Di və Don çaylarının mənsəbləri arasında balıqçılıq portu. Qədim Roma koloniyası Devananın yerində salınmışdır. 1179 ildən şəhər, 12 əsrdən yepiskopun iqamətgahı, 12–14 əsrlərdə Şotlandiya krallarının iqamətgahı olmuşdur. 19 əsrdə Şimal-Qərbi Şotlandiyanın ən iri dəniz portlarından və ticarət mərkəzlərindən biri idi.

Şəhərin qədim hissəsinin mərkəzində qotik üslubda tikilmiş Sent-Makar kilsəsi (inşasına 1164 ildə başlanılmış, 1370 ildə yenidən qurulmuşdur; qülləsi 16 əsrdə qoyulmuşdur), Kral kollecinin kəpəli (1500–05) yerləşir. Kilsə və bir çox binaların tikintisində yerli cilalanmış əlvan qranitdən istifadə edildiyindən A. qranit şəhər adlanmışdır. 18 əsrdən küçə və meydanlarda müntəzəm tikinti işləri aparılmışdır (Qolden-skver və Bon-Akkord-skver); Sent-Nikolas kilsəsi (1751–55, memar C.Gibbs); qranit sıra sütunları, 1830); qranit sütunlar (1830), yeni qotik üslubda Bələdiyyə binası (1867–78), Viktoriya üslubunda Marşkal kolleci (1906, memar A.Marşal-Makenzi). A. Un-ti (1494), R.Qordon Un-ti (1992; keçmiş Texnologiya İn-tu); bədii qalereya (1884) var. A. Şimal dənizində neft mədənlərinin əsas təşkilatı mərkəzidir. Balıq emalı, gəmiqayırma, toxuculuq, kimya, kağız sənayesi müəssisələri var. Yaxınlığında qranit çıxarılır.

ÁBERDİN-ÁNQUS QARAMALI – otluq qaramal cinsi. Şotlandiyada yetişdirilmişdir. Aberdin qraflığında buyuzsuz qara rəngli mal ilə Anqus qraflığının qonur qaramalının çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Zərif və yumşaq əti, yüksək məhsuldarlığı, möhkəm irsiyyəti və yaxşı uyğunlaşma qabiliyyəti olduğundan A.-A.q. cinsi dünyada yayılmasına görə 2-ci yerdədir. Şimali və Cənubi Amerikada, Okeaniyada, Avropada yetişdirilir. Buynuzsuz, rəngi qara

(bəzən qırmızı), yığcam bədən quruluşlu, tezyetişən cinsdir. Ökzlərdə süysün hünd. 125–130 sm, inəklərdə 120–125 sm-dir. Ökzlərin diri çəkisi 750–800 kq, inəklərininki 500–550 kq, yeni

Aberdin-Anqus qaramalı.

doğulmuş buzovun çəkisi 28–30 kq-dır. Ət çıxımı 58–60%-dir. Azərb.-da yerli cinslərin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilir.

ABERNATIİT (Abernati soyadından) – uranlı mikalar qrupuna aid mineral. Kimyəvi tərkibi $K_2[UO_2(AsO_4)_2 \cdot 8H_2O]$. Sinqoniyası tetraqonalıdır. Sarımtıl-yaşıl lüminessensiyaya malikdir. Xüs. ç. 3,74. Qumdaşı süxurları çatlarında qabıq şəklində rast gəlinir; skorodit mineralı ilə müşayiət olunur.

ABERRASIYA (lat. aberrare – azmaq, kənara çıxmaq), biologiyada – bax *Xromosomların yenidən qurulması*.

ABESKUN, A b s ü k u n – orta əsrlərdə Xəzər dənizinin c.-ş.-ində eyniadlı adada liman şəhəri və ticarət mərkəzi. Xarici ölkələrlə, o cümlədən Avropa ilə ticarətdə əsas yeri balıq və ipək tuturdu. Müdafiə məqsədi ilə tikilmiş möhkəm qalası var idi. A. şəhərinə görə Xəzər dənizinə Abeskun dənizi də deyilirdi. Xarabalığı su altındadır.

ABEŞE (Abeche) – Çad Resp.-nin ş.-ində Vadai (Vaddai) prefekturasının inz. m. Avtomobil yolları qovşağı. Əh. 187,8 min (2005). Aeroport. K.t. məhsullarının emalı və istehsalı müəssisələri var.

ABƏNBAR – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Siminərud bölgəsində, Həmədan ş.-ndən 67 km c.-ş.-də, Qaraçayın q. sahilindədir.

ABGƏRM – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 18,5 km c.-ş.-dədir.

ABHİDHAMMA-PİTAKA – bax *Tripi-taka*.

ABHİNDU – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Siminərud bölgəsinin Çaharbölük kəndistanında, Həmədan ş.-ndən 32 km c.-dadır.

ABXARƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 10,5 km q.-dədir.

ABXÁZ ÇARLIĞI – Cənub-Qərbi Qafqazda erkən feodal dövləti. 8 əsrin 80-ci illərində Qərbi Gürcüstanın, əsasən, abxaz, meqrel və svanlardan ibarət yerli əhalisinin Bizansa qarşı mübarizəsi nəticəsində yaranmışdı. Çarlığın mərkəzi şəhəri olan Kutatisi (indiki Kutaisi), həmçinin digər şəhərləri Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurmuşdu. 9–10 əsrin 1-ci yarısında A.ç. xeyli güclənmişdi. Demetrenin [967–975] dövründə baş vermiş feodal ara çöküşmələri çarlığın zəifləməsinə gətirib çıxardı və 975 ildə A.ç. birləşmiş Gürcü çarlığının tərkibinə daxil oldu.

ABXÁZ DİLİ – *abxazların* dili. Abxaziyaada A.d.-ndə təqr. 93 min adam danışır. Qafqaz dillərinin *abxaz-adıge dilləri* qrupuna daxildir. İki dialekti (abju və bzi) var. Ədəbi dil abju dialektinə əsaslanır. Fonetik sistemində 3 sait var (a, ı və aa diftonqu). Samitlərlə zəngindir (ədəbi dildə – 58, bzi dialektində – 65). Morfoloji quruluşuna görə iltisqaqi dildir, hallanma yoxdur. Fel formaları genişdir, təsriif çoxşəxslidir. Cümlədə sözlərin sırasına ciddi əməl olunur: mübtəda + tamamlıq + xəbər. Leksikasında türk dillərindən, həmçinin gürcü və rus dillərindən keçmə sözlər var. Ədəbi dil 1862 ildə P.K. Uslar tərəfindən rus qrafikası əsasında abxaz əlifbasının yaradılmasından sonra formalaşmağa başlamışdır. 1928–38 illərdə latın, 1938–54 illərdə gürcü əlifbasından istifadə olunmuş, 1954 ildən rus qrafikasına keçilmişdir.

Əd.: Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə. 1-ci c. B., 2004.

ABXÁZ SILSİLƏSİ – Gürc.-da, Abxaziya Resp. ərazisində, Böyük Qafqazın c. yamacındadır. Bzi silsiləsinin ş. davamıdır. Baş Qafqaz (yaxud Suayırıcı) silsiləsinə paralel uzanır. Uz. 60 km, hünd. 3156 m-ədək (Şxapıdzqa d.). Porfirit və şistlərdən təşkil olunmuşdur. Yamacları aşağı hissədə meşələrlə, yuxarılarda Alp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Karst relyef formaları və müasir buzlaqlar var.

ABXAZ-ADİGE DİLLƏRİ – Qafqaz dillərinin qərb qolu. Adige, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çerkəz resp.-larında, Abxaziya, həmçinin Türkiyə, Suriya, İordaniya, İsrail və ABŞ-da yayılmışdır (bax *Abxaz-adige xalqları*). RF-də A.-a. d.-ndə 764,5 minə yaxın adam danışır. Mənşəcə qohumluğa görə abxaz-abaza (abxaz və abaza dilləri) və adige (adige və kabarda-çerkəz dilləri) qruplarına bölünür. Türkiyədə yaşayan ubıxların dili aralıq mövqedədir. A.-a. d., əsasən, iltisacı dillərdir. Səs tərkibində 2–3 sait, 48–80 samit vardır. Fel formaları zəngindir. Cümlələr erqativ quruluşa malikdir. Leksikasında türk dillərindən, ərəb, fars, rus və gürcü dillərindən keçmə sözlər var.

Əd.: Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə. 1-ci c. B., 2004.

ABXAZ-ADİGE XALQLARI – Şimali Qafqazda yaşayan və mənşəcə qohum olan xalqların – abxazlar, adigelər, kabardallılar və çerkəzlərin ümumi adı. *Abxaz-adige dillərində* danışrlar. Qədimdən Şimali Qafqazın c.-q.-ində, Kubanda və Qara dəniz sahillərində yaşamışlar. A.-a. x.-nın etnogenezində skiflər, sarmatlar, alanlar və b. iştirak etmişlər. Kubanətrafı tayfalar antik müəlliflərin əsərlərində *meotlar* adı ilə qeyd olunmuşlar. Təqr. 5–10 əsrlərdə abxaz-adige tayfaları ittifaqına zixlər başçılıq etdiyindən, bu ad ilə tanınmışlar. Sonradan həm Kuban, həm də Qara dəniz sahillərində yaşayanlara zix və kerket adı şamil edilmişdir. Şərq (xüsusilə ərəb və fars) mənbələrində kaşaklar, keşeklər, monqol istilas (13 əsr) dövründə isə çerkəzlər adlanmışlar. 13–14 əsrlərdə bu tayfaların bir hissəsi Terek çayı hövzəsinə doğru irəliləyərək, burada alanların qalıqları ilə qarışmış və nəticədə Kabarda xalqı formalaşmışdır. Digər tayfalar isə adigelər kimi təşəkkül tapmışlar. *Qafqaz müharibəsinin (1817–64)* sona çatması ilə onların bir qismi kütləvi şəkildə Osmanlı imperiyası ərazisinə, qərbi adige tayfalarının nəsilərindən olan adigelər isə 19 əsrin 30–40-cı illərində Kubana köçürülmüşlər.

ABXAZIYA RESPUBLİKASI, A b x a z i y a – Gürc.-in tərkibindədir. 1921 il martın 4-də təşkil olunmuşdur. Sah. 8,6 min km². 5 r-nu, 7 şəhəri, 4 şəhər tipli qəs. var. Paytaxtı Suxumi ş.-dir.

Dövlət quruluşu. A.-nın Konstitusiyasına görə, dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərinin bölgüsünə əsaslanır. Qanunve-

rici hakimiyyətin ali orqanı parlamentdir. Səlahiyyət müddəti 5 ildir, tərkibi 35 nəfərdən ibarətdir. İcraedici hakimiyyətin başçısı 5 il müddətinə seçilir. Məhkəmə hakimiyyətinin ali orqanı Ali Məhkəmədir.

Təbiət. A. Cənubi Qafqazın şm.-q.-ində, Qara dəniz sahilindədir. Ərazisinin çox hissəsi Böyük Qafqazın c. yamacı və ətəklərində (əsas silsilələri: Qaqra, Bzıb, Abxaz, Kodori), az hissəsi isə sahilboyu zolaqdadır. C.-ş.-ini Kolxida ovalığı tutur. Ən yüksək nöqtəsi (4046 m, Dombay-Yolgen d.) və əsas aşırımları Kluxori (2782 m) və Marux (2746 m) Baş Qafqaz silsiləsindədir. İqlimi rütu-

bətli subtropikdir. Orta temp-r yanvarda subtropik qurşaqda 4–7°C, dağlarda 2-dən –2°C-yədək, iyulda, müvafiq olaraq, 22–24°C və 18–16°C-dir. İllik yağıntı ovalıq və dağ ətəklərində 1300–1500 mm, dağlarda 2000–2400 mm-dir. Çayları: Bzıb, Kodori, Qumista, Kelasuri (Qara dəniz hövzəsi). Ən iri dağ gölü Ritsadır. Ovalıq və dağ ətəklərində bataqlıq, qırmızı, sarı torpaqlar, dağlarda çürüntülü-karbonatlı, qonur meşə, çimli torflu dağ-çəmən torpaqları var. Ərazinin 55%-dən çoxu meşəlikdir. Sahilboyu zolaq enliyarpaqlı meşələr, dağ yamacları iynəyarpaqlı meşələr, subalp və Alp çəmənleridir. Meşələrində

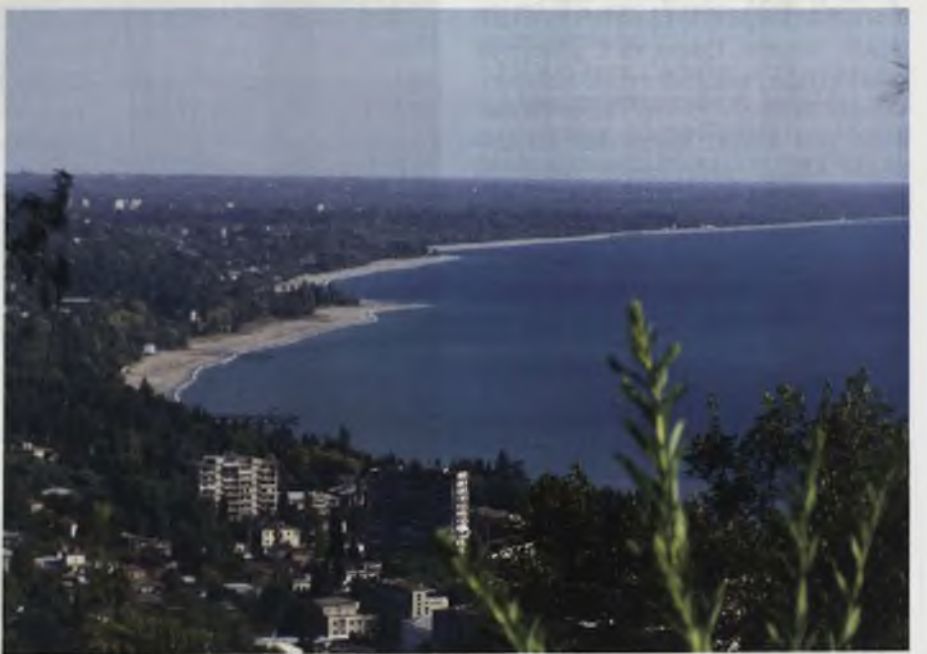

Ritsa gölü.

ayı, qaban, maral, dağkeçisi, qırqovul və s. var. Qoruqları: Ritsa, Qumista, Psux, Pitsunda-Müссер.

Əhali. Əhalinin ümumi sayı 170 mindir (2004), yarısını şəhər əhalisi təşkil edir. Resp.-da abxazlar, gürcülər, ruslar, ermənilər, həmçinin ukraynalılar, yunanlar və başqa xalqlar yaşayır.

Tarixi məlumat. A. ərazisindəki ilk insan izləri Erkən Paleolit dövrünə təsadüf edir. İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması prosesi e.ə. 7–6 əsrlərdə baş vermişdir. E.ə. 6–4 əsrlərdə A. Kolxida çarlığının tərkibinə daxil idi. E.ə. 2-ci əsrin sonunda A. Pont hökmdarı VI Mitridat Evpatorun əlinə keçmiş, e.ə. 63 ildən isə sahilyanı ərazilər romalıların nəzarəti altında olmuşdur. Eramızın I əsrinin sonlarında A. ərazisində abazq, apsil və saniqlərin tayfa ittifaqları yaranmışdır. 6 əsrin ortalarında Bizans-İran müharibələri nəticəsində A. Bizansın hakimiyyəti altına keçmiş və burada xristian dini, 7 əsrin sonu–8 əsrin əvvəllərindən isə ərəblərin yürüşləri ilə bağlı həmçinin islam dini də yayılmağa başlamışdır. Abxaz xalqı, əsasən, 8 əsrdə təşəkkül tapdı. 8 əsrin 80-ci illərində II Leon Abxaz çarlığını yaratdı. 975 ildə A. birləşmiş Gürcü çarlığının tərkibinə qatıldı. 13 əsrin 2-ci yarısında A. monqol istilasına məruz qaldı. Gürc.-in siyasi parçalanması dövründə (16 əsrin sonu–17 əsrin əvvəli) A. müstəqil knyazlığa çevrildi. Lakin Qərbi Gürc. kimi, A. da 16 əsrin 2-ci yarısından etibarən Osmanlı imperiyasından asılı vəziyyətə düşdü; 17–18 əsrlərdə burada islam dini daha da möhkəmləndi. 1810 ildə A. Rusiyaya birləşdirildi. 1862 ildə abxaz əlifbası yaradıldı. 1864 ildə A.-da birbaşa Rusiya idarəçiliyi tətbiq edildi və knyazlıq “Suxumi hərbi dairəsinə” çevrildi. 19 əsrin 70-ci illərində 200 mindən artıq abxaz müstəmləkəçi çar rejimi tərəfindən Osmanlı imperiyasının ərazisinə köçürüldü. Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra A. ərazisi gürcü menşevik hökumətinin silahlı qüvvələrinin nəzarəti altında idi. 1921 il martın 28-də Abx. SSR yaradıldı. Dekabrın 16-da Abx. SSR Gürc. SSR-ə, 1922 il dekabrın 13-də ZSFSR-ə, dekabrın 30-da isə ZSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil oldu. 1931 ilin fevralından Gürc. SSR-in tərkibində muxtar resp. olmuşdur. 1990 ildən Abx. MR, 1992 ildən isə Abx. Resp. adlandırıldı. 1989 ildə yaranan gürcü-abxaz münafişəsi müharibə

Suxumi şəhərindən görünüş.

(1992–94) ilə nəticələndi. 1994 ildə A. ərazisinə Rusiyanın sülhməramlı qoşunları yeridildi. Rusiya–Gürcüstan müharibəsindən (2008) sonra Rusiya birtərəfli qaydada A.-nın müstəqilliyini tanımışdır (26.8.2008).

Təsərrüfat. A. iqtisadiyyatında yüksəkkeyfiyyətli tütünçülük, çayçılıq və sitrus bitkiliyi, kurort təsərrüfatı, turizm və mədən sənayesi əsas yer tutur. Energetikası yerli yanacaq (daş kömür) və hidroenerjiyə əsaslanır. A.-da daş kömür (Tkvarçeli), polimetal filizlər, civə (Avadxara), barit (Pisikvara, Apşirin) yataqları vardır. Çay (Qali, Açıqvara, Okumi, Oçamçire, Dranda, Qudauta və s.) və tütün (Suxumi, Qudauta, Oçamçire, Qantiadi və s.) emal edən sənaye sahələri, həmçinin şərabçılıq, efir yağları, meyvə konservi,ət, süd istehsalı inkişaf etmişdir. Dəri-ayaqqabı (Suxumi), tikiş (Suxumi, Qudauta, Oçamçire), ağac emalı (Suxumi), tikinti materialları istehsalı müəssisələri var. A.-nın k.t.-nda çayçılıq, tütünçülük, sitrus, efiryağlı bitkilər, tunq ağacının becərilməsi üstünlük təşkil edir. Üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, taxılçılıq və heyvandarlıq inkişaf etmişdir. A.-nın c.-ş. hissəsində çay, dağətəyi-təpəlik zolağın ş.-q. və mərkəzi r-nlarında sarı tütün, sahilboyu zolağın çox yerində meyvə və üzüm becərilir. Dənli bitkilərdən qarğıdalı daha çox əkilir. Kartof və bostan bitkiləri dağətəyində və iri kurort şəhərləri ətrafında yetişdirilir. Heyvandarlıqda südlük, südlük-ətlik, maldarlıq,

donuzçuluq, quşçuluq üstündür. Qara dənizdə kefal, stavrida və s. balıqlar ovlanır. A.-nın sahil hissəsindən elektrikləşdirilmiş Tuapse–Suxumi–Samtredia d.y. magistralı və Novorossiysk–Suxumi–Batumi avtomobil magistralı keçir. Dəniz daşımaları Suxumi portu və Qaqra, Qudauta, Yeni Afon, Oçamçire port-məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. A. tütün, çay, meyvə, şərab, efir yağlarını ixrac, taxıl, ət-süd məhsulları, şəkər və s. idxal edir.

Ədəbiyyat. Epik qəhrəmanlıq داستانları, lirik nəğmələr, aforizmlər və s.-dən ibarət zəngin folklor A. ədəbiyyatının əsas mənbəyini təşkil edir. İlk abxaz əlifba kitabı 1865 ildə nəşr olunmuşdur. 1892 ildə K.Maçavariani və D.Qulianın “Abxaz əlifbası” çap edilmişdir. S.Çanbanın (1886–1937) pyesləri ilə abxaz milli dramaturgiyasının əsası qoyulmuşdur. Şairlərdən İ.Koqonia (1903–28), K.Aqumaa (1915–50), B.Şinkuba (1917–2004) və b., nasirlərdən İ.Papaskiri (1902–80), M.Lakerbay (1901–65), V.Aqrba (1912–37) və b. abxaz ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələridir. “Abxaz nağılları” (1960), D.Quliyə və b. abxaz yazıçılarının bir sıra əsərləri Azərb. dilində nəşr edilmişdir.

Memarlıq və təsviri sənət. A. ərazisində Tunc dövrünə aid dolmenlər (e.ə.3-cü minilliyin 2-ci yarısı – 2-ci minilliyin əvvəlləri) saxlanmışdır. Orta əsr memarlıq abidələrindən Biçvintada-kı günbəzli məbəd (10 əsr), Besleti çayı

üzərindəki körpü (11–12 əsrlər) və s. qalmışdır. Suxumi, Qaqra və s. şəhərlərdə sanatoriyalar, istirahət evləri, mehmanxanalar tikilmiş. 1959–67 illərdə Pitsundada yeni kurort kompleksi yaradılmışdır. Müasir təsviri sənətin yaranması və inkişafında Suxumidə açılmış rəsamlıq studiyası (1918), rəsamlıq məktəbi (1935), həmçinin rəssamlardan A. Şervəşidze, A.Sadkeviç, V.Kontaryov, O.Seqal və b.-nin yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. İ.Somaya, Ç.Kukuladze, N.Tabukaşvili və b. tarixi və s. mövzularda əsərlər yaratmışlar. A.-da qrafika, monumental heykəltəraşlıq və dekorativ-təbiiq sənət inkişaf etmişdir. A.-da bədii oyma, tikmə və s. sənətlər geniş yayılmışdır.

Musiqi. Abxaz xalq musiqisi üçün ikisəslilik (bəzən üçsəslilik) səciyyəvidir. Milli musiqi alətləri: açarpan (fleyta növü), apxersa, gürcü çonqurisi (açenqur) və s. 1914 ildə Suxumidə müğənni D. Loluanın təşkil etdiyi abxaz-gürcü xoru ilk milli professional musiqi kollektivi olmuşdur. A.-da milli musiqi folklorunun toplanmasına böyük əhəmiyyət verilirdi. 1930 ildə musiqi məktəbləri, sonralar filarmoniya, dövlət mahnı və rəqs ansamblı, simfonik orkestr, opera studiyası, xalq yaradıcılığı evi və onun nəzdində dünyada yeganə olan yüzyaşlı xalq müğənnilərindən ibarət xor yaradılmışdı.

Teatr. Abxaz teatri xalq mərasimləri, adət və ənənələri, məişət oyunları əsasında formalaşmışdır. 1915 ildən Suxumidə həvəskar artistlərin iştirakı ilə tamaşalar verilirdi. 20-ci illərdə D.Qulianin rəhbərlik etdiyi teatr truppası fəaliyyət göstərirdi. 1930 ildə Suxumidə milli teatr (1967 ildən S.Çanba ad.) yaradıl-

mışdır. Teatrın repertuarına “Qunda” (Ş.Paçaliya), “Diş ağrısı” (A.Lasuriya), “Qorxunc xəyallar” (D.Qulia), “Otello” (U.Şekspir), “Eskadranın məhvi” (A.Korneyçuk), “Medeya” (Evripid) və s. əsərlər daxildir. A.Aqrba, R.Aqrba, M.Zuxba, Y.Şakirbay, M.Kove və başqaları tanınmış teatr xadimləridir. **ABXAZLAR** (özlərini apsua adlandırırlar) – *abxaz-adıge xalqlarından* biri, Abxaziyanın əsas əhalisi. Abxaziya da sayları 91,2 min nəfərdir (1995). Rusiyada və Türkiyədə, həmçinin ərəb ölkələrində də yaşayırlar. Ümumi sayları 140 mindən çoxdur (2000). Abxaz dilində danışırlar. A.-ın əcdadları Qafqazın Qara dəniz sahillərinin qədim sakinlərindən olmuşlar. Bəzi mülhizələrə görə, A.-ın etnogenezində e.ə. 3–2-ci minilliklərdə Kiçik Asiyadan bu əraziyə gəlmiş əhali qrupları iştirak etmişlər. Əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğuldurlar. Dindarları müsəlman və xristiandırlar.

ABXORƏ – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Buyin bölgəsinin Dəştəbi kəndistanında, Buyin qəs.-ndən 42 km şm.-q.-dədir.

ABIŞABAD – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Şiləvəngə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9,2 km şm.-q.-də, düzənlikdədir. Əh. 1050 (2008); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur.

ABIŞEV Rahib Abış oğlu (d.16.2.1936, Masallı r-nunun Dığah k.) – Azərb. mikrobioloqu, biologiya e.d. (2004), prof. (2005). 1966 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. 1989 ildən həmin un-tin mikrobiologiya kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları müxtəlif substratlardan bioloji aktiv maddələr (ferment, litik ferment, antibiotik maddələr) sintez edən

aktinomisetlərin seleksiyasına həsr edilmişdir. Bir neçə əsərin, o cümlədən monoqrafiya və dərsliklərin müəllifidir.

Əsəri: Экологические проблемы Азербайджана. Б., 1994.

ABIŞƏHMƏD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kələybar bölgəsinin Kərmadüz kəndistanında, Kələybar qəs.-ndən 34 km şm.-ş.-dədir.

ABIŞOV Nəsrəddin Sədrəddin oğlu (d.15.8.1950, Kürdəmir r-nunun Muradxan k.) – Azərb. tibb alimi, cərrah, tibb e.d. (2002). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1973). M.A. Topçubaşov ad. Elmi Cərrahiyyə Mərkəzinin damar cərrahlığı şöbəsinin rəhbəridir (1995 ildən). Tədqiqatları qan damarlarının müxtəlif patologiyasının cərrahi müalicəsinin əsas prinsiplərinə həsr olunmuşdur. 220-yədək elmi əsərin müəllifidir.

ABIYEV Aydın Müstəcəb oğlu (d. 28. 4. 1939, Lerik r-nunun Hilədəre k.) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1997), prof. (2005). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1962). Həmin ildən AMEA-nın Şərqşünaslıq İn-tunda çalışır, 1992 ildən Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tində pedaqoji fəaliyyət göstərir. Tədqiqatları 19–20 əsrlər türk ədəbiyyatına və türk şəxs adlarına həsr olunmuşdur.

Əsərləri: Türk ədəbiyyatında satira (19 əsrin ikinci yarısı – 20 yüzilliyin əvvəlləri). B., 1991; Füzuli və Türkiyə poeziyası. B., 2002.

ABI – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 12 km c.-dədir.

ABIÁTE – e. ə. 7 əsrdə Suriya səhrasında köçəri həyat tərzini keçirən kidri (Tövrətdə – kedar) ərəb tayfasının başçısı. Təqr. 650 ildə qardaşı *Aşşurbanipala* qarşı Babilstanda üsyan qaldırmış Şamaşsumukinin köməyinə “Ərəbistan hökmdarı” Uayatenin tapşırığı ilə getmiş A.-nin qoşunu darmadağın edilmiş və o, Aşşur hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Bir qədər sonra *Aşşurdan* ayrılaraq, təqr. 640 ildə A. aşşurlularla müharibədə əsir düşmüş və öldürülmüşdür.

ABİBƏYLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 22 km ş.-də, Ərdəbil–Astara avtomobil yolunun 10 km-liyindədir.

ABİD (ər. عابد), islamda – bütün dini ehkamları yerinə yetirən, ömrünü ibadətə həsr edən şəxs.

Abidjan şəhərindən görünüşü.

ABİDƏ – 1) ölkənin, xalqın, bəşəriyyətin maddi sərvətinin bir hissəsi, bədii və tarixi dəyəri olan tikili; 2) görkəmli şəxsiyyət və tarixi hadisələrin şərəfinə yaradılan heykəltəraşlıq və memarlıq əsəri. “A.” anlayışı “monument” anlayışına yaxındır. A.-nin ən çox yayılmış tipi əslindən böyük olan heykəltəraşlıq fiquru, yaxud kompozisiyasıdır. A. postament üzərində və adətən, görkəmli yerdə, yaxud tarixən müəyyən hadisə ilə bağlı yerdə qoyulur. Sənət nümunələri olan qədim qəbirüstü daşlar da xüsusi A. tipidir; 3) məcazi mənada – yadigar, xatirə, diqqətəlayiq iş, əsər.

Xocalı soyqırımı abidəsi. Bakı.

ABİDƏRZƏ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Ərus k.-ndə tarixi abidə. Dairəvi quruluşlu A. çaydaşından hörülmüş günbəzlə örtülmüşdür. Kitabəsi yoxdur. 14–15 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

ABİDİNOV Mirzə Kazım bəy (1840, Bakı – ?) – Azərb. şərqşünası, filoloq. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Asiya departamentində tərcüməçilik etmiş, 1864 ildən həmin nazirliyin Şərq Dilləri İn-tunda fars dilindən dərslər demişdir. “Fars dili qrammatikasının qısa öçerki. Etimologiya” (1888) dərsliyinin müəllifidir. “Şəms” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Şərqşünasların 3-cü beynəlxalq qurultayında (Sankt-Peterburq, 1878) iştirak etmişdir.

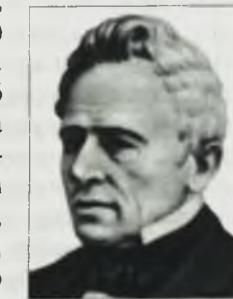
ABİDJAN – Kot-d’İvuarda şəhər. Laqun dep-tinin inz. m. Əh. 4327,5 min (2003). Atlantika okeanının Qvineya körfəzi sahilindədir. Ölkənin əsas dəniz portu (illik yük dövriyyəsi təqr. 15 mln. t). Mühüm nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. 1880–90 illərdə fransız müstəmləkəçiləri tərəfindən salınmışdır. 1934–60 illərdə Fransa müstəmləkəsi olan Fil Dişi Sahilinin inz. m., 1960–83 illərdə isə Fil Dişi Sahili Resp.-nin paytaxtı olmuşdur. Un-t (əsaslı 1958 ildə qoyulmuşdur), Zərif Sənətlər Milli Ali Məktəbi, Mərkəzi Kitabxana (1963 ildən), Milli Kitabxana (1968 ildən), Milli Muzey var. Prezidentin və hökumətin iqamətgahı A.-da yerləşir. A. iri sənaye və ticarət mərkəzidir. Yeyinti, yüngül, kimya, həmçinin ağac, metal və neft emalı sənayesi müəssisələri, iri tərsa-

nələr, İES var. Banko Milli Parkı A. yaxınlığındadır.

ABİDOS (yun. Ἀβυδος; yerli qədim adı – Abecu, müasir ər. العر بات المدفونة – əl-Ərəbət ul-mədfunətu) – Qədim Misir şəhərlərindən və dini mərkəzlərindən biri. Nil çayının sol sahilində yerləşirdi. İkinci sülalə fironları dövründə Qədim Misirin ilk paytaxtı. Orta çarlıq (təqr. e.ə. 2050 – təqr. e. ə. 1750) dövründə ən iri dini mərkəz olan A.-da *Osirisə* sitayiş geniş yayılmışdı. İki möhkəmləndirilmiş sarayın (e. ə. 3-cü minilliyin əvvəlləri) xarabalıqları, nekropol və anım məbədlərinin, o cümlədən I Seti məbədinin (e.ə. 14 əsr), II Ramses tərəfindən Osirisin şərəfinə inşa edilmiş məbədin (e.ə. 14–13 əsrlər) qalıqları var.

ABİX (Abich) Vilhelm German (German Vilhelmoviç və ya Vasilyeviç) (23.12.1806, Berlin – 13.7.1886, Qrats) – alman və rus geoloqu, Peterburq EA-nın akad. (1853),

Derpt (Tartu) Un-tinin prof. (1843). 1841–76 illərdə Rusiyada işləmişdir. Qafqazın və İranın stratigrafiyasını, petrokimyasını, seysmikliyini və faydalı qazıntıları

tədqiq etmiş, Böyük Qafqazın c.-ş.-ində, Abşeron y-a-nda və Xəzərdə olan bəzi palçıq vulkanlarını öyrənmişdir. A. ilk dəfə neft yataqlarının antiklinal qırışıqların tağ hissəsinə uyğun gəlməsi qanunauyğunluğunu müəyyən etmişdir. Qafqazın əsas tektonik zonalarının planını tərtib etmiş, onların seysmikliklə əlaqəsini müəyyənləşdirmişdir. Azərb.-in geoloji quruluşuna, həmçinin 1859 il Şamaxı zəlzələsinə aid əsərlər yazmışdır.

Əsərləri: Геология Армянского нагорья. Зап. часть... (б.м.). 1899–1902. Ч. 1–2; О появившемся на Каспийском море острове и материалы к познанию грязевых вулканов Каспийской области. 1863 (пер. с немецкого). Труды ин-та геологии АзФАН СССР, т. XII/63, 1939; Землетрясение в Шамахе и Эрзеруме в мае 1859 г. “ЗКОИРГО”, кн. V, 1862; Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern. TL 1–3, W., 1878–87; Geologische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgsländern zwischen Kur und Araxes. Tiflis, 1867.

ABİX – Azərb. Resp. ərazisində palçıq vulkanı. Bakı ş.-ndən 12 km şm.-da, Abşeron y-a-nın q.-indədir. İki krateri

Botanika bağı. Suxumi.

var: biri qədim, yaşılımtıl palçıqla örtülmüş və diametri 170 m olan kəsik konus, digəri isə nisbətən cavan və yalnız şm.-q. bəndi saxlanmış qövs şəklindədir. V.G. *Abixin* şərfinə adlandırılmışdır.

ABIKO – Yaponiyada şəhər, Tokionun şəhəratı. Honsü a.-nın c.-ş.-indədir. Əh. 133 min (2006). D.y. qovşağı. Maşınqayırma sənayesi müəssisələri var. Turizm inkişaf etmişdir.

ABİLİN (Abeilene) – ABŞ-ın c.-unda, Texas ştatında şəhər. Nəql. qovşağı. Əh. 115,3 min (2004). Əsas k.t. və neft hasilatı r-nudur. Pambiq yağı və yem istehsal olunur. Metal emalı, yeyinti sənayesi müəssisələri; 3 un-t, Dayessa ad. aviya bazası var.

ABIOTİK AMİLLƏR (a... + bio) – canlı orqanizmlərə birbaşa və ya dolayısı təsir edən cansız təbiət şəraiti. İqlim (havanın rütübətliyi və temp-ru, yağıntılardan miqdarı və intensivliyi, qar örtüyünün qalınlığı və yerdəqalma müddəti, günəş radiasiyası dəyişməsinin tsiklik xüsusiyyətləri, atmosfer təzyiqi, atmosferin qaz tərkibi, havanın hərəkəti və s.), torpaq (torpağın kimyəvi, fiziki və mexaniki xassələri, temp-ru, rütübətliyi və s.), orqrafik (dəniz səviyyəindən hündürlük, yamaqların ekspozisiyası və sıldırımılığı, mikroreliefin olması və s. kimi relyef xüsusiyyətləri), hidroloji (su hövzəsinin dərinliyi, şəffaflığı və işıqlanma dərəcəsi, suyun kimyəvi tərkibi və s.) A.a. mövcuddur. Mühit amillərinə orqanizmin reaksiyası onun hansı növə mənsubluğu və yaşı ilə müəyyənləşir. Orqanizmin həyatı üçün ən əlverişli parametrlər optimal hesab olunur. Hər növün ona təsir edən A.a.-ə görə tolerantlıq – dözümlülük həddi mövcuddur (bax *Şelford qaydası*). A.a.-in geniş hüdudda dəyişməsinə uyğunlaşa bilən növlər evribiontlar, mühitin yalnız hər hansı bir amilinin və ya qarşılıqlı əlaqədə olan amillər qrupunun davamlı sabitliyi şəraitində yaşayan növlər isə stenobiontlardır. Orqanizmlər tarixi inkişafı gedində onlara təsir edən A.a. kompleksinə uyğunlaşır və həyatı fəaliyyəti prosesində özləri də ətraf mühitə təsir edərək onu dəyişirlər (atmosferdə qaz balansının saxlanması, nohurların bioloji özünütəmizləməsi, torpaq əmələgəlməsi, meşə örtüyünün altında hidrotermiki rejimin dəyişməsi və s.).

ABİSKU MİLLİ PARKI, *Abisko* – İsveç krallığı ərazisindədir. Ölkənin şm.-ində Skandinaviya d.-rında, Turnetresk

gölü sahilindədir. Sah. 7,5 min ha. 1909 ildə yaradılmışdır. İynəyarpaqlı və qarışıq meşələr yayılmışdır. Müxtəlif məməlilər (şimal maralı, tundra tülküsi, lemminq, canavar, Sibir porsuğu, sığın, qonur ayı) və quşlar məskunlaşmışdır. Biostansiya var.

ABİSSAL (yun. άβυσσος – dibsiz), *abissal zona* – Dünya okeanının 2000 m-dən dərin hissəsi (maks. dərinlik 11022 m-dir – Maria novu). Sah. təqr. 305 mln. km²-dir (Dünya okeanı sahəsinin təqr. 85%-i və Yer səthinin 60%-i). Okean dibinin 6000 m-dən dərin hissələri, adətən, ultraabissal zona kimi ayrılır. A. zonanın dibinin relyefi müxtəlifdir: çox hissəsini yastı, yaxud dərəli-təpəli *abissal düzənliklər* tutur; orta-okean silsilələri, platolar, vulkanlar və s. iri relyef formaları da buraya daxildir.

A. zonanın suları öz fiziki səciyyətlərinə görə kifayət qədər yekcinsdir. Onlar qütb r-nlarında əmələ gəlir və təqr. 5 sm/san sürətlə okean dibi ilə tam qaranlıqda, temp-runu dəyişmədən (0,7–2°C) ekvatora doğru hərəkət edir. Duzluluğu bütün enliklərdə, demək olar ki, eynidir (34,8±0,2%). Təzyiqi dərinlikdən asılı olaraq – (2–11)·10⁷ Pa arasında dəyişir. Yüksək təzyiqə və qida ehtiyatlarının kasadlığına görə A. zona fauna cəhətdən çox kasıbdır (dəniz faunasının növ tərkibinin 1,5–3%-ni təşkil edir). Canlılar ən çox 2500–3000 m dərinliklərdə *hidrotermal* məhlulların çıxdığı yerin yaxınlığında (“həyat vahələri”) müşahidə edilir. Burada ən istiyədavamlı (113°C) orqanizmlər (arxeolər) yaşayır. A. zona üçün holoturilər, dəniz ulduzları, saprofit yosunları, bakteriyalar, başıyaqlı molyusklar, braxiopodlar, bir sıra balıqlar və s. səciyyəvidir. Orqanizmlərin çoxu işıq saçır.

ABİSSAL ÇÖKÜNTÜLƏR – Dünya okeanı dibinin təqr. 85%-ni əhatə edən abissal zonada (2000 m-dən dərin) toplanmış dərinlik çöküntüləri. Kontinentyanı və pelagik A.ç.-ə ayrılır. Birincilər kontinental yamaqlardan çöküntü materialının suspenzion axımlar, sürüşmələr və uçqunlar şəklində yenidən çökdürülməsi nəticəsində kontinentlərin passiv kənarı boyu inkişaf edir. Burada turbiditlər və konturitlər (yamacboyu axınların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş narınlıqlı terrigen çöküntülər) geniş yayılmışdır. Pelagik A.ç. okean dibində planktonların skelet qalıqlarının və eləcə də qurudan dəniz axınları, küləklər, aysberqlər vasitəsilə gətirilən mine-

ral hissəciklərin çökdürülməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onların başqa komponentlərini vulkan külləri, kimyəvi çökmə məhsulları, kosmik tozlar təşkil edir. Çöküntütoplanmanın sürəti 1000 ildə *mm*-lərlə və bir neçə *sm*-lə ölçülür. A.ç.-in yayılması və onlarda terrigen və biogen komponentlərin nisbəti şaquli və enlik iqlim zonallığına tabedir. Okean riftlərində, orta-okean silsilələrinin yamaqlarında və ətraf çuxurlarda Fe-un, Mn-in və başqa elementlərin yüksək miqdarı ilə səciyyələnən filizli çöküntülər inkişaf etmişdir.

ABİSSAL DÜZƏNLİK – okean dibinin azmeyilli akkumulyativ relyef forması. 2000 m-dən 6000 m-ədək olan dərinliyi əhatə edir və Dünya okeanı dibi sahəsinin təqr. ¼-ünü, Yer səthinin isə ½-ndən çoxunu (təqr. 270 mln. km²) əhatə edir. A.d. morfoloji əlamətlərinə görə iki tipə ayrılır: yastı (ən çox yayılmış) və dərəli-təpəli (nisbi hünd. 500–1000 m). Birinci tip düzənliklər okean dibinin ətraflarını əhatə edir. Bu düzənliklər materik yamacından okean dibinə doğru azacıq meyilli olur və səthi sahildən daşınan *abissal çöküntülərlə* örtülür. İkinci tip düzənliklər okean çökəliyinin dibini əhatə edir və intensiv parçalanmış dərəli-təpəli relyeflə səciyyələnir. Təpəliklər, əsasən, Kaynozoy yaşlı bazalt lavalardan və daha qədim süxurlardan təşkil olunmuşdur. A.d.-lər Sakit və Hind okeanlarında daha geniş yer tutur.

ABİSSAL SÜXURLAR – Yer təkinin 3000–4000 m dərinliklərində və üstə yatan süxurların təzyiqinin 0,19 Pa-dan yuxarı olduğu sahəsində formalaşmış maqmatik süxurlar. *Effuziv süxurlar və hipabissal süxurlardan* fərqli olaraq A.s.-in tərkibində vulkan şüşəsi olmur; maqmanın tədrici kristallaşması nəticəsində yaranırlar. Bərabər ölçülü və adətən, iridənəli (3 mm-dən böyük) struktura, sıx massiv tekstura malik olur və iri intruziv kütlələr (ştoklar, sillər, bismalitlər, batolitlər və s.) əmələ gətirirlər. Yer qabığının qalxması və üstə yatan süxurların aşınması nəticəsində A.s. Yer səthinin qırıqlıqlı sahələrində və qədim platforma qalxanlarında, müşahidə olunur. Sulfidli mis-nikel filizləri, maqnetit, titan-maqnetit, platin qrupu elementlərinin maqmatik yataqları əsası və ultraəsası A.s.-lə əlaqədardır. Qələvi A.s.-da niobium, torium və nadir torpaq elementləri filizlərinə rast gəlinir. A.s.-rın və ətraf süxurların metasomatik

dəyişmələri zamanı qalayın və volframın qreyzen tipli dəmir və əlvan metalların skarn tipli yataqları yaranır.

ABİSSİNİYA (Həbəşistan, ər. الحبش – əl-həbəş sözündən) – 7–19 əsrlərdə ərəblərin, həmçinin sonradan avropilələrin Efiopiya verdikləri ad. 20 əsrdən bu termin, demək olar ki, istifadə edilmir.

ABİSSİNİYA YAYLASI – bax *Efiopiya yaylası*.

ABİTURİYENT (son lat. abiturient – getməyə hazırlaşan) – 1) orta məktəbi bitirən şəxs; 2) bir sıra ölkədə ali və orta ixtisas məktəbinə daxil olmaq istəyənlərə A. deyilir.

“ABİTURİYENT” – Bakıda 1995 ildən Azərb. dilində nəşr olunan elmi-metodiki və informatik jurnal. Azərb. Resp. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının (TQDK) orqanıdır. “A.”-də TQDK-nin fəaliyyəti, tələbə qəbulunun gedişi, imtahanların təşkili, məzmunu, metodikası ilə bağlı materiallar dərc edilir.

ABİYAN – Yəmən Resp.-nda əyalət. Sah. 21,5 min km². Əh. 416 min (2003). İnz. m. – Zincibar ş.

ABİYEV Ağacan Qulam oğlu (d. 24.11.1937, Bakı) – Azərb. idman xadimi, pedaqoq. SSRİ-nin fəxri idman ustası (1964). Boks üzrə beynəlxalq dərəcəli hakim (1982). Azərb. Resp. əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1991). Texnika e.n. (1970), prof. (1990), əməkdar elm xadimi (2007). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu (1960) və Azərb. Politexnik İn-tunu (1966) bitirmişdir. Lipetsk Politexnik İn-tunda dosent (1973–78), avtomatlaşdırma və sənaye elektronikasi kafedrasının müdiri (1978–83), Azərb. İnşaat Mühəndisləri İn-tunda elektrotexnika və sənaye elektronikasi kafedrasının müdiri (1983–87) işləmişdir. 1987 ildən Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının rektorudur. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. Dünyada ilk kompyuterləşdirilmiş hakimlik sisteminin yaradıcılarından. 1953 ildən boksla məşğul olmuş, 6 dəfə Azərb. çempionu (1958, 1960–64) adını qazanmışdır. Azərb. Boks Federasiyasının prezidenti (1984–2008), Avropa Boks

Federasiyasının vitse-prezidenti (2002), Beynəlxalq Boks Federasiyası İcraiyyə Komitəsinin üzvü (2002–08) olmuşdur. 1997 ildən Azərb. Milli Olimpiya Komitəsinin baş katibi, 1998 ildən Milli Olimpiya Akademiyasının prezidentidir. Avropa və dünya çempionatlarında dəfələrlə hakimlik etmişdir. Azərb. Resp. Milli Məclisinin (3-cü çağırış) deputatıdır. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Статистические исследования точности тонколистовой прокатки (Y.D.Jeleznov, S.L.Kotsarla birlikdə). M., 1974; Ali riyaziyyat və ehtimal nəzəriyyəsinin elementləri (Ş.M.Vəliyeva ilə birlikdə). 1-ci hissə. B., 2001; 2-ci hissə. B., 2003.

ABİYEV Əsgər Əli Qulam oğlu (d. 28.6.1934, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1988), prof. (1990). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Azərb. SSR EA-nın Fizika İn-tunda (1961–69), radiasiya tədqiqatları sektorunda (1969–93), Türkiyənin Qaziantep Un-tində (1993–2007) işləmişdir. 2009 ildən Radiasiya Problemləri İn-tunda kompleks rəisi vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları yarımkeçirici və dielektrlərdə radiasiya defektlərinin öyrənilməsinə aiddir. 1996 ildə sehrlı kvadrat və kubların alqoritmini tapmışdır. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ABJİT – Azərb. Resp. Balakən r-nunda çay. Qanıx çayının sol qolu.

ABKAYK – Səudiyyə Ərəbistanında nəhəng neft yatağı. *İran körfəzi neftli-qazlı hövzəsinə daxildir*. 1941 ildə kəşf edilmişdir. 1947 ildən istismar olunur. Neftin ilkin ehtiyatı 2,27 mlrd. t, həll olunmuş qaz ehtiyatı təqr. 150 mlrd. m³-dir. Yataq Mütəhərrik Ərəbistan paleoşelfinin antiklinal strukturlarındadır. Neftli ərazinin sah. 550 km²-dir. Üst Yura əhəngdaşlarının 3 məhsuldar qatında 1,7–2 km dərinlikdə aşkar edilmişdir. Ən iri yatağın qalınlığı 40 m-dir. Neftin sıxlığı 840 kq/m³, kükürdün miqdarı təqr. 2%-dir. Hasilat mərkəzi Abkayk ş.-dir. Çıxarılan neft kəmərlə vasitəsilə Ras-Tənnurə port-terminalına göndərilir.

ABKƏNAR – İranın Gilan ostanında kənd. Ənzəli şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Çaharfərizə kəndistanında, Ənzəli ş.-ndən 26 km q.-dədir.

ABQORA, q o r a s u y u – kal üzündən (qoradan) hazırlanan şirə. Azərb. xörəklərində ənənəvi tərkiblərdən, əlavələrdən biridir. Kal, çiçəkdən düşmüş

üzüm əzilib sıxılır, alınan maye süzülür, durulmaq üçün bir müddət saxlanılır və tam durulduqdan sonra qablaşdırılır. Xəmir və ət xörəklərində (daha çox səbzəqovurma, toyuq çığırtması, fisincan və s.) işlədilir. Xalq təbabətində də istifadə olunur.

ABLANA – Azərb. ərazisində mövcud olmuş qədim şəhər. *Ptolemeyin* “Coğrafi təlimnamə” əsərində Kürün şm. qollarından biri ilə *Alban çayı* arasında yerləşdiyi qeyd edilmişdir. Yeri müəyyən olunmamışdır.

ABLÁUT (alm. dəyişən sait mənasını verir) – daxili *fleksiya* şəklində təzahür edən morfonoloji səs əvəzlənməsi. Daha çox *german dillərinə* xasdır. Termin kimi dilçiliyə Y. *Qrimm* daxil etmişdir. A. ingilis dilində saf şəkildə (məs., sinq-sanq-sunq-sonq), alman dilində isə həm prefiks (ge), həm də affiksə birlikdə çıxış edir (məs., ge-sanq, ge-sunq-en). A. hadisəsi rus dilində də var: xodit-xajival.

ABLAY (?–1781) – Qazaxıstanda Orta juz sultanı, 1771 ildən xan. Sərkərdə və diplomat. 1740 ildə Rusiyanın, 1757 ildə isə Çinin təbəəliyini qəbul etmişdi. Orta juz və qismən Böyük juz qazaxlarını, həmçinin bəzi qırğız tayfalarını hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Çevik siyasət yürütməklə Rusiya və Çin kimi güdrətli dövlətlərin əhatəsində özünün nisbi müstəqilliyini saxlamağa çalışmışdır. Tayfa başçıların nüfuzunu zəiflətmək məqsədilə tayfalararası qarşıdurmanı kəskinləşdirmişdi. Qazax xalq eposunun qəhrəmanıdır.

ABLI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal bölgəsinin Gəncgah kəndistanında, bölgənin mərkəzindən 10 km q.-də, Xalxal-Ərdəbil avtomobil yolunun üstündədir.

ABLYASIYA (son lat. ablatio – aparılma, qoparıma, əksilmə), *qlyasiologiya* da – buzlağın əriməsi, buxarlanması, küləklə qarın sovrulması, buz uçqunları və aysberqlərin (buz dağlarının) qopması nəticəsində onun kütləsinin azalması. Təzahür etdiyi yerə görə A. buzlaqaltı, buzlaqdaxili və buzlaqüstü növlərinə ayrılır. **Buzlaqaltı** A. buzlaqla onun yatağının sərhədində istiliyin geotermik hərəkəti, buzun buzlaq yatağına sürtünməsi və onun altına keçmiş suyun fəaliyyəti nəticəsində baş verir. **Buzlaqdaxili** A.-ya buzlağın ayrı-ayrı laylarının bir-birinə sürtünməsi, buzlağın boşluqlarında və çatlarında su və havanın sirkulyasiyası səbəb

olur. Buzlağın ümumi A.-sının 95%-ni təşkil edən buzlaq üstü A. meteoroloji amillərlə şərtlənir və buzların əriməsindən və buxarlanmasından ibarətdir. Buzlağın səthindən qarın küləklə sovrulması, buzlağın hərəkəti və dənizin, yaxud başqa su hövzəsinin təsiri ilə əlaqədar olaraq baş verən buz uçqunları və aysberqlərin buzlaqdan qopması nəticəsində onun kütləsinin azalması mexaniki A. adlanır. "A." termini geomorfologiyada "səthi yuyulma" termininin sinonimi kimi də işlədilir.

ABLYASIYA, texnikada – atm.-də böyük sürətlə hərəkəti zamanı bərk cismin səthindən axıb keçən qızgın qaz selinin həmin səthdən kütlə ayrılması. A. eroziya, ərimə və sublimasiya nəticəsində baş verir və istilik udulması ilə müşayiət olunur. Atm.-ə daxil olarkən aerodinamik qızmaya məruz qalan kosmik aparatın və daşıyıcı raketlərin başlıq hissələri, həmçinin raket yanacağından yanma məhsullarından qızan raket mühərriki kamerasının divarları və s. ablyativ soyudulur. Soyudulan konstruksiya atm.-lə (yaxud yanma məhsulu ilə) təmasdan A. materialı ilə qorunur. Kosmos texnikasında A. materialları kimi tərkibində doldurucusu karbon (o cümlədən, qrafit), silis (silisium-4 oksid, kvars) və s. olan fenol, silisium-üzvi və s. sintetik qatran əsaslı kömürlənən plastik kütlələrdən istifadə edilir.

ABMEŞKİN – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Mehriban kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 68 km şm.-q.-dədir.

ABNAKLAR – bax *Alqonkinlər*.

ABNİK NAHIYƏSİ – İrəvan əyalətində mövcud olmuşdur; 37 kənd, 2 məzrə və 3 yaylaqdan ibarət idi. 1728 ildə tərtib edilmiş İcmal dəftərində Qurdluca, Can Əhmədli, Gəncili, Qatırlı və s. toponimlərin adları çəkilir. Ərazidəki yer adlarının böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir.

Əd.: İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələri müəllifləri Z.Bünyadov, H.Məmmədov). B., 1996; Bilgili A.S. Osmanlı İran və Azərbaycanı (16. ve 18. yüzillər sosial və ekonomik tarix). Erzurum, 2004.

ABO – *Turku ş.*-nin İçveç dilində adı.

ABOLİSİONİZM (lat. abolitio, məhv etmə, ləğv etmə) – ABŞ-da və Latın Amerikasında 18–19 əsrlərdə zənci köləliyinin ləğvi uğrunda ictimai hərəkət. A. ideyası Kanada, B.Britaniya, Fransa, Rusiya kimi ölkələrdə də dəstək qa-

zanmışdı. ABŞ-da A.-in əsasını köləliyin ittihadı və ictimai fikrin onun əleyhinə yönəldilməsi təşkil edirdi. 19 əsrin 30-cu illərindən azad ştatlarda A. daha geniş vüsət aldı. 1859 ildə Virjiniya ştatında C.Braunun başçılığı ilə köləliyin ləğv edilməsi uğrunda üsyan başladı. ABŞ-da 1861–65 illər Vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra hüquqi cəhətdən köləlik ləğv edildi. Köləliyin ləğvində A.*Linkolnun* əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Milli inkişafın tələbatından irəli gələn daha geniş ictimai-siyasi hərəkətlərin mühüm tərkib hissəsi kimi (ABŞ-da vahid iqtisadi-siyasi məkanın formalaşmasının başa çatması, Braziliyada siyasi hakimiyyətin yarımabolisionist institutlarının ləğvi, Kubada milli istiqballıyyətin qazanılması) A. ümummilli məsələlərin həllinə təsir göstərmişdir.

ABOLİSİYA – 1) qanunun, qərarın, müqavilənin ləğvi; 2) vəzifənin ləğvi, yaxud ondan imtina edilmə; 3) cinayət işinin təqsirliliyin hələ hüquqi cəhətdən müəyyən edilməyi mərhələdə dayandırılması (əfv etmədən – məhkəmənin artıq çıxardığı hökmün ləğvindən, yaxud yumşaldılmasından fərqli olaraq). A. hüququ, bir qayda olaraq, dövlət başçısının səlahiyyətlərinə aiddir; 4) şərəf və ləyaqətin qaytarılması (lat. *abolitio infamiae*) – böhtanın rəsmi şəkildə təzib edilməsi.

ABOMAZOTOMİYA (yeni lat. abomasotomia, son lat. abomasum – qursağ + ...*tomiya*) – qarın boşluğu divarından qursağın (gövsəyə heyvanların mədəsi) cərrahi üsulla yarılması. Qoyunların mədəsində, eləcə də bağrsaqlarında tük və bitki lifləri yığıntılarından ibarət bərkimiş yumruların (bezoarların) əmələ gəlməsi, həmçinin qaramalın qursağının çevrilməsi, yaxud onun bərkimiş yem kütləsi və qumla tıxanması zamanı A. tətbiq olunur.

ABOMÉY – Beninin c.-unda şəhər. Zu əyalətinin inz. m. Əh. 120,7 min (2003). D.y.st., avtomobil yolları qovşağı. Aeroport. 17 əsrin ortalarında *Dahomeyanın* paytaxtı kimi salınmışdır. A.-in mərkəzində Cama saray kompleksinin hissələri qalmışdır. Akaba və Aqaci kralları (18–19 əsrlər) saraylarının (təntənəli zalları, səcdəgahları və sərdabələri ilə birlikdə) qalıqları daha əhəmiyyətlidir. Bəzi zalların divarlarını Dahomeyanın tarixindən bəhs edən süjetli divar rəsmləri bəzəyir. A.-in kral sarayları *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Milli Tarix Muzeyi var. K.t. r-nunun ti-

carət mərkəzidir. Yeyinti sənayesi müəssisələri, sənətkarlıq sahələri (ağac üzərində oyma, dulusçuluq və s.) inkişaf etmişdir.

ABONEMÉNT (fr. *abonnement*) – müəyyən müddətə nədən isə istifadə etmək hüququ, həmçinin bu hüququ təsdiq edən sənəd.

ABONÉNT (fr. *abonner*) – 1) *rabitə* – *abonementdən* istifadə etmək hüququ olan müəssisə, təşkilat və ya şəxs; *rabitə* qovşaqlarında sexin böyük qurğu və cihazları olan sahəsi. 2) *İnfomatika* – *hesablama* sisteminin xidmətindən istifadə etmək hüququ olan şəxs, təşkilat və ya müəssisələr. Aktiv, videomətn və verilənlərin teleemalı A.-i olur. Aktiv A.-in verilməsi anda EHM ilə əlaqəsi olur. *Videomətn* A.-i videomətn xidmətinin imkanlarından həmin sistemin terminalı vasitəsilə istifadə edir. *Verilənlərin teleemalı* A.-i teleemal sisteminin xidmətindən istifadə edən hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

ABONÉNT XƏTTİ – kənar abonent qurğusunu (teleqraf və ya telefon aparatı) teleqraf, yaxud telefon st. ilə birləşdirən hava kabel xətti və ya lifli-optik xətt.

ABONÉNT MƏNTƏQƏSİ – informasiyanın teleemalı rejimində istifadəçi ilə verilənlərin avtomatik işlənməsi sistemi arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən qurğular kompleksi; adətən, hesablama sisteminin (mərkəzindən) uzaqda yerləşdirilir, telerabitə vasitələri, displeylər və çap avtomatları ilə təchiz edilir.

ABONÉNT TELEQRAFLAMASI – *abonentlər* (müəssisə, idarə, ayrı-ayrı şəxslər) arasında teleqraf məlumatlarının birbaşa ikitərəfli mübadiləsi yolu ilə yaradılan elektrik rabitəsi. Abonentlər arasında əlaqə A.t. st. tərəfindən avtomatik sistem və ya əl vasitəsilə yaradılır. Hər bir abonent üçün avtomatik cavabverən ilə təchiz olunmuş hərfçap edən teleqraf aparatı və ikiməstilli xətlə (məs., telefon kabeli ilə) st.-ya birləşdirilmiş çağırış cihazı quraşdırılır. A.t. adi teleqramların ötürülmə vaxtı ilə müqayisədə danışıq vaxtını xeyli dərəcədə azaldır və bütün gün ərzində informasiya ötürməyə imkan yaradır.

ABORDAJ (fr. *abordage*, bord – gəminin bortu) – dəniz döyüşü üsulu. Qədim Misirdə yaranmışdır. Avarlı və yelkənli donanmaların mövcud olduğu dövrdə, əsasən, zədələnmiş düşmən gəmisini ələ keçirmək üçün tətbiq edilirdi. Hücum edən gəmi düşmən gəmisinə lap yaxın-

laşaraq onu qarmaqla ilişdirir və göyər-təsinə A. dəstəsi çıxarırdı. Döyüşün nəticəsi soyuq və odlu silahdan istifadə etməklə əlbəyaxa vuruşma ilə həll olunurdu. Artilleriyanın inkişafı və buxarla işləyən gəmilərin meydana çıxması ilə əlaqədar 19 əsrin son rübündə öz əhəmiyyətini itirmişdir.

ABORİGENLƏR (lat. *Aborigines*, ab origine – əzəldən) – 1) hər hansı bir ərazinin qədim, yerli sakinləri (məs., Amerikada – hindilər, Yeni Zelandiyada – maorilər). *Avtoxtonlar* termininə uyğundur. Müstəmləkə dövründə formalaşan və xalqların məskunlaşdıqları ərazilərlə sıx bağlılıqlarını əks etdirən bu termin köhnəlmiş hesab olunur. 2) Qədim Roma əfsanələrində İtaliyadakı Apennin d-rının ətəklərində yaşayan yerli tayfa. **ABORİGENLƏR**, biologiyada – müəyyən bir yerdə (və ya akvatoriyada) çoxdan yaşayan növlər, yaxud populyasiyalar; onların burada yaranması və ya ilkin təkamülü vacib deyildir. Bax həmçinin *Avtoxtonlar*.

ABÖRT (lat. *abortus* – uşaqsalma) – 22 həftəyədək, yaxud dölün çəkisi 500 q-a çatanadək hamiləliyin pozulması. A. erkən (hamiləliyin 12 həftəsinədək) və ya gecikmiş (hamiləliyin 13–22 həftəsinədək), özbaşına və süni olur. Erkən A. (adətən, özbaşına A.) heç bir müdaxilə olmadan, məxmərək, qrip, vərəm kimi kəskin və xroniki infeksiya xəstəliklər, böyrək və ağır ürək qüsurları, alkoqolizm, narkomaniya, ananın və dölün qan qruplarının uyumsuzluğu (məs., rezusfaktor üzrə) və dölün inkişaf anomaliyaları nəticəsində baş verir. Başlanğıc simptomları: bəldə və qarında arasıkəsilməyən ağrılar, qanaxma. *Gecikmiş* A. dölə bilavasitə təsir etməklə, süni A. vakuüm-aspirasiya (vakuüm-nasos vasitəsilə uşaqlıq möhtəviyyətinin sorulması), dilatasiya və küretaj (uşaqlıq boynunun genişləndirilməsi və uşaqlığın selikli qişasının qashınması) yolu ilə həyata keçirilir. 20 əsrin sonlarında hamiləliyin dayandırılmasının yeni metodları işlənilib hazırlandı. Belə ki, aybaşı 20 günədək gecikdikdə mamalıq praktikasında erkən vakuüm-aspirasiya (mini-abort) tətbiq olunur. Daha gecikmiş müddətlərdə (6 həftəyədək) farmakoloji A. üsullarından (2-E prostaqlandinin və RU-486 antiprogestininin sintetik analoqları) istifadə edilir. A.-un ağırlaşmaları (qanaxma, uşaqlıq boynu və uşaqlıq cisminin zədələnməsi və s.) hamiləliyin müddətindən asılıdır. Gecikmiş ağırlaşmalara

cinsiyyət orqanlarının xroniki xəstəlikləri, boru hamiləliyi, aybaşı tsiklinin pozulması və s. aiddir.

Azərbaycan Respublikası Məcəlləsinin 115-ci maddəsində həkim tərəfindən xəstəxanalardan və ya başqa müalicə müəssisələrindən kənar A. edilməsi, xüsusi ali təhsili olmayan şəxs tərəfindən A. edilməsi, 116-cı maddəsində isə qadını A. etdirməyə vadətəmə hallarında cəzalandırma tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur.

ABRAHAMS Piter Henri (d. 19.3.1919, Vrededorp) – CAR yazıçısı. Əsərləri 1940 ildən çap olunur. "Şaxtaçı" (1945), "İldırım yolları" (1948, Azərbaycan dilində 1961), "İstila" (1950), "Udomo üçün əklil" (1956), "Zülmətin əsarətində" (1965), "Bizim adanın bu günü" (1966), "Alov dilləri" (1982) və s. romanları irqçiliklə mübarizə mövzusunda. "Koyabandan görünüş" (1985) roman-epopeyası A.-in ən məşhur əsəridir. Q.Qarayev A.-in "İldırım yolları" əsərinin motivləri əsasında eyniadlı balet yazmışdır.

ABRAMÉNKO Konstantin Maksimoviç (10.4.1923, Gəncə – 29.10.2005, Gəncə) – Azərbaycan idman xadimi. Azərbaycan SSR əməkdar məşqçisi (1981), əməkdar bədən tərbiyəsi və idman işçisi (1991).

ABRÁMOV Maksim Abramoviç (5.11.1927, İsmayılı–3.3.2000, Bakı) – Azərbaycan coğrafiyaşünası, coğrafiya e.d. (1983), prof. (1989). 1957 ildə Azərbaycan Dövlət Un-tini bitirmişdir. Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İn-tunda (1957–66), Dövlət Plan Komitəsinin Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda (1966–89), BDU-nun coğrafiya fakültəsində (1989–2000) işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən, məhsuldar qüvvələrin, o cümlədən xidmət sahələrinin coğrafi yerləşdirilməsi, iqtisadiyyatın idarə olunmasında coğrafi amillərin rolu məsələlərinə həsr edilmişdir. 70-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ABRAMÓVIÇ Mixail Vladimiroviç (8.2.1884, Bakı–5.6.1965, Bakı) – Azərbaycan neftçi geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1941), Azərbaycan SSR EA akad. (1955), Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi (1943). 1910 ildə Peterburq Dağ-Mədən İn-tunu bitirmişdir. Azərbaycan Sənaye İn-tunda prof., neft və qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı kafedrasının müdiri (1922–55), "Azərneft" Birliyi Geologiya İdarəsinin (1920–30) və SSRİ EA Azərbaycan Filialında geologiya bölməsinin (1935–38), 1938 ildən isə İ.M.Qubkin ad. Geologiya İn-tunda neft geo-

logiyası şöbəsinin rəhbəri işləmişdir. Abşeron yarımadanasında, neft yataqlarının səmərəli kəşfiyyatı və istismarının elmi əsaslarının işlənilib hazırlanmasında iştirak etmişdir. Neftli laylarda çöküntülərin toplanmasının ritmikliyini öyrənmiş və layların qazlılığını müəyyən etmək üçün qaz karotajı üsulunu təklif etmiş, təkrar neftçixarma üsullarının tətbiqi layihələrinin geoloji əsaslarını vermişdir. Azərbaycan neft yataqları ehtiyatlarını hesablamaq sahəsində və yüksəkixəstəlik kadrların hazırlanmasında xidməti olmuşdur. 100-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Изменения свойств нефти в нефтеносном пласте в связи с условиями его залегания // Тр. Геол. ин-та ИФЗАН СССР. Б., 1939, т. 19; Новые взгляды на геологическое строение Ленинского района. Изд-во АН Азерб. ССР. Б., 1954; Поиски и разведка залежей нефти и газа. 4-е изд. Б., 1955.

ABRAZİON DÜZƏNLİK – dalğaların və ləpədəyənin abraziyon fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş düzənlik. Sahillərin qalxması, çöküntü çatışmazlığı şəraitində və abraziya zamanı çoxlu miqdarda çöküntü əmələ gətirməyən ana süxurların əlverişli litoloji tərkibə (əhəngdaşı, mergel və s.) malik olduğu halda formalaşır. Eni adətən, bir-neçə *km*, uzunluğu onlarla *km* olur. Səthi xırda heykəlbənzər relyef formaları ilə mürəkkəbləşir. A.d.-lər Şimal Buzlu okeanı sahillərində daha geniş inkişaf etmişdir.

ABRAZİON QALIQLAR – dalğaların və ləpədəyənin sahilboyu ana süxurları ovması, dağıtması nəticəsində yaranmış qayalıqlar. A.q., adətən, dəniz, göl səthində müxtəlif formalar (divarlar, dəniz darvazaları, qüllələr, konuslar və s.) şəklində ucalır.

ABRAZİON PLATFORMA – bax *Abrasion terras*.

ABRAZİON SAHİL – ləpədəyəndə (dəniz və göllərdə) köklü bərk süxurların dağılmasından yaranan sıldırım sahil. A.s. iki hissədən ibarətdir: 1) suüstü sərt yamac – *k l i f*; 2) su altına doğru uzanan maili meydança – *b e n ç*. Hər iki sahə bir-birilə sərhədlənə bilər, yaxud biri di-

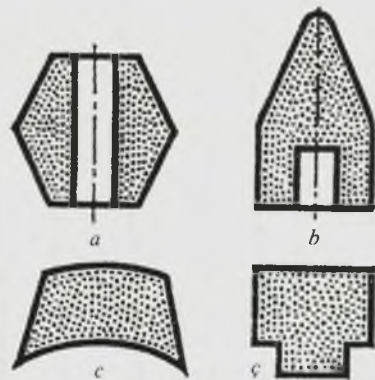

gərindən çimərlik zolağı ilə ayrılabilir. Sahil zolağında süxurlar kövrək olarsa, yuyulma nəticəsində A. s. yox, yuyulma yamacı (döşü) yaranır. Bax həmçinin *Sahil*.

ABRAZİON TERRAS, *abrazion platforma* – qədim subhorizontal abraziyon relyef forması. A.t. dənizin və ya gölün müasir səviyyəsindən yuxarıda və ya aşağıda yerləşir. Bir-birindən kliflə (sərt yamacla) ayrılır. Çox halda, çöküntü çatışmazlığı şəraitində, hövzənin səviyyəsinin nisbətən aşağı düşməsi zamanı əmələ gəlir. A.t.-in hündürlüyü onun arxa hissəsinin səviyyəsinə əsasən müəyyən edilir.

ABRAZİV ALƏT (fr. abrasif – pardaq, lat. abrasio – qazınma sözü) – metal, dəri, şüşə, taxta, plastik kütlə, rezin və s.-dən olan məmulatların mexaniki emalı üçün *abraziv materiallardan* hazırlanan alət. A.a.-in abraziyona dənələrin bitişdirilməsi ilə düzəldilən sərt (pardaq başlıqları, pardaq dairələri, pardaq seqmentləri, bülöv daşları), elastik əsasla yapışdırılmış (sumbata kağızı, lent və s.) və sərbəst abraziyona şəklində

Sərt abraziyona alətlər: a – pardaq dairəsi; b – pardaq başlığı; c – seqment; d – bülöv daşı.

işlədilən (ovuntu, pasta, suspenziya) növləri var. A.a. hazırlamaq üçün elektrokorunddan (adi, ağ, legirlənmiş xrom-oksidi aşqarı, monokorund), silisium-karbidən (yaşıl və qara), təbii və sintetik almazdan istifadə olunur. A.a. bakelit, vulkanit, bəzən silikat, qlifal, maqnezit və şellak bitişdiricilərlə bərkidilmiş abraziyona dənələrindən hazırlanır. Pardaqlama zamanı ən çox sərt (bərk) və almaz A.a.-dən istifadə olunur. A.a.-in bərkliyi materialın dənəvərliyi (dənələrin ölçüsü bir neçə *mm*-dən 8–10 *mm*-ə qədərdir), quruluşu, məsaməliliyi və s. ilə müəyyən olunur. A.a.-in bərk və davamlı olması emal prosesini yüksək sürətlə aparmağa imkan verir; alətin

dənələrinin çoxluğu və onların kəsici uclarının eyni vaxtda məmulatı pardaqlaması emalın məhsuldarlığını yüksəldir. A.a. ilə müxtəlif bərkliyə malik materiallardan hazırlanmış detalların səthindən lazımı qalınlıqda təbəqə (bir neçə *mm*-dən bir neçə *mm*-ə qədər) qoparmaq olur. A.a. maşınqayırmanın bütün sahələrində geniş yayılmışdır.

ABRAZİV MATERIALLAR, *abrazivlər* – materialların mexaniki emalı (kəsmə, cilalama, pardaqlama, itiləmə və s.) üçün işlədilən çox bərk, təbii və dənəvər quruluşlu süni materiallar. Qədimdə yalnız təbii A.m.-dan (çaxmaqdaşı, sumbata daşı, süngər daşı, korund, qranat, almaz və s.) istifadə edilirdi. 19 əsrin sonlarından süni A.m.-ın da (elektrokorund, bor-karbid, silisium-karbid, monokorund, sintetik almaz və s.) tətbiqinə başlandı. A.m.-ı xarakterizə edən əsas göstəricilər bərklik (o cümlədən mikrobərklik), davamlılıq (o cümlədən yüksək temp-ru), kövrəklik, həmçinin abraziyona dənələrinin forması, abraziyona qabiliyyəti, dənəvərlikdir. A. m.-ın bərkliyi sınaqdan keçirilən materialın səthinə almaz piramidasının basılması metodu ilə təyin edilir. A. m.-ın davamlılığının (möhkəmliyinin) artması ilə kəsmə gücünə müqaviməti artır. A. m.-ın sıxılmaya müqaviməti dartılma və əyilməyə müqavimətindən bir neçə dəfə çox olur. Pardaqlama temp-ru yüksəldikcə A. m.-ın dartılma və əyilməyə davamlılığı azalır. Abraziyona dənəsi kristallıdan, bəzən monokristaldan, yaxud polikristaldan (çox sayda xırda kristallardan ibarət aqreqat) olur. Abraziyona dənələrinin iti kənarı – tili hər hansı iki kəşiyən kristalloqrafik müstəvidən təşkil olunur. Dənə izometrik (hünd., eni və qalınlığı təxminən bərabər), qılıncaı və ya lövhəşəkilli formada olur. İzometrik və ya ona yaxın əlverişli formalı hər bir dənə kəsiki adlanır. Ən əlverişli forması iynəşəkillidir. Emal prosesində kəsici tilləri təsadüfi yerləşmiş çoxlu sayda dənələr birgə iştirak edir. *Abraziyona alətin* bərkliyi və onun eyni zamanda işləyən kəsiklərinin (dənələrinin) çoxluğu yüksək sürətlə, böyük həcmdə emal işi görməyə imkan verir. Abraziyona qabiliyyəti dənələrin kütləşməyə emal edilən materialdan qopardığı kütlə ilə xarakterizə olunur və dənələrin möhkəmliyindən, pardaqlanan materialın növündən, iş rejimindən asılıdır. A. m.-ın dənəvərliyi dənələrin ölçü və biricinsliyi ilə

müəyyən edilir. A. m.-ın tərkibində oxşar forma və ölçülü biricinsli dənələrin çoxluğu onun istismar xassələrini yüksəldir. A. m. bitişdirici maddə vasitəsilə bərkidilmiş kütlə (sərt abraziyona alət), elastik əsasla (parça və kağıza) yapışdırılmış dənələr şəklində, yaxud sərbəst halda (ovuntu, pasta və suspenziya) tətbiq olunur.

ABRAZİV OVUNTU – bax *Abraziyona materiallar*.

ABRAZİVLƏ EMAL – metal, şüşə, ağac, keramika, süxur, plastik kütlə və s.-in *abraziyona materiallarla* mexaniki emalı. A.e.-a *pardaqlama, cilalama, honinqləmə* (bülövləmə), superfiniş, sürtmə, son emal və s. bu kimi *tamamlama emalı* növləri aiddir. A.e.-da əsas məqsəd emal olunmuş detalın forma və ölçüsünün yüksək dəqiqliyini, səth qatının təmizliyini təmin etməkdir. A.e. fırlanan cismin, yarığın və s.-nin xarici və daxili səthinin tələb olunan keyfiyyətdə alınması, həmçinin düyün (qovşaq) şəklində işləyən detalların sürtülməsi, son emal (yetirmə) və s. işlər üçün tətbiq edilir. Eyni zamanda, A.e. kobud emal işlərində, məs., tökmə detalların yonulması, emal paylarının götürülməsi, materialların kəsilməsi və s.-də (tərkibində abraziyona dənələri olan istiqamətlənmiş maye şirnağı ilə hidroabraziyona emal) geniş istifadə edilir. Prosesin intensivləşdirilməsi və məhsuldarlığın artırılması məqsədilə A.e. materiala fiziki (məs., elektrik və ya maqnit sahəsi ilə, ultrasəsə) və kimyəvi təsirlə, yaxud su-abraziyona suspenziyanı (maye abraziyona pardaqlama və cilalama, üst qatın möhkəmləndirilməsi və s.) emal sahəsinə daxil etməklə həyata keçirilir.

ABRAZİVLƏR – bax *Abraziyona materiallar*.

ABRAZİYA (lat. *abrasio* – qazınma, tərəşmə) – dəniz (göl) dalğaları və ləpədyənin təsiri ilə sahilin və sualtı sahil yamacının dağılması prosesi. A. dalğa və ləpədyənin ölçülərindən, suyun və süxurların xassələrindən asılıdır və əsasən hövzənin 10–20 m dərinliyinə qədər təzahür edir. Mexaniki, kimyəvi və termiki növlərinə ayrılır. Mexaniki A. sahil zonasında dalğalanma zamanı suyun hidrodinamik və süxur qırıntılarının abraziyona təsiri nəticəsində baş verir. Kimyəvi A. süxurların həll olunma qabiliyyəti və suyun aqressivliyi ilə şərtlənir və iqlim və s. amillərdən asılıdır. Termiki A. donmuş süxurlardan və ya buzlardan təşkil olunmuş sahillər üçün səciyyəvidir.

Abraziyona relyef formaları başlıca olaraq sahil zonasının yuxarı hissəsində əmələ gəlir. Bunlara abraziyona düzənliklər, terraslar (platforma), dalğa-ləpədyə (mexaniki A.), qələviləşmə (kimyəvi A.) və termoabraziyona (termiki A.) relyef formaları aid edilir. Mexaniki və termiki A.-nın sürəti ildə bir neçə *m*-ə, kimyəvi A.-nın sürəti isə bir neçə *mm*-ə çatır.

ABRİK (osetin dilindəki *abiraeq*, *abreq* – sərgərdan, quldur sözü)ndən alındığı ehtimal olunur) – keçmişdə Şimali Qafqaz xalqlarında qəbilədən qovulmuş, sərgərdan və quldur həyat tərzini keçirən insan. Rus çarizminin Şimali Qafqazda möhkəmləndiyi bir dövrdə çarizmə qarşı təkbaşına mübarizə aparan hər bir kəsə də A. deyilirdi: Qaraçaydan Zəlimxan Quşmazakayev (döyüşdə həlak olmuşdur), Saqoysdan Salambek Qaravocov (güllələnmiş şərti ilə könüllü olaraq hökumət orqanlarına təslim olsada, dar ağacından asılmışdır) və b. Çarizmə qarşı təkbaşına mübarizə aparanların taleyi Qafqaz xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

ABBREVIATÜRA (ital. *abbreviatura* – ixtisar, lat. *abbrevio* – ixtisar etmək) – 1) dilçilikdə – müəyyən sözlərin başlanğıc hissələrini, yaxud həmin sözlərin ilk hərflərini saxlamaqla düzəldilmiş mürəkkəb ixtisarlər. Məs., BDU (Bakı Dövlət Universiteti), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), AzərTAc (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi) və s. Dildə çox işləyən “və s.”, “və i.a.” kimi ixtisarlər də A.-ya daxildir. 2) Musiqidə – not yazısını qısaldan işarələr. Musiqili kompozisiya hissələrinin təkrarı, həmçinin ümumilikdə not yazısının oxunmasını asanlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

ABRƏS – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Razlıq kəndistanında, Sərab ş.-ndən şm.-da, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 5 *km*-liyindədir. **ABRİX** – Azərb. Resp. Qəbələ r-nunda kənd. Abrix ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 18 *km* şm.-q.-də, Qaraçayın sahilində, Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 696 (2008); əkinçilik, balıqçılıq, maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana var.

ABRİKOSOV Aleksey Alekseyeviç (d.25.6.1928, Moskva) – rus fiziki. REA-nın akad. (1987). Lenin mükafatı (1966), L.P.Qorkov və V.L.Ginzburqla birlikdə), Dövlət mükafatı (1982), Nobel mükafatı (2003, Ginzburq və E.Legget ilə birlikdə) laureatı. A.İ.Abrikosovun

oğludur. Moskva Dövlət Un-tünü bitirmişdir (1948). 1946–65 illərdə SSRİ EA-nın Fizika Problemləri İn-tunda işləmiş. L.D.Landaunun tələbəsi olmuşdur. 1965–92 illərdə REA-nın L.D.Landau ad. Nəzəri Fizika İn-tunda, 1992 ildən Arqon milli laboratoriyasında (ABŞ) işləyir. Moskva Dövlət Un-tinin prof.-u (1965), Moskva Polad və Ərintilər İn-tunda kafedra müdürüdür (1976). A.-un elmi işləri ifratkeçiricilik nəzəriyyəsinə, bərk cism nəzəriyyəsinə, kvant mayesinə, astrofizikaya, statistik fizikaya, plazma nəzəriyyəsinə, kvant elektrodinamikasına həsr olunmuşdur. Qrin funksiyalarını (1954–56) və kvant elektrodinamikasında müxtəlif proseslərin effektiv kəsiklərini yüksək enerjilərdə mövcudluğu fikrini irəli sürmüşdür (1952). “Abrikosov burulğanı” adlanan ifratkeçirici ərintilərin maqnit xassələri nəzəriyyəsinə qurmuşdur (1957). 1960 ildə L.P.Qorkovla birlikdə maqnitqarıncılıq ifratkeçiricilər nəzəriyyəsinə vermiş və yarıqsız ifratkeçiricilik hadisəsini qabaqcıdan söyləmişdir. Möhkəm sıxılmış maddənin xassələrini tədqiq etmiş və hidrogenin ifrat yüksək təzyiqlərdə molekulyar vəziyyətdən atomar vəziyyətə keçməsi tənliyini vermişdir (1954). 1962–73 illərdə bismut tipli yarımmə-tallar nəzəriyyəsinə, 1970–74 illərdə yarıqsız yarımkəçiricilər nəzəriyyəsinə, 1970–80 illərdə qısatəsirli spinli şüşələrin nəzəriyyəsinə yaratmışdır. Delokalizasiya parametri anlayışını tətbiq etmişdir.

ABRİKOSOV Aleksey İvanoviç (18.1.1875, Moskva – 9.4.1955, Moskva) – rus patoloqoanatomu, SSRİ EA akad. (1939) və SSRİ Tibb EA vitse-prezidenti (1944–48), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1945), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1942), Polşa EA m.üzvü. Moskva Un-tini bitirmişdir (1899). 1918–53 illərdə Moskva Un-tinin tibb fakültəsinin (1930 ildən 1-ci Moskva Tibb İn-tunun) patoloji anatomiya ka-

fedrasının müdiri və eyni zamanda SSRİ Tibb EA Normal və Patoloji Anatomiya İn-tunun direktoru (1941–52) olmuşdur. Elmi əsərləri vəzəmin, vegetativ sinir sisteminin, allergik reaksiyaların, sepsisin və s.-in patomorfologiyasına həsr edilmişdir. A. əzələ şişlərinin xüsusi növünün (mioblastomioma; “Abrikosov şişi”) təsvirini vermişdir.

Əsərləri: Основы общей патологической анатомии. 9-е изд. М., 1949; Основы частной патологической анатомии. 4-е изд. М., 1950.

ABRİS (alm. *Abriß*; *abreißen* – cizmaq) – 1) əşyanın konturları: litoqrafiya reproduksiyanın işlənməsi zamanı şəffaf materialda – plür (yapışqanlı təbəqəsi olan şəffaf kağız), kalka və ya jelatinli plyonkada əks etdirilən təsvirin xüsusi tuş ilə çəkilmiş cizgiləri. Çoxrəngli təsvirləri əks etdirmək üçün bir neçə daş (reproduksiyanın rənglərinin sayına uyğun olaraq) üzərinə köçürülən A. təsviri kifayət qədər dəqiqliklə yenedən çəkməyə imkan verir. 2) Ərazinin geodezik çəkilişləri zamanı alınmış sahə ölçmələrini əks etdirən sxematik. əl ilə çəkilmiş çertyoj; ərazinin dəqiq plan və profilini qurmaq üçün istifadə edilir.

ABRİZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin İvcən kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 7 *km* şm.-dadır. **ABROQASIYA** (lat. *abroqatio*) – qüvvədən düşmüş, yaxud zamanın ruhuna zidd olduğuna görə köhnəlmiş qanunun tamamilə və ya qismən ləğv edilməsi, dəyişdirilməsi. A. yeni qanunla elan olunur. Aşağıdakı A.-lar fərqləndirilir: a) xüsusi A. – köhnə qanunun tamamilə yenisi ilə əvəz edilməsi; b) deroqasiya – köhnə qanunun qismən ləğv edilməsi; c) obroqasiya – köhnə qanuna zəruri dəyişikliklər edilməsi; d) subroqasiya – köhnə qanuna əlavələr edilməsi.

ABRÜTSİ (Abruzzi) – İtaliyada vilayət. Apennin y-a-nda, Adriatik dənizi sahilindədir. Sah. 10,8 min *km*². Əh. 1,26 mln. (2003). İnz. m. L’Aquila ş.-dir. Ərazisinin təqr. 70%-i dağlıqdır. K.t. məhsulları (buğda, qarğıdalı, paxlalı bitkilər, şəkər çuğundur, kartof, tərəvəz, üzüm, zeytun və s.) becərilir. Balıq ovlanır. Sənayesində əsas yeri, k.t. məhsullarının emalı (şərabçılıq, zeytun yağı, tütün istehsalı) təşkil edir. Kimya, maşınqayırma, elektronika avadanlığı istehsalı müəssisələri, SES-lər var.

ABRÜTSİ APENNİN DAĞLARI (ital. *Appennino Abruzzese*, lat. *abruptus* –

sıldırım) – İtaliyada Apennin d-rının ən yüksək (hünd. 2914 m, Korno-Oranded) və enli hissəsi. Şm.-q.-dən c.-ş.-ə doğru Tronto və Sanqro çayları arası boyunca 100 km-dən çox məsafədə uzanır. Əsasən, Mezozoyun əhəngdaşlarından təşkil olunmuşdur. Dağların yamacları sıldırımlıdır, dərələrlə parçalanmışdır. Karst inkişaf etmişdir. Dördüncü dövr buzlaşmasının izləri aydın nəzərə çarpır. Qısa çayları Adriatik dənizi hövzəsinə aiddir. Əsasən, kol bitkiləri yayılmışdır. Seyrək palıd, fıstıq, qarağac, zirvə hissələrdə iynəyarpaqlı meşələr var. A.A.d-rından (Ankona aşırımı) keçən d.y. Romalı Adriatik dənizi sahilləri ilə birləşdirir.

ABRUTSI MİLLİ PARKI – İtaliyada, Abrutsi Apennin d-rındadır. 1922 ildə yaradılmışdır. Sah. 39,2 min ha. Hünd. 2247 m-ədək. Buzlaq sirkələri, morenlər, dərələr, fıstıq meşələri və çəmən landşaftından ibarətdir. Faunası rəngarəngdir (boz ayı, dağkeçisi, canavar və s.).

ABRUY – 6 əsrin 80-ci illərində Soğdda (indiki Buxara vil.) baş vermiş üsyanın rəhbəri. *Narşahinin* məlumatına görə, Paykəndi zəbt edən A. bu əyaləti amansızlıqla idarə etməyə başladı. Bir çox iri torpaq sahibləri və varlı tacirlər yardım üçün Göytürk hökmdarı Qaraçurina müraciət etdilər. Təqr. 585 ildə Qaraçurinin qoşunları tərəfindən üsyan yatırıldı və A. edam olundu.

ABS-PLASTİK – akrilnitril (25%), butadien (5–25%) və stiroil tərkibli sopolimerdən alınan zərbəyədavamlı plastik kütlə. Qeyri-şəffaf, tünd rəngli termoplastik materialdır; turşuların, qələvilərin, yağların və üzvi həlledicilərin təsirinə qarşı çox davamlıdır. ABS-p. əsasən, kauçuk lateksinin (butadien, butadien-nitril və ya butadien-stirolun) iştirakı ilə akrilnitrilin stirolla radikal sopolimerləşməsindən alınır. ABS-p.-in istismarının yuxarı temp-r həddi polistirolun şüşələnmə temp-ru (93°C), aşağı həddi isə kauçukun şüşələnməsi temp-ru ilə (kauçukun növündən asılı olaraq –105-dən –50°C-dək) məhdudlaşır. ABS-p. toz, yaxud dənəvər şəkildə alınır. Məmulat təzyiqlə altında, tökmə və ekstruziya ilə emal edilir. Məmulatların istehsalında naxışbasmadan, çapətmədən və səthin digər dekorativ emal üsullarından geniş istifadə olunur. ABS-p.-dən avtomobil hissələri, məişət cihazları santexnika avadanlıqları və s. hazırlanmasında istifadə edilir.

Əd.: Бакнелл К.Б. Ударопрочные пластики. Л., 1981.

ABSANS (fr. absence – yoxluq, olma) – *epilepsiyalı xəstələrdə* epileptik tutma olmadan huşun az müddətə itməsi. A. sadə, mürəkkəb, atonik, akinetik, hiperkinetik, klonik (mioklonik) komponentlərlə təzahür edən, qısamüddətli elementar avtomatizmlə vegetativ-visseral formalarda təzahür edir.

Əd.: І s m a y 1 1 o v N. V. Psixiatriya. B., 1992.

ABSARÓKA (Absaroca) – ABŞ ərazisində, Qayalı dağlarda silsilə. Montana ştatının c.-undan başlanır. Yellowstone Milli Parkından keçərək Vayominq ştatının şm.-q.-inə doğru uzanır. Uz. 280 km, ən yüksək zirvəsi Franks pikidir (4005 m).

ABSENTEİZM (lat. absentia – iştirak etməmək) – 1) seçicilərin seçkilərdə, referendumlarda iştirak etməkdən imtina etməsi. Dar mənada A. fəal seçki hüququna malik şəxslərin seçki məntəqələrində qeydə alınmaqdan və seçkilər günü məntəqəyə gəlib səs verməkdən imtina etməsidir. Geniş mənada absenteistlərə seçki məntəqəsinə gəlib seçki bülletenini götürərək onu öz fikrini ifadə etmədən qutuya atan və yaxud atmayan seçicilər də aid edilir. A., seçki proseslərini sərt nəzarətdə saxlayan totalitar rejimlər üçün daha aşağı səviyyədedir. Belə rejimlərdə, bir qayda olaraq, absenteistlərin sayı 10%-dən artıq olmur. 2) Torpaq sahibinin istehsal prosesində iştirak etmədən renta, yaxud gəlir şəkildə pul vəsaiti əldə etməsini nəzərdə tutan torpaq mülkiyyəti forması.

ABSÉS (lat. abscessus – irinlik) – iltihab nəticəsində müxtəlif orqan və toxumaların məhdud sahəsində irin toplanması. İrinli infeksiyaların törədiciləri – stafillokokk, streptokokk, bağırsağ çöpləri, proteylər və s. mikroblar ya zədələnmiş dəri və selikli qişalardan orqanizmə xaricdən (ekzogen) düşür, ya da onlar endogen mənşəli olur (digər iltihab ocağından qan və ya limfa damarları ilə gətirilir). Bəzi kimyəvi maddələrin (məs., ağ neft) toxumalara düşməsi və ya qatı dərman məhlullarının bədənə yeridilməsi aseptik (qeyri-infeksiyon) A. törədə bilər. Baş vermiş iltihab toxumaları irinlədir və ətraf toxumalardan membranla məhdudlaşan A. boşluğunu əmələ gətirir. A. yumru və ya mürəkkəb (çoxcibli) formada olur. Toksik maddələrin sorulması və ya infeksiyanın yayılması ümumi vəziyyəti ağırlaşdırır. A.-in

lokallaşması həmçinin spesifik klinik əlamətləri müəyyənləşdirir: dəriyə yaxın yerləşən A.-də temp-run yerli artması, qızartı, şişkinlik, çalxalanma; müxtəlif orqanlarda (ağ ciyərdə, qara ciyərdə, beyində) və ya onların arasında yerləşdikdə müvafiq orqanların funksiyasının pozulması baş verir. Diaqnoz klinik mənzərə, laboratoriya nəticələri və ya instrumental müayinə əsasında qoyulur. Müalicəsi: cərrahi yolla irinliyi açmaq və piltə qoymaq, antibakterial terapiya, immunmöhkəmləndirici vasitələr.

ABSİS (lat. abscissus – kəsilmiş) – nöqtənin *Dekart koordinatlarından* biri. Çox vaxt *x* hərfi ilə işarə edilir.

ABSOLYUTİZM – bax *Mütləqiyyət*.

ABSORBSİYA (lat. absorptio, absorbeo – udmaq sözündən) – məhlul əmələ gətirməklə qaz və buxarların maye və ya bərk cislərlə (absorbentlərlə) həcmi udulması; *sorbsiyanın* xüsusi halı. A.-ya əks-proses desorbsiyadır. Bərk məhlullar və ya kimyəvi birləşmələr əmələ gətirməklə qazların bərk, yaxud ərimiş metallarla A.-sı okklyuziya adlanır. Absorbent qaza nəzərən inert mühit təşkil etdiyi fiziki A. və udulan komponentin absorbentlə qarşılıqlı kimyəvi təsirdə olduğu kimyəvi A. fərqləndirilir (bax *Xemosorbsiya*).

A. olunmuş qazın miqdarı təkcə qazın və mayenin təbiətindən deyil, həm də təzyiqlə, sistemin temp-ru və qaz fazanın tərkibindən asılıdır. Fiziki A. zamanı absorbentdə qazın ideal məhlulu əmələ gəldikdə, məhluldakı bütün molekullar arasında qarşılıqlı təsir qüvvələri eyni olduğundan, qazın həll olması Raul qanunu (əgər qaz məhlulun temp-runda kondensləşirsə) və ya Henri qanunu ilə (böhran temp-ru məhlulun temp-rundan yüksək olan qazlar üçün) təyin edilir. Absorbent uduculuq qabiliyyəti – absorbent həcm vahidinin udduğu qazın maksimal miqdarına uyğun olan absorbsiya həcmi və prosesin istilik effekti kimyəvi A.-da fiziki A.-ya nisbətən çox olur. Kimyəvi A.-da həllolma temp-rdan çox asılıdır. Absorbent həcminə təzyiqlə təsiri az olduğundan, kimyəvi A. termodinamik cəhətdən daha əlverişlidir. A.-da udulan qaz molekulyar, konvektiv, eləcə də turbulent diffuziya nəticəsində qaz axını nüvəsindən fazaları ayıran sərhədə daşınır və eyni mexanizmlə maye həcmində paylanır. Kimyəvi A.-da qazın mayədə həllolma sürəti adətən fiziki A.-dakından

çox olur. Bu effekt A.-nın hərəkətverici qüvvəsinin artması və ya adətən kütlə vermə əmsalı ilə ifadə edilir. Kütlə vermə əmsalı A.-nın sürətini təyin edir və qazın verilən ayrılma (və ya təmizlənmə) dərəcəsinə uyğun taxma tərtibatın hündürlüyünü hesablamağa imkan verir.

Fiziki A. tsiklik proseslərində elektrik enerjisi, əsasən, məhlulun vurulmasına, kimyəvi A.-da isə istilik onun regenerasiyasına sərf olunur. Absorbent regenerasiyasına sərf olunan enerji məsəfləri, adətən, A.-ya sərf edilən enerjiden artıqdır.

Sənayedə A. prosesi, adətən, maye ilə qaz arasında böyük təmas səthi yaranan şaquli kolonlu aparatlarda – absorberlərdə həyata keçirilir. Daha geniş yayılmış taxmalı və nimçəli aparatlar fazalar arasında böyük təmas səthini yaratmaq üçün müxtəlif ölçülü və formalı bərk cism layları ilə doldurulur. Nimçəli aparatlarda biri digəri üzərində yerləşdirilmiş müxtəlif konstruksiyalı eninə arakəsmələr və ya nimçələr vasitəsilə kolonun hündürlüyü boyu qaz (buxar) və mayenin dəfələrlə diskret təması baş verir. Proses, adətən, absorbsiya-desorbsiya tsikli üzrə həyata keçirilir, lakin A. nəticəsində hazır məhsul alınarsa və ya uducunun regenerasiyası məqsədəuyğun (mümkün) deyilsə, desorbsiya mərhələsi olmaya da bilər. Absorbent regenerasiyası (qazların desorbsiyası) təzyiqlə aşağı salınması, qızdırılma, qaynar absorbent pis həll olan qazlar və buxarla üfürülməsi ilə həyata keçirilə bilər. Fiziki A., adətən, təzyiqlə altında böyük miqdarda qazlardan natamam təmizlənmədə əlverişlidir. Kimyəvi A. az miqdarda qarışıqların çıxarılmasında və zərif təmizlənmədə istifadə edilir.

A. təbiətdə geniş yayılmışdır; A. çay və göllərdə, dəniz və okeanların üst qatlarında oksigenin miqdarını müəyyən edir, canlı orqanizmlərdə fizioloji prosesləri tənzimləyir. A. prosesi sulfat, xlorid və nitrat turşularının, nitrat və s. duzların çoxtonnajlı istehsalında, benzinin koks qazından, asetilenin krekinq və piroliz qazlarından, butadienin etil spirtinin parçalanmasından alınan kontakt qazlarından ayrılmasında və s.-də, qazların zərərli qarışıqlardan – neft və koks qazlarının H₂S-dən, ammoniyak sintezi üçün azot-hidrogen qarışığının CO₂ və CO-dan, həmçinin atmosferə buraxılan qazların sanitari təmizlənməsində və s. daha çox tətbiq edilir.

ABSORBSİYA, dilçilikdə – sonor samitin yanında sait itməsi, iki sait səs arasında kipləşən samitin itməsi, həmçinin hecanın düşməsi kimi fonetik hadisələrin ümumi adı (məs., ingilis dilində – I am > Iəm; Azərb. dilində – gülüşmək > glüşmək, sürüşmək > srüşmək).

ABSORBSİYA SPEKTROSKOPIYASI – bax *Spektral analiz, Spektroskopiya*.

ABSTİNENSİYA (lat. abstinencia – çəkinmə, nəfsini saxlama) – hər hansı andanğəlmə, yaxud qazanılmış tələbatdan daimi və ya müvəqqəti çəkinmə. “A.” terminindən çox vaxt alkoqol, bəzən dərman, psixostimullandırıcı maddələrin qəbulu, həmçinin təbii tələbatla (qida, yuxu, seks) əlaqədar istifadə olunur; müasir ədəbiyyatda daha çox alkoqol qarşı xumarlanma sindromu (bax *Abstinensiya sindromu*), həmçinin *narkomaniya, toksikomaniya* zamanı dözülməz vərdiş halını səciyyələndirmək üçün işlənir.

Seksologiyada “cinsi A.” anlayışı məcburən (məs., dustaq olduqda), yaxud bilərəkdən (məs., hamiləlik zamanı, dini motivlərə görə) cinsi əlaqədən tam və ya qismən çəkinməni bildirir.

ABSTİNENSİYA SİNDROMU – insanın vərdiş etdiyi (asılı olduğu) maddələrin (məs., narkotiklərin) qəbulunun birdən-birə dayandırılmasından sonra düşüdüğü xəstəhallıq. Vegetativ-somatik, neyropsixi və nevroloji pozuntularla təzahür edir. A.s.-nın əsas əlaməti narkotik maddəyə qarşısalınmaz aludəçilikdir (məs., xroniki alkoqolizmə tutulmuş xəstələrdə xumarlanma sindromu). A.s.-nın kliniki mənzərəsi, inkişaf sürəti və gedişi narkotik maddənin növündən, dozasından və qəbuletmə müddətindən asılıdır.

ABSTRAKSİYONİZM (lat. abstractio – ayırma, təcrid etmə) – 20 əsr incəsənətində reallığın görünən təsvirini sırf formal elementlər (xətt, müstəvi, rəng ləkəsi, mücərrəd konfigurasiya) sistemi ilə əvəz etmiş cərəyan. Proqramlı hərəkət kimi 1910-cu illərin əvvəlində yaranmışdır; baniləri V.V.*Kandinski*, K.S.*Maleviç*, P.*Mondrian*, F.*Kupka*, R.*Delone* olmuşlar. Onlar, bir qayda olaraq, mistik ideyalardan, o cümlədən, teosofiya doktrinalarından bəhrələnir, görünən dünyanın keçici hadisələri arxasında gizlənən daxili qanunauyğunluqları və intuitiv dərk edilən mahiyyətləri ifadə etməyə can atırdılar. Belə

ki, V.*Kandinskinin* “İncəsənətdə ruhaniyyət haqqında” (1911) adlanan nəzəri əsərində ilkin forma elementləri başlanğıc ruhani məzmunu malik işarələr, onların plastik təşkili isə universum elementləri arasındakı əlaqənin proyeksiyası kimi səciyyələndirilir. R.*Delonenin* nəzəriyyəsində isə idealist metafizikasına rədd edilir, mücərrəd boyakarlığın vəzifəsi rəngkarlıq dili xassələrinin, ilk növbədə rəngin dinamik keyfiyyətlərinin tədqiqi ilə məhdudlaşdırılır.

Müasir memarlığın, dizaynın, dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin təşəkkülündə erkən A. ustaları əhəmiyyətli rol oynamışlar (rus konstruktivistlərinin yaradıcılığı, K.*Maleviçin* arxitekturları və dizayner layihələri, V.*Kandinskinin Bauhauzda*, P.*Mondrianın* “De Steyl” qrupunda fəaliyyəti, R.*Delone* və S.*Delone-Terkin* tətbiqi sənət sahəsindəki təcrübələri). Onların funksional forma-müraciəti ideal dünya nizamı layihələrini özündə birləşdirən estetik proqramlarının universalizmi ilə izah olunurdu. Yarandığı vaxtdan A.-də iki istiqamət – həndəsi (Maleviç, Mondrian, qismən Delone) və lirik (Kandinski, Kupka) istiqamətlər formalaşmışdır. Düzgün formaların və əsas rənglərin məhdud dəsti əsasında qurulan həndəsi abstraksiya kompozisiyaları sabit, “substansional” vəziyyətlərin təcəssümü idi. Lirik abstraksiya əsərlərində diqqət dinamik proseslərə yönəldirdi. A. təmayülü müxtəlif avangard istiqamətlərdə – *kubizm* (F.*Leje*), *futurizm* (C.*Balla*, E.*Prampolini*), *dadaizm* (X.*Arp*), *ekspresionizm* (V.V.*Kandinski*, F.*Mark*), *konstruktivizm* (L.S.*Popova*, L.M.*Lisitski*, T.*Van Dusbırq*) və *surrealizmdə* (X.*Miro*, A.*Masson*) vaxtaşırı təzahür edirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa incəsənətində A.-in müxtəlif cərəyanları aparıcı mövqə tutmağa başladı.

Abstrakt ekspresionizm ABŞ-da daha geniş yayılmışdı (C.*Pollok*, M.*Rotko*, F.*Klayn* və b.). *Taşizm* bu cərəyanın Avropa analoqu idi (P.*Sulaj*, J.*Şneyder*, J.*Matyö*). Böhran vəziyyətini dəf edən həndəsi abstraksiya yeni *op-arte* (V.*Vazareli*, B.*Rayli*) və *kinetik incəsənət* (A.*Kolderin*, N.*Şöfferin*, X.*Sotunun*, J.*Tengeli*, Takisin hərəkət edən konstruksiyaları). Heykəltəraşlıqda həndəsi abstraksiya *minimalizm* cərəyanında (1960–70 illər) yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı.

M.Zeynalov abstrakt sənətə müraciət etmiş ilk azərb. rəssamdır. Rəssamın Misir və b. ölkələrə həsr olunmuş əsərləri güclü simvolikası ilə seçilir. F.Qulamov və H.Abdullayevin A. üslubunda maraqlı əsərləri var.

ABSTRAKSİYA – əldə olan məlumatlardan bu və ya digər xarakteristikaları seçmə təhlil yolu ilə ayırmaq prosesi. A. “fikirdə tutulan”, “anlaşılan” terminlərin sinonimidir. “Abstrakt” anlayışı konkret anlayışa qarşı qoyulur. İdrakın ilkin şərti olan A. müşahidə olunan empirik realıqdan onun nəzəri dərkinə keçməyə imkan verir. Bu zaman müşahidə olunan obyekt onun nəzəri obrazı ilə – abstrakt obyektə əvəz edilir.

A. biliklərin formalaşmasının bütün səviyyələrində anlayışların, öyrənilən obyektlərin tanınmasının və təsnifatının əsasını təşkil edir. Abstrakt təfəkkürün elementləri, bir obyektin digəri ilə əvəzlənməsi kimi ən sadə formasında heyvanlarda olur (şərti reflekslərin əmələ gəlməsi buna əsaslanır). İnsanda abstrakt təfəkkürün formalaşması nitqin inkişafı ilə bağlıdır.

A.-da idrak prosesinin iki taktikası reallaşır: biri nəyin təcrid olunmasına, ikincisi isə nədən təcrid olunmaya diqqəti yönəldir. Bu və ya digər taktikanın vurğulanması A.-nın qiymətləndirilməsində tamamilə əks qütblərə gətirib çıxarır: ya onu dünya haqqında mühüm məlumatların mənbəyi, ya da həmin məlumatların təhrifi və bəsitləşməsi kimi nəzərdən keçirirlər.

A. elmi idrakın universal metodudur; abstrakt obyektlər elmin bütün anlayışlar materialını təşkil edir. A.-da çoxlu müvafiq məlumatların bəzisdən təcrid olunma ilə həmin məlumatlarla bağlı olmayan yeni informasiyanın əlavə edilməsi aktları birləşir (bununla A. vasitəsilə idrakın fəal, yaradıcı xarakteri təzahür edir). Reallığın obrazını nəinki əyani, həmçinin mənə strukturu kimi təqdim etməklə onu təcrid etmə yolu ilə bəsitləşdirir və sxematikləşdirir, tamamlamaqla mürəkkəbləşdirir. Məs., müşahidə olunan məkanda cismlərin fiqurları haqqında ilk anlayışlar induksiya yolu ilə – onların forma və ölçülərindən başqa bütün digər fərdi xassələrindən təcrid edilərək yarıdır. Həmin anlayışlara həndəsi mənə onların məntiqi rekonstruksiyası yolu ilə verilir. Bu zaman fiqurların fərqləndirilmiş empirik xassələri sırf həndəsi həqiqətlərin (nəzəriyyələrin) adekvat

Abstrakt sənət.

M.Zeynalov. “Misir təəssüratı”.

ifadəsi, həndəsənin bir elm kimi qurulması üçün zəruri olan ideal xassələrlə tamamlanır.

ABSTRAKT EKSPRESSIONİZM – *abstraksionizm* növü; 1940-cı illərdə ABŞ rəngkarlıq və qrafikasında formalaşmışdır. Böyük, sərbəst mazoklarla işləmə üsulu ilə seçilir. İki əsas variantı – hərəkət boyakarlığı (C.Pollok, V.De Kuning, F.Klayn), ara sahə boyakarlığı (M.Rotko, E.Reynhardt, B.Nyumen) var. Simvolik fabulalı, bəzən alleqorik səciyyəli əsərlər A.E.-in xüsusi sahəsini təşkil edir.

ABSTRAKT EYNİYYƏT – bax *Eyniyyət*.

ABSTRAKT SƏNƏT – tanınan predmetlikdən imtina edən, sırf dekorativ məsələlərin həllində müxtəlif işarə və rəmzlərə, həndəsi formalara üstünlük verən təsviri sənət tipi. *İbtidai sənətin* erkən mərhələlərində yaranmış, arxaik mədəniyyətlərdə, orta əsrlərin ornamənt sənətində inkişaf etmişdir. Xalq yaradıcılığına xüsusilə xasdır. Bəzən

Abstrakt sənət.

V.V. Kandinski. “Kompozisiya”.

“A.s.” termini *abstraksionizm* mənasında işlədilir.

ABSÜRD TEATRI – 20 əsrin 50–60-cı illərinin avanqard dramaturgiyası və teatrına xas keyfiyyətlərin məcmusu. Termini ilk dəfə 1962 ildə ingilis tənqidçisi M.Esslin işlətməmişdir. A.t.-nın fəlsəfi-estetik əsasını Qərbi Avropa fəlsəfi fikrinin irrasionalist cərəyanları – J.P.Sartre və A.Kamyunun *ekzistensializmi*, Z.Freydin *psixozanalizi*, həmçinin A.Jarri, A.Arto və başqalarının dramaturgiyası və nəzəri işləri təşkil edirdi (S.Bekket, E.İonesko, F.Arrabal, J.Votye, J.Jene, J.Şeade, R. de Obaldia, J.Tardye və b.-nin pyesləri, habelə onların tamaşaları). Əsər (eləcə də tamaşa) müəlliflərinin fikrinə, real həyatda subyekt və obyekt bir-birilə əks mövqedə dayanır. Tarixdə baş verən hər şey üçün insan məsuliyyət daşıyır. İnsan yalnız “sərhəd situasiyasında”, yəni ölüm qarşısında dayandıqda özünü *ekzistensiya* kimi dərk edir. Odur ki, A.t.-nın qəhrəmanları ölüm, iztirab, qorxu, günah, mübarizə zəminində təsvir olunur. Nəticədə şəxsiyyət (bədi obraz) transsendensiya ilə təmasa girmək imkanı əldə edir. Əsl həqiqət isə bu zaman dərk olunur. A.t.-nın “Daz müğənni qadın”, “Gərgədan” (E.İonesko, 1950, 1960; rej.-lər N.Batay, J.L.Barro), “Döyüşən personaj” (Votye, 1956; rej. J.L.Barro), “Səyahət” (Şeade, 1961; rej. J.L.Barro) və s. tamaşaları geniş şöhrət qazanmışdır.

Əd.: Барро Ж.Л. Размышления о театре. 1962; Театр абсурда. М., 1995; Беккет С. Театр. М., 1999.

ABŞ – bax *Amerika Birləşmiş Ştatları*.

ABŞ ZƏNCİLƏRİ – bax *Afroamerikalılar*.

ABŞERON ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ – Abşeron y-a-nda Tunc dövründən başlayaraq müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji abidələr, qayaüstü təsvirlər, kurqanlar, yaşayış yerlərinin qalıqları, qəbiristanlar və s. var. Ən əhəmiyyətli e.ə. 3-cü minilliyə aid edilən göy cism-ləri təsvir olunmuş Ümidqaya abidəsidir (Bilgəh–Nardaran). Tunc dövrünə (e.ə. 3–2 minilliklər) aid qayaüstü təsvirlər Mərdəkan, Şüvəlan, Şağan, Zirə, Türkan, Ramana və s. yerlərdə də aşkar edilmişdir. Qaya və daş üzərində müxtəlif üsullarla işlənmiş bu təsvirlərdə ov səhnələrinin, təsərrüfat fəaliyyətinin, adət və ənənələrin əks etdirilməsi Azərb.-nin qədim tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

Abşeron arxeoloji abidələri: 1, 2, 3 – Arxeoloji qazıntılar zamanı İçərişəhərdə tapılmış sikkələr; 4 – E.ə. 1 əsrə aid qadın fiquru. İçərişəhər; 5 – Bəzək əşyası. Qızıl. E.ə. 2-ci minillik. Dübəndi; 6 – Bəzək əşyası. Tunc, ağıq, balıqçulağı. E.ə. 2–1-ci minilliklər. Gürqan; 7 – Qızıl suyuna salınmış tunc cam. 16 əsr. Bilgəh; 8 – Bəzək əşyasının fraqmentləri. Qızıl. E.ə. 2-ci minillik. Dübəndi; 9 – Quş təsvirləri olan şirli qab. İçərişəhər; 10 – Möhür. İçərişəhər; 11 – E.ə. 1 əsrə aid gil fiqur. İçərişəhər; 12, 13, 14, 15, 16 – Saxsı qablar. E.ə. 2–1-ci minilliklər. Gürqan; 17 – Qurbanvermə səhnəsi. E.ə. 3-cü minillik. Bəndüstü yaşayış yeri. Şüvəlan; 18 – Mifoloji səhnə. Bəndüstü yaşayış yeri. E.ə. 3-cü minillik. Şüvəlan; 19 – Kurqan kromlexi. E.ə. 3-cü minillik. Türkan; 20 – Daş qutu qəbirlər. 2-ci minillik. Dübəndi; 21 – Antropomorf heykəl. E.ə. 3-cü minillik. Türkan.

Arxeoloji qazıntılar zamanı İçərişəhərdə aşkar edilmiş tikinti qalıqları.

Abşeronda erkən arxeoloji abidələr e.ə. 3-cü minilliyə aiddir. Aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri bu ərazinin Ön Asiya və Şimali Qafqazla sıx əlaqələri olduğunu sübut edir. Abşeron mədəniyyəti e.ə. 2-ci minilliyin ortalarına qədər özünəməxsus əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da, sonralar A.a.a.-nda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin güclü təsiri özünü aşkar büruzə verir.

Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş Tunc və Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yerlərində və qəbirlərdə (Şüvəlan, Türkan, Binəqədi, Buzovna, Digah, Zirə, Xaşaxuna, Dübəndi və s.) əhəngdaşdan dənəzənlər, həvəngdəstələr, gözli daşlar; çaxmaqdaşdan ox ucluqları; qara, boz və qırmızı gil qab qırıqları; tunc və dəmirdən xəncər, qılınc, niza, bıçaq, iynə, kəmə, biləzik, üzük, zınqırov; balıqçulağı,

əqiq və qızıldan muncuqlar; müxtəlif heyvan, quş və balıq sümüyü tapılmışdır. Zərif naxışlı tunc kəmə üzərindəki təsvirlərlə qayaüstü və daşüstü təsvirlər arasındakı oxşarlıq həmin kəmərin yerli sənətkarlıq məhsulu olduğunu söyləməyə imkan verir. E.ə. 13-7 əsrlərə aid bir sıra əmək aləti və silah nümunələri *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə* aid tapıntılara oxşardır. *Qayakənd-Xoroçoy mədəniyyətinin* yayıldığı ərazidə tapılmış gil qablar isə həmin dövrdə Abşeron üçün səciyyəvi olan gil qablara bənzəyir. Tapıntılar göstərir ki, Abşeronda yaşamış tayfalar maldarlıq, əkinçilik, dulusçuluq, balıqçılıq və toxuculuqla məşğul olmuş, başqa tayfalarla əlaqə saxlamışlar.

Abşeron mədəniyyəti üçün səciyyəvi göstəricilərin Şamaxı-Qobustan dağətəyi zonasında aşkar olunması bu mədə-

niyyətin y-a-dan kənar ərazilərdə də geniş yayıldığını təsdiqləyir. Abşeronun müasir yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətinə 10-17 əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri tapılmış, orta əsr yaşayış məskənlərinin qalıqları (Səbayıl, Zirə yaxınlığında Gürqan, Novxanı yaxınlığında Siyan, Sumqayıt yaxınlığında Şəhərgah) aşkar edilmişdir. *İçərişəhərdə* arxeoloji qazıntılar zamanı Bakı tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olan materiallar tapılmışdır.

ABŞERON ARXİPELAQI – Azərb. Resp.-nin ərazi sularında, Abşeron y-ından ş.-də adalar qrupu. Arxipelaqa Pirallahı, Çilov, Böyük Tava, Kiçik Tava, Tavaaltı, Yal, Koltış və s. adalar, Abşeron, Neft Daşları, Balaxnin, Rif, Darvin, Cənub, Daşlı və s. saylar daxildir. 1939-77 illərdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsi ilə əlaqədar adaların sahəsi artmış, bəziləri bir-biri ilə (Ördək a. ilə Çilov a.) və sahillə (Qu daşı a. ilə Abşeron y-a) birləşmiş və 1978 ildən etibarən dəniz səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar yenidən bir-birindən və sahildən ayrılmışlar. A.a.-nda zəngin neft yataqları (Pirallahı a., Çilov a., Neft Daşları, Abşeron sayı, Cənub sayı və s.) aşkar edilmiş və istismar olunur. Bitki örtüyü zəif inkişaf etmişdir. Bir neçə palçıq vulkanı var. A.a.-nda Pirallahı, Neft Daşları və Çilov qəs.-ləri salınmışdır.

ABŞERON HEYVANDARLIQ TƏCRÜBƏ STANSİYASI (AHTS), Azərb. Elmi Tədqiqat Heyvandarlıq İn-tunun Abşeron Heyvandarlıq Təcrübə St. – k.t. heyvanlarının bir sıra bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, heyvandarlığın elmi əsaslar üzrə inkişaf etdirilməsi, yerli genofondun qorunması yollarının işlənilib hazırlanması və istehsalata təbii sahəsində işlər aparan elmi müəssisə. Əsası 1952 ildə Azərb. EA Gəncə filialında (əvvəl Kür-Araz Heyvandarlıq Təcrübə St.-sı) qoyulmuşdur. 1956 ildən Mərdəkan qəs.-ndə AHTS kimi fəaliyyət göstərir.

ABŞERON İQTİSADI RAYONU – Azərb. Resp.-nda iqtisadi-coğrafi r-n. Sah. 3,29 min km². Əh. 513 min (2009). Abşeron və Xızı inzibati r-nları, Sumqayıt ş. daxildir.

Təbiət. A. r-nunun ərazisi q.-də Baş silsilə və Ləngəbiz silsiləsinin c.-ş., ş.-də Qobustanı və Abşeron y-a-nın q., şm.-də Samur-Dəvəçi ovalığının c.-ş., c.-da Cənub-Şərqi Şirvan düzünün ş. hissəsini əhatə edir. Relyefi dağlıq və düzənlikdir.

Səthi silsilə və tirələrlə yanaşı dərə, yarığan, qobu, təpə və çökəkliklərlə mürəkkəbləşmişdir. Yüksəkliyi Xəzərsahili düzənliklərdə okean səviyyəsindən -28 m-dən dağlıqda 2205 m (Dübrar d.) arasında dəyişir. R-nun ərazisində, əsasən, Tabaşır, Paleogen, Neogen və Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Çoxlu palçıq vulkanları, zəngin neft-qaz və müxtəlif tikinti materialları yataqları, müalicə əhəmiyyətli mineral sular (Suraxanı, Şıx) var. İqlimi düzən sahələrdə mülayim isti quru subtropik, dağlıq ərazilərdə isə mülayimdir. Orta temp-r yanvarda dağlarda -4,5°C-dən düzənlikdə 2,5°C-yədək, iyulda isə müvafiq olaraq 19°C-dən 26°C-yədəkdir. İllik yağıntı 110-550 mm-dir. Çay şəbəkəsi seyrəkdir; əsas çayları Ataçay, Sumqayıt, Ceyrankeçməz və s. Samur-Abşeron kanalı və Şirvan kollektoru r-n ərazisindən keçir. Ceyranbatan su anbarı r-n ərazisindədir. Çoxlu sayda şor göllər mövcuddur. Ən irisi Masazır gölüdür. Boz-qonur, şorakətvarı boz-qonur, şabalıdı, dağ-şabalıdı və s. torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü, əsasən, yarımsəhra və quru çöl tiplidir. Heyvanları: yenot, çölşıqanı və s. Sürünənlər çoxdur. Quşları: kəklik, göyərçin, qaraqarın bağırcıqara və s.

İqtisadiyyat. 2008 ildə məhsul buraxılışının fiziki həcm indeksi 2007 ildəkinə nisbətən 48,4%, o cümlədən sənayedə 26,9%, k.t.-nda 5,6%, tikintidə 2,3 dəfə artmış, nəqliyyatda 97,5%, rəhbərlikdə 116,3% və ticarətdə 115,9% olmuşdur. Əmtə və xidmətlər istehsalının həcmi 2007 ildəkinə nisbətən 26,9% artmış və 427,4 mln. manat təşkil etmişdir, bunun 98,5 mln. (2007 ildəkindən 44,4% çox) Abşeron r-nu, 3,0 mln. (3,2%) Xızı r-nu və 326,0 mln. (22,3%) Sumqayıt ş.-inin payına düşür. Sənaye məhsulunun həcmində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 29,7%, o cümlədən Abşeron r-nu üzrə 90,5%, Xızı r-nu üzrə 13,1% və Sumqayıt ş. üzrə 11,5% təşkil etmişdir. A.i.r.-nda işləyənlərin sayı 2007 ildəkinə nisbətən 4,2% artaraq 20562 (Abşeron r-nu üzrə 4814; Xızı r-nu üzrə 158; Sumqayıt ş. üzrə 15590) nəfər olmuş, bir işçinin orta aylıq əməkhaqqı isə 24,3% artaraq 238,1 (Abşeron r-nu 234,9; Xızı r-nu 204,2; Sumqayıt ş. 239,5) manat təşkil etmişdir (2008).

2008 ildə A.i.r.-nda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2007 ildəkinə nisbətən 2,0 dəfə artaraq 386,8 mln. manat (adambaşına 931,9 manat) təşkil etmişdir. Bunun 169,2 mln. manat

(adambaşına 1653,3 manat) Abşeron r-nunun, 102,4 mln. manat (adambaşına 7134,1) Xızı r-nunun, 115,0 mln. manat (adambaşına 385,6) Sumqayıt ş.-nin payına düşür. Ümumi sahəsi 67147 m² olan yaşayış evləri istifadəyə verilmişdir, bunun 49098 m² Abşeron r-nunun, 5524 m² Xızı r-nunun, 12525 m² Sumqayıt ş.-nin payına düşür.

K.t.-nın əsasını şəhəratrafi təsərrüfat kompleksinə daxil olan südlük-ətlik maldarlıq, quşçuluq, qoyunçuluq, tərəvəzçilik, bostançılıq, üzümçülük, gülçülük və quru subtropik meyvəçilik təşkil edir. Əlverişli iqlim şəraiti zeytun, zəfəran, püstə, badam və digər k.t. bitkilərinin yetişdirilməsinə imkan verir. 2008 ildə 3281 t dənli və dənli-paxlalı bitkilər (14,0 sent/ha), 534 t kartof (70 sent/ha), 5544 t tərəvəz (91 sent/ha), 955 t bostan məhsulları (76 sent/ha), 2045 t meyvə (7,9 sent/ha), 124 t üzüm (8,4 sent/ha) istehsal edilmişdir; iribuynuzlu mal-qaranın sayı 31737 baş (o cümlədən inək və camış 15906 baş), qoyun və keçi 207123 baş, donuz 3083 baş olmuşdur.

A.i.r. inkişaf etmiş infrastruktura malikdir. Ərazinin Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi onun nəqliyyat əlaqələrini genişləndirməyə imkan verir. 2008 ildə avtomobil nəqliyyatı ilə 3243 min t yük (2007 ildəkinə nisbətən 6,7% çox; Abşeron r-nu üzrə 708, Xızı r-nu üzrə 357, Sumqayıt ş. üzrə 2178), 81604 min sərnişin (2007 ildəkinə nisbətən 5,9% çox; Abşeron r-nu üzrə 14802, Xızı r-nu üzrə 1749, Sumqayıt ş. üzrə 65053) daşınmışdır.

2008 ildə rabitə xidmətlərinin həcmi 2007 ildəkinə nisbətən 16,3% artaraq, 6367,0 min manat dəyərində olmuşdur; bunun 2236,8 min manatı Abşeron r-nunun, 115,8 min manatı Xızı r-nunun, 4014,4 min manatı Sumqayıt ş.-nin payına düşür.

2008 ildə pərakəndə əmtə dövriyyəsinin həcmi 473493,7 min manat (adambaşına 1002,1), pullu xidmətin həcmi 126,6 mln. manat (adambaşına 268,0); iaşə əmtə dövriyyəsinin həcmi 14,9 mln. manat (2007 ildəkinə nisbətən 30,1% çox), məişət xidmətinin həcmi 13,6 mln. manat dəyərində (2007 ildəkinə nisbətən 24,6% çox); maddi işçilərin siyahı sayı 83,7 min nəfər, onların orta aylıq əməkhaqqı 199,7 manat olmuşdur; işsiz statusuna malik olanlar 958 nəfərdir (onlardan 233-ü işsizliyə görə müavinət alır). 2003-2008 illərdə A.i.r.-nda 49386 (29152-si daimi) yeni

iş yeri, o cümlədən 36435-i (19755-i daimi) Sumqayıt ş.-ndə, 4327-si (829-u daimi) Xızı r-nunda, 8624-ü (8568-i daimi) Abşeron r-nunda açılmışdır.

A.i.r. sosial obyektlərin geniş şəbəkəsinə malikdir. Burada elmi tədqiqat in-tları, ali məktəblər, böyük idman kompleksləri, ölkə əhəmiyyətli səhiyyə müəssisələri və s. fəaliyyət göstərir. A.i.r.-nda 4867 müəssisə, o cümlədən 1369-u Abşeron r-nunda, 269-u Xızı r-nunda, 3229-u Sumqayıt ş.-ndə qeydiyyatdan keçmişdir; 20749 sahibkar, o cümlədən 5480-i Abşeron r-nunda, 291-i Xızı r-nunda, 14978-i Sumqayıt ş.-ndə fəaliyyət göstərir (1.1.2009).

ABŞERON KANALI – Abşeron y-a-nda suvarma kanalı, Samur-Abşeron kanalının Ceyranbatan su anbarından başlayaraq Xəzərə (Gürqan qəs. yaxınlığında) töküldüyü yerə qədərki hissəsi. 1967 ildə istifadəyə verilmişdir. Uz. 72 km. Abşeron suvarma sisteminin təsərrüfatdaxili şəbəkəsi basqılı boru kəmərlərindən ibarətdir; su magistral kanalından və onun açıq qollarından nasoslar vasitəsilə təsərrüfatdaxili şəbəkəyə vurulur. Basqılı boru kəmərinin ümumi uz. 1056 km, açıq qollarının ümumi uz. isə 37 km-dir. Abşeron y-a-nda şəhəratrafi k.t.-nın (xüsusilə tərəvəzçiliyin) inkişafında və yaşıllıqların genişləndirilməsində A.k. böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ABŞERON KÖRFƏZLƏRİ – Azərb. Resp. ərazisində, Xəzərin q. sahilində, Abşeron y-a-nın ş.-indədir. 1941 ildə Abşeron y-a ilə Pirallahı a. arasında salınmış torpaq bənd körfəzi iki hissəyə – Şimali və Cənubi A.k.-nə ayırmışdır. Şimali Abşeron körfəzinin sah. 24 km², Cənubi Abşeron körfəzi bundan təq. iki dəfə kiçikdir. A.k.-nin orta dərinliyi təq. 3,4 m, ən dərin yeri 11-12 m-dir; suyunda orta temp-ru yayda 24-28°C, qışda 3-5°C olur. Pirallahı və Gürqan qəs.-ləri A.k.-nin sahilindədir.

ABŞERON KURORTLARI QRUPU – Azərb. Resp.-nda iqlim və balneoloji kurortlar və kurort sahələri. Xəzər dənizinin q. sahilində, Abşeron y-a-ndadır. Bilgəh, Pirşağa, Zuğulba (y-a-nın şm. sahilində), Buzovna, Şüvəlan, Mərdəkan (şm.-ş. sahilində), Şıx (c. sahilində) müalicə müəssisələrini əhatə edir. Kurortların əksəriyyəti inzibati cəhətdən Bakı ş.-nin tərkibindədir. İqlimi quru subtropikdir. Qışı mülayim (yanvarın orta temp-ru 2-3°C), yayı isti, günəşlidir (iyul-avqust aylarında orta temp-r 25°C). Yağıntının illik miqdarı

15-16 əsrlərə aid hamam. İçərişəhər.

təqr. 250 mm-dir. Tez-tez güclü şm. küləyi (xəzri) əsir. Əsas təbii müalicə amilləri mülayim iqlim, ilıq dəniz suyu, ümumi uz. 100 km-dən çox olan qumlu çimərliklər, sulfidli və yodlu-bromlu mineral sular (Suraxanı kükürlü suları, Şıx termal sulfidli suyu və s.), Masazır və Zığ göllərinin sulfidli palçıqlarıdır. Çoxprofilli sanatoriyalar və bərpa müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ürək-damar sistemi, nəfəs yolları, sinir sistemi, hərəkət və dayaq orqanları, mədə-bağırsaq, dəri, uroloji, ginekoloji və s. xəstəliklər müalicə olunur.

ABŞERON QOYUNU – yerli qoyun cinsi; zərif, yarımqərif və yarımqabayunlu Qala və Şirvan qoyunlarının prekos, merinos qoçlarının mələzləri ilə geriyə çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. 1971–2005 illərdə Abşeron r-nunun “Güzdək” və “Qobu” damazlıq təsərrü-

Abşeron qoyunu.

fatlarında N.A.Nəcəfov tərəfindən yetişdirilmişdir. A.q.-nın başı orta böyüklükdə, qulaqları uzun və sallaq, boynu əzələlidir. Əksəriyyəti buynuzsuzdur; qoçların buynuzu bəzən iri, bəzən də xırda olur. Döşü dərin enlidir. Budu dolğun, ayaqları uzun, nazik və möhkəm dırnaqlıdır. Quyuğu diz oynağına kimi sallaqdır. Erkəklərin çəkisi 60–70 kq, dişilərin çəkisi isə 45–50 kq-dır. İlin istənilən fəslində dövləndirməklə bala almaq olur. Dişilərdən 2,5–3,5 kq, erkəklərdən 3,5–4 kq yun qırılır. Yununun uz. 15–25 sm-dir. Yazda (mart–may) otlaq şəraitində hər qoyundan orta hesabla 40–50 l süd (yağlılığı 6,5%) alınır. Sərt təbii iqlimə dözümlülük, yaylaq-otlaq şəraitində kökəlmə A.q.-nın üstün xüsusiyyətləridir. 1985 ildən resp. təsərrüfatlarında damazlıq cins kimi istifadə olunur.

ABŞERON MEMARLIQ MƏKTƏBİ – bax Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi.

ABŞERON MƏRTƏBƏSİ – Xəzər hövzəsində Neogen sisteminin ən üst hissəsi. A.m.-ni 1891 ildə rus geoloqları N.Barbot de Marni və Q.Simonoviç

Binəqədi sahəsində ayırmışlar. Həmin ildə İsveç geoloqu H.Şöqren A.m. çöküntülərinin fauna xarakteristikasını vermiş və onları “Abşeron seriyası” adlandırmışdır. A.m. qum, gil, mergel və əhəngdaşdan ibarətdir. Ümumi qalınlığı 1000 m-dən artıqdır. Azərb. Resp. və Tür. Resp.-nin depressiya sahələrində, Şərqi Ön Qafqazda, Xəzəryanı ovalıqda (Ural və Volqa çayları arasında) geniş yayılmışdır. A.m. üç (aşağı, orta, üst) yarımərtəbəyə bölünür. Səciyyəvi faunası pelesipodlardır: Hircania intermedia (Eichw), Monodacna bacuana Andrus, Apscheronia Pronin-gua Eichw.

ABŞERON MİLLİ PARKI – bax Azərbaycan xüsusi cildi, Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri bölməsinə.

ABŞERON NEFTLİ-QAZLI RAYONU – Azərb. Resp. ərazisində neft-qaz yataqları sahəsi. Cənubi Xəzər neftli-qazlı hövzəsinin şm.-q. kənarındadır. Abşeron y-a-nı və Xəzərin ona bitişik hissəsini (əsasən, Abşeron arxipelaqını) əhatə edir.

Geoloji quruluşunda Üst Tabaşır dövründən Dördüncü dövr də daxil olmaqla geniş geoloji zamanın çökmə süxurları iştirak edir. Ərazinin daha çox gömülmüş hissəsində süxurların qalınlığı 9000 m-dən çoxdur: 2500–3000 m-i Paleogen-Miosen, 4000 m-i isə Alt Pliosen (Məhsuldar qat) çöküntülərindən təşkil olunmuşdur.

Tektonik cəhətdən A.n.-q.r. Böyük Qafqaz qırıqlı-qaymalı orogen meqastrukturunun c.-ş. gömülmə hissəsinə uyğun gəlir. Buradakı qırıqlar, əsasən, ümumi Qafqaz istiqamətində uzanır; onlar asimmetrik olub, tektonik çatlarla və palçıq vulkanları ilə mürəkkəbləşmələr əmələ gətirir. Sinklinal strukturların əsasını dərinlik qalxmaları (Maşağa-Buzovna, Zirə, Cənub, Lökbatan-dəniz və s.) təşkil edir. R-nda antiklinal (braxiantiklinal) strukturlar əsasında üç qalxma zonası ayırırlar: Qərbi Abşeron, Mərkəzi Abşeron və Abşeron arxipelaqı. Arxipelaqda neftli strukturlar (Abşeron və Darvin sayları, Pirallahı və Çilov adaları, Gürgan-dəniz, Neft Daları və s.) onun c.-ş. hissəsində cəmlənmişlər. Abşeron y-a-nda Balaxanı-Sabunçu-Ramani, Bibiheybət, Suraxanı, Qala, Lökbatan və digər qədim neft yataqlarında Məhsuldar qat çöküntüləri bütün kəsiliş boyu neftli-qazlıdır və burada 40-adək neftli-qazlı təbəqə ayrı-

lır. Bununla yanaşı burada qaz-kondensat yataqları da (Qaradağ və Zirə) mövcuddur. Binəqədi və Qaradağ yataqlarında Məhsuldar qat çöküntüləri ilə yanaşı Miosen çöküntüləri də neftli-qazlıdır. Bir neçə yataqda (Balaxanı, Sabunçu, Ramanı, Suraxanı, Qala) Orta Abşeron yaşlı çöküntülər də neftlidir.

Hazırda Abşeron r-nunda 42 neft və neft-qaz yatağı istismardadır.

ABŞERON PERİKLİNAL ÇÖKƏKLİYİ – Böyük Qafqaz və Böyük Balxan meqaantiklinoriləri şarnirlərinin batması nəticəsində əmələ gəlmiş struktur. A.p.ç. çox cavan çökəklikdir və hələ Xəzər suları altından tam azad olmamışdır. Hazırda o, göstərilən antiklinorilərdə qalxması fonunda nisbi enməkdə davam edir. A.p.ç. hüdudlarında Qərbi Abşeron antiklinorisi, Qərbi Abşeron sinklinorisi, Mərkəzi Abşeron antiklinorisi, Şərqi Abşeron sinklinorisi və Abşeron arxipelaqı antiklinorisi kimi bir sıra geoloji struktur elementlərini ayırmaq olar. A.p.ç.-nin c. hissəsində azacıq c.-ş.-ə meyil edən Bakı, Güzdək və Çuvaldağ maili muldaları yerləşir. Bu strukturların əksəriyyəti uzununa və eninə qırılmalarla mürəkkəbləşmişdir; güclü fəaliyyət göstərən palçıq vulkanları bununla əlaqədardır.

ABŞERON RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1963 ildə təşkil edilmişdir. Abşeron y-a-nın q.-indədir. Sah. 1,36 min km². Əh. 189,4 min (2009). R-nda 1 şəhər, 8 qəs., 7 kənd var (2009). Mərkəzi Xırdalan ş.-dir.

Təbiət. A.r. Böyük Qafqazın c.-ş. hissəsindədir. Relyefində quru dərələr, yarıqanlar, təpələr və çökəkliklər əsas yer tutur. Ərazinin Xəzərsahili hissəsi okean səviyyəsindən 28 m-ədək aşağıdır. R-nun ərazisində, əsasən, Tabaşır, Paleogen, Neogen və Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Çoxlu palçıq vulkanları var. Ən məşhuru “Yanardağ” r-nun Məm-

Heydər Əliyev parkı.

Tarix-diyarşünaslıq muzeyi.

mədli k. yaxınlığındadır. İqlimi düzən sahələrdə mülayim isti və quru subtropik, dağlıq ərazilərdə isə mülayimdir. Şm. küləkləri (xəzri) yayda havanı sərinləşdirir, qışda isə hədsiz dərəcədə soyuqdur. C. küləkləri (gilavar) yayda isti gətirir, qışda isə soyuğu bir qədər mülayimləşdirir. Orta temp-r yanvarda dağlarda $-4,5^{\circ}\text{C}$ -dən düzənlikdə $2,5^{\circ}\text{C}$ -yədək, iyulda isə müvafiq olaraq 19°C -dən 26°C -yədəkdir. İllik yağıntı $110-550 \text{ mm}$ -dir. Çay şəbəkəsi seyrəkdir (Sumqayıt, Ceyrankeçməz və s.). Abşeron y-anın ən iri su hövzəsi – Ceyranbatan su anbarı bu r-nun ərazisindədir. Şor göllər mövcuddur. Ən irisi Masazır gölüdür. Boz-qonur, şorakətvarı boz-qonur, şabalıdı, dağ-şabalıdı və s. torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü, əsasən, yarımsəhra və quru çöl tiplidir. Heyvanları: yenot, çölsiçanı və s. Quşları: kəklik, göyərçin, qaraqarın bağıraqara və s. Sürünənlər çoxdur.

Əhali. Orta sıxlıq 1 km^2 -də 139 nə-

fərdir. Əhalisinin 82%-i ş. və qəs.-lərdə yaşayır. Xırdalan ş., Saray, Qobu, Mehdiabad, Ceyranbatan, Hökməli, Digah, Güzdək, Aşağı Güzdək qəs.-ləri ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A.r. *Abşeron iqtisadi rayonuna* daxildir. 107 sənaye müəssisəsi var, onlardan 39-u mişar daşı, bentonit, tikinti gipsi, sönməmiş əhəng, taxta və plastik qapı və pəncərə, bentonit, boya və s., 15-i çörək, pendir, araq, konyak, şampan şərəbləri, pivə, hisə verilmiş balıq və konservləşdirilmiş balıq məhsulları, kürü və s. istehsal edir. A. r.-nin iri sənaye müəssisələri: “Kaspian Fiş Ko Azərbaycan”, “Tam-Qida Sənaye” LTD, “Azbentonit” MMC, “Baku Kastel” MMC, “Azər-Pak” MMC, “Aseno-Ko” MMC, “Mətanət-A”. Sənaye məhsullarının həcmində özəl sektorun payı 85,0% təşkil edir (2007). A.r.-nda k.t. məhsullarının (buğda, arpa, kartof, zəfəran, zeytun, badam, əncir, innab, süd, ət, yun, yumurta və s.)

istehsal və satışı ilə 52 müəssisə məşğuldur, onların 98,2%-i özəl sektora məxsusdur. K.t.-nda heyvandarlıq (18008 baş qaramal, 103421 baş davar) və quşçuluq (1,3 mln. quş) inkişaf etmişdir. A.r.-nda 43 tikinti müəssisəsi fəaliyyət göstərir; 2007 ildə ümumi sahəsi $36,2 \text{ min m}^2$ olan yaşayış evləri istifadəyə verilmiş, əsas kapital üçün nəzərdə tutulmuş 40,6 mln. manat investisiyanın 32,4 mln. manatı tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilmişdir. 2007 ildə tikinti işlərinin 35,9%-i, xidmətlərin 17,7%-i özəl sektorun payına düşmüşdür. A.r.-nda 26 xidmət, 6 nəql. müəssisəsi fəaliyyət göstərir. 193 fiziki şəxs yükdaşıma, 80 fiziki şəxs sərnişindəşıma işləri görür. A.r.-nda ATS-lərin ümumi tutumu 30288 nömrə (3152-si kənd yerlərindədir), mənzillərdəki telefonların sayı 26966-dır (2913-ü kənd yerlərindədir), 20 poçt şöbəsi, onların 17-sində danışıq məntəqəsi, 3-ündə internet klubu fəaliyyət göstərir (2008).

Yanardağ. Məmmədli kəndi.

Türbə. 17 əsr. Fatmayı kəndi.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R.-nda 22 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi (1535 uşaq) var (2009). 35 ümumtəhsil məktəbində 26514 şagird oxuyur (2008/09). Uşaq yaradıcılıq, ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik, texniki yaradıcılıq mərkəzləri, uşaq-gənclər idman, musiqi və incəsənət məktəbləri, peşə liseyləri və kollec, mədəniyyət evi, 10 klub, 18 kitabxana fəaliyyət göstərir (2009). A.r.-nunda 165 çarpayısı olan 4 xəstəxana, 2 poliklinika (mərkəzi rayon poliklinikası və uşaq poliklinikası), 10 həkim ambulatoriyası, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 5 feldşer-mama məntəqəsi, 339 həkim (əhalinin hər 10 min nəfərinə 18 həkim), 30 stomatoloq və diş həkimi, 479 orta tibb işçisi, o cümlədən 76 mama var (2009). Abşeron r-nu memarlıq abidələri ilə zəngindir. Novxanı k.-ndə Şah Sultan Hüseyn məscidi (17 əsr), Saray qəs.-ndə Kəsranı türbələri və karvansara (tarixləri məlum deyil), hamam (18 əsr), Fatmayı k.-ndə Hacı Heybət məscidi (17 əsr), Salam məscidi (18 əsr), Masazır k.-ndə məscid (18 əsr), türbə (19 əsr) və s. vardır. Abşeron r-nu ərazisində 18-19 əsrlərdə tikilmiş ovdan, dəyirman və s. indiyədək qalmışdır.

ABŞERON SARI ƏNCİRİ – Abşeron y-a-nda yayılmış yerli əncir sortu. Qədimdən becərilir. Meyvəsi orta böyüklükdə, dəyirmi-yastı, hər birinin çəkisi 30-40 q-dır. Saplağı uzundur. Qabığı açıq-sarı, ləti çəhrayı, toxumu azdır. Tozlanma tələb etmir. İki dəfə məhsul verir. İyulda yetişən ilk məhsulu “varəncir” adlanır. İkinci əsas məhsul sentyabrda yığılır. Bir ağac 60-79 kq (bəzən 150-200 kq) bar verir. Təzə əncirdə 18-20%-ədək, quru əncirdə 50-55%-ədək şəkər olur. Tərkibi C vitamini ilə zəngindir. A.s.ə.-ndən zincifərc kimi çərəz, mürəbbə, riçal, doşab hazırlanır, həm də qurudulur. A.s.ə. həzm prosesini, ürək fəaliyyətini yaxşılaşdırır, qanazlığında işlədilir.

Abşeron sarı ənciri.

ABŞERON SAYI – Azərb. Resp. ərazisində, Abşeron arxipelaqı tərkibində da-yazlıq. Xəzərin q. sahilində, Pirallahı a.-ndan şm.-ş.-dədir. Sayın mərkəzi hissəsində pəlcıq vulkanı var. Neft və qaz yatağı aşkar edilmişdir.

ABŞERON YARIMADASI – Azərb. Resp.-nda, Xəzər dənizinin q. sahilində ən böyük y-a. Böyük Qafqazın c.-ş. qurtaracağındadır. Q.-də *Qobustanla* həmsərhəddir. Uz. təqr. 60 km, ən geniş yerdə eni 30 km-dir. A.y.-nın səthi geniş düzənlikdən, bir-birindən dərə və çökəkliklərlə ayrılan tirə, yayla və təpəliklərdən ibarətdir. A.y.-nın q. hissəsi nisbətən yüksəkdir. Sahilboyu hissə okean səviyəsindən 28 m-ədək aşağıdır. Çoxlu pəlcıq vulkanı (xüsusilə q. hissədə) var. Əsasən, Neogen və Antropogen sistemlərinin çöküntüləri yayılmışdır. Şm.-ş. hissədə Tabaşır çöküntüləri üzə çıxır. Zəngin neft və qaz yataqları (Balaxanı-Sabunçu-Ramana, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi, Buzovna-Maştağa, Qaraçuxur-Ziğ, Qala, Zirə və s. var). Tikinti materialları (daş, gil, qum, əhəng xammalı və s.) çıxarılır. İqlimi quru subtropikdir. Orta aylıq temp-r yanvarda $3-4^{\circ}\text{C}$, iyulda $24-26^{\circ}\text{C}$ -dir. İllik yağıntı 300 mm-ə qədərdir. A.y.-nda tez-

tez şimal (*xəzri*) və cənub (*gilavar*) küləkləri əsir. Şimal küləyinin sürəti bəzən 35–40 *m/san* və daha artıq olur. A.y.-nda bir neçə şor göl (Böyükşor, Masazır, Mirzələdi və s.) var. *Ceyranbatan su anbarı* və *Abşeron kanalı* A.y.-ndadır. A.y.-na su kəmərləri Şollar qəs.-ndən (Xaçmaz r-nu) və Kür çayından çəkilmişdir. A.y.-nda k.t. bitkilərinin suvarılmasını mexanikləşdirmək və suvarma rejimini öyrənmək məqsədi ilə Abşeron suvarmanı mexanikləşdirmə təcrübə-tədqiqat st. yaradılmışdır. Quyu suyundan da istifadə olunur. Boz-qonur torpaqlar, sahilboyu dənizkənarı qumluqlar və qum təpələri var.

“Binəqədi qəbiristanı”ndan tapılan nəsl kəsilmiş heyvan və bitki qalıqları 35–40 min il əvvələ aiddir (bax *Binəqədi faunası*). A.y.-nın bitki örtüyü yarımşəhəra, əsasən, efemer bitki qruplaşmalarından, q. hissədə isə müxtəlif şoran bitkiləri və gəngiz formasılarından ibarətdir. Dənizkənarı qumluqlarda çəmən bitkilərinə bənzər bitkilərə, bəzi yerlərdə isə bataqlıq bitkilərinə təsadüf edilir. Heyvanat aləmi: boz dovşan, ərəbdovşanı, tülkü, Xəzər kekkonu, Qafqaz kələzi, tısbağa, əqrəb, gürzə, göl qurbağası, suilanı, dəniz bozcaları, qağayılar və s. Şah Dilində Abşeron yasaqlığı təşkil edilmişdir (1969). A.y.-nın landşaftı, əsasən, yarımşəhəra tiplidir.

A.y. Azərb. Resp.-nda əhalinin ən sıx yaşayan yeridir. Resp. əhalisinin 1/4-i A.y.-nda yaşayır. A.y. resp.-nin mühüm sənaye r-nudur. Sıx d.y. və avtomobil yolları şəbəkəsi var. SSRİ-də ilk d.y. burada çəkilmişdir (1926). Xəzər dənizinin ən iri portu olan Bakı ş. A.y.-ndadır. Şəhəratrafi k.t. inkişaf etmişdir. Subtropik meyvə bağları (əncir, zeytun, badam və s.) var. Zəfəran əkilir (Bilgəh). *Ağ şanı*, *qara şanı* üzüm sortları A.y.-nda yetişdirilir. A.y.-nda dənizkənarı iqlim kurortları (*Mərdəkan*, *Bilgəh*, *Şüvəlan*, *Buzovna*, *Zuğulba*), balneoloji kurortlar (*Suxaranı*, *Şıx*), dənizkənarı iqlim müalicə yerləri (*Pirşaqı*, *Türkan*), müxtəlif sanatoriya, istirahət evi, qumlu çimərliklər və məktəblilər üçün düşərgələr var.

Arxeoloji materiallar A.y.-nda qədim insan məskənləri olduğunu sübut edir (bax *Abşeron arxeoloji abidələri*). Eramızın başlanğıcında A.y.-nda yaşayan əhalinin nefti gil çiraqlarda yandırdığı məlumdur. Ərəb coğrafiyaşünası Məsudi (10 əsr) A.y.-nı “*Bilad ən-naft*” (“Neft ölkəsi”) adlandırmışdır. Mənbə-

lərdə “Abşeron” ifadəsinə 18 əsrin əvvəllərində rast gəlmək olur. “Abşeron” sözünün mənşəyi haqqında bir neçə ehtimal var. Bəziləri bu adın “əfşəran” sözündən (sonralar təhrif edilərək “Apşeron”, “Abşeron”) yarandığını və *Əfşarlar* ilə əlaqədar olduğunu göstərirlər. Digərləri isə “Abşeron”un farsca ab (su) və şoran (duzlu) sözlərindən əmələ gəldiyini güman edir.

ABŞERONUN MÜDAFİƏ SİSTEMİ – 1919 ilin yayında Denikin qoşunlarının təcavüzü təhlükəsinə qarşı ölkənin şimal sərhədindəki müdafiə xəttini möhkəmləndirmək və düşmənin paytaxta daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə Bakı ətrafında görülən hərbi-istehkam tədbirləri. Abşeronun müdafiə mövqeləri Badamdar, Atəşgah, Aralıq, Şubanıdağ, Xırdalan, Göl və Novxanı olmaqla yeddi dayaq qrupundan ibarət idi. Bu mövqələrin müdafiə imkanlarının artırılması üçün lazımi qüvvə və vəsait ayrılmışdı. 1920 ilin mart ayında Denikin qoşunları *Qırmızı ordu* tərəfindən darmadağın edilmiş və təcavüz təhlükəsi aradan qalxmışdı. Lakin həmin vaxt Qarabağdakı ermənilər qiyam qaldırdığı üçün şimal sərhədi boyunca və Bakı ətrafında yerləşdirilmiş qüvvələrin əksəriyyəti oraya göndərilmişdi. Bu səbəbdən *Apriel işğalı* (1920) zamanı Bakıya hücum edən təcavüzkar rus ordusuna müqavimət göstərmək mümkün olmamışdır. **ABÜCA** (Abuja) – Nigeriyanın paytaxtı. Əh. 590,4 min (2003). Ölkənin mərkəzində, Cos platosunda yerləşir. Avtomobil yolları qovşağı. Beynəlxalq aeroportu üçün ayrılmış 8 min *km²* ərazinin hələlik yalnız 250 *km²*-i mənimlənmişdir.

Abuja şəhərinin giriş qapısı.

Şəhər 1828 ildə tikilmiş istehkam düşərgəsinin yerində salınmışdır. A.-ya federal paytaxt funksiyasının verilməsi haqqında qərar 1976 ildə qəbul edilmiş, əksər hökumət idarələri isə rəsmən 1991 ilin dekabrında köçürülmüşdür. Şəhər beş r-ndan ibarətdir. İnzibati binalardan – mərkəzi bank, radio evi, beynəlxalq kon-

frans mərkəzi, həmçinin məscid şəhərin mərkəzində yerləşir. Yaşayış məhəllələri, xüsusən birmərtəbəli evlər şəhərdən kənardadır. Un-t (1988 ildən) və Nigeriya Yol-İnşaat İn-tu; yeyinti sənayesi müəssisələri var.

ABULBƏYLİ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Abulbəyli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 1 *km* şm.-da, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 5757 (2008); əkinçilik, heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya, diaqnostika mərkəzi, peşə liseyi, tarix muzeyi var.

ABULİYA (a... + yun. βουλή – iradə) – iradəsizlik, iradənin patoloji zəifliyi. Bir sıra psixi xəstəliklərdə (sirkulyar depressiya, şizofreniya) və bəzən sinir sisteminin funksional pozuntuları zamanı müşahidə edilir. Başvermə səbəbinə görə A. qısamüddətli, keçici və ya davamlı hal ola bilər. Qüsurlu tərbiyənin nəticəsi kimi müxtəlif pedaqoji üsullarla islah edilən iradə zəifliyini A.-dan ayırmaq lazımdır.

ABUNƏ (fr. abonnement, abonner – abunə olmaq, yazılmaq) – müəyyən bir xidmətdən (telefon, idman zalından, kitabxanadan və s.) müddətli istifadə hüququ, həmçinin bu hüququ təsdiq edən sənəd.

ABUNQLAR, *oranqabunq*, *lampunq*, *lampunq* – İndoneziyada, Cənubi Sumatranın Lampunq əyalətində yaşayan xalq. Sayları 300 min nəfərdir (1995). Lampunq dilində danışırlar. İndoneziya dili də yayılmışdır. Hazırda yaşadıkları əraziyə Cənubi Sumatranın q. hissəsindən 15 əsrdə gəlmişlər. Maddi mədəniyyətlərinə görə *malayyalılara* yaxındırlar. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilikdir. Bir sıra r-nlarda balıqçılıq inkişaf etmişdir. Heyvan və quş saxlayırlar. Dindarları müsəlmandır, ənənəvi dini etiqadları da qalmışdır.

ABUŞOV Firidun Abuş oğlu (5.9.1930, Masallı r-nunun Digah k.–20.2.2001, Bakı) – Azərb. virusoloqu, tibb e.d. (1978). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1954). Culfa r-nunda həkim (1954–68), Elmi Tədqiqat Virusologiya, Mikrobiologiya və Gigiyena İn-tunda ornitoz laboratoriyasının (1968–86), xüsusi təhlükəli virus şöbəsinin (1986–88), təbii ocaqlı infeksiyalar şöbəsinin (1988–90), virus və rikketsioz xəstəlikləri laboratoriyasının (1990–2001) müdiri işləmişdir. Azərb.-da tulyaremiyanın, səhra taununun, listerioz və Sibir yarası-

nın təbii ocaqlarını aşkar etmişdir. Xlamidilərin böyrəklərin zədələnməsində iştirakını müəyyənləşdirmişdir (Q.B. Qəhrəmanovla birlikdə).

ABUTALİBOV Hacıbala İbrahim oğlu (d.13.5.1944, Krasnovodsk) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1977). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1965). Azərb. EA Fizika İn-tunda yanmkeçiricilərin kvant elektronikas laboratoriyasının müdiri (1989) olmuş, 2001 ildən Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısıdır. Bir çox elmi əsərin müəllifidir.

ABUTALİBOV Müzəffər Heydər oğlu (14.12.1908, Ordubad–9.11.1984, Bakı) – bitki fizioloqu. Azərb. SSR EA akad. (1968; m.üzv 1960). Azərb. Dövlət Un-tində bitki fiziologiyası kafedrasının müdiri (1947–60), Azərb. SSR EA Botanika İn-tunun direktoru (1962–78) vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları k.t. bitkilərin məhsuldarlığının artırılmasına, mikroelementlərin bitki orqanizminə təsirinə, mineral maddələrin bitkiyə daxil olması, onların orqanizmdə hərəkəti və hüceyrələrdə paylanmasına həsr edilmişdir. 1965 ildən SSRİ EA “Bitki fiziologiyası və biokimyəsi”, “Fotosintez” problem şuralarının üzvü olmuşdur. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələr etmişdir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyasının üzvü olmuşdur (1976–84).

Əsərləri: Bitki fiziologiyası. C. 1–2. B., 1957, 1960; Bitkiçilikdə mikroelementlərin əhəmiyyəti. B., 1961; Bitkilərin mineral maddələrlə qidalanması. B., 1962.

ABUTALİBOV Ramiz Abutalıb oğlu (d. 27.10.1937, Gəncə) – Azərb. diplomatı. Azərb. Dövlət Un-tini, Moskvada Ümumittifaq Xarici Ticarət Akademiyasını (1971) və İctimai Elmlər Akademiyasını (1984) bitirmişdir. AKP MK xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri (1980–84), Xarici Turizm Baş İdarəsinin rəisi (1984–85), YUNESKO katibliyinin idarə rəisi (1985–92) vəzifələrində işləmişdir. 1993 ildən Azərb.

Resp. Xarici İşlər Nazirliyində xüsusi tapşırıqlar üzrə səfir, YUNESKO məsələləri üzrə Azərb. Milli Komissiyasının Baş katibi vəzifəsində çalışmışdır. Parisdə “Azərbaycan evi” cəmiyyətinin (1992) yaradıcılarından biridir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə, həmçinin onun xadimlərinin mühacirət həyatına dair sənədlərin və materialların Azərb.-da nəşr olunmasında xidməti var. Xarici ölkələrdə çap edilmiş “Dağlıq Qarabağ tarixi sənədlərdə”, “Qafqaz bürosu, Dağlıq Qarabağ, Stalin”, “Qarabağ – keçmiş və gələcək arasında”, “Azərbaycan–Fransa. Birlikdə XXI əsrə doğru” və s. kitabların tərtibçisidir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (10-cu çağırış) deputatı olmuşdur. Fransanın Fəxri Legion ordeni ilə təltif edilmişdir (1998).

ABVER (Abwehr – müdafiə) – Almaniyanın hərbi kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat orqanı. 1919 ildə *Veymar respublikasının* hökuməti tərəfindən yaradılmışdır. Versal sülhünün (1919) şərtlərinə görə Almaniya kəşfiyyat orqanlarının bərpasına yol verilmədiyi üçün, A. formal olaraq silahlı qüvvələrin hərbi əks-kəşfiyyat funksiyasını daşıyırdı. 1935–44 illərdə A.-ə admiral F.V.Kanaris başçılıq etmişdir. 1938 ildə A. Almaniya Silahlı Qüvvələri Ali Baş Komandanlığının kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat idarəsinə çevrilmişdi. Məqsədi Almaniyanın hərbi hazırlıqlarının məxfiliyini, hücumlarının gözlənilməzliyini, həmçinin təcavüz obyektini kimi seçilmiş ölkələrdə pozuculuq fəaliyyəti göstərməklə, “*blikskriqin*” müvəffəqiyyətini təmin etmək idi. SSRİ-yə qarşı yönəlmiş fəaliyyətindəki bir sıra uğursuzluqları və digər kəşfiyyat orqanları ilə rəqabət mübarizəsi nəticəsində, həmçinin Kanarisin etimadı itirilməsi səbəbindən 14 fevral 1944 ildə A. buraxılmışdır.

ABYEK – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Buyin bölgəsinin Zəhra kəndistanında, Buyin qəs.-ndən 24 *km* c.-ş.-dədir.

ABZAS (alm. Absatz – sətirbaşı) – 1) çap və ya əlyazma mətnlərində sətir başındakı boşluq, sətirbaşı; 2) mətnin iki sətirbaşı arasındakı məzmunca bağlı hissəsi.

ABZİMLƏR [ing. antibody (ixtisarla Ab) + *enzimlər*], katalitik anticismlər – fermentativ aktivliyi olan immunoqlobulinlər. Katalitik aktivliyə malik anticismlərin alınmasının mümkünüyü ideyasını ilk dəfə Amerika alimi U.Cenks (1969) irəli sürmüşdür. A.

orqanizmin müxtəlif patoloji vəziyyətlərdə əmələ gələ bilər. A. adi fermentlər kimi bir çox reaksiyaları kataliz edir, proteazalar və nukleazalar kimi təsir göstərir, oksidləşdirici-reduksiyaedici reaksiyaları, efir rabitələrinin hidrolizini həyata keçirir. Eyni zamanda, A. hələ canlı təbiətdə analoqu olmayan reaksiyaları da kataliz edə bilər. Biotexnologiyada və tibdə A.-dən istifadəyə üstünlük verilməsi bununla bağlıdır. A. həm də bəzi patogen faktorları, pestisidləri, narkotik maddələri və zəhərləri parçalayan çox effektiv “katalitik vaksin”dir.

ABZU, *A p s u* – Şumer-Akkad mifologiyasında yer altındakı şirin suların yaranan və dünyanı əhatə edən okean. A.-ya *Enki* nəzarət edirdi. Şumer mifologiyasına görə, Enki və *Ninmax* A.-da gildən insan yaradırdılar.

AC ÇÖL, *Cənubi Ac çöl* – Orta Asiyada, əsasən, Özbəkistan ərazisində düzənlik. Sırdərya çayının sol sahilindədir. C.-da Türküstan silsiləsinin öndağlığı və qolları, şm. və şm.-q.-də Qızıqlum səhrası ilə əhatələnir. Sah. təqr. 10 min *km²*, hünd. 230–385 *m*. Gilce və qumlu çimlərdən təşkil olunmuşdur. İqlimi kəskin kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda –2,1°C, iyulda 27,9°C. İllik yağıntı təqr. 240 *mm*. Ərazisinin çox hissəsi kanallar vasitəsilə suvarılır. Özbəkistan Resp.-nin iri pambıqçılıq r-nlarındanır. Şəhərləri: Gülüstan, Yangiyer.

ACALOV Fərhad Eldar oğlu (d. 24.12.1982, Bakı) – Azərb. idmançısı, bənəlxalq dərəcəli idman ustası (2000). Bakı Dövlət Un-tini bitirmişdir (2003). Boks üzrə dəfələrlə yeniyetmələr arasında Avropa birinciliyinin gümüş (1997, Makedoniya) və bürünc (1998, Latviya) mükafatçısıdır. 2000 ildə Macarıstanda keçirilmiş Dünya kuboku yarışlarının gümüş mükafatçısı (2001), tələbələr arasında dünya (2004), Hərbçilər arasında Olimpiya Oyunlarının çempionudur (2003).

ACAMÉT QORUĞU – Gürc. ərazisində dövlət qoruğu. Kolxida ovalığında, Rioni çayı dərəsindədir. Sah. 5 min *ha*. 1935 ildə nadir palıd (İmeret, Qartvisa, gürcü palıdı) təbii komplekslərinin və eləcə də relikv vələsarpaqlı azad meşəsinin qorunması və bərpası məqsədilə yaradılmışdır. Rioni çayının qədim terraslarında Kolxida tipli meşələrin relikv növlərinə rast gəlinir. Heyvanları: cüyür, dələ, çaqqal, porsuq və s.

ACAN – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Xərəqan böl-

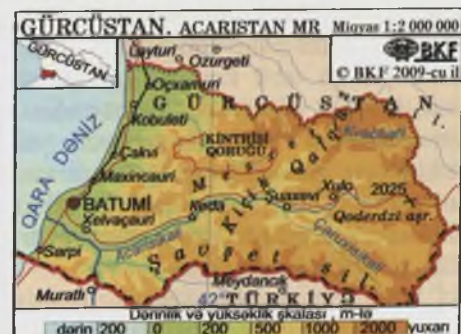
Acanta mağaraları.

gəsinin Ətraf kəndistanında, Xərəqan qəs.-ndən 5 km şm.-dədir.

ACANTA – Hindistanın Maharashtra ştatında Budda məbədləri memarlıq kompleksi. Qayaların içərisində oyulmuş 29 mağara-salon (e. ə. 2 əsr – eramızın 5 əsri) divar rəsmləri və heykəltəraşlıq kompozisiyaları ilə bəzədilmişdir. Budda əfsanələri ilə bağlı olan və saray mühitini səciyyələndirən bu rəsmlərin süjet əsasını Budda personajlarına xas şəfqətlilik, səxavətlilik və müdriklik ideyası təşkil edir. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ACARISTAN MUXTAR RESPUBLİKASI (Açaris Avtonomiuri Respublika), **A c a r i s t a n** (A ç a r a) – Gürc.-in tərkibində muxtar resp. 1921 il iyulun 16-da təşkil olunmuşdur. Sah. 2,9 min km². Əh. 386,7 min (1993). Tərkibində 5 r-n, 2 şəhər, 7 şəhər tipli qəs. var. Paytaxtı Batumi ş.-dir.

Təbiət. Acar. MR Gürc.-in c.-q.-ində, Qara dəniz sahilində, Türkiyə ilə sərhəddədir. Ərazinin çox hissəsi Kiçik Qafqazın silsilələri (Mesxeti, Şavşet, Arsiyan), sahilboyu zolaq isə ovalıq və alçaq təpəlikdir. İqlimi rütubətli subtro-

pikdir. Orta temp-r yanvarda sahilboyu zolaqda 4–6°C, dağlarda 2-dən –2°C-yə qədər, iyulda müvafiq olaraq 20–23°C və 16–20°C-dir. İllik yağıntı sahilboyu zolaqda və dağ yamaclarında 2400–2800 mm, qalan hissədə 1000–1800 mm-dir. Çaylarından ən böyüyü olan Çorox (aşağı axını) və qolu Acaristkali Qara dəniz hövzəsinə aiddir. Ovalıqlarda allüvial və bataqlıq, dağətəyi hissədə qırmızı, dağlıq hissədə isə qonur meşə, çimli və çimli-torflu dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Ərazinin 50%-dən çoxu meşəlikdir (fıstıq, palıd, küknar, ağ şam və s.). Dənizsahili düzənlik və öndağlıq hissələrini subtropik və texniki bitkilər tutur. Meşələrdə ayı, qaban, maral, cüyür və s., çaylarda müxtəlif balıqlar (enlibaş, qızıl balıq və s.); Kintriş qoruğu var.

Əhali. A.-da, əsasən, gürcülər (82,8%), həmçinin ruslar (7,7%), ermənilər, ukraynalılar, yunanlar və b. xalqlar yaşayırlar. Orta sıxlıq 1 km²-də 114,3 nəfərdir. Əhalinin 48%-i şəhərlərdə yaşayır. Paytaxtı Batumi ş.-dir. Sah. 2,9 km², əh. 386,7 min nəfərdir (1993).

Tarixi məlumat. E.ə. 6–4 əsrlərdə Qərbi Gürc.-dakı Kolxida çarlığının, sonralar İberiyanın, eramızın 4 əsrində Lazikanın tərkibinə daxil idi. 6 əsrdə Bizans–İran müharibələri zamanı Qərbi Gürcüstan döyüş meydanına çevrilmiş, 7 əsrdə ərəblər A.-a hücum etmişlər. 9 əsrdə Tao-Klarceti knyazlığının, 10 əsrdən birləşmiş Gürcü çarlığının tərkibində olmuşdur. 11–13 əsrlərdə A. səlcuqilərin və monqolların yürüşlərinə məruz qalmışdır. 16 əsrin 2-ci yarısında Osmanlı dövləti A.-ın c. hissəsini (Çorox çayına

qədər), 17–18 əsrlərdə isə bütün ərazisini ələ keçirmişdi. Rusiya–Türkiyə müharibəsindən (1877–78) sonra Batum Rusiyaya birləşdirilərək Kutaisi qub.-nin tərkibinə daxil edildi. 1918–21 illərdə Batumda hakimiyyət dəfələrlə dəyişmişdir. Qars sülh müqaviləsinə (1921) görə, Batum muxtariyyətini saxlamaqla Gürc.-in tərkibində qaldı. 1921 il iyulun 16-da Gürc. SSR-in tərkibində Acaristan MSSR təşkil edilmiş. 1922 ilin dekabrında Gürc. SSR-in tərkibində SSRİ-yə daxil olmuşdur. 1990 ilin dekabrında Gürc.-in tərkibində Acaristan Muxtar Resp.-sı yaradılmışdır.

Təsərrüfat. Başlıca sənaye sahələri: neft emalı, çay, şərab, konserv və s. istehsalı. Yüngül sənaye, ağac emalı sənayesi inkişaf etmişdir. Acaristkali çayı üzərində SES fəaliyyət göstərir. Ərazisində mis, polimetall filizlər, odadavamlı gil yataqları vardır. Yeyinti sənayesi avandanlığı, kimya-əczaçılıq malları istehsal olunur (Batumi). Əsas k.t. bitkiləri çay, sitruslardır. Meyvə bağları (o cümlədən subtropik bitkilər), tunq, dəfnə, evkalipt, bambuk, dənli bitkilər becərilir. A.-ın daxili r-nlarında tütün, sahilboyu zolaqlarda tərəvəz, dağ ərazilərində kartof əkilir. Dağətəyi zolaqda südlük qaramal, dağlıq sahələrdə davar (qoyun və keçi) saxlanılır. İpəkçilik və arıçılıq inkişaf etmişdir. A.-ın sahilboyu zolağından elektriklişdirilmiş Samtredia–Batumi d.y. və Novorossiysk–Batumi magistral avtomobil yolu, daxili r-nlarından Batumi–Xulo–Axaltsixe avtomobil yolu keçir. Başlıca dəniz portu Batumidir, burada aeroport fəaliyyət göstərir. Sahilboyu zolaqdakı kurortları: Batumi, Kobuleti, Sixisdziri, Yaşıl Burun, Maxincauri.

Ədəbiyyat. 1927 ildə Gürc. Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin Acaristan şöbə-

Xidi çayı.

si (1932 ildən Gürc. Yazıçılar İttifaqının Acaristan şöbəsi) yaradılmışdır. Ədəbiyyatın inkişafında M.Varşanidze, N.Qvarişvili, P.Loriya, N.Malazoniya, P.Rurua, A.Şeruşidze və b.-nin xidməti olmuşdur.

Memarlıq və təsviri sənət. A.-da feodalizm qədərki və feodalizm dövrünə aid memarlıq abidələri – Qonia, Qoniostixe, Tamaristixe, Bartsxana qalaları, Saputkreti, Kokolati körpüləri və s., Sxalta kilsəsi (13 əsr) qalmışdır.

1920-ci illərdən sonra Batumidə və kurort yerlərində (Kobuleti, Maxincauri) tikinti işləri genişləndirilmişdir. Xalq memarlığında iki və üç mərtəbəli evlər əsas yer tutur. Bu evlərin aşağı mərtəbəsi daşdan, yaxud körpəcdən, yuxarı mərtəbəsi isə taxtdan olur; eyvanların məhəccərləri, qapı və tavanlar oyma işləri ilə bəzədilir. Professional təsviri sənət 20 əsrin birinci yarısından sonra inkişaf etməyə başlamışdır. A.-da tarixi-inqilabi mövzuda (Ş.Xoluaşvili), mənzərə janrında (S.N.Artmeladze, Ş.A.Zamtaradze) əsərlər yaradılmış, heykəltəraşlıq (T.P.Çanturia), qrafika (D.X.İmnaşvili) və s. inkişaf etmişdir. Xalq sənətində ağac üzərində oyma, metalda bədii işləmə, bədii tikmə geniş yayılmışdır.

Musiqi. A.-da müxtəlif janrlarda iki-üç-dördsəslə xalq mahnıları yayılmışdır. Birsəslə beşik, mərasim nəğmələri, lirik mahnılar, ağılar, adətən, qadınlar tərəfindən, dördsəslə əmək mahnılarını (nəduri) isə, əsasən, kişi xoru ifa edir. Acar xalq mahnılarında miksolidi, dori, frigiya və eolik ladlar üstünlük təşkil edir. Mahnı və rəqs melodiyaları 6/8, 2/4, 3/4, 5/4 ölçülərdə olur. Xalq çalğı alətləri: təbil-doli, çiboni, salamuri (fleytanın növü), simli alətlərdən çonquri, panduri

geniş yayılmışdır. Batumidə musiqi məktəbi, filarmoniya və acar xoru (sonralar Acar mahnı və rəqs ansamblı), musiqi texnikumu, xalq yaradıcılıq evi, musiqili xoreografiya cəmiyyəti fəaliyyət göstərir.

Teatr. 1937 ildə Batumidə İ.Çavçavadze ad. dram teatri açılmışdır. Ən yaxşı tamaşaları: “Şah Edip” (Sofokl), “Otello”, “Hamlet” (U.Şekspir), “Vassa Jeleznova” (M.Qorki), “Mokvebili” (V.Pşavela), “Mən, nənəm, İliko və İllarion” (N.Dumbadze və Q.Lordkipanidze), “Oğlum Simon”, “Dəniz və məhəbbət” (A.Samsoniya). 1943 ildə A.-da Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” musiqili komediyası tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrda aktyorlardan Y.Kobaladze, M.Xinikadze, A.M.Geladze, N.Tetradze, rej.-lardan L.Karasaşvili, N.Sakandelidze, A.Takidze, T.Abaşidze, Ş.İnasaridze və b. fəaliyyət göstərmişdir. **ACAR-İMERETİYA SİLSİLƏSİ** – bax *Məshəti (Mesxeti) silsiləsi*.

ACARLAR, a ç a r e l i – Acaristanın əsas əhalisi. Sayı təq. 300 mindir (2000). Gürcü dilinin açarlı dialektində danışirlər. A. ərəb istilasından (7 əsr) meqrellər və lazlarla qohum olan kolxların Şərqi Gürc.-dan köçüb gələn əhali tərəfindən assimilyasiyası nəticəsində formalaşmışlar. Osmanlı hakimiyyəti dövründə (16 əsrin 2-ci yarısı – 1878) islam dinini qəbul etmişlər. Mətbəx və geyimlərdə, ailə-məişət münasibətlərində özünəməxsus cəhətləri qoruyub saxlamışlar. **ACARLI** – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Novruzlu ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 5 km c.-ş.-də, Qarqarçayın sol sahilində, Qarabağ düzündədir. Arerport var. Əh. 630 (2008); işğaldan (iyul, 1993) əvvəl heyvandarlıq, üzümçülük, taxıl-

çılıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, tibb məntəqəsi var idi.

ACAY – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkmənabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 39,5 km şm.-q.-dədir.

ACƏRLİ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Rəzən bölgəsinin Pişxor kəndistanında, Rəzən qəs.-ndən 38 km c.-ş.-dədir.

ACI BİYAN (Goebelia) – *paxlalar* fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi cinsi. Çiçəkləri salxım formasındadır. Erkəkciyi sərbəstdir. Paxlası açılmayıdır. Qafqazda 2, o cümlədən Azərb.-da 1 növü – tülküquyruq A.b. bitir. Gövdəsinin hünd. 50–80, bəzən 100 sm, düzdəyənən, üzəri narın tüklüdür. Yarpaqları tamkənarlı, ellipsvari-uzunsov, hər iki tərəfi ağ tükcüklərlə örtülüdür. Samur-Dəvəçi, Kür-Araz ovalıqlarında, Nax. MR-in dağlıq ərazilərində, Lənkəranda düzən yerlərdə bitir. Çayların, arxların sahillərində, eləcə də suvarılan k.t. sahələrində alaq bitkisi kimi çox yayılmışdır, zəhərlidir.

ACI DUZ, ingilis duzu, MgSO₄·7H₂O – maqnezium-sulfat kristalhidratının texniki adı. İşlətmə dərmanındır (bax *İşlətmə dərmanları*).

ACI QIJI (Nasturtium) – xaççiçəklilər fəsiləsindən çoxillik bitki cinsi. Yarpaqları lələkvari yarıqlıdır. Çiçəkləri ağ və xırdadır. Avrasiyanın mülayim qurşağında, Şimali Afrikada, tropik Afrika d- rında və Şimali Amerikada 6, Azərb.-da dərman A.-sı (N.officinale) adlanan 1 növü bitir. C vitamini, karotin və yodla zəngindir. Toxumu ədvə, yarpaq və zoğları salat kimi işlədilir. Bir sıra ölkələrdə becərilir. Çay və arx kənarlarında, rütubətli yerlərdə bitir. Toxumundakı

Batumi dəniz portu.

Acaristanda Qafqaz dağları.

sinergin qlikozidi və xardal yağından avitaminozun müalicəsində, eləcə də maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilir.

ACI QUŞƏPPƏYİ (Rorippa) – *xaç-çiçəklilər fəsiləsindən* birillik və çoxillik bitki cinsi. Çiçəkləri tünd-sarı, açıq-sarı, yarpaqları bütöv, kürəkəkilli, lələkvarı yarıqlıdır. Meyvəsi qısa, uzunsov, ellips, yaxud kürəkəkilli buyuzcuqdur. Toxumları xırdadır, yuvasında 2 sıra ilə düzülüşdür. Yer kürəsinin mülayim zonalarda 90, Qafqazda 6, Azərb.-da 4 növü bitir.

ACI PAXLA (Lupinus), lüpin, qurd paxlası – paxlalılar fəsiləsindən birillik və çoxillik ot bitkisi cinsi. Vətəni Aralıq dənizinin sahil əraziləri və Şimali Amerikadır. Qərb və Şərq yarımkürələrində təq. 300 növü yayılmışdır. 10-dan artıq növü becərilir. Azərb.-da 4 növü: 3 birillik – *d a r y a r p a q* və *ya göy* (*L.angustifolius*), sarı (*L.luteus*), ağ (*L.albus*) və 1 çoxillik – *çoxyarpaq* *A.p.* növü (*L.polyphyllus*) məlumdur. Gövdəsinin hünd. 1–1,5 m olur. Yarpaqları növbəli, çiçəkləri şaquli, salxımşəkillidir; meyvəsi ağ, sarı, göy, yaxud çəhrayı, örtüklü və ya çıpaq, çoxtoxumlu, yetişərkən çatlayan qalınqabıq paxladır. Birillik *A.p.*-nin vegetasiya dövrü 80–155 gün olur. Rütubətli çimli, qumsallı, qumluca, gilli, boz meşə torpağında və adi qaratorpaqda yaxşı bitir və azməhsuldar sahələrdə proteinlə zəngin bol məhsul verir. Bütün hissələrində acı və zəhərli alkaloidlər (lüpinin, lüpanin və lüpinidin) var. Yemlik bitki kimi istifadə olunduqda heyvanlarda lüpinoz xəstəliyi əmələ gətirir. 20 əsrin 30-cu illərindən tərkibində alkaloidləri azaldılmış yeni yem sortları yetişdirilmişdir. Yem və yaşıl gübrə almaq üçün *A.p.*-ni, adətən, herikə qoyulmuş tarlada əkir, həmçinin biçənəkli əkinlərdə tətbiq edirlər. Yaşıl kütlənin məhsuldarlığı hər *ha*-dan 300–400 s, toxumlarınkı isə 15 s olur. Bəzi növləri dekorativ bitki kimi əkilir.

ACI YONCA (Coronilla) – *ikiləpəllilər fəsiləsindən* birillik və çoxillik ot bitkisi cinsi. Çiçək tacı ağ, çəhrayı, bənövşəyi, yaxud sarıdır. 10 erkəkciyi var. Paxlaları silindrik, dördtilli, bir qədər basıqdır. Avropada, Kanar a-rında, Aralıq dənizi ölkələrində, Qərbi Asiyada yayılan 20 növ-dən Qafqazda 9, Azərb.-da 7 növü bitir. **ACIBAC** – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Bərgüşad sıra dağlarının ətəyində, azərb.-ların yaşadığı kənd.

1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, 1920 illərdə geriye qayıtmış hissəsi isə 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur.

ACIBUZAYƏ – İranın Gilan ostanında kənd. Rəşt şəhristanının Küçsəfəhan bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Küçsəfəhan qəs.-ndən 6 km şm.-dədir.

ACIÇAY – Azərb. Resp. Qax r-nu ərazisində çay; Kürmük çayından ayrılan qol. Qanıx çayına tökülür. Uz. 27 km. Suvarmada istifadə edilir.

ACIÇAY – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Gavbazə kəndistanında, Pirtac qəs.-ndən 12 km c.-ş.-dədir.

ACIÇƏSMƏN – Azərb. Resp. Nax. MR-in Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsindədir. Hünd. 2099 m. Adı yamacındakı çəsmənin duzlu, acı dadlı suyu ilə əlaqədardır.

ACIÇİÇƏK (Gentiana) – *acıçiçəkkimilər fəsiləsindən* çoxillik, yaxud birillik ot və yarımkol cinsi. Şimal yarımkürəsinin mülayim zonalarda 400-ədək növü var. Qafqazda 28, o cümlədən Azərb.-da 14 növü bitir. Tək-tək yerləşən çiçəkləri 4–5 (6–8) üzvlüdür. Meyvəsi biryuvalı, çoxtoxumlu qutucuqdur. Toxumları xırdadır. *A.-in* bəzi növlərinin kök və kökümsovundan xalq təbabətində malyariyaya qarşı, həmçinin istəhaartıran, həzmi yaxşılaşdırıcı, ödqovucu dərman kimi istifadə edilir. Dekorativ bitkidir. Gövdə və yarpaqlarında C vitamini var. Güllükdə istifadə olunur. 3 növü qorunur.

ACIÇİÇƏKKİMİLƏR (Gentianaceae) – *ikiləpəli bitkilər fəsiləsi*. Əsasən, qarşılıqlı, sadə, bütövkanarlı yarpaqlı otlardır. Hamaşçiçəyə yığılmış çiçəkləri iri və parlaq, ikicinsiyətli, 4–5 (bəzən 6–12) üzvlü, dişiciyi isə 2 üzvlü olur. Meyvəsi qozadır. Bütün qitələrdə, əsasən də mülayim və subtropik zonalarda dağlıq rayonlarında bitir. Dünyada 70-dən artıq cinsi və 1000-ə yaxın növü məlumdur. Hamısının tərkibində acı qlikozid var.

Acı yonca.

Azərb.-da 6 cinsə mənsub 23 növü yayılmışdır. Bunlardan *acıçiçək* və *isitməotu* daha çox əhəmiyyətlidir. Bəzi növlərindən əzəçiliqda, bəzilərdən isə güllükdə istifadə edilir.

ACIDƏRƏ – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisində dağ. Acidərə çayının sol sahilindədir. Hünd. 929 m.

ACIDƏRƏ – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunun Göylər ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 25 km c.-dədir. Əh. 15 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur.

ACIDƏRƏ NEFT YATAĞI – Azərb. Resp. Goranboy r-nu ərazisində neft yatağı. Naftalan maili düzənliyində, Acidərə çayı hövzəsindədir. Sahənin geoloji quruluşunda Üst Tabaşir, Eosen, Maykop, Akçaqıl və Abşeron yaşlı çöküntülər iştirak edir. Üst Tabaşir çöküntüləri quyularda açılmış və qalınlığı 1250 m-ədək olan mergel, gil və əhəngdaşlarının növbələşməsindən ibarətdir. Eosen (foraminiferli təbəqələr) mergel, gil və qumdaşlarından (qalınlığı 250–300 m), Maykop, gil, qum və qumdaşı növbələşməsindən (qalınlığı 1900–2000 m), Akçaqıl gil, qum və qumdaşı (qalınlığı 150–190 m), Abşeron kontinental (qalınlığı 100 m-ədək) çöküntülərdən ibarətdir.

Yataq tektonik cəhətdən şm.-ş. istiqamətdə gömülən asimmetrik quruluşlu (c. qanadın yatım bucağı 5–6°, şm. qanadın isə 10–15°-dir) antiklinal struktur ilə əlaqədardır. Maykop çöküntüləri sahənin q. hissəsində Eosenin Alt Foraminifer, ş.-də isə Orta Foraminifer çöküntüləri üzərində bucaq uyğunsuzluğu ilə yatır.

Sahədə struktur-axtarış quyularının qazılmasına 1946 ildə, dərin quyuların qazılmasına isə 1947 ildə başlanılmış və Maykop seriyası çöküntülərinin Qaraçinar, Qazanbulaq horizontlarından neft alınmışdır. Qaraçinar horizontunda quyuların hasilatı 0,3–0,5 t/gün, Qazanbulaq horizontunda isə 3–4 t/gün-dür. Neft-qaz təzahürləri eyni zamanda Maykop lay dəstəsinin Qaraçinarüstü horizontunda da qeyd olunmuşdur. Neftin sıxlığı 0,877–0,882, suların mine-rallaşması isə 1,4°Be-dir.

A.n.y.-nin neft-qazlıq perspektivliyi, əsasən, Üst Tabaşirin karbonatlı çöküntüləri ilə əlaqədardır.

ACIXANA – Azərb. Resp. və RF (Dağ. Resp.) sərhədində, Baş Qafqaz silsiləsində zirvə. Hünd. 3317 m.

ACIQOVUQ (Taraxacum) – *mürək-kəbçəçəklilər fəsiləsindən* çoxillik ot

bitkisi cinsi. Antarktidadan başqa bütün qitələrdə təsadüf edilir. Yarpaqları kök-ətrafı rozetdə yerləşir, bütöv, yaxud lələkvarı bölümlüdür. Gövdələrinin ucunda ikicinsiyətli, qızıl-sarı bir çiçək qrupu (səbətci) olur. Meyvəsi toxum-cadır. Köklərində süd şirəsi, yarpaq və çiçəklərində C, B₂ vitaminləri, karotin var. *A.-un* bir çox növünə *apomiksis* xasdır. 70-ə yaxın "iri" və ya yığma növü, yaxud 1000-dən artıq "xırda" növü soyuq və mülayim qurşaqda bitir. Azərb.-da 13 növü var. Mal-qara üçün yaxşı yemdir. Qurudulmuş köklərindən istəhaaçan, qəbizliyi aradan qaldıran və ödqovucu dərman kimi istifadə edilir. Köklərdən alınan qatı cövhərdən həb hazırlanır. Bəzi növlərinin (kök-saqıq) tərkibində kauçuk var.

ACILIQ (Ephedra) – *acılıq fəsiləsindən* çıpaqtoxumlu həmişəyaşıl kol və ya ağac cinsi. Hünd. bir neçə sm-dən 8 m-ədək olur. Fotosintez funksiyasını çubuşəkili, buğumlu cavan budaqlar yerinə yetirir. Reproduktiv orqanı (*strobil*) biricinslidir. Avrasiya, Şimali Afrika, Şimali və Cənubi Amerikanın mülayim və subtropik qurşaqlarında 45 növü bitir. Azərb.-da 4 yabanı növü: *o r t a A.*, *i k i s ü n b ü l A.*, *q a t ı r q u y r u q A.*, *u c a b o y l u A.* və bir becərilən növü – *k i r p i k l i A.* məlumdur. Meyvəsinin tərkibində C vitamini, efedrin və psevdofedrin alkaloidləri var. Buna görə acı dadır. Ayaz dəyikdə meyvəsi şirinləşir və yeməli olur. Bəzi növlərinin cavan şivlərindən efedrin alınır. İkisümbül *A.-dan* (*E.distachya*) xalq təbabətində revmatizm və digər xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

ACILIQBİNƏ – Azərb. Resp. Balakən r-nunun Qullar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-da. Qanıx-Əyriçay düzənliyində, Balakən çayının sağ sahilindədir. Əh. 97 (2008); taxılçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana var.

ACINOHUR – Azərb. Resp. Şəki və Qax r-nları ərazisində şorsulu göl. Tektonik mənşəlidir. Acinohur çölünün mərkəzi hissəsində, dəniz səviyyəsindən 107 m yüksəklikdədir. Su aynasının sah. 7,8 km². Dəhnə çayı gursulu vaxtı *A.-a* tökülür.

ACINOHUR ÇÖLÜ – Azərb. Resp. Qax və Şəki r-nları ərazisində düzənlik. Qocaşen-Göyçay və Daşüz-Əmirvan silsilələri arasında. Hünd. 105–240 m-dir. Yarımsəhra landşaftı var. Mər-

kəzi hissəsində şorsulu *Acinohur* gölü yerləşir.

ACINOHUR ÖNDAĞLIĞI – Azərb. Resp. ərazisində, Böyük Qafqazın c. ətklərində, Qanıx-Əyriçay çökəkliyi ilə Kür-Araz ovalığı arasında. Q.-də Qanıx, ş.-də Girdiman çaylarının dərələri ilə sərhədlənir. Uz. 150 km, eni 20–30 km, hünd. 1100 m-ə qədərdir. A.ö.d. antiklinal silsilə və tirələrdən (Daşüz, Bozdağ, Axar-Baxar, Qaraməryəm və s.), onları bir-birindən ayıran çökəklik və dərələrdən (Sarıca, Acinohur və s.) ibarətdir. Əsasən, Neogen və Antropogen sistemlərinin çaqıl daşı, qum, qumdaşı, gil və gilicələrindən təşkil olunmuşdur. Tikinti materialları ilə zəngindir. Qışı quraq keçən mülayim-isti quru çöl və yarımsəhra iqlimi var. İllik yağıntı 300–600 mm-dir. Ərazi Əlican, Türyan, Göyçay və s. çaylarla parçalanmışdır. Şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi, şorakətvari boz-qonur və s. torpaqlar, quru çöl və yarımsəhra bitkiləri, kserofit kolluqlar yayılmışdır. Ardic, saqqızağacı, qızılağac, söyüd ağaclarından ibarət seyrək arid meşələri var (bax *Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğu*). Heyvanları: ceyran, çöldonuzu, tülkü, dovşan, kəklik, turac və s. A.ö. ərazisində neft və qaz aşkar edilmişdir (bax *Acinohur perspektivli rayonu*).

ACINOHUR PERSPEKTİVLİ RAYONU – Azərb. Resp. ərazisində neftli-qazlı sahə. Orta Kür çökəkliyinin şm.-q. yamacında Acinohur öndağlığında. A.P.R. q.-də Qanıx çayı, ş.-də Girdiman çayı, şm.-də Qanıx-Əyriçay vadisi, c.-də Mingəçevir su anbarı və Şirvan düzü ilə əhatələnir. Geoloji quruluşunda Dördüncü dövr də daxil olmaqla Kaynozoyun gilli-qumdaşılı-karbonatlı dəniz və kontinental çöküntü kompleksi iştirak edir. Ümumi qalınlığı 7000 m-dən çox olan çöküntüləri 3000–5000 m-ni Pliosen və Dördüncü dövrün kontinental çöküntüləri təşkil edir.

A.P.R.-nda tektonik cəhətdən 31 antiklinal qalxmaları əhatə edən və ümumi Qafqaz istiqamətində (şm.-dan c.-a) uzanan 5 qırıqlıq zona ayrılır: Daşüz, Qudbərkədağ, Acinohur-Xocavənd, Qocaşen-Göyçay, Qaraca-Qaraməryəm. Burada nadir hallarda neft pərdəciklərinə, qaz qabarcıqları və minerallaşmış suların ibarət zəif təbii neft-qaz çıxışlarına təsadüf olunur (Şərqi Qocaşen antiklinalı). Belə neft-qaz əlamətləri bir neçə axtarış-kəşfiyyat quyularında da qeydə alınmışdır. Yanar qazların təbii çıxışları Qərbi Qocaşen,

Gəmiqaya-Acıbulaq və s. antiklinallarda müəyyən edilmişdir. Neftin xüs. çəkisi 0,907-dir. A.P.R.-nun geotektonik və paleocoğrafi inkişafının, çöküntülərin litofasial və struktur xüsusiyyətlərinin qonşu neftli-qazlı rayonlar ilə (Kür-Qarıbırrı çaylararası, Aşağı Küryanı, Gəncə-Naftalan, Şamaxı-Qobustan) eyni olduğunu nəzərə alaraq onun neftlilik-qazlılıq baxımından Cənub qırıqlıq zonasında Alt Pliosen (Məhsuldar qat), Göyçay rayonunun q. hissəsində Ağcağil və rayonun Sarmat, c.-ş. hissəsində isə Eosen və Maykop çöküntüləri perspektivli hesab olunur.

ACIRLU – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Acırlu kəndistanında, Mərkəzi qəs.-ndən c.-ş.-dədir.

ACITMA – müxtəlif məhsulların qıçqırma yolu ilə yetişməsi üçün işlədilən qıçqırdıcıların – maya, balatı və çalısının ümumi adı. Xəmirin, süd məhsullarının, bəzi şərab növlərinin və s. hazırlanmasında işlənir. *M a y a* qıçqırma göbələklərindən ibarətdir. Xəmir və pendir hazırlanması zamanı istifadə edilir. Pendir mayası, adətən, ev şəraitində cavan südəmər heyvanın qursaqından alınır. Xəmir mayası isə süni şəraitdə z-dda alınır. *B a l a t ı* artıq qıçqırma prosesini keçmiş, acımaqda davam edən xəmir kütləsidir. Azərb.-da, adətən, xəmir yoğurandan sonra onun bir-iki kündəsini saxsı, şüşə qabda balatı kimi saxlayırlar və yenidən xəmir yoğuranda ondan *A.* kimi istifadə edirlər. *Ç a l a s ı* qatıq və digər süd məhsulları almaq üçündür; 2–3 günlük qatıqdan götürülür.

ACİN – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Əsədabad bölgəsinin Əfşar kəndistanında, Əsədabad qəs.-ndən 20 km c.-q.-dədir.

ACİSKƏND – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasında (indiki Marneuli r-nu) kənd. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində kənd xarabalığa çevrilmiş, əhalisi isə qonşu kəndlərə səpələnmişdir.

ACİZ Məhəmməd Xəlifə (? , Cənubi Azərb.-in Sərab-Kərməri mahalının Qırxbulaq k. – ?, Təbriz) – 18–19 əsrlər Azərb. şairi. Klassik formalarda və aşıq şeiri səpkisində yazmışdır. Aşıq şeiri tərzində yazdığı əsərlərindən 7 qoşması məlumdur. Klassik üslubdakı şeirlərinin çoxu Füzuli qəzəllərinə nəzəridir. Fətəli şah Qacara (1766–1834) və vəliəhd Abbas Mirzəyə (1789–1833) həsr olunmuş qəzəlləri, Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) haqqında tarixi mənzumələri var.

Qəzəl və qəsidələrdən ibarət divanı Təbrizdə nəşr edilmişdir (1856). A. həm də mahir xəttat olmuşdur. Təqr. 72 yaşında vəfat etmiş, Təbrizin Surxab məhəlləsindəki məşhur “Məqbərət üş-şüara” (“Şairlər məqbərəsi”) qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Əsərləri: Şeirlər/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasında. C. I. B., 1981; Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanasında. 20 cildə. C. 8. B., 1988.

Əd.: Qasımda F. S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2-ci nəşr, B., 1974; Təribiyyət M. Danışməndani-Azərbaycan. B., 1987.

ACLIQ, kütləvi aclıq – regionda uzun müddət ərzaq çatışmazlığından yaranan və əhalinin kütləvi ölümünə səbəb olan sosial fəlakət. A.-ın mütləq və nisbi formaları mövcuddur. Mütləq A. həyat təminatı üçün zəruri olan minimum qida məhsullarının kifayət etməməsi, yaxud olmaması zamanı baş verir. Nisbi A. isə aktiv həyat fəaliyyətinin saxlanılması üçün zəruri elementlərin və vitaminlərin olmadığı keyfiyyətsiz məhsulların daimi qəbul edilməsi zamanı yaranır. Bu, bəzi xəstəliklərə səbəb olur. A. insanın psixikasına, onun somatik inkişafına təsir göstərir, şəxsi davranışına nəzarət qabiliyyətini və iradəsini zəiflədir, ruh düşkünlüyü, müxtəlif görmə və eşitmə halusinasiyaları yaradır. A. həm son dərəcə arıqlama, üzülmə, həm də A.-dan yaranan hər hansı xəstəlik üzündən ölümə nəticələnə bilər. A. sosial fəlakət kimi qədim zamanlardan məlumdur. A. haqqında daha dəqiq məlumatlar 19–20 əsrlərə aiddir. A.-dan İrlandiyada (1845–49), Hindistanda (1877–78, 1896–97, 1899–1900 və 1943), Rusiyada (1891, 1921–22), Ukraynada (1932–33), Çində 1877–78, 1929–30, 1958–62), Böyük səhradan cənubdakı Afrika ölkələrində (1972–74, 1983–84, 1998) mln.-larla insan məhv olmuşdur.

Kütləvi A. situasiyası ölkədə, regionda bir çox amillərin mövcudluğundan yaranır. Bunlardan ən əsərləri təbii fəlakətlər (quraqlıq, daşqınlar, yanğınlar, məhsulun ziyanvericilər tərəfindən məhv edilməsi və yaxud bitkilərin xəstələnməsi), depressiv sosial-iqtisadi şərait (müharibə, iqtisadiyyatın zəif inkişafı və qeyri-sabitliyi) aiddir. Ərzaq məhsullarının istehsalında insanın istehsal fəaliyyəti ilə bağlı faktorun da təsiri var. Belə ki, ətraf mühitin çirklənməsi, torpaqların münbitliyinin azalması, iqlimin dəyişməsi, urbanizasiya və s. səbəblər A. yaradır. A.-ın bu qrup amil-

lərinə idarəetmə səhvləri də aiddir. A.-a gətirib çıxaran təbii anomalialar və sosial ziddiyyətlər deyil, dövlətin və cəmiyyətin ekstremal şəraitdə bütün əhalini zəruri ərzaqla təmin edə bilməməsidir. A., əsasən, sosiomədəni və siyasi səbəblərin nəticəsində (məs., vətəndaşların özünütəşkilinin zəifliyi, yaxud hakimiyyət dairələrinin siyasi iradəsinin olmaması və s.) baş verir.

A.-dan ən çox əhalinin kasıb təbəqəsi əziyyət çəkir. Buna görə də, hələ qədim zamanlardan dövlətlər strateji taxıl ehtiyatları yaradır (Qədim Misir), əhalinin artıq hissəsini müstəmləkələrə köçürür (Qədim Yunanıstan), çörək ticarəti qaydalarını tənzimləyən xüsusi qanunlar qəbul edirdilər (Qədim Roma) və s. Ölkəni A.-dan xilas etmək üçün öz əhalisini məskunlaşdırmaq, əlavə əkin yerləri əldə etmək və birbaşa ərzaq ələ keçirmək məqsədilə müharibələr aparılırdı. Yeni dövrlərdə A.-ın qarşısını almaq üçün daha sivil və həlledici üsullardan – ərzaq məhsulları və mal-varidat ölkə daxilində bölüşdürülür, lazımı ərzaq məhsulları xarici ölkələrdən gətirilir, ərzaq məhsullarının saxlanılmasında və konservləşdirilməsində yeni texnologiyalar tətbiq edilir, süni məhsullar istehsal olunur və s. A. cəmiyyət üçün insan ölümündən başqa ciddi dağıdıcı təzadlar da törədə bilər (aclıq bürümüş regionlardan kortəbii insan axını, cinayətliklərin artması, aclıq qiyamaları, kütləvi xəstəliklər və epidemiyalar və s.).

19 əsrin ortalarında A., təbii fəlakət, əhalinin A.-dan qırılması isə təbiətin qanunauyğunluğu kimi qəbul edilirdi. T.R. *Maltus* A.-ı Yer əhalisinin sayını tənzimləyən təbiət mexanizmi sayırdı. Buna görə də əhali arasında A. böhranları, aclıq qırğınları qaçılmazdır. 20 əsrin 2-ci yarısında aqrar sənayenin daha da inkişafı “yaşıl inqilaba” gətirib çıxartdı və dünya birliyi planetin bütün əhalisi üçün kifayət qədər ərzaq məhsulları istehsal etmək üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (Food and Agriculture Organization, FAO) məlumatına görə 21 əsrin əvvəlində dünyada 850 mln. nəfər (dünya əhalisinin 13%) A. çəkmişdir.

Qlobal problem olan A.-la mübarizədə bu gün təcili yardım və qabaqlayıcı kompleks tədbirlərin işlənilməsi və həyata keçirilməsi üçün bütün dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar birgə çalışır.

ACLIQLA MÜALICƏ – dozalaşdırılmış aclıqla müalicə üsulu. Aclığın sağlamlaşdırıcı effekti qədimdən məlumdur. Dozalaşdırılmış A.m.-sindən psixiatriyada, daxili, dayaq-hərəkət orqanlarının bəzi xəstəliklərinin və dəri xəstəliklərinin terapiyasında istifadə edilir. A.m.-nin ilk günlərində karbohidratlar sərf olunduğu üçün onun ehtiyatı tezliklə tükənir və orqanizm əsas enerji materialı kimi yağlardan istifadə edir. Karbohidrat çatışmazlığı şəraitində yağların oksidləşməsi qanda keton cismciklərini (aseton, asetosirkə turşusu və 3–hidrooksiyağ turşusu) artırır: bunun nəticəsində inkişaf edən metabolik asidoz dərhal işə düşən bufer sistemlər vasitəsilə kompensasiya olunur. A.m. bronxial astma, revmatoidli artrit, spondiloartrit, deformasiya edən osteoartroz, həmçinin bəzi ürək-damar xəstəliklərində, neyrodermitlərdə, ekzemada, residivləşdirici övrə və s.-də tətbiq edilir. A.m.-nin optimal müddəti 2–3 həftədir. A.m. kursundan sonra bərpəedici qidalanma dövrü başlayır. Müalicə zamanı kollaptoid hal, baş ağrısı, ümumi kefsizlik kimi ağırlaşmalar mümkündür. A.m. yalnız stasionar şəraitdə aparılır.

ACMƏR, Ac m ir – Hindistanın şm.-q.-ində, Rəcəstan ştatında şəhər. Əh. 485,2 min (2001). Aravalli d-riında 900 m hünd.-də yerləşir. D.y. qovşağı. Ölkənin əsas dini mərkəzlərindən biri, müsəlmanların ziyarətəh yeridir. Hindistanda ilk məscidlərdən biri (12 əsr) buradadır. Toxuculuq və yeyinti sənayesi, iri d.y. emalatxanaları, memarlıq abidələri var.

ACUDANABAD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəleybar bölgəsinin Kərmadüz kəndistanında, Kəleybar qəs.-ndən 35,5 km şm.-ş.-dədir.

AÇAÇI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsində, Miyanə ş.-ndən 8 km c.-ş.-də, Miyanə–Tehran avtomobil yolunun 2 km-liyindədir.

AÇAĞU, A ç ı x l ı – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Qır qalası dağının ətəyində, Oxçu çayının sol sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində qovulmuş əhali Ordubad r-nunun kəndlərinə sığınmış, 1920-ci illərdə geriye qayıtmış hissəsi isə 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur.

AÇANLAR (h a ç a n, yaxud n q a ç a n) – Çində (Yunnan əyaləti) yaşayan xalq. Sayları 27,7 min nəfərdir (2005). Çin-Tibet dil ailəsinin mərkəzi qrupunun fərqli dilində danışırlar. Açıan, mainta və natsan dialektləri var. Çin dili də yayılmışdır. Dindarları buddistdir. Əcdadların ruhuna sitayiş və animizmin qalıqları uzun müddət saxlanılırdı. Əsas məşğuliyyətləri suvarma əkinçiliyi (çəltik, qarğıdalı, kartof, tərəvəz), sənətkarlıq, dəmirçilik, zərgərlik, daş üzərində oymadır.

AÇAR, i n f o r m a t i k a d a – 1) fayllardakı yazıları adlandırmaq və ona müraciəti tezləşdirmək məqsədilə istifadə olunan işarələr məcmusu. İndeksli ardıcıl faylda A. yazının mühüm elementidir. 2) Məlumatın şifrlənməsi və şifrinin açılması prosesində istifadə olunan kod. 3) Bax *Elektrik açarı*.

AÇAR, m u s i q i d ə – səs ucalığını və adını göstərən xüsusi işarə; not xətlərindən birinin üzərində yazılır. A. həmçinin not xətlərində yazılan bütün səslərin adını və ucalığını müəyyənləşdirir. Do, sol və fa A.-ları birinci oktavanın do və sol, kiçik oktavanın fa səsini vəziyyətini göstərir. Skripka (2-ci xəttin üzərində sol), bas (4-cü xəttin üzərində fa), tenor (4-cü xəttin üzərində do), alto (3-cü xəttin üzərində do) A.-ları daha çox işlənilir. Soprano, messo-soprano, bariton və s. A.-ları da var. Məs., Azərb. çalğı alətlərindən tar üçün yazılmış əsərlər messo-soprano A.-ı ilə (2-ci xəttin üzərində do) göstərilir. A. not xəttinin başlanğıcında yazılır; səslənmə registri dəyişdikdə not xəttinin müxtəlif yerlərində yeni açar yazıla bilər.

AÇAR SÖZ – 1) informasiya axtarışı məqsədilə müəyyən sənədin (sənədlərin) məzmununu ifadə edən söz və ya söz birləşməsi. Sənədlərin sərlovhələrindən və mətnlərindən seçilən A.s.-lərin əlifba üzrə düzülüşü əsasında əlifba göstəricisinin axtarış sistemi qurulur. 2) Programlaşdırma dilinin qaydaları əsasında əvvəlcədən müəyyən edilmiş əməliyyatı tanıdan söz.

AÇCAMƏŞHƏD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 32 km c.-ş.-də, Marağa–Miyanə avtomobil yolunun 18 km-liyindədir.

AÇEHLƏR, a ç e l ə r, a ç i n l ə r – İndoneziyada (Sumatra a.-nın şm.-ində) və qismən Malaziyada yaşayan xalq. Sayları təqr. 3,4 mln. nəfərdir (2000).

Dilləri Avstroneziya dil ailəsinə daxildir. İndoneziya dili də yayılmışdır. Dindarları müsəlmandır. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik (çəltik, kaucuklu bitkilər, qarğıdalı, hindqozu, istiot), heyvandarlıq və balıqçılıqdır. Ənənəvi sənət sahələri dəmirçilik, dulusçuluq, metal emalı, toxuculuq, silahsızlıq və zərgərlikdir. **AÇEMLƏR**, a ç i m, a k i m, a k e m – Qananın c.-unda *akanlar* qrupundan xalq. Sayı 612 min nəfərdir (2000). Aşanti və akvapim dillərində danışırlar. A.-ın 60%-ndən çoxu xristian, qalanları isə müsəlman və ənənəvi etiqadlarını qoruyub saxlayanlardır. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik (maniok, çəltik, darı, qarğıdalı, kakao və s.), quşçuluq və maldarlıqdır. Toxuculuq, dulusçuluq və dəmirçiliklə də məşğul olurlar.

AÇIQ BUCAQ – 180°-yə bərabər olan bucaq.

AÇIQ CƏMİYYƏT – insan zəkasının yetkin tənqidi potensialına əsaslanan, həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də sosial qrupların cəmiyyətin dönmədən islah edilməsinə yönələn fərdi düşüncəsini və intellektual azadlığını stimullaşdıran cəmiyyət. “A” anlayışını elmi dövriyyəyə *A. Berqson* daxil etmişdir. K. Popper özünün “Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri” əsərində bu termindən totalitarizmin dəyərlərini adekvat nəzəri əsaslandıraraq “tarixilik” metodoloji müdəcəllər aradan qaldırmaq üçün istifadə etmişdir. K. Popper fikrincə, “tarixilik” “qapalı” cəmiyyətin – avtoritar dəyişməz normalar əsasında təşkil olunmuş toplumun müdafiəsi vasitəsidir. A.c.-in özlündə duran demokratiyanın anlamı və prinsiplərini şərh edən K. Popper göstərirdi: 1) demokratiyanı prinsipə, hətta ümumi seçkilər institutunun mühümlüyü kontekstində belə, çoxluğun idarəçiliyi kimi səciyyələndirmək yolverilməzdir. Hakimiyyət strukturlarının fəaliyyəti xalqın onları qan tökmədən devirmək hüququ ilə məhdudlaşdırılmalıdır; 2) demokratik konstitusiya mövcud qanunlar məcmusunda yalnız bir dəyişikliklər növünü – demokratiyanın özünü təhlükəyə məruz qoyan transformasiyaları əvvəldən istisna edir; 3) bütövlükdə azlığı dəstəkləməli olan demokratiya ilk növbədə o insanlara şamil edilir ki, onlar qanunu pozaraq digərlərini zorakılıqla demokratiyanı devirməyə təhrik edirlər; 4) demokratiyanı qoruyan ictimai institutların hərtərəfli inkişafına yönələn siyasi xətt hakimiyyət strukturlarında və fərdlərdə

kütləsi içərisindəki gizli antidemokratik intensiyaların real mövcudluğu tendensiyasını nəzərdən qaçırmamalıdır; 5) demokratiyanın süqutunu əks etdirən bilən müqayisəli sosial qiymətləndirmə yoxdur – bu, bütün hüquqların itirilməsi deməkdir; hətta iqtisadi artım saxlanıldıqda belə hakimiyyətin özbaşınalığına sosial itaətkarlıq imperativə çevrilir; 6) zərərli dəyişikliklərin stress effekti hər bir sivilizasiyada praktiki olaraq həmişə antidemokratik meyilləri yenidən dirçəldir.

K. Popperin fikrincə, A.c. həm reallıq, həm də idealdır. Yalnız demokratiya və A.c. şəraitində bir çox bələlərdən xilas olmaq mümkündür.

Əd.: Popper K. The open society and its enemies. L., 1945

AÇIQ ÇOXLUQ – bax *Qapalı və açıq çoxluqlar*.

AÇIQ DƏNİZ – 1) dəniz (okean) səthinin sahil zonasından kənarda yerləşən hissəsinin şərti adı; 2) beynəlxalq hüquqda: Dünya okeanının hər hansı bir dövlətin ərazi sularından (yaxud iqtisadi zonasından) kənarda yerləşən hissəsi. A.d.-dən bütün dövlətlər (beynəlxalq müqavilələr əsasında, hətta okeana çıxışı olmayan dövlətlər) istifadə edə bilərlər.

AÇIQ DƏRS – başqa müəllimlərin də iştirak etdiyi dərs. A.d.-i təcrübəli müəllim aparır. Məqsəd bu və ya digər fənnin düzgün təlim üsulunu nümayiş etdirməkdir. A.d. pedaqoji təcrübə mübadiləsi və təkmilləşdirmənin mühüm vasitələrindəndir.

AÇIQ FONTAN – lay flüidlərinin (qazın, neftin və suyun) quyu ağzından idarəolunmaz axınla çıxması. A.f. quyuların qazılması və təmiri zamanı quyudakı mayenin təzyiqlə laydakı təzyiqləndirildikdə, həmçinin texniki nasazlıq (sıçrayışın qarşısını alan avadanlıq dağıldıqda, hermetiklik pozulduqda və s.), yaxud pilpilə (qrifon) yaranması nəticəsində baş verir. Neft sənayesində ən mürəkkəb qəza olan açıq neft və qaz fontanları bəzən təbii fəlakət xarakteri alır. A.f.-lar qazıma və neft-qaz hasilatı müəssisələrinin, qəza r-na bitişik ərazilərdəki sənaye obyektlərinin və yaşayış məntəqələrinin fəaliyyətini çətinləşdirir, ətraf mühiti çirkləndirir. A.f.-larda tez-tez baş verən yanğınlar zamanı neft və qaz yataqlarına da ciddi ziyan dəyir. A.f.-ın qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün *Azərbaycan Neft Məşğuliyatı İnstitutunun* layihəsi ilə

müxtəlif tipli *atqıyaqarşı avadanlıqlar* hazırlanmışdır.

AÇIQ İDARƏETMƏ SİSTEMİ – əks-rabitəsi olmayan *avtomatik idarəetmə sistemi*. Belə sistemlərdə idarəedicilərin təsiri, adətən, verilmiş proqram üzrə, idarəedicilərin qurğular vasitəsilə yaradılır. A.i.s.-ndə həyəcənəlmələrə görə (mənzələri nəzərə almaqla) idarəetmə prinsipindən istifadə edilir. A.i.s. rəqəmi proqramla idarə edilən dəzgahlarda və s. tətbiq olunur.

AÇIQ İQTİSADİYYAT – xarici ölkələrdən əmtə və xidmətlər idxalı üçün sərhədlərini açan, öz əmtə və xidmətlərinin xeyli hissəsini ixrac edən, dünya *maliyyə bazarlarında* sərbəst kredit alan verən ölkələrin iqtisadiyyatı. A.i.-da, *qapalı iqtisadiyyatdan* fərqli olaraq, istehsal edilən məhsulların çoxu ölkədən ixrac edilir. A.i. beynəlxalq hesablaşmalarda xarici valyutalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. A.i. öz əksini ölkənin tədiyə balansında, xüsusilə cari əməliyyatlar balansında və kapitalın hərəkəti balansında tapır.

AÇIQ İNFLYASIYA – bazar iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan *sərbəst qiymətlərin* fəaliyyət göstərdiyi bazarda müşahidə edilir. Qiymətlər fasilələrlə qalxanda A.i. də dəyişir, lakin bazar mexanizmini aradan qaldırmır. A.i. şəraitində iqtisadiyyat müxtəlif bazarların tarazlaşmasına öz-özünə köklənir. A.i.-nin gizli inflyasiyadan nisbi üstünlüyü əlavə gəlirin istehsalçı tərəfindən mənimsənilməsindədir (gizli inflyasiyada isə onu cinayətkar strukturlar əldə edir). A.i. üç formada təzahür edir: 1) tələb inflyasiyası; 2) istehsal məsrəfləri inflyasiyası; 3) struktur inflyasiyası.

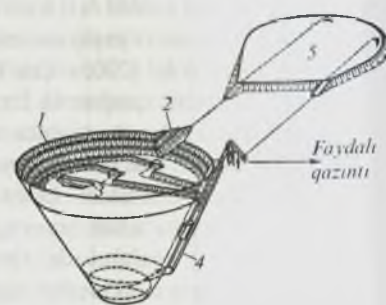
AÇIQ İŞLƏNMƏ – bax *Açıq mədən işləri*.

AÇIQ KREDİT – 1) malgöndərənin etibarlı müştəriyə təklif etdiyi qeyri-məhdud kredit; 2) bank ilə daimi müştəri arasında razılaşma. Həmin razılaşmaya əsasən müştəri “öz” bankından, digər bankdan, yaxud bank şəbələrindən çek üzrə müəyyən məbləği nağdı ala bilər. Nağdı pulları xüsusi avtomatlardan almağa imkan verən kredit kartları və pul kartları meydana gəldikdən sonra bu praktika aradan çıxmaqdadır.

“AÇIQ QAPI” DOKTRİNASI – əsas müddəaları 1899 ildə ABŞ dövlət katibi C.Heyin B.Britaniya, Almaniya, Rusiya, İtaliya, Fransa və Yaponiya hökumətlərinə göndərdiyi notalarda əksini tapmışdır. Çində ABŞ-in iqtisadi və siyasi gücünü möhkəmləndirməyə yönələn

siyasətini pərdələmək məqsədi daşıyırdı. Notalarda ABŞ Çinin “nüfuz dairələrinə” bölünməsi faktı ilə razılaşmaqla yanaşı, bu ölkədəki hər hansı dövlətin “nüfuz dairəsində” Amerika sahibkarları üçün bərabər hüquq və imkanlar tələb edirdi. Nota alan dövlətlər, xüsusilə B.Britaniya və Rusiya cavab notalarında “A.q.” d.-na birbaşa qarşı çıxmasalar da, onun öz nüfuz dairələrində tətbiqi ilə əlaqədar bəzi qeyd-şərtlər irəli sürdülər. Buna baxmayaraq, ABŞ dövlət departamenti 1900 ilin martında müraziət olunan dövlətlərin doktrinaya qoşulduqlarını bildirdikdə, bu bəyanat dövlətlərin heç biri tərəfindən təkrar edilmedi. Vaşinqton konfransında (1921–22) ABŞ “A.q.” d.-nin Avropa dövlətləri tərəfindən rəsmi tanınmasına nail oldu. Çində Qomindan diktaturası dövründə (1927–49), xüsusilə İkinci dünya müharibəsinin sonundan 1949 ilədək ABŞ Qomindanın siyasəti, iqtisadiyyatı və silahlı qüvvələrinə tam nəzarət edirdi. Əvvəllər Çinlə münasibətlərdə tətbiq olunan “A.q.” d.-ndan ABŞ sonralar digər ölkələrdə öz rəqiblərini sıxışdırıb aradan çıxarmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

AÇIQ MƏDƏN İŞLƏRİ – faydalı qazıntıların yer səthindən açıq mədən qazmaları vasitəsilə çıxarılması. Qədim insanın ilk əmək aləti və silahı daş olmuşdur. Buna görə də ibtidai insanın ilk sənətlərindən birincisi daşların açıq üsulla çıxarılması və əldə edilməsi olmuşdur. Azərb.-da Paleolit dövrünə, yəni m. il bundan əvvələ aid qədim insan məskəni, daşların açıq və yeraltı üsulla çıxarıldığı yer Füzuli ş.-ndən 14 km şm.-q.-də, *Aziz mağarasında* və onun ətrafında tapılmışdır. Bundan xeyli sonra e.ə. 6-cı minillikdə daş açıq üsulla çıxarıldı. E.ə. 4-cü minillikdə Hindistanda, Sinay y.-nda, Qafqazda və s. bu üsulla çıxarılan polimetal filizlərdən tunc alınır. E.ə. 4-cü minilliyin əvvəllərində (tunc dəmir ilə əvəz olunmağa başlarkən) Azərb.-in Gədəbəy və Daşkəsən ərazilərində qara və əlvan metal filizi yataqları açıq üsulla işlənmişdir. A.m.i. yeraltı mədən işlərinə nisbətən iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Faydalı qazıntı yataqlarının formasından və yer səthinə nəzərən vəziyyətindən asılı olaraq A. m. i. 5 əsas tipə ayrılır: yataqların səthi, dərinlik, dağlıq, dağlıq-dərinlik və sualtı işlənməsi. Səthi işlənmə tipində karyerlər nisbətən sabit dərinliyə (40–80 m), müxtəlif ölçüyə və istehsal gücünə

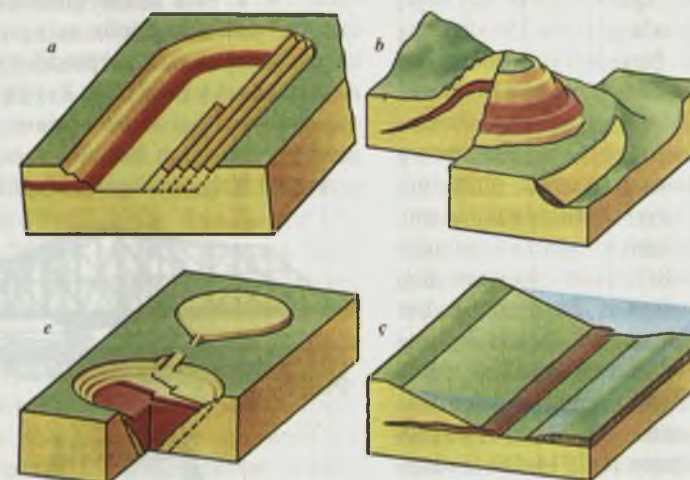

Açıq mədən işlərində yataqların açılması:
1 – karyer; 2 – əsas xəndək; 3 – kəsiliş xəndəyi;
4 – faydalı qazıntıyı nəql etmək üçün maili qazma;
5 – boş süxurlar tökülən yer (tullantıxana).

malik olur; bu üsulla əsasən, səpinti, inşaat materialları, kömür, üfqi yatımlı filiz yataqları işlənir. Dərinlik tipində açılış işləri laylar üzrə, get-gedə (dərinləşdikcə) kiçilən formada aparılır; karyerlərin dərinliyi 400–700 m-dir. Dağlıq tipi ətraf mühitdən yüksəkdə yatan yataqların açıq işlənməsi üçün xarakterikdir. Karyerin səthi mürəkkəb relyefli olan hallarda dağlıq-dərinlik tipli işlənmə tətbiq edilir. A.m.i.-nin xüsusi tipi dəniz və göllərin dibində aparılan sualtı işlənmədir. Bu halda yatağın tavanı suyun üst səviyyəsindən aşağıda yerləşir. A.m.i.-nin əsas mərhələləri yer səthinin hazırlanması, yatağın qurudulması, əsaslı mədən işləri, açılış işləri (üst boş süxurların götürülməsi) və hasilat işləridir. Bütün əsas istehsal prosesləri A.m.i.-nin vahid sxemində birləşdirilir. Karyer ərazisində aparılan hazırlıq işlərinə ağacların kəsilməsi, kötükələrin təmizlənməsi, bataqlıqların qurudulması, avtomobil və d.y.-lərinin başqa yerə köçürülməsi, xüsusi anbarların, inzibati-məişət və kommunal tikililərin, mexaniki emalatxanaların, depo, qaraj və s.-nin inşası, nəql, kommunikasiyalarının, su təchizatı və kanalizasiya şəbəkələrinin salınması aiddir. Əsaslı mədən işləri aparılarkən daxili, xarici və kəsiliş xəndəkləri hazırlanır, sənaye binaları tikilir, zənginləşdirmə qurğuları və s. qurulur, drenaj və quruducu quyular qazılır, əsas avadanlıqlar (mədən, nəql. və texnoloji avadanlıqlar) quraşdırılır. A.m.i.-ndə ən uzun mərhələ yataqların istismarıdır. A.m.i. açılış süxurlarının və faydalı qazıntıların çıxarılmasından, nəql etdirilməsindən və anbarlaşdırılmasından ibarət olur. Bunlara uyğun olaraq A.m.i.-nin əsas istehsalat prosesləri süxurların çıxarılmaya hazırlanması, onların çıxarılıb yüklənməsi, mədən

kütləsinin nəqli, süxurların tullantıxanaya yerləşdirilməsindən ibarətdir.

Mədən süxurlarının planauyğun çıxarılması və yerinin dəyişdirilməsi, mədən avadanlıqları, nəql. vasitələri və köməkçi avadanlıqlar kompleksi vasitəsilə aparılır. A.m.i.-nin texnologiyası hasilat işlərinin mexanikləşdirilməsi kompleksləri tərkibindəki avadanlıqlara görə fasiləli (dövri), fasiləli-axınlı və axınlı (fasiləsiz) ola bilər. Fasiləli texnologiyada dövri işləyən avadanlıq komplekslərindən istifadə olunur; mədən kütləsinin çıxarılması və daşınması texnoloji fasilələrlə davam edir. Fasiləli-axınlı texnologiyada həm fasilələrlə, həm də axınlı işləyən avadanlıq kompleksləri tətbiq edilir; faydalı qazıntılar fasilələrlə işləyən maşınlarla (birçalovlu ekskavator, yükləyici və s.) çıxarılır, lentli konveyer, avtomobil, ya

Yataqların açıq işlənmə üsulları: a – səthi; b – dərinlik; c – dağlıq; d – sualtı.

da d.y. nəql. ilə daşınır. Axınlı texnologiyada faydalı qazıntılar fasiləsiz işləyən maşın və mexanizmlərlə çıxarılır, daşınır, boşaldılır və s. A.m.i.-nin saxta üsuluna nisbətən əsas üstünlüklərindən biri mədən işlərinin aparılmasının təhlükəsizliyidir. Açıq işlənmədə ümumi texniki təhlükəsizlik vasitələri (xəbərdarlıq nişanları və yazıları, signalizasiya, qoruyucu qurğular, maşın və avadanlığın bloklanması, məsafədən və avtomatik idarəetmə, fərdi mühafizə vasitələri və s.) və tədbirlərdən istifadə olunur. A.m.i. aparılarkən çox böyük bir ərazi yararsız olur. Belə sahələrin bərpa olunması və istifadə üçün faydalı hala gətirilməsi iqtisadiyyatın mühüm məsələlərindəndir. Buna görə də yataqların istismarının yekun mərhələsi kimi açılış süxurları tökülmiş tullantıxana

sahələri hamarlanır, onlar torpaq qatı ilə örtülür, karyerin işlənmiş sahəsi bərpa edilir və abadlaşdırılır. ABŞ, Avstraliya, Kanada, Avropanın bir sıra ölkələrində (Almaniya, Polşa və s.), Rusiyada, Qazaxıstanda və s. ölkələrdə faydalı qazıntıların hasilatında A.m.i. geniş tətbiq olunur. Azərb.-da açıq üsulla inşaat daşı (əsasən, Abşeronda – Qaradağ, Güzdək, Gülbaxt və s.), mərmər (Daşkəsən), travertin (Şah-taxtı), bentonit gilləri (Daş Salahlı, Göygöl və s.), sement xammalı (Qaradağ, Tovuz), çınqıl, qum (Şəmkir, Şəki və s.), dəmir filizi (Daşkəsən), alunit (Zəylik), mis (Gədəbəy) və digər faydalı qazıntılar çıxarılır. A.m.i.-nin perspektivi mədən işlərinin və avadanlığının parametrlərinin optimallaşdırılması, fasiləsiz işləyən texnikanın tətbiqi, avtomatlaşdırılmış sistem və idarəetmə üsul-

AÇIQ SƏHMDAR CƏMIYYƏTİ – bax *Səhmdar cəmiyyəti*.

AÇIQ SİSTEMLƏR – ətraf mühitlə maddə, eləcə də enerji və impuls mübadiləsində olan *termodinamik sistemlər*. Fasiləsiz kimyəvi reaksiyalar gedən kimyəvi sistemlər (reaksiyaya girən maddələr kənardan daxil olur, reaksiya məhsulları isə çıxarılır) A.s.-in ən mühüm tipinə aiddir. Bioloji sistemlərə, canlı orqanizmlərə də açıq kimyəvi sistemlər kimi baxmaq olar. Canlı orqanizmlərə belə yanaşma onların inkişaf və həyati fəaliyyət proseslərini *qeyri-tarazlıq prosesləri termodinamikasının*, fiziki və kimyəvi kinetikanın qanunları əsasında tədqiq etməyə imkan verir.

A.s.-in xassələri termodinamik tarazlıq halı yaxınlığında daha sadə təsvir olunur. Əgər A.s. termodinamik tarazlıq halından az uzaqlaşarsa, onda onların qeyri-tarazlıq halını da tarazlıq halı parametrləri: temp-r, sistemin komponentlərinin kimyəvi potensialları və s. (lakin bütün sistem üçün sabit olmayan, koordinatlardan və zamandan asılı olan qiymətlərlə) ilə səciyyələndirmək olar. Bu cür A.s.-in nizamsızlıq dərəcəsi, tarazlıq halında olan sistemlər kimi, *entropiya* ilə xarakterizə olunur. Qeyri-tarazlıq (lokal qeyri-tarazlıq) halında A.s.-in entropiyası, entropiyanın additivliyinə əsasən, sistemin lokal tarazlıq halında olan ayrı-ayrı kiçik elementlərinin entropiyalarının cəmi kimi təyin edilir (bax *Lokal termodinamik tarazlıq*).

Termodinamik parametrlərin tarazlıq qiymətlərindən sapması (bax *Termodinamik qüvvələr*) sistemdə enerji və maddə axını yaradır (bax *Köçürülmə hadisələri*). Köçürülmə hadisələri sistemin entropiyasının artmasına (*entropiya istehsalına*) səbəb olur.

Termodinamikanın ikinci qanununa görə, qapalı izolə olunmuş sistemdə entropiya artaraq özünün tarazlıq maksimal qiymətinə, entropiya istehsalı isə sifra yaxınlaşır. Qapalı sistemdən fərqli olaraq A.s.-də sabit entropiyaya malik stasionar hallar mümkündür. Belə hallarda entropiya daim istehsal olunur, ona görə də sistemdən çıxarılmalıdır. Stasionar hallar kimyəvi reaksiyaların və reaksiyaya daxil olan maddələrin və enerjinin köçürülməsinin sabit sürətləri ilə xarakterizə olunur. Bu cür “axarlı tarazlıq” zamanı A.s.-də entropiyanın istehsalı minimaldır (*Priqojin teoremi*). A.s. termodinamikasında stasionar qeyri-tarazlıq halın oynadığı rolu tarazlıq

prosesləri termodinamikasında izolə olunmuş sistemlər üçün termodinamiki tarazlıq əvəz edir. Bu halda A.s. entropiyası sabit saxlansa da (entropiyanın istehsalı onun sistemdən çıxarılması ilə kompensasiya edilir), lakin entropiyanın bu stasionar qiyməti (qapalı izolə edilmiş sistemdən fərqli olaraq) onun maksimumuna uyğun deyildir.

Termodinamiki tarazlıq halından uzaq olan A.s.-də termodinamiki dayanıqlı qeyri-tarazlıq halları mümkün olduqda qeyri-xətti proseslərdə A.s.-in müəyyən fəza və zaman nizamlığı ilə səciyyələnən maraqlı xassələri aşkarlanır. Belə nizamlılıq *dissipativ* adlanır, çünki onun mövcudluğu ətraf mühitlə fasiləsiz maddə və enerji mübadiləsini tələb edir. A.s.-də qeyri-xətti proseslər və quruluşun yaranması imkanı kimyəvi kinetika tənliləri əsasında; sistemdə kimyəvi reaksiyaların sürətləri ilə reaksiyaya girən maddələrin verilmə və reaksiya məhsullarının çıxarılma sürətləri arasındakı balans əsasında tədqiq olunur. A.s.-də reaksiyaların aktiv məhsullarının və ya istiliyin toplanması reaksiyaların avtorəqs (öz-özünü saxlayan) rejiminə gətirib çıxara bilər. Bunun üçün sistemdə müsbət əks-əlaqənin: ya reaksiya məhsulunun (kimyəvi avtokataliz), ya da reaksiya zamanı ayrılan istiliyin təsiri ilə reaksiyanın sürətlənməsinin reallaşması zəruridir. Müsbət əks-əlaqəli rəqs konturunda dayanıqlı, özünü tənzimləyən sönməyən rəqslər (*avtorəqslər*) yarandığı kimi, müsbət əks-əlaqəli kimyəvi A.s.-də sönməyən özünü tənzimləyən kimyəvi reaksiyalar yaranır. Avtokatalik reaksiyalar bircins mühitdə kimyəvi proseslərin dayanıqsızlığına və A.s.-in fəzada konsentrasiyasının nizamlı qeyri-bircins paylanmış stasionar halının yaranmasına səbəb ola bilər. A.s.-də həmçinin mürəkkəb qeyri-xətti xarakterli konsentrasiya dalğaları da mümkündür. Canlı orqanizmlər həm molekulyar, həm də makroskopik səviyyədə yüksək təşkilə malik dayanıqlı, özünü tənzimləyən A.s. olduğuna görə, A.s. nəzəriyyəsi həyatın əsasında duran fiziki-kimyəvi prosesləri başa düşmək üçün xüsusi maraq doğurur. Canlı sistemlərə qeyri-xətti kimyəvi reaksiyaların gətirdiyi A.s. kimi yanaşma həyatın yaranmasının ilkin dövrlərində molekulların özünü-təşkil proseslərini tədqiq etmək üçün yeni imkanlar yaradır.

A.s. nəzəriyyəsi, məs., kibernetikada baxılan informasiyanın emalı sistemləri,

nəql. qovşaqları enerji təchizatı sistemləri və s.-in də aid olduğu sistemlərin ümumi nəzəriyyəsinin istiqamətlərindən biridir. Buna bənzər sistemlər termodinamiki sistemlər olmasa da, ümumi halda qeyri-xətti olan, fiziki-kimyəvi və bioloji A.s.-in analoji tənlilərinə oxşar balans tənliləri sistemi ilə təsvir olunur. Bütün buna bənzər sistemlər üçün tənzimlənmənin və optimal fəaliyyətin ümumi problemləri mövcuddur.

Əd.: Зубарев Д.Н. Неравновесная статическая термодинамика. М., 1971; Франк-Каменецкий Д.А. Диффузия и теплопередача в химической кинетике. 2 изд., М., 1967.

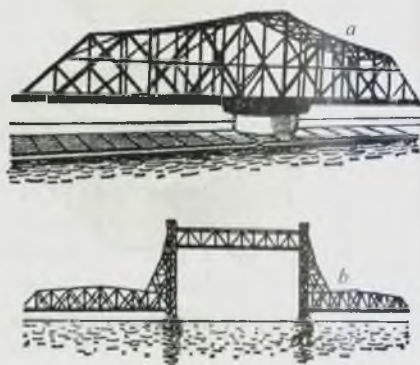
"AÇIQ SÖZ" – Bakıda nəşr olunmuş gündəlik ictimai-siyasi, ədəbi qəzet. "İqbal" (1912–15) qəzetinin davamı, "Müsavat" partiyasının rəsmi orqanı olmuşdur. İlk sayı 1915 il oktyabrın 2-ndə, sonuncu sayı 1918 ilin oktyabrında çıxmışdır. Qəzetin cəmi 724 sayı, digər məlumatlarla görə isə 750 sayı işıq üzün görmüşdür. Nəşrləri və redaktorları müxtəlif vaxtlarda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmmədali Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Oruc, Qənbər və Abuzər Orucov qardaşları olmuşlar. "A.s."-ün ilk sayı "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarı və "gündəlik türk qəzetidir" sözləri ilə çıxmışdır. "A.s."-də Rusiyanın daxilində gedən ictimai-siyasi prosesləri, Azərb. həyatının bütün sahələrini əks etdirən məlumatlar, milli dirçəliş, muxtariyyət məsələlərinə dair yazılar dərc olunur, Birinci dünya müharibəsinin (1914–18) fəlakətləri hərtərəfli və obyektiv işıqlandırılırdı. "A.s."-ün dövrün nüfuzlu qəzetinə çevrilməsində Nəriman Nərimanov, Əhməd bəy Ağayev, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Tağı Şahbazi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Sənəttullah Eynullayev, Əzim Əzimzadə və b.-nin böyük xidmətləri olmuşdur.

AÇIQ ŞƏHƏR, beynəlxalq hüquqda – müharibə zamanı döyüşən dövlətlərdən birinin müdafiə olunmayan elan etdiyi və buna görə də hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməyən şəhər. A. ş. statusu 1907 il Haaqa konfransında qəbul edilmiş "Quruda müharibənin qanun və adətləri haqqında" əsasnaməsinin 25-ci maddəsinə görə "müdafiə olunmayan şəhərlərə, kəndlərə, yaşayış evlərinə və ya tikililərə hər hansı üsulla hücum etmək və oranı

dağıtmaq" qadağandır. Məs., İkinci dünya müharibəsi zamanı Paris və Roma A. ş. elan edilmişdi.

AÇIQLANMIŞ GƏLİR – fiziki, yaxud hüquqi şəxsin vergi məbləğini hesablamaq üçün vergi orqanlarına haqqında məlumat təqdim etdiyi gəlir.

AÇILAN KÖRPÜ – yüksək hündürlüklü gəmilərin keçməsi üçün hərəkətli (açılan) aşırımlı körpü; körpüaltı qabariti altından bütün növ gəmilərin keçməsinə imkan verən adi körpünün qurulması iqtisadi və memarlıq baxımından əlverişsiz olduğu halda tikilir. A.k.-nün aşırım quruluşlarının konstruksiyası yüngül olmalı, bağlı halda etibarlı istismarı təmin etməli, az enerji sərfi ilə tez açılıb bağlanmalı (2–3 dəq.), açıq halda gəmilərin təhlükəsiz hərəkətini təmin etməlidir. Fırlanan (dönən), ayrılan və qaldırılan (qalxan) A.k. olur. Fırlanan A.k.-nün aşırım quruluşları şaquli ox ətrafında dönür və açıq halda körpü boyunca oxa perpendikulyar vəziyyət alır. Ayrılan A.k.-nün aşırım quruluşları üfüqi ox üzrə fırlanır; bütün gəmi yolunu tutan birqollu və aşırımın ortasında birləşən ikiqollu körpülərə ay-

Açılan körpü: a – ikiqanadlı fırlanan körpü (açılmış vəziyyətdə); b – şaquli qaldırılan körpü (qalxmış vəziyyətdə).

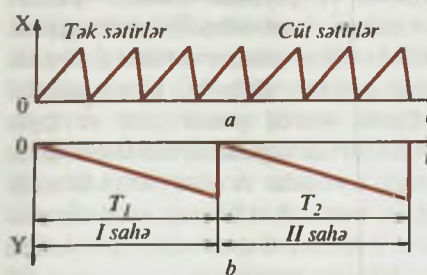
qaldırılan A.k. konstruksiyasının və kinematik sxeminin sadəliyi ilə digər A.k.-lərdən fərqlənir. Şaquli qaldırılan körpülər daha çox tikilir. Aşırımları açib-bağlayan mexanizm və mühərriklər (əsasən, elektrik və hidrointiqallı) körpü dayaqlarının və ya xüsusi qüllələrin içərisində yerləşdirilir.

AÇILIŞ – hər hansı işıq şüaları və ya elektron dəstəsinin müəyyən qanun üzrə idarəolunan yerdəyişməsi. A. prosesi açılış elementləri (AE) ilə yerinə yetirilir. AE işıq şüasının meyil etməsi zamanı təsvir (ekran) boyunca yerini dəyişən işıq ləkəsi (optik A.), elektron-şüa borusunun (EŞB) ekranında işıqlanan nöqtə

Saray körpüsü. Sankt-Peterburq.

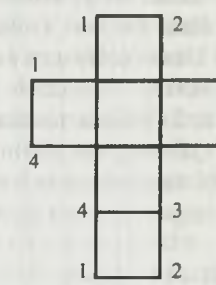
(elektron A.) və s. ola bilər. AE-nin hərəkət trayektoriyasına görə A.-lar müxtəlif cür adlanır: trayektoriya düz xətdirsə düzxətli A., çevrə şəklində olduqda dairəvi A., spiral şəklindədirsə spiralvarı A., rastr yaratdıqda rastr A.-ı, təsvirin konturu boyunca hərəkət etdikdə izləyici A. Bundan başqa dövrü və ya fasiləsiz A. (bir A. dövrü – tsikli qurtaran kimi avtomatik olaraq növbəti tsikl başlayır), gözləyən A. (hər bir tsikl yalnız xüsusi "işəsalma" signalı gələn anda başlayır) növləri də vardır. Əsasən, EŞB-də istifadə olunur. EŞB-nin ekranındakı təsviri müxtəlif işıqlanmaya malik çoxsaylı elementlərdən (onlar "piksel" adlandırılır) ibarət kimi təsvir etmək olar. Hərəkət təsvirlərin ötürülməsi zamanı ötürülən kadrların dəyişilməsi tezliyi elə olmalıdır ki, insan gözü ekranda kadrların sayrışmasını (dəyişməsinə) hiss etməsin. Bu tezliyin qiyməti saniyədə 46–48 kadra bərabərdir. Təsvirin A.-ı zamanı kineskopun elektron şüası, üfüqi və şaquli meyiletdirici sistemlərin eyni vaxtda bir-birinə nə-

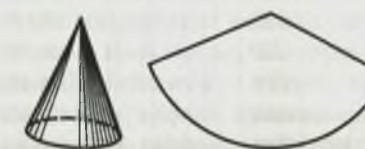
Təsvirin sətirdənbir (sətiraşırı) açılışı: a, b – sətir və sahə (kadr) açılışlarında elektron şüasının hərəkətinin zaman diaqramı.

zərən iki oxu boyunca (X və Y) qarşılıqlı perpendikulyar istiqamətdə hərəkət edir: X oxu boyunca olduqda sətir A.-ı, Y oxu boyunca olduqda isə kadr A.-ı adlanır. Təsvirin A.-ının iki növü vardır: sətirbəsətir (proqressiv) və sətirdənbir (sətiraşırı). Sətirbəsətir A. zamanı kadr A.-ının bir dövrü ərzində təsvirin bütün kadri ötürülür. Televiziya signalının tutduğu tezlik zolağını azaltmaq məqsədilə təsvirin sətiraşırı A.-ı tətbiq olunur. Sətiraşırı A.-da kadr iki mərhələ üzrə: əvvəlcə bütün tək sətirlər, sonra isə bütün cüt sətirlər ötürülür. A. ossiloqraflarda, avtomatik qeydedici cihazlarda, radiolokasiya indikatorlarında və informasiyanın məsafəyə ötürülməsi qurğularında tətbiq olunur. Televiziya və fototeleqrafiyada, əsasən, düzbucaqlı rastra malik olan A. tətbiq edilir.

AÇILIŞ, həndəsədə – 1) əyrinin A.-ı həmin əyri üzərində düz xətt parçasıdır.

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Onun qurulmasına düzləndirmə deyilir. Bəzən əyri dedikdə, onun evolventi başa düşülür (bax *Evolvyut* və *Evolvent*). 2) Çoxüzlünün A.-ı onun üzərindən ibarət çoxbucaqlılar çoxluğu (şəkil 1); onları til və təpələri üzrə yapışdırıldıqda, həmin çoxüzlü alınır. 3) Öyilməsi (düzləndirilməsi) mümkün olan səthin A.-ı onun parçaları ilə izometrik olan fiqurlar çoxluğu. 2-ci şəkildə konusvarı səthin A.-ı göstərilmişdir.

AÇILIŞ, ədəbiyyatda – bax *Düynünün açılışı*.

AÇILIŞ GENERATORU – elektron-şüa cihazının (elektron-şüa borusunun – EŞB) ekranında şüanın müəyyən qanun üzrə hərəkətini (açılışını) təmin etmək üçün müxtəlif formalı (sinusoidal, mişarvarı və s.) elektrik rəqsləri hasil edən generator. Zamana görə A. g. daha çox yayılmışdır. Televiziya texnikasında kadr (sahə) və sətir açılış generatorlarından istifadə olunur. Kadr açılış generatoru verici və qəbuledici televiziya EŞB-də elektron şüasının şaquli istiqamətdə meyil etdirilməsi üçün cərəyan yaradır və bu cərəyanın qiyməti bir kadrın dəyişildiyi müddət ərzində sıfırdan başlayaraq maks. qiymətə qədər xətti olaraq dəyişir. Sətir açılış generatoru mişarvarı qanunla dəyişən elektrik rəqsləri yaradır. A.g. ossiloqraflarda, TV və radiolokasiya qurğularının verici və qəbuledici EŞB-nin elektrostatik və elektromaqnit meyiletdirici sistemlərində, kineskopun anodunun yüksək gərginliklə qidalandırılmasında istifadə olunur.

AÇILIŞ İŞLƏRİ – açıq mədən işlərində faydalı qazıntıların üstünü örtən boş süxurların kənar edilməsi, götürülməsi. A.i.-nə yumşaq və qaya süxurlarını çıxarmaya hazırlıq, çıxarma-yükləmə işləri, nəqlənmə və yararsız süxurların tullantıxanada qalaqlanması aiddir. A.i. karyerlərin tikintisi zamanı hasilat işlərinin ilk mərhələsinin qurulması və istismar dövründə bu mərhələnin saxlanması və inkişafı üçün aparılır. Açılış zamanı tərkibində faydalı komponentlər olmayan süxurlar daxili və ya xarici tullantıxanalara yığılır. Açılmış süxurlar tikinti üçün mineral xammal kimi yararlı olduqda (məs., gil, qum, əhəng, tabaşir və s.), onlar növbəti emaldan keçirilir (xırdalama, çeşidləmə və s.). Açılış süxurlarının çıxarılmaya hazırlıq üsulları bunlardır: yumşaq mədən süxurlarının donmasının qarşısının alınması, onların do-

nunun açılması, mexaniki, hidravlik, fiziki (yüksək və aşağı tezlikli elektrik cərəyanı, termodağıtma) və kimyəvi (həll etmə və s.) üsullarla yumşaldılması. Bərk maddə sükurlarının çıxarılmaya hazırlanması qazıma-partlayış üsulu ilə həyata keçirilir. Yumşaldılmış və partlayışla dağıdılmış sükurların çıxarılması və yüklənməsi, adətən, ekskavator, torpaqqazan-nəqləyici (məs., buldozer, ekskavator) və yükləyici-nəqləyici (birçalovlu yükləyici və s.) maşınlarla həyata keçirilir. Sükurların nəqli d.y., avtomobil nəql. və konveyerli nəql.-la yerinə yetirilir. Nadir hallarda hidravlik nəql.-dan, asma kanat yollardan, skip qaldırıcılarından istifadə edilir. Bəzən bu məqsədlə kombinə edilmiş nəql. tətbiq edilir; məs., quyudibindən maddə kütləsi yükünü özünəboşaldan avtomaşınlarla götürülür, sonra konveyer, d.y., hidravlik nəql.-la hərəkət etdirilir, kanat-asma yollarla, filizendircilərlə yola salınır. A.i.-nin ən səmərəli üsullarının və kompleks texnoloji sxemlərinin seçilməsi sükurların növü, fiziki xassələri, qalınlığı, işlərin qurulma sistemi, ətraf mühitin qorunması tələbi və s.-dən asılı olaraq təyin edilir. İşin xarakteri və yerinə yetirilmə vaxtından asılı olaraq əsaslı maddə və cari A.i. olur. Əsaslı maddənin A.i. yatağın işlənməsinin müxtəlif mərhələlərində aparılır. Buraya karyerin tam gücü ilə istismara buraxılmasınadək aparılan sükurların kənarlaşdırılması və bununla yanaşı faydalı qazıntıların toplanması, həmçinin ilkin torpaq və sükur tullantılarının qalaqlanması işləri daxildir. Karyer tam layihə gücünə çatdıqda əsaslı maddənin A.i.-nə daimi açılış qazmalarının keçilməsi üzrə görülən işlər (əsaslı xəndəklər, yarım xəndəklər, tunellər, filizendircilər və s.) də əlavə olunur. Karyerlərin yenidənqurulması və genişləndirilməsi zamanı daimi qazmaların açılması və texniki-iqtisadi hesablamalarla təyin edilən boş sükur həcmələrinin kənarlaşdırılması da əsaslı maddənin A.i.-nə daxildir. Cari A.i. karyerlərin istismarı dövründə aparılır. Bu işlərə açılmış faydalı qazıntı ehtiyatlarının üstünü örtən sükurlardan təmizlənməsi, karyerlərdə iş aparılan hissədə açılmış pillələrdə kəşif xəndəklərinin növbəti sahəsinin qazılması (işçi sahənin uz. -nun artırılması üçün), boş sükurların kənar edilib qalaqlanması aiddir.

AÇILIŞ QURĞULARI – elektron şüasının hərəkətini idarə edən siqnalları formalaşdırıcı qurğular. Düzgün rastrın

alınması üçün şüa hər bir sətirdə sabit sürətlə hərəkət etməli, sətirlər arasındakı məsafə eyni, bütün sətirlərin uzunluğu bir-birinə bərabər olmalıdır. Bundan başqa, verici və qəbuləyici borulardakı şüaların hərəkəti sinxronlaşdırılmalı, yəni bu borularda sətirlərin başlanğıc və son anları üst-üstə düşməlidir. Sətir üzrə şüanın hərəkətinin müntəzəmliyi və onun şaqul üzrə meyil etməsi meyiletdirici sarğaclarda yaradılan və xətti olaraq artan cərəyanın köməyiylə əldə edilir. Meyiletdirici sarğacların maqnit sahəsinin köməyiylə şüa meyil etdirilir. Həm sahə (kadr), həm də sətir açılış qurğularının tərkibində impulsyaradıcı (oyadıcı) generator, idarəedici gərginliyi formalaşdırıcı kaskad və çıxış kaskadı olur. Sətir açılışının oyadıcı generatoru kimi *blokinq-generator* və ya qeyri-simmetrik *multivibrator*, sahə (kadr) açılışının oyadıcı generatoru kimi isə, adətən, *blokinq-generator* tətbiq olunur.

AÇINSK – RF-də Krasnoyarsk diyarında şəhər. Açinsk r-nunun mərkəzi. Əh. 115,5 min (2005). Çuhm çayının sahilindədir. D.y. qovşağı. Aeroport. 1641 ildə salınmışdır. Ali məktəb filialları, ölkəşünaslıq muzeyi, dram teatri, giltorpaq (alüminium oksidi) kombinatı, neft emalı z-du, yüngül və yeyinti sənayesi və tikinti materialları istehsalı müəssisələri var. Yaxınlığında kömür çıxarılır.

AÇIŞXO – RF-də Krasnodar diyarında silsilə. Qərbi Qafqazdadır. Hünd. 2391 m-ədək. Gilli şistlərdən və tufogen sükurlardan təşkil olunmuşdur. Qədim buzlaq dövrünün relyef formaları səciyyəvidir. Enliyarpaq (əsasən, fıstıq) və ağ şam meşələri, daha yuxarılarda dağ çəmənlikləri var.

AÇIT-NUR – Monqolustanın q.-ində şirinsulu göl. Dəniz səviyyəsindən 1435 m hünd.-dədir. Sah. 290 km². Göldən Xovd çayının qolu Usun-Xolay çayı axır.

AÇMA-YUMMA – 1) Azərb. milli ornament növü; 2) Şuşada toxunan uzunsov formalı Qarabağ xalçalarına verilən ad; 3) Azərb. xalçaçılığında bəndi-rumi ornament kompozisiyasına da A.-Y. deyilir.

AÇOLILƏR – bax *Luolar*.

AD, məntiqdə – hər hansı fərdi predmeti (xüsusi A.), yaxud hər hansı sinifdən olan istənilən predmeti (ümumi A.) ifadə edən dil işarəsi. A.-la onun bildirdiyi obyekt arasındakı münasibət məntiqi-semantik təhlilin predmetidir; A.-la bildirilən predmet və ya sinif, ənənəvi məntiqin terminologiyasına gö-

rə, bu adı “daşıyan” anlayışın həcmidir. G.Freq – A.Çerç terminologiyasına söykənən müasir məntiqi-semantik konsepsiyalarda bu predmet (sinif) həmin A.-in denotasiyasıdır, yaxud onun mənası adlandırılır. Bununla A.-in həcm xarakteristikası həmin A.-i səciyyələndirən əlamətlərin məcmusunu təqdim edən və onun mənası adlanan məzmun xarakteristikasından fərqləndirilir. Formallaşdırılmış dillər, adətən, elə qurulur ki, denotat mənanın birmənalı funksiyası (təbii dillərdə bu şərt pozula da bilər) olur. Dil ifadələrinin yalnız A. kimi dar çərçivədə şərhli (bu münasibətlərin təhlili R.Karnap tərəfindən verilmişdir) adlandırma antinomiyasına gətirib çıxarır. L. Vitgenşteynin, K.İ. Lyuisin məntiqi-semantik konsepsiyalarında dilin varlıqla çoxşaxəli əlaqələrini daha adekvat nəzərə almaq cəhdləri göstərilmişdir.

Hüquqda özündə soyadını, öz adını, həmçinin atasının adını (əgər bu milli adətə uyğundursa) ehtiva edən fiziki şəxsi bildirir. A. yaşla, vətəndaşlıqla, ailə vəziyyətilə, cinslə yanaşı fərdi əlamətdir. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta (1966) uyğun olaraq, hər bir uşağın adı olmalıdır. Vətəndaş vətəndaşlıq hüquqları və təəhhüdlərini öz adı altında əldə edir və həyata keçirir. Hüquq və təəhhüdlərin başqa şəxsin adı altında əldə edilməsinə yol verilmir. İnsanın soyadı onun valideynlərinin adı ilə müəyyən edilir.

Fərdi A. çoxhissəli də ola bilər. Roma vətəndaşının (Roma respublikası dövründə) A.-ı 5 hissədən ibarət idi: öz adı; ailənin, yaxud nəslin adı; atasının adı; A.-in daşıyıcısının xalq yığıncağında tərkibində səs verdiyi tribin adı; ləqəbi.

A. hüququ vətəndaşın ayrılmaz hüququ və ən mühüm qeyri-əmlak hüquqlarındandır. Vətəndaşa məxsus olan A. özgələşmir və başqalarına verilmir, o, qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda və qaydada müdafiə olunur. Vətəndaşa onun adından qeyri-qanuni istifadə edilən zaman vurulmuş ziyanın əvəzi ödənilir. Belə ki, təhrif edildiyi hallarda, yaxud şəxsin şərəf və ləyaqətinə, yaxud işgüzarlıq nüfuzuna toxunulan formada A.-dan istifadə edildikdə, şəxsin A.-ı hüququ müdafiə olunur. Vətəndaş doğulduqda ona verilən A. barədə məlumatlar (soyadı, ad, atasının Adı) qeydiyyatdan keçməlidir. Vətəndaş qanunla müəyyən edilmiş qaydada öz adını dəyişmək hüququna

malikdir. A.-ın dəyişdirilməsi də qeydiyyatla alınmalıdır. Nikaha girərkən, yaxud nikah pozularkən A.-ın (soyadının) bir hissəsinin dəyişməsi, valideynlər arasında nikahın pozulması zamanı uşağın soyadının dəyişdirilməsi, uşaqlar övladlığa götürülərkən onların adlarının, atasının adı və soyadlarının dəyişməsi qaydası qanunvericilikdə rəqləmləşdirilir.

A. vətəndaş hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi vətəndaşın, fiziki şəxsin fərdiləşdirilməsi vasitəsidir. Hər bir vətəndaş, vətəndaş hüquq münasibətlərində müəyyən ad altında iştirak edir; o, öz A.-nın dəyişdirilməsi barədə borçlularını və kreditorlarını məlumatlandırmaq üçün zəruri tədbirlər görməlidir. O, həmçinin həmin şəxslərdə onun adının dəyişdirilməsi barədə məlumatların olmamasının nəticələri üçün risk daşıyır. Müəllif münasibətlərində vətəndaş öz adı altında, eləcə də təxəllüsü ilə çıxış edə bilər.

AD, dilçilikdə – 1) substantivləşmə xüsusiyyətinə görə fel və zərflərdən fərqlənən isim, sifət, say; felin ad forması – şəxs ifadə etməyən fel forması (feli sifət, feli bağlama, məsdər); 2) nitqdə adlandırma funksiyasında işlənən söz, yaxud söz birləşməsi – coğrafi ad, xalq adı, insan adı; apelyativ ad – formasını dəyişmədən ümumi ad yerinə işlənən xüsusi ad, məs.: kral, əsgər, həkim; etnik ad – ayrı-ayrı xalqların adı, məs.: türk, ingilis, ərəb; yer adı – ölkə, şəhər, qitə və s. bildirən xüsusi ad, məs.: Azərbaycan, İzmir, Avropa; 3) onomasiologiyanın obyekt kimi öyrəndiyi ad kateqoriyası. Fərdi, yaxud ümumi əşya, habelə hadisənin sözlə ifadəsi: gümüş (metal adı), “Sirab” (su adı), qalmaqal (hadisə).

AD, informatikada – proqram obyektlərinə (dəyişənlərə, prosedurlara, funksiyalara, üsullara, verilən strukturlarına və s.) mənimsədilən işarə. Proqramlaşdırmada hər bir dəyişən kəmiyyətə tapşırıqın həlli prosesində kompyuterin yaddaşında yer ayırmaq üçün həmin kəmiyyət adla ifadə olunur. Dəyişən kəmiyyətin adı bir çox yüksək səviyyəli proqramlaşdırma dillərində (ədəbi və simvol) kəmiyyətlərin tiplərini fərqləndirmək, həmçinin bilavasitə maşın sözlərinin formalarını təyin etmək üçün də istifadə edilir. Adlar iki qrupa bölünür: xarici (eksternal) ad proqram modulunda olmayan obyektə müraciət etmək üçün istifadə edilir, lakin onun xaricində

təyin olunur. Daxili (internal) ad verilmiş proqram blokunda təyin olunmuş addır.

AD REFERENDUM (lat. “yuxarı instansiyanın təqdir edəcəyi şərtlə” mənasındadır), beynəlxalq hüquqda – təmsilçinin hər hansı müqaviləni, layihəni və ya təklifi imzalayarkən etdiyi qeyd; imzanın şərti xarakter daşdığını və hökumət tərəfindən təsdiq edilməsinə zərurət olduğunu göstərir.

AD VALOREM (lat. “qiymətinə uyğun, dəyərində görə, layiqincə” mənasındadır) – qiymətli yüklərin daşınmasına görə tədiyələri, yaxud gömrük rüsumlarını hesablaşdırma metodu; hesablaşdırma yük vahidinə görə yox, onun qiymətindən faizlə aparılır.

ADA – hər tərəfdən su ilə əhatə olunmuş və materikə nisbətən kiçik quru sahəsi. Məkan baxımından kontinental sular A. və okean A. tiplərinə bölünür. Kontinental sular A.-ları çay, göl və dənizlərdə onların akkumulyasiya və ya eroziya və abraziya fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Bəzən palçıq vulkanı (məs., Xəzər dənizində) və mərcan (məs., Qırmızı dənizdə) mənşəli A.-lara təsadüf edilir. Okean A.-ları mənşəcə materik və məxsusi okean, yaxud müstəqil A. növlərinə ayrılır. Adətən okeanın transqressiyası və litosfer plitələrinin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq qurunun subasması və ya materikdən quru hissələrin “qoparılması”, eləcə də vulkan püskürmələri nəticəsində materiklərin şelfində və yamaclarında əmələ gəlmiş A.-lar materik adalarına aid edilir. Materiklə əlaqəsi olmayan və sualtı vulkanların (adalar qövsü, orta okean silsilələri adaları) və ya mərcan poliplərinin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş A.-lar (atollar) isə məxsusi okean A.-ları hesab olunur. A.-lar tək-tək və ya qrup (arxipelag) halında olur. Yer səthinin təqr. 10 mln. km² sahəsi A.-ların payına düşür. Ən iri A.-lar: Qrenlandiya (2176 min km²), Yeni Qvineya (829 min km²), Kalimantan (734 min km²), Madaqaskar (590 min km²) və s.

ADA, informatikada – real zaman sistemlərində tətbiqə istiqamətlənmiş və xüsusi hesablaşdırma sistemlərinin proqram təminatının hazırlanması üçün işlədilən yüksək səviyyəli proqramlaşdırma dili. 1980 ildə yaradılmış və A. Lavleysin şərafinə adlandırılmışdır. Tələblərin təsviri, giriş-çıxışın proqramlaşdırılması, dinamik səhvlərin aşkar edilməsi, uzunmüddətli müşayiətin aparılması üçün spesifik

dil kimi, əsasən, hərbi sahədə tətbiq olunur. Fərdi kompyuterlərdə də A.-dan istifadə edilir.

ADA DAĞLAR, şahid dağlar – geniş düzənlik ərazilərdə təcrid olunmuş halda və ya xırda qruplar şəklində yüksələn qalıq dağlar. A. d. geoloji keçmişdə mövcud olmuş daha yüksək dağlıq ölkənin uzunmüddətli denudasiyası nəticəsində yaranmışdır. Tektonik cəhətdən stabil, arid iqlimin hakim olduğu vilayətlərin və savannaların səciyyəvi relyef formasıdır.

ADA DAYAZLIĞI – adanı əhatə edən dayaz dəniz zolağı. Dəniz dalğalarının abraziya və abraziya-akkumulyasiya fəaliyyəti nəticəsində yaranır.

ADA FAUNASI – təcrid olunmuş quru sahəsinin (adanın) faunası. A.f.-nin xüsusiyyətləri adanın mənşəyi və onun materikə uzaq-yaxınlığı ilə əlaqədardır. Materiklə əlaqəsi olmayan və vulkan nəticəsində yaranmış okean adalarının faunası çox kasıbdır, çünki belə adaların faunası hava ilə, yaxud üzən əşya üstündə keçən heyvanlar hesabına yaranır. Burada məməlilər (yarasalardan başqa), suda-quruda yaşayanlar, ilan, uçan həşərat, şirinsu balıqları olmur. Bəzi quşlar uçma qabiliyyətini itirir. Okean adalarının faunası yeni növlərin əmələ gəlməsi nəticəsində getdikcə zənginləşir. Materikin yaxınlığında olan və ondan dayaz boğazla ayrılan materik adalarında isə heyvan növlərinin miqdarı həmin adaların materikdən təzə ayrıldığı dövrdə materikin ən yaxın hissələrindəki kimi olmuş, sonradan quraqlıq, şaxta və s. əlverişsiz amillərin təsiri nəticəsində bəzi növlər qırılmışdır.

ADA FLORASI – təcrid olunmuş quru sahəsinin (adanın) florası. A.f.-nin xüsusiyyətləri adanın təcrid dərəcəsi, müddətindən və floranın inkişaf şəraitindən asılıdır. Cavan okean adalarının (məs., Sakit okeandakı tropik Mərcan a-ları) florası daha kasıbdır. Materik mənşəli adaların florasının növ tərkibi nisbətən zəngin olur. Yeni Zelandiya, Yeni Kaledoniya və Havay a-rının materikdən tamam ayrı düşməsi, uzun müddət təcrid olunmuş vəziyyətdə qalması, təbii şəraitinin müxtəlifliyi buranın florasının özünəməxsusluğunu şərtləndirmişdir. Burada növ tərkibinin 70–80%-i endemik bitkilərdir. Materikə yaxın adalarda (məs., Kanar a-rı, Yapon a-rı, Şri-Lanka a.) endemiklər azdır. Materik mənşəli iri adaların (İndoneziya, Filippin a-rı) florası növlərinin

sayına görə çox vaxt materik bitkilərindən geri qalmır, endemiklərin inkişaf səviyyəsinə görə onlardan üstün olur.

ADAÇAYI – bax *Sürvə*.

ADAD, A d d u (Akkad dilində), İş k u r (Şumer dilində) – Şumer-Akkad mifologiyalarında tufan, külək və yağış allahı. Akkad mifologiyasında həm təbii fəlakətlərin, həm də bərəkətin təmsilçisidir. O, “səma cismlərinin ağası” adlandırılır. A.-a əsas sitayiş mərkəzləri Eneqi, Murum, Babil və Aşşur ş.-ləri idi. E.ə. 26 əsrdə Şumer allahlarının sırasında İşkurun adı çəkilir.

ADADNERARİ – Orta və Yeni çarlıq dövründə Aşşur çarlarının adı:

I A d a d n e r a r i [e.ə. 1307–1275] – Aşşur dövlətinin banisi hesab olunur. Güclü ordu yaratmış, kaşşuların hakimiyyəti altında olan Babilistanın bir hissəsini Aşşurun ərazisinə qatmış, Mitanni dövlətinin ərazisini tutmuşdur.

II A d a d n e r a r i [e.ə. 911–891] – Aşşur çarlığının q. sərhədlərini Suriyaya qədər genişləndirmiş, Babilistanın Ar-rapha vil.-ni tutmuşdur. Urmiya gölü ətrafına yürüşlər etmişdir.

III A d a d n e r a r i [e.ə. 810–782] – kiçik yaşda taxta çıxan III A. bir müddət anası Şammuramat (Semiramida adı ilə məşhurdur) ilə birlikdə hökmranlıq etmişdir. Onların hakimiyyəti illərində mannahlara və midiyahlara qarşı yürüşlər təşkil olunmuş, Aşşur ordusu “*Böyük Gündoğan dənizinə*” qədər irəliləmişdir.

Xocalı kurqanlarından üzərində A.-nin adı olan mixi yazılı əqiq muncuq tapılmışdır.

ADADOVŞANI (Orictolagus) – dovşanlar fəsiləsindən məməli heyvan cinsi. Bədəninin uz. 35–44 sm-dir. Vətəni Cənubi və Mərkəzi Avropa, Şimali Afrika, Böyük Britaniyaya, Yeni Zelandiyaya, Avstraliyaya, Amerikaya, Cənub-Qərbi Ukraynaya gətirilmişdir. Ov obyektidir. Yayıldıqları yerdə çoxlu zərər

Adadovşanı.

verir. Əhli (ev) A.-nın əcdadıdır. Ətinə (kəsilmiş 1,8–3 kq olur), pərqusuna (orta illik tük çıxımı 300–700 q), dərisinə görə yetişdirilir. Boğazlıq dövrü 28–32 gündür. İldə 3–6 dəfə balalayır. Hər dəfə 6–8 bala doğur. Orta hesabla 7–10 il yaşayır. 60-dan çox cinsi məlumdur. Azərb.-da 1 cinsi (O.cuniculus) vardır. Bu cinsin nümayəndəsi də introduksiya edilmişdir.

ADAHU – Göyçə gölünün şm.-q. sahillərində yerləşən ölkənin və burada məskunlaşmış tayfanın adı. E.ə. 8 əsrdə Urartu mixi yazılarında adı çəkilir.

Əd.: Q a ş q a y S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ADAJİO (əslində a d a c o; ital. adagio – ağır, sakit) – 1) m u s i q i d ə: ağır, sakit temp, həmçinin bu tempdə ifa olunan musiqi əsəri və ya onun bir hissəsi. Bir qayda olaraq, simfoniya, kvartet, sonata və s. musiqi əsərlərinin orta hissəsi A. tempində olur; 2) b a l e t d ə: lirik xarakterli, ağır templi solo və ya duet rəqs, yaxud rəqsin bir hissəsi. A., adətən, böyük rəqs səhnələrinə (qran-pa, pa d'aksyon, pa-de-dö, pa-de-trua və s.) daxildir.

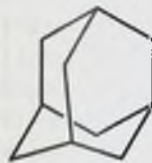
ADALAR QÖVSÜ SİSTEMİ – materikdən okeana keçid zonasında cavan dağ silsilələri. Adətən, vulkan mənşəli olur; okeanda adalar zənciri şəklindədir. Strukturuna görə materikətrafi geosinklinal zonaların hissələridir. Onlar kənar dənizlərin çökəkliklərini dərinlik zolaqlarından ayırır. Zəncirvari adalar sisteminin qövsvari forması maili tektonik qırılma müstəvisinin Yer sferik səthi ilə kəsişməsi nəticəsində yaranır. A.q.s. bünövrələrinin eni 40–50 km-dən 200–400 km-ədək, uz. 1000 km-ədək və daha çox olan sualtı silsilələrdir. Silsilələrin tağı dəniz səviyyəsindən adalar şəklində çıxır. Silsilələr, əsasən, bazalt, andezit-bazalt və andezit tərkibli. Adaların bəziləri Arxeozoydan Kaynozoy qədərki, digərləri isə yalnız Kaynozoy yaşlı çöküntülərdəndir. Əksər alimlərin fikrincə A.q.s. qədim geosinklinal sistemlərin müasir modelidir. A.q.s. fəaliyyətdə olan şiddətli zəlzələlər qurşağıdır və dərin tektonik yarılmalar ilə kəsilmişdir. A.q.s. ən çox Sakit okeanın q. və c.-q. kənarındadır (Aleut a.-rı, Kuril a.-rı, Yapon a.-rı, Yeni Qvineya a., Qərbi Melaneziya və Şərqi Melaneziya a.-rı qövs-ləri və s.). Hind okeanında yalnız biri (Zond a.-rı qövsü), Atlantik okeanında isə ikisi (Antil a.-rı və Cənubi Sandviç a.-rı qövs-ləri) məlumdur.

ADALİS (Adelina Yefimovna Yefronun təxəllüsü; 26.7.1900, Peterburq – 1969, Moskva) – rus şairəsi. Gənlik illərində Odessada təşkil olunmuş “Yaşıl lampa” ədəbi dərnəyində iştirak etmişdir. 1918 ildən şeirləri çap olunur. “Qardaşlıq” (1937), “Şərq ümməni” (1949), “Yeni əsr” (1960), “Şəhərlər” (1962) və s. şeir kitablarının müəllifidir. Klassik və müasir Azərb. şairlərinin əsərlərini, o cümlədən S.Vurgunun “Azərbaycan” və b. şeirlərini, “Bəsti”, “Muğan” poemalarını, “Vaqif” dramını rus dilinə tərcümə etmiş, “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nın (1939) hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Azərb. ədəbiyyatı haqqında məqalələri, Azərb.-a həsr olunmuş əsərləri var.

ADAM Robert Uilyam (3.7.1728, Fayt qraflığı, Kerkoldi–3.3. 1792, London) – şotland memarı, dizayner. Edinburq Un-tində təhsil almışdır (1743 ildən). Kral sarayının memarı olmuşdur (1761–68). Antik irsdən bəhrələnən A. klassik memarlığı xeyli yeniləşdirmiş, şəhər və şəhərkənarı müklərin, iri ictimai binaların, məbədlərin, mavzoley və qəbirüstü abidələrin layihələrini hazırlamışdır. Bir sıra binaların layihəsini (Nortamberlenddə Olnuik qəsri 1760–80 illər və s.) qotik üslubda işləmişdir. Əsas əsərləri: Sayon-haus (1760–69), Kenvud-haus (1767–69, hər ikisi Böyük Londondadır), Osterli-park-haus (1765–80, Midlseks qraflığı), Londonun Adelfi məhəlləsi (1768–72). “A. üslubu” Avropa memarlarına güclü təsir göstərmişdir.

ADAMANTÁN (yun. ἀδάμας – almaz) – tritsiklik doymuş karbohidrogen; rəngsiz kristaldır; t_{ar} 269°C. Üzvi həllədicilərdə həll olur, suda həll olmur. 660°C-dək istiliyə davamlıdır. İlk dəfə İsveçrə kimyaçısı V.Preloq tərəfindən 1941 ildə sintez edilmişdir. A. molekulu-nun quruluşu almazın quruluşunun fraqmentidir. A. və onun homoloqları neftin tərkibində vardır. A. hidrogenləşdirilmiş tsiklopentadien dimərinin və bəzi digər di- və tritsiklik karbohidrogenlərin katalitik izomerləşməsindən alınır. A.-ın törəmələri (məs., remantadin) tibdə qripi müalicəsi və profilaktikasında istifadə olunur.

ADAMÁR (Hadamard) Jak (8.12.1865, Versal–17.10.1963, Paris) – fransız riyaziyyatçısı. Paris EA üzvü (1912) və SSRİ

EA əcnəbi üzvü (1929). Əsas tədqiqatları xüsusi törəməli diferensial tənliklər nəzəriyyəsi, kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsi, mexanikada dayanıqlıq problemi və müvazinət halına yaxın mexaniki sistemlərin trayektoriya xassələrinin araşdırılması, variasiya hesabı və funksional analizə aiddir. P.L.Çebışevin sadə ədədlərin asimptotik paylanma qanununu A. isbat etmişdir (1896). Məktəb tədrisi məsələləri ilə məşğul olmuş, həndəsəyə dair dərslər yazmışdır.

Əsərləri: Elementar həndəsə. C.1, B., 1963; Неевклидова геометрия в теории автоморфных функций. Пер. с франц. М.–Л., 1951.

ADAMAUA (Adamawa) – Kamerunda əyalət. Sah. 63,7 min km^2 . Əh. təq. 500 min (2003). İnz. m. – Nqaundera ş.

ADAMBAŞINA MƏHSUL İSTEHSALI – hər bir ölkədə məhsul istehsalının əhalinin hər bir nəfərinə düşən həcmi. A.m.i. ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin mühüm göstəricilərindəndir. **ADAMELLİT** (Tirolada Adamello d.-nin adından) – intruziv süxur. Termin qranit və qranodiorit intruzivləri arasındakı liparit-dasit intruzivlərinin analoqlarını ifadə etmək üçün işlənilir.

ADAM-GÜN – iş vaxtının miqdarını hesablama vahidi. İş vaxtından səmərəli istifadənin göstəricilərindən biridir. İşçinin işə çıxması, onun gün ərzində işləməyə sərf etdiyi saatların sayından asılı olmayaraq, işlənmiş A.-g. sayılır. İşlənmiş A.g.-lərə daxildir: işə çıxılan həm adi günlər, həm də istirahət günləri; xidməti məzuniyyət günləri; işçinin əsas iş yerində boşdayanmaya görə başqa işlərdə istifadə edildiyi günlər. Əməyin daha dəqiq ölçüsü işlənmiş *adam-saatdır*.

ADAMXAN – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Martuni r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1826–28 illər Rusiya-İran müharibəsindən sonra əhalisi qovulmuş və kəndə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.7.1968 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Vardadzor qoyulmuşdur.

ADAMS Con (19.10.1735, Breyntri–4.7.1826, Breyntri) – ABŞ siyasi və dövlət xadimi. 1778 ildə Fransa və Niderlandda, 1785–88 illərdə isə B. Britaniyada ABŞ-ın diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. *Versal sülh müqə-*

viləsinin (1783) hazırlanmasında iştirak etmişdir. 1789–97 illərdə ABŞ-ın vitse-prezidenti, 1797–1801 illərdə isə prezidenti olmuşdur. Federalistlər partiyasına mənsub idi. *A.Hamiltonla*, həmçinin demokratik-respublikaçı müxaliflə (T.Ce-ferson və C.Medison) rəqabət aparmışdır. 1797–99 illərdə diplomatik vasitələrlə Fransa ilə müharibənin qarşısını almışdır. **ADAMS** Con (2.7.1857, Qlazqo – 30.9.1934, Los-Anceles) – ingilis pedaqoqu. B.Britaniyada ilk pedaqogika prof.-u. Qlazqo Un-tini bitirmişdir. 1902–22 illərdə London pedaqoji kollecinin (sonradan onun səyi nəticəsində London Un-tinin Pedaqoji İn-tuna çevrilmişdir), 1924–34 illərdə Kaliforniya Un-tinin (ABŞ) prof.-u olmuşdur. Geniş nəzəri tədqiqatların müəllifidir. O, B.Britaniyada formal təhsilin əleyhinə çıxmış, sistemli biliklərə və fənlərarası əlaqələrə böyük əhəmiyyət vermişdir. Mütərəqqi tərbiyə nəzəriyyəsinə, sinif-dərs sisteminə ondan istifadə etmək imkanlarına həsr olunmuş “Təhsil təcrübəsində müasir təməllər” adlı əsəri xüsusilə geniş yayılmışdır.

ADAMS Con Bertram (24.5.1920, Surrey qraflığı, Kinqston-apon-Tems – 3.3.1984, Cenevrə) – ingilis fiziki, London Kral Cəmiyyətinin üzvü, SSRİ EA əcnəbi üzvü (1982). İngiltərə atom layihəsinin iştirakçısı olmuşdur. Əsas elmi işləri yüksək enerjilər fizikası, plazma fizikası, sürətləndiricilərin fizikası və texnikasına aiddir. 1949 ildə Haruelldə A.-ın rəhbərliyi ilə 180 MeV-luq tsiklotron inşa edilmişdir. 1961 ildə Kalemədə idarəolunan termonüvə sintezi probleminin tədqiqi laboratoriyasının əsasını qoymuşdur. 1953 ildən Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzində (Cenevrə) işləmiş, 1954 ildən burada 28 GeV-luq proton sürətləndiricisinin, 1971 ildən isə 450 GeV-luq superproton sürətləndiricisinin tikintisinə rəhbərlik etmişdir. 1976–80 illərdə Mərkəzin baş direktoru, 1980 ildən Sürətləndiricilərin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Komitənin üzvü olmuşdur.

ADAMS Con Kauç (5.6.1819, Kornuoll qraflığı, Leynast – 21.1.1892, Kembric) – ingilis astronomu və riyaziyyatçısı, Peterb. EA-nın əcnəbi m. üzvü (1864).

London Astro-nomiya Cəmiyyətinin prezidenti (1851–53, 1874–76), Kembric Astro-nomiya Rə-sədxanasının direktoru (1861 ildən). Göy mexanikasına dair işlərin müəllifidir (Aydın əsrlik təcilinin nəzəri təyini, Leonidlər meteor selinin orbitinin hesablanması). Uranın hərəkətindəki kənarçıxımaların riyazi analizi əsasında Neptun planetinin mövcudluğunu qabaqcadan söyləmiş, onun kütləsini və orbitini U.*Leveriedən* xəbərsiz müəyyən etmişdir (1843–45). Göy mexanikası məsələlərinin həllində diferensial tənliklərdən istifadə etmənin əsasını qoymuşdur; adi diferensial tənliklərin ədədi inteqrallanması üsulunu (bax *Adams üsulu*) işləyib hazırlamışdır (1855).

Əsərləri: The scientific papers of J.C.Adams. In 2 vol. Camb., 1896–1900.

ADAMS Con Kuinsi (11.7.1767, Breyntri (indiki Kuinsi, Massaçusets ştatı) – 23.2.1848, Vaşinqton, Kolumbiya dairəsi) – ABŞ siyasi və dövlət xadimi. *C.Adamsın* oğlu.

1809–14 illərdə Rusiyada, 1815–17 illərdə isə İngiltərədə ABŞ-ın diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. *Monro doktrinasının* (1823) müəlliflərindən biridir. 1817–24

illərdə dövlət katibi, 1825–29 illərdə ABŞ prezidenti olmuşdur. Milli respublikaçılar partiyasının maraqlarını təmsil etmiş, proteksionizm siyasətinin tərəfdarı olmuşdur. A. prezidentliyi dövründə köləliyin əleyhinə çıxış etmiş, elmin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini təmin etmiş və milli un-t yaratmışdır.

ADAMS HALQASI – Neptun planetinin ən parlaq halqası; 1989 ildə “Voyadcer-2” kosmik aparatının (ABŞ) köməyi ilə kəşf olunmuşdur. *C.K.Adamsın* adını daşıyır. A.h.-nin orbital radiusu təxminən 63,930 km bərabərdir. Onun maddəsi kiçik toz hissəciklərindən ibarət dörd qövsdə toplanır. A.h.-ni təşkil edən qövs-lərdən ən parlağı və ən uzununu Fraternité qövsüdür. Son illərdə İQ diapazonda aparılan müşahidələr göstərir ki, qövs-lərin ümumi kütləsi təxminən sabit qalır.

ADAMS Mixail İvanoviç (Mixail Fridrix, İohann Fridrix) (12.7.1780, Moskva – 13.3.1836, Moskva) – rus təbiətşünası, botanik, zooloq. Peterburq EA-nın akad. (1805), Moskva Un-tinin prof. (1809). Əsas tədqiqatları flora və faunanın öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Qafqazın 50 yeni bitki və bir neçə böcək növünü təsvir etmişdir. Həkim və zooloq kimi Çin səfirliyində ezamiyyətdə olmuşdur. Şimal Buzlu okeanı sahillərinə ekspedisiya zamanı (1806–09) mamontun ilk tam skeletini toplamışdır. Bir neçə bitki növü və cinsi onun adı ilə adlanır.

ADAMS Uolter Sidni (20.12.1876 – 11.5.1956) – Amerika astronomu, Milli EA üzvü (1917). 1900 ildə Çikaqo Un-tini bitirmişdir. 1904–46 illərdə Maunt–

Vilson rəsədxanasında (1923 ildən direktoru, 1946 ildən fəxri direktoru) işləmişdir. Elmi işləri ulduzların, planetlərin, Günəşin, ulduzlararası mühitin spektral öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Maunt–

Vilson rəsədxanasında şüa sürətlərinin və spektral parallaksaların təyini, həmçinin ulduzların spektral təsnifatı üzrə geniş tədqiqatlarının təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur. Çoxlu sayda spektral qoşa ulduz kəşf etmiş, dəyişən və yeni ulduzların spektrlərini öyrənmişdir. 1925–34 Ç.Sent-Con və T.Danhem ilə birlikdə Mars atmosferində su buxarının və oksigenin miqdarını ölçmüşdür. Öz əməkdaşları ilə birlikdə 60–100 düymü refraktorlar vasitəsilə 7000 ulduzun şüa sürətlərini ölçmüş, bir neçə min ulduzun təsnifatını verərək onların mütləq ölçülərini təyin edib. London Kral astronomik cəmiyyətinin qızıl medalı ilə (1917), ABŞ Milli EA Dreper ad. Medalı (1918) və Paris EA Jansen ad. Medalla təltif olunmuşdur (1935).

ADAMS ÜSULU – birinci tərtib diferensial tənliklər sistemi üçün Koşi məsələsi

$$y' = f(x, y), y(x_0) = y_0$$

həllinin sonlu fərqlər üsulu.

Sabit $x_n = x_0 + nh$ addımlı sxem üzrə inteqrallama zamanı hesablama düsturları aşağıdakı şəkildə alınır:

a) ekstrapolyasiyon

$$y_{n+1} = y_n + h \sum_{\lambda=0}^k u_{-\lambda} f(x_{n-\lambda}, y_{n-\lambda}),$$

b) interpolyasiyon

$$y_{n+1} = y_n + h \sum_{\lambda=0}^k v_{-\lambda} f(x_{n-\lambda}, y_{n-\lambda}).$$

Eyni bir k üçün b) düsturu dəqiqdir, lakin y_{n+1} -in qiymətini tapmaq üçün qeyri-xətti tənliklər sisteminin həlli tələb olunur.

Təcrübədə yaxınlaşma a) düsturunda tapılır, sonra isə

$$y_{n+1}^{(i+1)} = y_n + h \sum_{\lambda=0}^k v_{-\lambda} f(x_{n-\lambda}, y_{n-\lambda}) + hv_1 f(x_{n+1}, y_{n+1}^{(i)}),$$

düsturu üzrə bir-iki dəqiqləşdirilmə aparılır; dəqiqləşdirmə $h|v_1| \|\partial f / \partial y\| < 1$ şərti daxilində yığılır. a) düsturu ilə hesablamalara başlamaqdan ötrü A.ü. üçün zəruri olan $y_1, \dots, y_k$ başlanğıc şərtləri xüsusi olaraq təyin olunur. Həllin xətası

$$X_{k+1} \left(\int_0^{\tau} \Omega(x, t) y^{k+2}(t) dt \right) h^{k+1} + O(h^{k+2}),$$

burada $\Omega(t, t) = E$ olduqda $\Omega(x, t)$

$$\frac{d\Omega(x, t)}{dx} = f_y(x, y(x))\Omega(x, t)$$

sisteminin həllidir. $O(h^{k+2})$ həddinin quruluşu elədir ki, h -in kiçik qiymətlərində böyük inteqrallama aralığında baş hədlə müqayisədə müntəzəm kiçikdir. Bu hal diferensial məsələnin mütləq dəyənətli həlli zamanı A.ü.-nin böyük inteqrallama aralıqlarında tətbiqinin mümkünlüyünü təmin edir; xüsusi halda, Miln üsulundan fərqli olaraq, A.ü.-nün diferensial tənliklərin dəyənətli dövrü həllərinin tapılması üçün tətbiq etmək olar. Avtomatik addım seçimli Adams inteqrallama üsulunun standart proqramından mürəkkəbdır. Bu, addımın dəyişməsi zamanı daha mürəkkəb alqoritmin tətbiqinin və y_k başlanğıc qiymətlərinin qeyri-standart seçiminin nəticəsidir.

$y' = -ay, a > 0$ tənliyi üçün a) hesablama düsturu

$$y_{n+1} = y_n + h \sum_{\lambda=0}^k u_{-\lambda} f(-ay_{n-\lambda})$$

şəklində olur. Bu tənliyin xüsusi həlli $y_n = C\mu^n$ olur; burada μ

$$\mu^{k+1} = \mu^k - ah \sum_{\lambda=0}^k u_{-\lambda} \mu^k$$

tənliyinin köküdür. Əgər

$$ah \sum_{\lambda=0}^k |u_{-\lambda}| > 2 \text{ olarsa,}$$

onda bu tənliyin kökləri içərisində $|\mu| > 1$ kökü var və yuvarlaşdırılma xətası güclü artır. Avtomatik addım seçimli

inteqrallama zamanı bir sıra hallarda bu vəziyyət addımın lazım olmayan xırda-landırılmasına gətirib çıxarır. Lakin əksər hallarda A.ü. Runq-Kutta üsulu ilə müqayisədə bir neçə dəfə qənaətlidir. A.ü. 1855 ildə C.K.Adams tərəfindən təklif edilmişdir.

ADAM-SAAT – iş vaxtının miqdarının hesablama vahidi. İstifadə edilmiş A.s.-ların miqdarı işçinin gün, ay, rüb, il ərzində iş vaxtı və iş vaxtından əlavə vaxtda faktiki işlədiyi saatların toplanması ilə müəyyən olunur. İşdə uzunmüddətli fasilələr, boşdayanmalar, iş gecikmələr və s. hallar işlənmiş A.-s. hesab olunmur.

ADAM-TAŞ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında dağ. 20 əsrin ortalarından bu adın işlənməsi materiallarda qeyd olunmur.

ADAN (Adam) Adolf Şarl (24.7.1803, Paris–3.5.1856, Paris) – fransız bəstəkarı. Fransa İn-tunun üzvü (1844). 1849 ildən Paris Konservatoriyasının prof.-u olmuşdur. A. 40-a qədər operanın, o cümlədən, “Lonjümülu poçtalyon” (1836), “Mən kral olsaydım” (1852) komik operalarının, 20-yə qədər baletin (“Jizel”, 1841; “Korsar”, 1856 və s.), dram tamaşalarına musiqinin, fr. pyesləri və mahnıların müəllifidir. Musiqiyə dair tənqidi məqalələr yazmışdır. “Korsar” və “Jizel” baletləri M.F. Axundov ad. Azərb. Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

ADANÁ, Seyhan – Türkiyənin c.-unda il. Sah. 14,03 min km^2 . Əh. 3,0 mln. (2000). İnz. m. Adana ş.-dir. Türkiyənin əsas pambıqçılıq r-nu olan Çukurova ovalığındadır. Maşınqayırma, toxuculuq, yeyinti, ağac emalı, sement sənayesi inkişaf etmişdir. Un-t var.

ADANÁ – Türkiyənin c.-unda şəhər. Adana ilinin inz. m. Əh. 1,9 mln. (2000). Seyhan çayı sahilindədir. D.y.st., sahil-yanı avtomobil yolu var. Aeroport. E.ə. 63 ildə Roma sərkərdəsi Qney Pompey tərəfindən salınmışdır. Romanı imperiyanın ş. hissəsi ilə birləşdirən hərbi yolun üstündə mühüm dayaq məntəqəsi olmuşdur. Roma imperiyasının süqutundan sonra tənəzzülə uğramışdır. 8 əsrdə Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşid tərəfindən yenidən inşa edilmişdir. Böyük daş körpü (6 əsr), qəsr xarabalıqları (782) qalmışdır. 1973 ildən Çuxurova Un-ti fəaliyyət göstərir. Maşınqayırma, toxuculuq, dəri, ağac emalı, yeyinti, kimya, poliqrafiya, kağız, mebel sənayesi var. Tikinti mate-

Adana şəhərindən görünüşü.

rialları istehsal olunur. Ölkənin əsas pambıqçılıq r-nu mərkəzidir.

ADANÁ KONFRANSI (30–31 yanvar 1943) – Türkiyə, B.Britaniya dövlətlərinin rəhbərləri İ. İnönü və U. Çörçillin iştirakı ilə Adana ş.-də keçirilən konfrans. 1943 ildə *Kasablanka konfransında* Türkiyənin müttəfiq ölkələrlə birgə Almaniyaya qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirakının strateji cəhətdən zəruriliyi müzakirə olunmuş, bununla əlaqədar Çörçill Türkiyəyə gəlmişdi. Aparılan danışıqlara və bütün səylərə baxmayaraq B.Britaniya Türkiyənin müharibəyə qoşulmasına nail ola bilməmişdir.

Əd.: Uçarol R. Siyasi tarix (1789–1994). İstanbul 1995.

ADANQMELƏR, a d a n q b e l ə r (öz-lərini danqmeli adlandırır) – Qananın c.-unda xalq. Sayı 500 min nəfərdir (2000). Danqme dilində danışırlar. Ayrı-ayrı dialektlərdə danışan A. 7 qrupa bölünürlər. A.-in ikidilli qrupları da var. Dindarların əksəriyyəti xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var (5%). A. 16 əsrin əvvəlində Çad gölünün ətrafından buraya köçmüş və iri tayfa birlikləri yaratmışlar. Əsas məşğuliyyətləri toxu əkinçiliyi, balıqçılıq, xırda ticarət və sənətkarlıqdır.

ADANSÓN Mişel (7.4.1727, Fransa, Eks-an-Provans–3.8.1806, Paris) – fransız təbiətşünası və səyyahı. Fransa EA-nın üzvü (1759). Tropik Afrikanın bitki və heyvanlar aləmini öyrənmiş; meteoroloji və astronomik müşahidələr aparmışdır. Orqanizmlərin təsnifatının məntiqi əsaslarını araşdırarkən müəyyən bir

ələmətə görə 65 süni sistem təklif etmişdir. Bu sistemləri müqayisə edərək A. oxşarlıqların sayına görə bitki qruplarının (taksonların) qohumluq dərəcəsinin müəyyənləşdirən A. biologiyada riyazi metodların tətbiqini qabaqlamışdır. Bitkilərin təbii sisteminin banilərindəndir. “Bitki fasilələri” (1764) əsərində bu sistemin bir variantını dərc etmişdir. 1770-ci illərdə çoxcildli universal ensiklopediyanın təkbəşinə hazırlanması layihəsi üzərində işləmişdir. *Adansoniya* bitki cinsi onun şərəfinə adlandırılmışdır.

ADAPAZARI – Türkiyənin şm.-q.-ində, Sakarya çayı sahilində şəhər. Sakarya ilinin inz. m. Əh. 186 min (2003). K.t. məşinləri, d.y. avadanlıqları, avtomobil şinləri z-du; şəkər, kimya, şüşə, ağac emalı sənayesi var.

ADAPTASIYA (son lat. adaptatio – uyğunlaşma), b i o l o g i y a d a – orqanizmlərin, onların xarici mühit şəraitinə uyğunlaşmasını təmin edən quruluş və funksiya xüsusiyyətlərinin məcmusu. A.-nın inkişaf prosesi (adaptasiogenez) orqanizmlərin həyati fəaliyyətinin bütün aspektlərini (qidalanma, çoxalma, qaz mübadiləsi, ifrazat və s.) və həyat tsiklinin bütün mərhələlərini (cinsiyyət hüceyrələrinin A.-sı, embrional və sürfə A.-ları və s.) əhatə edir. X ü s u s i A.-lar (ayrı-ayrı növlərin, yaxud onların kiçik bir qrupunun yaşayış mühitinin spesifik xüsusiyyətlərinə və müəyyən həyat tərzinə uyğunlaşması) və ü m u m i A.-lar (iri taksonları xarakterizə edən və bu taksonların daxilindəki bütün növlərə xas

olan hər cür uyğunlaşmalar) ayırd edilir. Məs., quşlarda dimdik qida (yem) əldə etmək üçün ümumi A., müxtəlif növlərdə isə dimdiyin quruluş xüsusiyyətləri yemlərin spesifikasi və onun əldə edilməsi, tapılması üsulları ilə bağlı olan xüsusi A.-dır. A.-lar orqanizmlərin quruluşuna və həyati fəaliyyətinə məqsəduyğunluq (əlvərişlilik) xassələri verir (bu, bəzi konsepsiyalarda canlı varlıqların əzəli xassəsi, yaxud İlahi müdrikliyin təzahürü kimi izah edilir). A.-nın inkişafının təbii-elmi izahı ilk dəfə Ç.Darvinin nəzəriyyəsində verilmişdir. Darvinə görə A.-lar bilavasitə *təbii seçmənin* nəticəsidir. Bir növ orqanizmlərdə mövcud olan müxtəlif A.-lar qarşılıqlı surətdə bir-birini məhdudlaşdırır bilər. Belə ki, kəllənin məhdud həcmində baş beyin, görmə, iybilmə (qoxu), eşitmə orqanları, həmçinin əzələləri ilə birlikdə çənə aparatı yerləşir; orqanlardan birinin güclü inkişafı yalnız digərlərinin ölçüsünün kiçilməsi hesabına mümkündür. Hər hansı konkret A.-nın mükəmməlliyi nisbidir və təbii seçmə bütün A.-lar arasındakı optimal nisbətini formalaşdırmağa şərait yaradır.

ADAPTASIYA, fiziologiyada – bax *Fizioloji adaptasiya*.

ADAPTASIYA, sosial sistemdə – istənilən sosial vahidin – fərdin, qrupun, birliyin, təşkilatın – ətraf mühitin dəyişikliklərinə uyğunlaşmasının universal prosesi və sosial mühitin dəyişikliklərinin nəticələri. A. sosial vahidin vəziyyətində qeyri-müəyyənliyinin azaldılmasına, onun iş qabiliyyətinin saxlanmasına və təkrar istehsalına yönəlmişdir. A. davranışın dəyişmiş nümunələrinin, qarşılıqlı təsirin və tənzimləmə mexanizmlərinin yeni texnologiyalarının möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. İnsanın təbii mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinin A.-sı daim dəyişməkdə olan iqlim şəraitindəki gündəlik həyatı, yaxud yaşayış iqlim qurşağının əvəzlənməsi ilə bağlıdır. Belə halda sosial subyekt bioloji varlıq kimi çıxış edir, uyğunlaşma isə öz ifadəsini özünün iş bölgəsində, geyimində dəyişikliklərdə, əlavə medikamentoz tədbirlərin tətbiqində, sosial-psixoloji vərdişlərin korreksiyasında tapır. Sosial subyektlər nəinki daimi dəyişikliklərin, həmçinin texniki innovasiyalarla bağlı radikal transformasiyaların xas olduğu süni yaradılmış maddi mühitdə fəaliyyət göstərirlər. Qarşılıqlı münasibətlərin bu növü artıq məişətdən başqa əmək, peşəkar fəaliyyət, sosial və mədəni ünsiyyət sahələrində də toxunur.

Belə halda uyğunlaşma yeni vərdişliklərin öyrənilməsi, ixtisasların öyrənilməsi, yeni norma və dəyərlərin mənimsənilməsi və qəbul edilməsi yolu ilə baş verir. Maddi mühitə adaptasiya olunma qabiliyyəti fərdlərin fəaliyyətini fəallaşdırır, rəngarəng edir, onların peşə və sosial statusunun artırılması üçün imkanlar açır. Sosial mühit özündə bunları ehtiva edir: mikrosəviyyədə – niyyətlərin və hərəkətləri müəyyən fərd, qrup, yaxud təşkilat tərəfindən nəzərə alınan digər sosial vahidlərin çoxcəhətliliyi; makrosəviyyədə – dəyişilməsi cavab adaptasiyasını tələb edən institusional qaydalar, qüvvədə olan qanunquruculuq, yazılmamış qanunlar, adətlər, əxlaqi normalar, davranış üslubları. Bütün cəmiyyət miqyasında adaptiv proseslə daha əyani şəkildə cəmiyyətin böhranı şəraitində, ümumi qəbul edilmiş ictimai normaların tənzimlənməsi fəaliyyətdən qaldığı zaman təzahür edir (bax *Anomiya*). A.-nın bu növü vahid sosial təkamül prosesinin, ənənəvi sosial, siyasi norma və institutların, yeni sosial mühitin özünün, cəmiyyətin strukturunun yeniləşmə prosesinin təşkil hissəsidir.

Bir sıra sosioloji nəzəriyyələrdə sosial aləmdə uyğunlaşma proseslərini bildirmək üçün xüsusi terminlərdən – *akkomodasiya*, *akkulturasiya*, *assimilyasiya* anlayışlarında istifadə olunur. Bu anlayışlar bəzən A.-nın mərhələləri, yaxud adaptasiya olunmanın dərəcəsi kimi nəzərdən keçirilir.

ADAPTASIYA, *texnikada* – 1) texniki qurğu və sistemlərin, xüsusən avtomatik idarəetmə sistemlərinin ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyəti; belə sistemlər ətraf mühitin dəyişməsinə uyğun öz daxili quruluşu, parametrləri və iş alqoritmini dəyişir. 2) Proqram vasitələrinin onları yaradarkən nəzərə alınmamış funksional şəraitə uyğunlaşması.

ADAPTASIYA SİNDROMU – hər hansı patogen qıcıqlandırıcının təsirdən insan və heyvan orqanizmində baş verən qeyri-spesifik dəyişikliklərin məcmusu. “A.s.” anlayışını Q.Selye təklif etmişdir (1936). Ümumi və yerli A.s. ayırd edilir. Ümumi A.s. daha ağır əlamət – şok şəkildə meydana çıxır. Yerli A.s. isə iltihab formasında baş verir. A.s. 3 mərhələdə inkişaf edir: a) şok və şoka qarşı fazalarda həyəcan reaksiyası; b) rezistentlik (çətin vəziyyətə uyğunlaşma); c) arıqlama, üzülmə (güclü və uzunmüddətli stress zamanı

ölümlə nəticələnir) mərhələsi. Ümumi A.s.-nda böyrəküstü vəzilərin qabıq qatı hipertrofiyalaşır. Adaptasiya rolu oynayan kortikoid hormonların əmələ gəlməsi və qana daxil olması artır. Sindromu inkişaf etdirən ikinci mühüm amil adrenokortikotrop hormonun sekresiyasının artmasıdır.

ADAPTASIYA ÖLÇƏN – bax *Adaptometr*.

ADAPTER (ing. adapter; lat. adapto – uyğunlaşdırıram) – 1) *hesablama texnikasında* – kompyuterin kənar qurğularla (çap qurğusu, displey, skaner və s.) əlaqəsini uzlaşdıran qurğu. Məs., displeyin ekranına simvollarla işarələnmə və ya qrafik informasiyanı çıxarmaq üçün işlədilən A. rəqəmi siqnalı analog siqnalə çevirir. Elektron sxem və ya mikrosxem şəkildə düzəldilir, əməli yaddaş, ixtisaslaşdırılmış prosessorla malikdir. 2) *Elektrotexnikada* – dəyişən cərəyan (220 V) şəbəkəsinin gərginliyini sabit gərginliyə (1,5–15 V) çevirən qurğu; pleyerlərin, mobil telefonların, rəqəmli ölçmə cihazlarının, daşınan radioqəbuledicilərin və s. akkumulyatorlarının yüklənməsi üçündür. 3) Fotoaparət üçün əlavə kaset; fotoaparətin konstruksiyasında nəzərdə tutulmamış başqa formatlı və müxtəlif icralı işıq-həssas materiallardan istifadəyə imkan verir. 4) Qeyri-standart sağanaqlı dəyişdirilən obyektivləri fotokameraya birləşdirmək üçün istifadə edilən qurğu (oymaq, halqa və ya biləzik). 5) Bax *Səsgötürən*.

ADAPTİV ANTENA – çoxelementli antena; onun vasitəsilə verilən, eləcə də qəbul edilən siqnalların amplitud və fazası avtomatik tənzimlənilir və verilmiş qanun üzrə müəyyən olunur (siqnallar emal olunur). A. a.-ya misal kimi *antena şəbəkəsi* göstərilə bilər. Qəbuledici A.a.-da başqa istiqamətlərdən gələn küy və əngəlləri (maneələri) ayırmaq üçün qəfəsin ayrı-ayrı elementlərindən gələn siqnallar müxtəlif çəki əmsalları ilə cəmlənir. Fazalar xüsusi fazafırladıcılar vasitəsilə idarə olunur. İdarəetmə alqoritmli faydalı siqnalın əlamətləri və kənar siqnallar haqqında informasiyaya uyğun yaradılır. Bu antenalarda qoyulmuş məsələnin optimal həlli (məs., siqnal/küy nisbətini maksimuma çatdırmaq) üçün əks-rabitədən istifadə olunur. Verici A.a. verilmiş istiqamətlənmə diaqramı ilə lazımı istiqamətdə elektromaqnit dalğaları şüalandırır. Elementlərdə fazaların paylanması tənzimləyərək ante-

nanın ayırdetmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmaq, uzaq obyektəki şüaları fokuslaşdırmaq, onun yerdəyişməsinə izləmək və s. mümkündür. Adaptiv optikada bu məqsədlə döna bilən və çoxelementli güzgülər yaradılmışdır. A.a. radiolokasiyada, radioastronomiyada, uzaq rabitə sistemlərində və enerjinin uzaq məsafəyə ötürülməsində tətbiq edilir.

ADAPTİV İDARƏETMƏ – dəzgahlarda detalların emalının idarə olunması üsulu; belə idarəetmə dəzgah işləyərkən təsadüfi meydana çıxan şəraitdən asılı olaraq texnoloji prosesin parametrlərinin avtomatik dəyişdirilməsini (öz-özünə sazlanmanı) təmin edir. Tələb olunan emal keyfiyyətinin və rejiminin saxlanmasını təmin edən avtomatik nəzarət prosesi xarakterizə edən parametrləri ölçən həssas elementlər (*vericilər*) vasitəsilə yerinə yetirilir. Alınan göstəricilər siqnalə çevrilir və ölçülən kəmiyyətin verilən, yaxud ən yaxşı kəmiyyətdən fərqi müəyyən edən hesablama qurğusuna verilir. İcra mexanizmləri prosesə idarəetmə qanununa, yaxud proqrama uyğun düzəlişlər daxil edir; bu düzəlişlər nəzarət olunan kəmiyyətin qiyməti yol verilən kəmiyyətin qiymətinə yaxınlaşanaq aparılır. Emal prosesində detal ilə kəsici alətin bir-birinə nisbətən vəziyyəti, qüvvə yükü, alətlə detailin təmas yerindəki temp-r, sərf olunan güc, vibrasiya səviyyəsi fasiləsiz olaraq korrekt edilir, kəsmə rejimində, qovşaqların verilmiş emal şərtlərinə uyğun vəziyyətdə düzəlişlər aparılır.

ADAPTİV QANAD – uçuş zamanı hər bir rejimdə profilin ortimal formasına yaxın forma qəbul edə bilən (xarici səthin konturlarının səlisliyini pozmadan) təyyarə qanadı. A.q.-dakı avtomatik idarəetmə sistemə malik, hərəkətli konstruktiv elementlər elastik qanadın üzlüyünün formasının dəyişməsinə təmin edir. A.q. yüksək manevertmə qabiliyyətli və çoxməqsədli təyyarələrin aerodinamik, eləcə də uçuş-texniki xarakteristikalarını yüksəltməyə imkan verir. Həm konstruksiyasının, həm də onun formasını dəyişən avtomatik sistemin mürəkkəb olması və kütləsinin ağırlığı bu qanadların çatışmayan cəhətləridir. Burun və quyruq hissələri əylə bilən A.q. növləri də vardır. Belə qanadlar F-16 (ABŞ) və SU-27 (Rusiya) təyyarələrində quraşdırılmışdır.

ADAPTİV MATERIALLAR – öz fiziki-mexaniki xassələrini ətraf mühitdəki

dəyişikliyə uyğun müstəqil dəyişdirə bilən materiallar. A.m.-a misal olaraq *eynəklər* üçün işlədilən fotoxrom şüşələri göstərmək olar; həmin şüşələr işıqlanmadan asılı olaraq rəngini dəyişir. A.m. əsas materialdan (metal, qeyri-metal) və ona daxil edilən funksional elementdən (cərəyankeçirici, lifli-optik, pyezoelektrik, forma yaddaşlı və s. materiallar) ibarətdir. Funksional element əsas materialın parametrlərinə nəzarət etmək, onları idarə etmək və lazım gəldikdə parametrləri dəyişdirmək üçündür. A.m. mexaniki, optik, istilik və s. xassələrinə görə əsas materiala yaxındır, etibarlılığına, iş ehtiyatına, effektivliyinə görə isə əsas materialdan xeyli üstündür. A.m. aviasiyada, kosmos texnikasında, maşınqayırmada, energetikada işlədilən məsul detalların hazırlanması üçün tətbiq edilir.

ADAPTİV OPTIKA – işıq dəstələrinin optik qeyri-bircins mühitdə (məs., burulğanlı atm.-də) yayılması və ya optik sistemin elementlərinin qeyri-mükəmməliyi səbəbindən baş verən təhriflərin (aberrasiyaların) aradan qaldırılması məqsədilə dalğa cəbhəsinin idarə edilmə formasının üsul və vasitələrinin işlənilməsi. Adaptiv korreksiyanın məqsədi optik cihazların ayırdetmə qabiliyyətini yüksəltmək, qəbuledicidə şüalanmanın konsentrasiyasını artırmaq, işıq dəstəsini hədəfə maksimal dərəcədə iti fokuslamaq və ya şüalanmanın intensivliyinin verilən paylanmasını almaqdır.

Ən sadə adaptiv sistemdə mailliyini dəyişmək mümkün olan bir müstəvi güzgü yerləşir ki, onun köməyi ilə burulğanlı atm.-in müşahidəsi zamanı şəklin titrəməsinə aradan qaldırmaq olur. Daha mürəkkəb sistemlərdə yüksək tərtibli aberrasiyaları kompensə etməyə imkan verən böyük sayda sərbəstlik dərəcələri olan korrektorlardan istifadə olunur.

ADAPTİV RADIASIYA – uyğunlaşma təkamülü prosesində ümumi əcdaddan müxtəlif qrup orqanizmlərin əmələ gəlməsi. Təbii seçmənin təsiri ilə baş verir və müxtəlif təbii mühit şəraitinə və onun ehtiyatlarından istifadə üsullarına (yeni məskənlərin, sığınacaqların, yemlərin mənimsənilməsi, qida əldə etmək üsulları) adaptasiya ilə əlaqədardır. A.r. nəticəsində istənilən iri takson daxilindəki orqanizmlərin taksonomik qrupların tabeli forma müxtəlifliyi artmışdır (belə ki, plasentalı məməlilərin A.r.-sı

həşəratyeyənlərin, yarasaların, primatların, gəmiricilərin, dovşankimilərin, cütdırnaqlıların və təkdırnaqlıların, yırtıcıların, suitikimilərin və s., digər tərəfdən, yırtıcı məməlilərin A.r.-sı gedində viverralar, dələlər, ayılar, yenotlar, itlər, pişiklər fəsilələri və s. meydana gəlmişdir). A.r. *növəmələgəlmə* prosesi kimi başlayır və uzun müddət mövcud olmuş istənilən qrup orqanizmlərin tarixində baş verdiyindən təkamülün qanunauyğunluqlarından biri kimi qəbul olunur. A.r. konsepsiyası divergeniya (təkamül gedində orqanizmlərin əlamətlərinin fərqlənməsi) ilə bağlı təsəvvürləri genişləndirir. A.r. konsepsiyasını 1875 ildə V.O.Kovalevski “irradiasiya” adı altında, 1915 ildə isə ondan xəbərsiz Q.F.Osborn irəli sürmüşdür.

ADAPTİV SİSTEM – öz funksional imkanlarını xarici mühitə uyğun dəyişə bilən sistem; bax *Özuyğunlaşan sistem*.

ADAPTİV ZONA – 1) müxtəlif orqanizm qrupları üçün yaşayış mühiti sayılan spesifik ekoloji şərait (dəniz, şirin su hövzələri, quru, torpaq və s.); 2) orqanizm qruplarını xarakterizə edən adaptiv imkanlar məcmusu; bütövlükdə hər hansı taksona aid olan adaptasiyaların və yaşayış mühiti ehtiyatlarından istifadə üsullarının əsas tipi (məs., məməlilər sinfinin A.z.-sı, yırtıcılar dəstəsinin A.z.-sı və s.). *Aromorfozların*, yaxud *epektomorfozların* formalaşması nəticəsində orqanizmlərdə yeni A.z.-nın mənimsənilməsi üçün imkanlar yaranır.

ADAPTOGENLƏR (*adaptasiya* sözündəndir) – orqanizmin qeyri-spesifik müqavimətini və onun xarici mühitin müxtəlif mənfə təsirlərinə (soyuğa, istiyə, zərərli maddələrə, travmaya, infeksiyalara, habelə əlverişsiz coğrafi iqlim şəraitinə, şaxtaya, dalğaya və kosmik şəraitdə iş) dözümlüliyünü artıran maddələr. A. optimal dozada dopinq sayılır və orqanizmi zəiflətmir. Onlar orqanizmin qeyri-spesifik immunoloji rezistentliyini və qoruyucu mexanizmlərinin aktivliyini artırır, hüceyrələrin biomembranını möhkəmləndirir, orqanizmdə bərpa proseslərinə köməklik göstərir. A.-ə həm fitovasiyələr, həm də bioloji preparatlar aiddir: jensən, Çin cır limonu, amfetamin, sidnokarb, pantokrin, E vitamini, C vitamini, meksidol və s.

Əd.: Ба б к о в Ю.Г. (başqaları ilə birlikdə). Фармакологическая коррекция утомления. М., 1984.

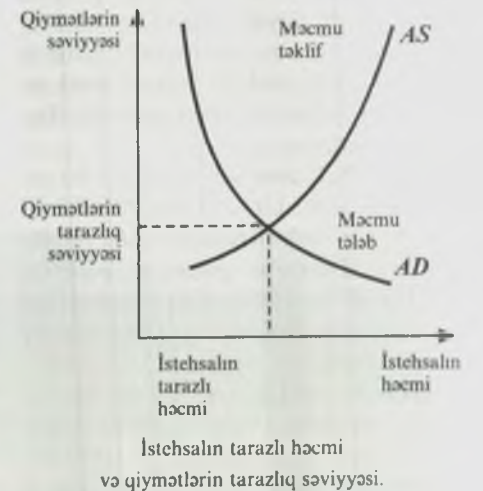
ADAPTOMETR (*adaptasiya* + ...metr), *adaptasiya ölçən* – işıqdan qaran-

lığa düşmə zamanı gözün işığa həssaslığının dəyişməsinə (gözün adaptasiyasını) təyin etmək üçün işlədilən optik cihaz. A. gözün işıqdan qıcıqlanma həddini (minimal işıq intensivliyini) ölçmək, eləcə də görmənin fizioloji xarakteristikalarını (qaranlığa uyğunlaşmasının gedişi və s.) öyrənmək üçün işlədilir. Uzun müddət ərzində (60 dəq-yədək) qaranlığa adaptasiyanı öyrənməkdə gözün həssaslığının qaranlıqda qalma müddətindən asılılığı araşdırılır. Adaptasiyanın təxmini təyini üçün (3 dəq müddətində) toran görmə şəraitində rənglərin parlaqlığının dəyişilməsi öyrənilir.

ADAR – İrənin Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Avəc bölgəsinin Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 55 km şm.-q.-dədir.

ADARAMƏND – İrənin Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanın Xərəqan bölgəsində, Razqan qəs.-ndən 12 km şm.-dadır.

AD-AS MODELİ – makroiqtisadi tarazlığı təhlil etmək üçün başlanğıc baza modeli. Aqreqatlaşdırılmış kəmiyyətlər olan AD (ing. “aggregate demand”) – məcmu tələb və AS (ing. “aggregate supply”) – məcmu təklif arasındakı qarşı-

lıqlı təsiri müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Onun köməyi ilə həm istehsalın ümumi həcmi, inflyasiya, iqtisadi artım problemlərini öyrənmək, həm də iqtisadi siyasətin milli iqtisadiyyatdakı situasiyaya təsirini aşkar etmək mümkündür. Ayrı-ayrı bazarların səviyyəsində olduğu kimi, AD və AS-ın makrosəviyyədə kəsişməsi istehsalın tarazlı həcmi və qiymətlərin tarazlıq səviyyəsini göstərir (şəkil). Başqa sözlə, iqtisadiyyat real milli məhsulun elə bir həcmi və qiymətlərin elə bir səviyyəsində tarazlaşır ki, bu zaman məcmu tələbin həcmi

məcmu təklifin həcminə bərabər olur. Ayır-ayrı əmtəə bazarları qiymət və miqdar parametrlərində təhlil olunursa, bu zaman AD-AS modeli başqa koordinatlarda qurulur. Makroiqtisadi səviyyədə tələb və təklif artıb-azalır və tarazlıq, yaxud qeyri-tarazlıq vəziyyətində olur.

ADATƏPƏ, Adaytəpə – İrəvan qub.-nın Yeni Bəyazid qəzasında (31.12.1937 ildən Krasnoselo r-nu), Göyçə gölünün şm. sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir.

ADATLI, Adatlı – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalında (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən – Artaşat r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə yerli əhali qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır.

ADATLILAR – Cənubi Azərb.-da şahsevən tayfalarından biri. Bax həmçinin *Şahsevənlər*.

ADATO (lat. a dato – “imzalandığı gündən” mənasındadır) – hesaba alınmış və etiraz edilmiş *veksellər* kitabında, yaxud reyestrində edilən qeyd; vekselin tərtib edildiyi gündən başlanan ödənilmə möhləti ilə verildiyini bildirir.

ADAY-XOX – RF-də (Şm. Osetiya Resp.) dağ. Böyük Qafqazın mərkəzi hissəsində, onun suayırıcında, Ardon çayının mənbəyindədir. Hünd. 4408 m. A.-X. və Uilpat zirvələri arasında Sey buzlağı yerləşir.

ADDA – İtaliyanın şm.-ində çay. Po çayının sol qolu. Uz. 313 km, hövzəsinin sah. 8 min km². Mənbəyini Reti Alpırlarında Kankano gölündən götürür. Çoxlu SES var. Bəzi yerlərdə gəmiçiliyə yararlıdır. A.-dan Milana kanal (uz. 56 km) çəkilməmişdir.

ADDAKS, addax (Addax nasomaculatus) – boşbuynuzlular fəsiləsindən məməli heyvan. Bədəninin uz. 150–170 sm, cidovunun hünd. 95–115 sm, çəkisi 60–125 kq-dır. Buynuzları vintvari burulmuşdur; erkəklərin buynuzları dişilərininkilərə nisbətən uzundur (109 sm-ədək). Rəngi mövsümlə əlaqədar dəyişir: qışda – bozuntul-qonur, yayda – qum rəngli olurlar. Orta dırnaqları qısa, bərkimiş, yan dırnaqları iridir (qumluqda gəzməyə uyğunlaşmışdır). Cinsin 1 növü var. Şimali Afrikanın səhra və yarımsəhralarında yaşayır. Həftələrlə susuz qala bilir; otlaq axtararaq daim bir yerdən digərinə köçür; ot, yarpaq və kolların zoğları ilə qidalanır. Toran və gecə vaxtı fəaldır;

günü qumda qazılmış çalalarda keçirir. Adətən, ailə qrupları şəklində (5–15 baş) yaşayır, lakin bəzən iri sürülər (100-lərlə fərd) yaradır. Bir bala doğur. Ənənəvi ovçuluq obyektidir. Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

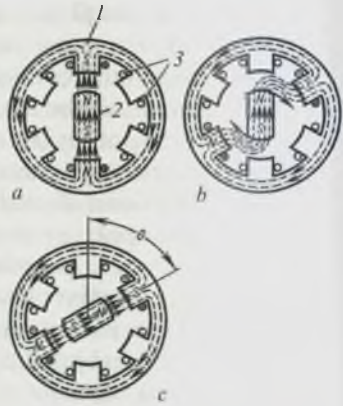
ADDIMLAYAN EKSKAVATOR – dayaq hissəsi mərkəzi platformadan və onun yan tərəflərində yerləşən iki xizəkdən ibarət *ekskavator*. A.e.-un hər “addımında” platforma və xizəklər növbə ilə hərəkət edir. A.e. addımlayarkən əvvəlcə platforma dayaq rolunu oynayır, xizəklər isə qaldırılmış vəziyyətdə hərəkət edir; onlar aşağı düşdükdən sonra A.e. xizəklərə dayaqlanır və platforma ilə birlikdə hərəkət edir. A.e.-un işçi qurğusu *draqlayndır*. A.e. hərəkət istiqamətini asan dəyişir və yaxşı keçicilik qabiliyyətinə malikdir. İşçi avadanlığı onu geniş sahədə işlətməyə imkan verir. Çalovunun tutumu 150 m³-ə, qaldırıcı qolunun uz. 100 m-ə qədərdir.

Addımlayan ekskavator.

ADDIMLAYAN KONVÉYER – texnoloji proseslərin ayır-ayrı əməliyyatlarında ədədi yüklərin yerini dövrü olaraq dəyişdirmək üçün *konveyer*. Yüklərin yerinin dəyişdirilməsi mütəhərrik (hərəkətli) çərçivənin şaquli və üfüqi hərəkətinin növbə ilə bir-birini əvəz etməsi ilə baş verir. A.k. dəzgahların, mühərriklərin və s. yığılmasının axın xətlərində, tökmə qəliblərinin doldurulması xətlərində və s. istifadə olunur. Konveyerin uz. 25–60 m, bir dəfə dövretmə vaxtı 2–6 dəq, yerini dəyişirilən yükün çəkisi 7 t-ə qədərdir. A.k.-in avtomatik idarə olunması da mümkündür.

ADDIMLI ELEKTRİK MÜHƏRRİKİ – sinxron elektrik mühərriki; onun statorunun həyəcanlanma dolağına verilən cərəyan impulsları rotorun diskret bucaq və ya xətti yerdəyişmələrinə (addımlara) çevrilir. Konstruktiv cəhətdən A.e.m. aşkar və qeyri-aşkar qütblü statorlu (üzərində həyəcanlandırma dolağı yerləşir) və dolaqsız rotorlu

Addımlı elektrik mühərrikinin başlanğıc anında (a), stator dolaqlarının çevrilməsi anında (b) və Θ bucağı qədər dönmə zaman (c) en kəsiyi; 1 – stator, 2 – rotor, 3 – həyəcanlandırma dolaqları.

olur. Maqnit-yumşaq materialdan hazırlanan rotor reaktiv, maqnit-sərt materialdan hazırlanan isə aktiv rotor adlanır. A.e.m.-nin addımı həyəcanlandırma dolaqlarının sayından, həmçinin reaktiv lövbərdəki çıxıntılardan, aktiv lövbərdəki aşkar qütblərin sayından asılıdır. Reaktiv rotorlu A.e.m.-də addım adətən, 1,5–3°, aktiv rotorlarda isə 15°-dir. A.e.m. proqramla idarə olunan dəzgahlarda, avtomatika, rabitə qurğularında və s. tətbiq edilir.

ADDIMLI PAYLAŞDIRICI, addımlı axtarıcı – müxtəlif elektrik dövrlərinin, rabitə kanallarının və s. kommutasiyası üçün çoxməvqeli və çoxcərgəli kontakt çevirgəci. A.a. rotor, stator və intiqal mexanizmindən ibarətdir. Rotora elastik materialdan hazırlanmış və bir-biri ilə nazımçarx vasitəsilə sərt əlaqələndirilmiş kontakt fırçaları, yaxud kontakt yumruqcuları və diskləri dəsti, statora isə bir-birindən təcrid olunmuş kontakt lamelləri və ya telləri (onlar axtarılan xəttə qoşulan axtarıcı sahəni və ya çıxışları yaradır) daxildir. İmpuls siqnalları ilə idarə olunan intiqal mexanizmi axtarıcının kontakt fırçalarını fasilələrlə (addımlarla) hərəkət etdirir.

ADDİMÖLÇƏN – 1) yivin, yaxud silindrik dişli çarxın addımını ölçən cihaz. 2) İnsanın keçdiyi məsafəni müəyyən etmək üçün onun addımlarının sayını avtomatik qeyd edən qurğu.

ADDİSİON TEOREMİ, çəki üçün – əgər X bikompaktını sonsuz sayıda $\leq \tau$ güclü, $\leq \tau$ çəkili öz altfəzalarının birləşməsi şəklində təsəvvür etsək, onda X -in çəkisi τ -dan böyük olmur. Torlar üçün A.t.: əgər X fəzası özünün X_α alt fəzalarının cəmidirsə və $M_\alpha X_\alpha$ fəzasının toru-

dursa, onda $M = \sum_\alpha M_\alpha X$ fəzasının torudur. Əgər Z bikompaktında $\leq \tau$ güclü tor varsa, onda bikompaktında $\leq \tau$ güclü baza var. Fəzanın bütün nöqtələr çoxluğu həmin fəzanın torunu əmələ gətirir. Bunu nəzərə alaraq məlum teoremdən belə bir nəticə çıxır: bikompaktın çəkisi onun gücünü aşmır.

ADDİSİON Tomas (aprel. 1793, Nyukasl – 29.6.1860, Brayton) – ingilis həkimi və patoloqonatomu. Tibb təhsilini Edinburqda almışdır (1815). London xəstəxanalarında işləmişdir. Ağ ciyərin patologiyasına aid qiymətli əsərləri var. 1849 ildə *pernisioz anemiyanı* (A.–Birmer anemiyası) təsvir etmişdir. A. 1855 ildə böyrəküstü vəzinin xəstəliyini (*Addison xəstəliyi*; ilk dəfə 1849 ildə A.-un elmi məruzəsində xarakterizə olunmuşdur) geniş təsvir edərək dünya şöhrəti qazanmışdır.

ADDİSİON XƏSTƏLİYİ, tunc xəstəliyi – böyrəküstü vəzilərin qabıq qatı funksiyasının ikitərəfli xroniki çatışmazlığı nəticəsində əmələ gələn xəstəlik. 1855 ildə ingilis həkimi T. Addison təsvir etmişdir. A.x. böyrəküstü vəzilərin zədələnməsi (vərəm, şişlər, brüsellyoz, irinli infeksiya, qan xəstəlikləri) nəticəsində baş verir. Bu zaman böyrəküstü vəzilərin qabıq maddəsinin ifraz etdiyi hormonların (kortizon, kortikosteron, aldosteron) miqdarı xeyli azalır, yaxud ifraz tamamilə dayanır. Əsasən, 20–40 yaşlarda təsadüf edilir. Dərinin tunc rəng alması (90%-ə qədər xəstələrdə), selikli qışada tünd ləkələrin (melanin piqmentinin yığılması nəticəsində) əmələ gəlməsi xəstəliyin əsas əlamətlərindəndir. Dərinin açıq və paltar sürtülən hissələrində piqmentasiya daha intensiv olur. Xəstələrdə artan əzələ zəifliyi, halsızlıq, qan təzyiqinin düşməsi, başağrısı, yaddaşın, həzm aparatının fəaliyyətinin pozulması (iştahanın azalması, ürəkbulanma, qusma, ishal, qəbizlik), arıqlama müşahidə edilir, bəzən kəskin ağırlaşmalar baş verir. Müalicəsi vitaminlər və hormonal preparatlarıdır.

ADDİTİV FUNKSİYA, sonlu additiv funksiya (çoxluğun, oblasının) – E çoxluqlar sistemində təyin olunan və birləşmələri də E -ə daxil olan E -nin hər bir sonlu sayıda cüt-cüt kəşiməyən, $\{E_1, E_2, \dots, E_n\}$ çoxluqları üçün $\mu(\sum E_i) = \sum \mu(E_i)$ şərtini ödəyən μ həqiqi funksiya. A.f.-ları arasında hesabı A.f.-lar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ADDİTİVLİK (lat. additivus – əlavə edilən) – kəmiyyətin bütöv obyektə uy-

ğun qiymətinin həmin obyektin istənilən tərdə bölünməsindən alınan hissələrinin uyğun qiymətləri cəminə bərabər olması xassəsi. Məs., bütöv cismin həcmi onun hissələrinin həcmi cəminə bərabərdir. Xəttin uzunluğu, səthin sahəsi, fiziki cismin kütləsi də A. xassəsinə malikdir.

ADEKVÁT (lat. adaequatus – bərabərləşdirilmiş, bərabər), idrak nəzəriyyəsinə – təsəvvürün, obrazın, biliyin real gerçəklikdə aid olduğu orijinala, obyektə uyğun gəlməsi, dəqiq inikası.

ADELAİDA (Adelaide) – Avstraliya İttifaqında şəhər. Cənubi Avstraliya ştatının paytaxtı. Əh. 1,1 mln. (2002). Sent-Vinsent körfəzi sahilində port. Mühüm nəql. qovşağı və aeroport. 1836 ildə salınmışdır. İngiltərə kralı IV Uilyamın arvadı Adelaidanın şərəfinə adlandırılmışdır. Şəhərin ilkin görünüşü (mərkəzdə saxlanılmışdır) hər iki sahil boyunca uzanan yaşıl meydançalarla fərqlənirdi. Magistratlar (neoyunan üslubu, 1847–50), Parlament (1850-ci illər; 1883–1939 illərdə yenidən qurulmuşdur), Xəzinədarlıq (1858–76), Bələdiyyə (1863–66), Poçt (1867–72), Ali məhkəmə (1869) binaları (neorenessans üslubu), Müqəddəs Fransisk Ksaven kilsəsi (ispan qotika üslubu, 1856–89), Müqəddəs Pyotr kilsəsi (neoqotik üslub, 1869) var. Cənubi Avstraliya Kral Cəmiyyəti (1853), İncəsənət və Təhsil Kol-

leci (1861), un-t (1874), Elder Konservatoriyası (1898), Kral Zoologiya Cəmiyyəti (1878), Astronomiya Cəmiyyəti (1892) və s. elmi cəmiyyətlər, un-t kitabxanası (1876), Cənubi Avstraliya İncəsənət Qalereyası (1881), simfonik orkestr (1936) fəaliyyət göstərir. A.-da ildə 2 dəfə incəsənət festivalı keçirilir (1960 ildən). İri maşınqayırma sənayesi mərkəzidir. Neft emalı, kimya, metallurgiya, toxuculuq, yeyinti sənayesi müəssisələri var. A. Avstraliyanın “şərabçılıq paytaxtı” hesab olunur. Şəhərdən q.-də ölkənin məşhur çimərlikləri yerləşir.

ADELÁRD BATLI (Adelardus Bathensis) (taqr. 1070, İngiltərə, Bat-1146 ildən sonra, orada) – ingilis filosofu və ilahiyyatçısı. Cənubi İtaliya və Suriyada olarkən ərəb alimlərinin təbiət haqqında elmi bilikləri ilə tanış olmuşdur. A. B.-nin yaradıcılığı ənənəvi xristian ilahiyyatşünaslığı ilə təbiət haqqında elmləri birləşdirmək istiqamətində ilk cəhdlərdən biridir. “Təbiətşünaslıq məsələləri” və “Eynilik və fərq haqqında” əsərlərində təcrübə və ağıl bir-birini tamamlayan iki bərabərhuquqlu metod kimi çıxış edir. Riyaziyyata və astronomiyaya aid bir neçə traktatı, *əl-Xurəzminin* cədvəllərini, *Evklidin* “Başlanğıc”ını latın dilinə tərcümə etmişdir; *üstürlab*, *abak*, şahin ovu haqqında əsərlərin müəllifidir.

ADELİ TORPAĞI (Terra Adelie) – Şərqi Antarktidanın uçqar hissəsi. 136°

Adelaide şəhərindən görünüşü.

ilə 142° ş.u.-ları arasındadır. Şm.-i Dürvil dənizi ilə əhatə olunur. Buzlaq qatının qalınlığı 2000 m-ə çatır. Sahil zolağının bəzi yerlərində buz yoxdur. İqlimi çox sərtidir. Çox vaxt qasırğaya keçən güclü küləklər əsir (A.t.-ni bəzən "küləklər qütübü" adlandırırlar). A.t.-ni 1840 ildə fransız dəniz səyyahı J.Dümon-Dürvil kəşf etmiş və arvadının şərəfinə adlandırmışdır.

ADENAUER Konrad (5.1.1876, Köln-9.4.1967, Rəndorf) – Almaniya siyasi və dövlət xadimi. Bonn Un-tinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1897). 1917–33 illərdə Köln ş.-nin ober-burqomistri olmuşdur. 1921 ildə Prussiya parlamenti-

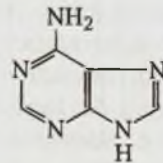

nin yuxarı palatasının – Dövlət Şurasının sədri seçilmişdir. Nasist rejiminin əleyhinə çıxdığı üçün 1933 ildə bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılmış, 1934 və 1944 illərdə həbs olunmuşdur. 1945 ildə ABŞ qoşunlarının Almaniya daxil olmasından sonra yenidən Köln ş.-nin ober-burqomistri olmuş, lakin həmin ilin oktyabrında ingilislər tərəfindən bu vəzifədən uzaqlaşdırılmışdı. 1945 ildə yaradılmış Xristian Demokrat İttifaqının təşəbbüskarlarından və liderlərindən biri idi. AFR yaradıldıqdan sonra 1949–63 illərdə federal-kansler olmuşdur. Bu dövrdə AFR Qərbi Avropa Birliyinə (1954) və NATO-ya (1955) qəbul edilmişdir. A. və De Qollun apardıqları siyasət nəticəsində Almaniya–Fransa dövlətləri arasındakı gərgin münasibətlər tənzimlənmişdir. Nasistlər tərəfindən yəhudi əhalisinin təqibi və soyqırımı ilə bağlı İsrail dövlətinə təminat ödənilməsinin təşəbbüskarı olmuşdur. AFR-in yenidən silahlanması və NATO-ya qəbul edilməsi üçün fəal çıxış etmiş, Avropada İkinci Dünya müharibəsi nəticəsin-

də qəbul olunmuş sərəhədləri tanınamamışdır. Almaniya Konstitusiyasının hazırlanmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. *Berlin böhranı* (1958–63) və *Berlin divarının* ucaldılması nəticəsində A. siyasi nüfuzunu itirmiş və 1963 ildə istefa vermişdir.

ADENİL TURŞUSU – bax *Adenozin-fosfat turşuları*.

ADENİN, 6-aminpurin – purin əsası. Nuklein turşularının, nukleozidlərin (adenozin və dezoksiadenozin) və adenin nukleotidlərinin, o cümlədən bütün orqanizmlərin həyat fəaliyyəti üçün mühüm olan adenozintrifosfatın tərkibinə daxildir. A. bir sıra kofermentlərin (NAD, NADF, FAD, A kofermenti) və antibiotiklərin tərkib hissəsidir. Nuklein turşularında A.

DNT molekulunda timinlə və RNT-də urasillə birlikdə komplementar sistem yaradır. Sərbəst halda mayaotuda, çayda, mayalarda, bakteriyalarda rast gəlinir. Bax həmçinin *Azotlu əsaslar*.

ADENİT (yun. *ἀδην* – vəzi) – limfa düyünlərinin iltihabı. Bax *Limfadenit*.

ADENOHİPÓFİZ – *hipofizin ön payı*. Onurğalı heyvanlarda və insanda olur. Üç növ – əsas və ya xromofob (A.-in bütün hüceyrələrinin 55–60%-i), xromofil və ya asidofil (30–35 %-i) və bazofil (5–10%) hüceyrələrdən ibarətdir. Xromofob hüceyrələrin hormon ifraz etməsi ehtimal olunur. Asidofil hüceyrələr somatotrop və prolaktin hormonları, bazofil hüceyrələr adrenokortikotrop, tireotrop və qonadotrop hormonlar hazırlayır. A.-in bütün hormonları zülali maddələrdir. Somatotrop hormon və ya somatotropin (boy hormonu), əsasən, orqan və toxumalarda zülal sintezi və boy inkişafını tənzim edir. A., depolardan piy səfərbər edərək enerji mübadiləsini gücləndirir və nəticədə piy sürətlə parçalanır. Uşaqlarda A.-in hipofunksiyası boy inkişafını ləngidir. Yaşlılarda somatotrop hormon artıqda *akromeqaliya* xəstəliyi baş verir. Prolaktin hormonu orqanizmdə südün əmələ gəlməsini və ifraz olunmasını nizama salır. A.-in bazofil hüceyrələri adrenokortikotrop hormonun müxtəlif sələflərini ifraz edir və onların parçalanmasından adrenokortikotrop hormon (AKTH) əmələ gəlir. Bu hormon böyrəküstü vəzinin qabıq maddəsinin dəstəli və torlu təbəqəsi-

nin böyüməsinə və onların hormon sintezinə nəzarət edir. Orqanizmin stress vəziyyətində AKTH çoxalır. A.-in hazırladığı tireotrop hormon qanaxvarı vəzinin fəaliyyətini tənzimləyir. A.-də cinsiyyət vəzilərinə təsir göstərən qonadotrop hormon sintez olunur. A.-in hipofunksiyası qonadotrop hormonun azalması ilə müşayiət olunduqda cinsiyyət sisteminin inkişafı dayanır. Əksinə, bu hormon artıq sintez olunduqda, vaxtından əvvəl cinsi yetişməlik müşahidə edilir.

ADENOİDLƏR (yun. *ἀδενοειδής*), adenoid törəmələri, adenoid vegetasiyaları – burun-udlaq badamcıqlarının limfatik törəmələrinin (düyünlərinin) böyüməsi. Həmin törəmələr normal halda kiçik limfa düyünlərindən ibarət olur. Əsasən, 3–10 yaşlı uşaqlarda təsadüf edilir. A.-in inkişaf etməsinə burun-udlaqda iltihabi reaksiyalar törədən infeksiyon xəstəliklər (skarlatina, qızılca, difteriya, göyöskürək, qrip və s.), habelə

Udlaq adenoidi.

yuxarı tənəffüs yollarının xroniki iltihabi xəstəlikləri səbəb olur. Əlamətləri: uşaq burunla çətin nəfəs alır, tez-tez zökəmə tutulur, dişləri düzgün inkişaf etmir, yuxusuzluqdan yaddaşı zəifləyir və s. Müalicəsi cərrahi üsullardır.

ADENOKARSİNOMA (yun. *ἀδην* – dəmir + *karsinoma*), vəzi xərçəngi – vəzi toxumasının epitelisindən törənən bədxassəli şiş. Çox vaxt süd vəzində, mədənin, bağırsağın, uşaqlığın, sidik kisəsinin selikli qişasında, prostat vəzində və s.-də əmələ gəlir. Bax *Şişlər*.

ADENOMA (yun. *ἀδην* – dəmir + *...oma*) – bütün vəzilərdə və ya vəzili toxumalarda əmələ gələn xoşxassəli şiş. Sadə quruluşlu A. həmin vəzi üçün səciyyəvi şirə hasil edən yalnız eyni tipli hüceyrələrdən ibarətdir. Mürəkkəb quruluşlu A.-ya əsas vəzi hüceyrələrindən əlavə digər toxuma strukturu elementləri də (məs., ağız suyu vəzi-

lərinin monomorf və pleomorf A.-sı) daxildir. Daxili sekresiya vəzilərinin A.-sı onların hormon hasilinin artması və müvafiq patoloji vəziyyətin baş verməsi ilə müşayiət edilə bilər. Məs., qalxana-bənzər ətraf vəzilərin A.-sı paratireoid osteodistrofiyaya və sümüklərdə boz şiş adlanan törəmələrin inkişafına səbəb olur. Bəzən yaman şişə çevrilə bildiyi üçün vaxtında cərrahi üsulla müalicə olunmalıdır.

ADENOMÉR (yun. *ἀδην* – dəmir + *μέρος* – hissə, pay) – heyvanlarda və insanda çıxarıcı axacağa daxil olan sekretin əmələ gəldiyi vəzilərin uc hissəsi. Boruşəkilli (borulu vəzilər), kürəşəkilli, yaxud asinus, alveol ola bilər.

ADENOVİRUS XƏSTƏLİKLƏRİ – *adenovirusların* insan və heyvanlarda törətdiyi kəskin infeksiyon xəstəlikləri. Mənbəyi – xəstə insan və ya adenovirus daşıyıcısıdır. A.x.-nə hər yerdə təsadüf edilir; xəstəliyin artması, əsasən, payız-qış mövsümündə qeyd olunur. Yoluxma hava-damcı, bəzən qida və təmas-məişət yolu ilə baş verir. Ən çox 7 yaşa qədər uşaqlar xəstələnirlər. İnkubasiya dövrü 4–14 (çox vaxt 5–7) gündür. A.x.-nin aşağıdakı formaları olur: kəskin respirator virus infeksiyaları (KRVİ); farinqokonyunktival qızdırma (tempurun artması, periferik limfa düyünlərinin böyüməsi, rinofaringit və follikulyar konyunktivit); rinofaringit, rinofarinqotonzillit, rinofarinqobronxit; pnevmoniya; qastroenterit; follikulyar konyunktivit; epidemik keratokonyunktivit; meningit, ensefalit, miokardit, kəskin qeyri-spesifik mezadenit. Bütün formalarda (keratokonyunktividdən başqa) tənəffüs yollarının zədələnməsi müşahidə edilir. A.x. kiçik yaşlı uşaqlarda daha ağır keçir və uzun çəkir. Əsas ağırlaşmaları – pnevmoniya, tonzillit, haymorit, frontitdir. Müalicəsi: yüngül və orta ağır formalarda qrip və digər KRVİ-ndə olduğu kimidir. Ağır və ağırlaşmış xəstələr infeksiyon şöbələrə hospitalizasiya olunur və burada vena-daxili dezintoksikasiya məhlulları yeridilməklə yanaşı antibakterial terapiya aparılır. Profilaktik tədbirlər: qrip və digər kəskin respirator xəstəliklərində olduğu kimidir.

Heyvanlarda A.x. dünyanın bir çox ölkəsində geniş yayılmışdır. Kəskin gedişlidir, tənəffüs və həzm orqanlarının zədələnməsi ilə, konyunktivlə xarakterizə olunur. Davar və qaramal, atlar, donuzlar, itlər və quşlar xəstələnir. Di-

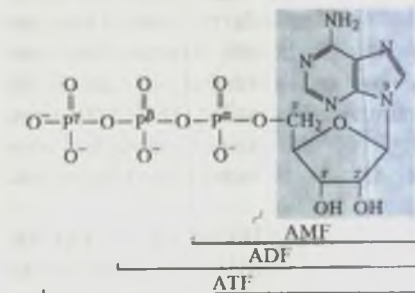
aqnoz klinik əlamətlərə əsasən qoyulur və laboratoriya tərəfindən təsdiq edilir. Adenovirus daşıyıcılarında klinik əlamətlər çox vaxt müşahidə olunmur. Mübarizə və profilaktika tədbirləri müxtəlif heyvanlar üçün spesifikdir.

ADENOVİRUSLAR (Adenoviridae) – insan və heyvanlarda olan viruslar fəsiləsi. 2 cinsi var; məməlilərin A.-ı (Mastadenovirus) və quşların A.-ı (Aviadenovirus). Virus hissəcikləri (virionlar) qişasızdır. Onların zülal kapsidi 252 subvahiddən (kapsomerdən) ibarətdir; bunlardan 12-si virusu hüceyrəyə bərkidən çıxıntılardır. Genom 40-adək polipeptidi kodlaşdıran 11–12 gəndən təşkil olunmuşdur. Viruslu DNT-nin sintezi və yeni virionların əmələ gəlməsi zədələnmiş nüvənin hüceyrəsində baş verir və onun məhvi (sitopatik effekt) ilə müşayiət olunur. A. müxtəlif orqanları zədələyir, laboratoriya heyvanlarında şişlərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Genoterapiya işlərində genetik informasiya daşıyıcısı kimi geniş istifadə edilir.

ADENOZİN (9-β-D-ribofuranoziladenin) – tərkibində adenin və D ribozanın qalıqları olan ribonukleozid. A. bütün ribonuklein turşularının (RNT), adenozin-fosfat turşularının, kofermentlərin (NAD, NADF, A. kofermenti) və bir çox biokimyəvi çevrilmələrdə metil qruplarının donoru olan S-adenozil-metioninin tərkibinə daxildir. A.-in törəmələri olan aminasiladenilatlar ribosomda zülalın sintezi zamanı əmələ gəlir. A. qalığı nəqlədiyi RNT molekulunun 3'-sonunda yerləşir; zülalın biosintezində aminturşunun akseptorudur. A.-in modifikasiya olunmuş analogları, o cümlədən nəqlədiyi RNT-lərdə olan 6-izopentiladenozin (bitkilərdə bu birləşmə həmçinin sitokinin hormonu kimi məlumdur), ribosom və nəqlədiyi RNT-lərin sintezini seçici təcrid edən 3'-dezoksiadenozin (korfisepin) antibiotiki bəzi RNT-lərin və antibiotiklərin tərkibinə daxildir. A. hüceyrə nüvələrində ADF-riboza formasında nüvə zülalı ilə və bir çox sitoplazmatik komponentlərlə kovalent əlaqədədir. Eukariotlu matrişalı RNT-lərdə A. RNT-nin prosesində mühüm rol oynayan poliadenil ardıcılıqları şəklində olur.

ADENOZİNFOSFAT TURŞULARI (adenin nukleotidləri, adenozin-fosfatlar) – adenozinin törəmələri olan təbii birləşmələr. A.t. ortofosfat və ya polifosfat turşularının efir rabitələri ilə

adenozinin riboza fraqmentindəki hidrokسيل qruplarına birləşməsindən alınır. Neutral mühitdə (pH=7) A.t anion formasında olur.

Adenozin-fosfat turşuları (rənglə ayrılmış hissə adenozin molekulunun qalıdır).

Adenozin-5'-trifosfat (*adenozintrifosfat*, ATF), adenozin-5'-difosfat (*adenozindifosfat*, ADF) və adenozin-5'-monofosfat (*adenozinmonofosfat*, AMF, adenil turşusu) turşuları anionlarının Mg²⁺ ionları ilə əmələ gətirdiyi komplekslər bütün canlı orqanizmlərdə gedən enerji mübadiləsinin əsas aralıq məhsullarıdır. ATF və ADF turşuları sulu məhlullarda β- və γ- fosforil [P(O)O₂] qruplarının müxtəlif akseptor molekullara köçürülməsində yüksək daşıma qabiliyyəti göstərən termodinamik davamsız, kinetik davamlı birləşmələrdir. Məs., ATF-in hidrolizindən (γ-fosfat qalığının su molekuluna daşınması) ADF və ortofosfatın əmələ gəlməsi xeyli enerjinin (ATF-in hidrolizinin sərbəst enerjisi təqribən 30 kC/mol) ayrılması ilə müşayiət olunur. Hüceyrələrdə adenozintrifosfata fermentlərinin katalitik təsiri ilə gedən bu reaksiya orqanizmdə baş verən çox böyük sayda proseslərin enerji ilə təmin edir. Həyatı fəaliyyət prosesində ATF ADF-ə (və ya AMF-ə) daim parçalanır və yenidən ADF ilə ortofosfatdan sintez olunur; beləliklə fosforil potensialı və ya energetik yük adlanan ATF/ADF+AMF nisbəti fizioloji vəziyyətdən asılı olaraq sabit qalır. Adenilatsiklaza fermentinin katalitik təsiri ilə ATF-dən tsiklik adenozin-3', 5'-monofosfat əmələ gəlir. Tsiklik AMF hüceyrələrdə gedən çoxlu sayda fermentativ proseslərin aktivliyinin mühüm tənzimləyicisidir. Fosfodiesteraza fermentinin təsiri ilə tsiklik AMF-in hidrolizindən AMF əmələ gəlir. Adenilatkinaza fermentinin iştirakı ilə ATF-in AMF-dən regenerasiyası iki mərhələdə gedir: ATF+AMF ⇌ 2ADF dönər reaksiyasından ADF

əmələ gəlir və sonradan onun ortofosfat ilə qarşılıqlı təsirindən ATF alınır. Hüceyrələrdə digər A.t. da olur: tər-kibində kükürd olan çoxlu birləşmələrin sintezində iştirak edən adenzin-5'-fos-fosulfat (ortofosfat və sulfat turşula-rının qarışığı diefiri), 3'-fosfo-5'-fosfosul-fat; bir çox fermentlərin aktivliyini tənzimləyən ribozil-ADF (ADF-ribo-za); RNT hidrolizinin məhsulları olan adenzin-2'- və adenzin-3'-monofos-fatlar və s.

ADENOZINTRİFOSFAT TURŞUSU (adenozintrifosfat, ATF) – adenzin və ortofosfat turşusunun bir-biri ilə birləş-miş 3 qalıqından əmələ gələn nukleotid. A.t. fosfat qalıqlarını bir-birinə birləş-dirən iki fosfoanhidrid (pirofosfat) ra-bitələrində toplanmış hüceyrədaxili əsas enerji akkumulyatorudur. A.t. adeno-zindifosfat (ADF) və ortofosfatdan fotosintetik (xloroplastlarda) və tənəffüs (mitoxondriyalarda) fosforilləşmə sis-temləri vasitəsilə, digər makroergik birləşmələrdən (1,3-difosfoqliserat, fos-foenolpiruvat) fosforil qalıqını qlikoliz prosesində (substratın fosforilləşməsi) və kreatinkinaz reaksiyasında (kreatin-fosfat+ADF ⇌ kreatin+ATF) ADF-ə köcürməklə yaranır. Hüceyrədə, Mg²⁺ ionları ilə adətən, birləşmə əmələ gətirən A.t. elə bu kompleksin tərkibində fosfat qruplarının donoru kimi çıxış edir. A.t. -nun orqanizmdə əsas və universal enerji daşıyıcısı olması fikrini ilk dəfə 1941 ildə F.Lipman söyləmişdir.

A.t. enerjisi, onun molekuluğun adeno-zintrifosfataza fermentləri ilə hidro-lizindən ayrılır. Bu enerji əzələ yığılma-sının baş verməsi, hüceyrələrin və ya onların orqanellərinin forma və hərəkətinin dəyişməsi, maddə və ionların qatılıq gradientinin əksinə daşınması (aktiv nəql), elektrik enerjisinin hasilə (məs., bəzi balıqlarda), xemilümines-sensiyaya və s. sərf olunur. Katabolizm və anabolizm proseslərini əlaqələndirən metabolik enerjinin universal daşıyıcısı olan A.t. aminturşuların, zülalların, lipidlərin, nukleotidlərin və nuklein turşularının çoxsaylı mübadilə reaksiya-larında iştirak edir. Adenilatsiklaza fermentinin iştirakı ilə A.t.-ndan hüceyrədaxili prosesləri nizamlayan və bir çox hormonların təsirinin (effektinin) reallaşmasını təmin edən tsiklik adeno-zin-3',5'-monofosfat (tsiklik AMF) əmələ gəlir. Hüceyrələrin ekzositozası və ya hüceyrələrin zədələnməsi prosesində ayrılan hüceyrədaxili A.t. bir sıra

hüceyrə funksiyalarının (məs., DNT sintezinin, hüceyrələrin proliferasiyası və diferensiasiyasının stimullaşdırıl-ması), damarların tonusunun və s. tən-zimlənməsində iştirak edə bilər. Bu effektlər purinergik adlanan P2 resep-torlarının iştirakı ilə həyata keçir. Bio-loji sistemlərdə A.t. daim əmələ gəlir və istifadə edilir. Məs., sakit vəziyyətdə insanda sutka ərzində təq. 40 kq A.t. sərf olunur. Fiziki fəaliyyət zamanı A.t.-ndan istifadə sürəti 0,5 kq/dəq çata bilər. Tibdə A.t. preparatları ürək-damar və əzələ sistemləri xəstəliklərinin müali-cəsində tətbiq edilir. Bax həmçinin *Adenzinfosfat turşuları*.

ADENOZINTRİFOSFATAZALAR (ATFazalar) – hidrolazalar sinfindən fermentlər. A.-ın katalitik təsiri ilə ade-nozintrifosfat (ATF) molekulundakı fosfat turşusunun sonuncu qalıqı qopur və adenzindifosfat (ADF) əmələ gəlir. Bütün canlı hüceyrələrdə, xüsusilə mem-branlarda vardır. ATF-in hidrolizindən ayrılan 10–12 kkal enerji müxtəlif həyati fəaliyyət proseslərində (məs., hərəkət, bir çox birləşmələrin biosintezini, maddə-lərin bioloji membranlardan nəqli və s.) istifadə olunur. Müxtəlif mənbələrdən ayrılan A. molekul kütləsinə, təsir me-xanizminə, aktiv mərkəzlərin struktur və quruluşuna görə bir-birindən çox fərqlənir. Həm fərdi fermentlər, həm də bir neçə fermentdən ibarət komplekslər adenzintrifosfatazalı aktivliyə malik-dirlər. A.-a həmçinin ATF-sintetazalar aid edilir. Bu fermentlər əks istiqamətdə gedən reaksiyaya – fosfat turşusu qalıq-ının ADF-ə birləşərək ATF əmələ gətir-məsi reaksiyasına katalitik təsir göstərir. **ADÉPT** (lat. adeptus – nail olan, müvəf-fəq olan) – 1) hər hansı təlimin, təriqətin sirlərində hali olan; 2) hər hansı təli-min, ideyanın qızğın tərəfdarı.

ADƏM (qədim yəhudicə – insan) – iu-daizm, xristianlıq və islam dinlərinə görə ilk insan. Digər dinlərdən fərqli olaraq islamda torpaqdan yaradılan A. həm də peyğəmbərdir. Dini təsəvvürlərə görə bəşəriyyət A. və *Həvvadan* törən-mişdir.

ADƏM AĞACI – *keçiqulağı fəsiləsində* ağac cinsi (bəzən *biqnoniya fəsiləsinə* aid edilir). Əsasən, Şərqi Asiyada 10-a qə-dər növü var. Avropa, Qafqaz, Krımın bağ və parklarında dekorativ bitki kimi əkilir.

ADƏM KÖRPÜSÜ (Adam's Bridge) – Hindistan y-a ilə Şri-Lanka a. arasında, Polk körfəzində dayazlıqlar və kiçik

mərcan adaları silsiləsi. Hindistan və Şri-Lankaya məxsusdur. Uz. təq. 30 km, adalar arasında maks. dərinlik təq. 1,5 m-dir. Şri-Lanka a.-nı Hindistanla birləşdirən bərəli d.y. A.k.-nə paralel şəkildə keçir. Əfsanəyə görə, Adəm cənnətdən qovularkən Şri-Lanka a.-na (keçmiş Seylon a.-na) gəlmiş, buradan isə A.k. ilə materikə keçmişdir.

ADƏM ZİRVƏSİ – Şri-Lanka ərazisin-də dağ. Mərkəzi yaylanın c. hissəsin-dədir. Hünd. 2243 m. Buddistlərin, müsəlmanların və hinduistlərin müqə-dəs ziyarət yeridir: dağın zirvəsindəki uz. 1,5 m olan dərin çuxur Buddanın, Adəmin və həm də Şivanın ayaq izi hesab edilir.

ADƏMDƏRƏSİ – İranın Ərdəbil ostan-ında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Əngut kəndistanında, Germi qəs.-ndən 30 km şm.-q.-də, Germi-Ərdəbil avtomobil yolunun 22 km-liyindədir.

ADƏT (ərəb. عَادَة – ənənə, qayda), e t n o q r a f i y a d a – hər hansı cəmiyyətdə və ya ictimai qrupda, onun hər bir üzvü üçün adi hala çevrilən və irsən keçən stereotip davranış qaydaları. “A.” ter-minini çox vaxt “ənənə” və “mərasim” ter-minləri ilə eyniləşdirilir. A. qədim dövr və orta əsrlərdə insanlar arasında əsas tənzimləyici rolunu oynayırdı. Bu, ictimai həyatın sabit və dəyişməz xarakteri və mədəniyyətlərarası münasibətlərin zəif inkişafı ilə əlaqədar idi. A. fərdlərin müəyyən ictimai və mədəni təcrübəsinin mənimsənilməsi vasitəsi kimi nəşildən nəslə ötürülür, fərdlərin davranışını ni-zama salır, qrupdaxili birliyi saxlayır, müxtəlif obyektlər və ictimai münasibətləri müqəddəsləşdirir. Dini məra-simlər, xalq bayramları və s. A. hesab edilə bilər. Dövlətin və hüququn mey-dana gəlməsi ilə bir çox A.-lər hüquq normaları (bax *Adət hüququ*) sistemə daxil olundu. Hazırda A.-lər daha çox məişətdə, davranışda, əxlaqda, mülki və dini mərasimlərdə qorunub saxlanılır. Azərbaycanlılarda nəşildən-nəslə keçən qonaqpərvərlik, böyüklərə hörmət, yar-dımlaşma və s. kimi adət-ənənələr bu gün də mövcuddur.

ADƏT, psixologiyada – icrası ins-san üçün tələbata çevrilən mənimsənil-miş iş və hərəkətlər sistemi. A. tərbiyə-nin məhsuludur. A.-in fizioloji əsasını möhkəmlənmiş müvəqqəti sinir rabitə-ləri sistemi təşkil edir; “...hər cür adət şərti reflekslərin uzun silsiləsindən ibarətdir” (İ.P.Pavlov). İşgüzarlıq, təmiz-

lik, dəqiqlik, intizamlılıq, səliqəlilik və s. müsbət A.-lər vaxt və qüvvədən səmərəli istifadə etməyə təsir göstərir. Tənbəllik, pıntilik, kobudluq, yalan danışmaq, mü-sahibinin sözünü kəsmək mənfi adətlər-dir. Bunları islah etmək üçün möhkəm iradə və özünütənqid əsas şərtidir.

ADƏT HÜQUQU – hər hansı bir ic-timai mühitədə (sosial qurum və ya tə-bəqə) kortəbii surətdə yaranan və uzun müddət ərzində vərdiş halına keçən, dövlət tərəfindən bəyənən və sanksiya-laşdırılan normaların (davranış qayda-larının) məcmusu. A. h. dövlət və hüquq meydana gəldikdən sonra hakim təbəqə-nin (qrupların) mənafelərini ifadə edən adətlərin əsasında yaradılmışdır. A. h. hüququn ən ilkin formasıdır. Dövlət tə-rəfindən sanksiyalaşdırılmış adətlər əsa-sında formalaşmış A. h. dünyanın bir çox qədim dövlətlərində sistemləşdiril-mişdir (qədim Babilstanda tərtib edil-miş “Hammurabi Qanunları”nı, Hindis-tanda “Manu Qanunları”nı, Romada “XII Cədvəl Qanunları”nı və s.). A. h. feodalizm dövründə hüququn ən səci-yəvi forması olmuşdur. Burjua münasi-bətlərinin və istehsal üsulunun təşəkkül tapması və inkişafı, istehsal və əmtəə dövriyyəsinin genişlənməsi, dövlət tə-rəfindən hüquq normalarının xüsusi siste-minin formalaşdırılması nəticəsində A.h. öz yerini tədricən dövlətin müəyyən etdiyi hüquqa verməyə başlamışdır. Lakin dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən bəzi ölkələrin məhkəmə təcrü-bəsində A. h. normalarından hələ də is-tifadə olunur. Beynəlxalq (ümumi və xü-susi) hüquqda, xüsusilə də beynəlxalq ticarət münasibətlərində A. h. normala-rının çəkisi daha böyükdür. Azərb. Resp. qanunvericiliyində (məs., mülki hüquq, ailə və nikah hüququ) da A. h. normalarına müstəsna hallarda yer verilmişdir.

ADHƏZİYA (lat. adhaesio – yapışma, ilişmə, cəzbətmə) – molekulyar kontak-t-da olan müxtəlifcinsli kondensləşmiş cismlər arasında yaranan rabitə. A. mo-lekullar arasındakı cazibə qüvvəsilə müəyyənləşir. A. kontaktda olan cism-lərin təbiətindən, onların səthinin xassələrindən və kontakt sahəsindən asılıdır. Məs., əgər cismlərin biri və ya hər ikisi elektrik yüklüdirsə, onda A. güclənir. Eynicinsli cismlər arasındakı A. autoheziya (A.-nin xüsusi halı) adlanır. Cismin (bərk və maye halında) daxilində bir faza hüdudunda səthlər arasında kimyəvi rabitə və molekul-

lararası qarşılıqlı təsirin hesabına ya-ranan əlaqə *koheziya* adlanır. Kohe-ziyadan fərqli olaraq, A. və autohe-ziyada cismlər arasında fazaları ayıran sərhəd qalır. Çoxqatlı örtüklərdə bərk təbəqələr arasında, dispers sistemlərin və kompozit materialların (torpaq, beton və s.) hissəcikləri arasında yara-nan autoheziya onların möhkəmliyini müəyyənləşdirir. Yapışqan birləşmələrdə, lak və boya örtüklərində, filizin zən-ginləşdirilməsində, kseroqrafiyada, su-yun və havanın təmizlənməsində, inşaat və kompozisiya materiallarının alın-masında A.-nin yüksək olması zəruridir. Müxtəlif səthlərin və maşınların işlək hissələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması, bəzi səthlərin və məsaməli materialların isladılması üçün isə A. zəif olmalıdır. A.-nı təyin edən üsulların məcmusu adheziometriya, ölçü cihazları isə adheziometrlər adlanır.

ADHƏZİYA, hüceyrələrin ad-heziyası – hüceyrələrin bir-birilə, yaxud hüceyrəarası matrikslə seçici əlaqə saxlama qabiliyyəti. A. plazmatik membranların səthindəki qlikoprotein-lərin bitişik hüceyrələrinin – kadgerinlə-rin, matrikslə əlaqə olduqda isə laminin, fibronektin, vitronektin və s. qlikopro-teinlərinin qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənir. Bundan əlavə, plazmatik membranlarda xüsusi A. reseptorları – integrinlər var. A. toxumanın və morfogenin inkişafı gedişində hüceyrə qruplarının əmələ gəlməsinin əsasını təşkil edir. Adhezion kontaktların pozulması zamanı, məs., bədxassəli şişlərdə, hüceyrələr kom-pleksdən ayrılaraq yerini dəyişir və şişin metastazına səbəb olur. Hüceyrələrin matrikslə bitişməsi birləşdirici toxuma-nın normal hüceyrələrinin məs., fibro-blastların, neytrofillərin, makrofaqlar) amyobşəkilli hərəkəti zamanı baş verir.

ADIÇA – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp.-nin şm.-ində çay. Yana çayının sağ qolu. Uz. 715 km, hövzəsinin sah. 89,8 min km². Çerski silsiləsinin q. ya-maclarından başlanır. Qar və yağış sul-a-rı ilə qidalanır. Aşağı axımında ortaillik su sərfi 486 m³/gün-dür. Oktyabrda maye qədər donmuş olur. Mənsəbindən 223 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

ADİGE DİLİ – *adigələrin* dili. Qafqaz dillərinin abxaz-adıqə qoluna daxildir. A.d.-ndə Rusiya Federasiyasında 129,5 min adam danışır (2002). Abadzex, bje-duq, temirqoy (çemquy), şapsuq dia-lektləri var. Ədəbi dil temirqoy dialek-tinə əsaslanır. Fonetik tərkibində 2 kök

(e, ı), 5 düzəltmə sait, 54 (dialektlərdə 66-dək) samit var. Morfoloji quruluşca iltisacı dildir. Fel formaları zəngindir. Cümlə quruluşu təsirli və təsirsiz xəbər-lərə görə dəyişir. Lüğət tərkibində təkhe-calı sözlər əsas yer tutur. 1927 ildə dək ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. 1927 ildə latın, 1938 ildə isə rus qrafikası əsasında əlifba yaradılmışdır.

Əd.: Кумахов М. А. Адыгейский язык (Языки мира. Кавказские языки). М.: 1999; Курбанов А.М. Ümumi dilçilik. 2 cildə. B., 2004.

ADİGE RESPUBLİKASI, Adıgeya – RF-nin Krasnodar diyarı ərazisində respublika. Şimali Qafqazda, Kuban və Laba çaylarının sol sahillərindədir. Cə-nub federal dairəsinə daxildir. Sah. 7,6 min km². 7 r-nu, 2 şəhəri (Maykop və Adıgeysk), 5 şəhər tipli qəs. var. Pay-taxtı Maykop ş.-dir.

Dövlət quruluşu. Dövlət hakimiyyəti orqanları sistemi Adıge Respublikasının Konstitusiyası (1995) ilə müəyyənləşir. Dövlət hakimiyyətini respublikanın prezidenti, respublikanın Dövlət şurası (Xase) – parlamenti, hökuməti (Nazirlər kabinəsi) və respublika Konstitusiyası-na uyğun olaraq formalaşan digər dövlət hakimiyyət orqanları həyata keçirir. Dövlətin və icraedici hakimiyyətin baş-çısı – A.-in ali vəzifəli şəxsi olan prezi-dentdir; ona RF Prezidentinin təqdimat-ına əsasən Dövlət şurası səlahiyyət ver-ir. Dövlət şurası – respublikanın ali qan-unverici (təmsiledici) orqanıdır və əhali tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. O, iki palatadan – nümayəndələr şurasından (respublikanın inzibati-ərazi vahidləri-nin maraqlarını təmsil edən, üçmandatlı seçki dairələri üzrə, hər şəhər və rayon-dan 3 nümayəndə olmaqla 27 deputat) və Respublika Şurasından (birmandatlı seçki dairələrindən seçilən 27 deputat) ibarətdir. Nazirlər kabinəsi – kabinənin işinə rəhbərliyi həyata keçirən prezident tərəfindən formalaşdırılır. Prezident Baş

naziri Dövlət şurasının razılığı ilə təyin edilir.

Təbiət. Resp.-nın şm. hissəsi zəif dalğavari Kubanboyu maili düzənliyindən, c. hissəsi Böyük Qafqazın dağətəyi (hünd. 300 m-ə qədər) və yamac (ən hünd. nöqtəsi 3238 m, Çuquş d.) hissələrindən ibarətdir. Neft, qaz, müxtəlif tikinti materialları və fosforit yataqları, həmçinin Masesta tipli müalicəvi mineral su bulaqları var. İqlimi mülayim kontinental, isti və rütubətli. Orta temp-ı yanvarda $-2,4^{\circ}\text{C}$, iyulda $22,2^{\circ}\text{C}$ -dir. İllik yağıntı təqr. 700 mm. İlin 180 günü şaxtasız olur. Çayları (Laba, Belaya, Çoxrak, Pşiş, Psekups və s.) Kuban çayı hövzəsinə aiddir. Kuban çayında axını nizamlamaq məqsədilə Krasnodar, Tşik, Şapsuq və Oktyabr su anbarları yaradılmışdır. Bəzi çayların aşağı axınları ciyilliklərdir. Resp. ərazisinin xeyli hissəsini qaratorpaqlar təşkil edir; şabalıdı və dağ-meşə torpaqları da var. Dağətəyi sahələr sənaye əhəmiyyətli enliyarpaqlı meşəliklərdir (ərazinin təqr. 40%-i); palıd, fıstıq, vələs, ağcaqayın, göyrüş, şam, yabanı meyvə ağacları və s. bitir. Yuxarı qalxdıqca bunlar ağ şam, şam və küknar ağaclarından ibarət iynəyarpaqlı meşələrlə əvəz olunur. Yüksək dağlıqda subalp çəmənlikləridir. Heyvanları: qonur ayı, vaşaq, qaban, cüyür, tülkü, safsar, dovşan, gəmiricilər və s. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmiş Qafqaz qoruğunun dağlıq hissəsi A.R. ərazisindədir.

Əhali. Əhalinin ümumi sayı 447,0 mindir (2002). A.-da 80-dən çox millət

yaşayır. Adıgələr 108,1 min (2002), ruslar (64,5%), ukraynalılar (2%), kürdlər (0,9%), tatarlar (0,6%) və s. təşkil edirlər. Şəhər əhalisi 53,7%-dir, orta sıxlıq 1 km^2 -də 58,5 nəfərdir. Dindarları müsəlman və xristiandır.

Tarixi məlumat. A. ərazisində ilk insan izləri Erkən Paleolit dövrünə aiddir. E.ə.1-ci minilliyin ortalarına aid yazılı abidələrdə *adıqların* əcdadları meotlar, sindlər, kerketlər və s. adlarla məlumdur. Hunların ardınca 4-9 əsrlərdə Şimali Qafqaz avarlarının, Bizansın, bulqarların və xəzərlərin hücumlarına məruz qalmışdı. 6 əsrin sonlarından 630 ilədək A. Göytürk xaqanlığının nəzarəti altında olmuşdur. A. Dneprboyu slavyanlar, Qafqaz xalqları və Yaxın Şərq ölkələri ilə ticarət aparırdı. 13 əsrin 2-ci yarısından 15 əsrin 1-ci yarısına qədər Qara dəniz sahillərində yerləşən Genuya şəhər-koloniyaçı A.-nin tarixi-mədəni inkişafında və ticarətində mühüm rol oynamışdır. Əsasən çörək, meyvə, kürü, mis, mum, xəz və qul ixrac olunur, duz, parça, silah və bəzək əşyaları ixal edilirdi. 13 əsrdə A. Qızıl Ordaya tabe oldu. 16-18 əsrlərdə Osmanlı imperiyası və Kırım xanlığının A. ilə müharibələri nəticəsində burada islam dini yayılmağa başlamışdı. 16 əsrdə A. Rusiyanın himayəsinə sığındı. 19 əsrin 60-cı illərində adıgələrin kütləvi surətdə Osmanlı imperiyasına köçürülməsi nəticəsində A.-da onların ancaq 5% qaldı. 1888 il martın 21-də III Aleksandr Kuban və Tersk vil.-ləri və Çernomorsk quberniyasında idarəçiliyin təsisini haqqında yeni əsasna-

mə imzaladı. Əsasnaməyə görə, inzibati-ərazi vahidlərində mülki idarələr ləğv edilərək hərbi-kazak idarəçiliyi yaradıldı. 1918 ilin yanvarında A.-da Sovet hakimiyyəti quruldu. Həmin ilin mayında Kuban-Qara dəniz Sovet resp.-sına daxil oldu. 1918 ilin payızında ağqvardiyacılar Kuban və A.-ni ələ keçirdilər. 1920 ilin martında A.-da Sovet hakimiyyəti bərpa olundu. 1922 il 27 iyulda Çərkəz (Adıge) MV yaradıldı. 1922 il avqustun 24-dən Adıge (Çərkəz) MV, 1928 il avqustun 13-dən isə Adıge MV adlandırıldı. 1923-24 illərdə Cənub-Şərq vil., 1924-34 illərdə Şimali Qafqaz ölkəsi, 1934-37 illərdə Azov-Qara dəniz ölkəsi, 1937-91 illərdə isə RF-nin Krasnodar diyarına daxil idi. Vilayətin mərkəzi əvvəlcə Krasnodar, 1936 ildən isə Maykopdur. 1991 il iyunun 28-də A.-nın dövlət müstəqilliyi haqda bəyanat qəbul edildi. RSFSR-in 1991 il 3 iyul qanununa əsasən RSFSR tərkibində Adıge SSR yaradıldı. 1992 il martın 24-də müasir adı qəbul edildi.

Təsərrüfat. A. RF-nin Şimali Qafqaz iqtisadi r-nu tərkibindədir. Sənaye məhsullarının həcmi dəyərində görə k.t. məhsullarının həcmi 1,2 dəfə üstələyir. A. RF-nin subyektləri arasında üzüm şarabı (6-cı yer), emallıq ağac-oduncaq (7-ci yer), karton (9-cu yer), şəkər tozu (15-ci yer), tərəvəz şirələri və meyvə-tərəvəz konservi istehsalında seçilir. Resp.-nin ümumi məhsulunda ticarət və kommersiya fəaliyyəti 14,5%, k.t. 14,1%, sənaye 13,5%, tikinti 9,6%, nəqliyyat 2,7% paya malikdir (2002). İqtisadi cəhətdən fəal əhalinin (200 min nəfər) 16,9%-i sənaye sahələrində, 20,3%-i k.t.-da çalışır. İşsizlik səviyyəsi 13,5% – RF üzrə orta səviyyədən 1,7 dəfə yüksək, ayda adambaşına düşən pul gəliri isə 45% azdır. A.-nin enerji ehtiyatları tələbatının 50%-dən azını təmin edir. Bütün sənayesi, demək olar ki, Maykopda cəmləşmişdir. Yeyinti, taxta-şalban, ağac emalı və sellüloz-kağız, maşınqayırma və metal emalı, tikinti materialları sənayesi aparıcı sahələrdir. Resp.-ya gətirilən məhsullar içərisində qənnadı istehsalı üçün xammal, makaron və tütün məmulatları, gübrə və zəhərli kimyəvi maddələr əsas yer tutur. A.-nın k.t.-nda bitkiçilik məhsulları üstünlük təşkil edir. K.t. torpaqlarının 80%-i ($3,3 \text{ min km}^2$ -dən çox) şumlanır (yarıdan çoxunda dənli bitkilər). Taxıl (332,7 min t), texniki (raps, günəbaxan, şəkər çuğunduru, tütün) və yemlik bitkilər yetişdirilir; üzümçülük.

meyvəçilik inkişaf etmişdir. Otlaq heyvandarlığı (63,4 min baş iribuynuzlu qaramal) ət-süd yönümlüdür; donuz (36,2 min baş) qoyun və keçi (22,2 min baş), at, quş saxlanılır; həmçinin arıçılıq inkişaf etdirilir. K.t. məhsulları istehsalı: süd 102,4 min t, kəsilmiş mal-qara və quş əti 15,1 min t, yumurta 50,6 mln. ədəd (2002). Bərkörtüklü avtomobil yollarının uz. 1,5 min km, ərazisindəki d.y.-nun uz. 148 km-dir. Maykop d.y. magistralları qovşağıdır. Maykop-Ust-Labinsk, Maykop-Tuapse, Maykop-Armavir qaz kəmərləri; Maykopda aeroport fəaliyyət göstərir.

Səhiyyə. A.-də 250-yə qədər tibb müəssisəsi (o cümlədən 4663 cərpayısı olan 21 xəstəxana), 1600-dən artıq həkim, 4600-ə yaxın orta tibb işçisi olmuşdur (2002). 2001 ildə ümumi xəstələnmə göstəricisi əhalinin hər 1000 nəfərinə görə 962,1 olmuşdur (tənəffüs orqanları xəstəlikləri 15,7%, qan dövranı xəstəlikləri 13,5%, göz xəstəlikləri 8,6%). Ölümün əsas səbəbləri – qan dövranı sistemi xəstəlikləri (62,3%), travmalar, bədbəxt hadisələr və zəhərlənmələr (11,7%), şişlərdir (11,5%) (2002). 2001 ildə səhiyyəyə qoyulan xərc 128 mln. 700 min rubl təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat. Adıgələrin xalq poeziyası (nart dastanları, qəhrəmanlıq, əmək və mərasim nəğmələri) zəngindir. 19 əsrin ortalarında A. dilində maarifləndirmə səciyyəli mətnlər meydana gəlmişdir (Ş.B.Noqmov, Umar Bersey, P.Tambiyev). Adıge dilində professional ədəbiyyat 1920-ci illərdə meydana gəlmişdir. Banisi xalq şairi S.A.Teuçej (1855-1940) olmuşdur. Şairlərdən Ə.Xatkov (1901-37), H.Andruxayev (1921-41), M.Paranuk (1912-70), yazıçılardan T.M.Kerayev (1902-88), D.Kostanov (d.1912), Ə.Yevtix (d.1915), Y.Tlüsten (d.1913) və b. Adıge ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. 20 əsrin 2-ci yarısından ədəbiyyatşünaslıq (A.Sxalyaxo, K.Q.Şazzo, U.M.Paneş, T.N.Çamokov və b.) inkişaf etmişdir.

Təsviri sənət və memarlıq. Çoxlu dolmenlər, Maykop kurqanından tapılmış qızıl və gümüş qablar, və s. Tunc dövrünə (e.ə. 4 əsrin sonu) şamil edilir. Kurqanlardan və yaşayış yerlərindən tapılmış məişət əşyaları e.ə. 4-3 minilliyə, skif-meot zərgərlik məmulatları (heyvani üslubda) isə 7-5 əsrlərə aiddir. Qızılı tikmələr, keçə xalçalar, daş, ağac üzərində bədii oyma qədimdən geniş yayılmışdır. 20 əsrdə professional təsviri

sənət (K.K.Sidaşenko, İ.V.Sokolov, V.M.Mexeda), 70-ci illərdən isə qrafika növü (Y.Q.Kiriçenko, F.N.Petuvaş, T.M.Kat, M.Q.Tuquz) inkişaf etmişdir. Maykopda çoxmərtəbəli evlər və ictimai binalar, kinoteatrlar tikilmiş, "Dostluq" monumenti (tunc, 1968, heykəltəraşlar M.Q. və O.M.Manizer) və s. qoyulmuşdur.

Musiqi. Folklorndan qaynaqlanan ilk professional musiqi nümunələri 19 əsrdə yaranmış və yazıya (A.A.Alyabiyev, M.A.Balakirev, S.İ.Taneyev) alınmışdır. Əsas yeri müxtəlif xarakterli və məzmunlu mahnılar, rəqs musiqisi tutur. Kamıl (nəfəs aləti), şiçpəşin (kamanlı alət), pxaçiq (zərb aləti) əsas musiqi alətləridir. 19 əsrdən qarmon geniş yayılmışdır. Professional musiqi 20 əsrdə təşəkkül tapmışdır. Bəstəkarlar: U.Txabisimov, A.Nexay, A.Qotov, M.Xurov, K.Tuko və b. Maykopda respublika filarmoniyası (1971 ildə yaradılmışdır), filarmoniyanın simfonik orkestri (1993), Dövlət rus xalq çalğı alətləri orkestri (1993), Maykop bələdiyyə nəfəsləri orkestri (1976), Adıge Bəstəkarlar İttifaqı (1992) fəaliyyət göstərir. "Şimalı Qafqaz musiqi baharı", "Qafqaza sülh" (Maykop); Adıge musiqisi festivalları (2000, 2003, Maykop) keçirilir.

Teatr. A. teatr sənəti 20 əsrin əvvəlində təşəkkül tapmışdır. 1933 ildə Krasnodarda A. teatr texnikumunun açılışı ilə peşəkar teatrın təməli qoyulmuşdur. 1936 ildə Dövlət Teatr Sənəti İn-tunda ilk Adıge Studiyası (L.M.Leonidov və M. M. Tarxanovun rəhbərliyi ilə) açılmışdır. 1936 ildə Maykopda rus dram teatri, 1937 ildə Adıge teatri təşkil edilmişdir. 1941 ildə hər iki trupa A.S. Puşkin ad. vilayət dram teatrında birləşdirilmişdir. Teatr bir il fəaliyyət göstərdi: rus truppası (1943), Adıge truppası (1957) yenidən fəaliyyətə başlamışdır.

2000 ildə iki müstəqil kollektiv yarandı: Adıge Dram Teatri, və A.S. Puşkin ad. Rus Dram Teatri. Müharibədən sonrakı illərdə A. teatrının təşəkkül tapmasında rej. M.S.Axedcakovun böyük rolu olmuşdur. Maykopda "Nalmes" (1936) və Dövlət akademik rəqs ansamblları fəaliyyət göstərir.

Turizm və rekreasiya. "Qafqaz" dağ sanatoriyası, 1600 m yüksəklikdə yerləşən dağ-xizək, deltaplaner və s. yarışlarının keçirildiyi "Laqo-Naki" turist bazası; Böyük Aziş və Göl mağaraları, Xacox

kanyonu və Qranit dərəsi əsas turizm obyektləridir.

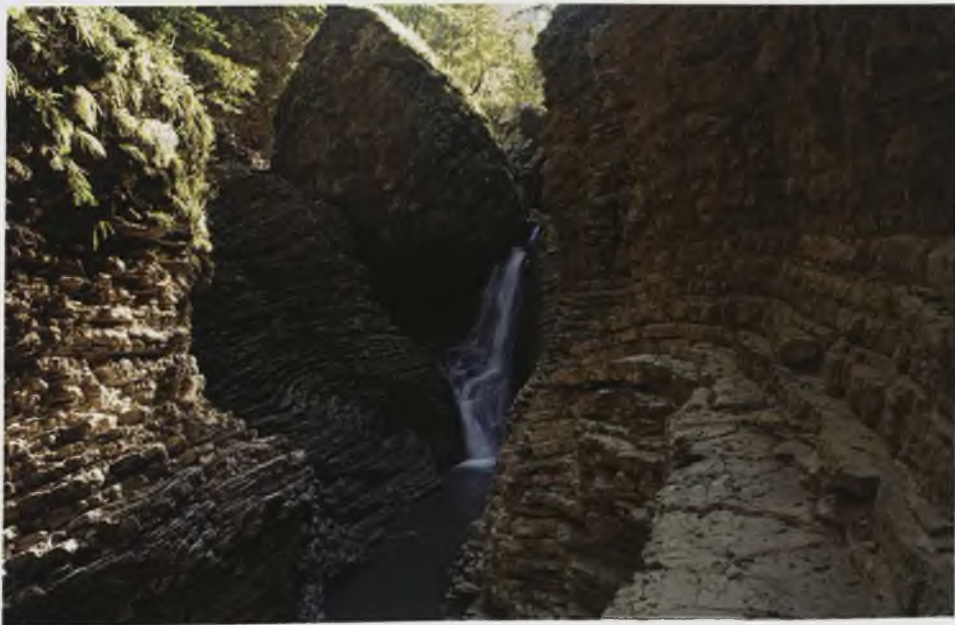
Təhsil və mədəni-maarif müəssisələri. 124 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi (12,7 min uşaq), 188 ümumtəhsil məktəbi, o cümlədən 39 ibtidai məktəb (68,2 min-dən çox şagird); zəif inkişaf etmiş uşaqlar üçün 112 sinif var (2004). 8 axşam məktəbində 2 minə qədər şagird oxuyur. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinə (8 uşaq yaradıcılıq və estetik tərbiyə mərkəzi, 2 texniki yaradıcılıq mərkəzi, 3 uşaq-gənclər turizm mərkəzi, ekoloji tərbiyə mərkəzi, 10 uşaq-gənclər idman mərkəzi (9 min uşaq; məktəbyaşlı uşaqların 13,9%-i) cəlb edilmişdir. 12 ibtidai peşə təhsili (14 mindən çox şagird), 6 orta peşə təhsili müəssisəsi. Respublika İxtisasatırma İn-tu, 2 ali məktəb: Adıge Dövlət Un-ti (1993 ildə Pedaqoji İn-tun bazasında yaradılmışdır; 6,7 min tələbə) və Maykop Dövlət Texnologiya Un-ti (1993), Maykop incəsənət məktəbi, RF-nin dövlət ali məktəblərinin 6 filiali, 159 klub-müəssisə, 150 kütləvi kitabxana, 28 muzey, həmçinin Milli Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Kütləvi informasiya vasitələri. Resp.-da 20-dən artıq qəzet çıxır. "Adıge Mak" ("Adıgenin səsi") iri qəzetdir. Dövlət teleradio verilişləri proqramları Adıge və rus dillərində yayımlanır. Maykopda iki bələdiyyə televiziya fəaliyyət göstərir.

ADIGELƏR – RF-də, əsasən, Adıge Resp. (108,1 min nəfər) və Krasnodar diyarında (15,8 min nəfər) yaşayan abxaz-adıge qrupundan xalq. RF-də ümumi sayı 128,5 min nəfərdir (2002). Türkiyədə, Yaxın Şərq və Balkan ölkələrində, həmçinin ABŞ-da yaşayırlar. *Adıge dilində* danışırlar. Dindarları müsəlmandır. A.-in əcdadları Şimal-Qərbi Qafqazın avtohton əhalisidir. Adıge xalqının əsasını qərbi adıqlar təşkil etmişdir. *Qafqaz müharibəsi* (1817-64) zamanı və daha sonra A.-in çoxu Osmanlı imperiyasının ərazisinə köçürülmüşdür. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik, heyvandarlıq və bağçılıqdır.

ADIGÖZƏL BƏY MİRZƏ (təqr. 1780 – 9.9.1848, Rəhimli k., indiki Goranboy r-nu) – Azərb. tarixçisi. Rusiya-İran müharibələrinin iştirakçısı olmuşdur. Qarabağın 1736 ildən 1828 ilədək olan siyasi tarixinə həsr edilmiş "Qarabağnamə" əsərinin müəllifidir (1845). Əsərdə Səfəvilər dövlətinin süqutu, *Nadir şah Əfşarın* hakimiyyətə gəlməsi, *Pənahlı*

Böyük Qafqaz dağlarında şalab.

xanın fəaliyyəti, Bayat və Şuşa qalalarının tikilməsi, İbrahimxəlil xanın hakimiyyət dövrü, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa yürüşləri, Rusiya–İran müharibələri və Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. İkinci Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) zamanı rusların dağıtdığı Nizami məqbərəsini 1847 ildə A.b.M. bərpa etdirmişdir.

Əd.: H ü s e y n z a d ə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. B., 1967.

ADIGÖZƏLOV Azadxan Səfərxan oğlu (d. 20.12.1940, Qobustan r-nunun Bəklə k.) – Azərb. pedaqoqu, pedaqoji e.d. (1993), prof. (1995). 1965 ildə Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir. 1968 ildən həmin in-tun elementar riyaziyyat və riyaziyyatın tədrisi metodikasını kafedrasının müəllimi işləmiş, 2003 ildən kafedra müdürüdür. Əsərləri riyaziyyatın tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdir. 70-dən artıq elmi-metodiki məqalənin və dərs vəsaitlərinin müəllifidir.

ADIGÖZƏLOV (ədəbi təxəllüsü Gorani) Əsgər ağa Haqverdi ağa oğlu (3.5.1857, Gəncə qəzasının Goran k.–mart, 1910, Gəncə) – Azərb. yazıçısı, maarifçi, publisist, teatr xadimi və ictimai xadim.

Mirzə Adıgözəlbəyin nəvəsidir. Moskvada Petrovski-Razumovski Əkinçilik Akademiyasını bitirmişdir (1878). Akademiyada oxuduğu illərdə tələbə hərəkatında iştirak etmiş, gizli “İmdadiyyə” cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. H.Zərdabi, N.Vəzirov və b. ilə yanaşı Azərb. milli teatrının yaranmasında mühüm xidməti var. 1873 ildə H.Zərdabinin rəhbərliyi ilə Bakıda realni məktəbin yuxarı sinif şagirdlərinin hazırladığı “Hacı Qara” tamaşasında baş rolunu oynamışdır. Gəncədə öz hesabına qız məktəbi açmışdır (1909). A. “Əkinçi” qəzetinin nəşrində fəal iştirak etmişdir. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Güney Qafqaza hücumundan bəhs edən “Qara yel” tarixi romanının, “Hənək, hənək, axırı dəyənək” pyesinin, cəhəlat, nadanlıq və qadın hüquqsuzluğu əleyhinə yazılmış “Qocalıqda yorğalıq” vödevilinin müəllifidir. A.S.Puşkin və M.Y. Lermontovdan tərcümələri var.

ADIGÖZƏLOV Fikrət Salam oğlu (21.4.1943, Qubadlı r-nunun Qubadlı

qəs. – 17.7.2007, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1990), prof. (1993). Azərb. Politexnik İn-tunu bitirmişdir (1966). 1968 ildən Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, 1976 ildən bölmə müdiri işləmişdir. Azərb. Memarlıq və İnşaat Mühəndisləri Un-tində (indiki Azərb. Dövlət İnşaat və Memarlıq Un-ti) dosent (1983–91), prof. (1991–97), humanitar və ictimai fənlər kafedrasının müdiri (1998–99), inşaatın iqtisadiyyatı kafedrasının prof.-u (1999–2007) vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, su ehtiyatlarının mühafizəsinin iqtisadi problemlərini, su təsərrüfatı sistemi və qurğularının tikintisinə kapital qoyuluşunun səmərəliliyi məsələlərinə həsr olunmuşdur. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir.

Ə s ə r i: Sudan istifadənin sosial-iqtisadi səmərəliliyi. B., 1990.

ADIGÖZƏLOV Telman Abbasqulu oğlu (d.17.7. 1953, Balakən) – Azərb. aktyoru. Azərb. Resp. xalq artisti (2006). Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunun kino aktyorluğu fakültəsini (A. İsgəndərovun sinfini) bitirmişdir (1975). 1978–80 illərdə in-tun Tədris teatrında fəaliyyət göstərmişdir. 1980 ildən Azərb. Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının aktyorudur. Komik aktyor kimi tanınır. Əsas rolları: Vəliqulu (“Sizi deyib gəlmişəm”, Anar), Daşdəmir (“Xurşud banu Natəvan”, İ.Əfəndiyev), Flins (“Makbet”, U.Şekspir), şeypurçu (“İblis”, H.Cavid), Çingiz (“Bəxtsiz cavan”, Ə.Haqverdiyev), Xanəhməd (“Közəran ocaqlar”, M.İbrahimov), təlxək (“Vaqif”, S.Vurğun), professor (“Mənim sevimli dəlim”, Elçin), Filaks (“Böyük Romul”, F.Dürrenmatt) və s. A. bir sıra televiziya tamaşalarında (“Qonşular”, “Evləri köndələn yar”, “Yaşıl eynəkli adam”, “Ordan-burdan” və s.), bədii filmlərdə çəkilmişdir.

ADIGÖZƏLOV Vasif Zülfüqar (Zülfü) oğlu (28.7.1935, Bakı – 15.9.2006, Bakı) – Azərb. bəstəkarı. Azərb. SSR xalq

artisti (1989), Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1973), prof. (1980). *Z. Adıgözəlovun* oğludur. Azərb. Dövlət Konservatoriya-sını bitirmişdir (bəstəkarlıq üzrə Q.Qarayevin sinfini, 1958; fp. üzrə S.Quliyevanın sinfini, 1959). Azərb. Dövlət Konservatoriyasında kafedra müdiri (1992–2000), Azərb. Bəstəkarlar İttifaqının birinci katibi (1990–2006) olmuşdur. A. musiqinin müxtəlif janrlarında əsərlər yaratmışdır; simfonik, vokal-simfonik və irihəcmli instrumental əsərlər yaradıcılığında əsas yer tutur. A. “Ölümlər” (1963), “Natəvan” (2003) operalarının, musiqili komediyaların (“Hacı Qara”, 1957, R.Mustafayevlə birlikdə; “Nənəmin şahlıq quşu”, 1971; “Boşanaq, evlənərik”, 1976; “Lənət şeytana”, 1984; “Aldın payını, çağır dayını”, 2005), 3 simfoniyanın (1958, 1967, 1979), vokal-simfonik poemının (“Səbuhi”, 1964, R.Mustafayevlə birlikdə), “Odlar yurdu” (1988) və “Qarabağ şikəstəsi” (1989, Azərb. Dövlət mükafatı, 1991) oratoriyalarının, “Qəhrəmanlıq”, “Afrika mübarizə edir”, “Mərhələlər” simfonik poemalarının, fp. ilə ork. üçün 4 konsertin (1960, 1964, 1985, 1995), skripka ilə ork. üçün konsertin (1961), violonçel və orkestr üçün konsertin (1992), “Çanaqqala” oratoriyasının (1998), “Segah” simfonik muğamının (2003) müəllifidir. A.-un yaradıcılığı üçün parlaq melodizm, muğamın improvizasiyalı inkişafından irəli gələn forma xüsusiyyətləri, poliritmiya, tembr effektləri səciyyəvidir. Bir çox kinofilmlərə (“Xidmət lifti”, “Cazibə qüvvəsi”, “Şərikli çörək”, “Skripkanın sərgüzəşti”, “Həyat bizi sınayır”, “Kişi sözü” və s.) və dram tamaşalarına (“Don Juan”, “Üç nağıl”, “Qəribə əhvalat”, “Çahargah fantaziyası” və s.) musiqi bəstələmişdir. A. həmçinin fp. üçün 24 prelüd, orqan üçün “Muğam-sonata” və s. kamera-instrumental əsərlərin, bir çox mahnı və romansların müəllifidir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” və “İstiqlal” ordenləri ilə təltif edilmişdir.

ADIGÖZƏLOV Zülfü (Z ü l f ü q a r) Səməd oğlu (1898, Şuşa qəzasının Qaradoğ k. – 31.5.1963, Bakı) – Azərb. xanəndəsi. Azərb. SSR əməkdar artisti (1943).

1926 ildən xanəndə kimi Gəncədə çıxış etməyə başlamışdır. A.-un sənətkar kimi yetişməsində Cabbar Qaryaqdı oğlunun rolu olmuşdur. 1927 ildə Bakıya köçmüş və burada təşkil olunan konsertlərdə çıxış etmişdir. A. Azərb. Dövlət Opera və Balet Teatrının (1929–32), 1936 ildən isə Azərb. Dövlət Filarmoniyasının solisti olmuşdur. Repertuarında muğam, təsnif, xalq mahnıları geniş yer tutmuşdur. A. Azərb. ifaçılıq sənətində Rast və Segah muğamlarının ən mahir ifaçılarından biri kimi tanınmış, bu muğamların səciyyəvi xüsusiyyətlərini dərinlən duymuş, öz təkrarolunmaz ifaçılıq məharəti, məlahətli həzin səsi ilə onlara yeni forma və məna vermişdir. Ömrünün son illərində Bakının musiqi məktəblərində muğamdan dərs demişdir. Bakıda adına küçə var, yaşadığı binaya xatirə lövhəsi vurulmuşdur.

Əd.: Şuşinski F. Azərbaycanın xalq musiqiçiləri. B., 1985.

ADIGÖZƏLOVA-POLÇAYEVA Qəmər Əbdürrəhim qızı (12.4.1915, indiki Dağ. Resp. Axtı k. – 1992) – Azərb. oftalmoloqu, tibb e.d. (1959), prof. (1961). Azərb. Elmi Tədqiqat Oftalmologiya İn-tunun elmi işlər üzrə direktor müavini işləmişdir (1960 ildən). Tədqiqatları gözün fiziologiyasına, gözün virus xəstəliklərinin müalicəsinə həsr edilmişdir. Bir sıra elmi əsərlərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir.

Ə s ə r i: Влияние спазма accommodation на рефракцию глаза при аметропии. Махачкала, 1963.

ADIGÖZƏLOVLAR – 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Gəncə qub.-da iri mülkədar nəsl.

ADIGÖZƏLZADƏ Zöhrab Əfrasiyab oğlu (d.3.7.1940, Bakı) – Azərb. pianoçusu. Azərb. SSR xalq artisti (1983), prof. (1979). Azərb. Dövlət Konservatoriya-sını (1962, M.R. Brennerin sinfini) və Sankt-Peterburq konservatoriyasının aspiranturasını (1970) bitirmişdir. A.-nin repertuarında İ.S.Bax,

L.Bethoven, V.Motsart, F.Şopen, F.List, A.Skryabin, S.Raxmaninov, S.Prokofyev və b.-nin əsərləri geniş yer tutur. A. Azərb. bəstəkarlarından Q.Qarayev, F.Əmirov, A.Məlikov, C.Hacıyev, T.Bakıxanov və b.-nin əsərlərinin ilk ifaçılarından. Azərb. bəstəkarlarının əsərləri onun ifasında “Melodiya” qrammofon valları firması (Moskva) tərəfindən buraxılmışdır. A.-nin ifası üçün güclü musiqi duyumu, yüksək texnika, əsərin üslubunu sənətkarlıqla çatdırma bilmək məharəti səciyyəvidir. A. 1962–90 illərdə Azərb. Dövlət Konservatoriyasında dərs demişdir. Bir çox xarici ölkədə qastrola olmuşdur. 1990 ildən Türkiyənin Əskişəhər un-tində pedaqoji fəaliyyət göstərir.

Əd.: Григорьев Л., Платек Я. Современныe пианисты. М., 1985; Видные деятели фортепианной культуры Азербайджана. Б., 1988.

ADIGÜN – Tiflis qub.-nin Ahıska qəzasında kənd. 1939 ildən müstəqil inz. r-nun mərkəzidir. Əhalisi 1944 ildə Qazaxıstan və Özbəkistan resp.-larına sürgün edilmişdir.

ADIQLAR (özlərini adıge adlandırırlar) – RF-də (Kabarda-Balkar, Adıge, Qaraçay-Çərkəz resp.-lərində və Krasnodar diyarında) yaşayan xalqlar qrupunun ümumi adı. Türkiyədə, Yaxın Şərq və Balkan ölkələrində, həmçinin ABŞ-da yaşayırlar. Ümumi sayları 1 mln. nəfərdən çoxdur (2000). Bu qrupa *adıgələr, kabardalılar, çərkəzlər, şapsuqlar* daxildir. *Abxaz-adıge dil qrupuna* daxil olan adıq dillərində danışirlar. A.-ın formalaşmasında Qara dənizin ş. sahil-lərində və Kuban çayı hövzəsində yaşamaşı zixlər, meotlar, kasoqlar və b. tayfalar iştirak etmişdir. 13 əsrdən A. türkcə “çərkəzlər” adlandırılır. 13 əsrin sonu – 14 əsrdə A.-ın bir hissəsi Terek çayı hövzəsində məskunlaşmış və burada alanların qalıqları ilə qarışaraq kabardalıların etnik tərkibinin əsasını təşkil etmişdir. 18 əsrdə kabardalıların bir hissəsinin Böyük və Kiçik Zelençuk çayları hövzəsinə köçməsi və qərbi A.-la qarışması nəticəsində çərkəzlər formalaşmışdır. *Qafqaz müharibəsi (1817–64)* zamanı və daha sonra A. kütləvi şəkildə Osmanlı imperiyasının ərazisinə köçürülmüşlər. Qafqazda qalan qərbi A.-dan adıgələr və şapsuqlar təşəkkül tapmışdır. Etnik birliyini dərk edən müasir A. ənənəvi sosial struktur, mifologiya, folklor və s. sahələrdə ümumi cəhətlərini qoruyub saxlamışlar. 20 əsrin 80–90-cı

illərində müxtəlif ölkələrdə yaşayan A.-ın “Adıge Xəse” adlı ictimai-siyasi təşkilatları yaranmışdır. Folklorlarında *Nart eposu*, qəhrəmanlıq, tarixi və əmək mahnıları əsas yer tutur. Ənənəvi folklor, əsasən, səyyar müğənnilərin söyləri nəticəsində qorunub-saxlanmışdır.

ADIMURTUZAPAŞA – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Nazlu kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 25 km şm.-q.-dədir.

ADIR (türkcə ayır) – Orta Asiyada quraq dağlıq ərazilərdə təpəli-uvallı dağətəyi sahələr. Nisbi hünd. 100–400 m-dir. A.-lar üçün müvəqqəti axarların yaratdığı sıx yarpaqlar şəbəkəsi və dik yamaclar səciyyəvidir. Bəzən A.-lar silsilələrin ətklərində dağətəyi və dağarası çökəklilərin ətrafı boyunca bir neçə pilləli səviyyələr yaradır (məs., Fərqanə vadisi). Daha dar mənada Türkmənstanda qumsuz, lakin yumşaq torpaqlı səhra düzənlikləri A. adlanır. Efemer bitkili yarımsəhra və səhra landşaftına malikdir. Otlaq kimi istifadə olunur.

ADIŞEV Musa Mirzəpəyazoviç [(10.6.1915, Qırğ. SSR Alay r-nunun Qulça k. – 1.1.1979, Frunze (indiki Bişkek)] – qırğız geoloqu və geokimyəçisi, Qırğ. SSR EA akad. (1961). Qırğ. SSR əməkdar elm xadimi (1975). 1947 ildə Orta Asiya Dövlət Un-tini bitirmişdir. Həmin ildən Qırğ. SSR EA-nın Geologiya İn-tunda işləmişdir (1953–75 illərdə direktor). 1974 ildən Qırğ. SSR EA-nın vitse-prezidenti və prezidenti (1978–79) olmuşdur. Tədqiqatları stratiqrafiya, litologiya, çöküntülərin geokimyəsi sahəsindədir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Ə s ə r i: Структурные ярусы земной коры и проблемы обнаружения некоторых новых видов минерального сырья в Северной Киргизии (V.I.Knauf, V.Q.Korolyovla birlikdə). Frunze, 1969.

ADIVAR – bax *Xalidə Ədib*.

ADİYAMAN – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Evoğlu kəndistanında, Xoy ş.-ndən 4,5 km şm.-da, Xoy–Maku avtomobil yolundan ş.-dədir.

ADİYAMAN – Türkiyənin Cənub-Şərqi Anadolu bölgəsində il. Sah. 7,87 min km². Əh. 623,8 min (2000). İnz. m. Adıyaman ş.-dir. A. ilinin c.-unda yay isti və quru, qış mülayim və yağışlı, şm.-ında isə yay sərin və quru, qış soyuq və yağışlıdır. Fərat çayı ərazisindən keçir. Atatürk su anbarı da buradadır.

ADİYAMAN – Türkiyənin c.-unda şəhər. Adıyaman ilinin inz. m. Əh. 240,5 min (2000). Antik Perre şəhərinin yerində salınmışdır. 7 əsrdə ərəblərin əlinə keçmişdir. Bizans (10 əsr), Səlcuqlar (11 əsr), Əyyubilər, Məmlüklər və Hülakülərin (13

Adıyaman şəhəri. Saat qülləsi.

lıqda olan adiabatik prosesi təsvir edən əyri. A. qurmaq üçün hal tənliyini müəyyənələndirən ixtiyari termodinamik potensialdan istifadə etmək olar. Ən sadə A. sabit istilik tutumlu ideal qazlar üçün olur və Puasson tənliyi ilə təsvir olunur:

$p \cdot v^\gamma = \text{const}$, burada p – təzyiqdır, v – həcmdir, $\gamma = c_p / c_v$ – A.-in göstəricisidir, hər hansı qaz üçün sabit kəmiyyətdir, burada c_p – sabit təzyiqdə, c_v – isə sabit həcmdə xüsusi istilik tutumudur. Otaq temperaturunda bir atomlu qazlar üçün $\gamma = 1,67$, ikiatomlu qazlar üçün isə $\gamma = 1,4$. Taraz adiabatik proseslərdə *entropiya* sabit qaldığına görə A. bəzən *izoentrop* adlandırılır.

Əd.: Əsgərov B.M. Termodinamika və statistik fizika. B., 2005; Кикоин А.К., Кикоин И. К. Молекулярная физика. М., 1975; Ландау Л.Д., Ахиезер А.И., Лифшиц Е.М. Курс общей физики. Механика и молекулярная физика. М., "Наука", 1969.

ADİABATİK PROSES – ətraf mühitlə istilik mübadiləsində olmayan hər hansı sistemdə gedən termodinamik proses. A.p.-in getməsi üçün sistemi istilik keçirməyən örtüklə əhatə etmək lazımdır. Divarları istilik keçirməyən silindrində qazın (buxarın) genişlənməsi baş verən istilik maşınının iş taktı A.p.-ə misal ola bilər. A.p.-i adiabatik örtük olmadan da həyata keçirmək olar. Bunun üçün proses o qədər sürətlə getməlidir ki, bu zaman ərzində sistemlə ətraf mühit arasında istilik mübadiləsi baş verməsin. Məs., səs dalğalarında qazın sıxılması və genişlənməsi belə prosesdir. A.p. zamanı sistem xarici qüvvələrə qarşı iş görürsə, onun daxili enerjisi azalır, sistem üzərində iş görülürsə, onda onun daxili enerjisi artır. İdeal qazın daxili enerjisi yalnız temp-rdən asılı olduğundan o, adiabatik genişləndikdə soyuyur, adiabatik sı-

xılıqda isə qızır. Dönən proseslərdə *entropiya* sabit qalır, dönməyən proseslərdə isə artır. Sistemin hal diaqramında A.p. adiabat adlanan əyri ilə təsvir olunur. A.p. iki cür gedə bilər: *dönən proses* və *dönməyən proses*. Atmosferdə gedən proseslərdən çoxunu A.p. hesab etmək olar. Hava kütlələrinin şaquli hərəkəti zamanı təzyiq elə dəyişir ki, hava axınlarının ətraf mühitlə istilik mübadiləsi olduqca çox cüzi olur, yuxarı qalxan axın adiabatik soyuyur, aşağı düşən axın isə adiabatik qızır. Atmosferdə havanın adiabatik soyuyub-qızması, onun tərkibindəki su buxarlarının kondensasiya edib buxarlanmasına səbəb olur, istilikkeçirmə, konveksiya və s. kimi proseslər baş verir.

ADİABLA – Azərb.-da qədim yaşayış məntəqəsi. Yunan coğrafiyaşünası Ptolemey (2 əsr) "Coğrafi təlimnamə" əsərində A.-nın Kürün şm. qollarından biri ilə *Alban çayı* arasında olduğunu göstərsə də, yeri dəqiq müəyyənəndirilməmişdir.

ADİ-BÜDDA (sanskritcə – ilkin Buddha) – bütün Buddaların vəhdətini təcəssüm etdirən Buddha. A.-B. ilə bağlı təsəvvürlər Buddanın üç cismi haqqında təlimin inkişafı nəticəsində yaranmış və dördüncü birləşdirici cism adlandırılmışdır. Termin kimi ilk dəfə 7 əsrin tantrizmə aid mətnlərində işlədilmiş, təlim kimi 10–11 əsrlərdə təşəkkül tapmış və Himalay ölkələrində, həmçinin Tibetdə, Monqolustanda, Rusiyada yayılmışdır. Çində, Koreyada və Yaponiyada A.-B. obrazı fərqli tərzdə, məs., kainat Buddası Vayroçana kimi şərh olunmuşdur.

ADİCE (Adige) – İtaliyanın şm.-ında çay. Uz. 410 km, hövzəsinin sah. 14,7 min km². Alp d-rından başlanır, Adriatik dənizinə tökülür və burada Po çayı ilə ümumi delta təşkil edir. Qar, buzlaq və yağışla qidalanır. Aşağı axınında orta illik su sərfi 266 m³/gün-dür. Mənsəbindən 350 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. SES var. Trento, Verona ş.-ləri A.-nin sahilindədir.

"ADİDÁS" – idman ayaqqabıları və geyimləri, idman ləvazimatı istehsal edən Almaniya şirkəti. Əsası 1948 ildə qoyulmuşdur. Almaniyada 8 müəssisəsi, dünyanın başqa ölkələrində 25-dən artıq törəmə firması fəaliyyət göstərir. İllik dövriyyəsi 10,1 mlrd. avrodur (2006).

ADİQRANTH (Pəncab dilində – başlanğıc kitab) – *sıqların* müqəddəs kitabı; sıqların 5-ci *qurusu* Arcuna (1584–1606) tərəfindən tərtib olunmuşdur. 17

əsrin sonunda 10-cu quru (sonuncu) Qovind (1666–1708) A.-a özünün əlavələrini daxil etmişdir. A.-in əsli Amritsar ş.-ndə sıqların baş məbədində saxlanılır.

ADİL ŞAH ƏFŞAR (əsl adı Əliqulu xan) (?–1748, Məşhəd) – İran şahı [1747–48]. Əfşar tayfasındandır. 1737 ildə Nadir şah onu Məşhədə vali təyin etmişdi. 1747 ildə Heratı ələ keçirmiş, Nadir şahın ölümündən sonra Məşhədə Adil şah kimi hakimiyyəti ələ keçirsə də, qardaşı İbrahim Mirzə tərəfindən taxtdan salınıb öldürülmüşdür.

ADİL ŞAH YUSİF, Adil xan Yusif (?–1510) – *Adilşahlar* sülaləsinin banisi. *Bəhməni sultanlığının* görkəmli sərkərdəsi və canişini olmuşdur. Sultanlığın tənəzzülü zamanı özünü müstəqil elan etmiş (1489) və yeni dövlət yaratmışdır. Hakimiyyəti dövründə Dekan sultanları və portuqallarla müharibələr aparmışdır.

ADİLOV Məmməd Musa oğlu (d.18.11.1953, Şəki) – Azərb. filoloqu, filologiya e.d.(2004). M. *Adilovun* oğludur. Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1976). 1984 ildən AMEA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda fəaliyyət göstərir. 2003 ildən həmin in-tun direktorudur. Əsas tədqiqatları dil nəzəriyyəsi, mətnşünaslıq, linqvistik mənbəşünaslıq sahəsindədir. Azərb. yazılı abidələrinin nəşri sahəsində xidməti var; İ.Qaspralı, C.Bağdadbəyov, R.Axundzadə, B.Çobanzadə, Ə.Rəcəbli və b.-nin bir sıra əsərlərini nəşrə hazırlamışdır.

Əsərləri: Azərbaycan paleocoğrafiyası və tarixi orfoqrafiyası. B., 2002; Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri. B., 2003.

ADİLOV Musa İsrəfil oğlu (10.4.1930, Quba r-nunun Aydınkənd k. – 9.2.1996, Bakı) – Azərb. filoloqu, filologiya e.d. (1969), prof. (1970). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1953). Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tunda baş elmi işçi (1957–67), BDU-nun ümumi dilçilik kafedrasının müdiri olmuşdur (1991–96). Ümumi dilçilik, qrammatika və leksikologiyaya dair tədqiqatların müəllifidir. Ədəbi-bədii dil, klassik və çağdaş Azərb. şair və yazıçılarının poetik dil və üslub xüsusiyyətləri, frazeologiya, onomastika, orfoepiya və orfoqrafiya, mətbuat dili və nitq mədəniyyəti sahəsində araşdırmaları var.

Əsərləri: Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. B., 1974; Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. B., 1991; Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. B., 1996.

ADİLŞAHLAR – Hindistanın mərkəzi hissəsində (Bicapur) hökmranlıq etmiş sülalə [1489–1686]. Banisi *Adil şah Yusif*, ən görkəmli nümayəndəsi II *İbrahim ibn Təhmasibdir*. Paytaxtı Bicapur ş. idi. *Əhmədnahar*, *Qolkonda* dövlətləri və portuqallarla müharibə aparmışlar. 1521 ildə Rayçur vadisi uğrunda *Vicenayarla* baş verən döyüşdə A. böyük itki verdilər və nəticədə bölgədəki nüfuzları zəifləməyə başladı. 1686 ildə *Böyük Moğollar* imperiyasının hökmdarı Aləmgir Övrəngzib Bicapuru ələ keçirərək A.-a son qoymuşdur. Sülalənin nümayəndələri: Adil şah Yusif [1490–1510], İsmayıl ibn Yusif [1510–34], Mallı ibn İbrahim [1534–35], I İbrahim ibn İsmayıl [1535–57], I Əli ibn İbrahim [1557–79], II İbrahim ibn Təhmasib [1579–1626], Məhəmməd ibn İbrahim [1626–60], II Əli ibn Məhəmməd [1660–72], İsgəndər ibn Əli [1672–86].

ADİNAMİYA (yun. ἀδυναμία – gücsüzlük) – süürün, sinir-əzələ funksiyasının və psixikanın pozulması nəticəsində hərkəti və psixi aktivliyin kəskin zəifləməsi. A. çox vaxt mərkəzi və periferik sinir sistemində, əzələlərdə maddələr mübadiləsinin pozulması, həmçinin intoksikasiyalar, infeksiya və uzun sürən üzücü xəstəliklər, aclıq, hipoksiya, endokrin vəzirlərinin disfunksiyası, susuzluq nəticəsində baş verir. A.-nın aradan qaldırılması yolları onun səbəblərindən asılıdır.

ADİNƏMƏSİCİDBALA – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Yuxarı Sərbənd kəndistanında, Astana ş.-ndən 26 km c.-q.-dədir.

ADİNÖL – təmas-metasomatik süxur. Albitləşmiş diabatlarla (spilitlərlə) pelit süxurların (adətən, gil şistlərinin) təmasında əmələ gəlir. Tərkibi albitdən, kvartsdan, kalsitdən, serisitdən və xloritdən ibarət tünd rəngli, narın dənəli süxurdur. Albitlə zəngin A. desmozit adlanır.

ADİPİN TURŞUSU, 1,4-butandikarbon turşusu – ikiəsaslı karbon turşusu, HOOC(CH₂)₄COOH. Suda (15°C-də 1,5%) və etil spirtində həll olan rəngsiz kristal maddədir; *t*_{er} 153°C Karbon turşuları üçün xarakterik olan kimyəvi xassələrə malikdir. Əsasən, tsikloheksanonun nitrat turşusu və ya havanın oksigeni ilə (katalizatorun iştirakı ilə) oksidləşdirilməsindən alınır. A.t.-nun duzları və efirləri adipinatlar adlanır. A.t.-nin duzlarının əksəriyyəti suda həll olur. Plastikatorların, poliuretanların, sürtkülərin, insektisidlərin və

sintetik naylon lifinin istehsalında istifadə edilir.

ADİRÖNDAK (Adirondack) – ABŞ-da, Appalaç d-rı sistemində dağ massivi. Orta dağlıq relyefə malikdir. Hünd. 1629 m-ə qədər (Marsi d.). Çoxlu gölləri və dağ çayları, yamaclarında iynəyarpaqlı və qarışıq meşələr var. 1932, 1980 illərdə qış Olimpiya oyunları keçirilmiş Leyk-Plesid kurortu da buradadır. Turizm r-nudur.

A. 1609 ildə fransız tədqiqatçısı S.Şampley-n tərəfindən kəşf edilmişdir. **ADİTİLƏR** – günəş kultu ilə bağlı olan *veda* allahları (Mitra, Surya, Savitar, Vivasvat, Varuna, İndra və b.) qrupu. Aditinin (sanskritcə – nəhayətsiz) oğulları sayılır. Sonradan *Vişnu* allahı onlardan ən mühümü olmuşdur. Vedalarda A. göylərin hökmdarı, xaosun əleyhdarı və kosmik nizamın (rita) qoruyucuları kimi təsəvvür edilir.

ADLER Alfred (7.2.1870, Vyana–28.5.1937, Şotlandiya, Aberdin) – Avstriya psixiatri və psixoloqu, "fərdi psixologiyanın" banisi. Vyana Un-tini bitirdikdən (1895) sonra həkim işləmiş, 1902 ildə Z.Freyd tərəfindən Vyana psixooanaliz cəmiyyətinə dəvət edilmiş, 1910–11 illərdə cəmiyyətin prezidenti olmuşdur. 1911 ildə Freydlə əməkdaşlığını kəsmiş, özünün məktəbini yaratmışdır. Psixopatologiyanın məlumatlarına əsaslanan A. özünün kompensasiya təlimini yaratmışdır. Alimin fikrincə, şəxsiyyətin inkişafının universal mənbəyi insanın keçirdiyi ilkin natamamlıq hissi və bu hissini onu özünəməxsuslaşdırən, pozitiv inkişafa sövq etmişdir. A. 1920–30 illərdə "yaşamaq elmi"ni yaratmışdır; yaradıcılığının bu mərhələsində o, natamamlıq hissini ilkin və universal prinsip hesab etmir, "ümumilik hissi"ni, insanlarla birləşmək səyini önə çəkir, "sosial mənafe" terminini təklif edir. Əsərlərində "yaşamaq elmi" anlayışının vurğulanması A.-i humanist psixologiyanın sələfi hesab etməyə əsas verir. K.Rocers, R.Mey, V.Frankl və b.-na təsir göstərmişdir.

ADLI ÇEK – bax *Çek*.

ADLI EMİSSİYA QIYMƏTLİ KAĞIZLARI – *emissiya qiymətli kağızları*; sahibi haqqında informasiya *emitent* üçün açıq olmalı və qiymətli kağızlar sahibkarlarının reyestrində saxlanılmalıdır. Hüququn A.e.q.k.-na ötürülməsi və onlarda təsbit olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi üçün sahibkarın mütləq identifikasiyası tələb edilir.

ADLI ƏDƏD – yanında ölçü vahidinin adı göstərilən ədəd. Məs., 5 m, 3 sm/san².

A.ə.-ə bir ölçü vahidi daxildirsə sadə, bir neçəsi daxildirsə mürəkkəb A.ə. adlanır. Məs., 232 sm sadə, 2 m 32 sm isə mürəkkəb A.ə.-dir.

ADLI İSTİQRAZ – bax *İstiqraz*.

ADLI QIYMƏTLİ KAĞIZ – bax *Qiy-mətli kağız*.

ADLI SƏHM – bax *Səhm*.

ADMİNİSTRASIYA (lat. administratio – idarəetmə) – 1) idarəetmə funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanları məcmusu. 2) İdarəetmədə vəzifəli şəxslər, idarə və müəssisənin rəhbər personalı.

ADMİRÁL (ərəb. أمير البحر – əmir əlbəhr – dəniz əmiri, hollandca – admiraal) – hərbi dəniz donanmasında ən yüksək rütbə. Avropada 12 əsrdə təsis olunmuşdur. Yelkənli donanmanın reqlamentinə əsasən, A. kordebataliyaya (əsas qüvvələrə), vitse-admiral avanqarda, kontr-admiral isə aryerqarda komandanlıq edir.

ADMİRÁL (Vanessa atalanta) – nimfəlidlər fəsiləsindən gündüz kəpənəyi. Qanadlarının açılmışı 5,5–6,0 sm-dir.

Admiral kəpənəyi.

Rəngi qırmızı zolaqlı qaradır; ön qanadlarının ucunda ağ ləkələr olur. Avropada, Şm. Afrikada, Qərbi və Mərkəzi Asiyada, Şm. Amerikada, Yeni Zelandiyada, Havay a-rında, Rusiyanın Avropa hissəsində, Şm. Qafqazda və Qərbi Sibirdə yayılmışdır. Tırtılları gicitkənkimilər fəsiləsi bitkilərində və mayaotunda yaşayır. Arealın c.-nda ildə 2–3, şm. r-nlarında isə 1 nəsil verir. Uzaq məsafələrə miqrasiya edir.

ADMİRALLIQ – 1) əsasən, 17–19 əsrlərdə bir sıra dövlətlərdə (Fransa, Niderland, İspaniya və s.) hərbi-dəniz qüvvələrinin ali idarəetmə və komandanlıq orqanı. Hazırda yalnız B. Britaniyada mövcuddur. 2) 17–20 əsrlərdə hərbi gəmilərin inşası, təmiri, təchizatı üzrə dövlət müəssisəsi. Tərsanədən fərqli olaraq A.-da inşaat materiallarının tədarükündən və ayrı-ayrı detalların hazırlanma-

sından gəminin suya buraxılmasınadək olan bütün zəruri işlər yerinə yetirilirdi. 3) Sankt-Peterburqda bina, görkəmli memarlıq əsəri. Tikintisində 1704 ildə gəmi tərsanəsi kimi başlanmış, 1732–38 illərdə İ.K.Korobov binanı yenidən tikmiş, 1806–23 illərdə isə A.D.Zaxarovun layihəsi əsasında tamamlanmışdır. A. ampir üslubundadır. Binanın fasadı və interyeri rus heykəltəraşlarından F.F.Şedrin, İ.İ.Terebenyov və b.-nin əsərləri ilə bəzədilmişdir.

ADMİRALTİ (Admiralty) – Viktoriya Torpağının şm.-q. hissəsində (Şərqi Antarktida) silsilə. Silsilənin q. qolları Ross dənizinə qədər uzanır. Hünd. 4163 m (Minto d.). Əsasən, Kembriyəqədrki süxurlardan təşkil olunmuşdur. Vadilər qalın buzlaqlarla doludur. 1841 ildə C.Rossun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya tərəfindən kəşf olunmuş və Britaniya admirallığının şərəfinə A. adlandırılmışdır.

ADMİRALTİ ADALARI (Admiralty Islands) – Sakit okeanda, Bismark arxipelaqında vulkan və mərcan adaları qrupu; Papua – Yeni Qvineya dövlətinin ərazisi. Sah. 2072 km². Ən iri adası Manusdur (1600 km²). Hünd. 718 m-ə qədər (Manus a.-nda). Əh. təqr. 40 min. Bəzi adaları meşəlikdir. Kokos palması plantasiyaları var. Balıqçılıq inkişaf etmişdir. Əsas şəhəri – Lorenqau. A.a.-nı 1527–29 illərdə İspaniya dəniz səyyahı A. Saavedra kəşf etmişdir.

ADNALI – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Şiləvəngə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-də, İncəçayın sağ sahilində, düzənlikdədir. Əh. 2250 (2008); taxılçılıq, üzümçülük və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, ambulatoriya var.

ADNALI – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunda kənd. Adnalı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 7,5 km c.-q.-də, Ələt-Ləngəbiz silsiləsinin şm. yamacındadır. Əh. 1005 (2008); taxılçılıq (arpa) və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana var.

ADNEKSİT (lat. adnexa – artımlar), s a l p i n q o o f o r i t – uşaqılıq artımlarının (uşaqılıq borularının və yumurtalıqların) iltihabı; ən çox rast gəlmə ginekoloji xəstəliklərdəndir. A.-i şərti-patogen aerob və anaerob mikroorqanizmlər, qonokokklar, stafilkokklar, streptokokklar və s. törədir. Xəstəliyin inkişafına orqanizmin müdafiə funksiyasını zəiflədən amillər (soyuqdəymə, sinir-psi-

xi gərginlik, əsasən, şəxsi gigiyena qaydalarının pozulması və s.) təsir edir. A.-in təzahürü törədiciyin növündən və qadın orqanizminin reaksiyasından asılıdır. Kəskin mərhələdə qarın aşağı və oma nahiyəsində güclü ağrılar, temp-run 38°C və daha yüksək olması, üşütmə, bəzən isə sidiyi saxlamama və cinsiyyət yollarından irinli ifrazatın axması baş verir. Kəskin A.-də nəzərə çarpan əlamətlər, adətən, 1-2 həftəyə sönür. Kəskin A. bəzən xroniki A.-ə çevrilir. Müalicə, əsasən, xəstəxana şəraitində, bəzən evdə aparılır. Fizioterapiya, sanatoriya-kurort müalicəsi, müalicə gimnastikası da effektivdir.

ADO-ƏKİTİ – Nigeriyanın c.-q.-ində, Ekiti ştatında şəhər. Əh. 246,9 min (2003). Oqbesə çayının yuxarı axınındadır. Nəql. qovşağı. K.t. r-nunun (pambıq və kakao emalı) mərkəzi. Yeyinti və toxuculuq sənayesi müəssisələri var. Sənətkarlıq inkişaf etmişdir.

ADOKSAKİMİLƏR (Adoxaceae) – ikiləpəli bitki fəsiləsi. Xırda çoxillik, kökümsovlu otlardır. Yarpaqları mürəkkəbdir. Çiçəkləri görkəmsiz, başcıq çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi çəyirdəkdir. Fəsiləyə adoksa (Adoxa) və xinadoksa (Chinadoxa) cinslərinə aid 5 növ daxildir; Şimal yarımkürəsinin mülayim zonalarında bitən meşə bitkiləridir. Çiçəklərindəki xüsusi qlikozidin olması bitkiyə zərif müşk qoxusu verir.

ADONAY – bax *Yəhya*.

ADONİ – Hindistanda, Andhra-Pradeş şt.-nda şəhər. Dekan yaylasının c.-undadır. Əh. 136 min (2003). Pambıqtəmizləmə və pambıq-parça sənayesi, kустar xalçaçılıq müəssisələri var.

ADONİS (Finikiya dilində Adon – ağa, yun. Adónis) – Finikiyada bitki və bərəkət allahı. A. təbiətin hər il canlanması ilə bağlıdır. A.-ə sitayiş e.ə. 2-ci minillikdən məlumdur. Aralıq dənizindəki Finikiya koloniyalarında, sonradan Yunanistanda, Babilistan, Suriya, Misir, Kipr və Lesbosda da yayılmışdır. Yunan mifologiyasına görə, *Afroditanın* sevgilisi idi. Rəvayətə görə, A.-i qisqanc Artemidanın göndərdiyi çöldonuzu öldürmüşdür. Başqa bir rəvayətə görə, Apollon, oğlunun gözələrini çıxaran Afroditadan qisas almaq üçün A.-i öldürmüşdür. A.-ə sitayişin xristianlığa təsiri olmuşdur.

Antik incəsənətdə A. obrazı qəbirüstü relyeflərdə, həmçinin divar rəsmlərində və s. əksini tapmışdır. *İntibah* dövrü və *barokko* incəsənətində də A. ilə

Adonis.

Afroditanın (Venera) məhəbbətindən və A.-in ölümündən bəhs edən sjetlər həm təsviri sənətdə (*Tisian*, P.Veroneze, P.P.Rubens, N.Pussen), həm də heykəltəraşlıqda (A.Kanova, B.Torvaldsen, O.Roden) geniş yayılmışdır.

ADORNO Teodor (11.9.1903, Frankfurt-Mayn – 6.8.1969, İsveçrə, Fisp) – alman filosofu, musiqişünas, bəstəkar, *Frankfurt məktəbinin* görkəmli nümayəndəsi. Prof. (1950). 1921–24 illərdə Frankfurt Un-tində təhsil almış, 1925 ildə Vyanada A.Berqdan kompozisiyanı öyrənmişdir. Vyanada çıxan “Der Anbruch” avanqard musiqi jurnalının redaktoru olmuşdur (1928–31). 1931–33 illərdə Frankfurt Un-tinin dosenti vəzifəsində çalışmışdır. 1934–37 illərdə İngiltərədə. 1938–49 illərdə ABŞ-da yaşamışdır. 1949 ildən yenidən Frankfurtu qayıtmış, 1953 ildən Sosial Tədqiqatlar İn-tunun rəhbəri, Alman Sosiologiya Cəmiyyətinin sədri (1963 ildən) olmuşdur. “Maarifçilik dialektikası. Fəlsəfi fraqmentlər” proqram əsərinin (1947, M.Horkhaymerlə birlikdə), “Yeni musiqi fəlsəfəsi” (1949), “Avtoritar rəhbərlik” (1950), “Dissonanslar. İdarə olunan dünyada musiqi” (1956), “Neqativ dialektika” (1966) kitablarının, bir sıra musiqi əsərlərinin müəllifidir.

ADRAR-İFORAS (fr. Adrar des Iforas), İ f o r a s – Şimali Afrikada Böyük Səhranın c.-unda, əsasən, Mali Resp.

ərazisində yayla. Qranitlərdən təşkil olunmuşdur. Orta hünd. 700 m, ən yüksək nöqtəsi 1102 m. Vadiləri kserofit dənli bitkilər bitən səhralaşmış savannalar, zirvələri dağ səhralarıdır. Vahələrdə buğda, tütün, istiot, soğan yetişdirilir. Dəvə, zebu saxlanılır.

ADRENALİN, epinefrin – *katexolaminlər* qrupundan hormon. Heyvan və insanda böyrəküstü vəzilərin beyin maddəsinin xromaffin hüceyrələri vasitəsilə metilaza fermentinin təsiri altında noradrenalinə əmələ gəlir. Böyrəküstü vəzilərdə 80%-ədək A. və 20%-ədək noradrenalin sintez olunur. A. ürək yığılmasını stimullaşdırır, arterial təzyiği yüksəldir, bronxiolların diametrlərini genişləndir, bir sıra orqanlarda mikrodamarların yığılmasına səbəb olur, qara ciyərdə və skelet əzələlərində isə damarları genişləndir. A. qara ciyərdə qlikogeni parçaladığı üçün qanda qlükozanın konsentrasiyasını yüksəldir, onun tərkibində sərbəst yağ turşularının miqdarını artırır. Stres zamanı orqanizmin gücünü səfərbər etmək zərurəti yarandıqda A. ifrazı güclənir.

ADRENOKORTİKOTROP HORMON – bax *Kortikotropin*.

ADRENOLİTİK MADDƏLƏR, adrenoblokatorlar – adrenomimetik maddələrin təsirinə zəiflədən və ya aradan qaldıran dərman preparatları. A.m. adrenalin və noradrenalinin adrenoreseptorlarla qarşılıqlı təsirinə pozur (bax *Adrenomimetik maddələr*). A.m.-i α -adrenoblokatorlara (prazosin, yoximbin, fentolamin, dihidroerqotamin), β -adrenoblokatorlara (metoprolol, bisoprolol, propranolol, atenolol) və α , β -adrenoblokatorlara (labetalol, karvedilol) ayrılır. α -adrenoblokatorlar damarları genişləndir, arterial təzyiği salır, göz bəbəyini daraldır, uşaqlığın tonusunu aşağı salır; β -adrenoblokatorlar ürək yığılmasını azaldır, uşaqlıq tonusunu artırır, α , β -adrenoblokatorlar damarları genişləndir, arterial təzyiği azaldır. A.m. arterial hipertenziyada (α -, β - və α , β -adrenoblokatorlar), taxikardiya, aritmiya (b-adrenoblokatorlar), prostat vəzinin adenomasında (α -adrenoblokatorlar) təyin edilir. Bradikardiya, arterial hipotenziya, qulaqcıq-mədəcək blokadası, ürək çatışmazlığı və bronxial astmada β -adrenoblokatorlar, arterial hipotenziya, aorta dəliyinin stenozu və aterosklerozda α -adrenoblokatorlar əks-göstəricidir. **ADRENOMİMETİK MADDƏLƏR**, adrenomimetiklər, simpatom-

mimetik maddələr – adrenoreseptorları stimullaşdıran dərman preparatları. Adrenoreseptorlar – adrenergik sinapslarda yerləşən və adrenalinlə, noradrenalinlə qarşılıqlı təsir göstərən funksional aktiv makromolekullardır. α_1 - və α_2 -, β_1 - və β_2 -adrenoreseptorlar ayırd edilir. α -A.m.-ə mezaton, naftizin, qalazolin və klonidin, β -A.m.-ə dobutamin, salbutamol, fenoterol, salmeterol, izadrin, α , β -A.m.-ə noradrenalin və adrenalin aiddir. Noradrenalin α_1 -, α_2 - və β_1 -adrenoreseptorları, adrenalin α_1 -, α_2 -, β_1 - və β_2 -adrenoreseptorları stimullaşdırır. Onlardan fərqli olaraq, efedrin adrenoreseptorlara bilavasitə zəif stimullaşdırıcı təsir göstərir. A.m. bronxial astma, anafilaktik şok, arterial təzyiğin kəskin düşməsi, rinit və miasmeniyada təyin edilir. İdiopatik hipertrofik subaortal stenoz, ürək ritminin pozuntuları və arterial hipertenziyada A.m. əks-göstəricidir.

ADRES-KALENDAR – Rusiya imperiyasında nəşr olunan (1765–1916) illik rəsmi məlumat kitabı. Kitabda mərkəzi və yerli dövlət idarələrində çalışan bütün vəzifəli şəxslərin siyahısı verilir. 1920 ildə A.-k. Azərb.-da da nəşr olunmuşdur (bax həmçinin “*Adres-kalendar Azərbaycan Respublikası 1920 qod*”).

“ADRES-KALENDAR AZERBAJDJANSKOY RESPUBLİKİ NA 1920 QOD” (“Azərbaycan Respublikasının 1920 il üçün ünvan-təqvim”) – məlumat-soraq kitabı, 1920 ilin əvvəllərində nəşr edilmişdir. Ünvan-təqvimdə ticarət-sənaye bölməsi, ixracatın qaydaları, kooperativlər, AXC-nin yaranma tarixi, hökumətin ən mühüm qanun və qərarlarının mətnləri, parlamentin və nazirliklərin fəaliyyəti haqqında məlumat verilir. Həmçinin burada hökumət və ictimai idarələrinin şəxsi heyəti, milli təşkilatlar, dini qurumlar, ictimai təşkilatlar, cəmiyyətlər və həmkarlar ittifaqları, dövrü nəşrlər, kitabxanalar, muzeylər, teatrlar, kinoteatrlar, klublar; həkimlərin, müalicəxanaların və apteklərin siyahılarını əhatə edirdi. Nəşrin satışından gələn bütün gəlir uşaq evlərinə sərf olunurdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra nəşri dayandırılmışdır.

ADRIAN Publi Eli (lat. Publius Aelius Hadrianus) (76–138) – Roma imperatoru [117–138]. *Antoninlər* sülaləsindəndir. A.-nin hakimiyyəti dövründə dövlət idarələrinin mərkəzləşdirilməsi başa çatdırılmış, imperatorun hakimiyyəti güclənmişdir. İmperiyanın sərhədlərində

güclü istehkamlar və müdafiə zolaqları yaratmışdır. Vergilərin iltizama verilməsi ləğv olunmuş, *alimentasiya* geniş yayılmışdır. A. Prinseps Şurasını rəsmi məşvərətçi orqana çevirmişdir. Dövlət poçtu sistemi təsis edilmiş, əyalətlərdə kuratorlar fəaliyyətə başlamış və buradakı əhaliyə Roma vətəndaşlığı verilmişdir. Sarmatlar və yəhudilərlə müharibələr aparmış, İudeyada *Bar-Koxbanın* üsyanını (132–135) yatırmışdır. A. əyalətlərdə antik üsluba uyğun yeni şəhərlər salmış, həmçinin bir sıra bərpa-tikinti işləri aparmışdır.

ADRIAN SƏDDİ – B.Britaniyada müdafiə istehkamı. 122–128 illərdə Roma imperatoru Adrian inşa etdirmişdir. Uz. təq. 120 km, hünd. 4,5 m, eni 3 m-dir.

Adrian səddi. Fraqment.

Bir hissəsi torpaq səngərlərdən ibarət olan A.s.-nin gözətçi məntəqələri olan qapıları və iki gözətçi qülləsi var idi. Qalıqları günümüzədək gəlib çatmışdır. *Ümumdünya irsi* siyahısına salınmışdır.

ADRIANÓPOL (Άδριανούπολις) – Türkiyənin Ədirnə ş.-nin yun. adı.

ADRIANÓPOL DÖYÜŞÜ (378) – avqustun 9-da Adrianopol ş.-nin yaxınlığında Roma imperatoru Valentin ilə Fritxigernin komandanlıq etdiyi vətəndaş qoşunları arasında baş vermiş döyüş. Romalılar döyüşdə məğlub olmuş, imperator Valentin öldürülmüşdür. A. d. Roma imperiyasının süqutunu sürətləndirmişdir.

ADRIATİK DƏNİZİ (yun. Ἀδριακός; lat. Hadria, Adria, mare Hadriaticum, ital. Mare Adriatico, serb-xorvat dilində Jadransko more) – Aralıq dənizi sis-

temində, Apennin və Balkan y-a-ları arasında yarımqapalı dəniz. İoni dənizi ilə Otranto boğazını birləşdirir. İtaliya, Sloveniya, Xorvatiya, Çernoqoriya, Albaniya A.d. sahillərindədir. Quruya doğru 796 km girmişdir; eni 93–222 km, sah. 144 min km²-dir. Üç tərəfdən uca dağlarla: c.-q.-dən Apennin d-ri, şm.-dən Alp d-ri və şm.-ş.-dən Dinar yaylası ilə əhatələnir. Şm.-q. və q. sahilləri ovalıqdır. İri körfəzləri: şm.-da Venesiya və Triyest, c.-q.-də Manfredoniyadır. İri adaları Braç, Xvar, Korçula və s.-dir. Ən dayaz yeri (20–65 m) şm.-ində, ən dərin yeri (1230 m) c.-ş.-indədir.

İqlimi Aralıq dənizi iqlimi əlamətlərinə malikdir, lakin ondan xeyli fərqlidir. Fevralın orta temp-ru şm.-da 7°C-dən, c.-da 13°C-yədək, avqustun orta temp-ru isə uyğun olaraq 24°C-dən 26°C-dəkdir. Suyunun duzluluğu 30–38‰-dir. Qabarmalar 1,2 m-ə çatır. A.d.-ndə balıq (sardina, skumbriya) ovlanır. Şelf zonasında neft-qaz çıxarılır. Əsas portları: Triyest, Venesiya, Ankona, Bari, Brindizi (İtaliya), Riyeka, Split, Dubrovnik (Xorvatiya), Kotor (Çernoqoriya), Durres, Vlyora (Albaniya). Xorvatiya sahillərində Dubrovnik, Split, Şibenik və s. kurortlar var.

ADRIATİK-İONİ NEFTLİ-QAZLI HÖVZƏSİ – eyniadlı dənizlərin akvatoriyalarını və İtaliyanın, Yunanıstanın, Albaniyanın, Çernoqoriyanın, Xorvatiyanın, Sloveniyanın sahilboyu ərazilərini əhatə edir. Sah. 630 min km², o cümlədən akvatoriyada 441 min km². İlk neft yatağı 1881 ildə kəşf edilmişdir. 2002 ilə qədər 157 yataq (41-i şelf zonasında) aşkar olunmuşdur. Bunlardan 26-sı neft, 5-i qaz-neft, 126-sı qaz yatağıdır. Kəşf olunmuş ilkin neft ehtiyatı 45 mln. t, qaz ehtiyatı 430 mlrd. m³-dir. Hövzənin ən böyük yatağı ilkin neft ehtiyatı 40 mln. t, qaz ehtiyatı 50 mlrd. m³ olan Malossadır (İtaliya). Neftli-qazlı çöküntülərin (Neogen və Paleogenin terrigen, Tabaşır, Alt Yura və Üst Triasın karbonatlı çöküntüləri) dərinliyi 250–6250 m-dir. Yataqlar antiklinalları, həmçinin linzavari və pazlaşan qumdaşı layları ilə əlaqədardır. Neftin sıxlığı 755–940 kq/m³ arasında dəyişir, qaz, əsasən, qurudur. Mühüm hasilat mərkəzi Malossadır (İtaliya). Əsas emal z-dları Milan və Ravenna (İtaliya) ətrafındadır. Qaz Barbara–Porto-Karsini–Milan–Turin və Krotone–Porto-Karsini–Turin kəmərləri ilə nəql olunur.

ADRIATİK İRQİ – bax *Balkan-Qafqaz irqi*.

ADRÓN ATOMLARI – müsbət yüklənmiş nüvənin Kulon cazibəsi ilə mənfi yüklənmiş *adronu* saxlayan atomabənzər sistemlər. Adronun tipindən asılı olaraq, pion (π), kaon (K^-), antiproton (p^-) və hiperon (Σ^-) atomları müşahidə olunur. A.a maddədə mənfi adronun sürəti azalanda əmələ gəlir. A.a.-nın öyrənilməsi həm adron və nüvə (adronun kütləsi və maqnit momenti, nüvədə maddənin paylanması, nüvə və adronun polyarlaşması), həm də onların qarşılıqlı təsiri (adronun nüvə ilə səpələnməsi və udulması) haqqında məlumat verir.

ADRÓN ŞIRNAĞI – qarşılıqlı təsirin bir aktında yaranmış və hər adronun impulsunun uzununa (impulsun cəminə nisbətən) komponenti onun eninə komponentindən çox böyük olan adronlar qrupu. A.ş., müasir təsəvvürə görə rəngli yükü olan və sərbəst vəziyyətdə müşahidə edilməyən *kvarkların*, *qlüonların* və ola bilsin ki, *partonların* (məs., dikvarkların) adronlara çevrilməsinin fraqmentasiyasının məhsullarıdır (bax *Rəngin saxlanması*). Qeyri-elastiki proseslərdə toqquşan zərrəciklərin enerjisi yüksək olduqda aydın müşahidə olunur. A.ş.-na xas olan əsas xüsusiyyətlər *kvant xromodinamikasında* aydın təsvir olunur.

ADRONLAR (yun. ἀδρός – böyük, qüvvətli) – güclü qarşılıqlı təsirdə iştirak edən zərrəciklər. *Mezonlar və barionlar* (o cümlədən proton və neytron) A.-dır. A. iki və daha çox nuklondan ibarət olan atom nüvələrindən fərqlənir. A. elementar deyil, *kvarklardan* ibarətdir. Daha yaxşı öyrənilmiş barionlar 3 kvarkdan, mezonlar isə qlüonlar vasitəsilə “yapışmış” kvark və antikvarkdan ibarətdir. Məlum A.-ın hamısı *u, d, s, c, b, t* hərfəri ilə işarə olunan altı tip (çox vaxt *aromat* da deyilir) kvarkdan ibarətdir. Nuklonlar ən yüngül *u* və *d* kvarklarından ibarətdir (proton $p= uud$, neytron isə $n= ddu$ şəklində verilir). Tərkibində ağır kvarklar (*s, c, b*) olan barionlara *hiperon* deyilir. Qlüonların kvarklarla və qlüonların qlüonlarla qarşılıqlı təsiri kvarklarda, antikvarklarda və qlüonlarda olan spesifik rəngli yüklərin (və ya rəng) hesabına baş verir. Bu qarşılıqlı təsiri təsvir edən nəzəriyyə *kvant xromodinamikası* (KXD) adlanır. Hər aromatin kvarkı 3 müxtəlif rəngdə (qırmızı, sarı, göy) olur. Antikvarkların rəngləri (narıncı, yaşıl, bənövşəyi) əlavədir. Səkkiz qlüonun hər

bir ikili rəng yükü daşıyır: məs., qırmızı-narıncı, sarı-göy və s. Rənglərin adı şərtidir, ancaq yuxarıdakı seçimin optikada qəbul olunmuş terminologiyaya uyğun aparılması rəng yükü olmayan A.-ı rəngsiz və ya ağ zərrəcik adlandırmağa imkan yaradır. Rəngli zərrəciklər – kvarklar, antikvarklar, qlüonlar, elə bil, ağ A.-in içində olur. Onların ağ A.-in tərkibində (içində) saxlanması *konfaynment* adlanır. KXD çərçivəsində konfaynmentin ardıcıl nəzəriyyəsi hələ qurulmamışdır. Konfaynment sayəsində yüksəkenerjili A.-ın bir-biri ilə və yaxud başqa zərrəciklər foton və ya leptonlarla toqquşmasından sərbəst kvark və qlüonlar yox, A. əmələ gəlir. Zərrəciklərin yüksəkenerjili sürətləndiricilərində ekzotik adlanan A.-ın axtarışı aparılır. Belə A.-ın strukturu 3 kvarkdan ibarət adi barionların və kvark-antikvarkdan ibarət mezonların strukturundan xeyli mürəkkəbdir. Tərkibi ancaq qlüonlardan ibarət olan ekzotik mezonlara qlübol deyilir. Tərkibində minimal sayda kvarklardan əlavə, həm də qlüon olan A. hibrid adlanır. Qlüonların elektrik yükü və aromatu olmadığından, qlüollar elektrik-neytral, hibridlərin aromatu isə tərkibində əlavə qlüon olmayan müvafiq A.-ın aromata uyğun olmalıdır. Ekzotik A.-ın tərkibində əlavə qlüon əvəzinə kvark-antikvark cütünü ola bilər (məs., $u\bar{u}$ və ya $d\bar{s}$; kvark simvolunun üstündəki xətt onun antikvark olmasını göstərir). Birinci halda ekzotik A.-ın aromatu əsas aromatlara üst-üstə düşür, ikinci halda isə ondan fərqlənir.

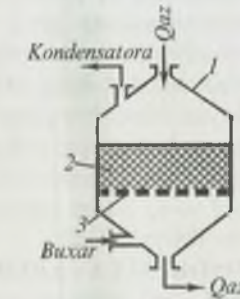
Tarixən ilk öyrənilən A. nuklonlar (proton və neytron) və 1947 ildə kəşf edilmiş ən yüngül π -mezonlar olmuşdur. 1950-ci illərdə *qəribə zərrəciklər* kəşf edilmişdir. Onların öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi 1964 ildə A.-ın kvark modelinin yaranmasına gətirib çıxartdı və qəribə zərrəciklərin tərkibində olan *s*-kvark – qəribə kvark adını aldı. 1974 ildə tərkibində heyranlanmış kvark *c* və antikvark $\bar{c}$ (bax *Heyranlanmış zərrəciklər*) olan ilk mezon kəşf olunmuşdur. Belə mezonlar məxfi heyranlanmış mezonlar adlanır. Bunun ardınca $c\bar{u}$ və ya $c\bar{d}$ tipli aşkar heyranlanmış mezonlar kəşf olundu. 1976 ildə ilk $b\bar{b}$ tipli mezonlar, sonra isə $b\bar{u}$, $b\bar{d}$, $b\bar{s}$ və s. mezonlar kəşf edildi. 1984 ildə proton-antiproton tipli kollayderdə ən ağır *t* və $\bar{t}$ kvark cütü alınmışdır. *t* kvarkın kütləsi təq. 175 QeV-dir; onun yaşama müddə-

ti o qədər azdır ki ($\sim 10^{-24}$ s), o, onun yaranmasını müşayiət edən nə daha yüngül kvarklarla, nə də $\bar{t}$ -kvarkla müvafiq A. yarada bilmir.

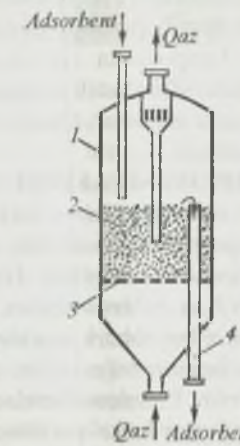
Əd.: Окунь Л.Б. Физика элементарных частиц. М., 1988.

ADSORBENTLƏR – bax *Adsorbsiya-edici maddələr*.

ADSÖRBER – *adsorbsiya* aparılan qurğunun əsas aparatı. A. dövri (qaz və buxar fasilələrlə daxil olur) və fasiləsiz (*h i p e r s o r b e r*) işləyən növlərə ayrılır. Hipersorberdə dənəvər adsorbent şəquli

Dövri işləyən adsorber: 1 – gövdə; 2 – məsaməli adsorbent; 3 – şabəkə.

Qaynar adsorbent təbəqəli adsorber: 1 – gövdə; 2 – qaynar təbəqə; 3 – şabəkə; 4 – boru.

istiqamətdə yerini dəyişir; onun yuxarı hissəsində adsorbsiya, aşağı hissəsində isə desorbsiya (qızma nəticəsində) baş verir. Hipersorberdən başqa fasiləsiz işləyən qaynar adsorbent təbəqəli A. də tətbiq edilir.

ADSÖRBSIYA (lat. ad – üzərinə və sorbeo – udmaq) – qaz və ya maye fazadan maddənin bərk cism və ya mayenin səth təbəqəsi ilə udulması. A. hadisəsi səth təbəqəsindəki molekullararası qüvvələrin kompensasiya olunmaması nəticəsində yaranan adsorbsiya qüvvəsi sahəsinin hesabına baş verir. Belə sahəni yaradan maddə – adsorbent, molekulları adsorbsiya ola bilən maddə – adsorbat adlanır. A. prosesinin əksi desorbsiyadır. A. *sorbsiyanın* xüsusi halıdır. A. prosesinin tətbiqi 18 əsrin axır-

larından başlamışdır. Belə ki, italyan alimi F.Fontana və K.Şeele 1777 ildə qazların ağac kömürü ilə udulmasını. 1785 ildə T.E.Lovits belə kömürün çıxır turşusu məhlulundan üzvi qarışıqları udmaqla onu rəngsizləşdirmək qabiliyyətini aşkar etmişdir.

Fiziki A. molekullararası qarşılıqlı qüvvələrdən yaranır. Dispers qüvvələr qarşılıqlı təsir enerjisində əsas rol oynayır. Onların qiyməti istənilən kimyevi tərkibli adsorbentlər üçün təq. sabit olduğundan bu qüvvələrlə yaranan qarşılıqlı təsir qeyri-spesifik xarakterlidir. Bəzən dispersiyalı qarşılıqlı təsir elektrostatik oriyentasiyalı və induksiya qarşılıqlı təsir ilə güclənir. Elektrostatik qarşılıqlı təsir adsorbentiv kimyevi təbiətindən asılı olduğundan spesifik xassəyə malikdir. Spesifik qarşılıqlı təsir adsorbsiya olunan molekullar arasında yaranan hidrogen rabitəsi hesabına güclənə bilər (məs., səthi hidroksil qrupları ilə örtülmüş silikageldə su və spirtlərin A.-sı zamanı hidrogen rabitəsi yaranır). Fiziki A.-nın istiliyi 8–25 kC/mol-dur. Qazın təzyiqini və ya həll olan maddənin qatılığını azaltmaqla fiziki A.-nı geri çevirmək olar. Fiziki A. adsorbat molekullarının fərdi xassələrinin dəyişməsinə səbəb olmur. Maddənin udulması zamanı adsorbatın molekulları ilə adsorbent səth təbəqəsi arasında kimyevi rabitə yaranarsa belə udulma xemosorbsiya adlanır. Xemosorbsiya dənəvər deyildir, onun istilik effekti 80 kC/mol-dan yüksəkdir. Xemosorbsiyada adsorbat molekulları adsorbentlə səthi kimyevi birləşmələr əmələ gətirir.

A. və desorbsiyanın sürəti eyni olduqda bu, A. tarazlığının yarandığını göstərir. Sabit temp-rda tarazlı A.-nın adsorbentiv qatılığında və ya təzyiqindən asılılıq ayrılır A. izotermələri adlanır. Səth eynicinsli, yəni bütün adsorbsiya mərkəzlərinin adsorbentiv molekullara görə eyni qohumluğa malik olduğu, adsorbat molekullarının bir-birilə qarşılıqlı təsirdə olmadığı hallar üçün İ.Ləngmür monomolekulyar lokalizə olunmuş A. nəzəriyyəsinə (adsorbat molekulları səthdə yerini dəyişmir) irəli sürmüşdür. Ləngmür tənliyi:

$$a = a_{max} \cdot b p / (1 + b p) \text{ və ya } p = a / b (a_{max} - a);$$

burada *a* – adsorbsiya olunan maddənin miqdarı, *a_{max}* – adsorbsiyanın six monotəbəqədə maksimal qiyməti, *p* – ad-

sorbktiv təzyiqi, b – adsorbsiya sabitidir.

Polimolekulyar və ya çoxtəbəqəli A. (buxar molekulları adsorbsiya edilərək bir neçə qatdan ibarət plyonka yaradır) Brunauer-Emmet-Teller tənliyi ilə ifadə edilir (BET tənliyi, 1938):

$$a = \frac{a_{\max} Cp / p_0}{(1 - p / p_0)[1 + (C - 1)p / p_0]}$$

burada p_0 – A. temp-runda doymuş buxar təzyiqi, C – sabitdir. BET tənliyi adsorbentlərin xüsusi səthinin təyini üçün tətbiq edilir.

1914 ildə M. Polani A.-nın potensial nəzəriyyəsini təklif etdi. Bu nəzəriyyəyə görə adsorbent səthi yaxınlığında səthdən uzaqlaşdıqca azalan potensial adsorbsiya sahəsi mövcuddur; səthdən uzaqda təzyiq p olan adsorbktiv səthə yaxınlaşdıqda onun təzyiqi artır və müəyyən bir məsafədə p_0 qiymətinə çataraq kondensləşir.

Adsorbentlər adətən məsaməsiz (səth əyriliyinin radiusu çox böyükdür və sonsuzluğa yaxınlaşır) və məsaməli növlərə bölünür. Məsaməli adsorbentlərə mikro-, supermikro-, mezo- və makroməsamələr daxildir (bax *Məsaməlilik*). Makroməsamələrdə A. çox az olduğundan adsorbent adsorbsiya xassəsini qiymətləndirərkən onu adətən nəzərə almırlar. A. mikro- və supermikroməsamələrdə həcmi, mezoməsamələrdə isə kapilyarlı kondensləşmə ilə tamamlanan təbəqəli dolma mexanizmi üzrə baş verir. Mikroməsaməli adsorbentlər üçün M.M. Dubinin mikroməsamələrin həcmi dolma nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır.

A.-nın elementar aktı, demək olar ki, ani baş verir. Buna görə A.-nın zamandan asılılığı, əsasən, A. yerinə maddənin diffuziyasının mexanizmi ilə həddəndir. Diffuziya prosesi adsorbktivin qatılığı, temp-r, adsorbent kimyəvi təbiəti və məsaməli quruluşu, digər maddələrin həcmdə və səthdə qatılıqları ilə müəyyən edilir. A. məsamələrdə açıq səthə nəzərən çox zəif gedir. A. maye məhlullarda qaz qarışıqlarına nəzərən aşağı sürətlə baş verir. A.-nın qiymətinin zamandan asılılığı A.-nın kinetik əyrisi adlanır. Qaz axımında A.-nın kinetikasi adsorbent tək-tək qranulundan və bir qranul qalınlığında olan təbəqəsindən istifadə etməklə öyrənilir. Təcrübədə A., adətən, dinamik şəraitdə öyrənilir.

Adsorbent kimi aktivləşdirilmiş kömür, silikagel, alüminium-oksit, seolit-

lər, məsaməli olmayan adsorbentlər – texniki kömür (his) və yüksəkdispersli SiO₂ (aerosil) tətbiq edilir (bax həmçinin *Sorbentlər*). A. bir çox təbii (məs., torpağın zənginləşdirilməsində) və bioloji (hüceyrə membranlarının fəaliyyətində) proseslərdə mühüm rol oynayır. A. sənaye tullantıları və işlənmiş suların, o cümlədən atom elektik stansiyaları tullantılarının çirkləndirdiyi torpaqların təmizlənməsində, neftin ayrılmasında, məhlullardan qiymətli metalların çıxarılmasında, havanın oksigenlə zənginləşdirilməsində və dərman preparatlarının təmizlənməsində geniş istifadə edilir. Adsorbentlər polimerlər istehsalında doldurucu, katalizdə, xromatoqrafiyada daşıyıcı kimi, həmçinin tibdə orqanizmin mədə-bağırsağ yoluna düşən zərərli maddələrin çıxarılmasında (enterosorbsiya) və ya qanın təmizlənməsində (xemosorbsiya) işlədilir.

ADSORBSİYA XROMATOQRAFİYASI – bax *Xromatoqrafiya*.

ADSORBSİYA NASOSU – vakuum nasosu; iş prinsipi çıxarılan qazın aşağı temp-rlərdə qazuducu maddələrin (məs., seolit) səth təbəqəsində adsorbsiyasına əsaslanır. Qalıq təzyiqi 10⁻² Pa-a qədərdir.

ADSORBSİYAEDİCİ MADDƏLƏR, adsorbentlər – qaz və mayelərdən digər maddələri udmaq qabiliyyəti olan dərman preparatları. Tibdə istifadə edilən A.m. enterosorbsiya (mədə-bağırsağ yolundan zərərli maddələrin udulması) və *hemisorbsiya* üçün olan maddələrə ayrılır. Enterosorbentlərə aktiv kömür, liqindən hazırlanan məhsullar, polividon, anion mübadilə qatranları – kolestiramin, kolestipol aiddir. Bunlar toksinləri, mikroorqanizmləri, dərmanları, allergenləri, maye və qazları adsorbsiya edir, dərman preparatlarının sorulmasını azaldır; ishal, köp, bağırsağ-infeksiyon xəstəliklər, qida toksikoinfeksiyaları və allergiyaları, zəhərlənmələr zamanı istifadə olunur.

Əd.: Лужников Е. А. Клиническая токсикология. М., 1982.

ADSTRÁT – ikidilliliyin (bilinqvizm) bir növü. Müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə, yaxud qonşuluqda yaşaması və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsi nəticəsində yaranır. Bu zaman dillərdən heç biri üstünlük təşkil etmir. A. terminini ilk dəfə M. Bartoli işlətməmişdir (1939). Yerli dillərə təsir göstərən gəlmə dillər də bu terminlə ifadə olunur. A. nəticəsində mənşəcə

bağlı olmayan dillər arasında ümumi əlamətlər yarana bilər (bax həmçinin *Substrat, Superstrat*).

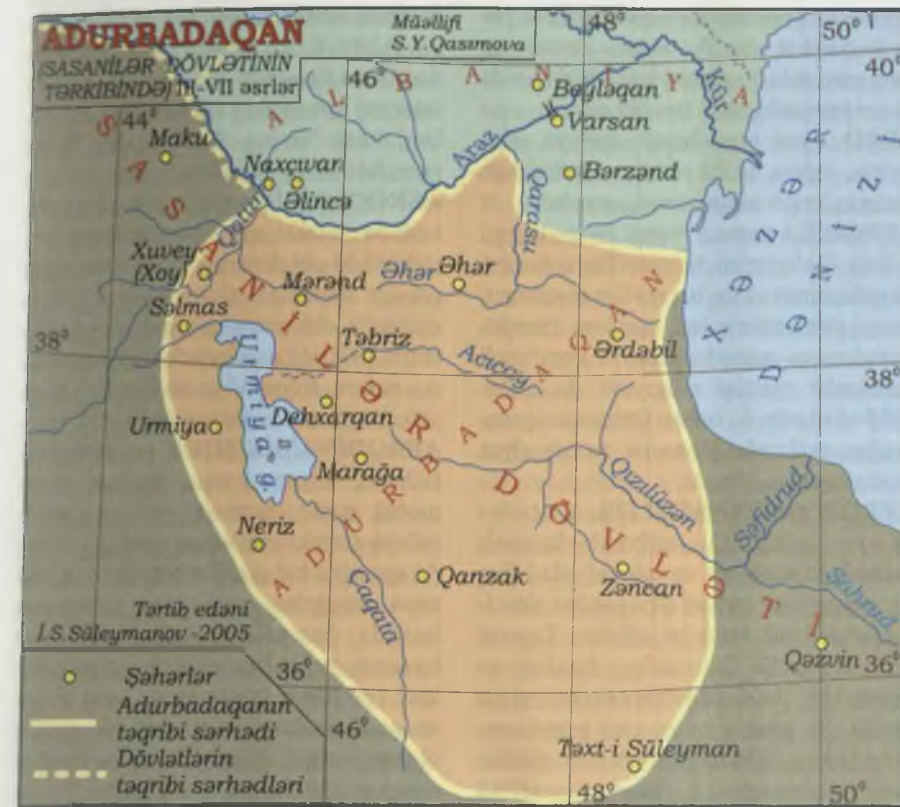
ADUA DÖYÜŞÜ – İtaliya-Efiopiya müharibəsi (1895–96) zamanı Adua ş. yaxınlığında 1896 il martın 1-də baş vermişdir. İmperator II Menelik şəhərə hücum edən İtaliyanın ekspedisiya korpusunu darmadağın etmiş, bu qələbədən sonra İtaliyanın Efiopiya qarşı təcavüzünü dayandırmışdır.

ADÜR (Adour) – Fransanın c.-q.-ində çay. Uz. 335 km, hövzəsinin sah. 22 min km². Mərkəzi Pireney d-rından başlanır. Biskay körfəzinə tökülür. Yağış və qarla qidalanır. Aşağı axarında ortaillik su sərfi 360 m³/gün-dür. Suvarmada istifadə olunur. Sen-Sever ş.-nədək gəmiçiliyə yararlıdır. SES var. Tarb və Bayonna ş.-ləri A.-un sahilindədir.

ADUR – Azərb. Resp. Quba r-nunun Rük ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 33 km c.-q.-də, Baş Qafqaz silsiləsinin şm.-ş. yamacında, Adur çayının (Qaraçayın sol qolu) sol sahilindədir. Əh. 573 (2008); heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana var.

ADURBADAQAN – 3–7 əsrlərdə Sasanilər dövlətində şm. şəhri (canişinlik). 244 ildə *Atropatena* (Atarpatakan) Şapur [241–272] tərəfindən işğal edildi və A. adlandırıldı. A. şəhrinin tərkibinə Ermənistan, İberiya, Albaniya, Balasakan, Muğan, Gilan, Deyləm, Təbəristan, Həmədan, Amul, Rey və s. ərazilər daxil idi. Münbit torpaqları və zəngin təbii sərvətləri (əsasən, neft və duz) olan A. Sasanilər dövləti üçün iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. A. *zərdüştiliyin* əsas mərkəzlərindən biri idi, zərdüştilərin müqəddəs məbədi *Adurqušnasp* A.-ın ərazisində yerləşirdi. Həmin dövrdə Sasanilər dövləti ərazisində yayılan *maniçilik* hərəkatı A.-ın da sosial və dini həyatına təsir göstərirdi. Mənbələrdə 5 əsrin əvvəllərində A.-da xristianlığın qismən yayıldığı haqqında məlumatlar var. 5 əsrin sonu – 6 əsrin 1-ci yarısında burada *məzdəkilər* hərəkatı yayılmışdır.

623 ildə Bizans imperatoru İrakli A.-ın Qanzak ş.-ni işğal edib, buradakı atəşgahı dağıtdı. Bunun ardınca bizanslılar Naxçıvan, Urmiya və Həmədan ş.-lərini də dağıtdılar. 7 əsrin ortalarından A.-a ərəblərin yürüşləri başlandı, əsrin sonunda isə A. tamamilə Xilafətin tərkibinə qatıldı. Ərəb mənbələrində A. Adarbikan, Adarbayjan, Adarbayqan, Adarbay-

kan, Ayarbayjan kimi qeyd olunur. "Azərbaycan" xoronimi Adurbadaqan (Aturpatakan, Atropatena) adından yaranmışdır (ətraflı məlumat üçün bax "Azərbaycan" xüsusi cildinə).

ADURQUŞNASB – bax *Azərgəşəsb*. **ADVAYTA-VEDANTA** (sanskritce – ikili olmayanın, vahidin vedantası) – mütləq monizmin hind dini-fəlsəfi məktəbi; *vedanta* çərçivəsində formalaşmışdır. Vedantanın əsas tezi olan *atman* və *Brahman* vəhdətini mütləq eynilik kimi şərh edir. A.-V.-nin bəzi ideyaları Qaudapadada (6 əsr) əksini tapsa da, sonradan *Şankaranın* (7–8 əsrlər) "Brahma-sutra"ya yazdığı şərhlərində və digər əsərlərində onlar sistemli şəkildə işlənmişdir.

ADVƏKSİYA (lat. advectio – aparma, gətirmə) – 1) meteorologiyada hava kütləsinin üfqi istiqamətdə aparılması. A. dedikdə çox vaxt istinin, soyuğun, su buxarının, hərəkət momentinin, burulğanın, sürətin və s.-nin A.-sı başa düşülür. A. nəticəsində baş verən atmosfer hadisələri advektiv hadisələr adlanır. Məs., advektiv duman, advektiv ayaz, advektiv tufan, advektiv hava yumşalması və s. 2) Geologiyada sükur kütlələrinin sıxlığın inversiyası ilə şərtlənmiş yerdəyişməsi; məhdud *konveksiyanı* təcəssüm etdirir. A. daha az sıxlığa malik sükur qatının daha çox

sıxlığa malik sükur qatı altında yatdığı halda baş verir (məs., duzlu çöküntülər terrigen çöküntülər altında). Daha yüngül qatın "üzüb çıxması" və daha ağır qatın gömülməsi ilə başa çatır. A. prosesi nəticəsində plastik laylı qatlarda qırıqlıq və şaryajlar əmələ gəlir. Bəzən A. mənasında yalnız plümlər şəklində daha yüngül cismlərin, intruziyanın və s.-nin şaquli istiqamətdə yerdəyişməsi nəzərdə tutulur. **ADVENTİSTLƏR** (lat. adventus – zühur) – 19 əsrin 30-cu illərində ABŞ-da meydana gəlmiş xristian (protestant) cərəyanının ardıcılıqları. Banisi baptist vaizi U. Miller (1782–1849) olmuşdur. O, Bibliyadakı öncəgörmələrə verdiyi şərhlərinə əsaslanaraq, İsa Məsihin 1843–44 illərdə yenidən zühur edəcəyini xəbər vermişdi. Müasir A. ikinci zühurun dəqiq vaxtını göstərməsələr də, onun baş verəcəyini israr edirlər. Hərəkat sonralar bir neçə təriqətə parçalanmışdır. Yeddinci gün A.-i onlardan ən böyüyüdür.

ADVENTİV BİTKİLƏR – bax *Gətirilmə bitkilər*.

ADVENTİV ORQANLAR, bitkilərdə – bax *Əlavə orqanlar*.

ADYAMAN – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Talin r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1919 ildə əhalisi ermənilər tərəfin-

dən qovulmuş və kənddə gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 12.11.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Qarhovit qoyulmuşdur.

ADYEKTİVLƏSMƏ, dilçilikdə – başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin sifətə çevrilməsindən ibarət sözdüzlətmə üsulu. Əsasən, feli sifətlər və felin müxtəlif zaman formalarına məxsus şəkilçili sözlər advektivləşir. A. hadisəsində sözdə məntiqi vurğunun yeri dəyişir. Məs., çaylar sakit axar – Ölkədə axar çaylar çoxdur.

ADYUNKTURA (lat. adjunctus – birləşdirilmiş, qoşulmuş) – ali hərbi təhsildən sonra elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasının əsas formalarından biri. Mülki ali məktəblərdəki *aspirantura*ya uyğundur. A.-nı bitirərək dissertasiya müdafiə edənlər elmlər namizədi elmi adını alırlar.

ADYUSTAJ (fr. ajustage, ajuster – sazlama), ajustaj – 1) yayma səxlərində metalların yayma əməliyyatlarından sonra işlənməsi (kəsmə, düzəltmə, təmizləmə, sarıma, markalama, bağlama və s.) üçün maşın və mexanizmləri olan sahə. 2) maşınqayırmaada – texnoloji proseslərdə tamamlama işləri.

ADYUTANT (lat. adjutans – kömək edən) – 1) bir çox dövlətlərin ordusunda komandirin tapşırıqlarını yerinə yetirən zabit. 2) 17 əsrin 2-ci yarısından Rusiya ordusunda kargüzarlıqla məşğul olan zabit.

ADYUVANTLAR (fr. adjuvant, lat. adjuvans – kömək edən, şərik olan) – orqanizmin antigenlərə qarşı immun cavabını gücləndirən maddələr. Adjuvant effekti antigeni orqanizmdə saxlamaqla onun təsir müddətini uzadılması və (və ya) təbii immunitet amillərinin, xüsusilə makrofaqların immun prosesinə cəlb edilməsi ilə əlaqədardır. A. kimi, adətən, alüminium-hidroksid və mineral yağ emulsiyaları istifadə olunur. İmmunoloji tədqiqatlar zamanı çox vaxt inaktivləşdirilmiş mikobakteriyalar əlavə edilmiş və "Freynd adjuvantı" adlanan yağlı emulsiya, vaksin istehsalında isə alüminium-hidroksid, liposomlar və artıq əksər hallarda tərkibində antigen molekulları olan hissəcikləri əhatə edən və vaksinasiya zamanı onları hüceyrə daxilinə keçirən qlikolipid miselləri tətbiq olunur.

AED (yun. αἰδός – müğənni) – simli çalğı alətinin müşayiəti ilə epik mahnılar ifa edən qədim yunan müğənnisi.

Homerin poemalarında A.-lərdən bəhs edilir. Yunan eposunun inkişafında A.-lərin mühüm rolu olmuşdur.

AERASIYA (yun. $\alpha\eta\rho$ – hava) – 1) binalarda və açıq qazmalarda (karyerlərdə) təbii və ya süni yaradılan hava mübadiləsi. Sağlam mikroiklim şəraiti yaratmaq məqsədilə tətbiq olunur. A. bina daxilində və xaricində havanın sıxlığının fərqi, küləyin divarlara və tavana təsiri nəticəsində yaranır. A. zamanı xaricdən gələn hava pəncərələrdən binanın aşağı hissəsinə daxil olur, çirkli və isti havanı aqırılardan və binanın yuxarı hissəsindən – dam pəncərələrindən sıxışdırıb çıxarır. A. istiliyin çox olduğu sexlərdə (dəmirçi, tökmə, prokat sexləri və s.) enerji məsrəfi olmadan saatda 1 mln. m^3 havanı dəyişməyə imkan verir (bax həmçinin *Ventilyasiya*). 2) Müxtəlif istehsal proseslərində mayenin hava ilə doydurulması. İçiləcək və texniki məqsədlə işləniləcək suyu təmizləmə qurğularında zərərli qatışıqlardan (həll olmuş qazlar, dəmir birləşmələri və s.) təmizləmək, həmçinin bioloji təmizləmə qurğularında çirkəbdəki üzvi maddələrin və digər çirkəlin mineralaşmasını sürətləndirən mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyətini təmin etmək, balıq hövzələrini təmizləmək üçün tətbiq olunur. Flotasiya prosesinin intensivləşdirilməsi, quyuların qazılması, erlift vasitəsilə suyun çəkilməsi və s.-də də A.-dan istifadə olunur. Qazıma məhlullarının A.-sı quyuların qazılması zamanı “quyulay” sistemində hidrodinamik tarazlıq yaratmaq, quyudibi hidrodinamik təzyiqli azaltmaq və s. üçün aparılır. 3) Torpaq havası ilə atmosfer havası arasında qaz mübadiləsi. Bu vaxt torpaqdakı hava bitki köklərinin və mikroorqanizmlərin tənəffüsünə lazım olan oksigenlə, yerə yaxın hava təbəqəsi isə bitkinin fotosintez prosesində istifadə etdiyi karbon qazı ilə zənginləşir. Xırda dənəvər torpaqda A. üçün daha əlverişli şərait yaranır, bitki yaxşı inkişaf edir.

AERENXİMA (*aero...* + yun. $\epsilon\gamma\chi\upsilon\mu\alpha$ – hərflə mənada doldurulmuş; burada – toxuma) – havadaşıyıcı toxuma; iri hüceyrəarası yolları olan bitkilərin şəklində yetişmiş parenxima toxuması. Qaz halında olan maddələri, əsasən, oksigeni ağzıqlardan və xlorenximadan oksigen açığı keçirən toxuma və orqanlara daşıyır. Suyun bolluğuna baxmayaraq, kökləri və kökümsovları oksigen çatışmazlığına məruz qalan su və bataqlıq ali bitkilərində yaxşı inkişaf etmişdir. A.-nın hü-

ceyrəarası boşluqlarında qaz diffuziya yolu ilə hərəkət edir. A., onlara intensiv ağ rəng verməklə, həmçinin bitki ləçəklərində və meyvəyanlığında təsadüf edilir.

AERO... (yun. $\alpha\eta\rho$ – hava) – havaya, aviasiyaya, uçuşa aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., *aerobus*).

AEROBİKA (*aero...* + yun. $\beta\iota\omicron\varsigma$ – həyat) – ürək fəaliyyətini və tənəffüs sistemini yaxşılaşdıran aktiv hərəkətlər məcmusu. Rəqs elementlərindən, gərilmə tərmlərindən və qaçıqdan ibarət kombinəli hərəkətlər musiqi müşayiəti ilə edilir. 1980-ci illərdə A. bədən formasını qorumağın, sağlamlaşdırmanın ən populyar vasitələrindən biri idi.

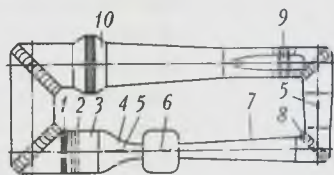
AEROB ORQANİZMLƏR, *aeroblar* – yalnız O_2 sərbəst oksigenli mühitində yaşayan və inkişaf edə bilən canlılar; onlar sərbəst oksigendən oksidləşdirici kimi istifadə edirlər. Demək olar ki, bütün heyvanlar, bitkilər və göbələklər, ibtidailərin əksəriyyəti, eləcə də bir çox prokariotlar, yəni orqanizmlərin böyük əksəriyyəti A.o.-ə aiddir. A.o., başlıca olaraq, hüceyrə tənəffüsü prosesində (oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarından ibarət tənəffüs zənciri) bioloji oksidləşdirməni həyata keçirirlər; bu reaksiyalar sitoxromların iştirakı və sitoxromoksidaza fermentinin (bakteriyalarda başqa oksidazalar da var) köməyi ilə oksigeni suya qədər reduksiya edir. A.o. oksigenin natamam reduksiyası zamanı zərərli məhsulların parçalanmasını təmin edən fermentlərə (katalaza, superoksiddismutaza) da malikdir. Heyvanlarda, məs. parazit qurdlarda, oksigensiz həyat (anaerobioz) uyğunlaşmanın digər bir növüdür. A.o. arasında fotosintezə qabil olan bitkilər və sianobakteriyalar xüsusi yer tutur; belə ki, bunlardan ayrılan oksigen qalan bütün digər A.o.-in inkişafını təmin edir. Bax *Anaerob orqanizmlər*.

AEROBUS (*aero...* + *avtobus*) – müntəzəm reyslər üçün nəzərdə tutulmuş çoxyerli, geniş füzelyajlı, rahat sənişin təyyarəsi. 20 əsrin ortalarında bir sıra ölkələrdə (əsasən ABŞ-da) sənişinlərə sadələşdirilmiş xidmət (biletlərin salonunda satılması, sənişinin yükünü özü ilə təyyarəyə aparması) göstərən sistemlər, həmçinin yaxın və orta məsafələrə qısamüddətli reyslər edən bütün təyyarələr A. adlanırdı. 1972 ildə “Erbas industri” təyyarəqayırma şirkətinin (Qərbi Avropa) ilk təyyarəsi (A300) istismara verildikdən sonra A. şirkətin istehsal etdiyi təyyarələrinin patentləşdirilmiş adıdır.

Hazırda 1000 nəfərdən sox sənişin götürən A380 A.-ları müntəzəm reyslər edir. Sənişin salonunun ölçüləri, rahatlığı və interyeri sənişinlərə xidməti asanlaşdırır. Çox vaxt “Boinq 747”, İL-86, İL-96 təyyarələrini də A. adlandırırlar.

AEROÇƏKİLİŞ – çəkiliş sistemlərindən istifadə etməklə uçuş aparatlarından Yer səthindəki obyektlərin öyrənilməsi üsulu; çəkiliş sistemləri (informasiya qəbul ediciləri) elektromaqnit dalğaları spektrinin müxtəlif sahələrində çəkiliş aparır. A., əsasən, fotoqrafiya üsulları ilə yerinə yetirilir. Bax *Aerofotoçəkiliş*.

AERODİNAMİK BORU – qaz axınının (adətən, havanın) uçuş aparatı, avtomobil, qatar, motosikl və s.-ə təsirini tədqiq etmək üçün sınaq qurğusu. A.b.-da aparılan tədqiqatlar hərəkətin çevrilməsi prinsipinə, yəni cismin tərpənməz havada hərəkətinin (düz hərəkətin) havanın tərpənməz cismə nəzərən hərəkəti (çevrilmiş hərəkət) ilə əvəz olunmasına əsaslanır. Sınaqlar bir qayda olaraq, tədqiq olunan obyektin həndəsi oxşar modeli, bəzən də obyektin özünün üzərində aparılır. A.b.-nın köməyi ilə təyyarə və helikopterlərin, raket və kosmik gəmilərin hərəkəti zamanı onlara təsir edən aerodinamik qüvvələr və momentlər təyin olunur, onların optimal formaları müəyyən edilir, səthi boyunca təzyiqlik və temp-run paylanması tədqiq edilir, aeroelastikliyi öyrənilir. külək və partlayış dalğasının təsirindən bina və tikililərdə (körpülər, elektrik xətlərinin dirəkləri və s.) yaranan yüklər və s. təyin edilir. A.b.-ların yaradılması və inkişafı aviasiyanın inkişafı ilə sıx bağlıdır. İlk A.b. 1871 ildə B.Britaniyada F.Uenhem və Rusiyada V.A.Paşkeviç tərəfindən qurulmuşdur. 1897 ildə K.E.*Siolkovskinin* təklif etdiyi A.b.-da hava axını yaratmaq üçün mərkəzdənqaçma tipli ventilyatorlardan istifadə edilmişdir. Avtomobil modelləri ilk dəfə dirijabl istehsal edən z-dun A.b.-

Səs sürətinə qədər sürətli aerodinamik kompressorlu borunun sxemi: 1 – honeykomb; 2 – torlar; 3 – forkamera; 4 – konfuzor; 5 – axının istiqaməti; 6 – işlək hissə (modellə birlikdə); 7 – diffuzor; 8 – dönmə kürekləri olan dirsək; 9 – kompressor; 10 – havasoyuducu.

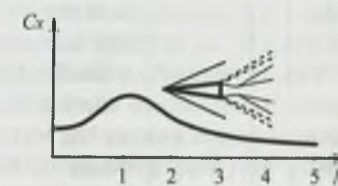
sunda (Almaniya. 1914, 1917) sınaqdan keçirilmişdir. 1920–30-cu illərdə A.b.-ların inkişafı, əsasən, onların işlək hissəsinin ölçülərinin və gücünün artırılması istiqamətində aparılırdı. A.b. işlək hissədən (kameradan) və burada hava axını yaradan qurğular kompleksindən ibarətdir. Tədqiq olunan obyekt düzbucaqlı və ya silindrik kamera şəklində olan işlək hissədə yerləşdirilir. Kamerada lazımi sürətli, temp-rlu və sıxlıqlı müntəzəm qaz (hava) axını yaradılır. A.b. hava axınının yaradılma üsuluna görə kompressorlu (axın kompressorla yaradılır) və balonlu (qaz balondan təzyiqlik altında axır), axının hərəkət yoluna görə qapalı və açıq işlək hissəli növlərə ayrılır. Yaradılan hava axınının sürətinin (və ya cismin hərəkət sürətinin) səs sürətinə nisbətində görə A.b.-lar səs sürətinə qədər, transsəs sürətli, səs sürətindən yüksək və hipersəs sürətli olur. Səs sürətinə qədər sürətli A.b.-da səs sürətindən aşağı sürətli təyyarələrin, helikopterlərin aerodinamik xarakteristikaları, həmçinin səs sürətindən yüksək sürətli təyyarələrin enib-qalxma rejimlərində xarakteristikaları öyrənilir. Səs sürətinə qədərki A.b.-lar vasitəsilə avtomobil və digər nəqli vasitələrinin, bina, körpü və s. tikililərin hava axınına görə axımlılıq xarakteri öyrənilir. Bu A.b.-nın işlək hissəsinin qarşısında hava axınının müntəzəmliyini təmin edən forkamera və ucluq (konfuzor) yerləşdirilir. Axının əyilməsini aradan qaldırmaq və iri burulğanların intensivliyini azaltmaq üçün forkameranın başlanğıcına kalibrəlanmış borucuqlardan ibarət şəbəkə (honeykomb), onun arxasına isə axının eninə kəsikdə sürətini tənzimləyən və turbulent döyümləri azaldan torlar qoyulur. Dönmə küreklər kompressora daxil olan axının enerji itkilərini azaldır, havasoyuducu isə işlək hissədə qazın temp-runu sabit saxlayır. Reaktiv aviasiyanın inkişafı (1940-cı illərin ortaları) transsəs və səsdən sürətli A.b.-ların yaradılmasına təkan verdi. Transsəs sürətli kompressorlu A.b.-nın sxemi səs sürətinə qədərkinə analojidir, balonlu A.b.-da isə qaz axını yaratmaq üçün ejektorlar tətbiq edilir. Səsdən sürətli A.b.-larda qaz axınına lazımi sürət daralan və genişlənmə hissələrdən ibarət səsdən sürətli ucluq (*Laval ucluğu*) vasitəsilə verilir. Ucluğun minimal en kəsiyində qazın sürəti səs sürətinə bərabər olur. Səsdən sürətli axının işlək hissədən sonra tormozlanması tam təz-

ziyin dalğalı itkiləri ilə müşayiət olunur. 1960-cı illərdə ballistik raketlərin və kosmik aparatların yaradılması ilə hipersəs sürətli A.b.-lar inkişaf etdirildi. Balonlu hipersəs A.b.-lar səsdən sürətli balonlu A.b.-lara uyğundur. Belə borularda havanın qızdırılması üçün elektrik-qöv, kauper və omik qızdırıcılardan istifadə edilir. Hipersəs A.b.-lar üçün lazım gələn böyük təzyiqlik ejektor sistemi və ya vakuüm tutumlarla yaradılır. Hipersəs sürətli uçuşların bir sıra mühüm xassələri xüsusi qazodinamik qurğularda modelləşdirilir. A.b.-nın idarə olunması və obyektlərin, yaxud onların modellərinin sınağı zamanı alınan göstəricilərin təhlil olunması EHM vasitəsilə yerinə yetirilir.

Əd.: Поуп А., Гойн К. Аэродинамические трубы больших скоростей. М., 1968; Крюгеньные аэродинамические трубы. М., 1990.

AERODİNAMİK ENMƏ – göy cisminin səthinə oturmazdan əvvəl aerodinamik müqavimət və qaldırıcı qüvvədən istifadə etməklə kosmik aparatın atmosferdə enmə zamanı uçuşu.

AERODİNAMİK ƏMSALLAR – maye və ya qazda hərəkət edən cismə təsir edən aerodinamik qüvvəni və momenti xarakterizə edən ölçüsüz kəmiyyət. Aerodinamikada aerodinamik borularda və başqa eksperimental qur-

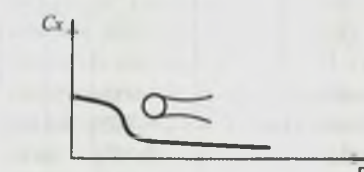

Şəkil 1. Konusun aerodinamik müqavimət əmsalının M ədədindən asılılığı.

qanad xordasının uzunluğu, raket üçün S – midel en kəsiyinin sahəsi, yəni korpusun (füzelyajın) ən böyük en kəsiyinin sahəsi, l – raketin uzunluğudur.

Aerodinamik qüvvə və momentlərin ölçüsüz A.ə. şəklində ifadələri aerodinamik tədqiqat və hesablamalarda çox geniş istifadə olunur və onları əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir. Məs.: təyyarəyə təsir edən aerodinamik qüvvə yüzlərlə və minlərlə kN çata bilər, təyyarənin aerodinamik boruda sınaqdan keçən modelinə isə təsir edən aerodinamik qüvvə cəmi onlarla N -dir, ancaq A.ə. model və təyyarə üçün eynidir.

Aşağı hündürlüklərdə səs sürətindəkən sürətlə uçan böyük ölçülü aparatlar üçün (Max ədədi $M < 0,2$) A.ə. yalnız uçan aparatın formasından və *hücum bucağından* asılıdır. Ümumi halda A.ə. ölçüsüz oxşarlıq kriteriləri (M – Max ədədi və Re – Reynolds ədədi, şəkl. 1 və 2) ilə xarakterizə olunan qazın özlüklüyü və sıxılmasından asılıdır. A.ə. obyektin uçma imkanlarını (xarakteristikalarını); müqavimətləri və *qaldırıcı qüvvəni*; dayanıqlıq və idarə olunma imkanlarını təyin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mürəkkəb formalı cismlərin A.ə. təyininin əsas üsulu modellər və təbii obyektlər üzərində aparılan təcrübələrdir. Son zamanlar nəzəri hesablamalar daha geniş istifadə

Şəkil 2. Kürənin aerodinamik müqavimət əmsalının Re ədədindən asılılığı.

ğularda təbii obyektlərin həndəsi oxşar modellərinin sınağı zamanı A.ə. təyin edilir. İstənilən X_a ön müqavimət qüvvəsi üçün A.ə. $C_{xa} = X_a / \rho V^2 S$ -dir; burada S – xarakterik sahə, $q = \rho V^2 / 2$ – sürətli təzyiqlik, ρ – cismin hərəkət etdiyi mühitin sıxlığı, V – bu mühitə nisbətən cismin sürətidir. Qaldırıcı qüvvənin (Y_a) və yan qüvvənin (Z_a) A.ə. müvafiq olaraq: $C_{ya} = Y_a / \rho V^2 S$ və $C_{za} = Z_a / \rho V^2 S$. Momentin A.ə. həm də məxrəcdə xarakterik (l) uzunluğuna malikdir və ona görə əyilmə momenti üçün A.ə. $m_x = M_x / \rho V^2 S l$, gəzişmə momenti üçün $m_y = M_y / \rho V^2 S l$ və tanqaj momenti üçün isə $m_z = M_z / \rho V^2 S l$ olur. Xarakterik ölçülər kifayət qədər ixtiyari seçilir; məs., təyyarə üçün S – adətən daşıyıcı qanadların sahəsi, l –

olunur və aerodinamikanın mürəkkəb məsələlərinin həllinə imkan yaradır.

AERODİNAMİK İDARƏETMƏ QURĞULARI – uçuş aparatını idarə edən hissələr; buraya yüksəklik və istiqamət sükanları, *eleron*, *elevon*, *interseptor*, *flaperon*, idarə olunan *stabilizatorlar*, *destabilizatorlar* və *kil* daxildir. Helikopteri idarə etmək üçün aparıcı vint və sükan vintindən, bəzi uçuş aparatlarında qaz sükanı və (və ya) şırnaqlı idarəetmə sükanından istifadə olunur.

AERODİNAMİK KEYFİYYƏT – *qaldırıcı qüvvənin* uçuş aparatının (UA) ön müqavimət qüvvəsinə olan nisbəti. Trajektoriya müstəvisində və bu müstəvidən kənarında kosmik aparatın manevr etmə qabiliyyətini təyin edən uçuş xa-

rakteristikaları bilavasitə A.k.-in funksiyalarıdır. İdarə edilməklə qaydan UA-larını A.k.-yə görə şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar: ballistik aparatlar; kiçik A.k.-li aparatlar (simmetrik və qeyri-simmetrik); orta A.k.-li aparatlar (daşıyıcı korpusla); qanadlı aparatlar. "Vostok", "Vosxod" kosmik gəmiləri ballistik tipli UA-lardır. "Soyuz", "Cemini" və "Apollon" azkeyfiyyətli simmetrik aparatlara aiddir. Onların A.k.-i 0,3; 0,3; 0,28–0,4-dür. Bu cür uçuş aparatlarından kosmik gəmini (məs., "Speys şatli") bir yerdən başqa yerə daşımaq, kosmonavtları və yükləri orbital stansiyalara aparmaq, oradan Yerə qaytarmaq üçün istifadə edilir.

AERODİNAMİK QIZMA – havada və ya digər qazda yüksək sürətlə hərəkət edən cismlərin qızması. A.q. cismlərin üzərinə gələn hava molekullarının onların səthində tormozlanmasının nəticəsidir. Səsdən sürətli uçuş zamanı tormozlanma, əsasən, cismlərin qarşısında yaranan zərbə dalğasında baş verir. Hava molekullarının sonrakı tormozlanması bilavasitə cismlərin öz sərhəd təbəqəsi deyilən yerdə yaranır. Hava molekullarının axını tormozlandıqda onların xotik (istilik) hərəkətinin enerjisi, yəni hərəkət edən cismin səthi yaxınlığında, havanın temp-ru artır (tormozlanma zamanı molekulların kinetik enerjisinin azalması və uyğun olaraq qazın daxili enerjisinin artması heabına). Hərəkət edən cismin ətrafında qazın maksimal temp-ru tormozlanma temp-ru adlanan $T_0 = T_N + v^2/2c_p$ həddə qədər yüksələ bilər; burada T_N – hava axınının temp-ru, v – cismin uçuş sürəti, c_p – havanın sabit təzyiqdəki xüsusi istilik tutumudur. Məs., səsdən üç dəfə artıq sürətlə (təqr. 1 km/san) uçan təyyarənin səthində tormozlanma temp-ru 673K-ə yaxın olur, birinci kosmik sürətlə (təqr. 8 km/san) Yerin atmosferinə kosmik aparat daxil olduqda tormozlanma temp-ru 8273K-ə çatır. Birinci halda kifayət qədər uzunmüddətli uçuşda təyyarənin örtüyünün temp-ru tormozlanma temp-runə yaxın ola bilər, ikinci halda isə kosmik aparat səthi yüksək temp-rua tab gətirmədiyi üçün dərhal dağılmağa məruz qalır.

Qazın temp-ru yüksək olan sahədən istilik hərəkət edən cismə ötürülür, nəticədə A.q. baş verir. A.q.-nın konvektiv və radiasiya növü mövcuddur. Konvektiv qızma cismin səthinə sərhəd təbəqəsinin xaricindən ("qızmış" hissəsindən) mo-

lekulyar istilikkeçirmə və mühitin makroskopik elementlərinin yerdəyişməsi vasitəsilə istiliyin verilməsinin nəticəsidir. Konvektiv istilik axınının miqdarı $q_k = \alpha(T_e - T_w)$ ifadəsindən təyin olunur; burada T_e – tarazlıq temp-ru (enerji itirilmədikdə cismin səthinin qızmasının ən böyük temp-ru həddi), T_w – səthin həqiqi temp-ru, α – uçuşun sürəti və hündürlüyündən, cismin forması və ölçülərindən, həmçinin digər faktorlardan asılı olan konvektiv istilik mübadiləsi əmsəlidir. Tarazlıq temp-ru T_e tormozlanma temp-runə yaxındır. α əmsalının qeyd olunan parametrlərdən asılılığı sərhəd təbəqəsindəki axın şəraitindən (laminar və ya turbulent) asılıdır. Turbulent axın halında konvektiv qızma intensiv olur. Bu isə enerjinin ötürülməsində molekulyar istilikkeçirmədən əlavə havanın sərhəd təbəqəsində sürətin turbulent pulsasiyalarının əsaslı rol oynaması ilə əlaqədardır.

Uçuş sürəti artdıqca zərbə dalğasının arxasında və sərhəd təbəqəsində havanın temp-ru artır, nəticədə molekulların dissipasiyası və ionlaşması baş verir. Bu halda yaranan atomlar, ionlar və elektronlar daha soyuq nahiyəyə – cismin səthinə diffuziya edir. Orada gedən əks reaksiya (rekombinasiya) istiliyin ayrılmasına səbəb olur. Bu, konvektiv A.q.-ya əlavə artım verir.

Uçuş sürəti ~5000 km/san çatdıqda, zərbə dalğasının arxasında qazın temp-ru elə həddə yüksəlir ki, o enerji saçmağa başlayır. Yüksək temp-ru oblastlardan şüa vasitəsilə cismin səthinə enerji köçürüldüyündən radiasiya qızması baş verir.

Bu halda əsas rolu görünən və İQ diapazonlarına aid şüalar oynayır. Yer atmosferində 1-ci kosmik sürətdən kiçik sürətlə uçuş zamanı radiasiya qızması konvektiv qızmaya nisbətən azdır. 2-ci kosmik sürətdə (11,2 km/san) onların qiymətləri yaxın olur, digər planetlərdən Yerə qayıdan kosmik aparatda 13–15 km/san sürətinə uyğun olan və daha artıq sürətlərdə, əsasən, radiasiya qızması baş verir.

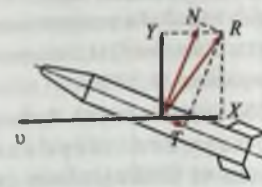
Kosmik aparat Yer atmosferinə qayıtdıqda, A.q. mühüm rol oynayır. A.q. qarşısını almaq üçün uçuş aparatları xüsusi istilikdən mühafizə sistemi ilə təchiz olunur. İstilikdən mühafizənin aktiv və passiv üsulları mövcuddur. Aktiv üsullarda səthin qızmasının qarşısını almaq üçün səthə yönələn istiliyin əksər hissəsini öz üzərinə götürən qaz və ya maye soyuducu məcburən mühafizə olunan səthə verilir. Qaz halındakı

soyuducu yüksək temp-ru ətraf mühitlə səth arasında pərdə rolunu oynayır. maye soyuducu isə səthdə mühafizə təbəqəsi yaradaraq, səthə yönələn istiliyi udur və onu təbəqənin qızmağına və buxarlanmasına, həmçinin buxarın sonrakı qızdırılmasına sərf edir. İstilikdən mühafizənin passiv üsulunda xüsusi quraşdırılmış xarici pərdə və ya əsas qurğuya çəkilmiş xüsusi örtük istilik selinin təsirini öz üzərinə götürür. Radiasiyadan istilik mühafizəsində yüksək temp-ru kifayət qədər mexaniki möhkəmliyini saxlayan materialdan hazırlanmış xarici örtükdən istifadə olunur. Bu halda örtüyün səthinə düşən əksər istilik şüa şəklində ətraf mühitə paylanır. Kosmik-raket texnikasında istidən mühafizə üçün "dağılan" örtüklərdən daha geniş istifadə olunur. Mühafizə olunan qurğunun bir hissəsi istilik selinin təsirindən ərimə, buxarlanma, sublimasiya və kimyəvi reaksiyalar nəticəsində dağıla bilən xüsusi material qatı ilə örtülür. Bu halda gələn istiliyin əsas hissəsi müxtəlif fiziki və kimyəvi çevrilmələrə sərf olunur. İstidən mühafizə materialının dağılması nəticəsində yaranan nisbətən soyuq qaz məhsulunun ətraf mühitə sovrulması əlavə mühafizə effekti yaradır. İstidən dağılan mühafizə materialına şüşə-plastik, digər üzvi və silisium üzvi birləşdirici əsasında hazırlanmış plastik kütlələr misal ola bilər. Uçuş aparatlarının A.q.-dan mühafizəsi üçün karbon-karbonlaşdırılmış kompozision materiallardan istifadə olunur.

AERODİNAMİK QÜVVƏ VƏ MOMENT – qaz mühitinin onda hərəkət edən cismə təsirini xarakterizə edən kəmiyyətlər. Cismin səthinə təsir edən təzyiq və sürütmə qüvvələri onların əvəzləyicisi R (aerodinamik qüvvə) ilə və momenti M (aerodinamik moment) olan cüt qüvvə ilə əvəz oluna bilər.

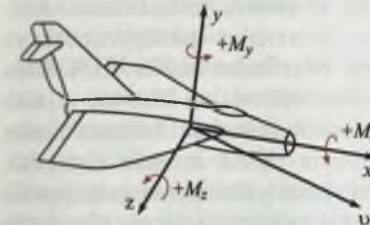
Aerodinamik qüvvəni ya cismin sürət vektoru v (hərəkətdə olan koordinat sistemi) ilə, ya da cismin özü ilə bağlı (bağlı sistem) olan düzbucaqlı koordinat sistemində toplananlara ayırırlar (şək.1.). Hərəkətdə olan sistemdə cismin v sürət vektorunun əksinə yönələn qüvvə X – aerodinamik müqavimət, v vektoruna perpendikulyar və şaquli müstəvidə yerləşən Y – qaldırıcı qüvvə, hər iki qüvvəyə perpendikulyar qüvvə Z isə yan qüvvə adlanır. Bağlı koordinat sistemində birinci iki qüvvənin analoqu tangensial T və normal N qüvvələrdir.

Z qüvvəsi hər iki sistemdə eyni istiqamətə yönəlir.

Şəkil 1. Sel koordinat sistemində aerodinamik R qüvvənin X, Y, Z və bağlı koordinat sistemində T, N, Z toplananlara ayrılması; yan qüvvə – Z şəklində göstərməyib, o çertyojun səthinə perpendikulyardır.

Aerodinamik moment uçuş aparatlarının dayanıqlığını və idarə olunmasını təmin etmək üçün aparılan hesablamalarda mühüm rol oynayır və koordinat oxları üzrə ayrılmış üç toplananla ifadə olunur (şək. 2): M_x (əyilmə

Şəkil 2. Aerodinamik momentin koordinat oxlarına proyeksiyaları; M_x – yana meyil momenti, M_y – vurnuxma momenti, M_z – tanqaj momenti.

momenti), M_y (yönəlmə momenti), M_z (tanqaj momenti – cismin uzununa oxu ilə üfüqi müstəvi arasındakı bucağın dəyişməsi, kil yırgalanması momenti). A.q. və m. uçan cismin forma və ölçülərindən, kütlə mərkəzinin sürətindən və onun sürət istiqamətinə səmtləşməsindən, bucaq sürətindən, mühitin xassə və halından, bəzi hallarda isə cismin təcildən də asılıdır. Müxtəlif formalı cismlər üçün mümkün olan hər növ uçuş rejimində A.q. və m.-in təyin edilməsi aerodinamikanın əsas məsələlərindən biridir.

AERODİNAMİK MÜQAVİMƏT, ρ n m ü q a v i m ə t – qaz mühitinin (məs., havanın) onda hərəkət edən cismə təsir göstərən və onu ləngidən qüvvə. Sürətin əksinə yönəlmiş A.m. aerodinamik qüvvənin toplananlarından biridir və o hərəkət edən cismin kinetik enerjisinin bir hissəsinin istiliyə çevrilməsi ilə əlaqədar yaranır. A.m. hərəkət edən aparatların müəyyən dartı xarakteristikası ilə şərtlənən sürətinə təsir göstərdiyi üçün o, aerodinamik hesablamalarda mütləq nəzə-

rə alınmalıdır. A.m. komponentləri cismin konstruktiv konfigurasiyası və ölçülərindən, uçuş rejimindən, sürətin hərəkət istiqamətinə nəzərən oriyentasiyasından, mühitin halından və xüsusiyyətlərindən asılıdır. Belə ki, küt formalı və səs sürətindən böyük sürətlə hərəkət edən fırlanan cismlər üçün A.m., əsasən, dalğa müqavimətinə görə təyin edilir. Yaxşı axarlı formaya malik və kiçik sürətlə hərəkət edən cismlər üçün isə A.m. sürütmə müqaviməti və burulğanların yaranmasına sərf olunan itkiləri nəzərə almaqla hesablanır. A.m. aerodinamikada ölçüsüz müqavimət əmsalı ilə xarakterizə edilir; əmsalın qiyməti, adətən, təcrübə tapılır. Onun nəzəri hesablanması, bir qayda olaraq, ən sadə cismlərin məhdud sinfi üçün mümkündür.

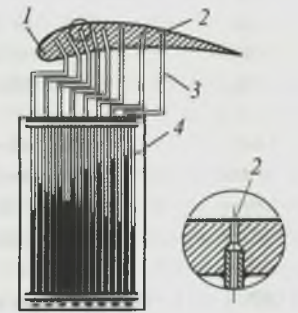
AERODİNAMİK ÖLÇMƏLƏR – bərk cismə nisbətən hərəkətdə olan havanın (və yaxud başqa qazın) sürətinin, təzyiqinin, sıxlıq və temp-runun, həmçinin bu zaman bərk cismin səthində yaranan qüvvələrin və səthə düşən istilik selinin ölçülməsi. Aviasiyanın, raket texnikasının, boru inşasının, sənaye istehsalının və s. qaz dinamikası qarşısında qoyduğu əksər praktiki məsələlərin həlli üçün eksperimental tədqiqatların aparılması tələb olunur. Belə tədqiqatlar zamanı eksperimental qurğularda – aerodinamik borularda və stendlərdə – qaz axını (məs., hündürlüyün və sürətin verilmiş qiymətlərində təyyarənin hərəkəti) modelləşdirilir və tədqiq olunan modelə düşən qüvvə və istilik yükləri təyin edilir. Modelləşdirmə nəzəriyyəsinin diktə etdiyi şərtlərin ödənilməsi model üzərindəki təcrübənin nəticələrinin real obyektə tətbiqinə imkan verir. Aerodinamik əmsalların, yaxud ölçüsüz istilik mübadiləsi əmsallarının əsas oxşarlıq meyarları olan *Max ədadından*, *Reynolds ədadından*, Prandtl ədadından və s. asılılıq formasında alınması A.ö.-in əsas tərkib hissəsidir. Onlardan bu şəkildə təyyarənin qaldırıcı qüvvəsini və müqavimətini, raketin və kosmik gəminin səthinin qızmasını və s. təyin etmək üçün istifadə olunur.

Bir çox aerodinamik məsələlərin həllində modelə təsir edən qüvvələr cəminin ölçülməsi zərurəti yaranır. Aerodinamik borularda aerodinamik qüvvə və momentin qiymətini, istiqamətini və tətbiq nöqtəsini təyin etmək üçün, adətən, aerodinamik tərəzidən istifadə olunur. Modelin təcilini ölçməklə sər-

bəst uçan modelə təsir edən aerodinamik qüvvəni təyin etmək olar. Uçuş sınaqlarında modellərin və ya real obyektlərin təcilləri *akselerometr* vasitəsilə ölçülür. Əgər modelin ölçüləri onun üzərində lazımı cihazları quraşdırmağa imkan vermirsə, onda təcil modelin trayektoriya boyunca sürətini ölçməklə təyin olunur.

Cismə təsir edən qüvvələrin qiymətini təyin etmək üçün rezin və ya metal borucuqlar vasitəsilə manometrlərə birləşdirilmiş drenaj adlanan xüsusi dəliklərin köməyiylə modelin səthinə düşən təzyiq ölçülür (şək.). Manometrin tipi ölçülən kəmiyyətin qiymətinə və ölçmə müddətinə uyğun seçilir.

Əgər model dövrələyən axının sürəti kifayət qədər böyükdürsə, yəni qazın sıxılması özünü göstərsə, onda modelin səthi yaxınlığında qaz sıxlığının paylan-

Modelin səthində statik təzyiqlərin ölçülməsi sxemi: 1 – model; 2 – drenaj oyuqları; 3 – borucuqlar; 4 – manometr.

masını optik metodlarla tapmaq, sonra isə təzyiqlər sahəsini hesablamaq və modelin səthində təzyiqlərin paylanmasını almaq olar. Modelin səthinə toxunan qüvvələr, adətən hesablamalardan təyin olunur; bəzi hallarda bunun üçün *sərhəd qatında* sürət sahəsi hesablanır, yaxud sürütmə qüvvəsini ölçən xüsusi tərəzidən istifadə edilir.

Qaz axını sürətinin ölçülməsi də aerodinamikanın mühüm məsələlərindən biridir. Aerodinamik borularda sınaqdan keçirilən təyyarələrin, raket və uçan modellərin səthindən axan qazın sürəti əksər hallarda Prandtl borucuqları vasitəsilə ölçülür. Prandtl borucuğuna qoşulmuş manometr axan qazın p_0 tam və selin seçilmiş nöqtəsində p statik təzyiqlərini ölçür. Sıxılmayan qazın sürəti Bernulli tənliyindən təyin olunur:

$$v = \sqrt{2(p_0 - p)/\rho}$$

(ρ – mayenin sıxlığıdır).

Əgər ölçülən sürət səs sürətindən böyükdürsə, borucuğun önündə *zərbə dalğası* yaranır və tam təzyiqli borucuğu ilə birləşdirilmiş manometrin göstəricisi zərbə dalğasının arxasındakı tam təzyiqlin qiymətinə uyğun olur:

$$P_0' < P_0$$

Bu halda, adətən, v əvəzinə Reley düsturundan istifadə edərək ölçüsüz sürət – Max ədədi müəyyən olunur; bu ədəd optik üsuldən istifadə etməklə də təyin edilir. Tormozlanan və axan qazların sıxlıqları və ya onların temp-rlarının nisbətində nəzərə, xırda zərrəciklərin yerdəyişmə sürətinə görə, *termoanometri* qızmış məftillərinin qaz selilə soyudulmasına görə və s. üsullarla qazın sürətini ölçmək olar. Cismin sürətini həmçinin *Dopler effektini* ölçən lazer cihazlarından istifadə etməklə və digər üsullarla da hesablamaq olar.

Axan qazın temp-runun, qaz selində olan cismlərin səthinin temp-runun ölçülməsi və qazın sıxlıq sahələrinin tədqiqi də A.ö.-ə aiddir.

Əd.: Попов С. Г. Некоторые задачи и методы экспериментальной аэромеханики. М., 1952; Ладенбург Р., Винклер Д., Ван-Вирпе К. Аэрофизическое исследование сверхзвуковых течений. М.-Л., 1966.

AERODİNAMİK SƏTH – uçuş zamanı uçuş aparatının hava mühiti ilə qarşılıqlı təsirdə olan səthi (qanadı, quyuq çıxıntıları); aparatın hərəkətinə təsir göstərən qüvvələr bu səthdə yaranır. Məs., qanad aerodinamik qaldırıcı qüvvə yaradır, quyuq çıxıntıları uçuş aparatının dayanıqlığını və idarəolunmasını təmin edir.

AERODİNAMİK YÜKLƏR – uçuş (məs., raket) və ya enmə aparatının atmosferdə hərəkəti zamanı aerodinamik qüvvənin təsiri ilə onun konstruksiya elementlərinə düşən yüklər. Raketin aktiv sahədə uçuşu müddətində A.y. sürətin artması ilə müəyyən maks. həddə çatır (adətən 10–12 km hündürlükdə) və raket atmosferin sıx qatlarından çıxdıqdan sonra, demək olar ki, sıfır qədər azalır. Enmə aparatı üçün A.y.-in maks. qiyməti 10 km yüksəklikdə aparatın atmosferin sıx qatlarına girdiyi zaman yaranır.

AERODİNAMİKA (*aero...* + *dinamika*) – havanın (qazın) hərəkət qanunlarını və hava axınında yerləşdirilmiş cismlərin səthində yaranan qüvvələri öyrənən *hidroaeromexikanın* bölməsi.

Nəzəri A. maye və qaz mexanikasının ümumi tənlilikləri əsasında qurulmuşdur. Bu zaman cismlərin qeyri-özlü

kəsilməz axında axarlılığının və axının cislərə təzyiqinin nisbətən sadə məsələlərini öyrənmək üçün *hidrodinamika* (kiçik sürətlər, daha dəqiq desək *Max ədədləri* $M < 1$ olduqda) və sıxılan ideal maye (böyük sürətlər, daha dəqiq desək $M \geq 1$ olduqda) tənliliklərindən istifadə edilir. Daha mürəkkəb məsələlərin (*aerodinamik müqavimət* və cismlərin istilik verməsi), həmçinin cismlərin səthi yaxınlığında axarlılıq prosesinin öyrənilməsi zamanı A.-da özlü maye və qazın hərəkət tənlilikləri (*Navye-Stoks tənlilikləri*) tətbiq olunur. Real maye və qazlarda daxili sürtünmənin olması ideal maye A.-sında əhəmiyyətli düzəlişlər edir. Axarlı cismlərin səthində *sərhəd təbəqəsi* yaranır, burulğanlı və səthdən qopan axınlar əmələ gəlir. Axın turbulent olduqda *turbulentlik* nəzəriyyəsində sərhə olunan impuls, enerji və gərginliyin köçürülməsinə dair müxtəlif tənliliklərdən istifadə edilir. Havanın və ümumiyyətlə qazların səs sürətinə qədər və səsdən sürətli hərəkət məsələlərinə A.-nın müstəqil bölməsi olan *qaz dinamikasında* baxılır. Çox seyrəkləmiş atmosfer qatlarında (böyük yüksəkliklərdə) cismlərin hərəkətinin öyrənilməsi A.-nın yeni bölməsinin – *seyrəkləmiş qazlar dinamikasının* yaranmasına səbəb oldu. Aerostatika A.-nın ən sadə bölməsidir.

Maye və qaz mexanikasının ümumi bölməsi olan A.-nın bəzi tətbiqi sahələri də inkişaf etmişdir. Belə ki, təyyarənin hərəkətinin bütövlükdə öyrənilməsi təyyarə A.-nın məzmununu təşkil etdi, UA-nın hərəkətinin dayanıqlığı məsələlərinin həlli müstəqil sahənin – atmosferdə uçuşun dinamikası sahəsinin yaranmasına səbəb oldu. Sənaye A.-sı ayrıca geniş bölmədir: buraya adətən, havaüfünə maşınların, külək mühərriklərinin, şırnaq aparatlarının, kürəkli maşınların (nasosların, kompressorların, turbinlərin) və reaktiv mühərriklərin nəzəriyyəsi və hesablanması aid edilir.

Müasir UA-nın böyük uçuş sürətləri axarlılıq hadisələrini xeyli mürəkkəbləşdirir və nəzəri üsulların dərindən öyrənilməsini, eksperimental texnikanın xeyli mürəkkəbləşməsinə tələb edir. Qaz axınının cismə təsir göstərən qüvvə və momentlərini (bax *Aerodinamik qüvvə və moment*) xarakterizə edən aerodinamik əmsalların qiyməti təcrübə təyin olunur; bunun üçün *aerodinamik borudan* istifadə olunur. Bu borularda UA, avtomobil və s. modellər üfürülməyə məruz qalır. EHM və hesablama riyaziyyatının bir

sıra bölmələrinin inkişafı nəzəri və tətbiqi A.-nın bir çox məsələlərini hesabi üsullarla həll etməyə imkan verdi.

Əd.: Прандтль Л. Гидроаэромеханика. 2-е изд. М., 1951; Горлин С.М. Экспериментальная аэромеханика. М., 1970.

AERODRÖM (*aero...* + yun. δρόμος – qaçış yeri), *təyyarə meydanı* – əsasən, təyyarə və helikopterlərin qalxması, enməsi, dayanması və onlara xidmət göstərilməsi üçün qurğular, avadanlıqlar kompleksi ilə təchiz olunmuş sahə. A. iki hissəyə ayrılır: uçuş zonası və onun üzərindəki hava fəzası. A.-un əsas hissəsi olan uçuş zonası uçuş-eniş sahəsinə və hava girişləri zolaqlarına ayrılır. Uçuş-eniş sahəsində bir və ya bir neçə uçuş zolağı, sükan yolu, peron və təyyarələr üçün dayanacaq olur. Uçuş aparatlarının qalxıb-enməsi üçün olan uçuş zolağına uçuş-eniş zolaqları və təhlükəsizlik zolaqları daxildir. Uçuş zolaqlarının sayı və planda yerləşdirilməsi *aeroportun* buraxılıq qabiliyyətindən və ərazinin relyefindən asılıdır. İri A.-larda uz. 1000–5000 m, eni 200–400 m olan 2–6 uçuş zolağı yerləşir. İstismar olunan təyyarələrin tipinə, ərazinin ölçülərinə, A. örtüyünün yüksəkləmə qabiliyyətinə və digər xarakteristikalarına görə A.-lar 5 sinfə ayrılır. A.-da uçuşların münəzəmliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün radio və işıq texnikası sistemlərindən istifadə olunur. A. zonasında təyyarələrin havada hərəkəti radiolokasiya nəzarəti, hava və yerüstü rabitə vasitələri ilə idarə olunur. Təyinatına görə mülki A., hərbi A. və sınaq üçün A.-lar olur. Mülki A.-lar aeroportun əsas tərkib hissəsidir. Mülki A.-da sənişin, yük, poçt daşıyan və digər işləri (məşə yanğınlarının söndürülməsi, xəstələrin daşınması və s.) yerinə yetirən helikopter və təyyarələrə xidmət göstərilir. Hərbi A.-lar hərbi əməliyyatları, sərhəd xidmətini yerinə yetirən, fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran təyyarələr üçündür. Qurğu və avadanlıqlarla təchiz olunma dərəcəsinə görə əsas, ehtiyat və əldadıcı A.-lara, təyinatına görə isə qoşunlar üçün, təlim üçün və s. növlərə ayrılır. Sınaq A.-ları uçuş aparatlarını, onların avadanlığını, təchizatını (silahlarını və s.), xilasetmə vasitələrini və digər aviasiya texnikasını sınaqdan keçirmək, yeni uçuş aparatlarının xarakteristikalarını müəyyən etmək üçündür.

AEROELEKTROKƏŞFİYYAT – aeroqeofiziki kəşfiyyat üsullarından biri; Yer

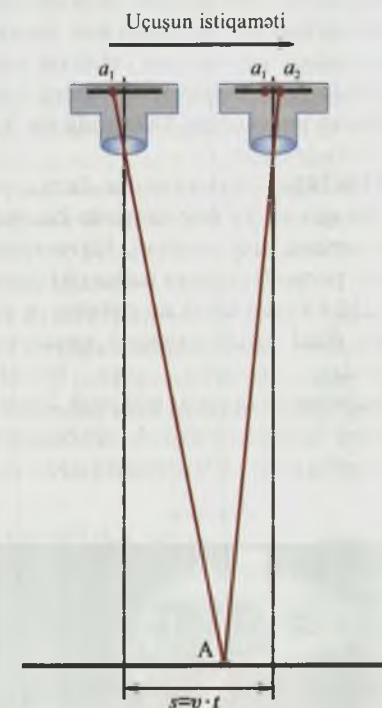
qabığının elektrikkeçirici zonasının təbii və ya süni yolla yaradılmış aşağı tezlikli elektromaqnit sahəsinin xarakteristikalarına təsirinə əsaslanır. Elektromaqnit sahəsinin xarakteristikaları uçuş aparatından (təyyarədən, helikopterdən) ölçülür. A.-ın tədqiqat dərinliyi 100 m-ədəkdir və böyük sahələri (o cümlədən əlçatmaz əraziləri) sürətlə tədqiq edə bilər. A. geoloji xəritəyəalmada və yerin onlarla m dərinliyində yatan (elektrikkeçirən) filizlərin axtarışında tətbiq edilir.

AEROFAGİYA (*aero...* + *fagiya*) – qida qəbulu və ağız suyunun udulması zamanı havanın həddən artıq udulması. A. tələsik yemək, yemək zamanı söhbət hallarında, psixi xəstəliklərdə (nevrozlar), həzm sistemi xəstəliklərində müşahidə olunur. A.-da tez-tez gəyimələr bəzən yeməkdən sonra, bəzən isə qida qəbulundan asılı olmayaraq baş verir, köp əlamətləri, qarında ağırlıq hissi yaranır. Müalicəsi A.-nı törədən səbəbləri aradan qaldırmaqdır.

AEROFİTLƏR (*aero...* + yun. φυτόν – bitki) – mineral qidalanma üçün lazım olan elementləri atmosfer ökümlülərindən və tozdan alan “hava” bitkiləri. Tropik meşələrdə bitən çiçəklil bitkilərdən bəziləri başlıca olaraq səhləb və bromeliya fəsiləsinin nümayəndələri A.-ə aiddir; Tilland usneyası (*Tillandsia usneoides*) bromeliya fəsiləsindən məlum olan şibyədir. A. ağacların budaqları üzərində bitir, kökləri yalnız onları ağaca bərkitmək üçün lazım olur (bax *Epifitlər*). Çiçəksiz bitkilərdən ağacların gövdə və budaqları (tropiklərdə, həmçinin yarpaqlar üzərində), çıpraq qayalar, həmçinin süni substrat (məs., şüşə) üzərində yaşayan qijilər, yosunlar, mamırkimilər, şibyələr və sianobakteriyaların bəzi növləri A.-ə aiddir. Quraqlıq illərdə borusuz A. anabioz vəziyyətə düşərək rütubətli şəraitdə yenidən həyat fəaliyyətini bərpa edə bilər.

AEROFOTOÇƏKİLİŞ – hərəkətli daşıyıcıya (məs., təyyarəyə, helikopterə, dirijabla) quraşdırılmış xüsusi fotoaparatlara (aerofotoaparat – AFA) Yer səthinin havadan çəkilişi. Xəritəyəalma işlərində, ərazinin kəşfiyyatı (təbii ehtiyatların tədqiqi), ekoloji nəzarət üçün, arxeoloji qazıntılar zamanı və s. geniş istifadə olunur. Adətən, A. adi fotoaparatdan çəkiliş prosesinin maks. tam avtomatlaşdırılması, məsafədən idarəetmə və nəzarətin tətbiqi, kadr formatlarının böyüklüyü ilə fərqlənən, kadraltı foto-

qeydiyyat üçün biroyektivli AFA vasitəsilə yerinə yetirilir. A. müəyyən olunmuş istiqamətdə (marşrut A.-i) və ya sahədə (sahə A.-i) həyata keçirilir; dalğaların uzunluq diapazonu 380 nm-dən 1300 nm-ə qədər olur. Alınan fotosəkillərin keyfiyyətinə şəkilçəkən aparatların təkmil olmamasından savayı, atmosferdə işığın səpilməsi, atmosferin burulğanlığı, termobarik şərait, ekspozisiyaalma prosesində optik təsvirin fototəbəqəyə nəzərə yerdəyişməsi kimi amillər də təsir göstərir. Təsvirin yerinin dəyişməsinə (qarışmasını) azaltmaq üçün A. minimal ekspozisiyaalma müddətləri ilə yerinə yetirilir, həmçinin optik və mexaniki kompensasiyadan istifadə olunur. Optik kompensatorlardan istifadə zamanı optik təsvir fototəbəqədə təyyarə və ya başqa daşıyıcıların hərəkətinin əks istiqamətində yerini dəyişir. Mexaniki kompensasiyada fotolent optik təsvirin yerdəyişməsi istiqamətində təyyarənin sürətinə yaxın sürətlə hərəkət etdirilir; ekspozisiya dar yarıq vasitəsilə verildiyinə görə belə aparat yarıqlı AFA adlanır. Müxtəlif A. növləri var. Daha geniş yayılmış plan A.-ində fotoobyektivin optik oxu Yer səthinə perpendikulyar olur (bu vaxt AFA üfüqi vəziyyət alır). Çəkiliş müddətində AFA-nın vəziyyəti

Uçuş aparatından fotoçəkiliş zamanı optik təsvirin yerinin dəyişməsi: a_1 və a_2 – A nöqtəsinin ekspozisiyaalmanın başlanğıcı və sonunda təsviri; s – ekspozisiyaalma müddətində (t) uçuş aparatının yerdəyişməsi; v – uçuş aparatının sürəti.

giroskopik qurğuların köməyiylə sabitləşdirilir (dəyişməz saxlanılır). Perspektiv A. optik oxun Yer səthinə nəzərə maili vəziyyətində yerinə yetirilərək, əsasən müşahidə-kəşfiyyat xarakterli məlumatların alınması üçün tətbiq edilir. Aerofotosəkillərdəki təsvirin cüzi perspektiv dəyişməsi xüsusi fototransformator vasitəsilə düzəldilir. Aerofotosəkillər deşifrlənir və fotoqrammetrik emal olunur. Yerüstü obyektin daha yaxşı müəyyən edilməsi üçün A. optik spektrin müxtəlif sahələrində çoxobyektivli AFA-ların köməyiylə aparılır (spektrozonal A.). Ərazinin fotosxeminin alınması üçün çəkiliş zamanı qonşu fotosəkillərdə təsvir olunmuş sahələrin qarşılıqlı olaraq bir-birini örtməsi təmin edilir. Qonşu fotosəkillərin bir-birini 60%-dən çox örtməsi zamanı ərazinin stereoskopik təsvirini müşahidə etməyə imkan verən stereocüt əmələ gəlir. Fotoqrafik qeydiyyat zolağının genişləndirilməsi üçün panoram A.-dən istifadə olunur. Birbaşa panoramlama uçuşun istiqamətinə perpendikulyar müstəvidə obyektivin (və ya bütün AFA-nın) tərpedilməsi ilə təmin edilir; vasitəli panoramlama AFA-nın obyektivinin qarşısında yerləşdirilən prizmalı və ya güzgüli sistemin köməyiylə olur. Fotosəkillin miqyası (m) fotosəkilçəkənin (uçuşun) yüksəkliyindən (H) və obyektivin fokus məsafəsindən asılıdır: $f:m=f/H$; irimiqyaslı, ortamiqyaslı və kiçikmiqyaslı şəkillər olur.

AEROFOTOÇƏKİLİŞLƏRİN DEŞİFLƏNMƏSİ – aerofotoaparatla çəkiliş zamanı aerofotosəkillərdə fiksə edilmiş obyektin tanınması (sifrinin açılması); aerofotosəkillərdən lazımi informasiyanın alınması. Yerüstü obyektin yaxşı tanınması (müəyyən olunması) üçün çox vaxt optik spektrin müxtəlif sahələrində çoxobyektivli aerofotoaparatlar vasitəsilə *aerofotoçəkilişlər* aparılır. Bax həmçinin *Aeroüsullar*.

AEROFOTOQRAMMETRİYA – aerofotosəkillərə əsasən Yer səthinin fəza obrazının yaradılması nəzəriyyəsini öyrənən və bunun üçün üsullar işləyib hazırlayan elmi-texniki fənn; ərazinin planlarını, topoqrafik xəritələrini tərtib etmək, obyektin koordinatlarını müəyyənləşdirmək və s. ölçmə işlərini aparmaq üçün aerofotosəkillərin emalı prosesi.

AEROFOTOTOPOQRAFİK PLANAALMA – fotoqrammetrik cihazlar vasitəsilə alınan aeroşəkillərə əsasən topo-

qrafik planaalma üsulu. A.p. kombinəli (fotoqrammetrik işləmə və menzul planaalması) və stereotopoqrafik (ərazinin müxtəlif nöqtələrdən çəkilmiş iki fotosəklinin stereoskopik xassələrindən istifadə etməklə) üsullarla aparılır. Stereotopoqrafik üsul, əsasən, topoqrafik xəritələrin (1:2000 miqyaslı və daha kiçik) yaradılmasında tətbiq edilir.

AEROFOTOTOPOQRÁFIYA – bax *Aerofotoçəkiliş*.

AEROGEOFİZİKİ KƏŞFİYYAT – Yer in qamma-şüalanmasının, həmçinin maqnit, qravitasiya və elektrik sahələrinin qeyd edilməsi və ölçülməsinə əsaslanan geofiziki üsullar kompleksi. Digər geoloji üsullardan fərqli olaraq Yer in dərinliklərinin öyrənilməsinə imkan yaradır. A.k.-a aeromaqnit, aeroradiometrik və aeroqravimetrik planaalma, aereoektrokəşfiyyat və aeraseysmik kəşfiyyat üsulları daxildir.

Aeromaqnit planaalmaya Yer in maqnit sahəsi xüsusiyyətlərinin uçuş aparatlarından öyrənmək məqsədilə onların xüsusi cihazlarla – *aeromaqnitometrlərlə* ölçülməsi daxildir. Maqnit sahəsi məlumatlarının təhlili əsasında ərazinin geoloji quruluşunun öyrənilməsi bir sıra yataqların, xüsusilə, maqnit anomaliyası yaradan yataqların mövcudluğu əlamətlərinin aşkar edilməsinə imkan yaradır.

Aeroradiometrik planaalmaya Yer səthinin təbii radioaktivliyi (şüalanması, o cümlədən emanasiyalar) intensivliyinin qeydiyyatı ilə yerinə yetirilir. Radiometrik cihazlarla – aeroradiometr və aeroqammaspektrometrlərlə tədqiq edilən ərazilərin radioaktiv elementlər (uran, radium, torium və s.) üçün perspektivliyi ilə yanaşı süxurların litoloji tərkibinin aşkar edilməsində əhəmiyyətli olan şüalanmanın spektral tərkibini müəyyən edir.

Aeroqravimetrik planaalmada qravitasiya sahəsinin geoloji strukturlarla əlaqədar olan anomaliyaları aşkar edilir və ağırlıq qüvvəsi qravimetrik cihazlar vasitəsilə ölçülür.

Aeroelektrokəşfiyyat müxtəlif elektrik keçiriciliyinə malik süxurların yaratdığı ikinci elektrik sahələrinin təyyarədən ölçülməsinə əsaslanır. Bəzi faydalı qazıntıların axtarışı üçün tətbiq edilir.

AEROGEOLOGİYA, *aerogeoplanaalma* – aerofotoqrafiyanın, aeromüşahidələrin yerüstü çöl tədqiqatları ilə kompleks tətbiqinə əsaslanan geoloji

planaalma apararı və faydalı qazıntı yataqları axtarışı üsullarını işləyib hazırlayan elm bölməsi.

AEROİQLİMŞÜNASLIQ – sərbəst atmosferdə (20–25 km-dək hünd.-də – troposfer, stratosfer və bəzən mezosfer də daxil olmaqla) iqlim şəraitini öyrənən elmi fənn. A. *iqlimşünaslıq* bölməsidir.

AEROİONİMETR, *ionimetr* – havadakı ionların konsentrasiyasını ölçən cihaz. Ağır və yüngül ionların konsentrasiyasını ölçən A. növlərinə ayrılır. A.-dən kosmik gəminin kabinə atmosferinin ion tərkibinin tənzimləmə sistemlərində verici kimi istifadə olunur.

AEROİONOTERAPİYA – ionlaşmış hava (aeroionlar) ilə müalicə üsulu. Havanın ionlaşma dərəcəsi ərazinin iqlim şəraitinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. A. təbii və süni olur. Təbii A.-nin həm də profilaktik əhəmiyyəti var. Təbii şəraitdə ionlaşmış təmiz havada (məs., şəlalələrin, dağ çaylarının və geyzərlərin yaxınlığında, dəniz sahilində) uzun müddət olduqda insanın iş qabiliyyəti yüksəlir, bəzi xəstəliklərin gedişi yüngülləşir, orqanizm oksigenlə daha yaxşı təmin olunur. Süni A.-da aeroionizator adlanan aparatla hava ionlaşdırılır. A. tənəffüs yolları xəstəliklərində, göyöskürək, nevrodermit, nev-rasteniyə və s. xəstəliklərdə, ürək-damar xəstəliklərinin bəzi formalarının, habelə uzun müddət sağalmayan yaraların müalicəsində yaxşı nəticə verir. Zehni yorğunluq və yuxusuzluq hallarında da A.-dan istifadə edilir.

AEROKİRŞƏ – hava vintinin dartı qüvvəsi ilə qar və ya buz üzərində hərəkət edən yerüstü nəql. vasitəsi. Hava vinti, əsasən, porşenli aviasiya mühərriki (gücü 200–250 kVt) ilə hərəkətə gətirilir. A. üç və ya dörd kizək üzərində qurulmuş kuzovdan ibarətdir; arxa hissədə yerləşdirilən hava vintli mühərrik dönmə kizəkləri ilə idarə olunur. A.-nin buz üzərində gediş sürəti 100 km/saata qədərdir.

Aerokirşə.

Həm qarda, buzda, həm də suda hərəkət edən amfibiya-A.-nin (kuzovu qayıq şəklindədir) qar üzərində hərəkət sürəti 100 km/saatdan, sudakı sürəti isə 80 km/saatdan çoxdur. O, şaquli quyruq çıxıntıları (aşağı hissəsi qarda və ya suda olur) ilə idarə edilir, gediş uzaqlığı 500 km-ə, yükqötürmə qabiliyyəti 600 kq-a çatır. Əsasən, şm. r-nlarında sərnəşin, yük və poçt daşınmaları, xilasetmə əməliyyatları və s. üçün geniş istifadə olunur.

AEROQAMMAÇƏKİLİŞ – uçuş aparatından aeroqammaspektrometrlər vasitəsilə süxurların təbii qamma-şüalanmasının enerji spektrinin xarakteristikalarının və intensivliyinin öyrənilməsi. A. geoloji, radiogeokimyəvi, xəritəyalma üsulları ilə kompleks halda, eləcə də radioaktiv elementlərin və bir sıra faydalı qazıntı yataqlarının axtarışında tətbiq edilir.

AERÓQRAF (*aero...+ qraf*) – sıxılmış hava ilə kağız, parça və s. üzərinə maye boya çiləyən cihaz. Parçaların naxışlan-

Aeroqraf.

masında, teatr dekorasiyaları və iriformatlı plakatların hazırlanmasında, foto-neqativlərin, illüstrasiyaların retuşunda və s. istifadə olunur.

AEROQRAVİKƏŞFİYYAT – ağırlıq qüvvəsinin təyyarədən (helikopterdən) ölçülməsinə əsaslanan geofiziki metod. Ənənəvi qravikəşfiyyat üsulları ilə müqayisədə aşağıdakı üstünlükləri vardır: qravitasiya məlumatlarının qısa zamanda əldə edilməsi, yüksək iqtisadi effektivlik (xüsusilə çətin keçilən ərazilərdə – dağlıq və bataqlıqlarda, dəniz və göl akvatoriyalarında) və ağırlıq qüvvəsinin üçölçülü fəzada (müxtəlif yüksəklik səviyyələrində) öyrənilməsi. A. üsulu güclü dempferli qravimetrlərdən istifadə edilməklə tətbiq olunur. 3000–5000 m yüksəklikdə uçan təyyarədə aeroqravimetrik ölçülərin dəqiqliyi $\pm(5-10) mGal$ təşkil edir. Hazırda aeroqravimetrik ölçülərin aparılması üçün yeni üsullar və havada ölçmə dəqiqliyi 0,3–0,5 mGal olan simli-ətalətsiz qravimetrlər; bunlar çətinliklə keçilən ərazilərin irimiqyaslı

(1:100000–1:50000) qravimetrik xəritələrinin hazırlanmasına imkan yaradır.

AEROLİT – bax *Meteorit*.

AEROLÓGIYA (*aero...+...logiya*) – meteorologiya bölməsi; sərbəst atmosferin tərkib və quruluşunu, orada gedən prosesləri (buludların və yağıntıların əmələ gəlməsini, onların süni tənzimlənməsini, təzyiq və temp-r sahələrinin strukturunu, şüa istiliyi mübadiləsini, müxtəlif yüksəkliklərdə yaranan hava axını və s.), həmçinin onların tədqiqi üsullarını öyrənir.

AEROLOJİ RƏSƏDXANA – atmosferi öyrənən elmi müəssisə. A.r.-da istifadə olunan cihazlar atmosferə *radiozondlarla*, təyyarə və aerostatlarla, raket və süni peyklərlə qaldırılır; eyni zamanda yerdə də aparatlar qurulur: radiolokasiya şüaları ilə *atmosferin zondlanması*, optik zondlama, səs dalğalarının və lazer şüalarının zondlanması. A.r. 100 km və daha yüksək hündürlükdə olan hava axını, termiki rejimi, bulud və yağıntınlı, *atmosferin turbulentliyini*, *radiasiya balansını*, bulud və dumanın aktiv təsirini öyrənir. A.r.-dan alınmış məlumatlar hidrometeoroloji mərkəzə, yerli hava bürolarına, xarici ölkələrin meteoroloji xidmət idarələrinə verilir. Havanın təzyiq, temp-r və rütubətinin orta və ekstremal qiymətlərinin hesablanmasında, həmçinin küləyin istiqamətinin öyrənilməsində bu məlumatlardan istifadə edilir.

Ən böyük A.r. Moskva ətrafındakı Mərkəzi Aerooloji Rəsədxana, Lindenberq (Almaniya), Kyu (İngiltərə) və Pyide-Dom (Fransa) rəsədxanalarıdır. Bakıda (Maştağa qəs.) və Lənkəranda aerooloji st. var.

AEROMAQNİTÓMETR – uçuş aparatından (o cümlədən Yer in süni peykindən) Yer in maqnit sahəsini ölçən cihaz. Ferrozond, proton və kvant A.-lərinə ayrılır. Bax həmçinin *Maqnitometr*.

AERONAVİQÁSIYA, *hava naviqasiyası* – havada uçuş aparatlarının müəyyən vaxtda, verilmiş optimal trayektoriya üzrə dəqiq, təhlükəsiz və etibarlı uçuşu məsələlərini əhatə edən tətbiqi elm. Bax *Uçuş aparatlarının naviqasiyası*.

AERONÁVTİKA – aerostatik qalxma qüvvəsindən istifadə edən uçuş aparatlarının havada hərəkəti.

AERONÓMİYA (*aero...və yun. νόμος - qanun*) – Günəş (yaxud başqa ulduz) şüalarının təsiriylə seyrək qaz mühitində baş verən fiziki və fotokimyəvi reaksiya-

ları öyrənən atmosfer fizikası bölməsi. A. 1950-ci illərin əvvəllərində yaranmışdır. Baniləri D.R.Beyts (B. Britaniya) və M.Nikole (Belçika) olmuşlar; onlar, əsasən, Yer in yuxarı atmosferini öyrənmişlər. A. hünd.-dən asılı olaraq temp-run, sıxlığın, neytral hissəciklərin havada paylanması və ionosferdə elektronların konsentrasiyasının profilini (elektronların konsentrasiyasının hünd.-dən asılılığını) öyrənir. Temp-run hünd.-dən asılı olaraq paylanması və atmosferin quruluşu konveksiyadan, Günəş və Yerdəki şüaların hesabına istilik mübadiləsindən və atmosferin təsiri altında dissosiasiya və ionlaşmadan) asılıdır. A.-da həmçinin gümüşvarı buludların təbiəti, gecə göyünün işıqlanmasına, qütb parıltısına və Yer in radiasiya qurşağının əmələ gəlməsinə səbəb olan proseslər və s. məsələlər tədqiq edilir. Raket və peyklərlə aparılan tədqiqatların nailiyyətləri A.-nın sürətli inkişafına təkan vermişdir. A. yuxarı atmosferdəki hadisələrin təcrübi tədqiqi, onların nəzəriyyəsi və modelinin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olur. A. üsulları vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, Günəş şüaları enerjisinin, maqnitosferdən daxil olan zərrəciklər selinin, həmçinin kosmik şüaların atmosferdə çevrilməsi prosesləri Yer iqliminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. A. məsələlərinin həllində riyazi üsullar, elementar udulma prosesləri və şüalanmanın çevrilməsi fizikası və s.-dən istifadə olunur.

Əd.: Николе М. Аэрономия. М., 1964; Уиттен Р., Попов И. Основы аэрономии. Л., 1977; Брасье Г., Соломон С. Аэрономия средней атмосферы. Л., 1987.

AEROOTİT (*aero...+ otit*) – barometrik təzyiqin kəskin düşməsi zamanı (təyyarədə, helikopterdə uçuş zamanı, barokamerada) orta qulaqda əmələ gələ bilən xəstəlik; qulağın tutulması, ağrı, bəzən isə küy hissiyyatının olması ilə özünü göstərir.

AEROPLÁN (*aero...+ lat. planum* – müstəvi) – *təyyarənin* köhnəlmiş adı.

AEROPÓNİKA (*aero...+ yun. πόνος - iş*) – hava kulturası; bitkilərin torpaqsız, yaxud onun əvəzləyiciləri olmadan rütubətli havada becərilməsi; *hidroponika* üsullarından biri. Bitkini qida maddələri ilə təmin etməkdən ötrü köklərə dövrü olaraq (10–20 dəq-dən bir) tərkibində makro və mikroelementlər olan qida məhlulu çilənir. A. üsulunu 1910 ildə rus alimi V.M.Arsixovski təklif et-

mişdir. 3–4 rəfdən ibarət etajerin hər rəfinin altında işıqkeçirməyən sintetik materialdan lövhələr qoyulur. Lövhələrdə şitillərin əkilməsi üçün açılan dəliklərin üzəri torla örtülür. Altlıqların içərisində köklərə qida məhlulu vermək üçün forsunkalı borular qoyulur. A.-nın üstünlüyü substratın və ona qulluğun lazımı olmamasıdır. Çatışmazlıqları isə məhlulun verilməsinə nəzarət, sistemin elektrik enerjisi ilə təmin olunmasına zəmanətin zəruriliyi və texnologiyanın tam işlənməməsidir. İstixanalarda, oranjeryalarda, kosmik gəmilərdə istifadə olunur. A. zamanı qida məhlulu az sərf edilir; substratın olmaması isə becərmə qurğularının sayını azaldır. Tərəvəzçilikdə və gülçülükdə də tətbiq edilir.

AEROPÓRT (*aero...+ port*) – hava nəql. vasitələrini qəbul etmək və yola salmaq, sərnəşin, yük və poçt daşınmasını təmin etmək üçün binalar, qurğular və avadanlıqlar kompleksi. A.-un tərkibinə *aerodrom*, sərnəşin-yük, mühəndis-aviasiya kompleksləri, köməkçi kompleks və aerodromətrafi ərazi daxildir. A.-un əsas hissəsi olan *aerodromun* uçuş sahəsində uçuş-eniş zolağı, sükan yolları, təyyarələr üçün dayanacaq və təhlükəsizlik zolaqları yerləşir. Uçuş-eniş zolağı perronlar və təyyarə dayanacaqları ilə birləşdirilir. Sərnəşin-yük kompleksinə *aerovağzallar* (sərnəşinlər və yüklər üçün), perronlar, avtomobil dayanacaqları olan vağzalyanı sahə, mehmanxana, poçt daşınmaları xidməti binası, A. zonasında uçuşu idarə etmək üçün komanda-dispetçer məntəqəsi və s. daxildir. Mühəndis-aviasiya kompleksi təyyarə və helikopterlərə texniki xidmət göstərmək və onların təmiri üçün tikililərdən (*anqarlar*, aviasiya texnikası dayanacaqları, emalatxanalar, köməkçi tikililər) ibarətdir. Köməkçi kompleksin tərkibinə avtobaza və mexanikləşdirmə bazası, su və istilik təchizatı sistemləri, anbarlar, qəza-xilasetmə xidməti binası və s. aid edilir. Müasir iri A.-lar mərkəzləşdirilmiş yanacaq doldurma sistemində malikdir. Hava gəmilərinin müntəzəm uçuşunu təmin etmək üçün A. müvafiq işıq texnikası, radiotexniki qurğular və cihazlarla təchiz edilir. Yeni A.-lar, bir qayda olaraq, şəhərlərdən və yaşayış məntəqələrindən kənardadır (təyyarə mühərriklərinin gurultusundan yaranan səs insanlara təsirini azaltmaq məqsədilə) yerləşdirilir. Azərb. Resp.-nin Bakı

Heydər Əliyev aeroportu.

(Heydər Əliyev A.-u), Naxçıvan, Gəncə kimi iri şəhərlərdə A. vardır.

AEROSƏPİN – təyyarə və ya vertolyotdan xüsusi aparatlarla toxum (qum vələmiri və başqa otların) səpilməsi. Bəzi kol və iynəyarpaqlı ağacların dibini, Orta Asiya səhralarında qumları, saksaul köklərini və s. bərkitmək üçün istifadə edilir.

AEROSTÁT (*aero...* + yun. *στατός* – dayanan, hərəkətsiz) – aerostatik qaldırıcı qüvvədən istifadə etməklə hərəkət edən havadan yüngül uçuş aparatı. A. qovuşqan, asma sistemindən, uçuşu idarəetmə aparatlarından və faydalı yükəndən ibarətdir. A.-da qaldırıcı qüvvə onun qovuşu içərisinə doldurulmuş yüngül qaz (məs., hidrogen, helium, isti hava) ilə atmosfer havasının sıxlıqlar fərqi hesabına yaradılır. A.-in konstruksiyası istifadə yerinə görə müəyyən edi-

lir. A.-ın dayağa bağlanan (aşağı ucu bucurqada bərkidilmiş trosa bağlanır), sərbəst uçan (hava axını istiqamətində uçuş) və idarəolunan (dirijabl) növləri var. Sərbəst uçan A. (pilotlu və pilotsuz) telemetrik, meteoroloji və s. cihaz və avadanlıqlarla təchiz olunur, atmosferin tədqiqi, cihaz və aparatların sınaqdan keçirilməsi, hərbi yüklərin müəyyən əraziyə atılması üçün, eləcə də kəşfiyyat, reklam, idman və s. məqsədlərlə işlədilir. Pilotlu A.-a açıq qondolalı *substratos-tatlar* (7–12 km yüksəkliyə qalxır), hermetik qondolalı, avtomatik *stratos-tatlar* (stratosferə qalxır), pilotsuz A.-a kürə-zondlar, radiozondlar və s. daxildir. Pilotlu A.-lar uçuş hünd.-nü, qalxma, enmə sürətini tənzimləyən qurğu ilə təchiz edilir. Dayağa bağlanmış A.-lar tədqiqat aparatlarını, radiolokatorları, retranslyatorları (rabitə vasi-

tələri kimi) havaya qaldırmaq, atmosferi zondlamaq, aviasiya basqınlarından qorunmaq və s. məqsədlərlə tətbiq olunur. Bu A.-lar 2–5 km yüksəkliyə qalxa bilər; 5 km-dən çox (8–13 km) yüksəklik üçün 2 və ya 3 ardıcıl birləşdirilmiş (tandem və triplet) A. sistemindən, 13 km-dən çox yüksəklik üçün isə xüsusi stratosfer A.-larından (qaldırıcı trosa xüsusi qoruyucu örtüklü şüşə saplardan hazırlanır) istifadə olunur. Vint hərəkətvericili idarəolunan A. 3 km (xüsusi hallarda 6 km-ədək) yüksəkliyə qalxır. Bax həmçinin *Dirijabl*.

AEROSTÁTİKA – *hidroaeromexanika* bölməsi; qaz mühitlərin və onlarda hərəkət edən cismlərin tarazlığını öyrənir. A.-da sıxılma qabiliyyəti mayelərdən çox yüksək olan hava və digər qazların tarazlıq qanunları öyrənilir. A.-nın əsas tənlilikləri tarazlıq, kəsilməzlik və enerji balansı tənlilikləridir. A. havada hərəkətmə nəzəriyyəsində, Yer və planetlərin atmosferinin öyrənilməsində istifadə olunur.

AEROSÜZGƏC – çirkli suları bioloji üsul ilə təmizləyən qurğu. İş prinsipi *biosüzgəcin* işinə uyğundur. Lakin biosüzgəcdən fərqli olaraq A.-in süzücü qatı hündürdür (4 m-ə qədər) və yüksək oksidləşdirməyə imkan verən süni ventilyasiya qurğusu var. Su çoxlu yarığı olan dibdən su sürgüsünə və ya havanın kənarına çıxmasının qarşısını alan analogi qurğuya süzülür. Təmizlənmiş maye ikinci durulducuya (çökdürücüyə) daxil olur. A.-in ölçüsü çirkli suların həmindən, tərkibindən, konsentrasiyasından və təmizlənmə dərəcəsindən asılıdır. Hava ventilyatorlar vasitəsilə 200 mm su sütu-

lu təzyiqi altında verilir. Sutka ərzində 1 m³ həcmə 5 m³-ə qədər çirkli su qəbul edir.

AEROTƏNK. *aerotank* (*aero...* + *ing. tank* – çən) – çirkab sularını aerob bakteriyaları ilə bioloji təmizləmək üçün qurğu. Metal, beton və ya dəmir-beton çən şəklində hazırlanır. İçərisi arakəsmələrlə dəhlizlərə bölünür. Dəhlizlərin sayı 1–4, eni 4,5–18 m, uz. 150 m-ə qədər və hünd. 3,3–6 m-dir. Çirkli su ilkin çökdürmədən sonra A.-ə daxil olur və burada aktiv lillə qarışır. A.-in dəhlizlərində hava verməklə aktiv lili oksigenləşdirmək və onu təmizlənəcək çirkli sularla qarışdırmaq üçün mexaniki və ya pnevmatik aerasiya sistemi quraşdırılır. Təmizləmə prosesi çirkaba aktiv lil qatmaq və eyni zamanda fasiləsiz hava verməklə gedir. Maye qarışığı axarkən tərkibindəki üzvi çirkab oksidləşdirilməklə təmizlənilir. Çirkabın tərkibindən asılı olaraq o, A.-də 2–48 saat saxlanır. A.-dən lil qatışığı ikinci çökdürücüyə daxil olur, burada aktiv lil çökür. Aktiv lil lazımı miqdarda fasiləsiz olaraq geriye A.-ə ötürülür, artığı isə aerasiya sistemindən kənar edilir və sonrakı emal üçün göndərilir. Bax həmçinin *Çirkli suların təmizlənməsi*.

AEROTERAPİYA – açıq havadan (atmosferdən) müalicə-profilaktika məqsədilə istifadə olunması; iqlim müalicəsi üsulu. A. “dəri tənəffüsünü” yaxşılaşdırır, dərinin termoreseptorlarına oyadıcı təsir göstərir, istilik tənzimi mexanizmini məşq etdirir, orqanizmin soyuğa qarşı müqavimətini artırır. Bunlar isə ağ ciyərin ventilyasiyasını, ürəyin işini, qanın tərkibini yaxşılaşdırır, yuxunu qaydaya salır. Ən çox yayılmış A. proseduralarına hava vannaları (havanın çıpaq bədənə qısamüddətli təsiri); “eyvan müalicəsi” (açıq eyvanda, balkonda, xüsusi iqlim pavilyonlarında gündüz və gecə vaxtlarında uzun müddət olmaq); gəzintilər, dozalaşdırılmış yerləşmə və s. aiddir.

A. proseduraları müddətini təyin etmək üçün xüsusi dozimetriya cədvəlləri işlənilib hazırlanmışdır. Hava şəraitindən və ilin vaxtından asılı olaraq A. açıq havada, eyvanda, balkonda, xüsusi qurğularda (aerosolyarılarda) və s. yerinə yetirilir. A. həm bədəni möhkəmləndirən prosedura kimi, həm də ürək-damar sistemi və ağ ciyər xəstəlikləri, qanazlığı, sinir sisteminin funksional pozuntuları (nevrozlar) zamanı orqanizmin müqavimətinin artırılması üçün məsləhət görülür. A. kəskin iltihabla və

yüksək temp-rla keçən xəstəliklərdə zərərliyə.

AEROTROPİZM (*aero...* + yun. *τρόπος* – dönmə, istiqamət) – bitki kökləri və gövdələrinin oksigen mənbəyinə tərəf yönəlib böyüməsi. Rütubət və bataqlıq şəraitinə uyğunlaşmış bir sıra bitkinin kökləri yer səthinə çıxaraq havadan oksigen alır və beləliklə, bitkinin yeraltı hissəsində tənəffüs prosesinin normal getməsinə təmin edir.

AEROTOLERANT BAKTERİYALAR (*aero...* + lat. *tolerans* – dözümlü) – molekulyar oksigeni (O₂) az olan mühitdə yaşaya bilən anaerob bakteriyalar. Tərkibində oksigenin və onun tam reduksiya olunmamış formalarının (əsasən, oksigen radikallarının) toksik təsirinin qarşısını alan fermentlər (superoksiddismutaza və psevdokatalaza) vardır. Bir çox A.b. qlükozanın qıçırmasının erkən mərhələlərində oksigendən istifadə edir. Bu da son məhsulların tərkibində dəyişikliklərə (etil spirti əvəzinə çoxlu asetat əmələ gəlməsinə və əlavə ATF molekulyar sintezinə) və nəticədə qıçırmanın effektivliyinə səbəb olur. Clostridium cinsindən olan bir çox yağ-turşu bakteriyaları (tetanus və qazlı qanqrena törədiciləri daxil olmaqla), Lactobacillus, Leuconostoc, Streptococcus cinsindən olan süd turşusu bakteriyaları, sərbəst yaşayan qeyri-patogen spiroxetlər və s. A.b.-a aiddir.

AEROÜSULLAR – geologiyada təyyarədən (helikopterdən) vizual müşahidələr aparmaq, xüsusi aerofoto və aerogeofiziki planaalma işlərini yerinə yetirmək, aerofotoşəkillərin deşifrlənməsi, aerofotoplanealma materiallarından çöl və kameral şəraitdə istifadə və s. kimi üsulların məcmusu. A. Yer qabığının geoloji-tektonik quruluşu, relyefi, landşaftı, hidroqrafiyası, torpaq-bitki örtüyü və s. ünsürlərinin rəngi və geofiziki sahələri arasındakı sıx əlaqəyə əsaslanır.

Aeroplanaalma işləri geodezik, fotoqrammetrik və fotoqrafik prosesləri əhatə edir. Uçuşplanalma təyyarədə qurulmuş fotoaparata yer səthinin şəklinin çəkilməsi; geodezik ölçmələr fotosəkilli çəkilmiş sahədə nöqtələrin koordinatlarının təyin edilməsi; fotoqrammetriya fotosəkillər və nöqtələrin geodezik koordinatları əsasında sahənin planının tərtib edilməsi; fotoqrafiya sahənin təsvirinin fotolentdə təsbit edilməsi məqsədilə yerinə yetirilir.

Aerofotoşəkillər iki növ olur: plan

şəkillər və perspektiv şəkillər (bax *Aerofotoçəkiliş*). Geoloji xəritələşdirmədə aerofotoşəkil (kontakt şəkilçixarma), montaj reproduksiyası, fotosxəmlər, fotoqlanlar, topoqrafik xəritələrdən istifadə olunur. Geoloji məqsədlə aerofotoşəkillərin deşifrlənməsi müxtəlif vasitə və üsullarla yerinə yetirilir. Geoloji işlərdə vizual və vizual-instrumental deşifrləmədən geniş istifadə olunur. Stereoskopik eynək və stereoskoplardan obyektin həcmli təsvirini almaq üçün istifadə edilir. Aerofotoşəkillərin geoloji deşifrlənməsi zamanı çoxlu sayda bu və ya digər obyekt və hadisələri aşkar etməyə imkan verən müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur. Bunlar həm şifri açılan obyektə əks etdirən bilavasitə (birbaşa) əlamətlərdən, həm də geoloji quruluşla landşaftın digər xüsusiyyətləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan və aerofotoşəkilə əks olunan vasitəli (dolayı) əlamətlərdən ibarətdir. Bilavasitə əlamətlərə geoloji törəmələrin xassələri, yəni rəngləri, formaları, ölçüləri, çatlılığı, laylılığı aid edilir. Dolayı əlamətlər, əsasən, landşaftın ayrı-ayrı ünsürlərinin (relyef, hidroşəbəkə, bitki və onların birliyi) aerofotoşəkillərdə təsviridir. Aeroplanaalmada ağ-qara (birqat) lentlə yanaşı, rəngli (üçqat) və spektrozonal (iki və üçqat) lentlərdən istifadə edilir. Böyük hündürlükdən yerinə yetirilən aerofotoplanealmada rənglərin fərqi silindiyindən geoloji obyektin təxmini rənglərini verən üçqat rəngli fotolentdən istifadə olunur. Obyektlərin qeyri-təbii rənglərdə (spektrozonal aerofotoşəkil) verilməsi onların şifrinin açılmasını asanlaşdırır. Spektrozonal fotoqrafiya aerovizual müşahidə zamanı və spektrin görünən hissəsində çəkilmiş şəkillərdə aşkar edilməsi mümkün olmayan obyektin şəklini çəkməyə, eləcə də müxtəlif obyektləri və onların detallarını bir-birindən ayırmağa imkan yaradır.

AEROVAĞZAL (*aero...* + *vağzal*) – *aeroportda* sənişinlərə xidmət göstərmək və baqaj əməliyyatları aparmaq üçün bina və ya binalar kompleksi. İri aeroportlarda bir neçə A. olur. İlk A.-lar 1922–23 illərdə Qərbi Avropa aeroportlarında tikilmişdir. Beynəlxalq və ölkədaxili xətlər üçün olan A. növlərinə ayrılır. A.-da sənişinlərə bilet satılır və qeydiyyatdan keçirilir, yüklər qəbul edilir, reyslər üzrə komplektləşdirilir, qaytarılır, təyyarələrin yola düşməsi və gəlməsi haqqında informasiya verilir, poçt,

Sərbəst uçan aerostatlar.

Aerovağzal. Hitrou aeroportu.

məişət, tibbi və s. xidmətlər göstərilir. Beynəlxalq xətlərin A.-larında bunlardan əlavə sərhəd pasport nəzarəti və baqajların gömrük qaydaları ilə yoxlanışı da aparılır. Böyük şəhərlərdə əhaliyə xidməti yaxşılaşdırmaq və aeroportdakı A.-ın işini yüngülləşdirmək məqsədilə şəhər A.-ı (aeroporta şəhər nəql. ilə gediş-gəlişi təmin edir) tikilir. Bakıdakı Heydər Əliyev aeroportunda həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq xətlər üçün A.-lar tikilmişdir.

AEROZOL ÇİRLƏNMƏSİ – havanın dispers bərk və maye maddələrə çirklənməsi. A.ç. nəticəsində atm.-in şəffaflığı azaldığı üçün Yer səthinə düşən günəş radiasiyasının miqdarı da azalır. Bu, havanın zəhərlənməsi ilə yanaşı iqlim dəyişmələrinə və ətraf mühitdə təbii tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Azərb. Resp.-nda havaya atılan bütün zəhərli maddələrin 96%-i Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan, Mingəçevir ş.-lərinin payına düşür. Bax həmçinin *Atmosferi çirkləndirən mənəblər*.

AEROZOL GENERATORU – termomexaniki üsulla zəhərli aerozol hazırlayan və püskürdən (çiləyən) maşın. A.g. k.t. bitkilərinə, bağ və meşələrə zərərverən həşəratlarla mübarizə aparmaq, k.t. binalarını dərmanlamaq üçün istifadə edilir. A.g. yanma kamerasından, benzin və işlək məhlul (zəhər) çənlərindən, məhlul və yanacağı vurmaq üçün nasoslardan, yanacaq-hava qarışığını alışıdırma sistemindən, püskürtmə qurğusu və hava sıxıcısından ibarətdir. A.g.-nın işlək orqanları benzin mühərriki və ya elektrik mühərriki ilə hərəkətə gətirilir. Yanma kamerasında yaranan yanar qazlar püskürtmə qur-

ğusundan keçərək işlək məhlulu buxarlandırır. Püskürtmə qurğusunun uclundan xaricə çıxan qarışıq ətrafdakı hava ilə qarışaraq soyuyur və dumana (aerozola) çevrilir. Avtomobil və ya traktor yedəyi kuzovunda, arabacıqda və ya özünün dördtəkərli altlığı ilə daşınır.

AEROZOLLAR (*aero...* + *zol*) – havada və ya istənilən digər qaz mühitində asılı vəziyyətdə olan narın (maye və ya bərk) hissəciklərdən ibarət dispers sistemlər. Bu hissəciklərin məcmusu olan dispers faza qaz dispers mühitlə birlikdə yerini dəyişir. A. hissəcikləri həmçinin qaz mühitində nəzərə alınmayan Broun hərəkəti, inersiya qüvvələri təsiri altında istiqamətlənmiş hərəkət nəticəsində, qravitasiya, elektrik sahəsi, işıq təzyiqi, temp-ı fərqlərindən yaranan təsir və ya sistemin müxtəlif yerlərində yaranan qatılıqlar fərqləri təsiri altında yerini dəyişə bilər. Aerozol hissəcikləri toqquşduqda onların koordinasiyası baş verir və nəticədə pambıqvarı kütlə (aqreqatlar) yaranaraq bərk və ya maye səth üzərinə çökür. Bununla yanaşı eyniyüklü aerozol hissəcikləri (əsasən, qaz fazada olan ionlar üzərinə aerozol hissəciklərinin adsorbsiyası nəticəsində yaranır) bir-birini dəf edir və koordinasiya meyilli deyil; belə sistem öz aqreqat dayanıqlılığını uzun müddət saxlaya bilər. A.-ın xassələri hissəciklərin ölçü və formasından, onların kimyəvi təbiətindən və quruluşundan, elektrik yükünün qiyməti və işarəsindən, temp-ıdan, təzyiqdən, qaz fazanın hərəkəti xarakterindən və sürətindən asılıdır. Aerozol hissəciklərinin ölçüləri təq. 1-dən 105 nm-ə qədər dəyişir. A. dispersləmə yolu ilə

(bərk maddənin nisbətən iri hissəciklərini çox narın xırdalamaqla, mayenin püskürülməsi ilə) və ya ilkin bircinsli (homogen) qaz mühitdə maddə buxarlarının kondensləşməsi ilə alınır. Dispersləmə yolu ilə dağ süxurlarının üfürülməsindən, torpağın eroziyasından, vulkanik püskürmələrdən atmosfer tozunun əmələ gəlməsi prosesi baş verir; oxşar qaydada inşaat materiallarının mexaniki emalından, bərk faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı, tozvarı məhsulların istehsalı və emalından *aerozol çirklənməsi* yaranır. Dispersləmə ilə müxtəlif püskürmə vasitəsindən istifadə etməklə müxtəlif sənaye və məişət təyinatlı maye dispers fazalı A. alınır. Atmosfer havasının su buxarı ilə ifrat doymasından təbii şəraitdə bulud və dumanlar yaranır. Yanacağın natamam yanması və bəzi kimyəvi proseslərdə tüstü – bərk mikrohissəciklərdən ibarət A. yaranır. A. təbiətdə geniş yayılmışdır (bax *Atmosfer aerozolu*), müxtəlif texnoloji proseslərdə böyük rol oynayır, insanların sağlamlığına və gündəlik məişətinə təsir edir. Maşınqayırma və inşaatda dekorativ və mühafizə örtükləri üçün lak-boya materiallarından A. şəklində istifadə olunur. İstilik enerjisi qurğularında və reaktiv mühərriklərdə forsunkalar vasitəsilə maye və bərk yanacaqlar A.-a çevrilərək istifadə edilir. Məişət zərərvericiləri və k.t. ziyanvericilərinə qarşı mübarizə vasitələri, bəzi parfümeriya və gigiyenik vasitələr, dərmanlar (*aerozolterapiya*), dezinfeksiya vasitələri və s. aerozol şəklində istifadə olunur. A.-ın işıq şüalarını udmaq və səpələmək qabiliyyətindən hərbi işlərdə (aldadıcı tüstülər) və pirotexnikada (rəngli tüstülər) istifadə olunur. Daş kömür və filiz xammalları çıxarılarəkən, metallurgiya və kimya z-dlarında, partlayış işlərində, sənaye və ya məişətdə yaranan üzvi tullantıların yandırılması nəticəsində əmələ gələn A., eləcə də tərkibində zəhərli kimyəvi maddələr və xəstəlik törədiciləri mikroorqanizmlər olan A. sağlamlıq üçün təhlükəlidir. Yanğın və partlayış təhlükəsi olan tozlar (məs., kömür, un, odun, pambıq, alüminium) xüsusən böyük təhlükə mənbəyidir. Zəhərli A.-dan qorunmaq üçün bir çox səmərəli vasitələr mövcuddur: müxtəlif sənaye hava süzgəcləri və toztutucularından tutmuş, fərdi müdafiə vasitələrinə (əleyhqaz, toz respiratoru və s.) qədər. Ətraf aləmdə, eləcə də kosmik fəzada A.-ın əmələgəlmə və parçalanma prosesləri heç vaxt

qurtarmır. Yer kürəsinin 1 km²-də hər il 20 t bərk və ya maye maddə aerozol hissəciklərinə çevrilir. Onlar havaya qurudan, açıq hövzələrdən və kosmosdan daxil olur. Müxtəlif məişət A.-ının parçalanması təbii yolla və ya suni vasitələrlə həyata keçirilir. A.-ın parçalanmasının əsas səbəbləri iriləşmiş aerozol hissəciklərinin qravitasiya və ya mərkəzdənqaçma qüvvələrinin təsirindən dağılması, molekulyar və ya elektrostatik qüvvələrin təsiri altında bərk cism, yaxud maye səthində çökdürülməsi, eləcə də uçucu maddələrdən əmələ gəlmiş hissəciklərin buxarlanmasıdır.

AEROZOLTERAPİYA (*aerozol* + *terapiya*) – bioloji aktiv maddə aerozollarının, əsasən, tənəffüs yollarına (inhalasiya), həmçinin bədənin müxtəlif boşluqlarına yeridilməsindən və ya onların zədələnməmiş dəri sahələrinə vurulmasından ibarət fizioterapiya üsulu. Aerozollardakı maddələr onların selikli qişalar vasitəsilə sorulub qana keçməsi, yaxud bədən səthinə bilavasitə təsiri nəticəsində müalicə edir. A.-da təbii və suni aerozollardan istifadə olunur. Müalicə xassəli təbii aerozollar dənizkənarı, dağ və s. iqlim kurortlarının havasında mövcuddur və çoxlu miqdarda yod, brom və dəniz duzlarının ionları, fitonsidlər və maddələr ilə zəngindir. Kurortlarda təbii aerozolların tətbiqi *iqlim müalicəsi* üsuludur. Suni aerozollar xüsusi inhalyasiya aparatlarının köməyi ilə alınır; tərkibinə müxtəlif dərman maddələri (dərman bitkiləri dəmləmələri, hormonlar, antibiotiklər və s.) daxildir. Onlardan, əsasən, tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri zamanı fərdi, yaxud kamera (pasiyent qrupu üçün) inhalyatorlarının vasitəsilə istifadə olunur. Dəri, ağız boşluğu, ginekoloji və s. xəstəliklər zamanı yerli A. tətbiq edilir. Elektroaerozolterapiya (aerozol hissəcikləri elektriklə yüklənir) A.-nın bir növüdür.

AETALAR (isp. neqrıto – balaca zənci) – Filippində yaşayan xalqlar qrupu. Bu qrupa ayta, arta, ata, batak, mamanan və b. xalqlar daxildir. *Melaneziya* irqinin neqrıtos variantına aiddirlər. Avstroneziya dil ailəsinə daxil olan Filippin dillərində danışılır. Sayı 32,7 min nəfərdir (2002). A. Filippin a-ları aborigenlərinin nəsiləridir. Ənənəvi məşğuliyyətləri ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqdır. Əkinçilik və ticarətlə də məşğul olurlar. Ənənəvi etiqaqlarını saxlayırlar, bir hissəsi xristiandır.

AETSİ Flavi (Flavius Aetius) (təqr. 390–454) – *Qərbi Roma imperiyası* sərkərdəsi. Franklar və burqundlarla müharibələr aparmış, Qalliyada yaşayan german tayfaları ilə hunlara qarşı ittifaq yaratmışdır. Katalaun çölündəki döyüşdə (451) Roma ordusu ağır itkilər versə də, A. hunların hücumunun qarşısını ala bilmişdi. İmperator III Valentinian [425–455] dövründə böyük nüfuza malik olan A. yüksək hərbi rütbələrə layiq görülmüşdür. A.-nin sarayda nüfuzunun artmasından ehtiyatlanan imperatorun əmri ilə o, 454 ildə öldürülmüşdür.

AFAGİYA (*a...* + yun. φασία – yeyən) – inkişafın ayrı-ayrı fazalarında, həmçinin ilin əlverişsiz mövsümündə heyvanların qidalanmaması. Orqanizmdə qabaqcadan piy ehtiyatının toplanması nəticəsində də A. baş verə bilər. Heyvanların müxtəlif növlərində və qruplarında A. yumurta, müxtəlif yerlərdə məskunlaşan sürfələr (trematod mirasidiləri), yetişməkdə olan və çoxalmağa hazırlaşan körpə fərdlər (kürülməyə gedən keçici balıqlar), yetkin formalar (bir çox həşəratlarda, o cümlədən gündəcələrdə, pulcuqluqanadlıların bir çoxunda, erkək koksidilərdə) mərhələsində müşahidə edilir. A.-dan əvvəl çox vaxt qidalanma və həzmlə əlaqədar orqanlarda reqressiv dəyişikliklər baş verir. A. yuxuyagetmə, donub qalma və diapauza hallarını müşayiət edir.

AFAKİYA (*a...* + yun. φακός – mərcimək, linza) – göz büllurunun gözdə olmaması. Anadangəlmə və qazanılma olur. Anadangəlmə A. gözün inkişaf qüsuru ilə şərtlənir. Qazanılma A. çox vaxt katarakta ilə əlaqədar göz büllurunun çıxarılması, yaxud gözün ağır zədələnməsi nəticəsində baş verir. A.-nın korreksiyası üçün eynək, təmas və intraokulyar linzalar tətbiq edilir.

AFAQ BƏŞİRQIZI (Şəfərova; d.15.8.1955, Bakı) – Azərb. aktrisası. Azərb. Resp. xalq artisti (1993). *Bəşir Səfəroğlunun* qızıdır. Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1979). Səhnə fəaliyyətinə 1973 ildən N.Vəzirov ad. Lənkəran Dövlət Dram Teatrında başlamışdır. 1975–89 illərdə H.Ərəblinski ad. Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında, 1989–95 illərdə Ş.Qurbanov ad.

Azərb. Dövlət Musiqili Komediya Teatrında aktyor kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1995 ildən özünün yaratdığı Bəşir Səfəroğlu ad. musiqili teatrın bədii rəhbəri və direktorudur. Sərvinaz (“Yaxşı adam”, M.İbrahimov) obrazı səhnədə ilk işidir. Repertuarında komik, lirik və dramatik obrazlar başlıca yer tutur. Rolları: Humay (“Komsomol poeması”, İ.Coşğun; S.Vurğunun eyniadlı poeması üzrə), Söylü (“Bəxt üzüyü”, V.Səmədoğlu), xəbərçi Xədicə (“Adamın adamı”, Anar), Tovuz qarısı (“Bir cüt bədmüşk ağacı”, Ə.Əylisli), Fatma (“Dadaşbala əməliyyatı”, R.Əlizadə), baronessa Ştral (“Maskarad”, M.Lermontov), Nayman ana (“Əsrə bərabər gün”, Ç.Aytmatov), Nisəxanım (“Bankir adaxlı”, E.Sabitoglu), Güldəstə (“Mən dəyərim min cavana”, F.Sücedinov) və b. Televiziya tamaşalarında (“Evləri köndələn yar”, Anar; “Yaşıl eynəkli adam”, V.Səmədoğlu), “Mozalan” satirik kinojurnalında və bir sıra bədii filmlərdə (“Bəxt üzüyü”, rej. R.Əzizbəyli, 1991; “Girov”, rej. E. Quliyev, 1989) çəkilmişdir.

AFANASYEV MƏDƏNİYYƏTİ – e.ə. 3-cü minilliyin ortaları və 2-ci minilliyin əvvəllərində Yenisey çayının yuxarı hövzəsində və Altayda yayılmış Eneolit mədəniyyəti. A.m.-nə aid qəbirlərdə ölümlər, əsasən, ayrı-ayrı və qrup halında, bəzən də cüt-cüt dəfn edilmişlər. Bu dövrdə yaşamış A.m. tayfalarının maldarlıqla, həmçinin əkinçiliklə məşğul olmaları ehtimal edilir. Əmək alətlərinin əsasən daşdan hazırlanmasına baxmayaraq onlara mis, gümüş, qızıl emalı da məlum idi.

AFAR (Danakil) – Afrikada, Efiopiya yaylasından ş.-də tektonik çökəklik. Şərqi Afrika rift sisteminə daxildir. Mərkəzi hissəsindəki Asal gölü çuxuru dəniz səviyyəsindən 153 m aşağıdadır (Afrikanın ən aşağı yeri). A. Yer kürəsinin ən isti yerlərdəndir. İl boyu havanın temp-ru 25–35°C olur. İllik yağıntının miqdarı 200 mm-dən azdır. A. ərazisinin çox hissəsini gilli-şoranlı və qumlu səhralar tutur.

AFARLAR (özlərini afar adlandırırlar) – əsasən, Efiopiyanın şm.-ş.-ində və Cibutinin şm.-ində (Afar səhrası) yaşayan kuşi xalqı. Ərəb, Somali və digər məşəli qrupları da var. Sayı 1,1 mln. nəfərdir (2000). Şərqi kuşi dilləri qoluna aid afar dilində danışirlar. Ərəb və amhara dilləri də yayılmışdır. Dindarların əksəriyyəti müsəlmandır, ənənəvi eti-

qadlarını saxlayanlar da var. A. haqqında ilk məlumat 13 əsrə aiddir. A.-ların yaratdığı kiçik sultanlıqların əksəriyyəti 19 əsrdə Efiopiyanın tərkibinə, bir qismi isə Fransa və İtaliya müstəmləkələri sırasına qatılmışdır. Ənənəvi məşğuliyyətləri dəvəçilik, qismən heyvandarlıq, duz qurutma, balıqçılıq və əkinçilikdir. Zəngin folklorları var.

AFAT ÇƏYİRTKƏ, Mərakeş çəyirtkəsi (*Dociostaurus maroccanus*) – düzqanadlılar dəstəsinin əsl çəyirtkəkimilər fəsiləsindən həşərat növü. İranda və Əfqanıstanda yayılmışdır. Azərb.-in aran və dağətəyi r-nlarında, xüsusən

Afat çəyirtkə.

Samux, Şirvan, Muğan və Mil-Qarabağ zonalarında, Ceyrançöldə təsadüf edilir. Sürfələri 25–35 günə yetkinləşir. İlk vaxtlarda dənli yabani bitkilərlə qidalanır. Bir çəyirtkə torpağa 1–2 sm dərinlikdə 35–120 yumurta qoyur və kisa içərisində qışlayır. Pambığa, taxıla, paxlalı bitkilərə və s. zərər vurur. A.ç.-yə qarşı aqrotexniki, mexaniki və kimyəvi üsullarla (heksaxloran, kalsium-arsenit, zəhərli aldadıcı yemlər) mübarizə aparılır.

AFƏZİYA (a... + yun. φάσις – demək, söyləmək) – beyin qabığının müəyyən hissələrinin zədələnməsi nəticəsində deyilən sözün, danışığın qavramaması və ya nitqin qismən, yaxud tamam tutulması. Müxtəlif formalarda olur: hərəkətli A. – xəstə danışa bilmir, lakin başqasının danışığını eşidib anlayır; sensor A. – xəstə sürətlə danışır, lakin çox vaxt sözləri dolaşmış salır və bir sözün əvəzinə başqa söz işlədir, başqasının danışığını isə anlamır; ümumi – sensor hərəkətli A. – xəstə nə danışa bilir, nə də başqasının danışığını anlayır; amnestik A. – xəstə ətrafındakı cismlərin adını unutduğu halda, nə üçün işlədildiyini bilir; semantik A. – xəstə ayırı-ayrı sözləri başa düşür, lakin fikri anlamır. Uşaqlıq dövründə baş verən A. uşağın ümumi inkişafını pozur. Səbəbləri: beynin qan dövranının

pozulması, beynə qan sızması, beyin damarlarının trombozu, beyin iltihabı (ensefalitlər, abseslər), şiş, travma və s. Müalicəsi: A.-ni törədən səbəblərin aradan qaldırılması, nitqin bərpasının loqoped və ya neyropsixoloq tərəfindən müntəzəm aparılması.

AFƏLİ (yeni lat. aphelium; από... + yun. ήλιος – Günəş) – Günəş ətrafına dolanan planet, komet və ya hər hansı digər cismin orbitinin Günəşdən ən uzaq nöqtəsi. Yer özünün Günəş ətrafında illik hərəkətində A.-ni iyulun əvvəlində keçir. A.-nin Günəş mərkəzindən məsafəsi A. məsafəsi adlanır.

AFELİNUSLAR (Aphelinus) – afelinidlər fəsiləsindən parazit pərdəqanadlılar cinsi. Bədəni tamam qara, yaxud sarı naxışlı, bəzən sarı olur. Uz. 0,5–1,5 mm-dir. Mənənlərin daxili parazitidir. Bəzilərinin təsərrüfat əhəmiyyəti var: alma ağacının qanlı mənənəsinə qarşı bioloji mübarizə məqsədilə dünyanın bütün bölgələrinə Şimali Amerikadan introduksiya edilmiş *A.mali* növü geniş yayılmışdır.

AFFƏKT (lat. affectus – ruhi həyəcan, coşğunluq) – insanın böhran vəziyyətdən münasib çıxış yolu tapa bilmədiyi qorxulu anlarda baş verən qısamüddətli güclü emosional vəziyyəti. A. orqanizmin fizioloji vəziyyətində dəyişikliklərlə, çox vaxt kəskin ifadə olunan hərəkət təzahürlə (əsmə, rəngin avazıması və s.) müşahidə olunur. A. *frustrasiya* zamanı istər bioloji (məs., həyat təhlükə qarşısında olduqda), istərsə də sosial tələbat kimi (haqsızlıqla, təhqirlə rastlaşdıqda) baş verə bilər. A.-də, əsasən, instinkt mexanizmləri hərəkətə gətirildiyi üçün onlar davranışın istənilən kimi tənzimlənməsi imkanını məhdudlaşdırır və vəziyyətinə uyğun stereotip həll üsulunu (*aqressiya*, donub qalma və s.) seçməyə vadar edir. A., bəzən insanda sarsıdıcı hadisələrin dəfələrlə təkrarlanması nəticəsində baş verir; bu hadisələr insana yalnız konkret situasiyanın deyil, onun bütün həyatının çıxılmaz vəziyyətdə olması fikrini aşılır. A.-in sarsıdıcı təsiri ağır hissənin kütləşməsinə, huşun itməsinə, *amnezilyaya* səbəb olur. A.-ə nəzarət etmək üçün onun yaranma mərhələsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə xəstəni A.-i əmələ gətirən şəraitdən uzaqlaşdırmaq, ona yayındırıcı təsir etmək lazımdır. İnsanın A.-ə meyilliliyi istər onun psixoloji quruluşundan (A.-ə ən çox bəzi psixopatiyalı və aksentual xarakterli

şəxslər meyilli olurlar), istərsə də insanın inkişaf səviyyəsindən, onun öz davranışını proqnozlaşdırmaq qabiliyyətindən və s. asılıdır.

A.-in diaqnostikası məhkəmə-psixoloji ekspertiza təcrübəsində əsas məsələlərdən sayılır. Bu zaman A.-in iki növü ayırd edilir: fizioloji və patoloji.

Fizioloji A. – insanın hissələrinə və iradəsinə intensiv təsir göstərən, lakin öz davranışına və tutduğu işlərə nəzarət etmək imkanından məhrum etməyən qısamüddətli emosional qızıqma şəklində meydana çıxır. Patoloji A. (ilkin olaraq 1868 ildə R.Kraft-Ebinq tərəfindən təsvir edilmişdir) isə sonradan qismən və ya tam amneziya ilə meydana çıxan şüurun dərin dumanlaşmasına səbəb olur. Affektiv boşaldıqdan sonra yuxu, yaxud baş verənlərə laqeydliklə müşayiət olunan psixi yorulma yaranır.

Fizioloji A. zamanı insan törətdiyi cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyır. Patoloji A. zamanı törədilən hadisələr isə ağır başında olmamaq halı kimi qiymətləndirilir.

AFFERENT (lat. afferens – gətirən) – orqana gətirən. “A.” termini sinirlərə və damarlara aid istifadə olunur; məs., A. və ya mərkəzəqaçan sinir – impulsları periferiyadan beyinə gətirir, bəliqlərin A. qəlsəmə arteriyaları qanı qəlsəmələrə aparır. Bax həmçinin *Efferent*.

AFFİNAJ (fr. affinage, affiner – təmizləmək) – təmizləmə metalların alınması üçün metallurgiya prosesi; nəcib metalların saflıq dərəcəsini yüksəltmək üçün onları kənar və lazımsız qatışıqlardan ayıraraq təmizləməkdən ibarətdir. Elektrolitik (əsasən, qızıl və gümüş almaq üçün), yaş (platin, palladium, iridium və s. almaq üçün) və quru (əridilmiş qızılın xlorla emalı üçün) A. üsulları var.

AFİN ÇEVİRMƏ – müstəvi (fəza) nöqtələri arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq. Bu uyğunluqda düz xətt düz xəttə keçir. Müstəvi üzərində A.ç. $x'=ax+by+p$, $y'=cx+dy+q$ düsturları ilə verilir. Burada $ab-bc \neq 0$. Fəzada A.ç. qeyri-məxsusi xətti çevirmə vasitəsilə təyin edilir. A.ç. çoxluğu *qrup* əmələ gətirir. *Oxşarlıq çevirməsi*, *homotetiya* və *paralel köçürmə* A.ç.-yə misaldır. A.ç.-də uyğun müstəvi fiqurların sahələri (fəzada uyğun cismlərin həcmələri) nisbəti sabit olub, çevirmənin determinantının qiymətinə bərabərdir. A.ç.-nin xassələrindən riyaziyyat, mexanika və nəzəri fizikada (məs., həndəsədə fiqurların afin

təsnifatı, mexanikada kəsilməz səlt mühitin kiçik deformasiyalarını öyrənmək üçün) geniş istifadə edilir.

Əd.: bax *Afin həndəsə* məqaləsinin ədəbiyyatına.

AFİN HƏNDƏSƏ (lat. affinis – qohum) – həndəsə bölməsi; fiqurların *afin çevirmə* nəticəsində invariant (dəyişməz) qalan xassələrini öyrənir. Həndəsi fiqurun afin çevirmə zamanı sabit qalan xassələrinə onun afin invariantları deyilir. Əsas invariant bir düz xətt üzərində yerləşən üç M_1, M_2, M_3 nöqtələrinin sadə nisbətidir. x_1, x_2, x_3 həmin nöqtələrin absisləridirsə (bax *Analitik həndəsə*), onda sadə nisbət $(x_2 - x_1)/(x_3 - x_2)$ -yə bərabərdir. $n \geq 4$ sayda nöqtədən ibarət ixtiyari sistemin afin invariantları sadə nisbətlərlə ifadə oluna bilər. Xüsusi halda, buradan alınır ki, afin çevirmədə həndəsi fiqurun ağırlıq mərkəzi dəyişmir. İxtiyari afin çevirmədə düz xətlərin paralelliyi pozulmur. A.h.-nin üsul və faktlarından mexanika, nəzəri fizika, astronomiya və s. sahələrdə geniş istifadə olunur.

Əd.: Cavadov M.Ə. Analitik həndəsə kursunda afin və proyektiv çevirmələr. B., 1996; Беклемишев Д.В. Курс аналитической геометрии и линейной алгебры. М., 1974.

AFİNA (Αθήναι), Afina Pallada – qədim yunan mifologiyasında baş ilahələrdən biri, müharibə, qələbə, həmçinin hikmət, bilik, incəsənət və sənətkarlıq ilahəsi; *Zevsin* qızı. A.-nin məşhur atributları olan ilan və bayquş onun zoomorf keçmişinə işarədir. A.-nin ilan kimi müdrik obrazı ilanlı Krit-Mikena ilahəsi obrazının davamıdır. Keçi dərisindən hazırlanmış və üzərində ilansaçlı Meduzanın başının təsviri olan qalxan A.-nin əsas atributlarındanıdır. A.-nin təsvirinin (palladium) göydən endiyi hesab olunurdu və A. Pallada adı da burdan yaranmışdı. Miflərə əsasən A. qalxan və dəbilqə ilə doğulmuşdur. Afina ş.-nin hamisi sayılan A.-nin şərəfinə məşhur *Parfenon* məbədi tikilmişdir. A.-yə bütün Yunanıstanda sitayiş oluna da, Attikada onun kultu xüsusi vüsət almışdı; onun şərəfinə əkinçilik bayramları keçirilirdi. Qədim Roma mifologiyasında A. *Minerva* ilə eyniləşdirilirdi.

İkonoqrafiya. A., adətən, dəbilqə, niza və qalxanla ciddi və əzəmətli qız kimi təsvir olunurdu. *Fidinin* Parfenonda qoyulmuş nəhəng “Afina Parfenos” heykəli (e.ə. 438) dövrümüzədək gəlib çatmasa da, əsərin surətləri

Afina Pallada.

(“Afina Varvakion” mərmər, 3 əsr, Afina Milli Muzeyi və s.) heykəlin orijinalı haqqında ümumi təəvvür yaradır. *Fidinin Akropoldakı* “Afina Lemniya” heykəli Afina dövlətinin sülhsevər siyasətini təmsil edir; Luvr muzeyində (Paris) saxlanılan “Afina Medici” heykəlinin *Fidinin* “Afina Promaxos”u əsasında yaradıldığı güman olunur. Yunan heykəltəraşı Mironun (e.ə. 5 əsrin ortaları) “Afina və Marsi” əsərinin təqr. 10 Roma surəti mövcuddur. İntibah dövrü rəssamlığında A.-dan müxtəlif alleqoriyalarda

Afina şəhərindən görünüş.

(A.Mantenya, Rafael, S.Botticelli) istifadə olunmuşdur. Böyük L.Kranax, Corcone, P.P.Rubens və b.-nin əsərlərində də A. obrazına rast gəlinir.

AFİNA (Αθήναι) – Yunanıstanın paytaxtı, Cənubi Avropanın ən iri şəhərlərindən biri. Attika nomunun inz.m. Əh. 729 min (2005); A. ətrafı və *Pirey* ş. ilə birlikdə Böyük Afina aqlomerasiyasını əmələ gətirir (əh. 3754 min). Mərkəzi Yunanıstanın c.-unda, Attika y-a-nda, Egey dənizinin Saronikos körfəzi sahilində, Pedion vadisindəki təpəliklərdədir [ən hündürü Likavit (Likabett; 277 m), ən məşhuru Akropol (156 m), həmçinin Areopaq, Pniks, Filopapp (keçmiş Muzalar təpəliyi) və s.]. Mühüm nəql. qovşağıdır. Avtomobil və dəmir yolları A.-ni Peloponnes y-a və ölkənin q. hissəsi ilə birləşdirir. A.-nin avanportu olan Pirey ölkənin ən böyük portudur. Elinikon və Spata beynəlxalq aeroportları, metropoliten var.

Qədim Yunanıstanın ən mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi, *Attikada* şəhər-dövlət olan A. e.ə. 146 ildən Romanın, 395–1204 illərdə isə Bizansın tabeliyində idi. 1205–1456 illərdə Afina hersoqluğunun paytaxtı olmuşdur. 1456 ildə A.-ni osmanlılar tutmuşlar. *Yunanıstan milli-azadlıq inqilabı* (1821–29) dövründən A. Yunanıstanın inz. və mədəni-siyasi mərkəzi, 1834 ildən paytaxtı, həmçinin kralın iqamətgahı. 1862 ilin oktyabrında A. kral I Ottonun devrilməsi ilə nəticələnən üsyanın mərkəzi idi. 20 əsrin 20-ci illərində Balkan y-a-nın mühüm şəhərlərindən birinə çevrildi. 1941 ildə

almanlar A.-ni işğal etmiş, 1944 ildə isə Yunan Milli Azadlıq Cəbhəsi tərəfindən şəhər azad olunmuşdur. 1944 ilin dekabrında şəhərdə baş vermiş silahlı toqquşmalar Yunanıstanda vətəndaş müharibəsinin (1946–49) başlanğıcı oldu. 1967 ilin aprelində A.-da hərbi çevriliş nəticəsində “Qara polkovniklər diktatorası” hakimiyyəti ələ keçirdi. 1973 ildə A.-da rejimə qarşı başlanan tələbə çıxışları demokratik qüvvələrin mübarizəsinə təkan verdi və diktaturanın devrilməsinə gətirib çıxardı (1974).

A. iri beynəlxalq turizm mərkəzi, bir çox konqres və simpoziumların (xüsusən, tarix və incəsənət sahəsində) keçirildiyi yerdir. Müasir tikililərin antik abidələr və Bizans memarlığı ilə uyarlığı şəhərə bənzərsiz görünüş verir. Şəhərin kortəbii planlaşdırılması e.ə. 7 əsrə aiddir. *Afina Akropolunun (Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmişdir)* yerləşdiyi qaya və onun atəyindəki Aqora meydanı şəhərin tarixi mərkəzini təşkil edir. Dionis teatri (e.ə. 6 əsr – 326), Roma senatoru Filopappın məqbərəsi (114–116), Dipilon (antik şəhərin baş darvazası) yaxınlığında qəbiristanlıq [“Keramik” qəbirüstü abidələr (e.ə. 5–4 əsrlər) muzeyi], Lisikratın abidəsi (e.ə. 335–334), möhtəşəm Olimpi Zevs məbədi (tikintisinə e.ə. 175–164 illərdə başlanmış, memar Kossuti, eramızın 129–132 illərində başa çatdırılmışdır), Adrian tağı (təqr.120), Küləklər qülləsi (yaxud Saat qülləsi, e.ə. 1 əsrin ortaları), Bizans dövrü kilsələri və s. A.-nın ən qədim abidələrindəndir.

Musiqili tamaşalar teatri. Afina.

A.-nın baş meydanlarının və onlara aparan küçələrin nizamlı planlaşdırılması 1831–33 illərdə S. Kleantis və alman memarları E. Şaubert, L.fon Klense, həmçinin L.Kavtadzoğlu tərəfindən həyata keçirilmişdir. Müasir A. müntəzəm plan əsasında tikilir: “Olimpiya” teatri (1951, memar R.P. Tsolakis), ABŞ səfirliyinin binası (1957–61, V. Qropiusun başçılığı ilə bir qrup Amerika memarı), Hilton-otel (1959–63, memarlar P. Vasiliadis, E. Vurekas, S. Stoykos), Elinikon aeroportu (1964, E. Saarinen) və s.

Elmlər Akademiyası (əsas 1926 ildə qoyulmuşdur; bina 1859–85 illərdə inşa edilmişdir, memar T.E.Hansen); texniki (1836), milli (1837, memar H.K.Hansen) un-tlər; iqtisadiyyat və biznes (1920), “Pandeos” siyasi və sosial elmlər (1930) ali məktəbləri, “Ateneum” Konservatoriyası (1926); milli (1828; bina 1832 ildə inşa edilmişdir, memar H.K.Hansen), parlament (1844), EA və un-t kitabxanaları; milli teatr və 50-dən çox bələdiyyə, özəl və s. teatrlar; Dövlət rəqs məktəbi, kino mərkəzi, kino muzeyi var. Əsas muzeylər: Milli arxeologiya (1874, memar L.Lange), Akropol (1878), Bizans (1914; Plakidiya sarayında, 1840–48, memar Kleantis), Milli rəngkarlıq qalereyası (1900), A. Benaki muzeyi və s. 1975 ildən M. Kallas ad. vokalçılarının və pianoçularının, 1996 ildən isə D.Mitropulos ad. dirijor və bəstəkarların beynəlxalq müsabiqələri keçirilir.

1896 ildə A.-da Yeni dövrün I-ci

Olimpiya Oyunları (e.ə. 330–təqr. eramızın 138 ilinə aid antik stadionun bünövrəsi üzərində 1896 ildə müasir stadion inşa edilmişdi, memar A.Metaksas), 2004 ildə 28-ci Olimpiya Oyunları keçirilmişdir.

A. Yunanıstanın əsas iqtisadi mərkəzidir. Böyük A.-da bütün sənaye müəssisələrinin (əsasən, xırda və orta; sənayedə işləyənlərin təqr. 1/2-i) təqr. 1/4-i cəmlənmiş və bunlarda məhsulun 1/2-indən çoxu istehsal olunur. İri banklar, metallurgiya, maşınqayırma, neft emalı, kimya sənayesi, həmçinin selluloz-kağız, toxuculuq, dəri-ayaqqabı, tikəş, yeyinti,tütün məmulatları müəssisələri var. Elevsin və Pireydə iri azot turşusu və azot gübrələri, sement istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Əd.: Сидорова Н.А. Афины. 2-е изд. М., 1984; Беспалов О.Г., Звонова Н.В. Афины. М., 1998.

AFİNA (Qədim) – Qədim Yunanıstanın *Attika* əyalətində şəhər-dövlət (polis). Hələ Neolit dövrünün sonundan Attikada əhalinin yaşadığı məlumdur. Əvvəllər A. yerli tayfa başçısının (basiley) yaşadığı Akropoldan ibarət olmuşdur. Əfsanəvi Kekrop hakim sülalənin banisi idi. E.ə. 3-cü minilliyin ortaları – 2-ci minillikdə bu ərazi *Egey* (Krit–Mikena; Axayya) *mədəniyyəti* arealına daxil oldu. E.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində basiley hakimiyyətinin süqutundan sonra A.-ni 9 *arxontdan* ibarət hakimlər kollegiyası idarə edirdi. Ağsaqqallar şurasını *areopaq* əvəz etmiş, xalq yığıncağı (ekkleziya) tədrisən əhəmiyyətini itirmişdi. E.ə. 621 ildə qəbul edilmiş *Drakont qanunları* qəbilə quruluşunun dağılmasına gətirib çıxardı. E.ə. 594–593 illərdə Solon sosial islahatlar həyata keçirdi. Sosial təbəqələrin nümayəndələrinin təmsil olduğu andlılar məhkəməsi (gelieya) yaradılmışdı. Girova qoyulmuş torpaqlar müqabilində borclar və borc köləliyi ləğv edilmişdi. Əmlak senzinə müvafiq olaraq əhali dörd qrupa ayrılırdı – *evpatridlər* (torpaq mülkiyyətçiləri), *geomorlar* (əkinçilər), *demiurqlar* (sənətkarlar) və *fetlər* (yoxsul təbəqə). *Pisistratın* hakimiyyəti dövründə A. siyasi və iqtisadi baxımdan daha da inkişaf etmişdi. Kəndlilərin, eləcə də tacir və sənətkarların maraqlarına uyğun islahatlar keçirilmiş, şəhərdə yeni binalar tikilmiş, su kəməri çəkilmiş, ədəbiyyat inkişaf etmişdi. Xarici siyasətdə bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdi. A.-nın Egey dənizi

Parfenon frizinin fraqmenti.

a-rında və Gellespont (Dardanel) sahilələrində mövqeyinin möhkəmlənməsi ticarətin inkişafına təkan verdi. E.ə. 510 ildə *Klisfenin* islahatına görə, Attika əhalisi 10 inzibati filaya bölünmüşdü. *Ostrakizm* institutu təsis edilmişdi. E.ə. 6 əsrin sonunda A.-da demokratik dövlət yarandı. *Yunan–İran müharibələri*, birinci *Afina dəniz ittifaqının* təşkili və A.-nın dəniz dövlətinə çevrilməsi onun daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu. *Periklin* hakimiyyəti dövründə (e.ə. 5 əsrin 2-ci yarısında) A.-da demokratiyanın çiçəklənmə dövrü idi. Kiçik torpaq sahibləri və torpaqsız vətəndaşlar üçün müttəfiq şəhər-dövlətlərin ərazisində hərbi-əkinçilik koloniyaları (*kleruxilər*) yaradılmışdı. Xalq yığıncağının müstəqilliyi, söz azadlığı, vəzifələrin sayının artırılması və nəticədə daha çox vətəndaşın işlə təmin olunması, gelieya və eklesianın fəaliyyətinin genişləndirilməsi və qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət edən “Beşyüzlər” şurasının təsisi A. demokratiyasının bəşəriyyət tarixində mühüm nailiyyət olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq siyasi hüquqlardan yalnız A. vətəndaşları yararlanırdı. Ucuz qul əməyi kəndlilərin və sənətkarların müflisləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Perikl bu böhrandan çıxış yolunu müttəfiqləri daha çox istismar etməkdə, A.-nın rəqibləri olan yunan şəhər-dövlətləri ilə mübarizədə görürdü. Bu çəkişmələr *Peloponnes müharibəsinə* və A.-nın məğlubiyyətinə səbəb oldu. Beləliklə A. qüdrətini həmişəlik itirdi. Sonralar A.-da siyasi-iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə, hətta ikinci Afina dəniz ittifaqının (e.ə. 378/377–355) yaradılmasına baxmayaraq, e.ə. 338 ildə Xeroneya yaxınlığındakı döyüşdə məğlubiyyətdən sonra A. digər yunan şəhər-dövlətləri ilə yanaşı Makedoniyanın hakimiyyəti altına keçmişdi

[bax *Yunanıstan* (Qədim)]. E.ə. 146 ildə Romaya tabe olan A., e.ə. 27 ildə Axayya əyalətinin tərkibinə daxil edilmişdi. 3 əsrdə A. tədrisən tənəzzülə uğradı. 7 əsrdə isə Bizansın Balkanlarda əsas dayaq məntəqəsinə çevrildi.

AFİNA AKROPOLU – *Afinanın* (Qədim) dini mərkəzi, qala. Dünyanın ən mükəmməl memarlıq ansamblarından biri, *akropolun* klassik nümunəsi. Afinanın mərkəzindəki qayanın zirvəsində qərbdən şərqə uzanan geniş meydançada (300×130 m) yerləşir. E.ə. 12 əsrə qədər A.a. möhkəmləndirilmiş qala idi. Son Neolit və Mikena dövrünə aid ən qədim tapıntılar burada aşkar edilmişdir. E.ə. 6 əsrə aid məbədlərdən Afina Poliad məbədi və Köhnə Parfenon adlanan Artemida Bravroniya məbədi (6–4 əsrlər) bünövrələrinin qalıqları dövrümüzədək qalmışdır. A.a.-nın əsas tikililəri *Periklin* təşəbbüsü və *Fidinin* rəhbərliyi altında inşa edilmişdir. E.ə. 447–432 illərdə Afinaya həsr olunmuş və şəhərin dini mərkəzinə çevrilmiş dorik *peripter* formasında mərmərdən *Parfenon* məbədi tikilmiş və heykəllərlə bəzədilmişdir (memarlar *İktin* və *Kallikrat*). *Propiley* (e.ə. 437–432, memar Mnesikl), Nike Apterost (tikintisi təqr. e.ə. 420 ildə başa çatdırılmışdır, memar Kallikrat; 1833 ildə fraqmentlər əsasında yenidən bərpa olunmuşdur) və *Erexteyon* (e.ə. 426–406) məbədləri A.a.-nın ən mühüm abidələridir. A.a.-nın c.-ş. hissəsində Akropol Muzeyinin binası yerləşir. Muzeyin eksponatları A.a.-nda müxtəlif vaxtlarda aparılmış arxeoloji qazın-

tılardan əldə edilmiş tapıntılardır. A.a. Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmişdir.

AFİNA DƏNİZ İTTİFAQI (e.ə. 477–404) – bax *Delos İttifaqı*.

AFİNA TƏRBİYYƏSİ – e.ə. 7–5 əsrlərdə Qədim Afinada yaranmış tərbiyə sistemi. *Sparta tərbiyyəsi* kimi, A.t. də Qədim Yunanıstanda ən məşhur tərbiyə sistemlərindən idi. Dövrünə görə daha demokratik sistem olan A.t. əqli, əxlaqi, estetik və fiziki tərbiyəni vəhdətdə götürürdü.

AFİŞA (fr. affiche – elan, afficher – nümayiş etdirmək sözündən) – tamaşa, konsert, kinofilm, idman yarışları və s. tədbirlər haqqında elan. Parlaq, şerti, yığcam qrafik quruluşu və dekorativ ifadəliliyi ilə seçilir. Qədim Misirdə, Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada A. papirus üzərinə çəkilir, binaların divarlarına, sütunlara yapışdırılırdı. Orta əsrlərdə tamaşalar haqqında carçılar xəbər verirdi. Mətnli A.-lar 16 əsrdən yayılmağa başladı. Bədii tərtibatlı A.-lar isə 18 əsrdə yaranmışdır. 19 əsrin sonundan A. artıq müstəqil estetik əhəmiyyət daşıyırdı. A.de *Tuluz-Lotrek*, V.A. və Q.A.*Stenberqlər* və b. plakat ustaları A. yaratmışlar. Müasir A. *kompyuter qrafikası*, *fotomontaj*, yaxud ənənəvi rəngkarlıq və qrafika yolu ilə rəssam tərəfindən yaradılan orijinalın poliqratik icrasındır. Plakatdan fərqli olaraq A. aşkar reklam xarakteri daşıyır.

AFOKAL TAXMA – fotoaparatin və ya kinoçəkmə aparatının obyektivinin ön hissəsinə birləşdirilən optik qurğu. Obyektivdə yaranan təsvirin miqyasının

Erexteyon məbədi. Afina.

dəyişdirilməsi üçün istifadə olunur. A. t. afokal sistemi yaradan iki optik komponentdən – toplayıcı və səpici linzalardan ibarətdir. Əgər A. t.-nin bucaq böyüməsi 1-dən çoxdursa, “A. t.+obyektiv” sisteminin ümumi fokus məsafəsi obyektivin fokus məsafəsindən böyük olur və təsvirin miqyası da böyüyür; əgər 1-dən azdırsa – təsvirin miqyası kiçilir.

AFÓN (Athos) – Yunanıstan ərazisində dağ. Hünd. 2033 m. Ayon-Oros y-a-nın c. qurtaracağındadır. Ətrafında çoxlu monastır var; dünyada ən böyük pravoslav rahibliyi mərkəzi, həmçinin pravoslav incəsənəti mərkəzlərindən biridir. Ən qədim memarlıq abidəsi Karyedəki Protat bazilikasıdır (11 əsrin sonu). 17–19 əsrlərdə A.-dakı monastırlar nəzdində ikona hazırlayan emalatxanalar, qədim əlyazmalarının saxlandığı kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. 1748–49 illərdə burada A. akademiyası təşkil edilmişdi.

AFONİYA (a... + yun. φωνή – səs) – pıçıltılı ilə danışmaq qabiliyyəti qalmaqla səsəsin olmaması. A.-nin müxtəlif səbəblərlə bağlı aşağıdakı növləri var: həqiqi və ya qırtlaq (qırtlağın şiş, çapıq və s. nəticəsində zədələnməsi); iflic (aşağı qırtlaq siniri funksiyasının pozulması); spastik (aşılmalı kimyəvi maddələrin, psixi travmaların təsirindən qırtlağın daxili əzələlərinin spazmi nəticəsində səs yarığının daralması); funksional (nevroz xəstələrində, laringit zamanı). A. bəzi ümumi xəstəliklərin simptomu kimi də təzahür edir.

AFÓNSKI Nikolay Pavloviç (15.3.1875, Petrozavodsk – 12.8.1951, Bakı) – rus terapevti, tibb e.d. (1907), prof. (1926), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1941).

Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasını bitirmişdir (1899). Hərbi hissələrdə həkim işləmiş, sonra Hərbi Tibb Akademiyasında, müxtəlif un-tlərdə (Kırım, Perm) müəllim və prof. olmuş, Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun daxili xəstəliklər kafedrasına rəhbərlik etmişdir (1928–51). Əsas əsərləri qan dövrəni orqanlarının patologiyasına aiddir. Azərb.-da kurort işinin inkişafı, o cümlədən İstisu kurortunun yaranmasında xidməti var. Azərb.SSR Ali Sovetinin (3-cü çağırış) deputatı olmuşdur. “Daxili xəstəliklər” (1934) dərsliyinin müəlliflərindən biridir.

AFÓNTOVA QORÁ – Yenisey çayının sol sahilində Krasnoyarsk ş.-nin yaxınlığında Son Paleolitə aid 4 düşərgənin aşkara çıxarıldığı yer. Burada qazma evlər də aşkar edilmişdir. A. q.-dan daş alətlər (itiüclü əl çapacaqları, qaşov və s.), sümükdən hazırlanmış biz, iynə, nizə ucluğu və s. tapılmışdır. Fauna qalıqlarından şm. maralın sümükləri daha çoxdur.

AFORİZM (yun. ἀφορισμός – qısa kəlam) – ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı fikir, hikmətli söz. Atalar sözləri və məsəllərdən fərqli olaraq A.-lərin müəllifi olur. A. həm müstəqil, həm də bədii, elmi, fəlsəfi əsərlərdə yarada bilər. A.-lərdə sərrast, lakonik, yığcam, cıllanmış fikir güclü mənavi-əxlaqi təsir qüvvəsinə malik olur: “Bilik qüvvədir” (F.Bekon), “Vidən insanın allahıdır” (V.Hüqo) və s. Klassik Şərq, o cümlədən Azərb. ədəbiyyatında A.-lərin gözəl nümunələri yaradılmışdır; həm mənzum [“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz”, “İnsana arxadır onun kamalı”, “Məhrabi

eşqdir uca göylərin, eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?” (N. Gəncəvi), “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam” (Nəsimi)], həm də mənsur [“Xeyrixahlıq sərvətdən üstündür” (A. Bakıxanov)] A.-lər var. Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, Xətai, M.Füzuli, S.Ə.Şirvani, H. Cavid, C. Cabbarlı, S.Vurğun, dünya ədəbiyyatı klassiklərindən M.Sədi, C. Rumi, F.Larəşfuko, J.Göte, O.Balzak, A.Puşkin, L.Tolstoy və b.-nin A.-ləri məşhurdur.

AFRASİYA DİLLƏRİ – bax *Samihami dilləri*.

AFRİDİLƏR – bax *Puştular*.

AFRİGİLƏR MƏDƏNİYYƏTİ – Xarəzmdə 4–8 əsrlərə aid arxeoloji mədəniyyət. Adı Afrigilər sülaləsindən götürülmüşdür. 1937–40 illərdə S.P.Tolstov tərəfindən aşkar edilmişdir. Qazıntılar zamanı dəmir xəncərlər, üçtilli ox ucluqları, sikkələr, əl ilə hazırlanmış gil qablar, bəzək əşyaları – girdəqaşlı üzük-lər, yumru əqiq muncuqlar və s. tapılmışdır. Yaşayış məskənləri, əsasən, malikanə-qəsr və icma evlərindən ibarətdir. A.m. dövrünün sonuna yaxın antik şəhərlər tənəzzülə uğramış, iri qəsrlər ətrafında ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilən yeni şəhərlər yaranmağa başlamışdır.

Əd.; Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.

AFRIKA – böyüklüyünə görə Avrasiyadan sonra dünyanın ikinci materiki, qitə.

Ümumi məlumat

Sah. 29,2 mln. *km*², adalarla birlikdə 30,3 mln. *km*². Əh. 896,7 mln. (2005). Ən ucqar nöqtələri: şm.-da Əl Əbyad burnu, c.-da İynə burnu, q.-də Yaşıl Burun y-a-nda Almadı burnu, ş.-də Somali y-a-nda Ras-Həfun burnu. Materiki ekvator demək olar ki, ortadan iki hissəyə bölür. A.-da 50-dən çox müstəqil dövlət vardır.

A. şm.-da Aralıq dənizi, ş.-də Hind okeanı və şm.-ş.-də Qırmızı dənizlə, q.-də isə Atlantika okeanı ilə əhatələnir. Avrasiya materiki ilə onu ensiz (120 *km*) Süveyş bərzəxi birləşdirir. Cəbəlttariq (ən ensiz yeri 14 *km*), Tunis, Babülməndəb boğazları isə ayırır. Zəif parçalanmış və əlverişli buxtaları olan sahil xəttinin uz. 30500 *km*. Ən geniş körfəzləri – Qvineya, Qabes və Sidra, ən böyük y-a – Somali.

Hind okeanındakı Madaqaskar, Komor, Maskaren, Amirant, Seyşel, Aldabra, Pemba, Mafiya, Zənzibar, Sokot-

ra a.-rı. Atlantik okeanındakı Madeyra, Kanar, Yaşıl Burun, Annobon, San-Tome, Prinsipi, Bioko, Merac (Vozneseniya), Müqəddəs Yelena və Tristanda-Kunya a.-rı A. qitəsinə aid edilir. Adaların ümumi sah. 1,1 mln. *km*²-dir.

Tabiat

A. dünyanın ən isti (qızmar) materikidir. Dünyanın ən nəhəng qraben (fay) çökəklikləri zolağı – Şərqi Afrika rift sistemi və ən nəhəng səhrası – Böyük Səhra, dünyanın ən uzun çayı – Nil və Şərq yarımkürəsinin ən çoxsulu çayı – Konqo A.-dadır.

Ekvatorun şm.-a və c.-a doğru ekvatorial, subekvatorial, tropik və subtropik coğrafi qurşaqlar və təbii zonalar simmetrik olaraq bir-birini əvəz edir; zonalar şm.-da enlik, c.-da ş., q. sahillərdə isə submeridional istiqamətlərdə uzanır. A.-ni aşağıdakı fiziki-coğrafi regionlara ayırırlar: Atlas, Böyük Səhra, Sudan, Şimali Qvineya yüksəkliyi, Efiopiya yaylası, Konqo çökəkliyi, Şərqi Afrika yastıdağlığı və Cənubi Afrika.

Relyef. A. Yer kürəsinin ən hündür (orta hünd. 750 *m*) materiklərindən biridir (Antarktida və Avrasiyadan sonra). Səthinin üfqi və şaquli zəif parçalanması ilə fərqlənir. Relyefində platolar, yastıdağlıqlar və pilləli düzənliklər (hünd. 200–1000 *m*) üstünlük təşkil edir. Akkumulyativ düzənliklərlə təmsil olunmuş platforma sineklizlərinə geniş çökəkliklər (Kalahari, Konqo, Çad, Erq-Şeş, Ağ Nil və s.) uyğun gəlir. Ən yüksək nöqtəsi Kilimancaro vulkanının zirvəsi (5895 *m*), ən aşağı nöqtəsi isə Asal gölü çuxurunun dibidir (–153 *m*). A.-nin q.-ində və şm.-q.-ində Alçaq A., ş.-ində və c.-ş.-ində Yüksək A. ayırırlar. Alçaq A.-ni şm.-q.-dən mürəkkəb silsilələr sistemi əmələ gətirən qırıxıqlı-qaymalı Atlas d.-rə əhatə edir (ən hündür nöqtəsi Yüksək Atlasda Tubkal zirvəsi – 4165 *m*). Pilləli Mərakeş Mesetası platosu şm.-ş.-dən Ər-Rif və c.-c.-ş.-dən Yüksək Atlas silsilələri ilə əhatələnir. Ekvatordan şm.-a A.-ni, demək olar ki, Böyük Səhra və Sudanın düzənlik və yaylaları əhatə edir. Böyük Səhranın mərkəzində geniş Tanezruft, Tademait, İforas (890 *m*), Air (1900 *m*) və s. platolar, Ahaqqar (Tahad, 3003 *m*) və Tibesti (Emi-Kusi d., 3415 *m*) yaylaları ayrılır. Burada materikin Alçaq A. ərazisində platformanın ən yüksəyə qaldırılmış qədim özlü lava axınları ilə örtülmüş və sönmüş vulkan konusları ilə

mürəkkəbləşmişdir. Böyük Səhra qumlu (erqlər), eləcə də çınqıllı (hamadalar), çaqıllı (serirlər, reqlər), şoranlı (sebhələr) və s. arid səhralardan ibarətdir. Ərazisinin 1/5-i qumlu səhralardır (Böyük Qərbi Erq, Böyük Şərqi Erq və s.). Ən böyük səhraları Liviya səhrası və Nubiya səhrasıdır. Sudan düzənlikləri Darfur (Marra d. – 3071 *m*) və Ennedi (1450 *m*) platoları şm.-dan Tibesti, Air, İforas və s. platolar, c.-dan Şimali Qvineya yüksəkliyi (Bintimani d. – 1948 *m*) ilə əhatələnir. Şimali Qvineya yüksəkliyi qədim kristallik özlü çixıntısı olmaqla tektonik qraben-çökəklik və çatlarla ayrı-ayrı massivlərə parçalanmışdır. Ən yüksək zirvələri q.-də Bintimani (1948 *m*), ş.-də Cosdur (1735 *m*). Alçaq A.-nin ucqar c.-unda yerləşən və Afrika platformasının qapalı sineklizinin əmələ gətirdiyi Konqo çökəkliyini şm.-da qədim kristallik özlü çixıntıların əmələ gətirdiyi Azande platosu (Naqaya d., 1388 *m*), q.-də Adama (2740 *m*) d.-rə və Kamerun (4100 *m*) vulkanı, c.-da Moko massivi (2610 *m*), ş.-də Şərqi Afrika yastıdağlığı əhatə edir.

Yüksək A.-ya Efiopiya yaylası ilə birlikdə tektonik cəhətdən parçalanmış Şərqi Afrika yastıdağlığı və Cənubi Afrika aid edilir. Burada Afrika platformasının kristallik özlünün geniş ərazidə vulkan konusları geniş yayılmışdır. Efiopiya yaylası (Ras-Daşen, 4620 *m*) ş.-də və c.-ş.-də tektonik faylar boyu sıldırım yamaqlarla Afar çökəyinə və Efiopiya qrabeninə düşür, q.-də isə onun

və Mavi Nilin qollarının dərin kanyonları ilə kəsilmiş yamaqları Sudan düzənliklərinə doğru alçalır. Efiopiya yaylasından c.-ş.-də yerləşən Somali y-a-nın şm.-indəki pilləli platolar (2406 *m*) c.-ş.-də sıldırım yamaqlarla sahiləni akkumulyativ ovalıqlara keçir. Çoxsaylı tektonik çatlarla parçalanmış Şərqi Afrika yastıdağlığının (orta hünd. 1000 *m*-ədək) relyefində yüksək denudasion düzənliklər (peneplen), qaymalı dağların pillələri ilə əhatələnmiş və qismən dərin qraben (fay) çökəkliyində əmələ gəlmiş göllər Viktoriya, Tanqanika, Nyasa-Malavi, Rudolf-Turkana və s.), lava platoları və vulkan konusları (o cümlədən A.-da ən yüksəkləri Kilimancaro – 5895 *m*, Keniya – 5199 *m*, Karisimbi – 4507 *m*, Elqon – 4221 *m* və b.) əhatələnir. Cənubi A., əsasən, Kalahari düzənliyindən (hünd. 1000 *m*-ədək) ibarətdir. Düzənliyin kənarları boyu q.-də Namakvalend, Damaralend və Kaoko, ş.-də Matabele, Veld, Əjdaha tava d.-rə və Lesoto pilləli plato və yastıdağlıqları yüksəlir. Lesoto platosunun bazalt lavalaları ilə örtülmüş yastı zirvələri Cənubi A.-nin ən yüksək nöqtələrini (Thabana-Ntlenyana d. – 3482 *m*) təşkil edir. Kalaharini c.-dan Yuxarı Karu platosu əhatə edir. Materikin c. kənarı boyu qırıxıqlı-qaymalı Kap d.-rə (2152 *m*) uzanır. Bunlar uzununa geniş dərələrlə yastı zirvəli silsilələrə ayrılır və köndələnə dar dərələrlə kəsilir.

Geoloji quruluş. A. şm.-q.-də Atlas, c.-da Kap d.-rə istisna olunmaqla, tektonik cəhətdən Kembriyəqədərki plat-

Böyük Səhra. Qərbi Liviya.

Kilimancaro zirvəsi.

formanı təmsil edir. Afrika və ya Afrika-Ərəbistan platforması Paleozoyda və Mezozoyun əvvəllərində Qondvana superkontinentinin bir hissəsini təşkil etmişdir. Platformanın bünövrəsində Son kembriyəqədərki mütəhərrik zonalarla təcrid olunmuş Erkən Kembriyəqədərki konsolidasiya sahələri – kratonlar (Qərbi Afrika, Mərkəzi Afrika, Tanzaniya, Zimbabve, Kaapval və Madagaskar) ayrılır. Kratonların quruluşunda yaşı 3,6–2,5 mlrd. il olan Arxeozoy qneysləri, kristallik şistləri, qranitoidləri iştirak edir. Arxeozoy konsolidasiyalı qaymaları bir-birinə qaynaq edən xətti qırışıqlıq sistemləri Erkən Proterozoyda metamorfizmə və qranitləşməyə məruz qalmış terrigen-vulkanogen törəmələrdən təşkil olunmuşdur. Eburney tektonogeni epoxasında (təq. 2 mlrd. il əvvəl) Qərbi A.-nın Birrim və Cənubi A.-nın Limpopo qranulit qurşaqları deformasiya və metamorfizmə məruz qalmışdır. Erkən Proterozoyun sonunda (1,8–1,7 mlrd. il əvvəl) Maqondi, Keys, Ubendi, Usaqara, Ruvenzori, Kimezi, Buqanda-Toro qırışıqlıq sistemlərinin formalaşması başa çatmışdır. Arxeozoy platformasının Proterozoyda aktivləşməsi dövründə A.-nın c.-unda Yer kürəsində laylanmış ən nəhəng Buşveld plutonu və *Böyük Dayka* massivi təşəkkül tapmışdır. Son kembriyəqədərki mütəhərrik zonalar müxtəlif mənşəlidir; bəziləri (Mərkəzi A.-nın Orta Proterozoy yaşlı Kibar və İrumid qurşaqları, Son Proterozoy yaşlı Qərbi Konqo və Katanqa sistemləri, Antiatlasın ş. hissəsində Qvineya körfəzinədək uzanan Transsəhra qurşağının mərkəzi və ş. hissələri daxilindəki çökəklər-troqlar) kontinental Yer qabığında formalaşmış, əsa-

sən, metamorfikləşmiş və qranitləşmiş vulkanogen-çökmə süxur kompleksindən təşkil olunmuşdur. *Ofiolit* hesab olunan bazit-hiperbazit assosiasiyası süxurlarının geniş inkişaf etdiyi mütəhərrik zonalar (Namakva-Natal, Damara, Qarip-Malmsberi, Mavritano-Seneqal, Transsəhra qurşağının q. hissəsi) okean tipli Yer qabığında formalaşmışdır. Ərəbistan-Nubiya qurşağı və Antiatlas daxilində ofiolit assosiasiyası və adalar qövsü vulkanik kompleksləri inkişaf etmişdir. Bütün bu sistemlər Vend-Kembrinin əvvəlində qapanmaya məruz qalmış və beləliklə Paleozoyun əvvəlində Afrika-Ərəbistan platforması bünövrəsinin konsolidasiyası başa çatmışdır.

Bünövrə üzərində örtük çöküntülərinin toplanması hələ Son Arxeozoyda A.-nın c.-unda Kaapval kratonunda başlamış və Erkən Proterozoyda davam etmişdir. Son Rifeydə və Vendə Taudenni və Konqo sineklizlərində geniş ərazilərdə çöküntü toplanma davam etmişdir. Fanerozoq çökmə süxurlar örtüyü, əsasən, Şimali A.-nın q. və mərkəzi hissələrində (Böyük Səhra plitəsi – Qərbi və Şərqi Böyük Səhra, Şərqi Liviya sineklizləri), Ekvatorial və Cənubi A.-nın iri çökəklərində (Konqo, Okavanqo, Kalahari, Karu), Mozambik çökəyində, həmçinin Atlantika okeanı sahili zolağında (Mavritaniyadan Anqolayadək) inkişaf etmişdir. Şimali A.-da Alt və Orta Paleozoy çökmə süxurlar kompleksi dəniz çöküntüləri ilə təmsil olunmuşdur. Üst Paleozoy–Alt Mezozoy çöküntüləri demək olar ki, hər yerdə kontinentaldır. Ekvatorial və Cənubi A.-da Karbonun yuxarılarının buzlaq çöküntülərindən, Alt Permin kömürlü

qatından, Perm-Triasın qırmızı rəngli çöküntülərindən ibarət Karu kompleksinin formalaşması Orta Yurada güclü *platobazaltların* püskürməsi ilə başa çatmışdır. Qondvananın parçalanması və cavan okeanların (Atlantika, Hind, *Tetis*) əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Orta Yuradan Son Tabaşırədək A.-nın müasir konturlarının formalaşması baş vermişdir. Yura və Tabaşır dövrlərində A.-nın ətrafları boyu dayaz dəniz terrigen-karbonatlı çöküntülər toplanmışdır. Son Yura-Erkən Tabaşırda Qvineya körfəzinin yuxarisından şm.-ş. istiqamətində Nil çayı dərəsinədək rift sistemi inkişaf edir. Paleosendə dəniz sahilyanı zolağa və müasir şelfə doğru çəkilir. Eosenin sonu-Oliqosenin əvvəlində A. güclü qalxmaya məruz qalır; Şərqi Afrika rift sistemi əmələ gəlir, Malavi, Tanqanika, Rukva və s. göllər yaranır. Son Miosendə Ədən körfəzi və Qırmızı dəniz rifləri açılmağa başlayır. Bu, güclü bazalt vulkanizmi ilə müşayiət olunur. Vulkanizm həmçinin Ahaqqarda, Tibestidə və Kamerunda da təzahür edir. Miosenin axırında Atlas qırışıqlı-qaymalı d-ri əmələ gəlir.

Faydalı qazıntıları. A. xrom və manqan filizləri, qızıl, kobalt, platin, fosforit, boksit, almaz, flüorit ehtiyatlarına görə qitələr arasında qabaqcıl yer tutur. Burada, həmçinin uran, titan, dəmir, vanadium, nikel, beril, litium, tantal, niobium, qalay, sürmə, civə, mis filizlərinin, həmçinin neftin, təbii qazın, asbestin, qiymətli daşların da mühüm ehtiyatları vardır. Xrom, platin, dəmir, titan, vanadium, qızıl, mis-nikel, qalay filizləri və flüoritün unikal yataqları CAR-da *Buşveld kompleksi* ilə əlaqədardır. Nəhəng Böyük Dayka xromitli r-nu Zimbabve

Ağ səhra. Misir.

ərazisindədir. CAR, Zimbabve, Konqo DR, Qana və Əlcəzairdə qızılın çoxlu sayda hidrotermal, Qabon, Efiopiya və Qvineyada səpinti yataqları məlumdur. Uran filizlərinin mühüm ehtiyatı Namibiya və Madaqaskarda peqmatit, Niger, Qabon və MAR-da çökmə, Əlcəzair, Mali, Mozambik və Somaliyə hidrotermal və maqmatogen yataqlarda cəmlənmişdir. Manqan filizlərinin iri yataqları CAR, Qana ərazilərində Kembriyəqədərki metamorfik qatlarla əlaqədardır. Stratifom, hidrotermal yataqlar və aşınma qabığı Qabon və Konqo DR-nda məlumdur. A.-da dəmir filizlərinin maqmatogen yataqları (CAR-da Buşveld kompleksi) ilə yanaşı onların metamorfogen (CAR, Madaqaskar, Anqola), çökmə (Əlcəzair, Misir, Nigeriya), aşınma qabığı (Qvineya) tipli yataqları da vardır. Syerra-Leone, Misir, Seneqal, Somali, CAR, Mozambikin okean sahillərində titan-maqnetit, ilmenit, rutil, bəzən zirkon və ya monasitli səpintiləri yayılmışdır. A.-da alüminium filizləri başlıca olaraq boksitlərlə təmsil olunmuşdur (Qvineya, Qana). Dünya almaz ehtiyatının böyük hissəsi A.-da cəmlənmişdir. Almazın köklü yataqları CAR, Botsvana, Anqola, Tanzaniya, Konqo DR, Lesoto və s. ölkələrdə Proterozoy və Tabaşır yaşlı kimberlit boruları və daykalari ilə əlaqədardır; səpinti yataqlarına Qana, Bakvanq, Konqo DR, Anqola, CAR-da, həmçinin Namibiya və CAR yaxınlığında Atlantika okeanı şelfində rast gəlinir. Fosforitlərin əsas ehtiyatları unikal Ərəbistan-Afrika fosforitli əyaləti yataqlarındadır. Mühüm mis filizləri yataqları Mərkəzi Afrikanın Misli qurşağındadır (kobalt filizləri ehtiyatının əsas hissəsi də bu qurşağın yataqlarında cəmlənmişdir). A. özünün tantal, niobium, litium, sezium filizlərinin iri yataqları ilə məşhurdur. Bunlar Namibiya, CAR, Mozambik və b. ölkələrdəki yataqlarda qranit peqmatitlərlə əlaqədardır. Peqmatitlərdə, həmçinin xeyli miqdarda beril, qalay, bismut, qiymətli daşlar (zümrüd, akvamarin, topaz, amazonit və s.) vardır. Tantal və niobiumun mühüm mənbələri səpintilər (Konqo DR və Nigeriya) və karbonatit massivləridir (Konqo DR, Uqanda, Tanzaniya, Anqola, CAR və s.). Qalayın ən mühüm ehtiyatı Nigeriya və Konqo DR ərazilərində yayılmış qranit peqmatitləri və qreyzenlərdədir. Əlcəzair, Tunis və CAR-da civə və sürmənin

hidrotermal yataqları mövcuddur. Asbestin iri yataqları CAR, Zimbabve, Sudan, Botsvana və Keniya ərazilərindədir.

Neft və qaz ehtiyatlarına görə A. Asiya və Amerikadan geri qalır. Əsas neftli-qazlı r-nlar Aralıq dənizətrafı çökəkliklər zonasında – Böyük Səhra-Aralıq dənizi (Misir, Liviya), Əlcəzair-Liviya (Əlcəzair, Tunis, Liviya), Süveyş körfəzi (Misir) hövzələrində və eləcə də Qərbi A. kənar-kontinental çökəkliklər zonasında – Qvineya körfəzi hövzəsində (Nigeriya, Kamerun, Qabon, Konqo, Anqola, Konqo DR) cəmlənmişdir. Bütün nəhəng və iri neft-qaz yataqları (Hassi-Mesetası, Zelten, Calu, Sərir, Hassi-Rmel) A.-nın şm.-indədir. A.-da, həmçinin kömür, kalium duzu və daşduz, kükürd, barit, soda yataqları var.

İqlim. A. Yer kürəsinin ən isti materikidir. Dünyada havanın maks. temp-ru (+57,8°C) qeydə alınmışdır. A.-da ümumiyyətlə iqlim qurşaqları coğrafi qurşaqlarla üst-üstə düşür. İqlim qurşaqları daxilində iqlim tipləri, əsasən, rütubətlənmə şəraitinə görə fərqlənir. Ekvatorial qurşağda rütubətli və isti ekvatorial iqlim üstünlük təşkil edir (Qvineya körfəzi sahilləri, Konqo çökəkliyi). Subekvatorial qurşaqlar (Sudan düzənlikləri, Konqo-Zambezi çaylarıarası, Şərqi A.) yayı rütubətli, qışı quraq keçən iqlimə malikdir. Temp-run aylıq və sutkalıq tərəddüdünün artdığı (səhralarda 20°C-yədək) tropik qurşağ-

larda tropik, quraq (Böyük Səhranın çox hissəsi, Kalaharinin düzənlikləri), havanın nisbi rütubətliliyinin yüksək olduğu tropik səhra (Böyük Səhranın q. hissəsi, Namib səhrası), yağıntılarının miqdarı yayda maks. çatan tropik dəniz (Əjdaha d-ri), subtropik qurşaqlarda Aralıq dənizi tipli subtropik (materikin şm. və c.-q. kənarları), subtropik səhra (Böyük Səhranın ş. hissəsi) və subtropik musson (c.-ş. sahilə) iqlimi ayrılır. A.-nın Şimal və Cənub yarımkürələrdəki ərazilərdə ilin fəsilləri bir-birinin əksinədir. Materikin iqliminə Atlantik okeanı üzərində yaranan *Azor antisiklonu* və *Cənubi Atlantika antisiklonu*, Hind okeanı üzərində isə *Cənubi Hind antisiklonu* ciddi təsir göstərir. Materikin bütün ərazisi üçün günəş radiasiyasının illik ümumi miqdarının yüksək olması (180–200 kkal/sm²) səciyyəvidir. Yarımkürələr arasında temp-r fərqi çox azdır – hər ikisində orta aylıq yay temp-ru 25–30°C (Böyük Səhrada 38°C-yədək), qış temp-ru isə 10–15°C-dir (dağlarda mənfi temp-r müşahidə edilir). İl ərzində yağıntılarının xarakteri və miqdarı nəzərə çarpan dərəcədə dəyişən Cənub yarımkürəsinə nisbətən Şimal yarımkürəsində kontinentalıq xeyli yüksəkdir.

Dağlıq subtropik r-nlar və subekvatorial qurşağın yüksəkdağlıq istisna olunmaqla yağıntılar yalnız yağış şəklində düşür. A.-nın bir çox r-nlarında

Viktoriya şalası.

Ziz çayı.

Zambezi çayı.

(xüsusilə Saxel zonası və Kalaharinin kənarları), orta hesabla 30 ildən bir təkrarlanan güclü quraqlıq olur. A.-nın ən quraq r-nları Böyük Səhranın ş. hissəsi (ildə 10–20 mm yağıntı) və Namib səhrasıdır (ildə 25 mm-ədək). Sudanda tez-tez toz fırtınaları (habub) olur. Böyük Səhranın üstünlük təşkil edən şm.-ş. quru və isti passat küləkləri (harmattan, hamsin) materikin içerilərinə çoxlu toz gətirir. Ekvatorial r-nlarda rütubət boldur (ildə 1500–4000 mm) və bərabər paylanmışdır. A.-da ən rütubətli yer Kamerun vulkanının ətkələrindədir (Debunca, 9655 mm). Ekvatordan tropiklərə doğru uzaqlaşdıqca yağış mövsümünün müddəti qısaldır və yağıntının miqdarı azalır (1500 mm-dən 250 mm-ədək). Sudanda, A.-nın ş.-ində və Cənubi A.-nın çox hissəsində yağıntılar, əsasən, yayda, materikin şm. və c.-q. subtropik kənarlarında ən çox qışda (600–700 mm, bəzən 950 mm-ədək), c.-ş. kənarında isə yayda düşür. Şimali Qvineya yüksəkliyi r-nu üçün tufanlı fırtınalar (*tornado*) səciyyəvidir.

Daxili sular. A. bütövlükdə illik axım göstəricisinin yüksək (5390 km³) olması ilə fərqlənir. Bu göstəriciyə görə o, yalnız Asiya və Cənubi Amerikadan geri qalır. Lakin materikin hidroqrafik şəbəkəsinin sıxlığı son dərəcə qeyri-bərabər paylanmışdır. Ən sıx çay şəbəkəsi ekvatorial və subekvatorial qurşaqların q. və mərkəzi hissələrində daimi ifrat rütubətli ərazilərdədir (Konqo çayı hövzəsi). Şimala və cənuba doğru dəyişən və rütubətlənməyə malik ərazilərdə az yağmursuz (quraq) dövr davamiyyətinin artması ilə əlaqədar olaraq çay şəbəkəsinin sıxlığı azalır. İri tranzit çaylar (məs., Nil) istisna olmaqla

səhralarda axın təsadüfi səciyyə daşıyır. Onların quru dərələri (uedlər) yalnız nadir hallarda baş verən leysan yağışları zamanı dolur və aşağılarında tez quruyan duzlu göllər (şottlar) əmələ gəlir. A. ərazisinin təqr. 40%-i təsadüfi axına malikdir. Axarsız hövzələr və daxili axına malik sahələr (Böyük Səhra, Danakil, Namib, Kalahari səhraları, Çad, Rudolf və s. göllər, Atlas d-rında bir sıra platolar və s.) A. ərazisinin təqr. 33%-ni əhatə edir. Böyük Səhranın cüzi yaşayış məntəqələri yeraltı suların istifadə imkanını olan yerlərdə salınmışdır. Dağlarda hidroqrafik şəbəkə sıxdır. Niger, Seneqal, Qambiya, Oranj, Atlantika okeanı hövzəsinə (A. ərazisinin 50%-i), Nil Aralıq dənizi hövzəsinə, Zambezi Hind okeanı hövzəsinə aiddir. Çayların çoxunun məcralarında astanaların və şlalələrin (ən böyüyü Zambezi çayında *Viktoriya şlaləsi*) olması gəmiçiliyə maneçilik törədir.

A.-da çoxlu sayda göllər vardır. Bunlar, əsasən, Şərqi Afrika rift sistemi boyu əmələ gəlmiş dəriniyinə görə Baykal gölündən sonra dünyada ikinci olan *Tanqanika* gölü (1435 m), sahəsinə görə isə yalnız Xəzərdən və Şimali Amerikadakı Yuxarı göldən kiçik – *Viktoriya* gölü (68 min km²), Nyasa gölü və b.-dır. Daxili axım ərazilərində göllər əksərən dayaz və şordur, quraq mövsümlərdə bəziləri şoranlığa çevrilir. Burada ən böyük göl Çad gölüdür (sah. 10–26 min km², orta dərinlik 2 m). Səhra və yarım səhralarda yeraltı qurult və eləcə də artezian suları (Böyük Səhra, Liviya, Niger və b. artezian hövzələri) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çoxsaylı bataqlıqlar arasında ən böyükləri Tropik A.-da (Niger çayının daxili deltasında, Çad

gölünün və Şərqi A.-nın bir sıra göllərinin ətraflarında), eləcə də Nil və Konqo çaylarının hövzələrində (ümumi sah. təqr. 340 min km²) yayılmışdır. A. çaylarında 1000-dən çox su anbarı tikilmişdir. Onlardan təqr. 330-nun su səthinin sah. təqr. 0,01 km²-dir. Həminə görə ən böyükləri Viktoriya (205 km³), Kariba (160 km³) və Naser (157 km³), sah.-na görə isə Volta (8270 km²) su anbarlarıdır. Hidroenerji potensialına görə (dünya potensialının təqr. 20%-i) A. ancaq Asiyadan geri qalır. Ən böyük ehtiyata Konqo (390 mln. kVt) və Zambezi (137 mln. kVt) hövzələri malikdir.

Torpaqlar. Tropiklər arasındakı ərazilər üçün laterit torpaqəmələgəlmə prosesi xarakterikdir. Ekvator qurşağında qeyri-münbit turş qırmızı-sarı ferralit torpaqlar inkişaf etmişdir. Konqo çayı hövzəsinin ən aşağı hissələrində müxtəlif cür çox rütubətlənmiş qleyli torpaqlar və torf bataqlıqları yayılmışdır. Torpaq örtüyünün müxtəlifliyi ilə fərqlənən subekvatorial qurşaqlarda qida maddələri az olan qırmızı, qırmızımtıl-qəhvəyi, ferralitləşmiş qırmızı-qəhvəyi və ferralit torpaqlar vardır. Rütubətli savannaların ən münbit və Şərqi Afrikada bazalt filizlərin çıxışında olan tünd-qırmızı ferralit torpaqları daha çox əkinçiliyin inkişaf etdiyi bölgədə yayılmışdır. İqlimin quruluğu artdıqca tropik qurşaqlarda torpaqların lateritləşməsi prosesi zəifləyir. Quru və səhralaşmış savannalarda qırmızı-qonur və qırmızımtıl-qonur torpaqlar əmələ gəlir. Əsasən, karbonatlı, həm də qumlu və qumsal olan bu neytral torpaqların tərkibi çoxlu qida maddələri ilə zəngindir. Yüngül mexaniki tərkibli olduğundan və geniş sahələr-

də (xüsusilə Sahel zonasında) mal-qaranın otarılması nəticəsində bu torpaqlar fiziki aşınmaya, deflyasiyaya və aktiv sərhələşməyə məruz qalmışdır. Çad gölü çökəkliyi və Ağ Nil çuxurunun akkumulyativ düzənliklərində qara hidromorf və tropik bataqlıq torpaqları üstünlük təşkil edir. Nil çayı dərəsi və deltasının torpaqları xüsusilə münbitdir. Subtropik qurşaqlarda karbonatlarla və gipslə zənginləşmiş çox məhsuldar qəhvəyi (q.-i okeansahili sektorda) və boz-qəhvəyi (kontinental sektorda) torpaqlar formalaşmışdır; aşınma nəticəsində əmələ gələn duz qabığının inkişaf etdiyi yerlərdə şoranlıqlar geniş yayılmışdır. A.-nın ekvatorial sahələrindəki dağlarda torpaq örtüyü yüksəkliyə qalxdıqca dəyişir. Bütövlükdə A.-nın torpaqları qeyri-münbit, azhumusludur (orta miqdarı 1%-dən az). Təbii bitki örtüyünün intensiv və davamlı məhvi nəticəsində torpaq münbitliyini itirir, quruyur və güclü eroziyaya məruz qalır. Arid iqlim, qida maddələrinin azlığı, torpaqların zəif olması nəticəsində onların yalnız təqr. 1/5-i şumlanmağa yararlıdır və onların da təqr. 1/3-i əkinçilikdə istifadə edilir (2000). Əhalinin artımı ilə əlaqədar əkin yerləri daim genişlənir; bu, torpaq örtüyünün deqradasiyasını sürətləndirir. Külək və su eroziyası A.-nın bir çox r-nlarında yayılmışdır. Səhralaşma prosesi A. ərazisinin təqr. 1/2-ini əhatə etmişdir.

Bitki örtüyü. A.-nın ərazisi 3 bitki aləmini əhatə edir: Qolarktika, Paleotropik və Kap. A. florasında 40 mindən çox ali bitki növü təqr. 4 min cinsdə birləşir; bunların da 900 cinsi endemikdir. A.-da torpik bitkilik üstünlük təşkil edir. Ekvatorial qurşaqdakı daim rütubətli həmişəyaşıl və qarışıq meşələrdə 3000-dən çox ağac bitkisi bitir; fiquslar, terminaliyalar və çörək ağacı A.-nın adi bitkiləridir. 40 növdən çox ağacın qiymətli oduncağı var. Ağacları üçün dəstək və taxtaşəkili köklər xarakterikdir; çoxlu lianalar və epifitlər var. Subekvatorial qurşaqlarda ensiz zolaq şəklində mövsümi rütubətli meşələr və seyrək meşəlik, kollar və savannalar yerləşir. Şm. yarımkürəsində (Sudanda) savannalar (ərazinin təqr. 33%-i), Şərqi A.-nın c.-unda və Cənubi A.-da seyrək meşəliklər üstünlük təşkil edir. Atlantika və Hind okeanlarının sahilləri, adətən, manqrov meşələrindən ibarətdir. Quru meşələr, seyrək meşələr və kolluq bitki qruplaşmaları yüksək yaylanı əhatə

edərək Cənubi A.-da çox böyük sahələri tutur. Tipik bitkisi baobabdır. Şm. və c. tropik qurşaqlarda coğrafi zonallıq müxtəlifdir. Şm. tropik qurşaq arid iqlimli olduğundan, demək olar ki, bütün sahə səhralar zonasıdır. C. tropik qurşaqda sektor qanunauyğunluqları yaxşı nəzərə çarpır. Ş. okeansahili sektorda rütubətli tropik meşələr və savannalar, kontinental sektorda isə səhralaşmış savannalar və yarım səhralar üstünlük təşkil edir. Cənubi A.-nın tropik səhralar zonası, demək olar ki, tamamilə Atlantika okeanı sahilinin q. sektorunda yerləşir və materikin içerilərinə ancaq Oranj çayının aşağı axarında daxil olur. Yarım səhra və səhralar qitə ərazisinin 40%-ini tutur. Şimali A.-da kserofil səhraları, Cənubi A.-da isə sukkulent bitki örtüyü üstünlük təşkil edir. Çıncıllı səhralar və hərəkətli barxan qumları, demək olar ki, bitkisizdir. Hərəkətsiz barxan qumları dərəkəti, cuzğun, şoraotu və s. vasitəsilə bərkimişdir. Daşlı səhralarda akasiyalar, efedra növləri və s. bitir. Namib səhrasında velviçiya bitir. Atlas d-rında və Tunisdən Nil ç.-ının mənsəbinədək şm. sahildə Cənubi Avropa və Ön Asiya meşələrinə oxşar sərtarpaqlı həmişəyaşıl meşələr üstünlük təşkil edir. A.-nın bitki örtüyünün sərhədləri və tipləri Pliosenin sonundan etibarən müəyyənlanmışdır. Lakin yüz illərlə davam edən əkinçilik sisteminin fəaliyyəti, meşələrin kəsilməsi və mal-qaranın otarılması nəticəsində təbii bitki örtüyü güclü pozuntuya məruz qalmışdır. Bir çox bitki formasiyaları

ikincilidir. Savannaların çoxu qırılmış meşələrin, seyrək meşələrin və kolluqların yerində yaranmışdır. 20 əsrin 2-ci yarısından meşələrin intensiv qırılması prosesi aktivləşmişdir.

Heyvanlar aləmi. A.-nın müxtəlif və zəngin heyvanlar aləmi Arktogeya və Paleogeya fauna aləminə mənsubdur. Qolarktika zoocoğrafi sahəsi Şimali A.-nın (Böyük Səhra ilə birlikdə) daxil olduğu Aralıq dənizyanı yarımvilayəti ilə birlikdə Arktogeyaya, Efiopiya zoocoğrafi vilayəti ilə birlikdə A.-nın qalan hissəsi isə Paleogeyaya aiddir. A.-da qədim materik faunalarının nəsiləri mühafizə olunmuşdur. Ən qədim Qondvana faunası Cənubi A. yarımvilayətindədir; bəzi onurğasızlar və ikicürtənəffüslü balıqlardan ibarətdir. Tabaşirdən Eosenədək A. faunasının Avstraliya, xüsusilə də Cənubi Amerika (gəmiricilər, borudişlilər, kərtənkəllər, Afrika dəvəquşusu) faunaları ilə ümumi cəhətləri çox olmuşdur. Oligosendən etibarən A. ilə Hindistan və Cənubi Avropa (fillər, insanabənzər meymunlar və s.) faunaları arasında mübadilə başladı. Dırnaqlılar və yırtıcılar A.-ya Pliosen dövründə Asiyadan keçsələr də, buzlaq və buzlaqdansonrakı dövrlərdə onlar Şimali A.-da Avropadan və Ön Asiyadan olan miqrantlar tərəfindən sıxışdırılmışlar. Aralıq dənizyanı yarımvilayətində kəfər (goreşən), viverra, quyuqsuz meymunlar, dovşanlar, mendasa və buala antilopları, qazellər, fenek tülküsi, Afrika dəvəquşusu (Böyük Səhrada),

Savanna.

Serengeti Milli Parkı.

dovdaq (Atlas dağlarında) yaşayır. Qərbi Afrika meşəlik yarımvilayəti üçün heyvanların polidominantlığı, yəni onların "çoxmərtəbəli" paylanması və çoxlarının ağac örtüklə əlaqəsi səciyyəvidir. Yerdə fırçaqulaq donuz, fırçaqulaq tirəndaz, okapi, su maralböcəyi, qorilla və s. yaşayır. Ağac örtüklərdə yaşayan heyvanlar arasında əntərlər, şimpanze, ağac damanları, müxtəlif sincablar var. Quşlardan dırmanan növlər (boz tutuquşular və s.), həmçinin kərgədan-quşlar, saqqallılar üstünlük təşkil edir. 500-dən çox sürünən və termit növü var. Şərqi A. və Cənubi A. yarımvilayətlərinin savannalarında çoxsaylı dırnaqlılar (antiloplar, zebrələr, qazəllər, zürafələr) sürü halında yaşayır. A.-nın Şərqi A. yarımvilayətində yaşayan vəhşi dırnaqlıların biokütlesi Yer kürəsində ən yüksəkdir (1 km²-də 30 t-a qədər). Yırtıcılardan şir, bəbir, kaftaraoxşar it, karakal, çaqqal yayılmışdır. Afrika fili, hamadri, babuin, kərgədan, begemot, camış; quşlardan Afrika dəvəquşusu, firəngtoyuğu, marabu, toxucular və s. çoxdur. Kərtənkələlər çox yayılmış, fısıldayan güzəyə də tez-tez rast gəlinir. Termitlər olduqca çoxdur; hər yerdə sese milçəyi, səhra və yarımsəhralarda antiloplar, qazəllər, yırtıcılardan şir, gepard, karakal, barxan pişiyi və vəhşi pişik, fenek tülkü, zolaqlı kaftar və xallı kaftar. Quşlar azdır, bunlardan səhra torağayı və kiçik torağaylar, çaxraxçılar, bağıraqaralar, oynaqan pöhrəçil, dovdaq yaşayır. Gür-

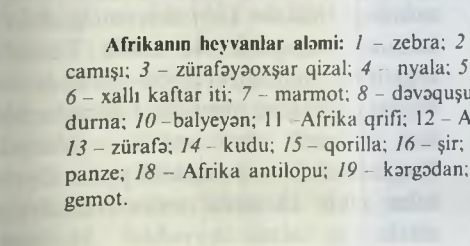
zələr, qumluq efası, Misir güzəsi, ey-nəkli ilan, zəhərli güzələr kimi müxtəlif sürünənlər də var.

Xüsusi mühafizə olunan ərazilər. A.-da beş "biomüxtəlifliyin qaynar nöqtəsi" (insanların aktiv fəaliyyəti nəticəsində zəngin üzvi aləmi yox olmaq təhlükəsi altında olan təbii regionlar) müəyyən edilmişdir: 1) Hind okeanının q. hissəsindəki adalar (A.-dakı mövcud endemiklərin ən çox, o cümlədən 700 onurğalı növü Madaqaskar a.-ndadır); 2) Kap bitki aləmi (dünyada ən kiçik və ən zəngin – 8700 bitki növü); 3) sukulentli Karu (növ tərkibinə görə dünyanın ən zəngin səhrası); 4) Qvineya meşə vilayəti; 5) Şərqi A.-nın dağ qövsü meşələri. Canlı təbiətin mühafizəsi məqsədilə milli parklar və qoruqlar yaradılmışdır: CAR-da Krüger (1898), Konqo Resp. ilə Uqanda sərhədində Virunqa (1925), Tanzaniyada Serengeti (1940), Keniyada Savo (1948) və s. 1998 ildə A.-nın ərazisinin 7%-i mühafizə olunan təbiət əraziləri kateqoriyasına aid edilirdi; 1254 belə ərazidən 198-i dəniz akvatoriyaları, 50-si biosfer qoruqları, 80-i beynəlxalq əhəmiyyətli subataqlıq yerləri idi. A.-nın ən böyük milli parkı CAR və Botsvana sərhədindəki Kxalaqadi Milli Parkıdır (38 min km²). *Ümumdünya irsi siyahısına* 82 obyekt salınmışdır (2004). Əsas təbiət obyektləri: milli parklar – Ca (Kamerun), Manovo-Qounda-Sen-Floris (MAR), Tay, Komoe (Kot-d'İvuar), Virunqa, Kaxuzi-Bieqa, Qaramba, Sa-

lonqa (Konqo DR), Simien (Efiopiya); göllər – Turkana, Maunt-Keniya (Keniya), Malavi (Malavi), Band-d'Argen (Mavritaniya), Air və Tenere, "Dubl-Ve" (Niger), Valle-de-Me (Seşel a-ı), Niokolo-Koba (Seneqal); parklar – Kap vilayətində (CAR), Aşköl (Tunis), Bvindi, Ruvenzori (Uqanda), Nqoronqoro, Serengeti, Kilimancaro (Tanzaniya), Mana-Puls, Sapi və Çevore, Mosi-oa-Tunya/Viktoria-Fols (Zimbabve); qoruqlar – Mon-Nimba (Kot-d'İvuar), Okapi (Konqo DR), Sinji-dü Bemaraha (Madaqaskar); quş yasaqlığı – Cuc (Seneqal); atoll Aldabra (Seşel a-ı).

Coğrafi kəşflər

A.-nın öyrənilməsinə hələ qədim zamanlardan başlanılmışdır. A.-nın Aralıq dənizi sahillərində avropalılar eramızdan çox əvvəl olmuşdular. E.ə. 2-ci minillikdə Şimali A.-nın ş.-də Süveyş bərzəxindən q.-də Sidra körfəzinədək olan hissəsi qədim misirlilərə məlum idi. Herodotun verdiyi məlumata görə, eramızdan 600 il əvvəl finikiyalıların ekspedisiyası A. ətrafına dolanıb yenə Misirə qayıtmışdı. E. ə. 5 əsrdə karfağenli Hannon A.-nın q. sahili ilə Yaşıl burundan bir qədər c.-adək üzmüşdü. Eramızın I əsridə yunan və suriyalı səyyahlar A.-nın ş. hissəsinə səyahət etmişdilər. A.-nın daxili hissələri çox gec öyrənilməyə başlanmışdır. Lakin orta əsrlərdə A.-nın ş. sahilləri və Böyük Səhra haqqında ərəb səyyahlarının geniş məlumatı olmuşdur (İdrisi – 12 əsr, İbn Bəttutə – 14 əsr). Avropalıların A. sahilləri ilə əsas tanışlığı *Böyük coğrafi kəşflər* dövründə genişlənmişdir. Hindistana dəniz yolu axtaran portuqallar bütün 15 əsr boyu tədricən qitənin q. sahili ilə c.-a doğru irəliləmişlər; 1487 ildə B. Dias ilk dəfə olaraq Ümid burnuna çatmışdır; 1497–98 illərdə Vasko da Qama c.-dan A.-nın ətrafına dolanmış və onun ş. sahillərinə çıxaraq Hindistana dəniz yolunu açmışdır. 16 əsrdə A.-nın ümumi cizgiləri müəyyən edilmişdir. 17 əsrdə portuqal səyahətçiləri Tana (1613) və Nyasa (1616) göllərini, Mavi Nilin mənbələrini, Konqo çayının aşağı axını, ingilislər Qambiya çayını, fransızlar Seneqal çayını tədqiq etmişlər. 18 əsrin sonlarından qitənin daxili hissələrini öyrənmək məqsədilə ekspedisiyalar təşkil olundu. 1795–97 və 1805–06 illərdə şotlandiyalı M. Park Niger çayı hövzəsini öyrənmiş,

Afrikanın heyvanlar aləmi: 1 – zebra; 2 – Afrika camışı; 3 – zürafəyoşşar qızal; 4 – nyala; 5 – lemur; 6 – xallı kaftar iti; 7 – marmot; 8 – dəvəquşu; 9 – taclı durna; 10 – balyeyən; 11 – Afrika qrifi; 12 – Afrika fili; 13 – zürafə; 14 – kudu; 15 – qorilla; 16 – şir; 17 – şimpanze; 18 – Afrika antilopu; 19 – kərgədan; 20 – begemot.

Giza yaylasında böyük sfinks və Xefren piramidası.

1822–23 illərdə ingilislər H. Klapperton, D. Denem, U. Audni Böyük Səhranı şm.-dan c.-a qət etmişlər. Fransız səyyahları J. Molyen (1818) və R. Kaye (1827–28), ingilis A. Lenq (1822–23) və b. Qərbi A.-da tədqiqat aparmışlar. Alman missionerləri İ. Krapf və İ. Rebman (1848) Şərqi A.-da Keniya d.-nı və Kilimancaro vulkanını kəşf etmişlər. 19 əsrdə Şimal-Şərqi A.-da fransız F. Kayo, A. Lenan de Belfon, alman F. Verne və b., ingilis Ç. Bik, Şərqi A.-da ingilis C. Spik, R. Byorton, alman İ. Krapf və b., Şimali A., Böyük Səhra və Sudanda alman H. Hart, Q. Naxtışal və b., Cənubi A.-da ingilis C. Barrou, E. Smit, alman M. Lixtenşteyn və b. tədqiqat aparmışlar. Mərkəzi A.-nın öyrənilməsində ingilis D. Livingstonun və amerikalı H. Stenlinin rolu böyükdür. Rus səyyahlarından Y.P. Kovalevski (1848) Mavi Nilin hövzəsini, A.V. Yeliseyev (1895–96) Şimali A.-nı, V.V. Yunker (1876–78 və 1879–86) Bəhrülğəzəl çayının hövzəsini, Nil və Konqo çaylarının suayırıcısını, Uele çayının hövzəsini tədqiq etmişlər.

19 əsrdə məşhur Azərb. səyyahı H.Z. Şirvani Şimali A.-nı ş.-dən q.-ə keçmiş, bu barədə “Bustanüssəyahə” əsərində geniş məlumat vermişdir. 20 əsrdə əksər A. ölkələrinin təbiəti və təsərrüfatına dair fundamental elmi materiallar toplanmışdır. 20 əsrin sonu –21 əsrin əvvəllərində aparılan tədqiqatların böyük

hissəsi ekoloji problemlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

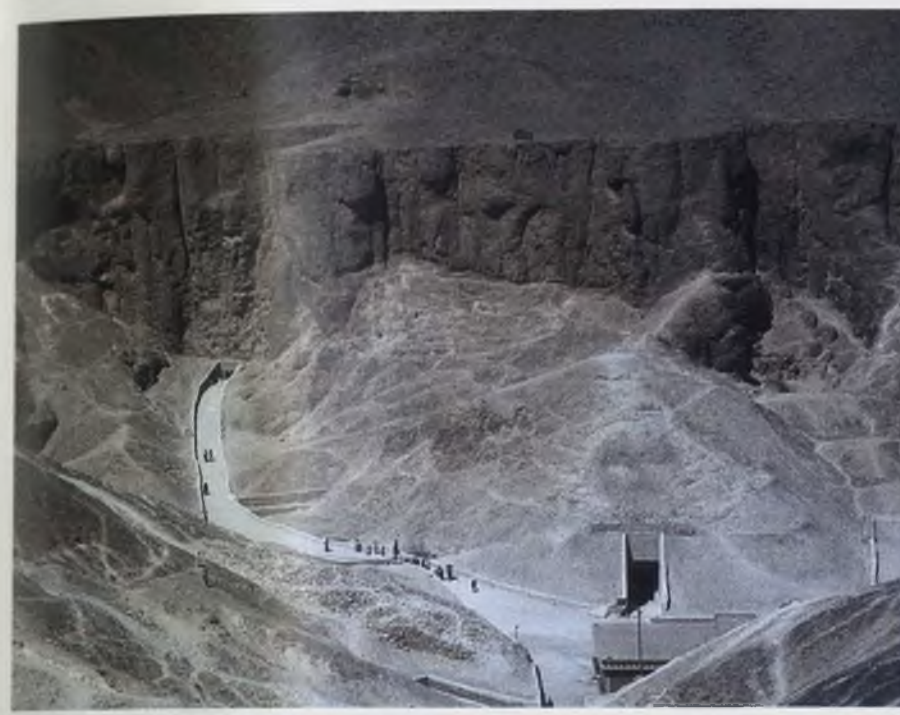
Tarixi oçerk

Müasir elmi məlumatlara görə A. bəşəriyyətin beşiyi olmuşdur (bax *Antropogenez*). E.ə. 6–5-ci minilliklərdə Nil çayı vadisində yaranmış əkinçi mədəniyyəti (bax *Tasa mədəniyyəti*, *Fəyyum mədəniyyəti* və s.) əsasında e.ə. 4-cü minillikdə Nil çayı vadisində Qədim Misir sivilizasiyası formalaşmışdır. Qədim Misir sivilizasiyanın əsasını A. mədəniyyəti təşkil etsə də, sonrakı dövrlərdə o, Ön Asiya və Aralıq dənizi sahili ölkələri ilə daha sıx bağlı olmuşdur. Bu sivilizasiyanın təsiri ilə Qədim Misirdən c.-da kerma-kuşi sivilizasiyası (bax *Kuş dövləti*) təşəkkül tapmış və e.ə. 2-ci minillikdə *Nubiya mədəniyyəti* ilə əvəz olunmuşdu; Meroe çarlığı (e.ə. 6 – eramızın 4 əsri) dövründə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Çarlığın parçalanması ilə Efiopiya, Misir və Bizans dövlətlərinin mədəni və siyasi təsiri altında olan xristian dövlətləri – Aloa, Mukurra, Nobatiya və s. yarandı. *Səba çarlığının* təsiri altında e.ə. 5 əsrdə Efiopiya yaylasının şm.-ində Efiopiya çarlığı yarandı. Eramızın 1–11 əsrlərində mövcud olan *Aksum çarlığı* əsasında Efiopiyada xristian sivilizasiyası yarandı (12–16 əsrlər). Bu sivilizasiyalar ətrafında liviyalı maldar tayfalar, həmçinin kuşi və Nilboyu

xalqların əcdadları yaşayırdı. E.ə. 4-cü minillikdə indiki *Böyük Səhranın* yerindəki münbit ərazilərdə maldar–əkinçi təsərrüfatı yaranmışdı. E.ə. 3-cü minilliyin ortalarında bu ərazilərin səhraya çevrilməsi nəticəsində əhali Tropik Afrikanın yerli sakinlərini sıxışdıraraq c.-a köçdü. E.ə. 2-ci minilliyin ortalarında Böyük Səhrada atların əhliləşdirilməsinə başlandı. Atçılığın inkişafı, beynəlxalq ticari əlaqələr və vahə əkinçiliyinin təsiri ilə burada e.ə. 12 əsrdə Qaraman (mərkəzi Qarama və ya Cerma vahəsi) sivilizasiyası formalaşdı. E.ə. 12 əsrdən finikiyalılar Şimali A.-da öz koloniyalarını salmağa başladılar. Finikiyalıların *Karfagen* koloniyası qüdrətli dövlətə çevrildi. E.ə. 7 əsrdə Şimali A.-nın sahilyanı r-nlarında yunan koloniyaları (Kirena, Navkratis və s.) yarandı. E.ə. 3 əsrdə Numidiya və Mavritaniya dövlətləri meydana gəldi. E.ə. 2 əsrdə Liviya yazısı yarandı. Karfagen dağıldıqdan (e.ə. 146) sonra Roma Şimali A.-nı öz torpaqlarına qatdı. 5 əsrdə Şimali A. vandallar, daha sonra isə Bizans tərəfindən işğal edildi.

A.-da e.ə. 1-ci minillikdə Böyük Səhradan c.-da dəmir metallurjiyası yayılmağa başladı. Tropik A.-da Neolit dövründən birbaşa Dəmir dövrünə keçilmişdir. Dəmir dövründə bir sıra yerli mədəniyyətlər formalaşmışdır (*Nok* və s.). Dəmir istehsalının yayılması nəticəsində bantudilli xalqlar tərəfindən Tropik A.-nın böyük hissəsi, o cümlədən tropik meşələr mənimsənilmişdir, Efiopiya və Cənubi A. irqlərinin nümayəndələri şm. və c. ərazilərə sıxışdırıldı. Tropik A. sivilizasiyaları qitədə şm.-c. və qismən ş.-q. istiqamətində yayılırdı. Eramızın 3 əsrinin sonlarında Qərbi A.-da Aralıq dənizi ölkələri ilə beynəlxalq ticarət əsasında Seneqal və Niger çaylarının hövzəsində Qərbi Sudan mədəniyyəti inkişaf etmiş, 8–9 əsrlərdə isə Mərkəzi Sudan mədəniyyəti (Kanem dövləti) yaranmışdır.

7–8 əsrlərdə Misir və bütün Şimali A. ərəb yürüşləri nəticəsində Xilafətin tərkibinə qatıldı. 8 əsrdə Mərakeş və Tunis Xilafətdən ayrıldı və burada müstəqil sülalələr (*İdrisilər* və *Əğləbilər*) hakimiyyətə gəldi. 10 əsrdə Tunisdə Əğləbilər hakimiyyətdən salındı və Fatimilər dövləti quruldu. Fatimilər 969 ildə Misiri işğal etdilər. Misirdə Fatimilərdən sonra hakimiyyətə Əyyubilər gəldi. 13 əsrdə orada Məmlüklər dövlətinin əsası qoyuldu. 16 əsrin

Allahlar məbədi. Misir.

əvvəllərində Misir, bir qədər sonra isə Liviya, Əlcəzair və Tunis Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Ərəblər Misiri işğal etdikdən sonra Nubiya Aralıq dənizindən təcrid olundu. Ərəblər və bərbərlər uzun müddət Tropik A. ilə digər ölkələr arasında yeganə vasitəçi olmuşlar. İslam mədəniyyətinin təsiri altında Nubiya, Efiopiya və Şərqi A.-da yeni şəhər mədəniyyətləri formalaşdı. Qərbi və Mərkəzi Sudan mədəniyyətləri Qərbi A. mədəniyyəti adı altında birləşdi. Qərbi Sudan ölkələrinin 7 əsrə qədər olan tarixi rəvayətlər və 15 əsrdə tərtib edilən tarixi xronikalar əsasında məlumdur. Yunan və Roma coğrafiyaçıları və tarixçiləri yalnız Böyük Səhranın şm. hissəsinin əhalisi haqqında məlumat verirdilər. Sudan ölkələri haqqında səhifə məlumatı 7 əsrdən başlayaraq ərəb səyyahları vermişlər. Bu dövrdə Sudanın Böyük Səhraya yaxın olan r-nlarında (ərəblər bu yerləri “Sahil” adlandırırdılar) Böyük Səhra köçəriləri ilə Sudanın əkinçi xalqları arasında mal mübadiləsi aparılırdı. Burada eramızın 4 əsridə A.-da ən məşhur orta əsr dövləti Auker (Qana) yaranmışdı. Qanaya tabe olan ərazi Seneqaldan Niger çayının orta axınına qədər uzanan qızıl ilə zəngin torpaqları əhatə edirdi. Amerika kəşf olunana qədər Avropaya qızıl A.-dan gətirilirdi. 8 əsrdən Sudanda ərəb yazısı yayılmış, Sudan dövlətləri isə islam

mədəniyyətini qəbul etməyə başlamışdılar. Qana dövləti tənəzzülə uğradıqdan sonra onun c. hissəsində *Mali* dövləti yarandı. Qərbi A.-nın ərazisi siyasi və iqtisadi baxımdan 13–15 əsrlərdə Mali, 15 əsrin ortaları – 16 əsrin sonunda Sonqay və 15 əsrin sonu – 18 əsrin əvvəlində Bornu müsəlman dövlətlərinə bağlı idi. 17 əsrdə Böyük Səhra tranzit ticarətinin əsas mərkəzləri Qərbi A.-da yaranan Daura, Kano, Qobir, Biram, Zamfara, Rano, Katsina, Zariya, Kebbi və s. şəhər-dövlətləri idi.

1-ci minillikdə Sudan mədəniyyətinin c.-da yoruba və bini (bax *Benin*, *Oyo*) sivilizasiyalarının əsası olan *İfe* protosivilizasiyası formalaşmışdır. Daha sonra o, daqomeylər, iqbolər, nupeylər və b. xalqlara da öz təsiri göstərmişdir. Qərbdə 2-ci minillikdə formalaşan akan-aşanti (bax *Akan*, *Aşanti*) protosivilizasiyası 17–19 əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Niger çayından c.-da qur dillərində danışan mosilər və s. xalqların siyasi mərkəzi yarandı. Bu mərkəz 15 əsrin ortalarında erkən dövlət qurumları Uqaduq, Yatənqa, Fadan-Qurma, Daqomba, Mamprusi olan Volta protosivilizasiyasına çevrildi. Mərkəzi Kamerunda *bamum* və *bamileke*, Konqo çayı hövzəsində dövlət qurumları *Konqo*, Nqola, Loanqo, Nqoyo, Kakonqo olan Vunqo və ondan c.-da dövlət qurumları *Kuba*, Lunda, Luba olan Cənubi savannalar

protosivilizasiyaları yaranmışdır. Böyük göllər hövzəsində isə Buqanda (13 əsr), Kitara (13–15 əsrlər), Nkore (16 əsr), Ruanda (16 əsr), Burundi (16 əsr), Karaqve (17 əsr), Kiziba (17 əsr), Busoqa (17 əsr), Ukereve (19 əsrin sonu), Toro (19 əsrin sonu) və s. erkən dövlətləri olan Göllərərası protosivilizasiyası mövcud olmuşdur.

Şərqi A.-da 10 əsrdən suahili afro-müsəlman sivilizasiyası (Kilva, Pate, Mombasa, Lamu, Malindi, Sofala və s. şəhər-dövlətləri, *Zanzibar* sultanlığı), Cənub-Şərqi A.-da Zimbabve (bax *Zimbabve*, *Monomotapa*) protosivilizasiyası (10–19 əsrlər) mövcud olmuşdur. Madaqaskar a.-nda mövcud olan erkən siyasi qurumların 15 əsrdə yaranan İmerina dövlət qurumu ilə birləşməsi nəticəsində vahid dövlət yarandı (19 əsr).

Avropalılar 15 əsrdə A.-ya gəldikdən sonra yerli xalqların inkişafını ləngitdi. Avropalıların qitədə yaratdıqları dayaq məntəqələri və faktoriyalar qul alverinin mərkəzinə çevrildi. Qul alverinə əvvəlcə Portuqaliya (15 əsr), 16 əsrin 2-ci yarısından İspaniya, İngiltərə, sonralar Hollandiya, Fransa, Danimarka və ABŞ başladı. Bu A.-da təsərrüfatın zəifləməsinə, geniş vil.-lərin tərk edilməsinə, mədəniyyətin tənəzzülünə, çoxlu sayda afrikalının məhvinə, ya da Ost-Hind və Vest-Hind şirkətlərinin plan-tasiyalarına aparılmasına səbəb oldu. 17 əsrin ortalarında qul alveri daha da genişləndi. Bir neçə əsr davam edən qul alveri əsas qul mənbəyi olan Qərbi A.-da mövcud dövlətlərin tənəzzülünü sürətləndirdi və Avropa dövlətlərinin A.-nı bölüşdürməsi prosesini asanlaşdırdı.

Osmanlı imperiyasının hərbi-siyasi qüdrətinin təcridən zəifləməsi 17 əsrin sonu – 18 əsrdə A.-nın şm.-nda bir sıra yarımüstəqil ərəb dövlətlərinin yaranmasına səbəb oldu. 19 əsrdə A.-nın ərəb ölkələrində nizami ordu yarandı, fabriklər tikildi və yeni məktəblər açıldı. Misir hakimi Məhəmməd Əlinin dövründə Şərqi Sudan işğal edildi (1820–22). Lakin ərəb ölkələrinin özləri Avropa ekspansiyasının hədəfinə çevrildi. 1798–1801 illərdə Misir Napoleon ordusunun hücumuna məruz qaldı. 1830 ildə fransızlar Əlcəzairə girdilər və 19 əsrin ortalarında yerli tayfaların güclü müqavimətini qıraraq ölkəni işğal etdilər.

17 əsrin əvvəlində Portuqaliya qoşunlarının yardımı ilə Osmanlı türklərinin hücumunun qarşısını alan və sonralar portuqaliyalıları da qovan

Efiopiya bir neçə əsr xarici aləmdən təcrid olundu. 19 əsrin əvvəlində Efiopiya knyazlıqlara parçalandı. 19 əsrin ortalarında ölkəni imperator II Teodros [1855–68] birləşdirdi. Mərkəzi Sudanda Bornu dövləti tənəzzülə uğradı, lakin 18 əsrdə burada Vadai və Bagirmi sultanlıqları, 19 əsrin əvvəllərində isə Sokoto sultanlığı gücləndi. 17 əsrin sonlarından Qvineya sahilı dövlətləri güclənməyə başladı. Burada ən güdrətli dövlətlərdən biri Aşanti (indiki Qana ərazisi) olmuşdur. 18 əsrin əvvəllərində kiçik Abomey knyazlığı güclü Daqomeya dövlətinə çevrildi. 17–19 əsrlər Konqo hövzəsi dövlətlərinin tənəzzül dövrü olmuşdur. Lakin bununla yanaşı Kitara, Buqanda, Ruanda, Burundi kimi bəzi dövlətlər 19 əsrə yaxın xeyli inkişaf etmişdir.

A.-nın ucqar c.-nda hələ 1652 ildə Hollandiyanın Ost-Hind şirkəti Kap koloniyasının əsasını qoymuş və buraya *afrikanyorlar* (burlar) köçməyə başlamışdı. Tədricən burlar buşmen, hottentot, zulus, bantu və b. xalqların torpaqlarını işğal etdilər.

18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində İngiltərə Kap koloniyasını ələ keçirdi. Cənubi A. xalqları müstəmləkəçilərə qarşı uzun müddət güclü müqavimət göstərsələr də məğlub oldular. 19 əsrin sonunda İngiltərə Qahirədən Keyp-taunadək olan ərazini öz müstəmləkəsinə çevirmək və iqtisadi cəhətdən daha zəngin vil.-ləri zəbt etmək planını hazırlayırdı. 1882 ilin iyulunda ingilislər Misirə müdaxilə etdi və həmin ilin sentyabrında Misirin paytaxtını ələ keçirdi. Formal surətdə Osmanlı imperiyasının tərkibində qalan Misir faktiki olaraq İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildi. 1914 ildə Misir Britaniyanın protektoratı oldu. Eyni zamanda İngiltərə Qərbi A.-da (indiki Qana və Nigeriya ərazisində) və Şərqi Sudanda işğalçılıq müharibələri aparırdı.

Fransa da A.-da iri müstəmləkə imperiyası yaratdı. O, 19 əsrin 70-ci illərində Şimali A.-da Əlcəzairi, 1881 ildə Tunisi, 20 əsrin əvvəlində isə Mərakeşi ələ keçirdi. Fransa Qərbi və Ekvatorial A.-nın geniş ərazilərini və 1895 ildə Madaqaskar a.-nı tutdu; 1896 ildə adanı özünün müstəmləkəsi elan etdi.

Almaniya bir sıra A. tayfa başçılarını “müqavilə” bağlamağa məcbur etdi, 1884 ildə A.-nın ş. sahillərində geniş əraziləri ələ keçirərək buranı Almaniya Şərqi Afrikası adlandırdı. Qitənin c.-q.-

ində Toqo və Kamerunu ələ keçirdi.

A.-nın bölüşdürülməsində İtaliya da iştirak etdi. 1890 ildə İtaliya tərəfindən işğal edilmiş ərazilər Eritreya adlı müstəmləkədə birləşdirilmişdi. 1895 ildə İtaliya Efiopiyaya qarşı müharibəyə başlamış, lakin məğlub olaraq Efiopiyanın müstəqilliyini tanımağa məcbur olmuşdur. Somali y.-a-nın bölüşdürülməsində İngiltərə və Fransa ilə birlikdə İtaliya da iştirak etdi. Osmanlı imperiyası ilə aparılan müharibə (1911–12) nəticəsində İtaliya Liviyanı ələ keçirdi. A.-da bir sıra əraziləri Portuqaliya, Belçika və İspaniya zəbt etdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində A.-da hüquqi cəhətdən yalnız iki dövlət – Efiopiya və Liberiya müstəqil qalmışdı. Qalan ölkələr Avropa dövlətlərinin müstəmləkələri idi. A. uğrunda hərbi münaqişə yaratmamaq məqsədi ilə müstəmləkəçi dövlətlər A.-nın bölüşdürülməsi haqqında ümumi qərara gəlməyə cəhd etdilər. Bu məqsədlə beynəlxalq Berlin (1884–85), Brüssel (1876, 1889–90) konfransları çağırıldı. Lakin A. xalqları inadla müstəmləkəçilərə müqavimət göstərirdilər. İstiqlaliyyət uğrunda ən əhəmiyyətli çıxışlardan Cənubi A.-da zulus müharibələri və üsyanlarını (1838, 1879, 1906), Sudanda mehdiçilər üsyanını (1881–98), Misirdə Ərəbi paşanın rəhbərliyi ilə qaldırılan üsyanı (1881–82) və s. göstərmək olar. Lakin A. xalqları müstəmləkəçi qüvvələr qarşısında hələ zəif idilər. Qeyri-bərabər mübarizədə yüz minlərlə afrikalı həlak oldu. Avropa dövlətləri A.-nı bölüşdürdükdən sonra onu təbii-coğrafi və iqtisadi cəhətdən “mənimsəməyə” başladılar. A. müstəmləkələri aqrar-xammal mənbəyinə çevrildi. Əhali ağır istismara məruz qaldı. A.-nın bölüşdürülməsi nəticəsində bir çox dövlətlər arasında ziddiyyətlər kəskinləşdi. Müstəmləkəçi dövlətlər arasındakı bu ziddiyyət Birinci dünya müharibəsinin səbəblərindən biri oldu. Müharibə illərində A. ərazisinin böyük bir hissəsində hərbi əməliyyatlar gedirdi. İngiltərə və Fransa müharibə illərində A.-nı mühüm xammal bazasına çevirmiş, yerli xalqlardan isə əsgəri qüvvə kimi istifadə etmişdir.

Birinci dünya müharibəsi nəticəsində A.-nın siyasi xəritəsi dəyişdi. Almaniyanın keçmiş müstəmləkələri əlindən alınaraq Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən mandat altındakı ərazilər kimi İngiltərə, Fransa, Belçika və Cənubi

Afrika İttifaqına verildi. Müharibədən sonra A. ölkələrinin iqtisadiyyatında xarici kapital hakim idi. Dünya iqtisadi böhranı nəticəsində müstəmləkə ölkələri ilə metropoliya dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər olduqca kəskinləşdi. 20 əsrin 30-cu illərinin ortalarında A. ilk dəfə faşist təcavüzü (İtaliyanın Efiopiyaya hücumu) ilə üz-üzə gəldi. İtaliya–Efiopiya müharibəsi (1935–36) dövründə A.-nın bir çox ölkəsində təcavüz qurbanlarını müdafiə komitələri yaradılmışdı.

İkinci dünya müharibəsində (1939–45) bütün A. ölkələri iştirak edirdi. A. xalqları İtaliya və Almaniya faşizmi üzərində qələbə qazanılmasında mühüm rol oynadılar. 1941 ildə ingilis qoşunları Efiopiya partizanlarının köməyi ilə Efiopiyanı İtaliya işğalçılarından azad etdilər. 1942–43 illərdə müttəfiqlər ordusu Liviya və Tunis vətənpərvərlərinin köməyi ilə bu ölkələrdəki İtaliya–Almaniya qoşunlarını məğlub etdilər. 40-cı illərin ortaları – 50-ci illərin əvvəlində A. xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı geniş vüsət aldı. İstiqlaliyyət uğrunda mübarizə A.-nın ayrı-ayrı ölkələrində müxtəlif formada (nümayişlər, tətillər, silahlı mübarizə və s.) aparılmışdır. A.-nın şm.-nda milli azadlıq mübarizəsi daha geniş vüsət aldı. 1945–48 və 1950–51 illərdə Misirdə baş vermiş çıxışlar 1953 ildə monarxiyanın ləğv edilməsinə gətirib çıxardı. 1956 ildə Süveyş kanalı milliləşdirildi. Misirə qarşı İngiltərə–Fransa–İsrail təcavüzü boşa çıxdı. 1956 ildə ingilislər Sudandan çıxmağa məcbur oldular. Sudan 1956 il yanvarın 1-də müstəqil dövlət elan olundu. 1956 ildə Fransa Mərakeş və Tunisin müstəqilliyini tanıdı. 1951 ildə BMT-nin qərarı ilə keçmiş İtaliya müstəmləkəsi Liviya müstəqillik əldə etdi. 1957 il martın 6-da Qana, 1958 ildə isə Qvineya Resp. müstəqil oldu. “Afrika ili” adlanan 1960 ildə A. qitəsində 17 müstəqil dövlət yarandı. 1961 ildən Anqolada, 1962 ildən Qvineyada (Bisau), 1964 ildən isə Mozambikdə Portuqaliya müstəmləkəçilərinə qarşı geniş silahlı müqavimət başladı. 1962 ildə Əlcəzair xalqının azadlıq uğrunda apardığı 7 illik mübarizəsi qələbə ilə nəticələndi. 1970 ilədək, demək olar ki, A.-nın bütün ölkələri istiqlaliyyət əldə etdilər. 1973 il ildə Qvineya-Bisau, 1975 ildə isə Mozambik və Anqola müstəqillik qazandılar. (20 əsrin 70-ci illərindən sonra A. qitəsində baş vermiş siyasi

proseslərlə bağlı ətraflı məlumat üçün bax A. ölkələri haqqında məqalələrə).

Xalqlar

A.-da 500-dən 7000-dək xalq mövcuddur. Bu, həmin xalqların və onların etnoqrafik qruplarının dəqiq təsnifatının olmaması ilə bağlıdır. Əksər xalqların sayı bir neçə min və yaxud bir neçə yüz nəfərdir. A. əhalisinin 90%-ni sayı 1 mln.-dan artıq olan 120 xalq təşkil edir. A. xalqlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq onların tarixi və mədəniyyəti ənənəvi olaraq kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Etnoqrafik oçerk. Mədəni-etnoqrafik cəhətdən A.-nın ərazisi 2 iri tarixi-etnoqrafik əyalətə – Şimali Afrika və Tropik Afrikaya ayrılır. Şimali Afrika əyalətini (Misir, Liviya, Tunis, Əlcəzair, Qərbi Böyük Səhra, Mərakeş, Mavritaniya və Sudanın çox hissəsi, Çadin c.-ş.-i, Mali və Nigerin şm. və şm.-q.-i) bəzən iki hissəyə – Misir-Sudan və Məğrib-Mavritaniya vil.-lərinə də bölürlər. Əyalətdə Afrasiya dillərində danışan və əsasən, Aralıq dənizi antropoloji irqinə mənsub olan xalqlar (*ərablar* və *hərbərlər*) məskunlaşmışlar. Əyalətin cənub-şərqində Nil-Böyük Səhra (nubiyalılar), Niger-Kordofan (kordofan xalqları) və kuşi (becalar) dillərində danışan xalqlar yaşayırlar. Qədim misirlilərin xələfləri – *qibtilər* (koptlar) istisna olmaqla, dindarların əksəriyyəti müsəlmandır. Əsas məşğuliyyətləri şum əkinçiliyi, bağçılıq və üzümçülük, vahələrdə xurma ağaclarının becərilməsi, dağlıq və yarımsəhra r-nlarda isə köçəri və yarımköçəri maldarlıqdır (dəvə, qaramal və davar, at). Ənənəvi geyimləri uzun enli köynək (qələbiyyə), yuxarısı enli və aşağıya doğru daralan şalvar, qolsuz köynək, gödəkçə, düyməsiz qısaqollu və ya qolsuz ləbbədədir. Əkinçi evləri gəc və ya samandan yastıtavanlı tikililərdən, köçərilərin evləri isə üstü cod parça, gön, yaxud dəri ilə örtülmüş yığma çadırdan ibarətdir. Məğrib ölkələrində şəhər memarlığının Mavritaniya üslubu yayılmışdır. Tropik Afrika əyaləti əhalisinin əksəriyyəti Mərkəzi A. (*piq-meylər*) və Cənubi A. (koy-koin, san) kiçik irqlərin təmsil olunduqları böyük zənci irqinə mənsubdur. Madaqaskar a.-nın yerli əhalisi zənci, monqol, həmçinin Cənubi Avropa irqinin qarışıq tipinə aiddir.

Tropik A. əhalisinin əksəriyyəti

(təq. 75%) Niger-Kordofan (bunların ən əsası *benue-Konqo dil ailəsinə* aid olan bantoid dil qrupunun bantu dillərinin yarımqrupudur) dillərində danışirlar. Sayı 3 mln.-dan çox bantudilli xalqlar ruanda, rundi, makua, konqo, şona, malavi, zulu, kosa, luba, tsonqa, nyamvezi, kikuyyu, tsvana, suto, luxya, ovimbundu, qanda, pedi, fanq, bamba və suahililərdir. Əhalinin təq. 15%-i Afrasiya, təq. 6%-i isə Nil-Böyük Səhra dillərində danışır. Qədim substrat əhalinin qalıqları: Cənubi A.-da yaşayan koy-koinlər (hottentotlar) və sanlar (buşmenlər), Şərqi A.-da isə sandavelər və hadzalar koysan dillərində danışirlar.

A. əhalisinin müəyyən hissəsini hind-Avropa dillərində danışan avropalılar (ingilislər, almanlar, hollandlar, flamanlar, fransızlar, portuqallar, ispanlar, italyanlar, yunanlar, polyaklar və s.) və Cənubi Asiya xalqlarının nümayəndələri təşkil edir. Cənubi A.-da həmçinin dravid dillərində danışan hindistanlılar da var. Hind və Atlantika okeanı a.-larında Afrika və Avropa əhalisinin qaynayıb-qarışması nəticəsində təşəkkül tapan və kreol dillərində danışan kreol xalqları (mavrikililər, reyunionlular, seşellilər, qvineyalılar, Syerra-Leone kreolları, *liberiyalılar* və s.) yaşayır. CAR-da Avropa mənşəli iki xalq – ingilis dilində danışan cənubi afrikalılar və afrikaans dilində danışan *afrikanyorlar* formalaşmışdır.

Tropik A.-da dindarların əksəriyyəti ənənəvi etiqadlarını saxlayanlardır, həmçinin müsəlmanlar (30%), xristianlar (25%) və afroxristian sinkretik ayinlərinə (Ekvatorial A.-da kimbangizm və matsvanizm, Qvineya körfəzinin sahilində xarrizm və s.) sitayiş edənlər də var.

Əyalət əhalisinin ənənəvi məşğuliyyəti əkinçilik (darı, qarğıdalı, kalış, çəltik, yams, maniok və s.), maldarlıq (qaramal və davar), ovçuluq, balıqçılıq və ticarətdir. Tropik A. əyaləti 6 tarixi-etnoqrafik vil.-dən (Qərbi A. və yaxud Qərbi Sudan, Ekvatorial və yaxud Şərqi Tropik, Cənubi A., Şərqi A., Şimal-Şərqi A. və Madaqaskar) ibarətdir. Qərbi A. tarixi-etnoqrafik vil. Atlantika, Sudan və Qvineya yarımvilayətlərindən ibarətdir. Sudan və Qvineya yarımvilayətlərində Niger-Kordofan dillərində, Atlantika yarımvilayətində isə, əsasən, atlantika dillərində danışirlar. Sudan yarımvilayəti üçün ənənəvi ağ və ya mavi rəngli uzun enli köynək (bubu), enli şalvar, Qvineya yarımvilayəti üçün isə çiyindən sallanan (akanlarda kente adlanır) və belə bağlanan ətək tipli tikişsiz geyim, papaq və sənədlə səciyyəvidir. Əsas yeməklər bitkidən hazırlanan sıyq və horra, balıq, palma çaxırı, darı pivəsindən ibarətdir. Əhali, əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olur. Ənənəvi yaşayış evləri üçün əsas tikinti materialı kimi gəc, çiy kərpic, daş, ağac, bambuk və saman; dam örtüyü kimi dəri, gön, parça, təzək və s.-dən istifadə olunur. Ekvatorial tarixi-etnoqrafik vil.-ndə, əsasən, bantu dillərində danışan xalqlar, həmçinin kreol dillərində danışan kreol xalqları yaşayır. Əhalinin maddi mədəniyyəti Qərbi Sudan tarixi-etnoqrafik vil.-nin mədəniyyətinə yaxındır (maldarlıq istisna olmaqla). Yiğicilik və ovçuluq kimi ənənəvi məşğuliyyətlərini qoruyub saxlayan piqmeylərin mədəniyyəti digər əhalidən fərqlənir. Cənubi A. tarixi-etnoqrafik vil.-ndə, əsasən, bantu dillərində, həmçinin koy-san,

Pokotların yağış allahı şərəfinə mərasimi. Keniya.

Fulbe qadını. Qərbi Afrika.

afrikaans, ingilis dilinin yerli variantı və dravid dillərində danışan əhali yaşayır. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik (kaş, darı, qarğıdalı, paxlalı bitkilər və tərəvəz) və yarımköçəri maldarlıqdır. Ənənəvi geyimləri qurşaq, önlük və dəri plaşdan (kaross) ibarətdir. Ənənəvi yemək növləri qarğıdalı və kaşdan hazırlanan horra və sıyıqlardır. Əsas içkiləri darı pivəsidir. Yaşayış məskənləri üçün dairəvi planda tikilmiş yarımsferik komalar (kraal) səciyyəvidir. Şərqi A. tarixi-etnoqrafik vil.-ndə Sahilyanı və Göllərərası iki yarımvilayət mövcuddur. Vilayətin əsas hissəsində bantu dillərində danışan xalqlar və Nilboyu xalqların böyük əksəriyyəti yaşa-

Ənənəvi geyimli masai.

yır. Burada həmçinin Nil-Böyük Səhra dillərində, kuşi və suahili dillərində danışan xalqlar da var. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik (bantudilli xalqlar), yarımköçəri maldarlıq (Nilboyu xalqlar), həmçinin balıqçılıq (suahililər) və sənətkarlıqdır. İslam mədəniyyəti daşıyıcılarının (Ərəbistan, Oman, İran, Hindistan) bantudilli aboriginlərlə əlaqələri nəticəsində 7–10 əsrlərdə Şərqi Afrikanın sahillərində və a.-larında özünəməxsus mədəniyyət formalaşmışdır. Şimal-Şərqi A. tarixi-etnoqrafik vil.-nin əhalisi Afrasiya dil ailəsinə aid olan həbəş-sami, kuşi və omot dillərində danışır. Əsas məşğuliyyətləri şum əkinçiliyi və maldarlıqdır. Efiopiya yaylası bəzi buğda növlərinin, qəhvənin və s. vətənidir. Ənənəvi yaşayış evləri dairəvi formada tirlərdən tikilmiş və üstü konusvari tavanla örtülən komalardır. Əsas geyimləri kişilərdə uzun enli köynək və plaş, qadınlarda isə örtük (şamma) və tumandır (suri). Madaqaskar a. tarixi-etnoqrafik vil.-nin əhalisi malaqasilər və kreollar, həmçinin hind-ari və dravidilli hindilərdən ibarətdir. Burada ərəblərin, malayyalıların və çinlilərin azsaylı qrupları da var. Malaqasilərin əsas məşğuliyyətləri kətan əkinçiliyi, baramaçılıq və maldarlıqdır. Geyimləri saronqa tipli tikişsiz ipək paltarlardır (lamba). Kreol xalqlarının mədəniyyəti Afrika, Hindistan və Fransa ənənələrinin sintezindən meydana gəlmişdir (xüsusən Mavriki a.).

Dillər. A.-da 2 minədək dil mövcuddur. Genetik baxımdan onlar 7 təcrid olunmuş dilə və 29 dil ailəsinə bölünür. Dil ailələrindən üçü (sami, hind-Avropa, Avstroneziya) tarixən gəlmədir. Hind-Avropa və Avstroneziya dilləri istisna olmaqla, qalan bütün dillər şerti olaraq 4 böyük dil ailəsində – makroailədə qruplaşdırılır (C. Qrinberq). Makroailələr, onların bu günədək öyrənilmə səviyyəsinə görə, əsasən, genetik deyil, taksonomik dillərdir.

6 ailəni əhatə edən Afrasiya (sami-hami) makroailəsinin qohumluğu, əsasən, sübut olunmuşdur. Afrasiya prädilinin parçalanması təqr. e.ə. 10-cu minillikdə baş vermişdir. Sami ailəsi Cənub-Qərbi Asiya (Ərəbistan) mənşəlidir və 3 qola ayrılır: cənubi-sami (Cənubi Ərəbistanın müasir dilləri), şərqi-sami (ölü *akkad dili*) və qərbi-sami (bütün digər dillər). Qərbi-sami dilləri də bir neçə qrupa ayrılır ki, bunlardan

aşağıdakılar A.-da işlənilir: 1) kənanilər qrupuna daxil olan *qədim yəhudi dili* və *Finikiya dili* e.ə. 9 əsrdən eramızın 9-cu minilliyinin ortalarındakə Şimali A.-da (Karfagen) yayılmışdır. 2) Ərəbistan qrupuna klassik ərəb (bax *Ərəb dili*) və çoxsaylı ərəb dialektləri daxildir. Bunlar 7 əsrdən Şimali A.-da yayılmağa başlamışdır və hazırda müstəqil dillərdir. 3) Efiop-sami qrupu yalnız A.-da (Efiopiya və Eritreya) yayılmışdır. Bu dillərdə danışanların əcdadları buraya təqr. e.ə. 2-ci minilliyin sonlarında gəlmişlər. Efiop-sami qrupu şimal (ölü *geez*, tiqre və tiqrinya) və cənub (*amhara* dili və Mərkəzi Efiopiyanın çoxsaylı kiçik dilləri) yarımqruplarına ayrılır.

Bərbər-Liviya ailəsi (bax *Bərbər-Liviya dilləri*) A.-nın şm.-ində bərbərlər arasında yayılmış dörd işlək dil qolundan və üç qədim epigrafik dildən ibarətdir. Ola bilsin ki, 18 əsrdə sıradan çıxmış quanc dilləri də (Kanar a.-ı) bu ailəyə daxildir.

Misir ailəsi bir neçə inkişaf mərhələsi keçmiş *qədim Misir dilindən* ibarətdir və sonuncu mərhələdə *qibtli dili* adlanaraq ünsiyyət dili kimi 14 əsrdə mövcud olmuşdur.

Çad ailəsi (bax *Çad dilləri*) mərkəzi Sudanda (Nigeriyanın və Kamerunun şm.-i, Niger və Çadın c.-u) yayılmış 3 qoldan ibarətdir: qərbi (ən tanınmışı *hausa*, həmçinin bade, bole, karekare, tanqale dilləri), mərkəzi (kotoko, musqu, mandara, masa və s. dillər) və şərqi (nançere, mubi, kera və s. dillər).

Kuşu ailəsi (bax *Kuşu dilləri*) 4 böyük qola ayrılır (əsasən, Efiopiya, Somali, Cibuti, Keniya və Sudanda): bədəvi (şimali kuşi, yaxud beca; 1 dil), aqav (mərkəzi kuşi və s.), cənubi kuşi (7 dil, o cümlədən Tanzaniya və Keniyada 2 ölü dil), şərqi kuşi (sidamo, afarsaxo, oromo, Somali, dullay və s. qruplar).

Omot ailəsinin (Efiopiyanın c.-q.-i; bax *Omot dilləri*) 2 qolu var: cənub (bir neçə yaxın dil) və şimal. Mürəkkəb struktura malik şimal qolu 20-dən artıq dili (ometo, kaffa, gimirra, qonqqa, cançero və s.) əhatə edir.

N i g e r - K o r d o f a n makroailəsi Seneqaldan CAR-a qədər ərəzidə yayılmış bir çox dilləri birləşdirir. Bu ailəyə daxil edilən dillərin qohumluğu tam öyrənilməmişdir. Əgər onların qohumluğu təsdiqlənərsə, onda onların qohumluğu təsdiqlənərsə, onda həmin dillərin tarixi ən azı 15 min il olacaqdır. Bu makroailəyə təqr. 10 ailə daxildir; Kordofan dillərinin digər

ailələrlə qohumluğu az inandırıcıdır. Bunların özündə də Volta-Konqo dilləri özəyi və icoid. atlantika, mande ailələri seçilir.

Kordofan ailəsi Sudanın 4 qola (xeyban, talodi, rəşad, katla) ayrılan 20-dən artıq kiçik dilini özündə birləşdirir. Onların qohumluğu tam sübut olunmamışdır. C. Qrinberqin kordofan ailəsinə daxil etdiyi tumtum (kadu) dilləri hazırda ayrıca ailə hesab olunur və təxminən Nil-Böyük Səhra makroailəsinə daxil edilir.

Mande ailəsi (Qərbi Sudanın mərkəzi) 3 qola ayrılır: qərbi (*bamana*, *mandinka*, *dyula*, *mende*, *susu*, *soninke*, bozo, vai və s. dillərin daxil olduğu 7 qrup), şərqi (*dan*, tura, bisa, boko və s. dillərin daxil olduğu cənub. və şərqi qrupları) və samoho-bobo (bobo dili və samoho qrupu).

Atlantika (Qərbi Atlantika) ailəsi (Afrikanın uzaq qərbi) 7 qolu əhatə edir: şimali (7 qrup və çoxsaylı dillər, o cümlədən, *fula*, *volof*, *serer*, buy, nyun və s.), bak (mancak, pepel, mankan, balant və diola qrupu), limba, nalu, sua-fore-mboten, bicoqo və mel (temne, bullom, kisi, qola və s. dilləri birləşdirən 4 qrup).

İcoid ailəsi (bax *İcoid dilləri*) defako dilindən və Niger çayının deltası boyunca yayılmış 9 dili əhatə edən ico qrupundan ibarətdir.

Doqon ailəsi (bax *Doqon dilləri*) Nigerin c.-ş.-də yayılmış bir neçə qohum dili əhatə edir.

Kru ailəsi (Liberiyanın c.-u və Kot-d'İvuarın c.-q.-i) qərb (11 dil, o cümlədən bassa, klao) və şərqi (23 dil, o cümlədən bete, bakve) qollarına ayrılan özəkdən, habelə uzaq ayzi (2–3 dil) qolundan təcrid olunmuş kuvaa və seme dillərindən ibarətdir.

Qur (Volta) ailəsi (Qərbi Sudanın ş.-i) şimal (39 dil, o cümlədən *moore*, mosi, vala, daqomba, konkomba, mamprusi və cənub (31 dil, o cümlədən qrusi, tem) qollarına ayrılan özəkdən, hər biri 1–2 dili (o cümlədən qurma, kabye, barba) əhatə edən 6–8 kiçik qoldan ibarətdir. Əvvəllər senufo dilləri də bu ailəyə aid olunurdu, lakin son dövrdə onların ayrıca ailə təşkil etdiyi göstərilir.

Adamava – ubangi ailəsi (köhnə adı şərqi adamaya; Mərkəzi Sudanın c.-u, Şərqi Nigeriyadan Sudan Respublikasının cənub-qərbində) 2 yarımailəyə bölünür: adamava (6–8 qolu, təqr. 90 dili, o cümlədən mumuye, tupuri, mundanq,

dillərini əhatə edir) və ubangi (5 qolu, təqr. 60 dili, o cümlədən zande, nqbaka, banda, qbayya və kreol dillərindən olan *sanqo*).

Kva (Qvineya) ailəsi (Qərbi Sudanın cənubu – Kot-d'İvuarın c.-undan Beninin c.-unadək) təqr. 9 qolda birləşən 80-dən artıq dili əhatə edir: potu-tano [6 qrup, təqr. 40 dil, o cümlədən *akan* (çvi-fanti), abron, quan, krobu, anyi, baule, nzima], eqa, qa-danqme, atye, aqnebi, avikam-alladian, qbe (o cümlədən fon və eve), ka-toqo, na-toqo.

Benue-Konqo ailəsi həm dillərin (900-dən artıq) və onlarda danışanların sayına, həm də əhatə dairəsinə görə (Benindən Somaliyə və cənubda CAR-adək) A.-da ən böyük ailədir. 2 böyük hissəyə ayrılır: qərbi (keçmiş şərqi kva) və şərqi. Bunların özünün də müstəqil ailə olduğu ehtimalı var. Qərbi benue-Konqo dilləri 9 qoldan ibarətdir və *yoruba*, *iqbo*, *idoma*, *edo* kimi böyük dilləri əhatə edir. Şərqi benue-Konqo dilləri 3 böyük qola ayrılır: mərkəzi-Nigeriya (kaynci-plato; 13 qrup, o cümlədən, cukuno və kaynci və 70-dən artıq dil), kross-river (təqr. 70 dil, o cümlədən *efik*, yaxud *ibibio* dili), bantoid (600-dən artıq dil; bax *Bantoid dilləri*) və ukaan dili. Sonuncu 14 qrupu və tiv, bamileke, bamum, carava, tika, ekoid kimi dilləri əhatə edir. Bantu qrupu təqr. 500 dili, o cümlədən *suahili*, *lingala*, *Ruanda*, *Konqo*, *rundi*, *zulu*, *kosa* və s. dilləri birləşdirir (bax *Bantu dilləri*).

Nil-Böyük Səhra makroailəsi az öyrənilmişdir. Buraya təqr. 9 ailə, 4 təcrid olunmuş dil daxildir. Afrasiya və Niger-Konqo dilləri arasında yayılsa da, onların heç birinə daxil deyildir. Sonqay ailəsi (sonqay-zarma; Niger və Mali ərəzində Niger çayının orta axarında; bax *Sonqay dilləri*) təqr. 10 dili əhatə edir. Onlardan daha çox tanınanı sonqay və zarma dilləridir. Böyük Səhra ailəsi (Böyük Səhranın Çad gölü ətrafındakı c. əyaləti; bax *Böyük Səhra dilləri*) təqr. 10 dili birləşdirir (o cümlədən, *kanuri* və *tubu* dilləri).

Maban ailəsi (bax *Maban dilləri*) Çadın c.-q.-də, Sudanla sərhəddə yayılan 5–9 dili əhatə edir.

Fur (for) ailəsində cəmi 2 dil (fur və amdanq) var (Çadın ş.-ində və Sudanın q.-ində).

Mərkəzi Sudan ailəsi (bax *Mərkəzi Sudan dilləri*) coğrafi cəhətdən qərb

(Çadın c.-u və MAR-ın şm.-i) və şərqi [Sudanın c.-u və Konqonun (Kinşasa) şm.-ş.-i] hissələrinə ayrılan 8 qoldan və 60-dən çox dildən (luqbara, bagirmi, manqbetu, sara, moru və s.) ibarətdir. Bu ailəyə daxil edilən dillərin hamısının qohumluğu tam sübut olunmamışdır.

Şərqi Sudan ailəsi (bax *Şərqi Sudan dilləri*) Nil-Böyük Səhra birliyinin ən böyüyüdür; buraya 90-dən artıq dil daxildir. Ailə 9 qola ayrılır ki, onlardan 4-ü [Nubiya (o cümlədən, qədim Nubiya dili), nera (nara), nhima (nhimanq), tama] bir-birilə daha çox bağlı olan özəyi təşkil edir. Qalanları isə [surmiya, cebel, temeyn, dacu və Nilboyu xalqlarının dilləri (ən böyüyü olub 50-dən çox dili, o cümlədən luo, açoli, dinka, masai, nuer, tesu, şilluk dillərini əhatə edir; bax *Nilboyu xalqlarının dilləri*)] uzaq dillər hesab olunur və onların bir-birilə, eləcə də özək ilə qohumluğu sübut olunmamışdır.

Kadu ailəsi (kaduqli, yaxud tumtum) Sudan Resp.-nin mərkəzi hissəsində yayılmış 7 dildən ibarətdir. Kulyak (rub) ailəsi Uqandada cəmi 3 kiçik dili birləşdirir (ik, so və ölü nyanqiya dilləri). Qərbi Efiopiyadakı berta ailəsi yalnız 1 dildən ibarətdir.

Koman ailəsinə Efiopiya ilə Sudan sərhədində yayılan 5 kiçik dil (o cümlədən kvama və komo) daxildir.

Qumuz ailəsi Efiopiyada koman dillərindən bir qədər şm.-da yayılan yeganə dildən ibarətdir.

Daha şm.-da, Eritreyada isə 1 dildən ibarət kunama ailəsi mövcuddur.

Qədim *meroit dili* (Misirdən ç.-da, Nil boyunca) Nil-Böyük Səhra dillərinə aid edilsə də, bu fikir qəti deyildir.

Koysan makroailəsi, bəzi fərziyyələrə görə, A.-nın c.-undakı bütün qeyri-bantu dillərini əhatə edir. Onların ümumi əlaməti xüsusi şaqıldayan samitlərin miqdarıdır. Bu əlamətə görə 2 təcrid olunmuş dili də (sandave və xadza; A.-nın ş.-də) koysan dillərinə əlavə edirlər. Ailəyə daxil edilən 30 dildən təxminən yarısı artıq işlənmir, qalanları da ölmək üzrədir. Bu da onların öyrənilməsinə çətinləşdirir. Əvvəllər etnoqrafik prinsipə əsasən koysan ailəsi buşmen və hottentot dilləri kimi təqdim olunurdu. Hazırda isə məlum koysan dilləri 2 ailəyə bölünür və onların qohum olduğu etimal edilir. Bundan əlavə, 3 təcrid olunmuş dil də var ki, onlar digər dillər ilə qohum olmaya bilər.

Kxoy ailəsi (mərkəzi koysan; Nami-

biya, Botsvana, CAR) kxoy-kxoy (daha böyük koysan dili olan *nama* ilə birgə) və çu-kxve (Kalahari; kxoe, naro, lqana, sua və çva dilləri) qollarına ayrılır.

Ju-kvi ailəsi (əyalət-buşmen; Botsvana, Anqola, Namibiya, CAR) 2 qoldan ibarətdir: ju-çoan (şimali koysan) ju qrupu ilə (kxunq, 3–4 dil) və çoan dili; ta-kvi (cənubi koysan) ta (kxonq) və kvi (ntsu və CAR-ın 8 ölü dili də daxil olmaqla) qrupları.

Koysan dillərindən üçü – sandave, xadza (hər ikisi Tanzaniyadadır) və ölü kvadi (Anqolanın c.-q.-i) təcrid olunmuş dillərdir.

Hind-Avropa ailəsindən (bax *Hind-Avropa dilləri*) A.-da yayılan ilk dil qədim yunan dili olmuşdur (bax *Yunan dili*). E.ə. 1-ci minillikdə Misir və Liviyadakı yunan koloniyalarında bu dildən istifadə olunurdu. Yunan icması hazırkı dövrdə də Misirdə qalmaqdadır. Karfagenin Romaya birləşdirilməsindən sonra qərb sahillərində *latin dili* yayılmağa başladı. 7–8 əsrlərdə A.-nın şm.-ində *ərəb dili* yayılaraq digər dilləri sıxışdırıb aradan çıxardı. 15–17 əsrlərdə yəhudilərin İspaniya və Portuqaliyadan Şimali A.-ya köçməsinə sonra burada roman dilləri qrupuna aid sefard dili yayıldı. 17 əsrdən etibarən avropalılardan A.-nı istila etməsi nəticəsində Avropa dilləri (*niderland dili, ispan dili, portuqal dili, daha sonralar fransız dili, alman dili və ingilis dili*), bir çox ərazidə isə bu dillər əsasında formalaşan *picin* və *kreol dilləri* təşəkkül tapdı. Hazırda hind-Avropa dillərində danışan əhali kompakt şəkildə yalnız bir neçə adada və A.-nın c.-unda (*afrikaans*) yaşayır.

Avstroneziya ailəsinə (bax *Avstroneziya dilləri*) məxsus dillərdən birində danışan insanlar e.ə.1-ci minilliyin sonlarından Madaqaskar a.-nda məskunlaşmağa başlamışlar. Hazırda adanın əhalisi *malaqasi dilində* danışır.

Yazı növləri. Dünyanın ən qədim yazısı olan *Misir yazısı* (e.ə. 4-cü minillik – eramızın 4 əsri) A.-da yaransa da, buradakı bir çox dillər uzun zaman yazısız olmuşdur. E.ə. 1-ci minillikdə A.-nın şm.-ində daha bir neçə yazı növü meydana gəldi: konsonant *Finikiya yazısı* (e.ə. 9 əsrdən A.-nın Aralıq dənizi sahillərində yayılmışdı), *Efiopiya yazısı* (e.ə. 4 əsrdən, cənubi sami yazısı əsasında yaradılmışdır; əvvəlcə konsonant, 4 əsrdən heca yazısı; dövrümüzədək Efiopiyanın bir sıra dillərində işlədilir), qibtı yazısı (e.ə. 3 əsr, yunan əlifbası

əsasında yaradılmışdır; bu günədək dini kitablarda istifadə olunur), Liviya yazısı (e.ə. 2 əsrdən məlumdur; Finikiya yazısından törəndiyi ehtimal edilir; onun əsasında yaranmış tifinaq yazısından Mərakeş, Əlcəzair və Liviya bərbərləri indi də istifadə edirlər), meroit yazısı (e.ə. 2 əsrdə Misirdən c.-da meydana gəlmişdir, Misir işarələri əsasında tərtib olunmuşdur; eramızın 4 əsrinədək meroit dilində istifadə edilmişdir).

Eramızın 7 əsrindən A.-nın şm.-ində *ərəb yazısı* yayılmağa başlayır; əvvəlcə ərəb, daha sonra bərbər, Qərbi və Şərqi A. dillərində tətbiq olunur. 8–11 əsrlərdə Nubiyada (Misirdən c.-da) qibtı əlifbası əsasında qədim Nubiya əlifbası yaranmışdır.

19 əsrdə Qərbi A.-nın bir sıra areallarında əlifba yaratmağa yeni cəhdlər göstərilmişdir. Ərəb və Avropa mədəniyyətinin təsiri altında 19–20 əsrlərdə yaradılan bir sıra yazı sistemləri (*nko yazısı, bassa, kpelle, loma, mende yazısı, bamum* və s.) öz geniş və uzunmüddətli tətbiqini tapa bilməmişdir. 1920-ci illərdə Somali dili üçün osmani əlifbası tərtib olunsada, 1970-ci illərdə o, latin qrafikalı əlifba ilə əvəzlənmişdir. Latin qrafikası əsasında yaradılan əlifbalar A.-da 18 əsrdən tətbiq olunur. 21 əsrin əvvəllərində A.-da latin və ərəb yazıları ilə yanaşı Efiopiya, tifinaq, nko, vai, bassa və qismən qibtı yazısından da istifadə edilir.

Ənənəvi mədəniyyət

Sifahi yaradıcılıq. Şimali Afrika. Bərbər folkloru haqqında bax *Bərbərlər*. Məğrib ərəblərinin folkloru (nəğmələr, nağıllar, atalar sözləri, zərb-məsəllər) A.-nın ş.-ndə yaşayan ərəblərin folkloruna yaxındır. Ərəb dilinin Əlcəzair, Mərakeş və Tunis dialektlərində yaranır. Mərasim folkloru toy nəğmələri, yas ayinləri və müsəlman bayramlarına həsr olunmuş nəğmələrlə təmsil olunur.

Tropik Afrika folklorunun əsas xüsusiyyəti onun daha çox arxaik xarakter daşımasıdır. Bu, özünü daha çox mifologiya ilə bağlılıqda büruzə verir. Qaradərili Afrika xalqlarının mifoloji sisteminin tipləri miflərin baş personajları ilə müəyyənləşir. Bunlar totemik, yaxud antropomorf əcdad, ilahiləşdirilmiş hökmdar, dəmirçi, şəxs-ləndirilmiş təbiət hadisələridir. Əsas personaj bəşəriyyətin əcdadı, mövcudatın yaradıcısı olan *demiurq*, insanlara

mədəniyyətin töhfələrini (od, taxıl və s.) bəxş edən qəhrəman, onlara faydalı vərdişləri, sənəti, təsərrüfat məşğuliyətini öyrədən müəllim, dini ayin və mərasimlərin əsasını qoyan qüvvə funksiyalarını daşıya bilər. Arxaik miflərdə bu personaj bəzən *trikster* kimi də xarakterizə edilir, bununla yanaşı, törədilən mifoloji əməllər onun hiylə və kələklərinin nəticəsidir (dövədəlləyi Çaqne haqqında san mifləri, hörümçək Anansi haqqında Qərbi A. xalqlarının mifləri və s.). İlk əcdad, zoomorf qəhrəmanlar haqqında totemik təsəvvürlər arxaik mifologiya (Cənubi A.-nın buşmen tayfalarının folkloru) üçün xarakterik olsa da, bu təsəvvürlərə daha sonrakı mifoloji sistemlərin mərhələlərində rast gəlinir. Əcdad kultunun geniş inkişafı ilə əlaqədar mifologiyada antropomorf nəsil əcdadları (gererolarda Mukuru demiurqları, zulularda Unkulunkulu, suto-tsvanlarda Morimo, zandelərdə Mbori, venda və şonlarda Mvari, doqonlarda Lebe, əksər bantudilli xalqlarda Mulunqu) ön plana keçir. Erkən dövlət quruluşlarına malik olan xalqlar üçün ali hökmdar səlahiyyətinin ilahiləşdirilməsi xarakterik idi. Çox zaman politeist panteonda baş allahın hökmdarlığı nominal xarakter daşıyırdı. Panteona baş allahın "uşaqları", "xidmətçiləri" kimi daxil olan ikinci dərəcəli allahlar öz konkret fəaliyyət sahələrini və funksiyalarını qoruyub saxlayırdılar.

A. xalqlarında kosmoqonik miflər geniş yayılmamışdır. İnsanla, xalqlarla, bitki və heyvanlarla, insanların təsərrüfat fəaliyyəti, ailə-məişət və sosial münasibətləri ilə bağlı miflər nisbətən üstünlük təşkil edir. A. xalqlarının əksəriyyəti üçün ümumi olan qaydalarda istisnalara rast gəlinir. Məs., doqonlarda və bambaralarda (Qərbi A.) mifoloji təsəvvürlər digərlərindən fərqlənir. Günəşi, ayı, təbiət hadisələrini təcəssüm edən ilahilər A. mifologiyasında çox zaman mərkəzi yer tutur. Bu, daha çox Şərqi A.-nın xadzapi folklorunda özünü büruzə verir. Burada İşoko (Günəş) başlıca rol oynayır; o, dünyanı qurur. Xayne (Ay) ona kömək edir, tapşırıqlarını yerinə yetirir. İşoko demiurq və qəhrəmandır, o, insanları və heyvanları yaratmış, onlara qida haqqında göstəriş vermiş, xadzapi və *bantu* tayfaları arasında nemətləri bölüşdürmüş, müxtəlif tayfalar üçün məşğuliyət təyin etmiş, bunun üçün onları alət və silahla

təmin etmiş, xadzapi tayfasına mərasim rəqslərini öyrətmiş, onlara musiqi alətləri vermişdir. Bir çox A. xalqlarının miflərində şimşək ilahisinin adı (Tropik A.-nın *bantudilli* xalqlarında – Leza, masai, kikuyyu və kambalarda – Nqai) çəkilir.

İnsanın yaranması haqqında mifoloji süjet əcdadların və demiurqların – totemik və antropomorf əcdad və ilahilərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ən arxaik təsəvvürlərə görə, demiurq insan və heyvanlarla bərabər torpağın altından, qamışdan, əcdadların "müqəddəs ağacı"ndan çıxır. Başqa miflərə görə ilahi varlıq insan və heyvanları gildən, torpaqdan yaradır. Əbədi həyat töhfəsini alan insanlar dərhal bu qiymətli nemətdən məhrum olurlar, onların işlətdiyi günaha görə dünyaya ölüm gəlir. Ölümün meydana gəlməsi ilə bağlı süjetlər çoxdur və buna səbəb kimi qadağanın pozulmasını, düzgün olmayan seçimi, əbədi həyat haqqında xəbər gətirənin ləngiməsini və s.-ni göstərir.

A. xalqlarının folklorunda miflərdən başqa təmsil, atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar, nağıllar və s. də geniş yayılmışdır (məs., Böyük Səhrada). Nağıllar müxtəlif janrlarda (heyvanlar haqqında olan nağıllar, sehrli nağıllar, məişət nağılları və s.) olur. Heyvanlar aləmindən bəhs edən A. nağılları dünya folkloru sistemində bu janrın klassik formasıdır. Mifoloji mahiyyətli klassik sehrli nağıllarla yanaşı, Şərqi və Qərbi A.-nın bir sıra xalqlarında ərəb folkloru, müsəlman, eləcə də hind mədəniyyəti və Avropa ənənəsinin təsiri ilə formalaşmış mürəkkəb süjetli sehrli nağıllar da yayılmışdır.

Epik yaradıcılıq yüksək səviyyədə sosial inkişaf şərtləndiyindən, bu, bütün A. xalqlarını əhatə etmir. Müxtəlifliyinə görə A. eposlarını erkən, klassik və son dövrlərə ayırmaq olar. Qəhrəmanlıq nağılı (suto, subiyya, soninke, xausa xalqlarında), mifoloji-nağıl eposu (Sudika-Mbambi haqqında ambunduların rəvayətləri və s.), müxtəlif mərhələlərə aid "tarixi" eposlar – "etnik" epos (Lianja və Nsonqo haqqında monqo rəvayətləri), epik-tarixi eposlar (Çake haqqında zulus rəvayətləri və s.) A. folklorunun əsasını təşkil edir. Belə erkən, ədəbiyyataqədərki formalarla yanaşı sonradan yaranmış ədəbiyyatdaxili eposlar da (Lionqo Fumo haqqında suahili rəvayətləri) mövcuddur.

Musiqi yaradıcılığı. Şimali Afrika musiqisi 2 əsas qoldan – bərbər və ərəb qollarından ibarətdir. Bərbərlərin sinkretik mədəniyyətində əsas yeri xorla solistlərin deyişmə formalı oxumaları tutur, musiqi alətləri arasında *membranofonlar* üstünlük təşkil edir. Kişilərə və qadınlara məxsus musiqi janrları və alətləri bir-birindən fərqlənir. Ərəb musiqisinin əsas növləri bütün ərəb-müsəlman dünyasının ənənələrinə yaxındır; dini musiqi janrları geniş yayılmışdır (Məğrib ölkələrində yüksək melodik zənginliyi ilə seçilən *azan*). Afrika ərəblərinin instrumental musiqisində klassik professional janr olan nuba xüsusi yer tutur. Taba adlanan məqam sisteminə ümumərəb ladları ilə yanaşı məğrib ladları və ritmik formulaları da daxildir. Bərbər və ərəb-türk musiqisinin elementlərini birləşdirən şaabi janrı da geniş yayılmışdır. Spesifik alətlərdən Mavritaniya arfasını (ardın) və udu göstərmək olar.

Tropik Afrika musiqisi sinkretik mədəniyyət tipi üçün səciyyəvi olan bir sıra ümumi cizgiləri [ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən mərasimlər zamanı musiqi alətlərində ifanın, eləcə də vokal ifanın üstün rolu, musiqinin yüksək ənənəli peşəkar (saray, dini) musiqiyə və folklor musiqisinə ayrılması, musiqidə kişi və qadın ənənələrinin fərqlənməsi] özündə birləşdirir. Musiqinin arxaik formaları da (ov mərasimləri, gizli cəmiyyətlərin ayinləri və s.) qorunub saxlanılır. Əsasən, zərb (*baraban*) və səs effekti yaradan alətlərin üstünlük təşkil etdiyi vokal-instrumental və instrumental ansamblar inkişaf etmişdir. Spesifik çalğı aləti olan *lamellafonlara* yalnız Tropik A.-da rast gəlinir. Musiqi təşkilinin mühüm prin-

Cembe musiqi aləti. Mali Resp.

siplərdən biri *ostinatodur*. Səciyyəvi cəhətlərdən biri də təksəsli, həmçinin çoxsəsli ifanın mövcudluğudur. Ənənəvi musiqiyə dünyəvi və dini ərəb musiqisinin böyük təsiri olmuşdur. Xristianlığın təsirinə məruz qalmış xalqlarda qarışıq musiqi növü meydana gəlmişdir. Tropik A. musiqisi yerli üslubların müxtəlifliyi ilə səciyyələnir ki, bu da onun ərazisinin 6 tarixi-etnoqrafik vilayətlərə (Qərbi, Mərkəzi, Cənubi, Şimal-Şərq, Şərq və Madaqaskar) bölünməsindən irəli gəlir.

Tərkib etibarilə ən mürəkkəb və rəngarəng musiqi Qərbi Afrikaya məxsusdur; burada musiqiyə insanlarla ruhlar dünyası arasında vasitəçi kimi baxılır. Səsə sehrli qüvvə kimi yanaşma gizli cəmiyyətlərin və musiqi atributlarından istifadə edən cadugərlərin təcrübəsində aydın ifadə olunur (məs., səsi təhrif edən maskalar: qbenələrdə meşə əjdahası Qbininin, danlarda Beqbonun maskaları; yorubaların Oro ayinlərində istifadə etdikləri fiştıriq). İcma musiqisi çoxsaylı əmək (biçin, düyü yığımı), ov və təqvim mahnıları ilə seçilir. Dəfn mərasiminə aid mahnılar, hərbi musiqi, ruhlara sitayiş və s. bu kimi musiqilər geniş yayılmışdır. Mərasim tamaşaları gürultulu zərb alətləri ilə müşayiət olunaraq maskaradlara və gecə rəqslərinə transformasiya edilir. Lirik məhəbbət mahnıları da çoxdur. Tayfa başçılarının saray konsertləri adət halını almışdı. Peşəkar musiqiçilər təbəqəsi əmələ gəlmişdir (dastan və mədhiyyə söyləyən kral arokinləri, mendzanları və caliləri). *Dərvişlərlə* bərabər onlar həm də səyyar musiqiçi idilər. Saray mərasimlərində, əvvəllər olduğu kimi, indi də təbildən, antilop buynuzundan, fil dişindən, metal borulardan ibarət olan ansambl və okrestrlərə böyük yer verilir. Fleytalar, trubalar, fiştıriqlar, qonqlar, zinqirovlar, sax-saxlar geniş yayılmışdır. Sayca az olan və gec yaranan qrup – simli alətlər qrupudur. İslam dininə sitayiş edən xalqlarda barmaqla calınan musiqi alətləri geniş yayılmışdır. Atlantika vilayətinin kreol musiqisində Qərb musiqi nümunələrinin təsiri hiss olunur. 1930–40 illərdə ABŞ və Karib hövzəsi ölkələrindən məniməsənələn musiqi geniş yayılmışdı (*spiricuəllər, blüz, caz, soul*).

Mərkəzi Afrikada ən arxaik musiqi qatı spesifik texnikaya malik və xüsusi səsxıarma üsullarından (burunda oxuma, müxtəlif boğaz effektləri) istifadə edən piqmeylərin vokal musiqisidir (ovçuların, arıçların mahnıları,

laylalar, ağılar). Mərkəzi A. ərazisindəki erkən siyasi qurumlarda – Konqo, Lunda, Luba və s.-də hakimiyyətin ən mühüm atributlarından biri də kral təbilləri olmuşdur. Saray mərasimlərində tanınmış peşəkar musiqçilər və rəqqaslar iştirak edirdilər. Əhalinin əksər hissəsinin xristianlaşması ilə əlaqədar ibadət musiqisi ilə yerli üslubun sintezindən əmələ gəlmiş musiqi yaranmışdır. Alətlərdən ən müxtəlif növlüsü təbildir [ikiüzlü, silindrik (fulama, nsolo, ndunqu), qum saati formasında (kisunqu, maoma), yarıqlı]. İslam dini musiqisinin müxtəlif formaları yayılmışdır. Qeyri-ənənəvi musiqi və müasir qərbönlü xor ifası inkişaf edir.

Cənubi Afrikada musiqinin arxaik təbəqəsi, əsasən, əcdadlarının musiqi mifologiyasını inkişaf etdirən ovçuların rəqslərində qorunub saxlanmışdır. Vokal musiqisində xor (əsasən, çoxsəsli) və solo üstünlük təşkil edir, əsas alət musiqili kaman-qoradır. Bantu xalqlarının (şona, makua, venda, suto, ovambo, gerero, svazi) qədim ənənələri adət və ayin formasında qorunub saxlanmışdır. Bunların bariz nümunəsi instrumental ansamblın müşayiəti ilə rəqs tamaşalarıdır. Instrumental üslubun əsasını ksilofon musiqisindən ibarət Zimbabve-Mozambik adlanan qol təşkil edir. Çopilərdə timbila; tsvanalarda mühəmbi; nikalarda kuabo, barvi; makualarda manqvalo, dimbila ənənələri məlumdur. Çopilərin klassik musiqisi olan mqodo populyarlığını saxlayır. Şonaların ənənəvi instrumental üslubu mbira lamellafonlarında ifa olunan musiqidir. Monomotapedə mürəkkəb iyerarxiya strukturu olan musiqçilər,

xüsusi imtiyazlara malik idilər (məs., peşəkar saray təlxəkləri olan marombelər ağalarının əməllərini mahnı formasında tənqid edə bilirdilər). Cənubi A. musiqisi üçün forma, janr mürəkkəbliyi, musiqi terminologiyasının inkişaf etməsi xarakterikdir. Mahnılar müvafiq olaraq “hərəkətsiz” mahnılara (laylalar, oğlanların yetkinlik yaşına keçməsi münasibətilə oxunan mahnılar – likomalar, yağış ovsunu – txapelo, qadınların matəm ağıları və əmək fəaliyyətini əks etdirən mahnı-rəqslərə ayrılırlar. Alətlərin istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır: birüzlü təbil (moropa) qızların yetkinlik yaşına keçmə mərasimində qadın mahnı və rəqslərini müşayiət edir; ikiüzlü təbil (sekupi) şaman ayinlərində işlənilir; rezonatorlu musiqili kamandan (lesiba) çobanlar istifadə edirlər. Metroritmik quruluşa malik musiqili rəqs növləri özünəməxsus mürəkkəbliyi ilə seçilir; əsas yer uşaq və yeniyetmə oyun mahnı-rəqslərinə verilir. Şonlar musiqi ilə kollektiv şəkildə məşğul olmağa üstünlük verir, ifalarında polifoniya elementlərindən istifadə edirlər. Matabele, makua, makonde xalqlarının xor ifasına paralel intervallı hərəkətlər daxildir. Ksilofon və lamellafonlardan başqa təbildən, fleytadan, sümük və ağacdan hazırlanmış fıstırlardan, kamandan (mvet), banqodan istifadə olunur. Skripkanın sim düzülüşündə, dəfdən istifadədə, həmçinin vokal ifaçılıqda ərəblərin təsiri aydın görünməkdədir. Mozambikdə portuqal mədəniyyətinin təsiri, CAR-da isə Qərb və Afrika ənənələrinin qarışığı özünü büruzə verir. Avropa musiqi alətlərindən geniş istifadə olunur.

Bantu xalqlarının ənənələrinə əsaslanan Şərqi Afrika musiqisi nisbətən təmlığı ilə seçilir. Yetkinlik yaşına keçmə, fil ovuna hazırlıq mərasimlərini (qoqo xalqında) mahnı, rəqs və musiqi alətlərində çalğı müşayiət edir; kaman (uta) namba xalqlarında ara hökimlərinin atributudur. Bantuların, Nilboyu xalqların, kuşilərin mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsirindən peşəkar saray musiqi ənənəsi inkişaf etmişdir. Kral hakimiyyəti əlamətlərindən biri də təbildir. Belə təbillərə müasir Tanzaniyada və əcdadları müstəmləkədənəvəlki dövrdə Buqanda, Ruanda, Burundi, Toro (müasir Uqandanın ərazisi), Bunyoro və Ankolenin əhalisini təşkil edən xalqlarda rast gəlinir. Sahilyanı somalilərin, suahililərin, pokamoların və s. musiqisində ərəb təsiri çox güclüdür. Şairi və utenzi ərəb-suahili musiqili poeziya mədəniyyətinin formalarıdır. Efiopiya, Tanzaniya və Keniya musiqisində də ərəb təsiri hiss olunur. 19 əsrin sonlarından Şərqi A. mədəniyyəti Qərb musiqisinin, o cümlədən onun kilsə musiqisi formalarının təsirinə düşür. 20 əsrin 2-ci yarısında yerli üslub xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən Avropa-Amerika tipli ansamblar yaranmışdır.

Şimal-Şərqi Afrikanın kuşi, efiosami, Nilboyu xalqlarının musiqisi Kuş, Meroe, Kerma və Aksum mədəniyyətindən faydalanır. Efiop kilsə musiqisinə geniş yer verilir: amharalarda ayin alətlərinin müşayiəti ilə ifa olunan mərasim mahnı və rəqslərinin arxaik forması qorunub saxlanılmışdır. İslam dininin yayılması nəticəsində yerli musiqi ənənələrinə qarışmış ərəb üslubunun təsiri ilə somalilərin musiqili poeziya janrları yaranmışdır. Təsirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq ənənəvi musiqi Afrika köklərinə möhkəm bağlıdır: çoxsəslilik (Nilboyu xalqlarında polifoniya elementləri; dorzelərdə inkişaf etmiş dördsəslilik), deyişmə geniş yayılmışdır. Müşayiətlə və ya müşayiətsiz oxunan solo mahnılar çox populyardır. Amharalarda bu günədək azmari (peşəkar musiqçilər kastası) və s. qalmaqdadır. Aşağı təbəqəni (hamina) təmsil edən gəzərgi müğənnilər də fəaliyyət göstərir. Sudan və Efiopiya xalqlarının musiqi alətlərinin növü müxtəlifdir: lira tipli (kırar, begenna), bambukdan düzəldilmiş fleytalar, buynuzdan, balqabaqdan, bambukdan, qamışdan hazırlanmış alətlər, müxtəlif

ksilofonlar, lamellafonlar, zınqırovlar, litavralar (o cümlədən keramik; qızıl litavralar amharalarda kral hakimiyyətinin rəmzidir).

Madaqaskar adası vilayəti. Malaqasilərin ənənələri Cənub və Cənub-Şərqi Asiya mədəniyyətlərinin güclü təsirindən yaranmışdır. Dəfn mərasimlərində ikiüzlü konusşəkili təbildən (hazulahi) istifadə olunur, ənənəvi vəcdəgətirən tamaşalar qorunub saxlanılır. Orta əsrlərdə Madaqaskarda və başqa adalarda ərəb musiqi üslubu və alətləri yayılmışdır. 17 əsrdən malaqasilerdə yüksək ənənəvi musiqinin mühüm formaları yaranmışdır (məs., mənşəcə Cənub-Şərqi Asiya ilə bağlı olan mpamadina üslubu). Adalar Avropa müstəmləkəsinə çevrildikdən sonra ayin musiqisi daxil olmaqla qarışıq üslublar, Avropa alətləri yayılmağa başladı. Mavriki a. və Seyşel a.-ının kreol mədəniyyəti Cənubi Asiya, Avropa və Afrika musiqisinin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Rəqs. Afrika rəqsləri haqqında ilk təsviri Böyük Səhranın və Cənubi A.-nın dağ massivlərindəki qayaüstü rəsmlər yaradır. Heyvan dərisi geymiş, buynuzlu, fil və ya antilop maskalı rəqs edən adamlar və fantastik məxluqlar, çox güman ki, müalicə ayinlərini əks etdirirdi. Müasir A. xalqlarının rəqsləri xor ifası, müxtəlif musiqi alətləri, əsasən, zərb alətləri ilə müşayiət olunur. İfaçılar, adətən xüsusi geyimdən, taxta ayaqlardan, zınqırovlardan istifadə edirlər. Ənənəvi rəqslər ovçuluq, əkinçilik, şaman mərasimlərinə daxildir və bunlar əcdadlara hörmət kimi qəbul edilir. Ayinin tipi, bir qayda olaraq, rəqsin xarakterini müəyyənləşdirir. Ovçuluq ayinlərinin iştirakçıları vəhşi heyvanların hərəkətlərini təqlid edir, onlar kimi səslər çıxarırlar; yağışın yağmasını arzulayan ayin iştirakçıları öz hərəkətləri ilə uçan buludları təsvir edirlər. Bir çox xalqlarda əkin sahələrini ziyanvericilərdən qorumaq məqsədi ilə keçirilən quşlar rəqsi, “təbiətə şükranlıq” rəqsləri geniş yayılmışdır. Silahla ifa olunan bəzi rəqslər döyüşçü ayinləri ilə bağlıdır. Ən mürəkkəb rəqslər əcdadların kultu və s. ilə əlaqədardır (san tayfasında “qan rəqsi”, qoqo tayfasında Çipande və Çasi, mberelərdə Mugiro rəqsləri, venda tayfasında “Piton rəqsi” və s.). Rəqslərin hazırlanmasına, adətən, vaxt tələb olunur. Ayrı-ayrı rəqslərdə yüzlərlə rəqqas iştirak edir, aparıcı ifaçı mahnı

oxuyaraq rəqsin tempini sürətləndirir və tədricən ritmi mürəkkəbləşdirir. Rəqslər gender (qadın və kişi rəqsləri), yaxud peşəkarlıq (cadugərlərin, döyüşçülərin rəqsləri və s.) əlamətləri ilə seçilir. A.-nın bəzi ölkələrində peşəkar rəqqaslar fəaliyyət göstərir (məs., Ruandada intore peşəkar rəqqaslar institutu vardır). Ənənəvi A. rəqsləri müasir Avropa və Amerika xoreografiyasına təsir göstərmişdir.

Təsviri sənət və memarlıq. 19 əsrin sonunadək A. xalqlarının incəsənəti lazımcıca öyrənilməmişdir. Benin İngiltərə tərəfindən zəbt edildikdən sonra (1897) xeyli miqdarda tunc və fil sümüyündən ibarət kolleksiya əldə edilmişdir. 20 əsrin əvvəllərində L.Frobenius A. incəsənətini elmi cəhətdən öyrənməyə başladı. Dövrümüzədək çatmış petroqliflər və qayaüstü rəngkarlıq Cənubi A. (CAR-da Əjdaha d- rında Ukhambada və Lesotoda, Namibiya Brandberg və Tsvifelfonteyn, Botsvanada Teodilo, Zimbabvedə Matopos, Malavida Dedza-Çonqoni r-nu, Zambiyada Kasama r-nu, Anqola); Şərqi A. (Tanzaniyada Kondoa-İranqi r-nu, Mozambikdə Manika əyaləti və s.); Qərbi A. (*Bandiaqara*) və Şimali A.-nın (Əlcəzairdə Böyük Səhra Atlası, Tell-Atlas, *Tassilin-Adcer*, Malida Adrar-İforas və s.) ən qədim incəsənət nümunələridir. Cənubi A.-nın ən qədim qayaüstü təsvirləri 27,5 min il əvvələ, sonuncuları isə 20 əsrin əvvəllərinə aiddir. Təsvirlər, əsasən, Cənubi A.-nın c.-ş.-ində, c.-unda və c.-q.-ində, petroqliflər isə daxili r-nlarda yayılmışdır. Ən qədim heyvan təsvirləri berrənglidir, sonradan iki və çoxrəngli, sxematikləşən

təsvirlər yaranmış, kompozisiya mürəkkəbləşmiş, nəqlilik inkişaf etmişdir (Barua mağarasında bantularla sanların döyüşü).

Şimali A. qayaüstü təsvirləri 4 dövrə bölünür: 1) “qədim kəl dövrünün” (e.ə. 8000/6000–3500) arxaik mərhələsi üçün tək heyvan (kəl) təsviri, həmçinin rəngli təsvirlər səciyyəvidir. Sonradan ilk çoxfiqurlu kompozisiyalar (döyüşən kəllər, ov səhnələri və s.) yaranmış, detallaşdırma güclənmişdir. Realist planda işlənmiş fil, zürafə, dəvəquşu, şir, əlində daş balta və kaman tutan insan fiqurları, iri dəyirmibaşlı fiqurlar xarakterikdir. 2) “Ev öküzü dövründə” (e.ə. 3500–1500) əsas süjetlər naxırçı ilə öküz sürüsünün, həmçinin məişət səhnələrinin, o cümlədən meyvə yığımı, qida hazırlanması, rəqs və s.-in, eləcə də vəhşi heyvanların, əsasən, zürafə və dəvəquşuların təsvirlərindən ibarətdir. 3) “At dövründə” (e.ə. 1500–eramızın 200 ili) atların, döyüş arabalarının, nizəli və qalxanlı döyüşçülərin, həmçinin öküz, keçi, eşşək, it və s.-in stilizə olunmuş təsvirləri yayılmışdır. İki üçbucaq şəklində təsvir olunan insan fiqurlarına da rast gəlinir. 4) “Dəvə dövrü” (eramızın 1–2-ci minillikləri). İri vəhşi heyvanların (fil, kərgədan, dəvəquşu, antilop, zürafə), “sürətlə qaçan” dəvələrin, dəvəyə minmiş insan fiqurlarının təsvirləri yayılmışdır. İnsan və heyvan fiqurları “düzxətli” və “əyrixətli” üslubda işlənmişdir. Bəzi fiqurlar şərti işarə səciyyəsi daşıyır. Təsvirlər Liviya və ərəb yazıları ilə müşayiət olunmuşdur.

Səyyar ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olan xalqlarda, Şərqi və Cənubi A.-nın maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan

Burundi təbillələri.

Böyük Səhrada qayaüstü təsvirlər (Əlcəzair).

xalqları arasında kiçik əşyalar (dəvə-quşu yumurtaları və s.), fiqurlu kera-mika, dəri maskalar və qalxanlar üzərində naxışvurma sənəti geniş yayılmışdır. Tropik A.-da *kalebasların* düzəldilməsi, hörmə və toxuma sənətləri inkişaf etmişdir.

Heykəltəraşlıq, əsasən, savanna və tropik meşələr arasındakı ərazilərdə yaşayan xalqlarda inkişaf etmişdir. Ağac üzərində oyma sənətinin ən qədim nümunələri – sitayış fiqurları və maskalar 16–17 əsrlərə aiddir. A. maskaları bəzən insanın baş və boynunu bütövlükdə örtür (maska-dəbilqə), bəzən də ucluqlarla tamamlanır. Ağac üzərində oyma ən çox üç zonada – Qərbi Sudan, Qvineya sahilboyu və Konqo çayı hövzəsində inkişaf etmişdir. Kubaların saray incəsənətində ağac heykəltəraşlığı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır (17–19 əsr hökmdarlarının 19 böyük ağac heykəlləri məlumdur). Nok mədəniyyətinə aid terrakota nümunələri (e. ə. 5–eramızın 3 əsri) Tropik A.-nın ən qədim heykəltəraşlıq abidələridir. Nigeriyanın terrakota heykəltəraşlığı ənənəsi Ife mədəniyyətində (12–15 əsrlər), akan xalqlarında (17–19 əsrlər), Qərbi Sudanda davam etdirilmişdir. Daş üzərində oyma abidələrinə 13–19 əsrlərə aid qədim heykəlciklər daxildir. Bəzi xalqlarda monumental qəbirüstü heykəltəraşlıq da inkişaf etmişdir. Qərbi A.-da tuncdan (Ife, İqbo-Ukvu, qədim Benin) və qızıldan (aşantilərdə kiçik ölçülü maskalar, fiqurlu çəki daşları) tökmə nümunələr, fil dişi üzərində oyma (Ife, Benin) yüksək inkişaf etmişdir. A.-nın ənənəvi monumental memar-

Terrakota fiquru. Noh mədəniyyəti (e.ə. 6 - b.e. 6 əsrlər).

lıığı yaşayış evlərinin tikintisi ilə sıx bağlı olmuşdur (bax Etnoqrafik oçerk). Cənubi A.-da gilmöhrə evlərin daxili və xarici divar rəsmləri, yaxud relyeflər, çini tavacıqlarla bəzədilmişdir. Qərbi A. şəhərləri üçün (aşantilər, yorubalar, binilər) bir neçə otaqlı, həyati olan hökmdar sarayları xarakterik idi. Sudandakı ən qədim gilmöhrə məscidlər düzbucaqlı və ya kəsik piramida formasındadır [Tombuktudakı Sankore məscidi, 14–16 əsrlər; Qaodan (Mali) olan sonqay hökmdarı Məhəmmədin (1493–1529) məqbərəsi].

Orta əsrlərdən başlayaraq Sudan incəsənəti ərəb-müsəlman incəsənətinin təsirinə məruz qalmışdır. Efiopiyada Bizans və Avropa təsiri nəticəsində xristian boyakarlıq məktəbi formalaşmışdır. 15 əsrdən Avropa

Mponqve xalqına məxsus rəqs maskası. 19 əsr. Britaniya muzeyi.

təsiri Tropik A. incəsənətində də özünü büruzə verir. 20 əsrdə xalq ənənələri əsasında yeni A. dövlətlərinin milli incəsənəti formalaşmağa başlamışdır. Professional incəsənət, yerli bədii məktəblər (Konqo Demokratik Resp.-nda Poto-Poto, Tanzaniyada Tinqa-Tinqa) yaranmışdır.

AFRIKA BİRLİYİ – Afrika dövlətlərinin beynəlxalq təşkilatı. 1963 ildə Afrika Birliyi Təşkilatı adı ilə (ABT) yaradılmışdır. ABT-nin əsas prinsipləri hüquq bərabərliyi, üzv olan dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həlli, bloklara qoşulmamaq və s. olmuşdur.

2002 il iyul ayının 8–10-da Afrikanın 52 ölkəsinin rəhbərlərinin Durban ş.-ndə keçirilən görüşündə Liviyanın başçısı M.Qəddafinin təşəbbüsü

Musiqçi. Benin, 17 əsr. Britaniya muzeyi.

ilə ABT A.B. ilə əvəz olundu. A.B.-nin ali orqanı vaxtaşırı keçirilən assambleyalardır. 2003 ildə Panafrika parlamenti və məhkəməsinin təsis edilməsi haqda qərar qəbul edildi. A.B. dövlətlərarası və daxili münasibətlərdə (Ruanda, Sudan və s.) vasitəçiliyi öz üzərinə götürür; bu məqsədlə xüsusi hərbi kontingent yaradılır. A.B. eyni zamanda Afrika dövlətlərinə qarşı xarici müdaxilənin əleyhinə çıxır. 2004 ildə A.B.-ndə Sülh və təhlükəsizlik şurası təşkil olunmuşdur.

AFRIKA BİRLİYİ TƏŞKİLATI – bax *Afrika Birliyi*.

AFRIKA BUYNUZU – Şərqi Afrikanın bir hissəsinin adı. Buynuz şəklində Hind okeanına uzanan Somali y-a-nı əhatə edir. Somali, Cibuti dövlətləri və Efiopiyanın c.-ş. hissəsi A.b.-nda yerləşir.

AFRIKA İNKİŞAF BANKI (AİB) – Afrika ölkələrinin inkişaf proqramlarını kreditləşdirən dövlətlərarası regional bank. 1963 ildə yaradılmış, əməliyyatlara 1967 ildən başlanılmışdır. 80-ə yaxın dövlət daxildir. Əsas məqsədi Afrika ölkələrinin sənayeləşdirilməsinə yardım göstərməklə, onların mineral və k.t. xammallarının tedarükçüsü kimi dünya bazarındakı konyunkturadan asılılığını zəiflətməkdir. Üzv ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafa yönəlmiş layihələrinin, hökumətlərarası kompleks inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsini maliyyələşdirir. Abidjanda (Kot-d'İvuar) yerləşir. İki filialı var: Afrika İnkişaf Fondu və Nigeriya Eti-mad Fondu.

AİB-in nizamnamə kapitalı 1963 ildə 250 mln., 80-ci illərin sonuna 6,5 mlrd., 90-cı illərin sonuna isə 30 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Nizamnamə kapitalının 2/3-si Afrika dövlətlərinə məxsusdur. Kreditlərinin 1/2-i k. t. və infrastrukturun inkişafına yönəldilir.

AFRIKA MİLLİ KONQRESİ (AMK) – CAR-da hakim partiya; yerli əhalinin kütləvi və nüfuzlu siyasi təşkilatı. 1912 ildə yaradılmışdır. AMK irqi ayrı-seçkiliyə qarşı çıxır və CAR-ın bütün əhalisinin hüquq bərabərliyi naminə çalışır. 1955 ildə AMK və digər müxalifət təşkilatlarının təşəbbüsü ilə çağırılmış Xalqlar konqresində Azadlıq xartiyası – demokratik Cənubi Afrika uğrunda mübarizə proqramı qəbul olundu. AMK ölkənin bütün tərəqqipərvər qüvvələrini birləşdirməyə çalışaraq, dafələrlə hakim dairələrin irqi və antidemokratik siyasətinə qarşı çıxmışdır. 1960–90-cı illərdə gizli fəaliyyət göstərmişdir. AMK rəhbərliyi altında irqçiliyə qarşı aparılan mübarizənin Afrika və dünya demokratik qüvvələri tərəfindən dəstəklənməsi CAR-da apar-teid sisteminin ləğvinə gətirib çıxardı. 1994, 1999, 2004 illərdə CAR-da keçirilən ümumxalq seçkilərində AMK qalib gəlmişdir.

AFRIKA OYUNLARI – regional idman yarışları. Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin himayəsi altında keçirilir. 1965–2003 illərdə A. o. 8 dəfə keçirilmişdir: 1965 (Brazzavil, Konqo), 1973 (Laqos, Nigeriya), 1978 (Əlcəzair ş., Əlcəzair), 1987 (Nayrobi, Keniya), 1989 (Yohannesburq, CAR), 1991 (Qahirə, Misir), 1995 (Harare, Zimbabve), 2003 (Abuca, Nigeriya). Əsas idman növləri futbol, basketbol, voleybol, həndbol, boks, yüngül atletika, tennis, velosiped idmanı, güləş və üzgüçülükdür. Ən çox uğur qazanan Nigeriya (85 qızıl, 90 gümüş, 56 bürünc medal), Misir (81, 66, 71), CAR (63, 59, 52), Əlcəzair (32, 24, 32), Tunis (30, 29, 30) idmançıları olmuşlar.

AFRIKA PLATFORMASI – Afrikanın Atlas və Kap d-ri istisna olunmaqla əksər hissəsini əhatə edən Kembriyaqərədk platforma. Özü Nubiya-Ərəbistan, Ahaqqar və başqa qalxanlarda səthə çıxır. Onların arasında Tandenni, Çad, Konqo, Karru və başqa sinklizlər yerləşir. A.p.-nın ş., qismən də c. kənarları epiplatforma orogenezinə məruz qalmış və Şərqi Afrika dağlıq qurşağı əmələ gəlmişdir. Qurşaq göl və çay də-

rələrinin inkişaf etdiyi rift-qrabenlər sistemi ilə mürəkkəbləşmişdir. Bax həmçinin *Afrika*.

AFRIKÁANS (keçmiş adı bur dili) – *afrikanyorların* (burların), metislərin və koy-koinlərin (hottentotların) dili – CAR-ın dövlət dillərindən biri. Namibiya, Zimbabve, Botsvana, Malavi və Zambiyada da işlənir. Qərbi german dilləri qrupuna daxildir. Bu dildə 10 mln.-a qədər (21 əsrin əvvəli) adam danışır. A. 17–18 əsrlərdə müxtəlif Niderland (başlıca olaraq holland) dialektlərinin qohum (alman və ingilis), habelə yerli (hottentot, buşmen, bantu) dillərlə, eləcə də dənizçi, tacir və qulların ünsiyyət vasitəsi olan kreol malayya-portuqal dili ilə qovuşması nəticəsində yaranmışdır. Morfoloji formaları zəif olan analitik dildir. Ədəbi dilin formalaşması 19 əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Əlifbasının yaradılmasına 1860-cı illərdə təşəbbüs göstərilmiş, Kap müsəlman icması tərəfindən Qurandan, habelə digər müsəlman dini kitablarından tərcümələr ərəb qrafikası ilə yazıya alınmışdır. 1870-ci illərdən latın qrafikalı əlifbadan istifadə olunur. 1914 ildən məktəblərdə tədris dilidir, 1925 ildə rəsmi dil statusunu almışdır.

Əd.: Миронов С. А. Язык африкаанс. М., 1969.

AFRIKA-ANTARKTİDA ÇUXURU – Atlantika və Hind okeanlarının c.-unda ən iri sualtı çuxurlardan biri. C.-da Antarktidanın materik yamacı, şm.-da Amerika-Antarktida və Afrika-Antarktida orta-okean silsilələri, ş.-də isə Kergelen platosu ilə sərhədlənir. Uz. q.-dən ş.-ə təq. 6000 km, eni 1000 km-ədək, dərinliyi, əsasən, 4000–5000 m-dir. Dib süxurlarının yaşı Son Tabaşır–Son Yuradır.

AFRIKA-ANTARKTİDA SİLSİLƏSİ – Atlantika və Hind okeanlarının c.-unda sualtı silsilə. Atlantika orta okean silsilələr sisteminin c. hissəsidir. Buve a.-ndan Şahzadə Eduard a.-rına qədər 3000 km məsafədə uzanır. Eni q.-də 450 km, ş.-də 300 km-dir. Ayrı-ayrı zirvələrinin hünd. 3000–4000 m-ə çatır. Silsilə üzərində ən az dərinlik 155 m-dir. Burada okean dibinin yaşı təq. 80 mln. ildir. Dib çöküntüləri, əsasən, diatom lilləridir.

AFRIKÁNTROP (*Afrika* + yun. άνθρωπος – insan) – neandertal tipli qazıntı insan. Sümüklərinin qalıqları (qafatası və üst çənə sümüyünün fraq-

mentləri) 1935 və 1938 illərdə Eyasi gölünün (Tanzaniya) sahil çöküntülərindən tapılmışdır. Sümüklərlə birlikdə daş alətlər də əldə edilmişdir. A. Afrikanın və Avropanın paleoantroplarına yaxındır. Pleystosenin 2-ci yarısında yaşamışdır. Eyasi adamı da adlanır.

AFRIKANYORLAR, afrikanderlər, burlar – Cənubi Afrikada xalq. Əksəriyyəti CAR-da (2,7 mln. nəfər, 2000) və Namibiya (140 min nəfər, 1995) məskunlaşmışdır. Həmçinin digər Afrika ölkələrində, ABŞ, AFR. B. Britaniya və s. yaşayırlar. Ümumi sayı 3 mln.-dan çoxdur. 17 əsrdə Cənubi Afrikaya köçmüş hollandların, həmçinin fransız və alman kolonistlərinin nəsiləridir. *Afrikaans* dilində danışırlar. İngilis dili də yayılmışdır. Dindarları xristiandır. A., əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurlar.

AFROAMERİKALILAR, ABŞ zənciləri – ABŞ-da etnoirqi birlik, amerikalıların bir hissəsi. Sayı 36,4 mln.-dur (2000). İngilis dilinin Amerika variantında və cənub zəncilərinin dialektində (Black English) danışırlar. Dindarlarının əksəriyyəti xristiandır, müsəlmanlar və iudaistlər də var.

17–19 əsrlərdə Şimali Amerikaya gətirilmiş afrikalı qulların nəsiləridir. Müstəmləkəçilik dövründə əvvəl mədəni, sonra isə ictimai assimilyasiya prosesi başlamışdır. Qadağalara baxmayaraq zəncilərin ağ amerikalılar və hindlilərlə nikahları nəticəsində artıq 19 əsrin ortalarında azad zəncilərin 1/3-i, qulların isə 10%-i mulat idi. 20 əsrin 30-cü illərində mulatlar amerikalıların 75%-ni təşkil edirdilər. Vətəndaş müharibəsindən (1861–65) sonra quldarlığın ləğvi ABŞ-da əhali arasındakı bərabərsizliyə rəsmən son qoydu. Lakin 1890–1910 illərdə Amerikanın c. ştatlarında qəbul olunmuş konstitusiyalar irqi ayrı-seçkiliyi qanuniləşdirdi. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində A.-ın şəhərlərə, c.-dan (A.-ın 90% burada yaşayırdı) şm.-a və q.-ə köçməsi sürətləndi. Nəticədə A. ölkənin ən çox urbanizasiyaya məruz qalmış etnoirqi birliyinə çevrildilər. 20 əsrin 60-cı illərində A. irqi ayrı-seçkiliyi qadağan edən bir sıra qanunun qəbuluna nail oldular. Folklorda və musiqi mədəniyyətində Afrika ənənələrinin təsiri qalmaqdadır. **AFRODİTA** (yun. Αφροδίτη) – qədim yunan mifologiyasında məhəbbət və gözəllik ilahəsi. A. həmçinin məhsuldarlıq, bərəkət, əbədi bahar və həyat

ilahəsi hesab olunurdu. Bəzi rəvayətlərə görə, A. *Zevsin* və Dionanın qızıdır. Başqa rəvayətlərdə isə onun dəniz köpüyündən doğulduğu qeyd olunur. A. nikahın hamisidir. Kiçik Asiya ilahəsi *Kibelaya* yaxın olan A.-nin arxaik xüsusiyyətləri daha mülayimdir. A. Finikiya ilahəsi *Astarta*, Babil ilahəsi *İstar* və Misir ilahəsi *İsida* ilə eyniləşdirilirdi. Digər Olimpiya allahları kimi A. da qəhrəmanlara hamilik edirdi. Troya müharibəsi zamanı A. döyüşlərə müdaxilə etməyə cəhd göstərmiş və troyalıları yardım etmişdir. Kifera a.-nda yerləşən A. Uraniya ("Səmavi") məbədi yunanların ən qədim və müqəddəs ibadətگاهی idi. A.-ya sitayiş Yunanıstandan başqa Kiçik Asiya, Suriya, həmçinin Bibl ş. və Qara dəniz koloniyalarında geniş yayılmışdı. Qədim Roma mifologiyasında *Venera* ilə eyniləşdirilirdi.

İ k o n o q r a f i y a. A. Yunanıstanda arxaik və klassik dövrə aid bir çox əsərlərdə geyimli, e.ə. 4 əsrdən isə yarıçılpaq və ya çılpaq təsvir olunurdu. Antik sənətkarlar onun obrazında ideal qadın gözəlliyini təsvir etməyə çalışırdılar. Heykəltəraşlardan *Alkamenin* "Afrodita bağlarda" (e.ə. 5 əsrin 2-ci yarısı; əsərin Roma surəti Luvrda saxlanılır), *Praksitelin* "Knidli Afrodita" (e.ə. 350–340; 50-dən çox surəti mövcuddur), həmçinin "Miloslu Afrodita" və rəssam *Apellesin* "Anadiomenin Afroditası" (e.ə. 4 əsrin 2-ci yarısı; dövrümüzədək çatmamışdır) əsərləri məşhurdur. A.-nın da təsvir olunduğu "Parisin məhkəməsi", həmçinin A.-nin Areslə və *Adonislə* sevgisindən bəhs edən səhnələr antik dövrdən 19 əsrdək təsviri sənətdə ən çox yayılmış süjetlər idi (L.*Kranax*, *Corcone*, P.P.*Rubens*, A.*Vatto*, O.*Renuar*, P.*Qogen* və s.).

AFROLIT – vulkanik süxur. Bax *Köpüklü daş*.

AFROSENTRİZM – qaradərili insanların irqi özünütdədiq ideologiyası; ictimai şüurun müxtəlif sahələrində və davranışda avrosentriзмlə mübarizəyə yönəlmişdir. A.-in məqsədi neqroid irqini reabilitasiya etmək, Afrika mədəniyyətinə xas dəyərlər sistemini özünüidentifikasiya etmək və yüksəltmək, həmçinin afrikalıların mədəni-tarixi, irqi xüsusiyyətlərini, onların ümumdünya tarixində yerini az qala mütləqləşdirməkdir. A. 1980-ci illərdə afroamerikalı ziyahlar mühitində formalaşmışdır. A.-in əsas nəzəriyyəçisi afroamerikalı alim Molefi

Kete Asante (asl adı Artur Li Smit) hesab edilir. A. 19 əsrin 2-ci yarısında Amerikada quldarlığa, irqi ayrı-seçkiliyə qarşı, həmçinin afroamerikalı əhalinin ağdərillilərlə hüquq bərabərliyi uğrunda apardığı mübarizə (abolisionizm) gedişində meydana gəlmiş panafrikan ideyaları (qaradərillilərin tarixi-mədəni və irqi birliyi, müstəqilliyi) zəminində inkişaf etmişdir. A. özündə 20 əsrin bir çox afrikalı və afroamerikalı intellektuallarının – B.*Vaşinqton*, E.*Blayden*, M.*Qarvi*, U.*Dyubua*, L.*Senqor*, Ş.*Diop*, M.L.*Kinq*, Malkolm İks, E.Məhəmməd, M.Karengi və b.-nin ideyalarını ehtiva edir. Bu ideyaların bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların əsasında A. şüurunun təsdiqi durur.

A.-in əsas prinsipləri – şüurda və əməldə öz tarixini və mədəniyyətini bilərək hərəkət etmək, həyatın bütün sahələrində afrosentrist ideyalarını reallaşdırmaq, onları "qardaş və bacılar" arasında təbliğ etməkdir. A.-in tərəfdarları bütün qaradərili insanları öz şüurlarında "inqilab" etməyə, bir çox keçmiş afrosentrist anlayışları yeniləri ilə (məs., "qul adı"nı – "afrikalı ad" ilə; "məğlubiyət haqqında təsəvvürü"ü – "qələbənin dərkisi" ilə; "özgə mədəniyyətin üstünlüyü"nü – "öz mədəniyyətinin üstünlüyü" ilə; "avropalı geyimi" – "ənənəvi motivli geyim"lə və s.) əvəzləməyə çağırırlar.

Afrosentristlər dünya tarixinə və Afrikanın keçmişinə aid yeni konsepsiyaların əsaslandırılmasına yönəlmiş tarixi tədqiqatlara böyük əhəmiyyət verirlər. Tədqiqatlarda əsas məqsəd tarix qarşısında bütün irqlərin bərabərliyini, ağdərillilərin irqi üstünlüyü doktrinasının yanlışlığını sübut etməkdir. Afrosentristlər Afrika keçmişini tənqidi qavramaqdan uzaqlaşaraq, onu ideallaşdırır, müasir Afrika cəmiyyətində mövcud çatışmazlıqların səbəbini isə Avropada görürlər.

Afrosentrist tarix konsepsiyasının mahiyyəti – dünya sivilizasiyasında zənci-Afrika mədəniyyətinin üstünlüyündədir. Afrosentristlər Qədim Misir sivilizasiyasına (onların fikrincə, Afrika zənciləri tərəfindən yaradılmışdır), həmçinin Efiopiya, Nubiya, Kuş, Aksum, Qana, Mali, Sonqay kimi qədim sivilizasiyalara böyük diqqət ayırırlar. Onlar hesab edirlər ki, zənci-Afrika mədəniyyəti antik Yunanıstan və Romanın, Qədim Şərqi və müasir Qərb sivilizasiyasının inkişafına əhəmiyyətli təsir

göstərmiş, neqroidlər antropogenezdə xüsusi ilkin rola malik olmuşlar (digər irqlər neqroid irqindən törənmişlər). A. tərəfdarları bu ideyaları KİV vasitəsilə geniş yayır, onları fəlsəfə, tarix, mədəniyyətin öyrənilməsi və tədrisində xüsusi fənn və metodologiyaya çevirirlər.

A. ümumi qəbul olunmuş avrosentrist üsul və stereotiplərindən uzaqlaşaraq, Afrika qitəsinin tarixi və mədəni irsinə, onun dünya elminin, mədəniyyətinin inkişafına verdiyi töhfələrə yeni baxışla nəzər yetirmək imkanı verir. A. həm də afrikalıların universal ideologiyası olmağa, onların vahid əxlaq və mədəniyyətinin, etika və estetikasının təməlinə, ictimai quruluş qanununa çevrilməyə iddialıdır.

A.-in tənqidçilərinin fikrincə, afrosentristlər subyektivizm mövqeyindən çıxış edərək tarixi "yenidən yazmaq", fakt və hadisələri qəsdən təhrif etmək istəyirlər; tənqidçilər buna qarşı çıxır və rasizmlə mübarizəni rasizmin köməyi ilə aparmaqdan imtina edirlər.

AFŞİN – erkən orta əsrlərdə Orta Asyanın Uşruşana (Əşrusən) vil.-ndə hakim titulu. Sonuncu nümayəndəsi *Afşin Heydər ibn Kavus* idi.

AFŞİN – səlcuqi sərkərdəsi, əmir (11 əsr). Malatya yaxınlığında Bizans ordusunu məğlub etmiş (1064), Qeysəriyyə ş.-ni (1067) və Kilikiyanı almışdı. Üsyançı Əl-Basani (Ər-Basqan) ələ keçirmək üçün göndərilən A. Amuriyyəni (Amorium) və Dənizli yaxınlığındakı Honazı tutmuş, Mərmərə dənizinin sahillərinə qədər irəliləmişdi. *Malazgird döyüşündə* (1071) iştirak etmişdir.

AFŞİN, Heydər ibn Kavus (?), Uşruşana – 841, Samirə) – türk mənşəli ərəb sərkərdəsi, afşinlərin son nümayəndəsi. Orta Asyanın Uşruşana vil.-nə yürüş edən Xilafət ordusuna rəhbərlik etmiş, burada islam dininin yayılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Bunun qarşılığında xəlifə *Məmun* ona ordusunda vəzifə vermişdi. 830/831 ildə Misirin Berka, Əl-Bəşarud, Əl-Biyamə və Əl-Huf ş.-lərində baş verən üsyanları yatırıb, burada bizanslılara qarşı aparılan döyüşlərdə fərqlənmişdir. Xəlifə *Mötəsim* hərbi bacarığına görə onu 835 ildə Əl-Cibalin valisi təyin edərək Babəkə qarşı müharibəyə göndərmişdi. A. 837 ildə *Bəzz qalasını* ələ keçirmiş və Babəki əsir alaraq Samirə ş.-nə aparmışdı (bax həmçinin *Babək hərəkəti*). A. bu qələbənin müqabilində mükafatlandırılaraq Sindin hakimi

təyin olunmuşdu. 838 ildə Bizans imperatoru Feofilin ordusunu məğlub etmişdi. 840 ildə xəlifə Mötəsimə qarşı xəyanətdə təqsirləndirilən A. həbs olunmuş və zindanda ölmüşdür.

Əd.: Bünyardov Z. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. B., 1989; E1-C a h i z. Hilafət ordusunun menkibeleri ve türklerin faziletleri. Ankara, 1967.

AFTABƏ – İrannın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Səncid bölgəsinin Gəncgah kəndistanında, bölgənin mərkəzindən 15 km q.-də, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun 5 km-liyindədir.

AFTAFA-LƏYƏN – əsasən, misdən hazırlanan və əl-üz yumaq üçün istifadə edilən məişət əşyası. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində geniş yayılmışdı. A.-l., adətən, qızlara cəhiz verildiyi və məclislərdə işlədildiyi üçün zərif naxışlarla bəzədilirdi. Azərb. (xüsusilə Lahic) misgərlərinin düzəldikləri A.-l.-lər xarici ölkələrdə də şöhrət qazanmışdı.

Aftafa-ləyən.

AFTAXANA – İrannın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Şahpur bölgəsinin Ləkistan kəndistanında, Şahpur qəs.-ndən 8 km c.-ş.-də, Şahpur–Urmiya avtomobil yolunun üstündədir.

AFTALAR (yeni lat. apthae – ağız boşluğunda səpgi, xora) – ağız boşluğunun selikli qişasında dairəvi və ya oval formalı eroziyalar; kənarları halqa şəklində hiperemiyalaşmış, dibi isə sarımtıl ərplə örtülmüş olur. Aftozlu stomatitin əsas əlamətidir. Dilin yan, yanağın isə daxili səthlərində, dodaqda, bəzən bərk və yumşaq damağın selikli

qişasında tək-tək yerləşir və ya iri xoralar şəklində birləşir. Ağız, çəynəmənin və nitqin çətinlənməsi, ağız suyunun çox axması, temp-run yüksəlməsi və limfa vəzilərinin böyüməsi ilə müşayiət olunur. A. soyuqdəymə, sistem (mədə-bağirsaq və s.) xəstəliklərində, sifilis, dabaq və s.-də müşahidə edilir. A.-in inkişafı 5–7 gün davam edir, sağaldıqdan sonra izi qalmır. A. h e y v a n l a r d a – selikli qişanın və dəri səthinin spesifik zədələnməsi. Adətən, qaramal və davarda, əsasən, dabaq zamanı ağız boşluğunda və dırnaqarası yarıqlarda müxtəlif böyüklükdə suluqlar əmələ gəlir. Partlamış A. bir-birilə birləşib ağırlı xoralara çevrilir. Zədələnmiş nahiyələr dezinfeksiyaedici və büzüşdürücü dərmanlarla təmizlənir.

AFTERSOK – bax *Zəlzələ*.

AFURCA – Azərb. Resp. Quba r-nu ərazisində şəlalə. Hünd. 60 m. Vəlvələ çayının Yan silsiləni kəsib keçdiyi yerdə əmələ gətirdiyi kanyonvarı dərənin yamacında eyniadlı çayın üzərindədir. Çayın yatağında Yura yaşlı əhəngdaşı süxurlarının səthə çıxması və sıldırım pillə əmələ gətirməsi ilə əlaqədardır. Azərb.-in geoloji təbiət abidəsi kimi qeydə alınmışdır.

AFURCA – Azərb. Resp. Quba r-nunun Güləzi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 24,5 km c.-ş.-də, Vəlvələ çayının sağ sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 693 (2008); kartofçuluq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana, klub; memarlıq abidələri (Seyidsah və Seyidkələğababa türbələri – 13 əsr) var.

AFYONQARAHİSAR – Türkiyədə il. Sah. 14,2 min km². Əh. 812 min (2000). İnz. m. Afyonqarahisar ş.-dir. A. ili Anadolu y-a-nın q.-ində yerləşir. Türkiyənin taxılçılıq (buğda, arpa) r-nlarından biridir. Şəkərqamışı, günəbaxan yetişdirilir. Heyvandarlıq başlıca gəlir sahələrindən biridir. Ərazi mədən suları ilə məşhurdur.

AFYONQARAHİSAR – Türkiyənin q.-ində şəhər. Afyonqarahisar ilinin inz. m. Əh. 128,5 min (2000). D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Sement və mərmər istehsalı, yeyinti sənayesi, xalçaçılıq müəssisələri var.

AGAH ƏFƏNDİ ÇAPANOĞLU (1832, İstanbul – 1885, Afina) – ilk türk jurnalistlərindən biri. 1849 ildə Türkiyə Tərcüməçilər Bürosunda fəaliyyət göstərmiş, 1860 ildə İbrahim Şinasi Əfəndi ilə birlikdə türkcə ilk qəzetin –

"Tərcümani-əhval"ın nəşrinə başlamışdır (qəzet 1866 il martın 10-nda bağlanmışdır). 1867 ildən Londonda Namiq Kamalın redaktorluğu ilə çıxan "Hürriyyət"də, eyni zamanda "Müxbir" qəzetində çalışmışdır. Afina, Sultan Mahmud türbəsinin yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

AGAHİ MƏHƏMMƏD (1909, Təbriz–1946, Miyanə) – Cənubi Azərb. hərbi xadimi, polk. Ali hərbi təyyarəçilik məktəbini bitirmişdir. 1936–45 illərdə İran ordusunun hava qüvvələrinin zabiti olmuşdur. A.M. faşizm və onun İrandakı tərəfdarlarını ifşa edən silsilə məqalələrlə çıxış etmişdir. 1945 ildə şah ordusunda xidmət edən azadlıqsevər və demokratik düşüncəli zabidlərə qarşı təqiblərin artması ilə əlaqədar ordunu tərk edərək gizli fəaliyyətə başlamışdır. Təbrizə qayıtdıqdan sonra *Azərbaycan Demokrat Firqəsinin* üzvü olmuşdur. Sorab mahalında, Qaradağ vil.-ndə və Təbriz ş.-ndə fədalı dəstələrinin təşkilində fəal iştirak etmişdir.

1946 ildə *Azərbaycan Milli Məclisi* tərəfindən polkovnik rütbəsinə layiq görülmüş və "21 Azər" medalı ilə təltif edilmişdir. Miyanə cəbhəsində əsir alınmış və edam olunmuşdur.

Əd.: Nəzirli Ş. Güllələnmiş Azərbaycan generalları. B., 2006.

AGENT ƏMƏLIYYATLARI (ing. agent – fəaliyyət göstərən) – bir tərəfin (agentin) tabeliyində olmadığı digər tərəfin (*prinsipalın*) hesabına və onun adından əmtələrin, aktivlərin, yaxud onlara olan hüququn müəyyən ərazidə satılması və ya alınması ilə bağlı həyata keçirdiyi ticarət-vasitəçilikdən ibarət faktiki və hüquqi hərəkətlər. A. ə. agent sazişi – agentlə prinsipal arasında onların qarşılıqlı hüquqları və vəzifələri barəsində yazılı şəkildə bağlanmış müqavilə əsasında icra edilir. Müqavilədə təmçilçi, komisionçu, müvəkkil və yaxud alıcı kimi göstərilən agentin iş şərtləri, həmçinin vasitəçiliyə görə ona veriləcək haqqın (qonorarın) ödəniş forması, üsulu və miqdarı şərtləndirilir. Sənəddə həmçinin tərəflərin öhdəlikləri yerinə yetirmələrinin sferası, xarakteri və qaydası; sazişin fəaliyyət müddəti, tətbiq edilən sanksiyalar və mübahisələrin həlli qaydaları göstərilir. Prinsipal agentə verilən səlahiyyət hüququnun, həmçinin məhsulun qiyməti, reklamı və satışı üzrə məhdudiyatların hədlərini, zəruri olan minimum dövryyəyə görə mükafatın ölçüsünü göstərməyə borcludur. Məhsul-

ların təhvil verilməsi, anbarda saxlanması, çatdırılması müddəti və üsullarına aid qaydaları, təminat möhləti və mənimsəmə dövründə xidmət göstərilməsi qaydalarını da prinsipal müəyyən edir. Agent müqavilənin yerinə yetirilməsi məqsədilə üçüncü şəxslə subagent müqaviləsi bağlamaq hüququna malikdir, lakin subagentin hərəkətlərinə görə prinsipal qarşısında özü cavabdehdir. Maliyyə-kredit əməliyyatlarını həyata keçirən agentlər, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı tapşırıqların icrası üzrə ixtisaslaşırırlar. Dövlət orqanları onların fəaliyyətini əksər hallarda lisenziyalaşdırır və nəzarətdə saxlayır.

AGENT MÜQAVİLƏSİ — prinsipal və agent arasında razılaşma. Bax *Agent əməliyyatları*.

AGENTLİK – 1) dövlətin, kommertiya qurumlarının və digər təşkilatların, həmçinin xüsusi şəxslərin tapşırıqlarını həyata keçirən təşkilati struktur. A.-lərin funksional fəaliyyəti onların təmsil etdikləri müəssisələrin, təsisatların və təşkilatların, həmçinin xüsusi şəxslərin statusu və iş istiqamətlərindən asılıdır. A. əmtəə (xidmət) istehsalçısı və istehlakçı (müşəri) arasında vasitəçilik edir; 2) məlumat toplayıb işləyən, onları kütləvi informasiya vasitələrinə, hökumət müəssisələrinə və s. ötürməklə məşğul olan müəssisə, məs., *informasiya agentliyi*; 3) hər hansı bir müəssisənin yerli şöbəsi, nümayəndəlik.

AGER PUBLİKUS (lat. Ager publicus) – Qədim Romada icma torpaqları; respublika dövründə Roma xalqına məxsus idi. Sonralar bu torpaqlar imperatorların səlahiyyətinə keçdi. İşğal olunmuş ərazilərin 1/3-ndən təşkil olunurdu. Koloniyaların yaradılması məqsədilə A.p.-dan torpaqların ayrılması və Roma vətəndaşlarına pulsuz paylanması onun tədricən azalmasına səbəb olurdu.

AGESİLÂY II (Αγησίλαος) (e.ə. təq. 444–360) – Sparta çarı [e.ə. 399–360], sərkərdə və diplomat. E.ə. 396 ildən Kiçik Asiyada Əhəmənilərlə, 394 ildən Yunanıstanda antisparta koalisiyası ilə müharibələr aparmışdır. E.ə. 370/369 və 362 illərdə Peloponnesə hücum etmiş fivalılardan Spartanın müdafiəsini təşkil etmişdir. İstedadlı sərkərdə və təcrübəli siyasətçi olan A.II çar hakimiyyəti nüfuzunun möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

AGEVZİYA (a... + yun. αεῦσις – dad) – dadbilmə hissiyyatının itməsi; subyektiv və obyektiv olur. Subyektiv pozuntu-

lara psixi xəstəliklər zamanı təsadüf edilir. Obyektiv dadbilmə pozuntularına tam A. və qismən A. aiddir. Dadbilmə hissiyyatının dilin ön 2/3 hissəsinin bir yarısında itməsi dil sinirinin zədələnməsi, dilin arxa 1/3 hissəsində itməsi isə dil-udlaq sinirinin nevriti zamanı əmələ gəlir. A.-nın dilin tam bir tərəfində olması adətən uzunsov beyinin, yaxud medial ilgək sahəsinin ikinci neyronunun və ya beyin kötüyünün daha yuxarı şöbələrinin zədələnməsi zamanı baş verir. Bəzi hallarda azan sinirin zədələnməsi dilin arxasında və qırtlağın üstündə A. törədir.

AGGENEYS – CAR-da iri polimetal filiz sahəsi. 1929 ildə kəşf edilmişdir. 1980 ildən istismardadır. Filizin kəşf olunmuş ehtiyatı təq. 160 mln. t-dur. Tərkibində Pb-un orta miqdarı 1,1–6,3%, Zn-in 0,5–2,9%, Cu-un 0,04–0,8% və Ag-un 16–90,2 q/t-dur. Əsas yataqları: Biq-Sinklayn, Blek-Mauntin, Broken-Hill.

AGİADLAR – Spartada hakimiyyətdə olmuş sülalə. Banisi əfsanəvi hökmdar I Agis hesab olunur. Nümayəndələri II Agis [e.ə. 427–399], III Agis [e.ə. 338–331], IV Agis [e.ə.244–241].

AGİLAR (Aguilar) – Argentinada (Jujuy əyalətində) iri qurğuşun-sink filizi sahəsi. 20 əsrin 20-ci illərində kəşf edilmişdir. 1936 ildən istismardadır. Əsas yataqları – Agilar, Esperansa, Oryente. Filizin kəşf olunmuş ehtiyatı 10 mln. t-dur. Filizdə Pb-un orta miqdarı 11,5%, Zn-in 16,3%, Ag-un 279 q/t-dur.

AGİN Aleksandr Alekseyeviç (1817, Pskov qub., Novorjev qəzası – 1875, Çerniqov qub., Kaçanovka malikanəsi) – rus qrafika rəssamı. Peterburq Rəssamlıq Akademiyasında (1834–39; K.P. Bryullova tələbəsi olmuşdur) təhsil almışdır. 1844–45 illərdə Əhd-i Ətiqə silsilə rəsmlər, həmçinin rus yazıçılarından İ.İ. Panayev, İ.S. Turgenev və b.-nin əsərlərinə illüstrasiyalar çəkmişdir. N.V. Qoqolun “Ölü canlar” poemasına çəkdiyi 104 illüstrasiya A.-in yaradıcılığında mühüm yer tutur. 1840-cı illərin sonu–1850-ci illərin əvvəllərində S.-Peterburqda İ.A. Krilovun heykəlinin pyedestali üçün baryef eskizlərini işləmişdir. Dərin müşahidəçilik qabiliyyəti, rus həyat və məişətinə yaxından bələd olması A.-in yaradıcılığında obrazların satirik ifadəliliyi və sosial-psixoloji səciyyəsi ilə birləşir.

AGİNSKOYE – RF-də qəsəbə. Aqaburyat Muxtar Mahalının mərkəzi.

Moqoytuy d.y. st.-nin 37 km-liyindədir. Əh. 9,5 min (2003). Yağ z-du; ölkəşünaslıq muzeyi var.

AGİOQRAFİYA (yun. αἰος – müqəddəs + qrafiya) – kilsə ədəbiyyatı növü; xristian müqəddəslərinin həyatını təsvir edir.

AGİONİM (yun. αἰος – müqəddəs + ὄνομα – ad), ə d ə b i y y a t d a – ən ə z i z, ən gözəl, ən ülvi ad. Bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada geniş işlənir. A.-lər, bir qayda olaraq, məntiqi vurğu ilə deyilir: A z ə r b a y c a n – mayası nur, qayəsi nur ki... Hər daşından alov dilli ox ola bilər (M. Araz).

AGİS IV (yun. Ἀγίς) (təq. e. ə. 262–241) – Sparta çarı [e.ə. 244–241], islahatçı. Borcların ləğvi, torpaq sahələrinin (klerlər) yoxsullara paylanması, *perieklərə* Sparta vətəndaşlığının verilməsi nəticəsində tamhüquqlu vətəndaşların sayının artırılması və s. yollarla ölkədəki narazılığın aradan qaldırmağa. Spartanın əvvəlki qüdrətini bərpa etməyə çalışırdı. Onun islahatları ölkənin digər çarı II Leonid [e.ə. 247–235] və iri torpaq sahibləri tərəfindən dayandırıldı, A. isə edam olundu.

AGİYA–TRİADA, A y i y a - T r i a s (Ἀγία Τριάς) – Krit a.-nda qədim məskən, *Egey mədəniyyəti* mərkəzlərindən biri. 1901 ildə F.Halbherr və L.Pernye tərəfindən Agiya-Triada k. yaxınlığında aşkar olunmuşdur. Alt təbəqələri Neolit dövrünə (e.ə. 4–3-cü minilliklər) aiddir. E.ə. 2-ci minilliyin I-ci yarısı çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Qazıntılar nəticəsində aşkar edilən sarayın (çar villası adlanır) şm.-q. hissəsi yaxşı saxlanmışdır. Burada qəbul otağı (9 m×6 m), sütunlu salonlar, daxili həyat, anbarlar, A “xətti yazı” lıgil lövhəciklərlə (bax *Krit yazısı*) zəngin arxiv, üzərində qurbankəsmə mərasimi təsvir olunmuş sərđabə, qabarıq təsvirli (məhsul yığımı, öküzlərlə oyun və s.) steatit qablar və s. aşkar edilmişdir. Evlər sarayın ətrafında tikilmişdir. A.-T. e.ə. 15 əsrin ortalarında *axaylar* tərəfindən dağıdılmışdır.

AGİ AĞA – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən – Sisyan r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1905–06 illərdə azərb.-li əhali qovulduqdan sonra kənd ləğv edilmişdir.

AGİ AKASIYA (Robinia) – paxlilılar sırasının *küsdümkimilər* fəsiləsindən kol və ağac bitkisi cinsi. Çətiri dairəvidir. Yarpaqları təkləkləli, yalançı zoqları

Agiya-Triada. Çar sarayında sərđabə.

çox vaxt bərk tikana çevrilmiş olur. Paxlası xətvəri-uzunsov, ikitaylı, biryuvah, çoxtoxumludur. Qafqazda, o cümlədən Azərb.-da yalançı akasiya, bəzək akasiyası, yapışqanlı akasiya kimi 3 növü məlumdur. Hünd. 25–30 m-ə çatır. Kök sistemi güclüdür. Ağ, çəhrayı çiçəkləri iri, ətirlidir. Çiçəkləri balverəndir. Paxlası növbəti yaza qədər ağacdən asılı qalır. Azərb.-da Kür-Araz ovalığının

Ağ akasiya.

meşəsiz r-nlarında, bağ və parkların, küçələrin, həyatı sahələrin yaşıllaşdırılmasında, meşə və tarlaqoruyucu zolaqların salınmasında, həmçinin eroziyaya uğrayan dağ yamaclarında, sahil qumlarının bərkidilməsində A.a.-dan istifadə edilir. Toxumla, kök pöhrələri ilə çoxaldılır. Oduncağı ağır, möhkəm, davamlı, yaxşı cilalanandır. **AGİ AMUR** (Ctenopharungodon idella) – *çəkikimilər* fəsiləsindən balıq növü. Amur çayı hövzəsində və Çinin düzənlik çaylarında yaşayır. 20 əsrin 2-ci yarısının əvvəllərindən Xəzərdə iqlimləşdiril-

mişdir. A. a. körpələri Azərb.-a ilk dəfə 1962 ildə gətirilmişdir. Nohur şəraitində yetişdirilmiş ayrı-ayrı fərdlərinin kütləsi bir ildən sonra 1,0–1,5 kq-a, 1964 ildə isə 4,8 kq-a çatmışdır. A. a.-un bəzilərdən damazlıq kimi istifadə edilmişdir. Hipofizarı üsulla alınmış kürüləri mayalandırmaq və inkubasiya etməklə körpələr nohur təsərrüfatlarına, daxili su hövzələrinə, həmçinin Kiçik Qızılağac körfəzinə buraxılmışdır. Hazırda bir sıra təsərrüfatlarda (Varvara, Neftçala, Orvad) bu balığın ana sürüləri yaradılmışdır. Ali su bitkiləri ilə qidalandıqından “çay inəyi” adlandırılır. Suvarma sistemlərində “canlı və ya bioloji meliorator” rolunu oynayır. Yağlılığı 8,8% olan A. a. əti yüksək qiymətləndirilir. Qara amur növü də var.

AGİ AŞIQ. Aşiq Allahverdi (1754, Şərur mahalının Kosacan k. –1860, Göyçə mahalının Kərkibaş k.) – Azərb. aşığı. *Aşiq Alim* ustadı olmuşdur. Aşiq sənətini şeyx nəslindən olan atası Qara Osmanogludan öyrənmiş. Təbrizdə mədrəsə təhsili almışdır. 1794 ildə ailəsi ilə Göyçə mahalının Kərkibaş k.-nə köçmüşdür. Qoşma, bayatı, gərayli, tənqis, təsnif, qıfılənd, divani, ustadnamə və s. formalarda qoşduğu şeirləri bədii sənətkarlığı ilə seçilir. “Ağ Aşiq və Keşişoğlu”, “Ağ Aşiqin Borçalı səfəri” adlı dastanlarından dövrümüzədək yalnız kiçik parçalar gəlib çatmışdır. A. a.-ın əldə olan “Ağ Aşiq və Süsənbər” dastanında aşiqin sevgilisi Süsənbərə məhəbbətindən bəhs edilir. “Süsənbəri” aşiq havasını yaratmışdır.

Əsərləri: Şeirlər və dastan. “Ustad aşıqlar” kitabında. B., 1984; Bayatı və təsniflər. Ağ aşiq və Süsənbər// Xalqımızın deyimləri və duyumları. (Tərtib edən M.Həkimov). B., 1986.

AGİ AYI (Ursus maritimus) – ayılar fəsiləsindən yırtıcı məməli heyvan. Arktika faunasının tipik nümayəndəsi. Bədəninin uz. 3 m-ədək, çəkisi təq. 700–800 kq olur. Dabanı tüklüdür. Şimal Buzlu okeanının Asiya və Amerika sahillərində üzən buzlar üzərində yaşayır. Əsasən, suiti və balıq yeyir. Qış yuxusuna getmir. Dişləri boğazlıq dövrünü yuvada keçirir. İki ildən bir balalayır. Zooparklarda 25 ildək yaşayır.

AGİ CİRTDANLAR – ulduz təkamülünün son mərhələsində ölçüləri planetlərlə müqayisə edilə bilən və effektiv temperaturu çox böyük olan ulduzlar. A.c.-in kütləsi Günəşin kütləsi ($M_{\odot}$) tərtibindədir, radiusları isə Günəşin radiusundan təxminən 100 dəfə kiçikdir. A.c. maddəsinin orta sıxlığı təq. 10^8 – 10^9 kq/m³-dir. A.c.-in sayı bütün Qalaktika ulduzlarının bir neçə faizini təşkil edir. Onların çoxu qoşa ulduzlar sistemində daxildir. A.c.-a aid edilmiş ilk ulduz 1862 ildə Amerika astronomu A.Klarkın kəşf etdiyi Sirius B (Siriusun peyki) ulduzu olmuşdur. 1910-cu illərdə A.c. xüsusi ulduzlar sinfi kimi ayrılmışdır; adı ilk təmsilçilərinin rənginə uyğun müəyyən edilmişdir.

A.c. başlanğıc kütləsi $8M_{\odot}$ -dan az olan adi ulduzlardan, onlarda istilik-nüvə yanacağının tükənməsindən sonrakı təkamülün sonuncu mərhələsində yaranır. Bu mərhələdə ulduz, qırmızı nəhəng və planetar dumanlıq mərhələlərini keçməklə özünün xarici qatlarını kənara atır və çox yüksək temp-ura malik nüvəsini çırpıqlaşdırır. Ulduzun nüvəsi tədricən soyuyaraq A.c. halına keçir və nüvəsində toplanmış istilik enerjisinin hesabına uzun müddət işıq saçmaqda davam edir. Vaxt keçdikcə A.c.-in işıqlığı azalır. Tədqiq edilmiş A.c. səthinin istiliyi $5 \cdot 10^3$ K-dən 10^5 K-dək temp-r intervalındadır. A.c.-in təxminən 3%-də spektr şüalarının çox güclü polyarlaşması və ya

Ağ ayı.

bronxlardan başlayıb alveollara keçir. Buna görə də bəzən bronxopnevmoniya da adlanır. Ocaqlı pnevmoniyayı stafilokokklar, streptokokklar, Fridlender çöpləri və s. törədir. Qızılca, göyöskürək, qarın yatalağı və s. infeksiyon xəstəliklər, eləcə də bəzi viruslar ocaqlı pnevmoniyaya səbəb ola bilər. Soyuqdəymə, yorğunluq və s. xəstəliyin baş verməsinə şərait yaradır. Xəstəlik əksərən kəskin-yüksək temp-r, üşütmə, titrəmə ilə başlayır. Axsamalar temp-r 38°C-yə, bəzən 39°C, çox az hallarda 40°C-yə qədər qalxır. Yüksək temp-r 3 gündən 10 günə kimi, bəzən isə daha uzun müddət davam edir. Yüksək temp-rlə yanaşı xəstələrdə ümumi zəiflik, başağrısı, döş qəfəsində və kürəklərin altında ağrı, quru və ya bəlgəmli öskürək olur. Xəstələrdə sakit halda tənəffüs, tək-tək hallarda qanhayıxırma müşahidə edilir. Bitişmiş pnevmoniya ocağı böyük sahəni tutduqda sianoz əmələ gəlir və tənəffüs artır. Xəstələrin bəzində dəridə solğunluq, akrosianoz, yanaqda hiperemiya və dodaqlarda uçuqlar, döş qəfəsinin yan tərəfində ağrı və xəstəliyin başlanğıc dövründə, bəzən də 3–4-cü günü öskürək (selikli və ya selikli-irinli bəlgəmlə) olur. Ocaqlı pnevmoniya zamanı əksər xəstələrdə qanda leykositlərin sayı normaldır. Xəstələrin təqr. 25%-ində leykositoz, bəzilərində isə leykopeniya müşahidə edilir. Xəstəliyin kəskin dövründə qanda albumin azalır, qlobulin çoxalır. Ocaqlı pnevmoniyanın ən çox rast gəlinən ağırlaşması seroz-fibroz və ya irinli plevritdir. Az hallarda tənəffüs çatışmazlığı, ağ ciyər ödemi, kəskin ağ ciyər ürəyi, ağ ciyər absesi və qanqreni, plevranın empieması qeyd edilir. *İnterstitial pnevmoniya* da iltihab prosesi ağ ciyərin birləşdirici ara toxumasında gedir. Bu forma A.c.i.-nin digər formalarına nisbətən uzun sürür.

M ü a l i c ə s i: yüksək hərarət və aydın nəzərə çarpan intoksikasiya əlamətləri zamanı xəstə yataq rejimində olmalı, çoxlu maye və asan mənimənilən pəhriz xörəkləri qəbul etməlidir. Kompleks müalicədə antibakterial preparatların (antibiotiklər, sulfanilamidlər və s.) adekvat istifadəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müalicə kompleksində iltihab əleyhinə olan preparatlardan aspirin və kalsium-xlorid də istifadə edilir. Xüsusilə pnevmoniyanın sağalma mərhələsində bəlgəmgətirici və mukolitik dərmanlar verilməlidir. Bədən hərarəti

normallaşdıqdan sonra iltihabi ocaqların yaxşı sorulması üçün qızıqdırıcı kompreslər, kamfora və s. istifadə edilir.

P r o f i l a k t i k a s ı: orqanizmin ümumi qeyri-spesifik rezistentliyinin yüksəldilməsi üçün təbii möhkəmləndirici vasitələrdən geniş istifadə etmək, idmanla məşğul olmaq, yuxarı tənəffüs yolları xəstəliklərini vaxtında müalicə etməkdir və s.

AĞ CIYƏR QANAXMASI, heyvanlarda – əsasən, idman atları və ov itlərində təsadüf edilən xəstəlik. Etiologiyası: uzaq məsafələrə qaçış zamanı ağ ciyərlərin həddindən artıq gərginləşməsi, ağ ciyər pnevmoniyası və emfizemasının ağırlaşması, döş qəfəsi nahiyəsinin travması, dərin yaralar, itlərdə vərəm ağırlaşmalarıdır. **Ə l a m ə t l ə r i:** öskürək zamanı burun dəliklərindən güclənən xırda köpüklü qanlı mayenin axması, ağ ciyər nahiyəsində xırda qovuquclu yaş xırıltı. **D i a q n o z u** klinik əlamətlərə əsasən qoyulur.

M ü a l i c ə s i: heyvanı mülayim sərini yerdə saxlamaq. Öskürəyi pektusin, yaxud dioninlə sakitləşdirmək. Bərk qanaxma zamanı qanın özlülüyünü və laxtalanmasını artıran dərmanlar (kalsium-xlorid, K vitamini) vermək.

AĞ CIYƏRİN HAVA TUTUMU – dərin nəfəs aldıqdan sonra buraxılan havanın miqdarı. Normal tənəffüs zamanı alınan və buraxılan (tənəffüs havası), maks. nəfəsvermə zamanı əlavə buraxılan (ehtiyat hava) və maks. nəfəsalma zamanı əlavə alınan havadan (əlavə hava) ibarətdir. Kişilərdə, adətən, 3,5–4,5 l, qadınlarda bundan təqr. 25% az, fiziki iş və idmanla məşğul olan adamlarda 6 l və daha çox olur. Sağlam insanda A.c.h.t. fəaliyyət göstərən ağ ciyər toxumasının azalması (pnevmo-fibroz, pnevmoskleroz, atelektaz, pnevmoniyalar, abses, kista, şiş, ağ ciyər toxumasının zədələnməsi, kiçik qan dövrəsinə durgunluq), ağ ciyərin tam açılmaması (kifoz, skolioz, döş qəfəsinin deformasiyası, plevra bitişmələri, ekssudativ plevrit, hidrotoraks), diafraqma və qarının ön divarının hərəkətinin məhdudlaşması, ümumi əzələ zəifliyi nəticəsində baş verə bilər.

AĞ CIYƏRİN ÖDEMİ – arterial kapilyarlardan süzülən mayenin miqdarı venoz kapilyarlarla və limfa sistemi ilə çəkilən mayedən artıq olduqda baş verən xəstəlik. A.c.ö. qan dövrəsinin sol mədəcik tipli pozulması, böyrəklərin

bəzi zədələnmələri və s. səbəblərdən inkişaf edir. **Ə l a m ə t l ə r i:** tənəffüs, xırıltılı tənəffüs. **M ü a l i c ə s i:** A.c.ö.-ni törədən səbəblərin aradan qaldırılması, ağır hallarda sidikqovucu dərmanların, ürək preparatlarının (strofantin, korqlikon və s.) tətbiqi.

AĞ CIYƏRİN VENTİLYASIYASI – tənəffüs vasitəsilə havanın bir hissəsinin atmosfer havası ilə əvəz olunması; orqanizm ilə xarici mühit arasında normal qaz mübadiləsini təmin edir. Adətən, *də-q-də l* ilə göstərilir. A.c.v.-nin həcmi tənəffüsün dərinliyindən və tezliyindən asılıdır. Yaşlı adamlarda (sakit halda) 5–6 l, gərgin fiziki iş zamanı, yoxuşa qalxarkən, qaçanda 80–100 l, idmançılarda yarış və məşq zamanı 120–200 l ola bilər. A.c.v.-nin həcmi spiroqrafiya, pnevmotaxoqrafiya üsulları ilə, yaxud Duqlas kisəsindən istifadə etməklə təyin edilir. Bronx keçiriciliyinin azalması (bronxospazm zamanı), ağ ciyərin yayılmış iltihabı və destruktiv dəyişiklikləri A.c.v. həcmimin azalmasına səbəb ola bilər.

AĞ ÇÜRÜMƏ – bitkilərin göbələk xəstəliyi. Törədicisi *Sclerotinia libertiana* göbələyidir. İnfeksiya mənbəyi səpin və əkin materialı, torpaq (istixana qruntu), bitki qalıqlarıdır. Xiyar, kələm, qabaq, sarımsaq, yerkökü, günəbaxan, tütün, kənaif, paxla, tərəvəz və s. bitkilərə yoluxur. Əsasən, vegetasiya dövründə və saxlanma zamanı baş verir. Meyvə-köklü bitkilərin toxumluqlarına böyük zərər verir. Zədələnən orqanlar üzərində əmələ gələn sulu, qonur ləkələr qara sklerosili pambığabənzər ağ kiflə örtülür. **M ü b a r i z ə t ə d b i r l ə r i:** düzgün növbəli əkinə riayət etmək, məhsulu vaxtında yığmaq və düzgün rejimdə saxlamaq; istixananın havasını rütubətləndirmək.

AĞ DELFİN (*Delphinapterus leucas*) – delfinlər fəsiləsindən dişli balinalar yarımdəstəsinə mənsub məməli heyvan. 2 yarımnövü məlumdur. Uz. 5–6 m-ə, çəkisi 1,5 t-a çatır. Yetkinləri ağ olur. Şm. dənizlərində sürü ilə yaşayır. Balıq, xərçəngkimilər və yumşaqbədənlilərlə qidalanır. Cinsi yetkinliyə 2–3 yaşında çatır. 11–12 ay boğazlıq dövründən sonra 1 bala doğur. Bala delfinin uz. 140–160 sm olur; A.d.-in piyindən və dərisindən istifadə edilir.

AĞ DEŞİK – öz xassələrinə görə qara deşiyə əks olan hipotetik obyekt. “A.d.” anlayışı nəzəri fizikada ümumi nisbilik nəzəriyyəsi tənliyinin həllərindən birinin

nəticəsi kimi yaranmışdır. Tənliyin bu həlli müəyyən şərtlər daxilində qara deşik üçün həllə oxşasa da, burada zaman oxu əksinə çevrilmişdir. A.d. xarici müşahidəçi üçün maddənin sinqulyar haldan partlayışla yaranışı kimi görünməlidir (bax *Kosmoloji sinqulyarlıq*). Coşmuş zaman-məkan metrikası üçün Eynşteyn tənliklərinin həmin həlli dayanıqsız olduğu üçün A.d. yalnız əbədi ola bilər, yəni o Kainatın genişlənmə anından mövcud olmalıdır və sonradan, məs., qravitasiya kollapsı prosesində, yarana bilməz. Bu tənliklərin ayrıca A.d. üçün olan həlli zaman-məkanı bütövlükdə deyil, onun yalnız bir qismini təsvir etdiyi üçün riyazi mənada tam deyildir. Ona görə də yalnız əbədi *qara deşiklə* topoloji əlaqəsi olan əbədi A.d. mövcud ola bilər. Y.B.Zeldoviç və B.P.Frolov A.d.-yin klassik və kvant dayanıqsızlığa məruz qaldığını isbat etmişlər. Kainatda hələlik A.d. aşkar edilməmişdir.

AĞ DƏNİZ – RF-nin Avropa hissəsinin şm. sahillərində Şimal Buzlu okeanının daha çox təcrid olunmuş daxili dənizi. Kola və Kanin y-a-r-ı arasındadır. Şm.-də Qorlo və Voronka boğazları vasitəsilə Baren dənizi ilə birləşir. Yer kürəsinin ən kiçik dənizlərindəndir. Sah. 90 min *km*², həcmi 6 min *km*³-dir. Orta dərinliyi 140–160 m, ən dərin yeri 350 m-dir (Kandalakşa körfəzində). Sahilləri girintili-çıxıntılı, qayalıqdır. Ən iri körfəzləri: Oneqa, Dvina, Mezen, Kandalakşa. Ən iri adaları: Soloves, Nəhəng, Morjoves, Maral, Mudyuq. Çoxlu kiçik adalar var. İqlimi subtropik dəniz iqlimindən mülayim kontinentala keçid tiplidir. Qışı soyuq və uzunmüddətlidir. Havanın orta temp-ru fevralda –15°C-dir (min. – 26°C). Yay ı qısa və sərin. İyulda temp-r 8–10°C-dir. Suyun temp-ru yayda 6–15°C, qışda 1°C-dən aşağıdır. Duzluluğu 24–34%-dir. Qışda buzla örtülür. Ortaillik atm. yağintıları təqr. 600 mm təşkil edir. Dumanlı havalar səciyyəvidir. A.d.-ə Şimali Dvina, Mezen, Oneqa, Niva, Varzuqa, Kem və Vıq çayları tökülür. A.d. barədə ilk tədqiqatlar 16 əsrin ortalarına aiddir. Müfəssəl ölçmə və planaalma işləri 1827–32 illərdə aparılmışdır. 1850 ildə ilk A.d. su yolu xəritəsi çap olunmuşdur. A.d. zəngin (700 növdən çox) bioresursa malikdir. Siyənək, treska, navaha, suiti və s. ovlanır. Rusiyanın şm.-indəki iqtisadi r-nları xarici dövlətlərin portları ilə

əlaqələndirən A.d.-in böyük nəql. əhəmiyyəti var. Mühüm portları: Arxangelsk, Oneqa, Belomorsk, Kandalakşa. **AĞ DƏNİZ-BALTİK KANALI** – Ağ dənizi Oneqa gölü ilə birləşdirir. Ağ dənizlə Baltik dənizi arasındakı su yolunun bir hissəsidir. 1933 ildə istifadəyə verilmişdir. Yolun ümumi uz. 227 *km*-dir (bunun 37 *km*-i süni yolla çəkilmişdir). Kanalda 19 şlüz, 15 bənd, 49 damba, 12 əngəc var. Kanal Rusiyanın Avropa hissəsinin dənizləri arasında daxili su əlaqəsini təmin etmiş, Sankt-Peterburqla Arxangelsk ş.-ləri arasındakı yolu 4000 *km* qısaltmış, ətraf r-nların zəngin meşə və tikinti materiallarından istifadə imkanını genişləndirmişdir.

AĞ DƏNİZ-BALTİKA İRQİ – böyük Avropa irqinin tərkibində kiçik irq. *Atlantika-Baltika irqi* ilə şm. avropoidləri birləşdirən və depiqmentasiyanın yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnən vahid Baltika irqinə aid edilə bilər. Fin-uqor xalqlarında (karellər, komi-zıryanlar, komi-permyaklar, udmurtlar və s.), rusların şm. qruplarında və belarusların əksəriyyətində üstünlük təşkil edir. A.d.-B.i. nümayəndələrinin anklavları Baltikyanı ölkələrdə və Skandinaviyada, Mərkəzi Rusiyada və Şərqi Ukraynada mövcuddur. A.d.-B.i. xüsusiyyətlərinin Ural irqinin elementləri ilə qarışması nəticəsində formalaşdığı ehtimal etmək olar. A.d.-B.i. nümayəndələrinin dərisinin rəngi çox açıqdır (bəzən çəhrayıya çalır). Saçları, adətən, yumşaq, düz və açıq rənglidir (təqr. 50%); Atlantika-Baltika irqi nümayəndələrinə nisbətən kürəncəllərdir, həmçinin kişilərin saqqalı və tük örtüyü daha azdır. Başları nisbətən kiçik olan irqin nümayəndələrində mezokefaliya və orta braxikefaliya əlamətləri üstünlük təşkil edir. Atlantika-Baltika irqi ilə müqayisədə üzvləri az profiləşmiş, daha yastı və enlidir. Burunları nisbətən qısa və enli, alınları yastı və bir qədər maili, burun dirəyi düz, yaxud azca çökək olur. Gözün üst qapağının qırışıq bəzən çox aydın görünür. Dodaqlarının selikli hissəsi nisbətən nazik, üst dodaq ilə burunun arasında olan dəri hissəsi orta ölçüdə, bəzən isə enli olur. Bədənlərinin nisbətən qısaıdır.

AĞ DURNA (*Crus leucogeranus*) – durnalar fəsiləsindən quş. Azərb. ərazisindən az hallarda uçub keçir. Boz durnadan iridir. Uz. 1,2–1,4 m-dir. Qanadları tamamilə ağdır, ucları qara-

Ağ durna.

dır. Yalnız Rusiya üçün endemikdir, tundra və meşə-tundra zonasında yaşayır. Hindistanda və Çində qışlayır. Arzın aşağı axarında əvvəllər mövcud olmuş qışlama yerləri tamamilə yoxa çıxmışdır. A.d. nəslini kəsilməmiş növ kimi BT-MI-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

AĞ EV (White House) – Vaşinqtonda ABŞ prezidentinin iqamətgahı və dəftərxanası (1800 ildən). 1792–1829 illərdə memarlar C.Hoban və V.Latrobun layihəsi əsasında *klassizm* üslubunda tikilmişdir. 1814 ildə binaya ağ örtük çəkilmiş, 1902 ildən etibarən rəsmi olaraq “A.e.” adlandırılmışdır. 1903, 1910, 1934, 1948–52 illərdə A.e.-də bərpa işləri aparılmış və bina genişləndirilmişdir. ABŞ hökumətinə çox zaman A.e. deyilir.

AĞ ƏSMƏ (*Clematis*) – qaymaqçiçəklilər fəsiləsindən çoxillik, dırmaşan kol bitkisi. Yarpaqları tünd-yaşıl, qarşılıqlıdır. Erkəkcik və dişiciyi çoxdur. Çiçəkləri ağ, sarımtıldır, süpürgə çiçək qrupunda toplanmışdır. Qafqazda 6. o cümlədən Azərb.-da üzümarpaq A.ə. (*C.vitalba*), Şərq A.ə.-si (*C.orientalis*) kimi 2 növü məlumdur. Azərb.-da Samur-Dəvəçi, Kür-Araz ovalıqlarında, Alazan-Əyriçay çökəkliyində, Nax. MR-də yayılmışdır. Əsasən, meşə talalarında, kolluqlarda, çəpərlər boyunca bitir. Üzümparpaq A.ə. dekorativ bitkidir. Yarpaqlarında A vitamini, çiçəklərində efir yağı var. Cavan zoğu yeyilir. Çiçəkləyən zoğları yaşıl qatranla zəngindir. Tərkibində klematin alkaloidi var. Gövdəsindən səbət, floemasından (alt qabığından) kəndir (ip) toxunur.

Əd.: O. İ b a d l i. Abşeron şəraitində sarımaşan bitkilərin becərilməsi. B., 2006.

AĞ GILAS (*Cerasus avium*) – gülçiçəklilər fəsiləsinin albalı cinsindən çeyir-

Ağ ev.

dəkli meyvə. Ağacının hünd. 30 m-ədək olur. Çətiri girdə, piramidaşəkilli, bu daqları seyrəkdir. Meyvəsi yumru, bir qədər ürəkşəkillidir. Qabığı ağ-sarımtıl, ləti bərk, şirin, şirəli və keyfiyyətlidir, tərkibində şəkər və alma turşusu var. Azərb.-da ən çox yayılan sortdur. 80 ilədək yaşayır. 5-ci ilində bar verir. Gecyətışəndir (iyunun sonu – iyulun əvvəli). Əsasən, Azərb.-nın şimal, qərb və mərkəzi r-nlarında yayılmışdır. Seleksiya baxımından perspektivlidir. A.g-dan mürəbbə və şirə hazırlanır. Balverən bitkidir.

AĞ GÖBƏLƏK (*Boletus edulis* Bull. Fr.) – yeməli göbələk növü. Soğanaq dövründə həmişə ağ olduğu üçün belə adlanır. Papağının diametri 5–25 sm-dir; üst tərəfi tünd və ya açıq rəngli, alt hissəsi ağ olur; dadlı və keyfiyyətlidir. Azərb.

Ağ göbələk.

meşələrinin çoxunda palıd, vələs, fıstıq ağaclarının altında yayılmışdır. A.g. ağaclar üzərində mikoriza əmələ gətirir. **AĞ GÖYBƏNDƏM** – Azərb.-nin süfrə üzümü sortu. Abşeronun köhnə meynəliklərində rast gəlinir. Saplağı göyçəlan ağ-yaşıldır. Adı da buradandır. Meynəsi 13–14 il yaşayır. Yarpaq-

Ağ xəlili.

nəyi yaxşı böyüyür. Vegetasiya dövrü Nax. MR-də 110, Gəncədə 115–120 gündür. Hər salxımın çəkisi 160 q-dır. Şirəsində 15,5–18% şəkər, 4–5 q/l turşu var. Hər ha-dan 100–150 s məhsul yığılır. Daşınmağa və saxlanılmağa davam-

lıdır. Mildyu xəstəliyinə həssasdır. Zərərvericisi salxım yarpaqbükənidir. Azərb.-da aran və dağətəyi rayonlar üçün standartlaşdırılmışdır.

AĞ İFRAZAT – qadının cinsiyyət orqanlarından gələn pis qoxulu ifrazat; qanlı və irinli ola bilər. Bir çox ginekoloji və iltihabi xəstəliklərin əsas əlamətlərindəndir. A.i. bəzən yerli qıcıqlanmalardan, qanazlıqı, şəkərli diabet xəstəliklərindən, daim qəbiz olmaqdan da baş verir. Müalicəsi: A. i. - a səbəb olan patoloji prosesləri aradan qaldırmaq. Profilaktikası: qadınların vaxtaşırı ginekoloji müayinədən keçirilməsi, şəxsi gigiyena qaydalarının gözlənilməsi.

AĞ İXTIOL – bax *Albixtol*.

“AĞ İNQILAB” – 20 əsrin 60–70-ci illərində İranda şah tərəfindən geniş miqyasda həyata keçirilən islahat xətti. “A.i.”-in məqsədi ölkənin kapitalist inkişafını sürətləndirmək, İranı inkişaf etmiş aqrar-sənaye, sonra isə sənaye ölkəsinə çevrilməsini təmin etmək idi. 1962 ildə keçirilmiş aqrar islahat kəndlilərin dövlətdən və iri torpaq sahiblərindən torpaq sahələrini satın almasına yardım etməklə onları fermerlərə çevirmək, iri və orta torpaq sahiblərini isə mülkədar-kapitalistlərə çevirmək məqsədi daşıyırdı. Lakin bankların verdiyi vəsait hesabına torpaq alan kəndlilər fermer təsərrüfatı yaratmaqda böyük çətinliklərlə üzləşdi. İri və orta torpaq sahibləri isə kapitalist təsərrüfatı yaratmaq imkanından lazımınca istifadə etmədi. “A.i.” dövründə İranda bir sıra sənaye obyektləri tikildi. “A.i.” sosial gərginliyi aradan qaldıra bilmədi, əksinə, bir çox sahələrdə ziddiyyətlər daha da artdı.

AĞ İŞIQ – normal rəngli görmə qabiliyyətli insanlarda neytral rəng hissiyyatı yaradan mürəkkəb spektral tərkibli elektromaqnit şüalanma. Günəşin səpələnmiş görünən şüaları və həmçinin yüksək temp-ra qədər qızdırılmış qeyri-şəffaf bərk maddələrin saçdığı şüalar A.i.-dir. Belə şüaların 550 nm dalğa uzunluğunda maks. hissiyyətə malik göz ilə ən effektiv qəbulu gündüz şəraitində olur. A.i. üç və yaxud daha çox *monoxromatik şüanın* qarışığından alınır (bax *Rəng, Kolorimetriya*).

AĞ KARPAT DAĞLARI – Qərbi Karpət d-rında, Çexiya və Slovakiyanın sərhədində silsilə. Hünd. 968 m-ədək (Velka-Yavorjina d.). Qumdaşılardan və şistlərdən təşkil olunmuşdur. Yamac-

larında palıd-fıstıq meşələri var. Burada Vlar Qapıları aşırımı (282 m) Çexiya və Slovakiya arasında əsas əlaqə vasitəsidir.

AĞ KİŞMİŞİ – Azərb.-in standart üzüm sortlarına daxil edilən süfrə üzümü. A.k.-inin vətəni İranın Sultan şəhəri olduğu ehtimal edilir. Orta Asiyada (Özbəkistanda), Nax. MR-də qədimdən becərilir. Toxumsuzdur. Yarpaqları iri qızılı-sarı çalarlı açıq-yaşıl rəngli, 5 dilimlidir. Üstü hamardır. Çiçəyi iki-

Ağ kişmiş.

cinsiyyətlidir. Konussəkilli salxımı iri və xırdə olur. Gilələri dəyirmi, yumurtavardır. Yetmiş giləmeyvəsi qızılı-sarı rəngdədir. Ləti yarımşirəlidir. Vegetasiya müddəti Nax. MR-də 213 gündür. Payıza qədər 90–95% yetişir. Hər ha-dan 15–19 t məhsul yığılır. Xəstəliklərə davamlıdır. Rütubətsevəndir. Şəkərliliyi 23–26%-dir. Əsasən, qurudulur. Mövücündə 70,5% şəkər olur.

AĞ KÖRPÜ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında (indiki Marneuli r-nu) mövcud olmuş kənd. 20 əsrin 20–30-cu illərində adı dəyişdirilmiş və Axkorplı adlandırılmışdır.

AĞ KÜY, ehtimal nəzəriyyə-sində – spektral sıxlığı sabit olan ümumiləşdirilmiş stasionar $X(t)$ təsadüfi proses. Korrelyasiya müddəti çox kiçik olan təsadüfi coşmaları təsvir etmək üçün istifadə olunur (məs., istilik küyündə – elektronların istilik hərəkətindən yaranan keçiricilərdə cərəyan şiddətinin pulsasiyası). Bəzi stoxastik diffuziya prosesləri üçün əksər halda $\eta(t)$ ($X(t) = \eta'(t)$) Viner prosesinə görə ümumiləşmiş törəməsi olan $X(t)$ Gauss A.k.-ündən istifadə olunur. Stasionar təsadüfi coşmaların təsiri altında rəqs edən sistemlərin dayanıqlı vəziyyətini təsvir edən A.k. modeli mühüm $Y(t)$ təsadüfi proseslərdən biridir. A k u s t i k a d a: müxtəlif tezlikli səs rəqslərini eyni dərəcədə ehtiva edən akustik küy.

A.k.-də müxtəlif tezlikli səs dalğalarının intensivliyi orta hesabla eyni olur. Ağ işıq ilə analogi adlandırılmışdır. Ötürmə zolağı sonlu olan və bu çərçivədə real küyün spektri təxminən bərabər paylanmış hesab edilən fiziki siqnalara kiçik korrelyasiya müddətli küylərin təsirini təsvir etmək üçün A.k. modeli istifadə olunur. Elektronun katoddan anoda uçuş vaxtı ilə təyin olunan *qırma küy* korrelyasiya müddətli A.k.-ə misal ola bilər. Qırma küyün spektri $\sim 10^8$ Hz-ə qədər bərabər paylanmış olur. Küy mənbəyinin müqaviməti sabit olan tezlik intervalında spektri bərabər paylanmış olan istilik küyü buna misaldır. Eşidilən tezliklər diapazonunda şalalə küyü də A.k.-dür.

AĞ QAN CİSMCİKLƏRİ – bax *Leykositlər*.

AĞ QAN XƏSTƏLİYİ – bax *Leykoz*.

AĞ QIZIL – bax *Qızıl*.

AĞ QIZILBALIQ (*Stenodus leucichthys* Güldenstadi) – Xəzər dənizində yaşayan qızılbalıqlar fəsiləsindən balıq növü. Bədəni uzunsov iyşəkillidir. Uz. 70–100 sm, kütləsi 5–12 kq-dır. Dişiləri erkəklərdən bir qədər iridir. Qarnı və yan tərəfləri gümüşüyə çalan ağ rəngdədir. Belində və başın peysər hissəsində bu rəng tündləşir və maviyə çalır. Keçici balıqdır. Əsasən, Xəzərin şm. hissəsində yaşayır. Kürülmək üçün payız aylarında (əsasən, sentyabrda) və yanvar-fevralda Volqa çayına gedir. Azərb.-in şm. sahillərində sentyabrdan etibarən tək-tək təsadüf edilir. Kürütökmə dövründə qidalanmır. 3–6, çox vaxt 4–5 yaşında, erkək fərdlər dişilərdən bir il tez cinsi yetkinliyə çatır. Məhsuldarlığı yüksəkdir. 160 mindən 400 minədək kürü tökür. Yırtıcı balıqdır. Kulmə, xulvəd balıqlar ilə qidalanır; körpələri isə xərçəng və molyuskları yeyir. Əti keyfiyyətlidir. Yağlılığı 17–21%-dir. Ehtiyatı süni artırma yolu ilə bərpa olunur.

Əd.: Лстычевский М. А. Воспроизводство белорыбницы. М., 1983.

AĞ QULA – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında (indiki Marneuli r-nu) mövcud olmuş kənd. 20 əsrin 30–40-cı illərində adı dəyişdirilərək Ak kula adlandırılmışdır.

AĞ QVARDIYA – 1) Rusiyada çarizmin əleyhinə yönəlmiş inqilabi hərəkətdə qarşı mübarizə məqsədilə 1906 ildə Finlandiyada yaradılmış milis təşkilatı. Fərqləndirici əlaməti qola bağlanan ağ sarğı idi; 2) Rusiyada Vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə (1918–20) illərində burjuva-mülkədar rejiminin

bərpası uğrunda vuruşan hərbi hissələrin qeyri-rəsmi adı.

AĞ LEYLƏK, h a c i l e y l ə k (*Ciconia ciconia* L.) – leyləklər fəsiləsindən ceydaq quş yarımövü. Tük örtüyü, əsasən, ağdır. Arealı Avropa, Asiya, Afrikanın şm.-q.-idir. Azərb.-da, əsasən, aran r-nlarında yayılmışdır. Bəzi yerlərdə (aran və dağətəyi ərazilərdə) nəsil verir. Yerli əhali onu müqəddəs quş hesab edir. Lənkəran ovalığında, Muğanda, Araz çayının dərəsində (Naxçıvan)

Ağ leylək.

sinantrop quş sayılır. Evlərin damında, hündür ağaclarında, elektrik xətlərinin metal dirəkləri üzərində yuvalayır. Yuvasını budaq və çöplərdən düzəldir, quru otlə döşəyir; yuva kobud və böyük olur, eyni yuvadan bir neçə il istifadə edir. Martda 3–5 ağ yumurta qoyur. Valideynlər bir-birini əvəz edərək kürt yadırlar. Əsasən, qurbağa, suilanı, siçovulabənzər gəmiricilər və s. kiçik onurğalılarla qidalanır. Abşeronunda və Qobustanda nəsil verə bilmir. Dəvəçi, Xaçmaz, Qusarçay, Kür-Araz ovalığı, Araz çayının dərəsində və Lənkəran düzənliyində torpaqların zəngin faunası A.l.-in nəsil verməsinə imkan yaradır. Yazda Azərb.-a gəlir, avqustun axırı – sentyabrın əvvəllərində köçüb gedir.

AĞ LƏKƏ, l e y k o m a – gözün buynuz qişasının çapıqlaşmış dəyişikliyi; şəffahlığının və şüasındırma qabiliyyətinin müəyyən dərəcə pozulması ilə təzahür edir. Ağır iltihabi proseslərdən, buynuz toxumasının dərin zədələnməsi nəticəsində xora əmələ gəlməsindən, yaxud gözün travmasından baş verir. Bəzən anadangəlmə (bətdaxili iltihabi proseslərdən) də olur. A.l. zamanı gözün buynuz qişası xarakterik ağımtıl rəng alır (leykoma adı da buradandır). A.l. gözün buynuz qişasının bir hissəsini və ya tam əhatə edə bilər: bərk və geniş formalı A.l. – buynuz qişanı və ya

bəbəyi əhatə edir, bu, tam korluğa, yaxud görmənin zəifləməsinə səbəb olur; buynuz qişanın ləkələri sayılan məhdud formalı A.I. mərkəzdə yerləşdikdə görmə itiliyini xeyli azaldır; buynuz qişa şəffaflığının erkən, hətta çətin fərqlənən az pozulması (buludcuqlar şəklində) buynuz qişada işıq şüalarının yanlış sınımasına, gözün gördüyü əşyanın aydın olmayan təsvirinə və çox vaxt təhrif edilməsinə səbəb olur. Müalicəsi: dərmanlar (dionin, sarı civə məhləmi və s.), fizioterapiya, toxuma müalicəsi, keratoplastika və s.

"AĞ MALLAR" – istehlak malları sinfi; paltaruyuyan və qabyuyan maşınlar, soyuducular, paltarqurudanlar, dondurucu kameralar, yemək hazırlamaq üçün istifadə edilən plitə və sobalar A.m.-dir. Bu avadanlığın "ağ" adlandırılması onların adətən ağ emalla örtülməsi ilə əlaqədardır. Hazırda həmin mallar müasir mətbəx interyerinə uyğun olaraq müxtəlifrəngli emalla örtülür.

AĞ NAZLI – Azərbaycan qədim yerli şaftalı sortu. Əsasən, Nax. MR-də becərilir. Şirvan zonasında da yetişdirilir. Ağacının hünd. 3 m-ə çatır. Aprelin əvvəllərində çiçəkləyir. Öz-özünü tozlayır. Hər ağacdan 50–65 kq məhsul yığılır. Ağimtil-sarı və narın tüklü meyvəsi yumru, bəzən uzunsovdur. Bir meyvəsinin çəkisi 70–100 q-dır. Qabığı asanlıqla soyulur. Ləti yumşaq, lifsiz, çoxşirəli və meyxosdur. Çəyirdəkdən yaxşı ayrılır. Avqustun 1-ci ongunlüyündə yetişir. Tərkibində 10,83% şəkər, 0,56% turşu var. Yeyilir, qurudulur, mürəbbə, cem, alana və xoşab hazırlanır.

AĞ NEFT – bax *Kerosin*.

AĞ NİL, B ə h r - ü l - Ə b y a d – Sudan ərazisində çay. Nil çayının Mavi Nilin (Nil çayının sağ qolu) mənsəbinədək olan hissəsinin adı. Uz. 957 km, hövzəsinin sah. 1059 km², eni 1–2 km-dir. A.N.-in sağ qolu Sobatın daşqın vaxtı gətirdiyi maddələr suya ağimtil rəng verdiyindən çay belə adlanır. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Xartum ş. yaxınlığında 808 m³/san-dir (maks. 1500 m³/san-yə qədər). Suvarmada istifadə olunur. Balıq ovlanır. Gəmiçiliyə yararlıdır. Kosti ş.-ndə açılan d.y. körpüsü var.

"AĞ NİLUFƏR" CƏMIYYƏTİ – 12 əsrdə Çində yaradılmış gizli təriqət. Monqol ağalığına və feodal istismarına qarşı mübarizə aparmışdır. 14 əsrin 2-ci yarısında digər gizli təriqətlərlə birləşərək kütləvi təşkilata çevrilmişdir. Əsa-

sən, kəndli və sənətkarlardan ibarət olan cəmiyyət kəndli üsyanlarına rəhbərlik edirdi. Bunların ən böyüyü Mancuriya-Çin feodallarına qarşı 1796–1805 il üsyanı idi. Üsyan yatırılmış və təşkilat ləğv edilmişdi.

AĞ ORDA – Qızıl Ordanın Cucinin oğlu Batu və onun nəslə təvəfindən idarə olunan hissəsi. O biri hissə Cucinin digər oğlu Ordaya məxsus idi. Bu bölgü 13–14 əsrlərdə sabit qalmışdı. Ordanın Batunun varislərinin vassalı hesab edilən varisləri, demək olar ki, müstəqil idilər. Odur ki, Batunun hakimiyyəti dövründən bütün Cuci ulusuna aid edilən "Qızıl Orda" termini 14 əsrin əvvəlindən yalnız A.O-ya – Batunun (Volqaboyu) və qardaşları Bərkənin (Şimal-Şərqi Qafqaz), Şibanın (müasir Qazaxıstan və Şərqi Sibir), Movalın (Qara dənizin şm. sahili) uluslarına aid edildi. Batu və Bərkənin ulusları ikincinin hakimiyyəti dövründə birləşdirildi. 15 əsrdə A. O. ərazisində Qızıl Ordanın varisləri olan yeni dövlətlər – Böyük Orda, Noqay Ordası, Özbək, Krım, Qasım, Kazan, Sibir və s. xanlıqlar yarandı.

AĞ RUS TOYUĞU – Rusiyada yerli toyuqların *leqqorn toyuqları* ilə uzunmüddətli seleksiyası nəticəsində alınmış yumurtalıq toyuq cinsi. 1953 ildə cins kimi təsdiq olunmuşdur. Şəraitə yaxşı uyğunlaşır, tez kökəlir. Lələkləri ağ, dimdiyi və ayaqları sarıdır. Çəkisi 2,2–2,4 kq, xoruzların çəkisi 2,9–3,2 kq olur. 140–150 gündən yumurtlamağa başlayır. İldə 200-dən çox yumurta verir. Yumurtasının çəkisi 58–65 q-dır. Azərb.-a 1960-cı illərdə gətirilmişdir; yerli cinslərlə cütləşdirilməsindən alınan mələzlər, əsasən, Xanlar, Goranboy və Gəncə ətrafı r-nlarda daha çox yayılmışdır.

AĞ SEMENT – bax *Sement*.

AĞ SIÇAN – albinos ev siçanı. İrsi dəyişkənliklər nəticəsində piqmentləşməsi yoxdur. Laboratoriya heyvanıdır. Yenidoğulmuş bir neçə A.s.-i bir qəfəsdə saxlamaq olar. Bir nəsildən olan erkəklər bir-birilə uyusurlar.

AĞ SÖYÜD (*Salix alba*) – *söyüdkimilər* fəsiləsindən ağac. Gövdəsinin hünd. 15–20 m (bəzən 30), diametri 1,5 m-ə qədərdir. Yarpaqlarının uz. 5–12 sm, eni 1–3 sm, forması lansetvari, kənarı xırda diş-diş, hər iki üzü gümüşü-bozumtuldur. Çiçək və yarpaqları bir vaxtda, aprel ayında açılır. Balverən bitkidir. Qabığında 4–5% salisin, 3,69–11,02% aşı maddəsi var. Tibdə, həmçinin dəri

Ağ söyüd.

aşılamaq, ipək və yunu qırmızımtıl-qəhvəyi rəngə boyamaq və s. üçün istifadə edilir. Oduncağı yumşaq və yüngüldür. Əsasən, çay və arx kənarlarında bitir. Azərb.-da geniş yayılmışdır. Cavan budaqları müxtəlif hörgü (səbət, qab, çəpər) işlərində işlədilir. Çiliklə çoxaldılır. Yaşıllaşdırmada istifadə edilir.

AĞ ŞAMAĞACI (*Abies*) – şamağacı fəsiləsindən (*Pinaceae*) həmişəyaşıl iynəyarpaqlı bitki cinsi. Qafqazda 1 növü –

Ağ şamağacı.

Qafqaz A.ş. bitir. 600–700 il yaşayır. Hünd. 55 m-ə çatır. Bəzi növlərinin oduncağından musiqi alətləri, mebel hazırlanmasında, sellüloz istehsalında və s. istifadə edilir. Qabığında çoxlu miqdarda qatran olur. A.ş.-nin yağı sintetik kamfora almaq üçün xammaldır. Qafqazın Qara dəniz sahillərində yaşıllaşdırma məqsədilə əkilir.

AĞ ŞANI – Abşeronda xalq seleksiyası yolu ilə yetişdirilmiş yerli süfrə üzümü sortu. Tənəyi güclü boy atır; dişi çiçəklidir. Süni tozlandıqda hər ha-dan 100–150 s məhsul yığılır. Avqustun axırı – sentyabrın əvvəlində yetişir. Vegetasiya dövrü 182 gündür. Suvarıldıqda şirəsində 22,9%, dəmyə şəraitində 27% şəkər.

3,9 q/l turşu olur. Dad keyfiyyəti yüksəkdir. Abşeronun qumlu torpaqlarında becərilən A.ş. daha şirin olur. Azərb.-nin üzüm sortları üçün perspektivlidir. Daşınmağa yararlıdır. Uzun müddət saxlamaq olmur. Abşeronda və ona qonşu ərazilərdə qədimdən becərilməkdədir. Kür-Araz ovalığında da əkilir. Quraqlığa davamlıdır. Yaz ayazlarından az zərər çəkir. Şərq süfrə üzümü sortları qrupuna aid edilir. Yarpaqları iri (uz. 17–21 sm, eni 17–22 sm), beşbucaqlı, zərif və tüksüzdür. Salxımı orta və ya çox iri (uz. 13–21 sm, eni

Ağ şanı.

10–15 sm), enli konusşəkillidir. Gilələri iri (uz. 21–24 mm, eni 16–18 mm), dəyirmi, yaxud uzunsov, ağimtil-sarı, tam yetişdikdə qızılı-sarı, gündəyan təbəhi isə açıq-qəhvəyi rəngdə olur. Qabığı orta qalınlıqda, nazik mum örtüklüdür. Ləti zərif, ətli, şirəli; şirəsi rəngsiz olur. Lətidən asan ayrılan 1–2 toxumu olur. Mildyu ilə az yoluxur, oidiuma (siyalaya) həssasdır. Zərərvericisi salxım yarpaqbükənidir. Birillik tinglər əkiləndən 2–3 il sonra bara düşür, tam bar verməyə isə 3–4-cü il başlayır. A.ş.-dan, əsasən, qanazlığında istifadə edilən keyfiyyətli doşab hazırlanır; yarpaqlarından *dolma* bişirmək üçün istifadə edilir.

AĞ TƏKLƏ – Tiflis qub.-nın Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsində (indiki Qardabani r-nu) mövcud olmuş kənd. 20 əsrin 40–50-ci illərində adı dəyişdirilərək "Axtaklı" və ya Aktakla olmuşdur.

AĞ TƏNƏKƏ – üzəri qalayla örtülmüş *tənəkə*.

AĞ TƏRƏ (*Parnassia*) – daşdələnkimilər fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi. Gövdəsi düzdayanan, hünd. 40 sm-ə qədərdir. Çiçəkləri tək-tək, ağ rəngdə olur. Meyvəsi qutucuqdur; toxumları çoxsaylıdır. Yer kürəsində 20 növü məlumdur. Qafqazda, o cümlədən Azərb.-da (Nax.

MR-də) bataqlıq A. t.-si (*P. palustris*) adlı 1 növü bitir.

AĞ TURP – bax *Turp*.

AĞ TUT (*Morus alba*) – tut fəsiləsindən ağac cinsi. Hünd. 25 m, diametri 100 sm-dir. Çətiri kürə formalıdır. Yarpaqları ovalşəkilli, yumurtavari, kənarı dişli və növbəlidir. Rəngi tünd-yaşıl və parlaqdır. Çiçək qrupu ikicinslidir. Erkəkciq çiçəkləri seyrək, dişicik çiçəkləri sıx sırgaşəkilli çiçək qrupunda toplanmışdır. Aprel ayında çiçəkləməyə başlayır, may–iyun aylarında meyvələri yetişir; yetişmə avqustun ortalarına kimi davam edir. Meyvəsi çox şirindir, təzə halda yeyilir, qurudulur, ondan doşab, mürəbbə, sirkə, araq və s. hazırlanır. Tərkibində 24–33%-ədək şəkər, alma turşusu, 10,5–40 mq% C vitamini vardır. Toxumlarında 33%-ədək efir yağı olur. Meyvələrinin iriliyinə, dadına və s. görə çoxlu forma müxtəliflikləri var. Quraqlığa davamlıdır, uzunömürlüdür. 200 il yaşayır. İpək qurdlarının yemləndirilməsi məqsədilə yarpaqları müntəzəm olaraq yığıldıqda çiçəkləmir və meyvə vermir. İpəkçilikdə əhəmiyyətli yer tutur. Ən qiymətli A.t. ağacları Abşeronda becərilir. Dünyanın bir çox ölkəsində, o cümlədən Çində və Yaponiyada yayılmışdır. Azərb.-in aran və dağətəyi r-nlarında meyvəsinə və yarpağına görə becərilir. Balverən bitkidir. Qoruyucu meşə zolaqlarında meşəsalma işlərində istifadə edilir. Toxum və calaq vasitəsilə çoxaldılır. Oduncağından musiqi alətləri, çəllək, floemasından, alt qabığından kəndir, buraz, karton və s. hazırlanır.

AĞ YEL – külək növü. Yüksək temp-ura və aşağı nisbi rütubətliyə malikdir. Yer kürəsinin quraq r-nlarında ilin isti dövründə müşahidə olunur. Azərb. Resp.-nda, əsasən, Kür-Araz ovalığında, Nax. MR-də (hünd. 1500 m-ə qədər olan yerlərdə), Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyi hissələrində ş. və c.-ş. istiqamətində (sürəti bəzən 10 m/san və daha çox sürətlə) əsir. Əksər hallarda özü ilə quru hava gətirir. A.y. zamanı havanın temp-ru bəzən birdən-birə 40–42°C-yə qalxır, nisbi rütubətlik isə 10–30%-dək azalır. A.y. bitkilər üçün zərərli; onların inkişafını zəiflədir və bəzən məhv edir. A.y.-ə qarşı əsas mübarizə vasitəsi tarlaqoruyucu meşələrin salınması və aqrotexniki tədbirlərin görülməsidir.

AĞ YOL (K ə h k ə ş a n) – buludsuz gəcələrdə görünən və göyü təqr. böyük dairə boyunca qurşayan zəif işıqlı zolaq. Şimal qütbü *Veronikanın saçlarındadır*.

A.y.-un ayrı-ayrı hissələrində onun forması, eni və parlaqlığı müxtəlifdir. A.y. *Qu* bürcündə iki qola ayrılır və *Cənub Xaçı* bürcündə birləşir. A.y. əslində Günəşin də daxil olduğu nəhəng ulduz sistemidir (bax *Qalaktika*). Onun tərkibində yüz mlrd.-dan çox ulduz var. Ulduzların, ulduzlararası qaz və tozun əksəriyyəti Qalaktika müstəvisi ətrafındadır. İnfraqırmızı astronomiya və radioastronomiya (radio – və radiolokasiya astronomiyası) meydana çıxanadək böyük sahələrin öyrənilməsi mümkün deyildi. A.y.-u ilk dəfə teleskopla *Halley* müşahidə etmişdir.

AĞA – 1) bir sıra Şərq ölkələrində zadəgan titulu; 2) Osmanlı ordusunda hərbi qulluqçulara verilən ad; 3) seyidlərə və ruhanilərə verilən ləqəb; 4) keçmişdə mənsəb sahiblərinə, varlı adamlara müraciət forması; 5) bəzi Şərq ölkələrində, o cümlədən, Azərb.-da mürəkkəb adların tərkib hissəsi (Ağahüseyn, Ağaməlik və s.).

AĞA BAĞIR ŞİRVANİ (?–?) – 18 əsr Azərbaycan şairi. M.P.Vaqifin müasiri olmuşdur. Həyatı haqqında məlumat azdır. Ədəbi irsindən cüzi nümunələr qalmışdır. Mirzə Yusif Qarabaği A.B.Ş.-nin bir bahariyyəsinə "Məcmueyi-divani Vaqif və digər müasirin" (1856) toplusunda dərc etdirmişdir. Şeirlərində Nəsiminin, ümumən hürufiliyin təsiri duyulur. Q.Zakir, K.Fateh, M.N.Didə və b. onun şeirlərinə nəzirələr yazmışlar. Əsərlərini ilk dəfə S.Mümtaz 1928 ildə "Ağa Bağır Şirvani" adı ilə kitabça halında nəşr etdirmişdir.

Əd.: Kəçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. C.I, B., 1978; Salman Mümtaz. Ağa Bağır Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. B., 1986.

AĞA EVLƏR QƏBİRİSTANI – Xəzər dənizinin c.-q. sahilində Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid qəbiristan. 1901 ildə fransız arxoloqları Jak və Henri de Morqan qardaşları tədqiq etmişlər. Ön Asiya üçün səciyyəvi xəncərlər, tunc silahlar, silindrvəri möhürlər, bəzək əşyaları və s. tapılmışdır. Qəbilə başçıları və əyanların dəfn olunduğu dolmenvari sərdaşə tipli qəbirlər (eni 2,1 m, hünd. 1,55 m, uzunluğu isə 14 m) var.

AĞA ƏBÜLHƏSƏN Nəqqəşbaşı Əlşar Urməvi (?–1888) – Azərb. nəqqəşi. Nəqqəşliyi atası Allahverdidən öyrənmişdir. A.Ə. nəfis qələmənlar düzəltmiş, kitab cildləri bəzəmişdir. İşləri Azərb. nəqqəşliq sənətinin nadir nümunələrindəndir.

Ağa Məhəmməd şah döyüşdə. "Şahənsahnamə". 1810. Akvarel.

AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR (1742–1797, Şuşa) – İran şahı. Qacarlar sülaləsinin banisi. Qacarlarla Zəndilər arasındakı mübarizədə qalib gələrək (1794), bütün İrani hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. 1786 ildə paytaxtı Şirazdan Tehrana köçürmüş, 1795 ildə Şuşanı mühasirəyə almış, lakin tuta bilməmişdir. Sonra Tiflisə yürüş edib buranı dağıtmışdır. 1796 ildə Tehrandə özünü İran şahı elan etmişdir. 1797 ildə yenidən Şuşaya hücum edib onu ələ keçirmişdir. Sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür.

AĞA MƏSİH ŞİRVANİ (? – təqr. 1766) – Azərb. şairi. Şamaxı ş. yaxınlığındakı Dədəgünəş k.-ində doğulmuşdur. Müasirlərindən Nişat Şirvani və Zülali ilə dostluq etmiş (sonuncunu özünə ustad seçmişdi), onlarla şeirləşmişdir; deyişmələrindən yalnız "Verir" rədifli şeiri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Qəzəl, müəşşər və müxəmməslərində Füzuli və Nişat Şirvaninin təsiri duyulur. Aşıq ədəbiyyatının təsiri ilə qoşmalar yazmışdır. A.M.Ş.-nin yaradıcılığında tarixi mənzumələr əhəmiyyətli yer tutur. Bizə gəlib çatmayan "Şahnamə" əsəri Qubalı Fətəli xana (1736–89) həsr olunmuşdur. Əhməd xan Şahsevənin Şirvana basqınından (1749) bəhs edən mənzuməsi 18 əsr Azərb. ictimai-siyasi həyatını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərb. şairlərindən M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.Ə.

Sabir və b. onun şeirlərinə bənzətmələr yazmışlar. M.F.Axundzadə, F.Köçərli, Zülali, S.Mümtaz A.M.Ş.-nin ədəbi irsini yüksək qiymətləndirmişlər.

Əsərləri: Ağa Məsih Şirvani (tərtib edən S.Mümtaz). B., 1925; Şirvanın üç şairi (tərtib edən Ə.Cəfərzadə). B., 1976.

Əd.: Araslı H. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. C.1, B., 1978; Salman Mümtaz. Ağa Məsih Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. B., 1986.

AĞA NEMƏTULLA (1896, Cənubi Azərb.-in Sarab ş. – 1.1.1958, Bakı) – Azərb. neftçisi, SSRİ neft sənayesi yenilikçisi. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1947, 1951). 1915 ildən Bakıda neft mədənlərində işləməyə başlamışdır. Qazıma ustası, Putada sahə rəisi, qazıma kontorunun direktoru, trest müdiri (1932–56), Azərb. Dəniz Neft Kəşfiyyatı trestinin İNƏ-li Gürgən qazıma kontorunun buruq ustası (1956–58) işləmişdir. 1942–43 illərdə Özb. SSR-də neft quyuları qazılmasında iştirak etmişdir. A.N. turbinlə maili və ikilüləli qazımanın pioneridir: 1941 ildə Bibiheybədə turbin

üsulu ilə ilk maili quyu qazmışdır. SSRİ Ali Sovetinin (1-ci çağırış), Azərb. SSR Ali Sovetinin (2, 4-cü çağırış) deputatı olmuşdur. 2 dəfə Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir. Bakıda küçə, Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsinin gəmilərindən biri A.N.-nin adındadır.

Əsəri: Все глубже в недра. М., 1949.

Əd.: Ağazadə A. Ağa Nemətulla. B., 1948; Quliyev S.M., Nəzərova R.H. Azərbaycanda neft quyularının qazılması tarixindən. B., 1962; Профессионалы нефтегазовой отрасли. М., 1998.

AĞA RZA (16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəlləri) – İran miniatür rəssamı. Məşhəddə, sonralar isə İsfahanda I Şah Abbasın sarayında işləmişdir. A.R. miniatürə qrafik xüsusiyyətlər vermiş, miniatür portret sənətini inkişaf etdirmişdir. Firdövsinin "Şahnamə" əsərinə A.R.-nin çəkdiyi illüstrasiyalar Dublində ingilis kolleksiyaçısı Çester Bittinin kitabxanasında, 12 miniatürü isə Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır.

AĞABABA, A ğ a b a b a – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində, Qarabağ silsiləsində dağ. Hünd. 2367 m. Subalp çəmənliyi var.

AĞABABA – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ziyaabad bölgəsinin Qaqazan kəndistanında, Qəzvin–Rəşt avtomobil yolunun başlanğıcındadır.

AĞABABA – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Buyin bölgəsinin Dəştəbi kəndistanında, Buyin qəs.-ndən 39 km şm.-q.-dədir.

AĞABABAYE-FƏRAMƏRZİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 9 km q.-də, köhnə Təbriz-Əhər yolunun üstündədir.

AĞABABAYE-SƏNG – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 17 km q.-də, köhnə Təbriz-Əhər yolunun üstündədir.

AĞABABAYEV Tofiq Məmmədli oğlu (d.8.9.1928, Bakı) – Azərb. xalq rəssamı (2007), Azərb. Resp. əməkdar incəsənət xadimi (1992). Ə. Əzimzadə ad. Azərb. Rəssamlıq Məktəbini (1951) və M.İ.Muxina ad. Leninqrad (indiki S.-Peterburq) Ali Bədii-Sənaye Məktəbini bitirmişdir (1959). Monumental dekorativ-tətbiqi sənət, qrafika və boyakarlıq sahəsində fəaliyyət göstərir. "Azərbaycan lirikası" triptixi (keramika, 1960,

T.Ağababəyev. "Nardaran piri".

Azərb. İncəsənət Muzeyi), Bakı Dövlət Sirkində "Azərbaycan sirkı" pannosu ("Zorxana" və s., smalta, 1967), Bakıda uşaq dəmir yolu parkı yaxınlığında miniatür üslubda "Bahar" mozaik pannosu (mərmar, smalta, 1970) və s. dekorativ əsərləri diqqəti cəlb edir. Yağlı boya ilə işlənmiş portretləri var ("Tələbə qız", 1972; "Akademik Z.Bünyadov", 1978; "Akademik İ.Orucova", 1978; "Şah İsmayıl", 1988–89; "Ü.Hacıbəyov", 1992). A. tematik tablolar, dəzgah qrafikası sahəsində də fəaliyyət göstərir.

AĞABAĞI – Azərb. Resp. Zərdab r-nunun Şıxbağı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 411 (2008); taxılçılıq, meyvəçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana var.

AĞABAĞIR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 6 km q.-də, Ərdəbil–Astara avtomobil yolunun 2 km-liyindədir.

AĞABƏYİM AĞA, A ğ a b a c ı (1781/82, Pənahabad, indiki Şuşa – 1831, İran, Qum ş.) – Azərb. şairi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı, X.Natəvanın bibisi-dir. 1798 ildə diplomatik münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədilə İran şahı Fətəli şah Qacara ərə verilmişdir. Ağıllı, ha-

zırcavab, geniş məlumatlı, iti mühakiməyə və dərin biliyə malik A.A. İranda "Ağabacı" adı ilə tanınmış, ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında, ədəbi məclislərdə fəal iştirak etmişdir. "Tuti" təxəllüsü ilə Azərb. və fars dillərində, klassik və xalq şeiri səpkisində əsərlər yazmışdır. Ədəbi irsindən azərbaycanca bir yarımçıq şeiri, Qarabağ haqqında məşhur bayatısı, farsca fəxryyəsi və iki rübaisi məlumdur. Şeirləri rəvanlığı ilə seçilir. Haqqında rəvayətlər var.

Əsəri: Şeirlər. "Azərbaycan aşiq və şair qadınları" kitabında (tərtib edən Ə.Cəfərzadə). B., 1974.

Əd.: Qasımlı F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974; Məmmədov B. Natəvanın şair qohumları. B., 1989.

AĞABƏYLİ Ağaxan Ələsgər oğlu (22.12.1904, Salyan r-nunun Kürqaraqaşlı k. – 20.8.1980, Bakı) – Azərb. zootexniki. Heyvanların genetikası və seleksiyası sahəsində alim, k.t.e.d. (1949), prof. (1950), ÜİKTEA-nın m. üzvü (1956), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1964). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İN-tunda k.t. heyvanlarının yetişdirilməsi və genetikası kafedrasının müdiri, zootexnika fakültəsinin dekanı (1932–65), ÜİKTEA Zaqafqaziya regional şöbəsinin rəhbəri (1971–76), Azərb. EA Genetika və Seleksiya İN-tunda şöbə müdiri olmuşdur. Tədqiqatları yerli hey-

van cinslərinin yaxşılaşdırılması, kənddən gətirilən yüksək məhsuldar cinslərin iqlimə uyğunlaşdırılması və yerli cinslərlə hibridləşdirilməsi sahəsindədir. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir. A.-nin rəhbərliyi ilə dünyada ilk cins çamışçılıq təsərrüfatı və dövlük ocaqları yaradılmış, yeni məhsuldar "Qafqaz" camışı cinsi yetişdirilmişdir. Azərb. Genetiklər və Seleksiyaçılar Cəmiyyətinin vitse-prezidenti (1966–80), ASE Baş redaksiyasının üzvü olmuşdur. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Буйволы. М., 1967; Azərbaycan camışları. B., 1980; Zebu və onun qaramal ilə hibridləşdirilməsi. B., 1981.

AĞABƏYLİ Rəna Ağaxan qızı (d.3.1.1942, Gəncə) – Azərb. genetik, biologiya e.d. (1991). A.Ə.Ağabəylinin qızıdır. Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1965). Azərb. EA Fizika İN-tunun molekulyar biologiya və molekulyar genetik sektorunun baş elmi işçisi, eyni zamanda elmi katibi olmuşdur (1976–87). AMEA-nın Botanika İN-tunda aparıcı elmi işçi (1987–2004) işləmiş, 2004 ildən baş elmi işçidir. Tədqiqatları genetik riskin qiymətləndirilməsi və idarə olunması əsasında genofondun mühafizəsinə həsr edilmişdir. 160-dan çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Биоантиоксиданты: роль в генетической устойчивости и охране биоразнообразия. Б., 2008.

AĞABƏYLİ – Azərb. Resp. Ağcabədi r-nunda kənd. Ağabəyli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km q.-də, Ağcabədi–Ağdam və Ağcabədi–Bərdə avtomobil yolunun kənarında, Qarqar çayının sahilindədir. Əh. 514 (2008); heyvandarlıq və bitkiçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi, uşaq bağçası, yun z-du var. **AĞABƏYLİ** – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Çaparlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,5 km c.-ş.-də, Ağsu çayının sahilindədir. Əh. 532 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana; "Seyid Kövsər" türbəsi var.

AĞABƏYLİLƏR – türk tayfası. 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan *kəngərlərin* qol və tirələrinin içərisində Ağabəyli nəslinin də adı çəkilir. A., əsasən, maldarlıqla məşğul olurdular.

AĞABƏYOV Hüseyn Rəhim oğlu (1898, Şamaxı – 28.2.1956, Bakı) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1935), prof. (1938), Azərb. SSR əməkdar həkimi (1942). Azərb. Dövlət Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1924). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunda mama və ginekologiya kafedrasının prof.-u (1938–41, 1943–56), Azərb. SSR Səhiyyə Nazirliyinin baş mama-ginekoloqu (1949–50) işləmişdir. Tədqiqatları qadın xəstəliklərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

AĞABƏYOV Mayis Əlişir oğlu (d.1.5.1941, Bakı) – Azərb. kino rəssamı, boyakar. Azərb. Resp. xalq rəssamı (2000). Ə. Əzimzadə ad. Azərb. Dövlət Rəssamlıq Məktəbini (1961) və Moskvadakı Ümumtifaq Dövlət Kinematografiya İn-tunu (1969) bitirmişdir. 1969 ildən “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında quruluşçu rəssam kimi fəaliyyət göstərir. A. “Həyat bizi sınayır” (1972), “Nəsimi” (1974), “Babək” (1979), “Təkcə adamı özünə apara bilməzsən” (1980), “Nizami” (1982), “Gümüşgöl əfsanəsi” (1984), “Qətl günü” (1990), “Özgə vaxt” (1996) və s. filmlərin quruluşçu rəssamı olmuşdur. “Baharın nəfəsi”, “Ana”, “Abşeron mənzərəsi”, “Xalçatoxuyanlar”, “20 Yanvar” və s. mənzərə, natürlər, portret, tema-

tik tablo və süjetli kompozisiyaları zəngin rəng çaları, obrazların bitkinliyi və milli koloriti ilə diqqəti cəlb edir. 4-cü milli kino yaradıcılığı müsabiqəsində “ən yaxşı rəssam işi” nominasiyası üzrə “Qızıl çırağ” mükafatını almışdır (2003). “Kinoda rəssam işi” kitabının müəllifidir (2008).

AĞABƏYOV Məmməd Hüseyn Heydər oğlu (27.12.1908, Təbriz – 10.2.1987, Bakı) – Azərb. geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1962). SSRİ-nin Fəxri neftçisi. 1935 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir. 1938 ildə SSRİ EA Azərb. Filialının Geologiya İn-tunun təşkilatçılardan biri və 1943 ildə ilk direktoru olmuşdur. 1943–45 illərdə “Elektrokəşfiyyat” trestinin rəisi, 1945 ildən Geologiya İn-tunda laboratoriya müdiri işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-in depressiya zonalarının geologiyası, tektonik strukturlarda neftin, qazın miqyası və yataqlarda toplanması məsələlərinə həsr olunmuşdur. 175 elmi əsərin, o cümlədən bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Геология и нефтегазоносность Западного Азербайджана. Б., 1960; Геологическое строение нефтяных месторождений Азербайджана и их формирование. Б., 1963; Структурно-фациальные особенности и перспективы нефтегазоносности эоценовых отложений депрессионных зон Азербайджана. Б., 1982.

AĞABƏYOV Rza bəy (?–?) – Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılardan biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində “Müsavat” və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir.

AĞABƏYYALI – Azərb. Resp. Tərtər r-nunda kənd. Ağabəyyalı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km c.-ş.-dədir. Əh. 11 (2008); işğaldan (1992) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

AĞABƏYZADƏ Məhəmməd Sadiq İsmayıl oğlu (15.3.1865, Göyçay – 9.11.1944, Lvov) – Azərb. hərbi xadimi, gen.-m. Bakı realni məktəbini (1882) və Peterburq artilleriya məktəbini bitirdikdən sonra, Hərbi Nazirliyin Baş qərargahının Şərq dilləri kursunda təhsil almışdır (1896–99). Rus ordusunun Qafqazdakı artilleriya bölmələrində, daha sonra Türkünstan və Zakaspi vil.-nin hərbi hissələrində xidmət etmişdir. 1918 ilin oktyabr ayından 1920 ilin yanvarına qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir. Ölkədə qayda-qanunun yaradılması, daxili işlər orqanları strukturunun formalaşdırılması və fəaliyyətinin təşkilində xüsusi xidmətləri olmuşdur. AXC-nin süqutundan sonra 1920 il noyabr ayında İstanbula mühacirət etmiş, 1921 ildə Parisə getmişdir. 1927 ildə Lvov Universitetinə müəllim vəzifəsinə dəvət olunmuş, burada Şərq dilləri, tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair mühazirələr oxumuş, proqram-dərsliklər hazırlamışdır. Ukraynada şərqşünaslığın təşəkkülündə xidməti olmuşdur.

Əd.: Nəzirli Ş. Güllələnmiş Azərbaycan generalları. B., 2006.

AĞABULAĞI – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Mehraban kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 48 km şm.-q.-dədir.

AĞAC – qol-budağı və gövdəsi oduncaqlaşmış, torpaqdan 2–3 m hündürlüyə qalxdıqdan sonra budaqlanan çoxillik bitki; əsas gövdəsi budaqlardan yoğunluğu ilə fərqlənir. Dünyada ən hündür ağac olan Avstraliya evkalipti və Kaliforniya sekvoyası 140–155 m-ədəkdir. Ən yoğun gövdəli ağac Afrika

baobabıdır (diametri 14 m-ə çatır). Baobab 4000–5000, sərv təqr. 3000, şabalıd və palıd 2000, küknar 1200 və şam 570 ilə qədər yaşayır. Azərb.-da (Cəbrayıl r-nunda) yaşı təqr. 3000 ilə çatan çinar, Şəkiddə (Xan sarayı qarşısında) 600–700 yaşlı ağ qovaq, İsmayılıda (Qalacıq k.-ndə) 700 yaşlı fıstıq ağacları var.

AĞAC – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Rəzən bölgəsinin Şəra kəndistanında, Rəzən qəs.-ndən 63 km c.-ş.-dədir.

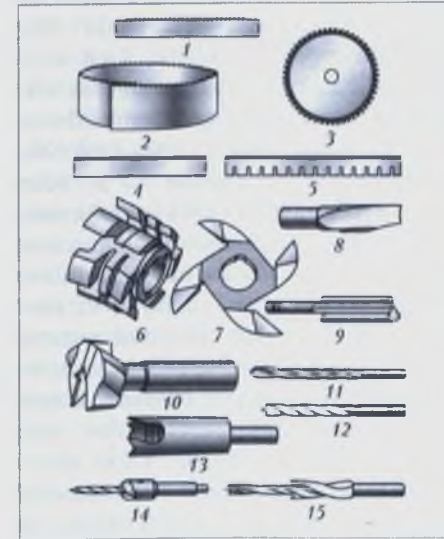
AĞAC CİNSLƏRİ – ağac bitkilərinin cins və növləri. Təsərrüfat əhəmiyyətinə görə meşə, meşə-meliorasiya, dekorativ və meyvəverən A.c. var. Meşə təsərrüfatında ağacları təsərrüfat əhəmiyyətli əsas A.c. (şamağacı, küknar, palıd, qara şamağacı və s.), ikinci dərəcəli müşayiətçi (palıd meşəliyində cökə və ağcaqayın) və meşəaltı A.c.-nə, meyvəçilikdə isə tumlu (alma, armud və s.), çəyirdəkli (albalı, gavalı, ərik və s.), qərzəkli (qoz, püstə, badam və s.), subtropik (zeytun, xurma, əncir) A.c.-nə ayrılırlar. Yarpaqlı və iynəyarpaqlı, subtropik A.c. olur. Subtropik A.c.-nə, adətən, sitrus bitkilərini (limon, portağal, naringi) aid edirlər. Enli yarpaqları ilə küknar və şamağacı kimi iynəyarpaqlılardan fərqlənən sıxyarpaqlı ağaclar da var. Soyuq havada mülayim iqlimli r-nlarda onlar həmişəyaşıl olurlar. Palma, gövdəsi oduncaqlaşmış bambuk, bir neçə ağaca oxşar ayıddöşəyi (qıjı) də A.c.-nə aiddir. Təqr. 300 mln. il əvvəl Daş kömür dövrünün bataqlaşmış meşələrində nəhəng ağaca oxşar qatırquyuğu və mamırlar bitirdi. Bəzi A.c.-nin yaşı 3000–5000 ildən artıqdır. Azərb.-da Ağdaş, Cəbrayıl, Şəki, Zaqatala, Gəncə və s. bölgələrdə yaşı 1500–2000 ildən çox olan çinar ağacları vardır.

AĞAC EMALI – ağac (oduncaq) və ağac materiallarının emal edilərək müəyyən ölçü və formaya salınması, həmçinin onlardan müxtəlif məmulatların hazırlanması üçün tətbiq edilən texnoloji proseslər. A.e. kəsmə (mişarlama, frezləmə, deşmə, paradaqlama, yonma, rəndələmə və s.), əymə, yapışdırma, yığıma və tamamlama (dekorativ və qoruyucu örtüyün çəkilməsi) işlərindən ibarətdir. Oduncaq və ağac materiallar müxtəlif ağac emalı maşınları və ağac emalı alətləri vasitəsilə emal edilir. Ağac materiallar və yarımfabrikatlar (lövhə, tir, faner, tavalər və s.), məmulat və konstruksiya (vaqon, gəmi) detalları, hazır məmulat-

lar (ağac konstruksiya və qurğular, çəllək, mebel, musiqi alətləri, idman ləvazimatları, dəftərxana məmulatları, konteynerlər və s.) A.e. məhsullarıdır.

Əd.: Гончаров Н.А., Башинский В.Ю., Буглай Б.М. Технология изделий из древесины. М., 1990; Любченко В.И. Резание древесины и древесных материалов. М., 2004.

AĞAC EMALI ALƏTLƏRİ – təbii ağacın (oduncağın) və ağac materialların mexaniki emalında işlədilən alətlər. Ağackəsən alət, köməkçi alət (ağac emalı alətini dəzgaha bərkitmək üçün), işçi alət (ağackəsən aləti işə hazırlamaq üçün) və nəzarət-ölçü alətlərindən ibarətdir. Əl ilə işlədilən və dəzgalarda işlədilən A.e.a. olur. Əsasən, xarratlıq-dülgərlik işləri üçün işlədilən əl alətləri (mişar, rəndə, balta, isgənə və s.) kiçik emalatxanalar, inşaat meydançıları və sənaye müəssisələrində (quraşdırma əməliyyatlarında) tətbiq edilir. Mexanikləşdirilmiş pnevmatik və elektrik əl alətlərindən (diskli elektrik mişarı, elektrik rəndəsi, elektrik frezi, elektrik və pnevmatik burğular, elektrik dələni, elektrik paradaqlama maşınları və s.) daha çox istifadə olunur. Dəzga h üçün A.e.a. ümumi təyinatlı və ixtisaslaşdırılmış alətlərə ayrılır. Ümumi təyinatlı alətlərə mişarlar (yastı, lentvarı, dairəvi), bıçaqlar (yonma və frezləmə üçün), frezlər, burğular, zengərlər, baltalar, torna kəşkiləri və s. aiddir. İxtisaslaşdırılmış dəzga h alətləri isə ağac

Ümumi təyinatlı dəzga h ağackəsən alətləri:
1 – çərçivə mişar; 2 – lent mişar; 3 – disk mişar;
4 – frez bıçağı; 5 – rəndə bıçağı; 6 və 7 – taxta frezlər; 8 və 9 – uc frezlər; 10–13 – burğular;
14 və 15 – zengərlə kombinə edilmiş burğular.

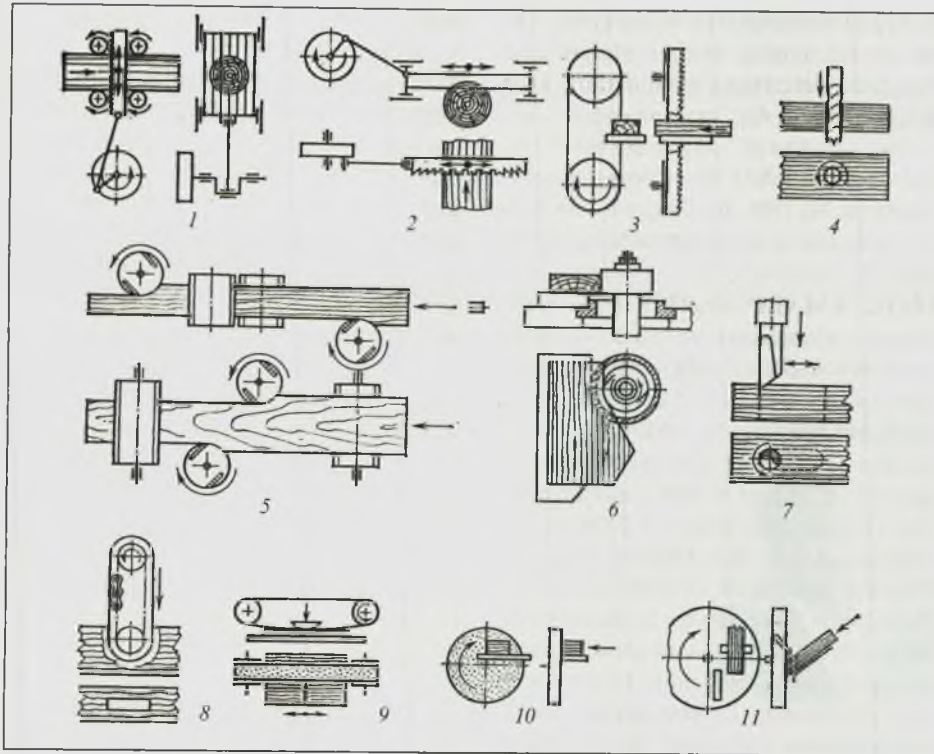
materiallarından xüsusi təyinatlı məmulatların (araba təkəri, çəllək, ayaq-qabı qəlibləri, sap dolamaq üçün çarx, karandaş, musiqi alətləri və s.) hazırlanmasında istifadə edilib məhdud sahədə işlənir. A.e.a. kəsici elementi və parametrləri (kəsmə və itilik bucaqları və s.) ilə xarakterizə edilir (tiyənin itilik bucağı 20–60°, tiyənin kəsicilik sürəti 3000–24000 dövr/dəq fırlanma sürətində 100 m/san-dək); onlar ağac liflərinin kəsilmə istiqamətindən (uzununa, eninə və bucaq altında) asılı olaraq seçilir. Bundan əlavə, dəzga h A.e.a. ağac emalı maşınlarının uyğun hissələri ilə birləşərək alətin emalolunan məmulata nəzərən yerdəyişməsinə nəzarət etmək və kəsmə gücünü dəzga hın detal və qovşaqlarına ötürmək üçün bərkidici hissəyə də malikdir. Ayrı-ayrı A.e.a. yüksək məhsuldarlığı, etibarlı və təhlükəsiz işi, kəsmə keyfiyyətini və lazımı dəqiqliyi təmin etməli. dəzga h quraşdırılması və işə hazırlanması sadə olmalıdır. Adətən, dəzga h A.e.a. çox böyük sürətli kəsmə işlərində istifadə edildiyi üçün onların konstruksiyası və hazırlanması materiallar çox möhkəm və davamlı olmalı, tiyəsi kəsicilik qabiliyyətini uzun müddət itirməməlidir və s. A.e.a. poladdan (legirlənmiş, karbonlu və tezkəsən), metal-keramik (volfram-karbid əsaslı) materiallardan və tökmə bərk ərintilərdən (kobalt və ya dəmir əsaslı), çox bərk materiallardan (sintetik almaz və s. əsaslı) və abraziv materiallardan hazırlanır. Karbonlu poladdan əl alətləri, legirlənmiş poladdan ağacın kütləvi emalı üçün dəzga h alətləri, tezkəsən poladdan kəsmə zamanı intensiv qızan alətlər, bərk ərintilərdən bərkoduncaqlı yarpaqlı ağacların, yapışdırılmış, preslənmiş və modifikasiya edilmiş oduncaqların, ağaclıflı və ağacyonqarlı tavaların, ağac plastiklərin, təbii şpon və ya laminat çəkilməş tavaların emalı üçün işlədilən alətlər hazırlanır.

AĞAC EMALI MAŞINLARI – təbii ağac və ağac materialların kəsilməsi, onlara lazımi ölçü və formanın verilməsi və ya səthinin emalı üçün maşınlar. A.e.m. ilə ağac materiallardan tir, faner və s. taxta məmulatı, mebel, gəmi, d.y. vaqonları, k.t. maşınları, musiqi alətləri və s. üçün hissələr hazırlanır. A.e.m. kəsmə, əymə, yapışdırma-yığıma və tamamlama əməliyyatları aparır. A.e.m.-na ağacşləmə dəzga hı (ağackəsmə dəzga hı), yapışdırma-yığıma dəzga hı, tamamlama dəzga hı və yükləmə-boşaltma qurğuları

M. Ağabəyov. “Novruz”.

Ümumi təyinatlı ağacəmələmə dəzgahlarının funksional sxemi: 1 – şaquli ağacəmələmə çərçivəsi; 2 – üfüqi ağacəmələmə çərçivəsi; 3 – lent mişarlı dəzgah; 4 – burğu dəzgahı; 5 – dördtərəfli uzununa frezləmə dəzgahı; 6 – frez dəzgahı; 7 – burğu-frez dəzgahı; 8 – zəncir-frezli dəlmə dəzgahı; 9 – lentli pardaqlama dəzgahı; 10 – diskli pardaqlama dəzgahı; 11 – diskli tişə dəzgahı.

aidir. Ağac işləmə dəzgahı ağac və ağac materialların mexaniki emalı (kəsilməsi) üçündür. Belə dəzgahlar mişarlaşma, rəndələmə, soyma, yonqarsız kəsmə (emal olunan materialın bölünməsi üçün), frezləmə, deşmə, pardaqlama, yonma (materialın səthinin emalı üçün), burma, dəlmə və s. əməliyyatları aparır. Kəsmə növündən asılı olaraq kəsici alət kimi mişar, bıçaq, frez, burğu, balta, torna kəsiciləri, abraziv alətlər və ya pardaqlayıcı materiallardan istifadə edilir. Təyinatına görə ümumi təyinatlı və ixtisaslaşdırılmış növləri var. Ümumi təyinatlı dəzgahlar ağac emalı istehsalının müxtəlif sahələrində texnoloji əməliyyatları yerinə yetirmək üçündür. İxtisaslaşdırılmış ağac işləmə dəzgahının texnoloji imkanları yalnız bir ağac emalı sahəsi üçün (məs., mebel və ya tikinti məmulatlarının istehsalı) nəzərdə tutulur. Əməliyyatların avtomatlaşdırılma dərəcəsi asılı olaraq ağac işləmə dəzgahları axın, yarımavtomat və avtomat xətlərdə birləşdirilir. Rəqəmi proqramla idarə edilən çoxməliyyatlı emal mərkəzləri daha geniş tətbiq olunur. Yapışdırma-yığıma dəzgahlarının məmulatların yapışqanla birləşəcək ayrı-ayrı hissələrini hazırlayan maşınlar (qısa pəstahları yapışdırmaq

üçün yığıma-presləmə maşınları, əymə və tikilişi qızdırmaqla yapışdırma üçün presformalar, üzləmə üçün fasiləsiz işləyən çoxməliyyatlı aqreqatlar, yapışqan-qarışdırıcılar, yapışqanyaxan vərəndlər və s.) aiddir. Bu tip avadanlıqlar ixtisaslaşdırılmış istehsalatda müəyyən təyinatlı maşın xətlərində qruplaşdırılır (məs., parket istehsalında parket lövhələrinin yığılması xətti). Tamamlama dəzgahları məmulatın səthinə lak-boya və plyonka materiallarından dekorativ-mühafizə örtüyü çəkmək, pardaqlamaq, cilalamaq və s. üçün istifadə edilir. Onlara püskürdücü kamecalar, lakboşaldan maşınlar, qurutma kameraları və şüalandırma qurğuları, səthləri hamarlayan, cilalayan və pardaqlayan maşınlar, plyonka qatının çəkilməsi üçün çoxməliyyatlı aqreqatlar aiddir. Tamamlama avadanlıqlarının tərkibi istehsalat tələblərindən asılı olaraq komplektləşdirilir. Yükləmə-boşaltma qurğularına müxtəlif iş prinsipli və konstruksiyalı təchizat və yerləşdirmə qurğuları daxildir.

AĞAC EMALI SƏNAYESİ – müxtəlif meşə materialları xammalından mexaniki və kimyəvi üsulla ağac emal edən meşə sənayesi sahəsi. Məhsulları: taxta-meşə, şpal, faner, ağac tava; tikinti mə-

mulatları; vaqon, avtomobil, aviasiya və gəmi, həmçinin k.t. maşınları üçün yarımfabrikat və hazır hissələr, kibrit, mebel, taxta tara; toxuculuq istehsalı üçün müxtəlif tərtibat, ayaqqabı qəlibləri; aparat, cihaz və alətlər üçün futlyar və korpus; xizək və s. idman ləvazimatı. Ağac emalı kустar və sənət formasında qədimlərdən məlumdur. A.e.s.-nin inkişafı həm əsaslı tikinti, maşınqayırma, mebel və s. sənaye sahələrinin, həm də çoxişlənən istehlak malları istehsalının sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. A.e.s. İsveç, Finlandiya, Norveç və Kanada kimi ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. ABŞ, AFR, Polşa, Fransa, Rumıniya, Macarıstan və s. ölkələrdə daha çox inkişaf etmişdir. Bax həmçinin *Azərbaycan* xüsusi cildinin İqtisadiyyat bölməsindəki “Emal sənayesi” məqaləsinə.

AĞAC FIRI – yarpaqlı və bəzən iynə-yarpaqlı ağacların gövdə, budaq və köklərində əmələ gələn düyün. Oduncağı çox möhkəmləndir və naxışlı edir (xüsusən qoz, tozağacı, cökə və qızılağacda). Azərb.-da A.f., əsasən, qoz ağaclarında olur. Mebel, faner və s. məmulat hazırlamaq üçün əhəmiyyətlidir.

AĞAC KÖMÜRÜ – oduncağın pirolizindən alınan makroməməli yüksək-karbonlu bərk məhsul. A.k.-nin struktur və xassələri pirolizin temp-ru ilə müəyyən edilir. Sənayedə 450–550°C-də alınan A.k.-nin tərkibində (kütlə üzrə %) 80–92 C; 4,0–4,8 H; 5–15 O; 1–3 mineral qarışıqlar var; mütləq quru oduncağın kütləsinə görə çıxım 25–35%-dir. A.k.-nin tərkibi alifatik və aromatik sıradan olan yüksəkmolekullu strukturlardan ibarətdir. 75–85% məsəməlilikdə zahiri sıxlığı 260–380 kq/m³, həqiqi sıxlığı 1430 kq/m³, yanma istiliyi 30–34 MC/kq-dır. A.k.-ni müxtəlif temp-ra qədər közərdib, bir sıra əlavələr etməklə verilən dielektrik xassəli materiallar almaq olar. A.k. aktivləşdirilmiş kömür və elektrokömür məmulatları istehsalında xammal, kristallik silisium alınmasında reduksiyaedici, karbon-sulfid və s. alınması üçün reagent, metallurgiyada yanacaq kimi tətbiq edilir.

A.k. e. ə. 4–3 əsrlərdə metalların əridilməsində istifadə edilirdi. 19 əsrin ortalarında metallurgiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq sənaye istehsalına başlanmışdır. 20 əsrdə daha ucuz daş kömür koksu onu əvəz etdiyi üçün A.k.-nin istehsalı azalmışdır.

AĞAC KÜTLƏSİ, oduncaq kütləsi – ağacın (oduncağın) defibrer və ya defibratorda sudan istifadə etməklə mexaniki emalı nəticəsində alınan lifli kütlə. A.k. kağız, karton, ağaclıfi tavalər istehsalı üçün yarımfabrikatdır. Emal üsulundan asılı olaraq ağ. qonur və kimyəvi A.k. olur. Ağac materialı əlavə emal etmədən ağ A.k.; əvvəlcədən təzyiq altında buxarla emal edərək qonur A.k.; natrium hidrok-sid, monosulfat və ya bikorbanat-natrium məhlulları ilə emal etməklə isə kimyəvi A.k. alınır. A.k.-ni ilk dəfə 1840 ildə alman toxucusu F.Keller hazırlamışdır.

AĞAC QATRANI – əsasən, oduncağın pirolizindən alınan molekul kütləsi 100–8000 olan üzvi birləşmələr qarışığı. A.q. üç növ olur: oduncağın termiki emalının sulu məhsulundan çökdürməklə ayrılan çökmə qatranı, sulu məhsulda həll olan qatran və həmin məhsuldan üzvi həlledicilərlə çıxarılan ekstraksiya qatranı. Çökmə A.q. tünd qəhvəyi rəngli, kəskin iyli, özlü mayedir; sıxlığı 1060–1220 kq/m³; suda həll olmur, ancaq üzvi həlledicilərdə həll olur. Distillə edildikdə 30–60% distillat ($t_{qayn.} 180–340^{\circ}C$) və 30–40% oduncaq peki alınır. Distillat fenollardan (50–55%), onların efrirlərindən, neytral maddələrdən (20–30%) və turşulardan (5–15%) ibarətdir. Distillatdan avtooksidləşmə və polimerləşmə proseslərində inhibitor, rezinlər üçün plastifikator, aktiv kömür üçün bitişdirici, oduncaq və dəri üçün antiseptik vasitə kimi istifadə edilir. Həll olan A.q.-nin tərkibində karbohidratlar (30%-ədək), laktonlar, etilenqlikol və onun efriləri (30%-ədək) fenollar (10–15%) və aşağı karbon turşuları (10–20%) olur; bitişdirici və hisləndirici preparatlar alınmasında istifadə olunur. Ekstraksiya A.q.-nin tərkibində 50–60%-ə qədər fenol olur; qazıma məhlullarının özlülüyünü azaltmaq üçün tətbiq edilir.

AĞAC QURBAĞALARI (Hylidae) – quyruqsuz amfibiylər (ikiyaşamlılar) dəstəsinin bir fəsiləsi. Dünyanın hər yerində olur. Amerikanın tropik hissəsində və Avstraliyada daha çoxdur. Bədəninin uz. 2,5–13,5 sm-dir. 2 yarım fəsiləsi, 31 (bəzi məxəzlərə görə 16) cinsi və 400-dən çox növü məlumdur. Əksəriyyəti ağacda yaşayır və çoxalırlar. Barmaqlarının sol buğumlarındakı əlavə qıvrıq disk şəklində genişlənir. Ən böyük cinsi – əsl A.q.-dir (Hyla). 350 növü

əhatə edir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda da (ilk dəfə 1840 ildə) təsadüf edilir. Bunların bədəninin uz. 5 sm-dir; rəngi çox vaxt yekrəng yaşıl olub, bəzən dəyişə bilər. Erkəyinin boğazında səs kisəsi var. Aprelin sonunda dişi A.q. su yığılmış yarpaq qoltuqlarına 800–1000 yumurta (kürü) tökür. Cinsi yetkinliyə 3–4 illiyində çatır.

AĞAC MATERIALLAR – təbii ağac növlərinin emalı nəticəsində alınan konstruksiya, izolyasiya və bəzək materialı. A.m.-in hazırlanması üçün mexaniki (kəsmə, mişarlaşma, yonma və s.) və fiziki-kimyəvi (qızdırma, presləmə, yapışdırma və s.) emal üsulları tətbiq edilir. A.m. yüngül və möhkəmdir, asan emal edilir, mıx, çivi və yapışqanla asan birləşdirilir, yaxşı tekstur naxışı olur, asan rənglənir. İnşaat konstruksiyalarında, əsasən, iynəyarpaqlı ağaclar (şam, kük-nar, qaraşam), daha məsul elementlərdə (birləşmələrdə, altlıqlarda) isə bərk ağaclar (palıd və s.) işlənir. Enliyarpaqlı yumşaq ağaclar (ağcaqayın, qovaq və s.) müvəqqəti bina və qurğularda tətbiq edilə bilər.

A.m. onlarda olan çəp lay və düyünlərin ölçüsünə və miqdarına görə növlərə bölünür. Ağacların möhkəmlikliyi, yaxud hesabi müqavimətləri onların növü, gərginlik halı, en kəskin ölçüləri və s. amillərdən asılıdır. Emal olunmamış oduncaqla müqayisədə A.m.-in istismar xüsusiyyətləri daha üstündür, anizotropluğu azdır. A.m.-dan inşaat, mebel istehsalı, maşınqayırma və s. sahələrdə geniş istifadə olunur. Hazırlanma üsuluna görə preslənmiş, hopdurulmuş, təbəqəli (yapışdırılmış), ağac plastiklər, ağaclıfi tavalər və ağacyonqarlı tavalər (lövhələr), faner şəklində olur. Preslənmiş A.m. təbii ağacın 30 MPa-ədək təzyiq altında qaynar preslənməsi yolu ilə alınır. Belə materiallar preslənmə üsulundan asılı olaraq birüzlü (oduncaq liflərin eninə, bir istiqamət üzrə preslənir) və kontur sıxlaşdırılmış (silindrik oduncaq ondan kiçik diametrlilik metal silindrdə sıxılır) olur. Onların statik əyilmədə və liflərin uzununa sıxılmasında möhkəmlilik həddi təbii ağaca nisbətən 2–3 dəfə çoxdur. Rütubətə davamlılığının, fiziki-mexaniki göstəricilərinin yüksək, formasının stabil olması preslənmiş A.m.-dan abraziv mühitdə işləyən sürüşmə yataqları və s. maşın detallarının hazırlanmasına imkan verir. Hopdurulmuş A.m. ha-

zırlayarkən onların mexaniki xüsusiyyətlərini və rütubətə davamlılığını artırmaq üçün təbii ağaca kimyəvi əlavələr (sintetik, oliqomer, ammoniyak və s.) hopdurulur. Təbii ağac müqayisədə statik əyilmədə möhkəmliyi 75% çox, suudması 3–5, abraziv yeyilməsi 1,5–2 dəfə azdır. Belə materiallardan antifrik-sion detallar, mədən dayaqları və s. hazırlanır. Ağac plastiklər ağac kəpəyi, yonqarı, lifləri və spon qalıqlarından hazırlanır; onlara sintetik qatran hopdurulur, qurudulur, sonra isə yüksək təzyiq altında və temp-rda preslənir. Yüksək mexaniki və elektroizolyasiya xassələrinə malikdir. Maşın detallarının, elektrotexniki aparatların elementlərinin və s. hazırlanmasında istifadə edilir. Ağacyonqarlı tavalər (AYT) ağac yonqarlarının yapışdırıcı maddələrlə (məs., karbamid və fenol-formaldehid qatranları ilə) qarışığının qaynar preslənməsi yolu ilə hazırlanır. AYT-in istismar xüsusiyyətləri onların qalınlığından, sıxlığından, ağac qalıqlarının forma və ölçülərindən, bitişdirici maddənin miqdarından, keyfiyyətindən və s. asılıdır. Üzlüksüz və üzlüklü (bir, yaxud iki tərəfdən soyulmuş və yonulmuş sponla, sintetik qatran hopdurulmuş kağızla, sintetik plyonka ilə üz çəkilib), cilalanmış və cilalanmamış tavalər istehsal edilir. Qatranın miqdarı artdıqca AYT-in möhkəmliyi artır. Nəmlikdən qabarmasının qarşısını almaq, həmçinin tavalərin bio, su və odaya davamlılığını artırmaq məqsədilə kimyəvi əlavələrdən istifadə edilir. AYT mebel istehsalında, inşaatda (arəkəsmə, tavan və divarlarda) işlənilir. İnşaatda işlənilən ağac-mineral materiallar (məs., arbolit, gipsyonqarlı, gipslipli, sementyonqarlı tavalər) da A.m.-a aiddir. Onlar ağac tullantılarından və mineral bitişdiricilərdən (sement, gips və s.) hazırlanır.

Əd.: Əsgərov S. Ə., Mehdiyev I. Ə., Qiyasbəyli R. H. Ağac və plastik kütlə əsası inşaat konstruksiyaları. B., 1996; Мельникова Л. В. Технология композиционных материалов из древесины. М., 2002.

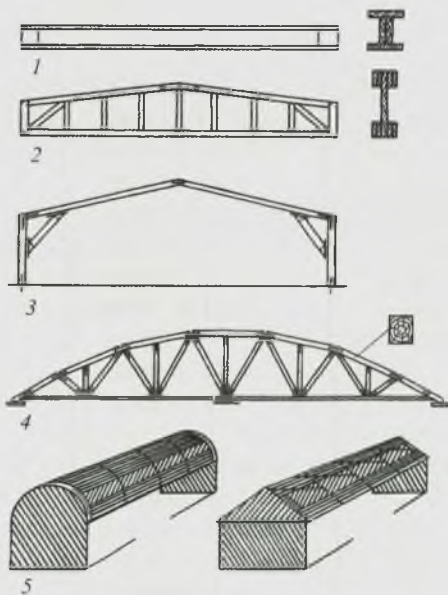
AĞAC MEMARLIĞI – bax *Memarlıq*.

AĞAC SPİRTİ – bax *Metil spirti*.

AĞAC UNU – ağac yonqarının və ya kəpəyinin mexaniki üyüdülməsindən alınan xırda, səpələnən material. A.u.-nun nəmliyi 8–10%-dir. Linoleum, ksilolit, partlayıcı maddələrin istehsalında işlənir. Pardaqlama və cilalama materialı kimi də istifadə edilir.

AĞAC VƏ TAXTA KONSTRUKSIYALAR – tikintiye yararlı ağac və taxta materiallardan və onların konstruktiv elementlər toplusundan hazırlanan yükdaşıyan və yükdaşımayan inşaat konstruksiyaları. Ağac konstruksiyalara ağac çatı, ferma, tir, tağ və s; taxta konstruksiyalara pilləkən, döşəmə, bütöv çərçivəli pəncərə, qapı blokları və s. aiddir. İlk inşaat konstruksiyaları ağac materialından hazırlanıb. Hələ qədim dövrlərdə ağac materiallardan istifadə edərək müdafiə istehkamları, qalalar, körpülər və s. tikilmişdir. Təyinatına görə hüddülayıcı və yüksəlxayan A. və t. k. olur. Hüddülayıcı konstruksiyalar (divar və arakəsmələr) şalban, tir çürüməyə davamlı materiallardan düzəldilən karkas və ya tava şəklində hazırlanır. Yüksəlxayan A. və t. k. boşluqlu (ferma, günbəz) və boşluqsuz (tir, tağ, çərçivə) olur. A. və t. k. inşaat meydançasında, ya da xüsusi z-dlarda hazırlanır, hissələri mix, bolt, çivi, işgil və yapışqanla birləşdirilir (bax *Birləşmələr*). Ağac qısaömürlü olduğundan və tez yana bildiyindən A. və t. k.-in işlədilmə sahəsi metal, dəmir-beton və daş konstruksiyalara nisbətən məhduddur. A. və t. k.-in çürüməyə davamlı olması üçün ona *antiseptik maddələr* hopdurulur. Konstruksiyalarda ağacların nəmliyi müəyyən hədd daxilində götürülür. Əgər konstruksiyalar müxtəlif nəmlik və

Ağac (taxta) konstruksiyaların əsas formaları:

- 1 – taxta divarlı yapıdırılmış tirlər (mərtəbəarasi və çardağ örtükləri üçün);
- 2 – faner divarlı yapıdırılmış tirlər;
- 3 – tirdən düzəldilən üçoynaqlı çərçivə;
- 4 – çoxbucaqlı tir formaları;
- 5 – tağbənd-örtük konstruksiyası.

ya temp-r şəraitində işləyirsə, onda müqavimətlər xüsusi iş şəraiti əmsalları ilə nəzərə alınır. A. və t. k. yaşayış, ictimai, k.t. binalarının, habelə körpü və hidrotexniki qurğuların tikintisində, məişətdə, o cümlədən mebel sənayesində, idman ləvazimatlarının (xizək və s.) hazırlanmasında geniş istifadə edilir. Qiyəmətli ağac növlərindən hazırlanmış konstruksiyalar, parket döşəmə, qapı və pəncərə, mebel dəstləri gözəl görünüşü ilə yanaşı, həm də qapalı sahələrdə təmiz ekoloji mühitin yaranmasına kömək edir.

Əd.: Əsgərov S. Ə., Mehdiyev İ. Ə., Qiyasbəyli R. H. Ağac və plastik kütlə əsaslı inşaat konstruksiyaları, B., 1996.

AĞACANKƏNDİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 21,5 km şm.-q.-dədir.

AĞACANLI – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nunun Ələtli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km şm.-q.-də, Kür çayının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 334 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

AĞACANOV Namiq Vahid oğlu (d.15.3.1985, Erm. SSR, Vardenis r-nu) – Azərb. idmançısı. Hapkido üzrə beynəlxalq turnirin qalibi (2005, Bakı), dünya çempionatının (2007, Kifinberq) gümüş mükafatçısıdır.

AĞACBURAXMA QURĞULARI – bənd və digər hidrotikilələrdə, hidroqovşaqlarda çayla axıdılan ağacları buraxmaq üçün hidrotexniki qurğu. A.q.-na bəndin yalından taxta-şalbanı aşırmaq üçün mexaniki qurğular, xüsusi şlüzlər, çayla ağacaxıtma qurğuları, köndələn konveyerlər və s. aiddir. Gəmiçiliyə yararlı çaylarda bəzən bu məqsədlə gəmiçilik şlüzlərindən də istifadə edilir.

AĞACDƏLƏNKİMİLƏR (Piciformes) – quşlar sinfinin bir dəstəsi. 2 yarımdəstəyə (yakamarlar – Galbulae və əsl ağacdələnlər – Pici) və 6 fəsiləyə ayrılır. 400-ə qədər növü var. Orta və xırda ölçülü quşlardır. Azərb.-da *ağacdələnlərin* (Picidae) 7 növü birləşdirən 4 cinsdən ibarət fəsiləsi məlumdur. Əksər növü tropik meşələrdə yaşayır, ağac köşgünlərində yuvalayır. Yumurtası ağ, ətcəbalaları tüksüz olur. Həşərat və onların sürfələri, quş yumurtası, meyvə, giləmeyvə və toxumla qidalanırlar.

AĞACDƏLƏNLƏR (Picidae) – *ağacdələnkimilər* dəstəsinin bir fəsiləsi. 200-

Ağacdələn.

dən çox növü məlumdur. Bədənlərinin uz. 8–50 sm, çəkisi 18–300 q.-dır. 3 yarımfəsiləyə bölünür. A., əsasən, ağac həyatına uyğunlaşmış meşə sakinləridir. Uzun barmaqları olan ayaqları qısa, caynaqları iti, qanadları qısa və enlidir. İskənəybənzər möhkəm dimdiyi və güclü boyun əzələləri, həmçinin ağaclara dırmaşarkən dayaq funksiyası daşıyan quyruğundakı bərk sükan lələkləri onlara yem axtarışında və ya yuva üçün oyuq düzəltməkdə ağac qabığını və oduncağı oymağa imkan verir. A. həşəratları qurdabənzər dillərini uzatmaqla qabıq altından və ya oduncaqdan tapırlar. Həşərat ya onların yapışqanlı tüpürçəyi olan dilinə yapışır, ya da dilinin iti ucuna sancılır. Soyuq aylarda küknar, şam və b. ağacların qozalarında toxumlarla qidalanırlar. Yazda ağacların qabığına kiçik dəliklər açaraq ağacların şirəsini içirlər. Peru A.-i (Colaptes rupicola) və Cənubi Afrika A.-i (Geocolaptes olivaceus) səhrada yaşayır və əsasən, yerdə qidalanırlar. 3–7 ağ yumurta qoyurlar. Ətcəbalaları tüksüz olur. Bəzi növləri köçəridir. Madaqaskar, Avstraliya, Yeni Qvineya, Yeni Zelandiya və Polineziyadan başqa hər yerdə yaşayırlar. Yaşıl Avropa A.-i (Picus viridis), boz A. (Picus canus), üçbarmaqlı A. (Picoides tridactylus), qara, qırmızı və ağ lələkləri olan böyük əlvan A. və ilanboyun A. geniş yayılmışdır. Azərb.-da qara A., yaşıl A., iri ala A., orta ala A., xırda ala A., Suriya A.-i və ilanboyun A. mövcuddur. Meşə təsərrüfatına vurduqları ziyanın və ya verdikləri xeyirin az-çoxluğu şəraitdən asılıdır.

AĞACƏKƏNİ – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Yuxarı Sərbənd kəndistanında, Astana ş.-ndən 42 km c.-da, dağlıq yerdədir.

AĞACƏLİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Müvazəxan kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 25 km q.-dədir.

AĞACƏRİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səriskənd bölgəsində, Səriskənd qəs.-ndən 15 km q.-də, Səriskənd–Təbriz avtomobil yolunun 10 km-liyindədir.

AĞACƏRİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Əcəbşir bölgəsinin Dizcərud kəndistanında, Əcəbşir qəs.-ndən 10,5 km ş.-dədir.

AĞACƏRİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Bənab bölgəsinin Bənacu kəndistanında, Bənab qəs.-ndən 2 km ş.-dədir.

AĞACƏRİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 17 km şm.-ş.-də, Qaraağac qəs.-nə gedən yoldan 10 km şm.-ş.-dədir.

AĞACƏRİ – İranın c.-q.-ində, nəhəng qaz-kondensat-neft yatağı. Fars körfəzi neftli-qazlı hövzəsinə daxildir. 1936 ildə kəşf olunmuş, 1938 ildən istismar edilir. Sah. 388,5 km². İlkən hasilat ehtiyatı – 1,9 mlrd. t neft, 263 mlrd. m³ qaz. Yataq asimmetrik antiklinal strukturun Oligosen-Alt Miosenin və Üst Tabaşirin əhəngdaşları ilə əlaqədardır. Neftin sıxlığı 852 kq/m³, tərkibində kükürdün miqdarı təqr. 1,4%-dir. Neft kəmərlərlə Bəndər-Mahşəhr portuna və Abadan ş.-ndəki neft emalı z-duna nəql edilir. Hasilat mərkəzi – A. yaşayış məntəqəsidir.

AĞACƏRİLƏR – Cənubi Azərb. və İranda yaşayan türk tayfası. Buraya 5 əsrdə gəldikləri məlumdur. Səlcuqlar, monqollar və qaraqoyunlular dövründəki tarixi hadisələrdə fəal iştirak etmişlər. *Fəzlullah Rəşidəddin* (1247–1318) A. haqqında məlumat vermişdir.

AĞACIN QURU DİSTİLLƏSİ – havasız mühitdə ağacın (oduncağın) termiki parçalanması. 1 m³ ağacı quru distillə etdikdə 140–180 kq kömür, 280–400 kq maye distillat və 80–100 kq mayeləşməmiş yanar qaz alınır. Enliyarpaq ağac cinslərinin (tozağacı, fıstıq) hər 1 m³-nin quru distilləsindən alınan maye distillatı emal etdikdə 22–30 kq *asetat turşusu*, 4–5 kq bir neçə üzvi maddənin (aseton, metilasetat, metil spirti) qarışığından ibarət həlledici, 5,5–6 kq metil spirti və s. məhsullar əmələ gəlir. Buna görə metil spirti, asetat turşusu, aseton,

skipidar, qatran, ağac kömürü, aktiv kömür və s. almaq məqsədilə A.q.d. prosesindən də istifadə olunur. Ayrılmış qatranın distilləsindən krekinq-benzinləri stabilləşdirmək üçün işlədilən antioksidləşdiricilər, sintetik kauçuk, pek və s. istehsalında lazım olan stabilizatorlar alınır (bax həmçinin *Ağac qatranı*).

AĞACİŞLƏMƏ – bax *Xalq memarlığı*.

AĞACİŞLƏMƏ DƏZGAHLARI – bax *Ağac emalı maşınları*.

AĞACKƏSƏN ÇƏRÇİVƏ – bax *Taxtamaşınları*.

AĞACKƏSMƏ (MEŞƏQIRMA) İŞLƏRİ – meşə tədarükü müəssisələrindəki texnoloji proseslərin bir hissəsi. A.i. hazırlıq, əsas və köməkçi işlərə ayrılır. **Hazırlıq** A.i. qırılacaq meşə sahələrinin qəbulu, texnoloji xəritələrin və təşkilati işlər planlarının işlənilməsi, meşə sahələri və yükləmə məntəqələrinin (meşə anbarlarının) hazırlanması, ağac daşınacaq yolların marşrutlarının dəqiqləşdirilməsi, avadanlığın quraşdırılması, sökülməsi və s.-dən ibarətdir. İstifadə edilən texnologiya və daşınan ağacların növündən asılı olaraq əsas A.i.-nə ağacların kəsilməsi, qırılması ağacların sürüdülməsi, ağacdaşıyan nəql.-a yüklənməsi, budaqların təmizlənməsi ağacların daşınması zamanı işə ağacların qol-budaqlarının qırılması, yerə tökülmüş quru ağac və budaqların təmizlənməsi və s. daxildir. **Köməkçi** A.i. maşın və avadanlıqlara xidmət və onların təmiri, yanacaq və sürtkü materialları ilə təchizat, məişət binalarının saxlanılmasından ibarətdir.

AĞACQALA – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Sarıtala ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-ş.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 334 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi var.

AĞACLAYLI PLASTİKLƏR – nazik şpon vəraqlərin yüksək təzyiqlə altında termik emalı nəticəsində alınan material. A.p. hazırlamaq üçün şpon vəraqlərinə termoreaktiv sintetik qatran məhsulları hopdurulur (bəzən də səthinə çəkilir) və qatran bərk hala çətanadək qurudulur. Sonra müəyyən qaydada dəst şəklində yığılmış şponlar 120–150°C temp.-rdə, 10–17,5 MN/m² təzyiqlə altında preslənilir. A.p.-in sıxlığı 1200–1300 kq/m³; dartılmada möhkəmlik həddi liflərin uzununu boyunca 108–265 MPa, eni boyunca 108–135 MPa; statik əyilmədə dayanıqlığı 84–280 MPa; rütubətliyi 3–10%, 24 saat ərzində

suudma qabiliyyəti 1–15%-dir. 1–12 mm qalınlıqlı vəraqələr və 15–60 mm qalınlıqlı tavalər şəklində istehsal edilir. Yüksək mexaniki və elektrik izolyasiya xassələrinə malikdir, bir çox reagentlərin təsirinə davamlıdır. Ümumi təyinatlı plastiklərlə yanaşı, aviasiya, maşınqayırma, elektrotexnika sənayesi və s.-də istifadə edilən xüsusi növ A.p. də istehsal edilir.

AĞACLIFLİ TAVALAR – lifli ağac və ya oduncaq kütləsinin emalı yolu ilə hazırlanan ağac materialı; ağac kütləsi bərkidici maddələr (məs., sintetik oliqomer), hidrofobizator (parafin), antiseptik və s. qatılmaqla qaynar preslənilir və qurudulur. Presləmədən əvvəl ağaclifli təbəqə su və ya hava mühitində qəliblənilir, uz. 1200–5500 mm, eni 1000–2140 mm, qalınlığı 2,5–12 mm olan A.t. hazırlanır. A.t.-in çox bərk (sıxlığı 950 kq/m³-dən çox), bərk (850 kq/m³), yarımbərk (400–800 kq/m³) və yumşaq – izolyasiya və bəzək üçün (250–400 kq/m³) və izolyasiya üçün (100–250 kq/m³) növləri var. Çox bərk tavalərin əyilmədə möhkəmliyi 50 MPa-dan çox, rütubətliyi 13%, 24 saat ərzində suudması 6% və qabarması 13%; bərk tavalərin əyilmədə möhkəmliyi 35–40 MPa, 24 saat ərzində suudması 20–23% və qabarması 9–11%; yumşaq tavalərin əyilmədə möhkəmlik həddi 0,5–2 MPa-dır. Əsasən, mebel sənayesində istifadə edilən MDF (Medium Density Fiberboards – orta sıxlıqlı tavalər) adlanan tavalərin istehsalı da genişlənməmişdir. Onların qalınlığı 1,8–45 mm, əyilmədə möhkəmliyi 17–34 MPa, 24 saat ərzində qabarması 7–15%-dir. A.t.-in üz təbəqələrinə narın üyüdülmüş, doldurucu və rəngləyicilər qatılmış ağac kütləsi, kağız plastiklər, polimer plyonkalar və s. çəkiliblər. Belə üz çəkilmiş bərk tavalər *orqalit* adlanır. Uzun müddət nəmlik təsirinə məruz qaldıqda A.t. qabarıb möhkəmliyini itirir. A.t. inşaatda dam örtüyündə, divarların istilik izolyasiyasında, mebel sənayesində, tamamlama işlərində istifadə edilir.

AĞAC-MİNERAL MATERIALLAR – bax *Ağac materialları*.

AĞACOVANLAR (Cossidae), uzunbığ böcəklər – müxtəlifqanadlılar yarımdəstəsinin *gecə kəpənəkləri* fəsiləsi. Primitiv damarlanmış qanadlarının uz. açıq halda 220 mm-ə çatır. Müxtəlifrənglidirlər. Şimal yarımkürəsində yaşayan növlərinin rəngi, əsasən, qonurumtul və ya bozdur. 600-ədək növü vardır.

Bütün qitələrdə, Asiya və Afrikanın tropik qurşaqlarında isə daha çox yayılmışdır. A.-ın tırtılları çıpaq, ətli, ağ, sarı və ya qırmızı rəngdə olur; ovmaqla oduncaqda uzun şırımlar açıq və ağacı yararsız hala salır; ot bitkilərinin kök, soğanaq və gövdəsində az rast gəlir. İnkişaf dövrü, adətən, 2 və ya 3 il davam edir. Meyvə bağlarına və meşə əkinlərinə, əsasən, budağagirən A. yaxud yeyici ağacları (Zeuzera pyrina) və qoxulu (üfunətli) A. (Cossus cossus) zərər verir. Mübarizə tədbirləri: ağac gövdələrinə gil, əhəng və peyindən ibarət qarışıq sürtmək (A.-ın ağacların gövdəsinə yumurta qoymasının qarşısını almaq üçün); tırtılların ovduğu şırımları insektisidlərdə isladılmış pambıq və ya kəpiklə ilə tıxamaq; yoluxmuş budaqları budamaq və yandırmaq; tırtıllarla çox yoluxmuş ağacları kəsmək və yandırmaq. Azərbaycanda söyüd, qovaq, yasəmən və meyvə ağaclarına zərər verən 2 növü (C.coccus və C.terebra) geniş yayılmışdır. Soğan yonqarı (Dispessa ulula Ekh.) növü soğan yumrularına zərər verir. Nax. MR-də Cənubi Qafqaz endemiki sayılan C. Fereiduni Gr. növünə isə az rast gəlinir.

AĞACVARI STRUKTUR, informasiyada – verilənlərin səmərəli təşkili və axtarışı üçün istifadə olunan struktur. Ağac səviyyəyə görə yerləşdirilmiş qovşaqlar (təpələr) şəbəkəsi kimi qurulur. Təpələr verilənləri, tillər isə verilənlər arasındakı əlaqələri (nisbətləri) göstərir. Hər bir təpəyə yalnız kökdən başlayan yolla müraciət etmək olar. Ağacın kökü heç bir əlaqənin (tilin) daxil olmadığı və eləcə də digər qovşaqlara müraciət etməyə imkanı olan ilkin qovşaqdır (təpədir).

AĞADADAŞ Kərbəlayı oğlu (10.6.1926, Bakı yaxınlığındakı Maştağa k.–1989, Bakı) – Azərb. neftçisi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1966). “Buzovna-neft”, indiki “Suraşan-neft” və s. neft-mədən idarələrində fəhlə, qazmaçı, buruq ustası (1944–58), “Əzizbəyovneft” neft-mədən idarəsində qazıma sahəsi rəisi (1958–65) işləmişdir. 1968–89 illərdə Səngəçal Dəniz Qazma İşləri İdarəsinin buruq ustası olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (5–6-cı çağırış) və

Azərb. SSR Ali Sovetinin (7–8-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. 2 dəfə Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əd.: Профессионалы нефтегазовой отрасли. М., 1998.

AĞADAYI – Azərb.-da və Dağ. Resp.-nda yayılmış süfrə üzümü sortu. Dərbəndin yerli sortu olduğu üçün Dərbənd sibilisi də adlanır. Tənəyi güclü boy atır. Gecyətəndir. Çiçəyi ikicinsiyətlidir. Giləsi dəyirmi, sarıyaçalan açıq-yaşıl

Ağadayı.

rənglidir. Əsasən, Abşeron y-a-nda, Dəvəçi və Xaçmaz r-nlarında əkilmək üçün rayonlaşdırılmışdır. Azərb.-nın üzüm sortları standartına daxildir. Vegetasiya dövrü Dərbənddə 136–160, Abşeronda 215–252 gündür. Abşeron şəraitində salxımının orta çəkisi 250–300 q (bəzən 1 kq-adək) olur. Burada ən məhsuldar sort sayılır. Hər ha-dan 18 t-a qədər məhsul yığılır. Şirəsində 14–18% şəkər, 4–6 qll turşu var. Daşınmağa davamlıdır. Qısa yaxşı qalır. Oidiuma və antraknoza orta davamlıdır; zərərvericisi salxım yarpaqbükənidir.

AĞAƏLİLİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kələybar bölgəsinin Kərmadüz kəndistanında, Kələybar qəs.-ndən 31 km şm.-da, Əhər–Kələybar avtomobil yolundan 30 km aralıqda yerləşir.

AĞAGÖRMƏZ – bax *Abasbəyi*.

AĞAHƏSƏNBƏYLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Ücarud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 20 km şm.-də, Germi–Biləsuvar avtomobil yolunun 14 km-liyindədir.

AĞAHÜSEYNOĞLU Elxan (d.8.12.1942, Bakı – 2.8.2009, Bakı) – Azərb. aktyoru, Azərb. Resp. xalq artisti (2002). Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1971). 1960 ildən Azərb. Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında fəaliyyət göstərir (fasilələrlə). Xarakterik rollar ifaçısı kimi tanınmışdır. Əsas rolları: Varri, Hersoq Kornoul (“Antoni və Kleopatra”, Kral Lir”, U.Şekspir),

İbrahim xan (“Vaqif”, S.Vurğun), Pyotr (“Meşşanlar”, M.Qorki), Ksanf (“Ezop”, G.Figeyredu), M.C.Bağirov, Lisaneviç, Kamran (“Sevgililərin cəhənnəmdə vüsalı”, “Hökmdar və qızı”, “Unuda bilirməm”, İ.Əfəndiyev), katib (“Gecə döyülən qapılar”, N.Xəzri), Koneta san (“Biganələr oteli”, R.İbrahimbəyov), Şümür Əli (“Dəli yığıncağı”, C.Məmmədquluzadə), Polyaniçko (“Ah, Paris, Paris”, Elçin), Feofan (“Pompeyin Qafqaza yürüşü”, N.Həsənzadə) və s. Bir sıra televiziya tamaşalarında oynamış, kinofilmlərdə (“İstintaq” və s.) çəkilmişdir.

AĞAHÜSEYNOV Tofiq Yaqub oğlu (1.2.1923, Nuxa, indiki Şəki) – Azərb. hərbi xadimi, artilleriya qoşunları gen.-polk. (1972). 1942 ildə Bakıda artilleriya məktəbini bitirdikdən sonra Arxanqelsk r-nunun HHM sistemində xidmət etmiş, 1-ci Belarusiya cəbhəsində vızvod komandiri, əlahiddə zenit artilleriyası divizionu qərargah rəisinin köməkçisi olmuşdur. Visla-Oder və Berlin əməliyyatlarında iştirak etmişdir. 1954 ildə Ali Artilleriya Akademiyasını bitirdikdən sonra HHM qoşunlarında divizion, alay və ordu birləşmələrinin komandiri olmuşdur. 1975 ildə Bakı HHM dairəsində qulluq etmişdir. 1997–2002 illərdə Azərb. Resp. Prezidentinin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi, 2002–07 illərdə Müdafiə Nazirliyinin müşaviri olmuşdur. 1-ci dərəcəli “Vətən Mühəribəsi”, üç “Qırmızı Ulduz”, həmçinin Çexoslovakiya Resp.-nın “Qırmızı Ulduz” ordeni, Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

AĞAHÜSEYNOVA Minirə Məmməd-əli qızı (d.26.3.1949, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1989), prof. (1991). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1971). 1993 ildən ADNA-da ümumi kimya kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları keçid metalları əsasında yüksək effektivliyə və selektivliyə malik olan metal kompleks katali-

zatorların sintezinə, onların fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 300-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Координационные соединения переходных металлов в катализе (N.E.Cabbarova ilə birlikdə). Б., 2006.

AĞAİSMAYIL – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Şahpur bölgəsinin Ləkistan kəndistanında, Şahpur qəs.-ndən 8 km c.-ş.-dədir.

AĞAKƏNDİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 26 km q.-dədir.

AĞAKİŞİBƏYLİ – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Şərəfə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km şm.-da, düzənlikdədir. Əh. 1447 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, sağlamlıq mərkəzi, mədəniyyət evi, kitabxana, klub, uşaq bağçası var.

AĞAKİŞİLƏR – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun İsgəndərbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km şm.-da, dağətəyi düzənlikdədir. Əh. 16 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

AĞAKİŞİYEV Cəlal Cavanşir oğlu (d.3.3.1949, Füzuli) – Azərb. tibb alimi, dermatoveneroloq, tibb e.d. (1992), prof. (1994), Azərb. Resp. əməkdar həkimi (1991). Azərb. Tibb İn-tunu bitirmişdir (1973). Azərb. Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunun dəri-zöhrəvi xəstəliklər kafedrasının müdiri (1988–2000) olmuşdur. Tədqiqatları dərinin irsi xəstəliklərinin, cinsi yolla yayılan infeksiya və bir sıra peşə xəstəliklərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Əsəri: Вулканические сопочные грязи Азербайджана и их лечебное применение при трофических язвах голени (A.V.Musayev və b. ilə birlikdə). Б., 1997.

AĞAKİŞİYEVƏ Minayə Yəhya qızı (11.9.1942, Bakı – 5.5.2001, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1989), prof. (1991). Moskva Dövlət Zərif Kimya Texnologiyası İn-tunu bitirmişdir (1965). Azərb. EA Elmi Tədqiqat Olefinlər İn-da laboratoriya müdiri olmuşdur (1989–2001). Tədqiqatları kiçikmolekullu olefinlərin oliqomerləşməsi əsasında sintetik yağların və asqarların alınmasına həsr edilmişdir. 120 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAKİŞİYEVƏ Zərnigar Fəti qızı (d.7.11.1945, Quba r-nunun Rustov k.) – Azərb. aktrisası, Azərb. Resp. xalq artisti (2000). Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1972). 1974 ildən Azərb. Milli Dram Teatrının aktrisasıdır. A.-ın yaratdığı obrazlar təbiiliyi, emosionallığı ilə fərqlənir. Rolları: Xuraman (“Vaqif”, S.Vurğun), Tatyana (“Meşşanlar”, M.Qorki), Dilbər (“Sevil”, C.Cabbarlı), Maral (“Közəron ocaqlar”, M.İbrahimov), Zivər (“Təhminə və Zaur”, Anar) və s. A. televiziya tamaşalarında da bir sıra yaddaqalan obrazlar yaratmışdır: Mirandolina (“Mehmanxana sahibəsi”, K.Qoldoni), Həmidə xanım (“Ötən ilin son gecəsi”, Anar), Dilşad (“Atayevlər ailəsi”, İ.Əfəndiyev) və s. “Azərbaycanfilm”in “Mezozoy əhvalatı” (1976), “Dantenin yubileyi” (1978), “Özgə həyat” (1987), “Yaramaz” (1988), “Təhminə” (1993), “Nə gözəldir bu dünya” (1999), “Yuxu” (2001) filmlərində çəkilmişdir.

AĞALARBƏYLİ – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Ərəbuşağı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,5 km c.-da, Ağsu çayının sahilindədir. Əh. 936 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

AĞALAROV Abbas Fərhad oğlu (15.7.1911, Tiflis – 5.3.1969, Bakı) – Azərb. idmançısı, SSRİ əməkdar idman ustası (1943) və əməkdar məşqçisi (1957), beynəlxalq dərəcəli hakim (1958), Azərb. SSR əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1964). Boks üzrə dəfələrlə Azərb. çempionu (1925–41). 1935 ildə Zaqafqaziya Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmişdir, Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunda boks, gülüş və ağır atletika kafedrasının müdiri işləmişdir (1951–69).

AĞALAROV Araz İsgəndər oğlu (d.8.11.1955, Bakı) – iqtisad e.d., kommersiya doktoru, iş adamı. Azərb. Politexnik İn-tunu bitirmişdir (1977). Əsasını 1990 ildə qoyduğu “Şafran” kooperativi ha-

zırda Moskvada geniş mağazalar şəbəkəsinə malik ən böyük ticarət şirkəti və kompüter texnologiyası, məişət texnikası, yeyinti sənayesi məhsulları, televiziya avadanlığı, həmçinin kommunikasiya üzrə beynəlxalq sərğilərin təşkilatçısı kimi fəaliyyət göstərən “Krokus İntənəşnəl”ə – ABS–Rusiya birgə müəssisəsinə çevrilmişdir. A. “Krokus İntənəşnəl” şirkətlər qrupunun prezidenti, “Krokus-bank”ın İdarə heyətinin sədri, Rusiya İqtisadçılar İttifaqının prezidenti, Moskva Beynəlxalq Biznes Assosiasiyasının və “Opora Rossii” ictimai təşkilatının vitse-prezidenti, Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin vitse-prezidenti, “Biznes i vistavki” jurnalının baş redaktorudur. Bir monoqrafiyanın və 50-dən çox məqalənin müəllifidir.

AĞALAROV Fərhad Əbülfət oğlu (1868, Tiflis yaxınlığındakı Qaracalı k. – ?) – Azərb. hərbi xadimi, polk. Çar ordusunda qulluq edən A. 1918 ildə Bakıya dəvət edilərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun 1-ci tatar süvari alayının komandiri təyin olunmuşdur. Bakı qarnizonunun rəisi, Bakı limanının komendantı olmuşdur. 1920 ildə bolşeviklər tərəfindən həbs edilən və bir müddət sonra azadlığa buraxılan A. *Qırmızı orduda* xidmət etmişdir. Bakıda qarnizon rəisi olduğu zaman bolşevikləri təqib etməkdə ittiham olunaraq 1921 ildə yenidən həbs edilmiş və 5 il müddətinə Xolmoqor həbs düşərgəsinə sürgün edilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat yoxdur.

AĞALAROV Həsən bəy (1812, Tiflis – ?, Tiflis) – Azərb. hərbi xadimi, gen.-l. 1830 ildə kadet korpusunu bitirdikdən sonra Qafqaz müsəlman-süvari alayında xidmət etmişdir. Gen.-l., knyaz Vasili Osipoviç Behbudovun köməkçisi olmuşdur. 1840 ildə ştaps-kapitan A. 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni, 1849 ildə isə Dəbrəcin ş.-i uğrunda gədən döyüşlərdə fərqləndiyinə görə IV dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunmuşdur. 1852 ildə Qafqaz müsəlman-süvari alayının komandiri təyin edilmişdir. Krım müharibəsinin (1853–56) iştirakçısı idi. 1857 ildə gen.-m, 1877 ildə isə gen.-l. rütbəsini almışdır. 1881 ildə istefaya çıxıb Tiflisə qayıtmışdır.

Əd. Nəzirli Ş. Azərbaycan generaları. B., 1991; Гусейнов А. Азербайджанцы в истории России. М., 2006.

AĞALAROV İdris Fərhad oğlu (20.10.1917, Tiflis – 4.5.1975, Bakı) – Azərb. opera müğənnisi (lik bariton), Azərb. SSR xalq artisti (1958). Bakı Musiqi Texnikumunu bitirmişdir (1939). 1937 ildən Azərb. Dövlət Akademik Opera və Ballet Teatrının solisti olmuşdur. Gəzəl səsə, yüksək səhnə mədəniyyətinə malik A., Azərb. və xarici

ölkə bəstəkarlarının operalarında bir sıra partiyalarda [Şahvələd (“Şahsənəm”, R.M.Qlier), Onegin, Mazepa, Yeletski (“Yevgeni Onegin”, “Mazepa”, “Qaratoxmaq qadın”, P.İ.Çaykovski), Fiqaro (“Sevilya bərbəri”, C.Rossini), Demon (“Demon”, A.Q.Rubinsteyn), Jermon (“Traviata”, C.Verdi), Eskamilyo (“Karmen”, J.Bize), Yavər (“Azad”, C.Cahangirov), Eldar (“Vaqif”, R.Mustafayev) və s.] çıxış etmişdir.

AĞALAROV Kamal Bədrəddin oğlu (1929, Salyan – 2005, Gəncə) – Azərb. zootexniki, k.t.e.d. (1973), prof. (1976). 1950 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. Həmin in-tun qo-yunçuluq-xüsusi heyvandarlıq kafedrasında assistent (1950–52), xırda heyvandarlıq məhsulları istehsalının texnologiyası kafedrasının müdiri (1955–97), zoomühəndislik fakültəsinin dekanı (1977–80) işləmişdir. Tədqiqatı qo-yunçuluğun krossbridinq üsulu ilə inkişafı sahəsindədir. 70-dən çox elmi əsərin, o cümlədən dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir.

AĞALAROV Murad Sultan oğlu (22.7.1918, Rusiyanın Volqoqrad vil-nin Savinka k. – 27.12.1984, Bakı) – Azərb. neftçi-geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1962). 1941 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. Azərb. Neft Sənayesi Elmi Tədqiqat Layihə İn-tunda neft-mədən kimyası laboratoriyasının müdiri işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən, neft yataqlarının lay sularından brom, yod, bor və b. qiymətli komponentlərin alınması, lay sularının stratiqrafik mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi sahəsindədir. 120-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Гидрогеохимия основных месторождений Азербайджана. Б., 1960.

AĞALAROVA Bahar Əmirəli qızı, A n a c a n (1884, Yelizavetpol qəzasının Varvara k. – 16.2.1953, Bakı) – Azərb. müəllimi, tərbiyəçi, Azərb. SSR əməkdar müəllimi (1942). Azərb.-da ilk uşaq evinin təşkilatçısıdır (1920). SSRİ Ali Sovetinin (3-cü çağırış) və Azərb. SSR Ali Sovetinin (2-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Y.Əzimzadənin “Anacan” pyesi A.-nın fəaliyyətindən bəhs edir.

AĞALAROVA Dünya Ələkbər qızı (15.12.1906, Şamaxı – 15.8.1981, Bakı) – Azərb. paleontoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1955), prof. (1965). 1932 ildə Azərb. Neft İn-tunu bitirmişdir. Elmi Tədqiqat Geoloji Kəşfiyat Neft İn-tunda (1949–51), Tür. SSR EA Geologiya İn-tunda (1949–54), paleontologiya laboratoriyasının rəhbəri, neftçixarma üzrə Azərb. Elmi Tədqiqat İn-tunda (1954–81), 1958 ildən laboratoriya rəhbəri işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-in, eləcə də Tür.-in Kaynozoy çöküntülərinin mikrofaunasının, həmçinin foraminifer və ostrakod faunalarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur.

AĞALARUŞAĞI – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Oğuldərə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 34 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 121 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, kitabxana var idi.

AĞALIKƏND – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunda kənd. Ağalığənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-da, Bakı–Astara avtomobil yolunun sol kənarındadır. Əh. 4147 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, rabitə qovşağı, ATS var.

AĞALIQ – Azərb. Resp. Dəvəçi r-nunda kənd. Ağalıq ə.d.-nin mərkəzi (Ağalıq, Daşlyataq, Günəşli, Xırdaoymaq, Qaraçaylı, Söhbətli, Təzəkənd, Udulu k.-ləri daxildir). R-n mərkəzindən 18 km şm.-da, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 2687 (2008); bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2

əsas məktəb, 4 ibtidai məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, klub, 6 kitabxana, xəstəxana, 4 feldşer-mama məntəqəsi var.

AĞALIQ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Zəlyə-Barmaqsız cəmiyyətində (indiki Zalqa r-nu) kənd. 20 əsrin 20–30-cu illərində əhalisi Türkiyəyə deportasiya olunmuşdur.

AĞAMALI – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunda kənd. Ağamalı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 15 km şm.-q.-də, Şəmkiq–Gədəbəy avtomobil yolundan 6 km aralı, Missu çayının (Zəyəm çayının qolu) sahilində, Qızılca d.-nin (Kiçik Qafqaz) əyindədir. Əh. 1682 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə (kartofçuluq) məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, xəstəxana, uşaq bağçası var.

AĞAMALILAR – Azərb. Resp. İmişli r-nunda kənd. Ağamallılar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km şm.-da, Kür çayının sağ sahilində, Mil düzündə, Şərbət gölünün kənarındadır. Əh. 560 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

AĞAMALIOĞLU – Azərb. Resp. Goranboy r-nunda kənd. Ağamalıoğlu ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 32 km şm.-q.-də, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 2605 (2008); üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi, rabitə qovşağı, ATS var.

AĞAMALIOĞLU Səməd ağa Həsən oğlu (27.12.1867, indiki Ağstafa r-nunun Qıraç Kəsəmən k. – 6.10.1930, Moskva) – dövlət xadimi, maarifçi-publisist. Vladiqafqaz hərbi progimnaziyasını bitirmişdir (1887). 1917 ildən RSDFP-nin, 1918 ildə Tiflisin menşevik “Hümmət” təşkilatının, sonra isə Zaqaqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sosialistlər fraksiyasının lideri və aqrar komissiyanın sədri olmuşdur. *Aprel işğalından* (1920) sonra antisovet Gəncə üsyanının (may 1920) yatırılmasında fəal iştirak etmişdir. Azərb. SSR-də xalq torpaq komissarı (1920–22), SSRİ

MİK-in sədri (1922–29), habelə ZSFSR MİK-in sədrlərindən biri və SSRİ MİK-in Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur. 1927 ildə yaradılmış Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin sədri olan A. Azərb.-da və SSRİ-in digər türk respublikalarında yeni latın əlifbasına keçilməsinə rəhbərlik etmişdir. Moskva-da dəfn olunmuş, sonradan cənəzəsi Bakıya – Fəxri Xiyabana köçürülmüşdür.

AĞAMALIYEV Azay Astan oğlu (15.3.1897, İmişli r-nunun Sarıxanlı k. – 28.12.1984, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə qoyunçuluq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

AĞAMALIYEV Fərzəli Qayıbqulu oğlu (d.5.2.1936, Erm. SSR Sisyan r-nunun Comərdli k.) – Azərb. bioloqu, biologiya e.d. (1978), prof. (1985). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1962). Həmin un-tin onurğasızlar zoologiyası kafedrasının müdürüdür (1979 ildən). Tədqiqatları Xəzər dənizinin infuzorlar faunasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 100-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Инфузории Каспийского моря (систематика, экология, зоогеография). Л., 1983.

AĞAMALIYEV Muxtar Məmməd oğlu (d.5.8.1947, Ağstafa r-nunun Xətai k.) – energetika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (2003), prof. (2004). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1970). Tədqiqatları şirinləşdirilməsinin ekologiyası və s. sahələrə aiddir. 120-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrın hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Экологически совершенные технологии опреснения и комплексного использования минерализованных вод. Б., 2001.

AĞAMALIZADƏ Müzəffər Məmməd-ibrahim oğlu (d.23.1.1940, Bakı) – Azərb. fleytaçalanı, Azərb. Resp. xalq artisti (2005). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (1964, Ə.İsgəndərovun sinfini) bitirmişdir. 1961 ildən Ü.Hacıbəyov ad. Azərb. Dövlət Simfonik Orkestrinin, 1970 ildən həmçinin nəfəs alətləri kvintetinin ifaçısı olmuşdur (1972–79 illərdə Azərb. Dövlət Kamera Orkestrində işləmişdir). A.-nin repertuarına

İ.S.Bax, V.Mot-sart, İ.Kvants, İ.Fedd, Azərb. bəstəkarlarından T.Bakıxanov və b.-nin fleyta üçün əsərləri daxildir. 1975–78 illərdə Əlcəzair Bələdiyyə Konservatoriyasında dərs demiş, həmin konservatoriyanın orkestrində çalmışdır. 1992–2002 illərdə Türkiyənin Bilkend Universitetinin orkestrində solist və pedaqoq işləmişdir. 1981 ildən fasilələrlə Bakı Musiqi Akademiyasında fəaliyyət göstərir. Xarici ölkələrdə çıxış etmişdir.

AĞAMƏHMƏDƏBƏYLİ – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Əngut kəndistanında, Təzəkənd-Əngut k.-ndən 31 km ş.-də, Biləsuvar–Aslandüz avtomobil yolunun 117 km-liyindədir.

AĞAMƏMMƏDLİ – Azərb. Resp. İmişli r-nunda kənd. Ağaməmmədli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km şm.-q.-də, Araz çayının sol sahilində, Mil düzündədir. Əh. 1127 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, məscid var.

AĞAMİR HƏSƏNLİ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Baydar nahiyəsində kənd. 20 əsrin 20–30-cu illərində xarabalığa çevrilmişdir.

AĞAMİRƏK İSFAHANI (əsl adı Ağa Cəlaləddin Mirək əl-Həsəni əl-İsfahani) (?–?) – 16 əsr Təbriz miniatür məktəbinə mənsub rəssam. Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin (1524–76) saray kitabxanasında işləmişdir. *Sam Mirzə* “Töhfe-yi-Sami” (1550) əsərində A.İ.-nin şah sarayında misilsiz rəssam olduğunu göstərmişdir. Tarixçi İsgəndər Münşinin məlumatına görə, A.İ.-nin sarayda böyük nüfuzu olmuşdur. O, Nizami “Xəmsə”sinin 1539–43 illərə aid məşhur əlyazmasına (Britaniya muzeyi) miniatürlər çəkmişdir. “Şapurun Xosrovun yanına qayıtması”, “Xosrovun taxta çıxması”, “Məcnun vəhşi heyvanlar arasında” və s. miniatürləri emosionallığı, kompozisiya kamilliyi və obrazlılığı ilə qiymətlidir. 1537 il tarixli “Şahnamə” əlyazmasında da A.İ.-nin bir neçə miniatürü var. O, həmçinin fil dişi üzərində oyma işləri ilə şöhrət qazanmışdı. A.İ.-nin tuşla işlənmiş bir neçə rəsmi məlumdur.

Ağamirək İsfahaninin Nizamini “Xəmsə”sinə çəkdiyi miniatür. Britaniya muzeyi. London.

Əd. Казиев А.Ю. Миниатюры рукописи “Хамсе” Низами. 1539–1543 гг., Б., 1964.

AĞAMİRKƏNDİ – İrənin Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Pildəst bölgəsinin Çaybasar kəndistanında, Pildəst qəs.-ndən 14 km c.-q.-dədir.

AĞAMİRLİ – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Səncid bölgəsinin Gəncəgah kəndistanında, bölgənin mərkəzindən 15 km q.-də, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun 5 km-liyindədir.

AĞAMİRLİ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kələybar bölgəsinin Kərmədüz kəndistanında, Kələybar qəs.-ndən 31 km şm.-dadır.

AĞAMİRLİ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kələybar bölgəsinin Həsənabad kəndistanında, Kələybar qəs.-dən 29 km q.-də, Əhər–Kələybar avtomobil yolunun 29 km-liyindədir.

AĞAMIROV Mithət Mirmusa oğlu (15.5.1921, Şuşa – 1.11.1995, Bakı) – Azərb. filosofu, fəlsəfə e.d. (1972), əməkdar elm xadimi (1982). 1941–57 illərdə Sov. İKP Marksizm-leninizm in-tunun Azərbaycan filialında (baş elmi işçi), 1957 ildən Azərb. SSR EA Fəlsəfə və Hüquq in-tunda (baş elmi işçi), 1977 ildən Şöbə müdiri) işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-da demokratik maarifçilik tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Əsərləri: Abdulla Şaiqin dünyagörüşü. B., 1983; Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. B., 1987.

AĞAMIROV Mir Musa Həşim oğlu (1886, Şuşa – 1947, Bakı) – Azərb.-da ilk nəbatat alimlərindən biri. Şəki məktəblərində (1906 ildən) və Bakının bir sıra ali məktəbində dərs demişdir.

Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunda, Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda, Azərb. Dövlət Un-tində bitki anatomiyası və fiziologiyası kafedralarının müdiri (1935–43), prof.-u (1944–46) olmuşdur. Azərb. dilində ilk “Bitki anatomiyası” (1939) dərsliyinin müəllifidir. A.-un elmi fəaliyyəti Azərb.-da pambıqçılığın və qarğıdalı əkinlərinin inkişaf etdirilməsinə, pambığın və qarğıdalının quraqlığa və şoranlığa davamlılığı məsələlərinə həsr edilmişdir.

AĞAMİRZƏYEV Ramiz Əlisa oğlu (18.6.1924, Bakı – 23.6.1986, Bakı) – Azərb. geoloqu və geofiziki, geologiya-mineralogiya e.d. (1979). 1950 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir. 1950–56 illərdə “Azərdənizneftkəşfiyyat” və “Azərneftgeofizika” trestlərində, 1962 ildən Azərb. SSR EA-nın Geologiya İn-tunda işləmişdir. Tədqiqatları Azərb. ərazisinin seysmologiyası, seysmotektonikası, seysmik və mikroseyzmik rayonlaşdırılması problemlərinə həsr olunmuşdur. 130-dan çox elmi əsərin müəllifidir.

AĞAMMƏDLİ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində (indiki Marneuli r-nu) kənd. Sonradan adı dəyişdirilərək Aqamedli adlandırılmışdır. **AĞAMURAD** – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 48 km şm.-ş.-dədir.

AĞANUS – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Fətəlipəyə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km c.-ş.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 188 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl arıçılıq, əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana, rabitə qovşağı var idi.

AĞAOĞLU Əhməd – bax *Ağayev Əhməd bəy*.

AĞAOĞLU Məhəmməd (24.8.1896, İrəvan – 4.6.1949, ABŞ, Kolumbiya) – Azərb. sənətsünası, muzeyşünas, incəsənət

nət nəzəriyyəçisi. 1916 ildə Moskva Un-tinin Şərq şöbəsini bitirdikdən sonra Bakıda işləmişdir. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) dövründə A. bir sıra maarif-mədəniyyət və sənət ocaqlarının yaradılması, qədim maddi mədəniyyət nümunələrinin qorunması sahəsində fəal çalışmışdır. H. *Mirzəcamalovla* birlikdə ilk milli “İstiqlal” muzeyinin (1919) yaradılmasının təşəbbüsçüsüdür. İran, Türkiyə, İraq, Suriya və digər ölkələrdə olmuş, 1920–22 illərdə İstanbul, daha sonra Berlin un-tlərində türk və islam tarixini, Yena (1923–24) və Vyana (1924–27) un-tlərində klassik arxeologiyayı, erkən xristian və Qərbi Avropa incəsənəti tarixi və estetikasını öyrənmiş, 1927 ildə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. A. 1929 ildə İstanbul Un-tində islam incəsənəti tarixindən dərs demiş, Türk və İslam Əsərləri Muzeyinin müdiri olmuşdur. 1929 ildə Detroyt İncəsənət Tarixi İn-tuna dəvət almış, burada Yaxın Şərq şöbəsini yaradaraq ona rəhbərlik etmiş, qısa bir zamanda in-tun nəzdində İslam İncəsənəti Qalereyasını yaratmışdır. 1933–38 illərdə Miçiçan Un-tində yeni yaradılmış islam sənəti tarixi kafedrasında əvvəlcə müəllim, daha sonra prof. vəzifəsində çalışmışdır. 1935 və 1938 illərdə Prinстон Un-tində dəvətli prof. kimi işləmişdir. A. 1934–38 illərdə Miçiçan Un-tinin zərif sənətlər şöbəsinin orqanı olan “Art İslamica” (“İslam incəsənəti”) məcmuəsinin redaktoru olmuşdur. O, Şərq miniaturü, xalça, bədii metal və parça sənətinə dair qiymətli əsərlərin müəllifidir. Ərəb, fars, rus, ingilis, alman, fransız, latın və yunan dillərini mükəmməl bilən A. 3 kitab (türk dilində “İslam sənət tarixi”, İstanbul, 1928; ingilis dilində “XV əsr İran kitab cildləri”, Miçiçan, 1935; “Səfəvi xalçaları və parçaları”, Nyu-York, 1941) yazmış, Avropa və ABŞ-in müxtəlif jurnallarında 50-yə yaxın elmi məqalə dərc etdirmişdir.

Əsərləri: İslam sanat tarihi. İstanbul, 1928; Persian Bookbindings of the Fifteenth Century. Michigan, 1935; Sawafid Rugs and Textiles. New York, 1941; Remarks on the Character of Islamic Art. “The Art Bulletin”. New York, 1954.

Əd.: Mehmet Aga-oglu (1896–1949), “Art İslamica”, 1951, vol. 15–16, səh. 267–271; “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 9 dekabr, 1920, 18 yanvar; Kərimov K. Sənətsünas. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1988, 3 iyun.

AĞAOĞLU Səməd Əhməd bəy oğlu (1909–1982, İstanbul) – Türkiyənin siyasi və dövlət xadimi, yazıçı, publisist. Əhməd bəy *Ağaoğlunun* oğludur. Türkiyə

Böyük Millət Məclisinin millət vəkili olmuşdur (1950–60). Nazir və baş nazirin müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1960 ilin siyasi hadisələri zamanı ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuş, 1964 ildə bəraət qazanmışdır. 20-dən artıq əsərin, o cümlədən “Atamdan xatirələr” (1939), “Kuvayi-milliyə ruhu” (1944), “Dostum Menderes” (1968), “Mərmərdə bir ada” (1972), “Demokrat partiyasının yaranması və yüksəlməsi” (1973) kitablarının müəllifidir.

AĞARA – Gürc.-in Axaltsixe r-nunda (Ahıska bölgəsi) kənd. 1944 ildə kəndin əhalisi (Ahıska türkləri) deportasiyaya məruz qalmış və kənd öz statusunu itirmişdir.

AĞARAK – Tiflis qub.-nın Borçalı mahalının Qarayazı (indiki Qardabani r-nu) ərazisində kənd. Hazırda kənd öz statusunu itirmişdir.

AĞARÇIN MƏBƏDİ – indiki Erm. Resp. ərazisində Karvansara (09.09.1930 ildən İcevan) r-nunda, Ağarçin çayının sahilində türk-xristian (alban) məbəd kompleksi. A.m. qədimdən türk-oğuz boylarının məskunlaşdığı ərazidə yerləşir. Günbəzli zal formasında inşa edilmişdir. Ən qədim tikilisi 10 əsrdə, baş məbədi isə 1281 ildə inşa olunmuşdur. Sonralar kompleksə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Əd.: Токарский Н.М. Архитектура Армении 4–14 вв. Ереван, 1961; Архитектурные памятники Армении, М., 1974; Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. B., 2007.

AĞARDICI ƏHƏNG, xlorlu əhəng – pambıq və kətan parçaları ağartmaq üçün işlədilan əhəng. Kalium-hipoxloriddən ibarətdir və güclü oksidləşdiricidir. Dezinfeksiya işlərində də istifadə edilir.

AĞARDICI GİLLƏR – müxtəlif maddələrin, əsasən, mayələrin boyayıcı, zərərli və çirkləndirici qarışıqlardan təmizlənməsində istifadə edilən faydalı və qələvi-torpaq metallar olan alümosilikatların hidratlarından ibarətdir. A.g.-in təbii və ya aktivləşdirilmiş halda tətbiqi onların piqmentləri, selikləri, xıltı, qatranları və s. udmaq qabiliyyətinə əsaslanır. A.g.-in əsas kütləsi tərkibində kvarts, çöl şpatı, biotit, piroksen və digər minerallar qarışığı olan gilli minerallardan (montmorillonit, beydellit və saponit) ibarətdir. Onların tərkibində ölçüsü 0,01 mm-dən az olan hissəciklər üstünlük təşkil edir. A.g. tərkibində çox miqdarda suyun (onun miqdarının 2/3

Ağarçin məbədi.

hissəsi 110°C-də ayrılır olması və yüksək udma (sorbsiya) qabiliyyəti ilə səciyyələnir. A.g.-ə, başlıca olaraq, Tabaşir, Paleogen və Neogen dövrləri çöküntülərində, vulkanik sahələrdə rast gəlinir. Gillərlə yanaşı, neft məhsullarını, bitki yağlarını, piyləri, sirkəni, şərəbı, meyvə şirələrini təmizləmək üçün *trepel* və *opokadan*, şəkər sənayesində, əsasən, *diatomit* kimi ağardıcı torpaqlardan istifadə edilir. Gildən fərqli olaraq bunlar turşularla aktivləşdirildikdən sonra öz adsorbsiya xassələrini artırır. A. g.-in növlərinin, adətən, yerli adları olur: məs., giləbi (Azərb.-da), qumbrin və askanit (Gürc.-da), floridin (ABŞ-da), kil (Kırmı) və s.

AĞARƏHİMOBA – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Qımılqışlaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km şm.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 334 (2008); tərəvəzçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana, klub var.

AĞARX – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Bozavand ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8,4 km c.-da, Ağsu çayının sahilindədir. Əh. 1027 (2008); maldarlıq, əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, rabitə qovşağı var.

AĞARTI, ağartı – süddən hazırlanan məhsullar; pendir, qatıq, qaymaq, kəsmik, süzmə, xama, şor və s.-in ümumi adı (bax həmçinin *Süddə məhsulları*).

AĞARTMA – müxtəlif materialların (parça, kağız, yun, mum və s.) rəngini

ağartmaq və ya onları boyamağa hazırlamaq üçün tərkiblərindəki kənar qatışıqları çıxarmağa və xoşagəlməyən təbii rəng çalarlarını aradan qaldırmağa imkan verən kimyəvi, termik və s. texnoloji proseslərin toplusu. A. toxuculuq sənayesində geniş tətbiq olunur. Kənar qatışıqları ayırmaq üçün xloraminə, turşu, yaxud qələvilərin zəif məhlullarından, fermentativ preparatlardan istifadə edilir. Material müvafiq ağardıcı maddələrlə ağardılır.

AĞASI XAN (?–1786, Bakı) – Şamaxı xanı [1765–68, 1774]. Xaçobanı tayfasından idi. 18 əsrin 2-ci yarısında qardaşı Məhəmmədsəid xanla birlikdə 1734 ildə dağıdılmış Şamaxı ş.-ni bərpa edərək özünü xan elan etmişdir. Qubalı Fətəli xan Şamaxını ələ keçirdikdən sonra həbs olunmuş (1768), 1769 ildə Qarabağa qaçmışdır. *Gavduşan vuruşmasında* (1774) Fətəli xanın məğlubiyyəti A.x.-a Şamaxıda bir müddət hakimiyyətini bərpa etməyə imkan yaratdı. 1785 ildə Fətəli xan tərəfindən yenidən əsir alınmış və bir müddət sonra Bakıda öldürülmüşdür.

AĞASIBƏYLİ, Ağası – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində, Xosrov çayının orta axarında, Hand dağının ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü zamanı kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur. 1920-ci illərdə yenidən məskunlaşan kənd 1937 ildə ləğv edilmişdir.

AĞASIYEV Arif Araz oğlu (d.16.9.1941, Xaçmaz r-nunun Seyidli k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1995). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1965). 1968–73 və 1987–92 illərdə BDU-nun yarımkeçiricilər fizikası laboratoriyasında, 1978–82 illərdə Əlcəzairdə Qaz və Neft İn-tunda müəllim kimi çalışmışdır. 2005 ildən BDU nəzdində Fizika Problemləri ET İn-tunda baş elmi işçi vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları mürəkkəb metaloksid təbəqələrinin alınması, quruluşu və elektrofiziki xassələrinin öyrənilməsi sahəsindədir. 165 elmi əsərin müəllifidir.

AĞASIYEV Ceyhun Fikrət oğlu (d. 7.9.1984, Bakı) – Azərb. idmançısı, karate üzrə 2-ci dan qara kəmər sahibi (1998). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (2005). Avropa çempionu (2002, 2003, 2005), Dünya kubokunun qızıl (2000), dünya çempionatının bürünc (2001, 2004), 1-ci İslam Həmrəyliyi Oyunlarının qızıl (2005) mükafatçısıdır.

AĞASOVQAT – Azərb. Resp. İsmayilli r-nu ərazisində, Niyaldağ silsiləsində dağ. Hünd. 1888 m. Subalp çəmənliyi var.

AĞAŞİRİNOBA – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Çınartala ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-də, Qusarçayın sahilindədir. Əh. 435 (2008); bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, tibb məntəqəsi var.

AĞATALA – İrəvan qub.-nın Yeni Bayazid qəzasında (31.12.1937 ildən – Krasnoselo r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–19 illərdə erməni təcavüzü zamanı azərb.-lar qovulmuş, 1920-ci illərdə geriyyə qayıdanlar 1930-cu illərdə yenidən qovulmuşlar. 1930-cu illərdə kollektivləşmə ilə əlaqədar kənd ləğv edilmişdir.

AĞATƏPƏ – İrəvan qub.-nın Yeni Bayazid qəzasında (31.12.1937 ildən Krasnoselo r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–19 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə yenidən burada məskunlaşmışlar. 1930-cu illərdə kollektivləşmə ilə əlaqədar kənd ləğv edilmişdir.

AĞAVERDİ DAĞI – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ.

Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Keçili k.-ndən 2,5 km şm.-q.-dədir. Hünd. 2099 m.

AĞAVERDİLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Əngut kəndistanında, Germi qəs.-ndən 32 km q.-də, Germi-Ərdəbil avtomobil yolunun 17 km-liyindədir.

AĞAVERDİOBA – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Qusarçay ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 19 km şm.-ş.-də, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 376 (2008); əsasən, maldarlıq, taxılçılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur.

AĞAYEV Adil Həbib oğlu (d.24.5.1947, Bakı) – futbol üzrə respublika dərəcəli hakim, Azərb. Resp. əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (2008). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (1973). Bakı şəhər və Qaradağ rayon idman komitələrində, “Neftçi” idman cəmiyyətində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1995 ildən Bakı Şəhər Gənclər və İdman Baş İdarəsində bölmə rəisi işləyir.

AĞAYEV Adiş Balaş oğlu (10.3.1939, Yardımlı r-nunun Kürəkçi k.–11.8.1999, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1990), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1963). BDU-da ümumi və qeyri-üzvi kimya kafedrasının prof.-u olmuşdur. Tədqiqatları lantanoidlərin iştirakı ilə I və II qrup d-elementləri və III qrup p-elementləri xalkogenidlərinin sintezi və tədqiqinə həsr olunmuşdur. 150-yədək elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAYEV Ağadadaş Həmid oğlu (d. 10.1.1956, Cəlilabad r-nunun Hasılı k.) – Azərb. müğənnisi (tenor), Azərb. Resp. xalq artisti (2006). Azərb. Dövlət Pedaqoji Un-tini (1977) və Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tini bitirmişdir (1994). 1984–88 illərdə M.Maqomayev ad. Azərb. Dövlət Filarmoniyasında çalışmış, 1988 ildən

AzTV-nin solistidir. Repertuarında “Segah”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz”, “Dəşti”, “Bəstə-nigar” muğam və təsnifləri, xalq mahnıları, bəstəkar mahnı və romansları əsas yer tutur. Bir sıra ölkədə qastrol səfərlərində olmuşdur. “Yerlə

göy arasında” bədii filmində çəkilməmişdir (rej. V.Mustafayev).

AĞAYEV Ağarəfi Hilal oğlu (31.11.1911, Bakının Maştağa qəs. – 11.4.1978, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1970), prof. (1972). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1931). Azərb. Dövlət Un-tində qeyri-üzvi kimya (1952–57) və kimya texnologiyası (1971–78) kafedraslarının müdiri işləmişdir. Tədqiqatları Na, K, Mg metallarının halogenidləri və sulfat duzları məhullarının faza tarazlığının fiziki-kimyəvi xassələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. **AĞAYEV Aslan Loğman oğlu** (d.5.10.1967, Astarə r-nu) – Azərb. idmançısı, beynəlxalq dərəcəli idman ustası (1990). Sərbəst güləş üzrə gənclər arasında SSRİ çempionu (1986–87), SSRİ kubokunun (1988–89), Avropa çempionatının qalibi (1985) və gümüş mükafatçısı (1986), hərbiçilər arasında dünya çempionatının gümüş (1987) və gənclər arasında dünya çempionatlarının (1987, 1990) bürünc mükafatçısıdır.

AĞAYEV Bala Məmməd oğlu (10.9.1910, Şuşa – 16.9.1989, Bakı) – Azərb. aqronomu, biologiya e.d. (1977), prof. (1978). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu (AKTİ) bitirmişdir (1935). AKTİ-nin direktoru (1944–53), Azərb. SSR EA-nın Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda laboratoriya müdiri (1953), həmin in-tun direktoru (1952–62), Azərb. kənd təsərrüfatı nazirinin müavini, Azərb. Elmi Tədqiqat Hidrotexnika və Meliorasiya İn-tunda meliorasiya şöbəsinin rəhbəri (1970–89) vəzifələrində çalışmışdır. Azərb.-da şorakətləşmiş torpaqların ilk xəritəsinin müəllifidir. Tədqiqatları şorakətləşmiş torpaqların meliorasiyası, torpaq fizikası sahəsindədir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Azərb. SSR Ali Sovetinin (2–3-cü çağırış) deputatı olmuşdur. Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir. **AĞAYEV Bəhlul İsfəndiyar oğlu** (d.28.9.1937, Erm. SSR, Qafan r-nu) – Azərb. entomoloqu, biologiya e.d. (1990), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1963). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda zoologiya kafedrasının müdiri (1970 ildən), Azərb. Dövlət Pedaqoji Un-tinin tədris işləri üzrə prorektoru (1994–98), rektoru (1998–2008) olmuşdur. Tədqiqatları Azərb.-nin həşərat aləminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bir sıra elmi əsərlərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi

kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Жесткокрылые-шелкуны в биоценозах Азербайджана. Б., 1988; Жуки-шелкуны (Coleoptera, Elateridae) Восточного Закавказья (фауна, зоогеография, генезис, экология, хозяйственное значение). Б., 2004.

AĞAYEV Bəylər Əbdülrəhim oğlu (12.5.1906, Şuşa–9.11.1987, Bakı) – Azərb. pedaqoqu, pedaqoji e.d. (1968), prof. (1969). Şuşa müəllimlər seminarı-yasını (1925) və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (1932) bitirmişdir. 1932 ildən həmin in-tıda çalışmış, fizika-riyaziyyat fakültəsinin dekanı (1938–41), prorektor (1944–46, 1950–51), riyaziyyatın tədrisi metodikasını kafedrasının müdiri (1946–50) olmuşdur. Resp. Elmi Tədqiqat Pedaqoji İn-tunun direktoru (1951–54) olmuş, 1957 ildən Azərb. Dövlət Un-tində işləmişdir. Tədqiqatları riyaziyyatın tədrisi metodikasına həsr edilmişdir. 50-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

AĞAYEV Bəylər Tapdıq oğlu (3.2.1969, Qubadlı r-nunun Qaracalı k. – 6.8.1992, Laçın) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 7.12.1992). Laçın r-nunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş, doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir.

AĞAYEV Böyükkişi Ağa oğlu (d. 10.9.1928, indiki Sabirabad) – Azərb. cərrahı, tibb e.d. (1966), prof. (1967). AMEA-nın akad. (1989; m. üzv 1980), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1979). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1949). Həmin ildən müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Azərb. Elmi Tədqiqat Rentgenologiya, Radiologiya və Onkologiya İn-tunda baş elmi işçi, cərrahiyyə şöbəsinin müdiri işləmişdir. A. 1968 ildən Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun cərrahi xəstəliklər kafedrasının prof.-u, 1973 ildən həmin kafedranın müdiri, 1988–99 illərdə Səhiyyə Nazirliyinin Elmi Tədqiqat Qastroenterologiya İn-tunun direktoru olmuş, 1999 ildən M.A.Topçubaşov ad. Elmi Cərrahiyyə Mərkəzinin direktorudur. Azərb. Cərrahlar və Qastroenteroloqlar Cəmiyyətinin sədri (1985), 2005 ildən “Cərrahiyyə” elmi-praktik jurnalının təsisçisi və baş redaktorudur. Tədqiqatları, əsasən, klinik cərrahiyyənin, onkologiyanın aktual məsələlərinə həsr edilmişdir. A. öd yolları və mədəaltı vəzinin cərrahiyyəsi sahəsindəki işləri əsasında yeni müayinə və cərrahiyyə metodları təklif etmişdir. 300-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (12-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Кининная система крови при некоторых хирургических заболеваниях. Б., 1979; Диагностика заболеваний органов пищеварения. Б., 1985; Cərrahiyyədə deontologiya (M. Şükürov ilə birlikdə). B., 1995. **AĞAYEV Elxan Ağabala oğlu** (d. 4.6.1939, Bakı) – Azərb. idmançısı, Azərb. Resp.-nin əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (2008). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmiş (1961), həmin in-tun idman oyunları kafedrasının müdiri (1974–80) işləmişdir. Basketbol üzrə resp. yığma komandasının baş məşqçisi (1960–85), Milli Paralimpiya Komitəsinin I-ci vitse-prezidenti (1996–2000) olmuşdur. Azərb. Resp. İdman Veteranları İttifaqının baş katibidir (2006 ildən). **AĞAYEV Ədnan Tofiq oğlu** (d. 25.10.1956, Bakı) – Rusiya diplomatı. Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İn-tunu bitirmişdir (1979). SSRİ Xarici İşlər Nazirliyində çalışmış, 1992–95 illərdə BMT-nin baş katibi yanında məsləhət şurasının üzvü olmuş, 1994–99 illərdə RF-nin Kolumbiyada fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri işləmişdir. **AĞAYEV (Ağaoğlu) Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu** (1869, Şuşa – 1939, İstanbul) – Azərb. ictimai-siyasi xadimi, publisist, şərqsünas. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın nəslindəndir. Azərb.-da türkcülük hərəkatının ideoloqlarından biri idi. İlk təhsilini Şuşadakı rus məktəbində və Tiflis gimnaziyasında almışdır. Peterburq Mühəndis-Texniki İn-tuna daxil olmuş, Parisdə hüquq məktəbini və Sorbonna

Un.-tini bitirmişdir. 1890 ildə Şərq fəlsəfəsinə dair ilk elmi məqaləsini yazmışdır. Parisdə təhsil aldığı illərdə (1889–94) “La Nouvelle Revue”, “Revue Bleue” və Tiflisdə çıxan “Kavkaz” qəzetlərində məqalələr dərc etdirmişdir. Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilən A. 1896 ildə Şuşada realni məktəbdə fransız dilindən dərs demiş, qiraətxana-kitabxana açmışdır. 1897 ildə H.Z.Tağıyevin dəvəti ilə Bakı realni məktəbində fransız dili müəllimi işləmiş, 1898–1907 illərdə “Kaspi” qəzetində ədəbi şöbənin müdiri olmuşdur. O, məqalələrində müsəlman xalqlarının acınacaqlı vəziyyətini və bunun səbəblərini təhlil edir, İslam dünyasının şair, alim və mütəfəkkirlərindən bəhs edirdi. Məqalələri Tiflisdə “Şərqi-Rus” qəzetində, habelə Kəlkətə və Qahirə mətbuatında dərc olunmuşdur. A. “Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Səadət” kimi xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilində və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. 1905 ilin iyunundan Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə “Həyat” qəzetinin redaktoru işləmişdir. Həmin ilin dekabrından “İrşad”, 1907 ildə rus dilində “Proqress”, 1908 ilin iyunundan isə “Tərəqqi” qəzetlərini çıxarmağa başlamış və Türkiyəyə gedənə qədər (1909) sonuncunun naşiri olmuşdur.

A. 1906 il fevralın 20-də Qafqaz canişininin milli soyqırımların kəskinləşməsi ilə əlaqədar Tiflisdə çağırıldığı “barışdırıcı qurultay”da Ə.Topçubaşov, Q.Qarabəyov və İ.Hacinski ilə birlikdə iştirak etmişdir. Qurultayda Azərb. tərəfinin proqramını bəyan etmiş, xalqların hüquq bərabərliyinin təmin olunması, milli qırğınlara dərhal son qoyulması üçün “Daşnaksutyun” partiyasının və digər erməni təşkilatlarının buraxılmasını, əks halda, Azərb. tərəfinə də müdafiə üçün ordu yaratmağa icazə verilməsini tələb edərək gətirdiyi dəlil və faktlarla erməni liderlərini susdurmuşdur. 1906 ildə Azərb. xalqının hüquqlarını qorumaq məqsədilə “Difai” partiyasını yaratmışdır. O, Bakı sahibkarlarının xahişi ilə iki dəfə şəxsən imperator II Nikolayın və onun nazirlərinin qəbuluna getmiş, Rotşild, Nobel kimi neft maqnatlarının Bakının neft yataqlarına sahib çıxmasına mane olmağa çalışmışdır. A.-in bu fəaliyyəti sayəsində azərb.-lilərin Bakı ətrafındakı neftli torpaqlardan köçürülməsi dayandırılmışdır.

Təqib olunduğu üçün 1909 ildə Türkiyəyə mühacirət edən A. burada “İttihad və tərəqqi” partiyasına daxil olmuşdur. O, elmi, ictimai və publisistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. “Hikmət”, “Səbilürreşad”, “Atəş” jurnallarına məqalələr yazmış, fransız dilində çıxan “Jeune Turc” qəzetində çalışmışdır. “Türk ocağı”nın (1911) və “Türk yurdu” jurnalının yaradıcılarından biri, “Tərcümani-həqiqət” (1913) qəzetinin redaktoru olmuşdur. Türkcülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri kimi Ə.Hüseynzadə, Z.Göyalp, Y.Akçura, Həmdullah Sübhi və b. ilə çalışmış. 1912 ildə Afyon şəhərindən Osmanlı Məclisi-Məbusanına deputat seçilmişdir. 1915 ildə Rusiyadakı azsaylı xalqların Lozannada keçirilən konfransında Azərb.-in təmsilçisi kimi çıxış etmiş, Ə.Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimov və Y.Akçura ilə birlikdə Rusiyada yaşayan türk xalqlarının ağır vəziyyəti ilə bağlı ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim olunan müraciəti imzalamışdır.

A. 1918 ildə *Nuru paşanın* siyasi müşaviri kimi Azərb.-a gəlmişdir. Onun təklifi ilə həmin il iyunun 17-də Milli Şura yeni hökuməti təşkil etmişdir. AXC parlamentinin üzvü seçilmiş A. general Tomsonla danışıq aparmaq üçün xüsusi nümayəndə heyətinin tərkibində Ənzəliyə göndərilmişdi. Dekabrın 28-də Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə qatılmış, lakin İstanbulda “türk jurnalisti və Türkiyə parlamentinin deputatı” kimi təqdim olunduğuna görə ingilislər tərəfindən həbs edilmiş, “İttihad və tərəqqi” partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə Malta adasına sürgün olunmuşdu. Sürgün edilənlər Atatürkün təşəbbüsü ilə ingilis hərbi əsirləri ilə dəyişdirildikdən sonra İstanbula qayıdan (1921 il mayın 28-də) A. yenidən milli hərəkata qoşulmuş, onun fəal iştirakçılarından və Anadolu xəbər agentliyinin qurucularından biri olmuşdur. Türkiyənin dövlət mətbuat bürosuna müdir təyin edilən (1921) A. Qars bölgəsindən iki dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmiş, Ankara Un-tinin prof.-u, eyni zamanda “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin redaktoru olmuş və “Akın” jurnalını çıxarmışdır (1931).

O, elmi, ictimai və publisistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. “Hikmət”, “Səbilürreşad”, “Atəş” jurnallarına məqalələr yazmış, fransız dilində çıxan “Jeune Turc” qəzetində çalışmışdır. “Türk ocağı”nın (1911) və “Türk yurdu” jurnalının yaradıcılarından biri, “Tərcümani-həqiqət” (1913) qəzetinin redaktoru olmuşdur. Türkcülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri kimi Ə.Hüseynzadə, Z.Göyalp, Y.Akçura, Həmdullah Sübhi və b. ilə çalışmış. 1912 ildə Afyon şəhərindən Osmanlı Məclisi-Məbusanına deputat seçilmişdir. 1915 ildə Rusiyadakı azsaylı xalqların Lozannada keçirilən konfransında Azərb.-in təmsilçisi kimi çıxış etmiş, Ə.Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimov və Y.Akçura ilə birlikdə Rusiyada yaşayan türk xalqlarının ağır vəziyyəti ilə bağlı ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim olunan müraciəti imzalamışdır.

A. 1918 ildə *Nuru paşanın* siyasi müşaviri kimi Azərb.-a gəlmişdir. Onun təklifi ilə həmin il iyunun 17-də Milli Şura yeni hökuməti təşkil etmişdir. AXC parlamentinin üzvü seçilmiş A. general Tomsonla danışıq aparmaq üçün xüsusi nümayəndə heyətinin tərkibində Ənzəliyə göndərilmişdi. Dekabrın 28-də Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə qatılmış, lakin İstanbulda “türk jurnalisti və Türkiyə parlamentinin deputatı” kimi təqdim olunduğuna görə ingilislər tərəfindən həbs edilmiş, “İttihad və tərəqqi” partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə Malta adasına sürgün olunmuşdu. Sürgün edilənlər Atatürkün təşəbbüsü ilə ingilis hərbi əsirləri ilə dəyişdirildikdən sonra İstanbula qayıdan (1921 il mayın 28-də) A. yenidən milli hərəkata qoşulmuş, onun fəal iştirakçılarından və Anadolu xəbər agentliyinin qurucularından biri olmuşdur. Türkiyənin dövlət mətbuat bürosuna müdir təyin edilən (1921) A. Qars bölgəsindən iki dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmiş, Ankara Un-tinin prof.-u, eyni zamanda “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin redaktoru olmuş və “Akın” jurnalını çıxarmışdır (1931).

A.-in fəlsəfi görüşlərində dinin əxlaqi mahiyyəti mühüm yer tutur. “Üç mədəniyyət” əsərində o, islam dini dəyərlərinin xalqın mənəviyyatındakı yerini yüksək qiymətləndirirdi. A. həmçinin türkcülük ideyalarının türk xalqlarının birliyində oynadığı rola böyük əhəmiyyət verirdi. “Üç mədəniyyət” kitabında

A.-in dövlət və cəmiyyət haqqında fikirləri də öz əksini tapmışdır. Onun dövlətçilik konsepsiyasına görə dövlətin "bərqərar amili və müəssisəsi" məhz millətdir. "Sülalə yığılır, ancaq millət yaşayır və daha ləyaqətli, istedadlı rəhbərləri ilə dövlətin təməlini təzələndirir... Dövlət millətdir. Bütün hakimiyyət ona aid olduğu kimi, bütün hüquq da onunundur... Hər hansı millətin hüquqi düşüncəsi üç böyük ünsürdən: icra, qanunvericilik və ədliyyədən ibarət olmalıdır". A. dövlətçilik və onun demokratik məzmununu maarifçilik və müasirlik ruhunda izah edir, insan haqları və hüquqlarının cəmiyyətdə dövlət səviyyəsində gözənilməsinin vacibliyini göstərirdi.

Əsərləri: İslama görə və İslam aləmində qadın. Tiflis, 1901; Üç mədəniyyət. Ankara, 1927; Sərbəst insanlar ölkəsində. Ankara, 1930; Hüquq tarixi. İstanbul, 1932; Etrusk mədəniyyəti və bunların türk mədəniyyəti üzərinə təsiri. İstanbul, 1933.

AĞAYEV Əjdər Əbdülhüseyn oğlu (10.10.1937, Salyan r-nunun Qırmızıqənd k.) – Azərb. pedaqoqu, pedaqoji e.d. (1996), prof. (1996), Azərb. Resp. əməkdar müəllimi (2000). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1960). Azərb. Dövlət Elmi Tədqiqat Pedaqogika İn-tunda baş elmi işçi, şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini işləmiş (1969–74), "Azərbaycan məktəbi" jurnalının baş redaktoru (1974–81) olmuşdur. Azərb. Resp. Təhsil Problemləri İn-tunun şöbə müdiri (2009 ildən), Resp. Təhsil Şurasının sədridir (2000 ildən). Tədqiqatları Ö.Marağayi, M.F.Axundzadə, S.S.Axundov, F.Ağazadə, S.Vurğun və b.-nin pedaqoji görüşlərinə, Azərb. ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması probleminə, təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsinə həsr edilmişdir. 30-dan artıq elmi-pedaqoji və publisistik kitabın müəllifidir. Elmi-pedaqoji kadrın hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. B., 1987; Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. B., 2005. **AĞAYEV Əkbər Əli oğlu** (d.26.2.1954, Yerevan) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1992), prof. (1994). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1976). Sumqayıt Dövlət Un-tində kafedra müdiri (1987), xarici əlaqələr üzrə prorektor (1995–2000), iqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekani (2004–06) vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları yeni katalizatorların iştirakı ilə metilfenolların izomerlərinin alınma texnologiyasının

yaradılmasına həsr olunmuşdur. 190 elmi əsərin, o cümlədən iki dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAYEV Əkbər Məmməd oğlu (21.3.1915, Şuşa – 1.3.1989, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, tənqidçi, tərcüməçi. Filologiya e.d. (1973), prof. (1974), Azərb. SSR əməkdar ali məktəb işçisi (1981). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1937). "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin məsul katibi, Azərb. Dövlət Un-tinin filologiya fakültəsinin xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri (1964–81), həmin fakültənin dekani (1974–76), Azərb. SSR EA. Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda şöbə müdiri (1981–86) və aparıcı elmi işçi (1987–89) olmuşdur. Çağdaş Azərb. ədəbiyyatına, rus və digər xarici ölkələr ədəbiyyatına dair tədqiqatların, elmi və ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifidir.

Əsərləri: Nizami və dünya ədəbiyyatı. B., 1964; Əsrin tərənnümü. B., 1980.

AĞAYEV Əli Ağababa oğlu (1906, Masallı r-nunun Musaküçə k.–17.4.1983, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə tütüncülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

AĞAYEV Əliağa İsmayıl oğlu (22.3.1913, Bakı – 13.11.1983, Bakı) – Azərb. aktyoru. Azərb. SSR xalq artisti (1954). A. 1936–61 illərdə Azərb. Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrında işləmiş, burada Hacı Qənbər ("Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", N.Vəzirov), Molla İbrahimxəlil ("Molla İbrahimxəlil kimyəgər", M.F. Axundzadə), Rəcəb ("Xasay", A.Şaiq), Əmirqulu ("Yaşar", C.Cabbarlı), Rüstəmov ("Anacan", Y.Əzimzadə), Sənan ("Zorən təbib", J.B.Molyer), Launs ("İki veronali", U.Şekspir), bələdiyyə rəisi ("Müfəttiş", N.Qoqol), Şpigelberq ("Qaçaq", F.Şiller) və b. rolları oynamışdır. 1961 ildən ömrünün sonunadək Azərb. Dövlət Akademik Dram Te-

Ağayev Ə. Məşədi İbad rolunda ("O olmasın, bu olsun" filmi).

atrının aktyoru olmuşdur. Əsas rolları: Kərəmov, Xəlil ("Toy", "Əliqulu evlənilir", S.Rəhman), Abış ("Əcəb işə düşdük", Ş.Qurbanov), Martin ("Dəlillər", Lope de Veqa), Nağı ("Yaxşı adam", M.İbrahimov), Rista Todoroviç ("Nazirin xanımı", B.Nuşiq), Səfər ("Söz yarası", Q.Rəsulov) və b. İncə yumor və şirin danışiq, mənalı gülüş A. yarıncılığı üçün səciyyəvi idi. A. kino aktyoru kimi də məşhurdur. "O olmasın, bu olsun" (1956) filmində oynadığı Məşədi İbad rolu ona geniş şöhrət qazandırmışdır. Şıxəli ("Görüş", 1955), Feysi ("Bir məhəlləli iki oğlan", 1957), xan ("Şehrli xalat", 1964), Məmmədخان ("Qanun namına", 1968), Əbülfəz ("Bizim Cəbiş müəllim", 1969) və b. rollarda çəkilməmiş, bir sıra televiziya filmləri və tamaşalarında yaddaqalan obrazlar yaratmışdır.

AĞAYEV Əmirçoban Nəsir oğlu (d.10.10.1940, Xaçmaz r-nunun Ağyazı k.) – sürtgü yağlarının istehsal texnologiyası sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1965). 1968 ildən Azərb. SSR EA-nın Aşqarlar Kimyası İn-tunda çalışır, 1988 ildən laboratoriya müdürüdür. Tədqiqatları sürtgü yağlarının istismar xassələrini yaxşılaşdıraraq çoxfunksiyalı sulfonat tipli aşqarların sintezi, onların istehsal texnologiyasının işlənilməsi və tətbiqi, müxtəlif təyinatlı mühərrik yağı kompozisiyalarının hazırlanması və tətbiqi, müxtəlif təyinatlı mühərrik yağları kompozisiyalarının hazırlanması və tətbiqi, müxtəlif təyinatlı mühərrik yağları kompozisiyalarının hazırlanması və tətbiqi, müxtəlif təyinatlı mühərrik yağları kompozisiyalarının hazırlanması və tətbiqi.

Əsəri: Сульфонатные присадки к смазочным маслам (K.I.Sadıqovla birlikdə). B., 1982.

AĞAYEV Ənvər Əsgər oğlu (25.12.1930, Bərdə – 17.3.1994, Bakı) – baytarlıq sahəsində Azərb. alimi, baytarlıq

e.d. (1972), prof. (1987), Azərb. Resp. Dövlət mükafatı laureatı (1991). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu (1950), Moskva Baytarlıq Akademiyasını (1953) bitirmişdir. Azərb. Elmi Tədqiqat Baytarlıq Təcrübə St.-nda və Azərb. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış (1955–75), Azərb. Elmi Tədqiqat Baytarlıq İn-tunda protozoologiya və araxno-entomologiya laboratoriyasının rəhbəri (1975–94) olmuşdur. Tədqiqatları, əsasən, protozoologiyaya, o cümlədən qan-parazitar xəstəlikləri və onların törədicilərinə aiddir. Bir sıra elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Baytarlıq parazitologiyası (A.Q. Məmmədov, Y.H.Hacıyev və b. ilə birlikdə). B., 1986.

AĞAYEV Əzəm Təyyar oğlu (15.7.1944, Yardımlı r-nunun Perimbel k.–11.7.1994, Bakı) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1994). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1963). Həmin in-tıda sanitariya-gigiyena fakültəsinin dekani (1982–85), in-tun tədris işləri üzrə prorektoru (1985–92), eyni zamanda sosial gigiyena və səhiyyənin təşkili kafedrasının müdiri (1989–94) olmuşdur. 60-dan artıq elmi əsərin müəllifidir.

AĞAYEV Faiq Alış oğlu (6.6.1969, Ağdam r-nunun Papravənd k. – 22.12.1991, Şuşa) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 8.10.1992), polis kiçik çavuşu. Laçın, Kəlbəcər bölgələrində döyüşmüş, Şuşa r-nunun müdafiəsi zamanı həlak olmuşdur.

AĞAYEV Faiq Balağa oğlu (d.29.12.1971, Bakı) – Azərb. estrada müğənnisi (likir-dramatik tenor). Azərb. Resp. xalq artisti (2008). Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tini bitirmişdir (1993). 1996 ildən Azərb. Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin solistidir. Bəstəkarlardan T.Quliyev, C.Cahan-

grov, E.Mansurov, F.Sucəddinov, C.Quliyev, Ə.Tağıyev və b.-nin mahnıları repertuarında əsas yer tutur. Bir sıra beynəlxalq müsabiqələrin laureatıdır.

AĞAYEV Faiq Əli oğlu (d.6.3.1964, Sumqayıt) – Azərb. idmançısı, sambo üzrə beynəlxalq dərəcəli idman ustası (1989). BDU-nun geoloji-coğrafiya (1986) və hüquq (1993) fakültələrini bitirmişdir. Cüdo üzrə SSRİ idman ustası (1981), dərəcəli Azərb. çempionatları və beynəlxalq turnirlərin qalibi, SSRİ (1982), dünya (1982) və Avropa çempionudur (1989).

AĞAYEV Faiq Fəridun oğlu (d.12.1.1951, Bakı) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (2001). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1975). Azərb. Resp. Səhiyyə Nazirliyinin Elmi Tədqiqat Ağ Ciyər Xəstəlikləri İn-tunun bronxoloji şöbəsinin müdiri (1985–2005) işləmiş. 2005 ildən həmin in-tun direktorudur. Tədqiqatları ağ ciyər xəstəliklərinin diaqnostikası və müalicəsi problemlərinə həsr olunmuşdur. 150-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

AĞAYEV Fazil Balamirzə oğlu (d.12.10.1944, Lerik r-nunun Gürdəsar k.) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1988), prof. (1990), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1991). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1970). 1979 ildən Ə.Əliyev ad. Azərb. Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunun ictimai sağlamlıq, səhiyyənin təşkili və gigiyena kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları ana və uşaqların mühafizəsi, səhiyyənin perspektiv planlaşdırılması sahəsindədir. 180 elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Методические подходы к углубленному изучению акушерской и перинатальной патологии. M., 1983.

AĞAYEV Fəxrəddin Güləli oğlu (d.16.4.1956, Xaçmaz) – aerokosmik tədqiqat sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (2003). Azərb. Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1982). Kosmik Tədqiqatlar Elmi İstehsalat Birliyində elmi işçi, bölmə rəisi, direktor (1985–93), Azərb. Milli Aerokosmik Agentliyində direktor müavini (1993–95), Kosmik Cihazqayırma Xüsusi Konstruktor Bürosunda

direktor müavini (1995–96) və direktor (1996–2005), Aerokosmik İformatika Elmi Tədqiqat İn-tunda direktor (2005–07) işləmişdir. 2007 ildən Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqatı İn-tunun direktorudur. Elmi işləri məsafədən aerokosmik tədqiqatlara həsr olunmuşdur. 80-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Дистанционный контроль параметров водной среды локационными методами. B., 2000; Активированные процессы микроэлектронной технологии (F.D. Qasimov, D.A. Seçenov və b. ilə birlikdə). B., 2000.

AĞAYEV Fəzəc bəy (1811, Şuşa – 1891, Tiflis) – Azərb. hərbi xadimi, gen.-l. Tiflis kadet korpusunda təhsil almışdır. 1837 ildə Qafqaz Əlahiddə ordusunda müsəlman-süvari alayında xidmətə başlamış, Peterburqda eskadron komandiri olmuşdur. 1850 ildə I Nikolayın xüsusi qvardiya kazak alayında leyb-qvardiya komandiri olan A. daha sonra Qafqaz ordusunun sərəncamına göndərilmişdir. 1853 ildə Krım müharibəsi başlayarkən Qarabağda süvari dəstəsi təşkil etmiş, onun komandiri olmuşdur. 1854 ildə osetinlərdən təşkil olunmuş milis alayı da onun sərəncamına verilmişdi. Müharibədən sonra gen.-m. rütbəsinə layiq görülmüş, 1882 ildə gen.-l. rütbəsində istefaya çıxmışdı.

Əd.: Nəzirli Ş. Azərbaycan generalları. B., 1991; Гусейнов А. Азербайджанцы в истории России. M., 2006.

AĞAYEV Fəridun Qulu oğlu (17.3.1898, Erm. SSR Mehri r-nunun Əlidərə k. – 19.2.1958, Bakı) – Azərb. dəmiryolçusu, yenilikçi maşinist, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1944). 1913 ildən Bakının neft mədənlərində əmək fəaliyyətinə başlamış, 1919 ildən Azərb. d.-y.-nda çilingər, maşinist köməkçisi, maşinist, təlimatçı maşinist işləmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (3–5-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

AĞAYEV Həsən Əli oğlu (4.5.1935, Erm. SSR, Vedi r-nunun Hortun k. –

30.11.2007, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1985), prof. (1989), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1964). Elmi Tədqiqat və Layihə Qaz İn-tunun elmi işlər üzrə direktor müavini işləmişdir (1997–2004). Tədqiqatları təbii kükürlü qazların emalı və kükürd birləşmələrinin reaksiyalarına aiddir; təbii qazın tərkibindəki hidrogen-sulfid reduksiyasını, sərbəst kükürdə çevrilmə prosesinin kinetikasi və mexanizmini öyrənmişdir. 200-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Окислительные процессы очистки сернистых природных газов и углеводородных конденсатов (V.İ.Nasteka, Z.D.Seyidov ilə birlikdə). M., 1996.

AĞAYEV Həsən bəy Məşədi Hüseyn oğlu (1875, Gəncə – 19.7.1920, Tiflis) – görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) banilərindən və rəhbərlərindən olmuşdur. Orta təhsilini Gəncədəki klassik gimnaziyada almış, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi altında Moskva Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1901). *Fevral burju-demokratik inqilabından* (1917) sonra N.Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə Gəncədə yaradılmış “Türk Ədəmi-mərkəziyyət partiyası”nın yaradıcılarından biri olmuşdur. 1917 ilin aprelində Bakıda çağırılmış Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında iştirak edən A. Rusiya daxilində Azərb.-a muxtariyyət verilməsinin tərəfdarlarından idi. “Müsavat” partiyasının I qurultayında (25–31 oktyabr, 1917) Mərkəzi Komitənin üzvü, *Azərbaycan Milli Şurasının* sədr müavini və Ümumrusiya Müəssislər məclisinin nümayəndəsi olmuşdur. 1918 il mayın 28-də Tiflisdə A.-in sədrliyi ilə keçirilmiş iclasda o, Azərb.-in müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsini imzalamışdır. 1918–20-ci illərdə AXC parlamentinin sədr müavini vəzifəsini icra etmişdir. *Aprel işğalından* (1920) sonra Tiflisə mühacirət edən A. həmin il iyulun 19-da muzdlu erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Tiflisin müsəlman qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

AĞAYEV Həsən Vəliqulu oğlu (d. 27.3.1958, Nax. MR, Culfa r-nunun Gülistan k.) – Azərb. aktyoru. Azərb. Resp. xalq artisti (1999). Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1979). Həmin ildən C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aktyorudur. Rolları: Orxan, Əşrəf bəy, Əkrəm bəy (“Ana”, “Şeyda”, “Uçurum”, H.Cavid), Səməd Vahid, Fazil (“Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı”, C.Məmmədquluzadə), Müəllif (“Mənim nəğməkar bibim”, Ə.Əylisli), “Gənc aşıq” (“Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir”, Kəmalə), Cavad xan (“Hökmdar və qızı”, İ.Əfəndiyev), Draqun (“Astana”, A.Dudarev), Səfər bəy (“Hacı Qara”, M.F.Axundzadə), Aleko (“Qaraçılar”, A.S.Puşkin) və s.

AĞAYEV Həşim Nizam oğlu (16.9.1916, Lənkəran – 2.8.1988, Bakı) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1976), prof. (1978). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1941). Azərb. SSRİ EA Fizika və Riyaziyyat İn-tunda direktor müavini (1957–59), Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda direktor (1964–67), Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda rektor (1970–81), Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda şöbə müdiri (1981 ildən) vəzifələrində çalışmışdır. Tədqiqatları xüsusi törəməli diferensial tənliklər nəzəriyyəsinə, funksional analiz və topologiyaya, funksiyalar nəzəriyyəsinə, riyaziyyatın metodiki və fəlsəfi məsələlərinə həsr olunmuşdur. 70-ədək elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Мультипликативные системы функций и гармонический анализ на нуль-мерных группах (N.A.Vilenkina, Q.İ.Cəfərli və b. ilə birlikdə). B., 1981.

AĞAYEV İbadulla Əliağa oğlu (d.17.1.1950, Sabirabad r-nunun Muğangəncəli k.) – Azərb. epidemioloqu, tibb e.d. (1991), prof. (1994), Azərb. Resp. əməkdar müəllimi (2000) və əməkdar elm xadimi (2007). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1973). 1974 ildən həmin intun epidemiologiya kafedrasında (1992 ildən müdir) işləyir. Tədqiqatları Azərb.-da leptospirozun, salmonellyozların, helmintozların və qeyri-infeksion xəstəliklərin epidemiologiyasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 180-ə yaxın elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Azərb. Resp. Səhiyyə Nazirliyinin baş epidemioloqu (1992 ildən), Azərb. Epidemioloqları, Mikrobioloqları və Parazitoloqları Cəmiyyətinin sədridir.

AĞAYEV İdris Ağamoğlan oğlu (24.10.1923, Biləsuvar r-nunun Biləsuvar k. – 14.11.2007, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1989), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1952). 1959–67 illərdə Azərb. Müəllimləri Təkmilləşdirmə İn-tunda, 1975 ildən Azərb. Dövlət Un-tində işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-nin kənd təsərrüfatı üçün yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması məsələsinə aiddir. Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) iştirakçısı olmuş, Qırmızı Bayraq ordeni, I və II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri ilə təltif edilmişdir.

AĞAYEV İslam Məmməd oğlu (d. 20.8.1932, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1984), prof. (2009). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1957). Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda baş elmi işçi (1960–86), şöbə müdiri (1986–91) olmuşdur; 1992 ildən aparıcı elmi işçidir. Tədqiqatları 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəli Azərb. ədəbiyyatının nəzəri-estetik problemlərinə və dövrü mətbuat tarixinə aiddir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Əli Razi, Ə.Müznib və b.-nin həyatı və yaradıcılığına, 20 əsr mətbuatına dair əsərləri var. Mənsur və lirik şeir kitablarının müəllifidir.

Əsərləri: “Molla Nəsrəddin” in poetikasi”. B., 1985; XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri. B., 2002.

AĞAYEV Qəhrəman Abdulla oğlu (9.1.1938, Ağcabədi r-nunun Hüsülü k. – 17.4.2005, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1994), prof. (1996). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1961). 1973 ildən həmin untədə işləmiş, 1989–94 illərdə fizika fakültəsinin dekanı olmuşdur. Tədqiqatları monokristal nazik təbəqələrin alınması, nazik təbəqələrdən alınmış müxtəlif növ elektronqramların aşkarlanması və yarımkeçirici kristalın quruluşunun öyrənilməsi sahəsindədir. 100-ə yaxın elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAYEV Mehman Məmmədrəhim oğlu (d.31.8.1946, Masallı r-nunun Mah-

mudavar k.) – Azərb. terapevti, tibb e.d. (1986), prof. (1986). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1968). 1986–90 illərdə Azərb. Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunun nefrologiya kafedrasının prof.-u işləmişdir. 1990 ildən Azərb. Tibb Un-tinin daxili xəstəliklərin propedevtikası kafedrasının prof.-dur. Tədqiqatları böyrək xəstəliklərinin klinikası, diaqnostikasi və müalicəsinə, hemodializ və böyrək transplantasiyası problemlərinə həsr olunmuşdur. 200-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Применение лекарственных средств при почечной недостаточности. (M.C. Cavadzadə ilə birlikdə) B., 1980; Изменение сердечно-сосудистой системы при хронической почечной недостаточности (M.C. Cavadzadə ilə birlikdə). B., 1989.

AĞAYEV Məmmədali Hüseyn oğlu (d.3.9.1952, Babək r-nunun, Qaraxanbəyli k.) – RF-nin əməkdar mədəniyyət işçisi (1995). 1974 ildə Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu bitirmişdir. Naxçıvan Musiqili Dram Teatrının baş administratoru işləmişdir. 1981–85 illərdə N.V. Qoqol ad. Moskva Teatrının, Moskva Dövlət Musiqili Uşaq Teatrının baş administratoru olmuşdur. Moskva Akademik Satira Teatrında administrator, direktor müavini, icraçı direktor işləmişdir (1985–92). 1992 ildən həmin teatrın direktorudur.

AĞAYEV Nadir Mirzə oğlu (6.11.1931, Bakı – 5.8.1997, Bakı) – metal emalı sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1989), prof. (1990). Azərb. Politeknik İn-tunu bitirdikdən (1954) sonra həmin intda çalışmış, maşınqayırma texnologiyası kafedrasının müdiri (1975–84) olmuş, SSRİ Neft-Kimya Maşınqayırma Nazirliyinin sahə elmi tədqiqat laboratoriyasının rəhbəri (1981 ildən) işləmişdir. Tədqiqatları yivlərin diyirlənmə ilə emalı məsələlərinin həllinə həsr olunmuşdur.

AĞAYEV Nazim Möhsün oğlu (d. 24.12.1937, Bakı) – metalların korroziyası sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1991). S.Ə.Ələkbərovanın oğludur. 1961 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. AMEA-nın Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İn-tunda (1965–76) işləmiş, 1976 ildən Neft-Kimya Prosesləri İn-tunda (indiki Polimer Materialları İn-tu) laboratoriya müdiri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları metalların turş mühitdə korroziyadan inhibitorlarla mühafizəsi, mikrobioloji korroziyaya qarşı effektiv

bakterisidlərin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsindədir. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

AĞAYEV Nizami Adil oğlu (d.12.6.1936, indiki Gəncə) – Azərb. aqrokimyaçısı, k.t.e.d. (1991). 1959 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. 1960–92 illərdə Azərb. EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, 1995 ildən Azərb. Elmi Tədqiqat Eroziya və Suvarma İn-tunda çalışır. Tədqiqatları Azərb.-in dağ və torpaqmələgətirən süxurlarında, torpaqlarında, bitkilərdə mikroelementlərin miqdarının öyrənilməsinə və xəritələşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bir çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Биогеохимия и агрохимия микроэлементов в почвах Малого Кавказа Азербайджана. B., 1994.

AĞAYEV Nuhəli Hacıbala oğlu (d.1.6.1941, Şamaxı r-nunun Göylər k.) – inşaat texnikası sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1991), prof. (1994). Azərb. Politeknik İn-tunu (1963) bitirmişdir. 1984 ildən Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-tinin ağac və plastik kütlə konstruksiyaları kafedrasında çalışır. Tədqiqatları nazikdivarlı konstruksiyaların dayanıqlığı məsələlərinə aiddir. 120-yədək elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Инженерные методы исследования устойчивости тонкостенных конструкций. M., 1990.

AĞAYEV Oqtay Cəfər oğlu (7.11.1934, Bakı – 13.11.2006, Bakı) – Azərb. estrada müğənnisi (tenor). Azərb. Resp. xalq artisti (2000). Bakı Musiqi Texnikumunu bitirmişdir (1960). Azərb. Dövlət Estrada Orkestrinin (1958–70), Azərb. Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkəti Estrada Orkestrinin (1971–84), Azərb. Dövlət Qaströl-Konsert Birliyinin (“Azkonsert”, 1984–94) solisti olmuşdur. Repertuarında Azərb. bəstəkarlarından T.Quliyev, R.Hacıyev, X.Mirzəzadə, T.Əhmədov, O.Kazımi, T.Babayev, R.Mirişli, E.İbrahimova, Ə.Əzizov, M.Rzayev və b.-nin mahnıları mühüm yer tutmuşdur. A. başqa xalqların mahnılarının ifaçısı kimi də tanınmışdır. 1997 ildə “Humay” mükafatı

tına layiq görülmüşdür. Bir sıra ölkədə qastrolda olmuşdur. “Azərbaycan film” in istehsal etdiyi “Yapon” və yaponiyalı” filmində çəkilmişdir.

AĞAYEV Oqtay Mirzəbaba oğlu (d.14.2.1936, Bakı ş.) – Azərb. idmançısı. Azərb. SSR əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1982), SSRİ əməkdar məşqçisi, prof. (1995). Voleybol üzrə SSRİ kubokunun sahibi (1957), Avropa çempionatının mükafatçısı (1958), üç qitəarası turnirin çempionudur (1959). Azərb. Dövlət Xalq Təsərrüfatı İn-tunda kafedra müdiri (1971 ildən), Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında kafedra müdiri (1987 ildən), dekan (1999 ildən) işləmişdir. İraq (1969) və Küveyt (1977–80) yığma komandalarının məşqçisi olmuşdur. Azərb. Voleybol Federasiyasının vitse-prezidentidir (1994 ildən). Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

AĞAYEV Rauf Ağakışi oğlu (d.1.9.1947, Tovuz) – Azərb. endokrinoloqu, tibb e.d. (1993). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1971). 1974 ildən Azərb. Resp. Səhiyyə Nazirliyinin akad. M.A. Topçubaşov ad. Elmi Cərrahiyyə Mərkəzində işləmiş, 1995 ildən həmin mərkəzdə endokrin cərrahiyyə şöbəsinin müdürüdür. Tədqiqatları, əsasən, qalxanabənzər vəzinin, qalxanabənzər ətraf vəzilərin, böyrəküstü vəzinin cərrahiyyəsinə həsr olunmuşdur. Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin üzvüdür (2001 ildən).

Əsərləri: Диабетическая стопа (A.P.Kalinin, C.S.Rəfibəyov və b. ilə birlikdə). Бишкек, 2000; Хирургия щитовидной железы (C.S.Rəfibəyov, A.P.Qaragözova və b. ilə birlikdə). B., 2003.

AĞAYEV Rəfael Mahir oğlu (d. 4.3.1985, Sumqayıt) – Azərb. idmançısı. Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (2007). Karate üzrə 2-ci dan qara kəmərustası (2001), kumite üzrə Avropa çempionu (2002, 2003, 2004, 2005).

dünya çempionatının bürünc mükafatçısı (2001, 2003, 2005), 1-ci İslam Həm-rəyliyi Oyunlarının bürünc mükafatçısı (2005), dünya çempionudur (2006).

AĞAYEV Rüfət Xaqan oğlu (d.16.8.1975, Gəncə) – Azərb. idmançısı, pover-lifting üzrə müt-ləq Avropa çem-pionu (1998), iki-qat Avropa (2002, 2003) və ikiqat dünya (2000, 2004) çempionu-dur. Azərb. Pover-lifting Federasi-yasının vitse-pre-zidentidir (2005 ildən).

AĞAYEV Sehriyan Sabir oğlu (d. 27.7.1974, Ağdam r-nunun Muradbəyli k.) – Azərb. idmançısı, sambo üzrə beynəlxalq dərəcəli idman ustası (1999). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (2000). Sambo və cüdo üzrə dəfələrlə Azərb. çempionu (1994–2005), Avropa çempionatının üçqat gümüş (1994, 1998, 2004), beşqat bürünc (2000–04), dünya çempionatının gümüş (1994) və bürünc mükafatçısı (1997), Dünya kubokunun qalibi (1998). Hərbiçilər arasında dünya çempionatının gümüş mükafatçısıdır (1999).

AĞAYEV Soltanağa Hacığa oğlu (1.11.1942, Masallı r-nu, Bombaşı k. – 13.12.1995, Bakı; Masallıda dəfn olunmuşdur) – neft-qaz yataqlarının işlənilməsi sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1989), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1965). 1961–95 illərdə Azərb. Elmi Tədqiqat Qazıma İn-tunda işləmişdir. Tədqiqatları quyuların qazılmasında mürəkkəbləşmə məsələləri, rejim parametrlərinin layihə edilməsi zamanı adaptiv üsullar, maili istiqamətlənmiş quyuların layihələndirilməsi zamanı dinamik modellər və s. sahəsindədir. 70-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

AĞAYEV Sultanağa Həccət oğlu (d. 15.5.1935, Lerik r-nunun Rvarud k.) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1981), prof. (1983). Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1958). Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda şöbə müdiri (1968–71), İsfahan metallur-giya z-unda (İran) plan şöbəsinin müdiri (1971–76), Kabil Politexnik İn-tunda (Əfqanıstan, 1981–82) və ADNA-da (1982–94) kafedra müdiri işləmişdir. Tədqiqatları Azərb. xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişaf istiqamətlərinə,

xarici iqtisadi əlaqələr problemlərinə həsr olunmuşdur. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAYEV Şövqi Suleyman oğlu (23.3.1926, İsmayilli r-nunun Diyallı k. – 23.10.1975, Bakı) – Azərb. psixoloqu, psixologiya e.d.(1967), prof.(1969). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1951). Həmin in-tda kafedra müdiri (1963) və rektor (1965–70) vəzifələrində çalışmışdır. Tədqiqatları psixologiyanın ümumi, nəzəri-tarixi məsələlərinə və təhsilin psixoloji problemlərinə həsr olunmuşdur. 100-dən artıq elmi məqalənin və bir neçə kitabın müəllifidir.

AĞAYEV Telman Məmmədali oğlu (d.10.10.1935, Erm. SSR, Sisyan r-nunun Vaqudi k.) – Azərb. fizioloqu, biologiya e.d. (1984), prof. (1989), AMEA-nın m. üzvü (2001). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1959). Azərb. EA Fiziologiya İn-tunun laboratoriya rəhbəri (1975–93), elmi işlər üzrə direktor müavini (1993–99) olmuş, 2001 ildən in-tun direktoru-dur. Tədqiqatları analizatorların formalaşması, biokimyəvi mexanizmlərdə neyromediatorların rolunun öyrənilməsi sahəsindədir. 280-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Обмен глутаминовой кислоты в структурах зрительного анализатора и разных областях коры головного мозга при зрительной депривации. Б., 1997; Нейрофизиологическое исследование роли гипоталамуса в механизме регуляции функций различных отделов зрительного анализатора (N.A.Насиёва, A.I. Dmitrenko, N.M.Rzayeva ilə birlikdə). B., 2004.

AĞAYEV Ürfət Xanəli oğlu (8.12.1927, Bakı – 25.5.2000, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1975). Qorki Dövlət Un-tini bitirmişdir (1954). Azərb. SSR EA Y.H.Məmmədaliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İn-tunun Sumqayıt filialında laboratoriya müdiri (1967 ildən), Polimer Materialları İn-tunda elmi işlər üzrə direktor müavini (1981–93), laboratoriya müdiri (1993 ildən) işləmişdir. A. elektrokimyəvi və kombinəli elektro-

fotokimyəvi halogenləşmə üsulunu işləyib hazırlamış, tsikloheksan törəmələrinin halogenləşməsinin stereokimyəsini tədqiq etmişdir. 200-ə qədər elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAYEV Vahid Bəhram oğlu (d.10.8.1937, Füzuli ş.) – Azərb. geoloqu və paleontoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1979), prof. (1980). 1957 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. 1957–60 illərdə Azərb. SSR Geologiya İdarəsində, 1960 ildən Azərb. Dövlət Un-tinin paleontologiya və tarixi geologiya kafedrasında (1991 ildən kafedra müdiri) işləyir. Tədqiqatları paleontologiya, stratigrafiya və regional geologiya sahəsindədir. 150-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Стратиграфия юры Азербайджана. Б., 1990; Стратиграфия и фауна Большого Кавказа. Б., 2004.

AĞAYEV Vahid Musa oğlu (2.5.1920, Ağcabədi r-nunun Kuybişev k. – 10.10.1987, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1971). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1946). 1955–57 illərdə Azərb. Sənaye İn-tunda, 1957–72 illərdə Azərb. Dövlət Tibb İn-tunda işləmiş. 1967 ildən kafedra müdiri olmuşdur. 1972 ildən Azərb. Politexnik İn-tunda çalışmışdır. Bir çox elmi əsərin müəllifidir.

AĞAYEV Zeydulla Abdulla oğlu (d. 2.3.1945, Masallı r-nunun Qarıblər k.) – Azərb. filoloqu, tərcüməçi, filologiya e.d. (1997), prof. (2005). Azərb. Dövlət Pedaqoji Dillər İn-tunu bitirmişdir (1968). Həmin in-tda baş laborant, baş müəllim (1981–88), xarici ölkə ədəbiyyatı kafedrasının müdiri (1994–2007), elmi işlər üzrə prorektor (2000–05) vəzifələrində çalışmışdır. 2007 ildən Azərb. Dövlət Dillər Un-tinin prof.-udur. Tədqiqatları tərcümə problemlərinə, həmçinin Azərb.–Amerika ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuşdur. C.London, T.Drayzer, A.Konan-Doyle, S.Moem və b. yazıçıların bir sıra əsərlərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir.

AĞAYEVA Emma Müzəffər qızı (d.14.3.1951, Gəncə) – Azərb. mikrobioloqu, immunoloq, baytarlıq e.d. (2000), prof. (2004). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1974). Həmin in-tun mikrobiologiya, immunologiya, virusologiya kafedrasının dosenti (1982–2000) olmuşdur. 2004 ildən Azərb. Tibb Un-tinin mikrobiologiya və immunologiya kafedrasının prof.-udur. Tədqiqatları infeksiyon xəstəliklərin törədicilərinin və

makroorqanizmlərin immunoloji reaktivliyinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 100-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Профилактика инфекционных болезней пушных зверей. Б., 1998.

AĞAYEVA Fərəngiz Məmmədali qızı (d.28.12.1932, Gəncə) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1979), prof. (1981). Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunda Azərb. dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri (1978–83), ümumi dilçilik kafedrasının prof.-u (1983–2008) işləmişdir. Azərb. dilinin qrammatikasına dair tədqiqatları var. SSRİ Ali Sovetinin (5-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

Əsərləri: Dilçilik problemləri. B., 1982; Azərbaycan danışıq dili. B., 1987.

AĞAYEVA Gülüstən Ağamirzə qızı (20.3.1898, indiki Zəngilan r-nunun Şərifan k. – 4.1.1974, indiki Beyləqan ş.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir.

AĞAYEVA Xədicə Sadiq qızı (25.10.1885, Daşkənd – 13.12.1958, Bakı) – Azərb. müəllimi. Daşkənddə gimnaziya bitirmiş (1902), Bakıda rus-müsəlman qız məktəbində riyaziyyatdan dərslər demiş, Gəncə qız məktəbində müdir olmuşdur (1909–19). A.-nın təşəbbüsü ilə Gəncədə qadın xeyriyyə cəmiyyəti yaradılmışdı. Bakının bir sıra məktəblərində dərslər demiş, savad kurslarında, *darülmüəllimatda* pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

AĞAYEVA Xurşid Həsən qızı (20.4.1906, Bakı – 3.12.1953, Bakı) – ilk azərb. musiqişünas qadın, pianoçu.

Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1943). *H.Ağayevin* qızıdır. Azərb. Dövlət Konservatoriyası nəzdində Bakı Türk Musiqi Texnikumunu (1931) və Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (1935, prof. İ.Aysberq və G.Şaroyevin sinfini) bitirmişdir. Ü.Hac-

ibəyov haqqında ilk monoqrafiyanın, Azərb. musiqisinə həsr olunmuş bir çox məqalənin müəllifidir. 1940–53 illərdə Azərb. Dövlət Konservatoriyasında musiqi tarixindən dərslər demişdir (1944–46 illərdə elmi işlər üzrə prorektor).

Əsəri: Üzeyir Hacıbəyov. B., 1955.

AĞAYEVA İzabella İsmayıl qızı (d.30.4.1936, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (2000), prof. (2008). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1958). Həmin ildən Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunda (indiki Bakı Slavyan Un-ti) pedaqoji fəaliyyət göstərir. Rus ədəbiyyatı tarixinə, N.V.Qoqol, İ.A.Qonçarov, F.M.Dostoyevski və b.-nin yaradıcılığına dair əsərlərin müəllifidir.

Əsərləri: Нравственно-религиозный идеал Н.В. Гоголя в контексте русской литературы первой половины XIX века. Б., 1999; Человек в творчестве И.А.Гончарова. Б., 2002; Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского. Б., 2006.

AĞAYEVA Reyhan Ağababa qızı (1924, Masallı r-nunun Musaküçə k. – 24.4.1968, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə tü-tüncülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

AĞAYEVA Təzə Feyzulla qızı (10.4.1927, Kürdəmir r-nunun Ərəbxana k. – 10.3.1968, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

AĞAYRI – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunda kənd. Ağayrı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8,2 km şm.-da, Biləsuvar–İmişli avtomobil yolunun kənarındadır. Əh. 2360 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, əsas məktəb, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, ATS var.

AĞAZADƏ Fərhad Rəhim oğlu (təxəllüsü Şərqli; 12.8.1880, Şuşa – 4.1.1931, Bakı) – Azərb. maarif xadimi, dilçi, publisist. Şuşada rus-müsəlman məktəbində (1887–95) oxumuş. *Qori müəllimlər seminarı* (1900) bitirmişdir. Yelizavetpol qub.-nın Xaldan (1900–01), Şuşa (1901–02), Gorus (1902–

05), Gəncə (1905) ibtidai məktəblərində müəllim. Bakıda (1905–09) 1-ci rus-müsəlman məktəbində müəllim və müdir, “Səadət” məktəbində müdir müavini işləmişdir. Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən 1-ci (1906), 2-ci (1907) qurultaylarının iştirakçısı olmuşdur. A.-nin ədəbi-pedaqoji görüşləri “İkinci il” (1908, müstəzak) və “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912) dərsləklərində əksini tapmışdır. “Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları” (1923), “Türk dilində vurğu məsələsi” (1925), “Dürü işarələri”, “Vahid imlamız olmalıdır” və s. məqalələri dilçiliyə həsr edilmişdir. “Türk qrameri” (1926) kitabı Azərb. dilinin elmi qrammatikasının yaradılmasında ilk addımlardandır. Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Rza Daniş və Məhəmməd ağa Şahtaxtından sonra əlifba islahatı uğrunda mübarizənin müstəqil mərhələsi A.-nin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xalq Maarifi Nazirliyi nəzdindəki Əlifba komissiyasının işində iştirak etmiş, dövrü mətbuatda ictimai-siyasi mövzulu məqalələrlə çıxış etmişdir. Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə (1922) üzv seçilən və orada iş davam etdirilən A. layihələr tərtib etmiş, S.Axundzadə, M.C. Məmmədzadə ilə birlikdə “Yeni türk əlifbası” dərsliyini yazmış (1922), “Komunist” və “Yeni yol” qəzetlərində, “Maarif işçisi”, “Yeni məktəb” jurnallarında məqalələr dərc etdirərək latın qrafikasının təbliği və tədrisi işində böyük xidmət göstərmişdir. “Nə üçün ərəb hürufatı türk dilinə yaramır?” (1922), “Yeni türk əlifbası layihələrinin unifikasiyasına dair materiallar” (1927, rusca) əsərləri əlifbanı dəyişmək uğrunda gedən mübarizənin tarixi haqqında zəngin məlumat verən dəyərli tədqiqatlarıdır. A. Bakıda keçirilən 1-ci Ümumittifaq türkoloji qurultayda (1926) çıxış etmişdir.

Əsərləri: İkinci il (M.Mahmudbəyözadə, Ə.Əbdürrəhmanbəyözadə, S.Axundzadə, A.Talibzadə, A.Əfəndizadə ilə birlikdə). Tiflis. 1908; Ədəbiyyat məcmuəsi. B., 1912; Nə üçün ərəb hürufatı türk dilinə yaramır? B., 1922; “Əkinçi” qəzeti. B., 1925.

Əd.: A b d u l l a y e v A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966; A g a y e v Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. B., 1987.

AĞAZADƏ Nəzakət Həsən qızı (13.2.1910, Yelizavetpol, indiki Gəncə – 10.4.1979, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d (1966), prof. (1966). Moskva Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunu bitirmişdir (1939). Azərb. Dövlət Xarici Dillər İn-tunun alman dili kafedrasının müdiri (1942–61), M.F. Axundov ad. Azərb. Pedaqoji Dillər İn-tunun prorektoru (1966–68), Azərb. SSR EA xarici dillər kafedrasının müdiri (1961–79) olmuşdur. Azərb. və alman dillərinin müqayisəli öyrənilməsi sahəsində mütəxəssis idi. Azərb. məktəbləri üçün alman dili dərslərinin yaradılması və elmi kadr-ların hazırlanmasında xidməti var.

AĞAZAMAN, Ağ z a m a n – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisində, Ləngəbiz silsiləsində dağ. Hünd. 718 m. **AĞAZIYARƏT** – İrəvan Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Fərmihən bölgəsinin Yuxarı Fərahan kəndistanında, Fərmihən qəs.-ndən 18 km şm.-q.-dədir.

AĞAZOR, Ağ a ç u r u m, Ağ a d ə r ə s i – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən – Abovyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində azərb.-lar qovulmuş və kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 4.4.1946 ildə adı dəyişdirilərək Katnaxpuyr qoyulmuşdur.

AĞBABA – İrəvan xanlığında mahal (9.9.1930 ildən Amasiya r-nu). Tarixən Şərqi Anadoluya aid olan bu ərazilər 1877–78 illərdə Rusiya tərəfindən işğal edilərək, nəhiyə kimi Tiflis qub.-nın tərkibinə qatılmışdır. Mahal Keçid dağları, Şirək, Qızıl Qoç dağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur.

AĞBABA – Tiflis qub.-nın Ağcaqala nümayəndəliyinin Araplı nahiyəsində kənd. 20 əsrin 30–40-cı illərində əhali qonşu kəndlərə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AĞBABA DÜZÜ – Tiflis qub.-nın Borçalı mahalının Ekaterinenfeld (indiki Bolnis r-nu) ərazisində düzənliyin coğrafi adı. 20 əsrin 50-ci illərində adı dəyişdirilmişdir.

AĞBALIQ – bax *Bölgə*.

AĞBAŞ – Azərb. Resp. Dəvəçi r-nunda kənd. Ağbaş ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km c.-da, Samur-Abşeron kanalının kənarında, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 1837 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, ibtidai məktəb, mədəniyyət evi, 2 kitabxana, rətibə şöbəsi, tibb məntəqəsi, ATS var.

AĞBAŞ – İrəvanın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkmənabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 44 km şm.-q.-də, Xoy–Siyahçəsmə avtomobil yolundan 8 km şm.-dədir.

AĞBAŞ KƏLƏM – *xaççiçəklilər fəsiləsi*-nin kələm cinsindən ikiillik tərəvəz bitkisi. 35-dən çox növü məlumdur. Azərb.-nin tərəvəzçilik bölgələrində “Abşeron-skaya ozimaya”, “Rəcəbli–104”, “Derbentskaya mestnaya”, “Azərbaycan”, “Qribovski”, “Araz”, “Taşkentskaya”, “Sahil” və s. sortları əkilir. Birinci il 15–50 sm uz-da, 3,5–6 sm diametrlə möhkəm gövdə (zoğ) verir, müxtəlif formalı ətli yarpaqları və ehtiyat qida maddələri ilə zəngin olan baş bağlayır. İkinci il çoxsaxəli hündür zoğlar, xırda yarpaqlar, salxımlarda yerləşən solğun sarı çiçəklər verir. Meyvəsi toxumlu buyuzcuqdur. Bütün növləri bir-birilə tozlanır. A.k.-in tərkibində karbohidratlar, zülallar, vitaminlər (C, B₁, B₂, B₃, PP, K), mineral duzlar var. Əsasən, mədə-bağırsaq yaralarının sağalmasına müsbət təsir göstərir; qaraciyər, ürək, skleroz və s. xəstəliklərinin müalicəsində də əhəmiyyətli. Çiy, pörtülmüş, qovrulmuş, sirkəyə və duza qoyulmuş, qurudulmuş və konservləşdirilmiş halda istifadə edilir.

AĞBAŞ KƏRKƏS (Gyps fulvus) – yırtıcı quş növü. Aralıq dənizi faunasına daxil olan politipik quşdur. Qanadları enli və uzun (açılmış halda 2,4 m-ədək), quyruğu qısa, başı və boynu ağımtıl lələklidir; həmən lələklər boynunda “yaxalıq” əmələ gətirir. Bədəni üstədən qonur, alt tərəfdən kürən olur, çalma lələkləri və quyruğu qısadır. Çəkisi 6,8–

8,2 kq-dır. Çox vaxt havada süzür, az qanad çalır. Arealı Palearktikadır. Azərb.-in dağlıq r-nlarında oturmaq gündüz quşudur. Səciyyəvi “sanitardır”. Azərb.-in “Qırmızı kitabı”na nadir quş kimi daxil edilməsi tövsiyə olunmuşdur (Avropa üzrə nadir quş statusu ilə qorunur). Fevralın axırı martın əvvəllərində nəsil verməyə başlayır. Yuvasını, adətən, tək-tək, sıldırım qaya çıxıntıları üzərində düzəldir. Bəzi yerlərdə kiçik koloniya əmələ gətirir. Azərb.-da nəsil verən 64–66 cüt quşdan ibarət A.k. populyasiyası mövcuddur. Leşlə qidalanır. Yemini yerdən götürür. Ev heyvanlarını ovlamaq üçün çox vaxt onların sürüləri üzərində uçur.

AĞBAŞLAR – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Qərblə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 39 km c.-da, Zəyəm çayının sahilindədir. Əh. 498 (2008); kartofçuluq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

AĞBAŞYURD – Azərb. Resp. Zəngilan r-nu ərazisində dağ. Mehri (Bərgüşad) silsiləsinin ş. ətəyində, Bəsit (Xaçın) çayının sağ sahilindədir. Hünd. 1338 m. Yura yaşlı maqmatik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Meşə var.

AĞBAT MƏBƏDİ – indiki Erm. Resp.-nin Tumanyan r-nu ərazisində türk-xristian (alban) abidəsi. Qədimdən türk-oğuz boylarının məskunlaşdığı Ağbat k.-ndə yerləşir. 976 ildə qədim bütpərəstlik məbədinin yerində inşa edilmişdir. Məbəd kompleksi iki kilsə, bir ibadət otağı, kitabxana və s. ibarətdir. 1950 ildə bərpa zamanı abidəyə erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Əd.: Берже А. Кавказ в археологическом отношении. Тифлис, 1875; Халпхчян

Ağbat məbədi.

О. Х. Архитектурные памятники Ахпата. В. кн. “Архитектура республик Закавказья”. М., 1951; Əlak bərli C. Qərbi Azərbaycan abidələri. B., 2007.

AĞBƏND – Azərb. Resp. Zəngilan r-nu ərazisində dağ. Mehri silsiləsinin c.-ş. ətəklərində, Arazın sol sahilindədir. Hünd. 375 m. Yura yaşlı karbonatlı süxurlardan təşkil olunmuşdur. Qayalıqlar və kolluqlar var.

AĞBƏND – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Vejnəli ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 22 km c.-q.-də, Araz çayının sol sahilində, Ağbənd d.-nin şm. ətəyində, Gəyən düzündədir. Əh. 360 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

AĞBIĞ (Nardus stricta) – taxıl fəsiləsindən çoxillik ot. Tam çiçəklənmiş gövdəsi ağ rəngdə olduğundan belə adlanır. Əsasən, Avropanın isti-mülayim qurşağında yayılmışdır. Sıx çiməmələgətirən kökümsovu qısadır. Yarpaqları sərt, qılışkillidir; çiçək qrupu birtərəfli nazik sünbüldən ibarətdir. A. Qərbi Avropada (İslandiya istisna edilməklə), Qrenlandiyada, Şimali Amerikada (gətirilmə) və Kiçik Asiyada, Rusiyanın Avropa hissəsindəki meşəliklərdə, həmçinin Karpət və Qafqazın dağ meşələrində yayılmışdır. Azərb.-da Murovdağda, Naxçıvanın dağlıq ərazilərində və Zaqatalanın yay otlaklarında u z a n a n A. növü çox yayılmışdır. Podzollu az münbit torpaqlarda da bitir. Sürətlə çoxalır, çəmənlərdəki daha qiymətli otları sıxıdırıb aradan çıxarır və çəmənləri bataqlaşdırır. Qumsal torpaqları bərkidir.

AĞBİL – Azərb. Resp. Quba r-nunun Vladimirovka ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-də, Bakı–Rostov avtomobil yolunun kənarında, Qusar maili düzənliyində, Qurucayın sahilindədir. Əh. 987 (2008); meyvəçilik (alma) və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub və kitabxana, türbə (*bax Ağbil türbələri*) var.

AĞBİL TÜRƏLƏRİ – Quba r-nunun Ağbil k.-ndə 16 əsrə aid memarlıq abidəsi. Üç türbədən ibarət olmuşdur. Dövrümüzədək qalmış iki türbənin biri daş kürsülük üzərində bismiş kərpicdən tikilmişdir; xaricdən səkkizbucaqlı, daxildən isə dördbucaqlı formasındadır. Dördbucaqlının c. tərəfində giriş qapısı, qalan üç tərəfində isə taxçalar var. Türbə bayırdan çadırvarı, içəridən isə kürəvi (sferik) günbəzlə örtülmüşdür. Türbənin icarəsində günbəzə doğru uza-

Ağbil türbələri.

nıb dayaq rolunu oynayan sadə stalaktitlə işlənmiş yelkənvarı qurğu onun möhkəmliyini təmin edir. Türbənin xarici görkəmi üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də iki inşaat materialının – kərpiclə daşın məhərətli uyğunlaşdırılmasıdır. Türbənin üzərindəki kitabədə onun 1537 ildə Şirvanşah II Xəlilullah zamanında Şeyx Məzyədin şərəfinə tikildiyi göstərilmişdir. Sadə quruluşlu ikinci türbə düzbucaqlı formasındadır. Dağılmış üçüncü türbənin hicri 940 (1533) ildə tikildiyi vaxtilə türbənin üzərində olmuş kitabədən məlumdur. Düzbucaqlı şəkildə olan bu türbənin qısa tərəfinin divarları ant (çıxıq) şəklində olub, 1,2 m irəli çıxmışdı. Burada əmələ gələn kiçik eyvan tağtavanla örtülmüş qarşıdakı gəniş tağla baştağ (portal) şəklində almışdı.

1861 ildə akad. B. Dorn A.t.-ni tədqiq edərək, Ağbil k.-ndə daha bir türbənin (1446, memar Tacəddin) olduğu barədə məlumat vermişdir.

Əd.: Ələsgərzadə Ə., Ağbil türbələrinin kitabələri, Azərb. SSR EA Məruzələri, c. 12, 1956, № 10; Salamzadə Ə., Azərbaycanın memarlıq abidələri, B., 1958; Nemətova M., Şirvanın XIV–XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. B., 1959.

AĞBİRƏZ – İrəvanın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Çahardangə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 16 km şm.-da, Əhər–Kələybar avtomobil yolunun 30 km-liyindədir.

AĞBİZ – Azərb. Resp.-nin Zəngilan r-nunda, Ermənistanla sərhəddə dağ. Bərgüşad (Mehri) silsiləsinin ş. hissəsindədir. Hünd. 853,2 m. Taşbaş yaşlı karbonatlı süxurlardan təşkil olunmuşdur. Meşə və kolluqlar var.

AĞBİZ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun İsgəndərbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km şm.-da, Ağbiz d.-nin ətəyindədir. Əh. 30 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana, feldşer-

mama məntəqəsi, memarlıq abidəsi (Qurbangah piri) var idi.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Qax r-nu ərazisində dağ. Baş Qafqaz silsiləsinin suayırıcısında, Dağ. Resp. ilə sərhəddədir. Hünd. 3072 m. Mürəkkəb antiklinal quruluşlu qırıqlı-qaymalı silsilənin Yura yaşlı gilli şistlərindən təşkil olunmuş zirvələrindən biridir. Subalp və Alp çəmənləri, qayalıq-nival landşaftı var. *Ağbulaq* (Xuray) aşırımı buradadır.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Qəbələ r-nu ərazisində dağ. Baş Qafqaz silsiləsinin c. yamacında, Vəndam çayının sol sahilindədir. Hünd. 2468 m. Mürəkkəb antiklinal quruluşlu silsilənin qollarından birinin Taşbaş–Yura yaşlı gilli-karbonatlı çöküntülərdən təşkil olunmuş zirvəsi. Yamaqları dik və meşəlikdir. Subalp çəmənliyi var.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Qobustan r-nu ərazisində mineral su bulağı. Ceyrankeçməz çayının dərəsində, Mərzə qəs. yaxınlığındadır. Suyu soyuq, kükürlüdür. **AĞBULAQ** – Azərb. Resp. Oğuz r-nu ərazisində mineral su bulağı. R-n mərkəzindən 6–7 km şm.-ş.-də, meşəlikdədir. Suyu soyuq, hidrogen-sulfidlidir.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Ağdaş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13,4 km c.-q.-də, Burovar silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh. 82 (2008); heyvandarlıqla məşğuldur.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Naxçıvanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 140 (1999); işğaldan (fevral, 1992) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Gavahın ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 143 (2008); işğaldan (1992) əvvəl üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, tibb məntəqəsi var idi.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Edilli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 27 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacında, Ağoğlan çayının sahilindədir. Əh. 316 (2008); işğaldan (1992) əvvəl üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, klub, tibb məntəqəsi var idi.

AĞBULAQ – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə erməni təcavüzü nəticə-

sində əhalisi qovulmuş, kənd xarabalığa çevrilmişdir.

AĞBULAQ – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Hamamlı, 26.9.1949 ildən – Spitak r-nu), Bəykənd çayı yaxınlığında, Gümrü–İrəvan yolunun üstündə azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, kəndə xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 26.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Lusaxpyur qoyulmuşdur.

AĞBULAQ – İrəvan qub.-nın Yeni Bəyazid qəzasında (31.12.1937 ildən Krasnoselo r-nu), Göyçə gölünün yaxınlığında, Şahdağ silsiləsinin ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ildə azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə bir hissəsi geriye qayıtmış və 1988 il noyabrın sonlarında yenidən deportasiya olunmuşlar. 19.4.1991 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Axperək qoyulmuşdur.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. İsmayılı r-nunun Qoşakənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km c.-ş.-də, Qanıx–Əyriçay vadisinin c.-ş.-də, Girdiman çayının sahilindədir. Əh. 379 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, ATS var.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Zerti ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km şm.-q.-də, Sarıbaba (Kiçik Qafqaz) d.-nin ətəyində, Hoçazsu çayının sağ sahilindədir. Əh. 47 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Laçın r-nunda kənd. Ağbulaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 32 km şm.-q.-də Ağdərə çayının sahilindədir. Əh. 1034 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq, qismən də əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, xəstəxana, klub, kitabxana, rabitə şöbəsi, çörəkbişirmə sexi var idi.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Şahbuz r-nunda (Nax. MR) kənd. Ağbulaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km şm.-ş.-də, orta dağlıq ərazidədir. Əh. 445 (2005); əsasən, heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, klub var.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Ağbulaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-da, Əsrik çayının sahilindədir. Əh. 291 (2008); kartofçuluq və heyvandarlıqla məşğuldur.

AĞBULAQ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən

Gorus r-nu), Kəpəz dağının ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə ermənilər tərəfindən kənddən qovulan azərb.-lilər 1920-ci illərdə geriye qayıtmış və kəndi bərpa etmişlər. 1948–52 illərdə 51 ailə, 1988 ildə isə kəndin qalan əhalisi Azərb.-a deportasiya olunmuşdur.

AĞBULAQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkməabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 55 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Vələdyan kəndistanında, Xoy ş.-ndən 25 km şm.-ş.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkməabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 44 km şm.-q.-də, Xoy–Siyahçesmə avtomobil yolunun 12 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 25 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Acerlu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 58 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 37 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Zəncanrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 58 km q.-də, Zəncan–Təbriz avtomobil yolunun 21 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Söhrəvərd kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 21 km q.-də, dağlıq yerdədir.

AĞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Xan–Ərdəbil kəndistanında, Xalxal ş.-ndən 11,5 km q.-də, avtomobil yolu üstündədir.

AĞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmcu bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 30 km şm.-dadır.

AĞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 5 km c.-dadır.

AĞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 48 km şm.-dadır.

AĞBULAQ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Siminrud bölgəsinin Çahərbölük kəndistanında, Həmədan ş.-ndən 21 km şm.-dadır.

AĞBULAQ – İranın Qəzvin ostanında kənd. Ziyaabad bölgəsinin Qaqazan kəndistanında, Ziyaabad qəs.-ndən 18 km-likdə, dağlıq yerdədir.

AĞBULAQ – İranın Qəzvin ostanında kənd. Avəc bölgəsinin Şərqi Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 36 km şm.-ş.-də, dağlıq yerdədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Mərənd şəhristanının Culfa bölgəsinin Ələmdar–Gərgər kəndistanında, Mərənd ş.-ndən 45 km şm.-q.-də, Culfa–Təbriz d.y. xəttinin 4 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Diglə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 26 km c.-da, Əhər–Kələybar avtomobil yolunun 8 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Yengicə kəndistanında, Sərab ş.-ndən 15 km şm.-q.-də, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 7 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Molla Yaqub kəndistanında, Sərab ş.-ndən 25 km c.-q.-də, Sərab–Ərdəbil avtomobil yolunun 7 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Molla Yaqub kəndistanında, Sərab ş.-ndən 25 km c.-q.-də, Sərab–Ərdəbil avtomobil yolunun 7 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Abbası kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 41 km c.-ş.-də, Miyanə–Təbriz avtomobil yolunun 8 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhəndabad kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 20 km c.-q.-də, Təbriz–Bostanabad avtomobil yolunun 12 km-liyindədir.

AĞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Təkab bölgəsinin Əhmədabad kəndistanında, Təkab qəs.-ndən 37,5 km şm.-ş.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Səcasənrud kəndistanında, Qəydar qəs.-ndən 33 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi

bölgəsinin Qavyazə kəndistanında, Pirtac qəs.-ndən 2,5 km c.-q.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Sənəndəc şəhristanının Qurvə bölgəsinin Çahardolu kəndistanında, Qurvə qəs.-ndən 45 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Gavbazə kəndistanında, Pirtac qəs.-ndən 7,5 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ – Azərb. Resp. Şuşa r-nunun Şırlan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km q.-də, Xəlfəli çayının (Qarqar çayının qolu) sahilindədir. Əh. 95 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Klub, kitabxana var idi.

AĞBULAQ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzası ilə Trialeti nümayəndəliyinin həmsərhəd bölgəsində Borçalı (1771–1880) sultanlığına daxil olan məntəqə. Hazırda Tetriskarə adlanır.

AĞBULAQ AŞIRIMI, X u r a y a ş ı r ı m ı – Azərb. Resp.-nin Qax r-nunda, Dağ. Resp. ilə sərhəddə dağ keçidi. Baş Qafqaz silsiləsinin suayırıcında, Kürmük çayının mənbəyindədir. Hünd. 2800 m.

AĞBULAQ NEKROPOLU – Azərb. Resp. Nax. MR-in Şahbuz r-nunda antik dövrə aid arxeoloji abidə. Qazıntılar zamanı iki küp qəbir tədqiq olunmuşdur. Birinci küp qəbirin ətrafı dördkünc formada bir cərgə daşla hörülmüş, ağzına qara rəngli qulplu qab qoyulmuşdur. İçərisində skelet qalıqları, əqiq və şüşə muncuqlar, gil qab qırıqları və s. aşkar olunmuşdur. İkinci küp qəbirdən skelet qalıqları, tunc bəzək əşyaları, gil qab qırıqları, muncuq, tunc sancaq, üzük, zınqırov, bir ədəd mis pul və s. tapılmışdır.

AĞBULAQ NƏZƏR – Tiflis qub.-nin Pətək nahiyəsində kənd. 20 əsrin 30–40 illərində kəndin əhalisi qonşu bölgələrə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AĞBULAQ YAŞAYIŞ YERİ – Nax. MR-in Şahbuz r-nunda, Naxçıvançayın sol sahilində antik dövrə aid yaşayış yeri. 1990 ildə qeydə alınmışdır. Sah. 1525 m². Buradan küp, gil qab, sümük qalıqları və s. tapılmışdır. E.ə. I və ya eramızın 1–2 əsrlərinə aid olduğu ehtimal edilir.

AĞBULAQ-AĞACANXAN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 7 km ş.-də, Ərdəbil–Astara avtomobil yolunun 3 km-liyindədir.

AĞBULAQ-AĞDAĞ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Mehriban kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 56 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ-BAHADIR – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan bölgəsinin Ənquran kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 18 km c.-q.-də, dağlıq yerdədir.

AĞBULAQBALA, Y u x a r ı A ğ b u l a q – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 20 km q.-dədir.

AĞBULAQBALA, Y u x a r ı A ğ b u l a q – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 19 km c.-ş.-də, dağlıq yerdədir.

AĞBULAQ-ÇƏNGALMAS – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Mehriban kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 103 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ-EYNALI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 15 km ş.-dədir.

AĞBULAQ-ƏLƏMDAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 17,5 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ-ƏMİRKƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərəşti kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 61 km şm.-dadır.

AĞBULAQ-FƏRƏCBƏY – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Sərbəndi-Süfli (Aşağı Sərbənd) kəndistanında, Ərak ş.-ndən 45 km c.-q.-dədir.

AĞBULAQ-GORANLI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 35 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ-HƏMDİYYƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 31 km c.-q.-də, Miyanə–Marağa d.y. xəttinin 5 km-liyindədir.

AĞBULAQ-HƏMƏDANI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Təkab bölgəsinin Əhmədabad kəndistanında, Təkab qəs.-

ndən 16 km şm.-ş.-dədir.

AĞBULAQ-HƏZBƏRİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 29 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ-MƏHƏMMƏDHÜ-SEYNXAN – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Yuxarı Sərbənd kəndistanında, Astana ş.-ndən 39 km c.-q.-də, dağlıq yerdədir.

AĞBULAQ-MİRZƏBƏY – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kərani kəndistanında, Həsənaabad-Sukənd qəs.-ndən 24 km c.-ş.-dədir.

AĞBULAQ-MUSTAFAXAN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 19 km ş.-də, Ərdəbil–Astara avtomobil yolunun 22 km-liyindədir.

AĞBULAQ-MÜRŞİD – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Mehriban kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 86 km şm.-q.-dədir.

AĞBULAQ-NƏZƏRYAN – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kərani kəndistanında, Həsənaabad-Sukənd qəs.-ndən 24 km q.-dədir.

AĞBULAQPAİN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 13 km şm.-ş.-dədir.

AĞBULAQ-RÜSTƏMXAN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 9 km ş.-də, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun 6 km-liyindədir.

AĞBULAQ-SADAT – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Yuxarı Sərbənd kəndistanında, Astana ş.-ndən 18 km c.-q.-dədir.

AĞBULAQ-SƏRDAR – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan şəhristanının Ənquran kəndistanında, Mahnişan ş.-ndən 28 km c.-q.-dədir.

AĞBURUN – Azərb. Resp. Xocavənd r-nu ərazisində dağ. Qarabağ allüvial-prolüvial maili düzənliyində, Ağcaqoşun (Qarasu) çayının sol sahilindədir. Hünd. 196 m. Kolluqlar var.

AĞBURUN – Azərb. Resp., Bakı şəhərinin Qaradağ r-nu ərazisində dağ; Abşeron y-a-nın c.-unda, Lökbatan qəs.-

nin q.-indədir. Hünd. 130 m. Abşeron yaşlı əhəngdaşı süxurlarından təşkil olunmuş platonun səthindədir.

AĞCA – bax *Akça*.

AĞCAARX – İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında (9.9.1930 ildən Sərdarabad, 2.3.1935 ildən – Oktemberyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış və əhalisi qovulmuşdur. 1920-ci illərdə geri qayıtmış azərb.-lar 1930 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar. 4.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Arevik qoyulmuşdur.

AĞCABƏDİ – Azərb. Resp.-nda şəhər (1959–62 illərdə şəhər tipli qəs.). Ağcabədi r-nunun mərkəzi. Ağdam d.y.st.-ndan 45 km, Bakıdan 300 km aralı, Kür-Araz ovalığında, Qarqar çayının hər iki sahilində, Mil və Qarabağ düzlərindədir. Əh. 36,0 min (2008). Aeroport. Avtomobil təmiri z-du, süd məhsulları emal edən 2 müəssisə, istehsalat və məişət xidməti kombinatları, meşə-meliorasiya st., 7 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 11 ümumtəhsil məktəbi, 5 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi, Azərb. Müəllimlər İntunun Ağcabədi filialı, Ağcabədi pedaqoji texnikumu, Sumqayıt musiqi texnikumunun Ağcabədi filialı, Ağdaş Türk liseyinin Ağcabədi filialı, texniki peşə məktəbi, mərkəzi xəstəxana, uşaq xəstəxanası, Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzi, vərəm dispanseri, uşaq poliklinikası, doğum evi, 3 mədəniyyət evi, Mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi və 3 şəhər kitabxanası, Heydər Əliyev muzeyi, tarixdiyarşünaslıq muzeyi, incəsənət məktəbi, musiqi məktəbi və s. fəaliyyət göstərir. *Ü.Hacıbəyli A.*-də anadan olmuşdur.

A. yaxınlığında Eneolit və Tunc dövrlərinə, antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerlərinin qalıqları (Kamiltə-

pə, Nərgiztəpə, Qaraköbər, Yantəpə, Qalatəpə və s.) və müxtəlif qəbir abidələri (Üçtəpə, Şahətəpə və s.) aşkar edilmişdir. Orta əsrlərə aid qəbiristanlıqda daşdan qoç fiqurlu qəbirdaşları, Cümə məscidi (19 əsr) var.

AĞCABƏDİ RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1930 ildə təşkil edilmiş, 1963 ildə ləğv olunaraq ərazisi Ağdam r-nuna verilmiş, 1965 ildən yenidən müstəqil r-n olmuşdur. Kür-Araz ovalığının Mil və Qarabağ düzlərindədir. Sah. 1756 km². Əh. 121,3 min (2009). R-n q.-dən Ağdam, şm.-dən Bərdə, Zərdab, ş.-dən Beyləqan, c.-dən Füzuli, c.-q.-dən Xocavənd r-nları ilə həmsərhəddir. R.-nda 1 şəhər, 1 qəsəbə, 44 kənd var (2009). Mərkəzi Ağcabədi ş.-dir.

Təbiət. R-nun relyefi düzənlikdir, şm.-ş.-dən c.-q.-ə doğru tədricən yüksəlir. Ərazisinin səthi Antropogen sisteminin kontinental-allüvial və dəniz çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Gil yatağı vardır. İqlimi mülayim isti, quru subtropikdir. Orta temp-r yanvarda 1,2–1,7°C, iyulda 25–26°C-dir. İllik yağıntı 300–500 mm-dir. Çay şəbəkəsi seyrəkdir. Şm.-ş. sərhədi ilə Kür çayı, mərkəzi hissədən Qarqar çayı axır. R-nun ərazisindən Yuxarı Qarabağ kanalı keçir. Ərazisində şor sulu göllər var. Boz-çəmən,

boz və çəmən-boz torpaqları yayılmışdır. Mərkəzi hissədə şor və şorakət torpaq sahələrinə təsadüf olunur. Bitkiləri çöl və yarımsəhra tiplidir. Kür çayı sahilində kolluqlar və seyrək Tuqay meşələri vardır. Heyvanları: ceyran, canavar, çöldonuzu, çaqqal, tülkü, bataqlıq qunduzu, porsuq, boz dovşan, Kiçik Asiya qumsıcağı və s. Quşları: turac, göyərçin, qaraqarın bağıraqara, qırqovul və s. Ağgöl Milli Parkı Ağcabədi r-nu ərazisindədir; burada 15 növ heyvan, 20 növ balıq və 40 növ bitki qeydə alınmışdır.

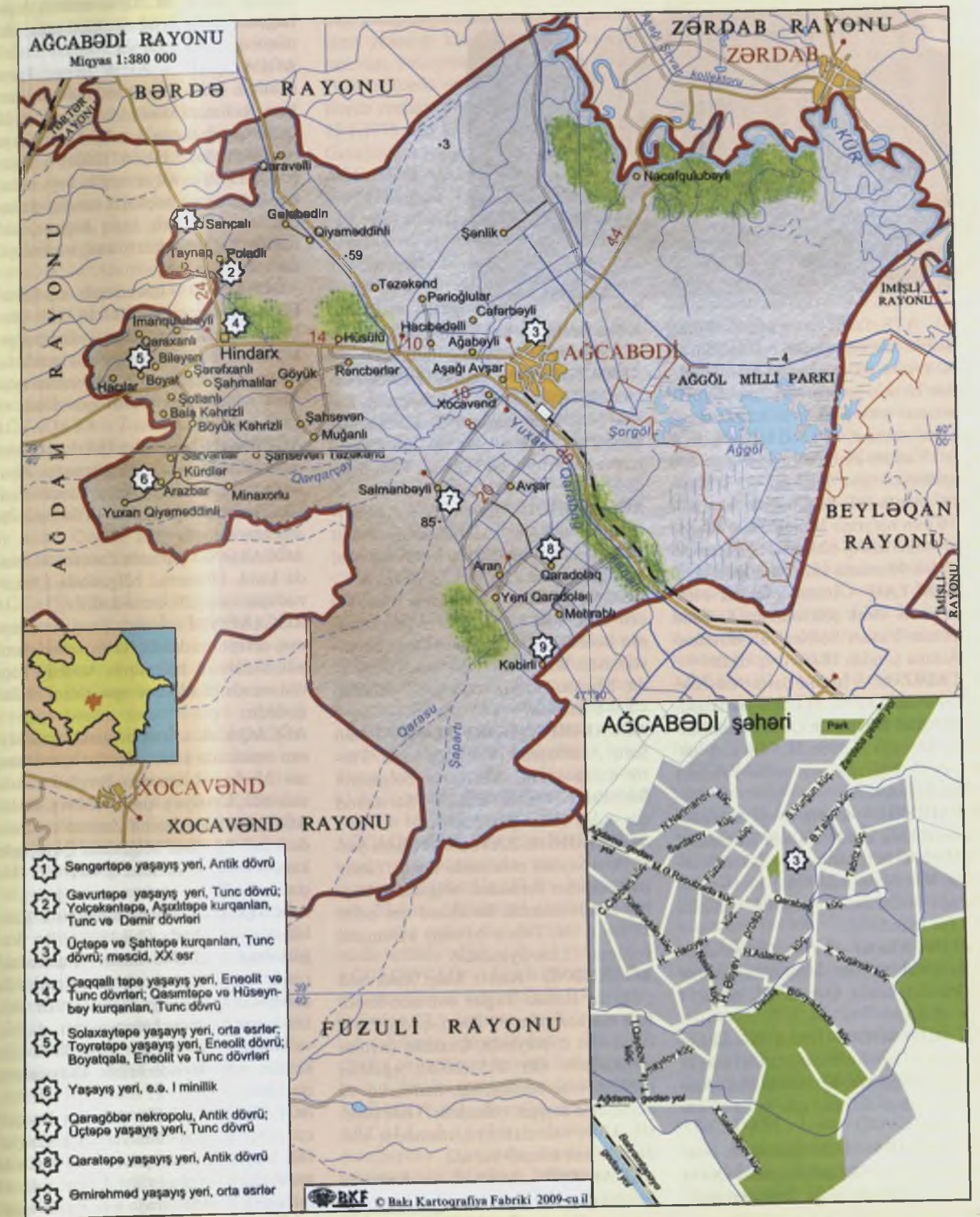
Əhali. Orta sıxlıq 1 km²-də 69 nəfərdir. Kənd əhalisi 62%-dir. Ağcabədi şəhəri, Hindarx qəsəbəsi ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A.r. əsasən, heyvandarlıq, taxılçılıq və pambıqçılıq r-nudur; k.t.-ı suvarma əkinçiliyinə əsaslanan Aran iqtisadi r-nuna daxildir. A. r.-nün inzibati ərazisində k.-t.na yararlı torpaqların sahəsi 75 min ha-dır. Bunun 33 min ha-ı (40%-i) əkin yeri, 38 min ha-ı (50,56%-i) otlaqlar, qalan 4 min ha-ı (5,4%-i) isə biçənəklər, çoxillik bitkilər üçün əkin sahələridir. Əkin yerinin çox hissəsində (70%) dənli və texniki bitkilər yetişdirilir. R.-nda, həmçinin dənli-paxlalı bitkilər, tərəvəz-bostan bitkiləri, kartof, yem bitkiləri becərilir, üzümçülük və baramaçılıq inkişaf etdirilir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R.-nda 62 ümumtəhsil məktəbi (21146 şagird), 5 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi, 36 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, texniki peşə məktəbi, Azərb. Müəllimlər İntunun, Sumqayıt Musiqi Texnikumunun filialları, Ağcabədi Pedaqoji Texnikumu, 8 musiqi məktəbi, 43 mədəniyyət evi və klub, incəsənət məktəbi, muğam mərkəzi, 3 muzey, 74 kitabxana, rayon rabitə evi, 4 şəhər, 25 kənd poçt

Heydər Əliyev parkı.

Ağcabədi şəhəri. Qarabağ muğam mərkəzi.

Ağcabədi şəhəri.
Heydər Əliyev
muzeyi.

şöbəsi, ATS fəaliyyət göstərir. Bütün kəndlərdə telefon rabitəsi mövcuddur.

A. r.-nda 685 çarpayısı olan (əhalinin hər 10 min nəfərinə 56,9 çarpayı) 12 xəstəxana (mərkəzi r-n xəstəxanası, uşaq xəstəxanası, 10 kənd sahə xəstəxanası), 17 həkim ambulatoriyası, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 22 feldşermama məntəqəsi, 165 həkim (əhalinin hər 10 min nəfərinə 14 həkim), o cümlədən 4 stomatoloq, 623 orta tibb işçisi, o cümlədən 96 mama var (1.1.2009).

AĞCABULAQ – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Yuxarı Sərbənd kəndistanında, Astana ş.-ndən 18 km c.-q.-dədir.

AĞCADİZƏC – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdil kəndistanında, Marağa ş.-ndən 31,5 km c.-q.-də, Miyandab–Marağa avtomobil yolunun 7,5 km-liyindədir.

AĞCADİZƏC – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 34,5 km c.-ş.-də, Marağa–Sərisikənd avtomobil yolunun 14,5 km-liyindədir.

AĞCAGÜNBƏD – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Bəzinərud kəndistanında, Qəydar qəs.-ndən 54 km c.-q.-dədir.

AĞCAGÜNBƏD – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kərani kəndistanında, Həsənaşad–Sukənd qəs.-ndən 12 km c.-ş.-dədir.

AĞCAXARABA – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Sənəndəc şəhristanının Qorvə bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Gültəpə qəs.-ndən 31 km c.-ş.-dədir.

AĞCAXƏRABƏ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının

Kəbudərahəng kəndistanında, Həmədan ş.-ndən 15 km şm.-ş.-dədir.

AĞCAXƏRABƏ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Rəzən bölgəsinin Sərdrud kəndistanında, Rəzən qəs.-ndən 10 km şm.-da, Rəzən–Həmədan avtomobil yolunun 4 km-liyindədir.

AĞCAKƏHƏL – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 25,5 km c.-ş.-dədir.

AĞCAKƏHƏL – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Ocan kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 9 km c.-da, Miyanə–Təbriz avtomobil yolunun 4 km-liyindədir.

AĞCAKƏHƏL-DƏRVIŞLƏR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisikənd bölgəsinin Sərisikənd kəndistanında, Sərisikənd qəs.-ndən 18 km şm.-dadır.

AĞCAKƏHƏL-ZAMANI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisikənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Sərisikənd qəs.-ndən 27 km q.-də, Təbriz–Miyana avtomobil yolunun 12 km-liyindədir.

AĞCAKƏND – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Köhnə Tağlar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 39 km c.-q.-də, Ziyarət d.-nin c. ətəyində, Çaxmaq çayının sahilindədir. Əh. 215 (2008); işğaldan (1992) əvvəl bostançılıq, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, ambulatoriya, memarlıq abidəsi (Alban kilsəsi) var idi.

AĞCAKƏND – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Ağcakənd ə.d.-nin (Ağcakənd, Oruclu, Təzəkənd, Zağalar k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km c.-ş.-də, Qarasu çayının sol sahi-

lindədir. Əh. 866 (2008); işğaldan (aprel. 1993) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, ATS var idi.

AĞCAKƏND – Azərb. Resp. Laçın r-nunda kənd. Ağcakənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km şm.-q.-də, Qaratəpə d.-nin ətəyində, Ağdərə çayının sahilindədir. Əh 567 (2009); işğaldan (may, 1992) əvvəl əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana, mədəniyyət evi var idi.

AĞCAKƏND – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən – Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən – Vayk r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AĞCAKƏND – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ziyaabad bölgəsinin Qaqazan kəndistanında, Ziyaabad qəs.-ndən 14 km şm.-da dağ ətəyindədir.

AĞCAKƏND – İranın Zəncan ostanında kənd. Əbhərrud bölgəsində, Əbhərrud qəs.-ndən 20 km c.-dadır.

AĞCAKƏNDİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisikənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Sərisikənd qəs.-ndən 18 km q.-dədir.

AĞCAQALA – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Bərgəsli kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 4,5 km ş.-dədir.

AĞCAQALA – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Qarapəşlu kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 72 km şm.-q.-dədir.

AĞCAQALA – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Alagöz dağının c.-q. ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış və əhalisi qovulmuşdur. 25.1.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Tsaxqalanc qoyulmuşdur.

AĞCAQALA – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasının Borçalı nümayəndəliyində (indiki Marneuli r-nu) qala. 15–16 əsrlərdə xarabalığı çevrilmişdir. A.-nın adı 11 əsr yazılı mənbələrində oğuzlarla bağlı çəkilir.

AĞCAQANADLAR (Culicidae) – iki-qanadlılar dəstəsinin həşəratlar yarım-

dəstəsi. Tropiklərdən Arktikaya qədər (əsasən rütubətli yerlərdə) hər yerdə rast gəlinir. 2000-dən çox növü var. Azərb.-da 6 cinsə mənsub 24 növü məlumdur. Bədəni uzunsov (3–10 mm), başı kiçik, ayaqları nazik və uzundur. Ağız orqanı xortum şəklində, sancıb-soran tiplidir. Bığları 15 buğumludur. Qanadları ensiz və 10 damarlıdır. Yumurtalarını suya qoyur. Sürfələri suda üzən ibtidai heyvanlar, bakteriya və yosunla qidalanır, suda puplaşır. Erkəkləri yetkinləşəndən sonra, əsasən, çiçək şirəsi ilə qidalanır. Dişiləri heyvan və insanların qanını sorur. A.-ın *Anopheles maculipennes*, *Anopheles plumbeus*, *Anopheles hircanus* və s. növləri malyariyanı; *Aedes aegypti* – sarı qızdırmanı, *Aedes vexans* – tulyaremiyanı; *Culex pipiens*, *Aedes japonicus* və s. növləri yapon ensefaliti törədiciilərini yoluxdurur.

AĞCAQAYA – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Sənəndəc şəhristanının Qorvə bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Gültəpə qəs.-ndən 20 km c.-ş.-dədir.

AĞCAQAYA – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 36 km ş.-dədir.

AĞCAQAYIN (Acer) – ağcaqayın fəsiləsindən yarpağı tükülən ağac və ya kol cinsi. Hünd. 40 m-ədək olur. Qarşı-qarşıya düzülən yarpaqları dilimli, nadir hallarda lələkvari mürəkkəb və ya bütövdür; əsasən, sarımtıl-yaşıl çiçəkləri salxım, yaxud qalxanabənzər çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi ikiqat qanadlıdır. Avropa, Asiya, Şimali Afrika, Şimali və Mərkəzi Amerikada 150-dək növü məlumdur. Enliyarpaqlı və qarışıq meşələrdə bitir. Azərb.-da 8 növü var. 150–200 (maks. 600) ilədək yaşayır. Oduncağından mebel, musiqi alətləri, çilingərlikdə işlənən məmulat və s. hazırlanır. A. dekorativ və balverən bitkidir. Amerikada bəzi növlərindən şəkər istehsal olunur. Azərb.-da gözəl A. (*A. laetum*), *sivriyarpaq* A. (*A. lapan*), çöl A.-ı (*A. campestre*), məxməri A. (*A. velutinum*), ağ A. (*A. pseudoplatanus*), *trautfetter* A.-ı (*A. trautvetteri*), *Hirkan* A.-ı (*A. hyrcanum*), *vənyarpaq* A. (*A. negundo*), *çinar* *yarpaq* A. (*A. platanoides*) bitir.

AĞCAQIŞLAĞI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 30 km şm.-ş.-də, Mişkin–Ərdəbil avtomobil yolunun 3 km-liyindədir.

AĞCAQIŞLAQ – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.1.1969 ildən – Masis r-nu), Zəngi çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, 1920-ci illərdə geriye qayıtmış. 1948–53 illərdə yenidən deportasiya olunmuşdur. 25.1.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Getapiya qoyulmuşdur.

AĞCAQIŞLAQ, *Xatunkənd* – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalında (9.9.1930 ildən Qəmərlı, 4.9.1945 ildən – Artaşat r-nu), Gərnı çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə əhalisi qovulmuş və kəndə gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 21.6.1948 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Getaşen, 25.5.1965 ildə isə Getazat qoyulmuşdur.

AĞCAQIŞLAQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Kələyan kəndistanında, Xoy ş.-ndən 7,5 km c.-ş.-dədir.

AĞCAQIŞLAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 12 km c.-da, Təbriz–Miyana avtomobil yolunun 3 km-liyindədir.

AĞCAQIŞLAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Diglə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 27 km c.-da, Əhər–Kələybar avtomobil yolunun üstündədir.

AĞCAQIŞLAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Sirdan bölgəsinin Aşağı Tarəm kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 45 km c.-ş.-də, Qəzvin–Rəşt avtomobil yolunun 16 km-liyindədir.

AĞCAQOŞUN – Azərb. Resp. Xocavənd r-nu ərazisində çay. Xocavənd çayının sol qolu. Uz. 32 km, hövzəsinin sah. 32 km². Müvəqqəti axarlıdır. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə edilir.

AĞCAQOVAQ – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunun Eymur ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22,5 km c.-q.-də, Kür çayının sol sahilində, düzənlikdədir. Əh. 130 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana var.

AĞCAQOVAQ – bax *Qovaq*.

AĞCALI, *Ağcalı* – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Çahardolu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 72 km c.-ş.-dədir.

AĞCALUÇA – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Qərbi Xəbəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 59 km q.-də dağlıq yerdədir.

AĞCAMƏSCİD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Çahardolu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 73 km c.-ş.-dədir.

AĞCAMƏŞHƏD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 38 km şm.-ş.-də, Marağa–Miyana avtomobil yolundan 20 km c.-dadır.

AĞCAMƏZAR – İranın Qəzvin ostanında kənd. Buyin bölgəsinin Zəhra kəndistanında, Buyin qəs.-ndən 18 km c.-ş.-də dağlıq yerdədir.

AĞCAOBA – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Əcəbşir bölgəsinin Dizəcrud kəndistanında, Əcəbşir qəs.-ndən 5 km şm.-q.-dədir.

AĞCAOĞLAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 26 km şm.-ş.-dədir.

AĞCARIŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 25 km şm.-q.-də, Marağa–Miyana avtomobil yolundan 8 km c.-dadır.

AĞCAYAZI – Azərb. Resp. Laçın r-nu ərazisində dağ. Piçəniz çayının sol sahilindədir. Hünd. 1460 m. Ətkləri meşəlikdir.

AĞCAYAZI – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Arduşlu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km şm.-q.-də, Piçəniz çayının sahilindədir. Əh. 137 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq, qismən də əkinçiliklə məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

AĞCÜYÜR – Azərb. Resp. İmişli r-nunun Bəcirəvan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km ş.-də, Araz çayının sol sahilində, Mil düzündədir. Əh. 387 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

AĞCADAM – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Şərqi Xəbəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 38 km ş.-dədir.

AĞCADƏRBƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Üçtəpə

kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 18 km q.-də, Bostanabad qəs.-nə gedən köhnə yolun üstündədir.

AĞÇAXƏRABƏ – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərəsi şəhristanının Avəc bölgəsinin Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 60 km şm.-q.-də, dağlıq yerdedir.

AĞÇAKƏHƏL – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kürayim kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 30 km c.-da, Ərdəbil–Xalxal avtomobil yolunun 25 km-liyindədir.

AĞÇAKƏHƏL – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Üsku bölgəsinin Üsku kəndistanında, Üsku qəs.-ndən 12 km c.-dadır.

AĞÇAKƏND – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 25 km c.-q.-dədir.

AĞÇAKƏND – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 9 km şm.-dadır.

AĞÇAQALA – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Əfşariyyə kəndistanında, dağətəyindədir.

AĞÇAQALA – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Növbəran bölgəsinin Bəyat kəndistanında, Növbəran qəs.-ndən 24 km c.-q.-də, Qaraçay çayının sahilindədir.

AĞÇALI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin şəhristanında, Mişkin ş.-ndən 24 km q.-dədir.

AĞÇAMƏŞHƏD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 25 km c.-ş.-də, Marağa–Miyandab avtomobil yolunun 14 km-liyindədir.

AĞÇAPİRƏ – İranın Zəncan ostanında kənd. Sirdan bölgəsinin Yuxarı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 36 km c.-q.-dədir.

AĞÇARİŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 4,5 km c.-ş.-dədir.

AĞÇAY – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nu ərazisində çay. Axınca çayının sağ qolu. Uz. 6 km, hövzəsinin sah. 11 km². Şahdağ silsiləsinin şm. yamacında Keçəldağdan (2435 m) başlanır.

AĞÇAY – Azərb. Resp. Quba r-nu əra-

zisinde çay. Qudyal çayının sağ qolu. Uz. 24 km, hövzəsinin sah. 154 km².

AĞÇAY – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində çay. Lev çayının (Tərtər hövzəsi) qolu.

AĞÇAY – Azərb. Resp.-nin Qax r-nu ərazisində çay. Kürmük çayının sağ qolu. Uz. 12 km.

AĞÇAY – Azərb. Resp. Quba və Xaçmaz r-nları ərazisində çay. Uz. 68 km, hövzəsinin sah. 239 km². Yan silsilənin Yarımıyaylaq d.-ndan (1780 m) başlanır. Xəzər dənizinə tökülür. Əsasən, yağış, qismən də qar suları ilə qidalanır. Aşağı axımında suvarmada istifadə edilir.

AĞÇAY – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Niyazoba ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km ş.-də, Samur–Dəvəçi ovalığında. Əh. 405 (2008); tərəvəzçilik, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana, klub, feldşermama məntəqəsi var.

AĞÇAY – Azərb. Resp. Qax r-nunun İlisu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km şm.-da, Qurmuxçayın sahilindədir. Əh. 657 (2008); maldarlıq, əkinçilik və arıçılıqla məşğuldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana, ATS, fındıqtəmizləmə z-du, məscid var.

AĞÇAY – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kürayim kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 33 km c.-q.-də, Ərdəbil–Xalxal avtomobil yolunun 25 km-liyindədir.

AĞÇAY – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Rəzən bölgəsinin Dərcəzin kəndistanında, Rəzən qəs.-ndən 12 km şm.-ş.-dədir.

AĞÇAZİVƏ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Sulduz bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Nəqədə qəs.-ndən 4,5 km şm.-q.-dədir.

AĞÇINQILDAĞ – Azərb. Resp. Daşkəsən və Kəlbəcər r-nları sərhədində Murovdağ silsiləsində zirvə. Hünd. 3300 m. Gəncə çayının mənbə hissəsindədir. Yura yaşlı vulkanik və vulkanik-çökmə süxurlardan təşkil olunmuşdur. C. ətkələri seyrək meşəlikdir. Subalp və Alp çəmənlikləri var. Qayalıq subnival landşaftı səciyyəvidir.

AĞÇUXALI – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Qışlaqat Əfşar kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 59 km q.-dədir.

AĞDABAN – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində çay. Tərtər çayının sol qo-

lu. Murovdağ silsiləsinin c. yamacından başlanır. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Uz. 19 km.

AĞDABAN – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Ağdaban ə.d.-nin (Ağdaban, Bağırılı, Çayqovuşan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 28 km şm.-ş.-də, Ağdaban çayının sağ sahilində, Murovdağ silsiləsinin c. ətəyindədir. Əh. 635 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl tütüncülük və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

AĞDABAN – Azərb. Resp. Nax. MR (Şərur r-nu) ilə Erm. Resp. sərhədində, Zəngəzur silsiləsində zirvə. Hünd. 3093 m. Naxçıvan çayının mənbə hissəsindədir. Günbəzvarı konus formasındadır. Alt Pliosen vulkanizminin əmələ gətirdiyi püskürmə mərkəzidir. C. ətkələri seyrək meşəlik, yuxarıları qayalıqdır.

AĞDABANLI QURBAN, Aşiq Qurban [Qurban Məşədi Məmmədli oğlu; 1846, Cavanşir mahalının (indiki Kəlbəcər r-nu) Dəmirçidam k.- 1938, Kəlbəcər r-nunun Ağdabanlı k.] – Azərb. aşıqı. *Aşiq Şəmsirin* atasıdır. Aşiq sənətini müstəqil öyrənmiş, ustad aşıq kimi tanınmışdır. “Qurban bulağı” adlı aşıqlar məclisi yaratmış, *Aşiq Ələsgərlə* yaxın dost olmuşdur. Qoşma, gəraylı, tənqid, müxəmməs, divani və s. formalarda lirik şeirləri var. *Növrəs İman*, *Bimar Əli* və b. ilə deyişmişdir.

Əsərləri: Möhnət. B., 1972; Şeirlər // Azərbaycan aşıqları və el şairləri. C. 2. B., 1984.

AĞDAĞ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Qaradərə çayının sağ sahilindədir (aşağı axımında). Hünd. 1046 m. Paleosen yaşlı vulkanik-çökmə mənsəli süxurlardan ibarətdir; relyefdə konusvari yüksəklik əmələ gətirir.

AĞDAĞ – Azərb. Resp. Şəki r-nu ərazisində dağ. Şəki yaylasından c.-da Axar-Baxar silsiləsindədir. Hünd. 282 m. Antiklinal quruluşlu olub, Abşeron yaşlı gilli və qumdaşı çöküntülərindən təşkil olunmuşdur.

AĞDAĞ – Azərb. Resp. Tovuz r-nu ərazisində, eyniadlı platoda dağ. Tovuz ş.-ndən c.-q.-də, Tovuz çayının sol sahilindədir. Hünd. 964 m. Kampan–Maastrixt yaşlı üfqi yatımlı gilli-karbonatlı süxurlardan təşkil olunmuşdur.

AĞDAĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 29 km

şm.-ş.-də, Marağa–Miyandab avtomobil yolundan 6 km c.-dadır.

AĞDAĞ SEOLİT YATAĞI – Azərb. Resp. Tovuz r-nu ərazisində faydalı qazıntı yatağı. Qazax sinklinoriumunun c.-ş. qanadında Kampan yaşlı əhəngdaşlarının və tuflu qumdaşlarının aralarında yerləşmişdir. Seolitləşmiş tufların və trasların qalınlığı 8 m-dən 50 m arasında dəyişir. Seolitləşmiş laylar 3 km məsafəyə qədər izlənilir. Seolitləşməyə məruz qalan tuflar, əsasən, Üst Santon və Alt Kampan yaşlı andezit-dasit və dasit tuflarıdır. Mineraloji baxımdan seolitləşmə qaynar halda olan narın dənəli vulkan şüşəsi hissəciklərinin dənizin sahil zonasında hidratlaşaraq klinoptilolitə və az miqdarda mordenitə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Yataqda seolitlərin miqdarı 76–80% arasında dəyişir. Yatağın klinoptiloliti natriumlu-kalsiumlu seolit qrupuna daxildir. Yuxarı Öysüzlü, Abastəpə seolit təzahürləri də Ağdağ seolit yatağı qrupuna aid edilir.

AĞDAĞRUD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 36 km şm.-ş.-dədir.

AĞDAM – Azərb. Resp. Abşeron r-nu ərazisində palçıq vulkanı. Qobustanın c.-ş.-ində Pirsaat çayının sol sahilindədir. Morfoloji cəhətdən zirvə hissəsində bir neçə kiçik qrifon və sopkaları olan kəsik konus şəklindədir. Fəaliyyətdə olan sopkalarından vaxtaşırı olaraq qaz, neft əlaməti olmayan duru palçıq və bulanaq su çıxır. Bozuntul çalarlı vulkan brekçisi ensiz zolaq şəklində en istiqamətində yayılır. A. palçıq vulkanının tektonik cəhətdən Qılıç antiklinal qırışığının cənub qanadını kəsən en istiqamətli tektonik çata uyğun gəlidiyi güman edilir.

AĞDAM – Azərb. Resp.-nda şəhər (1828 ildən). Ağdam r-nunun mərkəzi. Qarabağ düzünün c.-q.-ində, Qarqar çayının sol sahilindədir. Əh. 39,9 min (2008). İşğaldan (1993) əvvəl A. resp.-nin inkişaf etməkdə olan sənaye mərkəzlərindən biri idi. Şəhərdə ot kombinezi, metiz-furnitur, şərab və barama toxumu z-dları, xalça f-ki, çörək z-du, elektrik şəbəkəsi, atçılıq z-du, 50 ümumtəhsil məktəbi, Ə.B.Haqverdiyev ad. Dövlət Dram Teatrı, ölkəşünaslıq muzeyi, çörək muzeyi (dünyada yeganə), 3 kitabxana, mədəniyyət evi, kinoteatr, 8 xəstəxana və s. fəaliyyət göstərirdi. Memarlıq abidələrindən Xanoğlu türbəsi

(17 əsr), Qarabağ xanı Pənahəli xanın imarəti (18 əsr) və türbəsi (19 əsr) və s. mövcud idi.

AĞDAM (Hakaku) – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Tuğ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-q.-də, Xışqalası d.-nin şm. ətəyində, Atayurd çayının sahilindədir. Əh. 168 (2008); işğaldan (1992) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub var idi.

AĞDAM – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Ağdam ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-q.-də, Axınca çayının sahilindədir. Əh. 1228 (2009); taxılçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, ambulatoriya, kitabxana, rəhbər şöbəsi var.

AĞDAM DRAM TEATRİ. Ə. Haqverdiyev ad. Ağdam Dövlət Dram Teatrı – 1923 ildən Ağdamda fəhlə klubu (1928 ildən “Beynəlxalq”) nəzdində dram, sonralar isə musiqili dram kollektivi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Kollektiv “Hacı Qara” (M.F. Axundzadə), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (Ə.Haqverdiyev), “Nadir şah” (N.Nərimanov), “İblis” (H.Cavid), “Aydın”, “Sevil”, “Almaz” (C.Cabbarlı) pyeslərini, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” (Ü.Hacıbəyli) operalarını, “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” (Ü.Hacıbəyli) musiqili komediyalarını tamaşaya qoymuşdur.

1937–50 illərdə Ağdam Dövlət Dram Teatrı, 1950–68 illərdə isə dram kollektivi və xalq teatru kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1968 ildən yenə Dövlət teatridir. 1969 ildə teatra Ə.Haqverdiyevin adı verilmişdir. Teatrın repertuarında klassik pyeslər, eləcə də tarixi və müasir mövzularda yazılmış əsərlər geniş yer tutur: “Zorən təbib”, “Skapenin kələkləri” (J.B.Molyer), “Xırs quldurbasan” (M.F.Axundzadə), “Ağa Kərim xan Ərdəbilli” (N.Vəzirov), “Dağılan tifaq” (Ə.Haqverdiyev), “Eşq və intiqam” (S.S.Axundov), “Əliqulu evləni” (S.Rəhman), “Yaşar” (C.Cabbarlı), “Fitnə” (A.Saiq), “Fərhad və Şirin” (S.Vurğun), “Qaçaq Nəbi”, “Son göz yaşları” (S.Rüstəm), “Sən həmişə mənimləsən” (İ.Əfəndiyev), “Vicdan” (B.Vahabzadə), “Odlar içində” (Ə.Yusif), “İntizar” (M.Hüseyn və İ.Əfəndiyev), “İki qardaş” (M.Lermontov), “Tülkü və üzüm” (G.Figeyredü), “Herostратı unudun” (Q.Qorin), “Molla Nəsrəddin və Əzrayıl” (Ş.Əliyev), “Şahzadə xanım və bacatəmizləyən” (L.Juxo-

Ağdam Dövlət Dram Teatrı. “Yaralı tut ağacı” (Q.Köçərli) tamaşasından səhnə.

vitski), “Təhminə və Zaur” (Anar) və s. Teatrda Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi Ə.Ağdamski, Azərb. SSR əməkdar artistlərindən H.Şəmsizadə, Q.Muradov, Q.Mirzəyev, T.Qarayev, N.Məlikova, xalq artisti F.Mahmudova və b. fəaliyyət göstərmişlər.

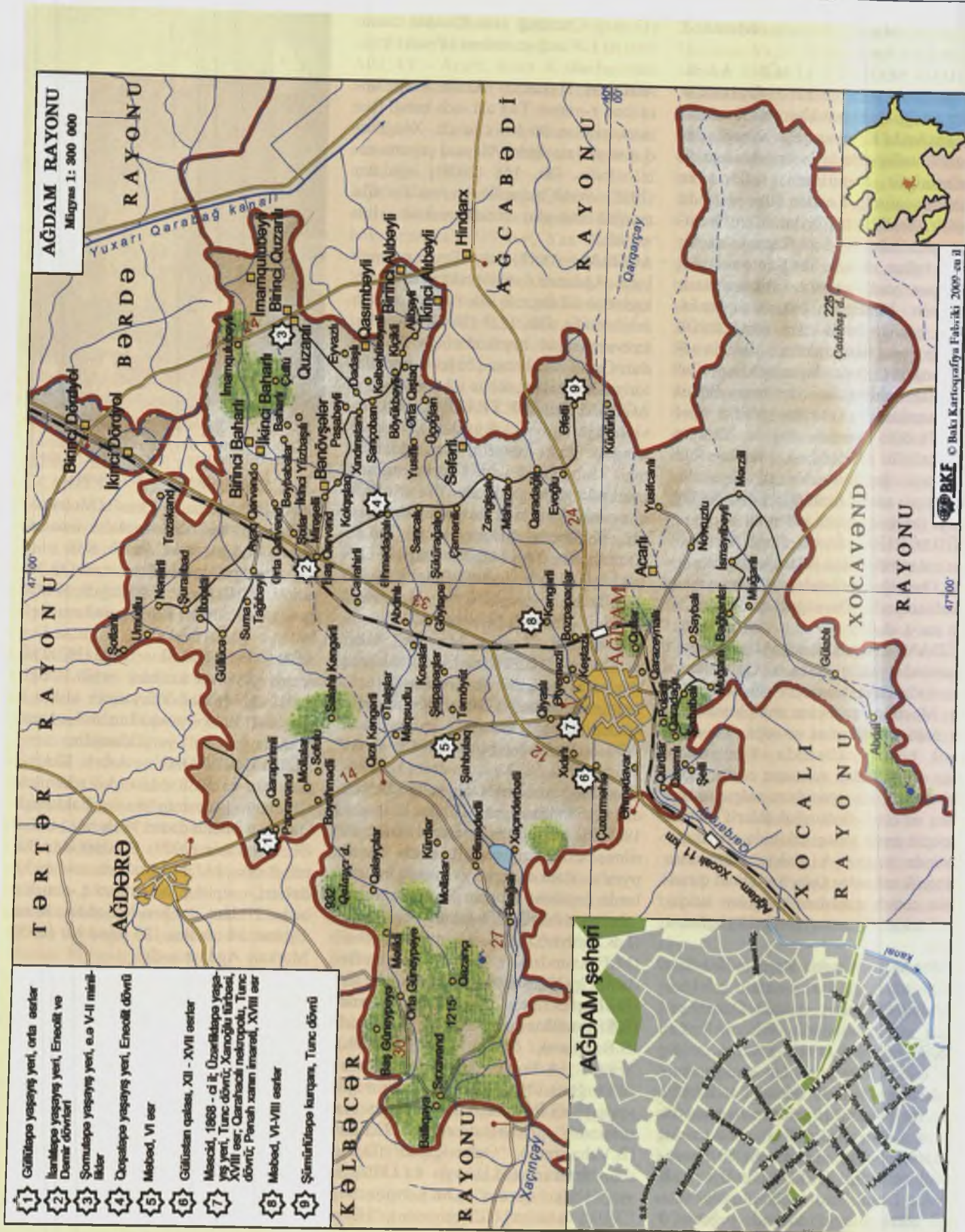
AĞDAM QƏZASI – 1923–30 illərdə Azərb. SSR-də inzibati vahid. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili ilə əlaqədar 1923 il avqustun 6-da Azərb. MİK-in qərarı ilə yaradılmışdır.

AĞDAM RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1930 ildə təşkil edilmişdir. Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətkələrində, Qarabağ düzündədir. Sah. 1154 km². Əh. 174,6 min (2009). R-n şm.-dən Tərtər, Bərdə, ş.-dən Ağcabədi, c.-dən Xocavənd, c.-q.-dən Xocalı və q.-dən Kəlbəcər r-nları ilə həmsərhəddir. R-nda 1 şəhər, 14 qəsəbə, 123 kənd var (2009). Mərkəzi Ağdam ş.-dir.

Təbiət. A. r-nunun relyefi, əsasən, düzənlik, qismən alçaq dağlıqdır. Düzənlik hissədə Antropogen və Neogen,

dağlıq hissədə isə Tabaşir və Yura çöküntüləri yayılmışdır. Əhəngdaşı və s. tikinti materialı (səment xammalı, çınqıl, qum) yataqları vardır. İqlimi, əsasən, mülayim isti, quru subtropikdir. Orta temp- r yanvarda -0,2°C-dən 1,8°C-yədək, iyulda isə 23°C-dən 26°C-yədəkdir. İllik yağıntı 300-550 mm-dir. R-nun ərazisindən Xaçın və Qarqar çayları axır. Şabalıdı və açıq şabalıdı, dağ tünd şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bitkiləri, əsasən, kol, quru çöl və yarımsəhra (ağot, yovşan, qaragən və s.) tiplidir; çox az sahədə meşə yayılmışdır. Heyvanları: çaqqal, canavar, tülkü və s. Quşları: kəklik, turac və s. Gəmiricilər çoxdur.

Əhali. Orta sıxlıq 1 km²-də 152 nəfərdir. Kənd əhalisi 66%-dir. Ağdam ş., Quzanlı qəs., Mərzili, Seyidli k.-ləri ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A. r-nu Yuxarı Qarabağ iqtisadi r-nuna daxildir. İşğal edildikdən (1993) əvvəl ağır, yeyinti, yüngül sənaye və inkişaf etmiş k.t. r-nu idi. R-nun ümumi ərazisinin 77,4%-i işğal zonasında yerləşir, 82 yaşayış məntəqəsinin, o cümlədən 80 kənd, 1 şəhər və 1 qəsəbəsinin bütün iqtisadiyyatı məhv edilmişdir. A. r-nunun işğal edilməmiş 44 yaşayış məntəqəsində, o cümlədən 43 kənd və 1 qəsəbəsində k.t.-nin heyvandarlıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, bostançılıq, üzümçülük, meyvəçilik sahələri inkişaf etdirilir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. A. r-nda 151 ümumtəhsil məktəbi (21496 şagird), 11 uşaq musiqi məktəbi, 2 peşə məktəbi, musiqi texnikumu, sosial-iqtisad kolleci, 52 kitabxana, 31 klub, 15 mədəniyyət evi, muğam məktəbi, 4 muzey fəaliyyət göstərir. Milli xalq sənətinin xalçaçılıq, misgərlik, bədii tikmə və

Heydər Əliyev parkından görünüş. Quzanlı qəs.

b. sahələri inkişaf etmişdir. Əl ilə xalça toxunuşu geniş yayılmışdır.

A. r-nunda erməni işğalınadək 50-dən çox memarlıq abidəsi olmuşdur [Xaçındərbətli k.-ndə Qutlu Musa oğlu türbəsi (1314, memar ustad Şahbənər), Kəngərli k.-ndə türbə (14 əsr), Maqsudlu k.-ndə məbəəd (15 əsr), Salahlı Kəngərli k.-ndə məbəəd (16 əsr), Papravənd k.-ndə 18 əsrə aid 2 türbə, məscid, türbə (18 əsr), Qiyaslı k.-ndə məscid (18 əsr), "İmarət" abidələr kompleksi (19 əsr), Ağdam ş.-ndə məscid (1868) və s.].

R-nda 1090 çarpayısı olan (əhalinin hər 10 min nəfərinə 62,4 çarpayı) 20 xəstəxana, o cümlədən mərkəzi r-n və uşaq xəstəxanaları, oftalmoloji xəstəxana, rayonlararası psixiatriya xəstəxanası, doğum evi, 12 kənd xəstəxanası, 3 dispanser (ağ ciyər xəstəlikləri, dəri-zöhrəvi xəstəlikləri və ruhi-əsəb xəstəlikləri), gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 27 həkim ambulatoriyası, 82 feldşer-mama məntəqəsi, 324 həkim (əhalinin hər 10

min nəfərinə 19 həkim), 18 stomatoloq və diş həkimi, 997 orta tibb işçisi, o cümlədən 195 mama var (1.1.2009).

AĞDAMKƏND SU ANBARI – Azərb. Resp. Ağdam r-nu ərazisində, Ağdam ş. yaxınlığındadır. 1963 ildə istifadəyə verilmişdir. Suyunu Qarqar çayından çəkilmiş kanaldan alır. Sah. 50 ha, ümumi həcmi 1,6 mln. m³, faydalı həcmi 1,4 mln. m³-dir. Suvarmada istifadə edilir.

AĞDAMLAR – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalının (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən – Artaşat r-nu) dağlıq hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AĞDAMSKİ (əsl фамилиясы Bəddəlibəyli) Əhməd Bəşir oğlu (5.1.1884, Şuşa-1.4.1954, Ağdaş) – Azərb. opera artisti (likrik tenor). Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1943). Kiçik yaşlarından teatr həvəskarları dərəcələrində, xalq mərasimi tamaşalarında iştirak etmişdir. Səhnə fəaliyyətinə 1910 ildə "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin teatr truppasında başlamışdır.

Azərb.-da qadın artistlərin olmadığına görə əvvəllər Azərb. operalarında və musiqili komediyalarda, əsasən, qadın rollarını ifa etmişdir. Rolları: Leyli, Əsli, Gülnaz, Gülçöhrə ("Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", Ü.Hacıbəyli), Şahsənəm ("Aşiq Qərib", Z.Hacıbəyov) və s. Dram tamaşalarında da çıxış etmiş-

Ağdam Olimpiya kompleksi. Quzanlı qəs.

Ə. Ağdamski (solda). "Leyli və Məcnun" operasında Leyli rolunda.

dir. 1921 ildən pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

AĞDAMSKI Telman Əhməd oğlu (d.6.8.1936, Ağdaş) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1992), prof. (1995). Ə. Ağdamskinin oğludur. Azərb. Dövlət Untini bitirmişdir (1958). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda kimya fakültəsinin dekani işləmişdir (1972–81). Tədqiqatları kataliz və koordinasiya kimyasına aiddir. Tərkibində *d*- və *f*-elementləri olan ikivalentli və üçvalentli samarium, yevropium və itterbiumun üzvi törəmələrini sintez etmiş, xassələrini və quruluşlarını öyrənmişdir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AĞDAN, Yuxarı Ağdan – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən İcəvan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında Aşağı Ağdan kəndi yarandıqdan sonra kənd Yuxarı Ağdan, 25.3.1969 ildə Ağdan, 25.1.1978 ildə isə Qandzakar adlandırılmışdır.

AĞDARAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhəndabad kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 30 km c.-da, Bostanabad–Təbriz avtomobil yolunun 24 km-liyindədir.

AĞDARAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 15 km şm.-ş.-dədir.

AĞDAŞ – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunda kənd. Ağdaş ə.d.-nin (Ağdaş, Ağbulaq, Axtaxana, Badamağac, Çünzəli, Darılıq, Fətullaqışlaq, Hacıcavadlı, Kövüzbulaq, Oğrubulaq, Vənlik k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-da, Masallı d.y. st.-ndan 16 km aralı, Göytəpə çayının sol sahilində, Lənkəran ovalığında. Əh. 2468 (2009); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya var.

AĞDAŞ – Azərb. Resp. Füzuli r-nu ərazisində dağ. Hünd. 222 m.

AĞDAŞ – Azərb. Resp.-nin Kəlbəcər r-nunda dağ. Hünd. 3000 m. Burada Ağdaş adlı qədim qala xarabalığı var.

AĞDAŞ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun İstibulaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-dədir. Əh. 155 (2009); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

AĞDAŞ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Qala-Bərzənd kəndistanında, Germi qəs.-ndən 21 km şm.-da, Germi–Ərdəbil avtomobil yolunun 13 km-liyindədir.

AĞDAŞ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Rəhal kəndistanında, Xoy ş.-ndən 8 km c.-da, Xoy–Şahpur yolunun üstündədir.

AĞDAŞ – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Növbəran bölgəsinin Kahpayə kəndistanında, Növbəran qəs.-ndən 24 km şm.-q.-dədir.

AĞDAŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 26 km c.-ş.-dədir.

AĞDAŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Miyaşadab bölgəsinin Mərhəmətabad kəndistanında, Miyaşadab qəs.-ndən 28,5 km şm.-q.-dədir.

AĞDAŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Müvəzəxan kəndistanında, Təbriz ş.-ndən 27 km şm.-da, Təbriz–Əhər avtomobil yolunun 11 km-liyindədir.

AĞDAŞ – İranın Kürdistan ostanında kənd. Sənəndəc şəhristanının Qurvə bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Gültəpə qəs.-ndən 25 km ş.-dədir.

AĞDAŞ – İranın Kürdistan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Gavbazə kəndistanında, Pintac qəs.-ndən 16 km c.-dədir.

AĞDAŞ – Tiflis qub.-nın Lorü–Borçalı qəzasında (9.9.1930 ildən Allahverdi, 19.9.1969 ildən–Tumanyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmiş, əhalisi azərb.-ların yaşadığı qonşu kəndlərə (Şamlıq və Axtala) köçürülmüşdür.

AĞDAŞ – Azərb. Resp.-nda şəhər (1900 ildən). Ağdaş r-nunun mərkəzi. Avtomobil yolları (Bakı–Qazax, Ləki–Qəbələ) qovşağı. Ləki d.y.st.-ndan 10 km, Bakıdan 244 km aralı, Türyan çayının sağ sahilində, Şirvan düzünün şm.-q.-indədir. Əh. 12 min (2008). A.-da sənaye, ticarət, nəql. və digər müəssisələr, 10 kitabxana, 3 klub, 12 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 10 ümumtəhsil məktəbi, 5 məktəbdənkənar, 1 peşə və 1 orta ixtisas təhsili müəssisəsi, mərkəzi poliklinika və uşaq poliklinikası, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, mədəniyyət və istirahət parkı var. A. 16 əsrdə salınmışdır.

AĞDAŞ QƏZASI – Ərəş qəzasının 1919 ildən adı (bax Ərəş qəzası).

AĞDAŞ RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1930 ildə təşkil edilmişdir. Şir-

Türyan çayı.

Tarix diyarşünaslıq muzeyinin binası. XIX əsr.

Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçılarının xatirəsinə abidə kompleksi.

van düzünün şm.-q.-ində, Acınohur ön dağlığının c.-undadır. Sah. 1050 km^2 . Şm.-dən Şəki, şm.-ş.-dən Oğuz, ş.-dən Qəbələ, Göyçay, Ucar, c.-ş.-dən Zərdab, c.-q.-dən Bərdə və q.-dən Yevlax r-nları ilə həmsərhəddir. Əh. 98,3 mln (2008). R-nda 1 şəhər, 2 qəsəbə, 72 kənd var (2009). Mərkəzi Ağdaş ş.-dir.

Təbiət. Səthi, əsasən, düzənlik, şm. hissədə dağlıqdır (Bozdağ silsiləsi, hünd. 700 m-ədək). Düzənlik hissədə Antropogen, dağlıq hissədə Neogen çöküntüləri yayılmışdır. Gil çıxarılır. İqlimi mülayim isti, quru subtropikdir. Orta temp-r yanvarda 1,2–1,4°C, iyulda isə 25–27°C-dir. İllik yağıntı 300–450 mm-dir. R-nun ərazisindən Türyan çayı, c.-q. sərhədi boyu Kür çayı axır. Baş Şirvan kollektoru A. r-nu ərazisindən başlanır. Türyan çayında su qovşağı yaradılmışdır. R-nda, əsasən, boz-çəmən torpaqları yayılmışdır. Bitkiləri, əsasən, çöl və yarımsəhra tiplidir. Kür çayı sahilində Tuqay meşələri, r-nun şm. hissəsində (Türyançay qoruğunda) ardıc və saqqız ağaclarından ibarət seyrək arid meşələri var. Heyvanları: canavar, tülkü, çöldonuzu və s. Quşları: kəklik, turac, qırqovul, kərkəs və s. Sürünənlərdən gürzə, kələz və s. məskunlaşmışdır.

Əhali. Orta sıxlıq 1 km^2 -də 94 nəfərdir. Kənd əhalisi 66,6%-dir. Ağdaş ş., Ləki qəs. ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A.r. çoxsahəli k.t. və yüngül sənaye r-nudur. Aran iqtisadi r-nuna daxildir. R-nda taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, bostançılıq, kartofçuluq və s. sahələr inkişaf etdirilir. A. r-nunda qida məhsulları kombinatı, şirniyyat və un fabrikləri, tikiş-trikotaj müəssisəsi, kərpic z-du, "Ağdaş-Pambıq" ATSC fəaliyyət göstərir. A. r-nu ərazisindən Bakı-Qazax avto-

mobil yolu, Bakı-Tbilisi d.y., Mingəçevir-Bakı elektrikötürmə xətti, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa neft kəmərləri, Bakı-Ərzurum qaz kəməri A. r-nunun ərazisindən keçir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. A. r-nunda 68 ümumtəhsil məktəbi (15855 şagird), 30 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 5 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi (1688 şagird), 1 peşə təhsili (164 şagird) və 1 orta ixtisas təhsili müəssisəsi (1488 şagird), 2 musiqi məktəbi, 58 klub müəssisəsi, 82 kitabxana, 3 muzey, mədəniyyət evi, kinoteatr fəaliyyət göstərir.

Memarlıq abidələrindən Ərəb və Kürkəl kəndləri arasında yerləşən Surxay qalasının qalıqları (18 əsr), Ağdaş ş.-ndə karvansara (1883–84), Hacı Osman məscidi, Qızılbaşlar məscidi, Hacı İsmayıl məscidi, Hacı Bədəl məscidi, Hacı

Məhəmməd Füzulinin abidəsi.

Məhəmmədəğa məscidi (hamısı 19 əsr), Bulaqotağı k.-ndə türbə (Hacı Sadıq Əfəndi türbəsi, 1902) və s. mühafizə olunur.

R-nda 715 çarpayısı olan (əhalinin hər 10 min nəfərinə 72,7 çarpayı) 9 xəstəxana (mərkəzi r-n xəstəxanası, doğum evi, 1 qəsəbə və 5 kənd sahə xəstəxanası), ağ ciyər xəstəlikləri dispanseri, 1 uşaq poliklinikası, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 19 ambulatoriya, 47 feldşer-mama məntəqəsi, 165 həkim (əhalinin hər 10 min nəfərinə 17 həkim), 10 stomatoloq və diş həkimi, 689 orta tibb işçisi, o cümlədən 241 mama var (1.1.2009).

AĞDAŞKUREŞ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 37 km şm.-q.-dədir.

AĞDAŞSU – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nu ərazisində çay. Şəmkir çayının sol qolu. Uz. 11 km , hövzəsinin sah. 28 km^2 . **AĞDƏMİR** – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9.1930 ildən Əştərək r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır.

AĞDƏRƏ – Azərb. Resp. Xızı r-nunda kənd. Ağdərə ə.d.-nin (Ağdərə, Tudar k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km c.-da, Aladaş yaylağının ətəyində, Çigilçayın sol sahilindədir. Əh. 215 (2009); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, uşaq bağçası var. K.-də 15 əsrə aid Şah Şəhid və Xəlifə Süleyman pirləri, 18 əsrə aid Ağabdal məscidi var.

AĞDƏRƏ – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu)

azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1919 ildə kənd erməni təcavüzü nəticəsində dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur.

AĞDƏRƏ – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Parağaçay ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən təq. 26 km şm.-q.-də, Ordubad-Nürqüt avtomobil yolunun kənarında, Gilançayın (Arazın qolu) sahilində, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Əhali yaşamır. A.-də Batabat rəsədxanasının müşahidə stansiyası fəaliyyət göstərir.

AĞDƏRƏ – Azərb. Resp. Tərtər r-nunda şəhər. Ağdərə ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 19,5 km c.-q.-dədir. İşğaldan (1992) əvvəl məişət xidməti, yerli sənaye və istehsalat kombinatları, şərab z-du, inkubator-quşçuluq st., 3 ümumtəhsil məktəbi, texniki peşə məktəbi, 2 mədəniyyət evi, kinoteatr, mərkəzi xəstəxana var idi.

AĞDƏRƏ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Qəribli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 33 km c.-da, dağlıq ərazidədir. Əh. 282 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

AĞDƏRƏ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Rəzən bölgəsinin Şəra kəndistanında, Rəzən qəs.-ndən 75 km c.-dədir.

AĞDƏRƏ KOLÇEDAN-POLİMETAL YATAĞI – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində faydalı qazıntı yatağı. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, dəniz səviyyəsindən 2100–2550 m yüksəklikdədir. Yataq Qaranquş-Başkənd antiklinal qırışıqlığının tağ hissəsini tutur. Süxurlar porfiridlərdən, tuf-brekiyalardan, tuf-konqlomeratlardan, tuf-qumdaşılardan ibarətdir; Alt Eosenin vulkanogen qatından təşkil olunmuşdur. Polimetall filizləşməsi lay, linza, damar və möhtəvi tiplidir. Sənaye əhəmiyyətli filiz lay formasındadır. Filizdə qurğuşun 6,6%, sink 8,9%, mis 1,0%-dir. Əsas filiz mineralları: pirit, qalenit, sfalerit, az miqdarda xalkopirit, misin törəmə mineralları. Yataq 1952 ildən istismar edilir.

AĞDƏRƏQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Diglə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 28 km c.-da, Əhər-Kəleybar avtomobil yolunun üstündə yerləşir.

AĞDƏRƏQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 16 km c.-da, Ərdəbil-Xalxal avtomobil yolunun 7 km -liyindədir.

AĞDƏRƏQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 30 km q.-da, Təbriz-Əhər avtomobil yolunun 5 km -liyindədir.

AĞDƏRYA – Özbəkistan ərazisində çay. Zərəfşan çayının sağ qolu. Uz. 154 km . Səmərqənd ş.-ndən şm.-da başlanır və Yangıabad k. yaxınlığında Qaradər-ya çayı ilə qovuşur. Suvarmada istifadə edilir. Zərəfşan qoruğu A. hövzəsindədir.

AĞDƏVƏLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 50 km şm.-ş.-dədir.

AĞDİRƏK – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 30 km c.-q.-də, Miyanə-Təbriz avtomobil yolunun üstündədir.

AĞDİŞLƏR (Crocidura) – *həşəratyeyənlər* dəstəsinin *yereşənlər* fəsiləsindən məməli heyvan cinsi. Dişlərinin ucu ağdır (adı da buradandır), qulaq seyvanı tüklərin içində yerləşir. Quyruğu uzun hamar tüklərlə örtülü olur. Bədəninin uz. 4–15 sm , quyruğu 10 sm -dir. Afrika və Avrasiyada 150, Azərbaycanda 3 növü: xırda A. (C.suaveolans Pallas), ağ qarın A. (C.Leucodon), uzun quyruq A. (C.guldenstaedti Pallas) məlumdur. Çəkili 4,8–16,3 q -adək olur. Apreldən oktyabra qədər çoxala bilirlər. Rəngi, əsasən, boz və qəhvəyin müxtəlif çalarlarında olur. Böcək sürfələri, ağqanadlılar, qarışqa, mol-yusk, kərtənkələ, qurbağa, ətcəbala quşları və s. ilə qidalanan növlər müxtəlif biotoplarda (meşələrdə, meyvə bağlarında, kolluqlarda, qamışlıqlarda) yaşayırlar. İldə 2–3 bala doğur. Bəzi növləri zərərli həşəratları yediyi üçün meşəyə xeyir verir.

AĞDİVƏR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 10,5 km şm.-ş.-də, Əhər-Kəleybar avtomobil yolunun 2,5 km -liyindədir.

AĞDİZ, A q d i s – İrəvan qub.-nin Sürməli qəzasında kənd. 1918 ilin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AĞDİZƏC – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 5 km şm.-q.-dədir.

AĞDONLU – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 3 km şm.-ş.-dədir.

AĞDÖŞ AYI, Himalay ayısı – ayılar fəsiləsindən yırtıcı məməli heyvan. Uz. 1,7 m , çəkisi 150 kq -adək olur. Cənub-Şərqi Asiyada, Hindiquş və Himalay dağlarında, Tibetin c. hissəsində, Şərqi Asiyanın c.-unda, Uzaq Şərqi c.-undakı meşələrdə yaşayır. Ağaclara yaxşı dırmaşır. Yaşadığı arealın şm.-ində ağac koğuşlarında qışlayır. Nəslin kəsilmə təhlükəsi var. Azərb. ərazisində Alt, Orta və Üst Pleystosen çöküntülərində A.a.-nın elmə məlum olmayan növünün (Selenoarctos Karabach) qalıqları tapılmışdır.

AĞDUYUX – Azərb. Resp. Zəngilan r-nu ərazisində dağ. Muğanlı k.-ndən şm.-q.-dədir. Hünd. 572 m .

AĞDUZ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 18 km şm.-q.-dədir.

AĞGƏDİK – Azərb. Resp. Quba r-nu ərazisində zirvə. Böyük Qafqazın Yan silsiləsində, Buduq k.-nin q.-indədir. Hünd. 2861 m . Subalp çəmənliyi var.

AĞGƏDİK – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Xanabad ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7,2 km şm.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 100 (1999); işğaldan (fevral, 1992) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

AĞGÖL – Azərb. Resp. Laçın r-nunda, Erm. Resp. ilə sərhəddə göl. Qarabağ vulkanik yaylasındadır.

AĞGÖL – Azərb. Resp. Ağcabədi r-nu ərazisində şor göl. Mil düzündədir. Dəniz səviyyəsindən 8 m aşağıdadır. Sah. 56,2 km^2 , maks. dərinliyi 2,2 m -dir. Suyunu Yuxarı Qarabağ kanalından götürür. Göl axıdılan suyun miqdarından asılı olaraq sahəsi tez-tez dəyişir. Yayın sonunda gölün səviyyəsi keyli aşağı düşür. Duzluluğu 13%-dir. Baş Mil-Qarabağ kollektoru A.-ü Sarısu gölləri ilə əlaqələndirir. Ətrafındakı dağ yerlər qamışlıqdır. Su quşları var. A. Ağgöl Milli Parkı ərazisindədir.

AĞGÖL – Azərb. Resp. Ağstafa r-nunda qəsəbə. Ağgöl ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 36 km şm.-q.-də, Ceyrançöl öndağlığında, Candargölün c.-ş. sahilindədir. Əh. 546 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, klub var.

AĞGÖL – Yelizavetpol (Gəncə) qub-nun Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin sonlarında əhalisi sıxışdırılıb çıxarıldıqdan sonra kənd dağıdılmışdır.

AĞGÖZ – bax *Poru*.

AĞGÜNBƏD, B ə n d ə r – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Şəbüstər bölgəsinin Şərfəxanə kəndistanında, Şəbüstər qəs.-ndən 50 km c.-q.-dədir.

AĞGÜNEY – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kürayim kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 18 km c.-da, Ərdəbil–Təbriz avtomobil yolunun 15 km-liyindədir.

AĞHƏMZƏLİ, A ğ h a m z a l ı – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.1.1969 ildən – Masis r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə qaçqın əhalinin bir hissəsi geri qayıtmış və 1948 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşlar. 25.5.1967 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Marmaraşen qoyulmuşdur.

AĞHUN DÖVLƏTİ – 4–6 əsrlərdə Orta Asiya, Şərqi Türküstan, Əfqanıstan, Pəncab və Tibet ərazilərində mövcud olan türk dövləti. Sasanilərlə doqquz il müharibə aparmışdır (349–358). *Ağhunların* qarşısını çətinliklə almağa nail olan Sasani şahı Bəhrəmgurun ölümündən sonra A.d.-nin İrana təzyiqi yenidən güclənmişdi. Ağhun hökmdarı *Ağsunvar* Telekanı, Tirmizi (459) və Şimali Hindistanda Pəncabı (470) A.d.-nin tərkibinə qatmışdır. 499 ildə Qubad ağhunların 30 minlik süvari dəstəsinin yardımı ilə İranda hakimiyyəti yenidən ələ keçirmişdi. 6 əsrin əvvəllərində Şimali Hindistan və Orta Asiyada Kuça, Karaşar, Qəndəhar, Ağsu əraziləri Toraman xan və oğlu Mihirakul xan tərəfindən ələ keçirilmiş və İpək yolunun bir hissəsi nəzarət altına alınmışdır. Sasanilərə və göytürklərə qarşı avarlarla ittifaq yaratmasına baxmayaraq, A.d. 6 əsrin 2-ci yarısında süqut etdi.

AĞHUNLAR, eftaritlər, heftal, heptal, idal, tetal – 4–6 əsrlərdə Orta Asiya, Əfqanıstan, Şimal-Qərbi Hindistan və Şərqi Türküstanın bir hissəsində məskunlaşmış tayfa birliyi.

Hun ittifaqı dağıdıqdan sonra Altay bölgəsində Syen-pi və Avar dövlətlərinin tabeliyində olan uar və hun tayfaları 4 əsrin 50-ci illərində Cənubi Qazaxıstana gəldilər. Daha sonra əsas əraziləri Toxarıstan və Şərqi Əfqanıstan olmuşdur. A.-ın tayfa birliyinin əsasını oturaq şəhər mədəniyyəti təsirinə məruz qalmış döyüşkən köçəri tayfalar təşkil edirdi. A.-ın özlərini xion adlandırması ehtimal olunur. Bizanslılar A.-ı eftarit və yaxud Kudara hunları, göytürklər abdel, farslar xion və yaxud haytal, hindlilər isə huna adlandırırdılar.

AĞXAC – İrəvan qub.-nın Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən – Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən – Vayk r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, azərb.-lar kənddən qovulmuşdur. 1920-ci illərdə doğma kənddə yenidən məskunlaşan əhali 1930 illərdə deportasiya olunmuş və kənd ləğv edilmişdir.

AĞXƏÇ – Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsində yaşayış məntəqəsi. Zaqafqaziya MİK-in 18 fevral 1929 tarixli qərarı ilə A. əkin sahələri və məzrələri ilə birlikdə Erm. SSR-ə birləşdirilmişdir. Beynəlxalq hüquq normalarının kobudcasına pozan bu qərar *Moskva müqaviləsi*ni (1921) və *Qars müqaviləsi*ni (1921) imzalayan tərəflərin iştirakı olmadan qəbul edilmişdir.

AĞI – Azərb. folklorunda lirik şeir janrı; yas mərasimində ifa edilən məhzun nəğmə. A., əsasən bayatı formasında olur. Mənsur A.-lar da var. A.-lara qədim türk yazılı abidələrində (7 əsrin sonu, 8 əsrə aid edilən Orxon abidələri

və s.) də rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda təsirli A. nümunələri yaradılmışdır. *Mahmud Kaşqarının* “Divani-lügət-it türk” (11 əsr) əsərində qədim türk bahadırı *Alp Ər Tonqa* haqqında nəsr formasında yazılmış A. nümunəsi vardır. A.-lara ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında da təsadüf olunur (Davdaqın “Cavanşirin ölümünə ağrı”sı, Nazim Hikmətin “Mikayıl Rəfilinin ölümünə ağrı”sı və s.).

AĞIL – qaramal və davarın saxlandığı üstüaçıq yer. Fermaların, kəndli həyətlərinin yanında, həmçinin yaylaq və yataqlarda düzəldilir. Dövrəsinə daşdan, kərpicdən hasar, yaxud ağac, qamış, qaratan, çırpı, çaxçax və s.-dən çəpər çəkilir və qapı qoyulur. A.-lar ya hər heyvan növü üçün ayrıca düzəldilir, ya da ümumi (heyvan növlərinə görə arakəsməli) olur. A.-a heyvanlar, adətən, axşamlar salınır.

AĞIL MAHMUDLU – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində (indiki Marneuli r-nu) kənd. Kənd 13 əsrdən 1936 ilədək Ağbulaq adlandırılmış, sonradan adı dəyişdirilərək Axlo Mamudlu olmuşdur.

AĞIL VƏ YA İNTELLEKT (lat. intellektus – anlayış, başa düşmə, dərk etmə, dərrakə) – yüksək inkişaf etmiş və mürəkkəb diferensiasiya edilmiş beyinə malik orqanizmlərin psixi fəaliyyətinin xüsusi funksiyası; informasiyanı almaq, saxlamaq, dəyişdirmək və ötürmək, yeni biliklər mənimsəmək, rasional əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək, məqsədlər formulə etmək və onlara nail olunmasına yönəldilmiş fəaliyyətə nəzarət etmək, ətraf aləmdə baş verənləri qiymət-

ləndirmə qabiliyyəti. A. və ya İ. obyektiv gerçəkliyin inikasının ali forması, insanın ətraf mühitə münasibətinin dəqiq və məqsəduyğun surətdə tənzimləmə qabiliyyətidir. A. “orqanizmlə mühit arasında ən incə münasibətdir” (İ.P. Pavlov). A. hadisələri qiymətləndirmək, müvafiq nəticə çıxarmaq, bilikdən yerində istifadə etmək bacarığıdır. A. fitri deyil, ictimai mühitlə ünsiyyət və fəaliyyət prosesində yaranır, ona görə də A. yaxşı təşkil edilmiş biliklər sistemi hesab olunur. Hər bir fərdin A. və ya İ.-i onun sinir sistemi ilə əlaqədardır. İnsanın əməli və nəzəri fəaliyyətinin nəticəsində A. bu və ya digər fərddə müxtəlif olur. A. və ya İ.-in genişliyi, dərinliyi, çevikliyi, müstəqilliyi, tənqidliliyi, fikrən sürət və məntiqliliyi onun əsas keyfiyyətləridir. A.-ın inkişafı insanın sinir sisteminin yetkinliyindən, həyat və fəaliyyət şəraitindən asılıdır. İ. isə cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri dərk edərək, insanın öz davranışını şəraitin tələbinə uyğun dəyişdirmək qabiliyyətidir. Skolastikada İ. termini aşağı idrak qabiliyyəti mənasında işlənen zəkaya əks olaraq, ali idraki qabiliyyəti bildirmək üçün işlənilir. Əks mənada bu terminlər İ.Kantda da işlənilmişdir. Qabiliyyət anlayışları yaratmaq bacarığı, zəka isə metafizik ideyaları yaratmaq qabiliyyətidir. Bu, sonrakı alman fəlsəfəsində də yayılmış və bütövlükdə Hegelin dərrakə (İ) və zəka konsepsiyasında təsbit olunmuşdur.

Psixologiyada İ.-in öyrənilməsində iki istiqamət mövcuddur: testoloji (yaxud psixometrik) və eksperimental-psixoloji. Yüz illik tarixi olan testoloji istiqamət çərçivəsində İ. sözlərin mənasını açmaq, rəqəm və fiqurlarla əməliyyat aparmaq, qanunauyğunluqları aşkarlamaq, informasiyanı yadda saxlamaq kimi əqli qabiliyyətlərdən ibarət bacarıqları üzə çıxaran *testlər*ni vasitəsilə müəyyən edilir. Həmin tapşırıqların yerinə yetirilməsi göstəricilərinin cəmlənməsi əsasında intellekt əmsali (İƏ) müəyyənləşdirilir.

Testoloji İ. nəzəriyyələrinin əksəriyyəti məlumatların statistik işlənməsi metodlarından, əsasən, *korrelyasiya təhlili* və *faktor təhlilindən* istifadəyə əsaslanır. Tədqiqatçılar üçün başlıca məsələ İ.-in «ümumi faktorunun» mövcudluğu və təbiəti problemidir; bu, müxtəlif əqli qabiliyyət növləri arasında mövcud əlaqələrdə təzahür edir. 20 əsrin əvvəllərindən başlayaraq İ.-in təbiətinin şərhində iki

əks istiqamət təşəkkül tapır: birincisi “ümumi” İ.-in mövcudluğunun (Ç.Spirmen, R.Kettel və b.), ikincisi isə bir çox bir-birindən asılı olmayan intellektual qabiliyyətlərin (amerikan psixoloqları L.Törston, C.P.Cilford və b.) qəbul edilməsi ilə əlaqəlidir.

İ.-in və onun inkişafına təsir göstərən faktorların eksperimental-psixoloji tədqiqi çərçivəsində İ.-ə bir çox müxtəlif baxışlar mövcuddur. Gestalpsixologiyanın tanınmış nümayəndəsi J.Piajenin fikrincə, İ. əqli hərəkətlər sisteminin ardıcıl formalaşmasına əsaslanan orqanizmin mühitə daha təkmil adaptasiya formasıdır. Mədəni-tarixi psixologiyada (R.Qlezer, C.Kempion və s.) İ. sosiallaşmanın nəticəsi və alətlərdən istifadə, işarələrin mənimsənilməsi, sosial qarşılıqlı fəaliyyətə qoşulmaq kimi faktorların təsiri altında formalaşan mədəniyyətin məhsulu kimi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, İ.-in təbiətini və istiqamətlənməsini insanın şəxsi keyfiyyətlərini, onun tələbatlarını, emosional vəziyyətini nəzərə almadan dərk etmək mümkün deyil. Şəxsiyyətin yetkinliyi onun ətrafda baş verənləri dərk etməsi ölçüsündən asılıdır ki, bu da intellektin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. İ.-in inkişafına səmərəli təşkil edilmiş təlim-tərbiyə prosesi də müsbət təsir göstərir.

AĞIL ZƏİFLİYİ – əqli qabiliyyətin kəskin qüsuru. A.z.-ndə insanın bilik ehtiyatı xeyli azalır, vərdisləri yaddan çıxır, yeni bilik əldə edə bilmir və ya çətin əldə edir, bütövlükdə psixikası bəsitləşərək davranışı dəyişir. A.z. anadangəlmə (*oliqofreniya*) və müxtəlif xəstəliklərlə (beyin damarlarının aterosklerozu, *epilepsiya* və s.) əlaqədar beyindəki dəyişikliklər nəticəsində qazanılma (*demensiya*) olur.

AĞILLI EQOİZM NƏZƏRİYYƏSİ – 17–18 əsrlərin maarifçiləri tərəfindən irəli sürülmüş etik konsepsiya; əsasını düzgün ictimai mənəfe ilə uyğun gələn düzgün başa düşülmüş şəxsi mənəfe prinsipi təşkil edir. *Helvetsinin*, *Holbaxın*, *Didronun*, sonralar isə *Feyerbaxın* etikasında A.e.n. asketik feodal-xristian əxlaqı ilə mübarizədə güclənməkdə olan burjuaziyanın mənafeyini ifadə etmiş, burju-demokratik inqilabları üçün ideya mənbəyi olmuşdur. A.e.n. xüsusi mülkiyyət saxlanılmaqla ictimai və şəxsi mənafeləri ahəngdar surətdə birləşdirilməyi mümkün hesab edirdi.

AĞIR ARTİLLERİYA – bax *Artilleriya*. **AĞIR ATLETİKA** – idman növü, ağırlıq (ştanq, çəki daşları, *hantel*) qaldırmaqla əlaqədar hərəkətlər kompleksi. A.a. hərəkətlərinin çoxu ştanqla edilir. Əvvəllər üç klassik növü geniş yayılmışdır: iki əllə, birdən və təkənlə ağırlıq qaldırma. 20-ci Olimpiya Oyunlarından sonra (Münxen, 1972) yarışlar iki növ (birdən və təkənlə ağırlıq qaldırma) üzrə keçirilir. A.a.-da rekordlar ayrı-ayrı klassik hərəkətlərə və iki hərəkətin cəminə görə müəyyən edilir. Köməkçi idman növü kimi A.a.-dan başqa sahələrdə də (gimnastika, yüngül atletika, güləş, boks və s.) geniş istifadə olunur. 1925 ildə A.a. üzrə ilk Azərb. çempionatı keçirilmişdir. 1989–2009 illərdə Azərb. atletləri (N.*Paşayev*, A.*Məlikov*, T.*Mirzəyev*, E.*Süleymanov*, İ.*Zairov*, Z.*Süleymanov* və b.) dünya və Avropa çempionatlarında 19 medal (5 qızıl, 9 gümüş, 5 bürünc) qazanmışlar.

AĞIR BAZAR – təklifin tələbi üstələməsi nəticəsində qiymətlərin düşdüüyü maliyyə, yaxud əmtəə bazarı.

AĞIR BETON, a d i b e t o n – orta sıxlıqlı ən geniş yayılmış beton. A.b.-da doldurucu kimi sıx süxurlar və qum işlənilir. Bitiştirici kimi portlandsement, genişlənen alüminat sementi və s. istifadə edilir. Sıxlığı 2500 kg/m^3 -ədək olan A.b., əsasən, sənaye və mülki binaların, bəndlərin və s. yükdaşıyan konstruksiya və özləllərinin qurulmasında tətbiq edilir. Ağır təbii və süni doldurucularla (dəmir filizi, çuqun skrapı və s.) hazırlanmış çox A.b. (sıxlığı 2500 kg/m^3 -dən çox) nüvə qurğularının, AES-lərin tikintisində radioaktiv şüalanmadan bioloji mühafizə üçün istifadə edilir.

AĞIR HİDROGEN – bax *Deyterium*.

AĞIR METALLARLA ÇIRKLƏNMƏ – Yer səthində və torpaqda arsen, kadmiyum, cıvə, berillium, selen, qurğuşun, sink və digər ağır metalların (xüsusi çəkisi 4,5 q/sm^3 -dən çox olan kimyəvi elementlər) Klark ədədi qiymətindən və ya yolverilən normadan artıq toplanması. Çirklənmə təbii və süni yollarla baş verir. Təbii çirklənmə, əsasən, ağır metalların vulkan püskürmələri, süxurların aşınması və geokimyəvi miqrasiyası nəticəsində Yer səthində, eləcə də su və külək vasitəsilə torpaqda toplanması ilə əlaqədardır. Süni çirklənmə isə antropogen (texnogen) amillərlə əlaqədardır. Burada əlvan və qara metallurgiya, metal qablar, cihazlar və məmulatlar istehsalı, nəql. vasitələri,

mineral gübrələr, istilik və atom elektrik st.-ları və s. əsas mənbələrdir.

AĞIR SU – tərkibində təbii oksigen izotopu olan deuterium oksidi (D_2O) ilə protodeuterium oksidinin (HDO) qarışığı. D_2O iyi və dadı olmayan rəngsiz mayedir; mol. k. 20,0276, sıxlığı 1,1054 q/sm^3 ($20^\circ C$), $t_{qayn.}$ 101,44 $^\circ C$, 3,813 $^\circ C$ -də donur. HDO mol. k. 19,0214; həlletmə qabiliyyəti adi suya nisbətən azdır. A.s. zəhərlidir, bioloji prosesləri zəiflədir. Deuterium oksidi və adi su qarışığında, 300–400 K temp.-rdə böyük sürətlə izotop dəyişmə reaksiyası ($H_2O + D_2O \rightleftharpoons 2HDO$, $K \sim 4,0$) gedir. Buna görə deuterium suyun tərkibində az olduqda tamamilə HDO şəklində, çox olduqda isə D_2O şəklində olur. Tərkibində oksigenin ağır izotopu olan ^{18}O təbii izotop tərkibli hidrogen oksidi ağır oksigenli su adlanır. A.s. ilk dəfə 1932 ildə F.Brikveddl və C.Merfi (ABŞ) tərəfindən adi suda kəşf edilmişdir. 1933 ildə G.Lyuis və R.Makdonald (ABŞ) tərəfindən ilk dəfə A.s. təmiz halda alınmışdır.

D–O rəbitəsi H–O rəbitəsinə nisbətən daha davamlı olduğuna görə A.s. və adi suyun iştirakı ilə reaksiyaların kinetikasi bir-birindən fərqlənir. Protolitik reaksiyalar və biokimyəvi proseslərin sürəti A.s.-da xeyli azalır. Lakin elə reaksiyalar var ki, onların sürəti A.s.-da adi suya nisbətən daha yüksəkdir. Bunlar, əsasən, D^+ , H^+ və ya OD^- , OH^- ionlarının katalitik təsiri ilə gedən reaksiyalardır.

Nüvə texnikası üçün D_2O -nun molyar qatılığı 99,8%-dən az olmamalıdır. A.s. təbii izotop tərkibli sudan distillə və ya elektroliz yolu ilə alınır. D_2O -nun suda qatılığını təyin etmək üçün densimetriya, katarometriya, UQ-spektroskopiya və s. metodlardan istifadə edilir. A.s., əsasən, enerji istehsalı və tədqiqat nüvə reaktorlarında (ağır su reaktorları) neytron yavaşdırıcısı, deuterium mənbəyi və istilikdaşıyıcı kimi istifadə olunur.

AĞIR SU REAKTORU – neytronların yavaşdırıcısı ağır su (D_2O) olan nüvə reaktoru. A.s.r.-nda istilikdaşıyıcı kimi ağır, yaxud adi su, təzyiqlik altında olan qaz və üzvi maddələr işlədilir. Nüvə yanacağı heterogen qaydada (aktiv zonanın digər element və materiallarından konstruktiv cəhətdən ayrı) yerləşdirilmiş A.s.r. təbii uranla işlədikdə ondan ikiməqsədli reaktor (məs., həm enerji, həm də plutonium – ^{239}Pu almaq üçün) kimi istifadə etməyə

imkan yaranır. Ağır su neytronları az udduğundan A.s.r. təkrar yanacaq hasil edərkən çox yüksək hasiletmə əmsalına ($>0,95$) malik olur. A.s.r.-nın əsas nöqsanları ağır suyun baha başa gəlməsi və ehtiyat ağır suya ehtiyacın (yavaşdırıcı konturunda istər-istəməz baş verən sızmaların əvəzini doldurmaq üçün) olmasıdır. Bu səbəbdən A.s.r. ağır su istehsalı geniş təşkil olunmuş ölkələrdə yayılmışdır.

AĞİRESİTMƏ – bax *Karlıq*.

AĞIRLAŞDIRICILAR, qazımaməhlullarında – quyuların qazılması zamanı gilli məhlulun sıxlığını yüksəltmək üçün işlədilən abraziyivi az olan ağır minerallar. A. kimi, əsasən, baritdən (sıxlığı 4200–4500 q/m^3) istifadə olunur. Xüsusi şəraitlərdə məs., məhsuldar layların açılışı zamanı qazıma məhlulun sıxlığı siderit (sıxlığı 3700–3900 q/m^3), dolomit (sıxlığı 2800–2900 q/m^3), hematit (sıxlığı 4900–5300 q/m^3), maqnetit (sıxlığı 5000–5200 q/m^3), anomal lay şəraitində qazıma apararkən qalenit (sıxlığı 7400–7700 q/m^3) əlavə etməklə yüksəldilir. Ağırlaşdırılmış qazıma məhlulun sıxlığı məhlulun quyu divarına təzyiqini (bu, lay təzyiqindən 5–10% yüksək olmalıdır) təmin etməlidir. A. qazıma məhluluna hidravlik qarışdırıcılar, yaxud ejetor tipli hidroqatışdırıcılar vasitəsilə daxil edilir. Ağırlaşdırılmış qazıma məhlullarının tətbiqi ilə qazın, neftin, suyun laylardan quyu lüləsinə keçməsinin qarşısı alınır, quyu divarlarının bütövlüyü təmin olunur, tal sisteminə düşən yüklər azalır və s.

AĞIRLIQ QÜVVƏSİ – Yer in cazibə qüvvəsi ilə Yer in fırlanması nəticəsində yaranan mərkəzdənqaçma qüvvəsinin əvəzləyicisi. Mərkəzdənqaçma qüvvəsi cazibə qüvvəsinə nisbətən çox kiçikdir. A.q.-nin istiqaməti verilən məhəllin şaqulunu təyin edir. Yer səthinin kiçik bir hissəsində ağırlıq qüvvələrinin istiqamətini paralel götürmək olar. A.q. mg ilə hesablanır (m – cəzb olunan kütlə, g – A.q. təcildir).

AĞIRLIQ QÜVVƏSİ TƏCİLİ – bax *Sərbəstdüşmə təcili*.

AĞIRLIQ QÜVVƏSİNİN ANOMALİYASI (qravitasiya anomaliyası) – eyni bir nöqtədə ağırlıq qüvvəsinin müşahidə olunan qiyməti ilə onun nəzəri qiyməti arasındakı fərq. Bu fərqə ağırlıq qüvvəsinin müşahidə nöqtəsinin hünd.-ndən asılılığını nəzərə alan düzəliş daxil edilir. Edilən düzəlişdən asılı olaraq

A.q.a. bir neçə növdür. Sərbəst havada ağırlıq qüvvəsinin hünd.-ndən asılı olaraq Yer üçün orta qiyməti 0,3086 $mQal/m$ ($1 mQal=10^{-3} sm/san^2$) olan qradientlə azalması nəzərə alınarsa, ona sərbəst fəzədə A.q.a. və ya Fay anomaliyası deyilir. Bu anomaliyadan geodeziya qravimetriyasında Yer fiqurunun öyrənilməsi üçün istifadə edilir. Yuxarıdakı şərtədən əlavə, həm də müşahidə nöqtəsinin səviyyəsi ilə dəniz səviyyəsi arasında qalan bircins kütlə təbəqəsinin cazibəsi nəzərə alınarsa, ona Buqe A.q.a. deyilir. Buqe anomaliyası Yer in üst qatında süxurların sıxlığının bircins olmadığını əks etdirdiyinə görə ondan geoloji kəşfiyyat işlərində istifadə edilir.

AĞIRLIQ MƏRKƏZİ – cismin fəzadakı vəziyyətindən asılı olmayaraq, onun hissələrinə təsir edən ağırlıq qüvvələrinin əvəzləyicisinin tətbiq nöqtəsi. Məsələn, sərbəst cismi iplə ardıcıl olaraq müxtəlif nöqtələrindən assaq, onda ipin istiqamətləri (əvəzləyici qüvvə istiqamətləri) A.m.-də kəsişəcək. Bircinsli simmetrik cismlərin (düzbucaqlı və ya dairəvi lövhələr, kürə, kub, silindr və s.) A.m. onların simmetriya mərkəzindədir. Bərk cismlərin A.m. onların *ətalət mərkəzi* ilə üst-üstə düşür. A.m. anlayışı bərk cism üçün yalnız bircinsli ağırlıq sahəsində mənə kəsb edir, *ətalət mərkəzi* anlayışı isə heç bir qüvvə sahəsi ilə əlaqəli deyil və ixtiyari mexaniki sistemə aiddir. Cismin hissələrinin çəki və forması dəyişdikdə, A.m.-nin vəziyyəti də dəyişir. Məs., raketin yanacağı azaldıqca onun ağırlıq mərkəzi yerini dəyişir. A.m.-nin vəziyyəti mühəndis hesablamalarında mühüm rol oynayır.

AĞIŞLI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Evoğlu kəndistanında, Xoy ş.-ndən 9 km şm.-ş.-dədir.

AĞIZ BOŞLUĞU – həzm sisteminin başlanğıc şöbəsi; burada qida mexaniki və qismən də kimyəvi dəyişikliyə uğrayır. A.b. ağız dəhlizinə və xüsusi A.b.-na bölünür. Ağız dəhlizi xaricdən yanaqlar və dodaqlarla, daxildən dişlər və diş əti ilə hüdudlanmışdır. Xüsusi A.b. dişlərlə udlaq girəcəyi arasındakı sahəni tutur. A.b. burun boşluğu və udlaqdan damaq vasitəsilə ayrılır, dibi üzərində dil, dilaltı vəzilər yerləşir. Böyüklərdə A.b.-nda 32 diş vardır. A.b. selikli qişa ilə örtülmüşdür. Burada çoxlu kiçik və böyük ağız suyu vəziləri yerləşir. A.b.-nda həmişə mikroorqanizmlər olur, lakin sağlam orqanizmdə, normal şəraitdə bunlar or-

qanizm üçün təhlükə törətmir. Orqanizmin müqaviməti azaldıqda bu mikrobların bəziləri xəstəlik törədirlər. A.b.-nda ən çox rast gəlinən xəstəliklərə *Diş xəstəlikləri, Gingivit, Papilloma, Leykoplaqiya, Pulpit, Stomatit* və s. aiddir.

Ağız boşluğu: a – yuxarı dodaq; b – yuxarı dişlər; c – sərt damaq; ç – yumşaq damaq; d – dilçək; e – damaq qövüsü; ə – damaq badamcığı; f – əsnək; g – dil; ğ – aşağı dodaq; h – aşağı dişlər.

AĞIZ BUCAĞININ XORASI – ağız bucağının selikli qişasının və dərisinin infeksiya xəstəliyi. A.b.x. orqanizmdə B_2 vitamininin çatışmazlığından, diş əti xəstəliyindən, ağız suyunun güclü ifrazından, turş, yaxud acı qida yedikdə, ağız boşluğuna pis qulluq etdikdə baş verir. Xəstəliyi kokklar, yaxud mikroskopik göbələr törədir. Vərdiş nəticəsində dodağını yalayan uşaqlar, yeniyetmələr və ağızda protez gəzdirən yaşlılar bu xəstəliyə daha çox tutulurlar. A.b.x.-nda əvvəlcə ağız bucağının selikli qişası və dərisi qızarıq, sulanır, yerində sonradan sarı qartmaqla örtülən ağırlıq çatlar əmələ gəlir. Xəstəlik göbələk məşəli olduqda ağız boşluğunun selikli qişasına da keçə bilər. **Profilaktikası:** düzgün qidalanma, qida rasionunda qidaların vitaminlərlə zəngin olması, ağız bucağı qıcıqlandıqda acı, kəskin turş maddələr və sitrus meyvələrin istifadə edilməməsi. **Müalicəsi** həkimin məsləhəti ilə aparılır. Xəstəlik çox vaxt xroniki olur, lakin aparılan ardıcıl düzgün müalicə nəticəsində A.b.x. sağalır.

AĞIZ ƏDƏBİYYATI – bax *Xalq yaradıcılığı*.

AĞIZ GƏLMƏSİ – bax *Süd yarası*.

AĞIZ QURULUĞU, kserostomiya (yun. xeros – quru + stoma – ağız) – ağız suyu vəziləri funksiyasının pozulması nəticəsində ağız suyu ifrazının azalması və ya ağız suyunun heç ifraz olunmaması. A.q. ağız suyu vəzilərinin

zədələnməsi, üz sinirinin ikitərəfli nevroti, beyinin bəzi patoloji prosesləri, şəkərli diabet, pernisiyoz anemiya, ağız boşluğu vəzəmi, diffuz tireotoksik zob və bir sıra digər xəstəliklər zamanı müşahidə edilir. A.q. qocalarda və aqlı zəminində inkişaf edən üzülmə hallarında da baş verə bilər. **Əlamətləri:** xəstənin ağızı quruyur, qidanı susuz uda bilmir, bəzən danışa da bilmir. **Müalicəsi:** xəstəliyi törədən səbəblərin aradan qaldırılması.

AĞIZ SUYU VƏZİLƏRİ – ağız boşluğuna sekret (tüpürcək) ifraz edən vəzilər. Məməlilərdə və insanda çoxlu kiçik (dil, damaq, yanaq və dodaqların selikli qişasında) və 3 cüt böyük (*qulaqaltı vəzilər, çənaltı vəzilər və dilaltı vəzilər*) A.s.v. var. Bu vəzilərin ifraz etdiyi zülallı, fermentli və selikli maye qidanın yumşalması, udulması və həzminə kömək edir.

AĞIZ SÜDÜ, ağız – hamiləliyin son günlərində və doğuşdan sonrakı ilk günlərdə məməlilərin və insanın süd vəzilərinin hasil etdiyi sekret. Yeni doğulmuş körpə üçün əvəzsiz qida mənbəyi olmaqla bərabər onun xarici mühit şəraitinə uyğunlaşmasına kömək edir. Spesifik qoxulu, şorməzə, sarımtıl qatı mayedir; adi *südə* nisbətən zülal, mineral maddə və vitaminlərlə zəngindir. Tərkibində çoxlu miqdarda immun cismlər, antitoksinlər var. Şəkər isə azdır. A.s. insanda 3–7, məməlilərdə isə 7–10 gündən sonra adi süd halına düşür.

AĞIZAYAQLI XƏRÇƏNGKİMİLƏR (Stomatopoda) – ali xərçəngkimilərin bir dəstəsi. Uz. 1–34 sm olur. Əsasən tropik dənizlərdə yaşayır. 150 növü var. Yapon dənizində bir növü məlumdur. Döş seqmentlərinin ayaqçənəllərə çevrilmiş ucları yemi ağıza aparır (adı da buradandır). Balıq və onurğasız heyvanları yeyir. Bəzi növləri yeyilir.

AĞIZCIQ – yumurtalıqın üstündə yerləşən sütuncuğun təpə hissəsi; dişiçinin əsas hissələrindən biri. Formasına görə müxtəlif olur. Sütuncuq inkişaf etmədikdə A. yumurtalıqın üstündə oturmış olur ki, ona oturaq A.-lı dişiçik deyilir (məs., laldə, xaşxaşda, xoruzgülündə olduğu kimi).

Əd.: Qasımov M. Ə. Ali bitkilərin morfoloqiyası və sistematikası. B., 1959.

AĞIZDAN İYGƏLMƏ – dişlərin, ağız selikli qişasının xəstəlikləri, xroniki tonzillit, diş protezinin keyfiyyətsiz olması, ağız boşluğunun gigiyena qaydalarının gözlənilməməsi, tənəffüs yolları, qida borusu və mədə xəstəlikləri nəticə-

sində baş verir. **Müalicəsi:** əsas səbəbi aradan qaldırmaq, orqanizmin ümumi müqavimətini artırmaq, ağız boşluğunu 3%-li hidrogen-peroksid və ya 0,25%-li xloramin məhlulu ilə tez-tez yaxalamaq və s.

AĞIN – İrəvan qub.-nin Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Ağin, 12.10.1961 ildən – Ani r-nu), Arpa çayının sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və burada 1829–30 və 1877–78 illərdə Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. 12.10.1961 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Ani qoyulmuşdur.

AĞKAMAL – Azərb. Resp. Balakən r-nu ərazisində dağ. Böyük Qafqazın c. yamacındadır. Hünd. 1993 m . Ətəkləri meşəlikdir.

AĞKƏHRİZ – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Növbəran bölgəsinin Məzdqançay kəndistanında, Növbəran qəs.-ndən 10 km ş.-də, Növbəran–Savə avtomobil yolunun üstündədir.

AĞKƏHRİZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Şəbüstər bölgəsinin Şiş kəndistanında, Şəbüstər qəs.-ndən 10 km ş.-dədir.

AĞKƏND – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Ağkənd ə.d.-nin mərkəzi.

R-n mərkəzindən 9 km şm.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 226 (2008); işğaldan (1992) əvvəl üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, tibb məntəqəsi var idi.

AĞKƏND – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Canbar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 88 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana; memarlıq abidəsi (Ziya baba piri) var idi.

AĞKƏND – İranın Ərdəbil ostanında qəs. Xalxal şəhristanının Mərkəzi bölgəsində, Miyanə şəhristanından 35 km ş.-dədir.

AĞKƏND – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Siyahmənsur kəndistanında, Həsənaşad-Sukənd qəs.-ndən 31 km şm.-q.-dədir.

AĞKƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əbrüqan kəndistanında, Sərab ş.-ndən 32 km c.-q.-də, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 11 km -liyindədir.

AĞKƏND – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Qarapəşlu kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 72 *km* şm.-q.-də, Zəncan–Təbriz avtomobil yolunun 30 *km*-liyindədir.

AĞKƏND – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Rəzən bölgəsinin Sərdrud kəndistanında, Rəzən qəs.-ndən 9 *km* c.-q.-dədir.

AĞKƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdil kəndistanında, Marağa ş.-ndən 40 *km* c.-q.-dədir.

AĞKƏND – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Mehriban kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 48 *km* şm.-q.-dədir.

AĞKƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 21 *km* şm.-q.-dədir.

AĞKƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 4 *km* c.-ş.-dədir.

AĞKƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Acırlı kəndistanında, Marağa ş.-ndən 70 *km* c.-ş.-dədir.

AĞKƏND – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin İcrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 26 *km* c.-q.-də, Zəncan–Təbriz avtomobil yolunun 12 *km*-liyindədir.

AĞKƏND – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan bölgəsinin Uryad kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 9 *km* c.-q.-dədir.

AĞKƏND – İrəvan xanlığının Vədi-basar mahalının (9.9.1930 ildən Vədi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) Millidərə bölgəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1818–20 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd xarabalığa çevrilmişdir.

AĞKƏND – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Selim çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kəndin əhalisi qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur. 3.7.1968 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Ağncadzor qoyulmuşdur.

AĞKƏND – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən

Qarakilə, 2.3.1940 ildən – Sisyan r-nu) Taxtakörpüçayın aşağı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni silahlıları tərəfindən əhalisi qovulmuş və kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. 17.4.1948 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Aşotavan qoyulmuşdur.

AĞKƏND KARVANSARASI – Dərələyəz mahalının Keşişkənd r-nu (6.12.1957 ildən Erm. SSR Yeğeqnadzor r-nu) ərazisində orta əsr abidəsi. Ağkənd k. yaxınlığında yerləşir. Torpağın altında tikilən A.k.-nın içərisi yonulmuş bazalt daşlarla tikilmişdir (ümumi sahəsi 306 *m*²-dir). Bina iki cərgəli 9 sütunla üç nefə bölünür.

Əd.: Егиазарян О. Памятники культуры Азизбековского района. Ереван, 1955; Мирзəуев О. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. B., 2004; Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. B., 2007.

AĞKƏNDBARUĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdil kəndistanında, Marağa ş.-ndən 55 *km* c.-ş.-dədir.

AĞKƏNDİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəlibər bölgəsinin Həsənbənd kəndistanında, Kəlibər qəs.-ndən 24 *km* c.-q.-də, Təbriz–Əhər avtomobil yolunun 22 *km*-liyindədir.

AĞKƏSƏN – Azərb. Resp. Qax r-nu ərazisində, Böyük Qafqazın c. yamacında dağ. Hünd. 2259 *m*. Yamaqları meşəlikdir.

AĞKİLSƏ – Azərb. Resp. Balakən r-nunun Sarıbulaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 *km* c.-q.-də, Qanıx–Əyriçay vadisində, Balakən çayının sağ sahilindədir. Əh. 858 (2008); əkinçilik (taxılçılıq, bağçılıq) və heyvandarlıqla məşğuldur. Klub, tibb məntəqəsi, kitabxana, rabitə şöbəsi var.

AĞKİLSƏ – İrəvan xanlığının Vədi-basar mahalının (9.9.1930 ildən Vədi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1818–20 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, kənd dağıdılmış, 1926 ildə geri qayıtmış kənd sakinləri isə 1948–50 illərdə yenidən Azərb.-a deportasiya edilmişlər.

AĞKİLSƏ – İrəvan qub.-nin Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Düzəkənd, 7.12.1945 ildən – Axuryan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1905–06 illərdə əhalisi ermənilər tərəfindən qovulmuş və kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 7.12.1945 ildə

kəndin adı dəyişdirilərək Kraşen qoyulmuşdur.

AĞKİLSƏ – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni silahlıları tərəfindən əhalisi qovulmuş və kənd tamamilə dağıdılmışdır.

AĞKİLSƏ – İrəvan qub.-nin Yeni Bəyazid qəzasında (9.9.1930 ildən Basarkeçər, 11.6.1969 ildən – Vardenis r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, 1920 ildə qismən geriye qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur. 3.1.1935 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Azad qoyulmuşdur. Aşıq Ələsgər burada anadan olmuşdur.

AĞKİLSƏ, A ğ k i l i s – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən İcevan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ildə əhalisi ermənilər tərəfindən qovulmuş, 1920 ildən sonra bir hissəsi geriye qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya edilmişdir. 19.4.1991 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Cermakavan qoyulmuşdur.

AĞKÖRPÜ, A ş a ğ ı A ğ k ö r p ü – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən – Sisyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, kənd dağıdılmışdır.

AĞKÖYNƏK – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Ağköynək ə.d.-nin (Ağköynək, Qarapapaq k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 2 *km* c.-q.-də, Ağstafa çayının sağ sahilində, düzənlikdədir. Əh. 3386 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi, ATS var.

AĞQALA – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Yeni Bəyazid, 13.4.1959 ildən – Kamo r-nu), Göyçə gölünün sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə əhalisi soyqırma məruz qalararaq kənddən qovulmuş, sağ qalanlar 1922 ildə doğma kəndinə qayıtmış, lakin 1988 ildə kəndin əhalisi yenidən deportasiya olunmuşdur. 19.4.1991 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Berdkunk qoyulmuşdur.

AĞQALA – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin İrədmusa kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən şm.-dədir.

AĞQALA – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 33 *km* şm.-da, Germi–Ərdəbil avtomobil yolunun 2 *km*-liyindədir.

AĞQALA – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Növbəran bölgəsinin Bəyat kəndistanında, Növbəran qəs.-ndən 15 *km* şm.-q.-dədir.

AĞQANADLILAR – bax *Aleyrodidlər*.

AĞQASIMLI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərəşti kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 40 *km* şm.-ş.-dədir.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Babək r-nu (Nax. MR) ərazisində, Dərələyəz silsiləsinin c. yamacında zirvə. Cəhri çayının sağ sahilindədir. Hünd. 1753 *m*.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nu ərazisində, Şahdağ silsiləsinin (Kiçik Qafqaz) şm. yamacında zirvə. Şəmkir çayının yuxarı axınındadır. Hünd. 3057 *m*. Subalp çəmənliyi var.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Göyçay r-nu ərazisində dağ. Qarayazı k.-nin şm.-indədir. Hünd. 450 *m*.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Quba r-nu ərazisində dağ, Baş Qafqaz silsiləsində, Qudyal çayının mənbəyindədir. Hünd. 3910 *m*. Əsasən, Yura yaşlı gilli şistlərdən təşkil olunmuşdur. Alp və subalp çəmənlikləri var.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Oğuz r-nu ərazisində dağ. Böyük Qafqazın c. yamacındadır. Hünd. 2400 *m*. Meşə, subalp və Alp çəmənlikləri var.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Keçili k.-ndən 3 *km* şm.-dədir. Hünd. 2424 *m*. Günbəzvarı formadadır.

AĞQAYA – Azərb. Resp. Tovuz r-nu ərazisində çay. Axınca çayının sağ qolu. Uz. 6 *km*, hövzəsinin sah. 11 *km*².

AĞQAYA – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Mərcimək ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 25 *km* ş.-də, Araçayın (Tərtər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 161 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, kitabxana var idi.

AĞQAYA CİVƏ YATAĞI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində, Tərtər çayın sağ sahilində, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacında eyniadlı kəndin yaxınlığında.

Yatağın geoloji quruluşunda, hiperbazit və qabbroid intruziv massivləri ilə kəsilmiş Alt Senonun vulkanogen-çökmə və Üst Senonun əhəngdaşı süxurları

iştirak edir. Struktur cəhətdən yataq uzununa və köndələn qırılma zonalarının qovşağında yerləşir. A.C.Y.-nda hidrotermal dəyişmiş 7 civədaşıyan zona aşkar edilmişdir. Nisbətən zəngin filiz kütlələri yatağın mərkəzi hissəsindədir. Həmin zonalar serpentinitlər və qabbroidlərin kvars-xlorit-serisitli şistlərlə tektonik təmasında yerləşir. Onların uz. 300 *m*-ə, qalınlığı isə 10–15 *m*-ə çatır. Linza-damarabənzər kvarslaşmış filizli listvenitlərdə minerallaşma, demək olar ki, hər yerdə müşahidə edilsə də, ən zəngin filiz kütlələri birinci və ikinci zonaların mərkəzi hissəsində aşkar edilmişdir.

Listvenitlərlə yanaşı civə filizləşməsi, həmçinin dəyişmiş silisiumlu şistlərdə, kristallaşmış əhəngdaşlarda, brekçiyaya oxşar qabbroidlərdə, nadir halda isə qumdaşılarda müşahidə olunur. Listvenitlərdə civənin əsas mineralı kinovar (HgS) bütün zona boyu müşahidə edilir. Möhtəvi, damarcıq və s. aqreqatlarla yanaşı sərbəst civəyə (yatağın şm.-ş. hissəsində, qumdaşılarda) və kinovarin növü olan metasinnabaritə rast gəlinir. Kinovar pirit, bəzən xalkopiritlə, nadir halda realqarla assosiasiya təşkil edir. Qeyri-filiz minerallardan kvars və onun müxtəlif növləri, kalsit, barit, müxtəlif gil minerallarına və b., hiperqenlərdən – misin törəmə minerallarına rast gəlinir.

AĞQAYANINBAŞI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş.-ində zirvə. Tutunqayın sağ sahilindədir. Hünd. 2286 *m*.

AĞQILÇIQ – Azərbaycanın qədim çeltik sortu. Sünbülçükləri qılçıqlı, küləsi sarı, dəni ağ və iridir. 1000 dənin çəkisi 32–35 *q*-dır; düyü çıxımı 60–62%-dir. Xörəyinin keyfiyyəti yaxşıdır. Orta yetişəndir. Sünbülü yerə yatmır, dəni tökülmür, xəstəliklərə davamlıdır. Dəni mayın 1-ci yarısında səpilir. Vegetasiya dövrü 130–140 gündür. Hər *ha*-dan 20–37 *s* məhsul yığılır. Su və gübrəyə tələbkardır. Vaxtilə Alazan-Həftəran zonası və Zəngilan bölgəsi üçün rayonlaşdırılmışdı. Hazırda Masallı və Astara zonasında şəxsi təsərrüfatlarda əkilir.

AĞQIRAQLI – Azərb. Resp. Yevlax r-nunun Balçılı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 *km* şm.-q.-də, Kür çayının sağ sahilindədir. Əh. 200 (2008); heyvandarlıq və bitkiçiliklə məşğuldur.

AĞQIŞLAQ – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Şingəduvan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 *km* şm.-da, Şerik çayının

sahilindədir. Əh. 219 (2008); taxılçılıq, heyvandarlıq, arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

AĞQIZOĞLU PİRİ (?–?) – 18 əsr Azərb. şairi. Həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. M.V.Vidudi və M.P.Vaqifin müasiri və dostu olmuşdur. Vaxtilə, hətta onun Vaqiflə eyni şəxs olması da güman edilmişdir. Vidadinin Vaqiflə məşhur deyişməsində Vaqifin yaxın sirdaşları sırasında A.P.-nin də adını sadalaması (“Ağqızıoğlu Piri dünyaya qardaşın”), Vaqifin qalabəyi Məhəmmədخان bəyə yazdığı qoşmada onun adını çəkməsi bunu sübut edir. Ədəbi irsindən məlum olan nümunələr (“Vidadiyə cavab” və s.) A.P.-nin dövrünün tanınmış lirik şairi olduğunu göstərir.

Əd.: D a d a ş z a d ə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. 1980.

AĞQOYUNLU DÖVLƏTİ (1468–1501) – Azərb. (Kürdən c.-a), Ermənistan. Qərbi İran, İraq, Şərqi Gürcüstan və s. əraziləri əhatə edən Azərbaycan dövləti. Paytaxtı Təbriz idi. Əsas şəhərləri: Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Gəncə, Şüştər, Mosul, Şiraz, Yəzd, Kirman, İsfahan, Rey və s. Başlıca təsərrüfat sahələri: əkinçilik, ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq, maldarlıq və s. idi. Şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət də inkişaf etmişdi. Orta Asiya, Çin və Hindistanı Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən karvan yolları A.d.-nin ərazisindən keçirdi. Ticarət karvanlarından xeyli gömrük (tamğa, bac və s., məs., 1 batman ipək parçadan 16 akça) alınır. Əhalidən toplanan vergilər və xarici ölkələrlə, xüsusilə Avropa ölkələri ilə ipək ticarətindən alınan gəlir A.d.-nin iqtisadiyyatının əsas mənbəyi idi. Dövlətin daxili siyasətində (xüsusilə iqtisadi həyatında) oturaq feodallar, ali müsəlman ruhaniləri və yarım-köçəri əyanlar, orduda isə, əsasən, sonuncular mühüm rol oynayırdılar.

A.d.-ndə saray, divan, qoşun təşkilatı, ayrı-ayrı əyalət və şəhərlərin idarə quruluşu *Qaraqoyunlu dövlətində* olduğu kimi idi. Ağqoyunlu hökmdarları sultan və ya padşah titulu daşıyırdılar. Qoşun başçısı təyin edilən şahzadələr və ya nüfuzlu yarım-köçəri əmirlər “əmir əl-üməra” adlanırdı və hökmdardan sonra əsas sima sayılırdı. Ayrı-ayrı əyalətlər şahzadələr və yüksək rütbəli əmirlərə *soyurqal* formasında bağışlanırdı. Dövlətin idarə olunmasında yerli zadəganlar və ali ru-

hanilərdən seçilən sədri-əzəm (dini məsələlərlə məşğul olurdu), baş vəzir (mülki işlərlə rəhbərlik edirdi), sahib-divan (vergi və maliyyə məsələləri ilə məşğul olurdu) və b. mühüm rol oynayırdı.

A.d.-nin ərazisi *Uzun Həsənin* hakimiyyəti illərində Xorasandan Aralıq dənizi sahilində yerləşən Qaraman bəyliyinə qədər çatmış və o, Yaxın və Orta Şərqi ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. A.d.-ni siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirməyə çalışan Uzun Həsən xüsusi "Qanunnamə" hazırladı. Həmin qanunnaməyə görə kəndlilərdən alınan vergilərin miqdarı və mükəlləfiyyətlər dəqiqləşdirildi (bac, rəsmi-məvaşi, rəsmi-mərai, ispanc, çobanbəyi, qapıçılıq, rəsmi-ərusi və s., məs., mal-qara və qoşqu heyvanlarının hər birinə 1 və ya 2 akça rəsmi-məvaşi alınır), vergi sistemində qayda-qanun yaradıldı. Bu, obyektiv olaraq kəndlilərin vəziyyətini müəyyən qədər yüngülləşdirdi, A.d.-nin iqtisadi qüdrətini artırdı, yarımköçəri əyanlar mərkəzi hakimiyyətə tabe olundu.

15 əsrin 60–70-ci illərində A.d.-nin Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri xarici ticarətlə əlaqədar olaraq son dərəcə kəskinləşdi. Sultan II Mehmed Osmanlı imperiyasını Azərb. ipəyinin böyük rol oynadığı Avropa-Şərqi ticarətində vasitəçilik edən dövlətə çevirmək istəyirdi. O, Təbrizdən aparılan xam ipək hesabına Bursa və İstanbulda toxuculuğun inkişafına ciddi fikir verirdi.

A.d. Avropa və Asiyanın beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynayırdı. Venesiya resp., Almaniya, Papalıq, Avstriya, Böyük Moskva knyazlığı, Böyük Orda, Macarıstan, Polşa, Çexiya, Burqundiya hersoqluğu, Neapol krallığı, Rodos, Kipr, Balkan knyazlıqları, Misir, Hindistan və bir sıra başqa ölkələrlə A.d. arasında diplomatik əlaqələr yaranmışdı. A.d.-nin xarici ölkələrlə diplomatik danışıqlarında Uzun Həsənin anası *Sara xatun* böyük rol oynamışdır. O zaman Şərqi və Qərbi ölkələri arasında ticarətdə vasitəçilik edən Venesiya Resp. ilə A.d. arasında daha sıx münasibətlər yaranmışdı. Təbrizdə Venesiyanın

daimi səfirliyi fəaliyyət göstərirdi. Azərb. ipəyi Venesiya toxuculuq manufakturalarını xammalla təmin edirdi. Osmanlı sultanı II Mehmedin apardığı siyasət nəticəsində Venesiyanın A.d. ilə birbaşa ticarət əlaqələri kəsildi. Buna görə də Venesiya Osmanlı imperiyası əleyhinə danışıq aparmaq üçün Katerino Zeno, İosafat Barbaro, Ambrocco Kontarini və b.-ni Təbrizə göndərdi. Uzun Həsənin elçiləri Həsən, Məhəmməd, İsaq, Hacı Məhəmməd, Murad bəy və b. isə Venesiya, Neapol və Roma-da Osmanlı dövlətinə qarşı danışıq aparırdılar. 1472 ilin yazında A.d. Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başladı. Ağqoyunlu süvariləri Bursaya qədər irəlilədi. Lakin Venesiya və başqa Avropa dövlətləri ağqoyunlularla eyni zamanda hərbi əməliyyata başlamadı. Onlar Uzun Həsənin qoşunlarını odlu silahla təmin etmək vədlərinə də əməl etmədilər. *Otluqbeli vuruşmasında (1473)* ağqoyunlular məğlubiyətə uğradı. İqtisadi çətinliklər, xalqın narazılığı və iri feodalların mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq cəhdləri A.d.-nin süqutunu sürətləndirdi.

A.d.-nin güclənməsini istəməyən gürcü knyazları da Osmanlı dövlətinə qarşı Uzun Həsənlə əlbir hərəkət etməkdən boyun qaçırdılar. Uzun Həsən bir neçə dəfə Gürcüstanə hərbi səfər etdi. Gürcü hakimi VI Baqratla sülh müqaviləsinə (1477) əsasən Şərqi Gürcüstan (Tiflis də daxil olmaqla) A.d.-nin hakimiyyətinə keçdi. Xəlil bəy Bəktaş Tiflisdə Ağqoyunlu canişini təyin olundu. Uzun Həsənin hərbi qüvvələrinin digər hissəsi Amid və Urfa (Ədəsə) ş.-ləri yaxınlığında Misir qoşunlarına qalib gəldi (1477). Urfa ağqoyunluların əlinə keçdi.

Uzun Həsənin ölümündən (1478) sonra A.d.-ndə yarımköçəri tayfalar arasında mübarizə genişləndi. Gürcü knyazları da müstəqillik əldə etdilər. Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubun dövründə [1478–90] Misir və Osmanlı dövləti A.d.-nə qarşı mübarizəni zəiflətməyə məcbur oldu. Urfa ş. yaxınlığında vuruşmada (1480) Ağqoyunlu ordusu Misir və Suriya sultanı Seyfəddin Qayıtbəyin [1468–96] qoşunlarını məğlub etdi. Sultan Yaqubun Gürcüstan səfərləri (1486, 1487, 1489) nəticəsində A.d.-nin Gürcüstan üzərində hakimiyyəti bərpa olundu. Sultan Yaqubun ölümündən (1490) sonra varislər arasında hakimiyyət üstündə mübarizə şiddətləndi. Feodal ara müharibələri də A.d.-ndə

daxili vəziyyəti kəskinləşdirdi. Bayandur əmirləri tərəfindən müdafiə edilən *Baysunqur Mirzənin* hakimiyyəti dövründə [1490–92] dövlət əslində Süleyman bəy Bicanəoğlu idarə edirdi. Ona zidd qüvvələrin köməyi ilə Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm Mirzə [1492–97] hakimiyyətə gəldi. O, ilk dövrlərdə *Səfəvilərdən* istifadə etmək məqsədi ilə vaxtilə *Şeyx Heydərin* Sultan Yaqub tərəfindən həbs olunmuş oğlanlarını azad etdi (1492). Rüstəm Mirzə soyurqal paylamaq yolu ilə yarımköçəri əyanların rəğbətini qazandı. 1492 ildə Bərdə ilə Gəncə arasında Baysunqur Mirzə ilə (ona Şirvanşah Fərrux Yasar da kömək edirdi) Rüstəm Mirzə arasında vuruşma baş verdi. Rüstəm Mirzə Şirvanın bir hissəsini viran qoydu. Buna cavab olaraq Fərrux Yasar və Baysunqur Mirzə Qaradağa hücum etdi. Rüstəm Mirzə *Şeyx Heydərin* oğlu Sultan Əlinin qüvvələrindən istifadə edərək. *Əhər vuruşmasında (1493)* Baysunqur Mirzəni və onun müttəfiqlərini məğlub etdi. Hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən istifadə edən Gökək Əhməd (Uzun Həsənin nəvəsi) Naxçıvan yaxınlığındakı vuruşmada (1497) Rüstəm Mirzəni məğlub edib hakimiyyətə keçdi.

Mərkəzləşmiş dövlət tərəfdarı olan Gökək Əhməd ruhanilərə və oturaq əyanlara arxalanaraq yarımköçəri əyanların qüdrətini zəiflətmək və kəndli həyəcanlarının qarşısını almaq məqsədi ilə vergi islahatı keçirdi. Sələflərinin fərmanlarını ləğv edərək, yalnız şəriət qanunları ilə təyin olunan vergiləri qüvvədə saxladı. Təq. 20-yə qədər vergi və mükəlləfiyyət ləğv olundu (ixracat, şiltəqat, biyar və s.). Nəticədə kəndlilərin vəziyyəti müəyyən qədər yüngülləşdi. Yarımköçəri əyanların gəliri divanxananın gəlirinə nisbətən azaldı. Gökək Əhməd mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan feodallara zərbə vurmaq məqsədi ilə irsi soyurqal torpaqlarının ləğvi haqqında fərman verdi. Bu tədbirlər yarımköçəri feodalların mənafeyinə ciddi zərbə vurdu. Lakin Gökək Əhməd mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyama qalxan yarımköçəri əyanlarla İsfahan yaxınlığındakı vuruşmada (1497) öldürüldü. Bundan sonra Əlvənd Mirzə və Sultan Murad arasında hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə getdi. Onların arasında bağlanmış müqaviləyə görə 1499 ildə A.d. iki hissəyə bölündü. Mərkəzi Təbriz olmaqla Azərb.-in Kür çayından c.-dakı vil.-ləri, Diyarbəkir, Ermənistanın bir

hissəsi Əlvənd Mirzənin, mərkəzi İsfahan olmaqla İraq, Fars, Kirman Sultan Muradın hakimiyyətinə keçdi. Çox keçmədən Səfəvilər Naxçıvan yaxınlığındakı Şəhur düzündə (1501) Əlvənd Mirzəni, Həmədan yaxınlığında (1503) Sultan Muradı məğlub etdilər.

A.d.-nin iqtisadi həyatında xam ipək, ipək parça ticarəti mühüm rol oynayırdı. Xarici ölkələrə ipək ixracı Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdəki rolunu artırmışdı. Bu dövrdə Təbriz mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmiş, Naxçıvan, Marağa və Ərdəbil əhəmiyyətini saxlamışdı. Şəhərlərdə zərgərlik, ipəkçilik, zərbəliq, toxuculuq və s. inkişaf etmişdi.

Ağqoyunlular dövründə Azərb.-nin mədəni həyatında da müəyyən irəliləyiş olmuşdur. Şairlərdən Kişvəri, Həbib, ilahiyatçı və filosof Məhəmməd Dəvəvani, tarixçi İdris Bidlisi və b. bu dövrdə yaşamışdır. Sultan Yaqubun sarayında şeir məclisi fəaliyyət göstərirdi. Alim və şairlərdən Baba Nəsimi, Ənsari, Heyrani, Şahidi, Şövqi, Hümayun, Əbu Bəkr Tihrani, Fəzlullah ibn Ruzbəhan və b. Ağqoyunlu sarayında xidmət etmişlər. A.d.-ndə memarlıq yüksək səviyyəyə çatmışdı. Təbrizdə "Həşt behişt" ("Səkkiz cənnət") adlı saray kompleksi, *Qeysəriyyə* (Örtülü bazar), "Həsən padşah cəməsi", Göy məscid, Nəsriyyə və Məqsudiyyə mədrəsə-məscid kompleksləri məşhur idi.

AĞQOYUNLULAR – Ağqoyunlu hökmdarları sülaləsi [1370–1503]. Banisi Pəhləvan bəydir. Görkəmli nümayəndələri: Uzun Həsən, Sultan Yaqub, Gökək Əhməd. Ağqoyunlu hökmdarları: Pəhləvan bəy [1370–88], Əlaəddin (Turəli) [1388–92], Fəxrəddin [1392–94], Qara Yuluq Osman [1394–1434], Əlibəy [1434–53], Uzun Həsən [1453–78], Xəlil Mirzə [1478], Sultan Yaqub [1478–90], Baysunqur Mirzə [1490–92], Rüstəm [1492–97], Gökək Əhməd [1497], Məhəmməd Mirzə [1497–99], Əlvənd Mirzə [1499–1501], Sultan Murad [1499–1503]. Ağqoyunlu hökmdarları qaraqoyunlular, teymurilər, Osmanlı dövləti, Gürcüstan və Misirlə müharibələr aparmışlar. A.-in bir sıra Avropa ölkələri ilə diplomatik və ticari əlaqələri var idi. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə A.-in hökumətinə son qoyuldu.

AĞQOYUNLULAR – türkdilli tayfa birləşməsi. Bayandur, pornək (p o r n a k), mosullu (m o v s i l), qacar və b. tayfaları birləşdirirdi. *Ağqoyunlu dövlə-*

tini A. yaratmışdılar. *Ağqoyunlular* sülaləsinin nümayəndələri bayandur tayfasından idilər. Azərb.-in Qacar (Füzuli r-nu), Bala Qacar (Bərdə r-nu), Bayan (Oğuz və Daşkəsən r-nları), Mosul (Zaqatala r-nu), Qacar Zeyd (Quba r-nu) və s. kəndlərini A.-la əlaqələndirirlər.

AĞQUYU – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Qışlaqat-Əfşar kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 64 km q.-dədir.

AĞLAĞAN – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzası ərazisində dağ. 20 əsrin 20–30-cu illərindən adı dəyişdirilərək Urasar adlandırılmışdır.

AĞLAROT (Luthrum) – ağlarot fəsiləsindən birillik və çoxillik ot bitkisi cinsi Yarpaqları xətvəri, yaxud nəstəşəkilli, bəzən tüklüdür. Çiçəkləri süpürgə çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi qutu-cuqdur, ikitaylı, çoxtoxumludur. Erkəkciyi ləçəklərinin sayı qədər, bəzən iki dəfə çoxdur. Dünyada 30, Azərbaycanda 6 növü məlumdur. Kür-Araz, Samur-Dəvəçi ovalıqlarında, Lənkəranda, Abşeronda bataqlıq və rütubətli yerlərdə, çəltik zəmilərində əlaq kimi çox yayılmışdır. Bəzi növləri balverəndir. Köklərində aşı maddəsi var. Ev heyvanları üçün yemdir.

AĞLI QIŞA, sklér a (yun. σκληρός – möhkəm) – gözün möhkəm xarici qişası; müdafiə və dayaq funksiyasını yerinə yetirir. Ağımtıl rəngdə, sıx birləşdirici toxumadan ibarətdir. Gözün hərəkət əzələlərinin vətərləri A.q.-ya birləşir. Qalınlığı 0,4–1,0 mm-dir. A.q.-nın dərin qatlarında piqment hüceyrələri vardır. Xəstəliyi *skleritdir*.

AĞLIBƏY – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan bölgəsinin Qızılkeçili kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 42 km c.-ş.-dədir.

AĞLIBƏYBALA – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin İcrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 25 km c.-dadır.

AĞLIKƏMLƏR PEDAQOGİKASI – bax *Oliqofrenopedaqogika*.

AĞMANQAN, A ğ m a ğ a n – İravan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Yeni Bəyazid, 13.4.1959 ildən – Kamo r-nu) dağ. Hünd. 3507 m-dir. Qədim adı Gögdağdır və Göyçə gölünün adı ilə eyni mənşəlidir.

AĞMƏZAR – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 45,5 km c.-ş.-dədir.

AĞMƏZARMƏLİKKƏNDİ – İrənin Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyahçəsmə qəs.-ndən 27,5 km c.-ş.-dədir.

AĞMİNAR – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 25 km c.-dədir.

AĞMİYAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsində, Sərab ş.-ndən 5 m. ş.-dədir.

AĞMİYAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ağmivən kəndistanında, Sərab ş.-ndən 8,5 km şm.-ş.-də, Sərab-Təbriz avtomobil yolunun 3 km-liyindədir.

AĞMOLLAÇAL – Azərb. Resp. Qazax r-nu ərazisində, Aslanbəyli k.-ndən c.-da dağ. Hünd. 553 m.

AĞMUĞAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Üskü bölgəsinin Üskü qəsəbətrafi kəndistanında, Üskü qəs.-ndən 18 km c.-ş.-dədir.

AĞNAQTƏPƏ – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində, Dərələyəz silsiləsinin c.-ş. yamacında zirvə. Hünd. 2321 m. Subalp çəmənliyi var.

AĞNAZ (Eqretta) – vağlar fəsiləsindən quş cinsi. Orta böyüklükdə quşdur. Dimdiyi və ayaqları qaradır. Belində ipək kimi, saçaqlı ağ rəngli bir neçə lələk (eqretta) var. Çoxalma dövründə bu lələklər belini tam örtür. Azərb.-da iri A. (Eqretta alba) və kiçik A. (Eqretta qarzetta) adlı 2 növü var. Avrasiya, Afrika, Avstraliya və Amerikada yayılmışdır. Aran yerlərindəki su hövzələrində məskunlaşmışlar. Qamışlıqda yuva qurur. 3–6 yumurta qoyur. 22 gün kürt yadır. Cücü, qurbağa, xırda balıqlar və gəmiricilərlə qidalanır. Bəzəkli lələyinə görə kütləvi surətdə ovlandığından sayı azalmışdır.

AĞNOHUR – Azərb. Resp. Dəvəçi r-nu ərazisində göl. Gilgil çayının sutoplayıcı hövzəsinin mənbə hissəsində, 1473 m yüksəklikdədir. Dərinliyi 2 m, uz. 250 m, eni isə 80 m-ə qədərdir.

AĞOĞLAN – Azərb. Resp. Laçın r-nu ərazisində Zabux çayının (Həkərinin sağ qolu) yuxarı axınının adı.

AĞOĞLAN – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Malibəy ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10,4 km q.-də, Qarabağ vulkanik yaylasında, Minkənd çayının sahilindədir. Əh. 224 (2008); işğaldan (may,

Ağoğlan məbədi.

1992) əvvəl heyvandarlıq, əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi; Ağoğlan məbədi memarlıq abidəsi var idi.

AĞOĞLAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 33 km c.-q.-dədir.

AĞOĞLAN MƏBƏDİ – Azərb. Resp. Laçın r-nunda 6–7 əsrlərə aid alban məbədi. Xarabalığı Minkənd çayının sağ sahilində yerləşən Ağoğlan k.-ndədir. Bazilika üslubunda tikilmişdir. İki-cərgəli 8 pylonla 3 nefə bölünmüş məbəd düzbucaqlı şəklindədir. Fasadı və interyeri öz sadəliyi, dəqiqliyi ilə fərqlənir.

Əd.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963.

AĞOTAQ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 45 km c.-ş.-dədir.

AĞOYUQ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Zəngilan ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 7 km şm.-da, dağətəyi ərazidədir. Əh. 137 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana, uşaq bağçası, feldşermama məntəqəsi var idi.

AĞPARA – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən – Razdan r-nu), Misxanlı və Əlibəyli dağlarının ətəyində

azərb.-lərin yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında erməni silahlıları tərəfindən əhalisi qovulmuş, kəndin adı isə dəyişdirilərək Ağbyurak qoyulmuşdur.

AĞRI – heyvan və insan orqanizminə güclü, yaxud dağıcı təsir zamanı baş verən xoşagəlməz sensor hissiyyat. İnsanda A.-nın subyektiv emosional yaşanması toxuma və orqanların həqiqi, yaxud potensial zədələnməsi ilə əlaqədardır.

A. çoxkomponentlidir. **Q a v r a m a k o m p o n e n t i** (ilkin hissəni baş verməsi) – siqnaldir və toxumaların zədələnmədən qarşısının alınmasına doğru yönəlmiş qeyri-iradi hərəkət reaksiya ilə müşayiət olunur; **emosional-afektiv komponent** – iztirab xarakteri daşıyan subyektiv hissiyyatın baş verməsi ilə əlaqədardır; **motivation komponent** – müxtəlif davranış formalarının (məs., qoruyucu pozanın alınması) köməyiylə A.-dan xilas olmaq cəhdini əks etdirir; **vegetativ komponent** – qoruyucu hərəkətin energetik müdafiəsini təmin edir (kəskin A. zamanı arterial təzyiq yüksəlir, ürək vurğularının və tənəffüsün sayı artır, A. şoku inkişaf edə bilər, xroniki A. zamanı immun reaksiyalar ön plana çıxır); **koqnitiv komponent** – A. hisslərinin əvvəlki təcrübəsini qoruyucu davranışın konkret formalarının müəyyənləşdirilməsi və daxili müdafiə mexanizmlərinin işə salınması ilə əlaqələndirir.

A. periferik və mərkəzi mexanizmləri olan neyrofizioloji fenomendir. Dərinin və daxili orqanların zədələyici qıcıqlanmaları zamanı baş beyində beyin

yarımkürələrinin yayılmış oyanmasını şərtləndirən yüksələn aktivasiya seli baş verir. Bu prosesin təmin olunmasında retikulyar formasiya xüsusi rol oynayır. Digər qabıqaltı strukturlar (talamus, hipotalamus) da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxil olan periferik informasiyaların yayılma mexanizmində və işlənməsində müxtəlif neyromediatorlar (asetilxolin, noradrenalin və s.) iştirak edir. A.-nın bioloji əhəmiyyəti zədələnmədən mühafizə üçün toxumaların bərpasına və orqanizmin tamlığının qorunmasına yönəlmiş xarici (qoruyucu davranış) və daxili (vegetativ reaksiyalar, metabolizmin dəyişməsi) sistem reaksiyasının formalaşmasından ibarətdir. Real zədələnmələr zamanı A. orqanizmdə patoloji dəyişikliklərin inkişafına təkan verən amilə çevrilə bilər. A.-nın neyrofizioloji mexanizmlərinin pozulması A. hissiyyatının müxtəlif kənar çıxmalarına – A.-nın tam hiss edilməməsindən (analgeziya) yüngül toxunmadan (allodiniya) əmələ gəlməsinə qədər səbəb ola bilər.

AĞRI – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Əylis çayı ilə Ordubadçayın suayırıcısında, Nüsnüs k.-ndən 1 km şm.-q.-dədir. Hünd. 1851 m Konusvari formadadır.

AĞRI – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Xanağa ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km q.-də, Ordubad–Unus avtomobil yolunun kənarında, Vənəndçayın (Arazın qolu) sahilindədir. Əh. 291 (2005); əsasən, meyvəçilik, tərəvəzçilik, baramaçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

AĞRI – Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində il. Sah. 11,5 min km², əh. 528,7 min (2000). İnz. m. Ağrı ş.-dir. Ərazisinin 46%-ni dağlar, 29%-ni ovalıqlar, 18%-ni platolar, 7%-ni yaylaqlar təşkil edir. Geoloji quruluşunda vulkanik süxurlar geniş yer tutur. Türkiyənin ən yüksək dağı – Böyük Ağrı (5165 m) A. ərazisindədir. İqtisadiyyatında əsas yeri heyvandarlıq (əsasən, qoyunçuluq) tutur. İran tranzit avtomobil yolu A. ərazisindən keçir.

AĞRI – Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində şəhər. Ağrı ilinin inz. m. Əh. 80 min (2000).

AĞRI DÜZƏNLİYİ (Ararat düzənliyi) – Türkiyə və Ermənistan ərazilərində dağarası akkumulyativ düzənlik. Şm.-dan Alagöz massivi, şm.-ş.-dən Göyəm silsiləsi, c.-dan Ağrıdağ silsiləsi, Böyük və Kiçik Ağrı vulkan mas-

sivi ilə əhatə olunmuşdur. Araz çayının orta axını boyu uzanır. Uz. 90 km, hünd. 1000 m-ədəkdir. Əsasən, kövrək çay çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Kəskin kontinental iqlimə malikdir. Qonur torpaqlar yayılmışdır. Mühüm suvarma əkinçiliyi (üzüm, tərəvəz və s.) r-nudur. **AĞRIDAĞ** (Ağrı) – Türkiyənin ş.-ində, Araz çayının sağ sahilində dağ. Ağrıdağ silsiləsinin ən yüksək zirvəsi. İki yanaşı nəhəng vulkan konusundan ibarətdir: Böyük A. (hünd. 5165 m, özülünün diametri 20 km) və Kiçik A. (hünd. 3925 m, özülünün diametri 10 km). Kaynozoy vulkanizminin bazaltlarından, andezit-bazaltlarından və andezitlərdən təşkil olunmuşdur. Yamaclarında və ətəklərində bir neçə yan vulkan konusları ilə mürəkkəbləşmişdir. Böyük A.-da, ümumi sah. təqr. 20 km² olan 30-a yaxın buzlaq var. Zirvəsi daimi qarla örtülüdür. Rəvayətə görə, dünyanı su basanda Nuhun gəmisi bu dağa yan almışdır.

AĞRIDAĞ SİLSİLƏSİ – Türkiyənin ş.-ində, Anadolu vulkanik yaylasında silsilə. Ən hünd. zirvəsi 5165 m – Böyük Ağrıdağ (bax Ağrıdağ). Araz çayının yuxarı axınının sağ sahilə boyu 200 km-dən çox məsafədə uzanır. Kaynozoy yaşlı vulkanik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Sıldırım yamaqlıdır. Yuxarılarında yüksək dağlığın nival, nival-buzlaq, Alp, subalp çəmənlikləri yayılmışdır. Alçaq və qismən orta dağlığın bəzi yerləri sey-rək meşəlikdir (palıd, ardıc, şam).

AĞRIKƏSƏN DƏRMANLAR – bax *Analgetik maddələr*.

AĞRISIZLAŞDIRMA – bax *Anesteziya*. **AĞRISIFƏT** – İrəvan xanlığının Saatlı mahalında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1828 ildə əhalisi qovulmuş və kənddə Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. 1940 ildə kənd ləğv edilmişdir.

AĞSAQQAL – 1) türk xalqlarında ibtidai dövrdə *qəbilə icmasının* başçısı. A. xalq yığıncağında vəhşi heyvanların adətini, meyvələrin yığılma vaxtını, qədim rəvayətləri və adət-ənənələri yaxşı bilən təcrübəli, nüfuzlu və yaşlı şəxslərdən seçilirdi. Əmək alətlərinin hazırlanması, yeniyyətəmələrə ovçuluğun öyrədilməsi və ərzaq bölüşdürülməsinə rəhbərlik edirdilər. Tayfalar yarandıqdan sonra onlara *ağsaqqallar şurası* rəhbərlik etmişdir. 2) Orta əsrlərdə və yeni dövrdə bir sıra Şərqi ölkələrində kəndli icmasının və qəbilənin başçısı. A. hər bir icma üzvü üçün dövlət vergisinin miqdarını müəyyənləşdirir və onun yığılmasını təmin edir, bunun müqabilində isə məhsuldan

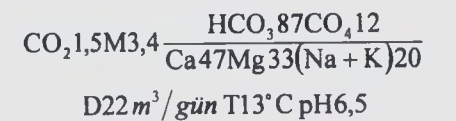
pay götürürdü. 3) Şərqi ölkələrində hörmətli, tədbirli, təcrübəli, yaşlı adamlara ehtiram əlaməti olaraq A. deyilir.

AĞSAQQALLAR ŞURASI – 1) ibtidai dövrdə qəbilə başçılarından təşkil olunmuş idarəedici orqan. Tayfaya rəhbərlik edirdi. 2) 1795 il Fransa konstitusiyasına görə parlamentin palatalarından biri. 18 brümer (10 noyabr) 1799 il çevrilişi zamanı ləğv edilmişdir. 3) SSRİ-də Ali Sovet palatalarından təşkil olunan məşvərətçi orqan.

AĞSAL – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Arpaçayın sol sahilindədir (aşağı axınında). Hünd. 1928 m. Günbəzvari formadadır, yamacları sıldırımıdır. Dağ kserofit landşaftları yayılmışdır.

AĞSAL MİNERAL SU BULAĞI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində mineral bulaqlar. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Ağsal çayının dərəsində (Əlinçə çayının sağ qolu), dəniz səviyyəsindən 1890 m hünd.-dədir. 20-yədək çıxıntısı var. Əsas bulaq qumdaşılardan çıxır. Suyu şəffaf, iysizdir, çıxdığı yerdə qırıqimtil dəmir oksidinin izləri görünür.

Balneoloji tərkibi:

Suyu karbon qazlı, az minerallaşmış, hidrokarbonatlı-kalsiumlu-magneziyumlu-natriumludur; daxili xəstəliklərin müalicəsi üçün yararlıdır.

AĞSAL YAŞAYIŞ YERİ – Nax. MR-in Culfa r-nunda Tunc və İlk Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yeri. Əlinçəçayın sol sahilində yerləşir. Sahəsi 3600 m²-dir. Hər tərəfdən hündür dağlarla əhatə olunan abidə strateji cəhətdən əlverişli mövqedədir. 1991 ildə qeydə alınmış və kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Şm.-q.-dəki təpədə iri daşlardan hörülmüş divar qalıqları (uz. 3,5 m, eni 1,6 m) saxlanmışdır. Müdafiə məqsədilə tikilmiş divarın əsas hissəsi torpaq altında qalıb. Axtarışlar zamanı dən daşları, çəhrayı və boz rəngli gil qabırıqları, daş alətlər və s. tapılmışdır.

AĞSƏGƏLƏR, Ağsaqqallar – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 7 km c.-ş.-dədir.

AĞSTAFƏ – Azərb. Resp. (Qazax və Ağstafa r-nlarında) və Erm. Resp. əra-

zilərinə çay. Kürün sağ qolu. Uz. 121 km, hövzəsinin sah. 2586 km². Pəmbək silsiləsində (Erm. Resp.) 3000 m hünd. -dən başlanır. Yeraltı, qar və qismən yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Barxudarlı k. (Qazax r-nu) yaxınlığında 10 m³/san-dir. Üzərində eyniadlı su anbarı və su qovşağı var. Suvarmada istifadə olunur.

AĞSTAF A – Azərb. Resp.-nda şəhər (1941 ilədək şəhər tipli qəs.). Ağstafa r-nunun mərkəzi. Bakıdan 461 km aralıdır. Bakı–Tbilisi d.y.-nda st., aeroport. Bakı–Qazax avtomobil yolu kənarında, Gəncə–Qazax düzənliyindədir. Əh. 12,3 min (2008). “Ceyrançöl” süd və süd məhsulları istehsalı z-du, asfalt z-du, çinçil istehsalı sexi, qum-çinçil karxanaları, “Akkord” tikəş fabriki, 5 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 7 ümum-təhsil məktəbi, 4 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi, 1 lisey, 3 xəstəxana, poliklinika, həkim məntəqəsi, 2 mədəniyyət evi, 2 muzey, 4 klub, 4 kitabxana, idman klubu, 5 arxeoloji və 1 memarlıq abidəsi var. A. 1959 ilədək inzibati r-nun mərkəzi olmuşdur.

AĞSTAF A MÜQAVİLƏSİ (1920) – Azərb. SSR ilə Gürcüstan Demokratik Resp. arasında bağlanan müqavilə. İyunun 12-də Ağstafa st.-nda imzalanmışdır. *Aprəl işğalından (1920)* sonra Azərb.-a qarşı ərazi iddiaları irəli sürən Gürcüstan qoşunları Poylu körpüsü və st.-nı, həmçinin Tiflis–Qazax yolu üzərindəki bir körpünü tutaraq Ağstafa istiqamətində hücum keçdi. Azərb. hökumətinin diplomatik səylərinə baxmayaraq sərhəddə yaranan gərginliyi aradan qaldırmaq mümkün olmadı. Nəhayət mayın sonlarında sərhəd məsələlərinin müzakirəsi üçün razılıq əldə edildi. Bununla əlaqədar xüsusi komissiya yaradıldı və H.Sultanovun rəhbə-

rlək etdiyi nümayəndə heyəti iyunun 3-də Ağstafada danışıqlara başladı. Tərəflər arasında 18 maddədən və 4 maddəli əlavə sazişdən ibarət olan “sülh və dostluq” müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni *Azərbaycan İnqilab Komitəsi* sədrinin müavini, xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov, Gürcüstanın hərbi naziri G.S.Lordkipanidze, Müəssislər Məclisinin sədri S.Q.Mdivani və A.S. Andronikov imzaladılar. Müqaviləyə şərtlərinə görə, sərhəd xətti Borçalı və Qazax qəzaları arasından Zaqatalaya qədər uzanan şm.-q. sahəsindən keçirdi. Poylu və Qırmızı körpünün qarşısındakı sahə, həmçinin Kür çayının Azərb. ərazisindəki sol sahili bir il müddətində bitərəf zona elan edildi. Gürcüstan və Azərb. hökumətləri bir-birinin müstəqilliyini və suverenliyini qeyd-şərtsiz tanıdı və daxili işlərinə qarışmaqdan qarşılıqlı surətdə imtina etdilər. Şərtlərə əməl olunmasına nəzarət edən qarışıq komissiya yaradıldı. Zaqatala dairəsinin hansı tərəfin tərkibinə qatılması məsələsi yaradılacaq Gürcüstan–Rusiya arbitraj komissiyasında həll olunmalı idi. Müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra konsulluq səviyyəsində diplomatik münasibətlər qurulmalı, tərəflər öz ərazilərində Azərb. və Gürcüstan hökumətlərinə qarşı iddia irəli sürən hər hansı qrup, təşkilat və şəxslərin fəaliyyət göstərməsinə icazə verməməli, qarşılıqlı ticarət və iqtisadi əlaqələr yaratmalı, vətəndaşların əmlakları qarşılıqlı surətdə qaytarılmalı, bütün vətəndaşlar vətənlərinə qayıtmalı, onlara aid məsələlər qarışıq komissiya tərəfindən həll ediləli idi.

Əlavə sazişdə Azərb.-in Gürcüstana neft və neft məhsulları göndərməsi, əvəzində Gürcüstanın Azərb.-a ekvivalent miqdarda və məbləğdə ma-nufaktura və kağız verməsi, tərəflərin

bərabər qaydada ayırdığı vəsait hesabına Gürcüstan hökumətinin Poylu körpüsünü bərpa etməsi, vətəndaşlara vurulan ziyanın ödənilməsi məsələləri tənzimləndi.

AĞSTAF A RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1939 ildə təşkil olunmuş, 1959 ildə ləğv edilib ərazisi Qazax r-nuna verilmiş, 1990 ildə yenidən bərpa olunmuşdur. Resp.-nın şm.-q. hissəsində, Kür çayı hövzəsindədir. Kiçik Qafqazın şm.-ş. yamacını, Gəncə–Qazax maili düzənliyini və Ceyrançöl öndağlığını əhatə edir. Sah. 1503,7 km². Əh. 80,0 min nəfərdir (2009). R-n q.-də Qazax, ş.-də Tovuz r-nları ilə, şm.-də Gürc. Resp., c.-də Erm.-la həmsərhəddir. R.-nda 1 şəhər, 9 qəs., 29 kənd var (2009). Mərkəzi Ağstafa ş.-dir.

Təbiət. Səthi, əsasən, düzənlikdir (Gəncə–Qazax və Qarayazı düzləri), c.-q. və şm.-ş. hissələri alçaq dağlıqdır. Ta-başır, Paleogen və Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: mişar daşı, bentonit gili, çinçil, qum, sement xammalı və s. İqlimi mülayim isti, quru subtropikdir. Qışı quraq keçir. Orta temp-r yanvarda –5°C-dən 0°C-yədək, iyulda 18–25°C-dir. İllik yağıntı 350–700 mm-dir. R-nun ərazisindən Kür çayı keçir. Ağstafa və Həsənsu çaylarının aşağı axınları Ağstafa r-nu ərazisindədir. Əsasən, dağ şabalıdı, dağ boz-

Heydər Əliyev mərkəzi.

Böyük Kəsik dəmir yolu stansiyası.

Ağgöl qəsəbəsindən görünüşü.

qəhvəyi, şabalıdı, açıq şabalıdı dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Yovşanlı-şoranotulu yarımsəhra və çöl bitkiləri, Kür çayı sahilində Tuqay meşələri vardır. Heyvanları: ayı, canavar, tülkü, çöldonuzu, boz dovşan, çölsiçanı və s. Quşları: qırqovul, turac, kəklik, göyərçin və s. Qarayazı Dövlət Qoruğu Ağstafa r-nu ərazisindədir.

Əhali. Orta sıxlıq 1 km^2 -də 52 nəfərdir. Kənd əhalisi 75%-dir. Ağstafa ş., Vurğun, Saloğlu, Poylu, Qarayazı qəs-ləri ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A. r-nu heyvandarlıq, taxılçılıq və üzümçülüyn inkişaf etdirildiyi k.t. r-nudur. Gəncə-Qazax iqtisadi r-nuna daxildir. K.t.-na yararlı torpaq sahələrinin 22 490 ha-ı suvarılır, 20539 ha-ı əkin, 57410 ha-ı qışlaq, 15488 ha-ı yaylaq sahələridir. A. r-nunda 26 sənaye, 51 k.t. müəssisəsi, 26 tikinti və 72 xidmət obyektı vardır. Əsasən k.t. və emal sənayesi məhsulları istehsal olunur. Süd və süd məhsulları z-du, mal-darlıq kompleksi, qum-çınqıl və daş karxanaları, vulkan külü hasil edən z-d, asfalt z-du, tikiş fabriki fəaliyyət göstərir. A. r-nu ərazisində 112 km uz.-da respublika əhəmiyyətli avtomobil yolu (II kateqoriyalı), 66,2 km uz.-da dəmir yolu mövcuddur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa neft kəmərləri, Bakı-Ərzurum qaz kəməri A. r-nunun ərazisindən keçir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R-nda 34 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi (1420 uşaq), 39 ümumtəhsil məktəbi (12542 şagird), 4 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi (7300 şagird), 1 peşə təhsil müəssisəsi (135 şagird), 49 kitabxana, 2 muzey, 38 mədəniyyət evi və klub, 1 yay kinoteatrı fəaliyyət göstərir. Bütün kənd və qəsəbələrdə telefon rabitəsi mövcuddur. Kəndlərin 85%-ində elektron tipli ATS işləyir. Memarlıq abidələrindən

Daş Salahlı k.-ndə Alban məbədi (7 əsr), Qıraq Kəsəmən k.-ndə dairəvi bürc (17 əsr), 19 əsrə aid 2 məscid, İsrail ağanın evi (1900), Poylu k.-ndə türbələr kompleksi (8 türbə, 19 əsr), Düzqışlaq, Qarahəsənli, Kolxəlfəli, Dağ Kəsəmən k.-lərində məscid (19 əsr) və s. mühafizə olunur.

R.-nda 560 cərrahəsi olan (əhalinin hər 10 min nəfərinə 70,6 cərrahə) 13 xəstəxana, o cümlədən mərkəzi r-n xəstəxanası, doğum evi, uşaq xəstəxanası, 10 qəsəbə və kənd sahə xəstəxanası, 1 poliklinika, 7 həkim ambulatoriyası, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 18 feldşer-mama məntəqəsi, 131 həkim (əhalinin hər 10 min nəfərinə 17 həkim), o cümlədən 8 stomatoloq və diş həkimi, 455 orta tibb işçisi, o cümlədən 59 mama var (1.1.2009).

AĞSTAFACAY SU ANBARI – Azərb. Resp. Qazax r-nu ərazisində hidrotexniki qurğu. Ağstafa çayı üzərindədir. 1971 ildə istifadəyə verilmişdir. Sah. $6,3 \text{ km}^2$, ümumi həcmi 120 mln. m^3 , faydalı həcmi 109 mln. m^3 -dir. Bəndin uz. 1,9 km, hünd. 50,2 m. A.s.a.-ndan çəkilmiş 2 magistral kanal (uz. 59 km və 12 km) vasitəsilə Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir r-nlarının əkin sahələri suvarılır.

AĞSU – Azərb. Resp.-nda, əsasən, Ağsu və Kürdəmir r-nları ərazisində çay. Uz. 89 km, hövzəsinin sah. 572 km^2 . Niyaldağ silsiləsində Sarıbulaq d.-ndan (2110 m) başlanır, kanalla Kür çayına axıdılır. Əsas qolu Sulu çayıdır. Yağış, yeraltı və qismən qar suları ilə qidalanır. Yazda və payızda daşır. Ortaillik su sərfi Ağsu ş. yaxınlığında $1,78 \text{ m}^3/\text{səndir}$. Şirvan düzündə A.-dan suvarmada istifadə edilir. Suyunun bir hissəsi Cavanşir su anbarına axıdılır.

AĞSU – Azərb. Resp. ərazisində çay. Kürək çayının (Kür hövzəsi) sağ qolu. Uz. 15 km, hövzəsinin sah. 36 km^2 . Kə-

pəz d.-nın (3066 m) şm. yamacından (2180 m hünd.-dən) başlanır. Qar, yeraltı və qismən yağış suları ilə qidalanır.

1139 ildə baş vermiş zəlzələ zamanı Kəpəz d.-nın bir hissəsi uçaraq A.-nın qarşısını kəsmiş, nəticədə Göygöl, Maralgöl, Zəligöl və bir neçə kiçik göllər əmələ gəlmişdir. Çayın Göygölə qədər olan hissəsi Yuxarı A., göldən başlayan hissəsi isə Aşağı A. adlanır. A.-dan Gəncə ş.-nə su kəməri çəkilmişdir. A. Göygöl Dövlət qoruğu ərazisindədir.

AĞSU – Azərb. Resp. Laçın r-nu ərazisində çay. Həkəri çayının sağ qolu. Qarabağ silsiləsindən (2050 m hünd.-dən) başlanır. Uz. 25 km, hövzəsinin sah. 88 km^2 .

AĞSU – Azərb.-da orta əsr şəhəri. “Xaraba şəhər” adlanır. Qalıqları indiki Ağsu şəhərinin 4-5 km-dədir. A. dördkünc və dairəvi bürcləri olan qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. 1734 ildə Nadirqulu xan (Nadir şah) Şamaxını dağıdaraq əhalisini A.-ya köçürdüyü üçün şəhər *Yeni Şamaxı* adlandırılmışdır. Nadir şahın ölümündən sonra (1747) əhalinin əksəriyyəti yenidən Şamaxıya qayıtdı. 1796 ildə *Ağaməhəmməd şah Qacarın* Azərb.-a yürüşü zamanı İran qoşunları A.-nu dağıtdı. Şəhərin qısa müddətdə bir neçə dəfə dağıdılması təsərrüfatın tənəzzülünə və əhalinin azalmasına səbəb oldu.

AĞSU – Azərb. Resp.-nda şəhər (1967 ilədək şəhər tipli qəs.). Ağsu r-nunun mərkəzi. Avtomobil yolları (Bakı-Qazax, Kürdəmir-İsmayılı) qovşağı. Kürdəmir d.y. st.-ndan 34 km, Bakıdan 160 km aralıdadır. Ağsu çayının sahilində, Şirvan silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 17,4 min (2008). A.-da yerli sənaye kombinatı, şərab, süd və asfalt-beton z-dları, 8 sənaye müəssisəsi, 11 kiçik müəssisə, kooperativ, kəndli fermer təsərrüfatı, 42 ticarət, 4 rabitə obyektı,

235 müxtəlif xidmət müəssisəsi, 5 ümumtəhsil məktəbi, 4 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 4 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi, uşaq musiqi məktəbi, 3 xəstəxana, 2 mədəniyyət evi, klub, 3 kitabxana, 5 idman meydançası, 14 əsrə aid memarlıq abidəsi (Şeyx Dursun türbəsi) var.

AĞSU – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AĞSU AŞIRIMI – Azərb. Resp. Ağsu və Şamaxı r-nları arasında, Ləngəbiz silsiləsində aşırım. Hünd. 250–840 m-ədəkdir. Meşə və kolluqlar var. Bakı-Qazax avtomobil yolunun bir hissəsi (14 km) A.a.-ndan keçir.

AĞSU DÖYÜŞÜ (1918) – iyulun 5-6-da *Qafqaz İslam Ordusu* ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Qırmızı ordusu arasında baş vermiş döyüş. Döyüşdə Qafqaz İslam ordusu və Azərb.-nın süvari bölmələri iştirak edirdilər. İyulun 6-da düşmən qüvvələrinin müqavimətini qıran Qafqaz İslam ordusunun bir hissəsi Ağsuya daxil oldu və Şamaxı yoxuşuna qədər irəlilədi. Digər hissəsi isə Ağsunun şm.-indən irəliləyərək qaçan düşməne ciddi zərbə endirdi və Gürçüvanı azad edərək burada mövqe tutdu. Döyüşün gedişində xeyli silah-sursat və daşnakların yerli əhalidən talan etdiyi 15 araba ələ keçirildi. A.d. *Qaraməryəm döyüşlərində* qazanılmış qələbəni möhkəmləndirdi.

AĞSU RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1943 ildə təşkil edilmişdir. 1963 ildə r-nun ərazisi Kürdəmir r-nuna birləşdirilmiş və 1965 ildə yenidən müstəqil r-n olmuşdur. Sah. $1020,1 \text{ km}^2$. Əh. 70

min (2009). R-n şm.-ş.-də Şamaxı, c.-da Hacıqabul, Kürdəmir, q.-də İsmayılı r-nları ilə həmsərhəddir. R-nda 1 şəhər, 78 kənd var (2009). Mərkəzi Ağsu ş.-dir.

Ağsu aşırımından şəhərin görünüşü.

Təbiət. R-nun relyefi şm.-da və şm.-ş.-də dağlıq (Niyaldağ, Hinqar, Ləngəbiz silsilələri), c.-da düzənlikdir (Şirvan düzü). Dağlıq ərazilərdə Paleogen və Neogen. düzənlikdə isə Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Gil yatağı var. İqlimi mülayim isti, quru subtropikdir. Orta temp-r yanvarda -4°C -dən $1,5^{\circ}\text{C}$ -yədək, iyulda isə $15-27^{\circ}\text{C}$ -dir. İllik yağıntı $340-800 \text{ mm}$ -dir. Ağsu və Girdiman çayları r-nun ərazisindən axır. Yuxarı Şirvan kanalı r-nun c.-undan keçir. Torpaqları karbonatlı qəhvəyi dağ-meşə, dağ boz-qəhvəyi, açıq şabalıdı, boz və çəmən-boz tiplidir. Dağlıq sahədə meşə və kolluqlar var. Heyvanları: ayı, çöldonuzu, çaqqal, porsuq, canavar,

tülkü və s. Quşları: kəklik, turac, çalağan və s. Sürünənlərdən gürzə, kələz və s.

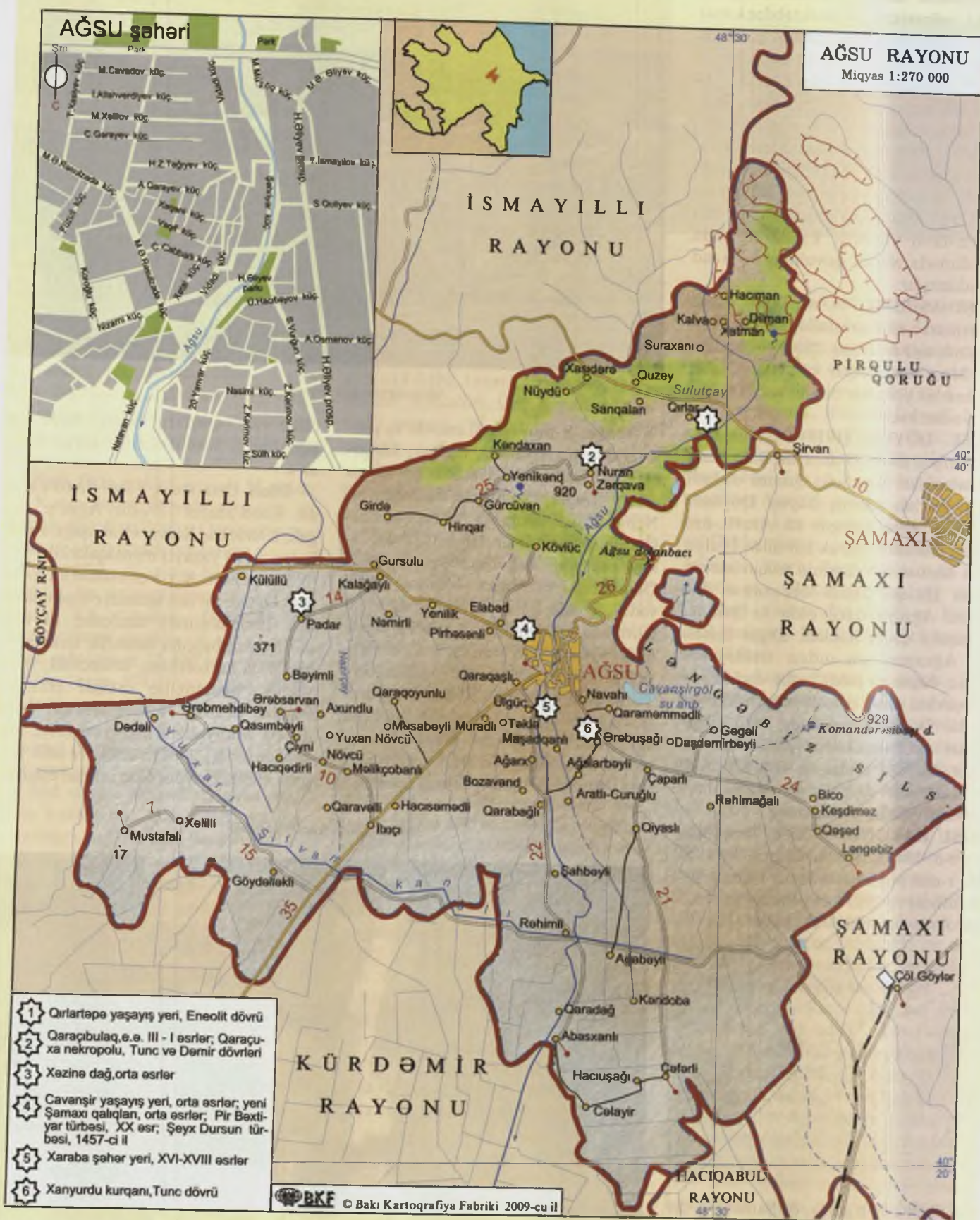
Əhali. Orta sıxlıq 1 km^2 -də 69 nəfərdir. Kənd əhalisi 72%-dir. Ağsu ş., Gəgəli, Kəndoba, Kalva, Ərəbuşağı, Padar k.-ləri ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A. r-n çoxsahəli k.t. r-nudur. Dağlıq Şirvan iqtisadi r-nuna daxildir. Təsərrüfatında taxılçılıq, heyvandarlıq, pambıqçılıq üstünlük təşkil edir, həmçinin kartofçuluq, üzümçülük, meyvəçilik, bostançılıq inkişaf etdirilir. Pambıq və üzüm istehsalı artırılır. Yetiştirilən iribuynuzlu mal-qara (39,2 min başdan artıq, 2008) südlük və ətlük istiqamətlidir. Qoyunçuluq inkişaf etmişdir

Dilman kəndi ərazisində şalala.

Ağgünbəz türbəsi. 19 əsr.

(150 min başa yaxın, 2008). Ətlik sənaye quşçuluğu genişləndirilir.

A. r.-nin dağlıq ərazisi [Ağsu aşırımı, r.-nin şimalındakı dağ kəndləri] turizmin inkişafı üçün əlverişlidir. Qaradağ-Ağstafa qaz kəməri, Mingəçevir-Bakı elektrikötürmə xətti, respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının 53 km-i [Bakı-Şamaxı-Yevlax (37 km), Ağsu-Kürdəmir-Bəhramtəpə (18 km)] A. r. ərazisindən keçir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R-nda 70 ümumtəhsil məktəbi (10259 şagird), 8 məktəbəqədər (380 uşaq) və 4 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi (3280 şagird), 1 uşaq musiqi məktəbi (285 şagird),

Şeyx Dursun türbəsi. 15 əsr.

1 muzey, 30 klub və 47 kitabxana fəaliyyət göstərir. Memarlıq abidələrindən Ağsu ş.-ndə Şeyx Dursun türbəsi (1382), Xəlilli k.-ndə türbə (1885), Padar k.-ndə Bilal Əfəndi türbəsi (19 əsr) və s. qalmışdır. R-nda xalq sənəti növlərindən xalçaçılıq daha geniş yayılmışdır ("Şirvan", "Bico üçgözü", "Dədə gölü", "Şah xalça", "Buta xalça", "Qaynaq" və s. xalça çeşniləri tətbiq edilir).

R-nda 310 çarpayısı olan (əhalinin hər 10 min nəfərinə 44,4 çarpayı) 6 xəstəxana, o cümlədən mərkəzi r-n xəstəxanası, uşaq xəstəxanası, 4 kənd sahə xəstəxanası, 18 həkim ambulatoriyası, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 23 feldşer-mama məntəqəsi, 70 həkim (əhalinin hər 10 min nəfərinə 10 həkim), o cümlədən 4 stomatoloq və diş həkimi, 332 orta tibb işçisi, o cümlədən 30 mama var (1.1.2009).

AĞSUNQUR Əhmədili (?-1133/34. Həmədan) – İraq Səlcuq sultanlığının dövlət xadimi, türk sərkərdəsi. *Ağsunqurilər* sülaləsinin banisi. İraq Səlcuq sultanı Mahmudun qoşunlarına komandanlıq etmiş, oğlu Davudun atabəyi olmuşdur (1130). İraq Səlcuq sultanı Məsud Marağa hücum edərkən A.-un ciddi müqaviməti ilə qarşılaşmış, onu Marağa və Təbriz hakimi kimi tanımağa məcbur olmuşdur. Haşşasilər tərəfindən öldürülmüşdür.

AĞSUNQURILƏR – Marağa hakimləri sülaləsi [1122-1228]. Banisi *Ağsunqurdur*. Nümayəndələri: Ağsunqur [1122-33/34], Nüsrətəddin Xassbəy Arslan Abe [1133/34-75], Fələkəddin [1175], *Ələddin Körpə Arslan* [1175-1207], Məhəmməd [1207-08], Dezbənu [1208-28]. İraq səlcuq sultanı Mahmud Ağsunquru oğlu Davudun atabəyi təyin etdikdən sonra (1130) A. atabəy ləqəbini aldılar. *A. Səlcuqilər* və *Eldənizlərin* vassalı idilər. Nüsrətəddin Xassbəy Arslan Abe dövründə yarıməsli vəziyyətə düşən A.-in hakimiyyətinə Xarəzmşah Cəlaləddin son qoymuşdur.

AĞSUNVAR, K u n x a s (?-?) – Ağhun hökmdarı (5 əsr). Mənbələrdə adı Ağsunvar, Ağsunqur, Kuhənaz və Gün xan kimi qeyd olunur. Orta Asiya və Əfqanıstandan keçən Böyük İpək yoluna nəzarət uğrunda Sasaniylərlə müharibələr aparmış, 430 ildə qələbə qazanıb İrənin daxili işlərinə tez-tez müdaxilə etməyə başlamışdı. Firuz şahın bacısı ilə evlənmiş, birincinin 459 ildə Sasani taxtına çıxmasına yardım etmişdi. Bunun əvəzində Firuz Amudəryaboyu

əraziləri A.-a güzəştə gedərək, Tirmiz və Telekan ş.-lərini ona bağışlamış və böyük məbləğdə bac ödəməyə razı olmuşdu. Lakin bir müddət sonra Firuz ağhunların üzərinə yürüş etmişdir. A.-in döyüş zamanı "*Turan taktikası*"-ni tətbiq etməsi nəticəsində məğlubiyyətə uğrayan Firuz A.-in təklif etdiyi ağır müqavilə şərtlərini qəbul etməyə məcbur olmuşdu. 484 ildə yenidən hərbi əməliyyatlara başlayan Firuzun qoşunları A. tərəfindən darmadağın edildi, özü və oğulları öldürüldü. Sasanilər dövləti A.-in nəzarəti altına düşdü. A. Hindistanda Quptalar dövlətinə son qoymuş, Pəncəbi ələ keçirmişdir (470). Onun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu *Toraman Tegin* gəlmişdir.

AĞŞİRİN – Azərb.-in bir çox bölgəsində az miqdarda becərilən nar sortu. Kolları xırda, alçaqboyludur. Meyvəsi yumru, qabığı sarı, mis rəngində, bir tərəfi qırmızı, o biri tərəfi isə zolaqlıdır; ağırlığı 400 q-a qədər olur. Dənəsi ağçəhrayı rəngdədir. Şirəsi azdır. Şirindir. Toxumu çox bərkdir.

AĞTALA – Azərb. Resp. Xaçmaz r.-nün Nərcəcan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km şm.-da, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 650 (2009); tərəvəzçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, uşaq bağçası və tibb məntəqəsi var.

AĞTALA MONASTIRI – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasının Sadaxlı cəmiyyətində kənd. Əhalisi 20 əsrin əvvəllərində qonşu kəndlərə (Köhnə Ağtala, Məmmey) köçmüş, kənd xarabalığa çevrilmişdir.

AĞTALAQ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən İcevan r-n) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi qovulmuşdur. 1920-ci illərdə burada yenidən məskunlaşmış azərb.-li əhali 1949-50 illərdə deportasiya olunmuş və kənd ləğv edilmişdir.

AĞTƏPƏ – Azərb. Resp. Cəbrayıl r.-nunun Minbaşlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km c.-q.-də, Arazboyu düzənlikdədir. Əh. 1377 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl üzümçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq, baramaçılıqla məşğul olmuşdur. Klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

AĞTƏPƏ – Azərb. Resp. Gəncə ş. yaxınlığında yüksəklik. Gəncə-Qazax düzənliyində, Gəncə çayının sağ sahilindədir. Hünd. 582 m-ədəkdir.

AĞTƏPƏ – Azərb. Resp. Qazax r-nu ərazisində, Kürün sağ sahilində, Həsən-su çayının mənsəbi yaxınlığında yüksəklik. Hünd. 307 m-ədəkdir.

AĞTƏPƏ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Xoruzlu kəndistanında, Germi qəs.-ndən 27 km c.-q.-də, Germi-Ərdəbil avtomobil yolunun 7 km-liyindədir.

AĞTƏPƏ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Kəbudərahəng bölgəsinin Hacılı kəndistanında, Kəbudərahəng qəs.-ndən 7 km şm.-q.-dədir.

AĞTƏPƏ – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Siminərud bölgəsinin Şəra kəndistanında, Həmədan ş.-ndən 36 km c.-ş.-dədir.

AĞTƏPƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Miyandab bölgəsinin Qaralar kəndistanında, Miyandab qəs.-ndən 56 km c.-ş.-dədir.

AĞTƏRƏ (Parnassia) – daşdələnkimilər fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi. Gövdəsi düzdəyənən, hünd. 40 sm-ə qədərdir. Çiçəkləri tək-tək, ağ rəngdə olur. Meyvəsi qutucuqdur; toxumları çoxsaylıdır. Yer kürəsində 20 növü məlumdur. Qafqazda, o cümlədən Azərb.-da Nax. MR-də bataqlıq A.-si (P. palustris) adlı 1 növü bitir.

AĞTİRMƏ – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu (Bakı ş.) ərazisində palçıq vulkanı. Qobustan qəs.-ndən şm.-q.-də, Ələt tirəsindədir. Hünd. 241 m. Qaz, palçıq və lilli su çıxır.

AĞTORPAĞ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkməabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 54 km şm.-q.-də, Xoy-Şahpur avtomobil yolunun üstündədir.

AĞTÖVLƏ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Sulduz bölgəsinin qəsəbəətrafı kəndistanında, Nəqədə qəs.-ndən 13,5 km şm.-ş.-dədir.

AĞTÖVRƏĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 28 km q.-də, Bostanabad qəs.-nə gedən qədim yolun üstündədir.

AĞUDİ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən – Sisyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış,

əhalisi qovulmuşdur. 1920-ci illərdə geri qayıtmış əhali 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur. 19.4.1991 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Aqitu qoyulmuşdur.

AĞUSƏM – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Cəngan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14,5 km q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 562 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

AĞÜZ – İranın Zəncan ostanında kənd. Əbhərrud bölgəsində, Əbhərrud qəs.-ndən 45 km c.-da, dağlıq yerdədir.

AĞÜZLÜ – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Bəzinərud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 29 km c.-dadır.

AĞVAN – Azərb. Resp. Xocalı və Şuşa r-nları ərazisində çay. Qarqar çayının sağ qolu. Uz. 13 km, hövzəsinin sah. 31 km².

AĞVAN – orta əsr erməni mənbələrində Qafqaz Albaniyasının adı. Bax *Albaniya (Qafqaz)*.

AĞVAN, Ağvani – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində azərb.-lar qovulub çıxarılmışdır.

AĞVERƏN, Ağvira, Ağörən – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən – Razdan r-nu), Zəngi çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə kəndin əhalisi soyqırma məruz qalmış və qovulmuş, 1920-ci illərdə geri qayıdan əhali 1949 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuş, 1950-ci illərdə isə kənd ləğv edilmişdir.

AĞVERƏN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Üçtəpə kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 21 km c.-ş.-də, Təbriz–Miyanə avtomobil yolunun 9 km-liyindədir.

AĞVİRAN, Ağcavira – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) Çanaxçıdərə bölgəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 18 əsrin sonlarında məlum olmayan səbəblərdən kənd boşaldılmış və xarabalığa çevrilmişdir.

AĞVİYƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəleybar bölgəsinin Meşəpara kəndistanında, Kəleybar qəs.-ndən 10 km q.-də, Əhər–Kəleybar avtomobil yolunun üstündədir.

AĞYATAQ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində dağ. Hünd. 2389 m. Yamacları seyrək meşə, yüksək hissəsi sibalp çəmənleridir. A.-da civə filizi yatağı var.

AĞYATAQ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Abdullaşağı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km ş.-dədir. Əh. 82 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb var idi.

AĞYATAQ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (9.9.1930 ildən Talin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AĞYATAQ CİVƏ YATAĞI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində faydalı qazıntı yatağı. Moz çayının (Tutğun çayının sol qolu) sol sahilində Zülfüqarlı silsiləsinin yamacındadır. Tektonik cəhətdən Sarıbaba sinklinoriumu ilə Kəlbəcər törəmə muldasının təməsində antiklinal struktura uyğun gəlir. Əsasən Üst Tabaşir, qismən də Alt Tabaşir yaşlı çökmə və vulkanogen çökmə süxurlardan təşkil olunmuşdur. Süxur kompleksi müxtəlif yaşlı və tərkibli intruzivlərlə və diorit-porfirit, andezit, andezit-dasit daykaları ilə kəsilmişdir. Yataq sahəsində ən cavan süxurlar Miopliosen yaşlı dasit tufflarıdır. Filizləşmə başlıca olaraq tektonik çatlar boyu süxurların parçalanması nəticəsində əmələ gəlmiş tektonik brekçiyalarla əlaqədardır. A.c.y.-nda üç sütunvari formaya malik filiz kütləsi məlumdur. Filizləşmə möhtəvi-damarlıq tiplidir və listvenitlərdə, Santon argillitlərinin tektonik brekçiyalarında qeyd olunur. Filizlərin mineraloji tərkibi sadədir, əsas filiz mineralı kinovardır (HgS). Mənsəyi əsası və ultrasəsi intruzivlərlə əlaqədardır.

AĞYAZI – Azərb. Resp. Qax r-nunda kənd. Ağyazı ə.d.-nin (Ağyazı, Üzümlükənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 27 km c.-da, düzənlikdədir. Əh. 791 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, ambulatoriya, tibb məntəqəsi, kitabxana, ATS var.

AĞYAZI – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Siyahmənsur kəndistanında, Həsənabad-Sukənd qəs.-ndən 15 km şm.-q.-dədir.

AĞYAZI ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ – Azərb. Resp. Qax r-nunda, e.ə. 2-ci

minillik – b.e. 13–14 əsrlərinə aid yaşayış yeri və qəbirlər. Əyriçayın sol sahilində yerləşir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı dulus kürəyi, müxtəlif saxsı qablar, şüşə məmulatı, əmək alətləri, məişət əşyaları, mis və gümüş sikkələr tapılmışdır. Ağyazıda tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri Gürcüstanda (Alazan vadisində) tapılan eyni dövrə aid bir sıra materiallarla oxşarlıq təşkil edir. Şüşə məmulatı, antik dövrə aid şirli gil qablar və s. Cənubi Qafqazın Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ölkələri ilə əlaqələrinin olduğunu sübut edir. A.a.a.-nin ən məşhuru *Torpaqqaladır*.

AĞYAZI BUDUQ – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Hacıəlibəy ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 1330 (2008); əsasən, bağçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, ambulatoriya var.

AĞYOXUŞ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Basarkeçər, 11.6.1969 ildən – Vardenis r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. 1920-ci illərdə azərb.-lar tərəfindən bərpa olunmuş kəndin əhalisi 1988 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşdur (buradakı dağ aşırımı A. adlanırdı).

AĞYOL – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən – Sisyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AĞYURD QIZIL YATAĞI – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində, Misdağ-şəlalə filiz sahəsinin mərkəzi hissəsində, dəniz səviyyəsindən 2300–2750 m yüksəklikdədir. Geoloji quruluşunda adamellit, kvars-siyenit-diorit, qabbro-diorit süxurları, həmçinin diorit-porfirit daykaları iştirak edir. Yataqda kvars-sulfid-qızıl filizləşməsi, əsasən, 40–50° şm.-ş. istiqamətli pozulmalarla əlaqədar olaraq damar və damar zonalı tiplidir. Yataq Mehri-Ordubad intruziv kompleksi ilə əlaqədar əmələ gəlmişdir. Filiz cisimlərinin yatım şəraiti, morfoloqiya, filiz əmələ gətirən mineralların müxtəlifliyi yatağın orta temp-rda yarandığını göstərir.

Əsas filiz mineralları: pirit, xalkopirit, molibdenit, misin törəmə mineralları, xırda dispersiyalı qızıl. Filizlərdə qızıl 0,4–11,6 q/t, mis 0,04–1,4%, molib-

den 0,03–0,09%-dir. Tekstur əlamətlərinə görə filizlər brekçiyaya (süxur) və konsentrasiya zonalı tiplidir.

AĞZAMANKƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 15 km şm.-da, Ərdəbil–Mişkin avtomobil yolunun 6 km-liyindədir.

AĞZIBİR. Ağzibirçala – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu (Bakı ş.) ərazisində palçıq vulkanı. Xəzər dənizi sahilində (Cənub-Şərqi Şirvan düzü) Xıdırılı qəs.-ndən c.-ş.-dir. Hünd. 120 m. Şm. yamacı az meyilli və hamar, q. və ş. yamacları dik və yarpaqlarla kəsilmişdir. Geoloji quruluşunda Meotis, Akçaqıl, Abşeron və Pleystosen çöküntüləri iştirak edir. Tektonik cəhətdən Bəndovan strukturu şm.-q. hissəsinə uyğun gəlir. Krateri hələ qəvi və radial çatlarla mürəkkəbləşmişdir. Burada mövcud bir neçə qrifondan qaz və neftli-lilli su çıxır. A. vulkanı axırıncı dəfə 1964 ildə püskürmüşdür.

AĞZIBİR – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunda kənd. Ağzibir ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 28 km c.-da, Kür çayının sol sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 1774 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, rətibə şöbəsi, ambulatoriya var.

AĞZIBİR – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Yeni Bayazid, 13.4.1959 ildən – Kamo r-nu), Göyçə gölünün sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd (digər adı Əbilkənd). 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində qovulmuş əhalinin az hissəsi 1922 ildə geri qayıtmış, 1948 ildə azərb.-lilar deportasiya olunmuşlar. 7.12.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Leap qoyulmuşdur.

AĞZIBİRÇALA GÖLÜ, Dəvəçi lilməni – Azərb. Resp. Dəvəçi r-nu ərazisində, Xəzər dənizi sahilində şirin sulu göl-bataqlıq. Vaxtilə liman olmuşdur. Sah. təqr. 37 km². Maks. dərinliyi 4 m, suyunun həcmi 40 mln. m³. Gölə Şabran, Dəvəçi və Taxtakörpü çayları tökülür. Göldən isə Xəzərə Qaradəhnə çayı (uz. 4 km) axır. Su quşları və balıq ovlanır.

AĞZIBÖYÜK – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında kənd. 20 əsrin 30–40-cı illərində kəndin əhalisi qonşu kəndlərə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AĞZİYARƏT – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ənzəl kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 69,5 km şm.-q.-dədir.

AĞZİYARƏT – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 22 km şm.-q.-dədir.

AĞZUC – İranın Zəncan ostanında kənd. Yuxarı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-dən 36 km c.-q.-dədir.

AHAQQAR. H o q q a r – Böyük Səhranın mərkəzi hissəsində, Əlcəzairin ərazisində yayla. Şm.-dan c.-a uzanan yastı zirvəli pilləli silsilələrdən (orta hünd. 800 m) və vulkan konusları olan bazalt platodan (orta hünd. 2000 m) ibarətdir. Ən yüksək zirvəsi Tahat d.-dir (2918 m). Şm.-dan və c.-dan Paleozoy yaşlı qumdaşı kuestləri ilə əhatələnmişdir. Uran, platin, nikel, almaz və s. yataqları var. Dağ-səhra iqliminə malikdir, zirvələri qışda qarla örtülür. İllik yağıntı 100 mm-dən azdır. Daimi axarı olan çayları yoxdur. Əhalisi, əsasən, köçərilərdir; heyvandarlıq (qoyun, dəvə, keçi) və əkinçiliklə (buğda, darı, paxla) məşğuldur. A.-da tarixi e.ə. 15 əsrə aid qayaüstü rəsmlər mövcuddur.

AHƏQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Bənab bölgəsinin Bənacu kəndistanında, Bənab qəs.-ndən 14,5 km şm.-ş.-dədir.

AHƏNG QANUNU – söz tərkibindəki səslərin, xüsusilə saitlərin ahəngə görə bir-birini izləməsi. Daha çox türk dilləri üçün səciyyəvidir. Fin-üqor, monqol dillərində də A.q. hadisəsi var. Azərb. dilində üç növünə rast gəlinir: 1) saitlərin ahəngi: incə (məs., də+mir-çi-lik), qalın (məs., ba+ra+ma+çı+lıq), dodaqlanan (məs., sü+rü, du+ru) və dodaqlanmayan saitlərin (məs., tə+rə+kə+mə+lər) bir-birini izləməsi; 2) samitlərin ahəngi: kar (məs., kə+pək, tax-ta) və cingiltli samitlərin (məs., bu+daq) bir-birini izləməsi; 3) saitlərlə samitlərin ahəngi: qalın saitlərdən sonra dilarxası (məs., çir+raq, qa+bır+ğa), incə saitlərdən sonra isə dilortası samitlərin (məs., ye+yə, çir+çək) gəlməsi. A.q. Azərb. dilində saitlərdə daha çox özünü bürüzə verir.

AHƏNGƏR MƏHƏLLƏ – İranın Mazandaran ostanında kənd. Gürqan şəhristanının Minudəşt bölgəsinin Kuhsar kəndistanında, Minudəşt qəs.-ndən 14 km c.-dadır.

AHƏNGƏRAN, K e n q s a z s a y , Ağdaşsa – Qırğ. və Özb.-da çay, Sırdəryanın sağ qolu. Uz. 223 km, höv-

zəsinin sah. 5260 km². Anqren platosundan başlanır. Su anbarı var. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə olunur. Anqren və Ahəngəran ş.-ləri A.-in sahilindədir.

AHƏNKƏRMƏHLƏ – İrənin Gilan ostanında kənd. Talış şəhristanının Rizvəndeh bölgəsinin Pərəsər Talışdolab kəndistanında, Rizvəndeh qəs.-ndən 11 km şm.-q.-dədir.

AHİSKA – Cənub-Qərbi Qafqazda tarixi vil. A.-nı 642 ildə ərəblər tutmuş, 1068 ildə səlcuq sultanı Alparslan, 1267–68 illərdə monqollar ələ keçirmişdir. 1268–1578 illərdə A. hakimləri Elxanilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinə tabe idilər. 1578 ildə A. Osmanlı dövlətinin ərazisinə qatılaraq A. paşalığı oldu. Evliya Çələbinin verdiyi məlumatlara görə, 17 əsrdə strateji cəhətdən mühüm mövqedə yerləşən A. qalasında 1100 ev, bir çox məscid, mədrəsə, hamam və s. var idi. A. bir müddət Səfəvilərin də hakimiyyəti altında olmuşdur. Rusiya–Osmanlı müharibəsindən (1828–29) sonra A. Gürcüstanın tərkibinə qatıldı. Bu dövrdə rusların və gürcülərin təzyiqlərinə məruz qalan *Ahıska türkləri* Ərzuruma sığınmaq məcburiyyətində qaldılar. *Mudros barışığının* (1918) şərtlərinə görə, A. və Axıləkək (indiki Axalkalaki) sancaqları Qarsda yaradılan müvəqqəti yerli hökumətin tərkibinə qatıldı. 1919 ildə İngiltərə Qarsı zəbt etdikdən sonra A. Gürcüstanın əlinə keçdi. Moskva müqaviləsinə (1921) əsasən A. Gürc.-in tərkibinə verildi.

AHİSKA TÜRKLƏRİ, *Məshəti türkləri* – *Ahıskanın* köklü əhalisi; Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkiyə, RF və s. ölkələrdə yaşayırlar. Ümumi sayı 208 min nəfərdir (1989). Başqa məlumatlara görə təq. 400 min nəfərdir (2000). Türk dilinin Şərqi Anadolu dialektində danışırlar. Dindarları müsəlmandır. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik və bağçılıqdır.

1928–37 illərdə Sovet hakimiyyəti tərəfindən repressiyalara məruz qalmış A.t. sənədlərində milliyətlərini dəyişdirməyə və gürcü soyadını qəbul etməyə məcbur edilmişlər. Böyük Vətən müharibəsində fəal iştirak etmələrinə və 26 min nəfər itki vermələrinə baxmayaraq, 1944 ildə Sovet hakimiyyəti tərəfindən Gürcüstanın c. və c.-q. r-nlarından (Axalsix, Adıgün, Axıləkək, Boqdanov, Aspindza) Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilmişlər. A.t.-nin

sürgün edilmiş 115,5 min nəfərindən təq. 17 mini yollarda həlak olmuşdur. Repressiya və köçürülməyə məruz qalmış digər xalqlardan fərqli olaraq A.t.-nin vətənlərinə qayıtmasına şərait yaranmadığından onlar başqa bölgələrdə məskunlaşdılar. A.t.-nin Azərbaycan.-a ilk böyük qrupu 1958 ildə gəlmişdir. *Fərqaqanə hadisələrindən* (1989) sonra A.t.-nin Azərbaycan.-a ikinci miqrasiyası baş vermişdir.

AHİMSA, *ahimsa* (sanskritcə – ziyan vurmamaq) – hind «praktiki fəlsəfəsi»nin təməl etik-mənəvi prinsiplərindən biri; bütün canlı varlıqlara hərəkət, sözlə və fikirlə ziyan vurmaqdan imtina etməni bildirir. A.-nın e. ə. I-ci minilliyin ortalarında əsas xeyirxah əməl kimi irəli sürülməsi veda dini təlimində nəzərdə tutulan qurbangətirmə mərasiminin qeyri-ortodoks cərəyanları – *caynizm* və *buddizm* tərəfindən tənqid olunması ilə bağlı idi. Caynizmdə A.-nın ən bitkin təlimi və praktikası işlənmişdir; təlimə görə, A.-ya riayət etmək həşəratlar, bitkilər, bəcəklər də daxil olmaqla bütün canlı varlıqları qorumaq, həmçinin kiçik mikroorqanizmlərə təsadüfən ziyan vurmamaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi tədbirləri (ağız və burun boşluğunu tənziflə bağlamaq və s.) həyata keçirmək deməkdir. A. ideali yenidən işlənmiş formada 20 əsrin hind fəlsəfi fikrinə, ilk növbədə *M.Qandinin* əsərlərində ifadəsini tapmışdır; M.Qandi A.-nı bütün sahələrdə, o cümlədən siyasətdə həqiqətə riayət etməkdə (*satyaqraha* – zülmə zorla müqavimət göstərməmək) görürdü.

AHKƏLAN – İrənin Gilan ostanında kənd. Talış şəhristanının Masal Şəndirmən bölgəsinin Masal kəndistanında, Masaldan 6 km c.-dədir.

AHLATŞAHLAR, *Ərmənşahlar*, *Sökmənli*lər – 1100 ildə Van gölünün qərb sahilində bəylik (dövlət) yarıdan türk sülaləsi. Banisi səlcuq sərkərdəsi Sökmən əl-Qütbi [1100–1111], görkəmli nümayəndəsi II Sökməndir [?–1185]. 1100 ildə səlcuq sultanı *Məhəmməd Tapar* Sökmən əl-Qütbinə Ahlat və Vanın hakimi təyin etdi. I Sökmən siyasi mövqeyini gücləndirdi, Ahlat, Malazgirt, Ərciş, Adicəvaz, Ələsgird, Van, Tatvan, Ərzən, Bitlis, Muş, Hani, Meyyafarikin (Silva) və Bargirini də öz ərazisinə qatararaq A. bəyliyinə qurdu. 1109 ildə o, Məhəmməd Taparın səlibçilərə qarşı yaratdığı ittifaqa qoşuldu. II Sökmənin hakimiyyət illəri bəyliyin

çiçəklənmə dövrü idi. Onun ölümündən sonra siyasi və hərbi gücü zəifləyən A.-a Əyyubilərin təzyiqi artmağa başladı. Lakin A.-in güclü və nüfuzlu bəylərindən Seyfəddin Bəytimur bəyliyin ərazi bütövlüyünü qorumaq məqsədi ilə hakimiyyəti ələ keçirib 7 il hökmranlıq etdi. Onun ölümündən sonra bəylik Əyyubilərə tabe oldu (1207).

AHŞƏRİ, *Ahseri* (? – e.ə. 659) – Manna hökmdarı (e.ə. 7 əsrin ortaları). A.-nin dövründə Manna dövləti siyasi cəhətdən güclənmiş, ərazisi Aşşur və Urartu torpaqları hesabına genişlənməmişdi. A. skiflər və ehtimal ki, kimmerilərlə ittifaq bağlamışdı. E.ə. təq. 660 ildə A.-nin qoşunlarının aşşurlara məğlub olması *Mannada* daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və siyasi mübarizəyə səbəb oldu. Bu mübarizədə A. öldürüldü və hakimiyyətə oğlu Ualli keçdi.

AHUAÇAPÁN (*Ahuacapan*) – Salvadorda şəhər. Ahuacapan dep-tinin inz. m. Əh 116, 5 min (2003). Termal mineral su bulaqları var. Turizm inkişaf etmişdir. 5–6 əsrlərdə salınmışdır.

AHUDAĞ – Azərbaycan. Şamaxı r-nu ərazisində, Qozluçayın sağ sahilində, Qurbançı k. yaxınlığında dağ. Hünd. 962 m-dir.

AHURA MƏZDA – *zərdüştlikdə* baş allah. A.M. hərfi mənada “Müdrək allah” deməkdir. İlk dəfə e.ə. 8 əsrdə Aşşur mənbələrində Midiya (*Mada*) allah-

Ahura Mazdanın təsviri. Persepol.

larından biri kimi qeyd olunur. Zərdüştilər Dünyanı və məxluqatı A.M.-nin yaratdığına və *Zərdüştü* Göy ilə Yer arasında özünün elçisi təyin etdiyinə inanırdılar. Od A.M.-nin vücudunu təmsil etdiyi üçün müqəddəs hesab olunurdu. Buna görə də od qarşısında A.M.-yə dua oxunurdu. Xeyir və Şər arasında daim gedən mübarizədə A.M. rəqibi *Anqra Manyunun* əksinə olaraq işiq, həyat və həqiqəti təəcəssüm edən Xeyirlə eyniləşdirilir. A.M. ayini Əhməni, Parfiya və Sasani

şahlarının saraylarında geniş yayılmış, həmçinin bir çox xalqlar tərəfindən də qəbul olunmuşdu. A.M. Şərq ənənəsində *Hörmüzd* adlanır. Hal-hazırda *parslarda* və *gəblərdə* o, xoşniyyətli tək allah kimi qəbul olunur.

AHURALAR – İrənin mifologiyasında və “*Avesta*”da zülmətin, şərin və hərəmərcliyin təəcəssümü olan *devlərə* qarşı mübarizə aparan allahlardır.

AHVAY – Azərbaycan. (Qax r-nu) ilə RF (Dağ. Resp.) sərhədində. Baş Qafqaz silsiləsində zirvə. Hünd. 3481 m. Yura yaşlı qumlu-şistli və qumlu-siderit çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. C. yamacı meşəlikdir; subalp və Alp çəmənlikləri yayılmışdır.

AXA – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasında (indiki Marneuli r-nu) kənd. 19 əsrdə əhalisi azərb.-lardan ibarət olmuşdur.

AXAXDƏRƏ – Azərbaycan. Resp. Zaqatala r-nunun Car ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km şm.-da. Həmzəqor d.-nin ətəyindədir. Əh. 297 (2008); bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, tibb məntəqəsi; memarlıq abidəsi (Cümə məscidi) var.

AXAL VİLAYƏTİ (1992 ilədək Aşqabad vil.) – Türkmənistandır. 1973 il dekabrın 27-də təşkil edilmişdir. Sah. 95,4 min km². Əh. 794,6 min (2002). 8 ətrafı (r-nu), 2 şəhəri, 12 şəhər tipli qəs. var. Mərkəzi Ruhabədi ş.-dir. A.v.-ndə maşınqayırma (o cümlədən neft maşınqayırması), kimya və elektrotexnika maşınqayırması), metal emalı, yüngül (toxuculuq, ayaqqabı və s.), yeyinti (o cümlədən üzümün təkrar emalı), tikinti materialları (səment, şüşə) sənayesi sahələri inkişaf etmişdir. Sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti Aşqabad ş.-ndədir. Təcən ş.-ndə pambıqtəmizləmə z-đu, xalça f-ki vardır. K.t.-nda başlıca yerli suvarma (Qaraqum kanalı) əkinçiliyi və heyvandarlıq tutur. Pambıq, taxıl və tərəvəz-bostan bitkiləri becərilir. Bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdir. Qoyun (o cümlədən qaragül cinsi), qaramal, cins atlar saxlanılır, quşçuluq, ipəkçilik inkişaf etdirilir. Ölkənin kurrort-yaylaq yerlərindən olan Füzə, Arçman A.v.-ndədir.

Təbiət. A.v. c.-da Kopetdağın şm.-ş.-ini (ən yüksək zirvəsi Şaxsax d., 2912 m), şm.-da Mərkəzi Qaraqum səhrasının c.-q.-ini, ş.-də Təcən vahəsini əhatə edir. Vilayətin ərazisi yüksək seysmik fəal zondada yerləşir (1948 ildə baş vermiş 9–10 bal gücündə zəlzələ Aşqabad ş.-ni tamam dağıtmışdı). Faydalı qazıntıları:

təbii qaz, gips, kvarslı qum, dolomit, əhəngdəsi, kükürd. İqlimi kəskin kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda səhralarda 0,4°C, vahələrdə 1°C, dağlıq r-nlarda –4,1°C, iyulda müvafiq olaraq 31,9, 29,3 və 17,4°C-dir. İllik yağıntı şm.-dan (75–100 mm) c.-a (150–400 mm) artır. Əsas çayı olan Təcən və vil.-in ərazisindən keçən Qaraqum kanalının suyundan suvarmada istifadə edilir. Çayın və kanalın su rejimini tənzimləmək üçün Təcən (Təcən çayı üzərində) və Kopetdağ (Qaraqum kanalı üzərində) su anbarları yaradılmışdır. Torpaqları dağətəyi və vahələrdə boz, takır, takırabənzər, dağlarda dağ-boz, qəhvəyi, səhralarda sovrun və bərkidilmiş qumlardır. Bitkisi və heyvanlar aləmi dağ və səhra tiplidir.

AXALASHAN – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasının Pətək nahiyəsində kənd. Əhalisi, əsasən, azərb.-lardan ibarət olmuşdur. İndiki adı Axaləşenidir.

AXALKALAKI – Gürc.-da, Cavaxetiya bölgəsində şəhər. Axalkalaki r-nunun inz. m. Əh. 15,8 min (2003). Paravani çayı (Kürün sağ qolu) sahilində, Axaltsixe d.y. st.-ndan 74 km c.-ş.-dədir. Avtomobil yolları qovşağı. 1064 ildən məlumdur. Yeyinti və tikinti materialları sənayesi müəssisələri, asma yollar üçün avadanlıq istehsalı və dəmir-beton məmulatları z-dları; muzey var. Qədim şəhər divarları və bürcləri indiyədək qalmaqdadır.

“AXALQORI DƏFİNƏSİ” – 1908 ildə Axalqori k. yaxınlığındakı (indiki Gürc.-in Cənubi Osetiya MV) qəbirdə aşkar olunmuşdur. “A. d.”ndə e.ə. 6–5 əsrlərə aid qızıl və tunc bəzək əşyaları, gümüş qablar, at yüyəni və s. tapılmışdır. Bəzək əşyalarının əksəriyyəti yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır; bəzilərinin Ön Asiyadan gətirildiyi ehtimal olunur.

AXALTƏKƏ ATLARI, *təmizqanlı at cinsi* – ən qədim minik atı cinslərindən biri. E.ə. 4–3 əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın dağlıq və çöllük ərazilərində (indiki Türkmənistan) yetişdirilmişdir. Döyüş atı kimi istifadə edilirdi (minik və cəng atları). Bir sıra cinslərin yetişdirilməsində A.a.-ndan istifadə olunmuşdur. A.a. rənginin (kəhər, boz, qara və kürən) müxtəlifliyi və eksteryerinin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Gövdəsi hündür cidovlu, döş qəfəsi bir qədər ensiz və sağrısı uzundur. Boyunu “maral” boynuna bənzəyir, alını qabarıq, zərif başında qulaqları hündürdür, gözləri

Axaltəkə atı.

bir qədər çəpdir. Yalı və tükləri zəif inkişaf etmişdir. Yerişi yüngül və gözəldir. Aygırların cidov hünd. 152–172 sm, madyanlarınkı 150–166 sm-dir. A.a.-ndan, əsasən, idmanda və sirkədə istifadə edilir. Tam yetkinliyə 5–7 yaşında çatır. Damazlıq işi yalnız təmizqanlı yetişdirmə üsulu vasitəsilə həyata keçirilir. A.a.-nın yetişdirildiyi areallar genişdir: Türkmənistandan başqa Qazaxıstanın c-u, Şimali Qafqaz.

AXALTƏKƏ EKSPEDİSİYALARI (1879, 1880–81) – rus qoşunlarının Orta Asiyaya işğalçılıq yürüşləri zamanı Axaltəkə vahəsini zəbt etmək məqsədi ilə təşkil olunmuşdur. Rusların amansız davranışlarına məruz qalan yerli tayfalar, xüsusilə də təkəllilər onlara qarşı çıxmışdılar. 1879 ildə gen. N.P.Lomakinin Göytəpə (Dəngiltəpə) qalasına təşkil etdiyi hücum uğursuz olmuş, ruslar 400 nəfərdən artıq itki vermişdilər. Rus qoşunlarının Göytəpə qalasına yeni ekspedisiyası 1880–81 illərdə gen. M.D.Skobelevin başçılığı ilə təşkil olunmuşdu. Rus qoşunun silah-sursat (100 top) və say baxımından (8 min) qala müdafiəçilərindən (5 min) xeyli üstün olmasına baxmayaraq təkəllilər qətiyyətlə müdafiə olunurdular. 1881 il yanvarın 12-də ruslar qalanı ala bildilər. Bundan sonra Türkmənistanın Rusiya tərəfindən işğal sürətləndi.

AXALTSİXE – Gürc.-da şəhər. Eyniadlı r-nun mərkəzi, həmçinin Samtsxe-Cavaxeti regionunun inz. mərkəzidir. Əh. 24,6 (2003). D. y. st. Batumi, Axalkalaki və Borjomiyə gedən avtomobil yolları qovşağı. Gürcüstandan Türkiyəyə gedən tranzit yolunun üzərində mühüm məntəqədir. A. 12 əsrdə Ahıska qalasının ətrafında salınmışdır. Uzun müddət Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuşdur. Müalicəvi kurortdur (Abastumani). Məscid (1752), mədrəsə qalıqları, orta əsrlərə aid Safara məscidi və s. memarlıq abidələri; tarix

muzei var. Qonur kömür, diatomit və aqiq hasil edilir, yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir.

AXAMƏD, Ağahməd – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Axaməd ə.d.-nin (Axaməd, Qaraburc k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km şm.-q.-də, Araz çayının sahilindədir. Əh. 896 (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

AXAN ULDUZLAR – keçmişdə me-teorlara verilmiş ad.

AXAR-BAXAR – Azərb. Resp. Abşeron r-nu ərazisində, Baş Qafqaz silsiləsinin Aladaş qolu üzərində aşırım. Ata-çayın mənbəyindədir. Hünd. 1614 m.

AXAR-BAXAR – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ilə Erm. Resp. sərhədində dağ. Qarabağ vulkanik yaylasındadır. Hünd. 3047 m. Dördüncü dövr lavalardan təşkil olunmuş vulkan konusudur. Ş. ətkələri məşəhlikdir.

AXAR-BAXAR – Acınohur öndağlığında silsilə. Bax *Qocaşen silsiləsi*.

AXARLI GÖL – ilboyu daimi axarı olan göl. A.g., adətən şirinsulu olur, lakin gölü qidalandıran sular çox duzlaşmış torpaqlardan süzülüb gəlsə, onda göl şor da ola bilər. A.g.-lərə həm çay tökülür, həm də ondan çay axır (məs., Baykal, Böyük göllər, Tanqanika, Göygöl və s.).

AXARSIZ ÇÖKƏKLİKLƏR – Dünya okeanına və ya daxili dənizlərə səth axını olmayan çökəklilər. Daimi, yaxud mövsümi axar sular qəbul etsə də, intensiv səthi buxarlanma nəticəsində çökəkliliyin dibində soran göllər, takırlar yaranır. Səhra iqlimi və eləcə də karst prosesləri xas olan ərazilər üçün səciyyəvidir.

AXARSIZ ƏRAZİ – çay sistemləri vasitəsilə okeanla əlaqəsi olmayan, yalnız materikdaxili axarı olan ərazi. Adətən, arid zonalar və eləcə də yastı relyefli ərazilər üçün səciyyəvidir (məs., Aral-Xəzər axarsız ərazisi).

AXARSIZ GÖL – səthi və yeraltı axarı olmayan göl. Su sərfi buxarlanma hesabına baş verir. A.g. səthi axınlara da malik ola bilər. A.g.-lərə ən çox çöl və yarımsəhra zonalarının axarsız vilələrində və çoxillik donuşluq ərazilərdə təsadüf edilir (Xəzər, Acınohur, Balxaş, Lobnor, Aral, Eyr və s.). Arid iqlim şəraitində A.g.-lərin suyu şor olur.

AXARSIZ HÖVZƏ, qapalı hövzə – axarsız ərazilərdə yerləşən çay və ya göl hövzəsi (məs.: Aral-Xəzər axarsız

ərazisindəki Kür, Volqa, Ural, Amudərya və Sirdərya çaylarının hövzələri).

AXAYLAR (yun. Αχαιοί) – qədim yunan tayfalarından biri. Əvvəllər Fessaliyada (Şimali Yunanıstan), e.ə. 2-ci minilliyin əvvəllərində isə Peloponnes və Egey dənizinin bəzi adalarında məskunlaşmışdılar. E.ə. 17–16 əsrlərdə A.-ın erkən dövlətləri (Mikena, Pilos və s.) yaranmışdı. Daha sonra A. termini şərqi yunan tayfalarının (Mikena yunanlarına) hamısına aid edilmişdir. E.ə. 13 əsrin ortalarında A.-ın dövlətləri zəifləmiş və e.ə. 12–11 əsrlərdə dori və s. q. yunan tayfalarının buraya köçməsi nəticəsində A.-ın ağalığına son qoyulmuşdur. A.-ın bir qismi Kiçik Asiya, Kipr və s. adalara, digər qismi isə Peloponnes yarımadarasına sıxışdırılmışdı. E.ə. 8 əsrdə A. Cənubi İtaliyada bir sıra iri koloniyaların (Sibaris, Kroton və s.) əsasını qoymuş, e.ə. 3 əsrdə *Axayya ittifaqını* yaratmışdılar. Qədim yunan tarixində A.-ın mühüm rolu olmuşdur.

AXAYYA İTTİFAQI, Axeya ittifaqı (e.ə. 281–146) – Axayyadakı (Şimali Peloponnes) yunan şəhər-dövlətlərinin birliyi. E.ə. 281 ildə Makedoniyaya qarşı müdafiə məqsədilə yaradılmışdır. A.i.-nda ümumi vətəndaşlıq, məhkəmə, xəzinə, vahid pul və çəki sistemi mövcud idi. A.i.-nin ali hakimiyyət orqanı olan ümumi yığıncaq ildə iki dəfə toplanırdı. Yığıncaqda hər şəhər bir səsə malik idi. Şəhərlər ittifaqın xərclərini ödəyir, müharibə zamanı müttəfiq orduya qoşun göndərirdi. Sikion, Korinf, Epidavr, Meqara və s.-in A.i.-na birləşdirilməsi Peloponnesdə hegemonluğunu bərpa etməyə çalışan Sparta ilə müharibəyə gətirib çıxardı. A.i. müharibə zamanı Makedoniya ilə ittifaq yaratmaq məcburiyyətində qalaraq ondan asılı vəziyyətə düşdü. E.ə. 222 ildə Selassiya yaxınlığında müttəfiq ordu tərəfindən Sparta qoşunu darmadağın edildi. E.ə. 192 ildə Spartanın da bu ittifaqa qoşulması ilə bütün Peloponnes A.i.-nin nəzarəti altına düşdü. E.ə. 146 ildə Roma Yunanıstanı tutandan sonra süqut etdi və ərazisində Axayya vil. yaradıldı.

AXÇA – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 31,5 km c.-ş.-dədir.

AXELOÓS (Achelus) – Yunanıstan ərazisində çay. Uz. 220 km (ölkənin ən uzun çayı). Pind d.-ndan başlanır, İoni dənizinə tökülür. Üzərində SES-lər var.

AXEN, Axen (Aachen) – AFR-in q.-ində Şimali Reyn-Vestfaliya ərazisində şəhər. Əh. 251,1 min (2005). Mühüm nəqli qovşağıdır (daha çox d.y.; Moskva–Berlin–Paris transavropa d.y. magistralı A.-dən keçir). Sərnəşin dövriyyəsinin həcminə görə ölkədə ilk yerlərdən birini tutur. A. eramızın I əsrinə aid Qədim Roma yaşayış məskəni Akve Qranninin yerində salınmışdır. 8 əsrin sonunda Frank imperiyasının paytaxtı, orta əsrlərdə isə mədəni və siyasi mərkəzi olmuşdur. A. 1170 ildə birinci, 1330 ildə isə ikinci qala divarları (dövrümüzədək 4 bürc və 2 darvaza qalmışdır) ilə möhkəmləndirilmişdir. 1238 ildən xristian müqəddəs əşyalarının nümayiş olunduğu mərkəzə və katoliklərin ziyarətgahına çevrilmişdir. 15 əsrdən 16 əsrin ortalarına qədər Avropanın ən böyük şəhərlərindən biri (əhali təq. 100 min), həmçinin əhəmiyyətli ticarət və sənətkarlıq (mahud manufakturaları, zərgərlik emalatxanaları, şüşə istehsalı, yerli dəmir və qurğuşun-sink filizi yataqlarından metalların əridilməsi) mərkəzi olmuşdur. 1562 ildə kralın tacqoyma mərasimi Frankfurt-Mayn ş.-nə köçürüldükdən sonra tənəzzülə uğramışdır. 1794 ildə fransızlar tərəfindən işğal olunan A. *Vyana konqresinin* qərarı ilə Prussiyanın ərazisinə qatılmışdır (1815). 1871 ildən Almaniyanın tərkibindədir. 1943–45 illərdə böyük dağıntılara məruz qalmışdır.

Şəhərdə imperator Böyük I Karl saray kompleksinin (8–9 əsrlər) qalıqları saxlanılmışdır. A. saray kompleksinin ətrafında inkişaf etmişdir. *Ümumdünya*

Axen şəhərindən görünüş.

irsinin siyahısına salınmış baş kilsə (burada 1531 ildə 32 alman imperatorunun tacqoyma mərasimi keçirilmişdir), imperator saray kapellası (1786–1798, memar Metsli Odo; *Karolinqlər intibahı* dövrünün ən parlaq memarlıq nümunəsi), qotik üslubda Qroshauz (keçmiş ratuşa, 1267, hazırda şəhər arxivi), Ratuşa (təqr. 1333–76, 1898–1902 illərdə yenidən qurulmuşdur; imperator zalında A. Retelin I Karlin həyatından bəhs edən freskaları, 1840–51), barokko üslubunda fəvvarə və I Karlin tunc heykəli (1620), Elizenbrunnen fəvvarəsi (1822–27, memar Y.A. Kremer) A.-nın ən məşhur memarlıq abidələrindəndir. Ali texniki məktəb (1870; 1880 ildən un-t statusu), Müqəddəs Qriqori kilsə musiqisi ali məktəbi (1881), kütləvi kitabxana (1831), Syurmond (1882, antik və Avropa incəsənəti), diyarşünaslıq, “Kuvən-Muzeum” (18–19 əsrlər, dekorativ tətbiqi sənət), beynəlxalq qəzet (1885) muzeyləri, şəhər teatri (1751), “Qrentslandteater”, “Ble-kaut” teatri; musiqili teatr (2000) var.

A.-in iqtisadiyyatında əsas yeri xidmət sferası tutur. A. elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələri, işgüzar xidmətlər və ticarət (o cümlədən beynəlxalq) üzrə böyük mərkəzdir. Maşınqayırmanın elektrotexnika, elektronika, kömür sənayesi üçün avadanlıq istehsalı sahələri ən çox inkişaf etmişdir. Burada çoxsaylı elmi kadrlar cəmləndiyindən elmtutumlu istehsal (o cümlədən təcrübə-sınaq işləri), sürətlə inkişaf edir. A. Almaniyanın ən böyük daş kömür hövzələrindən birinin mərkəzidir. Şəhərin sənayesi kömür hasilatı üzrə ixtisaslaşmışdır. A.-də kimya, rezin-texnika, yeyinti, toxuculuq, şüşə-keramika sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. A.-in 20 km-liyində Yulix nüvə tədqiqatları mərkəzi yerləşir. A. balneoloji kurortdur. Əsas təbii müalicə amili çoxsaylı (təqr. 40) termal (temp-r 75° C-yədək, Mərkəzi Avropada ən isti) mineral bulaqlardır.

AXEN KÖMÜR HÖVZƏSİ – AFR-də, Şimali Reyn-Vestfaliya ərazisində daş kömür hövzəsi. Hesablanmış ehtiyatı 1,9 mlrd. t-dur (1500 m dərinliyə qədər). 2000 m dərinliyə kimi ehtimal olunan ehtiyat 10,5 mlrd. t təşkil edir. Layların orta qalınlığı 0,3 m-dir. İllik hasilat təqr. 6–7 mln. t-dur. Əsasən, yağlı kömür və antrasit çıxarılır. Burada həmçinin dəmir filizi yatağı var. Axen ş. A.k.h.-nin mərkəzidir.

AXERONT – yunan mifologiyasında *Aiddə* axan çaylardan biri. Bu çay vasitəsilə Xaron ölümlərin ruhlarını daşıyırdı. **AXICANOV** Müseyib bəy (?–?) – Azərb.-də milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində “Müsavat” və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, 1918 il mayın 26-da Seymin süqutundan sonra isə *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü olmuşdur.

AXICILIQ – cismlərin xarici təsir altında plastik və ya özlü deformasiya olunma xassəsi; özlülüynün tərs qiyməti ilə xarakterizə olunur. Özlü cismlərin (qazların, mayələrin) A.-ı istənilən gərginlikdə, plastik bərk cismlərininki isə yalnız A. hüdudunu aşan yüksək gərginliklərdə özünü büruzə verir. Plastik və ya özlü axına müqaviməti müəyyən edən müxtəlif A. mexanizmləri mövcuddur. Qazlarda A., qaz molekullarının axın istiqamətində hərəkatının üstünlük təşkil etdiyi laylardan bu hərəkatın az olduğu laylara impulsun ötürülməsi ilə şərtlənir. Mayelərdə A. gərginliyin təsiri istiqamətində diffuziyanın üstünlüyü ilə yaranır. Bu hadisənin elementar aktlarında molekullar və molekulların cütürləri və ya makromolekulyar zəncir seqmentlərinin (yük-səkmolekullu maddələrdə) energetik cəpərdən aşmaqla müşayiət olunan sıxrayışlı yerdəyişmələri baş verir.

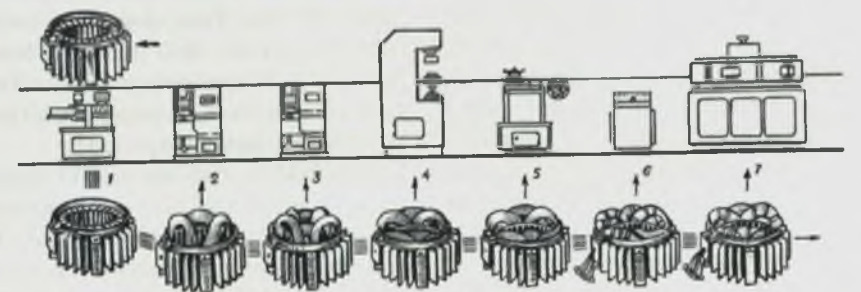
Kristallik bərk cismlərin A.-ı onlardakı nöqtəvi (*vakansiyalar*), xətti (*dislokasiyalar*) və həcmi defektlərin hərəkatı ilə bağlıdır. Axın həmçinin gərginliyin təsiri altında *ikiləşmə* nəticəsində də baş verə bilər. Metalların yüksək temp-rlərdə, həmçinin polimerlərin və s. yavaş axını *materialların sürüncəkliyi* adlanır. A. həm təbiətdə, həm də texnikada tədqiq olunur. Yer planetində A. atmosfer və hidrosferdəki hərəkatlarda və dağ

massivlərinin tektonik hərəkatlarında özünü büruzə verir. Texnikada A. hadisəsinə qazların və mayələrin borular boyunca hərəkatında və s.-də rast gəlinir.

AXIDICI – suaşırıan bəndin aşağı beyfində su şırnağının istiqamətini dəyişib axıtmaq üçün qurğu. A. su axınının sürətini bərabər paylaşdırmağa və onu *risbermdə* azaltmağa imkan verir. Əsasən, 2 növü var: sudöyənün bütün eni boyunca qurulan astana A.-sı (bütöv və ya yarıqlı) və su axınına görə bucaq altında yerləşdirilmiş *pirs* formalı A.

AXILLƏLƏ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində (indiki Marneuli r-nu) kənd. 20 əsrin 40–50-ci illərindən kənd Aqlio Lalalo adlanır.

AXIN XƏTTİ – eynitipli detalların hazırlanması və ya məmulatların yığılması üçün texnoloji prosesin ardıcılığı ilə düzülüş, müəyyən takta (ritmə) uyğun işləyən maşınlar və ya avadanlıqlar kompleksi. Emal səxlərinin A.x. detalları bir əməliyyatdan digərinə ötürən nəqliyici qurğularla birləşdirilmiş dəzgahlardan, maşınlardan (mövqelərdən), yığıma sahələrində isə avadanlıq, tərtibat, alət və nəqliyici qurğularla təchiz olunmuş iş yerlərindən ibarətdir. Nəqliyici qurğular A.x.-ni detal və qovşaqlarla fasiləsiz təchiz etmək və yığılmış məmulatı ardıcıl hərəkat etdirmək üçündür. A.x. fərdi (1 detailin emalı üçün), qoşalaşdırılmış (2 detailin eyni vaxtda emalı üçün) və qrup halda (bir neçə detailin eyni vaxtda emalı, yaxud onların müəyyən ardıcılıqla emalı üçün) olur. A.x.-ndə iri obyektlərin yığılması zamanı ayrı-ayrı qovşaq və detallar müəyyən olunmuş ardıcılıqla bir mövqedən digərinə verilir, quraşdırma işlərini isə texnoloji prosesə uyğun bir obyektədən digərinə keçən ixtisaslaşdırılmış briqadalar görür. A.x.-ndə, adətən, metalkəsən dəzgahlarda me-

Elektrik mühərriki stator dolaqlarının sarınma, hopdurulma və qurudulması üçün kompleks mexanikləşdirilmiş axın xətti: 1 – yuvaların izolyasiya olunması; 2 – dolağın birinci yarusunun sarınması; 3 – dolağın ikinci yarusunun sarınması; 4 – ön hissələrin preslənməsi; 5 – dolağın yuvalarda bərkidilməsi; 6 – dolağın yoxlanılması; 7 – dolağın hopdurulması və qurudulması.

xaniki emal, qaynaq, termiki emal, yağ-lama, rəngləmə və s. yerinə yetirilir. De-talların, qovşaqların, hazır məmulat-ların yerinin dəyişdirilməsi üçün istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırıl-masına imkan verən mövqedəyişən, ma-nipulyator, nəql. vasitələri tətbiq edilir və texnoloji işlər aparılır.

AXINCA – Azərb. Resp. (Tovuz r-nu) və Erm. Resp. ərazilərində çay. Murğuz silsiləsinin şm.-ş. yamaclarından başla-nır. Uz. 76 km, hövzəsinin sah. 1178 km². Yağış, yeraltı və qar suları ilə qida-lanır. Suvarmada istifadə edilir. Üzərində *Axincaçay su anbarı* yaradılmışdır.

AXINCAÇAY SU ANBARI – Azərb. Resp. Tovuz r-nu ərazisində, Erm. Resp. ilə sərhəddə Axınca çayının üzərindədir. 1969 ildə istifadəyə verilmişdir. Dəniz səviyyəsindən 585 m hünd.-dədir. Sah. 92 ha, ümumi həcmi 14 mln. m³, faydalı həcmi 12 mln. m³-dir. Axınca çayının suyunu tənzimləyir. Suvarmada istifadə olunur.

AXIRINCI RÜB, astronomiyada – bədirlənmiş Ayın təqr. bir həftə sonrakı səfəsi. A.r.-də Ay Günəşdən 90° qərbdə, qabarıqlığı isə işıqlı yarımdayrə şəklində Günəşə tərəf olur (bax *Ayın səf-hələri*).

AXISXA – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunda kənd. Axisxa ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 11 km şm.-ş.-də, Kür çayının sol sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 1479 (2008); pambıqçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana var.

AXICAHAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Dehharqan bölgəsinin Kavkan kəndistanında, Dehharqan qəs.-ndən 5 km şm.-q.-dədir.

AXİLİYA (a + yun. χυλός – şirə) – mədə şirəsində xlorid turşusu və pepsin fermentinin olmaması ilə səciyyələnən patoloji vəziyyət. A. mədənin vəzi aparatının anadangəlmə funksional zəifliyi (idiopatik A.), mədənin selikli qişasının xəstəliyi (atrofik gastritdə mədə vəzilərinin zədələnməsi) və ya başqa xəstəliklərin (intoksikasiyalar, anemiyanın bəzi formaları, sinir sisteminin funksional xəstəlikləri və s.) təzahürüdür.

AXİLL, Axilles (yun. Αχιλλεύς) – qədim yunan mifologiyasında *Troya müharibəsinin* əsas qəhrəmanı; çar Peleyin və ilahə Fetidanın oğlu, Ftianın çarı. Əfsanəyə görə A.-in anası onun

ölməz və yenilməz olması üçün dabanından tutaraq yeraltı Stiks çayının müqədəs sularına salmışdır. Su A.-in dabanına dəyməyi üçün bədəninin bu hissəsi yeganə zəif yeri olmuşdur. *Parisin* atdığı oxla dabanından yaralanaraq ölmüşdür. Məcəzi mənada ən zəif yer, “Axilles dabanı” ifadəsi bununla bağlıdır. A. Homerin “İliada” poemasında təsvir olunmuşdur.

AXİYAVA – e.ə. 14 əsrdən 13 əsrin 2-ci yarısınaqədər Hett çarlarının yazışmalarında və salnamələrində adı çəkilən dövlət. Kiçik Asiyada və yaxud Egey dənizinin o biri sahilində yerləşməsi haqqında mülahizələr var. Bir sıra alimlər A.-ni *axayların* adı ilə əlaqələndirirlər.

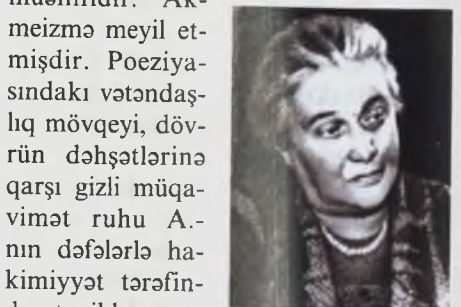
AXMADÜLİNA Bella (İzabella) Axatovna (d.10.4.1937, Moskva) – rus şairəsi. SSRİ Dövlət mükafatı (1989) və RF Dövlət mükafatı (2004) laureatı. Şeirləri 1955 ildən çap olunur. M.Qorki ad. Ədəbiyyat İn-tunu bitirmişdir (1960). 1960-cı illərdə kütləvi auditoriyalarda çıxışı ona şöhrət qazandırmışdır. 1964 ildə “Belə bir oğlan var” (rej. V.M.Şukşin) filmində çəkilmişdir. Artıq ilk şeir toplusunda (“Sim”, 1962) insanın mənəvi aləminə dərin maraq, yaradıcılıq prosesinə xas olan drammatizmi şeirdə canlandırmaq istəyi güclüdür. A.-nin yaradıcılıq üslubunda modernist xüsusiyyətlərlə klassik ənənələr vəhdət təşkil edir: “Musiqi dərsləri” (1969), “Şeirlər” (1975), “Şam”, “Boran” (hər ikisi 1977), “Sirr” (1983) və s. toplular. A.-nin nəsr əsərləri də var. “Ümitsizlik” (2000) kitabı poeziya ilə nəsrin sintezidir. Bir sıra şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Соч. В 3 т. М., 1997; Мир бытия. М., 1997; Нечаяние: Стихи-дневники. 1996–1999. М., 2000.

AXMAXI KURQANLARI – Azərb. Resp.-nin Ağdərə r-nu ərazisində Xaçın çayı sahilində *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə* aid Son Tunc dövrü kurqanları (e.ə. 11–9 əsrlər). 1897 ildə E.A. Resler tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Tunc xəncər, bıçaq, niza, ox ucluqları, gil qablar və bəzək əşyaları tapılmışdır.

AXMATOVA (əsl soyadı Qorenko) Anna Andreyevna [23.6.1889, Odessa – 5.3.1966, Moskva, Domodedovo; Leninqrad vil.-nin Komarovo qəs.-ndə dəfn edilmişdir] – rus şairəsi. L.N. *Qumilyovun* anasıdır. İlk şeiri “Sirius” jurnalında çap olunmuşdur (1907). 1911 ildən şeirlərini “Apollon” jurnalında dərc etdirmişdir. “Axşam”(1912), “Təs-

beh” (1913), “Bağayarpağı” (1921), “Rekviyem” (1935–40; 1963 ildə xaricdə, 1987 ildə SSRİ- də çap olunmuşdur), “Zamanın qaçışı”(1965) və s. kitabların müəllifidir. Akmeizmə meyil etmişdir. Poeziyasındakı vətəndaşlıq mövqeyi, dövrün dəhşətlərinə qarşı gizli müqavimət ruhu A.-nin dəfələrlə hakimiyyət tərəfindən təqiblərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. 1925–39 və 1949–58 illərdə onun şeirlərinin çapı qadağan edilmiş, 1946 ildə SSRİ Yazıçıları İttifaqından xaric olunmuşdur; əri N.Qumilyov, eləcə də oğlu L.Qumilyov repressiyaya məruz qalmışlar. Böyük Vətən müharibəsi illərində vətənpərvərlik ruhunda şeirlər yazmışdır (“Seçilmiş əsərlər”, 1943). “Qəhrəmansız poema” (1940) lirik-epik əsəri yaradıcılığının zirvəsidir (A. ömrünün sonunadək bu poema üzərində işləmişdir). Forma kamilliyi, məzmun ahəngdarlığı, dərin psixologizm A. yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləridir. Şərq və Qərbi Avropa şairlərinin əsərlərindən tərcümələr etmişdir. Əsərləri dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Собр. соч. В 7 т. М., 1998–2004. Əd.: Чуковская Л. Записки об А.Ахматовой. В 3 т. М., 1997.

AXMAZ – çayın əsas yataqdan tamamilə və ya qismən ayrılmış hissəsi. A. ilk dövrdə göl şəklində olur və çay daşqınları ilə qidalanır. A.-a su çatmadıqda tədricən bataqlığa çevrilir və quruyur. Azərb.-də Mingəçevir su anbarı tikilənədək Kür çayının aşağı axınında A.-lar çox idi. Hazırda əksəriyyəti qurudulmuşdur.

AXMET QORUĞU – Gürc. ərazisində dövlət qoruğu. Böyük Qafqazın c. yamacındadır. Sah. 16,3 min ha. 1980 ildə keçmiş Batsar-Babaneur qoruğu əsasında Üçüncü dövr florasının relikv növlərinin (qaraçöhrə və Qafqaz azatı) qorunması məqsədilə yaradılmışdır. Batsar dərəsinin orta hissəsində sahəsinə görə (238 ha) dünyada yeganə qaraçöhrə məşəliyi mövcuddur. Heyvanları: cüyür, dağkeçisi, qonur ayı, dələ, boz dovşan, ular, kəklik və s.

AXOX, A h o h – Azərb. Resp. İsmayılı r-nu ərazisində çay. Əyriçayın (Göyçay

hövzəsi) sağ qolu. Uz. 25 km, hövzəsinin sah. 691 km². Qovdağ silsiləsindən (2000 m hünd.-dən) başlanır. Suvarmada istifadə edilir.

AXONDRİTLƏR – ərimiş daş kütlələrinin kristallaşmasından əmələ gəlmiş daş meteorit tipi. Adından görüldüyü kimi, A.-də xondr yoxdur. *Xondritlərlə* müqayisədə, bu tip meteoritlərdə kalsium ilə zəngin minerallar çoxluq təşkil edir, sulfid mineralları və metallar isə olduqca azdır.

AXROMATİN (yun. άχρωματος – rəngsiz) – hüceyrə nüvəsinin boyayıcılarla zəif rənglənən maddəsi.

AXSADANBABA TÜRƏSİ – Azərb. Resp. Bərdə r-nunda tarixi memarlıq abidəsi. Xarabalığı qədim Bərdə qəbiristanındadır. Türbənin maraqlı memarlıq quruluşuna malik yeraltı sərđaba hissəsi qalmışdır. Sərdabanın altıpərli yastı

Axsadanbaba türbəsi: ümumi görünüşü və planda görünüşü.

günbəzi var. Pərlər arasındakı dərin tağ-tavanlar və günbəz kəsmə kaşidan quraşdırılmış ornamentlərlə bəzədilmişdir. Taxçalardakı kaşı üzlüyündə çoxgüşəli və ulduzşəkilli naxışlar var. A.t-nin kitabələri dağılmışdır. Üslub cəhətdən Bərdə türbəsinə (1322) oxşadığı üçün 14 əsrdə memar *Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani* tərəfindən tikildiyi ehtimal edilir.

Əd.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963.

AXSAQLI – İrəvan xanlığının Karbi-basar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə azərb. əhalisi ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır

AXSİTAN I, Ə x s i t a n, A q s a r t a n (?–1197) – Şirvanşah [1160–97], III Mə-

nuçəhrin oğlu. Tığuyi monastırındaki (Gürc.) kitabədə Dərbənddən Xalxala qədər Şirvan və Muğan ölkəsinin şahı olduğu qeyd edilir. Xəzərdə güclü hərbi donanması var idi. 1191 ildə *Qızıl Arslan* Şirvana hücum edərək Şamaxını tutduğuna görə, A. paytaxtı müvəqqəti olaraq Bakıya köçürmüşdü. A.-ın hakimiyyəti illərində Şirvanda iqtisadi həyat yüksəlmiş, şəhərlər, eləcə də sənətkarlıq, ədəbiyyat və mədəniyyət inkişaf etmişdi. Adına sikkə zərb etdirmişdir. Xaqani A.-a qəsidə və mədhiyyələr həsr etmiş, Nizami “Leyli və Məcnun” poemasını onun sifarişi ilə yazmışdır.

AXTA – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalı ərazisində 9.9.1930 ildə yaradılmış r-n. 30.6.1959 ildə adı dəyişdirilərək Razdan qoyulmuşdur. Ərazisi 936 km², r-n mərkəzi Aşağı Axta qəsəbəsi idi.

AXTA – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən – Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən – Vayk r-nu), Arpa çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918-ci ildə erməni təcavüzü nəticəsində qovulmuş əhali 1920-ci illərdə geri qayıdıraraq kəndi bərpa etmiş, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur.

AXTAC – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Səvə şəhristanının Xərəqan bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Xərəqan qəs.-ndən 30 km şm.-q.-dədir.

AXTAÇI – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Siminərud bölgəsinin Çahərbölük kəndistanında, Bahar qəs.-ndən 21 km q.-dədir.

AXTAÇI – Azərb. Resp. Kürdəmir r-nunda kənd. Axtaçı ə.d.-nin (Axtaçı, Qarabucaq k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 36 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 492 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi var.

AXTAÇI – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunun Şəhriyar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km ş.-də, Kür çayının sağ sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 335 (2008); pambıqçılıq, baramaçılıq, taxılçılıq, bostançılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi var.

AXTAÇI MUĞAN – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunun Güdəcühür ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 21 km ş.-də, Kür çayının sağ sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 2170 (2008); pambıqçılıq, baramaçılıq, taxılçılıq, bostançılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb,

mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, quşçuluq f-ki, pambıqtəmizləmə z-du var.

AXTAÇI ŞİRVAN – Azərb. Resp. Haçıqabul r-nunun Meyniman ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km q.-də, Kür çayının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 510 (2008); maldarlıq, qismən də əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

AXTAXANA – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Ağdaş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-də, Burovar silsiləsinin şm.-ş. ətəklərindədir. Əh. 216 (2008); heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

AXTAXANA. A x t a l ı – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, kənddə ermənilər yerləşdirilmiş və adı dəyişdirilərək Xladağ qoyulmuşdur. 1.6.1940 ildə kəndin adı yenidən dəyişdirilərək Dzorastan qoyulmuşdur.

AXTALAMA, h e y v a n l a r d a – çox vaxt təsərrüfat və bəzən müalicə məqsədilə erkək heyvanların cinsiyyət vəzilərinin çıxarılması; A. başlıca olaraq toxum vəzilərini xayalıqdan çıxarmaqla və ya qan axıtmadan toxum ciyərlərini burub sıxmaqla aparılır. Axtalanmış heyvanlar daha sakit, əti iysiz, dadlı və qidalı olur, yaxşı kökəlir, piylənmə tez başa çatır.

AXTANİZOV LİMANI – RF-nin Krasnodar diyarı ərazisində, Kuban çayının deltasında göl. Sah. 110 km². Kuban çayının qolu Kazak Yereki A.l.-na tökülür. Azov dənizi ilə əlaqəsi var.

AXTARICI – 1) avtomatik telefon və teleqraf st.-lərində abonent xətlərinin birləşdirilməsi üçün elektromexaniki kommutasiya qurğusu. 2) Kabel və hava elektrikötürmə xətlərində müxtəlif səbəblərdən (məs., qısaqapanma, yaxud məftillərin qırılması) yaranan zədələnmələrin yerini aşkar edən cihaz. A.-nın iş prinsipi elektrikötürmə xətlərinə zondlayıcı elektrik impulslarının göndərilmə anı ilə zədələnmə yerdən əks olunan impulsun qayıtma anı arasındakı zaman intervalının ölçülməsinə əsaslanır. Zondlayıcı impulsun elektrikötürmə xəttində yayılma sürəti məlum olduğundan impulsun gəlmə müddətinə görə zədələnmə yerinədək olan məsafə təyin edilir. 3) Optik oxu teleskopun optik oxuna paralel olan köməkçi astronomik boru. A.-nın görmə sahəsi teleskopun

görmə sahəsindən böyükdür; səmada lazım olan obyektin cəld axtarışı və teleskopun həmin obyektə yönəldilməsi üçündür.

AXTARIŞ – mühakimə icraatında həyata keçirilən istintaq hərəkətlərinin bir növü. A. cinayətin törədilməsi alətlərinin, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əşya və sənədlərin, iş üçün əhəmiyyəti olan digər əşyaların və sənədlərin aşkar edilib götürülməsi məqsədilə, habelə axtarılan şəxslərin, mülki iddia üzrə alına bilən, yaxud məhkəmənin qərarı ilə müsadirə oluna bilən əmlakın aşkar edilməsi üçün binaların, evlərin, mənzillərin, müəyyən ərazilərin, şəxsin bədəninin və geyiminin məcburi qaydada yoxlanılmasından ibarətdir. A. həmçinin, ibtidai istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənən təqsirləndirilən şəxslərin, hökmün icrasından boyun qaçıran və ya islah olunma yerlərindən qaçan məhkumların, itkin düşmüş şəxslərin yerlərinin müəyyən edilməsi üçün müstəntiqin, təhqiqat orqanının, məhkəmənin və həbs yerlərinin müdiriyyətinin, eləcə də daxili işlər nazirliyinin müvafiq orqanlarının həyata keçirdikləri tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. A. müstəntiq və ya təhqiqat apararı şəxsin əsaslandırılmış qərarı və yalnız məhkəmənin sanksiyası əsasında aparıla bilər. A. hal şahidlərinin iştirakı ilə aparılmalıdır. A.-nin nəticəsi haqqında protokollar tərtib edilir. **AXTARIŞ, informasiya axtarışı** – yaddaş qurğusundan verilənləri müəyyən mövzu üzrə seçmək üçün yerinə yetirilən əməliyyatlar, metodlar və proseduralar məcmusu. Proqram əsasında konkret yazıda olan verilənləri tapmaq üçün axtarış açarından (məs., sənədin müəllifi, nömrəsi, deskriptoru və s.) istifadə edilir. A. prosesi zamanı sorğuya relevant olan sənədlərin, yaxud faktların daha dəqiq və dolğun verilməsini təmin edən məntiqi əməliyyatların ardıcılığı hazırlanır. Qlobal hipermetn sistemində (World Wide Web) *açar söz*, mövzu və s.-dən istifadə etməklə informasiya A.-i üçün proqramlardan (Google, Altavista, Yandex, Rambler, Yahoo! və s.) ibarət A. xidməti var.

AXTARIŞ ƏLAMƏTLƏRİ – müəyyən bir ərazidə faydalı qazıntı yatağının mövcudluğu və ya aşkar olunması mümkünlüyünü göstərən, onun yaranmasına, dəyişməsinə dəlalət edən amillər və proseslərin izləri, faydalı qazıntıların və ətraf süxurların fiziki, mineraloji və kimyəvi xüsusiyyətləri

haqqında məlumatlar. Geoloji və geofiziki axtarış, kəşfiyyat və proqnoz işlərini düzgün istiqamətləndirmək, faydalı qazıntı yataqlarını aşkar etmək məqsədilə istifadə olunur. Bunlar litoloji-fasial, stratigrafik, struktur, maqmatik, geomorfoloji, geokimyəvi, geofiziki və s. olmaqla əhəmiyyətinə görə əsas və köməkçi növlərə ayrılır.

AXTARIŞ İŞLƏRİ – faydalı qazıntı yataqlarının aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsinə dair işlər kompleksi. Faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı 3 mərhələdə aparılır: ümumi axtarışlar, bilavasitə axtarış işləri və *axtarış-qiymətləndirmə işləri*. Ümumi axtarışlar prosesində ərazilərdə tədqiqat apararaq faydalı qazıntıların mövcudluğuna birbaşa əlamətlərin olması ilə onların perspektivliyi təsdiq edilir. A.i.-nin miqyası axtarış müşahidələri şəbəkəsinin sıxlığı ilə müəyyən edilir, faydalı qazıntıların növü və ərazinin geoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsinə əsaslı olur. A.i.-nə geoloji, geokimyəvi və s. üsullar kompleksi ilə axtarışlar aparılması, səth mədənlər qazmalarının keçilməsi, axtarış quyularının, qanov, şurf, dairəvi şurf qazılması ilə ana süxurların aşkarlanması daxildir. Səmərali A.i. kompleksi faydalı qazıntıların növündən və işlərin aparıldığı ərazinin quruluşu, landşaft-coğrafi şəraitindən asılı olaraq seçilir. Qapalı və yer səthinə çıxışı olmayan faydalı qazıntı yataqlarının aşkar edilməsi üçün A.i. dərin, sütuncuqlu qazıma quyuları ilə aparılır. Qazılan quyularda geoloji-geokimyəvi tədqiqatlar və kompleks karotaj aparılır, quyulararası ərazi geofiziki cəhətdən öyrənilir. Geofiziki və geokimyəvi anomaliya əlamətləri aşkarlanmış əlverişli geoloji quruluşlu ərazilərdə A.i. detallaşdırılır, axtarış şəbəkəsi 20–50 m-ədək sıxlaşır, quyularda və mədənlərdə anomal zonalar və sahələr açılır, daha sonra geoloji-geofiziki sənədləşdirmənin aparılması və nümunələrin götürülməsi davam etdirilir. Sonradan bu sahələr potensial yataqların etalon-analoqu kimi istifadə edilir. A.i.-nin nəticələri əsasında potensial filiz sahələri, yataqları və ayrı-ayrı sahələr müəyyən edilir. A.i.-nin nəticələrindən asılı olaraq axtarış-qiymətləndirmə işlərinin aparılması və ya gələcək tədqiqatların dayandırılması barədə qərar verilir.

Əd.: Каждан А.Б. Поиски и разведка месторождений полезных ископаемых. Производство геолого-разведочных работ. М., 1985.

AXTARIŞ QAZIMASI – faydalı qazıntıların axtarışı məqsədilə yerin qatlarında (yataqlarda) aparılan qazıma. Səthə yaxın yerləşən yataqların kəşfiyyatı, yumşaq və boş süxurların mühəndis-geoloji öyrənilməsi üçün yuyulma əməliyyatı aparılmadan çox da dərin olmayan axtarış quyuları qazılır. Mürəkkəb geoloji kəşifli yerlərdə bir neçə üsuldən istifadə etməklə kəşifli A.q. tətbiq edilir. Bir çox bərk qazıntıların (kömür, qara və əlvan metal filizləri və s.) dərin-yatımlı yataqları *sütuncuqlu qazıma* üsulu ilə tədqiq edilir. Səpinti yataqlarının və ştokverk quruluşlu izometrik filizlərin kəşfiyyatı vurma-kanat qazıması üsulu ilə aparılır. Neft və qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatında rotor və turbin qazımasından istifadə edilir. Yeraltı suların axtarışı və kəşfiyyatı üçün aparılan hidrogeoloji qazıma vurma-kanat və rotor qazımaları ilə həyata keçirilir. Quyunun texniki vəziyyətini qiymətləndirmək üçün onda ölçmələr aparılır (bax *İnklinometriya, Kavernometriya* və s.). Axtarış (kəşfiyyat) quyusunun dərinliyi bir neçə *km*-ə çatır.

AXTARIŞ SİSTEMİ, idarəetmədə – obyektin *avtomatik axtarış* üsulu ilə idarə olunması üçün ən yaxşı idarəedici təsirləri müəyyən edən avtomatik idarəetmə sistemi; bu zaman obyektin xarakteristikalarındakı və ya xarici mühit təsirlərindəki dəyişikliklər əvvəlcədən məlum olmur. A.s.-nin iş prinsipi *özünü uyğunlaşan sistem* və *ekstremal tənzimləyicili* idarəetmə sistemi əsasında qurulmuşdur. A.s.-nin tərkibindəki əsas elementlər idarəetmənin məqsədini tərtib edən (formalaşdırıcı) qurğu, axtarışı təşkil edən qurğu və idarəetmə orqanlarıdır. A.s. təyyarələrin avtomatik idarə olunmasında (*avtopilot*), optimal keçid proseslərinin alınmasında və s., həmçinin tənzimlənmə parametrlərini sabitləşdirilməsində tətbiq edilir.

AXTARIŞ ŞƏBƏKƏSİ – faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı məqsədilə aparılan müxtəlif tədqiqatlarda sınaq üçün nümunəgötürmə, eləcə də müşahidə nöqtələrinin, süni açılışların (buruq və mədənlər qazmalarının) daha səmərali yerləşdirilməsi sistemi. A.ş. sisteminin 2 əsas formasından istifadə olunur: 1) süxur və filiz kütlələrinin horizontal yatımında axtarış nöqtələri şəbəkənin (kvadratın, düzbucaqlının, yaxud rombun) küncələrində, yaxud mərkəzində yerləşdirilir; 2) süxur və faydalı qazıntı gövdələrinin maili yatımında isə axtarış

nöqtələri əsas strukturların uzanmasına perpendikulyar (yaxud çəpinə) keçirilən xətlər boyu yerləşdirilir.

AXTARIŞIN İLKİN ŞƏRTLƏRİ – faydalı qazıntı yataqlarının məkanda paylanması (yerləşməsinə) tənzimləyən və axtarışı istiqamətləndirmək üçün istifadə edilən nəzəri geoloji şərtlər (qanunauyğunluqlar). Təbii ehtiyatlara malik ərazilərdə və onun ayrı-ayrı sahələrində kompleks geoloji-geofiziki məlumatlar əsasında faydalı qazıntı yataqlarının axtarışının aşağıdakı ilkin şərtləri müəyyən edilir: faydalı qazıntı yataqlarının formalaşmasında zəruriliyi ehtimal olunan geoloji strukturların (qırıxıq zonalarının, antiklinal və qeyri-struktur tipli tələlərin və s.) mövcudluğu; karbohidrogenlərin yaranması, miqrasiyası və akkumulyasiyası üçün əlverişli paleotektonik, paleocoğrafi və litofasial şərait; analoji ərazilərdə faydalı qazıntıların aşkarlanması haqqında birbaşa və mədənlər qazıma məlumatları; yataqların genetik əlaqədə ola biləcəyi çöküntü və süxur komplekslərinin formalaşma vaxtı və şəraiti haqqında əlavə məlumatlar.

AXTARIŞ-QIYMƏTLƏNDİRMƏ İŞLƏRİ – aşkar edilmiş faydalı qazıntı yataqları və təzahürlərinin ətraflı öyrənilməsi və onların perspektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə yerinə yetirilən geofiziki işlərin məcmusu. A.-q.i., əsasən, aşağıdakı əməliyyatları əhatə edir: dəqiq geofiziki, geoloji və geokimyəvi planaalma, qiymətləndirici mədənlər qazıma işləri, mədənlər geofizikası və karotaj. Qiymətləndirmə işləri yatağın ehtiyatının miqyasını, sənaye əhəmiyyətini, kəşfiyyatının məqsədəuyğunluğunu aydınlaşdırmaq və onun istismara hazırlanması məqsədilə həyata keçirilir. Neft-qaz yataqlarının ilkin qiymətləndirilməsi bir və bir neçə məhsuldar layda, struktur və qeyri-struktur tələdə sənaye əhəmiyyətli neft-qaz yığıntılarının mövcudluğunu göstərən quyu məlumatlarına əsaslanır.

AXTARIŞLA İDARƏETMƏ SİSTEMİ – bax *Axtarış sistemi*.

AXTARMA QARADAĞ – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu ərazisində palçıq vulkanı. Vulkanın kraterində 35-ə yaxın qrifon var. Sopka brekçiyası örtüyünün sah. 300 *ha*-dır. Qrifonlardan qaz, palçıq və su çıxır.

AXTARMA PAŞALI – Azərb. Resp. ərazisində ən böyük palçıq vulkanlarından biri. Hacıqabul ş.-ndən 18 *km* şm.-q.-də eyniadlı r-nun ərazisindədir. Nisbi

hünd. 300 *m*-ə çatır. Sopka brekçiyası örtüyünün sah. 40 *km*²-ə yaxındır. 1948 ildə palçıq, neft və qaz, 1969 ildə isə palçıq və qaz püskürmüşdür.

AXTARMA PUTA – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu ərazisində, Puta qəs. yaxınlığında palçıq vulkanı. Vulkanın təpəsində bir neçə konusvarı qrifon var. Bunlardan az miqdarda qaz və lilli palçıq çıxır. Sopka brekçiyası örtüyünün sah. 120 *ha*-dır. 1923, 1933 və 1950 illərdə püskürmüşdür.

AXTARMA SİLSİLƏSİ – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisindədir. Maks. hünd. 669 *m*.

AXTARMAARDI – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nu ərazisində, Hacıqabul ş.-ndən 23 *km* şm.-q.-də, Udullu k. yaxınlığında palçıq vulkanı. Hünd. 360 *m*. Qaz, neftli su çıxır.

AXTERPIK (holl. achterpiek) – gəminin arxa hissəsində bölmə; su ehtiyatını saxlamaq üçün, eləcə də gəminin differensini (gəminin uzunluq müstəvisi üzrə mailliyini) aradan qaldırmaq üçün ballast çəni kimi istifadə olunur.

AXTUBA – RF-də Volqoqrad və Həştərxan vil.-lərində çay. Volqa çayının sol qolu, Volqoqrad ş.-ndən 21 *km* yuxarıda Volqa çayının Buzan qolu ilə birləşir. Uz. 537 *km*. Orta illik su sərfi 143 *m*³/*san*-dır. Gursulu dövrlərdə gömüçiliyə yararlıdır. Volqa və A. arasındakı subasar sahə mühüm tərəvəzçilik və bostançılıq r-nudur. Voljski, Leninsk, Axtubinsk ş.-ləri A. sahilindədir.

AXULƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Üsku bölgəsinin Sərdrud kəndistanında, Üsku qəs.-ndən 12 *km* şm.-q.-dədir.

AXULQO – Şimali Dağıstanda ail. *Qafqaz müharibəsi (1817–64)* illərində *Şeyx Şamilin* iqamətgahı olmuşdur. 1839 ildə rus komandanlığı A.-nu ələ keçirmək üçün Şimali Dağıstana ekspedisiya təşkil etmişdi. Gen. P.X. Qrabenin rəhbərliyi ilə 30 topla təchiz olunmuş 8 min nəfərlik rus qoşunu avqust ayında A.-nu mühasirəyə almış, lakin böyük itki verərək geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Rusların hərbi əməliyyatları dayandırmaq barədə Şeyx Şamil ilə apardığı danışıqlar nəticəsiz qaldı. A. avqustun 29-da yeni hücumla ruslar tərəfindən tutuldu. A.-nün ələ keçirilməsi rusların Şimali Qafqazda mövqeyini gücləndirdi.

AXULLU – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Axullu ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 27 *km* c.-q.-də, Ərgü-

nəş d.-nin ətrafındadır. Əh. 859 (2008); işğaldan (1992) əvvəl üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi var idi.

AXUNAHİRAN – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Veri ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14,5 *km* c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin c.-ş.-ində, Veri çayının sahilindədir. Əh. 200 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

AXUNBAYEV İsa Konoyeviç (25.9.1908, Toru-Ayğır k. – 5.1.1975, Ala-Arçın k.) – qırğız cərrahı, Qırğ. SSR EA akad. (1954) və ilk prezidenti (1954–61). Qırğ. əməkdar elm xadimi (1972). SSRİ Tibb EA m. üzvü (1948). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1970). Orta Asiya Tibb İn-tunu bitirmişdir (1935); 1935–37 illərdə Qırğ. SSR Xalq Səhiyyə Komissarının müavini, 1948–52 illərdə Qırğ. Tibb İn-tunun direktoru və ümumi cərrahiyyə kafedrasının müdiri (1946 ildən) olmuşdur. Əsas tədqiqat işləri endemik ur, appendisit (uşaqlarda) və exinokokkozun öyrənilməsinə, şok, ürək cərrahiyyəsi problemlərinə həsr edilmişdir. A. Qırğ.-da döş qəfəsi cərrahiyyəsinin əsasını qoymuş və ilk dəfə ürək operasiyasını həyata keçirmişdir. Beynəlxalq Cərrahlar Assosiasiyasının üzvü (1948 ildən). SSRİ Ali Sovetinin (2 və 4-cü çağırış) deputatı olmuşdur.

AXUNBƏYLİ Abbas Əhməd oğlu (d.30.10.1938, Tovuz r-nunun Düzqırıqlı k.) – Azərb. terapevti, reanimatoloq, tibb e.d. (1971), prof. (1980), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (2000). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1960). Azərb. Tibb Universitetində anesteziologiya və reanimatologiya kafedrasının müdürüdür (1974 ildən). Resp. Səhiyyə Nazirliyinin baş anestezioloq-reanimatoloqu (1966 ildən), Resp. Anestezioloqlar və Reanimatoloqlar Elmi Cəmiyyətinin sədridir (1976 ildən). Tədqiqatları, əsasən, ürəyin işemiyə xəstəliyi, təxirəsalınmaz cərrahi və kardioloji yardım şəraitində kəskin qan dövranı pozulmalarının intensiv terapiyasına həsr edilmişdir. 300-ədək elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Неотложные состояния в клинической токсикологии (E.A.Lujnikov ilə birlikdə). B., 1980.

AXUND, Axun – islamda dini rütbə. Orta Asiya, Qazaxistan, İran və Azərb.-da ali dini təhsil almış din xadimləri.

AXUND BUZAVAND, Əbdülhacı – İrəvan xanlığının Gərnibasar maha-

linin (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən – Artaşat r-nu) düzənlik hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənddə gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1926 ildə qovulmuş əhəlinin bir hissəsi qayıdaraq ermənilərlə qarışıq yaşamış, lakin 1948–49 illərdə yenidən deportasiya olunmuşdur. 25.1.1935 ildə adı dəyişdirilərək Bertik qoyulmuşdur.

AXUND MƏHƏMMƏD ƏLİ HÜSEYNZADƏ (?–?) – bax *Hüseynzadə Məhəmməd Əli*.

AXUNDQIŞLAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Bənab bölgəsinin Bənacu kəndistanında. Azərsəhr–Miyandab avtomobil yolundan 7 km c.-dədir.

AXUNDLU Həmid Məmmədrəhim oğlu (21.3.1909, Bakı yaxınlığındakı Əmircan k. – 4.9.1964, Bakı) – Azərb. yazıçısı. Ədəbi yaradıcılığa 1930 ildən başlamışdır. İlk böyük əsəri “Kələfin ucu” romanıdır (1941). Bakı neftçilərinin həyatından bəhs edən hekayə və очерklər yazmışdır. “Maskalı adam” (1931), “Nəhəng” (1932), “Əlli il buruqlar arasında” (1949) və s. kitabları nəşr olunmuşdur. “Ağır günün dostları” (1950) romanı müharibə mövzusunda həsr olunmuşdur.

Əsərləri: Toy gecəsi. Hekayələr. B., 1966; Seçilmiş əsərləri. B., 1970.

AXUNDLU Yavuz İbrahimxəlil oğlu (d.7.1.1927, Ordubad) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1983), prof. (1985). Azərb. SSR əməkdar müəllimi (1966). Nax. Müəllimlər İn-tunu (1947) və Azərb. Dövlət Un-tini (1952) bitirmişdir. 1967 ildən Nax. Pedaqoji İn-tunda çalışır (1970 ildən ədəbiyyat kafedrasının müdiri). Tədqiqatları Azərb. ədəbiyyatında tarixi roman janrının inkişafı və nəzəri-estetik problemlərinə aiddir.

Əsərləri: Tarix və roman. B., 1988. Məmməd Səid Ordubadi. B., 1997; Tarixi roman yeni mərhələdə. B., 1998.

AXUNDLU – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Növcü ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-q.-də, Girdiman çayının sahilindədir. Əh. 201 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

AXUNDOV Ağa Əbdülxəlil oğlu (21.3.1882, Şamaxı – 26.10.1949, Bakı) – energetika sahəsində Azərb. alimi, prof. (1933). Azərb.-da texniki təhsilin təşkilatçısı. Belçikada Lyej Un-tini bitirmişdir

(1908). Bakının bir sıra elektrik st.-ları, işıqlandırma və güc qurğularının layihəsini hazırlamışdır. Bakı sənaye texnikumunun direktoru (1922–29), Bakı Sənaye Akademiyasının elmi hissə üzrə direktor müavini və kafedra müdiri (1928–34), Azərb. Sənaye İn-tunda energetika fakültəsinin dekanı, Zaqafqaziya Dəmiryol Mühəndisləri İn-tunun prof.-u (1934–38) olmuşdur. Azərb. dilində ilk texniki və elektrotexniki terminlər lüğətini tərtib etmişdir.

AXUNDOV Ağamusa Ağası oğlu (d.2.2.1932, Kürdəmir) – Azərb. filoloqu, dilçi, ədəbiyyatşünas. Filologiya e.d. (1964), prof. (1967), AMEA-nın həqiqi üzvü (2007; m. üzv 2001), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1986), əməkdar elm xadimi (1990). 1955 ildə Azərb. Dövlət Un-tini, 1965 ildə Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunu bitirmişdir. 1967–74 və 1980–90 illərdə Azərb. Dövlət Un-tinin filologiya fakültəsinin dekanı (1981–1990 illərdə eyni zamanda ümumi dilçilik kafedrasının müdiri) olmuşdur. 1998 ildən Azərb. dilçiliyi və dil nəzəriyyəsi kafedrasının, 2005 ildən Azərb. dilçiliyi kafedrasının müdürüdür. AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İn-tunun direktoru (1990 ildən), nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsinin rəhbəri (1992–2002), AMEA humanitar və ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibidir (2001 ildən).

A. Azərb. fonologiyası məktəbinin və Azərb. dilinin sintaqmatik fonetika sahəsinin yaradıcısıdır. Azərb. dilinin qrammatikası, tarixi fonetika, etimologiya, bədii dil, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, riyazi dilçilik və s. məsələlərə dair əsərlərin, ali və orta məktəblər dərslərinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq elmi konqres və simpoziumlarda məruzə ilə çıxış etmişdir. 1965–66 illərdə Qahirənin Eyn-Şəms Un-tində Azərb. dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur.

A. “Türkologiya”, “Azərb. MEA-nın Xəbərləri (Humanitar və ictimai elmlər seriyası)” jurnallarının baş redaktoru, Azərbaycan–ABŞ Dostluq Cəmiyyətinin sədri, Türk Dil Qurumunun (Türkiyə) fəxri üzvüdür (2000). YUNESKO-nun nəşri olan “Dünya dilləri” kitabının hazırlanmasında iştirak etmişdir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Felin zamanları. B., 1961; Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B., 1973; Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. B., 1973; Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. B., 1979; Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984. **AXUNDOV** Arif Ağaməmməd oğlu (4.7.1940, Tovuz – 20.5.1983, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1979). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1957). Azərb. SSR EA-nın Y.H.Məmmədaliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İn-tunun təcrübi-sınaq z-dunun mərkəzi laboratoriyasının müdiri işləmişdir (1974 ildən). Tədqiqatları neft mənşəli naften karbohidrogenlərinin naften turşularına katalitik oksidləşməsi sahəsindədir. 80 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AXUNDOV Bəhmən Yusif oğlu (28.12.1910, Erivan – 31.12.1980, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, Azərb. SSR EA m. üzvü (1968), Azərb. SSR əməkdar iqtisadçısı (1967), prof. (1974). Azərb. SSR EA İqtisadiyyat İn-tunda baş elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində çalışmış, Azərb. Dövlət Un-tinin siyasi iqtisad kafedrasının prof.-u (1952–66), Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunun elmi işlər üzrə prorektoru (1966–74) olmuşdur. Əsərləri iqtisadi fikir tarixi, siyasi iqtisad məsələlərinə həsr edilmişdir.

Əd.: Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности. М., 1959; Социально-экономические взгляды М.Ф. Ахундова и Гасанбека Зардаби. Б., 1961.

AXUNDOV Cahangir Mehdi oğlu (28.5.1906, Salyan – 1978, Gəncə; Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – Azərb. zootexniki, k.t.e.d. (1960), prof. (1961), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1966). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu

bitirmişdir (1930). A. Qafqaz camışının yeni cinsini yetişdirənlərdən biridir. Tədqiqatları camış südünün kimyəvi tərkibi və xassələrinin öyrənilməsinə, süd məhsullarının texnologiyasına həsr edilmişdir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

AXUNDOV Cəfər (?–?) – Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, 1918 il mayın 26-da Seymin süqutundan sonra isə *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü olmuşdur. Həmin il mayın 28-də Azərb.-in müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsinin qəbulunda iştirak etmiş, səsvermədə bütərəf qalmışdır. Tiflisdə menşevik “Hümmət” təşkilatının rəhbərlərindən biri idi.

AXUNDOV Çingiz Məmməd oğlu (d.17.12.1931, Şəki) – Azərb. idmançısı, həndbol üzrə beynəlxalq dərəcəli hakim (1965). Azərb. Politexnik İn-tunu bitirmişdir (1955). Texnika e.n. (1968), Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-tinin dosentidir (1970). 1967 ildə İsveçdə keçirilən kişilər arasında həndbol üzrə dünya çempionatının final mərhələsində hakimlik etmişdir.

AXUNDOV Davud Ağa oğlu (14.2.1918, Bakı – 19.11.2003, Bakı) – Azərb. memarı və memarlıq nəzəriyyəçisi. Memarlıq doktoru (1980). Azərb. SSR əməkdar ali məktəb işçisi (1981). Prof. (1984), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1990). Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir (1942). Azərb. SSR XKS nəzdindəki memarlıq işləri idarəsinin memarlıq abidələrinin öyrənilməsi və ölçülməsi şöbəsində memar (1941–45), “Bakı hərbi layihə” təşkilatında böyük memar (1945–46) işləmişdir. “Xəzərdəniz layihə” elmi-tədqiqat in-tunda çalışdığı dövrdə (1949–63) onun layihələri əsasında Bakı, Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı), Mahaçqala, Həştərxan və s. şəhərlərdə 100-dən artıq çoxmərtəbəli yaşayış evləri (əsasən, Bakıda), yataqxana, klub, sənaye binaları tikilmişdir. 1963 ildən Azərb. Politexnik İn-tunda çalışmış, 1970–2003 illərdə memarlıq konstruksiyaları kafedrasının müdiri olmuşdur. A. qədim Azərb. memarlığının nəzəri məsələlərinə

dair bir çox elmi əsərin müəllifidir. Qafqaz Albaniyasının bütərəstlik və xristianlıq dövrü memarlığının ilk tədqiqatçısı olan A., memarlıqda bu istiqamətin əsasını qoymuşdur. Onun “Qədim və erkən orta əsrlər Azərbaycan memarlığı” (1986, rus dilində) adlı monoqrafiyasında Qafqaz Albaniyası dövründə Azərb. memarlığının inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir (2000).

Əsəri: Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Б., 1986.

AXUNDOV Eldar Balağa oğlu (d.15.3.1949, Lənkəran) – Azərb. müğənnisi (lirik-dramatik tenor). Azərb. Resp. xalq artisti (2003). Səhnə fəaliyyətinə Azərb. Dövlət Mahni Teatrında başlamışdır (1971–73). 1974 ildən Azərb. Estrada-Simfonik Orkestrinin, 1996 ildən Azərb. Resp. Müdafiə Nazirliyi Əlahiddə Nümunəvi orkestrinin solistidir. Repertuarında Azərb. bəstəkarlarının mahnıları əsas yer tutur. Bir çox xarici ölkədə qastrol səfərində olmuşdur.

AXUNDOV Əhliman Əli oğlu (30.9.1905, indiki Qubadlı r-nunun Əliquluuşağı k. – 2.10.1977, Bakı) – Azərb. folklorşünası. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1932). Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Azərb. şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanmasında, nəşrində (“Qaçaq Nəbi” dastanı, 1941; “Azərbaycan nağılları”, 5 cildə, 1965–70; “Azərbaycan folkloru antologiyası”, 2 cildə, 1968; “Azərbaycan aşıqları və el şairləri”, 2 cildə, 1983–84 və s.) A.-un mühüm xidməti olmuşdur. Azərb. folkloruna dair elmi məqalələri var. Uşaqlar üçün folklor motivləri əsasında hekayələr: “Yeddi qardaş nağılı” (1942), “Hiyləgər keç” (1945), “Qarısqaya və göyərçin” (1959) və s. yazmışdır.

AXUNDOV Əliramiz Əhməd oğlu (15.11.1928, Lənkəran – 16.5.1998, Bakı) – Azərb. travmatoloqu, tibb e.d. (1975), prof. (1988). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1953). Leninqrad Elmi Tədqiqat Uşaq Ortopediya İn-tunda elmi işçi (1966–79), Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun travmatologiya, orto-

pediya və hərbi səhra cərrahiyyəsi kafedrasının müdiri (1980–98) işləmişdir. Tədqiqatları uşaqlarda sümük sınıqlarının müalicəsi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

AXUNDOV Faiq Hacıbaba oğlu (d.28.4.1931, Gəncə) – Azərb. əmtəəşünası, k.t.e.d. (1975). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1958). Azərb. EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda (1960–66), Moskva Kooperasiya İn-tunun Bakı və Poltava filiallarında (1978–93) müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. Tədqiqatları kənd təsərrüfatı bitkilərinin mineral qidalanması məsələlərinə həsr edilmişdir. 160-dan çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir.

AXUNDOV Fuad Ağa oğlu (28.6.1929, Bakı – 21.6.2008, Bakı) – Azərb. geoloqu və petroloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1982), prof. (1983). 1950 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir. 1970 ildə Azərbaycan SSR Geologiya Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə, 1970 ildən Azərb. Dövlət Un-tinin geologiya-coğrafiya fakültəsinin faydalı qazıntılar kafedrasında işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən, petrologiya və vulkanologiya sahələrinə, eləcə də İslandiya şpatı və pyezokvarsın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 125-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

AXUNDOV Füzuli Həmid oğlu (d.30.12.1938, indiki Gəncə) – Azərb. aqrokimyaçısı, k.t.e.d. (1983), prof. (1990). 1960 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. 1978–90 illərdə Azərb. EA-nın Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda laboratoriya müdiri işləmişdir. 1990 ildən Azərb. Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında kafedra müdiri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları torpaq münbitliyinin bərpasına, qida balansını əsasında gübrələrdən səmərəli istifadə olunmasına, yüksək və ekoloji saf məhsulun alınmasına həsr edilmişdir. 180-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Агрохимия концентрированных и сложных удобрений. Б., 1989.

AXUNDOV İdris Turqut oğlu (d.11.4.1957, Bakı) – Azərb. cərrahı, tibb e.d. (2003). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1980). 1989 ildən həmin in-tun cərrahi xəstəliklər kafedrasında işləyir (1996 ildən dosent). Tədqiqatları cərrahi endotoksikozun limfoloji müalicə üsullarının işlənilməsinə həsr edilmişdir. 70-dən artıq elmi əsə-

rin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Лимфологические методы лечения хирургического эндотоксикоза вследствие перитонита. Б., 1998.

AXUNDOV İsgəndər bəy (?-?) – Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində “İttihad” fraksiyasını təmsil etmişdir.

AXUNDOV İsmayıl Əbdülxalq oğlu (25.1.1897, Şamaxı – 22.3.1952, Moskva) – Azərb. epidemioloq, tibb e.d. (1937), prof. (1939). Almaniyada Münxen Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1925).

Hamburq Tropik Xəstəliklər İn-tunda prof. Martininin yanında işləmişdir (1925–28). Azərb. Tropik Xəstəliklər İn-tunda entomoloji şöbənin müdiri (1929–46), eyni zamanda Azərb. Tibb İn-tunda ölkə patalogiyası kafedrasının dosenti (1931–42), Bakı Tropik St.-nin direktoru (1934–39), Azərb. Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunda tropik xəstəliklər kafedrasının müdiri (1939–40), səhiyyə nazirliyinin malyariya ilə mübarizə şöbəsinin rəisi (1943–52) vəzifələrində çalışmışdır. 1941–43 illərdə Zaqafqaziya hərbi dairəsinin baş epidemioloqu olmuşdur. 1943 ildə Azərb. Dövlət Tibb İn-tunda epidemiologiya kafedrasını yaratmış və ömrünün sonuna kimi (1952) onun müdiri işləmişdir.

Tədqiqatları malyariyanın və tropik xəstəliklərin epidemiologiyası və profilaktikası problemlərinə həsr edilmişdir. 40-dan çox elmi əsərin müəllifidir.

Əsərləri: Малярия и Culicidae в Азербайджане. Б., 1940; Даğlıq və даğətəйи ərazilərdə мalyariyanın epidemiologiyası. Б., 1946.

AXUNDOV İsmayıl Hüseyn oğlu (15.4.1907, Bakı, Maştağa k. – 13.9.1969, Bakı) – Azərb. rəssamı. Azərb. SSR xalq rəssamı (1960).

Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1940), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1949). Azərb. Rəssamlıq Texnikumunu (1928) və Moskva Poliqrafiya İn-

tunu bitirmişdir (1932). Yaradıcılığının ilk illərində bir sıra kitablara illüstrasiyalar, siyasi kəskinliyi ilə seçilən bir çox plakat və karikaturalar işləmişdir. Dekorativ-tətbiqi sənət və teatr rəssamlığı sahəsində A. daha geniş fəaliyyət göstərmişdir. Azərb. Dram Teatrında 30-dan çox tamaşanın, o cümlədən M.F. Axundzadənin “Hacı Qara” (1937), C.Məmmədquluzadənin “Ölümlər” (1940), A.N.Ostrovskinin “Tufan” (1943), Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” (1956), Nazim Hikmətin “Şöhrət və ya unudulan adam” (1961), Mehdi Hüseynin “Alov” (1962) pyeslərinin bədii tərtibatını vermişdir. Uzun müddət “Kirpi” jurnalında fəaliyyət göstərmişdir.

AXUNDOV Kazım Fərrux oğlu (28.2.1922, Şuşa – 24.12.2006, Bakı) – Azərb. alimi, tibb e.d. (1970), prof. (1992), Azərb. SSR əməkdar həkimi (1972). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1952). Elmi Tədqiqat Virusologiya, Mikrobiologiya və Gigiyena İn-tunda kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, aparıcı elmi işçi, su gigiyenası laboratoriyasının müdiri, sanitariya-gigiyena şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Tədqiqatları resp.-da yaşayış mərkəzlərinin su təchizatının yaxşılaşdırılmasına, yeni içməli su mənbələrinin aşkar edilməsinə və s.-ə həsr edilmişdir. 200-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Микроэлементы в воде, почве и пищевых продуктах Азербайджанской Республики (A.M.Şahmuradova, A.P.Məmmədova ilə birlikdə). Б., 2005.

AXUNDOV Qüdrət Əli oğlu (25.6.1932, Ordubad – 5.11.1973, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1967), prof. (1970). Azərb. Dövlət Un-tini (ADU) bitirmişdir (1955). Azərb. EA Fizika İn-tunda işləmişdir (1955–70). ADU-nun yarımkeçiricilər fizikası kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır (1970–73). Tədqiqatları A³B⁶-tipli yarımkeçirici birləşmələrin monokristallarının alınması və tədqiqi sahəsinə aiddir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AXUNDOV Mehman Maqsud oğlu (d.10.4.1959, Gəncə) – Azərb. biologu, biologiya e.d. (1999), prof. (2005). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1981). 2000 ildə ARDNŞ-nin Dənizdə Neft-Qazçıxarma İB-də laboratoriya rəisi (2000), “Azərneft” İB-də ekspedisiya rəisi (2003) işləmişdir. 2005 ildən Elmi Tədqiqat Bahıçılıq Təsərrüfatı İn-

tunun direktorudur. Tədqiqatları Xəzər dənizinin bioloji ekologiyası, bioloji resurslarının artırılması və səmərəli istifadəsi sahəsindədir. 150-dək elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Пластичность дифференцировки пола у осетровых рыб. Б., 1997; Новые технологии осетроводства в Азербайджане (Ç.A. Məmmədov və R.V. Hacıyevlə birlikdə). Б., 2009.

AXUNDOV Məcid Əhməd oğlu (23.2.1948, Tovuz r-nunun Düzqırıxlı k. – 29.8.2007, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1991), prof. (1992). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1970). Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda kiçik elmi işçi (1971–78), Azərb. SSR Mərkəzi Statistika Komitəsinin tədris kombinatının direktoru (1980–83), Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda baş elmi işçi (1983–84), Azərb. SSR Təhsil Nazirliyi Ali Məktəblər İdarəsinin baş metodisti (1984–87), Azərb. SSR Nazirlər Soveti nəzdindəki Xalq Təsərrüfatı İdarəetmə İn-tunda elmi-metodiki şöbənin müdiri (1987–88), prorektor (1990–2001), 2001 ildən prof. vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları maşınqayırma kompleksinin idarəetmə və inkişafı problemlərinə həsr olunmuşdur. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

AXUNDOV Məhəmməd Bağır oğlu (d. 24.5.1951, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1991), prof. (1993). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1973). BDU-nun nəzəri mexanika və səlt mühit mexanikası kafedrasında işləyir (1973 ildən). Tədqiqatları deformasiya olunan bərk cism mexanikası sahəsinə aiddir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AXUNDOV Məmmədsadiq Ruhulla oğlu (1887, Həştərxan – ?, Bakı) – Azərb. maarifçisi, publisist, tərcüməçi. Ruhani müəllim ailəsində doğulmuşdur. Bakıda 2-ci dərəcəli rus-müsəlman məhəllə (1902) və sənət məktəblərini (1903) bitirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ictimai işlərdə fəal çalışmış, “İrşad”, “Təkamül”, “Tərəqqi”, “Yeni Füyuzat”, “Təzə xəbər” və s. qəzetlərdə müxtəlif mövzulu məqalələr dərc etdirmişdir. “Mərkəzi müsəlman valideyn şurası”nın katibi seçilmişdir.

“Ümumi mənfəətli cib dəftərcəsi və müsəlman-rumi təqvimi”ni (1910) tərtib etmiş. Azərb. dilinin qrammatikasına dair 2 hissədən ibarət “Rəhbəri-sərf” (Qafur Rəsad Mirzəzadə ilə birlikdə) dərsliyini (1910–17) yazmışdır. Atasının xatirəsinə həsr olunmuş “Şəhid mərhum Fazil Əlhac Molla Ruhulla Axundun əhvalatına dair məcmuədir” kitabını nəşr etdirmişdir (1913).

AXUNDOV Mirəli Abdulla oğlu (22.2.1902, Şəki – 10.5.1992, Bakı) – Azərb. biologu, biologiya e.d. (1966), prof. (1967), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1969) və əməkdar müəllimi (1943). Qori müəllimlər seminariyasını (1923) və Azərb. Dövlət Un-tini (1930) bitirmişdir. Həmin un-tin genetik və darvinizm kafedrasının təşkilatçısı və müdiri olmuşdur (1937–88). Tədqiqatları Azərb.-da bioloji fikrin inkişafı tarixinə, ev quşlarının növ və cins tərkibinin genetik cəhətdən öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Azərb. dilində bioloji terminologiyanın yaradıcılarından biri, 200-dək elmi əsərin, o cümlədən ilk “Genetika” dərsliyinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Darvinizm və təkamül təliminin tarixi. Б., 1962; Genetika. Б., 1966.

AXUNDOV Mirzə Əbdülxalq Hacı Abdulla oğlu (?1863, Bakı – ?1950, Tehran) – Azərb. tibb alimi, yazıçı, publisist, ictimai xadim, ilk azərb. tibb e.d. (1892). Bakıda mədrəsədə və gimnaziyada təhsil almış, Almaniyanın Erlangen ş.-ndə Tibb Un-tini bitirmişdir (1888). Göz bəbəyinin kliniki tədqiqinə həsr olunmuş əsəri Erlangendə nəşr olunmuşdur. A. 10 əsr görkəmli Şərq əttarı Əbu Mənsur Müvəffəq bin Əli əl-Hərəvinin əsərini ərəb dilindən alman dilinə tərcümə edərək onu geniş şərhlərlə Derpt (Tartu) Un-tində tibb elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya kimi müdafiə etmişdir. Əsər bir il sonra Halledə (Almaniya) çap olunmuş, uzun müddət Avropa farmakoloqlarının stolüstü kitabına çevrilmişdir. 20 əsrin əvvəllərində Azərb.-da müasir tibb elminin xalq kütlələri içərisində təbliği sahəsində geniş iş aparmış, “Müalicə kitabı” (1914), “Uşaq hifz səhiyyəsi” (1916), “Həzm üzvlərinin azarları” (1919) və s. kitablarını nəşr etdirmişdir. Bakıda vəba və cüzam xəstəlikləri ilə mübarizədə böyük fədakarlıq göstərmişdir. A. Bakıda müasir üslubda kitabxana, xəstəxana, mətbəə, apteklər, xeyriyyə cəmiyyətləri

yaratmış, milli özünüdərək yönümündə geniş maarifçilik işi aparmışdır. “Zənbur” adlı satirik jurnal nəşr etdirmiş (1909–10; 1919), orada “Palazqulaq” “Zorba”, “Cümləqayğı”, “Toxmaq”, “Çərənci” və s. imzalarla şeir və publisistik yazılarını dərc etdirmişdir. 1901 ildə ailə-məişət mövzusunda “Əvvəli hənək, axırı dəyənək” adlı pyesi səhnələşdirilmişdir. *Aprel işğalından* (1920) sonra bolşeviklərə etiraz əlaməti olaraq İrana köçmüş, əvvəl Rəstdə, sonra isə Ərdəbildə, Tehrandə yaşamış, həkimliklə məşğul olmuşdur.

AXUNDOV Mirzə Fətəli – bax *Axundzadə* (Axundov) Mirzə Fətəli.

AXUNDOV (A x u n d z a d ə) Mirzə Məhəmməd Mirzə Kərim oğlu (1875, Gəncə – 1923, Gəncə) – Azərb. maarif və teatr xadimi, yazıçı, filoloq-alim.

Ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk savadı atasından almış, Şah Abbas məscidindəki mədrəsədə, şəhər gimnaziyasında oxumuşdur (1882–94). Gəncə sənət məktəbində və “Məktəbi-ruhaniyyə”də müəllimlik etmişdir (1894–1908). Gəncədə “Sənaye-nəfisa” ədəbi dərnəyinin, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin və “Difai” təşkilatının yaradılmasında iştirak etmişdir. 1908 ildə həbs edilərək beş il Zakaspi vilayətinə sürgün edilmişdir. Zakaspidən polis nəzarəti altında İrana aparılmışdır. Orada Səttar xan hərəkatında iştirak etmişdir. 1913 ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra siyasi, pedaqoji və ədəbi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1917 ilin iyununda “Müsavat”la “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası”nın birləşmə qurultayında yaradılmış ilk Mərkəzi Komitənin üzvü olmuşdur. 1918 il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin işinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. 1918 ilin sentyabrında Hökumət üzvləri ilə birlikdə Bakıya köçmüş, burada birləşmiş “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat” partiyasının katibi işləmişdir. Partiya işinin təşkilinə və partiyadaxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Aprel işğalından (1920) sonra Gəncədə uşaq evində müdir və seminariyada müəllim işləmişdir.

A. yaradıcılığa 19 əsrin 90-cı illərində başlamış, müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmışdır. Maarifçilik ideyalarının yayılmasında teatrın rolunu yüksək qiymətləndirən A. dramaturgiyaya önəm vermmiş, məişət mövzusunda “Məhəbbətsizlik, yaxud ata-ananın təqsiri”, “Analıq”, “Yaşına-yaşına, çıxdı ocaq başına”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, tarixi mövzuda “Səd Vəqqas” pyeslərini, “Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf” əsərini yazmışdır. Poeziya A.-un yaradıcılığında xüsusi yer tutmuşdur. 1906 ildən başlayaraq “Yoncasatan”, “Mollapərast”, “Hacıkəndli”, “Hatif”, “Qeybi”, “Gəncə şairi”, “Nadir” və digər imzalarla “Molla Nəsrəddin” jurnalında kəskin satirik yazılarla çıxış etmişdir. Əsrin hadisələrinə həssas münasibət bəsləmiş, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “İqbal”, “Açıq söz” və s. dövrü nəşrlərdə müxtəlif problemlərə dair publisistik yazılar dərc etdirmişdir. 20 əsrin əvvəllərində Gəncədə baş verən ictimai proseslərə dair polemik məqalələri, sürgündən göndərdiyi “Qürbət məktubları” xüsusi maraq doğurmuşdur. Məktəblərin dərsliklərlə təmin olunmasına xeyli əmək sərf etmiş, “Sərfi-türk” (1896), “Əqaidül-müslimin” (h. 1–2, 1908) kitablarını nəşr etdirmişdir. Nizami (“Şeyx Nizami”, 1909) və teatr sənəti (“Teatro nədir”, 1909) haqqında ilk monoqrafiyaların müəllifidir. Folklor nümunələrini toplayaraq nəşr etdirmişdir (“Məclis yarasığı”, 1910). Türk dramaturgiyası nümunələrini (N. Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə”, Bədrəddin Həsənin “Nədamət” pyesləri), U.Şekspirin “Venetsiya taciri”, N.V.Qoqolun “Evlənmə” pyeslərini ilk dəfə Azərb. dilinə tərcümə etmişdir.

Əsərləri: Teatro nədir. “Azərbaycan incəsənəti”, c.11. B., 1965; Dram əsərləri. B., 2003.

Əd.: Məmmədov X. Mirzə Məhəmməd Axundov. “Ana sözü” jurnalı, 1992. №1, 2: 5–6.

AXUNDOV Murtuza (?-?) – Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində “Müsavat” və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir.

AXUNDOV Namiq Atalla oğlu (d. 7.4.1940, Lənkəran) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1992), prof. (1998). 1985–90 illərdə Azərb. SSR Ali Sovetinin, 1992–97 illərdə Azərb. Resp. Milli Məclisinin xarici əlaqələr şöbəsində işləmişdir. 1989 ildən Azərb. Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasında

çalışır. Bir çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

AXUNDOV Nazim Fərrux oğlu (20.6.1924, Şuşa – 10.3.1994, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1966), prof. (1970). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmiş (1944), həmin in-tıda filologiya fakültəsinin dekani (1948–50), Quba Müəllimlər İn-tunun direktoru (1950–52), H.Zərdabi ad.Gəncə Pedaqoji İn-tunun prorektoru və rektoru (1952–57), Azərb. SSR EA Əsaslı Kitabxanasının direktoru, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda dövrü mətbuat və biblioqrafiya şöbəsinin müdiri, baş elmi işçi (1958–74), Xankəndi Dövlət Pedaqoji İn-tunun Azərb. ədəbiyyatı və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri (1974–88), Azərb. İnşaat Mühəndisləri İn-tunun prof.-u (1989–94) olmuşdur. A. 20 əsr Azərb. ədəbiyyatına, mətbuatına, ədəbi əlaqələrə dair tədqiqatların, dərsliklərin, Azərb. dövrü mətbuatı və ədəbiyyatşünası, o cümlədən M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun haqqında elmi biblioqrafiyaların müəllifidir.

Əsərləri: “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. B., 1959; Azərbaycan satıra jurnalları. 1906–1920-ci illər. B., 1968.

AXUNDOV Nazim Həmid oğlu (28.4.1927, Gəncə – 23.12.1997, Bakı) – Azərb. coğrafiyaşünası, coğrafiya e.d. (1992). 1952 ildə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. Özbəkistanın “Meşəlayihə” İdarəsində (1956–57), Azərb. Elmi Tədqiqat Meşəçilik İn-tunda (1975–63), Azərb. EA-nın Təbiəti Mühafizə Komissiyasında (1964–67) və 1968 ildən Coğrafiya İn-tunda işləmişdir. Tədqiqatları dağ meşələrinin yuxarı sərhədinin dinamikasının öyrənilməsinə, dağlıq r-nlarda meşəsalma və yamacların bərkidilməsi, meşələrin təsnifatı məsələlərinə aiddir. 50-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

AXUNDOV Nazim Yusif oğlu (20.3.1934, Bakı – 23.5.2008, Bakı) – Azərb. tibb alimi, uşaq cərrahi, tibb e.d. (1969), prof. (1991). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1960). Həmin in-tun uşaq cərrahiyyəsi kafedrasında dosent, elmi tədqiqat eksperimental cərrahiyyə mərkəzinin rəhbəri, Elmi Tədqiqat Ana və Uşaq Mühafizəsi İn-tunda baş elmi işçi, uşaq cərrahiyyəsi bölməsinin rəhbəri işləmişdir. A. eyni zamanda 1969–74 illərdə Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun pediatriya fakültəsinin dekani olmuşdur. Tədqiqatları uşaq və yenidöğülmuşların cərrahiyyəsi, uşaqlarda inkişaf qüsurla-

rının cərrahi əməliyyatları, cərrahi xəstəliklərin krioterapiyası sahəsindədir. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələrlə çıxış etmişdir.

AXUNDOV Ramiz Atalla oğlu (d.17.6.1942, Qazaxıstanın Cambul vil.) – Azərb. tibb alimi, biologiya e.d. (1989), prof. (2001). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1966). 1974 ildən həmin in-tun elmi tədqiqat mərkəzində yaratdığı farmakologiya laboratoriyasının, sonradan eyniadlı şöbənin müdiridir. Tədqiqatları hipoksiya əleyhinə dərman maddələrinin alınması və onların tətbiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. 160 elmi əsərin müəllifidir.

AXUNDOV Rəfael Nəsim oğlu (d. 24.1.1972, Qəbələ r-nunun Uludaş k.) – Azərb. idmançısı. Uşu üzrə Avropa çempionatının gümüş (1994, Almaniya) və bürünc (1999, Yunanıstan) mükafatçısı, Avropa kuboku (1995, Türkiyə) və Dünya (2001, İtaliya) kuboku uğrunda yarışların qalibi olmuşdur.

AXUNDOV Ruhulla Əli oğlu (13.1.1897, Bakı yaxınlığındakı Şüvəlan k. – 1938) – dövlət xadimi, publisist, alim. Mədrəsədə, realni məktəbdə, ticarət məktəbində təhsil almışdır. İngilis, fransız, fars və s. dilləri öyrənmişdir. 1916 ildən Bakıdakı “Orucov qardaşları mətbəəsi”ndə korrektor və tərcüməçi işləmişdir. Siyasi fəaliyyətə 1917 il

Fevral inqilabından sonra başlamış, “sol” sosialist-inqilabçılar (eserlər) qrupunun fəal üzvi olmuşdur. 1918 ildə “Bakı ətrafı fəhlə, əsgər və matros deputatları şurasının xəbəri”nin, 1919 ildə Azərb. dilində çıxan gizli bolşevik “Kommunist” qəzetinin ilk redaktoru və “Hürriyyət” qəzetinin redaktorlarından biri olmuşdur. *Aprel işğalından* (1920) sonra AK(b)P MK-nın kəndlərdə iş üzrə şöbə müdiri, AK(b)P Bakı komitəsinin katibi, “Bakinski raboçi”, “Kommunist” qəzetlərinin redaktoru, 1924–30 illərdə AK(b)P MK katibi, Azərb. SSR xalq maarif komissarı, Azərnəşrin direktoru olmuş, 1930 ildə ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi seçilmişdir. Ömrünün son illərində SSRİ EA-nın Azərb. Filialında, AK(b)P MK yanında Partiya Tarixi İn-

tunda işləmiş, Azərb. SSR XKS yanında İncəsənət işləri idarəsinin rəisi olmuşdur. Azərb. mədəniyyətinin, o cümlədən ədəbi-tənqid və ədəbiy-yatşünaslığının inkişafında xidməti var. A. ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə, xalq yaradıcılığına və klassik irsə münasibətə dair məqalələrin müəllifidir. Onun Azərb. (Nizami, Füzuli, Vaqif, M.F. Axundzadə, Sabir), rus və dünya ədəbiyyatı (A.S.Puşkin, L.N.Tolstoy, N.Q.Çernışevski, A.P.Çexov, M.Qorki, Ə.Firdövi, Ş.Rustaveli, E.Zolya, A.Barbüs və b.) klassikləri haqqında məqalələri dövrünə görə elmi-metodoloji səviyyəsi ilə seçilmişdir. Bədii tərcümələri də olmuşdur. A. ikicildlik “Rusca-türkcə lüğət”in (1928–29) tərtibçilərindən biri və redaktoru idi. Ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, etnoqrafiya ilə maraqlanan A., Azərb. ensiklopediyasının əsasını qoyanlardan biri olmuş, xalqın milli mədəniyyətinin inkişafına çalışmışdır. Azərb. dilində ictimai-siyasi terminologiyanın yaradılması və yeni əlifbaya keçilməsində, resp.-da nəşriyyat və poliqrafiya işinin təşkilində A. mühüm rol oynamışdır. Repressiya olunmuşdur.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri. B., 1977.

Əd.: Mədətov Q. Ruhulla Axundov.

AXUNDOV Səfa Fətulla oğlu (19.6.1958, Cəlilabad – 28.1.1992, Şuşa) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 25.11.1992), helikopter pilotu. Buqurulan mülki aviasiya məktəbini bitirmişdir (1979). Şuşa-Ağdam reysini həyata keçirərkən ermənilər tərəfindən vurulmuşdur. Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir. Cəlilabad ş.-ndə büstü qoyulmuşdur.

AXUNDOV Süleyman Rzaqulu bəy oğlu (ədəbi adı Süleyman Sani; 21.10.1875, Şuşa – 29.3.1939, Bakı) – Azərb. yazıçısı. Qori müəllimlər seminarı bitirmişdir (1894). Ömrünün sonunadək xalq maarifi sahəsində çalışmışdır. Azərb. müəllimlərinin Bakıda keçirilən 1-ci və 2-ci qurultaylarının (1906, 1907) iştirakçısı olmuş, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, təlim-tədris işinin demokratikləşdirilməsinə dair əməli təkliflər irəli sürmüşdür. 1920–21 illərdə

Qarabağ vil. maarif şöbəsinin müdiri işləmiş, sonra Bakıda pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. 1922 ildə Azərb. Ədib və Şairlər İttifaqının ilk sədri seçilmişdir. Ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinə görə ona Əmək Qəhrəmanı adı verilmişdir (1932).

A. 20 əsr maarifçi-realist Azərb. ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. İlk əsəri “Tamahkar” (1899) komediyasıdır. Əsərdə acgözlük, zərərli adət və ənənələr, qadın hüquqsuzluğu tənqid edilir. “Yuxu”, “Kövkəbi-hürriyyət” (hər ikisi 1905), “Qonaqlıq” (1906), “Tutuquşu” (1909) hekayələrində A. aktual ictimai-siyasi məsələlərə toxunur, elm və maarifi təbliğ, əməkçilərin hüququnu müdafiə edirdi. “Dibdat bəy”, “Türk birliyi” (hər ikisi 1906) komediyalarında mənəpçilik, varlıqların pul ilə hərisliyi, habelə duma seçkiləri ifşa olunur. 1906 ildə A. türk maarifçisi Şəmsəddin Saminin sahlıq istibdadı əleyhinə yönəldilmiş “Gavə” pyesini tədbil etmişdir. “Qorxulu nağıllar” (1912–14) silsiləsinə daxil olan hekayələri (“Əhməd və Mələykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əsrəf”) ilə A. klassik Azərb. uşaq nəsrinin əsasını qoymuşdur. Həmin hekayələrdə kasıb uşaqlarının acınacaqlı, fərhətsiz taleyi təsvir edilmiş, zülm və zorakılığa qarşı nifrət, humanizm əksini tapmışdır. Həyatın mürəkkəb məsələləri, xeyir və şər haqqında uşaqların anladığı şəkildə realist və romantik boyalarla yazılmış bu hekayələrdə ədib xalq yaradıcılığından, xüsusilə nağıl üslubundan sənətkarlıqla istifadə etmişdir. “Laçın yuvası” (1921), “Çərxi-fələk(1921)”, “Qaranlıqdan işığa” (1921), “Şeytan” (1922) pyesləri inqilabi mövzudadır. “Şahsənəm və Gülpəri”(1921), “Molla Nəsrəddin Bakıda”, “İki yol” (1921), “Bir eşqin nəticəsi” (1922), “Yeni həyat” (1923) pyesləri qadın azadlığına həsr edilmişdir. “Eşq və intiqam” (1922) dramında Azərb. kəndindəki sosial ədalətsizlik, zərərli adət və ənənələr ifşa olunur. Bakı Azad Tənqid-Təbliğ Teatrı A.-un “Çərxi-fələk” pyesi ilə açılmışdı. 20–30-cu illərdə A. keçmiş (“Qan bulağı”, “Ümid çırağı”, “Qatil cocuq” və s.) və müasir (“İki dost, iki düşmən”, “Bax, mən buna yoxam”, “Müalicə”, “Namus”, “Sona

xala”, “Molla Qasım”, “Təbrik”, “Mister Qreyin köpəyi” “Gənc makinaçı və qoca yazıçı” və s.) həyatdan bəhs edən hekayələr, “Uşaqlıq həyatından xatirələr” əsərini yazmışdır.

Ağdamda qoyulmuş abidəsi şəhərin ermənilər tərəfindən işğalı (1993) zamanı məhv edilmişdir. Bakıda adına küçə və məktəb var. Anadan olmasının 100 illik yubileyi geniş miqyasda keçirilmişdir. “Qaraca qız” hekayəsinin motivləri əsasında eyniadlı bədii film çəkilmiş, Ə. Abbasov eyniadlı ilk Azərb. uşaq bəletini bəstələmişdir (hər ikisi 1965).

Əsərləri: Əsərləri. B., 1936; Seçilmiş əsərləri. B., 1951; Страшные рассказы. Б., 1958; Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. B., 1968; Hekayələr və pyeslər. B., 1975.

Əd.: Vəliyev M. S.S.Axundov. B., 1956; Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov. B., 1968.

AXUNDOV Şəmsəddin Əhməd oğlu (d. 28.8.1936, Tovuz r-nunun Düzqırxılı k.) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1985), prof. (1990). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1958). Azərb. Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatını Mexanikləşdirmə və Elektrikləşdirmə İn-tunda kiçik elmi işçi, bölmə rəhbəri (1959–61), “Azərdövlət kənd təsərrüfatı texnika” Resp. Birliyində baş mühəndis, şöbə müdiri (1964–67), Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda baş iqtisadçı, baş elmi işçi (1967–72), Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunda müxtəlif vəzifələrdə çalışmış (1972–1985), marketing kafedrasının müdiri (1988–2005) olmuş, 2005 ildən həmin kafedranın prof.-udur. Tədqiqatları k. t.-nin maddi-texniki təminatı məsələlərinə, bazar iqtisadiyyatının əsasları və marketingə həsr edilmişdir. 160 elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatı. B., 1985.

AXUNDOV Şirin Məşədi Hüseyn oğlu (1878, Salyan – 28.10.1927, Bakı) – Azərb. musiqiçisi, tarzən. Sadiq Əsəd oğlunun (Sadiqcan) tar məktəbinə mənsub sənətkar olmuşdur. 1901 ildən Bakıda milyonçu H.Z.Tağıyevin məclislərində, habelə Tiflisdə və İrəvanda təşkil olunan konsertlərdə, musiqi gecələrində yaxından iştirak etmiş, İranın bir çox şəhərinə dəvət olunmuşdur. A. əsasən, xanəndə Ə.Abdullayevi, S.Mirbabayevi, İ.Abdullayevi, Cabbar Qaryağdı oğlunu, Bülbülü və S.Şuşinskiyi müşayiət etmişdir. Azərb. milli teatrının inkişafında

da xidmətləri olmuşdur. O, bir sıra dram tamaşasında vokal nömrələri müşayiət etmiş, pərdəarası fasilələrdə tar çalmışdır. A. 1908 ildə Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşasında orkestrin tərkibində əsas tarzənlərdən biri olmuşdur. 1920-ci illərdə pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Bakıda “Şərq konservatoriyası”nda tar müəllimi işləmiş (1920–21), fabriklərdə, fəhlə klublarında tar dərnəklərinə rəhbərlik etmişdir (1923–26). Bir çox muğam, təsnif və xalq mahnısı onun ifasında qrammofon valına yazılmışdır (1914).

AXUNDOV Tahir Seyidəli oğlu (4.1.1927, Bakı – 18.11.1998, Bakı) – istilik texnikası sahəsində Azərb. alimi, texnika e. d. (1975), prof. (1977). Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1951). 1992–98 illərdə ADNA-da istilik texnikasının nəzəri əsasları kafedrasının müdiri işləmişdir. Tədqiqatları istilik fizikasına, maye və qazların hidrodinamikasına aiddir. 220 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda çıxış etmişdir.

AXUNDOV Tofiq Hüseyn oğlu (d. 28.11.1941, Bakı) – Azərb. sirk artisti, akrobat, ekvilibrist, heyvan təlimçisi. Azərb. SSR xalq artisti (1989). Moskvadakı Dövlət Sirk və Estrada Məktəbini bitirmişdir (1965). “Biz Bakıdanıq” estrada ansamblında (1958–60), akrobat-ekvilibrist duetində (1965–69) fəaliyyət göstərmişdir. 1974 ildə hazırladığı ekvilibristika triosunda və özünün təşkil etdiyi akrobat-ekvilibrist nömrəsindəki şüvül və iplə tryuk kombinasiyaları Azərb. sirk sənətini zənginləşdirmişdir. 1980 ildən heyvan təlimçisi kimi çıxış edir. 1988 ildən sonra bir müddət Azərb. sirk kollektivinin bədii rəhbəri olmuşdur. Bir çox xarici ölkədə çıxış etmişdir. **AXUNDOV** Tufan İsaak oğlu (d. 26.11.1948, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (2004). Azərb. İnşaat Mühəndisləri İn-tunu bitirmişdir (1979). 1975 ildən AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tunda çalışır. Bir çox elmi əsərin, o cümlədən 5 kitabın müəllifidir.

Əsərləri: Северо-Западный Азербайджан в эпоху неолита и бронзы. Б., 2001; Историческая топография поселений и системы расселения Северо-Восточного Азербайджана. Б., 2009.

AXUNDOV Vahid Cümşüd oğlu (d. 9.2.1942, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1980), prof. (1987). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1964). Azərb.

SSR EA İqtisadiyyat İn-tunda baş mühəndis-iqtisadçı (1966–70), Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda iqtisadçı (1965–66), sahələrarası balanslar şöbəsinin müdiri (1970–76), direktor müavini (1976–81), direktor (1981–87), Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Xalq Təsərrüfatını İdarəetmə İn-tunda prorektor (1987–91), Beynəlxalq Əməkdaşlıq Mərkəzinin rəhbəri vəzifələrində işləmiş, 1993 ildən Azərb. Resp. Prezidentinin iqtisadi siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviridir. Azərb. iqtisadiyyatının inkişafının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasının işlənilib hazırlanmasına rəhbərlik etmiş, sosial və iqtisadi inkişafın strateji proqramlarının işlənilib hazırlanmasında, iri beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrin yaradılmasında iştirak etmiş, resp. iqtisadiyyatının bazar prinsiplərinə keçməsi üzrə koordinasiya fəaliyyətini həyata keçirmişdir. 150-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

AXUNDOV Vaqif Əlibala oğlu (d.16.9.1950, Astarə) – Azərb. Resp. hərbi xadimi, gen.-polk. Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (1972), Bakı Dövlət Un-tini (1994) və Azərb. Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasını (2002) bitirmişdir. İxtisasca iqtisadçı-mühəndis, hüquqşünasdır. Əmək fəaliyyətinə 1971 ildə Kuybişev ş.-ndə başlamışdır. 1972–75 illərdə SSRİ Silahlı Qüvvələrində hərbi xidmətdə zabıt kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1975–91 illərdə Azərb. Resp. Daxili İşlər Nazirliyində şöbə rəisinin müavini və şöbə rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1991 ildən Azərb. Resp. Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin rəisidir. Azərb. Resp.-nin “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

AXUNDOV Vəli Yusif oğlu (14.5.1916, Bakı – 24.8.1986, Bakı) – Azərb. tibb alimi və dövlət xadimi. Azərb. SSR EA akad. (1969), tibb e.d. (1964), prof.

(1966). 1941 ildə Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir. Elmi Tədqiqat Virusologiya, Mikrobiologiya və Gigiyena İn-tunda elmi işçi və direktor, Tibb İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Resp. Komitəsinin sədri (1946–49), Azərb. SSR səhiyyə nazirinin müavini (1949–52), Azərb. SSR səhiyyə naziri (1954–58), AKP MK katibi (1958), Azərb. SSR Nazirlər Sovetinin sədri (1958–59), AKP MK-nın birinci katibi (1959–69) işləmişdir. Azərb. SSR EA-nın vitse-prezidenti (1969–72), Elmi Tədqiqat Virusologiya, Mikrobiologiya və Gigiyena İn-tunun direktoru (1972–86) olmuşdur. A. Azərb.-da gigiyena və tibbi ekologiya elmi məktəbinin banilərindəndir. İnsan sağlamlığına xarici mühit amillərinin təsirinin öyrənilməsi, ictimai gigiyena, tibbi kibernetika, qida məhsullarında pestisidlərin sirkulyasiyası, Bakının neft r-nlarının sanitariya-epidemioloji xüsusiyyətləri və s.-lə bağlı elmi nəticələrini monoqrafiyalarında ümumiləşdirmişdir. 300-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. SSRİ Ali Sovetinin (6–7-ci çağırış), Azərb. SSR Ali Sovetinin (4–7-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidməti var. Lenin ordeni, Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdir. Bakıdakı Azərb. Milli Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İn-tu A.-un adınadır.

Əsərləri: Санитарно-гигиеническая характеристика нефтяных районов Баку. Б., 1964; Санитарно-гигиеническая характеристика источников водоснабжения Азербайджанской ССР. Б., 1968; Некоторые вопросы гигиены сельских населенных мест Азербайджанской ССР. Б., 1972.

AXUNDOV MUKAFATI, M.F. Axundov ad. Respublika mükafatı – ən yaxşı ədəbiyyat və incəsənət əsərləri üçün Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı. 1965 ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təsis edilmişdir. İki ildən bir verilir. Təltif olunanlara “M.F.Axundov mükafatı laureatı” diplomu, ədibin barelyefi olan qızıl döş nişanı və pul mükafatı təqdim edilirdi. Görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimləri M.İbrahimov, Q.Qarayev, T.Salahov, H.Qurbanova, M.Rəhmanzadə, Ə.Zeynalov, T.Kazımov, Q.İlkin A.m. laureatı adına layiq görülmüşlər.

Azərb. SSR Dövlət mükafatları təsis edildikdən (1970) sonra ləğv olunmuşdur (bax *Ədəbiyyat və incəsənət sahəsində mükafatlar*).

AXUNDOVA Alla Nuruyevna (d.27.10.1939, Moskva) – Azərb. şairi, kinodramaturq, nasir, tərcüməçi. Azərb.SSR əməkdar incəsənət xadimi (1988). Rus dilində yazır. Moskvada M.Qorki ad. Ədəbiyyat İn-tunu (1964) və Ali ssenari kursunu (1967) bitirmişdir. Yaradıcılığa uşaq şeirləri ilə başlamış. Azərb. nağıllarından istifadə yolu ilə yazdığı əsərləri “Qızıl quzu” (1967), “Şən atlar” (1969), “Baltasız odunçu” (1970), “Mehriban nəğmələr” (1971), “Ağ, qırmızı, sarı alma” (1972), “Xoruz banıyla oyanıram” (1974) və s. kitablarında toplanmışdır. M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, R.Rza, N.Rəfibəyli, N.Xəzri, B.Vahabzadə, F.Qoca və b.-nin şeirlərini, habelə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını rus dilinə tərcümə etmişdir. “Alma almaya bənzər”, “Avtomobil, skripka və it”, “Şərikli çörək” (Azərb. Resp. Dövlət mükafatı, 1970), “Yaşayın, qızlar” və s. bədii filmlərin ssenari müəllifidir.

Əsərləri: Белый свет. Стихи. Б., 1971; Выражение лица. Повести. М., 1984; Хлеб поровну. Рассказы и повести. Б., 1984. **AXUNDOVA** Asya Mahmud qızı (26.12.1919, Bakı – 30.11.1983) – Azərb. hematoloqu, terapevt, tibb e.d. (1966), prof. (1969), Azərbaycan SSR əməkdar həkimi (1966). 1952 ildən Elmi Tədqiqat Qanköçürmə və Hematologiya İn-tunda müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. Tədqiqatları ölkə patologiyasına, hemolitik anemiya və leykozun klinikası, diaqnostikası, profilaktikası və müalicəsinə həsr olunmuşdur. Azərb.-da talassemiyanın yayılma xəritəsini tərtib etmiş, əsas ocaqlarını müəyyənləşdirmişdir.

Əsəri: Талассемия. Б., 1972. **AXUNDOVA** Ellada Mirəli qızı (d.22.10.1940, Bakı) – Azərb. genetik, biologiya e.d. (1986), prof. (1991). M.A. Axundovun qızıdır. Azərbaycan Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1962). 1967–87 illərdə Azərbaycan EA-nın Genetika və Seleksiya İn-tunda baş elmi işçi, 1987–88 illərdə şöbə müdiri işləmişdir. 1988 ildən BDU-nun biologiya fakültəsinin prof.-udur. Tədqiqatları poliploidiyanın molekulyar-genetik əsaslarının öyrənilməsi sahəsindədir. 120-ədək elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Полиплоидия и ДНК. Б., 1983.

AXUNDOVA Rəfiqə Hacı qızı (d. 7.8.1931, Bakı) – Azərbaycan balet artisti, baletmeyster. Azərbaycan xalq artisti (1970). Bakı Xoreoqrafiya Məktəbini bitirmişdir (1950; Q. Almaszadənin sinfini). Böyük Teatrda (Moskva) təkmilləşmə kursu keçmişdir (1951–52). Azərbaycan Opera və Balet Teatrının solisti (1952–71), baletmeysteri (1971–90), baş baletmeysteri (1990–96) olmuşdur. Əsas partiyaları: Ayışə və Gözəllər gözəli, Fanni (“Yeddi gözəl”, “İldırım yollarla”, Q. Qarayev), Gülşən (“Gülşən”, S.Hacıbəyov), Gülyanaq (“Qız qalası”, Ə.Bədəlbəyli), Şirin (“Məhəbbət əfsanəsi”, A.Məlikov), Zarema (“Baxçasaray fontanı”, B.Asafiyev), Jizel (“Jizel”, A.Adan) və s. Azərbaycan Opera və Balet Teatrında “Xəzər balladası” (1968, T.Bakıxanov), “Qobustan kölgələri” (1969), “Kaleydoskop” (1980), “Tanrıdan” (2000, hər üç əsərin müəll. F. Qarayev), “Yallı” və “Azərbaycan süitəsi” (1969, R.Hacıyev), “İldırım yollarla” və “Yeddi gözəl” (1975, 1978, Q.Qarayev), “Babək” (1986, A.Əlizadə), “Şelkənçik” (1988, P.Çaykovski), habelə Novosibirsk Opera və Balet Teatrında “İldırım yollarla” (1976) baletlərinin quruluşunu vermişdir. A. müxtəlif illərdə Əlcəzair, İsveç, Misir və Belçikada

R.Axundova Jizel rolunda (“Jizel”, A.Adan).

pedaqoq-baletmeyster işləmişdir. “Üç inqilab” (1973, R.Hacıyev) adlı ilk Əlcəzair baletinə, İsveçin Malme ş.-ndə “Muğam” (1975, N. Əliverdiyev) musiqili xoreoqrafiya lövhəsinə, Qahirədə (1979) və Ankarada (1994) “Yeddi gözəl”, Antverpendə (Belçika) “Kaleydoskop” (1980), Stokholmda “Yeddi gözəl” və “Babək” (2002) baletlərinə quruluş vermişdir. “Xəzər balladası”, “Qobustan kölgələri” və “Azərbaycan süitəsi” A. və M. Məmmədovun quruluşunda 1969 ildə Parisdə keçirilən 7-ci Beynəlxalq Rəqs festivalında nümayiş etdirilmiş və Paris Rəqs Akademiyasının diplomuna layiq görülmüşdür. İstanbul Rəqs Akademiyasının müəllimi (1997) və Bakı Xoreoqrafiya Məktəbinin bədii rəhbəri (2002), 1987–91 illərdə Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının katibi olmuşdur.

AXUNDOVA Şəfiqə Qulam qızı (d. 21.1.1924, Şəki) – Azərbaycan bəstəkari. Azərbaycan xalq artisti (1998), əməkdar incəsənət xadimi (1973). Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1956, B.İ.Zeydmanın bəstəkarlıq sinfini). A. bir çox mahnı və romansın (“Mehriban olaq”, “Nədən oldu”, “Sən sənənlə”, “Həyat, sən nə şirinsən”, “Gözlərimin işığı”, “Peşimandır, peşimana nə deyim”, “Könül tərənəsi”, “Xoş gördük, ana torpaq”, “Anama məktub”, “Ömürdən bir gün də keçdi”, “Anaları təklənməyə qoymayın”, “Ev bizim, sırr bizim” (1965) operettasının müəllifidir. A. Şərqdə opera yazmış ilk bəstəkar qadındır (“Gəlin qayası”, 1972, tamaşası 1974). Simli kvartet üçün pyeslər, simfonik süitalar bəstələmiş, onlarla dram tamaşasına (“Aydın”, “Vicdan”, “Sən nə üçün yaşayırsan”, “Böyük ürək”, “Ürək seversən”, “Yazığam, sevmə məni”, “Son məktub” və s.) musiqi yazmışdır. 1956–89 illərdə Azərbaycan İncəsənət İn-tunda (indiki Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) dərs demişdir (1986 ildən dosent). **AXUNDOVA-BAĞIRBƏYOVA** Sona Əbdülxalıq qızı (23.8.1896, Şamaxı – 27.1.1982, Bakı) – Azərbaycan oftalmoloqu, tibb e.d. (1952), prof. (1954), Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi (1964) və əməkdar həkimi (1960). II Moskva Döv-

lət Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1923). Bakıda göz xəstəxanasında həkim (1923–38), baş həkimin müavini (1938–46) vəzifələrində çalışmışdır. A.-B. Azərbaycan. Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunun göz xəstəlikləri kafedrasının assistenti (1935–49, fasilələrlə), dosenti (1949–54), prof.-u (1954–70), elmi məsləhətçi-prof.-u (1970–82), eyni zamanda Azərbaycan Elmi Tədqiqat Oftalmologiya İn-tunda şöbə müdiri (1947–53) işləmişdir. 1940 ildə Odessada V.P.Filatovun rəhbərliyi altında işləmiş, sonra Azərbaycan-da Filatov üsulu ilə toxuma terapiyası və keratoplastika operasiyaları aparmağa başlamışdır. Resp.-nin baş oftalmoloqu olmuşdur (1952–82). Tədqiqatları keratoplastikaya, toxuma terapiyasına, traxoma və s. göz xəstəliklərinin müalicəsinə həsr edilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (2-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Lenin ordeni və Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

AXUNDZADƏ Ağayar Əbdüləziz oğlu (5.11.1957, Bakı) – Azərbaycan idmançısı, cüdo üzrə SSRİ idman ustası (1976), Azərbaycan SSR əməkdar məşqçisi (1989), SSRİ əməkdar məşqçisi (1992). Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmişdir (1984). Yetirmələrindən Nazim Hüseynov (1992, Barselona) və Elnur Məmmədli (2008, Pekin) cüdo üzrə Olimpiya Oyunlarında qızıl, Mövlud Mirzəliyev isə bürünc medal qazanmışdır (2008, Pekin). 1989 ildən cüdo üzrə resp. yığma komandasının baş məşqçisidir. Azərbaycan Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

AXUNDZADƏ Cavad Məhəmmədli oğlu – bax *Əhməd Cavad*. **AXUNDZADƏ** Əbdüssləmə (? – 1907) – Qafqaz müsəlmanlarının şeyxülislamı (1894–1907). Dinə dair bir sıra əsərlərin müəllifidir. “Tarixi-müqəddəs-ənbiya”, “Risaleyi-zübdətül-əhkam” kitablarının müəllifidir. Müsəlman birliyinə aid digər əsərləri də mövcuddur. Çar hökuməti tərəfindən şeyxülislam təyin edilmiş A.

mülki müşavir rütbəsi və ordenlərə layiq görülmüşdür.

AXUNDZADƏ Hacı Səlim Mirzə İsmayıl Qasir oğlu (1872, Lənkəran – 15.12.1930, Ənzəli) – Azərb. ictimai-siyasi xadimi. Lənkəranda üsuli-cədid məktəbində və gimnaziyada oxumuşdur. Ərdəbildə, Zəncanda, Nəcəfdə dini təhsili almışdır. 1911 ildən şəhər gimnaziyasında şəriətdən və fransız dilindən dərslər demişdir. 1917 ildə *“Türk Ədəmi-Mərkəziyyət”* *“Müsavat”* partiyasına daxil olmuşdur. Zaqafqaziya komissarlığında fəaliyyət göstərmiş, Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının və *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü olmuşdur. 1918 ildə Zəngəzur mahalının erməni daşnaklarından təmizlənməsində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində *“Müsavat”* və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir. Bakıda və Azərb.-in digər bölgələrində həyata keçirilən mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçılarından olmuşdur. *Aprel işğalından* (1920) sonra İranın Ənzəli ş.-nə köçmüş, məktəbdə müəllimlik etmişdir. A. İrana mühacirət etmiş müsavətlərin rəhbərlərindən biri olmuşdur.

AXUNDZADƏ İdris Məmməd Hüseyin oğlu (21.11.1914, Tovuz r-nu – 15.6.1999, Bakı) – subtropik bitkilər sahəsində Azərb. seleksiyaçısı, biologiya e.d. (1965), prof. (1966), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1990). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1934). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunda elmi işçi və kafedra müdiri (1939–42), Resp.

Torpaq Komissarlığında təhsil və elmi tədqiqat müəssisələri idarəsinin müdiri (1942–44), Azərb. Elmi Tədqiqat Çoxillik Bitkilər İn-tunun direktoru (1944–51), Azərb. Elmi Tədqiqat Əkinçilik İn-tu elmi bazasının müdiri (1951–56), Azərb. SSR EA Genetika və Seleksiya İn-tunun direktoru (1956–60) işləmişdir. Tədqiqatları subtropik və bir sıra meyvə bitkilərinin genofondunun öyrənilməsi, introduksiya və iqlimləşdirmə, radiasiya genetikası və s. sahəsindədir. Bir sıra xarici ölkələrdə subtropik bitkilərin öyrənilməsi üzrə ekspedisiyaların iştirakçısı və rəhbəri, 1964–78 illərdə Əfqanıstanda meyvə plantasiyaları salınması layihəsi-

nin müəllifi və rəhbəri olmuşdur. 6 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Əfqanıstanın *“Ulduz”* ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: *Натурализация и акклиматизация субтропических растений в Азербайджане*. Б., 1960; *Азербайжан SSR-ин агроэкологийа гауолашdırılması*. В., 1961; *Перспективы экспериментального мутагенеза в создании низкорослых и карликовых форм субтропических растений*. М., 1986.

AXUNDZADƏ (A x u n d o v) Mirzə Fətəli (1812, Şəki – 10.3.1878, Tiflis) – Azərb. yazıçısı, filosof, ictimai xadim. Azərb. dramaturgiyasının banisi. A. İslam Şərqinin ilk dramaturqudur. Tacir ailəsində doğulmuşdur. 1814 ildə atası Mirzə Məhəmmədağlı və anası Nənə xanımla Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəs.-nə köçmüş, 13 yaşnadək Cənubi Azərb.-in müxtəlif yerlərində yaşamış, 1825 ildə anası ilə Şəkiyə qayıtmışdır. Anasının əmisi Axund Hacı Ələsgər Fətəlini oğulluğa götürərək, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuş, ona ərəb və fars dillərini öyrətmişdir. Fətəlinin ruhani olmasını istəyən Axund Hacı Ələsgər 1832 ildə onu Gəncəyə aparmışdır. Fətəli burada məntiq və fiqh elmlərini, habelə Mirzə Şəfi Vazehdən nəstəliq xəttini öyrənmişdir. M.Ş.Vazeh Fətəlinin zəka və istedadını görüb, onu ruhani olmaq fikrindən daşdırmışdır. Müasir elmlərlə maraqlanan Fətəli 1833 ildə Şəkidə açılan rus məktəbinə daxil olmuş, bir il burada oxumuşdur. 1834 ildə Tiflisə getmiş, Qafqaz canişininin baş dəftərxanasında mülki işlər üzrə Şərq dilləri tərcüməçisi təyin olunmuş və ömrünün sonunadək həmin vəzifədə çalışmışdır. 1873 ildə ona polkovnik rütbəsi verilmişdir. O zaman Qafqazın inzibati-mədəni mərkəzi sayılan Tiflis A.-nin dünyagörüşünə güclü təsir göstərmişdir. A. burada dövrünün bir sıra görkəmli ziyalıları, o cümlədən A.*Bakıxanov*, İ.*Qutqaşmılı*, G.*Eristavi*, Qafqaza sürgün edilmiş dekabrist yazıçı A.A.*Bestujev* (Marlinski) və b. ilə yaxından tanış olmuşdur. O, eyni zamanda İran, Türkiyə və Hindistanın bir sıra ictimai xadimləri (Mirzə Yusif xan, Mirzə Mülküm xan, Cəlaləddin Mirzə, Manukçi Sahib və b.) ilə də əlaqə saxlamış, məktublaşmışdır. 1851 ildə Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz Şöbəsinə üzv seçilən A. sonralar Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının tədqiqat işlərinə cəlb olunmuşdu. A. *“Əkinçi”* qəzetinin nəş-

rinə böyük əhəmiyyət vermiş, onun səhifələrində *“Vəkili milləti-naməlum”* imzasıyla məqalələr dərc etdirmişdir.

A. bədii yaradıcılığa şeirlə başlamış. *“Səbuhi”* təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. İlk şeirlərindən sayılan *“Zəmanədən şikayət”* mənzuməsini Tiflisə səfəri ərəfəsində qələmə almışdır. A.-nin şeir yaradıcılığında *“Puşkinin ölümünə Şərq poeması”* (1837) xüsusi yer tutur. Poemanı A. özü nəslə rus dilinə çevirmiş və həmin tərcümə rus yazıçısı İ.İ.Klementyevin rəyi ilə birlikdə 1837 ilin martında *“Moskovski nablyudatel”* jurnalında dərc olunmuşdur. Puşkin yaradıcılığına məhəbbət, onun qatillərinə nifrətlə dolu bu poema şairin ölümü münasibətilə yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biridir. A.-nin Azərb. və fars dillərində yazdığı lirik şeirlərdə *“Zivər, nə səzadır sənə, ey dilbəri-ziba!”*, *“Tərəkəmə qadını ilə molla Kərimin söhbəti”*, *“Təcnis”*, *“Təcnisidigər”* və s.) təmiz, saf məhəbbət tərənnüm edilir. C. Rumiyyə nəzirə şəklində yazılmış *“Hekayəti-bədiəxani-Ərdəbili və Məşədi Büttan Səlyani”*, *“Hekayətipota Kərim və Səfər dəllək”*, *“Hekayəti-Seyid Ələm Səlyani”* adlı mənzumələrində, *“Molla Əli”* və s. şeirlərində xurafatlı təbliğ edən seyd və mollalar kəskin satira obyektinə çevrilir. *“Həcvi-Əbdür-rəsul xan”* şeirində İranın nadan, kütbeyin dövlət xadimləri ifşa olunur. A.-nin yaxın dost və müasirlərindən *Qasım bəy Zakirə*, *Cəfərqulu xan Nəvaya* yazdığı beş mənzum məktubu da məlumdur. Şeirləri heca vəznində, sadə, canlı xalq dilində yazılmışdır.

A.-nin bədii yaradıcılığında komediya əsas yer tutur. O, 1850 – 55 illərdə yazdığı 6 komediya ilə Azərb. və bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında dramaturgiyanın təməlini qoymuşdur. A. dram sənətinin, xüsusən komediya janrının ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyətini, emosional təsir gücünü yüksək qiymətləndirirdi. *“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”* (1850) Azərb. ədəbiyyatında ilk dram əsəridir. Əsərdə fırıldaqçı *“kimyagərlər”*, onların toruna düşmüş avam, tamahkar *“nuxulular”* ifşa olunur. *“Nuxulular”* təkcə bir şəhəri deyil, 19 əsr Azərb. mühitinin müəyyən ictimai təbəqələrini təmsil edirlər. Şair Hacı Nuru surəti ilə müəllif *“nuxulular”* mühitinin eyiblərini açaraq, əsl xoşbəxtlik iksirinin namuslu zəhmətdə olduğunu göstərir. A.-nin ikinci komediyası olan *“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəlişah cadüküni-məşhur”* (1850)

komediyasında köhnəlik, ətalət, durğunluq tənqid olunur, elm, maarif və mədəniyyət təbliğ edilir. Mövzu yaxınlığına baxmayaraq, bu komediya süjetinin əhatəliliyi, dramaturji bütövlüyü və həyatın realist təsviri baxımından *“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”*-dən daha yetkindir. Əsərin qəhrəmanlarından Şahbaz bəy sonralar Azərb. dramaturgiyasında yaradılmış gənc, mütərəqqi ziyalı obrazının ilk nümayəndəsidir. Azərb. dramaturgiyasında ilk qadın surətləri də bu əsərdə verilmişdir. Dramaturq 1848 il Fransa inqilabına toxunmuş və ona müsbət münasibətini bildirmişdir. *“Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran”* (1850) komediyasında A. dövrün daha mühüm ictimai problemlərinə toxunmuş, vəzir Mirzə Həbib və Lənkəran xanının simasında müstəbid, nadan hakimlərin ümumiləşdirilmiş, tipik surətlərini yaratmışdır. *“Hekayəti-xırs-quldurbasan”* (1851) komediyasında dramatik konflikt yoxsul, lakin açıq ürəkli və mərd Bayramla varlı, ancaq bacarıqsız və qorxaq Tarverdi arasında vardır. 1852 ildə yazılmış *“Sərgüzeştimərdi-xəsis”* (*“Hacı Qara”*) komediyası məzmun və sənətkarlıq cəhətdən müəllifin dram yaradıcılığının zirvəsidir. Əsərdə dövrün bir sıra aktual sosial problemlərinə toxunmuş, 19 əsrin ortalarında Azərb. həyatının ictimai mənzərəsini realistcəsinə əks etdirmişdir. Dramaturq Hacı Qara surətini böyük sənətkarlıqla yaratmışdır. Hacı Qara dünya ədəbiyyatının fərdi xüsusiyyətlərə malik klassik xəsis tiplərindəndir. *“Hacı Qara”* komediyasının ideya məzmunu yalnız xəsisliyin ifşası ilə məhdudlaşmır. Müəllif burada eyhamla da olsa, çarizmin yerli xalqlara həqarətli münasibətini, nifaq salmaq siyasətini, dövlət idarələrindəki ədalətsizliyi, süründürməçiliyi və s. tənqid etmişdir. Əsərdə iflasa uğramış, namuslu zəhmətlə yaşamağı ar bilən, avara, lovğa və tüfeyli bəylər satira atəsinə tutulur. Mövzusu Təbriz həyatından alınmış *“Mürafə vəkillərinin hekayəti”* (1855) adlı sonuncu komediyada istibdad və fanatizmin hökm sürdüyü *“zölmət səltənəti”*ndə insan hüquqlarının amansızcasına tapdalandığı göstərilmiş, fırıldaqçı vəkillərin, hiyləgər tacirlərin iç üzü açılmışdır.

A.-nin komediyaları sənətkarlıq baxımından maraqlı və diqqətəlayiqdir. Onun komediyaları şərti olaraq iki qismə ayrılır: məişət və vəziyyət; xarakter komediyaları. Realizm prinsiplərinə

əsaslanan A. komediyalarında müxtəlif ictimai təbəqə nümayəndələrinin – ruhani, tacir, mülkədar, bəy, xan, məmur, kəndli, nöqər, qulluqçu və b.-nin tipik surətlərini yaratmışdır. A.-nin komediyalarında dramatik münaqişələr yeni ilə köhnənin, mütərəqqi ilə mütərəccinin mübarizəsi üzərində qurulur, yalnız hadisələrin ardıcıl inkişafında deyil, xarakterlərin daxili təkamülündə də təzahür edir. A.-nin bəzi komediyalarında konflikt gözlənilməz xoşbəxt sonluqla bitir (*“Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran”*, *“Mürafə vəkillərinin hekayəti”*, *“Hekayəti-xırs-quldurbasan”*); lakin bu, həmin əsərlərdə zölm və istibdadın ifşasını qətiyyətlə zəiflətmir. A. satirik gülüsdən məharətlə istifadə etmişdir. Onun komediyalarında gülüş həyatdan doğur və çox vaxt sarkazm səviyyəsinə yüksəlir. A. canlı xalq dilindən bəhrələnərək, komediyalarındakı surətlərin dilini fərdiləşdirmiş, atalar sözü, zərbi-məsəl və idiomatik ifadələrdən bacarıqla istifadə etmişdir. Onun komediyaları Azərb. ədəbi dilinin inkişafında mühüm mərhələdir.

A.-nin 1857 ildə yazdığı *“Aldanmış kəvakib”* (yaxud *“Hekayəti-Yusif şah”*) povesti realist Azərb. nəsrinin ilk sənətkarlıq cəhətdən müəllifin dram yaradıcılığının zirvəsidir. Povestdə ədibin başlıca ifşa hədəfi şahlıq üsuli-idarəsi və istibdadıdır. Əsərdə Yusif Sərracın simasında müəllif xalq içərisindən çıxmış ağıllı, tədbirli, ölkə və rəiyyət qayğısına qalan, maarifpərvər, ədalətli hökmdar surəti yaratmışdır. Povestdə A. belə qənaətlə gəlmişdir ki, müstəbid hökmdarı adil, insanpərvər şəxsə əvəz etməklə, xalqın və ölkənin rifahını, tərəqqisini təmin etmək olar. *“Aldanmış kəvakib”*-in kompozisiyası bitkin, süjet xətti ardıcıldır. A. realizminin ən yaxşı nümunələrindən olan bu əsər Azərb. nəsrinin sonrakı inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

A. Azərb. dramaturgiyası və nəsrini ilə yanaşı, materialist estetik fikrinin də banisidir. *“Fehristi-kitab”* (1859), *“Nəzm və nəsr haqqında”*, *“Tənqid risaləsi”* (1862), *“Kritika. Yüksək İranın “Mülət” qəzetinin münşisinə”*, *“Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika”* (1871) məqalələrində, *“Kəmalüddövlə məktubları”* (1865) adlı fəlsəfi traktatında, habelə bir sıra məktublarında A. realizm, xəlqilik, müasirlik, ideyalılıq, sənətkarlıq və bədii yaradıcılığın başqa mühüm məsələlərinə dair qiymətli fikirlər söyləmişdir.

A. göstərirdi ki, məzmun və forma

M.F. Axundzadənin portreti.
Rəssam D.Kazimov. 1982.
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

gözəlliyinin vəhdəti bədiiyin başlıca meyarıdır. O, ədəbiyyatdan həyat həqiqətini, mütərəqqi ideyaları əks etdirən *“məzmun səhihliyi”* tələb edir, məhz bu baxımdan Homer, Firdövsi, Nizami, Cami, Rumi, Şekspir, Vaqif, Zakir kimi sənətkarların yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Ədəbiyyatın vəzifəsini xalqa xidmətdə, onun azadlıq ideallarını, arzu və istəklərini əks etdirməkdə görünən ədib şeirləri süni, qeyri-təbii təşbehlərlə dolu təqlidçi qəzəl-qəsidə şairlərini, hökmdarları mübaliğələrlə tərifləyən məddahları kəskin tənqid edirdi. A. məzmununsuz, lakin formaca *“gözl”* əsərləri rədd edərək göstərirdi ki, *“qafiyə düzmək, başqa sənətlər kimi, öyrənilə bilən bir işdir”*. Məhz buna görə də o, Vaqif və Zakirin xalq ruhu ilə bağlı yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Realist ədəbiyyat uğrunda ardıcıl mübarizə aparan A. qəzəlçiliyi realizmin inkişafını ləngidən əsas maneə hesab edirdi. O, müasirlərini *“məzmununsuz və duzsuz”* qəzəl-qəsidə əvəzinə, xalq həyatını geniş hərtərəfli və dərinləndirən əks etdirən *“hekayəli şeir”* (epik şeir), dram və roman yazmağa çağırırdı. A.-nin ədəbi-tənqidi irsində dramaturgiya, dil məsələlərinə dair qiymətli mülahizələri də var.

A.-nin fəaliyyətində yeni əlifba uğrunda mübarizə mühüm yer tutur. Bu məqsədlə o, Türkiyəyə səfərə çıxmış, Türkiyə *“cəmiyyəti-elmiiyyəsi”* qarşısında çıxış etmiş, ərəb əlifbasını islah etmək məqsədilə bir neçə yeni əlifba layihəsi hazırlamışdı. Sonralar o bu fikirdən əl

M.F.Axundzadənin 1861 ildə Tiflisdə azərbaycanca nəşr olunmuş kitabının titullu sahifəsi.

çəkərək, latın qrafikası əsasında əlifba layihəsi yaratmışdı. Onun fəlsəfi görüşləri Yaxın və Orta Şərq xalqlarının, xüsusilə Azərb. xalqının zəngin fəlsəfi irsi zəminində formalaşmışdır. Bununla belə A.-nin müasir ruhlı filosof kimi yetişməsinə 18 əsr fransız alimlərinin təsiri olmuşdur. O, fransız maarifçilərinin əsərləri ilə, Kant, Hegel haqqın-

"Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur" pyesinin 1906 il nəşrinin (Paris) titullu sahifəsi.

da ədəbiyyatla tanış olmuş, 19 əsrin təbiətşünaslarının, o cümlədən Darvinin, Şleyden və Şvannın əsərlərini öyrənmişdir. Fəlsəfi görüşləri "Kəmalüddövlə məktubları", "Yek kəlmənin tənqidi", "Con Stüart milli azadlıq haqqında", "İnsan tələbatı haqqında" əsərlərində əks olunmuşdur. A.-yə görə təbiət hadisələri real prosesdir; fəlsəfə zəkanın yetişdirməsidir; təbiətdə obyektiv səbəbiyyət mövcuddur, təbiət özü özünün səbəbidir. A. bu məsələdə *Spinozanın* təlimi ilə razılaşmış, təbiətə allahın müdaxiləsini inkar edərək göstərmişdir ki, Kainat özünün obyektiv qanunları əsasında hərəkət edir. A. feodal qayda-qanunlarını, mövcud dövlət quruluşunun zorakılıq və zülm formalarını tənqid etmiş, qadın azadlığı, şəxsiyyət azadlığı problemini irəli sürmüş, mövcud quruluşu yenisi ilə əvəz etmək yolları haqqında düşünmüşdür. A.-nin fəlsəfi-estetik fikirləri, inqilabi-demokratik ideyaları ilə üzvi bağlıdır. O, ədəbiyyat və incəsənətin gerçəkliyin inikası olduğunu, idrakın ictimai-dəyişdirici rolunu, xəlqliyini qəbul etmiş, "sənət sənət üçündür" təliminə qarşı çıxmışdır. Məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, A.-nin fəlsəfi baxışları 19 əsr Azərb. ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin nailiyyətidir.

A.-nin çoxcəhətli zəngin irsi Azərb. ədəbiyyatşünaslığının, digər ictimai elm sahələrinin mühüm tədqiqat obyektlərindədir. Hələ 20 əsrin əvvəlində F.Köçərli onun yaradıcılığını, xüsusilə dram əsərlərini tədqiq və təhlil edərək qiymətli fikirlər söyləmişdir. 30-cu illərdə Əmin Abid, M.Rəfil və b. axundzadəşünaslığın əsasını qoymuşlar; sonralar F.Qasımsızadə, M.C.Cəfərov, C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, N.Məmmədov, H.Məmmədov və b. tədqiqat sahəsini genişləndirmiş və zənginləşdirmişlər. 20 əsrin əvvəllərində anadan olmasının 100 illiyi Bakıda, Gəncədə, Tiflisdə təntənə ilə qeyd olunmuş, Azərb. və Rusiya mətbuatında yubiley məqalələri çap edilmişdir. Anadan olmasının 150 və 175 illik yubileyləri dünya ictimaiyyəti tərəfindən geniş qeyd edilmişdir.

A.-nin tarix məsələlərinə baxışları da diqqətəlayiqdir. Azərb. və digər Şərq xalqlarının tarixinə, həmçinin ümumdünya tarixinə dərinləndirən bələd olan A. bir sıra əsərlərində Şərq xalqları tarixinin ayrı-ayrı məsələlərindən bəhs etmişdir. A.-nin şəxsində Azərb.-da tarix elmi yeni pilləyə qaldırılmış, bu

elm keyfiyyətcə yeni məzmun və tarixi tədqiqata münasibətin yeni metodu ilə zənginləşdirilmişdir. A.-nin yaradıcılığı yalnız Azərb. -in deyil, eləcə də Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı və ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Onun əsərləri 19 əsrin 50-ci illərindən başlayaraq rus, fars, ingilis, fransız, alman, yapon və s. dillərə tərcümə edilmiş, komediyaları bir çox xalqların səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Azərb. Resp.-nin bir sıra maarif, mədəniyyət ocaqlarına A.-nin adı verilmiş, Bakıda heykəli, Şəkiddə və Tbilisidə ev-muzeyi açılmışdır. Haqqında bədii film ("Səbuhi") çəkilmişdir.

Əsərləri: Избранное. М., 1956; Тəmsilati-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə. Tiflis, 1859 (ərəb əlifbası ilə); Əsərləri, c.1-3. B., 1958-62; Puşkinin ölümünə Şərq poeması. B., 1962; Fars dilində yazılmış məktublarının mətni (tərtib edən H.Məmmədov). B., 1965; Komediyalar. B., 1975; Əsərləri, 3 cildə, c.1-2, B., 1987-88; Комедии, проза, поэзия, литературно-критические статьи. Б., 1987.

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, c. 2. B., 1960; Qasımsızadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974; Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, c.1, B., 1978; Dəmirçizadə Ə., M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. B., 1940; Əhmədov Ə.M. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri. B., 1962; M.F.Axundov (məqalələr məcmuəsi). B., 1962; Сахангиров М. M.F.Axundov öz dram əsərlərinin üzərində necə işləmişdir? B., 1963; Мəmmədov H. M.F. Axundov və Şərq. B., 1971; Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. B., 1984; Rüstəmov İ. M.F. Axundov. B., 1986; Мамедов Ш.М. М.Ф.Ахундов. М., 1980; Садыгов М.М.Ф. Ахундов и русская литература. Б., 1989; Тагизаде С. Мирза Фатехи Ахундов и Европа. Б., 1991.

AXUNDZADƏ Mirzə Sadiq (?-?) – Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının iştirakçılardan biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir.

AXUNDZADƏ Rəşid bəy (?-?) – Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının iştirakçılardan biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) parlamentinin üzvü. A. 1919 ilin yanvar-fevral aylarında AXC Hökumətinin İşlər İdarəsinin müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Həmin il fevralın 5-dən avqustun 25-dək Bakının qubernatoru olmuşdur.

AXUNDZADƏ Rəşid Mirzə Fətəli oğlu (28.1.1854, Tiflis – 1909, Bakı) – Azərb.

ziyalısı, tərcüməçi. M.F.Axundzadənin oğludur. Brüssel Un-tini bitirmişdir (1878). İlk ali təhsilli Azərb. mühəndislərindəndir. Rus, fransız, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməmişdir. 1872 ildə İran maarifçisi, publisist və diplomatı Mirzə Mülküm xanın "Şarl Mesmerin Əli paşaya məktubları" adlı fəlsəfi əsərini fransızcadan rus dilinə, fransız romançısı və jurnalisti Alfred de Breaanın "Balaca parislinin macəraları" əsərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir. Fransız dilindən Azərb. dilinə bu ilk bədii tərcümə bir müddət səhvən M.F.Axundzadənin özünə aid edilmiş və hətta ədibin 30-cu illərdə buraxılmış 3 cildlik "Seçilmiş əsərləri"nin 2-ci cildinə salınmışdı. Valideynləri ilə məktublaşmaları (M.F. Axundzadənin oğluna 2, Rəşidin isə atasına 53 məktubu, rus dilində) məlumdur.

Əd.: Qasımsızadə F.S. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., 1962; Переписка Мирзы Фатехи и Рашид-бека Ахундовых (сост. Г.А.Гасанов и Э.А.Джамиль-заде). Б., 1991.

AXUNDZADƏ Səkinə Mirzə Heybat qızı (1865, Quba – 1927, Bakı) – Azərb. müəllimi, yazıçı. 20 əsrin əvvəlindən Bakıda qız məktəblərində dil və ədəbiyyatdan dərs demişdir. "Elmin bəhrəsi" (1904) pyesinin, "Gəlin və qayınana" komediyasının müəllifidir. Azərb. folkloru əsasında "Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım" (1918) hekayəsini yazmışdır. Türk yazıçısı *Namiq Kamalın* "Zavallı çocuq" pyesini "Bəxtsiz bala" adı ilə təbdil etmişdir.

AXUNDZADƏ Yusif Yevgenyeviç (d.6.2.1946, Bakı) – Azərb. musiqiçisi. Polk., Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1988), Azərb. Resp. xalq artisti (1998), prof. (1999). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (indiki Bakı Musiqi Akademiyası); Ə.İsgəndərovun sinfini bitirmişdir (1969). 1971-92 illərdə Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində hərbi dirijor işləmiş, 1992 ildən Azərb. Resp. Müdafiə Nazir-

M.F.Axundzadənin ev-muzeyi.

liyinin hərbi orkestr xidmətinin rəisi, baş hərbi dirijorudur. Resp.-da ilk dəfə hərbi orkestrlər üçün partitura hazırlanması işini həyata keçirmişdir. Hərbi musiqinin müxtəlif problemlərindən bəhs edən məqalələr yazmışdır. 1989 ildən Bakı Musiqi Akademiyasında pədaqoji fəaliyyət göstərir (2008 ildən nəfəs və zərb alətləri kafedrasının müdürüdür).

AXUNDZADƏNİN EV-MUZEYİ – M.F.Axundzadənin doğulduğu, habelə 1812-14 və 1826-32 illərdə yaşadığı ev. Şəkiddədir. Azərb. SSR XKS-nin qərarı ilə yaradılmışdır (1940). Muzey 2 otaqdan və sonradan tikilmiş birotəqılı pavilyon-eksponzisiya zalından ibarətdir. Muzeydə M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığını əks etdirən 270-ə yaxın eksponat saxlanılır. Burada yazıçıya həsr olunmuş xatirə axtışları, ədəbi-bədii gecələr, disputlar, ədibin adını daşıyan müəssisələrin kollektivləri ilə görüşlər keçirilir, tematik sərgilər təşkil olunur. Yazıçının həyat və yaradıcılığına aid yeni eksponatlar toplamaq məqsədilə AMEA Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyi və ədibin Tbilisidəki ev-muzeyi ilə yaradıcılıq əlaqəsi saxlanılır.

AXURA (keçmiş adı Q a b a x l ı) – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Şərqi Arpaçayın sol qolu. Dərələyəz silsiləsindəki Keçəltəpə d.-ndan (2460 m) başlanır. Qabaxlı və Havuş çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Uz. 25 km, hövzəsinin sah. 122 km²-dir. Yağış və yeraltı sularla qidalanır. Suvarmada istifadə edilir. Sellər olur. Sahillərində 30-dan artıq qədim arxeoloji abidə, o cümlədən *Albantəpə*, *Qoşa-təpə*, *Axura kəltəpəsi* abidələri qeydə alınmışdır.

AXURA – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Axura ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km ş.-də, Axura çayının (Şərqi Arpaçayın qolu) sahilində, Dərələyəz silsiləsinin q. ətəyindədir. Əh. 1481 (2005); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta və əsas məktəb, mədəniyyət evi, rabitə şöbəsi, ambulatoriya; antik dövrə aid Govurqala, orta əsrlərə aid Tana qalası, Pişdər mağarası var.

AXURA KÖRPÜSÜ – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR), Axura-Havuş avtomobil yolunun 4 km-liyində, Axura çayı üzərindədir. Körpü ikişirəlidir, uz. 30 m-dir. 1998 ildə istifadəyə verilmiş A.k. r-n mərkəzi ilə dağ k.-ləri arasında əlaqə yaratmışdır.

AXURA KÜLTƏPƏSİ – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR), Axura çayının sağ sahilində antik dövrə aid yaşayış yeri. Sah. 7-8 ha. Qazıntılar zamanı divar qalıqları və 20-25 sm qalınlığında kül təbəqəsi aşkar olunmuş, sümük və bitki qalıqları, gil qab parçaları və s. əldə edilmişdir.

AXURA QARADAŞ OCAĞI – Azərb. Resp. Şərur r.-nunda (Nax. MR) ziyarətəgah (13-14 əsrlər). Ocağın mərkəzindəki nəhəng prizmatik-konusvarı qara daşın ətrafına kiçik ölçülü bir neçə daş düzülüşdür. Əfsanəyə görə, qara daş göydən zühur etmiş ana, ətrafındakı daşlar isə onun övladlarıdır.

AXURA NEKROPOLU I – Azərb. Resp. Şərur r.-nunda (Nax. MR) Axura çayının sağ sahilində Dəmir dövrünün sonuna aid arxeoloji abidə. Sel sularının dağıtdığı nekropolun salamat qalan hissəsi təq. 150x100 m-dir. Nəhəng daşlardan ibarət olan başdaşları ko-

nusvarıdır. Dərinliyi 1,5 m olan torpaq tipli qəbirlərdən ikisində 185 sm uzunluğunda kişi skeletləri tapılmışdır.

AXURA NEKROPOLU II – Azərb. Resp. Şərur r.-nunda (Nax. MR) Axura çayının sağ sahilində antik dövrə aid arxeoloji abidə. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində iki qəbir öyrənilmiş və onların torpaq qəbir tiplərinə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Kiçik ölçülü saxsı qab qalıqları və s. maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

AXURAK – Azərb. Resp. Şərur r.-nu (Nax. MR) ərazisində mövcud olmuş qədim yaşayış məskəni. Axura çayının sahilində, Ağrı dağının ətəyində yerləşirdi. 1840 il iyunun 20-də baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində dağılmışdır.

AXURLU – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Qara Ziyəddin bölgəsinin Çaypara kəndistanında, Qara Ziyəddin qəs.-ndən 14 km şm.-q.-dədir.

AXVAXLAR (özlərini aşvado adlandırırlar) – RF-nin Dağıstan, Çeçenistan və İnuşetiya resp.-lərində, qismən də Azərb. Resp.-nda yaşayan xalq. RF-də sayları 4 min, Azərb.-da 2 min nəfərdir. Ümumi sayı təqr. 6,5 mindir. And xalqlarına aiddirlər. Qərbi Dağıstanın yerli əhalisi sayılırlar. 2 dialekti olan axvax dilində danışırlar. Avar dili də yayılmışdır. Azərb., qumuq, rus dillərində də danışırlar. Avarlarla qaynaq qarışmışlar. Ailə və məişətdə özünəməxsus mədəni xüsusiyyətlərini saxlamışlar. Əsasən, maldarlıq, əkinçilik və bağçılıqla məşğul olurlar. Dindarları müsəlmandır.

AİD, H a d e s və ya P l u t o n – qədim yunan mifologiyasında yeraltı dünya və axirət allahı. *Kronosun* və *Reyanın* oğlu, *Zevsin*, *Demetranın* qardaşı.

AİL, a u l – türkmənlər, qaraqalpaqlar, altaylılar, qazaxlar, qırğızlar, həmçinin Şimali Qafqazın bir sıra xalqlarında köçəri, yarımköçəri və daimi yaşayış məntəqəsi. Daş evlər dağ yamaclarında pilləvari şəkildə tikilirdi. Evlərin alt mərtəbəsində pəyə və təsərrüfat otaqları, yuxarı mərtəbəsində isə yaşayış otaqları yerləşirdi. Bəzi A.-lərin yeraltı keçidləri və daş bürcləri bu gün də qalmaqdadır. A. icması kənd yığıncağı tərəfindən idarə olunurdu.

AİLƏ – nikah, yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrup. A. üzvləri bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı köməklə bağlıdır. Ər-arvadlıq, valideynlik mənəvi və hüquqi

cəhətdən qanunlaşdıyı, ictimai və dövlət dəstəyi aldığı üçün A. sosial institut kimi çıxış edir.

İctimai həyat fəaliyyətinin bütün sahələri (iqtisadi, siyasi, hüquq, mənəvi mədəniyyət) ilə bağlı olan A. hər şeydən əvvəl ictimai-iqtisadi prosesin təsiri altında dəyişir və inkişaf edir; eyni zamanda, onun inkişafı nisbi müstəqilliyə malikdir. Nikah-a ilə münasibətləri bilavasitə istehsal münasibətlərinin davamı olmayıb, həmin münasibətlərlə, əsasən, mədəniyyət vasitəsilə bağlıdır; mədəniyyətin tərəqqisi məhəbbət və məsuliyyətə əsaslanan vahidnikahlı A.-yə həm sosial, həm də fərdi tələbatı gücləndirir. Uşaqların sosiallaşdırılmasında A.-nin artan rolu onu cəmiyyətin ən mühüm dayaqlarından birinə çevirir. A.-nin digər (məişət, rekreativ, həmçinin kooperativ-iqtisadi fəaliyyətin fərdi formaları ilə bağla olan A.-də istehsal) funksiyaları da əhəmiyyətlidir. Nikah iqtisadi institutdan getdikcə daha çox kişi ilə qadının məhəbbətinə və şəxsi seçiminə əsaslanan əxlaqi-hüquqi it-tifaqa çevrilir. A.-də ev təsərrüfatının aparılması və uşaqların tərbiyə olunmasında ər-arvad vəzifələrinin müəyyən dəyişikliyi baş verir. A.-nin sabitliyi və möhkəmliyinin təmin edilməsində ailə-daxili münasibətlərin rolu getdikcə artır. Keçmiş dövrün A.-si üzərində olan ictimai nəzarətin, həmçinin iqtisadi, hüquqi və dini bağların zəifləməsi mənəvi bağları daha da gücləndirmişdir. A.-nin funksiyaları cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatları ilə bağlıdır. Şəxsiyyətin tələbatları hərtərəfli ödənilməyə A. sabit ola bilməz və ona görə də ictimai maraqları və tələbatları tam ölçüdə ödəyə bilməz. A.-nin funksiyaları tarixi xarakter daşıyır, cəmiyyət həyatının sosial-iqtisadi şərtləri ilə sıx bağlıdır və zaman keçdikcə onların xarakteri, iyerarxiyası dəyişir. Müasir A.-də həyatı fəaliyyətə uyğun gələn başlıca funksiya tipləri aşağıdakılardır: 1) reproduktiv – əhalinin bioloji təkrar istehsalı; 2) tərbiyəvi – gənc nəslin sosiallaşması, cəmiyyətin mədəni təkraristehsalının dəstəklənməsi; 3) təsərrüfat-məişət – cəmiyyət üzvlərinin fiziki sağlamlığının qorunması; 4) iqtisadi – cəmiyyətin yetkinlik yaşına çatmamış və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinə yardım; 5) ilkin sosial nəzarət sahəsi – həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində A. üzvlərinin əxlaqi davranış normalarının reqlamentləşməsi, həmçinin ər-arvad, uşaqlar və valideyn-

lər arasında məsuliyyətin, vəzifələrin nizamlanması; 6) sosial status – ailə üzvlərinə müəyyən sosial statusun verilməsi; 7) asudə vaxt – rəşadət asudə vaxtın təşkili; 8) emosional – fərdlərin emosional sabitliyi və onların psixoloji terapiyası; 9) seksual – seksual nəzarət. Müasir A.-nin həyatı fəaliyyətində ünsiyyətlə, yardımlaşma ilə, ər-arvad, valideyn və uşaqlar arasındakı emosional münasibətlərlə bağlı funksiyalar böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ailə konfliktli ailə üzvləri arasında ailənin bir sistem şəklində fəaliyyəti və inkişafındakı ziddiyyətlərdən doğan müəyyən münasibətlər, A.-in yaşaması və inkişafı ilə bağlı ziddiyyətlərin ifadə olunması, aşkarlanması və həlli forması, üsuludur. A. konfliktli ərlə arvad, valideynlər, uşaqlar arasında və yaşlı nəslin nümayəndələri ilə nəsillərarası konfliktləri ehtiva edir. A. üzvləri arasında konfliktlər, əsasən, aşağıdakı səbəblərdən baş verir: ailənin öz funksiyalarını yerinə yetirməməsi, ailə münasibətlərinin psixoloji strukturu, ailə həyatının hər mərhələsində ailə inkişafının məqsəd və vəzifələrinin, həmçinin ailə dəyərləri sisteminin, bu dəyərlərin ailə üzvlərinin fərdi dəyərlər sistemi ilə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi. A. konfliktli ailə üzvləri tərəfindən onların maraq, məqsəd və tələbatlarının və s. toqquşması kimi qəbul edilir. Müasir cəmiyyətdə A. konfliktlərinin həll olunmasında A.-yə köməyi təşkil edir və bu köməyi təkmilləşdirir. Ər-arvadın sosial, mənəvi və psixoloji qeyri-yetkinliyi, nikaha və A. həyatına hazırlıqsızlığı ilə bağlı olan konfliktlər ailə məsləhətxanaları xidmətlərinin səlahiyyətlərinə aiddir; şəxsi pozğunluq, yaxud dərin fərdəxili pozuntularla bağlı konfliktlər ailə terapiyası çərçivəsində həllini tapır.

AİLƏ-ƏXLAQ DASTANLARI – bax *Dastan*.

AİLƏ HÜQUQU – Azərb. Resp.-nin hüquq sahələrindən biri. A.h. özündə Azərb. Resp.-nin ailə qanunvericiliyini, ailə hüququ elminin və müvafiq tədris fənnini ehtiva edir. A.h. ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasında şəxsi əmlak və qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, nikaha daxil olmaq şərtlərini və qaydasını, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydalarını, valideynlərin himayəsindən kənar qalmış uşaqların ailəyə yerləşdirilməsi qayda və formalarını

müəyyən edir. A.h. ailə münasibətlərinin hamısını deyil, onların müəyyən hissəsini tənzimləyir, zahiri sərhədlərini müəyyənləşdirir. Ailə-hüquq münasibətlərinin subyektləri bu münasibətlər daxilində sərbəst hərəkət edirlər.

AİLƏ KONFLİKTİ – bax *Ailə*.

AİLƏ TƏRBIYƏSİ – ailənin böyük üzvlərinin və ailə həyat tərzinin uşağa sistemli şəkildə məqsəduyğun təsiri. A.t.-nin əsas və ümumi vəzifəsi uşaqları mövcud ictimai şəraitdə həyata hazırlamaq, daha məhdud və konkret vəzifəsi isə onlara ailə şəraitində şəxsiyyətin normal şəkildə formalaşması üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaqdır. A.t., adətən, ailənin mənsub olduğu ictimai təbəqənin ideologiyası, əxlaqı və qarşılıqlı münasibətlər sistemi üzərində qurulur. A.t. böyüklərin özüntərbiyəsi, öz xarakterlərində uşaqlara səmərəli pedaqoji təsir göstərə bilən keyfiyyətlərin olması ilə sıx bağlıdır.

A.t.-nin məqsədi şəxsiyyətin hərtərəfli – əqli, əxlaqi, estetik, fiziki inkişafının bünövrəsini qoymaq, uşaqları əməyə alıxdırmaq, onların müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətinə marağını artırmaqdır. A.t.-nin müvəffəqiyyəti ailənin böyük üzvlərinin ailə münasibətlərində milli-mənəvi, əxlaqi prinsipləri rəhbər tutması, qarşılıqlı səmimiyyət, həssaslıq atmosferi yaratması, uşaqlara qarşı tələblərində yekdil və təmkinli olması, onları müntəzəm surətdə böyüklərin əmək və ictimai maraq mühitində cəlb etməsi kimi zəruri şərtlərlə bağlıdır. Uşağın fəaliyyətini ardıcıl surətdə istiqamətləndirmək, dünyagörüşünü genişləndirməkdə ona yardım göstərmək, uşağın maraqlandığı və bilməli olduğu hadisələrin mahiyyətini ciddi və düşünülmüş şəkildə ona izah etmək, kollektivizm, vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik, düzgünlük, səmimiyyət, intizam və ailə vəzifələrinə vicdanlı münasibət, əməyə hörmət, təbiətə məhəbbət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq, uşağı ədəbiyyat və incəsənət əsərləri ilə tanış etmək, ana dilinə və ata yurduna sevgi və sadiqlik hissləri formalaşdırmaq, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmağa həvəsləndirmək və s. A.t.-nin əsas vəzifələridir.

AİLƏNİN HƏYAT DÖVRÜ – ailənin yarandığı andan onun mövcudluğunun sonunadək olan müddət; ailənin yarandığı andan keçdiyi ayrı-ayrı mərhələlərin məcmusu. A.h.d. anlayışı 1930-cu illərdə

kənd ailəsi sosiologiyasında meydana çıxmış, 1950-ci illərdən demografik tədqiqatlarda tətbiq edilir. A.h.d.-nin vahid sxemi yoxdur. Ailənin ömrü, adətən demografik məlumatlara əsaslanan altı mərhələyə bölünür: 1) cavan tənha adamlar; 2) cavan, ailəsiz cütlər; 3) 6 yaşınadək balaca uşaqları olan cavan cütlər; 4) himayəsində uşaq olan cütlər; 5) uşaqları ailəni tərk etmiş, cavan olmayan (yaşlı) cütlər; 6) yaşlı tənha adamlar.

AİR, Azbin (Azbine) – Nigerdə, Böyük Səhranın c.-unda yayla. Şm.-dan c.-a 400 km uzanan ayrı-ayrı massivlərdən ibarətdir. Orta hünd. 800–900 m-ədək. Səthi yastı təpəli qranit massivləri (İdukaln-Tages d., 2022 m) ilə mürəkkəbləşmişdir. Çoxsaylı quru dərələr mövcuddur. İqlimi şm.-da tropik səhra (illik yağıntıların miqdarı 100 mm-dən az), c.-da subtropik ekvatorialdır (illik yağıntıların miqdarı 800 mm-ədək). Orta aylıq temp-r 20–34°C-dir. Savannalar, yarımsəhralar və səhralar səciyyəvidir. Əhalisi heyvandarlıqla məşğuldur. Vahələrdə darı, buğda, pambıq, qarğıdalı, dum palması yetişdirilir. “Dubl-B” Milli Parkı buradadır.

AİR VƏ TENERE (Air et Tenere) – Nigerdə təbiət qoruğu. Böyük Səhrada Air yaylasının ş. yamaclarını və ona bitişik Tenere səhrasının c.-q. hissəsini əhatə edir. Sah. 77,36 min km², hünd. 400–1998 m-dir. Tenere–“səhrada səhra”–qışda soyuq qum tufanlı, yayda qızmar toz pərdəli çılpaq düzənlikdir. Bitki örtüyü yox dərəcəsidir. Onun fonunda yüksələn dağ massivi yaşıl adaya bənzəyir. Burada 350-dən çox bitki növü var; Böyük Səhra üçün səciyyəvi sayılan akasiya və şoranotu ilə yanaşı yabanı zeytuna, darıya, vahələrdə palmaya, yulğuna, müxtəlif mədəni bitkilərə rast gəlinir. Qoruqda gepard, zolaqlı kaftar, pavian (əntər), dəvəquşuların iri populyasiyasın və bir çox dırnaqlı heyvan (ceyran, antilop və s.) növləri var. A. və T. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

AİŞƏ [عائشə (təqr. 614, Məkkə – təqr. 678, Mədinə)] – *Məhəmməd* peyğəmbərin arvadı, *Əbu Bəkrin* qızı. Xəlifə *Osman ibn Affan*ın apardığı siyasətin əleyhdarlarına rəhbərlik etmişdir. Osmanın öldürülməsindən sonra daha da kəskinləşən siyasi hadisələr A. ilə xəlifə *Əli ibn Əbu Talib* arasında hərbi toqquşmaya gətirib çıxarmışdı. *Cəməl vuruşmasında* (656) Əlinin tərəfdarlarına məğlub olan

A. siyasi səhnədən uzaqlaşdırılaraq Mədinəyə göndərilmişdir.

A-JO, A -je – Yenisey qırğızlarının başçısı (820 ildən), Qırğız xaqanlığının banisi. Uyğur xaqanlığına tabe olan A. Tyan-Şan karlıkları, Tibet, Çin və ərəblərlə diplomatik münasibətlər yaradaraq hərbi və siyasi cəhətdən güclənmişdi. Müstəqillik uğrunda Uyğur xaqanlığı ilə müharibəyə başlamışdı. 20 il davam edən müharibədən sonra A. üstünlük əldə etmişdi. Uyğurustanda baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edərək, uyğur sərkərdəsi Külüg Baqa Tarkan ilə it-tifaq bağlamışdı. A.-nun yüz minlik qoşunu uyğur ordusunu darmadağın edərək paytaxt Ordubalıq ş.-ni ələ keçirmişdi (840). Nəticədə Uyğur xaqanlığı süqut etmiş, Qırğız xaqanlığının sərhədləri isə q.-də İrtiş çayına, şm.-da Anqara və Selenqa çaylarına, ş.-də Böyük Xinqin yaylasına, c.-da Qobi səhrasına qədər genişlənmişdi.

AJBE. A ş b e (Azbe) Anton (30.5.1862, Sloveniya, Dolençitse – 6.8.1905, Münxen) – sloven rəssamı və pedaqoqu. Vyana və Münxen rəssamlıq akademiyalarında oxumuşdur. 1891 ildə Münxendə şəxsi rəssamlıq məktəbi açmışdır. O, palitrada rəng qarışıqlığını inkar edir, təmiz rəng tonuna (rəngin büllürləşməsi) üstünlük verirdi. Sayca az olan əsərlərində (“Avtoportret”, 1888; “Hər-rəmxanada”, təqr. 1895; “Xorun məş-qi”, təqr. 1900; hər üçü Lyublyana Milli Qalereyasındadır) rənglərin ifadəliliyinə nail olmuş, plener boyakarlığı üsullarından istifadə etmişdir. A.-nin tədris sistemi “iri forma” (formanın ümumiləşdirilməsi və sadələşdirilməsi) və “şar prinsipi” (işıq-kölgə işləmək bacarığı) ideyalarına əsaslanırdı.

AJIO (fr.agio) – 1) qızılın (milli valyutanın pul vəsaitləri ilə ifadə edilən) bazar qiymətinin qalxmağa meyillənməsi; 2) qızılın qiymətinə edilən əlavə; 3) pul nişanları, veksellər və digər qiymətli kağızların bazar məzənnəsinin onların nominal dəyərindən yuxarı qalxmağa meyillənməsi; 4) bank kreditinin faiz dərəcəsinin depozitini üstələməsi hesabına yaranan fərq; 5) kağız pulu sikkəyə, yaxud “zəif” valyutani “güclü” valyutaya mübadilə etməyə görə alınan komisiyon haqqı. A. adətən qiymətli kağızlarda, kağız pullarda, banknotlarda, sikkələrdə göstərilən nominala, nominal dəyərə əlavə faiz şəkildə hesablanır. Bankların, birjaların, digər hüquqi və fiziki şəxslərin A. əldə etməyə

yönelmiş fəaliyyəti birja alveri gedişində qiymətli kağızların məzənnəsini, yaxud əmtəələrin qiymətini süni şəkildə, ehtikarcasına qaldırmağa (aşağı salmağa) xidmət göstərir. A.-ya əks anlayış *dizajiodur*.

AJİOTAJ (fr. agiotage – həyəcan, təşviş) – 1) birjada qiymətli kağızların məzənnəsini, yaxud əmtəələrin qiymətini ehtikarlıq məqsədilə süni şəkildə qaldırma, ya da aşağı salma; 2) məcazi mənada: hər hansı bir məsələ ətrafında mənfələrin mübarizəsi, güclü təşviş yaradan coşğunluq.

“AJİR” – Tehranda 1943–44 illərdə Seyid Cəfər Pişəvarinin redaktorluğu ilə çıxmış qəzet. Dövrünün mütərəqqi qəzetlərindən olan “A.”-də S.C.Pişəvarinin məqalə və felyetonları da dərc olunmuşdur.

AJQON – bax *Ayovan*.

AJÜR (fr. a jour – bugünədək; o biri tərəfi görünən) – 1) *mühasibat uçotunun*, bütün hesab qeydlərinin təsərrüfat əməliyyatlarının baş verdiyi gün aparıldığını əks etdirən vəziyyəti; daha geniş mənada – uçot-hesablama işlərinin qrafiklə təyin edilmiş müddətdə yerinə yetirilməsi; 2) nazik, zərif krujeva şəklində parça, yaxud torşəkilli naxışlarla toxunmuş məmulat (məs., A.-lu corablar), tikmə; 3) zərgərlik işlərində nazik metal saplardan hazırlanan zərif hörmələr, işləmələr.

AKA GÜNDÜZ (əsl adı Hüseyn Avni, yaxud Enis Avni; 1886, Səlanik – 7.11.1958, Ankara) – türk yazıçısı. 1908 il gənc türklər inqilabının iştirakçısıdır. “Dikmen ulduzu” (1928), “Naməlum əsgər” (1930) romanlarının müəllifidir. “Bu torpağın qızları” (1927), “Üç qızın hekayəsi” (1933), “Yaylaq qızı” (1940), “Bir qızın nağılı” (1954) və s. əsərləri qadınların, xüsusilə gənc qızların həyatına həsr edilmişdir. Bəzi romanları əsasında (“Bir sürücünün gizli dəftəri”, 1928; “İki süngü arasında”, 1929) film çəkilməmişdir. A.G.-ün yaradıcılığı türk ədəbi dilinin demokratikləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdur (1931–1943).

AKABA – Qırmızı dənizdə körfəz. Ərəbistan və Sinay y-a-ları arasındadır. Uz. 180 km, eni 28 km-ə, dərinliyi 1828 m-ə qədərdir. Portları: Akaba (İordaniya), Eylat (İsrail).

AKABA, əl-Aqəba – İordaniyanın c.-q.-ində şəhər. Əl-Akaba mühafəzalarının inz. m. Əh. 100,7 min (2003). Qır-

mızı dənizin Akaba körfəzi sahilində port. Beynəlxalq aeroport. D.y. st. Avtomobil yolları qovşağı. Mineral gübrələr istehsal olunur. Sənətkarlıq və balıqçılıq inkişaf etmişdir. Dəniz kurtortudur.

AKADÉM (yun. Ακάδημος) – yunan mifologiyasında afinalı qəhrəman. Teseyin oğurladığı Yelenanın yerini dioskurlara (Yelenanın qardaşları) göstərmişdi. A.-in Afinanın yaxınlığında yerləşən talada dəfn olduğu güman olunur. E.ə. 4 əsrdə Platon tələbələrinə burada mühazirə oxuduğu üçün onun məktəbi A.-in şərəfinə “Akademiya” adlandırılmışdır.

AKADÉMİK (fr. l'académicien < qəd. yun. Ακαδημία) – *akademiyanın* fəxri və ya həqiqi üzvü; ikipilləli strukturlu akademiyalarda müxtəlif üzvdən sonra ən yüksək rütbə. Azərb.-da MEA-nın həqiqi üzvləri A. adlanırlar.

AKADÉMİK AVARÇƏKMƏ – avarçəkmə idmanı növü. A.a. 18 əsrdə B. Britaniyada yaranmışdır. 1829 ildə Temza çayında keçirilən ilk yarışda Oksford və Kembric un-tlərinin avarçəkənləri iştirak etmişlər. Beynəlxalq Avarçəkmə Federasiyası (FİSA) 1892 ildə Turində təsis edilmişdir. 1893 ildən FİSA hər il Avropa çempionatını keçirir. 1962 ildə kişilər arasında, 1974 ildə qadınlar arasında dünya çempionatı keçirilmiş, 1900 ildə kişilər arasında, 1976 ildə isə qadınlar arasında A.a. Olimpiya oyunlarının tərkibinə salınmışdır.

Azərb.-da A.a. çempionatı 1964 ildən keçirilir. “Kür” İdman Mərkəzinin yaradılması avarçəkmə idmanının inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. Avarçəkənlərdən Q.Qurbanov, J.Məmmədova, T.Xudiyakova, E.Ujuqova, V.Yakuşa, V.Romanişin və b. dəfələrlə SSRİ və SSRİ Xalqları Spartakiadasının çempionu olmuşlar. Azərb.-in avarçəkmə komandası Moskva (1980) və Seul (1988) olimpiadalarında gümüş və bürünc medallara layiq görülmüşdür. Avarçəkmə üçlüyü (V.Romanişin, İ.Vitsotski və İ.Zotov) dünya çempionu və “Dostluq–84” (Moskva) oyunlarının qalibi olmuşdur. 24-cü Olimpiya Oyunlarında (1988, Seul) A.Lukyanov gümüş, V.Yakuşa bürünc, 27-ci Yay Olimpiya Oyunlarında (2000, Sidney) V.Yakuşa, V.Pereverzev, G.Kryuçkin, A.Lukyanov gümüş medallar qazanmışlar. 9 idmançı SSRİ əməkdar idman ustası adına layiq görülmüşdür. 2006

ildə Azərb. Avarçəkmə Federasiyası təsis edilmiş və 2007 ildə FİSA-ya üzv olmuşdur.

AKADÉMİK İL – ali məktəblərdə dərslərin başlanmasından qurtarmasınadək (payızdan o biri ilin yayına qədər) olan müddət (təqr. 8–10 ay). *Tədris ili* termininə uyğundur.

AKADÉMİK NƏŞR – ən mükəmməl elmi nəşr. A.n.-də təsbit olunmuş tənqid mətn və onun müxtəlif variantları, müfəssəl icmal, mövzu ilə bağlı məlumatları əhatə edən geniş sorğu aparatı verilir. Bir neçə bölmədən (bədii, nəzəri, pedaqoji əsərlər, gündəliklər, məktublar və s.) ibarət ola bilər. Akademiya dərəcə etdiyi nəşrlər də bəzən A.n.-lər adlanırlar.

AKADÉMİK OBRUÇEV SİLSİLƏSİ – RF-nin Tuva Resp.-nda, Şərqi Tuva yaylasının mərkəzi hissəsində silsilə. Uz. təqr. 250 km, maks. hünd. 2895 m. Kiçik və Böyük Yenisey çaylarının suayırıcısıdır. Yamaclarında, əsasən, şam meşələri yayılmışdır. Rus geoloqu və coğrafiyaşünası V.A.Obruçevin şərəfinə adlandırılmışdır.

AKADÉMİYA (yun. Ακαδημία) – bir çox elmi tədqiqat idarələrinin, cəmiyyət və tədris müəssisələrinin adı. “Akademiya” sözü qədim yunan əsatinin qəhrəmanı *Akadem* adından götürülmüşdür. Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində A. tipli bir sıra elmi müəssisə – Bağdadda “Hikmət evi” (9 əsr), Xarəzmdə “Məmun akademiyası” (11 əsrin əvvəli), Marağa (13 əsr) və Səmərqənd (15 əsr) rəsədxanaları yanındakı elmi cəmiyyətlər məşhur olmuşdur. 15–16 əsrlərdə İtaliyada humanitar elmlərlə (əsasən, dil və ədəbiyyat məsələləri ilə) məşğul olan cəmiyyətlərə A. deyilirdi. 17 əsrdən başlayaraq təbiyyat problemlərini tədqiq edən elmi cəmiyyətlər yarandı. 17 əsrin 2-ci yarısında ayrı-ayrı ölkələrdə bir çox elm sahəsini birləşdirən A.-lar təşkil olundu. Hazırda dünya ölkələrinin çoxunda kompleks tipli A.-lar və ya ona müvafiq elmi idarələr, həmçinin sahə A.-ları (*Amerika Birləşmiş Ştatları Milli Elmlər Akademiyası*, *London Kral Cəmiyyəti*, *Fransa İnstitutu* və s.) var. Xaricdə bəzi elmi cəmiyyət və mədəni-maarif xarakterli ictimai təşkilatlara da A. deyilir.

Azərb.-də resp.-nin ali elmi idarəsi olan Milli Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərir. Burada elmin müxtəlif sahələrinə dair elmi tədqiqat işləri aparılır (bax *Azərbaycan Milli Elmlər Akade-*

miyası). Resp.-də bəzi ali məktəblər (*Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*, *Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyası*, *Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası*, *Bakı Musiqi Akademiyası*, *Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası*, *Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası*, *Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası*, *Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası*) və ali hərbi məktəblər də A. adlanırlar.

AKADÉMİYA KÖRFƏZİ – Oxot dənizində körfəz. Uz. 110 km, eni (girişdə) 61 km, dərinliyi 45 m-ə qədərdir. Sahili qayalıqdır. Qışda donur. Peterburq EA-nın şərəfinə adlandırılmışdır.

AKADÉMİZM (fr. académisme) – 1) təsviri sənətdə inkişaf bazasını rəssamlıq akademiya təşkil edən cərəyan. A.-in kökləri *Karraççi* qardaşları tərəfindən yaradılmış Bolonya akademiyasının (1585) fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Mannerizm cərəyanına qarşı yönəlmiş erkən A. antik və Renessans dövrü nümunələrindən bəhrələnməmişdir. *Rafael* və *Mikelancelo* yaradıcılığı A. üçün uzun müddət ideal olmuşdur. İtaliyada A.*Kanova*, Fransada D.*Enqr*, Rusiyada F.A.*Bruninin* başçılıq etdiyi A. 19 əsrdə *romantizm*, *realizm* və *naturalizm*ə qarşı çıxmış, eyni zamanda bu cərəyanların yalnız zahiri formasını mənimsəyərək eklektik salon incəsənətinə çevrilmişdir. 19 əsrin birinci yarısında romantizmin, sonralar realizmin meydana gəlməsi ilə A. tədricən tənəzzül etmişdir.

2) 19 əsrin 2-ci yarısında “A.” və “akademik rəqs” terminlərindən Fransanın, İtaliyanın və Rusiyanın xoreoqrafik sənətində istifadə olunmuşdur. Fransız xoreoqrafları J.*Mazilye* və A.*Sen-Leonun* balet tamaşalarında A. böyük rəqs formaları və (qran-pa, pa d’akson, pa-de-de) elementləri ilə (variasiyalar, adajio, koda) xarakterizə olunurdu. Solo rəqs üstünlük təşkil edirdi. Rusiyada A. ideyaları müxtəlif xoreoqrafların, əsasən, M.İ.*Petipanın* (“Fironun qızı”, 1862; “Bayaderka”, 1877 və s.) tamaşalarında inkişaf etdirilmişdir. Bu tamaşalarda solistlərin, ansambl və kordebaletin vəhdəti əsas bədii vasitə olmuşdur. Musiqi ilə rəqsin vəhdəti nəticəsində əmələ gələn tamaşalar (“Yatmış gözəl”, M.İ.*Petipa*, 1890; “Şelkunçik”, L.İ.*İvanov*, 1892, hər ikisinin musiqisinin müəllifi P.İ.*Çaykovski*) A.-in baletdəki forma-

laşma prosesinin kulminasiyasını təşkil edir. A.-in uğurları əsasında rus və dünyaya balet sənəti inkişaf etmişdir. **AKAFİST** (yun. ἄκροιστος – ayaq üstə oxunan himn) – kilsə ibadətində İsa Məsihin, Məryəm ananın və müqəddəslərin şərəfinə oxunan dini nəğmələr. A. bütün ibadət edənlərin iştirakı ilə, ayaq üstə ifa olunur.

AKAİSİ – Yaponiyada, Honsü a.-nın mərkəzi hissəsində silsilə. Uz. təqr. 100 km, hünd. 3192 m-ədəkdir. Əsasən, kristallik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Kəskin parçalanmış Alp tipli relyefə malikdir. Enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı meşələr yayılmışdır.

AKALKULİYA (a... + lat. calculo – hesablayıram) – ən sadə riyazi əməlləri aparmaq bacarığının pozulması.

AKAMBALAR, k a m b a l a r – Keniyanın c.-unda, Tanzaniya və Uqandada yaşayan xalq. Sayı 3,8 mln. nəfərdir (2008). *Bantu dilləri* ailəsinə daxil olan akamba dilində danışirlar. Suahili dili də geniş yayılmışdır. Antropoloji cəhətdən zənci irqinə daxildir. Əkinçilik (sorqo, mais və s.), maldarlıq, ovçuluq və arıçılıqla məşğul olurlar. Dindarlarının əksəriyyəti (60%-i) xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var.

AKAN DİLİ – *akanların* dillərindən biri. Mərkəzi və Cənubi Qanada yayılmışdır. Bu dildə 7 mln.-dan artıq adam danışır (1995). A.d. *kva dillərinin* tano qolunun mərkəzi qrupuna aiddir və qohum abron dili ilə birlikdə akan yarımqrupunu təşkil edir. Daha geniş mənada “Akan” termini elmi ədəbiyyatda tano qolunun (Volta-Komoe) ümumi adı kimi işlədilmişdir və bu, hazırda akan xalqlarının adında saxlanılmışdır. Bu termindən çvi birliyinin adı kimi də istifadə olunmuşdur. A.d.-ndəki sait səslərə yüksəkliyinə görə çarpazlaşmış tipli ahəngdarlıq xasdır. Arxa damaq (labiovelar) samitinin olmaması və ön palatal samitlərin (ky, gy, hy) dodaqlanan cütüklərlə (tw, dw, hw) mövcudluğu bu dil üçün səciyyəvidir. A.d.-ndə qrammatik və leksik əhəmiyyətli 2 yumşaq ahəng var. Adlar tək və cəm kateqoriyalara ayrılır. Sintaksisi üçün seriallaşma xarakterikdir: cümlədə fellərin sırası növlərə görə bir-birinin ardınca düzülür və bu zaman subyekt və obyekt yalnız birincidə ifadə olunur. Yazısı latın qrafikası əsasında.

AKANLAR (özlərini a k a n f o adlandırırlar) – Qana, Kot-d’İvuar, Toqo, Liberiya və Nigeriyada yaşayan xalqlar qru-

pu. Mərkəzi və Cənubi Qanadakı A. (7,2 mln. nəfər) millət kimi formalaşmaqdadırlar. Ümumi sayı 11 mln. nəfərdir (1995). Dilləri *kva dilləri* qrupuna aiddir. Antropoloji cəhətdən zənci irqinə daxildirlər. A.-in əcdadları 11–12 əsrlərdə Komoe və Qara Volta çayları arasındakı savannalar zonasında formalaşmışlar. 15 əsrdə salınan Bono ş. Akan sivilizasiyasının mərkəzi olmuşdur. 15–19 əsrlərdə A.-ın güclü dövlətləri (Aşanti və Fanti konfederasiyaları) mövcud idi. A., əsasən, tropik əkinçiliklə (kakao və s.) məşğul olurlar. Dindarların əksəriyyəti ənənəvi etiqadlarını saxlamışdır (77%), bir qismi xristiandır, müsəlmanları da var.

AKANT FƏSİLƏSİ (Akanthaseae) – ikləpəli çiçəklil bitkilər fəsiləsi. Qarşılıqlı sadə yarpaqlı otlar, kolluqlar, lianalar. Çiçəkləri iri və əlvandır. Meyvəsi ikiqanadlı qutucuqdur. Əsasən, tropiklərdə yayılmış 4500-ədək növü var. Gözəl yarpaq və çiçəklərinə görə tropik və subtropik ölkələrdə dekorativ bitki kimi əkilir. Otaq bitkisi kimi də becərilir.

AKANTARİYALAR (Akantharia) – çoxnüvəli dəniz plankton radiolyarları sinfi; digər təsnifata görə Protozoa yarımşöbəsinin bir tipi. Diametri 160 – 2500 mikrometrdə (çox vaxt 200–700). Hüceyrənin mərkəzindən çıxan strombulatdan (selestin) əmələ gələn iynəli mineral skeleti var. Cinsi yolla çoxalır. Ziqotadan 100 (bəzən on minlərlə) nüvəli yetkin A. inkişaf edir. Dünya okeanının tropik sularında 200 m-ədək dərinlikdə yayılmışdır. 20–25°C temp-rdə fəal olur. Mikroskopik yosunlar və ibtidailərlə qidalanır. Strombulatın dövründə A.-in mühüm rolu var.

AKANTİT (yun. ἀκανθος – tikan, iynə) – sulfidlər sinfinə aid mineral, AgS. Sinqoniyası monoklinaldır. Prizmatik görü-

Akantit.

nüşü, torpaqvarı, ağacvarı, tükvarı aqreqları var. Rəngi qaradır. Sərtliyi 2–2,5, xüs. ç. 7,24. Hidrotermal yataqlarda 179°C-dən aşağı temp-rda əmələ gəlir. Pb-Zn yataqlarında argentitlə birlikdə rast gəlinir.

AKANTODLAR, tikan dişlilər (*Acanthodii*) – nəslə kəsilməmiş balıqlar sinfi. Bütün materiklərdə Yuxarı Silur – Aşağı Perm çöküntülərində tapılmışdır. Uz. 50 sm-ədək olan mişəkli bədəni qanoidli pulcuqlarla, başı sümük lövhələrlə örtülü idi. 1–2 bel, heteroserkal tipli quyruq üzgəci vardı. Daha qədim A.-in döş və qarın üzgəcləri arasında əlavə qoşa üzgəc olmuşdur. Quyruq üzgəcindən başqa bütün üzgəclər sümük tikanlarla (ixtiodorullitlərlə) əhatə olunmuşdu. Şirin sulara, laqunalarda və dənizlərdə yaşayırdı. Planktonyeyən və yırtıcı olmuşdur.

AKANTOSEFALYOZLAR – insanın və heyvanın helmint xəstəliyi. Törədicişi bağırsaqlarda parazitlik edən müxtəlif tikanbaşı növləridir. İnsanlar və ətyeyən heyvanlar üçün təhlükəli olan donuz makrokantoriqnozunun ocaqları Avrasiyada və Amerikada yayılmışdır. Törədicişi nəhəng tikanbaşıdır; bədəni işəkli, uz. 70 sm-ədək olur. Sürfələri aralıq sahibləri olan böcəklərdə inkişaf edir. Donuzlar bunları yedikdə akantosefalyoza yoluxur. Xəstə heyvanlarda ishal, inkişafın zəifləməsi, arıqlama müşahidə olunur. Moniliformozun törədicişi siçanabənzər gəmiricilərin, həşəratyeyənlərin, vəhşi məməlilərin, quşların, sürünənlərin və insanların bağırsağında parazitlik edən təsbehşəkili tikanbaşıdır; sürfə mərhələsində o böcəklərdə və yüyürüklərdə parazitlik edir. Su hövzələrində yaşayan heyvanlar üçün ördəklərin polimorfozu və filikollyozu, balıqların neoexunoriozu, pomforinxozu və exinorinxozu (aralıq sahibləri xərcəngkimilərdir) daha təhlükəlidir. **Profilaktikas**ı sanitariya qaydalarına riayət etmək, zərərli həşəratları məhv etmək, çirklə su hövzələrini aşkara çıxarmaq. **Müalicəsi** antihelmintiklərlə aparılır.

A KAPÉLLA (ital. a cappella) – xorun instrumental müşayiətsiz oxuması. A k. xalq musiqi yaradıcılığında (rus, bolqar, gürcü, latış və b.) geniş yayılmışdır. Professional xor sənəti üslubu kimi orta əsrlərdə dini musiqi ilə əlaqədar yaranıb inkişaf etmişdir. Əsas diqqət mətnin dəqiq ifadəsindən daha çox səslərin melodik və sərbəst səslənməsindəki harmoniyaya

yetirilir. A.-nın çiçəklənməsi İntibah dövrünə aiddir. A k. üslubunda bir çox bəstəkarların (D.D.Şostakoviç, G.V. Sviridov, Q.Qarayev, A.Əlizadə və b.) xor əsərləri var.

AKAPÚLKO, **Akapulko-de-Xuares** (Acapulco, Acapulco de Juarez) – Meksikanın c.-q.-ində, Gerero ştatında şəhər. Əh. 644 min (2004). Sakit okean sahilində port. Aeroport. Dəniz iqlimi kurortudur. Qərbi yarımkürəsində ən məşhur (ildə təq. 1 mln. turist) və dünyada ən yaxşı qış kurortlarından biridir. Tropik iqlimə malikdir. Ölkənin əsas beynəlxalq turizm mərkəzidir. İqtisadiyyatında xidmət sahəsi əsas yer tutur. Yeyinti, toxuculuq, dəri sənayesi və balıqçılıq inkişaf etmişdir. K.t. r-nunun ticarət mərkəzidir. 16 əsrdə salınmışdır.

AKARALÓGİYA (yun. *άχαρι* – kiçik soxulcan, sürfə, *gənə* + ... *logiya*) – zoologiyanın gənələri (onların anatomiyasını, sistematikasını və s.) öyrənən bölməsi. A.-nın tibb, baytarlıq və k.t. tətbiqi bölmələri vardır. Gənələrin öyrənilməsinə bir sıra beynəlxalq və milli cəmiyyətlər əlaqələndirir. Beynəlxalq A. konqresləri 1963 ildən keçirilir.

AKARAPİDÓZ – yetkin arıların xroniki invazion xəstəliyi. Avropa ölkələrində, RF-nin, əsasən, Avropa hissəsində ocaqlarla yayılmışdır. Törədicişi *Acarapis woodi* gənəsidir; traxeyalarda tam inkişaf sikli keçib arıların bədəni üzərinə çıxır; hemolimfa ilə qidalanır. Yoluxma mənbəyi xəstə arılardır; onların qanadları asimmetrikdir, pətəkdən çıxan kimi yerə tökülür, ləng sürünür, zəifləyir və ailəlikcə məhv olur. **Diaqnoz** traxeyalarda gənələrin tapılmasına əsasən qoyulur. **Profilaktikas**ı xəstəlik olan arıxanalarla kontaktda olmamaq və arıların hücumundan qorunmaq, arıların A.-la xəstələnməsini dövrü olaraq tədqiq etməkdir. **Müalicəsi** karantin zonasındakı (xəstəlik ocağından 5–7 km aralı məsafədə) bütün arı ailələrini akarisidlərlə dərmanlamaqdır.

AKARİQUA (Acarigua) – Venesuelanın şm.-q.-ində, Portugesa ştatında ən iri şəhər. Əh. 181 min (2001). Mühüm avtomobil yolları qovşağı. 1641 ildə salınmışdır; 1971 ildə Araure ş. ilə birləşmişdir. K.t. r-nu mərkəzidir. Yeyinti sənayesi, k.t. məhsulları emalı müəssisələri var.

AKARİSİDLƏR (yun. *άχαρι* – sürfə, *gənə* və lat. caedo – öldürmək) – gənə-

lərlə kimyəvi mübarizə vasitəsi; *pestisidlərə* aid edilir. A. gənələrin həyatı müəmm orqanlarına və toxumalarına təsir edərək, ferment sistemlərinin funksiyasını, sinir sisteminin və çoxalma orqanlarının fəaliyyətini pozur; yetkin gənələri, sürfələri, yumurtaları və nimfaları zədələyə bilir. Təsir spektrinə görə yalnız gənələrə təsir edən spesifik A.-ə, həşəratlara və gənələrə effektiv təsir edən insektoakaricidlərə ayrılır. Emulsiya konsentratları, suspensiyalı konsentratlar, kükürd preparatları, pastalar, suda xırdalanan qranullar, tütüleyici kubiklər və s. şəklində istehsal olunur. Bitkiçilikdə bitkiyeyən gənələrlə mübarizədə, əsasən, çiləmə üsulu tətbiq edilir. Baytarlıqda qamaz iksodoid və qoturluq gənələrinə qarşı profilaktika, müalicə və heyvan saxlanan binaların dezinfeksiyası məqsədilə də işlədilir.

AKAROSPÓRA (Acarospora) – akarosporakimilər fəsiləsindən şibyələr cinsi. Tallomu ərpli, yaxud pulcuqlu, sarımtıl, yaxud qəhvəyidir; substrata hişlərlə yapışır. Fotosintez edən komponenti yaşıl trebuxsiya yosunudur. Daşların üzərində, bəzən torpaqda, digər şibyələrin tallomunda bitir. Süxurların bioloji aşınmasında iştirak edir.

AKAROZLAR – gənələrin insanda və heyvanlarda törətdiyi xəstəlik. İksodoid və qamaz gənələri dəri səthində parazitlik edərək infeksiya və invazion xəstəlikləri yayırlar. Qoturluq gənələri dərinin səthində, yaxud daxilində parazitlik edirlər. Əsas kliniki əlamətlərinə görə qoturluq adlanan sarkoptoidozları törədirlər. **Diaqnoz** dəridən götürülmüş qaşıntılarda gənələrin və onların yumurtalarının aşkar edilməsinə əsasən qoyulur. **Müalicəsi** *akaricidlərlə*dir. **Profilaktikas**ı binaların və qulluq əşyalarının dezakarizasiyası.

AKÁSI – Yaponiyada, Honsü a.-nın c.-unda şəhər. Kobenin şəhəratrafidir. Daxili Yapon dənizində balıqçılıq portu. Əh. 288 min. D.y. st. Kimya, yeyinti, ağır maşınqayırma sənayesi, pambıq parça, k.t. və s. müəssisələri var. Dəniz iqlimi kurortudur.

AKÁSİYA (Acacia) – paxlililər fəsiləsindən bitki cinsi. Ağac, kol, bəzən lianalar. Yarpaqları mürəkkəbdir, çox vaxt iti və ya uzun tikanlar inkişaf edir. Çiçəkləri xırda, ağ, yaxud sarı; çiçək qrupu başcıqvarı, süpürgə şəkillidir. Meyvəsi çoxtoxumlu paxladır. Afrika-nın, Asiyanın, Amerikanın, Avstraliya-

nın quraq r-nlarında 1000-dən artıq növü yayılmışdır. Avstraliyanın milli emblemidir. Bir çox növü savannalarda səciyyəvi mənzərə yaradır. Qara oduncaqlı Avstraliya A.-sı (*A.melanoxylon*) qiymətli oduncaq, Seneqal A.-sı (*A. senegal*) əla çeşidli kitrə xammalıdır. Tropik olmayan şaxtasız r-nlarda, o cümlədən Rusiyanın Qara dəniz sahillərində qara oduncaqlı A.-dan, bəzən də ağ A.-dan (*A.dealbata*) yaşllaşdırma geniş istifadə edilir. Bu növün çiçəkli zoqları mimoza adı ilə tanınır. Bəzən paxlililər fəsiləsinin başqa cinslərinin nümayəndələrini, məs., ağ A.-nı robinuya yalançı A.-sı (*Robinia pseudacacia*), sarı A.-nı ağacşəkili karaqana (*Caragana arborescens*) adlandırırlar. Azərb.-in Lənkəran zonasında Albisiya cinsindən olan və ipək A.-sı adlandırılan *A. julibrissin* (güləbrişim) növü bitir.

AKAŞAT FOSFORİT YATAĞI – İraq Resp.-ndadır. 1962 ildə kəşf olunmuşdur. 70-ci illərdən açıq üsulla istismar olunur. Karbonatlı və silisiumlu-karbonatlı fosforit ehtiyatı 432 mln. t-dur. Fosfor oksidinin orta miqdarı 23,5%-dir.

AKBAL Oqtay (d.1923, İstanbul) – türk ədəbiyyatşünası, yazıçı. Özəl istiqlal liseyini bitirmiş (1942), İstanbul Un-tinin hüquq və ədəbiyyat fakültələrində təhsil almışdır. “Sərvət-i fünün” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir (1943–44). Tərcümə Bürosunda tərcüməçi (1947–51) işləmiş, “Vətən” (1951–69), “Cümhuriyyət” (1969–91), “Millət” (1992 ildən) qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. Yaradıcılığa kiçik həcmli hekayələrlə başlamışdır. Hekayələrində (“Öncə çörəyə haram qatıldı”, 1946; “Bərbər aynası”, 1958) uşaqlıq və gənclik illərini, İkinci dünya müharibəsinin ölkədə yaratdığı gərginliyi sadə dillə təsvir etmişdir. “Qarıblar küçəsi” (1950) romanı Türk Dil Qurumunun mükafatına layiq görülmüşdür.

AKBAYTAL – Tacikistan ərazisində dağ aşırımı. Şərqi Pamirdə Muzqol və Sarıqol silsilələri arasındadır. Hünd. 4655 m. Oş–Xoroq avtomobil yolu A.-dan keçir.

AKÇA, **akçeyi osmani** – 13 əsrin sonundan 19 əsrə qədər Osmanlı dövlətində gümüş sikkə. İlk dəfə 1329 ildə Sultan Orxan kəsdirmişdir. Əvvəllər A.-nın çəkisinin 1,203 qr olduğu qeyd edilir. *A. IV Mehmet* dövründə təq. 0,200–0,220 qr olmuşdur. *Quruş* pul vahidi kimi qəbul ediləndən sonra A. döv-

Akça.

riyyədən çıxmışdır. Krım xanlığında kəsilən xırda gümüş sikkələr də A. adlanırdı.

AKÇAQAYA – Türkmənistan ərazisində, Qaraqum səhrasının şm.-q.-ində axarsız çökəklik. Uz. təq. 50 km, eni təq. 6 km, nisbi dərinliyi 200 m-dir. Dibi okean səviyyəsindən 81 m aşağıdır. Nalvarı formaya, hündür sıldırım yamaqlara malikdir.

AKÇAQIL MƏRTƏBƏSİ (Türkmənistan) Akçaqıl yüksəkliyinin adından – Qara dəniz–Xəzər hövzəsində Pliosenin aşağıdan üçüncü mərtəbəsi. N.İ.Andrusov 1896 ildə Türkmənistanda Meotisin ekvivalenti kimi ayırmış, 1911 ildə isə Abşeron və Şamaxı r-nlarında Üst Pliosen kimi müəyyənləşdirilmişdir. A.m. bozumlu gillərdən, qumlardan, qumdaşılardan, əhəngdaşılardan, vulkan küllərindən, konqlomeratlardan ibarətdir. Qalınlığı təq. 1000 m-dir. Səciyyəvi faunası: yastıqəməməlilər – *Cardium dombra* Andrus, *Cardium radiiferum* Andrus, *Mactra bubcaspia* Andrus, qarınayaqlılar – *Potamides caspius* Andrus, ostrakodlar, balıq qalıqları və s.

Azərb. və Türkmənistanda, Şimali Qafqazda, Volqaboyunda, Taman y-nda və Xəzərin c. sahillərində intişar etmişdir. Küryanı və Naftalan düzənliklərində A.m. çöküntüləri neftlidir.

AKÇURA Yusif (1876, Simbirsk – 1935, İstanbul) – tatar tarixçisi, yazıçı və siyasi xadim. Orta (1886–92) və ali hərbi təhsilini (1892–96) İstanbulda almışdır. 1897 ildə “*Gənc türklər*”lə əlaqəsinə görə Tripoli ş.-nə (Liviya) sürgün edilmişdir. 1899 ildə Parisə gələrək Siyasi Elmlər Akademiyasına daxil olmuşdur. Bu dövrdə A. “Gənc türklər”in Paris və Qahirədə çıxan “Məşvərat” və “Şurayə Ümmət” qəzetlərilə əməkdaşlıq etmişdir. “İttihad və tərəqqi” cəmiyyə-

yətinin 1902 ildə Parisdə keçirilən qurultayında Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə hər hansı müdaxiləyə qarşı çıxmışdır. 1904 ildə A.-nın məşhur “Üç tərz-i-siyasət” məqaləsi Qahirədə “Türk” qəzetində dərc olunmuşdur. Məqalədə osmanlıçılıq, islam birliyi və türkçülük cərəyanları təhlil olunur, sonuncu ən doğru yol kimi göstərilirdi. A. tatar gənələrinin milli şüurunu gücləndirmək məqsədilə tarix, coğrafiya və osmanlı ədəbiyyatından oxuduğu mühazirələri ümumiləşdirərək, 1906 ildə Kazanda “Elmlər və tarix” adlı kitabça nəşr etdirmişdir. O, “Kazan müxbiri” qəzetinin baş redaktoru olmuş, Nijni Novqorod ş.-ndə Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında (1905, avqust), kadetlər (konstitusiyacı demokratlar) partiyasının qurultayında (1906, yanvar) və Rusiya müsəlmanlarının III qurultayında (1906, avqust) fəal iştirak etmişdir. 1907 ilin iyununda Avropaya, sonra isə Misirə getmiş, daha sonra Krıma gələrək, İsmayıl bəy Qaspralının “Tərcüman” qəzetində işləmişdir. 1908 ilin iyulunda yenidən İstanbula qayıdan A. müxtəlif ali hərbi məktəblərdə, həmçinin İstanbul Un-tində dərs demişdir. 1908 ildə “Türk dərənəyi”nin, “Türk yurdu” (1911, avqust) və “Türk ocağı” (1912, mart) cəmiyyətlərinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, 1915 il dekabrın 10-da Əli bəy Hüseynzadə, kırımlı Məhəmməd Əsəd Çələbizadə, buxaralı Beccan Müqkiməddin ilə birlikdə “Turan heyəti”nin tərkibində Sofiya, Budapeşt, Vyana və Berlində Rusiya müsəlmanlarının təmsilçisi kimi bir çox rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirmişdi. A. və Ə.Hüseynzadə tərəfindən hazırlanmış “Rusiyaadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin mühtiresi” adlı müraciət Avropa dövlətlərinin hökumətlərinə təqdim edilmişdi. Nümayəndə heyəti Macarıstanın rəhbərlərindən biri olan K.Tussa ilə, Vyana xarici işlər naziri, Almaniya hökuməti üzvləri, İsveçrədə V.İ.Leninlə görüşmüşdü. 1916 il mayın 18-də A. Ə.Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimov, Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə ABŞ prezidenti Vudro Vilsona “Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiə olunması” adlı müraciət göndərmişdi. 1916 il iyunun 27–29-da Millətlər Birliyinin İtaliyanın Lozanna ş.-ndə keçirilən III konfransında A. türk-tatar heyətinin tərkibində iştirak etmişdir.

A. 1917 ilin yayından Osmanlı Qızıl Ay cəmiyyətinin xətti ilə Rusiyadakı Osmanlı əsirlərinin taleyi ilə məşğul olan missiyada fəaliyyət göstərmişdir. A. Brest-Litovsk sülh danışıqlarını aparan nümayəndə heyətinə qoşulmuş və Qızıl Ay cəmiyyətinin türk nümayəndəsi kimi Petroqradda və Moskvada əsirlərin mübadiləsinə dair qarışıq komissiyanın işində iştirak etmiş (1918, yanvar-fevral), 1919 ilin avqustunda Türkiyəyə qayıtmış, milli müqavimət qüvvələrinin tərkibində Milli Türk Partiyasının yaradılmasında iştirak etmişdir. 1921 ildə Ankarada milli azadlıq hərəkatına qoşulmuş, əvvəlcə təhsil nazirliyinin tərcümə şöbəsində, sonra xarici işlər nazirliyində Şərq məsələləri üzrə müşavir işləmişdir. 1923 və 1934 illərdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdur. A. 1925 ilə qədər daxili siyasi mübarizələrdə fəal iştirak etmiş, Cümhuriyyət Xalq Partiyasına qoşulmuş, Ankara hökumətinin xarici siyasətinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Türkiyənin iqtisadiyyatında dövlətçilik (etatizm) prinsipini dəstəkləmişdir. Atatürk A.-nın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onu mədəniyyət və siyasət məsələləri üzrə müşavir təyin etmişdir. A. 1925 ildən sonra tarixi araşdırmalarla məşğul olmuş, türk ocaqlarında fəaliyyət göstərmiş, 1931 ildə Türk Tarixinin Tədqiqi Cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak etmişdir (cəmiyyət sonradan Türk Tarix Qurumu adlanmışdır). A. 1932 ildə qurumun ilk sədri olmuş və ömrünün sonuna qədər ona başçılıq etmişdir.

Əsərləri: Elmlər və tarix. Kazan, 1906; Üç siyasi sistem. Qahirə, 1907; İstanbul, 1911; Türk, german və slavyanların tarixi münasibətləri. İstanbul, 1914; Rusiyanın müsəlman türk-tatarlarının hazırkı durumu və arzuları. Lozanna, 1916; Şərq məsələsinə dair siyasi tarix qeydləri. İstanbul, 1920; Müasir Avropada siyasi və ictimai fikirlər və fikir cərəyanları. İstanbul, 1923; Siyasət və iqtisad haqqında bir sıra çıxışlar və məqalələr. İstanbul, 1924; Türkçülük, Türklük fikri, Türkçülük cereyanı. Türk ocakları – Türk kultur yayınları. İstanbul, 1978; Yeni türk devletlərinin öncülləri. Ankara, 1981.

Əd.: Kurat A.H. Türkiyə və Rusiya. Ankara, 1970; Temiz A. Yusuf Akçura. Ankara, 1987; Göyalp Z. Türkçülüğün əsasları. B., 1991.

AKÇURİNA Zöhrə Asfəndiyarova (1862, Simbirsk – 13.4.1903, Baxçasaray) – ilk tatar qadın jurnalisti. 1882 ildə *İsmayıl Qaspralı* ilə ailə quran A. zinət əşyalarını sataraq “*Tərcüman*” qəzetini

buraxmaq üçün mətbəə dəzgahları almışdır; türkçə-rusca “Tərcüman-Perevodçik” qəzetinin ilk sayı 1883 il aprelin 10-da çıxmışdır. Qəzetin materiallarının hazırlanması, çapı və yayılmasında onun mühüm rolu olmuşdur. Əvəzsiz xidmətlərinə görə Kazan tatarları A.-ya “millət anası” adını vermişlər.

AKERLOF Corc (d. 17.6.1940, Nyu-Heyven) – Amerika iqtisadçısı. Nobel mükafatı laureatı (2001, M. *Spens* və C. *Stiqlişlə* birlikdə). İnformasiya iqtisadiyyatı, makroiqtisadiyyat və əməyin iqtisadiyyatına, həmçinin iqtisadiyyat və sosiologiyanın kəsişdiyi sahəyə dair tədqiqatların müəllifidir. Başlıca əsəri “Limon” bazarı: keyfiyyətin qeyri-müəyyənliyi və bazar mexanizmi”dir (1982); əsərdə işlənmiş avtomobillər bazarı timsalında informasiya asimmetriyası araşdırılır, asimmetrik informasiyanın ya bazarı durğunluğa aparması, ya da daha azkeyfiyyətli məhsulların istehsalına məcbur etməsi göstərilir.

AKILBEKOV Sabırbek Mambetsadıkoviç (15.3.1914, Qırğızıstan, Orto k. – 15.4.1968, Frunze) – qırğız rəssamı. Qırğ. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1958). Moskva Rəssamlıq Məktəbində oxumuşdur (1936–39). “Qırğızıstan tarixlərində” (1954), “Yaylaqda” və “Tayalar” (hər ikisi 1958), “Toktoqulun vətəni” (1965) və s. lirik əsərlərin müəllifidir.

AKIN – qazax və qırğızların aşılqlara, xalq şairlərinə verdiyi ad. 20 əsrin birinci yarısına qədər qazax və qırğız şifahi ədəbiyyatının başlıca təmsilçiləri A.-lar idi. Xalqın istək və arzularını ifadə edən A.-lar dombranın (saz) müşayiəti ilə mənzum hekayə və dastan söyləyir, deyişirlər. Qazax A.-ı Cambul Cabayev, qırğız A.-ları Toqoloq Moldo və Toktoqul Satılqanov məşhur olmuşlar.

AKINÇILAR – Osmanlı ordusunun xüsusi dəstələrini təşkil edən süvarilər. Sərhədböyü ərazilərdə yerləşdirilirdilər. Sülh şəraitində A. qonşu ölkələrə kəşfiyyət yürüşləri təşkil edirdilər. Hərbi səfər zamanı ordunun qabaqcıl qüvvələri A.-dan ibarət olurdu. Bu dəstələr türk ordusunun yollarda təhlükəsizliyini və ərzaq ehtiyatını təmin edirdilər.

AKİBA – bax *Xalx suiti*.

AKİXİTO (d.23.12.1933, Tokio) – Yaponiyanın 125-ci imperatoru (1989 ildən), *Xiroxitonun* oğlu. 1952 ildə vəliəhd elan edilmişdir. 1953 ildə Şimali Amerika və Qərbi Avropa ölkələrinə səfər zamanı Londonda II Yelizavetanın tacqoyma mərasimində iştirak etmişdir. A.-nun taxta çıxdığı gün yaponlar üçün yeni milli dövrün (*Xeysey*) başlanğıcı hesab olunur.

AKİNÁK (yun. *ἀκίνακ*) – *skiflərin* əlbəyaxa döyüşdə istifadə etdikləri 40–60 sm uz.nda gödək qılınc. A. sonralar başqa xalqlar arasında da yayılmışdır.

AKİNEZİYA (a ... + yun. *κίνησις* – hərəkət) – iradi aktiv hərəkətlərin olmaması və ya xeyli dərəcədə məhdudlaşması. Aktiv hərəkətlərin qismən məhdudlaşması ən çox onların ləngiməsi, seyrəlməsi (hipokineziya) şəklində müşahidə edilir. Mərkəzi və periferik sinir sisteminin və yaxud eninə-saya əzələlərin müxtəlif zədələnmələri zamanı baş verir. A.-nın başvermə səbəbləri sinir sisteminin degenerativ, metabolik, infeksiyon, irsi və s. zədələnmələridir. Psixogen A. *isteriya*, *psixasteniyə* zamanı meydana çıxır. Müalicəsi patoloji prosesin xarakterindən asılı olaraq aparılır.

AKİNO (Aquino) Korason (d. 25.1.1933, Tarlak əyaləti) – Filippinin ilk qadın prezidenti (1986–92). 1986 ilin fevral ayında Manilada F.Markosun diktaturasının əleyhinə keçirilən kütləvi aksiyalar nəticəsində hakimiyyətə gəlmişdir. Filippində iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsində mühüm rol oynamış, yoxsulluğun və korrupsiyanın aradan qaldırılması məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Filippinin hazırda qüvvədə olan konstitusiyası (1987) onun dövründə qəbul olunmuşdur.

AKİTA – Yaponiyada, Honsü a.-nda prefektura. Sah. 11,6 min km². Əh. 1,1 mln. (2006). İnz. m. Akita ş.-dir. Neft-kimya, ağac emalı, əlvan metallurgiya müəssisələri; un-t var.

AKİTA – Yaponiyada şəhər. Akita prefekturasının inz. m. Honsü a.-nın şm.-q.-ində, Omono çayı sahilindədir. Əh. 319 min (2004). Yapon dənizində port. Aeroport. Yüksəksürətli avtomobil və d.y.-ları qovşağı. Yeyinti, ağac emalı və kağız sənayesi, elektron maşınqayırma müəssisəsi; un-t var. Kustar istehsal sahələri (sake, ipək parçalar, gümüş məmulatları) inkişaf etmişdir.

AKJAL POLİMETAL FİLİZİ YATAĞI – Qazax. Resp.-ndadır. 1886 ildə kəşf

olunmuşdur. Filiz kütləsinin əsasını Pb, Zn, eləcə də Cu, Fe, As, Sb və s. təşkil edir. Mərkəzi Akçatau şəhər tipli qəsəbəsidir.

AKKÁD. A q a d e – Cənubi Mesopotamiyanın şm.-ində qədim şəhər. Sippar (indiki Əbu Habba) yaxınlığında yerləşdiyi ehtimal edilir. Babilistanın sami əhalisinin yaşadığı şəhərlərdən biri olmuşdur. E.ə. təq. 2300 ildə *Sarqonun*

Çar Sarqon.

yaratdığı böyük *Akkad çarlığının* paytaxtı idi. E.ə. təq. 2200 ildə *kutilər* A.-ı tutmuşdular. 3-cü minilliyin sonu–2-ci minilliyin əvvəllərində *amorilər* şəhəri dağıtdıqdan sonra Cənubi Mesopotamiyanın əsas mərkəzi Babil olmuşdur. Sonuncu dəfə A.-ın adı e.ə. 6 əsrə aid mənbələrdə çəkilir.

AKKÁD ÇARLIĞI – e.ə. 24–22 əsrlərdə mövcud olmuş dövlət. Çarlığın banisi olan *Sarqon* bütün Mesopotamiyanı hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Akkad çarı Naram-Suen [e.ə. 2236–2200] ölkədə baş verən üsyanları yatıraraq hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra islahatlar həyata keçirmişdi. Lakin bir qədər sonra A.ç-na qərbdən hücum edən *kutilər* Şumeri və paytaxt *Akkadı* ələ keçirmişdilər. Çar Naram-Suen döyüşlərdə öldürüldü.

AKKÁD DİLİ – qədim Mesopotamiya əhalisinin dili, məlum sami dillərindən ən qədimi. Babil və Aşşur dialektlərinə ayrıldıqı üçün Babil-Aşşur, yaxud Aşşur-Babil dilləri də adlandırılır. E.ə. 3-cü minilliyədək qədim Mesopotamiyada *Şumer dili* ilə yanaşı yayılmışdır. A.d.-nə aid ən erkən məlumata e.ə. 26 əsrə aid Şumer mətnlərində rast gəlinir. Məlum olan ilk abidələri e.ə. 25 əsrə, son yazılı mətnlər isə eramızın I əsrinə aiddir. Sait fonemlər zəif inkişaf etmişdir. Üç uzunluq dərəcəsi (qısa,

uzun, çox uzun) olan 4 sait fonem (a, u, i, e) vardır. Samit səslər sistemi 20 fonemi özündə birləşdirir. Leksikasında Şumer dilindən alınma sözlər çoxdur.

A.d.-nin qrafikası Şumer ideografik mixi yazısına əsaslanırdı. Sonralar yunan əlifbasından da istifadə olunmuşdur. *Hammurapi qanunları* və *Bilqamus (Gilqamus)* dastanı bu dildə yazıya alınmışdır.

Əd.: Дьяконов И.М. Аккадский язык (Языки Азии и Африки). М., 1991; Huehnergard J.A. Grammar of Akkadian. Atlanta, 1997.

AKKERMÁN KONVENSIYASI – 1826 il oktyabrın 7-də Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında Akkerman ş.-ndə imzalanan saziş. Ölkə ərazisində baş verən üsyanlar və yaranan böhran nəticəsində Osmanlı dövləti Rusiyaya bəzi güzəştlərə getməyə məcbur olmuşdu. A.k. *Buxarest sülh müqaviləsinə* (1812) bəzi əlavələrdən ibarət idi. Saziş Moldaviya, Valaxiya və Serbiyaya müəyyən hüquqların verilməsi, Dardanel və Bosfor boğazlarının bütün ölkələrin ticarət gəmiləri üçün açılması, rusların Osmanlı imperiyasının ərazisində sərbəst ticarət etməsi haqqında maddələrdən ibarət idi.

AKKLAMÁSİYA (lat. *acclamatio* – nida, qışqırıq) – 1) xristian kilsə ibadəti zamanı din xadiminin xeyir-duasına, xitabına cavab olaraq səslənən sözlər. Bax həmçinin *Alliluya*, *Amin*. 2) İclasda hər hansı bir qərarın səsvermə olmadan iştirakçıların reaksiyası (replikalar, nidalar, yaxud alqışlar vasitəsilə) əsasında qəbul və ya rədd edilməsi.

AKKLİMATİZÁSİYA – bax *İqliməyğunlaşma*.

AKKOMODÁSİYA (lat. *accomodatio* – uyğunlaşma) biologiyada və tibdə – müxtəlif məsafədə olan əşyanı aydın görmək üçün gözün uyğunlaşması. Balıqlarda göz yaxından görməyə uyğun yerləşmişdir və A. şərsəkili göz büllurunun arxaya çəkilməsi ilə yaranır. Suda-quruda yaşayanlarda və sürünənlərdə göz sakit halda uzaqdan görməyə uyğun yerləşmişdir və A. xüsusi əzələlərin köməyiylə göz büllurunun önə doğru çəkilməsi ilə yaranır. Quşlarda, məməlilərdə və insanda A. zamanı göz büllurunun ayrılığı, yəni şüasındırma qabiliyyəti dəyişir. İnsanda gözün A.-sı gözün əsas dinamik refraksiya mexanizmidir. Əşyaya yaxın məsafədən baxan zaman onun tor qışada qeyri-dəqiq təsviri ilə əlaqədar baş beyinə siqnallar daxil olur. Gözün hərəkəti sinirindən oyanma kirpikli əzələyə verilir. Kirpikli əzələ yığıldıqda kirpikli cismin halqası daralır. Bu

zaman sinir bağları boşalır və büllür önə doğru qabarıqlığını, şüasındırma qabiliyyətini artırır və yaxından aydın görmə əmələ gəlir. A.-ya parasimpatik və simpatik sinir sistemləri nəzarət edir. A.-nı yoxlamaq üçün xüsusi optik cihazlardan (optometr, refraktometr) istifadə olunur. A. yaşla əlaqədar dəyişə bilər. Göz bülluru A.-sının pozuntuları həmçinin gözün uzunmüddətli gərgin işləməsi nəticəsində, onun zədələnməsi zamanı, parlaq işıq təsirindən və s. hallarda baş verə bilər.

Fizioloji A. qıcıqlanan əzələ və sinir toxumasının qıcıqlandırıcının tədriclə güclənən təsirinə uyğunlaşması prosesidir. Qıcıqlandırıcının gücü nə qədər yavaş artırsa, qıcıqlanma həddi bir o qədər çox yüksəlir.

AKKOMODÁSİYA SİYASƏTİ, iqtisadiyyatda – şokların nəticələrini yumşaltmağa və onların dağıdıcı gücünü zəiflətməyə yönəlmiş iqtisadi siyasət. Məs., təklifdən irəli gələn mənfəi şokları neytrallaşdırmaq üçün istehsal həcmi təbii səviyyədə saxlayaraq, qiymət artımını gücləndirmək hesabına məcmu tələbin genişləndirilməsi.

AKKOMPANEMÉNT (fr. *accompagnement*, *accompagner* – müşayiət etmək) – bax *Musiqi müşayiəti*.

AKKÓRD (ital. *accordo* – uzlaşma) – müxtəlif ucalıqda olan bir neçə səsin eyni zamanda birləşməsi və vahid səs kimi qavranılması. A., əsasən, tersiya intervalları ilə qurulur; 3 müxtəlif səsdən ibarət olduqda üçhəmsədə, 4 – septakkord, 5 – nonakkord, 6 – undesimakkord adlanır. A.-un əsas səsinə prima deyilir.

AKKÓRD ƏMƏK HAQQI – bax *Əmək haqqı*.

AKKÓRD SİSTEMİ – bax *Əmək haqqı*. **AKKORDEÓN** (fr. *accordéon* – kökləmə) – qarmonabənzər, xromatik səs sırası olan pnevmatik dilli musiqi aləti. 1829 ildə avstriyalı orqan ustası K.Demian özünün təkmilləşdirdiyi qarmonu “akkordeon” adlandırmışdır. İki qutu, onları birləşdirən körük, tembri dəyişdirmək üçün registr keçiricilərindən, sol əlin ifası üçün akkordlu, sağ əlin ifası üçün isə fr. klaviaturası tipli iki klaviaturadan ibarətdir; düyməli klaviatura sol, klavişli isə sağ əl üçündür. A.-dan solo alət kimi, müşayiət üçün, estrada ansamblarında da istifadə olunur (bax həmçinin *Qarmon*).

ÁKKRA (Accra) – Qana Resp.-nin paytaxtı (1957 ildən), ölkənin ən böyük şəhəri. Əh. 1.661,4 min (2003). Qvineya

körfəzi sahilində port. D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Əsası 16 əsrin 1-ci yarısında qoyulmuşdur. Adı Korle laqununun sahilində məskunlaşmış akkra xalqının adından götürülmüşdür. 19 əsrin sonlarından qul ticarəti mərkəzlərindən biri idi. Əvvəllər burada qa tayfalarından biri məskunlaşmış, 1600 ildə isə qa tayfa ittifaqının paytaxtı olmuşdur. Avropa tacirlərinin Qvineya sahillərinə gəlməsi nəticəsində mühüm ticarət mərkəzinə çevrildi. A.-nı ələ keçirmək uğrunda *qalar*, *akimlər*, *akvapimlər* və *aşantilər* arasında uzun müddət mübarizə getmişdir. 1850 ildə İngiltərənin Qızıl Sahil müstəmləkəsinə daxil edilmişdir. 1876–1957 illərdə Qızıl Sahildəki müstəmləkə hökumətinin iqamətgahı burada yerləşirdi. Müstəmləkə dövrü əbədələrindən hollandların tikdiyi Krevkör (1605, indiki Uşer), danimarkalıların Kristiansborq (1657–59; 1900 ildən ingilis qubernatorunun, hazırda Qana hökumətinin iqamətgahı), ingilislərin Ceyms (1673) istehkamları *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. A. iki əsas zonaya dolanbac küçəli sahil r-nlarına və dövlət müəssisələri, banklar, mağazalar və s.-nin yerləşdiyi müasir məhəllələrə ayrılır. İncəsənət və Elmlər Akademiyası (əsası 1959 ildə qoyulmuşdur), Universitet (1961), Açıqota hərbi kolleci, Milli arxiv (1946), Mərkəzi kitabxana (1950), Milli muzey (1957), Elm və texnologiya muzeyi (1965), Milli afrikaşünaslıq kitabxanası (1961), Milli elmi-texniki kitabxana və informasiya mərkəzi (1964), Milli teatr var.

Qananın iri ticarət-sənaye mərkəzidir. Burada yüngül, yeyinti, kimya, metal emalı sənayesi, maşınqayırma müəssisələri, elektrik avadanlıqları (mühərriklər, tele- və radioaparətləri, akkumulyator batareyaları istehsalı) z-du vardır. Avtomobil yığılır; kустar usulla qızıl və gümüş məmulatları istehsal edilir; İES fəaiyyət göstərir.

AKKREDITASIYA (lat. accredo – ehtiva etmək) – beynəlxalq təşkilat yanında dövlətin daimi nümayəndəsinin, yaxud diplomatik nümayəndəlik başçısının təyinatı və vəzifəyə başlaması ilə bağlı hərəkətlər məcmusu. Diplomatik nümayəndənin təyinatı həm beynəlxalq hüquq, həm də ölkədaxili hüquq normaları ilə tənzimlənir. Hər dövlətdə diplomatik nümayəndələrin bu və ya digər təyinatı ölkədaxili hüquq normaları ilə nizamlanır. Nümayəndəlik başçısının

rəsmi təyinatından əvvəl dövlət məhz müəyyən etdiyi konkret şəxsin müvafiq keyfiyyətdə təyinatı üçün yerləşəcəyi ölkənin razılığını (aqrəman) almalıdır. Qəbul edən ölkə səbəbini göstərmədən aqrəman verməyə bilər. Aqrəman alındıqdan sonra nümayəndəliyin başçısı “persona qrata”ya (arzuolunan şəxs) çevrilir. Diplomatik nümayəndənin öz etimadnaməsini təyin olunduğu ölkənin başçısına təqdim etməsi ilə A. prosesi başa çatır. Beynəlxalq təşkilat yanında dövlətin daimi nümayəndəsi həmin beynəlxalq təşkilatın səlahiyyətli orqanına, yaxud vəzifəli şəxsinə (məs., BMT-nin Baş katibinə) öz səlahiyyətlərini təqdim etdiyi andan vəzifələrinin icrasına başlamış hesab olunur. Diplomatik nümayəndə “persona non qrata” (etimadını itirmiş şəxs) elan olunduğu halda təyinat ölkəsi onun geri çağırılmasını tələb edə bilər. Bu tələb akkreditə etdirən dövlət tərəfindən rədd edilə bilməz, lakin dövlət həmin tələbə, onun motivlərinə qarşı öz narazılığını bildirmək hüququna malikdir. Diplomatiyə əlaqələrin kəsilməsi, müharibə vəziyyəti, münasibət tərəflərindən birinin mövcudluğunun itirilməsi bütünlükdə nümayəndəliyin fəaliyyətinə son qoymaq üçün əsas ola bilər.

AKKREDITİV (lat. accreditivus – etibarlı) – müəyyən pul məbləğinin fiziki və ya hüquqi şəxsə ödənilməsi barədə (A.-də göstərilən şərtlər yerinə yetirilərkən) banka verilən tapşırıq. Bank ödənişi A.-də göstərilən şərtlər yerinə yetirildiyi və sənədlər yerində olduğu halda həyata keçirir. A. banklar arasında aparılan bank əməliyyatıdır. Bank-emitent alıcının ərizəsinə əsasən A. açır. Pul vəsaitlərinin satıcının bank hesabına köçürülməsi üçün vacib olan şərtlər və sənədlərin siyahısı həmin A.-də göstərilir. İcraçı bank – tədarükçünün (malgöndərən) bankı göstərilən tələblərin icrasına nəzarət edir, onların tam icra olunduğu halda müqavilədə göstərilən məbləği hesablaşma hesabına köçürür. A. müxtəbir bankların sayını artırmadan hesablaşmaların bir neçə yerdə aparılmasına imkan verərək, onları asanlaşdırır. Banklar A.-in aşağıdakı növlərini açır: ödənilmiş və ödənilməmiş, geri çağırılan və geri çağırılmayan. Ödəyici tərəfindən müvəkkil olunmuş şəxsin aksepti A.-in şərtləri kimi nəzərdə tutula bilər. A. üzrə ödəniş nağdsız şəkildə, A. məbləğini vəsaiti alan şəxsin hesabına köçürmə yolu ilə

yerinə yetirilir. A. üzrə ödənişlərin hissə-hissə icrasına yol verilir. Sənədli A.-in şərtlərinə görə bank müəyyən məbləği alıcının sərəncamına əsasən əmtəə (mal) göndərişi sənədləri təqdim edildiyi halda, satıcıya ödəməyi öz öhdəsinə götürür. Ehtiyat A. bankın balansdan-kənar öhdəliyindən ibarətdir; o, başqalarının öhdəliklərinə zəmanət verir, yaxud müştərinin kredit qabiliyyətini yüksəltmək üçün istifadə edilir. Bu cür A. vəsait ehtiyatının 100% olmasını tələb edir. Revolver A.-i ödənişin bütün məbləğinə deyil, müəyyən hissəsinə açılır və əmtəənin növbəti partiyasına görə hesablaşma həyata keçirilən kimi yenidən təzələnilir və qrafik üzrə həyata keçirilən daimi malgöndərişlərinə görə hesablaşmalarda istifadə olunur. Tranzit A.-i ölkələrin birində buraxılır, digərində avizo edilir və təsdiqlənir, üçüncüsündə isə ödənilir. Hesablaşmaların A. forması mal və xidmətlərə görə nağdsız hesablaşma növlərindən biridir. O, konkret alıcının ünvanına A. açılmasına əsaslanır. Bu halda, A. ödənişə zəmanət kimi tətbiq edilir. Hesablaşmanın bu forması beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunur; o, ixracçılar üçün daha çox sərfəlidir.

AKKRƏSIYA (lat. accretio – artma) – maddənin əhatə fəzasından kosmik cismin (məs., ulduzun) səthinə düşməsi. A.-ya əks proses maddənin axıb getməsidir. Sıx yerləşən iki ulduzdan biri (qırmızı nəhəng) o birinə (ağ cırdana, *neytron ulduzuna*) və ya *qara deşiyə* intensiv sürətdə maddə verəndə A.-nin rolu artır. Yeni ulduzların alışmasının ən çox ehtimal olunan səbəbi ağ cırdanlara A.-lar hesab edilir. Axıb tökülən maddədə adətən hidrogen üstünlük təşkil edir. Ağ cırdanların özündə isə hidrogen olmur, çünki ağ cırdan yarananda *termonüvə reaksiyaları* nəticəsində o, heliuma çevrilir. Ulduzun səthinə düşən hidrogen toplanır və hidrogenin termonüvə reaksiyasının başlanması üçün kifayət edən temperaturadək qızır. Əgər reaksiya istiliyinin ayrılma sürəti istiliyin ötürülmə sürətindən böyük olarsa, yeni ulduzun alışması kimi müşahidə edilən istilik partlayışı baş verir.

Neytron ulduzuna və ya qara deşiyə A. kosmik rentgen şüalanmasının impuls mənbələrinin – rentgen barsterlərinin təbiətini izah edən mexanizm kimi təklif olunmuşdur. Cavan neytron ulduzları – *pulsarlar* yüksək enerjili zərrə-

ciklərin güclü mənbəyi olduğuna görə, onlara A. çətinləşir. Zaman keçdikcə pulsarlardan maddə axını zəifləyir və yaşı 10⁶–10⁷ ildən çox olan neytron ulduzları üçün A. kifayət edəcək qədər artaraq rentgen şüalanmasının kosmik mənbələrinin müşahidə olunan işıqlanmasını təmin edə bilər. Bunun üçün nisbətən kiçik kütlə axını (~10⁻⁹M_☉/il) kifayətdir, lakin hətta belə axın yalnız sıx ikili sistemlərdə mümkündür. Sıx ikili sistemlərdə yığcam ulduza düşən maddə fırlanma momentinə malik olduğundan sürütmə nəticəsində mərkəzə doğru çökən dairəvi disk yaradır. Sürütmə maddəni 10⁶ K-dək qızdırır və o, istilik rentgen şüalanmasının mənbəyi olur. Qara deşiklərə A. zamanı da belə dairəvi disklər yaranır və məhz disk maddəsinin şüalanmasına görə qara deşik aşkarlanır.

Əd.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д.

Теория тяготения и эволюция звезд. М., 1971.

AKKRƏSIYA PRİZMASI, *akkrəsiya pazı* – litosfer tavaşının birinin digərinin altına gömüldüyü (subduksiya) zonada formalaşan geoloji struktur; dərin sualtı nov (çökəklik) boyu gömülən tavanın dabanında əmələ gəlir. A.p. çəpinə kəsilişdə (profildə) subduksiya zonasına doğru əyilmiş və okeana doğru cavanlaşan pulcuqlu üstəgəlmələr sistemindən ibarət paz formasındadır. Tərkibində olistolitlər, tektonik bloklar və nadir halda ofiolitlər olan turbiditlərdən (novu dolduran flişdən), qismən də pelagik çöküntülərdən (gil, əhəngdaşı və s.) təşkil olunmuşdur. Okean tavaşının kontinentin və ya adalar qövsünün altına subduksiyası zamanı novun və tavanın çöküntüləri deformasiyaya uğrayaraq, yerindən qoparılır və novun daxili yamacının ətəyində toplanaraq A.p.-ni əmələ gətirir. O, novlar boyu yüzlərlə və minlərlə *km* izlənilir və sualtı relyefdə səthi tektonik mənşəli silsilə və çökəkliklərlə mürəkkəbləşmiş qalxmalar şəklində əks olunur. Eni 300 *km*-ə çata bilər (Barbados a. r-nu). Subduksiya prosesi intensiv baş verdikdə A.p. kompleksi xarici qövsün tərkibinə daxil ola bilər.

AKKULTURASIYA – mədəniyyətlərin bilavasitə və uzunmüddətli əlaqəsi nəticəsində onların qarşılıqlı təsiri prosesi; bir xalqın mədəniyyətinin digər xalqın mədəniyyətini tam, yaxud qismən qəbul etməsi; mədəniyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyət formalarından biridir. A. anlayışı 19 əsrin sonlarından ingilis və Amerika antropoloqları tərəfindən

geniş istifadə edilməyə başlanmışdır (F. Boas, U.H.Houmz, U.C.Magi, R.Loui). 20 əsrin 20–30-cu illərində Amerika antropologiyasında A. probleminin işlənməsi, əsasən, hakim (donor) mədəniyyətin Amerikanın yerli əhalisinə təsirinin öyrənilməsi ilə bağlıdır (M. Mid, R. Linton). 50–60-cı illərdə A.-nin tədqiqat sahəsi genişlənməyə başladı: yerli mədəniyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə və təsirinə, həmçinin ispanlaşma, yaponlaşma, çinləşmə və digər proseslərə həsr olunan araşdırmaların sayı artdı (C. Foster, C. Felan və b.), A.-nin tədqiqat metodları mürəkkəb cəmiyyətlərdə urbanizasiya proseslərinin öyrənilməsinə tətbiq edildi (R. Bilz). Əvvəlki dövrlərdə əsas diqqət “hakim” mədəniyyətin “təbə” mədəniyyətə təsiri üzərində cəmləşirdisə, sonradan əks-təsir prosesləri də tədqiqat predmetinə çevrildi (məs., Afrika ənənəvi musiqi formalarının müasir Qərb musiqisinə təsiri). Hazırda A. təcridən istifadədən çıxaraq “mədəni hibridləşmə”, “polikulturalizm”, “marginallaşma” və s. terminlər ilə əvəz olunur.

AKKUMULYASIYA (lat. accumulatio – toplanma, qalanma), *geologiya* da – axar su, buzlaq, dəniz, külək və vulkanların geoloji fəaliyyəti nəticəsində çöküntü və üzvi qalıqların quruda və su hövzəsinin dibində yığılması. A.-ni yaradan geoloji amildən asılı olaraq qravitasiya, çay, göl, dəniz, külək (eol), buzlaq və s. A.-ları olur. A. nəticəsində akkumulyativ relyefin müxtəlif formaları və nəcib metalların, qiymətli daşların səpinti yataqları yaranır.

AKKUMULYASIYA, *dilçilikdə* – struktur üslubiyatın prinsiplərindən biri. Həmin prinsipə görə eyni əhvali-ruhiyyə, hiss, duyğu eyni məzmunla malik bir neçə oxşar vasitələrlə ifadə edilir. Bu zaman başlıca məqsəd müəyyən əlamət və keyfiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaqdır. “Göydən ildırım tökdürəm, Yurdunda bostan əkdürəm, Torpağın dara çəkdürəm” (“Koroğlu”dan) deyildikdə, obrazın qəzəbi hiperbolik şəkildə ifadə edilir. Bu zaman sözün, ifadənin daşdığı müstəqim mənaya diqqət yetirilmir, fikir bütöv halda qavranılır.

AKKUMULYATİV DÜZƏNLİK – oxşalanmış çöküntü qatlarının yaratdığı düzənlik. Akkumulyasiyada üstünlük təşkil edən amilə görə endogen (vulkanik) və ekzogen (dəniz, allüvial, göl, buzlaq və s.) A.d.-lərə bölünür. Mürək-

kəb genezisli (göl-allüvial, delta-dəniz, allüvial-prolüvial və s.), həmçinin sualtı A.d.-lər (məs., *abissal düzənliklər*) də var.

AKKUMULYATİV RELYEF – dəniz, çay, göl, buzlaq, eol, qravitasiya və s. çöküntülərinin, vulkanların püskürmə məhsullarının (lava, kül) akkumulyasiyası nəticəsində yaranan relyef forması. A.r. bir neçə genetik tipə ayrılır: su akkumulyasiyası (*akkumulyativ düzənliklər*, *prolüvial-delüvial* şeyflər, çay yatağı boyu bəndlər və s.), buzlaq akkumulyasiyası (morenlər, drumlinlər və s.), eol akkumulyasiyası (dünlər, barxanlar və s.), vulkanik akkumulyasiya (vulkan təpələri, lava günbəzləri və s.) qravitasiya akkumulyasiyası (uçqunlar, yığıntılar) və s. Bioloji proseslər nəticəsində özünəməxsus A.r. formaları (torf bataqlıqlarının səthi, mərcan rifləri və s.) yaranır. A.r.-in bəzi formaları insan fəaliyyəti nəticəsində yaranır (terrikonlar, bəndlər və s.).

AKKUMULYATİV SAHİL – okeanlarda, dənizlərdə və göllərdə sahil xəttinin yuyulmasından əmələ gələn çöküntülərin dalğalar vasitəsilə sahil boyu toplanması. A.s., adətən, tektonik gömülməyə məruz qalmış alçaq sahələrdə yaranır.

AKKUMULYATİV TERRAS – çay, dəniz, göl, yaxud göl-buzlaq çöküntülərindən təşkil olunmuş terras.

AKKUMULYATOR (lat. accumulator – yığıcı, accumulo – toplayıram) – sonrakı istifadə üçün ehtiyat enerji toplayan qurğu. Topladığı enerjinin növündən asılı olaraq elektrik, hidravlik, istilik, pnevmatik, ətalət A.-u növlərinə ayrılır. Elektrik A.-u elektrik enerjisinin kimyəvi enerjiyə çevirib toplayır və lazım olduqda təkrar elektrik enerjisinə çevirir; avtonom enerji mənbəyi kimi istifadə edilir. Hidravlik A. nasoslardan təzyiq altında daxil olan mayeni toplayır və ən çox sərf olunan anda verir. Pnevmatik A. isə kompressorlardan daxil olan qazı toplayır. Bu A.-lar hidravlik və pnevmatik qurğularda uyğun olaraq su sərfini tənzimləyir və ya işlək təzyiqli düzləndirir. İstilik A.-u istiliyi buxar-güc qurğularında toplayır və lazım gəldikdə istifadəyə verir. Ətalət A.-u xarici qüvvənin işini sonrakı istifadə üçün kinetik enerjiyə çevirir; bunun üçün çox vaxt fırlanan nazımçarx tətbiq edilir.

AKKUMULYATOR BATAREYASI – eyni tipli elektrik akkumulyatorları gru-

pu. Elektrik cərəyanı və gərginliyinin zəruri qiymətlərini almaq üçün ümumi dövrəyə birləşdirilir.

AKMOLÁ – Astana ş.-nin 1992–98 illərdə adı.

AKMOLÁ VİLAYƏTİ (1960–92 illərdə Selinoqrad vil.) – Qazax. Resp.-nin şm.-indədir. 1939 ildə təşkil edilmişdir. Sah. 146,2 min km^2 . Əh. 747,2 min (2008). 17 r-nu, 10 şəhəri, 15 şəhər tipli qəsəbəsi var. Mərkəzi Kokşetau ş.-dir.

Təbiət. A.v. ərazisinin çox hissəsi *Qazaxıstan xırda təpəliyinin* şm.-q. kənarında yerləşir. Səthi, əsasən, təpəlidəli düzənlikdir (hünd. çox yerdə 300–400 m). İqlimi kəskin kontinentaldır. Orta temp-ı yanvarda şm.-da -18° -dən c.-da $-16^{\circ}C$ -yədək, iyulda müvafiq olaraq 20 və $22^{\circ}C$ -dir. İllik yağıntı 200–350 mm. Ən böyük çayı Şimdir (Ob hövzəsi). Çoxlu göl (əsasən, şorsulu göllər) var. Ən böyük gölü Tengizdir (şor). Faydalı qazıntıları: qızıl, mis, daş kömür və s. Şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Çöl, qismən səhra və yarımsəhra bitkiləri üstündür. Kiçik sahələrdə şam-tozağacı meşələri var. Heyvanları: gəmiricilər, sayqak və s. Qazaxıstanın paytaxtı Astana ş. vil.-in ərazisindədir.

Təsərrüfat. A.v. Qazaxıstanın iri sənaye-aqrar mərkəzidir. Təsərrüfatının əsas sahələri yerli k.t. məhsullarının emalı sənayesi və taxıl əkinçiliyi, ətlik-yunluq, ətlik-südlük heyvandarlıqdır. 2007 ildə sənaye məhsulunun həcmi 2006 ilə nisbətən 38,9%, k.t. məhsulunun ümumi həcmi 16% artmışdı. A.v. sənayesi heyvandarlıq və yem istehsalı üçün k.t. maşınları və avadanlıqlar istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır ("Aqrotəmiz", "Aqrokomplekt-montaj" və s.). Mədən avadanlığı istehsalı üzrə ixtisaslaşan "Mədən avadanlıqları z-du" SC, metallurgiya sənayesi üçün qeyri-standart avadanlıq buraxan z-d, cihazqayırma z-du, nasos və qazanxana avadanlığı, yanğınsöndürənlər, sayğac-lar, oksigen-nəfəs aparatları istehsalı üzrə ixtisaslaşan ASC, elektrovoz təmiri z-du, əlvan metallurgiya müəssisələri fəaliyyət göstərir. İstehsal həcmnin 73%-ini təşkil edən emal sənayesi strukturunda tikinti sənayesi, kimya sahəsi, uran istehsalı, k. t. məhsullarının emalı və maşınqayırma qabaqcıl yerdədir. Uran istehsalı 1,4 dəfə, molibden filizləri və konsentratları istehsalı 2 dəfə artmışdır. Əlvan metallurgiya müəssisələrində 7,5 t qızıl istehsal edilmişdir

(2007). Taxıl sahəsi, nəmliyi sabit saxlayan texnologiyaların tətbiqi ilə 1 mln. ha-dır (2007; 2006 ildəkindən 2 dəfə artıq). Taxılın ümumi yığılı 5643,7 min t-dur (2009; 2008 ildəkindən 600 min t artıq). Ətlik-südlük heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Stepnoqorskda mikrobioloji məhsullar, yem əlavələri buraxan iri SC fəaliyyətdədir. Unüyütmə sənayesi və çörək istehsalı inkişaf edir. 2007 ildə A.v.-ndə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2006 ildəkinə nisbətən 2,1 dəfə artaraq təxm. 640 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2005–07 illərdə mənzil tikintisinə təqr.79 mln. ABŞ doll. yönəldilmişdir. 2007 ildə 188,7 min m^2 mənzil sahəsi (2006 ildəkindən 28,7% artıq) istifadəyə verilmişdir.

AKMOLİNSK – Astana ş.-nin 1863–1961 illərdə adı.

AKMOLİT – şaquli yatımlı intruziv kütlə. Dik yatımlı yan süxurların içərisindən iti til şəklində çıxır.

AKMULLÁ (təxəllüsü; əsl adı Müftəhəddin Kəmaləddin oğlu) (26.12.1831, indiki Başqırdıstan Resp., Miyakinsk r-nu – 20.10.1895, Miass ş.) – tatar və başqırd şairi, maarifçi. Şair Ş.*Zəkinin* mədrəsəsində təhsil almışdır. Tatar dilində yazmışdır. Pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. İmprovizator şair kimi geniş şöhrət qazanmışdır. Şeirlərində kəskin sosial problemlərdən bəhs etdiyinə görə həbsxanaya salınmışdır (1867–71). Həbsdə olarkən satirik şeirlər yazmışdır ("Məkanım mənim zindandır").

Öldürülmüşdür. Əsərlərinin çox hissəsi ölümündən sonra nəşr edilmişdir.

Əsəri: Стнхи. Уфа, 1986.

"AKMULLA" – satirik jurnal. Rusiyanın Orenburq quberniyasının Troitsk ş.-ndə 1911–16 illərdə nəşr edilmişdir. Başqırd şairi və maarifçisi M.K. *Akmullanın* adını daşıyan jurnal, əsasən, türk dilində çıxmış, bəzi materiallar isə qazax dilində dərc olunmuşdur.

AKOLA – Hindistanda, Maharaştra ştatında şəhər. Əh. 443 min (2007). Pambıqçılıq r-nu və pambıq parça sənayesi mərkəzidir.

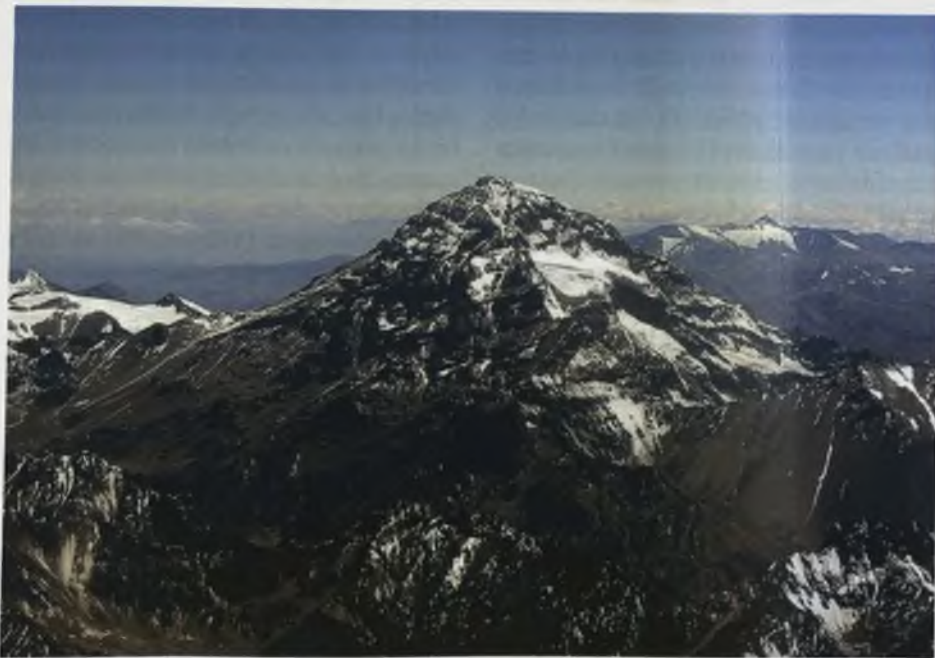
AKONKÁQUA (Aconcagua) – Argentina ərazisində, And d-rında zirvə. Hünd. 6959 m. Qərb yarımkürəsinin ən yüksək nöqtəsidir. Buzlaqları (sah. 80 km^2) var. Daimi qarlı örtüldür.

AKR (ing. acre) – sahə ölçü vahidi. İngilis ölçü sistemini qəbul etmiş bir sıra ölkələrdə (B.Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya və s.) işlədilir. Əvvəllər bir gündə bir cüt öküzlə şumlanan sahə bir A. götürülürdü. 1 A.=4046, 86 m^2 .

AKRATOTERMLƏR (yun. ἀκράτος – qarışıqsız + θερμη – isti), a k r o t e r m l e r – suyu zəif mineralaşmış isti bulaqlar. Belə sulardan istilik sistemlərində və balneoloji sanatoriyalarda istifadə olunur. RF-nin Xabarovsk diyarında Kuldur ($71^{\circ}C$), Gürc.-da Abastumani ($48^{\circ}C$), Azərb.-da Cimi ($42,8^{\circ}C$), Xaşi ($40,8^{\circ}C$), Xaltan ($48^{\circ}C$) və s. isti mineral bulaqlar A.-dir.

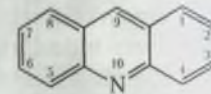
ÁKRİ (Acre) – Braziliyanın şm.-q.-ində ştat. Sah. 154 min km^2 . Əh. 639 min

Akonkaqua zirvəsi.

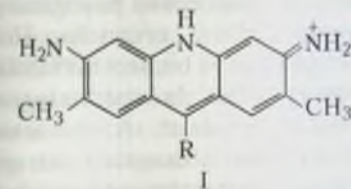
(2006). İnz. m. Riu-Branku ş.-dir. Ərazisində çətin keçilən rütubətli tropik meşələr var. Ovçuluq geniş yayılmışdır. Heveya şirəsi, Braziliya qozu yığılır.

AKRIDİN – heteroaromatik birləşmə. A. açıq-sarı kristal maddə; t_{pr} 110–111 $^{\circ}C$, t_{qayn} 346 $^{\circ}C$ (sublimasiya ilə). Üzvi həlledicilərin əksəriyyətində həll olur və məhlulları bənövşəyi rəngdə flyoressensiya edir. A. zəif əsasdır;

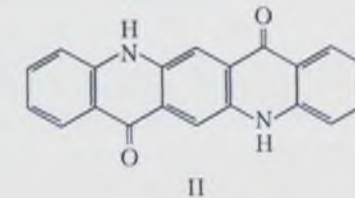
alkilhalogenidlərlə N-alkilakridin duzlarını əmələ gətirir. A. elektrofil əvəz etmə reaksiyalarına çətin girir. Nukleofil reagentlərlə ya 9 vəziyyətində əvəzlənmiş məhsullar (məs., natriumamidə $NaNH_2$; bax *Çiçibabin reaksiyası*), ya da 9 və 10 vəziyyətlərində (məs., fenillitiumla, KCN) birləşmə məhsulları əmələ gətirir. A. natrium amalqaması, həmçinin xlorid turşusunda sinklə asan reduksiya olunaraq, 9,10-dihidroakridinə çevrilir. A. daş kömür qatranında olur. 9,10-dihidro-9-akridinondan alınır. A.-dən ozonun qravimetrik təyininə, törəmələrindən isə *akridin boyaq maddələrinin* və bəzi dərman maddələrinin alınmasında istifadə edilir.

AKRIDİN BOYAQ MADDƏLƏRİ – akridin və 9-fenilakridinin törəmələri olan sintetik boyaq maddələri. Aromatik 1,3-diaminlərin aldehidlərlə kondensləşməsindən əmələ gələn tetraamin-diarilmetanın sonradan tsiklləşməsi və A.b.m. leykobirləşməsinin oksidləşməsi nəticəsində alınır. Məs., 2,4-toluilendiaminin formaldehidlə və benzaldehidlə kondensləşməsindən müvafiq olaraq sarı (formul I, R-H) və narıncı A.b.m. ($R-C_6H_5$) alınır. A. b. m. pambığı (tannin rəngabı ilə), yunu, ipəyi, dərinə, kağızı sarı, narıncı və qəhvəyi rənglərə boyayır; işğadavamlılığı az olduğundan geniş istifadə edilmir.

A. b. m.-nə həmçinin xinolinakridinlərin, yaxud xinakridinlərin diketotörəmələri olan xinakridon piqmentləri aiddir. Bunlardan ən mühümləri kəhrəbə

turşusunun və ya 2,5-dixlorotereftal turşusunun dibutil efirindən alınan xətti xinakridonlar *trans*-xinakridon, (formul II) və onun törəmələridir.

Dispersləşmənin sonuncu mərhələsinə aparılma üsulundan asılı olaraq xinakridon piqmentləri rənglərinə görə bir-birindən fərqlənən kristallik modifikasiyalar əmələ gətirir. Bu qrup piqmentlər üzvi həlledicilərdə həll olmur, yüksək kimyəvi sabilliyi, istiliyə və işıqadavamlılığı ilə səciyyələnir; parlaq-cəhrayı, qırmızı və bənövşəyi rənglərə boyamaq üçün istifadə olunur. Xinakridon piqmentləri avtomobillər üçün emal, poliqrəfik boyarlıq rənglərinin hazırlanmasında, plastik kütlələrin, sintetik lif kütlələrinin boyanmasında, parçalara naxış vurulmasında tətbiq edilir.

AKRİXİN – sintetik dərman preparatı, akridinin törəməsi. Malyariyanın, helmint xəstəliklərinin, həmçinin dəri leyşmaniozunun, qırmızı qurdeşənəyinin müalicəsində işlədilir. A.-i 1930 ildə alman farmakoloqları X.Maus və F.Mişş atebriin adı ilə sintez etmişlər. A. malyariya əleyhinə əsas sintetik dərman kimi 1932 ildən bütün dünyada məşhurdur.

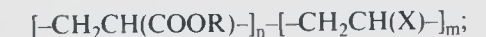
AKRİL LİFİ – bax *Poliakrilnitril lifi*.

AKRİL TURŞUSU, propen turşusu – ən sadə doymamış karbon turşusu, $CH_2=CH-COOH$; kəskin iyli rəngsiz maye; t_{qayn} 140,9 $^{\circ}C$. Suda, spirtə, efirdə həll olur, saxlanıldıqda polimerləşir. A.t. *karbon turşularının* kimyəvi xassələrinə malikdir, *alkenlər* üçün xarakterik olan reaksiyalara daxil olur. A.t.-nin duzları və efirləri *akrilatlar* adlanır. A.t. propenin katalitik oksidləşməsindən alınır. A.t.-ndan iondəyişdirici qatranların alınmasında, onun efirlərindən isə lak, boya, yapışqan, kauçuk istehsalında istifadə edilir. A.t. gözün selikli qişasını qıcıqlandırır.

AKRİLAMİD – akril turşusunun amidi, $CH_2=CH-C(O)NH_2$; rəngsiz kristal maddə; t_{pr} 84,5 $^{\circ}C$. Suda, etanolda, asetonada yaxşı həll olur. A. karbon turşularının amidləri üçün səciyyəvi olan reaksiyalara girir. İkiqat rabitə üzrə

birləşmə reaksiyalarına A.asanlıqla daxil olur və polimerləşir. Akrlnitrilin katalitik hidrolizi ilə alınır. A.-dən *poliakrilamidin* və müxtəlif birləşmə polimerlərin istehsalında monomer kimi istifadə olunur. A. yanğın təhlükəli və zəhərlidir; gözün selikli qişasını qıcıqlandırır.

AKRİLAT KAUCUKLARI. akril kaucukları – vinil monomerlərlə akril turşusu efirlərinin emulsiyada birləşməsi məhsulları olan sintetik kauçuklar. Ümumi formulu:

burada $R-C_2H_5, C_4H_9, C_4H_9OCH_2CH_2, CH_3OCH_2CH_2, X-CN, CH_2ClCH_2O, CH_2ClC(O)O$ və s.

Bəzən zəncirə 3-cü monomerin, məs., $CH_2=CHCH_2OCH_2CH_2CHO$ allilqliksidil efirinin halqaları da daxildir. A.k. amorf xassəli, termoplastik, istiliyə, benzinə və yağadavamlıdır; ozonun və ultrabənövşəyi şüalanmanın təsirinə xassələrini dəyişmir. Karbohidrogenlərdə və onların törəmələrində asan həll olur, spirtlərin və qlikolların təsirinə davamsızdır, sulu mühitdə qızdırıldıqda hidrolizə uğrayır. A.k. aminlərlə (məs., trietiltetraminlə), yaxud kükürdün iş-tirakı ilə qələvi metalların (məs., natriumun) stearatları; fenol-formaldehid qatranları və s. ilə vulkanlaşdırılır. Vulkanlaşdırma $150^{\circ}C$ temp-ədə birbaşa presləmə, yaxud təzyiqləndirilmə ilə aparılır. A.k. əsasında alınmış rezinlərin qazkeçiriciliyi aşağıdır, sürtküllərin, yanacağın, qaynar avtomobil yağlarının, o cümlədən kükürdtərkibli yağların təsirinə qarşı davamlıdır, -20° -dən $180^{\circ}C$ -dək temp-ə intervalında iş qabiliyyətini uzun müddət saxlayır. Dartıldıqda rezinlərin möhkəmliyi 7–16 MPa, nisbi uzanması 200–400%-dir. Resinlər əsasında hazırlanmış qarışıqlar asan şprislenir və kalandrlanır. A.k. aviya, avtomobil və mebel sənayesi üçün hermetiklərin, yapışqanların, yaxmaların, lakların istehsalında, həmçinin apretləmə üçün istifadə edilir. A.k. əsasında alınan rezinlər avtomobil detalları (kipgəclər, yağqaytaran qalpaqlar və s.) istehsalında tətbiq olunur.

AKRİLATLAR – akril turşusunun duzları və efirləri.

AKRİL NİTRİL – akril turşusunun nitrili, $CH_2=CHCN$; kəskin iyli rəngsiz maye, t_{qayn} 77,3 $^{\circ}C$. Bir çox üzvi həlledicilərlə qarışır. Öz-özünə poliakrilnitrilə

polimerləşir. A. üçün ikiqat rabitə üzrə birləşmə reaksiyası (məs., ammonyakla, spirtlərlə, ketonlarla, aminlərlə) səciyyəvidir. A.-in hidrolizindən *akril turşusu* əmələ gəlir. A. propenin oksidləşdirici ammonolizindən və hidrogen-sianidin asetilenə birləşməsindən alınır. A.-dən sənayedə poliakrilnitril liflərinin və plastik materialların, butadien-nitril kauçukunun, akrilamidin, akrilatların alınmasında istifadə edilir. A. zəhərlidir.

AKRİTARXLAR (Acritarcha) – sporopolleninə (sporların və tozcuq dənələrinin tərkibinə daxil olan biopolimer) yaxın sadə və ikiqat qışalı, qazıntı mikroorqanizmləri birləşdirən yığma qrup. Qışasının morfoloji xüsusiyyətlərinə görə A. birhüceyrəli dinofit yosunların sistalarına və bəzi tallomlu yosunların sporlarına oxşardır. Proterozoydan məlumdur. Son Proterozoy və Erkən Paleozoyun dəniz planktonları qrupunda daha çoxsaylı və müxtəlif olmuşdur.

AKRO... (yun. ἀκρο – qıraq, kənar) – sonluğa, qurtaracağa, yuxarıya, ətraflara (əl-ayaq) aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., *akromeqaliya*).

AKRODİNİYA (*akro...* + yun. οδύνα – ağrı) – özünəməxsus vegetativ və somatik pozuntularla, habelə psixi nasazlıqla meydana çıxan sinir sistemi xəstəliyi. Səbəbi aydınlaşdırılmamışdır. Nadir hallarda 5 yaşa qədər uşaqlarda rast gəlinir. A.-nin kliniki gedişi kəskin və xroniki ola bilər. Xəstəlik iştahsızlıq, bədən temp-unun yüksəlməsi, davranışın dəyişməsi, işıqdan qorxma, tək qalmağa meyilliliklə başlaya bilər. Ətrafların kəskin hiperemiyası və ya göyerməsi, dərinin soyuması, nəm və ya həddindən artıq quru olması, zədələnməmiş dərinin bərk qaşınması və ağrılı olması A. üçün xarakterik əlamətlərdir. Bəzən trofik pozuntular, qarında ağrılar, depressiv hallar və s. baş verir. Müalicəsi: vitaminlərlə (C, B₁, B₆) zəngin qidalanma, xolinolitik təsirli və sakitləşdirici dərmanlar.

AKROKEFALIYA, *akrocefaliya* – kəllənin anormal uzunsov forması. Əksər hallarda kəllənin tac tikişlərinin bittirmə prosesinin pozulması nəticəsində əmələ gəlir.

AKROLEİN, *akril aldehid* – ən sadə doymamış aldehid, CH₂=CH-CHO; rəngsiz, tez alovlanan, kəskin iyli maye, *t_{qayn.}* 52,5°C. Bir çox üzvi həlledicilərdə həll olur; havada oksidləşir və polimerləşir.

Aldehidlər və alkenlər üçün xarakterik olan reaksiyalara daxil olur. A. propenin hava oksigeni ilə katalitik oksidləşməsindən alınır. A.-dən metioninin, nikotin və akril turşularının, qliserinin, qlutar aldehidinin, piridinin alınmasında, sənayedə polimer və birləşmə polimerlərin istehsalında monomer kimi istifadə olunur. Zəhərlidir; gözün və tənəffüs yollarının selikli qişasını qıcıqlandırır.

AKROMEQALIYA (yeni lat. acromegalia, *akro...* + yun. μέγανος – böyük) – hipofizin boy hormonunun və ya somatotrop hormonunun (STH) artmış sekresiyası təsirinə əl, ayaq, çənə, daxili orqanlar və bədən digər hissələrinin ölçüsünün böyüməsi ilə müşayiət olunan endokrin xəstəliyi. A.-da təxminən bütün hallarda hipofizin adenomasi olur. Əhalinin 1 mln. nəfərinə ildə 3,3–4,5 A. ilə xəstələnmə düşür.

A., əsasən, 20–40 yaşlarında, ən çox qadınlarda, uşaqlarda isə təsadüfi hallarda qeyd edilir. Xəstəliyin kliniki əlamətləri tədricən inkişaf edir: ilk əlamətlərin meydana çıxmasından diaqnoz qoyulmasına qədər 8–10 il keçir. A.-lı xəstələri ümumi zəiflik, əmək qabiliyyətinin azalması, çox tərləmə, başağrısı (bəzən güclü və uzunmüddətli), əzginlik narahat edir. Xəstədə qaşüstü qövsələrin, almacıq və çənə sümüklərinin böyüməsi hesabına üz cizgilərinin kobudlaşması, əllərin və ayaqların böyüməsi, tükəllərin yoğunlaşması, dərinin qalınlaşması baş verir, dil və dişlərin arası böyüyür. A.-nin diaqnostikası həmçinin STH-nin sekresiyasının və qan zərdabında insulinəbənzər boy-l amilinin təyininə əsaslanır. Müalicəsi: STH-nin artmış sekresiyasının aradan qaldırılması, klinik əlamətlərin azaldılması, süia terapiyası, hipofizdə cərrahi əməliyyat.

AKRON – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Ohayo ştatında şəhər. Əh. 213,4 min (2004). Nəql. qovşağıdır. Dünyanın ən iri rezin sənayesi (avtomobil şini istehsalı və s.) mərkəzlərindən biridir. Maşınqayırma (o cümlədən kimya maşınqayırması), metal emalı, dəzgahqayırma, avtomobil, kimya, poliqrafiya sənayesi müəssisələri var. Raket mühərrikləri, yoltikinti maşınları, sualtı qayıqlar üçün qaldırıcı qurğular istehsal olunur.

AKRÓN – geoxronoloji cədvəlin ən iri bölməsi. Davamiyyətinə görə 1,5–1,85 mlrd. ili əhatə edir. Bu geoloji zaman müddətində *akrotemin* süxurları yaran-

mışdır. A. geoxronoloji cədvəlin yalnız Kembriyəqədərki (0,54 mlrd. ildən qədim) hissəsində ayrılır. Kembriyəqədərki cədvəldə (1990) Şimali Avraziya ərazisi üçün A. 2 hissədən ibarətdir: Arxeozoy (4,0–2,5 mlrd. il əvvəl) və Proterozoy (2,5–0,57 mlrd. il əvvəl). Beynəlxalq geoloji zaman cədvəlində (1988–91) A. ayrılır, Arxeozoya və Proterozoya isə daha aşağı bölmələr – eonlar kimi baxılır. **AKRONİK MÜŞAHİDƏLƏR** – Günəş batandan dərhal sonra üfüqdə görünən və batmaqda olan ulduzların müşahidəsi. Parlaq ulduzların (məs. Siriusun) A. m.-i hələ qədim zamanlardan ilin fəsillərinin dəyişməsinin təyin olunmasında istifadə olunurdu (bax *Heliakal doğuş*).

AKRÓPOL (yun. ἀκρόπολις, *akro...* + πόλις – şəhər) – qədim yunan şəhərlərinin istehkama çevrilmiş hündür hissəsi; mühüm idarələr, məbədlər A.-da tikilirdi. Mühəribə zamanı A.-dan sığınacaq kimi istifadə olunurdu. Bəzi A.-larda (Mikena, Afina, Arqos və s.) bir çox maddi mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir. Onların əksəriyyəti Britaniya muzeyində saxlanılır. Ən məşhuru *Afina akropoludur*.

AKROSEFALIYA – bax *Akrokefaliya*. **AKROSİANÓZ** (yeni lat. acrocuanosis, *akro...* + yun. χυάνεος – göyümtül-qara +...oz) – dodaqların, burunun ucu, qulaqların sırgalığının, əl və ayaq barmaqlarının ucunun göyerməsi. Termin ilk dəfə 1896 ildə fransız klinisisti J.B.Krok tərəfindən işlədilmişdir. A. qan cərəyanı zəiflədikdə və bununla əlaqədar toxumalarda oksigenin istifadə olunmasının artması nəticəsində baş verir. Göyümtül rəng kapillyarlardakı reduksiya edilmiş hemoqlobinin miqdarının artması ilə əlaqədardır; oksihemoqlobindən fərqli olaraq hemoqlobin tünd rəngdə olur. A.-un əsas səbəbi ürəyin vurduğu qanın azalması və venoz durğunluqla müşayiət olunan qan dövrəni çatışmazlığıdır.

AKROSÓMA (*akro...* + yun. σόμα – gövdə) – spermatozoidin başcığının ön hissəsində yerləşən orqanella. Holci aparatının bir və ya bir neçə elementinin dəyişilməsi yolu ilə spermatoqenez prosesində formalaşır. A.-nin əsasını tərkibində yumurtahüceyrənin sarı qişasını həll edən fermentlər – spermalizinlər olan vakuol təşkil edir. Yumurtahüceyrəyə toxunduqda A. membranı spermatozoidin xarici membranı ilə qarışır.

Eyni zamanda, A.-nin dib membranın-

Perqam şəhərinin akropolu (e.ə. 3–1 əsrlər). Rekonstruksiya.

dan bir neçə *san* ərzində əmələ gələn boruşakillli divertikulların köməyiylə spermatozoidlə yumurtahüceyrə arasında təmas yaranır.

AKROSTİX (yun. ἀκροστιχίς) – şeir növü; misralarının, yaxud beytlərinin ilk hərfləri (bəzən isə ilk heca, yaxud sözləri) yuxarıdan aşağıya oxunduqda söz və ya söz birləşməsi (müəllifin və ya başqa şəxsin adı) alınır. A. qədim yunan poeziyasında yaranmışdır. Orta əsrlər Yaxın Şərq, o cümlədən Azərb. ədəbiyyatında belə şeirlər “müvəşşəh” adlanırdı.

AKROTÉM – ümumi stratiqrafik cədvəlin ən iri bölməsi; akrona əmələ gəlmiş süxurlar kompleksi. A. stratiqrafik cədvəlin yalnız Kembriyəqədərki hissəsində ayrılır. A. Şimali Avraziya ərazisi üçün Kembriyəqədərki stratiqrafik cədvəldə (1990) 2 hissədən ibarətdir: Arxeozoy və Proterozoy. YUNESKO-nun beynəlxalq stratiqrafik cədvəlində (2000) A. ayrılır, Arxeozoya və Proterozoya isə daha aşağı dərəcəli bölmələr – eonotemlər kimi baxılır.

AKROTÉRI (yun. ἀκρωτήριον) – klassik *memarlıq orderləri* tətbiq olunan binalarda frontonların küncələrinə qoyulan heykəltəraşlıq bəzəyi (heykəl, ornamental fiqur və s.).

AKROTÉZA (yun. ἀκρωθεσις) – *antoniyyənin* bir növü; bir və ya bir neçə əlamətin inkarı ilə təsdiq olunan anlayışın daha da qabarıqlaşdırılması. Məs., bir demir, iki demir, elə hey təkrar edir. Dərd bir deyil, beş deyil, mindir.

AKROTORASIKLƏR (Acrothoracica) – xərçəngkimilər dəstəsi. Erkək fərdlərin uz. 0,4–2 mm, dişlərin uz. 20 mm-ədək

olur. Bədəni yumşaq kutikula ilə örtülüdür. A. molyusk çanaqları içərisində yonduqları boşluqlarda, əhəngli mərcanlarda və briozoylarda yaşayır. Dəniz suyundan üzvi hissəcikləri dözənləri ilə tutub qidalanır. 63 növü var. Tropik və subtropik dənizlərin dayazlıqlarında yayılmışdır.

AKSÁKOV Sergey Timofeyeviç (1.10.1791, Ufa – 12.5.1859, Moskva) – rus nasiri, tənqidçi. Kazan Un-tində oxumuşdur (1805–07). Yaradıcılığa “Üç sarıbulbül” təmsili (1812) ilə başlamış. “Boran” (1834) oçerki ilə ədəbiyyatda uğur qazanmışdır. “Balıq ovu xatirələri” (1847), “Orenburq quberniyasından tüfəngli ovçunun xatirələri” (1852), “Ovçunun hekayət və xatirələri” (1855) əsərlərini yazmışdır. “Ailə xronikası” (1856) və “Nəvə Baqrovun uşaqlıq illəri” (1858; əlavəsi “Al çiçək” nağılıdır) avtobiografik dilogiyasının, “Xatirələr” (1856), “Ədəbiyyat və teatr xatirələri” (1856–58, üç cildə) memuarlarının, “M.N. Zaqoskinin tərcümeyi-halı” (1853), “Qoqolla tanışlığımın tarixçəsi” (1852–55, bitirməmişdir, 1890 ildə çap olunmuşdur) kitablarının müəllifidir.

Əsərləri: Собр. соч.: В 5 т. М., 1966.

AKSÁKOVO – RF-də, Başqırdıstan Resp.-nda iqlim-qırmız müalicəsi kurortu. Buqulma-Belebey yüksəkliyində, Belebey ş.-ndən 10 km c.-ş.-dədir. Mülayim kontinental iqlimi var; qışı soyuq (yanvarın orta temp-ru təqr. –15°C), yayı istidir (iyulun orta temp-ru təqr. 20°C). Yağının illik miqdarı 400 mm, il ərzində günəşli saatların miqdarı 2000-dir. Ağ ciyər və rəmi müalicə olunur.

AKSARAY (Ağsaray) – Türkiyənin İç Anadolu bölgəsində il. Sah. 7,6 min km². Əh. 370,6 min (2008). İnz. m. Aksaray ş.-dir.

AKSAY, *A s a q a l ı l* – RF-nin Çeçen və Dağ. resp.-ları ərazilərində çay. Uz. 144 km, hövzəsinin sah. 1390 km². Orta su sərfi 10,9 m³/san. Suvarmada istifadə olunur. Kiçik SES var.

AKSEL HEYBERQ (Axel Heiberg) – Kanadanın ərazi sularında ada. Şimal Buzlu okeanın Kanada Arktika arxipelagının şm.-ındadır. Elsmir torpağından ensiz Yurika və Nansen boğazları ilə ayrılır. Sah. 34,4 min km². Relyefi dağlıqdır. Silsilələrin zirvələri hünd. 2134 m-ə çatan buzlaq günbəzləri ilə təmsil olunmuşdur. 1899 ildə Norveç səyyahı O. Sverdrup kəşf etmişdir.

“AKSEL ŞPRİNGER-FERLÁQ” (“Axel Springer-Verlag AG Hamburg /Berlin”) – Almaniyanın nəhəng media konserni. İlk sahibi media maqnatı A.S. Şpringerin (1912–85) adını daşıyır. “Hammerich & Lesser” nəşriyyat firmasının əsasında yaranmış konsern 1789 ildə Hamburg yaxınlığında yerləşən Altonada təşkil olunmuş, 1909 ildə Şpringerin atası tərəfindən alınmışdır. İkinci dünya müharibəsi zamanı firma nasistlər tərəfindən bağlanmışdır. 1946 ildə Hamburgda fəaliyyətini bərpa etmişdir. Qəzet və jurnal biznesi, audiovizual KİV, reklam məhsulu istehsalı ilə məşğul olur. Almaniyanın regional və xaricdə çap edilən bir sıra gündəlik qəzetlərində, “Aktuel Presse Fernsehen”, “Pro-7”, “Sender Radio Schleswig – Holstein”, “Radio Hamburg”, “Antenne Tirol” və s. televiziya və radio şirkətlərində payçısıdır.

AKSELBANT (alm. Achsel – çiyin, Band – lent) – qızılı, gümüşü və ya rəngli saplardan toxunan və metal ucluqlarla təmamlanan hərbi geyim aksesuarı. 17 əsrdən Qərbi Avropada geniş yayılmışdır. Hazırda bir çox dünya dövlətlərində, eləcə də Azərb.-da fəxri qarovul və hərbi paradlarda iştirak edən şəxsi heyətin geyimlərində istifadə olunur.

AKSELERASIYA (lat. acceleratio – sürətlənmə) – 1) *biologiya* da: inkişafın müəyyən mərhələlərində rüçeymin ayrı-ayrı hissələrinin formalaşmasının sürətlənməsi (məs., balıqlarda və quyuqsuz amfibiyalarda yumurta sarısı kisəsində qida maddələri tükəndikdə onların qidalanmasını təmin edən ağız aparatının erkən əmələ gəlməsi); 2) *antropo-*

poloqiya da: əvvəlki nəsillərlə müqayisədə uşaqlarda və yeniyetmələrdə böyümənin və cinsi yetişkənliyin sürətlənməsi. 20 əsrin əvvəllərindən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə edilir. Buna görə də insanın müasir inkişaf mərhələsi üçün səciyyəvi olan bədənün çəkisinin, uzunluğunun (boyunun) artması kimi dəyişikliklərlə yanaşı A. da bəzən “əsri ənənə”, yaxud “sekyulyar meyillilik” termini ilə ifadə edilir. Bir çox tədqiqatçılar A.-nın qlobal səbəbləri sırasında Günəş fəallığının artıb-azalmasını göstərirlər. A., əsasən, skeletin inkişafında (sümükləşmə prosesi oğlanlarda 2, qızlarda isə 3 il tez başa çatır), dişlərin çıxmasında və əvəz olunmasında (1–2 il tez), boyun artmasının və cinsi inkişafın tezləşməsində (1–2 il tez) özünü göstərir. ABŞ, Rusiya və Avropanın bir çox ölkələrində son 100 il ərzində boyun məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda orta hesabla 10–12 sm, məktəblilərdə isə 10–15 sm artması qeyd olunmuşdur. Bakı şəhərinin 7–15 yaşlı məktəblilərində 1960 ildən 1991 ilədək boy göstəricisi orta hesabla 3,5 sm artmışdır. Oğlanlarda boy göstəricisinin ən çox artması 12 yaşda (4,8 sm), qızlarda isə 11 yaşda (5,3 sm) müşahidə olunmuşdur. Boyun inkişafının dayanması və bədən nisbətlərinin formalaşması qızlarda artıq 16–17 yaşda, oğlanlarda isə 18–19 yaşda başa çatır. Əvvəllər bu göstərici müvafiq olaraq 20–22 və 22–25 yaşlarda tamamlanırdı. İnkişafın sürətlənməsi bir sıra fizioloji göstəricilərdə – ürək-damar sisteminin vəziyyəti, hərəkət aktivlik, danışığın formalaşması və zehni inkişafda da özünü büruzə verir.

Kənddə yaşayanlara nisbətən şəhərdə yaşayanlarda A. daha aydın hiss olunur. Əksər məlumatlar inkişaf tempində çox mühüm dəyişikliklərin enib-qalxmasını göstərir. A.-nın səbəbləri bir amildən asılı deyildir və insanın fərdi inkişafına təsir göstərə bilən, demək olar ki, bütün bioloji və sosial amillərin təsiri ilə əlaqədardır. Uşaqların qidalanmasının keyfiyyətcə yaxşılaşmasının, insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticələri, böyümə dövründə fiziki gərginliyin azalması və s.-nin rolu daha böyükdür. “A.” terminindən bəzən ayrı-ayrı sferələrin öz yaşadları arasında inkişaf sürətini qeyd etmək üçün də istifadə edilir.

AKSELERATOR – (lat. accelero – sürətləndirirəm) – benzinlə işləyən mühərriklərdə karbüratordan silindrə daxil olan yanar qarışıqın və yanacağın (dizel

mühərriklərində) miqdarını nizamlayan quruluş. A. dirsəkli valın fırlanma tezliyini dəyişməyə və bununla da mühərrikin yüklənmə və sürətlənmə rejimlərini saxlamağa və ya dəyişməyə imkan verir. A.-a “yanacağı verilməsini idarə edən pedal” da deyilir.

AKSELERATOR – bazar iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsində istifadə edilən göstərici. A. milli gəlirin artımı ilə bu artımın investisiyalaşdırmağa yönəldilən hissəsi arasındakı əlaqənin kəmiyyət ifadəsidir. A. aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$V = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1} + I_{t-2}}$$

Burada V – akselerator (investisiyanın dəyişməsinin gəlirin dəyişməsindən aşılığını göstərən əmsal); I – investisiya artımı; Y – gəlir; t – zamandır. A. makroiqtisadi modellərdə multiplikatorla (çoxaldanla) birləşdirilir. A. prinsipini 1913 ildə fransız iqtisadçısı A. Afalyo, 1919 ildə ABŞ iqtisadçısı C. M. Klark irəli sürmüşlər. Hazır məhsulların satış həcmində dəyişməsi həmin məhsulları istehsal edən istehsal vasitələrinə olan tələbin dəyişməsinə gətirib çıxardıqda A. effekti yaranır.

AKSELROD (Axelrod) Cullius (30.5.1912, Nyu-York – 29.12.2004, Rokvill) – Amerika biokimyəçisi və farmakoloqu, Nobel mükafatı laureatı (1970, B.Kats və U. fon Eylər ilə birlikdə). Psixi Sağlamlıq Milli İnstitutunun farmakologiya şöbəsinin müdiri (1955–84) olmuşdur. Norendralin hormonu və mediatorunun katexol-O-metiltransferaza fermenti ilə inaktivasiya olduğunu müəyyən etmişdir. Həmin fermenti ayırmış, onun sinir sisteminin fəaliyyətində, psixotrop maddələrin təsir mexanizmində, bir sıra psixi xəstəliklərin, o cümlədən şizofreniyanın patogeneziyə rolunu aydınlaşdırmışdır.

AKSELROD Samuil Mixayloviç (d. 26.1.1926, Bakı) – Azərb. geofiziki, geologiya-mineralogiya e.d. (1974), prof. (1985). 1947 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir. Ümumittifaq Elmi Tədqiqat Geofizika İn-tunun Azərb. filialında mədən geofizikası şöbəsinin rəhbəri, quyuların geofiziki tədqiqatları laboratoriyasının müdiri işləmişdir. Quyuların tədqiqinin bir sıra üsullarının təkmilləşdirilməsi, avtomatlaşdırılmış təfsir sistemləri üçün bir sıra geofiziki proqramların, nüvə-mağnit karotajı aparatları və üsullarının müxtəlif variantlarının yadılması işinə rəhbərlik etmişdir. 200-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

AKSƏNT (lat. accentus – vurğu) – 1) nitqin ayrı-ayrı fonetik, yaxud leksik ünsürlərini (səs, heca, söz, söz birləşməsi) nəzərə çarpdırma, fərqləndirmə; vurğu; 2) başqa dildə danışarkən ana dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinin özünü büruzə verməsi; bu və ya digər dialektə xas olan tələffüz xüsusiyyətlərinin məcmusu.

AKSƏPT (lat. acceptus – qəbul edilən) – 1) mülki hüquqda müqavilə bağlamaq təklifinin (ofertanın) qəbul edilməsi; hüquqi nəticələrə gətirib çıxaran təkliflə razılıq. Əksər dövlətlərin qanunvericiliyinə əsasən, A. müqavilə bağlanmasının mərhələlərindən biridir. A. tərəfin müqavilə bağlanmasına (məs. pul məbləğinin ödənilməsi, malların yüklənməsi, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi və s.) razılığını bildirən hərəkətləri ilə ya şifahi, ya da yazılı şəkildə ifadə oluna bilər. Ofertaya cavab olaraq A. alındığı zaman müqavilə bağlanmış sayılır. A. tam və qeyd-şərtsiz olmalıdır. Ofertada əksini tapmayan digər müqavilə şərtlərindən ibarət A. (digər şərtlər əsasında A.) A.-i rəddetmədir və ona yeni oferta kimi baxılır. 2) Nağdsız hesablaşmalarda t ə d i y ə A.-i – ödəyicinin, bankın haqq-hesab, pul, əmtəə sənədlərini ödəməyə razılığı, yaxud təsərrüfatdaxili və beynəlxalq mal dövriyyəsində əmtəə və xidmətlərin təyin edilmiş müddətdə ödənilməsinə təminat verilməsi. A. tədiyə tələbnaməsində “akseptləşdirilmişdir” qeydi və akseptantın (ödəyicinin) imzası ilə rəsmiləşdirilir. Bank A.-i bankın hesablaşma sənədlərini ödəməyə razılığını, yaxud bankın sənədlərin ödəniləcəyinə zəmanətini (aval) nəzərdə tutur. A.-in məbləği qədər vəsaitin öncədən depozitə qoyulması tələb olunur. 3) V e k s e l A.-i onun ödənilməsinə razılıq verilməsidir; kreditörün borcalana yazdığı köçürmə vekselinə göstərilmiş məbləği ödəməyə razılığını bildirən rəsmiləşdirilmiş imza.

AKSƏPT EVİ – xarici ticarətin kreditləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşmış bank təsisatı. Depozit-ssuda əməliyyatları, ixracçıların kommersiya veksəlləri, yaxud

trattalarının aksepti, məsləhət xidmətləri, şirkətlərin restrukturizasiyasında (birləşməsi, iriləşməsi) vasitəçilik əməliyyatlarını həyata keçirir. A. e. vekselin pul bazarında daha əlverişli şərtlərlə nəzərə alınmasına imkan verən ödəniş zəmanətinə görə haqq alır. Veksəl buraxılışı həcmində aşağı düşməsi A.e.-ni öz maliyyə əməliyyatlarının *diversifikasiyasına* məcbur edir; onların çoxu ticarət bankı qismində ilkin fəaliyyətlərinə qayıdır.

AKSƏPT KREDİTİ – ixrac edənlər tərəfindən banklara qoyulan köçürmə veksəllərinə (tratta) aksept formasında verilən bank krediti; xarici ticarətin bank kreditləşdirilməsi formalarından biri. Kommersiya, yaxud ticarət bankı tədiyə qabiliyyəti şübhə doğurmayan xarici idxalçıya prolonqasiya edilən (məhləti uzadılan) kredit verir. İxracçı aksept kreditinə veksəl yazdıqda, bank bu vekseli pul bazarında nəzərə ala, yaxud ödənilmə müddətində saxlaya bilər.

AKSƏPTOR, kimyada – elektron alan hissəciklər və ya birləşmələr, aproton-lyuis turşuları (BF₃, AlCl₃, SnCl₄), eləcə də protolitik nəzəriyyədə protonları qəbul edən (İ.N. Brenstedə görə əsası rol oynayan) proton birləşdiriciləri. Kompleks birləşmələr kimyasında koordinasiya olunmuş rabitələrin yaranmasında elektron cütünü qəbul edən komponentlər, radiasiya kimyasında şüalanma nəticəsində yaranan sərbəst radikalqlarla reaksiyaya daxil olan hissəciklər də A. adlanır. A. termini həmçinin koherent-sinxron reaksiyalarda geniş istifadə edilir (bax *Əlaqəli reaksiyalar*; *Koherent-sinxron reaksiyalar*).

A. fizikada – yarımkeçiricilərdə aşqar *deşik keçiriciliyini* (p-tip keçiricilik) yaradan kristallik qəfəsin struktur defekti. Əsas maddənin atomlarını əvəz edən aşqar atomları (Ge və Si üçün A. – B, Al, Ga), mürəkkəb yarımkeçiricilərdə stexiometrik formulaya cavab verən tərkibə nisbətən artıq olan elektromənf elementlərin atomları (O, S, Se, Te, Cl və s.), kristalların sərhəddində və həcmində dövriliyin müxtəlif defektləri (vakansiyalar, dislokasiyalar, qablaşdırma defektləri və s.) A. ola bilər. “A.” adı bütün bu defektlərin valent zonasından və ya donorlardan elektronların tutulması ilə əlaqədardır.

AKSƏPTSİZ ÖDƏMƏLƏR – bankda tədiyəçinin haqq-hesab sənədlərinin

onların razılığından, akseptindən asılı olmayaraq, ödənilməsi. A.ö. vəsaitlərin müvafiq qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan hallarda mübahisəsiz ödənilməsi üsuludur.

AKSEROFTOL, A₁ vitamini – bax *Vitaminlər*.

AKSES Necil Kazım (6.5.1908, İstanbul – 16.2.1999, Ankara) – türk bəstəkarı və musiqişünası. Vyana Musiqi və Dram Sənəti Akademiyasında (Y. Marksın sinfi) və Praqa Konservatoriyasında bəstəkarlıq üzrə (Y. Suk, A. Xabının sinfi) təhsil almışdır. Ankara musiqi kollecində dərs demiş, Ankara Konservatoriyasının (1948–49) rektoru olmuşdur. Ankara Dövlət Opera və Balet Teatrına rəhbərlik etmişdir. Əsərləri: prelüd və fuqalar (1929), “Alleqro Feroce” (1930), fp. üçün sonata (1930), “Meté” operası (1934), “Ankara qalası” (simfonik poema, 1942), simli alətlər üçün trio (1945), “Ballada” (1947), “Teymur” operası (tamamlanmayıb, 1956), I saylı simfonik konsert (1966), Cümhuriyyətin 50 illiyinə həsr olunmuş marş (1973), “Simfonik dastan” (1973), “Bir divandan qəzəl” (1976), skripka üçün konsert (1977), simli alətlər üçün simfoniya (1978), 3-cü simfoniya (1980), “Barış üçün savaşı” (simfonik poema, 1981), xor üçün əsərlər (1983), 4-cü kvartet (1990). Türk opera səhnəsində “Aida” (C. Verdi), “Fiqaronun toyu” (A. Motsart.), “Karmen” (J. Bize) və s. əsərləri tamaşaya qoymuşdur.

AKSESS (ACCESS) – IBM PC və ona uyğun kompyuterlərdə reallaşdırılan və Windows sistemində işləyən relyasiya modeli verilənlər bazasının idarəetmə sistemi. Microsoft şirkətinin məhsuludur. A. sistemi həm təkproqramlı variantda, həm də lokal kompyuter şəbəkəsində istismar oluna bilər. Sistemin geniş yayılmış variantları: ACCESS 2.0 (Windows 3.1. mühitində lokal variant), ACCESS 95, ACCESS 97, ACCESS 98 (Windows 95 və sonrakı mühitlərdə). A. müxtəlif tipli verilənlərdən ibarət olan baza cədvəllərinin yaradılması, saxlanması və emalı; baza cədvəlləri arasında əlaqələrin təkilini; verilənlərin tamlığını, kaskadvarı dəyişdirilməsini və silinməsinə təminat edir. Sistemdə tətbiqi proqramlaşdırma dili kimi Access Basic və ya Visual Basic for Applications dillərindən istifadə olunur.

Əd.: Kərimov S.Q. Informasiya sistemləri və verilənlər bazaları. B., 1999.

AKSƏSSİYA – 1) bir əşyanın digər əşyaya hüquqi mənsubluğu; bunun sayəsində həmin əşya mənsub olduğu digər əşya olmadan yeni mülkiyyətçinin sahibliyinə keçə bilməz; 2) mülkiyyətin (hər şeydən əvvəl daşınmaz əmlakın) genişlənməsi; 3) müqaviləyə və ya sazişə qoşulma (birləşmə).

AKSƏSSOR MİNERALLAR (son lat. accessorius – daxilolma, əlavə) – maqmatik və metamorfik süxurların tərkibinə az miqdarda (1%-ə qədər) daxil olan, lakin onların müəyyən tipi üçün səciyyəvi sayılan minerallar. Məs., qranitlər üçün apatit, maqnetit, ilmenit, sirkon, ortit və s.; peridotitlər üçün xromşpinelidlər, mis, nikel, dəmir sulfidləri və s. Bəzi süxurlar üçün aksesör hesab olunan minerallar başqa süxurların tərkibində böyük miqdarda (5%-dən çox) olur və filiz əmələ gətirir. Çökmə süxurlara A.m. ana süxurların dağılması zamanı düşür və əsasən, qırıntılarla, adətən yuvarlaqlaşmış dənələrlə təmsil olunur; aşınma qabığında səpintilərdə toplanır. A.m.-dan maqmatik proseslər, petroqrafik və stratigrafik korrelyasiya, süxurların yaşının təyini, qırıntı materialların mənbələrinin və daşınma yollarının müəyyən edilməsi və s. ilə əlaqədar geoloji məsələlərin həllində istifadə olunur.

AKSİ BURNU DÖYÜŞÜ – e.ə. 31 il sentyabrın 2-də Aqrippa, Mark Antoni və Kleopatranın donanmaları arasında baş vermişdir. Aqrippanın donanmasındakı liburn və hirem tipli gəmilər döyüşdə ona üstünlük qazandırdı. Aqrippanın qələbəsi Avqustun hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuş və Romada hakimiyyət uğrunda gedən 13 illik mübarizəyə son qoymuşdur.

AKSIAL CƏRƏYAN, sahənin kvant nəzəriyyəsində – bir zərrəciyin digərinə çevrilməsini və ya zərrəcik-antizərrəcik cütünün əmələ gəlməsini təsvir edən riyazi ifadə. Fəza oxlanmalarında psevdovektor (aksial vektor) kimi və Lorens çevirmələrində dördölçülü vektor kimi dəyişən operatorudur (dördölçülü cərəyanın sıxlıq operatoru). A.c. daxili və yük cütlüklərini dəyişmədən zərrəciklərin çevrilməsini (keçidini) təsvir edir. A.c. zəif qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsində və eləcə də güclü qarşılıqlı təsirin kiral simmetriyasının (bax *Kirallıq*) təsvirində əsas anlayışlardan biridir. A.c. qismən saxlanma şərtini ödəyir.

AKSIAL VEKTOR – bax *Ox vektoru*.

AKSİDENSİYA (lat. *accidentia* – təsadüf) – *Aristotelin* məntiq və metafizikasından qaynaqlanan fəlsəfi anlayış. İlk olaraq üç mənada işlənmişdir. 1) Təsadüfi hadisə. 2) Aristotelin 10 kateqoriya haqqında təlimində birinci – substansiya, yaxud varlıq kateqoriyasından başqa bütün digərləri A. hesab olunurdu. Belə geniş mənada A. müəyyən etdiyi şeyi (varlığı) deyil, ümumiyyətlə xassəni (mahıyyəti) bildirir. Məs., ağ (keyfiyyət kateqoriyası), yaxud “uzun” (kəmiyyət kateqoriyası) öz-özlüyündə mövcud ola bilməz, onlar hər zaman hansısa varlığa xas olmalıdır. Beləliklə, Aristotela görə aksidental (asılı) varlıq predikatlığı, substansional (müstəqil) varlıq isə subyektivliyi ilə səciyyələnir: məs., “at” (varlıq kateqoriyası) qeyri-at (digər varlıq) haqqında xassəni bildirə bilməz. 3) Aristotel məntiqinə görə A. şeyin “növu”, “xüsusi xassə” deyil, onun təsadüfi xassəsi kimi başa düşülür. Aksidental xassə – şeyin elə xassəsidir ki, o, real mövcuddur, lakin olmaya da bilər. O, şeyin məntiqi təyininə daxil ola və elmi biliyin predmeti ola bilməz. Məs., “findıqburunluq” Sokratın aksidental (təsadüfi), ağıllıq isə onun zəruri və “məxsusi” xüsusiyyətidir. Müasir məntiq və fəlsəfədə A. termini adətən sonuncu mənada işlədilir. Məntiqi anlayış olan A.-ni fəlsəfi anlayış olan aksidentalizmdən fərqləndirmək lazımdır.

AKSİDENSİYA, poliqrafiyada – müxtəlif şrift, xətt, bəzək və klişelərdən istifadə ilə xarakterizə olunan kiçik mətnli yığı formalarının (blank, dəvənamə, bilet, elan, afişa, kitab üçün üzqabığı və s.) çapı.

AKSİNİT (yun. *ἀξίνη* – balta) – həlqəvi borosilikatlar yarımşifinə aid mineral qrupunun ümumi adı. Ümumiləşdirilmiş kimyəvi tərkibi $Ca_2(Fe, Mn, Mg) \times Al_2BSi_4O_5(OH)$. Mn, Fe və Mg-nun miqdarından asılı olaraq manqan,

Aksinit.

ferro və maqnezioaksinitlərə ayrılır. Monoklinal sinqoniyada kristallaşır. Lövhəvari və pazvari kristallar əmələ gətirir. Rəngi bənövşəyi-qəhvəyidir. Üç istiqamətdə mükəmməl ayrılmaya (laylara) malikdir. Parlaq, şüşəvari parıltılıdır. Moos şkalasına görə sərtliyi 6,5–7, sıxlığı 3,3, q/sm^3 . Metasomatik süxurların, nadir hallarda isə hidrotermal damarların səciyyəvi mineralıdır. Çox halda bor, qalay, dəmir, mis, qurğuşun, sink və s. təmas-metosomatik filiz yataqlarını müşayiət edir.

AKSİOLOGİYA (yun. *ἀξία* – dəyər + *...logiya*) – dəyərləri, dəyərlər aləminin iyerarxiyasını, onun ontoloji statusunu, dərkü üsullarını, dəyər mülahizələrinin spesifikasiyasını tədqiq edən fəlsəfi elm sahəsi. A. termini 1902 ildə fransız filosofu P.Lapi tərəfindən fəlsəfəyə gətirilmişdir. 1904 ildə isə filosof E.H.Hartman A.-ni öz fəlsəfəsinin bir bölməsi kimi işləmişdir. A. elminin təşəkkülü və inkişafı qədim dövrlərdən 19 əsrə kimi davam etmişdir. Antik dövrün filosofları içərisində hələ Ksenofont “İqtisadiyyat” əsərində dəyər terminini fayda anlayışı ilə eyniləşdirmişdir. İ.Kant isə “Praktik zəkanın tənqidi” əsərində nisbi dəyəri, yəni qiyməti mütləq dəyərdən – insan şəxsiyyətinin “İyapaqətini və ümuməhəmiyyətli” əxlaq qanununun fərqləndirmişdir. Tədqiqatçılar A.-ni xeyrixahlıq haqqında təlim olan aqatologiyadan (termin A.Q.Baumqartenə məxsusdur), məqsədlər haqqında təlim olan telemotologiyadan (termini elmi dövriyyəyə K.A.Kruzi daxil etmişdir) ayırırlar. 1808 ildə Y.F. Frizin “Zəkanın yeni, yaxud antropoloji tənqidi” kitabının nəşri aksioloji fikrin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. O, əsərində dəyərləri “praktiki fəlsəfənin” məzmunu kimi dəyərləndirmişdir. Filosof F.E.Beneke Kantın mütləq dəyərlər konsepsiyasının müqabilində fərdi dəyər anlayışını təklif etmişdir. Brentano məmnunluq və qeyri-məmnunluq hissələrlə bağlı olan ruhi həyəcanlar sinfini fərqləndirir. 19 əsrin 2-ci yarısında mədəniyyət fəlsəfəsində dəyərlər problematikasına marağın artması F.Nitşenin adı ilə bağlıdır. O, əvvəlki ali dəyərlərə yenidən baxmağı tələb edirdi. 1890-1920 illəri A.-nın klassik dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrdə dəyərlər problematikası Avropa fəlsəfəsində ön plana çəkilmişdir. Bu dövrdə V. Şuppe, F. Lipps, X. Kornelus, X. Erenfels, F. Krüger, T. Ribo, A. Fuye, O. Kyulpe, X. Geffding

və amerikalı C. Santayana, R. Perri, C.Dyui kimi tanınmış filosoflar A.-nın struktur formalaşmasına öz töhfələrini vermişlər. Dəyərlər iyerarxiyası ideyasını ilk dəfə təklif edənlərdən biri E. H. Hartman olmuşdur. O, yüksələn sıra şəklinə həzz-məqsədəuyğunluq – gözəllik-mənəviyyət-dindarlıq sxemini təklif etmişdir. A. terminini sosiologiyaya M. Veber daxil etmişdir. “Dəyərlər situasiyası” həmişə idrak aktı kimi fəlsəfi üçlük baxımından araşdırılır: subyekt (dəyərləndirən), obyekt (dəyərləndirilən) və onların arasındakı münasibət (dəyərləndirmə). Dəyərlər və varlıq problematikası məntiqi imkanlarla “lokallaşır” və bəzi aksioloqlar dəyərləri ruhi fəaliyyət aspekti ilə; X. Erenfels, R. Holdşid, A. Fuye – istək və arzularla; G. Şvarts ilə V. Şuppe, A. Dürinq – daxili hisslərlə səciyyələndirirlər. Dəyərlik daha çox qiymətləndirən subyektə lokallaşır; subyekt isə dəyərlər varlığından asılı olmayan ontoloji resipiyyət yerini tutur. Aksioloq Şeler dəyərləri və nemətləri dəyər keyfiyyətlərinin aparıcıları kimi qiymətləndirərək, şəxsiyyətlər və əşyalar kontekstində reallaşdırmışdır. V.Vindelband fəlsəfə ilə dəqiq elmlərin predmet sərhədlərini aydınlaşdıraraq, fəlsəfəni “dəyərlərin zəruri və ümuməhəmiyyətli tərifləri haqqında elm” adlandırmışdır. Dəyərlər və idrak mühakimələri istənilən – həm təcrübi, həm də nəzəri mülahizələri özündə öz məzmununu qiymətləndirməyi ehtiva edir. İdrakda elmi dəyər komponentlərinin rolunu M. Veber araşdırmışdır. O, alimlərin proqram məqsədlərini müəyyən edən “dəyər ideyası” konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, “dəyərlər ideyası” mədəniyyət haqqında elmlər, o cümlədən sosiologiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeni kantçılıq mövqeyindən çıxış edən Veberə görə, hər bir insan davranışı yalnız dəyərlərlə əlaqələndirildikdə dərk olunmuş sayılır, çünki insanların həm davranış normaları, həm də onların fərdi məqsədləri dəyərlərin kontekstində aydınlaşır. Özünün din fəlsəfəsində o, həmin əlaqəni mənəyaradan dəyərlərin mənbəyi adlandırır. Sonralar bu əlaqə məsələsi tədqiqatçılarda “təmiz”, “dəyər və norma” konsepsiyası ilə əvəz olunmuşdur. Belə ki, dəyərlər (həmişə səbəbdənsə) normalara mənə kəsb etdirirlər, halbuki, normalar dəyərlərdən deyil, ictimai “sanksiyalar” sayəsində faktiki əhəmiyyət daşıyır.

20 əsrin 30-cu illərindən sonra A.

ayrı-ayrı istiqamətlərin nümayəndələri, xüsusilə də M. Haydegger tərəfindən ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. Bu illər həm aksioloji problematikanın inkişafında klassik dövr, həm də “qeyri-klassik” modellərin (o cümlədən dil fəlsəfəsi kontekstində) işlənilməsi və A.-nin tətbiqi tədqiqatlara daxil edilməsi dövrü olmuşdur. Dəyərlərin naturalist anlamını R.B.Perri (dəyər marağdan törəmə kimi), K.Lyuis (“uzunmüddətli məmnunluq hissi” dəyər kimi) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Dyui dəyər münasibətlərinə sövq edən obyektləri, sövqetmə və istək dəyərlərini fərqləndirmişdir. Dəyər yönümlənmələrinin əsası olan istək sövqetmə və maraq səviyyələrində çıxış edir. Onun fikrincə, bütün dəyər mülahizələri təcrübi xarakter daşıyır və ona görə də onlar eksperimental yoxlanmaya məruz qalmalıdır. A. Maslounun, R.Kenneyin əsərlərində dəyərlər şərh edilərkən *biheviorizm* elementləri nəzərə çarpır. Fenomenologiyanın nümayəndələri – R. İngarden, D. Gildebrand, F.Y. fon Rintelen dəyər mülahizələrinin aprior xarakterini müdafiə edirdilər. N.O. Losskinin fikrincə, Allah ali “özdəyər” (varlıq və dəyərlərin üst-üstə düşməsi) kimi “varlığın tamlığına” istiqamətləndirilmiş yaranışlı dəyərlər dünyasının mənbəyidir.

20 əsrin 30–40-cı illərində *analitik fəlsəfə* nümayəndələri yalnız qiymətləndirmə faktını real sayır, qiymətləndirmə anlayışları və mülahizələrini isə müəyyən emosiyaların ifadəsi hesab edirdilər.

Əd.: Проблема ценности в философии. М.-Л., 1966; Каган М.С. Философская теория ценности. СПб., 1997.

AKSİOM (yun. *ἀξίωμα* – layiq olan) – elmi nəzəriyyənin isbatsız qəbul olunan başlanğıc müddəası. Aksiomatik yanaşmada A. seçimi qismən ixtiyardır. Uzun müddət hesab olunurdu ki, haqiqiliyi aşkar görünən, yaxud eksperiment yolu ilə etibarlı şəkildə təsdiqlənən müddəalar A.-dur. Lakin 19 əsrdən başlayaraq yaranan nəzəriyyələrin A.-ları onların zəminində inkişaf etdirilmiş nəzəriyyələrin əsaslandırılmasını və ya təsdiqini tələb edirdi. *Lobaçevski həndəsəsi* və *kvant mexanikası* buna misal ola bilər. Formal aksiomatik nəzəriyyədə (klassik Hilbert anlayışında) düsturlarla təsvir edilən A.-lar məntiqi və riyazi olur. Məntiqi A.-lar məntiqi qanunları ifadə edir, yəni

istənilən interpretasiyada həqiqət olan müddəalardır (məs., $A \& B \rightarrow A$, bax *Məntiqi əməliyyatlar*), riyazi A.-lar isə ancaq müəyyən interpretasiyada həqiqət olan müddəalardır (məs., $x \cdot y = y \cdot x$).

Ümumi görünüşlü formal hesablamalarda A.-lar verilən simvollar dəstindən götürülən bəzi sözlərdir, müəyyən qayda üzrə onlardan yaranan sözlər isə teoremdir. Riyazi obyektə təyin edən xassələr də A. adlanır. Aksiomatik qaydalarından məlum riyazi anlayışları ümumiləşdirmək üçün geniş istifadə edilir; bəzən onları sərbəst formal nəzəriyyəyə çevirmək olur. Bax həmçinin *Postulat*.

AKSİOMATİK ÜSUL – elmi nəzəriyyənin qurulma və tədqiqat üsulu. Əsasən, riyazi nəzəriyyələrə (məs., həndəsə, topologiya, riyazi məntiq, qrup nəzəriyyəsi, ehtimal nəzəriyyəsi və s.) tətbiq olunur. A.ü.-la qurulmuş elmi nəzəriyyə aksiomatik və ya deduktiv nəzəriyyə adlanır. Riyazi nəzəriyyə A.ü.-la qurulduqda əvvəlcə qurulan aksiomatika üçün ilkin olan anlayışlar verilir. İlk anlayışlar başqa anlayışlarla izah edilmiş və məntiqi əsaslandırılmışdır. Aksiomatik nəzəriyyənin başqa anlayışları ilkin anlayışlar əsasında məntiqi yolla daxil edilir. Hər başqa anlayış ilkin anlayışlardan təşkil edilmiş *predikatın* ixtisarlaşdırılmış adıdır. Aksiomatik nəzəriyyənin hökmü (müddəası) onun anlayışları arasındakı məntiqi əlaqəni göstərən formullar olub, məntiqi yolla ilkin anlayışlardan alınmışdır. Aksiomatik nəzəriyyəni başqa elmi nəzəriyyələrdən ayıran əsas əlamət isbat olunan hökmün məntiqi əsaslandırılmasıdır. A.ü.-a görə baxılan nəzəriyyənin bəzi müddəa və təklifləri qurulan aksiomatik nəzəriyyə üçün doğru elan edilir, isbatsız qəbul olunur və aksiomatik nəzəriyyənin aksiomları adlanır. Aksiomatik nəzəriyyənin qalan hər müddəası aksiomların məntiqi nəticəsi kimi alındıqda doğru (isbat olunmuş) hesab edilir. Bu nəzəriyyənin isbat oluna bilən müddəalarına teorem deyilir. A müddəası yalnız o halda teorem adlanır ki, müddəaların $A_1, \dots, A_n$ ardıcılığı iki şərti ödəsin.

1) ardıcılığın hər A_k üzvü ya aksiomdur, ya da bu ardıcılıqda özündən qabaqkı müddəaların məntiqi nəticəsidir; 2) A_n müddəası A-nın özüdür. Elmi nəzəriyyə A.ü.-la qurulduqda onun isbat edilə bilən müddəaları məntiqi yolla bir-qiymətli təyin edilir, təcrübi və ya intuitiv fakta əsaslanmır. A.ü. formal məntiqi

isbat anlayışının araşdırılmasında və riyaziyyatın inkişaf tarixində kulminasiya nöqtəsi olub, ümumiyyətlə, elmi nəzəriyyələrin məntiqi analizinin tələbi ilə yaranmışdır. Kvant elektrodinamikası, statistik fizika və nisbilik nəzəriyyəsində onun əhəmiyyəti böyükdür.

A.ü. inkişaf tarixində əsas üç dövr keçmişdir. Birincisi Qədim Yunanıstanda həndəsənin bir elm kimi qurulması ilə bağlıdır. Bu dövrün əsas əsəri Evklidin “Başlanğıclar”ıdır. Əsərdə həndəsə A.ü.-la sistemə qurulmuşdur. Bu dövrdə aksiom elə təkliflərə deyilirdi ki, onların doğruluğu öz-özündən aşkar olsun. Buna görə də paralellik aksiomunu alimlər iki min ildən artıq bir dövrdə isbat etməyə cəhd göstərmişlər. A.ü.-un işlənilməsində Evklidin düz xətlərin paralelliyi haqqında V postulatinin böyük rolu olmuşdur. A.ü.-un inkişafında *Ömər Xəyyam*, *Heysəm* və *Nəsirəddin Tusinin* xidməti böyükdür. Onların verdiyi isbatlar aksiomatik nəzəriyyələrdəki isbatların klassik nümunələrindən olub, İ.Lambert və b.-nin tədqiqatları ilə birlikdə N.İ.Lobaçevskinin riyaziyyatda inqilablaşdırıcı nailiyyətləri üçün zəmin hazırladı. N.İ.Lobaçevski, Y.Bolyay və K.F. Qauss göstərdilər ki, həndəsəni Evklidin aksiomlarından fərqli aksiomlar əsasında ziddiyyətsiz qurmaq olar. İkinci dövrdə mühüm nəticələr alındı. C.Peano hesabı, D.Hilbert həndəsəni, B.Rassel məntiqi, alman riyaziyyatçısı E.Tsermelo isə çoxluqlar nəzəriyyəsini A.ü.-la qurdu. A.ü.-un inkişaf və tədqiqat üsülünə çevrilməsində Kanturun çoxluqlar nəzəriyyəsinin böyük rolu oldu. Riyazi nəzəriyyələrin çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında A.ü.-la qurulması topologiya, ehtimal nəzəriyyəsi və bir sıra digər riyazi nəzəriyyələrin aksiomatikləşdirilməsinə gətirdi (bax *Çoxluqların aksiomatik nəzəriyyəsi*).

İnterpretasiya və model aksiomatik nəzəriyyənin əsas anlayışlarından biridir (bax *Modellər nəzəriyyəsi*). Aksiomatik sistem teoremləri eyni zamanda bütün modellərin doğru müddəalarıdır. Baxılan modelin doğru təkliflərini tapmaq üçün məlum aksiomatik sistemin aksiomlarının həmin modeldə ödənilməsi göstərmək kifayətdir. A.ü. aksiomatik nəzəriyyə üçün metanəzəriyyənin də qurulmasını nəzərdə tutur. Aksiomatik sistemin metanəzəriyyəsində, əsasən aksiomlar sisteminin ziddiyyətsizliyi, doğruluğu və qeyri-asılılığı araşdırılır.

A.ü.-un ardıcıl inkişafı və teoremlərin aksiomlardan alınmasında istifadə olunan məntiqi qaydaları dəqiq şərh etmək cəhdi Hilbertin formal A.ü.-unun kəşfinə gətirdi. Bu, üçüncü dövrün başlanğıcı oldu. Həmin üsula görə aksiomların şərhində çoxluqlar nəzəriyyəsi və hesab anlayışlarından istifadə edilməməlidir. Məntiqin aksiomatikləşdirilməsi nəticəsində aksiomun ikinci dövrədəki mənası aradan çıxdı. Buna əsasən Hilbert göstərdi ki, aksiom (müddəa) məntiqi və riyazi simvollarla qurulmuş formullardır. Məs., *formal sistemdə* məntiqin modus ponens (lat. aradan çıxartma) qaydası *A, B və C* formulları arasında elə münasibəti göstərir ki, bu münasibətə görə *B* formulu “əgər *A*-dirsə, onda, *C*-dir” şəklində olmalıdır. Bu halda *C* formulu *A* və *B*-dən bilavasitə məntiqi alına bilən adlanır. Başqa sözlə, *C* formulu *A* və “əgər *A*-dirsə, onda, *C*-dir” formullarının bilavasitə məntiqi nəticəsidir. Hilbert formalizə etməklə aksiomatik sistemləri və beləliklə də riyaziyyatın ziddiyyətsizliyini konstruktiv və kombinator sonlu metodlarla isbat etməyə cəhd göstərdi. Lakin Avstriya riyaziyyatçısı *K.Gödel* göstərdi (1931) ki, nəinki konstruktiv üsullarla, hətta baxılan formal sistemdə formalizə edilmiş məntiqi vasitələrlə belə ziddiyyətsiz güclü (hesabı və ya çoxluqlar nəzəriyyəsinin özündə saxlaya bilən) aksiomatik sistemin ziddiyyətsizliyini isbat etmək olmaz.

A.ü. riyaziyyatda intuisionizm və konstruktivizm baxımından kəskin tənqid edilir. İntuisionistlərə görə *üçüncünün istisnalığı prinsipi* rədd edilir və onu şərtsiz qəbul edən A.ü. qüsurlu hesab olunur. Konstruktivistlər isə yalnız *konstruktiv obyektləri* və onların konstruktiv sistemlərini riyaziyyatın tədqiqat obyektini hesab edir.

Əd.: Начала Евклида. Пер. с греч., т. 1-3, М.-Л., 1948-50; Новиков П.С. Элементы математической логики. М., 1976.

AKSIONER BANKI – bax *Sahmdar bankı*.

AKSİS (Axis axis) – marallar fəsiləsindən məmali heyvan. Bədəninin uz. 100 – 140 sm, çəkisi 100 kq-adək olur. Bütün bədəni xallıdır. Erkəklərinin buynuzu 3 saxəlidir. Hindistanda, Hind-Çində və Şri-Lanka a.-nda yayılmışdır. Tropik və subtropik meşələrdə, adətən çaylara yaxın yerlərdə, sürülərlə (20–30 baş) yaşayır. Ot yeyir. Yeni Zelandiya, Ha-

Aksis.

vay a.-rında, Cənubi Amerikada, Qərbi Avropanın parklarında və ovçuluq təsərrüfatlarında iqlimə uyğunlaşdırılmışdır; bəzi sürülər 150 ildən artıq yaşayır. İlin sərini fəslində 2 bala doğur. Ov obyektidir. Yeni Zelandiyada sayı həddən artıq çoxaldığından zərərli heyvan kimi məhv edilir.

AKSİYA – bax *Səhm*.

AKSİZ (alm. *akzise*, lat. *accido* – kəsmək) – kütləvi istehlak mallarının bəzilərinə (duz, qənd, kibrit, tütün, spirtli içkilər və s.), xidmətlərə (kommunal, nəql. və s.), həmçinin zinət əşyalarına (zərgərlik məmulatı) və mineral xammala onların qiymətlərinə daxil edilməklə qoyulan dolayı vergi növü. A. vergisi yüksəkrentabelli məhsul istehsalından əldə olunan mənfəəti büdcə gəlirinə əlavə etmək məqsədilə qoyulur.

A. dərəcələri hökumət tərəfindən təsdiqlənir və bütün ölkə ərazisində vahid qaydada tətbiq olunur. A. dərəcələri təyin olunma üsuluna görə dəyişilməz, məxsusi (icbari məbləğlərdə) və *ad valorem* (faizlərlə) olur. Bütün əmtəə növlərinə (zərgərlik məmulatı və təbii qazdan savayı) məxsusi A. dərəcələri təyin edilir. Tarif dərəcələrinə görə vahid A. (sortları keyfiyyət və qiymət baxımından az fərqlənən mallar üçün), diferensiallaşdırılmış A. (keyfiyyətə görə təsniflənən mallar, məs. tündlüyünə görə şərablar üçün), orta A. (sortları müxtəlif qiymət səviyyəsində olan eynicinsli mallar, məs., tütün məmulatı üçün) fərqləndirilir. Alınma üsuluna görə fərdi A. (malın ölçü vahidindən dəyişməz tarif dərəcəsi üzrə) və universal A. (müəssisənin dövrüyyə vergisi) olur.

A. ABŞ-da geniş yayılmışdır: alınma mərhələlərinə görə pərakəndə satış ticarətçiləri A.-i və istehsalçılar A.-i fərqləndirilir; həmçinin hazır məhsulların müəyyən kateqoriyalarından (avtomobillər, radio- və fotoa-

paratlar, elektrik-məişət cihazları) A. alınır.

A. vergi qoyması Azərb.-da lap qədimlərdə müxtəlif şəkildə mövcud olmuşdur. Rusiya imperiyası büdcəsinin ən gəlirli bəndi kimi şərab A. Azərb.-da da tətbiq edilirdi. Şərab A.-inin alınması 1920 ildə dayandırılmış, 1930–32 illərdə SSRİ-də aparılan vergi islahatları ilə əlaqədar bütün digər A.-lərlə yanaşı, tamamilə ləğv edilmişdi. Azərb. Resp.-nin “Aksizlər haqqında” qanunu 1991 ildə qəbul olunmuşdur. A.-lər 2001 il yanvarın 1-dən Azərb. Resp.-nin Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənilir. A.-lər əmtələrin qiymətinə və ya xidmət tarifinə əlavə edilir. A. bir çox əmtəənin qiymətinin yarısını, bəzən isə 2/3-ni təşkil edir. Bax həmçinin *Azərbaycan* xüsusi cildinin İqtisadiyyat bölməsindəki “Vergi sistemi” məqaləsinə.

AKSOİD (yun. *άξων* – ox) – bərk cismin tərpənməz nöqtə ətrafında fırlanma hərəkətində ani oxun yerdəyişməsi ilə bağlı alınan səth. Tərpənməz fəzada alınan A. tərpənməz, cismin özündə alınan isə tərpənən A. adlanır.

AKSOLÓTL – Meksika ambistomunun qəlsəmə tənəffüslü iri sürfəsi. Suda-quruda yaşayanların relik növü; Meksikanın bir neçə gölündə yaşayır. Cinsi yolla çoxalır. Təcrubi bioloji tədqiqatlarda geniş istifadə edilir. Qalxanabənzər vəzi hormonunu yeritməklə A.-u yetkin formaya çevirmək olur.

AKSÓN – neyron çıxıntısı. Sinir impuls-ları hüceyrə cismindən və dendritlərdən digər hüceyrələrə A. vasitəsilə keçir. Neyronun cismindən ancaq bir A. çıxır; ucu, adətən, şaxələnir. A.-un sitoplazmasında (aksoplazmada) neyrofillər, mitoxondrilər və endoplazmatik tor olur. A.-lar mielin qişası ilə örtülmüş, yaxud qişasız ola bilər və müvafiq şəkildə mielinləşmiş və ya mielinləşməmiş sinir lifləri əmələ gətirir. Mielin qişasının quruluşu və A.-un diametri oyanmanın sinir boyu ötürülmə sürətini müəyyən edir. Onurğalı heyvanlarda mielinləşməmiş liflərin diametri 1 *mkm*-dən artıq, oyanmanın ötürülmə sürəti isə 2 *m/san*-dən çox olmur. Mielinləşmiş A.-un diametri böyükdür və oyanmanın ötürülmə sürəti 120 *m/san*-yə çatır. İri heyvanlarda A.-un uz.-u 1 *m* və daha çox, diametri isə 10–20 *mkm*-dir (məs., onurğa beyni neyronundan ətraf əzələlərinə gedən A.-da). A. xüsusi təmas hissəsi olan *sinapsla* qurtarır. Sinyal A.-dan digər hüceyrəyə sinapsla ötürülür. Birləş-

dirici toxumadan ibarət ümumi qişası ilə əhatə olunmuş bir neçə A. birlikdə sinir əmələ gətirir.

AKSONOMETRİYA – bax *Proyeksiya*. **AKSU** – Qazax.-nın c.-ş.-ində çay. Uz. 316 *km*, hövzəsinin sah. 5040 *km*². Mənbəyini Cunqari Alatausundakı buzlaqlardan götürür; Balxaş-Alakol çökəkliyi ilə axaraq Balxaş gölünə tökülür. Qar və buzlaq suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi 6,66 *m³/san*-dir. Suvarmada istifadə olunur. Hövzəsində ümumi sah. 33,1 *km*² olan göllər və su anbarları, SES var. **AKSU** – Qırğ. və Çin ərazilərində çay. Tarım çayının sol qolu. Mənbəyini Mərkəzi Tyanşandan götürür. Uz. təq. 790 *km*.

AKSUZAT – Qazaxıstan ərazisində axarsız göl. Turqay dərəsindədir. Sah. 123 *km*², dərinliyi 3,2 *m*-ə qədərdir. Az yağışlı illərdə quruyur. Suyu minerallaşmışdır. Sahilləri girintili-çıxıntılı və bataqlıqdır.

AKSU-CABAQLI QORUĞU – Qazaxıstan Resp. ərazisində dövlət təbiət qoruğu. Qərbi Tyanşanda, Talas Alatausu silsiləsinin şm.-indədir. Sah. 74 min *ha*-dan çoxdur. 1926 ildə yüksək dağlığın çəmən və oduncaqlı-kolluqlu bitkilərinin təbii komplekslərini qorumaq və bərpa etmək məqsədilə yaradılmışdır. Heyvanları: Sibir dağkeçisi, arxar, ağcaynaqlı ayı, maral, uzunquyruqlu marmot; quşları: kəklik, ular, bildirçin, alabaxta və s. Qoruda həmçinin quşların miqrasiyası və yuva qurmasının ekoloji şəraiti öyrənilir. Ərazisində 9 kiçik göl, 20-yədək buzlaq; qayaüstü rəsmlər, paleontoloji sahələr var.

AKSUM – Şimali Efiopiyada *Adua* ş.-ndən q.-də şəhər. Dini mərkəz olan A. təqr. e.ə. 1-ci minilliyin ortalarında Cənubi Ərəbistandan gələn mühacirlər tərəfindən salınmışdır. *Nequsların* tac-qoyma mərasimi burada keçirilirdi. *Aksum çarlığının* paytaxtı olmuşdur.

AKSUM ÇARLIĞI – Efiopiyanın şm.-ində qədim dövlət. Adı *Aksum* ş.-ndən götürülmüşdür. A.ç. haqqında ilk məlumat 1 əsrə aiddir. Hindistandan və Şərqi Afrikadan Aralıq dənizinə gedən ticarət yollarının A.ç. ərazisindən keçməsi onun iqtisadi inkişafına təkan vermişdir. 3 əsrin sonu A.ç.-nin yüksəliş dövrü olmuşdur. 4 əsrin əvvəllərində A.ç. Nubiyanı işğal etmiş, 4–6 əsrlərdə isə Cənubi Ərəbistanda hakimiyyət uğrunda Himyəri dövləti ilə gərgin mübarizə aparmışdır. Aksum mədəniyyəti Cənubi Ərəbistan mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə

olmuşdur. 4 əsrdə A.ç.-nda xristianlıq yayılmağa başlamışdır. 4 əsrdə Aksum çarları Səba yazısı və dilindən, 3–4 əsrlərdə yunan, sonralar isə qədim efiop dilindən istifadə etmişlər. Sasanilər tərəfindən Cənubi Ərəbistanın işğalı (6 əsrin sonu) və Ərəb xilafətinin yaranması (7 əsrin sonu) çarlığın tənəzzülünə səbəb oldu. 11 əsrin 1-ci yarısında isə A.ç. süqut etdi.

AKSIYRAK, *Ağşirək* – Qırğ. ərazisində dağ massivi. Mərkəzi Tyanşan dağlıq sistemində Narın çayının yuxarılarının və Sarcaz hövzəsi çaylarının suayırıcısıdır. Uz. təqr. 50 *km*, hünd. 5125 *m* (Çomoy d.). Metamorfik şistlərdən, əhəngdaşlardan, qranitlərdən təşkil olunmuşdur. Yüksəkdağlıq relyefi üstündür. Tyanşanda müasir buzlaşmanın əsas mərkəzlərindəndir: ümumi sah. 400 *km*²-dən çox olan 100-dən artıq buzlaq var.

AKT (lat. *actus* – hərəkət, *actum* – sənəd) – 1) əməl, hərəkət; 2) rəsmi sənəd, qeyd, protokol (bax *Hüquqi akt*); 3) dramatik əsərin, tamaşanın bir hissəsi. Teatr tamaşaları A.-lara fasilə ilə bölünür (antrakt). A. kiçik hissələrə də (hadisə, epizod, səhnə, şəkil) bölünə bilər. İlk dəfə antik teatrda tamaşa 5 A.-a bölünmüşdür. İspan teatri istisna olmaqla (burada üçpərdəli bölgü tətbiq edilirdi), belə bölgü İntibah dövrü Avropa dramaturgiyasında da istifadə olunurdu. Bir sıra Şərq ölkələrinin klassik teatrında onlarla A. olur. Musiqili teatrda A.-ların sayı 1–5-dir. 20 əsrdə xeyli sayda birpərdəli opera və balet tamaşaları yaradılmışdır. 4) Təsviri sənətdə cılpaq insan bədəninin təsviri. Qərbi Avropa incəsənətində A. çox vaxt “nu” termini ilə də ifadə olunur.

AKT KİTABLARI – *vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının* dövlət qeydiyyatı kitabları.

AKTAU (1964–91 illərdə Şevçenko) – Qazax.-nın q.-ində şəhər. Mangistau vil.-nin mərkəzi, Manqışlaq y.-ındadır. Əh. 153,1 min (2002). Xəzər dənizində port; neft-qaz hasilatı r-nunun mərkəzi. Plastik kütlə istehsalı z-du, yeyinti sənayesi müəssisələri, AES, diyarşünaslıq muzeyi var. 1963 ildə neft və qaz yataqlarının kəşfi və istismarı ilə əlaqədar salınmışdır.

AKTEPE YAŞAYIŞ YERİ – *Anau arxeoloji mədəniyyətinə* aid məskən (e.ə. 5-ci minilliyin sonu – 3-cü minilliyin 2-ci yarısı). Aşqabadın 3,6 *km* c.-q.-də yerləşir. Çiy kərpicdən tikilmiş, divarları

və döşəməsi suvanmış evlər mətbəx, hamam, ibadət, təsərrüfat və yaşayış otaqlarından ibarətdir. A.y.y.-nin sakinləri əkinçilik (dənli və paxlalı bitkilər), üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdular. Bəzi tapıntılar yerli sakinlərin tunc ələtlərdən və keramikadan istifadə etdiyini göstərir.

AKTİN – əzələ liflərinin zülalı; mol. çəkisi 42 000. A.-in qlobulyar və fibrilyar forması məlumdur. A.-in hər molekulunda onun *miozin* kimi digər əzələ zülalları ilə qarşılıqlı təsirini təmin edən sahələr, hissələr vardır. A.-lə zülalın qarşılıqlı təsiri əzələlərin yığılma aktivliyinin əsasını təşkil edir.

AKTİNİDİYA (Actinidia) – aktinidiya-kimilər fəsiləsindən yarpağını tökən liana cinsi. Vətəni Cənub-Şərqi Asiyadır. Çiçəkləri xırda, yüngül, zərif ətirlidir. Giləmeyvəsi yaşıl, yaxud yaşılımtıl-sarı, uzunsov-dəyirmidir; şirəli

Aktinidiya.

və turşacıdır, tərkibində C (150 *mq*%), B₁, B₂, P vitaminləri, mikroelementlər, karotin, pektin, aşı və boyaq maddələri vardır. Yarpaqları bioloji aktiv maddələrlə zəngindir. Meyvəsindən vitamin azlığı, sinqa, vərəm, göyöskürək, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, fiziki və zehni yorulma zamanı istifadə edilir. 2–3 yetişmiş giləmeyvəsi orqanizmin C vitamininə olan sutkalıq tələbatını ödəyir. Şəkərliliyi 8–10%-dir. Mürəbbə bişirilir və qurudulur. Bir bitki 7 *kq*-adək məhsul verir. İ.V. Miçurin bu bitkinin “Klara Setkin”, “Miçurin ananası” və s. kimi altı sortunu yetişdirmişdir. Yaşıllaşdırmada geniş istifadə edilir.

AKTİNİDLƏR – bax *Aktinoidlər*.

AKTINIUM (lat. *actinium*, yun. *αχτιν*, *αχτινο*ç – şua), Ac – radioaktiv kimyəvi element; elementlərin dövrü sisteminin III qrupunda yerləşir, at. n. 89. Stabil izotopu yoxdur; A.-un kütlə ədədləri 207–236 olan izotopları məlumdur. Onlardan ən davamlısı ²²⁷Ac (T_{1/2} 21,8 il).

²²⁷Ac və ²²⁸Ac izotopları təbiətdə uran və torium filizlərində rast gəlinir. Yer qabığında A.-un miqdarı kütləcə 6·10⁻¹⁰ %-dir. A. 1899 ildə fransız kimyaçısı A. Debyern kəşf etmişdir. A. gümüşü-ağ metaldır, t_{gr} 1050±50°C, t_{qayn} təq. 3300°C, sıxlığı 10100 kq/m³; yüksək radioaktivliyinə görə qaranlıqda işıq saçır. Rütubətli havada A.-un səthi metalı sonrakı oksidləşmədən qoruyan nazik Ac₂O təbəqəsi ilə örtülür. Atomun xarici elektron təbəqələrinin konfigurasiyası 6s²6p⁶6d¹⁷5s², oksidləşmə dərəcəsi +3. Suda həll olmayan Ac(OH)₃, AcF₃, Ac₂(C₂O₄)₃, Ac₂(CO₃)₃, həmçinin kompleks birləşmələri məlumdur. Nüvə reaktorunda radiumu (²²⁶Ra) neytronlarla şüalandırıldıqda süni yolla ²²⁷Ac alınır. ²²⁷Ac ilə berilliumun (⁹Be) qarışığı neytron mənbəyi kimi tətbiq edilir. A. və onun birləşmələri yüksək toksikliyə malikdir.

AKTİNYALAR (Actiniaria), dəniz anemonları – dalayıcılar tipindən altışıualı mərcanlar dəstəsi. Tək-tək yaşayan dəniz polipləridir. Uz. bir neçə mm-dən 1,5 m-ədək olur. Rəngi əlvanıdır. Skeletsizdir. Yastı oturacağı ilə bərk substrata yapışır; qazıcı və neyston (suyun səthinə yapışan) növləri də var. A.-in ağzı onun yemi olan onurğasızları və balıq körpələrini iflic edən (və ya öldürən), dalayıcı çıxıntılarla əhatə olunmuşdur. A. qeyri-cinsi və cinsi yolla çoxalır. Cinsiyət hüceyrələri suda mayalanır. Ayrıcinsiyətli və ya hermafroditdirlər. A.-ın bəzi növlərində yumurta xaricə çıxır və inkişafın bir hissəsi ana orqanizminin bətnində gedir (diridoğma). Üzən sürfələri var. A.-ın bəzi növləri su qatlarında yaşayan (o cümlədən meduzalar) həlməşikli heyvanlar üzərində parazitlik edirlər. 1000-ədək növü məlumdur. Geniş yayılmışdır. Abdal xərcəng və kloun-balıqla simbioz həyat keçirir. A.-ın bəzi növlərinin dalayıcı çıxıntıları insan dərisində yanqlar əmələ gətirir.

AKTİNO... (yun. ἀκτις, ἀκτινος – şüa) – şüalanmaya və şüa enerjisində əhəmiyyətli bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., *aktinolit*, *aktinometriya*).

AKTİNOBASİLLYOZ, proaktinonoz, psevdoktinoz – heyvanların xroniki infeksiya xəstəliyi. Başın, boyunun, limfa düyünlərinin, bəzən daxili orqanların yumşaq toxumasının irinli zədələnməsi ilə xarakterizə olunur. Tərədicisi aktinomisetlərə aid olan şüalı göbəlklərdir

(*Actinobacillus lignieresii*). Torpaqda, bitkilərdə geniş yayılmışdır, zədələnmə dərəcəsi və ya ağız boşluğunun selikli qişası vasitəsilə orqanizmə düşür. Çox vaxt ev heyvanları xəstələnir. Diaqnoz klinik əlamətlərə əsasən və laboratoriya üsulu ilə qoyulur. Müalicəsi antibiotiklərlə və cərrahi yolla aparılır.

AKTİNOİDLƏR, aktinidlər – elementlərin dövrü sisteminin III qrupunda, aktiniumdan sonra gələn və at. n. 90–103 olan 14 radioaktiv kimyəvi element: *torium* Th, *protaktinium* Pa, *uran* U, *neptunium* Np, *plutonium* Pu, *amerisium* Am, *kürüm* Cm, *berklum* Bk, *kalifornium* Cf, *eynşteynium* Es, *fermium* Fm, *mendelevium* Md, *nobelium* Nb və *lourensium* Lr. Stabil izotopları yoxdur. Th, Pa və U təbiətdə rast gələn təbii radioaktiv elementlərdir. Digər A. uranı və bəzi transuran elementləri nüvə reaktorunda neytronlarla və ya sürətləndiricilərdə başqa elementlərin nüvələri ilə şüalandırmaqla alınır. A. yüksək sıxlıqlı (Np-da 20250 kq/m³-ə qədər) gümüşü-ağ metallardır. A.-dən Np və Pu ən asan əriyən (t_{er} 640°C-ə yaxın), qalanları isə 1000°C-dən yuxarı temp-ədə əriyir. A.-in kimyəvi xassələri və onların lantanoidlərə oxşarlığı bu ailəyə daxil olan elementlərin atomlarının elektron təbəqələrinin quruluşu ilə əlaqədardır. Lantanoidlərdə olduğu kimi, A.-i təşkil edən elementlərin atomlarının iki xarici elektron təbəqəsi bir-birindən öz quruluşu ilə fərqlənir, yalnız xaricdən üçüncü təbəqədəki elektronların sayı müxtəlifdir. A.-də və lantanoidlərdə sıra nömrəsi artdıqca, atomun xaricdən 3-cü elektron təbəqəsinin növbəti elektronla dolması müvafiq olaraq 5f və 4f-yarım-səviyyələrində baş verir. A. oksigen, hidrogen, azot, kükürd, halogenlər və başqa qeyri-metallarla asan reaksiyaya girir. Oksidləşmə dərəcəsi +3 olan A. (oksidləşmə dərəcəsi +3 olan lantanoidlər kimi) suda həll olmayan hidrokksidlər, flüoridlər, karbonatlar, oksalatlar və s. əmələ gətirir. A. kompleks birləşmələr əmələ gətirməyə yüksək meyllidir.

Sənaye miqyasında, əsasən, mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edən Th, U və Pu istehsal olunur. Bütün A. və onların birləşmələri yüksək toksikliyə malikdir.

AKTİNOLİT (*aktino...* + yun. λίθος – daş), şüalı daş – amfibollar qrupuna aid süxurəməlgətirən mineral. Kimyəvi tərkibi Ca₂(Mg, Fe)₅Si₈O₂₂(OH, F)₂.

Aktinolit.

Bəzən MnO qatışığı olur (manqan aktinolit). Sinqoniyası monoklinikdir. Aqreqləri iynəvari, lifli, əksərən şüalı olur (paralel lifli növü A.-asbest, sıx qarışıq lifli növü–nəfrit adlanır). Rəngi yaşıldır. Şüşə parıltılıdır. Sərtliyi 5–6; sıxlığı 3030–3240 kq/m³. Metamorfik şistləri əmələ gətirən minerallardandır. A. Azərb. Resp.-da Daşkəsəndə tapılır. A.-dən rezin sənayesində doldurucu kimi, A.-asbestdən istilikkeçirməyən və turşuyadavamlı material kimi, nefrit növündən isə bəzək daşı kimi istifadə olunur.

AKTİNOMETR, radiasiyaölçən (*aktino...* + *metr*) – düz düşən Günəş radiasiyasının (səthə perpendikulyar düşən şüaların) intensivliyini ölçən cihaz. Termoelektrik və termobimetal A.-lər geniş yayılmışdır. A.-in iş prinsipi düşən Günəş radiasiyasını səthin udmasına və şüa enerjisinin istilik enerjisə çevrilməsinə əsaslanır. İstilik enerjisi bimetal lövhənin deformasiya dərəcəsinə (Mixelson A.-i); qəbuledicinin temp-runun yüksəlməsinə (gümüş-disk A.-i); qəbulədici ilə ətraf mühit arasındakı temp-r fərqi (Moll-Qorçinski. Yanışevski A.-i) görə qiymətləndirilir. A. nisbi cihazdır. Mütləq kəmiyyətlərə keçmək üçün A.-in göstəriciləri mütləq cihaz olan *pirheliometrin* göstəriciləri ilə müqayisə olunur. Heliostatda qurulmuş A. ilə Günəş radiasiyasını fasiləsiz qeyd etmək mümkündür. Süzgəc dəsti olan A.-dən Günəş spektrinin müxtəlif sahələrindəki radiasiyanın ölçülməsində istifadə edilir.

AKTİNOMİKÖZ – insan və heyvanlarda aktinomisetlərin törətdiyi xroniki infeksiya xəstəlik. İnsanlarda 1845, heyvanlarda isə 1877 ildə təsvir edilmişdir. İnsanların hər 100 min nəfərində ildə 0,3–1 A.-la xəstələnmə halına təsadüf olunur. Kişilər qadınlara nisbətən 3–4 dəfə çox xəstələnir. Xəstəlik başqa şəxslərə yoluxmur. A. tərədiciləri ağız, bağırsağ (qadınlarda uşaqlıq yolu)

boşluğu mikrobiotları tərkibinə daxildir. İnfeksiyanın inkişaf etməsinə adətən selikli qişaların travması səbəb olur. Xəstəlik üçün ətraf toxumaların tədricən prosesə cəlb olunması, xroniki irinli iltihabi prosesin inkişaf etməsi xarakterikdir. A.-un üz-boyun, ağ ciyər, abdominal və s. formaları ayırd edilir. Xəstəlik bərk iltihabi ocağın və absesin inkişaf etməsi ilə başlanır və qanlı-irinli ifrazatlı fistulaların əmələ gəlməsi ilə dəşilir. Heyvanlarda bərk, dəri ilə möhkəm bitmiş şişin əmələ gəlməsi ilə səciyyələnir; çox vaxt başda yerləşərək, dəridən xaricə, yaxud udlaq boşluğuna açılır. K.t. heyvanlarında hər yerdə yayılmışdır; ona quru qaba yemdən istifadə olunması səbəb olur, tərədiciləri orqanizmə, əsasən, zədələnməmiş selikli qişadan keçir. Xəstə heyvanlar təcrid edilir. Müalicəsi: antibiotiklər, cərrahi əməliyyat. Profilaktikası: əlverişsiz r-nlarda heyvanları rütubətli otlaqlarda otarmamaq.

AKTİNOMİSETLƏR (lat. Actinomycetes, *aktino...* + *mikoz*) – Actinomycetales sırasından qrammüsbət bakteriyalar qrupu. 700-dən çox növü məlumdur. Vegetativ hüceyrələrinin diametri 1,5 mikrometrdəkdir. Kokklardan və hərəkətli, yaxud hərəkətsiz çöplərdən (korinebakteriyalar, mikobakteriyalar, propion bakteriyaları) tutmuş ixtisaslaşmış sporəməlgətirən orqanları olan şaxələnməmiş mitselilərə qədər (aktinoplanlar, maduromisetlər, streptomisetlər, nokardiya-lar, proaktinomisetlər) geniş spektrli formaları vardır. "A."-in (1870 ildə təklif olunmuşdur) və "şüalı göbəlklər" (köhnə adı) adları bəzi A.-in və göbəlklərin quruluşundakı ümumi cəhəti – şaxələnmə nazik mitselinin olmasını əks etdirir. Belə oxşarlıq filogenetik qohumluğun nəticəsi sayılır. A.-in əksəriyyəti bitki və heyvan mənzəli maddələrin, o cümlədən sellüloz, liqinin və xitinin çürüməsində iştirak edən saprotroflardır; aeroblar, əsasən, 25–30°C temp-ədə (mezofillər) inkişaf edir. A. torpaqda, həmçinin su hövzələrində yayılmışdır. Bəzi A. heyvan və bitkilərin simbiotlarıdır (məs., qara qızılğac, çaytikanı kimi bitkilərin kökündə və gövdəsində kök yumruları formalaşdıran *Frankia* cinsinə aid azotfiksədən bakteriyalar). Torpaq-əməlgəlmə prosesində və torpaq münbitliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. A.-in ayrı-ayrı növləri insan və heyvanlar üçün patogendir: mikobak-

teriyalar və rəm və cüzama, korinebakteriyalar difteriyaya, Actinomyces, Actinomadura, Nocardia, Nocardiosis, Dermatophilus cinsindən olan A. isə müxtəlif aktinomikozlara səbəb olur. A. arasında bitki xəstəlikləri törədənlər də var (məs., kartof dəmgili). A.-in əksəriyyəti insanın praktik fəaliyyətində geniş istifadə olunan bioloji aktiv maddələr, həmçinin vitaminlər, fermentlər və toksinlər sintez edir. A. tıbdə istifadə olunan (o cümlədən, streptomisin, tetrasiklin, eritromisin, nistatin) bir çox antibiotiklərin produsentidir.

AKTİNOMÖRF ÇİÇƏK, müntəzəm çiçək (*aktino...* + yun. μορφη – forma) – hissələri çiçəyin mərkəzindən şaquli keçirilən və onu iki bərabər simmetrik hissəyə bölən, simmetriya müstəvisi ikidən az olmayan çiçək. A.ç., bir qayda olaraq, hər hansı bir həşəratla tozlanmaya az uyğunlaşmışdır; bu, onların sadə təşkil olunma əlamətini göstərir. Bitkilərin iki (və daha çox) simmetriya müstəvisi olan digər hissələri də aktinomorf adlanır.

AKTİNOPLANLAR (*aktino...* + yun. πλάνης – gözən, azan) – hərəkətli sporlar (zoosporlar) əmələ gətirən Actinomycetales sırasının Mikromonosporaceae fasiləsindən aerob bakteriyalar qrupu. Sporəməlgəlmə üsulu, sporangiyaların forması və ölçüsünə, hüceyrə divarı komponentlərinin və lipidlərin tərkibinə görə fərqlənir. Torpaqda və su hövzələrində yayılmışdır; mezofildir, əsasən, saprotroflar və xemoorqanotroflardır. Müxtəlif antibiotiklər əmələ gətirir.

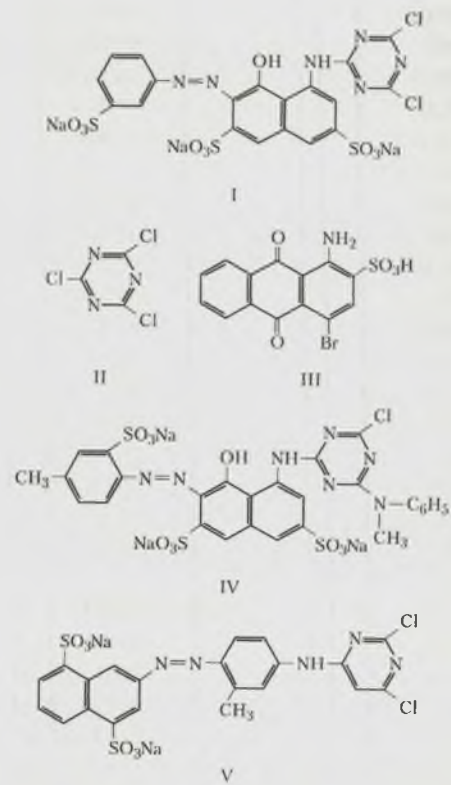
AKTİNOSERATOİDEYALAR (Actinocerozoidea) – nəslilənmiş başıyaqlı molyusklar yarımşifli. Erkən Ordovikdə meydana çıxmış. Karbon dövründə tamamilə tələf olmuşdur. Paleozoyun ən iri başıyaqlılarına aid olan A.-in qanqlarının diam. 6 m-ədək idi. Təkamül gedində ölçüləri böyümüşdür. Dib həyatı keçirmişdir. 50-ədək cinsi olmuşdur.

AKTİV ANTENA – tərkibində aktiv elementlər, əsasən, güc gücləndiricisi (verici A.a.) və ya azküylü gücləndirici (qəbulədici A.a.) olan *antena*. A. a. kimi çox vaxt *antena şəbəkəsi* (qəfəsi) tətbiq edilir. Verici A.a.-da aktiv elementlərdən istifadə olunması traktadakı itkiləri əvəz etməyə, cərəyanın amplitud və fazalarının şüalandırıcı apertur üzrə optimal paylanması təmin etməyə imkan verir. Azküylü gücləndiricilərə

malik qəbulədici A.a.-nın qəbul edicisinin girişində siqnal/küy nisbəti analoji passiv antenadakına nisbətən xeyli böyükdür. Aktiv elementlərin gücləndirmə əmsalını dəyişərək antenanın istiqamətlənmə diaqramını səmərəli (qəfəsin elementlərində cərəyanın amplitud və fazasını müstəqil tənzimləməklə) idarə etmək olar. Qəbulədici A.a.-da istiqamətlənmə diaqramının amplitud-fazaya görə idarə olunması radiosiqnalların (məs., analoq-rəqəmli) çəki əmsallarının seçilməsinə uyğun çevirməklə (emal zamanı qəfəsin ayrı-ayrı elementlərindən gələn siqnallar cəmlənir) yerinə yetirilir. A.a.-nın əsas çatışmayan cəhəti aktiv elementlərdən istilik ayrılması, qida mənbəyinə ehtiyacın olması və s.-dir.

AKTİV BOYAQ MADDƏLƏRİ – molekullarda atom və ya atomlar qrupu saxlayan və boyama zamanı liflərin makromolekullarının funksional qrupları (OH, NH₂) ilə möhkəm kovalent rabitə yaradan (məs., amid, mürəkkəb efirlər) sintetik boyalar. A.b.m. rəngin davamlılığını təmin edir. A.b.m. sellülozlu lif materiallarının, təbii ipək və yunun, az hallarda poliamid liflərin boyanmasında (bəzək vurulmasında) geniş istifadə edilir. A.b.m. molekullarda reaksiyayaqabil qruplar (məs., 1,3,5-trixlorazin qalığı, 2,4,6-trixlor və ya 2,4,5,6-tetraxlorpirimidin, 2-bromakrilamid, vinilsulfon qrupu) boyanın rəngini təyin edən xromofor sistemlə əlaqədardır. Reaksiyayaqabil qrupları daxil etməklə rəngi sarıdan qarayadək dəyişən istənilən xromofor sistemli aktiv boyalar almaq olur. Belə ki, aktiv monoazoboyalar sarı, yaşıl və qırmızı, antraxinonlu A.b.m. göy, mis ftalozianin əsasında olan A.b.m. isə füzəyi rənglərə boyayır. Sellülozlu lifli materiallar üçün xlortriazinli, xlorpirimidinli, vinilsulfonlu A.b.m. daha çox tətbiq edilir. Dixlortriazinli A.b.m. (məs., formul I) başlıca olaraq monoazoboyaların və ya onların metallarla komplekslərinin sianurxloridlə emalından (formul II), həmçinin 1-amino-4-brom-antraxinon 2-sulfotursunun (formul III) aromatik diaminlərlə arılma-şəklənmə məhsullarından alınır. Monoxlortriazin A.b.m. (məs., formul IV) dixlortriazinli A.b.m.-ndə xlor atomlarının amin və ya alkoksi qrupla əvəz edilməsindən alınır. Pirimidinli A.b.m., məs., dixlorpirimidinli A.b.m. (formul V) triazinlərə analoji olaraq 2,4,6-trixlor

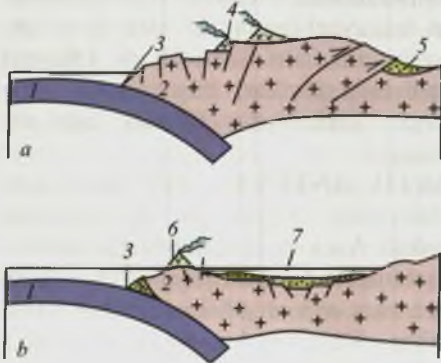
və ya 2,4,5,6-tetraxlorpirimidindən istifadə edilərək alınır. Vinilsulfonlu A.b.m. molekulunda 2-sulfoksietilsulfon qruplu $SO_2CH_2CH_2OSO_3H$ qələvi mühidə boyama prosesində liflə qarşılıqlı təsirdə olan vinilsulfona $SO_2CH=CH_2$ çevrilir. Məs., azoqoşmada vinilsulfonlu azoboyalar almaq üçün tərkibində reaksiyayaqabil qruplar olan diazotlaşmış aromatik aminlərdən istifadə edilir. Yunu boyamaq üçün 2-bromakrilamidli $CH_2=C(Br)CONH_2$, monoxlordiflorpirimidinli, N-metiltau-riletilsulfonlu $SO_2CH_2CH_2N(CH_3)CH_2CH_2SO_3H$ və digər qruplu aktiv boyalar istifadə edilir. Poliamid və asetat liflərin bərabər boyanmasında davamlı rəng alınması üçün dispers boyaların molekullarına reaksiyayaqabil qruplar (məs., 2-xloretilaminsulfonlu $SO_2NH-CH_2CH_2Cl$) daxil edilir.

A.b.m.-nin qələvi mühidə liflə qarşılıqlı əlaqəsi boyanın hidrolizi ilə müşayiət olunaraq, boyanın lifdə saxlanmasını xeyli azaldır. Boyanın saxlanmasını artırmaq (95%-ə qədər) üçün A.b.m. molekullarına eyni və ya müxtəlif xromofor sistemlərdə yerləşə bilən iki reaksiyayaqabil (məs., xlortriazinli və sulfoksetilsulfonlu) qruplar daxil edilir.

AKTİV X (Active X) – İnternet şəbəkəsində obyektlərin əlaqələndirilməsi, multimedyanın tətbiqi və s. üçün istifa-

də olunan texnologiyalar variantı; informasiyanı qovşaqlar arasında yüksək sürətlə ötürmək mümkün olmadıqda tətbiq edilir. Şəbəkə mühitində müxtəlif dillərdə yazılmış proqram komponentlərinin qarşılıqlı işləməsini təmin edir.

AKTİV KONTİNETAL KƏNAR – tavaların tektonikası (mobilizm) konsepsiyasına görə kontinentdən okeana keçid sahə. Strukturların bir litosfer tavasının başqa bir litosfer tavasının altına gömüldüyü zonanın (subduksiya) üstündə yerləşir və inkişaf edir. Passiv kontinental kənarlardan relyefin intensiv parçalanması, yüksək seysmikliyi və vulkanizmin aktivliyi ilə fərqlənir. And (şərqi Sakit okean) və adalar qövsü (qərbi Sakit okean) tiplərinə ayrılır. A.k.k.-in And tipi, okean litosferinin kontinent litosferi altına gömüldüyü halda formalaşır və aşağıdakı struktur elementlərini əhatə edir: kontinental yamac, vulkan qurşağı (turş tərkibli süxurların üstünlüyü ilə yerüstü vulkanizm və qranit intruzivləri səciyyəvidir), arxa çökək (olmaya da bilər, dayaz-dəniz və ya kontinental çöküntülərlə dolmuşdur). A.k.k.-in adalar qövsü tipi okean litosferinin okean litosferi altına gömüldüyü zonanın üstündə inkişaf edir. Onlar üçün dərin dəniz novu (çökəyi), qövsqabağı çöküntü hövzəsi olan adalar qövsü yamacı, bazaltların üstün rol oynadığı vulkanik qövs, kənar dəniz, kontinent ətəyi strukturları səciyyəvidir. Müəyyən şəraitdə kontinental və adalar qövsü yamaclarının dabanında akkresion prizmalar əmələ gəlir; onların böyüməsi nəticəsində adətən əlavə xarici qeyri-vulkanik adalar qövsü yaranır. And tipli A.k.k.-a misal olaraq Cənubi Amerikanın adalar qövsü sistemini və

Aktiv kontinental kənarlar: a – and tipli, b – qövsvarı ada tipli; 1 – okeanik litosfer, 2 – kontinental litosfer, 3 – dərinlik novu, 4 – vulkanik qurşağ, 5 – arxa çökəklik, 6 – ada qövsü, 7 – kənar dəniz.

kənar dənizlərini göstərmək olar. Bəzi A.k.k.-in inkişafı biristiqamətli subduksiya zonası (Filippin dənizi) və ya müxtəlif tərəflərə yatan iki subduksiya zonası (Solomon dənizi) ilə müəyyən edilir.

AKTİV KÖMÜR, aktivləşdirilmiş kömür – çoxməsaməli quruluşa malik karbon adsorbenti. A.k.-ün *adsorbsiya* xassəsini məsamələrin, (əsasən mikro və supermikroməsamələrin) sayı və səthdə funksional qrupların olması müəyyənləşdirir. A.k.-ün xüsusi səthi $1200 m^2/q$ -adəkdir. A.k. karbohidrogenləri və onların çoxlu sayda törəmələrini yaxşı, biratomlu spirtləri, ammonyakı və suyu az adsorbsiya edir.

A.k.-ün istehsalı üçün əsas xammal daş və ağac kömürü, torf, tərkibində karbon olan bitki materiallarıdır (oduncaq, müxtəlif meyvələrin qabığı və çəyirdəyi). Xammalın havasız mühidə termiki emalından makroməsaməli məhsul alınır; mikroməsaməli quruluşlu A.k. almaq üçün bu məhsul su buxarı və karbon qazının təsiri ilə, yaxud bəzi metalların duzlarının iştirakı ilə aparılan kimyəvi proses əsasında aktivləşdirilir. A.k. həmçinin sintetik polimerlərin (məs., poliviniliden-xlorid) termiki parçalanmasından alınır. Zəhərli buxarların udulmasında, qiymətli üzvi həlledicilərin buxarlarının tutulmasında, qaz qarışıqlarının ayrılmasında, sulu məhlulların, içməli və çirkab suların təmizlənməsində, həmçinin katalizdə, qaz xromatografiyasında, vakuum texnikasında A.k.-dən istifadə edilir.

AKTİV SAHƏ, aktiv yol – raket mühərriki ilə işləyən *daşıyıcı raket* və kosmik aparatların uçuş trayektoriyasında sahə. Daşıyıcı raketlər üçün A.s. çox vaxt onlar orbitə çıxdıqda və kosmik aparatdan ayrıldıqda başa çatır. Start yerinin mövqeyi kosmik aparatın birbaşa verilmiş orbitə çıxarılmasına imkan yaratmırsa, o zaman uçuş *passiv sahələrlə* növbələşən bir neçə A.s.-dən ibarət olur.

AKTİV SEÇKİ HÜQUQU – vətəndaşın milli dövlət hakimiyyəti orqanlarına və yerli idarəetmə orqanlarına seçmək, referendum səsverməsində və demokratiyanın digər formalarının həyata keçirilməsində iştirak hüququ. Bu hüquq ona görə fəal adlandırılır ki, onu vətəndaşın özü öz hərəkətləri ilə reallaşdırmalıdır; bəzən könüllü qeydəalma forması ilə seçki siyahısına daxil edilməli

(məs., Fransada olduğu kimi), seçki məntəqəsinə özü gəlməli, bülleteni alıb onu doldurmalı, səs vermək istədiyi namizədləri, yaxud siyasi birlikləri (siyahı üzrə səsvermədə) seçərək, bülleteni seçki qutusuna atmalıdır. A.s.h., demək olar ki, bütün dünya ölkələrində cinsindən, məşğuliyyət növündən, əmlak vəziyyətindən, təhsilindən asılı olmayaraq (bəzi məhdudiyətləri – yaş senzi, bəzən oturaqlıq senzi və s. nəzərə almaqla) bütün vətəndaşlara məxsusdur. Ümumi qaydaya görə, A.s.h.-na ölkənin öz vətəndaşları malikdirlər; bu, xalq suverenliyinin reallaşması prinsipidir. Ölkənin rəhbər orqanlarını yalnız həmin ölkənin vətəndaşları seçə bilər. 20 əsrin sonunda bu qaydadan müəyyən istisnalar ortaya çıxdı. 1993 il Maastrixt müqaviləsinə uyğun olaraq, *Avropa İttifaqına* (Aİ) üzv dövlətlər həmin ittifaqın digər üzv dövlətlərinin onların ərazisində yaşayan vətəndaşlarına yerli idarəetmə orqanlarını seçmək və bu orqanlara seçilmək hüququ vermişdir. Belə ki, Aİ konsepsiyasına uyğun olaraq, yerli idarəetmə orqanları xalq suverenliyinin ifadəçisi deyildir, onlara seçkilər isə inzibati seçkilər kimi nəzərdən keçirilir. Ümumi A.s.h.-nın tətbiqi hüquqi cəhətdən bərabər olan bütün vətəndaşların seçkilər və ya demokratiyanın digər formaları zamanı namizədlərin, həmçinin, siyasi partiyaların təklif etdikləri başlıca milli siyasət istiqamətləri üzrə öz iradələrini bildirməsi üçün zəruridir. Seçki hüququna malik bir qrup şəxs seçki senzi (təsnifatı) ilə məhdudlaşdırılır. Fiziki şəxs aktiv, yaxud passiv seçki hüququna malik olmaq üçün məhdudiyətdə göstərilən şərti ödəməlidir.

AKTİV TOQQUŞMALAR NƏZƏRİYYƏSİ – qaz mühitində iki molekulun toqquşması (bimolekulyar reaksiya) zamanı kimyəvi çevrilmələrin sürətinin qiymətləndirilməsi üsulu. Kimyəvi kinetikanın ümumi müddəasına görə kimyəvi çevrilmələrin baş verməsi üçün molekullar hədd qiymətini aşan aktivasiya enerjisinə malik olmalıdır. A.t.n.-ndə molekullar müəyyən radiuslu sərt kürələr kimi qəbul edildiyindən, reaksiya o halda gedə bilər ki, toqquşma anında bu kürələrin mərkəzlərini birləşdirən ox boyunca molekulların nisbi hərəkət enerjisi aktivasiya enerjisini ötürüb keçir.

A.t.n. qazlarda reaksiyanın sürət sabitinin temp-rdən təcrübi eksponensial

asılılığını keyfiyyətcə düzgün təsvir edir. Sürət sabitinin kəmiyyətcə uyğun qiymətləri real molekullararası qarşılıqlı təsiri nəzərə alan sterik amil (məs., anizotropiya) əsasında əldə edilir. Toqquşmanın xüsusiyyətlərinin və reaksiyaya girən hissəciklərin çevrilmə dinamikasının ətraflı analizi molekulyar dəstə üsulundan istifadə etməyə imkan verir. Bax həmçinin *Aktivləşdirilmiş kompleks nəzəriyyəsi*.

AKTİV TURBİN – işlək kürəklərində faydalı iş yaratmaq üçün işlək maddənin (qazın, buxarın, mayenin) sərbəst axınının yalnız kinetik enerjisindən istifadə edilən turbin növü. İşlək kürəklərin qarşısında yerləşdirilmiş tərpənməz, istiqamətləndirici kanallarda (ucluqlarda) axının daxili enerjisi kinetik enerjiyə, kürəklərdə isə kinetik enerji mexaniki işə çevrilir. A.t.-dəki axının təzyiqi işlək çarxın girişində və çıxışında eynidir. Bax həmçinin *Qaz turbin, Hidravlik turbin, Buxar turbin, Reaktiv turbin*.

AKTİV ZONA – nüvə reaktorunda nəzarət olunan zəncirvari reaksiyanın gətirdiyi boşluq; ağır elementlərin (uran, plutonium) nüvələrinin bölünmə reaksiyası nüvəaxili enerjinin ayrılması (əsasən, istilik şəklində) ilə müşayiət olunur. A.z.-da parçalanan maddə (blok və mil şəklində), *yavaşıdıcı* (əgər reaksiya sürətsiz neytronlarla baş verirsə), istilik

Nüvə reaktorunun aktiv zonasının ümumi görünüşü.

daşıyıcısı (reaksiyadan ayrılan istiliyi aparmaq üçün), həmçinin reaktorun idarə olunması, qorunması və nəzarət üçün cihaz və qurğular yerləşir. *Heterogen reaktorların* (bu növ reaktorlar daha geniş yayılmışdır) A.z.-sında yanacaq istilikdaşıyıcısı elementlər şəklində yerləşdirilir. *Homogen reaktorlarda* istilik borularla dövr edən istilikdaşıyıcı vasitəsilə, yaxud bilavasitə yavaşıdıcı yanacaq qarışığı ilə ayrılır. Fiziki baxımdan A.z.-nın ən yaxşı

formasını küre şəklindədir, konstruktiv baxımdan isə çox vaxt silindr şəklində hazırlanır. Neytronların kənara sızmasını azaltmaq məqsədilə A.z. neytronları əks etdirə bilən maddələrlə əhatə olunur.

AKTİVASIYA KAROTAJI – süxurların xarici ionlaşdırıcı mənbələrlə şüalandırılması nəticəsində onlarda yaranan süni radioaktiv izotopların, yaxud izomerlərin şüalanması xüsusiyyətlərini ölçməyə əsaslanan geofiziki üsul. Radioaktiv izotoplarla aktivləşdirilmiş qum, yaxud məhlulun süxurların içərisində yerləşdirilməsindən sonra onların qamma-şüalanmasının qeydiyyatına əsaslanır. A.k. üsulu neft-qaz quyularında kollektor çöküntüsü və süxur laylarında çatlıqlığın və kavernaların (boşluqların), hidrogeoloji tədqiqatlarda isə layda mayenin axın istiqaməti və sürətinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Qazıma quyularının kəşilindəki kollektorların radon qazı ilə şüalandırılmasından sonra müxtəlif vaxtlarda təkrar ölçmələr nəticəsində alınmış qamma-karotaj ayrılıqlarını müqayisə etməklə layların neft-qaz və su ilə doyumluluğu qiymətləndirilir. Geoloji məsələlərlə yanaşı A.k. üsulu neft-qaz və hidrogeoloji quyularda boru arxasında sementin səviyyəsi, sement halqasının qalınlığı, boruda zədələnmə və perforasiya yerinin və laylar arasında hidrodinamik əlaqənin müəyyən edilməsi kimi məsələlərin həllində geniş istifadə olunur.

AKTİVASİYALI ANALİZ (radioaktivasiyalı analiz) – maddənin element və izotop tərkibinin nüvə-fiziki təyini üsulu; analiz edilən nümunədə təyin edilən elementin izotoplarının nüvə hissəcikləri və ya yüksək enerjili γ -şüalanma ilə nüvə reaksiyası (aktivasiya) nəticəsində əmələ gələn radionuklidlərin aktivliyinin ölçülməsinə əsaslanır. A.a.-i 1936 ildə G.Xe-veşi və X.Levi təklif etmişlər. Alınan radionuklidlərin təsnifatlaşdırılması şüalanmanın tipinə, onun enerjisinə, intensivliyinə, radionuklidlərin yarımparçalanma dövrünə görə aparılır. Bunun üçün adətən qamma-spektrometrlər və yüksək ötürücülük yarımkeçirici detektorlar, nadir hallarda ssintilyasiyalı detektorlar istifadə edilir. Miqdarı analiz alınan radionuklidin aktivliyinin qatılığın geniş diapazonunda təyin olunan elementin miqdarına nisbətində əsaslanır. Qatılığın müqayisəli (nümunələr istifadə edilməklə) və etalonsuz nisbi hesab-

lanma üsulu tətbiq edilir. Radioaktiv şüalanmanın yüksək nüfuzetmə qabiliyyəti nümunənin dağılmadan analiz edilməsinə imkan verir. A.a.-in ən geniş yayılmış variantı neytron-aktivasiyalı analizdir (NAA). Aktivasiya üçün nüvə reaktorunun istilik və epiistilik neytronları və ya neytronların (məs., Cf^{252}) radioizotoplu mənbəyi, həmçinin neytron generatorlarının sürətli neytronları istifadə edilir. Reaktorlu NAA analitik kimyanın inkişafında böyük rol oynamışdır; ondan istifadə etməklə elektronika üçün yüksək təmiz materialların, atom energetikası üçün isə xüsusi konstruksiyalı materialların alınmasının texnologiyası işlənilib hazırlanmışdır. Bir sıra maddələrin (Ay qurultları, meteoritlər və s.) element tərkibi tədqiq edilmişdir. NAA sürətli neytronlarla oksigeni (tapılma həddi – $10^{-5}\%$ -ə qədər) və digər elementləri (10^{-3} – $10^{-5}\%$) effektiv təyin edir. Zəhərləyici və partlayıcı maddələri aşkar etmək üçün NAA-in məsafəli variantı işlənilib hazırlanmışdır. Yüksək enerjili protonlar, deutronlar, α -hissəciklər və s. tətbiq edilir. Q a m m a - a k t i v a s i y a l ı a n a l i z d ə n ü m u n ə e l e k t r o n s ü r ə t l ə n d i r i c i s i n i n l ə n g i d i l m i ş γ şüalanması ilə aktivləşdirilir. Bir neçə q-a qədər nümunə kütləsində mikroqarışıqların ümumi tərkibi təyin edilir. Üsul yüngül elementlərin (10^{-8} q/q), orta və ağır elementlərin (10^{-7} q/q-a qədər) yüksək həssaslı təyini üçün effektivdir. Sənayedə analitik avtomatlaşdırılmış γ -aktivasiyalı komplekslər (qızılçıxarma sahələri üçün) işlənilib hazırlanmışdır. A.a. çox təmiz və xüsusi materiallarda, geoloji nümunələrdə, ətraf mühit obyektlərində, həmçinin tibdə, kriminallistika, arxeologiyada, biologiyada və s. mikroqarışıq tərkiblərə nəzarət üçün tətbiq edilir.

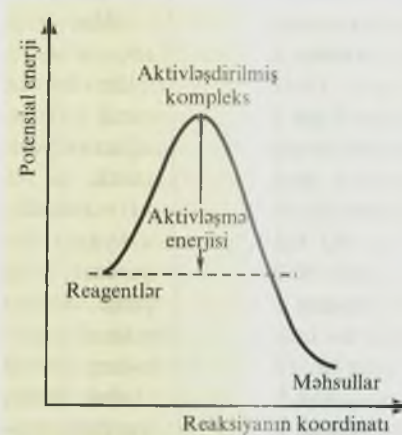
Əd.: Кузнецов Р. А. Активационный анализ. 2-е изд. М., 1974; Вандекастеле К. Активационный анализ с использованием заряженных частиц. М., 1991.

AKTİVLƏR (lat. aktivus – fəal) – təsərrüfatçılıqla məşğul olan fiziki, yaxud hüquqi şəxsə – bazar subyektinə (müəssisəyə, firmaya, şirkətə) məxsus əmlak, pul vəsaitləri və hüquqların məcmusu. Geniş mənada – sahibkarın vəsaitləri qoyulmuş, onun əmlakı olan, dəyərə malik və pulla qiymətləndirilən hər şey: binalar, qurğular, maşın və avadanlıqlar, material ehtiyatları, bank

əmanətləri, qiymətli kağızlara qoyuluşlar, patentlər, müəlliflik hüquqları və s. “A.” termini mühasibat uçotu və statistika praktikasına yeni beynəlxalq milli hesablama standartına müvafiq olaraq daxil edilmişdir; əvvəllər geniş istifadə edilən “vəsaitlər”, “fondlar”, “əmlak” terminlərini və s. ehtiva edir. A. uzunmüddətli və qısamüddətli; fiziki və maliyyə; material (gözcərpəyən) və qeyri-material (gözcərpəyməyən) qruplara bölünür. Uzunmüddətli A. 1 ildən çox istifadə üçün alınan, yaradılan, yaxud əldə edilən həm material (istehsal prosesində istifadə edilən əsas kapital, təşkilatın xüsusi mülkiyyəti, torpaq sahələri və təbiətdən istifadə obyektləri), həm də qeyri-material və maliyyə xarakterli (təşkilati xərclər, patentlər, lisenziyalar, əmtəə nişanları, müəllif hüquqları və s.) əsas aktivlərdir və satış üçün əmtəə qismində istifadə oluna bilməz. Qısamüddətli A. müəssisənin, təşkilatın cari dövriyyədə iştirak edən və hesabat (maliyyə) ili ərzində tədavül dövriyyəsi bir dəfədən az olmayan dövrüyyə kapitalı, mülkiyyətin dəyər həcmi, hesablaşmalardakı vəsaitlər, maliyyə qoyuluşları və pul vəsaitləri, həmçinin normalaşdırılan və normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitləridir. Bank fəaliyyətində və digər kredit-maliyyə təşkilatlarında likvid A. (nağd pullar, qızıl, hesablardakı tələb olunan vəsaitlər) vəsaitləri qalıqları, möhləti bir ay müddətində olan depozitlər, şəxsi və dövləti qiymətli kağızlar, kommersiya vekselləri və digər asanlıqla satılan vəsaitlər) və qeyri-likvid A. (uzunmüddətli investisiyalar və uzunmöhltli ssudalar, məzənnəsi dəyişən qiymətli kağızlar) bir-birindən fərqləndirilir. A.-in qiymətləndirilən və ölçülən say tərkibi mühasibat balansının bir hissəsində (aktivdə) əks etdirilir. Bazar münasibətlərinə keçidlə bağlı A.-in qiymətləndirilməsi prinsipi dəyişmişdir. Bazar təsərrüfatında A.-in qiymətləndirilməsi onun faktiki, lakin balansın işlənilib hazırlanması anında bazar dəyərindən yüksək olmayan dəyərində əsasən, əsas vəsaitlər üzrə isə onların aşınması çıxılmaqla həyata keçirilir. Bu, müəssisələrə əmlak alarkən bazarda qiymətlərin dəyişməsinə nəzərə alaraq hərəkət etməyə imkan verir.

AKTİVLƏŞDİRİLMİŞ KOMPLEKS NƏZƏRİYYƏSİ, reaksiyaların mütləq sürətinin nəzəriyyəsi, keçid halı nəzəriyyəsi –

kimyəvi reaksiyaların sürətinin statistik hesablanması üsulu. Reaksiyaya girən molekullar sisteminə daxil olan atomların nisbi yerləşməsinin fasiləsiz dəyişilməsinə uyğun gələn konfigurasiya, qarşılıqlı təsirin potensial enerjisinin maksimumuna müvafiqdir. A.k.n.-ni 1930-cu illərdə E.Viqner, M.Polyani, M.Evans, H.Eyrinq yaratmışlar. Molekullararası qarşılıqlı təsirin potensialını potensial enerjinin səthinin köməyi ilə təsvir etmək olar. Atomların başlanğıc (reagentlər) və son (məhsullar) vəziyyətlərindəki fasiləsiz konfigurasiya dəyişikliyi ilə sistem potensialı həddi keçir. Potensial həddin yüksəkliyinə cavab verən atomların konfigurasiyası

Kimyəvi reaksiyada potensial enerjinin dəyişməsi

aktiv komplekslər adlanır (keçid hal). Kimyəvi çevrilmələrin tipik prosesində potensial enerjinin dəyişməsi şəkidə göstərilmişdir. Reaksiyanın koordinatları aktivləşdirilmiş kompleksdən keçməklə, reagentlərdən məhsula keçid yolunu xarakterizə edir. Ümumi halda bu, reaksiyaya girən molekulların hər hansı konkret atomları arasında məsafə dəyişikliyinə gətirmir. Reagentlər və məhsulları ayıran potensial həddin hündürlüyü $a k t i v l ə ş m ə e n e r j i s i$ adlanır və özlüyündə kimyəvi reaksiyanın baş verməsi üçün reagentlərin minimum enerjisindən ibarətdir.

Aktivləşdirilmiş kompleks qısa ömürlüdür (10^{-13} – 10^{-15} san. tərtibində) və buna görə də aktiv aralıq hissəciklərdən (məs., radikallardan) fərqli olaraq adi kinetik təcrübələrdə müşahidə edilmir. Mühüm ehtimala görə, aktivləşdirilmiş komplekslər və reagentlər arasında (məhsullarla deyil) termodinamik tarazlıq mövcuddur. Bu zaman son məhsulların alınma sürəti (kimyəvi

reaksiyanın sürəti) aktivləşdirilmiş komplekslərin tarazlıq qatılığı və onların parçalanma tezliyi ilə təyin edilir. Reagentlərin və aktivləşdirilmiş kompleksin quruluşu məlumdursa, bu kəmiyyət statistik termodinamikanın üsulları ilə hesablanıla bilər. Reagentlərin quruluşu məlum olduqda A.k.n. bir çox hallarda keyfiyyətcə sadə qiymətləndirməyə imkan verir. Belə yanaşma kimyəvi reaksiyaların sürəti ilə reagentlərin xassələri arasında sərbəst enerji, entropiya və entalpiya kimi termodinamik kəmiyyətlər əsasında sadə korrelyasiya aparmağa imkan yaradır. Buna görə də A.k.n. termiki tarazlıqlı sistemlərdə kimyəvi reaksiyaların sürətinin hesablanması üçün əsas vasitə olaraq qalır. İstənilən sadə təxmini nəzəriyyə kimi A.k.n.-nin tətbiq sahəsi məhduddur.

Əd.: Глессон С., Лейдлер К., Эйринг Г. Теория абсолютных скоростей реакций. Кинетика химических реакций, вязкость, диффузия и электрохимические явления. М., 1948; Кондратьев В. Н., Никитин Е. Е. Кинетика и механизм газофазных реакций. М., 1974.

AKTİVLƏŞMƏ, tektonikada – Yer qabığının sabit sahələrində tektonik hərəkətlərin birdən-birə güclənməsi. Tektonik A. həm platforma sahələrində, həm qırışıqlıq vil.-lərində, həm də bunların toqquşma zonalarında baş verə bilər. Tektonik A. yüksək seysmikliklə, maqmatizmin təzahürü (intruziv və effuziv) və s. ilə müşayiət olunur. Belə A. zamanı gərgin tektonik hərəkətlər nəticəsində dağ qalxmaları, dağarası çökəkliklər və struktur formaları yaranır. Platforma sahələrində tektonik A.-yə misal kimi Çin platformasını göstərmək olar. Burada tektonik A. zamanı enmələr, əyilmələr, çoxfazlı maqmatizm təzahürləri baş vermişdir. Qırışıqlıq vil.-lərindəki tektonik A.-yə isə Tyanşan tipli A.-ni misal göstərmək olar.

AKTİVLİK – real məhlulun komponentlərinin kimyəvi potensialının qatılıqdan asılılığını əlverişli formada göstərməyə imkan verən ölçüsüz termodinamik kəmiyyət. Real və ideal məhlulların xassələrini eyni tənliliklə formal təsvir etmək üçün H.Lyuis “A.” anlayışını (effektiv qatılıq) təklif edilmişdir (1907). Məhlulun i -ci komponenti üçün aktivlik a_i , $m_i = m_i^0 + RT \ln a_i$ asılılığı ilə təyin edilir (burada m_i və m_i^0 – verilən və standart hallarda i -komponentinin kimyəvi potensialının qiyməti, R – uni-

versal qaz sabiti, T – mütləq temp-rdur). İdeal məhlullar üçün A. i -ci komponentin mol hissə ilə ifadə edilmiş x_i qatılığı ilə üst-üstə düşür. A.-in ədədi qiyməti standart halın seçimi ilə təyin edilir; seçim ixtiyardır, ancaq m_i^0 kimi adətən təmiz i -ci komponentin kimyəvi potensialı və ya i -ci komponentin çox durulaşdırılmış məhlulunda əldə edilən ($\mu_i - RT \ln x_i$) fərq həddi ilə istifadə edilir. A. temp-rdan (T), məhlulun tərkibindən və xarici təzyiqdən (p) asılıdır. T və p sabit olduqda real məhlulların xassələrini təsvir etmək xüsusən əhəmiyyətlidir. A. qatılıq vasitəsi ilə $a_i = \gamma_i x_i$ (burada γ_i i -ci komponentin aktivlik əmsəlidir) kimi ifadə olunur. A. həmçinin molyarlıq, molyallıq və s. ilə ifadə edilə bilər. A. təcrübi (məs., buxar təzyiqinin və ya elektrik hərəkət qüvvəsinin ölçülməsi üsulları ilə), həmçinin əvvəlcədən nəzəri olaraq (müntəzəm qeyri-elektrolit məhlulların modellərindən, elektrolit məhlullar üçün Debay-Hückel nəzəriyyəsi və s. istifadə etməklə) təyin edilə bilər. A. çoxkomponentli sistemlərin termodinamik xassələrinin, faza və kimyəvi tarazlıqların təsviri üçün istifadə edilir.

AKTİV-REAKTİV MƏRMİ – artilleriya mərmisi növü; belə mərmilərdə həm aktiv (adi), həm də reaktiv mərmə atımlarından istifadə olunur. Barıt atımının yanması zamanı yaranan qaz mərmini (minanı) topun (minaatının) lüləsindən itələyib çıxararaq ona ilkin sürət verir. Trayektoriyada barıtlı reaktiv atım yaranaraq mərmiyə əlavə sürət verir və bu da mərmimin uçuş məsafəsinin eyni kalibrli aktiv (adi) mərmiyə nisbətən 25–30% uzaq olmasını təmin edir. A.-r.m. İkinci dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmışdır.

AKTİV-REAKTİV MİNA – bax *Aktiv-reaktiv mərmə*.

AKTOBE (1891–1999 illərdə Aktübinsk) – Qazaxıstanda şəhər. Aktobe vil.-nin mərkəzi. Əh. 283 min (2004). İlek çayı (Ural çayının sol qolu) sahilindədir. D.y. st. Beynəlxalq aeroport. Avtomobil yolları qovşağı. İES, tikinti materialları, kimya, maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri, un-t, tibb akademiyası, 9 ali məktəb, teatr, muzey, planetari var. Şəhər 1869 ildə salınmışdır.

AKTOBE FOSFORİTLİ HÖVZƏSİ – Qazax. Resp. Aktobe vil. ərazisindədir. Sah. təqr. 30 min km^2 -dir. 1890 ildə kəşf edilmişdir. 1929 ildən açıq üsulla istis-

mar olunur. Ümumi ehtiyatı 700 mln. t. Hövzə, əsasən, üç iri yataqdan (Çilisay, Pokrovsk və Alginsk) ibarətdir. Filizdə P_2O_5 -in orta miqdarı 10%, zərərli qatışıqlardan: Fe_2O_3 , Al_2O_3 4%-ə qədər, CO_2 5%-ə qədərdir. Hasilat mərkəzi Alqa ş.-dir.

AKTOBE VİLAYƏTİ (1992 ilədək Aktübinsk vil.) – Qazax. Resp.-nın q.-ində vilayət. 1932 il martın 10-da təşkil edilmişdir. Sah. 300,6 min km^2 . Əh. 703,4 min (2008). 12 r-nu, 8 şəhəri, 4 şəhər tipli qəs. var. Mərkəzi Aktobe ş.-dir.

Təbiət. A.v. ərazisinin çox hissəsi düzənlikdir (hünd. 100–200 m). Mərkəzi hissəsini Muqocar d-ri (ən yüksək nöqtəsi Böyük Baktıbay d. – 657 m), q.-ini Uralət-rafı plato, c.-q.-ini Xəzəryanı ovalıq, şm.-ş.-ini Turqay platosu, c. kənarını Üstyurd platosunun şm. qurtaracağı tutur. Faydalı qazıntıları: xromit, mis, nikel-kobalt filizləri, titan, fosforit, boksit, neft, qızıl və s. İqlimi kəskin kontinentaldır. Yay quru və isti, qışı soyuqdur. Orta temp-r iyulda 22,5–25°C, yanvarda –15,5°C-dən –16°C-yədəkdir. İllik yağıntı 125–300 mm. Əsas çayları: Emba, İrgiz, Or. İlek, Uil, Sagız və Turqay. Çayların əksəriyyəti əzslüdür, yayda quruyur. 150-dən artıq göl var. Şabalıdı, boz və qara torpaqlar geniş sahə tutur. A.v. ərazisinin çox hissəsi yovşanlı-ağotlu-dənli bitkili çöllər, çay vadiləri, kolluqlar, ağcaqovaq, qovaq, tozağacı meşəlikləri, c.-u yarımşəhra və səhralardır. Canavar, korskak, sayqak, ceyran, müxtəlif gəmiricilər və quşlar var.

AKTOMİOZİN – əzələnin qlobulyar akti və miozin zülallarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində əzələ lifində (miofibrillərdə) əmələ gələn zülali kompleks. A. əzələ yığılmasının biokimyəvi əsasıdır. A.-də aktin və miozinin molyar nisbəti təqr. 1:1-dir. Adenozintrifosfat turşusu (ATF) və Mg^{++} -un iştirakı ilə A. parçalanır və özlüklüyü kəskin surətdə azalır.

AKTOR – iki əlaqəli reaksiyada iştirak edən ilkin reagent. Bax həmçinin *Əlaqəli reaksiyalar* və *Koherent-sinxron reaksiyalar*.

AKTUALİZM (lat. actualis – müasir, faktiki), geologiyada – Yer inkişaf tarixinin təbii-elmi şəkildə dərk üçün tətbiq olunan müqayisəli-tarixi üsul. A. tarixi-geoloji tədqiqatlarda, paleotektonikada geniş tətbiq olunur. Litologiyada (həmçinin bəzi çökmə faydalı qazıntı yataqlarının formalaşma şəraitinin öyrənilməsində), vulkanologiyada, petrologiyada, geokimyada və geofizikada da səmərəli tədqiqat üsu-

ludur. A. keçmiş dövrlərdəki geoloji proseslərin müasir geoloji proseslərlə oxşarlığına əsaslanır. A. termin kimi geoloji ədəbiyyatda yalnız 19 əsrin ikinci yarısından işlədilməsinə baxmayaraq, hələ 10–11 əsrlərdə İbn Sina, Biruni, 15–16 əsrlərdə Leonardo da Vinçi, 17 əsrdə H. Steno və b., 18 əsrin ortalarından M.V. Lomonosov, C.Hetton və K. fon Hoff bu üsulan istifadə etmişlər. 19 əsrin 1-ci yarısında *uniformizm* konsepsiyasını irəli sürən Ç.Layel bu üsulu əsaslandırılmış və genişləndirmişdir. M.V.Lomonosov müasir çöküntülərin əməlgəlmə şəraitinə əsaslanaraq süxurların mənşəyini izah etmiş, Yer daxili (zəlzələ və yeraltı istilik) və xarici proseslərin birgə təsiri nəticəsində inkişafı ideyasını vermişdir.

AKTYOR (fr. acteur, lat. actor – ifaçı) – dram tamaşalarında və filmlərdə rol ifaçısı. Opera, balet, estrada və sirk tamaşalarında ifaçıya çox vaxt *artist* deyilir (bax *Aktyor sənəti*).

AKTYOR SƏNƏTİ – ifaçılıq sənəti növü; aktyorun qabaqcadan tapşırılmış rol əsasında səhnə surəti yaratması. Bu işdə aktyora nitq mədəniyyəti, təxəyyül, yaddaş, mimika, emosionallıq, müşahidəçilik qabiliyyəti kimi xüsusiyyətlər kömək edir. Aktyor tamaşada tərfümüqabilləri ilə sıx bağlı olur. Onun yaratdığı obraz əsərin ümumi məzmununun və ideya istiqamətinin tamaşaçıya çatdırılmasına görə qiymətləndirilir. Təcəssümetdirmə aktyor yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Daxili və xarici təcəssümetdirmə anlayışları mövcuddur. Mürəkkəb yaradıcılıq prosesinin bu iki tərəfi mahiyyətə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Təcəssümetdirmə prosesində hərəkət, hiss və fikir vəhdətdədir. Xarici təcəssümetdirmə üçün aktyor grim və paltarından (bəzən isə maskadan), surətə zahiri əlamətlər verən başqa elementlərdən istifadə edir. Lakin həqiqi təcəssümə nail olmaq üçün aktyor personajın daxili aləmini açmalı, onun düşüncə və həyəcanları ilə yaşamalıdır. A.s.-nin yaranması və inkişafı ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif vaxtlara təsadüf edir. Qədim Yunanıstanda e.ə. 5 əsrdə aktyor artıq müstəqil sənətkar kimi çıxış edirdi. Qədim Romada pantomima janrı yaranmışdı. A.s. Roma imperiyası dövründə tənəzzülə uğramışdı. Bununla belə qladiator döyüşləri, sirk tamaşaları daha böyük maraq doğururdu. Qədim Romada A. s. qabarıq şəkildə faciə aktyoru K. *Ezop* və komik aktyor K. *Rossinin* yaradıcılığın-

da öz tipik ifadəsini tapmışdı. Orta əsrlərdə A.s. xalq gəzərgi aktyorlarının (gistrionlar, skomoroxlar) yaradıcılığında mövcud idi; onların tamaşaları antiklerikal, satirik, üsyankar xarakter daşıdığından, bu aktyorları kilsə təqib edirdi. Bu dövrdə xalq meydan teatr növü olan italyan maska komediyası yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. İtalyan xalq komediyasında (*del arte komediyası*) satirik ümumiləşdirmələr, demokratik nikbinlik və s. güclü idi. A.s.-nin inkişafında görkəmli dramaturqlardan U. Şekspir, Lope de Vega, Kalderon de la Barka və b.-nin böyük rolu olmuşdur.

A.s.-nin çiçəklənmə dövrü 17–18 əsrlərə təsadüf edir. Fransada A.s.-nin reformatoru J.B.*Molyer* olmuşdur. 18 əsrin 70-ci illərində D.*Didro* özünün "Aktyor haqqında paradoks" traktatında A.s.-nin iki tipini müqayisə etmiş, K. *Stanislavski* isə bunları "tamaşa sənəti" və "hiss-həyəcan sənəti" ("yaşama") kimi fərqləndirmişdir. Maarifçilik dövründə A.s.-ndə şəxsiyyətə maraq artdı, hisslər bir növ ictimai bərabərlik təbliğ edən vasitəyə çevrildi. 19 əsrin 1-ci yarısında romantizmin inkişafı ilə əlaqədar İngiltərədə E.*Kin*, Fransada *Frederik-Lemetr*, Rusiyada P.*Moçalov* kimi qüdrətli aktyorlar yetişdilər. 19 əsrin 2-ci yarısında Avropa teatrında realizm cərəyanı möhkəmləndi (İtaliyada T.*Salvini*, E.*Duze*, Fransada S.*Bernar*); bu dövrdə realizm məktəbi səhnə obrazlarının psixoloji və ictimai-məişət baxımından həllinə nail oldu. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Rusiyada demokratik ictimai-siyasi meyillərin təsiri ilə realist A.s. böyük ideya qüvvəsi, psixoloji incəlik kəsb edirdi (M.S.*Şepkin*, *Sadovskilər*, V.F.*Komissarjevskaya*, M.N.*Yermolova* və b.). 20 əsrin 20-ci illərində A.s.-ndə müxtəlif bədii istiqamətlər sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirdi. 1950–80-ci illər A.s. üçün böyük fəlsəfi ümumiləşdirmələr, inqilabi ehtiras, siyasi fəallıq, müasirlik və s. xarakterik olmuşdur. Şərq ölkələri (Birma, Hindistan, Çin, Yaponiya və s.) teatrlarında da özünəməxsus A.s. sistemi formalaşmışdır.

Azərbaycan A.s.-nin formalaşmasına *meydan teatrının* böyük təsiri olmuşdur. İstər dini, istərsə də xalq tamaşalarının təşəkkül dövründə aktyor eyni zamanda həm dramaturq, həm də rejissor idi; bəstəkar, rəssam və musiqi ifaçılığı işlərini də o özü görürdü. 19 əsrin əvvəllərində Qafqazdakı iqtisadi və ictimai-siyasi irə-

liləyiş Azərb.-də dramaturgiya və teatr sənətinin inkişafına da təkan verdi. M.F.*Axundzadənin* komediyalarının tamaşaya qoyulması Azərb. milli teatrının gələcək inkişafında mühüm mərhələ oldu. Professional teatrın yaranması ilk peşəkar aktyorlar C.*Zeynalov* və H.*Ərəblinskinin* yaradıcılığı ilə bağlıdır. 20 əsrin 20-ci illərindən A. M. *Şərifzadə*, Ü.*Rəcəb*, M.A.*Əliyev*, S.*Ruhulla*, eləcə də C.*Cabbarlının*, A.*Tuqanovun* və b.-nin Azərb. milli teatrının inkişafında xidməti böyükdür. Azərb.-də A.s.-nin yetkinləşmə dövrü C.*Cabbarlı* və H.*Cavid* dramaturgiyası ilə bağlıdır. 30–40-cı illərdə M.*Davudova*, İ.*Hidayətzadə*, M.*Vəlixanlı*, Ə.*Qurbanov*, Ə.*Məmmədova*, R.*Təhmasib*, Ə.*Ələkbərov*, S.*Hacıyeva*, F.*Qədri*, M.*Mərdanov*, M.*Sənani*, R.*Əfqanlı*, Ə.*Sultanov*, A.*Gəraybəyli*, H.*Qurbanova*, İ.*Dağıstanlı*, İ.*Osmanlı*, A.*Cavadov* və b. aktyorların yaradıcılığı A.s.-ni zənginləşdirdi. Milli A.s.-nin inkişafında B.*Şəkinskaya*, L.*Bədirbəyli*, N.*Məlikova*, S.*Bəsirzadə*, Ə.*Zeynalov*, M.*Şeyxzamanov*, H.*Salayev*, M.*Dadaşov*, N.*Zeynalova*, M.*Sadiqova*, M.*Novruzova*, Ə.*Əliyeva*, V.*Şirye*, L.*Duxovnaya*, A. *Şarovski*, M. *Yegizarov*, Z.*Həmzəyeva*, S.*Mustafayeva*, Ə.*Ağayev*, H.*Turabov*, H. *Məmmədov*, F. *Poladov*, S. *Aslanov*, A. *Pənahova*, Ş. *Məmmədova*, H. *Xanızaadə*, K. *Xudaverdiyev*, eləcə də A.*İsgəndərov*, M. *Məmmədov*, T. *Kazımov* kimi rej.-ların xidməti var.

Əd.: Cəfərov C. Azərbaycan Dram Teatrı. B., 1969; Stanislavski K. S. Mənim sənət həyatım. B., 1963; Məmmədov M. Azərbaycan teatri bu gün. B., 1984; Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. B., 2002.

AKULALAR, köpək balıqları (Selachomorpha) – yastıqəlsəməli balıqlar dəstəsi. Üç yarımdeştəyə bölünür: əsl A. (Selachoidi), qədim A. (Hexanchoidei) və b u y n u z l u A. (Heterodontoidi). Orta Devondan məlumdur; kladoselaxilər və ktenokantlar daha qədimdir. A.-in əcdadı Alt Karbondan Orta Yurayadək şirin sulara geniş yayılmışdı, Yuxarı Yurada A. dənizlərdə məskunlaşmış və bəzi yeni müasir fəsilələr meydana gəlmişdir. 21 fəsiləsi, 350-yə yaxın növü məlumdur. Əsasən, tropik dənizlərdə, 10-dək növü Qara, Baren, Baltik və Uzaq Şərq dənizlərində yaşayır. Bədəni iyşəkili, uz. 20–30 sm-dən 15–21 m-ədək olur. Dərisi plakoid pulcuqlarla örtülüdür. Qəlsəmə yarıqları

Aktyor sənəti: 1 – H. Ərəblinski Otello rolunda ("Otello", U. Şekspir); 2 – Ü. Rəcəb Huinplen rolunda ("Gülən adam", V. Hüqo); 3 – A. Şərifzadə Hamlet rolunda ("Hamlet", U. Şekspir); 4 – M. Davudova ledi Makbet rolunda ("Makbet", U. Şekspir); 5 – H. Sarabski Məcnun rolunda ("Leyli və Məcnun", Ü. Hacıbəyli); 6 – M. Əliyev Mirzə Səməndər rolunda ("Almas", C. Cabbarlı); 7 – M. Mərdanov Həsən bəy rolunda ("O olmasın, bu olsun" filmində); 8 – S. Ruhulla Ağa Məhəmməd şah Qacar rolunda ("Vaqif", S. Vurğun); 9 – M. Sənani Əsgər bəy rolunda ("O olmasın, bu olsun" filmində); 10 – İ. Dağıstanlı Böyük bəy rolunda ("Mahnı dağlarda qaldı", İ. Əfəndiyev); 11 – Ə. Ələkbərov Vaqif rolunda ("Vaqif", S. Vurğun); 12 – İ. Osmanlı Kələntər rolunda ("Yeddi oğul istərəm" filmində); 13 – L. Bədirbəyli Almas rolunda ("Almas", C. Cabbarlı); 14 – N. Zeynalova Məsmə rolunda ("Yuxu" filmində); 15 – H. Qurbanova Mariya Tüdor rolunda ("Mariya Tüdor", V. Hüqo); 16 – H. Turabov Gəray bəy rolunda ("Yeddi oğul istərəm" filmində).

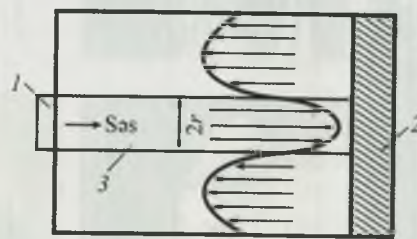
başın yanlarında yerləşir. Skeleti çox vaxt əhəngləşmiş qığırdaqdır. Quyruq üzgəci çox böyükdür. Üzmə qovuğu yoxdur. Suyun vibrasiyasını və kimyəvi tərkibindəki ən cüzi dəyişiklikləri hiss edən duyğu və yan xətt orqanları yaxşı inkişaf etmişdir. Yumurta qoymaqla, yumurtadirdoğmaqla, yaxud diridoğmaqla çoxalır. 100-ədək embrionu olur. Bəzi növləri uzunmüddətli miqrasiya edə bilir. Müasir A., əsasən, dəniz balıqlarıdır. Dərin su A.-ının fotoforaları (ışığa qorunma orqanları) var. Şirin sularda yaşayan növləri də olur. A.-ın əksəriyyəti yırtıcıdır. Daha iriləri planktonla qidalanır. İnsana hücum edən 50-yədək növü məlumdur. Ən təhlükəli uz. 8 m-ədək olan iri ağ A.-dır. A.-ı ətinə və yem unu hazırlamağa görə ovlayırlar; qara ciyəri A və D vitaminləri ilə zəngindir. Dəri və sümüyündən müxtəlif məmulatlar düzəldilir. Bəzi növlərinin qorunmağa ehtiyacı var.

AKUPUNKTURA (lat. acus – iynə + punctura – batırma, sancma), iynə batırma, iynə terapiyası, çjen-szyu-terapiya – dəridə, baş, üz, sağrı və ətrafların toxumalarında yerləşən müəyyən nöqtələrə təsir göstərməklə aparılan refleks müalicəsi üsulu. Təxminən 5000 il əvvəl Çində meydana gəlmişdir. A. metal iynəni bilavasitə müxtəlif dərinliyə (çjen) qədər yeritməklə, yaxud zəif közərən yovşanla (szyu) toxunmaqla həyata keçirilir. A. ağrı sindromları ilə müşayiət olunan periferik sinir sistemi (radikulit, nevril, nevralkiya), vegetativ sinir sistemi xəstəliklərində, cərrahi əməliyyatdan sonrakı ağrılarda, allergik xəstəliklərdə (bronxial astma, vazomotor rinit, ney-rododermis) istifadə olunur.

AKÜRE – Nigeriyanın c.-q.-ində şəhər. Ondo ştatının inz. m. Əh. 158 min (2003). Nəql. qovşağı. Sellüloz kağız kombinatı var. Ticarət mərkəzidir (kaka).

AKUSTİK AXIN, akustik külək və ya səs küləyi – yüksək intensivlikli səs sahəsində mühitin müntəzəm axını. A.a. həm sərbəst qeyri-bircins səs sahəsində, həm də (xüsusilə) səs sahəsində yerləşdirilmiş müxtəlif növ maneələrin yaxınlığında yarana bilər. Daim burulğan xarakterli olan A.a., adətən, mühitin dalğadakı zərrəciklərinin rəqsi ilə bağlı hərəkət miqdarının dalğa vasitəsilə mühitə ötürülməsi və orada udularkən yaranan mühitin müntəzəm hərəkəti nəticəsində baş verir. Ona görə

A.a.-nın sürəti *səsin udulma* əmsali və onun intensivliyi ilə mütənasibdir, lakin zərrəciklərin səs dalğasındakı rəqş sürətinin qiymətini keçmir. Səs mənbəyini işə salandan sonra A.a. dərhal qərarlaşır, mühitin özlüklüyü hesabına yaranan müqavimət onun səs sürətinin təsirinə artımını kompensə edənə qədər aramla artır. Axının səciyyəvi miqyası l ilə səs dalğasının uzunluğu $\lambda = 2\pi/k$ (k – dalğa ədədi) arasındakı nisbətdən asılı olaraq 3 növ A.a. olur:

Məhdud səs dəstəsinin yaratdığı axının sxemi: 1 – şüalandırıcı; 2 – səsuducu; 3 – səs dəstəsi.

sərbəst qeyri-bircins səs sahəsində axın – axının miqyası qeyri-bircinsliyin ölçüsü, məs., səs dəstəsinin radiusu r ilə (şəkil) təyin olunur, bu halda $kl \gg 1$; durğun dalğalarda axın – axının miqyası durğun dalğanın uzunluğu ilə ($kl \sim 1$) təyin edilir; akustik sahədə yerləşdirilmiş maneələrin yaxınlığındakı sərhəd qatlarda axın – axının miqyası akustik sərhəd qatının qalınlığı ilə təyin olunur ($kl \ll 1$ -dir). *Radiometr* və Reley diski vasitəsilə səs sahəsini ölçükdə A.a. maneçilik törədir. A.a. texnika və texnologiyada tətbiq olunur (məs., səs sahəsində yerləşdirilmiş maneənin səthində yaranan A.a. bu səth vasitəsilə kütlə və istilik ötürülməsini artırır). A.a. müxtəlif detalların US ilə təmizlənməsini təmin edən mühüm amillərdən biridir.

AKUSTİK BOMBA – çox aşağı tezlikli səs dalğaları yaradan mərmə; belə dalğalar binaların yüksəlxayan konstruksiyasını dağıtmağa qadirdir. A.b. insanda güclü ürəkbulanması yaradır, həzm sistemini zəiflədir, daxili qulağı qıcıqlandırır və hərəkət koordinasiyasını pozur. **AKUSTİK DALĞALAR**, səs dalğaları – fəzada yayılan elastiki maddi mühitin (qaz, maye və ya bərk) həyəcanlanmaları. Həyəcanlanmalar mühitdə sıxlığın və təzyiqin tarazlıq qiymətlərindən lokal yayınmaları və mühit hissəciklərinin tarazlıq vəziyyətindən yerdəyişmələridir. Mühitin hal dəyiş-

mələrinin maddənin bir hissəciyindən digərinə ötürülməsi *səs sahəsini* səciyyələndirir. A.d.-da enerjinin və hərəkət miqdarının ötürülməsi maddənin özü daşınmadan baş verir. Həcmi elastikliyə malik olan qaz və maye mühitlərdə hissəciklərin yerdəyişməsi yalnız dalğanın yayılma istiqamətilə üst-üstə düşən uzununa A.d. ilə yayıla bilər. Bu halda *səs təzyiqi* skalyar kəmiyyət olur. Həcmi elastiklikdən başqa həm də yerdəyişmə elastikliyinə malik olan qeyri-məhdud bərk mühitlərdə uzununa A.d.-la yanaşı eninə A.d. da yayıla bilər; onlarda hissəciklərin yerdəyişməsi və dalğaların yayılma istiqamətləri birbirinə perpendikulyardır. Bərk mühitlərdə səs təzyiqinin analoqu mexaniki gərginlik tenzorudur. Bərk cismlərdə sərhəd mövcud olduğu zaman digər növ A.d. da yaranır (bax *Elastiki dalğalar*). A.d. forması səs sahəsinin xarakteristikalarının zamandan asılılığına uyğun olaraq dəyişir. Harmonik A.d. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onlardakı səs sahəsinin xarakteristikaları zaman və fəza daxilində sinusoidal qanuna uyğun dəyişir (bax *Dalğalar*). Formasından asılı olmayaraq istənilən A.d.-ı müxtəlif tezlikli harmonik dalğaların cəmi (xüsusi halda – inteqral) kimi təsvir etmək olar. Dalğaların sadə harmonik tərkib hissələrinə ayrılması nəticəsində *səsin spektri* alınır. A.d.-ın tezlik diapazonu aşağıdan, demək olar ki, məhdudlaşır. Təbiətdə *Hs*-in yüzdə və mində birinə bərabər tezlikli A.d.-a rast gəlinir. A.d.-ın diapazonunun yuxarı sərhəddi onların maddə ilə qarşılıqlı təsirinə fiziki təbiəti ilə şərtlənir: qazlarda dalğa uz. molekulun sərbəst qaçış uz.-ndan, maye və bərk cismlərdə isə – molekullararası və ya atomlararası məsafədən böyük olmalıdır. Buna görə qazlarda yuxarı tezlik sərhəddi 10^9 *Hs*, mayələrdə – 10^{10} – 10^{11} *Hs*, bərk cismlərdə isə 10^{12} – 10^{13} *Hs* qəbul olunmuşdur. A.d.-ın ümumi diapazonunda insanın eşidə bildiyi səs intervalı ayırılır; şərti sərhədləri 16 *Hs*-dən 20 *kHs*-dəkdir (“səs” termini, adətən, A.d.-ın bütün tezlik diapazonuna aid edilir). Bu diapazondan aşağı tezliklər – *infrasəs*, yuxarı tezliklər ($2 \cdot 10^4$ – 10^9 *Hs*) *ultrasəs*, bundan da yuxarı (10^9 – 10^{13} *Hs*) tezliklər *hipersəs* adlanır. Kristallardakı hipersəs dalğalarına, onları *fononlarla* tutuşduraraq, bəzən kvant nəzəriyyəsi baxımından yanaşılır.

A.d.-ın yayılması ilk növbədə səs sü-

rəti ilə xarakterizə edilir. Müəyyən şəraitdə *səsin dispersiyası* (A.d.-ın sürətinin tezlikdən asılılığı) müşahidə olunur. Yayılarkən tədricən *səsin sönməsi* baş verir, yəni səs udulması ilə A.d.-ın intensivliyi azalır. A.d.-ın yayılması *dalğa akustikasının*, yaxud *həndəsi akustikanın* üsulları ilə tədqiq olunur. A.d.-ın intensivliyi yüksək olduqda onların formasının təhrifi və s. qeyri-xətti effektlər (bax *Qeyri-xətti akustika*) müşahidə edilir.

Eşitmə diapazonunun səs dalğaları canlılar arasında ünsiyyət vasitəsidir. A.d.-dan müxtəlif mühitlərin xassələri, quruluşları və müxtəlif obyektlər haqqında müəyyən informasiya almaq üçün istifadə olunur. Onların köməyi ilə təbii mühitlər – atmosfer, Yer qabığı, Dünya okeanı, həmçinin maddə quruluşunun mikroskopik səviyyədə xüsusiyyətləri öyrənilir. A.d.-dan tibbi diaqnostika üsullarından biri kimi, həmçinin insanın əməli fəaliyyətində məmulatlarda qüsurları aşkar etmək üçün istifadə olunur. A.d. maddənin xassələrini dəyişmək üçün də tətbiq edilir.

Əd.: Краси́льников В.А. Звуковые и ультразвуковые волны в воздухе, воде и твердых телах. 3-е изд. М., 1960; Исаакович М.А. Общая акустика. М., 1973; Скучик Е. Основы акустики. В 2 т., М., 1976.

AKUSTİK DALĞAÖTÜRƏN – akustik dalğaların (səsin) müəyyən istiqamətdə yayılması üçün kanal; divar və s. ilə məhdudlaşdırılmış (hüdüdlənmiş) mühit sahəsindən ibarətdir. Səs dalğaları A. d.-də yayılan zaman məhdudlaşdırılmamış bircins mühitə nisbətən daha az zəifləyir (məs., hüdüdləyicinin səthindən əks olunma hesabına). Süni A. d. səskeçirməyən divarlarla hüdüdlənmiş borular şəklindədir (məs., orqan boruları, ventilyasiya kanalları, tunellər və s.). Təbii A.d., adətən, mühitin təbəqələrindən ibarət olur; məs., okean bir tərəfdən quntla, o biri tərəfdən isə suyun səthi ilə hüdüdlənmiş su qatı şəklində səs aşağı tezlikləri üçün dalğaötürəndir. Mühitin təbəqəli qeyri-bircinsliyi ilə də A.d. yarana bilər (məs., okeanda sualtı səs kanalı). Yalnız normal dalğalar A.d.-da öz strukturunu dəyişmədən yayılır. Bərk (bərk cism) A.d.-ı, adətən, sərbəst sərhədlərlə hüdüdlənir (mil, lövhə). Ultrasəs texnologiyasında rəqş enerjisini mənbədən müəyyən məsafəyə ötürmək və ya rəqş enerjisini hər hansı bir mühitə daxil etmək üçün işlədilən səsötürən tipli qurğular da bərk A.d. adlanır.

AKUSTİK DEFEKTOSKOPIYA – bax *Akustik nəzarət*.

AKUSTİK ELEKTRONİKA – bərk cismlərdə akustik dalğaların oyadılması və yayılması proseslərinin, onların elektromaqnit sahələri və yükdaşıyıcıları ilə qarşılıqlı təsiri effektlərinin, həmçinin bu effektlər əsasında işləyən cihaz və qurğuların yaradılmasının tətbiqi ilə məşğul olan elmi-texniki istiqamət. A.e. qurğularında istifadə olunan effektlərdən asılı olaraq yüksək tezlikli (mikrodalğalı) akustika (bərk cismlərdə bir neçə *MHs*-dən onlarla *QHs*-ə qədər tezliyə malik olan akustik dalğaların oyadılması, yayılması və qəbulu effektləri), məxsusi (akustik dalğaların keçiricilik elektronları ilə qarşılıqlı təsiri) və akustik optika (ışığ dalğalarının akustik dalğalarla qarşılıqlı təsiri) növlərinə ayrılır.

A.e. 1960-cı illərdə pyezoyarımkeçiricilərdə dreyfləyici keçiricilik elektronları vasitəsilə akustik dalğaların gücləndirilməsi effektinin kəşfi ilə bağlı tədqiqatlar nəticəsində formalaşdı. Radiokasiya və televiziya aparatları, avtomatik idarəetmə sistemləri, rəqib və hesablama texnikası qurğuları və s. üçün siqnallar emal edən sadə, yığcam və etibarlı işləyən analoq qurğularına tələbat artdıqca A.e. daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. *Akustik-elektron qurğuların* geniş tətbiqi, akustik dalğaların bərk cismlərdə yayılma sürətinin elektromaqnit dalğaları ilə müqayisədə az olması və onların bəzi kristallarda az udulması ilə əlaqədardır; nəticədə qurğuların kütləsi və ölçülərini 10 min dəfə azaltmaq və yüksək keyfiyyət əmsalına malik olan akustik rəqş sistemlərini yaratmaq mümkün olur. A.e. qurğularının köməyi ilə elektromaqnit siqnalının zamana görə çevrilməsi (siqnalların ləngidilməsi, onların davam etmə müddətlərinin dəyişdirilməsi), tezliyə, fazaya və amplitudaya görə dəyişdirilməsi (məs., fazanın sürüşdürülməsi, gücləndirmə, modulasiya), həmçinin daha mürəkkəb funksional çevirmələrin (inteqrallama, kodlama, dekodlama, siqnalların korrelyasiyası və s.) yerinə yetirilməsi mümkündür. Siqnalların analoq emalının akustik-elektron metodları daha sadədir (məs., rəqəm üsulu ilə müqayisədə), bəzən isə yeganə mümkün ola bilən üsuldur. Akustik-elektron qurğuların əsas elementləri – elektrik-akustik çeviricilər və səsötürücüsüdür; bunlardan əlavə əksetdiricilər, çoxzolaqlı elektrod strukturları, enerji konsentratörleri, fokusla-

yıcı qurğular və s. də tətbiq edilir. A.e. qurğularında həm həcmi (uzununa və sürüşməli), həm də səthi akustik ultrasəs və hipersəs diapazonlu dalğalardan istifadə edilir. A.e. qurğuları üçün material kimi, əsas etibarilə pyezoelektrik kristallar və təbəqəli strukturlar (pyezoelektrik və yarımkeçirici təbəqələrdən hazırlanmış), həmçinin akustik dalğaları az udan dielektriklərdən istifadə olunur.

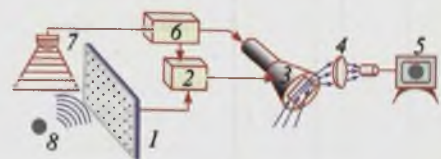
AKUSTİK HOLOQRAFİYA – akustik dalğaların interferensiyası üsulu ilə cismlərin təsvirinin alınması. Əsas prinsipi *optik holoqrafiya* ilə eynidir; əvvəlcə iki səs dalğasının – cismdən səpilən və hər hansı özlü dalğanın interferensiyasından yaranan durğun dalğaların sahəsi qeyd olunur, sonra isə alınmış təsvir (akustik holoqram) əsasında cismin ya ilkin təsviri, ya da onun müəyyən məsafəyə səpələdiyi səs sahəsinin quruluşu yaradılır. Səs sürəti çox böyük olmadığından və akustik səs qəbulədicilərin çoxu xətti olduğu üçün (optikadakı kimi kvadratik deyil) A.h.-da özlü dalğadan istifadə etməmək (akustik sahənin ani paylanması qeydi), yaxud onu sonra elektrik kanalına süni olaraq daxil etmək olar. Akustik holoqramdan təsvir, adətən koherent işığın görünən diapazonunda alındığından akustik holoqramın yazılışı, parametrləri özlərindən keçən işıq dalğalarının ya amplitudasını, ya da fazasını dəyişə bilən xüsusi daşıyıcılar üzərində yerinə yetirilir.

Daşıyıcılar kimi fotolövhələr, istilik lövhələri, elektrik-optik effektiv kristallar və s. istifadə oluna bilər. Akustik holoqramdan təsvir almaq üçün *səs sahələrinin vizuallaşdırılmasının* müxtəlif üsulları vardır. Sahənin akustik holoqramını elektrik siqnallarının ardıcılığı şəklində maqnit lentə yazmaq olar, ondan təsvir almaq (bərpa) isə hesablama maşınının köməyi ilə (akustik holoqramlardan təsvir alınmanın rəqəmli metodları adlanır) həyata keçirilir. Alınan təsvir sonra qrafik, yaxud yarımton displeyə ötürülür. Akustik holoqramlardan təsvir almaq üçün optik və yaxud rəqəmli üsulun seçilməsi tezliklər diapazonu, tələb olunan sürət, daxil olan informasiyanın həcmi (təsvirdəki nöqtələrin sayı) və təsvirdə yol verilən təhriflərlə müəyyənləşir. Təsvir almanın optik üsulları praktiki olaraq tezliklərin istənilən diapazonunda tətbiq edilə bilər. Onlar nöqtələrin sayı $\sim 5000 \times 5000$ olduqda akustik təsvirləri ~ 16 – 20 kadr/san sürəti ilə almağa imkan verir. Dəqiqliyin yüksək

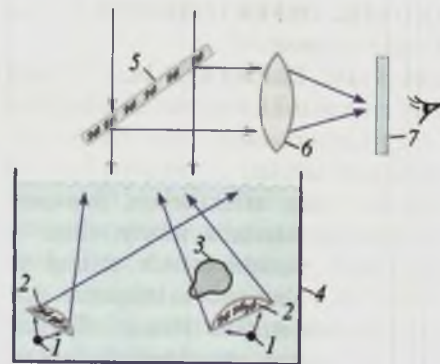
olmaması (3–5%-dək) və təsvirlərdə uzununa ölçülərin pozulması bu üsulların çatışmazlığıdır. Rəqəmli metodlar, adətən aşağı tezlikli (AT) səs diapazonunda istifadə olunur və hələlik real zaman miqyasında təsvirin alınmasına imkan vermir. Nöqtələrin sayı, adətən 1024x1024-i aşmır. Lakin onlar optik təsvirlə müqayisədə daha yüksək dəqiqlikli və təhrifsiz təsvirlərin alınmasını təmin edir.

Akustik holoqramların optik təsviri üçün çox vaxt ikiölçülü matrisaya oxşar qəbuledici antenası olan səsəqəbuledici qurğudan istifadə olunur (şək. 1). Onların yaratdığı elektrik siqnalları kommutator vasitəsilə elektron-şüa borusunun cərəyan şiddətini modullaşdırır.

Şəkil 1. İkiölçülü matrisalı antenası olan holoqrafik qurğunun sxemi: 1 - antena; 2 - holoqramları paralel formalaşdırıcı qurğu; 3 - elektrooptik kristaldan düzəldilmiş hədəfdən ibarət holoqramın borucuq üzərinə əks etdirmə qurğusu; 4 - təsvir alınmanın optik sistemi; 5 - əşyanın təsvirini yaradan indikator; 6 - verici generator; 7 - şüalandırıcı; 8 - əşya.

Borunun hədəfi xüsusi elektrik-optik kristaldan hazırlanır. Elektron şüası kristallik hədəfin lokal sındırma əmsalını səpilən akustik sahənin interferensiyasına uyğun dəyişdirir. Lazerdən işıq selini hədəfə istiqamətləndirməklə fəzada əşyanın akustik təsvirini müşahidə etmək olar. Belə qurğularda antenada qəbuledici elementlərin çox olması tələbi onların tətbiqində texniki çətinliklər yaradır. Təsvir olunan və ona oxşar sxem, əsasən, səs və 1-dən 300–500 kHs qədər aşağı tezlikli US diapazonlarında istifadə olunur. Səth relyefi metodu daha geniş yayılmışdır. Səs dalğası suyun əksətdirici səthinə düşərək onu deformasiyaya uğradır və akustik holoqramdan ibarət relyefi formalaşdırır, onu da işıqlandırıldıqda əşyanın təsviri yaranır (şək. 2). Əşyaların holoqrafik təsviri optik təsvirə adekvat olmaya bilər (hətta dalğa uzunluqları kifayət qədər yaxın olsa da). A.h.-da, bir qayda olaraq, işıq dalğasından daha böyük dalğa uzunluqları istifadə edildi-yindən əşyaların bərpa olunmuş səs təsviri dənəvarı və keyfiyyətsiz alınır.

Şəkil 2. Linzasız US holoqrafiya sxemi: 1 - şüalandırıcılar; 2 - akustik linzalar; 3 - əşya; 4 - su ləyənçiyi; 5 - yarımsəffaf güzgü; 6 - optik təsvir sxemi; 7 - təsvir müstəvisi.

Akustik dalğaların sönmədən böyük məsafələrə yayıla bilmək xassəsinə görə A.h. geofizikada Yer qabığının quruluşunun öyrənilməsində, faydalı qazıntıların axtarışında, dəniz dibinin təsvirinin alınmasında, *hidrolokasiyada* tətbiq edilir. Orta güclü US-lər nisbətən zərərsiz olduğundan A.h. metodları tibbi diaqnostikada yumşaq əzələlərin, damarların, yenitörəmələrin vizuallaşdırılmasında, daxili orqanların təsvirlərinin alınmasında istifadə olunur.

Əd.: Свет В. Д. Методы акустической голографии. Л., 1976; Бахрах Л. Д., Габрилов Г. А. Голография. М., 1979.

AKUSTİK İMPULS – 1) qısamüddətli kəskin təzyiqli dəyişməsinə malik qaçan səs dalğası, məs., partlayış, qılgılcım boşalması, cismlərin toqquşması nəticəsində yaranan səs dalğaları. Belə impulsların tərkibində həm yüksək, həm də aşağı təzyiqli sahələr mövcuddur. Onların spektri səltidir. Spektrin maks. periodu A.i.-un davam etmə müddətinə yaxın olan rəqslər oblastında yerləşir; 2) tərkibində rəqs dövrlərinin sayı ondan bir neçə yüzə qədər olan (dolmuş A.i. adlanan radioimpulsun analoqu, bax *İmpuls siqnalı*) kvaziharmonik rəqslərdən ibarət dəstə şəklində səs dalğaları. Əksər hallarda bir-birinin ardınca müəyyən tezliklə təkrar olunan ardıcılıq müddəti bir A.i. müddətindən çox böyük olan identik dolmuş A.i. istifadə olunur. A.i. məhdud həcməldə akustik tədqiqatlar apararkən göndərilən və qayıdan siqnalları bir-birindən zaman kəsiyində fərqləndirmək, hidroakustika tədqiqatlarında dəniz mühitinin xassələrini tədqiq etmək və dərinliyi ölçmək (bax *Exolot*) üçün, *hidrolokasiyada*, US defektoskopiyasında və s. sahələrdə istifadə olunur.

AKUSTİK KANAL – akustik dalğaların istiqamətlənmiş yayılmasını təmin edən qurğular və fiziki mühitlərlə toplusu. Bax həmçinin *Akustik dalğaötürən*.

AKUSTİK KAROTAJ – quyuların səs və ultrasəs diapazonunda tədqiqi üsulu. Neft-qaz quyuları kəşillərində müxtəlif litoloji tərkibli layların ayrılması, perspektivli kollektor layların seçilməsi və onların məsələliliyinin müəyyən edilməsi, boruvarxası boşluğu sementlənmə keyfiyyətinə nəzarət məqsədilə aparılır. A.k. dərin quyularda səs (5–20 kHs) və ultrasəs (25–30 kHs) tezlikli şüalandırıcı cihazlar vasitəsilə süni yaradılmış və mühitdə yayılmış elastiki dalğaların kinematik və dinamik xarakteristikalarının öyrənilməsinə əsaslanır.

AKUSTİK KÜLƏK – bax *Akustik axın*.

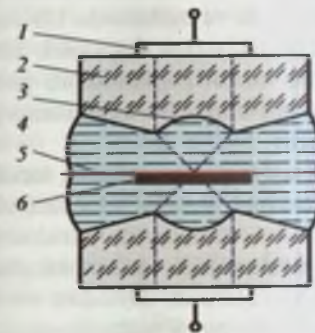
AKUSTİK MATERIALLAR – bina və ərazilərin səs-küyündən qorunmaq məqsədilə tikintidə istifadə olunan mineral, üzvi-mineral materiallar. Əsas səs mənbəyi binanın daxilindəki və xaricindəki məişət avadanlıqları, cihazları, texnoloji avadanlıqlar, yerüstü, yeraltı və hava nəqli vasitələri və s.-dir. A.m.-in səsdən qoruma xassələri materialın növü, strukturu (həmçinin məsələliyi), səs rəqslərinin tezliyi, səviyyəsi və s.-dən asılıdır.

A.m. səsudən, səs izolyasiya edən və vibrasiyaudan materiallara ayrılır. Səsudən materiallar (SUM), əsasən, istehsalat binalarında (məs., dəmirçi-presləmə sexində) səsə zəiflətmək, həmçinin optimal eşitmə şəraiti yaratmaq, səsyazma studiyası və s.-də akustik xassələri yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. SUM lifli (mineral və şüşə mahlıc), dənəvər (köpürdülmiş perlit və vermikulit), yaxud özəkli (qaz-beton, qazsilikat) materiallar və bitişdirici maddələr əsasında hazırlanır, müxtəlif bərklikdə (yumşaq, yarımbərk və bərk) olur. Yumşaq SUM-a mineral mahlıc, yaxud şüşə liflər əsasında hazırlanmış rulonlar, bərk SUM-a asbest-sement, məsələli dolduruculu suvaq məhlulu və s. əsasında hazırlanmış materiallar, yarımbərk SUM-a mineral mahlıc və ya şüşəlifli tavalər, həmçinin *ağaclı tavalər* aiddir. Özəkli quruluşa malik məsələli plastik maddələrdən (penopoliuretan, polistrol-lu penoplast və s.) hazırlanmış tavalər da bu qrupa daxildir. Lifli bərk SUM mineral mahlıc və kolloid bitişdirici əsasında tavalər şəklində hazırlanır. Tavalərin səsudmasını yüksəltmək üçün onlarda perforasiyalar açılır. SUM-ın effektivliyi səsudma əmsalı $\alpha = E_{ud}/E_{düs}$

(E_{ud} və $E_{düs}$ – uyğun olaraq udulan və düşən səs enerjisidir) ilə təyin edilir. Səs izolyasiyası materialları (SİM), əsasən, rulon və tavalər şəklində olur və binadan kənarında yerləşən səs mənbələrindən yaranan səsə izolyasiya edir (məs., mənzillərarası izolyasiya, bina örtülərinin səs izolyasiyası və s. ilə). Onlar hüdudlayıcı konstruksiyaların (araksəmə, divar, örtü) səthindən səs rəqslərinin əks olunması və qismən udulması üçündür. Bu məqsədlə konstruksiyalar dənəvər və özək quruluşlu materiallardan çoxlaylı hazırlanır. SİM mineral və ya şüşə mahlıcdan, məsələli rezin və penoplastlardan (köpük-plastlardan), lentvarı və ədədi araqlar, tavalər və s. şəklində hazırlanır. Səsə izolyasiya edən hüdudlayıcılarda səs izolyasiyasının effektivliyi səskeçirmə əmsalı ilə $\tau = E_{keç}/E_{düs}$ ($E_{keç}$ və $E_{düs}$ uyğun olaraq örtükdən keçən və örtüyə düşən səs enerjisidir) təyin edilir. Vibrasiyaudan materiallar vibrasiya edən konstruksiya, maşın və qurğuların yaratdığı səs təsirini azaldır. Səsin tezliyini nəzərə alaraq seçilən məsələli rezin və lifli elastik araqların vibrasiyanı effektiv surətdə azaldır.

Əd.: Защита от шума в градостроительстве. М., 1993.

AKUSTİK MİKROSKOP – akustik dalğalar vasitəsilə xırdə obyektlərin böyüdülmüş təsvirini almağa imkan verən mikroskop. Şüalandırıcı və əksətdirən tipli açılış A.m.-u daha geniş istifadə olunur. Bu tip A.m.-larda tədqiq olunan

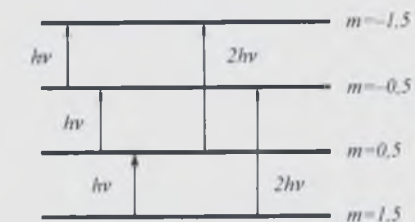
Akustik mikroskopun akustik xanalarının sxematik təsviri: 1 - elektroakustik çevirici; 2 - səskeçirici; 3 - akustik linza; 4 - immersiya mayesi; 5 - tutqac (tutucu); 6 - tədqiq olunan obyekt

obyektin təsviri, həmin obyektin elektrik-akustik çeviricinin yaratdığı akustik dalğalar dəstəsi ilə açılış (elektron-şüa cihazı şüasının rastr açılışına sinxron) zamanı formalaşır. A.m. obyektləri 10^4 -ə qədər böyütməyə (ayırtdetmə qabiliyyəti 0,005 mm-ədək) imkan verir.

AKUSTİK NƏZARƏT, akustik defektoskopiya – nəzarət olunan obyektə yaradılan və ya meydana çıxan rəqslərin (dalğaların) tətbiqinə əsaslanan nəzarət üsulu. Bu üsulda geniş tezlik diapazonundakı rəqslərdən, əsasən, ultrasəs dalğalarından istifadə olunduğuna görə çox vaxt A.n.-ə ultrasəs nəzarəti də deyilir. A. n.-də nəzarət olunan obyektin səthində, yaxud daxilində yayılan dalğaları şüalandırıcı pzeoelektrik (bəzən elektromaqnit-akustik) çeviricilər və lazerlər tətbiq edilir. Dalğaların parametrləri (və ya yayılma üsulları) materialın qüsurlu yerindəki akustik xarakteristikalardan və s. asılıdır. A.n. külçə, tökül və relslərdəki, həmçinin metal, plastik kütlə və s.-dən hazırlanmış məmulatlardakı, yapışdırılmış və qaynaq edilmiş tikilələrdəki qüsurları müəyyən etməyə üçün universal üsuldur. A.n. aktiv və passiv qruplara ayrılır. Aktiv A.n. elastik dalğaların şüalandırılması (əksətdirilməsi) və qəbuluna əsaslanan üsullarla (əks-səda-impuls üsulu, kölgə üsulu, güzgü-kölgə üsulu, əks-səda-güzgü üsulu) aparılır. Bir sıra üsullar yoxlanılan obyektə və ya onun hissəsində rəqslər, məs., məcburi rəqslər (rezonans üsulu), sərbəst rəqslər (sərbəst rəqslər üsulu) yaradaraq (həyəcanlandıraraq) analiz aparılmasına, mexaniki impedansın dəyişdirilməsinə (impedans üsulu), dalğaların obyektin səthi boyunca yayılmasına (akustik-topoqrafik üsul), dalğaların materialın daxilində yayılma sürətinin dəyişməsinə (akustik-elastiklik üsulu) əsaslanır. Passiv A.n. üsulları nəzarət olunan məmulatda baş verən proses və ya hadisələrin, məs., obyektin işi zamanı meydana çıxan vibrasiya və akustik küylərin (vibrasiya diaqnostikası və küy diaqnostikası üsulları), obyekt-dən çıxan akustik dalğaların parametrlərinin (akustik emissiya üsulu) təhlilinə əsaslanır. Daha geniş tətbiq edilən akustik emissiya üsulu maşınların sınağı, elmi eksperimentlər və s. zamanı nəzarət olunan obyektəki təhlükəli zonaları tapmağa, onların koordinatlarını təyin etməyə, həmçinin materialın (məmulatın) vəziyyətini öyrənmək üçün daimi müşahidələr aparmağa imkan verir.

AKUSTİK NÜVƏ-MAQNİT REZONANSI – sabit maqnit sahəsində yerləşdirilmiş bərk cism atomlarının nüvə-maqnit momentləri orientasiyasının dəyişməsi sayəsində akustik rəqslərin (fononların) enerjisinin seçmə udulması.

Əksər nüvələr üçün rezonans udulma tezliyinin US oblastında (1 MqHs-dən 100 MqHs-dək) müşahidə olunur. A.n.-m. r. nüvə-maqnit rezonansına (NMR) analojidir. A.n.-m. r. nüvə spin-fonon qarşılıqlı təsirinin tədqiqat metodudur: o, NMR-da çox aşağı temp-rlarda özünü büruzə verən birfononlu prosesləri otaq temp-runda öyrənməyə, kristalin dislokasiyası və digər defektləri haqqında, daxili maqnit sahəsinin təbiəti və qiyməti, həmçinin maqnit materiallarında istilik relaksasiyası prosesləri, xüsusilə fononların *spin dalğaları* ilə qarşılıqlı təsirinin rolu haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Fononların rezonans udulma təbiəti müxtəlif daxili qarşılıqlı təsirlərin akustik rəqslərlə modulyasiyası nəticəsində elastiki dalğanın enerjisinin nüvə spinləri sistemə verilməsi ilə əlaqədardır. Əgər fononun enerjisi səviyyələr arasındakı enerji fərqinə bərabərsə, v tezlikli akustik rəqslər maddədə yayılarkən spinin müxtəlif istiqamətləri ilə xarakterizə olunan maqnit altsəviyyələr arasında nüvənin kvant keçidini əmələ gətirə bilər.

Sabit maqnit sahəsində spini olan nüvənin enerji səviyyələri. Oxlarla akustik nüvə-maqnit rezonansın mümkün keçidləri göstərilmişdir.

ϵ_1 aşağı səviyyədə ϵ_2 yuxarı səviyyəyə keçid fononun udulması, yuxarı səviyyədən aşağı səviyyəyə keçid isə fononun şüalanması ilə müşayiət olunur. Termodinamik tarazlıqda ϵ_2 enerjili səviyyədə N_2 nüvələrin sayı, ϵ_1 səviyyəsindəki N_1 spinlərinin sayından az olduğundan akustik rəqslərdə udulma aktlarının sayı şüalanma aktlarının sayını ötür və nəticədə fononların rezonans udulması, yəni A.n.-m. r. baş verir və özünəməxsus eni və forması olan rezonans spektr xətti müşahidə edilir. A.n.-m. r.-nda $m = \pm 1, \pm 2$ maqnit kvant ədədli keçidlər (şək.) mümkün olduğu halda, adi NMR-da yalnız $m = \pm 1$ keçidlər mümkündür. *Akustik paramaqnit rezonans* kimi, A.n.-m.r. da təcrübədə US-in əlavə udulması yaxud NMR

xətlərinin doymasının qeyd olunması şəklində müşahidə edilir.

A.n.-m.r.-nın tətbiqi NMR-ın imkanlarını genişləndirir və bərk cismin strukturu haqqında əlavə informasiya əldə etməyə imkan verir. Elektromaqnit sahəsinin nümunənin daxilinə keçməsinə imkan verməyən *skin-effektə* görə NMR-ın tətbiqi çətinləşdiyi üçün A.n.-m.r. metalların və aşağımüqavimətli yarımkeçiricilərin (məs., InSb) tədqiqində geniş istifadə edilir. A.n.-m.r. bərk cismlərdə qeyri-xətti fonon-fonon qarşılıqlı təsirini qeydə almaq üçün də tətbiq olunur.

Əd.: Кессель А. Р. Ядерный акустический резонанс. М., 1969; Физическая акустика. Под ред. У. Мезона. Пер. с англ., т. 4, М., 1969; Магнитная квантовая акустика. М., 1977.

AKUSTİK OPTİKA – bərk cism və mayelərdə optik diapazonlu elektromaqnit dalğalarının koherent akustik dalğalar ilə qarşılıqlı təsirini öyrənən akustik elektronika sahəsi. A.o. qarşılıqlı təsirin əsas mexanizmi mühitin elastik-optik və ya fotoelastik effekti ilə əlaqədardır. Bu effekt sayəsində səs dalğalarının yaratdığı mexaniki deformasiyalar səsötürücünün optik xassələrinin modulyasiyasını əmələ gətirir. Mühitdə akustik dalğaların yayılması mühitin dielektrik nüfuzluluğunun dövrü dəyişməsinə (adətən, şüanın sınma əmsalı) gətirir ki, bu da orada səs sürəti ilə hərəkət edən difraksiya qəfəsinin yaranmasına ekvivalentdir. Bu qəfəsin periodu akustik dalğanın uzunluğuna bərabərdir.

Optik şüanın eni böyük ($D \gg \lambda$; λ – akustik dalğanın uzunluğudur) olanda işığın müəyyən düşmə bucağında akustik-optik difraksiya yaranır. Difraksiya olunmuş işığın xarakteristikaları (yayılma istiqaməti, polyarlaşması, tezliyi, fazası və intensivliyi) optik və akustik dalğaların parametrlərindən, həmçinin bu dalğaların yayılma istiqamətləri arasındakı bucaqdan asılıdır.

Akustik-optik difraksiya akustik dalğaların lokal xarakteristikalarını (məs., amplitudunu, istiqamət diaqramını, spektral tərkibini) ölçməyə imkan verir. Bu xarakteristikaları bilməklə maddənin bir sıra parametrlərini – səs sürətini və udulma əmsalını, 2-ci və daha yüksək tərtibli elastiklik modullarını, optik-elastiki sabitləri və s. təyin etmək mümkündür. Nümunənin müxtəlif nöqtələrində difraksiya effektivliyinin analizi səs intensivliyinin

fəzada paylanması şəklini bərpa etməyə imkan verir və akustik sahələrin vizuallaşdırılmasını həyata keçirməyə şərait yaradır.

AKUSTİK PARAMAQNİT REZONANSI (APR) – sabit maqnit sahəsində yerləşdirilmiş paramaqnit kristallarda müəyyən tezlikli elastiki dalğaların (fononların) enerjisinin rezonans udulması. APR 10^9 – 10^{11} Hz tezlikli hipersəs diapazonunda müşahidə olunur. APR adi elektron paramaqnit rezonansı (EPR) ilə sıx bağlıdır. APR-nda akustik enerji paramaqnit hissəciklərə *spin-fonon qarşılıqlı təsiri* vasitəsilə ötürülür, bu da akustik rəqslərin *kristaldaxili sahələri* (elektrik və ya maqnit) modulyasiya etməsi nəticəsində baş verir. Xarici maqnit sahəsində yerləşdirilmiş paramaqnit kristalda $\epsilon_2 - \epsilon_1 = hv$ şərtini ödəyən ν tezlikli akustik rəqslərin həyəcanlanması ϵ_2 və ϵ_1 maqnit altsəviyyələri arasında elektronların kvant keçidinə səbəb olur. $\epsilon_1 \rightarrow \epsilon_2$ ($\epsilon_1 < \epsilon_2$) keçidi hv enerjili fononların udulması, $\epsilon_2 \rightarrow \epsilon_1$ keçidi isə hv enerjili fononların şüalanması ilə müşayiət edilir. APR-nda maqnit kvant ədədi $m = \pm 1, \pm 2$ seçmə qaydasını ödəyən keçidlər də mümkündür, adi EPR-nda isə yalnız $m = \pm 1$ olan keçidlər baş verir.

Real kristallarda fononların udulması və ya şüalanması tezliklərin müəyyən çərçivəsində baş verir; ona görə də udulma zolağında paramaqnit ionun təbiətindən və kristaldaxili sahələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq müəyyən eni və forması olan rezonans xətt müşahidə olunur. Bu xətt EPR xətlərindən əsaslı surətdə fərqlənə bilər. APR-i təcrübi olaraq EPR xətlərinin akustik doyması və səs əlavə zəifləməsi üsulları ilə müşahidə etmək olar. Birinci halda tədqiq olunan kristalda EPR-nın müşahidə edildiyi tezlikdə akustik rəqslərlə həyəcanlanması EPR siqnalının zəifləməsinə, yəni rezonans xəttinin doymasına gətirib çıxarır; ikinci halda isə maqnit sahəsinin intensivliyini dəyişdirməklə, onun rezonansa uyğun qiymətində səs əlavə udulması ölçülür. Atomların istilik hərəkətləri, kristal quruluşunun defektləri və digər amillər APR və EPR xətlərinin formasına müxtəlif dərəcədə təsir edir, ona görə də APR spektrlərində paramaqnit kristalda kristaldaxili lokal sahənin simmetriyası haqqında əlavə məlumat almaq, həmçinin dislokasiyalar və qəfəsin təsadüfi deformasiyası nəticəsində kristallik sahənin simmetriyasındakı pozuntuları qiymətləndirmək,

spin-fonon qarşılıqlı təsirinin parametrlərini ölçmək mümkündür. APR metalların və yarımkeçiricilərin tədqiqində də istifadə olunur, çünki *skin-effektə* görə belə materiallarda EPR üsulundan istifadə etmək çətindir. Hipersəs metal və yarımkeçiricilərdə elektronlarla, maqnit sahəsi ilə, nüvə və elektron spinləri ilə qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi akustikanın tədqiqat sahəsini xeyli genişləndirmişdir.

AKUSTİK RELAKSASIYA – mühitin səs dalğasındakı sıxılma və seyrəkləşmələrlə pozulan termodinamik tarazlığının bərpa olunmasının daxili prosesləri (bax *Relaksasiya*). Səs dalğasında mühit hissəciklərinin irəliləmə hərəkət enerjisi onların daxili sərbəstlik dərəcəsinə keçərək, onları həyəcanlandırır və nəticədə irəliləmə hərəkətinə düşən enerji azalır. Ona görə də A.r. həmişə *səsin udulması*, həmçinin səs dispersiyası ilə müşayiət olunur. Qazlarda A.r.-nın mexanizmi molekulların irəliləmə və daxili sərbəstlik dərəcələri arasındakı enerji mübadiləsidir. A.r. rəqsetdirici və fırlandırıcı ola bilər, bu halda səs enerjisi müvafiq olaraq molekulların rəqsi və fırlanma sərbəstlik dərəcələrinin həyəcanlanmasına sərf olunur. Qazlarda və mayelərdə həm də elektron (molekulun elektron səviyyələri həyəcanlanır), quruluş (US-in təsiri ilə mayenin daxili quruluşunda yenidənqurma baş verir), kimyəvi (US-in təsiri ilə kimyəvi reaksiyalar gedir) və s. A.r. mümkündür. Bərk cisimlərdə, məs., yarımkeçiricilərdə və metallarda US yayılarkən akustik dalğa keçiricilik elektronlarının tarazlı paylanmasını pozur və bu da dalğanın əlavə udulmasına gətirib çıxarır.

Relaksasiya prosesi, adətən, maddənin mikroskopik xassələrindən asılı olan τ relaksasiya zamanı ilə xarakterizə olunur; τ zamanında qaz molekullarının toqquşmalarının sayından və bu toqquşmalarda enerji mübadiləsinin effektivliyindən asılıdır. Qazda, verilmiş temp-rda τ zamanı uyğun sərbəstlik dərəcələrini həyəcanlandırmaq üçün lazım olan toqquşmaların sayı ilə düz mütənəsbidir. τ -nın qiyməti temp-r və təzyiqdən asılıdır; bu kəmiyyətlər dəyişdikdə molekullar arasındakı toqquşmaların tezliyi dəyişir. Relaksasiya proseslərinin akustik dalğaya təsiri onun T periodu və τ kəmiyyəti arasındakı nisbətdən asılıdır: τ/T nisbəti kiçik olduqca, pozulmuş tarazlıq daha tam

bərpa olunur; bu nisbət böyük olanda tarazlığın bərpa dərəcəsi kiçik olur (tarazlıq daha az dərəcədə bərpa olunur). A.r.-nın akustik dalğaya təsiri səs sürətinin və udulmasının tezlikdən asılılığında aşkara çıxır: $\omega_r = 1/\tau$ relaksasiya tezliyi yaxınlığında səs sürətinin güclü dispersiyası və səs dalğa uz.-na düşən maks.udulma əmsalı müşahidə olunur.

AKUSTİK SİSTEM, səs texnikasında – bir ümumi gövdədə quraşdırılmış, yaxud ayrı-ayrı bir neçə gövdədə yerləşdirilmiş bir və ya bir neçə səsucaldandan ibarət səs şüalandırıcısı. A.s.-in konstruktiv tərtibatı səsucaldanın mütəhərrik sistemi ilə ətraf mühitin parametrlərinin akustik uzlaşdırılmasını təmin etməlidir. A.s.-in əsas göstəriciləri nominal güc, səs tezlikləri diapazonu və tam elektrik müqavimətidir. Nominal güc səsləndirmənin (səscanlandırmanın) ucalıq həddini göstərir (2 Vt-dan 100 Vt-ədək). Səsləndirmə zamanı A.s.-dəki qeyri-xətti və tezlik təhrifləri sistemin tərkibində qurulmuş gücləndirici vasitəsilə isə demək olar ki, tam (a k t i v A.s.) kompensə edilir. Nominal gücü 6 Vt-dan çox olan A.s.-lərdə səsləndirmə keyfiyyətini yüksəltmək üçün tezlik diapazonu *akustik süzgeçlər* vasitəsilə 2–4 zolağa (ayrı-ayrı səsucaldanlarla canlandırılır) ayrılır. Bəzi A.s.-in tərkibində səsləndirmə səviyyəsini orta (500–5000 Hz) və yüksək (5–20 kHs) səs tezlikləri diapazonunda tənzimləyən qurğu (tənzimləyici) olur. A.s.-in konstruksiyası xüsusiyyətləri və texniki xarakteristikaları, əsasən, onların istifadə sahəsi və tətbiq şəraiti ilə müəyyən olunur. Konsert zallarında, kinoteatrlarda və s. yerlərdə səsi 140 dB-ə qədər (səsin qavranmasının eşitmə üçün zərərli olan həddədək) ucalıq diapazonunda keyfiyyətli canlandırma bilən A.s.-dən istifadə edilir. Stadion, küçə və digər açıq yerlərdə səsləndirmə zamanı nitqin aydınlığına və meydanın hər yerində eyni ucalıqla səsləndirilməsinə üstünlük verilir. Məişətdə işlədilan səs texnikası qurğularının (televizor, radioqəbuledici, maqnitofon, lazer diskoxudanları və s.) kafi, yaxşı, yüksək (Hi-Fi) və ən yüksək (Hi-End) səsləndirmə keyfiyyətini təmin edən növləri var. Səsləndirmənin orta ölçülü otaqlar üçün kifayət edən ucalıq həddi gücü 2–4 Vt olan A.s. vasitəsilə yaradılır.

AKUSTİK SÜZGƏC – mürəkkəb səs siqnallarından tezliyi müəyyən intervalda (tezlik zolağında) olan harmonik səs rəqslərini ayıran qurğu. *Elektrik süzgecinin* akustik analoqudur. A.s.-in buraxılış zolağının sərhədləri süzgecin bütün elementlərinin ölçüləri və səs mühitdə yayılma sürəti ilə müəyyən olunur. A.s. buraxdığı səs tezliklərinə görə aşağı tezlikli, yüksək tezlikli və zolaqlı olur. Verilmiş tezlikdən aşağı tezlikli bütün səsləri buraxan A.s. aşağı tezlikli, verilmiş tezlikdən yuxarı tezlikli səsləri buraxan A.s. yüksək tezlikli, verilmiş iki tezlik arasındakı dar intervalda olan tezlikləri buraxan A.s. zolaqlı adlanır. A.s. memarlıq akustikasında ventilyasiya boruları ilə verilən səsi azaltmaq, reaktiv mühərriklərin və daxiliyanma mühərriklərinin yaratdığı səs rəqslərini zəiflətmək (məs., avtomobil səsboğarı) üçün istifadə edilir.

AKUSTİK ŞÜALANDIRMA ÜSULU – səs və ultrasəs tezlikli elastiki dalğaların geoloji mühitdə yayılmasına əsaslanan geofiziki tədqiqat üsulu. Yüksək tezlikli akustik dalğalar məsafədən asılı olaraq tez sönür; lakin onların litofasiyaları bir-birindən ayırmaq qabiliyyəti yüksək olduğundan layların sərhədlərini ayırmağa geniş imkan yaradır (dar tezlik zolağında həyəcanlandırılan bir neçə min Hz tezlikli qısa impuls, yaxud sinusoidal 10 *imp/san* tezliklə təkrar olunduqda çox yüksək nəticə verir.). Tədqiqatın dərinliyini (25 m-dən bir neçə yüz m-ə qədər) akustik dalğanın tezliyini azaltmaq yolu ilə artırmaq olar. A.ş.ü. ilə süxurların monolitliyini (hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsində), dəniz dibi çöküntülərinin sərtliyini (qazıma və istismar quyularının layihələndirilməsində) öyrənərkən süxurlardan keçən birbaşa dalğaların amplitudalarının azalması onlarda məsamə və boşluqların olduğunu göstərir.

AKUSTİK UZAQLIQLÇƏN, a k u s t i k m ə s a f ə ö l ç ə n – sualtı obyektlərə qədər olan məsafəni təyin etmək üçün hidroakustik cihaz. A.u.-in iş prinsipi onun şüalandırdığı ultrasəs siqnalının obyektədək olan məsafəni keçməsinə və geri qayıtmasına sərf edilən vaxtın müəyyən olunmasına əsaslanır.

AKUSTİK ZOND – əlçatmaz yerlərin (məs., qulaq boşluğunun, akustik dalğaötürənin, maşın və mexanizmlərin boşluqlarının və s.) səs sahəsinin müəyyən nöqtəsində, yaxud mürəkkəb, kiçikmiqyaslı struktura malik səs sahələrində səs

təzyiqini ölçmək üçün qurğu. A.z. ilk dəfə 1930-cu illərdə insanın eşitmə xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün tətbiq edilmişdir. A.z. nazik borucuq şəklində olan səskeçiricidən (səsötürücüdən) ibarətdir. Onun bir ucundan səs sahəsinin tədqiq olunan hissəsi verilir, digər tərəfinə isə ölçmə mikrofonu kimi istifadə olunan elektrik-akustik çevirici birləşdirilir. Səskeçiricinin kiçik diametrlili (0,5–4 mm) olması ölçmə nöqtəsində səs sahəsinin təhrifini minimuma endirir. Qaçan səs dalğalı A.z.-lar da mövcuddur. Belə A.z.-da səsötürücü uz. bir neçə m-ədək olan rezin borucuqla (səsuducu ilə doldurulmuş) davam etdirilir. Hidroakustikada səsötürücü borucuq su ilə doldurulur, qəbuledici kimi hidrofondan istifadə edilir. Ultrasəs diapazonlu A.z. pyezokeramik qəbuledicisi olan bütöv metal mil-dalğaötürən şəklində düzəldilir.

AKUSTİKA (yun. *ἀκουστικός* – eşitmə) – səs hadisələrini və onların digər fiziki hadisələrlə qarşılıqlı təsirini öyrənən fizika və texnika sahəsi. A. haqqında ilk dəfə *Pifaqor* (e.ə. 6 əsr) məlumat vermişdir. *Aristotel* (e.ə. 4 əsr) səs yayılmasını mühitin sıxlaşması və seyrəkləşməsi ilə əlaqələndirmişdir. Bu sahədə nəzəri və praktik problemlər 16 əsrdən başlayaraq işlənmişdir. *Leonardo da Vinçi* (15–16 əsrlər) səs əks olunmasını tədqiq etmiş, səs dalğalarının yayılmasının müxtəlif mənbələrdən asılı olmaması prinsipini irəli sürmüşdür. 17–19 əsrlərdə simin rəqslərinin dəqiq qanunları müəyyən edilmiş (*Galiley*), səs havada yayılma sürəti təyin olunmuş, musiqi səslərinin eşidilmə həddləri verilmiş (*Eyler*), simin, çubuğun və lövhənin rəqslərinin nəzəriyyəsi yaradılmış (*Eyler*, *Bernulli*, *Dalamber*, *Laqranj*), dalğaların yayılması mexanizmi haqqında *Hüygensin* fikirləri inkişaf etdirilmiş, dalğaların interferensiyası və difraksiyası nəzəriyyəsi yaradılmış (*Junq*, *Frenel*), elastik dalğaların enerjisinin sıxlığı anlayışı elmə daxil edilmiş (*Umov*), memarlıq A.-sının əsası qoyulmuş (*Sebin*), musiqi və nitq səslərinin fiziki təbiəti izah olunmuş (*Helmholts*) və nəhayət, *Reley* A.-nı vahid nəzəriyyə şəklində sistemləşdirmişdir. Bununla klassik A.-nın əsası qoyulmuşdur. 20 əsrin 20-ci illərində elektron lampaları vasitəsilə səs gücləndirilməsi imkanları kəşf edildi. Bunun nəticəsində radiotexnikanın inkişafı və radioverilişləri şəbəkəsinin geniş yayılması A.-nın yeni

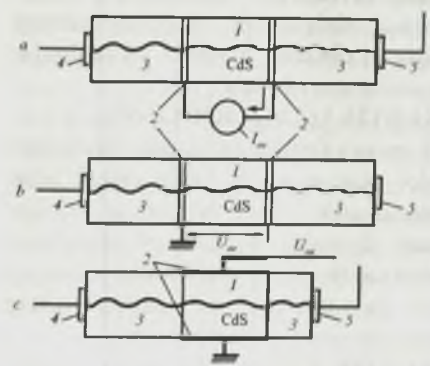
inkışaf dövrünün başlanğıcı oldu. A. ümumi A. və tətbiqi A.-ya ayrılır. Ümumi A. səsni əmələgəlmə, yayılma və udulma proseslərini həm nəzəri, həm də praktiki yolla öyrənir. Akustik ölçmə üsulları da ümumi A.-ya daxildir. Ümumi A. məsələləri, adətən, səs amplitudasının kiçik qiymətlərində öyrənilir (A.-nın bu bölməsi xətti A. adlanır). Yüksək intensivlikli səs dalğalarının (məs., partlayış dalğaları) yayılması üzrə tədqiqatlar qeyri-xətti A.-nın inkışafına böyük təkan verdi. Səsin aerodinamik generasiyasının ümumi nəzəriyyəsi (M.Laythill), hərəkət edən mühit A.-sının əsas məsələlərinin həlli, tezliyi 10^9 Hz-dən böyük olan səs dalğalarının tədqiqi, hipersəsin metal və yarımqeçiricilərdə elektronlarla, maqnit sahəsi ilə, nüvə və elektron spinləri ilə qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi və s. A.-nın tədqiqat sahəsini xeyli genişləndirmişdir. Tətbiqi A.-nın mühüm bölmələrindən biri olan *elektroakustika* səsni verilməsi və qəbulu məsələlərini öyrənir; mikrofon, telefon, maqnitofon, karlar üçün cihaz və s.-in işlənilib hazırlanması ilə məşğul olur. *Hidroakustika* səsni suda yayılmasını, fizioloji A. – danışq orqanlarında səsni əmələ gəlməsi, eşitmə orqanları tərəfindən onun qəbul edilməsi və qavranılması kimi məsələləri, *musiqi akustikası* – musiqi səslərinin təbiətini, fiziki parametrlərini və musiqi alətlərini, memarlıq və *inşaat akustikası* – binalarda səs proseslərini, atmosfer A.-sı – atmosferdə səs hadisələrini, həmçinin akustik üsullarla atmosferi tədqiq edir. Hərbi A. səs kəşfiyyatı, səsütümə və s. məsələləri öyrənir. Akustik üsullardan müxtəlif elmi, texniki məsələlərin həllində, məs., sualtı obyektləri aşkar etmək (*hidrolokasiya*), dərinlikləri ölçmək (*exolot*) və s. üçün geniş istifadə olunur. US-in elmdə tətbiqi çox müxtəlifdir. US metal məmulatdakı defektləri aşkar etmək (*akustik nəzarət*), materialların səthlərini təmizləmək, hamarlamaq və s. üçün istifadə edilir. US kimyəvi reaksiyalara və bir çox fiziki-kimyəvi prosesə təsir edir. Səs və US dalğaları vasitəsilə holoqramlar da (*akustik holoqrafiya*) almaq olur. Bu holoqramlar insan və heyvanların daxili orqanlarının öyrənilməsində tətbiq edilir.

Əd. Исакович М. А. Общая акустика. М., 1966; Скучик Е., Основы акустики. Пер. с англ., т. 1-2, М., 1976.

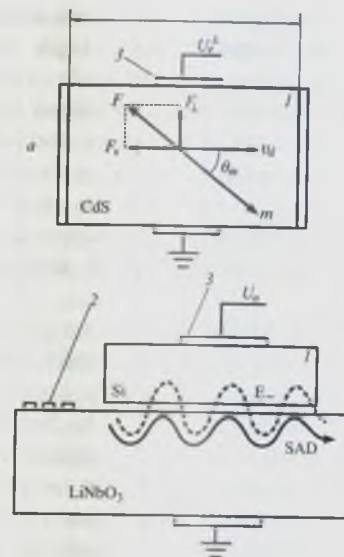
AKUSTİK-ELEKTRİK DOMENLƏRİ – yükdaşıyıcıların dreyfi ilə fononların

gücləndirilməsi sayəsində yarımqeçiricidə yaranan güclü elektrik sahə və çox intensiv aşağıtezlilikli fononlar (akustik küylər) oblastı. Bu zaman fonon seli tərəfindən daşıyıcılara təsir edən qüvvənin istiqaməti daşıyıcıların dreyfi istiqamətinə əksdir. Nəticədə, elektrik sahəsinin qeyri-bircins paylanmasına və cərəyanın tam düşməsinə səbəb olan effektiv tormozlanma baş verir. Pyzeoelktrik yarımqeçiricidə elektron gücləndirmə üçün kifayət edən elektrik sahəsi tətbiq edildikdə, oradakı akustik küylər xeyli güclənir və onların inteqral intensivliyi böyük qiymətlər (yüzlərlə Vt/sm^2) ala bilər. Bu zaman kristalın yüksək intensivlikli küylər oblastında elektrik keçiriciliyi azalır. Nümunədə (maddədə) gərginliyin yenidən paylanması baş verir və güclü oblastlar – domenlər yaranır. Həm statik, həm də hərəkət A.d. müşahidə olunur. Statiklər, adətən, yüksəkmüqavimətli (məs., CdS – otaq temp-runda xüsusi müqaviməti $10^3-10^5 Om \times sm$ olan) materiallarda, ikincilər (hərəkət edənlər) isə aşağı müqavimətli (məs., GaAs, GaSb, Te, ZnO) materiallarda əmələ gəlir. A.d. ölçüləri, adətən, $0,1-1 mm$ olur. Bunlar, əsasən, nümunənin qeyri-bircins hissələrində yaranır.

AKUSTİK-ELEKTRİK EFFEKTİ – qaçan US dalğalarının təsiri ilə keçirici mühitdə (metal, yarımqeçirici) sabit cərəyanın və ya e.h.q.-nin yaranması. A.-e.e. *akustik-elektron qarşılıqlı təsirinin* təzahürlərindən biridir. Cərəyanın yaranması impulsun (və uyğun olaraq enerjinin) US dalğalarından keçiricilik elektronlarına ötürülməsi ilə əlaqədardır. Bu, yükdaşıyıcıların səsni yayılması istiqamətində hərəkətinə – elektrik cərəyanına gətirib çıxarır. A.-e.e. qeyri-

Ölçü sxemləri: a – akustik-elektrik cərəyanın; b – akustik-elektrik elektrik hərəkət qüvvəsinin (ehq); c – eninə akustik-elektrik effektinin; 1 – CdS kristal; 2 – metal elektrodlar; 3 – səs naqilləri; 4 – şüa saçan çeviricilər; 5 – qəbuledici çeviricilər.

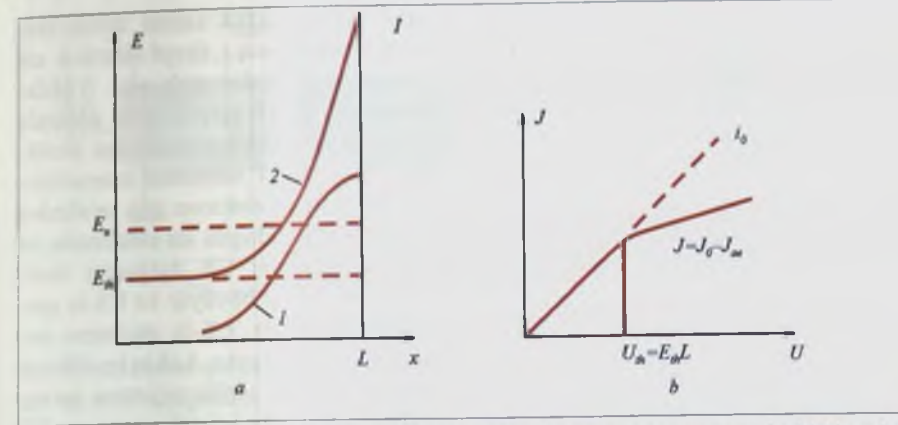
Eninə akustik e.h.q.-nin $U_{ae}^{\perp}$ yaranma sxemi: a – dreyf daşıyıcılarının fononların generasiyasına görə qeyri-simmetriklili; b – pyzeoelktrik-yarımqeçirici quruluşunda səthi akustik dalğaların (SAD) pyzeoelktrik üzrə yayılması; 1 – yarımqeçirici; 2 – US şüalandırıcısı; 3 – $U_{ae}^{\perp}$ -nin qiyməti götürülən elektrod.

xətti effektdir və digər qeyri-xətti meyilli effektlərə, məs., *akustik axına* analogidir. US dalğalarının təsiri ilə keçirici mühitdə yaranan lokal elektrik sahələr yükdaşıyıcıları tutur, bu isə onların dalğa ilə birlikdə sövq olunmasına, yəni akustik-elektrik cərəyanının yaranmasına səbəb olur. Akustik dalğaların keçiricilik elektronları ilə qarşılıqlı təsiri zamanı hər bir fonon elektronlarla qarşılıqlı təsirdə ona $\hbar\omega/c$ impulsunu verir (ω və c – uyğun olaraq səsni tezliyi və sürətidir). Bu zaman səsni yayılma istiqamətində elektron əlavə sürət $\Delta v = \hbar\omega/mc$ alır və sıxlığı

$$J_{ae} = en_e \Delta v = \frac{en_e \hbar \omega}{mc} \quad (1)$$

olan elektrik cərəyanı yaranır (burada e – elektronun yükü, n_e – vahid həcmdə keçiricilik elektronlarının sayı). Nəzərə alsaq ki, $\mu = \tau e/m$ – elektronların yürüklüyü (bax *Cərəyan daşıyıcılarının yürüklüyü*), τ – toqquşmalar arasındakı vaxt, $I = \hbar\omega n_f c$ – ultrasəs dalğasının intensivliyi (n_f – vahid həcmdə olan

fononların sayı) və $\alpha_e = \frac{n_e}{n_f} \frac{1}{c\tau}$ – keçirici mühitdə elektronudma əmsəlidir, onda (1)-dən akustik-elektrik cərəyanı üçün universal $J_{ae} = \alpha \mu I/c$ nisbəti (Vaynrayx nisbəti) alınır. Uzununa A.-e.e. ilə

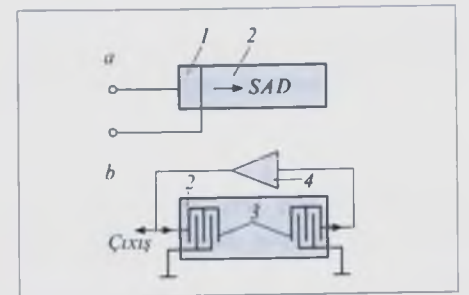

a – kristalın uzunluğu boyunca fononların (1) intensivliyinin artması və pyzeoyarımqeçiricidə onların generasiyası zamanı elektrik sahəsinin (2) yenidən paylanması (E_{n1} – kristalda sahə gərginliyinin ilkin qiyməti, E_{n2} – həddi qiyməti (bu həddən yuxarı fononların generasiyasının baş verir); b – cərəyanın omik qiymətdən meylli.

yanaşı eninə A.-e.e.-ni də, yəni səsni kristalda yayılma istiqamətinə paralel yerləşdirilmiş elektrodlarında əmələ gələn potensiallar fərqi müşahidə etmək mümkündür. A.-e.e. bərk cismlərdə US intensivliyinin, US çeviricilərdə tezlik xarakteristikalarının, səs sahəsi strukturunun, həmçinin yarımqeçiricilərinin elektrik xassələrinin öyrənilməsində istifadə olunur.

AKUSTİK-ELEKTRİK DETEKTORU – akustik dalğaların sinxron və ya kvadratik adlandırılan detektorları. İş prinsipi pyzeoelktrik yarımqeçiricinin sərhədlərindəki akustik-elektrik effektindən, yaxud pyzeoelktrik-yarımqeçirici strukturun yarımqeçirici təbəqəsində yaranan potensiallar fərqi istifadəyə əsaslanır. Bu qurğular geniş dinamik diapazonla malik olur və siqnalların emalının akustik-elektron qurğularında tətbiq edilir.

AKUSTİK-ELEKTROMAQNİT EFFEKTİ – güclü elektrik sahəsində yarımqeçirici kristalda maqnit momentinin yaranması effekti. A.-e.e. sayəsində fononların gücləndirilməsi prosesi baş verir. Maddədə generasiya olunan akustik enerji seli yükdaşıyıcıların sövq edilməsinə (həyəcanlanmasına) səbəb olur (bax *Akustik-elektrik effekti*). Anizotrop kristallarda çox vaxt fononların generasiyası elektronların dreyf istiqaməti ilə eyni olmayan istiqamətdə baş verə bilər. Nəticədə kristalda burulğanlı cərəyan yaranır və deməli dreyf sürətinə, həm də fononların generasiyası istiqamətinə perpendikulyar istiqamətlənən maqnit momenti əmələ gəlir. Əgər maddəyə akustik enerji seli xaricdən daxil edilərsə, onda xarici elektrik

Səthi akustik dalğalı akustik-elektron generatorun (a) və ossilyatorun (b) sxemi: 1 – elektrodları olan lövhə; 2 – səsötürücü; 3 – qarşılıqlı çubuqvarı çevirici; 4 – tranzistor gücləndiricisi.

ların gücləndirilməsi zamanı enerji artımı dalğaların əks istiqamətdə yayılması və onların rezonatorun kənarlarından əks olunması ilə əlaqədar yaranan itkilərdən çox olur və nəticədə akustik rəqslərin generasiyası baş verir. Generasiya olunan rəqslərin amplitudu və tezlik spektri yükdaşıyıcıların konsentrasiyasından və pyzeoelktrik yarımqeçirici lövhənin qalınlığından asılıdır.

AKUSTİK-ELEKTRON GÜCLƏNDİRİCİ – akustik dalğaları gücləndirən elektron qurğu. Həcmi akustik dalğalı A.-e.g.-də dalğaların gücləndirilməsi, onların uzunsov pyzeoyarımqeçiricinin həcmində axınla hərəkət edən yükdaşıyıcılarla qarşılıqlı təsiri sayəsində baş verir. Yükdaşıyıcıların axınla hərəkətini (dreyf) yaratmaq üçün pyzeoyarımqeçiricinin uc tərəfdəki səthlərinə elektrik gərginliyi (ona dreyf gərginliyi də deyilir) tətbiq olunur. Bu gərginliyin təsirdən elektronların dreyf cərəyanı yaranır. Fasiləsiz iş rejimində dreyf cərəyanı A.-e.g.-ni qızdırdığından onun dağılmasına səbəb ola bilər. Gücləndirici impuls rejimində işlədikdə isə, dreyf gərginliyi impuls şəklində verilir və bu impulsların davam etmə müddələri gücləndirilən siqnalın səsötürücüdən (səs keçiricisi) keçmə müddətinə bərabər olur. Bu halda ayrılan orta güc nisbətən azdır. Səthi akustik dalğalı (SAD-lı) A.-e.g. bütöv (monolit) təbəqəli strukturlar əsasında hazırlanan “güclü” pyzeoelktrikə, məs., $LiNbO_3$ (SAD-ların yayılması üçün) və elektronların yüksək mütəhərrikliliyi olan nazik yarımqeçirici təbəqəyə (burada yükdaşıyıcıların dreyfi baş verir) malikdir. SAD-ların axınla hərəkət edən (dreyf edən) yükdaşıyıcılar ilə qarşılıqlı təsiri yarımqeçirici təbəqədə baş verir ki, bura SAD-ları müşayiət edən dəyişən elektrik sahəsi nüfuz edir (daxil olur). Laylı (təbəqəli) strukturdan istifadə etməklə SAD-ların fasiləsiz güc-

ləndirilməsi rejimini almaq, eləcə də SAD-ın kristalın uclarından və çeviricilərdən əks olunması sayəsində yaranmış parazit siqnalları söndürmək mümkündür. Belə A.-e.g.-nin gücləndirmə əmsalı 30–60 dB/sm, küy əmsalı ≤ 10 dB, tezlik diapazonu 100–500 MHz (buraxma zolağı 5–20%) olur. Bax həmçinin *Akustik-elektron qurğular*.

AKUSTİK-ELEKTRON QARŞILIQLI TƏSİRİ

– US dalğalarının ($\sim 10^7$ – 10^{13} Hz) metal və yarımkəçiricilərdə keçiricilik elektronları ilə qarşılıqlı təsiri; bərk cisimdə yayılan US dalğasının təsiri nəticəsində onun kristal qəfəsinin deformasiyası (*kristaldaxili sahənin dəyişməsi*) baş verir. A.-e.q.t. *elektron-fonon qarşılıqlı təsirin* xüsusi halıdır. A.-e.q.t.-ndə US dalğaları ilə keçiricilik elektronları arasında enerji və impuls mübadiləsi baş verir: US dalğaları enerjisinin keçiricilik elektronlarına ötürülməsi səsini elektronlarla əlavə udulmasına, impulsun ötürülməsi isə *akustik-elektrik effektinə* gətirib çıxarır. A.-e.q.t. həmçinin US-in dispersiyasına, akustik harmonikaların generasiyasına, US-in gücləndirilməsinə və s. səbəb olur. Kristalın növündən asılı olaraq A.-e.q.t.-nin bir neçə mexanizmi var. İon qarşılıqlı təsiri zamanı akustik dalğa ion kristallarında ionları tarazlıq vəziyyətindən sürüşdürür, nəticədə keçiricilik elektronlarına təsir edən elektrik sahəsinin yaranmasına səbəb olan ion cərəyanı əmələ gəlir. Belə qarşılıqlı təsir metallarda müşahidə olunur. Potensial-deformasiya qarşılıqlı təsiri US dalğalarının təsiri altında zona quruluşunun (qadağan olunmuş zonanın eni) dəyişməsi ilə əlaqədardır; nəticədə artmış və azalmış yük sıxlığı sahələri yaranır, bunların arasında isə keçiricilik elektronuna təsir edən elektrik sahəsi əmələ gəlir. Belə qarşılıqlı təsir bir sıra *yarımkeçiricilərdə* (Ge, Si və s.) və *yarım metallarda* (Bi, Sb, As) müşahidə olunur. Piezoelektrik qarşılıqlı təsiri piezoyarımkəçiricilərdə (CdS, CdSe, ZnS, ZnO, InSb, GaAs və s.) meydana çıxır və onların deformasiyası elektrik sahəsinin yaranması ilə müşayiət olunur və əksinə, elektrik sahəsi kristalın deformasiyasını yaradır. A.-e.q.t.-nin digər mexanizmləri də mövcuddur. Kristalda yaranan elektrik sahələri elektron cərəyanları yaradır və onların elektromaqnit sahələri akustik dalğaların keçiricilik elektronlarına təsir qüvvəsini azaldır, yəni

bu cərəyanlar A.-e.q.t.-ni ekranlayır. Ona görə də elektrona təsir edən yekun qüvvə kristalın elektrik keçiriciliyindən və US-in tezliyindən asılıdır. Ekranlama relaksasiyalı proses olduğundan onunla əlaqəli effektlər US tezliyinin relaksasiya tezliyinə $\omega_c = \sigma/\epsilon$ (ϵ – dielektrik nüfuzluluğu) olan nisbəti ilə səciyələndirilir. US tezliyinin elektronların toqquşma tezliyinə olan nisbətindən və US dalğa uz.-unun elektronların sərbəst qaçış yolunun uz.-una l_e olan nisbətindən asılı olaraq A.-e.q.t. üçün 3 xarakterik tezlik diapazonu seçilir: US dalğası ilə elektronların paylanması modulyasiya olunan uzun dalğa diapazonu; tezliklərin kvant diapazonu; US dalğalarının enerjini keçiricilik elektronlarına ötürməsi US-in elektronlarla udulmasına və elektron qazının qızmasına gətirib çıxarır. US-in elektronlarla udulmasının qiyməti A.-e.q.t.-nin mexanizmindən, US-in tezliyindən, elektronların konsentrasiyasından və kristalın temp-rundan asılıdır. Metal və yarımkəçiricilərdə US-in elektronlarla udulması aşağı temp-rlarda öyrənilir. Metal və adi yarımkəçiricilərdə otaq temp-runda A.-e.q.t.-nin yaratdığı US udulması udulmanın digər növləri, məs., qəfəs udulması (fonon udulması) ilə müqayisədə cüzdür. Lakin maye helium temp-runda elektronlarla udulma nəzərə cərpacaq dərəcədə böyüyür. Keçirici elektronların kristal qəfəsi ilə qarşılıqlı təsiri azaldığı üçün metal ifratkeçirici hala keçəndə elektronlarla udulma kəskin azalır. Maqnit sahəsi metallarda elektronların trayektoriyalarını əyir, bu isə A.-e.q.t.-nin xarakterinə təsir edir.

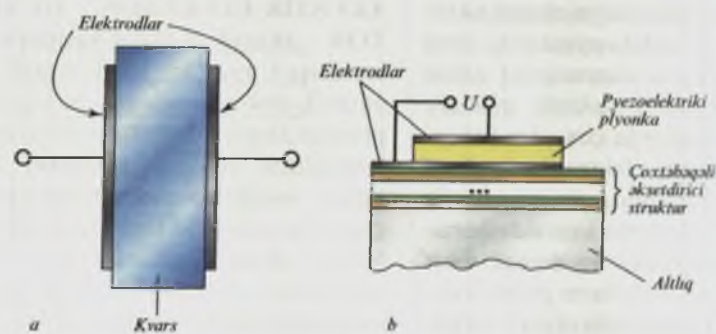
Piezoyarımkəçiricilərdə US dalğasının yayılması zamanı US dalğasının impulsu keçiricilik elektronlarına ötürülür, bu isə akustik-elektrik cərəyanı yaradır. Bu kristala bundan əlavə US-in yayılma istiqamətində dreyf elektronları yaranan

xarici sabit elektrik sahəsi tətbiq olunarsa, onda A.-e.q.t. dreyf sürətinin səs sürətinə nisbətindən asılı olur. Yükdəşiyicilərin dreyf sürəti $v_d < c$ olduqda ($v_d = \mu E_0$; μ – yükdaşıyıcılarının yürüklüyü, E_0 – dreyf sahəsinin intensivliyidir), US dalğası elektron qazı tərəfindən udulur; $v_d > c$ olduqda isə elektronlar öz kinetik enerjisini US dalğasına verir, onun amplitudu böyüyür və US-in güclənməsi baş verir. US-in güclənmə əmsalı onlarla dB-ə çatır. Lakin bu effektin praktiki tətbiqi istilik rejiminə (arasıkəsilməz rejimdə kristal qızır) və US gücləndiricisinin küyünə görə məhdudlaşır. US-i gücləndirmək üçün *səthi akustik dalğalardan* istifadə arasıkəsilməz güclənmə rejimini yaratmağa, öz-özünə həyəcanlanmanın qarşısını almağa və gücləndiricinin küyünü azaltmağa imkan verir.

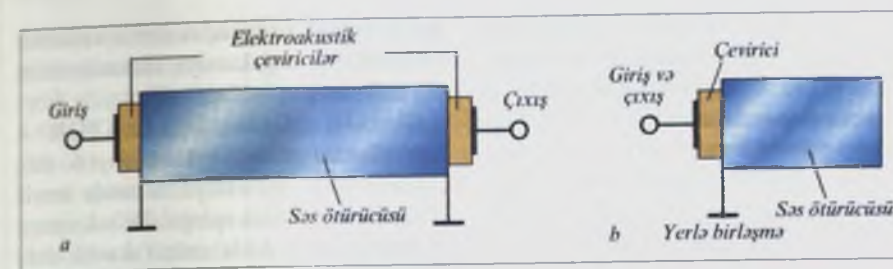
A.-e.q.t. bir sıra qeyri-xətti akustik effektlərə, xüsusən piezoyarımkəçiricilərdə nəzərə cərpacaq effektlərə – akustik harmonikaların generasiyasına və US dalğalarının qarşılıqlı təsirinə gətirib çıxarır. A.-e.q.t. akustik-elektrik (fonon) “əks-səda” və akustik-elektrik “yaddaş” effektlərini izah edir. US dalğalarının qarşılıqlı təsiri zamanı qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranan $\omega = 0$ tezlikli qeyri-bircins elektrik sahəsi aşqar mərkəzlərində yükləri yenidən paylayır; bu, US siqnalını yazmağa və yadda saxlamağa imkan verir. Kristala verilmiş elektrik və ya US impulsu yazılmış informasiyanı müəyyən müddətdən sonra yoxlayır. Səthi akustik dalğalar üçün oxşar effekt piezoelektrik-yarımkəçirici təbəqəli strukturlarda müşahidə olunur və *akustik elektronikada* tətbiqini tapır.

AKUSTİK-ELEKTRON QURĞULAR

– akustik dalğaların elektromaqnit sahəsi və keçiricilik elektronları ilə qarşılıqlı təsiri əsasında informasiyanı çevi-

Həcmi akustik dalğalı piezoelektrik rezonatorların sxemləri: a – yüksək tezlikli (YT) rezonator; b – nazikplyonkəli ifrat YT rezonator; U – elektrodla verilən gərginlik.

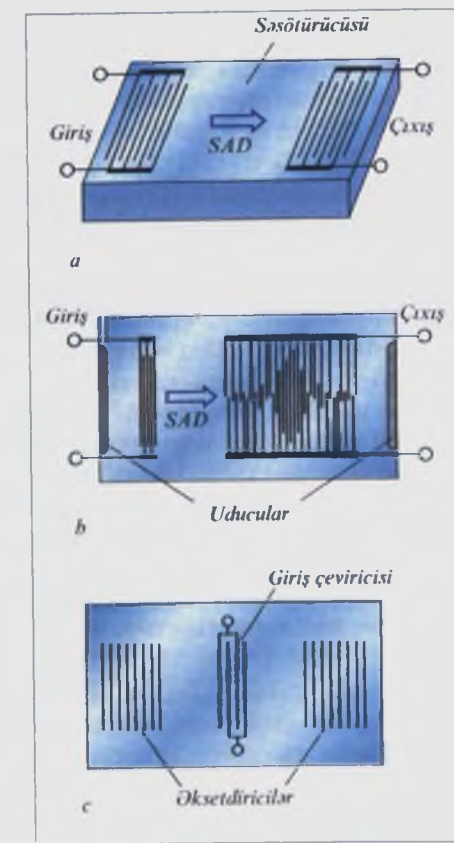
“Kəçmə” (a) və “əks olunma”ya (b) işləyən həcmi akustik dalğalı akustik ləngitmə xətlərinin quruluşları.

rən və emal edən qurğular. Bərk cismlərdə akustik dalğaların keçiricilik elektronları ilə qarşılıqlı təsiri – akustik dalğaların elektron gücləndirilməsi və udulması akustik-elektrik effekti kimi fiziki prosesə gətirib çıxarır. Bu effekt A.-e.q.-in (generatorlar, fazaçeviricilər və s.) iş prinsipinin əsasını təşkil edir və bəzən akustik-elektron qarşılıqlı təsir prinsipi də adlanır. A.-e.q.-in yaradılmasında ultrasəs və hipersəs diapazonlu həm həcmi, həm də səthi akustik dalğalardan istifadə edilir. İlk A.-e.q. həcmi akustik dalğalar (HAD) üzərində qurulan piezoelektrik rezonatorlar elektrik rəqsləri generatorlarının tezliklərinin stabilizasiyasında tətbiq edilmişdir. Bu rezonatorun əsasını piezoelektrik vibratör təşkil edir. Vibrator xüsusi qaydada istiqamətlənmiş kristal lövhədən (adətən, kvarts) və orada yerləşdirilmiş elektrodlardan təşkil edilir. Lövhə tutqaca (saxlayıcıya) bərkidilir və qoruyucu gövdədə yerləşdirilir. Lövhənin qalınlığı, adətən, yarımdalğaların tək saylarına yaxın olur və rezonatorun işçi tezliyini müəyyən edir. Elektrodların yaratdığı elektrik sahəsi lazımı məxsusi rəqsləri yaratmağa imkan verir. Kvars rezonatorları yüksək keyfiyyət əmsalına (10 MHz-ə qədər tezliklərdə 10^5 – 10^7 -yə bərabər olan) və yüksək temp-r stabililiyinə (termostatlama üsulu tətbiq olunan halda 10^{-10} -a qədər və daha çox) malik olur. Rəqslərin tezliyi artdıqca akustik dalğanın uz. (piezoelektrik lövhənin qalınlığı) azalır və qurğuların mexaniki möhkəmliyi ilə bağlı texnoloji problemlər yaranır. Bu problemləri həll etmək üçün ZnO və ya AlN – piezoelektrik plyonkalar əsasında (qalınlığı 0,2–2 mkm) ifrat yüksək tezlikli rezonator yaradıldı. Rezonator kifayət qədər qalın və mexaniki cəhətdən möhkəm olan althğa (Si, şüşə və s.) bərkidilmiş, qalınlığı dalğa uz.-unun $1/4$ -nə bərabər olan çoxtəbəqəli strukturun üzərində yerləşdirilir. Belə çoxtəbəqəli struktur akustik dalğaları daha effektiv

əks etdirir və nazik plyonkadan hazırlanmış rezonatoru altlıqdan izolə (akustik cəhətdən) edir. Digər HAD-lı A.-e.q.-da olan ləngitmə xətti (LX) elektromaqnit siqnallarının zamana görə ləngidilməsi üçün tətbiq edilir. Bu qurğularda yüksək tezlikli elektromaqnit siqnalları əvvəlcə akustik dalğalara çevrilir (akustik dalğaların oyadılması) və alınan dalğalar səs ötürücüsündə yayılır, sonra isə yenidən yüksək tezlikli siqnala çevrilir (akustik dalğaların qəbulu). Akustik LX-nin ləngitmə müddəti akustik dalğaların səs ötürücüsündə keçdiyi yolun uz.-ndan və onların yayılma sürətindən asılıdır. Akustik dalğaların sürəti az olduğundan akustik LX-nin ölçüləri elektromaqnit LX-ləri ilə müqayisədə təq. 5 tərtib az alınır. HAD-ın oyadılması və qəbulu üçün LX-ndə, əsasən, piezoelektrik çeviricilərdən – piezoelektrik lövhələr (100 MHz-ə qədər tezliklərdə), həmçinin piezoyarımkəçiricidən hazırlanmış nazik lövhə və plyonkalardan (100 MHz-dən yuxarı tezliklərdə) istifadə edilir. Səs ötürücüsünü hazırlamaq üçün akustik dalğaları az udan materiallar (məs., sapfir, alüminium-itrיום qranatı və onun əsasında bərk məhlullar) tətbiq edilir. Bəzən böyük ləngitmə müddətləri almaq üçün səs ötürücüsündə akustik dalğaların çoxqat sınımasından və yaxud çoxüzlü şəkildə hazırlanmış (bu halda akustik dalğalar çoxüzlünün tərəfləri arasında sınıq xətlər üzrə yayılır) səs ötürücüsündən istifadə edilir. Tezliyi onlarla QHS-ə qədər, ləngitmə müddətləri isə onlarla mksan olan HAD-lı akustik LX işlənilib hazırlanmışdır. Belə LX radiolokasiya və navigasiya avadanlıqlarında, televiziya texnikasında, mütəhərrik radiorabitə sistemlərində və s. tətbiq olunur.

Səthi akustik dalğalı (SAD-lı) A.-e.q.-in geniş yayılmasına səbəb bu dalğaların oyadılması və qeydiyyatı zamanı çevirməyə sərf olunan enerji itkilərinin az olması, bundan başqa səs ötürücüsü-

nün istənilən nöqtəsində dalğaların yayılması prosesini idarə etməyin mümkünlüyü, həmçinin idarə oluna bilən tezlik, faza və digər xarakteristikalara malik qurğuların yaradılması imkanlarının genişliyi. SAD-ın generasiyası və qəbulu üçün, adətən, metal elektrodların (çubuqlar) dövrü strukturlarından (qarşılıqlı-çubuqvarı çeviricilər) istifadə olunur ki, bunlar piezoelektrik kristalın (səs ötürücüsünün) səthinə çəkilmişdir. Ən sadə SAD-lı qurğu akustik LX-dir. Qarşılıqlı-çubuqvarı çeviricilərin (QÇÇ-nin) elektrodlarının yerini, uz.-nu və enini, bəzən isə elektrodla verilən gərginliyi dəyişməklə oyadılan və qeyd olunan dalğaların amplitudası və fazasını idarə etmək, nəticədə qurğunun tələb olunan tezlik xarakteristikasını formalaşdırmaq olar. QÇÇ əsasında yaradılan SAD-lı süzgəclər elektromaqnit rəqslərini akustik rəqslərə və əksinə çevirməklə müxtəlif tezlikli akustik rəqsləri ayırmağa (süzməyə) imkan verir. Belə süzgəclərdən zolaq, çəpərləyici və uzlaşdırıcı süzgəclər kimi istifadə edilir. SAD-lı süzgəclər konstruksiyasının sadəliyinə, texnologiyasına görə fərqlənir. SAD-lı rezonator səsötürücünün səthindəki əksət-

Səthi akustik dalğalı (SAD) akustik-elektron qurğularının sxemləri: a – ləngitmə xətləri; b – süzgəc; c – rezonator.

diricilər (metal və ya dielektrik çubuqlar şəklində qəfəslər) arasında yerləşdirilmiş darzolaqlı QÇÇ-dir. İş prinsipi QÇÇ-nin yaratdığı SAD-ın çoxqat əksolunmalarına və əksediricilər arasında durğun dalğaların yaranmasına əsaslanır. SAD-lı rezonatorlar yüksək və ifrat yüksək tezlikli generatorlarda tezlikyaradıcı elementlər kimi tətbiq olunur. Akustik-elektron süzgəc və rezonatorlardan mobil rabitə sistemlərində, kosmik rabitə qurğularında, televiziya və radioyayım avadanlıqlarında, radiolokasiya texnikasında, akustik vericilərdə, sensor qurğularında və s. istifadə edilir. SAD-ın oyadılması və qəbulu xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə daha mürəkkəb, məs., akustik dispersiya LX yaradılmışdır ki, onun köməylə giriş QÇÇ-nə verilən dar impuls gərginliyini xətti-tezlik modullanmış siqnala çevirmək mümkündür. Çoxçıxışlı LX-ndə giriş çeviricisi ilə generasiya olunan siqnal radioimpulsar ardıcılığına çevrilir ki, onların sayı və bunlar arasındakı zaman sürüşməsi, həmçinin fazası çıxışdakı qəbuledici elektrodların (çubuqların) sayı, səs ötürücüsünün səthindəki vəziyyət və qoşulma qütblülüyü ilə təmin edilir, yəni siqnal kodlanmış olur. Çubuqları əks qaydada yerləşdirilən analogi LX-ləri xətti-tezlik modullanmış siqnalın və yaxud kodlanmış siqnalların qəbulunda istifadə edilir. Qeyri-xətti A.-e.q. olan korrelyasiya qurğusu – konvolerlər siqnalların çevirmə funksiyasını (iki mürəkkəb siqnalın eyni vaxtda bir-birinə vurulması və inteqrallanması) almaq üçün istifadə olunur və informasiyanın emalı sistemlərində tətbiq edilir. Çevirmə əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün altlıqda qarşılıqlı istiqamətdə yayılan eyni tezlikli akustik dalğaların qeyri-xətti qarşılıqlı təsirdən istifadə edilir. Bu cür qarşılıqlı təsirin nəticəsində ikiqat artırılmış tezlikdə dəyişən eninə elektrik sahəsi (altlığın müstəvisinə perpendikulyar olan) yaranır. Bu sahə dalğaların bütün qarşılıqlı təsir oblastı boyunca yerləşmiş uzun elektrodlarda elektrik yükü yaradır, faktiki olaraq, qarşılıqlı təsir (siqnalların vurulması) olan yerlərdə ayrı-ayrı nöqtələrin nəticələri cəmlənir (inteqrallanma prosesi). Yekun siqnalın amplitudası başqa çevirici ilə oyadılan dayaqlı siqnallı çeviriciyə verilən giriş siqnalının çevirmə inteqrallı mütənasib olur.

SAD-lı qurğuları yaratmaq üçün alt-

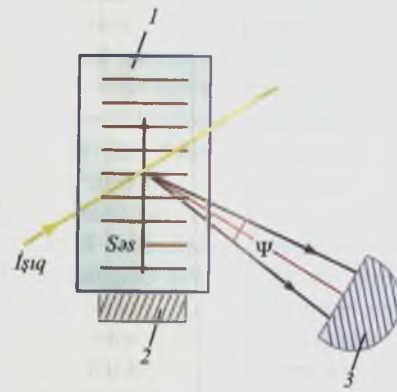
lıqdan niobat və ya litium-tantalat monokristallarından, bismut germanatından, kvarsın xüsusi kəşiklərindən və s. hazırlanmış səs ötürücüləri istifadə olunur. A.-e.q.-da Reley SAD-ı, Qulyayev-Blyuşteyn dalğaları, dövrü olaraq oyadılan səthdəki sürüşmə SAD-ları və səthaltı dalğalar tətbiq edilir. HAD-lı *akustik-elektron generatoru* kənar səthlərinə elektrodlar yerləşdirilmiş pyezoyarımkeçirici lövhə şəklində hazırlanmış akustik rezonatorudur. SAD-lı *akustik-elektron fazaçeviricisi* ilə elektromaqnit rəqslərinin fazasını dəyişdirmək üçün onlar akustik dalğalara və əksinə çevrilir və bu zaman akustik dalğaların yayıldığı yolda onların sürətinə təsir edilir, bununla da çıxış çeviricisi ilə qeyd olunan akustik rəqslərin fazası dəyişdirilir. A.-e.q.-da tətbiq edilən *akustik-elektrik detektorlar* geniş dinamik diapazona malik olur.

AKUSTİK-MAQNİT ELEKTRİK EFFEKTI – maqnit sahəsinə yerləşdirilmiş pyezoyarımkeçirici kristalda maqnit sahəsinə və akustik dalğaların yayılma istiqamətinə perpendikulyar istiqamətdə potensial fərqi yaranması. Yük daşıyıcılarının relaksasiya müddətinin onların enerjisindən asılı olduğunu Y.V.Qulyayev və E.M. Epşteyn 1967 ildə qabaqcadan söyləmişlər.

Akustik-elektron qarşılıqlı təsirləndirilmə kristalda dalğaların yayılma istiqamətində akustik dalğa ilə yük daşıyıcılarının sövqolunma cərəyanı yaranır (bax *Akustik-elektrik effekti*). Nəticədə kristalın kənar üzərində elektrik cərəyanı sahəsi yaranan yüklər (əks istiqamətlərdə axan) əmələ gəlir. Ucları açıq olan nümunədə (kristalda) akustik dalğanın yayılması istiqamətində yekun cərəyan sıfır bərabərdir və bu cərəyanlar kristalın hər bir nöqtəsində dəqiqliklə bir-birini kompensasiya edir. *Holl effekti* hesabına bu cərəyanlardan hər biri nümunənin səthində maqnit sahəsinə və dalğanın yayılma istiqamətinə perpendikulyar istiqamətdə yüklərin toplanmasını yaratmalıdır. Əgər sərbəst yük daşıyıcılarının relaksasiya müddəti enerjiden asılıdırsa, onda yük daşıyıcılarının akustik-elektrik sövqedilməsi və kompensasiyaedici cərəyanla yarıdan Holl cərəyanları bir-birinə bərabər olmur və eninə istiqamətdə potensial fərqi yaranır. Potensiallar fərqi qiyməti və işarəsi sərbəst yük daşıyıcıları impulsunun konkret relaksasiya mexanizmindən asılıdır. Buna görə də A.-

m.e.e.-ndən yarımkəçiricilərdə elektron və deşiklərin relaksasiya mexanizminin öyrənilməsində istifadə edilir.

AKUSTİK-OPTİK DEFLEKTOR – işıq şüasının fəzada akustik-optik difraksiya və ya refraksiya əsasında meyil etməsinə idarə edən qurğu. Difraksiyaya əsaslanan A.-o.d.-da səs (akustik dalğaların) tezliyini dəyişdirməklə işığın meyil etmə bucağı dəyişdirilir. Işıq şüasını ikikoordinatlı meyilləndirən difraksiya A.-o.d.-unda iki ədəd cütləşdirilmiş birözlü deflektordan istifadə edilir.

Akustik-optik deflektorun sxemi. 1 – akustik-optik özək; 2 – elektrik-akustik çevirici; 3 – fotoqəbuledici qurğu; Ψ – işıq şüasının maksimal yerdəyişmə bucağı.

Adətən, onlar bir akustik-optik özəkdə (ışıq-səs keçiricisində) yerləşdirilir və burada akustik dalğalar bir-birinə perpendikulyar istiqamətdə oyadılır. Refraksiya A.-o.d.-unda işıq şüasının meyilləndirilməsi, onun mühitdən keçərkən yolunun əyilməsi (deformasiyası) sayəsində yerinə yetirilir. Deformasiya qaçan akustik dalğaların təsirdən baş verir. Bax həmçinin *Akustik-optik qurğular*.

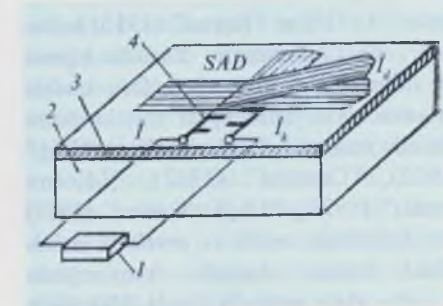
AKUSTİK-OPTİK QURĞULAR – iş prinsipi bərk cismlərdə və mayələrdə optik diapazonlu elektromaqnit dalğalarının akustik dalğalarla qarşılıqlı təsirinə əsaslanan qurğular. Akustik-optik (AO) difraksiya və refraksiya əsasında yaradılmış aktiv optik elementlər optik şüaların bütün parametrlərini idarə etməyə, həmçinin daşıyıcısı həm işıq, həm də akustik dalğalar olan informasiyanın emalına imkan verir. A.-o.q.-ın əsasını elektrik-akustik çevirici (adətən, pyezoelektrik) birləşdirilmiş işıq-səs keçiricisindən ibarət AO özək təşkil edir. A.-o.q.-a AO modulyator, skaner, deflektor, prosessor, süzgəc və s. aiddir. *Akustik-optik modulyator* optik şüalanmanın

intensivliyi (bəzən fazasını) modulyasiya edir. *Akustik-optik süzgəc* tezlik-seçici optik süzgəcdir. Daxili boşluqlu AO modulyatorlar və süzgəclər də mövcuddur ki, onlar optik kvant generatorunun generasiya prosesini və şüalandırma parametrlərini idarə etmək üçün tətbiq olunur. Optik rezonatorun içərisinə yerləşdirilmiş yüksək şəffaflığa malik AO özək onun keyfiyyət əmsalını modullaya və lazerin məxsusi modlarının (dalğa növlərinin) sinxronlaşdırılması hesabına impuls rejimini təmin edə və ya quraşdırılmış süzgəci kökləyə və lazer şüalanmasının dalğa uz.-na nəzarət edə bilər. *Akustik-optik deflektorlar* və *skanerlər* AO difraksiya və ya refraksiya sayəsində işıq şüalarının fəzada istənilən istiqamətdə meyillənməsini idarə edən qurğulardır. Skanerlər şüanın fasiləsiz açılışını təmin edir. *Akustik-optik prosessor* optik prosessorun analoqudur; bunlarda AO özək işığın fəza-zaman modulyatoru kimi istifadə olunur. Analoq AO prosessorları spektr analizatorlarında və siqnalların AO korrelyatorlarında daha geniş tətbiq edilir. Real zaman rejimində yüksək sürətli iş üçün hərəkətsiz (dayaq) optik təsvirlərlə (transparant) siqnalın hərəkəti təsvirinin çevrilməsinin optik fəza inteqrallanması sxemi tətbiq olunur; çox da cəld olmayan proseslər zaman inteqrallanması sxemi üzrə emal edilir.

A.-o.q. üçün materiallar optik spektrin müvafiq oblastında yüksək şəffaflığı və işçi tezliklər diapazonunda akustik dalğaların az sönməsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür materialların ən mühüm xarakteristikası AO keyfiyyət göstəricisi sayılır. A.-o.q.-ın əsas növləri üçün onların AO keyfiyyətinin (M) xarakterik göstəriciləri: genişzolaqlı birkoordinatlı modulyator və deflektorlar üçün – $M_1 = pn^7/\rho V$; darzolaqlı modulyator və süzgəclər üçün – $M_2 = p^2 n^6 / \rho V^3$; ikikoordinatlı deflektorlar üçün – $M_3 = p^2 n^7 / \rho V^2$ (burada: n – materialın sınıma göstəricisi; p – effektiv elastik-optik sabit; ρ – materialın sıxlığı; V – akustik dalğanın fəza sürəti). Görünən və yaxın infraqırmızı diapazonlarda ən geniş yayılan AO materiallar xüsusi şüşələr, həmçinin β -TeO₂ (paratellurit) və LiNbO₃ (litium-niobat) monokristallarıdır; uzaq infraqırmızı diapazon üçün germanium monokristalı daha çox tətbiq olunur.

AKUSTİK-OPTİK MODULYATOR – optik siqnalların parametrlərini (ampli-

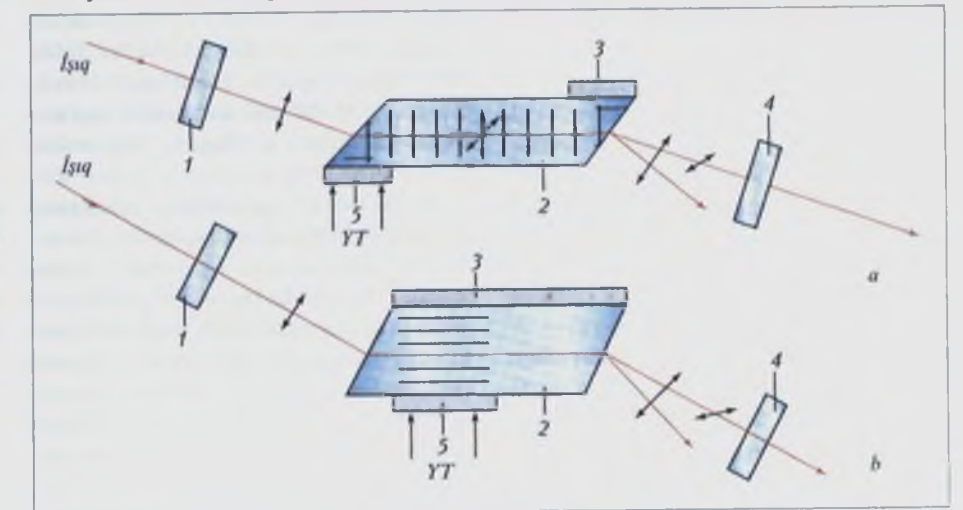
tuda, tezlik və faza) idarə edən işıq modulyatoru. İş prinsipi işıq enerjisinin akustik dalğadan keçən və difraksiyaya uğrayan işıqlar arasında paylanmasına əsaslanır. Difraksiyaya uğramış işıq modulyatorunun əsasını akustik-optik özək (ışıq-səs keçiricisi) təşkil edir. Burada pyezoçeviriciyə verilən yüksək tezlikli elektrik gərginliyi vasitəsilə amplitud-

Planar akustik-optik modulyatorun sxemi.

1 – yüksək tezlik generatoru; 2 – pyezoelektrik altlıq; 3 – optik dalğaötürən; 4 – çevirici; I – düşən işıq şüası; I_d – difraksiyaya uğramış işıq şüası; I_k – dalğadan keçən işıq şüası.

modullanmış qaçan səs dalğası yaradılır. Özəyə düşən dar işıq şüası difraksiyaya uğrayaraq qurğunun çıxışına daxil olur. Daha geniş yayılmış planar A.-o. m.-un işi optik şüalarla səthi akustik dalğaların qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Planar A.-o.m.-dan inteqral-optik sxemlərin aktiv elementləri kimi istifadə olunur. Modulyatorun əsas xarakteristikaları: η – difraksiya effektivliyi (difraksiya olunmuş işığın düşən işığın gücünə nəzərən müəyyən hissəsi); τ – cəldliyi (akustik dalğanın işıq selinin

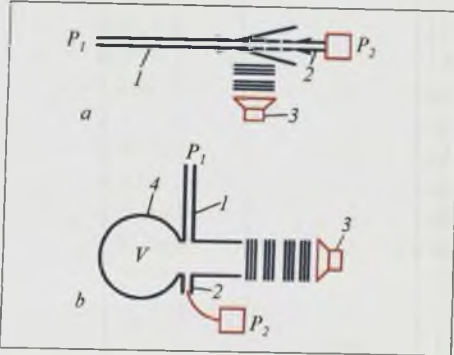
Kollinear (a) və qeyri-kollinear (b) akustik-optik qarşılıqlı təsir əsasında qurulan akustik-optik tənzimlənən süzgəcin sxemləri: 1 – polarizator; 2 – işıq-səs keçiricisi (AO özək); 3 – akustik uducu; 4 – polarizasiya analizatoru; 5 – pyezoçevirici; YT – yüksək tezlikli rəqslər; oxlarla işıq şüalarının polarizasiyası göstərilmişdir.

şərtini ödəyən işıq dalğaları ilə qarşılıqlı təsirdən asılıdır. Bu, difraksiya olunmuş şüalanmanın polyarizasiya müstəvisinin sadəcə olaraq 90° dönməsi kimi özünü büruzə verir və düşən optik şüalanmanın geniş spektrindən kifayət qədər dar dalğa uzunluğu intervalını ayırmağa, səsin tezliyinin dəyişməsi zamanı bu intervalın optik spektr boyunca yerini kifayət qədər böyük intervalda dəyişdirməyə (süzgəci kökləməyə) imkan verir. A.-o.s.-in kollinear (ışığın yayılma istiqaməti akustik dalğaların yayılma istiqaməti ilə üst-üstə düşür və ya əksdir) və qeyri-kollinear təsirli növləri var. Belə süzəclərin əsas xarakteristikaları bunlardır: buraxma zolağının eni, həlletmə qabiliyyəti, cəldliyi və işığı buraxma itkiləri. Köklənmə oblastı bütün optik diapazonu və yaxın infraqırmızı diapazonu əhatə edə bilər. A.-o.s. köklənən lazerlərdə, spektral cihazlarda tətbiq olunur. Bax həmçinin *Akustik-optik qurğular*.

AKUSTİK-PNEVMATİK ELEMENT

– akustik siqnalı pnevmatik siqnallara çevirən qurğu. A.-p.e. laminar şırnaq yaradan silindrik kapillyardan, qəbul edici borucuqdan və təzyiqli qeydedicisindən ibarətdir. Mənbədən gələn akus-

Akustik-pnevmatik elementin sxemi: a – səs siqnalının istənilən tezliyində işləyən akustik-pnevmatik element; b – siqnalı seçməklə qəbul edən akustik-pnevmatik element; 1 – silindrik kapillyar; 2 – qəbul edici boru; 3 – akustik siqnallar mənbəyi; 4 – akustik rezonator; P₁ – hava şırnağı mənbəyi; P₂ – təzyiqli qeydedicisi

tik siqnal laminar şırnaqla qarşılıqlı təsirdə olaraq onda həyəcanlanma yaradır və bunun nəticəsində qəbul edici boruda təzyiqli düşür. A.-p. e.-dən səs vasitəsilə çoxkanallı idarəetmə sistemi qurmaq üçün istifadə olunur.

AKUŞƏPEŞTƏ – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Siyov ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14,5 km c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin şm.-ş. ətəklərində, Veri çayının

sahilindədir. Əh. 124 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Feldşermama məntəqəsi; memarlıq abidəsi (Akuşə) var.

AKUTAQÁVA Rünoske (1.3.1892, Tokio – 24.7.1927, Tokio) – yapon yazıçısı. Tokio Un-tini bitirmişdir (1916). Əsərləri 1914 ildən çap olunur. A. qısa hekayələr ustasıdır. Müasir yapon ədəbiyyatının banilərindəndir. “Rasömon darvazası” (1915) və “Burun” (1915) hekayələri ilə tanınmışdır. Yaradıcılığının ilk dövründə yapon əfsanələri, qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı süjetlərindən istifadə etmişdir. “Payız” (1921), “Bağ” (1922), “General” (1922), “İdiotun həyatı” (1927), “Dişli təkərlər” (1927) novellalarının, oçerk və esselərin müəlifidir. İntihar etmişdir. Yaponiyada A. ad. ədəbi mükafat təsis edilmişdir (1935).

Əsərləri: Новеллы. М., 1974; Акутагава Рюноске дзэнсю: В 24 т. Токио, 1995–1998; Собр. соч.: В 3 т. СПб., 2001.

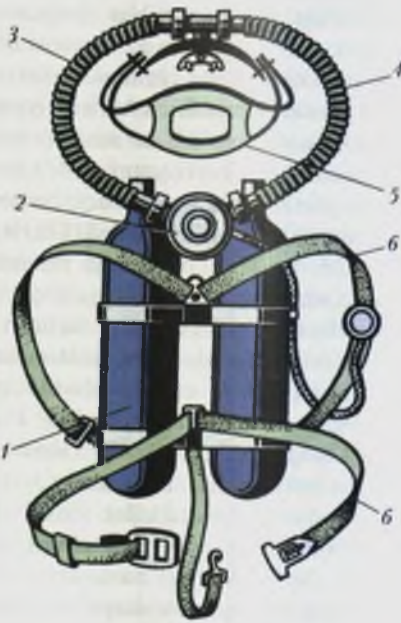
AKVABÁYK – 1) su motosikleti və ya hidrotsiklin bir sıra xarici ölkələrdə işlədilən adı. İlk A. 1968 ildə Kanadanın “Bombardier” şirkəti tərəfindən hazırlanmışdır. A. iki sinfə ayrılır: oturmaqlı (mühərrikinin həcmi 1200 sm³-dir) və oturmaqsız (ayaq üstə idarə edilir; mühərrikinin həcmi 785 sm³-dir). Əsasən, idman yarışlarında istifadə edilir. 2) Su idmanı növü.

AKVADÁQ – elektrovakuum cihazlarının (EVC) daxili və xarici elementlərində yüksək elektrik keçiriciliyi olan örtüklərin yaradılması üçün kolloid-qrafit maddə; əsasən, elektrodların (anod, katod, kollektor) formalaşdırılması, EVC-nin şüşə örtüyünün daxili səthindən yüklərin kənarlaşdırılması, elektrik sahələrinin təsirdən qorunması (ekranlama), cihazın elementləri arasında elektrik əlaqəsinin təmin edilməsi, həmçinin qaraldılmış işıquducu örtüklərin alınmasında istifadə olunur. A. TV borularının içərisində xüsusi təbəqə kimi də tətbiq edilir. Elektron şüası ekrana düşdükdə elektronların kinetik enerjisinin bir hissəsi ekranın şüalanması enerjisinə, müəyyən hissəsi qızmaya, digər hissəsi isə təkrar (ikinci) elektronların çıxarılmasına sərf olunur. Ekranın səthindən çıxan təkrar elektronlar borunun daxilindəki A.-a düşürlər. Bu örtük borunun içərisində ikinci anodla birləşdirilir. Kineskoplarda ikinci anod rolunu A. özü oynayır və elektron şüasını xarici elektrostatik

sahələrdən qoruyur. Daxili örtüklər üçün işlənən A. xırda doğranmış qrafitin suda suspenziyasına maye və liqnosulfon turşuları əlavə etməklə, xarici örtüklər üçün işlənən A. isə qrafit tozunun üzvi laklarla qarışığından alınır.

AKVAKULTÚRA (lat. aqua – su + cultura – becərmə, qulluq) – su orqanizmlərinin (balıq, molyusk, xərçəngkimilər və yosunlar) yetişdirilməsi, becərməsi və artırılması üsullarını öyrənən elmi biliklər sistemi. Yeyinti sənayesində, texniki və tibbi məqsədlə, həmçinin təbii su hövzələrində bu orqanizmlərin azalmağa olan ehtiyatını kompensasiya etmək üçün istifadə olunur. A.-nın tarixi qədimdir. 20 əsrin 2-ci yarısından etibarən A.-ya dəniz məhsulları azlığını aradan qaldıra bilən mənbə kimi baxılır. İnsanların yüksəkkeyfiyyətli və ekoloji təmiz məhsullara artan tələbatı, eləcə də qiymətli balıq ehtiyatının azalması A.-nın intensiv inkişafına təkan verdi. A. 2 istiqamətdə: şirin su A.-sı və marikultura adlanan dəniz A.-sı kimi formalaşmışdır.

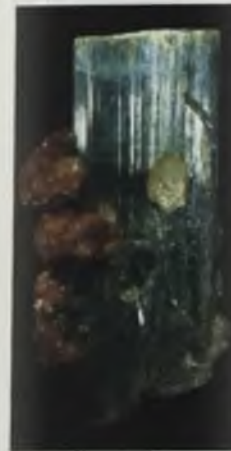
AKVALÁNQ (lat. aqua – su + ing. lung – ağ ciyər) – su altında nəfəs almağa imkan yaradan fərdi dalğıcı aparatı. 1943 ildə Fransada kəşf olunmuşdur. A. sıxılmış hava (təzyiqi 20–60 MPa) doldurulmuş iki balondan (tutumu 1–10 l), hava verişini tənzim edən tənəffüs avtomatından ibarətdir. Sıxılmış hava reduktordan keçərək tənəffüs avtomatına

Akvalanq: 1 – hava balonları; 2 – tənəffüs avtomatı; 3 – nəfəsalma borusu; 4 – nəfəsvərmə borusu; 5 – başlıq; 6 – bərkitmə qayıqları.

ına daxil olur. Tənəffüs avtomatı dalğıcın nəfəs aldığı havanın təzyiqini (dalma dəriniyindən asılı olaraq) tənzimləyir, nəfəslə verilən havanı isə suya buraxır. A. dalğıcın kürəyinə qayıqla bağlanır. Ondan istifadə etməklə su altında 40 m dərində 8–10 dəq, 5 m-dən az dərində 1 saat qalmaqlı olur. Sıxılmış havanın tərkibindəki azot dalğıcı narkotik təsir göstərdiyindən 40 m-dən çox dərində üzmək məsləhət görülmür. A.-dan sualtı tədqiqatlarda, xilasetmə işlərində, idmanda və s. istifadə edilir.

AKVAMARİN (lat. aqua – su + marina – dəniz suyu) – beril mineralının mavi, yaxud yaşılmtıl-mavi rəngli şəffaf növü. Kimyəvi tərkibi: Al₂Be₃[Si₆O₁₈]. Sinqoniyası heksaqonaldır. Uzun prizmatik kristallar əmələ gətirir (ən böyük ölçüyə və kütləyə malik kristal Braziliyada tapılmış-

Akvamarin.

dır–110,5 kq). Qranit peqmatitlərdə və qreyzələrdə rast gəlinir. Ən böyük yataqları Braziliya, Pakistan, Madaqaskar, Rusiya və Ukraynadadır. Zərgərlikdə istifadə olunur.

AKVAMETRİYA (lat. aqua – su + ... metriya) – qaz, maye və bərk maddələrdə suyun miqdarı təyini üsullarının məcmusu. A.-da suyun kimyəvi, fiziki-kimyəvi və ya fiziki xassələrinə əsaslanan üsullardan (qravimetriya, qaz xromatoqrafiyası, infraqırmızı spektroskopiyası və s.), analiz edilən nümunənin rütubətlə funksional əlaqəsi olan hər hansı bir xassəsinin (sıxlıq, özlülük, dielektrik keçiricilik, elektrod potensialı və s.) qeydiyyatına əsaslanan üsullardan və hibrid üsullardan istifadə edilir. Suyahəssas reaktivlərin (kalsium hidridi və karbidi, natrium amidi, litium alüminohidridi, turşuların anhidridləri və halogen anhidridləri və s.) tətbiqinə əsaslanan kimyəvi üsullar daha geniş yayılmışdır. Titrimetrik üsullardan, o cümlə-

dən analiz olunan nümunədə suyu kütlə üzrə 0,5–10⁻⁵-dən 100%-dək təyin etməyə imkan verən Fişer reaktivinin (metanol və piridin qarışığında SO₂ və J₂ məhlulu) iştirakı ilə kulonometrik üsuldən də çox istifadə edilir. Təyinetmənin əsasını ekvivalent miqdarda su sərf etməklə SO₂-nin yodla yüksək seçici oksidləşmə reaksiyası təşkil edir. Ekvivalent nöqtəsinə qədər (ampermetrik və ya potensiometrik üsulla qeyd edilir) sərf olunmuş yoda görə nümunədə suyun miqdarı hesablanır. Suyun təyində (o cümlədən suyun nisbi təyini üsullarında kalibrəmə üçün) kulonometrik etalon-suz üsuldən istifadə olunur. Bu üsulun əsasını nazik P₂O₅ təbəqəsi ilə örtülmüş spiral platin elektrodarda suyun elektrokimyəvi parçalanması təşkil edir. **AKVAPİMLƏR** (özlərini ç v i adlandırır) – Qananın c.-unda akan qrupundan xalq. Sayı 470 min nəfərdir (2000). Akan dilinin dialekti olan çvi kasa dilində danışır. Bu dil Qananın rəsmi dillərindən biridir. Dindarlarının əksəriyyəti xristian, digər hissəsi müsəlmandır. Ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var (3 %).

17 əsrin əvvəllərində A.-ın əcdadları Akvapim omanlığını yaratmışdılar. 1640–1730 illərdə Akvama tabe olan bu omanlıq, 1742–1826 illərdə Aşanti konfederasiyasının tərkibinə daxil idi. Əsas məşğuliyyətləri toxma əkinçiliyi, maldarlıq və quşçuluq olmuşdur. Hazırda A.-in əksəriyyəti kakao və qəhvə plantasiyalarında çalışır. Ənənəvi məişətləri, maddi mədəniyyətləri və sosial institutlarına görə aşantilərə çox yaxındırlar.

AKVAPORİNLƏR – suyun bioloji membranlardan keçməsi üçün kanallar formalaşdırılan zülallar. A.-in sayəsində suyun polyar molekulları lipid qatlarını asanlıqla dəf edir. Bakteriyalarda, yosunlarda, bitkilərdə, həşəratlarda və onurğalılarda aşkar edilmişdir. Bitkilərdə A. nəinki hüceyrə (plazma) membranlarında, həm də tonoplast (vakuol) membranlarındakı kanalların yaranmasında iştirak edir. İnsanda 12-yədək A. zülalı eyniləşdirilmiş, onların ilkin quruluşu, böyrək kanalcıqlarının, eritrositlərin və s. hüceyrələrin membranları daxilində yerləşməsi üsulları müəyyənləşdirilmişdir.

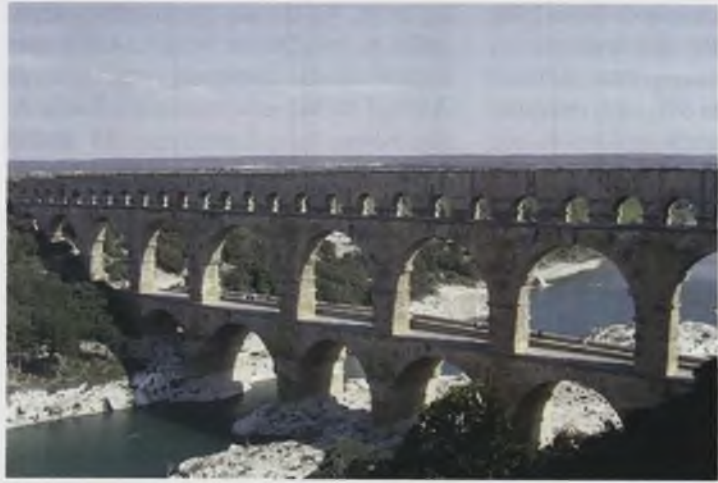
AKVAREL, sulu boya (fr. aquarelle, ital. acquerello) – su ilə qarışdırılan rəng (adətən, bitki yapışqanından hazırlanır); bu rənglərlə işlənən rəssam-
lıq əsəri. Ağ boyaq qarışdırılmış qeyri-şəffaf A. hələ Qədim Misir və antik dövr incəsənətində, həmçinin orta əsrlərdə Avropa və Asiyada məlum idi. Təmiz A. (ağ boyaq qarışdırılmayan) 15 əsrdən tətbiq olunur. Rənglərin şəffaflığı, saflığı və rənglər arasından yerliyin (əsas etibarilə kağız, nadir hallarda ipək parça, fil sümüyü), ton və fakturanın görünməsi A.-in əsas xüsusiyyətləridir. A.-də boyakarlığa (ton zənginliyi, forma və məkanın rənglərlə verilməsi) və qrafikaya (təsvirin verilməsində kağızın əhəmiyyətli rolu) xas xüsusiyyətlər var. A. birrəngli olur (qəhvəyi, qara A., tuş) və fırça ilə işlənir, təsvirlərin kontur cizgiləri isə çox vaxt qələm, yaxud karandaşla çəkilir. 15–17 əsrlərdə A.-dən, başlıca olaraq, qravüra, çertyoj, tablo və freska eskizlərinin rənglənməsində istifadə edilirdi. Bu dövrdə A. Dürer, həmçinin holland və flamand rəssamları A. ilə mənzərə rəsmləri çəkmişlər. 18 əsrin 2-ci yarısından A. mənzərə boyakarlığında geniş tətbiq edilməyə başlandı. A. sənəti bu dövrdə İngiltərədə (A. və C.R.Kozenslər, T.Görtin və b.), Fransada (O.Fra-qonar, Y.Rober), Rusiyada (F.Y.Alekseyev, A.A. İvanov) və s. ölkələrdə geniş yayılmışdı. 19 əsrdə A. sənəti müxtəlif ölkə rəssamlarının yaradıcılığında mühüm yer tuturdu (E.Delakrua, O.Dom-ye, İ.Y.Repin, V.İ. Surikov, R.Boninq-ton və b.). 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində A. daha çox ağ boyaq, quş, tempera, pastel və s. ilə birlikdə işlənir. 20 əsrdə ekspressionist rəssamların bir çoxu (A.Matis və b.) akvarelə müraciət etmişlər.

Azərb. rəssamları Ə.Əzimzadə, B.Kəngərli, M.Abdullayev, B.Mirzəzadə, T.Salahov, M.Rəhmanzadə, Ə.Rzaquliyev, Y.Hüseynov, Q.Seyfullayev, Ə.Səlimov, T.Qafarov və b.-nin yaratdığı A.-lər janr müxtəlifliyi, işlənmə tərzini və texnikası ilə fərqlənir.

AKVARİDLƏR – meteor seli; *radiantları Dolça bürcündə* yerləşir. Ən əhəmiyyətliləri Halley kometi ilə əlaqədə olan η – Akvaridlər (hər il aprelin axırından mayın əvvəlində) və σ – Akvaridlərdir (hər il iyulun axırından avqustun əvvəlində). Bax *Meteor seli*.

AKVÁRIUM – 1) su heyvanları və bitkilərini saxlamaq və çoxaltmaq üçün şüşə qab; 2) dəniz və şirin su faunası və florasını öyrənmək və nümayiş etdirmək məqsədilə su heyvanları və bitkiləri saxlanan xüsusi müəssisə. İlk A.-lar Qədim Çində və Qədim Misirdə yara-

Nima yaxınlığında (Fransa) qədim akveduk.

Akvink şəhərinin qalıqları.

dılmışdır, Avropada isə 1841 ildə Londonda açılmışdır. Ən məşhur A.-lar Neapol və Monakodadır. ABŞ, Yaponiya və b. ölkələrdə iri A.-lar yaradılmışdır. Böyük dəniz A.-ları *okeanarium* adlanır. Dünyada 2000-ədək fəaliyyətdə olan A. var; Sidney, Osaka, Cakarta, Barselona, Antverpen, Mayami, Boston şəhərlərində belə A.-lar mövcuddur. Müasir A.-lar kompyuter sistemi və elektrik ötürücüləri ilə təchiz olunmuşdur.

AKVARIUM BALIQLARI – əsasən, xırda, əlvan rəngli, əksər hallarda qeyri-adi formalı və özünəməxsus davranışlı, akvariumlarda yaşaya və arta bilən balıqlar. A.b.-nın əksəriyyəti təbii şəraitdə tropik və subtropik ölkələrin şirin sularında yaşayır. 1000-ədək növü əhatə edir. Bunlar, əsasən, çəkilimilər dəstəsinin çəkilər fəsiləsinə (barbuslar, danio, kardinal) və xarasinlər fəsiləsinə (neonlar, tetralar, “quldur” balıqlar, brikonlar və s.), həmçinin çəkidişlikimilər dəstəsinə (quppi, hambuziyalar, afiosemion alabəzək balığı və s.), xanikimilər dəstəsinə (qurami, skalyarlar, xoruzu gözəlcələr, tsixlidlər və s.) naxakimilər dəstəsinə (kallixtlər, orkalar, naxalar, legionerlər, sinodontlar və s.) aid balıqlardan ibarətdir. Müasir akvariumlarda əksər vaxtlarda *akulalar*, murenlər, *angvillər*, daşlıq xanıları, kəpənəyi balıqlar, “cərrah” balıqlar, dəniz məleykələri, sandıqbalıqlar, belibuyuzlular və s. kimi dəniz balıqları yetişdirilir. Düzgün saxlanılıqda təbii şəraitdəkindən artıq (3–5, bəziləri 15 ilədək və daha çox) yaşaya bilər. Uzaq hibridləşdirmə nəticəsində yeni cinslər alınmışdır. Bir sıra tropik ölkələrdə A.b.-nın yetişdirilməsi və dekorativ balıqçılıq əsas gəlir sahəsi və elmi eksperimentlər obyektidir.

AKVATİNTA (ital. acquatinta) – *graviura* növü. A.-da metal lövhə qatranlı asfalt və ya kanifol tozu ilə örtülərək, qızdırılır. Yaranan qrunt üzərində iynə, yaxud karandaşla rəsm çəkildikdən sonra çökək yerlərə turşu tökülür. A. tonlu rəsm effekti yaradır. A. rəngli və ştrixli ofortlarda və ya sərbəst texnika kimi tətbiq edilir (məs., F.Qoyyanın “Kapriços” ofort silsiləsi).

AKVATÖRİYA (lat. aqua – su + territorium – ərazi) – okean, dəniz, buxta, liman, körfəz, yaxud portda müəyyən sərhəd daxilindəki su sahəsi. Hidroaerodromlar və dəniz texnikasının sınağı üçün buxta A.-sından, raket buraxmaq və təlim poliqonu kimi okean A.-sından, gəmilərin durması üçün dəniz limanları A.-sından, yükvurma-yükboşaltma işləri üçün port A.-sından, gəmilərin təmiri üçün tərsanə A.-sından istifadə edilir.

AKVEDÜK (lat. aquaeductus; aqua – su + duco – aparıram), *suötürən körpü* – yaşayış məntəqələrinə, suvarma və hidroenergetika sistemlərinə bu obyektlərin səviyyəsindən hündürdə olan təbii mənbələrdən su gətirən qurğu. Suaxıdan qurğuların dərə, çay və yol üzərindən keçirilən körpüşəkilli hissəsinə də A. deyilir. Yeraltı (qapalı suaxıdan və boru şəklində) və yerüstü növləri var. İlk A.-lar e.ə. 2-ci minillikdə Qədim Şərqi ölkələrində, həmçinin e.ə. 7-ci minillikdə Yunanıstanda tikilmişdir. E.ə. 4-cü minillikdə Qədim Romada ilk dəfə çay dərələrinin üzərindən açıq novlar şəklində suötürənlər çəkilmişdir. Roma ş.-ndəki bu A.-un (ümumi uz. 436 km, o cümlədən 55 km-i körpü qurğuları) bir hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Orta əsrlərdə İstanbul yaxınlığında, daha sonralar isə Fransada, İtaliyada,

İspaniyada A.-lar və körpü-A.-lar tikilmişdir. Müasir dövrdə suvarma və hidroenergetika sistemlərində A.-un körpü hissəsinin (tağlı, çərçivəşəkilli və s.) tikilməsi üçün beton, dəmir-beton, polad və daşdan, bəzi hallarda taxtadan istifadə edilir. A. konstruksiyasına görə iki tip olur: birincidə suaxıdanın (en kəsiyi düzbucaqlı, bəzən də dairəvi) və ya boruların divarları və dibi körpünün yüksəklən aşırım konstruksiyalarıdır; ikincidə suaxıdan aşırım quruluşlarına söykənir və ya ondan asılır. Körpünün kanal ilə birləşdiyi yerdə tikilən istinad divarı həm də süzülməyə qarşı qurğu rolunu oynayır. İqtisadi cəhətdən əlverişli olmasına görə birinci tip A.-lar daha çox istifadə edilir.

AKVİNK (Aquincum) – Qədim Roma dövrünə aid şəhər (təq. e.ə. 10 – eramızın 409 ili). Xarabalıqları indiki Budapeşt ş.-nin şm.-q.-ndə, Dunayın sağ sahilindədir. Orta əsrlərdə A.-in yerində Buda ş. salınmışdır. A. 1775 ildən tədqiq edilir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində böyük əhəmiyyətli olan mozaik döşəməli sarayın, ticarət binasının, hərbi düşərgənin, qala divarlarının, yaşayış evlərinin, məbədlərin, dulusçuluq emalatxanalarının, akvedukun, termlərin, villaların, amfiteatrın, su kəmərinin və nekropolun qalıqları, həmçinin naxışlı keramika, sikkələr, heykəllər, mozaika, freskalar və s. aşkar edilmişdir. Burada arxeoloji park və muzey yaradılmışdır.

AKVİTANIYA (lat. Aquitania, fr. Aquitaine) – Fransanın c.-q.-ində Pireney dağları ilə Luara çayı arasında tarixi vil. Əvvəllər burada iber, sonralar isə kelt tayfaları məskunlaşmışdı. E.ə. 56 ildə *Sezar* tərəfindən ələ keçirilmiş, e.ə. 28 ildə burada Qalliya vil. yaradılmışdır. 412–413 illərdə vestqotlar A.-da Tuluza

Akvarium balıqları:

1 – mavi tanq	9 – quppi
2 – adi pirani	11 – Afrika qızılbalığı
3 – ləlius	12 – kole tanq
4 – təlxək	13 – quban-arlekin
5 – “cərrah balıq”	14 – dəniz xoruzu
6 – diskuslar	15 – zebra balığı
7, 10 – siklosoma	(zebrafiş)
8 – qırmızı dəniz tanqı	

krallığını yaratmışdılar. 507 ildə *Frank dövlətinin* tərkibinə qatılmışdı. 6 əsrin sonunda burada məskunlaşan basklar 602 ildə A. ərazisinin bir hissəsində Qaskon hersoqluğunu yaratmışdılar. 781–877 illərdə A. (Qaskon əyaləti istisna edilməklə) *Karolinqlərin* vassallığında olmuşdur. 9 əsrin sonunda A. müstəqil hersoqluğa çevrildi. 1058 ildə Qaskon hersoqluğu da A.-ya birləşdirildi. 13 əsrdən etibarən "A." adı tədricən Giyen ilə əvəz olundu.

AKVİTANIYA MƏRTƏBƏSİ – 1858 ildə Mayer-Eymar tərəfindən Alt Miosenin mərtəbəsi kimi ayrılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar onu Üst Oliqosənə aid edirlər. Azərb.-da A.m. Alt Miosənə uyğun gəlir. Kiçik Qafqazın şm.-ş. öndağlığı düzənliyində (Gəncə neftli-qazlı sahəsində) A.m. Maykop seriyasının üst qatlarını təşkil edir. Xarakterik faunası foraminiferlərdən *Neobulimina elongata* (Orb.) *leninabadensis* (Kuzn.), *Quinqueloculina gracilis* (Karr.), *Virgulinea pertusa* (Reuss) və s. Qalınlığı 250 m-ə qədərdir. Gil və qumdaşından ibarətdir. Neftlidir.

AKVİTANIYA NEFTLİ-QAZLI HÖVZƏSİ – Fransanın c.-q.-ində, eyniadlı ovalıqda və Biskay körfəzi akvatoriyasında neftli-qazlı hövzə. Sah. 201 min km^2 (126 min km^2 -i akvatoriyada). İlk kəşf olunmuş neft ehtiyatı 45 mln. t, qaz ehtiyatı 387 mlrd. m^3 -dir. İlk qaz yatağı (Sen-Marse) 1939 ildə kəşf edilmişdir. 2003 ilədək 35 yataq (14-ü neft, 21-i qaz) kəşf olunmuşdur. Ən böyük qaz yatağı Lak (ehtiyatı 250 mlrd. m^3), neft yatağı Parantisdır (ehtiyatı 30 mln. t). Neft və qaz yataqları Qərbi Avropa platformasının gömülmüş qanadındakı antiklinal qırışıqlardakı 600–5300 m dərinlikdə yatan Üst Tabaşir və Alt Tabaşir-Yura yaşlı karbonatlı süxurlarla əlaqədardır. Neftin sıxlığı 818–986 kg/m^3 -dir. Qazın tərkibində H_2S -in miqdarı yüksəkdir (15,2%-ədək). Əsas hasilat mərkəzi Po ş.-dir. Lak-Paris magistral qaz kəməri, Parantis-an-Born – Bordo neft kəməri çəkilmişdir.

AKVİTANIYA OVALIĞI – Fransa ərazisində düzənlik. Bax *Haronna ovalığı*.

AKVİZİSİYA – 1) birjada səhmdarın, yaxud səhmdarlar qrupunun müəssisənin bütün səhmlərini satın alması; 2) nəql., yaxud sığorta şirkətləri əməkdaşlarının, yaxud agentlərinin – akvizitorların yeni müştərilər, yeni yüklər, yeni sığortalar cəlb etməsi.

ÁQA (*Bufo marinus*), quru qurbağası – quyruqsuzlar dəstəsindən suda-quruda yaşayan qurbağa növü. Bədəninin uz. 25 sm-ədək olur; üst tərəfinin rəngi tünd-qonur, yaxud açıq-boz; alt tərəfinin rəngi daha açıqdır. Başının yan tərəflərində zəhərli ifrazatı olan üçbucaqşəkilli böyük qulaqətrafı vəzilər, gözünün üstündə sümük çıxıntıları yerləşir. Yüksək adaptiv qabiliyyətli növdür. Mərkəzi və Cənubi Amerikanın tropik r-nlarında yayılmışdır. Şəkər qamışı plantasiyalarının zərərvericilərinə qarşı mübarizə məqsədilə Vest-Hində, Avstraliyaya, Yaponiyaya, Havay a-rına, Yeni Qvineyaya, Tayvana və Filippinə gətirilmişdir. Gecələr fəaldır. Çoxye-yəndir; həşərat, molyusk və b. xırda heyvanlarla qidalanır. Dışısı suya uz. 20 m-ədək olan qaytanşəkilli 8–25 min kürü tökür.

AQA ÇÖLÜ – RF-nin Çita vil. ərazisində, Zabaykalyədə yayla. Aqa çayı (Onon çayının qolu) boyunca 100 km məsafədə uzanır. Hünd. 900 m-ə qədərdir. Qaratorpaq və boz meşə torpaqları var. Ərazisinin çox hissəsi dənlil bitkilər əkmək üçün yararlıdır. Heyvandarlıq inkişaf etmişdir.

AQA-BURİYAT MUXTAR MAHALI – RF-in Çita vil. tərkibində muxtar mahal. Zabaykalyenin c.-ş.-ində, İnoqda və Onon çayları arasında. Sibir federal dairəsinə daxildir. Sah. 19,0 min km^2 . Əh. 72,7 min (2004). İnz. m. Aginskoye şəhər tipli qəsəbəsidir.

Təbiət. Səthi, əsasən, dağlıq (yüksək

nöqtəsi 1663 m, Alxanay d.), şm. və ş. hissəsi düzənlikdir. İqlimi kəskin kontinentaldır. Yay istı, qışı soyuq, günəşli, az qarlıdır. Orta temp-r yanvarda –24°C, iyulda 18°C-dir. Ortaillik yağıntı 400 mm. Əsas çayları: Onon (qolları Aqa, İlya) və Olenqy (İnoqdanın qolu). Çaylar azsuludur, əsasən, suvarmada istifadə olunur. C.-da çoxlu xırda acışor göllər, 100-dən çox mineral su bulaqları var. Qara və şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Düzənlik sahələrdə çöl və meşə-çöl tipli bitkilər, dağlıq hissələrdə iynəyarpaqlı meşələr var. Faydalı qazıntıları: qalay, mis, sürmə, molibden, volfram filizləri, həmçinin qızıl, əlvan daşlar, daş kömür və flüorit. Heyvanları: sünbülqıran, porsuq, dovşan, canavar, samur, qonur ayı, Sibir siçovulu, Sibir xoruzu, tetra. "Alxanay" Milli Parkı A.-B.M.M.-nin ərazisindədir.

AQADƏS (Agadez, Agades) – Nigerin mərkəzi hissəsində şəhər. Aqades dep-tinin inz. m. Air yaylasındakı vahədə yerləşir. Əh. 122,0 min (2003). Böyük Səhra magistralında avtomobil yolları qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Ticarət və bədii sənətkarlıq inkişaf etmişdir.

Alxanay Milli Parkı.

Ölkənin əsas turizm mərkəzidir. Saxsı qablar z-du, yaxınlığında iri daş kömür yatağı və İES; Sultan sarayı və minarəli məscid (16 əsr) var.

AQADİR – Mərakeşin c.-q.-ində şəhər; Aqadir əyalətinin inz. m. Əh. 622,1 min (2003). Atlantika okeanı sahilində iri port (yük dövriyyəsi ildə 1 mln. t). Beynəlxalq aeroport. Balıqçılıq, yeyinti, ağac və metal emalı sənayesi müəssisələri, sement z-du var. Un-t, musiqi kolleci fəaliyyət göstərir. Turizm mərkəzidir.

AQAFİ (yun. Αγαθίας) (təqr. 530 – təqr. 583) – Bizans tarixçisi və şairi. A.-nin 5 kitabdan ibarət "Yustinianın hakimiyyəti haqqında" adlı əsəri, əsasən, 552–558 illəri əhatə edir. Əsərdə Bizans sarkərdəsi Narzesin qotlara, vandallara, franklara və Sasanilərə qarşı müharibələri haqqında məlumatlar var; əsər həmin dövrün öyrənilməsi üçün başlıca mənbədir.

AQAFÓKL (Αγαθοκλής) (e.ə. təqr. 360–289) – Sirakuzda (Siciliya) ş.-nin hakimi (e.ə. 316 ildən), sarkərdə. Demosa arxalanaraq oliqarxiyanı devirmiş və hakimiyyəti ələ keçirmişdi. E.ə. 313 ilədək Siciliyadakı bütün yunan şəhərlərini tutmuşdu. Siciliyanı tamamilə nəzarət altına almaq məqsədilə karfagenlilərlə müharibə aparmışdı. Cənubi İtaliyada brutti tayfalarını tabe etməyə çalışırdı. 304 ildə çar titulu qəbul etsə də, irsi monarxiya yarada bilməmişdir. E.ə. 299 ildə Kerkira (indiki Korfu) a.-nı ələ keçirmişdi. A.-un hakimiyyət illəri Sirakuzanın çiçəklənmə dövrü olmuşdur.

AQALAKTIYA, heyvanlarda – süd əmələ gəlməsinin tamamilə kəsilməsi. A.-nın səbəbləri: süd vəzisinin irsi olaraq zəif inkişafı, onun yaşla əlaqədar dəyişikliyi, saxlanma şəraitinin pozulması nəticəsində diş heyvanlarda baş verən stres vəziyyətlər; keyfiyyətsiz yemləmə, laktasiya dövrünün uzanması, sağımın azaldılması, fizioloji yetkinliyə çatmamış diş danaların mayalandırılması və s. Südün azalması hipoqalaktiya adlanır. Bu da həmin səbəblərdən baş verir və A. ilə yanaşı çox böyük iqtisadi zərər vurur: süd istehsalı azalır, nəsil zəifləyir və hətta məhv olur. Qadınlarda da doğuşdan sonra süd vəzindəki patoloji dəyişikliklər, yaxud hormonal pozuntularla əlaqədar A. baş verir. Müalicəsi xəstəliyin səbəblərindən asılıdır. Bax həmçinin *Mastit*.

AQAMALAR – bax *Kələzlər*.

AQAMÉMNON (yun. Αγαμέμνων) – qədim yunan mifologiyasında *Mikena* (Arqos) çarı. *Troya müharibəsində* axayyalıların ordusunun rəhbəri. Sərvəti ilə məşhur olan A. çox cəsarətli lakin eyni zamanda tamahkar və hakimiyyətperəst

Aqamemnon. Qızıl maska. Afina Milli arxeologiya muzeyi.

idi. Arvadı Klitemnestra tərəfindən öldürülmüşdür. A. obrazı qədim yunan müəlliflərinin (Homer, Esxil, Evripid və b.) əsərlərində əksini tapmışdır.

AQAMOSPERMİYA – bax *Apomiksiz*.

AQÁN – RF-də, Xantı-Mansi Muxtar Mahalında çay; Tromyoqan çayının sol qolu. Uz. 544 km, hövzəsinin sah. 32,2 min km^2 . Əsasən, qar və yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Aqan çəs. yaxınlığında 267 m^3/san -dir. Oktyabrın sonundan mayadək donur. Mənsəbindən 400 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

AQANOZYÓRSK XROM YATAĞI – Avropada ən iri xrom filizi yatağı. RF-də, Kareliyanın Pudoj ş.-ndən 40 km şm.-dədir. 1984 ildə kəşf edilmişdir. Tədqiq olunmuş ehtiyatı 8 mln. t-dur. Filizdə Cr_2O_3 -ün miqdarı 22–23%-dir. Layvarı maqmatik mənşəli yataqdır. Erkən Proterozoy yaşlı Burakovsk-Aqanozyorsk blokunun laylanmış bazit-ultrabazit şm.-ş. massivi ilə əlaqədardır. Aqanozyorsk filizsəfləşdirə kombinatının tam layihə gücü ildə 1,2 mln. t-dur.

AQÁPA – RF-nin Krasnoyarsk diyarının şm.-q.-ində çay. Pyasina çayının sol qolu. Uz. 396 km, hövzəsinin sah. 26 min km^2 . Yuxarı Aqapa və Aşağı Aqapa çaylarının qovuşmasından yararlanır. Şimali Sibir ovalığı ilə axır. Qar və yağış suları ilə qidalanır; daşqınlar uzunmüddətlidir. Aşağı axımında ortaillik su sərfi təqr. 310 m^3/san -dir. Okt-

yabrdan iyuna kimi donmuş olur. A. hövzəsində ümumi sah. 1445 km^2 olan 13 mindən çox göl var.

AQARALINCA – Azərb. Resp. Quba r-nu ərazisində dağ. Böyük Qafqazda Yan silsilənin Təngi qolunun zirvələrindən biri. Hünd. 1750 m. Tabaşir yaşlı karbonatlı çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Yamaqları meşə ilə örtülüdür. Subalp çəmənləkləri var.

AQÁRTALA – Hindistanın şm.-ş.-ində şəhər. Tripura ştatının inz. m. Əh. 158 min (1991). Ticarət mərkəzidir. Cut istehsalı müəssisələri var.

AQARUM (Aqarum) – laminariyalar sırasından qonur yosunlar cinsi. A.-un tallomu çoxlu dəlikləri olan enli lövhədən və uzununa yerləşən tildən, yosunun daşlı-qayalı qrunta yapışmasına kömək edən gövdədən və rizoidlərdən ibarətdir. Sporangilər lövhənin səthində ləkələr şəklində inkişaf edir. A.-un bir neçə növü məlumdur; dəlikli A. (*A. cribrosum*) növü Şimali Amerikanın Atlantika okeanı sahillərində, Rusiyada, Uzaq Şərq dənizlərində geniş yayılmışdır. Sublitoral zonada bitir. Bəzən cəngəllik əmələ gətirir. Algin turşusunun duzları olan alginatların alınması üçün potensial xammaldır.

AQARUNOV Albert Aqarunoviç (1969, Bakı – 9.5.1992, Şuşa) – Azərb.-in Milli Qərhəmanı (ölümündən sonra, 7.6.1992), kapitan. Cəbhə bölgəsinə könüllü getmişdir. Tank briqadasının tərkibində Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Laçın bölgələrində vuruşmuş. Şuşa uğrunda gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

AQÁT – bax *Əqiq*.

AQÁTIS (Aqathis) – çılpaqtoxumlu bitkilər cinsindən araukariyalar fəsiləsi. Həmişəyaşıl, hündür (adətən, 40–50 m-ədək), əsasən ikievli, enli çətirli və gövdəsinin diametri 1–3 m (bəzən 9 m-ə qədər) olan ağaclardır. Yarpaqları (iynəyarpaqlı) oval, uz. 20 sm, eni 3–5 sm-dir; 20 ilə qədər yaşayır. Erkək və diş qozalar iri olur, tək-tək yerləşir. Toxumları qanadlıdır. A.-lər çox gec böyüyür, yetkinlik yaşına 100–200 ildən sonra çatır. Təmiz və qarışıq dağ meşələri əmələ gətirir. Şm.-Şərq Avstra-

liya, Yeni Zelandiya, Filippin, Yeni Qvineya, Malayya arxipelaqında 20 növü bitir. A.-in qiymətli oduncağı (möhkəm, gözəl teksturalı) tikintidə və bahalı mebel istehsalında istifadə edilir. Bir çox növlərin qatranı tıbdə (mikrobaqarşı, bəlgəmgötirən, sidikqovucu), dini ayinlərdə (qızdırıldıqda qatran ətirli tüstü buraxır) istifadə edilir. Cənub A.-i və ya kauri (A.australis) keçmişdə Yeni Zelandiyanın əsas meşə əmələgətirən cinsi olmuşdur; qorunur; oduncağının və qartanının (kauri-kopal) tadarükü məhdudlaşdırılmışdır. Bəzi növləri, məs., Yeni Qvineyada bitən Ağ A. (A.alba) bəzək bitkisi kimi becərilir.

AQAULAR (özlərini a q a v adlandırırlar) – Şimali Efiopiya və Eritreyada kuşi xalqları qrupu. Ümumi sayı təq. 812 min nəfərdir (2000). A.-ın 733 mini Efiopiyada, 76 mini isə Eritreyada yaşayır. Aqau dillərində danışirlar. 3–6 əsrlərdə A. knyazlıq yaratmışdılar. Əvvəllər İudaist olan A. 10 əsrdən tədricən xristianlaşmışlar. 18–19 əsrlərdə A. amharalar və tiqrailərlə qaynayıb-qarışmışlar. Dindarlarının əksəriyyəti xristiandır. İslam və İudaizm də yayılmışdır. Ənənəvi etiqladlarını saxlayanlar və yerli sinkretik (kemant) məzhəbin tərəfdarları da var. Əsasən, maldarlıq, əkinçilik və arıçılıqla məşğul olurlar.

AQAVA (Aqave) – aqavakimilər fəsiləsindən çoxillik bitki cinsi. Gövdəsi qısadır, bir çox növünün ətli və tikanlı yarpaq rozeti iri olur. Bir dəfə, 6–15 illik olanda, bəzən daha gec çiçək açır. Çiçək oxunun uz. 12 m-ədək olur (17 minədək çiçək açır). 300-dən çox yabanı növü Meksikada və ona yaxın ərazilərdə bitir. Azərb.-da dekorativ bitki kimi becərilir. Bəzi növlərinin yarpaqlarının qaba lifindən (sizal) buraz hazırlanır. Meksikada A.-nın şirəsindən spirtli içki, bəzilərinin kökündən isə dərman hazırlanır.

AQBATANA (yun. Ἀγβάτανα, Ἐκβάτανα, Babil dilində – Aqamtanu, Midiya dilində – Hammatana – toplanı yeri) – Midiya (Mada) şahlığının paytaxtı. Xarabalıqları indiki Həmədan ş. yaxınlığındadır. Əvvəllər tayfa başçılarının toplanı yeri idi. E.ə. 7 əsrin 70-ci illərində aşşurlulara qarşı baş verən üsyan zamanı burada midiyalıların hərbi qərgahı yaradılmışdı. Qərgahın yerində salınan A. şəhəri sonralar iri sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi.

Herodot, Strabon, Kvint Kurtsi Ruf, Plini, Ptolemey, Diodor və b. antik

müəlliflərin əsərlərində A. haqqında məlumat verilir. Herodot "Tarix" əsərində A.-nın rəvayətə görə *Deyok* tərəfindən salındığını yazır. Onun təsvirinə görə, təpədə yerləşən A. dairəvi şəkildə tikilən yeddi qala divarı ilə əhatə olunurdu. Hər divarın bürcləri üstəki divarın təməlindən bir qədər hündür idi. Xarici qala divarının uz.-u təxminən Afina qala divarının uz.-u qədər idi. Divarın bürcləri ağ, qara, narıncı, tünd göy, turuncu, gümüşü, iç qalanın bürcləri isə qızılı rəngə boyanmışdı. Midiya şahlarının sarayı və xəzinə iç qalada yerləşirdi. E.ə. 550 ildə farslar tərəfindən işğal olunan A.-dakı Midiya xəzinəsi aparıldı və şəhər Əhəməni şahlarının iqamətgahlarından birinə çevrildi. E.ə. 521 ildə A. midiyalı Fravartişin farslara qarşı qaldırdığı üsyanın mərkəzi idi. *Kserksin* dövründə A.-da geniş tikinti işləri aparılmışdı. E.ə. 330 ildə Makedoniyalı İsgəndər Əhəmənilərin A.-da yerləşən xəzinəsini ələ keçirmişdi. *Selevkilər* dövründə A. iri şəhərlərdən biri idi. I *Selevkin* əmrilə *Apollonun* tunc heykəli A.-ya gətirilmişdi. E.ə. 2 əsrin ortalarında A. Parfiya şahlarının iqamətgahlarından birinə çevrilmişdi. *Sasanilər* dövründə dövlətin əsas zərxbanası A.-da yerləşirdi. Bu dövrdən etibarən A.-nın adı mənbələrdə Həmədan kimi qeyd olunmuşdur.

AQİL – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında. Miyanə ş.-ndən 35 km c.-q.-dədir.

AQILABAD – İrənin Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Sərbənd bölgəsinin Qarakəhriz kəndistanında, Sərbənd qəs.-ndən 39 km şm.-q.-dədir.

AQLOMERASIYA, metallurğiya da – irilədirilmiş (kəsəkləşdirilmiş) məsaməli məhsulun (*aqlomeratın*) alınması üçün şixtənin bişirilməsi prosesi; məhsulun struktur və xassələri sonrakı emal prosesinin (əritmənin) effektivliyini yüksəltməyə imkan verir. A. ilk dəfə 1887 ildə B.Britaniyada təklif olunmuşdur. Proses A. maşınlarında aparılır. A. prosesində işlədilən əsas materiallar (şixtə) narın (8–10 mm) nəm filiz və onun konsentratları, posa, flüs (3 mm-ə qədər əhəngdaşı və dolomit), bəzi hallarda xırda qalıqlar (koloşnik tozu və s.), həmçinin yanacaqdır. Şixtəni bişirmək üçün onun üst qatı alışıdırıcı kürənin qızmar qazları ilə yanacağın alovlanması temp-runə qədər (700–800°C-dən yuxarı) qızdırılır. Sorucu

qurğular (*ekshausterlər*) vasitəsilə şixtədən atmosfer havası keçirilir. Yanacağın yanması nəticəsində yaranan qızmar qazlar hava ilə birlikdə sorulur, beləliklə də yanacağın yanma zonası tədricən yuxarıdan aşağıya yerini dəyişir. Bu yerdəyişmə yanacaq yanıb qurtarandək davam edir. 1150°C-dən yuxarı temp-rda şixtə yumşalıb əriyir, yanacaq yanıb qurtarıqdan sonra isə daxil olan hava ilə soyudulur və vahid bişmiş kütlə şəklində kristallaşır. Alınan kütlə xüsusi xırdaalayıcılarda əritmə üçün lazım olan ölçüdə parçalara (*aqlomerata*) bölünür. Konveyerli (lent tipli) A. maşınları daha geniş tətbiq olunur. Məhsuldarlığı ildə 2–3 mln. t.-dur. A. prosesi metallurğiya müəssisələrinin, demək olar ki, bütün bərk tullantularının yenidən istifadəsinə imkan verir; A.-nın mənfəi cəhəti zərərli maddələrin (karbon dioksidi, kükürd dioksidi, bərk hissəciklər və s.) atmosferi çirkəndirməsidir.

AQLOMERAT, metallurğiyada – metaltərkibli tullantılarla (filiz, konsentrat, posa, yanma qalığı və s.) xırda və tozvarı filiz materialının bişirilməsindən alınan kəsəkşəkilli məhsul (10 mm və daha çox ölçülü). Qara və əlvan metallurğiyasının əsas xammalıdır. Xammalın A. şəklində istifadə olunması metallurğii prosesin effektivliyini yüksəldir.

AQLÜTİNASIYA, biologiyada (lat. aqlutinatio – yapışdırma) – adətən, spesifik anticismlər olan aqlütinlərin təsirindən antigen tərkibli hissəciklərin (o cümlədən, mikroorqanizmlər, eritrositlər) yapışması və çökməsi. İnfeksiyon xəstəliklərin diaqnostikasında (bakteriyaların A.-sı) və qan qruplarının təyin edilməsində (eritrositlərin A.-sı, yaxud hemaqlütinasiya) istifadə olunur.

AQLÜTİNASIYA, dilçilikdə – 1) bax *İltisəqışmə*; 2) yanaşı gələn iki sözün birləşərək bir söz şəklinə düşməsi. Məs., biləzik (bilək üzük), bildir (bir ildir) və s.

AQLÜTİNATİV DİLLƏR – bax *İltisəqi dillər*.

AQNÍ – qədim hind mifologiyasında od allahı.

AQNÓN (əsl soyadı Ç a ç k e s) Şmuel Yosef (17.7.1888, Avstriya-Macaristan. Buçaç, indiki Ternopol vil.–17.2.1970, İsrail, Hadera) – İsrail yazıçısı. Nobel mükafatı laureatı (1966). İvrit dilində yazmışdır. Dindar ailədə doğulmuş, evdə dini təhsil almışdır. 1907 ildə Fələstində köçmüşdür. 1913–24 illərdə Almaniya, sonra Yerusəlimdə (Qüds) yaşa-

mışdır. Yaradıcılığa "Atılmış qadınlar" (1908) hekayəsi ilə başlamışdır. Bu hekayənin adını sonradan o, özünə ədəbi təxəllüs (Aqnon ivrit dilində "atılmış" deməkdir) götürmüşdür. 1930-cu illərdən sürrealizm üslubunda yığcam hekayələr yazmağa başlamışdır. Xalq rəvayəti əsasında yazılmış "Yetkin qız" (1924), A.-un doğma şəhərinə səfərini təsvir edən "Bir gecəlik qonaq" (1938–39), Fələstində mühacirlərin mənəvi problemlərindən bəhs edən "Yaxın keçmişdə" (1945) romanlarının müəllifidir. Qədim yəhudi ədəbiyyatı və folklor elementlərindən istifadə, dərin psixologizm A.-un əsərlərinin səciyyəvi cəhətidir. "İdo və Eynam" (1950) povesti ivrit mədəniyyəti və adət-ənənələrinin mürəkkəb simvolikasını özündə əks etdirən ən yaxşı əsərlərindən biridir.

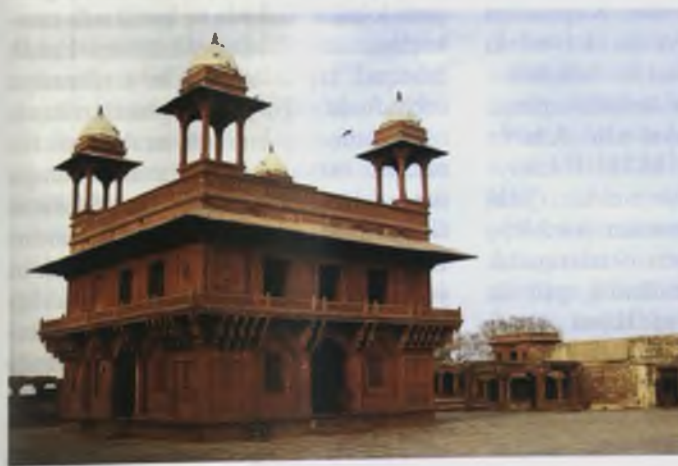
Əsərləri: Идо и Эйнам. Рассказы, повести, главы из романов. [Иерусалим], 1975; В сердце море. М., 1991; Во цвете лет. М., 1996.

AQNOSTİDLƏR (Aqnostidae) – nəslilə kəsilmiş buğumayaqlılar dəstəsi; trilobitlərə yaxındır. 120-yədək cinsi, sıranın isə 2000 növü var. Orta Kembriydan Ordovikiy sonuna qədərki dövrdə məlumdur. Ehtimala görə xırda (2 sm-ədək) plankton orqanizmlər olmuşlar. İki döş seqmenti olan A.-in baş və bel zirehi dəyirmi konturlu idi. Gözü və üz tikişləri olmamış, hər yerdə yayılmışdı. Orta və Yuxarı Kembri dövrlərini öyrənmək üçün əsas qazıntıdır.

AQNOSTİSİZM (yun. ανωστος – dərkədimləz) – maddi aləmi dərkətmə-

Aqra. Divani-Xas.

yin mümkünlüyünü, mütləq həqiqəti, biliyin səhhiyyəni inkar edən fəlsəfi təlim. "A." terminini fəlsəfəyə D.Yum, İ.Kant və U.Hamiltonun ideyalarının təsiri altında ingilis biooqu və filosofu T.Heksli gətirmişdir. Onun fikrincə, "sübut olunmamış və sübut olunmayan hökmləri mötəbər saymaq" olmaz. A.-in mənbəyi antik dövr *skeptisizmi* və orta əsrlər *nominalizmidir*. Adətən "A." terminini Avropa təlimlərini səciyyəvələndirmək üçün işlədilir, halbuki oxşar motivlər Şərq fəlsəfi təlimlərində də mövcuddur. Belə ki, *Konfusi* varlıq və insan təbiəti barədə fikir yürütməkdən imtina edirdi. İlk Avropa filosofları insanın idraki imkanlarına daha nikbin yanaşmışlar. Lakin artıq *Heraklit* "idrakdan boyun qaçırmaq" barədə fikir söyləmiş, Sokrat isə "mən onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm" fikrini fəlsəfi prinsip səviyyəsinə qaldırmışdır. Biliyin olduğunu inkar edən "akademik" skeptisizmin tərəfdarlarının ifratçılığı və *Hegelin* varlığın məntiqi şəffaflığını göstərən və insanın mütləq biliklə əlaqəsini təsdiq edən mütləq idealizmi əslində Avropa müfəkkirlərinin mötədil görüşlərini daha çox nəzərə çarpdırırdı.

Xristian fəlsəfəsinin hakim olduğu dövrdə Akvinalı Foma Allahın rəşional dərkini onun əsas atributlarının və hərəkətlərinin izahı ilə məhdudlaşdırırdı. R.*Dekart* yazırdı ki, idraki qabiliyyətlərin öyrənilməsi şeylərin öyrənilməsindən əvvəl gəlməlidir. C.*Lokk* fərdin ideyalarının təcrübədəki mənbələrini təhlil edərək insan zəkasının hüdudlarını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir. D.Yuma görə, insan idrakının hüdudları məhduddur: səhii bilik riyaziyyatdan və "insan təbiəti haqqında elm" kimi başa düşülən metafizika hüdudlarından

kənara çıxmır. O, xarici aləmin təcrübədə dərk olunmasını rədd etməsə də, eksperimental elmlərin təbiətin həmahəngliyi ehtimalına əsaslandığını qeyd edirdi. Bunu isə nə apriori, nə də aposteriori sübut etmək olmur. R.Dekartın, C.Lokkun və D.Yumun ideyalarını İ.Kant davam etdirmişdir. Kant xarici aləmin mövcudluğunu, səbəbiyyət və materiyanın saxlanması qanunlarını sübut etməyə çalışmış və qeyd etmişdir ki, bu qanunlar yalnız "mümkün təcrübə" aləminə münasibətdə təsdiq (sübut) oluna bilər. Onun fikrincə, hissi təcrübə dərkolunanın hüdudlarını yaradır, təcrübədən kənarda qalan şeylər "öz-özlüyündə" bizdən gizli qalır. Kantın bu müddəaları 19–20 əsrlərin pozitivistləri tərəfindən davam etdirilmişdir. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində dünyanın dərk olunması ilə bağlı çoxsaylı müxtəlif mülahizələr yaranmaqdadır.

AQÓGİKA (yun. ἀγωγή – aparma) – musiqi ifaçılığında *temp* və *vəznə* kiçik yayınmalar (längimə, sürətlənmə). A. musiqinin ifadəliliyini gücləndirmək məqsədi daşıyır.

AQÓNİYA (yun. ἀγωνία – mübarizə) – bax *Canvermə*.

AQORÁ (yun. ἀγορά) – Qədim Yunanıstanda xalq toplanı, həmçinin onun keçirildiyi yer, meydan. A. ictimai həyatın əsas mərkəzi idi. Burada xalq yığıncaqları, məhkəmələr keçirilir və əmrlər elan olunurdu. A.-nın ətrafında ictimai və dini binalar, zərxbanalar, emalatxanalar, bazar və dükənlər yerləşirdi.

ÁQRA – Hindistanın şm.-ında, Uttar-Pradeş ştatında şəhər. Əh. 1,26 mln. (2001). Camna çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. Kustar istehsal mərkəzidir. Gön-dəri, toxuculuq, yeyinti, şüşə,

Aqra. Etimadüddövlə məqbərəsi.

elektrotexnika sənayesi müəssisələri var.

1526 ildə Böyük Moğol hökmdarı Babur şah tərəfindən ələ keçirilmişdir. 1526–1707 illərdə dövlətin iki paytaxtından biri olmuşdur. 1803 ildə ingilislərin zəbt etdiyi A.-da xalq üsyanı (1857) baş vermişdir. Böyük Moğollar imperiyasının memarlıq mərkəzi idi. Şəhərdə yerləşən Aqra-qala (“Qırmızı qala”) və məşhur *Tac-Mahal* məqbərəsi *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Aqra-qala (1565–79) Əkbər şahın iqamətgahı kimi inşa edilmişdir; sonradan ağ mərmərdən olan tikililər, möhtəşəm daş istehkamlar ilə tamamlanmış və qırmızı qumdaşdan divarla dövrələnmişdir. Qalanın ətrafında Əkbər-Mahal (1556), Cahangir-Mahal (1570) və Xas-Mahal (1631–40) saraylarının, Divani-Xas zalının (1635), Qəbul sarayının (təqr. 1631–40), Mirvari məscidin (1654) müəyyən hissələri saxlanılmışdır. Qalanın xaricində Etimadüddövlənin məqbərəsi (1622–28, döşəmə və divarlarının *arabesk* naxışları ilə bəzənməsinə görə məşhurdur) var. A.-dan 30 km kənarda Əkbər şahın daha bir iqamətgahı – məşhur “ölü şəhər” (Fatihpur-Sikri) yerləşir.

A.-da zoologiya akademiyası (1954) və un-t (1927) var. Dəri-ayaqqabı, toxuculuq, yeyinti, şüşə, elektrotexnika müəssisələri var. 16 əsrdən xalçaçılıq, daş üzərində oyma və rizəkarlıq, zərgərlik sənəti mərkəzi kimi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

AQRAFIYA (a...+ ...qraf) – əlin hərəkəti funksiyaları saxlanmaqla düzgün yazma qabiliyyətinin itməsi.

AQRAXAN YARIMADASI – Xəzər dənizinin q. sahilində y-a. Dağ. Resp. ərazisindədir. Uz. 50 km-ə, eni 6 km-ə çatır. Sah. 200 km²-dən çoxdur. Hünd. 20 m-ədək. Qum çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Yarımşəhra bitkiləri, şoranlıqlar yayılmışdır.

AQRANULOSİTLƏR (a... + lat. qranulin – dənəcik), dənəsisiz leykositlər – sitoplazmasında dənəciklər (qranullar) olmayan insan və heyvanlara məxsus ağ qan hüceyrələri. Onurğasızların əksəriyyətinin qanında bir növ (amyobositlər), insan və onurğalı heyvanların qanında isə iki növ A. (limfositlər və monositlər) olur.

AQRANULOSİTÖZ, aleykiya – qanda qranulositlərin miqdarının 0,5×10⁹/l-dən az olması vəziyyəti. Aplastik anemiyanın, leykozun, şüa xəstəli-

ynin və s. xəstəliklərin əlamətlərindən biri. İrsi və qazanılmış A. olur. İrsi A. qanyaranmanın pozulması ilə əlaqədardır. Qazanılmış, o cümlədən dərman A.-u mielotoksik (qanyaranmaya təsir nəticəsində) və immun (anticislərin meydana çıxması hesabına) ola bilər. A.-un əsas əlamətləri tez-tez baş verən və ağır keçən infeksiyalar, uşaqlarda diş ətinin irinləməsi, stomatit, furunkulyoz, yaşlılarda angina, stomatit, mukozit (selikli qışaların iltihabı), pnevmoniyalar, xora-nekrotik enteropatiyadır (bağırsağın zədələnməsi). Qranulositlərinin sayı 0,75×10⁹/l-dən aşağı düşsən bütün xəstələrə aseptik şərait təmin edilməli və infeksiyanın inkişafı zamanı onların antibiotiklərlə müalicəsi aparılmalıdır. İmmun dərman A.-u törədən preparatın təkrar tətbiq olunması çox vaxt ölümlə nəticələnir.

AQRAR BÖHRANLAR – k.t.-nda ifrat istehsal böhranı; k.t. məhsulları ehtiyatının artması, onlara qoyulan qiymətlərin aşağı düşməsi, tələbat olmadığına görə məhsulların bir hissəsinin məhvi, fermerlərin xalis gəlirinin azalması, xırda və orta k.t. istehsalçıların müflisləşməsi və mülkiyyətdən məhrumolma prosesinin sürətlənməsi, aqrar əhali artıqlığının güclənməsi (gizli işsizliyin qoxalması) və k.t. işçilərinin əməkhaqlarının aşağı düşməsinə təzahür edir. A.b.-in uzun sürməsinə rentə münasibətləri ilə yanaşı digər xüsusiyyətlər də təsir göstərir: təbii şərait; sabit ödəmələrin istehsalın həcmindən asılı olmayaraq yüksək olması; qiymətlər xeyli aşağı düşdükdə belə öz məhsullarını mənfəətlə sata bilən və istehsal xərci az olan iri k.t. müəssisələrinin mövcudluğu; istehsalın azaldılması şəraitində çıxış yolu tapa bilməyən xırda fermerlərin olması. Bu səbəbdən k.t. məhsullarının həcmi sənayedəkinə nisbətən ləng azalır, bəzi hallarda isə heç azalmır. Kapitalizm inkişaf etdikcə sənaye və k.t.-ndakı təkrar istehsal prosesləri bir-biri ilə sıx əlaqələnir. Buna görə ümumi iqtisadi böhran k.t.-na da sirayət edir. A.b. on illərlə uzanır. Məs., 1873 il sənaye böhranı ilə birlikdə başlayan A.b. Qərbi Avopanı, Rusiyanı, sonralar isə ABŞ-ı da bürümüş, 90-cı illərin ortalarında davam edərək gah zəifləmiş, gah da güclənmişdi. Birinci və İkinci dünya müharibələri arasında və İkinci dünya müharibəsindən sonrakı A.b. da (ABŞ, Kanada, Avstraliya və s.-də) uzun sürmüşdür. A.b. dərinləşərək, sənaye

böhranları və depressiyalarını uzadır, canlanma və yüksəliş fazalarını zəiflədib qısaldır, sənaye istehsalı tsiklinə təsir göstərir. Sənaye böhranları da öz növbəsində A.b.-in kəskinləşməsinə səbəb olur. Bu, k.t. istehsalında və onun yerləşməsində baş verən dərin dəyişiklərin nəticəsində meydana çıxır. K.t. məhsullarının istehsalı və satışının yeni şəraitə uyğunlaşdırılması uzun vaxt tələb edir. Torpağın inhisara alınması *torpaq rentası* ödənilməsinin zərurliyini şərtləndirir. K.t. məhsullarının istehsalı və realizəsi şəraitində baş verən struktur dəyişiklikləri “dəyərdə inqilab”la, bazar dəyərinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Bu halda dəyərin yeni səviyyəsi və k.t. məhsullarının qiymətləri ilə köhnə rentə münasibətləri arasında öz həllini uzun müddət tapmayan münasibətlər yaranır. A.b. zamanı k.t. əmtələrinin qiyməti aşağı düşdükdə rentanın ödənilməsinin həmişəki mənbəyi (əlavə gəlir) yox olur. Belə şəraitdə rentə k.t. işçilərinin əməkhaqqının daha da azaldılması, hətta avans kapitalının bir hissəsini qaytarmamaq hesabına ödənilir. 19 əsrin son rübündəki uzunmüddətli A.b. zamanı k.t. məhsullarının bazar dəyərinin aşağı düşməsi rentə ödəmələrindən azad olan yeni münbit torpaqların geniş miqyasda mənimsənilməsi ilə bağlı idi. Nəql. vasitələrində baş vermiş texniki inqilab və əkinçilikdəki texniki tərəqqi həmin böhranlara xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. 20 əsrdə yeni istehsal texnikaları və texnologiyaların tətbiqi tənzimləyici qiymətlərin dəyişməsinə, k.t. məhsulları dəyərinin kəskin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

AQRAR CƏMIYYƏT – kənd-kustar əməyinin üstün olduğu cəmiyyət. Burada sosial, iqtisadi, mədəni münasibətlər torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə ilə sıx bağlı olur, şəxsiyyətlərarası əlaqələr yerli lokal icmalarda – kəndlərdə mərkəzləşir. Əhalinin əsas kütləsini kəndli təbəqəsi təşkil edir. A.c. sivilizasiya inkişafında ovçu-yığıcı toplumları ilə sənaye cəmiyyəti arasında aralıq yeri tutur. A.c. xüsusiyyətlərinin mövcudluğu inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrin fərqləndirilməsi üçün mühüm meyardır. İnkişaf etmiş ayrı-ayrı ölkələrdə A.c.-in yalnız fraqmentar xüsusiyyətləri qaldığı halda, Asiya, Afrika və Latın Amerikasının əksər inkişaf edən ölkələrində onun səciyyəvi cəhətləri qalmaqdadır.

AQRAR HÜQUQU, kənd təsərrüfatı hüququ – k.t.-na aid kom-

mersiya təşkilatlarının, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və digər k.t. məhsulu istehsalçıların k.t. və başqa fəaliyyət prosesində meydana çıxan aqrar münasibətlərin (torpaq, əmlak, əmək və təşkilati-idarəetmə) məcmusunu tənzimləyən kompleks hüquq sahəsi. Öz məzmununa, formalaşma mənbəyinə və hüquq strukturundakı yerinə görə ikinci-cümlə hüquq normalarına aiddir. Aqrar-hüquq münasibətlərinin hüquqi təsnifatı elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi və hüquqi meyarları nəzərdə tutur. K.t. istehsalı, iqtisadi dövriyyə, əmtəə mübadiləsi sahələrində mövcud olan iqtisadi münasibətlərin xarakteri ümumi iqtisadi meyarlara aid edilir. Aqrar münasibətlər bu meyarlara görə iki böyük qrupa ayrılır: daxili (təsərrüfatdaxili) və xarici.

Xarici ölkələrdə aqrar hüququ. İnqilabaqədərki Rusiyada A. h.-nu kəndli hüququ əvəz edirdi; o, kütləvi-hüquqi və fərdi-hüquqi xarakterli münasibətləri ehtiva edirdi. 1917-29-cu illərdə aqrar münasibətlər torpaq, kooperativ və vətəndaş hüquqi normaları ilə tənzimlənirdi. 1929-70-ci illərdə (k. t.-nin kollektivləşməsindən sonra) k.t. istehsalını kolxoz hüququ nizamlayırdı. 1970–90-cı illərdə k. t.-nda istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti yeni hüquq sahəsi ilə – kənd təsərrüfatı, yaxud A. h. ilə tənzimlənməyə başladı. 20 əsrin sonu–21 əsrin əvvəllərində RF-də aqrar islahatların birinci mərhələsinə başa vuran bir sıra mühüm aqrar qanunvericiliyi aktları qəbul edilmişdir. A.h. xarici ölkələrin bir çoxunun (Fransa, Almaniya, İtaliya, B. Britaniya, Avstriya, ABŞ, Yaponiya və s.) hüquq sistemində 20 əsrin ortalarından qanunvericiliyin müstəqil sahəsi kimi mövcuddur. A.h. institutları ya mülki, inzibati əmək, ticarət, məhkəmə hüququ institutlarının ixtisaslaşdırılmış formalarından, ya da k.t.-ndakı müasir təşkilati və texniki prosesləri tənzimləyən tamamilə yeni institutlardan ibarətdir. Aqrar qanunvericiliyi Qərbi Avropa ölkələrində müharibədən sonra 1950 illərin ortalarında baş verən böhran təzahürlərinin nəticəsində meydana gəlmişdir. ABŞ-da aqrar qanunvericiliyinin inkişafı 1980-ci illərin əvvəllərində k.t.-nda maliyyə böhranı dövründə ən yüksək həddə çatmışdır.

A.h. mülki hüququn daxilində, onun ixtisaslaşmış k.t. qanadı kimi, k.t.-nın tənzimlənməsinə dövlət müdaxiləsinin təsiri altında formalaşmışdır. A.h.-nun

xüsusiyyəti (mülki hüquqdan fərqli) ondan ibarətdir ki, onun əsasında mülkiyyət yox, k.t. fəaliyyəti – k.t. istehsalı hüququ durur. A.h.-nin fəaliyyət sahəsinə bütün tarlaçılıq və heyvandarlıq sahələri, bəzən balıqçılıq, meşə təsərrüfatı, ovçuluq, məhsulların əkinçilərin özləri tərəfindən həyata keçirilən emalı və satışı aid edilir. 1950–60-cı illərdən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrinin (İtaliya, Almaniya, Fransa və s.) A.h. k.t.-nin təşkili, torpaq mülkiyyətinin k.t. rejimi, aqrar təsərrüfatların rejimi, k.t.-nin yer quruluşu, strukturunun yenidən təşkili, k.t. krediti və icarəsi, k.t. kooperasiyası, k.t.-nda vəzəslilik, k.t. həmkarlar birlikləri, əmək və sosial təminat, peşə hazırlığı və s. tənzimlənen sahələri əhatə edir.

Qərbi Avropa ölkələrində aqrar siyasət *Avropa İttifaqının* maraqlarına getdikcə daha çox tabe edilir. Qərbi Avropa ölkələrində milli hüquq normaları, beynəlxalq-hüquqi aktlar, Aİ orqanlarının qəbul etdiyi rəqlamentlər, direktiv və qərarlar A.h.-nin mənbəyi olaraq getdikcə daha böyük rol oynayır. Aİ hüququ Aİ-yə üzv ölkələrin milli hüquqlarından üstündür. Normaların kolliziyası (toqquşması) hallarında beynəlxalq rəqlamentlər milli qanunlardan üstün tutulur.

Azərbaycanda aqrar hüququ. 1995 il 18 fevralda Azərb. Resp.-nin aqrar-sənaye kompleksində (aqrar bölmədə) islahatın əsas istiqamətlərini və onların hüquqi təminatını tənzim edən qanunvericilik aktı – “Aqrar istehsalatın əsasları haqqında” Azərb. Resp.-nin qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda aqrar islahatın məqsəd və vəzifələri, əsas istiqamətləri və prinsipləri göstərilmiş, aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasına, müxtəlif növ təsərrüfatların yaradılmasına, aqrar bölmənin dövlət tərəfindən təminatlandırılmasına dair normalar nəzərdə tutulmuşdur. Qanun Azərb. Resp.-nda aqrar islahat sahəsində digər normativ aktlar üçün əsasdır.

AQRAR İSLAHATLAR – torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə sisteminin yenidən qurulması. 17–19 əsrlərdə Qərbi Avropanın bir sıra ölkəsində burjuva inqilabları dövründə həyata keçirilmişdir. Burjuva inqilabları bəzi ölkələrdə (İngiltərə, Fransa) feodal münasibətlərinə ciddi zərbələr vurmuş və bununla da k.t.-nin kapitalistcəsinə inkişaf yolunu əngəllərdən təmizləmişdi. Lakin bu in-

qilablar feodalizm qalıqlarını Avropanın bir sıra ölkəsində tamamilə aradan qaldırmadığına görə kapitalist inkişafı prosesində A.i. keçirilməsinə zərurət yaranmışdı. A.i. Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin çoxunda “yuxarıdan” həyata keçirilmişdi (məs., Prussiyada 1807–11 illər islahatı, Rusiyada 1861 il kəndli islahatı, 1906–16 illərdə Stolipinin aqrar islahatı, Rumıniyada 1864 il islahatı). Onların aparılmasının zəruriliyi ölkənin iqtisadi və siyasi inkişaf tələbatından, kəndlilərin torpaq uğrunda güclü hərəkatından irəli gəlirdi. A.i.-in radikal həlli dərəcəsi hər hansı bir ölkədə sosial-iqtisadi şərtlərin məcmusu, sinfi qüvvələrin nisbəti, dövlət hakimiyyətinin xarakteri ilə müəyyən edilir.

19 əsrdə Şimali Azərb.-da çar mütləqiyyətinin mənafeyini təmin edən bir sıra A.i. aparılmışdı. 1846 ildə verilmiş çar fərmanına əsasən feodal torpaq sahibliyinin bütün formaları xüsusi mülkiyyət kimi tanınmışdı. Fərmanın əsas müddəaları 1847 il 20 aprel və 28 dekabr tarixli Əsasnamələrdə genişləndirilib konkretləşdirilmişdi. Əsasnaməyə görə, kəndlilər torpaq sahiblərinin xeyrinə natural rentə və pul mükəlləfiyyətləri ödəməli, *biyara* getməli, onlar üçün nökr ayırmalı idilər. Rusiyada 1861 ildə aparılan kəndli islahatı Şimali Azərb.-da 1870 ildə həyata keçirildi. Daha çox təhkimçilik xarakteri daşıyan bu islahat xəzinə torpaqlarında yaşayan və bütün kəndlilərin 70%-indən çoxunu təşkil edən dövlət kəndlilərinə şamil edilmirdi. İslahatın əsas qanunvericilik aktı olan 1870 il 14 may Əsasnaməsində bütün torpaqlar “alı müsəlman silki”nin (xan, bəy və s.) mülkiyyəti kimi təsbit olunmuşdu. Kəndlilər sahibkar torpağından istifadə üçün yenə də vergi (malcəhət və ya *həhrə*, həyatıyanı sahə də daxil olmaqla yararlı torpaqların hər desyatını üçün 30 qəpik pul) ödəməli idilər. Pay torpaqları kəndlilərin mülkiyyətinə deyil, daimi istifadəsinə verilirdi. Bununla belə, kəndli “torpaq sahibi ilə könüllü saziş” əsasında pay torpağını ödəncə ala bilərdi. Lakin Rusiyanın mərkəzi qub.-larından fərqli olaraq, Azərb.-da ödəncə qiymətləri yüksək idi, torpağın ödəncə alınması məcburi deyildi və dövlət pay torpağını almaqda kəndlilərə heç bir kömək göstərmirdi. Kəndlilər, bir qayda olaraq, Əsasnamədə nəzərdə tutulan həcmdə (5 desyatın) yox, orta hesabla 3,35 desyatın pay torpağı alırdılar. İslahatlar

torpaq sahiblərinin mənafeyinə uyğun siyasətin nəticəsi olsa da, burjuva xarakterli daşıyır və kapitalizmin inkişafına müəyyən dərəcədə kömək göstərirdi. 1900 ilin mayında qəbul edilmiş qanunla Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərb.-da dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaqlar dövlət mülkiyyəti elan edildi. Bu torpaqlardan istifadə müqabilində dövlət kəndliləri xəzinəyə feodal torpaq rentası ödəməli idilər. Məsələrdən istifadə üçün ayrıca vergi müəyyən edilmişdi. Qanun dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaqlar üzərində xəzinə mülkiyyətini ləğv etmədi. Beləliklə, feodal istehsal münasibətləri Cənubi Qafqaz dövlət kəndində saxlandı. Kəndlilərin istifadəsindəki bütün torpaqlar onların ixtiyarında qaldı. Həmin qanunu konkretləşdirən qaydaların qəbulundan (1903) sonra pay torpaqlarından istifadə hüququ olan kəndlilərin sayı xeyli azaldı. 1913 il qanunu feodal mükəlləfiyyətlərini ləğv etdi. Kəndlilər pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçiləri oldular. Bu qanunlar Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərb.-da kənd əhalisinin təbəqələşməsinə və kapitalist münasibətlərinin dərinləşməsinə sürətləndirdi.

Azərb. Resp.-nda aqrar islahatlar 1992 ildə Naxçıvan MR-də k-z və s-zların ləğvi ilə başlamış, onların torpaq sahələrinin kəndlilər arasında bölüşdürülməsi və əmlakının özəlləşdirilməsi ilə davam etdirilmişdir. Bax həmçinin *Azərbaycan* xüsusi cildinin İqtisadiyyat bölməsinin "Kənd təsərrüfatı" məqaləsinə.

AQRAR KULTLAR, əkinçilik kultları – əkinçiliklə bağlı dini kultlar; mədəni bitkilərə, məhsuldarlığa yardım edən qüvvələrə – torpağa, günəşə, suya, yağışa və s. sitayiş ehtiva edir. A.k.-ın ilkin izlərinə Neolit və Eneolit dövrü erkən əkinçilik mədəniyyətlərində rast gəlinir: məs., buğda ilə qurbanvermə (Çatalhöyük), həmçinin qadın heykəlciklərinin hazırlanması zamanı gilə buğda qatılması (*Tripolye mədəniyyəti*) və s.

Əkinçilik işləri (torpağın şumlanması, toxumun səpilməsi, məhsulun yığılması və s.) müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilir və məhsuldarlığın artırılmasına yönəlmiş dini ayinlərlə (magiyanın müxtəlif növləri, tabu, qurbanvermə və s.) müşayiət olunurdu. A. k. çox vaxt orgiya xarakteri daşıyırdı; təqvim ayinlərinin mühüm

hissəsini təşkil edir (aqrar magiya yeni il ayinlərinə daxildir), yaxud bilavasitə əkinçilik işinə uyğunlaşdırılır və ya təsadüfi xarakter daşıyırdı (quraqlıq vaxtı yağışı yağdırmaq ayinləri). A.k.-da, adətən bütün icma iştirak edirdi; erkən dövrlərdə (məs., Qədim Misir, Çin və s.) bu, dövləti səciyyə daşıyırdı. Mifoloji personajların (kişi və qadın məhsuldarlıq allahları) və süjetlərin (məs., ölənlər və sonradan dirilən allahlar haqqında miflər) müəyyən tipləri A.k.-la bağlıdır.

AQRAR QURULUŞ – k.t.-nda tarixən müəyyənləşən, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə sistemi ilə bağlı olan istehsal münasibətlərinin məcmusu. Hər bir ictimai-iqtisadi formasıyanın özünə xas A.q.-u olur. Əvvəlki cəmiyyətin içində yeni istehsal münasibətlərinin yaranması köhnə A.q.-un dağılmasını və yenisinin meydana gəlməsini zərurətə çevirir.

AQRAR MƏSƏLƏ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) dövründə torpaq mülkiyyəti ilə bağlı islahat proqramı. AXC-nin elan olunması ərəfəsində torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər mülkədarlardan icarəyə torpaq götürməyə və ya muzdur kimi işləməyə məcbur idilər. İcarə torpaqdan istifadənin əsas forması idi. Xalqın və dövlətin maraqlarına cavab verə biləcək torpaq islahatı keçirmək məqsədilə AXC hökuməti 1918 il iyunun 22-də verdiyi dekretlə Zaqafqaziya seyminin aqrar qanununun Azərb. ərazisində həyata keçirilməsini dəyəndirdi. 1919 il fevralın 4-də menşevik-hümmətçi S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə yaradılan komissiyaya torpaq islahatı haqqında qanun layihəsini hazırlamaq tapşırıldı. 1919 il avqustun sonu – sentyabrın əvvəllərində komissiya layihə üzərində işi tamamladı. Lakin Azərb.-da yaranmış hökumət böhranı nəticəsində qanun layihəsi müzakirəyə çıxarılmadı.

Ölkədə vəziyyətin gərginləşməsi və AXC üçün vacib olan A.m.-nin həll olunmaması sosialistlər fraksiyasının və AK(b)P-nin əhali arasında narazılığı artırmaq üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirməsinə və *Aprel işğalı (1920)* nəticəsində AXC-nin devrilməsinə əlverişli zəmin yaratdı.

AQRAR MÜNASİBƏTLƏR – k.t.-nda mövcud olan, torpaq sahibliyinin və torpaqdan istifadənin xarakteri ilə şərtlənən istehsal münasibətləri. A.m. torpağın əhali qrupları arasında bölgüsündən, əməyin və istehsal vasitələrinin

k.t.-nda tətbiqi üsulundan və ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsindən asılı mahiyyət daşıyır. Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadənin şərtləri dəyişdikdə A.m. də dəyişir.

AQRAR SİYASƏT – aqrar kompleks sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, ərzaq bazarının dayanıqlı yüksəlişinə yönəlmiş tədbirlər. A.s. qiymət, kredit-maliyyə və vergi alətlərinin məcmusunu əhatə edən və dövlətin Aqrar Sənaye Kompleksinin (ASK) inkişafını tənzimləmə sistemi ilə yönəldilən iqtisadi özünü-tənzimləmə mexanizmi üzərində qurulur. "Bazar tənzimləyir, dövlət yönlədir" prinsipinin A.s. üçün də universallığını 20 əsrin 2-ci yarısı – 21 əsrin əvvəlləri dünya praktikası təsdiq edir. Radikal torpaq islahatları və bazar tipli A.s.-ə keçilməsi 1960-cı illərdə Koreya Resp.-nın, Tayvanın, 1970-ci illərdə Malayziyanın, Tailandın, Meksikanın və digər inkişaf edən ölkələrin sürətli sənaye inkişafı üçün zəmin yaratdı, onları firavan "yeni sənaye ölkələri" nə çevirdi. Eyni zamanda, belə islahatların və siyasətin yubadılması, yaxud qeyri-ardıcıl aparılması "üçüncü dünya"nın ayrı-ayrı ölkələrində, xüsusən Tropik Afrikada k.t. istehsalının tənəzzülünə, ərzaqla bağlı situasiyanın kəskinləşməsinə və ümumi iqtisadi inkişafın ləngiməsinə səbəb oldu. Çində 1980-ci illərdə kəndli ailələrinin müstəqil təsərrüfatçılıq etməsinə, torpağın uzunmüddətli icarəsinə, icbari dövlət tədarükündən sonra məhsulun qalan hissəsinin azad bazarda satılmasına icazə verilməsi ilə başlamış yeni A.s. bazar alətlərinin fəaliyyət zonasını tədricən genişləndirməklə 21 əsrin əvvəlində ölkəni dünyanın ən mühüm k.t. istehsalçıları və ixracatçıları sırasına çıxardı. A.s., Çin iqtisadiyyatını dünyada ən iri iqtisadiyyatlardan birinə çevirmiş sistemli transformasiyanın əsasını təşkil etdi. İslahataqədərki Çin modelinə oxşar A.s.-i saxlamış KXDR, əksinə, permanent ərzaq böhranı yaşamaqda davam edir. Çin A.s.-inin uğurları Mərkəzi Şərqi Avropa (MŞA) ölkələrində və keçmiş SSRİ respublikalarında radikal aqrar islahatların mühüm stimulu rolunu oynadı. Dövlət təsərrüfatlarının və kooperativlərin torpaqlarının və əmlaklarının özəlləşdirilməsi, onların təşkilati cəhətdən yenidən qurulması, bazar infrastrukturunun baza elementlərinin məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması nəticəsində MŞA ölkələrinin çoxunda və

MDB-nin bir sıra ölkələrində Qərbi Avropadakına yaxın aqrar bazar modeli yaradıldı. MŞA-nın bu istiqamətdə xeyli irəliləmiş ölkələri aqrar istehsalın "transformasiya" dövrü tənəzzülünü nisbətən tez aradan qaldırdı və 2004 ildən Avropa İttifaqının (Aİ) ümumi k.t. siyasəti sistemində daxil olmağa başladı. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bazar özünü-tənzimləməsinin və özünü-maliyyələşdirməsinin təyinedici rol oynadığı zaman dövlət tənzimləməsi A.s.-in ən mühüm amili olaraq qalır. 2001 ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan dünyanın 30 ən firavan ölkəsində k.t. məhsullarının dəyərinə dövlət yardımının payı 45%, o cümlədən ABŞ-də 27% və dünya k.t. ticarətində aparıcı rol oynayan Aİ ölkələrində 54% olmuşdur.

A.s. tətbiq sferasına görə istehsal-ticarət (bilavasitə k.t. istehsalını, onun milli ASK-nın qeyri-kənd təsərrüfatı sahələri ilə əlaqələrini və xarici ticarət münasibətlərini tənzimləyən) və sosial-ekoloji (kənd sakinlərinin sosial təminat sisteminin, kəndin qeyri-istehsal infrastrukturunun inkişafına, aqrar regionlarda məşğulluq üçün qeyri-kənd təsərrüfatı sferalarının yaradılmasına, kəndin etnomədəni ənənələrinin qorunub saxlanmasına, təbii və mədəni landsaftların deqradasiyasının qarşısının alınmasına yönələn) tədbirlərdən ibarətdir. Bu tədbirlər həm sənayeyə, xarici ticarətə, həm də regional və ekoloji sahələrə aid siyasətlə koordinasiya və qarşılıqlı əlaqədə işləyib hazırlanır və həyata keçirilir.

Dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsi və qloballaşması prosesləri A.s.-in milli dövləti çərçivədən kənara çıxmasını, ilk növbədə onun regionlaşdırılmasını (səlahiyyətlərin və maliyyə təminatlarının xeyli hissəsi dövlətlərarası fəvqəlmillə strukturlara verilməklə) şərtləndirir. K.t. malları ticarətinin bu və ya digər şəkildə beynəlxalq tənzimlənməsi ölkələrin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) də qəbul etdiyi əksər regional ticarət sazişləri əsasında həyata keçirilir. A.s.-in regionlaşdırılmasının ən çox inkişaf etmiş və təkmil forması Aİ-nin ümumi aqrar siyasətidir. Bu siyasət 1950-ci illərin sonlarından başlayaraq, Aİ ölkələrində bütövlükdə aqrar sənaye istehsalının dayanıqlı inkişafına, yüksək dərəcədə regional ərzaq təminatına nail olmuşdur (həmin ölkələrin aqrar ixalatının 70%-i qarşılıqlı mal göndərməsinin payına düşür.) Ümumi aqrar

siyasət regional bazarı xarici rəqabətdən qoruyaraq, bazarın siqnallarına və obyektiv rəqabət üstünlüklərinə uyğun şəkildə dünya aqrar istehsalı və ticarətinin inkişafına tab gətirə bilmək üçün çoxlu məhsul növünün hədsiz istehsalına və onların subsidiyalı ixracına səbəb olurdu. Aİ-nin ümumi büdcəsinin təqribən yarısı A.s.-in yeridilməsinə sərf edilir. Bu, Aİ ölkələri vətəndaşlarını ərzaq istehlakçıları və vergiödəyiciləri kimi xeyli çətinliklə üzləşdirir. ÜTT-nin k.t. üzrə sazişi siyasəti dünya aqrar ticarətinin həm də keçid iqtisadiyyatlı Avropa ölkələri hesabına daha da liberalləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

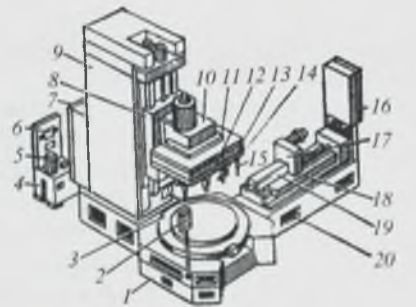
AQRAR-SƏNAYE MÜNASİBƏTLƏRİNİN EKVALENTLİYİ – k.t. məhsullarının istehlak dəyərinə çevrilmiş ictimai əməyin müəyyən miqdarının sənaye məhsul və xidmətlərin istehlak dəyərinə çevrilmiş ictimai əməyin ona bərabər miqdarına mübadilə edilməsi. K.t. ilə sənaye arasında mübadilənin ekvivalentliyini və bərabər iqtisadi şərtlərini təmin etmək üçün onların məhsullarına dəyər qanununun müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Mübadilədə qiymətlərin dəyərdən fərqli olmasının və ekvivalentliyə riayət edilməməsinin əsas səbəbləri: 1) ehtiyatlarla təchiz edən sahənin və k.t. məhsullarını emal edən sahələrin k.t.-na münasibətdə inhisarçılığı; 2) k.t. və sənaye məhsulları qiymətlərinin disparitetliyi. K.t.-na münasibətdə inhisarçılıq sənayeni ehtiyatlarla təchiz edən və emalçı sahələrin k.t. istehsalçıları aldığı sənaye mallarına daha yüksək, onun məhsullarına isə daha aşağı qiymət müəyyən etməsi ilə yaranır. Disparitet sənaye mallarının qiymət indekslərinin k.t. məhsullarının qiymət indekslərinə nisbətən qabaqlayıcı artımında təzahür edir. Nəticədə k.t. istehsalçıları cari dövrdə sənaye mallarını bazis dövündəkindən az alırlar. Qiymətlərin disparitetliyi bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrinə xasdır.

AQRARVƏSİYYA (lat. aggrego – birləşdirir) – xəstənin öz xəstəlik halını qəsdən və ya bilmədən şifirtməsi. Adətən əmək və ya məhkəmə ekspertizası aparılıqda təsadüf edilir. Aktiv A. üçün sağlamlıq vəziyyətində olan pozuntunun qəsdən şifirdilməsi xarakterikdir. Bu zaman xəstələr təyin olunmuş müalicəyə riayət etmirlər. Passiv A.-da isə xəstələr vəziyyətlərinin pisləşməsindən, müalicənin effektsizliyindən şikayət

edirlər. Məs., epilepsiyalı xəstələr çox vaxt tutmaların tezləşməsinə deyir (əslində isə təsdiq olunmur), yaxındangörmə xəstəliyi olan şəxslər isə onlarda görmə pozuntusunun daha çox olduğunu qeyd edirlər.

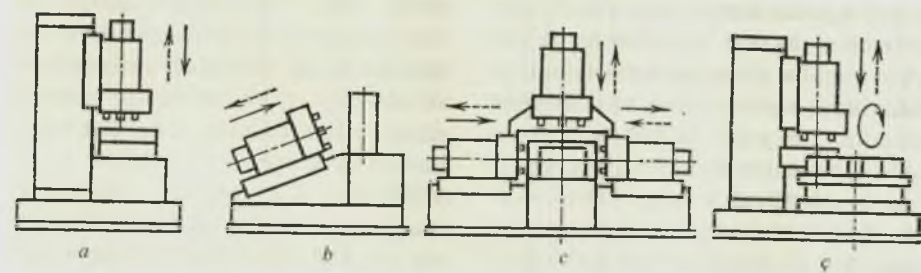
AQRQAT (lat. aggrego – birləşdirir), məşin qayırma da – 1) qarşılıqlı surətdə tam əvəz olunma bilən, kompleks şəkildə işləyən mexaniki birləşdirilmiş bir neçə qurğu və ya qovşaqlar. Bu birləşmələr qovşaqların məşin detallarından, yaxud bir texnoloji və ya iş prosesinin əməliyyatlarını ardıcıl yerinə yetirən bir neçə məşindən (məşin A.-ı) ibarət ola bilər. Qovşaq və detalların qarşılıqlı əvəz olunması avadanlığın qısa müddətdə yığılmasına və təmirinə imkan yaradır. Unifikasiya edilmiş, kinematik bağlı olmayan qovşaqlardan *aqrəqat dəzğahlar*, mühərriklər, nasoslar və s. yığılır. A. müəyyən funksiyaları yerinə yetirir, lazım gəldikdə (yeni və əlavə parametrlər verildikdə, sazlama zamanı) başqa funksiyaya keçə bilər. 2) Kompleks halında ardıcıl işləyən bir neçə müxtəlif məşinin mexaniki birləşməsi (məs., şum A.-ı traktor, kotan və maladan ibarətdir).

AQRQAT DƏZGAH – bir-biri ilə kinematik bağlı olmayan, unifikasiya edilmiş qovşaqlardan (aqrəqatlardan) yığılmış dəzğah. Güc qovşaqları fərdi intiqala malikdir, onların qarşılıqlı əvəz olunması və işləmə ardıcılığı isə verilmiş proqram üzrə vahid idarəetmə sistemi

Şaquli aqrəqat dəzğahın unifikasiya edilmiş aqrəqatları: 1 – çatı (gövde); 2 – mərkəzi və sazlayıcı pult; 3 – fırlanan (dönən) bölücü masa; 4 – hidrogen çəni; 5 – nasos qurğusu; 6 – hidropanel; 7 – dəzğahın elektrik dolabı; 8 – qüvvə masası (başqa tip dəzğahlarda – qüvvə başlığı); 9 – dayaqlar; 10 – burğu dayağı; 11 – dayaqlar bucaqlığı (günyə); 12 – iyonma paneli; 13 – yiv kopiri; 14 – spindel qutusu; 15 – uzadıcı; 16 – qüvvə mexanizmlərinin elektrik dolabı; 17 – sürətlər qutusu; 18 – ikimövqeli bölücü masa; 19 – iyonma dayağı (aşağı); 20 – yan çatı.

Aqreqat dəzgahları: a – şaquli birtərəfli, birmövqeli dəzgah; b – maili birtərəfli, birmövqeli dəzgah; c – çoxtərəfli birmövqeli qarışıq tərtibatlı dəzgah; d – şaquli birtərəfli çoxmövqeli dəzgah.

ilə tənzimlənir. A.d.-ın əsas hissələri: emal aləti olan çoxşpindelli güc başlığı, gövdə-baza detalları, güc qovşaqlarının müəyyən vəziyyətdə möhkəmlənməsi üçün çoxmövqeli qurğu, alətlərin sıxıcı tərtibatları, mexanizmlərin fərdi intiqalları. 1930-cu illərdə A.d. üçün konkret detalların emal növündən asılı olaraq, qarşılıqlı əvəzlənməni təmin edən və standart ölçülərə malik qamma-funksional qovşaqlar hazırlanmışdır. Unifikasiya olunmuş qovşaqlar, lazım gəldikdə dəzgahın cəld başqa əməliyyat üçün sazlanmasına imkan verir. A.d.-dan mürəkkəb detalların mexaniki emalında (burğulama, yonma, frezləmə, yivəçmə və s.) istifadə olunur. Tərpənməz detalların müxtəlif tərəflərini eyni vaxtda bir neçə alətlə (burğu, kəsici, frez və s.) emal edən A.d. daha geniş tətbiq edilir. Eyni vaxtda bir və ya bir neçə detallı müxtəlif mövqələrdə emal edən A.d.-lar yüksək məhsuldarlığa malikdir. A.d.-ın birləşdirici qovşaqlarının normalaşdırılmış ölçüləri onları asanlıqla avtomat xəttə quraşdırmağa imkan verir. Proqramla idarə edilən çoxmövqeli A.d.-lar daha perspektivlidir.

AQREQAT HAL – eyni maddənin müxtəlif halları; onlar arasındakı keçid fiziki xassələrin (sərbəst enerji, entropiya, sıxlıq və s.) sıçrayışlı dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Bu hallar maddənin atom və ya molekullarının qarşılıqlı təsir enerjisi ilə onların kinetik enerjisi arasındakı nisbətə müəyyən edilir.

Bərk maddələrdə hissəciklər arasındakı qarşılıqlı təsir enerjisi istilik hərəkəti enerjisinə nisbətən çox böyük, qazlarda isə çox zəifdir; mayelərdə bunlar eyni tərtibdə olur. Maye və bərk cismlərdə – kondensə olunmuş mühitdə molekullar (atomlar) çox yaxın məsafədə yerləşir və bir-birinə güclü təsir edir. Bu, maye və bərk cismlərin öz həcmi saxlamağa imkan verir. Molekulların hərəkət xarakteri bərk və maye cismlərdə fərqlidir və onların müxtəlif

quruluş və xassələrini izah edir. Kristal halda bərk cismlərin atomları yalnız kristallik qəfəsin düyünləri yaxınlığında rəqs edir: onların quruluşu yaxın və uzaq düzülüşlü yüksək nizamlılıq dərəcəsi ilə səciyyələnir. Maddənin maye halında molekulların (atomların) istilik hərəkəti – onların tarazlıq vəziyyəti ətrafında kiçik rəqslər və bir tarazlıq vəziyyətindən digərinə keçməsidir. Nəticədə, molekulların (atomların) yürüklüyü və *axıcılığı* təmin olunur və bu səbəbdən onlar olduqları qabın formasını alır. Qazlarda hissəciklər arasındakı məsafə böyükdür. Bu səbəbdən bir-birilə qarşılıqlı təsir zəif olur, onlar bütün həcmi dolduraraq, demək olar ki, sərbəst hərəkət edir. Qazların müəyyən həcm və forması olmur. Amorf bərk maddələrdə də müntəzəm quruluş molekulun yaxın ətrafındadır. Temp-r və təzyiqdən asılı olaraq maddəni bərk haldan maye və qaz halına və əksinə keçirmək olur (bax *Faza keçidi, Sublimasiya*). Arasıkəsilməz keçidlərin mümkünlüyü maddənin A.h.-ının seçilməsində müəyyən şərtliyin olmasını göstərir. Bunu maye quruluşuna malik amorf bərk cismlərin (bax *Amorf hal*) mövcudluğu, bəzi maddələrin bir neçə kristal quruluşunu saxlaya bilməsi (bax *Polimorfizm*), maye kristalların, polimerlərdə xüsusi yüksək elastiki halın – şüşəvarı və maye halı arasında aralıq halın və s. olması təsdiq edir. Bununla əlaqədar olaraq müasir fizikada A.h. anlayışı əvəzinə daha geniş mənə kəsb edən *faza* anlayışından istifadə olunur. Maddənin plazma halı da mövcuddur. Plazmanın yüklü hissəcikləri (ion, elektron) böyük məsafələrdə də qarşılıqlı təsirdə olduğundan, burada neytral molekullardan ibarət adi qazlarda olmayan bir çox özünəməxsus xassələr müşahidə edilir.

AQREQAT TƏMİR – bax *Aqreqatlaşdırma*.

AQREQATLAŞDIRMA – 1) qarşılıqlı surətdə əvəz oluna bilən unifikasiya

edilmiş aqreqatlardan ibarət maşınların (maşın kompleksinin) quraşdırılması üsulu. A. istehsal prosesini və maşının istismarını daha səmərəli təşkil etmək üçün müxtəlif təyinatlı maşınların yaradılmasında geniş tətbiq edilir. Məmulatın layihələndirilməsi və hazırlanmasındakı əmək sərfini azaltmağa, istismarı asanlaşdırmağa, aqreqat təmiri həyata keçirməyə, ayrı-ayrı hissələri modernləşdirməyə imkan verir. Aqreqat təmir dövrüyyə fondlarından istifadə etməklə maşınların köhnə detallarının bütöv qovşaq və aqreqatlarla əvəz edilməsi ilə aparılan təmir növüdür. Qovşaq və aqreqatlar təmir müəssisələrində bərpa edilir. Aqreqat təmir maşının yenidən işə başlamasını sürətləndirir. 2) Kompleks istifadə üçün bir neçə maşından ibarət aqreqatın yaradılması. 3) *Hesablama texnikasında* – a) analiz zamanı araşdırılan parametrlərin kəmiyyətlərini azaltmaq məqsədilə ilkin modelin təqribi ifadə olunan modelə çevrilməsi; b) müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən və konstruktiv cəhətdən bir-birindən asılı olmayan elementlərin vahid sistemdə birləşdirilməsi. Verilənlərin emalı sistemində A. funksional əlamətlərə görə aparılır. 4) Planlaşdırmada, statistika hesabatlarında, iqtisadi modellərdə və s. daha ümumi, məcmu göstəricilərin alınması məqsədilə onların hər hansı bir əlamət üzrə birləşdirilməsi, iriləşdirilməsi, yekunlaşdırılması.

AQREMÁN (fr. agreement, agreeer – bəyənmək), *beynəlxalq hüquqda* – bir dövlətin özünün diplomatik nümayəndəliyinin başçısı (səfir, elçi, daimi işlər vəkili) kimi təklif etdiyi şəxsi digər dövlətin qəbul etməyə razılıq verməsi. A. adətən, diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən yerləşdiyi ölkənin xarici işlər nazirliyi vasitəsilə alınır. Bu zaman təyin olunacaq şəxsin tərcümeyi-halından bəzi məlumatlar verilir. Əksər ölkələrin təcrübəsində A. şifahi formada həyata keçirilir. A. sorğusu və xüsusilə, mümkün ola biləcək rədd cavabı faktı ictimaiyyətə çatdırılmır. A. alındıqdan sonra həmin şəxs persona qrata, rədd cavabı alındıqda isə persona non qrata olur.

AQREŞSİYA (lat. aggressio – təcavüz, hücum) – hücum edilən obyektlərə zərər vurmaq (habelə mənfə həyəcanlar, gərginlik, qorxu, basqı əhval-ruhiyyəsi doğurmaq) məqsədi daşıyan destruktiv

davranış. A. fiziki (hücum), yaxud verbal (məs., qışqırmaq mənfə hissələri forma vasitəsi, təhdid isə verbal reaksiyanın məzmunu ilə ifadə edir) ola bilər. Birbaşa A. bilavasitə hər hansı obyektə qarşı yönəldiyi halda, dolay A. müxtəlif yollarla başqa şəxsə yönəldilir, yaxud istiqamətsiz, nizamsız hərəkətlərdən (hiddət ifadəsi olan çığırtı, ayaqları yerə vurmaq və s.) ibarət olur. Autoaqressiya şəxsin özünü ittiham etməsində, alçaltmasında, özünə bədən xəsarətləri yetirməsində təzahür edir.

Aqressiv davranış – xoşagəlməz həyatı vəziyyətlərə reaksiya formalarından biri olub, *stress, frustrasiya* və d. hallar doğurur. Psixoloji aqressiv davranış fərdiliyin qorunub saxlanması, şəxsi qiymətləndirmə hissinin, iddia səviyyəsinin qorunması və yüksəldilməsi, həmçinin subyektin öz ətrafındakı mühit üzərində nəzarətin qorunması və gücləndirilməsi ilə bağlı problemlərin hər hansı mühüm məqsədə çatmaq vasitəsi, psixoloji gərginliyin azaldılması, yaxud özünü təsdiq ehtiyacının ödənilməsi üsulu kimi çıxış edir.

Etologiyaya (K. Lorens) və *psixanalizə* görə, aqressiv davranış instinktiv mənbəyə malikdir və orqanizmdə toplanmış aqressiv enerjinin kəmiyyətindən, kənar qıcıqlandırıcı qüvvədən asılıdır. Nəzarətsiz aqressiv reaksiyanın baş verməməsi üçün aqressiv enerjinin boşalması zəruridir. Bu zaman "A.-nın yerdəyişməsi" fenomeni yaranır: A., onu doğuran obyektlərə doğru deyil (əgər A. müxtəlif səbəblərdən həmin obyektlərə qarşı müsbət nəticə əldə edə bilmirsə), aqressiv hərəkətlərin uğurlu reallaşma ehtimalı yüksək olan obyektlərə qarşı yönəldilir. Lakin bir çox tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, mühit və sosial vəziyyət aqressiv davranışa böyük təsir göstərir. Frustrasiya konsepsiyasına (C. Dollard) görə, insanın məqsədyönlü niyyətləri maneələrlə qarşılaşanda A. meydana gəlir. Koqnitiv neoassosianizmdə (L. Berkovits) A. xoşagəlməz hadisə nəticəsində yaranmış emosional həyəcanın fəallaşdığı, yaxud əzdiyi insanın davranışı kimi nəzərdən keçirilir. *Sosial öyrətmə nəzəriyyəsinə* (A. Bass, A. Bandur) əsasən, insan aqressiv davranışı öyrənir. Bu öyrənmə ya dəstəkləmə və cəzalandırma, ya da modelləri müşahidə etmə (bax *Təqlid*) vasitəsilə həyata keçirilir.

Heyvanlarda aqressiv davranış haqqında bax *Heyvanların davranışı*.

Əd.: Лоренц К. Агрессия. М. 1994; Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб. 1997; Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль., СПб.: М., 2001.

AQRİCÉNTO (Agrigento), *Akrant* (lat. Agrigentum, yun. Ἀκράγας) – İtaliyanın Siciliya vil.-ndə şəhər. Aqrıcento əyalətinin inz. m. Əh. 53 min (2001). Siciliya a.-nın c.-q.-ində, Aralıq dənizi sahilinin 3 km-liyindədir. Əsası e.ə. 581 ildə yunanlar tərəfindən qoyulmuşdur. E.ə. 6–5 əsrlər şəhərin çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Pindar, Esxil, Simonid və b. A.-də yazıb-yaratmışlar. E.ə. 406 ildə karfagenlilər tərəfindən dağıdılmış, e.ə. 341 ildə Timoleon şəhəri yenidən bərpa etmişdir. Pun müharibələri zamanı e.ə. 262 ildə romalılar A.-ni tutmuşdular. 5 əsrdən 9 əsrin əvvəlində Bizans imperiyasının, 829 ildən ərəblərin, 11 əsrdən isə normanların tabeliyində olmuşdur. Orta əsrlərdə Aralıq dənizi hövzəsinin iri ticarət mərkəzlərindən biri idi. Yeyinti sənayesi müəssisələri zeytun yağı, şərab, meyvə qurusu (əsasən, ərik) istehsal edir. Porto-Empedokledə (A.-nın avanportu) sement, kalium gübrələri istehsal edilir, neft emalı z-du var. Şəhərin yaxınlığında daşduz və kalium duzu hasil edilir; güclüklə məşğul olurlar. Şəhər ətrafında antik dövrə aid tikililərin qalıqları, üç kilsə: məşhur Zevs məbədi (e.ə. 510–409), Hera (e.ə. 5 əsr) və Demetra (e.ə. 430) məbədləri və s. dövrümüzədək gəlib çatmışdır. A. arxeoloji ərazisi *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

AQRİKOLA Georq [(əsl soyadı Bauerdir; lat. Agricola və alm. Bauer eyni mənada – əkinçi kimi tərcümə olunur); (24.3.1494, Saksoniya, Qlau-xau–21.11.1555, Xemnits)] – alman həkimi, kimyaçı, metallurq və mineraloq. Leypsiq Untini bitirdikdən (1517) sonra İtaliyada kimyanı və tibbi öyrənməkdə davam etmişdir. 1533 ildən mədən işləri və metallurgiya ilə məşğul olmuşdur. Əsas əsəri "Metallar haqqında on iki kitab"-dır (1556 ildə nəşr olunmuşdur). A. ilk dəfə olaraq mədən işləri və metallurgiya sahəsindəki çoxəsrlik təcrübələri ümumiləşdirib proseslər üzrə (faydalı qazıntı yataqlarının axtarış və kəşfiyyatı, yataqların açılması və işlənilməsi, filizlərin saflaşdırılması, ayarlıq sənəti və metallurgiya prosesləri) sistemə salmışdır. A. 20 yeni mineralın təsvirini vermiş və

onların zahiri əlamətlərinə görə müəyyənləşdirmə üsullarını işləyib hazırlamışdır. O, iş şəraitinin səhhətə təsirini araşdıran ilk alimlərdən biridir. Metal və mineralların müalicəvi xassələrini öyrənmişdir.

Əsərləri: De natura eorum qual effluunt ex terra. Venetiis, 1553; De Peste. Basileae, 1554; O горном деле и металлургии. М., 1962.

AQRİKOLA Qney Yuli (lat. Gnaeus Julius Agricola) (40–93) – Roma sərkərdəsi. Kvestor vəzifəsindən konsula qədər yüksəlmişdir. 74 ildə *Vespasian* tərəfindən patrisi rütbəsinə layiq görülmüşdür. 77–84 illərdə Britaniya canişini olarkən Kaledoniyanın (Şotlandiya) içərilərinə irəliləyərək burada bir sıra qalalar tikdirmişdir. İmperator *Domitian* tərəfindən zəfər nişanları ilə fərləndirilmişdir. Sonradan zəhərləndirilərək öldürüldüyü ehtimal olunur. *Tasit* "Aqrıkolanın həyatı" adlı əsərində A.-ni Roma comərdliyinin örnəyi kimi təsvir etmişdir.

AQRİPPA Mark Vipsani (e.ə. təqr. 63–12) – Roma sərkərdəsi, dövlət xadimi, imperator *Avqust* Oktavianın yaxın silahdaşı və məsləhətçisi. A.-nın Peruzində (e.ə. 41), Sekst Pompeylə Mila və Navloxda (e.ə. 36), Aksi burnu yaxınlığında (e.ə. 31) apardığı döyüşlərdə qələbə qazanması Oktavianın hakimiyyətini gücləndirmişdir. E.ə. 20–19 illərdə İspaniyada baş verən üsyanı yatırmışdır. Romanın hərbi-siyasi qüdrətinin artmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. A.-nın təşəbbüsü ilə *liburn* adlanan manevrli gəmilərdən ibarət donanma yaradılmış, döyüşlərdə atma silahlardan və alışıdırıcı maye hopdurulmuş nizələrdən istifadə olunmuşdur. A. ağır döyüş gəmilərini taran əleyhinə zirçlə möhkəmləndirmişdi. O, coğrafiyaya dair əsərlər yazmış, onun rəhbərliyi ilə Roma imperiyasının xəritəsi tərtib olunmuşdu. A.-nın bu xəritəyə yazdığı şərhərdən *Strabon* və *Plini* öz əsərlərində istifadə etmişlər.

ÁQRO... (yun. άγρος – tarla) – k.t.-na, əkinçiliyə, torpağa aid mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., *aqroiqlimsünaslıq, aqrotexnika* və s.).

AQROBİOLENÓZ – bax *Aqrosenoz*.
AQROEKOLÓGIYA (*aqro...* + *ekologiya*) – ekologiya sahəsi; k.t. istehsal prosesində insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. A. elm sahəsi kimi 1920 ildən məlumdur. A.-nın əsas tədqiqat obyekti aqroekosistemlər, süni ekosistemlərdir. A.-da aparılan tədqiqatlar aqrosistemlərin təbii bioenergetik

potensialından maksimum istifadəyə və k.t.-nda təbiətdən istifadənin ekoloji nəticələrinin proqnozlaşdırılmasına yönəldilmişdir. A. k.t. istehsalının inkişafı və təkmilləşdirilməsinin ekoloji konsepsiyasını; k.t. istehsalı məhsullarında və aqroekosistem komponentlərində zərərli və radioaktiv maddələrin miqdarının normativ bazasını; ekoloji təhlükəsiz məhsulların istehsalı üçün texnogen çirklənmiş ərazilərin rekultivasiyası, bərpası üsullarını və qaydalarını işləyib hazırlayır. Bax həmçinin *Aqrosenoz, Ekologiya*.

AQROFİLİZLƏR, a q r o n o m i k x a m m a l – mineral gübrələr istehsalı üçün xammal olan və aqronomik məqsədlərlə torpağın yaxşılaşdırılmasında istifadə edilən təbii mineral törəmələr. “A.” termini J.V.Samoylov tərəfindən elmə daxil edilmişdir (1921). A.-ə dərin emal tələb edən fosfatlı (apatit filizləri və fosforitlər) və kaliumlu (kalium duzları) xammal, azot (kömürün kokslaşdırılması zamanı ayrılan sənaye qazlarından alınır), kükürd (neftin və təbii yanar qazın təmizlənməsindən, sulfidli filizlərin, təbii sulfatların, koks kimyası və əlvan metallurgiyada qaz tullantılarının, kükürd filizlərinin emalı zamanı alınır), həmçinin bilavasitə (əvvəlcədən xırdalandıqdan sonra) istifadə olunan qeyri-metal faydalı qazıntılar, mirabilit, bişofit, seolitlər, torf, sapropellər, gips, karbonatlı süxurlar, gillər, qumlar və s. yerli A.-ə aid edilir. Mikro-gübrələrin hazırlanması üçün mis, sink, kobalt, molibden, manqan və bor filizlərinin tullantılarından istifadə olunur. Kəşf olunmuş fosfat xammalının (P_2O_5) dünya ehtiyatı 100 mlrd. t (95 %-i fosforitlərlə əlaqədardır), kalium duzlarının (K_2O) – 13,2 mlrd. t, kükürd xammalının – 2,4 mlrd. t-dur (xalis kükürd, neft və qaz kükürdü).

AQROFİZİKA (*aqro... + fizika*) – torpaq-bitki-atmosfer sistemində gedən fiziki, fiziki-kimyəvi və biofiziki proseslər haqqında elm. A.-nın torpağın fizikası və biofizikası; yerüstü havanın fizikası; bitkilərin fizikası və biofizikası; bitkilərin yaşadığı mühitdə onların vəziyyətinin diaqnostikası və monitorinqi; təbii və tənzimlənən aqroekoloji sistemlərdə bitkilərin böyümə və inkişafını fiziki üsullarla idarəetmə metodları və s. bölmələri var. A. aqrobiologiya (bitkiçilik, əkinçilik, bitki fiziologiyası, torpaqsünaslıq) və fizika (ümumi və eksperimental fizika, nəzəri və riyazi fizika, geofizi-

ka, meteorologiya) elmlərinə əsaslanır. Müasir A. hüceyrə səviyyəsində bitkilərin biofiziki tədqiqat üsullarından, tarlaların, bitkilərin və toxumların lazer və rentgen diaqnostikasından, fiziki və riyazi modelləşdirmədən və s.-dən istifadə edir. Su və istilik meliorasiyası sistemləri; tarlaların mikroiklimini idarəetmə texnologiyaları; donvurmanın, toz qasırgalarının və s. proqnozlaşdırılması metodları; tərvəçilik üçün polimer plyonkalar; torpağın fiziki xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün yüksək molekulyar kompozisiyalar; torpağın eroziyadan qorunmasının fiziki-kimyəvi usulları; k.t. tikililərində temp-r, rütubətlik və işıq rejiminin tənzimlənməsi sistemləri; süni iqlim qurğuları; kosmik “bostanlar” və s. işlənib hazırlanmışdır.

AQROIQLİMSÜNASLIQ – bax *İqlim-sünaslıq*.

AQROKİMYA, aqronomik kimya – torpaq və bitkilərdə gedən kimyəvi və biokimyəvi proseslər, k.t. bitkilərinin mineral qidalanması, eləcə də onların məhsuldarlığını artırmaq üçün gübrə və digər kimyəvi meliorasiya vasitələrinin tətbiqi haqqında elm. Ətraflı məlumat üçün bax *Bitkilərin qidalanması və Torpaqsünaslıq* məqalələrinə.

AQROKİMYA XİDMƏTİ – bax *Kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması*.

AQROKİMYA KARTOQRAMI – k.t.-na yararlı torpaqların aqrokimyəvi tədqiqinin nəticələrini əks etdirən xəritə. A.k. torpaq xəritəsinin konturlu orijinalı əsasında tərtib edilir, onu dəqiqləşdirir və tamamlayır. Bu xəritədə torpağın humusla təmin olunması, qida maddələri və mikroelementlərin hərəkəti formaları (azot, fosfor, kalium və s.), həmçinin torpağın turşuluq və şoranlaşma dərəcələri rəng və cizgilərlə verilir. A.k. təbii zonadan, k.t. yerlərinin növündən (şum, biçənək və s.) asılı olaraq ayrı-ayrı təsərrüfatlar üçün 1:5000-dən 1:25000-ə qədər miqyasda tərtib edilir. Kartoqramlar təbii k.t. zonasının, torpaq şəraitinin və istehsalatın başqa tələblərinə uyğun tərtib olunur. K.t. istehsalı idarələrinin sorğusuna əsasən A.k. ayrı-ayrı inzibati dairələr (k.t. yerlərinin ölçüsündən asılı olaraq 1:50000-dən 1:200000-ədək və daha kiçik miqyasda) və ayrı-ayrı regionlar üçün (əsasən, 1:600000 miqyasında) hazırlanır. Alınan A.k. məlumatı gübrələrin dozasını, verilmə vaxtını və üsullarını optimallaşdırır, məhsulun artırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bitki, torpaq və növbəli

əkin sahələri arasında gübrələrin bölüşdürülməsinə kömək edir.

AQROMEXANİKA İNSTİTUTU, Azərb. Elmi Tədqiqat Aqromexanika İn-tu (keçmiş Azərb. Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektrikləşdirilməsi İn-tu) – Azərb. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzinin tabeliyində elmi müəssisə; Gəncədədir. Azərb. KT EA (1958–62) nəzdindəki sahə in-tlarının bazasında yaradılmışdır (1958). Nəzdində Sabirabad dayaq məntəqəsi fəaliyyət göstərir. İn-t-da bitkiçiliyin və heyvandarlığın kompleks mexanikləşdirilməsinə dair tədqiqatlar aparılır.

AQROMEŞƏMELİORASIYA – 1) meşə salmaqla k.t.-ni yaxşılaşdırma tədbirləri sistemi. Tarlaqoruyucu meşəsalma, qumların və otlaqların, yarıq və dərələrin meşələşdirilməsi və bərkidilməsi, üzümlüklərin, süni gölməçələrin və k.t.-nin digər obyektlərinin ağac əkməklə mühafizəsi A.-nın mühüm növləridir; 2) quraqlıq, quru küləklər, qoruyucu meşə əkinləri sisteminin yaradılması ilə torpaq eroziyasına qarşı mübarizənin nəzəri əsaslarını və həmçinin A. işlərinin təşkili formalarını, texnika və texnologiyasını işləyib hazırlayan elmi fənn.

AQROMETEOROLOGİYA – bax *Meteorologiya*.

AQRONOMİYA (*aqro... + yun. νόμος* – qanun) – bitkilərin becərilməsi, k.t. torpaqlarından səmərəli istifadə, torpağın münbitliyinin və k.t. bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması haqqında elmi və təcrübə məcmusu. A.-nın vəzifələri ərzaq təhlükəsizliyinin və k.t.-nin davamlı inkişafının təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir. A.-ya əkinçilik, aqrofizika, bitkiçilik, seleksiya, fitopatologiya, k.t. entomologiyası, meliorasiya və s. bölmələr aiddir. Elmi A. botanika, genetica, mikrobiologiya və b. təbiyyat elmləri əsasında inkişaf edir. Mexanikləşdirmənin, aqroteknikanın, kimyalaşdırmanın, meliorasiyanın, seleksiya və toxumçuluğun A.-da rolu mühümdür. A.-da eksperimental tədqiqatlar laboratoriya və vegetasiya üsulları, çöl təcrübələri, eləcə də torpaq və bitki ehtiyatlarının ekspedisiya araşdırmaları ilə aparılır. İnsanın praktiki fəaliyyəti prosesində meydana çıxan A. çox qədim tarixə malikdir və insan cəmiyyətinə məhsuldar qüvvələrin, ictimai-iqtisadi münasibətlərin, təbiyyat elmlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Əkinçiliklə bağlı ilk biliklər Qədim Şərq ölkələrində

(Misir, Mesopotamiya, Hindistan, Çin) təşəkkül tapmış, daha sonra digər ərazilərə, o cümlədən Qədim Yunanıstan və Qədim Romaya yayılmış, inkişaf etdirilərək nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Əkinçilik təcrübələri bir çox antik dövr müəlliflərinin, xüsusən də Aristotelin, Vergilin, Kolumellanın və b.-nin əsərlərində öz əksini tapmışdır. 18 əsrin sonlarında Qərbi Avropa ölkələrində şəhər əhalisinin artması və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar herik sistem növbəli əkin sistemi ilə əvəz olundu. Bu dövrdən başlayaraq A.-nın bir elm kimi inkişafı B.Britaniyada A.Yunq, Almaniya A.Teyer, Y.Libix, Fransada A.L.Lavuazye və J.Bussenqonun adı ilə bağlıdır.

Azərb. ərazisində (Kültəpə, Mingəçevir, Üzərlikəpə, Senqavit və s.) aparılmış arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş materiallar burada qədim əkinçilik mədəniyyətinin mövcudluğuna dəlalət edir. Strabon yazırdı ki, bu diyarın torpaqlarından ildə 2–3 dəfə məhsul götürülür. Azərb.-in düzən ərazilərində artıq Son Tunc və Erkən Dəmir dövrlərində suvarma sistemləri mövcud olmuşdur. Feodalizm dövründə Ön Asiya ölkələrində, o cümlədən Azərb.-də əkinçiliklə bağlı təcrübə biliklərin inkişafı haqqında məlumatlara Nizami, Füzuli, Qəznəvi və b.-nin əsərlərində rast gəlinir. 19 əsrin axırları – 20 əsrin əvvəllərində Azərb. ərazisində k.t. təcrübə stansiyaları və k.t. təhsili sistemi yaradıldı. Azərb.-da A. elminin inkişafına 1894 ildə Qarayazı təcrübə-baxış sahəsinin əsasının qoyulması ilə başlanmışdır. Sonrakı 20 ildə Sarıtəpə və Cəfərxan təcrübə stansiyaları da daxil olmaqla daha 24 təcrübə-baxış sahəsi yaradılmışdır. Görkəmli təbiətsünas-alim H.B. Zərdəbinin qoyduğu təcrübələr və apardığı tədqiqatlar A.-nın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərb.-də A. elmi 20 əsrin 20-ci illərindən daha intensiv inkişaf etməyə başladı. Bir sıra elmi tədqiqat in-tları, təcrübə stansiyaları təşkil olundu. Bu elmi müəssisələrdə bitkilərin müasir intensiv becərme texnologiyalarının mənimsənilməsi, eləcə də yenilərinin yaradılması və tətbiqi, bitki sortları potensialının tam gəçəkləşdirilməsi istiqamətində tədqiqat işləri aparıldı və əhəmiyyətli nəticələr əldə edildi. Azərb.-də A. elminin inkişafında akad. Ə.C. Rəcəblinin, akad. C.Ə.Əliyevin, prof. V.N. Qromaçevskinin böyük xidmətləri olmuşdur. Akad.

C.Əliyevin rəhbərliyi altında Azərb. ET Əkinçilik İn-tunda yüksək keyfiyyətli məhsuldar buğda və arpa sortları, qarğıdalı hibridləri yaradılmış, ET Meyvəçilik və Subtropik Bitkilər İn-tunda müxtəlif meyvə sortları, ET Pambıqçılıq İn-tunda yeni pambıq, yonca, xaşa sortları, ET İpəkçilik İn-tunda iri və zərifiyarpaqlı tut ağacı sortları və s. yetişdirilmişdir.

AQROSENÖZ (*aqro... + senoz*), a q r o b i o s e n o z – mədəni bitkilərin olduğu ərazilərdə (tarlalar, plantasiyalar, bostanlar, bağlar, üzümlüklər və s.) yaşayan çoxnövlü orqanizmlər qrupu. Təbii biosenozlardan fərqli olaraq A. məhsul almaq məqsədilə insan tərəfindən yaradılan və mühafizə edilən bitki örtüyünə malikdir. Xam torpaqlar şumlandıqdan sonra A.-lar ətraf ekosistemlərdəki növlərin iştirakı ilə qısa müddət ərzində (bir neçə il) formalaşır. Təbii qruplarda olduğu kimi, A.-da da fitofaqlardan, yırtıcılardan, parazitlərdən və ali parazitlərdən ibarət çoxsaylı qida zəncirləri yaranır, patogen mikroorqanizmlər, çoxsaylı torpaq bakteriyaları qrupu, mikroskopik göbələklər, saprofaq heyvanlar çoxalır. Mədəni bitkilərlə əlaqə bitkiləri rəqabət aparır. Minlərlə müxtəlif orqanizm növlərinin qarşılıqlı əlaqədə olduğu A.-un strukturu üçün onlardan bəzilərinin kəskin dominantlığı və bitkilərin vegetasiyası dövründə dominantların aydın sürətdə dəyişməsi xarakterikdir. Bircins mədəni bitki örtüyü məhsulun itkisinə səbəb olan zərərvericilərin (fitofaqların) kütləvi çoxalmasına imkan yaradır. A.-da aqrotekniki tədbirlər mədəni bitkilərin məhsuldarlığının saxlanmasına, əlaqlarla və zərərvericilərlə mübarizəyə yönəldilmişdir. İnsan fəaliyyətindən sonra A. kəskin sürətdə yenidən qurulur. A.-un qida zəncirlərində yırtıcıların və parazitlərin fəaliyyəti fitofaqların sayının artmasını ləngidir və beləliklə qrupların özünütənzimləmə mexanizmlərindən biri olur. İnsanın zərərvericilərə qarşı bioloji mübarizə üsullarından istifadə etməsi ilə bu proseslər gücləndirilə bilər. A.-u mühafizə edən insan fəaliyyəti bitən kimi təbii ekosistemlərin bərpasına səbəb olan biosenozlar sürətlə dəyişir. A. qurunun 10%-indən çoxunu tutur və təbii bitki qruplarının funksiyalarını (bioloji məhsulun yaradılması, atmosferdəki qaz rejiminin saxlanılması, elementlərin bioloji dövranında iştirakı) yerinə yetirir. A.-un quruluşunun, dinamikası

nın, məhsuldarlığının və tənzimləyici imkanlarının öyrənilməsi biosenologiyada aqrobiosenologiya kimi müstəqil bölmənin yaranmasına səbəb olmuşdur. **AQROTEKNIKA** – k.t. bitkilərinin becərilməsi texnologiyası. A.-nın vəzifəsi məhsul vahidinə az əmək sərf etməklə yüksək məhsul almaq üçün k.t. bitkilərinin vegetasiyası dövründə onların böyüməsinə və inkişafına optimal şərait yaratmaqdır. Bu, aqrotekniki qaydaların (torpağın becərilməsi, gübrələrin verilməsi, toxumların səpinə hazırlanması, səpin və əkin, əkinə qulluq və məhsulun yığılması) köməyi ilə həyata keçirilir. A. qaydalarına, həmçinin növbəli əkin, sahələrdə qarın saxlanması, suvarma, qurudulma, torpağın əhənglənməsi, eroziyadan qorunması, bitkilərin yerə yatmasının qarşısının alınması və onların xəstəliklərdən, zərərvericilərdən, əlaq otlarından mühafizə edilməsi və s. aiddir. A. primitiv əkinçilikdən müasir sənaye texnologiyasına qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. A. qaydalarını formalaşdırmaq məqsədilə torpaqsünaslıq, bitki fiziologiyası və biokimyəvi, genetica, mikrobiologiya, k.t. meteorologiyası və b. elm və sənaye (kimya, k.t. maşınqayırması və s.) sahələrinin nailiyyətlərindən istifadə edilir. Bitkilərin həyatı amillərinin – işıq, istilik, hava, rütubət və qida maddələrinin eyni əhəmiyyətli və əvəzilməz olması yüksək məhsul almaq üçün bitkilərin becərilməsində işlənilən aqrotekniki üsulların kompleks tətbiqinin nəzəri əsasıdır. Məs., torpaqda su çatışmazlığını həddindən artıq gübrə ilə, azotu isə fosforla əvəz etmək olmaz. Lakin bir amilin təsirini gücləndirməklə digər amillərdən böyük səmərə əldə etmək mümkündür. Beləliklə, torpaqda kifayət qədər rütubət olduqda bitki gübrəni yaxşı mənimsəyir, fotosintezin intensivliyi artır. Hər hansı aqrotekniki tədbir yalnız bitkinin həyatı üçün zəruri olan bir amil deyil, bir-biri ilə əlaqədar bir neçə amilə təsir edir. Məs., torpağın becərilməsi torpaqda mikrobioloji prosesləri fəallaşdırır, əlaqları məhv edir, su, hava, qida və s. rejimini tənzimləyir. Torpağın növündən, mexaniki tərkibindən, onun yuyulma dərəcəsindən asılı olaraq torpağın dərinliyi, becərilməsi üsulu, k.t. bitkilərinin səpin texnologiyası dəyişir. A. hava şəraitindən, tarlaların zibillənməsindən, k.t. texnikasının olmasından, gübrələrdən, pestisidlərdən və s. asılı olaraq dəyişir. A.-nın effektiv-

liyi hər bir qaydanın texnologiyasına dəqiq riayət etməkdən və növbəli əkinləri elmi əsaslarla aparmaqdan asılıdır. Bütün A. qaydaları əkinçilikdə olan iş proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsinə əsaslanır. Bitkilər üçün qəbul edilən növbəli əkin sistemi əsasında texnoloji kartlar şəklində aqrotexniki kompleks işlənilib hazırlanır. Həmin kartlar təsərrüfatın istehsalat-maliyyə planına yaxud biznes-plana daxil edilir və hər il hava, texniki, iqtisadi və s. dəyişiklikləri nəzərə almaqla dəqiqləşdirilir. Bunun əsasında da əkin, yığım, tarla işləri və s. dövrlərinə görə iş planları tərtib edilir və həyata keçirilir.

AQTEX, A g t e q – 18 əsrin əvvəllərində İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində mövcud olmuş kənd.

ÁQTELEK, Baradla-Domisa (Aggtelek, Baradla-Domica) – Macarıstan və Slovakiyada karst mağarası. Slovakiya Krası platosundadır. Avropanın ən iri karst mağaralarından biridir. Uz. 25 km-ə yaxındır. 2 girişi Macarıstan (Baradla), 1 girişi Slovakiya (Domisa) tərəfindəndir. Dərinliyi 117 m, havasının temp-ru 9°C-dir. Stalaktitli, stalaqmitli çoxlu zalları, gölləri, yeraltı yolları, çayları (Stiks və Axeron) var; arxeoloji tapıntılar əldə edilmişdir. Turist marşrutu üstündədir. A.-də sanatoriya, konsert zalı fəaliyyət göstərir. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

AQUAKATEKLƏR – Şimal-Qərbi Qvatemalada yaşayan mayyalar qrupundan hindi xalqı. Sayı 80 min nəfərdir (1985). Əvvəllər aquakatek dilində danışan A.-ın çoxu hazırda ispan dilində danışır. Dindarların əksəriyyəti xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Ənənəvi məşğuliyyətləri toxa əkinçiliyi (qarğıdalı, paxla, bibər, pomidor, kartof, kakao, qəhvə və s.), maldarlıq və quşçuluqdur.

AQUÁN – Hondurasın şm.-ində çay. Uz. 240 km. Yoro ş.-ndən q.-də, Mərkəzi yayladan başlanır, şm.-ş.-ə, sahilyanı düzənliyə doğru axır və Santa-Rosa-de-Aquan ş. yaxınlığında Karib dənizinə tökülür.

AQUASKALYÉNTES (Aguascalientes) – Meksikanın mərkəzində şəhər. Aquaskalyentes ştatının inz. m. Əh. 643 min (2004). Meksika yaylasında, 1908 m yüksəklikdə yerləşir. 1575 ildə salınmışdır. D.y. qovşağı. K.t. r-nunun ticarət mərkəzidir. Toxuculuq, yeyinti, neft emalı sənayesi inkişaf etmişdir. A. yaxınlığında isti mineral su bulaqları olan

kurort fəaliyyət göstərir. Şəhərin adı da buradan götürülmüşdür (isp. agua – su, caliente – isti, qaynar).

AQUASKALYÉNTES – Meksikanın mərkəzi hissəsində ştat. Sah. 5,5 min km². Əh. 943 min (2000). Inz. m. Aquaskalyentes ş.

AQÜDA (1068–1123) – Çində Tsizin dövlətinin banisi və imperatoru [1115–23]. Çjurçjen tayfaları 1114 ildə A.-nın başçılığı altında kidanlara qarşı yürüş edərək Mancuriyanın böyük hissəsini ələ keçirmişdilər. 1115 ildə özünü imperator elan edən A. sülaləni Tsizin (“qızıl”) adlandırmışdır. 1116 ildə bütün Mancuriyanı, 1123 ilədək isə Şimali Çində kidanların Lyao imperiyasını tamamilə ələ keçirmişdir.

AQUL BELKİ DAĞLARI – RF-də, əsasən, İrkutsk vil. ərazisində silsilə. Şərqi Sayanın mərkəzi hissəsində, Aqul çayının (Yenisey hövzəsi) yuxarı axınındadır. Uz. təqr. 50 km, hünd. 2626 m-ədəkdir. Əsasən, kristallik əhəngdaşlardan, şistlərdən və dolomitlərdən təşkil olunmuşdur. Yüksək dağlıq tundra; qaya qırıntıları üstünlük təşkil edir. Buzlaşma izləri var.

AQULLAR – Dağ. Resp.-nın (RF) c.-nda yaşayan xalq. Sayı 28 min nəfərdir (2002). Şimali Qafqaz dil ailəsinin ləzgi qrupuna daxil olan aqul dilində danışırlar. Rus və Azərb. dilləri də yayılmışdır. Dindarları müsəlmandır. Etnoqrafik cəhətdən ləzgilərə yaxındırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri maldarlıq, qismən də əkinçilikdir. Bədi ağacışləmə, toxuculuq, xalçaçılıq inkişaf etmişdir. Bağçılıq, üzümçülük və tərəvəzçilik də yayılmışdır.

AQÜLYAS, (Aqulhas), *İ y n ə B u r n u ç u x u r u* – Atlantika və Hind okeanları sərhədində sualtı çuxur. Cənubi Afrikanın materik yamacı (şm.-da) ilə Afrika–Antarktida silsiləsi (c.-da) arasındadır. Uz. 1100 km, eni 1000 km-ədəkdir. 4000–5000 m dərinliklər üstünlük təşkil edir; ən dərin yeri 6150 m-dir. Dibiinin relyefi şm.-da düz, c.-da parçalanmışdır. A. çuxurunun şm.-ş.-ində 210 m dərinlikdə eyniadlı plato yerləşir.

AQÜLYAS AXINI – bax *İ y n ə b u r n u a x n u*.

AQÜSAN – Filippində, Mindanao a.-nda çay. Uz. 390 km. Adanın c.-ş.-indəki Taqubud d.-nin (2652 m) ətəklərindən başlanır, şm. istiqamətində axaraq Butuan körfəzinə tökülür. Mənsəbindən 260 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

AQUŞA – Azərb. Resp. ərazisində Kür çayının axarı. Bax *Bala Kür*.

“AL BAYRAQ” – leqal bolşevik qəzeti, “Hümmət” partiyasının orqanı. İlk və yeganə nömrəsi 1920 il martın 31-ndə Bakıda Azərb. dilində çıxmışdır. Ə. Qarayevin redaktorluğu ilə buraxılan qəzet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin fəaliyyətini tənqid edir, Birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxır, kütlələri sosialist inqilabı uğrunda mübarizəyə çağırırdı. “A.b.” dövlətə qarşı çıxış etdiyi üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən bağlanmışdır.

AL VƏ AĞ QIZILGÜL MÜHARİBƏLƏRİ (The Wars of the Roses) (1455–85) – İngiltərədə kral sülaləsinin (Plantagenetlər) iki qolu – Lankasterlər və Yorklar arasında hakimiyyət uğrunda daxili müharibələr. Lankasterlərin gerblərində al qızılgül, Yorkların gerblərində isə ağ qızılgül var idi. Lankasterlər iqtisadi cəhətdən geridə qalmış şm.-in və Uelsin baronlarına, Yorklar isə inkişaf etmiş c.-ş.-in “yeni dvoryanlar”ına və varlı şəhərlərə arxalanırdılar. Yeni dvoryanlar və varlı şəhər əhalisi ticarətin maneəsiz inkişafında maraqlı olduqları üçün Yorkları dəstəkləyirdilər. Mübarizə hər iki sülalənin məhvinə gətirib çıxardı və Lankasterlərdən olan Henrix Tüdor (VII Henrix) hakimiyyəti ələ aldı.

ÁLA – Qədim Romada süvari dəstəsi. 500 və ya 1000 nəfərdən ibarət idi. Əvvəllər tayfa birləşmələrindən, sonra isə əyalət əhalisindən təşkil olunurdu. A. bəzən döyüşçülərin mənsub olduqları xalqın, bəzən də komandirin adı ilə tanınırdı. Bir müddət legionların tərkibində, imperiya dövründə isə sərbəst köməkçi qoşun hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

ALA GÖLLƏR – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində göllər qrupu (30-a qədər). Dəniz səviyyəsindən 2700–2800 m hünd.-dədir. Ən böyükləri: Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Cilligöl və Dikpirləkən. Vulkan püskürmələri zamanı lava axınlarının çayların qabağını kəsməsi nəticəsində yaranmışdır. Mal-qaranın suvarılmasında istifadə edilir.

ALA QANQAL (Silybum) – mürəkəbçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Hündür, tikanlı otlardır. Səbətçilikləri iridir. Çiçək yatağı ətli və qılı, çiçəkləri ikicinsiyətli və qırmızıdır. Toxumları iri, tərs yumurtavari, basıqdır. Ön və Mərkəzi Asiyada, Qafqazda, o cümlədən Azərb.-da bitir. Cavan yarpaqları və saplaqları yeyilir. Tərkibində protein,

sellüloza və s., toxumunda yeməyə yararlı 30%-ədək yağ var. Azərb.-da bəzən bu yağdan suvaq işlərində və s. istifadə edilir. Yaşıl halda heyvanlar üçün yem bitkisidir.

ALA QARĞA – bax *Boz qarğa*.

ALA ÖRDƏK (Tadorna tadorna) – ördəkkimilər fəsiləsindən quş cinsi. Rəngi aladır (ağ, qara, tünd-kürən). Avrasiya, Avstraliya, Şm. Afrikada 3 növü yayılmışdır. Sututarların kənarlarında yaşayır. Uz. 60 sm, çəkisi 850–1450 qr-dır. Parlaq dimdiyinin üzərində şiş olur. Başı yaşıldır. Qarın tərəfi ağ, uzununa qara zolaqlı, döşündə və belinin ön hissəsində xına rəngli zolaqlar vardır. Qanadlarının və quyruğunun ucu qarıdır. Azərb.-nin aran və dağətəyi r-nlarında qışlayır. Qışlama və uçuş dövründə A.ö.-lərə daha çox rast gəlinir. Aprelin ortalarında yuvalayır, zeytun çalarlı 8–12 yumurta qoyur. Balalarının təhlükəsizliyi üçün onları tez suya çatdırır. Bitki ilə, həmçinin xırda onurğasızlarla qidalanır. Pərqu tükünə görə ov əhəmiyyətlidir. A.ö. “Qırmızı kitab”a salınmışdır.

ALA ŞANI – Abşeronda xalq seleksiyası yolu ilə yetişdirilən süfrə üzümü. A.ş. morfoloji əlamətlərinə görə Abşeron *qara şanısının* variasiyasıdır. İri və orta böyüklükdə olan beşdilimli yarpaqları sıx, boz-yaşıl tükü, üst səthi xırda qabarcıqlı, tünd-yaşıl rəngli, uz. 12–18, eni 10–14 sm-dir. Çiçəyi ikicinsiyətlidir. 5–6 erkəciyi var. Salxımı orta sıxlıqda, iri və orta böyüklükdə, uz. 14–22, eni 12–16 sm-dir. Gilələri iri, yumurtavari, ovalşəkillidir. A.ş. tünd-çəhrayı, tam yetişdikdə qara-çəhrayı olur. Qabığı qalın, möhkəm, mum örtüklüdür. Ləti şirəli və ətli, dadı xoşagələndir. Tərkibində vitaminlər, şəkər, üzvi turşular var. Şəkərliliyi təxm. 15,2–21,8%-dir. Toxumu dəyirmi tünd-qəhvəyi rəngdədir. Xəstəliklərə davamlıdır. Vegetasiya dövrü 207 gündür. Abşeronun suvarılan sahələrində hər tənəkdən 6,4, bəzən 10–12 kq, hər ha-dan orta hesabla 166 kq-ədək məhsul yığılır. Hazırda az becərilir. **“ALA TOO”** (“Qarlı dağlar”) – ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnal. Qırğızıstan Yazıçılar İttifaqı və Mədəniyyət Nazirliyinin aylıq orqanıdır. 1931 ildən Frunzedə (indiki Bişkek ş.) qırğız dilində çıxır. “Hücum” (1936), “Ala too” (1937–39), “Sovet Qırğızıstanı” (1942) adları ilə çıxmışdır. 1956 ildən “Ala too” adı ilə nəşr edilir.

ALABAXTA (Columba palumbus) – göyərçinkimilər dəstəsindən quş cinsi.

Alabaxta.

Ən iri göyərçindir. Uz. 45 sm-ə yaxın, çəkisi 450–550 q-dır. Rəngi göyümtül, döşü çəhrayı-bozdur. Boynunda və qanadları üzərində ağ xallar, quyruğunda enli tünd zolaq var. Dimdiyi sarı, ayaqları moruğu-qırmızıdır. Avropa, Asiya, Şimal-Qərbi Afrikada meşələrdə yaşayır. Azərb.-da 3 növü məlumdur. Oturaq həyat tərzi keçirir. Hər cütün yuvası ağacda seyrək görünən bir neçə kiçik budaqdan ibarətdir. Apreldə yumurta qoyur. İyula qədər balalar pərvazlanır. Toxum, dən və palıd qozaları ilə qidalanır. Ov quşu kimi qiymətlidir. Aran r-nlarında meşələrin qırılması nəticəsində sayı azalmışdır.

ALABAMA – ABŞ-ın c.-ş.-ində çay. Appalaç d-rından başlanan Kusa və Tallapusa çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Uz. Kusa çayının mənbəyindən 1064 km, hövzəsinin sah. 115 min km². Tombiqbi çayı ilə birləşdikdən sonra Mobil çayı adı ilə Mobil körfəzinə (Meksika körfəzi) tökülür. Yağış suları ilə qidalanır. Aşağı axımında ortaillik su sərfi 1790 m³/san. Su anbarları var. Gəmiçiliyə yararlıdır. Mənsəbində Mobil dəniz portu yerləşir.

ALABAMA – ABŞ-ın c.-ş.-ində ştat. Sah. 134 min km². Əh. 4,4 mln. (2000). Inz. m. Montqomeri ş.-dir. Ərazisinin əsas hissəsi dənizsahili ovalıq, şm. və şm.-ş.-i Appalaç d-rının qolları və ətəkləridir. Ən iri çayları Alabama və Tennessidir. Kömür, dəmir filizi, boksit, neft, qaz və s. çıxarılır. Mühüm pambıqçılıq r-nudur. Metallurgiya, kimya, toxuculuq, kağız və hərbi sənaye müəssisələri var. İri şəhərləri: Birminhem, Mobil, Hantsvill, Taskalusa. Hantsvill ş.-ndə NASA-nın laboratoriyaları və astronomlar hazırlayan mərkəz fəaliyyət göstərir. A. yaxınlığında “Şəttl” tipli raketlərin sınağı keçirilir.

ALABARS, *A l a p a r s* – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta. 30.6.1959 ildən – Razdan r-

nu), Zəngi çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1840–50 illərdə əhali kənddən sıxışdırılıb çıxarılmış və burada İran və Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir (bu ərazidəki çay da A. adlanırdı).

ALABÁSTR (yun. ἀλάβαστρος) – e.ə. 6–4 əsrlərdə alebastr, keramika və yaxud şüşədən hazırlanan qab; dar mənada qədim yunan atletinin atributu. A. yağ və ətirli maddələrin saxlanması üçün istifadə olunurdu. Altı dairəvi, boğazı gödək və bəzən kiçik qulpu olan uzunsov A.-lar adətən naxışlarla bəzədilirdi. Məişətdə və dini mərasimlərdə istifadə olunurdu.

Alabastr. E.ə. 6 əsr. Luvr muzeyi. Paris.

ALABAŞLI – Azərb. Resp. Samux r-nunda qəsəbə. Alabaşlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km ş.-də, Gəncə-Qazax düzündədir. Əh. 1262 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ALABAŞLI HEMATİT YATAĞI – Azərb. Resp. Şəmkir r-nu ərazisində dəmir filizi yatağı. Yataq Kiçik Qafqazın şm.-ş. ətəyində, Şəmkir və Qoşqar çayları arasındadır. Tektonik cəhətdən Lok-Qarabağ struktur-formasiyasında Şəmkir antiklinoriumunun şm.-ş. kənarına, mineragenik cəhətdən isə Daşkəsən filizi r-nuna uyğun gəlir. Geoloji quruluşunda Orta və Üst Yura yaşlı vulkanogen-gökmə, Üst Tabaşır yaşlı karbonatlı süxurlar iştirak edir. Filiz kütlələri tuflu brekçiyadan, tuflardan, tuflu konqlomeratlardan ibarət 200–250 m qalınlığa malik Kimeric yaşlı vulkano-

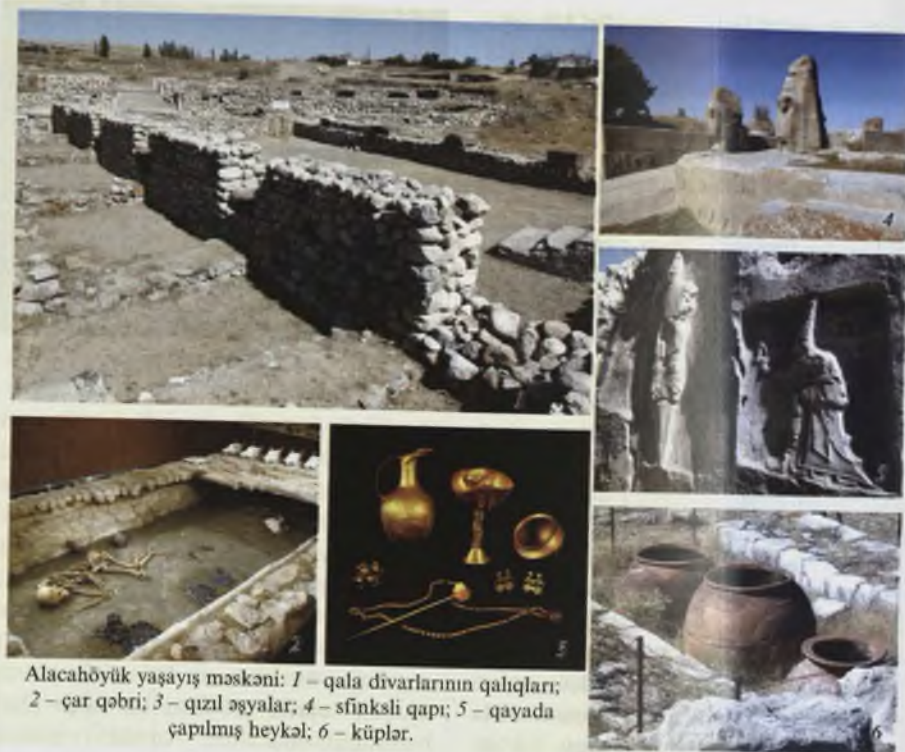
gen-çökmə süxurlarla əlaqədardır. Filizli qat üst və alt laylarla ayrılır. 500 m uz.-a, 1,1–1,2 m qalınlığa malik üst filiz layı yatağın şm. hissəsində üzə çıxır; dəmirin miqdarı burada 17–20%, bəzən isə 30% təşkil edir. Üst filiz layından 20–25 m dərinlikdə yerləşən və 0,65–2,5 m qalınlığa malik alt layda filizin xüs. ç.-si 3,3–3,7, bəzən 4,15 q/sm³, filizin tərkibində dəmirin miqdarı 30–45% təşkil edir. Layvarı dəmir filizləri hematitdən ibarətdir. Filizlər üçün möhtəvi və təbəqəvari, bəzən brekçiyavarı və məsaməli teksturalar səciyyəvidir; əsas kütlə kiçikdənəvər və incədənəvər struktura malikdir. Tərkibində, əsasən, hematit, hetit, hidrohetit, qausmanit, cüzi miqdarda pirit, xalkopirit və kaolinit iştirak edir. Filizin tərkibi, əsasən, FeO (25%), SiO₂ (47%), TiO₂ (~1%), S (0,12–0,47%), CaO (0,4–2,0%), Cr₂O₃ (0,04–0,08%), Zn (0,02–0,29%), Cu (0,19%) kimi komponentlərdən ibarətdir. A.h.y. qabbroid tərkibli intruziyanın hidrotermal məhlullarının yan süxurlara təsirindən 4 mərhələdə (kvars-sulfid mərhələsində sulfidləşmə və xloridləşmə ilə müşayiət olunan kvarsın ilkin generasiyası, manqan mərhələsində kasıb qausmanit filizləri, ən gur və əsas mərhələdə kvars-hematit filizləri, aşağı temp-lu sonuncu mərhələdə, əsasən, karbonatlar) əmələ gəlmişdir. Yatağın kəşf olunmuş ehtiyatı 583 min t təşkil edir. Yataqda sənaye əhəmiyyətli alunitləşmə və pirofillitləşmənin olması onu perspektivli edir.

ALABƏXSMƏHLƏ – İranın Gilan ostanında kənd. Talış şəhristanının Rizvandeh bölgəsinin Miyandeh kəndistanında, Ənzəli–Astara avtomobil yolunun kənarındakı Punel körpüsünün 7 km-liyindədir.

ALABƏZƏK BƏNÖVŞƏ (*Viola tricolor*) – bənövşə cinsindən bitki növü. Bir və ikiillik olur. Gövdəsi budaqlanandır.

Alabazək bənövşə.

Alacahöyük yaşayış məskəni: 1 – qala divarlarının qalıqları; 2 – çar qəbri; 3 – qızıl əşyalar; 4 – sfinksli qapı; 5 – qayada çapılmış heykəl; 6 – küplər.

Hünd. 20–30 sm-ədəkdir. Yarpaqları tünd-yaşıl, dəyirmi, soyuğadavamlıdır (–5°C-ədək). Çiçək tacı alabəzəkdir; ağ, sarı, mavi, bənövşəyi, tünd-sürməyi (qarayaçalan) rənglərdə olur. Çiçəkləri tək-tək yerləşir. Diametri 2–10 sm-dir. Bircəngli, ikirəngli (ortasında gözcüyü olan), üçrəngli, qırıxıqlı və s. olur. İşıq və rütubətsevəndir. Hər yerdə, o cümlədən Azərb.-da bəzək bitkisi kimi becərilir. Əsasən, yazda və yayın əvvəllərində çiçəkləyir, lakin payızda və qışda da yetişdirmək olur. Yabanı növlərindən tibdə bəlgəmgətirici vasitə kimi istifadə edilir. Konteyner gülçülüğündə səmərəlidir.

ALACAHÖYÜK – Türkiyənin Ankara ş. yaxınlığında Boğazköy k.-nin şm.-ində müdafiə divarlarının qalıqları, məbəd və s. memarlıq abidələri olan təpə. 1861, 1868, 1907 və 1908 illərdə ərazidə kəşfiyyat aparılmış, 1935 ildən isə türk arxeoloqu H.Koşay və b. müntəzəm arxeoloji qazıntılara başlamışlar. A.-də 4 mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmişdir. 4-cü təbəqə Eneolit, 3-cü təbəqə Erkən Tunc, 2-ci təbəqə Hett, 1-ci təbəqə Frigiya–Lidiya dövrünə aiddir. E.ə. 3-cü minilliyə aid zəngin nekropol aşkara çıxarılmışdır. Torpaq qəbirlərdə bükülü vəziyyətdə olan skeletlərin yanında müxtəlif qab, silah və bəzək əşyaları tapılmışdır. Metal qablar və bəzi bəzək əşyaları formalarına görə qədim Troya qazıntı materiallarına oxşardır. Heyvan

fiqurları üslubca *Ur qəbiristanı* və Böyük Maykop kurqanından (bax *Maykop mədəniyyəti*) tapılan fiqurlara yaxındır. A.-də Hett qaya təsvirləri və yazıları da aşkar olunmuşdur.

ALACƏHRƏLƏR (Janiidae) – *sərçəkimilər* dəstəsindən quş fəsiləsi. Xırda və bəzən orta böyüklükdə (uz. 20–25 sm) olan quşlardır. Dimdiyinin ucu bərk qarmaq şəkillidir. Üst dimdiyinin ucunda çıxıntı olur. Quyruğu uzun, pilləli, bəzən pəzəkəllidir. Güclü ayaqlarında iti və ayrı çaynaqları var. Lələkləri yumşaqdır. Yuvasını meşə kənarlarında, kollarda, bağlarda qurur. A. iri cücüləri, bəzən kərtənkələ və siçanları yeyir. May ayında 3–6 yumurta qoyur. Azərb.-da 4 növü və 1 cinsi (*Lanius*) var.

ALACƏMƏN – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Səcusrud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 36 km q.-dədir.

ALACIDƏRƏ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Arazın sol sahilində, Güllüstan (keçmiş Cuğa) k.-ndən 1,2 km c.-ş.-dədir. Hünd. 800 m. **ALACIQ** – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 28,5 km şm.-q.-dədir.

ALACIKİ, **Alacıq** – Azərb. Resp. Ağstafa r-nu ərazisində (Gürcüstanla sərhəddə) dağ. Ceyrançöldə, Yaylacıq silsiləsinin ş.-ində, Qabırçı çayının sağ

sahilindədir. Hünd. 696 m. Neogenin Sarmat əsrinin karbonatlı çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Yarımşəhra bitkiləri səciyyəvidir.

ALACÜCƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin İncivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 2 km c.-q.-dədir.

ALACADIRLI – Azərb. Resp. Bərdə r-nunun Kələntərli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 2 km c.-q.-də, düzənlik ərazidədir. Əh. 1765 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə (taxılçılıq, pambıqçılıq, tərəvəzçilik) məşğuldur. Ambulatoriya, kitabxana var.

ALACIQ – bir sıra Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərb.-da köçəri ev tipi. Adətən, dairəvi şəkildə yerə basdırılan, yuxarı ucları günbəzvari birləşdirilən, üzərinə keçə və s. salınan çubuqlardan qurulur. Ətrafı çubuq və ya qamışdan toxunmuş ciğ ilə dövrələnir. A.-ın girəcəyi keçə və ya kilimlə örtülür. Türk və monqol xalqlarında geniş yayılmışdır. Hazırda da maldarlar və yaylağa gədənlər A.-dan istifadə edirlər. A.-ın Mərkəzi Asiyada geniş yayılmış növü *yurtdu*.

ALACIQQAYA, **Alacıq** – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən İcevan r-nu), Tərsa çayının aşağı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhali qaçqın düşmüş, 1920-ci illərdə geriə qayıtmış, 1988 ildə isə yenidən deportasiya olunmuşdur.

ALACIQTƏPƏSİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 24 km şm.-də, Mişkin–Ərdəbil avtomobil yolunun 16 km-liyindədir.

ALAD (Şumer dilində), **Şədu** (Akkad dilində) – Şumer-Akkad mifologiyasında fəvqəltəbii varlıq. Qədim Babil dövründə xeyirxah ruh, hər bir insanın qoruyucusu hesab olunurdu. Aşşur saraylarının girişini qoruyan qanadlı öküz fiqurlarının Şedunu təəcəssüm etməsi ehtimal olunur.

ALADAŞ SİLSİLƏSİ – Azərb. Resp.-nin Xızı r-nu ərazisindədir. Baş Qafqaz sıra d.-rının c.-ş. qollarından biri. Xızı və Dəvəçi r-nlarının sərhəddindəki Dübər (Kolani) zirvəsinin (2205 m) c. ətkələrindən başlanıb, c.-ş. istiqamətdə Tudar çayının dərəsinədək (təqr. 30 km) uzanır. Hünd. 1800 m-ədək. Tabaşir, Paleogen və Neogenin gilli-karbonatlı çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Yay otlaqları, biçənəklər və kolluqlar var.

ALADEH – İranın Gilan ostanında kənd. Talış şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əsalim kəndistanında, Həştəpər qəs.-ndən 11 km c.-da, Ənzəli–Astara avtomobil yolunun 2 km-liyindədir.

ALADİN – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Gilətağ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km şm.-q.-də, Süsən d.-nin ətəyindədir. Əh. 50 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl üzümçülük, maldarlıq, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmuşdur. Pir-Günəş memarlıq abidəsi var idi.

ALADİZCƏ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsinə, Ərdəbil ş.-ndən 22 km ş.-də, Ərdəbil–Astara avtomobil yolunun 10 km-liyindədir.

ALAGƏYİN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 39,5 km c.-ş.-dədir.

ALAGÖLLƏR – Azərb. Resp. Laçın r-nu ərazisində, Qarabağ vulkanik yaylasında zirvə. Hünd. 3171 m. İldırımsu çayının mənbəyindədir. Dördüncü dövrün sönmüş vulkan konusudur. Subalp və Alp çəmənlikləri var.

ALAGÖLLƏR – Azərb. Resp. (Gədəbəy r-nu) ilə Erm. Resp. sərhədində, Şahdağ silsiləsinin (Kiçik Qafqaz) şm. yamacında zirvə. Hünd. 2972 m. Tabaşir yaşıl maqmatik və çökmə süxurlardan təşkil olunmuşdur. Meşə, subalp və Alp çəmənlikləri var.

ALAGÖZ – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Hünd. 2366 m. Paleogenin vulkanik-çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Qayalıqlar, subalp və Alp çəmənlikləri var.

ALAGÖZ, **Ələyəz** – İrəvan xanlığı ərazisində və Cənubi Qafqaz yaylasında ən yüksək dağ və sönmüş vulkan. Sahəsi təqr. 9 min km², hünd. 4090 m-dir. Adı dəyişdirilərək Araqats qoyulmuşdur.

ALAGÖZ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Suldüz bölgəsinin qəsəbəətrafı kəndistanında, Nəqədə qəs.-ndən 9,5 km şm.-q.-dədir.

ALAGÖZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Çahardolu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 75 km c.-ş.-dədir.

ALAGÖZ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (9.9.1930 ildən Talin r-nu)

azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış və əhalisi qovulmuşdur. 1920 illərdə geri qayıtmış əhali 1949 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur. 31.7.1950 ildə adı dəyişdirilərək Araqats qoyulmuşdur (bölgədə daha iki kənd, mahal, qala, dağ, iki göl və çay A. adlanırdı).

ALAXANÇALLI – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nunun Qaraqullar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8,5 km c.-da, Qoşqar d.-nin ətəyindədir. Əh. 577 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ALAI – RF-nin ərazi sularında (Oxot dənizində), Atlasov a.-nda fəal vulkan. Kuril a.-rı qrupunda ən yüksək (2339 m-ədək) vulkandır. Sualtı hissəsi iki konusdan (müasir və qədim) ibarətdir. Andezit-bazalt lavalarından təşkil olunmuş stratovulkandır. Özül hissəsində 30 yan konus var. Son püskürmələri 1933–34 və 1972 illərdə olmuşdur. Yamaqları qızılağac kolluqları ilə örtülüdür.

ALAIYƏ BƏYLİYİ – Anadolunun c.-unda mövcud olmuş türk bəyliyi. Səlcuqların süqutu ərəfəsində Alaiyani (indiki Alaniya) 1293 ildə Qaramanoğlu Məcdüddin Mahmud ələ keçirdi. Qaraman bəyin hakimiyyəti illərində Misir məmlükləri ilə hərbi-siyasi saziş imzalandı (1427). 1471 ildə Osmanlı dövlətinin ərazisinə qatıldı.

Əd.: Mərcil E. Anadoluda kurulmuş müsəlman-türk beylikləri. Ankara, 1999.

ALAKƏBUD – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Xosrov kəndistanında, Bicar ş.-ndən 12 km ş.-dədir.

ALAKİLSƏ – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Amasiya r-nu), Arpaçayın sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, kənddə gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1930 illərdə kənd adı dəyişdirilərək Baytar, 19.4.1991 ildə isə Hovtun qoyulmuşdur.

ALAKOL – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Alakol ə.d.-nin (Alakol, Aşırallar, Köhnəqala, Məşədilər k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 15 km c.-ş.-də, Zəyəm çayının sol sahilində, Gəncə–Qazax düzənliyindədir. Əh. 6993 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. 2 orta məktəb, rabitə şöbəsi, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi var.

ALAKUL, Alagöl – Qazaxıstanın ş.-ində axarsız şor göl. Balxaş-Alakul tektonik çuxurunun ş.-ində, yarımsəhra zonada yerləşir. Sah. təqr. 2650 *km*², dərinliyi 54 *m*-ə qədərdir. Səviyyəsinin illik tərəddüdü 1,2 *m*-dir. Uyah, Sasıkkol, Jallanaşkol dayaz göllər ilə birlikdə A. gölləri sistemini yaradır. A.-a Emel, Jaman-tı, Urcar çayları tökülür. Yanvardan aprelədək donmuş olur. Balıq ovlanır.

ALAKUL ÇUXURU – Qazaxıstan ərazisindədir. Bax *Balxaş-Alakul çuxuru*.

ALAQ, *alaq otu* – tarla, bostan və digər əkin yerlərində becərilən bitkilər arasında, həmçinin yol kənarında və s. özbaşına bitən yabanı bitki. Bir neçə min növü məlumdur. A. əkinçiliyə böyük zərər verir: becərilən bitkilərə lazım olan qida maddələrinin, suyun, işığın bir hissəsini alır; ziyanverici və xəstəliklərin inkişafı üçün şərait yaradır; becərmə və məhsul yığımını çətinləşdirir. A.-ı yerdə bitki becərmək çətindir. A. həm yabanı (əsl A.-lar), həm də becərilən (şerti A.-lar, yad bitkilər) bitkilərə aid edilir. Çoxillik A.-lar kökümsov və köküpöhrəli olur. Mübarizə tədbirləri: növbəli əkin, torpağın düzgün becərməsi; səpilən toxum və peyinlə A. toxumlarının gətirilməməsi; toxum verənədək A.-ların məhv edilməsi. Kimyəvi mübarizə üsulları da əsas yer tutur.

ALAQRANLIQ (toran) – Günəş batandan sonra gündüz işığının və ya Günəş doğandan əvvəl gecə qaranlığının tədricən zəifləməsi. Optik hadisə olan A. üfüq üzərindəki hava təbəqələrinin Günəş işığını yayması nəticəsində əmələ gəlir. Davamiyyəti Günəşin meylindən və məhəllin coğrafi enliyindən asılıdır. Axşam mülki A.-ı Günəş batandan başlayır və Günəş üfüqdən 7° aşağı olanda qurtarır. Səhər mülki A.-ı isə Günəş üfüqdən 7° aşağı olan andan başlayır və Günəş doğan anda qurtarır. Naviqasiya A.-ı üçün Günəşin üfüqdən 7–12°, astronomik A. üçün isə 12–18° aşağı olduğu müddət qəbul edilmişdir.

ALAQRANLIQ ŞÜALARI – dansökülməzdən əvvəl və Günəşin qürubundan sonra Yer atmosferinin yuxarı qatlarında səpələnən Günəş işığı (bax *Alaqranlıq*). Atmosferə malik istənilən göy cisminə A.ş. müşahidə olunur.

ALAQAYA – Azərb. Resp.-nın Kəlbəcər və Laçın r-nları sərhədində, Qarabağ silsiləsində zirvə. Hünd. 2528 *m*. Meşə, subalp və Alp çəmənlikləri var.

ALAQAYA – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının

Səriskənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səriskənd qəs.-ndən 28 *km* c.-q.-dədir.

ALAQÓAS – Braziliyanın şm.-ş.-ində ştat. Sah. 27,8 min *km*². Əh. 2,8 mln. (2000). İnz. m. və mühüm portu Maseyo ş.-dir. Ərazisinin çox hissəsi Braziliya yaylasındadır. İqtisadiyyatının əsasını k.t. təşkil edir. A.-da şəkər qamışı, pambıq, çəltik, qarğıdalı, maniok və tütün becərilir. Yeyinti və toxuculuq sənayesi müəssisələri var. Paulu-Afonso şlaləsi yaxınlığında, San-Fransisku çayında iri SES tikilmişdir. Ştatın Atlantika okeanı sahilində turizm inkişaf etmişdir.

ALAQURŞAQ – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Mahruzlu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 17 *km* c.-ş.-də, Həkəri çayının sol sahilindədir. Əh. 95 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl heyvandarlıq, əkinçilik, taxılçılıq, tütünçülük və baramaçılıqla məşğul olmuşdur. “Əliçapan” piri var idi.

ALAQURT (Vermipsylla alacurt) – birlər dəstəsindən parazit həşərat. Dışisinin uz. 6 *mm*-ədək olur. Yumurtasını qışda torpağın üstünə qoyur; yay ərzində inkişaf edir. Payızda A. heyvanların bədəninə yapışır və qışı onların üzərində keçirir. Orta və Mərkəzi Asiyada, Monqolustanda yayılmışdır. Əsasən, qoyun və keçilərdə parazitlik edir. Vermipsillyoz xəstəliyinin törədicisidir.

ALALÁX – Şimali Suriyada qədim dövlət (e.ə. 4–3-cü minillik–e.ə. 12 əsr). Mərkəzi Oront çayı sahilindəki Alalax ş. (indiki Tel-Açana) olmuşdur. Əhalisini hurrilər və samilər təşkil edirdi. E.ə. 18 əsrdə Yamhad (Hələb) çarlığına, 15–13 əsrlərdə Hett dövlətinin və müxtəlif dövrlərdə Misirin tabeliyində idi. A.-da müxtəlif torpaq mülkiyyət formaları mövcud olmuşdur. A.-ın “dəniz xalqları” tərəfindən dağıldığı ehtimal edilir. A.-da aparılan qazıntılar nəticəsində zəngin tarixi material, o cümlədən mixi yazılı çar arxivi əldə edilmişdir.

ALALAN – İranın Gilan ostanında kənd. Talış şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əsalim kəndistanında, Həştəpər qəs.-ndən 16 *km* c.-da, Ənzəli–Astara avtomobil yolunun 5 *km*-liyindədir.

ALALAŞAN – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Pətək nahiyəsində mövcud olmuş kənd. 20 əsrin ortalarında başqa məntəqə ilə birləşdirilmişdir.

ALALİYA (*a...* + yun. *λαλία* – nitq) – uşaqlarda aktiv nitqin və ya onun qav-

ranılması qabiliyyəti inkişafının pozulması. A. baş beynin nitq funksiyasını təmin edən sahələrinin bətdaxili dövrdə, doğuş zamanı və ya nitq inkişaf etməmişdən əvvəlki dövrdə təkmilləşməsinin pozulması, yaxud zədələnməsi nəticəsində baş verir. Motor A. və sensor A. olur. Motor A.-da aktiv nitq müxtəlif dərəcədə, sensor A.-da isə özünün aktiv nitq qabiliyyəti saxlanıldığı halda, nitqi anlama qabiliyyəti pozulur. A.-nın korreksiyası loqopediya üsulları ilə aparılır.

ALAM, *Alamos* – Azərb.-da qədim yaşayış məntəqəsi. Yunan coğrafiyaşünası Ptolemey (2 əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində A.-ın *Alban çayı* ilə *Kas çayı* arasında olduğunu qeyd etsə də, dəqiq yeri müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar A.-ı indiki Xaçmaz r-nunun Yalama qəs. ilə əlaqələndirirlər.

ALAMÁK – bax *Andromeda*.
ALAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Alanbirağuş bölgəsinin eyniadlı kəndistanında. Təbriz–Sərab avtomobil yolunun 15 *km*-liyindədir.

ALAN – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Sənəndəc şəhristanının Qərvə bölgəsinin Xudabəndəlu kəndistanında. Gültəpə qəs.-ndən 7,5 *km* şm.-da, Həmədan–Bicar avtomobil yolunun üstündədir.

ALAN QAPISI – Qafqazda Dəryal dərəsinin qədim adı. Erkən orta əsrlərdə bu dərəyə nəzarət edən alanların adı ilə bağlıdır. Terek çayının vadisi qədim zamanlardan Baş Qafqazın Suayırıcı silsiləsində mühüm keçid rolunu oynayırdı. A.q.-ndan müxtəlif dövrlərdə skiflər, ərəblər, monqollar, Teymurun qoşunu, rus ordusu istifadə etmişlər. 19 əsrdə burada Hərbi-Gürcüstan yolu çəkilmişdir.

ALANA – şaftalı, armud və s.-dən hazırlanan çərəz növü. Qabığı soyulmuş meyvə 5–6 gün gündə qurudulduqdan sonra saplağı tərəfdən dairəvi kəsilir, içərisi oyulur və yenidən qurudulur. Qoz, şəkər, hil və ya keşniş toxumu qarışığı ilə doldurularaq kəsilmiş hissəsi ilə ağzı örtülür, kölgədə bir müddət saxlanır. Əsasən, Naxçıvan bölgəsində hazırlanır.

ALANAĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Mehranrud kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 22 *km* şm.-q.-də, Təbriz–Bostanabad avtomobil yolunun 10 *km*-liyindədir.

ALANBİRAĞUŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Alanbirağuş bölgəsində, Qoşa-dağın əyindədir.

ALAND ADALARI, *Ahvenanmaa* (İsveç dilində Aland, fin dilində Ahvenanmaa) – Finlandiyanın ərazi sularında arxipelaq. Baltik dənizində, Botnik körfəzinin girəcəyindədir. İnz. m. Maarianhamina ş.-dir. İsveçdən Södra-Kvarken boğazı ilə ayrılır. Sah. 1,5 min *km*². Əh. 26,7 min (2003). Şm.-dan c.-a 130 *km* məsafədə uzanır. 6500 adadan (ən böyüyü Aland a., sah. 640 *km*²) ibarətdir. Bunlardan təqr. 150-si məskunlaşmışdır. Çoxlu buxtalar var. Səthi, hünd. 129 *m*-ə çatan təpəlikdir. Əsasən, Proterozoy yaşlı qranitlərdən və qneyslərdən təşkil olunmuşdur. Mülayim dəniz iqlimi hakimdir. Orta temp-r yanvarda –4°C, iyulda 15°C-dir. Yağınların orta illik miqdarı 550 *mm*-dir. Enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı meşələr, kolluqlar yayılmışdır. Əsas təsərrüfatı balıqçılıq və əkinçilikdir. Südlük heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Dəniz kurtları, turizm mərkəzləri var.

ALANGIŞ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Səncid bölgəsinin Givi kəndistanında, bölgənin mərkəzindən 15 *km* şm.-da, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun 12 *km*-liyindədir.

ALANİYA – 9–13 əsrlərdə Şimali Qafqazda *alanların* yaratdığı dövlət. İstehsalın və ticarətin inkişafı tədricən şəhərlərin yaranmasına səbəb oldu. Orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumata görə, əhalisi six olan A.-nın Kuban, Zelençuk və Labanın yuxarı axarlarında yerləşən ərazilərində bir sıra yaşayış məntəqələri var idi. 1238–39 illərdə monqol hücumu nəticəsində A.-nın ərazisi Qızıl Ordanın tərkibinə qatıldı. *Teymur* A. dövlətinə son qoydu. A. ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dəyirman daşları, oraqlar, kirkirə, həmçinin qızıl düymələr, geyimlər, xəncər qınları, amuletlər və s. aşkar edilmişdir. Tapılan materiallar A.-da daş, ağac, metal, dəri emalının, dulusçuluq və toxuculuğun inkişaf etdiyini göstərir.

ALANİYA MİLLİ PARKI – RF-də, Şimali Osetiyanın – Alaniyanın c.-q.-indədir. Sah. 0,55 min *km*². 1998 ildə yaradılmışdır. C.-da Böyük Qafqazın Suayırıcı silsiləsi ilə sərhədlənir. Unikal təbii komplekslər, o cümlədən uz. 14 *km*-ə çatan Qarauqom buzlağı, Taymazı şlalələri, 2400 *m* hünd.-də yerləşən Çe-

fəndar bataqlığı və s. A. ərazisindədir. Faunası Dağıstan turundan, dağkeçisindən, qonur ayıdan, berkutdan, toğlugötürəndən, ağbaş kərəkəsdən və s. ibarətdir. Qədim gözətçi qüllələri, qəsrlər, dağ kəndləri yaxınlığında sərđabələr qalmışdır.

ALANLAR (yun. *Alanoi*; lat. *Alani*; ər. *اللان*; rus mənbələrində yaslar) – qədim irandilli tayfa. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, A. *sarmatların* hərbi-siyasi ittifaqının yaranması nəticəsində təşkil tapmışlar. A.-ın Mərkəzi Asiyada formalaşaraq, buradan Volqa-Don çöllərinə gəldiyi də ehtimal edilir. Roma mənbələrinə görə, 1 əsrdə A. Şərqi Avropanın c.-unda böyük hərbi gücə malik idilər. 72 ildə A. *Atropatenaya*, 1–3 əsrlərdə *Albaniyaya* (*Qafqaz*) yürüşlər təşkil etmişdilər. Təqr. 2 əsrin ortalarında Şimali Qafqazın yerli əhalisini assimilyasiya edərək burada məskunlaşmışlar. A.-ın ş. qrupları Qara dənizin şm. sahillərinə qədər yayılmış, lakin burada 4 əsrin 70-ci illərində *hunlar* tərəfindən darmadağın edilərək onlara tabe olmuşlar. *Qotlarla* və *vandallarla* ittifaq yaranan A.-ın bəzi qrupları q.-ə doğru irəliləmiş, bir qismi Qalliyada məskunlaşaraq assimilyasiyaya uğramış, digər hissəsi isə vandallarla birləşərək Şimali Afrika-ya getmişlər.

Şimali Qafqazda məskunlaşan A. 5 əsrin 2-ci yarısından mühüm hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildilər. 570–630 illərdə Göytürk xaqanlığından asılı idilər, 7 əsrin sonunda isə Xəzər xaqanlığının tərkibinə qatıldılar. 7 əsrdə A.-ın arasında xristianlıq yayılmışdı. 9 əsrdə A.-lar *Alaniya* dövlətini yaratdılar.

A.-ın inkişaf etmiş mədəniyyəti və yunan əlifbası əsasında yazıları olmuş, qəhrəmanlıq *Nart eposunu* yaratmışlar. 1222 və 1238–39 illərdə monqollar tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğrayan A.-ı 14 əsrin sonlarında *Teymur* tamamilə darmadağın etdi. Bu dövrdə A.-ın arasında islam dini yayılmağa başladı. Mərkəzi və Cənubi Qafqaza sıxışdırılan A.-ın bir hissəsi indiki Rumıniya və Macarıstan ərazilərinə köçdü. Qafqazın bir sıra xalqlarının etnogenezində iştirak edən A.-ın birbaşa nəsiləri *osetirlərdir*. *Alan düzü*, *Alan qapısı* A.-ın adı ilə bağlıdır.

ALAPAPAQ – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (09.09.1930 ildən Axta, 30.06.1959 ildən – Razdan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində əhalisi qovulmuş və kənd xarabalığı

çevrilmişdir (həmin ərazidəki dağ da A. adlanırdı).

ALAPARS – İrəvan əyalətinin Dərəçiçək mahalında (indiki Razdan r-nu) mövcud olmuş kənd. 1840–50 illərdə azərb.-lar kənddən qovulmuşlar.

ALAR, *Alar* – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunda kənd. *Alar* ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 *km* şm.-da, İncəçayın sahilində, düzənlikdədir. Əh. 7069 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Kənddə 3 orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana var.
ALÁRİX I (Alaricus, Alarich) (təqr. 370–410) – *vestqotların* kralı [395–410]. 395 ildə Frakiyaya, Makedoniyaya və Yunanıstana yürüşlər təşkil etmişdir. 397 ildə Şərqi Roma imperatoru Arkadi tərəfindən Şərqi İlliriyanın canişini təyin olunmuşdur. İtaliyaya dəfələrlə hücum edən A. 410 ildə Romanı 3 gün qarət etmişdir. A.-ın istilaları Qərbi Roma imperiyasının dağılmasını sürətləndirmişdir.

ALÁRİX II (təqr. 475–507) – *vestqotların* kralı [484–507]. Onun hakimiyyəti dövründə İspaniya, Akvitanıya, Langedok və Qərbi Provans *vestqotların* əlində idi. A.-ın təşəbbüsü ilə 506 ildə *Alarix brevarisi* tərtib edilmişdir. 507 ildə A. Puatye yaxınlığında frank hökmdarı *I Xlodviq* məğlub olmuş və öldürülmüşdür. Onun ölümündən sonra Qalliyadakı ərazilərin böyük hissəsi *vestqotların* əlindən çıxmışdır.

ALÁRİX BREVIARİSİ (Breviarium Alaricianum – Alarixin müxtəsər qanunları) – barbarlaşdırılmış Roma hüququ toplusu. 506 ildə *vestqot kralı II Alarixin* əmri ilə tərtib edilmişdi. Bu toplu Roma qanunlarının barbar xalqları tərəfindən mənimsənilməsinin yeni mərhələsi idi. A.b. hərbi, inzibati və məhkəmə işlərini, yepiskopların təyin edilməsini və kilsə yığıncaqlarının çağırılmasını *vestqot kralının* səlahiyyətinə verirdi. Hərbi xidmət və nikah məsələsi, cinayət hüququ bu qanunla nizamlanırdı. Dövlətin, xalqın əleyhinə qiyam qaldıranlar və vətəna xəyanət edənlər lənətlənir, hökmdarın əmrinə əməl etməyənlər cəzalandırılırdı.

ALARKÓN (Aларкон) Pedro Antonio de (10.3.1833, Qranada əyaləti, Quadiks – 10.7.1891, Madrid əyaləti, Valdemoro) – ispan yazıçısı. İspan Kral Akademiyasının üzvü (1875 ildən). Yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. “Normanın sonu” (1855) adlı ilk romanını romantizmin təsiri ilə yazmışdır. 1859 ildə Mərakeşdə

könüllü olaraq müharibədə iştirak etmiş və bunu "Afrika müharibəsindəki şahidin gündəliyi" (1859) kitabında təsvir etmişdir. A.-un ən yaxşı əsəri 19 əsr ispan şəhərciyinin patriarxal məişətini əks etdirən "Üçkünc şlyapa" (1874) povestidir. Romanlarında ("Qalmaqal", 1875; "Bəxtəvər", 1880; "İsrafçı qadın", 1882) konservativ siyasi meyillər güclüdür.

ALARLILAR – şahsevən tayfalarından biri. Əsasən, Cənubi Azərb.-da yaşayırlar. Maldarlıq, qismən də əkinçiliklə məşğul olurlar (bax *Şahsevənlər*).

ALASLAR – İndoneziyanın Şimali Sumatra əyalətində yaşayan xalq. Sayı 50 min nəfərdir (1999). Cənubi Asiya irqinə mənsubdurlar. Avstroneziya dil ailəsinə aid bataq yarımqrupuna daxil olan alas dilində danışırlar. İndoneziya dili də yayılmışdır. Dindarları müsəlmandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Özlərini *qayoların* və karo-bataqların qohumları sayırlar. Rəvayətə görə, A.-ın əcdadları Sumatra a.-nın şm.-ına bataqların ərazisindən gəlmişlər. Ənənəvi məşğuliyyətləri kotan əkinçiliyidir (çəltik, qarğıdalı, şəkər qamışı, pambıq). Maldarlıq və atçılıq, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurlar. Maddi mədəniyyətləri bataq və qayoların mədəniyyətinə çox yaxındır.

ALASLAR – çoxillik donuşluq zonalarındakı yeraltı buzların əriməsi nəticəsində donu açılmış süxurların çökməsindən yaranan yastıdibli çuxurlar; diametri onlarla *m*-dən bir neçə *km*-ə çatır, dərinliyi 15–30 *m* olur. A.-ın səthi, əksər hallarda, qalın göllərlə, bataqlıqlarla, çöl-çəmən bitkiləri ilə örtülüdür. A. Mərkəzi Yakutiyanın düzənlik sahələrində, Qərbi Sibirdə və şm. r-nlarının daimi donuşluq sahələrində geniş yayılmışdır.

"**ALAS**" – Qazaxıstanda liberal-siyasi partiya. 1917 il avqustun 3–8-ndə təsis olunmuşdu. Ə.Bukeyxanov, M.Dulaton, M.Tınışpayev, M.Çokayev və b. "A.-ın liderlərindən olmuşlar. Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra bolşeviklərlə silahlı mübarizə aparmışlar. Partiyanın 1917 ilin 18–26 dekabrında keçirilən 2-ci qurultayında "A.-ın proqramı qəbul olunmuşdu. Partiya Rusiyanın federativ prezident respublikasına çevrilməsi tələbini irəli sürürdü. Qurultayda mərkəzi Semipalatinsk ş. olmaqla Alas Orda milli muxtariyyətini və onun silahlı qüvvələrinin yaradılmasını haqqında qərar qəbul olunmuş, Ə.Bukeyxanov

hökumətin başçısı seçilmişdi. 1919 ilin sonunda Qırmızı ordunun Qazaxıstanı hücumu ilə əlaqədar, "A." rəhbərliyi bolşeviklərlə Alas Ordanın ruslara təslim olması haqqında müqavilə imzalamışdı. 1920 il mart ayının 9-da "A." ləğv olundu.

ALAS ORDA – 1917–20 illərdə Qazaxıstanda mövcud olmuş milli muxtar qurum. Bax həmçinin "Alas".

ALAS PLATOSU – RF-nin Tuva Resp.-nda yayla. Qərbi Sayan d-rındadır. Hünd. 3128 *m*-ədək (Bay-Tayqa d.) Yüksək dağlıq relyefi üstünlük təşkil edir. Enliyarpaqlı meşələr, daşlı çöllər var.

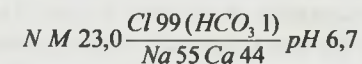
ALAS YAYLASI – RF-də, Tuva Resp. ərazisində, Qərbi Sayanda yayla. Hünd. 3128 *m*-ədək (Bay-Tayqa d.). Yüksək dağlıq relyefi üstünlük təşkil edir. Sərt qayalı yamaqları dərin çay dərələri ilə kəsilmişdir. Çaylararası sahələri daşlı çöllərdir. Yamaqlarında qarışam meşələri var.

ALASA – Azərb. Resp. Astara r-nunun Səncərədi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 *km* q.-də, Astara çayının sahilindədir. Əh. 419 (2008); əkinçilik-çəltikçilik, sitrusçuluq və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, feldşermama məntəqəsi, düyü dəyirmanı; məscid var.

ALASA – Azərb. Resp. Lerik r-nu ərazisində çay. Lənkəran çayının sol qolu. Uz. 16 *km*, hövzəsinin sah. 91 *km*². Talış silsiləsindən (1260 *m* hünd.-dən) başlanır. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə edilir.

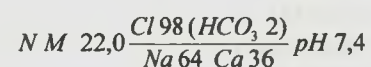
ALASA MİNERAL SU BULAQLARI – Azərb. Resp. Astara r-nu ərazisində bulaqlar. Alasa k.-ndən q.-də, İstisu çayının yatağındadır. 16 bulaqdan ibarətdir. 1 və 2 sayılı bulaqların minerallaşma dərəcəsi çox (23,0 *q/l* və 22 *q/l*), 3 sayılı bulağın minerallaşma dərəcəsi isə azdır (4,0 *q/l*). Digər bulaqların minerallaşma dərəcəsi daha zəifdir. Suyun temp-ru 1 və 2 sayılı bulaqlarda yüksək (50,0°C və 46,2°C), 3 sayılı bulaqda isə ilıqdır (22,0°C).

1 sayılı bulağın balneoloji tərkibi:

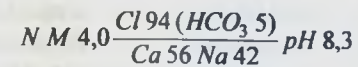
T 50,0°C D 1000 000 *l/gün*

2 sayılı bulağın balneoloji tərkibi:

T 46,2°C D 1000 000 *l/gün*

3 sayılı bulağın balneoloji tərkibi:

T 22,0°C D 500 000 *l/gün*

Bulaqların suyu acı-şordur, narzan tiplidir; kimyəvi tərkibi azotlu-xlorlu-hidrokarbonatlı-natriumlu-kalsiumludur. A.m.s.b. əsasında balneoloji kurort fəaliyyət göstərir.

Əd.: Тагиров И.Н. Ибрагимова И.Ш. Бабаев А.М. Ресурсы минеральных и термальных вод Азербайджана. Б., 2001.

ALASAN, Helanşan, Szyalanşan – Çində dağ silsiləsi. Alasan səhrasının c.-ş. kənarı boyunca 270 *km* məsafədə uzanır. Hünd. 3556 *m*-ədək (Helanşan d.). Yamaqları sıldırım, intensiv parçalanmışdır. Suayırıcının yal hissəsi Alp tipli relyefə malikdir. Ətklərində səhra, yuxarılarında kollu dağ çölləri və qismən çəmənliklər yayılmışdır.

ALASAN – Mərkəzi Asiyanın ş.-ində, Çinin şm.-ində qumlu səhra. Ş.-də Alasansilsiləsi və Xuanxe çayı, q.-də Joşuy (Edzin-Qol) çayı, c.-da Nanşan silsiləsinin ətkləri və şm.-da Monqolustanla sərhəddəki Qobi tektonik depressiyası ilə hüdudlanır. Sah. 170 min *km*². Hünd. 800 *m*-dən (şm.-q.-də) 1660 (c.-da) *m*-ədəkdir. Səthi, əsasən, dalğalı düzənlikdir. Nisbi hünd. 150–200 *m* olan ada dağlar, təpəliklər, bedlend, eol relyef formaları səciyyəvidir. Bitkisi quru çöl, yarımşəhra və səhra tiplidir. Heyvanları: sayqak, çöl siçanı, sünbülqıran, qumsiçanı, sürünənlər (tısbəgə, kərtənkələ, ilan) və s. Əh. köçəri maldarlıqla məşğuldur.

ALASAR – Azərb. Resp. Masallı r-nu ərazisindəki Burovar silsiləsində zirvə. Hünd. 522 *m*-dir.

ALASAR – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Komanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 *km* c.-da, Burovar silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 380 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, təbiət abidələrindən "Div qalası", "Şir yuvası" adlanan mağaralar var.

ALASAR-BUROVAR SILSİLƏSİ – bax *Burovar silsiləsi*.

ALAT – *şəbəkədə* şüələri saxlayan taxta parçası. A.-ın bir ucunda diş, digər ucunda oyuq düzəldilir. Şəbəkə məmulatı yığılan zaman yapışqan və mismardan istifadə edilmir, bir alatin dişi o biri alatin oyuğuna keçirilir. Şəbəkənin düzəlmə üsulundan və formasından asılı olaraq A.-lar müxtəlif ölçüdə hazırlanır.

ALATAU, Aladağ – Orta Asiyada və Sibirdə yamaqlarında bitki örtüyü ilə qar talaları, buzlaqlar və daş səpintilərinin növbələşdiyi sıra dağlar (məs., Cunqariya A.-su, Zaili A.-su, Kuznetsk A.-su və s.). **ALATEYMUR** – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Üçtəpə kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən c.-da, Miyanə-Təbriz avtomobil yolunun 8 *km*-liyindədir.

ALATIR – RF-nin Mordva və Çuvaşiya resp.-larında çay. Sura çayının (Volqa hövzəsi) sol qolu. Uz. 296 *km*, hövzəsinin sah. 11,2 min *km*². Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Aşağı axınında orta-illik su sərfi 36 *m*³/*san*-dir. Noyabrdan aprelə qədər donmuş olur. Ağac axıldır. Aladır ş. A. sahilindədir.

ALAY – hərbi hissə; bir çox dövlətlərin, o cümlədən Azərb.-in silahlı qüvvələrində inzibati-təsərrüfat vahidi. Piyada, atıcı, motoatıcı, mexanikləşdirilmiş, hava-desant (paraşüt-desant), dəniz piyadası, tank, artilleriya, minaatan, zenit artilleriyası, zenit raket, aviasiya, mühəndis (mühəndis-istehkamçı, ponton-körpü), rabitə, dəmir yol, avtomobil və s. A.-ları olur.

ALAY DƏRƏSİ – Qırğızıstanda, Hissar-Alay d-rında çuxur. Alay və Alayarası silsilələrin arası ilə q.-dən şərqə doğru 150 *km* məsafədə uzanır. Eni 8 *km*-dən 25 *km*-ədəkdir. Hünd. q.-də 2240, ş.-də 3536 *m*-dir (Tomurun aşırımı). Allüvial və prolüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Mərkəzi tir və təpəliklərinə rast gəlinir. Qızılsu çayı və onun qolları ilə suvarılır. Suvarma əkinçiliyi inkişaf etmişdir. Dağ otlaqları var.

ALAY SILSİLƏSİ – Qırğızıstan və qismən Tacikistan ərazisindədir. Hissar-Alay dağ sisteminə aiddir. Uz. 400 *km*. Fərqənə və Alay dərələrini bir-birindən ayırır. Hünd. 5539 *m*-ədəkdir (Tandıqul piki). 30-dan çox zirvəsinin hünd. 5000 *m*-dən çoxdur. Qumlu-gilli və metamorfik şistlərdən, kristallik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Yüksək dağlıq relyef səciyyəvidir. Yal hissələrində qar və buzlaqlar (800 *km*²) var. Dağətəyi sahəsində yarımşəhra bitkiləri yayılmışdır. Yamaqları ağot və sıyrılmı total bitkilərdən ibarət quru çöllərdir, daha yüksəyə qalxdıqca çəmən-çöl bitkiləri və ardıc meşələri subalp və Alp çəmənliyi ilə əvəz olunur. 200-dən çox aşırım məlumdur, ən məşhuru Taldık aşırımıdır. **ALAZAN** – Gürcüstan və Azərb. Resp. ərazisində çay. Bax *Qanıx*.

ALAZAN Baycan (Hacı Həsən zadənin təxəllüsü; 12.5.1913, Qazax r-nu – 9.11.1989, AFR, Freyburq – Azərb. mühacirət poeziyasının tanınmış nümayəndəsi. Qazax müəllimlər seminarı-yasını bitirmiş (1929), Azərb. Dövlət Un-tinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur (1931). 1933 ildə Cənubi Azərb.-a, oradan da Türkiyəyə mühacirət etmişdir. İstanbul Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1939). 1943 ildən ömrünün sonunadək Freyburqda yaşamışdır. Vətən həsrəti yaradıcılığının əsas mövzusu olmuşdur. "Könül sazından" (Ankara, 1983) və "Dağ çiçəkləri" (Ankara, 1987) şeir kitablarının müəllifidir. İ.V.Göte və F.Nitşedən türk dilinə tərcümələr etmişdir.

ALAZAN-ƏYRİÇAY ÇÖKƏKLİYİ – Azərb. və Gürc. resp.-larında vadi. Bax *Qanıx-Əyriçay çökəkliyi*.

ALAZAN-HƏFTƏRAN VADİSİ – bax *Qanıx-Əyriçay çökəkliyi*.

ALAZEYA – RF-də, Saxa Resp.-nın (Yakutiya) şm.-ş.-ində çay. Uz. 1590 *km*, hövzəsinin sah. 64,7 min *km*². Alazeya yaylasının c.-undan başlanır. Kolıma düzənliyi ilə axaraq Şərqi Sibirinə tökülür. Mənsəbdə bir neçə qola ayrılır. Əsas qolu Rossoxadır. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Aşağı axınında orta illik su sərfi 300 *m*³/*san*-dir. Oktyabrdan iyuna qədər donmuş olur. Hövzəsində 24 mindən çox göl var.

ALAZEYA YAYLASI – Şimal-Şərqi Sibirdə, RF-nin Saxa Resp. (Yakutiya) ərazisində yayla. İndigirka, Kolıma, Alazeya, Ojogina çayları arasındadır. Uz. təq. 300 *km*, hünd. 954 *m*-ədəkdir. A.y.-nın dalğalı səthi yastı zirvəli massivlər və silsilələrlə mürəkkəbləşmişdir. 450 *m* hünd.-ə qədər seyrək qarışam meşələri, yuxarılarında isə sidr kolluqları və tundra bitkiləri yayılmışdır. Bataqlıqlar var.

ALAZONLAR (Αλάζωνες) – e.ə. 7–2 əsrlərdə Qara dənizin şm. sahillərində yaşamış skif tayfası. Herodot, Strabon, Pavsani və Bizanslı Stefanın əsərlərində A. haqqında məlumat verilir. A. Olviya ş.-ndən şm.-da, Cənubi Buq çayının hövzəsində məskunlaşmışdılar. Kallipid və əkinçi skiflərlə qonşu idilər. Əsasən, əkinçiliklə (buğda, darı, mərçi və s.) məşğul olmuşlar. A.-ın yaşadığı ərazi arxeoloji cəhətdən tam öyrənilməmişdir. **ALB MƏRTƏBƏSİ** (Fransadakı Ob çayının lat. Alba adından) – Alt Tabaşırın üst mərtəbəsi. A.m. 1842 ildə A.D. d'Orbini tərəfindən ayrılmışdır. Azərb.-

da Böyük Qafqazda çökmə, Kiçik Qafqazda isə çökmə və maqmatik süxurlardan (800 *m*) ibarətdir. A.m. Böyük Qafqazda Altıağac dəstəsinə, Tanqalası, Qululu və Ausellina horizontlarına ayrılır. Xarakterik faunası Böyük Qafqazda belemnitlər – Neohibolites minor stol., N. minimus (List.), Kiçik Qafqazda ammonitlər – Pervinqueria inflata Sow., Hysteroceras orbygnyi Spath və s.

ALBA, Alvares de Toledo Fernando (29.10.1507 – 11.12.1582) – İspaniya dövlət xadimi, sərkərdə, hersoq, *V Karlin və II Filipin* baş hərbi məsləhətçisi. Tunis (1535), Almaniya (1546–48) və İtaliyaya (1556–57) təşkil olunan hərbi yürüşlərdə mühüm rol oynamışdır. 1567–73 illərdə Niderlandın qubernatoru olan və burada qəddar diktatura yaradan A. 7 minə yaxın günahsız insanı (o cümlədən qraf Eqmontu və qraf Qornu) edam etdirmişdir. Niderlandda baş verən üsyan (1572) nəticəsində İspaniyaya geri çağırılmışdı. 1580–81 illərdə A.-nın başçılıq etdiyi ordu Portuqaliyanı işğal etmişdir.

ALBA, alban – Monqolustanda 1921 ilə qədər mükəlləfiyyət, vergi, feodal rentası formalarından biri. A. növləri Mancuriya hökmranlığı (1691–1911) dövründə xüsusilə artmışdı. *Aratlar* məhsulun çox hissəsini xanların, məmurların, Mancuriya valilərinin hərbi qarnizonlarının və s. saxlanması üçün verirdilər. 19 əsrin axırları – 20 əsrin əvvəllərində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar yeni A. növləri yaranmışdı. 20-dən çox A. növü mövcud idi.

ALBALAN – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Hamarçışlaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 *km* c.-q.-də, Burovar silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh. 560 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana var.

ALBALI, gilənar (Cerasus) – *gülçilərlər fəsiləsindən* meyvə ağacı cinsi. Ağ və ya çəhrayı çiçəkləri çətirəbənzər çiçək qrupu əmələ gətirir. Meyvəsi şirəli, lətli və çəyirdəkdir; yarpaqları bütöv, kənarı diş-dişdir. A. sortlarının çoxu adı A. (C. vulgaris) və cır A. (C. fruticosa) növlərindən əmələ gəlmişdir. Gilas da (C. avium) A. cinsindədir. A. şaxtaya, quraqlığa davamlıdır. Calaq və pöhrə vasitəsilə çoxalır. Calaq ağaclar 2–3-cü il, pöhrədən bitən ağaclar isə 4–5-ci il bar verir. Hər ağacdən ildə 80–100 *kg* A. yığılır. Meyvəsi açıq-qırmızı və tünd-qırmızı rəngdədir; yeyilir, qurudulur, şirə, şərab, mürəbbə, xoşab və s. hazırlanır.

Albah.

Tərkibində 7,3–17,5% şəkər, 0,8–2,4% turşu, 0,15–0,88% aşı maddəsi və vitaminlər var. Azərbaycanda A. qədim zamanlardan becərilir. Resp.-da Gülüs, Gəncə, Əndəmic, Göyçay kimi yerli sortlar, Şpanka, Anadolu və Podbel kimi Avropa sortları daha çox əkilir.

ALBA-LONQA (indiki Kastel-Qandolfo) – Romanın yaxınlığında qədim şəhər. Rəvayətə görə *Askani Yul* tərəfindən salınmışdır. *Latin ittifaqının* mərkəzi olmuşdur. Roma ilə baş verən müharibə zamanı dağıdılaraq əhalisi Romaya köçürülmüşdür. Lakin A.-L.-dakı Yupiter Latsiarisin məbədi İttifaqın müqəddəs mərkəzi olaraq qalırdı və burada hər il təntənəli surətdə latın bayramları keçirilirdi. A.-L.-nin e.ə. 9–8 əsrlərdə salındığını və e.ə. 7 əsrdə dağıldığını arxeoloji tədqiqatlar sübut edir.

ALBAN ÇAYI – Qafqaz Albaniyasında çay. Bəzi antik mənbələrə görə Xəzər dənizinə, *Ptolemeyin* (2 əsr) məlumatına əsasən Kürə tökülür. Bir sıra müəlliflər isə onu Kürün qollarından biri hesab edir. A.Bakıxanov və b. A. ç.-ni Samur çayı ilə eyniləşdirirlər.

ALBAN DƏNİZİ – Xəzər dənizinin qədim adlarından biri. Alban (Qafqaz) tayfalarının adı ilə əlaqədardır. Adı antik mənbələrdə çəkilir.

ALBAN DİLİ – albanların dili. Albaniya Resp.-nin dövlət dili. Kosovo, Makedoniya, Yunanıstan, Türkiyə, Bolqarıstan, İtaliya, Ukrayna (Odessa vil.) və s. ölkələrdə də yayılmışdır. Hind-Avropa dillərinə daxildir. Bu dildə Albaniyada 3 mln.-a, bütün dünyada

isə 5,5 mln.-a yaxın adam danışır (2004). Şm. (geq) və s. (toks) dialekt qruplarına bölünür. Genetik cəhətdən illiriya və messap dillərinə yaxındır (bax *İlliriya dilləri*).

A.d.-ndə 7 sait, 29 samit fonem var. Qrammatik quruluşuna görə sintetik flektiv xarakterlidir (bax *Sintetik dillər*, *Flektiv dillər*). Sintaksisinə cümlədə söz sırasının sərbəstliyi xasdır. Lüğət tərkibində latın, yunan, türk, slavyan və s. dillərdən alınma sözlər çoxdur. 15 əsrdən latın, Kirill, yunan, ərəb qrafikalarından, habelə süni şəkildə yaradılmış əlifbalardan istifadə olunmuşdur. İlk yazılı abidələri 15 əsrə aiddir. Müasir yazı sistemi 1908 ildə latın qrafikası əsasında yaradılmışdır.

Alban ədəbi dili 19 əsrin sonlarında 2 variantda – geq və toks dialektləri əsasında formalaşmışdır. Müasir alban ədəbi dili geq dialektinin bəzi xüsusiyyətlərini saxlamaqla toks dialektinə əsaslanır.

ALBAN (Qafqaz) ƏLİFBASI – Qafqaz albanlarının əlifbası. 5 əsrin 1-ci rübündə indiki Azərbaycanda yaradılmışdır. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun (7–8 əsrlər) “Albanların tarixi” əsərində A.ə. haqqında məlumat var. İlk dəfə 1937 ildə İ.Abuladze *Mate-nadارانın* Eçmiədzin fondundakı başqa əlifbaların da verildiyi 15 əsrə aid əlyazmasında aşkar etmişdir [digər surəti 1956 ildə Kanzasda (ABŞ) tapılmışdır]. A.ə. 52 hərfdən ibarətdir. 1948–52 illərdə Mingəçevirdə aşkar edilmiş Alban (Qafqaz) epiqrafik abidələri [bax *Alban (Qafqaz) kitabələri*] bu əlifba ilədir. Köhnə Gəncənin xarabalıqlarından tapılmış iki gil qab üzərindəki, Dağıstanın Qunib r-nunun Oroda k.-ndə aşkar edilmiş daş üzərindəki, Dərbənd qalasının divarı üzərindəki yazıların, eləcə də Dərbənddən c.-da, Kürtənçay yaxınlığındakı qəbiristanlıqlarda aşkarlanmış bir sıra yazıların da alban əlifbası ilə olduğu güman edilir. 5–12 əsrlərdə A.ə. geniş yayılmış, məktəblərdə tədris edilmiş, bu əlifba ilə dini, elmi və bədii əsərlər yazılmışdır. 5–6 əsrlərə aid Alban təqvimi də bu əlifba ilə tərtib olunmuşdur. Erməni və alban kilsələri arasında gedən mübarizədə erməni kilsəsinin üstünlük qazanması, albanların bir qisminin qriqorianlaşması ilə əlaqədar alban dilinin və bu dildə ədəbiyyatın erməniləşdirilməsi, həmçinin Qafqaz Albaniyasında ərəb hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, xalqın bir hissəsinin

Q	qet (qem)	α (α)	Ϝ	ç (ç)	ç (ç)
E	odet (ogem)	β (β)	Ç	ç (çəq)	ç (çə)
Ç	zim (çum)	z (z)	Q	maq (maq)	m (m)
Q	gat (gəm)	g (g)	Z	qaz (qaz)	k (k)
J	əb (əb)	ē (ē)	Y	nuc (nuc)	n (n)
Ə	zax (zax)	z (z)	J	çaj (çaj)	ç (ç)
Ə	en (en)	e (e)	Ç	çak (çak)	ç (çə)
F	zil (zil)	z (z)	Q	çajin (çajin)	ç (çə)
9	tas (tas)	t (m)	Π	un (un)	u (y)
W	ca (ca)	ç (ç)	Ξ	taj (maj)	t (t)
7	jud (jud)	j (j)	J	xam (xam)	x (x)
T	za (za)	z (z)	Ç	çaj (çaj)	ç (ç)
Y	ivb (ivb)	i (u)	Ç	çat (çat)	ç (ç)
b	şa (şa)	ş (u)	Ϝ	per (per)	p (n)
9	lan (lan)	l (x)	J	pes (nec)	p (n)
Ϝ	inat (inat)	i (u)	Q	qaz (qaz)	q (k)
d	zen (zen)	z (x)	Ç	çak (çak)	ç (ç)
P	dax (dax)	d (g)	W	vez (vez)	v (b)
Ϝ	çax (çax)	ç (ç)	W	tur (tur)	t (m)
Ç	zox (zox)	z (z)	8	soj (soj)	s (ç)
Ξ	kax (kax)	k (k)	Ç	çon (çon)	ç (ç)
Π	lit (lit)	l (ç)	J	çan (çan)	ç (ç)
J	hət (hət)	h (h)	T	çajin (çajin)	ç (ç)
Ç	haj (haj)	h (ç)	Ç	çajin (çajin)	ç (ç)
Ç	ax (ax)	a (a)	Ψ	çin (çin)	p (n)
LP	coj (coj)	c (c)	Φ	çin (çin)	k (k)

islami qəbul etməsi, ta qədimdən burada kompakt halda yaşayan türklərlə qaynayıb qarışması nəticəsində A.ə. 12 əsrdən başlayaraq tədricən aradan çıxmışdır.

Əd.: Vahidov R. M. Mingəçevir epiqrafik abidələrinin arxeoloji xarakteristikası. Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). 1958, № 4; Шанидзе А. Язык и письмо кавказских албанцев. Вестник отделения общественных наук АН Груз. ССР, Тбилиси, 1960, № 1; Кукасян В. Alban yazısı və ədəbiyyatı tarixinin bəzi məsələləri. Azərb. EA Xəbərləri (ədəb. dil və incəsənət seriyası). 1968, № 2; Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Б., 2005.

ALBAN (Qafqaz) KİLSƏSİ – ən qədim xristian avtokefal (müstəqil) həvari kilsələrindən biri. Albaniyada xristianlığın yayılması I əsrdən xeyli əvvəl xristian yəhudilərin burada məskunlaşması ilə bağlıdır. Alban tarixçisi M.Kalankatuklunun məlumatına görə, həvari Faddeyin şagirdi Müqəddəs Yelisey Gişə (indiki Kiş) gəlib burada kilsə yaratmışdır. A.k.-nin başçısı alban yepiskopları tərəfindən seçilirdi. Çar Urnayrın dövründə (4 əsrin əvvəli) xristianlıq Qafqaz

Albaniyasında dövlət dini elan edildi. Çar saray adamları və feodal əyanları tərəfindən qəbul edilən xristianlıq əhali arasında zorla yayılırdı. Xristianlıqla yanaşı qədim yerli etiqadlar (zərdüştilik, tanrıçılıq və s.) da qalmaqda idi. Xristianlıq yeni feodal cəmiyyətinin ideoloji dayacağına çevrildi. Alban əlifbasının yaradılması, kilsə məktəblərinin açılması, Suriya və yunan dillərindən Bibliyanın və s. dini ədəbiyyatın alban dilinə tərcümə edilməsi xristianlığın yayılması və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadı. Əvvəlki məbədlərin torpaqları və əmlakının xeyli hissəsi kilsənin sərəncamına keçdi; çar və zadəganlar torpaq sahələrini kilsəyə bağışladılar. Kilsənin xeyrinə əhalidən müxtəlif natural vergilər toplanırdı.

451 ildə Xalkidonda çağırılmış IV Ümumdünya kilsə yığıncağından sonra A.k. monofizitliyi qəbul etdi. A.k.-nin müstəqilliyinin möhkəmlənməsində *Aluen* (Aquen) *kilsə məclisi* (488) mühüm rol oynadı. A.k.-nin başçısı katlikos-arkiyepiskop-patriarx adlanırdı. 5–8 əsrlərdə Albaniyada 12 yepiskopluq mövcud idi. A.k.-nin mərkəzləri Çola, Qəbələ, 6 əsrin 2-ci yarısından Bərdə, 8–9 əsrlərdə Bərdəkur, sonra Çarek-Hamsi (indiki Gədəbəy yaxınlığında) və nəhayət, 1240–1836 illərdə Qanzasar olmuşdur. A.k.-nin fəaliyyətində Albaniyadan şm.-də məskunlaşan türk tayfaları ilə əlaqələr mühüm yer tuturdu.

6 əsrin sonu – 7 əsrdə Cənubi Qafqazda Bizansın siyasi təsirinin güclənməsi ilə əlaqədar A.k. diofizitlərə qoşuldu. 8 əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalından sonra Xilafət, tabeliyində olan xristian əhalinin və kilsənin fəaliyyətini istiqamətləndirməyə çalışaraq erməni kilsəsinin köməyi ilə A.k.-ni monofizitləşdirdi; iyerarxiya cəhətdən onu erməni monofizit kilsəsinə tabe etdi (705). Alban katlikosunu erməni katlikosu təsdiq etməyə başladı.

Ərəb işğalından sonra albanların bir qismi islami qəbul etdi, digər qismi isə müsəlman türk tayfaları tərəfindən assimilyasiya olunur. 9–19 əsrlərdə tarixi Albaniyanın ayrı-ayrı hissələrində (Sünik, Arsax və s.) A.k. müstəqil fəaliyyətini davam etdirirdi. 1836 ildə Eçmiədzin erməni katlikosluğunun təkidi və Rusiya çarı I Nikolayın sərəncamı ilə A.k.-nin müstəqilliyi ləğv olundu və o, erməni katlikosluğuna tabe oldu.

Əd.: З. Буниятов. Азербайджан в VII–IX вв. Б., 1965; Ф. Мамедова. Кавказская Албания и албаны. Б., 2005.

ALBAN (Qafqaz) KİTABƏLƏRİ – Qafqaz albanlarının erkən orta əsr epiqrafik abidələri. 1948–52 illərdə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində alban yazısı olan 5–6 əsrlərə aid kitabələr tapılmışdır. Həmin dövrə aid xristian məbədidəki məhrabın üzərində (daşdan düzəldilmiş

Alban (Qafqaz) kitabələri.

dördkünc xaç oturacağına pərvazında) həkk edilmiş yazı dövrümüzədək çatmış ən böyük kitabədir. Üzərində Alban yazısı olan gil şamdanlar və küp parçaları da aşkar edilmişdir. A.k. indiyədək oxunmamışdır.

Əd.: Vahidov R.M. Mingəçevir epiqrafik abidələrinin arxeoloji xarakteristikası. Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). 1958, № 4; Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959; Климов Г. А. К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской письменности). “Вопросы языкознания”. 1967, №3; у е н о п и н, К чтению двух памятников агванской (кавказско-албанской) эпиграфики. “Вопросы языкознания”. 1970, №1.

ALBAN TARIXİ MƏNBƏLƏRİ – 8–19 əsrlərdə alban tarixçiləri tərəfindən yazılmış əsərlər. Bunlardan Musa Kalankatuklunun “Albanların tarixi” əsəri Azərbaycan tarixi üçün mühüm mənbədir. Albaniyanın intibahı dövründə (11–13 əsrlər) alban tarixçiləri Mxitar Qoş, David Alavik, Kirakos Gəncəli, Şərqli (Albaniyalı) Vardan və s. Gəncədə yazıb yaratmışlar. Bu dövrdə “Qanunnamə” və “Alban xronikası” (Mxitar Qoş), “Albanların qısa tarixi”

(Kirakos Gəncəli) adlı əsərlər yazılmışdır. Albanların ədəbi-tarixi ənənəsi sonrakı əsrlərdə də qorunub saxlanmışdır. Belə ki, 18 əsrdə “Alban ölkəsinin qısa tarixi”ni (Yesayi Həsən Cəlal), 19 əsrdə isə “Arsax”, “Alban ölkəsinin tarixi”, “Albaniya ölkəsi və onun qonşuları” (Makar Barxudaryans) adlı kitablar yazılmışdır. Bu əsərlərdə alban xalqının özünüdərk hiss olunur. Hazırda erməni dilində olan və şübhəsiz ki alban dilində yazılmış (13 əsrdək) A.t.m.-nin orjinalları bizə gəlib çatmamışdır. 13 əsrdək şübhəsiz ki, alban dilində yazılmış A.t.m.-in orjinalları bizə gəlib çatmamışdır.

Əd.: Ф. Мамедова. Кавказская Албания и албаны. Б., 2005.

ALBAN TAYFALARI – Albaniya (Qafqaz) ərazisində yaşamış tayfalar. Antik və orta əsr müəlliflərin əsərlərində A.t. haqqında məlumat var. Antik Albaniyanın etnik tərkibi çox müxtəlif idi. Strabonun məlumatına görə, Albaniyada 26 alban tayfası məskunlaşmışdı. Bunlardan albanlar, anariaklar, aynianlar, çilblər (silvlər), didurlar (didoylar), gellər, herlər, kaspilər, qardmanlar, qarqarlar, leqlər, İpinlər (İupenilər), maskutlar (massagetlər), mülklər, parsilər (parrasilər), sakasenlər (sakesinlər, şakaşenlər), savdeylər (sodeylər), utilər və b. tayfalar məlumdur. A.t.-nin etno-dil mənsubiyyəti haqqında alimlər arasında müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, onların əksəriyyəti bu tayfaların tərkibində qafqazdilli, irandilli və türkdilli komponentlərin olduğunu təsdiqləyir. 5–6 əsrlərdə bu əraziyə hunlar, sabirlər, bulqarlar, kəngərlər, barsillər və xəzərlərin axını gücləndi. Türkdilli əhalinin yayılma arealının genişlənməsi nəticəsində yaranan dil bu ərazinin daxili ünsiyyət dilinə çevrildi.

A.t. Azərbaycanda xalqın əsas etnik komponentlərindən biri olmuşdur. Azərb. ərazisində tapılan arxeoloji materiallar, həmçinin antik və erkən orta əsr müəlliflərinin məlumatları A.t.-nin təsərrüfatının, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatının yüksək inkişaf etdiyini sübut edir. A.t.-nin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Maldarlıq, balıqçılıq və quşçuluq da inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq sahəsində metallurgiya və metalışləmə, saxsı, şüşə istehsalı və toxuculuq yüksək səviyyədə idi. **ALBANA** – Azərbaycanda qədim şəhər. *Ptolemeyin* (2 əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində A.-nın *Kas çayı* mənsəbində olduğu qeyd olunur. Digər mənbələrdə A.-

nın Bakı yaxınlığında yerləşdiyi göstərilir. Lakin indiki Quba r.-nu ərazisindəki *Alban k.*-nin A. olması ehtimalı daha güclüdür. Bir sıra alimlər onu *Torpaqqala*, *Dərbənd*, *Əlvənd k.* (Zərdab r.-nu) ilə eyniləşdirirlər.

ALBANIYA (Qafqaz) – Şimali Azərb. ərazisində qədim dövlət. A. dövləti şm.-da Qafqaz dağları, ş.-də Xəzər dənizi, q.-də İberiya, c.-ş.-də Ermənistan, c.-da isə Atropatena ilə həmsərhəd idi. Beləliklə, antik A.-nın ərazisi indiki Azərb. Resp.-nı, Dağ. Resp.-nin c. hissəsini (RF) və Gürc. Resp.-nin Alazan vadisini əhatə edirdi. Tədqiqatçılar tərəfindən A. dövlətinin e.ə. 4–3 əsrlərdə formalaşdığı ehtimal olunur. Antik dövrdə A.-nın paytaxtı Kabala (Qəbələ) ş. idi. Mənbələrdə adı Albaniya (antik), Ardan (orta fars), *Arran* (ərəb), Rani (gürcü), Aran (Suriya) və s. kimi çəkilir. A. haqqında yunan, latın, erməni, gürcü, Suriya və ərəb mənbələrində məlumat verilir. Əsas tarixi mənbə isə *Musa Kalankatuklunun* “Albanların tarixi” və b. alban tarixçilərin əsərləridir.

Mənbələrin məlumatına görə, A.-da 26 alban tayfası məskunlaşmışdı. Bunlardan bizə alban, gel, kaspi, qarqar, leq, sakasen, uti və b. tayfaların adı mə-

lumdur (bax *Alban tayfaları*). Qədim A.-nın etnik tərkibində çox böyük müxtəliflik mövcud idi. Etnos kimi eramızın əvvəlində formalaşan A. *albanlar* əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, quşçuluq, baliqçılıq, ovçuluqla məşğul olurdu. Süni suvarma sistemi inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq sahəsində metallurgiya və metalışləmə, saxsı, şüşə istehsalı və toxuculuq yüksək səviyyədə idi. Yaloylutəpə, Mingəçevir, Qəbələ, Beyləqan və s. yerlərdən tapılmış arxeoloji materiallar A.-nın vil.-ləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafını göstərir.

A. əhalisi başqa ölkə və xalqlarla ticarət əlaqələri saxlayırdı. A.-nın ərazisindən beynəlxalq su və quru ticarət yolları keçirdi. Bunlardan ən mühüm yerli əhali tərəfindən “Bazərgan yolu”, “Dəvə yolu” və yaxud “Elçi yolu” adlandırılan tranzit yolun izləri indi də qalmaqdadır. E.ə. 3 əsrdə A.-da əvvəl Makedoniyalı İsgəndərin adına tetradra xma və draxmalar, bir müddət sonra isə Selevkilərin sikkələrinə bənzər yerli gümüş sikkələr zərb olunmağa başladı. E.ə. 1 əsrin 2-ci yarısında A. bazarlarında Roma və Parfiya sikkələrindən də istifadə olunurdu.

Antik dövrdə A.-da təbiət qüvvələrinə (Ay, Günəş və Səma) sitayiş olunurdu. İbtidai cəmiyyətin dağılması və sinfi cəmiyyətin meydana gəlməsi nəticəsində A.-nın ərazisində yaşayan alban tayfa ittifaqı əsasında alban dövləti yarandı. A. dövlətini çar idarə edirdi. Ay ilahəsi məbədinin kahini ondan sonra ikinci hörmətli şəxs hesab olunurdu. Hərbi əyanlar və kahinlər A.-nın siyasi və ictimai həyatında mühüm rol oynayırdılar. Antik A.-da istehsalçıların əksəriyyəti azad adamlar idi.

Mənbələrdə A. ərazisində 30-dan çox iri şəhərin və şəhər tipli qəsəbənin olduğu haqqında məlumat verilir. Antik dövrdə A.-nın ən iri şəhəri və paytaxtı Kabalaka (indiki Qəbələ) ş. idi.

E.ə. 1 əsrdə A. qoşunu 60 min piyada və 22 min süvaridən ibarət idi. Albanlar buraya soxulan Roma sərkərdələri Pompeyin (e.ə. 66) və Publi Kanidi Krassın (e.ə. 36) qoşunlarına qarşı vuruşmuşlar. 1 əsrin 2-ci yarısında A.-da Parfiyanın nüfuzu artmağa başladı və burada 63 ildən etibarən Parfiya *Arşakiləri* sülaləsinin bir qolu hakimiyyətə gəldi. Böyükdaş kitabəsindəki məlumata görə, 1 əsrin 90-cı illərində romalılar Qobustanadək gəlib çıxmışdılar. Lakin onların

A.-nı tutmaq cəhdləri baş tutmamışdı.

Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun qeyd etdiyinə görə, 1 əsrdə A. hökmdar *Aran* tərəfindən idarə olunurdu. Onun digər məlumatına görə, bu zaman A.-nın ərazisi Araz çayından Xunarakertə, yəni İberiyayadək çatırdı.

1–3 əsrlərdə alan tayfaları A.-ya tez-tez talançı yürüşlər etmişlər. 2–3 əsrlərdə Roma imperatorları alban hökmdarları ilə dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. 227 ildə hun və sabir tayfaları şm.-dan A.-ya yürüşlər etməyə başladılar. A. təq. 262 ildə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

İnzibati-ərazi baxımından A. vil.-lərə (qavarlara) və əyalətlərə (nəhənglərə) bölünürdü. Kürün sol sahili A.-sı yalnız qavarlardan ibarət idi. Yazılı mənbələrə görə, burada A.-nın on bir vil. var idi. Sağ sahili A. isə dörd iri əyalətə bölünürdü.

A. feodal münasibətlərinin çox erkən yarandığı Qafqaz ölkələrindən biri idi. Burada cəmiyyət, əsasən, azatlardan və şinakanlardan (azad kəndlilər) ibarət idi. Azatlar A. və Sasani hökmdarlarının vassalları idilər və ruhanilərlə yanaşı imtiyazlı təbəqəni təşkil edirdilər. Ölkədə torpaq sahibliyinin iki forması (*dastakert* və *xvastak*) mövcud idi. 1–6 əsrlərdə A.-da Albaniya Arşakiləri hakimiyyətdə olmuşlar.

1 əsrdə alban çarı I *Vaçaqan* mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmışdı. Çar *Urnaqr* 314 ildə xristianlığı dövlət dini elan etmişdi. Sasani-Roma müharibələri zamanı *Urnaqr II Şapurun* müttəfiqi idi [bax *Amid döyüşü* (359), *Dzirav döyüşü* (371)]. II *Vaçenin* hakimiyyəti illərində A.-nın paytaxtı Qəbələdən Partava (Bərdə) köçürüldü. Bu dövrdə albanlar Sasanilərin hunlara qarşı mübarizəsində iştirak etmişlər. Sasanilər A.-da, həmçinin İberiya və Ermənistanda, zərdüştiliyi zorla yaymağa çalışırdılar. Bu da Cənubi Qafqazda 450–451 illərdə onlara qarşı üsyana səbəb oldu. II *Vaçenin* dövründə baş verən hərəkət da uğursuzluqla nəticələndi və Vaçe çarlıqdan imtina etdi. 463–487 illərdə A. Sasani çarlarının tərəfindən idarə olunurdu. 484 ildə A.-da başlanan yeni üsyan nəticəsində Arşakilər yenidən hakimiyyətə gəldilər (487) və ölkənin din azadlığı tanındı. Alban çarı III *Vaçaqan* ölkəni siyasi və mədəni cəhətdən dirçəltdi. 488 ildə *Aluen kilsə məclisi* çağırıldı. Məclis dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirdi. 6 əsrdə Sasanilər A.-da çar hakimiyyətini ləğv etdilər və A.

Sasani çarını – mərzban tərəfindən idarə edildi. 5–6 əsrlərdə A.-ya türk tayfalarının (hunlar, sabirlər, bulqarlar, kəngərlər, barsillər, xəzərlər) axını gücləndi.

6 əsrin sonu – 7 əsrin əvvəlində Girdiman hakimləri *Mihranilər* gücləndi və 630 ildə A.-da hakimiyyətə yiyələndilər. Bizans-Sasani müharibəsinə (603–619) qoşulan A.-da alban katolikosu Vironun başçılığı ilə üsyan baş verdi. Üsyan II *Xosrov* tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Sasani-Bizans müharibələri dövründə (624–628) A.-nın Uti vil. bizanslılar tərəfindən ələ keçirildi. 626 və 628 illərdə A.-ya xəzərlərin yürüşləri baş verdi. İkinci yürüş zamanı xəzərlər A. ərazisini tutdular. 628 ildə Girdiman vil.-ni zəbt edən Bizans imperatoru I *İrakli* vil. hakimi *Varaz Qriqora* diofizitliyi qəbul etdirərək onu öz vassalına çevirdi. 630 ildə A.-nın çarı olan *Varaz Qriqor* yenidən monofizitliyi qəbul etdi. 7 əsrin 30-cu illərində xəzərlərin A.-dakı hökmrənliyinə son qoyuldu. 636–642 illərdə *Cavanşirin* rəhbərliyi ilə alban dəstələri Sasani qoşununun tərkibində ərəblərə qarşı müharibədə iştirak etdilər. 642–645 illərdə ərəblər A.-ya yürüş etdilər, lakin burada möhkəmlənə bilmədilər. Həmin dövrdə *Cavanşir* Bizansdan asılılıq şərti ilə A.-nın müstəqilliyini saxlaya bildi. *Cavanşir* 662 ildə A.-ya hücum edən xəzərləri məğlub etdi. Lakin xəzərlərin 664–665 illərdəki yürüşü zamanı onlarla ittifaq bağladı. 667 və 670 illərdə isə ərəblərlə ittifaq bağlayaraq ölkənin müstəqilliyini saxladı. 680 ildə *Cavanşir* sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. A.-da hakimiyyətə *Varaz Tiridat* gəldi. Bu zaman *Alp İltverin* başçılığı ilə xəzərlər A.-ya hücum etdi. Bizansın, Xilafətin və Xəzər xaqanlığının hücumlarına məruz qalan A. hər üç ölkəyə bac verməyə məcbur oldu. 699 ildə *Varaz Tiridat* girov kimi Konstantinopola göndərildi. Şeroyun [699–704] hakimiyyəti illərində A.-nın tənəzzülü sürətləndi. 704 ildə ərəblər sonuncu alban çarını Suriyaya apardılar. 705 ildə A. Əməvilər xilafətinin tərkibinə qatıldı.

A.-da sənətkarlığın və ticarətin genişlənməsi şəhər həyatının canlanmasına səbəb oldu. Qəbələ, Bərdə, Dərbənd, Şamaxı, Şabran, Beyləqan, Gəncə, Şəki, Şəmkir və s. şəhərlər ölkənin iqtisadi, mədəni və siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. Antik dövrdən etibarən A.-nın ərazisindən Böyük İpək

yolu keçirdi. Əsas karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşən Bərdə Yaxın və Orta Şərqi mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bərdədə pul kəsilirdi. A.-da Sasani gümüş sikkələri də işlədilir.

A.-da zəngin mədəniyyət mövcud idi. Ən qədim xristian kilsələrindən biri olan avtokefal *Alban (Qafqaz) kilsəsi* A.-da idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, Beyləqan, Dərbənd və s. yerlərdə mühüm materiallar aşkar olunmuşdur. A. dövrünə aid Kiş, Amaras, Ləkit və Qum məbədləri, Beşbarmaq və Gilgilçay sədləri, Torpaqqala, Çıraqqala, Girdiman (Cavanşir) qalaları, Govurax və s. abidələr qalmışdır. A.-da metalışləmə, dulusçuluq, şüşə istehsalı inkişaf etmişdir. Daş məmulatların əksəriyyətini sütunaltlıqları, kapitellər, qapı və pəncərə başlıqları və s. təşkil edir. Qiymətli daşlardan düzəldilmiş möhürlər də tapılmışdır.

A. ərazisində yazılı abidələr də aşkar edilmişdir. Mingəçevirdən tapılmış alban yazıları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Pullar üzərində və Dərbənd qala divarlarında pəhləvi dilində yazılara da rast gəlinir. 5–7 əsrlər alban yazısının çiçəklənmə dövrü idi. A.-da məktəblər fəaliyyət göstərirdi, dini kitabların alban dilinə tərcüməsi sahəsində böyük işlər görülür, tərcümə ədəbiyyatı ilə yanaşı yerli aqioqrafik və dünyəvi ədəbiyyat, tarixi xronikalar (bax *Alban tarixi mənbələri*), hüquqi sənədlər yaradılırdı. Bax həmçinin “*Azərbaycan*” cildi. **ALBANIYA** (Shqipëria), Albaniya Respublikası (Republika e Shqipërisë).

Ümumi məlumat

Avropanın c.-unda, Balkan y.-a-nın q.-ində dövlət. Adriatik və İoni dənizləri sahilində 340 km məsafədə uzanır. İtaliyadan eni 75 km olan Otranto boğazı ilə ayrılır. Sah. 28,7 min km². Əh. 3600,0 min (2008). Paytaxtı Tirana ş.-dir. Rəsmi dil alban dilidir. İnz.-ərazi cəhətdən 36 mahala (retiyə) bölünür.

A. BMT-nin (1955), ATƏT-in (1991), BVF-nin (1991), BYİB-in (1991), Avropa Şurasının (1996), ÜTT-nin (2000) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

A. – unitar dövlətdir; konstitusiyası 21.10.1998 ildə qəbul olunmuşdur. İdarəetmə forması – parlament respublikasıdır. Dövlət başçısı – prezidentdir; 5 il müddətinə (bir dəfə yenidən seçilmək

hüququ ilə) parlament tərəfindən seçilir. Bunun üçün parlamentin mütləq səs çoxluğu (3/5 deputat səsi) zəruridir. Prezident Silahlı qüvvələrin ali baş komandanıdır; hökumət üzvlərini təyin edir, vətəndaşlıq məsələlərinə baxır və s.

Birpalatalı parlament – Kuvend qanunvericilik hakimiyyətinin ali orqanıdır. 4 illik müddətə seçilən parlament 140 deputatdan ibarətdir (birmandatlı seçki dairələrindən majoritar sistemlə seçilmiş 100 deputat, proporsional seçki sistemi əsasında partiya siyahıları ilə seçilmiş 40 deputat). İcraedici hakimiyyətin ali orqanı Baş nazirin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Şurasıdır. Hökumətin səlahiyyətləri ən ümumi şəkildə müəyyən edilmişdir: o, digər hakimiyyət orqanlarına, yaxud yerli hakimiyyətə verilməyən bütün dövlət funksiyalarını həyata keçirir.

A.-da çoxpartiyalı sistem mövcuddur; əsas partiyalar Albaniya Sosialist Partiyası və Albaniya Demokrat Partiyasıdır.

Təbiət

Relyef. Adriatik dənizi sahili boyu eni 15–40 km-ə çatan təpəli düzənlikdir. Sahilləri zəif parçalanmışdır, körfəzlər var (Drin, Durres, Vlyora və s.). Qalan hissəsi isə dağlıqdır. Şm.-da *Şimali Albaniya Alp dağları*, ş.-də və mərkəzi hissələrdə, əsasən, meridian istiqamətli dağ massivləri: Korabi (hünd. 2753 m-ədək – ölkənin ən hündür nöqtəsi), Deşati, Skanderbeq, Yablonitsa, Tomori və s., c.-da hünd.-ləri 600–2000 m arasında olan silsilələr (Dembeli, Nemerçka, Lünceriya və s.) və dağarası çökəkliklərdir (Korçin, Kolyonya, Girokastro və s.).

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar.

A. ərazisi *Alp-Himalay mütəhərrik qurşağının* Cənubi Avropa qoluna aiddir; Dinarid və Ellinid (Albanidlər) qırışıqlıq sistemlərinin qovuşduğu yerdədir. Əsasən, Paleozoy, Mezozoy və Paleogenin çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Əsas faydalı qazıntıları: xromitlər, mis, nikel və kobalt tərkibli dəmir filizləri, boksitlər, neft, qaz, bitum və s.

İqlim. İqlimi subtropik Aralıq dənizi tiplidir. Yay qızmar və quru (iyulun orta temp-ru 25–28°C), qışı rütubətli yumşaq (yanvarın orta temp-ru 4–7°C) keçir. İllik yağıntı 1000–1800 mm. Dağlarda iqlim nisbətən soyuq (–20°C-yədək) və rütubətli (illik yağıntı 2500 mm).

Çaylar və göllər. Çayları Drin, Mati, Erzeni, Şkumbini, Semani, Vyosa Adriatik dənizi hövzəsinə aiddir; zəngin hidroenerji ehtiyatına malikdir. Şkoder (Skadar), Oxrid, Prespa və Mikra-Prespa gölləri qismən A. ərazisindədir.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Qəhvəyi, qonur meşə torpaqları var. Ərazinin 35%-i meşəlikdir (əsasən, palıd, vələs, fıstıq və s.). 1700 m-dən Alp çəmənlikləri başlayır. Heyvanları: qaban, canavar, maral, çaqqal, sahil sularında su quşları. A.-da ümumi sah. 94 min ha olan 29 qorunan təbii ərazi, o cümlədən Divyaka, Dayti, Lyura, Tomori milli parkları var.

Əhali. Əhalinin 92%-indən çoxu *albanlardır* (2000). Yunanlar, qaraçılar, aromunlar, serblər, makedoniyalılar və b. da yaşayır. Dindarların 70% müsəlman, 30% isə xristiandır.

Tarixi öçerk. A. ərazisində ilk insanlar Orta Paleolit dövründə məskunlaşmışlar. E.ə. 7–6 əsrlərdə A.-da yunan koloniyaları meydana gəlməyə başladı. A.-nın qədim əhalisi olan *illiriyahların* ilk dövlətləri e.ə. 4 əsrdə yaranmışdır. E.ə. 168 ildə A.-nı romalılar işğal etmiş, Roma imperiyası parçalandıqdan (395) sonra bu ərazi Şərqi Roma imperiyasına (Bizans) qatılmışdır. 6–7 əsrlərdə A. ərazisində slavyan tayfaları məskunlaşdılar. 8 əsrdə feodal münasibətləri meydana gəldi. 989 ildə A. bolqar çarı Samuil tərəfindən işğal olundu və Birinci Bolqar çarlığının tərkibinə daxil edildi. 1018 ildə A.-da yenidən Bizans hakimiyyəti bərpa olundu. 1081 ildə A.-ya normanların yürüşləri başladı və nəticədə ölkənin sahilyanı əraziləri onların əlinə keçdi. 1204 ildə 4-cü səlib yürüşü nəticəsində Bizans imperiyası süqut etdi və A.-nın bir hissəsi Venesyanın, qalan hissəsi Epir dövləti tərəfindən zəbt olundu. 12 əsrin sonu – 13 əsrin I-ci yarısında A.-nın şm.-da Arberi knyazlığı yarandı. 13 əsrin sonu–14 əsrin əvvəllərində A.-nın q. hissəsi Neapol krallığına, şm. hissəsi isə Serbiyaya tabe idi. 14 əsrin ortalarında A. bütünlüklə Serbiyaya qatıldı. Bu dövlətin parçalanmasından sonra A. ərazisində müstəqil knyazlıqlar

yarandı. 1389 ildə A.-ya osmanlıların yürüşləri başladı və 16 əsrin əvvəlində türkələr A.-nı tam ələ keçirdilər. Bu dövrdə A.-da islam geniş yayıldı.

Berlin konqresinin (1878) şərtlərinə görə albanlar yaşayan ərazi Çernoqoriya və Yunanıstan arasında bölüşdürüldü, bu isə xalqın böyük etirazına səbəb oldu. 1878 ildə albanlar Kosovoda Prizren liqasını yaratdılar və A. üçün Osmanlı dövlətinin tərkibində muxtariyyət tələb etdilər. Osmanlı dövləti A.-ya inzibati muxtariyyət hüququ verəcəyini vəd etdi. Lakin I-ci Balkan müharibəsinin (1912) başlanması vəziyyəti dəyişdi. A. Çernoqoriya, Serbiya və Yunanıstan qoşunları tərəfindən işğal olundu. 1912 il noyabrın 28-də Vlyora ş.-ndə keçirilən Ümumalban konqresində A.-nın müstəqilliyi elan edildi və İsmayıl Kəmalinin başçılığı ilə müvəqqəti hökumət yaradıldı. Birinci dünya müharibəsinin sonunda A. ərazisi İtaliya, Serbiya və Yunanıstan tərəfindən ələ keçirildi.

1920 il yanvarın 21–31-də Lüşnedə çağırılan Alban Milli Konqresində A.-nın müstəqilliyi elan olundu. 1922 ildə isə ölkə işğalçılardan təmizləndi. 1939 ildə A.-nı İtaliya, 1943 ildə isə Almaniya işğal etdi. 1944 ildə Milli Azadlıq Cəbhəsi ölkəni azad etdi. 1946 ildə Albaniya Xalq Respublikası elan olundu. 1949 ildə A. Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasına (QİYS), 1955 ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatına qoşuldu. 1962 ildə A. QİYS-dən, 1968 ildə isə Varşava Müqaviləsi Təşkilatından çıxdı.

1991 ildən ölkə Albaniya Respublikası adlanır. Respublikanın ilk prezidenti R.Aliya olmuşdur.

Təsərrüfat

A. Avropanın ən kasıb ölkələrindən biridir (ÜDM-nin həcmi 12,0 milyard doll.); əhalisinin 30%-i yoxsulluq həddindən aşağı vəziyyətdə yaşayır. İqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatına keçid durumundadır və mühacirlərin öz qohumlarına göndərdiyi vəsaitin, həmçinin İtaliya və Yunanıstanın maliyyə köməyi (ildə 400–600 milyon doll.) sayəsində inkişaf edir. İqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsinə 1990-cı illərin ortalarında başlanmış, torpağın, ticarət və xidmət, nəqliyyat və tikinti sahələrinin özəlləşdirilməsi 2000-ci illərin əvvəlində sona yetirilmiş, iri sənaye obyektlərinin, bank sisteminin özəlləşdirilməsi 2003 ildən sonra aparılmışdır. ÜDM-in 70%-i xüsusi sektora məxsusdur. K.t. iqtisadiyyatın

İsgəndərbəyin abidəsi. Tirana.

aparıcı sahəsidir (ÜDM-in 47,6%-i, 2003). 1990-cı illərdən beynəlxalq turizm inkişaf etməyə başlamışdır (xidmətlərlə birlikdə ÜDM-in 27,8%-i verir).

Sənaye. Hasilat və xammal emalı sahələri sənaye istehsalının strukturunda başlıca yer tutur. Əsas mineral ehtiyatları neft, qaz, xrom filizidir. Ölkədə həmçinin mis, nikel, dəmir filizi, liqnit, təbii bitum hasil edilir. Mineral xammal hasilatı, xrom filizi istisna olunmaqla, 1990-cı illərdə kəskin azalmışdır. Ağac tədarükü yalnız daxili tələbatı ödəyir. Elektrik enerjisi istehsalının (5,3 mlrd. kVt-s, 2002) 97%-i dağ r-nlarındakı kiçik SES-lərdən alınır. Emaledici sənaye 1960–80 illərdə inkişaf etmişdir. Neft emalı, neft məhsulları istehsalı (1997 ildə 360 min t), neft-kimya və kimya, əlvan və qara metallurgiya, metal emalı və maşınqayırma, sement, ağac emalı, mebel, toxuculuq, tütün, yeyinti (zeytun yağı, şəkər, balıq, meyvə və konservləri və s. istehsalı) müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Kənd təsərrüfatı. A.-nın k.t. ölkənin daxili tələbatını ödəmir. Quraqlıq əkinçiliyə ciddi ziyan vurur. Əkilən sahələrin

yarıya qədəri suvarılır. 2000-ci illərin əvvəlində s-z və k-zlar ləğv olunduqdan, torpaq və avadanlıq özəlləşdirildəndən sonra torpaq sahələrinin xırda sahələrə bölünməsi və avadanlıq çatışmazlığı k.t.-dakı səmərəni daha da azaltmışdır. Ölkə ərazisinin 21%-ini suvarılan torpaqlar (onların da yarısında taxıl əkilir), 15%-ini otlaqlar tutur. Əsas k.t. bitkiləri buğda və qarğıdalıdır. Darı, şəkər çuğunduru, günəbaxan, kartof, tərəvəz, meyvə, üzüm, zeytun da becərilir. Heyvandarlıqda başlıca ənənəvi sahə qoyunçuluqdur (2002 ildə 1,4 milyon başdan çox), ev quşları (4,1 mln. baş), yük heyvanları (at, uzunqulaq) saxlanılır. Ölkənin c.-bunda ətlük-südlük, şm. və ş.-ində dağ-otlaq heyvandarlığı üstündür. Adriatik dənizinin sahil sularında balıqçılıq inkişaf etdirilir.

Nəqliyyat. Avtomobil nəqliyyatı ölkənin əsas nəqliyyat növüdür. Avtomobil yollarının uz. 18 min km, onun 30%-i bərkörtüklüdür. Avtoparkın böyük hissəsi köhnə maşınlardır. Kənd yerlərində yük maşınları daha çoxdur. Tiranadan ölkənin bütün şəhərlərinə, həmçinin xarici ölkələrə avtobus işləyir. D.y.-larının

Tirana şəhərindən görünüş.

Etnoqrafiya muzeyi.
Kruiya.

uz. 720 km-dir. Avtomobil yolları və d.y.-ları ölkənin q.-indəki düzənlik hissəsindədir, yalnız tək-tək şose yolları ölkənin ş.-indəki dağ silsilələrini aşır. Dəniz ticarət donanması 24 gəmidən ibarətdir, onlardan 7-sinin subasımı 1000 t-dan çoxdur. Başlıca xarici ticarət limanları Durres (yük dövriyyəsinin təq. 90%) və Vlyoradır. Çay gəmiçiliyi vardır. 339 km uz.-nda qaz, 207 km uz.-nda neft boru kəməri fəaliyyət göstərir (2004). Tiranadan 25 km aralıda beynəlxalq aeroport var.

Xarici iqtisadi əlaqələr. Mal idxalı (1,5 mlrd. doll.) ixracı (340 milyon doll.) xeyli üstələyir (2002). A.-ya ərzaq, geniş tələbat malları, maşın və dəzgahlar, işlənmiş avtomobillər, gübrələr və s. gətirilir. Xrom filizi, mis, nikel, bitum, tütün, çaxır ixrac edilir. Əsas ticarət partnyorları İtaliya, Yunanıstan, Türkiyə, Almaniyadır.

Xarici turizm zəif inkişaf etmişdir. İllik turist axını cəmi 60–80 min nəfərdir. Əsas turizm mərkəzləri A.-nın c.-q.-indəki Saranda kurortu, Vlyoradan Adriatik sahil boyunca Sarandayadək uzanan Güllü sahil, Durres r-nundakı çimərliklərdir. Girokastra, Kruiya, Berat

Milli Tarix Muzeyi.
Tirana.

şəhərlərində orta əsrlərə aid qəsir və qalalar vardır.

Silahlı qüvvələr

Silahlı qüvvələrin (SQ) ümumi sayı 30 min nəfərdir (2004); quru qoşunları (QQ), HHQ və HDQ-dən, iki komandanlıqdan, həmçinin mərkəzin tabeliyində olan birləşmə və hissələrdən ibarətdir. Mühəribə zamanı DİN-in hərbişdirilmiş dəstələri (təq. 17 min nəfər) baş qarargah rəisinin tabeliyinə keçir. Ali baş komandan prezidentdir. Dinc dövrdə SQ-ə ümumi rəhbərliyi müdafiə naziri, operativ rəhbərliyi isə BQ rəisi həyata keçirir. QQ (17,5 min nəfər) 11 briqada, 10 artilleriya alayı və s. hissələrdən ibarətdir. HHQ-də 30-dək döyüş təyyarəsi, 10-dan artıq yardımçı aviasiya təyyarəsi və s., HDQ-də isə 5 döyüş gəmisi və 30-dan artıq döyüş kateri var.

Səhiyyə

A.-da əhalinin hər 100 min nəfərinə 320 xəstəxana çarpayısı düşür. Həkim kadrlar Tirana Un-tinin tibb fakültəsində hazırlanır. 21 əsrin əvvəlində A.-da hər 700 nəfərə 1 həkim, hər 100 min nəfərə 370-dən 400-ə qədər orta tibb işçisi

düşürdü. Səhiyyəyə qoyulan xərc ÜDM-in 3%-ini təşkil edir (2000). Ölümün əsas səbəbləri – ürək-damar xəstəlikləri, yaman şişlər, travma və bədbəxt hadisələrdir. Kurortları: Durres, Poqrades və s.

İdman

İkinci dünya müharibəsinə qədər Albaniyada idmançıların sayı təq. 1000 nəfər olmuşdur. A.-da 1945 ildə İdman Federasiyası, 1947 ildə isə Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsi təsis edilmişdir. 1951 ildən “Əməyə və Albaniyanı müdafiəyə hazırım” kompleksi geniş yayılmışdır. 1950-ci illərin əvvəlində Tirana Dövlət Un-ti nəzdində bədən tərbiyəsi fakültəsi açılmışdır; ölkədə bir neçə iri stadion, o cümlədən Tiranada “Kamal Stafa” (25 min yer) və “Dinamo” (20 min yer) stadionları tikilmişdir. A.-da idmanın 20 növü, o cümlədən yüngül atletika, güllə atıcılığı, idman gimnastikası, gülüş və s. növləri daha geniş inkişaf etdirilir. A. Milli Olimpiya Komitəsi 1959 ildə yaradılmışdır. 1972 ildən A. idmançıları Olimpiya Oyunlarında iştirak edirlər.

Təhsil

A.-nın təhsil müəssisələrinə ümumi rəhbərliyi elm və təhsil nazirliyi həyata keçirir. Təhsil sistemi ali təhsil haqqında (1999), təhsil sistemi haqqında (1995), özəl təhsil haqqında (1995) qəbul edilmiş qanunlar və ümumi məktəblər haqqında (1995) normativ sənədlərlə tənzimlənir. A. təhsil sisteminə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri, ümumtəhsil məktəbləri (ibtidai, orta və tam orta), peşə təhsili müəssisələri və ali məktəblər daxildir. 3400 uşaq bağçası fəaliyyət göstərir (2002). 8 illik ümumtəhsil məktəblərində (6 yaşdan 13–14 yaşa qədər) təhsil məcburidir. Tam orta təhsil (4 illik) 14–18 yaşlılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ölkədə 1500 ibtidai, 1700 orta, 500-ə yaxın tam orta məktəb, Əmək Nazirliyinin tabeliyində 9 peşə təhsili mərkəzi (7 mindən çox şagird) var. Eyni zamanda müxtəlif tipli özəl peşə təhsili müəssisələri də fəaliyyət göstərir (4,7 mindən çox şagird).

A.-nın ən iri elmi müəssisəsi Elmlər Akademiyasıdır (1972 ildə yaradılmışdır). Tirana Un-ti (1957), Kənd Təsərrüfatı (1971) və Politexnik (1991) un-tləri (hər ikisi Tiranadadır); Şkoder (1957), Korça (1971), Girokastra (1971), Elbasan (1991), Vlyora (1994) şəhərlərinin un-tləri var. Ali məktəblərdə 41 minə yaxın tələbə təhsil alır (2004).

Kütləvi informasiya vasitələri

Ölkədə 160-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur, 35 radio, 55 televiziya stansiyası, 4 kabel telekanalı fəaliyyət göstərir. “Zeri i Popullit”, “Qazeta Shqiptare”, “Koha Jone”, “Rilindja Demokratike”, “Sporti Shqiptar” əsas qəzetlərdir. “Radio Tirana”, “Top Albania Radio” milli radiostansiyaları və “Ti-vi-es-eyç” (“TVSH”), Ti-vi klan (Tv klan), “Ti-vi Arberia” (“Tv Arberia”) televiziya kanalları fəaliyyət göstərir. ATA (Agjensia Teleqrafike Shqiptare, 1944) ölkənin əsas informasiya agentliyidir.

Ədəbiyyat

A.-nın ədəbiyyatı müasir A. ərazisində və onun sərhədlərindən kənardə formalaşmışdır. Alban xalq ədəbiyyatı epik qəhrəmanlıq dastanları, tarixi və lirik nəğmələr, mərasim nəğmələri, atalar sözü və s. ilə zəngindir. Alban dilində dövrümüzədək gəlib çatan ilk yazılı abidə – “Xaç suyuna salınmanın formulu” (1462), ilk kitab – “Məşəri” (Q.Buzuku tərəfindən tərcümə olunmuş dini mətnlər – “Dua kitabı”, 1555) hesab edilir. 16–17 əsrlərdə P.Budi, M.Barleti, F.Barde, P.Boqdani tarixi, dini-didaktik və epistolary janrdə əsərlər yazmışlar. 18 əsrdə alban ədəbiyyatında Yaxın Şərq mədəniyyətinin təsiri ilə satirik, mənəvi və məişət məmunlu improvizasiyalı beyteji janrı yaranmışdır. Şairlərdən İ.Frakula, H.Z. Kamberi, M.Çami, S.Naibinin yaradıcılığı Şərq, xüsusən türk və fars poeziyası ilə sıx bağlı olmuşdur. Onların əsərlərində məhəbbət və təbiətin tərənnümü ilə yanaşı, ictimai motivlər də müəyyən yer tutur. 16 əsrdən İtaliyada yaşayan albanlar (arbereşlər) arasında da ədəbiyyat inkişaf etmişdi. 19 əsrdə arbereşlərdən İ.De Rada, Q.Dara (kiçik), Z.Serembe və b.-nin şeir və poemaları yayılmışdı. 20 əsrin əvvəllərində alban ədəbiyyatında yeni janrlar meydana gəlmiş (poeziyada – ballada, elegiya, sonet, lirik-epik poema; nəsrə – epik dram, məişət komediyaları), F.S.Noli, X.Stermili, M.Kuteli və b.-nin yaradıcılığında realizm ənənələri güclü olmuşdur. Milli azadlıq mübarizəsi dövründə (1939–44) A.-da müqavimət hərəkatı ədəbiyyatı inkişaf etmişdir. 50–60-cı illərdə A. ədəbiyyatında faşizmə qarşı mübarizədən, ölkədəki ictimai dəyişikliklərdən bəhs edən əsərlər yazılmışdır (D.Şuteriçi, F.Qyata, P.Marko, S.Spasse və b.). “Alban xalq nağılları”, “Alban

yazıçılarının hekayələri”, F.Qyatanın “Tana” povesti (hər üçü 1958), S.Spassenin “Onlar tək deyildilər” romanı (1961), həmçinin A.Çayupi, N.Fraşeri və b.-nin bəzi şeirləri Azərb. dilində nəşr edilmişdir.

Memarlıq və təsviri sənət

Ölkədəki İlliriya qalalarının qalıqları qədim memarlıq tikililərindəndir (e.ə. 7 əsr). Antik ənənələrin geniş yayılmasına baxmayaraq, A.-nın milli mədəniyyəti (ənənəvi tikililər, keramika, metal emalı) inkişaf etməkdə davam edirdi. 13–14 əsrlərdə Bizans üslubunda kilsə in-cəsənəti (Mesopotam kəndində Müq. Nikolay kilsəsi; Lavdaridə Müq. Troitsa kilsəsinin divar rəsmləri) inkişaf edirdi.

Alban xalq rəqsi.

15–19 əsrlərdə A.-da türk-islam memarlıq ənənələri möhkəm yer aldı: Ədhəmbəy məscidi (18 əsr, Tirana), hamam, şəhər qalası, bazar yeri və evlər, Əhmədpaşa təkyəsi, Əhmədpaşa körpüsü (Berat), Ergiri qəsəbəsində evlər (18 əsr), Qırmızı məscid, Qurşunlu məscidi (18 əsr), Luşna qəsəbəsində İsgəndərbəy məscidi və qala, Təpədələndə Dəmirbaba təkyəsi və türbəsi bu qəbildən olan abidələrdir. 17–18 əsrlərdə Voskopoya və Vitkuki şəhərlərində çoxsaylı kilsələr tikilmişdir.

18 əsrdə realist freska sənəti, 19 əsrdə dəzgah boyakarlığı, mənzərə və portret janrları meydana gəldi. 20 əsrin 40–50-ci illərində boyakarlıqda (A.Buza, K.İndromeni, H.Martini), qrafikada, eləcə də heykəltəraşlıqda (Y.Paço, O.P.Pas-

kali, M.Toptani və b.) realist üslub üstünlük təşkil edirdi. Boyakarlardan S.Şiyaku, M.Fuşekati və N.Bakalinin yaradıcılığında monumentallıq, F.Xadzın və P.Melenin əsərlərində poetik ekspressiya güclü idi. A.-da xalçaçılıq, gümüş işləmə və keramika, ağac üzərində oyma və s. bədii sənətlər qorunub saxlanılmışdır.

Musiqi

A.-da professional musiqi mədəniyyəti İkinci dünya müharibəsindən sonra təşəkkül tapmışdır. İlk ifaçılıq kollektivi – Xalq ordusu bədii ansambli (1944) olmuşdur. 1947 ildə Tiranada musiqi, dram və rəssamlıq şöbələrindən ibarət bədii lisey, 1950 ildə Dövlət

filarmoniya, 1956 ildə Dövlət Opera və Balet Teatru, 1962 ildə konservatoriya açılmışdır. 1954 ildə ilk alban operası (“Mrika”, P.Yakova), 1963 ildə isə ilk milli balet (“Xəlil və Xeyriyyə”, T.Daya) tamaşaya qoyulmuşdur. Instrumental musiqi və kantata-oratoriya janrında K.Kono, Ç.Zadəy, S.Qatsanın, mahnı janrında isə K.Trakonun əsərləri məşhurdur. 1965–75 illərdə “Qəhrəman qız” (V.Nova), “İsgəndərbəy” (P.Yakova) operaları, “Partizan” (K.Lyapa), “Balıqçının uşaqları” (T.Daya) baletləri və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. 1968 ildən Girokastredə hər il milli folklor festivalı, 1998 ildən Tiranada vokalistlərin M.Krai ad. Beynəlxalq müsabiqəsi, 2000 ildən isə Butrintidə musiqi ifaçılarının beynəlxalq müsabiqəsi keçirilir.

Balet. Xoreoqrafiya sənəti 1940-cı illərdə inkişaf etməyə başlamışdır. Albaniya Xalq Ordusu bədii ansambli (1944) ilk peşəkar kollektiv olmuşdur. 1946 ildə Tiranada yaradılmış uşaq özəfəliyyət xoreoqrafik studiyası sonradan dövlət filarmoniyasının professional rəqs qrupunun əsasını təşkil etmişdir. 1957 ildə dövlət xalq mahnı və rəqs ansambli yaradılmışdır. B.V.Asafyevin "Baxçasaray fontanı" (1951), Ç.Punynin "Esmeralda" (1953) klassik baletlərini A.-da Q.V.Perkun tamaşaya qoymuşdur. 1956 ildə Tiranada Dövlət opera və balet teatrı və balet məktəbi açılmışdır. Teatr truppasının əsasını A.Aliay, Z.Xaco, Q.Vendreşa, P.Kanaçi, C.Simiciu, P.Vorpsi kimi rəqqaslar təşkil etmişlər. 90-cı illərdə L.F.Min-kusun "Don Kixot" (1990), S.S.Prokofyevin "Romeo və Cülyetta" (1995) əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Milli baletlərdən T.Dayinin "Xəlil və Xeyriyyə" (1963, baletmeyster Kanaçi) Ç.Zadeinin "Cəsaratlı qartal balası" (1972, baletmeyster M.Papa), F.İbrahiminin "Dyerd-Elez Aliyanın onuncu yarası" (1986, baletmeyster Aliay) əsərlərini göstərmək olar.

Teatr

19 əsrin əvvəlində Şkoderdə, Korçada, Tiranada, Elbasanda, Durresdə, Girokastredə həvəskar teatr truppaları mövcud idi. Müasir teatr sənəti faşizmə qarşı mübarizə illərində partizan dəstələrində (qısa pyeslər, tonqal ətrafında sketçlər) yaranmışdır. 1944 ildə Permeti şəhərində partizan dəstəsinin Mərkəzi Teatrı, 1945 ildə Tiranada dramatik məktəb və Dövlət Teatrı (sonralar xalq teatrı) yaradılmışdır. N.V.Qoqolun "Evlənmə", M.Qorkinin "Ana", B.Levoninin "Prefekt" əsərləri ilk tamaşalardandır. K.Yakovanın "Xəlil və Xeyriyyə" (1949) tarixi dram tamaşası teatrdə yeni dövr oldu. 1950 ildə Tiranada Mərkəzi Kukla Teatrı yaradıldı. Şkoderdə (Miçeni ad. teatr, 1949). Korçada (A.Z.Çayupi ad. teatr, 1950), Elbasanda ("skanpa teatrı", 1962), Vlyorda (1962), Girokastredə (1968), Fieridə (1972), Beratedə və Peşkopiya (1984) teatrlar açıldı. 1959 ildə A.Moissi ad. ali teatr sənəti məktəbi açıldı. Xalq teatrının repertuarında alban dramaturqlarının (S.Çokora, L.Papı, R.Pulyaxa) pyesləri əsas yer tutmuşdur. Teatr sənətinin inkişafında rejissorlardan P.Mani, A.Çiryaçi, S.Mio, K.Spaxi-

voqli; aktyorlardan N.Fraşeri, B.İmami, T.Kurti, M.Popi, M.Loqoretsi, L.Kovaçi, V.Manuşı, S.Proşi, K.Roşi; rəssamlardan X.Devoli, A.Zaymi, K.Dilo və b. böyük rolu olmuşdur.

Kino

A.-da kinematografiya xalq ha-kimiyyəti illərində yaranmışdır. İlk kinoseans Şkoderdə göstərilmiş (1912), ilk xronika filmi Vlyorda (1920) çəkilmişdir. 1926 ildə Tiranada ilk "Nasio-nal" kinozalı açılmışdır. 1950-ci illərdə sənədli kino inkişaf etmişdir. İlk bədii film "Albaniyanın böyük sərkərdəsi İsgəndərbəy"dir (1954, rej. S.V.Yutkeviç). İlk müstəqil tammetrajlı film "Tana"dır (1958, rej. K.Damo). 1976 ildən milli kinofestival keçirilir (2 ildə 1 dəfə). 1990 ilə qədər alban kinosunun əsas mövzusu qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik təşkil edirdi. Yaşlı nəslin rej.-lərindən P.Milkani, V.Giki və D.Anaqnostinin çəkdiyi filmlər ("Divarlar da lələlər", 1976 və s.) geniş şöhrət qazanmışdır. Rer.-lardan K.Çaşku, S.Petsani, V.Prifti, B.Bişi və İ.Qyatanın filmləri ("Ana ürəyi", 1993; "Bunker ləqəbli polkovnik", 1996) beynəlxalq kino festivallarında mükafatlara layiq görülmüşlər. Ədəbi əsərlərin ekranlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir: "Ölmüş ordunun generalı" (1975, rej. V.Prifti), "Keçmişdən nağıllar" (1987, rej. D.Anaqnosti) və b. Animasiya kinosu da inkişaf etmişdir: ilk cizgi filmi "Zana və Miri" (1975), ilk kukla filmi "Ağ tüklü balaca quşcuğaz" (1983). 1976 ildən Tiranada alban kinosu festivalı keçirilir.

ALBANLAR – Albaniya (Qafqaz) ərazisində yaşamış tayfa. Antik və orta əsr müəllifləri A. haqqında məlumat verirlər. *Arrian* "A."-in adını ilk dəfə e.ə. 331 ildə baş vermiş *Qavqamela vuruşması* ilə əlaqədar çəkir. A. Şimali Azərbaycan ərazisində ən iri tayfalardan biri idi. Məhz buna görə də bütün ölkə "Albaniya" adlanırdı. Antik müəlliflər A.-ın gözəl, ucaboylu, sarışınsaçlı, alagöz olduqlarını qeyd edirlər. Antropoloqların fikrincə, bu əlamətlər qədim aborigen əhəlinin indi Azərb.-in dağ r-larında, Dağıstanda və Qafqazın başqa yerlərində geniş yayılmış nəsilləri üçün (Kavkasion tipi) səciyyəvidir. Bəzi alimlər A.-in dilini udi dilinə yaxın Qafqaz dillərindən biri olduğunu ehtimal edirlər.

ALBANLAR (özlərini *ş k i p t a r* adlandırırlar) – Albaniya Resp.-nin əsas əha-

lisi (2,8 mln.); həmçinin Serbiya, Çernoqoriya (əsasən, Kosovoda, 1,8 mln.), Makedoniya (364 min), Yunanıstan (161 min), İtaliya (458 min), Türkiyə (91 min), Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna, ABŞ (131 min) və s. ölkələrdə də yaşayırlar. Ümumi sayları 6 mln. nəfərdir (2000). *Alban dilində* danışırlar. Dindarlarının əksəriyyəti (70%) müsəlmandır. Xristianlar da var. Əsasən, əkinçilik (çəltik, tütün, zeytun, sitrus bitkiləri və s.) və maldarlıqla məşğul olurlar. A.-ın formalaşmasında dardanlar, illiriyahılar və ehtimal ki, frakiyahılar əsas rol oynamışlar. "Albavoi" adına ilk dəfə Ptolemeyin əsərlərində (2 əsr) rast gəlinir. 11 əsrdə "A." termini alban tayfalarının ümumi adı kimi qəbul olunmuşdur. 18 əsrin 2-ci yarısı – 19 əsrin əvvəllərində A.-ın əsas qrupları olan tosklar və geqlər meydana gəlmişlər.

"ALBANLARIN TARİXİ" – Albaniya (Qafqaz) tarixi haqqında əsər. Albaniyanın 10 əsrdək olan tarixi haqqında yazılmış ən mühüm yerli mənbədir. Əvvəllər adı "Albaniya (ölkəsinin) tarixi" kimi tərcümə olunurdu. Əsərin biza gəlib çatan əlyazmalarından ən qədimi 1279 ilə aiddir. "A.t."-nin alban dilində yazıldığı, sonradan erməni dilinə tərcümə olunduğu ehtimal olunur. Əsər 3 kitabdan ibarətdir. 1–2-ci kitablar Albaniyanın qədim dövrlərdən b.e. 8 əsrinin əvvəlində olan tarixini əhatə edir, 3-cü kitabda isə 10 əsrin sonunadək olan hadisələr əks olunur. 1–2-ci kitabların müəllifi alban tarixçisi Musa Kalankatukludur. Sonradan əsərə əlavə olunan 3-cü kitabın isə müəllifinin Musa Dasxuranlı olduğu ehtimal olunur. "A.t."-da Albaniya dövlətinin siyasi, sosial-iqtisadi və ictimai quruluşunun tarixi öz əksini tapmışdır. Albaniya çarı Cavanşirin fəaliyyəti haqqında ətraflı və qiymətli məlumatlar var.

Əd.: Kalankatuklu M.. Albaniya tarixi. Qoş M. Alban salnaməsi (müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Ziya Bünyadovundur). B., 1993; Мамедова Ф.. Кавказская Албания и албаны. Б., 2005.

ALBANTƏPƏ – Azərb. Resp.-nin Şərur r-nunda (Nax.MR) Axura k.-nin q.-ində antik dövrə aid yaşayış yeri. Sah. 5 hadan çoxdur. 1979 ildən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 1,5 m dərinliyində mədəni təbəqədə daş divar qalıqları, torpağa basdırılmış iki küp tapılmışdır. 6–7 sm qalınlığında kül qatı ilə örtülmüş mədəni təbəqədə küp və qab qırıqları, osteoloji (it, at, davar və qaramal

sümükləri) və bitki qalıqları, dəmir əşyalar və s. əldə edilmişdir.

ALBANTƏPƏ NEKROPOLU I – Azərb. Resp.-nin Şərur r-nunda (Nax.MR) *Albantəpədə* e.ə. 2 – eramızın 3 əsrinə aid abidə. Daş qutu qəbirlərin döşəməsinə iri sal daşlar, kənarlarına isə müstəvi formalı daşlar düzülmüşdür. Nekropolun ən hündür yerində yerləşən qəbirdən tapılan 40–45 yaşlı qadına məxsus skelet (uz. 1,8 m) və kəllə sümüyü yaxşı saxlanılmışdır. Qəbirdən şüşə üzük və dairəvi, uzunsov yaşılmtıl muncuqlar aşkar edilmişdir. Nekropolun q. tərəfindəki qəbir 55–60 yaşlı kişiyyə məxsusdur. Qəbirdən şarşəkilli 2 ədəd şüşə qab əldə olunmuşdur.

ALBANTƏPƏ NEKROPOLU II – Azərb. Resp.-nin Şərur r-nunda (Nax.MR) *Albantəpə* yaşayış yerinin ş.-ində e.ə. 3–2 əsrlərə aid abidə. Küp qəbirlərdən ibarətdir. Armudvarı formalı xumlar dik vəziyyətdə basdırılmışdır. Tədqiq edilmiş qəbirlərdən biri dağıdılmış, ikincisi isə nisbətən salamat qalmışdır. Xumun içərisində insan skeleti ilə yanaşı bir ədəd kiçik ölçülü bozmtul küp də aşkar olunmuşdur. Qəbirdən təkayaqlı saxsı vaza və dulus çarxında səliqəli şəkildə formalaşdırılmış ördəkburun əldə edilmişdir. Bu tip qablar Azərb.-in antik dövrü üçün səciyyəvidir. **ALBASƏTE** (Albacete) – İspaniyanın ş.-ində, Kastiliya-La-Mança muxtar vil.-ndə şəhər. Albasete əyalətinin inz. m. Əh. 153 min (2003). D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Adı ilk dəfə 744 ildə çəkilmişdir. Qədimdən bıçaq istehsal olunur. Kimya, sement, gön-dəri, yeyinti sənayesi müəssisələri var. Suvarılan üzümçülük və taxılçılıq r-nunun mərkəzidir. Şərab istehsal olunur.

ALBATROSLAR (Diomedidae) – fırtınaquşukimilər dəstəsindən quş fəsiləsi. Uz. 85–140 sm, çəkisi 8 kq-a qədərdir. Qanadları uzun, ensiz, açılmış halda 4 m (gəzərgi A.) olur. Lələkləri ağ-qara və ya bozdu. Ayaq barmaqlarının üçü irəliyə uzanmış və pərdə ilə birləşmişdir; arxa barmağı isə reduksiyaya uğramışdır. 2 cinsi, 13 növü var. Cənub tropiki və Cənub qütb dairəsi arasındakı okean adalarında koloniyalarla yuvalayırlar. Yuvalamazdan əvvəl tək yaşayırlar; Şimal yarımkürəsinə köç edirlər. Əsasən, sahiləki sıldırım qayalardan uçub havaya qalxırlar. Hətta qasırga zamanı da uçuşu gözəl olur. A. qanad çalmadan saatlarla suyun üzərində süzür. Yaxşı üzürler. 5–10 yaşında çoxalmağa başla-

Albatros.

yı. Yuvasını torpaqda qurur, 1 yumurta qoyur. Kürt yatır (2 ayadək) və atcabalalarını hər iki valideyn (6 ayadək) yemləyir. Suyun səthindən balıq, mol-yusk və s. tutaraq qidalanır. A.-ın çoxu gəmilərin dalınca uçaraq atılan tullantıları yeyir.

ALBA-YULİYA (Alba-Lulia) – Rumıniyanın mərkəzində, Mureş çayı sahilində şəhər. Alba judetinin inz. m. Əh. 66 min (2004). D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Şərabçılıq; yeyinti, çini, tikiş, ayaqqabı, ağac emalı sənayesi müəssisələri var. Romalılara məxsus 2–3 əsrlərə aid yaşayış məskəninin xarabələri. 13–14 əsrlərə şamil edilən Müq. Mixail roman kilsəsi, 9–10 əsrlərə aid qala saxlanılır. Müdafiə tikililəri (1714–38, memar C.M.Viskonti), Battiani kitabxanası (1719), neoroman üslubunda Həmrəylik Zalı (1898) və s. şəhərin görkəmli memarlıq abidələridir. Arxeologiya, tarix və etnoqrafiya muzeyi var (1887).

Alba-Yuliyada pravoslav kilsəsi.

ALBÉDO (son lat. albedo, lat. albus – ağ) – hər hansı bir cismin səthinin əksətdirmə xassələrinin kəmiyyət xarakteristikası: səthdən səpələnən şüa selinin həmin səthə düşən selə nisbəti. Vahidin hissəsi ilə və ya faizlə ifadə olunur. Həqiqi A. (və ya yastı A., Lambertə görə A., diffuziyalı əksətdirmə əmsalı) və görünən A. (və ya parlaqlıq amili) ayırd edilir. Həqiqi A. səthin yastı elementinin bütün istiqamətlərdə səpələdiyi selin bu elementə düşən selə nisbətidir. Əgər səthin işıqlandırılması və müşahidəsi şəqulidirsə, onda belə həqiqi A. normal adlanır. Görünən işıq üçün təmiz qarın normal A.-su 1,0-ə, ağac kömürününkü – 0,04-ə yaxındır. Görünən A. paralel şüalar dəstəsi ilə işıqlandırılan səthin parlaqlığının şüalara perpendikulyar yerləşdirilən mütləq ağ səthin (yəni parlaqlığının işıqlandırılmaya nisbəti şüaların istiqamətindən asılı olmayan, həqiqi A.-su isə vahidə bərabər olan səthin) parlaqlığına nisbətidir. Astronomiyada A. anlayışı ümumiləşdirilir və ona özü işıq saçmayan göy cisminin xarakteristikası kimi baxılır. Sferik A. (Bond A.-su) cismin bütün istiqamətlərdə səpələdiyi işıq selinin cismə düşən selə nisbətidir. Həndəsi A. faza bucağı 0 olduqda obyektin orta parlaqlığının Günəş şüalarına perpendikulyar olan obyektlə eyni nöqtədə yerləşən və eyni cism bucağı altında görünən mütləq ağ yastı ekranın parlaqlığına nisbətidir. İllustrativ A. həndəsi A.-dan onunla fərqlənir ki, etalon kimi yastı ekranın parlaqlığı əvəzinə mütləq ağ sferanın orta parlaqlığı tətbiq edilir. Yer və Günəş sistemi planetlərinin sferik A. bütün spektral diapazonlarda kosmik aparatlar vasitəsilə ölçülür. İntegral sferik A. qiyməti Merkuri üçün 0,082, Venera üçün 0,75, Yer üçün 0,3, Mars üçün 0,16, Yupiter üçün 0,70, Saturn üçün 0,75, Uran üçün 0,90, Neptun üçün 0,82, Pluton üçün isə təq. 0,2-dir. Mövsümdən və atmosferdə buludun həcmindən asılı olaraq Yer in A.-su 0,3–0,45 diapazonunda dəyişir.

Əd.: Мартынов Д. Я. Курс общей астрофизики. 4-е изд. М., 1988.

ALBEDOMETR – hər hansı bir cismin səthinin əksətdirmə xassələrinin miqdarı xarakteristikasını (*albedo*) ölçən aktinometrik cihaz. Stasionar A. xüsusi dayaq üzərində qurulmuş termoelektrik piranometrindən ibarətdir; yuxarı və aşağı yarımkürələrdən gələn radiasiya (ışıq) selini ölçür. Səyyar A. kardan asqısına

bərkidilir və əsasən, ekspedisiya şəraitində müxtəlif səthlərin albedosunu müqayisə etmək üçün istifadə edilir.

ALBEMARL (Albemarle) – ABŞ-ın Atlantika okeanı sahillərində körfəz. Şimali Karolina ştatının şm.-ş.-indədir. Auter-Benks a-rı ilə Atlantika okeanından ayrılır. Uz. 80 km, eni 5–14 km-dir. Dismal bataqlıqları, həmçinin Çesapik və Albemarl kanalları vasitəsilə Çesapik körfəzinə birləşir. Mühüm portu – Elizabet-Siti. Albemarl hersoqunun şərəfinə adlandırılmışdır.

ALBENA – Bolqarıstanda dəniz iqlimi kurortu. Qara dəniz sahilində, Batova çayının Qara dənizə töküldüyü yerdədir. Varna ş.-indən 30 km şm.-ş.-də yerləşir. İstirahət və turizm mərkəzidir. İsti yay, günəşli günlərin çoxluğu və illik yağıntının azlığı (təq. 450 mm-ədək) səciyyəvidir. A. kurort kompleksi 1968 ildə yaradılmışdır. Narın qumlu çimərliyi (uz. 5 km, eni 500 m-ədək) var.

ALBENİS (Albeniz) İsaak Manuel Fransisko (29.5.1860, İspaniya, Kataloniya əyaləti, Kamprodon – 16.6.1909, Fransa, Kambo-le-Ben) – ispan bəstəkarı və pianoçusu. Yeni ispan musiqisinin banisi. F.Gevart, F.List və b.-ndən dərs almışdır. Avropa və Amerikanın bir çox ölkəsində konsertlər vermişdir. Fp. əsərləri A.-in yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur [“İspan süitəsi” (1886) və “İberiya” (4 dəftər, 1905–09) silsilə pyesləri]. A. xalq mahnı-rəqs janrlarından geniş istifadə etmiş, xalq musiqi elementləri ilə müasir bəstəkarlıq texnikasının vəhdətinə nail olmuşdur. A. xalq musiqi alətlərinin (xüsusilə gitaranın) səs effektini fp.-da əks etdirməklə onun səs palitrasını yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. “Henri Klifford” (1895), “Kral Artur” (1897–1906) və s. operaların, bir çox simfonik süita, romans və b. əsərlərin müəllifidir.

ALBERT I (8.4.1875, Brüssel–17.2.1934, Namür yaxınlığında) – Belçika kralı [1909–34]. Bir sıra demokratik islahatlar keçirmişdir. 1913 ildə ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul etmişdir. Belçika dövlətinin neytrallığına tərəfdar idi. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində Belçika ordusunun ali baş komandanı olmuşdur. Müharibədən sonra Beynəlxalq Elmi Araşdırmalar Fondunu və Fransız Dili və Ədəbiyyatı Kral Akademiyasını təsis etmişdir.

ALBERT II (d. 6.6.1934, Brüssel) – Belçika kralı [1993 ildən], III Leopoldun

oğludur. Belçika ordusunun gen.-l.-ı və donanmasının vitse-admiralıdır. Parlament senatının üzvüdür.

ALBERT fon Bolşdedt, Böyük Albert (1193, digər məlumatlara görə 1206 və ya 1207–15.11.1280, Köln) – alman teoloqu, filosof və təbiətşünas. Şagirdi *Foma Akvinalı* ilə birlikdə aristotelizmin *averroizm* ruhunda izah edilməsinə qarşı çıxmış, Aristotel ideyalarından vahid fəlsəfi-teoloji sistem hazırlamaq üçün istifadə etmişdir (“Metafizika”, “Teologiyanın cəmi” və s.). O, Aristotelin və ərəb alimlərinin əsərlərindəki təbiyyata dair elmi biliklərin məcmusunu sxolastikaya daxil etmişdir. Təbiətşünaslıq sahəsindəki geniş sistemləşdirmə fəaliyyəti ilə yanaşı müşahidə və təcrübəyə əsaslanan tədqiqatlar aparmışdır. Əsərləri sırasında “Heyvanlar haqqında”, “Bitkilər haqqında”, “Elementlərin xassələri haqqında”, “Göy hadisələri haqqında” və s. traktatları vardır.

ALBERT GÖLÜ – bax *Mobutu-Sese-Seko*.

ALBERTA – Kanadanın c.-q.-ində əyalət. Sah. 661,2 min km². Əh. 3,2 mln. (2004). İnz. m. Edmonton ş.-dir. Ərazinin çox hissəsi yayla, c.-q.-i Qayalı dağlardır. Kanadanın mühüm k.t. r-nudur. Buğda, yulaf, arpa, şəkər çuğunduru yetişdirilir, qaramal və donuz saxlanılır. A. neft və qaz hasilatına görə ölkədə mühüm yer tutur. Kanadanın ən iri kömür hasilatı r-nudur. Neft emalı, neft-kimya, yeyinti sənayesi müəssisələri var. Əsas sənaye mərkəzləri: Edmonton, Kalqari, Fort-Saskaçevan və Medisin-Hat. Kanadanın r-larına və ABŞ-a neft kəmərləri (Edmonton-Toronto, Edmonton-Vankuver) və qaz kəmərləri (Transkanada və s.) çəkilmişdir.

ALBERTA KÖMÜR HÖVZƏSİ – Kanadanın q.-ində – Alberta, Britaniya Kolumbiyası və Saskaçevan əyalətlərində, cüzi bir hissəsi isə ABŞ-da olan nəhəng kömür hövzəsi. Sah. 250 min km²-dən çoxdur. Ümumi ehtiyatı 220 milyard t, balans ehtiyatı 40 milyard t-dur. 1960-cı illərdən açıq və yeraltı üsulla intensiv şəkildə istismar olunur. Əsas kömürlü laylar alt (65 lay, qalınlığı 1–15 m) və üst (14 lay, qalınlığı 1–2 m) Tabaşir, həmçinin Paleogen (5 lay, qalınlığı 3 m) çöküntülərindədir. Hövzənin q.-ində daş kömür, ş.-ində isə qonur kömürdür. Küllülük %-i 6–9, kükürlülük %-i 0,3-dür. Yanarkən 25–30 MC/kg istilik verir. Əsas hasilat r-nları: Krounest, Bayron-Krik, Elkford,

Kolmen, Kaskeyd, Kadomin-Laskar, Koulsipur, Smoki, Vabamun, Betl-River və Şirness. Ümumi hasilatın təq. 90%-i koklaşan kömürdür. Energetika və metallurgiyada istifadə olunur. Yaponiyaya, Cənubi Koreyaya, Çinə, Hindistana və s. ölkələrə ixrac edilir. A.k.h. hüdudlarında həmçinin neft, təbii qaz, bitum və kükürd hasil edilir.

ALBERTİ Leon Battista (14.2.1404, Genuya–25.4.1472, Roma) – italyan alimi, memar və yazıçı. Humanitar elmlər üzrə təhsil almışdır. İntibah dövrünün (14–16 əsrlər) görkəmli nümayəndələrindəndir. “Heykəltəraşlığa dair” (1435), “Boyakarlığa dair” (1435–36), “Memarlığa dair” (1452; 1485 ildə nəşr olunmuşdur) traktatları antik dövrdən bəri incəsənət nəzəriyyəsinə dair ilk əsərlərdir. A. antik orderlər sistemini intibah dövrünün memarlıq layihələrində tətbiq etmişdir. Onun layihələri əsasında inşa edilmiş San-Françesko (Rimini, 1450), San-Sebastiano (1460), Sant-Andrea (1472–94, hər ikisi Mantuyadadır) kilsələri antik ənənələrə əsaslanan erkən İntibah dövrü memarlığında mühüm rol oynamışdır.

Əd.: Зубов П. П. Архитектурная теория Альберти. СПб., 2001.

ALBERTİ Rafael (16.12.1902, Kadis əyalətinin Puerto-de-Santa-Mariya k. – 29.10.1999, Madrid) – ispan şairi. Yaradıcılığının erkən dövründə folklorlardan bəhrələnmişdir:

“Dənizçi quruda” (1925), “Məşuqə” (1926) toplusları və s. Avangardizmin təsiri ilə yazdığı şeirləri “Möhkəm hörgü” (1927), “Mələklər haqqında” (1930) və s. kitablarında toplanmışdır.

1936–39 illərdə İspaniya antifaşist ziyalılar ittifaqında görkəmli rol oynamış, İspaniyada respublikaçıların məğlubiyyətindən sonra ölkəni tərk etmişdir; Parisdə, Buenos-Ayresdə, Romada yaşamışdır. “Şüarlar” (1933), “Şair küçədə” (1936), “Ləpədyən” (1944), “Xuan Panaderonun kupletləri” (1949), “Parana çayının ballada və nəğmələri” (1954) şeir kitabları, “Prado muzeyində herb gecəsi” (1956) pyesi ispan xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuşdur. 1956 ildə “Unudulmuş meşəcik” adlı xatirələrini çap etdirmişdir. 1977 ildə vətəninə

dönmüş. “Yalnız dəniz” (1983), “Santa Kasilda” (1990) şeir kitablarını nəşr etdirmişdir. 1934 ildə Bakıda olmuşdur. **ALBERTİNİ** Ejen (2.10.1880–1941) – Fransa tarixçisi və arxeoloqu. Afrikanın aqrar tarixinə dair (5 əsr) qiymətli mənbə hesab olunan taxta lövhəciklərini (“Albertini lövhəcikləri”) tapmış və nəşr etdirmişdir.

ALBERT-KANAL (Albert Kanal) – Belçikada, Maas (Lyej ş. yaxınlığında) və Şelda (Antverpen ş. yaxınlığında) çaylarını birləşdirən kanal. Uz. təq. 130 km. 1939 ildə istifadəyə verilmişdir.

ALBERVİL (Albertville) – Zairdə *Kalemiye* ş.-nin 1968 ildək adı.

ALBERVİL (Alberville) – Fransanın c.-ş.-ində dağ-iqlim kurortu və qış idmanı mərkəzi. Savoyya Alp d-rında, Arli çayının İzer çayına töküldüyü yerdədir. 1992 ildə 16-cı qış Olimpiya oyunları A. ş.-ndə keçirilmişdir. A.-dən yuxarıda, Arli çayı dərəsində, 1040–2350 m yüksəklikdə Mejev dağ-xizək idman mərkəzi yerləşir (dağ-xizək traslarının ümumi uz. 1000 km-dən çoxdur). Memarlıq abidələri (17 əsr) var.

ALBİ MÜHARİBƏLƏRİ – papa III İnnokentinin [1198–1216] təşəbbüsü ilə Cənubi Fransada *albiçilərə* qarşı təşkil olunmuş səlib yürüşləri. 1208 ildə papa leqatinin albiçilər tərəfindən öldürülməsi A.m.-nin başlanması üçün bəhanə olmuşdur. Fasilələrlə, 1209–29 illərdə olmuşdur. 1209 ildə Şimali Fransa ruhənlərinin də iştirak etdiyi yürüşdə səlibçilər Bezze, Karkassoni və s. şəhərləri tutaraq qarət etdilər. Fransa kralları II Filipp Avqust [1180–1222] və onun oğlu VIII Lüdovik [1223–26] A.m.-ndən istifadə edərək 1215 ildə Tuluza qraflığını kral torpaqlarına qatdılar. A.m. natiçəsində albiçilər tamamilə darmadağın edildi.

ALBİÇİLƏR (fr. Albigeois) – 12–13 əsrdə Cənubi Fransada xristianlıq təriqətlərindən *katarların* və *valdenslərin* bir qolu. A. sözü hərəkətin ilkin mərkəzi ehtimal edilən Albi ş. ilə əlaqələndirilir. A. bu dünyadakı həyatı “şeytan əməli” adlandırır, katolik kilsəsinə məxsus olan torpaqların müsadirəsini və *desyatının* ləğvini tələb edirdilər. A. başlıca olaraq şəhərlərdən (əsasən, sənətkarlar), qismən kəndlilərdən, o cümlədən yerli hakimlərin bir hissəsindən ibarət idi. A.-ə Tuluza qrafı himayədarlıq edirdi. Kilsə hakimiyyətinin zəifləməsi, ərəblərlə və digər Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin yaranması və s. A.-in ideyalarının yayıl-

masına təkan vermişdi. Fransanın şm.-ində kral hakimiyyəti möhkəmlənənə qədər papalıq A.-lə apardığı mübarizədə məğlub olurdu. Hərəkət *Albi müharibələri* nəticəsində yatırıldı.

ALBİXTÖL, a g i x t i o l – iltihaba qarşı işlədilən dərman preparatı; şist qatranının təmizlənmiş yüngül yağı. Sarımtıl və ya yaşılımtıl, şəffaf, uçucu, xoşagəlməz iyli mayedir. Havada qaldıqda təcridən qızarıq. A. suda həll olmur, spirt və qliserinlə davamsız emulsiya əmələ gətirir; xloroformda, skipidarda və benzolda həll olur. Preparat antiseptik, iltihaba qarşı və ixtiol kimi yerli ağrıkəsici təsirlə malikdir. Lakin toxumaları az qıçıqlandırır. Dəri xəstəliklərində 2–10%-li məhləm, kiçik çanaq orqanlarının iltihabı zamanı şam, bitə qarşı isə yaşıl sabunla birlikdə pasta şəklində işlədilir.

ALBİNİZM (lat. albus – ağ) – pigmentləşmənin anadangəlmə tam və ya qismən olmaması. A. əlamətləri olan orqanizmlər albinos adlanır. Bitkilərdə yaşıl xlorofil pigmentinin sintezinə nəzarət edən genlərin strukturunun və hüceyrədə yaşıl plastidlərin (xloroplastların) quruluşunun pozulması tam A.-in nəticəsidir. A.-in belə formasında bitki məhv olur. Qismən A. bəzi çiçəklərdə, meyvələrdə və kökümeyvələrdə əlvan rəngin olmaması ilə müşayiət edilir, bu da qırmızı (antosianlar) və sarı (karotinoidlər) pigmentlərin sintezinin pozulması ilə əlaqədardır. *H e y v a n l a r d a* və *i n s a n d a* tam A. zamanı dərinin və onun törəmələrinin, gözün qüzhəli və tor qişasının örtük epitelinin rəngi olmur; bu, melaninlərin qara-qonur pigmentlərinin sintezini kodlaşdıran genlərin mutasiyası ilə əlaqədar həmin pigmentlər əmələ gəlməməsi ilə bağlıdır.

Qismən A. zamanı ya dərinin, ya da ancaq tüklərin, yaxud gözün pigmentasiyası olmur. İnsanlarda 10000 nəfərdən birində A.-ə təsadüf edilir. Bir çox hallarda A. anomaliya sayılır. Lakin bəzi heyvanlarda (məs., ağ ayıda, ağ kəklikdə) və bir sıra bitkilərdə (məs., inciçəyinin ağ çiçəklərində, çobanyastığında, meşə gilasında) qismən A. növ əlamətidir. Müxtəlif A. formaları heyvan cinsləri və bitki sortları yetişdirilməsində, safcinsli xətlər yaradılmasında (məs., laboratoriya tədqiqatlarında ağ siçanlar, siçovullar, adadovşanları) tətbiq edilir.

ALBİON – Britaniya a-rının (İrlandiya istisna olmaqla) qədim adı. Adı ilk dəfə olaraq e.ə. 6 əsrdə qədim yunanların, o cümlədən Ptolemeyin əsərlərində çəkil-

miş, sonralar isə qədim Roma və orta əsrlər ədəbiyyatına keçmişdir. Fərziyələrə görə A. kelt və ya latın (albus – ağ; Duvr yaxınlığındakı əhəngdaşı qayalıqlarının rəngindən götürülmüşdür) mənşəli sözdür. Britaniyalılar üçün A. adı yüksək mənə kəsb edir, digər ölkələrdə isə daha çox istehza məqsədi ilə istifadə olunur. Keçmişdə Britaniya diplomatiyasını səciyyələndirmək üçün “məkrli A.” ifadəsi istifadə edilirdi.

ALBİRÉO – β Qu bürcündə parlaqlığına görə ikinci ulduz. Ən gözəl qoşa ulduzlardan biridir. Komponentlərdən biri 3,2 ulduz ölçülü sarı-narıncı rəngli, nəhəng K sinfinə, ikincisi 5,4 ulduz ölçülü açıq mavi B-sinfinə məxsus ulduzdur. Onların arasındakı məsafə 35 bucaq saniyəsinə bərabərdir.

ALBIT (lat. albus – ağ) – plagioklaz qrupuna aid süxurəmələgətirən mineral. Anortit–albit izomorf sırasının sonuncu üzvüdür. Kimyəvi tərkibi Na(AlSi₃O₈). Sinqoniyası triklinikdir. Kristalları, əsasən, lövhəvarıdır. Dənəvər və möhtəvi

Albit.

aqreqat formalarına daha çox rast gəlinir. Rəngi ağ; şüşə parıltılıdır. Sərtliyi 6–6,5; sıxlığı 2600–2650 kq/m³. Mikroskopda xarakterik ikiləşmələr müşahidə olunur. Turş və qələvi maqmatik süxurlar, peqmatitlər üçün xarakterik mineraldır. Təmiş A. keramika və şüşə sənayesində işlədilir.

ALBITİT – metasomatik süxur. Süxurlarda alümosilikat minerallarının albitlə əvəz olunması (albitləşməsi) sayəsində formalaşır. Tərkibini, əsasən, albit təşkil edir; egirin, yaxud qələvi amfibol, sirkon, sfen, apatit, piroxlor və s. minerallara da rast gəlinir. Ağ, boz, çəhrayı rəngləri var. Sıxlığı 2900–3100 kq/m³. Çox vaxt qələvi intruziyaların təmas zonalılarında (məs., Rusiyanın İlmen, Ukraynanın Mariupol massivlərində) və dəmirli kvarsitlərdə (Ukraynanın Kriyovoy Roq dəmir filizi hövzəsi) rast gəlinir.

Bəzi radioaktiv və nadirtorpaq elementlərinin, niobium, sirkonium, litium, berillium və s. yataqları A.-lə əlaqədardır.

ALBITLƏŞMƏ – albitin, əsasən, silikat və alümosilikat mineralları hesabına metasomatik və başlıca olaraq hidrotermal yolla əmələ gəlməsi prosesi. Sosyuritləşmə, propilitləşmə, spilitləşmə və s. proseslər üçün səciyyəvidir. A. ilə əlaqədar epidot mineraları, aktinolit, xlorit, adulyar və karbonatlar əmələ gəlir.

ALBITOFİR – porfir quruluşlu paleotip effuziv süxur. A. açıq boz rənglidir. Fenokristalları və əsas kütləsi, əsasən, albitdən, qismən rəngli minerallardan ibarət olur. Tərkibində kvarts olduqda k v a r s l ı A. adlanır.

ALBOM (fr. album) – şəkil, fotosəkil, çertyoj və s.-nin izahlı mətnlərlə çap edildiyi kitablar.

ALBORÁN (Əlboran) – Aralıq dənizinin qərb hissəsində dəniz. Cəbəlütariq boğazı ilə 2° ş.u. arasındadır. Sah. 53 min km², dərinliyi 2407 m-ədəkdir. Suyunun temp-ru qışda təqr. 15°C, yayda təqr. 24°C-dir. Duzluluğu 36,8%. Yarımsutkalıq qabarmalar (0,8 m-ədək) olur. Portları: Malaqa, Almeriya (İspaniya).

ALBUXARA – qurudulmuş gavalı növü. Yetmiş gavalını qaynayan duzlu suda pörtür və günəş altında (bəzən çayrəyini çıxarıb) qurudurlar. Albuxaradan plov qaralarının və digər xörəklərin hazırlanmasında istifadə edilir.

ALBUKÉRKE (Albuquerque) – ABŞ-ın c.-q.-ində, Nyu-Meksiko ştatında şəhər. Əh. 481,3 min (2004). Rio-Orande çayı sahilində, 1600 m yüksəklikdə yerləşir.

Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. 1706 ildə ispanlar tərəfindən salınmışdır. Atom energetikası sahəsində iri tədqiqat mərkəzi. ABŞ-ın atom və müdafiə sənayesi mərkəzlərindən biri. Aerokosmik, radioelektron, poliqrafiya, toxuculuq, yeyinti sənayesi müəssisələri; milli atom muzeyi var. İqlim və dağ-xizək kurtortudur. Hər il hava şarları festivalı keçirilir. Turizm mərkəzidir.

ALBUKÉRKE (Albuquerque) Afonsu d' (1453, Alhendra, Lissabon yaxınlığında – 16.12.1515, Qoa) – Portuqaliya dəniz səyyahı, istilacı. 1510–15 illərdə Hindistanda canişin (vitse-kral). Portuqaliyanın Ost-Hinddə müstəmləkə imperiyasının banisi olmuşdur. 1506 ildə A.Kunya-nın ekspedisiyasında iştirak etmişdir. Sokotra, Hürmüz a-rı, Kəlkətə və Qoaya hücum etmiş, dəniz ticarət yollarını nəzarət altına almaq məqsədilə 1511 ildə

Malakkanı ələ keçirmişdir. Portuqalların Malabar sahillərinə, Seylon a.-na və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə ilk ekspedisiyalarına başçılıq etmişdir.

ALBUMİNLƏR – heyvan və bitki toxumalarının tərkibinə daxil olan sadə qlobulyar zülallar. Suda, turşularda və qələvilərdə həll edilmiş duz məhlullarında yaxşı həll olur. A. südün (laktoalbumin), yumurta zülalının (ovalalbumin) və qan zərdabının başlıca komponentidir. Bitki toxumalarında rast gəlinir. Orqanizm üçün əsas ehtiyat zülalıdır. Özünün kompleksmələgətirmə xassələri sayəsində A. vitaminlərin, mikroelementlərin və s.-nin qan vasitəsilə əlaqələndirilməsi və daşınması kimi nəqlietmə funksiyasını həyata keçirir. İnsanın zərdab (serum) A.-i qanəvzləyici və qida mühiti komponenti kimi geniş istifadə olunur; laktalbumin və ovalbumin qənadı sənayesində işlədilir.

ALBUMİNURİYA – bax *Proteinuriya*. **ALCANOV** Məzahir Əmircan oğlu (d. 6.7.1950, Şamaxı r-nunun Çalov k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1990). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1971). 1973 ildən Azərb. EA-nın Fizika İn-tunda işləyir, 2003 ildən şöbə müdürüdür. Tədqiqatları aşağı temp-rlarda güclü anizotropiyaya malik maqnit və qeyri-maqnit yarımkeçirici birləşmələrin istilik və maqnit xassələrinin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aiddir. Termodinamik parametrlərin alınmış qiymətləri məlumat kitablarına daxil edilmişdir. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ALCULFA – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 39,5 km c.-ş.-dədir.

ALÇA (*Prunus divaricata*) – gülçiçəklilər fəsiləsinin gavalı cinsindən çayrədkli meyvə ağacı. Yabanı və mədəni növləri var. Ağac və kol şəklində bitir. Hünd. 4–13 m-ə çatır. Kökü nisbətən dərinə gedir. Çiçəkləri xırda və ağdır. Meyvələri yumru və bir qədər oval formalı, ağ, yaşıl, qırmızı, bənövşəyi olur. Ətli hissəsi çayrəkdən ayrılan sortları çox azdır. Cır A.-nın meyvələri may-sentyabr aylarında yetişir. Günəşli yerləri sevir. Dünyanın bir çox ölkəsində yayılmışdır. Bəçirilən sortlar quraqlığa, xəstəliklərə davamlı və çox məhsuldardır. Hər ağacdən 8–10 (bəzən 40) *kq*-ədək məhsul yığılır. Azərb.-da yaz

Alça növləri: Yay mələsi; Qara alça.

mələsi, yay mələsi, gilası A., şabranı, əraşi, payız mələsi (peyvənd alça), Göyçə sultanı sortları çox əkilir. Gavalı, ərək və şaftalı üçün calaqlıdır. Qara və qonur qızılböcək, alma yastıcası, kisəli göbək xəstəliyi A.-ya zərər verə bilər. Yeyilir, mürəbbə, xoşab və s. hazırlanır. Tərkibində üzvi turşular, şəkər, C, B₁, B₂ və s. vitaminlər var.

ALÇABULAQ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Sıraq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,5 km şm.-ş.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 906 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ALÇAQPROFİLLİ ANTENALAR – bax *Aşağıprofilli antenalar*.

ALÇALAN – Azərb. Resp.-nin Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c. qolunda, Gilan çayı dərəsinin sağ yamacındadır. Hünd. 1247 m. Paleogen yaşlı vulkan-çökmə süxurlardan təşkil olunmuşdur. Şm.-ş. və ş. yamacları sıldırımıdır.

ALÇALI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Daşbulaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km şm.-q.-də, Ayrıncayın (Tərtər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 195 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, mədəniyyət evi, klub, ambulatoriya, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

ALÇALI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Qılınclı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km şm.-ş.-dədir. Əh. 168 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul idi. Orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

ALÇALI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Günəşli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km ş.-də Kilsəlisuyu çayının (Tərtər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 21 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

ALÇALI – Azərb. Resp. Salyan r-nunun Qızılağac ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km c.-q.-də, Aquşa (Bala Kür) çayının sağ sahilindədir. Əh. 632 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Kitabxana var.

ALÇALI – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Gorus r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

ALÇALIDAĞ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Əlincə çayının yuxarı axımında, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Hünd. 2603 m. Günbəzvarı formadadır.

ALÇEVSK (1931–61 illərdə Vorosilovsk, 1961–92 illərdə Kommunarok) – Ukraynada, Luqansk vil.-nin c.-q.-ində şəhər. Əh. 112,2 min (2003). D.y. st. 1825 ildə salınmışdır. Metallurgiya kombinatı, koks-kimya, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri; dağ-mədən in-tu, tarix və geologiya-mineralogiya muzeyləri var.

ALÇIPAN, g i p s u v a ğ ı – binanın tamamlama işlərində istifadə edilən inşaat materialı; gipsli quru suvaq. A.-nin tərkibi 90–95% inşaat gipsi, 5–10% lifli materiallar, 0,25–2% yapışdırıcı əlavələrdən ibarətdir. A. armatur rolunu oynayan bitki liflərindən və hər iki üz-dən karton ilə örtülmüş inşaat gipsindən təbəqə formasında (uz. 2,5–3,3 m, eni 1,2 m və qalınlığı 0,1–0,12 m) hazırlanır. A.-nin çəkisini və lifli materialların sərfini azaltmaq məqsədilə ona ağac kəpəyi, yonqar (fibra), köpükəmələgətiricilər (kazein, kanifol, kaustik soda), yapışdırıcı maddələr (dekstrin, kazein-yapışdırıcı, maye şüşə) və s. əlavə edilir. A. asanlıqla mişarlanır, kəsilir və yonulur. A. hidroskopik olduğundan onun nəmliyi çəki üzrə 2%-dən çox, təbəqənin əyilməyə möhkəmlik həddi 80 *kq/sm*²-dən az olmamalıdır. A.-nin həcm çəkisi 1100–1200 *kq/m*³-dir. Köpükəmələgətirici maddələr A.-in çəkisini 30–40% azaldır. Səsi və istiliyi yaxşı izolyasiya edir. A. mükəmməl yapışdırıcı xüsusiyyətlərə malik materiallarla yapışdırılır.

Hazırda 3 qrup A. istehsal edilir: gips təbəqələr (gips xəmiri, köpükəmələgətirici və yapışdırıcı maddələrdən hazırlanır), gips-lifli təbəqələr (gips xəmirinə kağız, xırdalanmış oduncaq, qamış və başqa lifli materiallar əlavə edilir) və oduncaq (ağac) lifli təbəqələr (gips xəmirinə kağız qırıntıları və yapışdırıcı maddələr əlavə edilir). A. əlvan metallardan quraşdırılmış karkas üzərində də yığıla bilər. A., əsasən binanın daxili divarlarının, arakəsmənin, tavanın səthini örtmək, arakəsmə düzəltmək və s. üçün istifadə edilir.

ALDABRA – Hind okeanında mərcan adaları. Seyşel Adaları Resp. tərkibindədir. Təbii qoruqdur. Sah. 350 km² (190 km²-i quru sahəsidir). Mərcan əhəngdaşlarından təşkil olunmuş 4 iri və çoxlu kiçik adalardan ibarətdir; dərin çatlqar və mağaralar, labirintlər, sıldırım qayalar səciyyəvidir. Adalar nəhəng dəniz tıbağalarının törəyib-artması üçün əlverişlidir, quşlardan oluş və freqat yuvalayır; buranın daimi sakini Aldabra dronqosunun isə nəslə kəsilmək üzrədir. 1000-dən çox həşərat var (təqr. 40-ı endemikdir). Florası 180 növ çiçəkli bitkilərdən ibarətdir; bunun 20%-ə qədər endemikdir. A. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ALDADICI YEMLƏR – vəhşi heyvanları və quşları tələlərə, yaxud ovçunun seçdiyi sahəyə cəlb edən yemlər (kəpək, dən, bişmiş kartof, ət, balıq və s.). Həşəratları və gəmiriciləri məhv etmək məqsədilə A.y.-ə pestisidlər, yaxud xəstəlik-törədən bakteriyalar hopdurulur.

ALDAN – RF-də, Saxa Resp. (Yakutiya) ərazisində çay. Lena çayının ən iri sağ qolu. Uz. 2273 km, hövzəsinin sah. 729 min km². Stanovoy d-rından başlanır; Aldan yaylası ilə axaraq, Yakutsk ş.-ndən 160 km şm.-də Lenaya tökülür. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Əsas qolları: Timpton, Uçur, Amqa, Maya, Allahyun. Mənsəbində orta illik su sərfi 5110 *m*³/*san*-dir. Oktyabrdan mayadək donmuş olur. Balıq ovlanır. Mənsəbindən 1753 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Əsas gəmi dayanacaqları: Tommot, Ust-Maya, Xandıq. Hövzəsində qızıl, daş kömür və mika yataqları var.

ALDAN MİKALI RAYONU – RF-də, Saxa Resp.-nin (Yakutiya) c.-unda mikalı (vərəqli floqopit) yataqdar qrupu. Ehtiyatına görə dünyada ən irilərdən, ölkədə isə ikincidir. Aldan-Stanovoy qalxanının Mərkəzi Aldan qranulit-qneysli blokundadır. Sah. təqr. 20 min km²-dir. Metasomatik mənşəlidir. Floqopit yuvalar, həmçinin linzavarı cismilər və damarlar şəklindədir. Floqopitin

25 yataq üzrə kəşf olunmuş ehtiyatı 390 min t-dur. Ehtiyatın 70%-i Fyodorov, Leqleger, Emelcak, Oyumrak kimi nisbətən iri yataqlarda toplanmışdır. Filzlərdə floqopitin orta miqdarı 110 *kq/m*³, yataqlar üzrə 14–354 *kq/m*³-dir. Həsilat mərkəzi Tommot ş.-dir.

ALDAN YAYLASI – RF-də Saxa Resp. (Yakutiya) ərazisində yayla. Şərqi Sibirdə, Olyokma və Uçur çayları arasında, Aldan-Stanovoy qalxanı hüduqlarındadır. Hünd. c.-da 1000 m, şm.-da 650–800 m, bəzən 1400–2000 m-ə (maks. 2306 m, Ket-Kap d.) çatır. Sunnaqın, Qərbi Yangı, Ket-Kap və b. silsilələrdən ibarətdir. Yamaclarında 1300 m-ədək qarışam tayqası, yuxarılarda isə daşlı tundra yayılmışdır. A.y.-nda dəmir filizi, kömür, mika, qızıl, dağ bülluru və s. yataqlar məlumdur.

ALDAN-STANOVVOY QALXANI (Aldan qalxanı) – Uzaq Şərqdə, Sibir platformasının c.-ş. hissəsində Kembriyəqədərki kristallik özül çıxıntısı. Əsasən, Aldan yaylası ilə üst-üstə düşür. A.q. güclü dislokasiyaya və metamorfizmə uğramış, qranit intruziyaları ilə yarılmış Arxeozoy və Proterozoy yaşlı süxurlardan təşkil olunmuşdur. Qalxanın şm. hissəsi Kembriyin üfüqi yatımlı çökmə süxurları, şm.-ş. hissəsi Yuranın kontinental və dəniz çöküntüləri ilə örtülmüşdür; c.-da və q.-də Baykal və Paleozoy qırıqlığı sahələrindən dərinlik qırılmaları ilə ayrılır. Neogen – Dördüncü dövrdə A.q.-nin c. hissəsi intensiv qalxmaya məruz qalmış və nəticədə Stanovoy silsiləsi yaranmışdır. Silsilənin şm. kənarı boyunca qırılmalarla hüduqlanan və Yuranın kontinental çöküntülərindən təşkil olunmuş çökəkliklər yerləşir. A.q.-nin Arxeozoy yaşlı süxurlarında dəmir və mika, Erkən Proterozoy yaşlı süxurlarında zəngin mis filizi, qızıl və pyezokvars, Yura yaşlı kontinental çöküntülərində daş kömür (Aldan kömürlü r-nu) yataqları aşkar edilmişdir.

ALDAN-STANOVVOY QIZILLI ƏYALƏTİ – RF-də, Saxa Resp.-nin (Yakutiya) c.-unda, Aldan-Stanovoy qalxanı hüduqlarında qızillı əyalət. Sah. 300 km². 1912 ildən məlumdur. Sənaye əhəmiyyətli səpinti qızılın ilkin hasilatına 1923 ildən başlanmışdır. Qızılın köklü yataqları 1927 ildə kəşf olunmuşdur. Bütün yataqlar açıq üsulla istismar olunur. A.q.ə. özündə 12 qızillı r-nu birləşdirir. 40-a yaxın gömülmüş səpinti yataq aşkar edilmişdir. Bunlardan ən

nadir ehtiyata malik olanı Böyük Kuranax çayı dərəsindəki yataqdır (ehtiyatı 82 t). Mərkəzi Aldan r-nunda səpinti yataqlarla yanaşı Kuranax köklü qızıl yatağı (12 yataq, kəşf olunmuş ehtiyatı 116 t, qızılın filizdə miqdarı 1,96 q/t) da istismar olunur. Filiz cismi və damarları hidrotermal mənşəlidir və Paleozoyun karbonatlı süxurlarında yerləşmişdir. Damarlar tərkibcə qızılısulfidli-kvarşlıdır (Lebedinsk yatağı) və qızıltellurlu-kvarşlıdır (Kuranax yatağı). Filiz kütlələrinin uz., əsasən, yüz metrlerle, qalnlığı bir neçə metrdir.

ALDAŞIN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin İrədmusa kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 27 km c.-q.-dədir.

ALDEHİDLƏR [yeni lat. al (cohol) dehyd (rogenatum) – hidrogensizləşdirilmiş alkoqol] – tərkibində aldehid qrupu olan üzvi birləşmələr. Ümumi formulu $RCH=O$ (R – hidrogen və ya üzvi radikal); karbonil birləşmələrinə aiddir. Homoloji sıranın birinci nümayəndəsi olan *formaldehid* – qaz, qalan A. – maye, az hallarda bərk maddələrdir. Kiçik molekullu A. kəskin iyildir, su ilə istənilən nisbətdə qarışır; molekullar kütləsinin artması ilə A.-in suda həll olması azalır. Əksər A. etil spirtində yaxşı həll olur.

A. yüksək reaksiya qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur, hava oksigeni ilə sərbəst radikal mexanizmi üzrə müvafiq turşulara (aralıq məhsul – peroksiturşular) asanlıqla oksidləşir:

A. hidrogenin (katalizatoru platin və ya nikeldir), $LiAlH_4$ və ya $NaBH_4$ təsiri ilə birli spirtlərə reduksiya olunur, məs.; $NaBH_4 + 4CH_2=O + 3H_2O \rightarrow 4CH_3OH + NaH_2BO_3$. Qatılaşdırılmış xlorid turşusunda sink amalqamasının təsirindən A. müvafiq karbohidrogenlərə reduksiya olunur (*Klemmensen reaksiyası*). Qələvilərin iştirakı ilə A.-in oksidləşmə-reduksiya disproporsiyalaşmasından müvafiq spirtlər və turşular alınır (*Kannissao reaksiyası*). Ən sadə dialdehid olan *qliksal qlikol* turşusu $HOCH_2COOH$ alınmaqla, asanlıqla molekul daxili oksidləşmə-reduksiya reaksiyasına uğrayır. Nukleofillər karbonil qrupuna birləşir və ya ondakı oksigen atomunu əvəz edir. A. spirtlərlə turş mühitdə asetallar $RCH(OR')_2$, əsasın iştirakı ilə hidrogen-

sianidlə – *hidroksinitrillər* (sianhidrinlər) $RCH(OH)CN$, birli aminlərlə – *siff əsasları* (azometinlər) $RCH=N-R'$ əmələ gətirir. Hidrazin, hidroksilamin, fenilhidrazin kimi əvəz edilmiş aminlər A. ilə birli aminlər kimi reaksiyaya girərək müvafiq olaraq hidrazonlar $RHC=N-NH_2$, oksimlər $RHC=NOH$ və fenilhidrazonlar $RHC=N-NH-C_6H_5$ əmələ gətirir. A.-in ikili aminlərlə qarşılıqlı təsirindən enaminlər $RR'C=CHNR'$ alınır. A.-in $NaHSO_3$ ilə birləşmə reaksiyasından (reaksiya məhsulu kristal bisulfid adlanan birləşmədir $RCH(OH)SO_3Na$) A.-in təmizlənməsində istifadə edilir. Belə ki, reaksiya məhsulunu sonradan soda məhlulu və ya durulaşdırılmış turşularla qızdırmaqla A. regenerasiya olunur. A.-dən birli və ikili spirtlərin alınmasını təmin edən *Qrinyar reaksiyası* mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kiçikmolekullu A. asan polimerləşir. Onların digər A. və ketonlarla qarşılıqlı təsiri aldol-kroton kondensləşməsi adlanır, məs., $RCH_2CHO + R'CH_2CHO \rightarrow RCH_2CH(OH)CH(R')CH=O \rightarrow RCH_2CH=C(R')CH=O$ (bax *Aldol kondensləşməsi*, *Kroton kondensləşməsi*). Aromatik A. karbon turşularının anhidridləri ilə (Perkin reaksiyası), $ArCHO + (CH_3CO)_2O \rightarrow ArCH=CHCOOH$ (Ar – aril radikalı); alifatik və aromatik A. – malon turşusunun efriləri ilə (*Knoevenagel reaksiyası*) oxşar reaksiyalara daxil olur. A.-in alkilidenfosforanlarla qarşılıqlı təsiri böyük əhəmiyyət kəsb edir və nəticədə, əsasən, *E-izomer* şəklində alkenlər alınır: $R_2C=P(C_6H_5)_3 + R'CH=O \rightarrow R_2C=CHR' + (C_6H_5)_3P=O$ (bax *Vittiq reaksiyaları*). A.-in ammoniyaklı məhlulda gümüş ionları ilə qarşılıqlı təsirdən “gümüş güzgü”nün, Felinq reaktivi ilə qarşılıqlı təsirdən mis(I)oksidinin qırmızı çöküntüsünün əmələ gəlməsi A.-ı vəsfi təyin edir (bax *Üzvi maddələrin analizi*).

A.-in sənayedə alınmasının ən geniş yayılmış üsulu spirtlərin katalitik dehidrogenləşməsidir. A. həmçinin karbon turşularının katalitik reduksiyasından, alkenlərin CO və H_2 ilə qarşılıqlı təsirdən (bax *Hidroformilləşmə*) və civə duzlarının iştirakı ilə asetilenin hidratlaşma sından (*Kuçerov reaksiyası*) alınır.

A. spirtlər və onların törəmələri, karbon turşuları, heterotsiklik birləşmələr və s.-in sənaye üzvi sintezində tətbiq edilir. A. əsasında fenol- formaldehid, poliformaldehid və digər qatran-

lar kimi polimer materiallar, əzəcəliq preparatları, ətirli maddələr alınır. Təbiətdə A. efir yağlarında (sitral, vanilin və s.), yaşıl yarpaqlarda (2-heksanal) tapılır.

Bax həmçinin *Akrolein*, *Asetaldehid*, *Benzaldehid*, *Xloral*.

ÄLDER Kurt [10.7.1902, Polşa, Köniqshütte (indiki Xojuv) – 20.6.1958, Köln] – alman üzvi kimyaçısı. Nobel mükafatı laureatı (1950, Dils ilə birlikdə). Kil Un-tini bitirmişdir (fəlsəfə doktoru, 1926). Köln Un-tinin kimya intunun direktoru (1940 ildən), həmin un-tin fəlsəfə fakültəsinin dekanı olmuşdur (1949 ildən). Tədqiqatları, əsasən, üzvi sintez sahəsindədir. *O.Dils* ilə birlikdə üzvi kimyanın mühüm reaksiyalarından birini – *dien sintezi* kəşf etmişdir. A. həmçinin stereokimya, polimerləşmə və s. sahələrdə tədqiqatlar aparmışdır.

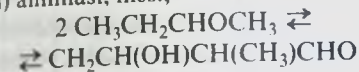
ALDERAMİN (ərəb. sağ əl) – Sefey bürcündə ən parlaq ulduz. Ulduz ölçüsü 2,45. A-sinfinə məxsus ulduzdur.

ALDƏRƏ, Əldərə – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Meğri r-nu), Araz çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi qovulmuşdur. 1922–24 illərdə əhalinin bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur (bu ərazidəki çay da A. adlanırdı).

ALDLAR, Aldinlər – venesiyalı mətbəçilər ailəsi. Mətbəxin əsasını Böyük Ald Manutsi (Bassiano, 1450–1515, Venetsiya) qoymuş, oğlu Paolo (1512–74), nəvəsi Kiçik Ald M. (1547–97) və qayınatası Andrea Torrezano fəalliyyətini davam etdirmişlər. Aldların mətbəxində antik ədəbiyyat və İntibah dövrünə aid əsərlər (780 müəllifin 1100-dən artıq nəfis tərtibatlı kitabı) çap olunmuşdur. Manutsinin yaratdığı “Yeni Akademiya”nın (1500) qədim yunan dilini bilən üzvləri antik müəlliflərin əsərlərini yığır, mətnləri öyrənir və çapa hazırlayırdılar. Nəşrlər xüsusi firma markası ilə qorunur və “aldlar” adlandırılırdı.

ALDOL KONDENSLƏŞMƏSİ – iki aldehid, yaxud keton (eyni və ya müxtə-

lif) molekullarının katalizatorların (turşu və ya əsas) iştirakı ilə qarşılıqlı təsirdən β -hidroksialdehidlərin (aldolların) alınması; məs.,

Reaksiya dönərdir və yalnız reagentlərin heç olmasa birində hidrogen atomu karbonil qrupuna görə α -vəziyyətdə olduqda gedə bilər. Reaksiya prosesində molekulardan biri nukleofil kimi enol, yaxud enolyat-anion formasında, digər molekul isə elektrofil olur. İstiqamətlənmiş A.k.-ndə nukleofil molekul kimi əvvəlcədən hazırlanmış metal enolyatları istifadə edilir. İlk molekularda fəza çətinlikləri olduqda A.k. yüksək diastereoseçiciliyi ilə səciyyələnir; xiral katalizatorlar istifadə edildikdə isə enantioseçici A.k. mümkündür. A.k.-ndə əsas əlavə reaksiya *kroton kondensləşməsidir*. A.k. butanol, 2-etilheksanol və pentaeritritin sənayedə alınmasında, həmçinin təbii birləşmələrin sintezində istifadə edilir. A.k.-ni 1872 ildə Ş.Vürs kəşf etmişdir. **ALDOSTERON** – onurğalı heyvanların və insanın böyrəküstü vəzilərinin qabığının yumaqcıq zonası hüceyrələrinin hazırladığı steroid hormon. Orqanizmdə natrium Na^+ ionlarının sorulmasını, kalium K^+ və hidrogen H^+ ionlarının böyrək kanalcıqları, bağırsaqlar, ağız suyu və tər vəziləri axacaqları vasitəsilə xaric olmasını gücləndirməklə ion balansını tənzimləyir. A. natrium balansını tənzimləməklə hüceyrədənkənar mayenin həcmnin saxlanması iştirak edir. A.-un ifraz olunması hüceyrədənkənar mayenin K^+ ionları, angiotenzin-II, adrenokortikotrop hormon ilə stimullaşdırılır, qanın osmos təzyiqinin artması zamanı serotoninlə tormozlanır. A.-un çatışmazlığı (məs., Addison xəstəliyi zamanı və ya böyrəküstü vəzilər kənar edildikdən sonra) orqanizmin həyatını təhlükə altında qoyan Na^+ ionlarının kəskin itirilməsi ilə müşayiət olunur. Onun əmələ gəlməsinin artması (məs., böyrəküstü vəzilərin şişi zamanı) orqanizmdən Na^+ ionlarının, eləcə də suyun xaric olmasını ləngidir, arterial təzyiqi artırır və s.

ALDOSTERONİZM – aldosteronun hipersekresiyası və ya onun metabolizminin pozulması nəticəsində baş verən patoloji vəziyyət. Bütün arterial hipertenziya hallarının 0,5–2%-ndə təsadüf edilir. A. birincili və ikincili olur. Birincili A. böyrəküstü vəzilərin zədələnməsi nəticəsində arterial təzyiqin yüksəlməsi

ilə yaranan kliniki sindromdur. İkincili A. böyrəküstü vəzilərlə əlaqədar olmayan səbəblərdən baş verən simptomdur. Birincili A.-in səbəbi böyrəküstü vəzilərin adenomasi və ya onların qabıq maddəsinin yumaqcıq zonasının hiperplaziyasıdır. İkincili A. böyrək arteriyalarının stenozu, bədxassəli arterial hipertenziya, renin ifraz edən şişlər və s. nəticəsində baş verir. Əlamətləri: diastolik arterial təzyiqin yüngül və ya orta dərəcədə yüksəlməsi, aldosteronun qanda və sidikdə konsentrasiyasının artması, baş ağrısı, əzələlərdə qıcolmalar, ürək döyünmə, poliuriya və nikturiya. Müalicəsi: natriumun azaldılması, fiziki gərginliyin dozalaşdırılması, siqaret çəkməkdən imtina etmək, bəzi hallarda adrenalektomiya və dərman preparatları.

ALDOZALAR – bax *Monosaxaridlər*.

ALDRİN – bax *İnsektisidlər*.

ALDROVANDA (Aldrovanda) – şəhçiyə fəsiləsindən həşəratyeyən su bitkisi cinsi. Qovuquclu A. (*A.vesiculosa*) adlı bir növü var. Gövdəsi sapşəkilli, suda üzəndir, kökü yoxdur. Yarpaqları enli saplaqlı, ucları həssas cod qılıdır; yarpaq lövhəsində çoxlu tükcük və vəziciklər (həzm fermentləri ifraz edir) vardır; orta xətt üzrə tez örtülə bilən 2 yarımdayrəvi hissədən ibarətdir. Bu da A.-nın xırda su onurğasızlarını tutmağa və həzm etməyə kömək edir. Tək-tək ağ çiçəkləri suyun səthində olur. Qışlayan tumurcuqlarla çoxalır. Ucqar Şimaldan başqa Şərq yarımkürəsinin bütün iqlim qurşaqlarının sahil sularında yayılmışdır.

ALEBÁRDA (fr. hallebarde, ital. alabarda) – kəsici və deşici soyuq silah növü. 14–18 əsrlərdə bir sıra Avropa ölkələrinin piyada qoşunlarında istifadə olunurdu.

ALEBÁSTR (yun. ἀλάβαστρος) – 1) inşaət (suvaq) gipsinin ($CaSO_4 \cdot 1/2 H_2O$) başqa adı; 2) dənəvər aqreqat şəklində ağ rəngli təbii gips (gips daşı); inşaət gipsi almaq üçün xammal kimi istifadə olunur.

ALEÇ BUZLAĞI (Aletsch Gletscher) – İsveçrə Alp dağlarında ən uzun (26,8 km) və ən böyük (sah. 169 km^2 -ə yaxın) buzlaq. Rona çayı dərəsinə doğru 1450 m-ə qədər enir.

ALEKSÁNDER (Alexander) Ceyms Uoddell (19.9.1888, Nyu-Cersi ştatı, Si-

Brayt–23.9.1971, Nyu Cersi ştatı, Printson) – Amerika riyaziyyatçısı. ABŞ Milli Akademiyasının üzvü (1936). 1910 ildə Princeton Un-tini bitirmişdir (1928 ildən həmin un-tin, 1933–51 illərdə Princeton Perspektiv Tədqiqatlar İn-tunun prof. olmuşdur). Əsas işləri topologiya, həmçinin cəbri həndəsə, funksiyalar nəzəriyyəsi və s.-ə aiddir.

ALEKSÁNDER Afrodisiya (Kiçik Asiyanın Afrodisiada ş., 2 əsrin sonu – 3 əsrin əvvəli) – qədim yunan filosofu; 198–209 illərdə Afinada *peripatetik məktəbinin* rəhbəri. Aristotelin dövrümüzədək gəlib çatan “Metafizika”, “Analitika”, “Duyğular haqqında”, “Topika” və b. əsərlərinin şərhçisi olmuş, bu fəaliyyətinə görə sonrakı müəlliflər onu “Şərhçi”, “ikinci Aristotel” adlandırmışlar. A.-in “Qəlb haqqında”, “Tələ haqqında”, “Vəhy haqqında” v.s. fəlsəfi traktatları məlumdur. A. *aristotelizmin* materialist ideyalarına əsaslanaraq *stoisizmə* qarşı çıxış etmişdir. Sonralar A.-in bu mülahizələri, rəy və fikirləri fəlsəfədə *nominalizm* adlandırılmışdır.

ALEKSÁNDER ARXİPELAQI (Alexander Archipelago) – Şimali Amerikanın q. sahilində, Sakit okeanın Alyaska körfəzində arxipelaq. ABŞ-in ərazi sularındadır (Alyaska ştatının tərkibində). Ümumi sah. 36,8 min km^2 olan 1100 ada və qayalıqlardan ibarətdir. Əh. 30 mindən çoxdur (8–9 mini yerli əhalidir). Böyük adaları: Uels şahzadəsi, Admiralti, Baranov, Çiçaqov, Kupriyanov və s. Relyefi dağlıqdır; hünd. 1432 m-ədək. Adalar, əsasən, Son Proterozoyun intruziv və metamorfik süxurlarından təşkil olunmuşdur. Mülayim okean iqlimi var. İynəyarpaqlı meşələr və Alp çəmənlikləri yayılmışdır. Vəhşi heyvandarlıq, xəzçilik təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Balıq (əsasən, qızılbalıq) ovlanır. A.a.-nı 1741 ildə V.Berinqin və A.İ.Çirikovun ekspedisiyası kəşf etmişdir. 1867 ildə Alyaska ilə birlikdə ABŞ-a satılmışdır. A.a. rus imperatoru II Aleksandrın şərəfinə adlandırılmışdır.

ALEKSÁNDER I GEORGIYEVİÇ (təqr. 1454/56–27.4.1511) – Kaxetiya çarı [1476–1511]. Osmanlı və Səfəvi qoşunlarının Kaxetiya hücumunun qarşısını almaq məqsədilə müttəfiqlər axtaran A.G. rus dövləti ilə mənqol itilasından sonra kəsilmiş əlaqələrini bərpa etmiş, 1483 və 1491 illərdə III İvanın [1462–1505] yanına elçilər göndərmişdi. 16 əsrin əvvəlindən Şah İsmayılın

Alebarda.

vassalı idi. Gürcüstan uğrunda Osmanlılar ilə Səfəvilər arasında gedən mübarizənin doğurduğu saray çəkişmələri nəticəsində oğlu II Georgi tərəfindən öldürülmüşdür.

ALEKSANDR I (23.12.1777, Sankt-Peterburq–1.12.1825, Taqanroq) – Rusiya imperatoru [1801–25], I Pavelin oğlu. Qətiyyətsiz, ikiüzlü və xudpəsənd olmaqla yanaşı A. mahir diplomat idi. Hakimiyyətinin ilk dövründə bəzi liberal islahatlar keçirmişdi. A.-ın hərbi sərəşət-sizliyi Rusiyanın Austerlis vuruşmasında (1805) məğlub olmasına səbəb oldu. *Vyana konqresinin (1814–15) və Müqəddəs İttifaqın* rəhbərlərindən biri idi. Vətən müharibəsindən (1812) sonra A.-ın daxili siyasəti aşkar mürtəcə xarakter almış, mütərəqqi elm və mədəniyyət xadimləri təqib olunmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə Gürcüstan (1801), Finlandiya (1809), Bessarabiya (1812), Şimali Azərb. (1813; Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa) Rusiya tərəfindən zəbt edilmişdir.

ALEKSANDR II (1527–12.3.1605) – Kaxetiya çarı [1574–12.5.1605]. 1578 ildə Osmanlı dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdür. Ölkənin müdafiəsini gücləndirmək məqsədi ilə qala və monastirlərin bərpasına çalışmış, Moskvadan silah almış, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun dövründə Kaxetiyanın Asiya və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri genişlənməmişdi. Rusiya ilə ittifaq yaratmağa çalışmışdır. Oğlu Konstantin mirzənin əmri ilə öldürülmüşdür.

ALEKSANDR II (29.4.1818, Moskva–13.3.1881, Sankt-Peterburq) – Rusiya imperatoru [1855–81], I Nikolayın oğlu. Siyasi görüşlərinə görə mühafizəkar idi. Lakin ölkənin iqtisadi inkişafı, Krım müharibəsindəki (1853–56) məğlubiyyət və inqilabi şərait onu 1861 ildə təhkimçilik hüququnu ləğv etməyə, torpaq, məhkəmə, şəhər və s. islahatlar keçirməyə məcbur etdi. Xarici siyasətdə almanpərəst mövqə tuturdu. Onun dövründə Qafqaz və Orta Asiyanın bir hissəsi zəbt olunmuş, Paris sülh müqaviləsinin (1856) Rusiya üçün ağır şərtləri ləğv edilmiş, Polşa üsyanı (1863–64) yatırılmışdı. İnkilabi hərəkata qarşı mübarizə üçün 1880 ildə xüsusi komissiya yaratmışdı. Ona bir neçə dəfə sui-qəsd olunmuş, “Narodnaya volya” təşkilatının üzvü İ.İ. Qrinevitski tərəfindən öldürülmüşdür. **ALEKSANDR III** (10.3.1845, Peterburq – 1.11.1894, Livadiya, indiki Krım

vil.-ndə) – Rusiya imperatoru [1881–94], II Aleksandrın oğlu. Daxili siyasətdə mühafizəkar zadəganların mənafeyini ifadə edirdi. İqtisadi inkişafın və mövcud siyasi şəraitin təsiri ilə 80-ci illərdə bəzi islahatlar keçirməyə məcbur olmuş, 90-cı illərin əvvəllərində açıq mürtəcə siyasət yeridərək burjuva islahatlarını məhdudlaşdırmışdır. A.-nın dövründə Fransa–Rusiya ittifaqı (1891–93) bağlanmışdır.

ALEKSANDR NEVSKİ, Aleksandr Yaroslaviç (1221, Pereyaslavl – 14.11.1263, Qorodets) – rus dövlət xadimi, sərkərdə, Novqorod [1236–51] və Böyük Vladimir knyazı [1252–63]. *Yaroslav Vsevolodoviçin* oğludur. 1238–39 illərdə monqollara qarşı təşkil olunan müqavimət hərəkatında iştirak etməmişdir. Rusiya torpaqlarını işğal etmək istəyən İsveç və alman feodallarına qarşı mübarizədə rus qoşunlarına başçılıq etmişdir. 1240 il iyunun 15-də Neva çayı üzərində baş vermiş döyüşdə A.N. İsveç qoşunlarını məğlub etmişdir (“Nevski” ləqəbini də bundan sonra götürmüşdür). 1242 il aprelin 5-də Çud gölü üzərindəki Buz döyüşündə almanları məğlubiyyətə uğratmışdır. İsveç və almanların Rusiyaya hücumunu dayandırmış və rus knyazlıqlarının şm. sərhədlərini möhkəmləndirmişdir. A.N. 1246 ildə Qızıl Ordadan asılılığını qəbul etmişdir. 1252 ildə Qızıl Orda xanı Munke [1251–59] A.N.-ni Böyük Vladimir knyazı təyin etmişdir.

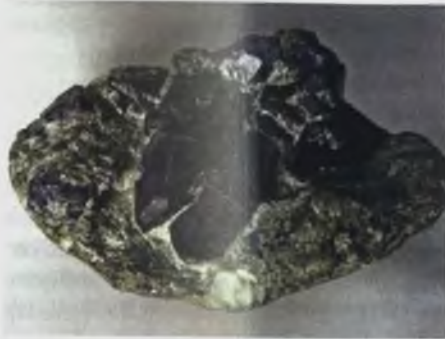
ALEKSANDR SEVÉR Mark Avreli (lat. Marcus Aurelius Severus Alexander) (208–235) – Roma imperatoru [222–235], *Severlər* sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi. İmperator Helioqabalın ölümündən sonra senatın dəstəyi ilə taxta çıxmışdır. 231–233 illərdə A.S. ş.-də Sasanilər sülaləsinin banisi I Ərdəşir [226–241] ilə müharibə aparmış, İranın yaratdığı təhlükəni aradan qaldırmağa nail olmuşdur. A.S. germanların fəallaşması ilə əlaqədar 234 ildə Reynin o tayına daxil olsa da, sonradan onlarla danışıqlara üstünlük vermişdir. A.S.-dən narazı olan Roma əsgərləri onu Mayns k. yaxınlığında öldürmüşlər.

ALEKSANDRA TORPAĞI – RF-in (Arxangelsk vil.) ərazi sularında ada. Barens dənizində Frans-İosif Torpağı arxipelaqının q.-indədir. Sah. 2,8 min km², hünd. 382 m-ədək. Adanın əksər hissəsi buzlaqla örtülüdür. Buzlar olmayan yerlərdə təpəliklər arktik tundra bitkiləri ilə örtülüdür. Qumdaşlar və gilli

şistlərdən ibarətdir. 1952 ildən qütb stansiyası fəaliyyət göstərir. İngilis şahzadəsi xanımının şərafinə adlandırılmışdır.

ALEKSANDRÉTTA (Αλεξανδρέττα) – Türkiyənin *İsgəndərun* ş.-nin yunanca adı.

ALEKSANDRİT – mineral. *Xrizoberilin* xromlu növü. Kimyəvi tərkibi – Al₂BeO₄ (BeO – 19,8%, Al₂O₃ – 80,2%-dir). Tərkibində 0,5%-ədək Cr₂O₃ qatışıqları olur. Sinqoniyası rombikdir. Qalıntıbaqalı kristallar əmələ gətirir. Gündüz işığında zümrüdü-yaşıl, süni işıqda qırmızımtıl-bənövşəyi rəngdə olur. Zümrüddəşiyıcı şist və sə-

Aleksandrit. Zümrüd mədəni (RF).

pintilərdə olur. Ural (zümrüdlə birlikdə), Şri-Lanka, Hindistan, Cənubi Afrika və Brazilyada rast gəlinir. Qiymətli bəzək daşdır. Son zamanlar sintetik A. də istehsal edilir. Rusiya imperatoru II Aleksandrın şərafinə adlandırılmışdır.

ALEKSANDRİYA (Alexandria) – ABŞ-ın Virjiniya ştatında şəhər. Vaşinqtonun şəhəratrafı. Əh. 117,6 min (2003). C.Vaşinqtonun ev muzeyi və abidəsi buradadır. 1749 ildə salınmışdır.

ALEKSANDRİYA (Alexandria) – Rumıniyanın c.-unda şəhər. Teleorman jdetinin inz. m. Əh. 60 min (1986). Avtomobil yolları qovşağı. Maşınqayırma, toxuculuq, yeyinti sənayesi var.

ALEKSANDRİYA – Ukraynanın Kirovoqrud vil.-ndə şəhər. Aleksandriya r-nunun inz. m. Əh. 87 min (2003). İnkulets çayı sahilindədir. D.y. st. Qonur kömür çıxarılır. Elektromexaniki və qaldırıcı-nəqləyici avadanlıq z-dları, tikinti materialları istehsalı, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri var. 18 əsrin ortalarında salınmışdır.

ALEKSANDRÓPOL – Gümrü ş.-nin 1837–1924 illərdə adı.

ALEKSANDRÓPOL MÜQAVİLƏSİ (1920) – bax *Gümrü müqaviləsi* (1920).

ALEKSANDROV – RF-nin Vladimir vil.-ndə şəhər. Aleksandrov r-nunun inz.

m. Əh. 64,4 min (2002). Seraya çayı sahilindədir. D.y. qovşağı. A.-da odsöndürən tozlar, elektrik qatarları üçün elektrotexniki məhsullar istehsal edən və mikrosxemlər hazırlayan müəssisələr, konditer f-ki və s., Rusiya ET mineral xammalın sintezi in-tu var.

ALEKSANDROV Aleksandr Daniloviç (4.8.1912, Ryazan qub., Volın k. – 27.7.1999, S.-Peterburq) – rus riyaziyyatçısı, REA akad. (1964). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1942). Leninqrad Un-tinin rektoru (1952–64) olmuş, 1964–86 illərdə SSRİ EA Sibir Şöbəsinin Riyaziyyat İn-tunda və Novosibirsk Un-tində, 1986 ildən SSRİ EA-nın V.A. Steklov ad. Riyaziyyat İn-tunun Leninqrad şöbəsində işləmişdir. Əsas əsərləri qeyri-müntəzəm səthlər nəzəriyyəsi və fəlsəfənin əsaslarına aiddir. O, fiqurların metrik xassələrini öyrənmək üsullarını kəşf etmişdir. SSRİ EA N.İ.Lobaçevski ad. beynəlxalq mükafatına (1951) layiq görülmüşdür.

ALEKSANDROV Aleksandr Vasilyeviç (13.4.1883, Ryazan qub.-nin Plaxino k. – 8.7.1946, Berlin) – rus bəstəkarı, xor dirijoru və pedaqoq, prof. (1922), SSRİ xalq artisti (1937). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1942, 1946), sənətsünəşliq doktoru (1940), gen.-mayor (1943). Sovet Ordusu Qırmızıbayraqlı Mahnı və Rəqs Ansamblının (hazırda Rusiya ordusu mahnı və rəqs ansambli A. adınadır) təşkilatçısı (1928) və rəhbəri olmuşdur. A.-un yaradıcılıq fəaliyyəti bu ansamblla bağlıdır. Onun “Müqəddəs hərb” (1941) mahnısı ümumxalq şöhrəti qazanmışdır. Sovet İttifaqı Dövlət himni musiqisinin (1943) müəllifidir. A.-un yaradıcılığı üçün melodiyanın axıcılığı, epik vüsət və s. səciyyəvidir. Mahnılarında rus klassik musiqi ənənələrini davam etdirmişdir. Moskva konservatoriyasında dərs demişdir (1925–43 illərdə kafedra müdiri).

ALEKSANDROV Anatoli Petroviç (13.2.1903, Kiyev vil.-nin Taraşa ş.–3.2.1994, Moskva) – rus fiziki, ictimai xadim. SSRİ EA akad. (1953), SSRİ EA prezidenti (1975–86), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1954, 1960, 1973), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1942, 1949, 1951, 1953), Lenin mükafatı laureatı (1959). 1946–55 illərdə SSRİ EA Fizika Problemləri İn-tunda işləmiş, İ.V. Kurçatov ad. Atom Enerjisi İn-tunun direktoru (1960–88; 1988 ildən fəxri direktor) olmuşdur. İlk elmi işləri dielektriklər və yüksəkmolekullu birləşmələrin fizikasına həsr edilmişdir. P.P.Kobeko ilə birlikdə polimerlər fizikası sahəsində kompleks tədqiqatlar aparmışdır. Gəmilərin minadan mühafizə olunması işinə rəhbərlik etmiş, işləyib hazırladığı üsuldən Böyük Vətən müharibəsi illərində geniş istifadə olunmuşdur. 1943 ildən nüvə fizikası problemlərini tədqiq etmiş, müxtəlif təyinatlı nüvə reaktorlarının yaradılması üzrə mühüm elmi-texniki proqramların elmi rəhbəri olmuşdur. 7 dəfə Lenin ordeni, 2 başqa ordenlə təltif edilmişdir.

ALEKSANDROV Kirill Sergeyeviç (d. 9.1.1931, Leninqrad, indiki S.-Peterburq) – rus fiziki, REA akad.(1984). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1989). Leninqrad Elektrotexnika İn-tunu bitirmişdir (1953). 1958 ildən SSRİ EA Sibir Şöbəsinin Fizika in-tunda (1982 ildən direktoru) işləyir. 1971 ildən Krasnoyarsk Un-tinin prof.-dur.

Əsas elmi işləri elastiki dalğaların yayılması nəzəriyyəsinə və anizotrop mühitlərin elastiki xassələrinin öyrənilməsinə, struktur faza keçidlərinə, kristalların strukturu ilə onların fiziki xassələri arasındakı əlaqənin tədqiqinə həsr olunmuşdur. A.-un tədqiqatları akustik kristalloqrafiyanın əsasını təşkil etmiş, kristalların xassələrinin modifikasiyası üsullarının işlənilməsinə, akustik optika və maqnit optikası üçün yeni materialların

alınmasına, onların əsasında cihazların yaradılmasına tökan vermişdir.

ALEKSANDROV (təxəllüsü; əsl familiyası M o r m o n e n k o) Qriqori Vasilyeviç (23.1.1903, Yekaterinburq – 16.12.1983, Moskva) – rus kinorejissoru, ssenarist, SSRİ xalq artisti (1948), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1973). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1950). 1921 ildən teatr aktyoru kimi fəaliyyətə başlamış, 1924 ildən kinoda çalışmışdır. “Potyomkin” zirehli gəmisini (1925), “Oktyabr” (1927) filmlərində aktyor, rej. assistenti, həmçinin ssenari müəlliflərindən biri olmuşdur. A. “Şən uşaqlar” (1934), “Sirk” (1936), “Volqa-Volqa” (1938), “İşıqlı yol” (1940), “Bahar” (1947) kinokomediyalarının, “Elbada görüş” (1949), “Bəstəkar Qlinka” (1952), “Rus suvenirini” (1960), “Lyubov Orlova” (1983; Y.V.Mixaylova ilə birlikdə) və s. filmlərin rej.-dur. 1942–43 illərdə “Bakı” kinostudiyasında çalışmış, “Bir ailə” (1943; R.Təhməsinib və M.Mikayilovla birlikdə) filmi çəkmişdir.

ALEKSANDROV Pavel Sergeyeviç (7.5.1896, Moskva vil.-nin indiki Nогinsk ş.–16.11.1982, Moskva) – rus riyaziyyatçısı. SSRİ EA akad. (1953), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1969). Moskva Un-tini (1917) bitirmiş, 1929 ildən orada prof. işləmişdir. Moskva topologiya elmi məktəbinin banisidir. Əsas elmi işləri *çoxluqlar nəzəriyyəsi*, funksiyalar nəzəriyyəsi və topologiyaya, həmçinin həndəsəyə, variasiya hesablamasına, riyazi məntiqə, riyaziyyat tarixinə aiddir. *Bikompakt fəzalar* nəzəriyyəsinə yaratmış, ümumi xassəli çoxluqların və fəzaların kombinator tədqiqi üsullarını işləyib hazırlamışdır. Almaniyanın “Leopoldina” təbiətşünaslar akademiyasının üzvü (1959) seçilmişdir.

Əsərləri: Комбинаторная топология. М.-Л., 1947; Введение в общую теорию мно-

alınmasına, onların əsasında cihazların yaradılmasına tökan vermişdir.

Əsərləri: Комбинаторная топология. М.-Л., 1947; Введение в общую теорию мно-

жеств и функций. М.-Л., 1948; Введение в гомологическую теорию размерностей. М., 1975. **ALEKSANDROV** Yevgeni Borisoviç (d. 13.4.1936, Leninqrada, indiki S.-Peterburq) – rus fiziki, REA akad. (1992). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1978).

Leninqrad Politehnik İn-tunu bitirdikdən (1960) sonra Dövlət Optika İn-tunda və həmçinin A.F. İoffe ad. Fizika-Texnika İn-tunda işləyir. Tədqiqatları atom spektroskopiyasına və kvant elektronikasına aiddir. Atom hallarının interferensiyaya hadisəsini kəşf etmiş və onun əsasında yüksək ayırdedici, presizion (dəqiq) spektroskopiyaya üsullarını işləyib hazırlamışdır. Optiki doldurma sahəsində silsilə işlərin müəllifidir. Diaqonal və parametrik maqnit rezonansları aşkar etmişdir. Zəif maqnit sahələrini dəqiq ölçmək üçün üsullar və cihazlar hazırlamışdır.

ALEKSANDROVKA – Sabirabad r-nunda kənd. Bax Şəhriyar.

ALEKSEY I KOMNİN (Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός) (təqr. 1057–1118) – Bizans imperatoru [1081–1118]. *Boqomil* və *pavlikianlar* hərəkatını və feodal qiyamalarını yatırmış, ictimai həyatda liberalizmə qarşı mübarizə aparmışdır. 1060–70 illərdə uzunmüddətli böhran keçirən Bizansın xarici siyasətini tənzimləmişdir. 1081–85 illərdə İtaliya ərazisindən Balkan y-a-na hücum etmiş normanlarla müharibə aparmış və onları imperiya ərazisindən çıxarmışdır. 1086–91 illərdə Frakiyada qıpçaqların köməyi ilə peçeneqlərin və kumanların, Kiçik Asiyada isə səlcuqların hücumlarının qarşısını almışdır. 1082 ildə Venesiya ilə ittifaq yaratmışdır.

A. K. yeni titullar sistemini tətbiq etmişdir. Bu sistemə əsasən, “sevastokrator”, “sevast”, “kesar” ali rütbələrini yalnız imperator ailəsinin yaxın üzvləri daşıya bilərdi. Hakimiyyəti dövründə yeni qızıl pul – “iperpiron” dövriyyəyə buraxılmış və pulların saxtalaşdırılmasının qarşısı alınaraq Bizansın iqtisadi yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. A.K.-in dövründə baş verən hadisələr onun qızı *Anna Komnina* tərəfindən qələmə alınmışdır.

ALEKSÉYEV Valeri Pavloviç (22.8.1929, Moskva – 7.11.1991, Moskva) –

rus antropoloqu, tarixçi, arxeoloq, SSRİ EA-nın akad. (1987). Moskva Şərqsünaslıq İn-tunun Uzaq Şərq fakültəsini bitirmişdir (1952). SSRİ EA Etnoqrafiya İn-tunda işləmiş (1955 ildən), Arxeologiya İn-tunun direktoru olmuşdur (1988 ildən). Kola y-a-nda, Şpitsbergen a-nda, Kırım, Qafqaz, Pamir, Sibir, Çukotka, Kamçatka və Komandor a-larında, həmçinin bir sıra Asiya və Amerika ölkələrində antropoloji və paleoantropoloji tədqiqatlar aparmışdır. Antropogenin nəzəri problemləri, irqşünaslıq, etnogenez və dünya xalqlarının etnik tarixi, qədim və müasir bəşəriyyətin ekologiyası, antropologiyasının metodik məsələləri üzrə elmi əsərlərin və tədris kitablarının müəllifidir.

Əsəri: Происхождение народов Кавказа. М., 1974.

ALEKSÉYEV Vasili İvanoviç (7.1.1942, Ryazan vil.-nin Pokrovo-Şişkinok.) – rus idmançısı, SSRİ əməkdar idman ustası (1970), SSRİ əməkdar məşqçisi (1991). Ağırliqqaldırma üzrə Olimpiya (1972, 1976), dünya (1970–71, 1973–75, 1977–78), Avropa (1970–75, 1977–78), SSRİ (1970–76) çempionu olmuşdur. 80 dünya rekordu qazanmışdır. Ağırliqqaldırma tarixində ilk dəfə olaraq 3 hərəkət cəmində 600 kq nəticə göstərmişdir (1970, Minsk).

ALEKSÉYEV Vasili Mixayloviç (14.1.1881, Sankt-Peterburq–12.5.1951, Leninqrad) – rus filoloqu, çinşünas. SSRİ EA akad. (1929). Peterburq Un-tinin prof. (1918 ildən). Çin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru və teatri haqqında elmi əsərlərin, dünya elmində Çin estetikası və poetikasına dair ilk müqayisəli tədqiqatların müəllifidir. Klassik Çin ədəbiyyatının bir sıra nümunələrini rus dilinə tərcümə etmişdir.

ALEKSEYEVKA – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunda kənd. Alekseyevka ə.d.-nin (Alekseyevka, Gödəkli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 1468 (2008); əsasən, əkinçilik. Bağcılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, xəstəxana, mədəniyyət evi var.

ALEKSEYEVKA (keçmiş adı Nərimanovka) – Azərb. Resp. Quba r-nunda kənd. Alekseyevka ə.d.-nin (Alekseyevka, İqrığ, Qacar Zeyid, Timiryazev, Zizik k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 4,5 km şm.-ş.-də, Ağçay və Qudyalçay arasında, düzənlik ərazidədir. Əh. 2783 (2008); meyvəçilik və heyvandar-

lıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, ATS, rəbitə şöbəsi, sağlamlıq mərkəzi, uşaq bağçası, un dəyirmanı və s. var.

ALEKSİ-MESXİŞVİLİ (Alekseyev-Mesxiyev, Lado Mesxişvili) Vladimir Sardinoviç (28.2.1857, Tiflis – 24.11.1920, Tiflis) – gürcü aktyoru və rej.-u. Gürc. SSR xalq artisti (1930, ölümündən sonra). 1881 ildən Tiflis gürcü dram truppasında, rus teatrlarında (1887–90, 1906–10), o cümlədən Moskva Bədaye Teatrında işləmişdir. Tiflis (1890–96 və 1910 ildən) və Kutaisi (1897–1906) teatrlarına rəhbərlik etmişdir. Yarıdıcılığı üçün qəhrəmani-romantik üslub xarakterik olmuşdur. Emosional, faciəvi obrazlar yaratmışdır: Levan Ximşiaşvili (“Vətən”, D.Eristavi), Qoça (“Məkrli Tamara”, A.Sereteli), Neznamov (“Günahsız müqəssirlər”, A.Ostrovski), Hamlet (“Hamlet”, U.Şekspir) və s.

ALEKSİN – RF-in Tula vil.-ndə şəhər. Aleksin r-nunun inz. m. Əh. 68,1 min (2002). Oka çayı sahilindədir. Şəhər 14 əsrdən məlumdur. D.y. st. Boru kəmərləri üçün bağlayıcı armaturlar, tikinti materialları sənayesi üçün avadanlıq, məişət kimyası və rezin-texniki məhsullar istehsal olunur. Kimya kombinatı, tikinti materialları, ağac emalı, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri; diyarşünaslıq muzeyi var.

ALEKSİYA (yeni lat. alexia, a... + yun. λέξις – söz, nitq) – oxumaq (qıraət etmə) qabiliyyətinin itməsi. A. baş beyin yarımkürələrinin ənsə, təpə, yaxud alın paylarının zədələnməsi zamanı beyin qan dövrününün pozulmasından törəyir. A. zamanı hərfləri (hərf aqnoziyası), sözləri tanımaq (söz aqnoziyası) və ya yazılmış söz, yaxud cümləni anlamaq qabiliyyəti itə bilər. A. *afaziya*, *aqrafiya*, *akalkuliya*, *hemianopsiya* ilə müşayiət oluna bilər. A.-nın aradan qaldırılması və ya azaldılması xüsusi reabilitasiya tədbirləri ilə yerinə yetirilir.

ALEMANLAR, a l a m a n l a r (lat. Alemanni, Alamanni – “bütün insanlar”) – german tayfaları birliyi. Svevlər, semnonlar, yutunqlar, germundurlar və s. tayfalardan ibarət idi. İlk dəfə adları 213 ildə *Karakallanın* german tayfalarına qarşı təşkil etdiyi yürüşü ilə bağlı məlumatlarda qeyd olunmuşdur. 3 əsrdən etibarən A. Roma imperiyasına, Retsiya və Narbonna Qalliyasına yürüşlər etmiş, Ravenna və Roma ş.-lərində irəliləmişlər. 3–4 əsrlərdə A.-ın hərbi-siyasi, ti-

carət və sənaye mərkəzləri olan şəhərlər meydana gəlmişdir. 3–5 əsrlərdə A. Roma imperiyasının *federatları* olmuşlar. 454 ildə A. yuxarı Dunayın sağ sahilində, Elzas və Şimali İsveçrə ərazilərində məskunlaşdılar. 496 və 506 illərdə *I Xlodviq A.-ı* məğlub edərək onları Mayn vadisindən sıxışdırıb çıxarmış və *Frank dövlətinə* tabe etmişdi. 8 əsrin əvvəllərində A.-ın Frank dövlətinin tərkibində tayfa hersoqluqları olmuş, 10 əsrdə isə *Müqəddəs Roma imperiyası* tərkibində Alemaniya hersoqluğunu yaratmışdılar. Bir sıra Avropa dillərində Almaniyanın və almanların adı A.-la bağlıdır.

ALEMÁSOV Vyacheslav Yevgenyeviç (d.11.7.1923, Kazan ş.) – istilik energetikası sahəsində rus alimi. SSRİ EA-nın m. üzvü (1984), REA akad. (1992), SSRİ Dövlət mük. laureatı (1984, 1991), Tataristan Resp. və RF-nin əməkdar elm və texnika xadimi. Kazan Aviasiya İn-tunu bitirmişdir (1947). Həmin intun raket mühərrikləri kafedrasının müd. işləmişdir (1965–89). Əsas tədqiqatları enerji qurğularında yanma məhsullarının istilik fizikasına və termodinamiki xassələrinə, həmçinin aerotermodinamiki proseslərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Kimyəvi yanacaqlarla işləyən istilik raketləri nəzəriyyəsinə, ayrı-ayrı maddələrin və yanma məhsullarının xassələrinin termodinamiki göstəricilərinin öyrənilməsinə dair mühüm işləri vardır.

ALESSÁNDRI VİNCÉNŞO (Vincentio d’Alessandri) (? – ?) – 1570–72 illərdə Venesiya Resp.-nın Səfəvilər dövlətində səfiri. Səfəviləri Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə qaldırmaq məqsədi ilə göndərilmişdi. 1572 il iyulunda Venesiya hökumətinə göndərdiyi məktubunda Səfəvilər dövlətinə səyahətini təsvir etmişdir. Həmin ilin sentyabrında Onlar Şurasına təqdim etdiyi hesabatında Səfəvilər dövlətinin inzibati quruluşu, hərbi vəziyyəti, iqtisadi həyatı və s. haqqında məlumat vermişdir.

Əd.: Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западно-европейскими странами //I половина XV – начало XVII века. Б., 1991.

ALESSÁNDRIYA (Alessandria) – İtaliyanın şm.-ində şəhər. Alessandriya əyalətinin inz. m. Əh. 81,9 min (2004). Ta-

naro çayının sağ sahilində, onun Bormida çayına töküldüyü yerdədir. 1168 ildə qala kimi salınmış, 1160 ildən isə Papa III Aleksandrın şərafinə adlandırılmışdır. Əlvan metallurgiya, maşınqayırma, kimya, ağac emalı, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri var.

ÁLES (Ales) Mikolaş (18.11.1852, Cənubi Çexiyanın Mirotitse k. – 10.7.1913, Praqa) – çex boyakarı və qrafiki. Praqa Rəssamlıq Akademiyasında oxumuşdur (1869–75). Çex incəsənətində romantik ənənələrin davamçılarından biri olmuşdur. “Podebradlı Yirji ilə Matyaş Korvinin görüşü” (1878), “Qədim slavyanların həyatı” (1891) adlı əsərlərin (hər ikisi Praqa Milli Qalereyasındadır), milli-tarixi mövzuda tabloların müəllifidir. Çex xalq mahnılarına, folkloruna müraciət edərək qrafik əsərlər (“Beş hiss”, 1876; “Ruzgarlar”, 1881–82) yaratmışdır. Xalq yaradıcılığına yaxşı bələd olan A. özünəməxsus yeni kitab illüstrasiyaları işləmişdir.

ALEÜT ADALARI (Aleutian Islands) – ABŞ-ın (Alyaska ştatı) ərazi sularında, Sakit okeanın şm.-ində vulkan mənşəli adalar qrupu. 110 adadan və çoxlu qayalıqlardan ibarət adalar qövşüdür. A.a. Alyaskadan Kamçatkayadək 1740 km məsafədə uzanır. Sah. 37,8 min km². Əh. 7,5 min (2000 nəfəri *aleutlardır*). A.a. Sakit okeanın Aleut dərין okean çökəkliyini şm.-q.-dən əhatə edən sualtı silsilənin zirvələridir. Adaların əksəriyyəti vulkan konuslarıdır. 25-ə qədər fəal vulkan var (ən yüksəyi Unimak a.-ndakı Şışaldina vulkanıdır – 2857 m). İqlimi rütubətli. İllik yağıntı 1500 mm. Sahil sularında suiti, morj və treska, paltus, siyənək balıqları, qayalıqlarda quş bazarları var. Xəzlik heyvan (mavi tundra tülkü) yetişdirilir, balıq, morj, suiti ovlanır. Əsas yaşayış məntəqələri Adak (eyniadlı adada) və Datç-Harbordur (Unalaşka a.-nda ABŞ-ın hərbi dəniz bazası). 18 əsrin ortalarında rus dənizçilərinin kəşf etdiyi A.a. 1867 ildə Alyaska ilə birlikdə ABŞ-a satılmışdır.

ALEÜT DEPRESSİYASI (aleut minimumu) – Sakit okeanın şm. hissəsində, Aleut a-rı r-nunda alçaq atm. təzyiqli sahəsi. A.d. Şimal yarımkürəsinin əsas atmosfer təsiri mərkəzlərindən biridir. Qışda daha aktivləşir (depressiyanın mərkəzində, dəniz səviyyəsində təzyiq yanvarda 1000 hPa-dan aşağı düşür), yayda tədricən yerini Şimal qütbünə doğru dəyişərək, demək olar ki, yox olur.

ALEÜT DİLİ – *aleutların* dili. ABŞ və RF-də aleutların sıx yaşadığı ərazilərdə [Aleut adalarında (ABŞ, Alyaska ştatı) və Alyaska y-a-nın c.-q.-ində, Komandor adalarında (RF, Bering a.-nda Ninkolskoye k.)] yayılmışdır. İtməkdə olan dildir. 2002 ildə aparılan siyahıyaalınmaya görə RF ərazisində təqr. 175 nəfər (dillələrin fikrincə cəmi 5 nəfər) danışır; ABŞ-da bu dildə danışanların sayı 340 nəfərdir (2004). İstər ABŞ-da, istərsə də RF-də məişət dili kimi işlənir.

A. d. *aleut-eskimos dillərinə* (aleut yarımailəsi) aid edilir. Morfoloji quruluşca iltisəqi, polisintetik dildir.

1820-ci illərdə İ.Veniaminov tərəfindən ilk əlifbası tərtib edilmiş, 19 əsrə qədər istifadə olunmuşdur. ABŞ-da 1970-ci illərdə latın qrafikası, RF-də isə 1990-cı illərdə Kirill qrafikası əsasında əlifbası yaradılmışdır.

Əd.: Головкин Э.В. Алеутский язык (Языки мира. Палеоазиатские языки). М., 1997; Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə. B., 2004. C.1. **ALEÜT NOVU (ÇÖKƏKLİYİ)** – Sakit okeanın şm.-q. hissəsində dərין sualtı çökəklik. Alyaska y-a-nın və Aleut a-rı qövşünün sualtı c. yamaqları boyunca 4000 km-dən çox uzanır. Eni 10–30 km, dərinliyi 7855 m-ə qədərdir. Dib çöküntüləri qırıqı gildən ibarətdir.

ALEÜT SILSİLƏSİ – Şimali Amerikada, əsasən, Alyaska y-a-nda (ABŞ) dağ silsiləsi. Aleut a-rı tirəsinin ş. davamı. Uz. təqr. 970 km. Neogen–Dördüncü dövr vulkan konusları zəncirindən ibarətdir. 10 fəaliyyətdə olan vulkan var (İliamna, K a t m a y, Pavlov və s.). A.s.-nin ən yüksək zirvəsi Redaut d.-dir (3108 m). Yüksək zirvələri qar və buzlaqlarla örtülüdür. Qədim buzlaşmanın izləri nəzərə çarpır. Katmay Milli parkı var.

ALEUTLAR (özlərini u n a n q a n, u n a n q a s adlandırırlar) – əsasən Aleut a-rında (ABŞ), həmçinin Komandor a-rında yaşayan xalq. Alyaska y-a-na bitişik adalarda da məskunlaşmışlar. Ümumi sayları 3 min nəfərdir (2000). Arktika irqinə mənsubdurlar. Eskimos-aleut dil ailəsinə daxil olan Aleut dilində danışır. İngilis və rus dilləri də yayılmışdır. Dindarları xristiandır. Ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. A.-ın eskimoslardan ayrılması e.ə. 6–3-cü minilliklərdə Aleut adalarında baş verdiyi ehtimal olunur. 18 əsrin ortalarında A. ağac, daş və sümük alətlərdən istifadə etmiş, dəniz heyvanlarının ovlanması, balıqçılıq və yığıcılıq

la məşğul olmuşlar. Hazırda Komandor a.-larında yaşayan A-ın əksəriyyəti xəzli heyvanların, ABS-da yaşayan A.-ın əksəriyyəti isə dəniz pişiyi ovu ilə məşğul olur.

ALEVRİT (yun. *άλευρον* – un) – çökmə qırıntı süxur. Dənələri (0,001–0,05 mm) gil dənələrindən iri, qum dənələrindən kiçikdir. A. neft və qazın kollektor süxurlarındadır. Rütubətli zonalarda A.-in rəngi tünd, arid zonalarda isə açıqsarıdır. Gillə qatışıqından kərpic və kirəmit istehsalında istifadə olunur.

ALEVROLİT (yun. *άλευρον* – un + lithos – daş) – kalsiumlu, silisiumlu və s. maddələrlə sementləşmiş, bərkimiş və bəzi diagenetik dəyişikliyə uğramış, dənələrinin ölçüsü 0,01–0,1 mm olan bərk qırıntı süxur. Təqr. 50%-ni sementləşmiş alevrit təşkil edir. A., adətən, gillərdə, argillitlərdə, xırda dənəli qumdaşılarda tünd rəngli laycıqlar əmələ gətirir. Qalın (onlarla m) və açıq rəngli laylarına isə qədim gətirilmə konusu çöküntülərində rast gəlinir. Metagenoz prosesləri nəticəsində A. gil sistinə çevrilir. Sement və keramzit istehsalında istifadə olunur.

ALEY – RF-nin Altay diyarında çay. Ob çayının sol qolu. Uz. 858 km, hövzəsinin sah. 21,1 min km². Filizli Altaydan başlanır, Kulunda çölü ilə axır. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi 33,8 m³/san-dir. Noyabrdan aprelədək donmuş olur. Mənsəbindən 94 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Suvarmada istifadə olunur. Rubsovska və Aleysk ş.-ləri A. sahilindədir.

ALEYKIYA – bax *Aqranulositoz*.

ALEYRODİDLƏR (Aleyrodinea), ağ-qanadlılar – *bərabərqanadlı* həşərat yarımsınıfı. Bədəni sarı rəngdə, ağ tozcuqla örtülüdür. Uz. 1–2 mm-dir. Ayaqları uzundur. Qanadları (2 cüt) ağ, bəzən tünd ləkəli olur. 2 fəsiləsi (1200-dən çox növü) var. Azərb.-da 8 növü məlumdur. Bir sıra növlərinin sürfələri çiyələyə, sitrus bitkilərinə daha çox zərər verir. Rütubətli və kölgə yerləri sevir. Yarpaqların alt tərəfində yaşayır və yumurtalarını da burada qoyur. Yumurtalar yarpağa saplaq vasitəsilə yapışır. Yarpaqlar qonur rəng alır, quruyur, meyvələr tökülür. Son mərhələdə sürfəsi üzərində bəzəkli mürəkkəb yaranır və pupari adlanan hərəkətsiz forma əmələ gəlir. Bəzi növləri, o cümlədən oranjereya A.-i becərilən bitkilərin (əsasən, xiyar və pomidor) zərərvericisidir. Mübarizə tədbirləri: əlaqaları və bitki qalıqlarını məhv etmək, bitkilərə insektisid-

lər, qara batbat, yaxud tütün cövhəri çiləmək.

ALEYRÓN DƏNƏLƏRİ (yun. *άλευρον* – un), *protein dənələri* – bitkilərin toxumalarında, əsasən, toxumaların hüceyrələrində əmələ gələn dəyirmi, rəngsiz zülal törəmələri. Ehtiyat qida maddəsidir; toxum cücərdikdə rüseymonunla qidalanır. Qurumaqda olan hüceyrə boşluqlarında (vakuollarda) əmələ gəlir.

ALEYSÁNDRE (Aleixandre) Visente (26.4.1898, Sevilya – 14.12.1984, Madrid) – ispan şairi. İspan Kral Akademiyasının üzvü (1949). Nobel mükafatı laureatı (1977).

İlk kitabını (“Yaxın ətraf”, 1928) X. R. Ximenesin təsiri ilə yazmışdır. “Torpağın şövqü” (1929), “Dodağa bənzər qılınclar” (1932) kitablarında A. ənənəvi poeziya-

dan uzaqlaşmışdır. Ümitsiz sevgi, həyəcanlı qəlb, yuxu və ölüm A.-nin şeirlərinin əsas mövzudur. “Dağılma, yaxud məhəbbət” (1935) toplusundakı şeirlər panteizm, erotik və romantizmin vəhdətidir və ispan poeziyasında sürrealizmin bariz nümunəsi sayılır. “Təklidə dünya” (1930), “Cənnətin kölgəsi” (1944), “Qəlb tarixi” (1954), “İştirak”, “Portretlər” (hər ikisi 1965) kitablarının müəllifidir. A.-nın esseləri [“Müasir ispan poeziyasının bəzi xüsusiyyətləri” (1955), “Görüşlər” (1958), “Qayıtarılmış nəsr” (1987)] memuaristika, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın sintezidir.

ALEZİYA (Alesia) – Fransada (Dijon yaxınlığında) qədim şəhər. Qall tayfalarından olan mandubilərin mərkəzi, Qalliyanın dini mərkəzlərindən biri olmuşdur. E.ə. 52 ildə Versingetoriqin başçılığı ilə qalların üsyanını yatırmaq məqsədilə Sezar A.-ni mühasirəyə almış və burada həlledici qələbə qazanmışdır. 2 əsrin sonlarında A. tənəzzül etmişdir. 3 əsrdə bərpa olunan şəhər orta əsrlərdə tərk edilmişdir. 1861–65 illərdə A.-da aparılan qazıntılar zamanı sah. 79 ha olan ərazidə dörd Roma düşərgəsinin və şəhərciyin, müdafiə istehkamlarının qalıqları, silahlar və sikkələr, həmçinin Merovinqlər dövrünə aid kilsələr və nekropolun qalıqları aşkar olunmuşdur. “ALƏM-İ NİSVAN” (الأمى نسوان) “Qadın dünyası”) – Rusiyada (Kırım,

Baxçasaray) 1906–10 illərdə türk dilində nəşr edilmiş ilk ədəbi qadın jurnalı. Nəşri və redaktoru İ. Qaspralı olmuşdur. Jurnalın nəşrində qızı Şəfiqə xanım Qaspralı yaxından iştirak etmişdir. Cəmi 51 sayı çıxmışdır.

“ALƏM-İ SİBYAN” (الأمى سيبان) “Uşaq dünyası”) – Rusiyada türk dilində nəşr olunmuş ilk uşaq jurnalı. İ. Qaspralının nəşr etdirdiyi “Tərcüman” (1883–1918) qəzetinin əlavəsi kimi 1906 ilin martından 1915 ilə qədər (fasilələrlə) Kazanda buraxılmışdır.

ALƏMGİR I (Məhəmməd Əbu Zəfər Muhyiddin Övrəngzib; 1618–1707) – Böyük Moğol hökmdarı [1658–1707]. Şah Cahanın oğlu. Taxta çıxdığı zaman “Aləmgir” adını qəbul etmişdir. 1636–44 və 1652–57 illərdə Dekanın canişini olmuşdur. Şah Cahanın dörd oğlu arasında taxt-tac üstündə gədən mübarizədə qalib gəlmişdir. Sonra Qəndəhar, Bəlx, Əhmədnaşar, Bicapur və Qolkondanı tutmaq uğrunda müharibə aparmış, Hindistanı tamamilə nəzarət altına almağa çalışmışdır. Müharibə xərclərini ödəmək üçün vergiləri artırması və *cizyəni* bərpa etməsi üsyanlara səbəb olmuşdu. Bu üsyanlar imperiyanın süqutunu sürətləndirmişdir. Həkimyyəti dövründə daxili siyasətdə kəskin mövqeyinə baxmayaraq elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etmişdir. Onun tapşırığı ilə altı cildə ibarət “Fetevə-yı Aləmgiriyyə” adlı islam hüququna dair əsər hazırlanmışdır.

ALƏMGİR II, Əzizuddin (?–1759) – Böyük Moğol imperatoru [1754–59], Cahangir şahın oğlu. Düranlı dövlətinin hökmdarı Əhməd şah Dürrani ilə

Aləmgir I. Miniatur.

Pəncab uğrunda müharibədə məğlub olmuşdur (1748). Sarayda böyük nüfuza malik olan əyan Qaziuddinin göstərişi ilə öldürülmüşdür.

ALƏMŞAHBƏYİM (?–?) – Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı. Uzun Həsən Trabzon (Trapezund) imperatoru IV İoann Komninin [1429–58] qızı *Dəspina xatunla* evlənmiş və bu xatundan olan qızı A.-i Şeyx Heydəyə əvə vermişdi. A. *Səfəvilər dövlətinin* banisi I İsmayılın atasıdır.

ALƏT POLADI – tərkibində karbonun miqdarı 0,8–1,3% olan karbonlu və legirli polad. Yüksək bərkliyə, möhkəmliyə malik və yeyilməyə dözümlü olduğundan müxtəlif alətlər hazırlamaq üçün tətbiq edilir. Termiki emal (tablama, tabəksiltmə) A.p.-nin istismar xassələrini yüksəldir. A.p.-na olan ən əsas tələblərdən biri onlardan hazırlanmış alətlərdə iş zamanı uzunmüddətli qızmada yüksək bərkliyini və yeyilməyə davamlılığını saxlama qabiliyyəti – *qızmar dözümlülüyüdür*.

A.p. kimyəvi tərkibinə görə *karbonlu polada*, *legirlənmiş polada* və *tezkəsən polada*, qızmar dözümlülüyə görə isə bərk ərintilərlə birlikdə dörd qrupa bölünür: 200–300°C temp-radək dözümlü, tərkibində 3–4% legirləyici elementlər olan karbonlu və legirlənmiş poladlar; 400–500°C temp-radək dözümlü, tərkibində 0,6–0,7% karbon və 4–18% xrom olan poladlar; 500–600°C temp-radək dözümlü və tərkibində xrom, volfram, molibden, vanadium, kobalt olan tezkəsən poladlar; 800–1000°C temp-radək dözümlü olan bərk ərintilər. A. p., əsasən, kəsici alətlər, ştamp və ölçü alətləri hazırlamaq üçün istifadə olunur. Yüksək sürətlə işləyən və iş zamanı daha çox qızan kəsici alətləri *bərk ərintilərdən* və mineral keramika əsaslı materialdan düzəldilir. Ştamp, puanson, diyircək, val və s. alətlərin hazırlanmasında tətbiq edilən poladlara *ştamp poladı* deyilir. Ölçü tavası, kalibr, ülgü və s. alətlərin hazırlandığı poladlar yeyilməyə davamlı, yüksək bərkliyə, yaxşı cilalanma qabiliyyətinə, eləcə də ölçülərinin sabit saxlanılmasına malik olmalıdır.

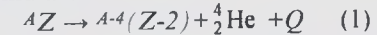
Əd.: Şükürov R. İ. Metalşünaslıq. Bakı, 2002.

ALFAMETR (α... + ...metr) – daxiliyanma mühərrikinin silindrinə və ya qazanxana ocağına verilən yanacaq qarışığındakı hava artıqlığı əmsalını (α) təyin etmək üçün cihaz. α–1 kq və ya 1 m³ yanacaqda praktiki verilmiş hava kütləsinin yanacağın tam yanması üçün nəzəri ola-

raq lazım gələn minimal hava kütləsinə nisbətidir. A. ölçü körpüsü prinsipi ilə işləyir.

ALFA-PARÇALANMA (α-parçalanma) – atom nüvəsi tərəfindən alfa-zərrəciklərin buraxılması (⁴He nüvəsi). A.-p.-ni nüvənin əsas (həyəcanlanmamış) halında alfa-radioaktivlik də adlandırılır. α-şüa termini A.A.Bekkerel tərəfindən 1896 ildə radioaktivliyin kəşfindən bir qədər sonra radioaktiv maddələr tərəfindən buraxılan ən az nüfuzetmə qabiliyyətinə malik şüa növünü göstərmək üçün elmə daxil edilmişdir. 1909 ildə E.Rezerford və T. Royds α-zərrəciklərin ikiqat ionlaşmış helium atomları olduğunu sübut etdilər.

A.-p.-da ana nüvənin A kütlə ədədi 4 vahid, Z yükü isə (protonların sayı) 2 vahid azalır:

A.-p.-da ayrılan enerji (Q) ana nüvənin və hər iki parçalanma məhsullarının kütlələri arasındakı fərqlə təyin olunur. Q kəmiyyəti müsbət olduqda A.-p. enerjisi mümkündür. Bu şərt, demək olar ki, A>150 olan bütün nüvələr üçün ödənilir. α-radioaktiv nüvələr üçün müşahidə olunan yaşama müddəti 10¹⁷ ildən (²⁰⁴Pb) 3·10⁻⁷ san-yə (²¹²Po) qədərdir. Lakin bir çox hallarda Q>0 olan nüvələr üçün yaşama müddəti (yarımparçalanma dövrləri) həddindən artıq böyükdür və alfa-radioaktivliyi müşahidə etmək olmur. α-zərrəciklərin kinetik enerjisi 1,83 MeV-dan (¹⁴⁴Nd) 11,65 MeV-a (^{212m}Po izomeri) kimi dəyişir.

Əsasən, süni yolla alınmış 300-dən çox radioaktiv nuklidlər məlumdur. Onların əksəriyyəti periodik sistemdə qurğuşundan sonra (Z>82) gələn elementlərə aiddir. Lantanoidlərdə (A=140–160) α-radioaktiv nuklidlər qrupu, həmçinin lantanoidlər və qurğuşun arasında kiçik qrup var. Ağır ionlarla aparılan nüvə reaksiyalarında bir neçə A=106–116 olan azömrü α-şüa saçan nuklidlər sintez olunmuşdur.

Alfa-spektroskopiya. Ana nüvə parçalandıqda ondan çıxan alfa-zərrəciklər, adətən, müxtəlif enerjiyə malik bir neçə qrupa ayrılır. Bu qrupların enerjilərə görə paylanması enerji spektri, eksperimental fizikanın α-zərrəciklərin spektrinin öyrənilməsi ilə məşğul olan sahəsi isə α-spektroskopiya adlanır. Spekt xətlərindən hər biri törəmə nüvənin müəyyən halına (enerji səviyyəsinə) uyğundur. Alfa-spektroskopiyanın

məqsədi enerjini və hər bir α-zərrəciklərin qrupunun intensivliyini, həmçinin parçalanma nüvənin yaşama müddətini müəyyən etməkdir. Bu məlumatlar törəmə nüvənin ayrı-ayrı səviyyələrinin xüsusiyyətlərini – həyəcanlanma enerjisini, spinini, cütlüyü və həmçinin onların yaranma ehtimallarını təyin etməyə imkan verir. Alınan spektroskopik məlumatlar həm törəmə, həm də ana nüvənin quruluşu haqqında əhəmiyyətli və bəzən də yeganə mənbə olur. Son vaxtlar alfa-spektroskopiyaya ifrat ağır elementlərin sintezində istifadə olunan ən mühüm tədqiqat üsullarından biridir.

Parçalanmış nüvələrin buraxdıqları α-zərrəciklərin enerjisi və intensivliyi alfa-spektrometr vasitəsilə təyin edilir. Çox vaxt işıq şiddəti 0,1% tərtibində olan, 12 KeV-a qədər (α-zərrəciklər üçün 6 MeV) enerjini ayırd edə bilən müxtəlif növ silisium *yarımkeçirici detektorlardan* istifadə olunur. Daha yüksək ayırd etməni maqnit spektrometrinin vasitəsilə əldə etmək olar, lakin bu spektrometrlər mürəkkəb quruluşu və böyük ölçüləri ilə fərqlənməklə bərabər, həm də çox kiçik işıq şiddətinə malikdir.

Yarımparçalanma periodu. Ana nüvələrin yaşama müddəti bir-birindən bir neçə tərtib fərqli olduğu halda α-zərrəciklərin enerjilərinin nisbətən az fərqli olması α-radioaktivliyin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hələ α-radioaktivlik nəzəriyyəsinin yaranmasından xeyli əvvəl yarımparçalanma periodu T_{1/2} ilə parçalanma Q enerjisi arasında olan əlaqənin empirik nisbəti (Heyger-Nettol qanunu) müəyyən edilmişdir:

$$\lg T_{1/2} \propto 1/\sqrt{Q} \quad (2)$$

Bu nisbət cüt sayda neytron və protonlar olan nüvənin əsas halları arasında keçidlərə daha çox uyğun gəlir.

Alfa-parçalanma nəzəriyyəsi. 1927 ildə Q.Qamov tərəfindən irəli sürülmüş A.-p.-nin ən sadə nəzəriyyəsi yenicə yaranmış kvant mexanikasının tətbiqində nüvə hadisələrini təsvir etmək üçün atılan ilk addım idi. Bu nəzəriyyə Kulon tipli çəpəri olan (şək.) potensial çuxurda α-zərrəciyin hərəkətini öyrənirdi. Ağır nüvələrdə Kulon çəpərinin hündürlüyü 25–30 MeV, α-zərrəciklərin enerjisi isə 5–10 MeV olduğundan, onların nüvədən çıxıb getməsi klassik mexanikanın qanunlarına görə mümkün deyil, bu hadisə yalnız kvant-mexaniki tunel effekti hesabına baş verə

bilər. Çəpərin sadələşdirilmiş formasından istifadə edərək α -zərrəciyin nüvə daxilində yerləşdiyini nəzərdə tutsaq, A.-p. ehtimalı üçün α -zərrəciyin enerjisindən eksponensial asılı olan, yəni (2) tipli ifadəni almaq olar. Qamov nəzəriyyəsinə görə A.-p. ehtimalını və onun α -zərrəciyin enerjisindən və nüvənin yükündən asılılığını müəyyənləşdirən əsas amil Kulon çəpəridir.

A.-p.-nin müasir təsviri nüvə reaksiyaları nəzəriyyəsində istifadə olunan yaxınlaşma üsullarına əsaslanır. A.-p. ehtimalını $(\ln 2 = 0,693)$ vuruğu dəqiqliyi ilə yarımparçalanma perioduna $T_{1/2}$ tərs mütənəsb olan kəmiyyət) üç vuruğun hasili kimi göstərmək olar:

$$\lambda = 0,693/T_{1/2} = SPv \quad (3)$$

Spektroskopik faktor adlanan S vuruğu ana nüvədə α -zərrəciklərin iki proton və iki neytrondan ibarət olması ehtimalını göstərir. Bu ehtimal həm başlanğıc, həm də son nüvələrin daxili quruluşundan asılıdır. P faktoru α -zərrəciyin verilmiş enerjiyə malik olan Kulon çəpərindən keçmə (nüfuzetmə) ehtimalıdır. Üçüncü vuruq v – vahid zamanda çəpərdən keçmə cəhdlərinin sayıdır. Əgər nüvədə real α -zərrəciklər mövcud olsaydı, onda v kəmiyyəti bu zərrəciklərin çəpərlə toqquşmaları tezliyinə, yəni α -zərrəciyin nüvənin diametrini qətetmə müddətinə bölünmüş kəmiyyətinə bərabər olardı. v -nin həqiqi kəmiyyəti bu qiymətdən çox fərqlənir.

Beləliklə A.-p. ikimərhələli prosesdir: əvvəlcə α -zərrəciklər əmələ gələrək parçalanmış nüvənin səthində peyda olmaqlı, sonra isə potensial çəpərin içindən keçməlidir. Yuxarıda söhbəti gedən nəzəriyyə eksperimental məlumatları yaxşı təsvir edir və nüvənin quruluşu haqqında mühüm məlumat almağa imkan verir. Göstərilir ki, ağır nüvələrin daxilində α -zərrəciklərin mövcudluğu daimi olmasa da, nuklonlar vaxtın çox hissəsini alfa-klaster adlanan alfa-zərrəciklər qrupunun tərkibində nüvələrin səth təbəqəsində keçirir.

Həyəcanlanmış nüvələrin alfa-parçalanması. Uzunqaçışlı adlanan α -zərrəciklərin buraxılmasına səbəb olan ağır nüvələrin həyəcanlanmış aşağı səviyyələrindən parçalanmasının çoxdan məlum olan bəzi halları α -radioaktivlik hadisəsinə aid edilir. Uzunqaçışlı α -zərrəciklər həyəcanlanmış səviyyənin enerjisi hesabına əlavə enerji alır ki, bu da Q parçalanma enerjisinə əlavə olunur. Bir qayda olaraq, həyə-

canlanmış nüvələrin A.-p.-sı nüvə reaksiyalarının vasitəsilə öyrənilir və yuxarıda adı çəkilən nəzəriyyə bu proseslərə tətbiq oluna bilir. Nüvələrin həyəcanlanmış hallarının yaşama müddəti 10^{-11} san ilə 10^{-22} san arasında olur. Yüngül nüvələrin parçalanma hallarının bəziləri vahidə yaxın spektroskopik faktora malikdir ki, bu da belə nüvələrin alfa-zərrəciklərindən ibarət quruluşa (bax *Nüvənin klaster modeli*) malik olduğunu göstərir. Yüksək həyəcanlanmış nüvələrin A.-p.-nin öyrənilməsi böyük həyəcanlanmış enerjiyə malik olan nüvənin quruluşunun tədqiqatı üsullarından biridir.

Əd.: Алфа-, бета- и гамма-спектроскопия. М., 1969. Вып. 2; Соловьев В. Г. Теория атомного ядра: Ядерные модели. М., 1981.

"ALFA ROMEO" – İtaliyada istehsal olunan minik və yük avtomobillərinin adı; İtaliyanın eyniadlı firması tərəfindən buraxılır. "A.R."-nin 1923 ildə yaradılmış idman avtomobili nümunəsi və sonrakı modelləri avtomobil yarışlarında uğur qazandığına görə məşhur-

"Alfa Romeo-156" minik avtomobili.

laşmışdır. 1986 ildən firma yüksək dinamik xassələrə malik, kiçik və orta sinifli avtomobillər istehsal etməyə başlamışdır. 1997 ildə "A.R.-156" Avropada ilin avtomobili elan olunmuşdur. Avtomobillərin mühərrikinin işlək həcmi 1,2–2,5 l, gücü 46–118 kVt, maksimal sürəti 150–210 km/saatdır. Firma minik avtomobilləri ilə yanaşı yük avtomobilləri, avtobus və trolleybuslar da istehsal edir.

ALFA-ŞÜALAR – bax *Alfa-parçalanma*. ALFA-TERARİYA – bax *Şüa terapiyası*.

ALFA-ZƏRRƏCİK – bax *Alfa-parçalanma*.

ALFENÖL – dəmirin (84%) alüminiumla (16%) maqnit-yumşaq ərintisi. 20 əsrin 50-ci illərində ABŞ-da alınmışdır. Yüksək maqnit nüfuzluğu (zəif sahələrdə) ilə fərqlənir. A. həmçinin bərkliyə, möhkəmliyə, yeyilməyə davamlılığa,

yüksək elektrik müqavimətinə malikdir. A.-dan, başlıca olaraq, maqnit-yazma aparatlarının yazma və canlandırma başlıqlarının içliyi hazırlanır.

ALFƏR [al (uminiyum) + lat. fer (rum) – dəmir] – dəmirin alüminiumla (7,5–8,5 və ya 11,8–13,8%) maqnit-yumşaq ərintisi; maqnitostrikstik xassələrə malik materialdır. İlk dəfə 20 əsrin 40-cı illərində Yaponiyada tətbiq edilmişdir. Əsasən, elektroakustik (maqnitostrikstik) çeviricilərin hazırlanmasında istifadə edilir. Bax həmçinin *Maqnitostrikstik materiallar*.

ALFİOS (Alpheus) – Yunanistanın c.-unda çay. Uz. təqr. 120 km (Peloponnes y-a-nda ən uzun çay). Arkadiya vil.-ndən başlanır və İoni dənizinə tökülür. Olimpiya ş. çayın sağ sahilindədir.

ÁLFÖLD (macar dilində – ovalıq) – Macarıstanda Orta Dunay ovalığının bir hissəsi. Şm.-dən və ş.-dən Karpat d.-rının qolları, c.-dan və q.-dən Dunay çayı ilə hüdudlanır. Uz. 440 km, eni təqr. 220 km, orta hünd. təqr. 95 m-dir. Yastı düzənlikdir. Çox hissəsi lösslər və məhsuldar torpaqlarla örtülmüşdür. Yüksək hissələrini hakim küləklər istiqamətində sıralanmış qum təpəcikləri tutur. A. ərazisindən Tisa çayı və suvarma kanalları keçir. Axarsız ərazilərdə vaxtaşırı quruyan kiçik şor (sodalı) göllər var. Bunlardan müalicə məqsədilə istifadə olunur. Üzümçülük, bağçılıq, tərəvəzçilik; maldarlıq, atçılıq inkişaf etmişdir. İri şəhərləri: Debresen, Seged, Keçkemət.

ALFVÉN Hannes (30.5.1908, Norrçöpinq – 2.4.1995, Stokholm) – İsveç fiziki və astrofiziki. İsveç EA üzvü (1947), Nobel mükafatı laureatı (1970), Upsala Un-tini bitirmiş, 1937 ilə qədər orada mühazirələr oxumuşdur. Nobel İn-tunda tədqiqatlar aparmışdır. Kral Texnologiya İn-tunun (Stokholm) prof. (1940 ildən) olmuşdur. Elmi tədqiqatları elektrodinamikaya, plazma fizikasına, kosmik şüalanmaya, geofizikaya və astrofizikaya həsr edilmişdir. Kosmik elektrodinamikanın və maqnit hidrodinamikasının əsasını qoyanlardan biridir. Plazmada yeni tip maqnit-dinamik dalğalarını (Alfven dalğaları) kəşf etmişdir (1950). Astronomik hadisələrin (protuberansların, Gü-

nəş ləkələrinin, Günəşdən qazın buluda atılmasının, maqnit qasırgası və qütb parıltısı, kosmik şüalanmanın və s.) yaranmasını izah edən nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdir. Qalaktik (ulduzlararası) maqnit sahəsinin mövcudluğunu qabaqcadan söyləmişdir (1937). SSRİ EA-nın M.V. Lomonosov ad. qızıl medalına layiq görülmüşdür.

ALFYƏRİ (Alfieri) Vittorio (16.1.1749, Asti – 8.10.1803, Florensiya) – italyan şairi, dramaturq, qraf. İtaliyada klassisizm faciəsinin banisidir. O, iyirmi bir faciə, altı komediya yazmışdır. "Virginia", "Passinin qəsd", "Aqame-mnon", "Orest", "Antiqona", "Mariya Stüart" və s. faciələrin müəllifidir. Əsərlərində rəşonalizm və maarifçilik, istibdad əleyhinə mübarizə və vətəndaşlıq ideyaları təbliğ edilir. Poeması ("Qisası alınmış Etruriya"), "Azad Amerika", "Bastiliyanın alınması" və s. oda, sonet, pamflet, epigram, publisist və nəzəri əsərləri var.

ALFYÓROV Jores İvanoviç (d. 15.3.1930, Vitebsk) – rus fiziki, akad. (1979), Lenin mükafatı (1972), SSRİ Dövlət mükafatı (1984), Nobel mükafatı laureatı (2000, X.Krömer ilə birlikdə). REA vitse-prezidenti (1990–2002), REA S.-Peterburq Elmi Mərkəzi Rəyasət Heyətinin sədri (1989 ildən). Leninqrad Elektrotexnika İn-tunu bitirmişdir (1952). 1953 ildən Leninqrad Fizika-Texnika İn-tunda (LFTİ) fəaliyyət göstərir (1987 LFTİ-nin direktorudur). 1958 ildə yeni texnologiya işləyib hazırlamış (başqaları ilə birlikdə) və germaniumdan ventillərin konstruksiyasını yaratmışdır. 1961 ildə yaratdığı güclü germanium düzləndiriciləri əsasında ölkədə yarımkeçirici elektronika meydana gəlmişdir. 1962 ildə A. heteroqəçidlərin və heterostrukturların tədqiqinə rəhbərlik etmiş və 1967 ildə ideala yaxın heteroqəçid yaratmışdır. Heteroqəçidlərin fiziki xarakteristikasının fundamental tədqiqatını aparmış, alınan nəticələr əsasında onların işıq diodlarında, günəş batareyalarında, dinistorlarda və tranzistorlarda, peyk televiziya sistemlərində və s. tətbiqini təmin etmişdir. Öz əməkdaşları ilə birlikdə yaratdığı heterostrukturlar əsasında otaq temp-runda

fasilsiz rejimdə işləyən lazerlər geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Elmi məktəbin yaradıcısıdır. "Yarımkeçiricilər fizika və texnikası" jurnalının baş redaktorudur. AMEA-nın fəxri üzvüdür (2004).

ALGET – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində çay.

ALGET – Tiflis qub.-nın Borçalı nümayəndəliyində (indiki Marneuli r-nu) kənd.

ALGETİ QORUĞU – Gürc. ərazisində dövlət qoruğu. Triolet silsiləsinin qollarında, Algeti çayının dərəsindədir. Sah. 6 min ha. 1965 ildə dağ meşələri (Şərq küknarı, Qafqaz ağ şamı, palıd, ağcaqayın, yabanı armud və s.) təbii komplekslərinin mühafizəsi və öyrənilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Qonur ayı, Qafqaz maralı, meşə və daşlıq dələsi, ceyran, bezoar keçisi qorunur.

ALGİZİR – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Sultaniyyə kəndistanında, Sultaniyyə qəs.-ndən 21 km c.-ş.-dədir.

ALHAŞİM – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Xan-Əndəbil kəndistanında, Xalxal ş.-ndən 8 km c.-da, Xalxal-Miyana avtomobil yolunun 6 km-liyindədir.

ALXANAY MİLLİ PARKI – RF-də, Aqa Buryat muxtar mahalı ərazisindədir. Sah. 1382 km², mühafizə zonası 1053 km²-dir. 1999 ildə yaradılmışdır. Şm.-dən və q.-dən Daur silsiləsi ilə əhatələnir. Ən yüksək nöqtəsi Alxanay d.-dir (1662 m). Sıldırım qayalar, qəribə şahid dağlar, dar dərələr və kanyonlar, müalicəvi mineral su bulaqları var. İlya çayı hövzəsinin bitki və heyvanlar aləmi xüsusi rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Burada bitən 340-dan çox bitki növünün 180-i tibdə və xalq təbabətində, o cümlədən Tibet təbabətində istifadə olunur; 20-si nadir növə aiddir (bəziləri yox olmaqdadır). A.-da məskunlaşmış təqr. 140 növ onurğalıdan 15 növü xüsusilə qorunur. A.-dakı yüksəklik qurşaqları Şərqi Zabaykalyenin geoloji inkişaf mərhələlərini, onun rəngarəng təbii ekoloji sistemlərini izləməyə imkan verir. Alxanay d.-nda buddizmə aid müqəddəs yer – təbii sitayış kompleksi yerləşir.

ALXANÇURT DƏRƏSİ – RF-də, əsasən, Çeçen Resp. ərazisində dağarası (Terek və Sunja silsilələri arasında) çökəklik. Uz. 100 km-dən çox, eni təqr. 10 km. Ərazisinin çox hissəsi əkilir. Su ilə təminatı Alxançurt kanalı vasitəsilə həyata keçirilir.

ALXANQALA – Çeçen Resp.-nda (RF) orta əsr şəhəri. Xarabalığı Alxanqala k.

Alxanay Milli Parkı.

yaxınlığındadır. İ.Bobrinski (1888), A.P.Kruqlov (1936), T.İ.Minayeva (1945) və b. tədqiq etmişlər. Şəhər istehkamlarla möhkəmləndirilmişdir; qala bürclərinin bir hissəsi indiyə kimi qalır. Ən qədim tapıntılar skif (e.ə. 7–4 əsrlər) və sarmat (1–4 əsrlər) dövrlərinə aiddir. 6–13 əsrlərdə şəhərdə alanlar yaşamışlar. Qazıntılar nəticəsində dini və təsərrüfat tikililərinin qalıqları, müxtəlif gil qablar, tunc bəzək əşyaları, sümük oxlar, muncuqlar və s. tapılmışdır. Şəhərin monqol hücumları zamanı dağıldığı ehtimal olunur.

ALXANLI – Azərb. Resp. Füzuli r-nunda kənd. Alxanlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km ş.-də, Köndələnçayın sahilindədir. Əh. 3300 (2008); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. 2 orta məktəb, ibtidai məktəb, uşaq bağçası, xəstəxana, mədəniyyət evi, kitabxana var.

ALXARA – bax *Xara*. ALXASAVA – Azərb. Resp. Göyçay r-nunda kənd. Alxasava ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, dağətəyi düzənlikdədir. Əh. 824 (2008); maldarlıq, əkinçilik və bağçılıqla (əsasən, narçılıq) məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

ALXASLI – Azərb. Resp. Laçın r-nunda kənd. Alxaslı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km şm.-q.-də, Qarabağ vulkanik yaylasında, Hoçasu çayının sahilindədir. Əh. 1498 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq, əkinçilik, bağçılıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, xəstəxana, klub,

mədəniyyət evi, kitabxana, rəbitə şöbəsi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi var idi.

ALXAZOV Tofiq Həsən oğlu (d. 27.9.1932, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1969), prof. (1970), Azərb. EA m. üzvü (1989). Azərb. Resp. Sənaye İn-tunu bitirmişdir (1955). Həmin in-tun elmi işlər üzrə prorektoru işləmişdir (1970–88). Tədqiqatları oksidləşdirici heterogen kataliz sahəsindədir. A.-un rəhbərliyi ilə molibden tərkibli oksid katalizatorların iştirakı ilə bir sıra qiymətli üzvi maddələrin alınması üsulları işlənib hazırlanmış və sənaye miqyasında tətbiq edilmişdir. 380-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrın hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Окислительное дегидрирование углеводородов (A.E.Lisovski ilə birlikdə). M., 1980; Глубокое каталитическое окисление органических веществ (L.Y.Marqolis ilə birlikdə). M., 1985; Высокоselectивные катализаторы окисления углеводородов (L.Y.Marqolis ilə birlikdə). M., 1988.

ALXESİRAS (Algeciras) – İspaniyanın c.-unda, Kadis əyalətində (Əndəlis muxtar vil.) şəhər. Əh. 106 min (2003). Aralıq dənizinin Alxesiras buxtası sahilində (*Cəbəlüttariq* boğazı ilə üzbəüz) port. Neft emalı, neft-kimya, gəmiqayırma sənayesi müəssisələri var. Məntər ixrac olunur. A. r-nunda balıq ovlanılır. İES var. İqlim və balneoloji kurtortudur.

ALXESİRAS KONFRANSI (1906) – Almanyanın təşəbbüsü ilə yanvarın 15-dən aprelin 7-dək Alxesirasda (İspaniya) keçirilmişdir. Mərakeş uğrunda Fransa–Almaniya rəqabəti nəticəsində baş verən kəskin münaqişənin həlli üçün çağırılmışdır. A.k. Mərakeş sultanlığının formal müstəqilliyini təsdiq etməklə Almaniya diplomatik məğlubiyyətə uğradı. Bu, Mərakeşin işğalını başa çatdırmaq üçün Fransa və İspaniyaya imkan yaratdı.

ALI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 6 km ş.-də, Ərdəbil avtomobil yolunun üstündədir.

ALIBƏYLİ (keçmiş adı Tərəkəmə Alibəyli) – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Üçoğlan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 17 km şm-ş.-də, düzənlik ərazidədir. Əh. 1592 (2008); heyvandarlıq, taxılçılıq və pambıqçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var. **ALIC** – Azərb. Resp. Quba r-nunun Amsar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən

13 km c.q.-də, Qazmalar silsiləsinin yamacında, Qaraçayın sahilindədir. Əh. 375 (2008); bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana; məscid (18 əsr) var.

ALICAN – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Köhnəkənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13 km ş.-də, Qarabağ silsiləsində, dağdaxili çökəklikdədir. Əh. 171 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl arıçılıq, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, kitabxana var idi.

ALICI BAZARI – cari qiymətlər şəraitində əmtə və xidmətlərin izafi təklifi mövcud olan və qiymətlərin düşməsi ilə nəticələnən qısamüddətli bazar situasiyası. Təklifin tələbi üstələməsi alıcıların sövdələr zamanı öz şərtlərini satıcılara qəbul etdirmələrini təmin edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində 1950-ci illərdən başlayaraq əmtə təklifi artan tələbi üstələdiyi üçün satıcı bazarı A.b.-na çevrilmiş və *marketing* kommersiya fəaliyyəti sırasına qatılmışdır.

ALICI QUŞLAR – vəhşi heyvan və quş ovlamaq üçün öyrədilmiş şahin, berkut, qızılquş, qartal, laçın, ütəlgi, qırğı və s. Ovçu quşun ayağına qısa qayıq bağlayır, quşu uzun dəri əlcək taxılmış qolu üstündə oturdur və başına dəri papaq qoyur; papaq yalnız quş ovunu üstünə buraxılarkən götürülür. Qutan və qarabadaq balıq ovuna alışdırılır. Ovladıqdarı balığı udmamaq üçün quşların boynuna halqa keçirilir. Azərb.-da A.q.-la ov 20 əsrin əvvəllərində mövcud olmuşdur.

ALICILIQ QABİLİYYƏTİNİN PARİTETİ – valyuta məzənnələrin nisbətinin vəziyyətini müxtəlif ölkələr arasında qiymət səviyyəsindəki fərq əsasında əks etdirən indikator. Qiymətlərin və əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsinə aid beynəlxalq müqayisə apararkən istifadə olunur. A.q.p. müəyyən əmtə qrupu üzrə hesablandıqda fərddi, bütün ictimai məhsul üzrə aparıldıqda isə ümumi olur.

ALICILIQ QABİLİYYƏTİNİN PARİTETİ NƏZƏRİYYƏSİ – valyuta məzənnələrini müəyyənləşdirən nəzəriyyə. A.q.p.n.-ə uyğun olaraq, əmtənin bir ölkədəki qiyməti həmin əmtənin cari kursla hesablanan digər ölkədəki qiymətinə müvafiq olmalıdır, yəni eyni bir əmtə səbəti müxtəlif ölkələrdə eyni qiymətdə olmalıdır. İnflyasiyanın müxtəlif templəri valyuta məzənnələrinin iki cür dəyişməsinə səbəb olur. Birinci hal ixrac və idxal qiymətləri nisbətinin dəyişdirilməsi nəticəsində meydana çıxan effektə aiddir. Bir ölkədə buraxılan ne-

mətin qiyməti başqa bir ölkədə buraxılan həmin nemətin qiyməti ilə müqayisədə qalxdıqda, həmin nemətin alıcıları bir neməti başqası ilə əvəz etməyə cəhd göstərir, bu isə valyutaya olan tələbi azaldır. İnflyasiya templəri fərqlərinə cavab olaraq valyuta məzənnələrinin dəyişilməsini meydana çıxaran ikinci hal valyuta məzənnələrinin gözlənilən dəyişilməsinə yönələn möhtəkirliklə bağlıdır. Belə ki, bir ölkədə qiymət digər ölkədəki qiymətlərlə müqayisədə qalxdıqda, xarici valyuta portfeli saxlayanlar və möhtəkirilər valyutaların qiymətinin enəcəyini, yəni onun alıcılıq qabiliyyətinin düşəcəyini gözləyərək onlardan xilas olmağa çalışır və bununla da həmin valyutanın devalvasiyasına səbəb olurlar.

A.q.p.n. inflyasiyanın fərqli templərinin valyuta məzənnələrində bir-birini əvəzləyən dəyişilmələrə səbəb olacağını qabaqcadan göstərir. Valyuta məzənnələrində baş verən dəyişikliklərin öz-özlüyündə müxtəlif inflyasiya templərini yaratmaması halı da mümkündür. Belə ki, tələb qiymətə görə elastik deyildirsə, bu halda valyuta məzənnəsinin devalvasiyası daxili inflyasiyanın artmasına gətirib çıxara bilər.

ALICQIŞLAQ – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Aşağı Zeyid ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11,5 km c.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 548 (2008); tərəvəzçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi və tibb məntəqəsi var.

ALIXAN, Əlixan – İrəvan qub.-nın Aleksandropol qəzasında (31.12.1937 ildən Yuxarı Qukasyan, 12.10.1956 ildən – Qukasyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1920 ildə kənddən qovulan əhali Türkiyəyə köçmüş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.1.1935 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Getik qoyulmuşdur.

ALIXAN PƏYƏSİ – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Miko-yan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Ələyəz çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, əhalisi qovulmuşdur. Az sonra əhalinin bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1923–25 illərdə yenidən qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

“ALIXAN və PƏRİ XANIM” – Azərb. ailə-əxlaq dastanı. Qədim nağıl süjetləri əsasında qoşulmuşdur. Dastanın əsasını təşkil edən nağıl bir sıra Qərb və Şərq,

xüsusilə türk xalqları arasında geniş yayılmış, hətta *Aarne* cədvəlində “Böhtana düşmüş qız” adı ilə qeyd olunmuşdur. Dastanın əsas qəhrəmanı sədaqət və qeyrət rəmzi olan Pəri xanımdır. Dastan 1927 ildə Qazaxda Aşıq Həsənin dilindən yazıya alınmışdır.

Əd.: Təhməsi M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972; Əfəndiyev P. Azərbaycan sifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981.

ALIXANOVA

Maral Ağa qızı (1916, Tərtər r-nunun Səhləbad k. – 1.2.2002, həmin kənddə) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1948 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ALIKƏYXALI – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Maşanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km c.-da, Mincivan-Horadiz d. y.-nın kənarında, Gəyən düzündədir. Əh. 672 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl taxılçılıq, heyvandarlıq, baramaçılıq, üzümçülük və tərəvəzçiliklə məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. **ALIQULU** – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Pircahan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km şm.-q.-də, Həkəri çayının sağ sahilindədir. Əh. 382 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, mədəniyyət evi, kitabxana, rəbitə şöbəsi var idi.

ALIRZALAR – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Başlıbel ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, Tutqunçayın (Tərtər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 135 (2008) işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, kitabxana, klub var idi.

ALIŞAN (Dictamnus) – sədokimilər fəsiləsindən bitki cinsi. 5 növü məlumdur. Azərb.-da (Quba və Naxçıvanda) Qafqaz A.-ı (*D.caucasica*) adlı bir növü bitir. Od yaxınlaşdıran kimi alışdığı üçün belə adlanır. Hünd. 50–80 sm, bəzən 1 m-ə qədər olan çoxillik otdur. Yarpaqları tək lələkli, çiçəkləri süpürgəvari-salxım çiçək qrupunda toplanmışdır, çəhrayı, ağ, bəzən göy olur. Meyvəsi 5 dilimli qutucuqdur. Bitkinin bütün hissələri (kökdən başqa) vəziçiklərlə örtülüdür. Onların tərkibindəki

efir yağı dərini yandırır. Daşlı yamaclarda yerləşən işıqlı meşələrdə və kolluqlarda, qayalıqlarda, quru çay yataqlarında bitir.

ALIŞAN ULDUZLAR – parlaqlığı ultrabənövşəyi şüa diapazonunda 100 dəfəyə qədər, spektrin görünən diapazonunda isə 10 dəfəyə qədər qəflətən artan *dəyişən ulduzlar* tipi. Alışma sənədən də az müddətdən 10-larla dəqiqələrə qədər davam edə bilər. Bəzi A.u.-da zəif alışmalar tez-tez – hər 20 dəqiqədən bir, ən güclü alışmalar isə xeyli gec – ayda və ya ildə bir dəfə baş verir. A.u. ilk dəfə 1924 ildə qeydə alınmışdır; bu ulduzların sistemli tədqiqi 1940-cı illərin sonlarından aparılır. 460-a yaxın A.u. öyrənilmişdir; onlar Günəşdən 1,3 *pk*-dən (Proksima Kentavri) 25 *pk*-ə qədər məsafədə yerləşir. A.u.-ın çoxu kütlələri 0,1–0,5 Günəş kütləsi qədər və radiusları 0,1–0,7 Günəş radiusu qədər olan *M* spektrli sinfə aid qırmızı cırdanlardır. Bu, dəyişən ulduzların ən çox yayılmış sinfidir və əksər hallarda onların prototipi olan *Balina* UV tipli ulduzlar adlanır. Fotosfer altındakı A.u.-ın inkişaf etmiş konvektiv zonaları var və bunlar fırlanan ulduzlar Günəş aktivliyinə analoji olan hadisələr yaradır: səthdə gücləndirilmiş maqnit sahəsi nəhiyələri yaranır, fotosferdə aktiv nəhiyələr – tünd ləkələr və parlaq məşəllər formalaşır. Maqnit sahəsinin təkamülü qeyri-stasionar hadisələrin yaranmasına səbəb olur, məs., elektron və protonların sürətlənməsi, plazmanın qızması və atılması ilə müşayiət edilən və enerjinin qəflətən ayrılması olan impuls alışmaları. Sürətlənmiş zərrəciklərin (əsasən, elektronların) fotosferin alt qatına təsiri nəticəsində optik dapazonda işıqlanma yaranır. Temp-ru 10 milyon *K* və daha yuxarı olan qaynar plazmanın şüalanması 0,1–10 *keV* diapazonda müşahidə olunan rentgen alışması yaradır; məs., çoxsaylı zəif alışmalar (subalışmalar və mikro alışmalar) plazmanı qızdırır və ulduzlar güclü tac yaradır. Günəşlə müqayisədə A.u. ulduzun mərkəzində nüvə reaksiyasının nəticəsində alınan tam enerjinin 1000 dəfədən çox hissəsi xarici atmosferi qızdırmaq üçün sərf edilir. A.u. aktivliyinin bir sıra təzahürləri onların təkamülünün erkənliyindən asılıdır. Aktivlik mərhələsinin müddəti ulduz qoşa sistemə daxil olduqda bəzən artır.

Əd.: Гершберг П. Е. Активность солнечного типа звезд главной последовательности. Од., 2002.

ALIŞANLI – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Birinci Səmədxanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km şm.-ş.-də, düzənlikdədir. Əh. 1000 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ALIŞANSOY – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 55 km şm.-q.-dədir.

ALIŞAR – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Alışar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5,5 km c.-q.-də, Araz çayının sol sahilində, Arazboyu düzənlikdədir. Əh. 2132 (2005); heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana var.

ALIŞAR – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən – Sisyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış və əhalisi qovulmuşdur. 1920 illərdə əhalinin bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1940-cı illərdə kəndin ləğv edilməsi ilə əlaqədar əhali rayonun Şıxlar və Sofulu kəndlərinə köçürülmüş, 1988 ildə isə yenidən deportasiya olunmuşdur.

ALIŞARLILAR – azərb.-ların etno-genezində iştirak etmiş kəngərlilər tayfasının bir qolu. Əsasən, Nax. MR-in Şərur r-nunun Alışar k.-ndə yaşayırlar.

ALIŞDIRICI BORU – döyüş sursatı və partladıcı maddə atımında alovla, yaxud elektrik-alovla alışma yaradan kapsul-detonator; sonuncuya müəyyən uzunluqlu odötürən qaytan bərkidilir.

ALIŞDIRMA, *daxiliyanma* mühərriklərində – mühərriklərin yanma kamerasında işçi qarışığın (yanacağın) məcburi alışdırılması. Batareya və *maqneto* (maqnit-elektrik dəyişən cərəyan generatoru) ilə A. sistemləri geniş tətbiq olunur. Əsasən, traktor, təyyarə, motosikl və xüsusi avtomobillərdə istifadə edilən maqneto ilə A. sistemində akkumulyator bataryasına ehtiyac olmur. Karbüratorlu mühərriklərdə A. alışdırma şamının elektrodları arasındakı elektrik boşalması zamanı yaranan qığılcımın təsirindən baş verir. Dizel mühərriklərində yanacaq, sıxılmış havanın yüksək temp-runun təsiri altında qığılcımsız alışır. A.-da kontaktlı və kontaktsız (elektron) idarəetmə sistemləri tətbiq olunur. Bax həmçinin *Alışdırma sistemi*.

ALIŞDIRMA KƏMƏRİ – buxar qazanlarında ocaq ekranının hissəsi; bu-

rada odluqların yerləşdiyi hissə odavamlı kütlə ilə örtülür. A.k. ekrana istilik verilməsini azaldır, kömür tozu və s.-nin yanmasını və alovlanmasını davamlı edir.

ALİŞDIRMA SİSTEMİ – daxiliyanma mühərriklərinin silindrində yanıcı (işçi) qarışığı alışdıran sistem. İlk A.s. maqnetoelektrik dəyişən cərəyan generatorunun (*maqneto*) işinə əsaslanırdı. 20 əsrin 60-cı illərindən sonra belə A.s. çox az istifadə edilir. 20 əsrdə akkumulyator batareyasından və ya generatorun qidalanan kontaktlı A.s. daha geniş tətbiq olunmağa başladı. Əsasən, avtomobil mühərriklərində istifadə olunan batareyalı A.s. akkumulyator batareyası, elektrik (alışdırma) açarı, alışdırma sarğacı (alışdırma sistemində alçaq gərginlik cərəyanını yüksək gərginlik cərəyanına çevirən quruluş), alışdırma şamı (silindrin daxilindəki işçi qarışığını qığılcımla alışdıran yüksək gərginlikli boşaldıcı), kondensator, qırıcı və paylayıcıdan ibarətdir. Hər silindrə bir şam qoyulur. Aşağı gərginlikli (12V-adək) elektrik cərəyanı alışdırma açarından keçərək alışdırma sarğacının birinci dolağına daxil olur (şəkil 1). Kontaktlar qapanan zaman birinci dolaqda yüklənmə başlayır, kontaktların açıq vəziyyətində ikinci dolaqda yüksək gərginlikli cərəyan (12000–30000V) induksiya olunaraq paylayıcının rotoruna verilir. Sonra alışdırma şamına keçərək silindrəki yanıcı qarışığı qığılcımla alışdırır. Qırıcı ilə paylayıcı bir gövdədə yerləşdirilir və qırıcı-paylayıcı (və ya tramblyor) adlanır. Enerjinin toplanmasını idarə edən qurğu alışdırma sarğacı və tramblyordan ibarətdir. Müasir A.s.-ndə enerjinin toplanmasını idarə edən qurğuda mexaniki qırıcı kontaktsız verici – signal çeviricili impuls generatoru əvəz edir.

Mikroprosessorlu A.s.-ndə (şəkil 2) elektron idarəetmə bloku (EİB) informasiyanı vericilərdən toplayır, optimal alışma anını və sarğacın yüklənmə vaxtını hesablayır, sarğacın birinci dövrəsini kommutator vasitəsilə idarə edir. EİB-in tətbiqi ilə alışdırma sarğacının konstruksiyası dəyişdirildi. Paylayıcı A.s. müstəqil (mühərrikin hər silindrinin fərdi alışdırma sarğacı olur) və s i n x r o n (bir sarğac iki silindrə xidmət edir) alışdırılmalı növlərə ayrılır.

ALİŞQAN – 1) siqaret yandırmaq üçün dəfələrlə alov verə bilən yığcam tərtibat. A. yanacaq qabı, alışan hissə, alovu tənzimləyən detal və digər elementlərdən ibarətdir. Avtomobillərdə quraşdırılan A.-in işi məftilin elektrikle közərdilməsi hadisəsinə əsaslanır. 2) Mətbəx qaz sobalarını yandırmaq üçün işlədilən tərtibat; mexaniki və elektrikle işləyən növləri var.

ALİŞMA SPEKTRİ – kilometrlik radiodalğalardan sərt qamma şüalara qədər böyük bir diapazonu əhatə edən Günəş alışmaları zamanı çox qısa vaxt ərzində (10^2 – 10^3 san) yaranan yüksək enerjili elektromaqnit dalğaları spektri. Alışma zamanı uzaq UB və xüsusilə rentgen diapazonlarında şüalar daha intensiv olur. Bu diapazonlarda bir alışma zamanı ayrılan enerjini Günəş üç ildə şüalandırır. Optik diapazonda şüalar, əsasən, parlaq xətlərdə özünü biruzə verir. Güclü şüa emissiyası hidrogenin Balmer seriyası xətlərində, helium və ionlaşmış helium xətlərində müşahidə olunur. Optik diapazonda H-da alışma xüsusilə təzadlı (kontrastlı) görünür. Alışma spektrində hidrogenin Balmer seriyası xətlərinin, CaII-nin H və K xətlərinin və çoxlu metal xətlərinin spektrofotometrik tədqiqinə əsasən alışmada fiziki şəraiti xarakterizə edən

bir sıra parametrlər təyin olunur. Radiodiapazonda alışma zamanı Günəşin şüaları milyon dəfələrlə güclənir.

A.s.-nin analizi Günəş-Yer əlaqələrinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Günəş alışması zamanı yaranan güclü UB şüalar Yer atmosferinin yuxarı qatlarında – *ionosferdə* əlavə güclü ionlaşmaya səbəb olur, nəticədə qısa dalğalarda radiorabitə və həmçinin televiziya verilişləri, radiolokasiya qabiliyyəti pozulur. Alışmadan törəyən şüaların müxtəlif formaları (elektromaqnit şüaları ilə yanaşı relyativistik elektronlar, proton, alfa-zərrəcik və ağır nüvələrdən ibarət kosmik şüalar seli) Yer *biosferinə* ciddi təsir göstərir. Tarixi sənədlər göstərir ki, müxtəlif xəstəliklər (vəba, skarlatina, difteriya və s.), əsasən, Günəşin fəallıq dövrünə düşür, nəticədə insan bədəninin xəstəliklərə qarşı müqaviməti (immün qüvvəsi) zəifləyir.

Günəş alışmaları Yerdə yaradılması mümkün olmayan genişmiqyaslı fiziki laboratoriyadır. Bu təbii laboratoriyada *plazma fizikası* ilə bağlı bütün mürəkkəblikləri özündə cəmləşdirən və başqa fiziki proseslərin gedişinə zəmin yaranan şərait mövcuddur. Günəş alışmaları spektrinin öyrənilməsinin fundamental elmi əhəmiyyəti vardır.

ALİYEV İsa Hüseyn oğlu (d. 13.8.1953, Erm. SSR Qalaser k.) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (2005). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1975). AMEA-nın İqtisadiyyat İn-tunda baş elmi işçi (1990–2008), şöbə müdiri (1992–2008) işləmiş, 2008 ildən in-tun direktorudur. Tədqiqatları iqtisadi nəzəriyyə və aqrar sahənin təsərrüfat mexanizminin idarə olunması problemlərinə həsr olunmuşdur. 150-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Beynəlxalq simpozium və konfranslarda iştirak etmişdir.

Əsərləri: Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. B., 2003; Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. B., 2008.

ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI (AAK), Azərb. Resp. Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası – elmi dərəcə və adların verilməsini təsdiq edən orqan. 1992 ildə yaradılmışdır (1932–92 illərdə resp. müdafiə şuralarında verilən alimlik dərəcələri SSRİ Nazirlər Soveti

yanında AAK tərəfindən təsdiq olunurdu). Ali məktəb və elmi tədqiqat intları elmi şuralarının qərarına əsasən elmlər namizədi və elmlər doktoru alimlik dərəcələrini, prof., dosent və baş elmi işçi adlarını təsdiq edir. AAK 2003 ildə təsdiq olunmuş “Ali Attestasiya Komissiyasının Əsasnaməsi” və “Alimlik dərəcələrinin və elmi adların verilməsi haqqında Əsasnamə” əsasında fəaliyyət göstərir. AAK-in rəhbər orqanları resp.-nin görkəmli alim və mütəxəssislərindən ibarət rəyasət heyəti və kollegiyadır. AAK-in müxtəlif elm sahələrinə aid 14 ekspert komissiyası vardır; bülleteni nəşr olunur.

ALİ BAŞ KOMANDAN – əsasən, müharibə, bəzən isə sülh dövründə ölkənin silahlı qüvvələrinin rəhbəri. Bir çox dövlətlərin konstitusiyasına əsasən dövlət başçısı həm də A.b.k. olur. Azərb.-da, ABŞ-da, Fransada, İtaliyada və s. ölkələrdə prezident A.b.k.-dir. B.Britaniyada isə bu vəzifəni baş nazir yerinə yetirir. NATO-nun silahlı qüvvələrinə də A.b.k. rəhbərlik edir.

ALİ BAŞ KOMANDANLIQ – silahlı qüvvələrin strateji ali orqanı. A.b.k.-a *Ali Baş Komandan* rəhbərlik edir. Əsasən, müharibə zamanı, bəzən də sülh şəraitində yaradılır. A.b.k. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində müharibələrin strateji istiqamətinə nəzarət etmək məqsədilə təsis edilmişdir. Birinci və İkinci dünya müharibələrində hərbi idarəçilik A.b.k. vasitəsilə mərkəzləşdirilirdi. A.b.k.-in iclaslarında cari hərbi-siyasi vəziyyət müzakirə edilir, döyüş əməliyyatları üçün mühüm strateji qərarlar qəbul edilir.

ALİ BİTKİLƏR, rüşeymli bitkilər (Embryobionta, Embryophyta), zoğlubitkilər (Cormophyta, Cormobionta), telomlu bitkilər (Telomophyta, Telomobionta) – bitki aləminin iki əsas qrupundan biri. Psilofitkimilər, psilotkimilər, mamırkimilər, plaunkimilər, qatırquyruqkimilər, qıjılar, çıpaqtoxumlular və çiçəkli, yaxud örtülütoxumlu bitki qruplarından (şöbələrdən) ibarət 300 mindən çox növü əhatə edir. *İbtidai bitkilərdən* fərqli olaraq A.b. hər iki nəslin cinsi (qametofit) və qeyri-cinsi (sporofit) yolla düzgün növbələşməsi ilə quru mühitində yaşamağa (sayca əz olan və ikinci dəfə su həyatına keçənlər istisna edilməklə) uyğunlaşmış mürəkkəb differensiasiyalaşmış çoxhüceyrəli orqanizmlərdir.

A.b.-in sporofitlərində hərəkətsiz sporların əmələ gəldiyi çoxhüceyrəli sporangilər inkişaf edir, qametofitlərində çoxhüceyrəli cinsi orqanlar (qametangilər) əmələ gəlir; lakin bəzi çıpaqtoxumlularda və bütün çiçəkli bitkilərdə qametangilər təkamül prosesində yox olmuşlar. Sporangilər ya eyni, ya da çox vaxt 2 tipə (mikrosporangilərə və meqasporangilərə) ayrılır; qametangilər həmişə erkək (anteridilər) və diş (arxeonilər) tiplidir. Arxeonilər də anteridilər kimi çoxhüceyrəli divarlarla mühafizə edilmişdir. Dişi qamet (yumurta hüceyrəsi) tək və hərəkətsiz olur. A.b.-in ziqotası ilk inkişaf mərhələsini diş qametofitin daxilində keçirərək çoxhüceyrəli rüşeym kimi inkişaf edir. A.b.-in sporofitləri bir qayda olaraq yarpaq, gövdə və kök kimi üç əsas orqana ayrılmışdır. Bəzi qruplarda reduksiya uğramış ksilema və floema A.b.-də çox vaxt xüsusi ötürücü toxuma kimi inkişaf edir. Kutikulası və tipik ağzıçığı olan epiderması var; A.b.-in xlorofilində əlavə piqmentlər olmur, fotosintezdən hissələrin rəngi yaşıldır. A.b.-in əcdadı naməlum dəniz yosunları olmuş, həqiqi qazıntı qalıqları isə Silur dövründən məlumdur.

ALİ DİPLOMATİYA KOLLECİ – bax *Bakı Avrasiya Universiteti*.

ALİ MƏHKƏMƏ – dövlətin ali məhkəmə orqanı. A.m.-nin səlahiyyətlərinə dövlətin müstəqil tərkib hissələri (ştatlar, əyalətlər, kantonlar və s.) arasında mübahisələrin həll edilməsi, yüksək vəzifəli şəxslərin cinayətlərinə, yaxud ən ağır dövlət cinayətlərə dair işlərə baxılması və s. daxildir. A.m. adətən yuxarı apellyasiya instansiyası kimi fəaliyyət göstərir və ölkənin bütün aşağı məhkəmələrinin (bax *Apellyasiya Məhkəməsi*) qərarlarından verilən şikayətə baxır. Bəzi dövlətlərdə, məs., ABŞ-da, A.m. həm də konqresin, ştatların, federal hökumətin qəbul etdiyi qərarların konstitusiyaya uyğunluğu haqqında məsələlərlə bağlı təfsirçi funksiyasını həyata keçirir. Digər dövlətlərdə (məs., AFR) həmin funksiyaları A.m. ilə yanaşı xüsusi konstitusiyalı məhkəmələri də həyata keçirir. A.m. müxtəlif dövlətlərdə fərqli adlanır: İtaliyada Ali Kassasiya Məhkəməsi, İsveçrədə Federal Məhkəmə, Estoniyada Dövlət Məhkəməsi, Yunanıstanda Aeropaq və s.

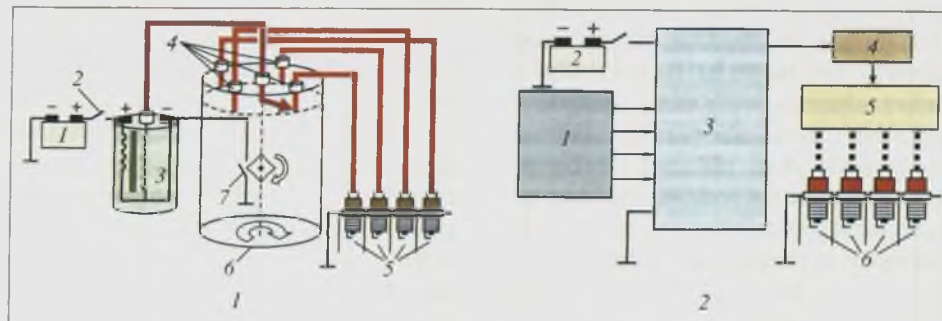
ALİ MƏKTƏB – təsərrüfat, elm və mədəniyyət sahələri üçün yüksəkixtisaslı

mütəxəssislər hazırlayan təhsil ocağı. A.m.-lər eyni zamanda nəzəri və tətbiqi xarakterli elmi tədqiqat işlərini həyata keçirir. A.m.-lərə un-tlər, in-tlar, akademiya, konservatoriyalar, ali hərbi məktəblər və həmçinin müvafiq sahə təhsil ocaqları daxildir.

İlk A.m.-lər e.ə. 5–3 əsrlərdə Afina və Romada meydana gəlmişdir. İlk un-tlər 11–12 əsrlərdə İtaliyada (Salerno və Bolonya), Fransada (Paris), 12 əsrin sonu – 13 əsrin əvvəllərində İngiltərədə (Oksford) və İspaniyada (Salamanka) təşəkkül tapmışdır. 9–14 əsrlərdə Şərqi ölkələrində böyük mədrəsələr (un-tlər), rəsədxanalar və kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsələrdə din xadimləri, ibtidai məktəblər üçün müəllimlər, saray məmurları hazırlanırdı. Bağdadı məşhur “Beytül-hikmət” (“Hikmət evi”) akademiyası (təxminən 827 il), Nizamiyyə mədrəsəsi (11 əsr) müsəlman Şərqi elminin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Ali məktəb tipli mədrəsələr Azərbaycanda 11 əsrdə yaradılmışdır. Mədrəsələrdə dini fənlərlə yanaşı dünyəvi elmlər də (ərəb və fars dilləri, fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, astronomiya, psixologiya və s.) geniş tədris edilirdi. 11–12 əsrlərdə Azərbaycanda böyük məscidlərin də nəzdində mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Şamaxıdakı Məhəmməd Tibb Akademiyası (12 əsr) Şərqi məşhur elm və tədris mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ə.Xaqani təhsilini burada, əmisi Kafiəddin Ömər (mədrəsənin rəhbəri) yanında almışdır. 12–13 əsrlərdə Avropa ölkələrində (İtaliya, İspaniya, Fransa, İngiltərə) un-tlər müəllim və şagirdlərin sərbəst ittifaqı kimi meydana gəlmişdir. 14 əsrin əvvəllərində Təbrizdə “Dar üş-Şəfa” (“Şəfa evi”) adlı elmi mərkəz, onun nəzdində Rəşidiyyə mədrəsəsi fəaliyyət göstərirdi. Burada hər il Şərqi müxtəlif ölkələrindən 6–7 min tələbə təhsil alırdı.

17 əsrdə elmlərin geniş diferensiasiyası və bu istiqamətdə tədrisin ixtisaslaşdırılması mümkün oldu. Un-tlərin tibb, ilahiyyat, fəlsəfə və hüquq fakültələrində təbiət hüququ, təbiət tarixi, mülki tarix, fizika, əczaçılıq və s. fənlərin yeni sistemli tədrisinə başlandı. İxtisaslaşmaya uyğun olaraq yeni kafedra və fakültələr təşkil edildi, bunların əsasında yeni sahə tədris müəssisələri yarandı.

1632 ildə Ukraynada *Kiyev-Mogila Akademiyası*, 1725 ildə Peterburq Akademiyası yanında Rusiyada ilk un-t –

Şəkil 1. Klassik alışdırma sisteminin sxemi: 1 – akkumulyatorları batareyası; 2 – alışdırma açarı; 3 – alışdırma sarğacı; 4 – paylaşıdırıcının kontaktları; 5 – alışdırma şamları; 6 – qırıcı-paylayıcı; 7 – qırıcı.

Şəkil 2. Mikroprosessorlu alışdırma sisteminin sxemi: 1 – detonasiya, vəziyyət (direskli valın, paylaşıdırıcı valın, drossel örtkacinin) və s. vericiləri; 2 – akkumulyator batareyası; 3 – elektron idarəetmə bloku; 4 – kommutator; 5 – enerjinin toplanması və paylanması sxemi; 6 – alışdırma şamları.

Akademiya un-ti, 1755 ildə *Moskva Universiteti* mövcud idi. 17–18 əsrlərdə elmi cəmiyyətlər və elmlər akademiyaları (London Kral Cəmiyyəti, Paris EA, Peterburq EA və s.) fundamental təbiyyat elmlərinin əsas istiqamətləri üzrə yüksəkixtisaslı mütəxəssis-tədqiqatçılar hazırlayırdı. Texniki elmlərin inkişafı və tədrisi sahəsində zəruri təcrübənin qazanılması ilə 18–19 əsrlərdə Avropada peşə məktəbləri ali tədris müəssisələrinə çevrildi. 19 əsrdə ali peşə təhsilinin müasir quruluşu formalaşdı. Ali təhsilin inkişafında Berlin Un-tinin təşkili zamanı K.V. fon *Humboldtun* təşəbbüsü ilə həyata keçirilən islahatların böyük köməyi oldu. Humanitar və yaxud təbiyyat elmlərini geniş tədris edən un-tlərdən fərqli olaraq, sahə A.m.-ləri, əsasən, praktik biliklər, bəzi hallarda kifayət qədər geniş ümumelmi təhsil verir.

1919 ildə *Bakı Dövlət Universiteti* yaradıldı. 1920 ildən etibarən Azərb.-da A.m. şəbəkəsi genişləndirildi, bütün təhsil müəssisələrində pulsuz təhsil həyata keçirilməyə başlandı. Semestr imtahanlarından müvəffəq qiymət alan tələbələrə təqaüd verilir. Elmi-pedaqoji və elmi kadrlar hazırlamaq məqsədilə 1925 ildə A.m.-lərdə aspirantura yaradıldı.

Azərb. müstəqillik əldə etdikdən (1991) sonra resp.-da A.m.-lərin şəbəkəsi xeyli genişləndirildi, dövlət A.m.-ləri ilə yanaşı, (özəl) qeyri-dövlət A.m.-ləri meydana gəldi. Hazırda resp.-da *Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (TQDK)* fəaliyyət göstərir. İstər dövlət, istərsə də özəl A.m.-lərinə qəbulu TQDK həyata keçirir. Resp.-da 35 dövlət və 15 özəl A.m.-i var (2009). Dövlət ali məktəblərində 108238, özəl ali məktəblərində 22192 tələbə təhsil alır. Ali təhsil müəssisələrində 13738 prof.-müəllim heyəti çalışır.

Resp.-dakı A.m.-lər "Azərbaycan Respublikasının Ali təhsil müəssisələri haqqında Əsasnamə"yə uyğun fəaliyyət göstərir. Hər A.m. fakültələrə bölünür. A.m.-ə rektor, fakültələrə dekan rəhbərlik edir. A.m.-in (yaxud fakültənin) fəaliyyətinin əsas məsələlərini həll etmək üçün A.m. (yaxud fakültə) elmi şuraları yaradılır. A.m.-in elmi şurasına, bir qayda olaraq, rektor, fakültə elmi şurasına isə dekan sədrlik edir. Bir sıra A.m.-lərin nəzdində dissertasiya şuraları fəaliyyət göstərir.

A.m.-in bakalavriat pilləsində təhsil

alan tələbələr dövlət imtahanı verir, yaxud buraxılış işi müdafiə edirlər; magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr isə magistr dissertasiyası müdafiə edirlər.

A.m.-lərin kafedra, problem və sahə laboratoriyalarında elmi tədqiqat işləri aparılır. Böyük A.m.-lərin nəzdində elmi tədqiqat in-tları və konstruktor büroları var. A.m.-lərdə tələbə elmi cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir, A.m.-in idarə olunmasında tələbələrin yaxından iştirakı təmin edilir. A.m.-lərə ümumi rəhbərlik Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. A.m.-lərin "Elmi əsərlər", "Xəbərlər", coxtirajlı tələbə qəzetləri nəşr olunur.

ALİ MƏKTƏB PEDAQOGİKASI – bax *Pedaqogika*.

ALİ PEŞƏ TƏHSİLİ – elm, texnika və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərdən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə hazırlıq profili üzrə nəzəri və əməli məsələlərin həllinə şərait yaradan sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və praktik vərdişlərin məcmusu. Ali təhsil peşə-ixtisas təhsili sistemində mühüm mərhələdir. A.p.t. A.t. müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. A.p.t. mütəxəssisin tam orta təhsili bazasında A.t. müəssisələrində aldığı və müvafiq diplomla təsdiq olunan peşə ixtisas təhsilinin səviyyəsini əks etdirir. A.p.t.-nin məqsədi ümumi orta təhsil və ona bərabər tutulan təhsil bazasından, həmçinin orta peşə-ixtisas təhsili əsasında yüksəkixtisaslı mütəxəssislər yetişdirmək, onlara ictimai və peşəkar əmək fəaliyyətindən ötrü vacib olan bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq və şəxsiyyət kimi inkişafını təmin etməkdir. A.p.t. ümumi orta təhsil, peşə təhsili, yaxud orta peşə ixtisas təhsilinə əsasən təşkil olunur. A.p.t. institutlarda, universitetlərdə, akademiyalarda, konservatoriyalarda, ali hərbi məktəblərdə həyata keçirilir. Azərb. Resp.-da dövlət və özəl A.m.-ləri fəaliyyət göstərir. A.p.t.-nin qarşısında duran başlıca vəzifə resp. iqtisadiyyatının, elm və mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri üçün yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlamaqdır. Ali məktəblərdə təhsil əyani, qiyabi, distant, eksternat (latınca *eksternus* – xarici, kənar deməkdir). A.m.-lərdə bilavasitə təhsil almayan şəxslərin burada keçilən təhsil kursu üzrə imtahan verməsi sistemi) formalarda təşkil olunur.

Qədim Şərq ölkələrində (Çin, Misir, Babilistan, Assuriya və s.) eramızdan əvvəl yüksək dərəcəli məktəblər meyda-

na gəlmişdi. Həmin məktəblərdə təhsil alanlar filosof və şairlərin əsərləri, təbiət qanunları, göy cismləri, minerallar, bitki və heyvanlar haqqında məlumatlarla tanış olurdular. Qədim Yunanıstanda təhsil sistemlərinin formalaşdırılmasına və onun ali səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Aristotel Platonun təklif etdiyi üçmərhələli təhsil sistemində üçüncü pilləni – ali səviyyəni əlavə edirdi. Mücərrəd təfəkkürə malik təhsil alanlar üçün fənlərin öyrənilməsinin təbii deyil, fəlsəfi-nəzəri cəhəti lazım bilinirdi.

Qədim tarixə malik Azərb. təhsili və pedaqoji fikri yalnız Şərqdə deyil, orta əsrlərdən etibarən Qərbi dünyasında da diqqət mərkəzində dayanmışdır. Çox qədim insan məskənlərindən və sivilizasiya mənbələrindən biri olan Azərb.-da insan zəkası ilə meydana gələn sərvətlərin qədim tarixi vardır. Azərb.-da ilk yazının yaranmadığı dövrlərdə belə insanlar öz fikir və arzularını qayaüstü rəsmlərdə ifadə edirdilər.

Hələ b.e.-nin 3 əsrindən etibarən Azərb.-da ilkin savad təlimi verən məktəblər fəaliyyət göstərirdi. 7–8 əsrlərdə isə elmi, təhsili yüksək pilləyə qaldıran təhsil sistemi yaranmışdı. İlk A. m.-lər Gürcüstan ərazisində də mövcud idi: Kolxida (4 əsr), İkalto və Gelati (11–12 əsrlər) akademiyləri. 11–14 əsrlərdə Azərb. A.t. müəssisələri dünyada məşhur idi. 14–18 əsrlərdə Azərb. təhsilində milliləşmə meyilləri güclənmiş, 19 əsrdə Avropa tipli təhsil sistemi təşəkkül tapmışdı.

11–12 əsrlərdə təlimdə yalnız nəzəri tədqiqatlara deyil, eyni zamanda müşahidə və təcrübəyə söykənən dünyəvi A.m.-lər (Salernoda (İtaliya) tibb məktəbi; 11 əsr və s.), 12–13 əsrlərdə Avropa ölkələrində un-tlər təsis olundu. Şərqdə ilk A.t. məktəbləri artıq 10–11 əsrlərdə mövcud idi. Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsi (11 əsp), Təbrizdəki "Dar üş-Şəfa" ("Şəfa evi") mədrəsəsi (14 əsrin əvvəli) dövrünə görə A.t. məktəbləri idi.

Müasir mənada A.t. yalnız orta əsrlərdə yaranmışdır. A.t. müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatı və sosial sahə üçün yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında, elmi potensialın inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təhsilin səviyyəyə bölünməsi təcrübəsinə sonralar da müraciət olunmuşdu. Elmi pedaqogikanın banisi Y.A. Komeniski 17 əsrdə dörd dərəcəli vahid təhsil sistemi təklif edirdi: 6 yaşa qədər uşaqlar üçün hər bir ailədə "ana məktə-

bi" (məktəbəqədər ailə tərbiyəsi); 6 yaşdan 12 yaşa qədər uşaqlar üçün hər bir kənd, icma və qəsəbədə "ana dili məktəbi"; 12 yaşdan 18 yaşa qədər hər bir şəhərdə "latın dili məktəbi"; 18 yaşdan 24 yaşa qədər gənclər üçün akademiya – ali məktəb.

1632 ildə ilk rus-Ukrayna ali məktəbi – Kiyev-Mogila Akademiyası, 1687 ildə isə Moskvada Slavyan-yunan-latın akademiyası, 1725 ildə Peterburqda Akademiya Un-ti, 1755 ildə isə Moskva Un-ti açıldı. 18 əsrin 2-ci yarısından əvvəl İngiltərədə, sonra isə digər ölkələrdə texniki A.m.-lər yaranmışdı.

1918 ilin mayında Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması nəticəsində milli təhsilin inkişafı sahəsində böyük işlər görüldü. Şərqdə ilk dünyəvi təhsil müəssisəsi – Bakı Dövlət Universiteti (BDU, 1919) meydana gəldi. Respublika parlamenti 100 nəfər gəncin xarici ölkələrin ali məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsinə dair mühüm qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918–20) A.t.-in məqsəd və vəzifələri yeni məzmun aldı. 1920–91 illərdə A.t.-in inkişafına nail olundu. 1920–30 illərdə Azərb.-da bir neçə A.m. yarandı. BDU-nun əsasında Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tu, Azərb. Dövlət Tibb İn-tu, Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tu təşkil olundu.

İrqi və milli mənsubiyətindən, cinsindən asılı olmayaraq Azərb.-da bütün vətəndaşlar ali təhsil hüququna malik oldular. Təhsil pulsuz və ana dilində idi. Resp.-da A.t. müəssisələri şəbəkəsi yaradıldı. Təhsilin müxtəlif formaları (əyani, qiyabi, axşam), tələbələrə təqaüd, istehsalatdan ayrılmadan təhsil alanlara əməkhaqqı saxlanılmaqla əlavə məzuniyyətin verilməsi və s. imtiyazlar, ali məktəblərə daxil olmaq üçün hazırlıq kursları şəbəkəsi orta təhsil almış vətəndaşların A.t.-lə əhatə olunmasına şərait yaradırdı. Müstəqillik əldə edəndə (1991) Azərb.-nin 17 A.t. müəssisəsində 98,4 min tələbə təhsil alırdı.

Ali məktəbin fəaliyyət istiqamətlərinə daxildir: dərin elmi biliyə, geniş dünyagörüşə, yüksək erudisiyaya, təkmil ixtisas hazırlığına, mədəniyyətə malik şəxslər formalaşdırmaq; müxtəlif peşələr üzrə alitəhsilli mütəxəssislər yetişdirmək; tələbələrə elmi axtarışlara, tədqiqatçılığa yönəltmək, onlarda idraki motivlər formalaşdırmaq; dərslük və tədris vəsaitləri, elmi-metodik ədəbiyyat hazır-

lamaq; elmi-pedaqoji və elmi kadrların attestasiyasını keçirmək; ixtisasartırma və kadrların yenidən ixtisaslaşmasını həyata keçirmək; xarici ölkələrin ali məktəbləri ilə əlaqələr yaratmaq və s.

Son illərdə peşə ixtisas təhsili müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətinə, mütəxəssis hazırlığına qoyulan tələblər xeyli dəyişmişdir. Planlı iqtisadiyyat dövründəki kadr hazırlığı ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində olan kadr hazırlığı prosesi məzmun və mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqləndiyinə görə peşə ixtisas təhsilində beynəlxalq tələblərə cavab verən bir çox keyfiyyət, kəmiyyət, struktur və məzmun dəyişiklikləri baş vermişdir. A.t. sahələri, ali məktəb tipləri, yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlığının profilləri elm, texnika və mədəniyyətin inkişafına, x.t.-nin alitəhsilli kadrlara tələbatına əsasən formalaşmışdır.

A.m.-lərdə tədris olunan fənlərin tərkibi, onların təhsil illəri üzrə bölüşdürülməsi, fənlərə ayrılan həftəlik və illik tədris müddəti və bununla bağlı dərslərinin strukturu mühüm metodik sənəd olan *tədris planında* müəyyənləşdirilir.

Azərb.-da A.t. sistemində mütəxəssis hazırlığının çoxpilləli sistemi tətbiq olunur. A.p.t. elmi-pedaqoji potensialından, maddi, texniki imkanlarından və təmayülündən asılı olaraq birpilləli (*bakalavr*), ikipilləli (*magistratura*), üçpilləli (*doktorantura*) təhsili verir. Yalnız bir pillədən ibarət olan ali məktəblər vardır ki, onlar da yüksəkixtisaslı mütəxəssis kadr hazırlayır (məsələn, Azərb. Tibb Un-ti, Ali Hərbi Məktəb və s.). Birpilləli ali tədris müəssisələrini bitirənlər müvafiq peşə istiqaməti, yaxud konkret ixtisaslar üzrə alitəhsilli mütəxəssis kimi dövlət orqanlarında, digər idarə, müəssisə və təşkilatlarda işləyər, yaxud ali təhsillərini davam etdirər bilirlər. Magistr hazırlığı pilləsində mütəxəssis hazırlığının başlıca vəzifəsi hər hansı sahə üzrə yüksək ixtisas dərəcəsi verməklə gələcək tədqiqatçılar və ali məktəblər üçün pedaqoji kadrlar hazırlamaqdan ibarətdir.

Hazırda resp.-nin 35 ali təhsil məktəbində 80 istiqamət üzrə magistr hazırlığı aparılır. Resp.-da, eyni zamanda Rusia Federasiyası Moskva Dövlət Un-tinin və Moskva Dövlət Açıq İn-tunun filialları fəaliyyət göstərir. Azərb.-da magistraturaya qəbul 2006 ildə A.m.-in özləri tərəfindən, müsabiqə yolu ilə həyata keçirilmişdir. 2006 ildən etibarən isə bu işlə TQDK məşğul olur. Magistr

hazırlığı aparılan A.m.-lərdə fənn proqramlarının hazırlanmasına, tədrisin müasir tələblər səviyyəsində təşkilinə, mühazirə və seminarların səmərəli aparılmasına diqqət yetirilir. A.m.-lərdə təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin yeni mexanizmləri hazırlanmışdır. A.m.-lərin fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirmək, özünütəhlil göstəriciləri əsasında ali məktəbin reytingini müəyyən etmək və bu əsasda A.m.-lərin inkişaf proqramlarını hazırlamaq müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıdığından Təhsil Nazirliyi tərəfindən tədris ocaqlarının reytingini aşkara çıxaran metodika hazırlanmışdır. Bu metodika təhsil müəssisələrinin mövcud vəziyyətini və inkişaf dinamikasını araşdırmağa, göstəricilərə əsasən ali məktəblərin nailiyyətlərini nəzərdən keçirməyə, A.m.-lərin ekspresdiagnostikasını müəyyənləşdirməyə, büdcə vəsaitlərinin optimal planlaşdırılmasına imkan verir. A.m.-lərin reytinginin aşkarlanması bu müəssisələr arasında sağlam rəqabətin yaranmasına və inkişafın güclənməsinə, A.t.-in beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəlməsinə kömək göstərir.

Magistratura daha dərin ixtisaslaşmanı həyata keçirməklə, elmi tədqiqatçılıq bacarıqları aşılayır. Magistratı bitirən müdávimlərə A.m.-lərdə fəaliyyət göstərən Elmi Şuranın qərarına əsasən "magistr" dərəcəsi verilir. Magistratura təhsili almış şəxslər ali məktəbin bakalavr pilləsində, texnikum və kolleclərdə, elmi tədqiqat institutlarında, dövlət orqanlarında çalışa bilirlər. Magistratı bitirən, elmi hazırlıq səviyyəsi, tədqiqatçılıq bacarıqları ilə fərqlənən məzunlar *İxtisaslaşdırılmış Elmi Şuranın* qərarı ilə üçüncü pillədə – doktoranturada saxlanıla bilər və müvafiq imtahanları verdikdən sonra aspiranturaya (doktoranturaya), adyunkturaya qəbul olunurlar.

"Magistr" A.t. sistemində bakalavriatdan sonra verilən ikinci akademik dərəcədir. Magistr dərəcəsi ikipilləli və üçpilləli ali məktəblərin ixtisaslaşdırılmış elmi şuraları tərəfindən verilir. Magistratının qarşısında duran vəzifələr bunlardır: A.t.-nin elitar formasından kütləvi və ümumi formaya keçidinə şərait yaradır; ali təhsilin daha məqsədyönlü, adekvat, səmərəli, çevik olmasına imkan verir; "fasiləsiz təhsil", "uzunmüddətli təhsil", "ömrüboyu təhsil" pradiqmasının reallaşmasına kömək göstərir; "geniş məkanda tanınma",

“rəqabət aparmaq və rəqabətə qabillik”, “şəffaflyq” və s. bu kimi funksiyaları yerinə yetirir; varislik və inkişafın vəhdətində, A.t.-in akademik və bazar iqtisadiyyatı xarakteristikalarının vəhdətində, dinamik dəyişikliklərə açıq olmasına şərait yaradır; doktorluq dərəcəsinə qədərki səviyyənin təmin etmə vəzifələrini yerinə yetirir; yüksək mədəniyyətə, intellektə və əxlaqa, elmi tədqiqatçılıq səriştəsinə, geniş dünyagörüşə və hərtərəfli biliyə malik mütəxəssislərin hazırlanmasına imkan verir və s.

Doktorantura təhsili almış və doktorluq dissertasiyasını tamamlamış mütəxəssis İxtisaslaşdırılmış Elmi Şurada doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. “Doktor” elmi dərəcəsi alan şəxs ali təhsil müəssisəsinin “magistratura” pilləsində, elmi tədqiqat institutlarında və laboratoriyalarında, müxtəlif pilləli ali məktəblərdə çalışa bilər.

Təkmilləşdirmə in-tlarında və kurslarında, həmçinin bəzi A. m.-lərdə ixtisaslandırma təhsili də həyata keçirilir. Sərbəst təhsil (özünütəhsil) insanın öz üzərində müstəqil surətdə çalışması, bu və ya digər vasitələrlə (bədii və elmi əsərlər, dövrü mətbuat, radio, televiziya, kino, teatr, müasir texniki vasitələr və s.) öz mədəni səviyyəsini artırması, dünyagörüşünü genişləndirməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikası öz təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərini dünyada gedən proseslərə inteqrasiya olunmaqla müəyyən edir. İnteqrasiya prosesi ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının özəyində dayanır. A.m.-lərdə təhsilin yüksək keyfiyyətinə nail olmaq üçün yeni mexanizmlər üzərində iş gedir. Həmin prosesdə monitorinq-qiyətləndirmə modelləri ön planda dayanır; bakalavriat və magistratura pillələri üçün bakalavr və magistr hazırlığına və səviyyəsinə qoyulan dövlət tələblərinin strukturları təkmilləşdirilir, ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə yeni dövlət təhsil standartları, tədris planları, bakalavr ali baza və magistr təhsil proqramları hazırlanır, ixtisas fənlərinin məzmunu yeniləşdirilir, A.m.-lərdə aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələri tədris prosesində tətbiq edilir. Eyni zamanda A. t.-in məzmununda inteqrasiya modellərinə keçid baş verir; “Ali və orta ixtisas təhsili sisteminin kompyuterləşdirilməsi və informatlaşdırılması” proqram layihəsinin hazırlanması istiqamətində səmərəli işlər görülür; dünya

təhsil sisteminə inteqrasiyanın gücləndirilməsi məqsədilə proqramlar və layihələr üzərində işlər davam etdirilir; peşə-ixtisas təhsilində mütəxəssis hazırlığının əmək bazarının tələblərinə və ehtiyacına uyğun proqnozlaşdırılması sistemi təşəkkül tapır.

Təlim prosesini intensivləşdirmək məqsədilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına (İKT-yə) müracət edilir, yeni təlim üsulları (proqramlaşdırılmış təlim və s.) irəli sürülür və tətbiq olunur. A.m.-lərdə təhsil müddəti bakalavriat pilləsində 4 il, magistratura pilləsində 2 ildir. Kafedralarda aparılan elmi tədqiqat işlərinə tələbələr cəlb olunması mütəxəssis hazırlığının elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir.

A.m.-lərin bakalavr pilləsində 149 istiqamətdə mütəxəssis hazırlığı aparılır. Son zamanlar A.m.-lərə tələbə qəbulu respublika iqtisadiyyatının, sosial sahənin və əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq nizamlanmış, vergi, idarəetmə, servis xidməti, gömrük işi, neft-qaz, beynəlxalq-iqtisadi münasibətlər sahələrinə geniş yer ayrılmışdır.

A.m.-lərdə elmi tədqiqatların səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə hesablama mərkəzləri, problem laboratoriyaları, elmi tədqiqat in-tları fəaliyyət göstərir. Mütəxəssislərin ixtisasının təkmilləşdirilməsi sistemi yaradılmışdır.

A.m.-də təhsilin demokratik prinsiplərlə idarə olunmasına nail olmaq, təhsil müəssisələrinin məsuliyyətini artırmaq, idarəolunmada əks mərkəzləşməni təmin etmək məqsədilə resp.-nin 6 A.t. müəssisəsi (Bakı Dövlət Un-ti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Tibb Un-ti, Azərbaycan Aqrar Un-ti, Naxçıvan Dövlət Un-ti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti) özünüidarəetmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Bu A.m.-lərin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsində ayrıca yer tutur və onlara təhsilin məzmununu, dövlət sifarişini nəzərə almaqla tələbə qəbulu planını sərbəst müəyyən etmək, elmi adları təsis etmək və vermək, təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi binaya, maddi-texniki bazaya, torpağa, başqa əmlakla sahib olmaq və s. hüquqlar verilir.

21 əsrin əvvəlində dünyanın bütün ölkələrində, eyni zamanda Azərbaycan-da A.p.t. islahatı həyata keçirilməyə başlamışdır. İslahatın başlıca istiqamətləri “Avropa ali təhsil məkanı haqqında Bolonya Konvensiyası” (1999) ilə müəy-

yən edilmişdir. İslahat qloballaşma prosesləri ilə, 2010 ilə qədər Avropa ölkələrində təhsil sisteminin harmonizasiyasının, vahid təhsil məkanı yaradılmasının zəruriliyi ilə şərtlənir ki, bu da A.p.t.-in milli sistemi ilə əməkdaşlıq etməyə geniş imkanlar açır (*bax: Bolonya prosesi*).

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olduqdan (2001) sonra resp.-nin Avropa məkanına inteqrasiyası sürətlənmişdir. Azərbaycan Respublikası “Avropa ali təhsil məkanı haqqında Bolonya Konvensiyası”na (19.6.1999) qoşulmuşdur (19.5.2005).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncam imzalamışdır (2008, yanvar).

Bolonya prosesində A.t.-in üç pilləsi diqqət mərkəzində dayanır: bakalavriat (“bakalavr dərəcəsi”), magistratura (“magistr dərəcəsi”), doktorantura (“doktor dərəcəsi”). Bu prosesin əsasını təşkil edən kredit fənnin mənimlənməsinə ayrılan vaxtın və ona sərf edilən əməyin ölçü vahididir. Eyni zamanda təhsilin nəticələrinin müqayisəsini aparmaq üçün Avropa A.m.-ndə qəbul edilən vahid ölçüdür. Kreditin iki əsas vəzifəsi vardır: tələbələrin mobilliyinə (sərbəst hərəkətinə), başqa sözlə, digər A.m.-lərdə ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin mənimlənməsinə imkan yaradılmasına və onun nəticəsinin təhsil aldığı məktəbdə qəbul olunmasına; öz təhsil alma trayektoriyasının tələbə tərəfindən müəyyən edilməsinə nail olmaq.

Azərbaycan təhsil sistemi də bu proseslərdə yaxından iştirak edərək Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası istiqamətində fəaliyyətini genişləndirmişdir. 2006 ilin sentyabr ayından etibarən resp.-nin 21 A.m.-ində 30 ixtisas üzrə kredit sistemi tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Ölkədə A.p.t.-nin infrastrukturunun genişləndirilməsi, mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğun şəkildə inkişafı itiqamətində tədbirlər görülür. A.p.t. özündən əvvəlki pillələrdə təhsilin səviyyəsinin və dövlət standartlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına imkan verən çox mühüm mənbədir. Resp.-da bakalavr hazırlığının dövlət standartları və akkreditasiya qaydaları işlənilib hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur. Resp. hökuməti pedaqoji kadr hazırlığı sisteminin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan “Azər-

baycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiyası və strategiyası” sənədini təsdiq etmişdir (2007).

Dünyanın müxtəlif ölkələrinin A.m.-lərində 4.000 azərbaycanlı tələbə təhsil alır. Ölkəmizin A.m.-lərində oxuyan xarici tələbələrin sayı isə 6.500 nəfərə çatmışdır (2007/08).

Respublika Prezidenti “2007–2015-ci illərdə “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsilinə dair Dövlət Proqramı”nı təsdiq etmişdir (2007).

ALİ PSIXİ FUNKSIYALAR – insan fəaliyyətində öz-özünü təşkil edən mürəkkəb proseslər (təfəkkür, nitq, diqqət, iradə, təxəyyül və s.). A.p.f. mədəni-tarixi psixologiyanın əsas anlayışlarından biridir; L.S.Vıqotski və onun davamçıları (A.R.Luriya, A.N. Leontyev, P.Y.Qalperin və b.) tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Vıqotskiyə görə, A.p.f. ontogenezdə sosial mənşəyə malikdir və onların formalaşması yalnız fiziki deyil, həm də psixi alətlərin – işarələrin işlənməsi ilə əlaqədardır. Texnika əmək operasiyalarının formasını müəyyənləşdirdiyi kimi, işarələrin əldə olunması da psixi funksiyaların strukturunu dəyişdirir. İşarə vasitəsilə ifadə edilmə fəaliyyətin nəticələrini təsəvvürə gətirməyə, hərəkətləri şüurlu olaraq planlaşdırmağa və sensor təcrübəni ümumiləşdirməyə, yəni *qavrayış* mexanizmini dəyişdirməyə imkan verir. İlk şəkildə birgə fəaliyyət formasından ibarət olan (məs., nitq ana ilə uşaq arasında dialoq formasında yaranır) A.p.f. interiorizasiya nəticəsində daxili, ixtisar olunmuş əqli hərəkətlərə çevrilir. A.p.f. bir çox komponentlərdən ibarət mürəkkəb funksional sistemlərdir (məs., qaşıq qavramaq üçün gərəkli olan predmetli obraz – onun xarici görünüşündən, mənasının sözlə ifadəsindən və hansı vəzifəni daşması ilə tanışlıqdan ibarətdir); sistemlərdən hər biri beyinin müəyyən hissəsinin işinə dayaqlanır və sistemin işinə özünəməxsus töhfə verir. A. p. f.-in inkişafı və quruluşu müxtəlif istiqamətli qüvvələrin – inkişaf səviyyəsinin, genetik və sosial faktorların qarşılıqlı fəaliyyəti ilə müəyyənləşir.

ALİ RİYAZİYYAT – texniki və bəzi digər təhsil məktəblərinin tədris planına daxil edilən riyaziyyat fənləri məcmusunun adı; A.r. kursuna, adətən *analitik həndəsə, xətti cəbr, diferensial hesabı, integral hesabı və diferensial tənliklərin elementləri* daxil olunur.

ALİ SINİR FƏALİYYƏTİ – ali onurğalı heyvanlarda və insanda böyük beyin yarımkürələri qabığının və qabıqaltı törəmələrin şərti reflektor xarakterli ən mürəkkəb fəaliyyət forması. İbtidai sinir fəaliyyətindən fərqli olaraq, fərdi inkişaf prosesində həyat təcrübəsi nəticəsində formalaşan A.s.f. orqanizmin xarici mühitə ən dəqiq uyğunlaşmasını və xarici aləmlə normal qarşılıqlı münasibətlərini təmin edərək, davranışın əsasında durur. A.s.f. ibtidai sinir fəaliyyəti əsasında yaranır. Şərti refleksləri kəşf edən İ.P.Pavlov xarici və daxili ləngiməni, A.s.f.-nin tiplərini, birinci və ikinci siqnal sistemlərini təsvir etmiş və A.s.f. haqqında ardıcıl təlim yaratmışdır. Şərti refleks A.s.f.-nin əsas elementlərindən biridir. Şərti reflekslər şərtsiz reflekslər əsasında yaranaraq, orqanizm üçün siqnal əhəmiyyətli qıcıqların sayını xeyli artırır və davranışın səviyyəsini yüksəldir. Şərti refleks orqanizmi sonrakı qıcıqlar barədə xəbərdar etdiyi və onu gələcək fəaliyyətə hazırladığı üçün, şərti qıcıq mütləq şərtsiz qıcıqdan əvvəl gəlməlidir. Əks halda şərti refleks öz bioloji mənasını itirir. A.s.f.-ndə ləngimə orqanizmin şərti siqnal əhəmiyyətini itirmiş lazımsız qıcıqlara cavab verməsinin qarşısını alır. Anadangəlmə olan xarici və ya şərtsiz ləngimədən fərqli olaraq, daxili və ya şərti ləngimə qazanılır. Bunun 4 növü var: şərti refleksin sönməsi, şərti ləngimə, şərti qıcıqların fərqləndirilməsi və şərti ləngidici.

Xarici ləngimənin bir növü olan qoruyucu (hüduddankənar) ləngimə sinir hüceyrələrini qüvvətli və ya uzun müddət təsir göstərən qıcıqların mənfi təsirindən mühafizə edir. Oyanmanın irradiasiyası (beyində geniş yayılması) qıcıqların qavranılması və onlara adekvat cavab verilməsi prosesində mərkəzi sinir sisteminin müxtəlif şöbələrinin iştirakını təmin edir. Akad. P.K.Anoxinin funksional sistemlər haqqında nəzəriyyəsinə görə konkret şəraitdə yaranan dominant səbəbin olması hər hansı şərti reflektor davranış aktının mühüm şərtlərindəndir. Bioloji əhəmiyyətə malik fəaliyyətin faydalı nəticəsi məqsədyönlü fəaliyyətin əsas göstəricisidir. O, şərti reflektor fəaliyyətin xarici aləmin bilavasitə təsir siqnallarının analiz və sintez edən, insan və heyvanlar üçün ümumi olan mexanizmləri birinci siqnal sistemi adlandırılmışdır. İkinci siqnal sistemi isə “siqnallar siqnalı” olan sözlə və qavranılan nitqlə əlaqədardır. A.s.f.-nin tipləri təd-

qiq edilərkən beyin qabığındakı əsas proseslərin – oyanmanın və ləngimənin qüvvəsi, müvazinəti və hərəkilliyi əsas götürülmüşdür. A.s.f.-nin 4 tipi (sanqvinik, fleqmatik, xolerik, melanxolik) vaxtilə Hippokratın təsvir etdiyi temperamentin tiplərinə müvafiqdir: 1) güclü, müvazinətli, hərəkəti “diribaş” tip – sanqvinik; 2) güclü, müvazinətli, lakin sinir prosesləri az hərəkətli olan “durğun” (sakit) tip – fleqmatik; 3) güclü, lakin müvazinətsiz – oyanmanın ləngimə üzərində üstünlük təşkil etməsi ilə səciyyələnən “hövsələsiz” tip – xolerik; 4) həm ləngimənin, həm də oyanmanın zəif inkişaf etməsi ilə səciyyələnən tip – melanxolik. Orqanizmin xarici mühitə uyğunlaşmaq və xəstəliklərə müqavimət göstərmək qabiliyyəti A.s.f.-nin tipindən asılıdır. Məs., zəif tipə mənsub heyvanda nevroz yaratmaq asan, “diribaş” və xüsusən “sakit” tipdə isə çox çətindir.

İnsanda bədii və mütəfəkkir tiplər də ayırd edilir. Birinci siqnal sisteminin üstünlük təşkil etdiyi bədii tip üçün obrazlı təfəkkür səciyyəvidir.

Mütəfəkkir tipdə isə ikinci siqnal sistemi və təfəkküründə mücərrəd anlayışlar üstündür.

ALİBİ (lat. alibi – digər yerdə) – cinayətin törədildiyi zaman müttəhimin (şübhəli bilinən şəxsin) cinayət yerində deyil, digər yerdə olmasını təsdiqləyən fakt. A. cinayətin istintaqı gedirdə sübut olunmursa, təqsirsizlik prezumsiyasına əsasən müttəhimin ona qarşı irəli sürülmüş cinayətdə icraçı qismində iştirakı ittihamı sübut olunmuş sayıla bilər.

ALİCAH – İranda Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 6 km q.-da, Mişkin-Əhər avtomobil yolunun üstündədir.

ALİÇUR SİLSİLƏSİ – bax *Şimali Aliçur silsiləsi* və *Cənubi Aliçur silsiləsi*.

ALİDADA (son. lat. alidada, ər. العداة – xətkəş) – astronomiya və geodeziyada işlədilən bucaqölçən alətlərin *limb* mərkəzindən keçən oxun ətrafında fırlanan hissəsi. A-nın əks uclarında yerləşən iki verniyer və ya mikroskopun köməyi ilə limb bucaq bölgülərinin hesablanması aparılır.

ALİFATİK BİRLƏŞMƏLƏR (yun. αλειφατοζ – əlif, yağ, piy), *atsiklik birləşmələr* – molekulundakı karbon

atomlarının açıq xətti və ya şaxəli zəncir şəklində birləşmiş üzvi maddələr. A.b.-ə karbohidrogenlər (*alkanlar, alkenlər, alkinlər*) və onların törəmələri (*aldehidlər, aminlər, karbon turşuları, ketonlar, spirtlər və s.*) aiddir.

A.b.-in xassələri funksional qrupların təbiəti, əvəzləyicilərin və ikiqat, üçqat rabitələrin olması ilə müəyyən edilir. A.b. təbiətdə karbohidrogenlər şəklində neftin, təbii yanar qazın tərkibində, törəmələri isə bitki və heyvan orqanizmlərində geniş yayılmışdır. A.b., əsasən, neftdən və neft emalı məhsullarından alınır. Sənayedə etilen, onun homoloqları, asetilen və karbon monooksidindən müxtəlif A.b. istehsal olunur.

ALİGƏR Marqarita İosifovna (7.10.1915, Odessa – 1.8.1992, Moskva vilayətinin Miçurines qəs.-si) – rus şairəsi. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943). M. Qorki ad. Moskva Ədəbiyyat İn-tunu bitirmişdir (1937). Şeirləri 1933 ildən çap olunur. “Ad günü” (1938), “Dəmir yolu” (1939), “Daşlar və otlar” (1940) şeir kitablarının müəllifidir. Ən məşhur əsəri partizan Z.Kosmodemyanskayaya həsr olunmuş “Zoya” (1942) romantik poemasıdır. “Qeyd dəftərçəsindən. 1946 – 1956” (1957), “Mavi an” (1970) şeir toplularının, “Çovdarlıqda cığır: Poeziya və şairlər haqqında” (1980) məqalə və memuarlar kitabının müəllifidir. Azərb.-a həsr olunmuş əsərləri var (“Bakı”, “Qoca”). Azərb. şairlərinin əsərlərini tərcümə etmişdir.

Əsərləri: “Rus şairləri Azərbaycan haqqında” kitabında. B., 1955; Собр. соч.: В 3 т. М., 1984.

ALİKANTE (Alicante) – İspaniyanın ş.-ində, Valensiya muxtar vil.-ndə şəhər (1490 ildən). Alikante əyalətinin inz. m. Əh. 283 min (2003). Aralıq dənizinin eyniadlı buxtası sahilində port. Avtomobil və d.y. qovşağı. Aeroport. A. ölkədə ən iri ayaqqabı istehsalı mərkəzidir. Metal emalı, sement, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri, memarlıq abidələri (17–18 əsrlər) var. Şərabçılıq mərkəzidir (məşhur “Alikante” şirin çaxırları). Beynəlxalq əhəmiyyətli turizm mərkəzi, iqlim kurortudur. E.ə. 325 ildə yunanlar tərəfindən salınmışdır.

ALİQÁRX – Hindistanın şm.-ində, Uttar-Pradeş ştatında şəhər. Qanq və Camna çayları arasındakı ərazidədir. Əh. 707,4 min (2004). Nəql. qovşağı. Metal emalı, pambıq parça, şüşə, kimya sənayesi müəssisələri və Aliqarx Müsəlman Un-ti (1920) var. Yaxınlığında

AES yerləşir. Müdafiə istehkamı 1524 ildə tikilmişdir.

ALİMÁRİN İvan Pavloviç (11.9.1903, Moskva–17.12.1989, Moskva) – rus kimyaçısı, SSRİ EA-nın akad. (1966; m. üzv 1953), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1972), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1980). Moskva Dövlət Un-tinin analitik kimya kafedrasının müdiri (1953–89) olmuşdur. Əsas elmi işləri mineral və filizlərin mikro- və ultramikrokimyəvi miqdarı analizinə aiddir. Yarımqeçiricilərdəki qatışıqların neytron-aktivləşmə analizi üsulunu tətbiq etmiş və genişləndirmişdir. Üzvi reaktivlərdən istifadə etməklə nadir elementlərin ayrılması və onların təyini üsullarının nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır. A. 500-ə qədər elmi əsərin müəllifidir. 2 Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir. SSRİ EA “Analitik kimya” jurnalının baş redaktoru olmuşdur (1963–1988).

Əsəri: Количественный микроанализ минералов и руд (B.İ.Frid ilə birlikdə). М., 1961; Качественный и количественный ультрамикроскопический анализ (M.N.Petrikova ilə birlikdə). М., 1974.

ALİMÉNT (lat. alimentum – qida, maddi təminat) – konkret şəxslərin təminatı üçün ödənilən vəsait. A. öhdəliyinin əsasını ailə münasibətləri – nikah, qohumluq, qohumluğa bərabər tutulan münasibətlər (məs., oğulluğa, yaxud qızlığa götürmə) təşkil edir. Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar, bir sıra hallarda isə ailənin əmək qabiliyyəti olmayan yaşlı üzvləri A. almaq hüququna malikdir. Azərb. Resp. Ailə məcəlləsinin 75-ci maddəsinə uyğun olaraq valideynlər uşaqlarının saxlamadıqda uşaqların təminatı üçün A. valideynlərdən məhkəmə qaydasında tutulur.

ALİMÉNTÁR ANEMİYA, cavan heyvanlarda – cavan k.t. heyvanlarının xəstəliyi; qanda hemoqlobinin və eritrositlərin miqdarının azalması ilə səciyyələnir. Selikli qışa solğunlaşır, tənəffüs tezləşir. Xəstəlik, əsasən, saxlanılma şəraitinin pisliliyi və keyfiyyətsiz yemləmədən baş verir. Hemoqlobinin əmələ gəlməsi və zülalın sintezi üçün zəruri sayılan dəmir çatışmazlığından yaranan A.a. çox yayılmışdır. A.a.-ya donuz balaları daha tez tutulur, çünki onların intensiv böyümələri üçün dəmirə olan tələbatı başqa cavan k.t. heyvanlarına nisbətən çoxdur. Dəmirin lazım olan miqdarının 15–20%-ini isə onlar ana südü ilə ala bilirlər. Xəstəlik sürətlə inkişaf edir, müalicə olunmadıqda donuz balaları

10–14 günə tələf olur (60–80%-ədək). Müalicəsi: tərkibində dəmir, kobalt, mis olan preparatları həm əzələ daxilinə yeritmək, həm də yemlə birlikdə vermək; eyni zamanda zülallar, vitaminlər, mineral maddələr və mikroelementlərlə zəngin əlavə yemlərdən istifadə etmək.

ALİMÉNTÁR DİSTROFİYA (lat. alimentarius – qida, qidalanma ilə əlaqədar), aclıq xəstəliyi, aclıq ödəmi – uzun müddət az qida qəbulu ilə əlaqədar ümumi arıqlama şəklində meydana çıxan xəstəlik. A.d.-nin əsas səbəbi həftələrlə, aylarla enerji dəyəri cəhətdən lazımı qədər qida qəbul edilməməsidir. Xəstəliyin klinik mənzərəsi ağırlığına görə üç dərəcəyə bölünür. I dərəcəli A.d.-da qidalanma nəzərə cərpacaq dərəcədə azalır, xəstədə iştaha, yanğı hissi güclənir, xəstə kəskin zəifləyir, əmək qabiliyyəti azalır. II dərəcəli A.d.-da boyun, döş, qarın və sağrı nahiyələrində piy toxumasının yox olması he-sabına xəstənin bədən çəkisi kəskin sürətdə azalır, boynunda, üzündə qırıqlar artır, iştahası, yanğı hissi daha da artır. Xəstədə hipotermiya baş verir, psixikası dəyişir. III dərəcəli A.d.-da bədəndən piy tamamilə yox olur. Ümumi zəiflik həddən artıq olur, xəstə bəzən hərəkət edə bilmir, skelet əzələləri atrofiyalaşır. Bu formada iştaha pozuntusu özünü müxtəlif cür göstərir. Müalicəsi: xəstəliyin ağır halında təcili tədbirlər görülür; venaya hər 2 saatdan bir 50 ml 40%-li qlükəza məhlulu, qan əvəzedən məhlullar, qan zərdabı və s. tətbiq edilir. **Prəfilaktikası:** müxtəlif xəstəliklər zamanı qida qəbulundan imtina edən şəxslərdə fərdi xarakterlidir; yoxsulluqla mübarizə.

ALİMÉNTÁR XƏSTƏLİKLƏR – qida rasionunda qida maddələrinin həm çatışmazlığı, həm də artıq olması ilə əlaqədar baş verir. ÜST-nin təsnifatına görə A.x.-in səbəbi 4 qrupa bölünür: qida çatışmazlığı [zülal və kalori (kvasiorkor, *marazm, kaxeksiya* və s.), mineral maddələr (yod, kalsium və s.), vitaminlər (A vitamini – kseroftalmiya, gecə korluğu-şəbkorluq) və s.; B qrupu vitaminləri – *beri-beri* və s.; nikotin turşusu – *pellagra* və s.; askorbin turşusu – *sinqa* və s.; D vitamini – *raxit*, osteomal-yasiya, *spru*; K və E vitaminləri), ayrı-ayrı aminturşular və s. qida maddələrinin çatışmazlığı ilə əlaqədar xəstəliklər]; izafi qidalanma (piylənmə, A hipervitami-nozu, D hipervitami-nozu, flüoroz və s.); bəzi qida zəhərlənmələri (o cümlədən

latirizm, epidemik hidrops); qida çatışmazlığı anemiyaları (dəmir defisitli anemiyalar, foli turşusunun, B₁₂, B₆ vitaminlərinin, zülalın çatışmazlığı anemiyaları və s.). Təsnifat bəzi *biogeokimyəvi əyalətlərdə* yayılmış bir sıra xəstəlikləri (məs., *urov xəstəliyi*), bir çox qida zəhərlənmələrini, alimentar distrofiyanı və s. əhatə etmir.

A.x. içərisində zülal-kalori çatışmazlığının müxtəlif formaları daha çox əhəmiyyət kəsb edir. BMT-nin məlumatına görə bu xəstəliklərdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhalisinin keyli hissəsi əziyyət çəkir. Bir çox vitaminlərin etioloji rolunun və bioloji aktivlik mexanizminin öyrənilməsi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə, habelə onların sənaye miqyasında sintezinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, vitaminlərin çatışmazlığı ilə əlaqədar olan bəzi xəstəliklər hələ də geniş yayılmışdır (bax *Vitamin çatışmazlığı*). Müəyyən edilmişdir ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vitamin çatışmazlığı bütün il boyu müşahidə edilir və polihipovitaminoz törədir. Məs., bəzi ölkələrdə əhalinin 80–90%-ində C vitamini, 40–80%-ində B qrupu vitaminləri çatışmazlığı qeyd edilir. Azərb. Resp.-nda qida rasionunda ayrı-ayrı qida maddələrinin çatışmazlığı ilə əlaqədar anemiyalar əhalinin 39–44%-ində müşahidə edilir. Əhalidə bitki mənşəli bioloji aktiv maddələrin çatışmazlığının qarşısını almaq üçün qəbul olunan meyvənin yarısından çoxu, tərəvəzin isə 1/3-i təzə olmalıdır (sutkalıq ümumi miqdar 400–500 q tövsiyə edilir). Bütün növ qida çatışmazlıqları orqanizmin ətraf mühitin zərərli təsirlərinə qarşı adekvat cavab reaksiyasını aşağı salır və bu da bir çox xəstəliklərin inkişaf riskini artırır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə A.x.-in rast gəlinmə tezliyi getdikcə artır. Bundan əlavə, xəstəliklərin 80%-ə qədəri (o cümlədən bədxassəli şişlər, şəkərli diabet, osteoporoz və s.) bir-başına, yaxud dolayı yolla qidalanma pozuntusu ilə əlaqədardır. A.x.-in qarşısını almaq üçün əhali yaşa, cinsə, əməyin xarakterinə və xarici mühit şəraitinə görə fərqli olan tam dəyərli tarazlaşdırılmış qidalanma ilə təmin olunmalıdır. Bu sahədə qida məhsullarının bioloji aktiv maddələrlə zənginləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ALİMETOV Sergey Nəriman oğlu (d.12.3.1940, Qusar r-nunun Düztahir k.) – Azərb. terapevti, tibb e.d. (1998), prof. (2007). Azərb. Dövlət Tibb İn-

tunu bitirmişdir (1962). 1970 ildən həmin in-tun hospital terapiyası kafedrasında işləyir. Tədqiqatları öd yolları, qara ciyər patologiyasına, ürək çatışmazlığı probleminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 200-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

Əsərləri: Parakardiologiya (V.Ə.Əzizov, A.S.Əliyev ilə birlikdə). B., 2002; Damar xəstəlikləri. B., 2003.

ALİNQ-QÁNQRİ (Nain-Sinqa) – Çində, Tibet yaylasının c.-q.-ində, Qandisişan dağ sistemində ən yüksək silsilə. Uz. təqr. 600 km, maks. hünd. 6596 m (Alinq-Qanqri d.). Yal hissəsi Alp tiplidir. Yüksək dağlıq səhra landsaftları üstünlük təşkil edir. 4500 m-dən yuxarıda daimi qar və buzlaqlar var.

ALİŞARHÖYÜK – Mərkəzi Anadoluda qədim hett şəhəri. Xarabalığı Yozqat ş.-ndən 50 km c.-ş.-də yerləşir. 1927–32 illərdə H.H. fon der Ostenin rəhbərliyi ilə qazıntı işləri aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı A.-dən hettlərdən əvvəl Anadoluda yaşamış xalqlar və onların mədəniyyətlərinə aid əhəmiyyətli tapıntılar aşkar edilmişdir. Buradan həmçinin Aşşur mixi yazılı gil lövhəciklər tapılmışdır. Bəzi arxeoloqlar A.-ü hett şəhəri Ankuva ilə eynilədirirlər.

ALİŞTU – e.ə. 8 əsrdə Urartu mixi yazılarında Göyçə gölünün şm. sahilində yerləşən şəhər. İndiki Ağstafa ş. ilə eyniləşdirilir.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ALİTİRLƏMƏ (alm. Alitieren; “alüminium” sözündən) – kimyəvi-termiki emal növü; metal (əsasən, polad və mis, nikel, kobalt əsaslı ərintilər, çətinəriyən metallar) məmulatların səth təbəqəsinin diffuziya üsulu ilə alüminiumla zənginləşdirilməsi. A. prosesi haqqında ilk məlumat 1915 ildə ABŞ-da çap olunmuşdur. A.-dən əsas məqsəd məmulatın 800–900°C-yədək temp.-rdə qəlpələnməyə qarşı davamlılığını artırmaqdır. Məmulatın səthində yaradılan alüminium-oksidi təbəqəsi (0,01–1,2 mm qalınlığında) onun yeyilməyə, oksidlənməyə və korroziyaya müqavimətini də artırır. Əlavə silisium (alümosilidləmə) və xrom (xromoalitiqləmə) verdikdə alitirlənmiş təbəqənin oksidlənməyə qarşı müqaviməti yüksəlir. Alitirlənmiş məmulatın 1000°C temp.-r şəraitində istismar müddəti 6–7 dəfə, 800°C-də isə 20 dəfəyədək yüksəlir. A. mühərrik klapanlarının, kompressor və qaz turbini küreklərinin, yanma kameralarının, soba

armaturlarının, bərkidici detalların və s. yüksək temp.-rdə işləyən detalların hazırlanmasında tətbiq edilir.

ALİTSİKLİK BİRLƏŞMƏLƏR, tsikloalifatik birləşmələr – molekullarında ancaq karbon atomlarından ibarət bir və ya bir neçə tsikl olan üzvi birləşmələr (aromatik birləşmələr istisna olunmaqla). Monotsiklik və politsiklik A.b. məlumdur. Tsiklədəki karbon atomlarının sayına görə monotsiklik A.b. kiçik (3–4), adi (5–7) və makrotsikllərə (8-dən çox) bölünür.

Tsiklərdə ancaq təkqat rabitələr (*tsikloalkanlar*), təkqat və ikiqat rabitələr (*tsikloalkenlər*, *tsikloalkadienlər*), makrotsikllərdə isə, üçqat rabitələr (*tsikloalkinlər*) olur. A.b.-in molekullarında funksional qruplar ola bilər. A.b. kimyəvi xassələrinə görə müvafiq alifatik birləşmələrə oxşayır. 3-üzvlü tsikllər katalitik hidrogenləşmədən, halogenlərin və qüvvətli turşuların təsirdən asanlıqla açılır (bax *Molekullarda gərginlik*). 6-üzvlü A.b.-in dehidrogenləşməsindən aromatik birləşmələr alınır. Bir çox əvəzolunmuş A.b. asanlıqla tsiklin daralması və genişlənməsi reaksiyalarına girir (məs., *Demyanov yenidənqruplaşması*). A.b.-ə təbiətdə rast gəlinir, məs., *naftenlər, piretrinlər, terpenlər, steroidlər*. Sənayedə 5- və 6-üzvlü A.b.-in əsas mənbəyi neftdir. A.b.-i alifatik, aromatik və heterotsiklik birləşmələrdən, həmçinin A.b.-in bir-birinə çevrilməsindən alırlar. *Tsiklləşmə reaksiyaları, tsiklobirləşmə, annelirəşmə*, dien sintezi A.b.-in alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. A.b. xammal kimi neft-kimyəvi sintezində, monomerlərin və polimerlərin, dərman preparatlarının, pestisidlərin alınmasında istifadə olunur.

ALİTÚS (Alytus) – Litvada şəhər. Nyamunas çayının hər iki sahilindədir. D.y. st. Əh. 74,9 min (1990). Məişət sənayesi müəssisələri, maşınqayırma, metal konstruksiyalar, kimya z-qları, pambıq parça və evtikmə kombinatları, tikij f-ki, yeyinti sənayesi müəssisələri, muzey var. 14 əsrdən məlumdur.

ALİZARİN – bax *Antraxinon boyaq maddələri*.

ALKALA DE HENARES (Alcala de Henares) – İspaniyada, Madrid muxtar vil.-ndə şəhər. Əh. 169 min (2003). Henares çayı sahilindədir. Sintetik liflər istehsalı müəssisələri; memarlıq abidələri (15–17 əsrlər) var. M. de *Servantes* bu şəhərdə doğulmuşdur.

ALKALİFİL MİKROORQANİZMLƏR, alkalifillər, alkalofil-lər (son. lat. qələvi və yun. sevən, həvəs-kar) – yüksək qələvi mühitdə inkişaf edən orqanizmlər. Obliqat və fakultativ olurlar. A.m.-in içərisində əsl bakteriyalar (*Bacillus pseudofirmus*, *Bacillus halodurans*), həm də arxey (*Natronobacterium pharaonis*, *Natronococcus occultus*) olur. Bəzi A.m. ifraz etdikləri ammonyakın hesabına substratı qələviləşdirə bilir (məs., urobakteriyalar). Bir çox A.m. nəinki pH-ı yüksək olan mühitdə, hətta duzların miqdarı 0,2 *q/dm*³-ədək olduqda belə inkişaf edir. A.m. biotexnologiyada qələvi fermentlərin produsentləri kimi geniş tətbiq edilir: məs., yuyucu vasitələrin istehsalında və oduncağın emalı zamanı əmələ gələn qələvi axınlarını işləmək üçün istifadə olunur.

ALKALİMETRİYA – bax *Turşu-əsasi titrləmə*.

ALKALOİDLƏR – tərkibində azot olan bioloji aktivliyə malik üzvi əsaslar. Əsasən, tropik və subtropik qurşaqlarda bitən bitkilərdə olur; A.-in miqdarı bitkinin hansı növə mənsub olmasından, mühit şəraitindən, həmçinin vegetasiya və yığım vaxtından asılı olaraq A.-in miqdarı 1–2% (və daha çox) dəyişir. Bəzi bitkilərdə A.-in miqdarı 10–18%-ə çata bilər (məs., kinə ağacının qabığında kinə, tütün yarpaqlarında nikotin). 100-dən çox fəsiləyə aid bitkidən alınan minlərlə təbii alkaloid məlumdur. A. amin-turşularının ikinci dərəcəli metabolitləridir. A. bitkilərin maddələr mübadiləsində mühüm rol oynayır (məs., müəyyən edilmişdir ki, bəzi A. oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında oksigen daşıyıcısıdır). A.-in əksəriyyəti heterotsiklik birləşmələrdir, vahid təsnifatı yoxdur. Molekulun karbon-azot skeletinin quruluşundan asılı olaraq alifatik, aporfin, benzofenantridin, izoxinolin, indol, peptid, piridin, steroid, xinolin və s. A.-i fərqləndirirlər. Çox vaxt A.-i taksonomik əlamətlərinə görə sistemləşdirirlər. Bu təsnifat, əsasən, şərtidir, çünki belə A. kimyəvi quruluşuna və bioloji təsirinə görə bir-birindən kəskin fərqlənə bilər. Fərdi A.-i isə əksər vaxtlarda bitkinin cins, yaxud növünün latınca adına “in” şəkilçisi artırmaqla adlandırılırlar, məs., *Strychnos* və *Atropa* bitki cinslərinin tərkibindəki strixinin və atropin. Bəzi A. zəhərlidir. Məs., strixinin sinir sistemini zədələyərək bütün əzələlərin qıçolmasına və boğulmaya, nəticədə isə

ölümə səbəb olur. Nikotinin kiçik dozası sinir sistemini qıcıqlandırır, böyük dozası onu iflic edir. Bir neçə damcı nikotin qəbulu (100–200 *mq*, yəni 200 *q* tütünün tərkibində olan nikotinin miqdarı) insan ölümü ilə nəticələnir. Siqaret çəkərkən uzun müddət kiçik dozalarla nikotin udulması xroniki zəhərlənməyə (nikotinizmə) səbəb olur. A. arasında narkotik təsirli birləşmələr vardır. Müntəzəm olaraq *morfin*, *kokain* kimi A.-in istifadəsi nəticəsində insanda bunlara adət etmə və mərzə çevrilən bir həvəs, düşkünlük (narkomaniya) inkişaf edir. Bitki A.-i dərman vasitələri kimi tətbiq olunur: *kofein* sinir sisteminin fəaliyyətini stimullaşdırır, iş qabiliyyətini, hərəkət fəallığını artırır; *atropin* və *skopolamin* daxili orqanların sayə əzələlərinin tonusunu azaldır; *kokain* yerli keyidici dərmandır; *papaverin* spazmaları aradan qaldırır, damarları genəldir; *berberin* ödqovucu təsir göstərir; *vinblastin* və *vinkristin* aktiv sitostatikdirlər; *qalan-tamin* xolinesterazaya qarşı agent olub, həmçinin *Alsheymmer xəstəliyinin* müalicəsində işlədilir; *qlautsin*, *kodein* öskürəyə qarşı vasitədir; *morfin* ağrıkəsici və yuxugətirən təsirə malikdir və s. A.-dən, həmçinin, bioloji aktiv maddələrin quruluşu və funksiyaları arasındakı əlaqələri öyrənməkdə model birləşmə kimi istifadə olunur. Bir çox A. və onların törəmələri kimyəvi sintezlə, həmçinin onların təbiətdəki biosintezini model-ləşdirməklə fizioloji mühitdə biomimetik yolla alınır. Bəzi hallarda təbii A. kimyəvi modifikasiya yolu ilə daha fəal və güclü təsir edən preparatlara çevrilir. Sintetik A. (efedrin, emetin), həmçinin təbii A.-in daha yüksək müalicəvi effektə malik olan və ya kənar təsiri olmayan analoqları, məs., *novokain* (*kokain* əvəzinə) və *akrixin* (*kinə* əvəzinə) sənayedə alınır.

ALKALÓZ (lat. alcali – qələvi və ...oz) – orqanizmdə qələvinin toplanması və turşunun itirilməsi nəticəsində turşu-qələvi tarazlığının pozulması formalarından biri. *Respirator* və *metabolik* A. ayırd edilir. *Respirator* A. qanda karbon qazının parsial təzyiqinin azalması ilə xarakterizə olunur. *Metabolik* A.-da hüceyrədənkənar mayədə qələvilik artıq olur, karbon qazının parsial təzyiqi dəyişir.

ALKANLAR (parafinlər) – doymuş alifatik karbohidrogenlər; ümumi formulu C_nH_{2n+2} . A.-da karbon atomları açıq zəncirdə bir-biri ilə birqat rabitə (σ -ra-

bitəsi) ilə birləşir. A.-in homoloji sırasının birinci nümayəndəsi *metan* (CH_4). A. normal (şaxəli olmayan) və şaxəli quruluşda olur. A. butandan (C_4H_{10}) başlayaraq quruluş izomerləri şəklində olur və bu izomerlərin sayı, molekulda karbon atomlarının sayı artdıqca çoxalır (bax *İzomerlik*). A.-da karbon atomları sp^3 hibridləşmə vəziyyətindədir. A.-in homoloji sırasının ilk dörd nümayəndəsi (C_1 – C_4) və neopentan ($(CH_3)_4C$ rəngsiz və iysiz qazdır; tərkibində karbon atomlarının sayı 5-dən 17-yə qədər olan A. maye (rəngsiz) və C_{17} -dən başlayaraq bərk halda olur. A.-in əksəriyyəti bir neçə *allotropik* modifikasiyada mövcuddur. A. yüksək istilikötərmə qabiliyyətinə malikdir (məs. CH_4 , C_4H_{10} və C_8H_{18} yanma istiliyi müvafiq olaraq 56, 50, 48 *MCl/kq*). A. su ilə praktiki olaraq qarışmır; karbohidrogenlərdə və onların törəmələrində, sadə və mürəkkəb efilərdə yaxşı həll olur; polyar həlledicilərdə həll olmur.

A.-in yüksək temp.-rdə oksidləşməsi (oksigenin artıq miqdarında) zəncirvari radikal mexanizmi üzrə gedir və karbon dioksid, su alınmaqla onların tam yandırılması baş verir. A.-i hava daxil olmayan mühitdə 450°C-dən yuxarı temp.-rdə qızdırdıqda C–C rabitəsi homolitik parçalanır və *alkanlar* əmələ gəlir. Qaz halında olan A.-in oksidləşdirilməsindən spirtlər, aldehidlər, ketonlar və turşular alınır. Bərk A.-in ali yağ turşularına qədər oksidləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Halogenlər (F, Cl, Br) A.-la asanlıqla reaksiyaya girərək alkilhalogenidlər əmələ gətirir; uzun zəncirli A.-in xlorlaşma reaksiyası C–C rabitəsinin qırılması ilə müşayiət olunur və radikal mexanizmi üzrə gedir; güclü turşu mühitdə isə (məs., Lyuis turşularının iştirakı ilə) A.-in xlorlaşma reaksiyası ion mexanizmi ilə gedə bilər. Qaz halında olan A.-in xlorlaşmasından bir sıra sənaye məhsulları (məs., *metilxlorid*, *metilənxlorid*, *xloroform*) alınır.

A.-in HNO_3 və ya N_2O_4 ilə qaz fazada nitrolaşma reaksiyası radikal mexanizmi üzrə, C–C rabitəsinin qırılması ilə gedir və onun nitrotörəmələrinin qarışığı alınır (bax *Nitrolaşma*). A.-in sulfoxlorlaşma və sulfooksidləşmə reaksiyalarından alınan törəmələri səthi aktiv maddələrin sintezində istifadə edilir. A. üçün klatrat birləşmələr, o cümlədən *qaz hidratları* əmələ gətirməsi xarakterikdir. Normal quruluşlu A.-in (heksandan başlayaraq) karbamidlə

klatrat birləşmələr (*adduktlar*) əmələ gətirmə xassəsindən neft emalı sənayesində neft məhsullarının deparafinləşdirilməsində istifadə olunur. A.-in katalitik dehidrogenləşdirilməsindən kimya sənayesində alkenlər və *dien karbohidrogenləri* alınır.

A.-in izomerləşdirilməsi və aromatləşdirilməsi, izoalkanların alkenlərlə alkilləşdirilməsi, həmçinin katalitik və termiki krekinq proseslərində A.-in molekullarının destruksiyası mühüm sənaye əhəmiyyəti kəsb edir.

Sənayedə A.-i texniki məhsulların tərkibində alırlar və ya neftin, təbii yanar qazların, daş kömürün və yanar şistlərin emalı zamanı onlardan ayırırlar; müxtəlif alkanların qarışığı karbon monooksidlə hidrogenin sintezindən (bax *Fişer-Trops sintezi*); normal quruluşlu bərk A. (C_{18} – C_{35}) – *parafinlər* neftin yağ distillatlarının deparafinləşdirilməsindən; C_{36} – C_{55} tərkibli qarışıq – *serezin* ozokeritin təmizlənməsindən alınır. A.-i laboratoriya şəraitində aşağıdakı üsullarla almaq olur: doymamış karbohidrogenlərin katalitik hidrogenləşdirilməsi; alkilhalogenidlərin metal hidridlərlə və ya hidrogenlə reduksiyası; *Vürs reaksiyası* ilə; Qrinyar reaktivinin hidrolizi ilə; karbon turşularının dekarboksilləşməsindən; karbon turşularının duzlarının elektrolizindən (bax *Kolbe reaksiyası*).

A. neftin karbohidrogen tərkibinin əsas hissəsini təşkil edir. Qaz halında olan A. təbii yanar qaz və neftlə birgə çıxan qazların tərkibinə daxildir. Bərk A. ozokerit yataqları şəklində rast gəlinir, həmçinin bitkilərin yarpaqlarının, güllərinin və toxumlarının mum örtüyünü əmələ gətirir, arı mumunun tərkibinə daxildir.

A. motor, reaktiv, qaz turbin, məişət yanacaqlarının tərkib hissələrinin dən biridir. Maye A. həlledici kimi istifadə olunur. Bərk A. yeyinti, elektrotexnika sənayesində, dəri, kibrit, sintetik yağ turşularının, spirtlərin və s. istehsalında istifadə olunur.

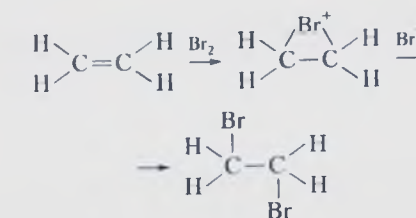
ALKANNA (Alkana) – sümürgən fəsiləsindən çoxillik ot cinsi. Təq. 40 növü var. Suriya, Fələstin, İraq və İranda çox yayılmışdır. Azərbaycanda 1 növü – Şərqi A.-sı (*A. orientalis*) bitir. Gövdəsi düz, yaxud dikqalxan, sıx vəzili-tükcüklüdür. Hünd. 15–40 *sm*-dir. Qıvrım çiçək qrupu çiçəkləmənin əvvəlində qısa olur, sonralar çox uzanır. Çiçəkləri açıq-sarıdır. Quru qayalıq-daşlıq yamaclarda bitir.

Naxçıvanın düzənlik və dağlıq hissələrində yayılmışdır. *Tinctoria* növünün köklərindən qələvilərə və ammonyaka həssas qonur-bənövşəyi boyaq maddəsi alınır. Köklərinin spirt tinkturası (alkalin) mikroskop işlərində yağ təyin etmək üçün reaktiv kimi, bəzən də şərab və yeyinti məhsullarını, yun və ipəyi boyamaq üçün işlədilir.

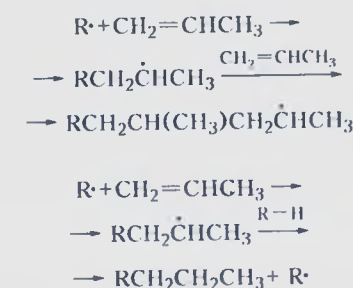
ALKAPTONURİYA (alcaptonuria; lat. alcali – qələvi, ər. al – quali + yun. haptō – ləkələndirmək + uron – sidik) – tirozin mübadiləsinin pozulması və sidiklə birgə çoxlu miqdarda (sutkada 4–8 *q* və daha çox) homogentizin turşusunun (2,5-dihidroksifenilsirkə turşusu) ifrazı ilə səciyyələnən irsi xəstəlik. A.-ni ilk dəfə Skribonius təsvir etmişdir (1584). Çox nadir hallarda təsadüf edilir. A. uşaq anadan olduqdan sonra dərhal meydana çıxır (sidiklə islanmış əskidə tutqun, yuduqda getməyən ləkənin olması). Uşağın ümumi vəziyyəti dəyişmir, normal inkişaf edir, diaqnoz yenidoğulmuş uşaqlara nadir hallarda qoyulur. A.-nin xarakter əlaməti sidiyin hava təsirindən və ya Nilander reaktivini əlavə etdikdə tünd rəng almasıdır. Sonralar (çox vaxt 30 yaşdan sonra), A. yenidən təzahür etdikdə qıvrıdaqlarda, böyrəklərdə, prostat vəzilərinə, uşaqlıq artımlarında və s.-də tutqun piqment ləkəsi əmələ gələ bilər. Həyat üçün proqnoz yaxşıdır. A.-nin spesifik müalicəsi yoxdur. Bəzi müəlliflər uzun müddət C vitamininin qəbulunu məsləhət görür, xüsusi pəhriz məsləhət görülmür.

ALKENLƏR (olefinlər, etilen karbohidrogenləri) – tərkibində bir ikiqat rabitə (C=C) olan doymamış alifatik karbohidrogenlər; ümumi formulu C_nH_{2n} . Homoloji sıranın birinci nümayəndəsi *etilen* (eten) $CH_2=CH_2$. A.-də butəndən (C_4H_8) başlayaraq karbon zəncirinin və ikiqat rabitənin izomerliyi ilə yanaşı həndəsi izomerlik də mümkündür (bax *İzomerlik*). A.-də ikiqat rabitə ilə birləşmiş karbon atomları sp^2 -hibridləşmə vəziyyətindədir. A.-in homoloji sırasının ilk nümayəndələri (eten, *propen* və *butenlər*) qaz, tərkibində karbon atomlarının sayı C_5 -dən C_{18} -ə qədər olan – maye və C_{18} -dən yuxarı isə bərk haldadır. A. suda praktiki olaraq həll olmur, spirtlərdə az həll olur, karbohidrogenlərdə və onların halogenli törəmələrində, sadə və mürəkkəb efilərdə yaxşı həll olur. A. halogenlər, hidrogen halogenidlər, turşular

və başqaları ilə ikiqat rabitə üzrə asanlıqla elektrofil birləşmə reaksiyasına daxil olur. Bu reaksiyalar əsasən körpülü ion əmələ gəlmə mərhələsi ilə gedir. Məs:

Qeyri-simmetrik A.-ə (məs., $CH_3-CH=CH_2$) hidrogen-halogenidlər *Markovnikov qaydası* ilə birləşir. A.-in formaldehidlə qarşılıqlı təsirindən diollar və ya 1,3-dioksolanlar (bax. *Prins reaksiyası*) əmələ gəlir. A.-in katalizatorların iştirakı ilə hidratlaşmasından spirtlər alınır; məs., eten və propenin sənayedə hidratlaşdırılmasından etil- və izopropil spirtləri alınır. A.-lə alkanların alkilləşdirilməsindən alınan şaxəli quruluşlu alkanlar yüksək oktan ədədli komponent kimi motor yanacaqlarına əlavə edilir. Benzolun eten və propenlə alkilləşməsindən müvafiq olaraq *etilbenzol* və *kumol* (bax. *Alkillaşma*, *Fridel-Krafts reaksiyası*) alınır. A. ikiqat rabitə üzrə radikal birləşmə reaksiyasına daxil olur. A.-in sərbəst radikalqlarla qarşılıqlı təsirindən zəncir mexanizmi üzrə polimerləşmə və ya birləşmə reaksiyası gedə bilər. Məs:

Polimerləşmə və birləşmə reaksiyalarından alınan məhsulların nisbəti A.-in və reagentin təbiətindən, həm də onların qatılığından asılıdır. A. yalnız güclü nukleofillərlə (məs., C_4H_9Li) nukleofil birləşmə reaksiyalarına girir. A.-in Siqler-Natta katalizatorunun iştirakı ilə anion polimerləşməsi nukleofil birləşmə reaksiyasına aiddir. Sənayedə bu üsulla yüksəkmolekullu *polietilen*, stereomüntəzəm izotaktiki *polipropilen*, *etilen-propilen* kauçukları və s. alınır. Şəraitdən asılı olaraq A.-in oksidləşməsindən müxtəlif məhsullar alınır. A.-in zəif əsasi mühitdə $KMnO_4$ təsiri ilə

qlikollara qədər oksidləşir, turş mühitdə isə ikiqat rabitənin qırılması ilə ketonlar və karbon turşuları əmələ gəlir. A.-in Ag_2O iştirakı ilə, 200–300°C temp.-rdə oksidləşməsindən epoksibirləşmələr əmələ gəlir. Bu üsulla sənayedə *etilen oksid* və *propilen oksid* istehsal olunur. A.-in perturşularla qarşılıqlı təsirindən epoksidlər (bax *Epoksidləşmə*) alınır. A.-in katalitik hidrogenləşdirilməsindən müvafiq alkanlar alınır.

Sənayedə A.-i neft məhsullarının və təbii yanar qazların emalından alırlar. Tərkibində karbon atomlarının sayı C_2 -dən C_4 -ə qədər olan A.-etanin, propanın, düz distillə benzinin və ya qazoyulun pirolizindən; propen və buten isə vakuum qazoyulun katalitik krekinqindən alınır (bax *Neft xammalının Pirolizi*). Xətti zəncirli A. (tərkibində karbon atomlarının sayı C_6 -dan C_{20} -ə qədər olanlar) neftin normal alkan tərkibli parafin fraksiyasının termiki krekinqindən alınır.

A. laboratoriya şəraitində aşağıdakı üsullarla alınır: spirtlərin dehidratlaşması, alkilhalogenidlərin dehidrohalogenləşməsi; dördlü ammonium əsaslarının parçalanması (bax *Hofman reaksiyası*); asetilen karbohidrogenlərinin hidrogenləşməsi və ya alkanların dehidrogenləşməsi; *sis*-A. aldehidlərin və ya ketonların alkiliden fosforanlarla qarşılıqlı təsirindən alınır (bax *Vittiq reaksiyası*).

A. kimya sənayesində əsas ilkin xammaldır. Etilen və propilendən polimerlər və elastomerlər, epoksibirləşmələr, dixloretan, vinilxlorid, etanol, izopropanol, propanol və s. istehsal olunur. İzobutilen – butilkauçuk, izopren və üçlü *tret*-butanolun alınması üçün xammaldır; onun butenlə birgə polimerləri yağlara aşqar və kipləşdirici kimi tətbiq edilir.

A. (tərkibində karbon atomlarının sayı C_{10} -dan C_{16} -ya qədər) xammal kimi səthi-aktiv maddələrin, həmçinin ali spirtlərin istehsalında istifadə olunur.

ALKÉY (Alkaios) (e.ə. 626–622 Lesbos adası – e.ə. 580) – qədim yunan şairi, solo lirikasının görkəmli nümayəndəsi. A. öz üslubu ilə başqa şairlərdən seçilirdi. Şərəfinə şeir forması adlandırılmışdır (Alkey beyti). Əsərləri İsgəndəriyyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən 10 kitabda toplanılsa da, yalnız ayrı-ayrı parçalardan ibarət 500 şeiri dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

ALKİD QATRANLARI (alkid oliqomerləri) – birəsaslı ali yağ turşularının

iştirakı ilə çoxatomlu spirtlər və çoxəsaslı karbon turşularının (adətən, anhidrid formasında) polikondensləşməsindən alınan məhsullar. Bu reaksiyada ali yağ turşuları (fərdi və ya bitki yağlarının tərkibində triqliseridlər şəklində) modifikatordur; modifikasiya olunmuş mürəkkəb oliqoefirlər şəxəli quruluşa malikdir. Ftal anhidridi və qliserin (qlifital qatranlar), pentaeritrit $C(CH_2OH)_4$ (pentaftal qatranlar), yaxud etriol $C_2H_5C(CH_2OH)_3$ (etriftal qatranlar) əsasında A.q.-ı daha geniş yayılmışdır. Somonomer kimi doymamış birəsaslı ali turşulardan (və ya quruyan, yaxud yarımquruyan bitki yağlarının tərkibindəki triqliseridlərdən) istifadə etdikdə, yan zəncirlərində ikiqat rabitəsi olan oliqoefirlər əmələ gəlir. İkiqat rabitənin sayı 6–7-dən az olmadıqda, oksidləşdirici polimerləşmə mexanizmi üzrə tikili polimerin əmələ gəlməsi nəticəsində qatran havada otaq temp.-runda bərkityə bilər. Belə tərkibli A.q.-ı quruyandır; bərkimə sürətləndiricisi kimi onlara sikkativlər əlavə edilir. Somonomer kimi birəsaslı ali yağ turşularından (tərkibində ikiqat rabitələr olmayan və ya kifayət qədər olmayan, məs., qurumayan bitki yağlarında) istifadə etdikdə qurumayan A.q. alınır. A.q.-a əlavə edilən turşu-modifikatorların miqdarından asılı olaraq yağlı (55%-dən çox, kütləyə görə), orta yağlı (45–55%) və yağsız (45%-dən az) olur. A.q.-ı sənayedə bitki yağlarının çoxatomlu spirtlərlə alkoqolizindən alınan natamam efirlərin çoxəsaslı karbon turşuları ilə efirləşməsindən və ya bir mərhələdə somonomerlərin qarşılıqlı təsirindən alırlar. A.q. molekul çəkisi 1500–5000 olan, rəngi açıq-sarıdan tünd-qəhvəyiyyə qədər dəyişən yüksək özlülüklü məhsuldur. Yağlı A.q. alifatik karbohidrogenlərdə, orta A.q. aromatik və alifatik karbohidrogenlərin qarışığında, zəif A.q. isə aromatik karbohidrogenlərdə həll olur. Tərkibində çoxlu sayda sərbəst karboksil və hidrosil qrupları olan kiçikmolekullu A.q.-ı suda həll olan formaya keçirilə bilər. Quruyan A.q.-ı lakboya sənayesi üçün nazik təbəqə əmələ gətirən maddələrin əsas növüdür. Quruyan A.q.-ı əsasında örtüklər yüksək atmosfer mühitinə davamlılığı və mexaniki möhkəmliliyi, yaxşı dekorativ və antikorroziya xassələri ilə xarakterizə olunur. A.q. digər nazik təbəqə əmələgətiricilərlə asanlıqla qarışır. Belə qarışıqdan alınan örtüklər daha elastik, on-

ların adheziya qabiliyyəti isə yüksək olur.

ALKİD LAKLARI – bax *Alkid qatranları*.

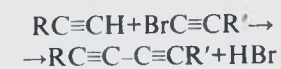
ALKİLÁT, alkilbenzin – tərkibi, adətən, C_6 – C_9 olan izoalkanlar qarışığı; alkanların (başlıca olaraq, izobutanın) alkenlərlə (əsasən, texniki butenlərlə, bəzən propenlə) alkiləşdirilməsindən alınır. İlkin məhsullar xammalının krekinqi və ya pirolizi qazlarıdır; katalizator kimi H_2SO_4 , HF, seolitlər və s. istifadə edilir. A. 40–180°C arasında qaynayan mayedir; sıxlığı (20°C-də) – 698–715 kg/m^3 , oktan ədədi 88-dən az olmayaraq (motor üsulu), turşu ədədi 0,35-dən, kütləyə görə kükürdün miqdarı 0,025%-dən çox olmur. A. avtomobil və aviasiya benzinlərinin detonasiya davamlılığını artırmaq üçün tətbiq edilir.

ALKİLBENZOL – benzol homoloqlarının, başlıca olaraq, izopropilbenzol və butilbenzolların qarışığının texniki adı. Benzolun C_3 – C_4 tərkibli alkenlərlə (adətən, neft xammalının krekinqi və ya pirolizi qazlarının fraksiyalarından istifadə edilir) maye fazada ($AlCl_3$ katalizatoru), yaxud buxar fazada (kizelqura hopdurulmuş H_3PO_4 katalizatoru) alkiləşdirilməsi yolu ilə alınır. A. 105–180°C arasında qaynamaqla azalan mayedir; oktan ədədi 98-dən az olmur (tədqiqat üsulu), turşu ədədi 1,0-dan, yod ədədi 10-dan, kütləyə görə kükürdün miqdarı 0,02%-dən çox olmur. A. benzinlərin detonasiya davamlılığını artırmaq üçün tətbiq edilir.

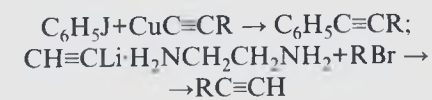
ALKİLƏŞDİRMƏ – müxtəlif üzvi birləşmələrə alkil qruplarının daxil edilməsi, həmçinin kimyəvi elementlərin alkil törəmələrinin alınması. Alkil qrupu (alkil, Alk) doymuş, alifatik karbohidrogenlərin birvalentli qalıqlarının ümumi adıdır; məs., CH_3 – metil, C_2H_5 – etil, $(CH_3)_2CH$ – izopropil. Alkiləşdirici reagent kimi alkilhalogenidlər, məs., $CH_3CH_2Na + CH_3J \rightarrow CH_3CH_2CH_3$, $C_6H_6 + C_2H_5Cl \rightarrow C_6H_5C_2H_5$; alkenlər, məs., $C_6H_6 + CH_2 = CH-CH_3 \rightarrow C_6H_5CH(CH_3)_2$ və ya $(CH_3)_3CH + CH_2 = C(CH_3)_2 \rightarrow (CH_3)_3CCH_2CH(CH_3)_2$; spirtlər, məs., $C_6H_5NH_2 + 2CH_3OH \rightarrow C_6H_5N(CH_3)_2 + 2H_2O$; mineral turşuların mürəkkəb efirləri, məs., $C_2H_5OH + SO_2(OCH_3)_2 \rightarrow C_2H_5OCH_3 + CH_3OSO_3H$; alifatik diazobirləşmələr, məs., $C_2H_5COOH + CH_2N_2 \rightarrow C_2H_5COOCH_3 + N_2$; karbonil birləşmələr, məs., $C_6H_6 + CH_2O + HCl \rightarrow C_6H_5CH_2Cl + H_2O$ istifadə edilir. A.

prosesində sintez olunan məhsulların alınma sürətinə və çıxımına, reagentlərin qatılığı, mol nisbətləri, katalizatorlar (məs., H_2SO_4 , HCl , $AlCl_3$ və s.) və temp.-r təsir edir. Sənayedə A. prosesindən benzolun homoloqlarının (kumol, etilbenzol və s.), sadə və mürəkkəb efirlərin, aminlərin, yanacaqlar üçün yüksəkotanlı komponentlərin alınmasında tətbiq olunur.

ALKİNLƏR, asetilen karbohidrogenləri – tərkibində üçqat rabitə ($C \equiv C$) olan alifatik karbohidrogenlər; ümumi formulu C_nH_{2n-2} . Homoloji sıranın birinci nümayəndəsi *asetilendir* ($CH \equiv CH$). Kiçik molekullu A. qaz, 2-butində başlayaraq maye, nadir hallarda bərk maddələrdir. A. suda həll olmur, qeyri-polyar üzvi həlledicilərdə isə həll olur. Alkinlərdə $C \equiv C$ rabitəsində karbon atomları *sp* hibridləşmə vəziyyətindədir, $-C \equiv C-$ fraqmenti isə xətti quruluşdur. A. müvafiq alkenlərə nisbətən yüksək reaksiya qabiliyyətinə malikdir; məs., $C \equiv C$ rabitəsi üzrə elektrofil və nukleofil reagentlərə – halogenlər (*di*- və tetrahalogenidlərin əmələ gəlməsilə), hidrogen halogenidlər, mineral və üzvi turşular, spirtlər, aminlər, karbonil birləşmələr (bax *Favorski reaksiyası*), merkaptanlar ilə birləşir; A.-in hidratlaşmasından karbonil tərkibli birləşmələr alınır (bax *Kuçerov reaksiyası*). A. keçid metalların (Fe, Co, Pd, Pt və s.) adi və kompleks duzları ilə π -tonasiya davamlılığını artırmaq üçün tətbiq edilir. Əsasların təsiri ilə A. izomerləşir (məs., allenlərə və ya 1,3-dienlərə və üçqat rabitənin karbon zəncirinin sonuna miqrasiyası ilə). A. metal-spirt sistemi, metalların hidridləri ilə *trans*-alkenlərə, katalitik, elektrokimyəvi üsullarla və hidroboraqla *sis*-alkenlərə asanlıqla reduksiya olunur; reduksiya prosesi davam etdikdə, alkanlar əmələ gəlir. A.-in termiki və ya katalitik polimerləşməsindən alifatik və karboksiklik oliqomerlər əmələ gələ bilər, məs., propindən mezitilen $C_6H_3(CH_3)_3$. A. üçün mütəhərrik hidrogen atomunun əvəzetmə reaksiyası səciyyəvidir; məs., halogenləşmə, C_4H_9Li , $NaNH_2$, $RMgBr$ və s. reagentlərlə metallaşma reaksiyalarından asetilenidlər alınır. Mis (I)-asetilendinin oksidləşməsindən diasetilen birləşmələri əmələ gəlir: $2RC \equiv CCu + O_2 \rightarrow RC \equiv C-C \equiv CR$. $CuCl$ və əsasların iştirakı ilə halogen tərkibli A.-in A.-lə qarşılıqlı təsirdən də diasetilen birləşmələr alınır (Kadio–Xodkeviç reaksiyası):

Diəvəzli A., əsasən, alkanların törəmələrindən eliminləşmə üsulları ilə alınır. Məs., $RCH_2CCl_2R' \rightarrow RC \equiv CR' + 2HCl$. A.-in alınmasında geniş istifadə olunan üsul – alkil- və ya arilhalogenidlərin, aldehidlərin, ketonların və başqa birləşmələrin Li, Na, Cu, Mg asetilenidləri və ya onların etilendiaminlə stabiləşdirilmiş kompleksləri ilə bir-bəşə etinilləşməsidir; məs.,

A. plastik kütlələrin, ətirli maddələrin, vitaminlərin, əzəçiliq preparatlarının və s. istehsalında ilkin birləşmələr kimi istifadə olunur.

ALKİVİAD (Αλκιβιάδης; e.ə. təq. 450–404) – qədim yunan siyasi və hərbi xadimi. Potideya yürüşündə (e.ə. 432–429), Deliya vuruşmasında (e.ə. 424) və *Peloponnes müharibəsində* iştirak etmişdir. Afinada demokratarların radikal qruplaşmasına qoşulduğu üçün siyasi rəqibləri onu tiranlıqda günahlandırmışdılar. A. Niki sülhündən (421) sonra Spartaya qarşı ittifaq yaradaraq müharibənin yenedən başlamasına nail olmuşdur (420). 415 ildə Sirakuzaya qarşı təşkil olunan hərbi səfərə rəhbərlik etmiş, lakin hərmləri (*Hermesin* heykəllərini) dağıtmaqda günahlandırılaraq mühakimə olunmaq məqsədilə Afinaya çağırıldığı üçün Spartaya qaçmışdır. Afinada demokratiyanın bərpasından sonra Abidos (411) və Kizikda (410) baş verən döyüşlərdə qələbə qazanmışdı. Dəniz döyüşlərində (408–407) məğlub olması nəticəsində nüfuzunu itirmiş, Frakiyaya, Vifiniyaya getməyə məcbur olmuşdu. A. spartalıların təkidi ilə Frigiyanın satrapı Farnabaz tərəfindən öldürülmüşdür.

ALKLƏD (*aluminium* + ing. clad – örtülmüş) – aluminium ərintisindən hazırlanmış təbəqə, boru və s. şəklində yarımfabrikat; üzəri yüksək təmizliyə malik aluminiumla, yaxud başqa tərkibli aluminium ərintisi ilə örtülür. A.-in üzərindəki örtük qatı əsas ərintiyə nisbətən yüksək mənfə elektrod potensiala malik olur, yarımfabrikatı korroziyadan

qoruyur. Örtük qatının qalınlığı (35 *mkm*-dən az olmur) yarımfabrikatın konfigurasiyasından asılıdır. A., əsasən, aviasiya texnikasında tətbiq edilir.

ALKMAR (Alkmaar) – Niderlandın şm.-q.-ində, Şimali Hollandiya əyalətində şəhər. Əh. 94 min (2002). Mühüm nəql. qovşağı. İqtisadiyyatında xidmət sahələri üstünlük təşkil edir. A. ölkənin yağ və pendir istehsalı mərkəzidir. Gəmiqayırma, maşınqayırma, metal emalı və yüngül sənaye müəssisələri, memarlıq abidələri (15–18 əsrlər) var. A. turizm mərkəzidir; ənənəvi xalq incəsənəti festivalları, həftəlik pendir yarmarkaları keçirir. 1254 ildə salınmışdır.

ALKOKSİSİLANLAR – silisium-üzvi birləşmələr, ümumi formulu $R'_nSi(OR)_{4-n}$ (R' – alkil, aril, halogen, hidrogen; R – alkil, $n=0-3$). A. üzvi həlledicilərdə yaxşı həll olan mayelərdir. A. su, ali spirtlərlə, fenollarla reaksiyaya girir. A.-in hidrolizindən silanollar $R'_nSi(OH)_{4-n}$ əmələ gəlir. Metalüzvi birləşmələrin təsirindən alkoksiquruplar alkil və aril qrupları ilə əvəz olunur. Spirtlərin xlorosilanlarla, alkil- və arilxlorosilanlarla efirləşməsindən A. alınır.

Spirtlərin $CuCl$ iştirakı ilə metal silisiuma təsirindən alınan metoksi- və etoksisilanlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. A. xammal kimi poliüzvisiloksanların istehsalında, bərkidici, silisium üzvi polimerlər üçün vulkanlaşdırıcı, həmçinin hidrofobizatorlar, appretiləşdirici materiallar, doldurucular kimi istifadə olunur. Tetraetoksisilandan $SiO(C_2H_5)_4$ və onun əsasında polimerlərdən (etilsilikatlar) metalları tökmək üçün formalar, neft sənayesi üçün tapanaj materiallar alırlar. Trietanolamin əsasında alınan tsiklik A. (silatranlar) yüksək bioloji aktivliyə malikdir və bakterisidlər, toxumaların regenerasiyası, bitkilərin böyüməsi üçün stimulyatorlar kimi istifadə olunur.

ALKOQOL PSIXOZLARI – xroniki alkoqolizmin 2-ci və 3-cü mərhələlərində meydana çıxan psixi pozuntular. A.p.-na əsas səbəb alkoqollu içkilərin uzun müddət qəbul edilməsi və alkoqolizmin vaxtında müalicə olunmamasıdır. A.p.-na aşağıdakılar aiddir: deliri (ağ isitmə), hallüsinoz, alkoqol paranoya (qısqancılıq sayıqlaması).

Alkoqol delirisi bütün A.p.-nın 90%-ə qədərini təşkil edir. Əsasən, kəskin şəkildə və gecələr başlayır. Başlıca əlamətləri düşüncənin delirioz tipli pozulması, affektiv qorxular və görmə

hallüsinasiyalarıdır. Müalicəsi: stasionarda aparılır. Delirinin ağır formalarında 10–15% hallarda ürək fəaliyyətinin pozulmasından ölüm baş verir.

Alkoqol hallüsinozu, adətən, 40 yaşdan sonra təsadüf olunur. Qəfləti səs hallüsinasiyaları ilə başlayır. Xəstəlik inkişaf etdikcə ona sayıqlama, qorxu əlamətləri qoşulur. Müalicəsi: orqanizmin detoksikasiyası, vitaminoterapiya, psixotrop maddələrin tətbiqidir.

Alkoqol paranozası A.p.-nin 1–3%-ni təşkil edir. Paranoza zamanı təqib olunma sayıqlamaları üstünlük təşkil edir. Sərxoşluq dayandırıldıqda sayıqlama seyrəlidir. Müalicəsi: əsasən, neyroleptiklərdən istifadə etməkdir.

Profilaktika: kompleks və ardıcıl şəkildə aparılmalıdır. Sağlam həyat tərzinin təbliği, uşaq və yeniyetmələrin düzgün tərbiyəsi, iş vaxtı spirtli içkilərin qəbulunun qadağan edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əd.: İsmayılov N.V. Psixiatriya. B., 1992.

ALKOQOLİZM – alkoqollu içkilərin müntəzəm qəbulu nəticəsində, psixi və fiziki cəhətdən alkoqoldan asılı vəziyyətdə meydana çıxan xroniki xəstəlik. A. üçün xarakterik hallar: alkoqola qarşı patoloji meyllilik; qəbul olunan alkoqolun miqdarına nəzarətin itməsi; sərxoş vəziyyətə çatmaq üçün getdikcə alkoqol dozasının artması; sərxoşluqdan sonra süstlənmə (abstinent sindrom); sərxoşluq dövründə baş verən hadisələrin yaddaşdan pozulması; müxtəlif orqan və sistemlərin toksiki zədələnməsi. A. gözlənilməz neqativ nəticələr verən xəstəlikdir. “A.” termini ilk dəfə 1849 ildə İsveç həkimi M.Qusso tərəfindən istifadə olunmuşdur. Lakin bu, uzun müddət zərərli adət olan sərxoşluq kimi başa düşülürdü. Ancaq 20 əsrin ortalarında A. xəstəlik kimi qəbul olundu. Xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatına görə A. 5-ci sinfə – “Psixi pozuntular və davranış pozuntuları” aiddir.

Hazırda hər il dünyada 200 milyard l-dən çox (pivə daxil olmaqla) spirtli içki istehsal edilir. ÜST-nin məlumatına görə bütün inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 15 yaşdan yuxarı müəyyən hissəsi (kişilərin 1/6, qadınların isə 1/13 hissəsi hər gün) alkoqollu içkilər qəbul edir. Alkoqolun qandakı maksimal konsentrasiyası alkoqollu içkinin qəbulundan 45–90 dəq sonra müşahidə olunur. Onun orqanizmdə parçalanması və xaric olması isə dərhal başlayır. Qəbul olunan alkoqolun

10%-ə qədər böyrəklər və tənəffüs vasitəsilə dəyişilməmiş şəkildə xaric olur, çox hissəsi isə orqanizmdə oksidləşməyə məruz qalır (əsasən, qara ciyərdə – əvvəlcə asetaldehidə, sonra sirkə turşusuna, nəhayət, karbon qazına və suya çevrilir).

Alkoqol sərxoşluğunun xarakteri qəbul olunan alkoqolun miqdarından və növündən, içənin şəxsiyyətindən və fiziki vəziyyətindən, içki qəbul olunan şəraitdən, habelə bu zaman yeyilən xörəyin miqdarından və keyfiyyətindən asılıdır. Sərxoşluğun 3 dərəcəsi məlumdur: yüngül, orta və ağır; müvafiq olaraq qanda alkoqolun səviyyəsi – 0,03–0,15%; 0,15–0,3%; 0,3–0,5% olur. Yüngül dərəcəli sərxoşluqda, adətən, əhvali-ruhiyyənin yüksəlməsi, zəif təəssürat, xoş hal və s. müşahidə edilir. Lakin hərəkəti aktivliyin, sevinc hissəsinin və eforiyanın artması ilə yanaşı, hərəkət koordinasiyasının pozulması nəzərə çarpır. Orta dərəcəli sərxoşluqda bu pozuntular artır: diqqət dağılır, xarici qıcığa qarşı reaksiya zəifləyir, səbatsız yerləşmə meydana çıxır, işin effektivliyi aşağı düşür və bədbəxt hadisələr, travmatizm riski yüksəlir; özünün və başqalarının hərəkətini və ümumiyyətlə hadisələrin gerçəkliyini tənqidi qiymətləndirmə kəskin surətdə azalır. Sərxoşluğun ağır dərəcəsi hərəkəti tormozlanma, tənəffüs və ürək fəaliyyətinin zəifləməsindən tutmuş koma vəziyyətinədək olan şəkildə (bəzən, həttə ölüm baş verir) meydana çıxır. Orqanizmdə alkoqolun qana həddən artıq keçməsinin qarşısını almaq üçün bəzi reaksiyalar, məs., qusma refleksi mövcuddur. Alkoqola getdikcə artan adətin və alkoqoldan asılılığın əmələ gəlməsi nəticəsində bu refleks tədricən sönür.

Alkoqol asılılığı orqanizmdə, xüsusən mərkəzi sinir sistemində, alkoqolun müntəzəm təsirindən baş verən davamlı dəyişikliklər nəticəsində formalaşır. A.-in inkişafında üç mərhələ ayırd edilir: başlanğıc, orta və son. Başlanğıc mərhələdə alkoqola qarşı dözümlülük inkişaf edir, içilən miqdara nəzarət itir və ya azalır, alkoqoldan psixi asılılıq meydana çıxır. Orta mərhələdə dözümlülük maksimuma çatır (istənilən effektin alınması üçün 0,5 l və daha çox ara qəbul edilir), alkoqola həvəs məcburi xarakter alır, bəzən onun qəbulunun dayandırılması abstinent sindromunun, məs., başağrısı, yanğı, ürəkbulanma, ürək nahiyəsində ağrılar, əllərin və

ya bütün bədənin əsməsi, əsəbilik, yuxunun pozulması və alkoqol qəbul etməyə patoloji istəyin əmələ gəlməsi kimi əlamətlər törədir. Yəni alkoqoldan fiziki asılılıq baş verir. Son mərhələdə alkoqola qarşı asılılığın azalması, fiziki asılılığın ağırlaşması, şəxsiyyətin psixi, fiziki və sosial düşkünlüyünün artması baş verir, alkoqola həvəs qarşısızalmaz olur. A.-in formalaşmasının erkən mərhələlərində alkoqol effektinə cazibə şəxsiyyətin tipindən asılıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ayrı-ayrı insanların A.-lə xəstələnmə ehtimalı xeyli dərəcədə genetik meylliliklə əlaqədardır, əlverişsiz xarici mühit isə ancaq xəstələnmə riskini artırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi genlər vasitəsilə alkoqol zəifliyinin ötürülməsi çox vaxt kişilərdə rast gəlinir. Bu genlərin dəqiq lokallaşması müəyyən edilməmişdir. A.-ə meylliliyə aid hesab olunan genetik əlamətlər: A.-lə və ya narkomaniya ilə xəstə olan iki və daha çox qan qohumluğunun olması; emosional qeyri-sabitlik, qanda və sidikdə dofamin və onun metabolitlərinin aşağı konsentrasiyası; anadangəlmə işığörmə hissəsinin pozuntusu; alkoqolun toksiki təsirinə qarşı yüksək davamlılıq; sərxoş olduqda səndələmənin gec meydana çıxması; alkoqol qəbul etdikdən sonra ilk 20 dəq. ərzində nəbz tezləşməsi; alkoqolun birdəfəlik qəbulundan sonra qanda prolaktin və kortizolun konsentrasiyasının düşməsi (sərxoşluq hissəsinin azalması ilə paralel olaraq) və s.

Alkoqoldan həddən artıq istifadə edən şəxslərdə orqanizmin bir çox orqan və sistemlərinin zədələnmələri mümkündür. Onlar ən çox həzm sistemində (qastrit, peptik xora, hepatit, qara ciyər sirrozu, pankreatit və s.) təsadüf edilir. Alkoqolun xroniki qəbulu periferik nevropatiyalar, alkoqol epilepsiyaları, beyincik degenerasiyası, demensiya şəkildə sinir sisteminin toksiki zədələnmələrini törədir. Həmçinin, ürək-damar xəstəliklərinin ağırlaşması riski də artır (ürək aritmiyaları, kardiomiopatiyalar, insult və s.). Son tədqiqatlar göstərir ki, üzüm çaxırının kiçik dozalarla müntəzəm qəbulu ürəyin mühafizəsində effektiv rol oynayır. Bu, ürəyin işemik xəstəliyi və miokard infarktı riskinin azalması ilə meydana çıxır və onunla izah olunur ki, alkoqol qanda yuxarı sıxlıqlı lipoproteinlərin yüksək miqdarda olmasını təmin edir, nəticədə xolesterinin skleroz əmələgətirmə effektini azaldır.

Gün ərzində optimal doza kişilər üçün, orta hesabla, 20–40 q, qadınlar üçün isə 10–20 q mütləq alkoqol sayılır.

A.-in ağırlaşmaları *alkoqol psixozlarıdır*. Müalicəsi: əsas məqsəd xəstədə alkoqola olan patoloji istəyə təsir göstərmək, anozozoziyaları aradan qaldırmaq və alkoqol qəbulu adətindən imtina etmək bacarığını yaratmaqdır. Müalicə, adətən, alkoqol qəbulunun dayandırılması və abstinent pozuntularının aradan qaldırılması ilə başlanılır. Bu, detoksikasiya mərhələsi (mədənin yuyulması, venaya təmizləyici və möhkəmləndirici məhlul və qarışıqların yeridilməsi, hemosorbsiya, plazmaferez və s.) adlanır. Abstinensiyaları yüngülləşdirmək üçün sakitləşdirici və yuxugətirici preparatlar, antidepressantlar, ürək fəaliyyətinin stimulyatorları, hiperbarik oksigenasiya və s. tətbiq olunur. Belə tədbirlərlə alkoqola qarşı meylliliyə ancaq qısa müddət təsir göstərmək mümkün olur. A.-in müalicəsinin yayılmış üsullarından biri sensibilizasiyaedici terapiyadır. Bu üsulda xüsusi preparatların (antabus, metronidazol və s.) köməyiylə xəstədə davamlı fizioloji alkoqol dözümlüliyi yaranır. Belə halda alkoqolun qəbulu ağır reaksiya (ürək döyünmə, boğulma, başağrısı və s.) törədir. Son zamanlar beynin opiat reseptorlarının blokatorları (antakson, nalokson və s.) müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmaqdadır. Bunlar alkoqolun eforiya effektini dəf edirlər.

ALKOQOLLAR – bax *Spirtlər*.
ALKOQOLYATLAR – üzvi birləşmələr. Ümumi formulu $M(OR)_n$ (n – metalın oksidləşmə dərəcəsi, R – karbohidrogen radikalı). Spirtlərin hidrosil qrupundakı hidrogenin metalla (M) əvəz olunmasından alınır. A. bərk, rəngsiz, hiqroskopik maddələrdir; üzvi sintezdə katalizator və alkoksidləşdirici reagentlər kimi, həmçinin yüksək təmizliyə malik metal oksidləri və hidrosidlərin alınmasında istifadə edilir.

ALKOTESTER – insanın qəbul etdiyi alkoqolun dərəcəsini müəyyən etmək üçün elektron cihaz.

ALQAMA – RF-də, Yakutiya (Saxa Resp.) ərazisində çay. Qonam çayının (Aldan hövzəsi) sağ qolu. Uz. 426 km, hövzəsinin sah. 21500 km². Stanovoy silsiləsinin şm. yamaclarından başlanır. Aldan yaylası ilə axır. Yağış və qar suları ilə qidalanır.

ALQIRIQ, Ə l i q ı r ı q – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən – Vedi, 15.5.1968 ildən – Ara-

rat r-nu) Millidərə bölgəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış və əhalisi qovulmuşdur. 1922 ildə qaçqınların bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1949 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

ALQIŞ – qədim Azərb. folklor janrı. Şeir və nəsr şəklində olur. Müəyyən ölçüsü yoxdur. Xeyirxahlıq, xoş arzular ifadə edir. Məzmunu müvafiq olaraq nidalı müraciət formasında yadılır. A.-in söz (ifadə) kimi yaranması əski mifik təsəvvürlərlə bağlıdır. Şeir, nəsr və dramaturgiyada bədii əsərin komponentlərindən biri kimi işlənir. A.-in klassik nümunələrinə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında, Azərb. nağıllarında və digər xalq ədəbiyyatı janrlarında, eləcə də klassik və müasir ədəbiyyatda rast gəlinir.

ALQIYAN – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Baranduz kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 20,5 km c.-ş.-dədir.

ALQOL [ing. algo(rithmic) + l (anguage) – dil sözlərinin ilk hərfələrindən] – hesablama məsələlərin həlli üçün istifadə olunan yüksək səviyyəli proqramlaşdırma dili. A. Qərbi Avropa ölkələrində mütəxəssisləri tərəfindən yaradılmış, 1960 ildə Parisdə keçirilən beynəlxalq konfransda qəbul edilmiş və “Algol-60” adlandırılmışdır. 2-ci nəsil EHM-də geniş istifadə edilmişdir. A. Alqams, Alqek kimi yeni dillərin yaradılmasında əsas kimi götürülmüşdür. Sonralar beynəlxalq universal proqramlaşdırma dili “Alqol-68” işlədilmişdir. “Alqol-68” hesablama xarakterli məsələlərlə yanaşı informasiya-məntiqi məsələlərin də proqramlaşdırılmasında tətbiq edilmişdir. A.-da yazılmış alqoritm alqol-program adlanır. Bundan məsələnin istifadə etmək üçün əvvəlcə onu *maşın dilinə* çevirmək lazımdır. A. mürəkkəbliyinə görə çox geniş sahədə tətbiq edilə bilməmişdir.

ALQOLOGIYA (lat. alqa – yosun və ...logiya), fikologiya – yosunlar haqqında elm; botanikanın bir bölməsi. A. yosunların morfoloqiyasını, anatomiyasını, biokimyasını, fiziologiyasını, genetikasını, ekologiyasını, coğrafi yayılmasını öyrənir. Əsas tədqiqat metodu müqayisəli morfoloji-coğrafi metoddur. A. bir elm kimi hələ az miqdarda yosun cinsinin morfoloji əlamətlərə görə təsvir olunduğu 18 əsrin 2-ci yarısında təşəkkül

kül tapmışdır (K.Linneyin, S.Qmelinin və b.-nin əsərləri). Mikroskop texnikasının təkmilləşdirilməsi və tətbiqi, metodik cəhətdən klassik yanaşmaların genişləndirilməsi 18 əsrin sonlarında yosunların sistematikasının əsaslarını qoydu. 19–20 əsrlərdə müasir yosun növlərinin əksəriyyəti artıq təsvir olunmuş, sistemləşdirilmiş, Yer kürəsi regionlarında floristik tədqiqatlar aparılmış, A.-nin nəzəri problemləri və s. işlənilmişdir. 20 əsrin axırlarından etibarən A.-da elektron mikroskopiyası, genetik və molekulyar üsulların tətbiqi yosunların təsnifatına, mənsəyinə və müxtəlif yosun qrupları ilə təkamül əlaqələrinə dair bu vaxtadək olan baxışları dəyişdi. Avropada A.-nin inkişafı K. və Y.Aqardovların, alman botanikləri F.Kyutsinqin, Q.Rabenxorstun, A.Paşerin, F.Oltmansın və b.-nin adları ilə bağlıdır. Dünyada yosunların ən iri elmi kolleksiyalarının təşkili A.A.Yelenkinə məxsusdur. A. daxilində paleoalqologiya, dəniz A.-sı, torpaq A.-sı, fitoplanktonologiya kimi müstəqil elm sahələri inkişaf etmişdir. Fundamental tədqiqatlar nəticəsində yosunların xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində səmərəli istifadəsinin, su hövzələri və torpağın biomüxtəlifliyinin saxlanması, təbiəti mühafizə tədbirlərinin elmi əsasları hazırlanır.

ALQONKİN DİLLƏRİ – alq dillərində yarımailə. Kanadanın ş.-ndə və mərkəzində, habelə Böyük Göllərin ətrafında və ABŞ-a aid Atlantik okeanı sahilinin şm. hissəsində yayılmışdır. A.d.-ndə təqr. 150 min adam danışır (2001). Otuz qədər dili əhatə edir. İ.Qoddarda görə 10 qrupa, digər təsnifata görə 3 qrupa – şərq, mərkəzi və düzənlik (qərb) qruplarına bölünür. Şərq qrupu iyirmiyə yaxın dili əhatə edir (mikmak, malesit-passamakvoddi, massacuset, moxeqan və s.). Bu dillərin əksəriyyəti ölü dildir. Mərkəzi qrup Böyük Göllərdən c.-da, şm. və q.-də yayılmışdır (şauni, potavatomi, odjibva, kri və s. dillər). Qərb qrup Böyük Düzənliklərdə yayılmışdır və üç dili birləşdirir (blekfut, şeyenn və arapaxo-atsinavavaxi-nexena). A.d.-də fonemlər zəif inkişaf etmişdir. Fəllər mürəkkəb morfoloji quruluşa malikdir. Adlar 2 qrupa bölünür: canlılar, cansızlar. Canlı A.d.-ndə latın yazısından istifadə edilir. 17 əsrdən öyrənilir.

ALQONKİNLƏR (Algonquian) – 1) Şimali Amerikada hindi xalqlar qrupu.

Sayları 375 min nəfərdir (ABŞ-da 191 min, Kanadada 184 min yaşayır; 2000). *Alqonkin dillərində* danışılır. E.ə. 10 əsrdə Böyük Göllərdən c.-da məskunlaşaraq 4 coğrafi qrupa ayrılışlar: şimal-şərqi A. (*kri, montanye-naskapi, mikmaklar* və b.), atlantikiyanı A. (*abnaklar*, narraqansetlər, massaçusetslər və b.; avropalılar tərəfindən məhv edilmişlər), mərkəzi A. (*mogikanlar, delavlarlar*, mayami, illinoyslar, ottavlar, ocibvelər, şauni, alqonkinlər, menominlər və b.) və Qərbi A. (qaraayaqlar, çeyenlər, *arapaholar* və b.). Əkinçilik (ABŞ-da) və ovçuluqla məşğul olur, meşə təsərrüfatında və mədənlərdə işləyirlər. Ənənəvi etiqadlara sitayiş edirlər. 2) Kanadada hindi tayfasının adı (özlerini *anişnabe, anişnabek* adlandırırlar). Sayları 8 min nəfərdir (2000). Dindarları xristiandır.

ALQORİTM, alqorifm – riyaziyyatın, xüsusilə hesablama riyaziyyatının ən mühüm anlayışlarından biri. A. istilahı *Xarəzminin* (9 əsr) latınlaşdırılmış adından götürülmüşdür. O, onluq sistemdə hesab əməllərini yerinə yetirmək üçün A. vermişdir. Sahə, həcm və s. riyazi məfhumlar kimi A.-in də dəqiq riyazi tərif yoxdur. İntuitiv anlaşılan A. məfhumunun təsviri tərif belədir: A. müəyyən sərhəd daxilində dəyişilən və ilk verilənlərdən başlayaraq axtarılan nəticəyədək davam edən hesablama prosesini müəyyənləşdirən dəqiq sərəncamdır. A. prosesi determinə olunmuşdur, yəni prosesin hər mərhələsi özündən sonrakını birqiymətli təyin edir. Bu xassə A.-in icrasını maşına verməyə imkan yaradır. A.-lərin araşdırdığı *konstruktiv obyektlər* çox müxtəlifdir. A. üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyəvidir: a) A.-i müəyyən edən sərəncam dəqiq və anlaşılandır. Bu xassə A.-in müəyyənliyi adlanır. b) Dəyişdirilən mümkün ilk verilənlər müəyyən sərhəd daxilində götürülə bilər. Bu xassə A.-in kütləviliyi adlanır. c) A. son nəticəni tapmaq və hesablamaq üçün mümkün ilk verilənlərdən başlayaraq istiqamətləndirilir. Bu xassə onun nəticəliliyi adlanır. Hər A. üçün onu səciyyələndirən 7 parametr (asılı olmayan) var: 1) mümkün ilk verilənlər, 2) mümkün nəticələr, 3) aralıq nəticələr, 4) başlanğıc qaydası, 5) bilavasitə çevirmə qaydası, 6) bitmə qaydası, 7) nəticəçixarma qaydası. Vurma A.-i üçün mümkün ilk verilənlər bir cüt tam ədəd, mümkün nəticələr ədəd,

aralıq nəticələr isə mərtəbələrle yazılan ədədlərdir.

Alqoritmik proses konstruktiv obyektlərin diskret “addımlarla” baş verən ardıcıl dəyişdirilməsidir (bax *Alqoritm nəzəriyyəsi*). Bu prosədə hər addım bir konstruktiv obyekt digəri ilə əvəz edir. Hər addımda konstruktiv obyektin dəyişdirilməsi lokal (yerli) xarakter daşıyır və obyekt bütünlüklə yox, onun A. üçün ancaq müəyyən edilmiş hissəsi dəyişdirilir.

20 əsrin 20-ci illərində A. məfhumunu dəqiqləşdirmək riyazi problemlərin əsas məsələlərindən biri idi. 30-cu illərdən başlayaraq A. başqa istilahlarda *rekursiv funksiya* anlayışı kimi D.*Hilbertin*, A.M.*Tyuringin*, A.A.*Markovun*, A.N.*Kolmoqorovun* və b.-nin əsərlərində dəqiqləşdi. Bunun sayəsində riyazi məntiq, cəbr, topologiya və s. sahələrdə çoxlu sayda mühüm kütləvi problemlər həllinin qeyri-mümkünlüyünə dair əsaslı teoremlər isbat edildi.

Əd.: Мальцев А.И. Алгоритмы и рекурсивные функции. М., 1965; Сча Ж. Оптимизация. Теория и алгоритмы. Пер. с франц., М., 1973.

ALQORİTM NƏZƏRİYYƏSİ – riyaziyyatın bölməsi; alqoritmaların ümumi xassələrini öyrənir. Xüsusən 1936 ildən sistemətlə işlənir. Həmin il amerikalı riyaziyyatçısı A.Çerç hesablanan funksiya məfhumunun ilk dəqiqləşməsinə və hesablana bilməyən funksiyaya dair ilk misal, A.M.Tyuring və amerikalı riyaziyyatçısı E.L.Post hesablayan abstrakt maşın (bax *Tyuring maşını*) vasitəsilə alqoritm məfhumunun ilk dəqiqləşməsinə verdilər. A.n. sonralar E.L.Post, A.A. Markov və b.-nin əsərlərində inkişaf etdirildi. A.A.Markov xüsusi halda alqoritm özünün daxil etdiyi *Normal alqoritm* anlayışı vasitəsilə dəqiqləşdirdi, bütün alqoritmaların normalaşdırılmasının mümkünlüyünü göstərdi. Alqoritm dəqiqləşdirməyin ən ümumi halını A.N. Kolmoqorov təklif etmişdir.

Alqoritm tətbiq oblası onun tətbiq edilə bildiyi obyektlər çoxluğuna deyilir. U alqoritm öz oblasının hər X obyektini $f(x)$ -ə çevirirsə və onun tətbiq oblası f funksiyasının təyin oblası ilə eynidirsə, həmin alqoritm f funksiyasını hesablayır; X çoxluğundakı hər x elementinə tətbiq edilə bilən və $X \cap A$ -dan hər x elementini “hə”, X/A -dan isə hər x elementini “yox” sözüə çevirirsə, A çoxluğunu X çoxluğuna nəzərən həll edir; onun tətbiq oblası natural ədədlər, nəticələr çoxluğu B-dirsə, bu alqoritm B

çoxluğunu yenidən sadalayır. Funksiyasını hesablayan alqoritm varsa, ona hesablanı bilən funksiya deyilir. Çoxluğu x -ə nəzərən həll edən alqoritm varsa, ona x -ə nəzərən həll edilə bilən çoxluq deyilir. Çoxluq boşdursa, yaxud onu yenidən sayan alqoritm varsa, ona yenidən sayıla bilən çoxluq deyilir. Alqoritm məfhumunun əsaslı təhlili göstərir ki, hər hansı alqoritm mümkün ilk verilənlər və tətbiq oblasları yenidən sayıla bilən çoxluqdur. Biri digərinə daxil olan və yenidən sayıla bilən iki çoxluq üçün elə alqoritm göstərmək olar ki, böyük çoxluq onun ilk verilənlər çoxluğu, kiçik çoxluq isə tətbiq oblası olsun. Bu və ya digər xassələrə malik alqoritm qurmaq alqoritmik problem adlanır. Funksiyaları hesablamaq, çoxluğu həll etmək və yenidən saymaq ən mühüm alqoritmik problemlərdir. Onun həllənməzliyi isə müvafiq adqoritm yoxluğu kimi anlaşıılır və buna dair teoremlər A.n.-nin ən mühüm teoremlərindəndir. A.n. deskriptiv (keyfiyyət) və metrik (kəmiyyət) hissələrə ayrılır. Birincisi alqoritmik ilk verilənlər və nəticələr arasında onun yaratdığı uyğunluğa görə, ikincisi isə alqoritmik onun vasitəsilə verilmiş *konstruktiv obyektlərin* ardıcıl çevrilməsinin mürəkkəbliyi baxımından araşdırır. Alqoritm və hesablamanın mürəkkəbliyinin qiymətləndirilməsi böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. A.n. riyaziyyatın alqoritmik problemə rast gəlinən bütün sahələrində, xüsusən riyazi məntiq, cəbr, topologiya, modelləmə, *informasiya nəzəriyyəsi*, hesablama riyaziyyatı və kibernetikada geniş tətbiq olunur.

Əd.: Сча Ж. Оптимизация. Теория и алгоритмы. Пер. с франц., М., 1973.

ALQORİTMİK DİL – alqoritm təsvir etmək üçün *proqramlaşdırma dili*. A.d. müəyyən riyazi hesablamaların aparılması (ALGOL, FORTRAN və s.), iqtisadi informasiyaların emalı (PL/1, FORTRAN, ALGEM və s.), məntiqi verilənlərin və mətnlərin işlənməsi (LİPS, SNOBAL və s.), modelləşdirmə, optimallaşdırma və idarəetmə məsələlərinin həlli (PL/1, ALGOL, ART və s.), teoremlərin isbatı (PLANNER və s.) və digər məqsədlər üçün tətbiq olunur.

ALQORİTMİKA – bax *Alqoritmləşdirmə*.

ALQORİTMLƏŞDİRMƏ – 1) proseslərin alqoritmləşdirilməsi – proseslərin (texnoloji, hesab-

lama, idarəetmə və s.) və ya sistemlərin fəaliyyət alqoritmikini tərtib etməklə onların təsviri üsulu. İlk informasiya mənbəyi kimi öyrənilən proses haqqında nəzəri və təcrübi verilənlərdən, həmçinin evristik, qeyri-formal məlumatlardan istifadə olunur. Bu informasiya əvvəlcədən məlum olur (aprior verilənlər), yaxud prosesin öyrənilməsinin gedişi zamanı (aposterior verilənlər) əldə edilir. 2) informatikanın bölməsi; *alqoritm-ləri* tədqiq edir, onların sintezi, analizi və qurulması üsullarını öyrənir, bu üsulların və vasitələrin tətbiqi ilə məşğul olur. Bəzən *alqoritmika* da adlanır.

ALQRÁFİYA (*alüminium + ...qrafiya*) – *yastı çap* üsulu; çap forması nazik (0,6–0,8 mm) alüminium təbəqə üzərində hazırlanır. A. ofset maşınlarında (bax *Ofset çapı*) çoxrəngli plakat, bədii reproduksiya, xəritə və s. çap etmək üçün tətbiq edilir.

ALQU – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Bənab bölgəsinin Bənacu kəndistanında, Bənab qəs.-ndən 11 km şm.-dadır.

ALQU – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 28 km şm.-ş.-dədir.

ALQUYRUQ – İrənin Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkmənabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 27,5 km şm.-q.-də, Xoy-Maku avtomobil yolunun üstündədir.

ALLÁBRİYA – Aşağı Zab çayının başlanğıcında ölkə. E.ə. 9–8 əsrlərdə Aşşur mixi yazılarında adı çəkilir. *Manna dövlətinin* tərkibində olmuşdur.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ALLAH (الله) – islam dinində tək, vahid, hər şeyə qadir Yaradıcının adı. “Allahdan başqa məbud yoxdur” təkallahlılıq formulu islamın başlıca ehkəmidir. Quranın, demək olar ki, hər surəsi A.-in adı ilə başlayır: “Bismillahir rəhmanir rəhim” (“Rəhim və rəhman olan Allahın adı ilə”). A.-i şəxsiyyət kimi və fəvqəlbəli təsəvvür etmək *teizm* əsas əlamətidir. *Panteizm* isə əksinə, A.-i təbiətə xas olan, çox vaxt təbiətlə eyniləşən şəxssiz qüvvə kimi təsvir edir. Mazdaizmdə xeyir A.-i Ahura Mazda (Hürmüzd) şəx. A.-i Anqra Manyuya (Əhriməne) qarşı qoyulur. Qədim Yunanıstan, Misir, Roma, Çin, Yaponiya, Hindistan dinlərində mövcud olan A.-lar qrupunda, adətən, ən qüdrətli baş

A. sayılır (qədim yunanlarda Zevs, qədim slavyanlarda Perun və s.). Tarixən cəmiyyətdəki dəyişikliklərə uyğun olaraq A. ideyası da dəyişikliyə məruz qalmışdır. Dinin inkişafının erkən mərhələlərində hələ “A.” anlayışı yox idi (bax *Totemizm, Fetişizm, Animizm*). İbtidai icma quruluşunun dağılması, tayfa ittifaqlarının inkişafı, sınıfların və dövlətin yaranması ilə tayfa və dövlət A.-lərinin obrazları meydana çıxır. İslamaqədərki dövrdə ərəblər ayrı-ayrı tayfalar halında yaşamış, hər tayfanın büt-allahı olmuşdur. İbtidai icma quruluşunun dağılması ilə ərəb tayfalarının vahid dövlət ətrafında birləşməsi ehtiyacı təkallahlılıq ideyasının meydana gəlməsinə və sürətlə yayılmasına zəruri etdi. Müsəlmanların təsəvvürlərinə görə, bütün canlı və cansız varlıqları A. yaratmışdır və axirət günündə insanları dirildərək, həyatda törətdikləri əməllərə görə mühakimə edəcək, günahkarları əbədi əzablar məkanı cəhənnəmə, möminləri isə ilahi xoşbəxtlik məkanı cənnətə göndərəcək. O, hər şeyə qadir, müdrik, təbiəti və cəmiyyəti idarə edən mütləq hakimdir. İnsan ona tabe olmalı və qarşısında baş əyməlidir.

A. yəhudilərdə “Yəhva”, xristianlarda isə müqəddəs üç üqnum (ata – allah, oğul – allah, ruh – allah) kimi təəcəssüm olunur. A. bəşəriyyət tarixinin müxtəlif zaman kəsiklərində elçilərini (peyğəmbərləri) insanlar arasında təyin etmiş (*Musa, İbrahim, İsa* və b.), həmin müqəddəs şəxslər A.-dan aldıkları vəhylər vasitəsilə dini təlimlər yaratmış, insanları doğru yola dəvət etmişlər. *Məhəmməd* peyğəmbər insanlara göndərilmiş sonuncu elçidir. Müsəlmanların əsas dini kitabı Quran Məhəmmədin dili ilə səsləndirilmiş A. kəlamlarıdır. Quranda A.-in 99 adı çəkilir ki, bunlar eyni zamanda onun səciyyəvi keyfiyyətləridir. Müsəlmanlara görə, A. mərhəmətlidir, ədalətlidir, kərəmətlidir, səxavətlidir və s. A. maddi varlıq deyil, onun konkret siması yoxdur, insanlar məscidlərdə, kilsələrdə, sinaqoqlarda ibadət etməklə A.-ya öz etiqadlarını bildirir, ona dualarını yönəldirlər.

ALLAH ANASI, x r i s t i a n l ı q d a – bax *Məryəm ana*.

ALLAHABAD, İ l a h a b a d (17 əsrədək Prayaqa) – Hindistanın şm.-ında, Uttar-Pradeş ştatında şəhər. Əh. 990,3 min (2001). Qanq və Camna çaylarının birləşdiyi yerin yaxınlığındadır. Nəql.

qovşağı. Toxuculuq, kimya, yeyinti sənayesi müəssisələri, metal emalı z-du var. Dini sitayiş əşyaları istehsal olunur. *C.Nehrurun* vətənidir. Hinduizmin dini mərkəzidir. Salındığı tarix məlum deyil.

ALLAHDAD – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında. Miyanə ş.-ndən 31 km c.-q.-də, Təbriz–Miyanə avtomobil yolunun üstündədir.

ALLAHHƏQQ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Heris kəndistanında, Sərab ş.-ndən 20 km c.-q.-də, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 15 km-liyindədir.

ALLAHKƏNDİ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 12 km ş.-dədir.

ALLAHQULUBAĞI – Azərb. Resp. Zərdab r-nunun Əlibəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilindədir. Əh. 517 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana; memarlıq abidəsi (məscid) var.

ALLAHQULULAR – Azərb. Resp. Şuşa r-nunun Səfixanlar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10,8 km q.-də, Xəlfəli çayının sahilindədir. Əh. 148 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Ambulatoriya, klub, kitabxana var idi.

ALLAHMƏDƏTLİ – Azərb. Resp. İmişli r-nunun Telişli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 25 km şm.-da, Kür çayının sağ sahilində, Sarısu gölünün yaxınlığında, Mil düzündədir. Əh. 375 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ALLAHU ƏKBƏR (ərəb. الله أكبر – Allah ən böyükdür) – Allahın ən böyük, ulu varlıq olduğunu bildirən ifadə; azanın, namazın və bir çox digər ibadətlərin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

ALLAHVERDİ – Tiflis qub.-nın Loru-Pənbək qəzasında (09.09.1930 ildən Allahverdi, 19.9.1969 ildən – Tumanyan r-nu) azərb.-lərin yaşadığı məntəqə, 1930 ildən r-n və r-n mərkəzi, 1938 ildən resp. tabeli şəhər. Ləlvər dağının yamacında mis mədəni əsasında yaranmış, ilkin adı Manas olmuş, sonradan Allahverdi adlanmışdır. 1918–20 illərdə ermə-

ni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş, 1920 illərdə geriye qayıtmuş əhali 1988 ildə yenidən deportasya olunmuşdur.

ALLAHVERDİ KƏNDİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Pildəşt bölgəsinin Gəclat kəndistanında, Pildəşt qəs.-ndən 40,5 km c.-dadır.

ALLAHVERDİYEV Adil Məhəmməd-əli oğlu (d.1.3.1951, Culfa r-nunun Yayçı k.) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1989), prof. (1993). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1974). 1974–93 illərdə Azərb. Elmi Tədqiqat Mikrobiologiya, Epidemiologiya və Peşə Xəstəlikləri İn-tunda müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 1993–94 illərdə Çukurova Un-tinin Tibb fakültəsinin “Hüceyrə kulturası” laboratoriyasının müdiri, 1994–2000 illərdə həmin un-tdə Tibbi mikrobiologiya və immunologiya kafedrasının prof.-u, 2000–06 illərdə Tropik Xəstəliklər Tədqiqat və Tətbiqi Mərkəzinin prof.-u olmuşdur. İstanbulda Texnik Un-tin biomühəndislik kafedrasının prof.-u və “Hüceyrə kulturası” laboratoriyasının rəhbəri vəzifəsində (2006 ildən) işləyir. Tədqiqatları tibbi mikrobiologiyanın, immunologiyanın, parazitologiyanın, kriobiologiyanın və biotexnologiyanın müxtəlif sahələrinə həsr olunmuşdur. 150-yədək elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ALLAHVERDİYEV Bayram Vəli oğlu (d. 23.1.1938, Erm. SSR. Kirovakan r-nunun Arçut k.) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1991), prof. (1994). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1962). Azərb. SSR EA-nın Nizami ad. Dil və Ədəbiyyat İn-tunda (1967–68) işləmiş, 1968 ildən BDU-nun kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində çalışır.

ALLAHVERDİYEV Bəxtiyar Əhməd oğlu (1909, Qazax r-nunun Çaylı k.– 1974, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. 2 dəfə Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ALLAHVERDİYEV Bəxtiyar İdris oğlu (15.9.1964, Gədəbəy r-nunun Yenikənd k. – 3.7. 1993, Füzuli) – Azərb.-in

Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 4.4. 1995), leytenant, taqım komandiri. Füzuli r-nunun Qaradağlı k. uğrunda gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir.

ALLAHVERDİYEV Cəlal Eyvaz oğlu (d.17.9.1929, Şuşa) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1968), prof. (1969), AMEA-nın akad. (2001; m.üzv 1972), əməkdar elm xadimi (1981). Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1972). Akad. M.V.Keldişin tələbəsi olmuşdur. Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1951). AMEA Kibernetika İn-tunun direktoru (1970–88), BDU-nun elmi işlər üzrə prorektoru (1988–94) olmuş, 1994 ildən BDU-nun əməliyyatlar tədqiqi və riyazi modelləşdirmə kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları funksional analiz, diferensial tənliklər, kibernetikanın riyazi məsələləri sahəsindədir. Xətti operatorların sonlu ölçülü operatorlarla ən yaxşı yaxınlaşması anlayışını vermiş, bunu tamam kəsilməz operatorların rezolventalarının qiymətləndirilməsinə tətbiq etmişdir. Spektral parametrdən rəşional asılı olan operatorlar üçün tamlıq teoremlərini ilk dəfə isbat etmişdir. Xətti fəzalarda elementlər sisteminin çoxqat tamlığı anlayışını vermiş və buna dair teoremlər isbat etmişdir. Optimal idarəetmə və operatorların məxsusi ədədlərinin təqribi hesablanmasına aid mühüm nəticələr almışdır. Aldığı elmi nəticələr “Allahverdiyev teoremi”, “Allahverdiyevin variasiya prinsipi”, “Allahverdiyev lemması” kimi tanınır.

A. (tələbələri ilə birlikdə) kompüterlərin iş prinsiplərinin nəzəri əsaslarının təkmilləşdirilməsi, o cümlədən Azərb. dilində kompüterlə ünsiyyət mexanizmlərini işləyib hazırlamış, deduktiv məşində qeyri-səlis çoxluqların təsviri və deduktiv nəticə alınmasının uyğun mexanizmini vermişdir. Bir çox beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məruzələrlə çıxış etmişdir. 1975 ildə

ABŞ, 1976 ildə B.Britaniyanın bir sıra un-tlərində mühazirələr oxumuş, İstanbul Un-tində (1998–2000) çalışmışdır. Azərb. Sovet Ensiklopediyası elmi redaksiya şurasının üzvü (1976) olmuşdur. 120-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

ALLAHVERDİYEV Elbrus Hacı oğlu (27.10.1958, Gəncə – 16.6.1993, Ağdam r-nunun Güllü k.) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 16.9.1994). Milli Ordunun leytenantı, taqım komandiri. Ağdam r-nunun Güllü k. uğrunda gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Gəncədə Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

ALLAHVERDİYEV Əli Qulu oğlu (d.22.3.1952, Erm. SSR Cil k.) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (2005), prof. (2006). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1974). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda (indiki Azərb. Dövlət Pedaqoji Un-ti) laborant, müəllim, baş müəllim, dosent (1974–97) işləmiş, 1997 ildən iqtisadi və sosial fənlər kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları bazar iqtisadiyyatı problemlərinə həsr olunmuşdur. 70-ədək elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri. B., 2001.

ALLAHVERDİYEV Əli Rəhim oğlu (d.4.3.1949, Bakı) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1989), prof. (1992). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1973). 1985 ildən Azərb. EA-nın Fiziologiya İn-tunda kliniki neyrofiziologiya laboratoriyasının müdürüdür (1989–93 illərdə in-ta elmi işlər üzrə direktor müavini). Tədqiqatları uşaq neyrofiziologiyası problemlərinə aiddir. 190-ədək elmi əsərin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. **ALLAHVERDİYEV** Əliheydar Nəcəf-qulu oğlu (30.7.1888, Bakı–12.5.1972, Bakı) – Azərb. fizioterapevti, Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1968). Resp.-da fizioterapiya və kurortologiyanın banilərindən biridir. Kiyev Un-tini bitirmişdir (1916). Tədqiqatları kurort sərəvələrinin öyrənilməsinə, oynaq xəstəliklərinin pəncəqlə müalicəsinə və s. həsr olunmuşdur. Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir.

ALLAHVERDİYEV Gülbala Allahverdi oğlu (d. 13.3. 1926, Bakı) – Azərb. idmançısı, Azərb. SSR əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1977). Neft, Qaz və Kimya Sənayesi İşçiləri Həmkarlar Komitəsinin sədri (1958–73), Resp. Kurortlar İdarəsi sədrinin birinci müavini (1979–87), “Neftçi” futbol komandasının rəisi vəzifələrində işləmişdir.

ALLAHVERDİYEV Həsən Bəkir oğlu (d. 15. 4.1935, Erm. SSR Krasnoselsk r-nunun Gölkənd k.) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1973), prof. (1977). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1954). Həmin in-ta baş elmi işçi (1960–62), Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tunda baş elmi işçi və şöbə müdiri (1963–68), Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunda (1968–72), Azərb. Dövlət İqtisad Un-tində kafedra müdiri (1973–2006) işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-da aqrar istehsalın inkişafının intensivləşdirilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Bir çox elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. İqtisadçı kadrların hazırlanmasında xidməti var. Azərb. Resp.-nın “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsəri: Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. B., 2007.

ALLAHVERDİYEV Hüseyin Allahverdi oğlu (20.12.1913, Qubadlı r-nunun Seytaz k.–14.1.1973, Bakı) – materiallar müqaviməti sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1966), prof. (1969). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1940). Azərb. Sənaye İn-tunda (1951–59), Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya İn-tunda (1948–73; 1967 ildən laboratoriya müdiri) işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən neft-kimya və neft emalı qurğularının korroziyası sahəsindədir. Bir sıra elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ALLAHVERDİYEV İlham Hüseyin oğlu (d. 24.7.1982, Yerevan) – Azərb. idmançısı, poverlifting üzrə dünya çempionatının bürünc (2007, Rusiya) və Avropa çempionatının qızıl (2008, Çexiya) mükafatçısı. Azərb. Dövlət İqtisad Un-tini bitirmişdir (2003).

ALLAHVERDİYEV Kərim Rəhim oğlu (d. 1.4.1944, Yerevan) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1981), prof. (1985). Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1988). Azərb. EA-nın Fizika İn-tunda laboratoriya müdiri vəzifəsində işləmişdir (1967). 1997 ildən Türkiyədə çalışır. Tədqiqatları GaSe və TiGaSe₂ quruluşlu laylı halkogenidlərdə faza ke-

çidlərinin, GaSe və ona bənzər quruluşlu kristalların qeyri-xətti optik xassələrinin, işığın Raman-səpilməsinin, lazer spektroskopiyası və optik udulma metodlarının köməyiylə yarımkeçiricilərin fiziki xassələrinin öyrənilməsi sahəsindədir. İnfraqırmızı diapazonlu koherent fononların ifratsürətli işıq modulyatoru və generatorunun yeni növünü təklif etmişdir. Yarımşilindr formalı iki şüşə mil arasında yerləşdirilmiş GaSe kristallarında ikinci harmonikanın generasiyasını ilk dəfə müşahidə etmişdir. 150-yədək elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Динамические и статические нелинейные эффекты в слоистых кристаллах типа селенида галлия (E.Y.Salayev ilə birlikdə). B., 1993.

ALLAHVERDİYEV Mahmud Qara oğlu (15.5.1931, Gürc. SSR Bolnisi r-nunun İmir Həsən k. – 2.12.1999, Bakı) – Azərb. teatrşünası, sənətsünəşliq doktoru (1992), prof. (1985). Azərb. Teatr İn-tunu bitirmişdir (1955). 1955–58 illərdə Azərb. Milli Dram Teatrında aktyor işləmiş, 1958–98 illərdə Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tində pedaqoji fəaliyyət (1978–98 illərdə kafedra müdiri, 1982–1993 illərdə prorektor) göstərmişdir (fasillərlə; 1964–73 illərdə Azərb. EA Memarlığı və İncəsənət İn-tunda, 1993–94 illərdə İstanbuldakı Memar Sinan Un-tində işləmişdir). A. müasir Azərb. teatrı və dramaturgiyasına, qədim xalq teatrının kökləri, janrları və inkişafına dair tədqiqatlar aparmışdır.

Əsərləri: Azərbaycan xalq teatrının inkişaf tarixi. B., 1978; Teatr tənqidi və müasirlik. B., 1990; Sözümlər var size gənclər (tiyatro ve çağdaşlık). İstanbul, 1994.

ALLAHVERDİYEV Mədət Mustafa oğlu (21.12.1929, Qubadlı r-nunun Dəmirçilər k. – 21.8.1992, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1967), prof. (1968). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1950). Azərb. SSR EA İqtisadiyyat İn-tunda baş elmi işçi, elmi katib, şöbə müdiri (1954–67), Azərb. Dövlət Plan Komitəsi nəzdindəki Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İn-tunda direktor (1968–75) işləmişdir. Azərb.-da demografiya və əməyini iqtisadiyyatına dair elmi araşdırmaların əsasını qoymuşdur. A. milli gəlirin hesablanmasının yeni metodunu təklif etmişdir. Tədqiqatları işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı, əmək, makroiqtisadiyyat problemlərinə həsr olunmuşdur. 80-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanma-

sında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir.

Əsərləri: Əmək resursları və Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatında onlardan istifadə olunması. B., 1964; Sənayenin baza sahələri və iqtisadi artım. B., 1985.

ALLAHVERDİYEV Məhəddin İsmayıl oğlu (d. 8.5.1962, Sumqayıt) – Azərb. idmançısı, SSRİ əməkdar idman ustası (1986). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu (1986) və BDU-nun hüquq fakültəsini bitirmişdir (1994). Yunan-Roma güləşi üzrə SSRİ (1981, 1982, 1985), Avropa (1984) və dünya (1985, 1986, 1987) çempionu, dünya kubokunun qalibi (1984, 1987) olmuşdur. Azərb. Resp. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsinin sədri (1992–93) və Azərb. Resp. Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti (1992–97) vəzifələrində işləmişdir.

ALLAHVERDİYEV Mirzə Ələkbər oğlu (d. 15.9.1947, Erm. SSR, Amasiya r-nunun Güllübuluq k.) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1990), prof. (1992). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1970). BDU-nun üzvi kimya kafedrasının prof.-u (2001), AMEA-nın Aşqarlar Kimyası İn-tunun aşqarların sintezinin nəzəri əsasları və təsir mexanizmi laboratoriyasının müdürüdür (2001). Tədqiqatları kükürd-üzvi birləşmələrin sintezi üsullarının işlənilib hazırlanmasına, onların nukleofil və elektrofil reagentlərlə reaksiyalarının sistemli öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 700-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən bir çox dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ALLAHVERDİYEV Müseyib Abdulla oğlu (5.5.1909, indiki Qazax r-nunun Dağkəsəmən k. – 19.5.1969, həmin k.-də) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (24.3. 1945). 1931 ildən sovet ordusunda xidmət etmiş, 1936 ildə hərbi-siyasi məktəbi bitirmişdir. A. Böyük Vətən müharibəsində batalyon komandiri olmuşdur. Moskva ətrafında vuruşmalarda, Ukrayna, Moldova və Budapeştin azad edilməsində fərqlənmişdir. Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ALLAHVERDİYEV Namiq Müslüm oğlu (5.10.1967, Beyləqan – 9.7.1992,

Tərtər) – Azərb. Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 8.10.1992), polis çavuşu. Daxili İşlər Nazirliyinin xüsusi təyinatlı polis dastəsində xidmət etmişdir. Tərtər r-nunun Cəmilli k. uğrunda gedən döyüşdə həlak olmuşdur.

ALLAHVERDİYEV Rafiq Allahverdi oğlu (8.6.1939, Qazax ş. – 18.12.1999, Nebitdağ, Tür.) – neft-qaz yataqlarının işlənilməsi sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1992). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1961). 1961–87 illərdə Azərb. neft və qazçıxarma idarələrində müxtəlif vəzifələrdə, 1987 ildən isə “Türkmənneft” Elmi Tədqiqat Layihə İn-tunda (Nebitdağ ş.) elmi işlər üzrə direktor müavini olmuşdur. Tədqiqatları quyudibi zonasının qeyri-nyuton mühiti ilə emal üsullarına, quyu lülələrində qum tıxaclarının yuyulmasına, Qərbi Tür.-nin mürəkkəbləşmiş şəraitlərdə və son işlənilmə mərhələsində olan yataqlarında neft hasilatı səviyyəsinin stabilizəsinə və s. aiddir. 100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ALLAHVERDİYEV Ramil Fazil oğlu (d.5.2.1977, Gəncə) – Azərb. idmançısı, künqfu üzrə idman ustası. Azərb. Dövlət Neft Akademiyasını bitirmişdir. Beş dəfə dünya çempionu (2002, 2003, 2005, 2006, 2008) olmuşdur. Azərb. Kunq-fu Federasiyasında baş məşqçi vəzifəsində çalışır.

ALLAHVERDİYEV Rəhim Kazım oğlu (1907, İrəvan qəzasının Artız k. – 26.12.1975, Bakı) – üzümçülük sahəsində Azərb. alimi, biologiya e.d. (1966), prof. (1967). Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1932). Azərb. Elmi Tədqiqat Çoxillik Bitkilər İn-tunun direktoru (1951–61), üzümçülük şöbəsinin müdiri (1961–75) vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları Azərb.-da üzümçülü-yün dağlıq, əkinə yararsız və dəmyə ərazilərdə inkişaf etdirilməsinin elmi əsaslarının yaradılmasına, becərilən üzüm sortlarının aqrotexnikasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 150-dən çox elmi

əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Ампеография Азербайджанской ССР. Б., 1973.

ALLAHVERDİYEV Surxay Rəhim oğlu (d. 21.5.1941, Yerevan) – Azərb. biokimyəçisi, biologiya e.d. (1992). R.K. Allahverdiyevin oğludur. 1964 ildə Moskva Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirmişdir. 1969–88 illərdə Azərb. SSR EA Botanika İn-tunda elmi işçi, 1989 ildə laboratoriya müdiri olmuşdur. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ALLAHVERDİYEV Şamil İsmayıl oğlu (6.6.1930, Nax. MR, Şərur r-nunun Yengicə k. – 4.4.1998, Bakı) – Azərb. geoloqu və petroqrafi, geologiya-mineralogiya e.d. (1986). 1952 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. 1956 ildən Azərb. EA-nın Geologiya İn-tunda işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən, ofiolit kompleksi süxurlarının petrologiyası və mineralogiyasına həsr olunmuşdur. 100-ə qədər elmi əsərin müəllifidir.

ALLAHVERDİYEV Tarverdi Əflən oğlu (d.27.6.1965, indiki Şirvan) – Azərb. idmançısı. Karate üzrə 1-ci dan qara kəmərsahibi (1992), dünya çempionatının bürünc mükafatçısı (1998, Yaponiya) və Avropa çempionudur (2001, Polşa).

ALLAHVERƏNLİ – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Hamarqışlaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km c.-q.-də, dağətəyi düzənlikdədir. Əh. 340 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldu. Kitabxana var.

ALLAHYARI – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Sənəndəc şəhristanının Qorvə bölgəsinin Xudabəndəlu kəndistanında, Qorvə qəs.-ndən 20 km şm.-ş.-dədir.

ALLAHYARLI – Azərb. Resp. Beyləqan r-nunda kənd. Allahyarlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 6,7 km c.-q.-dədir. Əh. 672 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldu. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, klub, rabitə şöbəsi var.

ALLAHYARLI – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Yeyənkənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km ş.-də, Viləşçayın sağ sahilində, düzənlikdədir. Əh. 285 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldu.

ALLAHYARLI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Xoruzlu kəndistanında, Germi qəs.-ndən 27 km q.-də, Germi–Ərdəbil avtomobil yolunun 10 km-liyindədir. **ALLAHYAROV** Kamil Hüseyn oğlu (d. 22.9.1950, Nax. MR, Babək r-nunun Yuxarı Uzunoba k.) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1996), prof. (2008). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1973). Azərb. EA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda (1978–88) və Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda böyük elmi işçi (1989–2003), Folklor İn-tunda şöbə müdiri (2003–07) işləmişdir. 2007 ildən N. Gəncəvi ad. Milli Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyində şöbə müdiri vəzifəsində çalışır.

Əsərləri: Рукописи произведений Низами Гянджеви в мировых хранилищах. Б., 1987; Azərbaycan şeir mədəniyyəti (yaranma və təkamül dövrü). B., 1996.

ALLAHYUN – RF-də, Yakutiyanın (Saxa Resp.) ş.-ində çay. Aldan çayının sağ qolu. Uz. 586 km, hövzəsinin sah. 24,2 min km². Verxoyansk silsiləsindən c.-ş.-dəki dağlardan başlanır, əsasən, Yudoma-Maya yaylası ilə axır. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Oktyabrın 2-ci yarısından mayın ortalarına qədər donmuş olur. Aşağı axınında ortaillik su sərfi 177 m³/san-dir. Gursulu dövründə gəmiçiliyə yararlıdır. Hövzəsində səpinti qızıl yataqları var.

ALLAİXA – RF-də, Yakutiyanın (Saxa Resp.) şm.-ş.-ində çay. İndigirka çayının sol qolu. Uz. 563 km, hövzəsinin sah. 12,4 min km². Mənbəyini Polous tirəsinin şm. yamaclarından götürür; əsasən Yano-İndigirka ovalığından axır. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Orta illik su sərfi aşağı axınında təqr. 40 m³/san-dir. Oktyabrın sonundan mayın sonuna qədər donmuş olur. A. hövzəsində ümumi sah. 765 km² olan 3,5 mindən çox göl var.

ALLANİT – mineral. Bax *Ortit*.

ALLANTOİS (yeni lat. allantois – lüləvarı) – ali onurğalı heyvanlarda (sürünənlərdə, quşlarda və məməlilərdə) rüşeymin tənəffüsünə, quşlarda və sürünənlərdə isə həm də ifrazat məhsullarının yığılmasına xidmət edən rüşeymxarici törəmə. A. amniot və seroz qişaları arasındakı rüşeymxarici selomun boşluğu içərisində bitir. Sürünənlərdə və quşlarda A. inkişafının sonunda bütün rüşeymxarici selomu doldurur və içəridən yumurtanın qabıq qişasına yapışır. A.-in divarındakı sıx qan damarları rüşeymin xarici mühitlə qaz mübadiləsinə səbəb olur. Məməlilərdə A. kiçikdir və göbək ciyəsinin

bir hissəsini formalaşdıraraq placentanın əmələ gəlməsində iştirak edir.

ALLAR, A l a r – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunda kənd. Allar ə.d.-nin (Allar və Şıxhüseynli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12,5 km c.-də, Peştəsər silsiləsinin ətəyində, Allar çayının (Viləş çayının qolu) sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 1801 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə (kartofçuluq) məşğuldu. Orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi; Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji və memarlıq abidələri var.

ALLARGENTUM – mineral. Tərkibində 8–15% qalay (Sn) saxlayan xalis gümüşün (Ag) bir növüdür. Bərk məhlulun parçalanma məhsulu kimi diskrazitlə birlikdə rast gəlinir. Nadir mineraldır. Az öyrənilmişdir.

ALLE (Allais) Moris (d. 31.5.1911, Paris) – fransız iqtisadçısı. Nobel mükafatı laureatı (1988). Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru olmuşdur (1946–80). Tədqiqatları ümumi iqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinə, zamanlararası proseslərin və kapitalın maksimal səmərəliliyi nəzəriyyəsinə, pul, kredit və pul tədaviyünün dinamikası nəzəriyyəsinə və s. aiddir.

Əsərləri: Экономика как наука. М., 1995; Глобализация: Разрушение условий занятости и экономика роста. М., 2003.

ALLEQANI (Allegheny) – ABŞ-da, Pensilvaniya və Nyu-York ştatları ərazisində çay. Mononqahila çayı ilə qovuşduqdan sonra Ohayo çayını (Missisipinin sol qolu) əmələ gətirir. Uz. 523 km. Əsas qolları: Klarion, Kiskiminetas, Frenç-Krik. Pitsburqdan İst-Bredi ş.-inə qədər gəmiçiliyə yararlıdır.

ALLEQANI (Allegheny) – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Men ştatı ərazisində dağlar. Appalaç platosunun şm.-ş. hissəsini təşkil edir. Hünd. şm.-də 600 m-dən c.-də 1482 m-ədəkdir (Sprus-Nob d.). Əsasən, əhəngdaşı süxurlarından təşkil olunmuşdur. Səthi sıx və dərin çay dərələri ilə parçalanmışdır. Yamacları enliyarpaqlı meşələrlə örtülüdür. İri daş kömür yataqları var.

ALLEQORİYA (yun. ἀλληγορία – rəmz), ədəbiyyatda – məcazi ifadə növlərindən biri; mücərrəd anlayış və fiqurların konkret obrazlar vasitəsilə əyani

ifadəsi. A.-dan bədii ədəbiyyatda (xüsusilə təmsillərdə) daha çox istifadə olunur (məs., göyərçin – sülh, aslan – mərdlik, tülkü – hiyləgərlik, dovşan – qorxaqlıq rəmzidir). Orta əsrlər Şərq, həmçinin klassisizm dövrü ədəbiyyatında A. mühüm yer tutmuşdur. “Kəhilə və Dimnə”, Füzulinin “Bəngü-Badə”, “Söhbət ül-əsmar”, M.Ə.Sabirin “Tülkü və qarğa”, “Ağacların bəhsi”, Q.Zakirin. S.Ə.Şirvaninin təmsilləri alleqorik əsərlərdir. Yazıçılar A.-dan, əsasən, senzuranın diqqətini yayındırmaq üçün istifadə etmiş, həyatda müşahidə etdikləri nöqsanları cəmiyyət həyatından təbiətə və heyvanlar aləminə köçürmüşlər. A. romantizmdə mühüm yer tuturdu.

Təsviri sənətdə alleqorik təsvirlər, adətən, onların məzmununu izah edən atributlarla verilir (məs., əlində yaşıl budaq, yaxud göyərçin tutmuş fiqur – sülh A.-sı, gözü sarğılı, əlində tərəzi tutmuş qadın – ədalət A.-sıdır). İlk əlamətləri antik mifoloji təsvirlərdə yaranan bu janr orta əsrlər təsviri sənətində formalaşmış, İtibah dövründə humanist məzmun kəsb etmişdir. 19–20 əsrlərin realist incəsənətində A. çox vaxt kəskin ictimai-siyasi məna kəsb edirdi. Müasir incəsənətdə A.-dan monumental heykəltəraşlıq və boyakarlıqda, eləcə də plakat və siyasi karikatürada istifadə edilir.

ALLEQRO (ital. allegro – şən, cəld) – 1) m u s i q i d ə – iti temp, bu tempdə ifa olunan musiqi əsəri, yaxud onun bir hissəsi; 2) klassik rəqsdə iti templi hissə, həmçinin balet tamaşalarında pərdənin sonunda ifa olunan kütləvi rəqs.

ALLELLƏR (yun. ἀλλήλων – bir-birini, qarşılıqlı), a l l e l o m o r f l a r – homoloji (qoşa) xromosomların eyni sahələrində (lokuslarında) yerləşən və oxşar irsi əlamət daşıyan genlər. Hər gen quruluşundan asılı olaraq iki allel vəziyyətində ola bilər. Bunlardan biri, adətən, əlamətin maksimal inkişafını (dominant A.), digəri isə əlamətin tamamilə, yaxud qismən gizli (ressessiv A.) qalmasını, məs., bitkilərdə dominant A. rəngli, ressessiv A. rəngsiz çiçəklərin əmələ gəlməsini təmin edir. İnsanlarda isə gözün, saçların tünd rəngləri açıq rənglər üzərində dominantdır. Yeni A. (bunların sayı qeyri-məhduddur) gen strukturunun dəyişməsi, yəni mutasiyalar nəticəsində meydana çıxır. Müxtəlif allel vəziyyətlərində gen xassəsinin olması allelizm adlanır. A. barədə təlimin genetikada, tibbdə və seleksiyada böyük əhəmiyyəti var. Hər bir gəndə bir neçə

allelin mövcudluğu genetik müxtəlifliyin səviyyəsini (məs., insanda üç allel 4 əsas qan qrupunun olmasını), bu və ya digər xəstəliyin müxtəlif formalarını (məs., anemiya), bitkilərdə və heyvanlarda onların məhsuldarlığına, zərərverici və xəstəliklərə qarşı davamlılığına təsir edən əlamətləri müəyyən edir.

ALLELOMORFLAR – bax *Alləllər*. **ALLELOPATİYA** (yun. ἀλληλων – qarşılıqlı + pathos – əziyyət) – bitkilərin müxtəlif maddələr ifraz etməsi nəticəsində bir-birinə təsir göstərməsi. Dörd qrup belə maddə məlumdur. İki qrupunu mikroorqanizmlər əmələ gətirir; bunlar başqa mikroorqanizmlərin fəaliyyətini dayandıran *antibiotiklər* və ali bitkilərə təsir edən *marazminlər*dir (soldurucu maddələr). Digər iki qrupun maddələrini ali bitkilər ifraz edir; bunlar mikroorqanizmlərin fəaliyyətini boğan *fitonsidlər* və ali bitkilərin inkişafını ləngidən *kolinlər*dir. K.t. bitkilərinin becərilməsində (növbəli əkin, qarışıq əkinlər üçün bitki seçilməsi və s.) A.-nı nəzərə almaq lazımdır.

Əd.: Гродзинский А.М. Аллелопатия и продуктивность растений. К., 1990.

ALLEMƏNDA (fr. allemande – alman-sayağı) – qədim rəqs. Hərəkətləri axıcı, tempi aramdır. Məişət və saray rəqsi kimi 16 əsrin ortalarında İngiltərə, Fransa və Niderlandda meydana çıxmışdır. 17 əsrdə formaca müəyyən qədər dəyişilərək solo (klavesin, lütnya və s.) və ansambl-orkestr süitalarının tərkib hissələrindən olmuşdur. 18 əsrin 2-ci yarısında A. adı ilə yeni, iti templi alman rəqsi geniş yayılmışdır. İ.S.Bax ingilis və fransız süitalarında A.-dan istifadə etmişdir.

ALLEMONTİT (Fransada Allemon yatağının adından) – mineral. Kimyəvi tərkibi AsSb. Triqonal sinqoniyada kristallaşır. Xırda dənəli və böyrəkvari aqreqatlar əmələ gətirir. Rəngi bozumtul-ağdır. Sərtliyi 3–4, xüsusi çəkisi 6,33. Kvars damarlarında saf As və Sb-la,

Allemontit.

peqmatitlərdə Co, Ni və Ag-un sulfidləri ilə birlikdə rast gəlinir.

ALLENLƏR (1,2-alkadienlər) – ümumi formulu $RR'C=C=CR''R'''$ (R-üzvi radikal və ya hidroqen) olan karbohidrogenlər. Sıranın birinci üzvü allendir $CH_2=C=CH_2$. A.-in kimyevi xassələri alkenlərə oxşardır: elektrofil birləşmə reaksiyalarında doymamış rabitələrdən hər biri ardıcıl iştirak edir. A. quruluşlarından və reaksiyanın şəraitindən asılı olaraq alkinlərə və ya 1,3-dienlərə izomerləşir; dien sintezi, dimerləşmə, 1,3-dipolyar tsiklobirləşmə və polimerləşmə reaksiyalarına daxil olur. A. dihalogenalkanların dehidrohalogenləşməsindən, propargilhalogenidlərin reduksiya edici dehalogenləşməsindən, qoşulmuş eninlərin 1,4-reduksiyasından alınır. A. üzvi sintezdə, məs., vitaminlər, əcazılıq preparatları alınmasında aralıq birləşmələr kimi istifadə edilir.

ALLENTAUN (Allentown) – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Pensilvaniya ştatında şəhər. Əh. 106,6 min (2000). Nəql. qovşağı. Mühüm sənaye mərkəzidir. Maşınqayırma (yük avtomobilləri istehsalı), cihazqayırma, metal emalı, yeyinti, trikotaj, poliqrafıya sənayesi müəssisələri var. 1762 ildə alman kolonistləri tərəfindən salınmışdır.

ALLEPPI, Alapula (Alleppey) – Hindistanın c.-unda, Kerala ştatında şəhər. Lakkadiv dənizi sahilində port. Əh. 264,9 min. Hindqozu, kauçuk, taxtaşalban, müxtəlif yağ, ədviyyat və s. ixrac olunur.

ALLER – AFR ərazisində çay. Vezər çayının sağ qolu. Uz. 260 km, hövzəsinin sah. 15600 km². Bördə yüksəkliyindən başlanır və Şimali Almaniya ovalığı ilə axır. Mənsəbindən 117 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Yuxarı axınında Orta Almaniya kanalı ilə kəşşir.

ALLER Lourens Xyu (d. 24.9.1913, Vaşinqton, Takoma) – Amerika astronomu, Milli EA üzvü (1962). Kaliforniya Un-tini bitirmişdir (1936). Təhsilini Harvard Un-tində davam etdirmiş, 1939–45 illərdə orada dərslər demişdir. Berkliyə Kaliforniya Un-tində fiziki tədqiqatlar aparmışdır (1943–45). Miçiqan Un-tinin (1948–62), 1962 ildən Los-Ancelesdə Kaliforniya Un-

tinin prof.-u olmuşdur. Əsas elmi işləri Günəş və ulduzların atmosferlərinin nəzəri və spektroskopik tədqiqinə, qaz dumanlığına, kosmik sistemlərdə kimyevi elementlərin tərkibinin təyin edilməsinə aiddir. İkcildlik “Astrofizika” dərslərinin müəllifidir (1954).

ALLERGEN (yun. γένος – özgə və erqon – təsir) – allergiya törədən antigen və ya haptən təbiətli maddə. Zülallar, zülalpolisaxarid və zülal-lipid kompleksləri, qeyri-zülal təbiətli mürəkkəb birləşmələr (polisaxaridlər) və sadə kimyevi maddələr, o cümlədən ayrı-ayrı elementlər (brom, yod) A. ola bilər. Ev tozu əsas məişət A.-i kimi özünü göstərir. Bununla yanaşı epidermal (yun, baş kəpəyi, quş tükü, balıq pulu), dərman, sənaye, qida, çiçək tozcuğu, infeksiyon (bakterial, göbək, virus) A.-lər də ayırd edilir.

ALLERGIK XƏSTƏLİKLƏR – insanda ekzogen allergenlərə (bax *Allergiya*) qarşı həssaslığın artması nəticəsində baş verən xəstəliklər qrupu. A.x.-in əmələ gəlməsində allergenlərlə təmas zamanı allergik reaksiyanın inkişafına genetik meyilliliyin olması mühüm rol oynayır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 10–30%-ə qədər A.x.-ə tutulur. A.x.-in meydana çıxması allergenin orqanizmə daxil olma yolundan, allergik reaksiyanın tipindən və allergik iltihabın yerləşməsi yerindən (hədəf orqan) asılıdır. A.x. tənəffüs orqanlarını (allergik rinit, bronxial astma və s.), dəri və selikli qişaları (allergik konyunktivit, atopik və təmas dermatitləri, övrə, Kvinke ödemi) zədələməklə keçir. Qida və dərman allergiyalarının əlamətləri olduqca müxtəlif ola bilər. Anafilaktik şok zamanı, əsasən, tənəffüs və ürək-damar sistemi zədələnir (bax *Anafilaksiya*). A.x.-də vegetativ və mərkəzi sinir sisteminin, endokrin sisteminin, mədəbağırsağ yolunun və s.-nin də zədələnməsi mümkündür. Vaxtında diaqnoz qoyulub, müalicə aparılmadıqda ağırlaşma baş verir. A.x. zamanı spesifik müayinə üsullarından – allergik diaqnostik sınaqlardan istifadə olunur. Profilaktikası: allergenlərlə təmasın aradan qaldırılması, allergik və yanaşı gədən xəstəliklərin vaxtında müalicəsi. Müalicəsi: spesifik (allergenin kənar edilməsi, spesifik immun müalicəsi) və qeyri-spesifik üsullar (ümumi müalicə, fizioterapiya, sanatoriya-kurort müalicəsi).

ALLERGIYA – orqanizmin sensibilizasiya törədən müxtəlif maddələrə –

allergenlərə qarşı immunoloji həssaslığının dəyişməsi. A.-ya allergenlərlə təmas zamanı allergik reaksiyalara genetik meyillilik, qeyri-spesifik qıcıqlandırıcıların təsiri, peşə zərərliyi, xroniki infeksiyon-iltihabi xəstəliklər, dərman qəbuluna lazımı nəzarətin olmaması səbəb ola bilər.

Orqanizmin allergenlə ilk təması zamanı onun daxilolma yolundan asılı olmayaraq (parenteral, tənəffüslə, dəri və ya selikli qişalarla) sensibilizasiya, yəni allergenə qarşı anticislərin, yaxud sensibilizasiyalaşmış limfositlərin əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunan həssaslığının yüksəlməsi baş verir. Allergenin təkrar daxil olması zamanı allergik reaksiya inkişaf edir. İmmun mexanizminə görə 4 növ allergik reaksiya ayırd edilir – üç tez təsir edən tipli və bir tədricən təsir edən tip: I – E (IgE) immunoqlobulin-dən asılı olan reagin, II – sitotoksik, III – immunokompleks, IV – tədricən təsir edən hiperhəssaslıq. Hər hansı tip reaksiya 3 mərhələdən ibarətdir: birinci (immunoloji) mərhələdə allergenin orqanizmə təkrar düşməsi anticislərlə və yaxud sensibilizasiyalaşmış limfositlərlə allergenin reaksiyasına səbəb olur; ikinci (patokimyəvi) mərhələdə mediatorların hüceyrədən azad edilməsinə səbəb olan biokimyəvi reaksiyalar baş verir; üçüncü (patofizioloji) mərhələdə tədricən (24–48 saatdan sonra) və tez təsir edən (bir neçə saniyədən 15–20 dəqiqəyədək) klinik əlamətlər təzahür edir. Allergik reaksiyalar zamanı əsas patofizioloji dəyişikliklər sayə əzələlərin yığılması, kiçik damarların və kapilyarların genişlənməsi, mayenin damardankənar sahələrə keçməsi ilə müşayiət olunur.

A. *allergik xəstəliklərin* inkişafına səbəb olur. Bundan əlavə müəyyən qrup xəstəliklərdə allergik proses əsas xəstəliyin (vərəm, brusellyoz və s.) komponenti ola bilər. A.-nın profilaktikası allergenlərlə təmasın, qeyri-spesifik qıcıqlandırıcıların təsirinin dayandırılmasına, yoluxucu və digər xəstəliklərin vaxtında və adekvat müalicəsinə yönəldilir.

Əd.: Иммунология. М., 2000; Клиническая аллергология. М., 2002.

ALLERQOLOGİYA (*allergiya* və ... *logiya*) – immunologiyanın bir bölməsi; allergik xəstəliklərin və reaksiyaların etiologiyasını, patogenezini, gedişini, onların diaqnostikası, müalicəsi və profilaktikasını öyrənir. A.-nın klinik-nəzəri fənn kimi yaranması fransız fizioloqları Ş.Rişe və P.Portye tərəfindən

anafilaksiyanı kəşf etmələri (1902) ilə əlaqədardır.

ALLI – Azərb. Resp. Füzuli r-nu ərazisində çay. Quruçayın sağ qolu. Uz. 25 km, hövzəsinin sah. 121 km². Böyük Kirs d.-ndan (2280 m) başlanır.

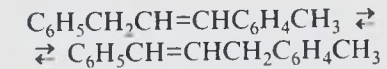
ALLİKƏND – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Daşbulaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 2,5 km şm.-da, Ayrımçayın (Tərtər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 166 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb var idi.

ALLİQATORLAR (Alligatoridae) – timsahlar dəstəsindən sürünənlər fəsiləsi. Bədəninin uz. 1 m-dən 6 m-ədəkdir (qara kayman). Ümumi kaymanlar adı altında birləşən 4 cinsi, o cümlədən əsl A., gözlüklü kaymanlar (Caiman), qara kaymanlar (Melanosuchus) və yastıalın kaymanlar (Paleosuchus) məlumdur; 7 növü var. Şimali Amerikanın c.-ş.-ində, Cənubi Amerikada və Çində yaşayır. Əsasən, şirinsu hövzələrində, bəzən də şortəhər laqunalarda və estuarilərdə məskunlaşır. Balıq, molyusk, xərçəngkimilər, sürünənlər və suda-quruda yaşayanlarla, bəzən də məməlilərlə qidalanır; insan üçün çox da təhlükəli deyildir. Əsl A. cinsinə 2 növ – Çin A.-ı və Missisipi A.-ı daxildir. Çin A.-ının uz. 2 m-ədək olur. Çay və göllərin kənarlarındakı yuvalarda yaşayır. Yuvasını sahilboyu təpələrdə düzəldir. Qoruqlarda mühafizə edilir. Zooparklarda asanlıqla yetişdirilir. Missisipi A.-ı (A. mississippiensis) daha iridir (uz. 5 m-ədək), ön ayaqlarının barmaqları arasında pərdə olur. 20–40 yumurta qoyur, onları qoruyur, nəsil yayğısına qalır. Erkəklər üçün ərazi davranışı xarakterikdir. 85 il yaşayır. Missisipi A.-ının ovu qadağan edildikdən sonra sayı bərpa olunmuşdur. Sənaye məqsədilə yetişdirmək üçün xüsusi fermalar yaradılmışdır. Dərisinə görə ovlanır. Nadir növdür. Adı Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı kitab”ına düşmüşdür.

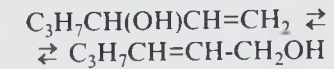
ALLİL SPİRTİ, 2-propen-1-ol – ən sadə doymamış spirt, $CH_2=CHCH_2OH$; kəskin iyli, rəngsiz mayedir. *t*_{qayn.} 96,9°C. Üzvi həlledicilərdə yaxşı həll olur, su ilə bütün nisbətlərdə qarışır. A.s. spirtlər və doymamış birləşmələrə xas olan reaksiyalara girir. A.s.-ndə OH qrupunun əvəzlənmə reaksiyası ikiqat rabitanın saxlanması və ya *allil yenidənqruplaşması* ilə gedir. A.s. allil xloridin $CH_2=CHCH_2Cl$ hidrolizi ilə alınır. A.s. akrolein, sadə və mü-

rəkkəb allil efirlərinin sintezində istifadə edilir.

ALLİL YENİDƏNQRUPLAŞMASI – $\begin{matrix} | & | & | \\ -C & =C & -C-X \end{matrix}$ qruplaşması olan, ikiqat rabitanın yerdəyişməsi və eyni zamanda X-atom və ya atomlar qrupunun miqrasiyası ilə müşayiət olunan üzvi birləşmələrin izomerləşməsi; turşu və əsasların təsiri ilə gedir. Karbohidrogenlər, karbonil birləşmələri, nitrillər və s. prototrop A.y.-na – protonun (X-H) miqrasiyasına uğrayır. Məs.,

Spirtlər, sadə efirlər və s. birləşmələr anionotrop A.y.-na – anionların (X-OH, OR və s.) miqrasiyasına uğrayır. Məs.,

A.y. ilə izomer spirtlər, sadə və mürəkkəb efirlər sintez olunur.

ALLİLÜYYA (qədim yəhudi dilində “allahı mədh edin” deməkdir) – iudaizmdə allahı mədh edən təntənəli nida. İlk dəfə Davud peyğəmbərin çarlığı dövründə bəzi psalmların nəqarəti kimi istifadə olunmuşdur. Sonradan daha geniş yayılaraq heç bir dəyişikliyə uğramadan, tərcüməsiz xristianlıq tərəfindən qəbul edilmişdir. Katolik kilsə ibadətində *liturgiyadan* sonra, pravoslavlıqda isə İncilin oxunuşundan əvvəl səsləndirilir.

ALLİSON Semüel Kinq (13.11.1900, Çikaqo–15.9.1965) – Amerika fiziki, Milli EA üzvü (1946). Çikaqo Un-tini bitirmişdir (1921). 1926–30 illərdə Kaliforniya Un-tində (1926–30), Çikaqoda (1930–44; 1942 ildən prof.), Los-Alamos laboratoriyasında (1944–46) işləmişdir. E.Fermi ad. Nüvə Tədqiqatları İn-tunun direktoru (1946–58 və 1963–65) olmuşdur. Tədqiqatları rentgen şüalarına, nüvə fizikasına və reaktor quruluşuna həsr edilmişdir. İlk nüvə reaktorunun qurulmasında iştirak etmiş, nəzarət olunan zəncirvari reaksiyanı həyata keçirmişdir (1942).

ALLİTERASİYA (lat. ad, al – yanına + littera – hərf) – bədii nitqin səs düzünün əsas ünsürlərindən biri; sözlərdə

(əsasən, əvvəlində) eyni samit səslərin təkrarı. Azərb. əd-tında geniş yayılmış A. evfonik (bax *Evfoniya*) və ritmik (bax *Ritm*) funksiya daşıyır. Şeirinin daxili məzmunundakı mənaya uyğun səs təqlidi yaratmaqla, əsərin poetik keyfiyyətlərini, bədii təsir gücünü artırır. A. misra və bölgü qruplarının əvvəlində gəldikdə və onların hüdudunu oxşar səslər vasitəsilə təsbit etdikdə, evfonik funksiyanı saxlamaqla yanaşı, ritmi qüvvətləndirir və ritm vahidlərini bir-biri ilə daha sıx əlaqələndirir. A. klassik Azərb. poeziyasında, əsasən, ritmik, müasir poeziyada isə, bir qayda olaraq, evfonik vasitə kimi işlənir.

Əd.: Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., 1962.

ALLİTERASİYALI ŞEİR SİSTEMİ – qədim türk, alman və b. xalqların poeziyasında sözlərin əvvəlində işlənən səs təkrarlarının (alliterasiya, assonans və s.) ritmik funksiyanı əsaslanan şeir sistemi. Alliterasiyanın yaranması qədim alman şeirində vurğunun həmişə söz kökünün ilk hecasına düşməsi ilə, türk şeirində isə geniş şəkildə işlənən söz təkrarları ilə bağlıdır. Qədim Azərb. ədəbiyyatında A.ş.s. özünün bariz ifadəsini “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda tapmışdır. Eposdakı şeir parçalarında söz və ibarələrin sabitləşmiş poetik ənənə və sintaktik normalara uyğun şəkildə düzülüb-qoşulmuşdur. Bir çox cümlə və ifadələr bütün dastan boyu sabitləşmiş qəliblərə uyğun (məs., “qarşı yatan qara dağlar”, “tavla-tavla şahbaz atlar” və s.) və ya bu qəliblərin müxtəlif variantlarında işlədilir. Söz və ibarələrin seçilməsində və sətirlərin müvafiq hissələrində yerləşdirilməsində əsas prinsip onların etimoloji və qrammatik baxımdan yaxınlığı, fonetik oxşarlığıdır ki, bu da sətirlərdə söz təkrarlarının və ritmik-sintaktik paralelliğin yaranmasına səbəb olur. Sonuncular isə öz növbəsində cümlənin ayrı-ayrı simmetrik hissələrində müvafiq səs təkrarlarının alliterasiyaya çevrilməsinə səbəb olur.

Eposda alliterasiyanın daxili, xarici və çarpaz növlərinə təsadüf edilir. Daxili alliterasiya misra daxilində ayrı-ayrı mühüm sözləri bir-biri ilə əlaqələndirərək, daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır, çox vaxt isə bölgü qruplarının əvvəlində gələrək, misradaxili ritmik qrupların hüdudunu müəyyənləşdirir. Xarici alliterasiya ardıcıl şəkildə misraların əvvəlində gələrək, ayrı-ayrı sətirlərin bir-biri ilə əlaqələnməsinə xidmət edir, çarpaz alliterasiya növü isə bir neçə misra-

nın çarpaz əlaqələndirmə prinsipinə əsaslanır. A.ş.s. Azərb. xalq şeirində yal-nız ritmik və vefonik vasitə deyil, həm də ritmik kompozisiya funksiyasını yerinə yetirərək, yeni poetik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əd.: Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI – VIII веков. М., 1965; Ахундов А. Şeir sənəti və dil. B., 1980.

ALLİTLƏR – 1) tərkibləri, əsasən (50%-dən çox), hidroksidli və oksidli alüminium minerallarından (gibbsit, byomit, diaspor və s.) və gil minerallarından (xloritlər, kaolinlər və s.), he-titdən, hematitdən, xalsedondan, kvars-dan, aktinolitdən və s. ibarət ekzogen süxurlar. 2) boksitlərə nisbətən tərkibində alüminium oksidi az olan ($Al_2O_3:SiO_2 < 2,1$) süxurlar.

Termin 1926 ildə alman geoloqu H.Harrasoviç tərəfindən irəli sürülmüşdür və bu günədək birmənalı qarşılan-mır. A., əsasən, alüminium-silikat sü-xurlarının tropik humid iqlim şəraitində aşınma məhsullarıdır (bax *Allitləşmə*). A.-ə ya əmələ gəldikləri yerdə – aşınma qabığının laterit horizontunda, ya da bir qədər kənarda karst boşluqlarında və dərələrdə qalımlıqları 10–15 m-ə çatan laylar şəklində rast gəlinir. A. RF, Qazaxıstan, Çin, Hindistan, Avstraliya və Qvineyada aşkar olunmuşdur. Oda-davamlı məmulatların istehsalında və alüminium filizi kimi istifadə edilir.

ALLİTLƏŞMƏ (*alüminium* və yun. litos – daş sözlərindən) – kimyəvi aşınma tipi; süxurları alüminiumla zəngin-ləşdirən rütubətli tropiklər və subtropik-lər üçün səciyyəvidir. Suyun, karbon qa-zının və üzvi turşuların təsirindən süxur-lardakı alümosilikatlar parçalanır və nə-ticədə alüminiumla zənginləşmiş aşınma qabığı və allit torpaqlar yaranır. Yüksək dərəcədə A. nəticəsində alüminium fili-zinin əsasını təşkil edən *boksitlər* əmələ gəlir.

ALLO... (yun. ἄλλος – başqa, özgə) – mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi. “Baş-qa”, “özgə” mənalarını ifadə edir. Məs., *allometriya*, *allomorfoz*.

ALLOANTİGENLƏR – bax *Antigenlər*. **ALLOBROQLAR** (lat. Allobroges) – Roma imperiyası ərazisində yaşamış kelt tayfası. Narbon Qalliyası əyalətinin şm.-ində məskunlaşmışdılar. E.ə. 218 ildə *Hannibaldın* İtaliyaya yürüşü zamanı A. onun tərəfinə keçmişdilər. E.ə. 121 ildə Roma sərkərdəsi *Kvint Fabi Maksim* A.-ı Romaya tabe etmişdir. A.-ın əsas şə-hərləri – Vyenna (indiki Vyenn), Genava

(indiki Cenevrə) və Qrenobl ş.-ləri idi. **ALLÓD** (lat. allodium; qədim alm. Al – tam + od – sahiblik) – Qərbi Avropada irsi torpaq mülkiyyəti. Sahibinin tam ix-tiyarında idi. Şərti feodal mülkiyyəti *benefisi* və *feoddan* fərqli olaraq A. feodal xidməti və feodal rentasından azad olan A.-un xüsusiyyəti məhəlli hərbi təşkilat sistemi ilə bağlılığı idi. A.-un son for-ması *vestqotlarda* və *burqundlarda* 6 əs-rin əvvəllərində, *franklarda* 6 əsrin sonunda, digər german tayfalarında 7–8 əsrlərdə, *sakslar* və *frizlərdə* isə 9 əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. A. İngil-tərə, İtaliya, İspaniya, Almaniya, Cə-nubi Fransa və Skandinaviyada qal-maqda idi. Yaxın və Orta Şərqdə (o cümlədən Azərb.-da) *mülk*, Rusiyada *voçina*, Çində çjuantyan, Yaponiyada *söen* müəyyən dərəcədə A.-a yaxındır.

ALLOFÁN (*allo...* + lat. fanes – görünən) – mineral, Al hidrosilikatı. Kimyəvi tərkibi $Al_2O_3 \cdot 1,2 SiO_2 \cdot 3,3 H_2O$; Al : Si = 1 : 1. Sıx, ovuntu və şüşəyən-zər ərp aqreqatları halında rast gəlinir. Rəngi – rəngsizdən qonuradək. Sərtliyi təqr. 3, xüs. ç. 2,5. Ekzogen mənşəlidir. Kükürd turşusunun təsiri ilə silikatların və alümosilikatların parçalanması nə-ticəsində əmələ gəlir.

ALLOGENÉZ (*allo...* + *...genéz*) – yeni xüsusi uyğunlaşmaların inkişafı istiqamətində orqanizmlərin təkamülü.

ALLOXORİYA (*allo...* + yun. χορῆω – irəliyə gedirəm, irəliləyirəm) – bitkilərin müxtəlif xarici amillər: insan (antropo-xoriya), heyvan (zooxoriya), külək (anemoxoriya) və su (hidroxoriya) vasitəsilə yayılması. Bax həmçinin *Avtoxoriya*.

ALLOXROMATİZM, mineral-ların rəngi – mineralların fiziki xas-sələrindən biri. A. Ostvald şkalası üzrə təyin edilir. Daha dəqiq təyin üçün əksolunma və udulma spektri üsulundan istifadə olunur. Mineralogiyada istifadə edilən rəng təsnifatı mineralların quruluş və tərkib xüsusiyyətlərinə əsaslanır. 3 rəng tipi mövcuddur: 1) *idioxro-matik* rəng – minerallar tərəfindən işığın udulması ilə əlaqədardır (məs., kinovar, təbii kükürd, auripigment və s.); 2) *alloxromatik* rəng – rəngsiz mineralların tərkibində digər rəngli maddələrin mikroskopik hissəcik-lərinin varlığı ilə əlaqədardır (məs., xal-sedon, yaxud çöl şpatlarında hematitin olması); 3) *psəvdoxromatik* rəng – optik effektədən asılı olan rəngdir.

ALLOXTÓN (*allo...* + yun. χθών – yer) – tektonik deformasiyalar zamanı maili,

bəzən dalğavarı səth boyunca hərəkət edərək öz ilkin yerini dəyişməmiş strukturların (avtoxtonların) üzərinə gəlmiş süxur kompleksi. Mobil blok strukturlarını (bax *Tektonik örtük*) və ya örtük cismini təcəssüm etdirir. Onların üfüqi yerdəyişmə amplitudası onlarla. bəzən yüzlərlə *km*-ə çatır və ördüyü süxurlardan tərkibinə (eyni yaşlı olsalar belə), metamorfizm dərəcəsinə, qırışıq-lığın xarakterinə, intensivliyinə və s. görə fərqlənir. A. termini həmçinin öz ilkin yerini dəyişmiş süxur, qırışıq və faydalı qazıntılara da tətbiq edilir.

ALLOXTONLAR – məskunlaşma nəti-cəsində müəyyən yerlərdə yaranan orqa-nizmlər (bax *Avtoxtonlar*). Erkən Plio-sendə Şimali Amerikadan Avropaya miqrasiya etmiş atlar A.-a misal ola bilər. Sakit okeandakı mərcan növlərinin təqr. yarısı ehtimala görə Atlantik okeanından gəlmişdir. Təbiətdə bəzi alloxton mikro-orqanizmlərin olması antropogen çir-kəlmənin göstəricisidir.

ALLOKÁSİYA – iqtisadi resursların və ehtiyatların müxtəlif subyektlər ara-sında onlara olan zəruri tələbatlar əsa-sında bölüşdürülməsi.

ALLOKLAZİT (Allaclazit) – mineral. Kobaltla çox zəngindir (Co – 33%). Sin-qoniyası rombikdir. Rəngi cəhrayımtıl, göyümtül olur. Metal parıltılıdır. Sərtliyi 5–5,6; sıxlığı 5700–6000 *qk/m³*. Hidro-termal mənşəlidir. Kobalt metalı, da-vamlı göy və yaşıl rənglər, xüsusi polad-lar istehsalında işlədilir. Azərb.-da Daş-kəsəndə var.

ALLOQÁMİYA (*allo...* + γάμος – ni-kah) – bitkilərdə çarpaz tozlanma. Bir-hüceyrəliyərdə (əsasən, ibtidailərdə) müx-təlif mənşəli qamətlərin populyasiyası.

ALLOMETRİYA (*allo...* + lat. mētron – ölçü) – bədən hissələrinin qeyri-bəra-bər böyüməsi. A. mənfi (məs., uşağın başının ləng böyüməsi) və ya müsbət (gövşəyən heyvanların buynuzlarının böyüməsi) ola bilər. A. həm bədən mütənəsibliyinin, həm də müxtəlif or-qanların inkişaf tempinin dəyişməsin-də (heteroxroniya) özünü göstərir.

ALLOMORFÓZ – bax *İdiadaptasiya*.

ALLOPÁTİYA – bax *Homeopatiya*.

ALLOPATRİYA (*allo...* + yun. πατρίς – hadisə baş verən yer) – bir-birinə aidiyyəti olmayan və kəskin fərqlənən coğrafi rayonlarda (areallarda) müxtəlif orqanizm qruplarının (bir və ya müxtəlif növlərin, yaxud daha iri taksonların populyasiyaları) yaşaması. Hər orqa-nizm qrupu təbii seçmənin təsiri ilə öz

arealı daxilindəki mühitin xüsusiyyətlə-rinə uyğunlaşır.

ALLOPOLİPLOİDİYA (*allo...* + *poli-ploidiya*) – növarası, yaxud cinsarası çarpazlaşdırma zamanı xromosom yığımının dəfələrlə artması ilə bitki, bəzən də heyvan hüceyrələrində gedən irsi dəyişənlik. Yəni müxtəlif növlərə aid olan genomların cəmləşməsi (A+B=AB) hesabına, sonra isə xromosom sayının ikiləşməsi (AB+AB=AABB) nəticəsində baş verir. A. həm təbiətdə rast gəlinir, həm də məqsədyönlü şəkildə alınır (covdar-buğda, kələm-turp hibridləri). Bitkilərdə növəmələgəlmə proseslərində əhəmiyyəti var.

ALLOSTERİK FERMENTLƏR – identik polipeptid subvahidlərdən təşkil olunmuş polimer zülallar. Bir neçə eyni polipeptid zəncirindən ibarətdir. A.f.-in katalitik mərkəzləri müxtəlif quruluşlu, iki müxtəlif konformasion vəziyyətdə olduğu üçün substrata az və ya çox dər-əcədə yaxın olur, həm də müxtəlif fer-ment fəallığına malikdir. A.f. fəal və-ziiyyətdə substrata asan, qeyri-fəal vəzi-yətdə isə çətin birləşə bilir, yaxud heç birləşə bilmir.

ALLOTETRAPLOİD – bax *Amfidi-ploid*.

ALLOTROPİK ŞƏKİLDƏYİŞMƏ – bax *Allotropiya*.

ALLOTROPİYA – bir kimyəvi elemen-tin iki və ya daha çox bəsit maddələr kimi mövcud olması. A. müxtəlif sayda atomlardan ibarət molekulların (məs., O₂ və O₃) və müxtəlif kristal quruluş-ların (qrafit və almaz, ağ və boz qalay) yaranması ilə şərtlənə bilər. Bax həm-çinin *Polimorfizm*.

ALLÚZİYA (lat. allusio – zarafat, işarə) – nitqdə və yazıda istifadə edilən, xalq arasında geniş yayılan, tarixi, ədəbi, əsatiri və s. faktlarla bağlı olan ifadə, üslubi fiqur. Məqsəd bu və ya digər əla-məti, keyfiyyəti, hadisəni daha qabarıq verməkdir. Bunun üçün hadisə, fakt müstəqim adı ilə yox, analogi tarixi, ədəbi və digər hadisələrlə adlandırılır. Məs., “Məcnun kimi çöllərə düşmək” dedikdə Şərqdə geniş yayılan və bir çox şairlərin (Nizami, Füzuli və s.) qələmə aldıkları Məcnunun (Qeysin) məhəbbət macərası analogiyasından istifadə olu-nur; “Doğrudan Həsən ağanın qohumu-san?” dedikdə Ə. Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsindəki hadisələr xatırla-nır; xəsis adam M.F.Axundzadənin ədə-bi pəhrəmanı Hacı Qara kimi təqdim olunur və s.

ALLÜVİAL SULAR – müasir və gö-mülmüş çay dərələrinin allüvial çöküntü-lərində toplanmış yeraltı sular. Susaxla-yan süxurların yayılma sahəsi nisbətən cüzi eni və böyük uzunluğu ilə fərqlənir. A.s., adətən, çay suları ilə qarşılıqlı əlaqə-də formalaşır – çaylar onları ya qidalan-dırır və ya drenaj edir. Gömülmüş çay dərələrində belə əlaqə olmaya da bilər.

ALLÜVİAL TORPAQLAR (subasar torpaqlar) – subasarlarda formalaşan və müntəzəm əmələ gələn təzə çay çöküntü-ləri ilə (daşqın və sel dövründə) xarakte-rizə olunur. A.t.-ın xüsusiyyətləri suba-sarların relyefi, çöküntülərin tərkibi, səth və qrunt sularının hidroloji rejimi və bitki örtüyü ilə müəyyənləşir. Yataq boyu bəndlərdə laylı qumlu və ya qumluca çimli A.t. formalaşır. Subasarların mərkəzi hissəsində aqronomik cəhətdən dəyərli quruluşa malik, tərkibində çoxlu humus və alt horizont qatı çox rütubətli olan çəmənlik A.t.-ı inkişaf edir. Səth və qrunt sularının təsirinə ən çox məruz qalan terrasboyu çökəkliklərdə çox rütu-bətlənmiş profilin üst hissəsində torf çəmənlik subasarların çəmən torpaqları çox münbitdir. Su rejiminin tənzimlənmə-sinə (qurudulma, suvarma) ehtiyacı var; tərəvəz və yem bitkiləri becərməsində və çəmən yerləri kimi istifadə edilir.

ALLÜVİUM, allüvial çöküntü-lər (lat. alluvio – çöküntü, yuyulub gəl-mə) – çay dərələrinin yatağını (məcrası-nı), subasar sahələrini və terraslarını təş-kil edən axar (daimi və müvəqqəti) su çöküntüləri. A. tərkibi və quruluşu yu-yulan hövzə süxurlarının tərkibindən, qırıntıların daşınması müddətindən, iqlimin müəyyən etdiyi axımın hidroloji rejimindən, yer səthi relyefindən, yeni və müasir tektonik hərəkətlərdən asılı ola-raq dəyişir. Daimi axarlı dağ və düzənlik

çayları A.-u var. Dağ çayları A.-u üçün, adətən, materialın zəif növləşməsi, on-ların kobud dənəli (çaqıl və valunlar üs-tünlük təşkil edir) olması və aşkar laylı-lığın olmaması, qırıntıların tərkibinin müxtəlifliyi (polimikt) səciyyəvidir. Dü-zənlik çayları A.-u qum, çaqıl, qumlu-gilli çöküntülərlə təmsil olunur. Onlar qırıntıların yaxşı yuvarlaqlaşması və növləşməsi, yekcins mineraloji tərkibi (kvars, oliqomikt qumları) ilə fərqlənir və müxtəlif miqyaslı çəpinə laylaşma ilə səciyyələnir. Düzənlik çayları A.-unda yataq (kobud qumlar, çınqıl, çəp laylı çaqıl), subasar (narın qum, gilçə, qum-ca, üfüqi və dalğalı laylı gillər), axmaz (üzvi maddələrlə zəngin qumca, gilçə, nazik üfüqi laylı gillər, torf) fasiyaları ayrılır. Müvəqqəti axarların A.-u dağlıq və dağətəyi arid sahələrdə inkişaf edir. Düzənliklərdə həmin çöküntülərə yar-ğan, qobu və quruyan çayların A.-u aid edilir. Bunlar çöküntülərin pis növləş-məsi, qırıntı materialların zəif yuvarlaq-laşması, çəpinə laylaşmanın olmaması ilə səciyyələnir. A. ilə almaz, qızıl, platin, qalay və s. səpintiləri və eləcə də inşaət qum və çınqıl yataqları əlaqədardır.

ALMA (*Malus*) – gülçüçəklilər (*Rosa-ceae*) fəsiləsindən ağac və kol cinsi. Bun-lardan ən çox təsərrüfat əhəmiyyəti olanları meşə A.-sı (*M.silvestris*), gilə-meyvə və ya Sibir A.-sı (*M.baccata*), gavalıyarpaq A. və ya Çin A.-sı (*M. pru-nifolia*), Sivers A.-sı (*M.sieversii*), alçaq-boylu A. (*A.pumila*), Şərq və ya Qafqaz A.-sı (*M.orientalis*) növləridir. Ağacları-nın hünd. 1,0–17 m-ədək olur. Yarpaqları saplaqlıdır. Çiçəkləri cəhrayı, bəzi hallarda qırmızı, yaxud ağdır; ikicinsiy-yətlidir; 18–50 erkəciyi olur. Meyvəsi şirəlidir. Balverən bitkidir. 25–30 növü məlumdur. A. qədimdən becərilən mey-və bitkilərindəndir. Sahəsinə və məhsul-

Alma sortları:
1 – Stəkan alması;
2 – Belflor;
3 – Şirvan gözəli;
4 – Şıxıcanı.

darlığına görə, Yer kürəsinin mülayim qurşağındakı meyvə bitkiləri arasında mühüm yerlərdən birini tutur. Azərb.-da 14 A. sortu becərilir. Resp.-da meyvə bağlarının 70%-i alma bağlarıdır. A., əsasən, Quba-Qusar zonasında becərilir. Bəzən hər ağacdən 300–500 *kq* məhsul yığılır. A. calaqla çoxaldılır. Calaqaltının növündən asılı olaraq 18–60 il və daha çox yaşayır. A. yetişmə müddətinə görə yay, payız və qış sortlarına bölünür. Dərildikdən sonra yay sortları 2–3 həftə, payız sortları 2 ayadək, qış sortları isə 5–6 ay və daha çox qalır. Meyvəsinin tərkibində 5–15% şəkər, 0,2–1,4% üzvi turşular (alma və limon turşuları), həmçinin pektin, zülal, sellüloz, C vitamini və B qrupu vitaminləri, karotin, mineral duzlar (xüsusilə dəmir) var. A.-dan konserv, cem, marmelad, mürəbbə, xoşab və şirə hazırlanır; qurudulur. Azərb.-da A. sortlarından Azərbaycan, Sarıtuş, Cırhacı, Şıxıcanı, Abşeron A.-sı, Qəndil sinap, Şirvan müşki, Zaqatala şafranı, Qızılhəmədi, Şirvan gözəli və s. yetişdirilir; gətirilmə sortlardan qırmızı Qrafenşteyn, Qızıl Parmen, Landsberq reneti, Şampan reneti, Simirenko Reneti, Qolden Delişes, London pepini, Belflor-kitayka, ağ rozmarin, sarı Belflor və s. rayonlaşdırılmışdır. Qısa müddətdə ilk alma məhsulu götürülməsində alçaqboylu ağaclar faydalıdır. Oduncağından istifadə edilir. A. dəmgil, meyvə çürüməsi, unlu şəh xəstəliklərinə tutulur. *Almagüvasi*, *alma çiçəkçeyəni*, *alma qabıqçeyəni*, *alma meyvəçeyəni*, *alma mənənəsi* və s. bağlara çox zərər verir.

ALMA – Ukraynada, Krım ərazisində çay. Uz. 83 *km*, hövzəsinin sah. 635 *km*². Krım d-rından başlanır, Qara dənizin Kalamit körfəzinə tökülür. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Aşağı axarında ortaillik su sərfi 0,75 *m*³/*san*-dir. Yayda təqr. 2 ay (quraqlıq illərdə 6 ayadək) quruyur. Üstündə su anbarları var. Suvarmada istifadə edilir. Hövzəsində Krım ovçuluq-qoruq təsərrüfatı yaradılmışdır. Alma döyüşü (1854) burada baş vermişdir.

ALMA ÇİÇƏKYEYƏNİ (*Anthonomus pomorum*) – sərtaqadlılar fəsiləsindən həşərat. Bədəni qonurmtul-boz, qanadüstlüklərində köndələn ağ zolaq olur. Uz. 3,5–4,5 *mm*-dir. Sürfəsi ayaqsızdır: başı qonur və kiçikdir. Avrasiya və Şimali Amerikada, Krım və Qafqazın dağətəyi zonalarında alma, armud ağac-

larına ziyan verir. Əsasən, qönçələri zədələyir. Böcəklər tökülmüş yarpaqların altında və qismən ağac qabığı çatlarında qışlayır. Dişi böcək 100-ədək yumurta qoyur. Yumurtaların inkişafı 5–10, sürfələrininki 15–20, puplarınkı 7–12 gün çəkir. Mübarizə tədbirləri: tumurcuqlar açılmamış ağaclara xlorofos və ya İtalofos çilənməli, bundan əlavə, yazda tumurcuqlar şişəndə və açılmağa başlayanda bəzi bağlarda ağacların altına sintetik və ya başqa materiallardan örtüklər döşəyib ağacları silkləməklə (bu çiçəkləməyə qədər 3–4 dəfə təkrar olunur) böcəklərdən təmizlənməlidir. Tökülən böcəklər məhv edilmək üçün içərisində su ilə ağ neft qarışığı olan qaba boşaldılır.

ALMA MEYVƏYEYƏNİ (*Laspeyresia pomonella* L.) – kəpənəklər dəstəsinin (Lepidoptera) yarpaqbükənlər (Tortricidae) fəsiləsindən kəpənək. Alma, armud, heyva, ərik, gavalı və s. ağaclarının ciddi zərərvericisidir. Uzunsov, tünd-boz rəngli qanadları var; qabaq qanadlarında eninə tünd dalğavari xətlər, uclarında tunc rənginə çalan qəhvəyi-qonur ləkə olur. Arxa qanadları isə açıq rəngli, kənarları saçaqlıdır. Qanadları dam şəklində bükülür. Açılmış halda uz. 14–21 *mm*-dir. Yumurtası yaşıl-ağ, tırtılı açıq çəhrayı (bəzən sarımtıl-ağ), başı qəhvəyidir. Pup açıq-qəhvəyi olub qızılı rəngə çalır. Yaşlı tırtıllar gövdə qabığındakı yarıqlarda ipəybənzər baramacıqların içərisində qışlayır. Tırtıllar alma ağacının qönçələrinin rəngi dəyişən dövrdə puplaşmağa başlayır və bu uzun müddət davam edir. 2–3 həftədən sonra kəpənəklər çıxır. Dişi kəpənəklər əvvəlcə yarpaqların, sonra isə meyvələrin üstünə (1 dişi kəpənək 100-ədək və daha çox) yumurta qoyur. Onların uçuşu 40–50 gün çəkir. Yumurta mərhələsi 5 gündən 9–10 günədək davam edir. Yumurtadan çıxan tırtıllar meyvənin ləti içərisinə girib, 1–2 toxum yeyirlər; 3-cü və ya 4-cü

Alma meyvəçeyəni:
1 – yetkin həşərat;
2 – yarpaqlar və meyvələr üzərində kəpənəyin qoyduğu yumurtalar;
3 – tırtıl; 4 – pup;
5 – qurumuş ağac qabığı içərisində baramalar;
6 – zədələnmiş meyvələr.

dəfə qabığını dəyişəndən sonra birinci meyvəni tərk edib ikinci meyvənin içərisinə girir. Bir tırtıl öz inkişafı ərzində iki meyvə zədələyir. 20–26 gün qidalanır, 2 nəsil verir. Mübarizə tədbirləri, əsasən, insektisidlərlədir.

Əd.: Məmmədov Z. M. Azərbaycanda meyvə ağaclarına zərərverən kəpənəklər və onların parazitləri. B., 2004.

ALMA MƏNƏNƏSİ, *Alma nın yaşıllı mənənəsi* (*Aphis pomi*) – xorutumlu bərabərqanadlılar dəstəsinin mənənələr fəsiləsindən həşərat. Alma ağacını (xüsusilə tıngləri və cavan ağacları), quşarmudunu, dovşanalmasını, yemişanı, irqanı zədələyir. Miqrasiya etmir. Yetkin A.m. oval formalı, yaşıl rəngli, başı qəhvəyi və ya yaşılımtıl-sarı olur. Payızda mayalanmış dişi mənənələr cavan zoğlarda tumurcuqlara yaxın yumurta qoyur. Yazda tumurcuqlar qabardıqda (şişdikdə) yumurtalardan çıxmış sürfələr tumurcuqlara, onlar açıldıqda isə yarpaqların arasına keçir. Yarpaqlar burulur, tumurcuqlar əyilir. Bütün yay ərzində mənənə partenogenez (mayalanmamış yumurtadan rüşeymin inkişaf etməsi) yolla çoxalır və iqlim şəraitindən asılı olaraq ildə 6–19 nəsil verir. Koloniyalarla yaşayır. Payızda mənənənin nəslində erkək və dişi fərdlər əmələ gəlir, onlar cütləşir və cavan zoğlar üzərinə qışlayan yumurtalar qoyur. Mübarizə tədbirləri: sayfos, fozolon, karbofos və s. kimyəvi preparatlardan istifadə edilir. Parabizan və qızıl-gözün sürfələri A.m.-nin təbii düşmənləridir.

ALMABƏND – Azərb. Resp. Astara r-nu ərazisində, Talış silsiləsinin c.-ş.-ində dağ. Hünd. 1380 *m*. Paleogen vulkanik çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Meşə ilə örtülüdür.

ALMAÇUVAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 25 *km* şm.-ş.-dədir.

ALMADA – Portuqaliyanın c.-q.-ində, Teju çayının mənsəbində şəhər. Əh. 50 min. Mantar emalı, konserv istehsalı, dulusçuluq var.

ALMADEH – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Vələyan kəndistanında, Xoy ş.-ndən 4,5 *km* ş.-dədir.

ALMADƏN – İspaniyada, Almaden ş. yaxınlığında civə yatağı. İlk ehtiyatı dünya civə ehtiyatının 1/3-i qədər, qalan filiz ehtiyatı isə 57 min *t*-dur. Yeraltı üsulla istismar olunur. Yataq hidrotermal mənşəli (Silur-Devonun qələvi-bazalt tərkibli vulkanizmi ilə əlaqədardır), stratiform tiplidir. Filiz kütləvi və möhtəvidir. Kinovardan başqa az miqdarda külçə civədən və kvarsdan (80%-ə qədər), piridən, serisitdən, dolomitdən, kömürlü maddələrdən ibarətdir.

ALMADİ (Almadies) – Seneqalın Yaşıl Burun y-a-nda, Atlantika okeanı sahilində burun. Afrikanın ən q. nöqtəsidir. **“ALMAGEST”**, əl-Məcəsti (ər. *المجسطى*, yun. Megisté Syntaxis – “Böyük quruluş”) – *Ptolemeyin* məşhur əsərinin (2 əsrin ortaları) adı. Ərəblər bu əsəri “əl-Məcəsti” adı ilə tərcümə etmişlər. Əsər 13 kitabdan ibarətdir. Əsərdə yunan alimlərinin astronomiyaya aid nəzəriyyələri, Ptolemeyin öz tədqiqatlarının nəticələri, dövrümüzə qədər gəlib çıxan ən qədim ulduz kataloqu verilir və *dünyanın geosentrik sistemi* şərh edilir. İlk dəfə Venesiyada latın dilində (1515) və Bazeldə yunan dilində (1538) nəşr edilmişdir.

ALMAGƏLƏN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Hir kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 20 *km* c.-q.-də, Ərdəbil-Xalxal avtomobil yolunun 10 *km*-liyindədir.

ALMAGÜVƏSİ (*Yiponomeuta malinellus*) – kəpənəklər dəstəsinin güvələr fəsiləsindən həşərat. Ön qanadları gümüşü, arxa qanadları bozdur. Uz. 18 *mm* olan tırtılı 16 ayaqlı, pupu sarı, baraması uzunsov və bərkdir. İyunda puplardan kəpənək çıxır. Dişi kəpənəklər zoğların üzərinə 150-ədək yumurta qoyur. Payızda yumurtadan çıxan tırtıllar budaqlar altında qışlayır, alma ağacı çiçəkləməyə başlayanda tırtıllar əvvəlcə yarpaqların lətini, sonra üzünü yeyir. Nəticədə ağac zəifləyir, meyvələri tökülür. Mübarizə tədbirləri: alma ağacları tumurcuqlayanda, yaxud çiçəkləyəndən dərhal sonra insektisidlərlə çilənilir.

ALMAKİMİLƏR (*Pomodeas*) – gülçilərlər fəsiləsindən bitki yarıməfəsili.

Ağac və ya kol şəklində olur. 2–5 meyvə yarpaqcığından əmələ gələn alt yumurtalıq olduğuna görə digər yarıməfəsillərdən fərqlənir. A., əsasən, Şimal yarımkürəsində bitən 30-ədək bitki cinsini əhatə edir; Cənub yarımkürəsində yalnız And d-rında təsadüf olunur. Alma, armud, heyva, yemişan, quşarmudu, əzgil və s. meyvə ağacları həmin yarıməfəsilləyə daxildir.

ALMAQRO Diyeqo de (1475, Kastiliya, Almagro – 1538, Peru, Kusko) – ispan konkistadoru. Perunu ələ keçirmək məqsədilə *F.Pisarro* və Hernando de Lükla birlikdə 1524–25 və 1526 illərdə Cənubi Amerikanın q. sahilini boyunca c. istiqamətində iki ekspedisiya təşkil etmişdir. 1533 ildə *F.Pisarro* ilə hərbi qüvvələrini birləşdirmişdir. Daha sonra A. ilə *Pisarro* qardaşları arasında anlaşmazlıq baş versə də, onlar inklərin paytaxtı Kusko ş.-ni birlikdə tutaraq Perunu tamamilə işğal etdilər. 1535–36 illərdə A. qızıl axtarışı məqsədilə Çiliyə səfər etdi. A.-nun başçılığı ilə ispanlar Titikaka gölünü kəşf etmiş, avropalılar arasında ilk dəfə And d-larını keçmiş və Çilinin Sakit okean sahilini boyunca irəliləmişdir. Peruya qayıtdıqdan sonra A. ilə *Pisarro* qardaşları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən başlamış və A. Salinasda onlara məğlub olaraq edam edilmişdir.

ALMAQULAĞI DÖYÜŞÜ – 1503 il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığında Almaqulağı adlanan yerdə I İsmayıl ilə Ağqoyunlu sultanı Murad arasında baş vermiş döyüş. Sayca üstün olmasına baxmayaraq, ağqoyunluların ordusu qızılbaş tərəfindən darmadağın edildi. A.d. nəticəsində Fars və İraqi-Əcəmin böyük bir hissəsi qızılbaşların əlinə keçdi və Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu.

ALMALI – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nunun Zinzahal ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 *km* c.-q.-də, Qoşqar d.-nin ətrafındadır. Əh. 146 (2008); heyvandarlıq, əkinçilik və bağçılıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ALMALI – Azərb. Resp. Xocalı r-nunda ə.d.-ndə kənd. Almalı ə.d.-nin (Almalı, Qarakötük k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 *km* şm.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 680 (1999); işğaldan (fevral, 1992) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

ALMALI – Azərb. Resp. Qax r-nunda kənd. Almalı ə.d.-nin (Almalı, Dəymə-

dağlı, Sıxlar k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 *km* c.-q.-də, Yevlax-Zaqatala avtomobil yolundan 1 *km* aralı, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 1939 (2008); taxılçılıq, bağçılıq, baramaçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, ambulatoriya, uşaq bağçası, 2 kitabxana, rabitə şöbəsi, ATS; məscid var. Orta əsrlərə aid “Torpaqqala” (“Topraqqala”), “Saqqızlıq” arxeoloji abidələri A. yaxınlığındadır.

ALMALI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında. Ərdəbil ş.-ndən 9 *km* q.-də, Təbriz avtomobil yolunun 3 *km*-liyindədir.

ALMALI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhəndabad kəndistanında, Bostanabad qəs.-dən 26 *km* c.-da, Bostanabad-Təbriz avtomobil yolunun 34 *km*-liyindədir.

ALMALI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 24 *km* şm.-q.-dədir.

ALMALI – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Zəncanrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 42 *km* şm.-q.-dədir.

ALMALI – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan bölgəsinin Uryad kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 21 *km* q.-dədir.

ALMALI – İrəvan qub.-nin Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən – Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən – Vayk r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhali kənddən qovulmuş, 1920 illərdə yenidən geriye qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur.

ALMALI – İrəvan qub.-nin Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşiş-kənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, əhali qovulmuşdur. 1922 ildə əhalinin bir hissəsi geriye qayıtmış, lakin 1939 ildə kənd ləğv edilmiş və əhali təqiblərə məruz qaldığından köçüb Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşmişdir.

ALMALI, *Almalı* q – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 18 əsrin sonlarında məlum olmayan səbəblərdən kənd boşal-

dilsa da, kəndin xarabalıqları, kənd qəbiristanlığı, bu qəbiristanlıqdakı uzunluğu bir neçə metrə çatan Oğuz qəbirləri 1988 ilə qədər qalmaqda idi.

ALMALIDAĞ – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Dərəcəyəz silsiləsinin c.-ş. yamacında, Küküçayın sol sahilindədir. Hünd. 2155 m.

ALMALIDAŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Dehxeşan bölgəsinin qəsəbəətrafı kəndistanında, Dehxeşan qəs.-ndən 14 km ş.-dədir.

ALMALIQ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Almalıq ə.d.-nin (Almalıq, Böyükdüz, Laçın k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 17 km ş.-də, Tutunçayın (Tərtər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 410 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

ALMALIQ – Özbəkistanın Daşkənd vil.-ndə şəhər (1951 ildən). Kurama silsiləsinin yamaclarındadır. Əh. 134,8 min (2003). Resp.-nin əlvan metallurgiya mərkəzlərindən biridir. Mədən-metallurgiya kombinatı, misəritmə z-du, tikinti materialları istehsalı, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri, İES var. Yaxınlığında əlvan metal filizləri hasil olunur.

ALMALIQ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1916–18 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində əhali kənddən qovulmuş, 1926 ildə bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 30-cu illərin ortalarında yenidən deportasiya olunmuş və kənd dağıdılmışdır (ərəzidəki dağ və çay da A. adlanırdı).

ALMALITALA – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Qəribli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 34 km c.-da, Zəyəm çayının sahilindədir. Əh. 302 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb var.

ÁLMA-MÁTER (lat. əmizdirən ana deməkdir) – qədimdə tələbələrin un-tə verdikləri ad (məənvi qida verən).

ALMAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 13,5 km c.-ş.-dədir.

ALMAN BANKI – bax *Döyçə bank*.

ALMAN DİLİ – *almanların, avstriyalıların, həmçinin isveçrəlilərin* bir hissəsinin dili. Lüksemburqun iki rəsmi dilindən biri. Hind-Avropa dillərinin *german dilləri* qoluna daxildir. A.d.-ndə təqr. 100 milyon adam danışır (2008).

Vurğunun sözün kökünə düşməsi, saitlərin daxili əvəzlənməsi (ablaut), *diftong*, umlaut (geri assimilyasiyanın bir növü) A.d.-nin əsas fonetik xüsusiyyətləridir. Morfoloji quruluşunun xarakterik cəhəti neytrallaşmış xarici fleksiya və çox inkişaf etmiş daxili fleksiyanın (umlaut və ablaut) analitik formalarla yanaşı işlənməsidir. A.d. Cənubi və Orta Almanyanın qohum dialekt qrupları arasında təşəkkül tapmışdır. Bu dialektlər, Şimali Almanyanın “aşağı alman” dialektlərindən fərqli olaraq, “yuxarı alman” dialektləri adlandırılır. Müasir A.d.-nə bəzən “yuxarı alman dili” də (Hochdeutsch) deyilir. A.d.-nin inkişaf tarixini 3 dövrə bölürlər: 1) qədim yuxarı alman dili (8–11 əsrlər); 2) orta yuxarı alman dili (12–13 əsrlər); 3) erkən yeni yuxarı alman dili (14–16 əsrlər) və yeni yuxarı alman dili (17 əsrdən başlayaraq). A.d.-ndə yazı 8 əsrdə, latın əlifbası əsasında meydana gəlmişdir, 12–13 əsrlərdə bu dildə zəngin bədii ədəbiyyat yaranmışdır. 14 əsrdən etibarən alman ədəbi dili yuxarı sakson dialekti əsasında inkişaf etmişdir. Kitab çapı (15 əsrin 2-ci yarısı) yazı normalarının sabitləşməsində, milli ədəbi dilin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. 16 əsrdə Reformasiya hərəkatı və Kəndli müharibəsi, xüsusən M.Lüterin Bibliyanı A.d.-nə tərcümə etməsi bu prosesi gücləndirmişdir. 18–19 əsrlərdə alman yazıçı və filosoflarının əsərləri alman ədəbi dilini daha da zənginləşdirmişdir. Müasir AFR, Avstriya və İsveçrə ədəbi dillərində, əsasən, leksik və tələffüz cəhətdən bəzi normativ fərqlər var. Şifahi ünsiyyətdə də müəyyən ərazi fərqləri qalmaqdadır.

A.d. Azərb. Resp.-da ümumtəhsil, orta ixtisas və ali peşə təhsili məktəblərində tədris olunur. Azərb. dilində A.d. dərsləri yaradılmışdır. Azərb. Pedagoji Dillər Un-tində A.d. fakültəsi var.

Əd.: Əliyev Ə. Q. Alman dilinin qrammatikası. Morfologiya, B., 1959; Г у х м а н М. М. От языка немецкого народного к немецкому национальному языку. Ч. 1–2. М.–Л., 1955–59; Жирмунски В. М., История немецкого языка. 5 изд., М., 1965. Admoni W.Q. Der deutsche Sprachbau. 3 Aufl., B., 1972.

ALMAN MİLLİ ŞURASI – Azərb.-dakı alman koloniyalarının maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qurum. 1918 il noyabrın 19-da yaradılmışdı. Şura, ilk növbədə,

almanların Azərb.-dakı əmlakının qorunması məsələləri ilə məşğul olurdu.

ALMANABAD – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Bərgəslu kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 5,5 km ş.-dədir.

ALMANAX (ər. المناخ – təqvim) – 1) orta əsrlərdə Şərqdə astronomik və digər soraq məlumatı toplanmış təqvim cədvəlləri. Sonradan onlara tarixi hadisələr, yarmarkalar, sikkə sistemləri haqqında qeydlər, daha sonra isə kiçik hekayə, lətifə və şeirlər də əlavə edilirdi; 2) müxtəlif müəlliflərin eyni mövzu və janrdə yazılmış bədii, elmi əsərlərindən ibarət qeyri-dövri məcmuə. Ədəbi A.-lar, əsasən, mövzu, janr, ideya-bədii və s. xüsusiyyətlərinə görə seçilən topludur. İlk ədəbi A.-lar Fransada 18 əsrin ortalarında yaranmışdır. 20 əsrin əvvəllərində Azərb.-da A.-lar, əsasən, *təzkirə* şəklində tərtib olunmuşdur. Müasir dövrdə A. nəşri geniş yayılmışdır (“25 bahar”, 4 cildlik “Nizami” A.-ları, 2 cildlik “Azərbaycan poeziya almanaxı: Şeirlər”, “Vaqif çeşməsi: poeziya almanaxı” və s.).

ALMANDİN – qranatlar qrupuna aid mineral. Kimyevi tərkibi Fe₃²⁺Al₂ [SiO₄]₃. Kubik sinqoniyada kristallaşır. Rombodekaedr, yaxud tetraqontrioktaedr formalı iri kristallar əmələ gətirir. Süxurlarda

Almandin.

möhtəvilər və dənəvər şəkilli aqreqat formalarında rast gəlinir. Rəngi qırmızı, qonuru-qırmızı, qara olur. Şüşə parlılıdır. Moos şkalasına görə sərtliyi 7–7,5, sıxlığı 4318 kq/m³. Kontakt-metasomatik mənşəlidir. Alüminium və dəmirlə zəngin süxurların metamorfizləşməsindən əmələ gəlir. Səpinti yataqları Rusiyada (Kareliya), Şri-Lankada, Hindistanda, Braziliyada, ABŞ-dədir. Azərb. Resp.-nda da (Daşkəsən) var. Abraziv materialdır. Şəffaf və gözəl rəngli kristallarından qiymətli daş kimi istifadə edilir.

ALMANIYA (Deutschland), Almaniya Federativ Respublikası, AFR (Bundesrepublik Deutschland, BRD).

Ümumi məlumat

Mərkəzi Avropada dövlət. Q.-də Fransa, Lüksemburq, Belçika və Niderland, şm.-da Danimarka, ş.-də Polşa və Çexiya, c.-da Avstriya və İsveçrə ilə həmsərhəddir. Quru sərhədi-

nin uz. 3621 km-dir. Şm.-q.-də Şimal dənizi, şm.-ş.-də Baltik dənizi ilə hüdudlanır (sahil xəttinin uz. 2389 km). Sah. 357,0 min km². Əh. 82,5 mln. (2006). Paytaxtı Berlin ş.-dir. Rəsmi dili alman dili, pul vahidi avrodur. İnz. cəhətdən 16 federal əraziyə bölünür.

A. BMT-nin (1973), NATO-nun (1955), Avropa Şurasının (1950), AB-nin (1993), Avratomun (1958), BVF-nin (1952), BYİB-in (1952), ATƏT-in (1973), ÜTT-nin (1955) üzvüdür.

İnzibati ərazi bölgüsü (2006)

Federal ərazilər (torpaqlar)	Sahəsi, km ²	Əhalisi, mln. nəfər	İnzibati mərkəzi
Aşağı Saksoniya	47616	8,0	Hannover
Baden-Vürtemberg	70550	12,4	Münxen
Bavariya	35752	10,7	Ştutqart
Berlin	892	3,4	Berlin
Brandenburq	29476	2,6	Potsdam
Bremen	404	0,7	Bremen
Hamburq	755	1,7	Hamburq
Hessen	21114	6,1	Visbaden
Meklenburq-Ön Pomeraniya	23173	1,7	Şverin
Reynland-Pfalz	19847	4,1	Mayns
Saar	2568	1,1	Saarbrücken
Saksoniya	18413	4,3	Drezden
Saksoniya-Anhalt	20447	2,5	Maqdeburq
Şimali Reyn-Vestfaliya	34082	18,0	Düsseldorf
Şlezviq-Holşteyn	15761	2,8	Kil
Türingiya	16172	2,4	Erfurt

Dövlət quruluşu

A. federativ dövlətdir. Konstitusiyası (Əsas qanunu) 23.5.1949 ildə (dəyişikliklərlə) qəbul edilmişdir; 1990 ilə qədər yalnız Qərbi A. ərazisində qüvvədə olmuş, 3.10.1990 ildən bütün A. üçün Əsas qanun qüvvəsini almışdır. İdarə forması – parlament respublikasıdır.

Dövlət başçısı federal prezidentdir; onu bundestaq deputatlarından və lanqtaqlar (federal ərazilərin parlamentləri) tərəfindən seçilmiş eyni sayda üzvlərdən ibarət xüsusi kollegiya – Federal Məclis 5 il müddətinə (bir dəfə yenidən seçilmək hüququ ilə) seçir. Bu vəzifəyə AFR-in seçilmək hüququna malik və 40 yaşına çatmış hər bir vətəndaşı seçilə bilər. Federal prezidenti zəruri hallarda bundesratın prezidenti əvəz edir. Federal prezident qanunları imzalayır, vəzi-

fəli şəxsləri təyin edir, əfv etmək hüququna malikdir və təmsilçilik funksiyalarını həyata keçirir. Federal prezident aktlarının, bir qayda olaraq, federal hökumət üzvünün kontrasiqnaturasına ehtiyacı olur.

Qanunvericilik hakimiyyəti parlamentə – vətəndaşlar tərəfindən qarışıq proporsional-majoritər sistemlə 4 illiyə seçilən bundestaqa (614 dep.; 2006) məxsusdur. Bundesrat federal ərazi hökumətlərinin nümayəndələrindən ibarətdir; federal ərazilər onun vasitəsilə qanunvericilikdə, inzibati idarəetmədə, eləcə də Aİ-nin işində iştirak edirlər. Hər federal ərazi özünün əhali sayından asılı olaraq, bundesratda 3-dən 6-ya qədər səsə malik olur; cəmi 69 üzv (2006) var. Bundesrat üzvlərinin səlahiyyət müddəti təyin olunmamışdır; onun tərkibi

Suqşpitse zirvəsi. Alp dağları (Bavariya).

Reyn və Mozel çaylarının qovşağında Koblenz şəhəri.

landtaqlara keçirilən seçkilərə uyğun olaraq dəyişir. Qanunvericilik prosesində bundesrat, faktiki olaraq, yuxarı palata rolunu oynasa da, formal olaraq, o, yuxarı palata sayılmır. AFR-in Əsas qanununa görə, bütün qanunlar bundesrata daxil olur. Federal ərazilərin səlahiyyətlərinə aid qanunlar (büdcə və vergilər, ərazilərin sərhədləri və ərazi məsələləri, ərazi hakimiyyətinin təşkili və strukturu, təhsil və mədəniyyət məsələlərinə dair) onun təsdiqini almalıdır. Digər qanun layihələrinə bundesrat protest verə bilər (bu zaman qanun bundestaqda yenidən baxılır və bundesratın protesti rədd olunduğu halda qüvvəyə minir).

İcraedici hakimiyyəti federal kansler və nazirlərdən ibarət olan federal hökumət həyata keçirir. A. konstitusiyaya mexanizminin həlledici fiquru olan federal kansler bundestaq üzvlərinin mütləq çoxluğu ilə seçilir və federal prezident tərəfindən təyin olunur. Federal kansler siyasətin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirir və onlara görə məsuliyyət daşıyır. O, yalnız yeni kansler seçildiyi halda vəzifədən kənarlaşdırılır. Kansler istefa verdiyi halda bütün hökumət istefaya getməlidir. Federal kansler özünə etimadla bağlı bundestaq müraciət etdikdən sonra bundestaq ona etimad göstərməyə, federal prezident federal kanslerin təklifi ilə bundestaq buraxa bilər (əgər o, yeni federal kansler seçmirsə).

A. federasiyası hər birində konstitusiyaya, parlament (landtaq), hökumət və konstitusiyaya məhkəməsi olan 16 federal ərazidən ibarətdir. Hökumət başçısı (adətən, nazir-prezident) eyni zamanda federal ərazinin başçısı funksiyasını yerinə yetirir, landtaq tərəfindən seçilir və onun qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır. Əsas qanun federasiya və fede-

ral ərazilər arasında səlahiyyətləri bölüşdürür.

A.-da çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Əsas partiyalar: A.-nın Xristian-Demokrat İttifaqı (XDI), Bavariyada Xristian-Sosial İttifaqı (XSİ), A.-nın Sosial-Demokrat Partiyası (ASDP), Azad Demokrat Partiyası (ADP), 90/Yaşillər İttifaqı, Sol Partiya (Sol, SDP).

Təbiət

Relyef. A.-nın ərazisi enliklər boyu uzanmış üç iri coğrafi vil.-ə bölünür: Şimali Almaniya düzənliyi (şm.-da), Orta Almaniya dağlıq ərazisi (mərkəzdə), Alp d-rının ətəkləri və Bavariya yaylası (c.-da).

Şimali Almaniya düzənliyi q.-dən ş.-ə 600 km məsafədə uzanır. Eni 150 km-dən (q.-də) 350 km-ədəkdir (ş.-də). Relyefində hünd. 100 m-ədək olan yüksəkliklər (ayrı-ayrı moren tirələrində 300 m) üstünlük təşkil edir. Düzənliyin Şimal sahilləri boyu alçaq və yastı dibli Şimali Friz və Şərqi Friz zəncirvari a-rı uzanır. Baltik dənizinin abraziyon-akkumulyativ sahilləri isə körfəzlərlə (Kil, Maklenburq, Qrayfvalder-Bodden və s.) parçalanmışdır. Şimali Almaniya düzənliyinin ş. hissəsini moren tirələri və bunları bir-

birindən ayıran geniş çay dərələri, q. hissəsini böyük torf massivləri olan qum düzənlikləri, c. sərhədini isə dağətəyi düzənliklər tutur.

Orta Almaniya dağlıq ərazisinə yayla (Şvabiya Alb yaylası, Frankoniya Alb yaylası), düzənlik və ovalıqlarla (Yuxarı Reyn ovalığı və s.) növbələşən orta yüksəklikli (600–1400 m) dağlar (Şvarsvald, Reyn Şistli d-rı, Türingiya Meşəsi, Hars d-rı, Filizli dağlar) daxildir. Dağlar, əsasən, qaymalı və qırıxıqlı-qaymalı massivlərdən ibarətdir. Düzənliklər fonunda pillələri şəkində 1000 m-ədək yüksəlirlər. Yamaqları dik, zirvələri dəyirmi və yastıdır.

Reyn Şistli d-rı Orta Almaniya dağlıq ərazisinin ən iri massividir. C.-q.-dən şm.-ş.-ə uzanır. Reyn çayının orta axınında dərən və ensiz dərə ilə kəsilir. Dik yatımlı c.-ş. yamaqlarını Hunsrück və Taunus qaymalı silsilələr təşkil edir. Burada aşınmış vulkan konusları və maarlara (Ayfel platosunun q.-i, Vestervald və s.) rast gəlinir. Reyn Şistli d-rının ş. kənarında Fogelsberq vulkan massivi (hünd. 774 m-ədək, Taufsteyn d.) ucalır. Reyn çayının orta axınına dağarası geniş çökəkliklər – allüvial düzənliklər tutur.

Frankfurt-Mayn şəhərindən görünüşü.

Ölkənin c.-q.-ində yüksək Şvarsvald massivi (hünd. 1493 m-ədək, Feldberg d.) və onun şm. davamı olan Odensvald yüksəkliyi yerləşir. Şvarsvald d-rında buzlaq relyef formaları (sirkələr, karlar, göl çökəklikləri) qalmaqdadır.

Orta Almaniya dağlıq ərazisinin ş. hissəsində Çexiya (Bohemiya) massivi-nin c.-q. kənarı, Çexiya Meşəsinin c.-q. qolları, Bavariya Meşəsi, Yuxarı Pfalts meşəsi silsilələri yerləşir. Onlardan şm.-q. istiqamətdə Türiqiyə Meşəsi qaymalı silsiləsi ayrılır; ş.-də isə Filizli dağlar Çexiya ilə sərhəd boyu onlara bitişir. Hars dağ massivi bunlardan şm.-dadır. Orta Almaniya dağlıq ərazisindən c.-da Şvabiya-Frankoniya hövzəsinin pilləli dərə-təpəli düzənliyi yerləşir. Düzənlik c.-dan və ş.-dən Şvabiya Alb (hünd. 1015 m-ədək, Lemberq d.) və Frankoniya Alb yaylaları ilə əhatələnir. Şvabiya Albindan, Frankoniya Albindan və Bavariya Meşəsindən c.-da geniş Bavariya yaylası yerləşir. Yaylanın orta hünd. 400–500 m-dir; c.-dan Alp öndağlığı ilə sərhədlənir. Alp öndağlığı fliş zonasının alçaq silsilələrindən və dik divarlı əhəngdaşı silsilələrindən (hünd. 2963 m-ədək, Suqspitse d. – A.-nın ən yüksək nöqtəsi) ibarətdir. Səthi çay dərələri ilə parçalanmışdır. Yaylada terraslar, moren tirələri, göllər geniş yayılmışdır.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. Tektonik cəhətdən A. ərazisində cavan Qərbi Avropa platforması və Alpnü kənar çökəkliyi ayrılır. Sonuncunun qalınlığı 6 km-ə çatan Oligosen-Miosen yaşlı çöküntülər (molasslar) doldurmuşdur. Qərbi Avropa platformasının özülünü Mezokaynozoy çöküntüləri ilə örtülmüş Hersin qırıqlığı təşkil edir. Hersin etapının strukturları öz növbəsində Baykal (Kadom) özülünün üzərində formalaşmışdır. Yuxarı Reyn (q.-də),

Şvarsvald (c.-q.-də) və Çexiya massivləri Baykal özülünün səthə çıxmış hissələridir. Onları təşkil edən süxurlar amfibolit fasiyasınadək metamorfizləşmişdir. Qərbi Avropa platformasının şm. hissəsinin özülünü Devonda formalaşmış Kaledon qırıqlıqlı strukturları təşkil edir. Platformanın çöküntü örtüyünü Alt Permin ortalarından Kaynozoya qədər yaşlı süxurlar təşkil edir. Hamburq ş. yaxınlığında çöküntü örtüyünün qalınlığı təq. 12 km-dir. Dördüncü dövrdə (Riss-Vürm) A. ərazisi buzlaşmaya məruz qalmışdır. Materik buzlaqları Şərqi Avropa düzənliyindən c.-a 48°30' şm. e.d.-nədək gəlib çıxmışdır. Vürm buzlaşması özündən sonra buzlaq çöküntü örtüyünü yaratmışdır. Pleystosendə A.-nın q.-ində (Ayfel platosu) aktiv vulkanizm müşahidə olunur. Nəticədə yüzlərlə vulkan qurğusunu (Ulmener-Mar, Pulvermar, Ştron və s.) özündə birləşdirən Qərbi Ayfel və Şərqi Ayfel vulkanik sahələri yaranır. Vulkan kraterlərinin əksəriyyətinə göl əmələ gəlmişdir.

A.-da neft və qaz (Mərkəzi Avropa, Alpnü, Reyn neftli-qazlı hövzələri), daş kömür (Aşağı Reyn-Vestfaliya hövzəsi), qonur kömür (Niderlauz, Orta Almaniya, Maqdeburq, Aşağı Reyn hövzələri), dəmir və mis filizləri (Hars d-rı), qurğuşun-sink filizləri (Hars və Reyn Şistli d-rı), qalay (Filizli dağlar), uran (Şvarsvald massivi, Filizli dağlar), barit (Hars və Reyn Şistli d-rı), flüorit (Hars, Türiqiyə Meşəsi, Filizli dağlar), kalium duzları və daşduz (Zalsdetfurt, Niderzak-sen-Ridel və s.), gips (Niderzaksverven), qrafit (Kropfmül), kaolin (Fridland və s.), bentonit (Mosburq və s.), kvars qumları (Xaltern, Frexen və s.), həmçinin kükürd, çöl şpatları, əhəngdaşı ya-taqları var.

İqlim. A. mülayim iqlim qurşağında

yerləşir. Şm.-da dəniz iqlimidir, qalan ərazilərdə mülayim kontinentaldır. Dağlarda yüksəklik iqlim zonallığı müşahidə olunur. Qışı mülayim keçir. Yanvarın orta temp-ru 2°C-dən (Şimali Almaniya düzənliyinin q.-ində) –1,5°C-yədək (ş.-də), Bavariya yaylasında –1-dən –2,5°C-yədək, dağlarda –3-dən (Orta Almaniya dağlarında) –5°C-yədəkdir (Alp d-rının ətəklərində). A. ərazisində bəzən –20°C-yədək şaxtalar olur. Qar örtüyü Almaniya düzənliyində 20 gün, Bavariya yaylasında 40 gün, Alp d-rının ətəklərində və Şvarsvald massivində isə 100 gündən çox qalır. İyulun orta temp-ru düzən sahələrdə 15–20°C, dağlarda 15°C-yədəkdir. İllik yağıntının miqdarı şm. sahillərdə 800 mm, düzənliklərdə 450–600 mm, dağlarda 1000–1800 mm təşkil edir.

Daxili sular. A.-nın çay şəbəkəsi sıxdır. Əsas çayları: Reyn (A.-nın ən iri çayı; sağ qolları: Nekar, Mayn, sol qolu Mozel), Elba (aşağı axını; qolları: Zale, Mulde), Vezer (qolu Aller) və Ems Şimal dənizi hövzəsinə, Oder (qolu Neyse) Baltik dənizi hövzəsinə, Dunay (yuxarı axını; qolları: İller, Lex, İnn) Qara dəniz hövzəsinə aiddir. Çayların əksəriyyəti süni kanallarla birləşdirilmişdir. C.-dakı çayların üzərində SES-lər və su anbarları yaradılmışdır. A. ərazisində çoxlu göl var. Göllərin əksəriyyəti buzlaq mənşəlidir. İri gölləri: Boden, Unterze, Kimze, Ştanberger-Ze, Ammerze, Müris, Şverinerze, Plauerze, Kummeroverze və s. Ölkənin illik daxili su ehtiyatı 154 km³-dir. Bunun təq. 31%-i sənayenin, k.t.-nin, kommunal-məişət təsərrüfatının tələbatına sərf olunur. Adambaşına illik su təminatı 1878 m³-dir.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Şimali Almaniya ovalığında sahil boyunca məhsuldarlığı meliorasiya tədbirləri vasitəsilə artırılan marş torpaqları formalaşmışdır. Kolluqlar və şam meşələri altında inkişaf etmiş podzollar torf bataqlıqlarının geniş torpaq massivləri ilə növbələşir. Şimali Almaniya ovalığının c.-q. hissəsində və Yutlandiya y-a-nın ş.-ində daha məhsuldar qonur torpaqlar yayılmışdır. Bavariya yastıdağlığı üçün də güclü podzollaşmış qonur torpaqlar və podzollar səciyyəvidir. A.-nın ən məhsuldar və başlıca olaraq şumlanmış torpaqları olan qara torpaqlar Qars massivindən ş.-də və Türiqiyə hövzəsi düzənliklərində yayılmışdır. Şivabiya-Frankoniya hövzəsində qonur torpaqlar formalaşmışdır.

A. ərazisinin təq. 30%-ini əsas və törəmə meşələr tutur. Şimali Almaniya ovalığının ş. hissəsindəki ərazilərin bir hissəsində süni şam meşələri salınmışdır. Orta dağlıq hissəsində öndağlıq və dağətəyi ərazilərdə əsas meşələr – enliyarpaqlı (fıstıq, fıstıq-palid, palid), iynəyarpaqlı-enliyarpaqlı (fıstıq-ağ şam) və iynəyarpaqlı (ağ şam, küknar-şam, şam) meşələr qalmışdır. Orta A.-nın yüksək dağlığında və Alp d-rının öndağlığında yüksəklik qurşaqları nəzərə çarpır: fıstıq meşələri 350–400 m-dən yuxarıda fıstıq-ağ şam meşələri ilə, 500 m-dən yuxarıda isə küknar meşələri ilə əvəz olunur. Alp d-rının öndağlıq hissəsində 1600–1800 m yüksəklikdən subalp kol bitkiləri (dağ şamı, rododendron), 2300 m-dən yuxarıda isə alçaqboylu-taxılolu Alp çəmənlikləri yayılmışdır.

A.-nın flora tərkibində təq. 2600 bitki növü mövcuddur. Əsas flora müxtəlifliyi Alp öndağlığında. Ərazinin faunası bir sıra heyvan növünün (əsasən, dırnaqlıların və vəhşi heyvanların) məhv edilməsi və onların məskunlaşdığı ərazilərin ləğvi nəticəsində kəskin azalmışdır. A. ərazisində 503 növ quş və yalnız 76 növ məməli heyvan qeydə alınmışdır. Baltik və Şimal dənizlərinin sahil zolaqlarında geniş ərazilər su quşlarının qışlama yerləridir. Alp d-rının öndağlığında şərti-əsas fauna komplekslərinin fraqmentləri qalmışdır. Bəzi dırnaqlıların (cüyür, nəcib maral, qaban) miqdarı, demək olar ki, hər yerdə bu heyvanların ov üçün çoxaldılması hesabına saxlanılır. Nadir fauna və flora növlərinin saxlanması və bərpası prosesində qorunan təbii ərazilər, həmçinin heyvanyetşirmə məntəqələri əsas rol oynayır.

A.-da 7,6 mindən çox qorunan təbii ərazi (ölkə sahəsinin 31,7%-i), o cümlədən YUNESKO-nun ümumi sahəsi 1559 ha olan 14 biosfer rezervatı, 15 milli park (təq. 130 min ha), 87 təbii park, 1 neçə min qorunan təbii ərazi və təbiət abidələri vardır (2003). Eosen dövrünə aid qazıntı flora və fauna qalıqları yerləri, Musker landsaft parkı (qismən A. ərazisində) *Ümumdünya irsinə* daxildir.

Əhali. Almanlar əhalinin 91,5% təşkil edir. Yerli xalqlardan burada həmçinin 1995 ildən milli azlıqlar statusunu almış qaraçılar (sinti, roma – 0,13%), hollandlar (0,12%), danimarkalılar (0,06%), lujiçlər (0,05%) və frizlər də yaşayır. Əhalinin təq. 8%-ni mühacirlər (ABŞ və Avropa xalqlarının nümayəndələri – 4,5%, türklər – 1,9% və s.)

təşkil edir. Əhalinin 65,6%-i müxtəlif xidmət sahələrində, 31,9%-i sənaye və tikintidə, 2,5%-i k.t., meşə və balıqçılıq təsərrüfatında çalışır (2005). Orta sıxlıq–1 km²-də 231 nəfərdir. Şəhər əhalisi 87%-i şəhərlərdə yaşayır. Əsas şəhərləri: Berlin – 3,4 mln. (aqlomerasiya ilə birgə 4,3 mln.), Hamburq – 1,7 mln. (aqlomerasiya ilə birgə 3,3 mln.), Münxen – 1,3 mln. (aqlomerasiya ilə birgə 2,3 mln.), Köln – 991 min, Frankfurt – 664 min (2006) və s.

Ölkə əhalisinin təq. 70%-i xristiandır [protestantlar (34%), katoliklər (34%) və pravoslavlar (2%)]. Müsəlmanlar (əsasən Türkiyə, keçmiş Yuqoslaviya, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyadan

olan emiqrantlar) – 4%, iudaistlər – 0,15%, buddistlər və induistlər – 2% təşkil edir. Təq. 21,6% əhali isə heç bir dinə mənsub deyil.

Tarixi öçerk

İbtidai icma dövrü. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, A. ərazisi e.ə. 500–300 min il əvvəl – Aşağı Paleolitdə məskunlaşmışdır (bax *Heydelberg adamı*). Artıq e.ə. 3–2-ci minilliklərdə bu ərazidə balıqçılıq və ovçuluqla yanaşı, maldarlıq və əkinçiliklə də məşğul olurdular. E.ə. 1-ci minilliyin sonlarında A. ərazisinin böyük hissəsində məskən salan german tayfaları Roma dövləti ilə toqquşdu. Romanın A.-nın Reyn çayından

şərqdə olan ərazisini işğal etmək cəhdi baş tutmadı. Tayfaların yerdəyişməsi və qaynayıb-qarışması nəticəsində 4 əsrdə german tayfalarının yeni birləşmələri yarandı, onların bir qismi (*alemanlar, bavarlar, şərq franklar, sakslar, frizlər*) Xalqların böyük köçü zamanı Qərbi Roma imperiyasının ərazisini tutdu.

A. ərazisi 6–11 əsrlərdə. A.-da feodal münasibətləri ibtidai icma cəmiyyətinin dağılması şəraitində formalaşdı; frank işğalları bu prosesi daha da sürətləndirdi. Franklar 6–8 əsrlərdə bütün A. ərazisini tabe etdilər. Xristianlığın yayılması ilə müşayiət olunan frank işğalları A.-da feodal münasibətlərinin formalaşmasını sürətləndirdi. Karolinqlər impe-

Drezden şəhərindən görünüş.

riyasının süqutu ilə [bax *Verden müqaviləsi (843)*] A. ərazisinin Şərqi Frank krallığının tərkibinə daxil olması alman vil.-lərinin bir dövlət halında birləşməsinin təməlini qoydu. Markqraf Karintiyalı Arnulfun “Şərqi franklar”ın kralı seçilməsi [887–899], A.-da Karolinqlər sülaləsinin süqutu (911), nəhayət Sakson sülaləsinin banisi hersoq I Henrixin alman kralı seçilməsi (919) erkən alman dövlətinin yaranması prosesində mühüm mərhələ oldu. İlk vaxtlar bu dövlət 4 tayfa hersoqluğu – Saksoniya, Frankoniya, Alemanniya (Şvabiya) və Bavariya daxil olmaqla Reyn, Elba və Alp d.-ları arasındakı əraziləri əhatə edirdi. Erkən alman dövlətində iri feodal torpaq mülkiyyəti artır və kəndlilərin feodallardan asılı vəziyyətə düşməsi prosesi gedirdi. Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli

li olaraq A. bu dövrdə vahid dövlət idi; Sakson sülaləsinin ilk krallarının birləşdirici siyasətində xarici amil – macarların və normanların hücumlarının dəf edilməsi də xeyli rol oynadı. Artıq 10 əsrin ortaları–11 əsrin əvvəllərindən alman dövləti özü işğalçılıq siyasətinə başladı. Şərqdə əsas işğal obyektinə polab slavyanlarının torpaqları idi. 951 ildə I Otton Şimali İtaliyanı tabe etdi; 962 ildə Romanı tutmaqla “Müqəddəs Roma imperiyası”nın əsasını qoydu. 1032–34 illərdə Burqundiya krallığı (Arelat) imperiyaya birləşdirildi, Çexiya (Bohemiya) isə ondan asılı vəziyyətə düşdü.

A. 11 əsrin sonu–15 əsrin sonunda. 11 əsrin sonunda A.-nın bütün əhalisi artıq

feodal münasibətlərinə cəlb olunmuşdu. Bu dövrdən şəhərlər artmağa başladı. *Kommuna hərəkəti* (10–13 əsrlər) gedişində bir çox şəhər senyorların hakimiyyətindən azad olaraq özünüidarə hüququ, şəhər əhalisi isə şəxsi azadlıq aldı. 11 əsrin ortalarından A.-da siyasi pərakəndəlik gücləndi. Bütün məhkəmə-inzibati hakimiyyəti öz əllərinə alan iri feodallar siyasi muxtariyyət tələb edirdilər. Şərqə təcavüz (“*Dranq nach Osten*”) alman dövlətində qüvvələr nisbətini bu feodalların xeyrinə dəyişdi. A.-nın ş.-ə doğru ərazisi iki dəfə artdı, slavyanların və b. xalqların işğal edilmiş torpaqlarında müstəqil iri knyazlıqlar meydana gəldi. Yerli əhali almanlaşdırıldı. *Kurfürstlərin* çex kralı Lüksemburqlu I Karlı Almaniya imperatoru seçməsi ilə ölkədə siyasi pərakəndəlik

qanunlaşdı (“*Qızıl bulla*” (1356)). Bununla yanaşı, 13–14 əsrlərdə A.-nın iqtisadiyyatı xeyli canlandı. Emalatxana sənətkarlığı və ticarət inkişaf etdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ölkənin aqrar quruluşunda dəyişikliyə səbəb oldu, təsərrüfatın təşkilinin, istismanın yeni formaları meydana gəldi. 1438 ildə A.-da hakimiyyət *Habsburqların* əlinə keçdi.

A. 15 əsrin sonu–18 əsrin sonunda. 15 əsrin 2-ci yarısından A.-nın iqtisadi inkişafında mühüm irəliləyiş oldu. Mədən işində, toxuculuq sənayesi, kitab çapı və s. sahələrdə kapitalist istehsalının erkən formaları meydana gəldi; kapitalist münasibətlərinin yaranması ilə ictimai-siyasi ziddiyyətlər gücləndi; kənd və şəhərlərdə bir sıra antifeodal çıxışlar baş verdi [məs., Hans Böhaym hərəkəti (1478), “*Başmaq*” ittifaqının gizli fəaliyyəti və s.]. A.-nın beynəlxalq vəziyyətinin mürəkkəbləşməsi də alman knyazlarını imperiyanın dövlət quruluşunda islahatlar keçirmək üçün yollar axtarmağa məcbur etdi. 15 əsrin 80-ci illərinin sonunda Cənub-Qərbi A.-da yaranan iri knyazların Şvabiya ittifaqı adlı siyasi hərbi təşkilatı bir sıra islahat keçirdi (imperiya daxil müharibələrin qadağan edilməsi, knyazlar arasındakı münasibətləri nizam salmaq üçün ümumimperiya idarə və məhkəməsinin yaradılması və s.). 1517 ildə sonradan kəndli üsyanına çevrilən *Reformasiya* hərəkəti başlandı [bax *Almaniyada kəndli müharibəsi (1524–26)*]. Kəndli müharibəsi amansızcasına yatırıldı. *Münster kommunası* (1534–35) hərəkətin son təzahürü oldu. Kəndli müharibəsinin məğlubiyyətindən sonra A.-da protestant və katolik knyazlar arasında dini-siyasi mübarizə genişləndi, Habsburqların böyük dövlətçilik siyasəti gücləndi.

Habsburqlardan olan V Karl 1516 ildə İspaniya kralı, 1519 ildə isə “Müqəddəs Roma imperiyası”nın imperatoru oldu. V Karl osmanlılara qarşı mübarizədə Səfəviləri öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. Çaldıran vuruşmasında (1514) məğlub olan Səfəvi dövləti də Avropa dövlətləri ilə ittifaq bağlamağa meyl göstərirdi (bax *Səfəvilər dövləti*).

Auqsburq dini sülhü (1555) knyazların suverenliyini və A.-da bərqərar olmuş kiçik dövlətçilik quruluşunu möhkəmləndirdi. 16 əsrin 2-ci yarısı–17 əsrin əvvəllərində iqtisadi tənəzzül şəraitində ölkədə siyasi irtica daha da gücləndi.

Şəhərlərin knyazlardan asılılığı ticarəti və sənayeni buxovlayır, kənddə kapitalist manufakturasının inkişafına mane olurdu. İqtisadi tənəzzülün səbəblərindən biri də dünya ticarət yollarının Aralıq dənizindən Atlantik okeanına keçməsi və Hollandiya ilə İngiltərənin rəqabəti idi. Habsburqların siyasəti üzündən A.-nın xarici dövlətlərlə, birinci növbədə Fransa ilə münasibətlərinin kəskinləşməsi ölkədə mübarizəni daha da mürəkkəbləşdirdi. 1618 ildə imperiyada başlanan müharibə Ümumavropa müharibəsinə çevrildi [bax *Otuzillik müharibə (1618–48)*]. Otuzillik müharibəyə son qoyan *Vestfaliya sülhü (1648)* A.-nın siyasi parçalanmasını bir daha hüquqi cəhətdən möhkəmləndirdi. A. ərazisində formal olaraq “Müqəddəs Roma imperiyası”na daxil olan bir sıra dövlət yarandı. Əksər knyazlıqlarda landtaqların rolu heçə endirildi, daimi ordu yaradıldı. A. ərazisində yaranmış ən böyük alman dövlətlərindən biri Brandenburq-Prussiya kurfürstlüyü idi (1701 ildən Prussiya krallığı). *Avstriya irsi* uğrunda müharibədə və *Yeddiillik müharibədə (1756–63)* Prussiya Sileziyanı və Polşanın bir hissəsini zəbt etdi. Prussiya ən böyük Avropa dövlətləri cərgəsinə daxil oldu. A.-da hökmranlıq uğrunda Prussiya və Avstriya arasında mübarizə kəskinləşdi.

A. 18 əsrin sonu–19 əsrdə. 18 əsrin sonunda A.-da sənaye istehsalının inkişafı sürətləndi. 1782 ildə Saksoniyada ilk dəfə olaraq “Cenni” tipli mexaniki toxucu dəzgahı tətbiq edildi. 1785 ildə ilk alman buxar maşını yaradıldı. Ölkənin Şimal limanlarının ticarət dövriyyəsi artdı. Hamburq 18 əsrin sonunda Avropanın iri dəniz limanına çevrildi; ticarətin və sənayenin daha da inkişafı feodal-təhkimçi münasibətlərinin ləğvini, vahid ümumalman bazarı, vahid qanunvericilik, valyuta, tarif sistemi yaradılmasını tələb edirdi.

Böyük Fransa İnqilabı A.-da antifeodal hərəkətin canlanmasına kömək etdi. Reyn və Elzasa kəndlilərin çıxışları başlandı. Saksoniyada kəndli hərəkəti daha yüksək mərhələyə çatdı. Prussiya və Avstriya ittifaqı girərək 1792 ildə inqilabi Fransaya qarşı müharibəyə başladılar. Sentyabrın 20-də Avstriya-Prussiya qoşunları Valmi yaxınlığında məğlub oldu. 1793 ilin martında Mayntsdə A.-da ilk dəfə demokratik respublika – Maynts kommunası yaradıldı. 1795 ildə Prussiya-Fransa arasın-

da imzalanan separat sülh sazişinin əsasən [bax *Bazel sülh müqavilələri (1795)*] Reynin solsaahili torpaqları Fransaya qatıldı. 1806 ildə Napoleon Avstriya və Prussiyaya qarşı Fransanın protektoratlığı altında Reyn ittifaqını yaratdı. “Müqəddəs Roma imperiyası” süqut etdi. Fransanın işğalı altında olan alman torpaqlarında feodal rejimi ləğv edildi, kəndlilər şəxsi azadlıq aldı.

Prussiya 1806 ilin payızında yenidən Fransaya qarşı müharibəyə başladı. Lakin bu dəfə daha ağır məğlubiyyətə düçar oldu; Tilzit sülhünə (1807) görə Prussiya ərazisinin təq. yarısını itirdi. Bu məğlubiyyətdən sonra Prussiya hakim dairələri 1807–11 illərdə bir sıra islahat keçirməyə məcbur oldu. Hökumətin həyata keçirdiyi aqrar islahatlar iri mülkədarların iqtisadi mövqelərini zəiflətməyə də, təhkimçi təsərrüfatının tədricən böyüyərək burjuva-yunker təsərrüfatına çevrilməsinə kömək etdi. Ölkənin milli mənafeyinə etinasız yanaşan Prussiya, digər alman dövlətləri, həmçinin 1809 ildə yenidən darmadağın edilən Avstriya işğal olunmuş torpaqları azad etmək əvəzinə Napoleonun Rusiyaya qarşı müharibəsində iştirak etdilər. Rusiyanın qələbəsindən sonra və xalq kütlələrinin təzyiqi ilə Prussiya Fransaya qarşı Rusiya ilə ittifaq bağladı. Leypsiq vuruşmasından (1813) sonra A.-nın bütün ərazisi işğalçılardan azad oldu. Lakin A.-da siyasi pərakəndəlik *Vyana konqresindən (1814–15)* sonra da davam etməkdə idi. Konqresin qərarına əsasən Avstriyanın hegemonluğu ilə yaradılmış Alman ittifaqı 39 dövlətdən ibarət idi. Bu cür pərakəndəlik ölkədə kapitalizmin inkişafını ləngidir, kустar istehsal sənayedə müəyyən dərəcədə hakim olmaqda davam edirdi. Bununla belə 30-cu illərdə A.-da sənaye çevrilişi başlandı. Reyn vil. və Saksoniya kapitalist fabrik istehsalının başlıca mərkəzinə çevrildi. 1834 ildə 18 alman dövlətindən ibarət Alman Gömrükçü İttifaqının yaradılması vahid milli bazarın formalaşmasında mühüm addım oldu. A. Prussiya və Avstriyanın Danimarka ilə müharibəsi (1864), *Avstriya-Prussiya müharibəsi (1866)*, *Fransa-Prussiya müharibəsi (1870–71)* nəticəsində birləşdirildi. 1867 ildə Prussiyanın hegemonluğu ilə Şimali Almaniya İttifaqı yarandı. Fransa-Prussiya müharibəsi nəticəsində 4 cənubi alman dövləti də bu ittifaqa birləşdirildi; beləliklə, Almaniya imperiyası yaradıldı. 1871 il yanvarın

18-də Versalda Prussiya kralı *I Vilhelm* Almaniya imperatoru elan edildi. O. *Bismark* kansler oldu.

Almaniya 1871–1900 illərdə. Almaniya imperiyasına 22 monarxiyalı alman dövləti və 3 azad şəhər – Lübek, Bremen, Hamburq (daha sonra əlavə inzibati vahid kimi Elzas-Lotaringiya) daxil oldu; Prussiyanın paytaxtı Berlin birləşmiş Almaniyanın paytaxtı oldu. 1871 ilin aprelində qəbul olunmuş konstitusiya A.-nı federativ dövlət elan etdi. Konstitusiyada reyxsqaq ümumi seçkilərin keçirilməsi nəzərdə tutulurdu (lakin 25 yaşnadək qadınlar, hərbi qulluqçular və gənclər seçkiyə buraxılmırdı). Reyxsqaqın hüququ olduqca məhdudlaşdırıldı; Prussiyanın həlledici rol oynadığı bundesrat reyxsqaqın qəbul etdiyi hər hansı bir qanun üzərinə veto qoya bilirdi.

Sənaye və ticarətin inkişafına əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə 70-ci illərdə bir sıra tədbir həyata keçirildi. Vahid valyuta və poçt sistemi tətbiq edildi, imperiya bankı yaradıldı və s. 19 əsrin sonunda yeni sənaye sahələri – kimya və elektrotexnika inkişaf etməyə başladı. Sənaye və bank inhisarları, bununla yanaşı iri kapital maqnatları meydana gəldi (Ştumm, Kirdorf, Krup və s.). Alman yunker-burjuva militarist dövlətinin möhkəmlənməsinə və A.-nın Avropada hegemonluğuna səy göstərən Bismark hökuməti 1872–75 illərdə imperiya daxilində katolik “Mərkəz” partiyası təmsalında separatçı meyillərə ağır zərbə vurdu.

1879 ildə A. Fransa və Rusiya əleyhinə Avstriya-Macaristanla gizli müqavilə imzaladı. 1882 ildə İtaliyanın ittifaqa qoşulması ilə *Üçlər ittifaqı* yarandı. 80-ci illərdə A.-nın müstəmləkə işğalına başlaması, Balkan ölkələrindəki siyasi gərginlik, *Bağdad Dəmir yolunun* çəkilməsi Rusiya-Almaniya və İngiltərə-Almaniya ziddiyyətlərini gərginləşdirdi.

Almaniya 20 əsrin əvvəllərində. A. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində yüksək inkişaf etmiş dövlətə çevrilmişdi. Arasıkəşilməyən böhranlara baxmayaraq iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edirdi. 20 əsrin əvvəllərində A. sənaye istehsalına görə Avropada birinci yeri çixmişdi. Başqa ölkələrə nisbətən A.-da sənaye və bank kapitalının artımı daha intensiv gedirdi.

20 əsrin əvvəlində A.-da kapital ixracı gücləndi. 1879–1914 illərdə hərbi

xərclər 5 dəfə artdı. Hərbi qüdrətinə arxalanan A. Birinci Dünya müharibəsini qızıışdırdı. 1914 il iyunun 28-də Avstriya imperatorunun vəliəhdi Frans Ferdinandın öldürülməsi (bax *Sarayevə qətli*) müharibənin başlanmasına bəhanə oldu. 1914 il avqustun 1-də A. Rusiyaya, avqustun 3-də Fransaya, avqustun 4-də isə İngiltərə A.-ya müharibə elan etdi. 1915 ilin mayında İtaliyanın *Antantaya* qoşulması, 1916 ildə Verdun əməliyyatının uğursuzluqla nəticələnməsi, Rusiya ilə sülh bağlamaq cəhdinin baş tutmaması, 1916 il aprel 6-da ABŞ-ın Antanta tərəfində müharibəyə qoşulması, iqtisadi zəifləmə və fəhlə hərəkatının güclənməsi A.-nın vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırdı.

1918 ilin avqustunda alman ordusu Qərb cəbhəsində məğlub oldu. 1918 ilin yazında A. hücumu keçərək Ukraynanı, Belorusiyanı, Baltikyanı ölkələri və Cənubi Qafqazın bir hissəsini işğal etdi [bax *Rusiyada Vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə (1918–20)*; *Brest sülhü (1918)*].

Ölkə daxilində müharibədən narazı qalanların sayı getdikcə artırdı. 1918 ildə baş vermiş *Noyabr inqilabı* yarımmütləqiyyətçi monarxiya rejiminin ləğvi və bir sıra demokratik hüquqların əldə edilməsi ilə nəticələndi (8 saatlıq iş günü və s.).

1919 ilin fevralında Veymarda açılan Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. S.-d. partiyasının liderləri F.Ebert prezident, F.Şeydeman isə hökumət başçısı oldu. İyulda *Veymar konstitusiyası (1919)* qəbul edildi. İyunun 28-də yeni hökumət Antanta ölkələri ilə *Versal sülh müqaviləsini (1919)* imzaladı. Sovet Rusiyası ilə *Rapallo müqaviləsi (1922)* imzalandı. 1923 ilin yanvarında A. təminat verməkdən imtina etdiyinə görə Fransa və Belçika Rur vil.-ni işğal etdi.

Almaniya ABŞ, İngiltərə və Fransa inhisarlarının köməyi ilə sürətlə silahlanırdı [bax *Dauess planı; Lokarno sazişləri (1925)*]. Buna baxmayaraq 1926 ildə SSRİ və A. arasında bitərəflik haqqında Berlin müqaviləsi bağlandı. Həmin il A. *Millətlər Cəmiyyətinə* qəbul edildi. 1932 ildə reyxsqa seçkilərdə AKP-nin qalib gəlməsindən sonra inhisarçılar hakimiyyəti nasistlərə verməyi qərara aldılar. 1933 il yanvarın 30-da prezident Hindenburg A.*Hitleri* kansler təyin etdi. Ölkədə faşist diktaturası yaradıldı, kütləvi terror və təqib başlandı. Tədrisən nasional-sosialist partiyasından başqa bütün

partiya və həmkarlar ittifaqı təşkilatları qadağan olundu. 1933 ilin oktyabrında A. Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı.

1934 ildə Hindenburgun ölümündən sonra Hitler özünü dövlət başçısı elan etdi. Versal sülhünün şərtləri pozuldu. 1935 ildə ümumi hərbi mükəlləfiyyət bərpa olundu. Ölkənin iqtisadiyyatı tamamilə hərbi məqsədlərə uyğun quruldu. A.-nın iqtisadi və hərbi gücünün artmasına Qərb dövlətlərinin, xüsusilə ABŞ və B.Britaniyanın maliyyə yardımı kömək etdi. 1936–39 illərdə A. İtaliya ilə birlikdə İspaniya Resp.-na silahlı müdaxilə etdi. 1936–37 illərdə İtaliya, Yaponiya və A.-dan ibarət təcavüzkar blok yaradıldı (bax "*Antikomintern paktı*"), 1938 ilin martında Avstriya işğal olundu (bax *Anşlus*). *Münxen sazişinə (1938)* görə, A. əvvəlcə Sudet vil.-ni, 1939 ildə isə bütün Çexoslovakiyanı işğal etdi. 1939 ilin martında A. Litvanın Memel vil.-ni tutdu. 1939 ilin avqustunda A. SSRİ-yə hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamağı təklif etdi. Sovet hökuməti bu təklifi qəbul etdi [bax *Moskva danışıqları (1939)*].

1939 il sentyabrın 1-də A.-nın Polşaya hücum etməsi ilə *İkinci dünya müharibəsi (1939–45)* başlandı. Sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa A.-ya müharibə elan etdilər, lakin öz müttəfiqləri olan Polşaya heç bir köməklik göstərmədilər. A. 1940 ilin aprel-may aylarında Danimarka və Norveç, mayında Belçika, Niderland və Lüksemburqu, iyununda Fransanı, 1941 ilin aprelində isə Yuqoslaviya və Yunanıstanı işğal etdi. İşğal olunmuş ərazilərdə terror və milli zülm rejimi yaradıldı. Cəza düşərgələrində milyonlarla adam məhv edildi. Bu ölkələrdə *Müqavimət hərəkatı* başlandı. İşğal olunmuş ölkələrin vəsaiti hesabına A.-nın hərbi-iqtisadi gücü möhkəmləndi. SSRİ-yə hücum hazırlığına başlandı (bax "*Barbarossa planı*"). 1940 ilin sentyabrında Berlində A., İtaliya və Yaponiya arasında hərbi ittifaq haqqında müqavilə imzalandı (bax *Berlin paktı*). 1941 il iyunun 22-də A. hücum etməmək haqqında sovet-alman müqaviləsini pozaraq qəflətən SSRİ-yə basqın etdi. 1941 il dekabrın 11-də A. ABŞ-a müharibə elan etdi. *Moskva vuruşması (1941–42)* almanların "ıldırmsürətli" müharibə planını pozdu; Stalinqrad (1942–43) və Kursk (1943) vuruşmaları İkinci dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş yaratdı. 1943 ildə

Hitler bloku dağılmağa başladı. İtaliya blokdan ayrıldı. A.-da *antifaşist hərəkatı* qüvvələndi.

A. şəhərlərinə hava hücumları ilə, Afrika və İtaliyada ikinci dərəcəli əməliyyatlarla kifayətlənən Qərb dövlətləri sovet qoşunlarının qələbəsindən sonra daha da fəallaşdılar. 1944 il iyunun 6-da müttəfiqlərin Şimali Fransaya qoşun çıxarması ilə ikinci cəbhə açıldı. Bu zaman A.-nın sovet-alman cəbhəsində məğlubiyyətə uğraması artıq onu ağır böhran vəziyyətinə salmışdı. 1944 il iyunun 20-də Hitlerə qarşı hazırlanan sui-qəsd baş tutmadı.

1945 ilin aprelində Sovet ordusu *Berlin əməliyyatına (1945)* başladı. Aprelin 30-da Hitler özünə sui-qəsd etdi. Mayın 2-də sovet qoşunları Berlini tutdu.

Almaniya 1945–90 illərdə. 1945 il mayın 8-də A. danışıqsız təslim olmaq haqqında aktı imzaladı. A. dörd işğal zonasına bölündü. 1945 il iyunun 6-da SSRİ, ABŞ, B.Britaniya və Fransa A.-da ali hakimiyyəti ələ keçirdilər. İşğal qoşunları komandanlarından ibarət Nəzarət Şurası (1945 il avqustun 30-da işə başladı) yaradıldı. *Berlin (Potsdam) konfransında (1945)* SSRİ, ABŞ, İngiltərə A. ərazisində vahid, sülhsevər, hərbi-siyasi ittifaqlarda iştirak etməyən, demokratik dövlət yaratmağı qərara aldılar. Təminatların alınması qaydaları müəyyən edildi. A.-nın yeni sərhədləri haqda razılıq əldə edildi: Şərqi Prussiyada yerləşən Königsberq ş. (1946 ildən Kalininqrad) və onunla həmsərhəd rayonlar SSRİ-yə, Şərqi Prussiyanın bir hissəsi ilə Dansiq ş. (indiki Qdansk), həmçinin A. imperiyasının Oder və Neysə çaylarından şərqdə yerləşən torpaqları Polşaya verildi. Saar vil. A.-nın tərkibindən çıxarılaraq iqtisadi cəhətdən Fransaya bağlı bir region kimi yarımmuxtarlıq statusunu aldı. Bu ərazilərin alman əhalisi, həmçinin Macarıstan və Çexoslovakiyadakı almanlar da A.-ya köçürülməli idi (təqr. 13 milyon nəfər). 1945 il noyabrın 20-də Nürnberqdə hərbi cinayətkarlar üzərində Beynəlxalq hərbi tribunal öz işinə başladı [bax *Nürnberg mühakiməsi (1945)*].

AFR-in yaranması Berlin konfransının qərarlarına zidd olaraq A.-ni parçalamaq xəttini götürən Qərb dövlətləri siyasətinin nəticəsi idi. Qərb işğal zonalarında *denasifikasiyaya* dair qərarlara heç də tam əməl olunmadı. 1946 il dekabrın 2-də ABŞ və İngiltərə öz işğal zonalarını birləşdirmək haqqında sepa-

rat saziş bağladılar, sonralar Fransa da bu sazişə qoşuldu. 1948 ildə A. məsələsinə dair Qərb dövlətlərinin (ABŞ, B.Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland və Lüksemburq) birtərəfli London müşavirəsi (23 fevral – 1 iyun 1948) Qərbi Almaniya dövlətinin yaradılması haqqında qərar çıxardı. 1948 ilin əvvəlində Qərb işğal zonaları *Marşall planı* üzrə yardım sistemində daxil edildi. İyunun 20-də ABŞ, İngiltərə və Fransa Qərbi A.-da birtərəfli pul islahatı keçirməklə A.-ni əvvəlcə iqtisadi, sonra isə siyasi cəhətdən parçaladılar. 1949 il mayın 8-də AFR-in konstitusiyası qəbul edildi. 1949 il avqustun 14-də bundestaqa seçkilər keçirildi. 1949 il sentyabrın 9–20-də AFR-in ilk koalisiya hökuməti formalaşdı. Azad Demokrat Partiyasının (ADP) yaradıcılarından biri T.Heys AFR-in prezidenti, Xristian-Demokratlar İttifaqının lideri K.*Adenauer* kansleri seçildi. 1949 il sentyabrın 21-də AFR ərazisində İşğal statutu qüvvəyə mindi. Ona əsasən ABŞ, B.Britaniya və Fransa hökumət orqanları öz səlahiyyətlərini (xarici siyasət, *restitusiya*, hərbi məsələlər istisna olmaqla) AFR-in qanunverici və icraedici orqanlarına təhvil verdilər. Rur vil.-nə nəzarət məqsədilə xüsusi komissiya yaradıldı.

Sovet işğal zonasında isə Alman Xalq Konqresinin seçdiyi Xalq Şurası 1949 il oktyabrın 7-də *Almaniya Demokratik Respublikasının* (ADR) yaradıldığını elan etdi. V.Pik prezident, O.Qrotevol isə baş nazir seçildi. 1949 il oktyabrın 10-da Sovet hərbi idarəsinə aid səlahiyyətlər ADR-in Müvəqqəti Xalq Hökumətinə keçdi.

ABŞ-in köməyi ilə AFR-də sənaye və iqtisadiyyatın bərpası və inkişafı sürətləndi. İri kapital qoyuluşu və xalq istehlakının azaldılması hesabına 1949 ilin sonunda sənaye istehsalı 1936 il səviyyəsinə, 1950 ildə isə müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdı. O dövrdə birbaşa hərbi məsrəflərin olmaması da buna əlverişli şərait yaratdı. 1961 ildə sənaye istehsalının həcminə görə AFR Qərb dövlətləri arasında ABŞ dan sonra 2-ci yeri tuturdu. Müharibədən sonrakı onilliklərdə AFR beynəlxalq maliyyə münasibətləri sistemində və beynəlxalq ticarətdə möhkəm mövqə əldə etdi. 80-ci illərdə AFR-in valyuta ehtiyatları ABŞ və B.Britaniyanın valyuta ehtiyatlarından 2,9 dəfə, Fransa'nın ehtiyatlarından isə 2,7 dəfə çox idi. Bu dövrdə xaricdə investisiya olun-

muş kapitalın həcminə görə AFR ABŞ və B.Britaniyadan sonra 3-cü yerdə idi. Qərbi Almaniya xarici kapitalının 51,3%-i Qərbi Avropa dövlətlərinin, 27,6%-i ABŞ və Kanadanın, 12%-i Latın Amerikasının, 4,6%-i Afrika, 4,2%-i Asiya və 0,3%-i Şərqi Avropadakı sosialist ölkələrinin payına düşürdü.

1949–69 illərdə AFR-in siyasi həyatında XDI və XSI aparıcı rol oynayırdı. Vahid blokda çıxış edərək onlar ADP-nin (1957–61, 1966–69 illər istisna olmaqla), AP-nin (1960 ilədək), konservativ Ümumalman blokunun (1953–57), ASDP-nin (1966–69) də daxil

Berlin şəhərindən görünüş.

olduğu koalisiya hökumətlərinə başçılıq edirdilər. 1969 ildə federal kansler vəzifəsinə XDI-nin liderləri K.Adenauer (1940–63), L.Erxard (1963–66), K.Q.Kizinger (1966–69) seçilmişdi. XDI-dən sonra əhəmiyyətinə görə ASDP idi.

Xarici siyasətdə Qərb dövlətləri, birinci növbədə ABŞ ilə sıx əməkdaşlığa güvənən AFR hökuməti ilk gündən İkinci Dünya müharibəsinin nəticələrini yenidən nəzərdən keçirməyi, AFR-in bütün almanları təmsil edən yeganə dövlət kimi tanınmasını tələb edir, ərazi iddiaları irəli sürürdü. 1956–60 illərdə Qərb dövlətləri AFR-ə bir sıra güzəştlər etdilər: hərbi sənayenin bəzi sahələrində məhdudiyətlər götürüldü, AFR hökuməti çoxsaylı polis qüvvələrini yaratmaq hüququnu əldə etdi. Həmçinin Qərb

dövlətləri AFR-in bütün Almaniya adından çıxış etmək "hüququnu" müdafiə etdiklərini bildirdilər.

1950 il avqustun 7-də AFR Avropa Şurasının, 1951 il aprel 18-də isə *Avropa Kömür və Polad Birliyinin* (AKPB) üzvü oldu. 1952 il mayın 26-da ABŞ, B.Britaniya, Fransa və AFR nümayəndəlikləri tərəfindən Bonnda imzalanmış "*Ümumi müqavilə*" (1955 ilin mayında qüvvəyə mindi) işğal rejiminə son qoydu, 1952 ildə AFR "Avropa Müdafiə Birliyi"nə (6 Avropa dövlətindən – Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburqdan ibarət hərbi qruplaşma) daxil oldu.

1955 ilin mayında AFR NATO-ya daxil oldu və ona 500 minlik ordu saxlamaq hüququ verildi. 1956 il iyulun 7-də ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Qərbi Almaniya hərbi sənayenin dirçəlməsi sürətləndi, AFR-in NATO sistemində rolu artmağa başladı və faktiki olaraq o, ABŞ-ın Avropada əsas müttəfiqinə çevrildi. ABŞ-la AFR arasında hərbi əməkdaşlıq genişləndi (təkcə 1956–64 illərdə ABŞ-dan 14 mlrd. marka məbləğində silah alındı). AFR-də atom sənayesi üçün elmi-texniki bazanın yaranmasına yönəldilən tədbirlər genişləndi. Bütün bunlar Mərkəzi Avropada gərginliyin artmasına və 1958–63 illər Berlin böhranına gətirib çıxardı.

Avropada Berlin konfransı tərəfin-

dən razılaşdırılmış sərəhdələri tanımadığını bəyan edən AFR hökuməti 1955 ilin dekabrından etibarən ADR-lə diplomatik münasibətlər yaradan dövlətlərlə bütün əlaqələri kəsdi. Buna baxmayaraq SSRİ "Almaniyaya görə məsuliyyət daşıyan" 4 dövlətdən biri olduğu üçün 1955 ilin sentyabrında SSRİ ilə AFR arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı.

Berlin divarının ucaldılması (13.8.1961) AFR-in hakim dairələrinin Almaniyaya məsələsini "güc yolu" ilə həll etmək planlarına son qoydu. 1960 ildən etibarən 27 dövlət ADR ilə diplomatik münasibətlər qurdu və 100-dən çox ölkə ilə ticarət sazişləri imzalandı. Bu isə AFR-də siyasi böhranla və 1963 il oktyabrın 15-də Adenauer hökumətinin istefası ilə nəticələndi.

1966 ilin dekabrında K.G.Kizinger başda olmaqla XDI-XSI və ASDP nümayəndələrindən ibarət "böyük koalisiya" hökuməti təşkil edildi. Bu hökumət də ADR-i AFR-ə birləşdirmək siyasətini davam etdirdi.

V.Brandt hökuməti hakimiyyətə gəldikdən sonra AFR-in xarici siyasətində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. 1969 il noyabrın 28-də AFR nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə qoşuldu. 1970 il avqustun 12-də Moskvada SSRİ, dekabrın 7-də isə Varşavada Polşa ilə mövcud sərəhdələrin toxunulmazlığı haqqında müqavilə imzalandı. 1971 il sentyabrın 3-də SSRİ, ABŞ, B.Britaniya və Fransa Qərbi Berlinə dair dördtərəfli saziş imzaladılar. Bu saziş Berlin və onun ətrafındakı vəziyyətin sabitləşdirilməsinə yönəlmişdi. 1972 il dekabrın 21-də ADR ilə AFR arasında münasibətlərin əsasları haqqında müqavilə imzalandı (1973 ilin iyununda qüvvəyə mindi). 1973 il dekabrın 11-də AFR ÇSSR ilə müqavilə bağladı, Münxen sazişi ləğv olunmuş hesab edildi. AFR BXR, Mac. XR və ÇXR ilə diplomatik münasibətlər qurdu. 1973 il sentyabrın 18-də AFR və ADR BMT-yə qəbul olundular.

1974 ilin mayında V.Brandt istefa verdi. ASDP sədrinin müavini H.Şmidt kansler seçildi (1982 ilədək bu vəzifəni icra etdi), ADP lideri V.Şeyel isə AFR-in prezidenti oldu. Şmidt hökuməti (ASDP-ADP koalisiyası) Brandt hökumətinin siyasi xəttinə sadıq qalacağını elan etdi.

1975 ildə AFR hökuməti Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair mü-

şavirədə iştirak etmiş və onun Yekun aktını imzalamışdır. Həmçinin bu dövrdə SSRİ və AFR dövlət başçılarının bir neçə görüşü keçirildi (1971, sentyabr və 1973, may). 1972-74 illərdə iki dövlət arasında ticarətin inkişafı, iqtisadi, sənaye və texniki sahələrdə əməkdaşlığa dair müqavilələr imzalandı. Nəticədə 1970-82 illərdə iki ölkə arasındakı əmtəə dövriyyəsi 12 dəfə (544 milyon rubldan 6629,7 mln. rubladək) artmışdı.

Sosialist ölkələri ilə münasibətləri tənzimləməyə çalışan V.Brandt və H.Şmidt kabinetləri eyni zamanda "Avropanın müdafiəsini gücləndirməyə" yönəlmiş NATO siyasətini dəstəkləyir və Qərbi Avropada "Avropa strateji raketlərinin" yerləşdirilməsi haqda NATO-nun 1979 il 12 dekabr qərarının təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirdi. 1970-80 illərdə AFR-in hərbi xərcləri 90,6% artmışdı. 1980 ildə başlanmış yeni böhran şəraitində ASDP hökuməti AFR iqtisadiyyatını sabilləşdirmək məqsədilə effektiv tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirə bilmədi.

1982 il oktyabrın 1-də XDI/XSI-ADP ibarət koalisiya təşkil olundu və kansler vəzifəsinə XDI-nin sədri H.Kol seçildi. Hökumət vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər gördü. Dövlət müəssisələrinin bir hissəsi özəlləşdirildi, kiçik və orta biznesə dəstək göstərildi, iri müəssisələrə güzəştlər verildi, yeni sahələrin inkişafı və dövlət sektorunun dirçəldilməsi üçün şəxsi kapital cəlb olundu, sosial sahələrə xərclər azaldıldı. 1985-86 illərdə görülən tədbirlər nəticəsində iqtisadi artım müşahidə edildi. 1988 ildə AFR-in xarici əmtəə dövriyyəsi 325 milyard dollar təşkil edirdi. Kol kabinetinin xarici siyasətində ADR ilə münasibətlər əsas yer tuturdu. AFR hökuməti iki alman dövləti arasındakı münasibətləri daha da inkişaf etdirmək niyyətində idi: müvəqqəti olaraq ADR vətəndaşlarının AFR-ə gediş-gəlişi asanlaşdırıldı, ADR-ə kreditlər ayrıldı, nəqliyyat və ətraf mühitin qorunması üzrə əməkdaşlıq gücləndi və s. 1987 idə Bonnda H.Kol ilə E.Honekerin görüşü keçirildi.

1989 ilin iyununda SSRİ-nin rəhbəri M.Qorbaçovun AFR-ə səfəri zamanı H.Kol A.-nın birləşməsinə mane olmayacağı təqdirdə SSRİ-yə maddi və texnoloji yardım göstəriləcəyini bildirdi. 1990 il sentyabrın 12-də Moskvada "2+4" (ADR, AFR, B.Britaniya, ABŞ, SSRİ, Fransa) formulu ilə keçirilən

danışıqlar nəticəsində Almaniyaya dair qəti nizamlaşma haqqında müqavilə imzalandı. İkinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlər Berlin və ümumilikdə A.-ya aid hüquq və öhdəliklərin sona çatdığı və vahid A.-ya daxili və xarici siyasətdə tam müstəqillik verildiyi haqqında bəyanatla çıxış etdilər. 1990 il oktyabrın 3-də AFR ilə ADR-in birləşdirilməsi prosesi başa çatdırıldı. Şərqi Almaniyada torpaqların inzibati-ərazi, siyasi və iqtisadi cəhətdən yenidənqurması və AFR strukturuna inteqrasiyası prosesi başlandı. 1990 ilin iyulunda AFR və ADR hökumətlərinin razılığı ilə Qərbi Almaniyaya markası hər iki dövlətin pul vahidi qəbul edildi.

Almaniya 1990 ildən sonra. A.-nın birləşdirilməsi Kol hökumətinin böyük uğuru idi və bu 1990 ildə bündəstəqa keçirilən seçkilərdə XDI/XSI ilə ADP-nin qələbəsini təmin etdi. İlk növbədə "yeni torpaqlar"ın təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatına keçməli, onların texnoloji səviyyəsi və rəqabətə davamlılığı artırılmalı, əhalinin həyat şəraiti yaxşılaşdırılmalı idi. 1990 ilin iyulundan 1991 ilin sonunadək şərqdəki torpaqların maliyyələşdirilməsi üçün hökumət 100 milyard marka, 1991-97 illərdə isə borc və maliyyə yardımı üçün 1,4 billion marka (orta hesabla ildə 195 milyard marka) vəsait ayırmışdı. Sənayenin inkişafı və texniki bazanın yeniləşdirilməsi məqsədilə əlavə olaraq 272 milyard marka nəzərdə tutulurdu. 1991 il iyunun 6-da bündəstəq paytaxtın Bonn ş.-ndən Berlinə köçürülməsi haqda qərar qəbul etdi (2000 ildə bu proses başa çatdırıldı). 1990 il oktyabrın 12-də sovet qoşunlarının Almaniyaya ərazisindən çıxarılması haqda AFR və SSRİ arasında müqavilə imzalandı (1994 il avqustun 31-də bu proses başa çatdı). 1990 il noyabrın 9-da Berlin divarındakı keçidlər açıldı.

Kol hökuməti keçmiş Yuqoslaviya ərazisində müstəqil dövlətlərin formalaşması, Şərqi Avropa dövlətlərində demokratiyanın bərqərar olması və keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının milli müqəddəratının təyin edilməsi proseslərini dəstəkləyirdi.

1994 ilin sonunda Şərqi Almaniyaya müəssisələrinin əksəriyyəti azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirə bilmədiyindən 3,6 min müəssisə bağlandı, 15000 firma özəlləşdirildi. 3 il ərzində Şərqi Almaniyada iş yerlərinin sayı 40% azaldı. Bərpə işlərini maliyyələşdirmək məqsədilə 1994 ildə vergilərin

artırılmasını və büdcə xərclərinin azaldılmasını nəzərdə tutan qanunlar paketi qəbul edildi. 1996 ildə Avropa Valyuta Birliyinə qoşulmaq üçün (AFR 1999 il yanvarın 1-də bu təşkilata üzv oldu) büdcə kəsirini 3% azaltmaq tələb olunurdu. 1997 ildə Kol hökuməti səhiyyə, pensiya təminatı və əmək məşğulluğu proqramlarına, həmçinin işsizlik müavinətləri və sosial sığorta sistemində ayrılan dövlət xərclərini azalttı. Sosial xərclərin azaldılması 1998 ildə bündəstəq seçkilərində XDI/XSI-ADP-nin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Hakim koalisiyanı ASDP və 90/Yaşlılar İttifaqı təşkil etdi. ASDP-nin sədri H.Şröder AFR-in yeni federal kansleri, Yaşlıların lideri Y.Fişer isə xarici işlər naziri seçildi.

Beynəlxalq məsələlərin həllində A.-nın rolu getdikcə artırdı. "Qərbi Avropa istiqamətində" A. iqtisadi və siyasi maraqlarına cavab verən inteqrasiya proseslərinin inkişafına fəal yardım göstərirdi. AFR Avropa ölkələri arasında iqtisadi və valyuta birliyinin yaradılmasını nəzərdə tutan dövlətlərdən və 1992 il fevralın 7-də imzalanmış Maastrixt müqaviləsinin təşəbbüsçülərindən biri idi. 2002 ilin yanvarında bir çox Avropa İttifaqı dövlətləri kimi A.-da da yeni valyuta – avro dövriyyəyə buraxıldı.

2005 ildə xristian demokratlarla sosial-demokratlar arasında yaranmış qüvvələr bərabərliyi nəticəsində "böyük koalisiya" (XDI/XSI və ASDP) hökuməti formalaşdırıldı. 2005 il oktyabrın 10-da XDI/XSI-nin sağ koalisiyasını təmsil edən A.Merkel AFR-in yeni kansleri seçildi.

Təsərrüfat

A. dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş aparıcı dövlətlər qrupuna daxildir, öz gücü və potensialına görə Aİ-nin Fransa, B. Britaniya və İtaliya kimi ölkələrindən öndədir. ÜDM-in həcminə görə (alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə 2504 milyard dollar, 2005) Avropada 1-ci, dünyada 5-ci yerdədir. Adambaşına məhsul istehsalı 30 min dollar təşkil edir (Avropa üzrə 13-cü, dünya üzrə 18-ci yer). A. iqtisadiyyatının strukturu ən qabaqçılıq postindustrial dövlətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malikdir. İnsan inkişafı əmsali 0,932-dir (dünyanın 177 ölkəsi sırasında 19-cu yer, 2004).

Kiçik və orta biznes müəssisələri sayca üstünlük təşkil edir və işləyənlərin 2/3-si, ÜDM-in isə 49%-i onlara məxsus-

dur. ÜDM-in 51%-ini dövlətə və xarici kapitalla mənsub iri şirkətlər yaradır (2003). Emal sənayesində məşğul olanların 32%-i iri müəssisələrdə (1 min nəfərdən çox işçisi olan), 57%-i orta müəssisələrdə (50-1000 nəfər işçisi olan), 11%-i kiçik müəssisələrdə (50 nəfərdən az işçisi olan) çalışır. Əhalinin məşğulluğu strukturunda kiçik müəssisələrin payı 20 əsrin sonundan başlayaraq artmaqda davam edir.

Kapitalın tamarküzləşmə və mərkəzləşmə səviyyəsi təsərrüfatın əsas sahələrində çox yüksəkdir. Emal sənayesində satış dəyərinin 55%-i 100 aparıcı şirkətin payına düşür (2004). Dünyanın kapitallaşma səviyyəsinə görə ən böyük 100 korporasiyasından 6-sı A.-ya məxsusdur: "Siemens AG" (dünya reytingində

"Isar" Atom Elektrik Stansiyası.

55-ci yer), E. ON AG (58-ci yer), "Deutsche Telekom AG" (72-ci yer), SAP AG (80-ci yer), "Allianz AG Holding" (85-ci yer), Deutsche Bank AG (96-cı yer) (2006). Almaniyaya korporasiyalarından BASF AG, "Hoechst AG" və "Bayer AG" (kimya sənayesi), "Siemens AG" və "Robert Bosch GmbH" (elektrotexnika və elektronika sənayesi), "Thyssen Krupp AG" və "Mannesmann AG" (qara metallurgiya), "DaimlerChrysler AG" və "Volkswagenwerk AG" (avtomobilqayırma sənayesi) dünya istehsalının beş sahəsində əsas istehsalçılar onluğuna daxildir; dünya yüngül sənayesinin aparıcı şirkətlər onluğunu alman

konserni "Adidas AG" tamamlayır.

İqtisadiyyatın dövlət sektoru ilk növbədə infrastruktur obyektləri ilə təmsil olunur. Dövlət "Deutsche Bahn AG"-nin vasitəsilə d.y. nəqliyyatına nəzarət edir və rabitə sektorunun aparıcı şirkətləri "Deutsche Post AG" və "Deutsche Telekom AG"-nin baş səhmdarıdır. Elektrik, qaz, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin böyük hissəsi bələdiyyə orqanlarının tabeliyindədir. Səhmdar kapitalında dövlətin payı (yeni federal ərazilərdə özəlləşdiriləcək mülkiyyət nəzərə alınmadan) 9%-ə yaxındır (2004). Dövlət ölkənin iqtisadiyyatı üçün önəmli olan, lakin zərərli işləyən sahələrə (daş kömür və qonur kömür hasilatı, elektroenergetika) dəstək verir, həmçinin elmi tədqiqat və

təcrübə-konstruktor işlərinə, yüksək texnologiya sahələrinə (aerokosmos, atom və s.) böyük investisiyalar qoyur.

Ölkənin birləşməsindən sonra ADR-in təsərrüfat kompleksi AFR-in iqtisadiyyatına qatılmışdır; Şərqi A. 21 əsrin başlanğıcında çox cəhətdən durğun regiondur. A.-nın ÜDM artımı templərinin azalmasının (1990-2004 illərdə 1,5%; 1980 ildə AFR-də 2,2%) başlıca səbəbləri şərq əraziləri təsərrüfatlarının rekonstruksiya və modernləşdirilməsinə qoyulan külli miqdarda xərclərlə bağlıdır.

Sənaye. ÜDM-nin 28,6%-i (ABŞ, Yaponiya və Aİ-nin bir sıra böyük dövlətlərdəkindən çox) sənaye və tikin-

tidə əldə edilir. A. sənayesi, Aİ-nin aparıcı dövlətlərinin sənayesini xeyli qabaqlayaraq, dünyada ABŞ və Yaponiyadan sonra 3-cü yerdədir (satış dəyərində görə, 550 milyard dollara yaxın, 2004). Sənaye istehsalının strukturunda emaledici sənaye sahələri kəskin şəkildə üstünlük təşkil edir. Sənayedə məşğul olanların 98,6%-i və məcmu satış dəyərinin 99,1%-i energetika ilə birlikdə onların payına düşür. Sənaye istehsalının artımı 2005 ildə 2,9% olmuşdur.

Ən mühüm sənaye sahələri: maşınqayırma (xüsusilə ümumi və nəqliyyat maşınqayırması, elektrotexnika və elektronika sənayesi, dəqiq mexanika və optika), kimya (əczaçılıq və rezin-texnika); yeyinti (o cümlədən içkilər və tütün məmulatları istehsalı) sellüloz-kağız və ağac emalı, poliqrafiya. İnkişaf etdirilən yeni sahə və istehsallara məxsus müəssisələr, bir qayda olaraq, daha müasir texnologiya və avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur; köhnə sahələrdə (kömürçixarma, metallurgiya, gəmiqayırma, toxuculuq və yüngül sənayenin bir sıra digər sahələrində) texniki təchizat nisbətən zəifdir və istehsal həcmi tədricən azalır.

Y a n a c a q - e n e r g e t i k a k o m p l e k s i . A.-nın yanacaq-energetika balansı strukturunda neft və neft məhsulları 39%, kömür (daş və qonur kömür) 25%, təbii qaz 22%, nüvə enerjisi 12%, hidroenerji və bərpa olunan digər enerji mənbələri (əsasən, külək enerjisi) 2% paya malikdir (2006). Qərbi Avropada enerjidaşıyıcıların idxalından asılı olan A. enerji mənbələrinə tələbatının 74%-ini, illik neft tələbatının 97-98%-ini, təbii qaza tələbatının 78-81%-ini idxal hesabına ödəyir (21 əsrin əvvəli). E. ON AG (Qərbi Avropanın satış dəyərinə görə üçüncü energetika korporasiyası), RWE AG və "RAG Aktiengesellschaft" A.-nın aparıcı çoxsahəli yanacaq-energetika korporasiyalarıdır.

A.-nın öz neft hasilatı cüzdür (3,7 milyon t, 2005), təbii qaz hasilatı isə tələbatın 20%-inə qədərini ödəyir. Ən böyük A. qaz şirkəti "Ruhrgas AG"-dir. Qaz və neft yataqları Şimali Almaniya çökəkliyində və Alp dağları ətkələrindədir. A. nefti (112 milyon t-dan çox) RF, Norveç, B.Britaniya, OPEK ölkələrindəndə idxal edir.

A. təsərrüfatının inkişafında olduqca böyük rol oynamış daş kömür sənayesi 20 əsrin 50-ci illərindən böhrandadır. Sənayenin bu sahəsinə başlıca olaraq is-

tehsalı təmin etmək, həmçinin kömür şaxtaları və karxanalarının istismardan çıxarılmasını maliyyələşdirmək üçün xeyli həcmdə dövlət subsidiyaları (3,3 milyard avro, 2004) ayrılır. Kömür hasilatı dayanmadan azalır (72 milyon t, 1995; 25 milyon t, 2005). Keçmişdə daş kömürün böyük ixracçısı olan A. indi onu Polşa, CAR, Avstraliya, ABŞ, Kolumbiyadan idxal edir (37 milyon t, 2005). Yeni tədarükçülərin – RF və Çinin A.-nın kömür idxalındakı payı getdikcə artır. A. qonur kömür hasilatına görə (181,7 milyon t, 2003) dünyada 1-ci yerdədir, əsasən, açıq üsulla çıxarılan bu xammalın başlıca istehlakçıları elektroenergetika və kimya sənayesidir. Əsas yataqlar Aşağı Reyn, Orta Almaniya və Berlindən cənub-şərqdəki hövzələrdə yerləşir.

Sənayedə məşğul olanların 0,4%-i və satış həcmi 5,8%-i neft emalı sənayesinin payına düşür. Ölkədə 17 NEZ vardır; onların gücünə görə (125 milyon t, xam neft, 2005) A. Avropada RF və İtaliyadan sonra 3-cü, dünyada 7-ci yerdədir. Neft emalının başlıca mərkəzləri: Hamburq (eyni zamanda sahənin başlıca təşkilatçı mərkəzi), İnqolştadt, Karlsrue, Gelzenkirhen və Kölnün ətraflarıdır (Vesselinq, Qodorf, Şvedt). Bu sahədə əsas mövqelər xarici kapitala – "ExxonMobil" və "Chevron Texaco" (ABŞ), "Royal Dutch Shell", "British Petroleum" (ingilis-holland), ENİ (İtaliya) şirkətlərinə məxsusdur. A.-nın aparıcı neft şirkəti "VEBA ÖL AG"-dir (səhmlərinin 51%-i 2002 ildən "BP"-yə məxsusdur). "ESSO AG" ("ExxonMobil"-in strukturuna daxildir) və "Deutsche Shell AG" ("Royal Dutch Shell"-in törəmə firmasıdır) alman korporasiyaları xarici transmilli neft şirkətlərinin filiallarıdır.

Elektrik stansiyalarının gücü 118 min *MVt*-dir (2004). Elektrik enerjisi istehsalı 560 milyard *kVt-s* (Avropada 2-ci, dünyada 5-ci yerdədir); daxili istehlak 519,5 milyard *kVt-s*-dir. İstehsalın 63%-i İES, 30%-i AES, 4%-i SES, 3%-i digər elektrik stansiyalarının (o cümlədən 2,5%-i külək elektrik qurğularının) payına düşür (2005). A. elektrik enerjisinin netto-ixracçısıdır (ixrac 54,1 milyard *kVt-s*, import 45,4 milyard *kVt-s*, 2004); ölkənin enerjisi çatışmayan bir sıra r-nları elektrik enerjisini Avropanın digər ölkələrindən alır. Elektrik energetikasının əsasını ümumi istifadə şəbəkəsinin elektrik stansiyaları (məcmu gücün

təqr. 75%-i; stansiyaların 500-dən çoxu 1 *MVt* və daha çox gücə malikdir) təşkil edir. Kiçik sənaye elektrik stansiyalarının (sənaye müəssisəsinin blok-stansiyaları) xüsusi çəkisinin inkişaf etmiş digər ölkələrə nisbətən xeyli çox olması alman elektrik energetikasının spesifik xüsusiyyətidir (cəmi 1500-dən çoxdur; ümumi gücün təqr. 25%-i). İES-lərin çoxu daş kömürlə və ya iki-üç yanacaq növü ilə işləyir. Ümumi elektrik enerjisi istehsalında daş kömürün payı 28%, qonur kömürün – 25%, təbii qazın – 9%, mazutun – 1%-dir. Nisbətən böyük İES-lər kömür hövzələri sərhədləri daxilindədir. A.-nın ş. ərazilərindəki bütün elektrik stansiyalarının 85%-dən çoxu, q. ərazilərində isə 45%-dən azı kömürlə işləyir. Ən böyük İES-lər: "Enschwalde" (4000 *MVt*), "Boxberg" (3600 *MVt*), "Neurat" (3300 *MVt*), "Niederaussen" (2600 *MVt*), "Voerde" (2400 *MVt*, daş kömürdən istifadə edən ən iri İES).

AES-də istehsal edilən elektrik enerjisində görə A. dünyada (ABŞ, Fransa və Yaponiyadan sonra) 4-cü yerdədir (19 enerji bloku, ümumi gücü 21 min *MVt*, AES-lərin bütün reaktorları alman istehsalıdır). Ən böyük AES-lər: "Gundremmingen" (gücü 2,7 milyon *kVt*), "Biblis" (2,5 milyon *kVt*), "İsar" (2,4 milyon *kVt*). "Philippsburq" (2,4 milyon *kVt*) və "Neckarwestheim" (2,2 milyon *kVt*). Şərqi A.-nın "Rheinsberg" və "Nord" AES-ləri 1990 ildə istismardan çıxarılmışdır. 1970-ci illərdə tikilmiş stansiyaların texniki modernləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilir. 1989 ildən alman firmaları AES-lərin inşasını yalnız xarici sifarişlər əsasında yerinə yetirir.

A.-nın hidroenerji ehtiyatları azdır, nisbətən sərfəli olanları artıq tükənmişdir. SES-lər (ən irisi "Witzau"dur, gücü təqr. 200 *MVt*) yalnız Alp və Alpətəyi r-nlarda (dağ çayları üstündə) daha çoxdur. A. alternativ enerji mənbələrindən istifadə edən dünya ölkələri arasında liderlərdən biridir. Şimal dənizi sahillərində A.-nın Avropada ən böyük külək elektrik qurğuları parkı (ümumi gücü 15 min *MVt*, 2003) yaradılmışdır. A.-nın ən böyük elektrik energetika korporasiyaları: "RWE AG", "PreussenElektra AG", "Bayernwerk AG" və "STEAG"-dir ("RAG AG"-nin energetika bölməsi). Əsasən elektrik təchizatı ilə məşğul olan 950-yədək şirkət fəaliyyət göstərir. Elektrik enerjisi istehlakçılara şaxələnməmiş xətlər sistemi (hava elektrikötürmə

xətlərinin ümumi uz. 458 min *km*, kabel xətlərinin uz. 1073 min *km*, 2003) vasitəsilə ötürülür.

Metallurgiya kompleksi. Qara metallurgiya A. sənayesinin ən qədim sahələrindən biridir. 21 əsrin əvvəllərində bu sahə artıq tamamilə idxal xammalı ilə işləməyə başlamışdır. A. dəmir filizini, əsasən, Braziliya, Avstraliya, Liberiya, Venesuela, Kanada, Çindən idxal edir; ölkənin şimalındakı z-dlar İsveçdən gətirilən filizlə təchiz edilir. Metal tullantılarından geniş istifadə olunur (bəzi illərdə sahənin xammala tələbatının 50%-i bu yolla ödənilir). A. çuğun (2004 ildə 29,4 milyon *t*) əsasən ölkə daxilində istehlak olunur və polad (2004 ildə 46,4 milyon *t*) istehsalına görə Avropada 2-ci, dünyada 6-cı (Çin, Yaponiya, ABŞ, RF və Cənubi Koreyadan sonra) yerdədir. Müəssisələrin çox hissəsi Rur sənaye r-nunda cəmləşmişdir (A.-da əridilən poladın 70%-ə qədəri). Metallurgiyanın ən iri mərkəzləri: Duysburq, Dortmund, Bremen, Zalsgitter və Osnabryukdur. Ərazilərin çoxunda prokat və təkrarəmələ z-dları vardır. Krefeld və Rur regionundakı z-dlar yüksəkkeyfiyyətli mürəkkəb polad istehsalı üzrə ixtisaslaşır. A.-nın ş.-ində metallurgiyanın mərkəzi Ayzenhüttenştadtıdır.

A.-nın aparıcı metallurgiya konsernləri: "Thyssen Krupp" (Avropanın metal bazarında 2-ci yerdədir), "Mannesmann" (dünyanın aparıcı boru-prokat istehsalçılarından biri), "Klöckner-Werke AG" "Hoesch AG" öz fəaliyyətlərini getdikcə daha çox diversifikasiya edir (onlar qara metal əridilməsi ilə yanaşı, boru, maşın və avadanlıqlar, elektron məmulatlar istehsalı kimi mühüm istiqamətlərdə ixtisaslaşır). A. polad ixracı nəhəngdir (demək olar, poladın hamısı prokat və boru şəklində xaricə göndərilir); eyni zamanda, ölkə qara metallurgiya məmulatları növlərinin çoxunu idxal edir.

Əlvan metallurgiyada (əsasən, idxal xammalı və əlvan metal qırıntıları istifadə olunur) alüminium sənayesi xüsusən seçilir. A. ilkin alüminium istehsalına (2003 ildə 0,5 mln. *t*) görə Qərbi Avropada 2-ci (Norveçdən sonra) və dünyada 8-ci yerdədir. Ən böyük müəssisələrin yerləşdiyi mərkəzlər: Essen, Noys, Ferde; digər mərkəzlər: Hamburq, Ştade, Töginq. Misəritmə sənayesi (550 min *t* saflaşdırılmış mis), qurğuşun (400 min *t*-dan çox; Qərbi Avropada

1-ci yer) sink (təqr. 350 min *t*) istehsalı inkişaf etmişdir.

Maşınqayırma. Ölkə sənayesinin aparıcı sahəsidir (metal emalı ilə birlikdə sənaye məhsulunun təqr. yarısını verir). Satış həcminə görə dünyada 3-cü yerdədir (ABŞ və Yaponiyadan sonra), ölkənin əmtəə ixracının yarısından çoxunu təmin edir. Maşınqayırmanın ən böyük sahəsi ümumi maşınqayırma (sənayedə çalışanların 15%-i, satış həcmi 11%-ə qədər) onun payına düşür. Sahədə 4,5 min firma fəaliyyət göstərir, onlar, əsasən, xırda-seriya istehsal üzrə ixtisaslaşır. A. dəzgah istehsalı üzrə (məmulatların 50%-dən çoxu ixrac olunur) dünyada

"Daimler" avtomobil konserni. Ştutqart.

2-ci yerdədir; dünyanın alətqayırma və toxuculuq dəzgahları (1/3-inə qədər), ağac emalı və plastmas istehsalı üçün avadanlıq (2/5-yə qədər) bazarında ölkənin payı xüsusən böyükdür. Ağır maşınqayırma ağır (metaltutumlu) maşınlar, kranlar, həmçinin metallurgiya z-dları üçün avadanlıqlar istehsal edir. Bu müəssisələrin çoxu Rur sənaye r-nunda yerləşir.

A.-da maşınqayırmanın beynəlxalq ixtisaslaşma sahələrindən biri avtomobil sənayesidir (sənayedə işləyənlərin təqr. 13%-i, satış dəyərinin təqr. 18%-i onun payına düşür). A. ümumi avtomobil istehsalına görə (2004 ildə 5570 min, dünya üzrə istehsalın təqr. 30%-i) dünyada 3-cü yerdədir (ABŞ və Yaponiyadan sonra), minik maşınları istehsalına görə (5192 min, dünya üzrə istehsalın 32%-i) 2-ci yerdədir (Yaponiyadan

sonra). Ölkədə 175 min yüngül və 194 min ağır yük maşını, 10 min avtobus istehsal edilir (2004). Sahənin aparıcı konsernləri: "Volkswagenwerke AG", BMW, "Ford-Werke AG" (ABŞ-in "Ford Motors" avtomobil konserninin filialı), "A. Opel AG" (ABŞ-in "General Motors" konserninin bölməsi), alman-amerikan konserni "Daimler Chrysler"; A.-da buraxılan avtomobillərin 90%-dən çoxu bunların payına düşür. "Volkswagenwerke" konserni istehsal həcminə görə liderdir (ölkə istehsalının 40%-i; dövryyəsinə görə dünyanın avtomobil konsernləri sırasında 6-cı yer); onun müəssisələrinin çox hissəsi Aşağı Saksoniyada və Gessenin şimalın-

z-dları Ştutqart ətrafında yerləşir; əsas müəssisələri komplektləşdiricilər buraxır, yük maşınları, avtobuslar, xüsusi təyinatlı avtomobillər istehsalı üzrə kiçik yığıcı z-dları fəaliyyətdədir. BMW konserninin istehsal gücü Bavariyada (baş z-d Münxendə, onun filialları Dinqolfinq, Landshut, Regensburqdadır) cəmləşmişdir, "Porsche AG" firmaları Baden-Vürtemberqdadır. Yük avtomobilləri və onların komplektləşdiricilərinin böyük istehsalçısı "MAN AG" konsernidir (z-dları Auqsburq, Nürnberq, Hannover və Kasseldədir).

Lokomotivqayırma sahəsinin əsas istehsalçıları "Daimler Chrysler" qrupuna daxil olan "Krauss-Maffei Wegmann" (Münxen), "Thyssen-Henschel" (Kassel) və "Krupp Mak Maschinenbau" (Kil) firmalarıdır. Onlar lokomotivlərdən başqa, xüsusi təyinatlı avtomobillər, dizellər, müxtəlif maşınqayırma məmulatları, həmçinin zirehli avtomobil və tank avadanlıqları buraxır. Tırtıllı və təkərli zirehli texnikanın Qərbi Avropada aparıcı istehsalçısı olan "Krauss-Maffei Wegmann" z-du NATO ölkələri silahlı qüvvələri üçün "Leopard" tankının baş tədarükçüsüdür. Erlangen, Essen, Dortmund, Köln, Kirxen və Krefeld-İrdingen lokomotiv istehsalının digər mərkəzləridir. Vaqonqayırmada Kanadanın "Bombardier Transportation" (d.y. texnikasının dünyada ən böyük istehsalçısı) konserni dominantlıq edir; müəssisələri Mangeym, Zigen, Kassel, Qall, Qörlis, Bausen, Niski və Berlin-Henniqsdorfdadır.

A.-nın aviasiya və raket-kosmos sənayesi (ARKS) mülki və hərbi təyyarə və helikopterlər, həmçinin raket və peyklər, radar və ötürücü sistemlər, aviasiya və raket mühərrikləri istehsal edir. A. Avropanın "Ariane" raket-kosmos proqramına investisiyaya görə Aİ ölkələri arasında Fransadan sonra 2-ci yerdədir ("Deutsche Aerospace AG" aparıcı mövqeyə malikdir). ARKS-nin əsas mərkəzləri c.-da Münxen, Auqsburq, Şpayer; şm.-da Hamburq, Bremendir. Aviasiya və raket mühərrikləri istehsalı Münxen və Fridrixsafendədir.

A. Avropada ən böyük gəmi istehsalçısıdır, dünyada 4-cü yerdədir (Cənubi Koreya, Yaponiya və Çindən xeyli geridədir). Qərbi A.-da gəmi istehsalının maksimum həcmində 1970-ci illərdə nail olunmuş, sonralar başlanan struktur böhranı nəticəsində tərsanələrin çoxu bağlanmışdır. Mövcud gəmiqayırma

müəssisələri 65–75% gücündə işləyir. Sahənin məhsullarının təq. 60%-i ixrac sifarişlərinə, 20%-ə qədər milli hərbi-dəniz donanmasının (HDD) sifarişlərinə, təq. 10%-i gəmi təmiri, 10%-ə yaxını daxili bazar üçün mülki dəniz və çay gəmilərinin inşasına aiddir. Gəmilərin ixtisaslaşmış və texniki cəhətdən mürəkkəb tipləri, o cümlədən konteyner daşıyanlar, çoxməqsədli tankerlər, özü dolub-boşalan balqerlər, gəmi-refrije-ratorlar, sərnişin gəmiləri, kruiz laynerləri, gəmi-kabeldöşəyicilər, sualtı işlər üçün gəmilər, hərbi gəmilər istehsal olunur. Sahənin 80 əsas müəssisəsindən 35-i iritonajlı dəniz gəmiləri inşa edən tərsanədir, 30-u çay gəmiləri istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır, 15-i gəmi avadanlıqları buraxır (2003). Bir-birinə yaxın sahələrin 400-dən çox müəssisəsi tərsanələr üçün gəmi avadanlıqları və dəniz texnikası tədarük edir (satış dəyəri 8 milyard avro, 2003). Ən böyük gəmiqayırma mərkəzləri: Qərbi A.-da – Hamburq, Bremen, Bremerhafen, Emden, Kil; Şərqi A.-da – Rostok, Vismar, Ştralzund; hərbi gəmiqayırma mərkəzləri: Kil və Emden. "Thyssen Krupp AG" konserni sahədə dominantlıq edir. "Howaldtswerke-Deutsche Werft AG" şirkəti (hərbi sifarişləri 80%-ə çatır) sualtı dizel qayıqlarının Avropada aparıcı istehsalçılarından biridir, qeyri-nüvə energetika qurğulu korvet və frəqatların dünya istehsalının 60%-ə qədərini təmin edir.

Elektrotexnika, elektron sahələri və cihazqayırma, o cümlədən kontor maşınqayırması və ofis avadanlıqları istehsalı daha sürətlə böyüyən sənaye bölməsidir (sənayedə çalışanların 13%-dən, satış dəyərinin 12%-dən çoxu onun payına düşür). A. elektrotexnika və elektronika avadanlıqlarının (dünya üzrə təq. 24%-i, 2003) ən böyük ixracçılarından biridir; energetika avadanlıqlarının ənənəvi istehsalı ilə yanaşı, robot texnikası və AES-lər üçün reaktorlar istehsalı mühüm rol oynayır. Sahənin aparıcı konsernləri "Siemens" və "Bosch"dur. "Siemens" (onun müəssisələrində 400 min nəfər çalışır; A. firmaları arasında 2-ci yer) konserni enerji-güc avadanlıqları, radiotexnika və elektronika məmulatları, tibbi və hərbi-texniki avadanlıqlar və s. buraxır. "Bosch" avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, avtomobillər üçün elektrik avadanlıqları, soyuducular və s. istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır.

A.-nın elektronika sənayesi istehsal həcmində və inkişaf səviyyəsinə görə Aİ-də 1-ci yerdədir, lakin ABŞ və Yaponiyadan xeyli geri qalır. "Siemens" konserni telekommunikasiya texnikası və kompyuterlər buraxılışı üzrə A.-da liderdir; dünyanın elektronika korporasiyaları sırasında yalnız Yaponiyanın "Matsushita Electric" korporasiyasından geridədir. 5,5 mln. vahiddən çox televizor, 3 mln. vahiddən çox video-texnika, 2 mln. vahid telefaks, 3 mln. vahid radiotelefon istehsal edir (2003). Əsas mərkəzləri: Berlin, Frankfurt-Mayn, Münxen, Ştutqart, Nürnberq, Hamburq, Köln.

Cihazqayırma A. sənayesinin ənənəvi sahələrindədir (1900 kiçik və orta müəssisə). Cihazqayırmanın iri mərkəzləri: Münxen, Frankfurt-Mayn, Vetslar, Zolingen, Hamburq, Kil. Optik texnologiya sahəsində "CZ-AJ" holdinqi liderdir; onun mikroçiplər, sənaye metroloji sistemləri, istehlak optikası, mikrocərrahiyyə və mikroskopiya, oftalmologiya, optik elektron modullar, astronomik alətlər və s. hazırlanması üçün tələb olunan optik sistemlərin istehsalında rolu xüsusən böyükdür. Hərbi cihazqayırmanın ən böyük mərkəzləri: Berlin, Münxen, Kil, Hamburq, Bremen.

Kimya sənayesi (əczaçılıq və rezin-texniki sənaye daxil olmaqla) A.-nın ixtisaslaşdığı ən mühüm sahələrdən biridir (sənayedə çalışanların 12%-dən çoxu; satış həcmi 15%; 4 mindən çox müəssisə). A. istehsal həcmində görə Avropada 1-ci, dünyada 3-cü yerdədir; kimyəvi preparatların ixracına görə dünyanın digər ölkələrindən öndədir. "Bayer AG", "BASF AG" və "Hoechst AG" aparıcı alman konsernləri dünyanın ən böyük kimya korporasiyaları beşliyinə daxildir. İxrac əhəmiyyətli köhnə sahələrdən mineral gübrələr istehsalı inkişaf etməkdədir (2003 ildə təq. 5 milyon t; Qərbi Avropada 1-ci, dünyada 6-cı yer). A.-nın ənənəvi beynəlxalq ixtisaslaşma sahəsi kalium gübrələri istehsalıdır (2003 ildə 3,5 milyon t; dünyada Kanadadan sonra 2-ci yer). A. Qərbi Avropada polimer materialların, o cümlədən sintetik qatran və plastmasların (2003 ildə 15 milyon t; dünyada ABŞ və Yaponiyadan sonra 3-cü yer), sintetik kauçuk (0,8 milyon t; 4-cü yer) və kimyəvi liflərin (2 milyon t-adək; 7-ci yer) ən iri istehsalçısıdır. Əczaçılıq məmulatları istehsalına görə (2003 ildə

satış dəyəri 17 milyard avro) dünyada 2-ci yerdədir. Sahədə aparıcı mövqeyi diversifikasiya olunmuş "Bayer AG" kimya konserni. "Aventis S. A." alman-fransız konsorsiumu, "Merck KGaA" firması, həmçinin ixtisaslaşmış "Schering AG", "Altana AG", "Hexal AG", "Schwarz Pharma AG" və "Heumann Pharma GmbH" şirkətləri tutur. Rezin-texniki, fotokimya, lak-boya sahələri, məişət kimyası məhsulları istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsindədir. Kimya sənayesinin başlıca müəssisələri "BASF AG" (50 minə yaxın işçi), "Bayer AG" (45 minə yaxın işçi) və "Hoechst AG" (40 mindən çox işçi) konsernlərinin çoxprofilli kombinatlarıdır. Kimya sənayesinin əsas mərkəzləri ölkənin ş.-ində Hamburq, cənubunda Münxendir.

Məşə və ağac emalı sənayesi (məşğul olanların təq. 2%-i, satış həcmi təq. 3%-i onun payına düşür; 2,5 min müəssisə ilə təmsil olunur) ağac plitə və bir sıra mebel növlərinin istehsal artımı ilə seçilir; sahənin şərti təmiz məhsulunun dəyəri 15 milyard avrodan çoxdur (2003; mebel sənayesi nəzərə alınmadan). Başlıca mövqelər alman konsernləri "Papierwerke Waldhof-Aschaffenburg AG" (PWA AG) və "Feldmühle AG" konsernlərinin əlindədir. Sellülöz-kağız istehsalının əsas r-nları Baden-Vürtemberq, Bavariyanın dağətəyi hissəsi, Saksoniya və Şimali Reyn-Vestfaliyadır. Bu ərazilər, həmçinin Türiqiyaya iri mebel istehsalı mərkəzləridir.

Tikinti materialları sənayesi və şüşə-keramika istehsalı A. statistikasında vahid sahə sayılır (sənayedə işləyənlərin 3,5%-i; 2 mindən çox müəssisə). Təbii inşaat materiallarından əhəngdaşı, süngərdaşı, yüksəkkeyfiyyətli qumlar daha çox hasil olunur; mərmər, qranit və digər təbii tikinti materialları idxal edilir. Sahənin başlıca istehsalı sementdir (2003 ildə 30,5 milyon t). "Dyckerhoff AG" konserni (sement istehsalının təq. 20%-i) aparıcı şirkətdir; dünyanın ən böyük on istehsalçısından biridir. Şüşə-keramika sənayesində çini-saxsı istehsalı ixrac payının yüksək olması ilə seçilir (başlıca r-nları Bavariya Frankoniyası, Türiqiyaya, Saksoniyaya). Şüşə sənayesinin yönümü kütləvi məhsul növləridir (şüşə lövhə və şüşə-tara).

Yüngül sənaye (işləyənlərin 14%-dən azı, satış həcmi 6,5%-i; 8,5 min müəssisə) dünya bazarında kəskin

rəqabət şəraitində inkişaf edir; parça və ayaqqabı idxalına görə A. Avropanın digər ölkələrini qabaqlayır. Toxuculuq sənayesində satış həcmi (2003 ildə 15 milyard avro; 2005 ildə 13 milyard avro) və işçilərin sayı (2003 ildə 106 min nəfər; 2005 ildə 88 min nəfər) azalır. Kimyəvi liflərə tələbat ölkədaxili istehsalla ödənilir, amma xammalın, demək olar, hamısı (pambıq, yun, ipək, cut) idxal edilir. İstehsalın tənəzzülünə baxmayaraq, A. dünyada pambıq parça istehsalı üzrə 8-ci (362 milyon m²; 2002), yun parça üzrə 5-ci, ipək üzrə 6-cı yerdədir. Trikotaj sənayesinin başlıca istehsalı üst trikotaj və corab məmulatları, həmçinin alt paltar trikotajıdır. Tikij sənayesi satış həcmində görə (2005 ildə 9,5 milyon avro) toxuculuqdan bir qədər geri qalır. Daxili bazar üçün kütləvi məmulatlar istehsalı azalır, sahə getdikcə daha çox ixrac üçün yüksəkkeyfiyyətli paltar buraxılışı üzrə ixtisaslaşır. Dəbli paltarların əsas mərkəzləri: Berlin, Düsseldorf, Münxen, Ştutqart, Hamburq, Leypsiq. A. yüngül sənayesinin ən böyük konserni "Adidas AG"dür (2005 ildə satış həcmi 9,5 milyard avro; 75%-i idman malları, 25%-i ənənəvi üst paltarları sektorunun payına düşür). Paltar və toxuculuq sahəsinin digər aparıcı istehsalçıları: "Esprit Europe GmbH" (2004 ildə satış həcmi 1,4 milyard avro), "Hugo Boss AG" (1,0 milyard avro), "Multiline Textil" (0,9 milyard avro) "s'Oliver Group" (0,7 milyard avro), "Escada AG" (0,6 milyard avro), "JCK-Holding" (0,4 milyard avro), "Klaus Steilmann GmbH & Co KG", (0,4 milyard avro), "GBR-Holding" (0,4 milyard avro) və "Tom Tailor" (0,4 milyard avro). Dəri-ayaqqabı sənayesi (2003 ildə 23 min işçi; satış həcmi 3,7 milyard avro) daha çox idxal xammalı ilə işləyir. Dəri istehsalının başlıca mərkəzi: Offenbax-Mayndır; digər mühüm r-nları Baden-Vürtemberqin ş.-i, Reynland-Pfalts, Saksoniya və Türiqiyadır. Ayaqqabı istehsalının (21 əsrin başlanğıcında 30 milyon cütə yaxın) əsas r-nları: Reynland-Pfalts, Baden-Vürtemberq, Bavariya, Saksoniya və Gessen. Aparıcı istehsalçılar: "Rieker Schuh AG" (ildə 12,5 milyon cütə qədər) firması, "Garant Schuh+Mode AG" konserni, "MARC Shoes GmbH", "Wendel GmbH & Co", "Wortmann KG", "Caprice Schuhproduktion GmbH & Co KG", "Dorndorf", "Adidas AG", "Puma AG".

Poliqrafiya sənayesi yüksək inkişaf etmişdir (2003 ildə satış həcmi 42,5 milyard avro, 2750 müəssisə). Ən böyük poliqrafiya kombinatları (çoxprofilli) Berlin, Hamburq, Münxen, Ştutqart, Frankfurt-Mayn, Leypsiq, Köln və Düsseldorfdur; kiçik mətbəələr bütün ölkə ərazisində yerləşir.

Tamli məhsullar sənayesi (işləyənlərin 9%-i; satış həcmi 10%-i; 5,4 min müəssisə) yüksək inkişaf səviyyəsi ilə seçilir. A. Aİ ölkələri sırasında xüsusən pivə və tütün məmulatları istehsalına görə liderdir. Pivə istehsalı üzrə (2004 ildə 108,3 milyon hl, 4000 sortdan çox) Avropada 1-ci, dünyada 3-cü (ABŞ və ÇXR-dən sonra); pivə ixracına görə dünyada 1-ci yerdədir. Sahədə satış həcmi 30 milyard avroya çatır (2003); 2 mindən çox pivə z-du fəaliyyətdədir. A. və Avropanın ən böyük pivəçəkmə mərkəzi Dortmunddur, istehsal həcmində görə 2-ci yerdə Münhendir; digər iri mərkəzlər Hamburq, Köln və Berlindir. Aparıcı şirkətləri "Karlsberg", və "Holsten-Brauerei"dür; "Brau und Brunnen", "Bitburger", "Gabriel Sedlmayr", "Kulmbacher", "Paulaner Brauerei", "Ayinger Bier", "Maiser Bier" və s. firmalar mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tütün sənayesində alman firması "Reemtsma Cigarettenfabriken GmbH", həmçinin transmilli tütün korporasiyaları "Philip Morris", "British American Tobacco" (BAT) və "Reynolds American Inc." aparıcı rol oynayır. Sahənin başlıca istehsal və topdansatış ticarəti mərkəzi Hamburqdur; digər mərkəzlər Bremen, Münxen, Berlin və Kölnür.

Şərabçılıq sənayesi ildə 8–10 milyon hl şərab (90%-ə yaxını ağ şərab) istehsal edir; məhsul buraxılışına görə dünyada 6–8-ci yerdədir. A. dünyada ən yaxşı ağ şərab istehsalçısı şöhrəti qazanmışdır. Əsas şərabçılıq r-nları ölkənin cənub-qərbində, həmçinin Mayn vadisindədir. Şərabçılığın aparıcı mərkəzləri Mayns və Trirdir. Nisbətən keyfiyyətli şərablar ixraca gedir, amma şərab idxalı ixracını xeyli üstələyir. Ən iri şərab istehsalçıları "F. W. Langguth Erben", "Einig-Zenzen GmbH", "Weingut Balthasar Ress", "Weingut Rappenhof", "Weingut Basermann-Jordan" şirkətləridir. A. dünyada spirtli tünd içkilər istehsalı üzrə (2004 ildə 1,8 milyon hl) 6-cı yerdədir (Rusiya, Çin, ABŞ, Braziliya və Yaponiyadan sonra). Spirtsiz içkilər istehsalında başlıca yeri mineral və meyvə şirəli sular

(ildə 1,5 milyard t), alma və üzüm şirələri tutur.

Ət sənayesində donuz əti məmulatları emalı xüsusilə seçilir (Aİ-də 1-ci yer). İxtisaslaşmış müəssisələr üstünlük təşkil edir, lakin Berlində, Hannoverdə və digər şəhərlərdə çoxprofilli ət kombinatları da vardır. Süd emalı, yağ-pendir və marqarin istehsalı (başlıca mərkəzləri Hamburq, Kleve, Şverindir) ölkənin şm.-ində və Bavariyanın, Baden-Vürtembergin Alpətəyi r-nlarında, şəkər sənayesi ölkənin həm şm., həm də c. torpaqlarında inkişaf etdirilir.

A. şokolad istehsalına görə İsveçrə və Niderlandla birlikdə Avropanın ən böyük istehsalçıları üçlüyünə daxildir; başlıca mərkəzlər Hamburq və Kölndür.

Reyn vadisində üzüm plantasiyaları.

Ünüyütmə sənayesi, əsasən, taxılçılıq r-nlarında, dəniz sahili r-nlarında və Reyn, Elba boyu ərazilərdə inkişaf etmişdir. Balıq emalı müəssisələri Şimal (Kukshafen, Hamburq) və Baltik (Kil, Rostok, Zasnits, Ştralzund) dənizləri sahillərində yerləşir. "Nestle Deutschland AG" korporasiyası ət və süd məhsulları konservləri, uşaq ərzağı, narın qəhvə istehsalının böyük hissəsinə nəzarət edir. Meyvə-tərəvəz sənayesinin başlıca r-nları: Aşağı Saksoniyanın c.-u, Yuxarı Reyn çökəkliyi, Elba vadisi.

Kənd təsərrüfatı. ÜDM-in 1,1%-i və məşğul olanların 2,8%-i k.t.-nın (meşə təsərrüfatı və balıqçılıq daxil olmaqla) payına düşür (2004). Aqrar bölmədə məşğul olanların (1995 ildə 1163 min nəfər; 2004 ildə 923 min nəfər) və kəndli təsərrüfatlarının sayı azalır.

K.t. inkişafının yüksək intensivliyi ilə fərqlənən A. dünyanın k.t. (dünya üzrə

həcmnin 2,3%-i; Aİ-də Fransa və İtaliyadan sonra 3-cü yer) və ərzaq məhsulları (2,0%; 2004 ildə Fransadan sonra 2-ci yer) istehsal edən aparıcı ölkələrin 1-ci onluğuna daxildir. Ölkə aqrar məhsullarının dünya ticarətində aparıcı yerlərdən birini tutur (ixracı görə yalnız ABŞ və Fransadan, idxala görə tək ABŞ-dan geri qalır). A. ərzaq məhsullarına olan tələbatının 90%-ini özü, çatışmayan k.t. məhsullarını isə (subtropik meyvələr, bəzi tərəvəz növləri, çay, qəhvə, kakao və s.) idxalla təmin edir. K.t. torpaqları (17,0 milyon ha, 2003) torpaq fondunun 54,7%-ini təşkil edir, onun 68,3%-ini əkinlər, 30,4%-ini çəmən, otlaq və yaşıllıqlar, 0,7%-ini bağlar və bostanlar, 0,6%-ini üzümlüklər tutur.

həcmnin 40%-i). A. mal-qaranın sayına görə (13,7 milyon baş) Aİ-də Fransadan sonra 2-ci yerdədir. Südlük və südlük-ətlik maldarlıq daha üstündür. A. süd istehsalına görə Avropada 1-ci, dünyada 4-cü yerdədir (27,8 milyon t; ildə hər baş inəkdən orta südsəğimi təqr. 6 t-dur). Donuzçuluq hər yerdə inkişaf etdirilir və ölkə Avropada 1-ci, dünyada 4-cü yeri tutur (Çin, ABŞ, Braziliyadan sonra). Qərbi A.-nın şm.-i əmtəlik quşçuluğun ən mühüm r-nudur. Qoyunçuluq zəif inkişaf etmişdir (2,7 milyon baş qoyun); istifadə olunan yunun 95%-ə qədəri idxal edilir. A. ət istehsalına görə Aİ-də 1-ci yerdədir (6,6 milyon t, o cümlədən donuz əti 4,2 milyon t; mal və dana əti 1,2 milyon t; quş əti 1,0 milyon t, onun 0,6 milyon t-u toyuq əti; qoyun əti daxil olmaqla digər ət növləri 0,2 milyon t; 2003). Ət idxalı (2814 milyon dollar) ət ixracını xeyli üstələyir (2003 ildə 2263 milyon dollar).

Bitkiçilik (aqrar məhsul dəyərinin 33%-i) xeyli dərəcədə heyvandarlığın ehtiyaclarını ödəyir: yem bitkiləri və ot əkinlərinə verilən torpaqlar ərzaq bitkiləri becərilən sahələrdən çoxdur. Becərilən torpaqların strukturunda taxıl və dənli-paxlalı (ərzaq və yem üçün) bitkilərə 60,3%, kartof, yemlik kökümeyvə-lilərə və ot bitkilərinə 15,1%, texniki bitkilərə 15,0% (bunun 90%-ə qədəri raps və şəkər çuğunduru), tərəvəz, meyvə-giləmeyvə bitkilərinə, üzümlüklərə və s. 9,6% torpaq payı düşür (2003).

A. ümumi taxıl tədarükünə görə (2003 ildə 43,4 milyon t) Aİ-də 2-ci (Fransadan sonra), dünyada 7-ci yerdədir. Taxılçılıqda orta məhsuldarlıq 65 s-dən çoxdur (2003). A. özünü ərzaq taxılı ilə tam təmin edir; yemlik taxılın xeyli hissəsini idxal edir. Becərilən əsas taxıl bitkisi buğdadır (20,8 milyon t, dünyada on ən böyük istehsalçıdan biri, Avropada 3-cü). A. Avropanın taxılçılıq təsərrüfatında arpa (11,0 milyon t; Rusiyadan sonra 2-ci yer) və çovdar (3,7 milyon t; Rusiyadan sonra 2-3-cü yeri Fransa ilə bölüşür) istehsalı ilə fərqlənir. Qarğıdalı (3,7 milyon t, əsasən, yaşıl yem və silosa gedir), yulaf (1,0 milyon t; dünyada 7-ci yer) istehsalı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ölkədə şəkər çuğunduru (26,8 milyon t; dünyada Fransadan sonra 2-ci yer), kartof (11,1 milyon t; Avropada 4-cü, dünyada 7-ci yer), tərəvəzlərdən (2,6 milyon t), əsasən, kələm, kəmə, ispanaq, yaşıl noxud, meyvələrdən alma, armud, gavalı, gilə və gilənar

yetişdirilir. Üzümçülük (realizə edilən məhsulun dəyərində görə birlikdə götürülən tərəvəzçilik və meyvəçilikdən üstündür; başlıca istehlakçısı şərəbçilik sənayesidir) geniş yayılmışdır (meyvəçiliklə birlikdə 5,3 milyon t). A. mayaotu tədarükünə görə dünyada 1-ci yerdədir (ildə 25-30 milyon t); 21 əsrin əvvəllərində ildə 7-10 min t bütün tədarük edimişdir.

Meşə təsərrüfatı ölkənin zəif urbanizasiya olunmuş regionlarında müəyyən iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. A.-da 316 min meşə təsərrüfatı müəssisəsi var, onlardan 25%-i meşə sahəsinin 78%-ində istifadə edir (2003). Müəssisələrin 97%-i özəldir, bütün meşə sahələrinin 47%-i onlara məxsusdur. Sahənin inkişafında ağac materialı tədarükü (2003 ildə 42,4 milyon m³; ilbəl azalır) yox, meşələrin bərpası, ölkənin meşə fondunun qorunması və meşələrin tərkib keyfiyyətinin yüksəldilməsi daha önəmlidir.

Balıqçılıq ölkənin daxili tələbatını təmin etmir. Dəniz balığı ovu 184 min t, əldə olunan dəniz məhsulları 24 min t (o cümlədən xərçəngkimilər 16 min t, molyusklar 8 min t, 2003). Balıq ovu, əsasən, Şimal dənizində və Atlantik okeanının şm. hissəsində aparılır. Şirinsulu hövzələrdən 66 min t balıq tutulur (2003).

Xidmət sferası. Xidmət sahəsi ölkə iqtisadiyyatının ən böyük sektorudur; onun payı ÜDM-in (1995 ildə 66,6%; 2004 ildə 70,3%) və məşğulluğun (müvafiq olaraq 60,9%; 65,6%) strukturunda durmadan artır. A. xidmətlərin ümumi həcmində (2003 ildə 1,3 trilyon dollar, ABŞ və Yaponiyadan sonra) və onların ixracına görə (100 milyard dollara yaxın, ABŞ və B. Britaniyadan sonra) dünyada 3-cü yerdədir. Xidmət sferasının mühüm sahələri: işgüzarlıq və peşəkarlıq xidmətləri (2004 ildə ÜDM-in 24,9%-i), maliyyə xidmətləri (5,2%), nəqliyyat və rabitə (6,7%), topdansatış və pərakəndə satış (9,6%), mehmanxana biznesi və turizm infrastrukturunu (2,3%), elm, təhsil və səhiyyə (11,7%); digər xidmət növlərinə ÜDM-in 9,9%-i düşür.

İşgüzarlıq və peşəkarlıq xidmətləri sahəsinin nisbətən daha inkişaf etmiş segmenti sahibkarlıq və vasitəçilik xidmətləridir (bütün növ məsləhət xidməti, menecment xidməti, marketing, reklam, həmçinin broker, lizinq, auditor, mühasibat xidmətləri daxil olmaqla). Aparıcı mərkəzlər: Berlin, Frankfurt-Mayn, Hamburq, Münxen;

digər mərkəzlər: Düsseldorf, Köln, Ştutgart, Leypsiq, Essen. İşgüzarlıq və peşəkarlıq bölməsində ən böyük A. korporasiyası SAP AG dünyanın 50-dən çox ölkəsində törəmə şirkətlərə malikdir; İnternet vasitəsilə birgə biznes üçün proqram həlli hazırlayanlar arasında liderdir. İnformasiya texnologiyaları bazarı və biznes-xidmət sektorunun digər aparıcı şirkətləri: "IDS Sheer AG", "Siemens Business Services", "Telefonica Deutschland GmbH", "BCI Group GmbH Co KG". Reklam biznesində "True North Communications" (TNC), "Interpublic Group", "Omnicom Group" xarici və beynəlxalq korporasiyalar dominantlıq edir və ölkənin aparıcı reklam agentliklərini nəzarətdə saxlayır. Auditor xidmətləri bazarında əsas mövqeləri dünyanın dörd ən böyük transmilli auditor-konsaltinq korporasiyaları KPMG, "Price Waterhouse Coopers" (bu iki şirkət A.-nın ən böyük 130 korporasiyasının təqr. 80%-ə xidmət göstərir), həmçinin "Ernst & Young" və "Deloitte & Touche" tutur. "ECE Projektmanagement International GmbH" korporasiyası Avropanın aparıcı şirkətlərindən biridir, onun başlıca fəaliyyət istiqamətləri ticarət, ofis, anbar və nəqliyyat komplekslərinin layihələndirilməsi, inşası və idarə edilməsi, biznes-konsaltinqdir. "DE-Consult GmbH", "Beracon Unternehmensentwicklung", "GOPA Consultants", "BBJ Consult AG", Schmidt Unternehmensberatung GmbH A.-nın ən böyük konsaltinq şirkətləri sırasındadır. Avropada ən böyük Menecment İn-tu Frankfurt-Maynda yerləşir.

Maliyyə xidmətləri (ÜDM-in 5,2%-i) sektorunda ən mühüm yeri bank-kredit təsisatları şəbəkəsi tutur. A.-da 500-ə yaxın alman, 600-dən çox beynəlxalq və xarici bank vardır. A.-nın mərkəzi bankı Deutsche Bundesbankdır (A. Federal Bankı; bütün federal ərazilərin mərkəzi banklarını öz strukturunda birləşdirir). DGZ Dekabank dövlət kapitalının iştirak etdiyi banklar arasında ən geniş təsisatlar şəbəkəsinə malikdir. A.-nın ən iri kommersiya bankları Deutsche Bank AG, Dresdner Bank AG (idarə heyəti Frankfurt-Mayndadır), Commerzbank AG (Frankfurt-Mayn/Düsseldorf) və Hypo-Vereinsbank AG (HVB, Münxen) dünyanın aparıcı 50 bankı sırasındadır. Ən iri xarici banklardan ABŞ-ın Bank

of America, B. Britaniyanın Barclays Bank və Yaponiyanın Bank of Tokionun A.-da filialları vardır. Eurohypo AG A.-nın baş ipoteka bankıdır. A. birja fəaliyyətinin miqyasına görə ABŞ, B. Britaniya və Yaponiyadan geri qalır. Bununla belə, ölkədə ən iri Frankfurt fond birjası dünya fond birjalарının 1-ci onluğuna daxildir; əməliyyatlarının həcmində görə (2004 ildə 5 trilyon dollardan çox) Avropada London fond birjasından sonra ikinci yerdədir. Düsseldorf, Hamburq, Münxen, Berlin-Bremen və Ştutgartda iri fond birjalari fəaliyyət göstərir. A.-nın başlıca maliyyə mərkəzi Frankfurt-Mayndır (300 bank, o cümlədən 170-ə yaxın xarici bank); o, dünyanın uzunmüddətli borclar mərkəzi və avroistiqrazlar bazarı kimi mühüm rol oynayır. Aparıcı sığorta korporasiyası "Allianz AG Holding" dünyada ən iri sığorta korpo-rasiyalarından biridir (2005 ildə xalis gəliri 4,34 milyard avro). Sığorta işinin mərkəzi Hamburqdur (700 əsas sığorta firmasının təqr. 100-nün mənzil-qərarqahı burada yerləşir); digər mərkəzlər: Frankfurt-Mayn, Berlin, Münxen, Düsseldorf, Köln, Ştutgart və Bremen.

Topdansatış və pərakəndə satışda dövriyyə sürətlə artır (topdansatışda 1995 ildə 36 milyard avro, 2003 ildə 576 milyard avro; pərakəndə satışda müvafiq olaraq 43 milyard avro və 321 milyard avro), məşğul olanların sayı isə azalır (1995 ildə 5,1 milyon nəfər, 2003 ildə 4,3 milyon nəfər). Alman ticarət korporasiyası "Metro AG" satış həcmində görə (2005 ildə 56 milyard avro) dünyanın ticarət şirkətləri sırasında 3-cü yerdədir və dünyanın 27 ölkəsində 2000-dən çox iri ticarət mərkəzinə malikdir. "REWE-Group AG" holdinqi ərzaq satışı üzrə dünyada ən iri şəbəkələrdən biridir (ərzaq malları satışına görə dünyada 6-cı yerdədir); A. şirkətləri "Peck & Cloppenburg KG" (P&C) və C&A paltar bazarında mühüm rol oynayır.

Mehmanxana biznesində çalışanların sayı 1 milyon nəfərdən çoxdur, dövriyyəsi 39,7 milyard avro təşkil edir (2003). Mehmanxana yerlərinin sayı təqr. 2,5 milyondur; qeydiyyatla alınan gecələmələrin miqdarı 339 milyondur (2004). Mehmanxana işi ilə məşğul olan şirkətlər arasında "Sheraton", "Mariott", "Le Meridien", "Westin", "Radisson SAS", "Hilton", "Novotel", "Six Continents", "Interco-

ntinental”, “Mövenpick”, “Kempinski”, “Steinberger” mehmanxana şəbəkəsinə nəzarət edən beynəlxalq və A. firmaları fərqlənir. Şərqi A. mehmanxana təsərrüfatına 1990 ildən sonra iri investisiyalar qoyulmuşdur.

Turizm sənayesi mehmanxana biznesi ilə sıx bağlıdır (3 milyon nəfər işçi yeri və ÜDM-in 8%-ə qədər). A.-nın müasir turizm bazarının inkişafında həm daxili turizm (turistlərin ümumi sayının 86%-i), həm də beynəlxalq turizm (14%, 2003) böyük əhəmiyyət daşıyır. A. korporasiyaları “Touristik Union International AG” (TUI, Avropanın aparıcı turizm konserni), “REWE Touristik” və “Thomas Cook AG” (turizm xidmətləri bazarının təqr. 70%-ə nəzarət edir) ölkənin turizm bazarının ən böyük iştirakçılarıdır. Turizmdən gələn gəlirlər (reklam gəlirləri ilə birlikdə) 78 milyard avro təşkil edir (2004); onun 13 milyard avrosu xarici turizməndir. Hər il 16–19 milyon nəfər turist A.-nın qonağı olur. Ənənəvi turizmlə yanaşı, elmi, işgüzar, ekoloji və mədəni turizm sürətlə inkişaf etdirilir. A. beynəlxalq səfərlər turizminin aparıcı ölkələrindən biridir; 21 əsrin başlanğıcında xaricə səfər edən vətəndaşlarının sayına görə dünyada 1-ci, onların səfərlərinin davamiyyət müddətinə görə isə 2-ci yerdədir (ABŞ-dən sonra).

Elm sektoru mühüm əhəmiyyət daşıyır (ETTKİ kompleksində məşğul olan 530 min nəfərin üçdəbirinə yaxını alim və mühəndisdir. Hər il ÜDM-in 2,5%-ə qədər ETTKİ-yə, bunun 70%-ə qədər isə özəl firmalara xərclənir. Özəl və dövlətə məxsus elmi mərkəzlərin sayı 200-dən çoxdur. Berlin, Münxen yaxınlığında, Ştutqart, Hannover, Hamburq, Bremen, Nürnberq, Axen, Münster, Karlsruedə texnoparklar yaradılmışdır.

Rabitə sektoru özəl, dövlət və qarışıq müəssisələr şəbəkəsindən ibarətdir. A. İnternet şəbəkəsinin inkişaf səviyyəsinə görə Avropada aparıcı yerlərdən birini tutur (əhalinin hər min nəfərindən 591-i İnternet istifadəçisidir); stasionar telefon rabitəsi abonentlərinin sayı 54,6 milyon, mobil telefonlarınkı 71,3 milyondur. Rabitə sektoru fəaliyyətinin ümumi koordinasiyasını federal idarə – “Deutsche Bundespost” (“Almaniya Federal Poçtu”) həyata keçirir. Sektorun ən iri müəssisələri: “Deutsche Post AG” (Avropanın aparıcı poçt xidməti operatoru; hər gün 70 min məktub göndərir; 2005 ildə 2,24 milyard

xalis gəlir, “Deutsche Postbank AG” və “Deutsche Telekom AG” (A.-da ən böyük, dünyada 3-cü telekommunikasiya firması).

A. kitab-nəşriyyat fəaliyyətinin həcminə görə Aİ-də 1-ci yerdədir. Əsas mərkəzlər Berlin, Hamburq, Münxen, Ştutqart, Frankfurt-Mayn, Düsseldorf, Leypsiq, Köln və Hannoverdir. Bütün dünyada məşhur beynəlxalq sərği-yarmarkaların keçirildiyi mərkəzlər Frankfurt-Mayn və Leypsiqdir.

A. kino istehsalı sahəsində tarixən formalaşmış ənənələrə malikdir. Digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə A.-da kino- və telebiznes arasında əlaqə daha sıxdır. Ən iri kinostudiyalar: “Babelsberg”, “Bavaria Films”, “Globus”. Kütləvi mədəniyyət adlanan sferalarda da (musiqi, teatr, şou-biznes, yüksək moda və dizayn sahəsində fəaliyyət və s.) biznes sürətlə inkişaf edir. ÜDM-in təqr. 4,5%-i “kütləvi mədəniyyət” sferasında yaradılır (2004).

Nəqliyyat. A. dünyada daxili nəqliyyat kommunikasiyalarının ən sıx şəbəkələrindən birinə malikdir. Sərnişin və yük daşınmasında avtomobil nəqliyyatı aparıcı rol oynayır. Daxili yükdaşımalarının 66%-i avtomobil, 17%-i d.y., 13%-i daxili su nəqliyyatının, 3,5%-i boru kəmərinin, 0,5%-i kabotajın payına düşür. Daxili sərnişin daşınmasının ümumi həcmi 90%-ini avtonəqliyyat, 6%-ini d.y., 4%-ini digər nəqliyyat növləri (aviasiya, daxili su nəqliyyatı, dəniz nəqliyyatı və s.) həyata keçirir.

Avtomobil yollarının uz. 231,6 min km (2004; bütün yollar bərkörtüklüdür), o cümlədən federal avtomobil yollarının uz. 12 min km-dən çoxdur; A. sürətli avtomobil yollarının uz.-na görə yalnız ABŞ-dən geridədir.

Avtomobil yolları şəbəkəsinin sıxlığı (1000 km²-ə 0,66 km) Aİ ölkələrində ən yüksək səviyyələrdən biridir. Ölkədə 50 milyon avtomobil vahidi var (2003, Avropada 1-ci yer), onun 44,9 milyonu minik avtomobilidir; hər 1000 nəfərə 544 minik avtomobili (2004).

D.y.-lərin uz. 47,2 min km-dir (2005), onların 46,9 min km-i standart endədir (1435 mm), 19,7 min km-i elektriklişdirilmişdir. A. d.y. şəbəkəsi sıxlığına görə Aİ-də 3-cü, d.y.-da hərəkət sürətinə görə Avropada 2-ci, dünyada 3-cü yerdədir. Əsas istiqamətlərdə hərəkət edən “İnter-Siti” (İC) tipli sürətli (160 km/saatdak) sərnişin

qatarları və 200–250 km/saat sürətli “İnter-Siti-ekspres” (ICE), “Trans-avropa ekspres” (Euro-City-Express, ECE) qatarları 800 km-ə qədər məsafədə rahatlığına və ən yüksək texniki cəhətlərinə görə aviasiya nəqliyyatına ciddi rəqabət yaradır.

Dəniz nəqliyyatı A.-nın xarici yükdaşımalarının əsas hissəsini yerinə yetirir, lakin ölkədaxili iqtisadi əlaqəni təmin etmək üçün onun rolu böyük deyildir. Dəniz portlarının məcmu yük dövriyyəsi ildə 250 milyon t, kabotaj daşımalarının həcmi 5–8 milyon t-dur (21 əsrin əvvəli). Ən böyük dəniz portu Hamburqdur (2005 ildə yük dövriyyəsi 126 milyon t; konteynerli dəniz portları arasında Avropada Rotterdamdan sonra 2-ci, dünyada 8-ci yerdədir (8 milyon konteyner); digər port qovşaqları: Bremen–Bremerhafen, Rostok, Emden, Lübek, Kil. Başlıca neft portu Vilhelmshafendir. A. dəniz ticarət donanmasının əsasını 396 iri gəmi təşkil edir. A. dəniz gəmilərinin ümumi tonnajına görə aparıcı dəniz dövlətlərinin üçüncü onluğundadır. A. xarici ticarət əməliyyatlarının 1/2-ini digər ölkələrin donanmaları vasitəsilə həyata keçirir. Dəniz donanmasının sərnişin daşınmasında rolu böyük deyildir. A. donanmasının tərkibində daha çox Skandinaviya ölkələri ilə əlaqə üçün 13 bərə vardır (o cümlədən d.y. qatarlarının ötürülməsi üçün).

Mühüm iqtisadi əhəmiyyətini itirməyən daxili su yollarının uz. 7467 km-dir (2003). Onlarla 270 milyon t-a qədər yük daşınır (2003; onun 2/3-sini dövlətlərarası yük daşımaları təşkil edir). Yüklərin 65%-ə yaxını Reyn ç. vasitəsilə daşınır. Reyn ç. üstündə əsas portlar Duysburq (dünyada ən iri çay portu; yük dövriyyəsi ildə 55 milyon t, 2003), Karlsrue (12 milyon t), Köln (10 milyon t), Manheim və Lüdvigshafen-Rayndır. Elba çayı üstündə mühüm port Hamburqdur. Çay kanalları sistemi inkişaf etmişdir: Mayn–Dunay (Ümumavropa əhəmiyyətli, Şimal və Qara dənizlərinə birləşdirir), Ortaalmaniya (Şimal dənizinə tökülən iri çayların, o cümlədən Reyn və Elbanın hövzələrini əlaqələndirir), Rur kanalları (Rur və Reynin sənaye mərkəzlərini əlaqələndirir), Dortmund-Ems, Elba dolama kanalı (Hamburqun Hannover, Braunşvayq, Zolsgitter və s. sənaye mərkəzlərinə birbaşa çıxışına imkan verir). Kil kanalı (Şimal və Baltik dənizlərini əlaqələndirir) çay və dəniz gəmiçiliyi üçün istifadə olunur.

Avianəqliyyat daxili əlaqələrdə böyük rol oynamır, amma mühüm beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır, xüsusən sərnişin daşınmasında. “Deutsche Lufthansa AG” aviashirkəti (1994 ildə özəlləşdirilmişdir) dünyada aparıcı şirkətlərdən biridir (100-dən çox ölkəyə reyslər; hər il 110–115 milyon sərnişin və 2 milyon t-dan artıq yük daşıyır). Digər aparıcı şirkətlər: “Air Berlin”, “Hapag-Lloyd Fluggesellschaft mbH”, DBA, “Germania”. A.-nın aviaparkı 1,4 min təyyarədən, o cümlədən 377 sərnişin laynerindən ibarətdir (2003). A.-da 552 aeroport və aerodrom (onlardan 332-sinin bərkörtüklü qalxma-enmə zolağı vardır), həmçinin 33 helikopter aerodromu mövcuddur (2005). Aeroportlardan 16-si beynəlxalq statusu malikdir. Ən böyük A. aeroportu Frankfurt-Mayndadır (Avropada yük dövriyyəsinə görə 1-ci və sərnişin dövriyyəsinə görə Londondan sonra 2-ci yerdədir; ildə 40 milyon sərnişin). Digər beynəlxalq aeroportlar Münxen, Hamburq, Köln-Bonn, Düsseldorf, Hannover, Ştutqart, Leypsiq, Bremen, Nürnberq, Drezden, Erfurt və Saarbrückendədir.

A.-nın şaxələnməmiş boru kəməri şəbəkəsi vardır (neft boru kəmərlərinin ümumi uz. 3540 km, neft məhsulları boru kəmərlərinin – 3827 km, qaz boru kəmərlərinin – 25293 km; 2004).

Xarici iqtisadi əlaqələr. A. xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə görə dünyada 2-ci yerdədir. 21 əsrin əvvəlində onun dünya əmtəə ixracında payı 10–11%, idxalında isə 9–10% təşkil etmişdir. Xarici ticarət saldosu ənənəvi olaraq müsbətdir: əmtəə ixracının dəyəri 1016 milyard dollar, idxalının dəyəri isə 801 milyard dollardır (2005). Ölkənin ixrac və idxalının əmtəə strukturunda hazır məmulatlar üstünlük təşkil edir. Hazır məmulatların ixracda payı 86%-dir (onun təqr. 60%-ini 5 əmtəə qrupu: avtomobil maşınqayırması, kimya sənayesi, ümumi maşınqayırma, elektro-texnika və elektronika sənayesi, dəqiq mexanizm və optika məmulatları verir); ərzaq məhsullarına 5%, yarımfabrikatlara 4%, yanacağa 4%-dən çox, xammala 1%-dən az düşür (2004). Emal sənayesi məhsullarının 30%-ə qədər, bir neçə sahədə isə buraxılan məhsulun 1/2-indən çoxu ixrac edilir.

Hazır kimyəvi məhsulların (17%), həmçinin ümumi maşınqayırma, dəqiq mexanizm və optikaya aid 45 yarım sahələrdən 21-nin məhsullarının dünya

ixracında 1-ci yerdədir. A. nəqliyyat maşınqayırması ixracının əsasını minik və yük avtomobilləri, aviasiya texnikası, avtomobil və aviasiya mühərrikləri, həmçinin d.y. hərəkət qatarları və dəniz gəmilərinin bir neçə növü təşkil edir. A. ərzaq məhsullarının, tütün məmulatlarının, yüngül sənaye məhsullarının böyük ixracçısıdır (paltar ixracına görə Çin və İtaliyadan sonra 3-cü yerdədir).

Hazır məmulatlar idxalın strukturunda 71% (əsasən, nəqliyyat vasitələri, maşın və avadanlıqlar, elmtutumlu elektron məmulat, kimyəvi preparatlar, metallar, toxuculuq malları), ərzaq 9%, yarımfabrikatlar 8%, yanacaq 8%, xammal 4% təşkil edir.

A.-nın xarici ticarət dövriyyəsinin 70%-i Avropa dövlətlərinin (60%-i Aİ ölkələrinə; 2005) payına düşür. Nisbətən sıx əlaqələr Qərbi Avropadan olan “köhnə” tərəfdaşları ilə (Aİ-nin 14 üzv-dövləti ilə) qurulmuşdur; A. ixracının 55%-ə qədər, idxalının 50%-dən çoxu onların payına düşür (2005). A.-nın xarici ticarət dövriyyəsinin 10%-dən çoxu Şimali Amerika regionu ölkələri (başlıca olaraq ABŞ və Kanada), 15%-ə qədər Asiya-Sakit okean regionu ölkələri, 5%-dən az Cənubi Amerika və Afrika regionu ölkələrinə aiddir.

Əmtəə ixracı onun idxalından daim və əhəmiyyətli dərəcədə üstün olduğu üçün ödəniş balansı müsbətdir (119,8 milyard dollar, 2005). A. dünyanın yalnız əmtəələrin yox, həm də kapital və müxtəlif xidmətlərin (nəqliyyat, işgüzar, maliyyə, sığorta, ticarət-vasitəçilik və s.) aparıcı ixracçıları sırasına daxildir, lakin onun xidmətlərlə xarici ticarət balansı mənfidir. A. kapitalların beynəlxalq hərəkətində çox böyük rol oynayır. Xaricdəki birbaşa alman investisiyaları 505 milyard dollardan çoxdur (2003), onların yığılmış həcminə görə ölkə dünyada 3-cü yerdədir (ABŞ və B. Britaniyadan sonra). A. firmaları üçün ənənəvi investisiya regionu Qərbi Avropa, ilk növbədə Aİ ölkələridir. A.-dakı birbaşa xarici investisiyaların yığılmış həcmi 460 milyard dollara çatır (2003, dünyada 4-cü yer). Xarici investisiyaların 2/3-si xidmət sferasında, 1/3-i emaledici sənayedə cəmlənmişdir. A. beynəlxalq ssuda kapitalı bazarında dünya liderlərindən biridir.

Silahlı qüvvələr

AFR-də ölkənin bütün yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşları hərbi xidmətə

çağrılır. Həqiqi hərbi xidmət müddəti 9 aydır. Sosial, keyriyyə yönümlü təşkilatlarda alternativ əmək xidməti də var. AFR NATO hərbi blokunun ən fəal üzvlərindən biridir. Bütün sülhməramlı əməliyyatlarda (Əfqanıstan, Serbiya, Makedoniya, Kosovo) iştirak etmişdir. 2000 ildən başlayaraq bündəsinin hərbi əməliyyatlara ayırdığı məbləğ təqr. 1,5 milyard avrodur. 2010 ildə keçiriləcək islahata əsasən A. ordusunun 3 növə bölünməsi nəzərdə tutulmuşdur: çevik müqavimət qüvvələri (55 min nəfər), sülhməramlı qüvvələr (90 min nəfər), baza qüvvələri (170 min nəfər). Daha 10 min nəfər ehtiyatda olan hərbiçinin isə birbaşa bündəsinə tabe olması planlaşdırılır.

Səhiyyə

A.-da əhalinin hər 100 min nəfərinə 337 həkim, 972 orta tibb işçisi, 78 stomatoloq, 58 əcazçı, 10 mama düşür (2004). 2000-dən artıq xəstəxana fəaliyyət göstərir (1/3-i dövlətə məxsusdur; 1/3-i katolik və ya protestant kilsə təşkilatları tərəfindən idarə olunan özəl qeyri-kommersiya, 1/3-i özəl kommersiya xəstəxanaları). Xəstəxana çarpayı-larının sayı əhalinin hər 1000 nəfərinə görə 6,3-dür (2003). İxtisaslı tibb kadrlarının hazırlanması tibb un-tində (Lübek ş.), Berlin, Düsseldorf, Höttingen, Kil və b. un-tlərin tibb fakültələrində, Hannover və Münsterdəki ali tibb məktəblərində həyata keçirilir. Bütün fakültələrdə klinikalar var, onlar yüksək texnologiyalı tibb avadanlıqları ilə təchiz olunmuş və yüksək səviyyəli tibb xidməti göstərirlər. Səhiyyəyə qoyulan xərc ÜDM-in 10,9%-ini təşkil edir (büdcə hesabına 78,5%, özəl sektor ilə 21,5% maliyyələşmə; 2003). Səhiyyə sistemi yüksək dərəcədə maliyyələşmə, kadr təminatı, tibb xidmətinin bütün səviyyələrdə göstərilməsi ilə xarakterizə olunur. Əhalinin 90%-dən çoxu məcburi tibbi sığorta, 10%-i isə gəlir əldə etməyə yönəldilmiş könüllü özəl tibbi sığorta şirkətləri hesabına tibbi yardım alır. Tibbi yardım pasiyentin gəlirindən və sosial vəziyyətindən asılı deyildir. A.-da tibbi xidmətə olan yüksək məsrəflə onun iqtisadi effektivliyi arasında uyunsuzluğun olması problem olaraq qalmaqdadır. Tibbi xidmətin və dərmanın qiyməti dünyadakı ən yüksək qiymətlərdən biridir. Tibbi xidmət göstərmək üçün həkim və stomatoloqlar assosiasiyaları xəstəliklər üzrə sığorta fondları ilə müqavilə

bağlayır. Səhiyyə Nazirliyi isə sosial tibbi sığorta sistemlərinin fəaliyyətinin hüquqi əhatəsini müəyyən edir, lisenziya verir, tibbi yardımın keyfiyyətinə nəzarət edir, elmi-konsultativ yardım göstərir. 2004 ildən pasiyentlərə tibbi sığorta fondunu sərbəst seçmək hüququ verilmişdir. Məcburi tibbi sığorta 68%, dövlət büdcəsi 8%, xüsusi sığorta idarələri – 8%, sahibkarlar – 4%, qeyri-kommerciya təşkilatları və evlər idarələri 12% tibbi sığorta fondunu maliyyələşdirir. Pasiyentlər həkimi, psixoterapevti, stomatoloqu və təcili yardım həkimini sərbəst seçmək hüququna malikdirlər. Səhiyyə sistemi heriatriya (qocalıq xəstəlikləri) yardımına, xroniki patologiya və xəstəliklərin profilaktikasına doğru yönəldilmişdir. Yaşlı əhali arasında ölümün əsas səbəbləri – ürək-damar xəstəlikləri və yaman şişlər (87%), travmatizmdir (2004). Kurortları: Axen, Elster, Baden-Baden, Kissingen, Nauhaym, Vildungen, Brambax, Ems, Homburq, Visbaden, Zoden və s.

İdman

A. gimnastika və suyatullanma (İsveçlə yanaşı, müvafiq olaraq 18 əsrin sonu və 19 əsrin ortaları), ağır atletika və qılıncoynatma (Fransa ilə yanaşı, 19 əsr) kimi müasir Olimpiya idman növlərinin vətəni hesab edilir. 1895 ildə A. Olimpiya Komitəsi təsis edilmiş və elə həmin il BOK-a üzv qəbul olunmuşdur.

1896–1912 illərdə A. idmançıları beş Olimpiya oyununda iştirak etmişlər, daha yaxşı nəticəni üzgüçülər və gimnastlar göstərmişlər. 1916 ildə Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar Berlində 6-cı Olimpiada baş tutmamışdı. 1920–24 və 1948 illərdə A.-nın Olimpiya oyunlarında iştirakına müharibəni başlamış ölkə kimi qadağa qoyulmuşdu. 1932 ildə BOK 4-cü Qış Olimpiya oyunlarının Qarmış-Partenkirxendə (1936) və 11-ci Olimpiya oyunlarının Berlində (1936) keçirilməsinə icazə vermişdi. Sonuncu oyunlarda qeyri-rəsmi komanda hesabında A. idmançıları 1-ci yeri tutmuşdular (33 qızıl, 26 gümüş, 30 bürünc medal). 1951 ildə AFR-də Olimpiya hərəkətinə dəstək vermək məqsədilə Almaniya Olimpiya Cəmiyyəti (Frankfurt-Maynda) təsis edilmişdir. 1952 ildə AFR yığma komandası, 1956–64 illərdə Birləşmiş Almaniya Komandası (BAK), 1968–88 illərdə AFR və ADR yığma komandaları Olimpiya oyunlarında iştirak etmişdir. 1972 ildə

Münxendə 18-ci Olimpiya oyunları keçirilmişdir. BOK AFR Olimpiya Komitəsini 1950 ildə tanımışdır.

1957–90 illərdə ADR-də alman idman-gimnastika ittifaqı fəaliyyət göstərmiş, ADR Olimpiya Komitəsi BOK-a 1955 ildə qəbul olunmuşdur.

A.-nın birləşməsindən sonra baş idman təşkilatı – Alman İdman Cəmiyyətləri İttifaqı yaranmış və ərazi idman ittifaqları və federasiyalarını birləşdirmişdir. Bunlardan ən irisi – Alman Futbol İttifaqıdır (1900 ildə yaranmış, 1904 ildən FIFA-nın üzvüdür). 2006 ilin mayında Alman İdman İttifaqı A. Milli Olimpiya Komitəsinə birləşdirildi.

A.-da idmanla təq. 39 milyon, o cümlədən ayrı-ayrı idman cəmiyyətləri və ittifaqlarında 26,6 milyon insan məşğul olur.

B. Fişer (ADR, avarçəkmə, 1980 – 2004) 8 qızıl medal, R. Klimke (AFR, atçılıq idmanı, 1964–88) 6 qızıl medal, K. Otto (ADR, üzgüçülük, 1988) 6 qızıl medal, X. Vinkler (AFR, atçılıq idmanı, 1956–76) 5 qızıl medal, R. Mattes (ADR, üzgüçülük, 1968–76), B. Ekert (ADR, yüngül atletika, 1976–80), N. Uphof (AFR, atçılıq idmanı, 1988–92) hər biri 4 qızıl medal qazanaraq Olimpiya oyunlarında fərqlənmişlər.

Qış Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında atçılıq idmanı, fiqurlu konkisürmə, bobsley, biatlon, xizək idmanı ilə məşğul olan idmançılar, o cümlədən K. Enke (ADR, atçılıq idmanı, 1980–88), B. Qermeshauzen (ADR, bobsley, 1976–80), Y. Vayssfloq (ADR, xizək idmanı, 1984–94), M. Nemer (ADR, bobsley, 1976–80), U. Velling (ADR, xizək idmanı, 1972–80), M. Kirxner (biatlon, 1992–94), S. Fişer (biatlon, 1998–2006), K. Vitt (ADR, fiqurlu konkisürmə, 1984–88), F. P. Röç (ADR, biatlon, 1988), Q. Nimann (atçılıq idmanı, 1992 və 1998), K. Pexştayn (atçılıq idmanı, 1994–2006), həmçinin F. Ulrix, K. Apel, K. Vilhelm, U. Dizl, A. Henkel (hamısı – biatlon), Q. Zayfert (ADR, fiqurlu konkisürmə) və b. daha böyük nailiyyətlər qazanmışlar. Turin şəhərində keçirilən Qış Olimpiya oyunlarında (2006) A. yığma komandası qeyri-rəsmi komanda hesabında 1-ci yeri tutmuş, 11 qızıl, 12 gümüş, 6 bürünc medal əldə etmişdir.

Futbol, idman gimnastikası, atçılıq idmanı, avtomobil yarışları, yüngül atletika, üzgüçülük, tennis, həndbol, stolüstü tennis, atçılıq idmanı, avarçəkmə,

velosiped idmanı, şahmat, basketbol, boks, biatlon, xizək idmanı, fiqurlu konkisürmə, şaybalı xokkey və s. geniş yayılmış idman növlərindəndir. 1974 ildən Köln məşqçilər akademiyasında müxtəlif idman növləri üzrə (futboldan başqa) mütəxəssislər hazırlanır.

AFR-in yığma futbol komandası 3 qat dünya (1954, 1974, 1990) çempionu, 4 qat dünya çempionatının finalçısı (1966, 1982, 1986, 2002) və 3 qat Avropa (1972, 1980, 1996) çempionu olmuşdur. Futbol üzrə dünya çempionatı A.-da 2 dəfə keçirilmişdir (1974 və 2006). Futbol üzrə A. milli çempionatı dünyanın ən güclü çempionatlarından biridir. “Bavariya” (Münxen), “Hamburq”, “Borussiya” (Dortmund), “Verder” (Bremen) və s. A.-nın ən yaxşı futbol klublarıdır. A.-nın futbol tarixində F. Bekkenbauer, P. Braytner, F. Valter, X. Vaysvayler, Z. Gerberger, Y. Derval, M. Zammer, U. Zeeler, Q. Müller, O. Kan, Y. Klinsmann, P. Littbarski, Z. Mayer, L. Matteus, Q. Netser, O. Rexhagel, R. Föllner, B. Foqts, U. Höness, O. Hitsfeld, X. Şön, K.X. Şnellinger, X. Şumaxer və b. ən güclü oyunçular və məşqçilərdəndir.

A. zəngin şahmat ənənələrinə malikdir. 19 əsrin ortalarında dünyanın ən güclü şahmatçılarından biri A. Andersen hesab edilirdi. 1894–1921 illərdə şahmat üzrə dünya çempionu Em. Lasker olmuşdur. 1908 ildə dünya çempionu adı uğrunda iki alman şahmatçısı – Em. Lasker və Z. Tarraş qarşılaşmışlar. S. Qraf dünya birinciliyində V. Mençiklə 2 oyun keçirmişdir (1934 və 1937). 1939 ildə Buenos Ayresdə keçirilən Ümumdünya Şahmat Olimpiadasında A. yığma komandası (komandanın tərkibinə 2 Avstriya şahmat ustası daxil idi) qələbə qazanmışdır. Ümumdünya şahmat olimpiadaları Hamburqda (1930), Münxendə (1958), Leypsiqdə (1960), Zigenədə (1970), Drezdendə (2008) keçirilmişdir. 20 əsrin 2-ci yarısında iddiaçılar və zonallararası turnirlərdə qrossmeysterlər V. Ulman, V. Unsiker, R. Hyubner və b. iştirak etmişlər. 1973 ildən Dortmundda keçirilən ənənəvi şahmat festivallarında dünyanın ən güclü şahmatçıları iştirak edirlər.

1951 ildən “Nyurburqrinq” avtodromunda, 1970 ildən isə həm də Hokkenhaymda (Heydelberqin yaxınlığında) “Formula-1” dünya çempionatının ənənəvi mərhələləri keçirilir. “Ferrari”

komandasını təmsil edən M. Şumaxer 7 qat dünya çempionu. onun qardaşı R. Şumaxer (2006 ildən “Toyota” komandasında) dəfələrlə müxtəlif Qran-pri yarışlarının qalibi olmuşdur.

A.-da velosiped idmanı geniş yayılmışdır. Ən yüksək nəticəni U. Ulrix “Tur de-Frans” yarışında əldə etmişdir (1997).

A.-nın tennis üzrə kişilərdən ibarət yığma komandası Devis Kubokunun 3 qat qalibi olmuşdur (1988, 1989, 1993). B. Bekker və Ş. Qraf “Böyük Şlem” turnirlərinin çoxqat çempionu olmuşlar. Hər il peşəkar tennisçilərin ənənəvi turnirləri Berlində, Ştutqartda (qadınlar arasında) və Hamburqda, Halledə, Münxendə, Ştutqartda (kişilər arasında) keçirilir. Kişilərdən ibarət komandalardan dünya çempionatı Dyusseldorfun torpaq kortlarında təşkil olunur.

A.-da həndbol, şaybalı xokkey, basketbol üzrə ölkə çempionatları böyük populyarlıq qazanmışdır. Ən güclü alman basketbolçusu D. Novitski (“Dallas Maveriks” komandasında çıxış edir) Milli Basketbol Assosiasiyasının (MBA) ən yaxşı oyunçularından biridir.

1930–32 illərdə boks üzrə ağır çəki dərəcəsinə dünya çempionu titulu M. Şmelinq qazanmışdır. 1990-cı illərin ortalarından peşəkarlar arasında boks üzrə dünya çempionatı ənənəvi olaraq A.-da keçirilir.

Təhsil, elm və mədəniyyət müəssisələri

A.-da təhsil sahəsində idarəçilik federasiya və ərazilər tərəfindən həyata keçirilir. Ali rəhbər orqanlar Federal Təhsil və Elmi Tədqiqat Nazirliyi və Ərazilərin Təhsil və Dini İşlər Nazirliyidir. Əlaqələndirici orqanlar ərazilərin mədəniyyət və təhsil nazirlərinin Daimi konfransı, ali məktəblər üzrə isə rektorlar və ali məktəb prezidentləri konfransıdır.

Məktəb təhsil sistemi dövlətin nəzarəti altındadır. Qanunvericilik və idarəçilik, əsas etibarilə, ərazilərin səlahiyyətinədir. Xüsusi (qeyri-dövlət) məktəblər ərazi qanunlarına tabedir və dövlətin icazəsilə təşkil edilir. Ayrı-ayrı konfessiyalar tərəfindən yaradılan və maliyyələşdirilən məktəblər də fəaliyyət göstərir. Ölkədə icbari orta təhsil 6–18 yaş arasında olan uşaqları əhatə edir. Məktəb tipli dövlət uşaq bağçaları və 5–6 yaşlılar üçün hazırlıq sinifləri pulsuzdur. İbtidai təhsil 6 yaşdan başlayır, 4 ildən 6

ilə qədərdir (məs., Berlində və Brandenburqda 6 ildir). Orta məktəblərə əsas, real, gimnaziya və birləşmiş məktəblər daxildir. Əsas məktəbdə (5–6 illik tədris) şagirdlər ümumi baza təhsili alır və paralel olaraq peşələrə yiyələnirlər. Real məktəblər (5–10-cu siniflər) əsas məktəblə gimnaziya arasındadır, xidmət, ticarət və dövlət qulluğu sahəsində çalışmaq üçün mütəxəssis hazırlayır və genişləndirilmiş ümumi təhsil verir. Əsas və real məktəbləri müvəffəqiyyətlə bitirən şagirdlər gimnaziyaların yuxarı siniflərinə daxil olmaq imkanı əldə edirlər. Real və əsas məktəblər natamam orta təhsil verir. Tam orta təhsil verən gimnaziyalar (9 illik, 5–13-cü siniflər) 10-cu sinif şagirdlərinə natamam orta təhsil attestatı verir. Gimnaziyaların tədris proqramlarında federal ərazilər üçün müxtəlif olan fakültativ fənlər üstünlük təşkil edir. Gimnaziyanın 12-ci sinfi texniki in-ta, 13-cü sinfi isə un-tə daxil olmaq üçün attestat verir. Birləşmiş məktəblərdə təhsil müddəti 6 ildir (5–10-cu siniflər). Burada orta təhsilin 1-ci və 2-ci pilləsində həm humanitar, həm də texniki təhsil almaq mümkündür. Ali məktəbə girmək hüququ qazanmamış şagirdlər üçün “dual (ikili) sistem” çərçivəsində fəaliyyət göstərən peşə təhsili məktəbləri (1–3 illik) mövcuddur. Ölkədə 450-dən artıq ixtisas üzrə kadr hazırlayan peşə təhsili müəssisələri və xüsusi texniki peşə məktəbləri (2–3 illik) fəaliyyət göstərir.

2002/03 tədris ilində ölkənin 3 min gimnaziyasında 2 milyondan çox, 987 birləşmiş məktəbində isə 540 min şagird oxuyurdu. 3 min müxtəlif tipli ixtisaslaşdırılmış ümumtəhsil məktəbində 400 mindən çox, 300-ə yaxın axtaş məktəbi və 3 illik kolleclərdə isə 52 min şagird təhsil almışdır.

Ali təhsil sistemində un-tlər, un-t səviyyəsində ali məktəblər, tibb, fəlsəfə, ilahiyyat və idman kollecləri daxildir. Ali peşə (biznes, iqtisadiyyat, servis, kənd təsərrüfatı, tətbiqi sənət və s.) və incəsənət kollecləri un-t təhsilinə aid edilir.

Humboldt Berlin Un-ti, Heydelberq Un-ti, Köln Un-ti, Leypsiq Un-ti, Münxen Un-ti, Höttingen Un-ti, Tübungen (1477), Münster Un-ti (1780), Bonn Un-ti (1818), Braunşvayq (1745), Berlin (1946), Drezden (1828), Axen (1870); 1880 ildən un-t statuslu texniki un-tləri ölkənin qədim ali təhsil müəssisələridir.

Berlin-Brandenburq Elmlər Akademiyası, “Leopoldina” Akademiyası,

İncəsənət Akademiyası (1696), Berlin Sosial Tədqiqatlar Elmi Mərkəzi, Almaniya Elmi Tədqiqat Cəmiyyəti (1920), Maks Plank Elmə Yardım Cəmiyyəti (1911), Fraunhofer Tətbiqi Tədqiqatlara Yardım Cəmiyyəti (1949) və s. böyük elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

A.-da təq. 12 min kütləvi və 1000 elmi kitabxana (ümumi fondu təq. 129 mln. cild), o cümlədən Frankfurt-Maynda şəhər kitabxanası (1484), Leypsiq Un-ti kitabxanası (1543), Drezdendə Sakson kitabxanası (1556), Münxendə Bavariya kitabxanası (1558), Berlində Dövlət kitabxanası (Prussiya mədəni sərvəti, 1661; 1945 ildən sonra bölünmüş, 1995 ildə birləşdirilmiş və yenidən təşkil edilmişdir), Almaniya Milli kitabxanası (1990 ildə Leypsiq və Frankfurt-Mayn kitabxanalarının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır). Təq. 6 min muzey, o cümlədən Berlin Dövlət muzeyləri kompleksi: “Muzey adası” muzeyləri – Köhnə muzey (1824–30), Yeni muzey (1843–46; 1997 ildə yenidən qurulmuşdur), Köhnə alman qalereyası (1866–76), Perqam muzeyi (1909–30) və Kayzer Fridrix muzeyi (indiki Bode-muzey, 1897–1904) fəaliyyət göstərir. Digər muzeylər: Yeni milli qalereya (1968, Berlin), Dövlət şəkil qalereyası (1560, Drezden), Təsviri sənətlər muzeyi (1837, Leypsiq), Axen, Dessau, Essen, Frankfurt-Mayn, Braunşvayq, Hamburq, Hannover, Köln, Ştutqart və digər şəhərlərin rəssamlıq muzeyləri, Qliptoteka (1816–30), Müasir İncəsənət Pina-kotekası (1836), Bavariya milli muzeyi (1855, Münxen), Almaniya milli muzeyi (1852, Nürnberq), Kestner muzeyi (1889, Hannover), Qutenberq muzeyi (1900, Mayns) və s.

Kütləvi informasiya vasitələri

Almaniyada ilk qəzet 1609 ildə Volfenbüttel şəhərində, ilk gündəlik qəzet isə 1650 ildə Leypsiqdə buraxılmışdır. Gündəlik “Bild”, “Züddoyçe Tsaytung”, “Frankfurter algemayne tsaytung”, “Velt” kimi ümummilli qəzetlərlə yanaşı, əsas 1898 ildə qoyulmuş “Berliner Morgenpost” da nəşr edilir. “Tsayt”, “Der Tagesspiegel” həftəlik qəzetləri, “Spigel”, “Ştern”, elmi nəşr olan “GEO” (1976), həftəlik “Bunte” (1948, 1954-ə qədər “Das Ufer”) və s. jurnalları ölkənin nəhəng media konsernləri tərəfindən yüksək tirajla buraxılır. “Forverts” və “Bayernkurier”

(1950, Münxen), “Neye Doyçland” (1946, Berlin) kimi partiya-matbu orqanları da nəşr olunur.

Ölkədə radioverilişləri 1923 ildən, televiziya verilişləri isə 1930–31 illərdən (Manfred fon Ardenn tərəfindən) yayımlanmağa başlamışdır. A.-da fəaliyyət göstərən “Bayrişer Rundfunk” (1949, Münxen), “Hessişer Rundfunk” (1948, Frankfurt-Mayn), “Mitteldoyçer Rundfunk” (1991, Leypsiq), Norddoyçer Rundfunk (1956, Bremen), “Saarländişer Rundfunk” (1947, Saarbrücken), “Radio Bremen” (1945, Bremen), “Vestdoyçer Rundfunk” (1956, Köln) və b. regional radiostansiyalar ARD-ın (ictimai-hüquqi radiostansiyalar birliyi) ətrafında birləşmişdir. ARD ölkənin əsas teleradiostansiyası kimi öz proqramlarını ölkə ərazisində və xaricdə yayımlayır, həm də milli teleproqram olan “Das Erste”nin (“Birinci alman televiziyası”) verilişlərini translyasiya edir. Ölkə ərazisində SDF, “3sat” (SDF, Avstriya radiosu və İsveçrə radio və teleşirkətlərinin birgə müəssisəsi) dövlət telekanalları ilə yanaşı özəl televiziya kanalları da yayımlanır. Hamburqda yerləşən və 80-dən artıq bürosu olan Doyçe Presse Agentur (1949) ölkənin ən böyük informasiya agentliyidir.

Fəlsəfə

Alman fəlsəfəsi dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. A.-da fəlsəfinin ilkin forması orta əsrlər sxolastikası (Xraban Mavr, Almaniyalı Hotker, xüsusilə Qugosen Viktoriyalı) olmuşdur. Son sxolastikanın ən böyük nümayəndəsi ilk xristian aristotelistlərinə biri, aristotelizm əsasında katolik ilahiyatını ensiklopedik tərzdə sistemləşdirən Böyük Albert idi. Sxolastikadan fərqli olan alman fəlsəfəsinin orijinal ənənəsi mistika ilə başlayır. Onun qadın mistikası adlanan erkən formasının nümayəndələri rahibələr Binhenli Hildeqarda (12 əsr) və Maqdeburqlu Mextilda, ən tanınmış nümayəndəsi isə İ.Ekhardt olmuşlar.

Orta əsrlər fəlsəfəsindən yeni dövr fəlsəfəsinə keçid *Kuzalı Nikolayın* adı ilə bağlıdır. O, son sxolastika ilə təbiətşünaslığın birləşdirməyə cəhd göstərmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, təcrübə və dərrakə sonlu dünya haqqında bilik verir, lakin sonsuzluğu (Allah) yalnız ziddiyyətlərin üst-üstə düşməsinə dərk etməyə qabil olan bilavasitə mənəvi seyrə başa düşmək olar.

Alman Reformasiyası İtaliya İntibahından fərqli olaraq antik dövr cahiliyyəsinə düşmən münasibət bəsləmiş və dini həyatın erkən xristian idealını irəli sürmüşdür. M.Lüter “yalnız etiqaddadır qurtuluş” təlimində göstərir ki, bu etiqad müstəsna olaraq insana ilahi lütfə bildirilir və “xeyirxah işlərin” yeganə mənbəyidir.

Otuzillik müharibə (1618–48) dövründə A.-nın iqtisadi və siyasi tənəzzülə uğraması alman fəlsəfəsinin inkişafını ləngitmişdir. 17 əsrin 2 yarısı – 18 əsrin əvvəlində alman Maarifçiliyinin ən böyük nümayəndəsi Q.V.Leybnits empirizmlə rəsonalizmi birləşdirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, ideyalar şüurda əzəli olaraq “hazır” şəkildə mövcud deyildir. Onlar şüura nə kənardan, nə də təcrübədən nüfuz etmirlər; şüuraltı təsəvvürlər şəklinə olan ideyaların dərk üçün təcrübə səbəbidir. Özünün monadologiya təlimində o, rəsonalizm fəlsəfəsinə fərdilik ideyasını daxil etmiş və substansiya probleminin yeni həllini vermiş, substansiyanı dinamik, hərəkətdə olan qüvvə saymışdır.

İ.İ.Vinkelmanın antik fəlsəfəni şərh edən əsərləri alman fəlsəfi fikrində yeni mərhələni təşkil edir. O, yunanların “nəcib sadəliyini və sakit əzəmətini” estetik ideal kimi qiymətləndirmişdir. 18 əsrin ortalarında Q.E.Lessinq kilsə ortodoksiyası ilə polemikasında panteistik spinozizm ruhunda fikir azadlığını və humanizmi müdafiə etmişdir. İ.Q.Herder tarixilik ideyasından çıxış edərək dilin, incəsənətin və mədəniyyətin müəyyən tarixi və milli zəminlə üzvü əlaqəsini göstərmişdir. İ.Q.Qaman və F.Q.Yakobi Maarifçilik rəsonalizminə əsaslanaraq “hiss və etiqad” fəlsəfəsini yaratmışlar.

A.-da fəlsəfənin inkişafında dönüş nöqtəsi klassik alman fəlsəfəsinin (İ.Kant, G.Hegel, İ.Fixte) yaranması olmuşdur. 19 əsrin əvvəlində Kant fəlsəfəsi Leybnits-Volf rəsonalizmini aradan qaldıraraq A.-da hakim fəlsəfə olmuşdur.

İ.Fixte və F.Şellingdən fərqli olaraq Hegel Kantın dualizmini aradan qaldırmaq üçün məntiqin xalis forması olan mütləq subyekt – substansiya nəzəriyyəsinə yaratmışdır. Bununla da Hegel fəlsəfəni rəsonalizm məcrasına qaytarmış, ona dialektik forma vermişdir.

1830-cu illərdə alman idealizminin spekulyativ-rəsonalist fəlsəfəsinə, xüsusilə də Hegelin panlogizminə qarşı yaranmış reaksiya iki formada – irrə-

nalist (Şellingdə və Şopenhauerdə) və materialist formada çıxış edirdi: Şopenhauerin fəlsəfəsində varlığın əsasını zəkaya uyğun iradə (Kantda, Fixtedə, Hegeldə olduğu kimi) yox, qeyri-şüuri irrəsonal başlanğıc olan iradə təşkil edir. Şopenhauerin təlimi bir tərəfdən F.Nitsşenin bədbin xarakterli “həyat fəlsəfəsinə”, digər tərəfdən irrəsonalist qeyri-şüuri fəlsəfənin yaradıcısı E. fon Hartmana təsir göstərmişdir. L.Feyerbax ontoloji materializm mövqeyindən klassik alman fəlsəfəsinə tənqid etmişdir.

1840-cı illərdə A.-da marksizm meydana gəldi. L.Feyerbaxa və fransız materializminə əsaslanan K.Marks və F.Engels cəmiyyətdə insan mahiyyətinə ictimai münasibətlərin məcmusu kimi baxaraq, tarixin materialist anlamı kateqoriyasını yaratmışlar.

19 əsrin axırları – 20 əsrin əvvəllərində A.-da ilk nümayəndəsi F.Nitsşe olan “həyat fəlsəfəsi” təlimi yayılmağa başladı. Neopozitivizm və neokantçılığın diqqəti, əsasən, metodoloji problematika üzərində cəmləşirdi, “həyat fəlsəfəsi”ndə isə ontoloji problemlər qoyulurdu. Alman “həyat fəlsəfəsi”ndə naturalist (L.Klages, H.Kayzerlinq, O.Şpann) və tarixi (V.Diltey, H.Zimmel, O.Spenqler, T.Litt, E.Şpranger, E.Trölç, E.Rothakker) istiqamətlər fərqləndirilir.

20 əsr fəlsəfi fikrinə fenomenologiya, onun banisi E. Qusserl böyük təsir göstərmişdir. Onun təsiri ilə N.Hartmanın neorealizmi, M. Şelerin fəlsəfəsi ilə M. Haydeggerin ekzistensializmi formalaşmışdır. Birinci dünya müharibəsindən sonra A.-da ekzistensializm nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır.

1930-cu illərdə A.-da neomarksist Frankfurt məktəbi formalaşmağa başlamışdır. K.Marks və Z.Freydin ideyalarını birləşdirən “cəmiyyətin tənqidi nəzəriyyəsi”nin baniləri M. Horkhaymer, T.Adorno, H.Markuze, daha sonra Y.Habermas bu məktəbin nümayəndələridir. E.Bloxun “ümid fəlsəfəsi” də neomarksizmin özünəməxsus variantıdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra M.Haydeggerin təsiri ilə anımanın universallığı problemini işləyib hazırlamış X.Hadamer fəlsəfi hermenevtika konsepsiyasını formalaşdırmışdır. Elm fəlsəfəsində Erlangen məktəbinin nümayəndələri (P.Lorensen, V.Kamlax) riyaziyyat və fizikanın konstruktiv əsaslan-

dırılması ilə çıxış etmişlər. X.Albert sosiologiyada tənqidi rəsonalizmin metodoloji prinsiplərini müdafiə etmişdir. K.O.Apel transsendental-praqmatik kommunikasiya nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır.

1946 ildə yaradılmış “Zeitschrift für philosophische Forschung” jurnalının təşəbbüsü ilə 1950 ildə Almaniya fəlsəfə cəmiyyəti (Allgemeine Gesellschaft für Philosophie in Deutschland) yaradılmışdır (mərkəzi Vorms ş.-ndə yerləşir); 1975 ildən “Allgemeine Zeitschrift für Philosophie” jurnalını nəşr etdirir. 1947 ildən A.-da müntəzəm olaraq fəlsəfə konqresləri keçirilir.

Ədəbiyyat

“Vessobrun duası” (8 əsrin sonu, yaxud 9 əsrin əvvəlləri), “Muspilli” (9 əsrin əvvəli) və anonim “Heliand” (“Xilaskar”, təqr. 830 il) poemaları ilk ədəbi abidələrdir.

“Hildebrant nəğməsi” (təqr. 810 ildə yazıya alınmışdır) ən qədim qəhrəmanlıq eposudur. 9 əsrin sonlarından 11 əsrin ortalarına qədər latın dilində yazılmış əsərlər üstünlük təşkil edirdi: rahib Ekkehard tərəfindən yazıldığı ehtimal edilən “Valtari” qəhrəmanlıq poeması, Korveyli Vidukind tərəfindən yazılmış “Saksonların əməlləri” (təqr. 970), rahibə Hrotsvitanın dramatik dialoqları və dini şeirləri. Səlib yürüşlərindən (1050–1230) sonra keşiş Lamprextin “Aleksandr nəğməsi” və keşiş Konradın “Roland nəğmələri” əsərləri meydana gəlmişdir.

Qəhrəmanlıq dastanları (“*Nibelung nəğmələri*”, “Kudrun”), əsasən, şifahi olaraq yayılırdı. Şpilmanların (xalq aktyor və çalğıçıları) yaradıcılığı da bu dövrdə yetkinləşmişdi. Feodalizm dövründə (11–15 əsrlər) cəngavərlik ədəbiyyatı inkişaf etmişdi; ən maraqlı nümunələri Hartman fon Auenin (təqr. 1170–təqr. 1210) “Zavallı Henrix”, Volfram fon Eşenbaxın (təqr. 1170–1220) “Parsifal”, Strasburqlu Qotfridin (12–13 əsrlər) “Tristan və İzolda” əsərləri idi. Şəhərlərin inkişafı ilə əlaqədar bürger ədəbiyyatı yarandı. Şvank (lətifə), meysterzanq (usta nəğmələri), misteriya, fastnaxtşpil (xalq dramı) bürger ədəbiyyatının əsas janrları idi.

İntibah dövründə alman ədəbiyyatı *Reformasiyanın* təsiri ilə inkişaf edirdi. Ulrix fon *Hutten*, *Rotterdamlı Erazm*, İ.Reyxlinin əsərlərində humanist ənənələr nəzərə çarpırdı. Vahid yazılı dilin

inkişafına M.Lüterin tərcümə etdiyi “İncil” güclü təsir etmişdir. T.Müntserin yazılarında kəndlilərin azadlıq müharibəsi öz radikal bədi ifadəsini tapmışdır.

“Həkim Faust”, “Til Eylenspiegel” və s. alman “xalq kitabları”nda cəmiyyətdəki qüsurlar tənqid edilirdi. M.Opits (1597–1639) dəbdəbəli barokko poeziyası əleyhinə çıxaraq, klassisizm prinsiplərini müdafiə edir, alman dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparırdı. H.Y.K. Qrimmelshauzen (1621–76) xalq ruhunu ifadə edən “Simplisissimusun sərgüzəştləri” adlı məşhur romanını yazmışdır.

18 əsrdə alman ədəbiyyatı Maarifçilik ideyalarının təsiri ilə inkişaf edirdi. Tənqidçi İ.X.Qotşed, F.Q.Klopştok, K.M.Viland (1733–1813), “Fırtına və təzyiç” ədəbi cərəyanının nümayəndələri İ.Q.Herder (1744–1808), M.F.Klinger (1752–1831) və b. A.-da Maarifçiliyin əsas nümayəndələri olmuşlar. Alman ədəbiyyatının “qızıl dövrü” Q.E.Lessinq, İ.V.Göte və F.Şillerin adı ilə bağlıdır. Q.E.Lessinq “Emiliya Qalotti” (1772), “Müdrük Natan” (1779) dramları, “Hamburq dramaturgiyası” (1769) adlı nəzəri əsəri ilə milli realist alman ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. İ.V.Götenin, F.Şillerin yaradıcılığı 18–19 əsrlər alman ədəbiyyatını yüksək humanizm ideyaları ilə zənginləşdirmişdir.

Böyük Fransa inqilabı alman ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərdi. F.Novalis, L.Tik (1779–1853), L.Uland (1787–1862) və b. romantiklər orta əsrləri, patriarxal həyat tərzini idealizə edirdilər. İ.Hölderlin (1770–1843), Y. və V.Qrimm qardaşları, A.Şamisso və E.T.A.Hofmanın əsərlərində demokratik meyillər ifadə olunmuşdur. H.fon Klavstın hekayə və dramları, E.T.A. Hofmanın fantastik və nağılvari novellaları alman romantizminin ən yüksək nümunələridir. Xalq süljetləri və obrazlarını vəsf edən V.Hauf ədəbi nağıl janrını yaratdı. “*Gənc Almaniya*” qrupuna daxil olan L.Börne (1786–1837), K.Qutskov, K.İmmerman (1796–1840), H.Laube (1806–84), inqilabçı-demokrat G.Buxnerin yaradıcılığı mütərəqqi ictimai meyillərlə əlaqədar idi. Gənc H.Heyne azadlıq və insanpərvərlik ideyalarını tərənnüm edirdi. Müxtəlif üslub və ideyalara əsaslanan ayrı-ayrı cərəyanların (klassisizm, romantizm və sentimentalizm elementləri) yanaşı inkişafı *bidermayer* dövrü (1820–40-cı illər) üçün səciyyəvi idi. 1848–49 illər inqi-

labının məğlubiyyəti alman ədəbiyyatının inkişafına ağır zərbə vurdu. F.Röyter (1810–74), T.Ştorm (1817–88), T.Fontane (1819–98), M.Kretser (1854–1940), G.Hauptman, yaradıcılıqlarına naturalizmin təsirinə baxmayaraq, realizm ənənələrini davam etdirdilər. 19 əsrin sonunda fəhlə hərəkatının təsiri ilə proletar ədəbiyyatı yarandı (R.Şveyxel, 1821–1907; F.Mering və b.). 1890-cı illərdə yaradıcılığa başlayan H.Mann estetikdən bəhrələndirdi. T.Mann “Buddenbroklar” (1901) romanında 19 əsrin realist ənənələrini davam etdirmiş, “Sehrli dağ” (1924) əsəri ilə 20 əsr alman intellektual roman janrının əsasını qoymuşdur.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində alman ədəbiyyatında avanqardizm hərəkatı başlandı. Ekspressionizm poeziya və dramaturgiyada daha geniş əks olunmuşdu (H.Geym, H.Benn, İ.Qoll, A.Ştramm, O.Kokoşka, V.Qazenklever, G.Kayzer və b.).

20 əsrin əvvəllərində ekspressionizm hələ də öz əhəmiyyətini saxlayırdı [E.Tollerin, G.Kayzerin dramları; B.Brextin “Vaal” (1918), “Gecə təbirləri” (1919) əsərləri və s.]. L.Rennin “Müharibə” (1928) və E.M.Remarkın “Qərb cəbhəsində dəyişiklik yoxdur” (1929) əsərlərində müharibə pislənilirdi. Bu dövrdə H. və T.Mann, A.Sveyq, L.Feyxtvanger, H.Hesse, O.M.Qraf, A.Döblin, E.M.Remark, L.Frank, H.Fallada, A.Zegers, V.Bredel, K.Qrünberq, H.Marxvitsa yaddaqalan ədəbiyyat nümunələri yaratdılar. B.Brext “Üçqəpiklik opera” (1928) əsərində epik teatr konsepsiyasını işləyib hazırladı. Estetik axtarışları, yeni dünya və insan obrazını yaratmaq cəhdlərini əks etdirən romanlar meydana gəldi: H.Hessenin “Yalquzaq” (1927), A.Döblinin “Berlin, Aleksander-plats” (1929) və E.Kestnerin “Fabian” (1931) əsərləri. Əsası 19 əsrin 2-ci yarısında Q.Q.Gervinus və V.Şerer tərəfindən qoyulmuş alman ədəbiyyatşünaslığında bir sıra məktəb və cərəyanlar formalaşmışdı.

Ölkədə nasist diktaturası qurulduqdan sonra mütərəqqi fikirli şair və yazıçıların əksəriyyəti mühacirət etdilər. B.Brext özünün ən yaxşı əsərlərini – “Kuraj ana və uşaqları” (1939), “Sezuanlı xeyirxah adam” (1938–40), “Qafqaz tabaşır dairəsi” (1944–45) pyeslərini mühacirətdə yaratmışdır. T.Mann IV Henrix haqqında dilogiyasını (1935–38); T.Mann “İosif və onun qardaşları”

(1933–43) fəlsəfi-mifoloji trilogiyasını; A.Zegers “Yeddinci xaç” (1939) romanını; hələ 1919 ildə İsveçrəyə köçmüş G.Gesse “Muncuq oyunu” (1943) roman-priçasını yazdılar.

1940-cı illərin 2-ci yarısında T.Mann (“Doktor Faustus”, 1947), L.Feyxtvanger (“Tülkülər üzümlükdə”, 1947) yaradıcılıqlarını mühacirətdə davam etdirirdilər. Yeni nəsil alman yazıçılarının ilk əsərləri (V.Borxertin “Qarı altında” radiopyesi, 1947) meydana gəldi. Mühacirətdən sonrakı ədəbiyyatın formalaşmasında “47-lər qrupu”nun böyük rolu olmuşdur.

1949 ildən AFR və ADR ədəbiyyatları ayrıca inkişaf edirdi. Nasizm dövründə alman mədəniyyətinin təcrid olunduğu dünya ədəbiyyatı ənənələrini AFR yazıçıları fəal şəkildə mənimsəyirdilər. V.Köppenin “Çəmənlikdə göyərçinlər” (1951), H.Böllün “Sahibsiz ev” (1954), A.Şmidtin “Daş ürək” (1956) romanları əhəmiyyətli əsərlər sırasındadır. H.Böll “Onun yarısında bilyard” (1959) romanında A.-nın retrospektiv təsvirini vermişdir. G.Qrass “Tənəkə təbili” (1959) romanında alman tarixi və ideologiyasının yarıməsrlilik dövrünü grotesk-satirik planda qələmə almışdır. 1960-cı illərdə “keçmiş üstün gəlmək” mövzusu M.Valzerin (“Palıd və dovşan”, 1962), R.Hoxxutun (“Canışın”, 1963), P.Vaysın (“İstintaq”, 1965) dramaturgiyasında əksini tapmışdır. 1960-cı illərin 2-ci yarısından eksperimental ədəbiyyat, konkret poeziya nümayəndələri (F.Mon, H.Haysenbüttil və b.) fəal çıxış edirdilər. Virtuoz dil oyunu prinsipi A.Şmidtin “Uc qar yer”, həmçinin “Mare Krizium” (1960) romanının əsasını təşkil edir. Qadın yazıçılardan K.Ştruk (“Sıfı məhəbbət”, 1973), V.Ştefan (“Qınları ataraq”, 1975) diqqəti cəlb edirlər. Dramaturgiyada B.Ştrausun ezoterik-intellektual yaradıcılığı (“Görüşün trilogiyası”, 1976; “Böyük və kiçik”, 1978) əhəmiyyətli rol oynayırdı. Dil və forma sahəsindəki eksperimentlərdən imtina, əyləncəli təhkiyəyə qayıdış P.Züskindin “Ətriyyətçi” (1985) romanında qabarıq nəzərə çarpır.

ADR-in 1950-ci illər ədəbiyyatında antifaşist mövzu (B.Apitsin “Canavarlar arasında yalqız”, 1958), ölkənin mühacirətdən sonrakı taleyi ilə bağlı düşüncələr (U.Yonsonun “Yakobla bağlı gümanlar”, 1959) əsas yer tuturdu. K.Volf “Bölünmüş səma” (1963) povestində Berlin səddinin yaratdığı prob-

lemləri təsvir etmişdir. 50–80-ci illərdə ADR ədəbiyyatında A.Zegers, E.Ştrittmatter, H.Kant sosialist realizmi üslubunda əsərlər yaradırdılar. H.Müllərin “Almaniyanın Berlində süqutu” (1971) və “Hamlet-maşın” (1977) pyesləri dramaturgiyanın uğuru idi. Alman yazıçıları əsərlərində nasizmin cinayətlərini ifşa edir, Vyetnam müharibəsinə, Şərqi-Qərb qarşıdurmasına qarşı etirazlarını bildirirdilər. Bu illərdə ADR-də tanınmış şair və yazıçılar H.Müller, K.Volf (“Bölünmüş səma”, 1963) və b. sosializm realizmi üslubunda yazıb-yaradırdılar. B.Ştraus roman və hekayələrində [“Marlenin bacısı” (1975), “Gənc kişi” (1984), “Tanış sifətlər, qarışıq hisslər” (1974), “Park” (1983)] yaşadığı dövrün bədii təsvirini verirdi. 20 əsrin sonlarında alman ədəbiyyatı təcridən ümumavropa məkanına qoşulurdu.

Birləşmiş A. ədəbiyyatında şair və yazıçıları keçmiş təhlil edərək yeni reallığı qəbul etməyə cəhd göstərən Şərqi A. yazıçıların yaradıcılığı diqqəti cəlb edir: V.Hilbiq (“Mən”, 1993); T.Brussiq (“Bizim kimi qəhrəmanlar”, 1995); İ.Şultse (“Sadə əhvalatlar”, 1998). R.Yirqlin “Düşmənlərlə vida” (1995), “İtin gecələri” (1997) romanları, D.Qrünbaynın poetik yaradıcılığı A. ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur.

H.Hessenin “Yalquzaq” (1927), A.Zegersin “Yeddinci xaç”, İ.V.Götenin “Faust”, “Gənc Verterin iztirabları” əsərləri, F.Şillerin pyesləri, H.Heynenin şeir və poemaları, G.Hauptman, L.Feyxtvanger, E.M.Remark, B.Brext və b.-nin bir sıra əsərləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuş, teatr səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur.

Memarlıq və təsviri sənət

A. ərazisindən Paleolit (oyma naxışlı qadın heykəlcikləri, heyvan fiqurları), Neolit (keramika, insan və heyvan fiqurları, meqalitik tikililər və s.), Tunc və Dəmir dövrlərinə aid sənət abidələri tapılmışdır. A. incəsənətinin kökləri Böyük I Karl imperiyasının, “Karolinqlər intibahı”nın (8–9 əsrlərin ortaları) bədii ənənələri ilə bağlıdır. Bu dövr memarlığında erkən xristian və Bizans tikililərinin xüsusiyyətləri alman dekor və inşaat texnikası elementləri ilə birləşmişdir. İngelhaym-Rayn ş.-ndə, həmçinin Axendə imperiya iqamətgahları inşa edilirdi (9 əsr). Təsviri sənətdə (Axen kilsəsinin günbəzindəki mozaikalar, 9 əsr; Korveydəki kilsənin

Branderburq qapıları. Berlin.

divar rəsmləri, 9 əsrin sonu; kitab miniatürü, həmçinin fil sümüyü üzərində oyma naxış sənətində) Bizans incəsənətinin təsiri güclü idi. Böyük I Karlin at üstündə fiquru (tunc, 9 əsrin əvvəli, Luvr, Paris) antik nümunələrə bənzəyir. “Otton intibahı” (10 əsrin ortaları – 11 əsrin ortaları) alman bədii ənənəsinin bir çox xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdi: sakson məktəbində 3-nefli bazilika tipi formalaşdı; heykəllər həm ağacdan və fil sümüyündən, həm də tuncdan düzəldilirdi; monumental tökmə üslubu texnikası bərpa olunmuşdu. Bu dövr boyakarlığında Bizans təsiri güclənmişdi (Reyxenau a.-ndakı Müq. Georgi kilsəsi monastirinin freskaları, təq. 1000; Trir, Fulde, Köln və s. şəhərlərin yerli miniatür məktəbləri, 11 əsrin əvvəlləri).

A.-da 11 əsrin əvvəllərində Otton incəsənəti əsasında roman üslubu təşəkkül tapdı. Erkən roman tikililəri (Şparyerdə Müq. Mariya və Müq. Stefan

Drezden kirkası.

imperiya kilsəsi, 1030–61, 1082–1106; Trirdə baş kilsənin qərb fasadı, 1047 ildə və s.) çoxqülləli silueti, çox kiçik qalereyalardan ibarət xarici dekoru ilə seçilir. Son roman memarlığında interyerdəki tağ örtüklərin və xarici dekorativ bəzəklərin rolu artır: Mayns (1081–1137) və Vormsdə (1125–1181) imperiya kilsələri, Kölnə Mariya-Lax monastir kilsəsi (1093–1177), Müq. Martin kilsəsi (1150–1172, 1185–1240) və s. Kölnə böyük zərgərlik sənəti məktəbi formalaşmışdı. Monumental boyakarlıqda Bizans ənənələri ilə ekspressiv alman incəsənəti priyomlarının sintezi həyata keçirilirdi (Regensburq yaxınlığında Prüfeninq monastir kilsəsinin freskaları, 1130–60; Auqsburq baş kilsəsinin vitrajları, 12 əsrin ortaları və s.). 13 əsrin ortalarından alman qotikası inkişaf etməyə başlamışdır. Strasburq və Kölnə ucaldılmış kilsələrin memarlığında fransız “ışıqlı üslubu”nun təsiri görünür. A.-da xüsusi birqülləli kilsə tipi işlənib hazırlanmışdı: Frayburq-Braysqau (təq. 1200 – 16 əsrin əvvəli) və Ulmdakı (1377–1529) kilsələr və s. Alman memarlığının özünəməxsusluğu A.-nın şm.-ş.-ində təşəkkül tapmış kərpic qotikasında parlaq ifadə olunmuşdur [Lübek (təq. 1270–1350) və Korində (1275–1334) kilsələr]. Son qotika dövründə çoxsaylı ratuşa binaları, bürger evləri, qəsrlər, şəhər istehkamları inşa edilirdi.

Qotik monumental plastikanın çiçəklənmə dövrü 13 əsrin ortalarına təsadüf edir. Bamberq (1225–1237), Strasburq (təq. 1235) və Maqdeburqdakı (təq. 1245) kilsələrin baştağlarındakı heykəllər fransız analoqlarından özünün lakonizmi, ekspressiyası, memarlıq və heykəltəraşlıq formalarının kontrastlığı ilə seçilir. Daha çox ifadəliliyə nail olmaq üçün heykəl və relyeflər rəngləndirirdi. 14 əsrin ortalarından başlayaraq P.Parlerin və digər sənətkarların heykəllərində memarlıq formalarından imtina müşahidə olunur. 15 əsrin ortaları – 16 əsrin əvvəlləri oyma naxışlı mehrab formalarının çiçəklənmə dövrüdür (X.Mulçer, M.Paxer, F.Ştos, B.Notke və b.). Bu zaman boyakarlıq və qrafikada, həmçinin kiçik formalı heykəltəraşlıq əsərlərində alman İntibahının təşəkkül prosesi gedirdi (X.Dauxer, K.Meyt).

13 əsrin sonlarından A. boyakarlığı fransız qotikası üslubunu mənimsəməyə başlayır; freskaları vitrajlar əvəz edir,

miniatür işə dünyəvi səciyyə kəsb edir. 14 əsrin sonlarından mehrab surətlərinə üstünlük verilir (Mindenli Usta Bertram, Usta Franke, L.Mozer və b.). 15 əsrdə A. boyakarlığı Niderland incəsənəti və erkən italyan İntibahının təsiri ilə qotika şərtiliyindən uzaqlaşır. 15 əsrin 2-ci yarısının rəssamları dini mövzu çərçivəsində təbiəti, interyeri, insan hissələrini təsvir etməyə can atırlar (X.Pleydenvurf, M.Volgemut). 15 əsrdə A.-da yeni sənət növü – ağac və mis üzərində qravürə meydana gəlir (ən böyük nümayəndəsi M.Şonhauer).

Alman Muzeyi. Münxen (Bavariya).

1490–1530-cu illərdə Şimal İntibahı hədəflərində alman İntibah incəsənəti formalaşır. Onun başlıca xüsusiyyəti İtaliyadan əxz olunmuş antik obrazlılığın alman incəsənətinə xas olan analitik müşahidəçilik ilə çulğışmasıdır. A.Dürerin boyakarlıq və qrafik əsərlərində, həmçinin sənət nəzəriyyəsində İntibah ideyaları dolğun ifadəsini tapmışdır. Niderland təsiri L.Kranaxın manzərə və portretlərində müşahidə olunur. Dunay məktəbi nümayəndələrinin (A.Aldorfer, H.Baldunq və b.) yaratdıqları manzərələr Avropa incəsənətində bu janrın əsasını qoymuşdur. H.Holbeynin portretləri humanizmi, fərdi xarakteristikasının dəqiqliyi ilə seçilir. 16 əsrin 2-ci yarısında A. incəsənətində manyerizm hakim mövqə tuturdu (Y.Amma, V.Yamnitser və b.).

İtalyan İntibahından əxz olunmuş

memarlıq elementləri qotik konstruksiyalarda dekorativ funksiyaya daşıyırdı: Auqsburqda Fuqgerlərin qəbirüstü kapellası (1509–18) və Ratuşa (1615–20) və s. Kilsə memarlığında da İntibah prinsipləri özünü göstərirdi. Otuzillik müharibədən sonra A. incəsənətində tənzümlə baş verdi. Yalnız 17 əsrin sonu – 18 əsrin əvvəllərində müharibənin dağıntılarını aradan qaldırmaq məqsədilə A.-nın çoxsaylı knyazlıqlarında geniş inşaat işləri vüsət aldı. 17 əsrin ortalarından A.-nın möhtəşəm saray-park tikililərində barokko üslubu bərqərar ol-

muşdu: Vürsburqda yepiskop sarayı (1719–44), Drezdendə Svinger (1711–22) və s. 16 əsrin sonu – 17 əsrlərdə A. boyakarlığı holland, flamand və italyan bədii məktəblərinin təsiri altında inkişaf edirdi. Alman rəssamları, əsasən, xaricdə işləyirdilər: A.Elsheymer – İtaliyada, K.Paudis – Avstriyada, Q.Heller – İngiltərədə.

18 əsrin 1-ci yarısında memarlıqda rokoko üslubu hakim idi. Fransadan əxz olunmuş bu üslub, əsasən, interyerlərin tərtibatında tətbiq edilirdi. 18 əsrdə saray və kilsə tikintisinin genişlənməsi ilə əlaqədar monumental-dekorativ sənət inkişaf edirdi. Boyakarlıqda naturalizm cərəyanı nəzərə çarpmaqda idi (B.Denner).

18 əsrin son rübündə alman klassisizmi formalaşdı; onun inkişafı Q.Les-sinqin və İ.Vinkelmanın estetik nəzəriyyəsi

yələrinə əsaslanırdı. Boyakarlıqda alman klassisizminin ilk tanınmış nümayəndəsi A.R.Menqs idi; A.Karstens alleqorik və mifoloji kompozisiyalar yaradırdı, Y.A.Kox və Y.F.Xakkert qəhrəmani mənzərələrə üstünlük verirdilər. K.F.Şinkel və L.fon Klentse son klassisizmin ən böyük nümayəndələridir (Berlində və Münxendə ictimai binalar).

19 əsrin əvvəllərində romantizm inkişaf etməyə başlayır (F.O.Rungenin portret və məişət səhnələri, K.Rottmann və K.D.Fridrixin mənzərələri). Son romantiklərin yaradıcılığı milli tarixə və ənənələrə dərin maraqları ilə seçilir: A.Retel, L.Rixter, K.Blexen, L.F. fon Rayski, T.Xozemanın əsərləri. Son romantizm tədris yerini akademik eklektika və salon incəsənətinə verirdi (V. fon Kaulbax və K.T. fon Pilotinin tarixi tabloları, F.K.Vinterhalterin və F. fon Lenbaxın portretləri). 19 əsrin 2-ci yarısında neoidealizm nümayəndələri (boyakar H. fon Mare, hekəltəraş və sənət nəzəriyyəçisi A. fon Hildebrand) klassik sənətin monumentallığını, plastik mükəmməlliyini, "əbədi obrazlarını" bərpa etməyə çalışırdılar.

19 əsrin ortalarından memarlıqda ictimai binaların və tikililərin yeni funksional xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər həllini tapırdı: Drezdendə Opera teatri (1838–41) və Şəkil qalereyası (1847–56). 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində *modern* (P.Berens), daha sonra *neoklassisizm* (Q.Tessenov), *ekspresionizm* (E.Mendelson, B.Taut) və *funksionalizm* (V.Qropius, L.Mis van der Roe) inkişaf etməyə başladı. Sənaye və inşaat texnikasının inkişafı, metal və betonun geniş tətbiqi alman memarlığında yeni formaların yaranmasını şərtləndirirdi. Bu dövrün boyakarlığında *impressionizm* (L.Korint, M.Liberman və b.) və *simvolizm* (M.Klinqer) yayılmağa başladı. Alman *postimpressionizmi* O.Moderzon, Q.Fogeler və b.-nin yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Alman incəsənətində ilk avanqard cərəyan olan ekspresionizm əsası 1905 ildə qoyulmuş və "Körpü" adlanan Drezden rəssamları qrupu və "Noyabr qrupu" (Berlin, 1918) rəngkarlarının yaradıcılığı ilə təmsil edilir. 1911 ildə "Göy atlı" qrupunda birləşmiş Münxen ekspresionistləri (F. fon Mark, A.Makke, Rusiya mənşəli A.Q.Yavlenski və V.V.Kandinski və b.) tezliklə abstraksionizmə meyil etdilər. 20 əsrin əvvəllərində heykəltəraşlardan Q.Kolbe və animalist A.Qaul, daha

sonra Q.Marks klassik ənənələrdən bəhrələnilirdilər; 1910-cu illərdə V.Lembrük və E.Barlax ekspresionizmə müraciət etdilər; 1920-ci illərdə heykəltəraşlıqda avanqardizm R.Bellingin, E.Matarenin və E.Şarfin yaradıcılığında inkişaf etdirildi. 1919 ildən avanqard memarlığı və dizaynın, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətin ən böyük tədris-yaradıcılıq mərkəzi *Bauhaus* idi. Bu dövrdə *sürrealizmin* (M.Ernst), *abstraksionizmin* (V.Baumeyster) və bir sıra digər avanqard cərəyanların alman variantı yarandı. Birinci dünya müharibəsi illərində K.Kolvits, Q.Qros, O.Nagel, C.Xartfild və b. kəskin antimilitarist əsərlər yaratdılar.

Nasional-sosialistlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə (1933) alman incəsənəti tənəzzülə uğradı. Boyakarlıq və qrafikada rəhbərlərin "portreti", müharibə, alman tarixi və s. mövzularda yaranan əsərlər üstünlük təşkil etdi. Bir çox rəssamlar (Q.Qros, V.Qropius, L.Qrundi, M.Bekmann, V.V.Kandinski) müharibə etdilər, bəziləri isə (E.Barlax, K.Kolvits, O.Nagel və b.) qeyri-leqal fəaliyyət göstərirdi. *Üçüncü reyxin* memarlığında (P.L.Trost, A.Speer) və heykəltəraşlığında (A.Breker) hipertrofik neoklassisizm hökm sürürdü. Müharibədən sonrakı illərdə başlıca vəzifə dağıdılmış şəhərlərin bərpası və yenidən qurulması idi. Şərqi Berlinin mərkəzində representativ "Stalin xiyabanı" (hazırda Karl-Marks-alle, 1951–60) yaradılmış, Maqdeburq (1953–64), Leypsiq (1953–59) və Drezdenin (1953–57) mərkəzləri yenidən qurulmuşdu. Avanqard memarlıq formalarına müraciət bir çox mühüm ictimai binaların (Filarmoniya, 1956–63 və yeni Milli qalereya, 1968 – hər ikisi Berlində; Münxendə Olimpiya kompleksi, 1967–72; Frankfurt-Maynda Alman Memarlıq Muzeyi, 1979–84) layihələrində özünü göstərirdi. Hannoverdə və Qərbi Berlində vaxtaşırı keçirilən sərgilərdə eksperimental tikinti təbliğ olunurdu (A.Rossi, C.Qrassi, R.Krir, H.Holyayn və b.-nin layihələri). Müharibədənsonrakı A.-nın hər yerində anti-faşist mövzu və 20 əsrin 1-ci rübünün bədii üslublarına qayıdış aşkar görünürdü. Drezden ADR təsviri sənətinin mühüm mərkəzi idi. Burada 1946 ildən başlayaraq böyük bədii sərgilər təşkil olunurdu. ADR-də 1910–20-ci illərin inqilabi sənəti əsasında sosialist realizmi inkişaf edirdi (O.Nagel, M.Linqner,

Q.Emzen, F.Kremer, C.Hartfild və b.). Muxalif mövqedə olan sənətkarlar (Q.Bazelits, Q.Kitsel, Q.Rixter) AFR-ə mühacirət etdilər, 1980-ci illərdə isə bir çoxları (A.R.Penk, X.Ebersbax və b.) açıq şəkildə sosialist realizminə qarşı çıxdılar. ADR-in memarlığında funksionalizm ilə səsleşən üslub bərqərar oldu; Şərqi Berlində qısa zamanda bir çox yaşayış kompleksləri, ictimai tikililər və ansambllar (Respublika sarayı, 1976) ucaldı.

AFR-də müharibədənsonrakı incəsənətin inkişafını denasizmləşdirmə, avanqard və humanist cərəyanların bərpası səciyyələndirirdi. 1955 ildən Kasseldə müasir incəsənətə dair mütəmən keçirilən beynəlxalq sərgilər AFR incəsənətinə Avropa və Şimali Amerika neoavanqardının təsirini gücləndirdi. A. birləşdirildikdən sonra şəhərlərin tarixi mərkəzlərinin yenidən qurulması istiqamətində irimiyyətlə işlər aparılır; *haytek* və s. üslubda intensiv tikinti həyata keçirilir. A.-da keçirilən sərgilərdə Azərb. rəssamlarından M.Abdullayev, T.Salahov, T.Nərimanbəyov, R.Babayev, N.Qasimov və b.-nin əsərləri nümayiş etdirilmişdir.

Musiqi

Arxeoloji məlumatlara əsasən e.ə. 1-ci minillikdə qədim qerman tayfaları ov, döyüş şeypurlarından ("lur") və lira-yabənzər alətlərdən geniş istifadə etmişlər. Xristianlıq rəsmən qəbul edildikdən sonra peşəkar kilsə musiqisi inkişaf etməyə başladı. 10–11 əsrlər alman musiqisi üçün səciyyəvi olan *orqanum* (erkən ansambl polifoniyası növü) 15 əsrə gədər mövcud olmuşdur. Katolik kilsəsi dünyəvi musiqini təqib etdiyindən bu musiqi yalnız folklorda, şpilman və vaqantların yaradıcılığında yaşamışdır. 12–13 əsrlərdə minnezingerlər, 14 əsrdən isə meysterzingerlər sənəti yarandı (görməli nümayəndələri H.Fols və H.Saksdur). 15–16 əsrlərdə vokal və vokal-instrumental musiqi əsas yer tuturdu. Bu dövrün saray və kilsə musiqisində polifoniyanın rolu artdı (Fuldalı Adam, M.Aqrikola – Avropada musiqi alətləri haqqında ilk traktatlardan birinin müəllifi, Q.Fink və b.). Reformasiya və Kəndli müharibəsi (1524–26) illərində xalq mahnı yaradıcılığı yüksək inkişaf etdi, protestant xoralı yarandı. Otuzillik müharibə (1618–48) alman mədəniyyətinin ümumi inkişafını ləngitsə də, bu dövrdə bir sıra

məşhur musiqiçi yetişmiş, bəstəkar H.Şüts ilk alman operası və baletini ("Dafna", 1627; "Orfey və Evridika", 1638) yaratmışdır; hər iki əsər dövrümüzədək qalmamışdır. Opera tamaşaları Münxen, Drezden, Berlin, Nürnberq, Braunşvayq, Leypsiq və s. şəhərlərin saray teatrlarında göstərilirdi. Polifonik musiqi sahəsində işləyən orqançı-bəstəkarlardan D.Bukstehude, İ.Paxelbel, G.Böm və b.-nin yaradıcılığı alman musiqisinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1678 ildə Hamburqda A.-da ilk daimi opera teatri açıldı. Bu teatrin çiçəklənmə dövrü (1692–1706) bəstəkarlardan R.Kayzer, İ.Mattezon, daha sonra Q.F.Telemanın yaradıcılığı ilə bağlıdır. Lakin milli operanı o dövrdə hakim olan italyan operası sıxışdırırdı. 17 əsrdə orqan və klavir musiqisi intensiv inkişaf edirdi (İ.Froberger, Q.Böm, İ.Kunau və b.). Süita instrumental musiqinin aparıcı janrı idi (X.L.Hasler, M.Frank, İ.Ştaden, İ.Q.Şeyn). 17 əsr alman musiqişünaslıq elminin yüksək səviyyəsindən M.Pretoriusun "Syntagma muzicum" (1614–20, 3 cildə), V.K.Printsin "Historische Beschreibung..." (1690) ensiklopedik əsərləri xəbər verir. İ.S.Baxın yaradıcılığı alman musiqi mədəniyyətinin zirvələrindən biridir. O, polifoniya sənətini yüksək səviyyəyə qaldırılmış, mövcud janr və formaları (kantata, instrumental prelüd, tokkata, fuqa və s.) inkişaf etdirmiş, zəngin xalq musiqisi ənənələrinə əsaslanaraq özündən əvvəlki və müasir bəstəkarların nailiyyətlərini ümumiləşdirmiş, musiqi sənətinin ifadə vasitələrini genişləndirmişdir. Alman musiqi mədəniyyətində G.F.Hendelin yaradıcılığı, xüsusilə opera və oratoriyaları əsas yerlərdən birini tutur. 18 əsrin 2-ci yarısında şəhər məişətində mahnı-romans janrı geniş yayılmış, zinqspilin (komik opera janrı) inkişafına zəmin yaratmışdı. Bu dövrdə A. musiqisində "Fırtına və təzyiq" ədəbi cərəyanına yaxın cərəyanlar yaranmışdı (K.F.E.Bax, Y. və K.Stamits, K.Kannabix və b.). Köhnə Vyana məktəbi Manheyim məktəbi ilə birlikdə *Vyana klassik məktəbinin* sələfi hesab olunur. Vyana klassik məktəbinin inkişafının son mərhələsi alman musiqisinin görkəmli nümayəndəsi L.Bethovenin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Dahi simfoniyanın yeganə operası "Fidelio"da alman, Avstriya və fransız opera janrı ənənələri sintezləşdirilmişdir. 19 əsrin əvvəllərində A.

musiqisində romantizm cərəyanı geniş yayılmışdı. Romantik operanın təməlini E.T.A.Hofman qoymuşdur ("Undina", 1814), K.M.Veberin "Azad atıcı" operası demokratik alman musiqi romantizminin parlaq nümunəsidir. E.T.A.Hofman musiqi estetikası məsələlərini tədqiq etmişdir. A. musiqi həyatında xor sənəti geniş vüsət almışdı. İlk dəfə xor 1791 ildə Berlində təşkil olunmuşdur. 1809 ildən ilk təşkilatçısı K.F.Selter olan bir sıra xor cəmiyyətləri (lidertaffellər) fəaliyyət göstərirdi. Simfonik janr F.Mendelsonun, P.Şumanın, P.Vaqnerin əsərlərində daha da inkişaf etmişdir. F.Mendelson A.-da ilk konservatoriya (1843, Leypsiq) yaratmış, sonralar Kölnə, Ştutqartda da konservatoriyalar, Berlində isə ali musiqi məktəbi açılmışdır. P.Şuman mütərəqqi "Yeni musiqi jurnalı"nın (1834) əsası qoymuşdur. 1848 ildən, əsasən, A.-da yaşayan macar pianoçusu, dirijor və bəstəkar F.Listin yaradıcılığı alman musiqisinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. P.Vaqner musiqi obrazlarının psixoloji aləmini zənginləşdirmiş, orkestrin ifadə vasitələrini genişləndirmişdir. Romantik məktəbin ənənələrini, proqramsız simfoniya və kamera musiqi formalarını, xor musiqisini İ.Brams inkişaf etdirmişdir. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində bəstəkar və dirijor R.Ştraus və M.Reger musiqinin köklü yeniləşməsi istiqamətində çalışırdılar. 20 əsrin əvvəllərində Regerin, italyan bəstəkarı və pianoçusu F.Buzoninin, sonralar P.Hindemitin yaradıcılığında neoklassisizm üstünlük təşkil edirdi.

Veymar respublikası illərində (1919–1933) fəhlə xorlarının, bəstəkarlardan X.Eysler, V.Fogel, E.Q.Mayer və anti-faşist müğənni E.Buşun iştirak etdiyi təşviqat qruplarının fəaliyyəti genişləndi. 1920 ildə Berlin Avropada ən böyük musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. 1930-cu illərdə Y.Xasin xalq operalarında, V.Eqk və K.Orfun bəzi əsərlərində neofolklorizmin cəhətləri aydın görünürdü. A.-da nasist diktaturası və İkinci dünya müharibəsi illərində ölkənin mədəni həyatı, o cümlədən musiqi sənəti ağır sınaqlara məruz qaldı. Bəstəkarlardan A.Şönberq, P.Hindemit, K.Vayl, L.Kestebərg və b. ölkəni tərk etdilər. Bəstəkar C.Zimon, dirijor R.d'Arquto ölüm düşərgəsində həlak oldular, musiqi folklorçusu K.Huber gestapo tərəfindən güllələndi; bəstəkar X.Distler intihar etdi.

Nasist A.-nın süqutundan sonra alman musiqisinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Bir çox musiqi müəssisələri bərpa edildi, yeniləri yarandı. Şərqi A.-da Alman Dövlət Operası (Berlində), Leypsiq, Veymar, Drezden və b. ş.-də opera teatrları açıldı. Yeni orkestrlər, xor kollektivləri, opera truppaları (1947 ildə Berlində yaradılmış "*Komışe oper*" dünya şöhrəti qazandı) meydana gəldi. Berlin filarmonik okrestri, Bavariya radiosu və Şimali A. radiosu okrestrləri, Münxendə, Hamburqda, Ştutqartda ali musiqi məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin 1980-ci illərin sonunadək bəstəkarlıq fəaliyyəti ideoloji buxovların təzyiqi ilə üzleşirdi. H.Eysler, R.Vaqner-Regeni, O.Gerster, E.Q.Mayer, P.Desau, P.Kurstbax ("Tomas Münser" operası, 1950) tanınmış alman bəstəkarları idi. 1960–70-ci illərin simfonik əsərləri sırasında M.Buttinqin simfoniya, Q.Volgemutun skripka ilə orkestr üçün konserti seçilir. Z.Mattus, P.X.Ditrix və b. radikal novator kimi çıxış etdilər. Dirijorlardan Q.Aabendrot, F.Konviçni, K.Zanderling, K.Mazur, X.Kox; xor dirijorları R.Mauersberger, Q.Ramin (həmçinin orqançalan); müğənnilər A.Burmayster, M.Kloze, K.Ebers, E.Vitte, T.Adam, P.Şrayer; orqançalanlar V.Şetelx, Q.Kestner, X.Kollum, A.Veberzinke; opera rejissorları X.Arnold, Q.Kupfer, E.Fişer, İ.Herts, V.Felzenşteyn tanınmış musiqi ifaçıları sırasındadır. M.Şnayder, V.Fetter, Q.Besseler, E.Q.Mayer, Q.Knepler, K.Lauks, V.Ziqmund-Şultse və b. görkəmli musiqişünaslardır.

K.Orf (musiqili teatr və uşaqların musiqi-estetik tərbiyəsi sahəsində), V.Eqk, B.Blaxer, Q.Röyter fəaliyyətlərini AFR-də davam etdirdilər. X.V.Hentse, B.A.Simmerman, Q.Klebe, X.U.Engelman, D.Şnebel, E.Karkoşka, V.Kilmayer, A.Rayman və b. müharibədənsonrakı bəstəkarlar nəslinin nümayəndələridir. Darmştaftda "Beynəlxalq yeni musiqi tətil kursları" (1946 ildən; bax *Darmştaft festivalı*), *Donauşingen festivalı* (1950 ildən), Köln elektron musiqi studiyası avanqard musiqi aləmində geniş tanınır. Qərbi Berlinin musiqi mədəniyyəti ən yeni musiqi janrları və üslubları ilə təmsil olunurdu. 1960-cı illərdə K.Ştokhauzen, M.Kagel, D.Ligeti, X.Laxenman dünyanın aparıcı avanqard bəstəkarlarından idilər. Musiqi ifaçılarından dirijorlar O.Yoxum, G.fon Karayan, R.Kempe, X.Knappertsbus, X.Ros-

baud, İ. Keylbart, F. Leytner, R. Kube-lik, K. Rixter; opera rejissorları Viland və Volfqanq *Vagner*, Q. *Rennert*, Q. R. Zelner; müğənnilər X. *Pilarçik*, D. *Fişer-Diskau*, İ. *Bork*, A. *Şlemm*, P. *Aleksander*, K. *Höfliger*, A. *Rotenberger*, Q. *Prey*, L. *Popp*; pianoçular V. *Bakhauz*, V. *Kempf*, K. *Eşenbax*; violonçelçalan Z. *Palm*, trubaçalan A. *Şerbaum* tanınmışlar. Musiqişünaslıq elmi K. X. *Vernerin*, U. *Dibeliusun*, F. *Blumenin*, V. *Vioranın*, X. Q. *Eggebretsin*, K. *Dalhauzun*, K. Q. *Fellererin* və b.-nin əsərləri ilə təmsil olunmuşdur.

Alman Dövlət Operası, Alman Operası (Berlində), Bavariya Dövlət Operası (Münxendə), Hamburq Dövlət Operası, Vürtemberg Opera Teatrı (Ştutqartda), Reyn Alman Operası (Düsseldorfda), “Komışe oper” (Berlində), Drezden Operası birləşmiş A.-nın aparıcı opera teatrlarıdır. *Berlin Filarmonik Orkestri*, Bavariya radiosu və Şimali Almaniya radiosu orkestrləri ən yaxşı simfonik orkestrlər sırasındadır. Münxendə, Hamburqda, Ştutqartda, Berlində, Leypsiqdə, Drezdendə, Veymarda ali musiqi məktəbləri fəaliyyət göstərir. Musiqi müsabiqələri və festivalları (o cümlədən *Bayreut festivalı*, “*Berliner festspiele*”, Frankfurt-Maynda 1953 ildən hər il keçirilən alman caz festivalı), musiqişünaslıq elmi, ifaçılıq və musiqi pedaqogikası üzrə konqres və simpoziumlar keçirilir. Darmstadtada Beynəlxalq caz mərkəzi (1983) açılmışdır. “*Berenrayter*” (Kassel), “*Henle*” (Münxen) nəşriyyatları fəaliyyət göstərir.

A.-da Azərb. bəstəkarlarından Q. Qarayevin “*Yeddi gözəl*”, A. Məlikovun “*Məhəbbət əfsanəsi*” baletləri tamaşaya qoyulmuş, Q. Qarayevin “*İldırımli yollarla*” baletindən 2-ci süita, F. Əmirovun “*Nizami*” simfoniyası və simfonik muğamları, S. Hacıbəyovun “*Karvan*” simfonik lövhəsi, Niyazinin “*Rast*” simfonik muğamı (müəllifin idarəsi ilə) ifa olunmuşdur. Müğənnilərdən SSRİ xalq artistləri M. Maqomayev, L. İmanov, həmçinin bir sıra digər ifaçılar A.-da çıxış etmişlər.

Teatr

A.-nın ərazisində ilk gəzərgi aktyorlar – şpilanlar orta əsrlərdə fəaliyyətə başlamışlar. O dövrün teatrları iki janr ilə: kilsə (liturgiya dramı, misteriya, moralite, mirakl) və dünyəvi tamaşalarla (xüsusilə *fastnaxtspillər*) təmsil olunurdu. 16 əsrin ortalarında Q. Saksın mey-

dan tamaşaları məşhur idi. 17 əsrdə knyaz saray teatrları inkişaf edirdi. 17 əsrin ortalarında Məşhur banda adlanan ilk alman peşəkar səyyar teatr truppası yarandı. 18 əsrdə A.-da milli peşəkar teatr formalaşmağa başladı. Teatr nəzəriyyəçisi İ. K. *Qotşed* və Leypsiq truppasının rəhbəri K. *Neyber* “*kobud*” meydan teatrları üslubuna qarşı çıxaraq fransız klassisizmi teatrından bəhrələndirdilər. Maarifçilik dövründə milli teatrın repertuarında, əsasən, Q. E. *Lessinqin*, İ. V. *Götenin*, F. *Şillerin* əsərləri başlıca yer tuturdu. *Lessinqin* Hamburq milli teatrındakı maarifçilik, islahatçı fəaliyyəti (1767–68) milli teatrın təşəkkülündə mühüm mərhələdir. 1777 ildə *Manheymin* aktyor sənəti məktəbi adlanan *Manheymin* milli teatrları açıldı. 18 əsrin sonu–19 əsrin əvvəllərində *Veymar* teatrının (1791 ildə yaradılmışdır) rolu artdı. *Teatra Göte* və *Şiller* rəhbərlik edirdilər. Burada aktyorluq məktəbinin əsasları (“*Aktyorlar üçün qaydalar*”, *Göte*, 1803) formalaşdı. Həmin qaydalara görə səhnə normalarına ciddi riayət edilirdi. 18 əsrin sonu–19 əsrin əvvəllərində romantizm dramaturgiyası meydana gəldi (L. *Tik*, Q. fon *Kleyst*); dram sənətinin romantik nəzəriyyəsinə A. V. *Şlegel* işləyib hazırlamışdı. 19 əsrin birinci yarısında alman teatr rejissorluğu sənəti yarandı. İslahatçı rejissorlardan L. *Tik* Drezden (1825–41), Berlin (1842–47), K. L. *İmmerman* isə *Düsseldorft* teatrlarında (1832–37) fəaliyyət göstərmişlər.

19 əsrin ortalarında rejissor sənəti inkişafında yeni mərhələ başlandı. F. fon *Dingelştedtin* (1851–67 illərdə Münhendə və Veymarda işləmişdir) yaradıcılığı bədii tərtibat rejissorluğu adlanan yeni ənənənin, *Vyanadakı Burqteatr*-də işləyən G. *Laube* isə söz rejissorluğu adlanan istiqamətin əsasını qoymuşlar. Bu iki yaradıcılıq istiqaməti 19 əsrin sonunda *Meyningen* teatrında (əsas 1831 ildə qoyulmuşdur) birləşmişdir. Səhnədə dövrün atmosferinin canlandırılması, yeni məşq sistemi, kütləvi səhnelərə xüsusi diqqət, aktyor ansamblına yüksək tələbkarlıq – bütün bunlar *Meyningen* teatrına dünya şöhrəti gətirmiş və Avropa teatrının ümumi inkişafına, o cümlədən K. S. *Stanislavskinin* yaradıcılığına təsir göstərmişdir. 1883 ildə Berlində aktyorlardan E. *Possart*, F. *Qaaze*, L. *Barnay* və b.-nin təşəbbüsü ilə ölkənin əsas milli teatrları – “*Alman teatrları*” yaradılmışdır (rəhbəri dramaturq, rejissor, teatr xadimi A. L. *Apponja* idi). Natura-

lizm və “yeni dram” tərəfdarı olan rej. O. *Bram* “*Azad teatr*”-in (Paris) təcrübəsindən bəhrələnməklə “*Azad səhnə*” ədəbi-teatr birliyini yaratmışdır (1889). *Bramın* tamaşalarında görkəmli aktyorlardan Y. *Kayns*, A. *Basserman*, E. fon *Vinterştayn* və b. çıxış etmişlər.

Birinci dünya müharibəsindən sonra alman teatrına yeni rejissor nəsli gəldi. Ekspresionizmə meyil edən bu rejissorlar çiçəklənmə dövrü 1910-cu illərin sonu–1920-ci illərin birinci yarısına təsadüf edən publisistik teatr yaratdılar. 1920-ci illərdə alman teatrları sürətlə siyasiləşirdi və proletar teatr sənəti geniş vüsət alırdı. Siyasi teatrın parlaq nümayəndəsi rej. E. *Piskator* idi.

20-ci illərin sonunda B. *Brextin epik teatr nəzəriyyəsi*, əsasən, formalaşdı. *Brextin epik teatrının* inkişafında onun 1928 ildə səhnəyə qoyulmuş “*Üçqəpiklik opera*” əsərinin tamaşası mühüm mərhələ oldu.

İkinci dünya müharibəsindən sonra dağıdılmış teatrlar bərpa edilir, yeniləri inşa olunurdu. Şərqi A.-da sosialist teatrları inkişaf edirdi. Repertuarda klassika ilə yanaşı ADR dramaturqlarının əsərləri və sovet pyesləri mühüm yer tuturdu. Rejissorlardan M. *Lanqhoff*, T. *Lanqhoff*, M. *Vekvert*, B. *Besson* və b., aktyorlardan E. *Vaygel*, E. *Buş*, E. *Geşonnek*, Q. *May*, A. *Lanq* və b. görkəmli teatr xadimləri idi. Yaradıcılığında absurd teatrları elementlərini və sürrealizmi birləşdirən dramaturq və teatr xadimi X. *Müller* 1970–80-ci illərdə bütün Avropada tanınırdı. Qərbi A. teatrında İkinci dünya müharibəsindən sonra sənədli dram (R. *Hoxxut* və P. *Vays*) və neonaturalizm inkişaf etdi. T. *Dorst*, D. *Tabori*, B. *Ştraus*, M. *Şperr* və b. 1970–90-cı illərin aparıcı dramaturqları idi. Yeni rejissorlar nəsli meydana gəldi: P. *Paliç*, D. *Dorn*, K. *Paymann*, P. *Ştayn*, K. M. *Qrüber*. Görkəmli kinorejissor R. V. *Fasbinderin* 1970-ci illərdəki teatr yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Qərbi Berlin Avropanın aparıcı teatr şəhərlərindən idi. AFR və Qərbi Berlinin tanınmış aktyorları: E. *Doyç*, T. *Gize*, B. *Minetti*, B. *Hans*, Y. *Lampe*, E. *Klever* və b.

20 əsrin sonu–21 əsrin əvvəllərində alman teatrında yeni rejissor nəsli yetişmişdir (K. *Martaler*, F. *Kastorf*, L. *Hausman*, T. *Ostermayer*, M. *Talhaymer* və b.).

Berlindəki “*Alman teatrları*”, “*Kammerşpile*”, “*Berliner ansambli*”, “*Folkşbüne*”, “*Komışe oper*”, Münxendəki “*Kammerşpile*” və “*Rezidens teater*”,

Hamburqda “*Taliya teater*”, Ştutqartın, *Düsseldorfun* teatr truppaları və s. A.-nın aparıcı teatrlarındandır. Əsas teatr məktəbləri: E. *Buş* ad. Ali aktyor sənəti məktəbi (Berlin), O. *Falkenberg* ad. məktəb (Münxen) və s. Berlində, *Visbadenda*, *Hannoverdə* və b. şəhərlərdə teatr festivalları keçirilir.

Rəqs

17 əsrdən başlayaraq knyaz və hersoq saraylarında rəqslərlə birlikdə bayram şənlikləri təşkil olunurdu. Ştutqartda “*Sadiq cəngavərlərin baleti*” və “*Erinniyanın baleti*” (1609), qrotesk janrında olan “*Qurbağaların baleti*” (1618) göstərilirdi. Drezdendə sakson kurfurstu sarayında xoreoqraf Q. *Mölix* “*Orfey və Evridika*” (Q. *Şüts*, 1638) baletini tamaşaya qoymuşdu. 17 əsrin axırında saray rəqsləri ilə yanaşı misteriya və komediya tamaşalarından intişar edən şəhər baletləri də yaranır. Hamburq opera teatrında (1678) opera tamaşalarına ayrı-ayrı rəqs səhneləri də daxil edilirdi. Rəqs tamaşaları Leypsiq şəhərində (xüsusən yarmarkaların keçirildiyi zaman) geniş vüsət almışdı. 18 əsrin ortalarında alman baletində islahatlar aparıldı. “*Rəqs və balet haqqında məktublər*” (1760) adlı nəzəri əsərin müəllifi J. J. *Noverr* 1760–67-ci illərdə Ştutqartda hersoq sarayında fəaliyyət göstərmişdir. O, antik mövzular, yaxud məşhur ədəbi əsərlər (“*Herkulesin ölümü*”, 1762; “*Medeya və Yazon*”, 1763, J. J. *Rodolf*) əsasında müstəqil balet tamaşaları hazırlamağa cəhd göstərirdi. 1830–40-cı illərdə irihəcmli romantik baletlər geniş yayılmışdı. Xoreoqraflardan F. M. *Ore* və P. *Talyoninin* fəaliyyətləri dövründə Berlin saray operasının baletləri yüksək peşəkar səviyyədə qoyulurdu. 1860-cı illərin əvvəllərində Hamburqda xoreoqraf K. *Lanner*, Leypsiqdə (1859–62) və Münxendə (1869–75) isə L. *Qran* çalışırdılar. 19 əsrin sonlarında A. baletləri böhran keçirirdi; yeganə tanınmış xoreoqraf X. *Kröllər* idi.

20 əsrin əvvəllərində A.-da səhnə rəqsinə maraq yenidən artdı. Buna səbəb ekspresiv-plastik rəqsin dircəlişi və 1905 ildə Berlində rəqs məktəbi açmış A. *Dunkan* ardıcılıqlarının çıxışları olmuşdur. Alman rəqsinin inkişafında E. *Jak-Dalkrozo* tərəfindən 1910 ildə Drezden yaxınlığındakı *Hellerau* şəhərində yaradılmış ritmika məktəbinin böyük rolu olmuşdur. 1920-ci illərin əvvəllərində

Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyətdən sonra alman cəmiyyətindəki əhvali-ruhiyyəni əks etdirən və ekspresionizmə yaxın olan ifadəli rəqs (*Ausdruckstanz*) yarandı. Onun ən görkəmli nümayəndələri M. *Viqman*, X. *Kroytsberq*, R. fon *Laban*, K. *Yoss*, Q. *Palukka* idi. Nasizm dövründə “ifadəli rəqs” təqiblərə məruz qalmış, görkəmli balet xadimləri ölkəni tərk etmişdilər. 1949 ildən sonra AFR və ADR-də balet sənəti müstəqil inkişaf etmişdir.

ADR-də rəqs sənətinin əsas istiqaməti klassik balet olmuşdur. Yeni açılan balet məktəblərində SSRİ-dən olan pedaqoqlar dərs keçirdi. 1980 illərin sonuna kimi, əsasən, rus klassik repertuarından olan əsərlər tamaşaya qoyulurdu. ADR-in ən məşhur xoreoqraflarından olan T. *Şilling* Veymarda (1952–56), Drezdendə (1956–64) işləmiş, Berlində “*Komışe oper*” teatrında balet truppası yaratmışdı (1965). Onun quruluşunda V. *Eqkanın* “*Abraksas*” (1957), B. *Blaxerin* “*Venesiyalı mavr*” (1969), X. V. *Hensenin* “*Undina*” (1970) baletləri səhnəyə qoyulmuşdur. ADR-də fəaliyyət göstərən balet kollektivləri sırasında *Leypsiqin*, *Drezdenin* dövlət operaları, *Qalle xalq teatrının* truppalarını da göstərmək olar.

AFR-in və Qərbi Berlinin iri opera teatrları nəzdində, əsasən, ABŞ-dən və Böyük Britaniyadan olan xoreoqrafların rəhbərlik etdiyi balet truppaları fəaliyyət göstərirdi.

1961–73-cü illərdə C. *Kranko* Ştutqartda işləmiş və “*Onegin*” (P. İ. *Çaykovskinin* və K. X. *Ştoltsenin* musiqisi əsasında, 1965), “*Şiltaq qızın yumşalması*” (D. *Skarlatti* və K. X. *Ştoltsenin* musiqisi əsasında, 1969) baletlərini tamaşaya qoymuşdur. *Krankonun* baletlərində məşhur balet ustaları M. *Hayde*, S. *Hanke*, R. *Kreçan* çıxış etmişlər. 1960-cı illərin sonunda Ştutqart baletləri Qərbi Avropanın ən yaxşı balet truppalarından idi. 1970-ci illərdə Hamburq Dövlət Opera teatrının balet truppasına C. *Noymayer* rəhbərlik etmişdir (1973 ildən). Digər məşhur balet kollektivlərindən Bavariya Dövlət baletini (Münxen), Köln Opera teatrının “*Tansforum*” ansamblını, *Vuppertal* rəqs teatrının truppasını (1973 ildən P. *Bauş* rəhbərlik etmişdir), Qərbi Berlinin rəqs kollektivlərindən isə Alman operası baletini, “*Berlin baletləri*” kompaniyasını göstərmək olar. A.-nın birləşməsindən sonra alman xoreoqrafiyasının hər iki istiqaməti – balet və sərbəst rəqs aktiv inkişaf etmişdir. Hamburq baletini aparıcı kollektiv olaraq fəaliyyət göstərir. Burada C. *Noymayer* A. Q. *Şnitkenin* “*Per Qünt*” (1989), V. A. *Motsartın* musiqisi əsasında “*Rekviyem*” (1991), X. V. *Hensenin* “*Undina*” (1994) baletlərini və s. tamaşaya qoymuşdur. Frankfurt-Maynda balet əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir; 1984–2004 illərdə balet truppasına U. *Forsayt* rəhbərlik etmişdir. Bavariya Dövlət baletini 1989–98 illərdə K. *Vernon*, 1998 ildən isə İ. *Lişka* rəhbərlik etmişdir. A.-da müasir rəqs böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Kökləri 1920-ci illərin “ifadəli rəqs”i ilə bağlı olan, lakin yeni keyfiyyətdə dirçələn “*tansteater*” 1970-ci illərdən geniş inkişaf etməkdədir. P. *Bauş*, Y. *Kresnik* və başqaları rəqs tamaşaları yaradırlar. *Bauşun* tamaşalarında sosial problemlər psixoloji kolliziyalar üçün fon rolunu oynadığı halda, müasir cəmiyyəti ifşa edən antifasist *Kresnikin* tamaşalarında sosial bələlərin siyasi kökləri də üzə çıxarılır. Q. *Boner*, R. *Hofman*, S. *Linke*, S. *Vals* sərbəst rəqs sahəsində ən məşhur alman artist və xoreoqraflarıdır.

Kino

Kinematografiyanın yaranmasının rəsmi tarixindən iki ay əvvəl, 1895 il noyabrın 1-də ixtiraçılar E. və M. *Skladanovskilər* Berlinin “*Vinterqarten*” muzik-hollunun binasında özlərinin hazırladığı proyeksiya aparatı (bioskop) vasitəsilə qısametrajlı filmlər nümayiş etdirdilər. 1896 ildə O. *Mester* A.-da qısametrajlı sənədli və bədii filmlər istehsal edən ilk studiya açdı. Sonradan “*Messter Film*” və “*Deutsche Bioskop*” (hər ikisi 1897), “*Münxener Kunstfilm*” (1907), “*Union*” (1910) və b. kinofirmalar fəaliyyət göstərirdi. 1910-cu illərdə görkəmli dramaturqlar A. *Şnitser*, Q. *Hauptman*, Q. *Zuderman* və b. kinematografiya işində yaxından iştirak etməklə bu sahənin çiçəklənmə dövrü başladı. Bir çox tanınmış teatr aktyorları – P. *Vegener*, A. *Basserman*, M. *Pallenberq* və b. kinematografa gəldi. “*Mavi siçan*” (1912, rej. M. *Mak*), “*Praqalı tələbə*” (1913, rej.-lər S. *Rie* və *Vegener*) və s. bu dövrün ən əhəmiyyətli filmləri sırasındadır.

Birinci dünya müharibəsi illərində idxalın həcmi azaldığı üçün A.-da filmlərin istehsalı təq. 8 dəfə artdı. Ən görkəmli alman rej.-lərindən biri E. *Lübiç*, həmçinin R. *Osvald* və C. *Mayın* yaradı-

çılığı bu dövrlə bağlıdır. Kinematograf vətənpərvərliyi təşviq edirdi: Osvaldın "Maks dəmir xaçı necə qazandı", M.Obalin "Şərəf döyüş meydanında" (hər ikisi 1914) və s. Cəbhədəki bir sıra uğursuzluqlardan sonra populyar janrlara – melodram, komediya, macərə filmləri və s. yenidən maraq artdı: P.Vegener və P.qlizenin "Rütsebalın toyu", O.Rippertin "Homunkulus", Osvaldın "Hofmanın nağılları" və "Dorian Qreyin portreti" (hamısı 1916), P.Lenin "Yatmış gözəl" (1917) və s.

"Anna Boleyn". Rej. E.Lyubiç. 1920.

lan ("Yəhudi Züss", 1940), V. Libenayner ("Mən ittiham edirəm", 1941) filmlərini çəkildilər. İkinci Dünya müharibəsi illərində yaranan filmlər bəzən hakim rejimlə gizli polemikaya girirdi: "Arvadımı sənə etibar edirəm" (1942, rej. V.Hoxbaum), "Xəyalımda sən idin" (1944, rej. V. Ştaudte), "Böyük azadlıq №7" (1944, rej. H. Koynter) və s.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ADR və AFR ilə Qərbi Berlinin kinematografi müstəqil inkişaf etmişdir.

Şərqi A.-nın kino sənətində yeni inkişaf mərhələsi başlandı. 1946 ildə "Defa" studiyası (Babelsberq, Berlin yaxınlığında) yaradıldı. Bu dövrdə yaranan filmlərin əksəriyyəti anti-faşist mövzuda idi: "Kölgədə nikah" (1947, rej. K. Metsiq), "Blyumun işi" (1948, rej. E. Engel) və s. 1950-ci illərdə yeni ifadə vasitələri axtaran cavan rejissorlar nəslə yetişdi: Q. Klyayn ("Qlyayvits əməliyyatı", 1961), Y. Kunert ("Verner Holtun macəraları", 1965) və b. Anti-faşist mövzu 20 əsrin 2-ci yarısında Şərqi A. kinounda əhəmiyyətli yer tuturdu: K. Volfun "Lissi" (1957), "Ulduzlar"

"Nibelunqlar". Rej. F.Lanq. (Ziqfrid- P.Rixter). 1924.

(1959), "Professor Mamlok" (1961), F. Bayerin "Yalançı Yakob" (1975), X.E. Brandtın "Gecə ilə gündüz arasında" (1975) və s. Bu illərdə ədəbi əsərlər ekranlaşdırılır, bioqrafik filmlər də yaranırdı: E. Günterin "Lotta Veymar-da" (1975) və "Gənc Verterin iztirabları" (1976), X. Zemanın "Bethoven – ömür günləri" (1976) və "Van Qoqla görüş" (1985) və s.

1940-cı illərin sonu Qərbi A. filmlərinin çoxu 2-ci Dünya müharibəsinə həsr olunmuşdur: V. Ştaudtenin "Qatillər bizim aramızdadır" (1946) və "Rotasiya" (1949), X. Koynterin "Həmin günlərdə" (1947), X.E. Braunun "Dünən ilə sabah arasında" (1947), Q. Fredersdorfun və M. Qoldşteynin "Yol uzundur" (1948) və s.

1960-cı illərin əvvəllərində bir qrup gənc kinematografçı "Oberhausen manifesti"ni qəbul edərək "yeni alman kinosu"nun inkişafı konsepsiyasını irəli sürdü (A. Kluge, V. Hersoq, F. Şlöndorf, R. V. Fasbinder, V. Venders). "Yeni alman kinosu"nun əsasları 1970–80-ci illərdə M. fon Trott, D. Qraf, P. Brinkman və b.-nin yaradıcılığında davam etdirildi. Kinematografçıların "Gənc münxənlilər" birliyi yarandı. Bu illərin ən dəyərli filmləri sırasında V. Vendersin "Alisa şəhərlərdə" (1974), "Zaman keçdikə" (1976), "Paris, Texas" (1984), V. Hersoqun "Hər kəs özü üçün və Allah hamıya qarşı" (1974), P. V. Fasbinderin "Veronika Fossun üzüntüsü" (1982), F. Şlöndorfun "Tənəkə təbili" (1979) və s. adlarını çəkmək olar.

Qərbi Berlində çəkilmiş ən tanınmış filmlərdən X. Koynterin "Epiloq" (1950), R. Siodmakın "Siçovullar" (1955), V. Ştaudtenin "Top serenadasi" (1958) və "Üç qəpiklik opera" (1962), K. Hofmanın "Raynsberq" (1967), O. Runtzenin "Lord fon Barmbek" (1973), U. Şamoninin "Şapoklyak" (1974), V. Qremmin "Qardaşlar" (1977), X. Farokinin "İki müharibə arasında" (1978), B. Zinkelin "Vəzifəsindən kənar edilmişdir" (1982) və s.-dir.

A.-nın birləşməsindən sonra kinematografçılar 1980-ci illərin böhranını aradan qaldırmaq üçün bir sıra populyar məişət komediyaları çəkildilər. Yeni nəsil rej.-ların meydana gəlməsi ilə A. kinematografiyasında növbəti sıçrayış baş verdi; T. Tıkverin "Qaç, Lola, qaç" (1998) filmi geniş beynəlxalq rezonans yaratdı. X.K. Şmidtin "23" (1998), "Kreyzi" (2000) və "Uzaq işıq" (2003), A. Drezinin "Gecə adamları" (1999), K.

Petsoldun "Daxili təhlükəsizlik", V. Yoppun "Amerikanı unut", E. Qronenbornun "alyaska.de", L. Bekkerin "Kanak Atak" (hamısı 2000), O. Rölerin "Aqnes və qardaşları" (2004) və "Elementar zərrəciklər" (2006) filmləri 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində yaranan kino əsərləridir. Kinematograf üçün kadrları Münxendəki Kino və Televiziya Ali məktəbi, Ulmdakı Kino Təhsili İn-tu, Babelsberqdəki K. Volf ad. Kino və Televiziya Ali məktəbi hazırlayır. Berlində (1951–90 illərdə Qərbi Berlində) Beynəlxalq Kino Festivalı, Oberhausen, Manheym və Leypsiqdə qısametrajlı filmlərin beynəlxalq festivalları keçirilir.

Sirk

19 əsrin əvvəllərində A.-da fransız, italyan, daha sonra ingilis gəzərgi sirk truppaları tamaşalar göstərirdi. A.-da ilk stasionar sirk binası 1821 ildə Berlində inşa edilmişdir. Milli sirk banisi alman sahibkarı R. Brilof 1825 ildə sirk truppası yaradaraq Şimali A.-da, sonralar isə Berlində qastrol səfərlərində olmuşdur. E. Volşleger, K. Ginne, V. Karre, E. Rents, Q. Şuman R. Brilofun yetirmələri olmuşlar. 1850–80-ci illərdə sirk sənətinin inkişafında E.Rentsin böyük rolu olmuşdur. O, Berlin, Hamburq, Breslau (indiki Vroslav) və Vyana şəhərlərində stasionar sirklər yaratmışdır. Onun Berlin sirk 19 əsrin ikinci yarısında Avropanın ən yaxşı sirklərindən sayılırdı. Sonralar P. Buşun, A. Şumanın, Qagenbek qardaşlarının, 1920–30-cu illərdə isə E. Vulfun, G. Sarrazaninin, K. Kronenin sirkləri aparıcı mövqə tuturdu.

1946 ildə Şərqi Berlində G. Barleyin sirk-şapitosu; 1948 ildə qış sirk 1948 ildə qış sirk 1948 ildə qış sirk yaradılmışdı. "Aeros", "Buş", "Berolino" sirkləri də fəaliyyət göstərirdi.

Təlimçilərdən Q. Ulma, Q. Rudat, X. Koldam, U. Betther, E. Vidane; kəndirbazlardan Nivars, jonqlyorlardan Valastons tanınmış sirk artistləridir. AFR-də Krone, Altqoff, Barum sirk ailələri nümayəndələrinin rəhbərlik etdiyi sayyar sirklər aparıcı mövqə tuturdular.

20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində alman sirk sənətində avanqardist meyillər populyarlıq qazanır: "Ronkalli" sayyar sirk (1980), "Flik-Flyak" sirk (1989) və s.

Əd.: Malsch R. Geschichte der deutschen

Musik. 3 Aufl. B., 1949; Эпштейн А. Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. М., 1961; Смирин М. М. Германия эпохи Реформации и Великой крестьянской войны. М., 1962; Lindemann G. History of German art. L., 1971; Ребллинг Э. Балет в ГДР и ФРГ // Музыка и хореография современного балета. Л., 1977; Moderne deutsche Geschichte: von der Reformation bis zur Vereinigung / Hrsg. von H.-U. Wehler. Fr./M., 1996; Бусыгина И. М. Регионы Германии. М., 2000; Geschichte des deutschen Films. 2. Aufl. Stuttgart., 2004; История Германии / Под ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Кемерово, 2005. Т. 1–3; Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart / Hrsg. W. Barner. 2. Aufl. Münch., 2006.

ALMANIYA DEMOKRATİK RESPUBLİKASI (ADR) – 1949–90 illərdə Mərkəzi Avropada mövcud olmuş dövlət. 1949 ilin mayında ABŞ, B.Britaniya və Fransanın işğal zonasında AFR-in meydana gəlməsi müqabilində oktyabrın 7-də Sovet işğal zonasında yaradılmışdı. Paytaxtı Berlin (ş. hissəsi) ş. idi. ADR-də hakim partiya Almaniya Vahid Sosialist Partiyası (AVSP) olmuşdur. 1969 ildə AFR-də s.-d. V.Brandtın hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində SSRİ ilə Qərbi Avropa dövlətləri arasındakı əlaqələrdə yeni dövr başlandı. 1972 il dekabrın 21-də ADR ilə AFR arasında münasibətlərin əsasları haqqında müqavilə imzalandı. 1973 ilin sentyabrında ADR BMT-yə üzv qəbul olundu.

20 əsrin 70-ci illərində sənaye inkişafının göstəricilərinə görə, ADR dünyada 10-cu yeri tuturdu. Buna baxmayaraq, 80-ci illərin sonlarında ADR əhalinin həyat səviyyəsinə görə AFR-dən xeyli geridə qalırdı. 1970–80 illərdə beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi nəticəsində AFR-in hakim dairələri əsas diqqətini ADR ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə yönəltdi. Bununla yanaşı, AFR-in radio və televiziya vasitəsilə apardığı təbliğat ideoloji qarşıdurmanı kəskinləşdirirdi. Belə şəraitdə ADR hökuməti iki dövlət arasındakı ictimai əlaqələri məhdudlaşdırmağa çalışır, əhalinin üzərində nəzarəti gücləndirirdi. Nəticədə 1980-ci illərin əvvəlində ADR-də daxili vəziyyət daha da gərginləşdi. SSRİ-də həyata keçirilən yenidənqurma siyasətini ADR əhalisi böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılasa da, hökumət bunu çox neqativ qəbul etdi. 1989 ilin payızında vəziyyət böhran həddinə çatdı, kütləvi etiraz aksiyaları başladı. Ölkəni kütləvi şəkildə tərk edən əhalinin qarşısını al-

mağa və vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışan AVSP rəhbərliyi 1989 il oktyabrın 18-də E.Honekkeri tutduğu bütün vəzifələrdən azad etdi. İnzibati hərc-mərclik nəticəsində ADR ilə AFR sərhədində sərbəst gediş-gəliş bərpa olundu. Siyasi böhran dövlət böhranına çevrildi. Dekabrın 7-də hakimiyyət Yevangelist kilsənin təşəbbüsü ilə yaradılan və mövcud partiyalarla yanaşı kütləvi və qeyri-formal siyasi təşkilatların da təmsil olunduğu Dəyirmi masaya keçdi. 1990 il martın 18-də keçirilən parlament seçkilərində Demokratik Sosializm Partiyası (keçmiş AVSP) məğlubiyyətə uğradı. Xristian demokratların lideri L. de Mezyer koalisiya hökumətinin rəhbəri seçildi. Milli palata deputatlarının əksəriyyəti ADR-in AFR-in tərkibinə qatılmasına tərəfdar idi. ADR 1990 il mayın 18-də AFR ilə iqtisadi və sosial birlik haqqında müqavilə imzaladı. Həmin il avqustun 31-də iki dövlətin birləşməsi haqqında müqavilə imzalandı. Bax həmçinin *Almaniya Federativ Respublikası*.

ALMANIYA SOSIAL-DEMOKRAT PARTIYASI (ASDP) – Almaniyanın əsas siyasi partiyalarından biri. 1869 ildə Eyzenax ş.-ndə Almaniya fəhlə cəmiyyətlərinin ittifaqı ilə Ümumalman fəhlə ittifaqı sol ünsürlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. 1875 ildə Ümumalman fəhlə ittifaqı tamamilə ASDP-yə daxil oldu. O. Bismark 1878 ildə partiyayı qadağan etdi. 1890 ildə fəaliyyətini bərpa edən ASDP 1912 ildə Reyxstaqın ən güclü fraksiyasına çevrildi. 1917 ildə ASDP üzvlərinin bir qrupu partiyadan ayrılaraq Almaniya Müstəqil Sosial-Demokrat Partiyasını (AMSDP) yaratdı. 1933 ildə ASDP nasistlər tərəfindən qadağan olundu, üzvləri repressiyaya məruz qaldı. 1946 ildə ASDP-nin Kommunist partiyası ilə birləşməsi nəticəsində *Almaniya Vahid Sosialist Partiyası* (AVSP) yarandı. Həmin ildə ASDP Qərbi Almaniya da fəaliyyətini bərpa etdi. 1966 ildə K.G.Kizinger başda olmaqla Xristian Demokrat İttifaqı–Xristian Sosial İttifaqı və ASDP-dən ibarət "böyük koalisiya" hökuməti təşkil edildi. 1969 ildə keçirilən seçkilərdə qalib gəlmiş ASDP Azad Demokratik Partiya (ADP) ilə koalisiya hökuməti yaratdı. 1990 ilin sentyabrında AFR-in və keçmiş ADR-in s.-d.-ləri ASDP-də birləşdi. 1998 ildə bundestaq seçkiləri nəticəsində ASDP hakim partiya oldu.

H.Şröder Almaniyanın yeni kansleri seçildi.

ALMANIYA VAHİD SOSIALİST PARTİYASI – 1946–90 illərdə Almaniyaya Demokratik Resp.-nda mövcud olmuş hakim partiya. Bax *Almaniya Sosial-Demokrat Partiyası*.

ALMANIYADA KƏNDLİ MÜHARİBƏSİ (1524–26), Böyük kəndli müharibəsi – orta əsrlərdə Almaniyada ən böyük kəndli hərəkatı. 15 əsrin sonu – 16 əsrin əvvəllərində güclənən feodal irticası və zülmünə qarşı yönəldilmişdi. A.k.m. Şvabiya (Şvabiya-Şvarsvald), Frankoniya və Türingiya-Saksoniya r-nlarını bürümüşdü. Üsyan 1524 ilin iyununda Cənubi Şvarsvalddə başlanmış, qısa zamanda Reyn və Dunayın yuxarı boyundakı mahallara yayılmışdı. Üsyançıların *Reformasiya* hərəkatı, xüsusilə yoxsul kəndli kütləsinin rəhbəri Tomas Müntserin tərəfdarları ilə əlaqəsi feodalları qorxuya salmışdı. 1525 ilin əvvəlində kəndli çıxışları daha da gücləndi. Bu dəfə üsyanın mərkəzi Yuxarı Şvabiya oldu. 1525 il martın əvvəllərində Memmingen ş.-ndə toplanan kəndli qurultayında “12 maddə” proqramı qəbul edildi. Proqramda təhkimçiliyin ləğvi, töycülərin, biyarın azaldılması, icma yerlərindən (otlaq, meşə, göl, çay və s.) kəndlilərin yenidən sərbəst istifadə etməsi və s. tələblər var idi. Martın 25-də üsyançı dəstələrinin rəhbərləri feodallarla sülh bağladılar. Bu, feodallara hərbi qüvvələri səfərbər etmək üçün vaxt qazanmaq imkanı verdi. 1525 ilin aprelində Şvabiya ittifaqının (iri knyazların hərbi və siyasi təşkilatı) qoşunları gözlənilmədən hücumə keçib üsyançıları məğlub etdilər. Frankoniya da üsyan 1525 il martın axırında başladı. Burada yoxsul sənətkarlar və tacirlər üsyançılara tərəfdar çıxdı. Bəzi şəhərlərdə yoxsullar darvazaları açıb üsyançıları şəhərə buraxdılar. Frankoniyada bürgerlər Almaniyanın yeni siyasi quruluşunu müəyyən edən yeni layihə irəli sürdülər. 1525 ilin may–iyun aylarında Şvabiya ittifaqının qoşunları Frankoniya üsyanını məğlub etdilər. Üsyanın güclü olduğu Türingiya–Saksoniyada hərəkata bilavasitə Müntser rəhbərlik edirdi. Müntser və onun tərəfdarları feodal münasibətlərinin ləğvini tələb edirdilər. 1525 il martın 17-də üsyanın mərkəzi Mülhauzen ş.-ndə inqilabi çevriliş nəticəsində Müntserin başçılığı ilə inqilabi hökumət yaradıldı. Kəndlilərin yerliçilikdən uzaqlaşa bilməməsi Münt-

serə Türingiyada üsyanın inqilabi mərkəzini yaratmağa imkan vermədi. 1525 il mayın 15-də Frankenhauzen ş. yaxınlığındakı döyüşdə Müntserin dəstəsi məğlub oldu. Əsir düşən Müntser mayın 27-də edam edildi. 1525 ilin aprel–may ayları hərəkatın ən yüksək mərhələsi idi. Bu aylarda A.k.m.-ndə 100 minə yaxın adam iştirak etdi. Mübarizə Avstriya torpaqlarında, xüsusilə Tirola daha çox (1525 ildə də) davam etdi. Tirol kəndlilərinin görkəmli rəhbəri M. Qaysmayr idi.

ALMANIYADA 1848–49 İLLƏR İNQİLABI – burjuva-demokratik inqilab; başlıca vəzifəsi vahid milli alman dövləti yaratmaq və feodal-mütləqiyyət qaydalarını ləğv etmək idi. Hərəkatverici qüvvəsi geniş xalq kütlələri – fəhlələr, sənətkarlar və kəndlilər olmuşdur. İnqilaba liberal burjuaziya rəhbərlik edirdi. Almaniyada inqilabi hadisələr Fransada respublika elan olunması (1848, 25 fevral) xəbərindən sonra, fevralın 27-də Badendə xalq yığınaqları və nümayişlərlə başladı. Martın əvvəlində həyəcan Qərbi və Cənub-Qərbi Almaniyanın digər dövlətlərini də bürüdü. Ayın 6-dan Berlində baş verən nümayişlər 18-də xalq üsyanına çevrildi. Hökumət qoşunları ilə iki günlük mübarizə üsyançıların qələbəsi ilə nəticələndi. Prussiya kralı qoşunları paytaxtdan çıxartmağa və martın 29-da liberal hökumət təşkil etməyə məcbur oldu. Mayın 22-də Prussiya Milli məclisi işə başladı. Xalq kütlələrinin çıxışları nəticəsində bir sıra digər alman dövlətlərində də liberal hökumət təşkil edildi. Xırda burjuva demokratları da faallaşaraq, başda Ç. Struve və F. Gekker olmaqla Almaniyada respublika yaratmağa cəhd göstərdilər. Lakin onların Badendəki silahlı üsyanı kəndlilərdən kömək almadığından yatırıldı. İri liberal burjuaziya Prussiyada və digər alman dövlətlərində hakimiyyət başına keçdikdən sonra monarxiya rejimini saxlamaq xətti götürdü. Poznan polyaklarının milli azadlıq üsyanı (1848, mart-may) Prussiya hökuməti tərəfindən yatırıldı. Berlin fəhlələrinin qeyri-mütəşəkkil və kortəbii silahlı çıxışı da (14 iyun) məğlub oldu. Ölkənin birləşdirilməsi məsələsini həll etmək məqsədilə 1848 il mayın 18-də Frankfurt-Maynda çağırılmış ümumalman Milli məclisi ümumalman konstitusiyası hazırlanmasını uzadaraq əksinqilabi qüvvələrə möhkəmlənmək imkanı verdi.

Paris fəhlələrinin *İyun üsyanının*

(1848) darmadağın edilməsi alman burjuaziyasının əksinqilab cəbhəsinə keçməsinə sürətləndirdi. Sentyabrın 18-də Frankfurt-Maynda qalxan üsyan şəhər Milli məclisinin liberal çoxluğunun xahişi ilə yatırıldı. Vyanaadakı oktyabr xalq üsyanı məğlub edildikdən sonra Prussiya kralı noyabrın 2-də qraf Brandenburq və baron Manteyfel başda olmaqla, əyanların və yüksək bürokratiyanın nümayəndələrindən ibarət yeni hökumət təyin etdi. Berlində qoşun yeridildi. Prussiyada dövlət çevrilişi baş verdi. 1848 ilin dekabrında Prussiyada elan edilən konstitusiyaya mütləqiyyətin bərpasına yol açdı. Lakin 1849 ilin may–iyun aylarında yeni üsyan dalğası Saksoniyanı və Cənub-Qərbi Almaniyayı bürüdü [*Dresden üsyanı (1848)*, Baden-Pfalts üsyanı (1849)]. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan son vuruşma da üsyançıların məğlubiyəti ilə nəticələndi.

A.-da 1848–49 illər inqilabı liberal burjuaziyanın xəyanəti, xırda burjuva-demokratların qətiyyətsizliyi, fəhlələrin zəifliyi və qeyri-mütəşəkkilliyyəti nəticəsində başa çatmadı. İnqilabın məğlubiyəti ölkənin sonradan militarist Prussiyanın başçılığı ilə birləşdirilməsinə imkan verdi.

ALMANLAR (özlərini döyçə adlandırırlar) – Almaniyanın əsas əhalisi (74,6 mln.); millət. ABŞ-da (5,4 mln.), Kanadada (1,2 mln.), Qazaxıstanda (958 min), Rusiyada (843 min), Braziliyada (710 min), İtaliyada (300 min), Rumuniyada (280 min), Avstriyada (210 min), Fransada (200 min), B. Britaniyada (160 min), İsveçrədə (150 min), Niderlandda (150 min), Avstraliyada (110 min), Qırğızıstanda (101 min) və s. ölkələrdə də yaşayırlar. Ümumi sayları 86 mln. nəfərdir (1995). *Alman dilində* danışirlar. Dilləri 2 qrupa bölünür. Yazıları latın qrafikası əsasında. Dindarları xristiandır.

Alman etnosunun əsasını eramızın əvvəllərində romanlaşmış keltlərlə qaynaşmış qədim german tayfaları (*franklar, sakslar, havarlar, alemanlar* və b.) təşkil edir. Alman etnosu Şərqi Frank krallığı (10 əsrdən Tevton krallığı) dövründə formalaşmağa başlamışdır. Feodal pərakəndəliyi uzun müddət alman xalqının inkişafını ləngidirdi. 16 əsrdə konsolidasiya prosesinin sürətlənməsi nəticəsində vahid ədəbi dil formalaşdı. 18 əsrin 2-ci yarısında kapitalizmin inkişafı A. arasında milli özünüdərk etmə prosesini gücləndirdi. 1871 ildə Prussiya tərəfindən Almaniyanın birləş-

dirilməsindən sonra A.-ı prussiyalaşdırma prosesi gücləndi. 19 əsrin sonlarında alman millətinin formalaşması prosesi, əsasən, başa çatdı.

19 əsrin ortalarında Azərb.-da alman koloniyaları yaranmışdı. Burada alman əhalisinin məskunlaşması və onların iqtisadi-ictimai həyatda fəal iştirakı 1941 ilədək davam etmişdir. Azərb. Resp. yarandıqdan sonra (1991) Azərbaycan-Almaniya əlaqələri yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başlamışdır.

ALMAS – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Şəbüstər bölgəsinin Təsuc kəndistansında. Şəbüstər qəs.-ndən 28 km şm.-q.-dədir.

ALMAS İLDİRİM (İldırım Əbdülməhəmməd oğlu Almaszadənin ədəbi adı; 24.3.1907, Bakı yaxınlığındakı Qala k. – 14.1.1952, Türkiyə, Qalabucaq ş.) – Azərb. şairi. Bakıda “İttihad” məktəbini bitirmiş (1925), 1927 ildə Azərb. Dövlət Un-tında daxil olmuş, lakin tezliklə “tacir oğlu” kimi oradan xaric edilmişdir. “Müsavatçılara aşiq və Türkiyə çavuşlarının həqiqi şagirdi” kimi tənqid edilərək 1928 ildə Dağıstana, sonra isə Türkmənistanı sürgün edilmişdir. İrana (1933), Türkiyəyə (1934) mühacirət etmiş, müxtəlif yerlərdə müəllimlik etmişdir. İlk şeiri (“A dağlar”) 1923 ildə İstanbulda çıxan “Həyat” jurnalında dərc olunmuşdur. “Dün, bu gün” (S.Rüstəmlə müştərək, 1926), “Dağlara səslənirən” (1930) kitablarında lirik və ictimai-siyasi şeirləri toplanmışdır. Türkiyədə yaşadığı illərdə vətən həsrəti mövzusunda yazıb-yaratmış, istiqlal şairi kimi tanınmışdır. A.İ.-in bu dövr yaradıcılığı Azərb. mühacirət poeziyasının parlaq nümunələrindəndir [“Boğulmayan bir səs” (1936), “Azərbaycan mahnıları” (1938), “Bayatılar” (1943), “Seçilmiş şeirləri” (1953), “İgidlərə səslənmiş” (1990) kitabları, “Qara dastan”, “Bir gün gələcək”, “Sürgün” və s. poemaları]. “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında haqqında sənədli film çəkilmişdir (1990, rej. Z.Məhərrəmov). Bakıda adına küçə var.

Əsərləri: Azərbaycanın didərgin salınmış övladı – şair Almas İldırım şeirləri. B., 1990. Qa-

ra dastan. Şeir və poemalar (tərtibçi Maarif Teymur). B., 1994.

Əd.: Nəbiyev B. Didərgin şair. B., 1995.

ALMASZADƏ Qəməz Hacağa qızı (10.3.1915, Bakı – 7.4.2006, Bakı) — Azərb. balet artisti, baletmeyster və pedaqoq. İlk azərb. balerina. Azərb. SSR. xalq artisti

(1943), SSRİ xalq artisti (1959). Bakı balet studiyasını (1930; pedaqoq V.A.Urusova) və Sankt-Peterburq Xoreoqrafiya Məktəbini (1936; pedaqoq M.F.Romanova) bitirmişdir. 1932 ildə SSRİ Böyük Teatrının balet studiyasında oxumuşdur. A. 1936–53 illərdə Azərb. Opera və Balet Teatrının solisti, 1953–89 illərdə (qısa fasilə ilə) baş baletmeysteri olmuşdur (1989 ildən baletmeyster). İlk dəfə səhnəyə on bir yaşında ikən Azərb. Opera və Balet Teatrında “Koppeliya” (L.Delib) baletində kukla rolunda çıxmışdır. 20 əsrin 30-cu illərində yaratdığı Tao Xoa (“Qırmızı lələ”, R. Qlier), Medora (“Korsar”, A.Adan), Mariya (“Baxçasaray fontanı”, B. Asafiyev), Esmeralda (“Esmeralda”, S. Puni) obrazlarında A. yaradıcılığına xas ifadəlilik, plastiklik, səlis və aydın jestlər nəzərə çarpırdı. “Koroğlu” (Ü.Hacıbəyov) və “Şahsənəm” (R. Qlier) operalarında solo rəqsləri onun kamil balerina kimi yetişdiyini göstərirdi. Azərb. milli rəqslərinin mahir ifaçısı sayılan A. Azərb. Dövlət Filarmoniyası Rəqs Ansamblının təşkilatçılardan (1937–38 illərdə bədii rəhbər). Azərb. balet məktəbinin yaradıcılarından olan A.-nin sənətkarlığı klassik xoreoqrafiya ənənələri ilə xalq rəqslərinin xüsusiyyətlərinin vəhdətinə əsaslanmışdır. Klassik repertuarın ən çətin partiyalarından sayılan Maşa (“Şelkuncük”, P.Çaykovski), Raymonda (“Raymonda”, A.qlazunov), Kitri (“Don Kixot”, L.Minkus) və b. obrazları sənətkarlıqla yaratmışdır. Odetta-Odilliya (“Sonalar gölü”, P. Çaykovski) lirik surətinin ifasında özünün zəngin yaradıcılıq imkanlarını daha geniş və parlaq surətdə əks etdirə bilmişdir. Onun milli baletlərdə ifa etdiyi partiyalar Azərb. xoreoqrafiya sənətinin nailiyyətidir. O, Gülyanaq (“Qız qalası”, Ə.Bədəlbəyli) obrazında müasir xoreoqrafiya sənəti texnikasını xalq rəqs yara-

dıcılığı ilə məhərrətlə birləşdirmişdir.

A. 1950 ildə “Gülşən” (S. Hacıbəyov) baletini tamaşaya qoymuş və baş partiyada özü çıxış etmişdir (SSRİ Dövlət mükafatı, 1952). A. “Yeddi gözəl” (Q. Qarayev) baletində Ayışanın təsirli, incə və zərif obrazını yaratmışdır. Onun tamaşaya qoyduğu “Qız qalası” (1948, 1958, 1977, Ə. Bədəlbəyli), “Doktor Aybolit” (1949, İ. Morozov), “Baxçasaray fontanı” (1951, B. Asafiyev), “Yeddi gözəl” (1952, Q. Qarayev), “Qırmızı lələ” (1954, R. Qlier), “Yatmış gözəl” (1955, P.Çaykovski), “Laurensiya” (1956, A. Kreytn), “Qızıl açar” (1957, B. Zeydman), “Arlekinada” (1959, R. Driqo), “Jizel” (1961, A. Adan; N. Fyodorovla birgə), “Sonalar gölü” (1963, 1981, P. Çaykovski), “Qaraca qız” (1965, Ə. Abbasov), “Şur” (1968, F. Əmirov), “Don Kixot” (1973, L. Minkus) tamaşaları bacarıqlı rejissor tapıntıları, xoreoqrafik kompozisiya təkmilliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. A. bir sıra operalarda rəqslərin quruluşunu vermişdir. 1936 ildən Bakı Xoreoqrafiya Məktəbində çalışan A.-nin milli xoreoqrafiya kadrlarının hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdur. Azərb. balet artistlərindən L. Vəkilova, R. Axundova, Ç. Babayeva, T. Şirəliyev

Q. Almaszadə Kitri (“Don Kixot”, L.Minkus) rolunda.

Almatı şəhərinin görünüşü.

va, Gürc. SSR xalq artisti V. Siqnadze və b. A.-in yetişdirmələridir. A. 1970–72 illərdə İraqda işləmiş və İraq Dövlət Rəqş Ansamblının təşkilində bilavasitə iştirak etmişdir. Azərb. balet sənəti haqqında bir sıra məqalələrin müəllifidir.

Əd.: Плетнев В., Гамер Алмасзаде. Б., 1985.

ALMATI (1921 ilədək Vernı; 1929–1997 illərdə Qazaxıstanın paytaxtı) – Qazaxıstanın c.-ş.-ində şəhər, Almatı vil.-nin mərkəzi. Zaili Alatausu silsiləsinin şm. ətəklərində, 650–950 m yüksəklikdə, Böyük Almatı və Kiçik Almatı çayları üstündədir. A. dəfələrlə zəlzələlərdən (sonuncusu 1911 ildə) və sellərdən (sonuncusu 1921 ildə; selə qarşı qurğular inşa edilmişdir) zərər çəkmişdir. Əh. 1025,7 min (2003). D.y. st. Beynəlxalq aeroport.

A. adlanan yaşayış məntəqəsinin yerində yaranmışdır. 1854 ildə burada Vernı adlı rus hərbi istehkamı salınmışdır. 1867 ildən Vernı ş. adlandırılmış və Türküstan gen.-qubernatorluğuna daxil olan Semireçye (Jetisu) vil.-nin mərkəzi olmuşdur.

Şəhərin ilk müntəzəm planı 1868 ildə yaradılmışdır. Un-t binası (1930, memar M.Y. Ginzburq), baş poçtamt (1931–34, memar Q. Q. Gerasimov), tibb in-tu (1939, memar A. İ. Gegello) və digər tikililərin üslubunda konstruktivizmin təsiri görünür. Qazax. EA ansamblında klassik və milli memarlıq motivləri birləşir (1957, memarlar A. V. Şusev, N.

A. Prostakov). “Medeo” idman kompleksi (1972, memarlar V. Z. Katsev, A.S. Kaynarbayev), “Qazaxıstan” mehmanxanası (1977, memarlar L.L. Uxobotov, Y. Q. Ratuşni) və s. maraqlı memarlıq həlli ilə seçilir. 1970-ci illərin sonlarında A.-nın mərkəzi hissəsi yenidən qurulur. 1990-cı illərdən yeni rayonlar (“Samal” və s.) salınır, müxtəlif konfessiyalara aid dini tikililər inşa edilir, abidələr (Müstəqillik monumenti, 1996, memar Ş. E. Vəlixanov) ucaldılır.

A. Qazax.-ın elm və təhsil mərkəzidir: 238 ümumtəhsil tədris müəssisəsi, o cümlədən 189 dövlət, 76 ibtidai və orta ixtisas təhsil müəssisəsi, 40 məktəbdən-kənar təşkilat; Milli EA (1946 ildə əsası qoyulmuşdur, tərkibində 41 elmi tədqiqat in-tu var), Təhsil Akademiyası (1998), 70-dən çox ali məktəb, o cümlədən pedaqoji (1928 ildən), milli (1934 ildən), texniki (1934), tibb (1931), teatr və kino (1992 ildən), beynəlxalq münasibətlər və dünya dilləri (1998) və digər un-tlər, idarəçilik (1932 ildən), incəsənət (1955 ildən), memarlıq-inşaat (1980), rəssamlıq (1992), musiqi və s. akademi-yalar, Kurmanqazı ad. Milli konservatoriya (1944) fəaliyyət göstərir. Ən böyük kitabxanaları: Milli (1931), respublika elmi-texniki və s. Qazax. Resp. muzeyi (1927 ildə yaradılmışdır), A. Kasteyev ad. incəsənət muzeyi (1935–36), B. Sarıbayev ad. milli musiqi alətləri muzeyi (1970-ci illər), “M. Auezov evi” elmi-mədəni mərkəzi (1962); Abay ad.

opera və balet teatri (1934; müasir binası 1941, memar N. A. Prostakov və b.), M. Y. Lermontov ad. resp. rus dram teatri (1933), M. Auezov ad. Qazax. dram teatri (1926; müasir binası 1980, memarlar O.J. Baymurzayev, M.F. Jak-silıkov), gənc tamaşaçılar teatri (1944) var. “Qazaxfilm” (1944) kino şirkəti, sirk (1972), dövlət simfonik orkestri (1958), dövlət akademik kapellası (1938), Kurmanqazı ad. (1934) və “Otrar sazı” (1981) qazax xalq çalğı alətləri orkestrləri, dövlət filarmoniyası (1935), bəstəkarlar birliyi (1939) fəaliyyət göstərir. 1994 ildən ənənəvi musiqi beynəlxalq forum və festivalları, 1990-cı illərdən hər il müğənni (aytıs) və çalğıçıların yarışları keçirilir.

Qazax.-ın ÜDM istehsalının 14,5%-i (2002) A.-nın payına düşür. A.-da 50-dən artıq iri sənaye, təqr. 120 orta və 3 min kiçik müəssisə yerləşir. Maşınqayırma (A. ağır maşınqayırma z-du), metal məmulatların istehsalı (“Etalon”, “Alfa Plyus”), avadanlıq (neft-qaz, tibb və s.) istehsalı, kimya (mineral gübrələr), yüngül (pambıq lifi istehsalı, dəri-gön emalı), yeyinti və s. sənaye sahələri inkişaf etmişdir. 1998 ildən A. azad sahibkarlıq zonası elan olunmuşdur.

ALMATI HADİSƏLƏRİ (1986) – SSRİ-də yenidənqurma dövründə ilk kütləvi çıxış. Qazax. KP MK plenumunun 16 dekabr tarixli qərarı ilə D.A. Kunayev partiyanın I-ci katibi vəzifəsindən azad edildi və yerinə Q.V.Kolbin təyin olundu. Bu qərar qazaxlar arasında narazılığın yaranmasına səbəb oldu. Dekabrın 17-də MK-nın binası qarşısındakı meydanda, əsasən, məktəblilərin, tələbələrin, gənc fəhlələrin, həmçinin ali məktəb müəllimlərinin iştirakı ilə nümayişlər başladı. Hadisələrin qarşısını almaq məqsədilə Qazax. SSR DİN və DTK hissələri, Almatı sərhəd məktəbinin kursantları, həmçinin SSRİ DİN-in əlavə qüvvələri şəhərə yeridildi. “Qazaxıstan qazaxlar üçündür!”, “Ruslar, Qazaxıstandan rədd olun!” və s. şüarlar səslənməyə başladı. Qazax. KP MK binasına hücum təşkil olunacağı barədə məlumat alan M.S.Qorbaçov hadisələrin qarşısını almaq tələbi ilə Kunayevə müraciət etdi. Axşam saatlarında nümayiş silah gücünə dağıldı. Dekabrın 18-də MK qarşısındakı meydana daxil olmaq istəyən vətəndaşların ayrı-ayrı dəstələrinin qarşısı alındı. A.h. zamanı nümayişçilərdən 3 nəfəri öldürüldü, 200-dən çoxu xəsarət aldı, 2000-

dən çoxu həbs edildi. 100-dən çoxu isə cinayət məsuliyyətinə cəlb olundu; tələbələrin əksəriyyəti ali məktəblərdən qovuldu. Dekabrın 25-də Sov. İKP Siyasi Bürosu bütün bu tədbirlərə bəraət qazandırdı, 1987 ildə isə hadisələr “qazax milliyətçiliyinin təzahürü” kimi qiymətləndirildi.

ALMATI QORUĞU – Qazax. Resp. ərazisində dövlət qoruğu. Zaili Alatausu silsiləsinin mərkəzi hissəsində, İli çayının orta axınıdadır. Ərazisi, əsasən, Talqar dağ massivi (Talqar piki, hünd. 4973 m-ədək) hüdudlarındadır. Sah. 73,3 min ha. 1931 ildə Şimali Tyanşanın təbii komplekslərinin mühafizəsi və öyrənilməsi, həmçinin nadir “oxuyan qumların” qorunması məqsədilə təşkil olunmuşdur. Qoruqda enliyarpaqlı yabanı meyvəli meşələr 1300–1700 m hünd.-də iynəyarpaqlı, əsasən, Şrenka küknarından ibarət meşələrlə əvəz olunur. Heyvanlardan İli çayı dərəsində arxar, ceyran, dağlarda Sibir dağkeçisi və cüyür, qar bəbiri, Türküstan vaşaqı, ağcaynaqlı ayı, maral; quşlardan qır-qovul, kəklik və s. qorunur.

ALMATI VİLAYƏTİ (1992 ilədək Alma-Ata vil.) – Qazax. Resp.-nin c.-ş.-indədir. 1932 il martın 10-da təşkil edilmişdir. 1997 ildə Taldıkorqan vil. ilə birləşdirilmişdir. Sah. 223,9 min km². Əh. 1642,3 min (2008). 16 r-nu, 3 şəhəri var. Mərkəzi Taldıkorqan ş.-dir (2001 ilədək mərkəzi Alma-Ata ş. idi).

Ərazisinin şm. hissəsi Balxaş gölünə doğru uzanan azmeyilli yarımsəhra düzənlikdir. C. və ş. hissələri hünd. 5000 m-ədək olan silsilələrdir (Zaili Alatausu, Ketmen Alatausu, Cunqariya Alatausu). Vil.-in şm.-q.-ini Balxaş gölü əhatələyir. C. ərazilər yüksək seysmikliyə malikdir. Faydalı qazıntıları: polimetall filizlər, qızıl, gümüş, nadir metallar, qonur kömür, marmar, daşduz və s. Dağlarda çoxlu sayda şirinsulu kiçik göllər və mineral su bulaqları var. Vil.-in iqlimi şm. hissədə kəskin kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda –9°C-dən –10°C-yədək, iyulda təqr. 24°C-dir. İllik yağıntı 110 mm. Dağətəyi hissədə iqlim yumşaq, yağıntı 500–600 mm, dağlarda 700–1000 mm-dir. Dağətəyi və düzənlik sahələrdə vegetasiya dövrü 205–225 gündür. Mühüm çayları: İli, Karatal, Aksu, Lepsı və s. Çaylar Balxaş gölünə tökülür. İli çayı üzərində Karpaçay su anbarı yaradılmışdır. Ən böyük gölləri: Balxaş (ş. hissəsi), Alakol (c.-q. hissəsi), Sasikkol (c. hissəsi). Vil.-in düzənlik

hissəsində qonur, boz, səhra-çöl, çəmən-şoran, İli çayı hövzəsində allüvial çəmən, dağlarda və dağətəyi hissələrdə şabalıdı, qara, dağ-meşə və dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Bitkiləri quru çöl, səhra və yarımsəhra tiplidir. Dağlarda meşələr, subalp və Alp çəmənləri var. Çayların subasar hissəsində və göl sahillərində Tuqay meşələrinə rast gəlinir. Çöllərində ceyran, cüyür, canavar, tülkü, porsuq, qumsıçanı, çölşıçanı, qaban, qumluq dovşanı, ondatra, ilan, tısağa, kərtənkələ, dağlarda qar bəbiri, vaşaq və s. yaşayır. Göllər və İli çayı balıqla zəngindir. Zaili Alatausunda *Almatı qoruğu* yaradılmışdır.

ALMAZ – ən sərt mineral. Saf karbonun üç kristallik modifikasiyasından (almaz, qrafit, lonsdeylit) biri. Sinqoniyası kubikdir. Yastıüzlü (oktaedr, rombododekaedr, kub və onların müxtəlif kombinasiyaları) və əyriüzü (dodekaedroid, oktaedroid və kuboid) kristalloqrafik formaları var. Həmçinin mürəkkəb kombinasiyalı formalarına da təsadüf edilir. A.-ın xırda və iridənəli polikristallik aqreqatları b o r t, radial-şüavi quruluşlu kürəvi aqreqatları isə b a l l a s adlanır. Amorf qrafit və s. qatışıqlar nəticəsində qonuru-qara rəng alan növünə k a r b o n a d o deyilir.

A.-ın kristal qəfəsinin elementar hücrəsi kub şəklindədir. Karbon (C) atomları kubun təpələrində, onun 6 üzündən hər birinin mərkəzində, eləcə də qonşu

Oktaedr formalı almaz.

olmayan dörd oktantın mərkəzində yerləşmişdir. Hər C atomu tetraedrin təpələrində simmetrik yerləşən ən yaxın 4 qonşu C atomuna “möhkəm” kovalent rabitə ilə birləşmişdir. Qonşu atomlar arasındakı məsafə 0,154 nm-dir. C atomları arasında möhkəm rabitənin olması A.-ın yüksək dərəcədə sərtliyini təmin edir.

Dövri sistemin IV qrupunun Si, Ge və Sn elementlərinin də strukturu A.-ınkı kimidir. Lakin həmin elementləri C–Si–Ge–Sn ardıcılığında götürükdə tetraedrin atomları arasındakı məsafə artıqca onları birləşdirən kovalent rabitənin möhkəmliyi azalır.

A. rəngsiz, ağ, mavi, yaşıl, sarımtıl, qəhvəyi, qırmızımtıl, tünd-boz olur. A. kəskin şəffaf parıltıya malikdir. Onun şəffaflıq dərəcəsi kristalın tərkibindəki minerallardan (qrafit, olivin, piroksen,

Cədvəl 1. Dünyada ən iri almazlar

Adı	Kütləsi, karat	Tapıldığı yer – ölkə, mədəm	Tapıldığı il	Almazdan alınmış brilyantların sayı	Ən böyük brilyantların kütləsi, karat
“Kullinan”	3106,00	CAR. Premyer	1905	105	530,20; 317,40
Adsız	1640,00	CAR. Premyer	1919	...	...
Adsız	1195,50	CAR. Premyer	1924	...	...
“Ekselsior”	971,50	CAR. Yahersfonteyn	1893	21	69,8; 47,15
“Syerra-Leone ulduzu”	968,90	Syerra-Leone. Engema	1972	17	153,96
“Böyük Moğol”	778,00	Hindistan. Qolkonda	1304?	...	280,00
“Qələbə almazı”	770,00	Syerra-Leone. Koidu	1945	30	31,35
“Adsız qəhvəyi”	775,50	CAR. Premyer	1986	1. “Qızıl yubiley”, dünyada ən böyük brilyant	545,67
“Prezident Varqas”	726,60	Braziliya. Diamantina	1938	29	48,26
“Yonker”	726,00	CAR. Transvaal	1934	12	125,65
“Yubiley”	650,80	CAR	1895	2	245,35
“Dütoytspan”	616,00	CAR. Dütoytspan	1974	...	...
“Baumqold”	609,25	Cənubi Afrika	1922	14	50,00
“Lesoto Braun”	601,25	Lesoto. Letsenq-la-Teraye	1967	18	71,73

Cədvəl 2. Ölkələr üzrə və dünyada (Rusiyasız) təbii almazın (o cümlədən zərgərlik almazlarının) ən böyük resursları və ehtiyatları (2004 ilin əvvəlinə, milyon karat)

Ölkə	Təbii almaz resursları	Təbii almazın ümumi ehtiyatları	Zərgərlik almazlarının ehtiyatları
Asiya			
Hindistan	10	1	1
Çin	35	5	2
Afrika			
Anqola	730	92	80
Botsvana	950	185	140
Qana	15	5	2
Qvineya	30	1	0,8
Konqo			
Dem. Resp.	350	65	6
Zimbabve	50	35	20
Lesoto	30	8	4
Namibiya	930	10	9,5
Syerra-Leone	50	12	8
MAR	22	2	1,5
CAR	450	125	55
Amerika			
Braziliya	40	3	2,5
Venesuela	90	67	30
Kanada	800	275	64
Avstraliya			
Avstraliya	500	95	28
Digər ölkələr	118	5	4
Dünya üzrə	5200	991	458,3

granatlar, xromşpinelidlər, koesit və s.) və qaz-maye birləşməsindən asılıdır. Moos şkalası üzrə sərtliyi 10, sıxlığı 3470–3560 kq/m³. A. turşulara və qələvi məhlullarına davamlıdır. Əridilmiş şora və sodada həll olur (təqr. 500°C-də). Havada təqr. 850–1000°C, oksigendə isə 720–800°C-də yanır. Vakuumda və ya inert qazda 1400°C-də A.-ın səthində qrafitləşmə gedir. Temp-r artdıqca proses sürətlənir və təqr. 2000°C olduqda 15–30 dəqiqədə A. tamamilə qrafitə çevrilir. Təbii A.-ın ölçüsü mikroskopikdən başlamış yüzlər və minlərcə karata qədərdir. Adətən, hasil edilən A.-ların çəkisi 0,1–1,0 karat (1 karat=0,2 q) olur. Çəkisi 100 karatdan çox olan iri A. kristallarına az təsadüf edilir; belə daşlara, adətən, ad verilir (cədvəl 1).

A.-ın əmələ gəlməsi barədə mütləq fikir yoxdur. Əksər alimlərin fikrincə kimberlit-lamproit tipli A. Yer in mantiya qatının yuxarılarında – 150 km-dən artıq dərinlikdə ultrasəsi (peridotitlər) və əsasi (eklogitlər) süxurlarda çox yüksək təzyiqlik (40–65, 1,05×10⁷ kPa-a qədər) və temp-r (1150–1350°C) altında kristallaşır. A.-a kimberlit borularında, lam-

proit və ona “qohum” maqmatik süxurlarda (lamprofirlərin bəzi tiplərində, pikritlərdə, peridotitlərdə) və həmçinin müxtəlif səpintilərdə, onun karbonado növünə isə bəzən metamorfik süxurlarda və meteoritlərdə rast gəlinir.

A.-ın 43 ölkədə təzahürü, 26 ölkədə isə onun sənaye əhəmiyyətli yataqları aşkar olunmuşdur. 25 ölkə üzrə (Rusiyasız) A.-ın müəyyən edilmiş ümumi ehtiyatı 991 milyon karatdır (cədvəl 2), o cümlədən 54,5%-i Afrikada, 34,8%-i Cənubi və Şimali Amerikada, 9,6%-i Avstraliyada, 0,6%-i Asiyadadır. Ən iri A. ehtiyatları Cənubi Afrika, Mərkəzi Afrika, Kanada, Qərbi Afrika, Qərbi Avstraliya və Cənubi Amerikanın almazçıxarılan əyalətlərindədir. A. ehtiyatının təqr. 85%-i köklü süxurlarda, qalan hissəsi isə səpintilərdədir. A.-ın köklü süxurlarda sənaye əhəmiyyətli yataqları hələlik ancaq kimberlitlərdə (demək olar, hamısı) və olivin lamproitlərindədir. Dünyada 6500-dən çox kimberlit gövdəsi aşkar olunmuşdur ki, bunların da az bir hissəsindən sənaye əhəmiyyətli A. alınır.

A.-ın səpinti yataqlarına müasir və qədim çay dərələrinin məcrələrində, subasarlarında və terraslarındakı allüvial çöküntülərdə rast gəlinir. Elüvial, delüvial və karst səpintiləri də sənaye əhəmiyyətli kəsb edir. Səpinti A.-lar köklü süxurların A.-larından keyfiyyət-cə daha yüksəkdir. A.-ın ən böyük səpinti yataqları Konqo Demokratik Respublikasında, Namibiya, CAR-da, Anqolada, Qanada, Braziliyada və s. yerlərdədir.

Rusiya A.-ın həm kəşf olunmuş ehtiyatları, həm də proqnoz resursları üzrə dünyada qabaqcıl yer tutur. Kəşf olunmuş ehtiyatın 94,6%-i köklü yataqların (kimberlitlərin), 5,4%-i səpinti yataqlarının payına düşür.

Dünya bazarında A.-ın zərgərlik (kütləsi, əsasən, 0,05 karatdan az olmayan mükəmməl formalı və minimal defektli şəffaf monokristallar), subzərgərlik (bir qədər çox defektli) və texniki növləri məlumdur.

Sintetik A. qeyri-almaz quruluşlu karbondan və karbonlu maddələrdən süni üsulla alınır. Strukturu kristallik, kimyəvi tərkibi, əsasən, təbii A.-da olduğu kimidir. A.-ın kimyəvi tərkibi müəyyən ediləndən sonra (18 əsrin sonu) müxtəlif ölkələrdə süni (sintetik) A. almağa cəhdlər göstərilmişdir. A.-ın sintez yolu ilə alınması yalnız 20 əsrin

50-ci illərinin ortalarında bir neçə ölkədə (ABŞ, İsveç, CAR), demək olar ki, eyni vaxtda mümkün olmuşdur.

1950-ci illərin ortalarından qrafit və karbon tərkibli maddələrdən sintetik A. alınır. A.-ın sintezinin 3 əsas üsulu məlumdur. Yüksək temp-r (1100°C-dən çox) və yüksək təzyiqlik (4 GPa-dan çox) şəraitində A. tozları və iri (kütləsi 1 karatdan çox) mono- və polikristallar alınır. Aşağı temp-r şəraitində kimyəvi çökdürmə vasitəsilə diametri 100 mm-ədək və qalınlığı 1 mm-ədək olan mono- və polikristal A. təbəqə alınır. Karbon tərkibli maddələrin (dinamik sintez üsulu) partlayışı zamanı ifrat yüksək təzyiqlik və temp-r-larda ultradispers A. tozları – nanoalmazlar alınır.

Sintetik A., əsasən, kəsici və cilalayıcı alətlərdə, həmçinin yarımkeçiricilər elektronikasında və presizion cihazqayırma. yüksəkkeyfiyyətli iri monokristallar isə zərgərlik məmulatlarının hazırlanmasında istifadə edilir.

Əd.: Qaşqay M. Ə., Mahmudov Ə. İ. Qiymətli və yarımqiymətli rəngli daşlar. B., 1973; Харьков А. Д., Зинчук Н. Н., Крючков А. И. Коренные месторождения алмазов мира. М., 1998; Лаврова Л. Д., Печников В. А., Плешаков А. М. Новый генетический тип алмазных месторождений. М., 1999.

ALMAZ DAĞI – Azərb. Resp. Oğuz r-nu ərazisində dağ. Hünd. 591 m. Böyük Qafqazın c. yamacı ətəklərindədir. Meşə ilə örtülüdür.

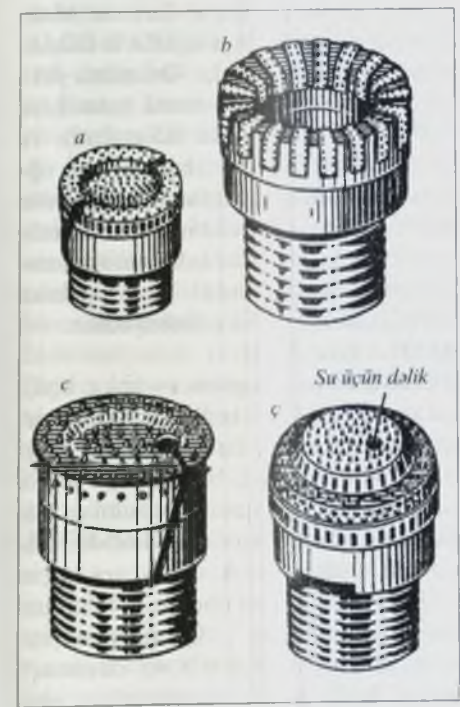
ALMAZ DAĞLARI – bax *Kimqansan*.
“ALMAZ FONDU” – Moskva Kremində 18–20 əsrlərə aid nadir zərgərlik nümunələrinin, qızıl və platin külçələrinin daimi fəaliyyət göstərən sərgisi; böyük tarixi, bədii və maddi əhəmiyyətə malikdir. Yaranma tarixi I Pyotrun dövrünə təsadüf edir. İlk vaxtlar kolleksiyanın əsasını imperiya taxt-tacına aid ziyyəmət əşyalar təşkil edirdi. 1719 ildən kolleksiya Qış sarayının (S.-Peterburqda) Brilyant otağı adlanan zalında yerləşirdi. Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə 1914 ildə Moskvaya, Silah palatasına köçürülmüşdür. “A.f.”-nda saxlanan qiymətli daş-qaş içərisində “Orlov” (189,62 karat, hökmdar əsasında; 17 əsrdə Hindistanda, Qolkonda yaxınlığında tapılmışdır) və “Şah” (88,7 karat; 16 əsrin sonunda Hindistanda, Qolkonda tapılmışdır. 1829 ildə Abbas Mirzə tərəfindən çar I Nikolaya A. S. Qriboyedovun qanbahası kimi hədiyyə edilmişdir) almazları, zərgərlik

Almaz fondu. Soldan sağa: Böyük imperator tacı. Brilyant, şpinel (yaqut), gümüş, mirvari. 1762; “Şah” almazı. 16 əsr; Sancaq. Brilyant, safir, gümüş. 19 əsr.

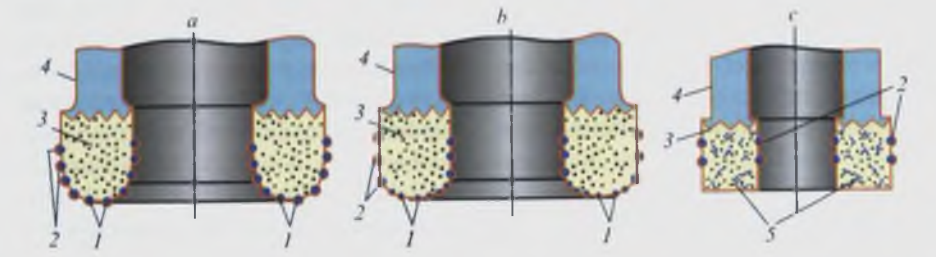
məmulatlarındakı nadir qiymətli daşlar – səpfilər (260,37 karat, Seylonda tapılmışdır), zümrüd (136,25 karat, Kolumbiyada tapılmışdır), xrizolit (192,6 karat, Qırmızı dənizdəki Zəbərcəd a.-nda tapılmışdır), tünd-qırmızı şpinel (398,72 karat, böyük imperator tacında; Pamirdə tapılmışdır) fondun ən qiymətli eksponatlarındandır. “Bolşoy treuqolnik” (36 kq; Cənubi Ural, 1843) və “Uralski velikan” (7,9 kq; Tagil çayı, 1831) “A.f.”-nun ən iri qızıl və platin külçələri hesab olunur.

“A.f.”-nin ayrı-ayrı eksponatları xarici ölkələrdəki sərgilərdə nümayiş etdirilir. Ənənəyə görə, imperator reqliyaları ölkədən kənara çıxarılmayıb. **ALMAZLI ALƏT** – kəsən hissəsi təbii və sintetik almazla hazırlanan alət. A.a.-lərdə pardağ dairəsi və bülövü, bülöv başlığı (hon), almaz lövhəli kəsici və

Almazlı süxurdağıdan ucluqlar: a – bütöv kəsici halqası olan kernli; b – sektorlu kernli; c – kernsiz çökük; ç – kernsiz qabarıq pilləli.

frezlər, filyer, abraziv alətləri itiləyən qələm və diyircəklər, sığallayıcı alət (sığac), qazıma aləti (almazlı balta, almazlı baltabaşı) və s. daxildir. Maşınqayırma detalları sürtmək və səthini tamamlamaq (lazımı dəqiqliyə çatdırmaq) üçün almaz pastalardan da istifadə olunur. A.a.-də təbii və sintetik almazdan ovuntu (məs., abraziv alətlərdə) və ya ayrı-ayrı emal edilmiş kristallar (məs., filyer, qələm və diyircəklərdə) şəklində istifadə olunur. Sintetik almazın sənaye istehsalından sonra A.a. hazırlanmasında sintetik almaz təbii almazdan 5 dəfə artıq işlənir. Təyinatından asılı olaraq, A.a.-lər müxtəlif bitirdicilərlə (üzvi, keramik, rezin, metal və s.) işlənmiş almaz ovuntularından hazırlanır. Almazın fiziki və kimyəvi xassələrinin, xüsusilə onun yüksək bərkliyi və yeyilməyə dözümlülüyünün abraziv materialların xassələrinə nisbətən çox üstün olması A.a.-ə bərk ərintiləri (o cümlədən çətin emalolunan və hərərətə davamlı), müxtəlif konstruksiya materiallarını (optik kvars şüşə, keramika, sital, ferrit və s.), inşaat materiallarını (beton, mərmər, qranit), həmçinin çini, bülür, qiymətli daşlar və s.-ni emal etməyə imkan verir. Başqa alətlərə nisbətən A.a. minimum kəsmə qüvvəsi tələb edir, kəsmə zonasında temp-r aşağı olur. A.a.-lərin, xüsusilə sintetik almazdan hazırlanan alətlərin tətbiqi istehsal dəyərini xeyli azaldır.

Almazlı baltabaşı (tac) tipləri: a – birtəbəqəli; b – çox təbəqəli; c – matris materialına almaz qatılmış; 1 – baş tərəfdəki həcmli almazlar; 2 – yan tərəfdəki kəsilməmiş almazlar; 3 – matris; 4 – baltabaşının gövdəsi; 5 – xırda almaz dənəcikləri qatılmış matris.

ALMAZLI BALTA – işlək (süxurdağıdan) hissəsinin üzərinə almaz dənələri bərkidilmiş qazıma baltası. A.b. bərk və ən bərk süxurlarda sütuncuqlu və bütöv (başdanbaşa) dibli quyular qazımaq üçün tətbiq edilir. A.b. üçün 2–15 karat ölçülü almaz işlədilir. Almaz dənələrinin ölçüsü dağıdılacaq süxurun bərkliyindən və almazların baltanın işi səthində yerləşməsindən asılı olur. Süxurun bərkliyi artdıqca almaz dənələrinin ölçüsü azaldılır. A.b. konstruktiv cəhətdən birləşdirici yivləri olan gövdədən və almaz dənələri düzülüş bərk matrisdən ibarətdir. Matris kobalt, nikel, volfram, karbid-volfram, alüminium, mis ərintilərdən hazırlanır.

ALMAZLI QAZIMA – almazlı alətlə aparılan mexaniki fırlanma qazıma üsulu. Qazıma alətinin süxurdağıdıcı hissəsi (ucluğu) texniki almazla armaturlanır. A.q. 1862 ildə isveçrəli saatsaz J. Leşo tərəfindən tunellərin qazılması üçün təklif edilmiş, sonradan faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və istismarı zamanı da istifadə olunmuşdur. A.q.-da tətbiq edilən quyudibi qazıma maşını almazlı baltabaşından (qazıma alətinin süxurdağıdıcı elementi) və ya qazıma baltasından, baltabaşı (tac) yeyildikdə quyunun diametrisini saxlayan almazlı genişləndiricidən, kernqoparan qurğudan, sütuncuqlu boru və qazıma boruları sırasından ibarətdir. Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və istismarı zamanı A.q. baltabaşılardan, qismən də almazlı baltalardan (diametri 36, 46, 59, 76, 93, 112 mm); dərin neft və qaz istismar quyularının qazılması zamanı, əsasən, qazıma baltasından (diametri 140, 159, 188, 212, 242 mm) istifadə edilir. Almazlar baltabaşının matrisində təbəqələrlə (1-dən 3-ədək) yerləşdirilir və ya matrisin materialına bərabər şəkildə paylanmaqla qatılır. Almazlı süxurdağıdan alətlərin iş qabiliyyəti digər alətlərlə müqayisədə 8–10 dəfə çoxdur. A.q.-da qazıma maşınının çox yüksək tezliklə fırlanması

(dəqiqədə 2000 dövr və daha artıq) nəticəsində yüksək məhsuldarlığa nail olmaq mümkündür. A.q., adətən, aşağı mexaniki sürətlə xarakterizə olunan xüsusi şəraitlərdə, kiçik diametrlili (36–300 mm) quyuların qazılması və yüksək-dövriyyəli dib mühərriklərinin istifadəsi zamanı tətbiq edilir.

ALMÉLO – Niderlandın ş.-ində Overyssel əyalətində şəhər. Əh. 72,1 min (2007). D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Overyssel kanalında gəmi dayanacağı. Maşınqayırma, toxuculuq, atom sənayesi müəssisələri var.

ALMÉNDÁ (alm. Allmende, orta-yuxarı alm. al(ge)meinde – hamıya məxsus olan) – erkən orta əsrlərdə icmanın istifadəsində olan germanlara məxsus torpaq sahəsi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə A.-nın sahəsi tədricən azalır və mülkiyyət hüququ feodallara keçirdi.

ALMERİYA (Almeria) – İspaniyanın c.-ş.-ində, Əndəlis muxtar vil.-ndə şəhər. Almeriya əyalətinin inz. m. Əh. 171 min (2003). Aralıq dənizinin Almeriya körfəzi sahilində port. Əsası 773 ildə xəlifə I Əbdürrəhman tərəfindən qoyulmuş əl-Qəsəbə ərəb qalası ətrafında yaranmışdır. Qalanın (1522 ildəki zəlzələ nəticəsində dağılmışdır) xarabalıqları, böyük kilsə (1490; 16 əsrdə yenidən qurulmuşdur), San-Kristobal templiqlər qəsrinin qalıqları dövrümüzədək saxlanmışdır. Arxeoloji muzey var. Yağ emalı, gön-dəri-ayaqqabı, sement, sellüloz-kağız, kimya sənayesi, şərabçılıq inkişaf etmişdir. Musiqi alətləri istehsal olunur. K.t. məhsulları, kükürd, dəmir və qurğuşun filizləri ixrac olunur.

ALMÉTYEVSK – RF-nin Tat. Resp.-nda şəhər (1953 ildən). Almetyevsk r-nunun mərkəzi. Əh. 142,8 min (2002). Zay çayı (Kamanın sol qolu) sahilindədir. D.y. st. Avtomobil yolları qovşağı. Tat. Resp.-nin mühüm neft-qaz hasilatı və emalı mərkəzidir (“Tatneft”). Neftçixarmanın sənayesi üçün maşın və avadanlıqlar istehsal olunur. Ağac emalı, dəmir-beton konstruksiyaları z-dları, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri var. “Drujba” neft kəməri A.-dən başlanır; həmçinin Nijni Novqorod, Perm və Samaraya neft, Kazan və Nijni Novqoroda qaz kəmərləri çəkilmişdir.

İ.M. Qubkin adına Neft və Qaz Akademiyası, un-t, muzey, şəkil qalereyası, məscid (1877 ildən) var.

ALMÉYDA (Almeida) Fransız de (təqr. 1450, Lissabon–1.3.1510, Ümid

burnu yaxınlığında) – Portuqaliya dəniz səyyahı, admiral, istilacı. 1505–09 illərdə Portuqaliyanın Hindistandakı ilk vitsekrallı olmuşdur. Hind okeanı sahilində (Afrikada və qismən c.-q.-i Asiyada) bir sıra dayaq məntəqələri yaratmış, Kannapurda və Ancadiva a-nda istehkamlar inşa etdirmişdi. Məhəlli gəmiçiliyi ləğv edərək hind dövlətləri ilə ticarətdə Portuqaliyanın monopoliyasını yaratmağa çalışırdı. Diu a. yaxınlığında portuqalları Hind okeanından çıxarmaq məqsədilə göndərilmiş Misir donanmasını darmadağın etmişdi (1509). A. Maldiv a-na, Seylon və Madaqaskara ekspedisiyalar təşkil etmiş, ölkəsinə qayıdarkən Ümid burnu yaxınlığında gəmisi qəzaya düşmüş və afrikalılar tərəfindən öldürülmüşdür.

ALMƏKİ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Sultaniyyə kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 36 km c.-dadır.

ALMƏMMƏD, Ə l i m ə m m ə d – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) aran hissəsində. Araz çayı sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur. 1920-ci illərdə qaçqın əhalinin bir hissəsi geriye qayıtmış, lakin 1930 illərdə böyük hissəsi erməni təzyiqləri nəticəsində Türkiyəyə köçmüşdür. Əhalinin qalan hissəsi isə 1949 ildə Azərb.-a deportasiya olunmuşdur.

ALMƏMMƏD MAĞARASI, Ə r m ə m m ə d m a ğ a r a s ı – Nax. MR-in Culfa r-nunda Camaldin k. yaxınlığında qədim mağara. 1974 ildə qeydə alınmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı burada daş əmək alətləri və Mustye mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan müxtəlif lövhələr aşkar olunmuşdur. Tapıntıların təqr. 50–40 min il əvvəlki dövrə aid olduğu ehtimal edilir.

ALMƏMMƏDOV Alməmməd Məhəmmədli oğlu (15.9.1927, Tovuz r-nu, Ağdərə k.–1.6.1984, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1976), prof. (1982). Azərb. Pedaqoji İn-tunun rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur (1976–84). Azərb. ədəbiyyatına, Azərb.-rus ədəbi əlaqələrinə dair kitabların və ali məktəb dərslərinin, həmçinin ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i: M.Qorki və Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1959; Azərbaycan–rus ədəbi əlaqələri. B., 1982.

ALMU – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Vizəzəmin ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin şm.-ş. ətəklərində, Lənkəran çayının dərəsindədir. Əh. 400 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana var.

ÁLNİ [al(üminium) + ni(kel)] – dəmir (Fe) – alüminium (Al) – nikel (Ni) sistemi əsasında maqnit-bərk ərintilər; tərkibi 11–16% alüminiumdan, 24–35% nikel-dən, qalan hissəsi isə dəmirdən ibarətdir. A. sabit maqnitlərin hazırlanmasında istifadə olunur. Maqnit xassələrini yüksəltmək üçün A., tərkibinə mis (12%-ədək), silisium (1,5%-ədək), titan (0,5%-ədək) daxil etməklə leğirlənir. A.-dən hazırlanan maqnitlər akustik aparatlarda, elektrik-ölçmə cihazlarında, xüsusilə elektrik enerjisi sayğaclarda geniş tətbiq edilir. İlk dəfə 1930-cu illərdə Yaponiyada yaradılmışdır.

ALNİKO [al(üminium) + ni(kel) + ko(balt)] – dəmir (Fe) – alüminium (Al) – nikel (Ni) – kobalt (Co) sistemi əsasında maqnit-bərk ərintilər; tərkibi 6,5–8,5% alüminiumdan, 12–20% nikel-dən, 15–42% kobaltdan, 8%-ədək titandan, 4%-ədək misdən, 1,2%-ədək niobiumdan, qalan hissəsi isə dəmirdən ibarətdir. Tərkibindəki kobaltın miqdarına görə əsl A. (Co 15–18%), maqniko (Co 25,5%-ə qədər) və tikonol (Co 42%-ədək, titan əlavəsi ilə) növləri var. Maqnit-anizotrop xassəli maqniko və tikonol daha geniş tətbiq edilir. Ərintilərə yüksək maqnit xassələri vermək üçün onlar 1250–1280°C temp.-rdə tablandırılır və sonra 580–600°C-də tabəksiltməyə uğradılır. A.-dan hazırlanan maqnitlər elektrik-ölçmə cihazlarında, servis mühərriklərinin statorlarında, taxogeneratorların rotorlarında, ifrat yüksək tezlikli cihazlarda və s. tətbiq edilir.

ALÓE – bax Əzvay.

ALOGİZM (a + logismos – zəka, ağıl), ə d ə b i y y a t d a – bədii vasitə; bir-biri ilə bağlı olmayan, tarixi faktlara, məntiqə zidd ifadə, söz; bədii əsərdə daxili məntiqi rabitənin qəsdən pozulması. Şifahi xalq ədəbiyyatında, o cümlədən idiomatik ifadələrdə A. geniş yer tutur (“Həftə səkkiz, mən doqquz”, “Yumurtadan yun qırmaq”, “Qara sudan qaymaq tutmaq”, “Xəlbirlə su daşımaq” və s.). Bədii əsərdə emosionallıq, ekspressivlik, yaxud komizm, gülüş xatirinə dil vahidlərinin məzmunu formaya tabe etdirildiyindən “milçək mindim, Kürü

keçdim, yabayla dovğa içdim” kimi qeyri-məntiqi ifadələr təbii sayılır. Bədii əsərin süjeti, obrazları bütünlüklə A.-ə əsaslanana bilər (Məmməd Aslanın “Ovcu yalanı” adlandırdığı “Ditdili mindim, çay keçdim” şeirində olduğu kimi). Daha çox əşyalar, hadisələr arasında təbii əlaqələrin pozulmasına əsaslanan A., *oksimoron*, *mübaligə*, *qrotesklə* qarışdırılmamalıdır.

ALOLAR – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Yellicə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km c.-q.-də, Tərtər çayının sahilindədir. Əh. 120 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb var idi.

ALOPƏSIYA – bax Dazlıq.

ALORLULAR (özlərini *o r a n q - a l o r* və ya *o r a n q b a r a n u s a* adlandırırlar) – Cənub-Şərqi İndoneziyada *Ambon-Timor xalqlarından* biri. Sayları 70 min nəfərdir (1995). Şərqi İndoneziya antropoloji qrupuna daxildirlər. Alor dilində danışirlər. Dindarları müsəmandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var.

A.-ın formalaşmasında orta əsrlərdə Solor a-rından köçmüş tayfalar iştirak etmişlər. A. arasında islam dini 17–18 əsrlərdən yayılmışdır. 20 əsrin ortalarında A.-a *racalar* başçılıq etmişlər. Əsas məşğuliyyətləri ticarət, balıqçılıq, bostançılıqdır. A. arasında ağac üzərində oyma sənəti geniş yayılmışdır.

ALOR-PANTAR XALQLARI – Cənub-Şərqi İndoneziyada yerləşən Alor və Pantar a-rında yaşayan xalqlar qrupu. Sayları 130 min nəfərdir (1995). Şərqi İndoneziya antropoloji qrupuna daxildirlər. *Alor-pantar dillərində* danışirlər. Alor və İndoneziya dilləri də geniş yayılmışdır. Dindarları, əsasən, müsəlman və xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. A.-p. x. Şərqi İndoneziyanın yerli əhalisinin nəsiləridir. Əsas məşğuliyyətləri tropik toxma əkinçiliyi (qarğıdalı, çeltik, köküyumrular, meyvəköklülər, banan) və ovçuluqdur. Maddi mədəniyyətləri az öyrənilmişdir.

ALOR-SETÁR, A l o r - S e t a r – Malaziyanın şm.-ində şəhər. Kedah ştatının inz. m. Əh. 207 min (2004). Kedah çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. Çəltikçilik r-nunun ticarət mərkəzidir. Düyü arağı istehsal olunur. K.t. məhsullarının (düyü, təbii kauçuk) ilkin emalı müəssisələri var.

ALOSMANOV Mirəli Seyfəddin oğlu

(d. 5.4.1939, Ağsu r-nunun Padarçöl k.) – qeyri-üzvi maddələrin texnologiyası sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1989), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1965). Sumqayıt superfosfat z-unda (1968 ildək), Azərb. Neft və Kimya İn-tunda (1968–94), Türkiyənin müxtəlif un-tlərində (1994–2006) çalışmışdır. 2006 ildən AMEA-nın Kimya Problemləri İn-tunda aparıcı baş elmi işçidir. Tədqiqatları sənaye tullantılarının (bərk, maye və qaz) və məişət töküntülərinin zərərsizləşdirilməsi və onlardan istifadənin yeni üsullarının işlənməsi, onların əsasında müxtəlif mineral və üzvi-mineral gübrələrin alınma texnologiyası sahəsindədir. 140-dan çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Ə s ə r i: Çevre texnologisi. İstanbul, 2002.

ALOV – yanan maddənin və onun közərmis bərk hissəciklərinin çoxlu istilik ayırmaqla saçdığı işıq. A. parlaqlığı ondakı közərmis bərk hissəciklərin miqdarından asılıdır. Ağac və ya şam alovu közərmis karbon hissəciklərinin çoxluğundan hisli olur; qaz plitəsinin mavi alovunda isə közərmis hissəciklər azdır, buna görə də qaz hissiz alovla yanır. A.-un oksidləşdirici-reduksiya xassəsindən kimyəvi analizdə istifadə edilir.

Atom spektral analizində qaz alovu vasitəsilə elementlərin çoxu tez və dəqiq təyin edilir. *Alov fotometriyasının* köməyi ilə təqr. 70 element analitik xətlərinə və alovdakı birləşmələrin molekulyar zolaqlarına görə təyin olunmuşdur.

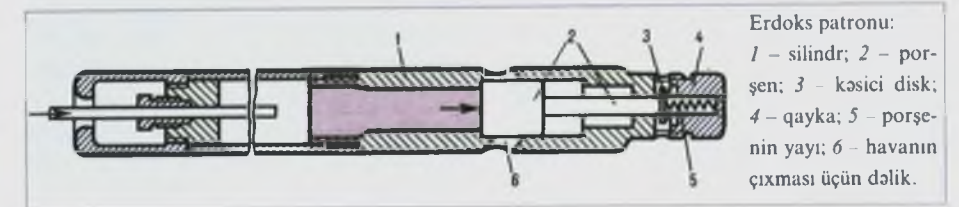
ALOV FOTOMETRİYASI – emissiya spektral analizi növlərindən biri. Əsasən, məhlullarda atomların miqdarı təyini üçün (bir çox metalların və nadir torpaq elementlərinin spektr xətlərinə və zolaqlarına görə) tətbiq edilir. Spektrləri həyəcənlandıran mənəb işıqsqaçan qazın, hidrogen, asetilen və ya disianın alovudur. Analiz olunan məhlul alovu aerosol şəklində oksigen və ya hava axımında injeksiya olunur. Ən əlverişli olan hidrogen-oksigen alovudur. Onun üstünlükləri yüksək temperatur (2900K), özünün şüalanmasının kiçik intensivliyi, nata-

mam yanmada bərk hissəciklərin olmasından ibarətdir.

Alov spektrlərinin nisbi sadəliyi və onun şüalanmasının yüksək stabilliyi sayəsində spektr xətlərinin intensivliyi, əsasən, fotoelektrik üsulla ölçülür. A.f. dəqiqliyi və analiz sürəti, yüksək həssaslığı (qələvi elementlər üçün 0,01 *mkq/ml*, qələvi torpaq elementləri üçün isə 0,1 *mkq/ml*) ilə fərqlənir. A.f.-da spektrləri avtomatik qeydə alan və nəticəni verən spektrometrlər tətbiq olunur.

ALOVLU SOBA – materialların qızdırılması və ya əridilməsi üçün istiliyi bilavasitə yanacağın yandırılmasından alan soba. Yanacaq (bərk, maye və qaz) sobanın dibində, yaxud başlığında yandırılır. İstilik materiala qazvarı yanma məhsullarının şüalanması və konveksiyası, eləcə də istiliyin sobanın közərmis daxili divarından şüalanması yolu ilə verilir.

ALOV SUZ PARTLAYIŞ – partlayış anında potensial enerjiden kinetik enerjiyə keçidi alov suz təmin edən maddənin yaratdığı partlayış növü. Enerji daşıyıcısı kimi yüksək təzyiqlə qədər sıxılmış hava (erdoks və ya aerdoks üsulu), inert qaz (kardoks üsulu) və yaxud böyük miqdarda qaz əmələ gətirməklə buxarlanma qabiliyyətinə malik tozşəkilli maddələr (hidroks üsulu) tətbiq edilir. Yüksəkateqoriyalı kömür saxtalarında, xüsusilə, təhlükəli şəraitdə alov əmələ gətirmədən kömürün dağıdılması üçün istifadə olunur. Enerji akkumulyatoru kimi metal patron tətbiq edilir. Faydalı qazıntının süxur məsivindən alov suz üsul ilə qoparılmasına ilk cəhdlər 20 əsrin 20-ci illərində olmuşdur (B.Britaniya, ABŞ). H i d r o k s üsulunda tozşəkilli atımlarda gedən kimyəvi reaksiya nəticəsində böyük həcmdə (60–70%) təsirsiz qaz, su buxarı, karbon qazı, azot ayrılır və yüksək təzyiqlə (180 MPa) yaranır. Bu təzyiqlə kəsicinin davam gətirə biləcəyi təzyiqdən yüksək olduqda o dağılır və qaz şpurlardakı patronadan kənara çıxaraq partlayış yaradır. E r d o k s üsulu ilə süxurqoparmanın iş prinsipi sıxılmış havanın ani olaraq pnevmatik

Erdoks patronu:
1 – silindir; 2 – porşen; 3 – kəsicinin disk; 4 – qayqa; 5 – porşenin yayı; 6 – havanın çıxması üçün dəlik.

patrondan azad olunmasına əsaslanır. Yüksək təzyiqli kompressorlarda yaranmış sıxılmış hava mədən qazımlarında ki magistral boru kəmərlərinə, oradan da əyilgən zirehli borularla (şlanqlarla) patronlara verilir. Dağıdılacaq mədən massivinin bərkliyindən asılı olaraq patrondakı təzyiqli kəsici diskin qalınlığı ilə tənzimlənilir. K a r d o k s üsulu polad patrona yerləşdirilmiş maye karbon qazının (CO₂) anı olaraq qaz halına keçməsinə əsaslanır. Patrondakı karbon qazı cərəyan verməklə qızdırıcı element vasitəsilə qızdırılır. Təzyiqli 400–500 MPa-a çatdıqda qaz təzyiqlə patronun şpur boşluğuna keçir və süxur massivini dağıdır. A.p. saxtalar (metan və toz-hava mühitində) tətbiq edilir.

Əd.: Петров Н. Г., Касаточкин А. В., Беспламенное взрывание. М., 1958; Адамидзе Д. И., Однопозов З. А., Беспламенное взрывание за рубежом. М., 1965.

ALOV TƏPƏ – Nax. MR-in Kəngərli r-nunda orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Sahəsi 2 ha olan A.-də geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Təqr. 9–17 əsrlərə aid edilən yaşayış yerindən, əsasən, çəhrayı rəngli bişirilmiş saxsı məmulatı tapılmışdır.

ALozALAR (Alosa) – siyənəklər fəsiləsindən balıq cinsi. A.-a şişqarın siyənəklərin 20-ədək növü daxildir. Uz. 18 sm-dən 100 sm-ədək olur. Bədəni yanlardan çox basıqdır, qarnında iti kili, quyruq üzgəcinin dibində cüt uzunsov pulcuq, zolaqlı qəlsəmə qapağı və ondan arxada tünd ləkə vardır. Əksər növləri keçici, yarımkeçici, bəzən şirinsuda yaşayan balıqlardır. Şərqi Amerika və Avropanın sahil sularında yayılmışdır. 2–5 yaşında cinsi yetkinliyə çatır. 6–11 il yaşayır. 70-dən 700 minədək kürü tökür. Rusiya dənizlərində 5 növü – Avropa alozası (A.alosa), Xəzər–Qara dəniz şişqarını (A.caspia), Kessler siyənəyi (A.kessleri), Qara dəniz–Azov keçici siyənəyi (A.pontica) və Amerika siyənəyi (A.sapidissima) məlumdur. Qiymətli ov balıqlarıdır. Keçmişdə Xəzər keçici siyənəyi (qarabel siyənək, Volqa siyənəyi, Həştərxan siyənəyi, zalom və s.) çoxlu sayda idi. Çayların axımı tənzimləndikdən sonra sayı azalmışdır. **ALP** (qədim türk dillərində – qəhrəman, igid, cəsur) – türklərdə şəxs adı və ləqəb. Bəzən zadəganlıq titulu kimi də istifadə olunurdu (Alp Ər Tonqa, Alp İlitver, Alp Arslan). A.-ın alpaqu (vilpaqu, alpaqut, alpavat) ilə mənası eynidir. Sökmən, çapar və monqol dilindəki

baqatur (bax həmçinin *Bahadır*) A.-ın sinonimləridir.

ALP ANTROPOLOJİ VARIANTI – bax *Balkan-Qafqaz irqi*.

ALP ARSLAN, Əbu Şüca Məhəmməd ibn Davud (20.1.1029–noyabr, 1072) – səlcuq sultanı [1063–72]. Azərb. və Gürc. ərazilərinə (1064), Orta Asiyaya (1065), Şərqi Anadoluya hərbi yürüşlər təşkil etmişdi. Aral gölünün şm.-indəki türk tayfalarını hakimiyyətinə

Alp Arslan.

yətinə tabe etdirmiş, Antakyanı ələ keçirmişdi. Malazgird yaxınlığındakı vuruşmada (1071, 26 avqust) Bizans imperatoru Roman Diogeni [1068–71] məğlub edərək əsir almış və xərac verməyə məcbur etmişdi. Bizansın Kiçik Asiyadakı torpaqlarını öz ərazisinə qatmışdır. A.A. dövlət işlərini vəziri *Nizami-mülkə* tapşırırmışdı. 1072 ildə Türkiyəyə yürüş edən A. A. Barzam qalasını ələ keçirmiş, lakin burada zəhərlənərək öldürülmüşdür.

ALP BƏNÖVŞƏSİ (Cyclamen), siklamen, dağ novruzu, meşə novruzu – *novruzçiçəyi fəsiləsindən* çoxillik bitki cinsi. Çiçəyi düzgün, uzun saplaqlı, sallaq, tək-tək yerləşən, beşüzlüdür. Meyvəsi küresəkilli qutucuqdur. 15-ə qədər növü məlumdur. Azərb.-da 2 növü bitir: yaz meşənovruzu (C.vernum) və zərif meşənovruzu (C.elegans). Hər ikisi gözəl dekorativ bitki olsa da, zəhərlidir. Yaz meşənovruzu çoxillik bitkidir. Çiçəkləri bənövşəyi-çəhrayıdır. Dağ meşələrində və kolluqlarda, yamaclarda yayılmışdır. Zərif meşənovruzunun çiçəkləri iri, çəhrayı, yaxud bənövşəyi olur. Azərb.-da Lən-

kəranın dağlıq və düzənliklərində, qarışıq Hirkan meşələrində, cökə-qayın meşələrində, dağ vadilərindəki qarışıq meşələrdə yayılmışdır. Seyrək, bəzən də qruplarla bitir.

ALP BİLGƏ (?–821) – uyğur xaqanı [808–821]. Hakimiyyəti dövründə döyüşkən şa-t'ə tayfalarını özünə tabe etdirmişdir. 812 ilin oktyabrında tibetlilərlə müharibə aparmışdır. Onun hakimiyyət illəri Uyğur dövlətinin ən qüdrətli dövrü hesab olunur. Bu dövrdə Uyğurustanda *maniçilik* geniş yayılmışdı. Çin uyğur xaqanlığının siyasi üstünlüyünü qəbul etmişdi. *Qarabalasaqın abidəsi* A.B.-nin şərəfinə ucaldılmışdır.

ALP BİTKİLİYİ – yüksəkliyin artması ilə dəyişən dağ və yüksək dağ bitkiliyi; əsasən, iynəyarpaqlı sıx meşələrdən ibarətdir. Alçaqboylu çoxillik otlar, iri və xırda kollar A.b.-ndə üstünlük təşkil edir. Qışda qalın qar örtüyü, havanın seyrəkliyi, qısa vegetasiya dövrü, temperatur, su rejiminin dəyişkənliyi, yüksək buxarlanma, günəş işığının parlaqlığı kimi spesifik təbii şərait A.b.-ni formalaşdırır. Kökətrafında (rozet) yerləşən, adətən, alçaqboylu (10–15 sm), qısa gövdəli, xırda yarpaqlı, əsasən, vegetativ çoxalan, tünd-mavi və ya sarımtıl-yaşıl çiçəkləri olan bitkilərdir. A.b. üçün səciyyəvi olan Alp çəmənliklərində akvilegiya, lələ, acıçiçək, novruzçiçəyi, daşdələn və s. bitir. Alp çəmənlikləri yay otlaqları kimi istifadə edilir. Dağ-meşə və Alp qurşaqları arasında bəzən hündürötlü çəmən bitkilərinin və spesifik ağac qruplarının çoxluğu təşkil etdiyi subalp qurşağı yerləşir. Dağ sisteminin coğrafi mövqeyindən və xarakterindən asılı olaraq A.b.-nin yerləşdiyi qurşaqlar da dəyişir. A.b. Cənub-Qərbi Qafqazda 1900 m, Tyan-Şan d-rında 2850 m, tropik vilələrdə isə 3700–3800 m yüksəklikdə yayılmışdır. A.b. Azərb.-da Böyük və Kiçik Qafqaz üçün də xarakterikdir.

ALP DAĞLARI (kelt dilində alp – uca dağ; alm. Alpen, fr. Alpes, ital. Alpi) – Qərbi Avropada ən yüksək dağ sistemi. Liquriya dənizi sahillərindən Orta Dunay ovalığına qədər (İtaliya, İsveçrə, Fransa, Almaniya, Avstriya, Lixtenşteyn və Sloveniya ərazilərində) qabarıq tərəfi şm.-ş.-ə yönəlmiş qövs şəklində uzanır. Uz. zahiri tərəfdən təqr. 1200 km, daxili tərəfdən təqr. 750 km, eni 50–260 km, sah. təqr. 220 min km²-dir. Şm.-da İsveçrə və Bavariya yaylaları, c.-da Apen-

nin d-rı, ş.-də Karpat d-rı, c.-ş.-də isə Dinar yaylası ilə əhatələnir. Avropanın şm. hissəsini Aralıq dənizi ilə birləşdirən avtomobil və d.y. şəbəkələri A.d.-ndan keçir. Buradakı Simplon (19,8 km), Furka (15,4 km) d.y. və Sen-Qotard (16,3 km), Arlberq (14 km) avtomobil yolu tunneləri dünyada ən uzun tunnelərdəndir. Çoxlu balneoloji və iqlim kurortları var. A.d. iri alpinizm, turizm və dağ-xizək idmanı mərkəzidir. E.ə. 5 əsrdə Herodot tərəfindən adı çəkilir. A.d.-nın ilk tədqiqatçısı Polibi (e.ə. 2 əsr) hesab olunur.

Relyef. A.d. Boden gölündən Komo gölünə qədər uzanan dərin dəyərlərlə iki hissəyə: hündür silsilələri və şiş zirvələri ilə fərqlənən Qərbi Alp dağlarına və nisbətən alçaq Şərqi Alp dağlarına bölünür. Hər iki hissə köndələn və uzununa dərin dəyərlərlə parçalanmış silsilələr və massivlərdən ibarətdir. Qərbi A.d. Dənizkənarı Alp dağlarından, Kot Alp dağlarından, Qray Alp dağlarından, Savoyya Alp dağlarından, Pennin Alp dağlarından, Lepontin Alp dağlarından, Bern Alp dağlarından, Qların Alp dağlarından və s. ibarətdir. Monblan (Avropada ən yüksək zirvə, hünd. 4807 m), Monte-Roza (4634 m), Dom (4545 m), Veyshorn (4505 m), Matterhorn (4477 m) və s. dağ massivləri buradadır. Qərbi A.d.-nın relyefi asimmetrik və qövsvari şəkildədir; yamacları daxildən sıldırım, xaricdən yastıdır. Buzlaqlar geniş sahə tutur. Şərqi A.d.-na Reti Alp dağları, Dolomit Alp dağları, Karni Alp dağları, Ştiriya Alp dağları, Yüksək Tauern Alp dağları, Alçaq Tauern Alp dağları daxildir. Ən yüksək nöqtələri: Bernina d. (4049 m), Marmolada d. (3342 m), Qrosqlokner d. (3797 m) və s. A.d.-nın mərkəzi ox hissəsində dağ buzlaq relyef formaları – sirkələr, troqlar, iti tillər və s. geniş yayılmışdır. A.d.-nın əsas aşırımları: Frejüs, Böyük Sen-Bernar, Kiçik Sen-Bernar, Sen-Qotard, Mon-Seni, San-Bernardino, Simplon, Tenda, Brenner və s.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.d. Alp-Himalay mütəhərrik qurşağının bir hissəsidir. Alp tektogen epoxasında formalaşmış mürəkkəb, cavan dağ qırışıqlıq sistemidir. Bünövrəsini Kembriyəqədərki kristallik süxurlar (qneyslər, mikali şistlər), nisbətən az metamorfizləşmiş Üst Proterozoy və qranitoid intruziyaları ilə yarılmış Alt Paleozoyun kvarts-fillitli şistləri təşkil edir. Kristallik bünövrənin üzərində yatan süxurlar və

Alp dağları (Fransa).

çöküntülər Paleozoy (şist, qumdaşı və əhəngdaşı), Mezozoy (şist, əhəngdaşı, fliš), Paleogen, Neogen (molass) və Antropogen (buzlaq çöküntüləri) yaşlıdır. A.d.-nın müasir strukturunda köndələn və uzununa zonallıq aydın nəzərə çarpır; Qərbi, Mərkəzi və Şərqi A.d. zonalarına bölünür. Mərkəzi və Şərqi A.d. şm.-da Yura d-rından və Bohemiya massivindən Neogen molassları ilə dolmuş Alpönü çökəkliyi ilə, Cənubi A.d. isə şm. zonalarından iri İnsubri qırılması

ilə ayrılır. Cənubi A.d. Trias-Alt Paleogen yaşlı karbonatlı süxurlardan təşkil olunmuşdur. Şm.-ında Paleozoy əməlgəlmələri üzə çıxır, ş.-ində isə Üst Tabşir-Alt Paleogen flišləri geniş yayılmışdır. A.d. c.-da qalın Oliqosen–Dördüncü dövr molass laylarından ibarət Padan dağarası çökəkliyi ilə əhatələnir. A.d. üçün yüksək seysmiklik səciyyəvidir. A.d. dəmir, mis, qurğuşun-sink filizləri, qrafit, talk, gips, kaolin, daşduz, termal mineral su bulaqları ilə

İtaliya ilə İsveçrə sərhədində Matterhorn zirvəsi.

zəngindir; Alpönü və ayrı-ayrı dağarası çökəklərdə neft, qaz, qonur kömür yataqları var.

İqlim. A.d. Avropanın mühüm iqlim tənzimləyicisidir. Dağlardan şm.-dəki və q.-dəki ərazilərdə mülayim, c. ərazilərdə subtropik Aralıq dənizi iqlimi hakimdir. İllik və aylıq temp-rlar dənizkənarı A.d.-nın c. yamaclarında daha yüksəkdir. Burada illik 0°C izotermi təqr. 2000 m yüksəklikdən, iyul ayının 0°C izotermi isə təqr. 3500 m yüksəklikdən keçir. Ən çox illik yağıntı (1200–2000 mm, ayrı-ayrı yerlərdə 4000 mm-ədək) q. və şm.-q. yamaclarda düşür; dağarası dərə və çökəklərdə 500–800 mm-ədək azalır. Maks. yağıntı yay aylarında düşür; alçaqdağlıq ərazilərdə yağıntı, əsasən, yağışdan ibarət olur. Dağ-dərə küləkləri, dağ və qar uçqunları səciyyəvidir. Daimi qar xətti şm.-da, nisbətən rütubətli ərazilərdə təqr. 2500 m, nisbətən quru ərazilərdə (daxili hissələrdə və ş.-də) 3000–3500 m yüksəklikdən keçir. A.d.-nda təqr. 4900 buzlaq var. Bunlardan 1200-ə qədəri dərə və kar buzlağıdır. Ən böyüyü Bern A.d.-ndakı Aleç buzlağıdır. İsveçrə A.d.-nda 29 (o cümlədən Qorner), İtaliya A.d.-nda 11, Fransa A.d.-nda 10 (o cümlədən Mer-de-Qlas), Avstriya A.d.-nda 10 buzlaq qeydə alınmışdır. 20 əsrin 2-ci yarısında A.d.-ndakı müasir buzlaşma sah. 4140 km²-dən 2685 km²-ə qədər azalmışdır.

Çaylar və göllər. A.d. Qərbi Avropanın əsas hidroqrafik şəbəkəsidir. Reyn çayı Are və s. qolları ilə Şimal dənizi hövzəsinə, Dunay çayı sağ qolları İller, Lex, Inn, Ens və Dravanın yuxarı axını ilə Qara dəniz hövzəsinə və Rona sol qolları ilə Aralıq dənizi hövzəsinə aiddir. Çaylar itiaxan, astanalı, yay mövsümündə daha çox gursuludur. Üzərilərdə yüzlərlə SES salınmışdır. Yüksək dağlıqda buzlaq mənşəli çoxlu kiçik göllər var. Böyük və məşhur gölləri: Cenevrə, Sürix, Boden, Laqo-Macore, Komo, Qarda və s.

ALP ƏR TONQA (? – e.ə. 626 və ya 623) – əfsanəvi türk hökmdarı, İran-Turan müharibələrinin qəhrəmanı. *Qaraxanilər və səlcuqilər* onu öz əcdadları hesab edirlər. “Alp Ər Tonqa dastanı” onun Sasanilərlə apardığı müharibələrə həsr olunmuşdur.

ALP İLİTVER (7 əsr) – xəzər (başqa məlumatlara görə hun) sərkərdəsi. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun məlumatına görə, A. İ. Türkiyədə gə-

dən müharibələrdə fərqləndiyi üçün xəzər xaqanı ona *ilitver* titulu vermişdi. Alban hökmdarı Cavanşirin ölümündən (680) sonra, onun intiqamını almaq bəhanəsi ilə A.İ.-in çoxsaylı ordusu Albaniyaya hücum etmiş, Qəbələ və Uti vil-lərini tutub xeyli qənimət ələ keçirmişdir. *Varaz Tiridat* çarın qətlinə günahsız olduğunu sübut etmək məqsədilə Albaniya katolikosunu A.İ.-in yanına göndərdi. Katalikos A.İ.-i inandıra bilsə də, xəzərlərin hücumları kəsilmədi. Buna görə Varaz Tiridat yepiskop İsraili xəzərlərin arasında xristianlığı yaymaq məqsədilə A.İ.-in yanına göndərmək qərarına gəldi. A.İ.-in rəhbərliyi altındakı xəzərlər xristianlığı qəbul edib albanlarla sülh bağladılar. Varaçan ş.-ndə xəzər katolikosatı yaradıldı və İsrail onun katolikosu oldu.

Əd.: Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Б., 2005.

ALP KEÇİSİ – bax *Keçibuyuz*.

ALP KÜÇLÜG BİLGƏ (? – 824) – uyğur xaqanı [821–824]. Hakimiyyəti dövründə Çinin uyğur xaqanlığını parçalama siyasəti geniş vüsət almışdı. Sarayda daxili çekişmələrin qarşısını bütün səylərinə baxmayaraq ala bilməmişdi. Dövlət siyasi qüdrətini itirməyə və tənəzzül etməyə başlamışdı.

ALP KÜLÜG BİLGƏ (?–808) – uyğur xaqanı [805–808]. Hakimiyyəti dövründə tibetlilərlə müharibə aparmış. Şərqi Türkiyədəki Kuça şəhərini onlardan almışdır. Bu dövrdə Çin uyğurlara vergi ödəyirdi. 807 ildən Çin ərazisində ilk uyğur məskənləri salınmışdır. Həmin ildən etibarən Çinin paytaxtında mançilik məbədləri uyğur rahiblərinin səlahiyyətində olmuşdur.

ALP QURŞAĞI – təbii yüksəklik qurşağı. *Subalp qurşağı* ilə *nival qurşaq* arasında yerləşir. A.q. üçün, əsasən, mülayim və subtropik enliklərin rütubətli dağ landşaftı səciyyəvidir. A.q.-nın hündürlüyü coğrafi enlik, yamacların ekspozisiyası və iqlimin kontinentalıq dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, Alp d-rında və Qərbi Qafqazda bu qurşaq 1900–3000 m, Himalayda isə 3600–5000 m yüksəkliklər arasındadır. Sərt yüksəkdağlıq iqliminə malikdir. Havanın orta temp-ru yanvarda –8°C-dən –15°C-yədək, iyulda 4°–14°C-dir. İllik yağıntının miqdarı 1000 mm-dən çoxdur. İntensiv günəş radiasiyası səciyyəvidir. A.q. meşə örtüyündən məhrumdur; dağ-çəmən torpaqlarında alçaq-otlu çəmənliklər yayılmışdır. Heyvan-

ları aşağı qurşaqlara doğru yerini tez dəyişən dırnaqlılar (dağqoyunu, təkə, köpgər, qarapaça) və qış yuxusuna gedən gəmiricilərdir (marmot, otyğan, çöl siçanı və s.). Quşlardan kəklik, do-laşa, hind xoruzu və s. var. A.q.-ndan yay otlaqları kimi istifadə olunur.

ALP QUTLUQ BİLGƏ – uyğur xaqanı [779–789]. *Bögünün* ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmişdir. Hakimiyyət illərində uyğurlara tabe olan şato tayfaları tibetlilərlə ittifaq yaradaraq uyğurlara qarşı üsyan etdilər və Beşbalıq ş.-ni tutdular. Lakin bir qədər sonra uyğurlar şəhəri yenidən ələ keçirdi (789). Bir qrup uyğurun Çində öldürülməsi nəticəsində kəskinləşən münasibətləri tənzimləmək üçün Çin imperatoru xaqana qiymətli hədiyyələr göndərmiş və əməllərinə zidd olsa da, öz qızını ona əvəz vermişdir.

ALP RELYEF TİPİ – müasir buzlaşma ilə əhatə olunmuş və ya Pleystosendə buzlaşmaya məruz qalmış dağlıq relyef tipi; Alp dağları relyefi təmsalında yaranmış geomorfoloji anlayışdır. Morfogenezi proseslərlə kəskin və dərin parçalanması, buzlaq relyef formalarının (troqlar, karlar, sirkələr, rigellər, karlinqlər, moren tirələri və s.) geniş yayılması ilə fərqlənir. Dağların yamacları sıldırım, qayalıq və ya uçqun materialları ilə örtülmüş olur; suayrıqları ensiz və mişarvarı, zirvələri şişucludur.

A.r.t. dağların yüksək zirvə qurşağı üçün səciyyəvidir; bununla yanaşı müxtəlif enliklərdə yerləşən dağlarda həmin qurşaqların mütləq yüksəkliyi müasir və qədim qar xəttinin səviyyəsi ilə əlaqədar olduğundan onların yüksəkliyi də müxtəlifdir. Belə ki, qütblərə doğru qar xəttinin yüksəkliyi dəniz səviyyəsinə qədər alçaldığından yüksək enliklərdə A.r.t. dağların hündürlüyündən deyil, qar xəttinin yüksəkliyindən asılı olaraq inkişaf edir. Klassik A.r.t.-nə Alp dağları ilə yanaşı Qafqaz, Orta və Mərkəzi Asiya, Himalay, Hindquş, Qaraqorum, Altay, Sayan, Baykal, həmçinin Asiyanın şm.-ş.-ində, Amerika materikində Qayalı və And, eləcə də Şimali və Qütb Ural, Skandinaviya dağları malikdir. A.r.t.-li dağlar alpinizm, dağ-xizək turizmi və idmanın geniş inkişafı ilə məşhurdur.

ALP TEGİN (? – təqr. 963) – *Qəznəvilər dövlətinin* banisi. Türk qulamlarından idi. *Samanilər* dövlətində Hacib ül-hüccab (qvardiya baş rəisi) vəzifəsində yüksəlmişdi. Hökmdar Əbdülməli-

kin vaxtında bütün dövlət işlərinə rəhbərlik edirdi. A.T.-in nüfuzunun artmasından qorxan Əbdülməlik, 961 ildə onu Xorasana canişin təyin edərək paytaxtdan uzaqlaşdırdı. 962 ildə yeni hökmdar Mənsur A.T.-ni bu vəzifədən kənarlaşdırdı. A.T. ona qarşı çıxaraq Samanilərin qoşununu məğlub etdi və Qəznə ş.-ni tutdu. Bununla da Qəznəvilər dövlətinin əsası qoyuldu.

ALP TEKTOGENEZ EPOXASI – Kaynozoyda təzahür etmiş və cavan dağlıq-qırışıqlıq qurumların – alpidlərin formalaşmasını şərtləndirmiş geoloji zaman vahidi. Təzahür etdiyi əsas sahələr Alp-Himalay mütəhərrik qurşağı (Aralıq dənizi) və Sakit okean mütəhərrik qurşağıdır. Alp-Himalay qurşağında tektogenezi parçalanmış Qondvana superkontinentinin fraqmentlərinin şm.-a hərəkəti və onların Lavrasiya superkontinentinin c. kənarı ilə toqquşması nəticəsində Neotetis paleookeanın daralması və sonradan bağlanması ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Neotetisin bağlanması mərhələsində Alp epoxasında ardıcıl olaraq təzahür edən aşağıdakı qırışıqlıq fazaları ayrılır: Pireney (Eosenin sonu), Sav (Oliqosenin sonu), Şiriy (Miosenin ortası), Attik (Miosenin sonu), Rodan (Erkən Pliosenin sonu) və Valax (Pliosenin sonu). Pireney fazasının təzahürü nəticəsində Aralıq dənizi qurşağının əksər qırışıqlıq qurumları – Avropada Pireney, Alp, Apennin, Karpət, Dinar, Balkan dağları; Asiyada Qafqaz, Kopetdağ, Pont, Tavr, Elburs, Zaqros, Süleyman, Himalay, Birma, İndoneziya dağları; Şimali Afrikada Atlas dağları formalaşmışdır. Dağarası çökəklik və kənar çökəklərdə qırışıq strukturların mürəkkəbləşməsi və Kaynozoy çöküntülərinin deformasiyası sonrakı fazalarla əlaqədar baş vermişdir. Sakit okean qurşağı Kaynozoyda Sakit okeanın fəal kənarını təmsil etmişdir; burada okean litosferinin kontinent altına indi də davam edən gömülməsi (subduksiya) baş vermiş və subduksiya üstü vulkanik qurşaqlar (Şərqi-Kamçatka, And) və adalar qövsləri (Aleut, Kuril, Yapon və s.) əmələ gəlmişdir. Bununla yanaşı mikrokontinentlərin və adalar qövslərinin kontinentin kənarına bitməsi (tektonik akkresiya) akkresion orogenlərin (Koryak-Kamçatka qırışıqlıq vil., Saxalin-Hokkaydo qırışıqlıq sistemi və s.) formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Kontinentdaxili vilayətlərdə – Şimali

Amerika platformasının c.-q.-ində, Qərbi və Mərkəzi Avropanın hersinidlərində, Ural-Oxot qırışıqlıq qurşağında (Altay, Sayan, Tyaşan və s.) *epiplatforma orogenezi* A.t.e. ilə əlaqədardır. Epoxanın əhatə etdiyi ərazilər müasir dövrdə də yüksək tektonik fəallığı – seysmikliyi və vulkan fəaliyyətini (Vezuvi, Şive-luç və s. vulkanlar) saxlayır. Müxtəlif vulkanogen və plutogen hidrotermal (mis, sink, qurğuşun, qızıl, volfram, qalay, molibden və xüsusilə də sürmə və ci-və) filiz yataqlarının formalaşması A.t.e. ilə əlaqədardır. Neft və qaz yataqları, əsasən, Alp qırışıqlıq-dağlıq sistemlərinin dağarası və kənar çökəklərində cəmlənmişdir.

ALP ULUĞ BİLGƏ (?–805) – uyğur xaqanı [795–805]. Tibetlilərin zəbt etdiyi Beşbalıq ş.-ni azad etmişdir. Karlukların üsyanını yatırmış, tibetliləri Şərqi Türkiyədən çıxarmışdır. *Qarabala-saqun abidəsində* xaqanın qırğız xaqanını öldürdüyü və böyük qənimət ələ keçirdiyi qeyd edilir. Bu qələbə nəticəsində uyğurlar Orta Asiyada geniş ərazilərə sahib olmuş, qırğızların nəzarətində olan mühüm ticarət yollarını ələ keçirmişdi. Uyğurlar Turfan və Şərqi Türkiyə bölgələrində möhkəmlənmişdi.

ALPAKÁ – lamalar cinsindən olan məməlilərin əhli forması; eramızdan təqr. 2 min il əvvəl Peruda əhliləşdirilmişdir. Vətəni Cənubi Amerikanın yüksək dağlıq vil.-ləridir. Yununa və çox zərif tiftiyinə görə yetişdirilir.

“ALPAMIŞ” – türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanı. “A”-in müxtəlif xalqlara məxsus variantları bir-birinə çox yaxın, lakin milli koloritə malik müstəqil dastanlardır. Dastanın özbək, qaraqalpaq, başqırd, tatar və b. türk xalqlarının 50-yə qədər dastançısı tərəfindən söylənilmiş 150-dən çox variantı aşkar edilmişdir. Özbək şairi *Həmid Əlimcanın* 1928 ildə Fazil Yuldaşoğlu adlı dastançıdan qələmə aldığı mətn eposun ən mü-kəmməl variantı sayılır. Xalq qəhrəmanı Alpamışın adı ilə bağlı Orta Asiya epik rəvayətlərinin 14–17 əsrlərdə, bu xalqların xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi dövründə dastan şəklinə düşdüyü ehtimal olunur. Konqrat bəyi Alpamışın bir dərvişin müjdəsi ilə dünyaya gəlməsi, onun kalmık şahına əsir düşməsi, sevgilisi Barçının başqasına əvəz verilməsi cəhdi, kalmık şahının qızının köməyi ilə xilas olaraq çoban qiyafəsində Barçının toy gününü evinə dönüb 4 fərqli yarışmada rəqibini məğlub etməsi türk və dünya das-

tanları üçün ümumi olan motivlərdir. Dastan kompozisiya cəhətdən iki hissəyə ayrılır: 1) Alpamışın nişanlısının dalınca getməsi, rəqibləri ilə yarışması və evlənməsi; 2) Alpamışın kalmık hakimi zülmkar Tayçaxana qarşı yürüşü, yeddi il əsarətdə qalması, nəhayət, müxtəlif sərgüştərlərdən sonra qələbə ilə vətənə dönməsi. Xalqın azadlıq, ədalət, əmin-amanlıq, yüksək insani amallar uğrunda mübarizəsi dastanın əsas ideyasıdır. Alpamış, onun sevgilisi Barçın, bacısı Qaldırqaç, sadıq dostları Qaracan, Keyqubad nəciblik, alicənablıq, vətən uğrunda fədakarlıq timsallarıdır. “A.” dastanının oğuz variantı bəzi xüsusiylənmişdir.

Alpamış.

yətlərinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”na bənzəyir. “A.”-in nağil variantları da var.

Mətnlər: Алпамыш. Узбекский народный эпос. М., 1958; Алпамыс-батыр. Тексты и переводы, под ред. М.О.Ауэзова и Н.С.Смирновой. Алма-ата, 1961.

Əd.: Сагитов И.Т. Каракалпакский героический эпос. Т., 1962; Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974; Юлдаш оглы Ф.Алпамыш /Пер. с узб. Л. Пеньковского. Л., 1982.

ALPAN – Azərb. Resp. Quba r-nu ərazisində dağ. Hünd. 786 m. Quruçayın sağ sahilində, Alpan k.-nin c.-ş.-indədir. Abşeron əsrinin allüvial-delüvial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Meşə ilə örtülüdür.

ALPAN – Azərb. Resp. Quba r-nunda kənd. Alpan ə.d.-nin (Alpan. Kürkün,

Uzunmeşə k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8,5 km şm.-q.-də, Quruçayın sahilində, Qusar maili düzənliyindədir. Əh. 3220 (2008); əkinçilik, heyvandarlıq və çayçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, sağlamlıq mərkəzi, ATS, rabitə şöbəsi; 16 əsrə aid Subaba türbəsi, e.ə. 1-ci minilliyə aid Alpan şəhərgahı, məscid, pirlər (Qalacıq, Qılınç) var.

ALPÁTOV Mixail Vladimiroviç (10.12.1902, Moskva – 9.5.1986, Moskva) – rus incəsənət tarixçisi. SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının akad. (1954), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1974). Prof. (1943 ildən). Rus və xarici ölkə incəsənəti problemlərinə həsr olunmuş əsərlərin (“Qədim rus incəsənəti tarixi”, N.İ. Brunovla birgə, 1932; “Qərbi Avropa incəsənəti tarixindən etüdlər”, 1939; “Rus incəsənəti tarixindən etüdlər”, 1967) müəllifidir. Avangard və modern cərəyanları (A.T. Matveyev, M. A. Vruble, P. Pikasso, A. Matisse və b.-nin) tədqiq etmişdir.

ALPAUT – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 10 km c.-q.-dədir.

ALPAUT – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Heris bölgəsinin Bədustan kəndistanında, Heris qəs.-ndən 30 km c.-q.-də, Təbriz–Əhər avtomobil yolunun 7 km-liyindədir.

ALPAUTLAR, alpavutlar, alpavutlar – türk tayfası. *Qaraqoyunluların*, sonra isə *ağqoyunluların* tərkibinə daxil idi. Səfəvilər dövründə Çuxursəd və Şirvanda yaşadıkları məlumdur. Hazırda Azərb. Resp.-nin Bərdə, Qazax, Goranboy, Göyçay, Laçın, Ucar r.-nlərindəki Alpout, Cənubi Azərb.-da Alpaut (İranın Şərqi Azərbaycan ostanı) kəndlərinin adı A.-la bağlıdır.

ÁLPAYN (Alpine) – ABŞ-da, Alyaska ştatının şm.-ində, Kolvill çayı deltası yaxınlığında neft yatağı, Alyaskanın şm. yamacı neftli-qazlı hövzəsinə daxildir. Yataq 1994 ildə kəşf olunmuşdur. Sah. 162 km². Çıxarıla biləcək ehtiyatı təqr. 74 mln. t (ətrafdakı Nanuk və Fyord yataqları ilə birlikdə). Yataq layvarıdır; orta qalınlığı 15 m. 2130 m dərinlikdə yatan Alt Yuranın xırdadənəli qumdaşları ilə əlaqədardır. Neftin sıxlığı 825 kq/m³-dir. Dünyada istismarı üfüqi quyularla aparılan ilk yataqdır. Hasil olunan neft Pradxo-Bey – Valdiz portu magistrat neft kəmərinə ötürülür.

ALPEVİ, Alpava, Arpavar – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalının (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən – Artaşat r-nu) düzənlik hissəsində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhali kənddən qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1948–49 illərdə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşdur. 20.8.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək L u s a k e r t, 21.10.1967 ildə isə N ş a v a n qoyulmuşdur.

ALPI – Azərb. Resp. Ucar r-nunun Quləbənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7,5 km c.-ş.-də, Göyçayın sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 1032 (2008); taxılçılıq, tərəvəzçilik, yemçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ALPİNARİ, alpinarium (Alp dağları sözündən) – botanika bağlarında (parklarda və küçələrdə) süni surətdə daşlardan düzəldilmiş təpəciklərdə dağ (*Alp bitkiliyi*) bitkilərinin becərilməsi üçün ayrılmış sahə. Əsasən, bağın giriş hissəsini bəzəyir. “A.” anlayışı ilk dəfə Parisin botanika bağında Alp bitkilərindən ibarət ekspozisiyalar yaradılarda meydana gəlmişdir. Bir neçə tipi var: düz səth üzərində A.; Alp təpəciyi; A.-terras; dirəkli divar; daş divar; sal (tava) daşlar arası ilə yarıqlı (çatlı) çığır. A.-nin torpağı qışda donur, yayda çox qızır; yaxşı drenaj onun tez qurumasına səbəb olur, az olduğu üçün qida maddələri çatmır. A.-də quraqlıqadavamlı, qışadavamlı, torpağın münbitliyinə az tələbkar, hər vaxt çiçəkləyən çöl və qayalıq bitkilərindən istifadə edilir. Alçaqboylu, gözəl formalı dekorativ bitkilər (ərəbotu, qərənfil, alçaqboylu zəngçiçəyi, bəzi soğanaqlı bitkilər) daha effektivdir. A.-də ağac bitkilərindən az, əsasən, ardıc, dovşanalması və s.-dən istifadə edilir. Azərb.-də Mərdəkan dendrarisində, həmçinin bəzi avtomobil yolları boyunca A. salınmışdır.

ALPİNİZM (Alp dağları sözündən) – idman növü; dağ zirvələrinə qalxma. Yüksək dağ turizmi də bəzən A.-ə aid edilir. İdman A.-inin tarixi 1786 ildən – İsveçrə kəndlisi J. Balma və həkim M. Q. Pakkarın ilk dəfə Alp dağlarının ən yüksək zirvəsi Monblana (4810 m) çıxması dövründən başlayır. İlk alpinist klubları 1857 ildə İngiltərədə, 1862 ildə İtaliya və Avstriyada, 1863 ildə İsveçrədə, 1874 ildə Fransada yaradılmışdır. 1950 ilin iyununda fransız alpinistləri M.Ersoq və L.Laşenal dünyada ilk dəfə

olaraq “səkkizminliyi” – Himalay dağının Annapurna zirvəsini fəth etmişlər. Beynəlxalq Alpinistlər Assosiasiyaları İttifaqı (BAAİ) 1932 ildə təsis edilmişdir. Azərb.-da ilk alpinist düşərgəsi 1951 ildə Şahdağın ətəyində təşkil olunmuş, 1960 ildə ilk resp. olimpiadası keçirilmişdir. Azərb. alpinistləri 1967 ildə Pamirdə keçirilən beynəlxalq alpinistlərdə SSRİ yığma komandasının tərkibində Lenin pikinə (7134 m), 1972 ildən Kommünizm pikinə (7495 m) qalxmışlar. A. üzrə idman ustası, beynəlxalq “7 zirvə” klubunun üzvü İsrəfil Aşurlu Avropa – Elbrus (5642 m), Asiya – Everest (8848 m), Afrika – Kilimancaro (5898 m), Avstraliya – Kostüşko (2228 m), Şimali Amerika – Makkinli (6194 m), Antarktida – Vinson (4892 m), Cənubi Amerika – Akkonkaqua (6992 m) zirvələrini fəth etmişdir.

ALPİNOTİP HİPERBAZİTLƏR – Alp orogenik sisteminin Aralıq dənizi qırışıqlıq qurşağında yayılmış ultraəsaslı süxurlar. Azərb. ərazisində Kiçik Qafqazın Göyçə-Həkəri qırışıqlıq zonasının Torağaçay və Sarıbaba sinklinoriumları hüdunda yayılmışdır. Uz. 180 km, eni 20–30 km olan A.h. zonası çoxsaylı, müxtəlif həcmli, zəncirvari kütlələr şəklində, submeridional istiqamətdə uzanır. Effuziv-çökmə süxurlar içərisində, adətən, uyğun yatan linza, lakolit, fakolit və s. formalı olur. Genetik cəhətdən pirolit (restit) tərkibli üst mantiya materialının selektiv əriməsi nəticəsində bazalt tərkibli asanəriyən hissənin ayrılmasından sonra orada qalan çətinəriyən qalıqdır. Başqa maqmatik kütlələrdən tektonik hərəkətlər nəticəsində ilkin mövqelərini dəyişməsi və yüksək dərəcədə metamorfikləşməsi ilə fərqlənir.

Olivin və piroksenlərin müxtəlif faiz nisbətindən asılı olaraq A.h. dunit, piroksenli dunit, peridotit, olivinli piroksenit və piroksenit kimi tiplərə ayrılır. Monoklinik və rombik piroksenlərin nisbətinə görə peridotitlər öz növbəsində qarşuburğit, lersolit və verlit; piroksenlər isə ensitatitit, vebsterit və diopsidit kimi yarım tiplərə ayrılır. A.h., adətən, yüksək dərəcədə serpentiniləşmə prosesinə məruz qalır, serpentinitlər isə bəzən metasomatik yolla listvenitlərə çevrilir. Yer qabığında ki maqmatik tipli xromit yataqlarının əksəriyyəti A.h.-lə əlaqədardır. Civə, qızıl, sürmə, mərgmüsh və s. metalların yataqları da məkanca onlarla əlaqədardır. A.h., bir qayda olaraq, nisbətən az yayılmış qabbro intruzivləri ilə müşayiət olunur.

ALPOUT – Azərb. Resp. Bərdə r-nunda kənd. Alpout ə.d.-nin (Alpout, Qarayıusfil, Tumaslı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km c.-ş.-də, Yevlax–Ağcabədi avtomobil yolunun, Yuxarı Qarabağ kanalının sol hissəsində, düzənlikdədir. Əh. 1375 (2008); tərəvəzçilik, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, klub, kitabxana, rabitə şöbəsi, ATS var.

ALPOUT – Azərb. Resp. Goranboy r-nunda kənd. Alpout ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 32 km şm.-q.-dədir. Əh. 1088 (2008); pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi, ATS var.

ALPOUT – Azərb. Resp. Göyçay r-nunda kənd. Alpout ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 41 km c.-ş.-də, Şilyan çayının sol sahilində, Qaraməryəm–Müslülü avtomobil yolunun kənarında, Şirvan düzündədir. Əh. 2167 (2008); taxılçılıq, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi, ATS var.

ALPOUT – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Alpout ə.d.-nin (Alpout, Abbasbəyli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km q.-də, Qazax d.y. st.-ndan 11 km aralı, Coğazçayın sol sahilində, Göyçən d.-nin ətəyindədir. Əh. 658 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi, ATS var.

ALPOUT – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Qoşasu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km şm.-q.-də, Hoqazsu çayının sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 70 (2008); işgaldan (may, 1992) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi; məscid var idi.

ALPOUT – Azərb. Resp. Ucar r-nunda kənd. Alpout ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən və Ucar d.y. st.-ndan 9 km c.-q.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 3592 (2008); pambıqçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, yemçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. 2 orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya var.

ALPOUT – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kərani kəndistanında, Həsənabad-Sukənd qəs.-ndən 18 km c.-ş.-dədir.

ALSÍONA (Buğanın η-sı) – Ülkər ulduz topasında ən parlaq (3-cü ulduz ölçülü) ulduz.

ALST (flamandca Aalst, fr. Alost) – Belçikanın mərkəzi hissəsində, Şərqi

Flandriya əyalətində şəhər. Əh. 77 min (2006). D.y. qovşağı. Dəndr çayında gəmi dayanacağı. Toxuculuq, gön-dəri, yeyinti sənayesi, krujeva istehsalı müəssisələri var.

ÁLTA-AMAZÓNAS – Braziliyanın şm.-ş.-ində qonur kömür hövzəsi. Dünyada ən iri kömür hövzələrindən biri. Sah. 109 min km². Ümumi ehtiyatı 2.2 trln. t. 1960-cı illərdə kəşf edilmişdir. Az öyrənilmişdir, istismar olunmur. Kömürlülüyü Pliosen çöküntüləri ilə əlaqədardır. 89–310 m dərinlikdə üfüqi yatımlı üç laydan (qalınlıqları 3,3 və 14 m) ibarətdir. Kömürdə nəmlilik 15–25%, küllülük 13–33%, uçucu maddələr çıxarı 31–41%-dir.

ALTAMİRA – İspaniyada Üst Paleolit dövrünə aid mağara kompleksi (uzunluğu 296 m-dir). 1868 ildə aşkar edilmişdir. İlk dəfə ispan arxeoloqu M.Sautuola 1876 və 1879 illərdə tədqiq etmişdir. Mağaranın divarlarında müxtəlif rəngli boyalarla çəkilmiş, həmçinin oyma üsulu ilə həkk olunmuş çoxsaylı heyvan təsvirləri var. Salonlardan birinin

Bizon təsviri. Altamira.

tavanında çəkilmiş yarım-insan-yarım-heyvan təsvirlərinin maskalanmış cadugərlər olduğu ehtimal edilir. A-dakı rəsmlər *Madlen mədəniyyətinə* aiddir. A. təsvirlərinin kəşf edilməsi ilə Paleolit dövrü incəsənətinin öyrənilməsinin başlanğıcı qoyulmuşdur. Bu rəsmlərin bəziləri Madrid Milli Arxeologiya Muzeyində və Santander ş.-ndəki qədim tarix və arxeologiya muzeyində saxlanılır. Mağaranın girəcəyində və divarlarının yaxınlığında yemək qalıqları, daş əmək alətləri, onların altında isə Solütre və Erkən Madlen mədəniyyətlərinə aid mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. A. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ALTAN XAN (T u m e t l i, əsl adı A m d a ; 1507–83) – monqol xanı, *Dayan xanın* nəvəsidir. Cənubi Monqolustanın ş.

xoşunlarını (xanlıqlarını) hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. 1550 ildə Pekinə hərbi yürüş etmiş, 1551 ildə Çin ilə sülh müqaviləsi bağlamışdır. Onun dövründə salınmış Xux-xoto (Çin dilində Quysuy) paytaxt ş. tezliklə sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Dalaylama ilə əlaqə yaratmış, Monqolustanda lamaizmin yayılmasının başlanğıcını qoymuşdur. 1571 ildə Çin ilə yeni sülh müqaviləsi bağlamışdır.

ALTAY (türk-monqol dillərindəki altan-qızıl sözündən) – Asiyada dağ sistemi. RF (Altay Resp., Tıva Resp., Altay diyarı), Monqolustan, Qazaxıstan və Çin ərazilərindədir. A. Ob, İrtiş, Yenisey ilə Mərkəzi Asiya çaylarının suayırıcısını təşkil edən mürəkkəb dağ silsilələrindən ibarətdir. 42–52° şm. e.d. arasında şm.-q.-dən (Qərbi Sibir düzənliyindən, 81° ş.u.) c.-ş.-ə (Qobi düzənliyində, 106° ş.u.) 2000 km-dən artıq məsafədə uzanır. Yüksək dağlıq (ən hündür zirvəsi Beluxa d., 4506 m), orta dağlıq və alçaq dağlıq silsilələrindən və bunları ayıran dağarası çökəkliklərdən ibarətdir. Şm.-də və şm.-q.-də Qərbi Sibir düzənliyi, şm.-ş.-də Qərbi Sayan və Cənubi Tıva d., ş.-də Böyük Göllər Vadisi, c.-ş.-də Qobi səhrası, c.-də Cunqariya düzənliyi, q.-də İrtiş çayı ilə sərhədlənir. Oroqrafik cəhətdən 3 hissəyə bölünür: Qobi Altayı, Monqol Altayı və A.-in özü, yaxud Rus Altayı.

Relyef. Rus A.-ı 48–52° şm. e.d. və 82–90° ş. u. arasında, Altay diyarı, Altay Resp. və Qazaxıstan Resp.-nin Şərqi Qazaxıstan vil. ərazilərindədir. A.-in Alp tipli yüksək dağlıq relyefə malik hissəsini əhatə edir. Yüksək dağ silsilələri və massivləri: Katun silsiləsi (4506 m-ədək), Saylügen silsiləsi (3499 m-ədək), Şimali Çuya silsiləsi (4177 m-ədək), Cənubi Çuya silsiləsi (3936 m-ədək), Cənubi Altay silsiləsi (3483 m-ədək), Çıxaçov silsiləsi (4029 m-ədək), Saqan-Şibetu silsiləsi (3496 m-ədək), Şapşal silsiləsi (3608 m-ədək) və Monqun-Tayqa massivi (3970 m) A.-in, əsasən, ş.-ində və c.-ş.-indədir. Bu ərazilər üçün şiş zirvəli yallar, dik (20–50° və daha çox) yamaclar, morenlər və buzlaqlarla dolmuş geniş dibli çay dərələri səciyyəvidir. Buzlaq relyefi formaları – karlar, sirkələr, troqlar, karlinqlər, moren bəndləri və tirələri yayılmışdır. Orta dağlıq və alçaq dağlıq silsilələri [Terekli (2926 m-ədək), Ayqulak (2752 m-ədək), İolqo (2618 m-ədək), Listvyaqa (2577 m-ədək), Narım (2533 m-ədək) və Başşelak (2433 m-

Altay dağlarının ən yüksək zirvəsi – Beluxa.

ədək]], əsasən, A.-ın q.-ində və şm.-indədir. Orta dağlıqda Alp relyef formaları az nəzərə çarpır, yastı və platovarı zirvəyə malik çayarası yüksəkliklər isə üstünlük təşkil edir. Kriogen proseslər geniş inkişaf etmişdir. Karst relyef formalarına rast gəlinir. Çay dərələri dar və dik yamaclardan, 500–1000 m dərinlikli kanyonlardan ibarətdir. A.-ın alçaq dağlıq əraziləri üçün relyefin nisbətən az parçalanması (500 m-ədək) və maili yamaclar səciyyəvidir. Çay dərələri enli, yastı dibli və terraslıdır. Çökəkliklərin dibi prolüvial mənşəli maili düzənliklərdən ibarətdir. Ş.-də bu çökəkliklər termokarst relyef formaları ilə mürəkkəbləşir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar.

A. Ural–Oxot mütəhərrik qurşağının Paleozoy yaşlı Altay–Sayan qırışıqlıq sahəsində yerləşir. Kembriyəqədərki və Paleozoy metamorfik və çökmə süxurlarından təşkil olunmuş mürəkkəb quruluşlu qırışıqlıq sistemindən ibarətdir. Geoloji quruluşuna və yaşına görə Kaledon Dağlıq A.-ına (şm.-q.-də, ərazinin 4/5 hissəsi) və Hersin Filizli A.-ına (c.-q.-də və q.-də) bölünür. Dağlıq A.-ın antiklinoriumları (Xolzun–Çuya, Talis və s.), əsasən, Üst Kembri–Alt Ordovikin terriqen flüoidlərindən təşkil olunmuşdur. Filizli A.-da Orta Devon – Alt Karbonun vulkan–plutonik çöküntüləri və Üst Paleozoyun qranitoidləri geniş yayılmışdır. A.-ın müasir relyefi Neogendə və Antropogenin əvvəllərində baş vermiş tektonik qalxmaların, buzlaqların və eroziya proseslərinin fəaliyyəti nəticə-

sində formalaşmışdır. A. dünyanın seysmik cəhətdən ən aktiv kontinentdaxili regionlarından biridir. 9–10 ballıq dağdıcı zəlzələ 27.9.2003 ildə Koş–Aqaç yüksək dağlıq r-nunda baş vermişdir. Filizli A.-da nəcib metallar və qurğuşun–sink–mis–barit filizi yataqları, Dağlıq A.-da civə, qızıl, dəmir, volfram–molibden filizi yataqları, həmçinin isti mineral su bulaqları var.

İqlim. A.-ın iquimi dağətəyi ərazilərdə kontinental, daxili və ş. hissələrdə kəskin kontinentaldır. Qışı sərt və uzunmüddətlidir – dağətəyi ərazilərdə 5 ay, yüksək dağlıq ərazilərdə 10 ayadək davam edir. Yanvarın orta temp-ru –15-dən –32°C-yədəkdir. Ən aşağı temp-r (–60°C) Çuya çölündə qeydə alınmışdır. Yay nisbətən qısa (4 ayadək), lakin ilıqdır. İyulun orta temp-ru 22°C-dən (dağətəyi qurşaqda) 6°C-yədəkdir (yüksək dağlıqda); çökəkliklərdə və c. öndağlıqda bəzən 35–40°C-yədək və daha çox olur. A. Atlantika okeanından gələn q. küləklərinin kondensatoru rolunu oynayır. İllik yağıntının miqdarı Kuray və Çuya çöllərində 100 mm-ədək (Rusiyanın ən quraq yerlərindən biri), Katun və Cənubi Çuya silsilələrinin yüksək dağlıq yerlərində 2000 mm-ədək və daha çoxdur. Alçaq dağlıq və orta dağlıq ərazilərdə illik yağıntının miqdarı 700–900 mm təşkil edir. Qar örtüyünün qalınlığı şm. və q. r-nlarında və yüksək dağlıq ərazilərdə 60–90 sm və daha çox olur. Az qarlı illərdə bu örtük mövsümi xarakter daşıyır. A. d-rında ümumi sah. təqr. 910 km² olan 1500-dən çox buzlaq

var. Buzlaqlar, əsasən, Katun, Cənubi və Şimali Çuya silsilələrindədir. Ən iriləri (ümumi uz. 7–12 km olan) Taldurin, Aktru (Akturu) və Maşeydir (Maşey).

Çaylar və göllər. A. sıx çay şəbəkəsinə malikdir. Çayların qidalanma rejimi Altay tiplidir; yağış, qar və buzlaq suları ilə qidalanır. Yazda daşqınlar olur. Ən iri və çoxsulu çayları Katun, Biya (Obun qolları), Buxtarma (İrtışın qolu) və Abakandır (Yeniseyin qolu). A.-ın suvarma və hidroenerji ehtiyatının əsasını Ob sistemi təşkil edir. A.-da 7000-dən çox göl var. Bunların ümumi sah. 1000 km²-dən artıqdır. Ən iri gölləri: Markakol, Teles. Şm.-da karst göllərinə rast gəlinir.

Landşaft tipləri. Relyef və iqlim xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq A.-da landşaftların yüksəklik qurşaqları aydın nəzərə çarpır. Şm.-da dağətəyi yamacların şabalıdı və qara torpaqlarında 500–700 m, c.-da isə 1000–1500 m yüksəkliklərə qədər çöl bitkiləri yayılmışdır. A.-ın mərkəzində, Çuya çölü istisna olmaqla, qonur və açıq şabalıdı çınqıllı–daşlı torpaqlarda yarımsəhra bitkiləri bitir. A. ərazisinin 70%-i meşələrlə örtülüdür (1700–2450 m yüksəklikdə). A.-ın rütubətli r-nlarındakı açıq boz podzol torpaqlarda küknar və sidr-küknar meşələri geniş sahə tutur. Bu meşələr quru iqlimli r-nlarda zəif podzollaşmış, tünd rəngli çimli torpağı olan qaraşam meşələri ilə əvəz olunur. Yüksək dağlıq qurşaqlarda subalp kolluqları, subalp və Alp çəmənlikləri (çəmən podzol və qara torpağa oxşayan çəmən torpaqlarında), dağlıq tundra bitkiləri (kolluqlu, marmırlı, şibyəli və daşlı–çınqıllı tundralar) geniş sahə tutur. Çöl qurşağında sünbülqıran, dağsiçanı, çölşiçanı, qartal, meşələrində ayı, vaşaq, samur, mişovul, Sibir siçovulu, maral, meşəxoruzu, qarabağır, sidr quşu, alacadimdik və s., yüksək dağlıq qurşaqda dağkeçisi, qar qaplanı, şimal maralı və s. yaşayır. A.-ın landşaftında bataqlıqlar xüsusi yer tutur. Dağətəyi sahələrdə və dağarası çökəkliklərdə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olunur. Filizli A.-da mədən sənayesi inkişaf etmişdir (A.-ın iqtisadiyyatı barədə bax *Altay diyarı*, *Altay Respublikası* və *Tiva məqalələrinə*).

Xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilər.

A.-ın Qızıl dağları adlanan 5 obyekt (Altay qoruğu, Teles gölü ətrafında mühafizə zolağı, Katun qoruğu, Beluxa təbii parkı və Ukok sükunət zonası) 1998 ildən *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil

edilmişdir. Markakol qoruğunda da təbii landşaftlar və ayrı-ayrı təbiət abidələri qorunur. Bir sıra yasaqlıqlar yaradılmışdır.

ALTAY ATI – yerli yük–minik at cinsi. E.ə. 5–3 əsrlərdə Altay ərazisində dağtayqa şəraitində formalaşmışdır. Altay atından, həmçinin at və süd almaq məqsədilə də istifadə edilir. İl ərzində sərt otlaq şəraitinə yaxşı uyğunlaşmış, işə dözümlüdür. Alçaqboylu, möhkəm konstitusiyalı, uzunsov bədənli, döşü və

Altay atı.

sağrısı enlidir, möhkəm dırnaqlı qısa ayaqları var. Ayğırların cidov hünd. (sm-lə) 140, gövdəsinin uz. 149, döş qecumu 178, əldarağı çevrəsi 19, madyanlarda müvafiq olaraq 136–146–170–18-dir. Ayğırların çəkisi 450 kq, madyanlarınkı 415 kq-dır. Ət çıxımı 51–53%-dir. Məhsuldarlığı yüksəkdir. 2003 ildə A.a. Altayın Ulaqan r-nunda qorunub saxlanmışdır. A.a. minik və qoşqu cinsləri ilə cütləşdirilib yaxşılaşdırılır. 2000 ildə Altay cinsinin məzlələri əsasında yetişdirilən ətlik yeni A.a. qeydə alınmışdır.

ALTAY DİLİ (1948 ildə *oyrot dili*) – *altaylıların* dili. Altay Resp.-nin dillərindən biri. Məişət dili kimi RF-nin Altay diyarında və Kemerovo vil.-ndə, həmçinin Qazaxıstanda və digər ərazilərdə də yayılmışdır. RF-də A.d.-ndə 65,6 min adam danışır (2002).

A.d. *türk dillərinin* qırpaq yarımqrupuna mənsubdur. İki dialekt qrupu var: şm. (tuba, kumandin, çelkan) və c. (Altay, teleut, telengit). Ədəbi dilin əsasında duran c. dialekti *qırğız dilinin* şm. dialektlərinə çox yaxındır. A.d., qırğız dilində olduğu kimi, saitlərin dodaq ahənginin ardıcılığına görə yarımqrupa daxil olan digər dillərdən seçilir: cəmlilik bildirən şəkilçilərin təkçə -lar, -ler variantı deyil, həmçinin -lor, -lör variantı

da işlənir. A.d.-nin şm. dialektlərində qonşu şor, xakas və tuva dilləri ilə bir sıra oxşarlıqlar var. Ədəbi dil 1920–30-cu illərdə formalaşmağa başlamışdır. 1840-cı illərdən ö, y, n, j hərfləri əlavə olunmaqla rus əlifbasından istifadə edilir (1928–38 illərdə latın qrafikası tətbiq olunmuşdur).

Əd.: Баскаков Н. А. Алтайский язык. М., 1958; Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск. 1979. **ALTAY DİLLƏRİ** – türk, monqol, mancur və tunqus dillərini birləşdirən dil ailəsi. Ahəng qanunu bu dillərin hamısına xasdır. Sözü əvvəlində bir neçə samit səs yanaşı işlənmişdir. İltisqa (aqlütinativ) quruluşa malik A.d.-ndə cins kateqoriyası yoxdur, feli sifət və feli isim formaları geniş yayılmışdır. Cümlədə sözlərin sırası eynidir; təyin təyin olunandan əvvəl, tamamlıq tamamladığı sözdən əvvəl gəlir və s. A.d. ailəsində türk dilləri qrupunun mövqeyi olduqca genişdir (23 dil). A.d. ailəsinin müasir tərkibi belədir: türk dilləri, monqol dilləri, tunqus dilləri, mancur dilləri, Koreya dili, yapon-rükü dilləri.

Əd.: Qurbanov A. Ümumi dilçilik. C. 2. B., 2004.

ALTAY DIYARI – RF-nin subyekti. Qərbi Sibirin c.-ş. hissəsindədir. Sibir federal mahalına daxildir. Sah. 169,1 min km². Əh. 2583,4 min (2004). 60 r-nu, 12 şəhəri, 14 şəhər tipli qəsəbə var. Mərkəzi Barnaul ş.-dir.

Dövlət hakimiyyəti orqanları. Xalq deputatlarının Altay Diyar Şurası (ali qanunverici orqan), Diyar Administrasiyası (ali icraedici orqan) və digər dövlət hakimiyyəti orqanları A.d.-nin 1995 ildə qəbul edilmiş Nizamnaməsinə (Əsas qanununa) uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Təbiət. Ərazisi iki qeyri-bərabər hissəyə (düzənlik və dağlıq) bölünür. Şm.-q. düzənlik hissəsini (Qərbi Sibir düzənliyinin c.-ş. kənarı) Ob çayı iki yerə (sol sahilə Kulunda çölü və Obyanı plato, sağ sahilə hünd. 621 m-ə çatan Salair tirəsinin dağətəyi hissəsi və yamacları) bölür. A.d. ərazisinin 3/5-ü düzənliklər və ova-

lıqlardır. Dağlıq əraziyə c.-da *Filizli Altayın* alçaq və orta dağlıqı və Rus Altayının (hünd. 2423 m-ədək) ətləkləri daxildir. Faydalı qazıntıları: daş kömür, dəmir filizi, manqan və polimetall filizləri, əlvan və nadir metallar, tikinti materialları, xörək duzu, qlauber duzu, soda, radonlu mineral sular və s. Mineral termal sular (həmçinin radonlu) əsasında Belokurixə balneoloji kurortu fəaliyyət göstərir. İqlimi düzənlik hissədə mülayim kontinentaldır. Qışı uzun və soyuq, yayı qısa və istidir. Orta temp-r yanvarda –19°C, iyulda 18,9°C-dir. Dağlarda qış yumşaq, yay sərin keçir. İllik yağıntı 250–350 mm, dağlarda 1000–1500 mm-dir. Vegetasiya dövrü 160–170 gündür. A.d. ərazisində ümumi uz. təqr. 51 min km olan 17 mindən çox çay (95%-inin uz. 10 km-dən azdır) axır; ərazinin əksər hissəsi Ob və onun qolları Biya və Katun hövzələrinin çayları ilə suvarılır; qalan çaylar Kulunda düzənliyinin axarsız hövzəsinə aiddir. 11 min göl var. Ən iriləri acı-şor sulu Kulunda (728 km²) və Kuçuk (181 km²) gölləridir. A.d. çöl və meşə-çöl zonalarında yerləşir. Qara, şabalıdı, şorakətli-şoran, dağpodzol, boz-meşə torpaqları üstünlük təşkil edir. A.d.-nin aşağı hissələri enliyarpaqlı meşələr (ağcaqayın, ağcaqovaq), yuxarı hissələri isə qaraşam və sidr meşələridir. Daha yuxarılarda meşələr yüksək dağlıq-tundra, subalp və Alp çəmənlikləri ilə əvəz olunur. Çöllərdə gəmiricilər, canavar, tülkü, quşlardan torağay, cüllüt, dovdaq, bəzgak, çöl qartal; dağlarda sığın, maral, xallı maral və s. yaşayır. Qərbi Altayda, Qazaxıstanla sərhəddə 1999 ildə Tigirek qoruğu yaradılmışdır. Diyar ərazisində 30 yasaqlıq fəaliyyət göstərir.

Əhali. Əhali ruslar (92%), almanlar (3%), ukraynalılar (2%), qazaxlar (0,4%), tatarlar (0,3%), belaruslar (0,3%), azərb.-lilər (0,2%), altaylılar (0,07%), kumandinlər (0,06%) (2002) və s.-dən ibarətdir.

Tarixi oçerk. A.d.-nda Alt Paleolitə aid düşərgələr (Denis mağarası, Uşlep), Tunc dövrünə aid Yelunin (Beryozovaya Luka), İrmen (e.ə. 10–8 əsrlər), Yelov (e.ə. 9–8 əsrlər) və Andronovo (Firsovo XIV, Şipunovo) mədəniyyətlərinin qalıqları mövcuddur. Erkən Dəmir dövrünə aid Bolşereçensk mədəniyyətinin (e.ə. 7–1 əsrlər) qalıqları, e.ə. 5 əsrə aid skif-Sibir tipli kurqanlar aşkar olunmuşdur. 7–12 əsrlərdə Srostkin mədəniyyəti yayılmışdır. 9–12 əsrlərdə Qırğız və Kimak

xaqanlıqlarının, 13 əsrdə Monqol imperiyasının, sonra Qızıl Orda və Ağ Ordanın, 15 əsrin əvvəllərində isə Sibir xanlığının tərkibində idi. 16–17 əsrlərdə Altayda hakim olan yerli teleut sülaləsi ərazini rusların və qərbi monqolların (oyrat və ya cunqarların) hücumundan müdafiə etmişdir. 17 əsrin 2-ci yarısında ruslar Ob çayının yuxarı axarlarında və Altayın dağətəyi rayonlarında məskunlaşmağa başladılar. 18 əsrdə Cunqar xanlığının təcavüzündən qorunmaq məqsədilə Beloyarsk (1717) və Bikatun (1718) qalaları tikildi. 18 əsrdə A.d. ərazisi Sibir quberniyasının (1708–79), Kolivansk vil.-nin (1779–83), Kolivansk (1783–96), Tobolsk (1796–1804) və Tomsk quberniyalarının (1804–1917) tərkibində olmuşdur. 1917 ildə Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Altay quberniyası Tomsk quberniyasının tərkibindən ayrılmışdır. 1925–37 illərdə indiki A.d.-nin ərazisi Sibir və Qərbi Sibir diyarlarına qatılmışdır. 1937 il sentyabrın 28-də RSFSR-in tərkibində A.d. yaradılmışdır.

Təsərrüfat. Aqrar-sənaye regionu olan A.d. RF-nin Qərbi Sibir iqtisadi r-nuna daxildir. Sənaye məhsullarının həcmi k.t. məhsullarının həcmi dəyərinə görə 1,4 dəfə üstələyir (2002). A.d.-nin Rusiyanın ÜDM-ində payı 0,8%-dir. Ölkənin iqtisadiyyatında traktorlar (9,8%, 2002; 4-cü yer), avtomobil şinləri (2%; 9-cu yer), k.t. məhsulları (3,1% RF-yə görə, o cümlədən 21,5% kətan lifi, 20% yarma məmulatları, 5,5% taxıl, 4% heyvan yağı, 3,2% kartof, 2,5% ət, 1,6% süd məhsulları) istehsalı ilə fərqlənir. Resp.-nin ümumi məhsulunun strukturunda k.t. 21,1%, sənaye 20,8%, ticarət 13,4%, nəqliyyat 7,8%, tikinti 4,7% təşkil edir. Müəssisələrin mülkiyyət formasına görə (təşkilatların sayı üzrə, %-lə) nisbəti: özəl – 86,4; dövlət və bələdiyyə – 4,8; ictimai və dini təşkilatlar (birlilər) – 0,6; digər mülkiyyət formaları – 8,2. İstehsal edilən məhsulların həcmində özəl müəssisələrin məhsulları üstündür – 61,4%.

İqtisadi cəhətdən fəal əhali 1284 min nəfərdir (2002). Məşğulluq k.t. üzrə 22,6%, sənaye – 19,1%, ticarət və ictimai işə – 13,9%, təhsil – 10,1%, səhiyyə – 7,4%, nəqliyyat – 5,0%, tikinti – 4,7%, mənzil-kommunal təsərrüfatı üzrə 4,4%-dir. İşsizlik səviyyəsi 8,3% (RF üzrə orta səviyyəyə yaxın). Əhalinin hər adam-başına pul gəlirləri ayda 2,19 min rubl (RF üzrə orta məbləğin 55%-inə yaxın;

əhalisinin 38,9%-inin gəliri yaşayış minimumundan aşağıdır).

Sənaye. Sənaye məhsulunun həcmi 2002 ildə 45589 mln. rubl olmuşdur. Sənaye istehsalının sahələr üzrə quruluşu (2002): yeyinti sənayesi 22,6%, maşınqayırma və metal emalı 20,6%, elektroenergetika 18,5%, dəyirman-ding və kombikorm sənayesi 11,1% (sahənin RF üzrə payı bütövlükdə 1,5%), qara metallurgiya 10,0%, kimya və neft-kimya sənayesi 9,9%. Polimetall filizləri, Enerjisi qıt olan regiondur. A.d.-nin energetika sisteminin tərkibinə 8 İEM daxildir. Elektrik enerjisinə tələbatının yalnız 25%-ini öz istehsalı hesabına ödəyir. Qara metallurgiya “Altaykoks” müəssisəsi ilə təmsil olunur. Maşınqayırmanın yüksək inkişaf səviyyəsində olması Kuzbasın metallurgiya bazalarının yaxınlıqda yerləşməsi, saxələnməmiş d.y. şəkəsinin və qonşu regionların maşınqayırma kompleksləri ilə kooperasiya imkanlarının mövcudluğu ilə bağlıdır. Bütün iri maşınqayırma müəssisələri Barnaul, Rubtsov və Biysk sənaye qovşaqlarında cəmləşmişdir. Maşınqayırma sahələrində mərkəzi yeri traktor və k.t. maşınqayırması tutur. A.d. ölkənin ş.-ində traktorlar (“Altayski traktor”) və k.t. texnikalarının (“Altayselmaş-xoldinq”) ən iri istehsalçısıdır. Həmçinin buxar qazanları, magistral yük vaqonları (“Altayvaqon”), nəqliyyat mühərrikləri, dizellər (“Altaydizel”, “Sibenerqomas”) və s. istehsal edilir. Hərbi-sənaye kompleksi 12 müəssisə, o cümlədən “Altay”, “Polieks”, “Sibpribormaş”, “Almaz”, Altay cihazqayırma zavodu “Rotor” ilə təmsil olunur. Müdafiə müəssisələrinin konversiyası nəticəsində paltaryuyan və mətbəx maşınları, telefon aparatları, avtomagnetolalar, elektrik nasoslari, “Drujba” benzin motorlu mişarları, məişət kimyası məmulatları, müxtəlif tibbi cihazlar və s. istehsal olunur. Kimya və neft-kimya sənayesi müəssisələri: “Ximvolokno”, “Barnaul şin zavodu” (RF-də iri istehsalçılar onluğuna daxildir), “Kauçuk-sulfat”, “Mixaylovsk kimyəvi reaktivlər z-du”, “Altayximprom” və s. Taxta-şalban kompleksi ağac tədarükü və mebel istehsalından ibarətdir. Yararlı oduncaq tədarükünün illik həcmi 300–500 min m^3 -dir. Mebel sənayesi (“Altaymebel” birliyi) daha çox yerli tələbatı ödəyir. Yüngül sənaye

Barnaulda yerləşən melanj və pambıq parça toxuculuğu kombinatları ilə təmsil olunur.

Kənd təsərrüfatı. A.d. ölkənin ş.-ində k.t. məhsullarının ən iri istehsalçılarından biridir; k.t. ümumi məhsulunun dəyərinə görə RF-də 5-ci yerdədir (31,821 mln. rubl, 2002). Bitkiçilik məhsulları dəyər ifadəsində üstünlük təşkil edir (54%). K.t. torpaqları sahəsi 105,7 min km^2 (2002, A.d. sahəsinin 65,3%-i), onlardan 63%-ə yaxını əkin sahələridir. Əkin sahələrinin strukturu (2002): dənli bitkilər 68,5%, yem bitkiləri 24,8%, texniki bitkilər 4,9%, kartof və tərəvəz 1,8%. A.d. ölkədə əsas buğda istehsalçılarından biridir. Digər taxıl bitkilərindən yulaf və arpa becərilir. A.d. Sibirə günəbaxan, soya və şəkər çuğunduru yetişdirilən yeganə regiondur. Günəbaxan q. və şm.-q. hissələrdə, şəkər çuğunduru diyarın daha rütubətli mərkəzi hissələrində becərilir. A.d. kartof və kətan lifinin ən böyük istehsalçılarından biridir.

Heyvandarlıq diyarın bütün ərazisində yayılmış, dağətəyi və dağlıq rayonlarda daha çox inkişaf etmişdir. Heyvandarlığın əsas sahələri südlük-ətlik maldarlıq, qoyunçuluq və donuzçuluq, həmçinin maralçılıq və arıçılıqdır. Dağlıq rayonlarda yerləşən maldarlıq təsərrüfatları qiymətli dərman xammalı – konservləşdirilmiş maral buynuzu (hər il 6 t-dan çox) istehsal edir. Maralçılıq məhsullarının əsas hissəsi Koreya Resp. və Çinə ixrac edilir.

Günəbaxan dənli və toxumu, əsasən, k.t. təşkilatlarında (müvafiq olaraq 84,0 və 87,4%, 2002), kartof, tərəvəz, ətlik malqara və quş əhaliyə məxsus təsərrüfatlarda (müvafiq olaraq 98,6%, 88,4% və 67,1%) istehsal edilir. Südlük istehsalında əhali təsərrüfatları və k.t. təşkilatlarının payı təxminən bərabərdir. A.d. su hövzələrinin balıqçılıq təsərrüfatı fondu ümumi sahəsi 112 min ha olan 2000 su obyektindən ibarətdir. Diyarın su hövzələrində yayılmış 38 balıq növündən cəmi 12 növü ovlanır.

Nəqliyyat. D.y.-lərinin uz. 1803 km -dir (2002). Novosibirsk–Barnaul–Semipalatinsk əsas magistralı Sibir və Orta Asiyanı əlaqələndirir. Ən mühüm d.y. stansiyaları: Barnaul, Biysk, Rubsovsk, Altayskaya (Novoaltaysk ş.), Aleyskaya (Aleysk ş.). Regiondan federal əhəmiyyətli iki yol keçir: Barnaul–Rubsovsk–Semipalatinsk (Qazaxıstan) və Barnaul–Rubsovsk–Biysk–Taşanta (Çuysk traktı). Daxili daşınmaların əsas

hissəsini avtomobil nəqliyyatı təmin edir (dağətəyi r-nların çox hissəsi üçün yeganə nəqliyyat növüdür). Ob, Katun, Biya çaylarında gəmiçilik inkişaf etmişdir, su yollarının uz. 781 km -dir, əsas çay limanları Barnaul və Biyskdir. 292 km uz.-nda, 1,7 mlrd. m^3/il gücündə olan Novosibirsk–Barnaul magistral qaz kəməri 2000 ildən istismardadır. Barnaul (beynəlxalq), Biysk və Rubovskda aeroport var.

Təhsil. Mədəniyyət müəssisələri. Diyarda 870 məktəbəqədər müəssisə, 1540 ümumtəhsil məktəbi, 75 ibtidai peşə təhsili, 46 orta ixtisas təhsili, 10 ali məktəb, o cümlədən Altay Dövlət Un-ti (əsası 1973 ildə qoyulmuşdur) fəaliyyət göstərir (2004).

A.d.-nda 2689 mədəniyyət və incəsənət müəssisəsi, o cümlədən 114 uşaq musiqi, rəssamlıq və incəsənət məktəbləri, 3 diyar və 1168 kütləvi kitabxana, 1334 klub müəssisəsi, 1 ümumrusiya, 3 diyar və 38 bələdiyyə muzey və şəkil qalereyaları var. Barnaulda V.Y. Şişkov ad. Altay diyar universal kitabxanası (1888), Altay Diyarşünaslıq muzeyi (1823), Altay Ədəbiyyatı, İncəsənəti və Mədəniyyəti Tarixi Dövlət muzeyi, Altay diyarı Dövlət İncəsənət muzeyi, Rubtsovsk, Mixaylovsk, Pavlovsk və Rodinoda şəkil qalereyaları, Srostki k.-ndə, V. M. Şukşinin vətəninə federal əhəmiyyətli tarix-xatirə muzey-qoruğu fəaliyyət göstərir.

Kütləvi informasiya vasitələri. “Altayskaya nedelya”, “Altayskaya pravda”, “Molodaye Altaya”, “Veçerni Barnaul”, “Svobodni kurs” A.d.-nin iri qəzetləridir. “Altay” dövlət televiziyaşısı ilə yanaşı “ATN”, “Qorod”, “Spektr” və b. müstəqil televiziyaşılar da fəaliyyət göstərir.

Səhiyyə. A.d.-nda 27,5 min çarpayılıq 250-dən artıq xəstəxana (o cümlədən 14 diyar, 60 rayon), 200-dən çox poliklinika, 1000-dən çox feldşer-mama məntəqəsi; ixtisaslaşdırılmış mərkəzlər: kardioloji, hepatoloji, hematoloji, proktoloji, ortopediya, üz-çənə cərrahiyyəsi (2002) var. 11 mindən çox həkim, 28 mindən çox orta tibb işçisi çalışır. Kurortları: Belokurixa, Lebyajye.

Turizm. Belokurixa ən böyük dağ-xizək turizmi mərkəzlərindəndir (dağ-xizək idmanı və snoubord üzrə beynəlxalq yarışların və Rusiya çempionatlarının keçirildiyi “Blaqodat” idman kompleksi). A.d.-nin mənzərəli landşaftı turizmin inkişafına əlverişli şərait yara-

dır. Aya gölü ətrafı və Katun çayının sol sahili kütləvi istirahət yerləridir.

Təsviri sənət. Ölkənin qədim incəsənəti Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid tapıntılarla (keramika, tunc nişanlar, silah üzərinə vurulan naxışlar) təmsil olunur. Orta əsrlər (8–12) incəsənətinə kimməklərin, qədim xakasların və digər türkdilli xalqların bədii sənətləri (kəmərlərin, at yəhərlərinin tunc və qızıl suyunu salınmış naxışlı hissələri) daxildir.

19 əsrdə daş üzərində oyma sənəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı (Böyük Kolivan vazı, 1828–43). Rəssamlardan D. İ. Kuznetsov və A. O. Nikulinin yaradıcılığı təsviri sənətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1918–22 illərdə Barnaulda Altay rəssamlar cəmiyyəti fəaliyyət göstərmişdir. 20 əsrin 2-ci yarısında rəssamlardan P. Panarin, A. Şebanov, H. Korotkovun yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. 2004 ildə Srostki k.-ndə V. M. Şukşinin abidəsi (heykəltəraş V. M. Klykov) qoyulmuşdur.

Musiqi. Ənənəvi musiqi mədəniyyəti, əsasən, rus köçkünlərinin, həmçinin c. r-nlarında yaşayan kumadınların musiqisi ilə təmsil olunur. Barnaulda Altay Dövlət Musiqili Komediya Teatrı (1960), A.d. Dövlət Filarmoniyasının simfonik orkestri (1954), rus xalq çalğı alətlərindən ibarət “Sibir” Altay Dövlət Orkestri (1990), A.d. Musiqi Cəmiyyəti, həmçinin dövlət musiqi məktəbləri (Barnaulda, 1956; Biyskdə, 1967; Rubsovskda, 1969) fəaliyyət göstərir.

Teatr. 18 əsrin 2-ci yarısından teatr sənəti inkişaf etmişdir. Barnaulda ilk həvəskar kollektiv (“Teatr evi”) 1976 ildə

Böyük Kolivan vazı. Yaşıl yaşəm. 1828–43. Ermitaj.

təşkil olunmuşdur. Peşəkar truppaların müntəzəm çıxışları 1870-ci illərdən başlanmışdır. Biyskdə (1887) və Barnaulda (1890) dram sənəti həvəskarları cəmiyyətləri yaradılmışdır. 1921 ildə Altay quberniyasının peşəkar kollektivlərinin birləşdirilməsi nəticəsində ilk dövlət teatru yaranmışdır (1936 ildən Barnaul Dram Teatrı; 1937 ildən Altay Diyar Dram Teatrı, 1991 ildən V.M. Şukşin adınadır). Barnaulda uşaq və gənclər üçün teatr (1958), “Nağıl” kukla teatru (1963), Rubsovskda (1937) və Biyskdə (1943) dram teatrları fəaliyyət göstərir. **ALTAY QORUĞU** – RF-nin Altay Resp. ərazisində dövlət qoruğu. Altay diyarının şm.-ş. hissəsində Çulışman çayının hövzəsində, 1000–1200 m (maks. 3000 m -ədək) hünd.-dədir. Sah. təqr. 8,8 min km^2 . 1932 ildə dağlıq tayqanın (sıd, ağ şam, qara şam) və Cənubi Sibirin yüksək dağlıq tundrasının təbii komplekslərini qorumaq məqsədilə yaradılmışdır. Teles gölü A.q. ərazisindədir. Heyvanları məməlilər (maral, sığın, kabarcıq, qonur ayı, canavar, tülkü,

Altay qoruğu.

dələ, şimal maralı, arxar, qar bəbiri), çoxlu sayda gəmiricilərlə təmsil olunmuşdur. A.q. *Ümumdünya irsi siyahısına* daxil edilmişdir.

ALTAY QOYUNU – yunluq-ətlik, zərifiyunlu qoyun cinsi. 1928–48 illərdə yerli merinosların Amerika rambulyesi, Avstraliya merinosu və Qafqaz qoyunu cinsləri ilə çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Uzunsürən sərt qışa uyğunlaşmışdır. Qoçların boynunda 2–3, ana qoyunların boynunda isə 1–2 dəri büküşü olur. Qoyunları iri, möhkəm konstitusiyalıdır. Ana qoyunların diri çəkisi

Altay qoyunu.

55–65 kq, qoçlarınkı 80–90 kq-dır. 2,5–3 yaşında maksimum çəkiyə çatır. Ət çıxımı 43–48%-dir. 6–12 kq yun verir. Yunu 64 keyfiyyətlidir, uz. 7–8 sm olur. Təmiz yun qırxımı 40–60%-dir. Məhsuldarlığı yüksəkdir: 100 anac qoyundan 140–150 quzu alınır. Altay diyarında, Novosibirsk və Orenburq vil.-lərində, Başqırdıstan və Tatarıstanda yetişdirilir.

ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ – türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin eyni mənşədən olduğunu irəli sürür. *Altay dilləri* fonetik (eynicsinli fonemlərin olmasına, bir neçə saitin söz əvvəlində yansı işlənmə bilməsinə, ahəng qanununun olmasına və s.), leksik (dilin müxtəlif laylarındakı leksemlərin eyniliyinə), qrammatik (şəkilçilərin təkvəzifəlliliyinə, cins kateqoriyasının olmamasına, cümlə üzvlərinin yerinə, sözlərin sırasına), linqvistik-tipoloji [bu dillərin hamısının iltisəqi (aqlütinativ) xarakterli olmasına və s.] əlamətlərin oxşar və eyniliyinə görə müəyyənləşdirilir. 18 əsrdə meydana gəlmiş “Ural-Altay nəzəriyyəsi”-nin doğruluğuna 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində şübhə artdığı üçün Ural və Altay qollarına aid edilən dillər arasındakı qohumluq münasibətləri ayrılıqda tədqiq olunmuş və nəticədə hər iki qol müstəqil dil ailəsi hesab edilmişdir. A.Kastren, V.Kotviç Y.D.Polivanov,

R.İ.Ramstedt, R.Rask və b. A.n.-nin tərəfdarlarıdır. A.Vamberi, A.M.Şerbak və b.-nin fikrinə görə, həmin dillərdəki oxşar xüsusiyyətlər bu dillərin daşıyıcıları olan xalqların qonşu ərazilərdə yaşaması və aralarında iqtisadi, siyasi və s. əlaqələrin təsiri nəticəsində yaranmışdır. M. A. Kastrenə görə, Altay dilləri bütün türk, samodi və fin-üqor dillərini əhatə edir. R. Rask bu dil ailəsinə Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də əlavə etmişdir.

Əd.: Qurbanov A. M. Ümumi dilçilik. C.1, B., 2004.

ALTAY RESPUBLİKASI, Altay – RF tərkibində respublika. Qərbi Sibirin c.-ş.-ində, Cənubi Sibirin ən yüksək dağlıq sahəsində yerləşir. Sibir federal dairəsinə daxildir. Sah. 92,6 min km². Əh. 203,2 min (2004). Paytaxtı Qorno-Altaysk ş.-dir. İnzibati cəhətdən 10 r-na, 1 şəhərə (Qorno-Altaysk) bölünür. Təbiəti haqqında bax *Altay* məqaləsinə.

Dövlət hakimiyyəti orqanları. A.R.-nin Konstitusiyası 1997 ildə qəbul olunmuşdur. Dövlət hakimiyyətini respublika başçısı, Dövlət yığıncağı – El Qurultayı (parlament), hökumət və respublika Konstitusiyasına uyğun təşkil edilən digər dövlət hakimiyyəti orqanları həyata keçirir.

Respublika başçısı – RF Prezidentinin təqdimatı ilə Dövlət yığıncağının səlahiyyət verdiyi ən yüksək vəzifəli şəxsdir; icraedici hakimiyyətə rəhbərlik edir və eyni zamanda hökumətin sədridir. Dövlət yığıncağı ali qanunverici orqandır; 4 il müddətinə seçilən 41 deputatdan ibarətdir. Ali icraedici orqan respublika başçısı tərəfindən formalaşdırılan hökumətdir.

Əhali. Əhalinin əksəriyyətini ruslar (57,4%; 2002), həmçinin altaylılar (30,6%), telengitlər (1,2%), tubalar

(0,75%), kumandinlər (0,4%), çelkanlar (0,4%), qazaxlar (6%), ukraynalılar (0,7%) və almanlar (0,4%) təşkil edir.

Tarixi qeyd. A. ərazisində Aşağı Paleolit (Ulalinka mağarası və s.), Mustye (Ust-Kanskaya mağarası və s.), Mezolit (Ust-syomin mədəniyyəti), Neolit (Ortakatun mədəniyyəti) dövrlərinə aid düşərgələr, həmçinin Tunc dövrünə aid *Afanasyev* və *Qaraqol* mədəniyyətləri abidələri, Erkən Dəmir dövrünə aid skif-Sibir (o cümlədən Pazırık mədəniyyəti) tipli kurqanlar aşkar olunmuşdur. E.ə. 3 əsr – eramızın 1 əsrində A. *Hun imperiyasının* tərkibinə daxil idi. Bu dövrə aid yaşayış məskənləri Yustid ərazisində aşkar edilmişdir. 4 əsrin sonu – 6 əsrin ortalarında julanlara, 6–8 əsrlərdə *Göytürk xaqanlığına*, sonralar isə Uyğur və Qırğız xaqanlıqlarına tabe olmuşdur. 8 əsrdən başlayaraq A.-da *maniçilik* yayılmağa başlamışdır. 13 əsrin əvvəllərindən A. Monqol imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. 15 əsrin ortalarından Cənubi A. əhalisi *oyratların* təsiri altına düşmüş, Şimali A.-da yaşayanlar (kumandinlər, tubalar, çelkanlar) xakas qırğızlarına və A. teleutlarına tabe

olmuşlar. 17 əsrin sonlarında onların hamısı Rusiya imperiyasının təbəəsi oldu. A. ərazisi Sibir qub. (1756–79), Kolıvan vil. (1779–83), Kolıvan qub. (1783–96), Tobolsk qub. (1796–1804) və Tomsk qub.-nin tərkibində olmuşdur. Tomsk qub.-nin tərkibində Altay qub. (1917–25) ayrılmışdır. 1918 ildə Ulala k.-ndə çağırılmış qurultayda Dağlıq Altayın Biysk qəzasının tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul edilmişdir. 1919 ildə Qırmızı ordu Ulala k.-ni tutduqdan sonra Dağlıq Altay RSFSR-in tərkibinə qatıldı. 1922 ildə

Oyrat MV yaradılmış (1932 ildən Oyrat, 1948 ildən Dağlıq Altay), 1991 ilin iyul ayından Dağlıq Altay SSR olmuşdur. 1992 ilin fevral ayından RF-nin tərkibində Dağlıq Altay Resp. adlandırılmış, həmin ilin may ayından indiki adı qəbul edilmişdir.

Təsərrüfatı. RF-nin Qərbi Sibir iqtisadi r-nuna daxildir. Dəyərinə görə k.t. məhsullarının həcmi sənaye məhsullarının həcmi 4,2 dəfə üstələyir. RF subyektləri arasında heyvandarlığın yüksək paya malik olması ilə seçilir.

Resp.-nin ümumi məhsulunda k.t.

20,2%, tikinti 12,4%, ticarət, əmtəə və xidmətlərin realizə edilməsi üzrə kommersiya fəaliyyəti 9,8%, sənaye 5,3%, nəqliyyat 1,9% paya malikdir (2002). İqtisadi fəal əhalisi 90 min nəfərdir. Məşğulluğun sahə üzrə strukturu: k.t. 24% (RF-də 7-ci yer), təhsil 15,9%, ticarət və ictimai iaşə 11,8%, səhiyyə 9,1%, sənaye 7,3%, tikinti 5,7%. İşsizliyin səviyyəsi 11,5%-dir (RF üzrə orta səviyyədən 1,4 dəfə çox). Adambaşına orta aylıq pul gəliri 2,3 min rub. (RF üzrə orta səviyyənin 58,5%-i) təşkil edir. Əhalinin 37,8%-inin gəliri yaşayış minimumu məbləğindən aşağıdır.

K.t. torpaqlarının sahəsi (ərazisinin təqr. 14%-i) 12,5 min km²-dən artıqdır; onun 80%-dən çoxunu otlaqlar, 11%-ini əkinlər təşkil edir. K.t.-nin başlıca sahəsi heyvandarlıqdır. Davar (təqr. 500 min baş), mal-qara (137,6 min başdan çox) saxlanılır, ilki atçılıq, yaqılmaq, maraqlı, arıçılıq inkişaf etmişdir. Hər il 28 t-adək konservləşdirilmiş maral buynuzu istehsal olunur. Taxıl, kartof, tərəvəz məhsulları yetişdirilir.

A.R. ərazisində qızıl, gümüş, mis, molibden, volfram, dekorativ daş və tikinti materialları çıxarılır. Energetika sahəsi zəif inkişaf etmişdir. Çemal SES, həmçinin ayrı-ayrı müəssisələrə məxsus bir neçə kiçik SES-lər fəaliyyət göstərir. Elektrik enerjisini Altay diyarından (“Barnaulenerji”) alır. Əsas sənaye sahələri: yeyinti (sənaye məhsulları dəyərində təxm. 30%-i); əlvan metallurgiya (26%-i); tikinti materialları sənayesi (təxm. 25%-i). A.-da ağac, maşınqayırma və metal emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir; tikiş və toxuculuq məmulatları, keçə uzunboğaz çəkmələr,

Katun çayı.

Barnaul şəhəri. Çay vağzalı.

Katu-Yarıq aşırımı.

yun və quş tükü ilə doldurulan məmulatlar istehsal edilir. Sənaye istehsalı Dağlıq Altay, Maymin və Çoy r-nlarında cəmləndirilmişdir.

Əsas nəqliyyat növü avtomobil (demək olar, regiondaxili bütün yük və sərnişin daşımalarını həyata keçirir) və hava nəqliyyatıdır. Bərkörtüklü avtomobil yolunun uz. 3,0 min km-ə yaxındır. Federal əhəmiyyətli Çuysk avtomagistralının 541 km-i A.R. ərazisindən keçir. Özünün d.y. şəbəkəsi yoxdur, Biysk (Altay diyarı) ən yaxın d.y. st.-dir. Aeroport (Qorno-Altaysk ş.-ndə), bir neçə helikopter meydançası vardır.

Təhsil. Mədəniyyət müəssisələri. Kütləvi informasiya vasitələri. Resp.-da 204 məktəbəqədər müəssisə, 205 ümumtəhsil məktəbi, 29 əlavə təhsil ocağı, 5 orta ixtisas və 7 peşə təhsili müəssisəsi var (2004). Altay Dağ-Mədən Un-tində (1993 ildə Pedaqoji İn-tun bazasında yaradılmışdır) 3,5 min tələbə təhsil alır. 378 mədəniyyət müəssisəsi, o cümlədən Resp. mənəvi mədəniyyət mərkəzi (1962), 3 muzey, 161 kitabxana, 187 klub tipli mədəniyyət müəssisəsi və s. fəaliyyət göstərir.

“Zvezda Altaya”, “Altaydın çolmoni” və həftəlik “Postskriptum” A.-ın ən iri qəzetləridir. “Qornı Altay” dövlət teleradio şirkəti fəaliyyət göstərir.

Səhiyyə. Turizm. Resp.-da 32 xəstəxana, 6 dispanser, 175 feldşer-mama məntəqəsi var. Əhalinin hər 10 min nəfərinə 32 həkim və 117 orta tibb işçisi düşür (2002). Çemal kurortu var.

Regionda müxtəlif turizm və istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Çemal və Turoçak rayonlarında turizm daha çox inkişaf etmişdir. Dağ və dağ-piyada səyahətləri, atlı marşrutları, su idmanı və speleoturizm, alpinizm geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat. A. ərazisində Altay dilində inkişaf edən ədəbiyyat kökləri ilə qədim türk ənənələrinə bağlıdır. Altay yazısı Kirill əlifbası əsasında 19 əsrin ortasında yaransa da, Altay ədəbiyyatı 1930–40-cı illərdə meydana gəlmişdir. Banisi “Mübarizə” (1932), “Çeyneş” (1938) pyeslərinin, “Arbaçi” (1933) poemasının, “Aza Yalan” (1940) povestinin müəllifi, yazıçı və folklorşünas P.V. Kuçiyakdır. 20 əsrin 2-ci yarısında B.U. Ukaçin, İ.V. Şodoyev, A. O. Adarov, B. Y. Bedyurov və b. A. mədəniyyətinin qaynaqları, müasir dünyada altayların mövqeyi mövzularında əsərlər yazmışlar.

Təsviri sənət. Ölkənin qədim təsviri sənəti çoxsaylı petroqliflər, qəbirüstü rəsmlər, Erkən Dəmir Dövrünə aid skif-Sibir “heyvani üslub”unda metal plastikası ilə təmsil olunur. Pazırık mədəniyyətinə aid kurqanlarda çatı sərdabələr, döymə şəkilli insan mumiyyələri, geyimlər, xalçalar, keçədən, dəridən hazırlanmış qablar və s. dövrümüzədək qalmışdır. Xalq dekorativ sənətində (qadın geyimləri və naxışlı keçə xalçalar, basmanaxış dəri və ağac üzərində oymalar) bir çox qədim ənənələr indiyədək saxlanılmışdır. B.Kudaçinov, Y.Yudinov, Ç.Nazırov A.-ın tanınmış bədii sənət ustalarıdır. 20 əsrin əvvəllərində peşəkar təsviri sənət (baniləri rəssamlar Q.İ.Çorros-Qurkin və N.İ.Çevalkov, heykəltəraş Y.Meçesev) təşəkkül tapmışdır. 20 əsrin sonlarında A. incəsənəti Oyrot məktəbinin nümayəndələri – rəssamlardan P.Çevalkov, S.Dikov, V.Tebekov və P.Yelbayevin əsərləri ilə təmsil olunur.

Musiqi. A. musiqi mədəniyyəti altaylıların, rus köçkünlərinin (köhnə təriqətli) və qazaxların şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrini özündə ethivə edir. 20 əsrin əvvəllərində bəstəkarlardan A.V. Anoxin və A.M. İlyin ilk dəfə A. folkloruna aid nümunələri yazıya aldılar və 1920–30-cu illərdə bu nümunələr əsasında ilk musiqi əsərlərini yaratdılar. Q. V. Tixomirov, A.P.Novikov, A.K. Stoyanov, B.M.Şulgin, V.Peşnyak, A.A. Toziyakov tanınmış bəstəkar və folklorçulardır. 1990-cı illərdə peşəkar və özfəaliyyət kollektivlərinin çıxışları ilə müşayiət olunan “El-Oyun” xalq bayramı, boğaz ifası ustalarının “Dastancıların qurultayı” festival-müsabiqəsi geniş yayıldı. Qorno-Altayskda Dövlət filarmoniyası (1990), Altay Resp. Dövlət orkestri (2003) fəaliyyət göstərir.

Teatr. Qorno-Altayskda Milli Dram Teatrı 1978 ildən fəaliyyət göstərir. Teatrın repertuarında rus və xarici ölkə klassiklərinin, həmçinin Altay müəlliflərinin əsərləri tamaşaya qoyulur. Tamaşalar Altay və rus dillərində gedir.

Əd.: Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.: Л., 1953; Эдоков В. И. Очерки истории изобразительного искусства Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1981; Строгов М. Республика Алтай. М., 2004.

ALTAYLILAR (1922–48 illərdə oyrotlar da adlanırdılar; özlərini altaykijji adlandırırlar) – Altay Resp.-nin əsas əhalisi, xalq (65,9 min). Həmçinin Altay diyarında (1,9 min), Kemerovo

Xalça fraqmenti. E.ə. 5 əsr. Pazırık kurqanı. Ermitaj (S.-Peterburq).

(0,5 min) və Novosibirsk (0,4 min) vilələrində, Qazaxıstanda, Özbəkistanda və s.-də yaşayırlar. Ümumi sayları 77,8 min nəfərdir (2002). Altay dilləri ailəsinin şərqə türk yarımqrupuna daxil olan *Altay dilində* danışırırlar. Etnoqrafik cəhətdən şimali A.-a (tubalar, çelkanlar, kumandinlər) və cənubi A.-a (altaylılar, telengitlər, teleutlar) bölünürlər. Ənənəvi dinləri şamanizm və burhanizmdir. Rusiya imperiyasının tərkibində olduqları dövrdə A.-ın bir qismi zorla xristianlaşdırılmışdır. A.-ın təşəkkülündə uyğur, kimak, Yenisey qırğızları, oğuz, tele və tuquy tayfaları iştirak etmişlər. Ənənəvi məşğuliyyətləri toxa əkinçiliyi, maldarlıq, atçılıq, ovçuluq, baliqçılıq, yığıcılıq və dəmirçilikdir. Qəbilələrə (söyök) bölgü qalmaqdadır (naymanlar, qıpçaqlar, tölöler və b.).

ALTAY-SAYAN QIRIŞIQLIĞI VİLAYƏTİ – bax *Altay* və *Sayan*.

ALTAZİMUT (lat. altum – hündürlük + azimuth) – göy cismlərinin hündürlük və azimutlarını ölçmək üçün bucaqölçən astronomik alət. 19 əsrin əvvəlində işlədilir.

ALTERASİYA, musiqidə – məqamın əsas səslərinin, yaxud əsas səs sırası pərdələrinin (do, re, mi, fa, sol, lya, si) yarım və ya bir ton yuxarı, yaxud aşağı dəyişməsi. Səsi yarım ton zilləşdirmək üçün diyez (♯), bir ton zilləşdirmək üçün dubl-diyez (×), yarım ton bəmləşdirmək üçün bemol (♭), bir ton bəmləşdirmək üçün dubl-bemol (♭♭) işarələri yazılır. A.-dan imtina bekar (♮) işarəsi ilə qeyd olunur. Hər hansı tonallığa aid A. işarələri açarda yazılır və bunlar açar işarələri

adlanır. Melodiya və harmoniyanın rəngarəngliyi, məqamdakı qeyri-sabit səslərin (pərdələrin) sabit səslərə meyilinin daha da artması A. ilə bağlıdır. Tərkibində dəyişilmiş pərdələri olan akkord, yaxud intervallar A.-lı akkord və A-lı interval adlanır.

ALTERNATİVİZMLƏR – Alternaria cinsindən olan göbələklərin törətdiyi bitki xəstəliyi. A. kartofda, tərəvəzdə, dənli, texniki və b. bitkilərdə olur. Kələmkimilər fəsiləsindən olan bitkilərin bütün yerüstü hissələrini zədələyir; tünd ərplə örtülmüş ləkələr şəklində təzahür edir. A. məhsulu azaldır, onun keyfiyyətini pisləşdirir. Xəstəlik törədiciləri toxumlarda, bitki qalıqlarında, alaq otları üzərində sporlar və mitseli şəklində qalır. Mübarizə tədbirləri: davamlı sortlar seçmək, toxumları dərmanlamaq, növbəli əkin tətbiq etmək, bitki qalıqlarını məhv etmək, icazə verilən funksidilər çiləmək.

ALTERNATİV (fr. Alternative; lat. alter – ikisindən biri) – bir-birini istisna edən iki və ya daha çox imkandan birini seçmək zərurəti.

ALTERNATİV DƏYƏR – eyni vaxt, yaxud eyni resurslar tələb edən *əmtəə* istehsalının, yaxud xidmətin dəyəri; mümkün alternativ fəaliyyət növlərindən ən yaxşısı ilə məşğul olmaq imkanının itirilməsi baxımından ölçülür. A.d. başqa dəyərlər, yaxud xidmətlərlə mübadiləsi zəruri olan *əmtəələrin*, yaxud xidmətlərin müəyyən miqdarı şəklində göstərilə bilər. A.d. iki növə: *pul xərcləri* ilə bağlı A.d. və itirilmiş *gəlirlərlə* bağlı A.d. Pul məsrəflərini. məs., un-tə təhsilə sərf edilmiş xərcləri birinci növ, təhsil naminə itirilmiş potensial gəliri isə ikinci növ A.d.-ə aid etmək olar. Bu halda A.d.-in ümumi məbləği təhsil ilə bağlı pul məsrəfləri və itirilmiş gəlirdən ibarətdir. Söhbət çoxlu *əmtəələrlə* bağlı sistemdən getdikdə, A.d. *pul* vasitəsilə ifadə oluna bilər. A.d. və pul məsrəfləri kəşifən anlayışlardır. A.d. bəzi hallarda (təhsil haqqı) pul xərcləri şəklində çıxış edir, digər hallarda (itirilmiş gəlirlər) isə pul məsrəfləri şəklində olmur. Pul xərcləri də öz növbəsində yekcins deyil. Belə ki, təhsil haqqı A.d.-dir, mənzil və yemək haqqı isə A.d. deyil, çünki fərd hər bir halda (tələbə olsa da, olmasa da) haradasa yaşamaq və nə ilə isə qidalanmalıdır.

ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏLƏRİ – bax *Bərpaolunan enerji mənbələri*.

ALTERNATİV HALQA – istənilən iki elementi assosiativ althalqa doğuran halqa. Bütün A.h.-lar eyniliklər sistemi [(xy)y=x (yy) – sağ alternativlik sinfi və (xx)y=x (xy) – sol alternativlik sinfi] ilə verilən çoxobrazlı təşkil edir. İstənilən belə halqada (x, y, z)=(xy)z-x (yz) assosiatoru (assosiativlik defekti) öz arqumentlərinin çəpssimmetrik (alternativ) funksiyası olduğundan “A.h.” termini məqbuldur.

ALTERNATİV HƏRƏKATLAR – mövcud sosial qayda-qanunlara müxtəlif alternativlər irəli sürən sistemdənənar ictimai və siyasi strukturların etiraz hərəkətləri. 1960-cı illərdə ABŞ-da və Qərbi Avropada yeni vətəndaş hərəkətlərinin başlanmasına səbəb olmuş kütləvi demokratik çıxışlar (“yaşillər”in, müharibə əleyhinə və s.) A.h.-a impuls vermişdir. Bu hərəkətlərin təşkilatlanma prinsipləri insanın bürokratiya və menecment tərəfindən idarə olunmasına əsaslanan müasir siyasət və iqtisadiyyat prinsiplərinə öz-özlüyündə alternativ təşkil edirdi. A.h. bərabərhüquqlu qeyri-formal münasibətləri, insanın ictimai mühitini onun sosial seçiminə uyğun və müxtəlif formalarda fəal çalışmalar vasitəsilə yenidən təşkilini təbliğ edir.

Alternativizm ideologiyası markizmdəki antiavtoritar təmayülün, anarxizmin və müxtəlif dini-ruhani təlimlərin təsiri altında formalaşmışdır. A.h. demokratiya, geniş özünüidarə və vətəndaş hüquqları uğrunda çıxış edir, bunları kapitala və bürokratik dövlətə qarşı qoyur. A.h. fəaliyyət formalarına görə 2 tipə bölünür: mövcud rejimlə birbaşa qarşıdurmaya istiqamətlənən radikal A.h. və konstruktiv fəaliyyətini alternativ cəmiyyət ocaqlarının, ilk növbədə alternativ məskənlərin yaradılmasına yönəldən mütədil A.h.

A.h.-in fəaliyyət praktikasında mühüm elementlərdən biri skvotların – şəhər kommunalarının təşkili üçün boş binaların ələ keçirilməsidir. Bu iş qeyri-qanuni olduğundan, belə yerlər ətrafında polislə radikal A.h. arasında toqquşmalar baş verir (məs., 1980 il, Qərbi Berlin, Kroytsberq). Mövcud şəhər kommunalarından ən böyüyü 1971 ildə Kopenhagendə boş kazarmaların ərazisində yaradılmış və bir çox qarşıdurmalardan sonra 1976 ildə leqallaşdırılmış Xristianiya icmasıdır.

1990-cı illərin sonlarında qloballaşma proseslərinə qarşı çıxan antiqlobalçı

hərəkətlər meydana gəldi. Onlar dünyanın siyasi və işgüzar elitasının keçirdiyi irimiyyətlə forumları etiraz aksiyaları ilə pozmağa çalışır, həmçinin alternativ forumlar keçirərək, müxtəlif global problemlərin demokratik həlli yollarını müzakirə edirlər.

Müasir sivilizasiya nailiyyətlərinin və icma ukladı bərpasının sintezi kimi meydana gəlmiş yeni alternativ məskənlər təkamül yolu ilə inkişaf etməkdədir. Onlar ənənəvi icmaddən məişət sadəliyini, təbiətə təsirin minimuma endirilməsini, icma həmrəyliyini və özünüidarəni əxz etmişlər. Müasir cəmiyyətlə onları dolğun informasiyalı həyat, bütün dünya ilə sıx kommunikasiya əlaqələri, intellektual dinamizm bağlayır. A.h. və məskənlər müasir cəmiyyətdə bəşəriyyətin bir növ sosial laboratoriyası rolunu oynayır. Eyni zamanda, A.h.-in özü qarşıdurmada olduqları iqtisadi-maliyyə, inzibati və digər strukturların təsirinə məruz qalır.

ALTERNATİV XƏRCLƏR – 1) aşkar və qeyri-aşkar xərclərin məbləği; 2) həvalə edilən xərclər; 3) iqtisadi xərclər; 4) əldən çıxmış imkanların xərcləri. A.x. təsərrüfatçılıq edən subyektin mütləq həyata keçirdiyi ödəmələr, yaxud resursların alternativ istehsallara yönəldilməsinin qarşısını almaqdan ötrü həmin resursların tədarükçüsü üçün təmin etməli olduğu gəlirlərdir.

A.x. müəyyən istehsal prosesi üçün lazımı resursların sabit göndərilməsini təmin etməkdən ötrü yetərli olan və resurs sahiblərinə çatan bütün tədiyələri ehtiva edir. A.x. həm müəssisənin müstəqil malməndərənlərin xeyrinə çəkilən xarici xərclərindən, həm də müəssisənin öz resurslarını müstəqil istifadə etməsinə görə kompensasiya kimi şərh edilən daxili xərclərindən ibarətdir. Daxili xərclərin elementlərindən biri sahibkarın icra etdiyi əmək funksiyalarına görə mükafat kimi aldığı normal gəlirdir. A.x. resursların və həmin sahibkarın onlardan istifadəyə seçiminin məhdudluğu səbəbindən meydana çıxır. A.x.-in həcmi müxtəlif üsullarla təyin edilir: 1) resurs sahibinin onu digər istehlakçılara satmadan özünün əmtəə istehsalına istifadə edərək itirdiyi pul gəlirləri. Bu zaman A.x. həmin resursların gəlir gətirən alternativ istifadə zamanı gətirə biləcəyi gəlirə bərabərdir; 2) zəruri resursların alınması və istifadəsinə çəkilən xərclər; 3) resursların alternativ tətbiqinə yol verməmək üçün sahibka-

rin resurs göndərən üçün təmin etməli olduğu gəlirlər. Bu halda A.x. digər məhsulların (konkret məhsulun istehsalında tətbiq edilən resursarsız istehsalı mümkün olmayan məhsullar) miqdarına bərabərdir.

ALTERNATİV MƏKTƏBLƏR.

“a z a d məktəblər” – ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində natamam və tam orta məktəblər; ənənəvi məktəblərlə paralel, yaxud onları əvəz edərək fəaliyyət göstərir. Qeyri-ənənəvi tədris fəlsəfəsinə əsaslanan və ənənəvi sinif-dərs sistemindən imtina edən məktəblərdir. 1960-cı illərin sonunda yaranmışdır. Müxtəlif tipləri vardır: ənənəvi siniflərə bölünməyən “açıq məktəblər”; yerli icmalardan geniş istifadəyə istinad edən “divarsız məktəblər”; sərbəst davamiyyətə söykənən və bütün şagirdlər üçün açıq olan xüsusilaşmış tədris-istehsalat kombinatları – “təhsil mərkəzləri”; konkret sahədə dərinlən təhsil verən tədris mərkəzləri – “maqnit məktəbləri”; aşağı sosial təbəqəyə mənsub gənclərə ümumi orta təhsil verən “küçə akademiyaları”.

ALTERNATİV MÜLKİ XİDMƏT – vətəndaşın hərbi xidmət əvəzinə çəkdiyi başqa xidmət növü. Azərb. Resp. Konstitusiyasının 76-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir.

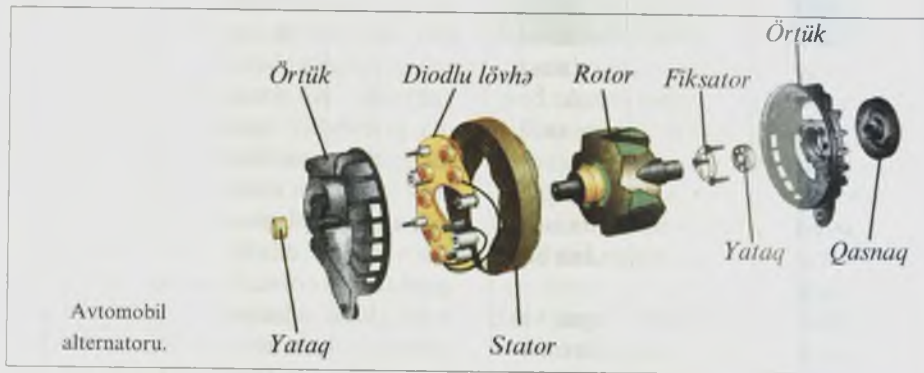
ALTERNATİV ÖHDƏLİK – bax *Öhdəlik*.

ALTERNATİV YANACAQLAR – neftin sərf olunmasını azaltmaq və yanacağın (xüsusilə motor yanacaqlarının) ekoloji göstəricilərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə, əsasən, neft mənsəli xammallardan alınan yanacaqlar. Avtomobil benzinlərini tamamilə, *dizel yanacağı*ni və *reaktiv yanacağı*ni qismən əvəz edən qaz A.y.-na sıxılmış və mayeləşdirilmiş təbii yanar qazlar, mayeləşdirilmiş neft-səmt qazları daxildir. Hidrogeni (bax *Hidrogen energetikası*) və bioqazı da A.y.-a aid etmək olar. Avtomobil benzinləri kimi spirtlərdən (metanol, etanol, 2-butanol), onların emal məhsullarından (məs., dimetil efiri və s.) istifadə edilir. Lakin karbohidrogenlərə nisbətən spirtlərin yanma istiliyi azdır, onlar suda həll olunur və zəhərlidir (məs., metanol). Qaz-kondensat motor yanacaqları qaz kondensatlarını neft emalı texnologiyasına uyğun emal etməklə alınır. Qaz-kondensat benzinlərinin oktan ədə-

dini yüksəltmək üçün katalitik reforminqdən istifadə edilir. Onlara n-butan, geniş fraksiyalı (qaynama həddi 100–350°C) qaz-kondensat dizel yanacaqlarına (qış və yay üçün) isə yeyilməyə qarşı aşqarlar əlavə edilir. *Sintetik maye yanacaqlar* A.y.-in bir növüdür.

Əd.: Гуреев А.А., Азев В.С. Автомобильные бензины. Свойства и применение. М., 1996; Спиркин В.Г. Химтология топлив. М., 2002.

ALTERNATOR (ing. alternator) – dəyişən elektrik cərəyanı generatoru. Müasir nəql. vasitələrində cihazlar sabit cərəyanla işləyir. Avtomobilin akkumulyatorundakı gərginliyi çıxış gərginliyə uzlaşdırmaq üçün düzləndirici-tən-

zimpləyicidən istifadə edilir. Generatoru fırlatmaq üçün lazım olan güc mühərrikin valından alınır. Mühərrikin fırlanan valı A.-un qasnağına qayıyla birləşdirilir və statorun içərisində yerləşən maqnit rotorunu döndərərək dəyişən cərəyan hasil edir. Diod avtomobilin elektrik sistemində istifadə olunan dəyişən cərəyanı düzləndirir.

$$\{a_{j_1 \dots j_q}^{i_1 \dots i_p}, i_1 \leq i_p, j_\mu \leq n\}$$

olan A tenzoru, koordinatları

$$\{i_{j_1 \dots j_q}^{i_1 \dots i_p}, 1 \leq i_p, j_\mu \leq n\}$$

olan T tenzorunun yuxarı indekslərə, məs.,

$$\{a_{j_1 \dots j_q}^{i_1 \dots i_p} = \frac{1}{m!} \sum_{I \rightarrow \alpha} \sigma(I, \alpha)_{j_1 \dots j_q}^{\alpha_1 \dots \alpha_m m_1 \dots m_p}$$

$I = (i_1, i_2, \dots, i_m)$ indekslər qrupuna görə A.-sinin nəticəsidir. Burada cəmləmə I indekslər qrupunun bütün $m!$ sayda $\alpha = (\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_m)$ əvəzləmələri üzrə apa-

rılır; $\sigma(I, \alpha)$ uyğun əvəzləmə cüt olduqda $+1$ -ə, tək olduqda isə -1 -ə bərabərdir. A. aşağı indekslər qrupuna görə analoji qaydada təyin edilir.

ALTIAĞAC – Azərb. Resp. Xızı r-nu ərazisində çay. Müntəzə çayının (Ataçay hövzəsi) qolu. Uz. 13 km.

ALTIAĞAC – Azərb. Resp. Xızı r-nunda qəs. Altıağac ə.d.-nin (Altıağac qəs., Çisti Klyuç, Qızılqazma, Yarımcı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 19 km q.-də, Ataçayın sahilində, Dübrar silsiləsinin şm. ətəyindədir. Əh. 1278 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, xəstəxana, kitabxana var. Kurort sahəsidir.

ALTIAĞAC MİLLİ PARKI – bax *Azərbaycan xüsusi cildi*, Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri bölməsinə.

ALTIMAÇI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 7,5 km şm.-ş.-dədir.

ALTIN – rus knyazlıqlarında sikkə pul, həmçinin pul hesabı vahidi. A. türk dillərindəki “altı” sözündən götürülmüşdür. Rusiyada 1654 ildə mis, 1704–26 illərdə isə gümüş A.-lar zərb olunurdu; I Pyotrun dövründə üzərində “altın” və ya “altınnik” sözləri yazılırdı.

ALTINCA – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Ulaşlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15,5 km c.-ş.-də, Bərgüşad çayının sağ sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 149 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

ALTINKƏŞ – İranın Zəncan ostanında kənd. Sirdan bölgəsinin Aşağı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 12 km şm.-q.-dədir.

ALTINSARIN İbray (20.10.1841, indiki Kustanay vil.-nin Zato bolsk r-nu–17.7.1889, Kustanay) – qazax maarifçi peda-

qoqu, yazıçı və folklorşünas; qazax realist bədii nəsrinin banisi. Orenburqda rus məktəbini bitirmişdir. İlk qazax müəllimi olmuşdur. 1879 ildən Turqayda qazax məktəbləri inspektoru işləmişdir. Onun təşəbbüsü ilə 7 qəza ibtidai məktəbi, qazax uşaqları üçün 4 ikisinfli məktəb, qız internat məktəbi, qazax müəllimlər məktəbi, sənət məktəbi açılmışdır. A. demokratik ədəbiyyatı təbliğ etmiş, qazax dilində ilk dərsliklər yazmışdır. “Qırğız müntəxabatı” (1879) əsərində bədii tərcümələri, təmsil və hekayələri toplanmışdır.

Əsəri: Изб. произведения. Алма-Ата, 1957.

ALTINTAXTA AŞIRIMI – Azərb. Resp. Laçın və Xocavənd r-nları sərhədində dağ keçidi. Qarabağ silsiləsində, Böyük Kirs d.-ndan c.-dadır. Hünd. 2242 m. Subalp çəmənlikləri var. Yamaqları meşəlikdir (fıstıq, palıd, vələs).

ALTINTAQ – Çinin q.-ində, Kunlun və Nanşan d.-rı sistemində silsilə. Tarım və Saydam çökəklikləri arasındadır. Uz. təq. 800 km, hünd. 6161 m-ə qədərdir. Əsasən, metamorfik süxurlardan (qədim qneyslərdən, kristallik şistlərdən, fillitlərdən) təşkil olunmuşdur. Xromit, qurğuşun, sink, nikel, platin yataqları var. İqlimi quru və sərt kontinentaldır. Buzlaqlar var. Səhra, yarımsəhra və çöl bitkiləri yayılmışdır. 1876 ildə N.M. Prjevalski tərəfindən kəşf olunmuşdur. **ALTIMETR** (lat. altum – hündürlük, yüksəklik + ...metr) – uçuş yüksəkliyini ölçmək üçün cihaz. Bax *Yüksəklikölçən*. **ALTINQ** (islandca althing) – İslanidiyada 4 il müddətinə seçilən parlament. Orta əsrlərdə İslanidiyada Xalq Məclisi A. adlanırdı. İlk A. 930 ildə çağırılmışdı. 1800 ildə Danimarka hökuməti (İslanidiya 14 əsrin axırından 1918 ilədək Danimarkanın hakimiyyətində idi) onu ləğv etmişdi; 1843 ildə bərpa olunmuşdur. 1920 il Konstitusiyasına əsasən qanunverici hakimiyyətə malikdir.

ALTIPLANASIYA (lat. altus – yüksək, plano – hamarlaşdırmaq) – yüksək dağlıq zonalarda gedən kriogen proseslərin (soliflüksiya, nivasiya, şaxta aşınması) təsirindən zirvə və aşırımların hamarlanması. Nival dağ qurşaqlarında meşə xəttindən yuxarıda yastı təpəliklər (holslar) formalaşır. Bu təpəliklər, demək olar ki, bitki örtüyündən məhrumdur; yamaqlarında dağ terraslarına rast gəlinir.

ALTIPLANO (isp. alto – hündür və plano – yastı səth) – Peru və Boliviya ərazilərində Mərkəzi And dağarası yaylasının yastı q. hissəsi. Qalınlığı 15 km-ə çatan, əsasən, kontinental Neogen-Dördüncü dövr çöküntüləri ilə dolmuşdur. 3300–3800 m hünd.-də geniş çökəkliklərdən (Titikaka, Poopo göllərinin dibləri), şoranlıqlardan, akkumulyativ düzənliklərdən, vulkanik platolardan, hünd. 5300 m-ə çatan ayrı-ayrı massivlərdən ibarətdir. Əsas çayı Desaquadrodur. Yüksək dağlıq tropik iqlimə malikdir. Şm.-ində orta aylıq temp-r 6–11°C, c.-unda 3–10°C-dir. Yağının illik miqdarı uyğun olaraq 1000 mm-ədək və 300 mm-dən azdır. Temp-run sutkalıq amplitudu 40°C-yə çatır. Şm.-də taxılolu çöllər, c.-da səhra bitkiliyi yayılmışdır. Boliviyanın ən çox məskunlaşmış hissəsi A.-dadır.

ALTİTUDA – bax *Mütləq hündürlük*. **ALTMÜL** (Altmühl) – AFR-in c.-unda çay. Dunayın sol qolu. Uz. 195 km. Frankon yüksəkliklərindən başlanır. Yazda və payızda nisbətən gursuludur. Mənsəbindən 30 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

ALTO (ital. alto, lat. altus – uca) – 1) skripka quruluşu, 4 simli, kamanla çalınan musiqi aləti. İlk nümunəsi 16 əsrə aiddir. Ölçüsünə görə skripkadan bir qədər böyükdür. Notları alto və skripka açarında yazılır. Kamera ansambllarında, simfonik orkestrdə və solo alət kimi çalınır. Poetik, yumşaq və dolğun səslənir; 2) xor, yaxud vokal ansambllarında bəm uşaq və ya bəm qadın (messo-soprano, kontralto) səsləri ilə ifa olunan partiya; 3) nəfəs alətləri orkestrlərində istifadə olunan mis musiqi aləti (alt-horn da adlanır); 4) bəm uşaq səsi (oğlanlarda); 5) bəzi orkestr alətlərinin müxtəlif növü (A.-klarnet, A.-trombon, A.-saksofon və s.).

ALTPROQRAM, proqramlaşdırma da – proqramlaşdırma dilinin proqramın strukturuna olan tələblərini ödəyən müəyyən proqram və ya proqramın bir hissəsi; müəyyən əməli yerinə yetirən, adlandırılmış əmrlər dəsti. Proqramın müxtəlif nöqtələrindən çağırıla bilən A. verilənləri alaraq öz işinin nəticələrini qaytara bilir. Proqramın A.-lara bölünməsi kodun həcmi kiçiltməyə və ən başlıcası, proqramın strukturunu sadələşdirməyə imkan verir. Müasir proqramlaşdırma dillərində A. prosedür və funksiya formasında reallaşdırılır.

ALTRUIZM (fr. altruisme, lat. alter – başqa) – başqa insanların rifahı və mənafeyi naminə təmənnsiz əməl, hərəkət. A. termini ilk dəfə 19 əsrdə fransız filosofu O. Kont tərəfindən *eqoizmin* əksi kimi işlədilmişdir. A.-in ehtiva etdiyi əxlaqi davranış normaları müxtəlif dini və fəlsəfi-etik təlimlərdə – xristianlıqdan başlayaraq A. Şeftsberi, D. Yum, A. Smit, J. J. Russo və İ. Kantadək nəzərdən keçirilmişdir. Sosiologiyada A. insan təbiətinin təbii-tarixi təkmilləşməsi (H. Spenser), cəmiyyətin nüfuzunun təzahürü (E. Dürkheym), heyvanlara xas olan qarşılıqlı yardım instinktinin inkişafı (P.A.Kropotkin), sosial inteqrasiya (P.A.Sorokin) göstəricisi kimi başa düşülürdü. A. prinsipləri mənsəcə qədim Şərq xalqlarının əxlaq haqqındakı təsəvvürləri ilə də bağlıdır.

Altruist davranışın əsas xüsusiyyəti fədakarlıq formasında çıxış edən könüllülük və təmənnsizliqdır. Altruist davranış fenomeninin bir neçə izahları mövcuddur. A.-in psixoloji əsaslarını insana xas olan empatiya, məhəbbət və mərhəmət hissləri təşkil edir. Sosial təlim nəzəriyyəsinə görə sosial mühitin və sosiallaşma in-tlarının vasitəsilə insan cəmiyyətdə qəbul olunan dəyər və normaları mənimsəyir, onları davranışın daxili tənzimləyiciləri kimi dərk edir. Utilitarist yanaşma isə altruistik hərəkətləri insanın öz şəxsi rifahına nail olmaq vasitəsi, yəni ağıllı eqoizm forması kimi şərh edir. 20 əsrdə bu yanaşma çərçivəsində daha mürəkkəb izahlar meydana gəlmişdir: indiki adresatdan gələcəkdə gözlənilən yardım və dəstəyin əvəzində donor-altruistin yardım və dəstəyi A.-i; yalnız potensial olaraq üçüncü tərəfin birtərəfli qaydada ödədiyi resursların ötürülməsi A.-i; öz faydalılığını maksimumlaşdırmaq məqsədilə başqalarının, yaxud qrupun tələbatlarının ödənilməsi A.-i. Sosial biologiyanın mərkəzi anlayışlarından biri kimi A. altruist genotipinin saxlanmasına kömək edən “eqoist” davranış kimi şərh edilir.

ALTSİSTEM – sistemin bir neçə əsas və ya köməkçi əməli yerinə yetirən hissəsi. Avtomatlaşdırılmış sistemlərdə müəyyən qrup sıx əlaqələnmiş texnoloji (fiziki) və idarəetmə (zehni) proseslərini və əməliyyatlarını (funksiyalarını) avtomatlaşdıraraq nisbi-müstəqil hissə funksional-texnoloji altsistem adlanır. Məs., avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində “planlaşdırma”, “maddi-texniki təchizat” və s.; avto-

matlaşdırılmış elmi-texniki informasiya sistemlərində “informasiya nəşrlərinin hazırlanması”, “informasiya xidməti”, “idarəetmə” və s. A.-lər vardır; A.-lərin sistemdaxili əlaqələri vahid sənəd/verilənlər bankı əsasında təmin edilir.

ALTUN (? - ?) – Teymurun yürüşləri dövründə Əlinca qalasının müdafiəsinə başçılıq etmiş sərkərdə. 1390 ildə Əlinca *kutvalı* təyin olunmuş və Teymura qarşı kəskin mövqedə durmuşdur. Tarixçilərdən Fəsih Xəvafi (1375–1442), İbn Ərəbşah (15 əsr) və b. öz əsərlərində A. haqqında məlumat vermişlər. A. 1390 və 1391 illərdə Təbrizə yürüş etmiş və şəhəri tutmuşdur. 1393 ildə Teymurun Əlinca üzərinə göndərilmiş 40 minlik ordusuna qarşı vuruşmuşdur. Lakin cəlairi Sultan Tahirlər aralarında anlaşılmazlıq yarandığı üçün Mərəndə getmişdir. Mərənd hakimi onu qətlə yetirmiş, başını Teymura göndərmişdir. Teymur növbəti səfərində cəsur bir sərkərdə olan A.-u xaincəsinə öldürmüş Mərənd hakimini edam etdirmişdir.

ALTUN, Altun – yarıməfsanəvi qıpçaq hökmdarı. “Oğuz kağan” dastanında (14 əsr) oğuzların məskunlaşdığı ərazinin ş.-ində yerləşən ölkənin xaqanı olduğu qeyd olunur. “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərinin müəllifi Əbubəkr Tehrani (15 əsr) isə A.-un Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin on yeddinci nəsiləndən babası və Qıpçağın atası olduğunu yazır. Onun məlumatına görə, A. Abbasi xəlifəsi Mehdi ibn Mənsurun [775–785] müasiri olmuşdur.

ALTUN, soltani altun – Osmanlı dövlətində qızıl sikkə. İlk dəfə 1454 ildə İstanbulda kəsilmişdir. Əvvəllər çəkisi 3,5 q olmuş, sonralar 2,59 (1711) və 1,6 q-a (1822) endirilmişdir. 1844 ildə *lirə* ilə əvəz olunmuşdur.

ALTUNA (Altoona) – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Pensilvaniya ştatında şəhər. Əh. 49,5 min (2000). Nəql. qovşağı. Maşınqayırma, poliqrafiya, kağız, yeyinti, toxuculuq sənayesi müəssisələri; muzey, un-t var. Yaxınlığında daş kömür çıxarılır.

ALTUNDAŞ, əl-Hacib (?–1032) – Qəznəvi sərkərdəsi, Altundaşlar sülaləsinin banisi. Əvvəllər qulam olmuş, sonralar hərbi istedadı sayəsində Qəznəvi ordusunda ən yüksək vəzifə olan böyük hacibliyə qədər yüksəlmişdir. *Mahmud Qəznəvinin* Bəlx yaxınlığında Qaraxanilərə qarşı döyüşündə (1008) sağ cinaha komandanlıq etmişdir. 11 əsrin 10-cu illərində Herat valisi olmuşdur. Xarəzmin Qəznəvilər tərəfindən fəthindən (1017)

sonra Xarəzmşah titulu ilə bu ölkəyə vali təyin edilmişdi. A. burada hakimiyyətini möhkəmləndirməyə və müstəqil siyasət yeritməyə çalışırdı. 1032 ildə I Sultan Məsudun [1030–1041] əmri ilə Məvəyyəni əmiri Ali Teginlə müharibəyə başlamış, Buxaranı ələ keçirmişdir. Döyüşdə yaralanaraq ölmüşdür.

ALTUNTAXT – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən – Razdan r-nu) dağ yaylaq. İrəvan xanlığının yaylaq yeri olmuşdur.

ALTUNTAXT – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Yeni Bayazid, 13.4.1959 ildən – Kamo r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 19 əsrin 20-ci illərində xanlığın Rusiya tərəfindən işğalı ilə əlaqədar əhali qovulmuş və kənd dağıdılmışdır (ərəzidəki dağ da A. adlanırdı).

ALTUNTƏPƏ – Türkmənistanın c.-unda Miana k. yaxınlığında Eneolit və Tunc dövrlərinə aid arxeoloji abidə. 1965–75 illərdə V. M. Massonun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya A.-ni tədqiq etmiş-

Altuntəpədən tapılmış qızıl öküz başı.

dir. Aşağı təbəqələrdən e.ə. 5–4-cü minilliklərdə yaşamış oturaq əkinçi maldarlaraya aid yaşayış məskəninin qalıqları; möhrəpalçıq evlər, naxışlı keramika məmulatı, gildən düzəldilmiş insan və heyvan fiqurları, daş qablar, mis məmulat və s. aşkar edilmişdir. A. e.ə. 3-cü minilliyin əvvəllərində ərazisi təq. 46 ha-a çatan iri yaşayış məskəninə çevrilmişdi. A.-də sənətkarlıq sahələri intensiv inkişaf etmişdir. Dulus çarxında hazırlanan keramika məmulatı ikiyaruslu xüsusi kürədə bişirilirdi. Arsenli və qurğuşunlu tuncdan hazırlanmış əşyalar, o cümlədən qablar geniş yayılmışdı. E.ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minil-

likdə A. mürəkkəb daxili quruluşa malik şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilmişdi (sənətkar və zadəgan məhəllələri, *zikkurat* tipində pilləli qülləsi olan monumental ibadət mərkəzi, bəzək əşyaları, o cümlədən qızıldan düzəldilmiş öküz və canavar başı tapılmış kahinlər sərdaşları). Ev tiplərinə və kollektiv sərdaşlıqlarda qoyulmuş dəfn əşyalarına görə əhali üç qrupa – zadəganlar, tacirlər və sənətkarlara bölünürdü. A. mədəniyyəti üçün mürəkkəb formalı zərif gil qablar, dəvə qoşulmuş araba modelləri, tunc və gümüş məmulat (xəncərlər, kərkillər, güzgülər, o cümlədən müxtəlif zoomorf möhürlər və s.) səciyyəvidir. A.-nin Mesopotamiya (memarlıq və təvətkadək təsir) və *Harappa mədəniyyəti* (fil sümüyündən hazırlanmış gətirilmə əşyalar, heroqlif yazılı möhür) ilə əlaqəsi nəzərə çarpır. E.ə. 2-ci minilliyin ortalarında A. tənəzzülə uğramış və tamamilə tərk edilmişdir.

ALU – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Səncid bölgəsinin Givi kəndistanında, bölgənin mərkəzindən 15 km şm.-q.-də, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun 11 km-liyindədir.

ALU – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 26 km c.-ş.-dədir.

ALU – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 36 km şm.-q.-də, Marağa–Miyane avtomobil yolunun 9 km-liyindədir.

ALUC – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 12 km q.-dədir.

ALUÇAN – İrəvan Qəzvin ostanında kənd. Ziyaabad bölgəsinin Düdənke kəndistanında, Ziyaabad qəs.-ndən 36 km c.-q.-də, dağlıq yerdədir.

ALUÇƏ – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 15 km c.-da, Xalxal–Ərdəbil avtomobil yolunun başlanğıcındadır.

ALUÇƏMÜLK – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Mərənd şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Rudqat kəndistanında, Mərənd ş.-ndən 41 km ş.-dədir.

ALUÇƏ-SAVALAN – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin İrdmusa kəndista-

nında. Ərdəbil ş.-ndən 21 km q.-də, Ərdəbil–Təbriz avtomobil yolunun 12 km-liyindədir.

ALUÇİN – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 5 km c.-ş.-dədir.

ALUEN, Aquen – Azərb.-da erkən orta əsr şəhəri. İndiki Bərdə və Ağdam r-nları arasındakı ərəzidə yerləşdiyi ehtimal olunur. *Aluen* (Aquen) *məclisi* (488) burada keçirilmişdir.

ALUEN (Aquen) **QANUNLARI** – 21 kanondan ibarətdir. *Aluen* (Aquen) *məclisində* (488) qəbul olunmuşdur. Ayrıca nəşi mövcud deyildir. Musa Kalankatuklunun “Albanların tarixi” əsərində dövrümüzədək gəlib çatmışdır. A.q. xarici dini-siyasi təsirə və İrəvan assimilyasiya siyasətinə qarşı *alban* (*Qafqaz*) *kilsəsinin* müstəqilliyini təsdiq etdi, onun ibadət qaydalarını möhkəmlətdi. Kilsənin xeyrinə çoxlu vergi müəyyən edərək ruhanilərin nüfuz və hakimiyyətini gücləndirdi, vergi verən təbəqə ilə zadəgan və ruhanilər arasındakı münasibətləri tənzimləyərək rəsmiləşdirdi.

Əd.: Мамедова Ф. “История албан” Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Б., 1977.

ALUEN (Aquen) **MƏCLİSİ** (488) – alban çarı III *Vaçaqan* tərəfindən Aluen ş.-ndə çağırılmış məclis. Məclis dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirən və feodal özbaşınalıqlarının qarşısını alan *Aluen qanunlarını* qəbul etmişdir. Bax *Aluen* (Aquen) *qanunları*.

ALUNAN Adolf Petroviç (11. 10.1848, Yelqava – 5.7.1912, Yelqava) – latış aktyoru, rejissor və dramaturq. Latış teatri və dramaturgiyasının banisi. A. 1870 ildə Riqa latış cəmiyyəti yanında ilk milli teatr təşkil etmiş, həmin ildə N.V. Qoqolun “Müfəttiş” komediyasını tamaşaya qoymuş və Xlestakov rolunu oynamışdır. A. “Sevinc və kədər” (1871), “Çəlləkçi və arvadı” (1872), “Con Neyland” (1881) və s. pyeslərin müəllifidir. Latış teatrında realist istiqamətin formalaşmasında xidməti var. **ALUNAN** Yuris Andreyeviç (13.5.1832, Yaunkalsnava–18.4.1864, Yostenes nahiyəsi) – latış şairi, ictimai xadim, latış yazılı poeziyasının banisi. 1856 ildə şeir və tərcümələrdən ibarət “Nəğmələr” toplusunu çap etdirmişdir. Tərtib etdiyi üçcildlik “Ev, təbiət və kainat” (1859–60) məcmuəsində coğrafiyaya, tə-

biətşünaslığa və dilçiliyə dair elmi-kütləvi məqalələr, xalq mahnı və şeirləri toplanmışdır. Latış ədəbi dilinin inkişafında A.-in mühüm xidməti olmuşdur. Rus və Qərbi Avropa klassik poeziyasından tərcümələr etmişdir.

ALÜND – korundun süni növü. Yüksək keyfiyyətli boksitlərin, yaxud digər yüksək alüminium-oksidlil sükurların elektrik vasitəsilə əridilməsindən alınır. Cilləyici və pardaxlayıcı material kimi təbii korunddan daha üstündür. A.-dan, həmçinin yüksək oda və turşuyadavamlı məmulatlar hazırlanır. Sinonimi elektrokorunddur.

ALUNELƏR, m a k a b a l a l a r – Şərqi İndoneziyada *Ambon-Timor xalqlarından* biri. Sayları təq. 10 min nəfərdir (1995). Avstroneziya dilləri ailəsinə daxil olan alune və İndoneziya dillərində danışır. Dindarları xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik və toxuculuqdur.

ALUNİT (fr. alun, lat. alumen sözündən – zəy), z ə y d a ş ı – mürəkkəb sulfatlar qrupuna aid mineral, $KAl_3(SO_4)_2(OH)_6$. Tərkibində 37%-ə qədər Al_2O_3 var, bəzən Na^+ və Fe_3^+ qatışıqları da olur. Triqonal sinqoniyada kristallaşır. Kristallarına az təsadüf edilir. Adətən

Alunit.

xırdadənəli, bəzən lifli aqreqatlar şəklində tapılır. Rəngi bozumtul və ya sarımtıl ağdır; şüşə parıltılıdır, sərtliyi Moos şkalasına görə 3,5–4, sıxlığı 2820 kq/m^3 .

A. tərkibində kalium çöl şpatları olan turş və neytral vulkanik sükurlara hidrotermal sulfatlı məhlulların təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Oksidləşmə zonalarında və aşınma qabıqlarında hiperqen mineral kimi də rast gəlinir. A. alüminium-oksid, kalium duzları, zəy və s. istehsalı üçün xammaldır. *Alunit filizlərinin* əsas komponentidir.

ALUNİT FİLİZLƏRİ – alüminium filizlərinin sənaye əhəmiyyətli tiplərindən biri. Əsasən, alunitdən (25–70%), kvars-

dan, xalsedondan, opaldan, gil minerallarından (başlıca olaraq kaolinitdən) və az miqdarda dəmirin, ilmenitin, sirkonun və s. oksidlərindən təşkil olunmuşdur. A.f. cavan vulkanizm əyalətlərində turş effuziv sükurlara hidrotermal təsir nəticəsində əmələ gəlir. A.f.-nin tərkibində alunitin miqdarı 50%-dən çox, gil minerallarının miqdarı (kaolinitə hesablamada) isə 10%-ə qədər olarsa, belə filizlərin saflaşdırılmasına ehtiyac qalır. İri A.f. yataqları RF-də Uzaq Şərqi (Şelixov və s.), Azərb.-da (Zəylik, dünyada ən zəngin yataqlardan biri), Ukraynada (Beqansk), ABŞ-da (proqnoz ehtiyat 1413 mln. t, təsdiq olunmuş ehtiyat 252,5 mln. t), Çində, Avstraliyada, İranda, Meksikada, İtaliyada, Puerto-Rikoda, Hindistanda, Arjentinada və s.-dədir. A.f. kompleks xammaldır. Onlardan eyni zamanda kalium gübrəsi, sulfat turşusu, həmçinin vanadium və qallium alınır.

ALUNİTDAĞ – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nunun Daşkəsən ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 3 km şm.-q.-də, Quşçu Körpüsü d.y. st.-ndan 14 km aralı, Qafqaz silsiləsinin c. əyərindədir. Əh. 672 (2008); əkinçilik, heyvandarlıq və bağçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, rabitə şöbəsi var.

ALUNİTLƏŞMƏ – alümosilikatlı sükurlarda gedən hidrotermal və metasomatik dəyişikliklər. Bu zaman A. zonasında alunit və onunla birlikdə kvars (opal), rutil, dəmir sulfidləri, hematit, kaolin, təbii kükürd kimi minerallar əmələ gəlir. A. vulkanik fəaliyyətin tipik sönmə prosesidir.

ALURLAR – bax *Luolar*.

ALUTOR DİLİ – *alutorların* dili. Məişət dili kimi Kamçatka y-a-sının şm.-ində və Karagin a.-nda yayılmışdır. A.d.-ndə danışanların sayı 40 nəfərdir (2002; başqa məlumatlara görə – 2 min nəfər, 2003). Çukot-Kamçatka dillərinə aiddir. Əvvəllər koryak dilinin dialekti hesab olunurdu. Geniş mənada alutor, palan və Karagin dialektlərini əhatə edir. A.həng qanununun olmaması, saitlərin uzunluğuna görə, dilönü samitlərin isə qalınlığına və incəliyinə görə qarşılaşdırılması, diftonq birləşmələrinin qovuşması, dinamik mövqə vurğusunun mövcudluğu alutor dialektinin əsas fonetik xüsusiyyətləridir. Cümlələr erqativ quruluşludur. Leksikasında rus dilindən alınma sözlər də var. Yazısı yoxdur.

ALUTORLAR, olutorlar (özlərini elutelq'u adlandırılır) – koryakların etnoqrafik qrupu. Sayları təqr. 3 min nəfərdir (2000). Əsasən, Kamçatkanın şm.-ş.-ində, Korfa körfəzi ilə Tımlat k. arasındakı sahil zonasında və Xailje çayının orta axarında yerləşən ərazilərdə məskunlaşmışlar. 18 əsr mənbələrindən məlumdurlar. Əvvəllər *alutor dilində*, indi isə, əsasən, koryak və rus dillərində danışirlar. Ənənəvi etiqadlarını qoruyub saxlamışlar, bir qismi xristiandır.

ALÜMİNAT SEMENTİ – tezbərkiyə hidravlik yapışdırıcı maddə; *klinkerin* (bişirilmiş boksit və əhəngdaşı qarışığını əriyə və ya bişənə qədər yandırmaqla alınır) narın üyüdülməsi yolu ilə hazırlanan məhsul. A.s. möhkəm və tezbərkiyəndir; bərkiyərkən yüksək istilik ayrılır, sulfatlı mühitlərdə korroziyaya qarşı çox davamlıdır, həmçinin odadavamlıdır. Xammal qarışığı domna, elektrik və fırlanan sobalarda, yaxud vaqrankalarda bişirilir. *Portlandsementə* nisbətən daha sıx, sukeçirməyən, odadavamlı beton və məhlullar almağa imkan verir.

ALÜMİNATLAR – davamsız alüminium turşularının (ortoalüminium H_3AlO_3 , metaalüminium $HAlO_2$ və s.) $mM_xO_y \cdot nAl_2O_3$ tərkibli duzları; burada M – metal və ya oksidləşmə dərəcəsi +1, +2, +3 (məs., $NaAlO_2$, $MgAl_2O_4$, $LaAlO_3$, iki qat A. – $CaYAlO_4$) olan metallar. A. təbiətdə nəcib şpinel $MgAl_2O_4$, qanit (sink şpineli) $ZnAl_2O_4$, hersinit $FeAl_2O_4$, xrizoberill $BeAl_2O_4$ və s. minerallar şəklində rast gəlinir. Oksidləşmə dərəcəsi +2 olan metalların və nadir torpaq elementlərinin A.-ı yüksək kimyəvi və termiki davamlılığa malikdir. Qələvi metalların A.-ı qələvilərin məhlullarında yaxşı həll olur, suda alüminium hidrokسيد $Al(OH)_3$ qədər asanlıqla hidrolizə uğrayır. A.-ın qələvi məhlullarından, həmçinin hidratlaşmasından hidroksoalüminatlar və oksoalüminatlar – tərkibində metallardan başqa hidrokso- və oksoqrup saxlayan kompleks duzlar (məs., $Sr_3[Al(OH)_6]_2$, $K_2[Al_2O(OH)_6]$) almaq olar.

A. alüminium oksidini Al_2O_3 metalların oksidləri ilə əritməklə və ya qızdırıb bişirməklə alınır; Al_2O_3 -i $NaOH$ və ya KOH ilə əritdikdə müvafiq olaraq natrium-alüminat $NaAlO_2$ və kalium-alüminat $KAlO_2$, boksitləri əhənglə qızdırıb bişirdikdə kalsium-alüminat alınır. $NaAlO_2$ və $KAlO_2$ parçaların boyanmasında və kağızın yapışdırıl-

masında tətbiq edilir; $NaAlO_2$ suyu durultmaq və yumşaltmaq üçün istifadə edilir; $NaAl_5O_8$ və $NaAl_{11}O_{17}$ tərkibli A. (β -alüminium-oksidi adlanan) bərk elektrolitlərdir. Kalsium, stronsium və barium A.-ı hidratlaşma zamanı bərkidiyi üçün onlar bərkidici maddələr kimi tətbiq edilir. Portlandsementlərin əksəriyyətinin tərkibinə kalsium-alüminat $Ca_3Al_2O_6$, alüminium-oksidi və yüksək alüminium-oksidi sementlərin tərkibinə isə $CaAl_2O_4$, $Ca_{12}Al_{14}O_{33}$, $CaAl_4O_7$ daxildir. Şpinellər odadavamlı materialların istehsalında, həmçinin yarımqiyəmətlı daşlar kimi istifadə olunur; elementlərin dövrü sisteminin 2-ci qrup metallarının və nadir torpaq elementlərinin A.-ı elektrokeramika istehsalında, $YAlO_3$ və $Y_3Al_2(AlO_4)_3$ lazer materialları kimi, $Y_3Al_2(AlO_4)_3$ – brilyant imitatoru kimi istifadə edilir.

ALÜMİNİUM (lat. Aluminium), Al – kimyəvi element, elementlərin dövrü sisteminin III qrupundadır, at.n. 13, at.k. 26.981538. Təbiətdə bir sabit izotopu ^{27}Al vardır; kütlə ədədləri 21–40 olan, süni yolla alınmış radioaktiv izotoplardan ən sox yaşayarı ^{29}Al (β -parçalanma, $T_{1/2}$ 6,56 dəq.) .

Tarixi arayış. A.-un çoxdan məlum olan və lat. alumen (A. adı buradan götürülmüşdür) adlanan birləşməsi hələ eramızdan 500 il əvvəl parçaların boyanmasında (rəngab kimi) və dərinin aşılmasında istifadə edilirdi. A.-u ilk dəfə 1825 ildə H.K. *Ersted* almışdır. A.-un sənaye üsulu ilə istehsalını ilk dəfə 1854 ildə A. *Sent-Kler Devil* təklif etmişdir. 1886 ildə Ç. Holl (ABŞ) və P. Eru (Fransa) eyni vaxtda bir-birindən asılı olmayaraq A.-un alınmasının müasir elektrolitik üsulunu işləyib hazırlamışlar.

Təbiətdə yayılması. A. təbiətdə ən geniş yayılmış metaldir. Bütün kimyəvi elementlər arasında yayılmasına görə (oksigen, hidrogen və silisiumdan sonra) dördüncü yeri tutur: Yer qabığında kütləcə miqdarı 8,8%-dir. Yüksək kimyəvi aktivliyinə görə sərbəst halda rast gəlinmir. A.-un bir neçə yüz mineralı, əsasən, *alümosilikatlar* (nefelin, kaolinit və s.) məlumdur. A.-la ən çox zəngin süxurlar (boksitlər və s.) *alüminium filizləridir*.

Xassələri. A.-un xarici elektron təbəqəsinin quruluşu $3s^23p^1$; oksidləşmə dərəcəsi +3, yüksək temp-rda oksidləşmə dərəcəsi +1 (nadir hallarda +2) olan birləşmələr əmələ gətirir. Polingə görə elektromənfiliyi 1,5; atom radiusu

143 pm-dir. A. – gümüşü-ağ metaldir. Kristal qəfəsi üzvləri mərkəzləşdirilmiş kubdur; t_{er} 660°C, t_{qayn} 2519°C. A. yüngül, elektrik- və istilikkeçirən metaldir; sıxlığı 2698 kg/m^3 (20°C-də), xüsusi elektrik müqaviməti $2,65486 \cdot 10^{-8}$ Om·m, istilik keçiriciliyi 237 $Vt/(m \cdot K)$. A. yüksək plastikliyə və korroziya davamlılığına malikdir; onu asanlıqla presləmək, yaymaq, döymək, ştamplamaq və məftil çəkmək olar; yaxşı hamarlanır, anodlaşır və yüksək əksətdirmə qabiliyyətinə (düşən işıq şüalarını 90%-ə qədər əks edir) malikdir. Termiki emalla möhkəmlənir. A. qaz, arqon-qövsü və kontakt qaynaqları ilə yaxşı qaynaq olunur.

A. havada nazik, möhkəm Al_2O_3 təbəqəsi ilə (bax *Alüminium-oksidi*) örtülür və bu təbəqə metalı sonrakı oksidləşmədən qoruyur, yüksək korroziyaya davamlılığını təmin edir. Hissəciklərinin orta ölçüsü təqr. 10 *mkm* olan A. tozu piroforendir. A.-u oksigen axınında yandırdıqda temp-r 3000°C-dən yuxarı olur. A.-un metalları birləşmələrindən çıxartmaq qabiliyyətindən *alüminoteriya* üsulunda istifadə edilir.

Flüor mühitində 20°C-də A. alüminium-flüorid təbəqəsi ilə örtülür. A. xlor və bromla 20°C-də, yodla isə qızdırdıqda reaksiyaya girir; reaksiya məhsulları *alüminium halogenidləridir*. A.-un 200°C-dən yuxarı temp-rda kükürlə qarşılıqlı təsirdən Al_2S_3 əmələ gəlir. A. hidrogenlə reaksiyaya girmir, lakin hidrogenin A.-da və onun bütün ərintilərində qarışıq kimi olması ləbəddür. Maye A.-da hidrogenin qabarıqlar şəklində olması və nazik təbəqə (bəzən *metalların alüminium-hidridləri* şəklində) əmələ gətirməsi metalın xassəsini pisləşdirir. A. azotla 800°C-dən yuxarı temp-rda nitrid AlN (korroziyaya, yeyilməyə və odadavamlı kristallar, t_{er} 2200°C), karbonla 1400°C temp-rda karbid Al_4C_3 əmələ gətirir. A.-un bir çox metallarla (Cu, Mg, Zn, Si, Li, Mn, Cr, Zr, Sc, Ag) qarşılıqlı təsirdən evtektik və ya peritektik tərkibli metal ərintilər alınır. Bu çoxkomponentli sistemlər əsasında praktiki olaraq bütün sənaye əhəmiyyətli alüminium ərintiləri alınmışdır. A. qatılaşdırılmış nitrat HNO_3 və sulfat H_2SO_4 turşularına qarşı davamlıdır, fosfat H_3PO_4 və xlorid HCl turşuları ilə reaksiyaya girmir. A. durulaşdırılmış sulfat və nitrat turşuları ilə asanlıqla reaksiyaya girərək, müvafiq olaraq alüminium sulfat $Al_2(SO_4)_3$ və alüminium

nitrat $Al(NO_3)_3$ duzlarını (məhlulları hidroliz nəticəsində turşu reaksiyalı) əmələ gətirir. A. qələvilərdə yaxşı həll olaraq *alüminatlar* əmələ gətirir. Çoxsaylı *alüminium-üzvi birləşmələri* məlumdur.

Alınması. Sənayedə A. 950°C temp-rda əridilmiş kriolitdə (Na_3AlF_6) alüminium-oksidi (Al_2O_3) məhlulunun elektrolizindən alınır. Dəmir qutu formasında olan elektroliz vannasının altı ilə yan divarları karbon və qrafit qarışığından ibarət lövhələrlə (katod) futerlənilir, yuxarıdan isə vannaya karbonlu kütlədən ibarət yandırılmış lövhələr (anod) salınır. Sabit elektrik cərəyanı keçdikdə Al_2O_3 vannanın dibinə toplanan Al və anodun materialı ilə karbon-monooksid və karbon-dioksidi əmələ gətirən O_2 parçalanır. Tərkibində təqr. 1% qarışıq olan əridilmiş A. formalara doldurulur və ya fasiləsiz metodla tökülür. Elektrolitik saflaşdırma ilə yüksək təmizlikli (qarışığın miqdarı 0,05%-dən çox olmayan) A. alınır. Zonalı əridilmə ilə A. istehsal etdikdə, onun tərkibində azot və kükürdün miqdarı 10⁻⁴%-dən, hər hansı digər qarışıqlar isə 10⁻⁵%-dən çox olmamalıdır. A.-un istehsalında külli miqdarda elektrik enerjisi sərf olunur. Dünyada A.-un illik istehsalı təqr. 25 mln. t-dur (2002).

Tətbiqi. A., əsasən, ərintilərin alınmasında istifadə olunur. İstehsalatda tətbiqinə görə A. və onun ərintiləri metallar arasında poladdan sonra ikinci yeri tutur. A. mis, maqnezium, titan, sink, nikel, dəmir əsasında olan ərintilərdə ən geniş yayılmış legirəşdirici əlavələrdən biridir. Təmiz A.-dan elektrotexnikada (kəbellər və s. cərəyan keçirən məmulatlar); elektronikada (o cümlədən yarımkeçirici cihazların hazırlanmasında); əksətdirici-güzgünlərin, maye qazların (metan, oksigen, hidrogen və s.), nitrat və sirkə turşularının, təmiz suyun, yeyinti yağlarının saxlanması və nəqli üçün xüsusi kimyəvi aparatların və rezervuarların hazırlanmasında; nüvə reaktorlarında konstruksiya materialı kimi istifadə olunur.

A. polad istehsalında reduksiyaedici kimi, alüminoteriya üsulu ilə metalların və ərintilərin alınmasında tətbiq edilir; tozşəkilli A. bərk raket yanacaqlarının, partlayıcı maddələrin komponentidir. Metalları korroziyadan qorumaq üçün onların səthinə A.-dan örtüklər (plakirləmə, alüminium boyası) çəkilir. Yaşayış və ictimai binaların, kənd tə-

sərrüfatı obyektlərinin tikintisində və s. konstruksiya materialı kimi tətbiq edilir. A.-dan məişət elektrik cihazlarının (soyuducuların, paltaryuyan maşınların, kondisionerlərin və s.) detalları, həmçinin suqaynadan, qazan və s. məişət qabları, mebel, idman inventarı, karnizlər, pərdələr, qayıqlar, yeyinti məhsulları üçün taralar (konserv bankaları, folqadan düzəldilən birdəfəlik qablar və s.) hazırlanır. A. duzları dərilərin aşılmasında, parçaların boyanmasında, həmçinin tibdə adsorbsiyaedici vasitə kimi istifadə olunur.

Alüminium torpaqda və orqanizmlərdə. A. tərkibli bütün torpaq mineralları üzvi maddələri adsorbsiya edə bilir. Kimyəvi reaksiyaların həm də katalizatoru olan A. mineralları humusəmələgəlmə proseslərində iştirak edir. A. *mikroelementlərin* sırasına daxildir. Orqanizmlərin əksəriyyətinin tərkibində cüzi miqdarda A. var (məs., kartofda 1 *kg* quru maddəyə 4 *mq*-dək, sarı turpda – 45 *mq*-dək, balda – 4 *mq*, mal ətində – 70 *mq*). Çin çayının (1 *qr* quru maddədə 0,84 *mq*), dərman zəncəfil kökünün (0,74 *mq*), soflorşəkilli rapontikumun (0,94 *mq*-adək), bataqlıq tumurcuqlarının müalicəvi xassələri onların tərkibində A.-un yüksək miqdarda olması ilə əlaqədardır. A. toplayan orqanizmlər sırasına plaunlar və mol-yusklar (helisidlər və littorinlər ailesindən) aiddir; onların küllündə müvafiq olaraq 5,3 və 0,2–0,8% A. olur. Bir çox bitkilər, o cümlədən qırmızı üçyarpaq yonca, çuğundur, yonca, arpa, yerkökü, kələm, payızlıq buğda A.-un yüksək miqdarına davamsızdır, mamırlar və qijilər isə A.-un miqdarının çox olmasına davamlıdır. İnsan orqanizminə su və qida ilə hər gün 40–45 *mq*-adək A. daxil olur və qara ciyərdə, mədəaltı və qalxanabənzər vəzilərdə toplanır (digər məməlilərdə olduğu kimi). A.-un hansı kimyəvi reaksiyalarda iştirak etməsi hələlik aydın deyildir. Onun bitkilərdə rolu yüksək gələməgətirmə qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Yüksək təmizlənmiş RNT, DNT və fitoxrom preparatlarında A.-un mövcudluğu göstərir ki, onların konfigurasiyasının saxlanılmasında A. iştirak edə bilər. Belə fərz edilir ki, A. bir sıra fermentlərin, o cümlədən suksinatdehidrogenazalar və piridoksal fermentlərin spesifik aktivatorudur. Alshaymer xəstəliyinin inkişafında A.-un rolu olduğu ehtimal edilir. Metal A.-

un tozu və onun birləşmələri ilə daim nəfəs aldıqda *alüminoz* xəstəliyi baş verir.

ALÜMİNİUM ƏRİNTİLƏRİ – alüminium əsaslı ərintilər; sıxlığının az (3 q/sm^3 -ə qədər), korroziyaya davamlılığının, xüsusi möhkəmliyinin, elektrik və istilik keçiriciliyinin yüksək olması ilə xarakterizə olunur. 19 əsrin 50-ci illərində alınmış ilk A.ə.-nin (alüminiumla silisiumun qarışığı) möhkəmliyi az və korroziyaya davamlılığı aşağı idi. Alman alimi A. Vilmin 1903–11 illərdə apardığı tədqiqatlar nəticəsində metalların təbii köhnəlmə hadisəsini aşkar etdi və bununla da A.ə.-nin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində dönüş yaratdı. 1921 ildə A. Paç (ABŞ) Al–Si ərintisinə cüzi miqdarda Na əlavə etməklə onun xassələrini xeyli yaxşılaşdırdı. 1940-cı illərdə, əsasən, Al–Si (siluminlər), Al–Mg (maqnalınlar), Al–Cu–Mg (düralüminlər), Al–Mg–Si (avial) sistemlərindən ibarət ərintilər tətbiq edilirdi. Texnoloji xassələrinə görə A.ə. deformasiya olunan və tökmə ərintilərə bölünür. Deformasiya olunan A.ə.-nin özləri də termiki emalla möhkəmləndirilən və möhkəmləndirilməyən ərintilərə bölünür. Termiki emalla möhkəmləndirilən A.ə.-nin geniş yayılmış növü düralüminiumdur. Tərkibində 3,8–4,8% Cu, 0,4–0,9% Mn, 0,4–1,8% Mg olur. Ərintilər 485–505°C-yədək qızdırılaraq suda tablandıqdan sonra köhnəldilir. Bu əməliyyatlardan sonra onların möhkəmlik həddi 490–540 *MPa*, nisbi uzanması 11–20% olur. Bu qrup ərintilərə 5–7% Zn, 0,1–0,25% Cr, 0,1–0,2% Zr əlavə edildikdə, onların möhkəmlik həddi 500–700 *MPa*-a çatır. Möhkəmləndirilməyən A.ə.-nin möhkəmliyi bir qədər az olsa da, plastiklik və korroziyaya davamlılıq xassələri çox yüksəkdir. Onlardan, əsasən, dərin ştamplama ilə hazırlanan məmulatların istehsalında istifadə edilir. Bu ərintilər, başlıca olaraq, Al–Mn (1,0–1,6% Mn) və Al–Mg (1,8–6,8% -ə qədər Mg, bəzən 0,2–0,8%-ə qədər Mn) sistemlərindən ibarətdir. Möhkəmləndirilməyən A.ə. vərəq şəklində, yumşaltma əməliyyatından sonra, döyənəklənmiş halda istehsalata göndərilir. Onların möhkəmlik həddi 130–220 *MPa*, plastikliyi 5–23% olur. Odadavamlı deformasiya olunan A.ə.-nin (tərkibində 1,9% Cu, 1,4–1,8% Mg, 0,4–0,8% Mn, 0,35% Si, 0,8–1,4% Fe, 0,8–1,4% Ni, 0,02–0,2% Ti olur) möhkəmliyi 20°C-də 280–440 *MPa*,

315°C-də isə 60–150 MPa-dır. Bişirilmiş alüminium ovuntusu və bişirilmiş A.ə. (məmulatı formalaşdırmaq üçün külçə əvəzinə ovuntudan bişirilmiş briketlər işlədilir) də deformasiya olunan A.ə. qrupuna aiddir. Alüminium-oksidin dispers hissəcikləri ilə möhkəmləndirilmiş, bişirilmiş alüminium ovuntusunun odadavamlılığı digər A.ə.-ndən yüksəkdir. Si, Fe, Ni ilə legirlənmiş bişirilmiş A.ə. çox aşağı xətti genişlənmə əmsali ilə fərqlənir. Tökmə A.ə. yüksək maye axıcılığa, nisbətən kiçik oturmaya, yaxşı mexaniki xassələrə və korroziyaya qarşı müqavimətə malik olurlar. Onlarda məsaməliyə və isti çatların yaranmasına meyillik az olmalıdır. Bu qrupa tərkibində 12–13% Si olan A.ə. (siluminlər) daxildir. Siluminlərdən o qədər də möhkəmlik tələb olunmayan mürəkkəb quruluşlu tökmələr hazırlanır. Yüksək möhkəmlik tələb olunan tökmələri isə tərkibində 4,5–10,5% Si, 1–11% Cu, 0,1–0,8% Mg, 0,2–0,8% Mn, 0,3–1,5% Fe olan ərintilərdən hazırlanır. Bu ərintilərin möhkəmlik həddi tökmə üsulundan (torpaqda, kokildə), tərkibdə olan komponentlərin miqdarından asılı olaraq tablama və köhnəlmədən sonra 200–330 MPa, plastikliyi 1–15% arasında dəyişir. Odadavamlı tökmə A.ə.-nin tərkibində 3,7–6,2% Cu, 0,8–1,7% Mg, 0,15–1,0% Mn, 1,75–3,6% Ni, 0,1–0,25% Cr, 0,05–0,2% Zn, 0,15–0,3% Ge olur. Tərkibində yalnız 9–11,5% Mg olan maqnalın yüksək mexaniki xassələrə malik olsa da, sıxlığı, korroziyaya davamlılığı və tökmə xassələri aşağıdır.

Odadavamlı A.ə.-ndən 300–350°C temp-rda işləyən hissələr hazırlanır. A.ə. aviasiya sənayesi və raketqayırmada (şassi, hava vinti pərləri, uçuş aparatının güc elementləri və s.), gəmiqayırmada (gəmi gövdəsi, göyərtə tikililəri, müxtəlif gəmi avadanlıqları və s.), avtomobil sənayesində (mühərrik detalları, soyutma radiatorları, qızdırıcılar, kabinə), inşaatda (inşaat konstruksiyaları, pəncərə çərçivələri və qapılar), yeyinti sənayesində (qida məhsulları üçün qablar, pivə və su qabları, məişət folqası və s.) geniş tətbiq olunur.

Əd.: Şükürov R. İ. Metalşünaslıq. B., 2002.

ALÜMINIUM FİLİZLƏRİ – alüminium metalı almaq üçün istifadə edilən mineral və süxurlar. 200-dən çox alüminiumtərkibli süxurların (o cümlədən allitlərin) az bir hissəsi (təqr. 12-si) sənaye əhəmiyyətli. Boksit, alunit, urtit

və nefelinli apatit filizləri, kianitli şist və bəzi gillər əsas alüminium xammalıdır. A.f. müxtəlif mənşəli olur. A.f.-nin bəziləri yüksək odadavamlı material, çini qablar hazırlamaq üçün istifadə olunur. Əsas A.f. yataqları Azərb. (Zəylik), ABŞ, Rusiya, Qazaxıstan, İspaniya, Fransa, Macarıstan, Xorvatiya, Hindistan, Çin, İran, Qərbi Afrika, Avstraliya və s.-dədir.

ALÜMINIUM HALOGENİDLƏRİ – alüminiumun halogenlərlə birləşməsi: rəngsiz alüminium-flüorid AlF_3 , alüminium-xlorid $AlCl_3$, alüminium-bromid $AlBr_3$ və açıq-qəhvəyi rəngli alüminium-yodid AlI_3 . 1270°C-də AlF_3 sublimasiya edir, $AlCl_3$ havada tüstülənir və 180°C-də sublimasiya edir, $AlBr_3$ (t_{qr} . 97°C, t_{qayn} . 255°C) və AlI_3 (t_{qr} . 180°C, t_{qayn} . 360°C) havada yayılır; AlF_3 suda püs, digər A.h. isə tədricən həll olur; $AlCl_3$, $AlBr_3$, AlI_3 karbonsulfiddə, spirtə və s. üzvi həlledicilərdə həll olur. A.h.-ni qızdırdıqda su buxarı ilə hidrolizə uğrayaraq alüminium-oksidə Al_2O_3 çevrilir. AlF_3 üçün Na_3AlF_6 və NH_4AlF_4 (flüoralüminatlar) tipli kompleks birləşmələr, $AlCl_3$ üçün isə xloralüminatlar və onun ammoniyak NH_3 , fosfor 5-xlorid PCl_5 və s. ilə birləşmə məhsulları xarakterikdir. $AlBr_3$, AlI_3 üzvi sintezdə istifadə olunur.

Əsas sənaye əhəmiyyətinə AlF_3 və $AlCl_3$ malikdir. A. istehsalında AlF_3 elektrolitin komponentidir, flüslərin, emalların, şüşələrin, keramikanın, qaynaq elektrodlarının örtüklərinin tərkibinə daxildir. $AlCl_3$ üzvi sintezdə katalizator (məs., Fridel-Krafts reaksiyasında), məhlulları isə reagent kimi tullantı sularının təmizlənməsində və ağac emalında istifadə olunur. $AlCl_3$ xlorun boksitlərlə və ya koksun iştirakı ilə kaolinlə qarşılıqlı təsirdən alınır.

ALÜMINIUM KONSTRUKSIYALAR – əsas materialı alüminium ərintilərindən olan konstruksiya və məmulatlar; yüklənməmiş və azyüklənmiş konstruksiya elementlərində texniki alüminiumdan da istifadə edilir. A.k.-ın əsas üstünlükləri yüngül, odadavamlı, uzunömürlü, möhkəm və yaxşı görünüşlü olmasıdır. Binalarda yüksəlxayan (ferma, çərçivə, tağlar və s.), hüdudlayıcı (dağıq istehsal səxlərinin asma tavanları və s.), eləcə də həm yüksəlxayan, həm də hüdudlayıcı (məs., dam və divar panelləri, vitraj və vitrin karkasları, pəncərə cildləri və s.) funksiyalarını yerinə yetirən A.k. mövcuddur. Qurğula-

rın daşıyıcı konstruksiyaları hərəkətli və hərəkətsiz ola bilər; istismar zamanı hərəkətli konstruksiyalara – körpülərin ayrılan aşırımları, hidrotexniki qurğularda sürgülərin bəzi növləri; hərəkətsiz konstruksiyalara – körpülər, qülləli rabitə konstruksiyaları, yüksəkgərginlikli elektrikötürmə xətlərinin dirəkləri, magistral boru kəmərləri, rezervuarlar, tikinti kranları və montaj avadanlıqları (ayaqaltılar, pilləkənlər və s.) aiddir. A.k.-ın korroziyaya davamlılığının polada nəzərən yüksək olması, hətta nazik A.k.-ında uzunömürlülüüyü təmin edir. Xarici görünüşünü yaxşı saxlamaq və arxitektura ifadəliliyini artırmaq məqsədilə pəncərə cildləri, qapılar, divar panelləri və s. bu kimi A.k.-da əlavə mühafizə tədbirləri görülür.

ALÜMINIUM SƏNAYESİ – əlvan metallurjiyanın mühüm sahələrindən biri. Alüminium filizindən (boksit, nefelin, alunit) alınan alüminium-oksid (Al_2O_3), elektroliz üsulu ilə metal alüminiuma çevrilir. Bu üsulla alüminium ilk dəfə 19 əsrin axırlarında alınmışdır. İstehsal həcminə görə alüminium əlvan metallar arasında ikinci yeri tutur. Alüminium aviasiya, avtomobil, elektrotexnika sənayesində, cihazqayırmada, məişət, tikinti və s. sahələrdə geniş tətbiq edilir. A.s. müəssisələri çox elektrik enerjisi işlətdiyindən ucuz yanacaq və enerji mənbələri yaxınlığında tikilir.

Azərb.-da A.s. Sumqayıt (1956) və Gəncə (1966) alüminium z-dları ilə təmsil olunmuşdur. Gəncə alüminium z-unda Zəylik alunit yatağından gətirilən xammaldan alüminium-oksid istehsal edilir. Bundan Sumqayıt alüminium z-unda metal alüminium alınır.

20 əsrin 2-ci yarısında inkişaf etmiş ölkələrdə ilkin alüminium istehsalının yarından çoxuna 4 inhisar – 3 ABŞ və Kanadanın ABŞ kapitalı ilə sıx bağlı olan 1 inhisarı nəzarət etmişdir. Alüminium istehsalının 60%-dən çoxu ABŞ və Kanadanın payına düşür. Qərbi Avropa ölkələrindən Fransa, Norveç, AFR, İtaliya, Avstriya İsveç, həmçinin Yaponiya inkişaf etmiş A.s.-nə malikdir.

Dünyanın aparıcı A.s. şirkətləri 20 əsrin 50-ci illərindən başlayaraq daha çox Afrika ölkələri və Avstraliyada yerləşən yeni yataqların birgə istismarına üstünlük verir. Ən böyük A.s. şirkətləri: “Aluminium Kompani of Amerika” – ALKOA (ABŞ); “Al-KƏN Alüminium Ltd.” (Kanada); “Reynolds

metals kompani” (ABŞ); “Kayzer alüminium ənd kemikəl korporeyşen” (ABŞ); “Deşine S.A.” (Fransa); “Al-yusyuis” (İsveçrə); “Fərayniqte alüminium-verke A.Q.” (AFR).

ALÜMINIUM-HİDROKSİDLİ FORMALVAKSİN – bax *Pasterellyoz aleyhinə vaksin*.

ALÜMINIUMLAMA – metal məmulatları korroziyadan qorumaq, həmçinin məmulatlara xüsusi fiziki-kimyəvi xassələr vermək, onların xarici görünüşünü yaxşılaşdırmaq məqsədilə onların səthinə alüminium və ya alüminium əsaslı ərintilərin çəkilməsi. A. diffuziya (bax *Alitirləmə*), qaz-alov və plazma çilənməsi, *plakirləmə*, metalın vakuumda buxarlandırılması və ərintiyə daldırılması üsulları ilə yerinə yetirilir. A.-da məmulatın səthində yaranan Al_2O_3 pərdəsi qızma zamanı onu oksidləşmədən qoruyur. Alüminiumlanmış təbəqə atmosferdə, dəniz suyunda və bir sıra aqressiv mühitlərdə korroziyaya qarşı yüksək müqavimətə malikdir. A. termocüt örtükləri, qaz-generator maşınları və tökmə maşınları hissələrinin, klapanların və s. yüksək temp-rda işləyən detalların hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Əd.: Şükürov R. İ. Metalşünaslıq. B., 2002.

ALÜMINIUM-OKSİD (giltorpaq), Al_2O_3 – alüminiumun oksigenlə birləşməsi, alüminium metalı istehsalında işlədilən yarım məhsul. Əsas kristallik modifikasiyaları romboedrik α - Al_2O_3 (ən stabil) və kubşəkilli γ - Al_2O_3 (850°C-dən yuxarı temp-rda α - Al_2O_3 -ə çevrilir). Amorf Al_2O_3 – *alüminium-oksid* alüminium-hidroksid $Al(OH)_3$ gelinin susuzlaşdırılmasından alınır. Təbiətdə α - Al_2O_3 rəngsiz mineral *korund*, həmçinin rəngli kristallar – safirlər, yaqutlar (digər metalların oksidlərinin qarışığı olan korund) şəklində rast gəlinir. α - Al_2O_3 -ün sıxlığı 3990 kg/m^3 , t_{qr} . 2044°C, t_{qayn} . 3530°C, Moosa görə bərkliyi 9; sıx keramikanın istilikkeçiriliyi 28 $Vt/(m \cdot K)$, xüsusi elektrik müqaviməti 10^{16} – $10^{18} Om \cdot m$.

1200°C-dən yuxarı temp-rda alınmış A.-o. hiqroskopik deyil, suda, turşu və qələvilərdə həll olmur, kriolit ərintisində həll olur; 1000°C-dən yuxarı temp-rda qələvi və qələvi metalların karbonatları ilə *alüminatlar* əmələ gətirir. Yüksək dispersli γ - Al_2O_3 və alüminium hiqroskopikdir və amfoter xassəyə (turşu və qələvilərlə reaksiyaya daxil olur) malikdir.

A.-o. boksitlərdən (nadir hallarda nefelinlərdən, alunitlərdən və s.) alınır.

Bayer üsulu ilə boksitlər 225–250°C-də NaOH-la yuyulur, sonra $Al(OH)_3$ -i məhluldan ayıraraq közərtməklə tərkibində 15–60% olan α - Al_2O_3 A.-o. alınır. Yüksək silisiumlu xammal isə qələvi ilə emal edildikdən sonra əhəngdaşı və soda ilə bişirilir. A.-o. alüminium, abrazivlər, odadavamlı materiallar, texniki keramikalar, adsorbentlər, katalizatorlar və s. istehsalında tətbiq olunur. Monokristalları – lazer texnikasında, saat və zərgərlik sənayesində, polikristallik lif və sapşəkilli kristalları – istilik izoleedici, kompozisiya materiallarında doldurucu kimi istifadə edilir.

ALÜMINIUM-ÜZVİ BİRLƏŞMƏLƏR – molekulunda karbon atomu alüminium atomu ilə birbaşa əlaqəli olan metal-üzvi birləşmə; ümumi formulları R_3Al , R_2AlX , $RAIX_2$, burada R-alkil (Alk) və ya aril (Ar) radikal, X – halogen, hidrogen və s. Aşağı Alk_3Al , adətən, mayedir və havada alovlanır; $AlAr_3$ bərk maddələrdir və üzvi həlledicilərdə həll olur. A.-ü.b.-in fiziki və kimyəvi xassələri, onların tərkibinə daxil olan Al atomlarının elektron çatışmazlığı ilə əlaqədardır. A.-ü.b. dimer, trimer və oligomerlər şəklində olur; asanlıqla efirlərlə, aminlərlə və s. ilə, həmçinin qələvi və qələvi-torpaq metalların hidridləri, halogenidləri və ya alkil birləşmələri ilə kompleks birləşmələr (məs., $(CH_3)_3Al \cdot O(CH_3)_2$, $NaAl(CH_3)_4$) əmələ gətirir. A.-ü.b.-in çoxu su, turşu və spirtlərlə reaksiyaya girir; oksigenlə oksidləşərək alkoqolyatlar, karbon qazı ilə karbonat turşusunun duzlarını əmələ gətirir. A.-ü.b.-lə işlər azot və arqon mühitində aparılır. A.-ü.b., əsasən, alüminiumun alkil- və arilhalogenidlərlə, alkenlərlə (hidrogenin iştirakı ilə) qarşılıqlı təsirdən alınır. A.-ü.b. ali spirtlərin alınmasında, üzvi sintezdə reduksiyaedici, poliolfenlərin və stereomüntəzəm kauçukların sintezində Siqler-Natta katalizatorlarının komponenti kimi istifadə edilir.

ALÜMINOTERMİYA, alüminotermiya (*alüminium* və yun. therme-istilik) – alüminotermiki proses, metal oksidlərinin alüminiumla reduksiyasından metal və ərintilərin alınması üsulu: istiliyin ayrılması ilə müşayiət olunur. Bax həmçinin *Metalotermiya*.

ALÜMINÓZ (*alüminium* + ... *oz*) – alüminium və onun birləşmələrinin (tozunun, yaxud buxarının) ağ ciyəyə təsiri nəticəsində baş verən peşə xəstəliyi; *pnevmoniozlar* qrupuna aiddir.

ALÜMOGƏL – bax *Alüminium-oksid*.

ALÜMOHİDRİD – bax *Metalların alüminohidridləri*.

ALÜMOSİLİKATLAR (*alüminium* + *silikatlar*) – süxur əmələgətirən minerallar qrupu. Silisium 4-oksidin alüminiumla zəngin birləşmələri. A.-ı silikatlar sinfindən 1891 ildə akad. V.İ. Vernadski ayırmışdır. Bu qrupa çöl şpatları və onları əvəzedicilər (nefelin, sodalit, ortoklaz, *albit*, *anortit*), mikalar (*muskovit*), xloritlər, seolitlər və s. daxildir. A. adi silikatlardan tərkiblərində alüminium olması və açıq rəngləri ilə fərqlənir. Sıxlığı 2890 kg/m^3 -ə kimidir. Yer qabığında A. kütləcə 62%-dir. A.-ın kristal quruluşunda silisium kimi alüminium da dördlük tetraedr koordinasiyasına malikdir (dörd oksigen atomu

Karkashlı alümosilikat – petalit.

ilə əhatə olunmuşdur), hətta silisiumu izomorf əvəz edir, yəni Al_2O_3 -in kimyəvi rolu SiO_2 -nin roluna yaxındır.

Bir çox A. (çöl şpatları, şistlər, nefelin, seolitlər və s.) qiymətli xammaldır. Seolitin praktiki əhəmiyyəti daha böyükdür. Ondən kimya sənayesində və s. sahələrdə qazları ayırmaq, onları təmizləmək, qaz və mayeləri xromatoqrafik üsullarla analiz etmək, suyun codluğunu azaltmaq (permutitlə) və s. üçün işlədilir.

ALVAR – Hindistanın şm.-q.-ində, Rəcəstxan ştatında şəhər. Əh. 260,2 min (2001). Aravali d-rının ətəklərindədir. D.y. st. Pambıq-parça, şüşə sənayesi müəssisələri var. Taxıl və mərmər ticarəti mərkəzidir. Bədii sənətkarlıq (zərgərlik məmulatlarının hazırlanması, fil sümüyü və mərmər üzərində naxışvurma) inkişaf etmişdir. Memarlıq abidələri (18–19 əsrlər) var. A. yaxınlığında mis filizi çıxarılır (Kho-Dariba yatağı). Şəhər 1771 ildə salınmışdır.

ALVAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Mehranrud kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 17 km şm.-q.-də, Ərdəbil–Təbriz avtomobil yolunun 6 km-liyindədir.

ALVAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında. Əhər ş.-ndən 14 km c.-ş.-də, Əhər-Mişkin avtomobil yolunun 2 km-liyindədir.

ÁLVARES (Alvarez) Luis Uolter (13.6.1911, San-Fransisko–1.9.1988, Berkli) – Amerika fiziki, Nobel mükafatı laureatı (1968). Kaliforniya Un-tində (1945 ildən prof.), 1940–43 illərdə Massaçusets Texnologiya İn-tunda, 1944–45 illərdə isə Los-Alamos laboratoriyasında (atom bombasının yaradılması üzərində) işləmişdir. Əsərləri

radiolokasiya və *elementar zərrəciklər* fizikasına aiddir. A.-in rəhbərliyi ilə ilk dəfə ən böyük təkmilləşdirilmiş kamera, həmçinin borularında dreyf yaranan xətti sürətləndirici qurulmuşdur.

ALVARLI – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Çaypara kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 70 km şm.-q.-də, Zəncan-Təbriz avtomobil yolunun 5 km-liyindədir.

ALVARSI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Nir kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 30 km q.-də, Təbriz avtomobil yolunun 9 km-liyindədir.

ALVEOKOKK (*Alveococcus multilocularis*) – lentvari qurdlar sinfindən parazit qurd. Uz. 1,2–3,0 mm-dir. Bədəni 4 sormach başlıqdan (skoleksdən) və 3–4 buğumdan ibarətdir. Sahib növbələşməsi ilə inkişaf edir. Tülkünün, bəzən də başqa yırtıcı məməlilərin (sonuncu sahiblər) nazik bağırsağında yaşayır. Sürfələr aralıq sahibləri olan gəmiricilərin daxili orqanlarında (məs., qara ciyərdə) parazitlik edir; qovuc şəkildə (onkosfera şəkilli) olur. Sürfəsi yetkin fərddən təhlükəlidir; bir orqandan digərinə keçə bilir, xarici təsirlərə davamlıdır. *Alveokokkoz* xəstəliyinin törədicisidir.

ALVEOKOKKOZ (*alveokokk+...oz*), çoxkəməralı *exinokokkoz* – heyvanlarda və insanda xroniki gedişli helmint xəstəliyi. Əsasən, gəmiricilərdə və insanda qara ciyərin parazit sürfələri ilə (larval forma) və ətyeyən heyvanlarda nazik bağırsağın cinsiyetkin qurdlarla (imaqo forması) zədələnməsi ilə

xarakterizə edilir. Gəmiricilər yırtıcı heyvan ekskrementləri ilə ifraz olunan yumurtaları və yetkin buğumları, yırtıcılar isə xəstə gəmiriciləri yedikdə yoluxurlar. İnsanlar xəstə pişiklərdən, itlərdən, xəzərililə heyvanların dərisini emal edərkən A.-a yoluxurlar. A.-un simptomları, müalicə və profilaktikası haqqında bax *Exinokokkoz* məqaləsinə.

ALVEOLİT (lat. alveolus – oyuc, diş yuvası + ... it), stomatologiyada – diş yuvasının iltihabı; diş travmatik əməliyyatla çəkdikdən sonra baş verir. Diş yuvasında yad cismin olması (qranulyasiya, sümük qəlpəsi), dişin çəkilməsinə səbəb olan iltihabi proses (kəskin periodontit, yaxud xroniki periodontitin kəskinləşməsi), ağız boşluğu mikroflorasının çoxluğu A.-in inkişaf etməsinə səbəb olur. Diş çəkildikdən 1–3 gün sonra ağrı, ağızdan güclü iyün gəlməsi, çəkilmiş diş yuvasının ətrafında selikli qişanın şişkinləşməsi və hiperemiyası, yerli limfa vəzilərinin böyüməsi və ağırlı olması meydana çıxır. Xəstəlik 5–7 gün davam edir. Müalicəsi: diş yuvasının yuyulması, yerli ağrıkəsici dərmanlar, dərman məlhəmi ilə tampon. Proqnoz yaxşıdır.

ALVEOLLAR – 1) məməlilərin ağ ciyər bronxiollarının uc hissəsində qovucucuşəkilli qabarmalar. A.-ın divarı birqat epiteli hüceyrəsindən təşkil olunmuş və üzəri qan kapillyarları ilə örtülmüşdür. Bu, alveolyar hava ilə qan arasında qaz mübadiləsinə təmin edir; 2) məməlilərin çənəsində diş köklərinin yerləşdiyi oyuc (diş A.-ı); 3) bax həmçinin *Asinus*.

ALYÁBYEV Aleksandr Aleksandroviç (15.8.1787, Tobolsk–6.3.1851, Moskva) – rus bəstəkarı, rus vokal lirikasının görkəmli nümayəndəsi. A.S. Puşkin (“Qış yolu”, “Mən sizi sevirdim” və s.), A. Delviq (“Bülbül”, “Dilənçi qadın” və s.) və b. şairlərin sözlərinə romanslar (150-dən artıq) yazmışdır. O, həmçinin “Şehirli gecə” (1822), “Amalat bəy” (1842–47) və b. operaların, balet, simfoniya, kvartet və s. əsərlərin müəllifidir. Qafqaz xalqlarının melodiyalarını toplayan ilk rus bəstəkarlarından olan A. başqırd, qırğız, türkmən mahnılarını harmonizə etmişdir.

Əd.: Доброхотов Б.В. А.А. Алябьев. М., 1966.

ALYÁKMON (Aliakmon) – Yunanistanın şm.-ində çay. Uz. 297 km. Qramos d-rından başlanır, Egey dənizinin Termaikos körfəzinə tökülür. Yu-

nanıstan Makedoniyasının ən uzun çayıdır.

ALYAN – İranın Gilan ostanında kənd. Fumən şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Masulə kəndistanında, Fumən ş.-ndən 18 km q.-də, dağlıq yerdədir.

ALYÁSKA (Alaska) – ABŞ-da ştat. Şimali Amerikanın şm.-q.-indədir. Kanada ərazisi ilə ABŞ-ın əsas hissəsindən ayrılır. Sah. 1519 min km². Əh. 654 min (2004); yerli əhalisi hindilər, eskimoslar, aleutlardır. Ərazisinə materikdən başqa bir sıra ada daxildir. İnz. m. – Cuno ş. Şm.-i və mərkəzi hissəsi düzənlik və yaylalar (hünd. 1200 m-ədək), c., c.-q. və c.-ş.-i yüksək dağ silsilələridir (Mak-Kinli d., 6194 m). Sakit okean sahilində mülayim dəniz iqlimi, digər r-nlarda arktik, subarktik iqlim hakimdir.

A.-nın təsərrüfatında balıq ovu və emalı, xəzərililə heyvan ovu və faydalı qazıntı hasilatı əsas yer tutur. Neft, qaz, kömür, mis, dəmir, qızıl, qalay, nikel, sink, xromit çıxarılır. K.t. nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Tərəvəz, kartof yetişdirilir, süd və süd məhsulları istehsal edilir. Balıqçılıq və ağac emalı müəssisələri; un-t var. Xarici əlaqəsi, əsasən, dəniz və hava yolları ilədir. A.-nı ABŞ-ın əsas ərazisi ilə Kanadadan keçən avtomobil yolu əlaqələndirir. A.-dan, həmçinin Şərq ölkələrinə mühüm təyyarə xətləri keçir. Əsas aeroportları: Cuno, Ankorik, Fербanks. Sonuncunu Syuard portu ilə d.y. xətti (uz. təqr. 930 km) birləşdirir. A.-da ABŞ-ın hərbi-hava və hərbi-dəniz bazaları var. ABŞ-ın ən böyük milli parkı “Vrangel-Sent-Elias” A. ərazisindədir.

ALYÁSKA AXINI – Sakit okeanın şm.-ş.-ində isti səth axını, Şimali Sakit okean axınının şm. qolu. Alyaska körfəzində c.-dan şm.-a, sonra isə ş.-dən q.-ə doğru hərəkət edərək Aleut a-rının ş. boğazlarından Bering dənizinə daxil olur. Sürəti 0,9–1,8 km/saat-dır. Suyun temp-ru fevralda 2–7°C-dən avqustda 10–15°C-yədək, duzluluq 32.5%-dir.

ALYÁSKA DEPRÉSSİYASI – bax *Aleut depressiyası*.

ALYÁSKA KÖRFƏZİ – Sakit okeanın şm.-ş.-ində, Alyaska y-a ilə Şimali Amerika materiki arasında açıq körfəz. Sah. 384 min km². Girişdə eni 2200 km-dən çox, dərinliyi 4929 m-ədəkdir. Kadyak a., Aleksandr arxipelaqı və Kraliça Şarlotta a-rı A.-dadır. Yarımşutkalıq (12 m-ədək) və qarışıq (6,8 m-ədək) qabarmalar olur. Balıq ovlanır. Əsas portları: Syuard (ABŞ, Alyaska ştatı) və Şahzadə Rupert (Kanada).

ALYÁSKA MALAMUTU – Alyaskada malamut tayfalarının ən qədim minik iti. İri sümüklüdür, inkişaf etmiş əzələləri var, canavara oxşayır. Cidov

Alyaska malamutu.

hünd. 58–71 sm, çəkisi 38,5–57 kq olur. Tükü orta uzunluqda, pırtlaşlıq, sıx, cod tiptiklidir. Rəngi boz-qara, sifəti, ətrafları, döşünün aşağı hissəsi açıq rənglidir. Quyuğu yarımhalqəşəkilli, tüküdür. Qoşquya davamlı, sahibinə etibarlıdır.

ALYÁSKA SİLSİLƏSİ – ABŞ-da, Alyaska ştatının c.-unda silsilə. Şimali Amerika Kordilyer d-rının Sakit okean qurşağındadır. Uz. təqr. 1000 km. Orta hünd. 3000 m. Ən hünd. zirvəsi (eyni zamanda bütün Şimali Amerikanın) 6194 m-dir (Mak-Kinli d.). Yamaqları intensiv parçalanmış sıldırım qayalıqlardan ibarətdir. A.s. Sakit okeandan gələn hava axınının qarşısını alır. Rütubətli c. yamaqları (800 m-ədək) küknar meşələri, yuxarılar isə buzlaqlar və daimi qarlarla örtülüdür. Nisbətən quru şm. yamaqlarında meşənin sərhədi 1000–1100 m-ədək qalxır. Daha yuxarılarda dağ tundrasıdır. Denali Milli parkı var.

ALYÁSKA YARIMADASI – ABŞ-ın Alyaska ştatı ərazisində y-a. Şimali Amerikanın şm.-q.-ində Bristol körfəzi (Bering dənizi) ilə Sakit okean arasında. Uz. təqr. 700 km, eni 10–170 km-dir. Ərazisi, əsasən, Aleut silsiləsindən ibarətdir (hünd. 2507 m-ədək, Veniaminov vulkanı). Dağ tundrası, kiçik buzlaqlar var. Katmay Milli parkı buradadır.

ALYASKİT – qələvi çöl şpatlarından (ortoklaz, yaxud mikroklın) və kvarsdan (25–55%) ibarət qranit qrupuna aid ultraturş maqmatik süxur. Tərkibində 10%-ə qədər albit və 5%-ə qədər rəngli minerallar saxlaya bilir. İlk dəfə Alyaska y-a-nda tapıldığı üçün A. adlandırılmışdır. Kristallik-dənəli və porfir quru-

luşludur. Rəngi qırmızımtıl-çəhrayı, açıq qəhvəyi və bozdur. Tərkibində rəngli mineralların az olması ilə qranitdən fərqlənir. A.-də silisium oksidi çox, dəmir, maqnezium və kalsium oksidləri az olur. Qranit intruziyalarının sonuncu fazasını təşkil edir, bəzi hallarda isə sərbəst intruziya kompleksləri yaradır. Qırıxıqlıq qurşaqlarında (Qazaxıstan, Rusiya, Monqolustan, ABŞ) geniş yayılmışdır. Keramika istehsalı üçün xammaldır. Tikintidə üzlük daş kimi istifadə edilir. **ALYÉ** (Allier) – Fransa ərazisində çay. Luara çayının sol qolu. Lozer d.-ndan, 1423 m hünd.-dən başlanır və dərin dərə ilə axır. Uz. 410 km. İsuar ş.-nədək (232 km) gəmiçiliyə yararlıdır. Vişi və Mullen ş.-ləri A. sahilindədir.

ALYELƏSƏR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Ucarud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 10 km ş.-də, Germi-Ərdəbil avtomobil yolunun üstündədir.

ALYÉNDE QÓSSENS (Allende Qossens) Salvador (26.7.1908, Valparaiso – 11.9.1973, Santyaqo) – Çili dövlət və siyasi xadimi. 1937–39 illərdə milli konqresin deputatı, 1939–42 illərdə səhiyyə naziri olmuşdur. Çili Sosialist partiyasının yaradıcılarından biridir (1942 ildə baş katibi). 1945–70 illərdə senator, 1966–69 illərdə senatın sədri olmuşdur. 1970 ildə Çilinin prezidenti seçilmişdir. A. bir sıra islahatlar proqramını həyata keçirmiş, mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklər etmişdir.

ALYÓXİN Aleksandr Aleksandroviç (31.10.1892, Moskva–24.3.1946, Lissabon yaxınlığında, Eştoral, Parisdə dəfn edilmişdir) – rus idmançısı, şahmat tarixində 4-cü dünya çempionu (1927–35, 1937–46). Şahmatla 6 yaşından məşğul olmuşdur. İlk qələbəsini 1905 ildə şahmat turnirində əldə etmiş, 1920-ci illərdə beynəlxalq turnirlərin (1921, 1923, 1925) qalibi olmuşdur. 1927 ildə Buenos-Ayresdə dünya birinciliyində X.R. Kapablankanı məğlub edərək dünya çempionu adını qazanmışdır. Keçirdiyi görüşlərdə heç vaxt məğlub olmamışdır. Şahmatı incəsənətin bir növü hesab edirdi. A. bir neçə kitabın müəllifidir: “Mənim ən yaxşı partiyalarım” (1927), “Nyu-Yorkda 1927-ci il beynəlxalq şahmat turniri” (1930). “Ən böyük şahmat uğurlarına aparan yollarda (1924–27)”, (1932), “Nottingem 1936” (1962). **ALZİN** – İranın Zəncan ostanında kənd. Sirdan bölgəsinin Yuxarı Tərəm

kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 35 km şm.-q.-dədir.

ALZİRA – Urartu mixi yazılarında adı çəkilən ölkə. E.ə. 8 əsrdə Göyçə gölündən ş.-də yerləşdiyi ehtimal olunur.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

AMADİES (Amadeus Lake) – Avstraliyanın mərkəzi hissəsində, səhrada vaxtaşırı quruyan axarsız göl. Makdonell və Masqreyv d-rı arasındakı çökəklikdədir. Dəniz səviyyəsindən 204 m hünd.-də yerləşir. Sah. mövsümdən-mövsümə və ildən-ilə kəskin dəyişir, bəzən 8700 km²-ə çatır. A. keçmişdə mövcud olmuş böyük su hövzəsinin qalıdır.

AMADİNLƏR – sərəçəyoşşar toxucular fəsiləsindən (Estrildidae) xırda quşların ümumi adı. Uz. 9–12 sm-dir; əlvan rəngi və konusşəkilli dimdiyi ilə seçilir. 7 cinsi, 60-ədək növü var. Afrikada və Avstraliyada yaşayır, Cənubi Asiyada rast gəlinir. Açıqlıq yerlərdə, mədəni

Şabalıdsinə amadin.

landşaftlarda, meşə talalarında yaşayan ayrı-ayrı növləri var. Əsasən, ot toxumları, bəzən heyvani qidalarla qidalanırlar. Monoqamdırlar. Kürəşəkilli yuva tikir. 4–6 yumurta qoyur. Valideynlər birlikdə kürt yatır və balalarını yemləyir. A.-in çoxu tamamilə əhliləşdirilmişdir.

AMADÓRA – Portuqaliyada şəhər (1979 ildən). Lissabondan 14 km şm.-q.-dədir. Əh. 176 min (2003). 1979 ildə bağ yerləri (yaylaqlar) və sənaye zonası hesabına yaradılmışdır. Arxeologiya muzeyi, 17–18 əsrlərə aid memarlıq abidələri var.

AMADU (Amado) Jorji (10.8.1912, Baiya ştatı, Piranqi – 6.8.2001, Baiya ştatı, Salvador ş.) – Braziliya yazıçısı. İlk romanı “Karnaval ölkəsi”dir (1931). 20 əsrin 30-cu illərində kommunist partiyasının rəhbərlik etdiyi milli azadlıq aliansının mübarizəsində iştirak etmişdir. “Kakao” (1933), “Tər” (1934), “Ölü dəniz” (1936), “Qum kapitanları”

(1937) romanlarında melodramatizm, məişət təsviri mühüm yer tutur. 1937 ildə həbs olunmuş, sonra mühacirət etmişdir. Mühacirətdə olarkən "Ucsuz-bucaqsız torpaqlar" (1943), "San Jorji dos İlheus" (1944), "Qırmızı cücartı" (1946) romanlarını yazmışdır. Braziliyaya qayıtdıqdan sonra "Sülh dünyası" (1950) və "Gizli azadlıq" (1952) kitablarını çap etdirmişdir. "Qabriela, mixək və darçın" (1958), "Qoca dənizçilər" (1961), "Gecə keşişləri" (1964), "Möcüzələr köşkü" (1969), "Böyük tələ" (1983) və s. romanların müəllifidir. "Su Kinkasın qeyri-adi ölümü" satirik poeziya, bir sıra şeiri Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: Su Kinkasın qeyri-adi ölümü. B., 1964; Собр. соч. В 3 т. М., 1986–1987.

AMAĞU, Ə m a ğ u – İrəvan qub.-nın Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Miko-yan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Amağuşu çayının sol sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış, yandırılmış və əhalisi kənddən qovulmuşdur. 1920 illərdə qaçqın əhalinin bir hissəsi geriye qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur (kəndin yaxınlığında eyni adlı məbəd də olmuşdur).

AMAQASAKI – Yaponiyada, Xioqo prefekturasında şəhər. Honsü a.-nın c.-unda, Yodo çayının Osaka körfəzinə töküldüyü yerdə port. Əh. 458 min (2004). Metallurgiya və kimya sənayesi müəssisələri, elektron maşınqayırması, iki İES var. 1995 ildə baş vermiş zəlzələ zamanı dağılmış şəhər yenidən bərpa olunmuşdur.

AMAL – Livyanın şm.-ş.-ində neft yatağı. Böyük Səhra-Şərqi Aralıq dənizi neftli-qazlı hövzəsinə daxildir. 1959 ildə kəşf edilmiş, 1961 ildən istismar olunur. Sah. təqr. 800 km², dərinliyi 1,8–4,5 km-dir. Çıxarıla biləcək ilkin ehtiyat 600 mln. t-dan çoxdur. Neft Sirt sineklizinin iri antiklinal qalxımında Kembri-Ordovik qumdaşları ilə əlaqədardır. Sıxlığı 845 kq/m³-dir. Çıxarılan neftin çox hissəsi magistral neft kəməri ilə Əl-Burayka portuna nəql edilir. Hasilat mərkəzi Benqazi ş.-dir.

AMALDİ Edoardo (5.9.1908, Karpaneto, Pyaçensa – 1989, ?) – italyan fiziki. Romadakı dei Linçei Milli Akademiyasının üzvü (1948), İtaliyanın Milli Nüvə Tədqiqatları Komitəsinin prezidenti, Milli Nüvə Fizikası İntunun direktoru (1948), Beynəlxalq Nəzəri və Tətbiqi Fizika Birliyinin prezidenti (1957–60) olmuşdur. Elmi işləri atom spektroskopiyası, kosmik şüalar, elementar zərrəciklər fizikasına aiddir. 1934 ildə E.Fermi və b. alimlərlə birlikdə hidrogenə bənzər maddələrdə neytronların ləngimə hadisəsini kəşf etmişdir. 1936 ildə neytronların selektiv udulmasının mövcudluğunu sübuta yetirmişdir.

AMALDİ Uqo (18.4.1875, Verona – 11.11.1957, ?) – italyan riyaziyyatçısı və mexaniki. Kalyari (1903–05), Modena (1906–19), Paduya (1919–24), Roma (1924–48) un-tlarında dərslər demişdir. Əsas tədqiqatları qrup nəzəriyyəsinə və mexanikaya aiddir. Kəsilmez qrup çevirmələri nəzəriyyəsinə zənginləşdirmiş, S.M. Li nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmişdir. Bir sıra işləri xarici ballistika həndəsəsinə aiddir. F.Enrikes ilə orta məktəblər üçün "Elementar həndəsə" dərslərini, T.Levi-Çivita ilə çoxcildlik "Nəzəri mexanika kursu"nu (1922), S.Pinkerle ilə "Distributiv əməliyyatlar və onların analizdə tətbiqi" kitabını yazmışdır. İtaliya Riyaziyyat Cəmiyyətinin prezidenti olmuşdur (1941–43).

AMALQAMA (lat. amalqama – ərinti) – civənin başqa metallarla ərintisi. A.-nı adi temp.-rdə və ya qızdırdıqda metalların civə ilə qarşılıqlı təsirdən (metalin səthinin civə ilə isladılması zamanı), civə katodundan metalın elektrolizlə ayrılmasından və digər üsullarla alınır. Civə və başqa metalın nisbətindən asılı olaraq, A. maye (otaq temp.-runda), yarım-maye və ya bərk halda ola bilər. Maye və yarım-maye A.-dan civə təzyiq altında zəhmətdən süzülərək təmizlənir; bərk

A. qızdırılaraq tərkib hissələrinə ayrılır (civənin qalığı metaldan sonrakı ərimə zamanı kənar edilir). A.-dan metal məmulatlara dekorativ örtük çəkilməsində, güzgü və termometrlerin hazırlanmasında, həmçinin bərpəedici (reduksiyaedici) kimi istifadə olunur. Nəcib metalların və bəzi nadir metalların (In, Ga, Tl) istehsalında A. aralıq məhsuludur. Civə zəhərli olduğundan A.-nın tətbiq sahəsi məhduddur.

AMALQAMASIYA, metallurgiya da – xırdalanmış filiz və konsentratın tərkibindəki qiymətli metalların (qızıl, gümüş və platin) civə vasitəsilə ayrılması üsulu; bəzi metalların civə ilə amalqama əmələ gətirməsi xassəsinə əsaslanır. A. prosesində (məs., qızılın ayrılmasında) civə kollektor kimi ən xırda metal hissəciklərini aqreqat-amalqama halında toplayaraq, onları boş süxur və qumdan ayırır. Proses filizi xırdalamaqla eyni vaxtda aparıldıqda daxili A., saflaşdırıcı şülzlərdə aparıldıqda isə xarici A. adlanır. Xırdalanmış filizlə su qarışığı şülz boyu hərəkət etdikdə metallar mis təbəqə (bəzən gümüşlənmiş) üzərinə çəkilmiş civə vasitəsilə ayrılır. Alınan amalqama yuyulub süzüləndən sonra civə ondan distillə üsulu ilə çıxarılır. Hələ iki min il əvvəl A. üsulu ilə qızıl alırdılar. Civə zəhərli olduğuna görə 20 əsrin ortalarından başlayaraq qiymətli metalları filiz və konsentratlardan ayırmaq üçün daha təkmil və zərərsiz üsullar tətbiq edilir (bax *Sianlama*). A. həmçinin yüngül metal tullantılarının emalı, yüksək təmizliyə malik nadir elementlərin (In, Tl) alınması və s. üçün tətbiq edilir.

İqtisadiyyatda – xırda sənaye, yaxud bank müəssisələrinin iriləri tərəfindən udulması, yaxud iri müəssisələrin nəhəng müəssisələrə çevrilməsi. A. rəqabət mübarizəsi şəraitində iri müəssisələrin xırda və orta müəssisələrlə müqayisədə həlledici üstünlüklərə malik olduğu zaman baş verən kapitalın təmərküzləşməsi formalarından biridir; inhisarlar tərəfindən, başlıca olaraq, öz iqtisadi mövqelərini möhkəmləndirmək və inhisarlaşmamış müəssisələri sıxışdırmaq üçün istifadə edilir.

AMALTƏYA – Yupiter planetinin peyki, planetin mərkəzindən orta məsafəsi 181 min km, fırlanma dövrü 0,498 sutka, ölçüsü 270×170×150 km, orbiti təqr. planetin ekvatorunun müstəvisində yerləşir. 1892 ildə Amerika astronomu E. Barnard kəşf etmişdir. A.-nın sıxlığı sudan sıxlığına yaxındır. A.-nın bəzi

asteroidlər kimi səlt cism deyil, bir-birinə qarşılıqlı cazibə ilə bağlı qırıntı topası olması istisna edilmir. Bax həmçinin *Planetlərin peykləri*.

AMANATLAR MƏKTƏBİ – çar Rusiyasının Azərb.-i işğal etdiyi dövrdə nüfuzlu və varlı şəxslərin girov (əmanət) kimi götürdüyü uşaqları üçün təşkil etdiyi məktəb. 1828 ilin sentyabrında Tiflisdə açılmışdır.

Çar Rusiyasının Azərb. torpaqlarında öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə gördüyü tədbirlərdən biri də yerlərdəki varlı və nüfuzlu adamların uşaqlarının (12 yaşından yuxarı) Qafqaz canişinliyinin mərkəzi Tiflisdə və yaxud Rusiyanın digər yerlərində girov saxlanması idi. Girov götürülən müsəlman uşaqları təhsilə cəlb edilir və çar Rusiyasının yerlərdəki gələcək məmurları kimi tərbiyə olunurdular. Tiflis A.m.-nin fəaliyyətinə nəzarət Tiflis nüçəbə məktəbinin direktoru Qruberə tapşırılmışdı. Məktəbdə Azərb. dili və şəriətdən Mirzə Məhəmməd Ağalarov dərslər deyirdi. Şagirdlərin rus dilini yaxşı mənimsədikləri və müvəffəqiyyətlə oxuduqları üçün Qruber A. m.-nin in-ta çevrilməsi barədə Rusiya Xalq Maarifi Nazirliyi qarşısında məsələ qaldırdı. 1830 ilin iyun ayında amanatlar üçün in-t açılması məsələsi Peterburqda sənətdə müzakirə edildi. Lakin amanatlar üçün nəinki in-t açıldı, əksinə, məktəb də bağlandı.

AMANİTA (Amanita), milçəkqıran – bazidili göbələklər şöbəsinin amanitalar və ya milçəkqıranlar sırasından göbələk cinsi. Cavan A. göbələklərinin meyvə cismi böyüdükcə parçalanaraq, papaqcığın üzərində ağ pulcuqlar, lopalar və ya ziyilciklər əmələ gətirən qılafı (volva) örtülür. Papaqcığının rəngi qırmızı, ağ, yaşılımtıl, diametri 4–20 sm-dir; lövhələri sərbəst, ağ rənglidir. Ayaqcıq aşağı hissəyə doğru yoğunlaşmış, ağ və ya sarıdır. 200-ə yaxın növü Avrasiya, Şimali Amerika, Avstraliya və Afrikada yayılmışdır. Mülayim enliklərdəki müxtəlif meşələrdə iyun–oktyabr aylarında bitir. Bir çox növləri zəhərlidir. Solğun A. (A. phalloides), pısqoxulu milçəkqıran və ya ağ A.-nın (A. virosa) tərkibindəki toksiki maddələr (amanitotoksinlər) ölümə səbəb olur; zəhərlənmənin əlamətləri yedikdən 10–12 saat sonra təzahür edir. A.-ya bənzər milçəkqıran (A. mappa), pantera (A. pantherina), porfir (A. porphyria) və qırmızı

(A. muscaria) növləri daha az zəhərli-dir. Bir neçə növü, məs., Sezar göbələyi (A. caesarea), yoğun (A. spissa), boz-çəhrayı (A. rubescens), Vittadini (A. Vittadini) milçəkqıranları yeməlidir. Sezar A.-sı və qıllı milçəkqıran (A. solitaria) növləri mühafizə edilir. **AMANİTOTOKSİNLƏR**, amanitinlər – milçəkqıranlar cinsindən olan bəzi göbələklərin tərkibindəki zəhərli maddələr; solğun amanita, yaz milçəkqıranı və ağ amanita, həmçinin çətirlər (lepiot cinsi) kimi bəzi göbələklərin tərkibində olur. Kimyəvi təbiətinə görə tsiklik oktapeptidlərdir. DNT-dən asılı olan RNT-polimeraza fermentini ləngidərək, hüceyrələrin bölünməsinə saxlayır və onların məhvini səbəb olur. Çəkisi 70 kq olan insan üçün aminotoksinin öldürücü dozası 7 mq-dır. Bu miqdarda A. 30–50 q solğun amanitanın və 150–200 q yaz milçəkqıranının tərkibində var. Çətirlərdə A.-in miqdarı solğun amanitaya nisbətən 5–8 dəfə azdır.

AMANJOLOV Qasım (1911, Qaraqanda vil., Qarqaral r-nu–17.1.1955, Alma-Ata) – qazax şairi. Şeirləri 1931 ildən çap olunur. "Ömür sirri" (1938), "Fırtına" (1948), "Şe'rlər" (1949), "Nurlu dünya" (1950) kitablarının müəllifidir. "Sirli qız" (1939), "Şairin ölümü haqqında əfsanə" (1944), "Bizim dastan" (1947) və s. poemaları var. A. qazax poeziyasında onhecalı şeir formasının yaradıcısıdır.

Əsəri: Избранное. Алма-Ата, 1971.

AMANKƏND, Ə m ə n k ə n d – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunda kənd. Amankənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8,5 km c.-ş.-də, Bakı–Astara avtomobil yolundan 3 km aralı, Muğan düzündədir. Əh. 3502 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, əsas məktəb, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi, 2 kitabxana, xəstəxana, 2 feldşer-mama məntəqəsi, ATS var.

AMANQUTAN – Özbəkistan Resp.-nin Səmərqənd vil.-ndə Paleolit dövrünə aid mağara. A.-da Mustye mədəniyyətinə aid düşərgə aşkar edilmişdir. Düşərgədə ocaq izləri müəyyən olunmuş, heyvan (əsasən, vəhşi qoç) sümükləri, daş əmək alətləri və s. tapılmışdır.

AMANLI – Azərb. Resp. Qax r-nunun Qıpçaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km c.-da, Qanıx–Əyriçay vadisindədir. Əh. 152 (2008); bağçılıq, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb var.

AMANOV Bazar (5.5.1908, Aşqabad vil.-nin Təcən ş. – 1981) – türkmən aktyoru, dramaturq. SSRİ xalq artisti (1965). 1929 ildə Aşqabad teatr studiyasını bitirmişdir. Həmin ildən ömrünün sonunadək Mollanepes ad. Tür. Dövlət Akademik Dram Teatrında işləmişdir. Müxtəlif xarakterli rolların ifaçısı olan A.-un yaradıcılığına yüksək nitq mədəniyyəti, zəngin intonasiya və s. xas olmuşdur. Əsas rolları: Şaxır ("Cahan", Q. Seyitliyev), Nepes ("Çoban oğlu", Q. Seyitliyev və H. Muxtarov), Yaqo ("Otello", U. Şekspir), Şvandy ("Lyubov Yarovaya", K. Trenyov), Yakov Bardin ("Düşmənlər", M. Qorki) və s. A. "Keymirkör" (1940, Q. Burunovla birlikdə), "Kəminə" (1942), "Soltan Səncər" (1946), "Ayazxan" (1961), "Mollanepes" (1963), "Xəzinələr adası" (1967) pyeslərinin müəllifidir. Kinofilmlərə də çəkilmişdir.

AMANOV Ramal Rəsul oğlu (d.13.9.1984, Gəncə) – Azərb. idmançısı. Boks üzrə tələbələr arasında dünya çempionu (2004), dünya kubokunun bürünc (2005), dünya çempionatının gümüş mükafatçısıdır (2005).

AMANUS (Nur dağları, Çovurdağ) – Türkiyənin c.-unda dağ silsiləsi. Uz. 100 km, maks. hünd. 2222 m (Sancaq d.). Əhəngdaşı, qumdaşı və püskürmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Yamaclarında sərtyarpaqlı meşələr və kolluqlar var.

AMAPA – Braziliyanın şm.-ində ştat. Sah. 143,4 min km². Əh. 447 min (2000). İnz. m. Makapa ş.-dir. Ərazisi rütubətli tropik meşələrlə örtülü ovalıqdır. Meşə sərvətlərindən (bərk oduncaq, kauçuk, Braziliya qozu, dərman bitkiləri, vəhşi heyvan dərisi) geniş istifadə edilir. Zəngin mənqan filizi və dəmir filizi yataqları var.

AMARANT – bax *Qaratərə*. **AMARAS** – Qafqaz Albaniyasında şəhər, yepiskopluq mərkəzi. Xarabalığı Azərb. Resp. Xocavənd r-nu ərazisində yerləşir. Erkən orta əsr mənbələrində adı çəkilir. Arxeoloji qazıntılar zamanı antik dövrə aid yarımqazma evlər və küp qəbirlər aşkar edilmişdir. A.-da tapılan materiallar dulusçuluq, şüşə istehsalı, daşılma sənəti və s.-in inkişaf etdiyini göstərir. A.-da məbəd (4 əsr) tikilmiş və Alban yepiskopu Qriqoris burada dəfn edilmişdi. Sonradan məbədin ətrafında böyük monastır kompleksi (9 əsr) inşa edilmiş, monqol hücumları (13 əsr) zamanı dağıdılmışdı. Sıra sü-

Amaras kilsəsi

tunlarla 3 nefə bölünən məbəd uzunsov formadadır (uz. 23 m, eni 13,33 m-dir). İnteryerdəki divarlar freskalarla bəzədilmişdir.

Əd.: K a l a n k a t u k l u M., Albaniya tarixi, B., 1993. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), c. 2, B., 1998.

AMARAVATI – Hindistanın c.-ş.-ində Andhra-Pradeş ştatında yaşayış məntəqəsi. Krişna çayının aşağı axarında qədim Dharanikota ş.-nin yaxınlığında yerləşir. Qədim Andhra dövlətinin paytaxtı; buddizmin mərkəzi. Şəhər e.ə. 3 əsrdə salınmışdır; 14 əsrdə tərk edilmişdir. Şəhərin xarabalıqları 1799 ildə aşkar edilmişdir. Sistemli qazıntılar 1877 ildən aparılır. Dövrümüzədək gəlib çatmış ən böyük *stupanın* qalıqları (e.ə. 2 əsr; hünd. təq. 30,5 m, diametri 48,6 m) aşkar edilmişdir. Stupanı bəzəyən mərmər heykəltəraşlıq relyefləri çoxfıqurlu mürəkkəb və ekspressiv kompozisiyaları ilə seçilir; eramızın 2–3 əsrlərində geniş yayılmış A. üslubunun adı bununla bağlıdır. A. ərazisində arxeoloji muzey yaradılmışdır.

AMARAVATI (Amraoti) – Hindistanın mərkəzində, Maharaştra ştatında şəhər. Əh. 582 min (2004). İri pambıqçılıq r-nunun ticarət mərkəzidir. Dini və memarlıq abidələri; un-t var.

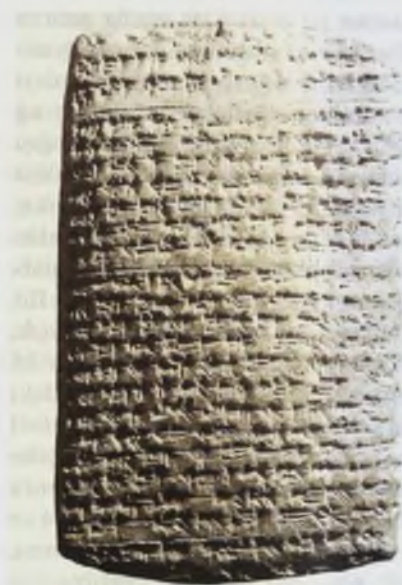
AMARİLLO, A m a r i l y o – ABŞ-ın c.-unda, Texas ştatında şəhər. Əh. 182,3 min (2004). Nəql. qovşağı. Ticarət, sənaye və bədii sənətlər mərkəzidir. Metal emalı, neft emalı, yeyinti, atom, aviasiya sənayesi, əlvan metallurgiya, sintetik kauçuk, helium istehsalı müəssisələri; un-t var. Yaxınlığında neft hasil edilir. A.-da hər il rodeo (kovboy) yarışları və qaramal satışı üzrə auksionlar keçirilir. 1892 ildə salınmışdır.

AMARNA, T ə l l ə l - A m a r n a – Nil sahilində, Qahirədən 287 km c.-da yaşayış yeri. IV *Amenhotepin* (Exnaton) hakimiyyəti zamanı [e.ə. təq. 1340–1321] Misirin paytaxtı olmuş Axetatın Misir tarixinə və mədəniyyətinə aid zəngin material tapılmışdır. Firon sarayları, günəş allahı *Atonun* şərəfinə tikilmiş məbəd, malikanələr, dəftərxana, sənətkar, tacir, balıqçı və kahin məhəllələrinin qalıqları, əsasən, mixi yazılı gil lövhəciklər (bax *Amarna arxiv*), heykəltəraşların rəisi Tutmosun emalatxanasından IV Amenhotep və onun arvadı Nefertitinin məşhur heykəlləri və s. aşkar edilmişdir. 15 il mövcud olmuş A. IV Amenhotepin ölümündən sonra tərk edilmişdir.

Amarna incəsənəti. Relyef.

Gil lövhəcik. Amarna arxivi.

AMARNA ARXİVİ – Amarnada tapılmış Akkad dilində gil lövhəciklərdən ibarət arxiv. 1887 ildə aşkar olunmuşdur. E.ə. 15 əsrin 2-ci yarısı – 14 əsrin əvvəllərində Misir fironlarının (XXVIII sülalə) Babil çarları və başqa Ön Asiya dövlətlərinin hökmdarları ilə yazışmalarından ibarətdir. A.a. Qədim Şərq tarixi üzrə mühüm mənbədir.

AMASIYA – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Amasiya r-nu), Arpaçayın yuxarı axarında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1930 ildən r-n və r-n mərkəzi, hazırda şəhər tipli qəs. 1918–20 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində böyük dağıntılara məruz qalmış, 1988 ilin noyabr-dekabr aylarında azərb. əhalisi deportasiya olunmuşdur.

AMASIYA – Türkiyənin şm.-ində, Qara dəniz bölgəsində il. Sah. 5,7 min km². Əh. 365 min (2000). İnz. m. Amasya ş.-dir.

AMASIYA – Türkiyənin şm.-ində şəhər. Amasya ilinin inz. m. Əh. 74 min (2000).

AMASIYA MÜQAVİLƏSİ (1555) – Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında sülh müqaviləsi. Mayın 29-da Amasya ş.-ndə bağlanmışdı. A.m.-nə əsasən ərəb İraqı Osmanlı dövlətinin tərkibinə keçdi. Qərbi Gürcüstan (İmeretiya, Quriya, Meqreliya və s.) və Ermənistanın q. hissəsi Türkiyəyə verildi; Şərqi Gürcüstan və Ermənistanın ş. hissəsi Səfəvilərin hakimiyyətində qaldı. Qars vil. iki dövlət arasında bitərəf zona elan olundu. A.m. Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi uğrunda Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında gedən müharibəyə qısa fasilə (1578 ilə qədər) verdi.

AMATERASU, A m a t e r a s u - O m i k a m i – yapon mifologiyasında və sinto dinində ali allah, günəşin rəmzi. A., allahlar İdzanagi ilə İdzanaminin qızıdır. A. oğlu Ninigini insanların yanına göndərmiş və o, imperator nəslinin banisi olmuşdur.

AMATİLƏR (Amati) – kamanlı musiqi alətləri hazırlayan italyan ustaları ailəsi. Klassik skripka formasının ilk yaradıcılarından biri Andrea Amati (təqr. 1511–24.12.1577) olmuşdur; Andrea Antonio Amati (1540 – 4.12.1607) və Cirolamo (İeronim) Amati (1561–21.10.1630) onun oğullarıdır. Cirolamonun oğlu Nikolo (3.12.1596 – 12.4.1684) A. ailəsinin ən görkəmli nümayəndəsidir. Nikolo Amati dünyanın məşhur skripka, alto və violonçel ustaları A. Qvarneri və A. *Stradivarinin* müəllimi olmuşdur. A.-in kamera tipli yığcam ölçülü skripkaları formasına və səsinin incəliyinə görə mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

AMATITLAN – Qvatemalanın c.-unda şəhər. 1248 m hünd.-də, Amatitlan gölü sahilindədir. Əh. 65 min (2004). A.-dan Qvatemala-Eskuinqla-San-Xose d.y. və avtomobil yolu keçir. A. ölkə paytaxtı əhalisinin istirahət yeridir. A.-da Qırmızı boyaq maddəsi istehsal olunur, ətrafında şəkər qamışı yetişdirilir, muzey, yaxınlığında isti bulaqlar, Aqua (3760 m) və Pakaya (2552 m) vulkanları var. 1840 ildə salınmışdır.

AMAUKALAR (özlərini x u n i k u n adlandırırlar) – Perunun c.-ş.-ində və qismən Braziliyanın qonşu ərazilərində yaşayan hindi xalqı. Sayları təq. 4 min nəfərdir (1985). Monqol irqinin Amerika qrupuna aiddirlər. İki dialekti olan amauako dilində danışırlar. İspan dili də yayılmışdır. Ucqar yerlərdə yaşayır, ağ əhali ilə az əlaqədə olurlar. Təsərrüfatın əsasını toxa əkinçiliyi (qarğıdalı, şirin maniok və s.) və ovçuluq təşkil edir. Balıqçılıq və yığıcılıqla da məşğul olurlar. Ənənəvi etiqadlarını saxlayırlar, şamanizm də yayılmışdır.

AMAVRÓZ – bax *Korluq*.

AMAZAR – RF-nin Çita vil.-ndə çay. Amurun sol qolu. Uz. 290 km. Hövzəsinin sah. 11,1 min km². Böyük Amazar və Kiçik Amazar çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Amazar silsiləsinin şm. yamacları boyunca axır, onu kəsib keçir və Amura tökülür. Oktyabrda mayadək donmuş olur.

AMAZON (Amazonas) – Cənubi Amerikada çay. Hövzəsinin sahəsinə və sulu-

Amazon çayı.

luğuna görə dünyada birinci, uzunluğuna görə ikinci (Nildən sonra) yeri tutur. Mənbələrini And d-rından götürən Maranyon və Ukayali çaylarının birləşməsindən yaranır. Uz. Maranyon çayının mənbəyindən 6516 km, Ukayali çayının mənbəyindən 7000 km-dən çoxdur. Hövzəsinin sah. 7045 min km². Hövzəsinin çox hissəsi Braziliyada, c.-q. və q. hissələri Boliviya, Peruda, Ekvadorda və Kolumbiyadadır. Rütubətli ekvatorial meşələrlə örtülüdür və çox yeri bataqlıq olan geniş ovalıqdan (əsasən, Amazon ovalığından) axıb Atlantika okeanına tökülür. Sahili alçaq, üçpilləlidir. Böyük daşqınlar zamanı suyun səviyyəsi ikinci pilləyə qədər qalxır. Yuxarı axınında (Ukayali çayı ilə birləşdikdən sonra) eni təq. 2 km, orta axınında 5 km-ədək, aşağı axınında 20 km-ədək, mənsəbi yaxınlığında 80–150 km-dir; orta axınında dərinliyi təq. 70 m, Obidus ş. yaxınlığında 135 m-ədək, mənsəbində 15–45 m-dir. Okeandan 350 km məsafədə dünyada ən iri (sah. 100 min km²-dən çox) delta yaradır. Dünyanın ən böyük çay adası – Marajo (sah. 48 min km²) burada yerləşir. A.-un 500-dən çox iri qolu var. Bunlardan 17-sinin uz. 1600–3500 km-ə çatır. Böyük qolları: sağdan – Jurua, Purus, Madeyra, Tapajos, Şinqu, Tokantins, soldan – Napo, İsa, Japura, Riu-Neqru. Qollar A. çayına müxtəlif rəngli sular gətirir; belə ki, Riu-Neqru çayının suyu tünd, Jurua, Purus, Madeyranın suları bulanıq ağ, Tapajos suyu isə yaşılımtıldır. Suları sarı, boz və hətta qırmızımtıl rəngə çalan qollar da var. A.

dünyada bu qədər zəngin çalarlı suları olan yeganə çaydır. A. çayı, əsasən, Atlantika okeanından hava axınlarının gətirdiyi yağıntıları ilə qidalanır. Hövzəsinin rütubətli tropik meşələrlə örtülü hissəsində yağıntının illik miqdarı 2000 mm-ədək, mənsəbdə və hövzəsinin şm.-q.-ində (And d.-rının ətəklərində) 3000 mm-dən çox, And d.-rında 6000 mm-ədəkdir. A. il boyu gursuludur: sol qollarında (Şm. yarımkürəsində) martdan sentyabra qədər, sağ qollarında (C. yarımkürəsində) oktyabrdan aprele qədər yağış mövsümü olur. Ortaillik su sərfi mənsəbə yaxın hissədə təq. 220 min m³/san. (maks. 300 min m³/san., minimum 63 min m³/san.), illik axım həcmi 7000 km³ (Yer kürəsi çaylarının ümumi axımının 17%-i). A.-un gətirdiyi çox böyük su kütləsi mənsəbdən 400 km məsafədə okean sularını şirincəldir. A. ovalığı azmeyilli olduğundan okeanda baş verən qabarmalar çay yatağı boyunca 1000–1400 km məsafədə səviyyəni qaldırır. Mənsəb hissədə qabarma 4–5 m hünd.-də dalğalarla müşayiət olunur. Bu dalğalar böyük sürət və uğultu ilə çay yuxarı hərəkət edərək sahilləri dağıdır. A. adının da bununla əlaqədar olduğu (yerli hindi tayfalarından olan tepiquarani tayfasının dilində “amazunu” – böyük dalğa deməkdir) güman edilir. A. 4300 km məsafədə gömiçiliyə yararlıdır. Okean gəmiləri Manaus ş.-nə qədər (mənsəbdən 1690 km) gedir. Portları: Belen, Santaren, Obidus, Manaus (Braziliya), İkitos (Peru). A.-da 2000-ə qədər balıq növü (Yer kürəsindəki şirin su balıqlarının

1/3-i), o cümlədən şirin su delfini, arapayma, lamantin, yırtıcı skat və akula, timsah, sudonuzu, anakonda və s. var.

A.-un mənşəbini 1500 ildə ispaniyalı Visente Yanyes Pinson kəşf etmişdir. 1541 ildə digər ispaniyalı Fransisko de Oreyana çay yuxarı 6000 km üzmüşdür. Onun dəstəsi yol boyu döyüşkən hindi tayfaları ilə toqquşmuşdu. Trombetas çayının mənşəbi yaxınlığında, ön cərgələrdə yaylarla silahlanmış ucaboyle, yarıçılpaq qadınlar vuruşurdular. Onlar ispanlara amazon qadınları təsvir edən antik mifləri xatırladır. Ona görə də ehtimal olunur ki, Oreyana çayı A. adlandırılmışdır.

AMAZÓN OVALIĞI – Cənubi Amerikada Yer kürəsinin ən böyük ovalığı. Sah. 5 mln. km²-dən artıqdır. Əsasən, Braziliya, həmçinin Kolumbiya, Ekvador, Peru və Boliviya ərazilərindədir. Amazon çayı hövzəsinin çox hissəsini əhatə edir. Qviana (şm.-da) və Braziliya (c.-da) yaylaları arasında q.-dən (And d-rından) ş.-ə (Atlantik okeanadək) 3200 km məsafədə uzanır. Eni q.-də 1600 km, ş.-də 350 km-dir. Əsas hünd.lər 10–120 m arasındadır. A.o. qədim Cənubi Amerika platformasında, Amazon sineklizi hüdudlarında yaranmış və platformanın kristallik özülü Paleozoyun dəniz, Mezokaynozoyun kontinental çöküntüləri ilə örtülmüşdür. A.o.-nda neft, qaz, boksit, dəmir (Serradus-Karajas, dünyada ən iri yataqlardan biri), manqan filizləri, qızıl, qalay və s. yataqlar var. İqlimi ekvatorial, isti (orta aylıq temp-r 24–28°C) və rütubətli (ortailik yağıntı 1500–3000 mm). Rütubətli ekvatorial meşələr (selva) və savannalar yayılmışdır. Meşələrində qiymətli ağaclar (süd ağacı, qırmızı ağac, Braziliya heveyası, kinə ağacı və s.) bitir. A.o. heyvanlar aləmi ilə zəngindir: ağacda yaşamağa uyğunlaşmış çoxlu heyvan növü (enliburun meymun, ərincək qarışqayeyən), tapir, pekari, çoxlu quş, sürünənlər, həşəratlar vəhşi heyvanlar və s. A.o. üçün çay şəbəkəsinin sıxlığı (Amazon çayı və onun qolları: Jurua, Purus, Madeyra, Tapajos, Şin-qu, Tokantins, İsa, Japura, Riu-Neqru və s.) səciyyəvidir. Ən böyük şəhərləri: Manaus, Belen. Əsas nəql. vasitəsi çaylardır. Transamazon avtomobil yolu A.o.-ndan keçir. Kakao, tütün, qəhvə, banan, şəkər qamışı və s. becərilir.

AMAZÓNAS – Braziliyanın şm.-q.-ində ştat. Sah. 1,6 mln. km². Əh. 2,8 mln. (2000). İnz. m. və mühüm portu Manaus-

dur. Ərazisinin əsas hissəsini Amazon çayı hövzəsindəki tropik meşələr tutur. Hevəyə şirəsi, Braziliya qozu yığılır, qiymətli oduncaq tədarük edilir. Neft hasil edilir və emal olunur. Ağac emalı və yeyinti müəssisələri; cut plantasiyaları var. **AMAZONİT**, Amazon daş (Amazon çayının adından) – mineral, yaşıl mikroklin. Minerala yaşıl rəngi verən mikroklinin tərkibindəki Fe, Pb, Rb və digər qarışıqlardır. Közərdildikdə rəngsizləşir, rentgen şüaları ilə təsir etdikdə isə rəngi bərpa olunur. Qranitlərdə və qranit-peqmatitlərdə rast gəlinir. Stron-

Amazonit.

sium üsulu ilə mütləq yaşın təyininə istifadə olunur. Məmulat daşdır. **AMAZONİYA** (Amazonia) – Cənubi Amerikada təbii vilayət. Amazon çayı hövzəsində, əsasən, Braziliya ərazisində, həmçinin Kolumbiya, Ekvador, Peru və Boliviya ərazilərindədir. A.-ya Amazon ovalığı, Qviana (şm.-da), Braziliya (c.-da) yaylalarının və And d-rının (q.-də) alçaq yamacları daxildir. Rütubətli tropik meşələr, savannalar səciyyəvidir. **AMAZONLAR** (yun. Ἀμαζόνες) – 1) yunan mifologiyasında Kiçik Asiyada və Meotida (Azov dənizi) sahilində

Ambaras məscidi.

yaşayan cəngavər qadınlar. A. Ares və Artemidaya sitayiş edirdilər. Efes ş.-nin salınması və orada tikilən Artemida məbədi A.-la əlaqələndirilir. Tarixçilərin fikrincə, A. və onların olimpiya qəhrəmanları ilə mübarizələri haqqındakı rəvayətlərdə matriarxat elementləri əks olunur. 2) Bəzi antik müəlliflər, e.ə. 65 ildə Pompeyin başçılığı ilə Qafqaza gələn romalılara qarşı albanlarla yanaşı vuruşan qadınların A. olduğunu ehtimal edirdilər. Bu da Albaniyanın şm.-ində, Qafqaz dağlarının ətəklərində məskunlaşan döyüşkən A.-lar haqqında əfsanə yaranmasına səbəb olmuşdur.

AMBALAJ (fr. emballage – qablaşdırma) – beynəlxalq ticarətdə əmtənin qablaşdırılması üçün istifadə edilən material, həmçinin əmtənin qablaşdırılması ilə bağlı xərclər.

AMBARAS MƏSCİDİ – Azərb. Resp. Ordubad r-nunda tarixi-memarlıq abidəsi. Naxçıvan memarlıq məktəbinə aiddir. Plan quruluşunun həllinə, eləcə də fasad hissələrinin kompozisiyasına görə A.m. 17–18 əsrlərə aid edilir.

AMBAROVKA – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində (indiki Marneuli r-nu) kənd. 16–17 əsrlərdə Ambarlı, 20 əsrin 20–30 illərindən dəyişdirilərək Ambarovka olmuşdur.

AMBATO – Ekvadorun mərkəzi hissəsində şəhər. Tunqurua əyalətinin inz. m. Əh. 154 min (2001); əsasən, keçua hindiləri). And d-rının yüksək dağarası (3000 m) çökəkliyində, Ambato çayı sahilindədir. A.-dan Panamerika avtomobil yolu, d.y. və neft məhsulları kəməri keçir. İri k.t. mərkəzidir. Yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri var. Hər il gül və meyvə yarmarkaları keçirilir. Turizm (həmçinin dağ turizmi) inkişaf etmişdir.

AMBATTUR (Ambatur) – Hindistanın c.-unda, Tamilnad ştatında, Çennai (Mədrəs) aqlomerasiyasında şəhər. Əh. 320,5 min (2004). Nəql. qovşağı. Pam-bıq-parça, dəri-ayaqqabı, kimya, texniki rezin, elektrotexnika və avtomobil sənayesi müəssisələri var.

AMBELAU LULAR (özlərini oranq ambelau adlandırırlar) – Şərqi İndoneziyada Ambon-Timor xalqlarından biri. Sayları təq. 7,5 min nəfərdir (2000). Şərqi İndoneziya antropoloji qrupuna aiddirlər. Avstroneziya dilləri ailəsinə daxil olan ambelau dilində, həmçinin malay dilinin ambon dialektində danışırlar. Dindarları müsəlmandır. 16–17 əsrlərdən ədviyyatın istehsalı və ticarəti ilə məşğul olmuşlar. 17 əsrin 1-ci yarısında Hollandiya müstəmləkəçilərinin bu əraziyə gəlişi ilə A. cəmiyyətinin təsərrüfat strukturu pozulmuş, A.-ın əksəriyyəti məhv edilmiş və sürgün edilmişlər. Hazırda əsas məşğuliyyətləri Buru a.-nda saqo istehsalıdır.

AMBİPOLYAR DİFFUZİYA – əks-yüklü zərrəciklərin onların konsentrasiyalarının azalması istiqamətində birgə diffuziyası. Neytral zərrəciklərin diffuziyasından fərqli olaraq elektriki təcrid olunmuş plazmada ion və elektronlar bir-birindən asılı olmayaraq diffuziya edə bilməzlər, çünki bu halda plazmanın kvazineytrallığı pozula bilər. Kvazineytrallıqdan cüzi meyiletmə yüklərin sonrakı bölünməsinə mane olan güclü elektrik sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Nəticədə “geri qalan” zərrəciklər irəli çıxan zərrəciklərin hərəkətini ləngidir. Buna görə də əksişarəli zərrəciklərin diffuziya əmsalları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndikdə, onda A.d. əmsalı zərrəciklərdən diffuziya əmsalı daha kiçik olanın qiymətindən təxminən 2 dəfə böyük olur və bütövlükdə proses həmin diffuziya əmsalı ilə müəyyənləşir. Məs., maqnit sahəsi olmayanda (və yaxud mövcud olduqda onun boyunca) bir qədər yüngül və mütəhərrik elektronlar ionlardan daha sürətli diffuziya edirlər; bu zaman A.d. əmsalı ionların diffuziya əmsalının 2 mislinə bərabər olur. Diffuziya maqnit sahəsinin eni boyunca gedəndə ionların diffuziya əmsalı əksinə, çox böyük olur (böyük siklotron radiusu hesabına) və A.d. əmsalı elektronların diffuziya əmsalının 2 mislinə bərabər olur.

Lakin maqnit sahəsinin eninə diffuziyasında plazma elektriki təcrid olunmadıqda (məs., plazma torpaqlanmış

metal qapaqlı silindrik boruda yerləşdirilir), diffuziyanın xarakteri kəskin dəyişir: ionlar onlara məxsus böyük sürətlə diffuziya edə bilir, artıq qalan elektronlar isə sərbəst olaraq maqnit sahəsi boyunca metal qapaqlara tərəf sərbəst gedə bilir. Diffuziya artıq ambipolyar olmur, onun sürəti daha böyük diffuziya əmsalı ilə müəyyən edilir. A.d. həmçinin elektrolitin konsentrasiya qradienti olan mayələrdə (elektrolitlərdə), sərbəst yükdaşıyıcılarına malik yarımkeçiricilərdə də mümkündür.

A.d.-nın sadə halını silindrik boruda, maqnit sahəsi olmadıqda isə zəif ionlaşmış plazmada (yükənmiş zərrəciklərin toqquşması nəzərə alınmaya bilər) alman fiziki V.Şottki (1924) tədqiq etmişdir. Elektron və ionların diffuziya əmsallarının fərqli olması səbəbindən komponentlər bütün həcmdə həmişə ayrılmağa məruz qalır və divarda həcmi yük yaranır. Yüklərin bir-birindən, hətta zəif aralanması sonrakı ayrılmaya mane olan elektrik sahəsi (öz-özü ilə uzlaşan ambipolyar sahə) yadır. Öz-özünə uzlaşan elektrik sahəsi elektronları ləngidir, ionları isə sürətləndirir.

A.d. qazda elektrik boşalmalarında, məs., qovs boşalması enerji itkilərinə səbəb olan proseslərdən biridir.

Əd.: Франк-Каменецкий Д. А. Плазма-четвертое состояние вещества. 2 изд. М., 1963; Оравский В. Н. Плазма на Земле и в космосе. К., 1980.

AMBİSTOMLAR (Ambystoma) – quyruqlu suda-quruda yaşayanlar cinsi. Quyruğu ilə birlikdə bədəninin uz. 35 sm-ədək olur; rəngi üst tərəfdən tünd və sarı, narıncı, gümüşü ləkəli, yaxud zolaqlıdır. 30 növü var. Kanadada, ABŞ-da və Meksikanın dağlıq r-nlarında yayılmışdır. Rütubətli yerləri sevirlər. Gizli həyat təzi keçirir: yuvalarda, daşların altında gizlənir. Xırda onurğasızlarla qidalanır. Çoxalma dövründə (yazda, bəzən də payızda) gölməçələrdə bir yerə yığılır. Cütləşmə “rəqslər”lə başlayır. Dişi fərd suya (bəzən su yaxınlığına) 12–250 açıq rəngli kürü qoyur. Sürfələr 8–18 həftəyə inkişaf edir. Cinsi yetkinliyə quruda çatır. Bir sıra növlər üçün bircinsiyətlilik (yalnız erkəklər), klonlu çoxalma (ginogenez), hibridləşmə və poliploidliyə səciyyəvidir. Meksika A.-ının (A. mexicanum) sürfələri olan aksolotllar laboratoriya heyvanlarıdır. A.-ın 4 növü BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

AMBLİQONİT (yun. ἀμβλυώνιον – kütbucaqlı) – mineral. Kimyəvi tərkibi (Li, Na) AL(PO₄) (F, OH). Triklinal sinqoniyada kristallaşır. Kristalları iri

Amblygonit.

və yöndəmsizdir. Formasız kütləyə malikdir. Rəngi ağ, yaşılmtıl, sarımtıl, göyümtül, bozdur. Yarı şəffafdır. Şüşə parıltısı var. Sərtliyi 5,5–6, sıxlığı 2980–3110 kq/m³. Peqmatitlərdə, həmçinin yüksəktemperaturlu damarlarda və qreyzenlərdə rast gəlinir. Litium filizlərinin komponentidir. Montebrazit, tavorit, fremontit kimi növləri var.

AMBLİOPİYA (yun. ἀμβλωπία, ἀμβλός – küt, iti olmayan + όψις – görmə) – görmənin zəifləməsi; uşaq yaşlarında görmə təcrübəsinin az olması ilə əlaqədar görmə analizatorunun funksional pozuntusu ilə bağlıdır. A. nəticəsində gözün həm tor qişasında, həm də görmə yollarının mərkəzi şöbələrində neyronların qarşılıqlı təsirinin mürəkkəb pozuntuları baş verir.

Başvermə səbəbindən asılı olaraq A.-nın aşağıdakı növləri ayırd edilir: disbinokulyar və ya strabizmik (daimi birtərəfli çərgözülük), binokulyar görmənin olmaması ilə əlaqədar; obskürasion (gözün optik mühitinin anadangəlmə və ya erkən yaşlarda qazanılmış pozuntusu nəticəsində baş verir); anizometropik (hər iki gözün refraksiyasında böyük fərq olması nəticəsində meydana çıxır); refraksiyon (korreksiyanın olmaması və uzun müddət tor qişaya qeyri-dəqiq təsvirlərin proyeksiya edilməsi nəticəsində inkişaf edir). A.-nın müalicəsinin tez başlanması (pleoptika) görmənin bərpa olunmasına imkan verir. İsterik A. bu patologiyanın xüsusi formasıdır (müalicəsi psixoterapevtik aparılır).

AMBON, Ambon – İndoneziyada şəhər. Maluku əyalətinin inz. m. Ambon a.-nın c.-undadır. Əh. 273,5 min (2004).

Molukk a-rının əsas portu. Hindqozu və ədviyyat ixrac olunur. Balıq ovlanır. Un-t. Milli okeanologiya in-tunun elmi-tədqiqat mərkəzi var.

AMBÓN – İndoneziyada ada. Malay ar-xipelaqındakı Molukk a-rından biri. Sah. 761 km² (uz. 50 km, eni 16 km). Adanın əsas portu da A. adlanır. A.-da seysmik aktivlik müşahidə edilir, zəl-zələlər olur. Ən yüksək nöqtəsi Salxatu d.-dir (1038 m).

AMBONLULAR (özlərini o r a n q - a m b o n adlandırırlar) – Şərqi İndoneziyada yaşayan xalq. Sayları 600 min nəfərdir. Həmçinin Niderlandda (40 min) da yaşayırlar (2002). Malayya dilinin Melayu-Ambon dialektində və İndoneziya dilləri qrupunun Ambon-Timor dialektində danışirlar. Dindarları müsəlman və xristiandır.

A. 16–19 əsrlərdə avtoxton əhali ilə İndoneziya, Avropa və s. mənşəli köç-künlərin qaynayıb-qarışması nəticəsində formalaşmışlar. 15–16 əsrlərdə burada dünyanın ən iri ədviyyat ticarəti mərkəzlərindən biri yaranmışdır. A.-ın böyük qismi Avropa mədəniyyətini mənimsəmiş, bir hissəsi (bürgerlər) avropalılarla bərabərhüquqlu idi. 1951 ildə Cənubi Molukk Adaları Resp. adı ilə qurum yaradan A.-ın separatçı liderləri 1960-cı illərin ortalarında müqavimət göstər-məkdə davam etmişlər.

Ənənəvi məşğuliyyətləri ədviyyat is-tehsalı, bostançılıq, balıqçılıq və sənət-karlıqdır (duluşçuluq, dəmirçilik, silah hazırlanması, sədəf üzərində oyma və s.). A. İndoneziyanın ən yüksək təhsil səvi-yəsinə malik xalqlarından biridir; İndo-neziya ziyalılarının böyük hissəsi A.-dan ibarətdir, çoxları orduda və idarəçilik sahəsində xidmət edir. A. Cənubi Mo-lukk a-rının digər xalqlarına təsir gös-tərmiş, bir sıra hallarda onları assim-il-yasiya etmişlər. Çox zaman A. adı Malu-ku vil.-nin bütün əhalisinə şamil olunur.

AMBRİKİKOS, Arta – Yunanistanın q.-ində İoni dənizinin körfəzi. Uz. 40 km, eni 6–16 km. Şm.-ında Preveza dəniz portu yerləşir. Sahillərində qədim şə-hərlərin xarabalıqları qalmışdır.

AMBRİT – qazıntı qatran. Kaynozoyun qonur kömürlərində tapılmışdır (Yeni Ze-landiyada). Kövrəkdir. Rəngi tünd sarı-m-til-bozdur. Üzvi həlledicilərdə nisbətən, karbon-sulfidlərdə isə tam həll olur.

AMBRÓZİYA (Ambrosia) – mürək-kəbçəkçilik fəsiləsindən bitki cinsi. Bir-illik, bəzən çoxillik otlar. Bircinsiyətli xırda çiçəkləri səbətçik çiçək qrupunda

toplanmışdır. Meyvəsi kəkilsiz toxum-lardır. Əsasən, Amerikada bitən 30-adək növü var. Gətirilmə bitki kimi bir çox ölkələrdə rast gəlinir. Cinsə daxil olan büt-ün növlərin tozcuqları ot qızdırmasına səbəb olan çox güclü allergendir.

AMBRÓZİYA, a m v r o s i y a (yun. ἀμβροσία, hərfən “ölməzlik”) – yunan mifologiyasında Olimpiya allahlarının qidası və ətirli sürtkü yağı. A. onların ölməzliyinə və daim cavan qalmalarına yardım edirdi.

AMBU – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Blaband (Bilaband) ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km c.-ş.-də, dağətəyi əra-zidədir. Əh. 538 (2008); əkinçilik və hey-vandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, fəldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

AMBULAKRAL SİSTEM (lat. ambu-lacrum – hərəkət, hərəkət etmək üçün yer) – dərissitikanlıların sudaşırıçı damar sistemi; damarların (kanalların) qan ilə dolub-boşalması nəticəsində hərəkətdə olur, tənəffüs və ifrazatı təmin edir. İkinci bədən boşluğu (selom) rüşeymindən intişar tapır. Qida borusunu əhatə edən dairəvi kanaldan və radial kanallardan ibarətdir; sonunculardan çoxsaylı yan kanalcıqlar ayrılır. Kanalcıqların qur-taracağında sormaqlı ambulaklar ayaq-cıqlar yerləşir. Hər ambulakral ayaqcıq yığılan qovuquğun (ampulanın) üzərində yerləşir. Ambulaklar ayaqcıqların, sormaqların və ampulaların divarında əzələ lifləri var. Ampula əzələləri yığıl-dıqda maye hərəkət istiqamətində açılan və substrata yapışan ayaqcıqlara axır; ayaqcıq əzələlərinin yığılması nəticəsində heyvanın bədənini bir qədər hərəkət edir.

Bəzi dərissitikanlıların ağız ətrafındakı buynuz kimi uzanan ambulakral ayaq-cıqlar ovu tutmağa xidmət edir.

AMBULATÓRİYA (lat. ambulatorius – səyyar) – əhaliyə xəstəxanadanənar həkim yardımı göstərən müalicə-profi-laktika müəssisəsi. A. ərazi – sahə prinsipi üzrə (yaşayış və iş yerinə görə) tibbi yardım göstərir. Müstəqil və ya xəstəxana nəzdində ola bilər. *Poliklini-kadan* fərqli olaraq, A. xəstələrə yalnız əsas ixtisaslar üzrə (terapiya, cərrahiyyə və stomatologiya, bəzən pediatriya, mamalıq-ginekologiya) tibbi yardım göstərir. A. dispanserizasiya (xəstələri vaxtında aşkara çıxartmaq) və səhiyyə maarifi ilə də məşğul olur. Səyyar A.-lar da var. Onlarda terapiya və cərrahiyyə kabinetləri olur.

AMBUÑDULAR (özlərini m b u n d u adlandırırlar) – Anqolanın şm.-q.-ində

yaşayan bantu qrupundan xalq. Sayları 3 mln. nəfərdir (2000). Kimbundu və ya donqo dilində danışirlar. Portuqal dili də yayılmışdır. Dindarların əksəriyyəti xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxla-yanlar da var (təqr. 35%).

Şifahi ənənəyə görə A. bu ərazilərə 15 əsrin sonundan gec olmayaraq köç-müşlər. 15 əsrdə A.-ın erkən dövlətləri (ən mühümü Ndonqo və ya Nqola; An-qolanın adı buradan götürülmüşdür) yaranmışdır. 16 əsrdə portuqallarla geniş ticarət aparmışlar. Əsasən, əkinçilik (darı, sorqo, 17 əsrdən isə Amerikadan gətirilmiş maniok, qar-ğıdalı geniş yayılmışdı), maldarlıq və ovçuluqla məşğuldurlar. Hazırda şəkər qamışı, qəhvə, banan, çəltik və tütün becərilir.

AMDÓ – Tibet yaylasının şm.-ş. hissə-sinin Çində adı. Xuanxe çayının yuxarı axımını əhatə edir. Hünd. 3500–5000 m. Seyrək quru çöllər, şm. yamaclarının bəzi yerlərində iynəyarpaqlı meşələr var. Çay sahilləri tuqay kolluqlarıdır, məhdud sahələrdə suvarma əkinçiliyi inkişaf etmişdir. 1907–09 illərdə rus səyyahı P.K.Kozlov tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

AMEKA – *Zamua* çarı (e.ə. 9 əsrin 1-ci yarısı). E.ə. 880 ildə *II Aşşurnasirapahn* Zamuaya yürüşü zamanı döyüşdə məğ-lubiyətə uğramış, paytaxt Zamrini tərk edib qoşunla Etini dağlarına çəkilmişdir. Aşşur qoşunu ölkəni talan etmiş, la-kin A.-nı ələ keçirə bilməmişdir. A. bir müddət aşşurlulara qarşı müqavimətini davam etdirmişdir.

AMÉLİYA – ətrafların (hamısının və ya bəzisinin) anadangəlmə olmaması; müxtəlif səbəblərdən baş verən bətdaxili inkişaf qüsurdur.

AMENEMHÉT – Qədim Misirdə Orta şahlıq dövrü fironlarının adı:

I *A m e n e m h e t* [e.ə. təqr. 2000–1970] – XII sülalənin banisidir. No-marxların (yerli hakimlər) hakimiyyətini zəiflətməyə çalışmışdır. Fələstinə hərbi səfər etmiş, liviyalılar və nubiyalılarla müharibələr aparmışdır.

II *A m e n e m h e t* [e.ə. təqr. 1934–1896] – I A.-nın iqtisadi və hərbi siyasətini davam etdirərək Kuş və Punt ölkələrini (Şərqi Afrikada) ələ keçirməyə çalışmışdır.

III *A m e n e m h e t* [e.ə. təqr. 1849–1801] – III A. hakimiyyəti dövründə mə-bədlər tikilmiş, mis mədənləri işlənmiş, Fəyyum vahəsində (burada hələ yunan-Roma dövründə III A.-ə Nimaatra kimi

sitayış edirdilər. Nimaatranın yun. təhrif olunmuş forması Lamaresdir və “labirint” sözü, ehtimal ki, bu adla bağ-lıdır geniş irriqasiya işləri aparılmışdır. *Strabonun* məlumatına görə, Lamares Fəyyum yaxınlığında sonralar yunanlar arasında “labirint” kimi məşhur olan əzəmətli bina tikdirdirmişdir.

IV *A m e n e m h e t* – e.ə. təqr. 1801–1792 illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

AMENHOTÉP – Qədim Misirdə XVIII sülalədən olan fironların adı:

II *A m e n h o t e p* – [e.ə. təqr. 1491–1465] – Suriya və Fələstinə yürüşlər etmiş, Fərat çayı və Mitanni ölkəsinə qədər irəliləmiş, Nubiyanı da haki-miyyəti altına almışdı.

III *A m e n h o t e p* [e.ə. təqr. 1455–1419] – hakimiyyətinin ilk illəri Misirin ən qüdrətli dövrlərindən biri olmuşdur. Babilistan, Mitanni, Kipr çarları onunla yaxşı münasibətlər yaratmağa çalışmışdır. Hakimiyyətinin son illərində Mi-sirin Asiyadakı əyalətlərində iğtişələr baş vermişdi. III A. dövründə Luksorda möhtəşəm Amon-Ra məbədi, Fivdə isə yunanlar arasında “Memnon nəhəng-ləri” adı ilə məşhur olan A.-in nəhəng heykəllərinin qoyulduğu məbəd tikil-mişdi.

IV *A m e n h o t e p* (E x n a t o n) [e.ə. təqr. 1419–1400] – əyanların və kahinlərin siyasi qüdrətini sarsıtmağa çalışmışdır. *Atona* sitayışı yeni dövlət dini elan etmiş, paytaxtı Axetatona (indiki *Amarna*) köçürmüşdü. IV A. dövründə Misirin Suriya və Fələstindəki hökmranlığı zəifləməyə başlamışdır.

AMENORÉYA (a...+ yun. μήν – ay + ρέω – axıram) – aybaşının 6 ay və daha uzun müddət olmaması. Fizioloji A. həddi-büluğa çatmamış qızlarda, hamilə qadınlarda, uşaqaşmızdirmə və kli-m a k s dövründə müşahidə edilir. Pato-loji A. müxtəlif xəstəliklərin (endokrin vəzilərinin kəskin və xroniki infeksiya xəstəlikləri, sinir-psixi pozuntular, ürək-damar xəstəlikləri, qan xəstəlikləri və s.) təsirinə, həmçinin cinsiyyət orqanla-rının inkişaf qüsurlarından baş verə bilər. Birincili (aybaşının tam olmaması) və ikincili (aybaşının sonradan kəsil-məsi) A.-ya da təsadüf edilir. M ü a - l i c ə s i : A.-nı törədən səbəbləri aradan qaldırmaq, uzun müddət təmiz havada olmaq, müalicəvi bədən tərbiyəsi, iqlim müalicəsi və s. Çox vaxt hormonal preparatlar təyin edilir.

AMENSALİZM (a...+ lat. mensa – masa, yemək) – orqanizmlər arasında

bir növ üçün faydalı, digəri üçün zərərli olan qarşılıqlı münasibət forması. Məs., köklərinin zəhərli ifrazatı ilə qırğıotu (mürək-kəbçəkçilik fəsiləsi) digər biril-lik bitkiləri sıxışdırıb böyük ərazilərdə təmiz cəngəlliklər yaradır. A.-i orqa-nizmlər arasındakı digər qarşılıqlı mü-nasibətlərdən dəqiq ayırmaq çox vaxt mümkün olmur. Bax *Kommensalizm*.

AMENSİYA (lat. amentia – ağılsızlıq) – şüur pozuntusu növü. A. təfəkkürdə ra-bitəsizlik, çəşqınlıq, oriyentasiyanın itirilməsi, həyəcanlanma və s. ilə xarakterizə olunur. Xəstə özünə gəldikdən sonra olmuş hadisəni xatırlaya bilmir (am-neziya).

AMÉRIKA – Qərbi yarımkürəsində Atlan-tika okeanı (ş.-də) ilə Sakit okean (q.-də) arasında qitə. İki materikdən (*Şimali Ame-rika* və *Cənubi Amerika*) ibarətdir. Ucqar şm. nöqtəsi Merçison burnu (71°50' şm.e., 94°45' q.u.), ucqar c. nöqtəsi *Frouord* burnudur (53°54' c.e., 71°18' q.u.). Ümumi sah. 42,5 mln. km². Dünyanın ən böyük adası Qrenlandiya və yaxınlıqdakı bir sıra materik mənşəli adalar da A.-ya aiddir. Şimali və Cənubi A.-nın bir-birindən təc-ridliyi və digər qitələrdən uzaqlığı, ərazilə-rinin xeyli böyük olması, geoloji quruluşu və relyefinin oxşarlığı ilə yanaşı təbii şərait-lərinin kəskin fərqlənməsi onları ayrıca materik hesab etməyə əsas verir. Şimali A. ilə Cənubi A. arasında sərhədi adətən Panama (bəzən Daryen) bərzəxindən keçirirlər. Qrenlandiyaya və Şimali A.-nın şm.-ş. sahillərinə ilk dəfə olaraq 10–11 əsrlərdə normanlar çıxmışlar. Antil a-rını, Cənubi A.-nın şm. sahillərinin bir hissəsini 1492–1503 illərdə X. *Kolumb* kəşf etmiş və buranı Hindistan hesab etmişdir. A. adı 1507 ildə florensiyalı *Ameriqo Vespuççinin* şərəfinə verilmişdir.

A.-da 50-dən çox müstəqil dövlət və mülkiyyət var (bax xəritə, səh. 416). A.-nın təbiəti, tarixi, iqtisadiyyatı, inzibati böl-güsü və s. barədə bax *Şimali Amerika* və *Cənubi Amerika*, həmçinin A.-nın ayrı-ayrı dövlətləri haqqındakı məqalələrə.

AMERİKA ARKTİKA ARXİPELAQI – bax *Kanada Arktika arxipelaqı*.

AMERİKA BANKI – bax “*Bank of Amerika*”.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI, ABŞ (United States of Amerika, USA).

Ümumi məlumat

Şimali Amerikada dövlət. Şm.-dan Kanada, c.-dan Meksika, ş.-dən Atlan-tika okeanı və q.-dən Sakit okeanla əhatə olunur. Ərazisi üç hissədən

(ABŞ-in özü. Alyaska y-a və Havay a-rı) ibarətdir. Əsas ərazisi şm.-dan c.-a 2500 km, ş.-dən q.-ə 4500 km məsafədə uzanır. Sah. 9518,9 min km². Əh. 287,7 mln. (2002). Paytaxtı Vaşinqton ş.-dir. Rəsmi dili – ingilis dili, pul vahidi ABŞ dollarıdır. İnz. cəhətdən 50 ştata və Ko-lumbiya federal paytaxt dairəsinə böl-lünür. Puerto-Riko və Virciniya a-rı (Karib dənizində), Şərqi Samoa, Quam, Miduey və Ueyk a-rı (Sakit okeanda) ABŞ-in mülkləridir.

ABŞ BMT-nin (1945), NATO-nun (1949), BVF-nin (1947), ADT-nin (1948) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

Amerika Birləşmiş Ştatları – 50 ştatdan və Kolumbiya federal paytaxt dairəsindən ibarət olan federativ respublikadır. 1787 ildə qəbul edilmiş və 1789 ildə qüvvəyə minmiş Konstitusiyaya əsasən ştatlar özünüidarə hüququnu qoruyub saxlamışdır; Konstitusiyaya qəbul olunduqdan bu gündək ona 27 düzəliş edilmişdir. Dövlət və hökumət başçısı dolaylı seçki yolu ilə – seçicilər kollegiyası vasitəsilə əhalinin 4 il müd-dətinə seçdiyi prezidentdir; vitse-

prezident də eyni vaxtda həmin müddətə seçilir. Prezident icraedici hakimiyyəti həyata keçirir, həm də ABŞ silahlı qüv-vələrinin ali komandanıdır.

Ali qanunverici hakimiyyət orqanı olan Konqres senatdan (hər ştatdan 6 il

Amerika məqaləsinə, səh. 415

müddətinə 2 senator seçilir; hər 2 ildən bir tərkibinin 1/3-i təzələnir) və nümayəndələr palatasından (əhali tərəfindən 2 il müddətinə seçilir) ibarətdir. 18 yaşına çatmış bütün vətəndaşlar seçki hüququna malikdirlər. Hər ştatın öz konstitusiyası, hakimiyyətin və idarəçiliyin ali və yerli orqanları sistemi var. Qanunverici hakimiyyəti qanunverici məclis (legislatura), icraedici hakimiyyəti isə qubernator (ştatın əhalisi tərəfindən 2-4 il müddətinə seçilir) həyata keçirir. Məhkəmə sistemi federal və yerli məhkəmələrdən ibarətdir. Federal sistem 11 dairə (apellyasiya) məhkəməsi və ABŞ Ali Məhkəməsi 9 üzvdən ibarətdir və bəzi müzüm işlər üzrə 1-ci instansiya məhkəməsidir; Konstitusiya məhkəməsi funksiyasını da həyata keçirir. Ştatların başda ali məhkəmə olmaqla öz məhkəmə sistemləri var.

Təbiət

Relyef. ABŞ, əsasən, dağlıq ölkədir. Orta və ş. hissəsini ovalıqlar, düzənliklər və Appalaç d-ri, q. hissəsini Kordilyer d-rının yüksək silsilələri, yayla və platoları tutur. Ş. və c.-ş.-də Atlantikyanı (Florida y-a ilə birlikdə) və Meksika boyu ovalıqlardır. Atlantikyanı ovalıqdan q.-də hünd. 2037 m-ə çatan Appalaç d-rı uzanır. Appalaç d-rından ş.-də geniş ərazini Mərkəzi Düzənliklər (hünd. 200-500 m) və q.-də Böyük Düzənliklər (hünd. 500-1700 m) tutur. Düzənliklərin relyefi şm.-da təpəli-morenli, c.-da yastıdır; çay dərələri və yarıqanlarla parçalanmışdır. Mərkəzi Düzənliklərin c.-unda alçaq Ozark platosu və Uoşito d-ri var. Kordilyer d-ri paralel uzanan 3 sıra silsilədən (Qayalı dağlar; Syera-Nevada d-ri və Kaskad d-ri; Sahil silsiləsi), daxili yayla və platolardan (Kolumbiya platosu, Böyük Hövzə, Kolorado platosu) və tektonik çökəklərdən (Kaliforniya, Uillamett dərələri, Ölüm Dərəsi) ibarətdir. Al-

İnzibati ərazi bölgüsü (2007)

Ştatlar	Sahəsi, min km ²	Əhalisi, min nəfər	İnzibati mərkəzi
Alabama	133,7	4599,0	Montqomeri
Alyaska	1519,0	670,1	Cuno
Arizona	294,1	6166,3	Finiks
Arkanzas	137,8	2810,9	Litl-Rok
Aydaho	216,5	1466,5	Boyse
Ayova	145,8	2982,1	De-Moyn
Cənubi Dakota	199,5	781,9	Pirr
Cənubi Karolina	80,4	4321,2	Kolumbiya
Corciya	152,6	9363,9	Atlanta
Delaver	5,3	853,5	Dover
Florida	152,0	18089,9	Tallaxassi
Havay	16,8	1285,5	Qonolulu
İllinoys	146,1	12832,0	Sprinqlid
İndiana	93,7	6313,5	İndianapolis
Kaliforniya	411,1	36457,5	Sakramento
Kanzas	213,2	2764,1	Topika
Kentukki	104,7	4206,1	Frankfort
Kolorado	269,7	4753,4	Denver
Konnektikut	13,0	3504,8	Hartfort
Qərbi Virginiya	62,6	1818,5	Çarlston
Luiziana	135,9	4287,8	Baton-Ruj
Massaçusets	21,5	6437,2	Boston
Men	86,2	1321,6	Oqasta
Merilend	31,6	5615,7	Annapolis
Miçiqan	151,6	10095,6	Lansinq
Minnesota	224,3	5167,1	Sent-pol
Missisipi	123,5	2910,5	Cekson
Missuri	180,5	5842,7	Cefferson-Siti
Montana	380,8	944,6	Helena
Nebraska	200,3	1768,3	Linkoln
Nevada	286,4	2495,5	Karson-Siti
Nyu-Cersi	20,3	8724,6	Trenton
Nyu-Hempşir	24,2	1314,9	Konkord
Nyu-Meksiko	315,0	1954,6	Santa-Fe
Nyu-York	128,4	19306,2	Olbani
Oklahoma	181,1	3579,2	Oklahoma-Siti
Ohayo	106,8	11478,0	Kolumbus
Oreqon	251,2	3700,8	Seylem
Pensilvaniya	117,4	12440,6	Harrisburq
Rod-Aylend	3,2	1067,6	Providens
Şimali Dakota	183,1	635,9	Bismark
Şimali Karolina	136,5	8856,5	Roli
Texas	692,0	23507,8	Ostin
Tennesi	109,2	6038,8	Neşvill
Vaşinqton	176,7	6395,8	Olimpiya
Vayominq	253,6	515,0	Şayenn
Vermont	24,9	623,9	Montpilyer
Virginiya	105,7	7642,9	Riçmond
Viskonsin	145,4	5556,5	Medison
Yuta	219,9	2550,1	Solt-Leyk-Siti
Kolumbiya mahalı	0,2	588,3	Vaşinqton

yaska ərazisinin əsas hissəsi də Kordilyer d-rına (şm.-da böyük silsilə, mərkəzdə Yukon yaylası, c.-da Aleut və Alyaska silsilələri) aiddir. Şimali Amerikada ən

yüksək zirvə Alyaska silsiləsindəki Mak-Kinli d.-dır (6193 m).

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. Ölkənin daxili və şm. hissəsini Şimali

Böyük Kanyon.

Amerika platforması tutur. Platformanın bünövrəsi üzəri Paleozoy süxurları (şistlər, qırmızı qumdaşları və s.) ilə örtülmüş Kembri-dənövvəlki sistem süxurlarından (qranit, qneys, kvarsit və s.) ibarətdir. Ş. və c.-ş. hissə Paleozoy yaşlı çökmə və kristallik süxurlarla örtülüdür. Atlantika okeanı sahillərində bu süxurların üzərində daha cavan çökmə süxurları yatır. Tektonik çökəklik olan Meksika körfəzinin sahilləri Üst Paleozoy-Antropogen sisteminin çöküntülərindən ibarətdir. Ölkənin q. hissəsini kəskin dislokasiyaya uğramış müxtəlif yaşlı Kordilyer geosinklinalı süxurları tutur. Nevada qırışıqlığı (Yura-Tabaşir) vaxtı yaranmış strukturlar daha çox inkişaf etmişdir. Kordilyer d-rının ş. hissəsini Larami yaşlı (Tabaşir-Paleogen) strukturlar, Sakit okean sahillərini isə Alp yaşlı qırışıqlıqlar əmələ gətirir.

Şimali Amerika platforması ərazisində dəmir filizi, kömür, qaz, neft, qurğuşun və sink yataqları var. Paleozoy yaşlı qırışıqlılarda antrasit, dəmir filizi, Meksika körfəzi tektonik çökəkliyində

neft, qaz, Kordilyer d-rının qırışıqlı strukturlarında isə mis, polimetal filizlər, qızıl və uran yataqları var.

İqlim. ABŞ-ın ərazisi (Alyaskadan başqa) 25-49° şm.e.-ləri arasında, mülayim iqlim qurşağındadır. Okeanların təsiri, relyef və coğrafi mövqedən asılı olaraq iqlimi müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, Alyaskada Arktika və subarktika, 40° şm.e.-ndən şm.-da mülayim, 40° şm.e.-ndən c.-da subtropik, Florida y-a-nın c.-unda tropik iqlim xarakterikdir. Orta temp-r yanvarda -24,8°C (Alyaskanın şm.-ında), -18°C ilə (Mərkəzi Düzənliklərin şm.-ında) 12°C (ölkənin c.-q.-ində) və 20°C (Florida y-a-nda) arasında, iyulda 14-22°C (q. sahilboyunda) ilə 16-26°C (ş. sahilboyunda) arasında dəyişir. C.-da daxili yayla və platolarda temp-r 32°C-yə qalxır. Ən yüksək temp-r (56,7°C) Ölüm Dərəsində, ən alçaq temp-r (-64°C) isə Yukon yaylasında qeyd olunmuşdur. İllik yağıntı ş.-də və şm.-q. sahil zolağında 1000-2000 mm, Mərkəzi Düzənliklərdə 600-900 mm, Böyük Düzənliklərdə 400-600 mm, daxili yayla və platolarda 400 mm-

Niaqara şaləəsi.

dən, bəzən isə 100 mm-dən (Mohave səhrası) da azdır. ABŞ ərazisində ən çox yağıntı (ildə 10000 mm-dən çox) Havay a-rında düşür.

Daxili sular. ABŞ-ın çayları, əsasən, Atlantika okeanına və Sakit okeana, az qismi Şimal Buzlu okeanına tökülür. Ən böyük çayı Missisipidir. Onun hövzəsi ölkə ərazisinin təq. 40%-ini tutur; qollarından ən uzununu - Missouri, ən sulu su - Ohayodur. Kordilyer d-rından axan çoxsulu çaylar (Kolumbiya, Kolorado və s.) böyük hidroenerji ehtiyatına malikdir. Appalaç d-rından və Atlantikayanı ovalıqdan axan çaylar qısa, lakin çox sulu; aşağı axınları gəmiçiliyə yararlıdır. Əsas nəql. əhəmiyyətli çayları Müqəddəs Lavrenti və Hudzon-dur. Mühüm göl sistemi Kanada ilə sərhəddəki buzlaq-tektonik mənşəli Böyük Göllərdir. Bu göllər bir-birilə çaylar vasitəsilə əlaqələndir. Məşhur Niaqara şaləəsi Niaqara çayındadır. Müqəddəs Lavrenti çayında astanaların yanında dərin kanallar qazıldıqdan sonra Böyük Göllərə okean gəmilərinin daxil olması üçün şərait yaranmışdır.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Alyaskanın q.-ində və Aleut a-rında çimli-torflu subpolyar torpaqlar inkişaf etmişdir. Lavrenti yüksəkliyinin mərkəzi hissələrində və Yukon yaylasının çökəkliklərində donuşluq tayqa torpaqları geniş yer tutur. Bu torpaqlar Labrador y-a-nın c. hissəsində podzol, Lavrenti yüksəkliyinin c.-q.-ində və Böyük Düzənliklərin şm.-ında çimli-podzol torpaqlarla əvəz olunur. Böyük Göllər r-nu və Şimali Appalaç üçün qonur meşə torpaqları səciyyəvidir. Böyük Göllərdən c.-da və Mərkəzi Düzənliklərin şm.-q.-ində prerilərin qara torpaqlarına bənzəyən torpaqlar, Bö-

yük Düzənliklərdə qara və şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Böyük Hövzədə şorlaşmış qonur yarımşəhra torpaqları inkişaf etmişdir. Materikin rütubətli c.-ş. hissəsində qırmızı və sarı torpaqlar, Missisipidən q.-də qırmızımtıl-qara, qəhvəyi və boz qəhvəyi, Meksika yaylasının daxili hissələrində boz, Kaliforniya y-a-nda tropik səhra, Mərkəzi Amerikanın ovalıqlarında, əsasən, qırmızı-sarı və qırmızı-ferrallit, Kordilyer d-rının yamaclarında müxtəlif dağ torpaqları yayılmışdır.

Mülayim qurşağın meşələri tayqa, okeanyanı iynəyarpaqlı, qarışıq və enliyarpaqlı meşələr yarımzonalarına bölünür. Alyaskada Arktika səhralar zonası, tundra və meşə-tundralar yayılmışdır. Şm.-ş. üçün iynəyarpaqlı və qarışıq meşələr səciyyəvidir; c.-a doğru bunlar enliyarpaqlı və subtropik meşələrlə əvəzlənir. Subtropiklərdə meşələr həmişəyaşıl qarışıq (ş.-də) və iynəyarpaqlı (q.-də) meşə zonalarından ibarətdir. Meksika yaylasının və Floridanın c. hissələri, Mərkəzi Amerika və Vest-Hind tropik bitki örtüyünə malikdir. Kordilyer d-rının yamacları iynəyarpaqlı meşələrlə örtülmüşdür; daxili yaylalar üçün yarımşəhra və səhra bitkililiyi səciyyəvidir. ABŞ ərazisinin bitki və torpaq örtüyü insan fəaliyyəti nəticəsində olduqca dəyişmiş, qırılma və yağınlıq nəticəsində meşələrin sahəsi xeyli azalmış, prerilərin təbii bitkililiyi tamamilə məhv edilmişdir.

Tundra zonası üçün şm. maralı (karibu), ağ ayı, tundra tülkü, lemminq, ağ

bayquş, ağ kəklik, tayqa zonası üçün sığır, vapiti maralı, Amerika dələsi, qonur ayı, porsuq, qunduz, oxlu kirpi, ondatra və s. səciyyəvidir. Qarışıq və enliyarpaqlı meşələrdə Virjiniya maralı, boz tülkü, qırmızı vaşaq, ağ sincab, köstəbək, quşlardan çəngəlquyruq belibağlı, ular və s. var. Subtropiklərdə, ölkənin c.-ş.-ində enliyarpaqlı meşələrin heyvanları ilə yanaşı tropik faunaya (alligator, kayman tısbağası, qızılqaz, tutuquşu və s.) da rast gəlinir. Meşə-çöl və çöl heyvanları (bizon, çəngəlbuz və s.) çox qırılmışdır. Çoxlu sürünən (zınqırovlu ilan, çöl yatağanı, zəhərli kərtənkələ və s.) var. Mərkəzi Amerikada, Vest-Hinddə, qismən Meksika yaylasının c.-unda tropik heyvanlar (meymun, yaras, tutuquşu, timsah və s.) üstündür.

ABŞ-da təqr. 270 qorunan təbii ərazilər (milli parklar, təbiət abidələri, qoruqlar və s.) vardır. Ən iri milli parklar: Yellouston, Yosemite, Sekvoya, Qrand-Kanyon.

Əhali

ABŞ əhalisinin təşəkkülündə Avropadan köçmüş mühacirlər əsas rol oynamışlar. Əhalinin yarısından çoxu anql-saks mənşəli *amerikalılardır*. ABŞ zəncilərinin (bax *Afroamerikalılar*) sayı 36,4 mln. nəfərdir (2000). Aborigenlər – müxtəlif dillərdə danışan *hindilər* (təqr. 2,5 mln. nəfər; 2000) *rezervasiyalarda*; eskimoslar (38 min; 1995) və *aleutlar* (3 min; 2000) Alyaskada yaşayırlar. Avropa, Asiya və Afrikadan son zamanlarda köçmüş mühacirlərin bir qismi dil

və milli ənənələrini saxlamışdır. Dövlət dili tələffüzü və lüğət tərkibi ilə fərqlənən ingilis dilidir. Əhalinin 86,5%-i xristian-dır (katoliklər – 26%, baptistlər – 19%, metodistlər – 8%, lüteranlar – 5%), iudaistlər (1,8%), müsəlmanlar (0,5%), buddistlər və induistlər (0,5%-dən az) da var. Əhalinin ortaillik təbii artımı hər 1000 nəfərə 6 nəfər düşür. Orta sıxlıq 27,9/km²-dir, Alyaskasız – təqr. 30 nəfər, Cənub-Şərqi sənaye ştatlarında 85 nəfərdən çoxdur, dağlıq ştatlarda isə 5,6/km²-dir. Şəhər əhalisi 76,2% təşkil edir. Atlantika okeanı sahili boyunca Bostondan Vaşinqtonadək, Böyük Göl-lərin c. sahillərində, Kaliforniyanın mərkəzi və c. hissələrində, demək olar ki, şəhər əhalisi yaşayır. Əhalisinin sayına (rəsmi sərhədlərində 1 mln.-dan çox) görə ən iri şəhərləri: Nyu-York, Los-Anceles, Çikaqo, Hyuston, Filadelfiya, Detroyt, Dallas, San-Diyeqo. Ən iri şəhər aqlomerasiyalrı (2 mln.-dan çox): Nyu-York – 20,1 mln. (1999), Los-Anceles – 9 mln.-dan çox (1994), Çikaqo – 8,1 mln. (1990), San-Fransisko – 1,5 mln. (1990), Filadelfiya – 5,9 mln. (1990), Detroyt – 4,6 mln. (1990), Boston – 4 mln. (1990), Hyuston – 3,7 mln. (1990), Vaşinqton – 3,8 mln. (1990), Dallas – 4,5 mln. (1996), Mayami – 1,7 mln. (1990), Klivlend – 2,8 mln. (1990), Sent-Luis – 2,4 mln. (1990), Atlanta – 2,4 mln. (1990), Pitsburq – 2,2 mln. (1990), Baltimor – 2 mln.-dan çox (1990), Minneapolis – təqr. 2,5 mln. (1990), Sietl – 2,6 mln. (1992). İqtisadi fəal əhali 132,3 mln. (ölkənin bütün

ABŞ Konqresinin binası.

əhalisinin 50,3%-i), o cümlədən xidmət sahəsi, inzibati və maliyyə sahələrində 37,7%, ticarətdə 19,7%, emal sənayesində 15,5%, nəqliyyatda, rəhbərlikdə və kommunal təsərrüfatında 6,6%, inşaatda 5,8%, k.t., meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda 2,6% dağ-mədən sənayesində 0,5%. İqtisadi fəal əhalinin 5,6%-i işsizdir.

Tarixi öçerk

Kolonistlər dövrü (1607–1775). Avropa kolonistləri Şimali Amerika qitəsinə gələndə (16 əsr) ABŞ-in indiki ərazisində *hindilər* və *eskimoslar* yaşayırdı. 1607 ildə ingilislər indiki Virjiniya ştatının ərazisində ilk daimi məskən saldılar. 17 əsrdə Hollandiyaya, 18 əsrdə Fransa və İspaniyaya məxsus torpaqları işğal etmək hesabına İngiltərə Şimali Amerikadakı ərazisini xeyli genişləndirdi. 18 əsrdə ruslar Alyaskanı kəşf etdilər.

İngiltərənin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrində 17 əsrin 2-ci yarısından kapitalist manufakturası inkişaf etməyə başladı. Lakin torpaq mülkiyyətində feodalizm ünsürləri hələ qalırdı. Muzdlu əmək baha başa gəldiyindən kolonistlər ələ keçirdikləri yeni torpaqlarda qul əməyinə üstünlük verirdilər. İlk dövrdə gəmi sahibləri və tacirlərlə ağır şərtlə müqavilələr bağlayan mühacirlərdən, tüfeylilik və siyasi iş üstündə məhkum olunanlardan, həmçinin peşəkar canilərdən qul kimi (“ağ qullar”) istifadə edilirdi. Sonralar “ağ qullar”ı tədricən Afrikadan gətirilən zəncilər əvəz etdi. Ucuz zənci əməyi 17–18 əsrlərdə c. ştatlarının plantasiya təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynadı. Müstəmləkələrə xammal mənbəyi və satış bazarı kimi baxan ingilis burjuaziyası burada iqtisadi inkişafı ləngidir, sənaye yüksəlişinə imkan vermir, müstəmləkələrin siyasi asılılığını möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bu, müstəmləkələrlə metropoliya arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Amerika burjuaziyası Vest-Hind və hindilərlə ticarətdə, gəmiqayırma sahəsində İngiltərənin rəqibinə çevrildi. Kapitalizmin inkişafı ilə Şimali Amerika milləti də formalaşdı. Ağır müstəmləkə zülmü 18 əsrin 60-cı illərində metropoliyaya qarşı kütləvi hərəkata səbəb oldu, müstəmləkələrdə inqilabçı siyasi təşkilatlar meydana gəldi.

İstiqlaliyyət uğrunda müharibə və ABŞ-in yaranması. Şimali Amerikada is-

İstiqlal bəyannaməsinin elanı.

tiqlaliyyət müharibəsi (1775–83) gedişində konqres tərəfindən qəbul edilmiş (4.7.1776) *İstiqlal bəyannaməsi* İngiltərənin hökmranlığına son qoydu və müstəqil ABŞ dövləti yarandı. 1783 ildə İngiltərə ABŞ-ı tanıdı [bax *Versal sülh müqaviləsi (1783)*]. Torpaq mülkiyyətində feodalizm ünsürləri ləğv edildi, ABŞ-ın qərb torpaqları dövlət mülkiyyətinə çevrildi. Lakin mübarizədə xalq kütlələri əsas rol oynasa da, hakimiyyət burjuaziyanın və plantasiya sahiblərinin əlinə keçdi. Cənubda quldarlıq ləğv edilmədi. Bunun nəticəsində Şeyx üsyanı (1786–87) və yoxsul fermerlərin digər çıxışları silah gücünə yatırıldı. 1787 ildə qəbul olunan yeni konstitusiyaya (1789 ildən qüvvədədir) ABŞ-ı federal dövlət kimi rəsmiləşdirdi. 1789 ildə *C. Vaşinqton* prezident seçildi. 1791 ildə konstitusiyaya demokratik azadlıqları təsdiq edən 10 maddə əlavə olundu.

ABŞ 18 əsrin sonundan 1865 ilədək. Müstəqil dövlət yaradılması kapitalizmin sürətli inkişafına təkan verdi. 1791 ildə milli bank yaradıldı. 1789–91 illərdə Federalistlər və Respublikaçılar partiyaları meydana gəldi. 1800 il prezident seçkilərində qələbə qazanan respublikaçı *T. Cefferson* bir sıra mütarəqqi tədbir, o cümlədən qismən torpaq islahatı həyata keçirdi. *İngiltərə–Amerika müharibəsi (1812–14)* ABŞ-ın müstəqilliyini möhkəmləndirdi. İngiltərəyə meyil göstərən Federalistlər partiyası müharibə gedişində siyasi həyatdan həmişlik uzaqlaşdı. 19 əsrin əvvəllərində

ABŞ-ın ərazisi xeyli genişləndi. Hələ 1803 ildə ABŞ hökuməti Luiziananı Fransadan satın almışdı; 1819 ildə İspaniya Qərbi və Şərqi Floridanı ABŞ-a güzəştə getməyə məcbur oldu. *Monro doktrinasından* sonra ABŞ-ın ərazi iddiaları daha da artdı, *Amerika–Meksika müharibəsində (1846–48)* Meksika ərazisinin təqr. yarısını işğal etdi; 1867 ildə Rusiyadan Alyaskanı və Aleut a-rını satın aldı.

ABŞ-ın yaradılması ilə Şimali Amerikada sənaye çevrilişi üçün texniki zəmin yarandı. 1807 ildə *R. Fulton* dünyada ilk buxar gəmisini yaratdı. 19 əsrin 20–30-cu illərində sənaye çevrilişi bütün sahələri bürüdü. 1828–30 illərdə Ohayo çayı ilə Baltimor ş.-ni birləşdirən ilk d.y. çəkildi. 1820–60 illərdə Avropadan ABŞ-a təqr. 5 mln. adam köçdü. Burjuaziya ilə quldarlar arasında siyasi mübarizənin kəskinləşməsi, demokratik islahat uğrunda hərəkatın yüksəlişi Respublikaçılar partiyasının süqutu ilə nəticələndi. 1828 ildə Demokratlar partiyası yarandı. 1829–37 illərdə demokrat *F. Ceksonun* prezidentliyi dövründə bir sıra demokratik islahatlar keçirildi. 30-cu illərin əvvəllərində ABŞ-da *abolisionizm* hərəkatı genişləndi. 1854 ildə yeni Respublikaçılar partiyası yaradıldı. 1860 ildə respublikaçı *A. Linkolnun* hakimiyyətə gəlməsi Cənub quldarları ilə Şimal burjuaziyası arasındakı ziddiyyətləri kəskinləşdirdi və vətəndaş müharibəsi ilə nəticələndi [bax *Amerika Birləşmiş Ştatlarında Vətəndaş muha-*

ribəsi (1861–65)]. Müharibə Şimalın qələbəsi ilə nəticələndi. ABŞ-da kapitalizmin sürətli inkişafına yol açıldı. Müharibə gedişində qəbul olunmuş *Homsted-aktı* və quldarlığın ləğvi haqqında qanun k.t.-nda kapitalizmin Amerika inkişaf yolunun qələbəsinə şərait yaratdı.

ABŞ 1865–1920 illərdə. 19 əsrin son rübündən ABŞ-da inhisarçı kapitalizm formalaşmağa başladı, ABŞ qüdrətli sənaye ölkəsinə çevrildi, 1894 ildə sənaye məhsulları istehsalının həcminə görə dünyada birinci yerə çıxdı. 19 əsrin sonunda ABŞ konqresi trestlər əleyhinə bir sıra qanunlar qəbul etdi (bax *Antitrest (antiinhisar) qanunvericiliyi*). Amerika inhisarlarının yeni bazarlar əldə etmək tələbi ABŞ-ın qəsbkar niyyətlərini artırdı. Monro doktrinası ilə yanaşı *panamerikanizm* də siyasi alətə çevrildi. 1893 ildə Havay a-rı, İspaniya–Amerika müharibəsində (1898) Filippin, Quam a-rı, Puerto-Riko tutuldu, Kuba protektorata çevrildi, 1899 ildə Çində “*Açıq qapı*” doktrinası elan edildi. ABŞ 1900–01 illərdə Çində xalq üsyanını yatırmaqda iştirak etdi. “*Platt düzəlişi*” (1901) Kubanın işğalını sürətləndirdi. 1903 ildə Panama kanalı zonası və Panama ələ keçirildi. “Dollar diplo-

matiyası”ndan istifadə edən ABŞ Latin Amerikasının bir çox ölkəsinin iqtisadiyyatını nəzarət altına aldı. ABŞ-ın iqtisadi sistemi korporasiyaların hakimliyi altına keçdi, dövlət aparatında maliyyə oligarxiyasının nüfuzu artdı.

Birinci dünya müharibəsində (1914–18) ABŞ əvvəlcə özünü bitərəf elan etsə də əslində müharibəyə ciddi hazırlaşdı. Amerika inhisarlarının *Antantaya* daxil olan dövlətlərlə daha sıx iqtisadi əlaqələri olduğundan ABŞ 1917 ilin aprelində bu ittifaq tərəfində müharibəyə qoşuldu. Müharibə ABŞ-da dövlət-inhisarçı kapitalizmin inkişafına şərait yaratdı. Kapitalın təmərküzləşməsi prosesi sürətləndi. ABŞ-ın inhisarları müharibə ərzində 27,3 mlrd. dollar xalis gəlir götürdü. ABŞ-ın sənayesi daha da gücləndi, bir çox dövlət ondan asılı vəziyyətə düşdü. ABŞ-ın inhisarları Latin Amerikasındakı mövqelərini möhkəmləndirdi. Venesuela və Kolumbiyanın neft yataqları, Peru, Çili və Boliviyanın sənayesi bütünlüklə ABŞ inhisarlarının nəzarəti altına keçdi. Nikaraqua iki adanı ABŞ-a icarəyə verməyə, Danimarka isə Virjiniya a-rını ona satmağa məcbur oldu. 1918–20 illərdə Amerika qoşunları İngiltərə, Fransa və

Yaponiya orduları ilə birlikdə Şimaldan və Uzaq Şərqdən sovet Rusiyasına qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak edirdi.

ABŞ 1920–45 illərdə. İqtisadi qüdrətinə arxalanan ABŞ 20-ci illərdən başlayaraq iri kapitalist dövlətləri arasında hökmran olmağa çalışırdı. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə çağırılan *Vaşinqton konfransı (1921–22)* da bu məqsədi güdüdü. 1920–21 illərdə ABŞ-ı iqtisadi böhran bürüdü, işsizlərin sayı 5,5 mln.-a çatdı. ABŞ-ın xarici siyasəti Birinci dünya müharibəsində məğlub olmuş Almanıyanın iqtisadiyyatını nəzarətdə saxlamaqla yanaşı, onu SSRİ-yə qarşı mübarizədə başlıca alətə çevirməkdən ibarət idi (bax *Daues planı*).

1929–30 illərdəki dünya iqtisadi böhranı ABŞ-a xüsusilə ağır zərbə vurdu. İşsizlərin sayı 13 mln.-u ötdü. Fermerlər yoxsullaşdılar. Ölkədə ictimai təminat sisteminin olmaması zəhmətkeş kütlələrin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. 1932 il noyabr seçkilərində qələbə qazanan *F.Ruzvelt* böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün bir sıra liberal islahat keçirdi. İri kapitalın mənafeyinə toxunan bəzi tədbirlər görüldü, fəhlələrə həmkarlar ittifaqları yaratmaq və sahibkarlarla kollektiv müqavilələr bağlamaq hüququ verildi, işsizliyə görə ictimai sığorta, qocalara, dul qadınlara və yetimlərə pensiya verilməsi haqqında qanun qəbul edildi. ABŞ-ın xarici siyasətində də müəyyən dəyişiklik baş verdi. 1933 ildə SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaradıldı. Latin Amerikasının ölkələri ilə münasibətlər “xeyirxah qonşu” siyasəti əsasında tənzimləndi. 1934 ildə Filippinə muxtariyyət verildi. *İkinci Dünya müharibəsi (1939–45)* başlanandan sonra ABŞ-ın iqtisadiyyatı hərbi sifarişlərin artması sayəsində xeyli gücləndi. 1941 ildən trestlərin fəaliyyətini məhdudlaşdıran qanunlar qüvvədən salındı, inflyasiyanın artmasına qarşı bir sıra tədbirlər görüldü. 1941 ilin avqustunda ABŞ prezidenti *F.Ruzvelt* və *B. Britaniyanın* baş naziri *U.Çörçill* *Atlantika xartiyasını* imzaladılar. Almanıyanın SSRİ-yə hücumundan sonra ABŞ hökuməti SSRİ-yə müəyyən dərəcədə yardım göstərdi. ABŞ-ın Almanıya və İtaliya ilə müharibəyə girməsi labüd oldu. Yaponiya ilə münasibətlər kəskinləşdi. 1941 il dekabrın 7-də Yaponiya ABŞ-ın Pyorl-Harbor, Filippin və bir sıra başqa ərazilərdəki hərbi-dəniz bazalarına hücum etdi, beləliklə bu iki dövlət arasında

müharibə başladı. Dekabrın 11-də Almanıya və İtaliya Yaponiya tərəfində ABŞ-a müharibə elan etdilər. ABŞ *İyirmi altı dövlətin bəyannaməsini (1942)* imzaladı. 1942 il SSRİ–Amerika, SSRİ–İngiltərə danışıqları nəticəsində Avropada *ikinci cəbhə* açmaq barədə razılıq əldə edildi. ABŞ İngiltərə ilə birlikdə 1942 ilin noyabrında Şimali Afrikaya, 1943 ildə isə İtaliyaya qoşun çıxardı. Müharibə gedişində ABŞ-ın Kanada və Latin Amerikasının ölkələrində iqtisadi, siyasi nüfuzu gücləndi, ABŞ-ın silahlı qüvvələri İslandiya, Qrenlandiya və Şimali Afrikada möhkəmləndi. 1944 il iyunun 6-da ABŞ və İngiltərə ikinci cəbhəni açdılar. ABŞ və İngiltərə hökuməti faşist Almanıyası dağıdıqdan sonra *Potsdam konfransını (1945)* çağırtdılar və burada bir sıra qərarlar (Almanıyanın hərbi gücünün məhdudlaşdırılması, denasifikasiya haqqında, Almanıyanın demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulması və s.) qəbul olundu. Faşist Almanıyasının 1945 ilin may ayında təslim olmasına baxmayaraq ABŞ-la Yaponiya arasında hərbi əməliyyatlar hələ də davam edirdi. 1945 ilin ortalarında ABŞ qoşunları Sakit okeanda və Filippində bir sıra ağır məğlubiyətə uğradı. 1945 il avqustun 6-da Xirosimaya, 9-da isə Naqasakiyə ABŞ tərəfindən atom bombası atıldı. Bu hərbi tədbirdən daha çox siyasi məqsəd daşıyırdı (bax “*Atom diplomatiyası*”). Sentyabrın 2-də Yaponiya təslim oldu.

ABŞ 1940-cı illərin 2-ci yarısı – 70-ci illərdə. ABŞ müharibədən iqtisadi cəhətdən qüvvətli çıxmış yeganə ölkə idi, onun dünyada iqtisadi, siyasi və hərbi mövqeləri möhkəmləndi. Dünya dövlətlərinin əksəriyyəti ABŞ-a borclu qalmışdılar. 1946 ildə dünyanın sənaye məhsulunun təq. 60%-i, qızıl ehtiyatının $\frac{3}{4}$ -ü ABŞ-ın payına düşürdü. ABŞ “*Soyuq müharibə*” dövrünə qədəm qoydu. 1947 ildə *Taft-Hartli qanunu* qəbul olundu. Həmin ildə ABŞ hökuməti *Trumen doktrinasını*, 1948 ildə isə *Marşall planını* qəbul etdi. Yardım pərdəsi altında Latin Amerikasını, Asiya və Afrika ölkələrinə təzyiqlə gücləndi. ABŞ *Qomindana* böyük maddi yardım göstərdi. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə 1948 ildə *Amerika Dövlətləri Təşkilatı*, 1949 ilin aprelində isə NATO (bax *Şimali Atlantika Paktı*) yaradıldı. ABŞ-ın özgə ərazilərdə hərbi baza şəbəkəsi genişləndi, ölkədə yeni silah növləri yaradılması sürətləndi.

Potsdam konfransının (1945) qərarlarına zidd olaraq ABŞ, İngiltərə və Fransanın birgə səyləri nəticəsində Almanıya Federativ Respublikası yaradıldı. 1950 ildə ABŞ Koreyaya silahlı müdaxiləyə başladı. Çan Kayşi rejiminə kömək pərdəsi altında Tayvanı və Penxuledao a-rını işğal etdi, 1951 ildə isə Yaponiya ilə separat sülh bağlandı (bu müqaviləyə əsasən ABŞ Yaponiya ərazisində hərbi baza saxlamaq hüququ qazandı). Bu illərdə ABŞ əvvəlcə Filippində, sonradan Avstraliya İttifaqı və Yeni Zelandiya ilə hərbi ittifaq (ANZUS) bağladı. 1952 il seçkilərində *D.Eyzenhauer* prezident seçildi. 1953 il iyulun 3-də Koreyada barışıq sazişi imzalandı. Bununla belə ABŞ BMT bayrağı altında Cənubi Koreyada silahlı qüvvələrini saxladı. 1954 ildə Cenevrə müşavirəsinin sənədlərini imzalamasına baxmayaraq ABŞ Cənubi Vyetnamda oyuncaq hökumət yaratmaqla Vyetnamın birləşməsinə mane oldu. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə SENTO və SEATO hərbi blokları yarandı. 1956 il Yaxın Şərq böhranı zamanı ABŞ hökuməti birtərəfli mövqe tutdu (bax *Eyzenhauer doktrinası*). İqtisadi çətinliklər, işsizliyin artması, irqi ayrı-seçkiliyin kəskinləşməsi, habelə ABŞ-ın bir çox beynəlxalq məsələlərdə zorakı mövqə tutması 50-ci illərin sonlarında Eyzenhauer hökumətini nüfuzdan saldı. 1960 il prezident seçkilərində demokrat *C.Kennedi* qalib gəldi. 1961 ilin sentyabrında türksilaha dair danışıqlar üçün razılaşdırılmış prinsiplər barədə birgə Sovet–Amerika bəyanatı imzalandı. 1962 ilin oktyabrında Kubada SSRİ-nin hücum silahlarının yerləşdirilməsinə cavab olaraq ABŞ Kubanı dənizdən blokadaya aldı [bax *Karib böhranı (1962)*]. Lakin ABŞ və SSRİ hökumətləri arasında əldə edilən güzəştli saziş nəticəsində münaqişəyə son qoyuldu. 1963 il noyabrın 22-də Kennedi öldürüldü. 1964 il seçkilərində demokrat *L.Conson* ABŞ prezidenti seçildi. ABŞ silahlı qüvvələri 1964 ilin noyabrında Belçika və İngiltərə ilə birlikdə Konqoya müdaxilə etdi. 1964 ildə ABŞ Vyetnamda aparılan hərbi əməliyyatları bilavasitə öz üzərinə götürdü. 1965 ilin mayında ABŞ Dominikan Resp.-na qoşun yeritdi. 1966 ildə ABŞ-ın dəstəyi ilə Asiya–Sakit Okean Şurası (AZPAK) yaradıldı. 1968 il iyulun 1-də ABŞ nüvə silahının yayılmamasına dair SSRİ və İngiltərə ilə müqavilə imzaladı, Vyetnam ərazisinin

bombardman edilməsini dayandırdı. Nikson hökuməti ABŞ-ın Laosa hərbi müdaxiləsini daha da gücləndirdi, 1970 ildə Kambocaya da silahlı müdaxilə edildi. Lakin ABŞ-ın hərbi səyləri nəticə vermədi. 1972 ildə ABŞ-ın iqtisadiyyatında yüksəliş baş verdi. Lakin 1973–74 illərdə baş verən enerji böhranı inflyasiyanı daha da dərinləşdirdi. 1973 ilin yanvarında ABŞ hökuməti Vyetnamda müharibənin dayandırılması və sülhün bərpası haqqında saziş imzaladı, sonralar Laosa dair belə saziş imzalandı. Prezident seçkiləri zamanı Respublikaçılar partiyası seçki komitəsinin qeyri-qanuni əməllərə yol verməsi (“*Uotergeyt məsələsi*”) sonradan Demokrat partiyası ilə Respublikaçılar partiyası arasında ittiqləfləri kəskinləşdirdi və Nikson 1974 ilin avqustunda istefa verməyə məcbur oldu. Onun yerinə prezident müavini *C.Ford* keçdi. Fordun prezidentliyi dövründə enerji böhranı daha da kəskinləşdi. 1975 ildə ABŞ hökuməti Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə dair Helsinki müşavirəsində iştirak etmiş və onun Yekun aktını imzalamışdır. 1976 ilin mayında ABŞ və SSRİ arasında dinc məqsədlərlə yeraltı nüvə partlayışları haqqında müqavilə imzalandı. 1976 ilin noyabrında Demokrat partiyasının namizədi *C.Karter* ABŞ prezidenti seçildi. 1977 ildə ABŞ-la SSRİ arasında Strateji silahların məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə (SSM-1) imzalandı. 1978 və 1980 illərdə qəbul olunmuş Energetika haqqında aktlar enerji böhranına son qoydu. 1978 ilin sentyabrında İsrailə Misir arasındakı münaqişənin nizama salınması üçün çalışan *Karter Kemp-Devid* razılaşmasının imzalanmasına nail oldu. 1979 il yanvar ayında ABŞ və Çin Xalq Respublikası arasındakı münasibətlər tam bərpa olundu.

ABŞ 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində. 1984 ilin noyabrında respublikaçı *R.Reyqan* ABŞ prezidenti seçildi. Reyqan ehtiyac olduqda güc tətbiqinə hazırlığı nəzərdə tutan Strateji Müdafiə Təşəbbüsünü (SMT) qəbul etdi. 1986 ildə ABŞ-da “İran-kontras” qalmaqalı baş verdi. 1987 ilin dekabrında ABŞ ilə SSRİ arasında orta və qısamənzilli nüvə raketlərinin demontajı haqqında müqavilə bağlandı. 1988 ilin noyabrında respublikaçı *C.G.Buş* ABŞ prezidenti seçildi. 1990 ildə Panama diktatoru *gen. M.Noryeqa* diktaturasını devirmək

Azadlıq abidəsi. Nyu-York şəhəri.

məqsədi ilə ABŞ qoşunları Panamaya yeridildi. 1991 il iyulun 31-də ABŞ-la SSRİ arasında ikinci Strateji Silahların Səhdudlaşdırılması haqqında müqavilə (SSM-2) bağlandı. 1990 il avqustun 2-də İraq Küveytə qarşı müharibəyə başladı və onu işğal etdi. Küveytin azad olunması məqsədilə BMT koalisiyasının yaradılmasında əsas rol prezident Buş oynadı. Yanvarın 17-də başlayan "Səhrada tufan" adlı əməliyyat nəticəsində İraq martın 2-də kapitulyasiya şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu. 1992 ildə ABŞ-da iqtisadi böhran daha da kəskinləşdi. Həmin il demokrat B.Klinton

masını, təhsilə və silahlı qüvvələrə ayrılan xərclərin artırılması nəzərdə tutulurdu. ABŞ iqtisadiyyatında tənəzzülün ilk əlamətləri bu dövrdə müşahidə olunmağa başladı. 2001 il sentyabrın 11-də Nyu-York ş.-ndə terror aktı nəticəsində 3 min nəfər həlak oldu. Bu cinayətdə günahlandırılan Usamə bin Ladenin Əfqanıstanda gizlənməsi və *Taliban hərəkəti* liderlərinin ABŞ hökumətinin onun təhvil verilməsi tələbini yerinə yetirməmələri ABŞ-ın Əfqanıstanda hərbi əməliyyatlar üçün koalisiya yaratmasına səbəb oldu. 2001 ilin dekabrında ABŞ NATO qoşunlarının yardımı ilə

Denali Milli Parkı. Alyaska.

ABŞ prezidenti seçildi. Klintonun birinci prezidentlik dövrü çoxsaylı qalmaqlarla ("Uaytuoter məsələsi" və s.) yadda qaldı. Lakin bu dövrdə ABŞ-da ardıcıl iqtisadi inkişaf müşahidə olunurdu. ABŞ NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi proqramını həyata keçirməyə başladı, Bosniyada, Şimali İrlandiyada və Yaxın Şərqdə münaqişələrin dinc yolla həll olunmasında iştirak etdi. 1997-98 illərdə ABŞ-da yenə də Klintonla bağlı qalmaqlar baş verdi. Kosovo böhranı ilə əlaqədar ABŞ 1999 ilin mart-iyun aylarında NATO ilə birlikdə Yuqoslaviyanı bombardman etdi. ABŞ Şimali İrlandiya və Fələstin münaqişələrinin dinc yolla həllinə çalışdı. 2000 ilin noyabrında respublikaçı C.U.Buş ABŞ prezidenti seçildi. 2001 ilin fevral ayında Buşun ABŞ konqresinə təqdim etdiyi büdcədə vergilərin xeyli azaldıl-

talibanları məğlub edərək ölkəni nəzarət altına aldı. ABŞ-da terrorçularla mübarizə məqsədilə "Vətənin təhlükəsizlik idarəsi" yaradıldı. Həmin vaxtlarda ABŞ hökuməti raket əleyhinə müqavilədən birtərəfli şəkildə imtina etdi. 2003 ildə İraqda guya kütləvi qırğın silahının və Səddam Hüseyin Əl-Qaidə ilə əlaqələrinin olmasını bəhanə edərək ABŞ ordusu İraqa soxuldu. ABŞ ordusunun bir neçə həftə ərzində İraq nizami qoşun hissələrinin müqavimətini qırmasına baxmayaraq müharibə dünya ictimaiyyəti və ABŞ əhalisi tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. 2004 ilin noyabr ayında Buş ikinci dəfə ABŞ prezidenti seçildi. 2008 ilin payızında ABŞ-da başlayan maliyyə böhranı bütün dünyanı bürüdü. 2008 ilin noyabr ayında ABŞ-ın ilk qaradərili prezidenti – Barak Obama seçildi.

Təsərrüfat

ABŞ dünyanın iqtisadi cəhətdən ən çox inkişaf etmiş aparıcı ölkələrindəndir (ÜDM-nin həcminə görə dünyada birinci yeri tutur). 2008 ildə ABŞ-ın real ÜDM-si 14264,6 mlrd. dollar təşkil etmişdir. ÜDM-də əmtəə istehsalının payı 19,8 %, kompyuter, avtomobil, təyyarə və müxtəlif aparatların istehsalı – 12,1%, tikintinin – 4,9%, neft və qaz emalının, digər dağ-mədən sənayesi sahələrinin –1,9%, k.t.-nın payı isə 1%-dən az olmuşdur (2006). Sənaye ABŞ maddi istehsalının aparıcı sektorudur. Ölkə sənaye məhsulunun ümumi buraxılışında xüsusi çəkisinin cüzi (1,4%) olmasına baxmayaraq, dağ-mədən sənayesi yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. ABŞ neft, daş kömür, təbii qaz, qızıl, uran konsentratları hasilatı, elektrik enerjisi, çuqun, polad, mis, alüminium, qurğuşun istehsalı üzrə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Neft hasilatı Texas, Alyaska (əsasən, Pradxo-Bey yatağında), Luiziana və Kaliforniyada; qaz hasilatı Texas, Luiziana və Oklaxomada aparılır. Texas, Luiziana, Kaliforniya ştatlarında neft və qaz hasilatının əsas hissəsi kontinental self zonasının payına düşür. Daş kömür hasilatı Kentukki, Qərbi Virjiniya, Vayominq, Pensilvaniya ştatlarında cəmlənmişdir. Dəmir filizləri, əsasən, Minnesota, Miçigan, Vayominq ştatlarında; əlvan metal filizləri: mis – Arizona, Yuta, Nyu-Meksiko, Montana, sink – Tennesi, Missuri, Nyu-York, Kolorado, qurğuşun – Missuri, Aydaho, Kolorado, Nyu-York ştatlarında; dağ-kimya xammalının əsas növləri: kalium duzları (Nyu-Meksiko, Yuta, Kaliforniya ştatları), kükürd (Texas və Luiziana ştatları), fosforitlər (Florida, Aydaho, Şimali Karolina, Tennesi ştatları), xörək duzu (Luiziana, Texas, Nyu-York, Ohayo ştatlarında) çıxarılır. ABŞ mineral xammal və yanacaqın böyük ixracçısıdır. Manqan, boksit, xromit, qalay, nikel, kalium duzları, sink filizləri, neft, dəmir filizi və qara metallar idxal olunur. İldə 3268 mlrd. kVt/saat elektrik enerjisi istehsal edilir, o cümlədən İES-lərdə – 74%, SES-lərdə – 12%, AES-lərdə – 14% (2003). ABŞ-da istehlak olunan enerjinin 85%-ndən çoxunu üzvi yanacaqlar – kömür, neft, qaz təşkil edir. Enerji təchizatının 8%-ndən azı nüvə enerjisinin, 6%-dən azı alternativ enerjinin, əksər hissəsi isə biokütlə və hidroenerjinin pa-

yına düşür. ABŞ enerji təchizatının təq. 1/3-üni idxal edir və bunun da 2/3-üni neft təşkil edir (2007).

Emal sənayesi strukturunda maşınqayırma və metal emalı, kimya və neft emalı, yeyinti və yüngül sənayesi qabaqcıl yerdədir. Daha çox yeni elmtutumlu sahələr inkişaf edir: elektron, cihazqayırma, aviyaasiya və raket-kosmik sənayesi; proqramla idarə olunan dəzgah, çevik avtomatlaşdırılmış sistem, sənaye robotları, AES üçün avadanlıq, yeni konstruksiya materiallarının istehsalı. Ənənəvi sahələr olan metallurjiya, ümumi maşınqayırma, yüngül, yeyinti, ağac emalı və s. sənaye sahələrinin istehsal aparatı müasir texniki baza əsasında qurulur. Silah və hərbi texnika, o cümlədən onların yeni növlərinin istehsalı sürətlə inkişaf edir. İldə 6 mln.-a yaxın minik avtomobili, 5 mln. yük avtomobili və avtobus, 87,3 mln. t polad, 48,4 mln. t çuqun istehsal olunur; 1850 min t mis, 601 min t sink, 384 min t qurğuşun, 47 min t molibden, 2,5 min t vanadium, 1599 min t gümüş, 0,32 min t qızıl əridilir. Ölkənin Sənaye qurşağı adlanan köhnə sənaye rayonu (Şimali Atlantika sahili və Missisipi çayının arasındakı ərazi) öz dominantlığını itirsə də, ABŞ-ın sənaye potensialının əsasını təşkil edir. Emal sənayesi istehsalının 1/2-i, dağ-mədən sənayesi istehsalının 1/10-i, elektrik enerjisinin 1/3-i burada hasil edilir. Rayonda ABŞ-ın bir çox iri sənaye və maliyyə inhisarlarının qəragahları yerləşir. Əsas sənaye mərkəzləri: Nyu-York, Çikaqo, Filadelfiya, Detroyt, Boston, Sent-Luis, Klivlend, Miluoki, Pitsburq. Sənaye qurşağının xaricində sənayenin səviyyəsinə görə bir neçə rayon (yaxud zona) seçilir.

Sakit okean sahili iqtisadi rayonunda sənaye istehsalına görə Kaliforniya ştatı irəlidedir. Rayonda bütün emal və dağ-mədən sənayesi məhsulunun 1/6-i, elektrik enerjisinin 1/10-dən çoxu hasil edilir. Sakit okean sahili ştatları aviyaasiya, raket-kosmik və elektron texnikası (o cümlədən kompyuter, rabitə vasitələri, yarımkeçirici cihazlar), hərbi texnikanın ən yeni növləri, sənaye avadanlığı, neft-kimya preparatları, əlvan metallar, ağac emalı məhsulları, yeyinti məhsulları (o cümlədən meyvə və tərəvəz konservləri, dondurulmuş və qurudulmuş meyvələr) buraxılışı, şərabçılıq və gəmiqayırma üzrə ixtisaslaşmışdır. Əsas sənaye mərkəzləri: Los-

Anceles, San-Fransisko, San-Xose, Sietl, San-Diyeqo.

ABŞ-ın Cənub-Qərb iqtisadi rayonunun ən böyük sənaye istehsalı mərkəzi Texas ştatıdır (Missisipi çayının orta və aşağı axınından Kaliforniya ştatına-dək). Rayonda bütün emal sənayesi məhsulunun 1/10-i və dağ-mədən sənayesinin 1/2-indən çoxu, elektrik enerjisinin 1/6-indən çoxu hasil edilir. C.-q. rayonu ştatları neft, qaz, kükürd, kalium duzları, əlvan metal filizləri hasilatı, neft məhsulları, kimya preparatları və neft-kimya preparatları buraxılışı (o cümlədən əsas üzvi sintez məhsulları, sintetik

Boston şəhərindən görünüş.

kaucuk, plastik kütlə və sintetik qatran, qeyri-üzvi kimya preparatları, neft-qaz və digər sənaye avadanlığının, polad borular, gəmilər, aviyaasiya, raket-kosmik və elektron texnikası, ağac emalı məhsulları, k. t. xammalının təkrar emalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Əsas sənaye mərkəzləri: Hyuston, Dallas – Fort-Uert, Yeni Orlean, Finiks.

Ölkənin Cənub-Şərq iqtisadi rayonuna şm.-da Virjiniyadan c.-da Floridayadək, q.-dəki Qərbi Virjiniya, Tennesi, Alabama ştatları ilə birlikdə ABŞ-ın Atlantik sahili boyunca uzanan ştatlar qrupu daxildir. Rayonda bütün emal sənayesi məhsulunun 1/6-i və dağ-mədən sənayesinin təq. 1/4-i hasil edilir. C.-ş. rayonu ştatları əməltutumlu və enerjিতutumlu sənaye məhsulunun buraxılışı, texniki bitkilərin və oduncağın təkrar emalı, fosforitlərin hasilatı üzrə ixtisas-

laşmışdır. Rayonun sənaye strukturunda ənənəvi və yeni, elmtutumlu sahələr, o cümlədən hərbi-sənaye kompleksi ilə bağlı sahələr vardır. Əsas sənaye mərkəzləri: Atlanta, Mayami, Tampa – Sent-Pitersberq, Qrinsboro – Uinston-Seylem, Memfis, Birminhem. Adı çəkilən rayonların xaricində ölkənin mərkəzi hissələrində və dağlıq ştatlarda yerləşən sənaye mərkəzləri: Kanzas-Siti, Denver, Solt-Leyk-Siti, De-Moyn.

2007 ilin əvvəllərində xarici iş adamları ABŞ-da təq. 1,8 trl. dollar investisiya qoymuşlar. Bunun 184 mln. dolları birbaşa investisiyalar, qalanı isə istiqraz

və səhmlərdir. ABŞ-da ən çox qiymətli kağız payına malik ölkə Yaponiya (644 mlrd. dollar) və Çin (350 mlrd. dollar) olmuşdur (2006).

Dünya iqtisadi böhranı ilə əlaqədar 2009 ilin birinci rübündə ABŞ-da ÜDM-nin illik həcmi 5,5% azalmışdır. 2008 ilin əvvəllərində ölkədə 63 min iş yeri bağlanmış, ilin ortalarında isə 81 ictimai korporasiya, 13 bank iflasa uğramışdır.

Ölkədə təq. 26 mln. kiçik müəssisə fəaliyyət göstərir (hər birində 20-dən az işçi çalışır). Kiçik müəssisələrdə işləyənlər ABŞ özəl sektorunda çalışan işçi qüvvəsinin təq. yarısını təşkil edir. Ölkənin işçi qüvvəsinin 85,5%-i özəl sektorda, qalanı isə dövlət sektorunda fəaliyyət göstərir (2006). 2007 ilin əvvəllərində 153 mln. işçi qüvvəsinin 7 mln.-u işsiz qalmışdır. Ölkə əhalisinin yüksək gəlirli 5%-i ümumi ABŞ gəlirinin 53,5%-inə,

aşağı gəlirli 5%-i isə ümumi gəlirin 4,1%-inə malikdir. 2007 ildə ABŞ-da adambaşına düşən ÜDM təqr. 46 min dollar olmuşdur. İllik gəlir səviyyəsinə görə ABŞ əhalisi 5 təbəqəyə ayrılır: 1 – 88030 dollardan çox; 2 – 55331–88030 dollar; 3 – 34738–55331 dollar; 4 – 18500–34738 dollar; 5 – yoxsullar. Hüquq və idarəetmə sahəsində çalışan işçilər ən yüksək əməkhaqqı alan təbəqədir. Onlar təqr. ildə 80 min dollardan yuxarı əməkhaqqı alırlar. Ən az əməkhaqqı alan təbəqə xidmət sferasında işləyənlərdir (satıcılar və s.). Onların illik gəliri təqr. 20 min dollardan aşağıdır.

K.t. strukturunda (Alyaskasız) bağlar, üzümlüklər, biçənəklər daxil olmaqla becərilən torpaqlar 20,5%, meşələr 32,3%, otlar və s. 26,1% təşkil edir. 20 mln. ha-dan artıq torpaq, o cümlədən ABŞ-ın qərbində 17 mln. ha torpaq suvarılır. K.t. məhsulunun əmtəə dəyərinin təqr. 49%-ini bitkiçilik, 51%-indən çoxunu heyvandarlıq verir. Ölkənin fermer təsərrüfatının əmtəə dəyəri 208 mlrd. dollardır (2007). Bunun 46 mlrd. dolları qaramal, 43 mlrd. dolları taxılçılıq (qarğıdalı, buğda, soya), 26 mlrd. dolları quşçuluq, 22 mlrd. dolları südçülük və gündəlik ərzaq malları, 13 mlrd. dolları donuzçuluğun payına düşür. ABŞ qarğıdalı və soya, buğda, pambıq, tütün, ət, süd istehsalına görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Yem otlarının, müxtəlif meyvələrin (o cümlədən sitrus) və tərəvəzin yetişdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buğda əkinləri hər yerdə, lakin, əsasən, Buğda qurşağında (Böyük Düzənliklər boyu Kanada sərhədlərindən başlayaraq Texas ştatının mərkəzi hissəsinədək), qarğıdalı əkinləri Qarğıdalı qurşağında (Ayova, İllinoys, Nebraska, İndiana, Minnesota ştatları və qonşu ştatların yaxın hissələri) yayılmışdır. Pambıqçılıq Texas, Kaliforniya, Luiziana, Missisipi, Arizona ştatlarında; tütünçülük Şimali Karolina, Kentukki, Tennessi, Cənubi Karolina, Virjiniya, Corciya ştatlarında inkişaf etmişdir. İldə 9,7 mln. t buğda, 23,1 mln. t qarğıdalı, 14,5 mln. t soya, 2,4 mln. t tütün yığılır. Südlük maldarlıq, əsasən, şm.-ş., ətlik maldarlıq – mərkəzi ştatlarda, q.-də və c.-də, quşçuluq c.-ş.-də inkişaf etmişdir. 102,75 mln. baş qaramal (o cümlədən sağmal inəklər təqr. 10 mln. baş), 60 mln. baş donuz, 9 mln. baş qoyun, 6 mln. baş at var. Quşçuluq, əsasən, iri quş fabriklərində cücə (broylər) isteh-

salı (ildə 1,8 mlrd. ədəd) inkişaf etmişdir. İldə 3,5 mln. t balıq və dəniz məhsulları (krab və krevetkalar), o cümlədən 2 mln. t balıq (qızılbalıq, Alyaska saydası) ovlanır.

D.y. uz. 0,22 mln. km, avtomobil yollarının uz. 6,3 mln. km (o cümlədən 91%-i bərkörtüklü). Avtoparkı 134 mln. minik avtomobili, 76 mln. yük avtomobili və avtobusdan ibarətdir. Daxili su yolları, xüsusilə Missisipi, Ohayo çayları, Böyük Göllər, Sahil kanalı üzrə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dəniz ticarət donanmasının tonnağı 11,9 mln. t dedveyt təşkil edir. Əsas dəniz portları: Nyu-York, Yeni Orlean, Hyuston, Filadelfiya, Baltimor, Boston, Nyuport-Nyus, Norfolk, Bostont, Korpus-Kristi, San-Fransisko, Los-Anceles, Portlend, Sietl; göl portları: Çikaqo, Dulut, Buffalo, Klivlend, Detroyt, Tolido.

İxrac: sənaye avadanlığı, təyyarələr, avtomobil mühərriki və qovşaqları, elektron avadanlıq, hərbi texnika, kimya preparatları, yeyinti məhsulları və diri mal-qara. Əsas xarici ticarət tərəfdaşları: Kanada, Yaponiya, Meksika, Qərbi Avropa və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri. Xarici turizm inkişaf etmişdir (ildə təqr. 43 mln. nəfər).

Silahlı qüvvələr

Dünyanın ən güclü ordularından biri olan ABŞ ordusunun hərbi büdcəsi 553 mlrd. dollar təşkil edir (2007). ABŞ hərbi qüvvələrinə quru qoşunları, HHQ, HDQ, Dəniz Piyadaları Korpusu və Sahil mühafizəsi daxildir. Nizami ordu hissələrində təqr. 1,427 mln. nəfər, ehtiyat hissələrdə isə 1,459 mln. nəfər hərbi xidmət keçmişdir. Nizami ordunun sayı təqr. 1,489 min nəfərdir. ABŞ ordusunda 7600 ədəd M1 “Abrams” tankı, 6719 ədəd “Bredli” Piyada Döyüş Maşını (PDM), 1500-dən çox artilleriya qoşqu qurğusu, 2000-dən çox özgedən haubitsa, 2000-dən çox minaatan, 11000-dən çox təyyarə, 4200 helikopter var (2007).

Səhiyyə

ABŞ səhiyyə sistemi üç əsas səviyyədə olan müstəqil xidmətlərlə (ailə təbabəti, stasionar yardım, ictimai səhiyyə) təmsil olunur. Əhalinin 84%-i tibbi sığortaya malikdir (2006) və onların əksəriyyətini (59,7%) işəgötürənlər sığortası etdirir. Sığorta olunmayanların 38 mln. nəfəri iş qabiliyyətli adamlardır. Fərdi sığortası olmayanların əksəriyyəti Medi-

care və Medicaid proqramları ilə təmin edilir. Medicaid proqramı 38,3 mln. aztəminatlı əhaliyə, Medicare isə 40,3 mln. nəfər 65-dən çox yaşlı olan və məhdud fiziki imkanı olan (əllilər, hamilə qadınlar, uşaqlar) vətəndaşlara tibbi yardımını təmin edir. Yaşlı adamların 97%-i, ağır formada böyrək xəstəliyi olanların 90%-i bu proqramla sığorta olunmuşdur. Yenidöğmüşlərin 33%-i, uşaqların 25%-i, QİÇS xəstəliyi olanların 40%-i də bu proqramla əhatə olunmuşdur. Sığorta olunmayanların tibbi ehtiyacının ödənilməsi üçün dövlət tərəfindən ildə 30,6 mlrd. dollar xərclənir (2001). ABŞ insan inkişafı indeksinə görə dünyada 12-ci yeri tutur: bu göstərici 0,951-dir (2008). Uzunömürlülük göstəricisinə görə ABŞ 26-cı yerdədir (2008). Ən uzunömürlülər (79,2 il) Virjiniya arında yaşayırlar. ABŞ-da səhiyyə xərcləri 2,1 trilyon dollar və ya ÜDM-nin 16%-i həcmindədir (2006). Səhiyyəyə qoyulan xərclərin 47%-i stasionar müalicəyə, 2%-i evdə yardıma, 10%-i dərman müalicəsinə, 10%-i qocalar evlərinin saxlanması, 11%-i stomatoloji, oftalmoloji və digər dar ixtisas sahələri üzrə tibbi yardıma sərf edilir. ABŞ səhiyyəsinin əsas maliyyə mənbəyi sığorta kompaniyalarından və şəxsi fondlardan daxil olan vəsaitlərdir. Səhiyyənin yüksək səviyyədə maliyyələşdirilməsi güclü elmi baza və kadr potensialı yaratmağa imkan vermişdir. Tibbi yardımın keyfiyyətinə ciddi nəzarət sistemi yaradılmışdır. Həkim-xəstə münasibətlərini reqlamentləşdirən və pasiyentin hüquqlarını ciddi şəkildə qoruyan hüquqi baza formalaşdırılmışdır.

ABŞ-da əhalinin hər 10000 nəfərinə 23 həkim düşür. Həkimlərin peşə hazırlığına yüksək tələblər mövcuddur. Ali tibb məktəbinə qəbul üçün müsabiqədə bir yerə bir neçə yüz iddiaçı olur. Ali tibb məktəbini bitirənlər ixtisaslaşmaq üçün əvvəl internaturanı, sonra rezidenturayı bitirirlər. Rezidentura müddəti ixtisasdan (neyrocərrah, kardiocərrah, pediatr, uroloq və s.) asılı olaraq 3–6 ildir. Rezidenturaya qəbul üçün bir yerə müsabiqədə 100-ə qədər həkim iştirak edir. Bir ixtisaslı mütəxəssisin hazırlanması 200000 dollara başa gəlir. Bütün mütəxəssislər hər beş ildən bir Ali İxtisas Şurasına imtahan verirlər.

İdman

Tərkibində 200-dən artıq idman cəmiyyətini birləşdirən ABŞ Milli Olimpi-

ya Komitəsi 1895 ildə təsis edilmişdir. ABŞ idmançıları bütün yay və qış Olimpiya Oyunlarında iştirak etmişlər. 1920–52 illərdə keçirilmiş Olimpiya Oyunlarında ABŞ milli komandası ümumi hesabda 1-ci yeri tutmuşdur. Ölkədə bir neçə dəfə yay və qış Olimpiya Oyunları keçirilmişdir (1904, Sent-Luis; 1932, Los-Anceles; 1960, Skvo-Velli; 1980, Leyk-Plesid; 1984, Los-Anceles). A. Orter, C. Ouens, V. Rudolf, R. Yuri (yüngül atletika), M. Belout, C. Neyber, M. Spits, D. Şollender, C. Vaysmüller, C. Montqomeri (üzgüçülük), P. Mak-Kormik (suya tullanma), K. Osbern (atıcılıq idmanı) dəfələrlə Olimpiya çempionu olmuşlar.

ABŞ-da komanda idman növlərindən beysbol, futbol, basketbol və buzüstü xokkey geniş inkişaf etmişdir; peşəkar boks, avtomobil idmanı, qolf və tennis də populyarlıq qazanmışdır.

Basketbol. 1949 ildə Milli Basketbol Assosiasiyası (MBA) təsis edilmişdir. İlk qadın peşəkar basketbol liqaları ABŞ-da 1970-ci illərdə yaranmışdır. MBA-ya daxil olan Qadın Milli Basketbol Assosiasiyası 1997 ildə təşkil edilmişdir.

Beysbol. 19 əsrin ortalarından inkişaf etməyə başlamışdır. İlk peşəkar assosiasiya 1871 ildə yaradılmış, 1876 ildə Milli liqa təsis edilmişdir. Amerika liqası 1900 ildə yaradılmışdır.

Boks. Boks idman növü geniş yayılmışdır. Ağırçəkili boksçulardan C. Dempsi, C. Luis, R. Marçiano və Məhəmməd Əli dünya çempionu tituluna sahib olmuşlar.

Futbol. 1922 ildə Milli Futbol Liqası (MFL) yaradılmışdır. Hazırda MFL Amerika Futbol Konfransı və Milli Futbol Konfransına ayrılır; konfrans qalibləri superkubok uğrunda mübarizə aparırlar.

Xokkey. Otüstü xokkey 1901 ildən Amerikada, xüsusilə qadın məktəblərində, kolleclərində və klublarında geniş yayılmışdır. 1917 ildə yaradılmış Milli Xokkey Liqasına (MXL) Kanadanın peşəkar komandası ilə yanaşı ABŞ-ın peşəkar komandası da daxil olmuşdur.

Təhsil. Elm və mədəniyyət müəssisələri

ABŞ-da ilk məktəblərin açılması 16–17 əsrlərə təsadüf edir. 1647 ildə Massaçusets ştatında ictimai məktəb sisteminin əsasını qoyan ilk qanun qəbul edilmişdir. Milli maarif sistemi istiqla-

liyyət uğrunda müharibədən (1775–83) sonra təşəkkül tapmışdır. 1852 ildə Massaçusets ştatında (1918 ilədək bütün ştatlarda) ümumi icbari ibtidai təhsil haqqında qanun qəbul olunmuşdur. Ölkənin təhsil sistemi dövlət və qeyri-dövlət sektorlarından ibarətdir.

ABŞ-da 66,3 mln. insan təhsilə cəlb olunmuşdur. Orta məktəb, kollec və ali məktəblərdə 4 mln. müəllim və prof.-müəllim heyəti çalışır (2005). Təhsil sahəsində idarəçilik ştatlar və yerli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Şagirdlərin 90%-ə qədər pulsuz məktəblərdə təhsil alır. Dövlət ibtidai və orta məktəbləri federal hökumət, ştatlar və yerli idarə orqanları tərəfindən maliyyələşdirilir. İbtidai və orta təhsilə çəkilən dövlət xərclərinin 90%-dən çoxu (145,5 mlrd. dollar) ştatların və yerli idarə orqanlarının payına düşür. 1997 ildə ibtidai və orta təhsilə 340 mlrd. dollar vəsait ayrılmışdır. ABŞ-ın 50 ştatı və 6 ərazisində təhsil 16–18 yaş arasında icbaridir. Ştatların çoxunda təhsil 5 yaşdan 16 yaşadək, bəzilərində isə 6 və 7 yaşındandır. 6 yaşdan başlayanlar üçün təhsil 12 illikdir. Vahid təhsil strukturu yoxdur, demək olar ki, hər uşaq 11 illik təhsil alır. Dövlət ümumtəhsil məktəblərində 12 illik təhsil pulsuzdur. ABŞ-da təhsil sistemi üç mərhələdə mövcuddur: ibtidai (məktəbəqədər təhsil müəssisələri və ibtidai məktəblər), orta və ali təhsil.

İbtidai məktəblərin ən geniş yayılmış növü 6 illik məktəblərdir. Ştatların əksəriyyətində orta məktəblər aşağı (7–9-cu siniflər) və yüksək orta məktəblərdən (10–12-ci siniflər) ibarətdir. 5–6 yaşlı uşaqlar üçün ibtidai məktəblərin nəzdində birillik hazırlıq şöbələri var. 10–12-ci siniflərdə təhsil alan şagirdlər qabiliyyətlərindən və gələcəkdə yiyələncəkləri peşədən asılı olaraq fənləri özləri seçirlər. 9-cu sinifdən başlayaraq yüksək orta məktəblərin profilinə uyğun təhsil proqramı və bu proqrama əsaslanan 3 təhsil profili müəyyənləşdirilir: kollecə hazırlaşan uşaqlar üçün akademik, peşə yönümlü və gələcək təhsil üçün ixtisaslaşdırılmış hazırlıq profili. Məktəb proqramları ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş testlərin tələblərinə uyğun tərtib edilir. Şagirdlər orta məktəbi bitirdikdən sonra ikiillik kolleclərdə (ABŞ-da 1036 ictimai, dövlət və ya bələdiyyə, həmçinin 437 qeyri-dövlət – 2 illik özəl kollec var) təhsillərini davam etdirirlər. 3300 ali məktəbdə 12 mln.-dan, magistratura və doktoranturada

isə 1,5 mln.-dan çox tələbə təhsil alır. 605 dövlət ali məktəbində təhsil haqqı qeyri-dövlət (özəl) ali məktəblərindən xeyli aşağı olduğundan tələbələrin, demək olar ki, 80%-i burada təhsil alır (məs., dövlət ali məktəblərində təhsil haqqı təqr. 2700–2800 dollar olduğu halda, özəl ali məktəblərdə 12000–30000 dollar arasındadır). ABŞ-ın ali təhsil sistemi bakalavr dərəcəsi verən texniki in-tlar və peşə məktəblərini, 4 illik un-t və müstəqil kollecləri (təhsilin müddətindən asılı olaraq həm bakalavr, həm də magistr dərəcəsi verir), ştat un-t-lərini, elmi tədqiqat istiqamətli iri özəl un-tları, əzsalı xalqlar (məs., afroamerikalılar, Latin Amerikalılar vətəndaşları, Amerika hindiləri və s.) üçün kollec və un-tləri, dini təhsil müəssisələrini, xüsusi təhsil proqramları əsasında fəaliyyət göstərən kollecləri və s. əhatə edir. İki-illik kollecləri bitirən tələbələr 4 illik kolleclərdə bakalavr dərəcəsi almaq üçün təhsillərini davam etdirirlər. ABŞ-da elmi dərəcə un-t və kolleclərin təhsil proqramına uyğun olaraq verilir. Məs., bakalavr dərəcəsi 4 illik təhsil proqramını yerinə yetirmiş tələbələrə, magistr dərəcəsi isə bakalavr pilləsindən sonra 1 və ya 2 illik təhsildən sonra verilir. Doktor dərəcəsi isə ixtisasından asılı olaraq 3 ildən 5 ilə kimi təhsildən və dissertasiya müdafiəsindən sonra verilir. ABŞ-da 156 un-t var. Elmi tədqiqatların 60%-dən çoxu bu un-tlərdə aparılır. Ali məktəblər, əsasən, tələbələrin verdiyi təhsil haqqı ilə maliyyələşir. Lakin ABŞ-da təhsil haqqı yüksək olduğuna görə, bu, dövlət və ya qeyri-dövlət (özəl) yardım proqramları ilə kompensasiya edilir. Ölkədə 1200 yerli kollec (11 mln. tələbə) fəaliyyət göstərir (2005). ABŞ-ın 100 iri un-tindən 92-si ştatlarda yerləşir və federal hökumət tərəfindən yox, müvafiq ştatlar tərəfindən maliyyələşdirilir. 2004–05 illərdə ABŞ-ın kollec və un-tlərində dünyanın 190 ölkəsindən 565000 tələbə təhsil alırdı ki, bunun da təhsilin maliyyələşdirilməsinə çox böyük köməyi dəyir. Ən böyük un-tləri: Harvard un-ti, Yel un-ti, Kaliforniya un-ti, Prinston un-ti, Nyu-Yorkda Kolumbiya un-ti, Çikaqo un-ti.

Kütləvi informasiya vasitələri

Dövri mətbuat. ABŞ-da ilk qəzet – «Pablik Okkurances» 1690 ildə, ilk kütləvi qəzet «Nyu York San» 1883 ildə nəşr edilmişdir. «Uoll – Strit Journal» (1899), «USA Tudey» (1982), «Nyu

York Deyli Nyus» (1919), «Nyu York Tayms» (1851), «Vaşinqton Post» (1877), «Çikaqo Tribun» (1847), «Nyusdey» (1940), «Nyu York Post» (1801), «Nyu York Herald Tribun» (1924) və s. ABŞ-ın aparıcı qəzetləridir. İlk ingilisdilli jurnal «Revyu» 1704 ildə nəşr edilmişdir. 1734 ildə nəşr edilən «Nyu York Uikli Journel» ABŞ mətbuatında xüsusi rol oynamışdır. «Riders Daycest» (1922), «Taym» (1923), «Layf» (1936), «Forçun» (1930), «Sports İllüstretyed» (1954), «Nyusuik» (1933) və s. ABŞ-da nəşr edilən aparıcı jurnallardır.

Radio. ABŞ-da müntəzəm radioverilişlərinə 1920-ci illərin sonundan başlanmışdır. 1927 ildə Federal Radio Komissiyası yaradılmış, 1934 ildə bu qurum Federal Kommunikasiya Komissiyasına (FKK) çevrilmişdir. Həmin il ABŞ Konqresi rabitəyə dair daha geniş qanun qəbul etmişdir. FKK-nın kütləvi məlumat vasitələri bürosu da fəaliyyət göstərir. İlk radio şəbəkəsi 1923 ildə yaradılmışdır. AM və FM tipli radiolar mövcuddur. Geniş yayım və kabel xidmətlərinin əksəriyyəti elan və reklam üçün ayrılmış vaxtın satışı hesabına həyata keçirilir. «Neşnl Brodkasting Kompani» (En-Bi-Si, NBC, 1919), «Kolumbiya Brodkasting Sistem» (Si-Bi-Es, CBS, 1927), «Muçual Brodkasting Sistem» (MBS, 1934), «Amerikan Brodkasting Kompani» (Ey-Bi-Si, ABC, 1943) ABŞ-ın ən böyük radiostansiyalarıdır. 1968 ildə ictimai radio – «Neşnl Pablik Radio» (NPR) yaradılmışdır. «Azadlıq» («Azad Avropa»; Radio Liberty/Free Europe) və «Amerikanın səsi» (The Voice America, VOA) dövlət radiostansiyaları xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Televiziya. ABŞ-da ilk televiziya stansiyaları 1941 ilin iyulunda fəaliyyətə başlamışdır. «Neşnl Bradkasting Kompani» (En-Bi-Si, NBC), «Kolumbiya Brodkasting Sistem» (Si-Bi-Es, CBS.), «Amerikan Brodkasting Kompani» (Ey-Bi-Si, ABC) və Foks Brodkasting Kompani (Ef-Bi-Si, FBC, 1987) əsas televiziya yayımçılarıdır. 1967 ildə «Pablik Brodkasting Servis» (Pi-Bi-Es, PBS, «İctimai Yayım Xidməti»), 1980 ildə isə «Keybl Nyus Network» (CNN, Si-En-En) – Kabel Xəbərlər Şəbəkəsi yaradılmışdır. 1954–55 illərdə ilk dəfə olaraq En-Bi-Si həftə ərzində programlarının (12–15 saat) rəngli yayımına başlamışdır.

Kitab nəşri. ABŞ-da ilk kitab 1640 ildə nəşr edilmişdir. Müasir dövrdə kitab nəşriyyatları nəhəng trest və şirkətlərdir: Simon & Şuster, Taym İnk. Buk. Ko., Qannet, Tayms Mirror, Riders Daycest, Ensiklopediya Britanika, Vörd Buk Ensiklopediya və s. əsas nəşriyyatlardır. Əsas informasiya agentlikləri: «Assoşieyted Press» və «Yunayted Press İnterneşnl» (UPI).

Fəlsəfə

ABŞ-da fəlsəfə 18 əsrdə azadkirliliyə və dünyanın elmi izahına zidd olan *kalvinizmin* təsiri altında yaranmışdır. ABŞ fəlsəfəsinin ilk nümayəndələri ilahiyatçı-filosof C.Eduards, S.Conson və mütərəqqi meyilin tərəfdarı həkim K.Koldendir. Şimali Amerikada istiqlaliyyət müharibəsi (1775–83) dövründə maarifçilik ideyaları geniş yayıldı. Maarifçilik hərəkatının ideoloqları (T.Cefferson, T.Peyn, V.Franklin və İ.Allen) kilsə ehkamlarına, rəsmi dövlət konsepsiyasına qarşı mübarizədə azadlıq və humanizm ideyalarını irəli sürüdürlər. T.Peynin “Zəka əsri”, İ.Allenin “Zəka – insanın yeganə yolgöstərənidir” əsərləri həmin dövrün qabaqcıl ictimai fikrini ifadə edirdi. Amerika maarifçi fəlsəfəsində materialist cərəyanın nümayəndəsi T.Kuper idi. İstiqlaliyyət müharibəsi başa çatdıqdan sonra burjuaziya mürtəce mövqe tutdu. Maarifçilik ideyaları, azadkirlilik get-gedə sıxışdırıldı, idealizm ön plana keçdi. 19 əsrin başlanğıcında maarifçilik ideyaları dini-etik təlimlə əvəz olundu. 19 əsrin ortalarında ABŞ fəlsəfəsində yaranan “sağlam fikir” fəlsəfi cərəyanı (bax *Şotlandiya məktəbi*) maarifçilik ideyalarına qarşı düşmən mövqe tuturdu. Onun nümayəndələri (N.Porter, C.Mak-Koş, F.Ueylend və b.) xristian etikası və ehkamlarını təbliğ edirdilər. 19 əsrin 2-ci yarısında metafizik idealist ənənəni U.T.Harrisin başçılıq etdiyi Sent-Luis cərəyanı davam etdirdi.

1902 ildə Amerika fəlsəfə cəmiyyəti yarandı. Onun birinci prezidenti C.E. Krayton fəlsəfəni teologiya və dindən ayırdı. *Volyuntarizm* və *personalizm* cərəyanları *praqmatizm* cərəyanında birləşdi. Aralarındakı fikir ixtilaflarına baxmayaraq, praqmatistlər idrak nəzəriyyəsinə *subyektivizm* və *utilitarizm* əsasında qurmağa çalışır “etik mənfəət nəzəriyyəsi” prinsipini qnoseologiyaya daxil edirdilər. Onlar təfəkkür və idraka gerçəkliyin inikası kimi deyil,

vəziyyət, məqsəd, fəaliyyət kimi baxırdılar.

20 əsrin əvvəllərində *neorealizm* və *tənqidi realizm* cərəyanları yayılmağa başladı. Neorealistlər idrak nəzəriyyəsinə *bihevizmlə* əlaqələndirir, idealizmi pərdələməyə çalışırdılar. Tənqidi realizm tərəfdarları isə idrak prosesində subyektin rolunu şişirdir, materialist inikas nəzəriyyəsinə qarşı çıxırdılar. Sonralar bu cərəyanların tərəfdarları arasında parçalanma baş verdi. R. V. Sellers başda olmaqla yaranan neomaterializm cərəyanı ABŞ maarifçilərinin materialist ənənələrini davam etdirərək mexaniki materializmə qarşı çıxdı, idealizmin müasir cərəyanlarını tənqid etdi. Lakin Sellers təbiəti, idrak prosesini anlamaqda materialist olsa da, ictimai inkişafın izahında idealist mövqedə dururdu.

Sosiologiya sahəsində 19 əsrin 20-ci illərində ABŞ-da R. Ouen və F. Furiyenin utopik sosializmi, sonralar isə elmi sosializm ideyaları yayılırdı. 1867 ildə F. Zorge və İ. Veydemeyerin təşəbbüsü ilə Amerikada I-ci İnternasionalın bölməsi təşkil olundu.

Müasir ABŞ fəlsəfəsi ideyaca çox müxtəlifdir. *Neotomizm* cərəyanı geniş yayılmışdır. Protestant din fəlsəfəsi *monizm* (Hokinq) və *personalizm* (Vratmen, Flyellinq) formasında mövcuddur. Obyektiv idealizm müxtəlif formalarda təzahür edir. Praqmatizm əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Məntiqi *pozitivizm* (R. Karnap, Ç. Morris), semantik idealizm, *naturalizm* və s. inkişaf etmişdir.

20 əsrin ən mühüm fəlsəfi cərəyanları olan *neopozitivizm* və *ekzistensializm* ABŞ-da da geniş yayılmışdı. Neopozitivistlər fəlsəfənin predmetini dilin məntiqində gördülər.

1960–90 illərdə elm fəlsəfəsi intensiv inkişaf edir. Onun cərəyanlarından biri olan “tənqidi rəsonalizm”də (S. Tulmin, N. Henson) elmi bilik, *neopozitivizmdən* fərqli olaraq, dinamikada tədqiq edilir (S. Tulmin, N. Henson). T. Kunun tarixilik konsepsiyasında elmin inkişafına ənənəvi kumulyativ baxışa qarşı elmin fasiləli inkişafı ideyası – onun hərəkatını öz aralarında ölçüyəgəlməz paradixmaların əvəzlənməsi kimi qəbul edən ideya qoyulur. Postpozitivistlərin praqmatik-relyativist və tarixilik ideyaları biliyin empirik obrazına qarşı yönələrək, özünün inkişafını postanalitik fəlsəfədə tapırdı. Feyerabend

özünün “anarxik epistemologiya”sında metodoloji plüralizmi, elmi və elmdən-kənar biliyi müdafiə edirdi. Postmodernist versiyalarda (Rortinin neopraqmatizmi) fəlsəfə ədəbi tənqid janrı ilə eyniləşdirilir.

Sosiolinqvistik izah modellərinə meyillənən fəlsəfə tipləri ilə yanaşı, 20 əsrin son rübündə bioloji izah modellərinə əsaslanan bir sıra naturalist tiplər də (məs., sosio-biologiya) geniş yayılmışdı (E. Uilson, R. Doukins, R. Trivers və b.). Sosiobioloqlar antropologiyanın, sosiologiyanın, etiologiyanın və təkamül genetikasının sintezi əsasında sosial davranışı, əxlaqı və mədəniyyəti bioloji və sosial faktorların mürəkkəb qarşılıqlı təsiri ilə izah edirlər.

20 əsrin son rübündə Amerika fəlsəfi fikrinin son nailiyyəti fəlsəfi feminizmdir. Sosiogender metodunu cəmiyyətin, mədəniyyətin və fəlsəfənin ənənəvi konsepsiyalarının təhlilinə tətbiq edən feministlər iddia edirlər ki, insan haqqında fəlsəfi təsəvvürlər, cəmiyyət haqqında nəzəriyyələr qadın əməyinin sosial rolunu nəzərə almayan məhdud patriarxal baxışlardır. Onlar sosial düşüncəyə bir çox yeni mövzular daxil edirlər: reproduksiyanın sosial parametrləri, ailə subordinasiyasının cəmiyyətdə mövcud iyerarxiya strukturu təsiri, qayğı etikası və s.

20 əsrin sonlarında ABŞ fəlsəfəsində plüralizm təmayülləri güclənir ki, bu da elmi biliyin dəqiq çərçivələrinin pozulması və elmin müxtəlif obrazlarının yaranması ilə şərtlənir. Ənənəvi fəlsəfə sahələri ilə yanaşı, süni intellektə, neyroelmlərə aid yeni fənlərərsə tətbiqi tədqiqatlar, bioetika, siyasi etika geniş inkişaf edir.

Ədəbiyyat

Avropalılar Amerika ərazisinə gələndək burada hindi tayfalarının şifahi və yazılı ədəbiyyatı (epik əfsanələr, əsatir, əmək və döyüş mahnıları) olmuşdur. İngilis dilində ədəbiyyat 17 əsrdə yaranmışdır. R.Uilyamsın publisistika-sında demokratik mövzular əsas yer tuturdu. 18–19 əsrlərdə maarifçi və demokratlardan B.Franklin, T.Peyn, T.Cefferson fəaliyyət göstərmişlər. İstiqlaliyyət müharibəsi (1775–83) dövründə ədəbiyyat, əsasən, publisist xarakter daşıyırdı. Amerika poeziyasının ilk nümunələri istiqlaliyyət uğrunda müharibənin doğurduğu ictimai yüksəlişlə bağlı idi (F.Freno, C.Barlou). 19 əsrin 1-ci yarısında

Amerika ədəbiyyatında romantizm inkişaf etmişdi. Onun ilk görkəmli nümayəndəsi incə parodiya və kinaya ustası, Amerika ədəbiyyatında novella janrının banisi V.İrvinq olmuşdur. C.F.Kuper tarixi romanlarında (“Pionerlər”, “Sonuncu mogikan” və s.) hindi qəbilələrinin amansızcasına qırılmasını təsvir etmişdir. Bir sıra romantikin yaradıcılığında (N.Hotornun “Qırmızı hərf”, “Yeddi frontonlu ev” romanları və s.) bədbinlik motivləri güclüdür. G.Melvill yarımşəhşi insanların romantikləşdirilmiş həyatını (“Omu”, “Taypi”) təsvir etmiş, məşhur “Mobi Dik, yaxud Ağ Balina” romanında şərin xeyrə qalib gəldiyini simvolik-allegorik surətdə əks etdirmişdir. Zənci köləliyi əleyhinə demokratik hərəkat 19 əsrin 40–60-cı illərində ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərirdi (H.Lonqfellonun “Köləlik nəğmələri”, “Hayavata nəğmələri” əsərləri, C.Uityerin, C.Louellin şeirləri, H.Biçer-Stounun “Tom dayının koması”, R.Hildretin “Ağ kölə” romanları, A.Linkolnun publisist əsərləri və s.). Demokrat və novator şair U.Uitmen quldarlıq əleyhinə mübarizəni, humanizm ideallarını tərənnüm edirdi (“Ot ləçəkləri” məcmuəsi). Onun yaradıcılığı Amerika ədəbiyyatında realizmin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. F.B.Hartun povest və novellalarında sadə adamların əməyi və mənəvi aləmi təsvir olunmuşdur.

Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə Amerika ədəbiyyatında tənqidi realizm inkişaf edirdi. M.Tven “Tom Soyerin macəraları” romanında, hekayə və pamfletlərində uşaq aləmini incə yumorla təsvir etmişdir. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Amerika ədəbiyyatında naturalist meyillər yayılmışdı (S.Kreyne, F.Norris və b.). C.London əsərlərində (“Həyat eşqi” hekayəsi, “Martin İden”, “Dəmir daban” romanları) güclü iradə tərbiyəsini, təbiət və cəmiyyətlə mübarizə romantikasını, T.Drayzer sadə amerikalıların faciəli taleyini (“Cenni Herhard”, “Amerika faciəsi”, “Kerri bacı” romanları) təsvir edirdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində K.Sendberq, R.Frost, V.Lindsey, E.A.Robinson və b. şairlər realist əsərlər yazdılar. Bu dövrdə modernizm məktəbi yarandı (E.Paund, T.S.Eliot, G.Stayn). Amerika ədəbiyyatında psixoloji cərəyanın inkişafında Ş.Andersonun mühüm rolu olmuşdur. 20

əsrin 20–40-cı illərində S.Lyuis Amerika həyat tərzini tənqid edən realist tarixi romanlar (“Bebbit”, “Errousmit” və s.) yazmışdır. 30-cu illərdə E.Heminguey ictimai mövzulara müraciət edərək ispan xalqının mübarizəsi haqqında əsərlər (“Beşinci kolonna” pyesi, “Zəng səsləri kimin ölümünü xəbər verir” romanı) yazmışdır. Bu dövrdə L.Helman psixoloji dramlar (“Payız bağı”, “Tülkülər”), T.Vulf avtobiografik romanlar (“Geri bax, mələk”, “Vaxt və çay haqqında” və s.) çap etdirdi. P.Bakin Çin həyatından bəhs edən romanları geniş şöhrət qazandı. C.Steynbekin “Qəzəb salxımları” romanı bu dövrdə yazılmış ən yaxşı əsərlərdəndir. Y.O’Nil “Qarağac altında sevgi”, “Tüklü meymun”, “Allahın bütün övladlarının qanadı var”, “Şair ürəyi” və s. ictimai məzmunlu psixoloji pyeslər yaratmışdır. A.Miller (“Kommivoyajerin ölümü”, “Sərt sınaq”, “Vadidə hadisə”), T.Uilyams (“Orfey cəhənnəmə enir”, “Arzu” tramvayı) onun ənənələrini inkişaf etdirmişlər. U.Folknerin psixoloji romanlarında (“Kənd”, “Şəhər”, “Malikanə”) ucqar cənub əyalətlərinin həyatı, xüsusi mülkiyyətçiliyin insan mənəviyyətinə təsiri əks olunmuşdur. Mak-kartizm dövründə ədəbiyyatda ictimai-tənqidi meyillər zəifləmişdi. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı Amerika ədəbiyyatında U.Saroyanın “Bəşəri komediya”, M.Uilsonun “Zülmətdə həyat”, “Qardaşım – düşmənəm”, F.Bonoskinin “Yanar vadı” romanları diqqəti cəlb edir. 50–60-cı illərdə ədəbiyyat C.Selincer (“Çovdarlıqdakı xilaslar” romanı), C.Apayk (“Kentavr”, “Fermada” romanları), S.Bellou (“Hərsoq” romanı), H.Li (“Quşcuğaza qıymayın” romanı), R.Bredberi, T.Kapote, R.Şekli, “əzilmiş nəsil” adlandırılan qrupun nümayəndələri Ç.Keruak, A.Ginsberq, Q.Korso, L.Ferlingetti və b. yazıçılar gəlmişlər. 70-ci illərdə ənənəvi janrlardan uzaqlaşmaq, faktlara, qrotesk və şərtiliyə meyil müşahidə olunurdu. 80-ci illər ədəbiyyatında, əsasən, realizm elementlərindən istifadə nəzərə çarpırdı [A.Uokerin “Al-qırmızı rəng” (1982), P.Teroksun “Moskito sahili” (1983) romanları və s.]. V.Castın “Castın Nikolsonun özü” (1975), “Qorxu şəhərində” (1982), “Cek Geysn” (1989) romanları siyasi mövzulara həsr olunmuşdur. Bu illərdə A.Tayler “Nisgillilər restoranında şam yeməyi” (1982), “Təsadüfi turist”, “Nəfəsalma dərsləri”

(hər ikisi 1985) və "Müqəddəs Meybi" (1991) əsərləri ilə daha çox şöhrət qazanmışdır. Geniş təxəyyülə malik yazıçı K.Makkartinin əsərləri ["Qan meridianı" (1985), "Bütün qəşəng atlar" (1992), "Keçmə" (1994)] orijinal təbiət gözəlliklərinin və insan təbiətinin qeyri-müəyyənliyinin təsviri ilə xarakterizə olunur. H.Lonqfello, M.Tven, C.London, O'Henri, F.Kuper, T.Drayzer, E.Sinkler və b.-nin bir sıra əsəri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Zənci ədəbiyyatı. ABŞ ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsidir. Zənci ədəbiyyatının ilk nümunələri "hüzn nəğmələri" və spiricuəllərdir (dini nəğmələr). Qadın şair F.Uitli, publisist B.Banneker 18 əsrdə maarifçilərin davamçıları olmuşlar. 19 əsrdə F.Duqlas, D.Uoker, Q.Harnet və b. publisistlər, şair C.Uitfild köləlik əleyhinə mübarizədə iştirak etmişlər. Vətəndaş müharibəsindən sonra demokratik nəsr yarandı (Ç.Çesnatin romanları). 19–20 əsrlərdə yazıçı B.Vaşinqton fəaliyyət göstərmişdir. "Harlem məktəbi" nə mənsub şairlər (C.U.Conson və b.) folklorla maraqlansalar da, daha çox ekzotikaya meyil edirdilər. S.Braun, K.Kullen, A.Bontemps ("Qara ildırım" romanı), E.Herndon ("Mən yaşayacağam"), L.Braun ("Dəmir şəhər"), Ş.Qreham, L.Hyuz, C.Bolduin və C.Killensin yaradıcılığında mütərəqqi ideyalar əsas yer tuturdu. T.Morissonun "Solomonun nəğməsi" (1977), "Zənci uşaq" (1981), "Əziz" (1987) əsərləri irqi ayrışikliyə həsr olunmuşdur.

Memarlıq və təsviri sənət

Avropa müstəmləkəçiliyinə qədər ABŞ ərazisində hindi tikiləri olmuşdur. Müstəmləkəçilər buraya 17–18 əsrlər Avropa memarlığının sadə formasını gətirdilər. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəlində müntəzəm planlaşdırma ilə Vaşinqton, Nyu-York, Filadelfiya, Boston və b. ş.-lər salınmağa başlandı. Bu ş.-lərin memarlığında klassisizm formaları yeni milli üslubla birləşirdi (memarlar C. Hoban, T. Cefferson, Ç. Bulfinç və b.) 19 əsrin 20–50-ci illərində şəhərlər sürətlə böyüməyə başladı. Memarlıqda klassisizm əzəməti və təmtəraqı ilə yanaşı keçmiş üslubların eklektik təqlidi hökm sürürdü (memarlar T. Uolter, R. Mils, U. Striklend). Vətəndaş müharibəsindən sonra, 19 əsrin ikinci yarısı və 20 əsrin əvvəllərində sənayenin və mühəndis texnikasının inkişafı ABŞ

şəhərlərinin inşasına böyük təsir göstərdi. Bu dövrün görkəmli inşaatçıları C. və U. Rablinqlər, R. Hant, H. Beykon, Ç. Atvud, roman üslubunun sadə formalarından istifadə edən H. Riçardson, eləcə də L. Salliven idi. 19 əsrin axırlarında texniki tərəqqi, habelə Nyu-York, Çikaqo, San-Fransisko və b. ş.-lərdə torpaq sahəsinin bahalaşması göydələnlərin tikintisinə şərait yaratdı (R. Şriv, U. Harrison, R. Hud). ABŞ 20 əsr memarlığının ən mühüm mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bunun bir səbəbi də görkəmli Avropa memarlarının (V. Qropius, L. Mis van der Roe, E. Saarinen və b.) ABŞ-a köçməsi idi. Ar-deko üslubunda inşa edilmiş Kraysler-bildinq (1930, memarlar U. van Elen, X. K. Severans) və Empayer-Steyt-bildinq (1931, memarlar Şrev, Lamb və Harmon) dünyanın ən möhtəşəm göydələnlərindəndir. Empayer-Steyt-bildinqin fasadı klassik üslubda işlənmişdir. Binanın interyeri dünyanın 7 möcüzəsi təsvir edilən panno ilə bəzədilmişdir. Nəhəng göydələnlərlə yanaşı ABŞ-da təbiət və yerli ətraf mühitlə ahəngdarlıq yaradan kiçik yaşayış evləri (villa, malikanə və s.) də tikilirdi. Memarlardan F.L. Rayt, H. Harris, V.de Mars bu sahədə xüsusilə uğurla çalışmışlar. ABŞ-da tikintinin sənayeləşdirilməsi, yeni materiallar və ifadəli fəza konstruksiyalarının işlənilməsi (E. Saarinen, L. Kan, M. Yamasaki, B. Fuller), nəqliyyatın yerləşdirilməsi (K. Stayn), ayrılıqda ictimai ticarət mərkəzlərinin tikilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür.

Hələ qədimdən ABŞ ərazisində hindi incəsənəti mövcud olmuşdur. Avropalılar ABŞ ərazisində məskunlaşdıqdan sonra burada demokratik məzmunlu portret sənəti inkişaf etdi və 18 əsrin ortalarında yüksək səviyyəyə çatdı (R. Fik, C. Kopli, B. Uest və b.). 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəlində istiqlalçılıq uğrunda müharibə ABŞ-da realist təsviri sənətin yüksəlişinə səbəb oldu. 1861–65 illər vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar demokratik hərəkatın genişlənməsi ABŞ-da realist rəsamların yaradıcılığının inkişafına yenidən təkan verdi. Görkəmli portret və mənzərə ustaları U. Homer, T. Eykins və C. Uistler, heykəltəraş və portretçi O. Sent-Qodens və b. xüsusilə fərqlənirdi. 20 əsrin əvvəllərində rəsamlardan R. Henri, C. Bellouz, C. Laks, C. Sloun, qrafik C. Pennell, heykəltəraş C. Barnard yeni mövzu və ifadə vasitələri axtarıb, realist ənənələri da-

vam etdirirdilər. 1917 ildən sonra mütərəqqi mətbuatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq mübariz siyasi qrafika yarandı (R. Maynor, F. Ellis və U. Qropier). ABŞ-ın rəssamlıq həyatında modernist rəsamlar, o cümlədən Avropa mühacirləri (C. Marin, L. Fayninger, A. Douv) mühüm rol oynayırdı. 30–50-ci illərdə ABŞ sürrealizmin (S. Dali, İ. Tangi, M. Ray, C. O'Kif), abstraksionizmin (M. Tobi, C. Pollok, U. de Koning, A. Kolder) və pop-art adlanan modernist cərəyanın mərkəzlərindən biri oldu. ABŞ-ın müasir təsviri sənətində mütərəqqi realist istiqamət qrafik və boyakarlar R. Kent, Ç. Uayt, A. Refreyje, E. Uayet, heykəltəraşlar C. Epstein, U. Zorax və b.-nin adı ilə bağlıdır. 70-ci illərdə ölkədə "fotorealizm" naturalist sənəti geniş yayılmışdı. 1972 ildə Vaşinqton, Los-Anceles, Çikaqo, Boston, Nyu-York və b. ş.-lərdə Azərb. tətbiqi sənət nümunələri nümayiş etdirilmişdir ("Bahar" xalçası, 1964. L. Kərimov; 19 əsrdə Lahic ustalarının hazırladığı mis satıl və s.).

Ölkədə Metropoliten-Muzey (Nyu-York, 1870) və Solomon Quqenhamın Müasir incəsənət muzeyi (1937) və s. fəaliyyət göstərir.

ABŞ-ın bir sıra muzey, qalereya və şəxsi kolleksiyalarında Azərb. sənətkarlarının əsərləri saxlanılır.

Musiqi

ABŞ musiqisində Şimali Amerika hindilərinin musiqi folkloru, Avropa mühacirlərinin musiqi mədəniyyəti, zənci və Amerika xalq yaradıcılığı ənənələri (caz sənəti, spiricuəllər, blüz, reqtaym, müzikl, kantri-müzik və s.) əhəmiyyətli yer tutur. 16–17 əsrlərdə ilk mühacirlərin həyat və məişət şəraiti musiqi sənətinin inkişafı üçün az əlverişli idi. 18 əsrdə mühacirətin artması ölkədə peşəkar musiqi sənətinin formalaşmasına şərait yaratdı. Dini mahnılar müəllifi U. Billinqs, "Minervanın məbədi" (1781) operasının müəllifi F. Hopkinson, populyar lirik mahnılar müəllifi S.K. Foster, sp. əsərləri müəllifi L.M. Qotşalk (həmçinin pianoçu) ilk Amerika bəstəkarlarıdır. Meksika ilə sərhəd olan Kaliforniya və cənub-qərbin digər ştatları – ispan, Karolina ştatı – fransız, Luiziana – ispan-fransız, Pensilvaniya – alman və ingilis mədəniyyəti mərkəzlərinə çevrildilər.

19 əsrin 2-ci yarısında ABŞ-a köçən Avropa musiqiçiləri burada simfonik

orkestrlər, musiqi təhsili müəssisələri və cəmiyyətlər yaratdılar. 1883 ildə Nyu-Yorkda "Metropoliten-opera" teatırı açıldı. Bir çox ABŞ bəstəkarı Avropa konservatoriyalarında təhsil alırdı. "Yeni ingilis məktəbi" adlandırılan ABŞ bəstəkarlıq məktəbi alman musiqisinin təsiri ilə inkişaf edirdi. Amerika milli bəstəkarlıq məktəbinin banisi E. MakDouell bu məktəbə mənsub idi. A. Dvorjakın ABŞ-dakı fəaliyyəti (1892–95 illərdə Nyu-York konservatoriyasına rəhbərlik etmişdir) Amerika bəstəkarlıq məktəbinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrdə Nyu-York musiqi ifaçılığı mərkəzi sayılırdısa, Boston da musiqi-maarifçiliyi mərkəzi kimi məşhur idi. Burada ilk Amerika musiqi jurnalı "Journal of music" (1852–81) nəşr olunur, musiqişünaslıq inkişaf edir, musiqi tarixinə aid A.İ. Teyerin, F.L. Ritterin və b.-nin əsərləri yaranırdı.

20 əsrin əvvəllərində caz sənəti formalaşır, D. Ellinqton, L. Armstrong, B. Qudmen və b. görkəmli caz sənəti ustaları yetişir. Bu illərdə ənənəvi milli mahnı və rəqs sənətinə maraq artır. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Amerika hindiləri və zəncilərinin folkloru (M.K. Heyr, X. Krebil, N.K. Börlin, X. Kurlender, N.C. Bellent-Taylor və b.-nin əsərləri), sonralar isə ABŞ-ın ağdərili əhalisi arasında sırf Amerika mahnılarına çevrilmiş dəmir yol inşaatçıların, meşəqıranların, dənizçilərin mahnıları geniş yayıldı.

1920–30 illərin ortalarında (əsasən, simfonik orkestr üçün) C. Gerşinin "Blüz stilində rapsodiya", "Amerikalı Parisdə", K. Raqlsın "İnsanlar və dağlar", "Günəşin üstü ilə addımlayan", G. Hensonun "Beovulf üçün ağı", U.Q. Stillanın "Tünd dərili amerikalılar", "Afrika" və "Afroamerikan simfoniyası", C. Anteylin "Caz simfoniyası" və "Mexaniki balet", P. Harrisin sp., klarnet və simli kvartet üçün konsertləri, 1-ci simfoniyası və s. simfonik əsərlər yaranır.

Pitsburq simfonik orkestri.

30-cu illərdə Amerika bəstəkarlarının opera sənətinə marağı artır: C. Teylorun "Piter İbbetson" (1931), G. Hensonun "Şən dağ" (1933), L. Qrünberqin Y.O'Nilin əsəri əsasında yazdığı "İmperator Cons" (1933) və s. operalar yaranır. C. Gerşinin "Porgi və Bess" (1935) operasında caz musiqisinin, zənci mahnı-rəqs folklorunun üslub xüsusiyyətləri inkişaf etdirilmişdir. "Suiq" stilinə üstünlük verilən və "caz erası" kimi məşhur olan bu illərdə böyük heyətli orkestrlər ("biq bənd") meydana gəldi.

20 əsrin 40–50-ci illərində ölkədə müzikl janrı geniş yayılmışdı (bəstəkarlar L. Bernsteyn, R. Rocers, F. Lou). Bu dövrdə şair-bəstəkar, həmçinin xalq mahnıları ifaçılarından H. Ledbelli, Vudi-Qatri, P. Siger, aktrisalardan B. Streyzand, L. Minelli, eləcə də müğənni P. Robson, caz və populyar musiqi ifaçılarından F. Sinatra, E. Fitsçerald, B. Holiday məşhur idi. Dirijorlardan Y.

Brodvey teatrında qoyulan tamaşalardan səhnələr.

Ormandi, L. Stokovski, L. Maazel, pianoçulardan C. Brauning, C. Bayron, V. Klaybern, M. Dixer, skripkaçılardan İ. Menuhin, İ. Stern, müğənnilərdən M. Lansa, zənci qadın müğənnilərdən M. Anderson, M. Dobbs, L. Prays, musiqişünaslardan N. Slo-nimski, C. Çeyz ABŞ-ın görkəmli musiqi xadimləri idi.

Populyar musiqi üslubları arasında rok-n-roll və tvist rəqsi ən çox yayılmış və sevilən musiqi növü idi (müğənnilər B. Holli, E. Presli, B. Heyli, F. Domino, Ç. Çekker və b.).

60–70 illərdə ABŞ musiqisində avangardizmin təsiri güclənmiş, un-t nəzdindəki musiqi kollecləri, konservatoriyalar və özəl musiqi məktəbləri (Nyu-Yorkda Culliard musiqi məktəbi, Filadelfiyada Körtis un-ti və s.) əsas musiqi təhsili ocaqlarına çevrilmişdi.

ABŞ-ın müasir musiqi həyatı "açıq mədəni məkan" xüsusiyyəti ilə şərtlənir. ABŞ musiqiçiləri bir çox beynəl-

xalq musiqi proqramlarında iştirak edirlər. Ölkədə beynəlxalq musiqi konfransları, festivalları və müsabiqələri keçirilir.

ABŞ-da Azərb. bəstəkarlarından F. Əmirovun “Şur” və “Kürd ovşarı” simfonik muğamları, Q. Qarayevin “İldırım yollarla” baletindən 2-ci süita ifa edilmiş, A. Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” baleti göstərilmişdir.

Teatr

Şimali Amerikada teatrın yaranması asteklərin və b. hndi xalqlarının mərasim tamaşaları ilə bağlıdır. 1751 ildə L. Hallem rəhbərliyi ilə Uilyamsburqda (Virjiniya ştatı) ilk peşəkar teatr truppası təşkil olundu. Bu ingilis truppası Şimali Amerikada peşəkar teatr sənətinin əsasını qoydu. 18 əsrin 2-ci yarısından milli dramaturgiya formalaşdı (U. Danlep, R. Tayler və b.). 19 əsrin 1-ci yarısında böyük şəhərlərdə teatr truppaları təşkil olunur, teatr binaları tikilirdi. Bu dövrdə puritanların müqavimətinə baxmayaraq, teatr sənəti inkişaf edir, milli aktyorluq məktəbi formalaşdı. C. Buts, Ş. Kaşmen, A. Oldric, C. Cefferson, M. Adams, Barrimorlar ailəsi 19 əsrin görkəmli aktyorlarından idi. 19 əsrin sonunda Brodveydə “qazanc teatrı” adlanan teatrlar yaradıldı. Bu teatrların repertuarı, əsasən, detektiv, yüngül komediya, revü tamaşalarından ibarət idi. 1883 ildə Nyu-Yorkda “Metropolitan-opera” teatrı fəaliyyətə başlamış və ABŞ-ın aparıcı teatrlarından sayılır. “Metropolitan-opera” teatrının inkişafında 1884 ildən onun bədii rəhbəri olmuş L. Damroşun mühüm rolu olmuşdur. Teatrın ilk repertuarı, əsasən, alman operalarından ibarət idi. Teatrda R. Vaqnerin “Nürnberq meysterzingerləri”, “Tristan və İzolda”, “Ziqfrid”, “Al-lahların ölümü”, “Reyn qızılı” və s. operalar tamaşaya qoyulmuşdur. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində bu səhnədə E. Albani, S. Arnoldson, E. İme, N. Nelba, E. Morel, L. Nordika və b. çıxış etmişlər. 20 əsrin əvvəllərində həvəskar teatr kimi fəaliyyətə başlayan teatrların bəziləri sonradan peşəkar teatrlara çevrilmişdir. 1927 ildə ABŞ-da qabaqcıl teatr sənətinin formalaşmasına böyük təsir göstərmiş “yeni dramaturqlar teatrı” (əsasını C. Louson qoymuşdur) yarandı. Dünya iqtisadi böhranı illərində (1929–33) teatrların sayı azalmışdı. Böhran illərində proletar teatrlarının formalaşması sürətlənmiş,

1932 ildə isə fəhlə teatrları birliyi yaranmışdı.

“Brodvey teatrı” adlanan mərkəz ABŞ-ın teatr həyatında mühüm rol oynamışdır. Mərkəzdə müzikl janrı yaranmış və geniş inkişaf etmişdir. “Brodvey teatrı”nın inkişafında E. Kazanın böyük rolu olmuşdur. O, Amerikanın klassik dramaturqlarından Uilyams və Millerin əsərlərini tamaşaya qoymuşdur (“Bəxti gətirmiş insan”, “Hamı mənim oğullarımdır”, “Kommivoyajerin ölümlü” və s.).

1955 ildə Nyu-Yorkun ətrafında ABŞ-da ilk Şekspir teatrı açıldı. 60-cı illərdə ABŞ-da kiçik həvəskar yarımpeşəkar və peşəkar teatrların mövqeyi getdikcə möhkəmlənirdi. 20 əsrin 20–40-cı illərində Amerika teatr sənətində “Gild” və ondan yaranmış “Qrup” teatrları mühüm rol oynamışdır. “Qrup” teatrında P.Qrinin “O Konnolun evi”, S.Kinqslinin “Ağ xalatlı insanlar”, C. O’Nilin “Matəm – Elektranın taleyidir”, K.Odetsin “Leftini gözləyərkən” və s. dram əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Lakin “Brodvey” sənətinə qarşı çıxış edən bu teatrların aydın yaradıcılıq istiqamətinin olmaması onların içtimai əhəmiyyətini azaldırdı. Bu illərdə “Brodvey teatrları”na mütərəqqi meyillərin təsiri güclənmiş, burada müzikl janrında “Mənim gözəl ledim”, sonra isə “Vestsayd əhvalatı” kimi əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin teatrlarda həmçinin eksperimental, avanqardist tamaşalar oynanırdı. 1970 ildən “Brodvey teatrları”nda durğunluq artır. Rej.-lardan E. Kazan, Q. Klernen, L. Strasberq, aktyorlardan A. Lant, L. Fontan, E. Le Qalen, M. Uebster, Q. Mak-Klintik, R. Harris, R. Preston, D. Uinard və b. ABŞ-ın məşhur teatr xadimləridir. Məşhur kinoaktyorlarından E. Teylor və R. Barton “Brodvey teatrları”nın səhnəsində çıxış etmişlər. 1947 ildən Nyu-Yorkda Aktyor studiyası, 1957 ildən Linkoln incəsənət mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Rəqs

1760–70-ci illərdən ABŞ-da xarici truppaların qastrolda olmasına və bu truppalarda amerikalı rəqqasların iştirak etməsinə baxmayaraq, balet teatrı ölkədə 1930-cu illərdə yaranmışdır. Milli baletin formalaşmasında akademik balet məktəbinə qarşı çıxan, plastik ifadə vasitələri sistemi yaratmış A. Dulkan, R. Sen-Denis, T. Şaun, M. Qrem,

“Metropolitan-opera”. Prima-balerina Xiomara Reyes “Jizel” (A.Adan) baletində.

D. Hemfrinin mühüm rolu olmuşdur. 1934 ildə C. Balançin ABŞ-da Amerika balet məktəbi və Amerika balet truppasını yaratmışdır (1948 ildən “Nyu-York Siti balle” adlanır). Truppanın yaratdığı “modern rəqs” 30-cu illərdə geniş inkişaf etmişdir. “Metropolitan-opera”da xarici artistlərdən A. Jenenin, A.P. Pavlovanın iştirakı ilə J.P. Dyagilevin truppası çıxış edirdi. Bu çıxışlar klassik baletə marağı artırır. ABŞ-ın daimi truppalarından olan “Monte-Karlo rus baleti”ndə ilk milli balet – “Rodeo” (1942, A. Koplend) tamaşaya qoyulmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra makkartizm siyasəti qabaqcıl sənətin inkişafına mane olurdu. Amerika baletinin əsas nailiyyəti xoreoqrafiyada yeni istiqamət (süjetsiz neoklassik üslubda olan simfonik balet, bəzən libretto-

Çarli Çaplin “Balaca” filmində.

suz, səhnə quruluşu olmayan, kostyum-suz) yaratmış Ç. Balançinin adı ilə bağlıdır. ABŞ-ın ən böyük balet teatrları: “Nyu-York Siti balle” və “Amerikan balle tiatr”. Modern rəqs ABŞ-da Rut Sen-Deni və Ted Şoun (1891–1972) inkişaf etdirmişlər. Məşhur Amerika baletmeysteri və balerinası M. Qreham 1926 ildə öz truppasını yaratmışdır. Xoreoqraflardan D. Hamfrik, X. Limon, A. de Mill, R. Peyc zənci və hndi folklorundan istifadə etməklə janr baletləri yaratmışlar. Nyu-York, Çikaqo, San-Fransisko, Boston, Filadelfiya və s. iri şəhərlərdə balet truppaları fəaliyyət göstərir.

Kino

ABŞ-da kinofilmlərin istehsalına 1896 ildə Nyu-Yorkda başlanılmışdır. “Qatarın qarət edilməsi” (1903, rej. E. Porter) ilk Amerika bədii filmidir. 1910–20 illərdə kinorejissorlardan D.U. Qriffit tarixi və psixoloji dram, eləcə də epopeya janrını təkmilləşdirdi, T.X. İns “vestern”in (kovboy filmi), M. Sennett eksentrik komediya janrının əsasını qoydular. ABŞ kino sənayesinin maliyyə kapitalı ilə əlaqəsi, iri kapital qoyuluşu, həmçinin prokatdan gələn külli miqdarda gəlir kinonu ölkədə sənayenin ən mühüm sahələrindən birinə, Hollivud filmlərini isə ideoloji təbliğatın əsas silahına çevirdi. Hollivud kino istehsalı “vestern”, salon komediyası, “qanqster” filmləri, tarixi, psevdoromantik dram janrları əsasında inkişaf edirdi. Bu filmlərdə R. Valentino, M. Pikford, D. Ferbenks, sonralar Q. Qarbo, K. Qeybl, Q. Kuper və b. aktyorlar çəkildilər. bir sıra realist rej.-lar (Ç. Çaplin, E. Ştroheym, K. Vidor, C. Ford, F. Kapra, U. Uayler, O. Uelles) öz filmlərində Amerika həyatını əks etdirməyə müvəffəq olmuşlar. 30-cu illərdə həbsxana rejimini və faşizmi ifşa edən filmlər yaradıldı (“Mən katorqa qaçqınıyam”, rej. M. Le Roy, 1932; “Qara legion”, rej. A. Mayo, 1936). U.Disneyin cizgi filmləri dünya şöhrəti qazandı.

İkinci dünya müharibəsi dövründə ekranlara çoxlu revülər və hərbi mövzularda detektiv filmlər buraxıldı. Faşizm əleyhinə “Şimal ulduzu” (1943, rej. L.Maylstoun), “Yeddinci xaç” (1944, rej. F. Sinneman) və s. filmlər çəkildi. Bu dövrdə sənədli kino sahəsində daha böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir (C.Ford, U.Uayler, F.Kapra və b.-nin filmləri). Müharibədən sonra

“Gladiator” filmindən kadr.

demokratik əhvali-ruhiyyəli kino xadimlərinin təqib edilməsi, eləcə də 50-ci illərin əvvəlində kino ilə televiziya arasındakı rəqabət ABŞ kinosunun bədii səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Bütün bunlar kino tamaşaçılarının sayının azalmasına və kino sənətində böhrana gətirib çıxardı. 50-ci illərin ortalarında Hollivud filmləri iflasa uğradı. Bir sıra iri kino kompaniyaları televiziyanın himayəsinə keçir, digər kompaniyalar filmərin sayını xeyli azaldı, bəzən baha başa gələn filmlər istehsal edirdilər. ABŞ-da filmləri öz vəsaiti hesabına istehsal edən yeni rejissor,

aktyor, prodüser nəslı yarandı. Onlar 60–70-ci illər ABŞ kinosənətinin yeni simasını müəyyənləşdirdilər. Rej.-lardan S.Kramer, A. Penn, S. Kubrik, S. Lümet və b. Amerika cəmiyyətini tənqidi mövqedən təsvir edən demokratik məzmunlu realist filmlər yaratdılar. “Təqib”, “Bonni və Klayd” (1966, 1967, rej. A. Penn), “Əldən düşmüş atları güllələyirlər, deyilmi?” (1969, rej. S.Pollak), “Uşaqlara və heyvanlara xeyir-dua ver”, “Oklahoma belə yerdir” (1971, 1973, rej. S. Krammer), “L.B. Consun azad edilməsi” (1971, rej. U.Uayler), “Xaç atası” (1972, rej. F.Koppola),

Animasiya filmlərindən kadrlar: 1 – “Super ailə”; 2 – “Robotlar”; 3 – “Nemonun axtarışında”; 4 – “Buz dövrü”.

“Göy quş” (1976, rej. C.Kyukor; M.Meterlinkin nağıl-pyesi əsasında) belə filmlərdəndir.

Amerika Kino Sənəti Akademiyasının hər il təsis etdiyi ən məşhur mükafatı Oskardır. “Oskar”ın ilk təqdimatı 1929 ildə olmuşdur, o, 24 nominasiya üzrə keçirilir. “Oskar” mükafatını ən çox “Mikki-Maus” animasiya serialına görə (1932) Uolt Disney almışdır. “Oskar”la təltif olunmuş filmlər: “Küləklə sovruqlar” (1939), “Qandı” (1982), “Son imperator” (1987), “Quzuların susması” (1991), “Titanik” (1997), “Kralın qayıtması” (2003) və s. Azərb. rej. və kino dramaturqu R. İbrahimbəyov “Oskar” mükafatına layiq görülmüşdür. B. *Devis*, H. *Fonda*, B. *Lankaster*, M. *Brando*, E. *Taylor*, O. *Höpbern*, P. *Nyumen*, P. *Steyger*, Q. *Pek*, C. *Fonda*, müasirlərdən A. *Banderas*, R. *Gir*, R. *de Niro*, K. *İstvud*, N. *Keyc*, C. *Kerri*, N. *Kinski*, C. *Kluni*, T. *Kruz*, D. *Mur*, C. *Nikolson*, A. *Paçino*, M. *Pfayfer*, Ş. *Stoun*, S. *Stallone*, C. *Travolta*, B. *Uillis*, T. *Henks*, D. *Hofman*, C. *Roberts*, M. *Gibson* və b. ABŞ-ın məşhur kino aktyorlarıdır. ABŞ-da kino mütəxəssisləri Amerika kino in-tunda (Beverli Hills) və Kaliforniya un-tində (Berкли) hazırlanır.

Sirk

18 əsrin əvvəllərində Filadelfiyada, Nyu-Yorkda və digər şəhərlərdə açıq havada qastrola gələn sirk truppaları (kəndirbazlar, məzhəkəçilər və s.) tamaşalar göstərirdi. ABŞ-ın müxtəlif şəhərlərində ingilis atçapanları M. Folks, C.Şarp, D.Beyts, kəndirbaz A. Templen və b. çıxış etmişlər. İlk sirk binaları Filadelfiyada (1793, 1795) və Nyu-Yorkda (1797) inşa edilmişdir. Heyvan təliminin (əsasən, fillərin) ayrı-ayrı elementlərini nümayiş etdirən heyvanxanalar təşkil olunurdu. 1830 ildə A. Törner ilk amerikan şapito sirkini yaratdı. Sonrakı illərdə C. Anderson, Kole qardaşları, C. O’Brayen, A. Forpo, Sells qardaşları və b.-nin sirkləri meydana gəldi. 1830–75 illərdə “Flatfut” sirk sindikatu ən iri antreprenyorları birləşdirirdi. C. Speldinqin və Ç. Rocersin üzən sirk adlanan səyyar sirk (1840–65) Missisipi və Missuri sahillərində yaşayan əhaliyə xidmət edirdi. F. T. Barnum dünyada ilk üçmanejli sirk yaratmışdı. Buffalo Billin “Vəhşi Qərb” (digər adı “Rodeo”, 1883–1903) adlanan səyyar tamaşa müəssisəsi kovboyların və hindilərin həyatından səhnələri canlan-

dırırdı. ABŞ-da stasionar sirkələr olmasa da, səyyar sirkələr yüksək texniki təchizatı ilə fərqlənir. Müxtəlif illərdə ABŞ sirkələrində fəaliyyət göstərmiş tanınmış artistlər: V. Amburq – ilk vəhşi heyvan təlimçisi; T. Pul, Koniot – atçapanlar; D.Rays, F.Okli (Slivers), E.Kelli, F.Adler – məzhəkəçilər; A. Kodona, L.Leytsel, Artur və Antuanett Konsello, K.Kolleano, Valenda, Nelson – hava gimnastları; Brun-Ogill – jonqlyor; Unus – ekvilibrist.

Əd.: Аптекер Г. История американского народа. Пер. с англ., т. 1–2, М., 1961–62; Паррингтон В. Л. Основные течения американской мысли. Пер. с англ., т. 1–3, М., 1962–63; Соловьева М. Г. Соединённые Штаты Америки. М., 1974; Hitchcock H.W., Music in the United States: a historical introduction, 2 ed., N. Y., 1974; Чегодаев А. Д. Искусство Соединённых штатов Америки. 1675–1975. Живопись. Архитектура. Скульптура. Графика. М., 1976.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI BİRLƏŞMİŞ METODİST KİLSƏSİ – ABŞ-da metodist və yevangelist kilsələrin birləşməsi nəticəsində 1968 ildə təşkil olunmuş protestant kilsəsi; dini təlimi metodistlərin başlıca əhəmiyyətli müddəaları ilə eynidir. 4 ildən bir çağırılan Baş konfrans tərəfindən idarə olunur. Təqr. 50 ölkədə missioner fəaliyyəti həyata keçirir. Kilsə nəzdində bir sıra elmi müəssisələr, bazar günü məktəbləri və nəşriyyat fəaliyyət göstərir.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI (United States National Academy of Sciences) – 1863 ildə yaradılmışdır. Vaşinqtondadır. Riyaziyyat; astronomiya; fizika; texnika; kimya; geologiya; botanika; zoologiya, fiziologiya; mikrobiologiya; antropologiya; psixologiya; geofizika; biokimya; tətbiqi biologiya; tətbiqi fizika-riyaziyyat elmləri; tibb elmləri, genetica; ictimai, iqtisadi və siyasi elmlər və s. bölmələri, həmçinin elm və texnikanın müxtəlif problemlərinə dair komitələri var. MEA-nın 2000 həqiqi, o cümlədən 200 Nobel mükafatı laureatı, 350 xarici üzvü var (2008). Akademiyanın işinə prezident başda olmaqla 12 nəfərdən ibarət Şura rəhbərlik edir. Prezident və şuranın üzvləri 6 illik müddətə seçilir; prezident 2 dəfədən çox seçilmir. Şuranın qərarları akademiyanın illik yığıncağında təsdiq olunur. Akademiya Ford, Rokfeller və Slounun fondları, Milli elmi fond və digər fondlar tərəfindən maliyyələş-

dirilir. Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq məqsədilə akademiyanın nəzdində xüsusi şura və komitələr yaradılmışdır. MEA-nın nəşriyyatı və məlumat bürosu var. “Milli Elmlər Akademiyasının əsərləri”, “MEA Xəbərləri” jurnallarını, həmçinin elm və texnikanın aktual problemlərinə dair elmi əsər və monoqrafiyalar nəşr edir.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİ (1861–65) VƏ CƏNUBUN YENİDƏN QURULMASI (REKONSTRUKSIYASI) – Şimalın sənaye sahibkarları və fermerləri ilə Cənubun quldurları arasında müharibə. Cənubda köləliyin qalması ABŞ-da kapitalizmin inkişafını ləngidirdi. 19 əsrin ortalarında Şimal ştatlarında *abolisionizm* hərəkatı qüvvələndi. 1860 ildə Respublikaçılar partiyasının namizədi A.Linkoln prezident seçildi. Bu, quldurların güclü təsiri altında olan Demokrat partiyasının hakimiyyətdən məhrum olması demək idi. Linkolnun prezident seçilməsinə cavab olaraq quldurlar Cənub ştatlarını İttifaqdan ayırmağa qərar verdilər və vətəndaş müharibəsinə hazırlaşmağa başladılar. 1861 ilin fevralında Montqomeri ş.-ndə Cənub ştatları konfederasiyası yaradıldı. Konfederasiya ABŞ-ın 34 ştatından 11-ni birləşdirdi. 1861 il aprelin 14-də cənublular Fort-Samteri tutdu. Müharibə başlandı.

Vətəndaş müharibəsində əsas məsələ köləliyin ləğvi idi. Quldurlar köləliyi bütün ABŞ-a, hətta Cənubi Amerikaya da yaymağa çalışdılar. Müharibənin əvvəlində Linkoln hökumətinin əsas məqsədi qiyamı yatırmaq, Cənubda köləliyin qalması şərti ilə ölkənin birliyini bərpa etmək idi. Şimalda 22 mln., Cənubda 9 mln. (4 mln. zənci) əhali yaşayırdı. Sənaye məhsulunun 75%-ini Şimal ştatları verirdi, d-y şəbəkəsinin 2/3-si bu ştatlarda idi. Lakin Şimal müharibəyə hazır deyildi. 1861 il iyulun 21-də Şimal ordusu (35 min) Manassas ş.-ndə, oktyabrda isə Bols-Blaff yaxınlığındakı döyüşlərdə məğlub oldu.

1862 ildə konqres müharibənin inqilabi yolla aparılması üçün bir sıra tədbirlər gördü. Qiyamçıların əmlakının müsadirəsi və ABŞ-a xəyanət edənlərin edam olunması haqqında qanun verildi. 1862 il mayın 20-də homstedlər – kəndlilərə paylanan torpaqlar haqqında qanun çıxdı (bax *Homsted-akt*). 1863 il yanvarın 1-də qiyam qalxmış ştatlarda zən-

ci kölələrin azad edilməsi haqqında Linkolnun intibahnaməsi qanun qüvvəsi aldı. Qullar azadolma pulu vermədən, torpaqsız azad edildilər. Onlara aqlarla bərabər siyasi və vətəndaşlıq hüquqları verilmədi. Lakin qanun zəncilərin federal orduya çağırılmasını nəzərdə tuturdu.

Müharibənin inqilabi yolla aparılması burjuaziyanın plantasiya sahibləri ilə bağlı olan hissəsini əksinqilabi cəbhəyə keçirdi. Vətəndaş müharibəsinin gedişində ikinci dövr (1863–65) başlandı. Şimal ordusuna 190 min zənci əsgər daxil oldu. 250 min zənci arxa hissələrdə hərbi qulluğa cəlb edildi. Fəhlə polklarının sayı artdı. Qiyamçılara qarşı əks-hücum başlandı. 1863 ilin iyulunda Gettisberq və Missisipi çayı vadisindəki döyüşlərdə qiyamçılar məğlub oldular. 1865 il aprelin 3-də Konfederasiyanın paytaxtı Riçmond ş. tutuldu. Müharibə quldurların məğlubiyəti ilə qurtardı. Müharibə hərbi texnika və hərbi sənətinin inkişafına təkən verdi. Tarixdə ilk dəfə zirehli gəmilərin döyüşü (1862 il martın 9-da) oldu. Kapitalizmin inkişafına geniş zəmin yarandı.

1867 il martın 2-də Cənubda quldurların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə yenidənqurma haqqında 1-ci qanun qəbul olundu. Cənubda bütün hakimiyyət federal ordunun əlinə keçdi. Qiyamın əsas iştirakçıları siyasi hüquqlarından məhrum edildilər. 1 mln.-dan artıq zənci səs hüququ aldı. İlk dəfə olaraq 16 zənci ABŞ konqresinə nümayəndə seçildi. Yenidənqurma Cənub ştatlarının və ümumən bütün ştatların tarixində mühüm rol oynadı. Yenidənqurma Vətəndaş müharibəsinin davamı, ABŞ-da burjuademokratik inqilabın (1861–67) ikinci mərhələsi oldu.

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ KONQRES KİTABXANASI (The Library of Congress) – Vaşinqtondadır. Dünyanın ən böyük kitabxanalarından biri, kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya üzrə elmi tədqiqat mərkəzidir. 1800 ildə ABŞ Konqresi nəzdində yaradılmış və onun tərəfindən maliyyələşdirilir. Kitabxananın ümumi fondunda (21 əsrin əvvəli) 119 mln. nüsxə, o cümlədən 460 dildə 26 mln.-dan çox kitab və broşür, 53 mln.-dan çox əlyazması, 4 mln. xəritə və atlas, 7 mln. musiqi materialı, 13 mln. qravür və foto-şəkil, 700 mindən artıq kinofilm, 50 min televiziya proqramı,

ABŞ-ın Konqres Kitabxanası.

2 mln.-dan artıq səs yazısı, 7 mln.-a yaxın mikrofilm, 48 mln. vərəq şəxsi sənəd və əlyazması saxlanılır.

Kitabxana zəngin inkunabul kolleksiyasına (5,6 mindən çox), bir sıra ABŞ prezidentinin kitab sənədlərinə, Çin, yapon, rus ədəbiyyatı kolleksiyalarına malikdir. Hər il kitabxana təxminən 75 min adda dövrü ədəbiyyat alır. A.k.k.-də 1200 adda (o cümlədən, 17 əsrdən çap olunan) qəzet kolleksiyası saxlanılır. Kitabxanada qiymətli kitab kolleksiyası ilə yanaşı, bir çox dəyərli incəsənət və mədəniyyət əsərləri də saxlanılır [1700 nüsxə nadir kitab, xüsusi miniatür nəşrlər, dünyada məşhur olan ən kiçik “qarışqa” (1,4 mm²) kitab, Qutenberqdən qalma “İncil”, Stradivarinin 5 skripkası, buddizm təliminə aid kitabdan (e. 770) hissələr və s.].

Kitabxanada 22 qiraət zalı, kompüter təminatına əsaslanan LOCIS məlumat sistemi mövcuddur. A.k.k. musiqi əsərlərini, mikrofilmlərin əlyazmalarını, çap məhsullarının kataloqunu nəşr edir. Kitabxana YUNESKO, İFLA (Kitabxana Assosiasiyalarının Beynəlxalq Federasiyası) və başqa beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

AMERİKA DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI (ADT) – Qərb yarımkürəsində beynəlxalq məhəlli təşkilat. 1948 ildə Boqota ş.-ndə (Kolumbiya) yaradılmışdır. ADT-nin üzvləri arasında qarşılıqlı müdafiə müqaviləsi və s. hərbi sazişlər imzalanmışdır. ADT-yə Latin Amerikasının 23 ölkəsi və ABŞ daxildir. 1972

ildən Kanada, İspaniya, Fransa, İtaliya, Niderland, Qayana və İsrail daimi müşahidəçi statusu ilə ADT-də təmsil olunur.

“AMERİKA ENSİKLOPEDIYASI” (The Encyclopedia Americana), “Amerikana” – ABŞ-da (Nyu-York) nəşr olunan universal ensiklopediya. 1-ci nəşri 1903–04 illərdə 16 cildə, 2-ci nəşri 1918–20 illərdə 30 cildə, 3-cü nəşri 1961 ildə 30 cildə buraxılmışdır. 1923 ildən “Americana Annual” illik nəşri də çap olunur. 1829–48 illərdə Filadelfiyada nəşr olunmuş 13 cildlik ensiklopediya da “A.E.” adlanırdı.

AMERİKA-FİLİPPİN MÜHARİBƏSİ (1899–1901) – Filippin Resp.-na qarşı ABŞ-ın müstəmləkə müharibəsi. 1898 ildə Filippində azadlıq mübarizəsini dəstəkləmək bəhanəsi ilə İspaniyaya müharibə elan edən ABŞ hökuməti İspaniyanın əleyhinə çıxan üsyançıların liderləri ilə danışığa girdi. Filippinin müstəqilliyini tanıyacağını vəd edərək onların dəstəyini qazandı [bax *İspaniya–Amerika müharibəsi (1898)*]. İspanların üsyançılara təslim olması ABŞ ordusunun Filippinin paytaxtı Manilanı ələ keçirməsinə şərait yaratdı. Daha sonra ABŞ Filippini tamamilə tutmaq qərarına gəldi. 1898 il dekabrın 10-da ABŞ və İspaniya Paris sülh müqaviləsini imzaladılar. Bu müqaviləyə görə, ABŞ Filippini 20 mln. dollara İspaniyadan satın aldı. Lakin Filippin Resp. ABŞ-ın müstəmləkəsinə çevrilmək və suverenliyinin itirilməsi ilə razılaşmadı.

1899 il fevralın 4-də ABŞ texniki cəhətdən zəif olan azsaylı Filippin ordusu-na qarşı hücumu keçdi. ABŞ-ın siyasəti nəticəsində 1899 il mayın 7-də Filippin Resp.-nda hökumət başçısı A. Mabini devrildi və ordu generalı A.Luna öldürüldü. 1899–1901 illərdə filippinlilər amerikalılara qarşı partizan müharibəsinə başladılar. 1901 ilin mart ayında Filippin prezidenti E.Aginaldo əsir alındı. Həmin ilin aprel ayında Aginaldo vətəndaşlarını ABŞ-a qarşı müqaviməti dayandırmağa çağırırdı. 1901 il iyunun 25-də amerikalı U.Taft Filippinin ilk mülki qubernatoru seçildi. Buna baxmayaraq 1913 ilədək ardı ardına partizan hərəkəti davam etdi.

AMERİKA-FRANSA MÜQAVİLƏSİ (1778) – ABŞ-da istiqlaliyyət müharibəsi zamanı (bax *Şimali Amerikada istiqlaliyyət müharibəsi 1775–83*) fevralın 6-da Parisdə B.Franklin və Fransanın xarici işlər naziri Ş.Verjen tərəfindən imzalanmışdır. Müqaviləyə görə, İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini tanıyana qədər Fransa ABŞ-ın “azadlığı, suverenliyi və müstəqilliyini” müdafiə edərək ingilislərə qarşı mübarizəsini davam etdirməli idi. Bu isə, faktiki olaraq, Fransanın İngiltərəyə qarşı müharibəyə başlamasını ifadə edirdi. 1794 ildə ABŞ-ın Fransa-İngiltərə müharibəsində bitərəf qalması nəticəsində müqavilə əhəmiyyətini itirmişdir.

AMERİKA-FRANSA MÜQAVİLƏSİ (1800) – bax *Morfonton müqaviləsi (1800)*.

AMERİKA İRQİ, amerikanoid irqi – böyük monqol irqinin tərkibinə daxil olan kiçik irq. A.i.-nə Şimali və Cənubi Amerika hindiləri aid edilir. Dərisinin qarabuğdayılığı, şəvə kimi qara düz saçların üstünlük təşkil etməsi, gözlərinin tünd rəngli olması, kürəkşəkilli kəsici dişli fərdlərin çoxluğu amerikanoidləri Asiyanın monqoloid irqinə yaxınlaşdırır. Bir sıra digər əlamətlər (populyasiyaların əksəriyyətində epikantusun olmaması, üzün az yastı olması, burunun uzun və iriliyi, dərilərinin qaraşın rəngdən qırmızı və tünd-qəhvəyi qədər tamamilə piqmentləşmiş olması) onları nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqləndirən xüsusiyyətlərdir. Buna görə də bəzi antropoloqlar amerikanoidləri müstəqil irqə ayırırlar. Diferensiasiya kifayət qədər aydın olmadığından A.i. daxilində ayrı-ayrı antropoloji variantlara məs., hündürboylu fərdləri olan Şimali Amerika, Pataqoniya, alçaqboylu fərdləri olan Orta

Amerika və Cənubi Amerika irqlərinə rast gəlinir. Bir çox xüsusiyyətləri amerikanoidləri qədim Asiya protomonqoloidlərindən qalan miras kimi hesab etməyə əsas verir.

AMERİKA KİNEMATOQRAFIYA SƏNƏTİ VƏ ELMİ AKADEMİYASI – ABŞ-da kinematografiya sənəti və elmi üzrə ictimai təşkilat. 1927 ildə Hollivudda yaradılmışdır. 12 bölmədən: rejissorluq, aktyor sənəti, ssenariçilik, kino-arxiv, kitabxana, tamaşa zalı, bəstəkarlıq, prodüserlik və s. ibarətdir. 1929 ildən etibarən hər il ən yaxşı Amerika filminə və Amerika kinosunun müxtəlif sahələrindəki uğurlara görə (24 kateqoriya üzrə), ən yaxşı xarici film üçün və həmçinin bütövlükdə kino sənətindəki fəaliyyətə görə “Oskar” mükafatını təqdim edir. Birinci prezidenti D.Ferbenks olmuşdur.

AMERİKA QARA KƏRKƏSLƏRİ (Cathartidae) – qızılquşkimilər dəstəsindən quş fəsiləsi. Əcdadlarının müxtəlif olmasına baxmayaraq Avropanın qara kərkəslərinə çox oxşayır. Uz. 56–134 sm, çəkisi 15 kq-ədək olur. And (Vultur gryphus) və Kaliforniya (V. californianus) kondorları A.q.k. içərisində ən iri

Amerika qara kərkəsi.

yırtıcı quşlardır. Ayağının arxa barmağı kiçikdir. A.q.k. yaxşı gəzir və qaçır, lakin ovu tuta bilmirlər. Dimdiyi iri, qarmağabənzərdir, burun dəlikləri arakəməsizdir. Başı və boynunun bir hissəsi tüksüzdür. Qırtlağın aşağı tərəfindəki əzələlər inkişaf etmədiyindən səsi yoxdur. 5 cinsi, 7 növü var. Cinsi dimorfizm yoxdur. Cənubi Kanadadan Qorn burunadək yayılmışdır. Uçarkən böyük

məsafələr qət edir. Leşlə, tullantıların, bəzən də xırda heyvanlarla qidalanır; yumurtaları və ətcəbalaları oğurlayır. Yuva tikmir. Qaya yarıqlarına, ağac köşəllərinə 1–2 yumurta qoyur. Balaları hər iki valideyn yemləyir. Kaliforniya qara kərkəsi BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

AMERİKA-MEKSİKA MÜHARİBƏSİ (1846–48) – ABŞ-ın Meksikaya qarşı işğalçılıq müharibəsi. Texasın zorla ABŞ-a birləşdirilməsi nəticəsində baş vermişdir. 1846 ilin yanvarında Meksika ərazisinə qoşun göndərmiş ABŞ burada müqavimətə rast gələrək mayın 13-də Meksikaya müharibə elan etmişdir. Meksika qoşunlarının texniki cəhətdən zəif olması və daxildəki irticanın xəyanəti ABŞ qoşunlarının sürətlə irəliləməsinə imkan yaratmışdır. Partizan müharibəsinin genişlənməsindən qorxan Meksika hökuməti ABŞ-la sülh bağlamağa məcbur oldu. *Quadalupe-Hidalgo sülh müqaviləsinə (1848)* görə, Meksika öz ərazisinin yarısını çoxunu itirdi.

AMERİKA MEYMUNLARI – bax *Enliburun meymunlar*.

AMERİKA SARİKÖYNƏYİ – bax *İsteridlər*.

AMERİKA SOSİOLOGİYA ASSO-SİASİYASI (ASA) (American Sociological Association) – 1905 ildə amerikan sosioloqlarının cəmiyyəti kimi yaradılmışdır. 12 mindən artıq üzvü olan ASA indiki adını 1959 ildə almışdır. ASA-da üç üzvlük kateqoriyası var: daimi üzvlər, müxbir üzvlər, tələbələr. ASA-nın məqsədi sosioloji tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosioloji təhsilin inkişafına yardım və elmi-sosioloji problemlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan alimlərin görüşlərini təşkil etməkdir.

Assosiasiya öz üzvləri arasından işçi orqan – Şura təsis edir və o, cəmiyyətin cari işlərini planlaşdırır və icrasını həyata keçirir. ASA-nın icraçı orqanı icraçı katibdən və 14 köməkçisi olan 5 üzvdən ibarətdir. İcraçı orqan sosiologiyanın təliminə aid materialların toplamaq və yaymaq, milli azlıqlardan olan tələbələrə kömək göstərmək, dövlət və özəl təhsil sektorlarında sosiologiyanın və sosioloqların rolunu və nüfuzunu yüksəltmək, sosioloqları daimi işlə təmin etmək üçün inzibati rəhbərliyi həyata keçirir. ASA-nın tərkibində sosioloji biliklərin ayrı-ayrı sahələri üzrə 45 tədqiqatçıdan ibarət komitə fəaliyyət

göstərir. Assosiasiya hər il ABŞ-ın ayrı-ayrı şəhərlərində milli elmi konfranslar keçirir.

AMERİKA TİRƏNDAZLARI – bax *Tikantüklülər*.

AMERİKA YARDIM İDARƏSİ, AYI (American Relief Administration; ARA) – 1919–23 illərdə H.Quverin başçılığı ilə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təşkilatı. Rəsmi məqsədi Birinci dünya müharibəsində zərər çəkmiş Avropa ölkələrinə ərzaq və s. ilə yardım etmək idi. Volqaboyunda aclıq zamanı (1921) RSFSR-də fəaliyyət göstərmişdir. Bakı və Şuşada “Yaxın Şərqdə Amerika yardımı komitəsi” adlı təşkilatın şöbələri var idi.

AMERİKALI LİBERİYALILAR – bax *Liberiyalılar*.

AMERİKALILAR, ABŞ amerikalıları (özlərini Amerikans adlandırırlar) – ABŞ-ın əsas əhalisi, xalq. Sayları 281,4 milyon nəfərdir (2000). Əhəlinin əksəriyyəti (82%) ingilis dilinin Amerika variantında danışır. İspan dili də yayılmışdır (11%). Dindarlarının əksəriyyəti xristian, bir hissəsi müsəlman və iudaistlərdir.

Amerika xalqının özəyini 17 əsrin əvvəllərində Avropadan Şimali Amerikaya köçmüş ingilislər, şotlandlar və başqaları təşkil etmişdir. A.-nın formalaşmasında hindilər və Amerikaya Afrikadan qul kimi gətirilən zəncilər də iştirak etmişlər. 19 əsrin ortalarında ABŞ-a xeyli irland, fransız və alman köçmüşdür. 19 əsrin sonu–20 əsrin əvvəllərində İtaliyadan, Avstriya-Macarıstan və Rusiya imperiyalarından ABŞ-a köçənlərin axını güclənmişdir. Birinci dünya müharibəsi illərində (1914–18) Meksikadan və digər Latın Amerika ölkələrindən gələnlərin sayı artdı. ABŞ-da yeni immiqrasiya qanunu qəbul edildikdən (1965) sonra buraya Yaponiya, Çin, Koreya və b. Asiya ölkələrindən də əhali axını gücləndi.

İlk immiqrantların nəsiləri özlərini A. hesab etsələr də, köklərini və etnomədəni elementlərini unutmuşlar. Sonuncu onilliklərdə ölkəyə köçənlər isə öz dillərində danışır və vətənləri ilə əlaqə saxlayırlar. Sonuncu siyahıyaalmalar etnik və irqlərəsas nikahların artdığını göstərir. A.-ın etnik cəhətdən birləşməsi prosesi başa çatmamışdır. A.-ın folklorunda Avropa, hindi və Afrika mənşəli nağıl və əsətlər üstünlük təşkil edir. Musiqi folkloru üçün Avropa və Afrika ənənələrinin sintezi səciyyəvidir.

“AMERİKAN BRODKASTİNG KOMPANİ” (“American Broadcasting Company”, Ey-Bi-Si, ABC) – ABŞ-da nəhəng teleradio şirkəti. “Uolt Disney kompaniyası” korporasiyasına məxsusdur. Əsası 1943 ildə radio verilişləri şirkəti kimi qoyulmuşdur. Baş ofisi Nyu-Yorkdadır. 1960 illərdə gənclər üçün hazırlanmış idman proqramları və verilişlərlə ölkənin milli televiziya arasında əsas rəqibə çevrilmiş, 1970 illərdə informasiya verilişləri sahəsində böyük nüfuz qazanmışdır. Ey-Bi-Si-nin 17 televiziya və AM (36) və FM (18) diapozonunda yayımlanan 54 radiostansiyası vardır (2005). Proqramları ABŞ-ın televiziya bazarında yayımlanır, radiosiqnallarını 4,5 min radiostansiya qəbul edir.

“AMERİKANA” – bax *“Amerika ensiklopediyası”*.

AMERİKANIN DEPOZİT ŞƏHADƏTNAMƏSİ – bax *Depozit şəhadətnaməsi*.

“AMERİKANIN SƏSİ” (The Voice America, VOA) – ABŞ-ın xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən radiostansiyası. Baş ofisi Vaşinqtondadır. “A.s.” ABŞ hökuməti tərəfindən 1941 ildə alman hərbi təbliğatına qarşı beynəlxalq informasiya xidməti göstərən Hərbi İnformasiya Bürosu (Office of War Information) kimi yaradılmışdır. İlk verilişi 1942 il fevralın 24-ndə efirə çıxmışdır. 1953 ildən radiostansiya ABŞ İnformasiya Agentliyi (USIA) kimi fəaliyyət göstərmiş, 1980-ci illərin ortalarında televiziya proqramlarını da translyasiya etməyə başlamışdır. 1999 ildə USIA ləğv edilmiş, “A.s.” ABŞ Dövlət Departamenti Verilişlər İdarəsi Şurasının (Broadcasting Board of Governors) tabeliyinə verilməmişdir. 2000 il noyabrın 1-dən İnternetdə sutkalıq verilişlərə başlayan “A.s.” öz proqramlarını 45 dildə (2008) hazırlayır.

“A.s.” Azərb. ərazisində 1998–2008 illərdə radio proqramları ilə yerli tezlilklərdə Azərb. və ing. dillərində efirə çıxmış, televiziya proqramı isə 2000–08 illərdə (Az.TV-də “Xəbərlər” proqramı və “Amerika icmalı” ilə) Azərb. dilində yayımlanmışdır.

AMERİQO VESPÜÇÇİ (1454–1512) – bax *Vespuççi A.*

AMERİNDLƏR (ing. American Indians – Amerika hindiləri sözünün qısaldılmış forması) – Amerika qitəsi aboriginlərinin (hindilər, eskimoslar, aleutlar) elmi ədəbiyyatda işlədilən şərti adı.

AMERİSIUM (Amerika sözündən – kəşf edildiyi yer; lat.Americium, Am) – dövrü sistemin III qrupunda yerləşən süni radioaktiv element; *aktinoidlərə* aiddir (at.n. 95). Stabil izotopları yoxdur. Kütlə ədədi 232–248 olan A. izotopları məlumdur; daha uzunömürlü ²⁴³Am (T_{1/2} 7370 il) və ²⁴¹Am (T_{1/2} 432 il) – α-şüalandırıcılardır. 1944 ildə Q. Siburq və b. tərəfindən sintez edilmişdir.

A. heksaqonal qəfəslə gümüşü-ağ metaldir, *t_{er}* 995±5°C, *t_{qayn}* 2607°C, sıxlığı 13670 kq/m³; A. və onun bərk birləşmələri yüksək radioaktivliyə malik olduqlarından qaranlıqda işıdayırlar. Atomun xarici elektron təbəqəsinin konfigurasiyası 5f⁷6s²6p⁶7s²; A. birləşmələrdə +2-dən +7-yə qədər oksidləşmə dərəcəsi göstərir. Oksidləşmə dərəcəsi +3 olan birləşmələri məhlullarda daha davamlıdır. Nüvə reaktorlarında neytronlarla ²³⁹Pu şüalandırılmaqla ²⁴¹Am və ²⁴³Am alınır. ²⁴¹Am berilliumla ⁹Be qarışığı neytron mənbəyi kimi istifadə edilir. A. və onun birləşmələri yüksək toksikliyə malikdir.

AMERSFORT (Amersfoort) – Niderlandın mərkəzi hissəsində Utrext əyalətində şəhər. Em çayı sahilindədir. Əh. 140 min (2007). Avtomobil və d.y. magistrallarının kəsişdiyi yerdə iri nəqli qovşağı. Maşınqayırma və metal emalı, kimya, yeyinti, tütün, toxuculuq sənayesi müəssisələri; memarlıq abidələri (13) var. 1259 ildə salınmışdır.

AMƏŞA SPƏNTALAR (hərfi mənada «Ölməz müqəddəslər») – İran mifologiyasında və «Avesta»da Ahura Mazdanın yaxın köməkçiləri. Əvvəllər A.S.-in sayı altı olmuşdur. Bunlardan Vohu Manah («xoşniyyətli fikir») mal-qaranın, Aşa Vahišta («ən yaxşı həqiqət») atəşin, Xşasra Vairya («yaxşı hakimiyət») metalların, Spenta Armaiti («müqəddəs möminlik») Yer və torpağın, Harvatat («vəhdət») suyun, Aməratat («ölməzlik») bitkilərin himayədarı idi. Sonralar nizam-intizam ilahəsi Sraoşa, səxavətə görə mükafatın təcəssümü hesab olunan Aşi Vahvi və b. A.S.-in sırasına daxil olmuşdur.

AMETİST (yun. ἀμέθυστος – kefli olmayan, ayıq) – mineral, kvarsın bənövşəyi növü. Triqonal sinqoniyada kristallaşır. Dipiramidal, yaxud dipiramidal-prizmatik kristal formaları var. Rəngi solğun yasəmənədən bənövşəyiə kimidir. Qiymətli daşdır. A.-ə qranit-peqmatitlərdə, kvars damarlarında rast gəlinir. Ən yaxşı nümunələri bəzək daşı

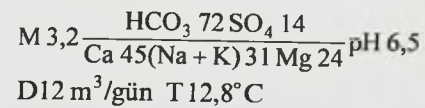

Ametist.

kimi işlədilir. Böyük yataqları Ural, Braziliya və Uruqvaydadır. Azərb. Resp.-nda Daşkəsəndə var.

AMETİST DƏRƏSİ MINERAL SU BULAĞI – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində, Gömür k.-ndən 7 km aralıdadır. Andezitlərin sütunvarı ayrılmalardan çıxır. Suyun temp-ru 12,8°C, debiti 12 m³/gün, minerallaşma dərəcəsi 3,2 q/l; şəffafdır, dadı xoşagəndir.

Balneoloji tərkibi:

Suyu az minerallaşmış, hidrokarbonatlı, kalsiumlu-natriumlu-maqneziumludur. Adı buradakı xalsedon jeodlarında (boşluqlarında) çoxlu ametist olması ilə əlaqədardır.

AMETOV İqor Mamedoviç (30.1.1947, Bakı – 1997, Moskva) – neft-qaz yataqlarının işlənməsi sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1979), prof. SSRİ fəxri neftçisi. Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitirmişdir (1970). 1972 ildən Uxta Sənaye İn-tunda müəllim, kafedra müdiri, 1984 ildən Ümumittifaq Elmi Tədqiqat Neft Sənayesi İn-tunda (Moskva ş.) laboratoriya müdiri, baş direktorun müavini işləmişdir. Tədqiqatları neft yataqlarının işlənməsi, layların neftveriminin artırılması, neft və qaz hasilatının texnika və texnologiyası, neft layının fizikası sahəsindədir. 150-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AMETROPİYA (yun. ἀμετρος – ölçmə + όπισς – görmə) – gözün anomal refraksiyası. Cismdən əks olunan paralel şüalar gözün tor qişasında mühüm fokus nöqtəsinə toplanma bilmir, bu da cismi aydın görməyə mane olur. A.-nın korreksiyası üçün eynək və təmas linzalarından istifadə edilir. Buynuz təbəqənin, göz bülürünün optik gücünün dəyişdirilməsi

üçün cərrahi əməliyyatlar və anomaliyanın lazer korreksiyası tətbiq olunur.

AMFİBİYA (yun. ἀμφίβιος – ikili həyat keçirən) – həm quru, həm də suda hərəkət edə bilən yüksək keçiciliyə malik olan hərbi və ya nəql. maşını (tank, transportyor, avtomobil, təyyarə). A.-nın ilk nümunələri 1921–22 illərdə Fransa və Amerikada hazırlanmışdır. A.-də öyüş maşınlarının üzmə qabiliyyəti hermetikləşdirilmiş gövdənin lazımı su basımı hesabına təmin edilir. Suda hərəkətdirici orqan qismində kü-rəkli pərlər, tırtıllı zəncir və süvuruculardan istifadə olunur. A.-a avtomobil sərnişin və yük daşımalarını yerinə yetirən və onların çay, göl və digər su mə-nələrindən keçməsinə təmin edən nəql. vasitəsidir. Bu maşınların keçicilik qa-

Amfibiya-avtomobil.

biliyyəti yüksəkdir, bütün oxları aparan avtomobil şassilərinin bazasında hazırlanır; iki, üç və dörd oxlu olur. A.-avtomobil adı avtomobillərin bütün aqre-qatlarını özündə birləşdirməklə, suda hərəkət etmək üçün qayıq tipli hermetik kuza, suatan hərəkətverici, yaxud avar vinti, su sükani, dalğaqaaytarıcı sipər və suçəkən nasos ilə təchiz olunur. A.-təyyarənin (hidrotəyyarə) yerdən və sudan qalxmaq və ya enmək üçün təkərli şassiləri var. Uçan qayıqlar əsasında konstruksiya edilmiş A.-təyyarələr daha geniş yayılmışdır. A.-a **erokirşənin** xizəkləri (bax *Aerokirşə*) keçicilik qabiliyyəti yüksək olan qayıq-xizəklərə əvəz olunub. A.-gəmi hərəkət zamanı gövdəsi sudan tamamilə ayrılma bilən *hava yastıqlı gəmidir*. Belə gəmilər sahil körpüsü və limanı olmayan sahillərə yük daşımaq və s. üçün istifadə edilir.

AMFİBİYA-GƏMİ – bax *Amfibiya*.

AMFİBİYALAR (yun. ἀμφίβιος), i k i y a ş a m l ı l a r – onurğalı heyvanlar sinfi; bax *Suda-quruda yaşayanlar*.

AMFİBOL-ASBƏST – bax *Amfibollar*.

AMFİBOLİT – metamorfik süxur. Əsasən, amfiboldan (buynuz daşından) və

plagioklazdan (andezindən), bəzən qranatdan, biotitdən, epidotdan, kuminq-tonitdən və kvarsdan ibarətdir. A. ultra-əsasi, əsasi və orta maqmatik süxurların, qismən çökmə süxurların regional və təmas metamorfizmə uğraması nəticəsində əmələ gəlir. Rəngi tünddən qaraya qədərdir. Tökmə, şistvarı, zolaqlı, yaxud xətti quruluşa malikdir. Ultra-əsasi süxurlardan yaranan A.-in tərkibində plagioklaz olmur və onun bu növü hornblendit adlanır. Müxtəlif yaşlı metamorfik süxurların yayıldığı ərazilərdə, əsasən, Kembriyəqədərki qalxanlarda (Baltik, Ukrayna, Aldan və s.) rast gəlinir. Çıngıl almaq üçün xammaldır. Qara rəngli növləri məmulat daşı və üzlük material kimi işlədilir. Azərb.-da Kəlbəcər r-nunda var.

AMFİBOLİYA – bax *Məntiqi səhvlər*.

AMFİBOLLAR (yun. ἀμφίβολος – qeyri-müəyyən) – süxur əmələ gətirən minerallar (dəmir, kalsium, maqnezium, nadir hallarda alüminium və qələvilərin hidrosilikatları) qrupu. Bu qrupda 100-dən çox mineral var. Sinqoniyası monoklinik, nadir halda rombikdir. Kristalları prizmatik, dənəli, iynəvarı və liflidir. Yaşıl, qara, göy, qonur, bəzən rəngsiz olur. Sıxlığı 2800–3800 kq/m³, sərtliyi – 5–6. Digər silikatlarda olduğu kimi A.-ın kristallik quruluşunun əsasını öz aralarında 2 və ya 3 ümumi oksigen ionu ilə

Qələvi amfibollu arfvedsonit.

birləşmiş silisium-oksigen tetraedri təşkil edir. Əsas qrupların tərkibi Si₄O₁₁ radikalıdır və hər belə radikalda hökmən (OH)₂ və ya flüor, xlor iştirak edir.

A. iki yarımqrupa bölünür: 1) rombik {antofillit (Mg,Fe)₇[OH]₂×[Si₄O₁₁]₂}; 2) monoklinik {*aktinolit*, *hornblend*, ribekit [Na₂Fe₃·Fe₂×(OH)₂(Si₄O₁₁)₂], arfvedsonit [Na₃(Fe·Mg)₄(Fe₄·Al), (Si₄O₁₁)₂(OH, F)₂], qlaukofan [Na₂(Mg, Fe)₃Al₂(Si₄O₁₁)₂(OH, F)₂]}.

A. maqmatik və metamorfik süxurlarda olur. Yer qabığında yayılma dərəcəsinə görə çöl şpatları və kvarsdan son-

radır. Geniş temp-ı və təzyiq intervalında kristallaşır. Azərb.-da Kiçik Qafqazda və Böyük Qafqazda çoxdur. Nazik lifli növləri (amfibol asbesti) texniki məqsədlər üçün istifadə edilir.

AMFİBOLLAŞMA – piroksenlərin və digər mineralların amfibollara çevrilməsi prosesi. A. prosesi regional metamorfizmə uğramış, yaxud intruziyaların təması təsirinə məruz qalmış maqmatik, metamorfik və əsasi tərkibli çökmə süxurlar üçün səciyyəvidir.

AMFİDİPLOİD (yun. ἀμφί – iki tərəfdən + διπλός – ikiqat + είδος – növ), allotetraploid – hüceyrələrində 2 növün tam diploid xromosom yığımının uyğunlaşdığı hibrid orqanizm. A. *poliploidiyanın* (daha dəqiq allopoliploidiyanın) xüsusi bir halıdır. Növlərəarası sadə hibridlərdən (amfihaploidlərdən) fərqli olaraq, A. meyozun normal gedişini təmin edən bütün xromosomların cüt olması nəticəsində məhsuldardırlar. Kələm (*Brassica oleracea*) və turpun (*Raphanus sativus*) meyvəsiz hibridinin xromosom yığımını 2 dəfə artırmaqla, 1924–27 illərdə Q.D. Karpeçenko ilk dəfə məhsuldar cinsarası A. olan rafanob-rassikanı almışdır. A.-in təbiətdə öz-özünə törəməsi növəmələgəlmənin mühüm mənbəyidir. İsveç genetik A. Myuntsinq (1931) ısırqanın yabanı növünü (*Galeopsis tetrahit*) süni yolla diploid növlərdən (*G.spesiosa* və *G.pubescens* növlərindən) yenidən yaradaraq, bunu sübut etdi. 1936 ildə rus alimi V.A.Ribin göyəm (*Prunus spinosa*) və alçadan (*P.divaricata*) yeni mədəni gavalı (*P.domestica*) yaratmışdır. Çovdar və buğda (tritikale), buğda və ayrıqotu (buğda-ayrıqotu hibridləri) arasında da A. alınmışdır. İlk dəfə heyvanlarda A. *B.L.Astaurov* tərəfindən (1963) ipəksarıyanın 2 növünün (*Bombyx mori* və *B.mandarina*) çarpazlaşdırılması nəticəsində yaradılmışdır.

Amfidiploidlər.

AMFİFİL BİRLƏŞMƏLƏR (yun. αμφί – ikili + φίλια – sevmək, dostluq etmək) – hidrofily və hidrofob həlledicilərdə həll olma qabiliyyətinə malik birləşmələr. A.b.-nin molekuluna hidrofob xassə göstərən alifatik və ya aromatik karbohidrogen radikalı uzun karbohidrogen zənciri (10-dan çox CH₂-qrupu), həmçinin hidrofily xassəli polyar qruplar (başlıq) daxildir. A.b hidrofily qrupunun tipindən asılı olaraq yüklənmiş kation (aminlər RNH₃⁺) və ya anion (karboksilatlar RCO₂⁻, sulfatlar RSO₄⁻, sulfonatlar RSO₃⁻, fosfatlar RHPO₄⁻) funksional qruplu və yüklənməmiş (ROH, RSH) funksional qruplu olur. Məlum üzvi birləşmələrin əksəriyyətində yüklənmiş funksional qrupların sayı birdən çoxdur. Məs., makromolekulyar birləşmələr – zülallar, lipoproteidlər, blok-sopolimerlər (polietilenoksid-polipropilenoksid, polietilenqlikol-polilaktid və s.). Funksional qrupların (polyar və ya qeyri-polyar) aralarında baş verən molekuldaxili qarşılıqlı təsir nəticəsində zülal molekullarında üçüncü quruluşun yaranması bu birləşmələrin amfifil təbiətini nümayiş etdirir. Amfifil blok-sopolimerlərdə də kifayət qədər uzun hidrofily və hidrofob fraqmentlər mövcuddur. Blok-sopolimerlərin amfifil xassələri kimyəvi quruluşla və makromolekulda hidrofilylipofily balansla (HLB) müəyyən edilir. Belə sopolimerlər HLB-dən asılı olaraq həm yağda, həm də suda həll olur. A.b.-nə əksər dərman maddələri aiddir. A.b. canlı təbiətdə xüsusi rol oynayır. Canlı orqanizmi zərərli xarici təsirdən ayıran hüceyrə membranı amfifil molekullardan ibarətdir. Məhz belə molekullar hüceyrənin daxili orqanellərini təşkil edir, onun bölünmə prosesində və ətraf mühitlə maddələr mübadiləsində iştirak edir. Nanomaterial və nanotexnologiyada maddələrin alınmasında A.b. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məs., müasir nanosistemlər terapevtik sistem növlərindən biri kimi dərman maddələrini hüceyrə daxilinə nəql etmə qabiliyyətinə malikdir.

AMFİKTİONİYA (yun. Ἀμφικτιονία – ətrafda yaşayanların ittifaqı) – Qədim Yunanıstanda tayfaların hər hansı bir allaha birgə sitayiş məqsədilə yaratdıqları ittifaq. Əvvəllər dini, sonralar dini-siyasi xarakter daşıyan bu birliklər arxayik dövrdə yayılmış, bəziləri sonralar da mövcud olmuşdur. Piley-Delf və Delos A.-ları daha məşhur idi. Mərkəzi və Şimali Yunanıstanda yaşayan tayfalardan

ibarət Piley-Delf A.-sında *Demetraya* (Amfeldə) və *Apollona* (Delfdə) sitayiş olunurdu. Onların mərkəzi Delf ş.-ndəki Apollon məbədi idi. E.ə. 6–4 əsrlərdə məbədin maraqları uğrunda Piley-Delf A.-sı dəfələrlə «müqəddəs» müharibələr aparmışdı. Piley-Delf A.-sının başçısı *II Filipp* ondan Yunanıstanda Makedoniya hegemonluğunun möhkənlənməsi məqsədilə istifadə edirdi. Delos A.-sı isə, əsasən, İoniyaya tayfalarından ibarət idi.

AMFİMİKSİS (yun. ἀμφί – iki tərəfdən + μιξίς – qarışma), bitki və heyvanlarda – cinsiyyət prosesinin adı tipi; bu zaman erkək və dişi cinsiyyət hüceyrələrinin nüvələri birləşir. Dar mənada A. iki fərddən əmələ gələn və qohum olmayan iki cinsiyyət hüceyrəsinin (qametlərin) birləşməsi və ya kopolyasiyasıdır. “A.” terminini 19 əsrin 80-ci illərində alman biologu A. Veysman təklif etmişdir. A. çiçəkli bitkilərdə ikiqat mayalanma şəklində baş verir. Yosunlarda qametlərin ölçüsündən və onlarda qamçılardan olmasından asılı olaraq cinsi proses üç variantda mümkündür: *heteroqamiya*, *izoqamiya* və *ooqamiya*. Bax həmçinin *Mayalanma*.

AMFİSBAENLƏR. İkiyerişlilər (*Amphisbaenia*) – pulcuqlu sürünənlər yarımdəstəsi. Torpağı eşməyə uyğunlaşmışlar. Gözlərinin üstündə dəri pərdə var. Bədəni qurdşəkillidir (uz. 10–75 sm), bütöv zirehli “çexol”la örtülüdür, quyruğu qısadır. Əksəriyyəti ayaqsızdır; təkə ikiayaqlılar cinsinin (*Bipes*) nümayəndələrində barmaqları reduksiyyaya uğrayan qısa qabaq ayaqları qalmışdır. 4 fəsiləsi, 4 cinsi, 140-ədək növü məlumdur. Geniş yayılmış fəsiləsi 20-ədək cinsdən və 120-ədək növdən ibarət ikiyerişlilərdir (*Amphisbaenidae*). Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerika, Afrika subtropik qurşaqlarında, Pireney və Ərəbistan yarımadasında yayılmışlar. Torpaq altında qazdıqları “yollar”la quyruğu ilə irəliləyən hərəkət edir. Əsasən, həşərat və xırda onurğasızlarla qidalanırlar. Qarışqa, termit və siçan yuvalarına 2–6 yumurta qoyur və çox vaxt orada da yaşayırlar.

AMFİTEATR (yun. ἀμφιθέατρον – 1) Qədim Romada kütləvi tamaşalar (qladiatorların, vəhşi heyvanların döyüşü, teatrvarı tamaşalar) göstərilən monumental tikili. Planda ellipsvarı olmuşdur. A.-ın mərkəzində *arena*, onun ətrafında isə tamaşaçılar üçün pillə-pillə qalxan oturmaq yerləri var idi. Konstruksiyanın əsasını mürəkkəb tağ və sütun sistemi təşkil edirdi. Tağ və sütunların ara-

Amfiteatr (Afina).

"Albert holl" amfiteatrı (London).

sında tağtavanlı qalereyalar və pilləkənlər, arenanın alt hissəsində isə vəhşi heyvanlar üçün qəfəslər və səhnə maşınları yerləşirdi. İtaliya, Yunanıstan, Türkiyə və s. ölkələrin ərazisində qismən mühafizə olunmuş A.-lar qalmışdır. İtaliyanın Pompey ş.-dəki A. (e.ə. 80-ci illər) ən qədim memarlıq abidəsi kimi dövrümüzədək qorunub saxlanılmışdır. Romadakı *Kolizey*, Afinadakı Dionis teatrı klassik A. nümunələridir. Müasirlik baxımından Londondakı "Albert holl", Nyu-Yorkdakı "Medison-skver-Qarden" kimi A. tipli tikililərdə konsert, teatr tamaşaları verilir, stadionlarda isə idman yarışları təşkil olunur. 20 əsrin 2-ci yarısından üstüörtülü stadionların tikilməsinə üstünlük verilmişdir. 2) Müasir teatrın tamaşa zalında parterdən müəyyən hündürlükdə yerləşən və pilləpillə qalxan oturmaq yerləri.

AMFİTEZA, dilçilikdə – *antonimiyanın* bir növü. A.-da qarşılaşdırılan əks mənaların hər ikisi təsdiq edilir. Məs., yerlə-göylə əlləşir; yay əkinçi, qış dilənçi və s.

AMFİUMLAR (Amphiuma) – amfiumlar fəsiləsindən quyruqlu suda-quruda yaşayanlar cinsi. Bədəni tünd rənglidir,

Amfium.

anqvilə bənzəyir; uz. 1 m-ədək olur. 2 cüt rudiment ətrafın hərəsində 1–3 barmaq var. Yaşlı A.-ın başının yanlarında şəkl dəyişmiş qəlsəmə yarığı var. Göz qapaqları yoxdur. Şimali Amerikanın c.-ş.-ində 3 növü yayılmışdır. Bataqlaşmış su hövzələrində, çəltik zəmilərində və s. yerlərdə su və yarımusu həyatı keçirirlər. Yaşlı A. uzun müddət quruda qala bilərlər. Gecələr fəal olur, gündüzlər isə gizlənirlər. Dişləməklə özünü müdafiə edir. Su onurğasızları və həşəratlarla, bəzən xırda balıqlar və suda-quruda yaşayanlarla qidalanır. Kannibalizm hallarına da təsadüf olunur. Dışisi quruda rütubətli yerlərdə (yerə tökülmiş quru budaqlar, çır-çırçı altındakı çuxurlar, daşlar) 150-ədək təsbəhəbənzər uzun qaytanşəkili kürü tökür və onları qoruyur. Anqviləoxşar A. (A.means) qəfəs şəraitində saxlanır, burada hər fərd 27 ilədək yaşayır.

AMFODONTÓZ – bax *Parodontoz*.

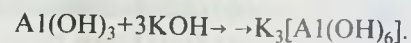
Amfora. E.ə. 4 əsr. Britaniya muzeyi.

AMFOLİTLƏR – bax *Amfoterlik*.

ÁMFORA (yun. ἀμφορέω, hərfi mənada – iki tərəfdən daşınan) – əsasən gildən, bəzən də metaldan hazırlanan dar boğazlı iki qulplu antik qab. Arxeoloji qazıntılar e.ə. 2-ci minilliyin 2-ci yarısından etibarən A.-nın məişətdə istifadə edildiyini göstərir. A.-lar maye və yağların daşınması və saxlanması üçün, həmçinin ziyafətlərdə istifadə olunurdu.

AMFOTERLİK (yun. ἀμφότερος – bu və ya digəri) – bəzi kimyəvi birləşmələrin müxtəlif şəraitlərdə turşu və ya əsasi xassə göstərməsi. Amfoter birləşmələr məs., $Al(OH)_3$ suda elektrolitik dissosiasiya etdikdə şəraitdən asılı olaraq H^+ (turşu xassəsini göstərən) və ya OH^- (əsasi xassə göstərən) ionlarını əmələ gətirir. $Al(OH)_3$ qüvvətli turşularla qarşılıqlı təsirdə əsasi xassə verir: $Al(OH)_3 + 3HCl \rightarrow AlCl_3 + 3H_2O$; qüvvətli əsaslarla reaksiyada isə $Al(OH)_3$ turşu xassəsi göstərir:

$Fe(OH)_3$, $Cr(OH)_3$, $Be(OH)_2$, $Zn(OH)_2$ və s., həmçinin bu hidrokislərə uyğun olan oksidlər – Al_2O_3 , Fe_2O_3 , Cr_2O_3 , BeO , ZnO və s. amfoter xassəlidir. Turşu və əsasların protolitik nəzəriyyəsinə görə amfoter birləşmələr – amfolitlər – şəraitdən asılı olaraq protonların donoru və ya akseptoru olan elektrolitlərdir (məs., hidrokarbonat ionu: $HCO_3^- + H^+ = H_2CO_3$ və $HCO_3^- = H^+ + CO_3^{2-}$). Bir çox amfolitlərin molekulu eyni zamanda turşu və əsasi qrupları saxlayır, məs., su $H_2O \rightleftharpoons H^+ + OH^-$, qlisin aminturşu $NH_2CH_2COOH \rightleftharpoons H_3N^+CH_2COO^-$.

Lyuisin turşu və əsaslar nəzəriyyəsinə görə amfolit şəraitdən asılı olaraq elektron cütünün donoru və ya akseptoru olan birləşmədir; məs., brom 3-flüorid $2 BrF_3 \rightleftharpoons BrF_2^+ + FBrF_4^-$

ÁMHARA DİLİ – amhara xalqının dili. Efiopiyanın dövlət dilidir. Eritreya, Somali, Sudan və b. ölkələrdə məişət dili kimi yayılmışdır. Efiopiyada A.d.-ndə təq. 25 mln. adam danışır (2003).

A.d. efiosemit dillərindən biridir. Bir-birindən az fərqlənən 3 dialektə ayrılır: şoan, qocam, qondar. A.d.-ndə 7 sait və 28 samit fonem var. Fonetikasında larinqallığın tam sıradan çıxmasına və leksikasında kuşit elementlərinin çoxluğuna görə digər efiosemit dillərdən fərqlənir. Sintaksisi xəbərin sabit olaraq cümlənin sonunda gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Şoan dialekti əsasında formalaşmış müasir A.d. 19 əsrin sonlarından intensiv inkişaf etməyə başlamışdır. A.d.-ndə efiop heca yazısından (spesifik amxar səslərini əks etdirən işarələr əlavə olunmaqla) istifadə olunur.

Əd.: Титов Е.Г. Грамматика Амхарского языка. М., 1991; Hartmann J. Amharische Grammatik. Wiesbaden, 1980.

AMHARALAR (özlərini amara adlandırırlar) – Efiopiyanın ən böyük xalqı. Əsasən, ölkənin mərkəzi, ş. və şm. r-nlarında yaşayırlar. Sayları 20 mln. nəfərdir (2000). Həmçinin Eritreya (181 min), Sudan (60 min), bir qismi isə Cibuti, Misir, İtaliya və ABŞ-da məskunlaşmışdır. Efiopiya keçid irqinə aiddirlər. *Amhara dilində* danışirlər. Dindarları xristiandır, müsəlmanlar da var. Yazıları xüsusi əlifbə əsasındaadır. A.-in etnik birliyi 13 əsr–14 əsrin əvvəllərində Amhara-Saynt və Şoa vil.-lərində formalaşmışdır. Efiopiya imperiyasında imtiyazlı etnos idilər. Hazırda amhara dili Efiopiyada əsas ünsiyyət dilidir. Məşğuliyyətləri, əsasən əkinçilik, qismən də maldarlıqdır. Quşçuluq, arıçılıq, sənətkarlıq (dəmirçilik, zərgərlik, dulmuşçuluq və s.) inkişaf etmişdir.

AMİÇİ (Amici) Covanni Battista (25. 3. 1786, Modena–10.4.1863, Florensiya) – italyan botaniki; optik və astronom. Moden Un-tinin (1818–25) və Piza Un-tinin (1831–35) prof. Əsas kəşfləri anatomiya sahəsindədir. Bitki hüceyrəsində protoplazmanın hərəkətinə və ilk dəfə ali bitkilərdə tozcuq borusunun təsvirini vermiş (1823), mikroskopun immersion obyektivini kəşf etmişdir (1827).

AMİD DÖYÜŞÜ (359) – Sasani şahı II Şapur ilə romalıların arasında döyüş. Bi-

zans tarixçisi Ammian Marsellinin məlumatına görə döyüş Amid yaxınlığında baş vermişdir. II Şapurun bacısı ilə evlənmə Albani çarı *Urnayr* A.d.-ndə Sasani şahının müttəfiqi idi. Müttəfiq ordu romalıları məğlubiyyətə uğrattı. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu Urnayrın Ermənistanda qələbə bayrağı ucaltdığını qeyd edir. Bu hadisənin A.d.-ndən sonra baş verdiyi ehtimal olunur.

AMİDAİZM – yapon buddizmində dini cərəyan; əsasında Budda Amida (sanskritcə Amitabha) kultu durur. Yaponiyaya Amida kultu 8 əsrdə Çindən gəlmişdir. 12–13 əsrlərdə Yaponiyada yaranan dörd A. məktəbinin (Yudzu nembutsu-syu, Dzedeo-syu, Dzedeo-sin-syu və Dzi-syu) hazırda təq. 20 mln. ardıcılı və 27 min məbədi var.

AMİDAZALAR – hidrolaza sinfinə aid fermentlər; ammoniyakın əmələ gəlməsi ilə amid rabitəsinin parçalanmasına katalitik təsir göstərir. A. canlı orqanizmlərdə azot mübadiləsində iştirak edir və təbiətdə geniş yayılmışdır. A.-in əsas nümayəndələri ureaza, qlutaminaza, arginaza və asparaginazadır. Sonuncunun əsasında hazırlanan preparatlar tıbdə istifadə olunur.

AMİDLƏR, karbon turşularının törəmələri; ümumi formulu $RC(O)NR'R''$ (R, R' və R'' – hidrogen və ya üzvi radikalıdır). Birli $RC(O)NH_2$ və ikili $RC(O)NHR'$ amidlər amfoter xassəli kristal maddələr, üçlü amidlərin $RC(O)NR'R''$ əksəriyyəti zəif əsasi xassəli mayelərdir. A.-in aşağı nümayəndələri suda yaxşı həll olur. A. qüvvətli mineral turşularla davamsız, asan hidrolizə uğrayan duzlar əmələ gətirir. A.-in hidroliz və oksidləşməsindən turşu, dehidratlaşmasından nitrillər, brom və xlorla qarşılıqlı təsirdən N-brom- və N-xloramidlər, etilen-oksidlə qarşılıqlı təsirdən isə amidlərin N-hidroksietil törəmələri (aminlərin reduksiyasında böyük sənaye əhəmiyyətinə malikdirlər) alınır. Amidlərin alkilhalogenidlərlə, anhidridlərlə, halogenanhidridlərlə və ya mürəkkəb efirlərlə qarşılıqlı təsirdən $C(O)NH_2$ və $CONHR$ qruplarında hidrogen atomları alkil və ya asil qrupları ilə əvəz edilə bilər. Karbon turşularının və ya onların xloranhidridlərinin, anhidridlərinin və efirlərinin ammoniyak və aminlərlə qarşılıqlı təsiri A.-nin əsas alınma üsuludur. A. kağız, süni dəri, polivinilxloridin plastifikatoru kimi, poliakril liflərin alınmasında həlledici kimi, piroliz qazından asetilen və dien

karbohidrogenlərinin, həmçinin radioaktiv metalların ayrılmasında ekstragent kimi, polimerlər istehsalında, boyaq maddələri və sulfamid preparatlarının və s. sintezində xammal kimi tətbiq edilir.

Metalların A. – ümumi formulu $M(NH_2)_n$ (n – metalın oksidləşmə dərəcəsidir) olan qeyri-üzvi birləşmələr. Metalların A.-i ion birləşmələridir, hidrokislərin analoqlarıdır və dissosiasiyaya uğrayaraq NH_2^- anionu əmələ gətirirlər. Qələvi və qələvi-torpaq metalların A.-i normal şəraitdə davamlı kristal maddələrdir; keçid metalların A.-i yalnız maye ammoniyakda davamlıdır; ağır metalların A.-i, adətən, partlayış təhlükəlidir. Metalların A.-i su, turşularla asanlıqla reaksiyaya girərək ammoniyak və ya ammonium duzlarını əmələ gətirirlər. Qələvi metalların A.-i qızdırıldıqda ammoniyak və metal nitridinə (litium amid $LiNH_2$ olduqda), və yaxud metallara (digər amidlərdə) parçalanır. Qələvi və qələvi-torpaq metalların amidləri metal katalizatorların iştirakı ilə bərk metalların maye ammoniyakla qarşılıqlı təsirdən, qələvi metalların amidləri – ərimiş metalların qazşəkili NH_3 -la reaksiyasından, digər metalların A.-i – qələvi metalların amidlərinin maye ammoniyakda duzlarla mübadilə reaksiyasından alınır. Natrium amid ($NaNH_2$) üzvi sintezdə qüvvətli əsas kimi, keçid metalların A.-i isə metalnitridli keramik materialların alınmasında istifadə edilir.

AMİDOSTOMÓZ (yeni lat. amidostomosis) – ördəklərdə və qazlarda, bəzən başqa quşların mədəsində parazitlik edən Amidostomum anseris nematodunun törətdiyi helmint xəstəliyi. Geniş yayılmışdır, əsasən, cavan heyvanlarda çox vaxt ölümə nəticələnən epizootiya formasında baş verir. Quşlar otlaqlarda, xüsusilə rütubətli yerlərdə bir-birindən yoluxur. Qışda A. sürfələri məhv olduğu üçün yazda otlaqlar təmiz olur. Sürfə quşun mədəsinə düşdükdə onun iltihabına, bəzən də deşilməsinə səbəb olur. Quşlarda iştaha azalır, anemiya başlayır, onlar arıqlayır və məhv olurlar. Diaqnoz klinik əlamətlərə əsasən qoyulur, quşların fekalisində amidostom yumurtalarının laboratoriyada aşkar olunur və patoloji-anatomik tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq edilir. Müalicəsi antihelmintiklərlə aparılır. **Profila ktika s i** körpə quşların ayrıca yetişdirilməsindən, otlağın dəyişdirilməsindən, yetkin quşların dövr

olaraq dehelmintləşdirilməsindən ibarətdir.

AMİL SPIRTLƏRİ – bax *Pentanollar*.

AMİL AZALAR, hidrolaza sinfinin fermentləri; ehtiyat polisaxaridlərin (o cümlədən nişastanın, qlikogenin) parçalanmasının katalizatorudur. Heyvanların, bitkilərin, göbələklərin və mikroorqanizmlərin bütün toxumalarında tapılmışdır. Substrata təsir xarakterindən asılı olaraq, α -A. (daxili α -1,4-qlikozid rabitələri parçalayır), β -A. (polimer zəncirinin sonundan maltoza qalıqlarını ardıcıl qoparır), γ -A. və ya qlükoamilazlara (polisaxariddən qlükoza qalıqlarını qoparır) ayrılır. A. spirt və çörəkbişirmə sənayesində, qlükoza və s. istehsalında, nişasta tərkibli xammalın şəkərləşdirilməsində istifadə edilir. β -A. qlikogen mübadiləsinin pozulması ilə əlaqədar irsi xəstəliklərin – qlikogenozların diaqnostikasında geniş tətbiq edilir.

AMİLLƏR BAZARI – *istehsal amillərinin* (əmək, kapital və təbii resurslar bazarı) alqı-satqısının həyata keçirildiyi və tələblə təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində həmin amillərə qiymət qoyulduğu bazar.

AMİLOFİL BİTKİLƏR (yun. $\alpha\mu\lambda\acute{o}\nu$ – nişasta + $\phi\iota\lambda\acute{\epsilon}\omega$ – sevirəm) – fotosintez nəticəsində əmələ gələn şəkəri nişastaya çevirən bitkilər. Nişasta bitkinin yarpaq və b. hissələrində toplanır. Yaşıl bitkilərin çoxu A.b.-dir.

AMİLOİDÖZ (yeni lat. amyloid – nişasta növü sözündən), *amiloid distrofiyası* – orqan və toxumaların hüceyrəarası sahələrində fibrilyar zülalın (amiloidin) toplanması ilə müşayiət olunan zülal mübadiləsinin pozulması. A.-un baş verməsini ilk dəfə 1803 ildə fransız həkimi və anatomu A.Portal və 1844 ildə K.Rokitanski təsvir etmişlər ("amiloid" terminini isə 1853 ildə R.Virxov təklif etmişdir). A.-un lokal forması (məs., Alshaymer xəstəliyi zamanı baş beyinin A.-u, şəkərli diabetdə mədəaltı vəzinin A.-u) geniş yayılmışdır. Klinik cəhətdən A.-un sistem formaları daha mühüm xüsusiyyət kəsb edir. Bu zaman böyrəklər, ürək, sinir sistemi və başqa orqanlar zədələnir (məs., vəرم, sifilis, revmatoid artrit və s. xəstəliklər zamanı). Qocalıq A.-unda prosesə, əsasən, ürək cəlb olunur. Müalicəsi: A.-un formasından asılıdır (qara ciyərin transplantasiyası, kimyəvi müalicə, onurğa beyininin köyük hüceyrələrinin köçürülməsi).

AMİLOPEKTİN – bax *Nişasta*.

AMİLOPLASTLAR (yun. $\alpha\mu\lambda\acute{o}\nu$ – nişasta + $\pi\lambda\alpha\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ – düzəldilmiş) – rəngsiz plastidlər, leykoplastların növ müxtəlifliyi. Fotosintezedici orqanlardan daxil olan monosaxaridlərdən A.-da dənələr şəklində toplanan ikincili nişasta sintez olunur. A. köklər və zoğlar, o cümlədən şəklə dəyişmiş kökümsovlar və kökümeyvələrin ehtiyat toxumaları üçün səciyyəvidir.

AMİLÖZA – bax *Nişasta*.

AMİMİYA (a... + *mimika*) – mimikanın zəifləməsi və ya heç olmaması. Ruhi xəstəliklər, üz sinirinin ikitərəfli iflici və Parkinson xəstəliyi zamanı müşahidə edilir.

AMİN (ər. أمين – inanmaq, güvənmək; yun., lat. və qədim yəhudi dilində müstəcəb olsun deməkdir) – *xristianlıq, iudaizm və islamda*, bir qayda olaraq, bütün dualar, xütbələr, müqəddəs mətnlər bu sözlə bitir. A. mətn sonluğu kimi ilk dəfə *Tövratda* işlənmişdir. İslam dinində A.-in bu funksiyanı daşması iudaizmin təsiri ilə bağlıdır. *Cahiliyyə* dövründə ərəblərin bütlərə etdiyi dualarda A. kəlməsi işlənməmişdir.

"**AMİN**" – Təbrizdə 1960 ildə Mir Eyub Pirayevin rəhbərliyi ilə fars dilində gündəlik buraxılmış qəzet.

AMİNASİDURİYA – aminturşuların və ya onların parçalanma məhsullarının sidiklə artıq miqdarda xaric olması. Əsasən, irsi pozuntular nəticəsində inkişaf edir. Müalicəsi konkret pozuntudan asılı olaraq fərdi aparılır. Əsasən, qidada zülalların azaldılması ilə pəhriz, çoxlu maye qəbulu, nikotinamid, göstəriş olduqda – litotomiya.

AMİNAZİN – neyroleptik dərman. Əsas səciyyəvi xüsusiyyəti psixozlu xəstələrdə sayıqlama və hallüsinasiyanı aradan qaldırmaqdır. Hərəkəti fəallığı zəiflədir, skelet əzələlərini sütləşdirir, qan təzyiqini aşağı salır. Hipotermik və zəif antiaritmik təsirlidir. Psixi və bəzi yüksək əzələ tonuslu sinir xəstəliklərinin müalicəsində, cərrahi əməliyyatda və qusmanın qarşısını almaq üçün işlədilir. Revmokardit, mədə xorası, hipotoniya, həmçinin böyrək, qanyaradıcı orqanların və s. xəstəliklərində A. ziyanlıdır.

AMİNBENZOLSULFOTURŞULAR (anilinsulfoturşular) – üzvi birləşmələr. Ümumi formulu $H_2NC_6H_{5-n}(SO_2OH)_n$, burada $n=1-4$. Rəngsiz kristal maddələrdir; üzvi həlledicilərdə həll olmur. Aminbenzoldisulfoturşu suda yaxşı,

aminbenzolmonosulfoturşu isə pis həll olur. Bir amin və bir sulfo qrupu olan A.-in üç izomeri mövcuddur: ortanil (2-aminbenzolsulfoturşu), metanil (3-aminbenzolsulfoturşu) və sulfanil (4-aminbenzolsulfoturşu) turşuları.

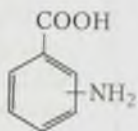
A. – zəif turşulardır, məs., sulfanil turşusu üçün $pK=3,24$; daxili duzlar əmələ gətirirlər, məs., sulfanil turşusu aşağıdakı formulda olur:

A. amin qrupu üzrə alkiləşmə və asilləşməyə məruz qala bilən, suda həll olan duzların əmələ gəlməsi ilə qələvilərlə neytrallaşdırılır. Aminbenzolmonosulfoturşuların diazotlaşdırılmasından azoboyaq maddələrin istehsalında istifadə edilən diazobenzolsulfoturşular $N^+_2C_6H_4SO_2O^-$ alınır.

Anilini sulfolaşdırmaqla sulfanil turşusu, nitrobenzolu sulfolaşdırıb sonradan nitroqrupu reduksiya etməklə metanil turşusu, 2-xlornitrobenzol əsasında isə ortanil turşusu alınır. Sulfanil turşusu daha çox praktiki əhəmiyyətə malikdir. A. azoboyaq maddələrin, indikatorların, sulfanilamid preparatların, üzvi reagentlərin istehsalında tətbiq edilir.

AMİNBENZOY TURŞULARI – aromatik aminturşular. Ümumi formulu:

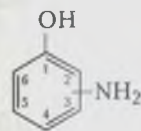
A. t.-in üç izomeri vardır: 2-aminbenzoy (*antranil*), 3-aminbenzoy və 4-aminbenzoy turşuları; müvafiq olaraq t_{er} , 145°C, 179,5°C və 187°C; suda pis, spirtə və efrdə nisbətən yaxşı həll olurlar. A. t. amfoter xassəyə malikdir; mineral turşularla və qələvilərlə suda həll olan duzlar əmələ gətirir.

A. t. üçün funksional qrupların iştirakı ilə baş verən reaksiyalar (məs., amin qrupunda hidrogen atomları asanlıqla alkil və aril qrupları ilə əvəz olunur) və həmçinin benzol halqasında əvəzetmə (məs., reduksiya, sulfolaşma, halogenləşmə) reaksiyaları xarakterikdir. Antranil turşusu qızdırıldıqda anilinə qədər dekarboksilləşir; antranil turşusu Cd, Co, Cu, Ni, Zn, Pb və Hg ilə çətin həll olan birləşmələr əmələ gətirir ki, bu da həmin metalların qravimetrik üsulla təyin edilməsində istifadə edilir.

Antranil turşusunu ftalimidin natrium-hipoxloritlə oksidləşməsi ilə və ya ftal anhidridinin ammonolizindən alınan birləşməni sonradan oksidləşdirməklə alırlar. 3-aminbenzoy və 4-aminbenzoy turşuları müvafiq nitrobenzoy turşularının katalitik hidrogenləşməsindən sintez olunur. A. t. analitik kimyada, *azoboyaq maddələrinin* və *indiqoid boyaq maddələrinin*, atriqli maddələrin, dərmanların (anestezin, novokain), pestisidlərin və s. istehsalında tətbiq edilir.

AMİNFEBRİN – bax *Asetanilid*.

AMİNFENOLLAR (hidroksianilinlər, aminhidroksibenzollar) – aromatik birləşmələr. Ümumi formulu:

A.-in 3 izomeri vardır: 2-aminfenol (orto-izomer), 3-aminfenol (meta-izomer) və 4-aminfenol (para-izomer); rəngsiz kristal maddələr olan bu izomerlər müvafiq olaraq 174°C, 123°C və 189,5°C temp.-rdə əriyir. 2- və 4-aminfenollar havada oksidləşərək tünd-qəhvəyi rəngə boyanırlar. 3-aminfenol stabildir. A. amfoter xassələrə (mineral turşular və qələvilərlə qarşılıqlı təsirdə duzlar əmələ gətirir) malikdir. 2- və 4-aminfenollar 2- və 4-nitrolorbenzolların qələvi ilə sabunlaşmasından əmələ gələn 2- və 4-nitrofenolları sonradan reduksiya etməklə alınır. 3-aminfenol 3-aminbenzolsulfoturşunun duzunu əritməklə və ya rezorsini ammonyakın sulu məhlulu ilə işləməklə alınır. A. və onların törəmələri aşkarlayıcı maddə kimi fotoskillərin çıxarılmasında (məs., metol, amidol), boyaların və əcazılıq vasitələrinin istehsalında tətbiq edilir. A. selikli qişanı qıcıqlandırır və dermatitlər törədir.

AMİNLƏR – ammonyak molekulunda hidrogen atomunun R üzvi radikallarla əvəz olunmasından alınan üzvi birləşmələr. Əvəzedicilərin sayından asılı olaraq birli RNH_2 , ikili $RR'NH$ və üçlü $RR'R''N$ aminlərə bölünür. Molekulunda amin qruplarının sayına görə mono-, di-, tri- və poliaminlərə ayrılır. *Piperidin*, *xinuklidin* kimi tsiklik A. də mələumdür.

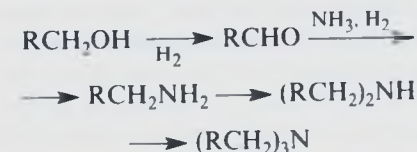
Aşağı A. – ammonyak iyli qazlar, ali A. – maye və ya bərk maddələrdir. Alifatik aminlər ammonyaka nisbətən da-

ha qüvvətli, aromatik aminlər isə daha zəif əsaslardır. Mineral turşularla A., adətən, suda həll olan duzlar əmələ gətirir: $RNH_2 + HCl \rightarrow [RNH_3]^+ Cl^-$. A. nukleofil xassəlidir; məs., birli A.-in alkilhalogenidlərlə qarşılıqlı təsirdən ikili, üçlü aminlərin qarışığı, həmçinin dördlü ammonium duzları, məs., $[R_4N]^+ Cl^-$ əmələ gəlir. Birli və ikili A.-in karbon turşuları, onların anhidridləri, xloranhidridləri və ya efriləri ilə asilləşməsindən N-əvzli amidlər əmələ gəlir, məs.: $RNH_2 + CH_3COOH \rightarrow \rightarrow RNHCOCH_3 + H_2O$. Diaminlərin dikarbon turşuları, onların efriləri və ya xloranhidridləri ilə polikondensləşməsindən poliamidlər alınır. Nitrit turşusunun (HNO_2) təsiri ilə birli alifatik aminlər spirtlərə ($RNH_2 + HNO_2 \rightarrow \rightarrow ROH + N_2 + H_2O$), ikili alifatik və aromatik A. N-nitrozoaminlərə (R_2NNO) çevrilir; üçlü alifatik A.-in nitrit turşusu ilə dönər reaksiyasından amin duzları və N-nitrozoamin alınır; birli aromatik A. HNO_2 ilə diazonium duzları əmələ gətirir (bax *Diazotlaşma*). A. hidrogen-peroksid və ya perturşularla oksidləşdirildikdə üçlü A.-dən N-oksidləri, ikili A.-dən N,N-dialkilhidroksilaminlər və birli A.-dən N-nitrozo-törəmələr alınır. Aromatik A. elektrofil əvəzetmə reaksiyalarına daxil olur; amin qrupu *orta-* və *para-*səmtləşdirici, qüvvətli turş mühitdə isə azot atomunun protonlaşması nəticəsində *meta-*səmtləşdiricidir.

Dehidratlaşdırıcı katalizatorun iştirakı ilə spirtlərlə ammonyakın qarşılıqlı təsirdən (spirtlərin ammonolizi) birli, ikili və üçlü A.-in qarışığı alınır:

Bu üsuldən aşağı alifatik A.-in (əsasən, metil- və etilaminlərin) istehsalında istifadə edilir. A.-i həmçinin alifatik və tsikloalifatik spirtlərin hidrogenin iştirakı ilə katalizator üzərində reduksiyaedici aminləşmə reaksiyasından alırlar:

A.-in alınması üçün alifatik və aromatik karbon turşuları amidlərinin xlor, brom, yodun qələvi məhlulları ilə qarşılıqlı təsirdən (bax *Hofman reak-*

siyası); nitrobirləşmələrin reduksiya-sından (əsasən birli aromatik aminlərin alınması üçün: $C_6H_5NO_2 + 3H_2 \rightarrow \rightarrow C_6H_5NH_2 + 2H_2O$) istifadə olunur. Burada Ni, Pt və ya Pd, nadir hallarda Fe, Zn və ya qələvi metalların sulfidlərin iştirakı ilə reduksiyaedici kimi hidrogen istifadə edilir (bax *Zinin reaksiyası*). A.-i təyin etmək üçün bir sıra səciyyəvi reaksiyalar mövcuddur; məs., qələvinin iştirakı ilə xloroformla qızdırıldıqda birli A. kəskin xoşagəlməz iyli izonitriyə çevrilir.

A. boyaq maddələrinin, dərmanların, pestisidlərin, polimerlərin (o cümlədən poliamidlərin və poliuretanların), korroziya inhibitorlarının və başqa məhsulların istehsalında aralıq məhsuldur. A.-in əksəriyyəti yüksək fizioloji aktivliyə malikdir. Onlar təbiətdə geniş yayılmışdır (alkaloidlər, aminturşular, bəzi vitaminlər, hormonlar və s.). Bax həmçinin, *Anilin*, *Metilaminlər*, *Toluidinlər*, *Etilendiamin*.

AMİNAFTOLSULFOTURŞULAR – molekulunda amin, hidroksil və sulfo qrupları saxlayan naftalinin törəmələri. Sulfo qrupların sayına görə A. aminnaftolmonosulfoturşulara $C_{10}H_5(NH_2)(OH)SO_3H$ və aminnaftoldisulfoturşulara $C_{10}H_4(NH_2)(OH)(SO_3H)_2$ bölünür. A. rəngsiz kristal maddələrdir; üzvi həlledicilərdə həll olmur, suda isə az həll olur. A.-in ammonyakla, soda və qələvilərlə qarşılıqlı təsirdən suda həll olan duzlar alınır. Bəzi A.-in qələvi məhlulları flüoresensiya xassəsinə malikdir. A.-in əksəriyyəti asanlıqla diazotlaşaraq diazobirləşmələr əmələ gətirir. Naftalin fraqmentinin müxtəlif halqalarında amin və hidroksil olan A. azoqoşma reaksiyasına daxil olur.

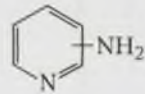
A.-in alınması çoxmərhələli prosesdir. İlk xammal kimi naftalin və onun törəmələri istifadə olunur: xammal sulfolaşdırılır, nitrolaşdırılır, nitro qrupu amin qrupuna reduksiya olunur, sulfo qrup isə hidroksil və s. qruplarla əvəz olunur. A. *azoboyaq maddələrinin* istehsalında tətbiq edilir.

AMİNO DONTLAR – təkdırnaqlılar fəsiləsindən olan nəslə kəsilmiş bataqlıq kərgədanları (Aminodontidae). 20-dən çox cinsi məlumdur. Orta Eosen-Oliqosen dövrlərində Şimali Amerikada və Avropada, Erkən Eosenin sonu – Erkən Miosendə Asiyada yaşamışlar. Buynuzsuz iri heyvanlar idi. Əsl kərgədanlarda olduğu kimi qısa və enli kəlləsi, böyük köpək dişləri və azı dişləri var idi. Ətraf-

ları qısa olmuş, enliləmiş əl və ayaqları bataqlıqda yaşamağa uyğunlaşmışdı.

AMİNPİRİDİNLƏR – molekulunda bir və ya bir neçə amin qrupu saxlayan üzvi birləşmələr, piridin törəmələri. Bu birləşmələrdən ən əhəmiyyətli ümumi formulu:

monoaminpiridin izomerləridir: 2-aminpiridin, 3-aminpiridin və 4-aminpiridin; ərimə temp-rları müvafiq olaraq 58°C, 64°C və 157°C. Monoaminpiridinlər rəngsiz kristallik maddələrdir; suda və bir çox üzvi həlledicilərdə asan həll olur. A. birli aminlərin xassələrinə malikdir. Məs., turşuların təsirindən monoaminpiridinlər tsikldəki azot atomu üzrə protonlaşaraq duzlar əmələ gətirir. Alkilləşmə də bu azot atomu üzrə gedir. A.-də elektrofil əvəzetmə (məs., nitrolaşma, halogenləşmə) amin qrupun müvafiq səmtləşdirmə effektinə əsaslanır. 2-aminpiridin *Çiçibabin reaksiyası* ilə, 3-aminpiridin və 4-aminpiridin müvafiq olaraq nikotinamidin və izonikotinamidin hipobromid ilə işlənməsindən alınır (bax *Hofman reaksiyası*). A. dərman və boyaq maddələrin alınmasında istifadə edilir.

AMİNPİPLASTLAR – sintetik qatranlar, xüsusən karbamid- və melamin-formaldehid qatranları əsasında plastik kütlələr (reaktoplastlar). A.-in tərkibinə dolurucular (sellüloz, kaolin, ağac və kvarts unu, şüşə lifi və s.), modifikasiyaedici əlavələr (poliamidlər, polivinil spiriti və s.), üzvi və mineral piqmentlər və s. daxildir.

Texnoloji proses oliqomer birləşmələrin (qatranların) sintezi, doldurucuların alınmış qatranlarla hopdurulması və əlavələrin daxil edilməsindən ibarətdir. Hopdurmanı "yaş" (doldurucu maye qatranla qarışdırılır) və ya "quru" (qızdırılan şnekli və ya yayma dəzgahında bərk qatran, doldurucu və digər komponentləri qarışdırmaqla) üsullarla aparılır. Məmulat almaq üçün A. isti presləmə və təzyiç altında tökmə üsulları ilə emal olunur. Bu zaman qatran bərkkiyərk üç ölçülü (tikili) polimerə çevrilir. Melamin-formaldehid plastik kütlələri karbamid-formaldehid plastiklərə nisbətən daha yüksək temp-r və təzyiçdə emal olunur.

Bərkimiş A. – çətin yanan materiallardır; su, zəif turşular, qələvi məhlullar,

üzvi həlledicilər, sürtkü və transformator yağlarına qarşı davamlıdırlar; yüksək dielektrik xassələrinə, qövsədəvamlı və mexaniki möhkəmliyə malikdirlər. A. elektrotexniki məmulatların, istilik və səsdən mühafizə (təcrid) edən izolyasiya materialların, mebel üçün plastik üzlüklərin hazırlanmasında və s. tətbiq edilir.

AMİNPİPROPİON TURŞUSU – bax *Alanin*.

AMİNSPİRTLƏR, hidrokxi aminlər – tərkibində amin və hidrokxil qrupları olan üzvi birləşmələr (məs., *etanolaninlər*). A. zəif əsaslardır, *aminlər* və *spirtlər* üçün səciyyəvi olan reaksiyalara daxil olur. A. mineral və qüvvətli karbon turşuları ilə kristallik ammonium duzları, ali yağ turşuları və ya onların efirləri ilə N-alkanolamidlər (məs., HOCHRCH₂NHCOR'), aldehyd və ketonlarla – *Siff əsasları* əmələ gətirir. Sənayedə A. ammoniyak və ya aminlərin *epoksidlərlə* birləşməsindən, nitrospirtlərin və ya aminturşuların efirlərinin reduksiyasından alınır.

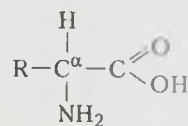
A. və onların törəmələri qazların təmizlənməsində uducu, poliuretanlar istehsalında tikici (birləşdirici) agent, vulkanlaşdırmanın sürətləndiricisi, həmçinin korroziya inhibitoru və emulqator kimi tətbiq edilir.

AMİNSƏKƏRLƏR – molekulunda bir və ya bir neçə hidrokxil qrupu əvəzinə əvəz olunmuş və əvəz olunmuş amin qrupları olan monosaxaridlər. Təbiətdə geniş yayılmışdır. Karbohidrat tərkibli biopolimerlərdə (oliqo- və polisaxaridlər, lipopolisaxaridlər, qlipoproteinlər, qlikolipidlər, proteoqlikanlar) və antibiotiklərdə aşkar edilmişdir. Daha çox məlum olanları qlükozamin və *qalaktozamindir*.

AMİNTRANSFERAZALAR (transaminazalar) – transferazalar sinfinin fermentləri; aralıq məhsul kimi ammoniyak alınmadan substratın (aminturşular) bir molekulundan digər molekuluna (ketoturşular) amin qruplarının və hidrogen atomlarının daşınmasına – oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarına katalitik təsir edir. A.-nın tərkibinə koferment kimi piridoksalfosfat və piridoksaminfosfat daxil olur. A. azot mübadiləsində iştirak edir (aminturşular mübadiləsində rolu xüsusilə böyükdür). İnsanın qan zərdbində alaninli və asparaginli A.-in aktivliyinin müəyyən edilməsi ciyər və ürək xəstəliklərinin diaqnostikasında istifadə edilir.

AMİNTURŞULAR – tərkibində karboksil COOH və amin qrupları NH₂ olan üzvi birləşmələr. Prolin istisnadır. Əsasi və turşu xassəlidirlər. Karbohidrogen zəncirində amin qrupunun karboksil qrupuna görə vəziyyətindən asılı olaraq α-, β-, γ- və s. A. ayırd edilir; ω-A.-da aminqrup zəncirin sonunda yerləşir. Bütün orqanizmlərdə A. azotlu maddələrin mübadiləsində iştirak edir, zülallar, peptidlər, purin və ya pirimidin əsaslar, bir sıra vitaminlər, piqmentlər, alkaloidlər və s.-in biosintezində ilkin birləşmələr rolunu oynayır.

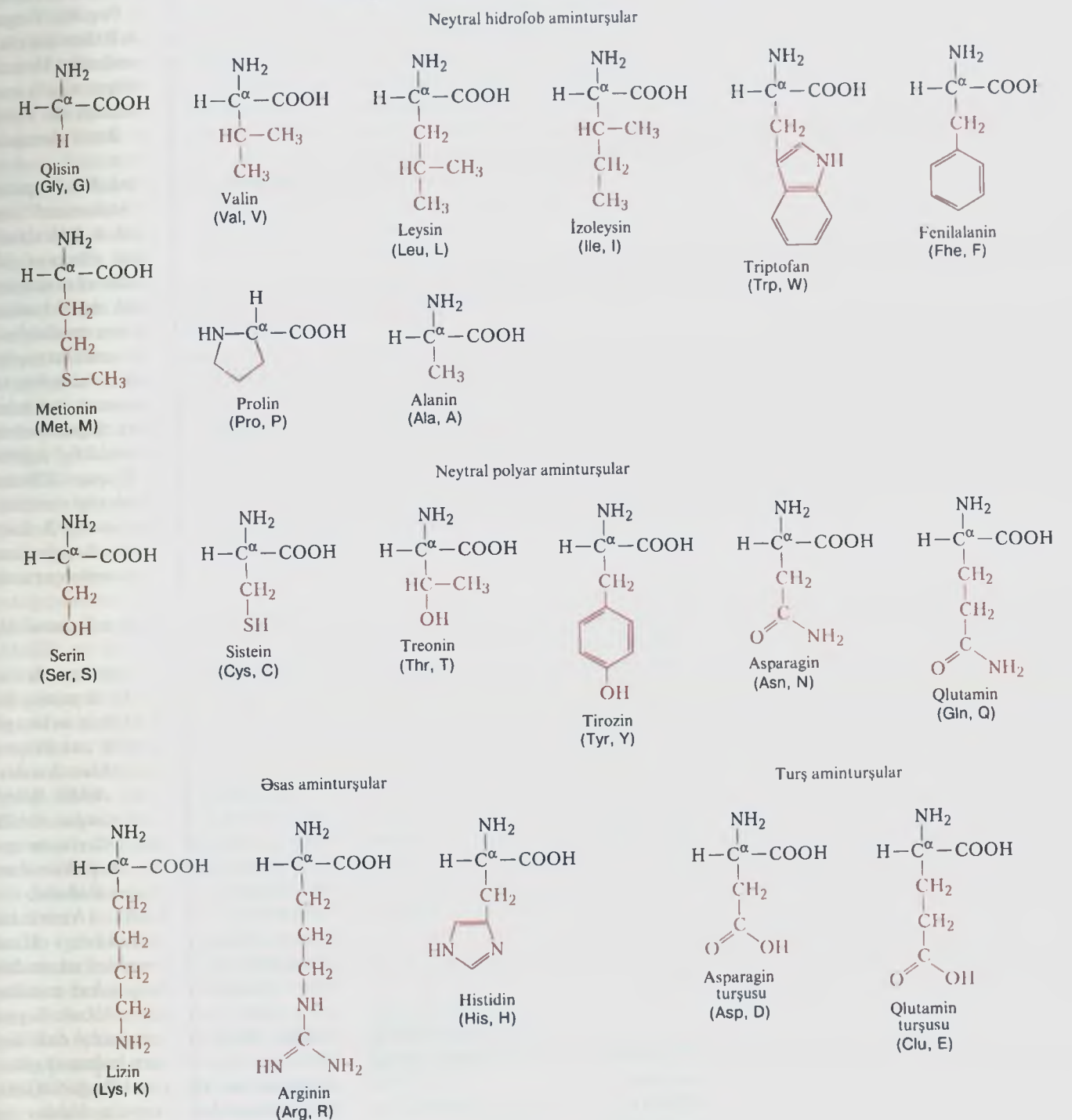
Təsnifat. Məlum olan 150-dən çox təbii A. arasında genetik kodla kodlaşdırılmış zülalların tərkibinə daxil olan 20 α-A. (cədvəl) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; ümumi formulu:

Yan zəncirin (R) təbiətindən asılı olaraq α-A. 2 qrupa ayrılır: yan zənciri qeyri-polyar (hidrofob) və polyar (hidrofil) olan A. Birinci qrupa alifatik yan zəncirli altı A. – alanin, valin, leysin, izoleysin, metionin, prolin və aromatik yan zəncirli iki A. – fenilalanin, triptofan daxildir. İkinci qrupa daxil olan yeddi A.-in yan zəncirləri müsbət və ya mənfii yükləri daşımaq qabiliyyətinə malik qruplaşmalardan ibarətdir. Asparagin və qlutamin turşularında β- və γ-karboksil qrupları pH=7 olduqda mənfii yüklənirlər. Əsasi A.-lara lizin, arginin və histidin aiddir. Lizinin ε-aminqrupu və argininin guanidin qrupu neytral mühitdə (protonlaşmış), histidin imidazol qrupu isə turş mühitdə müsbət yüklü olur. Qələvi mühitdə tirozin və sisteinin yan zəncirləri mənfii yüklənə bilər. Sisteinin qalıqlarının səciyyəvi xüsusiyyəti onların zülal molekulunun tərkibində oksidləşməyə uğrayaraq sistin qalıqlarını əmələ gətirməsidir.

Canlı orqanizmlərin toxumalarında aşkar olunmuş, lakin zülalların tərkibində təsadüf edilməyən A.-ın bir hissəsi mühüm funksiya daşıya bilər. Məs., ornitin və sitrulin maddələr mübadiləsində, xüsusilə də heyvanlarda karbamidin (sidik cövhəri) sintezində iştirak edir. Fenilalanin və triozinin orqanizmdə parçalanmasından aralıq məhsul kimi əmələ gələn 2,4-dihidroksifenilalanin mərkəzi sinir sisteminin mediatorudur.

Cədvəl. Zülalların tərkibinə daxil olan ən mühüm aminturşular

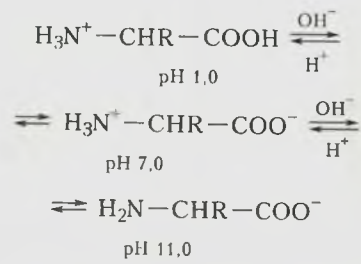

Bundan başqa funksiyaları hələlik məlum olmayan A. mövcuddur. Bir sıra zülallarda (onların ribosomlarda sintezindən sonra) A.-ın yan qrupları translyasiyadan sonra modifikasiyalaşdırmanın gedişində dəyişikliklərə məruz qalır. Məs., kollagen molekulunun tərkibində prolin və lizin müvafiq olaraq 4-hidroksiprolin və 5-hidroksilizinə çevrilir; miozində N-metillizin olur, yalnız elastində fermentativ modifikasi-

ya olunmuş lizin – desmozin rast gəlinir. α-A.-dan başqa sərbəst halda və bioloji cəhətdən əhəmiyyətli olan bəzi peptidlərin tərkibində amin qrupu α-karbon atomu ilə əlaqədə olmayan A.-na rast gəlinir. Bunlara pantoteturşunun tərkibinə daxil olan β-alanin, sinir sisteminin fəaliyyətində mühüm rolu olan γ-aminyaq turşusu və porfirinlərin sintezində aralıq məhsul olan δ-aminlevulin turşusu aiddir.

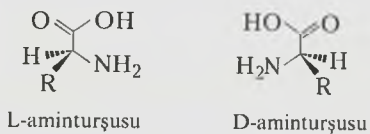
Fiziki və kimyəvi xassələri. A. rəngsiz ağ kristallik maddələrdir, suda həll olur; *t_{er}* 220–315°C. Kristallarda və sulu məhlullarda pH-ın neytral qiymətlərində α-A., əsasən, dipolyar ionlar (svitterionlar) şəklində mövcud olur. Svitterionlarda amin qrupu protonlaşmış (NH₃⁺), karboksil qrupu isə dissosiasiya olunmuş (COO⁻) vəziyyətdədir. A. amfotildir; onların molekulunun ionlaşması məhlulun pH-dan asılıdır:

A.-in kationlarının qatılığı, anionların qatılığına bərabər olduqda pH-in qiyməti izoelektrik nöqtə (pI) adlanır. Amin qrupu karboksil qrupuna görə bir qədər az ionlaşdığına görə A.-in sulu məhlulları zəif turşu xassəlidir. Qlindən başqa bütün α -A. asimmetrik (xiral) α -karbon atomuna malikdir və iki enantiomer şəklində mövcuddur. İzoleysin və treonində, həmçinin β -karbon atomları da xiraldır.

Təbii α -A. L-sirasına aiddir. Yalnız bakteriyaların qışasında, bəzi antibiotiklərin tərkibində, göbələklərin metabolitlərində, həmçinin Cənubi Amerika qurbağalarının bəzi növlərinin dərisində və jənşen bitkisinin kökündə D-sirasına aid A. aşkar edilmişdir.

Zülalların biosintezi (translyasiyası) prosesində bir aminturşunun α -amin qrupu ilə digər aminturşunun α -karboksil qrupu arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində peptid rabitəsi əmələ gəlir.

Orqanizmlərdə amin turşularının çevrilmələri. Ali bitkilər və hemosintez edən orqanizmlər lazım olan bütün A.-i ammonium duzlarından, nitratlardan, həmçinin tənəffüsün və fotosintezin məhsulları olan keto- və ya hidroksiturşulardan sintez edirlər. İnsan və heyvanlar A.-in əksəriyyətini adi azot-suz mübadilə məhsullarından və ammonium azotundan sintez edirlər. Bunlar əvəzolunmaz A.-dir. Lakin bir sıra A. əvəzolunmazdır və onlar qida şəklində qəbul olunmalıdır. Məs., insan üçün əvəzolunmaz A. valin, izoleysin, leysin, lizin, metionin, treonin, triptofan və fenilalanindir, uşaqlar üçün isə həm də arginin və histidindir. Bu və ya digər aminturşusunun orqanizmdə çatışmazlığı maddələr mübadiləsinin pozulmasına, böyümənin və inkişafın ləngiməsinə səbəb olur. A. orqanizmdə azot balansının saxlanılmasında iştirak edir-

lər. A.-in oksidləşməklə dezaminləşməsindən keto- və hidroksiturşular (trikarbon turşularının tsiklinin aralıq məhsulları) əmələ gəlir; alınan turşular karbohidratlara, yeni A.-a çevrilir və s. və ya CO_2 və H_2O -yə qədər oksidləşərək enerjinin ayrılması ilə müşayiət olunur. Azot heyvanlarda ammonium duzları, karbamid (sidik cövhəri) və ya sidik turşusu şəklində orqanizmdən xaric olunur. Bitkilərdə A.-in mənimsənilməsi prosesində azotlu tullantılar praktiki olaraq əmələ gəlmir. Bəzi A. mühüm hormonların və neyromediatorların biosintezində sələf (ilk maddə) kimi iştirak edir. Məs., tirozin və fenilalanindən müvafiq olaraq dofamin və adrenalin, triptofandan serotonin, histidindən histamin, qlutamin turşusundan γ -aminyoğ turşusu, arginindən isə azotmonooksid (NO) alınır.

Tətbiq sahələri. L- α - A.-in qarışığı, həmçinin bəzi A. tibdə həzm orqanları (histidin, metionin), baş beyin damarları (γ -aminyoğ turşusu) və sinir-psixi (qlisin və qlutamin turşusu) xəstəliklərin, həmçinin qan çatışmazlığının, yanıqların (metionin) müalicəsində istifadə edilir. Heyvandarlıqda yem in zənginləşdirilməsində və heyvanların müalicəsində lizin, metionin, treonin, triptofan, yeyinti sənayesində isə natrium qlutamat və lizin istifadə olunur. Aromatik A. bəzülərin və dərman preparatlarının sintezində tətbiq edilir. Bəzi L- α -A.-ni mikrobioloji sintez yolu ilə (lizin, triptofan, treonin, qlutamin turşusu) və ya zülallarla zəngin olan hidrolizatlardan ayrılır (prolin, arginin, histidin, qlutamin turşusu, tirozin).

Əd.: Гринштейн Дж., Винниц М. Химия аминокислот и пептидов. М., 1965; Aminoacids and peptides. L., 1985; IUPAC-IUB. Joint commission on biochemical nomenclature. Amino acids section. www.chem. qmw.ac.uk/iupac/AminoAcid/.

AMİRAKI - Azərb. Resp. İsmayılı r-nu ərazisində dağ. Hünd. 1213 m.

AMİRANAŞVİLİ Pyotr (Petre) Varlamoviç (16.11.1907, indiki Gürc. Resp. Lançuti r-nunun Niqoiti k. - 26.11.1976, Tbilisi) - gürcü müğənnisi (bariton), SSRİ xalq artisti (1950), prof. (1964). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1947), Gürc. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1971). Tiflis konservatoriyasını bitirmişdir (1930). 1931 ildən Gürcüstan Opera və Balet Teatrının solisti olmuşdur. Kiazo ("Daisi", Z.P. Palişvili), Amonasro, Riqoletto, Jermon ("Aida",

"Riqoletto", "Traviata", C. Verdi), Skarpia ("Toska", C. Puççini), Knyaz İqor ("Knyaz İqor", A.P. Borodin) A.-nin ən yaxşı partiyalarındandır. Dramatik xarakterli rolların ifaçısı olan A.-nin səsi yumşaq və aydın tembrli idi. Tbilisi konservatoriyasında dərs demişdir (1962-76).

AMİRANİ ("Günəş övladı") - qədim gürcü xalq dastanı "Amiraniani" nin qəhrəmanı. Ovçuluq ilahəsi Dali ilə adı bir insanın izdivacından dünyaya gəlmişdir. İnsanları divlərdən xilas etdiyinə və onlara od əldə etməyi, metal emalını öyrətdiyinə görə Allah onu cəzalandıra-raq Qafqaz dağlarında zəncirlənmişdir. Amirani tipoloji cəhətdən *Prometeyə* və "Abrskila"-nın qəhrəmanına yaxındır. A. haqqında deyilənlər *Ş.Rustavelinin* "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərində əks olunmuşdur. Eposun 120-dən çox variantı yazıya alınıb çap olunmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatında A. haqqında deyilənlər 20 əsrin 2-ci yarısına qədər nəzm və nəsir formasında qorunub saxlanılmışdır.

Матн: Грузинские народные песни. М., 1964.

AMİRANİS-QORA - Gürcüstanda e.ə. 3-cü minilliyə aid Tunc dövrü yaşayış yeri. A. q.-da daşdan tikilmiş evlər, gil manqallar, kürələr, həndəsi naxışlı qara və boz rəngli süyrəli gil qablar, dən daşları, çaxmaqdaşdan çin dişləri, mürəkkəbli tunc məmulatı, muncuqlar, sümük bizlər tapılmışdır. Ölülər daş qutu qəbirlərdə basdırılmışdır. A.q. *Kür-Araz mədəniyyəti* üçün səciyyəvi abidədir.

AMİRANT ADALARI (Amirantes Islands), Seyşel adaları - Hind okeanında təqr. 150 mərəcan adasından ibarət arxipelaq. Madaqaskar a.-ndan şm.-ş.-dədir. Sah. təqr. 85 km^2 . Seyşel Adaları Resp.-nin ərazisinə daxildir. Hindqozu ağacı (kokos palması) plantasiyaları var. Balıq və tısbağa ovlanır. Portuqaliya dəniz səyyahı Vasko da Qama kəşf etmişdir.

AMİRANT NOVU - Hind okeanında dərinlik novu. Amirant a.-rının sualtı q. yamacları boyunca uzanır. Uz. 700 km , eni təqr. 40 km , dərinliyi 5273 m-ədəkdir. Yaxınlığındakı Somali çökəkliyindən alçaq təpəliklərlə ayrılır.

AMİRLİK İQTİSADİYYATI - material resurslarının dövlət mülkiyyətində olduğu, təsərrüfat fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin isə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma yolu ilə həyata keçirildiyi iqtisadi sistem.

AMİTÁBHA (sanskritcə «Sərhədsiz işıq saçan Buddha») - mahayana və varcayana baş buddalardan biri. A. haqqında ilk dəfə mahayana mütəfəkkiri Naqarcuna (2-3 əsrlər) özünün «Dost müraciətində» söz açmışdır. A. kultu üç mətnə əsaslanır: böyük və kiçik «Sukhavativyuha», həmçinin «Amitayus-dhyana-sutra». Hər iki əsər «Təmiz Torpaq» Çin məktəbi və yapon *amidaizminin* ehkam kitablarıdır. A. *bodhisatva* Dharmakara olduğu zaman əhd etmişdir ki, «Budda məkanını» yaradacaq. Buddha A.-ya inanlar bu ilahi ölkədə (Sukhavati) yenidən dünyaya gələcək, əzablardan xilas olaraq *nirvanaya* hazırlaşacaqlar. İkonografiyada A. tovuz quşu lələkləri ilə bəzədilmiş taxt-tacda oturan vəziyyətdə, qırmızı rənglərlə təsvir olunur.

AMQÁ - RF-nin Saxa (Yakutiya) Resp. ərazisində çay, Aldanın sol qolu. Uz. 1462 km , hövzəsinin sah. 69,3 min km^2 . Aldan-Olyokma suayırıcısının şm. yama- cından başlanır və yüksəkliyi 600-1000 m olan yayladan və Mərkəzi Yakutiya ovalığından axır. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Tez-tez yaz daşqınları olur. Ortaillik su sərfi 179 m^3/san -dir. Oktyabrın ortalarından mayın ortalarına- dək donmuş olur. A. çayı hövzəsində ümumi sah. 101 km^2 olan 5,5 mindən çox göl var. Mənsəbindən 472 km məsafədə gömiçiliyə yararlıdır.

AMQUÉMA - RF-nin Çukot Muxtar Mahalı ərazisində çay. Uz. 498 km , hövzəsinin sah. 28,1 min km^2 . Çukot yayla- sından başlanır. Əsasən, bataqlaşmış enli dərə ilə axaraq Çukot dənizinə tökülür. Yuxarı axınında astanalıdır. Qar suları ilə qidalanır. Aşağı axarında orta- illik su sərfi 276 m^3/san -dir. Oktyabrın ortalarından mayın ortalarına- dək donmuş olur. Hövzəsində ümumi sah. 392 km^2 olan 6,5 mindən çox göl var. Qalay, volfram və qızıl çıxarılır.

AMQÚN - RF-nin Xabarovsk diyarı ərazisində çay; Amurun sol qolu. Uz. 723 km , hövzəsinin sah. 55,5 min km^2 . Bureya silsiləsinin yamaclarında Ayakit və Suluk çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Yuxarı axınında dağ çaydır; çox hissəsi bataqlaşmış tayqadan axır, ayri-üyrü dəyişkən yatağı çoxsaylı qollara (axarlara) ayrılır. Yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Quqa k. yaxınlığında 489 m^3/san -dir. Oktyabrın axırlarından mayın əvəllərində- dək donur. A. hövzəsində ümumi sah. 647 km^2 olan təqr. 2,5 min göl var. Mənsəbindən 330 km məsafədə gömiçiliyə yararlıdır. Ağac

axıldır. Balıqla (keta, qorbuşa, nəre, çəki) zəngindir. A.-un mənbəyindən Beryozovi qəs.-nədək dərə boyu Baykal-Amur magistralı keçir.

AMMAN - İordaniyanın paytaxtı, Amman muhafazasının inz. m. Əh. 1293 min (2003). Ölkənin şm.-q.-ində Zerka vadisində, Ölü dənizdən 40 km şm.-ş.-dədir. Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport.

Ölkənin mühüm ticarət, sənaye, elm və mədəniyyət mərkəzidir. Neft emalı, yeyinti sənayesi, toxuculuq, tütün, elektronika, gön-dəri, sement, metal emalı, inşaat materialları istehsalı müəssisələri, istilik-elektrik stansiyaları, İslam Sivilizasiyası Tədqiqatı Kral Akademiyası (1980), İslam EA (1986), İordaniya Un- ti (1962), Açıq Un-t (1985), Britaniya Şurası kitabxanası (1950), kütləvi (1958) və un-t kitabxanaları, arxeologiya muzeyi (1951), İslam muzeyi, Xalq sənəti və geyim (1972) muzeyi, mozaika qalereyası (1972) var. Turizm inkişaf etmişdir.

Bibliya əsətlərinə əsasən Rəbbat-Ammon kimi tanınır. Aşşur və Əhəmənilər dövlətlərinin tabeliyində olmuşdur. Ellinizm və Roma imperiyası dövründə Filadelfiya adlanırdı. Roma imperiyasının, Selevkilər və Ptolemey dövlətlərinin tərkibinə daxil idi. 635 ildən ərəb xilafətinin tərkibində olmuşdur. Xilafətin süqutundan sonra (10 əsr) müxtəlif dövlətlərin ərazisinə qatılmış və tənəzzülə uğramışdır. 1516 ildən Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər Osmanlı imperiyasının tərkibində idi. 1921 ildən Transiordaniya əmirliyinin, 1946 ildən Həşimi Krallığının (İordaniya), 1950 ildən isə İordaniya Həşimi Krallığının paytaxtı olmuşdur.

Amman şəhərindən görünüş.

(Mada) sahlığı, Atropatena və Albaniya haqqında da məlumat var.

AMMİNLƏR – bax *Kompleks birləşmələr*.

AMMOFÓS – bax *Kompleks gübrələr*.

AMMONALLAR – bax *Sənaye partlayıcı maddələri*.

AMMONİFİKASIYA – qazəkili ammoniyakın NH_3 və ya ammonium ionlarının NH_4^+ ayrılması ilə azot tərkibli maddələrin mikroorqanizmlərlə (ammonyaklaşdırıcılar) parçalanması prosesi; A. təbiətdə azot dövründə vacib mərhələlərdən biridir. A. torpaqdakı mikroorqanizmlərlə, həmçinin, müxtəlif orqanizmlərin mədə-bağırsağ traktında qidalanan bakteriyalarla daha aktiv baş verir. Onların arasında Bacillus və Clostridium cinsli qrammüsbət spor əmələgətirən aerob bakteriyalar və spor əmələgətirməyən aktinobakteriyalar cinsindən Arthrobacter, Mycobacterium, Micrococcus və qrammənfi Pseudomonas və Proteus cinsli bakteriyalar var. Ammonifikatorların sayəsində müxtəlif orqanizmlərin həyat fəaliyyətinin azot tərkibli məhsullarının mineralaşması və parçalanması baş verir.

A. nitratların nitridlərə və daha sonra NH_4^+ -ə qədər reduksiyasında (assimilyasiyalı nitratreduksiya), karbamidin urobakteriyalarla parçalanmasında və başlıca olaraq azot tərkibli biopolimerlərin (o cümlədən zülalların və nuklein turşularının) parçalanma prosesində baş verir. Axırncı halda biopolimerlər əvvəlcə aşağı molekullu birləşmələrə – aminturşulara və azotlu əsaslara qədər hidroliz olunur, sonra ammoniyak və azotsuz üzvi birləşmələr alınmaqla dezaminləşir. Biopolimerlərin parçalanması xoşagəlməz xüsusi iyə malik hidrogen-sulfid, birli aminlər, merkaptanlar və indolların alınması ilə müşayiət olunur. Anaerob şəraitdə A. yavaş getdiyindən əhəmiyyətli dərəcədə ammoniyak alınmır, aminlər isə uzun müddət qalır (havada ammoniyak ayrılmaqla sürətlə oksidləşir). Biopolimerlərin A.-sı bəzən çürümə və çürüməklə parçalanma adlanır (bu terminlər daha çox zülalların anaerob parçalanmasında istifadə edilir).

AMMONİTLƏR – bax *Sənaye partlayıcı maddələri*.

AMMONİTLƏR (Ammonoidea), ammonoidea – nəslə kəsilməmiş başıyaqlı molyusklar yarımşinfi. Devon dövründən məlumdur. Tabəşir dövrünün sonuna yaxın nəslə kəsilməmişdir. Əksəriyyətinin çanağı bir səth üzərində spi-

ral şəkildə burulmuş, diametri 2–3 sm-dən 30–40 sm-ədək, Paxidiskus (nəhəng-çanaq) A.-inki isə 2 m-ədək olur və daxili arakəsmələrlə (septlərlə) kameralara ayrılır. Sonuncu, ən böyük kamerada molyuskun bədəni yerləşirdi, digər kameralar isə hava ilə dolu olurdu. Beləliklə də çanaq A.-in su axını ilə üzməsi üçün üzgəc rolu oynamışdır. Yaşayış kamerasından bütün digər kameralara keçən sifon A.-in üzmə qabiliyyətini tənzimləyirdi. Arakəsmələrin çanaq divarına birləşdiyi yerdə septlərin çox əyilmiş kənarları anal xətti əmələ gətirmişdi. 7 dəstəsi və 1500-ədək cinsi vardı. Dənizlərdə yaşamış, yırtıcı olmuşlar. Klassik qazıntıdır. Başıyaqlı molyuskların müasir nümayəndələri arasında A.-ə daha yaxın olanı nautilusdur.

AMMONIUM ŞORASI – bax *Ammonium-nitrat*.

AMMONIUM-XLORİD, *naşatır* – xlorid turşusunun ammonium duzu, NH_4Cl ; rəngsiz, zəif hiqroskopik kristal maddə; sıxlığı 1526 q/m^3 -dir. Suda (37,2 q NH_4Cl 100 q suda, 20°C-də) və maye ammoniyakda NH_3 yaxşı həll olur. 338°C-dən yuxarı temp-rda ammoniyak və hidrogen-xloridə parçalanır. Sulu məhlulu turş xassəlidir. A.x. sənayedə ammonium üsulu ilə soda istehsalında əlavə məhsul kimi alınır. Qalvanik elementlərin istehsalında, qalaylama və lehimləmədə, həmçinin tibdə tətbiq edilir.

AMMONIUM-NİTRAT, *ammonium şorasi* – nitrat turşusunun ammonium duzu, NH_4NO_3 ; rəngsiz hiqroskopik kristal maddə; t_{er} 169,6°C; $t_{\text{qayn.}}$ 235°C, sıxlığı 1725 q/m^3 . Suda (212 q NH_4NO_3 100 q suda, 25°C-də) və maye ammoniyakda yaxşı həll olur. A.n. 200–270°C-də N_2O və H_2O parçalanır; 270°C-dən yuxarı temp-rda və ya zərbdən partlayışla parçalanma bilər; güclü oksidləşdiricidir. Sulu mühitdə turşu xassəlidir. A.n.-ı nitrat turşusunu qazəkili NH_3 ilə neytrallaşdırmaqla alırlar. A.n. yüksək effektiv azot gübrəsi və partlayıcı maddələrin komponentidir.

AMMONİLİZ (yeni lat. ammonia – ammoniyak və ...liz) – üzvi birləşmələrlə ammoniyak arasında nukleofil dəyişmə mexanizmi ilə gedən reaksiya. Məs., ammoniyak ilə karbon turşularının xloranhidridlərinin qarşılıqlı təsirdən amidlərin alınması, alifatik aminlərin sintezi (bax *Hofman reaksiyası*). Oksidləşdirici A. – katalizatorların iştirakı ilə ammoniyak və oksigenin təsiri ilə karbohidro-

genlərdən nitrillərin alınmasıdır (məs., *akrilnitril*).

AMMONYAK, NH_3 [lat. sal ammoniacus; Liviya səhrasının Ammonium vadisində dəvə peyininin yandırılmasından alınan naşatır (ammonium xlorid) belə adlandırılmışdır] – azotun hidrogenlə ən sadə birləşməsi.

A. rəngsiz, kəskin iyli boğucu qazdır; $t_{\text{qayn.}}$ – 33,35°C, t_{er} – 77,7°C; sıxlığı (0°C, 0,1 MPa) 0,7714 q/m^3 . A.-in hava ilə quru qarışığı (15,5–28% NH_3 -ün kütləsinə görə) partlaya bilər. Maye A. – rəngsizdir, güclü şüasındırma qabiliyyətinə malikdir, bir çox üzvi və qeyri-üzvi birləşmələr üçün yaxşı həlledicidir. A. suda asan (20°C-də kütləyə görə 33,1%), spirtə, asetonə, benzolda, xloroformda isə nisbətən pis həll olur. A.-in suda məhlulu (ammonyaklı su) ammoniyak iyli rəngsiz mayedir; 10%-li (NH_3 -ün kütləsinə görə) məhlulu naşatır spirti adlanır. A. sulu məhlulda NH_4^+ və OH^- -a qismən ionlaşır və məhlul əsası xassə (pK 9,247) göstərir. NH_3 molekulu düzgün piramida formasındadır, zirvəsində azot atomu yerləşir. N–H rabitələri polyardır, rabitə enerjisi 389,4 kJ/mol -dur. Molekulun azot atomunda bölünməmiş elektron cütü olduğundan A. donor-akseptor və hidrogen rabitəsi əmələ gətirir. A.-in hidrogen və azota parçalanması 1200°C-dən yuxarı katalizatorun (Fe, Ni) iştirakı ilə isə 400°C-dən yuxarı temp-rda baş verir. A. yüksək reaksiyagirmə qabiliyyətinə malik birləşmədir. A. üçün birləşmə reaksiyası səciyyəvidir, məs., turşularla qarşılıqlı təsirdə protonu birləşdirərək bir çox xassələrinə görə qələvi metalların duzlarına oxşar ammonium duzları əmələ gətirir. Lyuis əsası olan A. nəinki, H^+ ilə, həmçinin digər elektron akseptorları ilə də birləşir, məs., BF_3 -lə $\text{BF}_3 \cdot \text{NH}_3$ əmələ gətirir. A.-in metalların sadə və ya kompleks duzlarına təsirdən ammiakatlar, məs., *sis*-[PtCl₂(NH₃)₂] alınır. A. üçün həmçinin əvəzetmə reaksiyaları da xarakterikdir.

Qələvi və qələvi-torpaq metallar A. ilə amidlər (məs., NaNH_2) əmələ gətirir. Bir çox metallar və qeyri-metallar (Zn, Cd, Fe, Cr, Si, B. və s.) A. mühitində qızdırıldıqda nitridlər əmələ gətirir (məs., BN). 1000°C-yə yaxın temp-rda A.-in karbonla reaksiyasında qismən azot və hidrogenə parçalanmaqla hidrogen-sianid (HCN) əmələ gəlir. A.-in CO_2 ilə qarşılıqlı təsirdən alınan ammonium-karbat ($\text{NH}_2\text{COONH}_4$),

160–200°C temp-rda və 40 MPa təzyiqdə su və karbamidə parçalanır. A.-da hidrogen halogenlərlə əvəz oluna bilər. A.-in oksigen (O_2) mühitində yanmasından su və azot (N_2) əmələ gəlir. A.-in katalitik oksidləşməsindən (Pt katalizatoru) NO (bu reaksiya nitrat turşusunun istehsalında istifadə olunur), metanla qarışığının oksidləşməsindən isə HCN alınır.

A. təbiətdə azot tərkibli birləşmələrin parçalanmasından əmələ gəlir. 1774 ildə C.Pristli A.-ı əhəngin ammonium xloridə təsirdən almışdır. A.-in əsas alınma üsulu – azot və hidrogendən sintezi 1908 ildə F.Haber tərəfindən təklif edilmişdir. Sənayedə A.-in sintezi $\text{N}_2 + 3\text{H}_2 \rightleftharpoons 2\text{NH}_3$ reaksiyası üzrə aparılır. Təzyiqin yüksəldilməsi və temp-run azaldılması reaksiyanın tarazlığının sağa yönəlməsinə səbəb olur. Proses 450–500°C temp-rda və 30 MPa təzyiqdə, K_2O , Al_2O_3 , CaO və s. oksidlərlə aktivləşdirilmiş Fe katalizator iştirakı ilə aparılır. Katalizator kütləsindən bir dəfə keçirildikdə ilkin qaz qarışığının ($\text{N}_2 + \text{H}_2$) yalnız 20–25%-i A.-ə çevrilə bilər; tam çevrilmə üçün qaz qarışığı dəfələrlə dövr etməlidir. A.-in istehsalında hidrogen almaq üçün əsas xammal iki-mərhələli buxar-qaz konversiyası üsulu ilə emal olunan təbii qazdır.

A.-in istehsalı aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: təbii qazın tərkibindəki kükürlü birləşmələri H_2S -ədək katalitik hidrogenləşdirməklə və sonradan ZnO ilə udularaq təmizlənməsi; təbii qazın 3,8 MPa təzyiqdə və 860°C temp-rda Ni–Al katalizatoru üzərində borulu sobada su buxarı ilə konversiyası (birinci riforminq); qalıq metanın saxta konverterdə, 990–1000°C temp-rda və 3,3 MPa təzyiqdə Ni–Al katalizatoru üzərində buxar-hava konversiyası (ikinci riforminq); bu mərhələdə A.-in sintezində istifadə olunan azot–hidrogen (1:3 həcm nisbətində) qarışığının alınması üçün hidrogen havada olan azotla zənginləşdirilir; əvvəlcə 450°C temp-rda və 3,1 MPa təzyiqdə Fe–Cr katalizatoru üzərində, sonra isə 200–260°C temp-rda və 3,0 MPa təzyiqdə Zn–Cr–Cu katalizatoru üzərində CO -nun CO_2 və H_2 -yədək konversiyası; H_2 -nin CO_2 -dən 2,8 MPa təzyiqdə monoetanolin məhlulunda və ya qaynar K_2CO_3 məhlulunda absorbsiya ilə təmizlənməsi; N_2 və H_2 qarışığının CO və CO_2 qalıqlarından hidrogenləşdirmə ilə təmizlənməsi (Ni–Al katalizatoru üzərində, 280°C temp-rda

və 2,8 MPa təzyiqdə); təmizlənməmiş qaz qarışığının 15–30 MPa təzyiqə qədər sıxılması və reaktorda promotirləşdirilmiş dəmir katalizatoru üzərində 400–500°C temp-rda A.-in sintezi. Sənayedə istifadə olunan maye A.-da kütləcə NH_3 99,96%-dən az olmur. Boru ilə nəql edilən A.-a poladın korroziyasını inhibitorlaşdırmaq üçün 0,2–0,4%-ə qədər H_2O əlavə edilir. A. nitrat turşusu, karbamid, ammonium duzları, ammosfos, urotropin, soda (ammonyak üsulu ilə), maye gübrələr, soyuducu agentlər və s. istehsalında istifadə olunur. NH_3 molekullar dəsti birinci kvant generatoru – mazerdə işçi maddə kimi istifadə olunmuşdur (1954). A. toksikdir. A. havada həcmcə 0,02% olduqda selikli qişanı qıcıqlandırır. Maye A. dəridə güclü yanq əmələ gətirir.

AMNEZIYA (yun. ἀμνησία – yaddaşın pozulması) – yaddaşın müəyyən müddətə itməsi və ya bəzi hadisələrin yaddan çıxması.

A. zamanı yaddasaxlama funksiyası və hadisələrin yada salınması zəifləyir. A. dərin şüur pozuntusu ilə müşayiət edilir və zəhərlənmə, infeksiya, yaxud boğulma nəticəsində beyin hipoksiyası, baş beyin zədələnmələri, amensiya, özündəngetmə, insult zamanı müşahidə olunur. Şüur pozuntuları zamanı A.-nin bir neçə variantı ayırd edilir: *retroqrad* A. zamanı şüurun itməsindən əvvəlki hadisələr yaddan çıxır (yadasalma dövrü bir neçə dəqiqədən bir neçə ilə qədər çəkə bilər); *anteroqrad* A.-da şüur pozuntusu dövründən bilavasitə sonrakı hadisə xatırlanmır; *antero-retroqrad* A.-da isə kəskin şüur pozuntusu dövründə, ondan əvvəlki və sonrakı vaxtlarda baş vermiş hadisələrin yaddaşdan total silinməsi səciyyəvidir. Getdikcə artan ağıl zəifliyi ilə müşayiət olunan psixi xəstəliklər (Korsakov sindromu, qocalıq demensiyası, Pik və Alsgeymer xəstəlikləri) zamanı da amnestik pozuntular müşahidə olunur. Bu halda cari hadisələri yadda saxlamaq qabiliyyətinin itməsi – *təsbit* edilmiş A. (xəstə aciz olur, palatada öz yerini tapa bilmir, bu gün xörək qəbul edib-etmədiyini unudur, olduğu yeri müəyyən edə bilmir, hərçənd ki, onda əvvəllər qazanılmış bilik və bacarıqdan istifadə etmək qabiliyyəti saxlanılır) baş verir. Baş beyin xəstəlikləri (məs., ateroskleroz) zamanı *inkışaf* edən A. qeyd edilir. Bu variant üçün hadisələri

yadasalma, təsvir etmə qabiliyyətinin tədricən azalması səciyyəvidir və yaddaşın pisləşməsi Ribo qanununa uyğun gedir (cari hadisələr yaddaşda daha pis təsbit olunur, çoxdan baş vermiş hadisələr isə yadda saxlanılır). Getdikcə yadasalma və təsvir etmə pozuntusu artır, bilik və bacarıqlar tədricən itirilir, orientasiya pozulur, sadə hərəkətlərin yerinə yetirilməsi bacarığı azalır. Psixogeniyalar zamanı bəzən *affektogen* A. təsadüf edilir. Bu halda psixoloji müdafiə mexanizminə uyğun olaraq ayrı-ayrı xoşagəlməz, psixi travma vuran hadisələr yaddaşdan silinir.

AMNİON – ali onurğalı heyvanlarda, həmçinin *amniotlarda* rüşeym qişalarından biri. Ektoderma büküşü və ona yapışan mezodermanın parietal lövhəsi kimi əmələ gəlir. A. ilə rüşeym bədəni arasında amniot boşluğu, yaxud A. boşluğu, A.-un üstündə isə seroz boşluq, yaxud üzəri seroz qişa ilə örtülmüş rüşeymdəkənar qişa əmələ gəlir. Quşların və məməlilərin A.-unda qan damarları və yığıla bilən liflər inkişaf edir. A. boşluğu tərkibində üzvi maddələr, duzlar və rüşeymi mexaniki zədələrdən və qurumaqdan mühafizə edən maye ilə doludur. Doğuş zamanı A. partlayır və amniot mayesi axır. Yenidöğülmuşün bədənində A. qalıqlarına “köynək” deyilir. Oxşar törəmələr bəzi onurğasız heyvanlarda da olur.

AMNİOTLAR (Amniota) – rüşeym qişaları, o cümlədən amnion və allantois qişası ilk inkişaf mərhələlərində əmələ gələn ali onurğalılar (sürünənlər, quşlar və məməlilər). Embrional inkişafı suda gedən anamniolərdən (balinalar, amfibi-yalar) fərqli olaraq A. quruda inkişaf etməyə uyğunlaşmışdır.

AMNİSTİYA (yun. ἀμνηστία – unutma, bağışlama) – dövlət hakimiyyətinin ali orqanının cinayət məsuliyyətindən, yaxud cəzadan azad etmə (tam və ya qismən) aktı; A. aktı ilə məhkumluq götürülə bilər. Azərb. Resp.-sında A. Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 22-ci bəndinə uyğun olaraq Azərb. Resp.-nin Prezidenti tərəfindən elan olunur.

A. ümumi (A. haqqında aktın digər şərtləri nəzərə alınmaqla Cinayət Məcələsinin müəyyən maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətmiş şəxslərə aid edilir) və qismən, yəni ayrı-ayrı məhkumlar barəsində (bağışlama formasında) ola bilər. A. yalnız amnistiya haqqında aktın qüvvəyə minməsinədək baş vermiş cinayətlərə aid edilir.

A. rehabilitasiya deyil və cinayətin törədilməsi faktını aradan qaldırmır. Cinayət işi istintaqda olan şəxs özünü günahkar hesab etmirsə, o, A. aktına görə işinə xitam verilməsinə etiraz edə bilər; bu halda istintaq adı qaydada davam edir və ittiham, yaxud bəraət hökmünün verilməsi ilə bitir.

A. cinayət törətmiş şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsinə (məs., ehtiyatsızlıq üzündən cinayət etmiş şəxslər, yaşı 60-ı keçmiş şəxslər və b.) şamil edilir; bir qayda olaraq, A. aktı A.-ya aid edilməyən şəxslərin dairəsinə də müəyyən edilmişdir (məs., ağır və xüsusilə ağır cinayətlər törətmiş şəxslər, residivistlər, əvvəllər cəzadan azad edilmiş və təkrar cinayət törətmiş şəxslər).

AMOK (malayca amok, amuk – azgın, quduz) – əsassız aqressivliklə baş verən kəskin psixomotor həyəcanlanma; ancaq kişilərdə müşahidə edilir. İlk dəfə 20 əsrin əvvəllərində Avropa tədqiqatçıları tərəfindən Malayya arxipelağı əhalisi arasında qeyd edilmişdir. Gözlənilmədən xəstə cəld ayağa durur, qaçmağa başlayır, qarşısına çıxan hər şeyi məhv edir, bəzən qətl (hətta intihar edir) də törədir. Nəhayət xəstə ya tam əldən düşür, ya da onu ətrafdakılar zorla tutub saxlayırlar (keçmişdə belə xəstələri çox vaxt həddən artıq aqressivliyinə görə öldürürdülər). Yaşanan bu haldan sonra xəstələrdə tam amneziya müşahidə edilir. Psixiatrlar A.-u epilepsiya, infeksiya, intoksikasiya, bəzən hətta psixogen mənşəli şüur pozuntusu kimi qiymətləndirirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə A.-a intiharın xüsusi forması kimi baxırlar. Müasir sivilizasiya şəraitində A. demək olar ki, təsadüf edilmir. A. Avropa bədii ədəbiyyatında A.Kamyunun, S.Sveyqin əsərlərində təsvir edilmişdir.

AMÓN – qədim Misirdə allah. Fiv ş.-nin hamisi. Əvvəllər məhsuldarlıq allahı Min, daha sonra Ra (Amon-Ra) ilə eyniləşdirilmişdir. Orta çarlıq dövründə (e.ə. 21–17 əsrlər) ümum-misir rəsmi panteonun baş allahı hesab olunurdu. A., onun arvadı Mut (səma ilahəsi) və oğlu Xonsu (Ay allahı) Fiv triadası adlandırılır. A.-a sitayiş Yuxarı

Amon-Ra.

Misirdə yaranmış, sonralar bütün ölkəyə yayılmışdı. Fivdə A.-un şərəfinə tikilmiş məbəd dövlət ibadətəhəna çevrilmişdi.

AMONTÓN (Amontons) Giyom (31.8.1663, Paris – 11.10.1705, orada) – fransız fiziki və geofiziki, Paris EA üzvü (1699). Bir neçə orijinal geofiziki cihazlar – hiqrometr (1687), barometrlər, qaz termometri və s. yaratmışdır; 1695 ildə meteoroloji alətlər haqqında əsər nəşr etdirmişdir. Mütləq sıfır temperaturun mövcudluğu fikrinə gəlmişdir. Havanın elastikliyinə təzyiq və temperaturdan asılı olduğunu göstərmişdir. Havanın, civənin və s. cismlərin istilikdən genişlənməsini öyrənmiş, bərk cismlərin sürüşmə sürtünməsinə tədqiq etmiş və onun ilk qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişdir (A. qanunu, 1699). Canlı orqanizmlərin hərəkət mexanikası ilə məşğul olmuş, hərəkət zamanı sərf edilən qüvvəni ölçməyə çalışmışdır.

AMORA (Amora) – Portuqaliyada şəhər. 17 km Lissabondan c.-da, Setubal y-a-ndadır. Əh. 51 min (2003). 14 əsrdə salınmışdır. Şərab və düyü istehsalı mərkəzidir. Şüşə z-dları və barit z-du var.

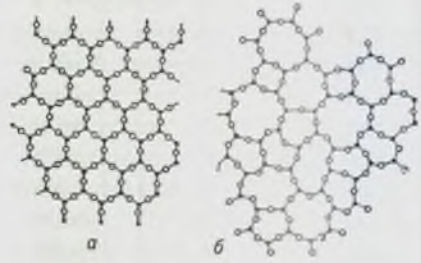
AMORALİZM (a + lat. moralis – əxlaqi), immoralizm – cəmiyyətdə əxlaqi dəyərlərin və ümumi davranış normalarının inkar edilməsi, hər cür mənəvi prinsiplərə nihilist münasibət.

AMORF DİLLƏR – bax *Köksözlü dillər*.

AMORF HAL – maddənin qeyri-kristal quruluşlu bərk halı. A.h.-da olan maddələrin iki xüsusiyyəti var: 1) izotropluq, yəni onların bütün fiziki xassələri (mexaniki, istilik, elektrik, optik və s.) təbii şəraitdə kristalların xassələrindən fərqli olaraq, maddə daxilində hər hansı istiqamətdə eynidir (bax *Anizotropluq*); 2) temp-r yüksəldikdə amorf maddələr tədricən maye halına keçir, yəni onların müəyyən sabit ərimə temp-ru (ərimə nöqtəsi) yoxdur. Bu xüsusiyyətlər amorf maddələrdə kristallardan fərqli olaraq uzaqnizamlı düzlüşün olmamasından irəli gəlir. Amorf maddələrdə yalnız yaxınnizamlı düzlüş mövcuddur, yəni onların quruluş elementləri bir-birinə yaxın məsafələrdə nizamlı düzlüşdür və ancaq qonşu quruluş elementlərinin düzlüşündə müəyyən uyğunluq var. Yaxınnizamlı düzlüş bütün mayelər üçün də səciyyəvidir, lakin mayələrdə qonşu hissəciklər öz yerlərini bir-birinə nəzərə alınmadan sürətlə dəyişir və özlüklük artıqca qonşu hissəcik-

lərin yerdəyişmə prosesi çətinləşir. Buna görə də amorf bərk maddəyə ifrat soyudulmuş çox özlü maye kimi də baxmaq olar.

Fiziki xassələrin izotropluğu polikristal hal üçün də səciyyəvidir. Lakin polikristal maddənin müəyyən ərimə temp-ru olduğundan, o amorf maddədən fərqlənir. Maddənin amorf və ya kristal quruluşlu olması rentgenoqram vasitəsi ilə təyin olunur.

Aşağı temp-rlərdə kristal quruluş bərk maddənin tarazlıq halıdır. Lakin molekulların xassələrindən asılı olaraq kristallaşma prosesi az və ya çox müddətdə başa gəlir. Bu müddət o qədər olmalıdır ki, maddə soyuduqda molekullar kristalda lazım olan qaydada nizamlı düzlüşə «macal» tapa bilsin. Bəzən A.h. soyutma prosesini sürətləndirməklə əldə edilir. Məs., kvars kristalını əridib sürətlə soyutduqda amorf kvars şüşəsi alınır. *Silikatların* çoxu özünü məhz belə aparır – soyuduqda adi şüşəyə çevrilir. Buna görə də A.h.-a bəzən şüşəyəbənzər hal deyilir. Lakin çox sürətli soyuma belə əksər hallarda kristal əmələ gəlməsinə mane olmaq üçün kifayət etmir. Buna görə bir çox maddələri A.h.-da almaq mümkün olmur.

Təbiətdə amorf maddələr kristallara nisbətən azdır. Kəhrəba, təbii qətranlar, bitum, şüşə amorf maddələrdir. Kiçik-molekullu birləşmələrlə yanaşı, irimolekullu birləşmələr – polimerlər, hətta bəzi metallar və ərintilər, həmçinin yarım-keçiricilər də A.h.-da ola bilər.

Amorf polimerlərin temp-rdən asılı olaraq, molekul seqmentlərinin istilik hərəkətlərinin xarakteri ilə bir-birindən fərqlənən üç halı mümkündür: şüşəyəbənzər hal, yüksək elastiklik halı və axıcı-özlüklük halı (maye halı). Aşağı temp-rlərdə molekul seqmentləri mütəhərrik olmadığından polimer özünü adi bərk amorf maddə kimi aparır. Kifayət qədər yüksək temp-lərdə istilik hərəkət enerjisi molekul seqmentlərinin yerini dəyişdirir, lakin bütünlüklə molekulları hərəkətə gətirməyə hələ gücü çatmır.

Beləliklə, yüksək elastiki hal yaranır və polimer asanlıqla uzanıb-yığılır. Maddənin yüksək elastiklik halından şüşəyəbənzər hala keçməsinə *şüşələnmə* deyilir.

Axıcı-özlüklük halında təkcə seqmentlər deyil, makromolekullar da yerini dəyişə bilər və polimer axmağa başlayır. Lakin adi mayedən fərqli olaraq onun axması elastik deformasiyanın daim artması ilə gedir.

Əd.: Мотт Н., Дэвис Э. Электронные процессы в некристаллических веществах. пер. с англ., т. 1–2, 2 изд., М., 1982; Китайгородский А.И. Порядок и беспорядок в мире атомов. 5-е изд. М., 1977.

AMORİLƏR, amurru – qonşu xalqlar tərəfindən qərbi sami tayfalarına verilən ümumi ad. Qədim dövrdə Fərat çayından Aralıq dənizindəkə olan ərazilərdə yaşamışlar. A. Şumer dilindəki “martu” və Akkad dilindəki “amurru” (“Qərb”) sözlərindən yaranmışdır. A. e.ə. təq. 2000 ildə elamlılarla birlikdə Ur ş.-ni dağıtmış, e.ə. təq. 1895 ildə Qədim Babilistan çarlığını yaratmışdılar. Dəclə və Fərat çayları arasında məskunlaşan A. e.ə. 18–17 əsrlərdə yerli əhali ilə qaynaşaraq qarışmışlar. Kaşşular tərəfindən Babilistanın işğalından sonra A.-in nəsiləri Fərat çayını keçərək Mesopotamiyadan qərbdə yerləşən əvvəlki yurdlarına qayıtmış və burada tədricən onlara qohum olan qərbi sami tayfaları ilə qarışaraq bir sıra xalqların (o cümlədən, yəhudilərin və ərəblərin) əcdadları olmuşlar. E.ə. 1-ci minillikdə Suriya *Amurru* adlanırdı.

AMORİM Enrike Manuel (25.7.1900, Salto – 28.7.1960, orada) – Uruqvay yazıçısı. “Araba” (1933), “Kəndli Agilyar” (1934), “At və onun kölgəsi” (1941), “Məzhəkəçilər yarmarkası” (1952), “Qələbə mübarizəsiz qazanılmır” (1952), “Korral Abyerto” (1956), “Məşəqirənlər” (1957) və s. romanların müəllifidir. Yaradıcılığında Uruqvay xalqının ağır həyatı, ictimai ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi əks olunmuşdur.

AMORTİZASİYA, əsas fondların amortizasiyası (lat. amortizatio – ödəmə) – əsas vəsaitlərin tətbiqi, onların istehsalda istifadəsi prosesində aşınmasının pulla hesablanmış dəyəri. A. eyni zamanda aşınmış əmək vasitələri dəyərinin, onların köməyi ilə istehsal edilən məhsula, xidmətə tədricən keçirilməsi vasitəsi, üsul və prosesidir. İstehsal prosesində əsas istehsal fondları (əsas kapital) maddi və mənəvi aşınmaya məruz qalır. Aşınmanın birinci növü

özünü onların istehlak dəyərini tədricən itirməsində, ikinci növü isə onların dəyər həcminin kiçilməsində göstərir. Hazırlanmış məhsulun satışından sonra əldə edilən gəlirin bir hissəsi əmək vasitələrinin natura şəklində tam bərpası üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi hesaba – amortizasiya fonduna keçirilir. A. əsas fondların dəyərində mütənəşir olaraq bərabər ölçüdə hesablanır və onlardan istifadənin proqnozlaşdırılmış müddətinə bərabər ölçüdə paylanır. A. tezləşdirilmiş də ola bilər. Bu metod birinci il tətbiq edilən A. normasının ikiqat artırılmasına əsaslanır, yəni ikinci il amortizasiyaya qalıq dəyərin 20%-i ayrılır və s. Bunun nəticəsində əmək vasitələri dəyərinin 2/3-si onların fəaliyyət müddətinin yarısında A. edilmiş olur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı dövlətlərində tezləşdirilmiş A. adlanan siyasətdən geniş istifadə edilir. Bu, vergiqoymaya düşən mənfəət məbləğinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına imkan verir. Tezləşdirilmiş A. sahibkarlara mənəvi aşınmanın təsiri ilə şərtlənən mümkün itkilərdən qaçmaq imkanı yaradır, həm də onları yeni texnika və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqinə həvəsləndirir. A. fondunun illik məbləğinin həcmi əsas fondların ortaillik dəyəri və A. normalarından asılıdır. A. norması dedikdə A. fondunun illik məbləğinin əsas fondların ortaillik dəyərinə faizlə ifadə olunan nisbəti başa düşülür. A. norması əmək vasitələri strukturunun diferensiasiyası əsasında müəyyənləşdirilir; bu, bütün hallarda iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır. Belə ki, çoxmərtəbəli binaların tam bərpası üçün A. norması 100-illik istifadə müddətinə müvafiq olaraq 1%-dir. Maşın və avadanlıqlar üzrə isə A.-nın illik norması 6–10 %-ə bərabərdir.

AMORTİZASİYA (fr. amortir – zəiflətmək, yumşaltmaq), texnikada – maşın və qurğularda zərbələrin, vibrasiyaların və s. yumşaldılması (bax *Amortizator*). **AMORTİZASİYA AYIRMALARI** – amortizasiya fonduna hər il yönəldilən pul vəsaitləri; əsas fondların dəyərinin onların aşınması qədərində hissəsinin onların köməyi ilə istehsal edilən məhsullara, yaxud xidmətlərə keçməsinə ibarət obyektiv iqtisadi proses. A.a. əsas vəsaitlərin tam bərpası üçün qabaqcıdan təyin edilir. Əsas fondların maddi, yaxud fiziki aşınmasının mexaniki, istehsal prosesində əsas istehsal fondları (əsas kapital) maddi və mənəvi aşınmaya məruz qalır. Aşınmanın birinci növü kimyəvi proseslər, fəvqəladə hallar (təbii fəlakətlər) nəticəsində meydana gəlir. Əsas fondların dəyərcə aşınması, yaxud ilkin dəyərinin azalması onların maddi aşınması nəticəsində baş verir. Amma o, əsas fondların mənəvi aşınması nəticəsində də yarana bilər. A.a. qoyulmuş normalar üzrə aparılır. Əsas fondların çoxları üçün illik A.a. normaları onların dəyərindən ayrılan faizlə təyin edilir. A.a.-nın əsas fondların dəyərindən faizlə tutulan ümumi norması (tam bərpa və əsaslı təmirə çatacaq qədər) aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$N_a = \frac{(I_d + \Theta_t + M - L)100}{T I_d}$$

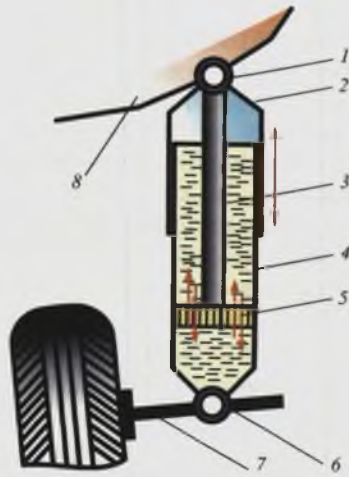
burada N_a – A.a.-nın illik norması (%-lə); I_d – həmin obyektin ilkin dəyəri; Θ_t – onun bütün xidməti dövründə əsaslı təmirinin dəyəri; M – onun bütün xidməti dövründə (yalnız avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri üçün təyin edilir) modernləşdirilməsinin dəyəri; L – likvidlik dəyəri; T – həmin obyektin xidmət müddətidir. A.a. məhsulların maya dəyərinə daxil edilir. Onları iki hissəyə ayırırlar: 1) əsas fondların tam ödənilməsi (renovasiya) üçün qabaqcıdan təyin edilən A.a.; 2) əsas fondların qismən bərpa edilməsi (əsaslı təmir və modernizasiya) üçün qabaqcıdan təyin edilən A.a. A.a. hesablanmış amortizasiya müddəti başa çatdıqda dayandırılır. Əmlak vaxtından tez sıradan çıxdıqda hesablanıb keçirilməmiş məbləğ ziyanə aid edilib silinir.

AMORTİZASİYA FONDU – bax *Amortizasiya*.

AMORTİZASİYA NORMASI – bax *Amortizasiya*.

AMORTİZATOR (fr. amortir – zəiflətmək, yumşaltmaq) – maşın konstruksiyalarında, tikililərdə və s. zərbələri zəiflədən və titrəyişləri söndürən qurğu. A. zərbə yükünü ötürən və ondan qorunan cismlər arasında (məs., yolun kələ-kötürlüyü ilə hərəkət edən təkərli maşının gövdəsi arasında) quraşdırılır. A.-un konstruksiyası elastik cismlərin (*ressor*, *torsion*, rezin elementlər), mayelərin (mayelərin sıxılması prinsipinə əsaslanan hidravlik yay) və qazların (pnevmatik yay) elastiklik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. A. nəql. maşınlarında geniş tətbiq olunur. Konstruksiyasına görə A.-lar lingli (mexaniki və hidravlik) və teleskopşəkilli, məhdudlaşdırıcı klapanlı və klapanlı; xarakteristikalarına görə xətti, progressiv, reqressiv və qarışıq;

Amortizatorun sxemi: 1 – yuxarı qulaqcıq; 2 – qoruyucu örtük; 3 – stok; 4 – silindr; 5 – sıxılma və açılma klapanları olan porşen; 6 – aşağı qulaqcıq; 7 – təkərin oxu; 8 – avtomobilin kuzası.

təsir xüsusiyyətinə görə birtərəfli, ikitərəfli simmetrik və ikitərəfli qeyri-simmetrik olurlar. A.-lar texnikanın əksər sahələrində məs., uçuş aparatlarının yerə enməsi zamanı zərbələrin, avtomobillərin kələ-kötür yollarla hərəkəti zamanı rəqsi hərəkətin yumşaldılmasında, lokomotivin, vaqonun və digər nəql. vasitələrinin hərəkət səlisliyinin təmin edilməsində, metal emal edən dəzgah, mühərrik və digər avadanlıqların zərbəsiz, səlis və rəvan işləməsi üçün geniş tətbiq olunur. Sürəti yüksək olan nəql. maşınlarında A.-dan *dempferlə* birlikdə istifadə edilir.

AMOSOV Nikolay Mixayloviç [(6.12.1913, indiki Voloqda vil.-nin (RF) Olxov k.–12.12.2002, Kiyev)] – Ukrayna cərrahı, tibb e. d. (1953), Ukr. EA-nın akad. (1969), SSRİ Tibb EA-nın m. üzvü (1961), Ukr. SSR əməkdar elm xadimi (1958), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1973), Lenin mükafatı (1961) və Ukrayna SSR Dövlət mükafatı (1968) laureatı. Arxangelsk tibb in-tunu (1939), Ümumittifaq qiyabi sənaye in-tunu bitirmişdir (1940). Bryansk vilayət xəstəxanasının cərrahiyyə şöbəsinin müdiri (1947–52), Ukrayna Elmi-Tədqiqat vərəm və döz cərrahiyyəsi in-tunun döz cərrahiyyəsi klinikasının rəhbəri (1952–54), Kiyev Həkimləri Təkmilləşdirmə in-tunda döz cərrahiyyəsi və anesteziologiya kafedrasının müdiri (1955–70), Elmi-Tədqiqat ürək-damar cərrahiyyəsi in-tunun rəhbəri (1983–88) olmuşdur. 1960 ildən eyni zamanda Ukrayna EA-nın kibernetika İn-tunun biokibernetika şöbəsinin rəhbəri idi.

A.-un elmi əsərləri ürəyin, ağ ciyərin cərrahiyyəsinə, damar və qarın cərrahiyyəsinə habelə bioloji və tibbi kibernetika məsələlərinə həsr edilmişdir.

Əsərləri: *Терапевтические аспекты кардиохирургии*. 2-ое изд. Киев, 1990 (Y.A.Bendet ilə birlikdə).

AMOY – Çində şəhər. Bax *Syamin*.
AMPƏL BİTKİLƏRİ (alm. Ampel – asma çiçək vazası, yun. αμπελος – üzüm) – sallanan, sürünən gövdəli bitkilər; asma vazonlarda, xüsusi formalı səbəciklərdə, dibçəklərdə və s. yetişdirilir. Binaların, yaşayış evlərinin interyerinin, qış bağlarının, eyvanların və sütunların bəzədilməsində istifadə olunur. Bir çox A.b. dekorativ yarpaqlarına (asparaqus, daşdələn və s.), yaxud gözəl çiçəklərinə (zinqirovotu, beqoniya, atırşah, lobeliya və s.) görə interyerləri bəzəmək üçün istifadə edilir. Açıq havada A.b. kimi

Lobeliya.

həm ağac bitkiləri (tənək, dovşanalması), həm də ot bitkiləri (ərikgülü, petuniya) əkilir. A.b. üçün çay qumu qatışdırılmış yarpaqlı, çimli və torflu torpaqdan istifadə edilir. Rütubəti orta dərəcədə olmalıdır. Çox sıx bitmiş və köhnə A.b. dekorativliyini itirir. Əsasən, qələmlə çoxaldılır.

AMPELOQRAFİYA (yun. αμπελος + ... *grafiya*) – mühit və insan fəaliyyətinin təsiri altında üzüm növləri və sortlarının əlamətlərinin dəyişməsi qanunauyğunluqları haqqında elm. Ümumi və xüsusi A. kimi 2 hissədən ibarətdir. Ümumi A. üzümkimilər fəsiləsinin sistematikasını, sortların təsnifatını və mənşəyini, xüsusi A. isə ayrı-ayrı sortların botaniki təsvirini, onların aqrobioloji və texnoloji xarakteristikasını öyrənir. Üzüm sortlarının təsviri Beynəlxalq Ampelografiya Komissiyasının qəbul etdiyi vahid sistem üzrə aparılır. A. üzümün seleksiyası və sortlar üzrə rayonlaşdırılması, onun yeni rayonlara yayılması məsələlərini həll edir. "A." terminini ilk

dəfə 1661 ildə Polşa alimi F.Y.Saks təklif etmişdir. "A."-nın elmi əsasları isə 1806 ildə İspaniya alimi S.Klemente tərəfindən qoyulmuşdur. Azərb.-da A. məsələləri ilə Azərbaycan Elmi-tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İn-tu və onun təcrübə təsərrüfatları məşğul olur. Bu sahədəki tədqiqatların nəticələri R. Allahverdiyevin "Azərbaycan SSR ampelografiyası" (rus dilində) əsərində ümumiləşdirilmişdir.

AMPELOTERAPİYA – bax *Üzüm müalicəsi*.

AMPƏR (Ampère) Andre Mari (22.1.1775, Lion–10.6.1836, Marsel) – fransız fiziki və riyaziyyatçısı, elektrodinamika-nın banilərindən biri. Paris EA üzvü

(1814). Zadəgan ailəsindəndir. 14 yaşından D.Didro və Z.L.D'alamberin yazdığı 20 cildlik "Ensiklopediyası" tam oxumuş, təbiət elmləri və riyaziyyat ilə məşğul olmağa başlamışdır. 1801 ildə Burk-an-Bresdəki Mərkəzi məktəbin kafedrasına təyin olunmuşdur. 1805 ildən Parisin politeknik məktəbində repetitor yerini almış, 1809 ildən orada, 1824 ildən isə Kollecde Fransda prof. fəaliyyətini davam etdirmişdir. A. ehtimal nəzəriyyəsi, variyasiya hesabının mexanika məsələlərinə tətbiqi və riyazi analizə aid bir sıra işləri nəşr etmişdir. Fizika sahəsindəki işləri onu öz zamanəsinin ən böyük alimləri sırasına çıxarmışdır. H.K.Ersted elektrik cərəyanının maqnit əqrəbinə təsirini kəşf etdikdən sonra A. 1820 ildə maqnit əqrəbin əyilmə istiqamətini təyin etmək üçün qayda təklif etmişdir. Sonra A. cərəyan keçən iki naqilin bir-birilə qarşılıqlı mexaniki təsirini kəşf etmiş, bu qarşılıqlı təsirin qanununu (*Ampere qanunu*) və ilk dəfə maqnetizm nəzəriyyəsinə yaratmışdır. Həmin nəzəriyyəyə görə maddənin maqnit xassələri onun hissəciklərindəki elektrik cərəyanları ilə təyin olunur. A. öz ideyalarını "Yalnız təcrübə yolu ilə əldə edilmiş elektrodinamik hadisələr nəzəriyyəsi" əsərində çap etmişdir (1826). "Elmlərin fəlsəfəsi təcrübələri..." əsərində elmin təsnifatını vermişdir (1834).

AMPƏR – 1) elektrik cərəyanı şiddətinin vahidi; Beynəlxalq vahidlər sisteminin (BS) əsas vahidlərindən biri. *A* ilə

işarə edilir. A. vakuumda bir-birindən *l m* məsafədə olan, olduqca kiçik dairəvi en kəsiyə malik sonsuz uzun iki paralel naqildən sabit cərəyan keçdikdə, naqillərin hər metrində $2 \cdot 10^{-7} N$ qarşılıqlı təsir qüvvəsi yarada bilən cərəyan şiddətidir. Bu vahidə mütləq A. deyilir və o, MKSA vahidlər sisteminin dördüncü əsas vahidi kimi qəbul edilmişdir. Əvvəllər (1881) müqaviməti *l Om* olan naqilin uçlarında *l V* potensiallar fərqi olduqda, ondan keçən cərəyanın şiddəti bir A. götürülürdü. Bununla yanaşı, beynəlxalq A. deyilən vahiddən də istifadə olunurdu. Beynəlxalq A. gümüşnitrat məhlulundan *l san*-də 1,118 *mq* gümüş ayıran cərəyanın şiddətidir. 1 beynəlxalq A. = 0,99985 mütləq A. Bu vahid A.M.Ampere adını daşıyır. 2) Maqnit-hərəkət qüvvəsi vahidi (BS və MKSA vahidlər sisteminə).

AMPƏR QANUNU – elektrik cərəyanı elementinə maqnit sahəsinin göstərdiyi mexaniki təsir qüvvəsini müəyyən edən qanun. Maqnit sahəsinin cərəyanlı naqilə etdiyi təsir qüvvəsi (*F*) maqnit sahəsinin induksiyası *B*, naqilin uzunluğu *l*, naqildən keçən cərəyan şiddəti *I* və naqil ilə maqnit sahəsinin induksiya vektoru arasındakı α bucağının sinusu ilə düz mütənasibdir:

$$F = kIlBsina \quad (1)$$

Bu qanun A.Ampere tərəfindən 1820 ildə kəşf olunmuşdur. *k* – vahidlər sisteminin seçilməsindən asılı olan əmsəldir. Beynəlxalq sistemdə (BS) $k = 1$. Vektor şəklində qanunun yazılışı:

$$\vec{F} = I [\vec{l}, \vec{B}]$$

F qüvvəsinin istiqaməti *sol əl qaydası* ilə təyin edilir. Naqildən cərəyan keçərkən onun ətrafında maqnit sahəsi yaranır. Cərəyanlı naqil xarici maqnit sahəsində və ya başqa cərəyanlı naqilin yaratdığı maqnit sahəsində yerləşdirildikdə ona maqnit sahəsi təsir edir. Naqil maqnit induksiya xətlərinə (*B*) paralel olarsa ($\alpha = 0$ və $\alpha = 180^\circ$), $F = 0$, yəni maqnit sahəsi cərəyanlı naqilə təsir etmir. Əgər naqil maqnit induksiya xətlərinə (*B*) perpendikulyardırsa, yəni $\alpha = 90^\circ$, $F = BIl$, bu hal maqnit induksiya vektorunu təyin etməyə imkan verir:

$$B = \frac{F}{Il} \quad (I = 1A, l = 1m \text{ olduqda, } B = F).$$

Naqilin çox kiçik *dl* kəsiyi üçün cərəyan istiqamətində *Idl* hasil cərəyan elementi

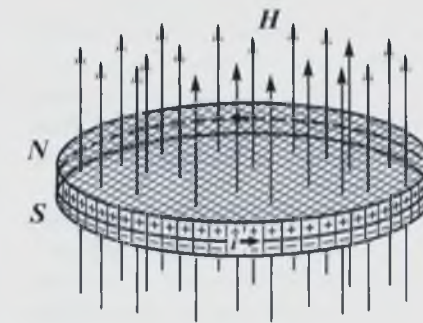
adlanır. İki naqilin cərəyan elementləri arasında təsir qüvvəsi

$$\vec{F}_{12} = k \frac{I_1 I_2 \Delta l_1 \Delta l_2 \sin \vartheta_1 \sin \vartheta_2}{r_{12}^2} \quad (2)$$

burada r_{12} radius-vektorun istiqaməti Δl_1 -dən Δl_2 -ə doğru qəbul olunur, ϑ_1 – Δl_1 ilə r_{12} vektorları arasında bucaqdır, ϑ_2 isə Δl_2 ilə Δl_1 və r_{12} -in yerləşdiyi *S* müstəvisinə perpendikulyar olan *n* arasındadır bucaqdır (*n*-in istiqaməti sağ burğunu *S*-müstəvisində Δl_1 -dən r_{12} -yə doğru fırladarkən onun irəliləmə hərəkəti ilə üst-üstə düşür). F_{12} ilə F_{21} mütləq qiymətə bərabərdir. İxtiyari yönəlmiş Δl_1 və Δl_2 üçün F_{12} və F_{21} istiqamətləri bir düzxətt üzərində yerləşmir və təsir-əks təsir bərabərlik prinsipi ödənilmir. Paralel naqillərdə axan cərəyanlar paraleldirsə, qarşılıqlı təsir naqilləri yaxınlaşdırır, əgər antiparaleldirsə – onları bir-birindən uzaqlaşdırır.

İkinci naqilin Δl_2 elementinin çox kiçik olduğunu nəzərə alsaq, ikinci cərəyan elementinə aid olan kəmiyyətlərin daxil olmadığı hissəni ayırsaq və *B* maqnit induksiya xətlərinə ikinci cərəyan elementinin yerləşdiyi nöqtədə birincinin yaratdığı maqnit induksiya kimi qəbul etsək, onda (2) düsturundan (1) düsturu alınır və hər ikisi A.q. adlanır.

AMPƏR TEOREMİ – eyni istiqamətlənmiş elementar maqnitlərdən ibarət olan hədsiz nazik maqnit müstəvinin ("maqnit vərəqi") sahəsinin həmin maqnitin konturundan axan qapalı (dairəvi) xətti cərəyanın maqnit sahəsi ilə eyni olduğunu təyin edən teorem. 1820 ildə A.Ampere tərtib etmişdir.

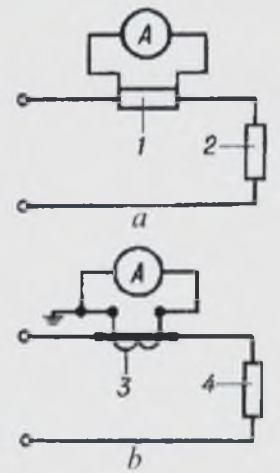
Maqnit vərəqciyi: *N* və *S* – vərəqin təşkil olunduğu elementar maqnit dipolların şimal və cənub maqnit qütbləri; *H* – dipolların yekun maqnit sahəsi; *i* – *H* sahəsinə ekvivalent sahə yaradan dairəvi cərəyan.

A.t.-nə görə cərəyan şiddətinə malik olan dairəvi xətti cərəyanın *H* maqnit sahəsi o halda maqnit vərəqinin sahəsi ilə eyni olur ki, vərəqi təşkil edən *dipol-*

ların (elementar maqnitlərin) maqnit momentlərinin sıxlığı ədədi qiymətə *i* cərəyan şiddətinə (amperlə) bərabər olsun. A.t. görə qapalı sabit cərəyanların maqnit sahələrinə uydurma "maqnit yüklərinin" (cüt-cüt maqnit dipolu yaranan mənfi və müsbət) sahəsi kimi baxmaq olar və bununla da sabit elektrik cərəyanlarının maqnit sahəsinin öyrənilməsi məsələsini *maqnitostatikaya* aid etmək olar.

A.t. elektrik və maqnit hadisələrinin eyni təbiətli olması haqqında təsəvvürlərin təşəkkül tapmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. A.t. ikili yerdəyişmə prinsipi ilə birlikdə elektrostatik və maqnitostatik sistemlərin sahələri arasındakı münasibətin qərarlaşmasına imkan verir; bəzi müəyyən məhdudiyyətlərlə onu dəyişən sahələrə də aid etmək olar.

AMPERMƏTR (*amper* + ... *metr*) – sabit və ya dəyişən cərəyanın şiddətini ölçən cihaz. Elektrik dövrlərinə yüklərdən qoşulduquna görə A. minimal daxili müqavimətə malik olmalıdır ki, ölçülən cərəyan şiddətinə hiss olunacaq təsir göstərməsin. Ölçmə həddini genişləndirmək üçün A.-ə paralel şunt (sabit cərəyan dövrəsində) qoşulur. Dəyişən cərəyan dövrlərində bu məqsədlə ölçü transformatorlarından istifadə olunur. A. analoq və rəqəmli olur. $A \ n \ a \ l \ o \ q \ A$. maqnitoelektrik, elektrodinamik, düzləndirici və termoelektrik növlərə ayrılır. Daha geniş yayılmış maqnitoelektrik A. sabit cərəyanın şiddətini ölçmək üçündür; ölçmə nəticələrini şkala üzərindəki əqrəb (və ya başqa göstərici) göstərir. Termoelektrik A. dəyişən cərəyanın şiddətini ölçür. Həm sabit, həm də dəyişən cərəyan dövrlərində tətbiq edi-

Ampermetrin elektrik dövrəsinə qoşulma sxemi: *a* – şuntla; *b* – transformatorla; 1 – şunt; 2 və 4 – yüklər; 3 – transformator.

lən rəqəmli A.-in əsasını ölçü çeviricisi təşkil edir. Rəqəmli A.-lərin üstün cəhətləri vibrasiyanın onlara minimal təsiri, indikasiyanın rahatlığı (ölçmə nəticələri tabloda rəqəm şəklində göstərilir), polyarlığın və ölçmə yarım-diapazonlarının avtomatik seçilməsi və onların informasiya-ölçmə sistemlərinin tərkibində işləyə bilməsidir. A.-in xüsusi növü olan fotoampermetr yüksək tezlikli cərəyanları ölçmək üçündür; iş prinsipi iki közərmə lampasının işıqlanma parlaqlığının müqayisəsinə əsaslanır. Lampalardan biri ölçülən cərəyanla, ikincisi isə sabit cərəyanla qızdırılır.

AMPÉR-SAAT – elektrik miqdarının sistemdənəkar ölçü vahidi; cərəyan şiddəti 1 Amper olduqda, naqilin en kəsiyindən 1 saatda keçən elektrik yükünün miqdarı; A-saat ilə işarə edilir.

1 A-saat = 3600 k. A.-s.-la, adətən, akkumulyatorun elektrik ehtiyatı ifadə edilir.

AMPERSÁND – konyunksiya (məntiqi vurma) əməliyyatını və ya əmrin parametrlərini, müvəqqəti verilənlər toplusunu və s. işarə etmək üçün işlədilən «&» işarəsi.

AMPÉR-SARĞI – 1) elektrik cərəyanı axan sarqacın sarğılarının sayının ondan keçən cərəyan şiddətinin amperlə qiymətinə hasili; 2) *maqnit-hərəkət qüvvəsi* vahidinin köhnəli adı.

AMPÉR-TƏRƏZİ, cərəyan tərəzisi – elektrik cərəyanı şiddəti vahidini (amperi) hasil etmək üçün etalon kimi istifadə olunan qurğu. Konstruksiyası qeyri-maqnit materialdan hazırlanmış qollu (çiyinli) tərəzi şəklindədir; qolunun bir ucundan tarazlaşdırıcı yükü yerləşdirmək üçün qab, o biri ucundan isə hərəkətli selenoid asılıb. Koaksial selenoidlər (birlaylı) şəklində hazırlanmış iki naqil eyni cərəyan buraxılır. Cərəyan şiddəti naqillərdəki elektrodinamik qarşılıqlı təsir qüvvələrinə görə müəyyən edilir. Selenoidlərin qarşılıqlı təsir qüvvəsi çəki daşları vasitəsilə tarazlaşdırılır.

AMPERVOLTOMMETR – *ampermetr*, *voltmetr* və *ommetrin* mexanizmlərini özündə birləşdirən və ümumi indikatoru (əqrəbli, yaxud rəqəmli) olan elektrik-ölçmə cihazı. Əsasən, radioelektron aparatların və elektrotexniki cihazların iş qabiliyyətinin yoxlanılması üçün tətbiq edilir. A.-ə çox vaxt tester də deyilir. Avtomatlaşdırılmış və ölçmə funksiyası artırılmış A. multimetr adlanır.

AMPİR (fr. empire – imperiya) – 19 əsrin I-ci rübündə Qərbi Avropa ölkələrinin memarlıq və incəsənətində (əsasən, dekorativ-tətbiqi sənətdə) bədii üslub. A. üslubunda Qədim Yunanıstan və Roma imperiyası dövrü bədii nümunələri təqlid edilmiş, həmçinin Qədim Misir incəsənəti motivlərindən istifadə olunmuşdur. Klassisizm zəminində yaranmış A. üslubunda forma və dekorların sadəliyi, zərifliyi tədricən onların

Ampir
üslubunda
kursü.

yığcamlığı və monumental ifadəliliyi ilə əvəz olunmuşdur. I Napoleon imperiyası dövründə A. üslubunda əsas diqqət hakimiyyətin əzəmətinə, hərbi möhtəşəmliyini, qüdrətini daha da dolğun ifadə edən memarlıq üsulları və detallarına verilirdi (zəfər tağları, xatirə sütunları, nəhəng portiklər, müxtəlif hərbi emblemlər və s.). Fransız memarlarından Ş. Persye, P. Fonten və J.F. Şalqren A. üslubunun görkəmli nümayəndələri olmuşlar. A. Danimarka, Böyük Britaniya və İtaliyada özünəməxsus milli xüsusiyyət kəsb etmişdir. Bu üslub Rusiya və Almaniyada da geniş yayılmışdır.

Dekorativ tətbiqi və təsviri sənətdə A. üslubu mebel nümunələrində, metal, şüşə, farfor və s.-dən hazırlanmış dekorativ əşyalarda, geyim modelində, həmçinin rəngkarlıq və heykəltəraşlıqda əksini tapmışdır.

AMPLİDİN (lat. amplifico – gücləndirirəm, artırırım + *dōvaym* – qüvvə) – siqnalları və zəif cərəyanları gücləndirmək üçün elektrik maşını; *elektromaşın gücləndiricisinin* bir növü və xarici ədəbiyyatda işlədilən adı.

AMPLİFİKASIYA (lat. amplificatio – artma, yayılma), DNT-nin amplifikasiyası – xromosom DNT-nin ayrı-ayrı sahələrinin (hissələrinin) sürətlərinin qeyri-mütənasib artması. Xromosomun, yaxud xromosomdankənar DNT-də aşkar edilmiş xromosom

ardıcılıqlarının əlavə sürətinin əmələ gəlməsi. A.-nin əsasını genlərin genomdakı sürətlərinin sayının artması yolu ilə onların ekspressiyasının tənzimlənməsi təşkil edir. DNT-nin A.-sı eukariotların xromosomlarında, bakteriya plazmidlərində təsvir edilmişdir; o hüceyrənin bəd xassə kəsb etməsi prosesində onkogenlərin aktivləşməsi üsullarından (mexanizmlərindən) biridir. Embrional inkişafın gedişində bəzi genlərin A.-sı müşahidə olunur. Genlərin kopyalılığının artması xromosomun eyni hissəsində DNT replikasiyasının çox təkrarlanan aktlarının təkan verməsi hesabına, yaxud xromosom hissəsinin kəsilib ayrılması və onun ekstraxromosom sürətləri şəklində sonrakı replikasiyası yolu ilə baş verir. A. süni sürətdə də yaradıla bilər. Belə ki, məməlilərin xərçəngə qarşı metatreksat preparatı ilə işlənmiş hüceyrələrində krossinqover nəticəsində bu reagentin birləşməsinə cavabdeh olan fermenti kodlaşdıran gen sürətlərinin sayı 1000 dəfə və daha çox artır. Genlərin və *in vitro* DNT fraqmentlərini (sınaq şüşəsində) polimeraza zəncirvari reaksiyasının köməyi ilə baş verən A. irsi xəstəliklərin diaqnostikasında, kliniki sınaqlarda patogen orqanizmlərin DNT-sinin aşkar edilməsində, şəxsiyyətin müəyyənəndirilməsində, becərilən bitki sortlarının, heyvan cinslərinin və s. identifikasiyasında tətbiq edilir.

AMPLİFİKASIYA – 1) bədii ədəbiyyat və natiqlik sənətində üslub vasitəsi; bədii ifadəni gücləndirmək məqsədilə eyni və yaxın mənalı sözlərin (bənzətmə, sinonim və s.) yanaşı işlədilməsi. Məs.:

Vurulursan, adın çıxır yadından.

Həzz alırsan alovundan, odundan.

(F. Qoca)

2) bir dildən başqa dilə tərcümə nəticəsində mətnin artması, daha çox yer tutması; 3) məcazi mənada – artıq, lüzumsuz, sözcülük.

AMPLİTRON [(ing. ampli(fying) (magne)tron – gücləndirici maqnetron)] – ifrat yüksək tezlikli rəqslərin geniş zolaqlı gücləndirilməsi üçün əks-dalğalı,

Amplitronun
quruluşu:
 P_{gir} – giriş siqnalının
gücü;
 $P_{çix}$ – çıxış siqnalının
gücü;
 V_B – maqnit
sahəsinin istiqaməti.

maqnetron tipli elektrovakuum cihazı. A.-da qapalı elektron seli dairəvi (qapalı) ləngidici sistem boyunca qaçan əks-dalğanın sahəsi ilə qarşılıqlı təsirdə olur. 1949 ildə amerikalı mühəndis U. Braun tərəfindən ixtira edilmiş və platinotron adlandırılmışdır. Nisbətən yüksək energetik parametrləri (impuls rejimində çıxış gücü 10 MV/dək, f.i.ə. 80%-ədək) və başqa bu tipli cihazlara nisbətən kiçik gücləndirmə əmsalı (adətən 10–15 dB-dən azdır) ilə xarakterizə olunur; gücləndirilən tezliklər zolağı orta tezliyin 10–15 %-ini təşkil edir. A. düz dalğalı maqnetron gücləndiricilərinə nisbətən daha stabil işləyir; *dm*-lik və *sm*-lik dalğa diapazonlarında ifrat güclü gücləndiricilərin qurulmasında, eləcə də radiolokasiya stansiyaları, rabitə, naviqasiya, telemetriya sistemlərinin ötürücü qurğularında (əsasən, impuls rejimində) istifadə edilir.

AMPLİTÜD (lat. amplitudo – kəmiyyət), *rəqs amplitudu* – dəyişən kəmiyyətin orta qiymətindən və ya şərti olaraq sıfır qəbul edilmiş qiymətindən (bu və ya digər xarakterik müddətdə) maksimal meyli. *Harmonik rəqslər* üçün $u(t) = A_0 \cos(\omega t + \varphi_0)$ (burada ω və φ_0 – dövrü tezlik və rəqslərin başlanğıc fazasıdır) rəqs A. A_0 – sabit kəmiyyətdir.

Modullaşmış kvaziharmonik proseslər üçün zamanın kəsilməz funksiyası olan ossilyasiyanı sarıyan (bax *Amplitud modulyasiyası*) ani rəqs A. məfumu daxil edilir.

Müxtəlif rəqslər (relaksasiya, stoxastik və s. rəqslər) üçün A. kəmiyyəti dəqiq və birqiymətli olaraq çətin təyin edildikdə də "A." məfhumundan istifadə edilir. Bu halda rəqs qulacının, meylinin və s. ən böyük qiyməti nəzərdə tutulur.

AMPLİTÜD ANALİZATORU – elektrik impulsları amplitudunun paylanma qanununu təyin edən qurğu. A.a. vasitəsilə, adətən, təsadüfi impuls prosesindəki amplitudların paylanması analiz olunur; belə analiz verilmiş amplitud intervalında meydana çıxan impulsların sayına görə aparılır. Konstruksiyasından asılı olaraq A.a. bir və ya çox kanallı ola bilər. Eksperimental fizikada müxtəlif şüalanma hissəciklərinin enerjisinin paylanmasının analizi, radiolokasiya və radorabitədə mürəkkəb formalı siqnalların analizi və s. üçün tətbiq edilir.

AMPLİTÜD DISKRİMİNATORU – amplitudu müəyyən hədd qiymətini aşan elektrik siqnallarını ayıran (selek-

siyası) qurğu. A.d.-nda qeyri-xətti amplitud xarakteristikalarına malik elektron qurğu və cihazlardan (məs., diod və s.) istifadə olunur. A.d. teleidarətmə və teleölçmənin impuls sistemlərində küylərdən faydalı siqnalları ayırmaq, amplitud analizatorlarının tərkibində təsadüfi impuls proseslərini tədqiq etmək üçün və s. məqsədlərlə tətbiq edilir.

AMPLUÁ (fr. emploi – tətbiqetmə, vəzifə) – aktyorun bacarığı və zahiri görkəminə uyğun rollar. A. tipikləşdirilmiş personajlardan (maskalar, alleqoriyalar, simvollar) fərdiləşdirilmiş obrazlara kimi inkişaf yolu keçmişdir. A. antik və orta əsr, o cümlədən klassik Şərq teatrında mövcud olmuş, italyan maska komediyasında (del arte komediyası) daha çox yayılmışdır. Sabit A. 17 əsr klassik teatrında tam formalaşmışdır. Rusiyada A. Fransa nümunəsi əsasında tətbiq edilmişdir. Səhnə sənətində ansambl prinsipinin təsdiqini tapması bu sərbəst sistemi dağıtmışdır; kişi və qadın aktyorlarının eyni tipli rollarda çıxış etməsini, demək olar ki, ləğv etmişdir. Şərq ölkələrində (çin, yapon, hind) teatrlarında, ifaçılıq ənənələri nəsil-dən-nəslə keçərək, stabil A. sistemi yaratmışdır. Ənənəvi Çin teatrında – 5, yapon kabuki teatrında – 8, hind Katakxali teatrında isə 12 növ A. mövcud idi. Sirkdə, opera və operetta səhnəsində də A. növləri formalaşmışdır.

ÁMPULA (lat. ampula – qab) – 1) hər hansı dərman preparatının steril halda saxlanması üçün ağız hermetik bağlanmış, boğazı dar şüşə qab. A. müxtəlif forma və həcmdə olur. Bəzən dəri səthi üçün (suspensiya, emulsiya, yod məhlulları), nəfəs almaqla istifadə olunan (ammonyak məhlulu) dərmanlar, habelə reaktivlər də A.-da buraxılır. A.-nin üzərində preparatın adı, miqdarı və konsentrasiyası göstərilir; 2) anatomiya da boruvarı orqanın kolba şəklində genişlənmiş hissəsi (məs., düz bağırsaqların A.-sı).

AMPUTASIYA (lat. amputatio – kəsib atmaq) – ətrafın, yaxud hər hansı digər orqanın (süd vəzisi, uşaqlıq və s.) periferik hissəsinin kəsilməsindən ibarət cərrahi əməliyyat. Ətrafın və ya onun hissəsinin oynaqdan kəsilməsi ekzartikulyasiya adlanır. A.-dan sonra güdülün anatomik və ya funksional yararsızlığı ilə əlaqədar aparılan təkrar əməliyyat reamputasiya adlanır. A., əsasən, xəstənin həyatını yalnız xəstə orqanı kəsmək-

lə xilas etmək mümkün olduqda tətbiq edilir. Ağırlaşmalarına şok, irinləmə, tromboemboliya, pnevmoniya aiddir. Güdül sağaldıqdan və xəstənin vəziyyəti sabitləşdikdən sonra həmin ətrafa protez qoyulur.

AMRÁ MƏDƏNİYYƏTİ – Misirdə e.ə. 5-ci minilliyin 2-ci yarısı – 4-cü minilliyin əvvəllərinə aid Eneolit mədəniyyəti. Əl-Amra yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tilovlar, harpunlar, çaxmaqdaşdan ox ucluqları, gil qablar, heyvan fiqurları, daşdan və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri və s. tapılmışdır. Mis məmulatı azdır. Dulusçuluq inkişaf etmiş, təsərrüfatın əsasını toxa əkinçiliyi, maldarlıq və ovçuluq təşkil edirdi.

ÁMRİ MƏDƏNİYYƏTİ – Sind və Cənubi Bəlucistanda Eneolit və Erkən Tunc dövrü mədəniyyəti. A.m. üçün açıq sarı və çəhrayı rəngli, şüyürlənmiş və na-xışlı gil qablar səciyyəvidir. Metal məmulatı azdır. Aşkar olunan bəzi materiallar A.m.-nin e.ə. 4–3-cü minilliklərə aid olduğunu göstərir. İran və Orta Asiyadakı eyni dövrə aid mədəniyyətlərə yaxındır.

AMRİTA (sanskrit. «əbədilik») – hind mifologiyasında əbədilik nektarı (içkisi). *Ambroziyaya* uyğundur. A. ilə bağlı əsətlər geniş yayılmışdır. Ən məşhur əsətlərə görə, dünya okeanının allahlar və *asuralar* tərəfindən çalxalanmasından sonra oradan əlində A. ilə dolu qab tutan günəş ilahəsi Dhanvantari peyda olur. Digər əsətlərə görə, Haruda anası Vinatinin azad olunması üçün bu içkini allahlardan oğurlayıb ilan-naqlara verməli idi. Döyüşdə Haruda *İndramın* başçılıq etdiyi allahlara qalib gəlir və əbədilik içkisini qənimət kimi alaraq illərə verir. Lakin sonra Haruda A.-nin geri alınması üçün İndraya kömək edir və əbədilik içkisi allahlara qaytarılır.

AMRİTSAR – Hindistanın şm.-q.-ində, Pəncab ştatında şəhər. Əh. 1092,5 min (2004). Nəqliyyat qovşağı. Mühüm sənaye və ticarət mərkəzi. Toxuculuq, maşınqayırma, kimya sənayesi müəssisələri var. Polad prokat, şəkər, yun, ipək və pambıq parça, xalça istehsal olunur. Sümük, metal və göndən məmulat hazırlanır. 1577 ildə siqhlərin dördüncü dini başçısı (quru) Ram Das tərəfindən müqəddəs Ölümsüzlük (sanskrit dilində – amrita saras) gölü ətrafında salınmışdır. A. siqhlərin başlıca dini və mədəniyyət mərkəzi hesab olunur. Burada onların baş ibadət gahları "Qızıl məbəd"

Amritsar şəhərindən görünüş.

(Xarimandır) yerləşir. 19 əsrdə A. Rancit Sinqh dövlətinin tərkibinə daxil idi. 1849 ildə 2-ci ingilis-siqh müharibəsi zamanı A. İngiltərənin Ost-Hind şirkəti tərəfindən işğal olunmuş, Milli azadlıq mübarizəsinin (1918–22) genişləndiyi dövrdə onun mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. 1919 il aprelin 13-də A.-nın Calianval-Baqh meydanında müstəmləkəçilər əleyhinə keçirilən mitinqin iştirakçıları gülləbaran edilmişdir. 1947 ildə Hindistanın bölüşdürülməsi vaxtı A. induist, müsəlman və siqlərin arasında baş verən toqquşmalar zamanı böyük dağıntılara məruz qalmışdır. A. və "Qızıl məbəd" İndira Qandi hökumətinin siqh ekstremistlərinə qarşı keçirdiyi "Mavi ulduz" əməliyyatı zamanı (1984) da zərər çəkmişdir.

AMSAR (keçmiş adı Əmsar) – Azərb. Resp. Quba r-nunda kənd. Amsar ə.d.-nin (Amsar, Alıc, Digah, Ərməki k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 4,5 km c.-da, Ağçayın sahilində, düzənlikdədir. Əh. 2600 (2008); bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana, mədəniyyət evi, *A. Bakıxanovun* memorial ev muzeyi var.

AMSARQIŞLAQ – Azərb. Resp. Quba r-nunun Zərdabi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13,5 km ş.-də, Bakı-Rostov avtomobil yolundan 2 km aralı, Ağçayın sol sahilində, düzənlik ərazidədir. Əh. 840 (2008); meyvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

AMSTERDAM (Amsterdam, Amstel-Edamme – "Amstel çayında bənd") – Niderlandın paytaxtı. Əh. 745 min (2005). Amstel çayının mənsəbində, Eysselmer körfəzinin c. sahilindədir. Şi-

mal dənizi və Reyn çayı ilə kanallarla birləşir. Şimal dənizində iri port, d.y. və avtomobil yolları qovşağı. Sxinpol beynəlxalq aeroportu – Avropada ən iri aeroportlardandır. İnkişaf etmiş şəhərdə xilənaqliyyəti şəbəkəsi, metropoliten var.

İlk dəfə adı 1275 ildə çəkilən A. təqr. 1300 ildə şəhər hüququ almışdır. 13 əsrdə bu şəhərin yerində Amstel çayının mənsəbində tikilmiş müdafiə bəndləri üzərində balıqçı qəsəbəsi mövcud olmuşdur. 1317 ildə Hollandiya qraflığına birləşdirilmiş və 15 əsrdə iri ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. 1433 ildən Burqundiya hersoqluğunun, 1477 ildən Habsburqların hakimiyyəti altında olmuşdur. 16 əsrdə Baltik və Arahq dənizi ölkələri arasında ticarətin inkişaf etməsində aparıcı rol oynamışdır. 16 əsrin sonu – 17

Amsterdam şəhərindən görünüş.

əsrin əvvəllərində A.-da o dövr üçün ən böyük Avropa bankının və birjasının əsası qoyuldu. Antverpenin tənəzzülü ilə A. dünyanın əhəmiyyətli ticarət və kredit mərkəzinə çevrildi. 16–17 əsrlərdə Portuqaliya və Almaniyadan yəhudilər, Fransadan isə hugenotlar buraya mühacirət etmişlər. 1795–1806 illərdə Bataviya Resp.-nın, 1806 ildən Hollandiya krallığının paytaxtı olub. Napoleonun hakimiyyəti illərində [1810–14] müvəqqəti tənəzzül dövrü keçirən A. 1814 ildən Niderland Krallığının paytaxtıdır.

A. ölkənin ən böyük ticarət-maliyyə və sənaye mərkəzi olmaqla yanaşı, Avropanın aparıcı bank-maliyyə mərkəzlərindən biridir. "ABN AMRO", "Rabobank" kimi aparıcı kommersiya bankları, "Yunilever", "Royal Datç-Şell", AKZO, "Filips" və b. iri transmilli şirkətlərin nümayəndəlik və ofisləri, ticarət və fond birjaləri bu şəhərdə yerləşir. Maşınqayırma (elektrotexnika və elektronika, təyyarəqayırma, gəmiqayırma, cihazqayırma, sənaye avadanlığı istehsalı) və kimya sənayesi (polimerlər, o cümlədən plastmas, sintetik kauçuk, mineral gübrə, həmçinin lak-boya və farmakologiya məmulatları istehsalı) aparıcı sənaye sahələridir. A.-ın ətrafında iri neftayırma ("Mobil Oyl") və təyyarəqayırma ("Fokker") z-dları yerləşir. A. Avropanın ən böyük tikiş sənayesi mərkəzlərindəndir. Burada həmçinin ayaqqabı, poliqrafiya, yeyinti sənayesi sahələri inkişaf etmişdir. A. zərgərlik əşyaları istehsalı, almazcilalama və almaz ticarətinin iri mərkəzi kimi məşhur-

dur. 20 əsrin 70-ci illərindən başlayaraq sənayedə çalışanların sayı kəskin azalmış, xidmət sektorunda çalışanların sayı isə sürətlə çoxalmışdır.

A. Niderlandın aparıcı mədəniyyət və təhsil mərkəzidir. A.-da un-t (1632), Niderland Kral elm və incəsənət akademiyası (1808), Müstəqil un-t (1880), Amsterdam konservatoriyası (1884), Niderland teatr in-tutu, Dövlət Muzeyi, Şəhər Muzeyi, Stedeleymuzey, Rembrandtın ev-muzeyi, Tarix Muzeyi, Dəniz Muzeyi, Teatr Muzeyi, V. Van Qoq muzeyi, un-t və şəhər kitabxanaları, "Konsertgebau" orkestri (1888), Niderland Kamera Orkestri (1940), "Quaede-mus" müasir musiqi cəmiyyəti (1945), Amsterdam Filarmoniya Orkestri (1951), Niderland milli baleti (1961) var. A.-da Holland musiqi festivalı, beynəlxalq sənədli filmlər və beynəlxalq uşaq filmləri festivalları keçirilir. 9-cu Olimpiya oyunları (1928) A.-da keçirilmişdir.

A. Avropanın ən iri turizm mərkəzlərindəndir. Kral sarayı (1648–55, memar Y. van Kampen), Nyive kerk qotik kilsəsi (1490–1540) və Milli monumentin yerləşdiyi Dam meydanı şəhərin müasir mərkəzindədir. Köhnə şəhər ərazisində, əsasən, 1610–62 illərdə qazılmış 50-dən çox kanalın üzərində 500-dən artıq körpü var. Orta əsrlər tikililərindən Sint-Antonspor şəhər darvazası (1488), 15–17 əsrlərə aid qüllələr, Aude kerk (1306), Zeyder kerk (1603, memar X. de Keyser), Vester kerk (1619–38, memar

K. Danker) kilsələri və s. qorunub saxlanılmışdır.

AMTMAN-BRİYEDİT (Amtmanis) Alfred Fritsoviç (5.8.1885, Kurlyandiya qub.-nın Vall nahiyəsi–15.5.1966, Rıqa) – latış aktyoru, rejissor və pedaqoq.

SSRİ xalq artisti (1953). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1948, 1950, 1951). Prof. (1949). Səhnə fəaliyyətinə 1903 ildə başlamışdır. 1919 ildən Latviya dram teatrında işləmişdir (1944 ildən bədii rəhbər, 1949 ildən baş rej.).

A. latış teatrının görkəmli realist aktyorlarındanıdır. Rolları: İndulis ("İndulis və Ariya", Y. Raynis), Atvasar ("Gil və çini", A.P. Qriqulis), Knurov ("Cehizsiz qız", A. Ostrovski) və s. "Balıqçı oğlu" (1949, V. Latsis), "Yaşıl torpaq" (1950; A. Upit), "İosif və onun qardaşları" (1956; Y. Raynis) və s. əsərləri tamaşaya qoymuşdur.

AMUDƏRYA (Amu, Oks, Bəlx, Ceyhun) – Orta Asiyada çay. Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan ərazilərindən və qismən Əfqanıstan sərhədi boyunca axır. Pənc və Vaxş çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Uz. 1415 km (Pənc çayının mənbəyindən 2540 km), hövzəsinin sah. 309 min km². Əfqanıstanda Hindiquş d-rından başlanır (burada o.

Vahandərya adlanır). Pamir çayı ilə birləşdikdən sonra Pənc, Vaxş çayı ilə birləşdikdən sonra isə A. adlanır. Bir neçə qolla (Taldık, Qazaxdərya və s.) Aral dənizinə tökülür. Əsas qolları: sağdan Qunt, Bartanq, Yazqulem, Vanç, Qızilsu, Kafirnihan, Surxandərya, soldan Qunduz (Surxah). Əsasən, qar və buzlaq suları ilə qidalanır. 5–6 ay davam edən yaz-yay daşqınları olur. Yuxarı axımında iti dağ çayıdır. Sahilləri hündür qayalıqdır. Orta və aşağı axımında düzənliyə çıxır və Turan ovalığı, Qızılqum və Qaraqum səhrələrindən axır. Bu hissədə A.-nın məcrası tez-tez dəyişir (vaxtilə onun Xəzər dənizinə töküldüyünü sübut edən quru məcrə – Uzboy indi də qalmaqdadır), çoxlu qollara ayrılır və adalar əmələ gətirir. Ortaillik su sərfi Kərki ş. yaxınlığında 1900 m³/san-dir (maks. 9210 m³/san, min. 240 m³/san). Quraqlıq illərdə suyu Aral dənizinə çatmır.

A.-dan Qaraqum, Amu-Buxara və başqa kanallar çəkilmişdir. Suyundan, əsasən, suvarmada istifadə olunur. Suyu çox bulanıqdır (10 kqlm³). Aşağılarda (Nukus ş. yaxınlığında) buz bağlayır. Orta axımında Qızılqum qoruğu yaradılmışdır. Türkmənabad (keçmiş Cərcə) ş.-ndən başlayaraq gəmiçiliyə yararlıdır. Balıq ovlanır. Kərki, Türkmənabad (Türkmənistan), Urgənc, Termez, Nukus (Özbəkistan) ş.-ləri A. sahilindədir.

AMUDƏRYA DƏFİNƏSİ – e.ə. 6–3 əsrlərə aid dəfinə. 1877 ildə indiki Tacik. Resp.-nin c.-unda Amudərya sahilində tapılmışdır. A.d. qızıl və gümüşdən hazırlanmış müxtəlif qablar, heykəclər, qolbaqlar, medalyonlar və s. əşyalardan, həmçinin 1300 sikkədən ibarətdir. Xeyli hissəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. Tapılan əşyalarda yerli mədəniyyətlə yanaşı, Əhəməni, yunan-Baktriya və Skif mədəniyyətlərinin də ənzələləri əks olunmuşdur.

AMUDƏRYA QORUĞU – Türkmənistan Resp. ərazisində dövlət qoruğu. Amudərya çayı vadisindədir. Sah. 50 min ha. 1982 ildə Amudərya çayı vadisinin və Qaraqum səhrasının ona bitişik ərazilərinin, həmçinin Tuqay meşələri təbii komplekslərinin mühafizəsi, öyrənilməsi və bərpası məqsədilə yaradılmışdır. Heyvanları: qaban, çaqqal, dovşan, qırqovul, nadir heyvan növlərinin (Buxara maralı, ceyran) sayları artırılır. **AMUDƏRYA NEFTLİ-QAZLI HÖVZƏSİ** – Türkmənistanın mərkəzi və şərq hissələri, Özbəkistanın qər. Əfqanıstan

Amudərya dəfinəsi: 1 – Zərdüsti kahininin təsviri olan qızıl lövhəcik; 2 – Bəzək əşyası. Qızıl. E.ə. 4–3 əsrlər; 3 – Araba modeli. Qızıl. E.ə. 5–4 əsrlər.

və İranın şimal ərazilərində neft-qaz yataqları. Sah. təqr. 420 min km^2 . Turan plitəsinin c.-ş. hissəsində və Kopetdağ öndağlığının kənar çökəkliyindədir. İlk qaz yataqları 1953 ildə Türkmənistanda (Setalantəpə), 1960 ildə Əfqanıstanda (Yetimtaq), 1968 ildə İranda (Xangiran) kəşf olunmuşdur. 2005 ilə qədər 200-dən çox neft və qaz yataqları aşkar edilmişdir. Qazlılıq-neftliliyi, əsasən, Amudər-ya sineklizi ilə bağlıdır. 0,2–4 km dərinlikdə Yura və Tabaşirin terrigen və karbonatlı çöküntüləri məhsuldardır. Qaz (metan) qurudur. Tərkibində N_2 -nin miqdarı 5%-ə, CO_2 -nin miqdarı 4%-ə, bəzi H_2S -lərin miqdarı 6%-ə qədərdir. Neftdə kükürdün miqdarı azdır, parafinlik 13%-ə qədərdir, sıxlığı 770–900 kg/m^3 . Hasilat mərkəzləri: Qazlı, Buxara, Karşı (Özbəkistan), Türkmənabat, Bayraməli (Türkmənistan), Şibirqan (Əfqanıstan), Məşhəd (İran).

AMUDUQ, A r m u d l u q – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən – Gorus r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AMULÉT – bax *Həmayil*.

AMUNDSEN Rual (16.7.1872, Borge ş., Tomta xutoru–1928) – Norveç qütb səyyahı və tədqiqatçısı. 1897–99 illərdə A.Jerlaşın Antarktika ekspedisiyasında kapitan köməkçisi, 1901 ildən isə

gəmi kapitanı kimi iştirak etmişdir. 1903–06 illərdə yelkənli-motorlu “Yoa” balıqçı qayığında ilk dəfə olaraq Şimal-Qərb keçidi ilə ş.-dən q.-ə

doğru Qrenlandiyadan Alyaskaya səyahət etmişdir. Antarktidada Ross şəlf buzlağı ilə 800 km məsafəni qət edərək Modalar Kraliçası Torpağını kəşf etmiş və 1911 ilin 14 dekabrında ingilis R.F.Skottun ekspedisiyasını bir ay qabaqlayaraq Cənub qütbünü fəth etmişdir. F.Nansenin dreyfini təkrar etmək üçün 1918–20 illərdə “Mod” gəmisində Avropa və Asiyanın Arktika sahilləri boyunca q.-dən ş.-ə tərəf üzərək Çelyuskin burnunun dəqiq koordinatlarını müəyyən etmişdir. 1926 ildə “Norveç” dirijablında Şpisbergen–Şimal qütbü–Alyaska marşrutu ilə birinci transarktika uçuşuna başlıq olmuş və

Şimal qütbü ilə Barrou burnu arasında qurunun olmadığını göstərmişdir. 1928 ilin 18 iyununda hidrotəyyarə ilə U.Noblenin itmiş ekspedisiyasının axtarışına çıxmış və 5 nəfər ekipaj üzvü ilə birlikdə Barrens dənizində həlak olmuşdur. A.-ın ad. Antarktidada dəniz, elmi st. (Amundsen-Skott), dağ, körfəz, buzlaq, Şimal Buzlu okeanında isə çökəklik və körfəz var.

Əd.: Пасецкий В., Блинов С. Р. Амундсен. М., 1997.

AMUNDSEN ÇÖKƏKLİYİ – Şimal Buzlu okeanında, Lomonosov və Qakkel silsilələri arasında sualtı çökəklik. Uz. təqr. 1800 km , eni 200–360 km , dərinliyi 4380 m -ə qədərdir. Çökmə süxurların qalınlığı 2000 m -ə çatır. R.Amundsenin şərafına adlandırılmışdır.

AMUNDSEN DAĞI – Şərqi Antarktidada, Uilks Torpağının q.-ində dağ. Hünd. 1445 m . 1912 ildə D.Mousonun Avstraliya ekspedisiyası tərəfindən kəşf olunmuşdur. R.Amundsenin şərafına adlandırılmışdır.

AMUNDSEN DƏNİZİ – Sakit okeanın Antarktida sahillərində kənar dəniz. Təqr. 100–123° q.u.-ları arasındadır. Sah. 98 min km^2 . Orta dərinliyi 290 m , maks. dərinliyi 585 m -dir. Suyun orta illik temp-ru 0°C-dən aşağıdır. Duzluluğu 33,5%-dir (yayda). İlboyu üzən buzlarla örtülü olur. Suiti, dəniz bəbəri, balina, pinqvin, albatros var. R.Amundsenin şərafına adlandırılmışdır.

AMUNDSEN KÖRFƏZİ – Şimal Buzlu okeanında, Kanada sahilləri ilə Banks və Viktoriya a.-rı arasında körfəz. Uz. 445 km , eni 213 km , dərinliyi 285 m -ə qədərdir. İlin çox hissəsi buzla

örtülü olur. R.Amundsenin şərafına adlandırılmışdır.

AMUNDSEN-SKOTT – Cənub coğrafi qütbündə ABŞ-ın materikdaxili Antarktika elmi st.-sı. Qütb platosunda 2800 m hünd.-də yerləşir. 1957 ilin yanvar ayından fəaliyyət göstərir. St.-da sistemativ olaraq aerometeoroloji və aktinometrik müşahidələr, coğrafi tədqiqatlar aparılır; st. həm də materikdaxili marşrut tədqiqatları üçün bazadır. Cənub qütbünün ilk tədqiqatçıları R.Amundsenin və R.Skottun şərafına adlandırılmışdır.

AMUNİSİYA (polyakca amunicja, lat. munitio – bərkitmə, ləvazimat sözündən) – 1) hərbi qulluqçunun silahı, döyüş sursatını, şəxsi əşya və ərzağı özü ilə rahat gəzdirmək üçün istifadə etdiyi əşyalar məcmusu. A.-ya, adətən, bel və çiyin qayışı, səhra çantası, qobur, əl qumbarası və patron sandıqçası üçün çanta, qum-quma və istehkam belini üçün üzlüklər və s. daxildir. At A.-sı (əsləhsəsi) qoşqu, yəhərləmə və yükləmə əşyalarından ibarət olur. A. termini hazırda bəzi Avropa dövlətlərində işlədilir. Azərb. ordusunda A.-nı əvəz edən «hərbi ləvazimat» termini istifadə olunur. 2) İdmançıların və turistlərin xüsusi ləvazimatı.

AMÜR (lat. Amor – məhəbbət), K u p i d o n – qədim Roma mifologiyasında məhəbbət allahı. Adətən əlində ox və kaman tutmuş oğlan uşağı şəklində təsvir edilir. Qədim yunanlardakı *Erotla* eyniləşdirilirdi.

AMÜR (monqol dilində Xara-Muren – qara çay, Çin dilində Xeylunzyan – qara əjdaha çayı) – Şərqi Asiyada çay. Hövzəsi RF, Çin və Monqolustan

ərazilərindədir. Şilka və Arqun çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Xabarovsk ş.-nədək RF–Çin sərhədi boyunca axır, Oxot dənizinə tökülür. Uz. 2824 km (Arqun çayının mənbəyindən 4444 km , Silka çayının mənbəyindən 4510 km). Hövzəsinin sah. 1856 min km^2 . Yuxarı axınında (mənbəyindən Zeya çayı ilə qovuşduğu yerdə – 883 km) Böyük Xinqan d.-rının ensiz və sıldırım yamaçlı dar dərələrindən keçir və axım sürəti 2–3 m/san təşkil edir. Orta axını (Blaqoveşsenskdən Xabarovsk ş.-nədək – 975 km) Zeya-Bureya və Orta Amur düzənliklərindədir. Bu hissədə sakit axır – 0,4–0,7 m/san . Aşağı axınında (Xabarovsk ş.-ndən mənsəbinədək – 966 km) Aşağı Amur ovalığında geniş və dayaz dərə ilə axaraq çoxlu göl (Bolon, Böyük Kizi, Udil, Orel, Çlya və s.) əmələ gətirir. Nikolayevsk-Amur ş.-ndən aşağı çayın eni 6 km -ə çatır və Amur limanı da yazlığını yaradır. A. çayı hövzəsində ümumi uz. təqr. 465 min km (95%-inin uz. 10 km -dən azdır) olan 150 mindən çox qol var. Ən böyük qolları: soldan – Zeya, Bureya, Tunquska, Amqun; sağdan – Sunqari və Ussuri. Suyunu, əsasən, yay-payız musson yağışlarından alır. Suyunun çoxluğuna görə A. yalnız Ob, Yenisey və Lenadan geri qalır. Güclü yağışlar zamanı bəzən orta və aşağı axınında eni 10–20 km -ə çatan və 70 günə qədər davam edən daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi Şilka və Arqun çaylarının qovuşduğu yerdə 868 m^3/san , Xabarovsk ş. yaxınlığında 7660 m^3/san , mənsəbində (Nikolayevsk-Amur ş. yaxınlığında) 10800 m^3/san -dir. İllik axım həcmi 340 km^3 -dən çoxdur. Noyabr ayından aprelin axırına və ya mayın əvvəllərində donmuş olur. A. çayı hövzəsində ümumi sah. 9690 km^2 olan 60 mindən çox göl var; ən iriləri: Xanka, Evoron. A.-un hidroenerji ehtiyatı çox böyükdür. Balıq növlərinin (105 növ) müxtəlifliyinə görə RF çayları arasında birinci yeri tutur. Qorbuşa, keta, nərə, sazan və s. ovlanır. A. bütün uz.-u boyu gəmiçiliyə yararlı olmaqla Uzaq Şərqi mühüm su magistralıdır. Ən mühüm portları: Blaqoveşsensk, Xabarovsk, Amursk, Komsomolsk-Amur, Nikolayevsk-Amur (RF), Xeyxe (Çin). A. hövzəsində kömür və qızıl yataqları var. **AMÜR KÖRFƏZİ** – Yapon dənizi sahilində körfəz (RF). Böyük Pyotr körfəzinin şm.-q. sahili yaxınlığındadır. Uz. təqr. 65 km , eni 9–20 km , dərinliyi 20 m -ə qədərdir. Vladivostok ş. və portu A.k.-

nin sahilindədir. **AMÜR LİMANI** – Oxot dənizi sahilində körfəz (RF). Tatar boğazının şm.-ında Avrasiyanın materik hissəsi ilə Saxalin a. arasındadır. Uz. təqr. 185 km , maks. eni təqr. 40 km , dərinliyi 3–4,5 m -dir. Q. sahili girintili-çıxıntılı və dağlıq, ş. sahili düzənlik və qumluqdur. Noyabrda mayadək buzla örtülü olur. Gündəlik qabarmalar (2 m -dən hündür) olur. Amur çayı A.l.-na tökülür.

AMÜR MEŞƏ PİŞİYİ, Uzaq Şərqi meşə pişiyi (Felis euptilura) – pişiklər fəsiləsindən məməli heyvan. Cənubi Afrika xallı pişikləri yarımcinsinin Rusiya faunasındakı yeganə nümayəndəsi. Ev pişiyindən iri (bədəninin uz. 90 sm -ədək; quyruğunun uz. 37 sm -ədək), rəngi kürəndir. Şərqi Asiyada, Rusiyada – ən çox Primorye və Xabarovsk diyarı və Amur vil.-nin c. r-nlarında yayılmışdır. Alçaq dağların enliyarpaqlı (daha az

Amur meşə pişiyi.

iyəyarpaqlı-enliyarpaqlı) meşələrində yaşayır. Əsasən, kollu cəngəlliklərdə çox olur. Gecə həyatı keçirir, bəzən gündüz ova çıxır. Sığınacaqlarını ağacların kəngşlərində və qayaların yarıqlarında qurur. Siçanabənzər gəmiricilər, burunduklar, qırqovullar və s., qışda isə Mancuriya dovşanları ilə qidalanır. 2–3 bala doğur. Az yayılmışdır, mühafizə edilir, RF-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

AMÜR NEOLİT MƏDƏNİYYƏTLƏRİ – Amur çayı hövzəsində e.ə. 5-ci minillikdən e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərində aid olan Neolit mədəniyyətləri. Orta Amurda yarımturaq ovçuların daş iskanələr, nukleus qaşovlar, uclu bıçaqlar, prizma şəkilli nukleuslar və s. ilə səciyyələnən Qromatuxa (Blaqoveşsensk r-nunda) mədəniyyəti və müxtəlif naxışlı, yapma zolaqlı keramika ilə səciyyələnən Novo-

petrovsk mədəniyyəti mövcud olmuşdur. Sonrakı mərhələdə daşdan ox ucluqları və ağ nefritdən bəzək əşyaları meydana çıxmışdır. Bu mərhələ üçün yarımqazma evləri olan daimi məskənlər səciyyəvidir. Aşağı Amurda Neolit mədəniyyəti üçün basma naxışlı boyalı gil qablar xarakterikdir. Sonrakı Neolit mərhələ isə yarımqazma evlərdən ibarət məskənlər ilə (Suçu-1, Kondon) fərqlənir. Keramikada spiral naxışlar və qırmızı yerlikdə qara boya ilə çəkilən ornament diqqətəlayiqdir. Cillalı daş balta və iskanələr, çaxmaqdaşdan ox ucluqları çoxdur.

AMÜR VİLAYƏTİ – RF-də vilayət. Uzaq Şərqi federal mahalına daxildir. Uzaq Şərqi c.-undadır. Sah. 363,7 min km^2 . Əh. 894,5 min (2004). 20 r-nu, 9 şəhəri, 21 şəhər tipli qəs. var. Mərkəzi Blaqoveşsensk ş.-dir.

A.v. Stanovoy silsiləsi (şm.-da) ilə Amur çayı (c.-da) arasındakı ərazini əhatə edir. Ərazinin ən hünd. nöqtəsi Stanovoy silsiləsindəki Ayumkan d.-dir (hünd. 2255 m). Stanovoy silsiləsinə paralel Tukuringra (hünd. 1604 m -ədək) və Caqdı (hünd. 1593 m -ədək) silsilələri uzanır. Amur-Zeya düzənliyi vil.-in mərkəzi hissəsində, Zeya-Bureya düzənliyi c.-undadır. Zeya su anbarının ş.-ində bataqlaşmış Yuxarı Zeya düzənliyi yerləşir. Faydalı qazıntıları: qızıl, kömür, dəmir və dəmir-titan-vanadium filizləri, seolit, kaolin, əhəngdaşı, gil, tuf, kvarts qumları və s. İqlimi mussonların təsiri altındadır. Qışı soyuq, quru və günəşli, yayı isti və yağışlıdır. Orta-temp-r yanvarda –24°C-dən –33°C-yədək, iyulda 18–21°C-dir. Ortaillik yağıntı 450–900 mm . Vegetasiya dövrü 126–171 gündür. Əsas çayları: Amur və onun qolları – Oldoy, Zeya, Bureya, Arxara. Şm.-q.-də Lena hövzəsinin çayları (Olyokma və onun qolu Nyukja) axır. Çaylar, əsasən, yağış suları ilə qidalanır; zəngin enerji ehtiyatına malikdirlər. Zeya və Bureya çaylarında su anbarları yaradılmışdır. Amur, Zeya, Selemca (Zeyanın qolu) və Bureya çayları gəmiçiliyə yararlıdır. A.v.-nin çayları balıqla zən-

Amur çayı.

gindir. Vil.-in şm. və ş. r-nlarında, əsasən, podzol torpaqlar, Zeya-Bureya düzənliyində humusla zəngin qara torpaqlar, çimli-çəmən və bataqlıq torpaqları yayılmışdır. Ərazinin 62,5%-i meşəlikdir (təqr. yarısı iynəyarpaqlı). Heyvanları: ayı, qaban, siğın, samur, dələ, kabarcıq, ağ kəklik, Sibir xoruzu və s. A.v. ərazisində Zeya, Xinqan və Nora qoruqları yaradılmışdır.

AMURLAR – ağ amur və qara amur şirinsu balıqlarının ümumi adı.

AMÜRÜ – e.ə. 14–12 əsrlərdə Orta Suriyada qədim dövlət. E.ə. 14 əsrin əvvəlində, çar Abdi-Aşirtanın hakimiyyəti dövründə Suriya və Finikiyada bir sıra dövləti özünə tabe etməyə çalışmışdır. Lakin əvvəlcə Misirdən, sonra isə Hett dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdür. E.ə. 12 əsrin əvvəlində süquta uğramışdır. Sonralar Aşşur mənbələrində A. termini bütün Suriyaya aid edilirdi.

AMURRULAR – qədimdə Fələstində İran körfəzinə qədər olan ərazilərdə məskunlaşmış sami tayfaları. Bax həmçinin *Amorilər*.

AMURSANA (1722–57) – Oyrat (Cunqar) knyazı. 1755–57 illərdə Monqolustanda antimancur hərəkətinin rəhbərlərindən biri olmuşdur. Orta oyrat zadəganları nəslindən idi. Haldan-Seren xanın ölümündən sonra hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışmış, lakin təzyiqlərlə qarşılaşaraq Pekinə qaçmışdı. Mancur sülaləsi A.-ya yardım etmək bəhanəsi ilə Cunqar xanlığı üzərinə böyük bir ordu göndərdi və ölkəni işğal etdi (1755). Aldadıldığını başa düşən A. mancurların əleyhinə Cunqar xanlığında qaldırılan üsyana rəhbərlik etdi. *Xalxadaki* üsyana isə A.-nın müttəfiqi Çinquncab başçılıq edirdi. Üç illik müqavimətdən sonra üsyan mancurlar tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. 1757 ildə A. Rusiyaya qaçmış və burada xəstələnərək ölmüşdür.

AMURSK – RF-nin Xabarovsk diyarında şəhər. Amursk r-nunun mərkəzi. Əh. 47,3 min (2004). Orta Amur ovalığının şm.-ş.-ində, Amur çayı sahilindədir. Sellüloz-karton və mebel-ağac emalı kombinatları, “Amurmas”, “Vimpel” və Aviasiya istehsalat birliyi (təyyarə istehsalı); diyarşünaslıq muzeyi var.

AMÜR-YAKUTSK MAGİSTRALI – RF-nin Amur vil. və Saxa (Yakutiya) Resp. ərazilərində Böyük Never-Tında –Tomot–Yakutsk avtomobil yolu. Uz. 1162 km. Stanovoy silsiləsindən və Aldan yaylasından keçir. 1930–37 illərdə salınmışdır. Yakutiyanın mərkəzi ra-

yonlarını Transsibir d.y. magistralı ilə birləşdirir.

AMÜR-ZEYA PLATOSU – RF-nin Amur vil. ərazisində düzənlik. Uzaq Şərqdə, Amur və Zeya çayları arasında. Uvallı-təpəli alçaq dağlıq (hünd. 904 m-ədək) relyef səciyyəvidir. Əsasən, qumlu-gilli çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Çoxillik donuşluq talalar şəklində qalmaqdadır. Bataqlıqlar çoxdur. Enliyarpaq və şam meşələri yayılmışdır. Köhnə qızıl hasilatı r-nudur.

AMUSQOLAR (özlərini musqo və ya amucko adlandırırlar) – Meksikada hindi xalqı. Sayları 30 min nəfərdir (1995). Böyük monqol irqinin Amerika qrupuna aiddilər. Amusqo və ispan dillərində danışırlar. Dindarları xristianlardır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilikdir (qarğıdalı, paxla, kudu, çəltik, şəkər qamışı, qəhvə və s.), həmçinin heyvandarlıq (keçi, qoyun, donuz, qatır, inək, quş), ovçuluq (maral, dovşan, iquana və s.), balıqçılıqla da məşğul olurlar.

AMYËN (Amiens) – Fransanın şm.-ində şəhər. Somma departamentinin inz. m. Əh. 138,8 min (2005). Somma çayında gəmi dayanacağı. Pikardiya tarixi vil.-nin əsas şəhəri. Nəql. qovşağı. Maşınqayırma, metallurgiya, kimya, yeyinti sənayesi, toxuculuq (A. tarixən mahud parça istehsalı mərkəzidir), ayaqqabı, ətriyyat müəssisələri var.

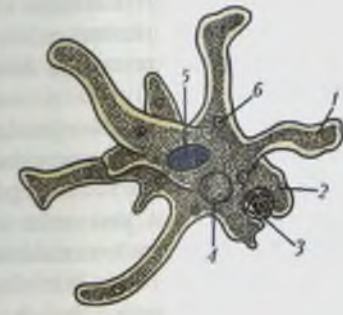
AMYËN SÜLH MÜQAVİLƏSİ (1802) – Fransa və onun müttəfiqləri olan İspaniya və *Bataviya Respublikası* ilə İngiltərə arasında martın 27-də imzalanmış, Fransa əleyhinə 2-ci koalisiyanın (bax *Napoleon müharibələri*) dağılmasını sona çatdırmışdır. A.s.m.-nə əsasən Fransa və müttəfiqlərinin İngiltərə tərəfindən zəbt edilmiş müstəmləkələri (Seylon və Trinidad a.-larından başqa) özlərinə qaytarıldı. İngiltərə qoşunu Malta a.-ndan çıxarıldı. Fransa isə hərbi qüvvələrini Roma, Neapol və Elba a.-larından çıxarmağı öhdəsinə götürdü. Hər iki tərəf Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olan ərazilərin toxunulmazlığına təminat verdi; bununla əlaqədar Fransa qoşunlarının Misirdən çıxarılması nəzərdə tutulurdu. A.s.m. dünya nüfuzu uğrunda Fransa və İngiltərə arasında gedən mübarizədə qısa fasilə yaratdı. 1803 ilin mayında hərbi əməliyyatlar yenidən başladı.

AMYÖBİAZ, arıların amyöbiazı – yaşlı arıların parazit xəstəliyi. Törədicisi malpigi damarlarını (ifrazat or-

ganları) zədələyən Malpighamoeba melificae amyöbüdür. A. adətən, nozematozla yanaşı gedir və çox vaxt yazda qeydə alınır. Xəstəliyin mənbəyi amyöb sistaları ilə yoluxmuş yem və sudur. Xəstə arılar uça bilmir, qarıncağı şişkin olur, şanlarda və pətəklərin divarında fekal ləkələri görünür. Diqnoz amyöb sistalarının aşkarlanmasına əsasən qoyulur. Yazda arılar təmiz pətəklərə köçürülür, şanlar sirkə turşusu buxarı ilə dezinfeksiya edilir.

AMYÖBİAZ, insanlarda – insanın yoğun bağırsağı və s. daxili orqanlarında dizenteriya amyöbünün törətdiyi parazit xəstəlik. Əsas infeksiya mənbəyi xəstələr və amyöbgəzdirlərdir. İnfeksiya çirkli əllər, ərzaq, su, meyvə-tərəvəz, milçək və s. ilə yayılır. A.-ın əsas klinik forması amyöblü dizenteriyadır. Əlamətləri ishal və qarın nahiyəsində tutma şəkilli ağrılardır. Bəzən amyöblər yoğun bağırsağın xoralı yerlərindən hematogen yolla qara ciyər, ağ ciyər, beyin, böyrək və s. orqanlara keçərək amyöb absesləri kimi ağırlaşmalara səbəb olur. Xəstəlik müalicə olunmadıqda xroniki şəkil alır. Müalicəsi: xəstəxana şəraitində aparılır. **Profila ktika s i:** xəstələrin və amyöbgəzdirlərin aşkar edilməsi və müalicəsi; su təchizatının yaxşılaşdırılması, suyun qaynadılaraq istifadəsi, əhalinin sanitariya cəhətdən maarifləndirilməsi və s.

AMYÖBLƏR – protistlərin qohum olmayan müxtəlif siniflərinə aid birhüceyrəli eukariot mikroorqanizmlər qrupu. Çox vaxt A. rhizopoda tipinə (kökua-yaqllılar) aid edilir. A.-in bədəni dəyişkən formalıdır. Ölçüləri 5 mkm-dən 2-3 mm-ədək olur. Hərəkət edərəkən və qidalanarkən psevdopodi adlanan çıxıntılar əmələ gətirir. Müxtəlif amyöb siniflərində bunlar forma və quruluşuna görə fərqlənilir. A. üçün sitoplazmanın daxili dənəvərlənmiş endoplazmaya və xarici şəffaf ektoplazmaya, yaxud gialoplazmaya bölünməsi səciyyəvi xüsusiyyətdir. Nüvəsi, adətən, bir ədəd olur, lakin çoxnüvəli də ola bilər. A. arasında həm “çılpaq”, həm də evciklərdə, yaxud çanaqlarda yaşayan formalar var. Bakteriyalar, yosunlar və xırda ibtidailərlə qidalanan A. onları psevdopodilərlə tutur və hüceyrənin daxilinə dartır. A.-in əksəriyyəti qeyri-cinsi (cinsiyyətsiz) yolla çoxalır: hüceyrə sadə yolla 2 qız hüceyrəyə bölünür. A.-in təxminən hamısı əlverişsiz şəraitdə dinclik (sista)

Protey amyöbü: 1 – ektoplazma; 2 – endoplazma; 3 – qidanın xaricə ifraz edilən həzm olunmamış hissəsi; 4 – təqəllüs vakuolu; 5 – nüvə; 6 – həzm vakuolu.

mərhələsinə keçə bilər. Bu zaman onlar dəyirmiləşir və xaricdən qalın qişa ilə örtülür. Bütün biotoplarda – şirinsulu və şorsulu hövzələrdə, sahil qumlarında, dənizlərdə, torpaqda yaşayır. Bəzi növləri anaerob mühitdə yaşamağa uyğunlaşmışlar. A.-in əksəriyyəti, o cümlədən protey A. (*Amoeba proteus*) sərbəst yaşayandır; parazit formaları da az deyildir, məs., *Entamoeba* – insanda və heyvanda amöbiaz xəstəliyinin törədicisidir; *Acanthamoeba* göz xəstəliklərinə və ensefalitin ağır formalarına səbəb olur.

AMYÖBOSİTLƏR (*amyöblər + ...sito*) – onurğasız heyvanların daxili mühitindəki hərəkətli hüceyrələr. Onurğalıların leykositlərinə oxşayır. A. üçün pinositoz qovucular və lizosomlar səciyyəvidir. Yad hissəcikləri tutub həzm etməklə (faqositoz) orqanizmi onlardan qoruyur və qidanın həzmində, ekskresiyada iştirak edir. *Aqlütinasiya* qabiliyyəti vardır.

“AN” (“Düşüncə”) – Kazanda 1912–18 illərdə tatar dilində ayda iki dəfə nəşr edilmiş ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-pedaqoji jurnal. Cəmi 113 sayı çıxmışdır.

AN LU-ŞAN QIYAMI – 755 ildə Çində sərkərdə An Lu-şanın başçılığı ilə Tan monarxiyasına qarşı qiyam. An Lu-şan türk tayfalarının (tuk-yue) silahlı qüvvələri ilə saziş bağlayıb, 150 minlik ordu ilə Çinin paytaxtları olan Loyan və Çan-an ş.-lərini tutmuş və 756 ildə Syuan-tszun adı ilə özünü Da Yan imperatoru elan etmişdi. Onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi (757) qiyamçılar arasında hakimiyyət uğrunda başlayan mübarizəni zəiflətdi. Bundan istifadə edən Tan monarxiyası uyğur və tibetlilərin hərbi qüvvələrinin köməyi ilə 763 ilə qədər davam edən qiyamı yatırdı.

ANA ARI, şah arı – arı ailəsində cinsiyyət orqanları tam inkişaf etmiş, nəsil verən yeganə diş arı. Uz. 20–25 mm olur. Azərb.-da fevralın ikinci yarısından payız soyuqları düşənədək şan gözcüklərinə yumurta (bir gündə 1500–2000, bütün ömrü boyu 2 mln.-a qədər) qoyur. 5–6 il yaşayır. Ən məhsuldar dövrü 1 və 2-ci illərdir.

“ANA DİLİ” – Almaniyanın Bonn şəhərində yaşayan azərb.-lilər tərəfindən 1984 ildə Azərb. dilində (ərəb və latın qrafikası ilə) nəşr edilmiş qəzet. Redaktoru Nurrəddin Qərvə olmuşdur. Qəzetin almanca çıxan xüsusi nömrələri 20 əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərb.-da baş verən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələri müntəzəm işıqlandırmışdır.

“ANA DİLİ” – Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə 1909 ildə Azərb. dilində nəşr olunmuş qəzet. Həftədə 1 dəfə, 8 səhifə həcmində çıxmışdır.

“ANA SÖZÜ” – ilk sayları 1988 ildə Moldovada qaqauz dilində çıxmış, sonradan bir müddət Bakıda da nəşr edilmiş ictimai-siyasi və ədəbi qəzet.

ANA SÜDÜ, döş s ü d ü – ananın süd vəzilərinin sekreti; fərdi-bioloji xüsusiyyətlərə malikdir. A.s. bir yaşa qədər uşaqlar üçün bütün qidalardan dəyərlidir və onların tam normal inkişafını təmin edir. A.s. ilk günlər qatı olur və *ağz südü* adlanır, 3–4 gündən sonra tərkibi qismən *dəyişir* və 2–3 həftə ona keçid südü deyilir; daha sonra südün tərkibi sabitləşir.

ANA SÜXUR – 1) geologiyada – digər süxur və ya faydalı qazıntıları yaradan ilkin süxur; 2) torpaqşünaslıqda – bioloji və biokimyəvi proseslər, həmçinin insan fəaliyyəti nəticəsində torpağın əmələgəlmə prosesində iştirak edən süxurların üst qatı. Bərk və aşınmış narın süxurlardan ibarət olur. Kimyəvi xassəsi, həmçinin mineraloji və mexaniki tərkibi onun üzərində əmələ gələn torpağın xassəsinə və münbitliyinə təsir göstərir (bax *Torpaq*).

ANA ŞİRKƏT – törəmə təsərrüfat cəmiyyətinin nizamnamə kapitalında iştirakda pay üstünlüyünə, yaxud onunla bağladığı müqaviləyə və ya başqa bir əsasə görə həmin törəmə təsərrüfat cəmiyyətinin qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək imkanına malik olan təsərrüfat yoldaşlığı, yaxud cəmiyyəti. A.ş. anlayışı xarici ölkələrin şirkətlər (korporasiyalar) haqqında qanunvericiliyində, həmçinin vergi aktlarında geniş istifadə edilir.

ANABAD – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Gənzə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km şm.-ş.-də, Ordubad–Gənzə avtomobil yolunun kənarında, Gənzə çayının sahilindədir. Əh. 213 (2005); meyvəçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ANABAD GƏDİK – Azərb. Resp.-nin Babək r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsində, Lizbirt çayının (Cəhriçayın sağ qolu) sağ sahilində, Çalxanqala k.-ndən 3 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 2081 m.

ANABAR (yuxarı axınında – Böyük Kuonamka) – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp.-nin şm.-q.-ində çay. Uz. 939 km, hövzəsinin sah. 100 min km². Anabar platosunun c.-undan başlanır. Sıldırım və uçurumlu sahilləri olan vadi ilə axır, Şimali Sibir ovalığına çıxarkən vadi xeyli genişlənir. Anabar körfəzinə (Laptev dənizi) töküldüyü vaxt qıfşəkili dayaz estuari (Anabar qubası) əmələ gətirir. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Saskılağ k. yaxınlığında 432 m³/san-dir. Hövzəsində çoxlu göl var. Sentyabrın axırlarından iyunun əvvəllərinədək donmuş olur. Əsas qolları: sağdan Kiçik Kuonamka, Uca, Uele və soldan Suolama, Xarabil. Mənsəbi balıqla zəngindir. A. hövzəsində almaz yataqları var.

ANABAR KÖRFƏZİ – RF-nin şm. sahillərində, Laptevlər dənizinin q.-ində körfəz. Anabar çayının mənsəbindədir. Uz. 67 km, eni girəcəkdə 76 km, daxili hissəsində 7–9 km, dərinliyi 12 m-ədəkdir. Oktyabrdan iyuladək donmuş olur.

ANABAR MASSİVİ, Anabar qalxanı – RF ərazisində Sibir platformasının şm.-ində Kembriyəqədərki özülün çıxıntısı. Anabar anteklizinin mərkəzindədir və eyniadlı platoya uyğun gəlir. Əsasən, Orta Arxey (3,2 milyard il) yaşlı qneyslərdən, metabazitlərdən, şistlərdən, metakarbonatlardan, az miqdarda marmərdən təşkil olunmuşdur. Erkən Proterozoyda (2,8 milyard il) süxurlar metamorfizmə məruz qalmışdır. Dəmir, mika, titan təzahürləri var. Devon yaşlı kimberlit borularından almaz hasil olunur.

ANABAR PLATOSU – RF-də, Orta Sibir yaylasının şm.-ş.-ində plato. Krasnoyarsk diyarı və Saxa (Yakutiya) Resp. ərazilərində, Anabar massivindədir. Əsasən, şistlərdən, qneyslərdən və qranitlərdən təşkil olunmuşdur. Relyefində pilləli platolar və hünd. 908 m-ə

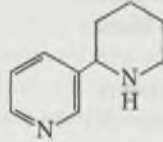

çatan qalıq təpəliklər səciyyəvidir. 450 m hünd.-ədək seyrək qaraşam meşələri, yuxarılarda isə dağ tundrası yayılmışdır.

ANABAPTİSTLƏR (yun. *ἀναβαπτιστῶν* – yenidən xaç suyuna çəkmək) – 16 əsrin I-ci yarısı İsveçrədə, Almaniyada, Avstriyada, Moraviyada və Niderlandda formalaşmış radikal protestant hərəkatı; əsas fərqləndirici xüsusiyyəti icmanın yaşlı üzvlərinin ikinci dəfə xaç suyuna çəkilməsi idi. İcma üzvləri körpə uşaqların xaç suyuna çəkilməsini qəbul etmədikləri üçün yaşlı insanların bu mərasimi yerinə yetirmələri təkrar hesab olunmurdu. A. özlərini «qardaşlar və bacılar» adlandırırdılar; Dini hərəkat başlanğıcını K.Qrebelin başçılıq etdiyi Sürix radikal-protestantlarından götürür. Qrebel körpələrin xaç suyuna çəkilməsinə etiraz edir və bunun Bibliyaya zidd olduğunu bildirirdi. 1527 ildə təlimin əsasları işlənib hazırlandı. Ona əsasən yaşlılar açıq tövbə etdikdən sonra xaç suyundan keçməli, günah işlətməmiş və tövbə etməmiş icma üzvləri icmadan qovulmalı idi. İcma üzvləri dövlət işindən, orduda qulluqdan, silah gəzdirməkdən imtina etməli idilər. Təlimin ehkamlarına Y.Qutter və S.Menno öz icmalarında riayət etmişlər. A.-in ideyalarını həm katolik, həm də protestant kilsəsi rədd etmiş, Sürix A.-i dini təqiblərin ilk qurbanları olmuşlar. Hazırda 16 əsr A.-inin varisləri sayılan 3 protestant hərəkatı mövcuddur: amışlər, qutteritlər və *mennonitlər*. Onların 57 ölkədə 730 min tərəfdarı var.

ANABASLAR (anabas), s ü r ü n ə n b a l ı q l a r – *labirintli balıqlar* fəsiləsindən şirinsu balıqları cinsi. Uz. 16 sm-dən 26 sm-ədək olur. Bədəni uzunsov, bel və anal üzgəcləri uzundur. Yağışda, yaxud şəhli vaxtda sürünərək bir su hövzəsindən digərinə keçir (1 saat ərzində 100 m məsafə qət edirlər). Quyruğu, döş üzgəcləri və qəlsəmə qapaqlarının tikənləri ilə bədəninə itələyərək sürünür. Rütubətli havada bir neçə gün susuz qala bilər. Su hövzələrində su quruduqda lili içərisinə girib yuxuya gedir. 20-ədək növü var. Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada, Filippin a-rındakı durgun və zəif axarlı sulara yayılmışdır. Daha çox yayılan növü acgözlüklə fərqlənən sürünən balıqdır (A.testidineus). Ehtimal ki, sürünən quruya çıxmaqları yağış qurdları və b. qida axtarmaqla bağlıdır. Suda çoxalır: suyun

səthində üzən kürü tökür və qayğısına qalır. Dadına görə qiymətləndirilir. Çox vaxt gölmaçələrdə yetişdirilir. **ANABATİK ÖN** – bax *Atmosfer önü*. **ANABAZİN** – öldürgən və tütün bitkilərinin tərkibində olan alkaloid. Fizioloji təsirinə görə nikotinə yaxındır.

Tibdə siqaret çəkməyi tərgitmək üçün dərman preparatı, kənd təsərrüfatında insektisid kimi istifadə olunur.

ANABƏNA (Anabaena) – nostokkimilər sırasından sianobakteriyalar cinsi. Səpşəkillidir. Saplar düz, yaxud spiral kimi burulmuş, uc tərəfdən daralmayan, hərəkətli, bəzən selikli örtüklə əhatələnmiş olur. Sapların orta hissəsində heterosistalar (atmosfer azotunu toplayır) və akinetlər (qalınlaşmış divarları və çoxlu azot ehtiyatı olur, əlverişsiz şəraitə dözmək üçündür) adlı ixtisaslaşmış hüceyrələr yerləşir. Çoxalması sapların fraqmentləri ilə gedir. Şirin su hövzələrində, dənizlərin şirinləşmiş hissələrində və quruda yaşayan 100-ədək növü məlumdur. Bir sıra növləri “suyun göyərməsi”nə səbəb olur. Bəzi ştamları zəhərlidir. Azolla A.-sı (A. *azollae*) su qijisi azollası ilə simbioz yaradır.

ANABƏYLİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhrinin Suldüz bölgəsinin qəsəbətrafi kəndistanında, Nəqədə qəs.-ndən 9,5 km şm.-ş.-də, Nəqədə-Mahabad avtomobil yolunun üstündədir.

ANABIÓZ (yun. *ἀναβίωσις* – canlanma, diriltmə) – orqanizmin həyati proseslərinin (o cümlədən, maddələr mübadiləsinin) dayanması, və ya zəifləməsi ilə bağlı müvəqqəti hal; bu zaman zahiri həyat əlamətləri nəzərə çarpmır. Orqanizmlərin A.-a düşmə qabiliyyəti onlara həyat şəraitinin kəskin dəyişməsi (alçaq temp-r, rütubətin olmaması və s.) zamanı sağ qalmağa kömək edir. A. – orqanizmin təkamül prosesində əlverişsiz həyat şəraitinə bioloji uyğunlaşmadır. Mikroorqanizmlər arasında A. geniş yayılmışdır; göbələklər, sporəmələgətirən bakteriyalar və sistaəmələgətirən ibtidailər qurudulmaya, qızdırılmaya və soyudulmaya çox davamlıdırlar. Orqanizmlərin çoxunda (toxumlar, spollar, sistalar) həyat fəaliyyətinin zəifləməsi və az qala tam dayanması normal inkişaf

tsiklinə daxildir. Bir çox bitkilərin toxumları qurudulduqda cücərmə qabiliyyətini 50 il və daha çox saxlaya bilər. Heyvanlarda A.-u 1701 ildə A. van Levenhuk kəşf etmişdir. Onurğasızlar (hidralar, qurdlar, biğayaqlı xərçənglər, molyusklar, bəzi həşəratlar) və onurğalı heyvanlar (suda-quruda yaşayanlar və sürünənlər) A.-a düşərkən toxumlarındakı suyun yarısından çoxunu itirə bilər. Qurbağanın qışda keçirdiyi hal A.-a gözəl nümunədir. A. *diapauzanın* əsasıdır. A. donuxub qalma (müvəqqəti yuxuyagetmə) və yuxuyagetmə ilə müqayisədə həyati fəaliyyətin daha çox zəifləməsi ilə müşayiət olunur. Əlverişli şərait yarandıqda həyati proseslərin səviyyəsi bərpa edilir. Təbabətin və kənd təsərrüfatının ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə quru canlı vaksinlərin, uzun müddət saxlana bilən bakteriya kulturalarının, virusların və hüceyrələrin hazırlanmasında, toxumaların və orqanların konservləşdirilməsində, spermaların və yumurtahüceyrələrin dondurulmasında və s. A.-dan istifadə edilir.

ANABOLİK MADDƏLƏR – orqanizmdə zülal sintezini stimullaşdıran preparatlar. A.m. quruluşuna görə kişi cinsiyyət hormonlarına yaxın olan androgen xassəli steroidlərə (klostebol, metandiyenon, metandriol, nandrolon) və nisbətən zəif anabolik təsirli qeyri-steroidlərə (orot turşusu, inozin, karnozin, mildronat, kreatin-fosfat, etaden, metilurasil, pentoksil) bölünür. A.m. orqanizmdə azotu, kaliumu, kükürdü, fosforu saxlamaqla azot mübadiləsinə müsbət təsir göstərir, sidik cövhərinin böyrəklərlə xaric olmasını azaldır və kalsiumun sümüklərdə saxlanılmasını təmin edir. Onlar, həmçinin, iştahanı artırır, əzələ kütləsini çoxaldır, sümüklərin mineralaşmasını, dəri və selikli qişa zədələnmələrinin epitelilə örtülməsini sürətləndirir. A.m. kaxeziya, artan əzələ distrofiyası zamanı, ağır cərrahi əməliyyatlardan, yanıqlardan, sınıqlardan sonrakı bərpa dövründə, sağalmayan yaralarda, osteoporozda, sümük iliyi qanyaranması çox zəiflədikdə, bəzi endokrin xəstəliklərdə istifadə olunur. Prostat və süd vəzilərinin xərçəngi, prostatit, kəskin hepatit, qara ciyər sirrozu zamanı, hamiləlik və əmizdirmə dövründə A.m. əks göstərilir. İdmanda A.m. klassik doping hesab olunur və istifadəsi qadağandır.

ANABOLİZM (yun. *ἀναβολή* – qalxma, yüksəlmə, yuxarı sıçrama), a s s i m i l -

ya s i y a – canlı orqanizmlərdə hüceyrə və toxumaların struktur hissələrinin əmələ gəlməsinə və yeniləşməsinə, enerji mənbəyi kimi istifadə edilən ehtiyatın toplanmasına yönələn kimyəvi proseslər məcmusu. A. zamanı daha sadə molekullardan sintez edilən mürəkkəb molekullar enerjinin kimyəvi rabitələr şəklində toplanmasına səbəb olur. A. mürəkkəb üzvi maddələri parçalayıb, əmələ gələn enerjini, əsasən, ATF şəklində toplayan *katabolizmlə* yanaşı maddələr mübadiləsini təşkil edir. A.-in intensivliyi və onun katabolizmlə qarşılıqlı əlaqəsi ayrı-ayrı orqanizmlərdə olduğu kimi tək bir fərdin həyatı boyu da kəskin fərqlənir. A. heyvanlarda böyümə zamanı, insanda cavan yaşlarda, bitkilərdə isə vegetasiya dövründə daha intensiv gedir. Üzvi maddələrin sintezində həlledici rol oynayan və planetar əhəmiyyət kəsb edən anabolitik proses *fotosintezdir*.

ANABULAĞI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhrinin Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 27,5 km c.-ş.-dədir.

ANACAN – bax *Ağalarova*.

ANADIPLOSİS (yun. *ἀναδιπλωσις* – artırma, uc-uca calanma) – bədi kompozisiya üsulu. Bu zaman əvvəlki ifadə və ya cümlənin son sözü (söz birləşməsi) sonrakı ifadə və ya cümlənin ilk sözü (söz birləşməsi) kimi təkrar edilir. Məs.:

Apardı könlümü bir xoş qəmeryüz
canfəza dilbər
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid,
şahidi-sərvər
(Həsənoğlu).

Klassik Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Azərb. poeziyasında A. hadisəsi *rəddül-əcüzün* bir növü kimi geniş yayılmışdır.

ANADİR – RF-nin Çukot muxtar mahalı ərazisində çay. Uz. 1150 km. Hövzəsinin sah. 191 min km². Anadır yaylasından başlanır və Berinq dənizinin Onemen körfəzinə (Anadır körfəzində) tökülür. Yuxarı axımında dərəsi dardır. Orta və aşağı axımında çoxlu qollara ayrılır (mənsəbində eni 6–7 km-ə çatır). Əsas qolları: sağdan – Yablon, Yeropol, Mayn, soldan – Çineyveyem, Belaya, Tanyurer. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Aşağı axımında ortaillik su sərfi 1680 m³/san-dir. Oktyabrın əvvəllərindən mayın axırlarınadək donmuş olur. Mənsəbindən 570

km-ə qədər məsafədə gəmiciliyə yararlıdır. Balıq ovlanır. Hövzəsində kömür çıxarılır.

ANADIR KÖRFƏZİ – RF-nin şm.-ş. sahillərində, Berinq dənizinin şm.-q.-ində körfəz. Quruya doğru 250 km girir, eni girişdə təq. 380 km, dərinliyi 85 m-ə qədərdir. A.k.-nin q.-ində Xaç körfəzi və Anadır limanı (bu limana Anadır çayı tökülür) yerləşir. İlin çox hissəsi üzən buzlarla örtülü olur. Anadır şəhər-portu A.k. sahilindədir.

ANADIR OVALIĞI – RF-nin Çukot muxtar mahalı ərazisində ovalıq. Anadır çayının aşağı axımındadır. Q.-də Pe-kulney və Raritkin silsilələri, ş.-də Anadır körfəzi ilə sərhədlənir. Uz. 270 km. Allüvial-göl çöküntülərindən ibarətdir. Yastı relyef (hünd. 100 m-ə qədər) üstünlük təşkil edir. Qalıq və alçaqdağlıq massivlərə rast gəlinir. Ərazisində çoxillik donuşluq hakimdir. Termokarst göllər və bataqlıqlar geniş yayılmışdır. Bitkisi tundra tiplidir.

ANADIR SİLSİLƏSİ, Çukot silsiləsi – Asiyanın şm.-ş.-indəki təcrid olunmuş dağ massivləri sisteminin keçmiş adı. Bax *Çukot yaylası*.

ANADIR YAYLASI – RF-nin Çukot muxtar mahalı ərazisində, Anadır çayının yuxarı axımında yayla. Uz. təq. 400 km, eni 130 km-ə qədərdir. 800–1000 m hünd.-lər üstünlük təşkil edir; ən yüksək nöqtəsi 1185 m (Şuçya d.). Tabaşır və Neogen yaşlı müxtəlif effuziv süxurlardan təşkil olunmuşdur. Bitkisi tundra tiplidir; mamırlı-şibyəli kolluqlar üstünlük təşkil edir.

ANADOLU – Kiçik Asiyanın qədim adı. Osmanlı dövlətində Kiçik Asiyanın şm.-q. hissəsini əhatə edən vil. A. adlanırdı. Hazırda Türkiyənin Asiya hissəsinin adı.

ANADOLU AGENTLİYİ (Anadolu Ajansı, A.A.) – Türkiyədə 1920 il aprelin 6-nda *Mustafa Kamal Atatürkün* göstərişi ilə təşkil olunmuşdur. Türkiyə Respublikasının ilk milli qurumu hesab edilir. A.A. o dövrdə Türkiyədə baş verən hadisələrlə bağlı yanlış məlumatlar yayan *Havas* və *Röyter* agentliklərindən ötürülən xəbərlərin qarşısının alınmasında xüsusi rol oynamışdır. İlk qurucularından biri və Qars bölgəsi üzrə nümayəndəsi *Əhməd bəy Ağaoğlu* olmuşdur. A.A. *Assoşeyted Press*, *Röyter*, *Frans Press*, *Yunayted Press* və s. xəbər agentlikləri ilə əməkdaşlıq edir, məlumatları türk, ingilis, alman və fransız dillərində yayır. TV mərkəzi vasitəsilə fotoservis xidməti göstərir, görüntülü xəbər toplayır, montaj edib televiziya kanallarına ötürür. A.A.-nin Bakı bürosu 1991 ildən fəaliyyət göstərir.

ANADOLU DİLLƏRİ – bax *Hett-luviya dilləri*.

ANADOLU QONUR KÖMÜR HÖVZƏSİ – Türkiyədə, Mərkəzi (Çorum, Amasya, Bolu əyalətləri) və Qərbi (Manisa və Kütahya əyalətləri) Anadoluda ən iri qonur kömür hövzəsi. Sah. təq. 30 min km². Anadolu yaylasında, Alp qırışıqlığı vilayəti daxilindədir. Qədimdən məlumdur, 20 əsrin 2-ci yarısından intensiv mənimənilir. Əsasən (88%), açıq üsulla istismar olunur. Kömürün ümumi ehtiyatı 3,8 milyard t-dur. 40 yataq aşkar edilmişdir. Ən iriləri: Elbistan, Tuncbilək, Kütahya, Seyidömer, Yatağan, Kanqal. Paleogenin və Neogenin kömürlü çöküntülərində 5-ə qədər mürəkkəb quruluşlu, sənaye əhəmiyyətli kömür layı açılmışdır. Paleogen laylarının qalınlığı 1,5–2,5 m, Neogen laylarınınkı 5–20 m-dir. Kömürdə nəmliklik 40%-ədək, küllülük

Anadır limanı.

15–35%-dir. Yanarkən 12–20 MC/kq istilik ayrılır. Kömürdən yanacaq kimi və elektrik enerjisi almaq üçün istifadə olunur.

ANADOLU MƏDƏNİYYƏTLƏRİ MUZEYİ – dünyanın ən böyük və zəngin muzeylərindən biri. Türkiyənin Ankara ş.-də yerləşir. Əsası 1921 ildə qoyulmuşdur. Əvvəllər imperator Avqustun məbədində və erkən Bizans termalarında saxlanılan arxeoloji tapıntıların bir hissəsi sərgilənmək məqsədilə buraya gətirilmişdir. Sonra isə Ankara qalasının c.-ş.-də yerləşən 15 əsrə aid binalar bərpa olunaraq muzey genişləndirilmiş və 1968 ildə kütləvi baxış üçün açılmışdır. A.m.m.-ndə Paleolit (*Karain* mağarası), Neolit (*Çatalhöyük* və *Hacılar*), Eneolit (Canhasan, Tülkütpə, *Alacahöyük* və *Alisharhöyük* və s.) və Erkən Tunc (Hasanoğlu, Mahmatlar, Horoztpə, *Beycəsultan*, Qaraoğlu, Merzifon, Bolu, Eskiyyapar və s.) dövrlərinə aid Hett, Frigiya, Urartu və son Hett mədəniyyətlərini əks etdirən arxeoloji materiallar, həmçinin yunan, Roma və Bizans incəsənətinin nadir əsərləri nümayiş olunur. Muzeyin rentgen otaqları, tədqiqat laboratoriyası, kitabxanası, bərpa emalatxanaları və konfrans zalı var.

ANADOLU YAYLASI – Türkiyədə yayla. Kiçik Asiya yaylasının daxili hissəsidir. Şm.-dan Pont, c.-dan Tavr (Toros) d-ri ilə əhatə olunmuşdur. Yüksəkliyi 800–1500 m. Ən hündür zirvəsi sönmüş Erciyəs vulkanıdır (3917 m). Yaylanın uz. 700 km (ş.-dən q.-ə), eni 400 km-dir (şm.-dan c.-a). Səthi silsilələrlə mürəkkəbləşmiş düzənlikdir. Bünövrəsi Kembriyəqədərki kristallik və qismən Paleozoyun çökmə süxurlarından təşkil olunmuş Mizi, Menderes, Qırşəhir massivlərindən ibarətdir. Massivlərin

Anadolu
mədəniyyətləri
muzeyi.

səthi Mezokaynozoy yaşlı dəniz və kontinental çöküntülər və vulkanik süxurlarla örtülmüşdür. Qonur kömür, halit, barit, flüorit, asbest, volfram yataqları var. Şm. hissəsindən Qızıl Irmaq, Sakarya və s. çaylar axır. İqlimi quru subtropik, kontinentaldır. İllik yağıntı mərkəzi hissədə 200 mm, kənar hissələrdə isə 350–500 mm-dir. C. hissəsində şoranlıqlar və şor göllər var (Tuz gölü və s.). Boz və qonur torpaqlar geniş sahə tutur. Düzənliklərdə yarımsəhra, dağlarda çöl bitkiləri yayılmışdır. Vahə əkinçiliyi və maldarlıq inkişaf etmişdir.

ANAEROB ENTEROTOKSEMİYA – məməlilərin və quşların kəskin infeksiya xəstəliyi. A.e.-ya daha çox cavan heyvanlar həssasdır. İlk dəfə 1885 ildə Rusiyada təsvir edilmişdir. Xəstəliyin törədici ölümlə səbəb olan və yüksək zərərli sporlar və kapsulalar əmələ gətirən çöpşəkili anaerob bakteriyalardır. A.e. bir çox ölkələrdə yayılmışdır. Xəstəlik törədən mikrob xəstə və xəstəlikdən sağalmış heyvanlardan yem və inventar vasitəsilə keçir. İnkubasiya dövrü 1–5 sutkadır. Başlıca klinik əlaməti – çox vaxt qanla qarışmış ishal. Diaqnozu

laborator üsulu ilə təsdiqlənir. Müalicəsi: antibiotik və serumlar. Profilaktikası: dezinfeksiya, yemlərdə nəzarət, vaksinasiya.

ANAEROB İNFEKSİYA – oksigensiz mühitdə çoxalma qabiliyyəti olan patogen mikroorqanizmlərin (anaerobların) törətdiyi ağır xəstəliklər qrupu. Bax *Qanqren*, *Botulizm*, *Tetanus*.

ANAEROB ORQANİZMLƏR, anaeroblar (a... + yun. *αήρ* – hava + *βίος* – həyat) – sərbəst oksigen olmayan mühitdə yaşaya və inkişaf edə bilən orqanizmlər. Yağ-turşu qıçırmasına səbəb olan bakteriyaları 1861 ildə kəşf edən L.Paster «anaeroblar» terminini də elmə daxil etmişdir. A.o. böyümə və inkişaf etmək üçün enerjini üzvi maddələrin (başlıca olaraq karbohidratların) parçalanması prosesində alırlar. Tamamilə oksigensiz mühitdə inkişaf edən orqanizmlər obliqat, həm oksigenli həm də oksigensiz mühitdə yaşayanlar isə fakultativ orqanizmlər adlanır. Obliqat orqanizmlər oksigenin daxil ola bilmədiyi şəraitdə (torpağın alt qatları, su hövzələrinin dibi, yaranın ən dərin yerləri və s.) yaşayırlar. Bunlara yalnız

insan və heyvan bağırsağında yaşayan prokariotlar: bir sıra patogen bakteriyalar (o cümlədən. klostridilərin nümayəndələri), bifidobakteriyalar, yağ-turşu bakteriyaları, metanogenlər aiddir. Fakultativ A.o.-in bəziləri (məs., süd turşusu bakteriyaları) oksigenə həssas olmur, enerjini qıçırma nəticəsində alırlar; digərlərində (məs., mayalar və enterobakteriyalar) oksigeni hidrogenlə əvəz edən fermentlərin sayəsində metabolizm qıçırmadan tənəffüsə keçə bilər. Fakultativ anaeroblara, həmçinin denitrifikasiya bakteriyaları, irintörədən kokklar, qarın yatalağı çöpləri, qarayara törədiciləri, su hövzələrinin dibində yaşayanlar (kirpikli infuzorlar, azqıllı qurdlar, molyusklar və s.), insan və heyvanların bağırsağ parazitləri (bəzi ibtidailər, girdə və yastı qurdlar) aiddir. Texniki mikrobiologiyada anaeroblardan spirtlərin, üzvi turşuların istehsalında, çirkabların təmizlənməsində istifadə edilir. A.o.-in bəziləri ağır infeksiyalara (tetanus, qazlı qanqren) səbəb olur. Hidrotermidlərdən, o cümlədən dərin su hidrotermidlərindən tapılan termofil anaeroblar Yerin ən qədim canlılarına aid edilir. Biosferdəki reduksiya olunmuş birləşmələrin əsas təchizatçısı sayılan A.o.-in təbiətdə maddələr dövrəsində böyük rolu var. Əksər çoxhüceyrəli eukariotların toxumalarında karbohidratların anaerob çevrilməsi, əsasən, qlikoliz yolu ilə gedir; bu proseslər ən çox sürətlə böyüyən rüseyim və şiş hüceyrələrində təzahür edir. Bax həmçinin *Aerob orqanizmlər*.

ANAFƏZA – hüceyrə və onun nüvəsinin üçüncü bölünmə fazası. Bax *Mitoz*.

ANAFEMA (yun. *ανάθεμα* – qovulma, ayrılma, lənət) – xristianlıqda ən ağır kilsə cəzası, lənətləmə. Kilsə ilə hər hansı əlaqənin kəsilməsi və kilsə üzvlüyündən çıxarılma ilə nəticələnir. A. kilsə məhkəməsi tərəfindən bidət, mürəddlik, təfriqçilik və küfrə görə tətbiq edilir.

ANAFİLAKSIYA (yun. *ανά* – yenidən + *φύλαξις* – müdafiəsizlik) – orqanizmə çox vaxt zülmətli yad maddələrin – antigenlərin (anafilaktogenlərin) yeridilməsi nəticəsində inkişaf edən patoloji proses. Allergiya formalarından biri. Anafilaktogeni ilk dəfə orqanizmə yeridildikdə qanda həmin anafilaktogenə məxsus anticism yaranır və bu zaman orqanizmdə heç bir klinik dəyişiklik olmur. Anafilaktogen orqanizmə yeridildəndən 6–12 gün sonra onda həmin ana-

filaktogenə qarşı uzun müddət (bəzən ömürlük) qalan yüksək həssaslıq – *sensibilizasiya* halı əmələ gəlir. Sensibilizasiyadan sonra həmin anafilaktogeni orqanizmə təkrar yeridildikdə tez bir zamanda (bir neçə saniyə və ya dəqiqə ərzində) hemodinamikanın pozulması, bronxospazm, şişkinlik və s. ilə müşayiət olunan anafilaktik reaksiya baş verir. Ən qabarıq reaksiyaya anafilaksiya şoku adı verilmişdir. Anafilaksiya şokunun əsas əlamətləri kəskin şəkildə tənəffüsün çətinləşməsi, qan təzyiqinin aşağı düşməsi və bəzən, hətta şüurun itməsidir. Müalicə simptomatikdir. **ANAFORA** (yun. *ἀναφορά* – təkrir) – bədii üslub fiquru; şeirdə misraların, nəsrə isə cümlələrin başında eyni söz və ifadələrin, yaxud eyni sintaktik vahidin təkrarı ilə yaranan bədii ifadə tərzii:

Şaqqılatdın şaşqanı sən –
dağ bir yana, daş bir yana,
Şaqqaladın şaşqınları –
leş bir yana, baş bir yana.
(S. Vurgun)

Mən düşmənəm sizin qan içində üzən taxtı tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza, süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığımıza!.. (C. Cabbarlı).

ANAGENİZ (yun. *ανά* – yenidən + *γενεσις* – 1) orqanizmlərin təkamülü gedində yeni iri taksonun əsas əlamətlərinin (tipinin, yaxud təşkil olunma planının) formalaşması. Bu mənada "A." terminini Amerika paleontoloqu A.Hayatt təklif etmişdir (1866). Bax həmçinin *Makrotəkamül*, *Tipogenez*. 2) Strukturunun ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində orqanizmlərin təkamülü (morfofizioloji tərəqqi). Bu mənada "A." termini ilk dəfə alman zooloqu B.Renş (1947) tərəfindən işlədilmişdir. Bax həmçinin *Arogenez*.

ANAHAYM (Anaheim) – ABŞ-ın c.-q.-ində, Kaliforniya ştatında şəhər. Əh. 338,6 min (Santa-Ana və ümumi şəhər ətrafı ilə 2 mln., 2004). Los-Anceles ş.-nin aqlomerasiyasına daxildir. Əsası 1857 ildə alman köçkənləri tərəfindən qoyulmuş. 1915 ildə şəhər statusu almışdır. Nəql. qovşağı. Elektron, nəql. maşınqayırması, kimya, poliqrafiya, yeyinti sənayesi müəssisələri; un-t, muzey, Disneylend parkı var. Sakit okean sahilində iqlim kurortudur.

ANAHİTA, *Arctavisura Anahita* – İran mifologiyasında su və məhsuldar-

lıq ilahəsi. A.-nın adı *Avestada* və qədim fars kitabələrində qeyd olunur. Avestada gözəl bir qız kimi təsvir olunur. A.-nın dəstəyi ilə Yima (orta əsr eposunda – Cəmşid) insanların ilk hökmdarı olmuş. Fraetaona (orta əsrlərdə – Feridun, Firidun) Aji Dahakanı (orta əsrlərdə – Əjdaha) məğlub etmişdir. Orta əsrlərdə A.-ya sitayiş Cənubi Qafqazda. Kiçik Asiyada və Yunanıstanda yayılmışdır.

ANAXATUN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Mükəzəxan kəndində, Təbriz ş.-ndən 8 km şm.-da, Təbriz–Mərənd avtomobil yolunun üstündədir.

ANAXRONİZM, ə d ə b i y a t d a (yun. *ανά* – geri, əks + *χρόνος* – zaman) – 1) xronoloji dəqiqliyin pozulması; 2) bir dövrün hadisə və əlamətlərinin səhvən, yaxud şərti olaraq, başqa dövrün hadisə və əlamətlərinə aid edilməsi. Bir çox hallarda A.-dən bədii üsul kimi istifadə edilir; mövzunu keçmişdən alan sənətkarlar təsvirə yaşadığı dövrün müəyyən cəhətlərini daxil edirlər. A. orta əsrlər, İntibah dövrü və klassisizm incəsənəti və ədəbiyyatı üçün səciyyəvidir. A.-ə. N.Gəncəvinin ("İsgəndərnamə"), M.F. Axundzadənin ("Aldanmış kəvəkib"), S.Vurgunun ("Vaqif") və b. yaradıcılığında rast gəlinir. Dünya ədəbiyyatında U.Şekspir, A.S. Puşkin, B.Şou, B.Brext və b. yaradıcılığında A.-ə təsadüf olunur. **ANAKONDALAR** (Eumeces) – yalançıayaq ilanlar cinsi. 4 növü məlumdur: 2-si nadir növdür. Cənubi Amerikanın şm. və mərkəzi hissəsində yayılmışlar. Həyat tərzii su ilə çox bağlıdır. Adi A.

Anakonda.

(*E.murinus*) – ən iri müasir ilandır (uz. 11 m-ədək). Amazon çayı hövzəsində olan göllərin, bataqlıqların və çayların sahillərində, Trinidad və Tobago a- rında yaşayır. Gözəl üzür, suyun altında uzun müddət qala bilər; balıqları, körpə kaymanları, quşları və məməliləri ovlayır. Quraqlıq zamanı rütubətli lilin içəri-

Anadolu yaylası. Ege bölgəsi.

Anadolu yaylası. Qızıl Irmaq.

sinə girir və yağış mövsümündə fəaliyyəti zəif olur. 15–25 (bəzən 40-adək) balı doğur. Nəzarətsiz ovlama nəticəsində A.-in sayı azalmışdır. Bir sıra zooparklarda yetişdirilir.

ANAKREONT. *Anakreon* (Anakrēōn) (təqr. e.ə. 570, Kiçik Asiya, Teos–e.ə. 478, Afina) – qədim yunan şairi, lirikanın görkəmli nümayəndəsi. Samosda hökmdar Polikratın, Afina hökmdarı Qipparxın, Fessaliya hökmdarı Exekratidin sarayında yaşamışdır. Şeirlərində məhəbbət, mey, qayğısız həyat təərənüm olunur. Sonralar belə şeirlər A. şeiri adlandırılmışdır. A. insanların daxili aləminə özündən əvvəl yaşamış *Sapfo* və müasiri İvika kimi nüfuz edə bilməsə də, yaradıcılığı dünyanı olduğu kimi dərk etməsinə, həyata sadə münasibətinə görə fərqlənir.

ANAKSAQÖR (Anaxaqoras) Klazomenli (Kiçik Asiya, İoniya, e.ə. təq. 500–428) – qədim yunan filosofu. Təqr. e.ə. 456 ildə Afinaya köçərək İoniya təbiət fəlsəfəsi əsasında Attika fəlsəfəsinin təməlini qoymuşdur. Periklin tərəfdarları ilə yaxınlaşaraq, öz ideyaları ilə e.ə. 5 əsrin 2-ci yarısında yunan maarifçiliyinə və *sofistlərin* dünya-görüşünə təsir göstərmişdir. A. «Təbiət haqqında» kitabında Günəşi – ilahi Geliosu «qızmış dəmir parçası» kimi təsvir etdiyi üçün günahlandırılmış və Mərmərə dənizi sahilindəki Lampsak şəhərinə qaçaraq ömrünün axırına kimi orada yaşamışdır.

A.-un sistemi *Milet məktəbinin* təbiət fəlsəfəsindən törəmədir: əbədi və sonsuz materiya öz-özünə hərəkət edən və özünü təşkil edən kimi qəbul edilmir; bununla yanaşı, ikinci və materiyadan fərqlənən başlanğıc – kosmik İdrak (nus) dünya hərəkətinin və nizamının yeganə mənbəyi kimi qəbul edilir. A.-un dualizmi və teologiyası platonik tipli deyildi: zəka «incə» fiziki substansiya kimi nəzərdə tutulur. O, kosmik təkamül prosesini hərəkətə gətirərək, özü mitlelərin kəşf etdiyi ciddi təbii zərurətə uyğun hərəkət edir. Təbiəti intellektuallaşdıraraq, A. eyni zamanda intellekti də naturalaşdırırdı. A.-un bu nəzəriyyəsi həm Platon və Aristotel (nusu «teatr məşını» ilə müqayisə edən), həm də ardıcıl determinist Demokrit tərəfindən ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. Materiyanın hər hansı bir hissəsi Kainat kimi mürəkkəbdir. Boşluqlar yoxdur. Materiyanın saxlanması haqqında ümumioniya qanunu nəyinsə yoxluqdan

yarlanması və yaxud nəyinsə varlıqdan yox olması nəzəriyyəsini inkar və qadağan edir. A. Kainatın ilkin vəziyyətini «havanın» və «efirin» üstünlük təşkil etdiyi qaz şəklində bulud kimi təsvir edir. Bu kontinumun hansısa nöqtəsində nus dövrəvari (kosmoqonik burulğan mitlelərlə hələ o vaxtlar məlum idi) hərəkət əmələ gətirir ki, bu da isti və soyuq, işıqlı və qaranlıq, ağır və yüngül kütlələri hərəkətə gətirir və bu minvalla Yer (burulğanın mərkəzində) və ayrı-ayrı göy cismləri yaranır; Günəş – Yerdən qalxan kosmoqonik burulğana düşmüş qızmış qayadır. Belə bir qənaətə A., Eqospotamaxa düşmüş meteoriti öyrənərkən gəlmişdir. Anaksimandrin sonsuz dünyalar nəzəriyyəsini inkişaf etdirən A. hesab edirdi ki, belə «təkanları» zəka sonsuz kainatın başqa yerlərində də əmələ gətirə bilər. A. başqa planetlərdə yaşayanların bizim dünyaya oxşar dünyalarda əkinçiliklə məşğul olmalarını təsvir edir. A. nəinki günəş və ay tutulmalarının əsl səbəblərini başa düşür, hətta belə bir dahiyənə fərziyyə söyləyirdi ki, Ağ Yol (Kəhkəşan) uzaq günəşlərin yığıdır.

A.-a görə, nus universal qarışıq qanununa tabe olmur: o, çox sadədir və heç bir şeylə qarışmır. O, qeyri-üzvi ma teriyada yoxdur, amma canlı orqanizmlərdə mövcuddur və insan təfəkküründə maksimum dərəcədə üzə çıxır: «Allah – bizim içimizdəki təfəkkürdür». Beləliklə, ilahi nus kainatı tədqiq edən filosof vasitəsilə özünü dərk edir.

ANAKSİMƏNDR (Anaximandros) Miletli (e.ə. təqr. 610–546) – qədim yunan materialist filosofu, *Milet məktəbinin* nümayəndəsi, *Falesin* şagirdi. A. Kainatın sonsuzluğu, insanın bəliqdan əmələ gəlməsi (bu, tarixdə təkamül ideyasının ilk dəfə irəli sürülməsidir) haqqında fikirləri ilə dini görüşlərə ciddi zərbə vurmuşdur. Bununla o, Avropada fizikanın, coğrafiyanın, astronomiyanın, geologiyanın, meteorologiyanın və biologiyanın əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. O, həmçinin ilk dəfə dünyanın geometrikləşmiş geosentrik modelini təklif etmişdir. Bu model N. Kopernikə qədərki bütün antik və orta əsrlər dövründə hakimiyyətə tutmuşdur. A.-ın kosmologiyasında Yer kürəsi hüdudsuz ümumanda «asılı vəziyyətdədir» və Kainatın yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir.

A. ilk dəfə dünyanın quruluşunu mifoloji-dini məcrada deyil, rasionallıq və tə-

kamül müstəvisində izah etmişdir: Kainat bütün istiqamətlərdə sonsuzdur və qaz halında olan materiya ilə dolmuşdur; bu materiya hansısa gözəgörünən keyfiyyətlərə malik deyil və daimi hərəkət halındadır. Kortəbii yaranmış «axın» ideal qarışığı fiziki əksliklərə – isti və soyuğa, yaş və quruya və.s. ayırır. Bərk və soyuq hissəciklər axının ortasına toplanıb Yeri yaratmış, yüngül və isti hissəciklər (göy və ulduzlar) isə kənara sıxışdırılmışlar. Yaranmanın və məhvin müxtəlif mərhələlərində olan bu kimi dünyalar həddən artıq çoxdur. A. məhz bu prosesi nəzərdə tutaraq, materiyanın saxlanması qanununun ilk dəfə tərifini vermişdir: «Maddələr hansı başlanğıclardan yaranırlarsa, elə həmin başlanğıclardan məhv olunmağa məhkumdurlar».

A.-ın «Təbiət haqqında» traktatına əlavə olunan coğrafi xəritə antik xəritəşünaslığın əsasını qoymuşdur. Bəzi astronomik alətlərin – qnomon, göy qlobusu, günəş saatının və.s. kəşfini A.-a aid edirlər.

ANAKSİMƏN (Anaximenes) Miletli (e.ə. təqr. 585–təqr. 525) – qədim yunan filosofu, *Milet məktəbinin* nümayəndəsi, *Anaksimandrin* şagirdi. A.-ə görə, bütün varlığın əsası sonsuz, hər yerdə olan, daim hərəkət edən, sıxılması və boşalması ilə bütün şeyləri yaradan havadır. «Təbiət haqqında» əsərində irəli sürdüyü materiya nəzəriyyəsi və Kainatın təbii mənsəyi təlimində Anaksimandrdan fərqli olaraq göstərir ki, isti və soyuğun, rütubət və qurunun əkslikləri, əzəli «qarışıqda» mövcud deyildir, əksinə onlar vahid pramateriyanın – sonsuz havanın dəyişmiş formalarıdır. Fiziki dəyişmə pramateriyanın sırf miqdarı «sıxlaşması» və «seyrəkləşməsi» kimi şərh edilir: hava sıxlaşaraq suya və torpağa çevrilir, seyrəkləşərək isə od olur ki, bundan da göy cismləri yaranır. Havaya «əbədi hərəkət» xasdır, o, nəinki bütün cismləri yaradır, həmçinin «birləşdirici», formayarıdan prinsip kimi – dünya nəfəsi kimi çıxış edərək bütün kosmosun və bütün canlı orqanizmlərin bütövlüyünü təmin edir. Beləliklə, makro və mikrokosmosun paralelizmi çərçivəsində ilk dəfə olaraq dövriyyəyə dünya ruhu anlayışı daxil edilir. Aerosentriзмdən çıxış edən A. zəlzələni və müxtəlif metereoloji halları da izah etmişdir. Planetlərdə ulduzları ayırd etmiş, Günəşin, Ayın tutulması haqqında fərziyyə irəli sürmüş, qar və dolunun əmələ gəlməsinin təbii-elmi izahını vermişdir. A.

havanın törəmələrini – göy cismlərini və sonsuz sayda dünyaları «allahlar» adlandırmışdır. A.-ın naturalist panteizmi İoniya maarifçiliyinə (Ksenofan, Heraklit) və mifoloji allahların təbiət hadisələri kimi alleqorik izahını verən antik ənənəyə təsir göstərmişdir.

ANAQIZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əbriqan kəndistanında, Sərab ş.-ndən 26 km c.-q.-da, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 9 km-liyindədir.

ANAQLİFİYA (yun. ἀναγλυφός – relyefli), *anaqlif üsulu* – stereoskopik (həcmi) təsvirəmə üsulu. Çap formaları hazırlamaq məqsədilə eyni obyektin iki fərdəlikli (ağ-qara) çəkilir. Stereocüt əmələ gətirən təsvirlər iki əlavə rəngə boyanır, yaxud müvafiq işıq süzəclərindən keçirilməklə ekrana proyeksiyalanır. Məs., təsvirin sağ gözə uyğun klişesi qırmızı boya ilə, sol gözə uyğun klişesi isə göy-yaşıl boya ilə basılır. Alınan basmaya qırmızı (sol göz) və göy-yaşıl (sağ göz) rənglərdə şüşələri olan ey-nəklə baxılır. Hər göz “öz” təsvirini boz rəngdə görür. Bu iki boz təsvir müxtəlif perspektivdə yerləşdiyindən ağ-qara rəngdə, həcmi və vahid təsvir kimi qavranılır. A.-dan ərazilərin həcmi modellərinin yaradılmasında, coğrafi və geoloji xəritələrdə relyefin həcmi təsvirlərinin verilməsində, tədris vəsaitləri üçün (məs., həndəsə, kristalloqrafiya üzrə) həcmi illüstrasiyaların hazırlanmasında, həmçinin stereoskopik filmlərin çəkilişində istifadə olunur.

ANAQRAM (yeni lat. anaqramma – hərflərin yerini dəyişmə) – söz və ya söz birləşməsində səslərin yerini dəyişməklə alınan yeni tipli dil vahidi. İki əsas növü var: 1) səsləri tərsinə oxumaqla alınan A.: kələm–mələk, fələk–kələf, kətə–ətək və s.; 2) səslərin yerini dəyişməklə alınan A.: Kamil–Malik, kəmə–kərəm və s.

ANAQUT – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Dırnıs ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-da, Ordubad–Urmis avtomobil yolunun kənarındadır. Vənənd çayı kəndin mərkəzindən axır. Əh. 428 (2005); əsasən, meyvəçilik, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Klub, kitabxana, fərdşer-mama məntəqəsi var.

ANALEPTİK DƏRMANLAR – tənəffüs və damar-hərəkəti fəaliyyətin zəiflədiyini hallarda onların uzunsov beyində yerləşən mərkəzinin aktivliyini artıran

preparatlar. Ən mühüm nümayəndəsi 2 min ildən artıq tıbdə tətbiq edilən kamforadır. A.d.-a həmçinin sulfokamfokain və tənəffüs stimulyatorları (bemeqrid, doksapram, lobelin, miketamid, sitizin, etimizol) aiddir.

A.d. damar-hərəkəti mərkəzin neyronlarını aktivləşdirərək damarların daralmasını törədir və miokardın yığılma funksiyasını sürətləndirir. Bu isə arterial təzyiqin artmasına və qan dövrəsinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Tənəffüs A.d.-ı tənəffüs mərkəzi neyronlarını bilavasitə və reflektor olaraq (yuxu arteriyalarının xemoreseptorları vasitəsilə) oyadır, ağ ciyərin ventilyasiyasını artırır və hipoksiyanı azaldır.

A.d. ürək və damar çatışmazlığında (bayılma, kollaps, şok), tənəffüs mərkəzinin aktivliyinin azalması ilə əlaqədar olan hipoventilyasiya zamanı (yeni doğulmuş uşaqların asfiksiyası, vaxtından əvvəl doğulmuş uşaqlarda tənəffüsün dayanması, narkotik, yuxugətirici dərmanlarla, dəm qazı ilə zəhərlənmələr, tənəffüsün narkozdan sonra və infeksiya xəstəliklər zamanı zəifləməsi), tənəffüsün reflektor olaraq dayanmasında tətbiq olunur. Qıcolma sindromu zamanı A.d.-ın istifadəsi qadağandır.

ANALGETİK MADDƏLƏR, *analgetiklər* – ağrı hissini aradan qaldıran və ya zəiflədən dərman preparatları. Analgeziya (ağrıkəsən) təsirinə müxtəlif farmakoloji qrup preparatları malikdir. Bu, daha çox opioid reseptorlarla qarşılıqlı əlaqədə olan narkotik, opioid A.m.-də təzahür edir. A.m. anesteziologiyada, əsasən, ümumi anesteziya və cərrahiyyə əməliyyatından sonrakı ağrıyı götürmək üçün istifadə edilir. Bu qrup A.m.-in əsas nümayəndələri morfin, fentanil (remifentanil), omnopon, promedol, trimeperidin, prosidol, butorfanol, moradol, stadol, nalbufin, tramadoldur. Analgetik aktivliyinə görə buprenorfin (tebain alkaloidinin yarımsintetik törəməsi) morfindən 20–50 dəfə üstündür və kiçik cərrahiyyə əməliyyatlardan sonra intensiv ağrıları götürmək üçün tətbiq edilir. Opioid A.m.-in universal antaqonisti naksolondur; opioidlərin təsirini tez dayandırmaq və onları bütün opioid reseptorlardan xaric etmək üçün istifadə olunur.

Qeyri-narkotik A.m.-ə pirazonun (amidopirin, analgin, antipirin, butadion), anilinin (antifebrin, parase-

tamol, fenasetin), salisil turşusunun törəmələri (asetilsalisil turşusu, natrium-salisilat, salisilamid) aiddir. Ağrı götürmə aktivliyinə görə onlar narkotik A.m.-dən xeyli geri qalır. Bundan əlavə onlar ancaq bəzi növ ağrılar (nevralgiya, baş, diş və s.) zamanı effektivdir. Qeyri-narkotik A.m.-in yuxugətirici təsiri yoxdur, tənəffüs və öskürək mərkəzlərinə, şərti-reflektor fəaliyyətə təsir göstərmir, eyforiya törətmir.

ANALGETİK LƏR – bax *Analgetik maddələr*.

ANALGƏZİYA – bax *Anesteziya*.

ANALIQ – 1) qadının (ananın) uşaq doğması, saxlanması və tərbiyə etməsi ilə əlaqədar hüquq və vəzifələrinin məcmusu. Nikahda olan valideynlərdən törəyən uşaqların ana mənsəyi valideynlərin nikahda olmaları haqqındakı vətəndaşlıq vəziyyəti aktı (kəbin şəhadətnaməsi) ilə təsdiq olunur. Valideynlər nikahda olmadıqda uşaqların ana mənsəyi onların ata və analarının birgə ərizəsinə əsasən müəyyən edilir. Ana doğum haqqında şəhadətnamədə uşağın valideyni kimi qeyd edilir; 2) ögey ana mənasında da işlədilir.

ANALİTİK ÇOXLUQ – irrasional ədədlər fəzasının kəsilməz obrazı olan tam separabel metrik fəzanın alt çoxluğu. A.ç. anlayışı N.N. *Luzin* tərəfindən daxil edilmişdir. A.ç.-un bu klassik tərifü ümumi metrik və topoloji fəzalar üçün ümumiləşdirilmişdir.

ANALİTİK DAVAM – bax *Analitik funksiya*.

ANALİTİK DİLLƏR – *sintetik dillərdən* fərqli olaraq qrammatik əlaqələr şəkilçilər vasitəsi ilə deyil, söz sırası, köməkçi söz, intonasiya və s. ilə ifadə edilən dillər. A.d. tipoloji təsnifata görə flektiv dillərə aiddir. Çin, bolqar, fransız, yeni fars, ingilis dilləri A.d.-dandır. Lakin xalis analitik, yaxud sintetik dillərə bölünməsi bu və ya digər dilin morfoloji quruluşunda müəyyən cəhətin üstünlüyü ilə bağlıdır. İltisqa dillərdən olan Azərb. dilində də analitik əlamətlər var.

ANALİTİK FƏLSƏFƏ – 20 əsrin ingilisdilli fəlsəfəsində aparıcı cərəyan. A. f.-də dil yalnız fəlsəfi ideyaların şərhinin mühüm vasitəsi deyil, həm də müstəqil tədqiqat obyektidir.

Tarixi kökləri. Fəlsəfi praktikanın analitik-rasional üslubunun cizgiləri Sokratın induksiya təlimində, Platonun dialektikasında, Aristotelin

«Analitikalar»ında, sofistlərin və stoiklərin semantik ideyalarında formalaşmışdır. Orta əsr skolastik risalələri analitikliyin və konseptual dürüstlüyün, dəqiqliyin real nümunələridir. Həmin dövrdə Britaniya skolastları D.Skotun və U.Okkanın məntiqi-semantik ideyaları geniş yayılmışdır.

Yeni dövrdə ingilis fəlsəfəsində fəlsəfi fəaliyyətin dil və epistemoloji cəhətlərinə maraq xeyli artmışdır. F.Bekkonun tənqidi epistemologiyasında haqiqətin dərkinə mane olan «bazar (meydan) bütələri» nizamsız nitq kommunikasiyası nəticəsində meydana gəlir. T.Hobbsun təbii və süni cismlərin (o cümlədən dövlətin) tədqiqinin analitik-sintetik metodologiyasının əsasında dil işarələrinin təsnifatı durur. C.Lokkun irəli sürdüyü psixoloji atomizm prinsipini (təfəkkür hissiyatın, «sadə ideyaların» çıxış elementlərinin kombinasiyalaşması kimi təqdim edilir) C.Berkli inkişaf etdirmişdir. O, bütün şeyləri və hadisələri mənbəyi Ali mövcudat olan ideya-duyğuların kombinasiyası kimi nəzərdən keçirmişdir (bu zaman Berkli real səbəbiyyət əlaqəsini doğru qrupları arasında işarə münasibətlərlə əvəz edir). D.Vumun ardıcıl fenomenoloji doktrinasında reallığın yeganə növü olan perseptual təcrübə sahəsi «təəssüratların» və onların surətlərinin – ideyaların mürəkkəb assosiativ kombinasiyası kimi təqdim edilir. 19 əsrdə C.Mill Britaniya empirist analitiklərinin fəlsəfəsini davam etdirərək fəlsəfədə və elmin metodologiyasında məntiqi-induktiv prosedurları təkmilləşdirmişdir. Şüurun yeni modelini işləyib hazırlamış R.Dekart, məntiqi münasibətlər nəzəriyyəsini yaratmış Q.Leybnits, İ.Kantın transsendental arqumentləşdirmə təlimi A.f.-nin sonrakı inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

1910–20 illərdə məntiqi atomizm. Bu cərəyanın baniləri alman məntiqçisi və filosofu Q.Frege («Məna və əhəmiyyət haqqında», 1892) və 1897 ildən Britaniya mütləq idealizmini kəskin tənqid edən ingilis filosofları C.Mur və B.Rassel olmuşlar. Onlar mütləq idealizmin monist konsepsiyasına qarşı plüralizmi, xolizm (bütövlük) prinsipinə qarşı isə atomizmi qoyurdular. Rasselə görə («Məntiqi atomizm fəlsəfəsi», 1918 və «Məntiqi atomizm məqaləsi», 1924) kainat ayrı-ayrı elementlərdən («atomlardan») ibarətdir ki, bunlar da məntiqi xarakterə malik olub bölünməzdir, mürəkkəb obyektlərdən

(«məntiqi funksiyalardan») fərqli olaraq son dərəcə sadədir və bir-birilə xarici (funksional) əlaqələrə girirlər.

L.Vitgenşteyn özünün «Məntiqi-fəlsəfi traktatında» (1921) yazırdı ki, dilin elementləri («adlar») reallığın elementlərinə («obyektlərə») semantik mənalara kimi uyğun gəlir. Obyektlərin birləşməsi elementar cümlələrin köməkliyi ilə bildirilən elementar faktlardır («real vəziyyət»). Elementar cümlələr də elementar faktlar kimi qətiyyənlə bir-birindən asılı deyillər. Dilin faktı bildirmək qabiliyyəti onun daxili məntiqi strukturu ilə müəyyənə bilər. Bu mənada dilin həddləri «dünya» həddləri ilə üst-üstə düşür və həmin «faktlar dünyasından» kənar qalan və metafizik, dini, etik, estetik cümlələr kimi formulə edilən nə varsa traktatda «mistik» və «ifadə edilməz» kimi təsnif edilir. Əslində B.Rasselin və Vitgenşteynin analitik fəlsəfəsi elmi mülahizələrin məntiqi formasını aşkarlayan və məntiqi cəhətdən təkmil olan dil yaratmağı nəzərdə tutmuşdur.

1930–40 illərdə məntiqi pozitivizm. Əsasında riyazi məntiqin nailiyyətləri duran yeni təhlil metodu onun imkanlarına hədsiz inanan və 1930 illərdə Vyana dərnəyində birləşmiş filosof və alimlərin (M.Şlik, R.Karnap, O.Neyrat, F.Vaysman, K.Qyödel və b.) əsərlərində daha dərindən işlənmişdir. Vyana dərnəyinin proqramının əsasını verifikasiya doktrinası təşkil edir. Həmin doktrinaya görə cümlənin, yaxud ayrıca terminin mənası onun təcrübə ilə yoxlanılması – verifikasiyası ilə müəyyənə bilər. Əvvəllər elmi mülahizələri subyektin bilavasitə hissi təcrübəsindəki protokol cümlələrin köməkliyi ilə birbaşa yoxlamaq nəzərdə tutulurdu. Lakin ortaya çıxan çətinliklər (keçmişin hadisələri barədə mülahizələrin, ümumi elmi qanunların yoxlanılmasının mümkünsüzlüyü) birbaşa verifikasiya tələbindən imtina edilməsinə və sonralar onun cümlələrin elmi dərkini müəyyənləşdirən verifikasiya (yəni doğru, yaxud yalan) ilə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Ənənəvi fəlsəfə («metafizika») irrasional «həyat hissini» qeyri-adekvat ifadəsi kimi şərh olunurdu. Məntiqi pozitivistlər Kantın aprior sintetik bilik anlayışını rədd edirdilər. Əvvəllər elmin dilinin məntiqi-semantik təhlilə üstünlük verən məntiqi pozitivizm tərəfdarları sonralar məntiqi-semantik təhlili ön plana çəkmişlər.

Müxtəlif bilik sahələrinin unifikasi-

yalı sistemini yaratmaq səyləri 30–40 illərdə (O.Neyrat və R.Karnap) fizikalist təlimin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu təlimə görə müxtəlif elmlərin məlumatları fizikanın intersubektiv dilində təsvir edilməlidir.

50 illərin sonunda məntiqi pozitivizmin doktrinasını A.f. çərçivəsində Amerika filosofları (U.Kuayn, Q.Qudmen, U.Sellars və b.) pragmatizm mövqeyindən tənqid etmişlər. Bu baxımdan U.Kuaynın analitik cümlələrlə (yəni məntiq və riyaziyyatın təşkil olunduğu terminlərin mənasından asılı olan) faktlara əsaslanan sintetik (empirik) cümlələrin fərqləndirilməsi fikrini rədd etməsi həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun fikrincə, elmdə ayrıca cümlə, yaxud hipotez deyil, qarşılıqlı əlaqədə olan cümlələr nəzəriyyəsi yoxlanılmalıdır.

Linqvistik təhlil fəlsəfəsi 1930–60 illərdə Böyük Britaniya və ABŞ-da yayılmışdır və təbii dilin fəlsəfi təhlili ilə bağlı olmuşdur. Bu məqsədlə C.Mur ilk dəfə olaraq aydın olmayan, yanlışlıq yaradan ifadələrin təbii dilin daha aydın ifadələri ilə əvəz olunması metodunu işləyib hazırlamışdır. Linqvistik fəlsəfənin digər mühüm mənbəyi Vitgenşteynin yeni konsepsiyası olmuşdur. Həmin konsepsiyaya görə sözlər yalnız müəyyən kontekstdə və «lingvistik birlikdə» qəbul olunmuş qaydalara uyğun şəkildə istifadə olunanda məna kəsb edir. Vitgenşteyn və onun Kembriç un-indəki tərəfdarlarının fikrincə fəlsəfi yanlışlıqları sözlərin və ifadələrin aydınlaşdırılması və dəqiq təsviri vasitəsilə, onları özlərinə üzvi xas olan insan kommunikasiyası kontekstinə daxil etməklə aradan qaldırmaq olar.

1940 illərin sonundan Oksford məktəbinin «adi dil» (Q.Rayl, C.Ostin) fəlsəfəsinə maraq artır. Onlar dil kommunikasiyasını təhlil etmək üçün yeni kateqoriyalar aparatı təklif etmişlər. Ostinin irəli sürdüyü «nitqlər aktı» nəzəriyyəsi fəlsəfənin və linqvistikanın özünəməxsus sintezidir. Bu, amerikalı analitiki C.Sörlun illokutiv məntiqində inkişafını tapmışdır. C.Sörl nitq aktlarını danışanın intensional hərəkətləri kimi şərh edir. A.f.-də pozitivist metodlar linqvistik metodlarla əvəz olunur. Həmin vaxtdan riyazi məntiqdən və empirik atomizmdən imtina edilir və A.f. yenidən ənənəvi fəlsəfi problemlərə müraciət etməli olur. Metodoloji baxımdan A.f. pragmatizmə, hermene-

tika və strukturalizmlə yaxınlaşmağa başlayır.

1960–70 illərdə elm fəlsəfəsi, elmi biliyin inkişafı problemi (K.Popper) başlıca fəlsəfi diskussiya sahəsi olmuşdur. Bununla yanaşı şüur fəlsəfəsi, hərəkət fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, məntiq fəlsəfəsi, siyasət fəlsəfəsi kimi fənlərin tədqiqi mühüm yer tutmağa başlayır. 20 əsrin son onilliklərində şüur fəlsəfəsi tədqiqatların mərkəzi problematikasına çevrildi. Bu sahədə D.Armstronqun, C.Smartın, D.Devidsonun, P.Patnemin, D.Luisin, C.Fodorun v.b. əsərləri daha çox nəzəri cəlb edir.

1970 illərdə liberalizmin fəlsəfi əsaslarının müzakirəsi və «tətbiqi etika»nın meydana gəlməsi ilə bağlı əxlaqi-siyasi problematikaya maraq xeyli artmışdır. Həmin dövrdən Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Kanadada, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada da A.f. tərəfdarları artmağa başlayır. Anlama, məna, kommunikasiya problemləri öz əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir. (Bax: *Porritinizm, Rassel, Mur, Uaythed, Vitgenşteyn, Sols*).

ANALİTİK FUNKSIYA – $f(z) = a_0 + a_1(z-z_0) + \dots + a_n(z-z_0)^n + \dots$ qüvvət sırası şəklində göstərilə bilən funksiya. Cəbri, üstlü və loqarifmik, triqonometrik və dairəvi, hiperbolik və onların tərsləri, elliptik və silindrik funksiyalar riyaziyyatın əsas məsələlərində rast gəlinən və texnikada tətbiq olunan ən sadə A.f.-lərdir. A.f. nəzəriyyəsi 19 əsrdə O.L.Koşi, K. Veyerstrass və B.Riman tərəfindən yaradılmışdır. G oblastında təyin olunmuş birqiymətli kompleks dəyişənli funksiya bu oblastda kompleks mənada diferensiallandırsa, ona həmin oblastda A.f. deyilir. A.f. riyazi fizika tənliklərində, fizika, mexanika və təbiətşünaslığın bir çox məsələlərində geniş tətbiq olunur. Riman isbat etmişdir ki, kompleks dəyişənli $f = u + iv$ funksiyası o halda analitiktir ki, $u(x, y)$ və $v(x, y)$ funksiyaları kəsilməz xüsusi törəmələrə malik olsun və

$$\begin{aligned} \frac{\partial u}{\partial x} - \frac{\partial v}{\partial y} &= 0 \\ \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} &= 0 \end{aligned}$$

tənliklər sistemini ödəsin. A.f.-nin dəqiq şərhli kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsində verilir: G kompleks müstəvi oblastının (açıq əlaqəli çoxluqdur) hər z nöqtəsinə bir w kompleks ədədi qarşı qoyulubsa, deyilir ki, həmin oblastda z dəyişəninin birqiymətli $w = f(z)$ kompleks funksiyası təyin olunmuşdur. w ədədi $w = u + iv$ kimi ifadə edilsə, G oblastın-

da kompleks funksiyanın verilməsi həmin oblastda x və y dəyişənlərinin bir cüt $u = u(x, y)$, $v = v(x, y)$ funksiyasının verilməsi deməkdir.

$u(x, y)$ və $v(x, y)$ funksiyaları (x, y) nöqtəsində diferensiallandırsa, G oblastında təyin olunmuş $f(z) = u(x, y) + iv(x, y)$ funksiyası bu oblastın $z = x + iy$ nöqtəsində haqiqi analiz mənasında diferensiallanan adlanır. Bu halda $df = du + idv$ ifadəsi f -in z nöqtəsində diferensial qəbul edilir. $u(x, y)$ və $v(x, y)$ funksiyalarının diferensialları xüsusi törəmələrlə ifadə edilsə və $z = x + iy$, $\bar{z} = x - iy$ qəbul olunsun, f funksiyasının haqiqi analiz mənasında diferensialı

$$df = \frac{\partial f}{\partial z} dz + \frac{\partial f}{\partial \bar{z}} d\bar{z}$$

düsturu ilə hesablanır. Burada

$$\begin{aligned} \frac{\partial f}{\partial z} &= 1/2 (\frac{\partial f}{\partial x} - i \frac{\partial f}{\partial y}), \\ \frac{\partial f}{\partial \bar{z}} &= 1/2 (\frac{\partial f}{\partial x} + i \frac{\partial f}{\partial y}), \\ dz &= dx + idy; \quad d\bar{z} = dx - idy. \end{aligned}$$

Kompleks dəyişənli funksiya z nöqtəsində o vaxt kompleks analiz mənasında diferensiallanan deyilir ki, $f(z)$ haqiqi analiz mənasında diferensiallanan olsun və onun diferensialı dz ilə müənasib olsun. Başqa sözlə, z nöqtəsində $\frac{\partial f}{\partial \bar{z}} = 0$ olsun. Bu şərt $\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial v}{\partial y}$, $\frac{\partial u}{\partial y} = -\frac{\partial v}{\partial x}$ şəklində də yazılır və Koşi-Riman (D'Alamber-Eyler) şərtləri adlanır. Funksiya G oblastının hər bir nöqtəsində diferensiallandırsa, həmin funksiya G oblastında analitik (holomorf) funksiya adlanır. Kompleks dəyişənli $f = u + iv$ funksiyasının Q əyrisi üzrə inteqralı

$$\begin{aligned} \int_Q f(z) dz &= \int_Q f dx + i \int_Q f dy = \\ &= \int_Q u dx - v dy + \\ &+ i \int_Q u dy + v dx \end{aligned}$$

əyrixətli inteqralı kimi təyin olunur. A.f. nəzəriyyəsinin əsas teoremlərindən biri Koşi teoremidir. Bu teorem vasitəsilə göstərilir ki, f funksiyası G -də analitiksə və G_Q öz sərhəddi ilə G -yə daxildirə, istənilən $z \in G_Q$ üçün

$$f(z) = 1/2\pi^2 \int_Q f(t) dt/(t-z)$$

Koşi düsturu doğrudur. Bu düstur vasitəsilə göstərmək olur ki, oblastın hər z_0 nöqtəsinin müəyyən ətrafında

$$f(z) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{f^{(n)}(z_0)}{n!} (z-z_0)^n$$

Taylor ayrılığı doğrudur. A.f.-nin əsas

xassələrindən biri də yeganəlik teoremidir: G oblastında təyin olunmuş iki A.f. bu oblastın heç olmasa bir limit nöqtəsi olan çoxluğunda üst-üstə düşsə, onlar həmin oblastda bərabərdir. Bu teorem vasitəsilə analitik davam anlayışı verilir. Ortaq hissələri g olan G_1 və G_2 oblastlarında uyğun olaraq təyin edilmiş $f_1(z)$ və $f_2(z)$ A.f.-lərinin g oblastında üst-üstə düşsə, onlardan biri digərinin bir oblastdan o birinə analitik davamı adlanır. z_0 ətrafında yığılma radiusu R_0 olan $a_0 + a_1(z-z_0) + \dots + a_n(z-z_0)^n + \dots$ qüvvət sırasına A.f.-nin w_0 ünsürü deyilir. Bu ünsür $K_0 = \{z-z_0 < R_0\}$ dairəsində f A.f.-sini təyin edir. K_0 - dan götürülmüş $z_1 \neq z_0$ nöqtəsində f funksiyasını Taylor sırasına ayırıqda, yeni w_1 ünsürü alınır. Bu ünsürün yığılma dairəsi K_1 , yığılma radiusu R_1 olsun. K_1 dairəsi K_0 -dan kənara çıxmırsa, z_0 və z_1 nöqtələrini birləşdirən xətt istiqamətində f -i analitik davam etdirmək olmaz. K_1 dairəsi K_0 -dan kənara çıxdıqda, həmin dairələrin ortaq hissəsində bu ünsürlər üst-üstə düşür. K_1 -in K_0 -dan kənar qalan hissəsində w_1 ünsürünün təyin etdiyi f_1 analitik funksiyası f vasitəsilə alınır və ona f -in K_0 -dan K_1 -ə Veyerstrass mənada analitik davamı deyilir. Bu qayda ilə w_0 ünsürünü mümkün istiqamətlərə davam etdirib yeganəlik teoreminə əsasən təbii təyin oblastında verilmiş bütöv A.f. alırıq. A.f.-nin analitiklik xassəsinin pozulduğu nöqtə məxsusi nöqtə adlanır. z_0 nöqtəsinin özündən başqa müəyyən ətrafında f analitik olarsa, z_0 nöqtəsinə f -in izolə edilmiş məxsusi nöqtəsi deyilir. A.f.-nin öyrənilməsində izolə edilmiş məxsusi nöqtənin mühüm rolu var. $0 < |z-z_0| < \rho$ oblastında $f(z)$ A.f.-si bu oblast daxilində

$$f(z) = \sum_{n=0}^{\infty} a_n (z-z_0)^n$$

Loran sırasına ayrılır. Loran sırasında $(z-z_0)$ -in müsbət və mənfi dərəcələri iştirak edir. $f(z)$ funksiyasının Loran ayrılışında mənfi üstlü hədlər iştirak etmədikdə z_0 nöqtəsinə f funksiyasının aradan qaldırılmalı bilən məxsusi nöqtəsi deyilir. Bu nöqtə ətrafında həmin funksiya məhduddur. $f(z)$ funksiyasının Loran ayrılışında mənfi üstlü hədlər sonlu sayda, yəni

$$f(z) = a - 1(z-z_0)^{-1} + \dots + n(z-z_0)^{-n} + \dots + a_0 + a_1(z-z_0) + \dots + a_n(z-z_0)^n + \dots$$

olarsa, z_0 nöqtəsi $f(z)$ funksiyasının n -ci

tərtibdən polyusu adlanır. Polyus nöqtəsində $\lim_{z \rightarrow z_0} f(z) = \infty$ olur.

$f(z)$ -in Loran ayrılışında mənfi üstlü hədlər sonsuz saydadırsa, z_0 nöqtəsinə $f(z)$ funksiyasının təbii məxsusi nöqtəsi deyilir. Bu nöqtədə $f(z)$ -in nə sonlu, nə də sonsuz limiti yoxdur. İzolə edilmiş z_0 məxsusi nöqtəsi ətrafında $f(z)$ -in Loran ayrılışındakı a_1 əmsalına $f(z)$ funksiyasının z_0 nöqtəsində çıxığı deyilir. A.f. nəzəriyyəsinin inkişafında L.Eyler, M.Y.Jukovski, M.A.Lavrentyev, N.J. Musxelişvili, M.V.Keldış, İ.N.Vekua və b.-nin böyük rolu var.

Əd.: Н а б и з а д а Ə.Ş. Kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsi. H. I-II.B., 1962-64; Маркушев А.И. Теория аналитических функций. т. 1-2, 2 изд., М., 1967-68; Ш а б а т Б.В. Введение в комплексный анализ. М., 1969.

ANALİTİK HƏNDƏSƏ – həndəsə bölməsi; nöqtə, düz xətt, müstəvi, vektor, ikitərtibli xətt, ikitərtibli səth və onlara dair məsələləri öyrənir. Əsas tədqiqat vasitələri koordinat üsulu və cəbri üsullardır. Koordinat üsulu 17 əsrdə astronomiya, mexanika və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar yaradılmışdır. Müasir dövrdə düzbucaqlı Dekart koordinat sistemindən başqa daha ümumi olan afin koordinat sistemi və digər koordinat sistemlərdən istifadə edilir. Düz xətt üzərində nöqtənin bir, müstəvi üzərində iki (x – absis, y – ordinat), fəzada isə üç (x – absis, y – ordinat, z – aplikat) koordinatı olur. Müstəvi üzərində xətt koordinatları $f(x,y)=0$ tənliyini ödəyən nöqtələr çoxluğu kimi tərif olunur. $f(x,y)$ funksiyası x və y dəyişənlərinə nəzərən n dərəcəli coxhadlı olarsa, $f(x,y)=0$ xəttinə n tərtibli cəbri xətt deyilir. A.h.-də bir və ikitərtibli cəbri xətlər öyrənilir. Müstəvi üzərində düz xəttin tənliyi $Ax+By+C=0$ şəklindədir ($A^2+B^2 \neq 0$). x və y bu düz xətt üzərindəki ixtiyari nöqtənin Dekart (və ya afin) koordinatlarıdır. Müstəvi üzərində düz xətlərin qarşılıqlı vəziyyətlərinə dair məsələlər onların tənliklərinin tədqiqinə gətirilir. Müstəvi üzərində ikitərtibli xətt

$$Ax^2+Bxy+Cy^2+Dx+Ey+F=0 \quad (1)$$

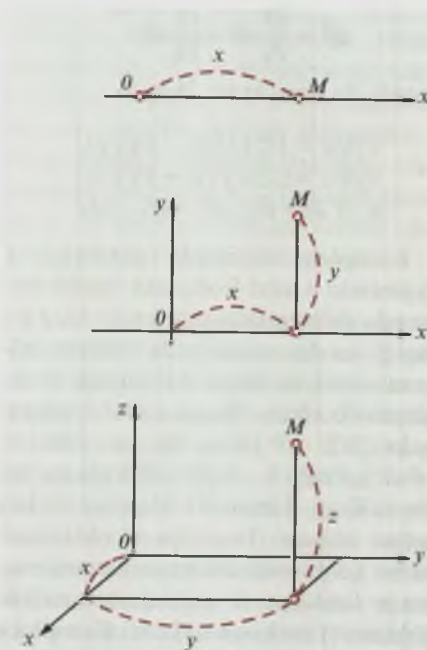
tənliyi ilə ifadə olunur. Onun tipi və koordinat sistemində nəzərən vəziyyəti (I)-in əmsallarına görə təyin edilir. Koordinat sisteminin çevrilməsi nəticəsində (I) əyrisi ellips, hiperbola, parabola, xəyali ellips, bir cüt kəsişən həqiqi və ya xəyali düz xətt, bir cüt üst-üstə düşən və

ya düşməyən paralel düz xətlərdən birinə gətirilir.

Fəzada koordinatları $f(x,y,z)=0$ tənliyini ödəyən nöqtələr çoxluğuna səth deyilir. $f(x,y,z)$ funksiyası x,y,z koordinatlarına nəzərən n dərəcəli coxhadlıdırsa, $f(x,y,z)=0$ səthi n tərtibli cəbri səth adlanır. A.h.-də bir və ikitərtibli səthlər öyrənilir. Fəzada birtərtibli səth, yəni müstəvi $Ax+By+Cz+D=0$, ikitərtibli səth isə

$$Ax^2+By^2+Cz^2+Dxy+Exz+Fyz+Gx+Hy+Mz+N=0 \quad (2)$$

tənliyi ilə ifadə olunur ($A^2+B^2+C^2 \neq 0$). Fəzada xətt iki səthin kəsişməsi, düz xətt

isə iki müstəvinin kəsişməsi kimi verilir. Fəzada düz xəttin kanonik tənliyi $x-a/m=y-b/n=z-c/p$ şəklindədir. a,b,c düz xətt üzərindəki verilmiş nöqtənin, m,n,p onun istiqamətləndirici vektorunun koordinatlarıdır. Koordinat sisteminin çevrilməsindən istifadə edərək (2) səthi aşağıdakı səthlərdən birinə gətirilir: ellipsoid, xəyali ellipsoid, bir və ikioyulu hiperboloidlər, həqiqi və xəyali konuslar, elliptik, hiperbolik və xəyali elliptik silindrlər, elliptik və hiperbolik paraboloidlər, parabolik silindr, bir cüt xəyali kəsişən və paralel müstəvilər, bir cüt kəsişən müstəvi, bir cüt həqiqi paralel müstəvi, üst-üstə düşən müstəvilər. A.h.-də öyrənilən həndəsi obrazlardan mexanika, bərk cism fizikası, nəzəri fizika və mühəndis işlərində geniş istifadə edilir.

Əd.: Декарт Р. Геометрия. Пер. с франц.

М.-Л., 1938; Александров П.С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968.

ANALİTİK KİMYA – maddə və materialların kimyəvi tərkibinin, müəyyən dərəcədə birləşmələrin kimyəvi quruluşunun təyin edilməsi haqqında elm. A.k. kimyəvi analizin ümumi nəzəri əsaslarını inkişaf etdirir, tədqiq olunan nümunənin komponentlərinin təyin etmə üsullarını hazırlayır, ayrı-ayrı nümunələrin analizini həyata keçirir. A.k.-nin əsas məqsədi – qarşıya qoyulan məsələdən asılı olaraq analizin dəqiqliyini, yüksək həssaslığını, tez yerinə yetirilməsi və seçiciliyini təmin edən üsul və vasitələrin yaradılmasıdır. Mikroobyektlərin analizinin, lokal analizin (nöqtədə, səthdə və s.), nümunəni dağıtmadan məsafədən analizin və fasiləsiz analizin (məs. axında) aparılmasına, həmçinin nümunədə təyin olunan komponentin hansı kimyəvi birləşmə şəklində və fiziki halda olması (*maddi kimyəvi analiz*), həmçinin hansı fazaya daxil olmasını (faza analizi) müəyyən etməyə imkan verən üsullar işlənib hazırlanır. A.k.-nin inkişafında analizlərin avtomatlaşdırılması (xüsusən texnoloji proseslərə nəzarətdə), riyaziləşdirilməsi (məs., kompyuterlərin geniş istifadəsi) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elm in q u r u l u ş u. A.k.-ni üç əsas istiqamətə ayırmaq olar: ümumi nəzəri əsaslar, analiz üsullarının hazırlanması və ayrı-ayrı obyektlərin A.k.-sı. Məqsəddən asılı olaraq analiz *vəşfi kimyəvi analiz* və *miqdari kimyəvi analiz* ayrılır. Birincisi analiz olunan nümunənin komponentlərini aşkar və identifikasiya edir, miqdari analiz isə onların qatılığını və ya kütləsini təyin edir. Hansı komponentlərin aşkar və ya təyin edilməsindən asılı olaraq izotop analizi, element analizi, quruluş-qrup analizi, həmçinin funksional molekulyar analiz, maddə analizi, faza analizi ayırd edilir. Analiz olunan nümunənin təbiətinə görə analiz qeyri-üzvi və üzvi maddələrin, həmçinin bioloji obyektlərin analizinə ayrılır.

A.k. nəzəri əsaslarında xemometrika, o cümlədən *kimyəvi analizin metrologiyası* əhəmiyyətli yer tutur. A.k.-nin nəzəriyyəsinə həmçinin analitik nümunənin seçilməsi və hazırlanması, analiz sxeminin tərtibi və üsulların seçilməsi təlimləri, analizin avtomatlaşdırılmasının prinsipləri və yolları haqqında təlim, EHM-in tətbiqi, həmçinin kimyəvi analizin nəticələrinin səmərəli istifadə prinsipləri daxildir. A.k.-nin fərqləndirici cə-

həti obyektlərin ancaq fərdi, spesifik xassə və xarakteristikalarının öyrənilməsindən ibarətdir ki, bu da bir çox analitik üsulların seçiciliyini təmin edir. A.k. fizika, riyaziyyat, biologiya və texnikanın müxtəlif sahələrindəki nailiyyətlərlə (bu xüsusilə analiz üsullarına aiddir) sıx əlaqə sayəsində elmlərin qovşağında yerləşən fənnə çevrilir.

A.k.-da ayrılma, təyin (aşkarlama) üsulları və bunların adətən hər ikisini birləşdirən hibrid analiz üsulları mövcuddur. Kimyəvi analiz üsulları (qravimetrik analiz, titrimetrik analiz, elektrokimyəvi analiz üsulları, kinetik analiz üsulları), fiziki analiz üsulları (spektroskopik, nüvə-fiziki və s.), biokimyəvi analiz üsulları və bioloji analiz üsulları A.k.-nin təyinetmə üsullarıdır. Kimyəvi üsullar kimyəvi reaksiyalara (maddələrin bir-bir ilə qarşılıqlı təsiri), fiziki üsullar fiziki hadisələrə (maddələrin şüalanma, enerji axını ilə qarşılıqlı təsiri) əsaslanır, bioloji üsullar isə orqanizm və ya onun ayrı-ayrı fraqmentlərinin ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərlə bağlı reaksiyasına əsaslanır.

Analiz üsulları nəzəriyyəsinə böyük diqqət yetirilir. Kimyəvi üsullar nəzəriyyəsi analizdə geniş tətbiq edilən kimyəvi reaksiyaların bir neçə əsas tipinə (turşu-əsas, oksidləşmə-reduksiya, kompleksəmələgətirmə) və bir neçə mühüm proseslərə (çökdürmə, həllolma, ekstraksiya) haqqında anlayışlara əsaslanır. A.k.-nin ümumi nəzəriyyəsinə kimyəvi üsulların payı azaldığından, fiziki, biokimyəvi və bioloji üsulların payı isə artdığından sonuncu üsulların nəzəriyyəsinin təkmilləşdirilməsi və ayrı-ayrı üsulların nəzəri aspektlərinin A.k.-nin ümumi nəzəriyyəsinə inteqrasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İ n k i ş a f t a r i x i. Maddə və materialların əridilməyə yararlılığını, tərkibində qızıl və gümüşün miqdarını təyin etmək üçün sınaqlar hələ qədim vaxtlardan aparılırdı. 14–16 əsrdə əlkimyəçilər maddələrin xassələrinin öyrənilməsində aparılan çoxlu təcrübə işlərlə kimyəvi analiz üsullarının əsasını qoydular. Elmi əsaslı A.k.-in banisi «kimyəvi analiz» anlayışını elmə daxil etmiş R.Boyldur. 19 əsrin ortalarında A.k. kimyanın əsas bölməsi olmuşdur. İsveç kimyaçısı və mineraloqu T.Berqman sistemli vəşfi analizin sxemini hazırlamış, analitik reagent kimi hidrogen-sulfiddən geniş istifadə etmiş, alovda analiz üsullarını təklif etmişdir. 19 əsrdə alman kimyaçı-

ları Q.Roze və K.Frezenius sistemli vəşfi analizi təkmilləşdirmişlər. Bu əsrdə titrləmə üsulu yaradılmış (fransız kimyaçıları F.Dekruazil, J.Qey-Lyüssak), qravimetrik analiz xeyli təkmilləşdirilmiş və qazların analiz üsulu işlənib hazırlanmışdır. Üzvi birləşmələrin element analiz üsullarının inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir (Y.Libix). 19 əsrin axırında ionların iştirakı ilə məhlulda kimyəvi tarazlıq haqqında təlim əsasında A.k.-nin nəzəriyyəsi yaradıldı (əsasən V.Ostvald). 20 əsrdə üzvi maddələrin mikroanaliz üsulları hazırlandı (F.Preql), polyaqrafik üsul təklif olundu (Y.Geyrovski, 1922), xeyli sayda fiziki üsullar (məs., kütlə-spektrometriyası, rentgen, nüvə-fiziki üsullar) yarandı, xromatografiya kəşf olundu.

Praktiki əhəmiyyəti. Kimyəvi analiz müxtəlif sənaye sahələrində bir çox texnoloji proseslərə və məhsulların keyfiyyətinə nəzarəti təmin edir, faydalı qazıntıların kəşfiyyatı, axtarışı və emalında əhəmiyyətli rol oynayır. Ətraf mühitin (torpaq, su, hava) təmizliyinə nəzarət kimyəvi analizin köməyi ilə həyata keçirilir. A.k.-nin nailiyyətləri elm və texnikanın müxtəlif sahələrində – atom energetikası, elektronika, okeanologiya, biologiya, tibb, kriminalistika, arxeologiya, kosmik tədqiqatlarda və s. geniş istifadə olunur.

ANALİTİK MEXANİKA – klassik mexanika (nəzəri mexanika) bölməsi; maddə nöqtələr və ya cismlər sisteminin sonlu sayda parametrlərlə dəqiq müəyyən edilə bilən vəziyyətini öyrənir. A.m. əsasən, mümkün yerdəyişmələr prinsipi, kanonik çevirmələr (tənliklər), hərəkətin dayanıqlığı, *cazibə nəzəriyyəsi* və s. məsələləri əhatə edir. A.m. ayrıca elmi fənn kimi 18 əsrdə yaranmışdır. Bu, analitik rəbitələr, ümumiləşmiş koordinatlar, sərbəstlik dərəcəsi və s. sahəsində görkəmli alimlərin (L.Eyler, J.D'Alamber, J.Laqranj və b.) elmi işlərinin sayəsində olmuşdur.

A.m. sonrakı inkişafına mümkün yerdəyişmələr prinsipi, ümumiləşmiş impuls, *Hamilton funksiyası*, inteqral invariantları, hərəkətin dayanıqlığı və s. sahəsində mühüm tədqiqatları olan K.Qauss, U.Hamilton, K.Yakobi, M.Ostrogradski, A.Puankare, A.Lyapunov və b. alimlərin işləri təkan vermişdir.

A.m. metodları nəzəri fizikanın bir çox sahələrinə (klassik sahə nəzəriyyəsi, kvant mexanikası, nisbilik nəzəriyyəsi və s.) də tətbiq edilir.

ANALİTİK METOD – bax *Analiz*.

ANALİTİK PSIXOLOGİYA – K.Q. Yunqun ideyalarına əsaslanan dərin psixologiya məktəbi; Yunq psixikanı şüurun şüursuz olanla – şəxsiyyətin inkişafını istiqamətləndirən dərin yarıdıcı qüvvə ilə qarşılıqlı fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirirdi. Bu inkişaf (fərdiləşmə) – daxili vəhdətin qazanılması prosesi A.p.-da psixika və şüurun transendent mərkəzi ətrafında şüurun şüursuz olanla tədricən birləşməsi kimi şərh olunurdu. A.p.-da Z.Freydin tədqiq etdiyi fərdi şüursuz olan insanı arxetiplər (şüursuz olanın universal struktur elementləri) vasitəsilə bəşəriyyət və kosmosla birləşdirən kollektiv şüursuz olanın yalnız kiçik bir hissəsidir. A.p.-nın vəzifəsi insan ruhunun həyatını psixi vahid hadisə kimi qavramaqdır. A.p.-da ruh öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan parsial şəxsiyyətlər (avtonom *komplekslər*) şəklində təsvir olunur. Şüursuz olan – parsial şəxsiyyətlər arasında bölüşdürülmüş məcmu şüur kimi strukturlaşdırılmışdır. İstənilən şəxslərəarası münasibətlər şəxslərdaxili əlaqələrə əsaslanır. Psixoterapiya A. p.-da simptomların müalicəsi kimi deyil, şəxsiyyətin inkişafına, fərdiləşməsinə kömək kimi başa düşülür.

A. p.-nin təşəkkülü və inkişafında iki – Yunq (1902–61) və Yunqdansonrakı (1961-ci ildən sonra) mərhələ fərqləndirilir. Birinci mərhələ ilk növbədə K.Q.Yunqun öz əsərləri, onun şagird və davamçılarının çox sayda elmi işləri, həmçinin Qərbi Avropa və ABŞ-da işlənərək, geniş yayılmış psixoterapevtik təcrübə ilə təmsil olunur. İkinci mərhələ A. p.-nin bir sıra başlıca müddəalarının (arxetipik olanın müəyyənləşdirilməsi, şəxsiyyət inkişafının prinsipləri) yenidən işlənməsi ilə səciyyələnir. Yunqun davamçıları mərkəzi Sürixdə yerləşən «klassik məktəb»ində (E.Edinger, E.Noyman, M.L. fon Frans), mərkəzi Londonda yerləşən və psixikanın inkişafına, klinik təcrübəyə vurğu edən «inkişaf məktəbi»ndə (M.Fordham, D.Habbak, X.Dikmann, M.Yakobi), həmçinin mərkəzi Dallas şə.-ndə (ABŞ) yerləşən və arxetip konsepsiyasından geniş istifadə edən «arxetip məktəbi»ndə (D.Hillman, A.Quqenbyul-Kreyq, V.Qiqerix) birləşmişlər. 1948 ildə K.Q.Yunqun iştirakı ilə ilk dəfə Sürixdə, sonradan Londonda, Berlində, Nyu-Yorkda və digər şə.-də analitik psixologiya institutları yaradılmışdır. Yunqun müasir tərəf-

darlarının əksəriyyəti mənzil-qərgahı Sürixdə yerləşən Analitik Psixoloqların Beynəlxalq Assosiasiyasında birləşmişdir. A.p.-nın təsiri ilə *humanist psixologiya*, *transpersonal psixologiya* və psixoterapiya formalaşmışdır. A.p. ədəbiyyata (G.Gesse, C. Coys, T. Mann və b.), incəsənətə, dinşünaslığa (M.Eliade, C.Kempbell), fəlsəfi antropologiyaya, etnoqrafiyaya güclü təsir göstərmişdir.

ANALİTİK TƏRƏZİ – dəqiq ölçmələr aparmaq üçün laboratoriya tərəzisi. Bax *Tərəzi*.

ANALİZ VƏ SİNTEZ (yun. ἀνάλυσις – parçalanma və σύνθεσις – birləşmə) – elmin müxtəlif sahələrində tətbiq edilən ümumelmi idrak metodları. Analiz ən sadə formasında predmetlərin, xassələrin, əlaqə və münasibətlərin tərkib hissələrinə, ünsürlərinə ayrılması, sintez isə analizdə ayrılan hissələrin, ünsürlərin yenidən tam halında birləşməsi əməliyyatıdır. Müxtəlif elmlərdə bu məntiqi əməliyyatların konkret məzmunu fərqlənsə də, onların yolu və strukturu eynidir.

Ən ümumi şəkildə A. və s. əməliyyatının iki mərhələsini göstərmək olar: hissi idrak səviyyəsində həyata keçirilən A. və s.; nəzəri-məntiqi idrak səviyyəsində həyata keçirilən A. və s. Birinci səviyyədəki A. və s. təkcə insanlara deyil, heyvanlara da xasdır. Heyvanların müxtəlif refleksi əsliində analizin bir formasıdır. Müəyyən predmetlə ağacdan meyvə salan meymunun fəaliyyəti analitik prosesdir. Lakin heyvanın analitik fəaliyyətində təfəkkür iştirak etmir. Hissi idrak səviyyəsində A. və s. fizioloji cəhətdən analizatorlar aparatının funksiyası olub, insan və heyvan baş beyininin böyük yarımkürələri qabığına aiddir. İ.P. Pavlov yazmışdır ki, böyük yarımkürələr xarici və daxili aləmin mürəkkəbliyini ayrı-ayrı ünsürlərə ayıran analizatorlar məcmusudur.

İnsanın hissi idrakında A. və s. təfəkkürün fəal iştirakı ilə həyata keçirilir. Hərəkət edən adamın ətraf aləmdən aldığı duyğuları analiz etməsi buna misaldır. İnsan aldığı duyğuları analiz etmədən, praktik cəhətdən sonsuz olan bu duyğular içərisində itib-batar, xarici aləmdə hərəkət edə bilməz; sintez etməzsə, idrak subyektinin predmet və hadisələr haqqında tam qavrayışı yarana bilməz.

İnsanların ictimai-praktiki fəaliyyə-

tində A. və s.-in ali forması – məntiqi A. və s. yaranır. Bu cəhətdən nəzəri təfəkkürün vəzifəsi hissi seyrin məlumatlarını məntiqi analiz etmək, onları müxtəlif tərəflərinə, xassələrinə, əlaqə və münasibətlərinə görə parçalamaq, daxili, zəruri, mühüm olanlarını xarici, təsadüfi və qeyri-mühümlərindən ayırmaq onları sintez etmək yolu ilə gərəkliyin real mənzərəsini fikrən yenidən yaratmaqdan və izah etməkdən ibarətdir. A. və s. idrak prosesində dialektik vəhdət şəklində həyata keçirilə bilər, bunların biri digərsiz fəaliyyət göstərə bilməz. Digər tərəfdən, A. və s.-in məntiqi əməliyyatları real gərəkliyin özündə olan koordinasiya və subordinasiya prinsiplərinə əsaslanır, real gərəkliyin özündə parçalanma və birləşdirilə bilən şey, xassə və əlaqələr məntiqi əməliyyatlarda inikas edə bilər.

Məntiqi A. və s. *abstraksiya* etmə və ümumiləşdirmə kimi əməliyyatlarla müşayiət olunur. Predmetlər, xassələr və əlaqələr analiz yolu ilə tərkib hissələrinə ayrılır, müqayisə olunur, konkret məqsədə müvafiq gələn tərəflər müəyyən anlayışlarda sintez edilir, digər cəhətlər isə bu halda sərfnəzər olunur. Məqsədin dəyişməsi ilə ümumiləşdirilən cəhət də dəyişir ki, bu da müxtəlif anlayışların yaranması deməkdir. Beləliklə A. və s. aləm haqqında yeni anlayışlar, mühakimələr yaradır və bunlar da son nəticədə təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını ifadə edir. İdrak obyektinin müxtəlifliyindən asılı olaraq, məntiqi A. və s.-in müxtəlif formaları mövcuddur. Bunlar şərti olaraq substansional, atributiv və relyativ A. və s. adlandırılır. Birinci halda A. və s. bütövün hissələrə ayrılması və bunların yenidən bütöv şəklində birləşməsidir. Bu, formal məntiq baxımından düzgün olsa da, dialektik məntiqin tələblərini ödəmir. Dialektik A. və s. təkcə bütövün hissələrinin qeydə alınması, sintez isə hissələrin bütöv şəklində mexaniki birləşdirilməsi deyildir. Hissələrin tədqiqi, onların təbiətinin öyrənilməsi bütövün öyrənilməsi üçün zəruri şərt olsa da, kifayət etmir. Bununla yanaşı, hissələrin subordinasiyası araşdırılmalı, onların içərisində başlıcası müəyyən edilməlidir ki, tədqiqat obyektinin strukturunun təşkili və fəaliyyəti aydınlaşsın. Dialektik A. və s. elmi idrakın tədqiqat obyektinin mahiyyətinə nüfuz etməsinin məntiqi vasitəsi, idrakın təzahürdən mahiyyətə yüksəlməsi, mahiyyətlə təzahür

müxtəlifliyi arasındakı dialektikanın araşdırılması vasitəsidir.

Formal məntiqi A. və s. hissələr arasındakı, hissələrlə bütöv arasındakı münasibətləri donmuş halda, dəyişilməyən sabit münasibətlər kimi öyrənsə, dialektik A. və s. hissələrin özünü dəyişilmə və inkişafda, bütövü yeni tipli qanunauyğunluqları olan mütəhərrik bir sistem kimi öyrənir. Deməli, idrak obyektinin təkcə hazırkı halını deyil, həm də inkişaf perspektivini nəzərə alır.

Dialektik A. və s.-in digər forması predmetlərin xassələri və bunların arasındakı münasibətlərin araşdırılmasına yönəldilmişdir. İdrak obyektinin xassə və münasibətləri daha sadə xassə və münasibətlər, anlayışlar şəklində ümumiləşdirilir, digərlərindən isə bu halda sərfnəzər edilir. Lakin idrakın istiqamət və məqsədinin dəyişilməsi ilə sərfnəzər edilən xassə və münasibətlər yenidən A. və s. obyektinə olur. Nəticədə, mürəkkəb xassə və münasibətlərin təşkil olunduğu sadə xassə və münasibətlər araşdırılır. Sonuncular yenidən A. və s. olunur, yuxarıdakı proses davam edir. Beləliklə, idrak təzahürdən mahiyyətə, birinci dərəcəli mahiyyətlərdən ikinci və daha yüksək dərəcəli mahiyyətlərə doğru irəliləyir ki, bu da müəyyən subordinasiya əlaqəsində olan qanunlar sistemini verir (Boyl-Mariott, Gey-Lussak, Klapeyron və Van-der-Vaalsın qaz qanunları bu qəbildəndir).

A. və s.-in böyük idraki əhəmiyyəti var. Əgər A. və s. nəticəsində iki mürəkkəb strukturlu obyektin müvafiq hissələri arasındakı münasibətlər qarşılıqlı surətdə birmənalı və eynidirsə, onda onlardan biri haqqında məlum bilik digərinə də şamil edilir. Müasir elmi idrakda geniş tətbiq edilən modelləşdirmə metodu məhz bu prinsipə əsaslanır. Modellə onun ifadə etdiyi obyektin strukturca eyniliyi model üzərində aparılan A. və s. əməliyyatlarının nəticələrini obyektə də aid etməyə imkan verir. Bu halda sintez sadə xassə və münasibətlərin mexaniki birləşdirilməsi deyil, yaradıcı dialektik əməliyyatdır.

Dialektik A. və s.-in bir forması da mürəkkəb sinif hadisələri alt siniflərə ayırmaqdan ibarətdir ki, buna elmdə *təsnifat* deyilir. Heyvanların, bitkilərin, mikroorqanizmlərin, kristalların, elmlərin və s. təsnifatı buna misaldır. Burada məqsəd mürəkkəb sinifə daxil olan alt siniflərdən hər biri üçün ümumi

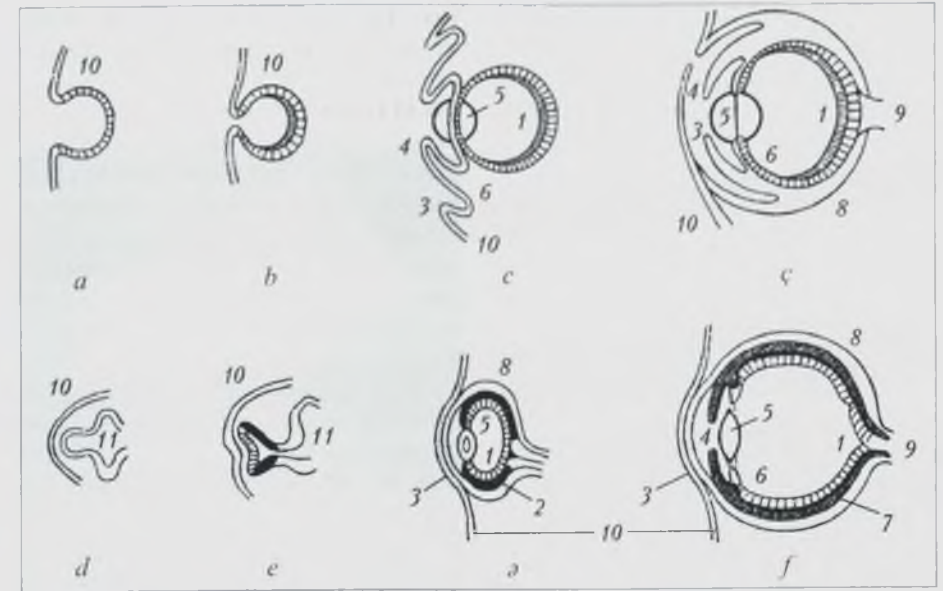
xassələri müəyyənləşdirmək və digər alt siniflərdə olmayan bu xassələrə əsasən onların təsnifatını verməkdir. Müasir elmlərdə diferensiasiya və inteqrasiya prosesi A. və s. əsasında baş verir.

Dialektik metodun əksinə olaraq, metafizik metod A. və s.-i obyektiv aləm və insanın praktikasını ilə əlaqəsi olmayan təfəkkürün üsulları kimi şərh edir. A. və s.-i bir-birinə qarşı qoyur, bu iki prosesdən bu və ya digərini mütləqləşdirir.

ANALİZATOR (yun. ἀνάλυσις – ayırma, parçalama) – 1) radiotexnika və elektrotexnikada müxtəlif proseslərin araşdırılması üçün işlədilən cihaz (məs., *amplitud analizatoru*). 2) Optikada – işığın polyarlaşmasının xarakterinin təyin olunması (analizi) üçün işlədilən cihaz və ya qurğu. Elliptik və dairəvi polyarlaşmış işığı həmişə (kompensator ilə) müstəvi polyarlaşmış işığa çevirmək olur. Müstəvi polyarlaşmış işığı aşkara çıxarmaq və onun polyarlaşma müstəvisini təyin etmək üçün polyarlaşma prizmaları, polyaroidlər (xətti A.-lar), elliptik və dairəvi polyarlaşmanı aşkar etmək üçün isə kompensator və xətti A.-dan ibarət qurğular tətbiq olunur. 3) Mərkəzi sinir sistemində əmələ gələn bioelektrik rəqslərin tezliyini təyin etmək üçün elektron cihaz (məs., *heyin biocərayanların analizatoru*). 4) Bərk və dənəvər maddələr, qaz, maye və s.-də komponentlərin faizlə tərkibini təyin etmək üçün işlədilən cihaz (məs., *qaz analizatoru*, *maye analizatoru*, amin turşuları analizatoru və s.). 5) Səsin tezliyə və zamana görə analizi üçün akustikada tətbiq edilən cihaz (məs., *səs analizatoru*). 6) Hər hansı bir cəmiyyətin amplitudunun paylanma tezliyini müəyyən etmək üçün işlədilən cihaz (məs., *spektr analizatoru*). 7) Proqramlaşdırma sistemlərində ilkin proqramı təhlil edən alqoritm. Təhlilin növündən asılı olaraq leksik, sintaktik və semantik A.-lara ayrılır.

ANALİZATORLAR, biologiyada – bax *Sensor sistemlər*.

ANALİZEDİCİ ÇARPAZLAŞDIRMA – hibridoloji analiz sistemində qayıdan çarpazlaşdırmanın bir növü. Hibridləri bir və ya bir neçə əlamətə resessiv olan valideyn forması ilə çarpazlaşdırılır. A.ç. fərdlərin heteroziqotluğunu, genlərin ilişikliyini, xromosomda onların yerləşmə sırasını və aralarındakı məsafəni müəyyən etməyə imkan verir. Bax, həmçinin *Qayıdan çarpazlaşdırma*, *Hibridoloji analiz*.

Başayaqlı molyuskların və onurğalılarda (*d-f*) inkişafı və gözün quruluşunun sxemi (*a-c*): tor qişası; pigment qişası; buyuz qişası; qüzeqli qişası; büllür cisim; kirkikli cisim; damarlı qişası; sklera; göz siniri; örtük ektoderması; baş beyin.

ANALOGİYA (yun. ἀναλογία – uyğunluq, proporsionalıq, oxşarlıq) – obyektlər, predmetlər, hadisələr arasındakı oxşarlıq. A. ilə mühakimə etmək – bir obyektin keyfiyyətləri haqqında onun digər obyektlərlə oxşarlığına əsasən nəticə çıxarmaqdır.

İlk dəfə termin qədim yunan riyaziyyatında proporsiyaları, nisbətlərin bərabərliyini bildirmək üçün işlədilmişdir: dörd rəqəm, yaxud ölçü $a:b = c:d$ olduqda A.-ı əmələ gətirir. Antik fəlsəfədə A. anlayışı məchulun məluma görə A. üzrə müqayisə, yaxud hökm yolu ilə axtarılması, aydınlaşdırılması üçün müstəvi evristik prinsip olmuşdur. Erkən yunan filosofları A.-dan kosmos modellərini – biomorf (kosmos canlı orqanizm kimi mikrokosmosun və makrokosmosun paralellizmi), texnomorf (kosmos ustad-demiurqun əsəri kimi) və sosiomorf (kosmos vahid Zəkanın, yaxud dünya qanunun idarə etdiyi dövlət kimi) modellərin qurulmasında istifadə etmişlər.

Sokrat A. metodunu əxlaq fəlsəfəsi sahəsinə keçirir: etika həyat sənəti (texne), düzgün davranış isə səriştəli biliyə (episteme) əsaslanan sənət kimi başa düşülür. Klassik və ellin-Roma etikasında (Platon, Aristotel, Siseron, Seneka, stoiklər) tibbi A. geniş yayılmışdır. Bunun çərçivəsində filosof həkimə, fəlsəfə ruhun təbabətinə, ehtiraslar və qüsurlar xəstəliklərə, xeyir-xahlıq ruhi sağlamlığa uyğun gəlir. Platonun məntiqi analogiyasında həm

ədalət nəfsin ağıllı və emosional hissələri arasında harmoniya, həm də cəmiyyətin üç sinfi (idarə edən filozoflar, hərbiçilər və işçilər) arasında harmoniya kimi başa düşülür.

Orta əsrlər ilahiyətində kilsə ataları A.-nı köməkçi evristik prinsipdən Müqəddəs Yazının, fiziki aləmin və onun Yaradıcısının şərhinin başlıca metoduna çevirmişlər. Artıq İskəndəriyyə məktəbi (Kliment İskəndəriyyəli, Oriqen) İskəndəriyyəli Filona uyğun hərəkət edərək Müqəddəs Yazını alleqorik (məcazi) şərh etmişdir. Belə ki, həm Bibliyada, həm təbiət aləmində Allah özünü insan zəkasına simvollar və şeylərin gizli oxşarlığı vasitəsilə açır. Təbiət özü təbiət müdrikliyi ilahi reallığın əksi vasitəsilə təzahür edir.

Akvinalı Fomanın sxolastik təlimində söhbət hər şeydən əvvəl, Allaha və onun yaratdığı dünyaya münasibətdə varlıq anlayışının eyni mənada işlədilməsi imkanından gedir. Onun işləyib hazırladığı mövcudatın, yaxud varlığın A.-sında yalnız Allah dolğun, təkmil varlığa malikdir, onun yaratdıqları isə A. üzrə ona, yəni Allaha "aidlik dərəcəsinə" görə varlıqdırlar.

Q.B.Leydnits A. üzrə mülahizədə «fərqlənməyənlərin eyniyyəti» prinsipindən irəli gələn universal elmi və fəlsəfi idrak metodunu görürdü; obyektlərin arasında fərqlər «itəcək dərəcədə», yəni əvvəlcədən verilmiş ölçüdəndən azdırsa, onlar nisbi eyniyyət təşkil edə bilər. Belə

obyektlər bütün kontekstlərdə «həqiqiliyi saxlamaqla» bir-birlərini əvəz edə bilər. Ona görə də A. üzrə sübutlarda əldə edilmiş universal həqiqətlər real obyektlərin analogiyaları kimi çıxış edən ideal konstruktura aiddirlər.

Yeni dövr elminin tarixi A.-dan istifa- fadən çox sayda nümunələrini verir. Belə ki, atılmış cismin hərəkəti ilə səma cismlərinin hərəkəti arasında A. klassik mexanikanın təşəkkülündə böyük rol oynamışdır. Həndəsi və cəbri obyektlər arasında A.-ni analitik həndəsədə R. De- kart həyata keçirmişdir; heyvandarlıqda seleksiya işi ilə A. təbii seçmə nəzəriyyə- sində Ç. Darvin tərəfindən istifadə olun- muşdur və s.

İnkişaf etmiş elm sahələrində, bir qayda olaraq, elmi fənlərin təcrübəsindən, daha çox elmdə lider mövqeyi tutan elm sahələrindən götürülmüş A.-lar üstünlük təşkil edir. Məs., Yeni dövrün fizikası humanitar və biologiya elmlərində çoxlu A. yaratmışdır. 20 əsrdə isə bioloji A.-lar texniki elmlərdə geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Riyazi modelləşdirmənin böyük rolu müasir elmin bütün sahələrində riyazi A.-ın geniş yayılmasını şərtləndirmişdir.

ANALOGIYA, biologiyada – müxtəlif növə aid orqanizmlərdə orqanların quruluşundakı ümumi əcdaddan qazanılmayan ikinci dərəcəli oxşarlıq; bu, həmin orqanların yerinə yetirdikləri funksiyaların ümumiliyi ilə şərtləndirilir. A. həmin orqanların ümumi mənşəyə əsaslanan ilkin oxşarlığı – homolojiya ilə müqayisə edilir. «A.» termini bu mənada ilk dəfə R. Ouen tərəfindən (1843 ildə) istifadə edilmişdir. A. *konvergeniya* nəticəsində inkişaf edir. Çox vaxt analogi orqanlar eyni mənşəli olmur və müxtəlif struktur elementlərinə təşkil edilirlər. Buna görə də belə oxşarlıq, adətən ötürülmə olur və onun ikincili xarakteri asan müəyyən edilir (məs., quşların və həşəratların qanadlarının A.-sı). Bəzən analogi orqanlar həddən artıq oxşar ola bilər. Belə ki, onurğalılardan və başıyaqılı molyuskların gözləri (eyni quruluşlu tor qişa, buynuz qişa, büllur cism, qüzeqli qişa, zülal qişası və s. bura daxildir) oxşardır, onların rüşeym inkişafı da bu oxşarlıqların A. olduğunu sübut edir. Onurğalılarda bunlar baş beyinin yan çıxıntıları kimi, başıyaqılı molyusklarda isə bədən örtüyünün daxilə doğru gərilməsi şəklində inkişaf edir. Orqanizmin qohum qruplarının paralel təkamülü zamanı çox

vaxt homoloji orqanların və strukturların A.-sı olan *homoyologiya* meydana çıxır.

ANALOGIYA, ədəbiyyatda – 1) bədii əsərlərdə obrazların, süjetlərin, xarakterlərin, kompozisiyaların və s. bənzərliyi. A. eyni əsər daxilində və ya müxtəlif əsərlər arasında özünü göstərə bilər. M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında A. çox qabarıq tərzdə nəzərə çarpır; Məcnunun dilindən qəzəl və ya mürəbbə deyilsə, ardınca Leylinin dilindən (yaxud əksinə) də deyilir. Bu cür bənzərliyə müxtəlif əsərlərdəki obrazlar arasında da rast gəlinir. Məs., M. F. Axundzadənin “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasındakı Molla Həmid obrazına A. olaraq sonralar Azərb. ədəbiyyatında silsilə obrazlar yaranmışdır: Şeyx Əhməd (“Ölülər”, C. Məmmədquluzadə), Qəmlo (“Qarlı aşırım”, F. Kərimzadə) və s.; 2) müxtəlif xalqların ədəbiyyatındakı tipoloji oxşarlıqları müəyyənləşdirməkdə müqayisəli-tarixi ədəbiyyatşünaslığın faydalandığı başlıca vasitələrdən biri.

Müxtəlif cəhətlərdən əlaqəli olan dil ünsürlərinin bir-birinə təsirdən meydana gələn bənzəriyə də A. deyilir (dil kirəsi – diş kirəsi – qulaq kirəsi və s.). Belə halda A. əsasında sonradan düzəlmə ifadələrin *denotatları* olur. **ANALOQ DİSPLEYİ (MONİTORU)**, informatikada – həll olunan məsələnin nəticəsini vizual müşahidə edilən ayrılar şəklində göstərən qurğu. A.d.-ndə analogi videogirişin olması boz rəngin və ya rəngli təsvirin tərkib hissəsi olan rənglərin kəsilməz şkalasını (rəqəmli displeydən fərqli olaraq) verməyə imkan yaradır. Videografik adapter displeyləri A.d.-dir.

ANALOQ HESABLAMA MAŞINI (AHM) – kəsilməz (analoq) şəkildə verilmiş informasiyanı emal edən hesablama maşını. İş prinsipində hadisələr arasındakı riyazi analogiyadan (oxşarlıqdan) istifadə edilir. İlk analogi qurğu olan loqorifmik xətkəşi – genter xətkəşini ingilis riyaziyyatçısı E. Genter 1623 ildə loqorifmlərin kəşfindən sonra düzəltdi. 1630 ildə ingilis riyaziyyatçısı U. Otrəd bu xətkəşdəki pərgarı ikinci xətkəşlə əvəz etdi. Sonrakı illər xətkəşin detalları daha da təkmilləşdirilmişdi. Bir neçə dəyişənin funksiyasını təyin etmək üçün 1791 ildə naviqasiya sahəsində qrafik və nomogram kimi analogi hesablama qurğuları istifadə edilmişdi.

1814 ildə ingilis alimi C. Hermannın qapalı əyri ilə hüdudlanmış fiqurun sahəsini hesablamaya üçün təklif etdiyi planimetr adlanan analogi qurğusunu 1854 ildə alman alimi A. Amsler təkmilləşdirdi. Təkmilləşmiş həmin planimetr əsasında 1876 ildə ingilis fiziki C. Tomson friksion inteqrator düzəltdi. Həmin il digər ingilis fiziki U. Tomson (lord Kelvin) inteqrator əsasında limanlarda qabarma zamanı dalğanın səviyyəsini təyin edən harmonik analizator qurdu. Sonralar o, iki inteqratoru birləşdirərək ikinci tərtib diferensial tənlikləri həll etməyi təklif etdi. 1904 ildə A. N. Krilov gəmilərin layihələndirilməsi zamanı diferensial tənlikləri həll etmək üçün işlənən ilk mexaniki hesablama maşını qurmaqla bu ideyanı reallaşdırdı. 1931 ildə ABŞ-da V. Buşun rəhbərliyi altında 6-cı tərtibə qədər xətti diferensial tənliklərin həlli üçün mexaniki diferensial analizatorun qurulması (1942 ildə elektron lampalarla modifikasiya edildi) elmi hesablama nəzəriyyəsi və praktikasına böyük təsir göstərdi. 1939 ildə İ. S. Bruk tərəfindən analogi mexaniki inteqrator düzəldildi. Eyni zamanda energetik sistemlərin rejiminin təyini üçün elektrik hesablama masaları (Buş, Bruk, S. A. Lebedev), artilleriya zenit atəşinin idarəsi üçün mexaniki və lampalı cihazlar quruldu. Alınan nəticələrin əyanliliyi, maşın vaxtının bir neçə dəfə ucuzluğu, məsələnin həllinin sadəliyi, diferensial tənliklərin həllində zamanın diskretləşdirilməsinə ehtiyac olmaması və s. kimi müsbət xüsusiyyətləri AHM-in 20 əsrin 50–60-cı illərində geniş yayılmasına səbəb oldu. Lakin rəqəmli EHM-in qiymətinin aşağı düşməsi və cəldləşməsi AHM-in tətbiqini məhdudlaşdırdı. AHM rəqəmli EHM-dən fərqli olaraq universal deyildir, ondan yalnız müəyyən sinif məsələlərin həllində istifadə olunur, dəqiqliyi də nisbətən azdır. 1990-cı illərin əvvəlindən başlayaraq AHM demək olar ki, işlənmir, yalnız laboratoriyalarda bəzi fiziki proseslərin öyrənilməsində istifadə edilir. Analogi və rəqəm hesablama qurğularının informasiya emalındakı müsbət xassələrini özündə birləşdirən *analoq-rəqəm hesablama maşını* – hibrid hesablama sistemi yaradılıb.

ANALOQ QEYDƏALMA, *geofizika* da – tədqiq olunan obyektlərdən gələn dalğaların vaxta görə dəyişən qiymətlərinin fasiləsiz olaraq özünəbənzər (analogi) şəkildə yazılması. Mühitin fasiləsiz

həyəcanlandırılmaya reaksiyasından yaranan dalğaların fasiləsiz rəqsi fotoyazı, yaxud ossilloqrafla kağız üzərində ardıcıl yazı (qrafik) şəklində təsvir olunur. Dalğaların belə fasiləsiz rəqsi kompyuterdə yazılmaq və təhlil olunmaq üçün analogi-kod cihazı vasitəsilə rəqəmli şəkildə (amplitudların diskret qiymətlərinin ardıcılığı şəklində) təsvir edilir.

ANALOQ-İNTEQRAL SXEMİ – informasiyanın qəbulu, verilməsi və çevrilməsi analogi formada təsvir olunan və fasiləsiz siqnallarla yerinə yetirilən inteqral sxem. A.-i.s.-ndə çıxış siqnalı bilavasitə giriş siqnalının fasiləsiz (kəsilməz) funksiyasıdır. Telemetriya və avtomatik idarəetmə aparatlarında, radio və ölçmə texnikası qurğularında tətbiq edilir. A.-i.s.-nin əsasında əməliyyat gücləndiriciləri, analogi vurma qurğuları və s. yaradılır. A.-i.s., adətən, qeyri-müntəzəm (qeyri-requlyar) struktura və rəqəmli inteqral sxemlərlə müqayisədə daha kiçik yığım həcminə malik olur.

ANALOQ-RƏQƏM ÇEVİRİCİSİ – analogi (zamana görə fasiləsiz dəyişən) fiziki kəmiyyətləri diskret rəqəmli kəmiyyətlərə çevirən qurğu. Analogi kəmiyyətlər kimi elektrik gərginliyi və cərəyanı, rəqslərin tezliyi, faza sürüşmələri, dönmə bucaqları və s. götürülür. Ədədi kodlar, əsasən, ikilik, ikilik-onluq və ya onluq say sistemləri ilə verilir. Ümumi halda analogi-rəqəm çevrilməsi prosesi kvantlaşdırma (fasiləsiz verilənlərin zaman, səviyyə və ya hər iki parametrlə üzrə eyni anda diskretləşdirilməsi) və kodlaşdırma (fasiləsiz kəmiyyət müəyyən qanunla seçilmiş və ümumilikdə ilkin kəmiyyəti (əvvəlcədən təyin edilmiş səhvə) əks etdirən ani qiymətlərdən ibarət ardıcılığa çevrilir. Kodlaşdırma zamanı kvantlaşdırma prosesində seçilmiş ilkin kəmiyyətin ani qiymətləri ölçülür və nəticələr ədədi kodlar şəklində qeyd edilir. Müasir A.-r.ç.-ndə kvantlaşdırma və kodlaşdırma prosesləri analogi və inteqral sxemlərin, mikroprosessorların və s. köməyiylə yerinə yetirilir. A.-r.ç. verilənlərin ötürülməsi sistemlərində, informasiya-ölçmə sistemlərində, avtomatik idarəetmə qurğularında və s. geniş tətbiq edilir.

ANALOQ-RƏQƏM HESABLAMA MAŞINI – bax *Hibrid hesablama sistemi*. **ANALÓY** (yun. ἀναλογεῖον – kitab üçün althq), *na loy* – kilsədə ibadət zamanı üzərinə dini kitablar və ya ikonalar qoyulan hündür althq.

ANALSİM (yun. ἀνακλις – zəif, zəif elektrikləşmə xüsusiyyətinə görə) – süxurəmələgətirən mineral. Kimyəvi tərkibi $Na(AlSi_2O_6) \cdot H_2O$. Adı R. J. Qayui

Analsim.

tərəfindən verilmişdir. Kubik sinqoniya- da kristallaşır. Dənəvər və massiv aqreqatlar yaradır. Rəngi, əsasən, ağdır. Şüşə parıltısına malikdir. Sərtliyi – 5–5,5, sıxlığı – 2240–2390 kg/m^3 . Təşənlərdə, eseksitlərdə, siyenitlərdə, doleritlərdə rast gəlinir. Hidrotermin son mineralı kimi bazalt qovucuqlarında, törəmə mineral kimi sadolitlərdə neferinlərdə, leysitlərdə, plagioklazlarda və autigen mineral kimi göl çöküntülərində, gil şistlərində, qumdaşılarda rast gəlinir.

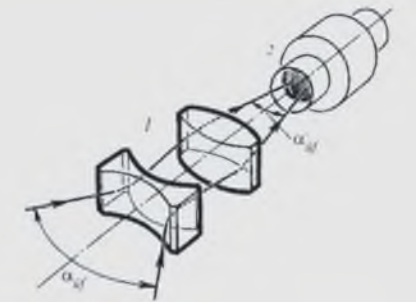
ANAMIĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Mərənd şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Yamcı kəndistanında, Mərənd ş.-ndən 10 *km* c.-q.-dədir.

ANAMNEZ (yun. ἀνάμνησις – yada-salma) – xəstənin həyat şəraiti yaşayış tərz, xəstəliyinin inkişaf tarixi və s. haqqında özündən və ya onun yaxın adamlarından toplanan məlumat; diaqnozun, proqnozun və müalicə taktikasının düzgün müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. A.-in toplanması müəyyən plan üzrə həyata keçirilir. Əvvəlcə xəstəliyin əsas inkişaf mərhələlərinin analizi, müayinə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və tətbiq olunan müalicə üsulunun (farmakoloji A.) effektivliyi aydınlaşdırılır. Sonra xəstənin fiziki və psixi inkişafını səciyyələndirən əmək və məişət şəraiti (sosial A.), zərərli adətləri, həyatının müxtəlif dövrlərində keçirdiyi xəstəliklər, cərrahi əməliyyatlar, aldığı travmalar haqqında ətraflı həyat A.-i toplanır. Ailə (irsi) A.-i, peşə A.-i, allerqoloji A. həyat A.-inin tərkib hissələridir. Yoluxucu xəstəlik haqqında şübhə olduqda epidemioloji A.-in toplanması vacibdir. Kliniki təbabətin bəzi

sahələri xüsusi A. növlərə (məs., psixatrik A., mamalıq və ginekoloji A. və s.) ayırmağı nəzərdə tutur. Anamnestik məlumatların diaqnostik və proqnostik əhəmiyyəti onların toplanmasının təhlilindən və dəqiqliyindən asılıdır.

ANAMNİLƏR (an – inkar şəkilçisi + yun. ἀμνιον) – ən ibtidai su onurğalıları. A.-ə dəyirmiağzılılar, balıqlar, suda-quruda yaşayanlar aiddir. *Ammiotlardan* fərqli olaraq A.-də rüşeym pərdəsi (amnion) və xüsusi rüşeym orqanı olan allantois əmələ gəlmir. Həyatı su mühiti ilə bağlıdır.

ANAMORFOT TAXMA (yun. ἀνάμορφωσις – çevirilmə), *anamorfot qoşma* – çəkiliş və ya proyeksiya aparatının obyektivinin ön tərəfində yerləşdirilən afokal optik sistem; obyektivə düşən işıq şüalarının optik oxla nəzərən meyl bucağını dəyişməklə üfüqi müstəvidə təsviri ensizləşdirmək, yaxud genişləndirmək üçündür. Adətən, silindrik linzalardan ibarətdir; silindrik güzgülər və ya prizmalar da tətbiq etmək olar. Adi kinoaparatlarda obyektivə taxılır. A.t. geniş ekranlı filmlər çəkməyə, yaxud geniş ekranlı filmləri ekrana proyeksiyalamağa imkan verir.

Anamorfot taxmada işıq şüalarının hərəkətinin sxematik təsviri: α_{ij} – anamorfot taxmalı obyektivin görmə bucağı (üfüqi müstəvidə); α'_{ij} – obyektivin görmə bucağı; 1 – anamorfot taxmanın linzaları; 2 – kinoaparatin obyektivi.

ANANAS (Ananas) – bromeliyalar fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi cinsi. Vətəni Mərkəzi Braziliyadır. Bəzən növü kəkilli A.-dır (*A. comosus*). Hünd. 40–120 *sm*-dir. Yarpaqları qalın, uzun (50–70 *sm*), ətli, üstəndən tünd-yaşıl, altından gümüşü olub, rozətdə toplaşmışdır. Çiçək qrupu sünböldür. Çəkisi 0,9–10 *kg* (bəzən 15 *kg*-ədək) olur. Meyvənin qabığı bərk, ləti şirəli, sarımtıl-ağ, spesifik ətirlidir. B vitamini və karotinin zəngindir. Meyvəsindən təzə və konservləşdirilmiş halda istifadə olunur, mürəbbə bişirilir və konfet hazırlanır. Yarpaqlarından

Ananas.

qiyətli əyirici lif alınır. Qoltuq tumurcuqlarından alınan zoğlarla çoxalır. Tropik ölkələrdə qədimdən becərilir. Əsas sortları Kayenna, Kuin, qırmızı İspaniya A.-ı (süfrə sortu), Santo-Dominqodur (konservlik).

ANAND Mülk Rac (12.12.1905, Peşavər ş.–28.9.2004, Puna) – hind yazıçısı, alim, ictimai xadim. Beynəlxalq Sülh mükafatı laureatı (1953). Pəncab Un-tinin prof. (1962). İngilis dilində yazmışdır. Pəncab (1925) və London (1929) un-tlərini bitirmişdir. Mütərəqqi hind yazıçıları cəmiyyətinin təşkilatçılarından olmuşdur (1936). Yaradıcılığı ["Toxunulmaz" (1935), "Kuli" (1936) romanları] insanların zülmə, istibdada qarşı azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. "Yol" (1961), "Qəhrəmanın ölümü" (1963), "Sübhün çöhrəsi" (1964) romanlarının müəllifidir. Bəzi hekayələri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur. Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları ilə sovet əlaqə komitəsinin Bakıda keçirilmiş iclasında iştirak etmişdir (1966).

Əsərləri: "Hindistan və Pakistan hekayələri" kitabında. B., 1955; Избранное. М., 1987.

ANAND (Anand) Vişvanatan (11.12.1962, Mədrəs) – hind idmançısı, şahmat üzrə beynəlxalq qrossmeyster (1988). Gənclər arasında dünya çempionu (1987), FİDE dünya çempionatının qalibi (2000), bir sıra beynəlxalq turnirlərinin qalibi. Dünya kubokunun sahibi olmuşdur (Çin, 2000). İlin ən yaxşı şahmatçısı kimi "Oskar" mükafatına (1997, 1998, 2003, 2004) layiq görülmüşdür.

ANANÜRİ – 16–17 əsrlərə aid gürcü qala-qəsri. Tbilisinin 64 km-liyində, eyni

adlı kənddədir. Əsas dördkünc qüllə və dairəvi qüllələri olan daşdan hörülmüş qala divarları, günbəzli iki məbəd (böyüyü 1689 ildə memar Baxsarəşvili tərəfindən tikilmişdir), piramidaşəkilli damı olan qüllə, zəng qülləsi, su anbarı, həmmam qorunub saxlanılmışdır.

ANANYİNO MƏDƏNİYYƏTİ – Tatarıstan Resp.-da e.ə. 8–3 əsrlərdə Kama, qismən Volqa, Vyatka və Belaya çayları hövzələrində yayılmış erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Ananyino k.-nin adı ilə adlandırılmışdır. 1858 ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dən daşları, sümükdən əmək alətləri, bəzək əşyaları, saxsı qablar, skif oxları, Misir allahı Amonun heykəlciyi və s. tapılmışdır. A.m. tayfaları skif, sarmat, Sibir və Qafqaz tayfaları ilə ticarət əlaqəsi saxlamışlar. Əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, balıqçılıq, ticarət, toxuculuq və s. ilə məşğul olmuşlar. Tədqiqatçıların əksəriyyəti A.M. tayfalarını müasir komilərin və udmurtların əcdadları hesab edirlər.

ANAON DAĞLARI – RF-nin Krasnoyarsk diyarı və Saxa (Yakutiya) Resp. ərazilərində, Orta Sibir yaylasında dağ sistemi. Vilyuy və Turu çaylarının yuxarı axınındadır. Hünd. 800 m-ədək. Yastı zirvəli, parçalanmış hols massivlərindən

ibarətdir. Dik və terraslı yamacları aşağılarda şam meşələri ilə örtülüdür.

ANAPA – RF-nin Krasnodar diyarında şəhər. Anapa r-nunun mərkəzi. Əh. 53,5 min (2004). Qara dəniz sahilində port. D.y. st. Aeroport. Novorossiysk–Simferopol avtomobil yolunun (Kerç boğazından keçən bərə yolu daxil olmaqla) üstündədir. Yüngül, ağac emalı, yeyinti sənayesi müəssisələri, dəmir-beton məmulatları z-du, toxuculuq f-ki, tarix-diyarşünaslıq və arxeologiya muzeyi var. A. ölkənin ən yaxşı dənizkənarı iqlim və palçıqla müalicə kurortlarından (xüsusilə uşaqlar üçün). Nəfəs yolları, sinir sistemi, ginekoloji, qanazlığı, dəri və s. xəstəliklər müalicə olunur. Qumlu çimərliyi var.

ANAPLAZİYA, (yun. *ἀνά* – geriyə, *πλάσις* – törəmə) – hüceyrə və toxumaların əvvəlki vəziyyətə qayıtması; bu zaman onlar spesifik funksiyaları yerinə yetirmir və qeyri-məhdud böyümə qabiliyyəti qazanırlar. Adətən, bədxassəli şişlərdən pozulmuş hüceyrələrin məruz qaldığı dəyişikliklər məcmusu A. adlanır. Nüvələrin ölçülərinin və strukturunun (o cümlədən xromosom yığımının) dəyişmələri, hüceyrələrin oxşarlığının azalması, onların fiziki-kimyəvi və biokimyəvi xassələrinin dəyişmələri, intensiv çoxalması və aralarındakı əlaqələrin

zəifləməsi A.-nın əlamətləridir. Bax Şiş. **ANAPLAZMÓZ** – anaplazmalar (Anaplasma) cinsindən olan ibtidailərin törətdiyi heyvan xəstəliyi. Törədici eritrositlərdə olan hüceyrədaxili qan parazitləridir. A. yazda və payızda hər yerdə qeydə alınır və yoluxma, əsasən, iksod gənələrinin, həşəratların (göyün, qaşqaçıbin, mığmığa, ağcaqanad) dişləməsindən, həmçinin inyeksiya və cərrahi əməliyyatlar zamanı baş verir. A.-a ən çox qaramal və davar yoluxur. İnkubasiya dövrü 4–6 həftə çəkir. A. kəskin və xroniki ola bilər. Kəskin A.-da titrətmə-qızdırma, əzginlik, tənəffüsün tezləşməsi, limfa düyünlərinin böyüməsi, ödemlər, zəiflik, susuzluq, sarılıq, selikli qişanın solğunluğu, süd məhsuldarlığının kəskin azalması müşahidə edilir. Xroniki A. üçün qanın tərkibi, mədəbağırsağ traktı, ürək-damar sistemi, tənəffüs orqanları funksiyalarının pozulması xarakterikdir. Ölümə nəticələnən hallar 30–40% təşkil edir. Diaqnoz qan yaxmasında anaplazmaların, yaxud qanda və digər toxumalarda anticislərin və antigenlərin olması ilə təsdiqlənir. Müalicəsi: tetrasiklin sırasından olan antibiotiklərdir. Profilaktikası: A. daşıyıcıları ilə mübarizə, cərrahi əməliyyatlar və s. zamanı aseptika və antiseptikaya ciddi riayət etmə, parazitgəzdiricilərin tədqiqi və vaksinasıya.

ANAPLI (əsl soyadı M ə m m ə d o v) Əbülfəhən (1894, Quba–1921, Bakıda dəfn edilmişdir.) – Azərb. aktyoru. Təhsilini Bakıda, rus-tatar (Azərb.) məktəbində almışdır. Səhnə fəaliyyətinə 1911 ildə başlamışdır. 1916 ildən Z. və Ü.Hacıbəyov qardaşlarının teatr truppasında, 1920 ildən Azərb. Birləşmiş Dövlət Teatrında fəaliyyət göstərmişdir. A.-nın səhnə ustalığının təkmilləşməsində H.Ərəblinskiyin mühüm xidməti olmuşdur. İstedadlı komik aktyor olan A. çox zaman R.Darablı ilə birgə konsertlərdə və müsəmirələrdə estrada artisti kimi çıxış etmişdir. O, 1919 ildən "Hümmət" s.-d. təşkilatının vəsaitini artırmaq məqsədilə göstərilən tamaşa və konsertlərin iştirakçısı olmuşdur. Rolları: Kərəməli ("Hacı Qara", M.F.Axundzadə), Qaraçı ("Evliyən subay",

Z.Hacıbəyli), Vəli. Hambal ("Arşın mal alan", "Məşədi İbad"; Ü.Hacıbəyli) və s. Qarabağda qastrolda olarkən Keşiş kəndə ermənilər A.-nı və altı yoldaşını qonaq aparmış, gecə yatdıqları zaman hamısını vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Əd.: Hacıbəyev A., Əbülfəhən Anapli., "Unudulmaz səhnə ustaları" kitabında. B., 1981.

ANAR (Rzayev Anar Rəsul oğlu; d.14.3.1938, Bakı) – Azərb. yazıçısı, kino-sənariçi və dramaturq. Azərb. xalq yazıçısı (1998), Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1976), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1980). *Rəsul Rzayev* və *N.Rəfibəylinin* oğludur. Azərb. Dövlət Un-tini (1960), Moskva-da Ali ssenari (1962–64) və rejissor kurslarını (1970–72) bitirmişdir. Azərb. SSR EA-nın Nizami ad. Ədəbiyyat Muzeyində elmi işçi (1960–61), Azərb. SSR Dövlət Televiziya və Radio verilişləri Komitəsində redaktor (1961–67), "Qobustan" incəsənət toplusunun baş redaktoru (1969–87), Azərb. Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi (1987–91) vəzifələrində çalışmışdır. 1991 ildən Azərb. Yazıçılar Birliyinin sədridir. Ədəbi fəaliyyətə "Keçən ilin son gecəsi", "Bayram həsrətində" (1960) hekayələri ilə başlamışdır. "Molla Nəsrəddin-66" (1966), "Ağ liman" (1970), "Macal" (1978), "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" (1979) povestlərinin, "Qaravəlli" (1966–73; kukla teatrı üçün), "Adamın adamı" (1970), "Şəhərin yay günləri" (1978), "Səhra yuxuları" (1981), C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin əsərlərinin motivləri əsasında "Sizi deyib gəlmişəm" (1982) pyeslərinin, "Sizsiz" (1983) avtobiografik povestinin müəllifidir. Bir çox bədii ("Torpaq. Dəniz. Od. Səma", "Gün keçdi", "Dədə Qorqud" və s.), sənədli və televiziya filmlərinin ssenari müəllifi, "Üzeyir Hacıbəyov. Uzun ömrün akkordları", "Qəm pəncərəsi", "Dantenin yubileyi" filmlərinin həm də quruluşçu rejissorudur. Pyesləri Azərb. teatrlarında, həmçinin xarici ölkə teatrları səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Yaradıcılığı üçün lakoniklik, ifadə tərzinin zənginliyi, hadisə və obrazların real

məntiqi-psixoloji inkişafı, üslub orijinallığı səciyyəvidir. Əsərləri 30-dan artıq dilə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir. U.Şekspirin "Fırtına" pyesini, R.Taqorun mənsur şeirlərini (A. Dadaşzadə ilə birlikdə), rus poeziyasından bəzi nümunələri Azərb dilinə tərcümə etmişdir.

Asiya və Afrika ölkələri ilə Respublika Həmrəylik Komitəsinin sədri (1983), Azərbaycan–Türkiyə Dostluq Cəmiyyətinin sədri (1993) seçilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (12-ci çağırış), Azərb. SSR Ali Sovetinin (11-ci çağırış), Azərb. Resp. Milli Məclisinin (1–2-ci çağırış) deputatı olmuşdur. Azərb. Resp.-nin "İstiqlal" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Təhminə və Zaur. B., 1984; Цейтнот. М., 1989; Şəhidlər dağı. B., 1995; Seçilmiş əsərləri. B., 2004.

ANARXATİRÇAY – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Yekaterinenfeld nümayəndəliyinin (indiki Bolnis r-nu) ərazisində çay. 19 əsrin 20–30-cu illərindən yazılış forması Maşaver olmuşdur.

"ANARXIYA" – Bakıda fəaliyyət göstərmiş ən iri anarxist təşkilatın adı. 1905 ildə yaradılmış bu təşkilata erməni terrorçu «Hnçak» partiyasının keçmiş üzvü S.Kalaşyants başçılıq edirdi. 1905 ildə erməni daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımdan sonra anarxistlərin təsiri xeyli gücləndi. Bu zaman vəzifəli şəxslərə və sənayeçilərə qarşı terror aktları geniş hal aldı. Bu da anarxistlərin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratdı.

"A" üzvlərinin sıralarına sonralar fəhlələrdən başqa xeyli sayda sinfi simasını itirmiş ünsürlər, o cümlədən erməni quldurları, həmçinin bir neçə sosial-demokrat və "Hnçak" partiyasının üzvləri də daxil olmuşdur. Anarxistlərin Bakıda ilk fəaliyyətlərindən biri anarxizm bənirlərinin ideyalarını təbliğ, broşür və intibahnamələri nəşr etmək idi. Bu məqsədlə mətbəə də yaradılmışdı. Lakin əməli fəaliyyətdə onlar, əsasən, ekspropriasiya və terrorçuluqla məşğul olurdu. Azərb.-lara qarşı soyqırım törətməyə çalışan ermənilər bu işdə xüsusi fəallıq göstərirdilər. Təşkilatın üzvləri tərəfindən fərdi terrorla yanaşı, iqtisadi tərribatlar da törədilirdi. Siyasi və iqtisadi tələblərlə bağlı olan "məfkurəli anarxizm" tədrisən prinsipsiz ekspropriatorluğa, zorakılıqla pul qoparmağa və soyğunçuluğa çevrildi. 1906 ilin sentyabrında daşnaklar anarxistlərin öldürdüyü C.Doluxanovun (Mantəşev zavo-

Ananyino mədəniyyəti nümunələri: 1–2 – dəmir niza ucluqları; 3–4 – tunc ox ucluqları; 5–10 – tunc bəzəklər; 11 – tunc xəncər; 12–13 – daş niza ucluqları; 14 – tunc niza ucluğu; 15–16 – tunc döymələr; 17 – Ananyino qəbiristanından tapılmış daş lövhə; 18–19 – yeni mordva daş sütunları.

dunun direktoru, «Daşnaksutyun» partiyasının üzvü) qisasını alaraq S.Kalaşyantsı qətlə yetirdilər. Buna cavab olaraq anarxistlər «Daşnaksutyun» a müharibə elan etdi. Nəticədə 1906–07 illərdə 17 daşnak və 11 anarxist öldürüldü. 1908–09 illərdə Bakıda anarxistlərin həbsi kütləvi xarakter aldı və nəticədə anarxizm hərəkatı xeyli itki verərək Azərb.-in siyasi səhnəsindən çıxdı.

ANARXİZM (yun. *ἀναρχία* – hakimiyyətsizlik) – dövlətçiliyi inkar edən və onun tamamilə xalq özünüidarəetmə üsulu ilə əvəz olunmasına əsaslanan sosial-siyasi hərəkat. A. elementlərinə qədim təlimlərdə və 17–18 əsrlərin müəlliflərində (C.Uinstenli, U.Qodvin və b.) rast gəlinir, lakin onun nəzəri əsasları 19 əsrin ortalarında qoyulmuşdur. Bu zaman Avropada baş vermiş sənaye çevrilişinin inkişafı mənfi nəticələr doğurmuş, hakimiyyət strukturları ilə dəyişən cəmiyyət arasında uyunsuzluq dərinləşmiş və radikal ziyalı təbəqəsi zamanın çağırışına cavab olaraq bir sıra liberall və sosial ideyalar işləyib hazırlamışdır. Belə ideyalardan biri A.-dir. A.-in bütöv konsepsiyasının müəllifi, «anarxiya» uğrunda mübarizə şüarını irəli sürmüş P.Prudondur. A.-ə görə istehsalat birliklərdə zəhmətkeşlərin ixtiyarına verilməli, onlar daxili işlərində tam sərbəst olmalı, icmalarda, kollektivlərdə ümumi məsələlərin həlli üçün federativ ittifaqlarda birləşməlidirlər. Həmin dövrdə M.Ştirnerin ideyalarına söykənən, bütün problemlərin həllini şəxsiyyətin mütləq azadlığında gördən fərdi-anarxizm cərəyanı da yarandı. Prudonun təlimi, daha sonra isə A. və sosializmin ideyalarını birləşdirən M.Bakuninin təlimi Fransa, İspaniya, İtaliya, Rusiya və b. ölkələrdə yayılmağa başladı. 1871 il Paris kommunasının, 1868–74 illər İspaniyada prudonçular inqilabının məğlubiyyəti, I Beynəlmiləlin parçalanması və ləğvi nəticəsində A. hərəkatı tənəzzülə uğradı, 1880 illər Avropada onu P.Kropotkinin anarxizm-kommunizm təlimi əvəz etdi. P.Kropotkinin fikrincə, sosial inqilab eyni vaxtda anarxiyaya (dövlətsiz cəmiyyət) və kommunizmə (kapital-sız və xüsusi mülkiyyətsiz cəmiyyət) gətirib çıxardacaq.

20 əsrdə anarxist cərəyanları arasında anarxizm-kommunizm və anarxizm-sindikalizm (fəhlə sinfinin həmkarlar ittifaqlarında təşkilatlanmasını, inqilabın gedişində istehsalı və istehsal

olunmuş məhsulun bölünməsinə bu qurumlara həvalə edilməsini və dövlətin fəhlə özünüidarə orqanları ilə əvəz olunmasını tələb edirdi) təlimləri cəmiyyətdə daha böyük təsirə malik oldular. 1918–21 illərdə anarxizm təsiri altında Ukraynada *maxnoçular hərəkatı* başlandı. 1931–39 illər *İspaniya inqilabı* zamanı Araqon və Kataloniyanın geniş əraziləri anarxistlərin və anarxist-sindikalistlərin nəzarəti altına keçmişdir.

L.Tolstoyun və P.Kropotkinin təlimlərinin başlıca elementlərini dini-fəlsəfi (*caynizm*) ideyalarla sintezləşdirən M.Gandinin təlimində də A. ideyaları təzahür edir. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində A. ideyaları müasir informasiya cəmiyyəti konsepsiyaları ilə qaynayıb-qarışmışdır. A. ekoloji və müxtəlif *alternativ hərəkatlara* təsir göstərir.

ANARİSTAN – İranın Zəncan ostanında kənd. Sirdan bölgəsinin Yuxarı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 35 km şm.-q.-dədir.

ANARİAKA – Qafqaz Albaniyasının Uti (Utik, Utiya, Vitiya) nəhəngi (vilayəti) ərazisində qədim şəhər. Strabonun (e.ə. I əsr – b.e. I əsri) məlumatına görə, A.-da gələcəkdən xəbər verən kahinlərin olduğu məşhur bir məbəd olmuşdur. Bu məbədə gələn adamlar hipnoz vəziyyətinə salınaraq gələcək taleləri haqqında məlumat alırdılar. 2008 ildə Ağcabədi r.-nunda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş şəhərciyin A. olduğu və buradan *Böyük İpək Yolumun* bir qolunun keçdiyi ehtimal edilir.

ANARİAKLAR – Qafqaz Albaniyasının Uti (Utik, Utiya, Vitiya) və Paytakaran nəhənglərində (vilayət) tayfa. Herodot, Hippokrat, Polibi, Strabon, Plini və Ptolemey kimi antik müəlliflərin əsərlərində adları çəkilir. A.-in mənşəyi ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər var. Bir sıra tədqiqatçılar A.-in adını «araniaklar» şəklində oxuyaraq onları *Aranla* əlaqələndirir, digərləri bu termini «an-arya-ka» («qeyri-arilər») kimi izah edərək onların irəndilli olmadığını düşünürlər. Bəziləri isə A.-in hələ Azərbaycanda Skif şahlığı dövründən mövcud olduqlarını bildirirlər. B. e.-nin əvvəllərində bu tayfanın yaşadığı ərazidə *Anariaka* ş. mövcud olmuşdur.

ANART – Azərb.-da palçıq vulkanı. Qaradağ stansiyasından şm.-q.-də, eyni adlı antiklinalın tağında yerləşmişdir.

Vulkan yayla şəkilli Qılıç yüksəkliyində en istiqamətli bir sırada düzülmiş yüksəkliklərdən ibarətdir. Yaylanın kəskin doğranmış səthində tək-tək təpələr və onların qrupları səpələnmişdir. Sonuncular Qaradağ antiklinalının tağını mürəkkəbləşdirən pozulmalara uyğun gəlir.

ANASPIDASEYALAR (Anaspidacea) – ali xərçənglər dəstəsi. Devon dövründən məlum olan dəniz A.-ının qazıntı qalıqı. Avropa və Şimali Amerika ərazilərində tapılmışdır. A.-ın hazırda yaşayan nümayəndələri (20-ədək növ) Avstraliya və Tasmaniyanın şirin sularında, həmçinin Yeni Zelandiyanın mağara su hövzələrində yaşayır. Bədənin uz. 1,4–50 mm-ədək olur. Başında oturaq və ya saplaqlı gözləri var; yeraltı su hövzələrində yaşayan A.-ın gözləri yoxdur. Bel qalxanı (karapaks) olmur. İlk döş segmenti başla birləşir, döş ətrafının ilk cütü ayaqçəmələr şəklindədir. Birinci və ikinci antenaları uzun və ikişaxəlidir. Döş ətrafları ikişaxəli (sonuncu cütdən başqa) olub, qəlsəmə çıxıntıları, qarında üzmə ayaqları var. Yumurtasını suya tökür, tam çevrilmə yolu ilə (düzünə inkişaf) inkişaf edir. Hərşeyyeyəndir.

ANASPIDLƏR (Anaspida) – çənəsiz balıqkimilər qrupundan nəslə kəsilməmiş zirehsizlər. Avrasiyanın və Şimali Amerikanın şm. hissəsində Silur və Devon çökmüntülərindən məlumdur. Uz. 25 sm-ə çatırdı. İyəbənzər bədəninə hiposerkal quyruq üzgəci olmuşdur. Cüt üzgəcləri yox idi. Baş xırda lövhəciklərlə, bədəni hüceyrəsiz sümüklərlə (aspidinlər) örtülü, gözləri başının yanlarında, ağız bədəninin ucunda olmuşdur. Başının arxasında sıra ilə qəlsəmə dəlikləri yerləşmişdi. Dayaz sularda yaşamışlar.

ANASTİQMÁT (an – inkar şəkilçisi + *astiqmatizm*) – optik sistemlərə xas bütün aberrasiyaları (o cümlədən astiqmatizmi) xüsusi linzalar vasitəsilə praktiki olaraq aradan qaldıran fotoobektiv (bax *Optik sistemlərin aberrasiyası*). Texniki və bədii fotoqrafiya və kinematografiyada geniş tətbiq edilir.

ANASTOMÓZ (yun. *ἀναστόμισις* – birləşmə) – 1) insan və heyvanlarda – borulu orqanlarda, qan və limfa damarları, sinirləri, yaxud əzələ lifləri arasındakı birləşmə. Bəzən cərrahi əməliyyat yolu ilə də süni surətdə damarlar və boşluqlu orqanlar arasında (məs., mədə ilə bağırsağ arasında) A.

yaradılır. 2) ali bitkilərdə – borulu strukturlar arasındakı birləşmə; məs., yarpaq damarları arasında. 3) göbələklərdə – miselinin iki hifinin birləşməsi və ya bitişməsi. Çox vaxt natamam göbələklərdə müşahidə olunur; bunlarda paraseksual proses zamanı nüvə bir hüceyrədən digərinə keçir.

ANASTROFA (yun. *ἀναστροφάσις* – əksinə dönmə) – sintaktik birləşməni təşkil edən sözlərin əks sıra ilə düzümü. A. Azərb. folklorunda və klassik şeirində geniş yayılmışdır. Təsvir olunan hadisə və əlaməti daha da gücləndirmək məqsədi daşıyır. Məs.: Koroğlu baxdı ki, su ata güc eləyir, at suya güc eləyir (“Koroğlu” dastanı). Qırıldıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq (M.Ə.Sabir).

ANÁT – qədim Suriya və Finikiyada bərkət və müharibə ilahəsi, cəngavər qız. *Balunun* sevgilisi. E.ə. 16 əsrdə Misirdə, e.ə. 14–13 əsrlərdə isə Fələstində A.-ya sitayiş olunurdu. Uqarit miflərində A. düşmənləri ilə mübarizədə Baluya yardım edir. Ellinizm dövründə A. Afina ilə eyniləşdirilirdi.

ANATÁZ (yun. *ἀνάτασις* – uzanma) – mineral. Kimyəvi tərkibi TiO₂. Tetraqonal sinqoniyada kristallaşır. Kristalları dipiramidal, lövhəvari və prizma-

Anataz.

tikdir. Rəngi sarımtıl və qırmızımtıl-qəhvəyidən qaraya kimidir. Almaz parlıtısına malikdir. Sərtliyi – 5,5–6, sıxlığı – 3900 kq/m³. Peqmatitlərdə, şistlərdə, Alp tipli damarlarda, səpintilərdə və boksitlərdə rast gəlinir.

ANATEKSİS (yun. *ἀνάτηξις* – ərimə) – ultrametamorfik proses nəticəsində bərk süxurların əriyərək maqmaya çevrilməsi. Termin fin qeoloqu Y.İ.Söderholm (1907) tərəfindən təklif olunmuşdur. Anatektik qranitəmələgəlmə üçün 665–740°C hərarət, 2000 bar təzyiq lazımdır, bu isə 10–20 km dərinliyə uy-

ğun gəlir. Əsasi maqma intruziyalarının təmasında da A. prosesləri gedir və onlar təmas-anatektik proseslər adlanır. A.-in yayılma sahələrinə misal olaraq Baltik və Kanada qalxanlarını, Stanovoy silsiləsini və s. yerləri göstərmək olar.

ANATOKSİNLƏR (lat. anatoxinum, yun. *ἀνά* – əks + *τοξήν* – zəhər) – antigen və immunogen xassələrini saxlamaqla zəhərlik xassəsi zərərsizləşdirilmiş bakterial toksinlər. Orqanizmdə anticism və immunitet yaradır. Bakterial toksini 37–40°C temp.-rdə formalinlə zərərsizləşdirməklə anatoksin alınır. A.-ları ilk dəfə 1923 ildə fransız immunoloqu Q.Ramon difteriya toksinindən almışdır. Güzaz, difteriya, botulizim, qazlı qanqren xəstəliklərinin müalicəsi və profilaktikasında müvafiq monoanatoksin və ya polianatoksinlərdən istifadə olunur. A. suda yaxşı həll olan maye və ya quru kütlə şəklində istehsal edilir.

ANATOMİK LEKSİKA – insanın və digər canlıların bədən üzvlərinin adları əsasında yaranan toponimlər – coğrafi adlar. Məs., Aslandüz, Şahdili, Daşüz, Ayaq Qərvənd və s.

ANATOMİYA (lat. anatomia, yun. *ἀνατομή* – yarmaq) – bütövlükdə orqanizmin, habelə onun orqan və sistemlərinin forması və quruluşu haqqında elm; morfologiyanın bir hissəsi. A. orqanizmin tam halda orqan və strukturlarının qarşılıqlı funksional əlaqəsini, həmçinin fərdi inkişaf və təkamül prosesində onların dəyişməsinə də tədqiq edir. A.-nın əsas bölmələri insan A.-sı (antropotomiya, sadəcə “A.” adlanan), heyvan A.-sı və bitki A.-sıdır. A.-nin əsas metodu obyektlərin yarılmasıdır (insan A.-sında meyityarma). Əlavə olaraq mikroskopiya, rentgenoqrafiya, tomoqrafiya və s.-dən istifadə edilir. A.-da, həmçinin orqanların funksiyasını tədqiq etmək üçün eksperimental üsullardan (elektromioqrafiya, tenzometriya, rentgenokino- və ya videoçəkiliş, elektroensefaloqrafiya və s.) istifadə edilir.

İnsan anatomiyası. İnsan bədəninin quruluşu haqqında ilk anatomik məlumatlar hələ bir neçə min il e.ə qədim Çində və Misirdə (meyitləri mumiyalamaq ənənəsi ilə bağlı olmuşdur), həmçinin Hindistanda əldə olunmuşdu. Aristotelin əsərlərində bir sıra anatomik məlumatlar toplanmışdı. İskəndəriyyədə insan meyitinin – onun

skeletinin, daxili orqanlarının, qan və limfa damarlarının, sinirlərin, baş beyin qişalarının, ürək qapaqlarının, diafraqmanın və s. quruluşunun anatomik üsul-larla öyrənilməsi tətbiq edilirdi.

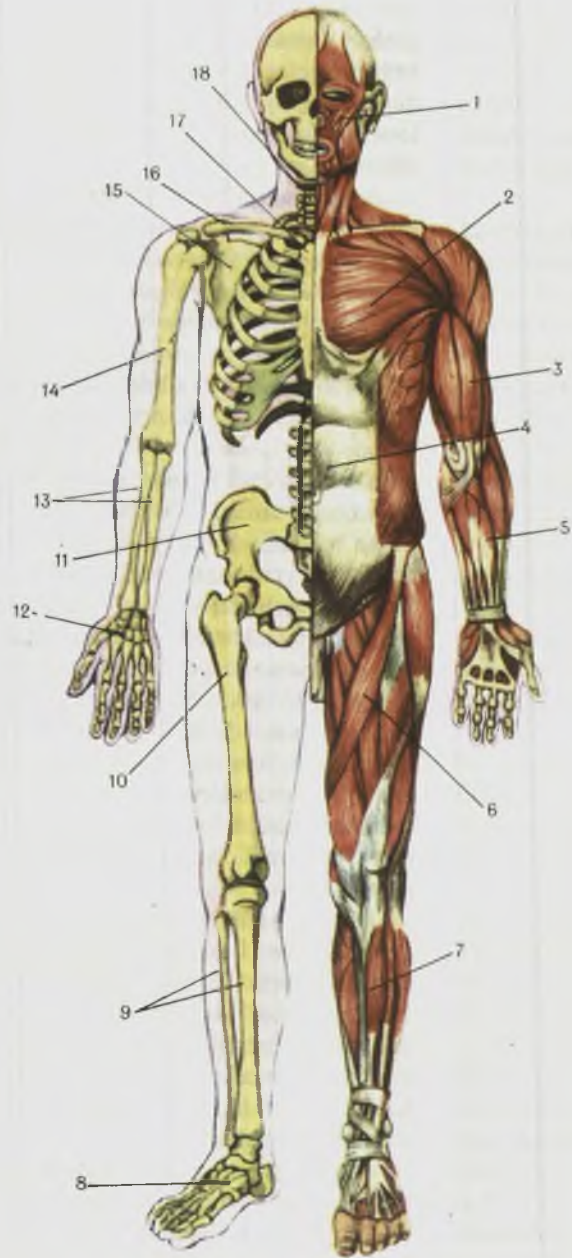
A.-nın inkişafında Qədim Roma həkimləri və anatomu *Qalenin* (2 əsr) böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə meyityarmanın və A.-nın öyrənilməsinə kilsə qadağan etdiyindən Qalenin bəzən o qədər də dəqiq olmayan anatomik təsvirləri təqr. 1500 il ərzində tibdə əsas sayılmışdır. 9–12 əsrlərdə A.-nın öyrənilməsinə Yaxın Şərqdə Ər-Razi, İbn Rüşd, İbn Sina davam etdirmişdir. Avropada A.-nın inkişafı ancaq İntibah dövründə yənidən başlamışdır. Bu dövrdəki mühüm anatomik tədqiqatlar Leonardo da Vinçiyə, A.Vezaliyə, Q.Fallopiyə, B.Yevstaxiyə və b.-na məxsusdur. 1628 ildə U.Harvey qan dövranını kəşf etmişdir. 18 əsrdə fransız alimi K.Bişa toxuma haqqında təlimin – histologiya və patoloji A.-nın əsasını qoymuşdur. Bütün orqanizmlərdə toxumanın vahid strukturu kimi hüceyrənin rolu M.Şleyden (1838) və T.Şvann (1839) tərəfindən göstərilmişdir.

Azərb.-da ilk A. kafedrası 1919 ildə Bakı Dövlət Un-tində yaradılmışdır. Azərb. dilində ilk A. terminləri lüğəti 1931 ildə, ilk “İnsan A.-sı atlası” 1998 ildə nəşr edilmişdir. Azərb.-da müasir A. elminin inkişafında V.İ.Razumovski, K.Balakişiyev, M.Abdullayev və b.-nin xidməti olmuşdur.

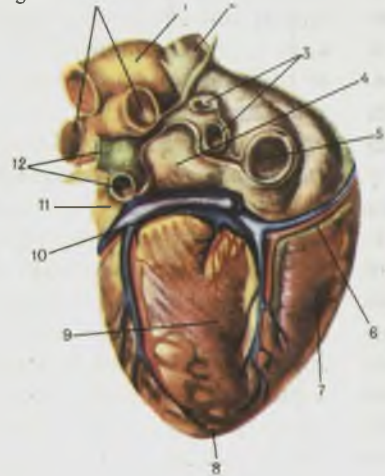
A. elmi bir neçə əsas sahələrə ayrılır: **sistematik A.** – orqanizmin forma və quruluşunu sistemlər üzrə öyrənir; **topoqrafik A.** – insan bədəninə orqanların yerləşməsinə öyrənir; **plastik A.** – insan bədəninin formasının xüsusiyyətlərini və münasibətlərini öyrənir, bunun da təsviri incəsənətdə böyük əhəmiyyəti var; **patoloji A.** – xəstəliklər zamanı orqanizmdə, habelə orqan və toxumalarda baş verən quruluş dəyişikliklərini öyrənir.

A. tədqiqat obyektinə görə inkişaf etdikcə aşağıdakı müstəqil sahələrə ayrılır: **osteologiya** – sümüklər haqqında elm; **sindesmologiya** – skeletin hissələri arasındakı birləşmələr haqqında elm; **miologiya** – əzələlər haqqında elm; **splanxnologiya** – həzm, tənəffüs və sidik-cinsiyyət sistemlərinin daxili orqanları haqqında elm; **angiologiya** – qan-damar və limfa sistemi haqqında elm; **nevrologiya**

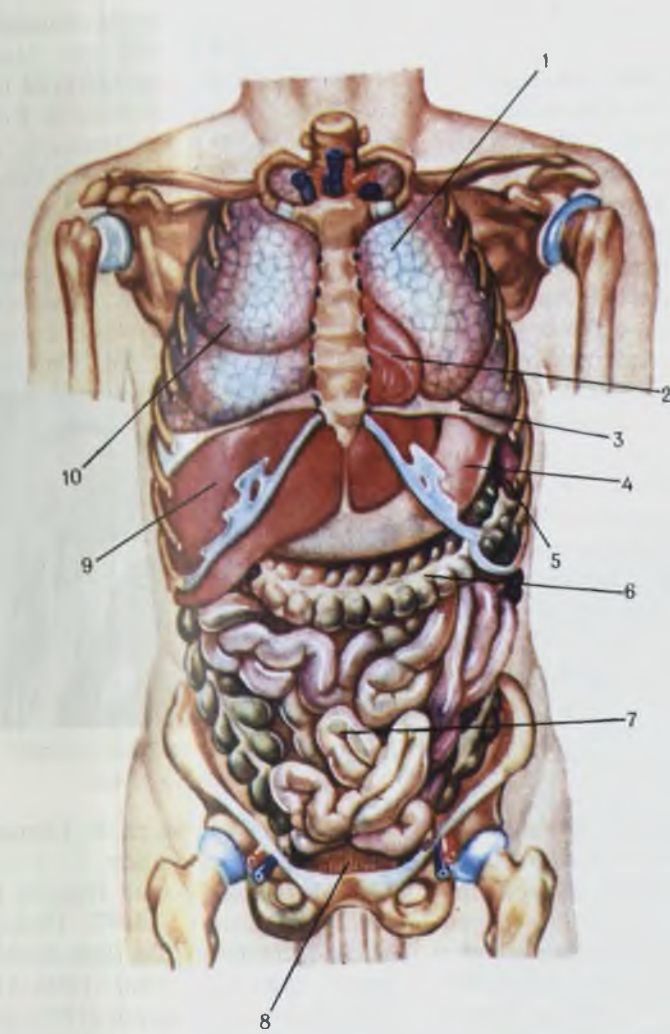
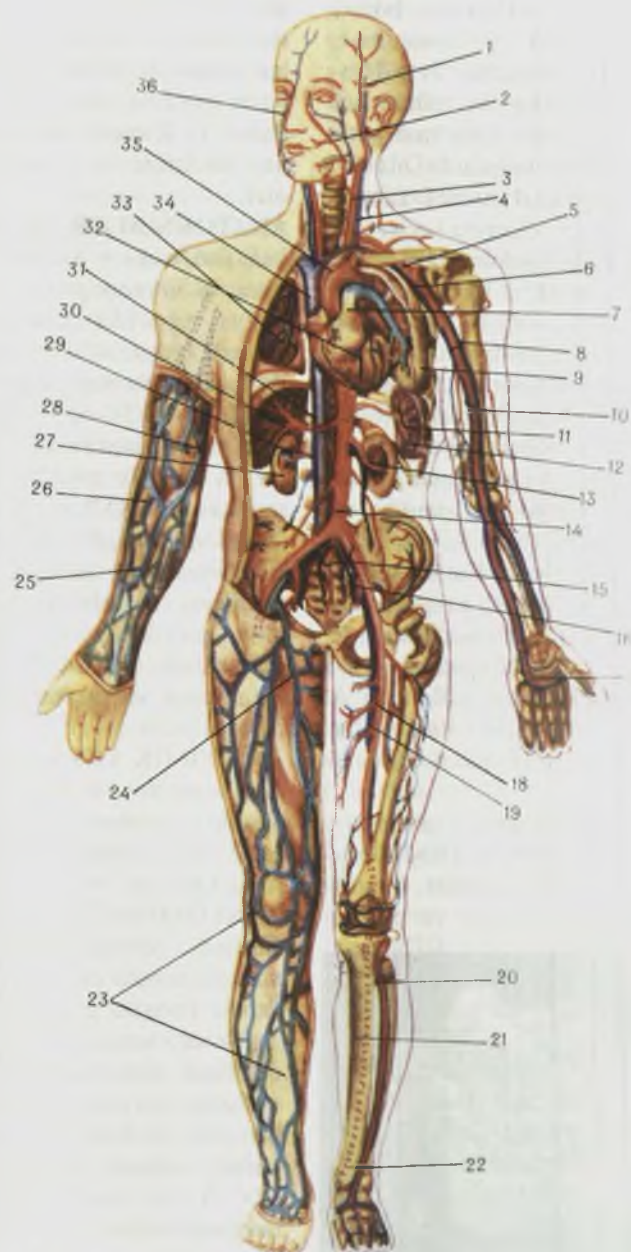

Skelet əzələləri: 1-mimiki əzələləri; 2-böyük döş əzələsi; 3-bazu əzələləri; 4-qarnın xarici çəp əzələsinin aponevrozu; 5- said əzələləri; 6-bud əzələləri; 7-baldır əzələləri; 8-ayaq sümükləri; 9-baldır sümükləri; 10-bud sümüyü; 11-çanaq sümüyü; 12-əl sümükləri; 13-said sümükləri; 14-bazu sümüyü; 15-kürək sümüyü; 16-körpüçük sümüyü; 17-döş sümüyü dəstəsi; 18-boyun onurğası.

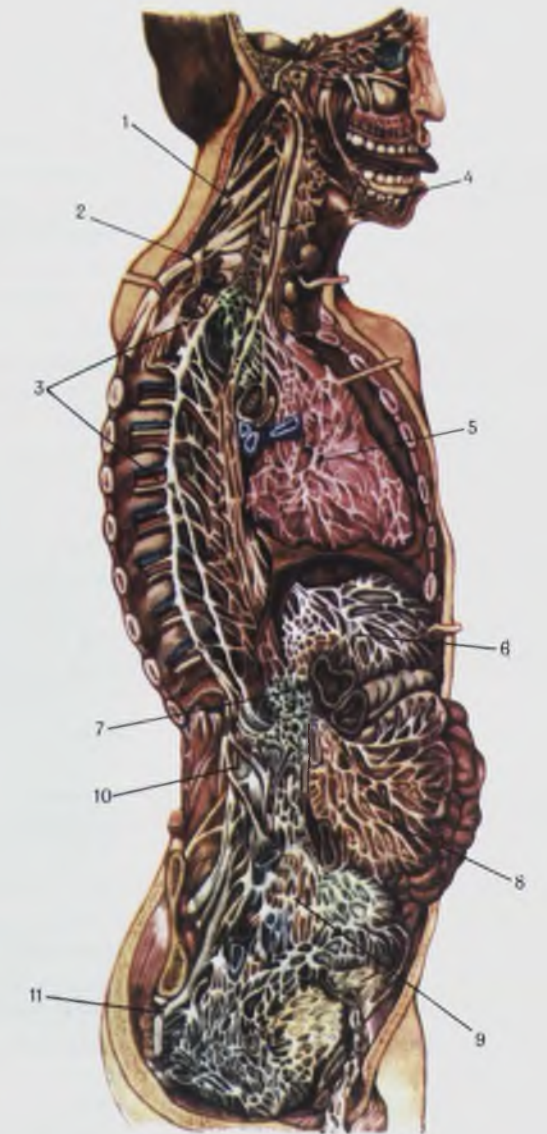

Ürək: 1-aorta; 2-yuxarı boş vena; 3-sağ ağciyər venaları; 4-sol qulaqcıq; 5-aşağı boş vena; 6-ürəyin kiçik venası; 7-sağ mədəcik; 8-ürək zirvəsi; 9-sol mədəcik; 10-ürəyin tac cibi; 11-qulaqcıq seyvanı; 12-sol ağciyər venaları; 13-ağciyər arteriyaları.

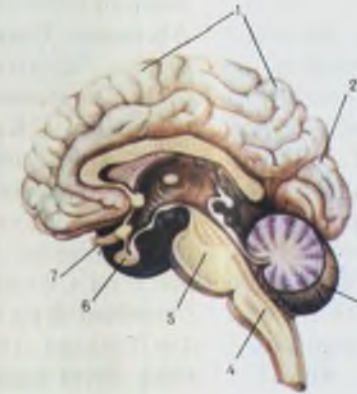
Ürək-damar sistemi: 1-səthi gicgah arteriyasının alın şaxəsi; 2-üz arteriyası; 3-sol ümumi yuxu arteriyası; 4-daxili vidacı vena; 5-sol körpüçükaltı vena; 6-sol körpüçükaltı arteriya; 7-ağciyər kötüyü; 8-qoltuq venası; 9-sol ağciyər venası; 10-bazu venası; 11-dalaq arteriyası; 12-dalaq pulpası; 13-böyrək venası; 14-qarın aortası; 15-orta oma arteriyası; 16-sol ümumi qalça venası; 17-ovucun səthi qövsü; 18-bud arteriyası; 19-bud venası; 20-ön qamış arteriyası; 21-arxa qamış arteriyası; 22-ayaqarxası arteriya; 23-baldırın səthi venaları; 24-budun səthi venaları; 25-saidin səthi venaları; 26-orta dirsək venası; 27-böyrək damaq yumaqcığı; 28-bazunun səthi venaları; 29-böyrək venası; 30-qaraciyər arteriyası; 31-aşağı boş vena; 32-ürəyin zirvəsi; 33-sağ ağciyər venası; 34-yuxarı boş vena; 35-aorta qövsü; 36-ön üz venası.

Daxili orqanlar: 1-sol ağ ciyər; 2-ürək; 3-diafraqma; 4-mədə; 5-dalaq; 6-köndələn çənbər bağırsağ; 7-nazik bağırsağ; 8-sidiklik; 9-qara ciyər; 10-sağ ağ ciyər.

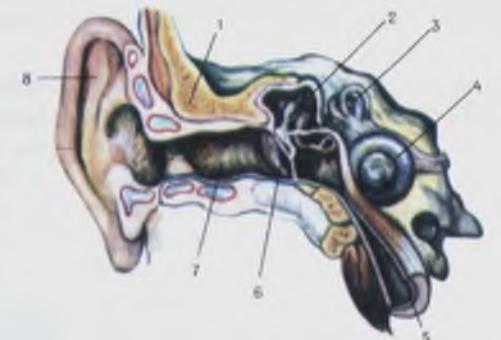
Onurğa beyni və daxili orqanların sinirləri: 1-boyun kələfi; 2-bazu kələfi; 3-simpatik kötük; 4-azan siniri; 5-ağ ciyər kələfi; 6-mədə kələfi; 7-günəş kələfi; 8-üst müsəriqə kələfi; 9-alt müsəriqə kələfi; 10-bel kələfi; 11-oma kələfi.

Baş beynin sagital kəsiyi: 1-beyin qırışıqlıqları; 2-ənsə payı; 3-beyincik; 4-uzunsöv beyin; 5-beyin körpüsü; 6-hipofiz; 7-görmə siniri.

Göz alması və əzələləri (göz yuvasında): 1-göz alması; 2-görmə siniri; 3-göz almasının düz əzələsi; 4-qüzeqli qışa; 5-bəbək.

Qulaq: 1-gicgah sümüyü; 2-çəkcik; 3-yarımdairəvi sümük kanallar; 4-ilbiz; 5-əşitmə borusu; 6-təbil pərdəsi; 7-xarici qulaq keçəcəyi; 8-qulaq seyvanı.

– sinir sistemi haqqında elm; esteziologiya – duyğu orqanları haqqında elm; endokrinologiya – daxili sekresiya vəziləri haqqında elm; dermatologiya – dəri örtüyü haqqında elm.

Əd.: Balakışiyev K.Ə. İnsanın normal anatomiyası, c.1. B., 1971; Tittel K. Bescheibende und funktionelle Anatomie des Menschen. 13. Aufl. Stuttgart., 2000.

ANAU – Aşqabaddan 12 km c.-ş.-də yerləşən Anau k. yaxınlığında Eneolitdən orta əsrlərə qədərki dövrə aid yaşayış yeri və şəhər xarabalığı. 1880 illərdən etibarən qazıntı işləri aparılmış, 1904 ildə R.Pampellinin rəhbərliyi ilə Amerika ekspedisiyası burada 4 arxeoloji kompleks müəyyənləşdirmişdir. E.ə. 5-ci minilliyin sonu – 4-cü minilliyə aid olan I və II A.-da çiy kərpicdən tikilmiş ev qalıqları, boyalı gil qablar, misdən bəzək əşyaları və s. aşkar edilmişdir. E.ə. 3-cü və 2-ci minillikləri əhatə edən III A. çoxotaqlı evlər, mis əşyaların (oraq, xəncər, möhür və s.) və dulusçuluq məmulatının yayılması ilə səciyyəvidir. Buradan gil araba modeli, qadın və heyvan heykəlcikləri tapılmışdır. E.ə. 10–4 əsrlərə aid IV A.-da dəmir məmulat da əldə edilmişdir. Orta əsrlərdə A. ərazisində şəhər salınmışdır. 1446–57 illərdə tikilmiş əzəmətli məscidin qalıqları var (1948 ildə zəlzələ nəticəsində dağılmışdır). Məscid otaqlarla dövrəyə alınmış günbəzli böyük zaldan ibarət olmuş, mozaika və kaşı ilə bəzədilmişdi. Məscidin baştağında Orta Asiya memarlığı üçün nadir olan iki əjdaha təsviri vardı. Arxeoloji materiallar A.-nın Ön Asiya əkinçilik mədəniyyətləri ilə əlaqəsini sübut edir. A. ən qədim əkinçilik mədəniyyətlərindən biri hesab olunur.

ANAU MƏDƏNİYYƏTİ – Türkmənistan ərazisində Eneolit və Tunc dövrlərinə aid arxeoloji mədəniyyət. Anau k.-nin adı ilə adlandırılmışdır. *Altuntəpə*, I və II *Anau*, *Qaratəpə* və *Namazqatəpə* ilə təmsil olunan A.m. üçün mis və tunc əşyalar, boyalı gil qablar, gildən qadın heykəlcikləri, çiy kərpicdən tikilmiş çoxotaqlı evlər səciyyəvidir. Aşkar olunmuş arxeoloji materiallar dulusçuluğun yüksək inkişafın etdiyini göstərir. A.m. ən qədim əkinçilik mədəniyyətlərindən biri hesab olunur. A.m.-nin yayıldığı ərazidə Qədim Şərq tipli şəhər mədəniyyəti formalaşmışdır. Tapıntılar A.m.-nin Ön Asiya (Şumer) və Hindistanın (Harap-

pa) əkinçilik mədəniyyətləri ilə əlaqəsini təsdiq edir.

ANBAR GƏNƏLƏRİ, taxıl gənələri, un gənələri (Acaroidea, yaxud Tyroglyphoidea) – akariformlar dəstəsindən gənələr fəsiləüstlüyü. Uz. 0,2–1,2 mm-dir. Yarımsəffaf, ağımtıl rəngli bədəninin örtüyü zəif skeletləşmiş, yumşaqdır. Ağız aparatı gəmirici tiplidir. Dünyada 200-dən çox, Azərbaycanda 27 növü var. Torpaqda, çürümüş üzvi qalıqlarda, heyvan yuvalarında və s. yaşayır. *Saprofaqdirlar*. Sürətli artma (4 gündən bir neçə həftəyədək), yüksək məhsuldarlıq (ayrı-ayrı növlər sutkada 40-adək, cəmi 700-dən çox yumurta qoyur) əlverişli şəraitdə onların külli miqdarda artmasına səbəb olur. İnkişaf tsikli yumurta, sürfə, 2–3 nimfa fazası və cinsi yetkin fərd mərhələlərindən ibarətdir. A.g.-nin bəzi növləri üçün nimfa mərhələsində qidalanmayan, xarici təsirlərə davamlı, xüsusi hipopusların olması səciyyəvidir. Hipopuslar A.g.-nin müxtəlif yerlərdə məskunlaşmasına və əlverişsiz şəraitə davam gətirməsinə xidmət edir. A.g. dəni, dən məhsullarını və yemi korlayır, pəndirir, quru meyvələrin üstündə məskunlaşır, müxtəlif bitkilərin soğanaqlarını zədələyir, şərəbçilik və şampinyon təsərrüfatlarına zərər verir; allergenlər mənbəyidir. Gənələrin qida ilə insan mədə-bağırsağına düşməsi kəskin bağırsaq pozulmaları ilə müşayiət oluna bilər.

ANBAR SİÇOVULU – bax *Sıçovullar*. **ANBAR ZƏRƏRVERİCİLƏRİ** – bax *Taxıl və taxıl məhsulları zərərvericiləri*. **ANBARDAĞ** – Azərb. Resp. Şəmkir r-nu ərazisində dağ. Hünd. 1125 m. **ANBARDAN** – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistansında, Qaraağac qəs.-ndən 33,5 km c.-ş.-dədir.

ANBUBA, Anboba – Azərb. Resp. Astara r-nunun Asxanakəran ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 24 km q.-də, Vəşəru çayının sahilindədir. Əh. 292 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana, klub, fərdşer-mama məntəqəsi var.

ANCAPARİDZE Veriko (Vera) İvlianova (5.10.1896, Kutaisi–30.1.1987, Tbilisi) – gürcü aktrisası. SSRİ xalq artisti (1950). SSRİ Dövlət mük. laureatı (1943, 1946, 1952). Gürc. SSR Dövlət mük. laureatı (1975, 1979). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1979). Moskva və

Tbilisi dram studiyalarında oxumuşdur. Tbilisidəki Ş.Rustaveli ad. teatrın (1920–27) və K.A.Marcanaşvili ad. teatrının (1928–87) aktrisası olmuşdur. Rolları: Ofeliya, Kleopatra (“Hamlet”), “Antoni və Kleopatra”, U. Şekspir, Ginatre (“Quriya Ninoşvili”, Ş.N.Dadiani), Darecan (“Onun ulduzu”, İ.O.Mosaşvili), Məhinbanu (“Məhəbbət əfsanəsi”, N.Hikmət) və s. “Georgi Saakadze” (1942–43, iki seriyalı), “Otarın dul qadını” (1958), “Tövbə” (1986). “Onu bağış-

Ancaparidze “Onu bağışlamaq olarmı?” filmində ana rolunda.

lamaq olarmı?” (1960, rej. R. Təhmasib) və b. filmlərdə çəkilmişdir.

ANCAPARİDZE Zurab İvanoviç (12.4.1928, Kutaisi–12.4.1997, Tbilisi) – gürcü opera müğənnisi (lik-dramatik tenor). SSRİ xalq artisti (1966). Gürc SSR Dövlət mük. laureatı (1971), prof. (1983). 1952 ildə Tbilisi konservatoriyasını bitirmişdir (D. Andquladzenin sinfini). 1952–59 və 1970–79 illərdə Tbilisi Opera və Balet Teatrının solisti (1979–80 illərdə direktoru) olmuşdur. Böyük Teatrda da işləmişdir (1959–70). Əsas partiyaları: Abesalom, Quram (“Abesalom və Eteri”, “Latavra”, Z.Palişvili), German (“Qaratoxmaq qadın”, P.Çaykovski), Xoze (“Karmen”, J.Bize), Radames, Don Karlos (“Aida”, “Don Karlos”, C. Verdi), Kavaradossi (“Toska”, C. Puççini) və s. Rejissor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

ANCÉLİKO (Angelico; F r á C o v a n n i da F y e z o l e, təxəllüsü B e a t o A.) (təqr. 1400, Vikkio, Toskana– 18.2.1455, Roma) – İntibah dövrü italyan rəssamı. Florensiya məktəbinin nümayəndəsidir. A. yaradıcılığına *Mazaçço* realizminin təsiri olmuşdur. Florensiyada San-Marko monastırında (1438–45) və Vatikanda papa V Nikolayın kapellasında (1445–48) çəkdiyi freskalar lirizm və həyatiliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Madonna della Stella” (1430–33), “Məryəmin başına tacqoyma mərasimi”

F.Anceliko. “Məryəm ana körpəsi və mələklərlə”. Ermitaj. S.-Peterburq.

(təqr. 1434–35, Luvr, Paris) və s. A.-nın ən yaxşı əsərlərindəndir.

ANCƏQOV – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Bürsülüm ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzində 26 km c.-q.-də, Burovar silsiləsinin c.-ş. ətrafındadır. Əh. 229 (2008); maldarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Əsas məktəb, fərdşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana var.

ANCOLELLO Covanni Maria [Angiollo Giovanni Maria (təqr. 1451, Viçensa–1525, Viçensa)] – Venesiya səyyahı. 1470 ildə A. osmanlı sultanı II Mehmed tərəfindən əsir götürülərək İstanbula gətirilmişdir. Osmanlılarla Ağqoyunlular arasında baş vermiş döyüşlərdə, həmçinin Fateh sultan Mehmedin digər yürüşlərində iştirak etmişdir. 1475–81 illərdə Osmanlı dövlətində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1484 ildə Venesiyaya qayıtmış, 1507 ildə isə Səfəvilər dövlətinə gəlib 7 il burada yaşamışdır.

A.-nın ən məşhur əsəri «İranda Uzun Həsənin həyatı və əməllərinin qısa hekayəsi»dir. “Türk tarixi” adlı əsəri Osmanlı tarixinin 1300–1520 illərini əhatə edir. “Eyriboz səyahətnaməsi»ndə isə A. Osmanlı dövlətinin hökumət və ordu strukturu haqqında məlumat verir. A.-nın əsərləri Osmanlı, Ağqoyunlu və Səfəvi tarixi üçün mühüm mənbədir.

ANÇAR (Antiaris) – tut fəsiləsindən bitki cinsi. Birevli ağac və ya kollardır. Asiyanın, Afrikanın tropik qurşaqlarında

və Madaqaskar a.-nda 5–6 növü məlumdur. Ən çox yayılan zəhərli A. (A. toxicaria) növü – həmişəyaşıl ağac olub (hünd. 40 m-ədək), çətiri kiçik və dəyirmidir; yarpaqları yumurtavari-uzunsovdur. Afrikadan Cənubi Çinədək və Fici a.-rında yayılmışdır. Tərkibində zəhərli süd şirəsi vardır. Aborigenlər ondan ox ucluqlarına sürtmək üçün istifadə edirdilər. Uzun müddət A. həddən artıq zəhərli bitki hesab edilirdi. Tədqiqatlar onun qeyri-adi zəhərliliyə malik olmasının şişirdildiyini göstərmişdir.

Ançar.

ANÇOUSLAR (Engraulis) – *siyənəkkimilər* dəstəsinin ançouslar fəsiləsindən sürü ilə yaşayan dəniz balıqları. Uz. 15–20 sm, kütləsi 19 q-adək olur. Ağzının, gözünün iri, gözlərində qabağa olan dəyirmi hissədə, alt çənənin uzun olması ilə siyənəklərdən fərqlənir; kürüsü ellipsşəkillidir. Bədəni uzunsov, eninə kəsiyi dəyirmidir. Bütün okeanların tropik və mülayim qurşaqlarında sahil sularında, Qara və Azov dənizlərində yaşayır. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahillərində

Ançous.

rində fəsilənin kilkələr (Clupeonella) cinsinin 3 növü (Xəzər adi kilkəsi, ançousabənzer kilkə, irigöz kilkə) var. Planktonlarla qidalanan A.-ın özləri yırtıcı balıqların, quşların, suitilərin yemini təşkil edirlər. Çoxsaylı balıqlardır. Dəniz sənaye balıq ovunda çox əhəmiyyətli növlərdir.

AND DAĞLARI (Andes, anta sözdündən, inklərin dilində – mis, misli dağlar), And Kordilyer dağları (Cordillera de los Andes) – Yer kürəsinin ən uzun (təqr. 9000 km) və ən yüksək dağ sistemlərindən biri. Cənubi Amerikanın şm.-dan və q.-dən əhatə edir. *Kordilyer dağlarının* c. hissəsidir.

Relyef. A.d. bir neçə submeridional və paralel silsilədən (Şərqi, Mərkəzi, Qərbi və Sahil Kordilyer d-ri) ibarətdir. Bunların arasında daxili yaylalar (Puna, Altiplano–Boliviya və Peruda) və çökəkliklər var. Oroqrafiyasına və təbii xüsusiyyətlərinin oxşarlığına görə şm.-dan c.-a doğru Şimali, Mərkəzi və Cənubi A.d.-ni ayırırlar. Şimali A.d. öz növbəsində *Karib And dağlarına* və *Şimal-Qərbi A.d.-na*, Mərkəzi A.d. (5°–28° c.e.-ləri arası) – Peru A.d.-na və Mərkəzi A.d.-nin özünə, Cənubi A.d. isə *Çili-Argetina*, yaxud *Subtropik A.d.-na* və *Pataqoniya And dağlarına* ayırırlar. A.d.-nın yüksək zirvələri: Akonkaqua (6959 m), Oxos-del-Salado (6880 m), Uaskaran (6768 m), Çimboraso (6310 m), Bolivar (5007 m) və s. A.d.-nda 50-yə qədər fəaliyyətdə olan (Kotopaxi – 5897 m, Misti – 5822 m və s.) və 30 sönmüş (Uila – 5750 m, Sanqay – 5230 m, Lyulyaylyako – 6723 m, Tupunqato – 6800 m, Lyayma – 3060 m, Osorno – 2660 m, Korkobado – 2300 m, Berni – 1750 m və s.) vulkan var.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.d. Sakit okean mütəhərrik qurşağının ən böyük qırışıqlıq sistemidir. Əsasən, Alp dağəmələgəlmə dövründə (Kaynozoyda) formalaşmışdır. A.d. tipik kontinent kənarı vulkan-plutonik qurşağıdır. Geoloji quruluşunda eninə və uzununa zonallıq müşahidə edilir. Şm.-dan c.-a üç seqmentə ayrılır: Şimali (Kolumbiya-Ekvador), Mərkəzi (Peru-Boliviya və Şimali Çili-Argetina subseqmentləri ilə) və Cənubi (Cənubi Çili-Argetina). A.d.-nın ş.-ni Hersin qırışıqlığının Paleozoy yaşlı metamorfik süxurlarından təşkil olunmuş Suband ön çökəkliklər zolağı tutur, q.-ni isə Cənubi Amerikanın qədim aktiv kənarını formalaşdıran Mezozoyun kontinental-dəniz çöküntüləri və

vulkanogen-çökmə komplekslər təşkil edir. Tabaşirin sonunda burada çoxfəzalı nəhəng qranit batolitləri (Peru Sahil Kordilyeri, Çili Baş Kordilyeri, Pataqoniya) yaranır. Kaynozoyda aktiv kontinent kənarı boyunca zəncirvari iri yerüstü stratovulkanlar formalaşır. Hazırda üç vulkanik qrup aktivdir: şimali (C.-i Kolumbiya və Ekvador), mərkəzi (C.-i Peru – Şm.-i Çili) və cənubi (C.-i Çili).

Orogen A.d. sistemi Paleozoyun və qismən Baykal qırışıqlığının özülü üzərində yaranmışdır. Bir neçə iri örtük-qırışıqlıq strukturlarından (dağ silsilələrindən) və onları ayıran ensiz dağarası çökəkliklərdən, yaxud platolardan (Altiplano) ibarətdir. Sonuncular qalın Neogen-Dördüncü dövr molassları ilə dolmuşdur. Orogenin ş.-i və qismən mərkəzi zonaları Kembriyəqədərki metamorfik platforma özülündən, onun Paleozoy örtüyündən, Gec Kembriyəqədər və Hersin metamorfik qırışıqlıq komplekslərindən ibarətdir.

Yüksək tektonik mütəhərriklik, intensiv seysmiklik, müasir vulkanizm A.d. üçün səciyyəvidir.

A.d. faydalı qazıntılarla zəngindir. Cənubi Amerikanın misli qurşağının yataqları qranit batolitləri ilə, gümüş, mis, qurğuşun, sink, volfram, qızıl, platin və s. nadir və əlvan metal (Peru və Boliviya) filiz yataqları Kaynozoyun vulkanik və subvulkanik əmələgəlmələri ilə, neft və təbii qaz yataqları Kaynozoy molassları ilə dolmuş ön çökəkliklər

zolağı (xüsusən, şm.-dan Venesuela, Ekvador, Şm. Peru, ucqar c.-da C.-i Çili, Argentinada) ilə əlaqədardır. Çilidə iri şora və dəmir filizi, Kolumbiyada zürü yataqları var.

İqlim. A.d. Cənubi Amerikanın mühüm iqlim səddidir. Burada 6 iqlim qurşağı (ekvatorial, ş.-i və c.-i subekvatorial, c.-i tropik, subtropik və mülayim) hakimdir. A.d.-nın ş. yamacları Atlantika okeanından gələn rütubəti özündə toplayır və onun Mərkəzi A.d.-nın daxili yaylarına və Sakit okean sahillərinə keçməsinə mane olur. Eyni zamanda materikin düzəngah hissəsi Sakit okeanın təsirindən məhrumdur. İllik yağıntının miqdarı Karib A.d.-nda – 500–1000 mm, ekvatorial A.d.-nın q. yamaclarında – 10000 mm-ədək, ş. yamaclarında – 5000 mm-ədək. Peru və Mərkəzi A.d.-nın q. yamaclarında və Mərkəzi A.d.-nın daxili r-nlarında tropik səhra iqlimi hakimdir. Ş. yamaclarda illik yağıntının miqdarı 3000 mm-ədəkdir. 20° c.e.-ndən c.-a doğru yağıntının miqdarı q. yamaclarda artır, ş. yamaclarda azalır. 35° c.e.-ndən aşağı yağıntının miqdarı q. yamaclarda 5000–10000 mm, ş. yamaclarda 100–200 mm-dir. C.-da yüksəkliyin azalması ilə əlaqədar yağıntının miqdarı bərabərləşir. Qar xətti Kolumbiya ərazisində 4700–4900 m, Ekvadorda 4250 m, Mərkəzi A.d.-nda 5600–6100 m (Punada 6500 m – Yer kürəsində ən yüksək) yüksəklikdən keçir. 35° c.e.-ndə qar xətti 3100 m-ədək,

Pataqoniya A.d.-nda 1000–1200 m-ədək, Odlu Torpaq a.-nda 500–600 m-ədək düşür. A.d.-nda çoxlu buzlaqlar var. İri buzlaqlar Kordilyer-de Santa-Marta və Kordilyer-de-Meridada (təqr. 0,5 km³), Ekvador A.d.-nda (1,1 km³), Peru A.d.-nda (24,7 km³), Mərkəzi A.d.-nin Qərbi Kordilyer silsiləsində (12,1 km³), Mərkəzi Kordilyer silsiləsində (62,7 km²), Çili-Argentina A.d.-nda (38,9 km³), Pataqoniya A.d.-ndadır (12,6 min km³, Upsala buzlağı buradadır). Pataqoniya buzlağı iki geniş sahədən (ümumi uz. 700 km, eni 30–70 km, sah. 13 min km²) ibarətdir. 46°30' c.e.-ndən c.-da buzlaqlar okean səviyyəsində düşürlər.

Çaylar və göllər. A.d. okeanlararası suayrıcıdır. Amazon, Orinoko, Paraqva, Parana və Pataqoniyanın çayları mənbələrini buradan götürür. Nisbətən iri çayları: Kauka, Maqdalena, Maranyon, Ualyaqa, Mantaro və s. Şimali və Peru A.d.-ndadır. Mərkəzi A.d.-nda daxili axımlı çoxlu kiçik çaylar Titikaka, Poopo, Koypasa göllərinə tökülür. A.d.-nın Qərbi və Sahil Kordilyer silsilələrinin 20–28° c.e.-ləri arasındakı çayları mövsümi axarlıdır. Cənubi, xüsusən Pataqoniya A.d.-ndakı Buenos-Ayres, San-Martin, Vyedma, Laqo-Arrentino və s. göllər buzlaq mənşəlidir.

AND DAĞLARININ QƏRBİ KORDİLYER SİLSİLƏSİ (Cordilleras Occidentales de los Andes) – Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya və Çili ərazilərində (23° c.e.-nədək) Şimali Peru və Mərkəzi And d.-rının nisbətən yüksək q. kənar silsilələrinin ümumi adı. Uz. təqr. 400 km-dir. Geoloji quruluşunda, əsasən, Mezozoyun çökmə, vulkanogen-çökmə və vulkan kompleksləri iştirak edir. Qədim və müasir vulkanizm (Çimboraso d. – 6310 m, Kumbal – 4764 m, Koropuna – 6425 m, Saxama – 6520 m, San-Pedro – 6165 m, Çaçani – 6075 m, Qalyatiri – 6060 m və s.) səciyyəvidir. Ən yüksək nöqtəsi Uaskaran d.-dir (6768 m). Yüksəklikləri daimi qar və müasir buzlaqlarla örtülüdür. Şm. hissəsində aşağılarda həmişəyaşıl meşələr, c.-unda yarımsəhra və səhra, yuxarılarda isə subalp, Alp və nival landşaftları inkişaf etmişdir.

AND DAĞLARININ MƏRKƏZİ KORDİLYER SİLSİLƏSİ (Cordilleras Central de los Andes) – Kolumbiya, Peru və Boliviya ərazilərində And d.-nin daxili silsilələri. Ekvador ərazisində And d.-rının eni xeyli azaldığından, demək olar ki,

nəzərə çarpmırlar. Silsilələrin yalları 3500–4500 m yüksəkliklər arasındadır. Ayırı-ayrı zirvələr 5000 m-dən yuxarıdadır. Çox sayda aktiv və sönmüş vulkanlar var. Ş. yamaclarının aşağıları həmişəyaşıl meşəlik, q. yamaclarının isə seyrək meşəlik və kol-bitkili çöllükdür. Yuxarılarında subalp, Alp, nival landşaftları inkişaf etmişdir.

AND DAĞLARININ SAHİL KORDİLYER SİLSİLƏSİ (Cordilleras Litoralis de los Andes) – Kolumbiya, Ekvador, Peru və Çili ərazilərinin Sakit okean sahili boyu uzanan And d.-rının meridional silsilələr sistemi. Şm. hissəsi intensiv parçalanmışdır (hünd. 1810 m-ədək); əsasən, qumdaşılardan və mergellərdən təşkil olunmuşdur. Ən yüksək nöqtəsi Çili ərazisindədir (hünd. 3200 m-ədək); əsasən, qədim kristallik və metamorfik süxurlardan təşkil olunmuşdur. 41°31' c.e.-ndən c.-a doğru Çili arxipelaqının adaları (hünd. 1665 m-ədək – Riesko a.-nda Ladrilyero d.) ilə təmsil olunmuşdur. Qədim buzlaq relyef formaları səciyyəvidir. Peru və Çilidə iri mis filizi yataqları (El-Tofo və b.) var.

AND DAĞLARININ ŞƏRQİ KORDİLYER SİLSİLƏSİ (Cordilleras Orientales de los Andes) – Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya ərazilərində, Şimali A.d.-nın və Mərkəzi A.d.-nın ş. kənar silsilələrinin ümumi adı. Mərkəzi hissəsində 2500–3500 m yüksəklikdə dağarası düzənliklər və çökəkliklər yerləşir. Bir sıra sönmüş və fəaliyyətdə olan vulkanları (Kotopaxi – hünd. 5897 m və s.) var. Qar xətti 4250–4900 m yüksəklikdən keçir; ondan yuxarıda daimi qarlar və buzlaqlar var (əsasən, Kolumbiya və Ekvador ərazilərində). Ş. yamacları çaylarla parçalanmışdır; həmişəyaşıl meşələrlə örtülüdür. Şm. və c. kənarları, eləcə də q. yamaclarında meşələr seyrək və qarışıqdır. Meşə qurşağından yuxarılarda subalp, Alp və nival landşaftlar yayılmışdır.

ANDA Geza (19.11.1921, Budapeşt – 14.6.1976, Sürix) – İsveçrə pianoçusu, pedaqoq. Mənşəcə macardır. Budapeşt-dəki F. List ad. Akademiyasını bitirmişdir (E. fon Donanyinin sinfini). İlk səhnə çıxışı 1942 ildə olmuşdur. 1943 ildən İsveçrədə yaşamışdır. 1947 ildən geniş konsert proqramı ilə çıxışlar etmişdir (əsasən, Avropada). Musiqi tarixində ilk dəfə B. Bartok və V.A. Motsartın bütün konsertlərini qrammofon valına yazdırmışdır. A. ifasına yüksək texnika, zövq, mahir ustalıq, incə duyum xas idi. Zalsburqda, Lüsernada və Sürixdə ustad

dərsləri aparırdı. Londondakı Kral Musiqi Akademiyasının fəxri üzvü olmuşdur. A. ad. fond (1978 ildə təsis edilmişdir) Sürixdə üç ildən bir pianoçuların beynəlxalq müsabiqəsini keçirir.

ANDABADBALA – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan bölgəsinin Qənubəyli kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 42 km şm.-ş.-dədir.

ANDAMAN ADALARI (Malayya dilində – Handuman) – Hind okeanında arxipelaq. Benqal körfəzi ilə Andaman dənizi arasındadır. Hindistanın Andaman və Nikobar adaları müttəfiq ərazisinin bir hissəsi. Sah. 6,7 min km². Şm.-dan c.-a 350 km məsafədə uzanan sualtı dağ silsiləsinin zirvələrini əmələ gətirir. 204 adadan ibarətdir. Ən böyük a-rı: Şimali Andaman, Orta Andaman, Cənubi Andaman və Kiçik Andaman. Sahil xətti girintili-çıxıntılıdır və çoxlu əlverişli buxtaları (əsasən, ş. hissədə) var. Bəzi adalar mərcan rifləri ilə əhatə olunmuşdur. Parçalanmış alçaq dağlıq relyefinə malikdir, hünd. 729 m (Sadl-Pik d.). İqlimi isti və rütubətli. Havanın orta illik temp-ru 25°C. İllik yağıntı 2500 mm-dən çoxdur. Rütubətli həmişəyaşıl tropik meşələrlə örtülüdür. Yerli əhali ovçuluq və balıqçılıqla məşğuldur. Qiymətli ağac və hindqozu ləpəsi ixrac edilir. Yeganə şəhəri Port-Blerdir.

ANDAMAN DƏNİZİ – Hind okeanın şm.-ş.-ində dəniz. Ş.-də Hindçinin və Malakka y.-a-rı, c.-da Sumatra a., q.-də Andaman və Nikobar a-rı arası boyunca 1300 km məsafədə uzanır. Sah. təqr. 605 min km², dərinliyi 4507 m-ə qədərdir. İqlimi tropik musson, rütubətli. Havanın orta temp-ru fevralda 26°C, avqustda 27°C-dir. İllik yağıntının miqdarı 3000 mm-dən çoxdur. Suyunun orta temp-ru fevralda 26–28°C, mayda 29°C-yə qədərdir. Duzluluğu 30–32,5%-dir; şm. hissəsində çay sularının hesabına duzluluq 20–25%-ə qədər düşür. Qabarmalar yarımgünlükdür (7,2 m-ə qədər). Faunası: İravadi delfini, uçan balıqlar, mərcan balıqları, siyənək, yelkənli balıq və s. Əsas portları: Yanqon (Myanma), Corctaun (Malayziya).

ANDAMAN VƏ NİKOBAR ADALARI – Hindistanın Benqal körfəzində, eyniadlı adalarda yerləşən müttəfiq ərazisi. Sah. 8,3 min km², əh. 377,4 min (2004). Əhəlisinin əksəriyyəti *andamanlılardır*. İnz. m. Port-Bler ş. (əh. 106,1 min, 2004). Meşə emalı sənayesi müəssisələri var. Çəltik və kokos palması becərilir. Balıq ovlanır

(Təbiəti haqqında bax *Andaman adaları, Nikobar adaları*).

ANDAMANLILAR – Hindistanda xalq. *Andaman adalarının* yerli əhalisi. Sayları 600 nəfərdən çoxdur (2000). Gödəkboylu A. Melaneziya irqinin zənci variantına aiddilər. Andaman dillərində danışirlər. 19 əsrin ortalarında təqr. 5 min nəfər olan A.-ın əksəriyyəti ingilis müstəmləkəçiliyi dövründə məhv edilmişdir. Ənənəvi etiqadlarını (animizm) saxlayırlar. Əsasən, ovçuluq, yığılılıq və balıqçılıqla məşğuldurlar.

ANDANTE (ital. andante – addımlayan) – musiqidə mülayim, ləng temp; bu tempdə ifa olunan musiqi pyesi, yaxud irihəcmli əsərin bir hissəsi (L. Beethovenin “Appassionata”-sının 2-ci hissəsi, Q. Qarayevin 3-cü simfoniyasının 3-cü hissəsi və s.). Daha canlı, yeyin tempə andantino deyilir.

ANDARPATTIANU – Azərb. ərazisində qədim ölkə. İndiki Qəzvin ş. yaxınlığında yerləşirdi. E.ə. 8 əsrdə Aşşur mixi yazılarında adı çəkilir.

Əd.: Q a ş q a y S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ANDAY Məlih Cövdət (d.1915, İstanbul) – türk şairi, yazıçı-jurnalist. İlk şeiri “Varlıq” jurnalında dərc olunmuşdur (1936). Lisey yoldaşları *Orxan Vəli Kanık* və *Oqtay Rifət* ilə birlikdə çap etdirdiyi “Qərib” adlı ilk şeirlər kitabı (1941) ilə şöhrət qazanmışdır. “Rahatlığı qaçan ağac” (1946), “Teleqrafxana” (1952), “Yan-yana” (1956), “Qolları bağlı Odissey” (1963), Təknənin ölümü” (1973), “Ölümsüzlük ardında Gilqamış” (1981), “Axan zaman, Duran zaman” (1984), “İtən söz” (1992) və s. kitabların müəllifidir. “Şərq-Qərb” (1961), “Yeni tanrılar” (1974), “Sosialist bir dünya” (1975), “Yasak” (1978) və s. kitablarında türk xalqının siyasi, mədəni problemlərindən bəhs etmişdir.

ANDERQRAUND (ing. – underground – gizli fəaliyyət) – “gizli incəsənət”, 20 əsr incəsənətində cərəyan. Mövcud qaydalara, kommertiya mədəniyyətinin məhdudluğu və şərtliliklərinə qarşı çıxış edirdi. 1950 illərin sonunda ABŞ-da meydana gəlmiş və daha çox kino sənətində özünü büruzə vermişdir. A. ənənəvi təhkiyə məntiqini pozaraq, azad forma axtarırları zamanı kinonun yeni təsirli imkanlarını işləyib hazırlayırdı. Bu cərəyanın nümayəndələri (C.Smit, K.Enger, S.Brekheyc, R.Rays və b.) öz filmlərində seksual azadlıq, anarxiya və s. tabu qoyulmuş element-

And dağları. Bolivar zirvəsi (Venesuela).

lərdən istifadə edirdilər. Prodüser, ssenariçi, rejissor kimi əsərə müəllifin özü tam nəzarət edirdi. 1960 ilin 2-ci yarısında siyasi radikalizmin güclənməsi ilə Nyu-Yorkda, Çikaqoda, Los-Anceles və San-Fransiskoda "Nyuzril" kino qrupları şəbəkəsi daha da aktivləşir, anonim filmləri qəsdən zavodlarda, əmək birjalarında, məktəb və kolleclərdə nümayiş etdirərək, rəsmi telereportajları dəyərsizləşdirir və nüfuzdan salırdı. 1960 illərin sonunda Amerika A.-unun təsiri ilə AFR-də (V.Şröder, R.V.Fasbinder, R.fon Pranhayn – Münhen; K.Vibornı, V.Nekes – Hamburq; X.Screen – Köln), İngiltərədə (London kooperativi), İtaliyada (Müstəqil kino kooperativi), Niderlandda ("Provo" qrupu), Avstriyada (Material-Action) və s. kooperativlər yarandı. 1960–70 illərdə A. kommersiya kinosa da təsir etmiş, Holivud A.-un məzmunlu və formal tapıntılarını qəbul etmiş, eyni zamanda A.-un arsenalı da "əyləncəli-sənayə kompleksi"nin müxtəlif üsulları ilə təkmilləşmişdir.

Musiqidə və təsviri sənətdə "A" termini 1950–80 illərdə SSRİ-də fəaliyyət göstərmiş qeyri-rəsmi (hökumət tərəfindən tanınmayan) incəsənəti təmsil edən birlik və qruplara şamil edilir.

ANDERS (Anders) Uilyam (d.17.10.1933, Honkonq) – ABŞ astronomu. HHQ-nin istifadə olan mayoru, ABŞ Hərbi Dəniz Akademiyasını (1955) və HHQ Texnologiya İn-tunu bitirmişdir. F.Borman və C.Lovell ilə birgə "Apollon-8" kosmik gəmisində üçüncü pilot kimi uçmuşdur. Yerətrafi orbitə çıxarılmış (21.12.1968) və

ordan da Aya start götürmüş gəmi Ay ətrafına 10 dövr edərək Yerə qayıtmışdır (27.12.1968).

ANDERSEN Hans Kristian (2.4.1805, Odense – 4.8.1875, Kopenhagen) – Danimarka yazıçısı. Kopenhagen Un-tində təhsil almışdır. "Ölən uşaq" (1827) şeiri və ironik-romantik fantaziya formasında yazılmış "Holmen kanalından Amager adasının Şərq burnuna qədər piyada səyahət" (1829) adlı yol qeydləri ilə tanınmışdır. Ədəbiyyatın bütün janrlarında əsərlər yaz-

mışdır. "İmprovizator" (1835), "Yalnız skripka çalan" (1837), "Xoşbəxt Per" (1870) romanlarında kütlə ilə dahinin romantik konflikti əks olunmuşdur. Ruhun əbədiliyinə həsr olunmuş "Olum, ya ölüm" (1857) romanının müəllifidir. Almaniyaya səyahətindən bəhs edən "Kölgəli şəkillər" (1831), Şərqə səyahətini əks etdirən "Şairin hay-küyü" (1842) kitablarında fantastika ilə real həyat üzvi surətdə əlaqələndirilmişdir. "Mulat" (1840) pyesi irq bərabərsizlik əleyhinə yönəldilmişdir. "Mirvari və qızıldan qiymətli" (1849), "Ole Lukoye" (1850) nağıl-komediyalarında ədalət və xeyirxahlıq ideyaları geniş yer tutur. A. dünya ədəbiyyatında uşaqlar üçün yazdığı nağıllarla şöhrət qazanmışdır; 160-dan çox nağılı var. "Uşaq nağılları" (1835–37), "Yeni nağıllar" (1843–48) kitabları dəfələrlə çap olunmuşdur. Yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı nağıllarda müasirləşdirilmiş folklor süjetlərindən istifadə etmişdir. "Ölü" (1829), "Bülbül" (1843), "Çirkin ördək balası" (1843), "Qar kraliça" (1844), "Kibritli qız" (1845), "Zəng", (1845), "Gözəmə iynəsi" (1846), "Köhnə küçə fənəri" (1847), "İtkin qız" (1853) və s. nağılların müəllifidir. A.-nin nağılları böyüklər üçün də ibrətamizdir. Dinamik süjet, danışq dilinin sadəliyi və canlılığı, dərin emosionallıq, incə yumor A. nağıllarının səciyyəvi cəhətləridir. "H.K.Andersenin həyatı haqqında kitab" (1832; 1926 ildə çap olunmuşdur); "Mənim həyatımın nağılı" (1855, geniş variantda 1871) avtobioqrafik əsərləri var. Əsərləri bir çox dila, o cümlədən Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: Çirkin ördək balası. B., 1938; Nağıllar və hekayələr. B., 1949; Düyməcik. B., 1962; Qar kraliça. B., 1963; Пьесы-сказки. М., 1963; Dünya ədəbiyyatı kitabxanası. 100 cildə. 34-cü cild. B., 1987; Сказки. Истории. Новые сказки и истории. М., 1995.

ANDERSEN-NƏKSÖ (Andersen Nəxsö, Andersen əsl soyadı, Nəksö təxəllüsüdür) Martin (26.6.1869, Kopenhagen–1.6.1954, Drezden) – Danimarka yazıçısı. Əsərləri 1893 ildən çap olunur. "İstilaçı Pelle" (c.1-4, 1906–10), "Bəşər övladı Ditte" (c.1-5, 1917–21) romanla-

rının, kəndli həyatını əks etdirən "Köstəbək koması" (c.1-3, 1922–26) novellalar toplusunun müəllifidir.

Əsərləri: Собр. соч.: В 10 т. М., 1951–54.

ANDERSON Con Robert (d. 1947, Kanada, Vankuver) – Amerika psixoloqu, təfəkkürün adaptiv nəzarəti nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır. Nəzəriyyə kompüter modelləşməsinə, təfəkkür və yaddaş proseslərinin qarşılıqlı əlaqə yollarını izah edən konsepsiyalara əsaslanır. A.-un 1980 ildə nəşr olunmuş koqnitiv psixologiyaya dair kitabı bu sahədə ən geniş yayılmış dərsliklərdəndir.

ANDERSON Filip Uorren (d. 13.12.1923, İndianapolis) – Amerika fiziki. Milli EA-nın üzvü (1967). Nobel mük. laureatı (1977, N.Mott və C.H.Van Flek ilə birlikdə). Harvard un-tini bitirmişdir (1943).

1949 ildən "Bell-telefon" şirkətində işləmişdir.

Spektral xətlərin genəltmə mexanizmlərini, bərk cismlərin maqnit xassələrini, ifratkeçiriciliyi və ifrataxıcılığı, aşqarların cismlərin ifratkeçirici xassələrinə təsirini tədqiq etmişdir. Maye heliumda anizotrop fazanın mövcudluğunu qabaqcadan söyləmişdir. 1967–75 Kavendish laboratoriyasında N.Mottun yanında işləmiş və onunla birlikdə nizamsız sistemlərin (o cümlədən *amorf yarımkeçiricilərin*) elektron quruluşu nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur.

ANDERSON Gerbert Lourens (24.5.1914, Nyu-York – ?) – Amerika fiziki. Milli EA üzvü (1960). Kolumbiya Un-tini bitirmiş (1935) və orada işləmişdir (1939–42). E.Fermi ad. Nüvə Tədqiqatları İn-tunun direktoru (1958–62). İşləri nüvə fizikasına, nüvə texnikasına, pion və mezon fizikasına, elementar hissəciklər fizikasına, sürətləndiricilər texnikasına həsr olunmuşdur. Müstəqil olaraq neytronların təsiri altında uran nüvəsinin iki hissəyə bölünməsinin təcrübi sübut etmiş və bölünmə enerjisini ölçmüş, bölünmə zamanı ikinci neytronları kəşf etmişdir (1939). İlk nüvə reaktoru-

runun qurulmasında və nüvənin bölünməsinin idarə olunan zəncirvari reaksiyasının həyata keçirilməsində iştirak etmişdir (1942). Mezon atomlarını, protonlarda pionların səpələnməsini və rezonans hadisələrini tədqiq etmişdir. E.Fermi ilə birlikdə birinci rezonans hissəciyini – pion-nuklon rezonansını müşahidə etmişdir (1952). Müonun parçalanmasının üçhissəcikli sxemini müəyyən etmişdir (1949).

ANDERSON Karl Deyvid (3.9.1905, Nyu-York–11.1.1991, Kaliforniya, Santa-Monika) – amerika fiziki, Nobel mük. laureatı (1936). Kaliforniya texnoloji İn-tunun prof. (1939). Əsərləri, əsasən, rentgen, qamma və kosmik şüaların, eləcə də elementar zərrəciklərin tədqiqinə aiddir. A. kosmik şüaların tərkibində pozitron olduğunu (1932) və S.Neddermeyərlə birlikdə müonu (μ) kəşf etmişdir (1936). İkinci dünya müharibəsi (1939–45) illərində hərbi raketlərin yaradılması üzərində işləmişdir.

ANDERSON Marian (27.2.1897, Filadelfiya – 8.4.1993, Portlend) – Amerika qadın müğənnisi (kontralto). Güclü, gözəl və geniş diapazonlu səsi olan A. müxtəlif üslub və xarakterli əsərləri (romans, ariya, zənci xalq mahnıları) ustalıqda ifa etmişdir. A. "Metropoliten-opera" teatrında (Nyu-York) çıxış etmiş ilk zənci qadın müğənnidir. 1934–35 illərdə Bakıda qastrolda olmuşdur. 1965 ilə qədər konsert fəaliyyətini davam etdirmişdir.

ANDERSON Şervud (13.9.1876, Ohaya ştatı, Kamden ş.–8.3.1941, Kristobal, Panama) – Amerika yazıçısı. Qısa müddətli hərbi xidmətdən sonra reklam biznesi ilə məşğul olmuşdur. 1910-cu illərdə mənəvi böhran keçirmiş, ailəsini və işini ataraq yaradıcılığa başlamışdır. Əsərləri 1912 ildən çap olunur. İlk romanı ("Uindi Makfersonun oğlu", 1916) avtobioqrafik xarakter daşıyır. "Yürüşə çıxmış adamlar" (1917), "Ümitsiz arzu" (1932) romanlarında zəhmətkəş insanlara münasibəti əks olunmuşdur. 23 novelladan ibarət "Uaynsburq, Ohayo" (1919) novellalar toplusunun, "Yumurtanın tənənəsi" (1921), "Atlas və adamlar" (1923),

"Kədərli gülüş" (1925), avtobioqrafik xarakterli "Nağılcının əhvalatı" (1924), "Xatirələr" (1942) kitablarının müəllifidir. Pyesləri və şeirlər toplusu ("Əhdi-cədid", 1927) var. A.-nın yaradıcılığı 20–30-cu illərdə Amerika yazıçıları (U.Folkner, E.Heminquey, T.Vulf, E.Kolduell, C.Steynbek və b.) nəslinin yetişməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Əsəri: Избранные рассказы. М., 1981.

ANDEZİN – plagioklaz qrupuna aid süxur əmələ gətirən mineral. Tərkibində 30–50% anortit molekulu var. Sinqoniyası triklinikdir. Dənəli aqreqatlar, nadir hallarda kristal formada tapılır. Ağ və bozuntul rəngdə olur. Şüşə parıltılıdır. Sərtliyi 6, sıxlığı təq. 2670 kg/m^3 . Maqmatik, xüsusilə orta maqmatik süxurlar (andezit, diorit və s.) üçün xarakterikdir. A.-dən kimya sənayesində turşuya davamlı keramika məmulatı hazırlanmasında istifadə edilir. Böyük və Kiçik Qafqazın maqmatik süxurlarında çoxdur.

ANDEZİT (And dağlarının adından) – effuziv süxur (dioritin effuziv analoqu). A.-də SiO_2 təq. 60%-dir. Porfir və ya gialopilit quruluşudur. Tərkibi andezin, bir və ya bir neçə mineraldan (amfibol, biotit, piroksen), həmçinin vulkan şüşəsindən ibarətdir. Rəngi açıq-bozdan qarayadək olur, dəmir oksidlərinin təsirindən çəhrayı, qırmızımtıl-qonur rəng alır. Müasir və kaynotip süxurlar arasında bazaltla bərabər A. də çox olur. A.-porfir, A.-bazalt, A.-dasit növləri var. Böyük və Kiçik Qafqazın süxurlarında çoxdur. Rusiyada (Saxalin vil.-ndə), Qazaxıstanda, Ukraynada, ABŞ-da yataqları məlumdur. Turşuya davamlı materialdır. Tikinti və bəzək daşı kimi işlədilir.

ANDEZİT FORMASİYASI – tərkibində andezitlərin və andezit-bazaltların üstünlüyü ilə səciyyələnən vulkanik süxurlar kompleksi. A.f., əsasən, kontinentdaxili mütəhərrik zonaların orogen mərhələsində və həmçinin kontinentlərin fəal kənarlarında vulkanizm şəraitində formalaşır. A.f. bir qayda olaraq lava və piroklastik süxurların növbələşməsindən ibarət olan və qalınlığı yüz və min metrə qədər ölçülən stratifikasiya olunmuş süxurlardan ibarətdir. Formasiya üçün süxurların metasomatizmə uğrayaraq, müxtəlif fasiləli törəmə kvarsitlərə keçməsi səciyyəvidir.

A.f. Azərb.-da Kiçik Qafqaz qırışıqlıq-dağlıq sisteminin geotektonik in-

kişafının, əsasən, kolliziya mərhələsində təşəkkül tapmışdır.

ANDHRA – Qədim Hindistanda, təq. indiki Andhra-Pradeş ştatı ərazisində dövlət. *Aşokanın* ölümündən sonra A. müstəqil oldu və e.ə. 28 ildə Maqadhanı özünə tabe etdi. Paytaxtı Nasik ş. idi. Satavaxanlar (2 əsrin 1-ci yarısı) sülaləsindən Qautamiputranın hakimiyyət illəri A.-nın çiçəklənmə dövrü olmuşdur. 3 əsrin 1-ci yarısında tənəzzül uğramışdır.

ANDHRALAR – Cənubi Hindistanda yaşayan xalq. Bax *teluqlar*.

ANDHRA-PRADEŞ – Hindistanın ş.-ində, Benqal körfəzi sahilində ştat. Sah. 275 min km^2 . Əh. 75,7 mln. (2001). İnz. m. Heydərabad ş.-dir. Ərazisi allüvial düzənlik və dağlıqdır. Daxili hissəsini Dekan yaylası tutur. İqlimi tropik mussondur. A.-P. Hindistanın mühüm çəltik və tütünçülük r-nudur. Şəkər qamışı, darı, gənəgərçək, yefindığı və pambıq becərilir. Qoyunçuluq və maldarlıq inkişaf etmişdir. Daş kömür, mika, barit, asbest, kalsit, dəmir və manqan filizi çıxarılır. Tütün, yeyinti, toxuculuq, maşınqayırma (gəmiqayırma, ağır energetika avadanlığı və dəzgahqayırma), kimya, neft-kimya, kağız, sement sənayesi müəssisələri, İES və SES-lər var. A.-P. ərazisindən Hindistanın mərkəzi r-nlarına və Bombay ş.-nə d.y. xətləri keçir. Əsas dəniz portları: Vişakhapatnam, Kakinada, Maçilapatnam.

ANDİZ (İnula helenium) – mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsinin boruçiçəklilər yarım-fəsiləsindən çoxillik hündür ot növü. Çiçəkləri sarıdır. Dünyada 100-ədək, Azərb.-da 1 növü (İnula helenium) var. Azərb.-ın aran r-larından başlamış, meşəli dağ ətəklərinə qədər yayılan və iri

Andiz.

dib yarpaqları olan çoxillik hündür otlardır. Yeraltı kökümsov gövdəsində 40% inulin, 5%-ədək efir yağı, saponinlər, qatran, pektin maddəsi və s. vardır. Kökümsov gövdəsindən likor və araç istehsalında istifadə edilir. Ondən şəkər hasil etmək olur. Kökündən göy boyaq alınır. Xalq təbabətində bəlgəmgətirici və iltihaba qarşı dərman kimi istifadə edilir.

ANDI DİLİ – *andilərin* dili. Dağıstanın Botlix r-ndakı bir neçə aulda məişət dili kimi işlədilir. A.d.-ndə təqr. 24 min adam danışır (2002). *Andi dillərindən* biridir. İki (yuxarı andi və aşağı andi) şivə qrupu var. Yazısı yoxdur.

ANDI DİLLƏRİ – *avar-andi-sez dillərinin* yarımqrupu. Qərbi Dağıstanda (Botlix, Sumadin, Axvax, qismən də Şamil r-nları) yayılmışdır. A.d.-ndə təqr. 40 min (2002) adam danışır (dillərin fikrinə görə – 70 min, 2003).

A.d.-nə 8 dil daxildir və onlar coğrafi yaxınlıqlarına görə 3 yarımqrupa bölünür: 1-ci yarımqrupa andi, botlix, qodoberin dilləri, 2-ci yarımqrupa baqvalin, tindin, çamalin dilləri, 3-cü yarımqrupa isə axvax və karatin dilləri aiddir. A.d. genetik cəhətdən avar dilinə daha yaxındır. A.d.-nin fonetik sistemi mürəkkəbdir. Dillərin əksəriyyəti üçün heca təbiətli dördtonlu (yüksək, alçaq, yüksələn, zəifləyən) tələffüz səciyyəvidir. A.d.-nin çoxunda 3 ad dərəcəsi var: kişi, qadın və şəxsə aid olmayan (andi və çamalin dillərində beşdir). Onluq say sistemindən istifadə edilir (axvax dilində iyirmilik). Leksikasına avar dili xeyli təsir göstərmişdir. Ərəb, iran, türk dillərindən alınma sözlər çoxdur.

A.d. yazısızdır. 20 əsrin əvvəllərindən tədqiq olunur (A.M.Dirr, A.A.Boqarev, T.Y.Qudava, M.Y.Alekseyev, P.T.Maquomedova və b.).

Əd.: Гудова Т.У. Консонантизм андийских языков. Тбилиси, 1964; Алексеев М.У. Сравнительно-историческая морфология аваро-андийских языков. М., 1988.

ANDI XALQLARI – *Andi-Sez xalqları* tərkibində xalqlar qrupu (*andilər*, botlixlər, qodoberinlər, *baqvalılar*, tindallar, *axvaxlar*, çamalılar, karatinlər), Qərbi Dağıstanın yerli əhalisi. Ümumi sayları 34,4 min nəfərdir (2002). *Andi dillərində* danışılır. Əvvəllər avarların tərkibinə daxil edilirdilər. Əsgər-maldarlar və əkinçi icmalardan (camaatlar) təşkil olunan ittifaqlarda («azad cəmiyyətlər») birləşirdilər. Qan qohumluğu olan birliklərə (toxumlara) adətən, cam-

matların ağsaqqalları başçılıq edirdi. A.x. əvvəl xristianlığı, 14–15 əsrlərdə isə islam dinini qəbul etmişlər.

ANDI SİLSİLƏSİ – RF-də, Dağ. Resp. ərazisində silsilə. Böyük Qafqazın şm.-ş. hissəsində, Andi Koysusu çayının sol sahili boyunca uzanır. Uz. təqr. 60 km. Hünd. 2736 m. Əsasən, əhəngdaşlardan ibarətdir. Zirvələrində yüksək dağ-çəmən, şm. yamacında dağ meşələri, c. yamacında çöl-çəmən landşaftı inkişaf etmişdir.

ANDİKİTİRA BOĞAZI (Antikythera) – Andikitira a. ilə Krit a. arasında boğaz. Egey dənizini Aralıq dənizi ilə əlaqələndirir. Eni 30 km-dən çox, maks. dərinliyi 823 m-dir.

ANDİLƏR – bax *Andi xalqları*.

ANDI-SEZ XALQLARI, *and-di-doy xalqları* – RF-də yaşayan xalqlar qrupu, Dağ. Resp.-nin yerli əhalisi. Böyük Avropa irqinin Balkan-Qafqaz qrupuna aiddilər. Avarlara qohumdurlar. İki qrupa – *andilərə* və *sezlərə* bölünürlər. Andi qrupuna andilər (öz-lərini *k v a n a l*, *k u a n a l* adlandırırlar), botlixlər, qodoberinlər, baqvalılar, çamalılar, tindallar, karatinlər, axvaxlar, Sez qrupuna isə didoqlar, xvarşilər, bejtilər və s. daxildirlər. Ümumi sayları təqr. 65 min nəfərdir (2002). Andi və sez dillərində danışılır. Avar dili də yayılmışdır. Dindarları müsəlmandır. Qərbi Dağıstanın yüksək dağ r.-nlarında yaşayırlar. Əsas məşğuliyyətləri maldarlıq və əkinçilikdir. Üzümçülük də məşğul olurlar.

ANDIYA, *Andia* – Xəzər dənizinin c.-q.-də, Boqrovdə silsiləsi r-nunu və Qızılüzən (Səfidrud) çayının yuxarı vadisini əhatə edən tarixi vil. Adı ilk dəfə e.ə. 9 əsrin son rübündə Aşşur çarı III Salmanasarin salnaməsində çəkilir. Tədqiqatçılar andiyalıların hurriddilli və ya qafqazdilli tayfalar olduğunu güman edirlər. E.ə. 8 əsrin sonunda A. *Manna* dövlətinə tabe oldu. Lakin vilayətin hakimləri müstəqillik əldə etməyə çalışır və Mannanın düşmənləri ilə ittifaqlar bağlayırdılar. Aşşur çarı II Sarqonun salnaməsində A. hökmdarı Telusinanın Manna çarı *Azaya* qarşı qiyam qaldırdığı (e.ə. 716) qeyd olunur. Aşşur çarı II Sarqon Mannaya kömək məqsədi ilə A.-ya hücum etmiş (e.ə. 715), qalaları dağıtmış, 4200 nəfəri əsir götürmüş və çoxlu mal-qara aparmışdı. E.ə. 7 əsrin sonunda A. *Midiya* (Mada) *şahlığı* tərkibinə qatılmışdı. A. əhalisi əsasən maldarlıqla məşğul olurdu.

ANDIYEV Soslan Petroviç (d.21.4.1952, Orconikidze) – Rusiya idmançısı. Sərbəst güləş üzrə SSRİ əməkdar idman ustası (1973), RSFSR əməkdar məşqçisi (1988). SSRİ (1973–78, 1980), Olimpiya (1976, 1980), dünya (1973, 1975, 1977, 1978), Avropa (1974, 1975, 1982) çempionu olmuşdur.

ANDQULADZE David Yasonoviç (15.10.1895, Gürc. Resp. indiki Ozurqeti r-nunun Baxvi k. – 29.11.1973, Tbilisi) – gürcü müğənnisi (dramatik tenor).

SSRİ xalq artisti (1950). SSRİ Dövlət mük. laureatı (1947), Gürc. SSR Dövlət mük. laureatı (1973), prof. (1958). Tiflis konservatoriyasını bitirmişdir (1927). Səhnə fəaliyyətinə 1926 ildə Tiflisdə başlamış, Moskva Musiqili Teatrı (1927–29) və SSRİ Böyük Teatrının (1933–35) solisti, Gürc. Opera və Balet Teatrının (1929–33; 1935–55) aparıcı solisti və bədii rəhbəri (1945–49) olmuşdur. Əsas partiyaları: Tariyel (“Tariyel haqqında dastan”, Ş.Mşvelidze), Abesalom, Malxaz (“Abesalom və Eteri”, “Daisi”, Z.Paliaşvili), German (“Qaratoxmaq qadın”, P.Çaykovski), Xoze (“Karmen”, J.Bize), Kavaradossi (“Toska”, C.Puççini), Radames (“Aida”, C.Verdi) və s. 1946–73 illərdə Tbilisi konservatoriyasında dərs demişdir (1967–73 illərdə kafedra müdiri). Tanınmış gürcü müğənniləri Z.İ. Ancaparidze, N.D. Andquladze (oğlu), Z.L.Sotkilava A.-nin yetişdirmələridir.

ANDLILAR MƏHKƏMƏSİ – ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində xalqın bilavasitə iştirakı prinsipini əks etdirən məhkəmə sisteminin demokratik institutlarından biri.

A. m. klassik variantda andlı iclasçılar skamyasından – müəyyən konkret işə baxılması və fakt məsələsini (cinayət faktını) həll etmək üçün 6, 12 nəfərlik kollegiyadan və ya təsadüfi metodla seçilmiş digər vətəndaşlardan, habelə hüquq məsələsini həll edən bir (bəzən bir neçə) peşəkar hakimdən ibarət olmuş-

dur. Andlı hakimlər verdik əsasında hökm çıxarırlar və cəza tədbiri müəyyən edirlər. A. m. bir qayda olaraq, birinci instansiya kimi ciddi cinayət işlərinə baxır və onun qərarına görə apellasiya şikayəti verilmir. Bu məhkəmə 12–15 əsrlərdə B.Britaniyada yaradılmış və 1789–1793 illər Böyük Fransız İnqilabından sonra Avropada, həmçinin dünyanın bir çox digər ölkələrində geniş yayılmışdır. Hazırda A. m. institutu ABŞ, B. Britaniya, Kanada, İrlandiya, İsveçrə və s. ölkələrdə mövcuddur.

ANDOKELƏR – Kolumbiyanın c.-ş.-ində hindi xalqı. Sayları təqr. 300 nəfərdir (1995). Andoke dilində danışılır. Hazırda ispan və tupi dilləri də yayılmışdır. Ənənəvi etiqadlarını saxlayırlar. Əsas məşğuliyyətləri toxma əkinçiliyidir (maniok). 1932 ildə Peru ilə Kolumbiya arasında müharibə zamanı sağ qalan 300 A.-ın bir hissəsi İkitosa r-nuna sürgün edilmiş, digər hissəsi isə müxtəlif yerlərdə məskunlaşmışdır. Müharibədən sonra birləşərək etnik ərazilərinə qayıtmışlar. Qədim mərasimlər bərpa edilir; mifologiya qorunur.

ANDOKİD (təqr. e. ə. 6 əsrin 2-ci yarısı) – qədim yunan dulmuşu. Vaza üzərində bədii işləmələrdə qarafiqurludan qırmızıfiqurluya keçid A.-in adı ilə bağlıdır. Əsərlərində təbiət mənzərəsinə üstünlük vermişdir. “Herakl və Serber” (qarafiqurlu), “Çimən qadınları” (qırmızıfiqurlu), “Eys-ışrətdə olan Herakl” (hər iki texnika ilə işlənmişdir) adlı əsərləri qorunub saxlanmışdır.

ANDOQA TİRƏSİ – RF-də, Voloqda vil. ərazisində təpəli yüksəklik. Şərqi Avropa düzənliyinin şm.-ındadır. Andoqa və Şeksna çayları hövzələrinin suayı-

Andokid. Vaza üzərində rəsm.

dır. Beloye gölü ilə Rıbinsk su anbarı arasında 100 km məsafədə uzanır. Hünd. 270 m-ədəkdir. Moren təpələri iynəyarpaqlı meşələrlə örtülüdür. Bataqlaşmış yastı çökəkliklərlə növbələşir.

ANDORRA (katalan, ispan dillərində Andorra; fr. Andorre), Andorra Knyazlığı (katalan dilində Principat d'Andorra, isp. Principado de Andorra, fr. Principauté d'Andorre).

Ümumi məlumat. Avropanın c.-q.-ində, Fransa ilə İspaniya arasında dövlət. Şərqi Pireney d-rının c. yamacında, Valira çayı (Ebro hövzəsi) vadisindədir. Sah. 464 km² (Avropanın “cirtdən dövlətləri” içərisində ən böyüyü; şm.-dən c.-a 25 km, q.-dən ş.-ə 29 km məsafədə

Urxelin yepiskopu (onu Urxel yeparxiyasının baş vikarisi təmsil edir). Onlar bərabər səlahiyyətlərə malikdir və Andorranın ali təmsilçiliyini həyata keçirirlər.

Ali qanunvericilik hakimiyyəti orqanı ümumi və birbaşa seçkilər yolu ilə 4 il müddətinə seçilən birləşmiş Baş Şura-dır. Şura sayı 28-dən az və 40-dan çox olmayan müşavirlərdən ibarətdir (onların yarısı bərabər təmsil olunmuş icmalar, yarısı isə bütün xalq tərəfindən seçilir). Baş Şuranın rəhbər orqanı baş sindikin başçılıq etdiyi sindikaturadır.

İcra hakimiyyəti İcra Şurasına məxsusdur. Hökumətə Şura başçısı rəhbərlik edir. O, Baş Şuranın üzvlərinin əksəriyyətinin dəstəklədiyi şəxslərdən – həmkimlər tərəfindən təyin olunur.

Əsas siyasi partiyalar Liberal İttifaq və Milli-demokrat Birliyi-dir.

Təbiət. A. q.-dən, şm.-dən və ş.-dən şiş zirvəli sıldırım dağ yamacları ilə əhatələnmiş çökəklikdir. Alçaq sahələrin hünd. 880 m, zirvələrində 2946 m-ədəkdir (Koma-Pedrosa d.). Dəmir filizi, gümür, mərmər, qranit, qiymətli və məmullat daşları (əqiq, yaşəm, xrizoberil) yataqları var. Subtropik dağ iqlimi hakimdir. Aşağılarda yanvarın orta temp-ru –2°C, iyulunku 20°C, yağıntının illik miqdarı 400–500 mm-dir; dağlarda müvafiq olaraq –15°C, 5–10°C, 1000–2000 mm. Yay, əsasən, quraq keçir. Buzlaq məşəli gölləri, mineral su bulaqları var. Dağlıq hissəsi palıd, fıstıq, şabalıd, şam ağacları meşələri ilə örtülüdür. Yuxarılar subalp və Alp çəmənlikləridir. Heyvanları: cüyür, gəmiricilər, müxtəlif növ quşlar və s.

Əhali. A.-nin yerli sakinləri olan andorralılar əhalinin 28% təşkil edir (2000). Əhalinin digər hissəsi ispanlar (47%), portuqallar (11,5%), fransızlar

uzanır). Əh. 69,9 min (2004). Paytaxtı Andorra-la-Velya ş.-dir. Rəsmi dili katalan dili; ispan və fransız dillərindən geniş istifadə olunur. Pul vahidi avrodur (2002 ildən). İnz. ərazi cəhətdən 7 icmaya bölünür.

A. BMT-nin (1993), ATƏT-in (1999), Avropa Şurasının (1994) üzvüdür.

Dövlət quruluşu. A. – unitar dövlətdir. Konstitusiyası 14.3.1993 ildə qəbul edilmişdir. A. – parlamentli knyazlıq olub, qeyri-ənənəvi idarəçilik formalı dövlətdir; dövlət başçısının funksiyalarını iki şəxs (Fransa və İspaniyadan olan həmkimlər) həyata keçirir: Fransa prezidenti (A.-da onu Şərqi Pireney departamentinin prefekti təmsil edir) və

(7,6%), ingilislər, şotlandlar, mərakeşlilər, almanlar, pakistanlılar, yəhudilər və filippinlilərdən ibarətdir.

Tarixi məlumat. Tarixi ənənə A. dövlətinin yaranmasını Böyük Karlın adı ilə bağlayır. A.-nın adı ilk dəfə 805 ilə aid mənbələrdə çəkilir. Fransız və ispanlar A.-da aqalıq uğrunda uzun müddət mübarizə aparmış, 1278 ildə A.-nı birlikdə idarə etmək barədə razılığa gəlmişdilər. A.-nın ərazisi, əsasən de Fua qraflarının (Fransa) və Urxel yepiskoplarının (İspaniya) malikanəsi olmuş, sonradan de Fua qraflarının hüququ Fransa krallarına keçmişdir. 1866 ildə A.-da konstitusiyaya qəbul olunmuş və Baş şura (parlament) yaradılmışdır. 1867 ildə Urxel yepiskoplarının hakimiyyəti bir qədər məhdudlaşdırılmışdır. 70-ci illərdə A.-da siyasi partiyaların

fəaliyyəti qadağan edilmişdir. Fransa dafələrlə A. ərazisinə polis bölmələrini göndərmiş və dünyada A.-nın nümayəndəsi kimi çıxış etməyə çalışmışdır. Yalnız 1993 ildə yeni konstitusiyaya əsasən, Fransa və İspaniyanın razılığı ilə A. suveren dövlət (knyazlıq) oldu. Bununla belə Fransa prezidenti və Urxel yepiskopu öz təmsilçilik hüquqlarını qoruyub saxladılar.

Təsərrüfat. Ölkə iqtisadiyyatının əsasını xarici turistlərə xidmət göstərilməsi təşkil edir (gəlir ÜDM-in 80%-inə bərabərdir). Ölkəyə ildə 16 milyon turist gəlir (10 milyonu dağ xizəkçiləridir). Əhalinin hər bir nəfərinə təxm. 230 turist düşür; mehmanxanaların sayı 260-dan çoxdur. Adambaşına düşən ÜDM-nin dəyəri 20252 dollardır (2000). A. beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən biridir, bir çox əmtəələrə görə birbaşa rüsum alınmaması yalnız turistləri deyil, həm də xarici investorları, kommersantları, maliyyəçiləri ölkəyə cəlb edir. Mineral və termal su mənbələri müalicə (Qərbi Avropada ən böyük termal sağlamlıq kompleksi burada, Les-Eskaldes ş. ətrafında yerləşir) və evlərin qızdırılması məqsədləri üçün istifadə edilir.

Dəmir yolu və aeroportu yoxdur; əsas nəqliyyat vasitəsi avtomobildir. Avtomobil yollarının uz. 269 km-dir, avtoparkı 5 min avtomobildən ibarətdir. Turistlər ölkəyə İspaniya və Fransa ərazisində daxil olurlar. Avtobus reysləri şəbəkəsi bütün şəhər və dağ kurlortlarını əhatə edir.

Ölkə ərazisinin 2,2%-i skilir. Dağ rayonlarında qoyun və keçi saxlanır, vadi-

lərdə tütün, arpa, çovdar, kartof, üzüm və tərəvəz becərilir.

Elektrik enerjisi xırda dağ SES-lərində istehsal olunur və ixrac edilir. Yüngül, yeyinti (pendir, mineral su, tütün məmulatları və s.), ağac emalı sənayesinə aid müəssisələr fəaliyyət göstərir. Sənaye malları, ərzaq idxal olunur (dəyərinə görə ixracı xeyli üstələyir, məs., 1998 ildə idxal ixracdan 18 dəfə çox olmuşdu); yun, pendir, ağac kömürü, tütün məmulatı (siqar və siqaretlər), mineral sular ixrac edilir. Əsas ticarət partnyorları Fransa və İspaniyadır. Gömrük rüsumu aşağı olduğuna görə malların (əsasən dağ-xizək ləvazimatı, elektrik malları, paltar, zərgərlik məmulatları, saat, kosmetika və parfümeriya) təkrar ixracı böyük gəlir gətirir.

Səhiyyə. A.-da səhiyyəyə qoyulan ümumi xərc ÜDM-in 5,9%-ni təşkil edir. Əhalinin hər 100 min nəfərinə 265 həkim, 259 xəstəxana çarpyısı düşür (2001).

Memarlıq və təsviri sənət. A.-da 8–10 əsrlər aid ərəb qalalarının (Enkam, Ordino və San-Culiya-de-Loriya ş.-ləri yaxınlığında), 12 əsrə aid de Fua qrafları qəsrinin (Anklar dağında) xarabalıqları, Andorra-la-Vyexa ş.-ndə müqəddəs Armenqol kiçik kilsəsi (11–12 əsrlər) və "Vadilər Evi" (hökumət iqamətgahı, 1580), Enkam ş. yaxınlığında Notrdam-de-Meriçel (16 əsr) kilsəsi və s. qalmışdır. Mehmanxanalar, ictimai binalar ("Andorra Radiosu" binası, 1959, Enkam ş.) ispan, həmçinin fransız memarları tərəfindən inşa edilmişdir.

A.-nın realist xarakterli boyakarlığında, əsasən, ölkənin təbiəti və onun xalqı təsvir olunur. A.-da metaldan bədii tökmə, daş və ağac üzərində oyma ənənəvi sənət növü kimi inkişaf etdirilir.

İdman. A.-da bədən tərbiyəsi və idman məsələləri ilə ictimai təşkilatlar məşğul olur. 1950 illərin əvvəllərində Soldeu dağ kəndində ilk dağ-xizək klubu açılmışdır. Hazırda Pireney dağlarının ən böyük dağ-xizək trassı A.-dadır (277 km). Andorra Olimpiya Komitəsi 1975 ildə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi tərəfindən tanınmış və 1976 ildən A. idmançıları Yay Olimpiya Oyunlarında (boks və atıcılıq idmanı) və Qış Olimpiya Oyunlarında (dağ-xizək idmanı) iştirak edirlər.

ANDORRA-la-VELYA (Andorra la Vella) – Andorranın paytaxtı. Şərqi Pireney d-ında (1070 m yüksəklikdə) dağarası çökəklikdə. Valira çayı (Ebro hövzəsi) üzərindədir. Əh. 20,4 min (2004). İspaniya ilə Fransanı birləşdirən avtomobil yolu üstündə ticarət-nəql., bank fəaliyyəti və beynəlxalq turizm mərkəzidir. İqtisadiyyatında xidmət sahələri üstünlük təşkil edir. Suvenir və bəzək əşyalarının kустar istehsalı, ağac və daş üzərində oyma geniş yayılmışdır. Rəvayətə görə, ərəblərin şimala irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə 9 əsrin əvvəlində Böyük Karl tərəfindən salınmışdır. Şəhərin memarlıq abidələri arasında Müqəddəs Armenqol kilsəsi (roman üslubu, 11–12 əsrlər), intibah dövrünə aid "Vadilər Evi" (Kassa-de-laval, 1580, hazırda Andorra incəsənəti və tarixi muzeyinin binası), Ədliyyə sarayı, parlament binası (Sala-del-Konsell) və dövlət arxivi (Set-Panis); 19–20 əsrlərə aid binalar, Musiqi Akademiyası, Dövlət Teatrı var.

ANDORRALILAR – Andorranın yerli əhalisi, xalq. Sayları 23,3 min nəfərdir (2004). Katalan dilində danışırlar. Fransız və ispan dilləri də yayılmışdır. Dindarları xristiandır. A. mənşəcə, əsasən, orta əsrlərdə Andorra vadisində məskunlaşmış katalonların nəsiləridir. A.-ın təqr. yarısı ticarət və turizm sahələrində, bir qismi isə kiçik sənaye müəssisələrində çalışır. K.t.-da qoyunçuluq üstünlük təşkil edir. Mədəniyyətə katalonlara yaxın olsalar da, etnik özünüdərkətmə şüuru güclüdür.

ANDRÁDE Edvard Nevil da Kosta (27.12.1887, London – 6.6.1971) – ingilis fiziki, London Kral Cəmiyyətinin

üzvü (1935). London-un-tini bitirmişdir (1907). Vulviç Artilleriya kollecinin (1920–28) və London-un-tinin (1928–50) prof.-u, Kral Un-tinin və Devi-Faradey laboratoriyasının direktoru (1950–52) olmuşdur. Elmi işləri mayelər fizikasına, metallar fizikasına, spektroskopiyaya, atom fizikasına, akustikaya, fizika tarixinə aiddir.

Mayenin özlüklüyünün temp-rdan asılılıq düsturunu almış və ərimə nöqtəsində mayenin özlüklüyünün atom çəkisinin, sıxlığın və temp-run funksiyası olduğunu göstərən düstur vermişdir. Metalların sürüncəkliyini tədqiq edərək sürüncəklik qanununu irəli sürmüşdür. Metalların monokristallarını almaq üsulunu tapmışdır. Metalların səthinin vəziyyətinin onların xassələrinə təsirini sübut etmişdir. 1914 E.Rezerfordla birlikdə izotopların rentgen spektrlərinin eyni olduğunu isbat etmiş və bununla da elementin izotoplarının sıra nömrələrinin eyni olduğunu təsdiqləmişdir. Həmin ildə A. və E.Rezerford qamma-şüalarının difraksiyasını aşkar etmiş və bununla onların elektromaqnit təbiəti isbat olunmuşdur.

ANDRADİT (Portuqaliya mineraloqu J. B. di'Andra-i-Silvanın şərəfinə adlandırılmışdır) – qranatlar qrupuna aid geniş yayılmış mineral. Kimyəvi tərkibi $Ca_3Fe_2(SiO_4)_3$. Çox vaxt titan qarışıqlı olur. Kubik sinqoniyada kristallaşır. Süxurlarda möhtəvilər şəklində və dənəvər formasında rast gəlinir. Rəngi sarı, qonur, qonuru-qırmızı, qara və s. Yaşıl, yaxud qızılı-yaşıl növü (demantoid) qiymətli daşdır. Güclü şüşə parıltısına malikdir. Sərtliliyi – 6,5–7, sıxlığı 3800–3900 kg/m^3 . Skarnlar üçün tipik mine-

raldır. Həmçinin qələvi intruziv süxurlarda və karbonatlılarda rast gəlinir. Abrziv materialdır. Saf növləri bəzək daşı kimi işlədilir. İsveçdə, ABŞ-da, RF-də (Ural), Orta Asiyada, Azərb. Resp.-nda (Daşkəsən) və s. yerlərdə yataqları var.

ANDRAQÖGİKA – bax *Yaşlıların təhsili*.

ÁNDRE (Andrae) Ernst Valter (18.2.1875, Leypsiq–28.7.1956, Berlin) – alman arxeoloqu. R.Koldeveylə birlikdə 1899–1914 illərdə Babilə aparılan arxeoloji qazıntıların iştirakçısı olmuş. 1903–14 illərdə Aşşurda aparılan qazıntı işlərinə rəhbərlik etmişdir. Qazıntı üsullarını təkmilləşdirmiş və Mesopotamiya şəhərlərinin öyrənilməsi zamanı stratigrafik cədvəldən ilk dəfə istifadə edənlərdən biri olmuşdur. 1928–51 illərdə Berlindəki Dövlət muzeyinin Ön Asiya şöbəsinin müdiri işləmişdir.

ANDREOTTİ (Andreotti) Culio (d. 14.1.1919, Roma) – İtaliya siyasi və dövlət xadimi. 1940-cı illərin əvvəllərində Xristian-demokrat partiyasının yaradıcılarından biri olmuşdur. 1946–47 illərdə Müəssisələr məclisinin, 1987 ilədək isə parlamentin bütün çağırışlarının deputatı seçilmişdir. 1948–68 illərdə daxili işlər, xarici işlər, maliyyə, müdafiə və sənaye naziri vəzifələrində çalışmış. Nazirlər şurasının sədri (1972–73, 1976–79, 1989–92) olmuşdur. Tarixə və siyasətə aid bir sıra əsərlərin müəllifidir. 1955–76 illərdə «Konkretesse» («Concretezza»), sonralar isə «Trenta corni» («Trenta giorni») siyasi jurnallarının baş redaktoru işləmişdir.

ANDREYAN ADALARI – bax *Aleut adaları*.

ANDREYÉSKU (Andreescu) Yon (15.2.1850, Buxarest–22.10.1882, Buxarest) – rumin realist rəssamı. 70-ci illərin sonunda *Barbizon məktəbinə* qoşulmuşdur. Xalq həyatını təsvir edən lövhə ("Qış", "Yarmarka"), mənzərə, portret, natürmort və s. əsərlərin müəllifidir. 1948 ildə (ölümündən sonra) Rumıniya Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir. **ANDREYEV** Aleksandr Fyodoroviç (d.10.12.1939, Leningrad) – rus nəzəriyyəçi-fiziki, SSRİ EA-nın akademik (1987), REA-nın vitse-prezidenti (1931 ildən) və fizika elmləri bölməsinin akademik katibi (2002 ildən). Moskva Fizika-Texnika İn-tunu (MFTİ) bitirdikdən sonra (1961), REA-nın R.L.Kapitsa ad. Fizika Problemləri İn-tunda işləyir, 1990 ildən direktordur. MFTİ-nin

Andradit. Daşkəsən yatağı.

Andorra-la-Velya.

prof. (1979 ildən). Əsas elmi işləri aşağı temperatur fizikasına və bərk cismlər fizikasına, ifratkeçiriciliyə, statistik fizikaya həsr olunmuşdur. İfratkeçiricilərdə dinamik aralıq hal nəzəriyyəsini yaratmışdır. Elektronların ifratkeçirici-normal metal sərhəddindən əksolunması xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. İ.M.Lifşits ilə birlikdə kvant kristallar nəzəriyyəsini yaratmış, kvant diffuziyası hadisəsini, həmçinin maye heliumun səthində aşqarların kvant adsorbsiyasını və ikinci səthi səsin mövcudluğunu qabaqcadan söyləmişdir. I növ faza keçidi nöqtəsində termodinamik kəmiyyətlərin xüsusiyyətlərinə aid ümumi məsələsini həll etmişdir. Kvant kristalların ifrat kristallaşma hadisəsini, ərimə və kristallaşma dalğalarının mövcudluğunu qabaqcadan söyləmişdir. "Eksperimental və nəzəri fizika" jurnalının baş redaktorudur (1997 ildən). Lenin mükafatı ilə təltif olunmuşdur (1986).

ANDREYEV Boris Fyodoroviç (9.2.1915, Saratov–25.4.1982, Moskva) – rus aktyoru. SSRİ xalq artisti (1962). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1948, 1950). Saratov teatr texnikumunu bitirmişdir (1939). Nazar Duma ("Traktorçular", 1939) kinoda ilk roludur. "Böyük həyat" (1-ci seriyası 1940), "Boqdan Xmel-nitski" (1941), "İki döyüşçü" (1943), "Sibir torpağı haqqında dastan" (1948), "Böyük ailə" (1954), "Alovlu illərin povesti" (1961), "Nikbin faciə" (1963), "Dəfinələr adası" (1971), "Vanyuşinin uşaqları" (1973), "Mənim işim" (1976) və s. filmlərdə çəkilməmişdir. A.-nın yaratdığı obrazlar xarakterinin mənəvi zənginliyi, genişliyi ilə fərqlənir.

Andreyev (solda) "Qəddarlıq" filmində.

ANDREYEV Mixail Stepanoviç (11.9.1873, Daşkənd–10.11.1948, Stalinabad, indiki Düşənbə) – rus etnoqrafı və dilçisi; iranşünas. SSRİ EA m. üzvü (1929), Özb. SSR EA akad. (1943). Orta Asiyada bir çox elmi ekspedisiyaya rəhbərlik etmiş, Orta Asiya və Hindistan xalqlarının etnoqrafiyasına dair zəngin kolleksiya toplamışdır. Taciklərin məişətini, incəsənətini, qədim adət-ənənələrini, habelə Şərqi İran dillərini tədqiq etmişdir.

ANDREYEV Nikolay Nikolayeviç (28.7.1880, Poltava qub.-nin Kurmanı k.–31.12.1970, Moskva) – rus fiziki, Rusiyada akustikanın banisi. SSRİ EA akad. (1953). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1970). Moskva Ali Texniki məktəbində, Moskva və Höttingen universitetlərinin un-tlərində oxumuş, Bazel Un-tini bitirmişdir (1909). 1940 ildən SSRİ EA Fizika İn-tunda, 1954 ildən isə SSRİ EA Akustika İn-tunda işləmişdir. Əsərləri rəqslər nəzəriyyəsinə, fiziki və texniki akustikaya aiddir. Hərəkətdə olan mühitdə səsin yayılma nəzəriyyəsini ilk dəfə A. vermişdir. A. pyezoelektrik, telefon nəzəriyyəsi və musiqi akustikası sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmışdır. 3 dəfə Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsəri: Акустика движущейся среды. Л. М., 1934 (İ.Q.Rusakovla birlikdə).

ANDREYEV SAYI – Azərb. Resp. ərazi sularında, Xəzər dənizinin Bakı arxipelaqı akvatoriyasında say (dayazlıq). Palçıq vulkanı mənşəlidir.

ANDRIÁNOV Kuzma Andrianoviç (15.12.1904, Tver qub.-nin Poqorel qəz.-nin Kondrakovo k. – 13.3.1978, Moskva) – rus kimyaçısı, SSRİ EA akad. (1964), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1969), SSRİ Dövlət mük. (1943, 1946, 1950, 1953) və Lenin mük. laureatı (1963). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1930). Ümumittifaq Elektronika İn-tunda (1929–54), Ümumittifaq Aviasiya Materialları İn-tunda (1946–53), SSRİ EA Element-Üzvi

Birləşmələr İn-tunda (1954 ildən) və Zərif Kimya Texnologiyası İn-tunda (1959 ildən) işləmişdir. Tədqiqatları yeni sinif polimerlər – poliüzvi siloksanlar kimyasına aiddir. A. silisium (IV) xloridin sənaye üsulu ilə sintezi metodunu, poliüzvisiloksanlar əsasında materialların alınma üsullarını işləyib hazırlamışdır.

Əsərləri: Кремнийорганические соединения. М., 1955; Методы элементоорганической химии. М., 1968. Т. 5: Кремний.

ÁNDRIÇ İvo (10.10.1892, Travnik, Bosniya–13.3.1975, Belqrad) – serb yazıçısı. Nobel mükafatı laureatı (1961). "Eks Ponto" (1918) mənsur şeirlər toplusunun müəllifidir. Tarixi mövzuda yazılmış "Drina körpüsü", "Travnik xronikası" (hər ikisi 1945), "Bağlı qapılar" (1954) romanları var. "Xanınım" (1945) romanı sosial-psixoloji problemlərə həsr olunmuşdur. Fəlsəfi dolğunluq, dərin psixologizm A. yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyətləridir. Tamamlanmamış "Ömər paşa Latas" (1976) romanı, P.Neqoş, V.K-araciç, M.Qorki, U.Uitmen, F.Qoyya, S.Bolivar və b. haqqında ədəbi-tənqidi əsərləri var. Dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyində (1947) iştirak etmiş, bu münasibətlə yazdığı "Azərbaycana səfər" məqaləsini "Knijevne novine" qəzetinin ilk nömrəsində (1948) dərc etdirmişdir.

Əsərləri: Собр. соч.: В 3 т. М., 1984 – 85.

ANDRISK (Andriscos), Yalançı Filipp (? – e.ə. 145) – yunan mənşəli misiyalı mahudçu. Özünü Makedoniyanın sonuncu çarı Perseyin [e.ə. 179–168] oğlu Filipp kimi qələmə verərək Makedoniyada taxt-tacına iddialarını irəli sürmüşdür. E.ə. 149–148 illərdə Makedoniyada Roma əleyhinə başlayan xalq hərəkətinə başçılıq etmişdir. Frakiyalıların dəstəklədiyi A. romalılara ağır zərbələr endirmişdir. Fessaliya A.-i Makedoniyaya hökmdarı kimi tanısa da, e.ə. 148 ildə hərəkət yatırılmış, A. Q.Sesili Metell tərəfindən əsir alınmış və Roma-da edam edilmişdir.

ÁNDRIYA (Andria) – İtaliyanın c.-unda şəhər. Apuliya vil.-nin Bari əyalətindədir. Əh. 94 min (2005). Mənbələrdə adı ilk dəfə 915 ildə çəkilmişdir. 1041

ildə A. normanlar tərəfindən işğal edildikdən sonra Andre adlı qala-şəhərə çevrilmiş, 13 əsrdə Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru Fridrix II Ştaufenin iqamətgahı olmuşdur. Şəhərdə 10–17 əsrlərə aid çox sayda memarlıq abidələri qorunub saxlanılmışdır. Şəhər 1799 ildə Fransa ordusunun dağıdıcı hücumlarına məruz qalmışdır. Yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri var.

ANDROGENEZ (yun. άνήρ (ándrós) – kişi + ... genez) – orqanizmin mayalanma prosesində yalnız spermatozoidlə yumurta-hüceyrəyə düşən erkək nüvə hesabına inkişaf etməsi; dişi nüvə erkək nüvə ilə birləşmədiyinə və inkişaf prosesində iştirak etmədiyinə görə məhv olur. Bu halda yalançı mayalanma (pseudogamiya) baş verir. A. nəticəsində əmələ gələn nəsilə yalnız ata irsinin əlamətlərini saxlayır. Yumurtanın inkişafı bir erkək xromosom dəstəsinin (haploid A., bu halda nəslin, adətən, həyat qabiliyyəti olmur), yaxud iki erkək xromosom dəstəsinin (diploid A., bu halda nəslin həyat qabiliyyəti olur) iştirakı ilə baş verir. Dişi nüvəsini itirmiş mayalanmış yumurta fraqmentinin inkişafı – meroqoniya A.-in xüsusi bir halıdır. Təbiətdə A. müstəsna hallarda (yumurta müxtəlif səbəbdən yaşamaq qabiliyyətli nüvəsini itirdikdə) bəzi həşəratlarda və bitkilərdə müşahidə edilir. A.-i süni surətdə yaratmaq mümkündür. Bunun üçün yumurtanın nüvəsi mayalanmada iştirakdan mexaniki (mikrocərrahiyyə, silkələnmə və s.), fiziki və kimyəvi (qızdırılma, ionlaşdırıcı şüalanma, xüsusi zəhərlər və s.) təsirlərlə təcrid edilməlidir. Süni A. bitkilərdə (yumşaq buğda, qarğıdalı, arpa, kartof) və heyvanlarda (tut ipəkqurdu, nərə balıqları) seleksiya prosesini sürətləndirmək üçün tətbiq edilir. İlk dəfə 1956 ildə B.L.Astaurov bu təcrübəni tut ipəkqurdu üzərində həyata keçirmiş və nəticədə sənaye miqyasında androgenetik erkək fərdlər alınmışdır; onların baramasında dişi fərdlərin baramasına nisbətən ipək 20%-dən çoxdur, bu da ipəkçiliyin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Erkək cinsi hüceyrələr bankı yaratmaq üçün eksperimental A. metodunu nadir və nəslə kəsilmiş növlərin mühafizəsi və bərpasında tətbiq etmək olar. Ənənəvi olaraq diploid A. hadisəsindən nüvə və sitoplazma arasındakı qarşılıqlı təsir prosesini öyrənmək üçün istifadə edilir.

ANDROLÓGİYA ((yun. άνήρ – cins, άνδρός – kişi + ... logiya) – urologiyanın

şöbəsi, kişi sidik-cinsiyyət orqanlarının fiziologiyasını və patologiyasını öyrənir. 19 əsrin 2-ci yarısından inkişaf etməyə başlamışdır. A.-ya aid məsələlər ali tibb məktəblərində 1915 ildən urologiya fənni daxilində tədris olunur. 1981 ildən Beynəlxalq Andrologiya Assosiasiyası fəaliyyət göstərir.

ANDROMÁXA (Ανδρομάχη) – yunan mifologiyasında *Hektorun* zövcəsi, Misiyadakı Fiva çarının qızı. Troya müharibəsi zamanı A.-nin atası, yeddi qardaşı, əri və yeganə oğlu öldürülmüş, özü isə əsir alınaraq Yunanıstana aparılmışdır. A. Misiyaya qayıdıb Hektorun qardaşı Helenə ərə getmiş və burada oğlu Perqam onun adına şəhər salmış və A. məbədini tikdirmişdir. Homerin «İliada», Evripidin «Andromaxa» tragediyaları A.-ya həsr olunmuşdur.

ANDROMÉDA (yun. Ἀνδρομέδη) – qədim yunan mifologiyasında Efiopiya çarı Kefeyin və Kassiopeyanın qızı. A.-nın anası Poseydonun və nereidaların qarşısında gözəlliyi ilə öyündüyü üçün onlar qəzəblənərək Efiopiyaya dəniz əjdahasını və sel göndərirlər. Əhalinin tələbi ilə atası onu cəzalandırmaq məqsədilə dəniz əjdahasına qurban versə də igid Persey A.-ni xilas edərək onunla evlənmişdir.

dir. A. surəti Avropa incəsənətində (Tisian, Tintoretta, Aqostino və Annibale Karraççi, Q.Reni, Rubens, Rembrandt, N.Pussen, C.B.Tepolo və b.) əksini tapmışdır.

ANDROMÉDA – göyün Şimal yarımkürəsində bürc. Ən parlaq ulduzları – Alferas (α; ulduz ölçüsü – 2,1), Mirah (β; ulduz ölçüsü – 2,1), Alamak (γ; ulduz ölçüsü – 2,3). A. əhatəsində spiralvarı qalaktika gözlə müşahidə olunur (bax *Andromeda dumanlığı*). Görüntü üçün ən əlverişli şərait sentyabr-oktyabr aylarında yaranır. Azərb.-in bütün ərazisində görünür.

ANDROMÉDA DUMANLIĞI – Göyün Şimal yarımkürəsinin ən parlaq

qalaktikası, bizim qalaktikaya ən yaxın olanlardan biri. *Andromeda* bürcündə adi gözlə zəif işıqlanan duman ləkəsi kimi görünür. A.d. ilk dəfə ərəb astronomu as-Sufinin əsərində «kiçik buludcuq» kimi xatırlanmışdır. A.d.-ni 1614 ildə teleskopun köməyi ilə alman astronomu Ş.Marius kəşf etmişdir. 1925 ildə 2,5 m-lik teleskop vasitəsilə A.d.-nda ilk

Andromeda dumanlığı.

dəfə ulduzlar aşkar edildikdən sonra onun ulduz təbiətli olduğu müəyyən edilmişdir. A.d.-nin bucaq ölçüləri (fotoşkillər vasitəsilə ölçülmüş) təx. 200'x90', xətti ölçüsü isə 40x20 kiloparsəkdir (kpk). Yerdən məsafəsi 700 kpk-dir. Radioşualarda A.d.-nin uzunluğu, onun optik xəyalından böyükdür. A.d.-nin bizim Qalaktikaya oxşarlığı çoxdur. Bu iki ulduzlar sistemi nəhənglər sırasına aiddir, spiral quruluşudur və yaşları təq. eynidir. Onlar *qalaktikaların* qruplaşma məkanına daxilirlər və onun ən iri və ağır üzvləridirlər, lakin A.d. bizim qalaktikadan böyük və ağırdır. Astronomlar A.d.-ni adətən (Ş.Messye kataloquna görə) M 31 və ya (Y.Dreyer kataloquna görə) NGC 224 kimi işarə edirlər. Onun morfoloji tipi Sb kimi təyin olunur, yəni bu kifayət qədər güclü sferoidal komponentli və tam inkişaf etmiş spiral qolları ilə fərqlənən spiral qalaktikadır. A.d. elliptik formada görünür. A.d. nüvəsi ikilidir; onun komponentləri bir-birindən təx. 2 pk aralıqlarda, belə ki, nüvə komponentlərindən birinin mərkəzində kütləsi təq. 50 mln Günəş kütləsinə bərabər *qara deşik* mövcud olduğu ehtimal edilir. A.d.-nin halosunda təx. 400 kürəvi

ulduz topaları müəyyən olunub, onun kənarında isə – 10 cırtıdan qalaktikalar aşkar edilmişdir. Onlardan biri (M 32) elliptik, qalanları isə sferoidaldir və bunların hamısına A.d.-nın peyki kimi baxılır. Mərkəzdən 30 *kpk* məsafəyə qədər qaz diskinin fırlanma sürəti ilə ölçülən A.d.-nın kütləsi təx. 3·10¹¹ Günəş kütləsinə bərabər olmuşdur. Daha böyük məsafələrdə ulduzları və qazı müəyyən etmək qeyri-mümkündür, lakin mərkəzdən təx. 100 *kpk* məsafədə peyklərin hərəkət sürəti ilə təyin olunan A.d.-nın kütləsi təx. 10¹² Günəş kütləsinə bərabərdir.

ANDROMEDİDLƏR – *radiantı* Andromeda bürcündə olan *meteor seli*. *Biele kometinin* parçalanması ilə əlaqədardır. 1872 və 1885 illərdə A.-in meteor yağışı müşahidə olunmuşdur. A.-in orbitinə Yupiterin təsiri nəticəsində 20 əsrdə seldə meteorların sayı azalmışdır.

ANDRÓNİK – Bizans imperatorlarının adı: I A. Komninin [1183–85], I İsaak Komninin oğlu. İmperatriça Mariyaya qarşı üsyan qaldıraraq hakimiyyəti ələ keçirmişdir. I A. K. əsasən şəhər zadəganlarına arxalanır, feodal pərakəndəliyə qarşı mübarizə aparırdı. Bürokratik aparatın möhkəmlənməsinə çalışır, məmurların vəzifədən sui-istifadələrinin və rüşvətçılığın qarşısını almaq məqsədilə ağır cəzalar tətbiq edirdi. Qərblə ticarət əlaqələrinin qurulması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. I A. K.-in dövründə Dalmasiyanı, Dunay çayı boyu yerləşən strateji cəhətdən mühüm ərazilər və Kipr a. itirilmiş, Bizans süqut etməyə başlamışdır. 1185 ildə Siciliya normanları Fessalonikanı ələ keçirərək qərət etdilər. Həmin il Konstantinopolda aristokratiya üsyan qaldırdı və I A. K. taxtan salınaraq edam edildi.

II A. Paleoloq [1282–1328] – VIII Mixail Paleoloqun oğlu. II A. 4-cü səlib yürüşündən sonra ayrılmış Fessaliya, Epir və Moreyanın Bizansa birləşdirilməsi siyasəti yeridirdi. Hökuməti mərkəzləşdirmə cəhdləri əyanların müqaviməti ilə qarşılaşdı. Uzun mübarizədən sonra II A. P. hakimiyyətdən əl çəkərək monastıra göndərildi.

III A. Paleoloq [1328–41] – IX Mixailin oğlu. III A. P.-un hakimiyyəti dövründə Xios a. (1329), Epir və Fessaliyanın şm. hissəsi (1337) yenidən Bizansa birləşdirildi, şərqdəki bəzi şəhərlər isə itirildi. III A. P. Avropadakı torpaqlarında bolqarların və serblərin hücumları

rına qarşı uğurla mübarizə aparmışdır. Şərqi Anadoluda isə osmanlılara məğlub olaraq Konstantinopola qaçmağa məcbur olmuşdur və Bizans Osmanlı dövlətinə vergi ödəmək məcburiyyətində qalmışdır. Daxili siyasətdə III A. P. əsas diqqəti donanmanın gücləndirilməsinə, dövlət aparatının möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. 1329 ildə məhkəmə sisteminə islahatlar keçirərək 4 “ümumdünya hakimləri”ndən ibarət Ali imperiya məhkəməsinə təsis etmişdir.

IV A. Paleoloq – [1376–79]. V İoann Paleoloqun oğlu. Hakimiyyət uğrunda atasına qarşı mübarizə aparmışdır. 1376 ildə Osmanlıların və genuyalıların dəstəyi ilə Konstantinopolda özünü imperator elan etmişdir. Göstərdikləri köməyin qarşılığında Tenedos a.-nı Genuyaya, Qallipoli ş.-ni isə Osmanlı dövlətinə bağışlamışdır. Lakin 1379 ildə V İoann venesiyalıların köməyi ilə yenidən taxta çıxdı və IV A. P.-i varisi elan edərək Silivriyanın idarəçiliyini ona tapşırırdı. 1385 ildə yenidən hakimiyyət uğrunda başladığı mübarizədə IV A. P. müvəffəqiyyət qazana bilmədi və bir müddət sonra vəfat etdi.

ANDRÓNİK Rodoslu (e.ə. 1 əsr) – yunan peripatetik filosofu. Klassik Aristotelizmin dirçəlişi onun adı ilə bağlıdır (e.ə. 1 əsr). A.R.-nin böyük tarixi xidməti Aristotelin və Teofrastın autentik əlyazmaları əsasında əsərlərinin tam külliyyatını nəşr etməsidir. Bu əlyazmaları imperator Sulla Mitridat müharibələri zamanı Romaya gətirmişdir (kitabsevər Teoslu Arellikonun kitabxanasını qarət edərək). Aristotel kitabxanasının sonrakı taleyi haqqında Strabon özünün «Coğrafiya» kitabında ətraflı bəhs edir. Hesab olunur ki, dövrümüzədək gəlib çatmış «Aristotel külliyyatı» A.R. tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə redaktəyə məruz qalmışdır. O, nəinki Aristotelin əsərlərini sistemə salmış, bir sıra traktatların (məs. «Metafizika») son redaktəsini vermiş, həmçinin Aristotel əsərlərinin tam katoloqunu tərtib etmişdir. A.R. «Bölgü haqqında» orijinal traktatın müəllifidir.

ANDRÓNİM (yun. ἀνὴρ (ἀνδρῶς) – kişi + ονύμα – ad) – antroponimin bir növü. Qadının atanın, ərin, yaxud oğulun ad və ləqəbi ilə adlandırılması. 18–20 əsr Azərbaycan ədəbiyyatında A.-dən geniş istifadə olunmuşdur: Usta Piri ... elə hörmət qazanmışdı ki, onun arvadı Fatma xanıma “Usta arvadı” – deyə müraciət edərdilər (S.Vəliyev).

ANDRÓNÖV Aleksandr Aleksandroviç (11.4.1901, Moskva–31.10.1952, Qorki) – rus fiziki, SSRİ EA akad. (1946), Qorki un-tinin prof. (1934). Əsərləri qeyri-xətti rəqslər nəzəriyyəsinə və avtomatik tənzimləmə nəzəriyyəsinə aiddir. A. qeyri-xətti rəqslər nəzəriyyəsi məsələləri üçün ilk effektiv riyazi metod vermişdir (1928). Bu metod vasitəsilə avtorəqslərin dəqiq nəzəriyyəsinin əsaslarını yaratmış, radiotexnika, avtomatik tənzimləmə və s. sahələr üçün mühüm əhəmiyyəti olan qeyri-xətti məsələlərin həllinə tətbiq etmişdir. Qeyri-xətti rəqslər sahəsində elmi məktəb yaratmışdır.

Əsəri: Собрание трудов. М., 1956.

ANDRÓNÖV MƏDƏNİYYƏTİ – Tunc dövrünə aid arxeoloji mədəniyyət. Andronovo k.-nin (Xakasiya) adı ilə adlandırılmışdır. A.m. Qərbi Sibirdə, Qazaxıstanda və Minusinsk ərazisində yayılmışdır. Təqr. e.ə. 2-ci minilliyin ortalarına aid edilir. A.m. üçün tökmə tunc bçaqlar, xəncərlər, baltalar, çinlər, ox ucluqları, süyrəli və naxışlı gil qablar, dən daşları, bəzək əşyaları və s. səciyyəvidir. A.m.-nin yayıldığı ərazidə yaşamış tayfalar maldarlıq, əkiçilik, metal emalı, dululuşluq, toxuculuqla məşğul olmuşlar.

ANDRÓPOV Yuri Vladimiroviç (2.6.1914, Stavropol qub.-nin Naqutsk stantsiyası – 9.2.1984, Moskva) – sovet dövlət və partiya xadimi, ordu generalı (1976), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1974). 1947 ildən Karel-fin MSSR K(b)P MK-nın 2-ci katibi olmuş, 1951–52 illərdə Sov. İKP MK aparatında işləmişdir. 1954–57 illərdə SSRİ-nin Macarıstanda fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuşdur. 1956 ilin oktyabr-noyabr aylarında sovet qoşunlarının Budapeştə yeridilməsi və əhalinin silahlı üsyanının yatırılmasında fəal rol oynamışdır. 1957 ildən Sov. İKP MK-da şöbə müdiri, 1961 ildən MK-nın üzvü, 1962–67 illərdə MK-nın katibi işləmişdir. 1967 ildə Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçilmişdir. 1967–82 illərdə SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri işləmişdir. 1979 ildə sovet qoşunlarının Əfqanıstana yeridilməsini dəstəkləmişdir. 1982 ildən

Sov. İKP MK-nın baş katibi, 1983 ildən isə həmçinin SSRİ Ali Sovetinin sədri olmuşdur. Hakimiyyətdə olduğu dövrdə sovet cəmiyyətində çətinliklərin və ziddiyyətlərin mövcudluğunu rəsmi etiraf etmiş, partiya və dövlətdə olan böhranı inzibati üsullarla aradan qaldırmağa çalışmışdır.

Dörd dəfə Lenin ordeni, Qırmızı Bayraq ordeni və üç Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (3-cü və 6–10-cu çağırış) deputatı olmuşdur.

ANDROS – Yunanıstanın ərazi sularında ada. Egey dənizinin Kiklad arxipelaqının şm.-ındadır. Sah. 380 *km*². Əh. 9 min (1991). Kristallik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Relyefi dağlıqdır. Ən hündür nöqtəsi 994 *m* (Petalon d.). Çay dərələrində zeytun, üzüm və sitrus plantasiyaları var. Balıq ovlanır. Əsas şəhəri Androsdur.

ANDROSTERÓN (yun. ἀνδρ (ἀνδρῶς) – kişi + *stereo* – güclü etmək, möhkəmləndirmək) – erkək heyvanların sidiyindəki cinsiyyət hormonu (testosterondan təqr. 5 dəfə zəifdir). Onurğalı heyvanlarda ikinci cinsiyyət əlamətlərinin meydana çıxmasına, yaxud güclənməsinə səbəb olur.

ANDRÚSOV Nikolay İvanoviç (19.12.1861, Odessa – 27.4.1924, Praqa) – rus geoloqu, paleontoloqu. Peterburq EA-nın akad. (1914). Yuryev (Tartu, 1896 ildən) və Kiyev (1905 ildən) universitetlərinin, S.-Peterburqda (1912 ildən) Ali qadın kurslarının prof. olmuşdur. Əsas tədqiqatları Pont-Xəzər hövzəsinin Neogen çöküntülərinin stratigrafiyası və paleontologiyasına, Avrasiyanın Alp zonasının tektonikasına və paleocoğrafiyasına, həmçinin qazıntı riflərinə və orqanogen əhəngdaşlarına həsr olunmuşdur. A. paleoekologiyanın banilərindən biridir. A. Şimali Qafqazda və Azərb.-da (1895) Neogen və Paleogen sistemlərinin çöküntülərini tədqiq etmişdir.

Əsərləri: Понтические отложения Шамахинского уезда. СПб. 1909; Апшеронский ярус. Л., 1929; Избр. труды: В 4 т. М., 1961–1965.

ANDRÚSOVO BARIŞIĞI (1667) – Rusiya–Polşa müharibəsini (1654–67) sona

çatdırmışdır. Yanvarın 30-da Smolensk yaxınlığındakı Andrusovo k.-ndə imzalanmışdır. Barışıqın şərtlərinə görə, Polşa Solsahili Ukraynanı, həmçinin Smolensk və Çerniqovsk torpaqlarını Rusiyaya verməyə məcbur oldu. A.b. «Əbədi sülh» (1686) müqaviləsi ilə təsdiqləndi.

ANDÜN – *Dandun* ş.-nin 1965 ilədək adı.

ANDURMA – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Çayrud ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 *km* c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin əyindədir. Əh. 508 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub, tibb məntəqəsi, memarlıq abidəsi (Baba İbrahim türbəsi) var.

ANEMİYA (a... + yun. αίμα – qan), qan azlığı – qanın ümumi həcmində eritrositlərin və hemoqlobinin azalması ilə səciyyələnən xəstəlik və ya müxtəlif xəstəliyi müşayiət edən patoloji hal. A.-ya çoxlu qan itirildikdə (yaralandıqda, mədə-bağırsaq, ağ ciyər, burun, uşaqlıq və s. qanaxmaları zamanı), kimyəvi maddələrlə zəhərləndikdə, bədxassəli şiş törəmələrində, B₁₂ vitamini çatışmadıqda və s. hallarda rast gəlinir. A.-nin baş verməsinə daha çox orqanizmdə dəmir çatışmazlığı səbəb olur; bu, dəmir defisitli A. adlanır. A.-nin normoxrom, hipoxrom və hiperxrom növləri var. Rəng göstəricisi normoxrom A. zamanı dəyişmir, hipoxrom A.-da azalır, hiperxrom A.-da isə artır.

A.-lar kəskin və xroniki olur. Müxtəlif travmalar, mədə xorası, uşaqlıq və ağ ciyər qanaxması nəticəsində sürətlə yaranan qanazlığında kəskin, qanaxma tədricən olduqda xroniki A. törəyir. Yalnız eritrositlərin deyil, həm də leykosit və trombositlərin azalması ilə müşayiət olunan A. Aplastik A. adlanır. Hemolitik A.-da eritrositlərin parçalanması baş verir.

Əlamətləri: selikli qişanın və dərinin solğunlaşması, zəiflik, başağrısı, başgicəllənmə, təngnəfəslik, ürək-döyünmə, qulaqlarda küy, ürək-damar çatışmazlığı və s. Müalicəsi: A.-ya səbəb olan amillərin aradan qaldırılması, kəskin və xroniki A. zamanı xəstəyə qan (və ya eritrositar kütlə) köçürülməsi, vitaminlərlə zəngin qidlanma.

ANEMİYA, heyvanlarda – bax *Alimentar anemiya*.

ANEMO... (yun. άνεμος – külək) – küləyə aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., *anemometr*, *anemoxoriya*).

ANEMOXORİYA (*anemo...* + yun. χορέω – irəliləmək) – diasporaların (meyvələrin, toxumların, sporeların və s.) hava axınları ilə yer, su səthi, torpaq, yaxud qar üzərində yerdəyişmə üsulu. A. toxumlu bitkilər (o cümlədən bir çox epifitlər), şibyələr, mamırlar, qijilər, qatırquyuğular, plaunlar, quru yosunları, bəzi göbəkək və bakteriyalar üçün səciyyəvidir. A. yeni, yaxud dağıdılmış yaşayış yerlərində, yüksək dağlarda, çöllərdə, savanna və səhralarda bitən əksər növlərdə yayılmışdır. Yer səthində küləklə diyirlənən diasporaların forması sürüşkən, sıxlığı və çəkisi az olur.

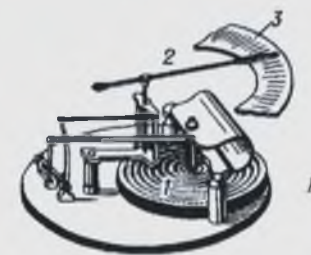
ANEMOQRAF – bax *Anemometr*.

ANEMOMETR (*anemo...* + ... *metr*) – küləyin və qaz axınlarının sürətini ölçən cihaz. Küləyin sürəti fırlanıcı dövrələr sayı ilə (Fuss A.-i), manometrik (Pito borusu) və termoelektrik üsulla ölçülür. Əl A.-indən, anemografdan və anemorumbometrdən daha cox istifadə edilir. *Anemograf* küləyin sürətini fasiləsiz qeyd etmək, *anemorumbometr* isə küləyin istiqamətini təyin etmək üçündür. A.-in əsas növləri qanadlı, fincanlı və manometrik A.-dir. Qanadlı A. ventilyasiya sisteminin boru və kanallarında havanın istiqamətlənmiş axın sürətini; fincanlı A. küləyin orta (müəyyən zaman intervalında) sürətini; manometrik A. küləyin ani sürətini təyin etmək üçündür. Külək sürətinin təhlükəli təsirini və ani şiddətinin davam etmə müddətini müəyyənləşdirmək və bununla əlaqədar gözlənilən qəzaya qarşı uyğun qurğuları işə salmaq üçün siqnal qurğulu avtomatik A.-lərdən də istifadə edilir. Ölçmə xətası 0,05–0,1 *m/san*-dir (bax, həmçinin *Termoanemometr*).

ANEMONA – bax *Əsmə*.

ANEMORUMBOMETR – bax *Anemometr*.

ANEROİD (a... + yun. αήρος – su) – mayenin iştirakı olmadan işləyən, atmosfer təzyiqini tərkibindəki elastik qutunun deformasiya qiymətinə görə ölçən *barometr*. A.-in əsas hissəsi havası

Aneroid:
1 – metal qutu;
2 – əqrəb;
3 – şkala.

sorulub seyrəldilmiş metal qutudur. Atmosfer təzyiqi dəyişdikdə əsası büzməli (elastik) olan qutu genişlənir və ya sıxılır. Nəticədə ona yay vasitəsilə birləşdirilmiş əqrəb hərəkət edərək şkala üzərində təzyiqi göstərir. A. məişətdə, otaq temp-runda atmosfer təzyiqinin dəyişməsinə müşahidə etmək üçün, həmçinin məktəblərdə tədris vəsaiti kimi istifadə edilir. Ölçmə xətası 0,05–0,1 mlsan-dir.

ANESTETİKLƏR – bax *Anesteziya vasitələri*.

ANESTEZIOLOGIYA (*anesteziya* + ...*logiya*) – ağrısızlaşdırma problemlərini və orqanizmin həyati vacib funksiyalarının (tənəffüs, qan dövranı və s.) idarə olunmasını öyrənən klinik tibb sahəsi. A. xəstənin ağrısızlaşdırma və cərrahi əməliyyata hazırlanması, ağrısızlaşdırma üsulları, narkozun dinamikası, cərrahi əməliyyat və narkoz zamanı baş verən pozuntuların patoloji fiziologiyası və onların korreksiyası məsələlərini əhatə edir. Ağrısızlaşdırma məqsədilə analgetik maddələrlə beyinə (ümumi anesteziya), operasiya olunan sahənin sinir uclarına (yerli anesteziya) təsir göstərilir. A.-nın başlanğıc tarixi amerikalı diş həkimi U.Mortonun ilk efir narkozu verdiyi gün (16.10.1846) götürülür. Sonralar isə A.-nın inkişafında F.İ.İnozemtsev, N.İ.Piroqov, M.F. Kravkov, Q.Qriffit, F.D.Vudbric, A.V. Vişnevski, S.Qrey, M.A.Topçubaşov və b. mühüm rol oynamışlar. A.-nın inkişafı çox mürəkkəb operasiyaların – ürəyin, ağ ciyərin, böyrəklərin, qara ciyərin və digər orqanların transplantasiyası və s. yerinə yetirilməsinə şərait yaratmışdır. Hazırda huş və ağrı hissini aradan qaldırmasında narkoz üçün inhalyasiya və venadaxili maddələrdən istifadə olunur. Analgeziyaya nail olmaq üçün müxtəlif narkotik analgetiklər (fentanil, sufentanil, alfentanil), regional və mərkəzi seqmentar blokada ilə yerli anestetiklərdən istifadə olunur.

ANESTEZIYA (lat. anaesthesia, yun. ἀναesthesia – hissiyyatın olmaması), **ag rı s ız l a ş d ır m a**, **keyitmə** – dərinin, əzələlərin, daxili orqanların və ya hiss orqanlarının, hiss sinirlərinin zədələnməsi, eləcə də sinir impulslarının ötürülməsinə mane olan müxtəlif maddələrin hiss sinirlərinə və ya sinir mərkəzlərinə təsiri nəticəsində baş verir. Bəzən ağrı hissini anadangəlmə olmasına təsadüf edilir. A. bəzi psixozlarda və isteriya xəstəliyində də müşahidə oluna bilər. A. parsial, yəni ayrı-ayrı

növ hissiyyatın olmaması (ağrı hissini olmaması – *analgeziya*; temp-r hissini itməsi – *termanesteziya*; dad hissini itməsi – *anosmiya* və s.) və total ola bilər. Cərrahi əməliyyat aparmaq üçün keyidici maddələrdən (məs., novokain) istifadə etməklə süni surətdə yerli A. yaradılır. Bax həmçinin *Yerli A.*

ANESTEZIYA VASİTƏLƏRİ, **aneste t e t i k l ə r** – müxtəlif növ hissiyyatı, xüsusən ağrı süni surətdə aradan götürmək üçün istifadə olunan dərman preparatları. Anesteziologiyada yerli və ümumi anesteziya (narkoz) üçün A.v. ayırd edilir. 19 əsrin ortalarından efir, xloroform, azot 1-oksidi («şənləndirici qaz») kimi inhalyasiya ümumi anesteziya üsulları tətbiq olunmağa başlanmışdır. 1868 ildə azot 1-oksidi narkozu oksigenlə birlikdə verilmişdir. Göstərilən inhalyasiya anestetikləri 1950 illərin ortalarına qədər tətbiq edilmişdir. 1951 ildə Böyük Britaniyada sintez olunmuş flyuotan (qalotan, ftorotan) 1956 ildən inhalyasiya narkozu üçün istifadə olunmağa başlanmışdır. Sonrakı illərdə metoksiflyuran (pentran), enflyuran, izoflyuran, sevoflyuran, desflyuran, ksenon kimi yeni inhalyasiya anestetikləri sintez edilərək kliniki praktikada istifadə olunmuşdur. A.v.-nin inhalyasiya aktivliyinin miqdarca qiymətləndirilməsi üçün anestetikin MAK (minimal alveolyar konsentrasiya) göstəricisi istifadə olunur. Bir MAK – anestetikin ağ ciyər alveollarında minimal konsentrasiyasıdır və bu, 50% xəstədə standart qıcığa hərkə reaksiyanın qarşısını alan dozadır.

Inhalyasiya A.v. çox vaxt anesteziyanı saxlamaq üçün istifadə olunur; giriş narkoz üçün onlar, əsasən, uşaqlarda tətbiq edilir. Müasir anesteziologiyada iki qazəkili (azot 1-oksidi və ksenon) və beş maye [qalotan (ftorotan), izoflyuran (foran), enflyuran (etran), sevoflyuran (sevoran), desflyuran] halda inhalyasiya A.v.-ndən istifadə olunur. Siklopropan, trixloretilen (trilen), metoksiflyuran (pentran) və efir əksər ölkələrdə tətbiq olunmur. Müasir anesteziologiyada ümumi inhalyasiya anesteziyasının müxtəlif üsulları anesteziyaların 75%-ə qədərini təşkil edir.

Qeyri-inhalyasiya ümumi anesteziya vasitələri qısa müddətli cərrahi əməliyyatlar və diaqnostik manipulyasiyalar (endoskopik müayinə) zamanı, habelə giriş narkozu üçün, habelə ümumi anesteziyanı saxlamaq məqsədilə istifadə olunur. Onlardan bəzisi digər A.v. ilə

birlikdə əsas narkoz üçün tətbiq edilir. Qeyri-inhalyasiya ümumi A.v.-nə propofol, diprivan, rekofol, natrium-tiopental, heksenal, ketamin, etomidat (hipnomidat, radenarkon) aiddir.

Yerli anesteziyada A.v.-ndən müxtəlif cərrahi əməliyyatlar, ağrılı diaqnostik manipulyasiyalar zamanı ağrı və b. hissiyyatları aradan qaldırmaq məqsədilə, habelə aritmiyanın müalicəsi üçün istifadə edilir. Yerli anestetiklərin əsas nümayəndələrinə novokain, prokain, tetrakain, dikain, lidokain, leokain, ksilokain, emla, markain, anekain, trimekain, bumekain, piromekain, artikain, ultrakain, sitokartin, ropivakain aiddir.

Əd.: Пол Бараш, Брюс Кулен, Роберт Стэлтинг. Клиническая анестезиология. Перевод с англ. под ред. В.Я.Родионова, М., 2006.

ANETO (Pico de Aneto) – İspaniya ərazisində Pireney d-rının ən yüksək zirvəsi. Hünd. 3404 m. Maladetta dağ massivindədir. Qranitlərdən təşkil olunmuşdur. Kiçik buzlaqlar və daimi qar talaları var. Qədim buzlaq izlərinə (troq, kar və s.) rast gəlinir. Yamaqları aşağılarda fıstıq, şabalıd, palıd meşələri, 2300–2400 m-ədək kolluqlar, şam və ağ şam ağaclarından ibarət cəngəlliklər, daha yuxarıları subalp və Alp çəmənliyidir.

ANETOL, 4-CH₃OC₆H₄CH=CHCH₃ – efir yağlarının tərkibində olan təbii üzvi birləşmə; *trans*-A. cirə iyli, şirin dadı olan mayedir. Suda pis, etanolda, efiyə yaxşı həll olur; *sis*-A. pis iyli, yandırıcı dadı olan toksiki mayedir. A.-u cirə və rəzyana yağlarından ayırmaq, sulfatlaşdırılmış skipidarın yüksək temp-rlu fraksiyasının emalından və anizoldan propion anhidridi və ya propion aldehidini sintez edilir. *trans*-A. yeyinti essensiyalarının istehsalında, kosmetikada ətirli maddə, cirə aldehidinin sintezində isə xammal kimi istifadə olunur.

ANEUPLOİDİYA (an – inkar şəkilçisi + yun. εὖ – yaxşı, tamamilə + πλόοςος – dəfələrlə + εἶδος – növ) – orqanizmin hüceyrələrində ayrı-ayrı xromosomların sayının artması və ya azalması. Xromosom dəstində iki homoloji xromosomdan birinin itməsi monosomiya, homoloji cüt əlavə xromosomun qoşulması trisomiya, hər iki homoloji xromosomun itməsi nullisomiya adlanır. A.-da xromosomların sayı, əsas xromosom sayına görə *avto* və ya *alloploidiyada* olduğu kimi dəfələrlə artmış (bax *Polidiploidiya*). A. bitkilərin genetikası və

seleksiyasında genlərin xromosomlarda lokalizasiyasını müəyyənləşdirməkdə, xromosom və genlərin yerdəyişmə və ya əvəz olunmasında istifadə edilir. A.-nın yaranma səbəbi mitoz və ya meyoza proseslərinin gedişinin pozulmasıdır. A. həyat qabiliyyətini aşağı salır, bəzən ölümlə nəticələnir. Bir sıra irsi xəstəliklərin (məs., Daun sindromunun) əsası təşkil edir.

ANEVRİZM (lat. aneurysma, yun. ἀνευρίσμα – genəlmə) – qan damarının məhdud genəlməsi, divarının qabarması. A. daha çox iri arteriyalarda və nadir hallarda vena damarlarında olur. A.-in həqiqi və yalançı formaları var. Həqiqi A. zamanı arteriya divarının bütün təbəqələri qabarıq. **Yalançı A.** (travmatik A.), adətən, qan damarının zədələnməsi hallarında əmələ gəlir və damar divarının təbəqələri arasında yerləşir. Formasına görə diffuz (dəqiq sərhədi olmayan – silindrik, işəkili) və kisəşəkili A. ayırd edilir. Ürək A.-i xüsusi əhəmiyyət daşıyır və çox vaxt miokard infarktı keçirdikdən sonra yaranır, bəzən də anadangəlmə, infeksiya və travmatik mənşəli olur. **Müalicəsi:** cərrahi əməliyyat: aorta və iri damarların A.-ində protezoqoyma.

ANFELTIYA, **anfelsiya** (Ahnfeltia) – qırmızı yosunlar cinsi. Tallomu bərk qırgırdaqvari, saxələnen, çimli-kolludur. Çoxillik yosundur. Uz. 20 sm-ədək olur. Torpağa yapışan və yapışmayan yığıntı əmələ gətirir. Yapışmayan formalar üçün vegetativ çoxalma səciyyəvidir. A. növləri sublitoral zonada 30 m-ədək dərinlikdə, bəzən də litoral zonada yaşayır; əsasən boreal və Arktika dənizlərində yayılmışdır. A.-dan yüksək keyfiyyətli *aqar* alınır. Bəzi ölkələrdə becərilir.

ANFİLADA (fr. enfilade) – qapıları düz xətt üzrə olan iç-içə otaqlar sırası. A.-ya

ən çox barokko, klassisizm üslublu saraylarda, habelə 19–20 əsrlərdə inşa edilmiş muzey binalarında təsadüf edilir. Memarlıq ansamblı sistemi əmələ gətirən bir neçə geniş meydan sırasına da A. deyilir.

ANGELLƏR (yun. ἄγγελος) – Bizansda imperator sülaləsi [1185–1204]. Banisi Konstantin Angel olmuşdur. İmtiyazların paylanması və vergilərin artırılması siyasətini aparırdılar. A.-in dövründə dövlət sürətlə tənəzzülə uğramışdır. 1204 ildə 4-cü səlib yürüşü zamanı Konstantinopol zəbt olunmuş və sülalə devrilmişdir.

A. sülaləsinin nümayəndələri: II İsaak [1185–95], III Aleksey [1195 – 1203], II İsaak (ikinci dəfə) və onun oğlu IV Aleksey [1203–04].

ANGİLYA, Anquilla (Anguilla) – Böyük Britaniyanın Karib dənizində mülkü. Kiçik Antil adaları arxipelaqının şm. qurtaracağında, Küləktutan adalar qrupunda yerləşən Angilya a.-nı (sah. 91 km²) və əhalisi olmayan kiçik adalar qrupunu (Skrab, Doq, Sombrero, Prikli-Pir-Keys, Sil və s.) əhatə edir. İnz. m. Valli ş.-dir. Əh. 12,7 min (2003). A. ərazisinin ümumi sah. 102 km² (bəzi mənbələrdə 96 km²). Rəsmi dili ingilis dili, pul vahidi şərq Karib dollarıdır.

Əhəngdaşılardan təşkil olunmuş adalar mərcan rifləri ilə əhatələnmişdir. A.a.-nın xırda təpəlikli səthi nisbətən hamarlıdır, ən yüksək nöqtəsi 65 m-dir (Krokus-Hill d.). İqlimi tropik passatdır. Havanın orta aylıq temp-ru 18–24°C, illik yağıntının miqdarı 700–1200 mm-dir. Yağış suyundan içmək üçün istifadə olunur. Bitkisi seyrək, törəmə savanna tipli alçaq kolluqlardır. Sahil zonasında hindqozu palması və üzüm yetişdirilir. Çoxsaylı şor göllərdə 80 növdən çox su quşları var.

Angilya adasının sahilləri.

İqtisadiyyatının əsası (ÜDM-un 78%-i) xarici turistlərə xidmət sahəsi təşkil edir. Duz hasil olunur, balıq ovlanır, tərəvəz becərilir; qoyun, keçi, donuz saxlanılır. D.y.-ları yoxdur. Avtomobil yollarının uz. 105 km-dir. Dəniz portu (Blouinq-Poynt) və Vallidə kiçik beynəlxalq aeroport (Uollbleyk) var.

ANGİNA (lat. angina – sıxılma, boğma, boğulma), **boğaz gəlmə** – badamcıqların iltihabı. Geniş yayılmış kəskin yoluxucu-allergik xəstəlik. Törədici: streptokokk, stafilokokk və s. Uşaqlar və gənclərdə xüsusilə tez-tez baş verir. Orqanizmin soyuqlamasa, badamcıqların xroniki iltihabı (tonzillit), və s. A.-nın başlanmasına şərait yaradır. Ən yüngül forması **kataral A.**-dir. Bu zaman badamcıqlar bir qədər şişir; əsnəyin selik örtüyü qızarıq, boğaz quruyur, udqunduda ağrı olur. Yaşlı adamlarda temp-r çox artmış, uşaqlarda isə 39–40°C-yə qədər yüksəlir. Xəstəlik 3–5 gün çəkir. **Lakunar A.** zamanı temp-r tez artır, xəstə özünü əzgin hiss edir, boğazı və başı ağrıyır. Badamcıq çuxurları (lakunalar) irinlə dolur. **Folikulyar A.**, adətən, qəfil titrəmə ilə başlayır, temp-r 39–40°C-yə qalxır, boğazda kəskin ağrı olur. Xəstənin əla-ayağı, beli və başı ağrıyır, özünü əzgin hiss edir. Qızarmış və şişmiş badamcıqlarda çoxlu sarı nöqtə (irin) əmələ gəlir. İnfeksiya ağır olduqda **Afleqmonoz A.**-ya keçir. Bu zaman temp-r 38–39°C-yə qalxır, titrəmə başlayır, boğaz ağrısı artır, udqunda daha da güclənir, xəstə ağırdan ağzını açmağa qorxur və s. A. oynaq, böyrək və ürək xəstəliyinə səbəb ola bilər. **Müalicəsi:** yataq rejimi, boğaza isidici (gündə 6 dəfəyə qədər) kompres qoymaq; dezinfeksiya məhlulları (2%-li borat turşusu, xörək duzu, kaliumpermanqanat) ilə qarqara etmək; sulfanilamid preparatları, ağır hallarda antibiotiklər. Xəstənin qab-qasığı ayrıca saxlanılmalıdır. **Profilaktikası:** orqanizmi möhkəmləndirmək, udlaq və ağız xəstəliklərini (xroniki tonzillit, xəstə diş) vaxtında müalicə etdirmək. A. həm də bəzi ümumi yoluxucu xəstəliklərin (skarlatina, difteriya), habelə leykoz qan xəstəliyinin simptomlarından biri ola bilər. Ona görə də A.-nın ilk əlamətləri baş verən kimi həkimə müraciət etmək vacibdir.

ANGİO ... (yeni latın. angio – damar) – insan, heyvan və bitkilərin damar sistemə aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin

asıdır. A.g.p.-in intervalları sınaq partlayışları və ya hesablama düsturları əsasında təyin edilir. A.g.p. ani gəcəçilən elektrodetonator və ya detonasiya qaytanının pirotexniki gecikdiricisi ilə icra edilir. Qaz və toz partlayışı təhlükəsi olan şaxtalarda şpurlar arasında ləngimə intervalı elə seçilir ki, quyudibi zonada metan və kömür tozunun miqdarı partlayış təhlükəsi həddinə çatmasın. Mədən müəssisələrində A.g.p.-in tətbiqi karyerlərdə quyu atımlarının çoxsıralı partlayışlarını həyata keçirməyə, süxur qopmalarının intensivliyi yüksəlkən kütləvi partlayışların həcmi artırmağa, ətraf qurğulara seysmik təsiri azaltmağa imkan verir. A.l.p. həmçinin qazıma, yükləmə və nəqləmə avadanlıqlarının texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa, qaz və ya tozun partlama ehtimalı olan şaxtalarda təhlükəsiz partlayış işlərini yerinə yetirməyə, hazırlıq qazmalarının qazılma tempini yüksəltməyə şərait yaradır.

ANİ HƏRƏKƏT – zərbə prosesində baş verən yerdəyişmə. Ani yerdəyişmə

$$\Delta \vec{r} = (\vec{V} + \frac{\vec{S}_{or}}{m}) \tau$$

düsturu ilə hesablanır; burada $\Delta \vec{r}$ – ani yerdəyişmə vektoru, $\vec{V}$ – sürət, $\vec{S}_{or}$ – orta impuls, m – kütlə, τ – isə zərbə müddətidir. Zərbə müddəti çox kiçik və A.h. sifra çox yaxın olduğu üçün toqquşan cismlərin nöqtələrinin yerdəyişməsi nəzərə alınmaya bilər.

ANİ İMPULS – zərbə prosesində *ani* qüvvənin zərbə müddətindəki impulsu. Bu zaman ani qüvvə qısa an ərzində sifrla çox böyük qiymət arasında dəyişib yenidən sifra qayıtdığı üçün mexaniki təsirin qiymətləndirilməsində ani qüvvədən yox, sonlu kəmiyyət olan A.i.-dan (S) istifadə edilir:

$$\vec{S} = \int_0^{\tau} \vec{F} dt = m(\vec{U} - \vec{V}) ;$$

$\vec{U}$ və $\vec{V}$ – zərbədən sonrakı və əvvəlki sürətlərdir. Ani qüvvənin τ müddətindəki işi A.i.-dan istifadə etməklə hesablanır. A.i. toqquşan cismlərin kütləsi və sürətlərindən, həmçinin elastiki xüsusiyyətlərindən asılıdır.

ANİ QÜVVƏ – iki cismin kiçik zaman anında (τ) baş verən zərbəsi nəticəsində alınan qüvvə. A.q. (yaxud zərbə qüvvəsi) hədsiz böyük olur. Məs., 15 m hünd.-dən (h) kütləsi (m) 2 kq olan cismin tərpnəməz səthə düşüb ondan ayrılmadığı halda $\tau = 2 \cdot 10^{-4}$ san ərzində

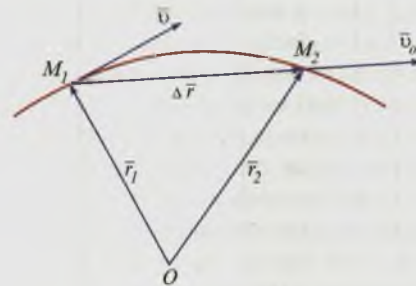
alınan A.q.-nin orta qiyməti

$$F_{or} = m v / \tau = m \sqrt{2gh} / \tau = \sqrt{2 \cdot 9,8 \cdot 15 \cdot 10^4} = 171400 N$$

(burada v – cismin sürəti, g – ağırlıq qüvvəsinin təcildir) olur.

ANİ LİKVIDLİK ƏMSALI – bankın etibarlılıq meyarı; bankın aktivlərinin likvidliyinin onun tələb olunanadək öhdəliklərinə nisbətində bərabər kəmiyyət.

ANİ SÜRƏT – nöqtənin (cismin) baxılan andaki sürəti. Məs., nöqtənin müəyyən əyri (trayektoriya) üzrə (şək.)

hərəkətində t_1 zaman anındakı M_1 vəziyyəti $\vec{r}_1$ radius-vektorla, t_2 zaman anındakı M_2 vəziyyəti $\vec{r}_2$ radius-vektorla müəyyən olunur. $\Delta t = t_2 - t_1$ zaman kəsiyində radius-vektorun aldığı artım $\Delta \vec{r} = \vec{r}_2 - \vec{r}_1$ olar. Radius-vektorun $\Delta \vec{r}$ artımının Δt zaman kəsiyinə nisbəti orta sürət $\vec{v}_{or} = \frac{\Delta \vec{r}}{\Delta t}$ adlanır. Δt -ni sifra yaxınlaşdırdıqda $\Delta \vec{r}$ də sifra yaxınlaşır və M_1 və M_2 nöqtələri təxminən bir-birinin üzərinə düşür. Bu halda $\vec{v}_{or}$ əyriyə toxunan boyunca yönəlir və baxılan andaki sürət adlanır. Yəni $\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \vec{v}_{or} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \vec{r}}{\Delta t}$ və ya $\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt}$ olur. Burada $\vec{v}$ – baxılan andaki sürət, yəni A.s. $\frac{d\vec{r}}{dt}$ – isə $\vec{r}$ radius-vektorun t zamana görə birinci tərtib törəməsidir. Maddi nöqtənin A.s. ($\vec{v}$) radius-vektorun ($\vec{r}$) zamana görə birinci tərtib törəməsinə bərabər olur və hər an trayektoriyaya toxunan üzrə hərəkət istiqamətində yönəlir.

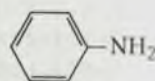
ANİAKÇAK (Aniakchak) – ABŞ-da milli abidə və qoruq. Alyaska ştatı ərazisində, Alyaska y-a-nın c. sahilindədir. Sah. 244 min ha. 1978 ildə yaradılmışdır. 1931 ildə vulkan püskürməsi nəticəsində yaranmış nəhəng kalderi (kraterin diametri 10 km) əhatə edir.

ANİAŞTANIYA – e.ə. 8 əsrdə Aşşur mixi yazılarında *Mannada* Uşkaya (indiki Uski) və Tarmakisa (indiki Təbriz) qalaları arasında məskən.

Əd.: Q a ş q a y S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ANİENE – İtaliyanın mərkəzi hissəsində çay. Uz. 108 km. Roma ş.-ndən c.-ş.-də Simbruini d-ından başlanır, şm.-q., daha sonra c.-q. istiqamətdə axaraq Romadan şm.-da Tibr çayı ilə qovuşur. **ANİLİDLƏR**, anilin və ya digər aromatik aminlər və karbon turşularının törəmələri, üzvi birləşmələr. Ümumi formulu $C_6H_5N(R')COR''$, R' və R'' – hidrogen və ya üzvi radikaldir, məs., asetanilid – $C_6H_5NHCOCH_3$; efir və etanollda həll olan rəngsiz kristallik maddələrdir. A. mineral turşu və qələvilərlə ilkin aromatik amin və karbon turşularına qədər hidrolizə uğrayır. A.-in bu xassəsindən aminlərin və karbon turşularının identifikasiyasında, həmçinin kimyəvi reaksiyalarda amin qrupunun müvəqqəti müdafiəsində istifadə olunur. A. aromatik aminlərin karbon turşularının anhidridləri və ya halogen-anhidridləri ilə qarşılıqlı təsirdən alınır. A. dərman vasitələrinin (məs., sulfamid preparatları), herbisidlərin, boyaq maddələrinin, plastifikatorların və s. istehsalında tətbiq edilir.

ANİLİN (ərəb. النيل ən-Nil – indiqo) – ən sadə aromatik amin:

A. ilk dəfə 1826 ildə indiqodan alınmışdır. A. pis iyli, işıqda və havada qaralan, rəngsiz özlü mayedir, t_{qay} 184,4°C. Suda pis həll olur, spirt, efir, aseton, benzol və xloroformda həll olur. Alifatik aminlərə nisbətən zəif əsasi xassəyə malikdir. Elektrophil reagentlərin A.-ə təsirindən orto- və para- vəziyyətlərdəki hidrogen atomları asanlıqla əvəz olunur. Mineral turşularla duzlar, məs., $C_6H_5NH_3Cl$, $NaNO_2$ ilə turş mühitdə azoboyaq maddələrinin sintezində istifadə olunan diazonium duzları əmələ gətirir. A. azot atomu üzrə alkenlərlə, alkilxloridlərlə, həmçinin hidrogenin iştirakı ilə aldehid və ketonlarla N-alkilanilinlər və N,N-dialkilanilinlər əmələ gətirməklə alkiləşir. Sənayedə A.-in katalizatorun iştirakı ilə spirtlərlə qarşılıqlı təsirdən boyaq maddələrinin və partlayıcı maddələrin istehsalında aralıq məhsullar olan N-alkil anilinlər

və N,N-dialkilanilinlər, məs., N,N-dimetilanilin ($(CH_3)_2NC_6H_5$) alınır. A.-in asilləşməsindən *anilidlər* əmələ gəlir. A. buxarını Al_2O_3 üzərindən keçirdikdə, həmçinin xlorid turşusu iştirakı ilə qızdırdıqda üzvi sintezdə geniş istifadə olunan difenilamin ($C_6H_5)_2NH$ əmələ gəlir. A., əsasən, nitrobenzolun qaz və ya maye fazada hidrogenlə katalitik reduksiyasından alınır (həmçinin bax *Zinin reaksiyası*). A.-dən, əsasən, boyaq maddələrinin alınmasında, həmçinin vulkanlaşmanın sürətləndiricilərinin, poliuretanların, partlayıcı maddələrin, dərmanların və pestisidlərin istehsalında istifadə olunur. A. toksikdir.

ANİLİN QARASI – bax *Diazin boyaq maddələri*.

ANİMAL (lat. animal – heyvan), biologiyada – 1) heyvan, heyvana aidlik 2) A. qütbü – heyvan yumurtasında mayalanmadan əvvəl nüvəsinin olduğu sahə.

ANİMALİSTİK JANR (lat. animal – heyvan) – heyvanlar aləmini təsvir edən incəsənət növü. Janr kimi Çində yaranmışdır (8 əsr). Heyvanın təsvirində onun vərdişləri və yaşadığı mühit animalist rəssamın diqqət mərkəzində olur. İbtidai incəsənət nümunələrindəki heyvan və quş təsvirləri rəssam-ovçuların yüksək müşahidəçilik qabiliyyətini göstərir. “Heyvani üslub”da, o cümlədən skif mədəniyyəti abidələrindəki stilizə edilmiş heyvan fiqurları çox həyatidir; belə nümunələrə Qədim Şərqi Afrika, Okeaniya, qədim Amerika və bir çox dünya xalqlarının incəsənətində – qədim vazalar üzərində, antik heykəltəraşlıqda, mo-

Göy at. Frans Mark. 1911.

Maral köpək sürüsünün əhatəsində. Paul de Vos. Taqr. 16 əsr.

zaikalarda təsadüf edilir. Qobustan qayaları (bax *Qobustan qaya təsvirləri*) üzərində də heyvan (gur, öküz, at və s.) təsvirləri var. Antik dövr, orta əsrlər, həmçinin İtibah dövrü incəsənətində bu janrdə əsərlər yaradılmışdır. 16 əsrdən müstəqil janra çevrilmiş A.j. 17 əsrdə Flandriya (F. Sneyders, Y. Feyt) və Niderlandda (P. Potter, M. de Xondakuter), 18 əsrdə Fransada (J. B. Udri), 19 əsrdə isə Almaniyada (A. Qaul), Rusiyada (P.K. Klodt və Y. Lansere), ABŞ (C. Odubon) və b. ölkələrdə daha da inkişaf etdirilmişdir. Orta əsr Azərbaycan rəssamları da bir çox heyvan təsvirinə (at, ceyran, pələng, əjdaha, quş və s.) müraciət etmişlər (*Mir Məsəvir* – “Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti”, *Ağamirək İsfahani* – “Məcnun vəhşi heyvanlar arasında”, *Sultan Məhəmməd* – “Bəhrəm-Gur ovida” və s.). Azərb. sənətkarlarından M. Mirqasimov, Q. Xalqov, Ə. Kazimov və b. A.j.-da əsərlər yaratmışlar. 20 əsrdə bu janrın inkişafında P. Pikasso, S. Dali və F. Markın böyük rolu olmuşdur.

ANİMALİZM – bax *Zoolatriya*.

ANİMALKULİSTLƏR – erkək cinsiyət hüceyrəsində formalaşmış rüşeymin spermatozoidə əvvəlcədən mikroskopik şəkildə mövcud olduğunu səhvən fərz edən 17–18 əsr bioloqları. Onların fikrincə, rüşeymin inkişafı orqanların ölçülərinin böyüməsindən və konsistensiyasının dəyişməsindən ibarətdir. A. yumurtanı spermatozoidin qida mənbəyi hesab edirdilər. Bax həmçinin *Ovistlər*.

ANİMALKULİZM (lat. animalculum – kiçik heyvan) – bax *Preformizm*.

ANİMƏSİYƏ – bax *Kompyuter animasiyası*.

ANİMƏSİYƏ KİNOSU, animasiya (lat. animatio – canlandırmaq) – sintetik

audiovizual sənət; əsasını rəssam tərəfindən yaradılmış yastı görünüşlü və həcmi təsvirlərin, yaxud kadr sırası ilə kinolentə, yaxud videolentə çəkilmiş real obyektlərin canlandırılması illüziyası təşkil edir. A.k.-nin başqa adı cizgi filmidir (multiplikasiya; lat. multiplikatio – çoxaltma, artırma). A.k.-nin müstəqil sənət növü kimi meydana gəlməsi və inkişafı Avropada işlənib hazırlanmış (Lümyer qardaşlarının kinokameranı icad etməsindən çox əvvəl), hərəkətin illüziyasını yaradan texnologiyalarla sıx bağlı idi. 19 əsrdə ən mükəmməl aparat E. Reynonun praksinoskopu sayılırdı (Fransada 1877 ildə patentləndirilmişdi, 1892 ildə rəngli təsvir və musiqili tərtibat ilə açıq seanslar keçirilirdi). A.k.-nin banilər (Avropada E. Kol, V. Berqdal, L. Rayniger, ABŞ-da S. Blekton, U. Makkey, M. və D. Fleyçerlər) komiklərin, kinematografyanın, komediya və musiqili teatr elementlərini sintezləndirərək, yeni sənətin plastik xüsusiyyətlərini inkişaf etdirdilər. 1911 ildə həcmi animasiyanı yaratmış rusiyalı operator və rej. V.A. Stareviç kukla personajlarının canlandırılmasında forma və plastikanın təbiiyyətinə nail oldu. Dünya A.k.-nin inkişafına Amerika rəssamı və rejissoru U. Disney böyük təsir göstərmişdir. Cizgi filmlərinin ən populyar personajları ilə (Mikki-Maus, Donald-Dak və b.) o, qüdrətli multiplikasiya sənayesini yaratdı və 1930-cu illərdə klassik A.k.-nin estetik və ideoloji qanunlarını müəyyən etdi. Əsası 1936 ildə qoyulmuş və 60-cı illərdə dünyada məşhurlaşan “Soyuzmultfilm” SSRİ-də A.k. çəkən ilk və ən böyük studiya idi. L.A. Amalrik, L.K. Atamanov, V.S. və Z.S. Brumberqlər, A.L. Pluşko, V.Q. Suteev və b. rus A.k.-nin klassik üslubunu yaratmışlar. İkinci Dünya mü-

haribəsindən sonra Avropanın bir çox ölkələrində A.k.-nun milli məktəbləri yaranmağa başladı. 1940-80 illərin ən görkəmli rej.-ları: C. Halas, C. Danning (B. Britaniya), Y. Trnka, K. Zeman (Çexoslovakiya), V. Mimitsa, D. Vukotić (Yuqoslaviya), B. Bossetto (İtaliya), R. Serve (Belçika), P. Drissen (Niderland), Z. Rıbcinski, Y. Lenits (Polşa), F. Bak, K. Lif (Kanada), P. Lalu (Fransa), K. Kavamoto (Yaponiya), F.S. Xitruk, A.Y. Xrjanovski (Rusiya) və b. idi. Yeni rej. nəslinin yetişməsi, ekran sənətinin texniki cəhətdən modernləşməsi 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində A.k.-na ideologiya və estetik prinsip dəyişikliyi gətirdi, sənədliliyə, video-art, kompyuter dizaynı elementlərinə geniş yer verildi. A.k.-nun ən böyük beynəlxalq festivalları Ansi (Fransa), Ottava (Kanada), Eşpinyu (Portuqaliya), Zaqreb (Xorvatiya), Xirosima (Yaponiya), Seul (Cənubi Koreya) və Ştutqart (Almaniya) ş.-lərində keçirilir. “KROK” Beynəlxalq festivalı 1991–97 illərdə Ukraynada keçirilmiş, 1998 ildən isə hər il növbə ilə Ukrayna və Rusiyada keçirilir.

Azərbaycan-da ilk animasiya kinosu (“Çat”) 1933 ildə yaradılmışdır. Filmdə neft quyusunun istismarı zamanı istifadə olunan “Çat” amerikalı qurğusunun fəaliyyəti multiplikasiya üsulu ilə canlandırılmışdır. Azərbaycan xalq nağıllarının motivləri əsasında çəkilmiş “Abbasın bədbəxtliyi” (1935, rej. D. Dikaryov) adlı ilk sessiz animasiya filmi qorunub saxlanılmamışdır. Saxlanılmamış filmlərdən biri də yarımçıq qalmış “Dəniz səyyahı Sindbadın macəraları”dır (1941

–45). İlk Azərbaycan televiziya cizgi filmi “Danışan işıqlar”dır (1965, rej. və ssen. müəll. Rasim İsmayılov, operator. V. Behbudov, rəssam Rafis İsmayılov, bəstəkar R. Qasımova). 20 əsrin 2-ci yarısı və 21 əsrin əvvəllərində Azərbaycan-da bir sıra maraqlı cizgi filmləri çəkilmişdir: “Cırdan” (1969), “Aslan və iki öküz” (1970), “Ayı və sıçan” (1970), “Göyçək Fatma” (1970), “Fitnə” (1970), “Tülkü həccə gedir” (1971), “Şahzadə-qara qızıl” (1974), “Qız qalası əfsanəsi” (1978), “Zəka yatarsa” (1996), “Cavanşir” (2002), “Torpaq” (2002), “Mərhəmətin dadi” (2008).

ANİMİKİT – mineral; təbii gümüşün növü. Tərkibində 11%-ə qədər Sb-un bərk məhlulu olur. Kubik sinqoniyada kristallaşır. Xırda dənəli və gizli kristallik aqreqatlardan ibarətdir. Rəngi ağdır. Sərtliyi – 2–3, xüs. ç. – 9,45. Gümüş yataqlarında rast gəlinir.

ANİMİZM (lat. anima – ruh) – ruhun varlığına inancı bildirən termin. A.-ə görə, insanları, heyvanları, maddi aləmin digər cism və hadisələrini ruh idarə edir. İbtidai insan doğum, ölüm, bayılma, yuxu, xəstəlik və s. hadisələri bədəndəki ruhun fəaliyyəti ilə bağlayırdı. Axirət dünyasına, əcdada, təbiətə pərəstiş A.-in əsas ideyasıdır. İnsanın və heyvanın ruhu onun nəfəsində, qanında, bəzi orqanlarında (ürək, baş, qözlər), kölgəsində yerləşə bilərdi. Azərbaycan ərazisində ilk animistik təsəvvürlər e.ə. 5–4-cü minilliklərdə yaranmışdır. Qədim insanların inancına görə, pərvanəni öldürmək olmazdı, çünki pərvanə evə gəlmiş dedəbaba ruhu sayılırdı. A.-in bir çox ünsürlərinə xristian, islam və s. dinlərdə tə-

saduf edilir. «A.» terminini elmə ilk dəfə 18 əsrin əvvəllərində alman həkimi G. Ştal gətirmişdir. 19 əsrdə ingilis idealist filosofları, *təkamülçülük* nümayəndələri E. Taylor və H. Spenser A. nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişlər. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində yaranmış bir sıra nəzəriyyələrə görə, A.-dən əvvəl *magiya* (C. Frezer) olmuşdur. 20 əsrin ikinci yarısında A. semiotika mövqeyindən öyrənilmişdir.

ANİONİTLƏR – bax *İonitlər*.

ANİONLAR – bax *İonlar*.

ANİPEMZA – Erm.-in Ani r-nunda kənd. 1878 ildə kəndin azərbaycan. əh. qovulmuş və burada erm.-lər yerləşdirilmişdir. Sonralar kənd Temzaşen adlandırılmışdır. Digər adları Zağa və Qızqül-ləsidir. Anadolunun ş.-ində erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş Ani şəhər xarabalığının adındandır. Orxon-Yenisey mənbələrində Altayda Ani çay adının çəkilməsi toponimin türk mənşəli olduğunu göstərir.

ANİTTAS – qədim Qussarın hett çarı (e.ə. 19–18 əsrlər); çar Pithanasin oğlu. Nesas ş.-ni ələ keçirdikdən sonra hett dilini nesit dili adlandırmağa başladı. *Boğazköy* höyüyündə tapılmış xəncərin üzərində Akkad dilində A.-ın yazısı var. Bu yazı dövrümüzə gəlib çatan ən qədim hett mixi yazısı hesab olunur.

ANİVA – Oxot dənizində, Saxalin a.-nın c. sahilində körfəz. Krilyon və Tonino-Aniva y-a-rı arasında. Laperuz boğazı vasitəsilə Yapon dənizi ilə birləşir. Eni girişdə 104 km, uz. 90 km, dərinliyi 93 m-ə çatır. C.-q.-də Laperuz boğazı vasitəsilə Tatar boğazına çıxır. Balıq (qızıl balıq, siyənək, treska, kambala) və

krab ehtiyatı ilə zəngindir. Aniva və Korsakov ş.-ləri A.-nın sahilindədir. 1643 ildə holland dəniz səyyahı M. de Friz tərəfindən kəşf edilmişdir.

ANİZAKİDÓZ – insanda və heyvanlarda Anisakidae fəsiləsindən olan müxtəlif cins nematodların sürfə mərhələlərində törətdiyi helmint xəstəliyi. Avropada, Amerikada, Cənub-Şərqi Asiyada qeydə alınmışdır. Cinsi yetkinliyə çatmış sürfələr dəniz məməliləri, yırtıcı dəniz baliqları və baliqyeyən quşların bağırsağında parazitlik edir. Xərçəngkimilər, molyusklar və baliqlar suya düşmüş mayalanmış yumurtalardan çıxan sürfələrlə yoluxur. İnsan və heyvan yoluxmuş baliq və dəniz məhsullarını yedikdə A.-a tutulurlar. Sürfələr həzm sistemi orqanlarına girir, bəzən şiş əmələ gətirir. Əla mət l e r i: kəskin qarın ağrısı, sancılar, qusma, qızdırma, sepsis, bağırsağ tutulması. *Profilaktikasi*: baliq və dəniz məhsullarını vizual və laboratoriya üsulu ilə tədqiq etmək, onları 24 saat ərzində –20°C-də, 10 *dəq* ərzində isə –30°C-də dondurmaq.

ANİZİ MƏRTƏBƏSİ – Orta Triasın alt mərtəbəsi. 1895 ildə Dinar Alp d-rında Enis (lat. Anisus) çayı hövzəsində Avstriya geoloqları V. Vaagen və K. Diner ayırmışlar. Müxtəlif rəngli gil, mergel, əhəngdaşı və dolomitlərdən ibarətdir. Xarakterik faunası yastıqəməllilərdir: *Myophoripis cf. nuculaeformis* Zenk və s. A.m.-nin çöküntüləri Alp, Himalay d-rında, Şimali Amerikada, RF-nin şm.-ş.-ində, həmçinin Azərbaycan (Nax. MR) yayılmışdır.

ANİZOFİLLİYA (yun. άνισος – qeyri-bərabər və φύλλον – yarpaq) – üfüqi və köndələn zoğlar və ya zoğun düyünündə yerləşən yarpaqların forma, ölçü və quruluşca fərqlənməsi. Adətən, zoğun aşağı hissəsindəki yarpaqlara nisbətən yuxarı yarpaqlar kiçik olur. A. bəzi marnırlara, plaunlara, selaginellalara, çilpaq və örtülütoxumlulara xasdır. Ehtimala görə ağırlıq qüvvəsinin təsiri, birtərəfli işıqlanma və yaxud qida maddələrinin daxilolma intensivliyi A.-ya səbəb olur. *Heterofilliya* ilə müqayisə et.

ANİZOKORİYA (yun. άνισος – qeyri-bərabər + κόρη – göz bəbəyi) – göz bəbəklərinin diametrlərinin bərabər olmaması (0,25 mm-dən artıq); bəbəkləri daraldan və genəldən qüzhəli qişa əzələlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin pozulması nəticəsində baş verir. Bəbəklərin reaksiyası müxtəlif sinir sistemi hallarını və bəzi daxili orqan xəstəliklərini əks etdirir. A. göz

xəstəlikləri (qlaukoma, iridosiklit və s.), mərkəzi sinir sistemi zədələnmələri (neyrosifilis, beyin qan dövrünün pozulması, ensefalit, kəllə-beyin travmaları, epilepsiya və s.) zamanı, bəbəklərin parasimpatik və simpatik sinirlənməsinin pozulması nəticəsində (bəzi ağ ciyər, qaraciyər, böyrək və s. xəstəlikləri zamanı) reflektor təsir hesabına baş verir.

ANİZOQAMİYA – bax *Heteroqamiya*.

ANİZOTRÓP MATERİALLAR – xassələri (mexaniki, optik, maqnit və s.) müxtəlif istiqamətlər üzrə fərqli olan materiallar (bax *Anizotropluq*). Təbii və süni mənşəli olur. A.m.-a kristallik materiallar (o cümlədən maye kristallar), metal və ərintilər, lifli və təbəqəli kompozisiya materialları və s. aiddir. Materiallara anizotropluq xassəsi onların alınması zamanı və ya xüsusi texnoloji emal ilə verilir. A.m.-in tətbiqi material sərfini azaldır, məmulatın keyfiyyətini yaxşılaşdırır və işləmə müddətini artırır. A.m. texnikanın müxtəlif sahələrində cihaz və qurğuların, konstruksiya və maşın detallarının (məs., aviasiyada monokristal strukturlu istiyədavamlı nikel ərintilərdən qaz-turbin mühərrikləri üçün kürəklər, elektrotexnikada teksturalı poladdan transformator içlikləri, elektron cihazqayırmasında pyezoqeviricilər, elektrik-optik modulyatorlar, maye-kristal indikatorlar və s.) hazırlanmasında tətbiq edilir.

ANİZOTRÓP MÜHİT – müxtəlif istiqamətlərdə xassələri müxtəlif olan mühit. Mühitin *anizotropluğu* onu təşkil edən hissəciklərin qarşılıqlı təsirinə anizotropluğu və onların düzülüşü və paylanması ilə şərtlənir. Səlt mühitin anizotrop xassələri, adətən, onun lokal kiçik hissələri üçün araşdırılır və A.m.-də nöqtədən-nöqtəyə dəyişən tenzor kəmiyyətlərlə ifadə olunur. Hissəcikləri deformatsiyaya uğradan, yaxud onların vəziyyətini dəyişdirən xarici təsirlər də mühidə anizotropiya yarada bilər. Bir növ hadisələr üçün anizotrop olan mühit başqa növ hadisələr üçün özünü izotrop mühit kimi apara bilər. Məs., kristal şəklindəki xörək duzunun mexaniki xassələri anizotrop, onun optik və istilik xassələri isə izotropdur. A.m.-lərin təsnifatı onların quruluşlarının simmetriklilik formasına görə aparılır.

ANİZOTRÓPIYA (yun. άνισος – qeyri-bərabər + τρῶπος – istiqamət), s ü x u r l a r d a – süxur və mineralların fiziki xassələrinin (mexaniki, istilik, elektrik, maqnit, optik və s.) kəmiyyət göstəricilərinin

istiqamətdən asılı olaraq dəyişməsi. Təbəqələri və ya mineral dənələri müxtəlif fiziki xassəyə malik olan laylı və həmçinin qeyri-bərabər strukturlu süxurlarda müşahidə olunur. A. kristalların ən səciyyəvi xüsusiyyətidir və onların simmetriyası ilə əlaqədardır (simmetriya nə qədər aşağı olarsa A. bir o qədər kəskin təzahür edər). Eyni zamanda kristalların bütün fiziki xassələri anizotropluğa malik deyildir: məs., onların sıxlığı, xüsusi istilik tutumu istiqamətdən asılı deyil (daha doğrusu izotropdur). Kristalların A.-sı onların sərtliyi, elastikliyi, hissəciklərinin nizamlı yerləşməsi, qonşu hissəciklər arasında məsafənin və deməli əlaqə qüvvəsinin müxtəlif istiqamətlərdə fərqli olması, maye kristallarda isə asimmetriya və elecdə molekulların müəyyən istiqamətdə sənətlənməsi ilə əlaqədardır. Kristalların fiziki xassələrinin bir qismi istiqamətdən asılı ola, bəziləri isə olmaya bilər: məs., kubik sinqoniyada kristallarında elektrik keçiriciliyi, sındırma əmsalı və s. istiqamətdən asılı deyil, elastiklik, fotoelastiklik və s. isə istiqamətdən asılıdır. Süxur kütlələrinin A.-sı tektonik çatlarla ayrılmış struktur vahidlərin nizamlı yatması, laylılığı və ya nizamlı çatlılığı ilə müəyyən olunur. Geoloji törəmələrin müxtəlif A.-sı mövcuddur: struktur A. (süxurların elastik, elektrik, maqnit, termik, mexaniki və s. xassələrinin A.-sı); laylanma A.-sı (laylı süxurlarda elastikliklə əlaqədar yaranan A.); formasiyaların A.-sı; geosferlərin (litosfer, astenosfer, mantiya, nüvə) A.-sı. A. müxtəlif istiqamətlərdə müxtəlif sərtliyə (kianit, almaz), pleoxoroizmə (kordierit, biotit, turmalin), ayrılmaya (mikalar), ikiqat şüasındırma (İslandiya şpatı) və s. xassəyə malik bir sıra mineralların diaqnostik əlaməti rolunu oynayır. Mühitin fiziki xassələrinin A.-sı onun dinamikası, strukturu, tərkibi və gərginliyinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ANİZOTRÓPLUQ – maddənin fiziki xassələrinin (mexaniki, istilik, elektrik, maqnit, optik) istiqamətdən asılılığı. Maddənin fiziki xassələrinin bir qismi istiqamətdən asılı, digər qismi isə istiqamətdən asılı olmaya bilər. Məs., kubik kristallarda elektrik keçiriciliyi, şüanı sındırma əmsalı və s. bu kimi fiziki xassələr istiqamətdən asılı deyil, maqnit qavrayıcılığı, elektrik qavrayıcılığı, elektrikkeçirmə, istilikkeçirmə, istidən genişlənmə, pyezoelektrik və pyezomaqnit hadisələri, elastiklik, fotoelastiklik və s. xassələr isə istiqamətdən

“Basat və Təpəgöz” (solda) və “Güzgü” (sağda) animasiya filmlərindən səhnələr.

asıldır (bax *Anizotropiya*). Fiziki xassə ölçülə bilən kəmiyyətlər arasındakı asılıqla təyin olunur. Məs., sıxlıq kütlə ilə həcm arasındakı asılılıqdan tapılır, kütlə və həcm biricins mühtdə istiqamətdən asılı olmadığından, sıxlıq da istiqamətdən asılı olmur. Kristalların fiziki xassələrinin A.-u onların simmetriyası ilə sıx əlaqəlidir və simmetriya aşağı olduqca A. daha güclü olur. Maddənin A. xassələri riyazi olaraq vektor və tenzorlarla təsvir edilir. A. maddələrin fiziki xassələri AMEA-nın Fizika İnstitutunda geniş öyrənilir. Məs., GaSe, TeSe kimi laylı monokristallarda elektrik-keçirmə, istilikkeçirmə və optik xassələrində kəskin anizotrop olmaları müəyyən edilmişdir.

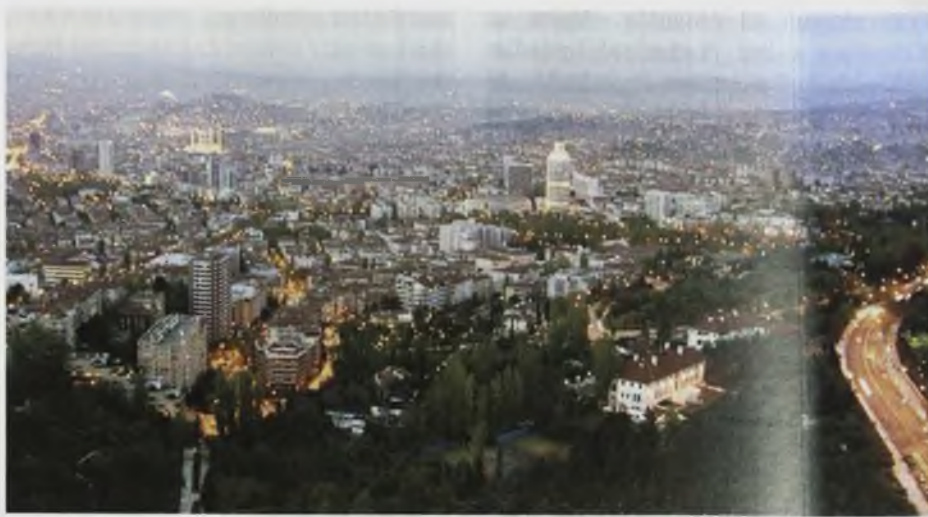
Əd.: Современная кристаллография. М., 1981; Г.1: Симметрия кристаллов. Физика и техника полупроводников. Сб. трудов. Б., 1991.

ANJÉ, *Angers* – Fransanın q.-ində şəhər. Men və Luara departamentinin inz. m. Əh. 158,6 min (2005). Anju tarixi vil.-nin əsas şəhəridir. Nəql. qovşağı, Men çayı sahilində gəmi dayanacağı var. Mədəniyyət və ticarət mərkəzidir. Maşınqayırma, metallurgiya, aviasiya, elektron, toxuculuq, yeyinti, ayaqqabı sənayesi müəssisələri, muzeylər, memarlıq abidələri (12–17 əsrlər), un-t var.

ANJERO-SUCENSK – RF-nin Kemerovo vil.-ndə şəhər (1931 ildən). Əh. 85,6 min (2004). D.y. st. (Anjerskaya). 1897 ildə salınmışdır. Kuzbasın iri kömür sənayesi mərkəzidir. Maşınqayırma, traktor mühərrikləri, dağ-mədən avadanlıqları, kimya-əzəçilik, şüşə, dəmir-beton məmulatları, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri, muzey var.

ANJÚ ADALARI – RF-nin ərazi sularında, Novosibirsk a-rı arxipelaqında adalar qrupu. Laptevlər və Şərqi Sibir dənizləri arasındadır. Kotelnı (təqr. 18 min km^2), Novaya Sibir (6,2 min km^2), Belkovski (500 km^2) və s. adalarından ibarətdir. Ümumi sah. təqr. 29 min km^2 -dir. Relyefində arktik tundra bitkiləri ilə örtülmüş akkumulyativ ovalıq-düzənliklər üstünlük təşkil edir. Hünd. 62 m-dən (Novaya Sibir a.) 361 m-ə (Kotelnı a.) qədərdir. Bəzi yerlərdə termokarst göllər, kiçik çaylar, sahillərində quş bazarları var. Qütb tədqiqatçısı P.F. Anjunun şərəfinə adlandırılmışdır.

ANJULAR (fr. Anjou) – İngiltərədə [1154–1399 (bax *Plantagenetlər*)], Cənubi İtaliyada [1268–1442], Siciliyada [1268–82], Macarıstanda [1308–87],

Ankara şəhərinin görünüşü.

Polşada [1370–82 və 1384–85] hakimiyyətə olmuş kral sülaləsi. Fransız qrafları A.-in nəslindəndir.

ANKARÁ – Türkiyənin mərkəzində il. Sah. 30,7 min km^2 . Əh. 4 mln. (2000). İnz. m. Ankara ş.-dir. Şimali Anadolunun Sakarya bölgəsində yerləşir. Sahəsinə görə Türkiyənin 3-cü, əhalisinin sayına görə isə 2-ci ildir. Qızılmaq və Sakarya çayları A. ərazisindən axır. Ərazisi dağlıq (ən yüksək nöqtəsi İşıqdağı, 2034 m) və ovalıqlardan ibarətdir (ən geniş ovalığı – Poladlı).

ANKARÁ – Türkiyənin paytaxtı, Ankara ilinin inz. m. Əh. 3,5 mln. (2004). Əhalinin sayına görə İstanbuldan sonra ölkənin ikinci böyük şəhəridir. Anadolu yaylasında, 891 m yüksəklikdə, Ankara və Çubuq çaylarının (Sakarya çayı hövzəsi) qovuşduğu yerdədir. İqlimi kontinentaldır. Orta temp-ı yanvarda $-0,7^{\circ}C$, iyulda $23,2^{\circ}C$ -dir. İllik yağıntı 340 mm. Avtomobil və d.y.-ləri qovşağı, aeroport (Esenboğa). A.-nin idarə orqanı şəhər əhalisinin 4 il müddətinə

Qızıl meydanı. Ankara.

seçdiyi bələdiyyə məclisidir. Onun sədrini Daxili İşlər Nazirliyi təyin, prezident təsdiq edir. Şəhərin hər r-nunun seçkili bələdiyyə məclisi var. A. ölkənin əsas iqtisadiyyat mərkəzlərindəndir. Burada maşınqayırma (traktor və digər k.t. texnikası, mühərriklər), dəzgah, metallurgiya və müdafiə sənayesi, inşaat materialları istehsalı başlıca sahələrdir (bütün müəssisələrin 40%-i). A.-da yeyinti, yüngül sənaye, kimya, ağac emalı, tikinti materialları müəssisələri vardır. Metal mebel, xalça, dəri məmulatları istehsalı ənənəvi sahələrdir. Diyircəkli yastıqlar və dizəllər, sürət qutusu, dializ üçün avadanlıqlar ölkədə yalnız A.-da istehsal edilir. A. Anadolunun ən qədim şəhərlərindən biridir. Arxeoloji qazıntı materialları şəhərin e.ə. 8–7 əsrlərdə frigiyalılar tərəfindən salındığını təsdiq edir. E.ə. 7 əsr Lidya çarlığının, e.ə. 6–4 əsrlərdə isə Əhəmənilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. E.ə. 331 ildə Makedoniyalı İsgəndər A.-ni ələ keçirmişdir. Selevkilər dövründə şəhər tənəzzülə

uğramışdır. E.ə. 189 ildən Romanın Qalatiya əyalətinin mərkəzi olduğu zaman Ankira adlanırdı. 395–1073 illərdə Bizansın hakimiyyəti altında olmuşdur. 1073 ildə səlcuqların əlinə keçdikdən sonra Engürü (fars. – üzüm) adı ilə tanınmışdır. 1101 ildə səlibçilər tərəfindən işğal olunmuş, 1127 ildə yenidən türklərin hakimiyyəti altına keçmişdir. 1354 ildə A. Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatıldı. A. yaxınlığında Teymur ilə osmanlı sultanı İldırım Bəyazid arasında *Ankara vuruşması* (1402) baş verdi. Osmanlı imperiyasında paşalıq, sancaq və vil. mərkəzi olmuşdur. 1919 ildə Türkiyə milli-azadlıq hərəkatının baş qərarqahı A.-da idi. 1920 il aprelin 23-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) ilk dəfə burada toplanmış və Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə milli hökuməti təşkil etmişdir. TBMM-in qərarına əsasən 1923 il oktyabrın 13-dən Türkiyə dövlətinin, 1923 il oktyabrın 29-dan isə Türkiyə Resp.-nin paytaxtıdır. A.-nın girintili-çıxıntılı dar küçələri olan qədim hissəsində Avqust və Roma məbədlərinin (e.ə. 2 əsr) qalıqları saxlanılmışdır. Freskalarla işlənmiş sər-dabə (4 əsr), Yulian sütunu (4 əsrin 2 yarısı), 12–15 əsrlərə aid Hacı Bayram, Əlaəddin, Əxi-Əlvən məscidləri, örtülü Böyük bazar (1446–71) A.-nın qiymətli memarlıq abidələrindəndir. 15–16 əsrlərə aid məscidlər ənənəvi türk üslubunda inşa edilmişdir. 1920 ildən sonra (əsasən, 50–60-cı illər) müasir planda salınmış şəhərdə Prezident sarayı (Çankaya köşkü), çoxmərtəbəli binalar, kotteclər, Atatürk mavzoleyi (1944–53) və s. tikilmişdir. Etnoqrafiya (1926), heykəltəraşlıq və boyakarlıq (1930) muzeyləri, Ankara Dövlət Konservatoriyası (1936), 5 un-t, Milli kitabxana (1946), Opera və Balet Teatrı (1949) və s. var.

ANKARÁ KEÇİSİ – qədim yunluq keçi cins. Vətəni Mərkəzi Türkiyənin çöl hissəsi, Anqara əyalətidir. Skeleti zərif, döşü ensiz, cidov hünd. 51–55 sm-dir. Erkək keçilərin diri çəkisi 50–55 kq, dişiləri isə 30–35 kq olur. Tam yetkinliyə 4–5 yaşında çatır. Az bala verir. Sütü azdır, əsas məhsulu uz. 18–22 sm olan 44–46 keyfiyyətli moxer (moger, anqora) yunudur. Möhkəm və elastikliyini çox parlaq, ipək kimidir. Erkəklərindən 4,0–5,0 kq, dişilərindən 3,0–4,0 kq yun qırılır. Təmiz yun qırımı 78–80%-dir. Moxerdən məxmər, xalça, trikotaj məmulatlarının hazırlanmasında istifadə edilir. A.k. Türkiyədə, ABŞ-da, Ar-

Ankara keçisi.

gentinada, Avstraliyada, CAR-da yetişdirilir. A.k.-nin qabayunlu cinslərlə cütləşdirilməsindən rus yunluq keçi cinsi alınmışdır.

ANKARÁ PIŞİYİ (türk anqorası) – yarımuzuntüklü pişiklər cinsi. Türkiyədə yetişdirilmişdir. Avropaya 16 əsrdə gəti-

Ankara pişiyi.

rilmişdir. Müxtəlif rəngdə olurlar. Yarasız və sakit heyvanlardır. Quyuğu yumşaqtüklü və uzundur. Qulaqları iri və ucları sivridir. Tükü zərif və tiftiksizdir. Başqa mənşəli Britaniya A.p.-ləri də vardır.

ANKARÁ UNİVERSİTETİ – Türkiyənin ən böyük dövlət ali məktəblərindən biri. A.u. 1946 ildə hüquq (1925), dil və tarix-coğrafiya (1935), fənn (1943), tibb (1945) fakültələrinin bazasında təsis edilmişdir. Hazırda 11 fakültəsi (k.t., tibb, ilahiyat, siyasi biliklər, əzəçilik, stomatologiya, fənn, baytarlıq və s.), 5 tədqiqat mərkəzi (türk inqilab tarixi, məhkəmə tibbi, sosial biliklər və s.), 6 yüksək məktəbi (ədliyyə, nəşriyyat və s.) və kitabxanası var.

ANKARÁ VURUŞMASI (1402) – iyulun 20-də Teymur ilə Osmanlı sultanı I Bəyazid arasında Ankara ş. yaxınlığındakı Çubuq adlanan yerdə olmuşdur. Teymur 1402 ilin iyulunda Sivas ş.-ni tutdu. Bəyazid geri çəkilib,

Teymurun əsas zərbə qüvvəsi olan süvarilər üçün əlverişsiz meşəli dağlarda vuruşa hazırlaşdı. Lakin Teymur Qızıl İrmaq çayının sol sahilini Bəyazidin ordusu arxasına keçib, Ankaranı mühasirəyə aldı. Sayca az olan Bəyazid ordusu əvvəlcə uğur qazansa da, axırda məğlub oldu. Bəyazid, oğulları Musa və Mustafa ilə birlikdə əsir alındı. Teymur Osmanlı ordusunun qalıqlarını təqib edərək Bursanı tutdu və Mərmərə dənizi sahilinə qədər irəlilədi. Bəyazidin A.v.-nda məğlubiyyəti Osmanlı imperiyasının mərkəzləşmə prosesini, türklərin Bizansı almasını, Mərkəzi və Qərbi Avropaya hücumunu ləngitdi.

ANKER (alm. Anker – lövbər) – 1) saatlarda hərəkət mexanizminin bir hissəsi (yellənən çəngəl); saat mexanizminin müntəzəm gedişini təmin edir. A. gediş tənzimləyicisi ilə (kəfki və ya tarazla) hərəkət çarxı arasında rabitə yaradır; gediş tənzimləyicisinin hər bir rəqsi hərəkəti zamanı A. hərəkət çarxını bir diş qədər döndərməklə çarx sisteminin bərabərsürətli (dəqiq) fırlanma hərəkətini təmin edir. 2) Stasionar qurğu və maşınların hissələrini, metalkəsən dəzgahların çatılarını və s. özlü bərkitmək üçün lövbərşəkili detal. Bünövrənin əsasına qoyulan anker tavaları, konstruksiyalar, kronşteynlər özlü, divara, tavana anker boltları vasitəsilə bərkidilir.

ANKERİT – karbonatlar qrupuna aid mineral. Avstriya mineraloqu M. Ankerin (1771–1843) şərəfinə adlandırılmışdır. Tərkibi dolomit kimi ikiqat duz tiplidir – $Ca(Fe^{2+}.Mg)(CO_3)_2$. Sinqoniyası triqonalıdır. Kristalları romboedrik, aqreqləri, əsasən, dənəlidir. Rəngi ağ, boz sarımtıl, qonurudur. Şüşə parıltısı var. Sərtliyi – 3,5–4, sıxlığı – 2930–3100 kq/m^3 . Maqnezium və dəmirlə zəngin süxurlara hidrotermal məhlulların təsirindən əmələ gəlir. Aşınma nəticəsində qonuru rəng aldığı üçün

Ankerit.

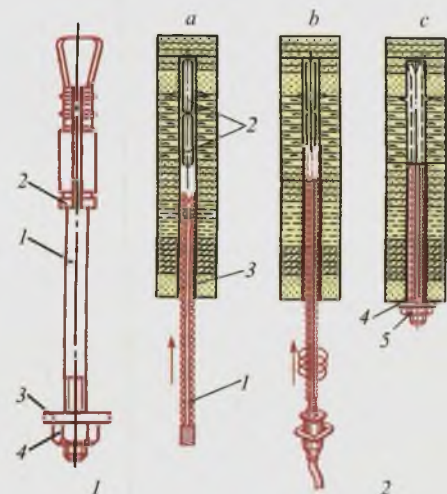

A.ə qonur şpat da deyilir. Kimya və tikinti sənayesində işlədilir.

ANKERLƏNMİŞ BƏND, ankerli bənd – bənd növü: belə bəndlərin dayanıqlığını təmin etmək üçün tikili qaya əsas anker-diş və ya metal ankerlər vasitəsilə möhkəm birləşdirilir.

ANKERVARI BƏRKİDİCİ – metal, dəmir-beton, bəzən də taxta mil, bolt, ştanq şəkilli mədən bərkidicisi; mədən süxurlarının dağılmasının qarşısını almaq üçün işlənir. İlk dəfə 1900 ildə Yuxarı Sileziyada kömür mədənlərinin bərkidilməsində taxta ankerlərdən istifadə edilmişdir. Birinci dünya müharibəsindən (1914–18) əvvəl Hollandiya, Almaniya, B.Britaniya və ABŞ-da ştreklərin bərkidilməsində polad ankerlər

Şəkil 1. Mexaniki qıfıllı ankerin sxemi: 1 – anker; 2 – yarımdufta; 3 – dayaq tava; 4 – dartıcı qayqa. Şəkil 2. Kimyəvi tərkibin köməyi ilə quyuda bərkidilən ankerin sxemi: a – milin (içliyin) quyuya yerləşdirilməsi; b – kimyəvi qarışığın quyuda qarışdırılması; c – dayaq tavası ilə bərkidilmiş anker; 1 – mil; 2 – kimyəvi bərkidicili ampulalar; 3 – sıxlaşdırıcı halqa; 4 – dayaq tavası; 5 – dartıcı qayqa.

tətbiq olunmuşdur. Faydalı qazıntı yataqlarının yeraltı işlənməsi zamanı mədən qazmalarının forma, eninə kəsilişi və istifadə müddətindən asılı olmayaraq, onları bərkitmək üçün A.b. ayrıca və ya çərçivəli bərkidicilərlə birgə işlənir. A.b. torpaq süxurlarının qabarmasının (köpməsinin) qarşısını almaq, kombaynla işləniləcək kömür və ya süxur massivini möhkəmləndirmək (polimer və taxta A.b.), həmçinin təmizləmə qazmalarında kömürün sıxılmasının qarşısını almaq, müxtəlif təyinatlı boruları asmaq və mədən-şaxta avadanlıqlarını bərkitmək üçün qurulur. Bərkidilmə iki üsulla aparılır: nöqtəvi bərkitmə üsulunda A.b.

şpurun və quyunun dibində mexaniki qıfıllarla möhkəmləndirilir; tam bərkidilmə zamanı isə A.b. sintetik qatran və sement (qum-sement) qarışığından ibarət kimyəvi tərkiblə, partlayış enerjisi vasitəsilə quyunun bütün uz.-u və ya uz.-un böyük hissəsi boyunca bərkidilir. Yeraltı nəql. və hidrotexniki tikintilərdə aparılan inşaat prosesində və bəzən də yeraltı qurğuların istismarı zamanı A.b. mədən süxurlarının stabilizasiyası üçün istifadə edilir. Möhkəm qaya süxurlarda, eləcə də, pozulmuş (dağılmış) yarımqaya süxurlarda (qazmanın konturu düz olduqda) A.b.-nin tətbiqi mümkündür. A.b.-də qıfıl qurğulu metal, dəmir-beton və şpurun bütün dərinliyi boyu bərkidilmiş polimer-beton ankerlər istifadə edilir. Ankerlərin uz. 3–4 m olur. Eninə kəsilişi böyük olan qazmalarda əvvəlcədən gərginləşdirilmiş dəmir-beton ankerlər (uz. 15 m-ədək) qurulur. Dəmir-beton və polimer-beton ankerlər yeraltı qazmanın daimi bərkidicilərinin tərkibinə daxil ola bilər. Ankerlər əsasən mədən qazmalarının tağ hissəsində qurulur.

ANKETİL-DÜPERRON, Abraham Yasent (fr. Anquetil-Duperron Abraham Hyacinthe, 7.12.1731, Paris – 17.1.1805, Paris) – fransız alimi, şərqşünas, Avropa alimləri arasında *Avestanın* ilk tərcüməçisi. Parisdə, Okserdə və Amerfortda ilahiyat təhsili almışdı. A.-D. Parisdə bir neçə Şərq dilini öyrənmişdi. 1755 ildə sanskrit və zənd dillərini öyrənmək məqsədilə hökumət tərəfindən Hindistana göndərilmişdi. 1755–61 illərdə A.-D. ölü dildə yazılmış Avestanın pars kahinləri tərəfindən (icmanın etirazına baxmayaraq) yeni pars ləhcəsində oxunmasına nail olmuşdu. A.-D. hətta Avestanın əlyazmalarını əldə edə bilmişdi. 1762 ildə Parisə qayıdan A.-D. Kral kitabxanasına Şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. 1771 ildə Avestanı şərhilərlə fransız dilində nəşr etmişdi. A.-D.-un tərcüməsi o dövrün bir çox alimləri tərəfindən qəbul olunmamış, bu mətnlərin orijinal olduğuna şübhə ilə yanaşanlar və Avesta mətnlərinin saxtalaşdırıldığını düşünənlər də olmuşdur. Yalnız A.-D.-un ölümündən bir qədər sonra onun işi layiqincə qiymətləndirildi. A.-D. digər Şərq dini mətnlərini də (məs., Upanişadları) fransız dilinə tərcümə etmişdir.

Əd.: Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Сочинения, т. IX, М., 1977.

ANKETLƏŞDİRMƏ – kütləvi sorğu metodlarından biri. A. zamanı respondentlərə (sorğulanarlara) sərbəst oxuyub suallara yazılı cavab vermək üçün anket (sual vərəqəsi, sorğu vərəqəsi) verilir. Ümumiyyətlə, sosial tədqiqat üsulu kimi A.-dən 19 əsrin 2 yarısından istifadə olunmağa başlanmışdır. Müasir dövrdə A. üsulundan bütün sosial və humanitar elmlərdə – antropologiya, demoqrafiya, tarix, politologiya, psixologiya, sosial psixologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat, etnoqrafiya və s. sahələrdə istifadə edilir. Hər bir elmin predmetinin özünəməxsusluğu A. metodunun ayrı-ayrı instrumental modifikasiyalarını meydana gətirir. A. respondentlərin sayına görə – fərdi, qrup şəklində, kütləvi; respondentlərin seçilmə üsuluna görə – hamılıqla və seçilmə; sorğunun aparıldığı yerə görə – evdə, işdə, təhsil müəssisəsində, xüsusi auditoriyalarda, teatr, kinoteatr, sərgi, xəstəxana, bazar və s. yerlərdə; anketlərin respondentlərə çatdırılma üsullarına görə – paylama (anket doldurmaq üçün respondentə verilir və təyin olunan vaxtda geri götürülür), poçtla göndərmə (anket respondentə doldurub qaytarmaq üçün ödənilmiş zərflə göndərilir); mətbuatla (anket KİV-də və İnternetdə yayımlanır) aparılır. Anket müəyyən qaydalar üzrə hazırlanır. Suallardan əvvəl sorğunu keçirən təşkilat, A.-nin mövzusu, məqsəd və vəzifələri, respondentin hüquqları (anonimlik, konfidensiallıq), anketin doldurulma qaydaları haqqında informasiya verilir. Suallar respondent üçün metodik göstərişlərlə müşayiət olunur. Suallar dilin ədəbi normalarına, məntiq qaydalarına, sintaksisə və s. uyğun tərtib olunur. Yöndəyici suallara yol verilmir. Anketdə sorğuya məruz qalan respondentlərin psixoloji, sosial-mədəni, milli və sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Alınan nəticələrin etibarlılığı və doğruluğu baxımından A.-nin həm üstünlükləri, həm də məhdudluqları olur. A.-nin üstünlüklərinə onun operativliyi və əlverişliliyi aiddir, məhdudluğuna isə respondentlərin anketləri sərbəst doldurarkən səhvlərə yol verməsi (əsasən texniki səhvlər) və cavabların yerdəyişməsi, cavabların təkrarlanması və kənar şəxslərin iştirakını aid etmək olar. Mətbuatdakı A., həmçinin İnternet sorğuları, televiziya və radio vasitəsilə interaktiv sorğular, ancaq cavab verən respondentlərin məcmusunu təqdim edir. Belə sorğuların nəticələrini bü-

tün auditoriyaya, xüsusilə də əhalinin hamısına şamil etmək səhv olar. A.-nin bütün normativ və metodik tələblərə uyğun hazırlanıb keçirilməsi ictimai fikir və rəy haqqında doğru, dolğun və mötəbər informasiya əldə etməyə imkan verir.

ANKİLOSTOMİDOZLAR – *Ancylostoma duodenale* və *Necator americanus* adlanan girdə qurd növlərinin törətdiyi xəstəliklər (ankilostomoz və nekatoroz). A. tropik və subtropik ərazilərdə, o cümlədən Azərb. resp.-nin subtropik r-nlarında geniş yayılmışdır. *A. duodenale* və *N. americanus*un həyat tsikli oxşardır. Onların dişisi insanın onikibarmaq bağırsağında yumurta qoyur və yumurtalar nəcislə xaric olunur. Əlverişli şəraitdə yumurtadan sürfələr inkişaf edir və torpaqda sərbəst yaşayır. Onların bir qismi yoluxdurucu qabiliyyətə malik olur. Yoluxma ayaqyalın gəzədikdə sürfələrin dəridən keçməsi (nekatoroz), habelə sürfə ilə çirkənlənmiş suyun, meyvənin, tərəvəzin qəbulu ilə (ankilostomoz) baş verir. Xəstələrdə qarında ağrı, diareya, iştahanın azalması, zədələnmiş bağırsaqdan qansızma qeyd edilir. Bununla əlaqədar belə xəstələrdə dəmir defisitli anemiya, hipoalbuminemiya baş verir. Diaqnoz nəcisin müayinəsi zamanı qurd yumurtalarının tapılmasına əsasən qoyulur. Müalicəsi: levamizol, mebendazol, pirantel; anemiya olduqda – dəmir preparatları. Profilaktikası: yuyulmamış meyvə və tərəvəzin qəbul edilməməsi, A. endemiyası olan r-nlarda ayaqyalın gəzməmək. **ANKİLOSTOMLAR** – bax *Əyribaşlar*. **ANKİLOSTOMÓZ** – ətyeyən heyvanlarda it ankilostomasi (*Ancylostoma caninum*) nematodunun törətdiyi helmint xəstəliyi. Hər yerdə qeydə alınmışdır. Xəstəlik heyvan təsərrüfatlarına iqtisadi zərər vurur; xüsusilə iri şəhərlərdə yaşayan pişiklərdə yayılmışdır. Yetkin ankilostoma nazik bağırsaqda parazitlik edərək, qanla qidalanır. Fekaliya ilə ifraz olunan yumurtalardan 7 gün ərzində hərkətlili sürfələr inkişaf edir. Yem, su, yaxud dəri vasitəsilə heyvanın orqanizminə düşərək 14–16 gündən sonra yetkin parazitlərə çevrilirlər. A. toxumalarının mexaniki zədələnməsinə, qan itirilməsinə və orqanizmin ümumi zəhərlənməsinə səbəb olur. İştahanın pozulması, qanlı ishal, arıqlama və qızdırma ilə müşayiət olunur. Diaqnoz parazit yumurtalarının aşkar edilməsinə əsasən qoyulur. Müalicəsi antihelmintlərdir. Profilaktikası: baytarlıq sanitariyası

qaydalarına riayət edilməsindən, heyvanların dövrü olaraq dehelmintizasiyasından ibarətdir. İt ankilostomasi sürfə mərhələsində insan üçün təhlükəlidir.

ANKİLÓZ (yun. ἀγκλωλις – oynağın qatlanmaması) – sümüklərin oynaq səthləri arasında fibroz, qığırdaq və ya sümük toxuması əmələ gəlməsi nəticəsində oynağın hərəkətsiz hala düşməsi. Çox vaxt kəskin və xronik artritlərdən (vərəm, revmatizm, süzənək və s.) sonra, habelə travma nəticəsində baş verir. Cərrahi yolla (artroplastika, artrodez və s.) müalicə olunur. Adətən oynağın rezeksiyasından sonra süni endoprotez implantasiya olunur.

ANKİLOZAVRLAR, zirehli dinozavrlar (*Ancylosauria*) – quşca-naqlı dinozavrlar dəstəsi. 2 fəsiləsi, 25-dən artıq cinsi, 30-ədək növü var. Avropanın Yuxarı Yura və Tabaşir, Şimali Amerika və Mərkəzi Asiyanın, Avstraliya və Antarktidanın Tabaşir çöküntülərindən məlumdur. Rusiyada Amur vil.-nin Tabaşir çöküntülərində aşkar edilmişdir. Bədəninin uz. 2 m-dən 9 m-ədək olmuşdur. A.-in enli bədəni üstədən lövhələr və ya tikanlar şəklində sümüklərlə (osteodermalar) örtülmüş, bəzi növlərdə bunlar bel qurşağı ilə birləşmişdir. Ətrafları qısa və böyükdür. Kəlləsi nisbətən kiçikdir. Çanağın qasıq sümükləri reduksiya uğramışdır. Bitkiyeyən quru heyvanları olmuşlar.

ANKLÁV (fr. enclave, son lat. inclavo – qıfıllayırım; lat. clavis – açar) – beynəlxalq hüquqda bütöv bir dövlət ərazisinin və ya onun bir hissəsinin digər dövlətin ərazisi ilə hər tərəfdən əhatə olunması (məs., İtaliya ərazisində San-Marino Respublikası). A.-in dəniz sahili olduqda ona yarımkəndə deyilir (məs., 1919–30 illərdə Şərqi Prussiya).

ANKÓBRA – Qananın c.-unda çay. Uz. təqr. 209 km. Vioso şəhərinin şm.-q.-indən başlanır və Aksim şəhərindən q.-də Qvineya körfəzinə tökülür. Əsas qolları: Mansi, Bonsa.

ANKÓNA (Ancona) – İtaliyada şəhər. Marke vil.-nin və Ankona əyalətinin inz. m. Əh. 100 min (2004). Adriatik dənizi sahilində, Konero burnunun şm. sahilindədir. Mühüm dəniz portu. Aeroport. D.y. st. Hərbi dəniz bazası. Maşınqayırma, gəmiqayırma, neft emalı, sement və kərpic, əcaçlıq, yüngül və yeyinti sənayesi, mayolika, şüşə və krujeva məmulatları istehsalı sahələri inkişaf etmişdir. Balıq ovlanır. Roma dövrünə (imperator Trayanın zəfər tağı) və orta

əslərə aid memarlıq abidələri var. A. dəniz kurortudur. Hər il kənd təsərrüfatı və beynəlxalq balıq yarmarkaları keçirilir.

ANKORIC (Anchorage) – ABŞ-ın Alyaska ştatında şəhər. Əh. 278,6 min (2004). Sakit okeanda, Kuk körfəzi sahilində port. Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Ştatın ən böyük şəhəridir. 1915 ildə salınmışdır. 1964 ildə baş vermiş zəlzələdən sonra bərpa olunmuşdur. Ağac və balıq emalı, poliqrifiya sənayesi, yaxınlığında daş kömür saxtaları (Matanuska r-nu), 2 un-t, incəsənət və tarix muzeyləri, incəsənət mərkəzi var.

ANKOÚMA (Ancouma) – Boliviya Resp. ərazisində, Kordilyera-Realda (Mərkəzi And d-ri) dağ. Hünd. 6550 m (digər məlumatlara görə 7010 m). Kar və asılı buzlaqlar var.

ANQÁR (fr. hangar – talvar) – təyyarə və helikopterlərin saxlanması, təmiri və texniki xidmət göstərilməsi üçün yer. Tağ və çərçivə konstruksiyalı A.-lar daha geniş yayılmışdır. İri A.-ların aşırımının uz. 100 m-dən çox olur. A.-in aerodromlarda tikilən daimi stasionar (yük saxlayan konstruksiyası metal və ya dəmir-betondan), müvəqqəti (adətən taxtadan tikilir) və səhra aerodromları üçün sökülüb-yığılan (konstruksiyası poladdan, yüngül ərintilərdən və plastik kütlədən) növləri var. A. qaldırıcı-nəqləyici vasitələr (kranlar, arabacıqlar və s.), siqnalizasiya, rabitə vasitələri, avtomatik yanğınsöndürənlər və s. ilə təchiz olunur.

ANQARÁ – RF-nin İrkutsk vil. və Krasnoyarsk diyarında çay. Yeniseyin ən çoxsulu sağ qolu. Baykal gölündən axır, *Orta Sibir yaylasının* c. hissəsindən keçərək Yeniseysk ş.-ndən yuxarıda Yenisey çayına tökülür. Uz. 1779 km, hövzəsinin sah. 1040 min km² (Baykalsız 468 min km²). İrkutsk, Bratsk və Ust-İlim SES-lərinin tikilməsi nəticəsində A.-nin yuxarı axını su anbarına çevrilmişdir. Su anbarları arasındakı sahədə A.-nin dərəsi asimetrik quruluşludur. Mənsəb hissəsində Yenisey təpəliyini kəsir və astana əmələ gətirir. Burada çay dərəsinin eni 3–5 km-dir (Motigino qəs. yaxınlığında 10 km-ə çatır). A. çayı hövzəsində ümumi uz. təqr. 220 min km-ə bərabər 51 minə yaxın çay var; 93%-nin uz. 10 km-dən azdır. Əsas qolları: soldan – İrkut, Kitoy, Belaya, Oka, İya, Kova, Mura, Taseyeva, sağdan – İlim, Çadobes, İrkineyeva. A. göl suyundan başqa qar və yağış suları ilə də qidalanır. Su rejimi Baykal gölü və su anbarları (İrkutsk, Bratsk, Ust-İlim) vasitə-

Anqara çayı (İrkutsk, RF).

silə tənzimlənir. İllik su axımı həcmnin (140 km³) 43%-i Baykal gölünün payına düşür. Ortaillik su sərfi yuxarı axımında (Nikola k. yaxınlığında) 1730 m³/san, aşağıda (Tatarka k. yaxınlığında) 4400 m³/san-dir. Aşağı axımında oktyabrın sonu – noyabrın əvvəllərində, Bratsk və Ust-İlim su anbarlarında isə noyabr-dekabr aylarında donur. Mayın 1-ci yarısında donu açılır. A. çayı hövzəsində ümumi sah. 37,4 km² olan 6 minə yaxın göl var. A. mənbəyindən mənsəbinə qədər gəmiçiliyə yararlıdır (SES bəndlərində ara verməklə). A. üzərində yeni Boquçan SES-i tikilir. İrkutsk, Anqarsk, Usoley-Sibirskoe, Bratsk, Ust-İlimsk ş.-ləri A. sahilindədir. Balıqla (çökə, nərə, xarius, nalim, alabalıq və s.) zəngindir.

ANQARÁ – RF-nin İrkutsk vil.-ndə balneoloji kurort. İrkut çayı sahilində, İrkutsk ş.-nin kənarındadır. 1971 ildə yaradılmışdır. Sanatoriya və su (sulfidli, sulfatlı, xloridli və natriumlu mineral sular) müalicəxanası var.

ANQARÁ QAYA TƏSVİRLƏRİ – 18 əsrin 1-ci yarısından məlumdur. Ən çox Anqara çayı vadisində, İrkutsk ş.-ndən 450 km aşağı Kamennı a-rında, həmçinin Maraktuya, Buret, Balka Ozyornaya və Suxaya Balka k.-ləri yaxınlığında aşkar edilmişdir. Əsasən, akad. A.P. Okladnikov öyrənmişdir. A.q.t. üslub və süjetinə görə ayrı-ayrı qruplara və müxtəlif dövrlərə bölünür. Konturla çəkilmiş iri maral təsvirləri daha qədim olub, Mezolitə aid edilir. Neolit dövrünə aid rəsmlərə vahid süjetli sığın təsvirləri daxildir. Bu rəsmlər üçün heyvan bədəninin ümumi cizgilərinin daha realistcəsinə veril-

məsi səciyyəvidir. İnsan, balıq və ilan təsvirlərinə də təsadüf edilir. A.q. t.-nin Neolit dövrünün sonu və Tunc dövrünün əvvəllərinə aid qrupuna rəngli və kiçik ölçülü insan təsvirləri, həmçinin içərisində avarçəkənlər olan qayıq rəsmləri daxildir. A.q. t. Sibir ərazisində yaşamış qədim xalqların tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün mühüm mənbədir. Bax həmçinin *Sibir qaya təsvirləri*.

ANQARÁ TİRƏSİ – RF-nin İrkutsk vil.-ndə, əsasən, Anqara çayı hövzəsində, Orta Sibir yaylasının c.-ş.-ində alçaq sıra dağlar. Uz. təq. 800 km, hünd. 946 m-ədəkdir. Bir neçə paralel alçaq silsilədən ibarətdir. Şam meşələri ilə örtülüdür.

ANQARÁ-İLİM DƏMİR FİLİZİ RAYONU – RF-də, İrkutsk vil.-ndə, Anqara və İlim çayları arasında filizli rayon. 19 əsrin sonlarından məlumdur, 1965 ildən istismar olunur. Təsdiq olunmuş ehtiyatı 391 mln. t-dur. Filizdə dəmirin miqdarı 25,7–36,5%-dir. İstismar olunan 3 skarn-maqnetit tipli yataqdan (Rudnoqorsk, Korşunovsk, Tatyansinsk) ibarətdir. Filizləşmə Perm-Trias yaşlı partlayış boruları və onlarla təmasda olan Kembri və Ordovikin çökmə süxurları ilə əlaqədardır; 1420 m-ədək izlənilir. Ehtiyatının 80%-i 6 partlayış borularında, qalan hissəsi isə təmas süxurlarındadır. Filizlər, əsasən, maqnetit tərkibli; az miqdarda hematit və sulfidlərin (pirit, xalkopirit, pirotin) qarışığı var. 200–250 m dərinliyədək oksidləşmə zonası yayılmışdır.

ANQARÁ-KAT DƏMİR FİLİZİ YATAQLARI QRUPU – RF-nin Krasnoyarsk diyarı ərazisindədir. 1960–65 illərdə kəşf olunmuşdur. Hesablanmış

ehtiyatı 546 mln. t-dur. 13 yataq və filiz təzahüründən ibarətdir. Filizlər, əsasən, maqnetit tiplidir. Dəmirin filizdəki miqdarı 15–60%-dir.

ANQARÁ-LÉNA ARTEZİAN HÖVZƏSİ – RF-nin Asiya hissəsində, Sibir platformasının c. çıxıntısında yeraltı su hövzəsi. Sah. 520 min km². Karbonatlı, terrigen, homogen süxurlardan və trapplardan təşkil olunmuş 8 əsas susaxlayıcı kompleksdən (Kembri, Ordovik, Silur, Devon, Karbon, Perm, Trias, Yura) ibarətdir. Qumdaşlar və əhəngdaşlar daha çox susaxlayıcıdır. Bu laylardan qidalanan bulaqların debiti bir neçə yüz l/san-yə, minerallaşma dərəcəsi 0,2 q/l-dən 600 q/l-ə çatır. Hövzənin öyrənilmiş cənub hissəsinin (sah. 231,5 min km²) istismar ehtiyatı 209 m³/san-dir. Şor sularından xörək duzu alınır. Bu suların tərkibində, həmçinin Br, K, Mg və s. elementlər də mövcuddur.

ANQARÁ-PİT DƏMİR FİLİZİ HÖVZƏSİ – RF-də, Krasnoyarsk diyarında, Anqara və Böyük Pit çayları arasında filizli hövzə. Sah. 135 min km². Filizin təsdiq olunmuş ehtiyatı 855 mln. t-dan çoxdur; dəmirin filizdəki orta miqdarı 39,4–40,4%-dir. 3 yataqdan ibarətdir (1946–49 illərdə kəşf olunmuş, lakin istismar edilmir). Yataqlar çökmə tiplidir. Proterozoyun terrigen süxurları ilə əlaqədardır. 80–100 m qalınlığa malik və 15 km-ədək uzanan filiz horizontu özündə 11 filiz layını (qalınlıqları 3–12 m) birləşdirir. Laylar sət yatımlıdır (45–65°), 600 m dərinliyədək izlənilir. Əsas filiz mineralları hidrohematit, hematit, siderit və hetitdir.

ANQARSAQ. Ə n g ə r s a q – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9. 1930 ildən Əştərək r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1920 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənddə yezidi kürdlər yerləşdirilmişdir. 1954 ildə kənd ləğv edilmişdir.

ANQARSK – RF-nin İrkutsk vil.-ndə şəhər (1951 ildən). Əh. 245,5 min (2004). Kitoy çayının Anqaraya töküldüyü yerin yaxınlığındadır. Çay portu. Aeroport. Transsibir magistralında d.y.st. İrkutsk–Krasnoyarsk avtomobil yolu A.-dan keçir. A. İrkutsk–Çeremxovo sənaye r-nunun iri mərkəzlərindən biridir. Neft-kimya z-dları, elektroliz-kimya kombinatı, plastik kütlə, tikinti materialları, ağac emalı, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri; İrkutsk Texniki Universitetinin filialı, saat muzeyi, teatr var. 1948 ildə salınmışdır.

ANQASLAR (özlərini keranq və ya karanq adlandırırlar) – Mərkəzi Nigeriyada xalq. Çad və Kamerunda da yaşayırlar. Ümumi sayları 250 min nəfərdir (1995). Böyük zənci irqinə aiddirlər. Dilləri Afrasiya dil ailəsinə daxildir. Dil və mədəniyyətlərinə görə, anke və sura xalqlarına qohumdurlar. Dindarların əksəriyyəti müsəlmandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Əsasən, toxa əkinçiliyi (kals, darı, çəltik, qarğıdalı, batat, maniok və s.), dağlıq rayonlarında isə maldarlıqla məşğuldurlar. Sənətkarlıq da inkişaf etmişdir.

ANQKÓR – Kambocanın şm.-ində (Siemreap vil.) iri məbəd və saraylar kompleksi. Khmer feodal dövlətinin inkişaf dövründə (9–13 əsrlər) tikilmişdir. A.-da Yaşodharapura (əsas 9 əsrin sonunda qoyulmuşdur) və *Anqkor-Thom* (12 əsrin sonu – 13 əsr) paytaxt şəhərlərin xarabalıqları, daş terraslar, pilləli piramida tipli Brahman və Budda məbədləri; böyük məbəd ansambları qalmışdır. Ən iri memarlıq ansamblı olan *Anqkor-Vat* (təq. 1113–50 illər; 1300×1500 m, hünd. 65 m) planının həndəsi dəqiqliyi, kompozisiya ahəngdarlığı ilə fərqlənir. Sah. 9 km²-dən çox olan kvadrat planlı *Anqkor-Thomun* mərkəzində Bayon məbədi yerləşir; məbədin 54 qülləsi, həmçinin 5 qapıüstü qülləsi (“qopura”) daşdan yonulmuş insan heykəl üzrləri (2,4 m-ə qədər) ilə bəzədilmişdir. A.-da çoxlu relyef var; qapılar üzərində friz və pilyastrlarda daşdan hörülmüş “krujeva” bəzəklər

Anqkor-Thom. Bayon məbədinin qülləsi.

məbədlərin divarlarındakı nəfis fiqurlar, *Anqkor-Vat* və *Bayonun* qalereyalarındakı zəngin batal və məişət səhnələri və s. təsvirlər obrazlılığı, ahəngdarlığı ilə diqqəti cəlb edir. A. abidələri *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ANQKÓR-THOM – 12 əsr – 15 əsrin 1-ci yarısında *Kambucadeş* imperiyasının paytaxtı. 12 əsrin sonunda kral VII Cayavarmanın hakimiyyəti dövründə salınmışdır. Siamlılar tərəfindən işğal edildikdən (1431) sonra tənəzzül etmişdir. İndiki Kampuçiyanın ərazisində yerləşən A.-T. ölü şəhərdir. Yerində *Anqkor* tarixi-memarlıq qoruq kompleksi yaradılmışdır. A.-T. *Ümumdünya İrsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ANQL-AFRİKALILAR – CAR-da xalq. Bir qismi Zimbabve, Namibiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya, B. Britaniya, Kanada və ABŞ-da yaşayırlar. Sayı təq. 2 mln. nəfərdir (1995). A.-A. ingilis dilinin Cənubi Afrika dialektində danışırırlar. Afrikaans dili də yayılmışdır.

Anqkor-Vat məbədi.

Dindarları xristiandır. A.-A. B. Britaniyalıların nəsiləridir. Onların etnogenezində İrlandiya, Almaniya, Hollandiya və Fransadan, həmçinin Afrikadakı ingilis müstəmləkələrindən köçüb gələnlər də iştirak etmişlər. İlk dəfə 1620 ildə bura gələn ingilislər 19 əsrin əvvəlində hollanlar tərəfindən assimilyasiya edilmişdir. Kap müstəmləkəsinin B. Britaniya tərəfindən ələ keçirilməsindən (1806) sonra burada ingilis-afrikalı etnik birliyi formalaşmağa başlamışdır. 1820 ildə İngiltərə və Şotlandiyadan, 19 əsrin 60-cı illərində qızıl yataqlarının kəşf edilməsindən sonra isə B. Britaniyadan bu ərazilərə köç daha da gücləndi. A.-A.-ın bir hissəsi afrikanyorlar tərəfindən assimilyasiya olunmuşdur. A.-A.-ın 95%-i şəhərlərdə yaşayır, əsasən, sənaye, maliyyə və ticarət sahələrində çalışırlar.

ANQL-AVSTRALIYALILAR. avstraliyalılar – Avstraliyanın əsas əhalisi, xalq. Sayı 13,8 mln. nəfərdir (2000). Həmçinin Yeni Zelandiya, Papua-Yeni Qvineya, B. Britaniya, ABŞ və s. ölkələrdə yaşayırlar. İngilis dilinin Avstraliya variantında danışırırlar. Dindarları xristiandır. A.-A. etnogenezində, əsasən İrlandiya, Şotlandiya və İngiltərədən, həmçinin İtaliya, Almaniya və Niderlanddan köçüb gələnlər iştirak etmişlər. 19 əsrin 50-ci illərində qızıl yataqlarının kəşf edilməsindən sonra B. Britaniyadan bu yerlərə mühacirət daha da gücləndi. Avstraliyanın müstəmləkələşdirilmə dövründə aborigenlər – avstraliyalılar və tasmaniyalılar məhv edilir və ya əlverişsiz ərazilərə sıxışdırılırdı. 1901 ildə Avstraliyanın dominion statusu alması A.-A. xalqının yaranmasına təkan verdi. A.-A.-ın əksəriyyəti şəhərlərdə yaşayır. Sənaye, ticarət və xidmət sahələrində işləyirlər. Kənd əhalisi qoyunçuluq və heyvandarlıqla məşğul olur.

ANQLEZİT [İngiltərədəki Anqlsi adasının (Anglesey) adı verilmişdir] – sulfatlar sinfindən mineral. Kimyəvi tərkibi Pb(SO₄). Sinqoniyası rombikdir. Kristalları lövhəvi, nadir hallarda qısa sütunvarıdır. Çox kövrəkdir. Sarıya, boza və yaşılcaqalar ağ, bəzən göy rəngdə olur. Almaz parıltılıdır. Sərtliyi – 2,5–3, sıxlığı 6380 kq/m³. Qurğuşun yataqlarında PbS-in oksidləşməsindən əmələ gəlir. Tərkibində 73,6% PbO var. Qurğuşun filizi kimi işlənir. Azərb. Resp.-nda Mehmana, Filizçay və s. polimetall yataqlarında tapılır.

ANQL-HİNDLİLƏR, (avrasiyalılar, feringlər, parnqlar, topaslar) – Hindistanda etnik qrup. Sayı 45 min nəfərdən çoxdur (2000). A.-H. avropalılarla (portuqallar, hollandlar, fransızlar, ingilislər və b.) hindlilərin qarışıq nikaqları nəticəsində meydana gəlmişdir. Avstraliya, Kanada və Avropa ölkələrində də yaşayırlar. İngilis dilində danışirlar. Dindarlari xristiandır. Əsasən şəhərlərdə yaşayırlar. İdarəçilik, təhsil, tibb, mədəniyyət, d-y. nəqliyyatında və digər sahələrdə çalışırlar.

ANQLİKÂN KİLSƏSİ (ing. Anglican Church, lat. Ecclesia Anglicana) – B. Britaniyanın rəsmi protestant kilsəsinin adı; tarixən İngiltərə kilsəsi ilə bağlı olan, anqlikan dini təlimini və Kenterberi arxiyepiskopunun nüfuzunu qəbul edən bütün kilsələr. A. k. doktrinasında katolik və protestant (lüteran və kalvinist) dini təlimlərinə xas olan müddəalar uzlaşdırılmışdır. A.k.-nin təqr. 26 mln tərəfdarı var (2003). Onun başçısı kral, priması – Kenterberi arxiyepiskopudur; kral arxiyepiskopları, yepiskopları və kafedral kilsə başçıları təyin edir. İngiltərə kilsəsi 2 əyalətə bölünür: cənub əyalətinin başçısı Kenterberi arxiyepiskopu, şimal əyalətinin isə York arxiyepiskopudur. Anqlikan yepiskopları krallığın ruhani lordlarıdır: hər iki arxiyepiskop və 24 yepiskop parlamentin Yuxarı palatasının üzvləridir. 20 əsrin sonundan A. k. qadın ruhaniliyinə də icazə verir; 1977 ildən qadınları *dyakon*, 1990 ildən *presviter* təyin edirlər. Anqlikan birliyi (Anglican Communion) 1867 ildə yaranmışdır; anqlikan dini təliminə riayət edən, Kenterberi arxiyepiskopluğunun nüfuzunu qəbul edən kilsələri özündə birləşdirir. 17–18 əsrin 2-ci yarısında İngiltərə kilsəsi Şimali Amerikada və Kanadada özünün şöbələrini açır. 19 əsrdə Britaniya imperiyası genişləndikcə yeni A. k.-ləri Afrikada, Hindistanda, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada yaradır; missioner fəaliyyəti nəticəsində bu kilsələr hətta imperiya tərkibinə daxil olmayan ərazilərdə də – Yaponiyada, Çində, Misirdə, İranda, Polineziya a.-larında, C. Avropada, Yerusəlimdə və s. meydana gəlir. Anqlikan birliyinin üzvləri ayrı-ayrı kilsələr, əyalətlər, muxtar milli kilsələr, kilsələrin regional birlikləri və beynəlxalq kilsə təşkilatlarıdır. Kenterberi arxiyepiskopu birliyin fəxri başçısıdır. Birlik üzvləri Kenterberi arxiyepiskopluğuna itəatkarlığı saxlamaqla müstəqil fəaliyyət göstərir.

ANQL-İRLANDLAR – bax *Olsterlilər*. **ANQL-KANADALILAR** – Kanadanın iki əsas xalqından biri. Sayı 10,8 mln nəfərdir (1995). B. Britaniya, ABŞ və s. ölkələrdə də yaşayırlar. İngilis dilinin Kanada variantında danışirlar. Dindarlari xristianlardır. 16–20 əsrlərdə Avropadan (ingilislər, şotlandlar, irlandlar, almanlar, hollandlar və s.), sonralar isə ABŞ-dan köçüb gələn qrupların inteqrasiyası nəticəsində formalaşmışlar. Müasir mədəniyyətlərində Amerikanın təsiri güclüdür.

ANQLLAR (lat. Anglii) – qədim german tayfası. Tasit və Ptolemeyin əsərlərində adları çəkilir. 4 əsrin sonu – 5 əsrin əvvəlində Yutlandiya y.-a-nın c.-nda yaşamışlar. A. 5 əsrin ortalarında Britaniyanın anql-saks istilasında iştirak etmiş, burada Mersiya, Şərqi İngiltərə və Nortumbriya krallıqlarını yaratmışdılar. 7–10 əsrlərdə meydana gələn anql-saksaların xalqının formalaşmasında iştirak etmişdilər. A.-ın qalıqlarının materikdə danimarkalılarla qaynayıb-qarıxdığı ehtimal olunur.

ANQL-SAKS İSTİLASI – 5 əsrin ortaları – 7 əsrin əvvəllərində şimali german tayfalarının Britaniya a.-na yürüşləri. A.-s.i.-na burada yaşayan *britlərin* və digər kelt tayfalarının pərakəndəliyi səbəb oldu. Bat (577) və Çester (613) yaxınlığında baş vermiş döyüşlərdə *anql-saksılar* keltləri darmadağın etdilər. Britlərin əksəriyyəti məhv olundu, qalanları isə Uelsə, Şotlandiyaya və qitəyə (indiki Bretan) sıxışdırıldı. 6 əsrin sonunda german tayfaları Britaniyanın böyük hissəsinə ələ keçirmiş və burada bir neçə barbar krallığı – Nortumbriya, Mersiya, Uesseks və Kenti yaratmışlar.

ANQL-SAKSLAR – B. Britaniyanı işğal etmiş german tayfalarının (*anqlar, sakslar, yutlar və frizlər*) ümumi adı. 7–10 əsrlərdə *anql-saks istilasından* sonra yerli kelt tayfalarının A.-s. tərəfindən assimilyasiyası nəticəsində anql-saks xalqı yarandı. İngiltərənin norman işğalından (1066) sonra A.-s. danimarkalılar və norveçlilərlə qaynayıb-qarışmışlar. Fransadan köçüb gələnlərin də onların tərkibinə qatılmasından sonra ingilis xalqının əsasını təşkil etmişlər.

ANQLSİ (Anglesey) – B. Britaniyanın ərazi sularında, İrlandiya dənizində ada. Uels y.-a-ndan dar Menay boğazı ilə ayrılır. Sah. 715 *km*². Kristallik süxurlardan ibarətdir. Hünd. 140 m-ədək. Əsas şəhəri Xolixeddır.

ANQL-YENİ ZELANDİYALILAR, yeni zelandiyalılar (maori dilində *pakeha*) – Yeni Zelandiyanın əsas əhalisi, xalq. Sayı 3 mln. nəfərdir (2004). B. Britaniya, Avstraliya, Kanada, ABŞ, Almaniya və s. ölkələrdə də yaşayırlar. İngilis dilinin yerli dialektində danışirlar. Dindarlari xristiandır. 18 əsrin sonundan Yeni Zelandiyaya köçən ingilis, şotland və irlandların nəsiləridir. 19 əsrin 60–70-ci illərində burada fermerçiliyin (əsasən qoyunçuluq) intensiv inkişafı və qızıl axtarışı ilə əlaqədar olaraq mühacirlərin axını güclənmişdir. Ümumi dilin, ərazinin, iqtisadi həyatın və mədəniyyətin mövcud olması, həmçinin ölkəyə özünüidarəetmə hüququnun verilməsi (1852) ingilisdilli əhalinin vahid xalq kimi formalaşmasına təkan verdi. A.-y.z. qoyunçuluq, bağçılıqla məşğul olur, sənayenin bir çox sahələrində çalışırlar. 90%-i şəhərlərdə yaşayır.

ANQO – Cənubi Hun hökmdarı [93–94]. Hunların Yuqyan soyundandır. A. Tuntuxe [88–93] öldükdan sonra vərasəlik yolu ilə hakimiyətə gəldi. Lakin böyük nüfuzə malik olan qardaşı oğlu Şi-qı A. ilə hakimiyət uğrunda mübarizəyə başladı. Şi-qı Çindən hərbi dəstək alaraq A.-nu məğlub etdi. Mübarizə A.-nun ölümü ilə nəticələndi.

ANQOB (fr. enqobe) – dekorativ keramika örtüyü. Saxsı məmulatların rəngini, yaxud səthinin kələ-kötürlüyünü örtmək və bədii tərtibatını zənginləşdirmək üçün istifadə edilir. Ağ və rəngli növləri var. A.-la qabın həm daxili, həm də xarici səthini örtmək olur. Antik dövrdə dekorativ sənətdə geniş yayılmışdı. A. fasadların üzünməsi üçün məmulatlar və rəngli kərpic istehsalında tətbiq olunur. Adətən səthə çilənir, sonra isə məmulat kürədə bişirilir (yandırılır). A.-un üzərinə şəffaf mina qatı, müxtəlif naxışlar və s. çəkilə bilər. Azərb.-da A.-dan Tunc dövründən istifadə edilmişdir. Sonralar Qafqaz Albaniyası və orta əsr keramika sənətində A. geniş tətbiq olunmuşdur. Kültərə (Nax. MR), Culfa, Xanlar r-nları ərazisindən və Yaloylutəpədən (Qəbələ), eləcə də Mingəçevirdən (e.ə. 2–1 əsrlərə aid) və Beyləqandan (12–13 əsrlərə aid) tapılmış dulusçuluq məmulatları arasında üzərinə A. çəkilmiş qablar da var (Milli Azərb. Tarixi Muzeyində saxlanılır).

ANQOLA (Angola), Anqola Respublikası (Republika de Angola).

Ümumi məlumat. Cənub-Qərbi Afrikada, Atlantika okeanı sahilində dövlət.

Kabinda əyaləti (Atlantika okeanı sahilində, Konqo Resp. və Demokratik Konqo Resp. ərazilərində yarımanklav) də buraya daxildir. Sah. 1246,7 min *km*². Əh. 12,9 mln. (2005). Paytaxtı Luanda ş.-dir. Rəsmi dili portuqal dili, pul vahidi kvanzadır. İnz. cəhətdən 18 əyalətə bölünür.

A. BMT-nin (1976), Afrika İttifaqının (1999), BYİB-in (1989), BVF-in (1989), ÜTT-nin (1996) üzvüdür.

Dövlət quruluşu. A. unitar dövlətdir. A.-nın konstitusiyası 1975 il noyabrın 11-də qəbul edilib (düzəlişlərlə qüvvədədir). İdarəetmə forması – qarışıq respublikadır. Dövlət başçısı və icra hakimiyyəti ümumi və birbaşa səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə seçilmiş prezidentdir. Prezident bütün dövlət in-larına başçılıq edir. Onun səlahiyyətlərinə dövlətin müdafiəsi və hakimiyyət qolları arasında münasibətləri əlaqələndirmək aiddir; prezident silahlı qüvvələrin ali baş komandanıdır. Qanunvericilik hakimiyyətinin ali orqanı ümumi və birbaşa səsvermə ilə 4 il müddətinə seçilmiş birpalatalı Milli Məclisdir (220 deputatdan ibarətdir): 130 deputat bütün ölkə üzrə proporsional sistem, 90 deputat isə majoritar sistem üzrə seçilir. Daimi komissiya sessiyalararası dövrdə onun funksiyalarını yerinə yetirən Yığıncaq orqanıdır. Hökumətə prezident, baş

nazir və nazirlər daxildir; o, Milli məclis qarşısında məsuliyyət daşıyır. A.-da çox-partiyalı sistem mövcuddur. Partiyalar sırasında Anqolanın azadlığı uğrunda Xalq hərəkatı (MPLA; 1956 ildə yaradılmışdır), Anqolanın tam azadlığı uğrunda Milli İttifaq (UNİTA; 1966 ildə əsas qoyulmuşdur) və s. partiyalar var.

Təbiət. A. materikdəki coğrafi mövqeyi (okean sahilində yerləşməsi və s.) geoloji-geomorfoloji quruluşunun müərkəbliyi ilə əlaqədar təbiətinin xeyli zənginliyi ilə səciyyələnir.

Relief. A. ərazisinin çox hissəsi ensiz (50–160 *km*) sahilboyu düzənlikdən sıldırım yamaqla yüksələn yastı dağlıqdır (hünd. 1000–1500 *m*). Q.-ə doğru yüksəklik artır (1500–2000 *m*); burada bəzi yerlərdə əlahiddə dağlar, o cümlədən Biye massivi (hünd. 2620 m-ədək – Moko d. – ölkədə ən yüksək zirvə) ucalır. Yastı dağlıq tədricən şm. (Konqo çökəkliyinə doğru), ş. (Zambezi çayı dərəsinə doğru) və c.-ş. (Kalahari çökəkliyinə doğru) istiqamətlərdə alçalır.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.-nın ərazisi Afrika platforması hüduqlarında yerləşir. Burada Arxeozoy və Alt Proterozoy süxurlarından təşkil olunmuş kristallik özül Kasai, Anqola, Banqveulu qalxanlarını və Kvanza çıxıntısını əmələ gətirir. Üst Kembriyəqədrki çöküntülər ölkənin şm.-q.-ində Qərbi Konqo qırışıqlıq qurşağını, ş.-ində və c.-unda Kibarid-Katangid və Damarid qırışıqlıq sistemlərinin fraqmentlərini formalaşdırır. Platforma örtüyünü təşkil edən süxurlar qədim buzlaşma iz-

lərinin olduğu Üst Kembriyəqədər və Üst Paleozoy-Trias yaşlıdır. Tabaşır yaşlı kontinental çöküntülər və Kaynozoyun qumlu layları geniş yayılmışdır. İri neft, dəmir filizi, almaz (bax *Anqola-Konqo almazlı əyaləti*), gips, fosforit, boksit, daşduz, uran, mis, qızıl, manqan, titan, vanadium, litium və s. faydalı qazıntı yataqları var.

İqlim. Ölkənin iqlimi daxili r-nların əksər hissəsində ekvatorial-musson, sahilboyunda tropik-passat və quraqdır. Ən isti ayın (sentyabr və ya oktyabr) orta temp-ru yamaqların yuxarı hissələrində 17°C, aşağı hissələrində 28°C, ən sərin ayda (iyul və ya avqust) uyğun olaraq 13°C və 23°C-dir. İllik yağıntı şm.-da 1000–1500 *mm*-dən, c.-da 600–800 *mm*-ədəkdir. Sahilboyu düzənliklərdə soyuq Bengela cərəyanı havanın temp-runu iyulda (ən soyuq ay) 16–20°C-yədək, martda (ən isti ay) 24–26°C-yədək aşağı salır. Burada yağıntıların miqdarı şm.-da 250–500 *mm*-dən

İnzibati ərazi bölgüsü (2005)

Əyalətlər	Sahəsi, min <i>km</i> ²	Əhalisi, min nəfər	İnzibati mərkəzi
Bengela	31,8	721,0	Bengela
Benqo	31,4	192,5	Kaşito
Biye	70,3	1336,5	Kvito
Cənubi Kvanza	55,7	653,1	Sumbe
Cənubi Luanda	45,6	146,1	Saurimo
Kabinda	7,3	214,4	Kabinda
Kunene	89,3	242,0	Onciva
Kvando-Kubanqo	199,0	130,0	Menonge
Luanda	2,4	2776,1	Luanda
Malanje	97,6	1058,4	Malanje
Moşiko	223,0	368,4	Luena
Namibe	58,1	164,7	Namibe
Şimali Kvanza	24,2	402,4	Ndlatando
Şimali Luanda	102,8	303,5	Lukapa
Uambo	34,3	1802,8	Uambo
Uije	58,7	1080,9	Uije
Uila	75,0	948,4	Lubanqo
Zayri	40,1	377,4	Mbanza-Konqo

c.-da 50–100 mm-ədəkdir.

Çaylar. A.-nın şm.-ş.-ində çaylar Konqo hövzəsinə (Kasai çayı və onun sol qolu Kvanqo), q.-ində isə Atlantika okeanı hövzəsinə (Kvanza, Kunene) aiddir. Ölkənin ş.-ində və c.-q.-ində Kvanqo qolu ilə Zambezi (yuxarı axını) və Kubanqo çayları axır. Quraq mövsümlərdə çayların suyu xeyli azalır və

ya onlar quruyurlar (xüsusilə c.-da və c.-q.-də). Onların demək olar ki, hamısı astanalıdır və gəmiçiliyə yaramır, lakin böyük hidroenerji ehtiyatına malikdirlər.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A.-nın torpaqları qırmızı, qırmızı-qəhvəyi, qara və qırmızı-qonurdur; ucqar c.-u səhralardır. A. ərazisinin de-

Namib səhrası.

mək olar ki, 40%-i meşələr və seyrək meşələrlə örtülüdür. Şm.-ş.-indəki tropik meşələrdə ebonit və s. qiymətli ağac növləri vardır. Şm.-i və sahilyanı yaylanın mərkəzi hissəsinin bitkisi hündür otlu savannalardan, c. hissəsi seyrək savanna meşələrindən, şm. hissəsinin q. yamaqları həmişəyaşıl tropik meşələrdən ibarətdir. A.-da fil, şir, leopard, zebra, müxtəlif antilop növləri, meymunlar, çoxlu sayda sürünənlər, həşəratlar və s. yaşayır. Sahil suları balıqlarla zəngindir. A.-da 13 qorunan təbiət ərazisi (ümumi sahəsi 8,2 mln ha), o cümlədən Kameya, İona, Mupa, Kisama, Kanqandala milli parkları var.

Əhali. A. əhalisinin əsas hissəsi bantu xalqları – ovimbundular (25%), ambundular (23%), konqolar (13%), luenalar (8%), çokvelər (5%), kvanyamalar (4%), nyanekalar (4%), luçazilər (2%), ovambolar (2%), mbvelalar (2%), nyembalar (2%), şm. lundalar (1%), mbundalar (1%), gererolar (103 min), həmçinin bantu dilində danışan piqmeylərdən (tva; 0,1%) ibarətdir (2000). Koysan xalqları (kvadilər, xukvelər, kunqların müxtəlif qrupları) A. əhalisinin 0,5 % təşkil edir. Avroafrikahılar adlanan mulatlar (1%; portuqal dilində və ya onun kreollaşdırılmış variantında danışır) ayrıca qrup sayılırlar. A.-da 0,09 %-dən az portuqallar yaşayır.

Tarixi öçerk. A.-nın qədim tarixi çox az öyrənilmişdir. Avropalılar A.-ya gələrkən (1482 ildə portuqal dənizçisi Dioqon Kanın ekspedisiyası) burada erkən dövlətlər – Konqo, Ndonqo, Lunda və Bengela mövcud idi (17 əsrdə Matamba və Kasanje dövlətləri yarandı). Ndonqoda hakimiyyətdə olan Nqola sülaləsinin adı sonradan bütün ölkəyə şamil edildi. 16 əsrdə portuqallar A. sahillərində möhkəmləndirilmiş məntəqələrin, o cümlədən San-Paulu-di-Luanda məntəqəsinin əsasını qoydular. Elə bu vaxtdan A.-nın işğalına başlanıldı. Anqolalılar 17 əsrə qədər işğalçılara müqavimət göstərdilər. Portuqallar A.-nın işğal olunmuş ərazilərindən zənciləri Braziliyaya və s. ölkələrə zorla köçürdülər. A. Qul alverinin ən mühüm bazarlarından birinə çevrildi. Üç əsr ərzində ölkədən 5 mln. nəfər çıxarıldı. Qulların daşınması 1836 ildə qadağan olundu. Lakin A.-da köləlik 1878 ilədək qalmaqda idi. 1885–94 illərdə Portuqaliya, Belçika, Almaniya və B.Britaniya arasında müqavilə bağlandı. Bu müqavilə ilə A.-nın müasir sərhədləri müəyyən edildi.

A.-nın bütün ərazisinin Portuqaliya təbərlərindən işğal 20 əsrin 20-ci illərinin əvvəlində başa çatdırıldı. 1951 ildə A. Portuqaliyanın «dənizasıri əyaləti» elan edildi. A.-da fasiləsiz davam edən millizadlıq hərəkəti İkinci dünya müharibəsindən sonra yeni vüsət aldı. 1961 ildə müstəmləkəçilik əleyhinə anqolalılardan silahlı mübarizəsi başladı. Mübarizə A.-nın qələbəsi ilə nəticələndi. 1975 il yanvarın 15-də Portuqaliya ilə Alvor razılaşmaları (A.-nın müstəqil elan edilməsini nəzərdə tutan razılaşmalar) imzalandı. 1975 il noyabrın 11-də müstəqil Anqola Xalq Respublikası elan edildi. A. Netto ölkənin prezidenti seçildi. 1976 ilin sonlarında A.-nın ordusu Kubanın hərbi yardımı ilə Zair və CAR-in işğalçı ordusunu ölkədən qovdu. 70-ci illərin sonu–80-ci illərin əvvəllərində CAR-in dəstəyi ilə müxalifət qoşunları A. ərazisinin böyük hissəsini yenidən işğal etdi. 1992 ildən ölkə Anqola Respublikası adlanmağa başladı. Yenidən başlanan və təndəş müharibəsi gedişində müxalifət lideri J.Savimbi öldürüldü (2002). Bundan sonra müharibənin dayandırılması haqqında razılaşma imzalandı.

Silahlı qüvvələr. Silahlı qüvvələr quru qoşunları (QQ), hərbi hava qüvvələri (HHQ) və hərbi dəniz qüvvələrindən (HDQ) ibarətdir (2004). Ali baş komandan prezidentdir. QQ-nın (11 300 nəfərdən artıq) tank, motopiyada, piyada, artilleriya, zenit və s. hissələri var. HHQ-də 5 aviasiya bazası və hava hücumundan müdafiə (HHM) polku mövcuddur. HDQ-nə desant gəmi divizionu (1 gəmi), patrul gəmi divizionu (4 kater) və 4 dəniz piyada rotası daxildir. A.-nın 18-23 yaşlı vətəndaşları (kişilər və qadınlar) 3 illik hərbi xidmətdə olurlar.

Təsərrüfat. A. inkişaf etmiş hasilat sənayesi olan aqrar ölkədir. Sənaye potensialı Afrika miqyasında əhəmiyyətə malikdir. Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) mütləq həcmi 20,4 mlrd. doll. təşkil edir, əhalinin hər bir nəfərinə ÜDM-dən 1900 doll. düşür (2003). ÜDM-in 67%-i sənayeyə, 25%-i xidmət sahələrinə, 8%-i k.t.-na məxsusdur. A.-da sosial-iqtisadi yeniləşmə baş verir. Sənaye sahələrinin əksəriyyəti milliləşdirilir, k.t. assosiasiyaları və kooperativləri, iri plantasiyalarda dövlət təsərrüfatları yaradılır. Demək olar, fasiləsiz davam edən müharibələr iqtisadiyyata neqativ təsir göstərmişdir. Nisbətən inkişaf etmiş iqtisadi r-nları: qəhvə plantasiyaları ilə zəngin Şimal r-nu, neft yataqlarına

malik Kabinda və iri almaz yataqları olan Şimal-Şərq r-nu. Ən iri iqtisadi mərkəzləri: Luanda (əsas inzibati, sənaye və maliyyə mərkəzi; iri liman); Lobitu (sənaye mərkəzi və ən iri dəniz limanı; Beyra–Lobitu transafrika d.y. magistralının terminalı); Namibe və Bengela (balıq ovu və balıq emalı mərkəzləri); Uambo, Malanje, Lubanqo və Kvito (ölkənin daxili r-nlarının inzibati, k.t. və nəqliyyat mərkəzləri).

Sənaye. A. iqtisadiyyatının əsasını hasilat sənayesi təşkil edir. A. neft hasilatına görə (2001 ildə 37 mln. t.; ÜDM-in 45%-i) Afrikada Nigeriya, Liviya, Misir və Əlcəzairdən sonra 5-ci yerdədir. Son illərdə 20-dən çox neft yatağı istismara verilmişdir. 100-ə yaxın neft quyusu istismar edilir. Neftin, təqr. 90%-i Kabinda əyalətində, onun da 65%-i dənizdə hasil edilir. Ölkənin neft Qanununa (1978) əsasən neft sənayesi dövlətin “Sonanqol” şirkətinin inhisarındadır. Qanunun qəbulundan sonra yeni yataqların işlənməsi xarici (amerikan, ingilis, fransız və s.) kapitalın köməyi ilə aparılır. “Şevron” (“Chevron”), “Ekson” (“Exxon”), “Şell” (“Shell”), “Petrofina”, “Teksako” (“Texaco”), “Britiş petroleum” kimi məşhur şirkətlərin fəal iştirakı nəticəsində Kabinda sahillərinin kontinental şelf r-nu mənimsənilir. Əsas neft terminalları: Luanda, Malonqo (Kabinda), Palanka və s. Ölkə üzrə bütün ixrac dəyərinin 80–90%-ini neft ixracından gələn gəlir təşkil edir. Valyuta daxilolmalarının neftdən sonra ikinci mənbəyi almazdır. A. dünyada almaz hasilatına görə 6-cı və hasil edilmiş almazların ümumi dəyərində

görə 3-cü yerdədir. Ölkədə, əsasən yüksəkkeyfiyyətli zərgərlik daşları çıxarılır. 2000 ildə çıxarılmış 5,17 mln. kar almazın 4,4 mln. kar-ı zərgərlik almazı olmuşdu. A. ərazisində bütün almaz hasilatı və ticarətinə nəzarət edən dövlət müəssisəsi – “Endiama” 1981 ildə yaradılmışdır. Almazın çox hissəsi Şimali Luanda əyalətindəki Katoka yatağından (dünyada ən iri yataqlardan biri) çıxarılır. Almaz hasilatının yarıdan çoxu (1998 ildə 55%-i) qeyri-qanuni yolla əldə olunur. A.-da dəmir filizi, az miqdarda mis, nəcib və radioaktiv (uran) metallar çıxarılır. Dəmir filizi Kasala-Kitunqu (şm. Kvanzanın əyaləti) mədənlərindən hasil edilir. Perspektiv fosforit yataqlarının ən iriləri Zayri, Kindonakaşi əyalətlərində, həmçinin Kabinda əyalətindədir. Bunlardan başqa, qranit, marmar, kvarts yataqlarının işlənməsi davam etdirilir.

A.-nın enerji ehtiyatları: neft, qaz və hidroenerji sərvətlərinin ehtiyatına görə Afrikanın ən zəngin ölkələrindən biridir (cəmi 65%-i istifadə olunur). Elektrik st.-larının müəyyən edilmiş gücü 430 MVt-a bərabərdir. Elektrik enerjisinin yarıdan çoxu (60%-i) SES-lərdə istehsal olunur. Ölkənin elektrik şəbəkəsi 3 böyük: Şimal, Cənub və Mərkəz elektrosistemlərinə bölünmüşdür. Elektrikötürücü xətlərinin 40%-dən azı iş vəziyyətindədir. Çünki yüksəldici yarımstansiyaların çoxu yaxınlarda baş vermiş hərbi fəaliyyət nəticəsində ya dağılmışdır, ya da tam gücü ilə işləmir.

Emal sənayesi müəyyən mərkəzlərdə: Luanda (50%-dən çox), Lobitu, Bengela, Uambo, Namibe ş.-ləri r-nlarında

Ruakana şalaləsi (Kunene çayı).

Anqola Milli Bankı.

cəmlənmişdir. Luandada illik gücü 1,6 mln. *t* olan neft emalı z-du işləyir və ölkənin neft məhsullarına daxili tələbatını tam ödəyir. Toxuculuq məhsulları, kibrir, sabun və yuyucu vasitələr, kimyevi gübrə, dərman, avtomobil şinləri, penoplast, sement istehsal edən müəssisələr fəaliyyətdədir. Qara metallurgiya və metal emalı sahəsində bir sıra kiçik z-dlar, idxal edilmiş detal və qovşaqlardan "Volvo", "Fiat", "Folksvagen" avtomobillərinin, Yaponiya motosikl və velospedlərinin yığılması üzrə bir neçə sex işləyir. Yeyinti sənayesinin əsas istiqaməti un, palma yağı, şəkər, içkilər, balıq konservi, balıq unu və s. istehsalıdır.

Kənd təsərrüfatı. K.t. torpaqları 0,57 mln. *km*²-dir (ölkə ərazisinin 21,8%-i), onun 2,4%-ini əkin sahələri, 0,4%-ini çoxillik bitkilər, 97,2%-ini çəmənlik və otlaqlar tutur. Suvarılan torpaqlar 0,75 min *km*²-dir. A. müstəqilliyini elan etdikdən sonra iri plantasialar milliləşdirilərək dövlət təsərrüfatlarına çevrildi. Bu təsərrüfatlar ixrac olunan sizal, qəhvə, palma yağı, günəbaxan, banan, pambıq, tütün, sitrus meyvələri məhsullarının əsas hissəsini istehsal edir. Onlarla yanaşı, assosiasiyalar, fermalar, kooperativlər və xüsusi təsərrüfatlar fəaliyyət göstərir. Qarğıdalı, kalış, paxla, tərəvəz, maniok daxili tələbat üçün becərilir. K.t.-nin texnika ilə təchizatı çox aşağı səviyyədədir (1000 *ha*-ya 3,5 traktor düşür). A. otlaq maldarlığı üçün çox əlverişli olan şəraitə malikdir. Ölkədə ət-süd maldarlığı, donuzçuluq, quşçuluq, arıçılıq inkişaf etmişdir. Balıqçılıq, o cümlədən çay balıqçılığı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Balıq anqolalıların əsas qida məhsuludur. Çin, Portuqaliya, Yaponiya, Cənubi Koreya və Rusiyaya A. sularında balıq ovlamağa icazə verilmişdir. Tropik ağac oduncağı

tədarük edilir. Kustar istehsal inkişaf etmişdir.

Nəqliyyat. Ölkə d.y.-unun uz. 2,8 min *km*; sıxlığı 22,5 *km*/10000 *km*²-dir. Vahid d.y. şəbəkəsi yoxdur. D.y. daxili vilayətlərdən sahilə doğru uzanır, rellərarası ölçülər müxtəlifdir və yollar bir-biri ilə əlaqələndirilməmişdir. Onlar xammalı ölkənin uzaq r-nlarından Luanda, Namibe və Lobitu limanlarına daşımaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. A.-nın bütün d.y.-larının modernləşdirilməyə ehtiyacı var. Avtomobil yollarının uz. 76,6 min *km*-dir (onun 19,2 min *km*-i bərkörtüklüdür; sıxlığı 61,4 *km*/1000 *km*²). Ölkə daxilində hava nəql. üstünlük təşkil edir. 244 aeroportdan 32-sinin enmə-qalxma zolağı bərkörtüklüdür. Beynəlxalq aeroport Luandadır. Çay gəmiçiliyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Dəniz kabotaj gəmiçiliyi inkişaf etmişdir. Ən böyük dəniz limanları: Lobitu (dərindən sulu), Kabinda və Luanda (neft ixracı limanı), Namibe, Portu-Amboindir. Ticarət donanması ümumi tonnajı 42,9 min *t* dedveyt olan 7 gəmidən ibarətdir. Boru kəmərlərinin uz. 179 *km*-dir (1997).

Xarici iqtisadi əlaqələr. Ölkənin ixracı idxalı üstələyir. Əsas ixrac maddələri xam neft, almaz, neft məhsulları, təbii qaz, qəhvə, sizal, pambıq, balıq, ağac oduncağıdır. 2003 ildə ixracın 47,7%-i ABS-ın, 23,4%-i Çinin, 8%-i Tayvanın, 7,4%-i Fransanın payına düşmüşdür. İdxalın əsas maddələri maşınlar və elektrik avadanlıqları, nəql. vasitələri və onların ehtiyat hissələri, dərman, ərzaq, toxuculuq məmulatı, silahlardır. Başlıca ticarət tərəfdaşları Portuqaliya, CAR, ABŞ, Niderland, Fransa, Braziliya və B. Britaniyadır.

Səhiyyə. A.-da əhalinin hər 100 min nəfərinə 8 həkim (hər 12500 nəfərə 1

həkim), 115 orta tibb işçisi, 4 mama düşür. 2001 ildə səhiyyəyə qoyulan xərc ÜDM-in 3,6%-ni təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat. A. xalqlarının zəngin şifahi ədəbiyyatı var. İctimai-siyasi xadim Kordeyru da Matta və yazıçı Kaştru Soromenyu xalq ədəbiyyatını toplayıb tədqiq etmişlər. A.-da yazılı ədəbiyyat 19 əsrin ortalarında yaranmış, lirika (J. da Silva Mayya Ferreyra, J.D.Kordeyru da Matta) və məişət romanları (P.F.Maşadu, A.Troni, A. di Asis Junior) A. ədəbiyyatının əsasını təşkil etmişdir. 1940–70 illər A. ədəbiyyatında müstəmləkə əleyhinə mübarizə mövzusu (A.Neto, M.Antoniu, A.Lara, J.L.Vieyra, M.F. di Kaştru Soromenyu, A.Jasintu və b.) əsas yer tuturdu. 1990 illərdən sonra A. ədəbiyyatında tarixi roman geniş yayılmış (M.Pakavira, E.Abranşış), dramaturgiya inkişaf etmiş (Pepetelanın pyesləri), siyasi və inqilabi meyillərdən uzaq bədii əsərlər yaranmışdır (Pepetela, J.E. Aqualuza). Müasir yazılı ədəbiyyat, əsasən, portuqal dilindədir.

Təsviri sənət və memarlıq – ölkənin şm. ərazisində qədim qayaüstü heyvan təsvirləri saxlanılmışdır. A.-nın kəndləri dairəvi plan üzrə salınmışdır; kəndlərin mərkəzində yığıncaq üçün bina, onun ətrafında yaşayış evləri, daha sonra təsərrüfat tikililəri olmuşdur. San-Miqel (1576) və Bengela (1617) qalaları avropalıların A.-ya gelişindən sonra tikilmişdir. 20 əsrin əvvəllərində A.-da Avropa memarlıq üslubunda binalar inşa edilmişdir. A.-da toxuma sənəti (ot, çubuq və samandan) hələ qədimdən mövcud olmuşdur. Toxunulan əşyalar dəqiq, həndəsi ornament ilə bəzədilmişdir. Qədim və orta əsrlərdə ağac üzərində oyma inkişaf etmiş, mürəkkəb kompozisiyalı əsərlər (heykəltəraşlıqda) yaranmışdır. Bədii oyma üsulu ilə stilizə edilmiş insan və heyvan heykəlcikləri düzəldilmiş, mebellər üzərində mürəkkəb dekorativ kompozisiyalar həkk olunmuşdur. Professional təsviri sənətin inkişaf dövrü 1970-ci illərə təsadüf edir.

Musiqi. Dağlıq Biyedə tapılmış dəmir idiofonlar (8 əsrədək) A. arxaik mədəniyyətinin nümunələridir. Lunda, Ndonqo dövlətlərinin orta əsrlər mədəniyyətini təntənəli orkestrlər təmsil edirdi; 1491 ildə Konqonun kralı Portuqaliyanın diplomatik heyətini qarşılayan zaman fil sümüyündən hazırlanmış trubalardan (kəronay) istifadə olunmuşdur. 1490 illərdən A.-ya portuqaliyalılar vasitəsilə Avropa nəfəs alətləri gətirilməyə

başladı. Xristianlığın yayılması ilə əlaqədar kilsələrdə xor ifasından, zəngdən, şax-şaxlı kiçik zınqırovlardan da istifadə edirdilər. Bakunqo və ambundu xalqlarının hərbi musiqisinin təsviri 1578 ilə, şm.-q. A.-da *ksilofonda* ifa etmə ənənəsi isə 1648 ilə təsadüf edir. 17 əsrdə idiofonların müxtəlif növləri, o cümlədən marimba, birüzlü baraban (nqaba), zənglər (lonqa), buynuz (epuqu), musiqili yay (nsambi) qeydə alınıb. Şəhər musiqi mədəniyyəti Portuqaliya və Braziliyanın təsiri altında formalaşmışdır. Şəhər musiqisinin spesifik formaları: Birinci dünya müharibəsindən sonra "hərbi musiqi" ansambli kalukuta (Cənub-Şərqi A.); 1920 illərdən lamellafon musiqisi likembe (Şimal-Şərqi A.) meydana gəlmişdir. 20 əsrdə Luandanın ambundu-portuqal rəqs mədəniyyətində (kaduka, semba, rebita rəqsləri) musiqi əsas rol oynayır. 1957 ildə "Nqola ritmuş" ansambli yaradılır [Latın Amerikasının rəqslərini (*rumba*, merenge, samba) ifa edir, gitara və ənənəvi idiofonlardan istifadə olunur]. Ansamblin rəhbəri Liseu Vieyra Dias 1982 ildən rəsmi olaraq müasir A. musiqisinin lideri kimi tanınır. 1960 illərin ortalarında siyasi məzmunlu mahnılar yayılır. 1960–80 illərdə "Kisanje", "İllya" ansamblları, solistlərdən M. Tete, P. Kaştru, bəstəkarlardan F. Mukenqa, J.M. Maşadu, F. da Siş daha məşhur idilər. 1975 ildən sonra müğənni və gitaraçı Massano məşhurlaşır; həmin illərdən qonşu ölkələrlə mədəni əlaqələr inkişaf edir. A.-da sayca üstünlük təşkil edən ovimbunduların ənənəvi musiqisi ilk dəfə 1913 ildə, çokve və luvale xalqlarının musiqisi isə 1950 illərdə lentə alınıb. 1956 ildə Luandada Musiqi və Rəqs Məktəbi yaradılıb.

Təhsil. A. təhsil sistemində uşaq bağçaları (3–4 yaşlı uşaqlar üçün), hazırlıq sinifləri (5 yaşlı uşaqlar üçün), ümumtəhsil və peşə məktəbləri, ali məktəblər daxildir. İbtidai təhsil (1–4 siniflər) məcburi və pulsuzdur. A.-da 8 illik orta təhsil verən ümumtəhsil məktəblərinin bazası əsasında ixtisaslı işçilər hazırlayan (1 ildən 4 ilədək) təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. A.-da baş verən siyasi və iqtisadi çətinliklərlə bağlı 1980-ci illərdə tam orta təhsildən əsas həlledici ikiillik siki götürülmüş, onun həyata keçirilməsi və abituriyent kontingentinin formalaşdırılması ali məktəblərin xüsusi hazırlıq kursları və fakültələrinə həvalə edilmişdi. Ölkədə

ali təhsil verən A. Neto ad. Anqola Dövlət Un-ti (1963; Luanda) və 3 özəl un-t fəaliyyət göstərir. 8 elmi tədqiqat in-tu (hamısı Luandada) – Geofizika və Hidrometeorologiya Elmi Tədqiqat İn-tu (1879), Geoloji Xidmət İn-tu (1914), Sənədləşdirmə və Tarixi Tədqiqatlar Milli Mərkəzi (1933), Tibbi Tədqiqatlar İn-tu (1955), Baytarlıq İn-tu (1965), Pambıqçılıq Mərkəzi (1970), Afrika dillərini və Xarici Dilləri Öyrənmə İn-tu (1978), Sosial və Pedaqoji Tədqiqatlar İn-tu (1980) var.

İdman. Anqola Olimpiya Komitəsi 1980 ildə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi tərəfindən tanınmış və həmin ildən A. idmançıları Olimpiya Oyunlarında iştirak edir. A.-da daha çox inkişaf etmiş idman növləri yüngül atletika və futboldur. A.-nın futbol klubları "Primeyru di Aqoştu" və "İnter Klub" Afrika Kuboklar Kubokunun final mərhələsində çıxış etmişlər (1998, 2001).

ANQOLA ÇUXURU – Atlantika okeanının c.-ş. hissəsində sualtı çökəklik. Şm.-dan Qvineya qalxanı, c.-dan Kit (Balina) silsiləsi, ş.-dən Afrikanın materik yamacı, q.-dən Cənubi Atlantika silsiləsilə sərhədlənir. Dərinliklər kənarlarda 4500 *m*-dən mərkəzi hissədə 5500 *m*-ədək artır. Ən dərin yeri 6260 *m*-dir. Qvineya qalxanı ilə sərhəddə iri sualtı dağlar var. Konqo çayının sualtı dərəsi çökəkliyin dibində gəlib çatır. Dibi qlobigerinli lil və qırmızı gillərdən ibarətdir.

ANQOLA-KONQO ALMAZLI ƏYALƏTİ – Anqola Resp. və Konqo Demokratik Resp. ərazilərində (Anqolanın Atlantika okeanı sahilindəki Namibe şəh.-ndən Konqonun şm.-ş.-indəki Kisanqani şəh.-nədək) almaz yataqları əyaləti. Ehtiyatına və hasilatına görə dünyada ən iri (təqr. dünya almaz hasilatının 1/4-i) yataqlardan biridir. Sah. 140 min *km*². Səpinti almazın ümumi ehtiyatı Anqolada təqr. 150 mln. *kar*, Konqoda 100 mln. *kar*, köklü yataqlarda isə müvafiq olaraq, 580 mln. *kar* və 250 mln. *kar*-dır. İlk səpinti yataq Konqoda 1907 ildə Kasai çayı vadisində aşkar edilmişdir. 1913 ildən açıq üsulla istismar olunur. Əyalətdə almazın sənaye əhəmiyyətli köklü yataqları onun c.-ş. sərhədi boyu yayılmış Tabaşir yaşlı kimberlit boruları ilə əlaqədardır. Anqolada 7 kimberlitli sahə (800-dən çox boru – ən iriləri Kamafuka–Kamazambo və Katoka), Konqoda isə 1

kimberlitli sahə (Bakvanqa r-nunda təqr. 15 boru) aşkar edilmişdir. Əsas hasilat Dördüncü dövr səpintilərinin payına düşür (65–85%-i zərgərliyə yararlıdır). İri hasilat r-nları Kasai-Lunda, Kvanqo və Bakvanqadır (texniki almaz hasilatı mərkəzi). Əyalətdə hasil olunan almaz hasilatının 15–20%-i, onun ümumi dəyərini isə 60–75%-i ilk iki r-nun payına düşür. Bütün istismar müddəti ərazidə 1,1 mlrd. *kar*-dan çox almaz hasilat olunmuşdur.

ANQOLOVİBƏND – Azərb. Resp. Astara r-nu ərazisində dağ. Peştəsər silsiləsinin şm.-ş. yamacında. Başəru və Ləmə çayları arasındadır. Hünd. 1160 *m*. Meşə ilə örtülüdür.

ANQRA MƏNYU, Anhra Manyu – *zərdüştilikdə* şər, zülmət və ölüm allahı. «Avesta»da və qədim fars kitabələrində qeyd olunan A.M. hərfi mənada «pisniyyətli və ya xəbis ruh» deməkdir. *Ahura Mazdamın* əkiz qardaşı və rəqibi olan A.M. cadugərliyin, xəstəliklərin, ölümün, quraqlığın, sərt qışın, yırtıcı heyvanların, zəhərli sürünənlərin və həşəratların yaradıcısıdır. A.M. ilk insan – Qaya Martanı (orta əsr eposunda – Kayumərs) öldürmüşdü. Onun köməkçiləri *devlərdir*. *Mitrazmin* bəzi cərəyanlarında A.M. baş allah hesab olunurdu. Orta əsrlərdə A.M. Ahriman (Ahreman, Əhrimən) adlanırdı (bax həmçinin *Əhrimən*).

ANQREN (özb. Ohaqaron, fars. Ahəngəran) – Özb.-da çay. Sırdəryanın sağ qolu. Uz. 223 *km*. Hövzəsinin sah. 5260 *km*². Anqren yaylasından başlanır. Qar və yağış suyu ilə qidalanır. Aşağı axınında suvarmada istifadə edilir. Tyuyabuquz su anbarı var. Anqren və Ahəngəran ş.-ləri A.-nın sahilindədir.

ANQREN – Özb. Resp.-nin Daşkənd vil.-ndə şəhər. Ahəngəran çayı sahilində, Daşkənd–Kokand avtomobil yolu üstündədir. Əh. 162 min (2003). D.y. st. Ölkənin kömür sənayesi mərkəzidir. Kömürün yeraltı qazlaşdırılması stansiyası, tikinti materialları və yeyinti sənayesi müəssisələri, 2 DRES, pedaqoji in-t, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, yaxınlığında qızıl mədəni var. 1946 ildə A. kömür hövzəsinin istismarı ilə əlaqədar salınmışdır.

ANQREN KÖMÜR YATAĞI – Özbəkistan Resp.-nda yataq. 1940 ildən işlənir. Sah. 70 *km*². Kömür Yura yaşlı çöküntülərdədir. 860 *m*-ədək dərinlikdə yatağın balans ehtiyatı 1,9 mlrd. *t*-dur. İllik hasilat 6,4 mln. *t* (1990).

ANQSTREM – sistemdənkənar uzunluq vahidi; Å ilə işarə olunur. $1 \text{ Å} = 10^{-10} \text{ m} = 0,1 \text{ nm}$. A.Y. Anqstrem tərəfindən təbiiq edilmişdir (1868). Əsasən atom fizikasında və optikada işlədilir.

ANQSTREMLƏR, Onqströmlər (Ångström) – İsveç alimləri ailəsi, ata, oğul, nəvə. Anders Yonas (13.8.1814, Lövdö – 21.6.1874, Upsala) – fizik, Upsala un-tinin prof. (1958). Böyük dəqiqliklə Günəş spektri xətlərinin dalğa uz. -larını ölçmüş və onların ilk müfəssəl atlasını tərtib etmişdir. 10^{-10} m -ə bərabər olan uz. vahidinə onun adı verilmişdir.

Knut Yuxan (12.1.1857, Upsala–4.3.1910, Upsala) – geofizik, İsveç Kral EA üzvü (1893), Upsala un-tinin prof. (1896). O, infraqırmızı şüaların müxtəlif maddələr tərəfindən udulmasını tədqiq etmiş, kompensasiyalı *pirheliometr* və *pirheometr* yaratmışdır.

Anders Knutson (28.2.1888, Stokholm–1978, Stokholm) – geofizik, İsveç Kral EA üzvü (1948). İsveç hava bürosunun başçısı (1940 ildən), Stokholmda Meteorologiya və Hidrologiya İn-tunun direktoru (1949–54) olmuşdur. Yer inşaaçma intensivliyini müəyyən etmək üçün empirik düstur çıxarmış, *piranometr* quraşdırmış, Günəş sabitinin və Günəş aktivliyinin dəyişməsinə tədqiq etmişdir.

ANQUBAZOVA Məryəm Ömər qızı (17.5.1919, Balakən r-nunun Meşəşambul k. – 6.8.2005, Balakən r-nunun Xalatala k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). Tütünçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

ANQULÉM (Angoulême) – Fransanın q.-ində şəhər. Şaranta departamentinin inz. m. Anqumua tarixi vil.-nin əsas şəhəri. Şaranta çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. Əh. 43,5 min (2004). Kağız, poliqrafiya, elektrotexnika, lak-boya, sement, gön-dəri, yeyinti, maşınqayırma sənayesi; saxsı məmulat, pivə, bijuteriya istehsalı müəssisələri var. Yaxınlığında A.-in xəzinəsi hesab olunan Laroşfuko malikanəsi yerləşir. 4 əsrdə salınmışdır.

ANQURA (ing. underground – yeraltı, gizli) – 20 əsrin 2-ci yarısı yapon avan-

qard teatrında cərəyan. 1960 illərdə yaranmışdır. Əsas nümayəndələri gənclər idi. İdeya əsasını J.P. Sartrın və A.Kam-yunun baxışları təşkil edirdi. Bədii idealı Avropa *Absurd teatrına*, A.Artonun “qəddarlıq teatri”na söykənirdi. Ən tanınmış nümayəndələri rej.-lar S.Terayama (“Qalyorka” teatrının yaradıcısı), T.Sudzuki, D.Kara, S.Ota idi. Görkəmli mim T. Xidzikata sürrealizmə və dadaizmə istinad etməklə yeni səhnə dili yaratdı. K. Ono, A. Maro, U. Amaqatsu və b. Xidzikata ənənələrinin davamçılarındır.

ANQUT (*Tadorna ferruginea*) – ördəklər fəsiləsinin bir növü. Çəkisi 900 q-dan 1,5 kq-adəkdir. Göllərdə yaşayır, Mil düzündə çoxdur. Rəngi kürən (narıncı-xınalı), quyuğu və çalma lələkləri qaradır. Qanadının üstündə ağ ləkə var. Tez-tez səciyyəvi «aanq-aanq» səsi çıxarır. Azərb.-da həm yuvalayır, həm də qışlayır. A.-un diş fərdinin başı daha açıq rəngli, erkəyinin boynunda isə qara halqa olur. 27–29 gün kürt yatır. Yuvalarını qaya yarıqlarında və ya koğuşlarda, çox vaxt gəmiricilər, hətta tülkülərlə qonşuluqda qururlar.

ANQVİLLƏR (Anguilliformes), angvillələr – sümüklü balıqlar dəstəsi. Uz. 3 m-adək, çəkisi 65 kq-adək olur. Qarın üzgəcləri yoxdur. Döş üzgəcləri enli və gödəkdir. A.-in 24 fəsilədə birləşən 300-ədək tropik dəniz növü məlumdur. Şirin sularla 1 fəsilənin 7 (anguillidae) nümayəndəsi yaşayır. Fəsilədə 1 cins və 3 növ olur. Azərb. sularında (Qızılağac körfəzi) 1964 ildən çay angvili (A. anguilla L.) adlı 1 növünə rast gəlmək olur. 12 ilədək yaşayır. Əksəriyyəti yırtıcıdır, bəziləri parazit həyat keçirir. Cinsi yetkinliyə 5–9 yaşlarında çatır və kürülmək üçün dənizə, sonra Atlantik okeanına keçir. Gecələr qidalanır. Əti dadlı və çox yağlıdır (28–32% yağ). Daxili sularla qiymətli balıqçoxaltma obyektidir.

ANLAMA – bax *Anlayış*.

ANLAYIŞ – gerçəkliyin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hadisələrinin *təfəkkürdə* ümumiləşdirilmiş inikas formalarından biri. A. mənbə və mahiyyətə obyektiv məzmunla malikdir; eyni zamanda, təfəkkürün başqa formaları kimi (mühakimə, əqli nəticə, hipotez və s.) subyektiv xassəlidir, yeni şüura məxsusdur. Hegelə görə, A.-lar ilkin, təbiət və predmetlər isə onların sönük surətidir. Neopozitivistlər A.-ın obyektiv məzmununu inkar edərək, onları elm dilinin

köməkçi vasitələrinə şamil edirlər. Marksizm fəlsəfəsi A.-ı təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk olunması prosesinin düyün nöqtəsi, idrak «pillələri», «alətləri» kimi qiymətləndirir ki, bunun da kökləri obyektiv gerçəklikdədir. Sözlərdən fərqli olaraq, A. konkret hadisələrin ümumi, zahiri şəkildə deyil, onlara xas olan, onların müəyyənliyini, daxili mühüm əlaqə və münasibətlerini, yaxud hadisələr arasındakı bu cəhətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edir. A.-ın təfəkkürdə yaranması mexanizmi bir tərəfdən ayrı-ayrı hadisələrə və predmetlərə, proseslərə xas olan ümumi və mühüm cəhətləri tapıb mənimsəmək, digər tərəfdən isə onlardakı qeyri-mühüm, öləri, zahiri, təsadüfi əlamətlərdən təcrid olunma ilə əlaqədardır. Obyekt və subyektin qarşılıqlı əlaqəsinin məhsulu olan A. mürəkkəb və çox zaman uzun bir idrak prosesinin nəticəsidir. A. abstraklıq təbiətinə malik olsa da, hissi və rəşional proseslərin daxili əlaqəsini, təkə ilə ümuminin, konkret ilə mücərrəddiyyəni vəhdətini ifadə edir. A. yalnız ayrılıqda götürülmüş bu və ya digər prosesin, hadisənin ümumi cəhətlərini deyil, müxtəlif hadisə və proseslərin xassə və qarşılıqlı münasibətlərindəki hərəkət və inkişaf momentlərinin də ümumiləşdirilmiş inikasını verir. A. nisbətən kiçik və daha çox qrup hadisələri əhatə edə bilər. Həyat hadisələrində olduğu kimi, A.-larda da ziddiyyətlər və eyniyyətlər olur.

A. idrak prosesində hadisələri, prosesləri dərindən, hərtərəfli anlamaq üçün mühüm rol oynayır. Gerçəklik hadisələri dəyişkən olduğu üçün onların ümumiləşdirilmiş inikası olan A. da dəyişkəndir. Elmin konkret sahələrinin özünəməxsus A.-ları var. Əgər xüsusi elm A.-ları predmet və hadisələrin müəyyən bir qrup sahəsinin inkişaf qanunlarını başa düşməyə kömək edərsə, fəlsəfi A.-lar, kateqoriyalar vasitəsilə təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürünün ən ümumi əlaqələri, qanunauyğunluqları dərk olunur.

Tarixi inkişaf prosesində ictimai şüurun müxtəlif formaları (siyasi, hüquqi görüşlər, əxlaq, din, fəlsəfə, elm və incəsənətin bütün sahələri) bir tərəfdən mövcud A.-ların daxili məzmununu dolğunlaşdırır, digər tərəfdən həyat və praktikaya, elmin inkişafına cavab verə bilməyən A.-ları aradan qaldırır və əksinə, inkişafın müasir səviyyəsinə uyğun yeni A.-lar yaradır.

ANN – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Atlantika okeanı sahilində burun. Boston ş.-ndən şm.-ş.-də İpsuic körfəzinə doğru uzanır. Kraliça Annanın (Britaniya kralı I Yakovun arvadı) şərəfinə adlandırılmışdır. Köhnə balıqçı kəndləri və rəssamların məskənləri ilə məşhurdur. Böyük şəhərləri: Qloster, Rokport.

ANNA KORNİNA (2.12.1083 – təqr. 1153/54) – Bizans tarixçisi. İmperator *Aleksey I Komninin* qızı. 1118 ildə A.K. ərəi Nikifor Vriyennini hakimiyyətə gətirmək məqsədilə qardaşı II İoanna qarşı sui-qəsd təşkil etmişdir. Lakin sui-qəsdin üstünün açılması nəticəsində monastıra göndərilmişdir. A.K. burada 1069–1118 illəri əhatə edən və Bizans tarixi üzrə mühüm mənbə sayılan «Aleksiada» adlı xatirələrini (15 kitabdan ibarət) yazmışdır. Əsərdə Bizansın siyasi (müharibələr, üsyanlar, saray çəkişmələri), ictimai və dini həyatı təsvir olunmuşdur.

ANNA STUART (6.2.1665, London–1.8.1714, Kensington, London yaxınlığında) – B.Britaniya və İrlandiya kraliçası [1702–14], II Yakovun qızı, *Stuartlar* sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi. Kral hakimiyyətini xeyli məhdudlaşdıran vəliəhdlik haqda qanuna (1701) əsasən hakimiyyətə gəlmişdir. A.S.-ın dövründə yaranmış qaydaya görə, hökumət Britaniya parlamentinin aşağı palatasında üstünlük qazanan partiya (*torilər*, yaxud *vigilardan*) tərəfindən təşkil olunurdu. 1710 ildən etibarən A.S. torilərə arxalanırdı. A.S.-ın hakimiyyət illəri İngiltərənin çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Bu dövrdə İngiltərə *İspaniya irsi* uğrunda gedən müharibədə qələbə qazanmış, İngiltərə ilə Şotlandiya arasında uniya bağlanmış (1707), vahid B.Britaniya dövləti yaradılmış və B.Britaniya dünyanın ən qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilmişdir.

ANNABA (keçmiş Bon) – Əlcəzairin şm.-ş.-ində şəhər. Annaba vil.-nin inz. m. Əh. 206,6 min (2005). Aralıq dənizi sahilində iri port. Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Ölkənin mühüm sənaye mərkəzidir. Metallurgiya, metal emalı, kimya, yeyinti, toxuculuq sənayesi müəssisələri, İES, memarlıq abidələri (11 əsr), un-t, teatr və s. var.

ANNABERGİT (Saksoniyada Anna-berq yatağının adından) – mineral. Kimyəvi tərkibi $\text{Ni}_3[\text{AsO}_4]_2 \cdot 8\text{H}_2\text{O}$. Monoklinal sinqoniyada kristallaşır. Löv-həvari zahiri görünüşü var. Aqreqatları incəkrystallik ərp və torpaqvarıdır.

Rəngi yaşıldır. Sərtliyi – 2,5–3, xüs. ç. – 3,1. Oksidləşmə zonalarında rast gəlinir. Kabrerit növü var.

ANNALÇILAR – Roma tarixi hadisələrini xronoloji ardıcılıqla təsvir edən ilk Qədim Roma tarixçiləri. Ən məşhurları Kvint Fabi Piktör (e.ə. 3 əsr) və Böyük Katondur (e.ə. 2 əsr). Bax həmçinin *Annallar*.

ANNALLAR (lat. annales, annus – il) – mühüm hadisələrin illər üzrə qeyd edildiyi tarixi əsərlər. İllik qeydiyyatlar hələ qədim misirlilər, aşşurlular, çinlilər və s. xalqlar tərəfindən aparılırdı. Qədim Romada pontifiklərin (kahinlər) tərtib etdikləri A. müxtəlif səbəblərdən qorunub saxlanılmamışdır. E.ə. 3 əsrin 2-ci yarısında *annalçılar* mətnlərin bərpası ilə məşğul olmağa başlamış, A. termini həm də müstəqil tarixi əsər mənasında işlədilmişdir. Bunlara ilk növbədə *Tasitin* «Annallar» əsəri aid edilir. Orta əsrlərdə A.-ın yeni növü olan xronikalar daha geniş yayılaraq saraylarda, kilsələrdə və bəzi şəhərlərdə qələmə alınmışdır.

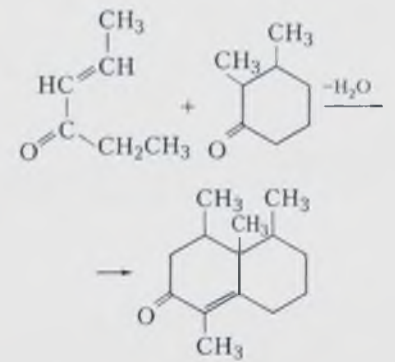
ANNAM DAĞLARI – Vyetnam və Laos ərazilərində yayla. Bax *Çıoqşon*.

ANNAPURNA – Böyük Himalay d-ri-nin zirvəsi. Nepalın mərkəzi hissəsindədir. Hünd. 8091 m. Daimi qarlar, q. və şm.-q yamaclarında buzlaqlar var. 1950 ildə fransız ekspedisiyasının üzvləri M. Ersoq və L. Laşenal tərəfindən fəth edilmişdir (“səkkizminliklərə” ilk qalxmalarından biri).

ANN-ARBOR, Enn-Arbor – ABŞ-ın şm.-ində, Miçiqa ştatında şəhər. Əh. 114 min (2000). D.y. st. Nəql. qovşağı. EHM-lər istehsal olunur. Avtomobil, radioelektrotexnika, cihazqayırma, kimya-əczaçılıq, poliqrafiya sənayesi müəssisələri var. Miçiqa un-ti buradadır. 1824 ildə salınmışdır.

ANNƏKSİYA (lat. annexio – birləşdirmə) – başqa dövlətin ərazisinin bütövlüklə, yaxud bir hissəsinin digər dövlətin torpağına zorla birləşdirilməsi. Bax həmçinin *İlhaq*.

ANNELİDLƏR – bax *Həlqəvi qurdlar*. **ANNELİRLƏŞMƏ** (lat. annellus, annulus – halqa) kondensləşmiş tsiklik birləşmələrin alınma reaksiyası; molekulları karbo- və ya heterotsikllərlə birləşmiş ilkin tsiklik sistemlərdən ibarətdir. Robinsona görə ən geniş yayılmış A. vinilketonların və ya onların analoqlarının tsiklik ketonlarla qarşılıqlı təsirdir; məs.,

A. steroidlər, terpenoidlər, polisiklik boyaqların sintezində geniş istifadə edilir. Bax həmçinin *Pşorr sintezi*. **ANNENFELD** – Azərb. ərazisində meydana gələn ilk alman koloniyalarından biri. 1819 ildə Yelizavetpol (Gəncə) dairəsində salınmışdır (indiki Şəmkir şəhəri). Bax həmçinin *Azərbaycanda alman koloniyaları*.

ANNƏNSKAYA Marqarita Matveyevna (30.7.1896, Tiflis – 1.11.1967, Bakı) – rus aktrisası. Azərb. SSR xalq artisti (1956). Səhnə fəaliyyətinə 1916 ildə Tiflis Xalq Teatrında başlamış, sonralar Tiflisin digər teatrlarında işləmiş, Armavir və Tula şəhərlərində çıxış etmişdir. 1930–37 illərdə Azərb. Dövlət Rus Dram Teatrının aktrisası olmuşdur. Əsas rolları: Panova (“Lyubov Yarovaya”, K.Trenyov), Nadejda (“Sonuncular”, M.Qorki), Elmira (“Tartuf, J.B. Molyer), Anna Karenina (“Anna Karenina”, L.Tolstoy), Oliviya (“On ikinci gecə”, U.Şekspir), Mariya Aleksandrovna (“Ailə”, İ.Popov), Klavdiya Vasilyevna (“Şadlıq sorasında”, V.Rozov), nənə (“Ağaclar ayaq üstə ölər”, A.Kasona) və s. A.-nın yaratdığı obrazlar üçün bütövlük, səmimilik, incə yumor səciyyəvi idi.

ANNESI, Ansi (Annesy) – Fransanın ş.-ində şəhər. Yuxarı Savoyya departamentinin inz. m. Əh. 51 min (2005). D.y. qovşağı. Savoyya Alp d-ri-nin ətkələrində, Cenevrə–Qrenobl avtomobil yolu üstündədir. Elektrometallurgiya, diyircəkli yataq və ülgüç lavazimatı istehsalı z-dları, toxuculuq, kimya, kağız sənayesi müəssisələri var. İqlim kurortudur. Turizm inkişaf etmişdir.

ANNIHILYASIYA (lat. annihilatio – məhv olma, yoxolma) – zərrəciklə *anti-zərrəcik* toqquşduqda onların başqa zərrəciklərə və enerjiyə çevrilməsi prosesi; elementar zərrəciklərin qarşılıqlı çevrilmə növlərindən biri. Zərrəciklər elektromaqnit, güclü (nüvə) və zəif qarşılıqlı təsir ilə A. edə bilər. Cütlərin A. prosesində bütün saxlanma qanunları ciddi surətdə yerinə yetirilir, o cümlədən bu prosesdə materiya itmir, bir şəkildən digərinə çevrilir. Cütlərin A. mümkünlüyü və antizərrəciyin özünün mövcudluğu relyativistik *Dirak tənliyindən* alınır. Elektron-pozitron (e^- , e^+) cütünün bir, iki və ya üç qamma kvanta A.-sı yaxşı öyrənilmişdir (bax *Pozitron*, *Pozitronium*). Enerjinin, impulsun və spinin saxlanma qanunları ödənilərkən e^- , e^+ cütü μ -mezonlar, p -mezonlar, nuklonlar, hiperonlar cütünə A. edə bilər. Qarşı-qarşıya hərəkət edən ifrat böyük enerjili elektron-pozitron dəstələrinin alınması bu cütün ağır zərrəciklərə A. etməsinə imkan verir. Güclü və zəif qarşılıqlı təsirlərlə gedən A. az öyrənilmişdir. Yalnız nuklon-antinuklon (proton-antiproton, neytron-antineytron) cütünün π və k -mezonlara A.-sı nisbətən yaxşı məlumdur. e^- , e^+ cütünün zəif qarşılıqlı təsirlə neytrino-antineytrino cütünə A.-sı hələ müşahidə olunmamışdır.

ANNİNO – Şəmkir ş.-nin 1938 ildəki adı. **ANNÓ DÓMINÍ** (lat. Anno Domini Incarnationis – Allahın mövludu) – İsa peyğəmbərin doğumundan hesablanan təqvim sistemi. Sistem 525 ildə Roma kahini Kiçik Dionisi tərəfindən tərtib olunmuşdur. O, İsa peyğəmbərin Roma ş.-nin salındığı tarixdən 753 il sonra, Diokletian erasının başlanğıcından isə 284 il əvvəl doğulduğunu hesab edirdi. A.D. 7 əsrin 1-ci yarısından etibarən Qərbi Avropada istifadə olunurdu. 18 əsrin sonundan isə bütün xristian dövlətləri A.D. sisteminə keçdilər. Hazırda xarici tarixi ədəbiyyatda işlənir.

ANNOBONLULAR – bax *Kreollar*. **ANNOMİNASIYA** – 1) bax *yanıltmac*; 2) “*parexeza*”, “*paronomaziya*” və “*poliptot*” anlayışlarını birləşdirən ümumi ad; 3) eyni kökdən düzəldilən sözlərin cümlə daxilində daha çox üslubi məqsədlərlə işlədilməsi. Məs., yollar yolçuların yol yoldaşdır (C. Novruz).

ANNOTASIYA (lat. annotatio – qeyd) – qısa izahat, xülasə. Əsərin, nəşrin qısa icmalı. Kitab, məqalə və ya əlyazmasının biblioqrafik təsviri; onun məzmunu, ideya-siyasi istiqaməti, məqsəd və əhə-

miyyəti haqqında qısa məlumat. A.-da əsərə rəy, habelə onun yaranma tarixi və müəllifi haqqında məlumat, mövcud ədəbiyyata isnad da verilə bilər. A.-lı biblioqrafik göstəricilər oxucunun ədəbiyyatdan səmərəli istifadəsinə kömək edir. **ANNUITÉT** (lat. annuitas – hər il ödənilən tədiyə) – tarix qoyulmuş zaman müddətində bərabər vaxtaşırı və bərabər məbləğdə həyata keçirilən (alınan) bütün ödəmə növləri. A. 17 əsrdə Fransada rentanın ödənilmə forması kimi meydana gəlmişdir. A.-in uzunmüddətli dövlət istiqrazı ödəmələri növündə kreditor hər il borc məbləğinin faizlə birlikdə tədricən ödənilməsinə hesablanaraq təyin edilmiş müəyyən gəlir (renta) alır. A.-in digər növləri kompensasiya sazişləri üzrə kreditin vaxtaşırı ödənilməsi, amortizasiya fondunun yaradılması, borcun ödənilməsi, sığorta haqları və ödəmələri və s.-dir. A. müddətli və ömürlük olur. Müddətli A.-də gəlirin ödənilməsi vaxtı məhdud olur və o, başqa şəxsə də verilə bilər. Ömürlük A.-də gəliri almaq hüququ yalnız bilavasitə kreditora məxsus olur və onun vəfatı ilə renta verilməsi dayandırılır. Ömürlük A. rentanın hər il düşən həcminə kreditorun yaşına və əhali arasında ölüm faizi haqqında statistik məlumatlara əsasən təyin edilir. Sığorta A.-i renta və pensiyaların bütün növ sığortasını ümumiləşdirir və sığortanın müəyyən məbləğdə pulu sığorta təsisatına birdəfəlik, yaxud hissə-hissə ödədiyini, bundan sonra isə ya bir neçə il, ya da ömürlük müntəzəm gəlir götürdüyünü bildirir.

ANNULYASIYA (lat. annulo – ləğv edirəm), ləğv etmə – hər hansı aktın, müqavilənin, hüquq və ya səlahiyyətin qüvvədən düşmüş elan edilməsi, ləğvi. **ANÓA**, cırt dan öküz (Bubalus depressicornis) – gövşəyənlər yarımdeştəsinin *boşbuynuzlular* fəsiləsindən məməli heyvan; bəzən müstəqil A. cinsi kimi də ayrılır. Müasir vəhşi öküzlərin ən kiçiyidir. Bədəninin uz. 100–170 sm, cıdov hünd. 62–100 sm, çəkisi 150–300 kq-dır. Buynuzları qısa, düz, üçbucaq formalı olub, yuxarıya və arxaya əyilmişdir. Rəngi tünd-qonur, yaxud qaramtıdır; üzündə, boğazında və ayaqlarında ağ ləkələr var; buzovların sıx tüklü xəzi qızılı-qonur rəngdədir. Ancaq Sulavesi a.-nda yaşayır; bataqlıq meşələrdə və sıx cəngəlliklərdə məskunlaşmışdır. Tək, yaxud cüt gəzirlər. Quruda və suda bitən ot, bəzən də meyvə bitkiləri ilə qidalanır. 1 yaxud 2 bala do-

ğur. Ət və dərisinə görə yerli əhalinin intensiv ov obyektidir; dərisi mərasim geyimlərinin hazırlanması üçün istifadə edilir. Sayı azdır. BTMİ-nin «Qırmızı kitab»ına salınmışdır.

ANÓD (yun. ἀνοδος – yuxarı hərəkət) – radio cihazlarında, elektrotexniki cihaz və qurğularda (məs., elektrovakuum cihazı, qalvanik element və s.) elektrod; elektronların (xarici dövrədə) ondan kətoda doğru istiqamətlənməsi ilə xarakterizə olunur. Elektrolit vannasında, elektron və s. cihazlarda, A. elektrik cərəyanı mənbəyinin müsbət qütbünə birləşdirilir. A.-un materialı (nikel, molibden, volfram, qızıl, gümüş, mis, qrafit və s.) və konstruktiv xüsusiyyətləri onun cihazdakı (qurğudakı) işinin xüsusiyyətindən asılıdır. Elektron lampaları və qazboşalma cihazlarında A. elektron kollektoru (qəbuledicisi) rolunu oynayır. Elektron-şüa cihazlarında A. elektron-optik sistemin tərkibində olur və elektrik sahəsində lazımi konfigurasiya yaradır. Maqnetron tipli cihazlarda eyni zamanda həm kollektor, həm də ləngidici sistem funksiyasını yerinə yetirən müsbət elektrod A. adlanır. Rentgen borularında (sürətli elektronlar dəstəsi rentgen şüaları yaradır) A. bombardman edilən hədəf funksiyasını yerinə yetirir.

ANÓD BATAREYASI – öz aralarında birləşmiş qalvanik elementlər və ya akkumulyatorlar yığımı; anod dövrələrini qidalandırmaq üçündür.

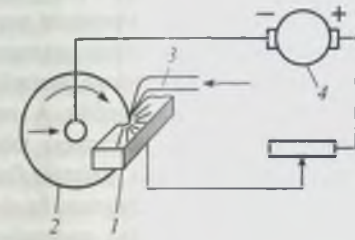
ANÓD ŞÜALARI – qazboşalma boruları və ya elektron-şüa boruları anodunun saçdığı müsbət ionlar seli. A.ş. anodun üzəri qələvi və ya qələvi-torpaq metallardan birinin duzu ilə örtüldükdə, nisbətən az enerjili, anod saf metaldan olduqda isə çox enerjili (yüzlərlə keV) elektronların anoda vurduğu zərbələr nəticəsində əmələ gəlir.

ANÓD-HİDRAVLİK EMAL – *elektrokimyəvi emal* üsulu; emal olunan məmulatın (anodun) metalının həllolmasına (elektrolizinə) və həllolan materialın elektrolitlə aparılmasına əsaslanır. Mürəkkəb konfigurasiyalı detalların (şamp, pres-qəlib və s.) işçi səthlərinin emalı, oyma işləri və s. üçün tətbiq olunur.

ANODLAMA – elektroliz üsulu ilə metal (əsasən alüminium və onun ərintiləri) məmulatların səthinə oksid pərdəsinin çəkilməsi. Bu pərdə metalı korroziyadan qoruyur, ona lak-boya örtüyü çəkmək üçün astar vəzifəsini görür, məmulatın xarici görünüşünü yaxşılaşdırır. A. de-

korativ məqsədlər üçün də istifadə olunur.

ANÓD-MEXANİKİ DƏZGAH – elektrik cərəyanını keçirən istənilən bərklikdə materialların, o cümlədən hərəkətə davamlı və bərk ərintilərin, həmçinin paslanmayan poladların *anod-mexaniki emal* üçün dəzğah. Diskli və lentli doğrama dəzğahları daha geniş yayılmışdır. A.-m.d. sabit cərəyan mənbəyindən, cərəyanı məhdudlaşdıran müqavimətlər blokundan, elektrolitlə təchiz sistemi olan çatıdan, üstünə emal ediləcək məmulat qoyulan və onu əl ilə, yaxud avtomatik hərəkətə gətirən masadan və fırlanan aləti olan başlıqdan ibarətdir.

Anod-mexaniki dəzğahın sxemi: 1 – pəstah; 2 – fırlanan alət; 3 – elektroliti vermək üçün boru; 4 – elektrik cərəyanı generatoru.

Alət hamar və ya profilli disk, mil, lent və s. şəklində olur. Emal üçün elektrolitə salınmış məmulat (anod) və azkarbonlu poladlardan hazırlanmış alət (katod) alçaq gərginlikli (22–30 V) sabit cərəyan dövrəsinə qoşulur. A.-m.d. bərk ərintilərdən olan kəsici alətlərin abrazivsiz yonulması (itilənməsi), həmçinin materialların kəsilməsi və s. üçün tətbiq edilir.

ANÓD-MEXANİKİ EMAL – *elektrokimyəvi emal* növü; emal olunan detalın (anodun) metalı elektrolitik həll olur və eyni zamanda parçalanma məhsulları mexaniki kənarlaşdırılır. Əsasən, bərk və ifrat bərk metal və ərintilərin kəsilməsi, kəsici alətlərin möhkəmləndirilməsi, kəskinlərin itilənməsi, pardaqlama və s. üçün tətbiq edilir. A.-m.e. *anod-mexaniki dəzğahlarda* aparılır.

ANODONTLAR (Anodonta) – *sədəf ilbizləri* fəsiləsindən ikitaylı ilbiz cinsi. Göllərdə və sakit axan çaylarda olur. Bakteriya, yosun və üzvi qalıqlarla qidalanır. Azərb.-da 2 növü (Anadonta piscinalis və Anadonta cyrea) var. Hacıqabul gölündə, Qızıllağac körfəzində və Təngərü çayında da olur. Bir çox anodont növünün çanağından düymə sənayesində xammal kimi istifadə edilir.

ANOFELESLƏR (Anopheles) (yun.

ἀνωφελής – zərərli) – ağcaqanadlar fəsiləsindən həşərat cinsi; bax *Malyariya ağcaqanadları*.

ANÓXİN Pyotr Kuzmiç (14(26).1.1898, Saritsin, indiki Volqoqrad – 6.3.1974, Moskva) – rus fizioloqu, SSRİ EA akad. (1966), SSRİ Tibb EA həqiqi üzvü (1945), Lenin mükafatı laureatı (1972). Tədqiqatları özünün funksional sistem nəzəriyyəsi əsasında orqanizmin xüsusiyyətlə baş beyinin fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. A.-in yaxından iştirakı ilə Bakıda funksional neyrokimya laboratoriyası yaradılmışdır (1966). A.İ. Pavlov ad. qızıl medal (1968), 3 orden, həmçinin medallarla təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Электро-энцефалографический анализ условного рефлекса. М., 1958; Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968; Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. М., 1971.

ANOKSEMİYA – bax *Hipoksemiya*.

ANÓLİSLƏR (Anolis) – *iquanalar* fəsiləsindən kərtənkələlər cinsi. Bədəninin uz. əksər növlərdə 10–20 (bəzilərdə 45-ədək) sm-dir. Başı üçbucaqşəkilli, bədəni yanlardan basıqdır; quyruğu uzundur, burulmayandır. Rəngi əlvandır, temp-run və işığın təsirindən tez dəyişəndir. Bir çox növlərin erkəklərində boğaz kəsisəsi olur. 300-ədək növü var. Amerikanın tropik və subtropik zonalarda yayılmışdır. Əksəriyyəti ağacda, bəzi növləri isə evlərdə yaşayırlar. Həşəratlarla və xırda onurğasızlarla qidalanır. Torpağa 1–6 yumurta qoyur. ABŞ-in c.-ş.-ində və Kubada yaşayan qırmızıbaş Şm. Amerika A.-i daha çox məlumdur. Kulebr A.-i (A.roosevelti) BTMC-nin «Qırmızı kitab»ına daxil edilmişdir.

ANOMÁL AŞAĞI LAY TƏZYİQİ – laylarda məsamə boşluqlarını dolduran neft, su və qazın hidrostatik təzyiqdən aşağı təzyiqi. A.a.l.t. ilk lay təzyiqinin yaranma şəraiti və ona təsir edən bir sıra amillərlə əlaqədardır. Çöküntütoplama zamanı və ondan sonrakı dövrlərdə laylar və onlardakı boşluqları dolduran maye və qazlar daima dəyişən təbii şəraitin təsirinə məruz qaldığından hər bir layda lay təzyiqini öyrəndikdə həmin amillər nəzərə alınmalıdır. A.a.l.t., əsasən, uzun müddət lay təzyiqini sabit saxlamaq və artırmaq məqsədilə ona su, hava vurmadan istismar olunan yataqlarda müşahidə olunur. Belə laylarda boru daxilində statik səviyyə hidrostatik səviyyədən aşağıya enir.

ANOMÁL DİSPERSİYA – bax *İşığın dispersiyası*.

ANOMÁL EMANASIYA SAHƏSİ – süxurlarda təbii radioaktiv elementlərin konsentrasiyası və emanasiya əmsali qiymətlərinin onların normal qiymətlərindən fərqləndiyi sahə; məsaməli qaz keçirmə qabiliyyəti yüksək olan süxurların yayıldığı ərazilər üçün daha səciyyəvidir. Əsasən, tərkibində təbii radioaktiv elementlər olan maqmatik (effuziv, ekstruziv, intruziv), çökmə və vulkanik-çökmə süxurlardan çıxan suların inkişaf etdiyi sahələrdə müşahidə edilir; belə sahələrdə emanasiya əmsalının qiyməti təbii radioaktivliyin normal qiymətindən 2–5 dəfə yüksək olur. Süni emanasiya sahələri istismarda və qazılmaqda olan neft-qaz quyularından radioaktiv maddələrlə birlikdə çıxarılan lay sularının, yod-brom və neftin emalı zamanı yaranan tullantıların toplandığı yerlərdə əmələ gəlir.

ANOMÁL GEOFİZİKİ VİLAYƏT – eyni fiziki və geoloji xassəli anomaliyaya malik ərazilərin (zolaqların, zonaların) ümumi sahəsi. Müəyyən ərazidə fiziki sahənin parametrlərinin ümumi qanunauyğunluqdan və normadan kənar çıxması ilə səciyyələnir. Maqnit, qravitasiya, elektrik, elektromaqnit, istilik və başqa anomaliyalara ayrılır. Ölçülərdən və yayılma sahəsindən asılı olaraq anomaliyalar regional və lokal ola bilər. Geofiziki anomaliyalar süxurların tərkibi, onların yatım şəraiti amilləri və eləcə də filiz kütlələri, müxtəlif strukturlar və başqa Yer təkli mənbələrinin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq yaranır. Hal-hazırda aşkar edilmiş çoxlu sayda “anomaliyalar” faktiki olaraq filiz kütləsi, filiz yatağı, filiz təzahürləri və eləcə də filizli strukturlar və formasiyalarla təmsil olunur. Daha ətraflı bax *Anomaliya*.

ANOMÁL QUYRUQLAR – komettlərdə nadir hallarda Günəşə yönəlmiş quyruqlar (bax *Komet quyruqları*). Sarı rəngdə olan A.q. işıq təzyiqinin demək olar ki, təsir göstərmədiyi iri hissəciklərdən ibarətdir. **ANOMÁL MAQNİT MOMENTİ** – elementar zərrəciyin hərəkətini təsvir edən relyativist kvant mexanikası tənliyindən alınan maqnit momentinin “normal” qiymətindən yayınması. Kütləsi m , yükü e olan elementar zərrəciyin maqnit momenti $\mu = g\mu_B$ kimi ifadə olunur; burada μ_B – zərrəciyin *maqnetonu*, s – onun Plank sabiti vahidlərində spin momenti, g – zərrəciyin növündən asılı olan *Lande vuruğudur* (g – faktordur). Dirak tənliyinə görə radiasiya düzəlişləri nəzə-

Anortit.

nəli aqreqlər şəklində rast gəlinir. Ağ, bozumtul, sarımtıl və s. rənglərdə olur. Şüşə parıltılıdır. Sərtliyi – 6–6,5, sıxlığı 2740–2760 kq/m³. Əsasi və ultraəsasi maqmatik süxurları (bazalt, qabbro və s.) əmələ gətirən mühüm minerallardandır. Xalis A. az tapılır. A.-ə meteoritlərdə də təsadüf edilir. Digər plagioklazlarla yanaşı saxsı istehsalında istifadə olunur.

ANORTOZİT (fr. anorthose – plagioklaz) – qabbro qrupu süxuru. Əsasi, yaxud orta plagioklazlardan ibarətdir. Tərkibində cüzi miqdarda rəngli minerallara rast gəlinir. İki növü var: 1) bitovnitli A.-lər; 2) labradorlu, yaxud andezinli A.-lər. Sinonimləri: labradorit, plagioklazit. İridənəli struktura malikdir. Rəngi – açıq bozdan qarayadək. A.-lər I mlrd. il bundan əvvəl formalaşmış iri maqmatik komplekslər (Ukrayna, Kanada, Finlandiya) və əsasi-ultraəsasi intruziyaların tərkib hissəsini (CAR, Avstraliya, Kanada və s.) təşkil edirlər. A. Ay “materiklərinin” əsas süxurlarındandır. A.-in maqmatik komplekslərində titanın, xromun, platinin yataqlarına rast gəlinir. Göy və mavi çalarlı növündən (labradoritdən) üzlük və məmulat daşı kimi istifadə olunur.

ANOSMİYA (an – inkar şəkilçisi + yun. ὄσμη – qoxu hiss etmə) – qoxu hissənin olmaması. Qoxubilmə qabiliyyətinin azalması – hiposmiya da ola bilər. A. anadangəlmə və qazanılma olur. Qazanılma A. və hiposmiya burunun selikli qişasında xəstəliklə əlaqədar dəyişiklik olduqda, zökəmdə, bəzən beyin xəstəliklərində müşahidə olunur.

ANÓSOV Dmitri Viktoroviç (d.30.11.1936, Moskva) – rus riyaziyyatçısı, REA-nın akad. (1992). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1976). MDU-nu bitirib (1958). 1997 ildən REA-nın V.A. Steklov ad. Riyaziyyat İn-tunun diferensial tənliklər şöbəsinin müdürüdür. MDU-nun prof. (1969). Əsas elmi işləri diferensial tənliklər nəzəriyyəsinə, dina-

mik sistemlərə, həndəsə və topologiyaya aiddir. Dinamik sistemlər nəzəriyyəsinə bir sinif sistemləri seçib öyrənmişdir. Bu sistemlər A.-un adını daşıyır.

Əsərləri: Геодезические потоки на замкнутых римановых многообразиях отрицательной кривизны. М., 1967; The Riemann-Hilbert problem. Braunschweig; Wiesbaden, 1994 (совм. с А.Болливрухом, А.Сергеевым).

Əd.: Аносов Д.В. //Успехи математич. наук. 1997, т. 52. вып. 2.

ANÓSOV Pavel Petroviç (1799, S.-Peterburq – 25.5.1851, Omsk) – rus metallurqu. 1917–47 illərdə Zlatoust z-darında işləmişdir. A. yüksəkkeyfiyyətli tökmə polad alınması proseslərini, metalın qaz sementlənməsi (dünyada ilk dəfə) prosesini, çuqunun əritmə yolu ilə polad çevrilməsi üsullarını, odadavamlı pulaların alınma texnologiyasını və s. işləyib hazırlamışdır. İlk dəfə 1931 ildə polad ərintilərinin daxili quruluşunu tədqiq etmək üçün mikroskopdan istifadə etmiş və bununla da metalların mikroskopik analizinin əsasını qoymuşdur. A.-un tədqiqatlarının nəticələri “Poladlar haqqında” (1941) kitabında ümumiləşdirilmişdir. 1993 ildə Rusiya EA A. adına mükafat təsis etmişdir.

ANOZOQNÓZIYA (a... + yun. νόσος – xəstəlik + γνώσις – tanımaq) – geniş mənada öz xəstəliyini, anatomik və ya funksional qüsurlunu bilməmək; *agnoziyanın* bir forması. Çox vaxt hər hansı bir orqanın fəaliyyətinin başa düşülməyən pozğunluğu kimi (iflic, karlıq, korluq və s.) meydana çıxır. Bəzən A.-lı xəstə bədənin zədələnmiş hissəsinin, iflic olmuş ətraf şöbəsinin başqa şəxsə məxsus olması haqqında özgəlik hissi keçirir. A. psixopatologiyada da müşahidə edilir. «A.» termini J.Babinski tərəfindən təklif edilmişdir (1914).

“ANS” müstəqil yayım və media şirkəti – Azərb.-da ilk müstəqil televiziya. 1980-ci illərin sonundan Az.TV-də (Az.TV QSC) Azərb. Video, Azərb. Nyus Servis (ANS) adları ilə fəaliyyət göstərmiş, 1991 il noyabrın 26-nda ilk dəfə müstəqil «Xəbərci» proqramı ilə yayımlanmışdır. 1994 ildən Bakıda və Abşeron y-a-da, 1997 ildən resp. ərazisində, 2002 ildən peyk vasitəsilə dünyada yayımlanır. ANS-də dublyaj studiyası fəaliyyət göstərir.

“ANS ÇM” radiosu – Azərb.-da fəaliyyət göstərən müstəqil FM radiostansiyası. Milli Qəhrəman Ç. Mustafayevin adını daşıyır. 1994 il mayın 28-ndə Bakıda və Abşeronda yayıma başlamışdır.

1997 ildən resp. ərazisində, 2002 ildən dünyada yayımlanır.

ANSÁMBL (fr. ensemble, hərfi mənada – birlikdə, birdən) – 1) m e m a r l ı q və ş ə h ə r s a l m a d a – bina, texniki qurğu (körpü və s.), monumental boykarlıq və heykəltəraşlıq kompozisiyalarının ahəngdar vəhdəti. Ərazinin (yollar, suaxıdıcılar və s.) abadlaşdırılması elementləri bir qayda olaraq, A.-a daxil edilir. A.-ın formalaşmasında yerin təbii şəraiti (relyef, sututarlar) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2) D e k o r a t i v s ə n ə t d ə – dəst təşkil edən əşyaların (kostyum, zərgərlik məmulatı) və ayrı-ayrı detalların (monumental divar rəsmləri və s.) bədii cəhətdən vəhdəti, tam ahəngdarlığı. 3) M u s i q i d ə – kiçik ifaçı heyəti (duet, trio, kvartet və s.) üçün yazılmış musiqi əsəri. A. opera, operetta, oratoriya və kantataların tərkibində də olur. Xor, orkestr və rəqs kollektivi də A. adlanır (məs., F.Əmirov ad. Azərb. Dövlət Mahni və Rəqs A.-ı. Ə.Bakıxanov ad. Xalq Çalğı Alətləri A.-ı). 4) T e a t r d a – vahid bədii ifadə vasitələri əsasında əsərin ideyasının tam açılması üçün dramaturq, rej., rəssam, bəstəkar və aktyorların yaradıcılıq axtarışlarının harmonik birləşməsi. Aktyorların ifasındakı həmahəngliyə də A. deyilir.

ÁNSEL M KENTERBERİLİ (1033, İtaliya, Aosta – 21.4.1109, İngiltərə, Kenterberi) – teoloq, filosof. 1060 ildə rahibliyi qəbul etmiş, 1063 ildə prior, 1078 ildə abbat seçilmişdir. 1093 ildən Kenterberi arxiyepiskopu olmuşdur. Əsas əsərləri: «Monologion», «Proslogion», «Qrammatika haqqında dialoq» və s. A.K.-nin teoloji və fəlsəfi görüşlərinə *Avqustinin* təsiri olmuşdur. Hər iki alim orta əsrlər realizminin nümayəndələri idi. A.K.-yə görə, inam şüurdan əvvəldir («inanıram, başa düşmək üçün»); şüur dialektikanın köməyi ilə dini müddəalarda mövcud olan həqiqəti üzə çıxarmalı, aydınlaşdırılmalıdır. Şüurun ən mühüm vəzifəsi Allahın varlığını sübut etməkdir. Hər varlıq müəyyən kamillik dərəcəsinə malikdir və bu cəhəti o, ən kamil olan Allahdan almışdır. «Proslogion» əsərində A. K. ilk dəfə Allahın varlığının ontoloji sübutunu vermişdir. O, belə bir müddəadan çıxış edir ki, «Allah» anlayışı faktiki olaraq özündə varlıq anlayışını ehtiva edir.

A. K. insanın iradə azadlığı və günahabatma haqqında təlimini «Həqiqət haqqında», «Azad seçim haqqında»

və s. əsərlərində şərh etmişdir. Alimə görə, iradə azadlığı xeyir və şər arasında seçim edə bilmək imkanından ibarət deyil. İradə azadlığı iradənin düzgün (həqiqi, Allaha uyğun gələn) istiqamətini qoruyub saxlaya bilmək bacarığıdır, başqa sözlə, yalnız Allahın istədiyini istəməkdir. Bu bacarıq Allahın hökmü ilə insan yer üzünə gələndə onun iradəsinə köçürülmüş, lakin sonradan günahabatma nəticəsində itirilmişdir. Yalnız Məsihin özünü qurban verməsindən sonra insan azadlığının bərpası mümkün olmuşdur. Dini təlim ehkamlarının (heçdən dünyanın yaradılması, üç üqum, ilkin günah və s.) rəşadət əsaslandırılması cəhdləri A. K.-də fəlsəfi realizmin konseptual bazasında həyata keçirilirdi.

ÁNSENQRUBER (Anzengruber) Lüdviq (29.11.1839, Vyana – 10.12.1889, Vyana) – Avstriya dramaturqu, yazıçı. “Kixfeldli keşiş” (1870), “Yalan şahidlik edən kəndli” (1871) dramalarında, “Rüsvayçılıq ləkəsi” romanı və s. əsərlərində kəndlilərin həyatını əks etdirmişdir. “Dördüncü ayın” (1878) dramının müəllifidir.

ANSÉROV Nikolay İvanoviç (29.12.1893, Moskva qəzası, Kotelniki k. – 5.7.1944, Moskva) – rus antropoloqu, anatomu və morfoloqu. Tibb e.d. (1922), prof. (1925). Moskva Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1916). A. Perm Un-tində (1923–26), Azərb. Dövlət Un-tində (1927–30), Azərb. Tibb İn-tunda (1930–36), eyni zamanda Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunda (1931–37), 3-cü Moskva Tibb İn-tunda (1937–41), Moskva Birləşmiş Tibb İn-tunda (1941–44) kafedra müdiri işləmişdir. Tədqiqatları insanın həzm orqanlarının ontogenozunun və insan skeletinin qan təchizatının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. O, uşaqlarda qarışıq qidalanmaya keçdikdən sonrakı və pubertat dövrlərdə bağırsaqların böyüməsini müəyyən etmişdir (1922). Azərb. xalqının antropoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xidmətləri olmuşdur.

Əsəri: Артериальная система скелета человека. М., 1939

ANSEY MÜQAVİLƏLƏRİ (1854–58) – Ansey illərində [imperator Komeyin (1854–60) hakimiyyət dövrünün rəsmi adı] ABŞ, B.Britaniya, Rusiya, Fransa və Niderland dövlətlərinin Yaponiya ilə bağladığı qeyri-bərabər müqavilələr. Yaponiya özünütəcrid siyasətindən əl çəkib 1854 ildə ABŞ ilə müqavilə bağla-

mağa məcbur oldu. Sonralar İngiltərə (1854) və Rusiya (1855) da Yaponiya ilə analoji müqavilələr bağladılar. Mahiyyət etibarilə Amerika–Yaponiya ticarət müqaviləsinə (1858) uyğun olan müqavilələr həmin il Rusiya, İngiltərə və Fransa ilə də bağlandı. A.m. xarici ölkələrə Yaponiya ilə diplomatik əlaqələr qurmaq, liman və şəhərlərində sərbəst ticarət etmək, həmçinin xarici vətəndaşlara ölkə daxilində toxunulmazlıq hüququ verirdi. Yaponiyaya idxal olunan malların rüsumları azaldıldı. A.m. 1894–99 illərdə ləğv edildi. Lakin Yaponiyanın gömrük üzərində nəzarəti məhdudlaşdırıldığı üçün ticarət sahəsində qeyri-bərabərlik qalırdı. 1911 ildə ilk dəfə Yaponiya ilə ABŞ arasında, daha sonra isə digər böyük dövlətlərlə bərabər hüquqlu müqavilələr imzalandı.

ANSİLUSLAR – oturaqgözlülər dəstəsindən şirinsu qarınayaqlı molyusklar cinsi. Çanağının diam. 5 mm, hünd. 4 mm-dir. İti axan çaylarda yaşayır. Avropada və Qafqazda bir növü var. 7,5–6 min il əvvəl indiki Baltik dənizinin yerində Ansil göl-dənizi bu molyuskun adı ilə adlandırılmışdır.

ANSİN, X u a y n i n – Çinin ş.-ində, Anhoy əyalətində şəhər. Əh. 251 min (1990). Yantsı çayı sahilində port. Mühüm çay istehsalı mərkəzidir. K.t. məhsulları emalı, kimya, toxuculuq sənayesi müəssisələri, neft-kimya z-du var. Gübrə istehsal edilir.

ANŞAN – Çinin şm.-ş.-ində, Lyaonin əyalətində şəhər. Əh. 1,2 mln., aqlomerasiyada – 3,44 mln. (2005). Şərqi Mancuriya d-rının ətkələrində, Anşan çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. 1911 ildəki kiçik kənd olmuş A. yaxınlığındakı dəmir filizi yatağının istismarı ilə əlaqədar olaraq böyümüş və şəhər statusu almışdır. Mühüm ağır sənaye mərkəzlərindəndir. Ölkənin ən iri metallurgiya kombinatı A.-dadır. Maşınqayırma, kimya, sement, neft emalı sənayesi müəssisələri var.

ANŞLAQ (alm. Anschlag – afişa, elan) – teatr, kino, sirk tamaşalarına, konsertə və s. biletlərin satılıb qurtardığını bildirən elan. A., adətən, kassanın önündən asılır.

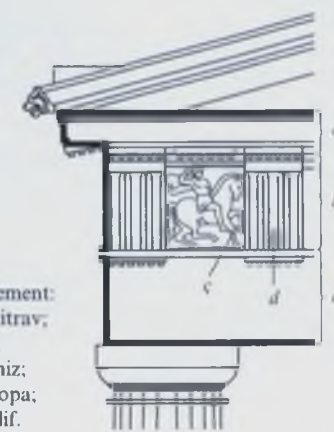
ANŞLİF – mikroskop altında əks olunmuş işıqda öyrənmək üçün bir və ya iki üzü cilalanmış süxur, yaxud filiz nümunəsi.

ÁNŞLUSS (alm. Anshluß – birləşdirmə) – Birinci dünya müharibəsindən sonra

Almaniyanın zorla Avstriyanı özünə birləşdirmək siyasəti. Avstriyanın bəzi dairələrinin müdafiə etdikləri bu siyasəti həyata keçirmək üçün müharibədən sonra bir sıra cəhdlər göstərilsə də, *Versal sülh müqaviləsi* və *Sen-Jermen sülh müqaviləsi* (1919) A.-u qadağan etmişdi. 1937 ildə A.-u həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yarandı; bu dövrdə Qərbi dövlətləri faşist Almaniyanın Avstriyanı işğal etməsini Versal sülh müqaviləsinin təftişi və təcavüz aktı kimi deyil, Almaniyanın Avropanı «sakitləşdirməsi» kimi qiymətləndirməyə başladılar. Qərbi dövlətlərinin bu mövqeyi, Avstriya burjuaziyasının və sağ s.-d. liderlərinin xəyanəti Almaniya bu planı həyata keçirməyə imkan verdi. 1938 il martın 11–12-də Avstriya alman-faşist qoşunları tərəfindən işğal olundu. Böyük dövlətlərdən yalnız SSRİ A.-un əleyhinə çıxdı. İkinci dünya müharibəsi dövründə (1939–45) Antihitler koalisiyasının əsas iştirakçıları – ABŞ, B.Britaniya və SSRİ Avstriyanın müstəqilliyini bərpa etmək barədə razılığa gəldilər (1943). 1945 ilin aprel ayında Avstriya azad edildikdən sonra onun suverenliyi bərpa olundu. 1955 il mayın 15-də ABŞ, B.Britaniya, Fransa, SSRİ və Avstriya tərəfindən imzalanan Müstəqil və Demokratik Avstriyanın bərpası barədə dövlət müqaviləsinə görə, Avstriyanın tam suverenliyi və müstəqilliyi təsdiq edildi, A. isə qadağan olundu.

ANT (Anthus) – *çaydaçapanlar* fəsiləsindən quş cinsi. Təqr. 30 növü məlumdur. Uz. 14–20 sm; qonurumtul ləkəlidir. Açıq yerlərdə, bəziləri meşələrdə yaşayır. Azərb.-da 5 növü var: tarla A.-ı, dağ A.-ı, meşə A.-ı, çəmən A.-ı, qırmızıdöş A. Zərərverici həşəratları məhv etdiyinə görə xeyirlidir.

ANTABLEMENT (fr. entablement, table – stol, lövhə sözündən) – binanın,

Antablement:
a – arxivtrav;
b – friz;
c – karniz;
ç – metopa;
d – triqlif.

Antakya şəhərindən görünüşü.

adətən, sütunlar üzərində yerləşən yuxarı hissəsi; klassik *memarlıq orderlərinin* tərkib elementi. *Arxitrav, friz və karnizdən* ibarətdir. Yarımçıq (f r i z s i z) A.-ə də təsadüf olunur.

ANTAKYA – Türkiyənin c.-unda şəhər. Hatay ilinin inz. m. Əh. 352 min (2007). Asi çayı sahilindədir. Avtomobil yolları qovşağı. Yeyinti, toxuculuq sənayesi, müəssisələri var. A.-nı e.ə. 300 ildə Makedoniyalı İsgəndərin sərkərdəsi Selevk I Nikator salmış və atası Antioxun adını vermişdir. 1516 ildə türklər A.-nı alandan sonra A. adlandırılmışdır. Roma tikililərindən stadionun, yaşayış evlərinin, şəhərkənarı mozaikalı mülklərin, Orond çayı üzərindəki körpünün, 5 darvazalı Bizans divarlarının qalıqları saxlanılmışdır. Şəhərkənarı Dafnada teatr (2 əsr), qəbi-

ristanlıq (381), Müqəddəs Pyotr mağara məbədi (4-5 əsrlər) qalmışdır. A.-nin ətraf yerlərində erkən xristian xarabalıqlarından müqəddəs Semyon (541-565), Müqəddəs Varlaam (6 əsr) monastırları, islam abidələrindən Ulu Camə (16 əsr), Həbib Nəcar məscidi saxlanılmışdır. Hatay arxeoloji muzeyi var. **ANTAQONİZM** (yun. *ἀνταγωνισμός* – mübahisə, mübarizə) – təmayüllərin, düşmən qüvvələrin barışmaz mübarizəsini xarakterizə edən ziddiyyət formalardan biri. «A.» terminin əks qüvvələrin mübarizəsi mənasında dini sistemlərdə (xeyir və şər mübarizəsi) filosoflar Kant, Şopenhauer və b. tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bu mənada A. biologiyada, riyaziyyatda (oyunlar nəzəriyyəsi) istifadə olunur. Mövcud qul-

Antalya çimərlikləri.

darlıq, feodalizm, kapitalizm və s. siyasi-ictimai formasiyalar, kapitalizmdən sosializmə keçid dövründə sinflər arasındakı A.-i təhlil edən K.Marks göstərirdi ki, A.-in forma və məzmununu konkret tarixi şəraitdə sinfi mübarizə yolu ilə həll etmək mümkündür. O, yazırdı ki, istehsal münasibətlərində ictimai istehsal prosesi A.-in axırıncı formasıdır.

ANTALKİD SÜLHÜ, Şah sülhü – e.ə. 386 ildə Sard ş.-ndə Afina və Fiv başda olmaqla yunan şəhər-dövlətləri koalisiyası ilə Sparta arasında imzalanmışdır. Sparta diplomatı Antalkidin adı ilə adlanır. Əhəməni şahı II Artakserkin irəli sürdüyü şərtlər əsasında bağlanmışdır (digər adı da buradandır). A.s. nəticəsində Kiçik Asiya və Kiprdəki yunan şəhərləri İranın hakimiyyəti altına keçmiş, *Peloponnes ittifaqından* başqa Yunanıstandakı bütün siyasi birliklər qadağan edilmişdi. A.s.-nün şərtlərinə nəzərətin Spartaya həvalə edilməsi onun Yunanıstanda hökmranlığını möhkəmləndirdi. Beləliklə, A.s. *yunan-İran müharibələri* (e.ə. 500-449) dövründə yunanların qazandığı itirildi. A.s. siyasi pərakəndəliyə və daxili çəkişmələri gücləndirdi. *Ksenofontun* «Yunan tarixi» adlı əsərində A.s.-nün mətni verilmişdir. **ANTALYA** (yun. *Αντάλεια*), Adaliya – Aralıq dənizinin ş. hissəsində, Kiçik Asiya y-a-nın (Türkiyə) c. sahillərində körfəz. 74 km quruya daxil olur. Girəcəyində eni 216 km, dərinliyi 2000 m-ədəkdir. Q. və ş. sahilləri hündür, şm. sahilləri ovalıq, qumluqdur. Sahilə yaxın yerlərdə dərinlik 81-91 m-dir. Adaları: Qrambusa, Trianeziya, Rəşat. Yarım günlük qabarmalar (hünd. 0,4 m) olur. A.-ya Ağsu və Köprü çayları tökülür. Antalya ş. A. sahilindədir.

ANTALYA – Türkiyənin c.-unda il. Sah. 20,7 min km². Əh. 1,7 mln. (2000). İnz. m. Antalya ş.-dir. Türkiyənin ən çox turist gələn ilidir. Ərazisinin 77,8%-i dağlıq, 10%-i ovalıq, 12%-i isə dərli-təpəli relyefə malikdir.

ANTALYA – Türkiyənin c.-unda şəhər. Antalya ilinin inz. m. Əh. 759 min (2005). Aralıq dənizi sahilində, Antalya körfəzində port (illik yük dövriyyəsi ildə 1 mln. t). Türkiyənin Aralıq dənizi sahilində ən iri beynəlxalq aeroportu A.-dadır. Avtomobil yolları qovşağı. Aralıq dənizi iqlimi var. Yay quru, qışı rütubətli. Orta temp-r yanvarda 10°C, iyulda 30°C-dir. Yağının ortaillik miqdarı 2000 mm. Dəniz iqlimi ku-

rtortudur. Sitrus bitkiləri becərilən k.t. r-nu mərkəzidir. A.-da gəmi təmiri, gəmi-qayıрма, toxuculuq, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq istirahət və turizm mərkəzlərindən biri kimi intensiv inkişaf edir. A. Perqam hökmdarı II Attal (e.ə. 159-138) tərəfindən salınmışdır. Sonralar Roma və Bizans imperiyalarının tərkibində olmuşdur. 1207 ildə səlcuqlar tərəfindən ələ keçirilən A. 13 əsrdə Anadolu karvan yolunun qurtaracağına yerləşirdi. 1391 ildə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. Birinci dünya müharibəsindən sonra İtaliyanın zəbt etdiyi A.-nı 1921 ildə türklər yenidən almışdır. Şəhərdə 3 aşırımlı, tağlı Adrian darvazası qorunub saxlanılmışdır. A.-nin panoramında novşəkilli Minarə üstünlük təşkil edir. Murad-paşa (16 əsr), Təkəli Mehmet-paşa (18 əsr) məscidləri, Karatay mədrəsəsi Osmanlı dövrü abidələrindəndir. Qiymətli arxeoloji kolleksiyalardan ibarət şəhər muzeyi var.

ANTANANARİVU (Antananarivo), Tananarive – Madaqaskar Resp.-nin paytaxtı, Antananarivu əyalətinin inz. m. Əh. 1,4 mln. (aqlomerasiyada 1,6 mln., 2005). Madaqaskar a.-nin mərkəzində, Yüksək platoda (1240-1470 m hündürlükdədir). Avtomobil və d.y. qovşağı, beynəlxalq aeroport (İvatu) var. 17 əsrin 1-ci yarısında *İmerina* hökmdarı Andrianzaka tərəfindən Analamanqa təpəsində salınmışdır. 1794 ildən İmerina dövlətinin, daha sonra Madaqaskar krallığının, Fransa müstəmləkəsinə çevrildikdən sonra 1896 ildən Madaqaskar koloniyasının, sonralar müstəqil Malaqasi Resp.-nin (1960 il-

dən), Madaqaskar Demokratik Resp.-nin (1975 ildən) paytaxtı olmuşdur. 1992 ildən Madaqaskar Resp.-nin paytaxtıdır. Qədim tikililər, tarixi abidələr müasir Avropa tipli binalarla ahəngdarlıq yaratmışdır. Şəhərin hündür hissəsində (Ruva r.-nu) kral iqamətgahı, saray tikililəri yerləşmişdir. A. üçün kiçik mərtəbəli evlər xarakterikdir. Mərkəzdə (Anusi gölü ətrafı) müasir inzibati binalar inşa edilmişdir. Tarix muzeyi (1897), milli arxiv (1958), milli kitabxana (1961), Hira Qasi xalq teatri, “Antananarivu teatr” və s. var. Malaqasiya EA (1902), un-t (1961), botanika bağı, rəsədxana və s. var.

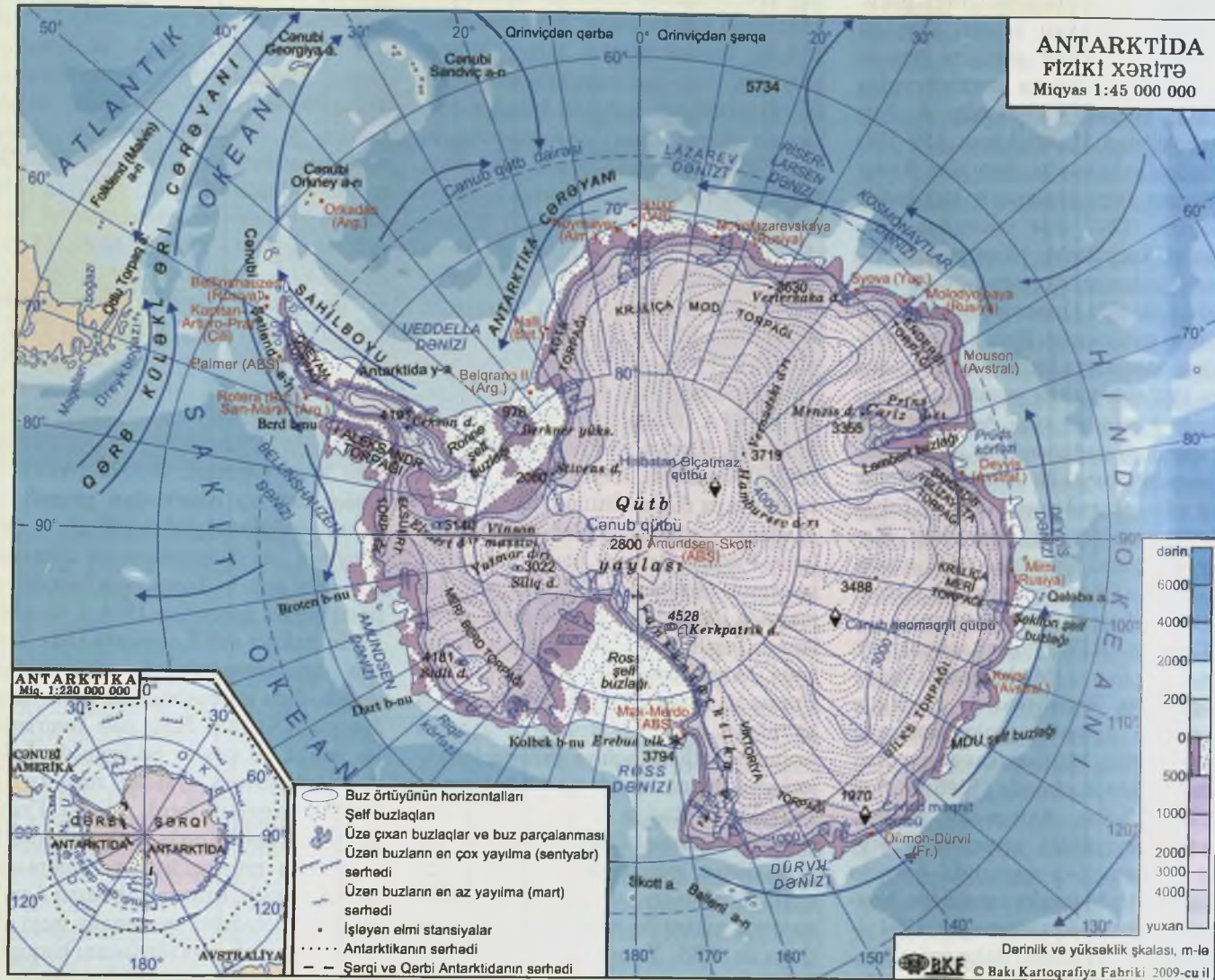
ANTANTA (fr. entente – razılıq) – B. Britaniya, Rusiya və Fransanın («Üçlər sazişi») Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyaya (Üçlər İttifaqı) qarşı 1904-22 illərdə yaratdıqları blok. 1891-93 illərin Fransa-Rusiya hərbi konvensiyalarının imzalanması A.-nin yaradılmasında ilk addım oldu. 20 əsrin əvvəllərində İngiltərə-Almaniya münasibətlərinin kəskinləşməsi B.Britaniyanın Fransa və Rusiya ilə toqquşmalarını arxa plana çəkdi. B.Britaniya ənənəvi uzunmüddətli ittifaqlara girməmək siyasətindən imtina edərək 1904 ildə Fransa, 1907 ildə isə Rusiya ilə saziş bağladı. Bu sazişlər A.-nin təşkilini rəsmiləşdirdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində A. Almaniya və onun müttəfiqlərinə qarşı müharibə edən bütün ölkələrin (həm də ABŞ, Yaponiya və A. tərəfinə keçən İtaliyanın) ümumi ittifaqı oldu. Müharibənin sonunda A.-ya 28 dövlət daxil idi. 1917 il dekabrın 23-də B.Britaniya ilə Fransa arasında bağlanmış

Antananarivu şəhərindən görünüşü.

məxfi konvensiyaya görə müttəfiqlər Rusiya imperiyasının ərazi bölgüsünü aparmışdır. Bunun nəticəsində C. Qafqaz (xüsusən də Bakı) A. ilə Almaniya bloku, həmçinin A. ilə sovet Rusiyası arasında mübarizə obyektinə çevrilmişdir. A. dövlətləri Osmanlı-Almaniya qoşunlarının irəliləməsindən, Osmanlı ordusunun İran, Qafqaz, Türküstan istiqamətində həmləsindən, Bakı neftinə sahib ola biləcəklərindən ehtiyat edirdilər. A. dövlətlərinin nümayəndələri Zaqafqaziya komissarlığının yaradılması prosesində iştirak etdilər. 1918 il avqust-sentyabr aylarında Bakını zəbt etmək məqsədilə *Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiyası* həyata keçirilmişdir. 1918 il oktyabrın 30-da *Mudros barışıqına* görə, Osmanlı ordusu tezliklə C. Qafqazdan və Azərb.-dan getməli, A. qüvvələri Bakını işğal etməli idi. A. qüvvələrinin baş komandanı və nümayəndəsi kimi gen. U.Tomsonun başçılığı altında ingilis qoşunları 1918 il noyabrın 17-də Bakıya daxil olmuşdu (bax *Tomson bəyannaməsi*). A. dövlətlərinin Azərb.-dakı nümayəndələri öz bəyannamələrində AXC-nin *Paris sülh konfransında* iştirak edəcəyini bildirmişdi. Lakin A. dövlətlərinin Qafqaz resp.-ləri ilə bağlı mövqeləri fərqli idi və Fransa hökuməti konfransda yeni yaranmış bu resp.-lərin müstəqilliyinin tanınmasına qarşı çıxmışdı. Fransa hökuməti Azərb.-la iqtisadi əlaqələr yaratmağa meyl göstərsə də, Azərb. və Gürcüstanı hüquqi və faktiki cəhətdən tanımaq istəməmiş, ermənipərəst siyasət yeritmişdi. İtaliyanın Qafqaza münasibəti ingilislərin mövqeyi ilə sıx bağlı olmuşdur. İngilis qoşunları Qafqazdan çıxmaqla yanaşı, nə ABŞ-ın, nə də Fransanın bu regionda birtərəfli qaydada qüvvələnməsinə yol vermək istəmirdilər. Bu məqsədlə italyanların Qafqaza cəlb edilməsi ideyası ilk dəfə ingilislər tərəfindən irəli sürüldü. Belə ki, İtaliyanın Qafqazda ingilisləri əvəz etməsi Yaxın Şərqdə mövcud olan qüvvələr nisbətini pozmurdu. İngilislərlə italyanlar arasında aparılan danışıqlar 1919 il martın 24-də gizli saziş imzalanması ilə nəticələndi (bax *İngiltərə-İtaliya sazişi*). 1919 il mayın 10-da B.Britaniya komandanlığı ingilis hərbi şurasının C. Qafqazdan çıxmaq qərarı barədə Azərb. və Gürcüstan hökumətlərinə məlumat verdi. Mayın 10-da İtaliyanın bir hərbi korpusu artıq Batuma daxil olmuşdu. Mayın 16-da fövqəladə İtaliya missiyası, mayın 22-də hərbi ekspertlər qrupu

Bakiya gəldi. İtaliya hökuməti Qafqaza ordu göndərilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. İyunun 28-də B.Britaniya hökuməti ingilis ordusunun Qafqazdan və ümumilikdə, keçmiş Rusiya imperiyası ərazisindən çıxarılması haqqında Paris sülh konfransına rəsmi şəkildə məlumat verdikdə A. dövlətləri Qafqazdan çıxan ingilis ordusunu İtaliya ordusu ilə əvəz etmək haqqında qərar qəbul etdilər. Lakin İtaliyada hökumət kabinetinin dəyişməsi nəticəsində yeni yaradılmış F.Nitti hökuməti Qafqaza ordu göndərməkdən imtina etdi. İngilis qoşunlarının Qafqazdan çıxarılmasından sonra B.Britaniya bura siyasi missiyasını göndərdi. İngiltərə, Fransa, ABŞ və İtaliya missiyaları Qafqaza gəldilər. A. dövlətlərinin işgüzar nümayəndələri də Qafqazla, xüsusilə AXC ilə əməkdaşlıq etmişdilər. Versaldakı

Azərbaycan nümayəndələri A. Ali Şurası tərəfindən AXC-nin tanınması yönündə intensiv fəaliyyət göstərmişdir. A. dövlətlərinin təşəbbüsü ilə çağırılmış Paris sülh konfransının Ali Şurası blokun aparıcı dövlətlərindən biri olan B.Britaniyanın təklifi ilə 1920 il yanvarın 11-də Azərbaycan dövlət müstəqilliyini de-facto olaraq tanımışdır. Lakin A. dövlətlərinin C. Qafqaz resp.-larına yardım vədləri həyata keçirilməmişdir. A. üzvlərinin arasında yaranan ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində blok 1922 ildə dağılmışdır.

ANTANTA ALİ ŞURASI – Paris sülh konfransına (1919–20) rəhbərlik etmiş ali orqan (bax *Versal Ali Şurası*).

ANTARES (Əqrəbin α -sı) – dəyişən ulduz; vizual ulduz ölçüsü 0,8–1,2 arasında dəyişir. A. – qoşa ulduzdur, əsas ardıcılığın qırmızı ifrat nəhəng və mavi

ulduzlarından ibarətdir. Ümumi işıqlığı Günəşinkindən 15 000 dəfə çoxdur, Günəşdən məsafəsi 200 *pk*.

ANTARKTIDA – Cənub yarımkürəsində materik. Cənub qütb sahəsinin mərkəzi hissəsini tutur. Sakit, Hind və Atlantika okeanların c. hissələri ilə əhatə olunur.

Ümumi məlumat. A.-nın sah. 13975 min *km*²-dir. Bunun 1582 min *km*²-i adalar və şelf buzlaqlarıdır. Materik daşlılığı ilə birlikdə A.-nın sah. 16355 min *km*²-dir. A. *Antarktika qurşağı* hüddulərində yerləşir. Ümumi uz. 30 min *km*-dən çox olan sahil xətti ş.-də az, q.-də nisbətən çox parçalanmışdır. Sahillər hər yerdə on metrə hünd.-yə malik buzlaq uçurumundan ibarətdir. Cənubi Amerikaya tərəf uzanan Antarktida y.-a-nın şm. qurtaracağındakı Praym burunu (63°05' c.e.) materikin ən şm. nöq-

təsidir. A. Yer in ən yüksək materikidir (orta hünd. buzlaq örtüyü ilə birlikdə 2350 *m*, Yer in quru hissəsinin orta hünd. təqr. 900 *m*-dir). Onun səthindəki buz qatının orta qalınlığı 1800 *m*-dir. Buzlaq yükünün təsirindən A. təqr. 0,5 *km* çökmüşdür. Buna görə də Yer kürəsinin c. qütbü şm. qütbünə nisbətən batıqdır. Materikin buzlaqaltı orta hünd. təqr. 400 *m*-dir.

Relyef. A. geoloji quruluşuna və relyefinə görə iki hissəyə bölünür: Şərqi A. (materik sahəsinin 3/4-ü) və Qərbi A. Bunları bir-birindən Ross və Ueddell dənizlərinin c.-unu birləşdirən xətt (*Transantarktida dağları*) ayırır.

Şərqi A.-nın buzlaqaltı relyefi yüksək dağlıq qalxımlarının (Sovet platosu, Hamburtsev, Vernadski d-ri) dərin çökəkliklərlə (ən dərin Noks sahilindən c.-dadır) növbələşməsindən ibarətdir. Sahil boyu Kraliça Mod torpağı, Şahzadə Çarlz və s. dağ silsilələri uzanır. Transantarktida d-ri (hünd. 4528 *m*-ədək, Kerkpatrik d.) qismən buzla örtülüdür.

Qərbi A.-nın relyefi xeyli alçaq, lakin mürəkkəbdir. Silsilə və zirvələr (nuna-taklar), əsasən, materikin daxilində və sahil zonalarındadır (əsasən, Antarktida y.-a-nda). Vinson massivi Sentinel silsiləsindədir (Elsuert d-rında). Silsilənin yaxınlığında buzlaqaltı relyefin ən dərin çökəkliyi Bentli (2540 *m*) yerləşir.

Buzlaq örtüyü, demək olar ki, bütün materiki tutur. Buzlaşmaya məruz qalmayan sahələr (ayrı-ayrı silsilələr, qayalıqlar və dənizkənarı quru hissələr – *Antarktida vahələri*: Mak-Merdo, Banger, Vestfoll, Qrison və s.) materik sahəsinin 0,3%-ni təşkil edir. A.-dakı buzlaq örtüyünün orta həcmi təqr. 25 mln. *km*³-dir. Bu, Yer kürəsindəki şirin su ehtiyatının 90%-indən çoxdur. Buz platosunun mərkəzi hissəsində (2200 – 2700 *m* hünd.-də) buz çox qalın olduğundan buzlaqaltı maili yamacla dənizə doğru yavaş-yavaş hərəkət edir, sahildə qırılır və *aysberqlər* əmələ gətirir. Ətraf dənizlərə 100 *km*-lərlə irəliləyən buzlaqların arasında hərəkətsiz buzlaq sahələri – şelf buzlaqları (Ross, Şeklton) olur. Materikin mərkəzi hissəsində buzlağın alt təbəqəsi buzun ərimə temp-ru-na yaxın olduğundan çökəkliklərdə buzlaqaltı göllər (ən irisi Vostok gölüdür; uz. 260 *km*, eni 50 *km*-ədək, dərinliyi 600 *m*-ədək) yaranır. Buzlaqlar atm. yağınları ilə qidalanır. Əksər tədqiqatçılara görə buzlağın qidalanması ilə əriməsi arasındakı balans sifirə yaxındır. Mü-

Ross dənizi sahilləri.

şahidələrə görə 20 əsrin 2-ci yarısından Şərqi A.-da buz kütləsinin həcmi artmaqdadır. Bu da öz növbəsində Dünya okeanı səviyyəsinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.-nın tektonik quruluşunda Şərqi Antarktidanın qədim platforması, Transantarktida qırışıqlıq qurşağı (yaxud Ross qurşağı) və Qərbi Antarktida qırışıqlıq qurşağı ayrılır. Şərqi A. platforması Qondvana superkontinentinin Mezozoyda parçalanmasından əmələ gəlmiş fragmentdir. Sahəsi 8 mln *km*²-dir. Şərqi A.-nın çox hissəsini tutur. Platformanın özünü Arxein kristallik və metamorfik süxurları (qranitlər, qneyslər, kristallik şistlər) təşkil edir. Sonuncular daha cavan – Devon-Trias yaşlı çökmə süxurlarla (qumdaşılar, əhəngdaşılar, şistlər) örtülmüşdür. Platformanın səthi kəskin parçalanmış hündür yayladır. Transantarktida qırışıqlıq qurşağı Proterozoyun sonunda (Rifeydə) formalaşmışdır. Əsasən, şistli-qrauvakkalı flişlərdən təşkil olunmuşdur. Qərbi A. qırışıqlıq qurşağının quruluşunda, əsasən, Mezozoyun və Kaynozoyun çöküntüləri iştirak edir. Qurşağ daxilində bir neçə blok ayrırırlar: Erkən-Orta Paleozoy (Viktoriya Torpağının şm. hissələri), Orta Paleozoy – Erkən Mezozoy (Meri Berd Torpaqları) və Mezozoy-Kaynozoy (Antarktida y.-a). Sonuncu Cənubi Amerika Kordilyer d-rının davamıdır. A.-da daş kömür, dəmir filizi yataqları kəşf edilmişdir. Qrafit, qurğuşun, beril, uran, qızıl, xrom, titan, sink, mis, molibden, dağ bülluru və s. faydalı qazıntıların təzahürləri tapılmışdır.

İqlim. A. çox sərt və mürəkkəb iqlimə malikdir. Okeanların təsirinə mə-

ruz qalan sahil r-nları istisna edilməklə A.-da kontinental qütb iqlimi üstündür. A. Şimal yarımkürəsinin eyni enliklərinə nisbətən çox soyuqdur. Şaxtalar materik daxilində qışda (iyun-avqust) təqr. –60-dan –70°C-yə (sahil xəttində –8-dən –35°C-yə), yayda (dekabr-fevral) –30-dan –50°C-yə (ensiz sahil zolağında –2-dən –8°C-yə) çatır. A.-da “Vostok” st.-nda müşahidə edilmiş (21.7.1983) mütləq minimum (–89,2°C) Yer kürəsində ən alçaq temp-r hesab olunur. Ümumiyyətlə, A.-da ən isti ayın (yanvar) orta temp-ru 0–5°C olur. Dənizlərlə quru arasındakı temp-r və təzyiqli fərqi nəticəsində mərkəzi hissədən sahilə tez-tez güclü (50–60 *m/san*, bəzən 90 *m/san*) küləklər əsir. İllik yağıntı (demək olar ki, həmişə qar şəklində) daxili r-nlarda 20–50 *mm*, materik yamacının aşağı hissələrində 600–900 *mm*, şm.-q. sahillərində hətta 1000 *mm*-ə çatır. İlin bütün fəsilələrində qar qovğunları müşahidə edilir. A.-da iqlimin istiləşməsi aydın şəkildə nəzərə çarpır. Qərbi A.-da şelf buzlaqların parçalanması və nəhəng aysberqlərin qopub düşməsi prosesi gedir.

Daxili sular. A.-nın özünəməxsus gölləri (əsasən, sahiyanı vahələrdə) var. Əksər göllər axmazlardır; duzluluğu yüksək, hətta acı-şordur. Bəzi göllər yayda da buz örtüyündən azad olmur. Sahil qayalıqları və şelf buzlaqları arasında dənizlə buzlaqaltı əlaqəsi olan gölləqlər xarakterikdir. Dağlarda da (hünd. 1000 *m*-yədək; Teylor vahələri, Kraliça Mod Torpağında Voltat və Viktoriya Torpağında Viktoriya massivləri) göllər var.

Bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A. sahilboyu adalarla birlikdə Antarktika səhraları zonasında yerləşir; bitki və

Kral
pinqvinləri.

heyvanlar aləmi həddən artıq kasaddır. Dağlarda yüksəklik landşaftı müşahidə olunur. Bütün üzvi aləm demək olar ki, self buzlaqları olan sahilləri, vahələri və nunatakları əhatə edən alçaq dağlıqda cəmləmişdir. A.-nın ən tipik canlıları pinqvinlərdir. Orta dağlıq sahələrdə (3000 m yüksəkliyədək) yayda istidən qızmış qayalarda tək-tək şibyələr və yosunlar bitir; qanadsız həşəratlara rast gəlmək olur. 3000 m-dən yuxarılarda canlı aləm yox dərəcəsinədir.

Öyrənilmə tarixi. A.-ya ilk dəfə Yeni Zelandiyadan maorilərin gəldiyi ehtimal olunur. 1773 ildə ingilis dənizçisi C.Kuk A.-nın sahil buzlaqlarına yaxınlaşmışdır. A.-nı 1820 ildə F.F.Bellinshauzen və M.P.Lazarevin rus ekspedisiyası kəşf etmişdir. 1831–33 illərdə ingilis C.Bisko Enderbi Torpağını, həmçinin Adeleyd və Bisko a-rını kəşf etmişdir. 1838–42 illərdə A.-da fransız (J.Dümon–Dürvil), amerikalı (Ç.Uilks) və ingilis (C.K. Ross) elmi ekspedisiyaları olmuşdur. Birinci ekspedisiya Lui Filipp Torpağını, Juenvil Torpağını, Adeli Torpağını və Klari Torpağını, ikincisi Uilks Torpağını, üçüncüsü Viktoriya Torpağını və sahilboyu adaları kəşf etmişdir. Sonuncu ekspedisiya, həmçinin Yerin Cənub maqnit qütbünün yerini hesablamışdır. İlk dəfə olaraq 1898–99 illərdə Norveç tədqiqatçısı K.Borxqrevink elmi məqsədlə A.-da qışlamışdır. 20 əsrin başlanğıcında A.-nın daxili hissələrini R.F. Skott (1901–04, 1910–12), E.G.Şeklton (1907–09), D.Mouson (1911–13) və b. öyrənmişlər. Cənub qütbünə ilk dəfə 1911 ildə Norveç səyyahı R.Amundsen çatmışdır. 1928 ildən A.-nı amerikalı R. Berd (1928–30, 1933–35, 1939–41, 1946–47), ingilis L.Elsuort (1935–38, 1938–39) təyyarə ilə tədqiq etmişlər.

1940–50 illərdə materikin kənar hissələrini tədqiq etmək məqsədilə beynəlxalq yerüstü stansiya və bazalar şəbəkəsi yaradılmışdır. 1955 ildən A. müntəzəm və uzlaşdırılmış şəkildə tədqiq edilir. A.-da 11 ölkənin 57 baza və müşahidə məntəqəsi var. Materikdə aparılmış qlyasioloji və geofiziki tədqiqatlar nəticəsində Şərqi A.-nın buzlaqaltı relyefi sovet alimləri, Qərbi A.-nın buzlaqaltı relyefi isə amerikalı alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. “Vostok” st. ərazisində çox dərin (1998 ildə quyunun dərinliyi 3623 m olmuşdur) buruq quyusunun qazılması Yer kürəsi atmosferinin və iqliminin 420 min illik tarixinin öyrənilməsinə imkan yaratmışdır (dörd buzlaşma dövrü müəyyən edilmişdir). A.-nın tədqiqi üzrə bir sıra beynəlxalq əhəmiyyətli layihə və proqramlar, o cümlədən Dəniz səviyyəsinə müşahidənin qlobal sistemi (GLOSS), Antarktida qitəsinin kənarlarının Kaynozoy stratigrafiyasının tədqiqi proqramı (ANTOSTRAT), Antarktida üzərində ozon qatının tədqiqi proqramı (TRACE), Antarktida dəniz ekosistemlərinin biologiyasının tədqiqi proqramı (BIOMASS), Antarktidanın geofiziki tədqiqat şəbəkəsi (AGONET) və s. yerinə yetirilir.

A.-ya təşkil olunmuş beynəlxalq ekspedisiyanın tərkibində Azərb. nümayəndə heyəti də iştirak etmiş, 2009 il yanvarın 26-da c. qütbünə Azərbaycan bayrağını sancmışdır.

A. heç bir dövlətə məxsus deyil. Onun ərazisində faydalı qazıntılar aşkar edilmişdir. Zəngin balıq ehtiyatının olması bir çox dövlətin A.-ya marağını artırır. 1959 ildə on iki dövlət tərəfindən imzalanan sənədə görə, A. neytral zonedir və burada yalnız elmi araşdırmalar aparıla bilər. Hal-hazırda bu sənədə 38

ölkə qoşulmuşdur. A.-nın Yer kürəsi üçün elmi laboratoriya kimi saxlanması çox mühüm məsələdir.

ANTARKTİDA PLATFORMASI, Şərqi Antarktida platforması – bax *Antarktida*.

ANTARKTİDA VAHƏLƏRİ – Antarktidanın buzdan azad sahələri – qütb səhraları. A.v. tipik, yaxud şelfyanı, sahilboyu və dağ vahələrinə bölünür. Bunların sahələri onlarla km^2 -dən yüzlərlə km^2 -ə çatır. A.v.-nin nisbətən əlverişli iqlimi, hətta qışda donmayan çaylar və göllər sistemi var. Eyni zamanda, A.v. üçün soyuq səhraların əlamətləri də səciyyəvidir. Burada alçaq temp-r, quru luq, daimi donuşluq hökmrandır, bitki örtüyü kasaddır. Fırtına quşları yuva salır; bəzi vahələrdə pinqvinlər var. A.v.-ndən ən böyüyü Mak-Merdo vahəsidir.

ANTARKTİDA YARIMADASI (1961 ildə sovet və İngiltərə xəritələrində Qreyam Torpağı, Amerika xəritələrində Palmer y-a, Çili xəritələrində O'Xiqqins Torpağı, Argentina xəritələrində San-Martin Torpağı adlanırdı) – Antarktida ərazisinin bir hissəsi. Uz. materikin əsas kütləsindən şm.-a (Cənubi Amerika materikinə doğru) 1200 km, eni təqr. 200 km-dir. Mərkəzi hissəsi hünd. 1500–2000 m olan buz platosudur. Sahil zolağında qismən buzdan azad dağ massivləri və böyük şelf buzlaqları (q.-də Uilkins buzlağı, ş.-də Larsen buzlağı) var. Ən yüksək nöqtəsi Cekson d.-dir (4191 m). A.y.-nda Argentina, B. Britaniya, ABŞ, Ukrayna və Çiliyə məxsus elmi st.-lar fəaliyyət göstərir.

ANTARKTİKA (*anti...+arktika*) – Yer kürəsinin c. qütb sahəsi. A.-ya *Antarktida* materiki, Sakit, Hind və Atlantika okeanlarının c. hissələri (Ueddell, Lazarev, Riser-Larsen, Kosmonavtlar, Dostluq, Deyvis, Mouson, Dürvil, Somov, Ross, Amundsen və Bellinshauzen dənizləri; bəzən bu sahələri şərti olaraq Cənub okeanı adlandırırlar) və *Cənubi Georgiya, Cənubi Səndviç, Cənubi Orkney, Cənubi Şetland a.-ı* və s. daxildir.

Ümumi məlumat. A.-nın sərhədi şimal (nisbətən ilıq) və cənub (soyuq) səth sularının rastlaşma zonası ($48-60^\circ$ c.e.) götürülür. Bu sərhəd daxilində A.-nın sah. təqr. 52,5 mln. km^2 -dir. A. *Antarktika qurşağı* və *Subantarktika qurşağının* tərkibindədir.

Relyef. Antarktidanın materik dayazlığının (şelf zonası) kənar dərinliyi (500 m) digər materiklərə nisbətən (200 m) çoxdur. Dayazlıq sərt yatımlı materik yama-

cına, o da öz növbəsində okean yatağına (4000–5000 m dərinlikdə) keçir. A. yaxınlığında okeanların dibi bir-birindən sualtı qalxım və silsilələrlə (*Avstraliya–Antarktida qalxımı, Afrika–Antraktida silsiləsi, Cənubi Sakit okean qalxımı*) ayrılan hövzə və çökəkliklərdən (Afrika-Antarktida – dərinliyi 6787 m-ədək, Avstraliya–Antraktida – 6089 m-ədək, Bellinshauzen – 5399 m-ədək və s.) ibarətdir. Cənub okeanında maks. dərinlik Cənubi Səndviç arındadır (8264 m, Cənubi Səndviç novu). Silsilələrin quruluşu və relyefi çox mürəkkəbdir. Zirvələri bəzən su üzərinə çıxır və adalar əmələ gətirir (Buve, Şahzadə Eduard, Kroze, Kergelen, Herd, Cənubi Georgiya, Cənubi Səndviç, Cənubi Orkney və s.).

Qar xətti Antarktida sahillərində dəniz səviyyəindən keçir. Şm. adalarında 650–1000 m-ədək qalxır. Antarktida qalın buz qatı ilə örtülüdür; adalarda dağ buzlaqlarına rast gəlinir.

İqlim. A. Yer kürəsinin ən sərt iqlimli sahəsidir. Burada *Antarktika iqlimi* hakimdir; havanın çox aşağı temp-ru, güclü küləklər, qar çovğunları və duman səciyyəvidir. Ən isti ayda havanın temp-ru ancaq sahil zonasında $0^\circ C$ -dən yuxarı qalxır. Qalan ərazilərdə şaxtalar üstünlük təşkil edir; ən soyuq ayın orta temp-ru $-60^\circ C$ -yədəkdir. Subantarktika qurşağında ən isti ayın orta temp-ru $10^\circ C$ -yədək, ən soyuq ayın $0^\circ C$ -dən $-10^\circ C$ -yədəkdir. İllik yağıntının miqdarı mərkəzi r-nlarda 30–50 mm, sahil r-nlarında 600–700 mm; okean üzərində 1000 mm-dən çoxdur. Qışda materik üzərində hava kütləsinin kəskin soyuması ($-89,2^\circ C$ və daha aşağı) nəticəsində yüksək təzyiq sahəsi – *Antarktika antisiklonu*, nisbətən isti okean üzərində isə q.-dən ş.-ə hərəkət edən siklonik qurşağ – alçaq təzyiq zonası yaranır. Bu zaman sonuncunun üzərində yaranan nisbətən isti və rütubətli hava kütləsi okeandan materikə doğru axaraq onun üzərindəki hava kütləsini qovub çıxarır. A.-nın şm. hissəsində q. küləkləri hakimdir. Tez-tez qasırğalar olur, küləyin sürəti 75 m/san-yədək çatır. Materik yaxınlığında ş. istiqamətli küləklər xarakterikdir. Bunlar c.-ş. istiqamətli küləklərlə qovuşaraq sahil boyu q. istiqamətli hava axını yaradır.

Dəniz suları və buzlar. A. dünya okeanının ən coşqun r-nudur. Burada dalgaların hünd. 10–15 m-ə (bəzən 20 m-dən yuxarı) çatır. Qabarmalar (1–2 m; maks. 3,25 m) olur. Sahilə yaxın yerlər-

də sularının temp-ru $-2^\circ C$ -dən $1^\circ C$ -yədək (Antarktika konvergeniya xətti yaxınlığında $2-6^\circ C$ -yədək), duzluluğu 33–34%, dərinlik sularının temp-ru $1-2^\circ C$, duzluluğu 34,5–34,7%, dib sularının (1500 m-dən dərin) temp-ru $0^\circ C$, duzluluğu 34,7%-dir. Aysberqlərin əriməsi səth sularını nisbətən şirələşdirir. A. səth sularının qalınlığı onlarla, bəzən yüzlərlə m-ə çatır. Altda şm.-dan gələn nisbətən isti və duzlu dərinlik suları qatı, ondan da altda səth sularının kəskin soyumasından və enməsindən yaranan dib suları yerləşir. A. sahəsinin çox hissəsini dəniz buzları və aysberqlər tutur. Dəniz buzlarının sah. yayda 2–3 mln. km^2 , qışda isə 18–19 mln. km^2 -ə çatır. A.-dakı aysberqlər, əsasən, sahil hissədə toplanır. Nadir hallarda sahilə uzaqlarda da aysberqlərə rast gəlinir. A. üçün səciyyəvi aysberqlərin (tavalı aysberqlər daha çoxdur) uz. 170 km-ə, su üzərində hünd. 50 m-ə (bəzən daha çox) çatır.

Bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A.-nın fauna və florası Antarktika vil.-inə aiddir. Buranın üzvi aləmi həddən artıq yoxsuldur. A.-larda mamır-şibyə bitkiləri yayılmışdır. Pinqvinlər, fırtına quşları, sahil qağayıları sayca çoxdur. Okeanda yayda qidalanan balinalar da çox olur. Sahilin hərəkətsiz dəniz buzlaqlar zonasında Uedella və Rossa suitləri, üzən buzlar arasında yengəyeyən suiti, dəniz bəbiri yaşayır.

Beynəlxalq hüquqi vəziyyəti. 20 əsrin əvvəllərində 7 dövlət (Avstraliya, Argentina, B. Britaniya, Yeni Zelandiya, Norveç, Fransa və Çili) A.-nın ayrı-ayrı hissələrinə ərazi iddialarını irəli sürmüş, lakin digər dövlətlər bunu qəbul etməmişlər. 1959 il dekabrın 1-də 12 dövlət (Argentina, Avstraliya, Belçika, Çili, Fransa, Yaponiya, Yeni Zelandiya, Norveç, CAR, B. Britaniya, ABŞ və SSRİ) Vaşinqtonda A. haqqında Müqavilə imzalamışlar (müqaviləyə 2005 ilə qədər 45 dövlət qoşulmuşdur). Müqavilənin müddəalarına görə A.-ya olan bütün ərazi iddiaları “dondurulmuş”, lakin SSRİ və ABŞ bu iddiaları irəli sürmək hüququnu özlərində saxlamışlar. Müqaviləyə əsasən, A. yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Hərbi xarakterli hər hansı tədbir (məs., hərbi bazaların və istehkamların yaradılması, hərbi təlimlərin keçirilməsi, istənilən növ silahların sınağı) qadağan olunur. A.-nın bütün ərazisi həm dinc şəraitdə, həm də müharibə zamanı hərbi məqsədli fəaliyyətin qadağan edildiyi neytral-

laşdırılmış və demilitarizə olunmuş zonadır. Müqavilə A.-da elmi tədqiqatlar aparmaq azadlığını bəyan edir. Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa yardım məqsədilə müqavilə iştirakçıları elmi məlumatların mübadiləsinə razılıqlarını bildirmişlər.

ANTARKTİKA ANTİSİKLONU – Antarktika üzərində yüksək təzyiq sahəsi (700 gPa). Mərkəzi Şərqi Antarktida üzərindədir. İlboyu mövcuddur. Antisiklonu buz təbəqəsinin alçaq temp-ru və Antarktida qitəsinin yüksəkliyi (ən yüksək materik) formalaşdırır. Təqr. 2 km hünd.-də materikdaxili r-nlar üzərində antisiklon rejimi dəyişilir və yüksək təzyiq sahəsi alçaq təzyiq sahəsi ilə əvəz olunur.

ANTARKTİKA İQLİMİ – Cənub qütb sahəsinin Antarktida və ətraf okean sahələri üçün səciyyəvi olan iqlim tipi. Yer kürəsinin ən sərt və quru iqlimidir. Qışda günəş radiasiyasının olmaması, materikin qar səthi, onun dəniz səviyyəsinə yüksəkliyi (orta yüksəklik 2350 m) və Antarktika antisiklonunun hakim olması A.i.-ni formalaşdıran əsas amillərdir. Qar örtüyünün yüksək əksətdirmə qabiliyyəti ilə əlaqədar olaraq günəş radiasiyası axını yayda effektivdir. İllik radiasiya balansını demək olar ki, bütün materik üçün əks göstəriciyə malikdir. Ortaillik temp-r $-10^\circ C$ -dən (Cənub qütb dairəsi enliyində) $-50^\circ C$ -yədəkdir (mərkəzdə). A.i. sahil iqlimi, buzlaq yamacı iqlimi və Şərqi Antarktidanın daxili plato iqlimi növlərinə ayrılır. Şərqi Antarktidanın daxili yüksək platosunda aydın hava, zəif külək (3–4 m/san), az miqdarda yağıntı (ildə 30–50 mm) üstünlük təşkil edir. Yay aylarında havanın orta temp-ru təqr. $-30^\circ C$, qış aylarında təqr. $-70^\circ C$ -dir. Yer kürəsi havasının mütləq minimum temp-ru ($-89,2^\circ C$) burada qeydə alınmışdır. Qərbi Antarktidanın iqlimi nisbətən mülayimdir: Cənub qütbündə ildə 55 mm yağıntı düşür, yay aylarında havanın orta temp-ru təqr. $-28^\circ C$, qış aylarında təqr. $-60^\circ C$ -dir. Buzlaq yamacında (Şərqi Antarktidada eni 600–800 km olan zona) materikin daxilindən sahilə doğru əsən axım küləkləri (orta sürəti 8–13 m/san) və tez-tez çovğunlar müşahidə edilir. İllik yağıntının miqdarı 400–800 mm, yanvarda havanın orta temp-ru $-20^\circ C$, iyulda $-45^\circ C$ -dir. Sahil iqlimi mülayim rütubətli və nisbətən yumşaqdır. Yayda havanın temp-ru $0^\circ C$ -dən yuxarı qalxa bilər, qar sürətlə əriyir. Materikin yaxın-

lığından keçən siklonların tez-tez təkrarlanması nəticəsində ilboyu hava tutqun və küləkli olur. Əksər sahil r-nlarının səciyyəvi xüsusiyyəti yüksək platodan güclü axım küləklərinin əsməsidir (sürəti 15–20 m/san) ki, bu vaxt havanın açılması müşahidə olunur. Ş. sahilə yağının illik miqdarı 400–500 mm, q. sahilə 600–900 mm-dir. Havanın orta temp-ru yanvarda –2°C, iyulda –17°C-dir.

ANTARKTIKA QURŞAĞI – Yer kürəsinin ən cənub coğrafi qurşağı. Buraya Antarktida (ətraf adalarla) və onu əhatə edən okean sahələri daxildir. A.q.-nın sərhədini, adətən, ən isti ayın (yanvar, yaxud fevral) 5°C izotermindən keçirirlər. A.q. üçün radiasiya balansının mənfi, yaxud çox aşağı müsbət kəmiyyətləri, alçaq temp-rlu sərt *Antarktika iqlimi* səciyyəvidir. Bu, Antarktikanın güclü küləklərin və uzun qütb gecələrinin, geniş buzlaq örtüyünün mövcud olduğu mərkəzi r-nlarında daha aydın nəzərə çarpır. Quruda *Antarktida səhralar zonası* landşaftı, okeanda isə soyuq səth suları və buzuluq üstünlük təşkil edir.

ANTARKTIKA SİRKUMPOLYAR AXINI (Qərb Küləkləri axını) – Cənub yarımkürəsində 40 və 50° enliklər arasında q.-dən ş.-ə doğru əsən və Yer kürəsini dolanan (30 min km) hava axını. Eni təq. 1000 km-dir. Bu küləklər əksər yerlərdə, hətta okean sularını hərəkətə gətirir. A.s.a. Atlantika, Hind və Sakit okeanların isti c. sularını soyuq Antarktika sularından ayırır. Səthdə axının sürəti 0,4–0,9, dərinlikdə 0,4 km/saat-dir. Yuxarı qatda suyun temp-ru 12–15°C-dən (şm.-da) 1–2°C-yə (c.-da) qədər dəyişir. Duzluluq, müvafiq olaraq, 35-dən 33,9%-ə qədərdir. A.s.a.-ndan Atlantika okeanında Bengel, Hind okeanında Qərbi Avstraliya, Sakit okeanda Peru axınları ayrılır.

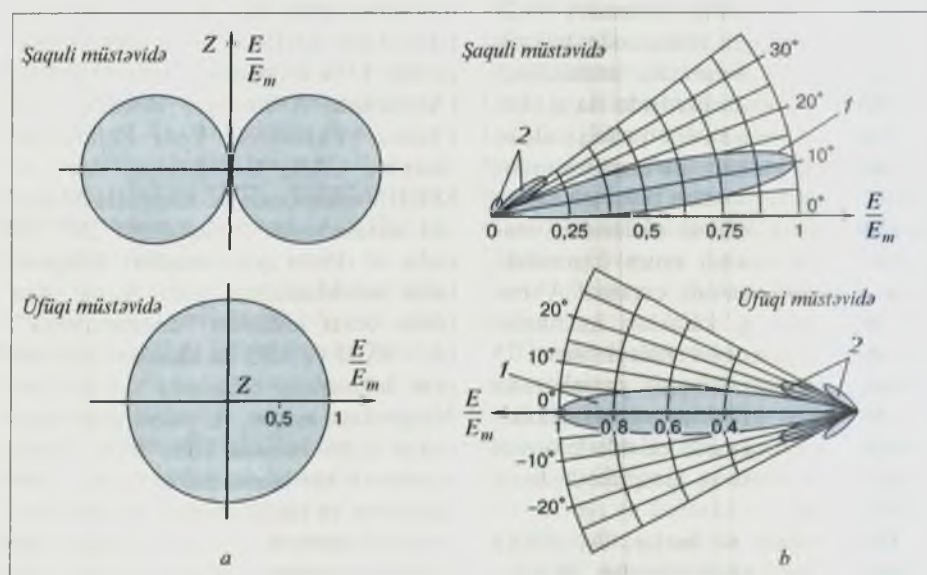
ANTASİD MADDƏLƏR, antasidlər – mədə şirəsinin turşuluğunu neytrallaşdıran dərman maddələri. A.m. zəif turşu duzlarından və zəif qələvilərdən ibarət olur. A.m. mədə və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliyində, hiperacid qastritdə, reflüksözofagitdə və dispepsiya simptomlarında (mədə qıçqırması, meteorizm və s.) təyin olunur. Böyrək çatışmazlığı zamanı maqnezium duzlarının, hiperkalsiemiya (qanda kalsiumun miqdarının çox olması) zamanı kalsium-karbonatın verilməsi məsləhət görülür. Hipofosfatemiyə (qanda fosfor birləşmələrinin miqdarının az olması) və

hamiləlik zamanı alüminium-hidroksidin təyin olunması əks göstəricidir. **ANTEKLİZ** (*anti...* + yun. κλίω– əyilmə) – *platformalarda* Yer qabığı laylarının geniş sahəli, az meyilli qalxması. Planda forması izometrikdir. A.-in bünövrəsi Kembriyən əvvəlki kristallik süxurlardan ibarət olur. A. bir neçə geoloji dövr ərzində baş verən zəif şaquli tektonik hərəkətlər nəticəsində əmələ gəlir. A.-in mərkəzində platforma örtüyünün ən qədim layları və hətta bünövrə çöküntüləri üzə çıxır. A.-lərdə platforma örtüyünün çöküntüləri sineklizlərə nisbətən kobud, qalınlığı az və fasiləli olur. Şərqi Avropa platformasında Voronej, Volqa-Ural və s. A.-lər var. A.-in tağ hissəsində, adətən, karbohidrogen yataqlarına rast gəlinir.

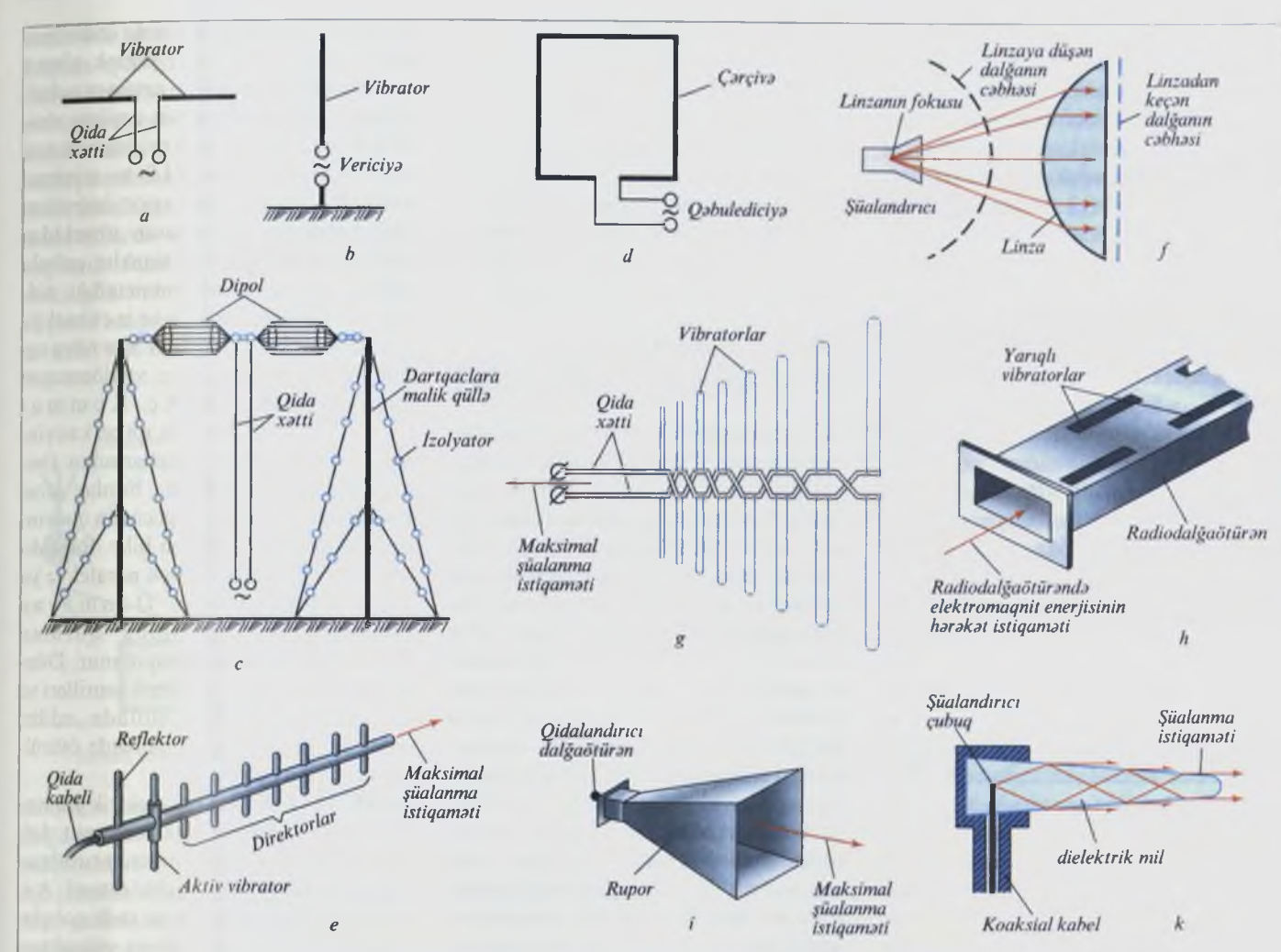
ANTENA (lat. antenna – dor ağacı, dirək) – dalğa sahəsi çevirici; radiodalğaları şüalandıran (verici A.) və qəbul edən (qəbuledici A.) qurğu. Verici A. radiovericidən birbaşa və yaxud A.-fider traktı ilə daxil olan yüksək tezlikli elektromaqnit rəqslərinin enerjisini şüalandırılan radiodalğaların enerjisinə çevirir. Qəbuledici A. isə əks funksiyanı yerinə yetirir – fəzada yayılmış radiodalğaların enerjisini qəbuledici qurğunun giriş dövrələrində toplanan yüksək tezlikli elektromaqnit rəqslərinin enerjisinə çevirir. Dəyişən elektrik cərəyanının elektromaqnit dalğaları şüalandırmasını ilk dəfə olaraq H. Hers 1880-ci illərin sonunda öz vibratoru vasitəsilə aşkar etmişdir. Qəbuledici A.-nin yaradılması və tətbiqi ideyası A.S.Popova (1895) məxsusdur. Simmetrik *Hers vib-*

ratorundan fərqli olaraq, Popovun A.-sı qeyri-simmetrik idi və qəbulediciyə qoşulan şaquli metal naqıl təsir göstərirdi, ikinci naqıl rolunu isə yer (torpaq) oynayırdı. Elektromaqnit dalğalarının 200 m hünd.-ə qaldırılmış və aralarında 32 km olan A.-lər vasitəsilə məsafəyə ötürülməsi ilk dəfə olaraq ABŞ-da 1866 ildə M.Lumis tərəfindən həyata keçirilmişdir.

A.-nın əsas parametrlərinə istiqamətlənmə diaqramı, istiqamətlənmiş təsir əmsalı, fəza seçiciliyi, f.i.ə., gücləndirmə əmsalı aiddir. Əksər A.-lar üçün şüalandırılan (və ya qəbul olunan) enerji selinin sıxlığı istiqamətdən asılı olur, yəni A. istiqamətlənmə (yönəlmə) xüsusiyyətinə malikdir. A.-nın bu xassəsi istiqamətlənmə diaqramı (İD) ilə xarakterizə olunur. Bu diaqram fəzada şüalandırılmış dalğaların intensivliyinin müəyyən bucaq altında paylanmasını (verici A.) və yaxud qəbul olunan siqnalın gücünün radiodalğaların gəlməsi istiqamətindən asılılığını (qəbuledici A.) göstərir. İD-nin formasından asılı olaraq istiqamətlənməmiş (və ya zəif istiqamətlənmiş) və istiqamətlənmiş növləri mövcuddur. Birinci növ A.-larda güc böyük cism bucağı altında paylanmış olur, ikincilərdə isə gücün əsas hissəsi dar cism bucağında, yəni İD-nin əsas ləçəyində cəmlənmiş olur (şəkil 1). Şüalanmanın cəmlənmə dərəcəsi istiqamətlənmiş təsir əmsalı (İTƏ) ilə qiymətləndirilir. Bu əmsal, şüalandırılan tam gücün bərabər olması şərtiylə, baxılan A.-nin İD-sinin maksimumu istiqamətində şüalandırılan gücün həmin isti-

Şəkil 1. İstiqamətlənmə diaqramları: a) elementar elektrik vibratoru; b) fazalaşdırılmış antena qəfəsinin İD-nin nümunələri; 1– əsas ləçək; 2– yan ləçəklər; E– sahə intensivliyi; E_m – maksimal sahə intensivliyi.

Şəkil 2. Antenaların növləri: a – simmetrik vibrator; b – qeyri-simmetrik vibrator; c – Nadenenko dipolu; e – “dalğa kanalı”; d – çərçivəşəkilli antena; g – loqoperiodik vibratorlu antena; i – ruporlu antena; f – linsalı antena; h – yarıqlı dalğaötürənli antena; k – dielektrik antena.

qamətdə istiqamətlənməmiş A. ilə (izotrop şüalandırıcı) şüalandırılan gücdən neçə dəfə çox olduğunu göstərir. Qəbuledici A.-nin istiqamətlənmiş təsir əmsalının fəza seçiciliyini – müxtəlif növ maneələrin təsiri şəraitində qəbul olunan siqnalın ayrılması imkanını xarakterizə edir. A.-nin f.i.ə. şüalandırılan gücün tətbiq olunan gücə nisbəti ilə təyin edilir. İTƏ-nin f.i.ə. ilə hasilinə A.-nin gücləndirmə əmsalı deyilir. İstənilən A.-nin veriliş və qəbul rejimlərində İD-nin forması, istiqamətlənmiş təsir əmsalı və gücləndirmə əmsalı eyni olur. A.-ların digər mühüm parametrləri aşağıdakılardır: səpələnmə əmsalı (İD-nin əsas ləçəyindən kənara şüalandırılan gücün hissəsi), işçi tezlik diapazonu (bu tezlik zolağı daxilində A.-nin parametrləri verilmiş intervaldan kənara çıxmır), şüalanma müqaviməti, şüalandırılan gücün yol verilən qiyməti, effektiv sahə, küy temp-ru və maneəyədavamlılıq. Şüalandırılan işçi dalğaların uz.-nun

mm-dən də kiçik qiymətlərdən onlarla km-ə qədər olması və tətbiq sahələrinin müxtəlifliyi (radiator, televiziya, radiolokasiya, radionaviqasiya, radioastronomiya, meteorologiya, təbabət və s.) A.-ların çoxlu sayda növlərinin və konstruksiyalarının yaranmasına gətirib çıxardı (şəkil 2). Uzun, orta və qısa dalğalarda, əsasən, simmetrik və qeyri-simmetrik vibratorlar, “dalğa kanalı” tip A.-lar, fazalaşdırılmış A. qəfəsləri (FAQ), loqoperiodik və çərçivəşəkilli A.-lar tətbiq olunur. Çərçivəşəkilli A.-larda maqnit içliyi tətbiq etməklə (effektivliyini artırmaq üçün) maqnit A.-sı alınır. İfrat yüksək tezlik diapazonunda radiodalğaların ötürülməsi və qəbulu üçün ən çox rupor, linsalı, yarıqlı, dielektrik və güzgü A.-lardan istifadə edilir. A. passiv (gücləndirici elementləri olmayan) və aktiv antena növlərinə ayrılır. Passiv A.-lar həm şüalandırma, həm də qəbul rejimlərində işləyə bilər və əsasən, azgüclü qəbuledici-ötürücü qur-

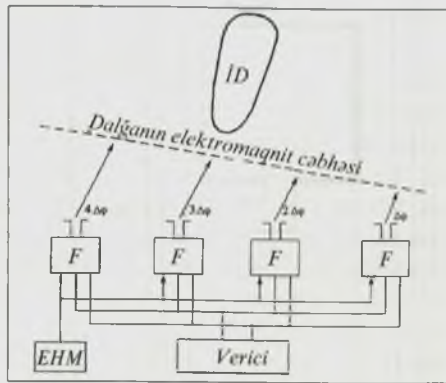
ğularda tətbiq olunurlar. Radioverici qurğuların gücünün artması A. hissələrinin elektriki möhkəmliyinə tələbatı artırır. Qəbuledici qurğuların həssaslığının artması isə A.-nin istilik küylərinin azaldılmasını və konstruksiyalarının miniaturlaşdırılmasını tələb edir. Bəzən isə A.-ların veriliş və qəbul rejimləri üçün müxtəlif İD-yə malik olmaları tələb olunur. Bu tələblərin bir A.-da cəmləndirilməsinin qeyri-mümkünlüyü, verici və qəbuledici A.-ların ayrılıqda hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Məs., verici televiziya A.-sı üfüqi müstəvidə dairəvi İD-yə malikdir, yəni onlar istiqamətlənməmiş A.-lar qrupuna daxildir. Qəbuledici televiziya A.-sı isə (avtomobilin A.-sından başqa) istiqamətlənmiş qəbul xüsusiyyətinə malik olmalıdır ki, digər televiziya mərkəzlərinin siqnallarını, həmçinin müxtəlif obyektlərdən əks olunan siqnalları qəbul edə bilməsin (bela maneələr televizorun ekranındakı təsvirdə çoxkonturluluq əmələ gətirir).

Uçuş aparatlarında geniş İD-yə malik, zəif istiqamətlənmiş A.-lar istifadə olunur. Fəza sahəsini müşahidə etmək üçün nəzərdə tutulan və şaquli ox üzrə fırlana bilən radiolokasiya A.-ları üfqi müstəvidə dar, şaquli müstəvidə geniş İD-yə malik olur (ya da fəzayı skanlayan çoxlu sayda dar şüalardan ibarət olur). Radioastronomiyada və kosmik rabitədə tətbiq edilən A.-lar çox yüksək istiqamətlənmə xüsusiyyətinə (iynəvari İD-yə) malik olmalıdırlar ki, obyektin yerini dəqiq təyin etmək mümkün olsun.

A.-ların konstruktiv cəhətdən hazırlanması, əsasən, onların təyinatından və işçi tezlik diapazonundan asılı olur; məs., uzun və orta dalğalarda istifadə olunan A.-lar, adətən, dayaq-qüllədən (hünd. 200–400 m) ibarətdir və burada budaqlanmış naqil-lövhələri quraşdırılır. Bu cür A.-lar ifrat güclü (1MVt-dan çox) radiovericilərlə birlikdə bütün Yer kürəsi boyunca, həmçinin, bir neçə 100 m dərinlikdə olan sualtı gəmilərdə də rabitəni təmin edir. Ultraqısa dalğalar diapazonunda parabolik A.-lar geniş yayılmışdır. Fokusunda şüalandırıcı yerləşdirilmiş paraboloid formasında metal güzdən ibarət olan bu A.-lar radioteleskoplarda, peyk yayımı sistemlərində və s. tətbiq olunur. Yeraltı A.-lar kimi, əsasən, xəndəklərdə basdırılmış naqilli sistemlərdən istifadə edilir. Peyk radiorabitəsi A.-ları (məs., orbitə çıxarılan zaman açılan çətirlər, Yer rabitə stansiyalarının parabolik güzgüləri), həmçinin digər qalaktikadan radiosiqnalları qəbul etmək, səma cismlərinin radiolokasiyası və kosmik məsafələrin ölçmələrində tətbiq olunan radioastronomik A. sistemləri öz mürəkkəbliyinə və hazırlanma dəqiqliyinə görə fərqlənirlər.

Müasir A. texnikasının inkişafının xarakterik xüsusiyyəti – siqnalların emalına (rəqəm, analoq, fəza-zaman, koherent və qeyri-koherent optikanın metodları və s.) malik olan A.-ların istifadə olunmasıdır. Belə A.-lara İD EHM ilə idarə oluna bilən fazalaşdırılmış A. qəfəsləri, apertur sintezli radioastronomik sistemləri aid edilə bilər. Xüsusi təyinatlı radiotexniki sistemlərdə (o cümlədən hərbi təyinatlı sistemlərdə) fazalaşdırılmış A. qəfəsi geniş tətbiq tapmışdır (şəkil 3). Bu cür A.-lar bir müstəvidə (kvadrat və ya dördbucaqlının sahəsində) müəyyən cür yerləşdirilmiş elementar şüalandırıcılar toplusundan təşkil olunurlar və bir ədəd yüksək tezlikli rəqslər mənbəyindən fərdi fəza çevirici-

Şəkil 3. Fazalaşdırılmış antenna qəfəsinin strukturu.

ləri vasitəsilə qidalandırılırlar. Şüalandırıcıların sayı 1000-ə çata bilər və onlar EHM ilə idarə olunurlar. Hər bir şüalandırıcının yaratdığı elektromaqnit sahəsi, A.-nın yaxınlığındakı fəzada cəmlənərək, dalğanın yekun elektromaqnit sahəsini əmələ gətirirlər. Bu sahə adətən, dar istiqamətlənmiş şüa enerjisini – tələb olunan İD-ni təşkil edir. Fazalaşdırılmış A. qəfəslərinin mühüm xassələrindən biri elektron üsulu ilə ani olaraq fəzada İD-nin vəziyyətini dəyişməyin (skanlanmanın) mümkünlüyüdür. Son illərdə fazalaşdırılmış A. qəfəslərindən mobil və peyk radiorabitəsində də geniş istifadə edilir. Qlobal yerüstü və kosmik sistemin apertur sintezli və yerin süni peykləri ilə birləşdirilən sistemlər perspektivli hesab olunur. A.-nın analizi və sintezinin müasir üsulları yüksək dəqiqliklə onların həndəsi ölçülərini seçməyə, uzaq zonada elektromaqnit sahələrini modeləşdirməyə imkan verir.

Əd.: Цейтлин Н. М. Антенная техника и радиоастрономия, М., 1976; Гостюхин В. Л., Гринёва К. И., Трусов В. И., Вопросы проектирования активных ФАР с использованием ЭВМ, М., 1983; Ерохин Г. А., Чернышев О. В., Козырев Н. Д. и др., Антенно-фидерные устройства и распространение радиоволн, М., 2004.

ANTENA ÇEVİRGƏCİ – birantenalı qəbuledici-verici radiostansiyalarda qurulan və siqnalların qəbulundan verilməsinə və əksinə keçmək üçün qurğu. Yüksək cəldlik və iş etibarlığı tələb olunan radiolokasiya stansiyalarında (RLS) mexaniki çevirgəclərin tətbiqi yaramadığından A.ç.-ndən istifadə edilir. A.ç.-nin köməyiylə zondlayıcı impulsun təsir müddəti ərzində antenani vericinin çıxışına, əks olunmuş və ya cavab siqnalının qəbulu üçün isə həmin antenani qəbuledicinin girişinə qoşmaq mümkün olur. A.ç.-nə qoyulan əsas tələblər: qəbuledicinin girişinə düşə biləcək zondlayıcı im-

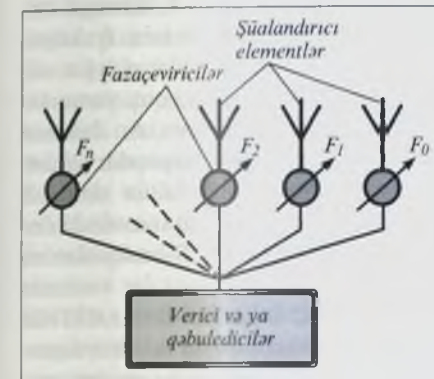
pulsların gücünün minimuma endirilməsinin təmini; cəldliyinin yüksək olması (çünki işə düşmə müddəti artdıqca qəbuledicinin giriş dövrələrinin deşilmə ehtimalı artır, bərpa olunma müddətinin artması sayəsində isə RLS-in minimal uzaqlığı artır); zondlayıcı impulsun şüalandırılması və xüsusən obyektədən (hədəfdən) əks olunan siqnalın qəbulu zamanı güc itkilərinin minimallığı; xidmət müddətinin çoxluğu və iş etibarlığının yüksək olması. A.ç. iki əsas növə ayrılır: kommutasiya A.ç. və dönməyən elementlər bazasında A.ç. Kommutasiya A.ç. köklənmiş xətlər kəsiyindən və qazboşalma cihazlarından (boşaldıcılardan) ibarətdir; bunlar ifrat yüksək tezlikli siqnalın gücünün təsirinə müqavimətini dəyişə bilər. Boşaldıcılar RLS-in fider traktına paralel və ya ardıcıl olaraq qoşulur. Dönməyən elementlər bazasında A.ç. sm-lik RLS-də tətbiq olunur. Dönməyən elementlər kimi ferrit ventilləri və ya sirkulyatorlardan istifadə edilir; onlar enerjisinin bir istiqamətdə ötürülməsini təmin edir.

ANTENA EFFEKTİ – elektrik cərəyanı ötürən naqillərin elektromaqnit dalğalarını arzuolunmaz (nəzərdə tutulmayan) şüalandırması və qəbul etməsi. A.e. ən çox radiovericini və ya radioqəbuledicini antenna ilə birləşdirən yüksək tezlikli verilmiş xətlərdə baş verir. Radioqurğularda antenaların istiqamətlənmə diaqramlarının təhrifinə, verilmiş xəttin f.i.ə.-nin azalmasına və s. səbəb olur. İkiməftilli xətlərdə A.e. ətrafdakı əşyalara nəzərən naqillərin yerləşdirilməsində simmetriyanın pozulması, koaksial kabledə xarici təbəqə və yer (və ya cihazın korpusu) arasındakı kontaktın pozulması, dalğaötürənlərdə isə onun ayrı-ayrı kəsiklərinin birləşdirildiyi yerlərdə yarıqların əmələ gəlməsi nəticəsində və s. baş verə bilər. Çərçivəşəkilli antenada A.e. çərçivənin müstəvisinə normal istiqamətdə arzuolunmaz qəbulun yaranmasına səbəb olur.

ANTENA QƏFƏSİ – bax *Antena şəbəkəsi*.

ANTENA ŞƏBƏKƏSİ, *antena qəfəsi* – müəyyən qaydada fazalaşdırılmış bir sıra eyni tipli şüalandırıcı elementlərdən ibarət istiqamətlənmiş antenna. Elementlərin (vibrator, spiral, dalğaötürənin açıq ucları, rupor və s.) yerləşməsi və onlarda həyəcanlanan rəqslərin fazaları nisbəti bütövlükdə A.ş.-nin şüa şəklində olan istiqamətlənmə diaqramını

təmin edir. A.ş.-nin iş prinsipi verilmiş rejimində ayrı-ayrı elementlərlə şüalandırılan elektromaqnit dalğalarının interferensiyasına, qəbul rejimində isə elementlərdən daxil olan siqnalların koherent olaraq cəmlənməsinə əsaslanır. Elementlərin fəzada qarşılıqlı olaraq yerləşdirilməsi, onlarda oyadılan yüksək tezlikli rəqslərin fazaları nisbətləri A.ş.-nin maks. şüalandırma (qəbul) istiqamətini və onun istiqamət diaqramının formasını müəyyən edir. A.ş. istiqamətlənmə

Antena şəbəkəsinin struktur sxemi.

diaqramı dəyişməz (*sinfaz antenna*, *qaçan dalğa antenası* və *coxvibratorlu A.ş.*) və istiqamətlənmə diaqramı elektron idarəli (sintez olunmuş A.ş.) növlərə ayrılır. A.ş. radiolokasiya, naviqasiya, rabitə, radioastronomiya və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur.

ANTENNAL VƏZİLƏR – xərçəngkimilərin cüt ifrazat orqanları; ikinci bədən boşluğunu xarici mühitlə birləşdirən şəklini dəyişmiş cinsiyyət yolları (kanallar). Baş nahiyəsində yerləşir, çıxarıcı dəliklər antenaların dibində açılır (adı buradandır). A.v. bəzən çıxarıcı kanalın qabağında genişlənib sidik kisəsini əmələ gətirən son kisəciyədən və ondan ayrılan vəzili divarı burulmuş kanaldan ibarətdir. Kisəciyin hüceyrələrində ilk sidik əmələ gəlir, kanalda qlükozanın, amin turşularının, əksər ionların, suyun reabsorbsiyası və üzvi turşuların sekresiyası baş verir.

ANTENNALAR (biğcıqlar) – buğum-ayaqlılarda başın çoxbuğumlu hərəkətli cüt çıxıntıları (hörümçəkkimilərdə, bunlara xeliserlər uyğun gəlir). Baş çıxıntılarının 2-ci cütü (1-ci cütü antennullar), xərçəngkimilərin A.-ıdır; udlaqüstü qanqlı və ya udlaqyanı birləşmədən innervasiya olunurlar. Əksər xərçəngkimilərdə hiss orqanı, şaxəbiğcıqlılarda hərəkət orqanıdır; erkək kürəkayaqlılarda cütləşmə zamanı dişləri tutmağa xidmət

edir. Traxeyatənəffüslülərdə A. həmişə birşaxəli olur və udlaqüstü qanqlı ilə əlaqədardır. Həşərat A.-ının forması və ölçüsü müxtəlifdir (erkəklərdə, adətən, daha iridir və bədənün uz.-nu bir neçə dəfə artırır). Bir çox (bəzən, on minlərlə) müxtəlif təyinatlı sensilləri olan həssas törəmələri var. Buna görə də məlum olan qoxubilmə, toxunma, dad, səs, temp-r, rütubətlik, hətta işığı belə (məmənlərdə rinari-sensillərin vasitəsilə) duymaq və qavramaqla ifadə edə bilər.

ANTENNULALAR – xərçəngkimilərdə başın hərəkətli buğumlarındakı çıxıntıların 1-ci cütü. İlk A. birşaxəli olur, lakin bəzi ali xərçənglərdə ikinci dəfə 2–3 şaxəyə ayrılırlar. Baş beyinin udlaqüstü qanqlısı vasitəsilə innervasiya olunur. A. adətən, hiss orqanlarıdır (lamisə, xemoreresepsiya); bəzi ibtidai xərçənglərdə isə üzüm (kürəkayaqlılar) və ya substrata yapışma (biğayaqlılar) orqanları kimi uyğunlaşmışlar.

ANTERİDİ (yun. ἀνθηρόν – çiçəkləyən) – sporlu bitkilərin (yosunların, mamırkimilərin, qıjıkimilərin) və göbələklərin (askomisetlər, xitridiomisetlər) erkək cinsiyyət orqanı. A.-də spermatogen hüceyrələrdən hərəkətli, erkək qamətlər sayılan spermatozoidlər (qırmızı yosunlarda hərəkətsiz spermasilər) əmələ gəlir. Ali bitkilərdə A. kiçik dəyirmi və ya kü-rəşəkilli cismcik olub, divarı bir və ya bir neçə təbəqə steril hüceyrələrdən ibarətdir. Askomisetlərin möhtəviyyəti ayrı-ayrı qamətlərə ayrılır; öz möhtəviyyətini diş cinsiyyət orqanına tökülür və yumurtahüceyrə A.-nin çıxıntısı vasitəsilə mayalanır.

ANTEROZÖİD – mamırların, plaunların, yosunların, qatırquyuğuların və bəzi oomisetlərin *anteridisində* əmələ gələn hərəkətli erkək cinsiyyət hüceyrəsi (spermatozoid).

ANTESEDƏNT, *dilçilikdə* – söz, söz birləşməsi və cümlə tərkibində nitəzamlı, sıra ilə gələn komponentlərdən (üzvlərdən) birincisi; sonrakı üzvlərin həmin yerində müvafiq olaraq onun əlaqəli olduğu vahid üzv işləyir. Məs.: Çəm-xəm. Xoş gördük, beş gördük. Harada dedilər, orada otur.

ANTESEDƏNT DƏRƏ (lat. anteceden – qabaqkı, əvvəl) – kəsb keçdiyi hündürlüklərə nisbətən geoloji yaş daha qədim olan dərə. A.d.-lər çay eroziyası sürətinin Yer qabığının qalxma sürətinə bərabər, yaxud ondan çox olduğu yerlərdə yaranır. A.d., adətən, Yer qabığının köndələn qırılmalarına uyğun gəlir.

A.d. həm öndağlıq ərazilər (məs., Azərb.-da Padar Darvazaları), həm də düzənliklər (məs., Dnepr çayı ilə Dnepryanı yüksəkliklərin kəsişdiyi yerdə) üçün səciyyəvidir.

ANTÉY (yun. Ἀνταῖος) – yunan mifologiyasında nəhəng, Liviya hökmdarı. *Poseydon* və yer allahı *Geyanın* oğlu. Gücünü yerdən alan A. məğlub edilməz idi. Buna görə də, Herakl A.-in ayağını yerdən üzərək onu havada boğmuşdur. A.-in ölümünü təsvir edən səhnə Heraklın Fivdəki məbədinin frontonunda əks olunmuşdur.

ANTİ... (yun. ἀντι... – əks, zidd) – bir sıra sözlərə bitişməklə həmin sözlərin mənasına əkslik və ziddlik əlaməti verən ön şəkilçi (məs.: *antisiklon*, *antivirus* və s.).

ANTIAREQANTLAR (*anti...* + lat. *aggrens* – qoşulan) – antitrombotik təsir göstərən dərman maddələri; trombotiklərin aqreqasiyasını dayandırmaqla onların funksional aktivliyinə təsir göstərirlər. Bir çox dərman preparatlarının antiaqreqant xassəsi olmasına baxmayaraq, trombozun müalicə və profilaktikasında ancaq aşağıdakılar istifadə olunur: asetilsalisil turşusu (*Aspirin*); klopidogrel, tiklopidin və s. A. tromboz və tromboemboliyanın müalicə və profilaktikası üçün təyin olunur. Allergik reaksiyalar, hemofiliya, aydın trombotopeniya, ağır qara ciyər çatışmazlığı zamanı A.-in istifadəsi əks göstərişdir.

Əd.: Машковский М.Д. Лекарственные средства. М., 2003.

ANTIANGİNAL DƏRMANLAR – stenokardiya tutmalarını aradan qaldıran və ya onların qarşısını alan dərman preparatları. A.d. miokardın oksigenə olan tələbatını azaldır, yaxud koronar arteriyaların spazmını götürür və onun qarşısını alır. A.d.-a nitratlar – dil altına qoymaq üçün nitroqliserin, izosorbid-dinitrat, izosorbid-5-mononitrat, diş altına çəkilən, daxilə qəbul edilən, dəriyə sürülən, vena daxilinə yeridilən preparatlar; β-adrenoblokatorlar – anaprilin (propranolol), metoprolol, bisoprolol; yavaş kalsium kanalları blokatorları – verapamil, diltiazem, nifedipin, amlodipin aiddir. Göstərişlər: gərginlik stenokardiyası (nitratlar, β-adrenoblokatorlar, yavaş kalsium blokatorları), ağrısız miokard işemiyası. Nitratların istifadəsi, kəllədaxili təzyiqin artması, methe-moqlobinemiya, fərdi həssaslıq zamanı əks-göstərişdir.

ANTIPEKS – göy sferasında *apekslə* qarşı-qarşıya olan nöqtə.

ANTIARLAR (Antiarchi) – plako-dermlər sinfindən nəslə kəsilmiş balıqlar dəstəsi. 200-ədək növü olmuşdur. Bütün qitələrin Üst Silur və Üst Devon çöküntülərindən məlumdur. Uz. 1 m, kəlləsi gövdə zirehi ilə birləşmiş halda idi. Sümük lövhəciklərlə örtülmüş döş üzgəcləri zirehə mürəkkəb oynaqla birləşmişdi. Gözləri başın yuxarı tərəfində yerləşirdi: çənələri bir cüt yuxarı və aşağı çənə lövhələrindən ibarət idi. A. müxtəlif dərəcədə şorlaşmış suların dibində yaşayırlarmış. Üst Devonun kontinental çöküntülərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli qazıntıdır.

ANTIARİTMİK DƏRMANLAR – ürək fəaliyyəti ritminin pozğunluqlarını aradan qaldırmaq və onun qarşısını almaq üçün istifadə olunan dərman preparatları. Onların təsiri ürək hüceyrəsinin membranının ion cərəyanı keçiriciliyinin dəyişməsinə əsaslanmışdır. A.d. sinus-qulaqcıqda, qulaqcıq-mədəcək düyünlərində və ürəyin keçiricilik sistemində olan xüsusi hüceyrələrin fəaliyyət potensialının müxtəlif mərhələlərinə təsir göstərir. Təsir mexanizminə görə A. d. 4 sinfə bölünür: I sinif – membransabitləşdirici dərmanlar və ya natrium kanalı blokatorları; təsir xüsusiyyətinə görə: I A sinfi – xinidin, novokainamid, dizopiramid, aymalin; I B sinfi – lido-kain, meksiletin, difenin; I C sinfi – propafenon, etmozin, etasizin, allapinin; II sinif – β adrenoblokatorlar; III sinif – kalium kanalı repolyarizasiyasını ləngidən blokatorlar – amiodaron, sotalol; IV sinif yavaş kalsium kanalı ritmyavaşdırıcı blokatorları-verapamil, diltiazem. Göstərişlər: ürək ritminin proqnostik mənfi pozğunluqları (xroniki ürək çatışmazlığı fonunda politop mədəcək ekstrasistoliyası və ya miokard infarktının kəskin dövrü). A.d. bəzi növ ürək çatışmazlığı, qulaqcıq-mədəcək keçiriciliyinin 1-ci dərəcədə yuxarı və mədəcək daxili keçiriciliyin pozğunluqları zamanı əks-göstərişdir.

ANTIÁTLAS – Afrikanın şm.-ində Atlas dağ sisteminin c.-q.-ində (Mərakeşdə) silsilə. Uz. təq. 600 km, orta hünd. təq. 1500 m, maks. hünd. 2531 m (Aklim d.). Q. hissəsi qaymalı və qalın dağlar, monoklinal tirələr, ş.-i masavarı platodan ibarətdir. Qranit və şistlərdən təşkil olunmuşdur. Yarımsəhra iqlimi hakimdir. Şm. yamacına ildə 300–550 mm yağıntı düşür; palıd, ardıc meşələri var. C. yamaqları daha quraqdır, çınqıl yığıntıları ilə örtülüdür. Şm.-də Sirva vulkanik massivi (hünd. 3304 m) vasitəsilə Yüksək Atlas sıra d-riyə birləşir.

ANTİB (Antibes) – Fransanın c.-ş.-ində şəhər. Aralıq dənizi sahilində (Mavi sahildə), Sahil Alplarının ətəklərində iqlim kurortu. Əh. 70 min (2004). E.ə. 4 əsrdən məlumdur. Ətrafında qızılgül plantasiyası, sitrus və zeytun bağları salınmışdır. Bədii dulusçuluq inkişaf etmişdir. Ət-riyyat, elektrotexnika müəssisələri, muzeylər (tarix, arxeologiya, xalq sənəti və s.), memarlıq abidələri (12–16 əsrlər), aqronomik tədqiqatlar mərkəzi və s. var. P. Pikasso muzeyi buradadır. A.-də hər il caz festivalı, avtoralli və iki ildən bir keramika festivalı keçirilir.

ANTİBARİONLAR – barionların anti-zərrəcikləri. İşarəsi barionların işarəsi kimi olur və üzünə tilda (~) qoyulur. A. antinuklonlardan ($\bar{p}$, $\bar{n}$) və antihiperonlardan ($\bar{\Lambda}$, $\bar{\Sigma}$, $\bar{\Xi}$, $\bar{\Omega}$) ibarətdir. A. ilə barionların kütləsi, spini, yaşama müddəti eynidir; elektrik və nüvə yükləri, maqnit momentləri əksişarəlidir. A.-ın hamısı 10–70 Qev enerjili zərrəciklər yarıdan sürətləndiricilərin köməyi ilə təcrübədə tapılmışdır. A.-ın ümumi xassəsi barionlarla *annihilyasiya* etməsidir (bax *Elementar zərrəciklər*, *Antizərrəcik*). A. ilə barionların toqquşması bir neçə mezonlu annihilyasiyaya səbəb ola bilər. “Heyranlanmış” və “gözəl” barionlara müvafiq olaraq antineytronun, antihiperonun və A.-nın parçalanması zəif qarşılıqlı təsirlə, barion *rezonanslara* müvafiq olan A. isə güclü qarşılıqlı təsirlə yaranır. Adronun kvark tərkibli modeli çərçivəsində A.-a üç *antikvarkın* çatışmış halı kimi baxılır.

ANTİBİOTİKLER (*anti...* + yun. βιοτή – həyat), *h e y v a n d a r l ı q d a* – A. donuzların qızılyel və dizenteriya, quşların pulloroz, atların qarayara və saqqo, başqa heyvanların aktinomikoz, bronxopnevmoniya və mədə-bağırsağ xəstəlikləri, sepsis, metritlər, vaginit və bir çox başqa xəstəliklərin müalicəsində işlədilir. K.t. heyvanlarının böyüməsini sürətləndirmək və inkişafını təmin etmək üçün onların yemlənməsində də A.-dən geniş istifadə edilir. Bitkiçilikdə mikroorqanizmlərin törətdiyi xəstəliklərdən mühafizə məqsədilə A.-dən istifadə edilir. Müəyyən qatılıqda işlədilən A. toxumun cüərmə qabiliyyətini artırır, bitkinin inkişafını və kök əmələ gətirməsini sürətləndirir. Bundan ötrü toxum A.-lə dərmanlanır, yaxud bitkilərə antibiotik məhlullar çilənir, ya da onların gövdəsinə A. yeridilir. Alma, armud, albalı bitkilərində yanq xəstəliyi, tütün-də bakterial çilicə, kartofda qaraayaq

xəstəliklərinə qarşı streptomisin, terramisin, göbəkək xəstəliklərinə qarşı qri-zeofulin və s. işlədilir.

ANTİBRİZ – bax *Briz*.

ANTİCİSM – müəyyən *antigen* üçün spesifik olan zülal molekulu (immunoqlobulin); humoral immunitetin əsas faktoru. Spesifiklik dedikdə, A.-in antigenbirləşdirici sahəsinin (paratop, yaxud aktiv mərkəz) antigenin xüsusi sahələri sayılan epitoplarla, yaxud antigen determinantları ilə seçici qarşılıqlı təsir qabiliyyəti başa düşülür. A.-lərdə qan zərdabı immunoqlobulinlərinin fraksiyasında, limfada, məməlilərin ağız südüdə və ağız suyunda, quş yumurtalarının zülalında və həmçinin hüceyrə membranı səthindəki reseptorlar şəklində rast gəlinir. A.-lər bütün onurğalı heyvanların və insan orqanizmində immün cavabı prosesində B-limfositlərdən yaranan plazmatik hüceyrələr vasitəsilə hasil olunur. B-limfositlərin müxtəlif klonları ilə sintez olunan A.-lər antigenbirləşdirici sahənin strukturu və spesifikliyi ilə fərqləndiyindən müxtəlif antigenləri birləşdirir. A.-in antigenləri tanımaq qabiliyyətinin müxtəlifliyinə spesifik variabel genlərlə (V-genlər) nəzarət olunur. Genomda V-genlərin sayı cəmi bir neçə yüzə bərabərdir. Lakin B-limfositlərin differensiasiyası zamanı onların variantlarının sayının bir neçə tərtib artmasına səbəb olan genlər yəni- dən qurulur. Bu prosesdə orqanizmin istənilən antigenə, o cümlədən süni sintez olunan və məlum növün öz təkamülü dövründə qarşılaşmadığı antigenə uyğun A. hasil etmək xassəsini təmin edən B-limfositlərin çoxsaylı klonları formalaşır. İmmün cavabının gedişində A.-in antigenə oxşarlığı (affinliyi) artır. A. molekullarının antigenbirləşdirici sahələri ilə yanaşı Fc-sahəsi də vardır. Fc-sahəsi faqositozedici hüceyrələrin (makrofaqlar, polimorf nüvəli leykositlər və s.) Fc-reseptorları və qan zərdabının zülal kompleksinin – komplementin birinci komponenti ilə qarşılıqlı təsirdə olur.

Bütün bunlar orqanizmin immün müdafiəsi üçün zəruri olan A.-in bioloji effektlərinin spektrini müəyyənləşdirir. Az miqdarda A. (təbii A.) immün cavabından kənar da yaranır. Təbii A.-in bir hissəsi orqanizmin öz antigenlərinə qarşı yönəldiyi üçün autoanticişmlər adlanır. Müxtəlif orqanların zədələnməsinə səbəb olan patoloji A. orqanizmdə autoimmün xəstəlikləri zamanı meydana çıxır. İmmün zərdabı adla-

nan spesifik A. preparatları diaqnostikada, infeksiyon xəstəliklərin müalicəsində (antitoksiki zərdablar, qamma-qlobulinlər) və profilaktikasında geniş istifadə olunur. A.-in yüksək spesifikliyi onlardan çoxsaylı müxtəlif maddələrin lokalizasiyasında və miqdarı təyində istifadə edilməsinə imkan verir. 1970-ci illərin sonunda A. yaradan hüceyrələrin bir klonundan sintez olunan A. (monoklon A.-i) almağa imkan verən hibridoma texnologiyası işlənilib hazırlanmışdır. Spesifiklik və affinlik daxil olmaqla bütün göstəricilər üzrə standartlıq və həmcinslik A.-in müsbət cəhəti sayılır. Fermentativ aktivliyə malik olan A.-lər katalitik A., yaxud *abzimlər* adlanır. Bunlar diaqnostikada, xəstəliklərin müalicəsində və elmi tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Bax həmçinin *Hibridoma*, *İmmunoqlobulin*, *İmmunitet* məqalələrinə.

ANTİDARVİNİZM – Darvinin təbii seçmə təlimini inkar edən müxtəlif konsepsiyaların məcmusu. Məs., *neolamar-kizm*, *avtoqenez*, *ektogenez* və *ortogenez*-in müxtəlif formaları bu qəbildəndir.

ANTİDEMPİNQ QANUNVERİCİLİYİ dövlətin idxalın dayandırılmasına yönələn və milli maraqları güdən antidempinq tədbirləri. Tariflər və Ticarət haqqında Baş Saziş (TTBS) çərçivəsində dempinqlə mübarizəni rəsmən qanunlaşdırən xüsusi antidempinq kodeksi mövcuddur. TTBS-nin qaydalarında *dempinqdən* ziyan çəkən dövlətin müvafiq əmtəyə xüsusi antidempinq idxal rüsumu qoymaq hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Bu rüsum əmtəəni ixrac edən ölkənin bazarındakı daxili qiyməti ilə onun ixrac edildiyi ölkə bazarındakı qiyməti arasındakı fərqə bərabərdir. Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrində dempinqin həcmi, yaxud “dempinq fərqi”, “normal dəyər” (ixrac edilən, yaxud mənsub olduğu ölkədə istehlak üçün nəzərdə tutulmuş əmtəyə qoyulmuş qiymət) və ixrac qiyməti səviyyələrini müqayisə etmək yolu ilə müəyyənləşdirilir. Aİ qanunvericiliyində ixrac qiyməti anlayışı Aİ-yə ixrac edilən əmtəə üçün faktiki ödənilmiş, yaxud ödənilməli qiymət mənasını daşıyır. Dempinqin əsas meyarı əmtəələrin ixrac edildiyi ölkələrdə onlara qoyulan faktiki ixrac və daxili qiymətlərin müqayisəsidir. Dempinqin ixrac bazarlarını ələ keçirməkdən ibarət rolü müasir şəraitdə aşağı düşür.

ANTİDEMPİNQ RÜSUMU, *k o m p e n s a s i y a r ü s u m u* – daxili baza-

rın əmtəə idxalından qorunmasını təmin etmək üçün idxal əmtəələrinə qoyulan gömrük rüsumu. Milli iqtisadiyyatdakı tsiklik enib-qalxmaları dərinləşdirən amilləri (xarici ixrac subsidiyalarını və *dempinqi*) neytrallaşdırmaq məqsədilə tətbiq edilir. İxrac subsidiyalarının haqsız rəqabət kimi səciyyələndirilməsi ilə əlaqədar, idxal edən ölkələrin antidempinq *tarifləri* təyin etmək hüququ vardır. Antidempinq tədbirlərinin həddən artıq tətbiqi idxal qiymətlərinin yüksəlməsinə və daxili *hazardakı* rəqabətin məhdudlaşmasına səbəb olar. Bu ümumi qiymətlərin yüksəlməsi ilə nəticələndirərək, ölkənin milli alıcılarına ziyan vura bilər. A.r.-un hesablanma metodikası Tariflər və Ticarət haqqında Baş Sazişdə (TTBS) müəyyən edilmişdir.

ANTİDEPRESSANTLAR (*anti...* + *depressiya*) – əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdıran, həyəcan və gərginliyi götürən, psixi fəallığı yüksəldən psixotrop maddələr. A. ilk dəfə (iproniazid və imipramin) 1950-ci illərin sonu – 1960-cı illərin əvvəllərində tətbiq edilmişdir. Kimyəvi quruluşuna görə A. tsiklik (mono-, bi-, tri- və tetratsiklik) və asiklik birləşmələrə bölünür. Litium duzları da antidepressiv təsir göstərir. A.-in dəqiq təsir mexanizmi məlum deyil. Belə hesab edilir ki, o mərkəzi sinir sisteminin neyromediatorlarının (adrenalin, serotonin, dofamin) inaktivasiya proseslərinin tormozlanmasından ibarətdir. A.-in timoleptik (əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırma) təsiri tədricən (14–15 gündən sonra) baş verir. A. müxtəlif tip depressiyalar (endogen, psixogen, somatogen və s.) zamanı təyin olunur. Quruluş və təsir mexanizmindən asılı olaraq müxtəlif dözümlülük və əlavə təsir spektri (kardiotoksik, hematotoksik) vardır. Qlaukoma, sidiyə çıxımama, bağırsağ atoniyası zamanı trisiklik A. (imipramin və s.) ehtiyatla təyin edilir. A.-la müalicə həkimin nəzarəti altında aparılmalıdır.

ANTİDETONATOR (*anti...* + *detonator*) – *motor yanacaqlarının* oktan ədədini yüksəltmək üçün onlara az miqdarda (1%-dən az) əlavə edilən aşqar. Karbüratör müəssisələrin silindrinə yanacaqın detonasiasız yanması üçündür.

ANTİDIURETİK HORMON – bax *Vazopressin*.

ANTİDOTLAR [yun. ἀντίδοτον (φάρμακον) – nəyə isə qarşı verilən dərman]. *p a d z ə h ə r* – zəhərlənmələrin müalicə və profilaktikası üçün istifadə olunan dərman preparatları. A. zəhər və zəhərli

maddələrin (ZM-in), toksinlərin orqanizmə təsirinin qarşısını alır. Bəzən herbisid antaqonistləri və kənd təsərrüfatı heyvanlarının zəhərlənməsində müalicə üçün işlədilən maddələr də A.-a aid edilir. A.-ın ümumi qəbul edilmiş təsnifatı yoxdur. A. toksikologiyada, adətən, bir neçə qrupa ayrılır. Toksikantların kimyəvi antaqonistlərinə adsorbentlər (aktivləşdirilmiş kömür, kaolin, ion-mübadilə qatranları və s.) və toksikantlarla reaksiyaya girərək qeyri-toksiki məhsullar əmələ gətirən maddələr aiddir. Məs., qlükoza, $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$ və s. tiosulfatlar sianidlərlə qarşılıqlı təsir zamanı qeyri-toksiki hidrosinitrillər və tiisianatlar əmələ gətirir. Biokimyəvi antaqonistlər toksikantın bioloji vacib maddələrlə, xüsusilə fermentlərlə və reseptorlarla birləşməsinə mane olur. Fizioloji (farmakoloji, simptomatik) antaqonistlər orqanizmin funksional sistemlərinə toksikantın təsirinə əks-təsir göstərir. Yüksək spesifik A.-in sayı 20-yə çatır. Onların tətbiqinin effektivliyi toksikantın təbii tədqiqatında olan məlumatdan asılıdır və adətən, zəhərlənmənin başlanğıc mərhələsində yüksək olur. Bəzi A. ilkin yardım vasitəsi kimi istifadə oluna bilər (məs., ZM-lə zəhərlənmənin əlamətləri olduqda atropin). Kəskin zəhərlənmələr zamanı xəstəxana şəraitində A.-ın vurulması ilə bərabər, reanimasiya tədbirləri, o cümlədən tənəffüs və qan dövranını bərpa edən tədbirlər də həyata keçirilir.

ANTİFAŞİST HƏRƏKATI – 20 əsrin 20-ci illərində Almaniyada Nasional-Sosialist Partiyasına və digər ifrat sağ terrorçu qruplara qarşı meydana gəlmişdir. 1921 ildə İtaliyada faşistlərin hücumuna cavab olaraq genişləndi. A.h. daha sonra diktatura rejimi yaradılan Macarıstan, Bolqarıstan, Polşada da vüsət aldı. 1923 ildə Bolqarıstandakı Sentyabr antifaşist üsyanı digər ölkələrdəki A.h.-nin təcrübəsini zənginləşdirdi. Bir müddət sonra A.h. Polşada Pilsudskinin “sanasiya” rejiminə qarşı genişləndi. 1923 ilin mart ayında Frankfurt-Maynda konfrans keçirildi, hərbi təhlükə və faşizmə qarşı K.Setkin, F.Hekkert və A.Barbüsün başçılığı ilə Beynəlxalq komitə yaradıldı. A.h. “Antifaşist aksiya” (1932) adlanan kampaniyanın başlamasıyla ən yüksək mərhələyə çatdı. Antifaşist qüvvələrin sayı nəticəsində 1932 ilin sonlarında Almaniyada faşist hərəkatı zəiflədi. Sosial-demokratların liderlərinin kommunistlərlə əməkdaşlıq

etməsindən istifadə edən alman inhi-sarçıları 1933 ilin yanvarında *Hitleri* ha-kimiyyət başına gətirdilər.

1933 ildə Parisdə Avropa antifaşist konqresi keçirildi. G.M.Dimitrovun *Leypsiq muhakiməsindəki* (1933) çıxışı A.h. iştirakçılarının faşizmle mübarizə-yə səfərbər edilməsində mühüm əhəmi-yətə malik idi. A.h.-na məşhur yazıçılar A.Barbüs, R.Rollan, T.Mann, H.Mann, M.Andresen-Neksö, H.Uells, M.Qorki, rəssam P.Pikasso və b. qoşuldular. 1934 ilin fevralında Fransada baş verən faşist qiyamı cəhdi A.h. nəticəsində uğursuz oldu. 1935 ildə yazıçıların Parisdə mədə-niyyətin müdafiəsinə həsr edilmiş Bey-nəlxalq antifaşist konqresi keçirildi. 1935 ildə Fransada yaradılan Xalq Cəb-həsinə həm kommunist və sosialist parti-yaları, həm də sol burjua siyasi təşki-latları daxil oldu.

Faşizmə qarşı gizli və leqal mübarizə üsullarının əlaqələndirilməsi xüsusilə İtaliyada A.h.-na müsbət təsir göstərdi. 1934 ildə kommunist və sosialist parti-yaları faşist diktaturasının devrilməsi üçün birgə hərəkət haqqında saziş bağ-ladılar. Azğın terrora baxmayaraq Al-maniyada A.h. zəifləmişdi. İspaniya xal-qının Milli inqilabi müharibəsi (1936–39) A.h. tarixinin ən parlaq səhifələ-rindəndir. İspaniya resp.-nın müdafiə-sində beynəlmiləl briqadaların mühüm rolu olmuşdur. Almaniya və İtaliyanın İspaniyaya müdaxiləsi, habelə İngiltərə, Fransa, ABŞ hakim dairələrinin «qarış-mamazlıq» siyasəti pərdəsi altında təcavüzkarlara havadarlıq etməsi İspaniya mübarizələrinə faşizm üzərində qələbə çalmağa imkan vermədi. Lakin İspaniyada antifaşist mübarizəsinin təcru-bəsi sonralar A.h.-nın genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. İkincil dünya müharibəsinin başlaması ilə A.h. *müqavimət hərəkətinə* çevrildi.

ANTİFEBRİN – bax *Asetanilid*.

ANTİFERROMAQNİZM – maddə-nin maqnitnizamlı halı. Bu halda qonşu hissəciklərin *maqnit momentləri* – maq-netizmin əsasını təşkil edən atomların elementar maqnit momentləri bir-birinə qarşı (antiparalel) yönəlir və ona görə də maqnit sahəsinin təsiri olmadıqda cis-min bütövlükdə maqnitlənməsi sıfır bə-rabər olur. A. ferromaqnetizmdən, yəni bütün atom maqnit momentlərinin eyni oriyentasiyasına görə cismin yüksək maqnitlənməsindən bununla fərqlənir.

Xarici maqnit sahəsi olmadıqda (çox yüksək olmayan temp-rlarda) antiferro-

maqnit maddələrin elementar maqnit momentlərinin düzülüşünün müəyyən dövrlə dəyişməsi və onun müəyyən kris-talloqrafik ox (yüngül maqnitlənmə oxu) istiqamətində yönəlməsi antiferro-maqnit quruluş adlanır. Antiferroma-qnit quruluşların olması təcrübədə ney-tron difraksiyası metodu ilə müəyyən edilir. Antiferromaqnit quruluşun ya-ranmasına iki növ qarşılıqlı təsir səbəb olur: mübadilə qarşılıqlı təsiri və maqnit anizotropluğu yaradan qarşılıqlı tə-sir. Qonşu elementar maqnit momentlə-rinin antiparalel yönəlməsini mübadilə qarşılıqlı təsiri, antiparalel yönəlmənin kristalloqrafik oxa nisbətən vəziyyətini isə maqnit anizotropluğu yaradan qarşılıqlı təsir təmin edir. Mübadilə qarşılıqlı təsirin klassik fizikada analoqu ol-madığından onun təbiətini izah etmək üçün kvant fizikası terminlərindən istifa-də olunur.

Eyni mikroərrəciklərdən təşkil olunmuş sistemin enerjisinin mümkün olan qiymətləri sistemi təşkil edən ele-mentar maqnit momentlərinin – spinlə-rin yekun qiymətində asılıdır. Məs., iki elektrondan təşkil olunmuş mikroərrə-ciklər sisteminə elementar maqnit mo-mentləri ya paralel, ya da antiparalel yö-nələ bilər. Sistemin paralel hala uyğun enerjisinin antiparalel hala uyğun enerjisi-ndən fərqi mübadilə qarşılıqlı təsir enerjisi ilə təyin olunur. Maqnit anizot-ropluğunu yaradan, əsasən, spinlərin or-bital momentlərlə qarşılıqlı təsirdir. Or-bital moment elektronların nüvə ətrafın-dakı fırlanma hərəkəti ilə təyin edildi-yindən, atomun kristal qəfəsdəki nisbi vəziyyətindən kəskin asılı olur. Ona görə də maqnit anizotropluğunun qiyməti kristalın simmetriyasından asılıdır; məs., kubik kristallarda maqnit anizot-ropluğu az, heksaqonal kristallarda çoxdur. Mübadilə qarşılıqlı təsir enerjisi ferromaqnitlər üçün $E_m > 0$ (elementar maqnit momentləri müəyyən bir istiqamətdə yönəlir), antiferromaqnitlər üçün isə $E_m < 0$ (elementar maqnit momentləri antiparalel yönəlir) olur. Beləliklə, anti-ferromaqnetiklərdə yekun maqnit mo-menti sıfır qiymət alır və yalnız maqnit sahəsinin təsiri ilə dəyişir. Xarici maqnit sahəsində antiferromaqnit zəif (maqnit qavrayıcılığı $\chi \sim 10^{-4} - 10^{-6}$ SQS vahidi) maqnitlənilir. Antiferromaqnetiklərin xa-rici maqnit sahəsində maqnitlənməsi prosesi ferromaqnitlərinkindən fərqlə-nir: ferromaqnitlərdə xarici maqnit sa-həsi elementar maqnit momentlərinin

paralel düzülməsinə kömək edir, antifer-romaqnetiklərdə isə xarici maqnit sahəsi antiferromaqnit nizamını pozmağa çalışır.

Antiferromaqnetiklərin əsas xüsusi-yətlərindən biri də maqnit qavrayıcılığının temp-rdan (T) asılılığını göstərən əy-rinin müəyyən nöqtədə maksimumdan keçməsidir. Antiferromaqnetiklərin istilik tutumu, elektrik keçiriciliyi, istidən genişlənməsi və s. fiziki xassələri həmin nöqtə ətrafında anomal xarakter daşı-yır. Tam nizamlı hal yalnız mütləq sıfırda ($T=0$) olur. $T \neq 0$ -da tam nizamlı hal qismən pozulur, yəni elementar maqnit momentlərinin bəzisi istiqamətini dəyişir. Qəfəsdə nizamın pozulma yeri qeyd edilmədiyindən onu istənilən atoma aid etmək olar. Nizamın pozulması, yəni elementar maqnit momentlərinin – spinlərin nizamdan kənara çıxması müxtəlif vaxtlarda qəfəsin müxtəlif yerində baş verə bilər. Belə pozulmaların qəfəs bo-yunca hərəkətinə dalğaların yayılması kimi baxmaq olar. Bu dalğalara spin dalğaları və onlara uyğun kvazizərrəciklərə maqnonlar deyilir. Maqnonlar maqnit nizamını pozur, bütün fiziki xas-sələrə təsir göstərir. Onların hesabına əlavə istilik tutumu – maqnit istilik tutu-mu, istidən genişlənmə və s. ortaya çıxa bilər. Temp-r artdıqca, maqnonların sa-yyı da artır. Temp-run müəyyən bir qiymətində antiferromaqnit quruluş tama-milə pozulur və antiferromaqnit maddə paramaqnitə çevrilir. Temp-run bu qiymətində antiferromaqnetiklərin para-maqnit temp-ru və ya Neyel temp-ru deyilir. Antiferromaqnit quruluşlar üçün Neyel temp-rundan başqa həqiqi keçid temp-rları anlayışı da vardır. Bu temp-r maqnit nizamının növündən asılıdır. Həmin temp-rda maddə nizamlı haldan nizamsız hala keçir. Ferromaqnitlərdə bu iki temp-r arasında heç bir fərq yox-dur. Antiferromaqnetiklər həm keçirici, həm yarımkeçirici, həm də dielektrik ola bilər. A. keçid elementlərdə, keçid ele-mentlərin birləşmələrində, nadir torpaq elementlərində və onların birləşmə-lərində müşahidə olunur. Antiferroma-qnit halın hərtərəfli öyrənilməsi yeni maqnit hadisələrinin kəşfinə səbəb olmuşdur. Məs., yeni antiferromaqnit quruluşlar – zəif ferromaqnetizm, spiral formaya malik olan quruluşlar və s., yeni fiziki hadisələr – pyezomaqnit, maqnitoelektrik hadisələri kəşf edilmiş-dir. Müəyyən olmuşdur ki, antiferro-maqnetiklərin mikroskopik fiziki xassə-

ləri nəinki yüksək tezlikli sahələrdə, hətta optik tezlikli sahələrdə də dəyişir. Bu tədqiqatların inkişafı antiferro-maqnetiklərin gələcəkdə geniş texniki tətbiqinə bünövrə yaradır. Azərb. MEA Fizika İn-tunda maddənin antiferro-maqnit halı müasir fiziki üsullarla (maq-nit rezonansı, γ – rezonans, nüvə rezo-nansı) öyrənilir.

Əd.: Боровик-Романов А. С. Антиферромагнетизм. 8 сб.: Антиферромагнетизм и ферриты. М., 1962; Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Нагаев Е. Л. Ферромагнитные и антиферромагнитные полупроводники. «Успехи физических наук», 1975, т. 117, в. 3: М.

ANTİFERROMAQNİT REZONANS – antiferromaqnit mühitə təsir edən elektromaqnit sahəsinin müəyyən tezliyində onun enerjisinin rezonans udul-ması. A.r. elektromaqnit sahəsinin tezli-yi antiferromaqnit maqnit momentlə-rinin presessiya tezliklərindən birinə bə-rabər olduqda baş verir. Bu zaman udu-lan enerji maks. qiymət alır. Enerjinin udulma mexanizmi *ferromaqnit rezo-nansda* olduğu kimidir. A.r., adətən, $10^{12} - 10^{13}$ Hz tezliklərdə baş verir, bu da ferromaqnit rezonans tezliyindən bö-yükdür. Antiferromaqnetiklərdə bir ne-çə rezonans tezliyi olur, həmin tezliklə-rin qiyməti xarici maqnit sahəsinin qiymət və istiqamətindən asılı olur, bu asılı-lıq mürəkkəbdir və müxtəlif quruluşlu kristallar üçün fərqlidir. A.r. tezliklərini araşdırmaqla antiferromaqnetiklərdə (bax *Antiferromaqnetizm*) mübadilə qarşılıqlı təsiri və maqnit anizotropiya qü-vələrinin təbiəti haqqında mühüm məlu-mat əldə etmək olur.

ANTİFİDANTLAR (*anti...* + ing. feed – qidalanmaq) – bitkiləri, bəzən də bitki və heyvan mənşəli məhsulları zərərvericilərin yeməsindən mühafizə etmək məqsədilə işlədilən maddələr. Həşərat-fitofaq A.-ı daha çox öyrənilmişdir. A. həşəratları repellentlər kimi qorxutmur; həşəratlar bitkiyə zərər vermədən onun üzərinə qonur. Bəzən A.-la kontaktdan sonra onlar bir müddət, demək olar ki, heç qidalanmırlar. Həşərat A.-ı, əsasən, bitkilərin sintez etdiyi ikincili birləşmə-lərdir. Bitkinin belə maddə hasil etməsi üçün onun genomunu biotexnoloji üsul-larla dəyişirlər. Ayrı-ayrı həşərat və gənə növlərinin A.-ı pestisidlər də ola bilər. Məs., mis-xloroksid fungisidləri (Kolo-rado böcəyini məhv etmək üçün), bəzi insektisidlər (hөрümçək gənələrini məhv etmək üçün).

ANTİFÓN (yun. ἀντίφωνος – cavab səs) – iki xorun, yaxud solistlə xorun növbə ilə oxuması. A. mənşəcə qədim yunan faciəsi ilə bağlıdır; burada xor çox zaman iki yarımxora bölünürdü. Təqr. 4 əsrdən etibarən A. xristian kilsə musiqi-sinə keçmişdir. Bəzi Şərq xalqlarının dini mərasimlərində də A.-dan istifadə edilmişdir.

ANTİFRANSA KOALİSİYALARI – Fransa inqilabı (1789–1813) nəticəsində devrilmiş Burbonlar sülaləsinin mütləq monarxiyasının bərpası məqsədilə 18 əs-rin sonu – 19 əsrin əvvəllərində Avropa dövlətlərinin yaratdığı hərbi-siyasi koa-lisiyalar.

ANTİFRAZ(İS) (*anti...* + yun. φράσις – əks ifadə, söz) – 1) bax *Evfemizm*; 2) in-tonasiya ilə əlaqədar sözün əks mənada işlədilməsi. Məs., Ay bərəkallah! Yaxşı danışsan! (əslində “yaxşı danışmırsan” deməkdir). Oxu, oxu! Lap bülbül kimi ötürsən! (yəni “pis oxuyursan”); 3) sö-zün öz mənasına əks mənada işlədilməsi. Məs., gözəlcə (çirkin mənada); ağıllı (ağılsız mənada).

ANTİFRİKSİON MATERIALLAR (*anti...* + lat. frictio – sürtünmə) – kiçik sürtünmə əmsalına malik olan mate-riallar. Əsasən, sürüşmə sürtünməsi şə-raitində işlədilən detallar (yataq, oymaq və s.) hazırlamaq üçün tətbiq edilir. Əv-vəllər A.m. kimi bərk ağac cinslərinin oduncağı işlədilir. 1839 ildə amerikalı ixtiraçı İ. Babbit yumşaq metallarla dol-durulmuş yataq konstruksiyasını təklif etdi. Bundan sonra qalay və qurğusun əsaslı A.m.-ı *habbit* adlandırdılar. A.m. yeyilməyə davamlılığı, yüksək mexaniki möhkəmliyi və plastikliyi, korroziyaya davamlılığı ilə xarakterizə olunur. On-lardan turbin, daxiliyanma mühərriki, elektrik mühərriki, kompressor və s. mexanizmlər üçün sürüşmə yataqları hazırlanır. A.m. kimi müxtəlif material-lardan istifadə olunur. Metal A.m.-a tunc, babbit, bürünc, alüminium ərinti-ləri, dəmir əsaslı ərintilər aid edilir. A.m.-ın yol verilən yük-sürət xarakteristikala-rı: sürüşmə sürəti 1–50 *m/san*, dayaqda təzyiq 2,5–25 *MPa*. Materialların seçimi yataqların iş şəraitinə görə müəyyən edilir: böyük sürət və yüklərdə babbit və alüminium ərintiləri; yüksək təzyiq və orta sürətli sürüşmədə tunc; kiçik yük-lərdə bürünc; kiçik sürətli və yüksək təz-yiqli sürüşmədə antifriksion polad və çu-qun işlədilir. Babbit, tunc və alüminium ərintiləri, əsasən, polad və ya bimetal lentin üzərinə çəkilmiş təbəqə şəklində

istifadə olunur. **M i n e r a l - k e r a m i k** A. m. (alüminium, silisium, maqnezium oksidləri əsasında) yüksək istiliyə və yeyilməyə davamlılığı ilə xarakterizə olunur. Bu materiallardan olan yataqlar zərərli mühitlərdə, həmçinin yüksək temp-rda sürtgüsüz istifadə üçündür. Nisbi məsaməliliyə (20–30%) malik olan bişirilmiş A. m. (dəmir-qrafit, tunc-qrafit, dəmir-mis-qrafit və s.) öz-özünə yağlanan (özü sürtgü təsiri yaradan) adlanır. Belə materiallar zərbə yüklərinin olmadığı və quru sürtünmə (sürüşmə sürəti 5–10 *m/san*-yə qədər) şəraitində işlədilən detalların hazırlanması üçün istifadə olunur. Bişirilmiş A.m.-dan olan yataqlar yağlanması çətin olan yer-lərdə qoyulur. **K a r b o n - q r a f i t** A. m. qrafit, neft koksu, daş kömür qatranı qatışıqından ibarətdir; yüksək temp-rda (500°C-yə qədər və daha yüksək) və kiçik xüsusi yük şəraitində sürtgüsüz işləmə qabiliyyətinə malikdir. Antifrik-sion xassələrini yüksəltmək üçün belə A.m.-a metallar (Sn, Pb, Cu və s.) və ya onların duzları hopdurulur. **P o l i m e r** A.m. sürtünmə düyünlərində (kiçik sür-ətli sürüşmə və xüsusi yüklərdə) istifadə edilir; termoreaktiv qatranlar (məs., fenol-formaldehid, epoksid, furan qatran-ları) və ya termoplastlar (poliamidlər, poliimidlər, poliariilatlar, formaldehidin sopolimerləri və s.) əsasında hazırlanır. Yüksək təzyiqdə flüorplast-4 və polietiləndən olan materiallar yağlanmadan iş-lədilir. **M e t a l l f l ü o r p l a s t i k** A.m. flüor tərkibli polimer örtüyü olan polad, mis və s. metallardan ibarətdir; yüksək təzyiq (30 *MPa*-a qədər) və geniş diapaz-onlu temp-rda (–192°C-dən 250°C-yə qədər) istismar edilir. A.m.-a həmçinin üzvi (məs., politetraflüoretillen, polia-mid, poliimid) və qeyri-üzvi (qrafit, bor nitridi, çətinəriyən metalların dihalco-genidləri və s.) materiallardan hazırlan-mış bərk sürtgülər də aid edilir. Bu materiallar xüsusi çətin şəraitdə – aşağı (–200-dən –70° C-yə qədər) və ya yüksək (300–1000°C-yədək) temp-rlar-da, böyük yük altında (4000 *MPa*-a qə-dər), vakuumda, radiasiya təsiri altında, tozlu atmosferdə işləyən maşın və mexa-nizmlərin sürtünən hissələrinin örtülməsi üçün ovuntu və ya nazik təbəqə şəklində istifadə olunur.

ANTİFRİZLƏR – (*anti...* + ing. freeze – donmaq) – mənfi temp-r şəraitində daxiliyanma mühərriklərini, yanğına qarşı boru kəmərlərini soyutmaq, pən-cərə və nəzarət şüşələrinin donması və

tərləməsinin qarşısını almaq üçün işlədilər. A.-in istilik tutumu, qaynama və alovlanma temperaturları yüksək olmalı, istiliyi yaxşı keçirməli, aşağı temperaturlarda özlülüyü az olmalı, mümkün qədər az köpüklənməli, metal hissələrdə korroziya törətməməli, şlanq və rezini dağıtmamalıdır. A. kimi *etilenqliköl, qliserin*, bəzi duzların (məs., kalsium və ya natrium-xloridin) suda məhlulları geniş işlədilir. Ən yaxşı A. korroziyaya qarşı qatqılar əlavə edilmiş məhlullardır. 66,7% etilenqliköl ilə 33,3% sudan ibarət qarışıq -75°C-dək temperaturda donmur. Belə məhlulların həcmi donma zamanı küzi artır və donma temperaturadək soyuduqda boruları və radiator sistemlərini dağıtır.

ANTİGEN (*anti...* və *...gen*) – orqanizm tərəfindən yad cism kimi tanınan və onun kənarlaşdırılmasına yönəlmiş immün cavabı yaradan maddə. Adaptiv immün sistemi tərəfindən tanınan bütün birləşmələr A.-lər kimi başa düşülür. Orqanizmlərin toxuma və hüceyrələrində iştirak edən təbii A.-lər, adətən, zülallar və polisaxaridlərdən ibarət olan makromolekullardır. Lipidlər və nuklein turşuları zülallarla birlikdə A. xassəsinə malikdir. A.-lər mənşəyinə görə, ekzogen, endogen və autoantigen siniflərə bölünür. Ekzogen A.-lər orqanizmə ətraf mühitdən tənəffüs, udma, yaxud inyeksiya yolu ilə düşür; endogen A.-lər təbii metabolizmin gedişində virus yaxud bakteriya ilə hüceyrədaxili infeksiya nəticəsində orqanizmin hüceyrələri tərəfindən yaranır; autoantigenlər isə autoimmün xəstəlikləri olan xəstələrin immün sistemləri tərəfindən tanınan normal zülallar, yaxud zülal kompleksləridir (zülalların DNT və ya RNT ilə kompleksləri). Məməlilərin immün sistemi 10%-dan çox A.-i tanıya bilir. Orqanizmləri yoluxduran bakteriyalar, viruslar, ibtidailər, mikroskopik göbələklər və s. xəstəlik törədicilərinin, həmçinin bədxassəli şiş hüceyrələrinin makromolekulları da A.-lərdir. Orqanların və qanın köçürülməsi zamanı növdaxili immunoloji xüsusiyyətləri və fərdlərin özünəməxsus müxtəlifliyini əks etdirən toxuma alloantigenləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Histouyğunluğun əsas kompleksi (HƏK) və qan qruplarının molekulları alloantigenlərə aiddir. Bu A.-lərə immün cavabı uyğun olmayan toxumaların dəf edilməsi, rezus-konfliktidir; uyğun olmayan qanın köçürülməsi zamanı

hemotransfuzion şokun baş verməsi isə qan qrupu A.-lərinin əvvəlki anticismlərlə qarşılıqlı təsirinə immün cavabıdır. İmmün sistemi normada yalnız yad A.-lərə reaksiya verir, baxmayaraq ki, orqanizmdə onun özünün A.-lərini – autoantigenlərini tanıyan limfositlər iştirak edir. Yalnız tənzimləyici mexanizmlər pozulduqda, onlara qarşı immün cavabı inkişaf edir və öz növbəsində autoimmün xəstəliklərinin formalaşmasına səbəb olur. Heyvan və insanların bəzi A.-lərə qeyri-adekvat reaksiyası immün cavabın xüsusi forması olan allergiyanın əsasını təşkil edir və allergenlər adlanır. Tərkibi daşıyıcı-zülal ilə birlikdə haptənlərdən ibarət A.-lər süni yolla alınır. İmmunogenlik və spesifiklik A.-lərin mütləq xarakteristikalarıdır. A.-lərin immün cavabı yaratması immunogenlikdir. İmmunogenlik A. molekulunun ölçüsündən, struktur xüsusiyyətlərindən və bir çox başqa amillərdən asılıdır. Bu, sahib orqanizmin xüsusiyyətləri ilə dikte olunur və ilk növbədə HƏK genlərinin allelləri ilə genetik təyin edilir. İmmün reaksiyalarının induksiyası zamanı A. ilk növbədə antigentəmsiledici hüceyrələr tərəfindən udulur, qismən bu hüceyrələrin içərisində parçalanır və HƏK molekulunun antigen birləşdirən boşluğuna tikilir. Bu şəkildə o timus vəzində hazırlanan immün sistemi hüceyrələrinə – T-limfositlərə təqdim olunur. A.-in immün sisteminin B-limfositləri ilə tanınması HƏK molekulundan asılı deyildir: A. molekulu bu hüceyrənin A.-i tanıyan reseptorları ilə bilavasitə qarşılıqlı təsirdə olur. Əksər A.-lərə cavab zamanı B-limfositlərin anticism yaratmasını stimula etmək üçün (humoral immün cavabı) T-helperlərin (T-limfositərin növü) köməyi tələb olunur. Belə A.-lər timusdan asılı A.-lər adlanır. A.-in spesifikliyi (immün cavabının məlum A.-ə yönəlməsi) onun müəyyən sahələri – epitoplari və ya A. determinantları ilə əlaqədardır. Epitoplar B-hüceyrə və T-hüceyrə epitoplariına ayrılır. B-hüceyrənin sekvensial (ardıcıl) və konformasion epitoplari vardır. A. molekulu sahəsinin B-hüceyrə epitopu funksiyasını yerinə yetirmə qabiliyyəti, həmçinin onun dominantlıq dərəcəsi molekulu sətində epitopun yerini şərtləndirən hidrofilyl molekulların, polyar və tsiklik aminturşuların olması ilə müəyyən edilir. T-hüceyrə epitoplari yalnız sekvensial olur; çünki o, A. molekulunun

tərkibində deyil, antigentəmsiledici hüceyrələrdə A.-in dəyişdirilməsi zamanı HƏK-in molekuluna cəlb olunmuş peptidin hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Onların ölçüsü HƏK molekulunun antigenbirləşdirən boşluğunun ölçüsünə uyğundur. Humoral və hüceyrənin cavab reaksiyasını stimula etmək məqsədilə müasir vaxsınların yaradılmasında çox mühüm olan B-hüceyrə və T-hüceyrə epitoplariının lokallaşdırılmasının əvəlcədən hesablanması üçün kompyuter proqramları işlənilib hazırlanmışdır. Lakin immün cavabın inkişafında həmişə T-limfositlər iştirak etdiyi üçün istənilən vaxsınların yaradılması zamanı T-hüceyrə epitoplariının hesablanması ümdə əhəmiyyəti vardır. A.-lərin növ və ya qrup üzrə mənsubiyyətinin müəyyənlişdirilməsi infeksiya xəstəliklərin təyininə, qan köçürmədə, məhkəmə təbatində bioloji materialların identifikasiyası zamanı və s. istifadə olunur. **ANTİGEN-ANTİCİSM REAKSİYASI** – antigenin anticismlə spesifik birləşməsi nəticəsində immün kompleksinin yaranması və antigenin bioloji aktivliyinin itməsi. Prosesin baş verməsi üçün antigen (antigen determinantları) və anticism (aktiv mərkəz) molekullarının müəyyən sahələri arasında sıx qarşılıqlı təsir olmalıdır; bu, onların komplementarlığı hesabına baş verir. Molekulların funksional sahələri təmas nöqtəsində zəif hidrogen rabitələri və molekullararası qarşılıqlı təsir nəticəsində bir yerdə tutulub saxlanılır. A.-a.r.-nın təsir edən kütlə qanununa tabe olması antigen determinantları ilə aktiv mərkəzin affinitet meyarı kimi çıxış edən tarazlıq (birləşmə) əmsalını hesablamağa imkan verir. İki və daha çox determinantı olan polivalent antigenlərin A.-a.r.-nda iştirakı zamanı determinantların hər bir yeni cütü ilə aktiv mərkəzlərin qarşılıqlı təsiri əvvəl yaradılmış rabitələrlə (kooperativ effekt) asanlaşır. İmmün kompleksləri hüceyrə səthində və ya maye fazada (hüceyrələrarası mayədə, qan zərdabında və s.) formalaşır. Bu zaman anticism molekulunun konformasion dəyişməsi baş verir və onun buna qədər gizli qalmış bəzi sahələri oxşar molekullar, məs., komplementin birinci komponenti (Clq) və faqositozedici hüceyrələrin (makrofaqların) və neytrofilərin reseptorları (Fc-reseptorlar) üçün əlverişli olur. Antigen ilə anticism bilavasitə birləşməsinin qoruyucu təsiri zülal təbiətli toksinlərin ney-

trallaşdırılması və mikroorqanizmlərin hərəkətsizləşdirilməsi ilə başa çatır. Lakin faqositozedici hüceyrələrin reseptorları ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində mikrobların, yaxud digər yad hüceyrələrin səthi ilə birləşən anticismələr onların udulmasına və həzm edilməsinə kömək edir. Hüceyrədə fiksə olunmuş anticismlərlə komplementin birinci komponentinin qarşılıqlı təsiri komplementin aktivləşməsinə səbəb olur və nəticədə hüceyrələrin lizisi baş verir, yaxud onların faqositozu güclənir. Maye fazada formalaşan immün kompleksləri ölçüsündən və tərkibindən asılı olaraq, həllolma (sirkulyasiyadan immün kompleksləri), yaxud toxumalarda toplanmaq xassəsinə saxlayır. A.-a.r. xəstəliklərin diaqnostikasında və elmi tədqiqatlarda geniş tətbiq olunur. İmmün komplekslərini aşkar etmək üçün A.-a.r.-nı aydın göstərən presipitasiya (çöküntü) və aqlütinasiya (yapışma) reaksiyaları daha çox istifadə olunur. **ANTİHELMİNT PREPARATLAR** – parazit qurdların və onların sürfələrinin törətdiyi xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan təbii və sintetik dərman maddələri. Bağırsağ nematodozlarının (askaridoz, enterobioz və s.) müalicəsində istifadə olunan mebendazol (vermoks), pirantel və levamisol (dekaris) qurdların əzələ aparatını iflic edir, onların hüceyrələrində ATF-in əmələ gəlməsini azaldır və bağırsağ boyu hərəkətlərinin qarşısını alır. Bu preparatlar parazit yumurtasına da məhvedici təsir göstərir. Sestodozların (tenidiozlar və s.) müalicəsində istifadə olunan prazikvante, fenasal, aminoakrixin bağırsaqdankənar invazyalar zamanı yüksək effektivliyə malikdir. Onların farmakodinamik təsiri helmintlərdə kalsium mübadiləsinin pozulmasına əsaslanmışdır və bu da qurdların əzələ funksiyasının pozulmasına və iflic olmasına səbəb olur. Trematodozların (fassiolyoz) müalicəsində xloksin, emetin, 4-xlor-etilen istifadə edilir və onlar ankilostomidozlarda da çox effektivdir. Bağırsaqdankənar helmintozlarda (məs., gözdə olan filyariatoz invazyasında) ditrazin-sulfat, vermektin, niridazol kimi preparatlar istifadə olunur. Bütün A.p. ürəkbulanma, qusma, allergik reaksiyalar kimi xoşagəlməz əlamətlər törədə bilər.

Əd.: Теууубов Р. А. Фармакологија. В. 2002; Справочник ВИДАЛЪ. Астра Фарм Сервис. 2001.

ANTİHIPERON – bax *Antibarıonlar*. **ANTİHİSTAMİN PREPARATLAR** – histamin reseptorlarını blokada edərək, həmin maddələrin stimulyasiya effektini aradan qaldıran dərman preparatları. Kimyəvi quruluşuna görə 10-dan artıq A.p. qrupu ayırılır. İlk A.p. 1942 ildə fransız alimi B.Alpern tərəfindən sintez edilmiş xloropiramin olmuşdur. A.p.-in təsiri vazodilatasiyanı (damarların genişlənməsini) dayandırması, hipermiyani, kapillyar keçiriciliyini, şişkinliyi azaltması ilə izah olunur. A.p. dəri istiliyini və qaşınmanı aradan qaldırır, bəlgəm, ağır suyu, gözyaşı sekresiyasını azaldır. A.p. periferik reseptorlardan əlavə beyin H₁ – reseptorlarını, periferik və mərkəzi xolinergik reseptorları da blokada edir. Bəzi A.p. mərkəzi α – adrenergik və serotonin reseptorları blokada edir. A.p. allergik xəstəliklərdə (ot qızdırmasında, konyunktivdə, angio-nevrotik övrədə, zərdab xəstəliyində), həşərat dişləməsi zamanı allergik reaksiyalarda, qaşınan dermatitlərdə, habelə cərrahi əməliyyatlardan qabaq dərmanların allergik təsirinə qarşı təyin olunur. A.p. qusmaya qarşı (dəmiz xəstəliyi və Menyer xəstəliyi zamanı) və sedativ təsiri, qorxunu aradan qaldıran, parkinsonizm və miqren zamanı vəziyyəti yüngülləşdirən təsirə də malikdir. Əvvəllər sintez olunan A.p. (xloropiramin, dimedrol və s.), əsasən, mərkəzi sinir sistemə təsir göstərərək sedativ və yuxugətirici təsirə malik idisə, son zamanlar sintez olunan preparatlar (fenkarol, suprastin və s.) mərkəzi sinir sistemə az daxil olur, yuxugətirici effekt, demək olar ki, törətmir. Onların təsir müddəti 24 saata qədərdir. A.p.-in hamiləlik, laktasiya dövründə, fərdi həssaslıq, qaraciyər çatışmazlığı, enurez zamanı tətbiq olunması əks göstərişdir.

Əd.: Машковский М. Д. Лекарственные средства. Т. 1. М., 2006.

ANTİHİTLER KOALİSİYASI – İkinci dünya müharibəsi dövründə (1939–45) təcavüzkar dövlətlər olan Almaniya, İtaliya, Yaponiya və onların tərəfdarlarına qarşı yaradılan hərbi-siyasi ittifaq. 1945 ilin sentyabrında 56 dövlətin daxil olduğu A.k.-nin əsas iştirakçıları ABŞ, B.Britaniya və SSRİ idi. Fransa ilə Çin də A.k.-na daxil idilər. Müharibənin sonunadək ona 50-dən çox dövlət (Polşa, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya, Kanada, Hindistan və s.) qoşulmuşdu. 1941 il iyunun 22-də B.Britaniyanın baş naziri U.Çörçill, iyunun 24-də isə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt Almaniyaya qarşı müharibədə SSRİ-ni müdafiə edəcəkləri barədə bəyanat verdilər. A.k.-nin diplomatik və hüquqi cəhətdən təşəkkülü mürəkkəb yol keçmişdi. 1941 il iyulun 12-də Moskvada SSRİ ilə İngiltərə arasında Almaniyaya qarşı müharibədə birgə fəaliyyət barədə saziş imzalandı. Daha sonra 1941 il sentyabrın 29-u – oktyabrın 1-də Moskvada 3 dövlətin (SSRİ, ABŞ, İngiltərə) konfransı oldu. Konfransda ABŞ və İngiltərənin SSRİ-yə hərbi yardım barədə protokol imzalandı. 1942 il yanvarın 1-də (ABŞ rəsmən müharibəyə qoşulduqdan sonra) Vaşinqtonda *İyirmi altı dövlətin bəyannaməsi (1942)* imzalandı. *Tehran konfransı (1943)* A.k.-nin inkişafında mühüm hadisə oldu. Bu konfransda qərb dövlətləri 1944 ilin may ayında 2-ci cəbhəni açacaqlarını vəd etdilər. SSRİ hökuməti Almaniyaya məğlub ediləndən sonra Yaponiyaya qarşı müharibəyə başlamacağı öhdəsinə götürdü. Müharibədən sonra əməkdaşlıq haqqında, həmçinin Polşanın sərhədləri barədə deklarasiyalar qəbul edildi. 1944 il iyunun 6-da qərb müttəfiqlərinin Normandiya desant çıxarmasından sonra hərbi əməkdaşlıq genişləndirildi. 1943–45 illərdə İngiltərə, Amerika və Almaniya arasındakı gizli danışıqlar nəticəsində A.k. daxilində münasibətlərin kəskinləşməsinə baxmayaraq, *Krim konfransında (1945)* müharibədən sonrakı vəziyyət barədə müzakirələr aparıldı. *San-Fransisko konfransında (1945)* BMT-nin nizamnaməsi qəbul edildi. *Potsdam konfransında (1945)* müharibədən sonrakı Almaniyanın idarəedilmə prinsipləri razılaşdırıldı. 1945 il may ayının 8-də Almaniyanın kapitulyasiyası haqqında aktı qəbul etdikdən sonra A.k. Almaniyayı idarə etməyə başladı. A.k. tərəfindən yaradılmış beynəlxalq tribunallı hərbi cinayətkarların məhkəməsinə başladı (bax *Nürnberg mühakiməsi 1945–46*). 1945 ilin yazında SSRİ ilə qərb dövlətləri arasında ziddiyyətlər artdı. Buna baxmayaraq SSRİ 1945 il avqustun 9-da öhdəliyini yerinə yetirərək Yaponiyaya müharibə elan etdi və onun Kvantun ordusunu darmadağın etdi. 1947 ilin 2-ci yarısında «soyuq müharibə» nəticəsində A.k.-nin fəaliyyəti dayandırıldı.

ANTİHORMONLAR (*anti...* + *hormon*) – biosintez, sekresiyası və ya hormonların təsirini pozan təbii və sintetik maddələr. A. çox vaxt hormonların struktur analoqları olur və orqanizmə

yeritdikdə onların antimetabolitləri kimi təsir göstərir. A.-in təsiri onların yüksək hormonal spesifikliyi ilə səciyyələnir: antiestrogenlər estrogenlərin təsirini blokada edir, androgenlərin təsirini dəyişdirmir; antiandrogenlər isə əksinə, estrogenlərin təsirini dəyişdirmir, yəni bu hormonların reseptorları müxtəlifdir. A. eksperimental endokrinologiyada, klinik təcrübədə hormonal təbiətli şişlərdə, müxtəlif endokrin pozğunluqlarda (danazol, oktreotid preparatları və s.) tətbiq edilir.

ANTİXOLİNESTERAZ MADDƏLƏR – xolinesterazı blokada edən dərman maddələri. A.m.-ə həmçinin prozerin, aminostiqmin, amiridin, qalantamin, distiqmin-bromid, piridostiqmin-bromid, stefaqlabrin, takrin, xino-tilin, armin və s. aiddir. A.m. sinir impulslarının ötürülməsinin sürətlənməsini, bronx, uşaqlıq, öd və sidik kisəsinin sayə əzələlərinin yığılmasını, mədəaltı vəzinin Oddi sfinkterinin boşalmasını, periferik damarların genişlənməsini, ürək yığılmaları tezliyinin azalmasını, qan və göz daxili təzyiqin aşağı düşməsinə, göz bəbəyinin daralmasını, bağırsaqların peristaltikasının güclənməsini, tər, gözyaşı, bronx və həzm vəzilərinin sekresiyasının artmasını törədir. A.m. qlaukoma, sinir-əzələ xəstəlikləri, bağırsağın, sidik kisəsinin parezi zamanı, miorelaksantlar və M-xolinoblokatorlar artıq dozada istifadə olunduqda təyin olunur. A.m. bronxial astma, arterial hipotenziya, ürək çatışmazlığı, stenokardiya, miokard infarktı, hiperacid gastrit, mədənin və onikibarmaq bağırsağın xorası, mədə-bağırsaq qanaxmaları, bağırsaq keçməzliyi, kəskin pankreatit, böyrək sancıları, böyrək çatışmazlığı, epilepsiya, parkinsonizm, ti-reotoksikoz, hamiləlik zamanı əks göstərir.

Əd.: Харкевич Д.А. Фармакология. М., 2002; Машковский М.Д. Лекарственные средства. т.1. М., 2003.

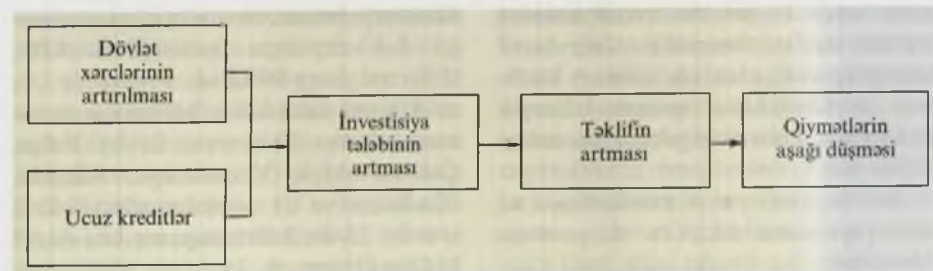
ANTİXRİST (yun. ó αντίχριστος “Məsihin əleyhinə” yaxud “əvəzinə”) – xristian təsəvvürlərinə görə, dünyanın sonu çatmadan və Məsihin ikinci gəlişindən əvvəl yer üzünə xristianlıqla mübarizə üçün gəlməli olan din düşməni – Məsihin rəqibi; Məsih tərəfindən həmişəlik məhv ediləcək. A.-in şəxsi adı məlum olmasa da, adını bildirən rəqəmlər (yunan əlifbasının hərfləri eyni zamanda rəqəmləri də bildirir) göstərilmişdir – 666. Məsihin ikinci gəlişinin dəqiq vaxtı

məlum olmadığı üçün A.-in də nə zaman gələcəyini məlum deyil. Buna görə, tarix boyunca bəzi xristian din xadimləri müəyyən şəxsləri dindarların gözündən salmaq məqsədilə onları A. adlandırmışlar. Katolisizm və pravoslavlıqda A.-ə münasibət İncildə, kilsə xadimlərinin əsərlərində mövcud olan ənənəvi münasibətlərə əsaslanır; müasir protestant teologiyası çox zaman onu bü-tövlükdə antixristian hərəkətləri ilə eyniləşdirir. A.-in təsvirlərinə (bəzən fantastik heyvan, əjdaha, bəzən də insan şəklində) 10 əsrdən başlayaraq, dini əsərlərə çəkilmiş illüstrasiyalarda rast gəlinir.

ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ – qiymətlərin ümumi səviyyəsinin sabitləşməsinə yönəlmiş makroiqtisadi siyasət; inflyasiya kəskinliyinin yumşaldılması. A.s. inflyasiya proseslərinə qarşı mübarizə ilə bağlı tədbirlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin A.s., əsasən, iki formada: aktiv (fəal) – inflyasiyanı törədən səbəbləri aradan qaldırmaqla və adaptasiya (uyğunlaşma) – inflyasiyaya uyğunlaşmaq və onun mənfəi cəhətlərini azaltmaqla həyata keçirilir. A.s.-nin iki istiqaməti var: a) məcmu tələbin tənzimlənməsi; b) məcmu təklifin tənzimlənməsi. Keynsçilər birinci istiqaməti, monetaristlər isə ikincini müdafiə edirlər.

Keynsin antiinflyasiya siyasəti. İngilis iqtisadçısı C.M. Keynsin nəzəriyyəsinə görə, əhəmiyyətli dövlət sifarişlərini iri özəl firmalara yönəldib səmərəli tələb yaratmaqla təklifin səviyyəsini yüksəltmək olar. Multiplikasiya səmərəsi nəticəsində istehsal həcmi artacaq və işsizlik azalacaq. Təklifin çoxaldılmasının digər aləti əlavə investisiya cəlb edən ucuz kreditlərdir. Beləliklə, dövlət sifarişləri və ucuz kreditlərlə fəallaşdırılmış məcmu təklifin güclənməsi qiymətlərin enməsi və inflyasiyanın azalması ilə nəticələnir. Belə A.s. dövlət büdcəsi kəsirini artırır və bu kəsiri ödəmək üçün Keyns gələcəkdə ödəniləcək

Sxem 1. Keynsin antiinflyasiya siyasəti.

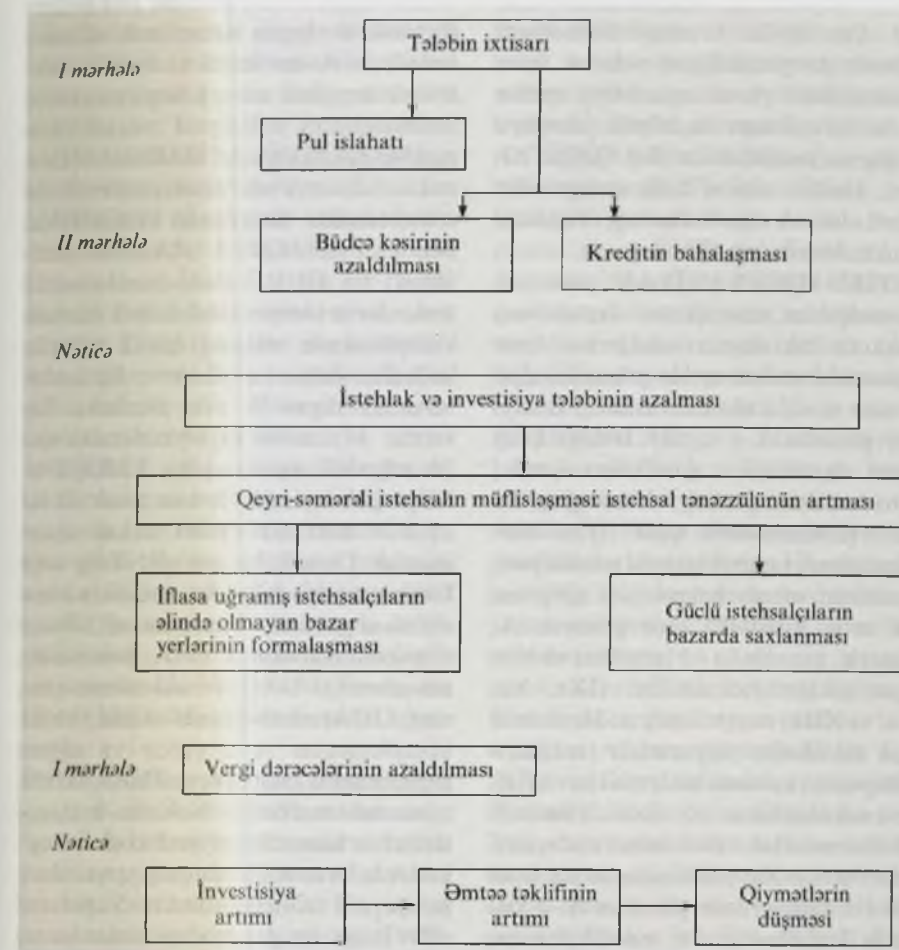

dövlət borclarından (istiqrazlarından) istifadə edilməsini təklif edir. Bu siyasət uzunmüddətli dövrdə müsbət sərəmə verir.

Monetarist antiinflyasiya siyasəti – inflyasiya ilə mübarizənin radikal üsulu. Monetaristlər təklif etmişdir. Monetarizm istiqaməti sonralar – Keynsin inflyasiya ilə mübarizə alətlərinin müsbət və mənfəi cəhətləri təcrübədən bəlli olanda meydana gəlmişdir. Bir sıra ölkələrin dövlət borcu o qədər artmışdı ki, artıq onun daha da çoxalması praktiki cəhətdən mümkün deyildi. Monetaristlərin əsas ideyası məcmu tələbin aşağıdakı istiqamətdə azaldılmasıdır: 1) müsadirə tipli pul islahatları, yaxud əmanətlərin dondurulması (yerinə yetirilən proqramın birinci mərhələsində həyata keçirilməlidir) və ölkədə pul kütləsinin azalması ilə tələbin azaldılması; 2) sosial proqramların hesabına büdcə kəsirinin azaldılması; bahalı kreditlər tətbiq etməklə dotasiyaların, subsidiyaların azaldılması, bu öz növbəsində istehlakçı və investisiya tələbini aşağı salır, qeyri-səmərəli istehsal müflisləşməyə, məhsul buraxılışını isə tənəzzülə aparır (proqramın 2-ci mərhələsində yerinə yetirilir); 3) güclü müəssisələrə aşağı vergi dərəcəsi tətbiq etməklə onların həvəsləndirilməsi, bu, investisiyaların, əmtə təklifinin artmasına, həmçinin qiymətlərin düşməsinə səbəb olur və proqramın üçüncü mərhələsində həyata keçirilir. Birinci iki mərhələdə məcmu tələbi azaldan, 3-cü mərhələdə əmtəələrin həcmi artırmağı mükafatlandırılan mexanizmlər tətbiq edilir.

Monetarizm inflyasiyanı tamamilə pul fenomeni hesab edir, pul kütləsinin kəskin azaltmağa və inflyasiyanı tezliklə aşağı salmağa imkan verən şok terapiyası metodunu təklif edir. Lakin bu metod istehsalın əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi və əhali məşğulluğunun ixtisarı ilə müşayiət olunur. İnflyasiya ilə mübarizədə hansı konkret tədbirlərin seçilməsi onun hər bir ölkə

Sxem 2. Monetarist antiinflyasiya siyasəti proqramı

də malik olduğu spesifik xüsusiyyətləri və dərinliyi ilə şərtlənir.

ANTIİNFLYASIYA TƏNZİMLƏNMƏSİ – inflyasiya ilə mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesi. Dünya ölkələrinin təcrübəsində tətbiq edilən əsas tənzimləmə metodları: a) *büdcə kəsirinin azaldılması*; b) *qiymətlərin tənzimlənməsi*; c) *gəlirlərin tənzimlənməsi*.

ANTIİNHİSAR SİYASƏTİ – daxili bazarın inhisarlaşmasını şərtləndirən şəraitin məhdudlaşdırılmasına və iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılmasına yönəldilmiş qanunların, iqtisadi və inzibati aktların məcmusu. A.s. inhisarın meydana çıxması və inkişafının qarşısını almaq üçün ilkin şərtləri təmin etməlidir. A.s.-nin həyata keçirilməsi xarici ölkələrdə zəngin təcrübəyə malikdir. *Antitrest qanunvericiliyi* dünya tarixində ilk dəfə ABŞ-da qəbul edilmiş, sonralar ondan sonayecə inkişaf etmiş bütün ölkələrdə istifadə olunmuşdu. Qanunvericilik tədbirlərindən savayı, inzibati xarakterli tədbirlər də geniş istifadə edilir. Məs., İkinci dünya müharibəsindən sonra Almaniyada və Yaponiyada detrestləş-

dirmə və dekartelləşdirmə tətbiq edilir. İqtisadi tədbirlər daha təsirlidir, onların mahiyyəti inhisar məhsuluna qoyulan qiymətin artmasını məhdudlaşdırmaq siyasətindən ibarətdir. A.s.-nin əsas məzmununu təkcə ölkədaxili sahibkarlar arasında yox, həm də xarici firmalar arasında *rəqabəti* genişləndirmək təşkil etməlidir. Gömrük siyasətinin liberallaşdırılması rəqabət mübarizəsini genişləndirmək və inhisarı məhdudlaşdırmaq üçün şərait yaratmağa imkan verir.

ANTİK DÖVR (lat. antiquitas – qədimlik, köhnəlik) – Yunan-Roma sivilizasiyasını bildirmək üçün işlədilən termin. A.d. qədim tarixin e.ə. 1-ci minilliyinin əvvəllərindən e.ə. 5 əsrə qədərki dövrünü əhatə edir.

ANTİK ƏDƏBİYYAT – bax *Qədim Yunanıstan, Qədim Roma*.

ANTİK FƏLSƏFƏ – bax *Qədim Yunanıstan, Qədim Roma*.

ANTİK KOLONİYALAR (lat. colonia, colo – becərmək və ya məskunlaşmaq) – qədim xalqların özgə torpaqlarında saldıqları məskənlər. Əhalinin artması

nəticəsində yararlı torpaqların azalması, iqtisadi və ictimai ziddiyyətlərin kəskinləşməsi A.k.-in meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu proses iki yolla gedirdi: a) ictimai ziddiyyətləri azaltmaq məqsədilə dövlət tərəfindən; b) zadəganlarla mübarizədə torpaqdan məhrum olan azad əhali tərəfindən koloniyalar yaradıldı. Siyasi və iqtisadi cəhətdən, əsasən, müstəqil olan A.k.-in dövlət quruluşu, qanunları və ədliyyəsi var idi. Hətta bu koloniyalarda sikkə də kəsilirdi. A.k.-in bəzilərində əkinçilik, digərlərində isə ticarət üstünlük təşkil edirdi.

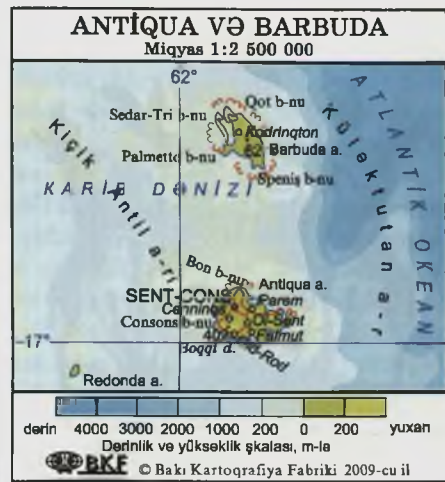
E.ə. 3-cü minilliyin sonlarında Aşşur tacirləri Hett dövlətində ticarət koloniyaları yaratmışdılar. Bu koloniyalar özünüidarəetmə hüququna malik idi. Kiçik Asiyada isə Akkad tacirlərinin koloniyaları var idi. Finikiyanın Tir və Sidon şə-ləri ticarət yollarının kəsişdiyi Aralıq dənizinin sahil r-nları və a-larında öz koloniyalarını (Pireney y-a-sında Qades, Afikada *Karfagen*, Tinqis, Selis və s.) yaratmışdılar.

E.ə. 8–6 əsrlərdə yunan koloniyaları geniş ərazidə – şm.-ş.-də Potideya, Abdera, Bizans, Kizik, Sinopa, Trapezund və Qara dənizin şm. sahilinin antik şəhərləri, c.-da Navkratis, Kirena və s., q.-də isə İoniya koloniyaları – Neapolis, Naksos, Katana və s.; Axayya koloniyaları – Sibaris, Poseydoniya, Kroton, Metapont; Dori koloniyaları – Tarent, *Sirakuza*, Gela, Selinunt və s. salınmışdır. Hərbi-aqrar məskənlər olan Afina *kleruxiyaları* A.k.-in xüsusi forması idi. Burada yaşayanlar Afina vətəndaşı hesab olunurdu. Qara dənizin ş.-ində salınan yunan koloniyaları (Fasis, Dioskuriada və s.) Midiya (Mada) şahlığı və Atropatənadan keçən ticarət yolları vasitəsilə Bəlx və Hindistanla ticarət edirdilər. *Strabon*, Böyük *Plini* və b. antik tarixçilərin məlumatları, həmçinin Mingəçevir və Nax. MR ərazisində tapılmış arxeoloji materiallar bunu sübut edir (bax *Ellinizm*). Romalılar da e.ə. təqr. 5 əsrdən başlayaraq koloniyalar salırdılar. B.e. 212 ilində imperator *Karakalla* tərəfindən qəbul olunan qanuna görə, Roma koloniyalarının (Ostiya, Ansum, Benevent və s.) əhalisinə Roma vətəndaşlığı verildi. Latın koloniyalarında (Benevent, Ariminum və s.) yaşayan əhalinin isə hüquqları məhdud idi. **ANTİK PEDAQOQİKA** – e.ə. 3-cü əsrdən eramızın 5-ci əsrinə qədərki

nazirin, 4-ü müxalifət rəhbərinin, 1-i Barbudda Şurasının təklifi ilə, 1-i isə Senatın öz qərarı ilə təyin olunur.

İcraedici hakimiyyəti hökumət həyata keçirir. Qeneral-qubernator Nümayəndələr Palatası üzvlərindən birini – daha çox yer qazanmış partiyanın rəhbərini baş nazir və baş nazirin təklifi ilə nazirləri təyin edir. Hökumət Nümayəndələr palatası qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Təbiət. Antiqua təpəli mərcan adasıdır. Səthi c.-q.-də vulkan mənşəli yüksəkliklərdir (hünd. 402 m-ədək – Boqgi d., ölkənin ən yüksək nöqtəsi). Sahil xətti çox girintili-çıxıntılıdır. Təbii liman və körfəzləri (Sent-Cons, Parem, İngliş-Harbor və s.) var. Barbuda a. mərcan mənşəlidir. Yastı səthi, qumlu çimərlikləri var. Redonda a. qayalıqdır. A. və B.-nin iqlimi tropik passatdır. Havanın ortaillik temp-ru 27°C-dir (iyulda 30°C-

Barbuda sahilləri.

yə çatır). Ortaillik yağıntı 1150 mm-dir. Sentyabr-noyabr ayları yağışlı, fevral-aprel ayları quraqlıq olur. İyul-oktyabr ayları üçün qasırğalar səciyyəvidir. Çay şəbəkəsinin olmaması şirin su problemi yaradır. Fauna və flora daha çox Barbuda a.-nda qalmışdır: tropik meşələrdə maral, qaban, laqunda su quşları. Ərazisində Nelsons-Dokyard Milli Parkı və Dayamond-Rif Dəniz Parkı var.

Əhali. Əhalinin əksəriyyəti vest-hind zənciləridir (*antiquahılar*; 82%). ABŞ amerikalıları (12%) və mulatlar (3%) əhalinin digər qrupları arasında üstünlük təşkil edirlər.

Tarixi məlumat. 1493 ildə X.Kolumbun ikinci ekspedisiyası zamanı Antiqua və Barbuda a-ları kəşf edilmişdir. Bu adalar müxtəlif dövrlərdə İspaniya, İngiltərə və Fransanın işğalı altında olmuş, 1667 ildən İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilmişdir. 17 əsrin sonlarında adalarda plantasiya təsərrüfatı yaradan ingilislər bura Afrikadan zənci-qullar gətirməyə başladılar. 1940 ildə İngiltərənin ABŞ ilə razılaşmasına əsasən, ABŞ-in A. və B.-da hərbi bazaları yaradıldı. 1967 ilin fevralında A. və B. «B.Britaniya ilə assosiativ dövlət» statusu aldı. 1981 il noyabrın 1-dən A. və B. müstəqil dövlət olmuşdur.

İqtisadi öçerk. ÜDM 750 mln. ABŞ doll. təşkil edir (2002, əhalinin hər bir nəfərinə 11 min doll.). ÜDM-in 77%-i xidmət sferasında, 19%-i sənayedə, 4%-i k.t.-nda yaradılır. İqtisadiyyatda məşğul olan 30 min nəfərə yaxın adamın 80%-dən çoxu xidmət sferasında, 11%-i

k.t.-nda, 7%-i sənayedə çalışır. İşsizlik səviyyəsi 2001 ildə 11% olmuşdu. İqtisadiyyatın əsasını xarici turizm (ÜDM-in 40%-dən çoxunu verir) və ofşor maliyyə xidmətləri təşkil edir. 2000 ildə A. və B.-ya 237 min xarici turist səfər etmiş, bundan 290 mln. doll. gəlir əldə olunmuşdur. Əsas turizm növləri çimərlik istirahəti, dayvinq (Keyds rifində, o cümlədən batmış gəmilərin seyri), vindsyorfinqdir (Antiqua a.-nın q. sahilində). Xarici gəmilərin qeydiyyatında vergi güzəştləri və peşəkar xidmət olduğuna görə subasımı 1 min t-dan artıq olan 816 xarici gəmi A. və B.-nin ticarət donanmasında qeydə alınmışdır. Sənayesində başlıca yeri yeyinti sahəsi tutur (rom, çaxır, şəkər, kokos və pambıq yağı istehsalı). Məişət elektrotexnikası və elektronika yığma üzrə, optik linza, sement istehsalı, mebel, trikotaj məmulatı buraxan kiçik müəssisələr fəaliyyət göstərir. Dulusçuluq məmulatları, parça, paltar və s.-nin kustar istehsalı vardır. Kiçik elektrik stansiyaları mazutla işləyir (ildə 105,3 mln. kVt.saattan çox elektrik enerjisi istehsal olunur; 2001).

Ölkə ərazisinin 18%-i becərilir, 9%-i otlaq, 11%-i meşəlikdir. Şəkər qamışı, pambıq, tropik meyvələr (o cümlədən manqo, banan), tərəvəz yetişdirilir. Suvarma suyu çatışmadığına görə məhsuldarlıq yüksək deyil. Ölkədə şirin su dəyəniz suyunu distillə etməklə əldə edilir. İribuynuzlu mal-qara saxlanılır. Balıq və omar ovlanır.

Avtomobil yollarının uz. 250 km-dir. Əsas dəniz limanı və beynəlxalq aeroportu Sent-Consdadır (Antiqua a.). Paltar, elektron komponentlər ixrac olunur; ərzaq, maşın və avadanlıq, kimyəvi maddələr və s. idxal olunur. Əsas ticarət tərəfdaşları Fransa, Almaniya, ABŞ-dir.

Səhiyyə. Tibbi xidmət tibb büdcəsi və məcburi tibbi sığorta əsasında həyata keçirilir. Ölümün əsas səbəbləri: ürək damar xəstəlikləri, yaman şiş, infeksiya xəstəlikləri. Səhiyyəyə qoyulan xərc 2001 ildə ÜDM-in 5,8%-in təşkil etmişdir.

Təhsil. Antiqua (1982), Vest-Hind (1949) un-tları var.

Mədəniyyət. İngilis müdafiə və hərbi tikililərindən Berkli (1740), Ceyms və Qout-Xill qalaları, Arsenal binası (1743), Sent-Cons kilsəsi (1681) müstəmləkəçilik dövrü abidələrindəndir. Kitabxanalar Assosiasiyası (1983), Antiqua və Barbuda muzeyi (1985) var.

ANTIQUALILAR – Antiqua və Barbudanın əsas əhalisi, xalq. Sayları təq. 60 min nəfərdir (2004). Antiquanın kreol dilində (ingilis dili əsasında) danışrlar. Dindarları xristiandır. A.-in əksəriyyəti 17 əsrin 2-ci yarısı – 19 əsrin əvvəlində Afrikadan gətirilmiş qulların nəvələridir (kreollar). Mulatların sayı azdır, ağlar (əsasən ingilis mənşəli) isə 3% təşkil edirlər. *Antiqua və Barbuda* müstəqil olduğdan sonra (1981) etnik birləşməni təşəkkülə sürətlənmişdir. Əkinçiliklə (şəkər qamışı, pambıq, tərəvəz, sitrus meyvələri) məşğul olurlar. Millət kimi formalaşırlar.

ANTİL ADALARI (isp. Antillas) – Vest-Hinddə arxipelaq. Böyük A.a.-na (*Kuba, Haiti, Yamayka, Puerto-Riko*) və Kiçik A.a.-na (*Virjiniya adaları, Küləktutan adalar, Küləktutmayan adalar, Trinidad, Tobaqo və Barbados adaları*) ayrılır. Sah. 220 min km². Əh. 30 mln. (2000). Adalar materik və vulkan mənşəlidir. Səthinin çox hissəsi dağlıqdır (maks. hünd. təq. 3175 m); düzənliklər, əsasən, Kuba və Haitinin c.-ş. hissəsində, həmçinin Virjiniya və Küləktutmayan a-lardadır. Vulkan mənşəli adalar Küləktutan a-r arxipelaqında üstünlük təşkil edir (fəaliyyətdə olan vulkanlar var. Dyabloten, Sufriyer, Montan-Pele və s.). Küləktutmayan a-r Karib And d-ri strukturları ilə əlaqədardır. Antil a.-nın ərazisi (Kubanın düzən sahələrindən başqa) çox seysmikdir. İqlimi tropik passatdır. İllik yağıntı 1200–2000 mm, küləktutan yamaclarda 5000 mm, küləktutmayan yamaclarda 700–800 mm-dir. Yayın axırlarında güclü qasırğalar səciyyəvidir. Təbii bitki örtüyünə – savannalara və tropik meşələrə az rast gəlinir. Küləktutan yamaclarda həmişəyaşıl meşələr qalmaqdadır. A.a.-nda Antiqua və Barbuda, Barbados, Haiti, Qrenada, Dominika, Dominikan Resp., Kuba, Sent-Vinsent və Qrenadina, Sent-

Lüsiya, Sent-Kits və Nevis, Trinidad və Tobaqo, Yamayka dövlətləri, həmçinin Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və Niderlanda məxsus ərazilər yerləşir. Adaların bir hissəsi Venesuelanın tərkibindədir.

ANTİL ADALARI (Niderlanda məxsus), Niderland Antil adaları (Nederlandse Antillen).

Ümumi məlumat. Mərkəzi Amerikada, Vest-Hinddə adalar; Niderland Krallığının özünüdarə inz. vahidi. Karib dənizində 6 adadan ibarətdir. Adalardan 3-ü – (Kurasao, Bonayre, Kleyn Kiçik Bonayre) c.-da, *Küləktutmayan adalar* qrupunda, digər 3-ü – (Sint-Estatius, Saba, Sen-Martenin (Sint-Marten) c. hissəsi) şm.-da, *Küləktutan adalar* qrupundadır. Sah. 800 km²-dən çoxdur. Əh. 183,5 min (2004). İnz. mərkəzi Villemstad ş.-dir. Rəsmi dili Niderland dili, pul vahidi Antil quldenidir. İnz.-ərazi cəhətdən 5 adaya bölünür (Kleyn Bonayre a. məskunlaşmamışdır).

Təbiət. A.a. vulkan və mərcan mənşəlidir. C.-dakı adaların səthi, alçaq təpəli düzənlikdir. Ən hündür nöqtəsi Kurasao a.-nda Sint-Xristoffelberg d.-dir – 375 m. Mərcan rifləri ilə əhatə olunmuşlar. Şm. a-rı vulkan konuslarıdır; ən hünd. nöqtəsi 887 m-ədək (Saba a.-nda Sineri vulkanı). A. a.-nda tropik dəniz iqlimi hakimdir. Havanın orta aylıq temp-ru c.-dakı adalarda 27°C, şm.-dakı adalarda 30°C-dir, illik yağıntı müvafiq olaraq 500–600 mm və 1000–1200 mm-dir. Şm. a-rı üçün iyulun sonundan oktyabrədək tufanlar səciyyəvidir. Təbii bitki örtüyü, əsasən, həmişəyaşıl meşə və kolluqlardan ibarətdir. Sahil suları balıq və quşlarla zəngindir. Kurasao, Bonayre, Sint-Estatius və Saba a-rının sahillərində sualtı dəniz parkları yaradılmışdır. A. a.-da adambaşına ÜDM 11400 doll. təşkil edir (2003). ÜDM-in 84%-i xidmət sferası və turizmde, 15%-i sənayedə,

1%-i kənd təsərrüfatında yaradılır (2000). İqtisadiyyatda məşğulların sayı cəmi 89 min nəfərdir (2000). İşsizliyin səviyyəsi 15%-dir. A. a. iqtisadiyyatının əsası olan xarici turizm 1980–90 illərdən inkişaf edir. Hər il adalara 700 min nəfərdən çox turist gəlir, turizmdən gələn gəlirlər 850 mln. dollara yaxındır (2001). Turizmin əsas növləri çimərlik istirahəti, dayvinq, snorkelinqdir; əsas turizm mərkəzləri Sen-Marten, Kurasao və Bonayre a-larıdır. A.a.-da ofşor bank biznesi də inkişaf etməkdədir (mərkəzi Villemstaddır). Sənayenin əsas sahələri neft emalı, gəmi təmiri, elektronika yığımı, toxuculuq, rom və likör istehsalıdır. Bədii sənət növləri (krujeva və zərgərlik məmulatları) inkişaf etmişdir. Kalsium fosfat (Kurasao a.), duz (Bonayere və Sen-Marten a.) hasil edilir. Elektrik enerjisi istehsalı 1061 mln. kVt.saata təşkil edir (2001; kiçik İES-lər mazutla işləyir). A. a. ərazisinin 10,5%-i becərilir. Ərzağın xeyli hissəsi idxal edilir. Cənub a.-larda aloə (əcaçılıq məqsədləri üçün) və yaşıl acı portağallar (onların qurudulmuş qabıqlarından “Kurasao” likörləri hazırlanır), şimal a.-larda sorqo, araxis, şəkər qamışı, çörək ağacı, banan, tərəvəz yetişdirilir. Karib dənizinin sahil sularında (əsasən Sen-Marten a.) balıq ovlanır və dəniz məhsulları (lanqust) istehsal edilir. A. a.-nda d.y. yoxdur. Avtomobil yollarının uz. 600 km-dir (300 km-i bərkörtüklüdür). Dəniz ticarəti donanması 123 gəmidən ibarətdir. Əsas dəniz portları Villemstad, Kralendeyk (Bonayre a.), Filipburqdur (Sen-Marten a.). 5 aeroportu, o cümlədən beynəlxalq Kurasao (Vilemstadda), Bonayre və Sen-Marten adalarındadır. Neft məhsulları, duz, fosfat, aloə, likör və s. ixrac edilir. Əsas ixracçılar ABŞ (36%), Qvatemala (9%), Venesuela (9%), Fransa (5%), Sinqapur (3%) (2000). Xam neft (Venesueladan),

Villemstad şəhərindən görünüş.

Yamayka cəngəllikləri.

Kiçik Antil arxipelaqı. Saba adası.

kütləvi istehlak malları və s. əsasən ABŞ və Meksikadan idxal edilir. Azad ticarət zonaları (Villemstadın liman və beynəlxalq aeroportunda) var.

ANTİL AXINI – Atlantika okeanında Böyük Antil a-rının şm.-ş.-ində isti axın. Puerto-Riko a.-nın ş.-indən başlanır. Şm. Passat axınının davamıdır. Şm.-da *Qolfstrim* axını ilə birləşir. Sürəti 0,9–1,8 *km/saat*, suyunun temp-ru fevralda 25°C, avqustda 28°C, duzluluğu 36–37%_o-dir.

ANTİLİMFOSİTAR ZƏRDAB – insanın (donorun) və ya hər hansı bir növə məxsus heyvanın limfositləri ilə immunlaşdırılmış qan zərdabı. Tərkibində donor limfositlərinə qarşı anticislər var. Limfa toxumasının funksiyalarını və immunitet reaksiyalarını zəiflədir.

ANTİLİVÁN (ər. جبل الشرقى – Cəbəl əş-şərqī) – Suriya və Livan ərazilərində platovarı dağ massivi. Uz. təqr. 100 *km*, hünd. 2814 *m*-ə qədərdir (Əş-Şeyx d., Hermon massivi). Q. yamacları dik, ş. yamacları pilləlidir. Qumdaşı və əhəngdaşlardan təşkil olunmuşdur. Bitkisi, əsasən, yarımsəhra tiplidir. Q. yamaclarda və dərələrdə həmişəyaşıl palıd meşələrinə rast gəlinir. A.-dan Dəməşq–Beyrut avtomobil və d.y.-ları keçir.

ANTİL-KARİB TEKTONİK VİLAYƏTİ – Şimali və Cənubi Amerika materikləri arasında planetar geostruktur. A.-K.t.v. ərazisinin çox hissəsini Şimali Amerika və Cənubi Amerika litosfer plitələrindən dərinlik qırılmaları ilə ayrılan Kiçik Karib litosfer plitəsi (ölçüləri təqr. 3000×1000 *km*) tutur. Əsas struktur elementləri Antil a-rı qövsündən, Panama bərzəxindən və Karib hövzəsindən (Yukatan, Kolumbiya və Venesuela çökəklik-

ləri) ibarətdir. Antil a-rı qövsü – şm. (Böyük Antil a-rı), ş. (Kiçik Antil a-rı) və c. (Küləktutmayan adalar və Karib Andları) seqmentlərinə bölünür. Əsasən vulkanitlərdən, ofiolitlərdən və Son Yura – Dördüncü dövr yaşlı karbonatlı süxurlardan təşkil olunmuşdur. Qövsün ş. seqmenti Karib hövzəsini Atlantika okeanından ayırır; ş.-dən Puerto-Riko dərinlik novu ilə haşiyələnir. Panama bərzəxi Paleozoyun kontinental blokundan və Son Tabaşirdən intişar tapmış iki vulkanik qövsdən ibarətdir. A.-K.t.v.-nin şm.-ində yerləşən Yukatan çökəkliyi c.-dan qədim (Tabaşir–Paleogen yaşlı) vulkanik Kayman a-rı qövsü ilə sərhədlənir. Karib dənizinin c.-unda yerləşən Kolumbiya və Venesuela çökəkliklərinin dibi müvafiq olaraq Son Tabaşir və Son Yura yaşlı süxurlardan təşkil olunmuşdur.

ANTİL-QVİANA ƏKSAXINI – Atlantik okeanında səthaltı əksaxın. Baham a-rından şm.-da yaranır və q. istiqamətli Antil və Qviana axınlarının arasından keçərək ş.-ə doğru hərəkət edir. Eni 150–250 *km*-dir. A.-Q.ə.-na Şimali Passat axınının şaxələnməsi səbəb olduğu güman edilir. Üst qatlarda sürəti 1,8–2,7 *km/saat*dir. Orta hissədə su sərfi təqr. 30 mln. *m*³/*san* təşkil edir. A.-Q. ə. okeana çıxışında Passatarası əksaxının və səthaltı Lomonosov axınının yaranmasına təkan verir.

ANTİLLİLƏR – Antil a-larının əsas əhalisi, xalq. Sayı 280 min nəfərdir (1995). Papyamento (ispan, holland, portuqal və ingilis dillərinin qarışığı) dilində danışırlar. Həmçinin ingilis və ispan dilləri də yayılmışdır. Dindarları xristiandır. 17–19 əsrlərdə Afrikadan

Antil a-larına gətirilmiş zənci qulların holland, ispan və yerli hindilərlə (aravaklar, kariblər) qaynaşdırılması nəticəsində A.k. etnosu təşəkkül tapmışdır. Mədəniyyətlərinin əsasını Avropa və Afrika ənənələri təşkil edir.

ANTİLOQARİFM (*anti...* + *loqarifm*), *n* ədədinin – *a* əsasdan loqarifmi *n* ədədinə bərabər olan *N* ədədi: $\log_a n = N = a$ və ya $\log_a N = n$. adətən A. onluq loqarifmdə baxılır.

ANTİLOPLAR (Antilopinae) – *boşbuynuzlular* fəsiləsindən yarımfəsilə. Filogenetik qohumluğu əks etdirən əlamətlər əsasında düzəldilən müasir təsnifat sisteminə görə cırtıdan A., harna, oribi, divar böyüklər, dağ A.-ı, beyralar, impalalar, oraqbuynuzlar, zürafəyəbənzər A., dzerenlər və springboklar adlı cinslər A. yarımfəsiləsində birləşdirilir. Əsl antilop cinsinin (Antilope) Hindistanda yaşayan harna adlı bir növü var. A. adlanan heyvanlar (kannalar, köpkərküzlər, su keçiləri, qnular və b.) müstəqil tribalara, yaxud yarımfəsilələrə ayrılırlar. Əvvəllər A.-a məməlilərin yığma qrupu kimi baxılırdı. Keçilər, qoyunlar və öküzlərdən başqa boşbuynuzlular fəsiləsinin tamamilə fərqli cinsləri (xarici görünüşünə və filogenetik əlaqələrinə görə) hər necə gəldi müxtəlif sistemlərə daxil edilmişdi. Sayının həddən çox artmasına görə A. Afrika və Asiya ekosistemlərinin mühüm halqalarından biridir. Afrikada onlar hər növün müəyyən bitki yarusundan (ayrıca ekoloji taxçanı tutur) istifadə etdiyi çoxnövlü qruplar əmələ gətirirlər. A. qrupları savanna landşaftlarının formalaşmasının mühüm amilidir. A.-ın azlığı otlaqları ot basmasına, çoxluğu isə bitki örtüyünün deqradasiyası və səhra-

laşmasına səbəb olur. Müxtəlif yırtıcı heyvanların müşayiət etdiyi bəzi A. çox böyük sürülər şəklində yığılaraq mövsümi miqrasiyalar edirlər. Əksəriyyəti mühüm ov obyektidir. Bir çox növlərinin sayı azalmışdır, BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir. Azərbaycanda 2 növü (ceyran, köpgər) yaşayır.

Antiloplar: impala (*yuxarıda*), qnu (*aşağıda*).

ANTİLYÁNOSLAR – Kiçik Antil a-larından Mərkəzi Amerika ölkələrinə gələn ingilisdilli əhalinin ümumi adı. Sayı 220 min nəfərdir (1995). A.-ın əksəriyyəti zəncilərdir, mulatları da var. İngilis dilində danışırlar. Dindarları xristiandır. A. Afrikadan gətirilmiş və qismən ingilislərlə qarışmış zənci qulların nəsiləridir.

ANTİMADDƏ – antizərrəciklərdən ibarət materiya. Maddə atomlarının nüvəsi proton və neytronlardan, atom örtüyü isə elektronlardan ibarətdir. A. atomlarının nüvəsini (antinüvəsini) anti-proton və antineytronlar, örtüyünü isə pozitronlar təşkil edir. Antinüvələr uyğun nuklonlardan təşkil olunmuş nüvələr kimi eyni kütlə və enerji spektrlərinə malikdirlər. Antinüvələrin elektrik yükü və maqnit momenti qiymətcə uyğun nüvələrdə olduğu kimidir, işarəcə isə əksidir. Antizərrəciklər ilə zərrəciklər eyni

fiziki qanunlara tabe olduğundan nüvə qüvvələri antinüvənin dayanıqlığını, elektromaqnit və mübadilə qüvvələri isə A. atom və molekullarının pozitron örtüyünün dayanıqlığını təmin edir. Maddədən təşkil olunmuş obyektin A.-dan olan obyekt ilə toqquşması onların tərkibindəki zərrəcik və antizərrəciklərin *annihiliasiyasına* səbəb olur. Antizərrəciklərin aşkar edilməsi üçün maddəyə yüksək enerjili zərrəciklərlə təsir edirlər. Hər zərrəciyə uyğun antizərrəciyin mövcud olmasına baxmayaraq, indiyədək yalnız iki antinüvə – antideytron (anti-proton və antineytronun əlaqəli halı) Amerika fizikləri tərəfindən (1965), antihelium-3 nüvəsi isə Serpuxov sürətləndiricisində sovet fizikləri tərəfindən (1969) müşahidə edilmişdir, antitritium nüvəsi isə 1974 ildə qeydə alınmışdır. A.-dən ibarət dünya – antidünya adlanır. Maddənin və A.-nin atomlarının elektromaqnit şüalarının spektrlərinin eyniliyi uzaq kosmik obyektlərin bilavasitə müşahidəsində obyektin maddə və ya A.-dən ibarət olduğunu müəyyən etməyə imkan vermir. Ona görə də antidünya Kainatın bizə məlum hissəsində hələ müşahidə olunmamışdır. Antidünya mövcud olarsa və dünya ilə rastlaşarsa annihiliasiya edər və küllü miqdarda enerji ayrılır.

ANTİMENTALİZM – nitqdə ifadə olunmuş dil vahidlərini əsas dilçilik obyektinə hesab edən cərəyan. Deskriptiv dilçiliyə aiddir. Ən görkəmli nümayəndəsi Amerika dilçisi *L. Blumfild*dir. **ANTİMETÁBOLA** (*anti...* + yun. μεταβολή – qarşılıqlı mübadilə) – bax *Antiteza*. **ANTİMETABOLİTLƏR** – quruluşuna görə *metabolitlərə* (maddələr mübadiləsinin aralıq məhsulları) yaxın olan və onların çevrilməsinə və fizioloji aktivliyinə təsir göstərən maddələr. Antivitaminlər, antihormonlar və neyrotransmitter mediatorların analogları ən mühüm A. sırasına aiddir. A. tıbdə vərəmə, şişlərə və s.-yə qarşı dərman preparatları kimi istifadə edilir. Bax həmçinin *Inhibitorlar*.

ANTİMİKOTİKLƏR (*anti...* + yun. μύκης – göbələk) antimikoz maddələr, antifunqal preparatlar – mikroskopik göbələklərə qarşı istifadə olunan maddələr. İlk A.-dən olan nistatin 1950 ildə aktinomisetlərin (*Streptomyces noursei*) kulturasından alınmışdır. A.-ə müxtəlif kimyəvi təbiətli maddələr aiddir. Onların arasında polienlər (makrolid antibiotiklər – nistatin, amfoterisin B), azollar (ketokonazol, flukonazol, itrakonazol),

allilaminlər, siklik heksapeptidlər, piriimidin törəmələri və s., habelə qrizeofulvin (qrisin), bəzi qeyri-üzvi birləşmələr, o cümlədən kalium-yodid, natrium-tetraborat, ağır metalların duzları vardır. A.-in aktivlik spektri xeyli müxtəlifdir. Məs., amfoterisin B maya (kandidalar və kriptokokklar) və miselial göbələklərə, nistatin ancaq kandidalara təsir göstərir. A.-in təsiri bilavasitə göbələk hüceyrəsi divarının komponenti olan erqosterolun parçalanmasına və ya onun sintezində iştirak edən fermentlərin aktivliyinə təsir göstərməsinə əsaslanır. A. hüceyrə divarının tərkibinə daxil olan qlükanın və ya nuklein turşusu molekullarının sintezini poza bilər. Göbələklərin A.-ə qarşı rezistentliyinin inkişafı onların hüceyrə divarı keçiriciliyinin, ferment sistemi quruluşunun və miqdarının dəyişməsi ilə və A.-in hüceyrədən xaric olma aktivliyindən asılıdır. Hazırda praktikada 20-yə qədər A. tətbiq edilir. Onlardan bəzisi göbələklərin həyat fəaliyyəti məhsulunun modifikasiyası olub, kimyəvi sintez üsulu ilə alınır. A. səthi (məs., dermatomikozlar, dəri və selikli qişa *kandidozu*) və dərin və ya sistem (invaziv kandidoz, aspergillyoz, kriptokokkoz) mikozlarının müalicəsi zamanı istifadə olunur. A. əlavə təsir effektləri (allergik reaksiyalar, böyrəklərin zədələnməsi və s.) törədə bilər. Bitkilərin göbələk xəstəliklərində tətbiq edilən A. *fungisidlər* adlanır.

Əd.: Ма ш к о в с к и й М. Д. Лекарственные средства. М., 2003, т. 2; Ле щ е н к о В. М. Современные антимикотики в дерматологии// Consilium medicum/ 2004, №3.

ANTİMİLİTARİZM (*anti...* + lat. militaris – hərbi) – milli, məhəlli və qlobal miqyasda daxili və dövlətlərarası ziddiyyətlərin həlli zamanı silahlı zorakılıqdan istifadə edilməsinə qarşı mübarizə ideyası ətrafında birləşmiş qüvvələrin siyasi hərəkəti. Pasifizmdən fərqli olaraq, A. ümumiyyətlə müharibə əleyhinə olmayıb, hərbi qüvvədən irticaçılıq məqsədlərlə, ədalətsiz istifadə edilməsinə qarşı yönəldilmişdir. A., pasifizm və müharibəni, silahlanmanı, siyasətdə zorakılığı rədd edən dəgər hərəkətlər birlikdə müharibə əleyhinə hərəkəti təşkil edir.

ANTİMONİDLƏR, stibnidlər – stibiumun metallarla birləşməsi. Təbiətdə diskrazit Ag₃Sb, stibiopalladinit Pd₃Sb, breytpauptit NiSb mineralları şəklində rast gəlinir. A. yüksək temp-da əriyən, metal parıltılı, boz rəngli kristal-

lik maddələrdir; bir çox A. yarımkeçirici xassəli (AlSb üçün qadağa zonasının eni 2,2 eV, GaSb üçün – 0,7 eV, InSb üçün – 0,2 eV-dur); bəziləri aşağı temp-rda ifrat keçirici (məs., Nb₅Sb₄ üçün ifrat keçirici hala keçid temp-ru 8,6 K-dir) olurlar. Qələvi və qələvi-torpaq metalların A.-i asanlıqla oksidləşir, stibin SbH₃ (toksikdir) ayrılmaqla su ilə hidrolizə uğrayır. A. Sb-un metallarla əridilməsindən alınır. Sb tərkibli ərintilərin (məs., babbittin) tərkibinə daxildir; infraqırmızı-şüalanma detektorlarının, günəş batareyalarının hazırlanmasında istifadə edilir.

ANTİMONİT (son lat. antimonium – sürmə), stibnit – sulfidlər sinfindən mineral. Kimyəvi tərkibi – Sb₂S₃. Sinqoniyası rombikdir. Kristalları iynəvari, prizmatik,

Antimonit.

aqreqatları radial şüalı və iynəvandır. Rəngi qurğuşunu-boz. Metal parlılıqdır. Sərtliliyi – 2, sıxlığı – 4630 kq/m³-dir. Hidrotermal damarlarda qalenit, sfalerit, sinnabarit, xalkopirit və s. minerallarla birlikdə tapılır. Tərkibində 71,4% stibium və 28,6% kükdür var. Stibium filizlərinin əsas komponentidir.

ANTİMUSSON – bax *Musson*.

ANTİMUTAGENLƏR (*anti... + mutagenlər*) – orqanizmin irsi dəyişkənliyinin (spontan və induksiya olunmuş mutasiyaların) tezliyini azaldan fiziki və kimyəvi amillər. A.-ə 500-dən çox birləşmə aiddir, bunların çoxu qida məhsullarının tərkibindədir. A.-in əsas təsiri DNT-nin mutasiyaya səbəb olan ilkin zədələnmələrinin aradan qaldırılmasından ibarətdir. A. təsir mexanizmlərinə görə bir-birindən fərqlənir: a) hüceyrəyə daxil olmazdan əvvəl mutageni dağıdan, yaxud bəzi promutagenlərin mutagenlərə çevrilməsinə mane olan dismutagenlər (məs., bərpa olunmuş glutatyon, A kofermenti, C və E vitaminləri, bir sıra fenollar); b) zədələnmiş DNT strukturunun bərpasını stimullaşdıran birləşmələr (məs., interferonlar, bəzi poliaminlər); c)

DNT-nin bərpasını həyata keçirən bir sıra fermentlər (məs., hidrogen-peroksid parçalayan katalaza), həmçinin hüceyrələrdə oksigenin aktiv formalarının və sərbəst radikalların artıq əmələ gəlməsi nəticəsində DNT-nin mutasiyaya uğramasının qarşısını alan antioksidantlar (sistein, karotinoidlər, A, C və E vitaminləri, flavonoidlər, pirokatexinlər, steroid hormonlar və s.). Bəzi A. qidalara əlavə edilir. Əksər A. müəyyən şəraitdə özünü mutagenlər kimi apara bilər.

ANTİNEYTRİNO (işarəsi $\bar{\nu}$, $\bar{\nu}$), neytrinonun (n) antizərrəciyi. Sükunət kütləsi və elektrik yükü sıfırdır (bax *Neytrino*, *Antizərrəcik*, *Elementar zərrəciklər*). Təcrübədə elektron və müonlara uyğun iki müxtəlif neytrino və iki növ A. ($\bar{\nu}_e$) və ($\bar{\nu}_\mu$) müşahidə olunur.

ANTİNEYTRON (işarəsi $\bar{n}$, $\bar{n}$) – neytronun (n) antizərrəciyi. A.-un elektrik yükü sıfırdır. A.-un və neytronun kütlələri, spinləri eyni, nüvə yükləri və maqnit momentləri isə qiymətcə bərabər, işarəcə əksdir (bax *Elementar zərrəciklər*). A. 1956 ildə $p + \bar{p} \rightarrow n + \bar{n}$ reaksiyası vasitəsilə kəşf edilmişdir. A. yaranması onun digər nüvənin neytronu və ya protonu ilə p-mezonlara *annihilasiyası* nəticəsində müşahidə olunur.

ANTİNOMİYA (yun. ἀντινομία – qanunda ziddiyyət) – məntiqi cəhətdən eyni dərəcədə əsaslandırılmış iki hökm arasındakı ziddiyyət. Termin ilkin halında hüquqi mənə daşmış və iki qanun arasındakı ziddiyyəti bildirmişdir (məs., 17 əsr hüquqşünaslığında pozitiv və təbii hüquq arasındakı ziddiyyət). A. anlayışı fəlsəfəyə İ. Kant tərəfindən «Xalis şüurun tənqidi» əsərində daxil edilmiş və şüurun dünyanı vahid bütöv kimi dərk etməyə cəhd göstərdiyi zaman eyni dərəcədə sübut olunan müddəaların qarşısını almaz ziddiyyətlərini bildirmişdir. Dörd cüt mənaca bir-birinə zidd müddəa (tezis və antitezis) kimi formulə edilmiş 4 antinomiyanı fərqləndirən İ. Kant onları «düşünən» hökmlər adlandırır; bu hökmləri təcrübə ilə nə təsdiq, nə də inkar etmək mümkündür. Onlar özünəməxsus «ilgim», şüurun «təbii və qaçılmaz illüziyası»dır.

ANTİOX (yun. ἄντιοξος) – *Selevkilər* sülaləsindən olan hökmdarların adı.

I A. S o t e r [e.ə. 280–261] – I Selevk Nikatorun oğlu. E.ə. təq. 293–281 illərdə atası ilə birlikdə, e.ə. 280 ildən isə təkbaşına hökmlər etmişdi. Vifiniya və Makedoniya ilə müharibələr aparmışdı.

Misir və Perqama qarşı uğursuz müharibələr aparmışdır.

II A. T e o s [e.ə. 261–246] – Bizans, Misir və Frakiya ilə müharibələr aparmış, Şərqdə Baktriya, Soqdiya və Margiana ərazilərini itirmişdir. Hindistan hökmdarı Aşoka ilə dostluq əlaqələri yaratmış və dövlətinin ərazisində budizmin təbliğinə icazə vermişdir.

III A. B ö y ü k [e.ə. 223–187] – III Selevkin qardaşı və xələfi. Hakimiyyət illəri Selevk dövlətinin çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Orta Asiya, Hindistan və Ərəbistan arasındakı ticarət yolları uğrunda müharibələr aparmışdır. Midiya satrapı Molonun (e.ə. 221), Fars satrapı Aleksandrın (e.ə. 220), Kiçik Asiyada satrap Axeyin (e.ə. 214) üsyanlarını yatıraraq hakimiyyətini möhkəmləndirmişdir. Məşhur Şərq yürüşü (e.ə. 212–205) zamanı Parfiya və Baktriyanı özünə tabe etmişdir. A. «Böyük» ləqəbini bu səfərdən sonra almışdır. Kiçik Asiya şəhərlərini və Frakiyanı zəbt etməyə çalışması Perqam və Roma ilə Suriya müharibəsinə (e.ə. 192–188) səbəb oldu. Maqnesiya yaxınlığında (e.ə. 190) romalıları məğlub olan A. Apameya sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtlərinə görə, A. Kiçik Asiyanı və öz donanmasını romalıların güzəştə getməli oldu.

IV A. E p i f a n [e.ə. 175–163] – e.ə. 169–168 illərdə Misirə hücum etmiş, lakin Romanın tələbi ilə oradan çəkilməmişdir. İudeyadakı çıxışları yatırmış, Yerusəlim məbədinə qarət etmişdir.

ANTİOXİYA (yun. Ἀντιόχεια) – Yaxın Şərqdə qədim şəhər. Bax həmçinin *Antakya*.

ANTİOKSIDANTLAR, antioksidləşdiricilər, oksidləşmə inhibitorları – məhsulların xarab olmasına, polimerlərin köhnəlməsinə, yanacağın qatranlaşmasına və qida yağlarının qaxsınmasına səbəb olan oksidləşmə proseslərini ləngidən, yaxud qarşısını alan təbii və ya sintetik maddələr. Üzvi maddələrə, yeyinti məhsullarına, polimerlərə və s. stabilləşdiriləcək materiallara 0,005–0,01% A.-in əlavə edilməsi oksidləşmə prosesini min dəfə ləngidir. A.-in inhibitorlaşdırıcı təsir mexanizmləri onun molekullarının aktiv sərbəst radikallarla (məs., peroksid RO₂) qarşılıqlı təsir və ya oksidləşmənin aralıq məhsulları (məs., hidroperoksidlər ROOH) ilə reaksiyası nəticəsində şaxələnmiş zəncirvari oksidləşmə reaksiyalarını qırmaq qabiliyyətinə əsaslanır.

Birinci mexanizm üzrə ikili aromatik aminlər, alkiləşdirilmiş fenollar, ikinci mexanizm üzrə üzvi fosfitlər və sulfidlər təsir göstərir. Müxtəlif mexanizmlər üzrə təsir edən A.-ın birgə tətbiqi onların effektivliyini – sinergizmini yüksəldə bilər. Bir çox təbii birləşmələr – karotinoidlər, tokoferollar, flavonoidlər, A, C, K vitaminləri və s., həmçinin onların sintetik analoqları antioksidləşdirici təsire malikdir. Bioloji membranların lipidlərinin oksidləşmə prosesini tənzimləyən təbii A. (məs., tokoferollar) tibdə tətbiq olunur. Bax həmçinin *Polimerlərin stabilləşdirilməsi*.

ANTİOKSIDLƏŞDİRİCİLƏR – bax *Antioksidantlar*.

ANTİPAPA – katolik kilsənin qanuni hesab etmədiyi Roma papası. Orta əsrlərin bəzi dövrlərində papa taxtında eyni zamanda bir-birilə ədavət aparan bir neçə papa otururdu; bunlar müxtəlif kilsə və dünyəvi dairələrin nümayəndələri idi. Sonradan yalnız biri qanuni sayılır, digərləri isə A. elan edilirdi. Rəsmi kilsə A.-ları tanımasada, onların mövcudluğu ilə hesablaşmağa məcbur idi və illik rəsmi məlumat kitablarında pontifiklər siyahısı verildikən, onların da adları göstərilirdi. Həmin siyahıda 30-dan çox A. adı mövcuddur; onların birincisi – müqəddəs İppolit (217–235), sonuncusu – V Feliks (1436–1449) olmuşdur.

ANTİPASSATLAR (*anti... + alm. Passat – külək*) – tropik enliklərdə troposferin üst qatlarında (yer səthindən təq. 3–10 km yüksəklikdə) *passatlar* üzərində hava axınları. A. ümumi q. hava axınının bir hissəsidir. A.-ın aşağı sərhədi subtropiklərdən ekvatora və qışdan yaya doğru qalxır və ekvator üzərində A., demək olar ki, müşahidə olunmur.

ANTİPATARİLƏR (*Antipatharia*) – mərcan polipləri sinfindən dəniz bağırsaqlıqları dəstəsi. Bir-birinə bərkidilmiş ağacabənzər koloniyalar əmələ gətirən xırda (0,5–3 mm-ədək) poliplərdir. Əsasən, tropik dənizlərdə 10–1000 m dərinlikdə yaşayır. 150-yədək növü var. Qara mərcanın skeleti bəzək məmulatının hazırlanmasında istifadə olunur.

ANTİPÁTR (Ἀντιπατρος) (e.ə. 397–319) – II Filippin və Makedoniyalı İsgəndərin sərkərdəsi. İsgəndərin Şərq səfəri zamanı Makedoniyanın canişini təyin olunmuş (e.ə. 334), onun ölümündən sonra yunan qiyamçılarına qarşı döyüşmüşdür (e.ə. 323–322). 321 ildə qoşun

tərəfindən imperiyanın regent-hökmdarı elan edilmişdir.

ANTİPEDAQOGİKA – 1970–80-ci illərdə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində yaranmış pedaqoji cərəyan. İnsanın rəşional prinsip və ideallara uyğun tərbiyəsinin mümkünlüyünə əsaslanır. Məarifçilikdə postmodernist antitezasını əks etdirir. A. 1970-ci illərdə ABŞ-da meydana gəlmişdir. K.Bereyter (ABŞ), M.Mannoni (Fransa), R.Şerer, E. fon Braunmyul, K. Rutçki (AFR), A. Miller (İsveçrə) A. nəzəriyyəçilərindəndir. Uşağın doğulduğu andan müstəqil tərbiyə olunması A.-nın əsas prinsipidir. A.-nın irəli sürdüyü «açıq təhsil» və «özünün müəyyənləşdirdiyi tədris» konsepsiyasına görə, pedaqoqun məqsədi tərbiyə etməkdir yox, uşağı dəstəkləməkdir. A. təsdiq edir ki, tərbiyə və təhsil totalitardır və şəxsiyyətin formalaşmasının əleyhinə yönəlmişdir. A. pedaqogikada terroru aydın görür. Böyüklər uşağa yaxın dost və həmrəy olmalıdır. Kömək müəllimlə şagird arasında münasibətin forması kimi «uşaq valideynlərindən yaxşıdır, müəllimsə ona həyatın istənilən anında nəyin lazım olduğunu bilir» fikrinə əsaslanır. A. məktəbə məcburi davamiyyəti «özünün müəyyənləşdirdiyi tədris» hüququna etinasızlıqla əlaqələndirərək və icbari məktəbin ləğv olunmasına çalışır; təlimin məqsədi, məzmunu, forma metodları haqqında qərarı uşağın özünün qəbul etməsinin vacibliyinə əsaslanaraq «azad təhsil»in zəruriliyi fikrini müdafiə edir.

ANTİPERİSTÁLTİKA (*anti... + peristaltika*), əks istiqamətdə peristaltika – mədə, bağırsaqlar və sidik axarı divarının dalğavari yığılması və bunun nəticəsində içəridəki kütlənin geriye hərəkəti. Həzm prosesi normal getdikdə A. yoğun bağırsaqlarda olur və burada qida kütləsinin ləngiməsinə, daha yaxşı qarışmasına kömək edir. A. bəzi patoloji hallarda mədə, yaxud bağırsaqların *spazm* və ya *stenozu* nəticəsində də ola bilər. A. qusmaya səbəb olan amillərdən biridir.

ANTİPIRENLƏR (*anti... + yun. πύρ – alov; yanmanı ləngidən*) – üzvi mənşəli plastik kütlə, parça, ağac və s. materialların yanma qabiliyyətini azaldan maddələr. Alüminium və maqnezium-hidroksidlərdən, sink və natrium boratlarından, müxtəlif silikatlardan; xlorlaşdırılmış alkanlar və tsikloalkanlardan; adətən stibium oksidləri ilə birgə arenlərin bromlu törəmələrindən; ammonium-fosfatlardan, ammonium- və melamin

polifosfatlarından A. kimi istifadə olunur. A. yanmayan parçalanma məhsulları ilə alovu zəiflədərək onun temp-ru nu aşağı salır; qaz fazasında zəncirvari oksidləşmə reaksiyalarını inhibitorlaşdırır; qurumun əmələ gəlməsini gücləndirir; materialın səthində koks və ya şüşəyabənzər istilik izləyici təbəqənin əmələ gəlməsinə kömək edir; koksun alovuz yanma (kəzərmə) reaksiyasını ləngidir. A. hopdurucu məhlullar kimi, örtüklərin tərkibində istifadə olunur, materialların sintezi və ya emalı mərhələsində əlavə edilir.

ANTİPIRETİKLƏR (*anti... + yun. πύρετός – isti*) – qızdırmasalıcı dərman maddələri. Asetilsalisil turşusu (aspirin) və d. salisilatlar, habelə flufenam turşusu, indometasin, voltaren və s. güclü antipiretik effektdə malikdir. Bədən temp-runun düşməsi istilikvermənin artması nəticəsində (dəri damarları genişlənir, tər ifrazatı artır) baş verir. A.-in qızdırmasalıcı təsiri həmçinin bilavasitə hipotalamusda istilik tənzimi mərkəzini blokada edən prostaqlandinlərin və adenzintrifosfatın sintezinin azalması ilə də izah olunur.

Əd.: Hüseynov D. Y. Dərman maddələri. B., 1983; Тринус Ф. Т. Фармако-терапевтический справочник. Киев, 1988.

ANTİPÓD ADALARI (ing. Antipodes Islands) – Sakit okeanın c.-unda qayalıqlardan ibarət məskunlaşmamış xırda adalar qrupu. Yeni Zelandiyaya məxsusdur. Sah. 61 km². Qrinvich meridianından (51°31' şm.e.) tam əks tərəfdə yerləşdiyinə görə (49°41' c.e., 178°43' ş.u.) bu ad verilmişdir.

ANTİPODLAR (*anti... + yun. πύς, yiyəlik halı πόδος – ayaq*) – 1) Yer kürəsinin diametral əks məntəqələrinin sakinləri. Elm tarixində A.-ın mövcudluğu haqqında əsrlər boyu gedən mübahisə Yerin kürə şəklində olması və onun cazibə qüvvəsinin dərk edilməsi ilə əlaqədardır. Antik dövrdə Lukretsi, Plini, Plutarx A.-in mümkünlüyünə qarşı çıxmışlar. Bu məsələ erkən xristianlıqda xüsusi kəskinliklə dururdu. «Kilsə ataları» (Laktansi, Avqustin) A.-ın reallığını qəti inkar etmişlər. Orta əsrlərdə bu inkar kilsə ehkamına çevrilmişdi. A.-ın mövcudluğuna tərəfdar çıxanları bidətçi kimi ittiham edirdilər. 15 əsrin sonu – 16 əsrin əvvəlindəki coğrafi kəşflər (X.Kolumb, F.Magellan və b.) mübahisəyə son qoydu.

ANTİPODLAR, botanikada – örtütoxumlu bitkilərin rüseyim kisəsinin

axırında, yumurta aparatının (yumurta hüceyrəsi və sinergidlər) əks istiqamətində yerləşən hüceyrələr; A.-ın üzəri çox nazik qılafla örtülü, bəzən də örtüksüz olur. Sayı 1–300 arasında dəyişir. A. çox vaxt sıxlaşaraq rüşeymi yumurtacıq toxumalarındakı qida maddələri ilə qidalandırır. A. mayalanmada iştirak etmir, sonradan quruyurlar.

ANTİPROTÓN (işarəsi $\bar{p}$, $\bar{P}$) – protonun *antizərrəciyi*. A. və protonun kütlələri, spinləri eyni, elektrik yükləri, maqnit momentləri isə qiymətcə bərabər, işarəcə müxtəlifdir (bax *Elementar zərrəciklər*). 1955 ildə eksperimental yolla kəşf edilmişdir (O.Çemberlen, E.Seqre, K.Viqand, T.İpsilantis). 6,3 *QeV* enerjijə qədər sürətləndirilmiş protonlar mis nüvələrini bombardman edərkən A. yaranır. A. nüvələr tərəfindən tutulduqda, nüvə qəlpələrə parçalanır; sərbəst proton və ya neytronlar ilə *annihilasiya* etdikdə isə p-mezonlar və ya qamma kvantlar (ehtimalı çox kiçikdir) saçıq. Bu əlamətlərə görə də A. müşahidə olunur. Müasir sürətləndiricilərdə böyük intensivliyə malik A. dəstələri alınır. Belə dəstələrin köməyi ilə 60-cı illərdə mezon rezonansları kəşf olunmuşdur.

ANTİPROTOZÓY VASİTƏLƏR – bax *Parazitlərə qarşı vasitələr*.

ANTİRADÁR – avtomobildə gedərkən *radar* qurğusunu uzaqdan təyin edən cihaz.

ANTİRAKÉT – idarəolunan zenit raketləri növü; bax *Raketvuran raket*.

ANTIROMÁN – formal məzmun xüsusiyyətlərinə görə roman janrının qəbul olunmuş quruluşuna uyğun gəlməyən irihəcmli nəsr əsərlərinin şərti adı. İfadəni fransız yazıçısı Ş. Sorel parodiya tərzində yazılmış “Dəlisov çoban” (1627–28) romanında yarımşərlövə kimi işlətməmişdir. Anlayışın əhatə dairəsi dəyişkən və şərtidir. Dar mənada N. Sarrotun “Naməlum kişi portreti”(1948) əsərindən sonra fransız ədəbiyyatında geniş yayılmış “yeni roman” anlamında işlədilir. J.P.Sartr romana yazdığı müqəddimədə V.V.Nabokovun, İ.Vonun, qismən də A. *Jidin* əsərləri kimi, onu da A. anlayışına aid etmişdir. Daha geniş mənada 20 əsrin 1-ci yarısında “yeni roman”ın yaranmasına təsir etmiş modernist nəsrinə də A.-a aid etmək olar.

ANTİSEQNETOELEKTRİK – *seqnetoelektrik* olmayıb *dielektrik nüfuzluğunun* anomal temp-r asılılığı ilə müşayiət olunan faza keçidinə malik və elektrik polyarlaşmasının elektrik sahəsinin yük-

sək qiymətlərində ondan asılılığı birqiymətli olmayan (bax *Dielektriklər*) dielektriklərə tətbiq olunan termin. Keçid temp-runun elektrik sahəsindən asılılığının güclü olduğuna görə kristal qızdırmadan da sahənin təsiri ilə bu keçidə müvəffəq olmaq mümkündür. Əvvəllər A. anlayışı (*antiferromagnetik* anlayışına analogi olaraq) elektrik sahəsinin təsiri olmadıqda elektrik dipollarının nizamlı düzülüşünə və polyarlaşması sıfır olan kristallar üçün daxil edilmişdi. Lakin belə analogiya səmərəli olmadı, çünki bütün kristallar maqnit quruluşundan fərqli olaraq elektrik quruluşuna malikdir. Bu mənada spontan polyarlaşmaya malik olmayan (yəni *pireoelektrik* və ya seqnetoelektrik olmayan) istənilən kristal A.-ə aid edilə bilər. $PbZrO_3$, $NH_4H_2PO_4$, $NaNbO_3$ və WO_3 tipik A.-dir.

ANTİSEMİTİZM – millətçilik, irqçilik ideologiyasının bir növü; digər millətçilik formalarından fərqi onun yalnız bir xalqa – yəhudilərə qarşı nifrət bəsləməsi və onları təqib etməsidir. Dünyanın bir çox qabaqcıl mütəfəkkirləri A.-i «yəhudilərin talançı təqibi» kimi pisləmişlər. Sionizm, millətçilik və irqçiliyin təzahürü kimi, A. Azərb. Resp.-sının Konstitusiyasına ziddir və ölkədə yaşayan azsaylı xalqlar arasında mövcud olan həmrəylik əhval-ruhiyyəsinə zərbə vurur.

ANTİSEPTİK MADDƏLƏR, *antiseptiklər* – xəstəliktörədən mikroorqanizmlərə təsir göstərən və yerli antiseptika məqsədilə tətbiq olunan preparatlar. A.m. mikrob əleyhinə olan digər maddələrdən (antibiotiklərdən, kimyəvi müalicə vasitələrindən və s.) fərqli olaraq seçici təsiri ilə deyil, geniş spektrli antibakterial, antivirus, göbələklərə, ictimailərə qarşı təsir göstərməsi ilə səciyələndirilir. A.m.-ə xlor (qalazon, xloroksilenol və s.), yod (yod, yodoform, kalium-yodid və s.), oksidləşdirici (benzoil və hidrogenin peroksidləri, kalium-permanqanat), aldehid (formaldehid, sitral və s.), spirt (dixlorbenziletanol, izopropanol, etanol), fenol (timol, xlorokrezol və s.), turşu (benzoy, borat, salisil və s.), rəngləyici (brilyant yaşılı, metil abısı, eozin və s.), alüminium (asetat), bismut, maqnezium, mis, qurğuşun, gümüş, sink preparatları, biquanidin törəmələri (sikloksidin, xlorheksidin), anion və kation detergentləri, habelə ambazon, heksamidin, miramistin, selen sulfidi, kükürd sulfidi, naftalan nefti və bir sıra

bitki mənşəli preparatlar aiddir. A.m. dərinin, selikli qişaların, boşluqların və yaraların infeksiya ilə zədələnməsinin müalicə və profilaktikasında, cərrəhiyə əməliyyatı zamanı əllərin və əməliyyat sahələrinin dezinfeksiyasında istifadə olunur.

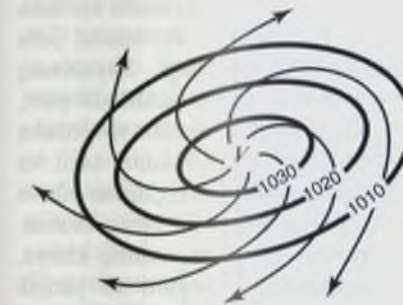
ANTİSEPTİKA (*anti...* + yun. $\sigma\eta\pi\tau\iota\chi\acute{o}\varsigma$ – irinli) – yarada, patoloji ocaqda və tam orqanizmdə mikrobların məhv edilməsi üçün tədbirlər kompleksi. Hələ qədim dövrlərdə həkimlər yaranı zərərsizləşdirmək üçün közərmis dəmirdən, qaynar yağdan istifadə etmişlər. A.-nın elmi əsası L. Pasterin əsərlərində qoyulmuşdur. C. Lister yaranın irinləməsinə izah etmiş və A. üsulunu təklif etmişdir (1867). A. aseptika ilə birlikdə müasir cərrahiyyənin əsasını təşkil edir. A.-nın mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji və qarışıq növləri var. Yarada mikrobların miqdarını azaltmaq, onların həyat fəaliyyəti üçün əlverişsiz şərait yaratmaq üçün yaranın cərrahi işlənməsi – yad cisimlərin, ölmüş və infeksiyalaşmış toxumaların mexaniki təmizlənməsi, sıxınlıq və ciblərin açılması, yuyulması və s. tədbirlər yara infeksiyalarının müalicəsində mühüm rol oynayır. Fiziki A.-da yara sekretini soran hiqroskopik sarğılar, yara ifrazatını sarğıya çəkən hipertoniq məhlullar, habelə ultrasəs, ultrabənövşəyi şüalar tətbiq edilir. Kimyəvi A. üçün bakterisid və ya bakteriostatik təsirə malik kimyəvi maddələr istifadə olunur. Bioloji A.-da bilavasitə mikrob hüceyrəsinə (antibiotiklər), onun toksinlərinə (antitoksinlər), yarada təsir göstərən (proteolitik fermentlər), yaxud makroorqanizmin immunitetini artıran müxtəlif preparatlar (vaksinlər, immunoqlobulinlər, anatoksinlər) işlədilir. Antimikrob effekti artırmaq üçün müxtəlif A. növlərinin qarışığından istifadə etmək lazımdır.

ANTİSEPTİKLƏR – bax *Antiseptik maddələr*.

ANTİSFÉN Afinalı (e.ə. təq. 445–təq. 365) – qədim yunan filosofu, *Sokratın* şagirdi və sadıq dostu; Sokrat təlimini inkişaf etdirən və yalnız tək fərdi şeylər haqqındakı biliyi həqiqət sayan *kinik* (*Kiniklər*) məktəbinin banisi. A. etikaya, siyasətə, idrak nəzəriyyəsinə, dil fəlsəfəsinə, ritorikaya, ədəbi tənqiddə aid əsərlər yazmışdır. Sokratın vəfatından sonra Kinosarqda (kasıb ailələrin uşaqları oxuduğu gimnaziyada) öz məktəbini açmış və ellin mənbələrinə əsasən Sinoplu Dioqenin müəllimi olmuşdur. A. kinik-

lərdən fərqli olaraq təəccübləndirici «utanmazlığı» təbliğ etməyərək və *Platonla* polemika apararaq stoik etikasının ritorik istiqamətinə təsir göstərmişdir. Xoşbəxtlik üçün ləyaqət (əxlaqi mükəmməllik) tək və kifayət şərt tanıyaraq, cah-calal və kef-səfaya nifrət etmiş («bir dəfə kef çəkməkdənsə ağlıni itirmək yaxşıdır»), əzab çəkməyi səadət hesab edərək, Sokratın daxili azadlıq idealını təbliğ etmiş, afina cəmiyyətini, o cümlədən mövcud quldarlıq institutunu və qadınların cəmiyyətdə hüquq bərabərsizliyini tənqid etmiş, politeizmi («təbiətən bir allah mövcuddur») rədd etmişdir. A. *etika, məntiq və epistemologiya* üzərində işləyərək müəyyənlik nəzəriyyəsini təklif etmişdir.

ANTİSİKLÓN (*anti...* + *siklon*) – atmosferin yüksək təzyiqli sahəsi. Şimal yarımkürəsində saat əqrəbi istiqamətində, Cənub yarımkürəsində isə onun əksinə əsən küləklər sistemi ilə xarakterizə edilir. A.

Şimal yarımkürəsində antisiklonun sxemi: qara xətlər – Yer səthinə yaxın izobarlar; oxlar – küləyin istiqaməti, V – antisiklonun mərkəzi.

sahəsində təzyiqli mərkəzdə maks.-a çatır, təq. 1070 *gPa*, kənara getdikcə tədricən azalır. Ümumi atm. dövrünün bir hissəsi olan A. enliklər arasında istilik mübadiləsinə şərait yaradır. Siklonlar kimi, A.-ların da əsas hərəkət istiqaməti q.-dən ş.-ədir. Orta sürəti 30–40 *km/saat*dir. Diametri 3–5 min *km*-ə, hünd. 10 *km*-ə çatır. A.-un əsas xüsusiyyəti havanın quru və aydın, qışda soyuq, yayda isti olmasıdır. İl ərzində hər bir yarımkürə üzərində yüzlərlə A. yaranır və bunların «ömrü» bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər olur. A.-lar daimi (*Azor antisiklonu*, *Antarktika antisiklonu*, *Şimali Sakit okean antisiklonu*) və mövsümü (*Asiya antisiklonu*) olurlar. Sinonimləri: barik maksimum, yüksək təzyiqli sahəsi.

ANTİSİKLONİK BURULĞAN – bax *Sinoptik burulğan*.

ANTİSİMMETRİKLƏŞDİRMƏ – bax *Alternləşdirmə*.

ANTİSİPASIYA (lat. *anticipatio* – “qabaqlayım” mənasında) – hadisələrin mümkün gedişatını qabaqcadan görmə; iqtisadiyyatda, vergi və rüsumların *qanunda* nəzərdə tutulduğundan tez yığılması, yaxud tədiyələrin qanunda, ya da müqavilədə nəzərdə tutulduğundan tez həyata keçirilməsi. Bəzən borc *öhdəliyi* üzrə *pulun* müqavilədə müəyyən edilmiş müddətdən tez ödənilməsi.

ANTİSTATİKLƏR – polimer materiallarda (kimyəvi liflər, plastik kütlə, rezin və s.) və yanacaqlarda sürtünmə nəticəsində baş verən statik elektriklənməni azaldan maddələr. A. materialın tərkibinə əlavə edilir (bəzən kütləcə 50%-ə qədər) və ya məmulatların səthinə, durulaşdırılmış məhlullar, aerozollar şəklində çəkilir. Dielektriklərin xüsusi həcmi və xüsusi səthi elektrik keçiriciliklərinin qiyməti müvafiq olaraq $10^{-5} Sm^{-1}$ və $10^{-1} Sm$ -dən az olduqda elektrik yükünün toplanması baş verir. Dielektriklərin səthində və ya həcmində elektrostatik yüklərin sıxlığı çox olduqda qığılcımlı boşalmalar baş verə bilər. Bunun nəticəsində texnoloji proseslərin pozulması, radiotelefon, kompyuter və ya onların ayrı-ayrı elementlərinin sıradan çıxması, yanğın və partlayışların meydana gəlməsi, foto- və kinolentlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsi və s. baş verə bilər. A.-in əsas funksiyası, materialların elektrik keçiriciliyini yüklərin sızmasını təmin edən səviyyəyə qədər artırmaqdır. A.-in təsirinə səmərəliliyi (onlar əlavə edildikdən sonra) başlıca olaraq xüsusi həcmi və xüsusi səthi elektrik keçiriciliyinin artması (elektrik müqavimətinin azalması), həmçinin sürtünmənin elektrik potensialının və toplanmış elektrostatik yükün azalmasının yarımdövrü ilə qiymətləndirilir. A. kimi yüksəkdispersli elektrikkeçirən doldurucular – texniki karbon, metallar (gümüş, qurğuşun və s.), qalay (II) oksid, kalsium, litium və maqneziumun xloridləri, aminlər və onların törəmələrindən; nazik təbəqə əmələ gətirən polimerlərdən (məs., polivinilxlorid, polivinilflüorid); stearin turşusunun duzları, oktadesilamin, alkilfosfatlar və s. əsasında səthi aktiv maddələrdən və s.; tərkibində dudu, natriumun sulfatları, halogenidləri, nitratı və s. olan elektrikkeçirici örtüklər və ya laklardan; elektrikkeçirici örtüklü poliamid və ya poliefir liflər və ya elektrikkeçirici saplardan; maye karbohidrogenlər və

yanacaqlar üçün antistatik aşqarlardan (məs., xrom, mis və kobaltın oleatları) – istifadə olunur. Bundan başqa elektrostatik yükləri kənar etmək və ya onların toplanmasının qarşısını almaq üçün, həmçinin antistatik texniki vasitələr – müəyyən rütubəti təmin edən iqlim qurğuları, ildırım ötürücüləri, o cümlədən metal rezervuarların və boru kəmərlərinin yerlə müxtəlif birləşdiriciləri, qeyri-metal rezervuarlar və boru kəmərləri üçün neytrallaşdırıcı – taxmalar və s. tətbiq edilir.

ANTİTAVR, *Antituros* (Anti-Taurus, Anti-Toros) – Türkiyənin c.-unda dağ sistemi. Mərkəzi Tavr d-rının şm.-ş. hissəsindədir. Uz. təq. 200 *km*. Şm.-ş. istiqamətində uzanan iki paralel – hünd. 3075 *m*-ədək (Bəydağ) olan Taxtalı və 2830 *m*-ədək olan Binboğa silsilələrindən ibarətdir. Mezozoyun ultrasəsasi maqmatik süxurları ilə örtülmüş Paleozoy və Mezozoyun çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. A. Seyhan və Ceyhan çayları hövzələrinin dərini və dar dərələrlə kəskin parçalanmışdır. Şm. yamacları yarımşəhra və quru çöl bitkiləri, c. yamacları subtropik meşələrlə örtülüdür.

ANTİTÉZA (yun. *ἀντίθεσις* – qarşı-qarşıya qoyma) – bədii ədəbiyyatda və natiqlik sənətində üslub vasitəsi; bədii təsiri gücləndirmək məqsədi ilə əksmənalı fikirlərin, anlayış və obrazların qarşı-qarşıya qoyulması (məs., Hökmüylə, qəsdilə nə deyir zaman? Uçurur bir yandan, qurur bir yandan – B. Vahabzadə). A.-lar açıq şəkildə ifadə olunan kontrastlardır. Bu özünü antonimlərdə daha çox büruzə verir. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında geniş istifadə olunmuşdur. A.-dan əsərin adında da istifadə olunur: “Eşq və inhiqam”, S.S.Axundov; “Qılınc və qələm”, M.S.Ordubadı.

ANTİTOKSİNLƏR (*anti...* + *toksinlər*) – heyvan və insan orqanizminə toksin (heyvan və bakteriya mənşəli zəhər) daxil olduqda əmələ gələn xüsusi maddələr (anticismlər). Difteriya, güzaz, botulizm və s. xəstəliklər əleyhinə müalicə serumları hazırlamaq üçün A.-dən geniş istifadə edilir.

ANTİTREST (ANTİİNHİSAR) QANUNVERİCİLİYİ – rəqabətin azalması və inhisar güclərinin artması praktikasını yasaqlayan qanunlar paketi. ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş antitrest *Şerman qanunu* (1890) və *Kleyton qanunu* (1914) inhisar yaratmağı, yaxud

azad ticarəti məhdudlaşdıran sövdələşməyə girməyi qadağan edirdi. A.q. rəqabət mühitinin saxlanması və bazar iqtisadiyyatının uğurla fəaliyyət göstərməsinə istiqamətlənmişdir. Dünya ölkələrinin çoxunda konkret əmtə və xidmətlər bazarının yolverilən inhisarlaşma səviyyəsi qanunla müəyyən edilmişdir. BMT nəzdində yaradılmış Komissiya müxtəlif ölkələrdə antiinhisar tənziminin təhlilini həyata keçirir, həmçinin hüquqi normaların, o cümlədən beynəlxalq ticarət normalarının unifikasiyası üçün tövsiyələr işləyib-hazırlayır. Azərb. Resp.-sında antiinhisar qanunvericiliyi Azərb. Resp.-sı Konstitusiyasından, "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında", "Təbii inhisarlar haqqında", "Haqsız rəqabət haqqında" Azərb. Resp.-sının qanunlarından və digər normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir.

ANTİVİRUS – kompyuterlərdə virusları aşkar edib aradan qaldırmaq üçün. A.-la virusu aradan qaldırmaq (identifikasiya etmək və ya neytrallaşdırmaq) mümkün olmadıqda viruslu proqram məhv edilir. A. proqramlarının əməli yaddaşda yerləşdirilən (rezident proqram) və xarici yaddaş qurğusunda (XYQ) saxlanılan növləri var. Rezident proqram effektiv olsa da, kompyuterin işə salınması zamanı onun hər dəfə yerinə yetirilməsi vaxt itkisinə səbəb olur. XYQ-da saxlanılan proqram dövrü olaraq işə düşür. A.-un köməyi ilə İnternetə, elektron poçtuna, mobil informasiya daşıyıcılarına və s. virusların daxilolma yolları daim nəzarətdə saxlanılır və proqram fasiləsiz olaraq kompyuterləri virusdan qoruyur.

ANTİVİTAMİNLƏR – quruluşca vitaminlərlə eyni olan, lakin tamamilə əks bioloji təsir göstərən, habelə vitamin molekullarının srukturunu dəyişdirməklə onların təsirini aradan qaldırmaq maddələr. Quruluşca vitaminlərlə eyni olan maddələr hüceyrəyə daxil olaraq vitaminlərlə rəqabətə girir (kofermentlərin biosintezində və fermentlərin əmələ gəlməsində) və fermentlərin strukturunda vitaminlərin yerini tutur, lakin onların funksiyasını yerinə yetirir. Bununla əlaqədar olaraq *vitamin çatışmazlığı* əlamətləri inkişaf edir. A.-ə həmçinin vitaminlərlə birləşən və ya onları parçalayan maddələr (tiamini parçalayan I və II tiaminaza; biotinlə birləşən yumurta zülalı – avidin və s.) də aiddir. Bəzi A.-lər antimikrob və ya kansestatik təsirə malik olduqları üçün

onlardan kimyəvi müalicə vasitəsi kimi istifadə olunur. Məs., bədxassəli şislərin müalicəsində istifadə olunan metatreksat folium turşusunun antaqonistidir; vərəm əleyhinə istifadə olunan bir çox preparatlar (ftivazid, izoniazid, saluzid) B₆ vitamininin aktivliyini itirir.

Əd.: Машковский М. Д. Лекарственные средства. М., 2006; Харкевич Д. А. Фармакология. ГЭОТАР – МЕД, 2007.

ANTİZƏRRƏCİK – zərrəciyə nisbətən yükünün və maqnit momentinin işarəsi əks, başqa xarakteristikaları eyni olan elementar zərrəcik. A. mövcudluğu haqqında ilk dəfə 1930 ildə ingilis fiziki P. Dirak məlumat vermişdir. O, elektronun elektrik yükü işarəsinə nəzərən simmetrik olan müsbət yüklü elektron üçün relyativistik kvant tənliyi (*Dirak tənliyi*) çıxarmışdır; yəni müsbət yüklənmiş antielektron həmin tənlikdə təsvir olunurdu. 1932 ildə antielektronu Amerika fiziki K. Anderson kosmik şüalarda təcrübə kəşf etdi və bu zərrəcik *pozitron* adlandırıldı, pozitronun kəşfindən sonra da digər A. axtarışı başlandı. 1981 ilədək demək olar ki, bütün elementar zərrəciklərin hamısının A.-ləri aşkar olundu. A.-in mövcudluğu və onların xassələri *sahənin kvant nəzəriyyəsinin* fundamental prinsipinə (onun *CPT* – çevirmələrinə nəzərən invariantlığına) uyğun olaraq müəyyənləşir. Sahənin kvant nəzəriyyəsinin ümumi prinsipləri zərrəciyin və A. xassələri haqqında bir sıra dəyərli nəticələr çıxarmağa imkan verir:

Antofaqasta. Sakit okean sahilləri.

kütlə, spin, izotopik spin və yaşama müddətləri eyni olmalıdır; zərrəcik və A.-in qarşılıqlı təsir qanunauyğunluqlarını təsvir etmək üçün onların nəinki elektrik yükü (və *maqnit momenti*), həmçinin digər kvant ədədlərinin hamısı (*barion yükü, lepton yükü, "qaribəlik", "heyranlıq"* və s.) qiymətcə bərabər, işarəcə əks olmalıdır. Zərrəciyi A.-dən fərqləndirən bütün xarakteristikalar sifirə bərabərdirsə, belə zərrəcik həqiqi neytral adlanır; onların zərrəcik və A.-i eynidir (məs., foton, π^0 - və η mezonlar və s.). 1960 illərdə zəif elektriki qarşılıqlı təsirin standart modeli yaradılmışdır. 1983 ildə kəşf olunmuş $W^\pm$ və Z-bozonların mövcudluğu və onların xassələri həmin model əsasında çox böyük dəqiqliklə qabaqcadan xəbər verilmişdir.

Əd.: Ф о р д К. Мир элементарных частиц. Пер. с англ., М., 1965; О к у н ь Л. Б. Физика элементарных частиц. 2-е изд., М., 1988.

ANTOFAQÁSTA – Çilinin şm.-ində şəhər. Antofaqasta əyalətinin inz. m. Əh. 309,8 min (2004). Eyniadlı körfəzin sahilində, Panamerika avtomobil yolu üstündədir. D.y. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Sakit okean sahilində port. Boliviyadan əlvan metallar və onların konsentratları, Argentinadan taxıl və heyvandarlıq məhsulları, Çilidən mis və şora A. portu vasitəsilə ixrac olunur. Gəmiqayırma və gəmi təmiri, kimya, əlvan metallurgiya, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri, un-t var. Əsası dəniz limanı kimi 1870 ildə (başqa məlumatlara görə 1879 ildə) qoyulmuşdur.

ANTOFİLLİT – amfibollar qrupundan mineral. Kimyəvi tərkibi (Mg, Fe)₇[OH]Si₄O₁₁]₂. Sinqoniyası rombikdir. Sütunvarı-asbestvarı kristalları, lifli aqreqatları var. Rəngi boz, qonur və s. Əsasən, ultraəsasi süxurların regional metamorfizmi nəticəsində yaranır. Asbest-A., ferro-A., manqan-A., maqnezium-A. və natrium-A. kimi növləri var.

ANTOKÓLSKİ Mark Matveyeviç (2. 11.1843, Vılñüs – 9.7.1902, Bad Homburq-for-der-Hoe Almaniya; S. Peterburqda dəfn olunmuşdur) – rus heykəltəraşı. Akademik (1871). S. Peterburq Rəssamlıq Akademiyasında oxumuşdur (1862–68). Realist sənətkar kimi yetişməsində İ.Y. Repin, V.V. Stasov və İ.N. Kramskoyun təsiri olmuşdur.

1871 ildən İtaliyada, 1877 ildən Parisdə yaşamışdır. Yaradıcılığının ilk illərində yəhudi məhəlləsindən seçdiyi tipajların obrazlarını incə yumorla "Dərzi" (1864) və "Xəsis" (1865, ağac və sümükdən) əsərlərində yaratmışdır. Milli-tarixi mövzularda yaratdığı əsərlər A.-nın yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Obrazın psixoloji aləminə dərin nüfuz, tarixi detalların düzgün əksi onun "İvan Qrozni" (tunc, 1871), "I Pyotr" (tunc, 1872) əsərlərində daha qabarıqdır. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində əsərlərini psixoloji səpkidə işləmişdir ("Spinoza", 1882; "Mefistofel", 1883). Portret büstlərin ("V.V. Stasov", 1872–73; "İ.S. Turgenev", 1880) və qəbirüstü abidələrin müəllifidir.

ANTOKÓLSKİ Pavel Qriqoryeviç (1.7. 1896, S.- Peterburq – 9.10.1978, Moskva) – rus şairi, tərcüməçi, esseist. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1946). Moskva Un-tini bitirmişdir. Əsərləri 1918 ildən çap olunur. İlk şeirlər kitabı 1922 ildə çap edilmişdir. Yaradıcılığının erkən dövrlərində yazdığı əsərlərdə ("Robespier və Qorqona", 1928; "Fransua Viyon", 1934) dövrün mühüm hadisələrinə maraq, romantik əhvali-ruhiyyə hiss olunur. Məşhur əsəri müharibədə həlak olmuş oğlunun xatirəsinə həsr etdiyi "Oğul" (1943) poemasıdır. "Emalatxana" (1958), "Zaman" (1973) və s. şeir topluları var. Müasirlik, dərin lirizm, fəlsəfi düşüncə A. yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləridir. "Puşkin haqqında" (1960), "Əsrin sonu" (1977) və s. memuar və esselərin müəllifidir. "Oğul", "Arbat döngəsində" poemaları və bir sıra şeiri Azərb. dilində nəşr olunmuşdur. Azərb. haqqında məqalələri, şeirləri ("Bakı", "Odlar şəhəri", "Dostlara məktub" və s.) var. Klassik və müasir Azərb. poeziyasından (Nizami, Füzuli, M.F. Axundzadə, S. Vurğun və b.) tərcümələr etmişdir.

Əsərləri: Oğul. B., 1959; Стихи азербайджанских поэтов (пер. П. Антокольского). Б., 1959; Избранные произведения: в 2 т. М., 1986.

ANTOLÓGIYA (yun. *ánθολογία* – çiçək toplusu) – hər hansı bir xalqın ədəbiyyatını, həmçinin müəyyən dövrə, cərəyana, tematikaya, yaxud janra aid ədəbiyyatı təmsil edən müxtəlif müəlliflərin seçilmiş əsərlərindən ibarət məcmuə. "Çələng" adlı ilk A. -nı qədim yunan şairi Meleaq (e.ə. 60) tərtib etmişdir. A. Şərqdə geniş yayılmışdır. Orta əsrlərdə ərəb poeziyası A.-ları yaranmışdır ("Həmasə" və s.). *Təzkirə və cümg* də A.-ya yaxındır. Azərb.-da ilk A.-lar 19 əsrdə tərtib olunmuşdur (Mirzə Yusif Qarabağinin tərtib etdiyi "Məcmuey-divani-Vaqif və digər müasirin", Hüseyn Əfəndi Qayıbovun 4 cildlik "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə" və s.).

20 əsrdə və 21 əsrin əvvəllərində "Azərbaycan poeziyası antologiyası" (M., 1939; c.1–3, M., 1960), Azərb. şeiri (ingiliscə) və nəsr (fransızca) A.-ları (M., 1971), "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası" (4 cildə; c.1–3, 1981–88, c.4, 1994), "Kərkük folkloru antologiyası" (1987), Azərb. folkloru antologiyası (14 cild çap olunmuşdur; 1999–2006) və s. A.-lar nəşr edilmişdir. Azərb.-da bir sıra xalqların ədəbiyyatı A.-ları da buraxılmışdır [özbək (1958) və Dağıstan (1959) ədəbiyyatı, çex poeziyası (1960), alman (1981) və fransız (2000) ədəbiyyatı A.-ları və s.].

"ANTÓN" ƏMƏLİYYATI (əvvəlki adı "Attila" əməliyyatı) – İkinci dünya müharibəsi (1939–45) dövründə Fransanın (Vişi hökumətinin) nəzarət etdiyi ərazinin işğalı məqsədi ilə faşist komandanlığının hazırladığı hücum əməliyyatının kodlaşdırılmış adı. Fransız donanmasını ələ keçirmək və cənub sahillərinin ingilis-Amerika qüvvələrindən mühafizəsini gücləndirmək də bu plana daxil idi. Əməliyyat 1942 il noyabrın 11-də müttəfiqlərin Şimali Afrikaya desant çıxartmasından sonra baş-

lamışdır. Noyabrın 11-də alman ordusunun «D» qrupu hissələri demarkasiya xəttini maneəsiz keçərək cənuba doğru hərəkət etməyə başladılar və Fransa donanmasının əsas qüvvəsi yerləşən Tulon bazasını ələ keçirdilər.

ANTÓN ALMASI – rus xalq seleksiyasının qış alması sortu. Ağacı saxtayadavamlıdır. Çətiri yarımdayəvi formada. Meyvələri iri, ləti ağ, şirəli və turşşirindir. Sentyabr-oktyabrın əvvəllərində yetişir. Qabığı sarı, yağlıtəhər və xoşətirlidir. Bir qədər qalanda daha ətirli olur. Məhsuldar bitkidir. Hər ağacdan 500 kq-dan çox meyvə yığılır. Meyvəsinin çəkisi 125–150 q-dır. Dərildikdən sonra adi anbarda yanvar-fevral aylarına, 2°C temp-da isə aprel-may aylarınadək qalır. Duza qoyulur, qurudulur və mürəbbə bişirilir. A.a.-dan, həmçinin marmelad, pastila, çaxır və s. hazırlamaq olur.

Anton alması.

İ.V. Miçurin A.a.-nın payızlıq sortunu (600 qr-lıq) yetişdirmişdir.

ANTONÉSKU (Antonescu) Yon (2.6. 1882, Piteşti–1.6.1946 Jilava) – Rumıniya hərbi-faşist diktatoru, marşal (1941). 1907 ildə kəndli üsyanının yatırılmasında, 1919 ildə Rumıniyanın Macarıstana müdaxiləsində iştirak etmişdir. 1933–34 illərdə Baş qərargahın rəisi, 1938 ildən isə müdafiə naziri olmuşdur. 1940 ildə Rumıniyanın tam hüquqlu diktatoru oldu. Faşist ölkələri ilə birlikdə SSRİ-yə qarşı müharibəyə qoşulmuşdur (1941, iyun). Sovet qoşunları Rumıniyaya daxil olduqdan sonra A. həbs edilmiş (1944, 23 avqust) və hərbi cinayətkar kimi edam olunmuşdur.

ANTÓNİ Mark (lat. Markus Antonius) (e.ə. təq. 83–30) – Roma siyasi və hərbi xadimi, *Yuli Sezarın* qohumu və silahdaşı. E.ə. 43 ildə Mutin ş. yaxınlığında senat qoşunlarına məğlub olan A. Oktavian və Lepid ilə ittifaqa girmiş (2-ci Triumvirat), e.ə. 42 ildə Oktavianla birlikdə

Sezarın qatilləri olan Brutu və Kassini məğlub etmişdir. Sonrakı on il ərzində Oktavian imperiyanın qərb əyalətlərini, A. isə şərq əyalətlərini idarə etdi. A.-nin Oktavianın bacısı ilə evlənməsi (e.ə. 40) bu ittifaqı daha da möhkəmləndirmişdi. Lakin sonralar A.-nin Misir hökmdarı VII Kleopatra ilə yaxınlaşması Oktavianla müharibəyə səbəb olmuşdu. E.ə. 36 ildə A. böyük bir ordu ilə Atropatenaya hücum etmiş, lakin qoşun itkilərlə geri çəkilməmişdi. E.ə. 31 il sentyabrın 2-də Aksi burnu döyüşündə Misir donanması darmadağın edildikdən və Oktavianın ordusu Misirə daxil olduqdan (e.ə. 30) sonra A. intihar etmişdir.

ANTONIADI Ejen Mişel (1870, İstanbul – 10.11.1944) – fransız astronomu. 18 yaşından İstanbulda astronomik müşahidələrə başlamışdır. 1893 Jüvizidə *K.Flammarionun* rəsədxanasında Marsı müşahidə edib. Britaniya astronomiya cəmiyyətinin Mars bölməsinin rəhbəri olmuşdur. Əsas işləri planetlərin öyrənilməsinə, astronomiyanın tarixinə aiddir. 1909 ildə böyük qarşudurma zamanı, Medon rəsədxanasında apardığı müşahidələr nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, Marsın kanalları müxtəlif ölçülü ləkələrdən əmələ gələn nizamsız tünd zolaqlardır (kosmik aparatların köməyi ilə alınmış Marsın müasir şəkilləri A. müşahidələrini təsdiq edir). 1924 ildə qarşudurma zamanı A. planetin diskinin qırağında Hellas sahəsinin üzərində 8-20 km hünd.-də işıqsızca tullantılar müşahidə etmişdir. A. Marsın bəzi hissələrinin görünən hərəkətini müşahidə edərək C.Skiaparellinin müəyyən etdiyi planetin fırlanma dövrünü təsdiq etmişdir. A. qədim Yunanıstan və Misir astronomiya tarixinə aid tədqiqatlar aparmışdır. 1907 ildə İstanbulda Aya Sofiya məbədində apardığı arxeoloji qazıntıların nəticələrini nəşr etmişdir.

ANTONİMLƏR (*anti...* + yun. *ονύμα* – ad) – formaca müxtəlif, mənaca birbirinə zidd, əks sözlər. Aşağıdakı mənə növləri vardır: 1) əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən A. (cavanqoca, pis-yaxşı, acı-şirin və s.); 2) vaxt anlayışı bildirən A. (gecə-gündüz, səhər-aşam, tez-gec və s.); 3) məkan anlayışı bildirən A. (aşağı-yuxarı, dərə-təpə, irəli-geri və s.); 4) ölçü və miqdar anlayışı bildirən A. (böyük-küçük, az-çox, uzun-qısa və s.); 5) təbiət hadisələri anlayışlarını bildirən A. (isti-soyuq, quraqlıq-yağmurluq və s.); 6) hal, hərəkət və və-

ziyyət anlayışı bildirən A. (açmaq-yummaq, gəlmək-getmək və s.). Əsasən, isim, sifət, fel və zərf olur. Mənanın ziddiyyət dərəcəsinə görə A. tam, yaxud nisbi səciyyə daşıyır. Bədii ədəbiyyatda və natiqlik sənətində geniş istifadə edilir.

ANTONİMİKA – leksikologiyanın antonimlərdən bəhs edən bölməsi.

ANTONİMİYA – semantik əkslik, məna zidd olma; antonimlik. Müqayisə olunan simmetrik cütlüyün tərəfləri arasında olan əksliyin son həddini ifadə edir. Məs., leksikada (şərq-qərb; gecə-gündüz, yer-göy), sözdüzdə modellərdə (təcürbəli-təcürbətsiz, savadlı-savadsız), qrammatik formalarda (felin keçmiş və gələcək zamanlarında: bildi-bilmədi, çatır-çatmaz), bir sıra qrammatik konstruksiyalarda (Dünyanın ölməyən bir qanunu var: Bir yandan boşalır, bir yandan dolur. S. Vurğun). A. bütün dillərə xasdır. O, həm də fəlsəfi kateqoriyadır (konkret və abstrakt, analiz və sintez, qanunauyğunluq və təsadüflik, kosmos və atom). Bədii ədəbiyyatda A. *antitezanın* əsasını təşkil edir.

ANTONİN PİY (lat. Antoninus Pius), (19.9.86–7.3.161, Lanuvium) – Roma imperatoru [138 ildən]. Senator ailəsindən olan A.P. konsul (120), Asiya əyalətinin canişini (130–135), imperator şurasının üzvü (135–138) olmuşdur. 138 ildə imperator *Adrian* tərəfindən “nümünəvi vətəndaş” kimi övladlığa götürülmüşdür. Cəsarətliyinə və mərhəmətinə görə ona «Piy» (mömin) ləqəbi verilmişdi. A.P.-in hakimiyyət illəri Roma imperiyasının çiçəklənməsi dövrü olmuşdur. A.P. Adrianın xarici siyasətini davam etdirərək müharibələrdən çəkinmiş və dövlət sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə burada müdafiə istehkamları (Britaniyada Antonin səddi və s.) tikdirmişdir. Varlı təbəqəyə arxalanması xalq kütlələrinin narazılığına və Misir, Dakiya, Axayya, İudeya, Afrika əyalətlərində üsyanlara səbəb oldu.

ANTONİNLƏR (lat. Antonini) – Romada imperator sülaləsi [96–192]. Banisi Mark Koksey Nerva [96–98] idi. Nümayəndələri *Trayan* [98–117], *Adrian* [117–138], *Antonin Piy* [138–161], *Mark Avrelid* [161–180], *Kommod* [180–192]. Tarixçilər A. dövrünü Roma imperiyasının “qızıl əsr”i adlandırırlar.

ANTONİONİ Mikelandelo (29.9.1912, Ferrara – 30.7.2007, Roma) – italyan kinorejissoru. 30-cu illərdə kino tənqidçisi və ssenarist kimi fəaliyyətə başlamış,

“Bianco e nero” və “Cinema” jurnallarında işləyən antifaşist əhvali-ruhiyyəli gənc kinematografçılar qrupuna daxil olmuşdur. “Po çayı sahilində yaşayan adamlar” (1947)

A.-nin rej. debütüdür. “Süpürgəçilər” (1948), “Mövhumat”, “Eybəcərler evi” və s. sənədli filmlər çəkmişdir. “Bir məhəbbətin tarixçəsi” (1950) A.-nin ilk bədii filmidir. “Rəfiqələr” (1955), “Qışqırıq” (1957), “Sərgüzəşt” (1960), “Gecə” (1960), “Tutqunluq” (1961), “Qırmızı səhra” (1964), “Blou ap” (“Fotoböyütmə”; 1967), “Zabriski Poynt” (1970), “Peşəsi reportyor” (1975) A.-nin məşhur filmləridir. İnsanın tənhalığı, cəmiyyətin amansızlığı A. filmlərinin əsas mövzudur. Rəqəmli texnologiyadan istifadə edərək yeni bədii effektlərə nail olmağa can atmış və 1980 ildə “Obervaldın sirri” adlı televiziya filmi çəkmişdir. Sevdiyi mövzulara qayıdaraq, rej. “Qadının identifikasiyası” (1982) filmi yaratdıqdan sonra 1960 illərdəki estetik duyğunun tükəndiyini hiss edir. Ağır xəstəlik keçirdikdən sonra yalnız 1997 ildə V.Venderslə birlikdə “Buludlar arxasında”, 2004 ildə isə “Eros” filmlərini çəkmişdir. A.-nin filmləri yüksək rej. lüq sənəti nümunələridir. Bir çox filmi Beynəlxalq kino festivallarında mükafatlar almışdır. 1997 ildə kino fəaliyyətinə görə “Oskar” mükafatına layiq görülmüşdür. A. Azərb.-da olmuşdur (1976).

ANTONOMAZİYA (yun. *άντονομασία* – başqa cür adlandırma) – *metonimiya* növlərindən biri. Müxtəlif mənalarda işlədilir: 1) müəyyən adı bildirən söz əvəzinə onun əlamətini bildirən söz və ifadələrin işlədilməsi (bax *evfemizm*); 2) müəyyən şəxsin adının təsviri şəkildə ifadə edilməsi; 3) xalq arasında geniş yayılan tarixi şəxsiyyət və ədəbi obraz adlarından müəyyən şəxsi səciyyələndirmək məqsədilə ümumi ad kimi istifadə olunması. Məs., xəsis əvəzinə Hacı Qara, davakar əvəzinə Qoçu Əsgər və s. işlədilməsi.

ANTONOV Boris Alekseyeviç (24.9.1913, Tatarıstanın Buynaksk r-nunun Kozlovsk k. – 6.10.1981, Bakı) – Azərb. geomorfoloqu, coğrafiya e.d. (1964). 1936 ildə Kazan Dövlət Un-tini bi-

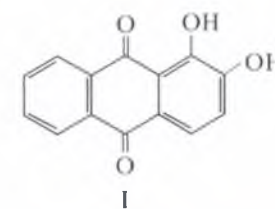
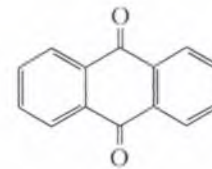
timişdir. 1936–40 illərdə Azərb. Elmi Tədqiqat Balıqçılıq Təsərrüfatı St.-nda, 1940–45 illərdə SSRİ EA Azərb. Filialının coğrafiya sektorunda, 1945 ildən isə Azərb. SSR EA Coğrafiya İn-tunun geomorfologiya şöbəsində (1963 ildən şöbə müdiri) işləmişdir. Kiçik Qafqazın və Talış təbii vilayətinin yeni tektonikasını, relyefinin inkişaf tarixini, paleocoğrafiyasını, qədim buzlaşmalarını, müasir relyefinin formalaşmasını öyrənmişdir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən I monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Геоморфология и вопросы новейшей тектоники юго-восточной части Малого Кавказа. Б., 1971.

ANTONOV Oleq Konstantinoviç (7.2.1906, Moskva qub.-nin Troitski k. – 4.4.1984, Kiyev) – aviakonstruktor, Ukrayna SSR EA-nın akad. (1968), SSRİ EA akad. (1981), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1966), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1952), Lenin mükafatı laureatı (1962). A.-un rəhbərliyi ilə An-10, An-24 markalı sərnişin təyyarələri, An-8, An-12, An-14, 100 t-a qədər yük götürən An-22 (“Antey”), An-32, An-72, 170 t yük götürən An-124 («Ruslan») markalı nəql. təyyarələri hazırlanmışdır. 3 Lenin ordeni və başqa orden, medallarla təltif olunmuşdur.

ANTOSİANLAR (yun. *άνθος* – rəng + *θύακος* – tünd-sürməyi) – flavonoidlər qrupundan olan bitki pigmentləri; A. qlikozidlərdir. Meyvələrin, çiçəklərin, yarpaqların tərkibində olub onlara qırmızı, bənövşəyi, mavi yaxud müxtəlif çalar verir. A.-ın quruluşunu 1913 ildə R. Vilştetter müəyyən etmişdir. A. su-da, qələvi məhlullarında asan, spirtə, benzolda çətin həll olan kristal maddədir. Bəzi fermentlərin və su ilə qarışdırılmış turşuların təsiri ilə piril duzlarını əmələ gətirməklə, həmçinin bitkilərin rəngləyici maddəsi olan sianidin hidroliz olunur. A. rənglərinin müxtəlifliyinə səbəb onların turş mühitdə piril duzları (qırmızı), neytral mühitdə isə xinoid formasında (bənövşəyi), qələvi mühitdə (sürməyi), həmçinin flavonoidlər qrupundan olan digər birləşmələrlə birləşməsindən əmələ gələn komplekslərdir. A. bitki xammalından xromatografik üsulla

yaxud ekstraktını çıxarmaqla alınır. Bəzi A. tıbdə istifadə olunur. **ANTRAXİNÖN** – üzvi birləşmə, açıq sarı rəngli kristal, $t_{er.} - 286^{\circ}C$.

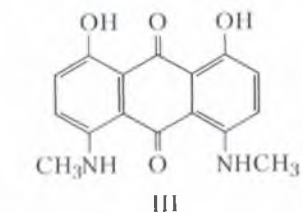
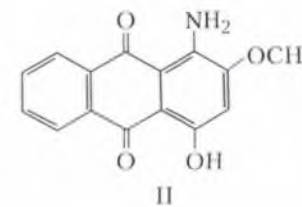
A. qatılaşdırılmış sulfat turşusunda, qızdırıldıqda isə bir çox həlledicilərdə həll olur. İlk dəfə 1835 ildə *O.Loran* almışdır. Xassələrinə görə A. xionlardan çox diketona yaxındır. Qələvi mühitdə natrium ditionitin $Na_2S_2O_4$ təsirindən A. antrahidroksinona dönrə reduksiya olunur. Turş mühitdə A. sink katalizatorunun iştirakı ilə dərindən reduksiya nəticəsində *antrasenə* çevrilir. A.-in 20–40%-li oleumla sulfolaşmasından alınan antraxinon-2-sulfoturşudan sənayedə *alizarin* sintez edilir. A. benzol və ftal anhidridindən antrasen buxarının hava ilə katalitik oksidləşməsindən, həmçinin 1,4-benzoxinon və 1,3-butadiendən alınır. A. sənayedə *antraxinon boyaq maddələrinin* istehsalında tətbiq edilir. A. selikli qişanı və dərinə qıcıqlandırır.

ANTRAXİNÖN BOYAQ MADDƏLƏRİ – sintetik boyaq maddələri; antraxinonun amin və hidrositörəmələri. A.b.m. rənglərin parlaqlığı, təmizliyi, yüksək boyama qabiliyyəti və davamlılığı (o cümlədən işığın təsirinə qarşı) ilə xarakterizə olunur. Boyaq maddələrinin ən geniş siniflərindən biri olan A.b.m. bütün rəng çalarlarını əhatə edir. A.b.m.-nin rəngi, onların boyanma üsulu, xassələri (həllolma, turşuların, qələvilərin və s. təsirinə qarşı davamlılıq), tətbiq sahələri, əvəzedicilərin (amin və hidrosiqruplar, onların alkil və aril törəmələri, həmçinin sulfo- və s. qruplar) təbiətindən, vəziyyətindən və sayından asılıdır. Antraxinon hidrositörəmələrinin boyaq maddəsi kimi istifadəsi məhduddur. Antraxinon molekulunda, əsasən, hidrosil qrupu I vəziyyətində olan birləşmələr istifadə olunur. Belə A.b.m. metallarla rəngli komplekslər əmələ gətirir və buna görə onlar analitik kimyada ağır metalların təyində, sellüloz lifləri üçün rəngablı boyaq maddələri kimi istifadə edilir. Oksidləşdiricinin iştirakı ilə 2-xlorantraxinonun qələvi ilə əridilməsindən alınan 1,2-dihidroksiantraxinon – alizarin (I for-

mul) daha çox əhəmiyyətlidir. (Təbii alizarin antik dövrlərdən boyamaq üçün istifadə edilirdi; 19 əsrin ortalarına qədər onu boyaq otunun kökündən alır-

dılar.) Alizarinin kalsium və alüminium duzları ilə qarşılıqlı təsirdən rəngkarlıq boyalarının hazırlanmasında istifadə olunan al-qırmızı krapplak, onun sulfolaşmasından isə yun üçün rəngablı boyaq maddəsi alınır. Antraxinonun hidrositörəmələrindən alizarin, xinzarin (1,4-dihidroksiantraxinon), purpurin (1,2,4-trihidroksiantraxinon), 1,8-dihidroksiantraxinon və s. – ilkin xammal kimi digər A.b.m.-nin istehsalında geniş istifadə olunur.

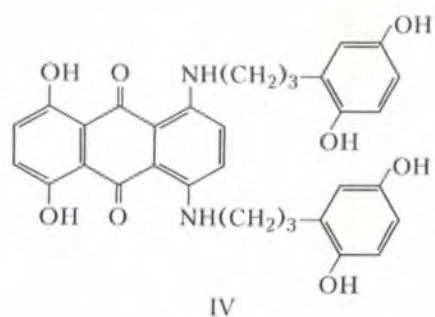
Purpurin və 1,8-dihidroksiantraxinon əsasında aminhidrosiəvəzli antraxinon – cəhrayı (II formul) və tünd-göy (III formul) dispers A.b.m.-i alınır:

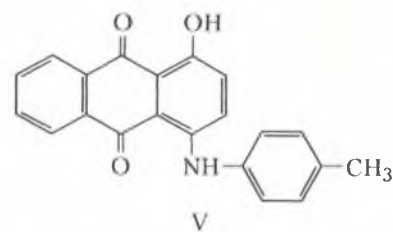
Bu boyaqlardan yüksək kristallik quruluşlu və makromolekulları sıx yerləşmiş, kimyəvi liflərin (poliefir, poliamid, asetat) boyanmasında istifadə olunur. Antraxinonun 1,4-dihidroksi-5,8-di (alkilamin) törəməsi (IV formul) polyaroid prosesində (onun molekulundakı hidroxinon fraqmenti gümüşbromidin reduksiyaediciəsidir) təsvirlərin aşkarlanmasında göy rəngi əmələ gətirir. Xinzarin ilə *p*-toluidinin qarşılıqlı təsirdən alınan parlaq bənövşəyi 1-hidroksi-4-(4-tolilamin) antraxinon (V formul) dixroik boyaq maddəsidir; maye kristal matrisaya yerləşdirilmiş dixroik boyaq maddəsinin molekul-

larının polyarizasiya olunmuş işıq şüalarının axınına nəzərən səmtləşməsindən asılı olaraq, matrisa rənglənmiş və ya rəngsiz görünə bilər. Boyaq maddəsinin bu xassəsindən optik-elektron cihazlarda istifadə olunur.

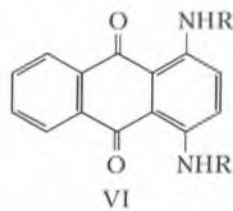

IV

V

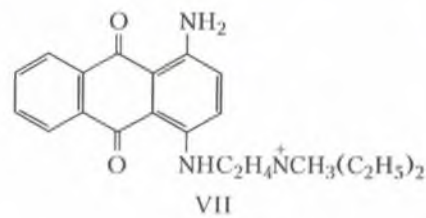
Antraxinonun diammin törəmələri boyaq maddələri kimi daha geniş istifadə olunur. Reduksiya olunmuş xinzarının artıq miqdarda götürülmüş ammoniyak və ya *p*-toluidinlə aminləşdirilməsindən bənövşəyi 1,4-diaminantraxinon (VI formül, R=H) və yaşıl 1,4-di-(4-tolilamin) antraxinon (VI formül, R=4-CH₃C₆H₄) sintez edilir:

VI

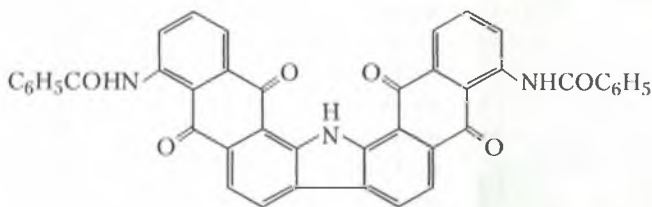
Oleumla işləndikdə, molekulun arilamin qalıqlarına sulfoqrup daxil edilərək yun, ipək və dərinin boyanmasında istifadə olunan A.b.m. alınır. Molekulundakı arilamin qruplarında C₈-C₁₂ alkil radikalının olması sayəsində A.b.m.-nin zülal tərkibli liflərlə oxşarlığı yüksəlir və nəticədə boyama prosesinin neytral mühitdə aparılması mümkün olur. Kation mərkəzi olan qeyri-simmetrik törəmələr, məs., göy A.b.m. (VII formül) poliakrilnitril liflərinin boyanmasında istifadə olunur; belə A.b.m. mis katalizatorunun istirakı ilə aminhalogen əvəzli xinzarının bir qədər artıq götürülmüş aminlə qarşılıqlı təsirindən alınır.

Aktiv A.b.m. antraxinon törəmələrindəki arilamin qrupuna yüksək reaksiya qabiliyyətli qrupları: məs., xlortriazin və ya dixlorpiridin qalıqları, vinilsul-

VII

fon qrupu (pambıq üçün), 2-bromakriloilamid qrupu CH₂=C(Br)CONH (ipək və yun üçün) daxil etməklə sintez edilir. Pambıq parçaları naxışlamaq və boyamaq üçün kub A.b.m.-ndən istifadə olunur; məs., qızılı-narıncı A.b.m. molekulunda pirrol tsikli asilləşdirilmiş aminantraxinonların fraqmentlərini bir-biri ilə birləşdirir (VIII formül).

VIII

Bu A.b.m. həmçinin polimer materiallarının boyanmasında və piqment kimi də istifadə olunur.

Əd.: Степанов Б. И. Введение в химию и технологию органических красителей. М., 1984; Гордон П., Грегори П. Органическая химия красителей. М., 1987.

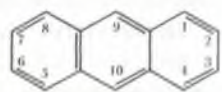
ANTRAKNOZ – Gloeosporium və Colletotrichum cinsindən olan göbələklərin törətdiyi bitki xəstəlikləri. Əsasən, mülayim-rütubətli və rütubətli r-nlarda inkişaf edir. Kətan, yonca, paxlalı, bostan, giləmeyvə, sitrus və b. bitkilərin A.-u daha çox yayılmış və zərərli. Bitkilərin yerüstü hissələri ləkələr və yaralarla örtülür; rütubətli şəraitdə əmələ gələn göbələk sporları ilə zədələnmiş yerlər çəhrayımtıl və narıncı çalarlı olur. A. məhsulu azaldır, onun keyfiyyətini pisləşdirir. Xəstəliyin törədiciləri toxumlarda, bitki qalıqlarında yaşayır; su, həşərat, külək vasitəsilə yayılır. Mübarizə tədbirləri: davamlı sortlar seçmək, növbəli əkin tətbiq etmək, bitki qalıqlarını məhv etmək, zədələnmiş zoğları kəsmək, sağlam toxum və əkin materialından istifadə etmək, optimal gübrələmə aparmaq, icazə verilən fungisidlər çiləmək.

ANTRAKONİT – mineral. Bax *Kalsit*.
ANTRAKOTÉRİLƏR (Anthracotheriidae) – nəslə kəsilmiş donuzkimilər fəsiləsi. Avropada və Şimali Amerikada Eosenə Miosenədək, Afrikada Oligosendən Miosenədək, Asiyada Eosendən Pliosenə (yaxud Pleystosenədək) 25-dən çox cinsi məlumdur. Kiçik qabandan begemota qədər böyüklükdə olmuşdur. Kəllənin üz hissəsi uzunsov, azı dişləri yuvacıqlı, yaxud çıxıntılı-yuvacıqlıdır. Ətrafları qısa dördbarmaqlıdır. Suda-quruda yaşamışlar. Beqemotların əcdadıdır.

ANTRAKÓZ (yeni lat. anthracosis, yun. άνθραξ – kömür + ...oz) – kömür tozları olan hava ilə nəfəs alma nəticəsində baş verən peşə xəstəliyi; *pnevmonioz* qrupuna aiddir. Əlamətləri: bronxit; rentgenoloji – ağ ciyər toxumasının fibrozu. Kömür və silisium 4-oksiz tozları qarışığı ilə nəfəs alma zamanı antrakosilikoz inkişaf edir. Şaxtaçılarda, ocaqçılarda dəri A.-unun (dermaya kömür hissəciklərinin çökməsi nəticəsində dəridə çoxsaylı göy-qara nöqtələr şəklində meydana çıxır) da baş verməsi mümkündür.

ANTRÁKT (fr. entr'acte, entre – ara, acte – pərdə) – 1) konsertdə və teatr tamaşalarında fasilə. A. ifaçıların, tamaşaçıların dincəlməsi, həmçinin dekorasiyaların dəyişdirilməsi üçündür; 2) opera və dram tamaşalarında pərdə və ya şəkillər arasında (1-ci pərdədən başqa) bilavasitə pərdə açılana yaxın ifa olunan musiqi pyesi.

ANTRASEN (yun. άνθραξ – kömür) – kondensləşmiş aromatik karbohidrogen; bənövşəyi fluoressensiyalı rəngsiz kristallik maddədir; *t_{pr}* 216°C.

Benzolda və toluolda həll olur, spirt, efir, asetonda pis həll olur. A. üçün aromatik karbohidrogenlərin halogenləşmə, nitrolaşma, sulfolaşma və s. reaksiyaları səciyyəvidir. 9 və 10 vəziyyətləri daha çox reaksiyaya qabildir. Bu vəziyyətlərdə A. hidrogeni, oksigeni, qələvi metalları, dienofilləri özünə asanlıqla birləşdirir. A.-in malein anhid-

ridi ilə qarşılıqlı təsirdən alınan birləşməsi zəif qızdırıldıqda ilkin reagentlərə parçalanır; bu reaksiyadan A.-nin təmizlənməsində istifadə edilir. A. daş kömür qatranının antracen fraksiyasından ayrılır. A. əsasən *antraxinonun* sintezində tətbiq edilir. A.-nin mono kristalları ssintilasiya sayğaçlarının hazırlanmasında istifadə olunur. A. selikli qışanı, dərinə, gözü və tənəffüs yollarını qıcıqlandırır.

Əd.: Rodd's chemistry of carbon compounds. 2-nd ed. Amst.; N.Y., 1971. Vol. 3. Pt. A; Общая органическая химия. М., 1981.

ANTRASİT (lat. anthracites; yun. άνθραξιτης – kömür növü) – qazıntı kömür. Humuslu kömürlərin ən yüksək dərəcəsi metamorfizləşmiş növü. Adətən, bozuntul qara və sarıyaçalan qara rəngdə olur. Metal parıltılı, kristallik quruluşludur. Sərtliyi – 2–2,5, sıxlığı – 1500–1700 *kq/m³*. A.-in tərkibində 94–98% karbon olur. Regional metamorfizm (kömürlü layların yüksək temp-r və təzyiqa məruz qalması), həmçinin kömürlü çöküntülərə intruziyanın soxulması (termal və təmas metamorfizmi) nəticəsində yaranır. Yüksək keyfiyyətli yanacaqdır. Yanarkən 8100–8350 *kkal/kq* istilik verir. A.-in ehtiyatı azdır (dünya kömür ehtiyatının təq. 3%-i–28,2 mlrd. *t*). Əsas yataqları ABŞ-da (Pensilvaniya), Kanadada (Alberta), CAR-da (Vitbank), Vyetnamda (Kuanqin), Tacikistanda (Kuhitanq), Qırğızistanda (Uzgen) və Rusiyadadır [Donetsk (ş. hissəsi), Peçora, Qorlovka, Kuznetsk, Tunquska, Taymır və s.]. A.-dən energetikada, qara və əlvan metallurgiyada az miqdarda işə adsorbentlər, elektrodların, karbidlərin, termoqrafların, elektrokorundların, mikrofon tozunun və s. hazırlanmasında istifadə olunur.

Əd.: Жемчужников Ю. А., Гинзбург А. И. Основы петрологии углей. М., 1960; Еремин И. В., Броневец Т. М. Марочный состав углей и их рациональное использование. М., 1994.

ANTRASİT (1962 ilədək Bokovo-Antrasit) – Ukraynanın c.-ş.-ində, Luqansk vil.-ndə şəhər. Antrasit r-nunun mərkəzi. Əh. 61,6 min (2004). Donetsk tirəsinin c. yamaclarında yerləşir. D.y. st., avtomobil yolları qovşağı. Əsası 1938 ildə şaxtaçı qəsəbələrindən yaranmışdır. Kömür çıxarılır. 3 filizsaflaşdırma f-ki, boru, kompressor, dağ-mədən avadanlıqları üçün ehtiyat hissələri, k.t. texnikası istehsalı, yeyinti sənayesi müəssisələri var.

ANTREPRENYÓR (fr. entrepreneur – sahibkar) – özəl teatr, sirk və s. tamaşa müəssisələrinin sahibi, icarədarı. Teatrlarda tamaşa təşkilatçısı, truppə rəhbəri. A.-lar peşəkar teatr truppaları yarandığı vaxtdan (16 əsr) mövcuddur.

ANTREPRİZA (fr. entreprise, entrepreneur – təşkil etmək sözüündən) – *antreprenyor* tərəfindən yaradılan və onun rəhbərlik etdiyi teatr müəssisəsi.

ANTRESÓL (fr. entresol) – 1) iki hissəyə bölünmüş hündür otağın yuxarı mərtəbəsi; 18 əsrdə və 19 əsrin I-ci yarısında malikanə evləri üçün xarakterik olan yuxarı yarım mərtəbə. 2) Müasir yaşayış evlərində mənzilin tavanı altında böyük rəf şəklində düzəldilən sənədli. A. evin faydalı sahəsini artırır, ondan daha səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır.

ÁNTRİM – Şimali İrlandiyada (B. Britaniya), İrlandiya a.-nın şm.-ş.-ində vulkanik plato. Hünd. 554 *m*-ə qədərdir. Bazaltla örtülmüş əhəngdaşlardan və tabaşirdən təşkil olunmuşdur. Bazaltların şm.-da dəniz abraziyası nəticəsində kəsilmiş səthi diametri 0,5 *m*, hünd. 6 *m* olan altıuzlu sütunlardan (“nəhənglərin yolu”) ibarətdir. Lox-Ney gölü A. yaxınlığındadır.

ANTROPO... (yun. άνθρωπος – insan) – insana aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., antropogenez, antropologiya).

ANTROPOFÁGİYA (*antropo...* + yun. φαγεῖν – yemək) – bax *Kannibalizm*.

ANTROPOFÓNİKA (*antropo...* + yun. φωνή – səs) – 1) nitq səsələrinin fiziologiyası; 2) fonetikanın nitq səsələrini onların əmələ gəlmə üsulları baxımından öyrənmə bölməsi.

ANTROPOGÉN AMİLLƏR – insanın və onun təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə (torpaq və bitki örtüyünə, heyvanlar aləminə və s. təbii komponentlərə) müxtəlif təsir formalarının məcmusu. Təbiətə antropogen təsir nəticəsində biosferin təkamülü boyu yaranmış təbii kompleks və proseslərdə, əsasən, neqativ dəyişikliklər baş verir. A.a. təbiətə bilavasitə (bitki örtüyünü və heyvanları, o cümlədən pedofaunanı məhv etmək, su hövzələrini zəhərləmək, təbiətə yeni növlər buraxmaq və s.) və dolayısı ilə, əsasən, landşaftı dəyişməklə (meşələri qırmaq, çölləri şumlamaq, bataqlıqları qurutmaq, çay yatağını dəyişdirmək, suvarma və s.) təsir göstərir.

ANTROPOGÉN BİTKİLİK (*antropo...* + ...gen) – insan fəaliyyəti nəticəsində

(bitkilərin səpilməsi və əklməsi, mal-qaranın otarılması, meşənin qırılması, bataqlıqların qurudulması) yaranan bitki qruplaşması.

ANTROPOGÉN DÖVRÜ – Kaynozoyun son müasir dövrü. Bax *Dördüncü dövr*.

ANTROPOGÉN LANDŞAFT – insanın məqsədyönlü təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində təbii landşaftın dəyişilmiş forması. A.l. təbiətin özünübərpə və antropogentexnogen proseslərin (yeraltı və səth suları rejiminin və torpağın xüsusiyyətinin dəyişdirilməsi, mədəni bitkilərin yetişdirilməsi, faydalı heyvan növlərinin iqlimə uyğunlaşdırılması, şəhərsalma və s.) qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirən ərazi sistemidir. Təbii landşaftlar pozulma dərəcəsi asılı olaraq az dəyişilmiş (insanın əsas landşaftdaxili əlaqələri pozmadan onun ayrı-ayrı sahələrinə müdaxiləsi), pozulmuş (landşaftdaxili əlaqələrin nəzərə çarpacaq dərəcədə pozulması), güclü pozulmuş (uzunmüddətli kortəbii və səmərəsiz müdaxilə nəticəsində təbii əlaqələrin xeyli dərəcədə pozulması və landşaft strukturlarının dəyişdirilməsi), mədəni (təbii sərvətlərdən tam və səmərəli istifadə etmək məqsədilə landşaftdaxili əlaqələrin məqsədyönlü dəyişdirilməsi) və süni landşaftlara (şəhərlər, kanallar, kərxanalar və s.) bölünür. Sosial-iqtisadi funksiyalarına görə isə k.t., meşə, su, sənaye, rekreasiya və s. A.l.-lara ayrılır. Yer kürəsi landşaftlarının təq. 60%-ni A.l.-lar təşkil edir. Təbii coğrafi landşaftlardan fərqli olaraq A.l.-lara insan tərəfindən nəzarət olunur.

ANTROPOGÉN MÜHİT – canlı orqanizmləri əhatə edən təbii mühitin insan fəaliyyətinin nəticəsində yaranan yeni süni (texnogen) forması. A.m. biosferin təkamülü gedirdə landşaftların dəyişdirilməsi (meşələrin qırılması, torpaqların suvarılması və becərilməsi, yaşayış məskənlərinin genişləndirilməsi, kommunikasiya sistemləri və hidrotexniki qurğuların inşası, aqrosənayenin inkişafı və s.), ətraf mühitin və atm.-in çirklənməsi, biogeokimyəvi sikllərin pozulması, çay axınlarının tənzimlənməsi və s. *antropogen amillərlə* əlaqədar formalaşır. A.m. təbiətdə min illər ərzində yaranmış ekoloji tarazlığın pozulması, biosenozların və biotopun (ekotopun) deqradasiyası ilə səciyyələnir.

ANTROPOGÉN RELYEF, *te x n o g e n r e l y e f* – insan fəaliyyətilə yaranmış, yaxud dəyişdirilmiş relyef forması. A.r. kortəbii və şüurlu şəkildə yaranır.

K.t., meşə təsərrüfatı, yeraltı tikinti, yol çəkilişi və s. işlərin düzgün aparılmaması nəticəsində yaranan yarıqlar, dağ qazmaları və neft yataqları üzərində torpaq çökməsi, qum axınları və s. kimi relyef formaları kortəbii yolla əmələ gəlir. Şüurlu şəkildə yaradılan relyef formalarına isə kurqanlar, meliorasiya zamanı çəkilən kanallar, bəndlər, suvarma və drenaj şəbəkələri, tikinti zamanı yaranan torpaq qalaqları, çökəkliklər, yataqların açıq şəkildə istismarı zamanı yaranan karxanalar, saxtalarından çıxarılan boş süxurların konussəkilli toplusu və s. aiddir.

ANTROPOGEN SİSTEMİ – Kaynozoy erateminin üst sistemi. Bax *Dördüncü sistem*.

ANTROPOGEN TORPAQLAR – insanın çoxillik təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində morfoloji profili, fiziki-kimyəvi xassələri müəyyən dərəcədə dəyişmiş torpaqlar; təbii torpaqəmələgəlmə prosesində mədəni torpaqəmələgəlməyə təkamülün məhsulu. A.t.-in profili torpaq rejimləri, prosesləri, quruluş və xassələri kimi genetik dəyişkənlikləri əks etdirir. A.t. onlardakı dəyişikliklərin dərəcə və formasından asılı olaraq təsnif edilir: antropogen-təbii torpaq yarım tip kimi təbii torpaqlar şöbəsinə, tip kimi təbii A.t. şöbəsinə, müstəqil antropogen torpaq tipi kimi A.t. şöbəsinə aid edilir.

ANTROPOGENEZ (*antropo...* + *...genez*) – müasir tipli insanın (*Homo sapiens* - kamil insan) təşəkkülü haqqında təlim. A.-in ümumi modeli və ona təsir edən amillər hələ də aydın deyildir. A. daima mürəkkəbləşməyə və tənzimlənməyə doğru hərəkətdə olan Kainatın təkamülünün hissəsidir. A.-də təkamül spesifik əlamətlərin seçilməsi və möhkəmləndirilməsilə hominid ailələrin formalaşmasına gətirib çıxarır: dikyerimənin (bipediya) inkişafı, əlin quruluşunun təkmilləşməsi, beynin strukturunun mürəkkəbləşməsi və onun kütləsinin bədənin kütləsinə nisbətən artması, diş-çənə aparatının reduksiyası, ontogenezin yenidən qurulması, qidanın (ət qidasının - ovun əhəmiyyətinin artması) və reproduktiv davranışın yenidən qurulması, son mərhələlərdə – konseptual təfəkkürün, aydın nitqin və mədəniyyət yaratmaq qabiliyyətinin əmələ gəlməsi A.-in əsas problemlərinə ən qədim insanların yaranma yeri, ilk vətəni və dövrü, insanın bilavasitə əcdadı; A.-in əsas mərhələləri, müxtəlif mərhələlərdə əsas hərəkətverisi qüvvələri, insanın fiziki tipinin təkamülünün, onun mədəniyyətinin tarixi tərəqqisi, ibtidai cəmiyyətin və nitqin inkişafı ilə əlaqəsi olan məsələləri aiddir. A.-in başlıca problemləri antropologiyanın, xüsusilə paleoantropologiyanın, köməkçi elmlərdən – primatologiyanın, Üçüncü və Antropogen dövrləri geologiyasının, ali sinir sistemi fiziologiyasının, psixologiyanın, Paleolit arxeologiyasının, etnoqrafiya və linqvistikanın köməyi ilə tədqiq edilir. A. nəzəriyyəsi İ.B.Lamark irəli sürmüş və Ç.Darvin tərəfindən (simial hipotez, «İnsanın əmələ gəlməsi və cinsi seçim» 1871) elmi əsaslandırılmış müasir insanın təkamül nəticəsində meymundan əmələ gəlməsi hipotezi üstündə qurulmuşdur. Simial hipotez (lat. simia – meymun) paleontologiyanın və paleoantropologiyanın, həmçinin molekulyar genetikanın, imminologiyanın, müqayisəli biokimyənin, etologiyanın və s.-nin məlumatları ilə təsdiqlənir. İnsan təkamülü düzxətli inkişaf olmayıb, növlərin böyük dəyişikliklərə uğraması şəraitində keçib. 1891 ildə Yava adasında *pitekantrop* qalıqları tapıldıqdan sonra, uzun zaman, insanın ilk vətəni Cənub-Şərqi Asiya sayılırdı. Amma indi insanın əcdadı 30 mln. il bundan əvvəl Afrikada yaşamış insanabənzər meymunlar (*ponqidlər*) – yeqiptoputekilər olduğunu ehtimal edirlər. Çox güman ki, təq. 20-16 mln. il bundan əvvəl Avropaya və Asiyaya miqrasiya etmiş *driopitekləri* də onların nümayəndələri adlandırmaq olar. Bu miqrasiya *ramapitekləri*, müasir oranqutanları və nəhəng *pitekləri* (7-1 mln. il əvvəl) daxil etməklə şərq (Asiya) qolunun, *sivapiteklərin* (17-7 mln. il əvvəl) yaranmasına, iqlim dəyişiklikləri zəminində (soyuma, aridizasiya və savannaların genişlənməsi) Afrika mənşəli *driopiteklərin* (keniapiteklərin) təkamülü ilk iki ayaq üstündə dikgözlü primatların, avstralopiteklərin yaramasına şərait yaratmışdır. Bu növ qominidlərdən biri – afar avstralopitekləri (4 - 2,5 mln. il əvvəl) növü çox güman ki, *Homo* nəslinin əcdadı forması hesab etmək olar. Tədqiqatçıların əksəriyyəti A.-də üç mərhələ müəyyən edərək A.-in birinci mərhələsini təmsil edən primatlara avstralopitekləri aid edirlər. Onların sümük qalıqları Cənubi və Şərqi Afrikada aşkar edilmişdir. Onlara insanın ən yaxın əcdadının «modeli» kimi baxmaq olar. İnsanın əcdadı avstralopitekə yaxın, nisbətən daha inkişaf etmiş beynə (600-770 sm³-dən artıq) malik və iki ayağı üstündə hərəkəti daha təkmil-

lənmiş primatlar – *Homo rudolfensis* (2,4 – 1,9 mln. il əvvəl) və *Homo habilis* (1,9–1,6 mln. il əvvəl) olmuşdur. Onlar artıq təbii əşyalar (ağac, daş) üzərində bir qədər işləməyi bacarırdılar. Ola bilsin ki, prezincantrop adlanan forması bu növə aiddir. Onun sümük qalıqları ilk Antropogen çöküntülərində kobud işlənmiş xırda çay daşları ilə birlikdə ingilis antropoloqu Luis Liki tərəfindən 1960 ildə Tanzaniyada (Şərqi Afrika) aşkar edilmişdir. Tapıntının qədimliyi 2 mln. ilə yaxındır. Bir çox alimlər prezincantropa ən qədim insan növü kimi baxaraq onu *Homo habilis* (qabil insan) adlandırırlar. L.Liki-nin oğlu arxeoloq R.Liki 1972 ildə Efiopiyada Rudolf gölü yaxınlığında, Keniyada tapılmış Olduvay adamına oxşar formanın qalıqlarını aşkar etmişdir və kalium-arqon metoduna əsasən müəyyən edilmiş tapıntının qədimliyi təx. 2 mln. il əvvələ aiddir. Təxminən 1,6 mln. il tarixə malik yeni növ – *Homo erectus* (işləyən insan) Şərqi Afrikada aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Onun böyü hündür (180 sm), kəllə sümükləri arxaik (elektrad) quruluşlu idi. İnsanın bu növü 1,8 – 1,7 mln. il əvvəl Asiyaya miqrasiya edərək *Homo erectus* (ayaqüstə gözlən insan) növünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Gürcüstanın Dumanisi (Borçalı) bölgəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış sümük qalıqları bu miqrasiyaya (1,7 mln. il əvvəl) əyani sübutdur. A.-in ikinci mərhələsinin başlanğıc dövrünün nümayəndələri – ən qədim insanlardır (arxantropolar). Onların sümük qalıqları Asiyada (pitentrop, sinantrop), Şərqi və Şimali Afrikada (Olduvay adamı və atlatrop), Avropada (Heydelberq adamı, Vertessölleş adamı) aşkar edilmişdir. Cənubi Afrikadan Hindistana və Çinə kimi aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş tapıntı nümunələri bir politip növdə – *Homo heydelberqensis* (heydelberq insanı) – birləşdirmək olar. 800 min il əvvəl bu növün nümayəndələri (və yaxud ona yaxın) Gibraltar boğazı ilə Avropaya keçmiş və buralarda yaşamağa başlamışdır. Aropada (Heydelberq, Petralona, Vertessölleş, Araqo, Şteyngeym, Svanskomb, Fontesşevad, Erinqsdorf, Sökkopastor və s.) aparılmış qazıntılar və tədqiqatlar zamanı da öz təsdiqini tapmışdır. Heydelberq adamı, görünür, bizə yaxın insanların ən başlanğıc forması olmuşdur. Bu növə həm

QAZINTI HOMİNİDLƏRİN TAPILDIĞI YERLƏR

1. Cəbəlttariq	15. Qrimaldi	30. Monte-Cirçeo	45. Coukoudyan	64. Rabat, Temara, Sale	81. Makapansqat
2. Banyolas	16. Svanskomb	31. Kiik-Koba, Staroselye, Zaskalnaya	46. Tsinnuşan	65. Ternifin	82. Border
3. Araqo	17. Neandertal	32. Sungir	47. Lantyan	66. Xaya-Fteax	83. Svartkrans, Kromdray, Sterkfonteyn
4. Malarno	18. Heydelberq	33. Kostyonki	48. Danay	67. Sinqa	84. Taunq
5. Monmoren	19. Oberkassel	34. Dmanisi	49. Xatnor	68. Bodo	85. Fiş-Huq
6. Atapuerka	20. Şteynheym	35. Azix	50. Usikava	69. Xadar	86. Keyp-Flits
7. Fontesşevad	21. Erinqsdorf	36. Şanidar	51. Taba	70. Melka-Kunture	87. Saldanya
8. La-Kina	22. Qanovtse	37. Amud	52. Nia	71. Omo	88. Klasiyes-River
9. Komb-Kapel, Şanselad, Lajeri-Boss	23. Mladeç, Prejdmosti, Brno, Dolni-Vestonitse, Pavlov	38. Kebara	53. Nqandonq	72. Nariokotome	89. Florisbad
10. La-Şapel-o-Sen, La-Ferrasi, Peş-de-l'Aze, La-Mustye	24. Şubayuk	39. Müqarət-əl-Züttiyə	54. Trinil	73. Koobi-Fora	90. Minnesota
11. Kro-Manyon	25. Vertessölleş	40. Kafzex, Sxul, Tabun	55. Sangiran	74. Eliye-Sprinqs	91. Tepeşpan
12. Spi	26. Krapina	41. Əl-Übeydiyyə	56. Vodyak	75. Kanalo	92. Otovalo
13. Engis	27. Petralona	42. Deşikdaş	57. Mocokerto	76. Olduvay dərəsi	93. Pontimelo
14. La-Nolett	28. Sökkopastore	43. Afontova Qora	58. Leyk-Munqo	77. Letoli	
	29. Çeprano	44. Dali	59. Talqay	78. Eyassi	
			60. Koxuna	79. Kabve	
			61. Keylor	80. Boskop	
			62. Cəbəl-irhud		
			63. Sidi Əbdürrəhman		

Miqyas: 1:135 000 000

Homo sapiens (əvvəllər «presapienslər» indi erkən arxaik sapienslər adlandırılır), həm də *neandertal* («preneandertallar», «antik neandertallar») növünün əcdadları aiddir. Bəzən neandertallara bəzi asiyalı (bax Şanidor, Tabun, Teşik-Taş v.s.) formaları da aid edirlər.

Ən qədim insanları müşayət edən daş alətlər qədim Daş dövrünün Şell və

erkən Aşöl mədəniyyətinə aid edilir. A.-in bu mərhələsində insanlar oddan istifadə etməyi öyrənmişlər. Arxantropoları (neandertallar) A.-in ikinci mərhələsinin son dövrünə aid edirlər. Onların müasir insana oxşar xüsusiyyətləri daha çoxdur. Paleontoloqların hazırladığı alətlər forma və vəzifələrinə görə müxtəlifdir. Bu dövrlərdə primitiv süni yaşayış yerləri meydana çıxıb. Təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını iri heyvanları ovlayan kollektiv ovçuluq təşkil edirdi. Paleontoloqların təkamül inkişafı hələ də təbii amillərin və seçmənin təsirinə məruz qalırdı.

70-30 min il əvvəl arxaik sapienslər geniş Asiya məkanında məskunlaşaraq Avstraliyaya (qədim tapıntı – Leyk-Munqo, təx. 62 min il bundan əvvəl). Amerikaya (sapiens tapıntıları 30–10

tropogenezin tədqiq edilməsində klassik tədqiqat metodları ilə yanaşı müxtəlif müasir taksonların müqayisə edilməsinin molekulyar metodları və qədim material üzərində zülal strukturlarının müəyyənəşdirilməsi tətbiq olunmağa, paleonevrologiya öyrənilməyə başlandı, yeni nəzəri ümumiləşdirmələr yarandı. Ontogenezin tarixi təkamülünün təşəkkülü öyrənilmiş, yaş dövrləri sxemləri və «bioloji yaş» konsepsiyası yaradılmış, *akselerasiya* və sekulyar trend prosesləri, bədən quruluşu xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətin psixoloji və fizioloji xarakteristikası ilə morfoloji xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən biokimyəvi və hormonal faktorlar tədqiq edilmişdir (ingilis antropoloqu C.Tanner, rus alimləri Y.N.Xrisanfova, N.N.Miklaşevskaya və b.). Qan qruplarına, zülallara və fermentlərə, mitoxondri və nüvə DNT-si strukturuna, müxtəlif fizioloji göstəricilərin səviyyəsinə görə olan məlumatlar insan populyasiyasının dəyişkənlik mexanizmlərinin tədqiqində tətbiq edilir (alman antropoloqları K.Kun və İ.Şvidetski, rus alimləri V.V.Bunak, Q.F.Debes, M.Q.Levin və b.). *Tətbiqi antropologiya*, ekoloji, tibbi, idman A.-sı və s. inkişaf etmişdir. A. sahəsində aparıcı dövrü nəşrlər buraxılır.

Azərbaycanda A. elminin inkişafı 20 əsrin 20 illərindən başlamışdır. Həkim və anatom N.İ.Anserov həvəskar həkim və anatomları toplayaraq *Azərbaycanı Tədqiq və Təttəbbö Cəmiyyətinin* nəzdində A. komissiyası yaratdı (1927). Tədqiqat işləri, əsasən, A.-nın morfolojiya bölməsi üzrə aparılırdı. 1934 ildə A. komissiyası ləğv edildi. 1952-55 illərdən Azərbaycanda A. sahəsində V.V. Bunakin rəhbərliyi ilə ilk mütəxəssis hazırlanmış, Mingeçəvirdə aşkar edilmiş ilk paleontropoloji materiallar işlənmişdir. 1951-52 və 1958 illərdə resp.-nin müasir əhalisi antropoloji cəhətdən ilk dəfə bütün regionlar üzrə öyrənilmişdir. 1967 ildə Azərbaycanın tarix elmi-tədqiqat in-tunda antropoloji alətlərlə təchiz edilmiş A. kabinetini açılmış, 1973 ildə A. elmi-tədqiqat qrupu yaradılmışdı. 1951-52 illərdən başlayaraq A. sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan xalqı fiziki tipinə görə, Qafqazın qədim xalqlarındandır. Qobustanda aşkar edilmiş paleontropoloji materiallara görə demək olar ki, Azərbaycan xalqının əsas kökü Cənub-Şərqi Qafqazın daha qədim – Orta Daş dövrü əhalisi ilə bağlıdır.

Əd.: Касимова Р.М. Антропологическое исследование современного населения Азерб. ССР, Б.,1975; Токарев С.А. История зарубежной этнографии, М., 1978; Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология. 3-е изд. М., 2002; Гирич К. Интерпретация культур. М., 2004; Ярская-Смирнова Е.Р. Романов П.В. Социальная антропология. Ростов н/Д., 2004.

ANTROPOLOGİYA və ETNOQRAFİYA MUZEYİ (AEM) – S.-Peterburqdadır. Rusiya EA-nın Anatomiya və Etnoqrafiya muzeyləri əsasında yaradılmışdır (1879). Muzey dünya xalqlarına aid antropoloji, həmçinin onların maddi, mənəvi mədəniyyətini əks etdirən materialları toplayır, öyrənir və nümayiş etdirir. Burada məşhur etnoqraf və səyahələrin (C.Kuk, İ.Kruzenştern, Y.Lisyanski, N.Mikluxe-Maklay, F. Litke və b.) topladığı materiallarla yanaşı, Kiçik-Kobadan tapılmış neandertal adamının sümükləri, Mezolit dövrü insanların skeletləri, Paleolitə aid kolleksiyalar da saxlanılır. AEM-də Azərb.-a aid qiymətli materiallar var. 1900 ildən «AEM-in məcmuəsi» dərc olunur (2004 ilədək 48 cildi çıxmışdır). 1914 ildə muzeyin Hindistana və Cənubi Amerikaya ekspedisiyaları təşkil edilmişdir. 1933 ildə AEM və SSRİ Xalqlarının Tədqiqi İnstitutunun birləşməsi nəticəsində SSRİ EA-nın Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutu yaradılmış, AEM onun Leninqrada şöbəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1992 ildən etibarən Rusiya EA sistemində müstəqil müəssisədir.

ANTROPOLOJİ VARIANT – bəşəriyyətin irqi yarımölmələrinin daha aşağı dərəcəsi; adətən, kiçik irqin tərkib hissəsidir. İrqlərin populyasiya konsepsiyası çərçivəsində, tipoloji yanaşmadan qaçmaq məqsədilə “antropoloji tip” terminindən istifadə olunur.

ANTROPOMÉTR (*antropo...* + *...metr*) – insan bədəninin başlıca olaraq boy və antropometrik nöqtələrinin döşəmə üzərindən hündürlüyünü ölçən antropoloji (bax *Antropologiya*) alət. Bəzən köndələn və ön-arka oxlar üzrə ölçmədə də istifadə edilir. A. ayrı-ayrı metal borulardan ibarət olub, qurulduqda uz. 2 m-ə çatır. Üzərində bir, yaxud iki hərəkət edən xətkəş var. Geniş yayılmış növü çöl şəraitində daha çox işlədilən Martin A.-idir.

ANTROPOMÉTRİYA 1) antropologiyada – insan bədəninin (somatometriya, kefalometriya), yaxud skeletinin (osteometriya, kranimetriya) keyfiyyət əlamətlərinin (antroposko-

piya) ölçülməsinə və təsvirinə əsaslanan insan morfolojiyasının öyrənilməsi üsulu. Ölçmələr ciddi lokalizə edilmiş məhdud anatomik nöqtələrə istinad edilərək aparılır. A. zamanı xüsusi ölçü avadanlığı (o cümlədən elektron vericiləri) və şkalalar, modellər, etalon şəkillər, fotoşəkillər, rentgenoqramlar, ultrasəs, nişanlanmış birləşmələr, şifahi təsvirlər tətbiq olunur. A.-nın elmi üsullarla işlənməsi 19 əsrdə P.Brok tərəfindən başlanmış, L.Manuvriye, R.Martin, A.Xrdliçka, V.V.Bunak, Q.F.Debets və b. tərəfindən davam etdirilmişdir. A. məlumatlarından irqçilikdə, etnik antropologiyada, tibdə, erqonomikada və s. istifadə edilir. 2) **kriminalistikada** – 19 əsr – 20 əsrin əvvəllərində cinayətkarların kriminalistik qeydiyyat sistemi. Bədənin müəyyən hissələri ölçülür və ölçmə nəticələri şəxsiyyətin identifikasiya vasitəsi kimi istifadə olunurdu. 19 əsrin ortalarında belçikalı statistik Adal Kettle cinayətkarları, yaxud digər şəxsləri eyniləşdirmək (identifikasiya etmək) məqsədilə bədənin hissələrini ölçmə üsulunu təklif etmişdir. 1879 ildə fransız A.Bertilon antropometrik qeydiyyat sistemini təkmilləşdirmişdir (bertilonaj). O, bədəndə 11 ölçmə (boyu, başın eni və uzunluğu, oturmuş vəziyyətdə hündürlük və s.) aparmağı təklif etmişdir. A.-nın tətbiqindəki çətinliklər və çatışmazlıqlara görə o datiloskopik (bax *Daktiioskopiya*) sistemlə əvəz olundu.

ANTROPOMORFİZM (*antropo...* + yun. μορφή – forma, görkəm) – maddi və ideal obyektlərə, cansız təbiətə predmet və hadisələrə, heyvanlara, bitkilərə, mifik varlıqlara insan xassələrinin – fiziki, psixi, intellektual keyfiyyətlərin, bəzən də gender əlamətlərinin şamil edilməsi. A. dini etiqadların erkən formaları ilə bağlıdır (məs., *animizm*). Bir sıra qədim kosmoqoniyalar törədici varlığı insanabənzər varlıq formasında (başlanğıc) təsəvvür edirdilər. Həmin varlıq aləhlərə və təbii ünsürlərə başlanğıc verir, yaxud bədəninin (hindarilərdə Puruşa) ritual bölünməsi nəticəsində dünya yaradır. Dünya nizamının “kişi”, “qadın” başlanğıcları haqqında bir çox mədəniyyətlərə xas olan təsəvvürlər Çində öz ifadəsini “in” və “yan” təlimində tapmışdır. Arxaik təfəkkür üçün tipik olan ətraf aləmin antropomorfizasiyası qədim dinlərin *panteonunun* və pandemoniumunun genişlənməsinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. İnkişaf etmiş dinlər ilahi haqqında təsəvvürlərdə A.-in əlamət-

lərini saxlasalar da, dini təlimlərdə bu əlamətlər metafora kimi şərh edilir. Rəşadətçilik inkişafı ilə A.-in mədəni rolu tədricən azalır. L. Levi-Brül israr edirdi ki, şüurun inkişaf səviyyəsi aşağı olduqca reallığın antropomorfizasiyasına meyl də güclü olur. Lakin A.-in tam itməsi mümkün deyil. Şüurun bütün arxetipləri, bir çox rəmzlərə və alleqoriyalara praktik olaraq antropomorfduklar. Dillərin çoxu, xüsusilə hind-avropa dilləri sözləri kişi və qadın cinsləri üzrə grammatik təsnifatı əsasında qurulmuşdur. Reallığın antropomorfizasiyası şüurun və mədəniyyətin strukturunda öz tarixi yerini saxlayaraq dünyanın təsvirinin mühüm vasitəsi kimi qalmaqda davam edir.

Sənətşünaslıqda A. anlayışı incəsənətin erkən inkişaf mərhələləri (Üst Paleolit dövrünə aid qadın heykəlcikləri; Egey dənizi a.-larında Kiklad bütələri) və ya onun qeyri-təsviri növləri ilə əlaqədar işlədilir. Memarlıqda A. prinsipi dolayısı (məs., binanın proporsiyalarının insan bədəninin proporsiyaları ilə koordinasiyasında), birbaşa (orderlərin mənşəyi haqqında Vitruvinin memarlıq nəzəriyyəsinin bəzi aspektləri) və ya alleqorik ifadə oluna bilər. Dekorativ tətbiqi sənətdə A. əşyanın formasının şərti stilizə olunmasında təzahür edir. İbtidai incəsənətdə A. *zoomorfizmə* nəzərən asılı mövqedədir.

ANTROPONİM (*antropo...* + yun. ονύμα – ad) – müxtəlif şəxs adlarının məcmusunu bildirən termin, insana aid hər hansı bir xüsusi ad. Şəxsin öz adını (Əhməd), atasının adını (Məmməd), soyadını (Həsənlı), ləqəb (Kefli İsgəndər), təxəllüs (Abbas Səhhət) və s. əhatə edir. Dialektal, fərdi, ədəbi, poetik, topoantropnim, real, reprezentativ A.-lərə ayrılır. Azərbaycan dilində A.-in iki növü var: real və qeyri-adi A.-lər. Cəmiyyətdə insanları bir-birindən fərqləndirmək məqsədi ilə istifadə olunan hər bir həqiqi ad real A.-dir. Məs., Mərdan qaşqabaqlı bir sükutla budaqları aralayıb kolların qaranlıq diblərini, mağaraları nəzərdən keçirirdi (İ.Əfəndiyev). Yazılı ədəbiyyat və folklorda müəyyən bədii məqsədlərlə bağlı işlədilən A. qeyri-adi bədii A. adlanır. Məs., Ramazan nə qədər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərpnirdi... (M.Cəlil). A.-lərdə xalqın özünəməxsus mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etik və estetik görüşləri öz əksini tapmışdır.

Əd.: Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. B., 1988; Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. 2 cildə. B., 2004; Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. B., 1989; Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. B., 1996.

ANTROPONİMİKA – *antroponimlərin* əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sistemində onların yerini, inkişafını və digər adlarla əlaqələrini öyrənən onomastika bölməsi. Poetik A. – bədii ədəbiyyatda istifadə olunan poetik antroponimləri öyrənir. Çox vaxt “bədii A.”, “üslubi A.” terminləri də işlədilir.

ANTROPONİMİKON – 1) antroponimlərdən düzəldilmiş lügət və siyahı. A.-da şəxs adları, soyadı, ləqəb, təxəllüs, arxaik şəxs adları verilir. Çox halda bölmələr üzrə olur; 2) hər hansı xalqa məxsus şəxs adlarının məcmusu, yaxud müəyyən dövrdə istifadə olunan şəxs adları. Z. Marağayinin “Səyahətnamə”sində 200-ə, C. Cabbarlının “Tarixi adlar” məqaləsində isə 150-yə qədər şəxs adının siyahısı ləqəblərlə birlikdə verilmişdir. Azərbaycan onomastikasının tarixində ilk dəfə olaraq Ə. Əfəndizadə və Ə. Abbasovun tərtib etdikləri “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1978) şəxs adları verilmişdir. Q. Məmmədlinin “İmzalar” (1977) kitabı təxəllüslər haqqında Azərbaycan dilində ilk mükəmməl lügətdir.

ANTROPONİMİYA – antroponimlərin məcmusu. Ölkə, regional xarakterli, yaxud ədəbi əsərlər üzrə ola bilər (müasir Azərbaycan antroponimiyası, “Dədə Qorqud” dastanlarının antroponimiyası və s.).

ANTROPONOZLAR (*antropo...* + yun. νόσος – xəstəlik) – yalnız insanların tutduğu yoluxucu xəstəliklər. A. bağırsaqlı (qarın yatalağı, dizenteriya, vəba), damcı (aerozollarla ötürülən; difteriya, skarlatina, göyşükürək, qızılca, qrip), qan (malyariya), dəri örtüyü infeksiyalarına (cüzam) bölünür. Bütün A.-da ətraf mühiti xəstəlik törədiciləri ilə yoluxduran yeganə mənbə insandır. Bax həmçinin *Zoonozlar*.

ANTROPOSENTRİZM (*antropo...* + lat. centrum – mərkəz) – insanı kainatın mərkəzi, varlığın və biliyin başlanğıcı, üzərində heç bir ali qüvvə olmayan müstəqil yaradıcı kimi nəzərdən keçirən dini-fəlsəfi təmayül. A. dünyagörüşü tipi kimi *İntibah* dövründə formalaşmış və yeni Avropa təfəkkürünün xarakterini

müəyyənləşdirmişdir. Antik dövrdə insan, bir tərəfdən, kosmik-təbiət həyatı ilə vəhdətdə götürülür, digər tərəfdən canlı solumun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilirdi (insan şüurlu və ictimai heyvan kimi). Orta əsrlərin dini dünyagörüşündə insan təbiətlə deyil, daha çox fəvqəltəbii qüvvə – Allahla əlaqələndirilirdi. Xristian ilahiyatçıları hesab edirdilər ki, insanın mənəvi-ruhani dünyası o qədər dərin ki, onu Allahdan başqa heç kim dərk edə bilməz. İnsan günahbatma nəticəsində Allahla vəhdətini və ilkin təmizliyini itirərək, daxilən ikilənmişdir. Bu təzad yalnız Allah-insan İsa Məsihin insanların bağışlanması naminə özünü qurban verməsi ilə aradan qalxmışdır. 15–16 əsrlərdə sekulyarlaşma prosesləri dərinləşdikcə, dünyagörüşündə baş verən irəliləyişlər insanın günahkar olması hissənin zəifləməsi, sonradan tam aradan çıxması, insanla ilahi Yaradan arasındakı məsafənin azalması ilə nəticələnir. Bununla, İntibah dövrü humanistləri üçün səciyyəvi olan dünyagörüşü tipinin formalaşması üçün ilkin şərtlər yaranır. C. Manetti (15 əsr) «İnsanın ləyaqəti və üstünlüyü» («De dignitate») traktatında insanı «öləri Allah», «səmavi və ilahi heyvan» kimi səciyyələndirir. C. Piko della Mirandolanın «İnsan ləyaqəti haqqında nitqlər»ində insan özünün yaradıcısı kimi üzə çıxır; M. Fiçinonun əsərlərində də eyni düşüncə tərzini aşılanaşdır. Əgər orta əsrlərdə “insanın batilinin” dəyəri onun Allahla ittifaqına əsaslanırdısa, İntibah dövründə insan özünün transendent kökündən azad olmağa çalışır, dayaqını kosmosda deyil, özündə axtarır. 17-18 əsrlərdə yeni Avropa fəlsəfəsi üçün səciyyəvi cərəyan – *subyektivizm* meydana gəlir. Karteziançılıqda (Dekartın fəlsəfəsində) coqito erqo sum – «mən düşünürəm» subyektin mötəbərlik prinsipi kimi çıxış edir. R. Dekart yalnız özü-özlüyündə təfəkkürü deyil, subyektiv yaşanan təfəkkür aktını yeni fəlsəfənin əsası olaraq götürür. Lakin karteziançılıqda mənlilik şüuru fəlsəfənin başlanğıcı kimi hələ tam muxtar vəziyyət almamışdı: bu prinsipin həqiqiliyi Dekartda hər cür biliyin mənbəyi və əsası olan Allahın mövcudluğu ilə təminat alırdı. 18 əsrdə İ. Kantın transendent idealizmində subyekt – “Mən” muxtar başlanğıca çevrilmişdir. Onun fikrincə, məhz məntiqi, etik, estetik subyekt empirik aləmi qurur. 19–20 əsrlərdə sekulyarlaşmanın dərinləşməsi ilə A. Allaha

qarşı açıq mübarizə forması alır. L. Feyerbax qeyd edirdi ki, din bəşəriyyətin ətinə yeyən, qanını içən vampirə çevrilmişdir; insan həqiqi ucalığa çatmaq üçün Allaha kənarlaşdırılmalıdır, çünki bir zamanlar insan özünü mənəvi yoxsullaşdırmaq hesabına həqiqi ucalığını Allaha güzəştə getmişdir. 19 əsrdə M. Ştirner Feyerbaxın fikirlərinə qarşı özünün yeni tezisini irəli sürür: «Mən özüm özümə Allaham». F. Nitşə eqoist, aqressiv fəvqəli insan obrazını yaradır və əsərləri ilə 20 əsrin düşüncə tərzinə güclü təsir göstərir; müasir postmodern fəlsəfəsi məhz Nitşəyə əsaslanan A. elementlərdən bəhrələnməmişdir.

ANTROPOSKOPIYA – bax *Antropometriya*.

ANTROPOSOFİYA (*antropo...* + yun. σοφία – müdriklik) – insan ruhunun və dünyanın dərk edilməsi metodları haqqında alman filosofu R. Ştayner tərəfindən yaradılmış təlim. A. termini 17–19 əsrlərin bir sıra alim və filosofların (o cümlədən R. Fladd, K. Ekharhauzen, İ. Troksler, F. V. Y. Şelling, İ. German, Fixte və s.-nin) əsərlərində rast gəlinir və Ştayner bu termini Avstriya filosofu R. Simmermanın “Antroposofiya öçerki” (1882) əsərindən götürmüşdür. A. müstəqil hərəkət kimi 20 əsrin əvvəllərində tam formalaşmış və 1913 ildə Beynəlxalq Antroposofçular Cəmiyyəti yaradılmışdır. Yeni Avropa elm və fəlsəfəsinin rəşadət metodologiyasından bəhrələnməyən A. elmi tədqiqatın müəyyən etdiyi faktı və fenomenləri materialist yozumundan ayıraraq onları “fəvqəlhissi” idrakın nəticələri ilə tamamlayır. Fəvqəlhissi idrakda aparıcı rol intellektual intuisiyaya (“xalis ideyaların qavranılmasına”) və yeni ağıla tabeçi olan bəşirətə verilir ki, bu da arxaik keçmişin “instinktiv” bəşirətinə qarşı qoyulur. Bu idraki yüksəlişin ilkin şərti şəxsiyyətin mənəvi yüksəlişidir. A. “Ruh haqqında elm” kimi bunu nəzərdə tutur ki, onun tədqiqatlarının nəticələri hamı üçün anlaşılın formada şərh edilir və yoxlanılmalı hipotezlər kimi qavranılır. İnsanın quruluşunda fiziki, efir və astral cismlər (qeyri-üzvi, bitki və heyvanat aləminə uyğun), ruhun nüvəsi (təkrarolunmaz Mən), daha sonra indi onun təbiətində gizli formada mövcud olan və gələcəkdə inkişaf etməli üç yüksək ruhi prinsip fərqlənir. Artıq insanın morfoloji quruluşunda onun ruhu ilə bədəni arasında “hissi-fəvqəlhissi forma” aşkar edilir; xarici qavramanın əsasını əsəb və sensor

sistemləri, hissetmənin əsasını – tənəffüs və qan dövrünü, iradənin əsasını – metabolism və əl-ayaq hərəkəti təşkil edir. Ç. Darvinin və E. Hekkelin təkamül ideyaları A.-da Q. E. Lessinqin irəli sürdüyü reinkarnasiya hipotezi ilə uyğunlaşır. Vədən irs qanununa məxsusdur; nəfs özünün yaratdığı taleyə aiddir. İnsanın özünün yaratdığı tale onun *karması* adlandırılır. Ruh isə yenidən təcəssüm, yaxud reinkarnasiya qanununa məxsusdur. Tarixin gedişində insanın təcəssümündən təcəssümə fərdiləşməsi artır. A. ideyaları öz praktik təcəssümünü şəxsiyyətin inkişafının yeddi illik mərhələsi konsepsiyasına əsaslanan pedaqogikada, təbiətdə, müalicəvi pedaqogikada və sosial terapiyada, incəsənətdə, k. t.-nda tapmışdır. 1962 ildə əkinçi-antroposoflar M. Spok, M. Riçards və biolog R. Karson ətraf mühitin mühafizəsi hərəkatını başlamışlar. R. Ştaynerin və onun ardıcılarının işləyib hazırladıkları evrimiyə – nitqin və musiqinin səslənməsini plastik formada təcəssüm etdirən hərəkət sənəti pedaqoji və terapevtik praktikada, həmçinin səhnə quruluşlarında tətbiqini tapmışdır. A. Bely, M. A. Voloşin, V. V. Kandinski, M. A. Çexov, B. Volter, A. Şönberq, Ş. E. le Karbüzə, S. Bellou və b. ziyalılar A.-nin təsirini duymuşlar. R. Ştaynerin iştirakı ilə 1922 ildə protestant pastoru F. Rittelmayer tərəfindən Avropada, İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da və dünyanın digər ölkələrində geniş yayılmış xristian icması – dini yeniləşmə hərəkatı (mərkəzləri Ştutqartda və Berlində) yaranmışdır.

ANTROPOSOSİOLOGİYA – bax *İrqi-antropoloji məktəb*.

ANTROPOZOONOZLAR – bax *Zoonozlar*.

ANTSERANANA (1977 ilə qədər Diyeqo-Suares) – Madaqaskarın şm.-ində şəhər. Antseranana əyalətinin inz. m. Əh. 82,9 min (2005). Eyniadlı buxtanın (Hind okeanı) sahilində port. Aeroport. Yeyinti və toxuculuq sənayesi müəssisələri, gəmiqayırma və gəmi təmiri tərsanələri, un-t var. Qəhvə, kakao, düyü, vanil, istiot ticarəti mərkəzidir. A.-da Madaqaskar un-tinin regional filialı fəaliyyət göstərir.

ANTSİRABE – Madaqaskarda, Antananarivu əyalətində şəhər. Əh. 120 min (2003). Adanın mərkəzində, Yüksək pladoda (hünd. 1200 m-ədək) yerləşir. Balneoloji kurortdur. Nəql. qovşağı. Yeyinti, toxuculuq sənayesi, sement,

mineral gübrə, kibrit, zərgərlik məmulatları istehsalı müəssisələri var. K. t. məhsulları ticarət mərkəzidir. Un-t, hərbi akademiya fəaliyyət göstərir.

ANTUÁN (Antoine) Andre (31.1.1858, Limoj – 9.10.1943, Puligen) – fransız rejissoru, aktyor və teatr nəzəriyyəçisi. Parisdə “Azad teatr” (1887) və “Antuan teatri” (1897) təşkil etmiş, 1906-14 illərdə “Odeon” teatrinin direktoru olmuşdur. E. Zolya, Qonkur qardaşları, L. N. Tolstoy, İ. S. Turgenev, H. Ibsen və b.-nin əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. A. həyatın doğru-düzgün inikasına, obraz və hadisələrin, kütləvi səhnələrin bədiiliyinə, həyatiliyinə, eləcə də tərtibat və geyimin tamaşanın məzmununa uyğun olmasına çalışmış, melodram və meşşan dramaturgiyasının əleyhinə çıxmışdır. Bəzi tamaşalarında naturalizm meyilləri də olmuşdur. A. 1914 ildən teatr tənqidi və kino sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

ANTVÉRPEN (Anver), (flam. antwerpen, frans. anvers) – Belçikanın şm.-ində şəhər. Atverpen əyalətinin inz. m. İri nəql. qovşağı. Şəhərdə çay və Albert kanal sahilindədir. AES var. Əh. 461 min (2006). Dünyada ən böyük dəniz limanlarından biridir. Avropada yük dövrüyəsinə görə (2002 ildə 132 mln. t) 2-ci (Rotterdamdan sonra), konteyner daşınmalarına görə 3-cü (Rotterdam və Hamburqdan sonra) yerdədir. Yüklərin yarısını kömür, filiz, gübrə, 1/3-ni neft və neft məhsulları təşkil edir. Yüklərin 40%-ə yaxını tranzitdir. Beynəlxalq aeroportu var. A. Avropa əhəmiyyətli sənaye, nəqliyyat və ticarət-maliyyə mərkəzidir. Sənayesinin əsasını idxal edilən xammalların emalı təşkil edir. Qərbi Avropanın ən böyük kimya və neft-kimya (“Bayer”, “BASF” şirkətləri), kinofotoplyonka (Mortseldə “Aqfa-Gevard” şir-

Antverpen. Rubensin evi.

Antverpen. Orta əsr qalası.

kəti) mərkəzlərindədir. Neft emalı, gəmiqayırma, əlvan metallurgiya, avtomobil (“General motors” z-du) və traktor yığma (“Ford traktor” z-du), elektrotexnika və elektronika, almazlı qazıma alətlər istehsalı, ağac emalı, kağız və yeyinti sənayesinin iri milli mərkəzidir. Almaz cilalanmasının, brilyant ticarətinin və onların təkrar ixracının dünya mərkəzidir. 1920 ildə 7-ci Olimpiya oyunları burada keçirilmişdir. A. haqqında ilk yazılı məlumat 726 ilə aiddir. Roma məskənlərinin yerində salınmışdır. 1008 ildən markqrafların iqamətgahı olmuş və təqr. 1100 ildə Brabant hersoqluğuna birləşdirilmişdir. 1291 ildə şəhər hüququ almışdır. 1313 ildə Qanzanın tərkibində olan A. İngiltərə ilə ticarətdə vasitəçi rolunu oynamışdır. 1430 ildən Burqundiya hersoqluğunun, 1477 ildən isə Habsburqların hakimiyyətinə keçmişdir. 12 əsrdən sənətkarlıq və tica-

Antverpen şəhərindən görünüşü.

dən dirçəldi və iri ticarət mərkəzinə çevrildi. A. həmçinin mühüm hərbi qala idi. Birinci və İkinci dünya müharibələri dövründə şəhər Almaniyaya tərəfindən işğalə məruz qalmışdır. Şəhərdə çay A.-i iki hissəyə bölür; şəhərin hər iki hissəsini çayın altından keçən tunellər birləşdirir. A.-in qədim hissəsində qotik kilsə (1352–1616), intibah dövrünə aid ratuşa binası (1561–65, memar K. Floris) və patrisi evləri (16 əsr), barokko üslubunda kilsə (1614–21), kral sarayı (1743–45) və s. var. 20 əsrdə A.-də çoxmərtəbəli “Torrengbau” binası (1930–31), aeroport (1931), Kil (1950–55), Lüxtbal (1955) və s. yaşayış kompleksləri tikilmişdir. A.-də Kral İncəsənət Muzeyi (1810 ildə əsas qoyulmuşdur), P.P. Rubensin ev-muzeyi (təqr. 1610–18 illərdə tikilmişdir), Qotik kilsə (14–16 əsrlər) və s. var. İncəsənət akademiyası, flamand rəssamlıq qalereyası, konservatoriya və s. var.

ANTVÉRPEN – Belçikanın şm.-ində əyalət. Sah. 2867 *km*². Əh. 1,676 mln. (2005). İnz. m. Antverpen ş.-dir.

ANTYE (frans. entier – tam) – ədədin tam hissəsi (bax *Ədədin tam və kəsr hissəsi*).

ANTYÓKIYA – Kolumbiyanın q.-ində departament. Sah. 63,2 min *km*². Əh. 4,9 mln. İnz. m. Medeyin ş.-dir. Qızıl və gümüş hasil olunur. Toxuculuq sənayesi var. **ANU** (Şumer dilində – An) – Mesopotamiyanın qədim xalqlarının inanclarına görə baş göy allahı. Bütün allahlar A.-dan kömək almışdır. A.-ya pərəstis e.ə. 3-cü minilliyin əvvəllərindən e.ə. 7 əsrdək davam etmişdir. Uruk şəhəri A.-ya sitayişin mərkəzi idi.

ANÜ İFLİS (ər. “bəbir mağarası”) – Əlcəzairin şm.-ində, Atlas d.-ri sisteminə (Curcura silsiləsi) şaquli karst boşluğu. Afrikada ən dərin (1170 m) mağaradır. Dəhlizlərinin ümumi uz. 1800 m-dən çoxdur. Dar girişi silsilənin yalı yaxınlığında 2160 m hünd.-dədir. Dərinliyi 90 m-ədək olan şaquli quyular sisteminə ibarətdir. Quyular bir-birilə üfüqi və maili qollarla birləşir. 200 m-dən aşağıda sürəti getdikcə artan su axını başlayır, 920 m dərinlikdə quraq dövrdə su sərfinin həcmi 100 *l/san*-yə çatır. Mağaranın adı 200–530 m dərinlikdəki dəhlizlərin divarlarında olan çoxsaylı sarı ləkələrlə əlaqədardır. 1980 ildə fransız speleoloqları tərəfindən kəşf edilmişdir.

ANUAKLAR – bax *Luolar*.

ANUBANINI – lullubilərin çarı (e.ə. 23 əsr). A.-nin Zəhab ş.-i yaxınlığında yer-

Anubanini.

ləşən Sarıpul qayasında həkk olunmuş daş stelasındakı məlumatlara görə, Urmiya gölündən İran körfəzinədək olan ərazi onun hakimiyyəti altında idi. Relyefdə əsir götürülmüş hakimi ayağı ilə tapdalayan A. və ona hökmdarlıq rəmzlərini verən İştər ilahəsi təsvir edilir. Relyefdə həmçinin A.-nin digər əsirləri də həkk olunmuşdur. Stelada A.-nin Akkad mixi yazılı kitabəsi də var.

ANUBİS, İnpu – Qədim Misir mifologiyasında ölümlərə himayədarlıq edən allah. Qara çaqqal, vəhşi it, yaxud itbaşı insan obrazında təsvir olunurdu. A.-ə sitayiş mərkəzi Kasa şəhəri (yun. Kinopol – “it şəhəri”) idi. “Piramida mətnləri”nə əsasən, ilk əvvəl nekropol-

Anubis.

ların hakimi olan A. sonradan mumiyalanma allahı olmuşdur. Yunanlar A.-i Hermeslə eyniləşdirirdilər.

ANUÇİN Dmitri Nikolayeviç (8.9.1843, S.-Peterburq – 4.6.1923, Moskva) – rus coğrafiyaçı, antropoloq, etnoqraf və arxeoloq, akad. (1896), Peterburq EA-nın fəxri üzvü (1898). Petroqrad Coğra-

fiya İn-tunun yaradıcısı və ilk direktoru olmuşdur (1922–23). Moskva Un-tində antropologiya və etnoqrafiya muzeyi (1879) yaratmış, coğrafiya və etnoqrafiya (1885), antropologiya (1919) kafedralarına, Antropologiya İn-tuna (1922 ilədək) rəhbərlik etmişdir. A.-in ümumi və regional coğrafiyanın inkişafında xidmətləri böyükdür; ölkədə limnologiyanın (gölşünaslıq) əsasını qoymuşdur. Geomorfologiya, hidrologiya, diyarşünaslıq, etnik antropologiya, etnoqrafiya və s. sahələrə aid əsərlərin müəllifidir. Novaya Zemlyanın Şimal a.-nda buzlağa, Şimali Uralda dağa, Kiçik Kuril tirəsində adaya və boğaza, Antropologiya İn-tu və muzeyinə A.-in adı verilmişdir.

Əsərləri: Материалы для антропологии Восточной Азии. I. Племя айнов. М., 1876; Рельеф поверхности Европейской России в последовательном развитии о нем представленный. М., 1895; Верхневолжские озера и верховья Западной Двины. Рекогносцировка и исследования 1894–1895 гг. М., 1897.

ANURADHAPURA, Anurapura – Şri-Lankada qədim şəhər. Buddistlərin mühüm ziyarət yeri. A. e.ə. 5 əsrdən eramızın 11 əsrinədək *Sinqal dövlətinin* paytaxtı olmuşdur. 11 əsrin əvvəllərində Şri-Lankanı işğal edən Cənnubi Hindistandakı *Çola dövlətinin* hökmdarı tərəfindən dağıdılmışdır. Qədim şəhərdən bir çox buddist tikililəri qalmışdır. A. tarixi qoruq elan olunmuşdur. A.-dakı abidələr *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ANURİYA (an... + yun. ούρον – sidik) – sidikliyə sutka ərzində 100 ml-dən az sidik daxil olması vəziyyəti. A. çox vaxt kəskin böyrək çatışmazlığı nəticəsində baş verir. İnkişaf mexanizminə görə prerenal (böyrəkdənkənar), renal (böyrək), postrenal (ekskretor, o cümlədən sidik yollarının mexaniki tutulması ilə əlaqədar obturasion) A. olur. Yeni doğulmuşlarda böyrək inkişaf etmədikdə və ya tək olan böyrəyi cərrahi yolla kənar etdikdə arenal (böyrəyin olması ilə əlaqədar) A. baş verir. P r e n a l A. böyrəklər qanla yaxşı və ya tam təchiz olunmadıqda, çoxlu qan itirdikdə inkişaf edir. R e n a l A. böyrəklərin müxtəlif toksinlərlə zədələnməsində, yaxud kəskin nefritdə baş verir. P o s t-

r e n a l A. sidik axarları şişlə sıxışdırıldıqda, yaxud onlar iki tərəfdən daşla tutulduqda olur; bəzən güclü qıcıqlandırıcı (soyuq su və s.) r e f l e k t o r A. yaradır. A. zamanı təcili tədbirlər görülməsi tələb olunur, çünki əks halda 3–4 gün keçdikdən sonra *uremiya* inkişaf edə bilər. A. diaqnozu sidiklikdə sidiyin olmamasına və uremik intoksikasiya əlamətlərinə görə qoyulur. M ü a l i c ə s i: prerenal və renal A.-da hemodializin aparılması, postrenal A.-da sidiyin hərəkətinə mane olan səbəbin aradan qaldırılması.

ÁNUS DƏLİYİ (lat. anus – dairə, halqa) – həzm yolunun arxa hissəsində dəlik; qidanın həzm olunmayan hissəsinin bədəndən xaric olunmasını təmin edir. Bağırsaqlıqlarda və yastı qurdlarda olmur. Onurğalılar arasında xüsusiləşmiş A.d. girdəağızlılarda, süaüzgəclilərdə, kisəli və ətənəli məməlilərdə (o cümlədən insanda) olur, digər qruplarda bağırsaqlıq, ifrazedici və cinsiyyət kanalı ilə birlikdə, ümumi boşluğa – kloakaya açılır.

ÁNUS VƏZİLƏRİ – məməlilərdə anus dəliyi nahiyəsinə, yaxud düz bağırsaqlıq boşluğuna açılan dəri vəziləri. Zirehlilərdə, kaftarlarda və bəzi sincablarda A. v. görülməyə qəbül edilir. Kisəlilərdə, kəmədişlilərdə və yırtıcılarda anus nahiyəsinə, düz bağırsaqlıq divarının içəri qatında iri tər və piy vəziləri olan xüsusi vəzili orqanlar – anus kisələri yerləşir. Kəskinin içəri kəskin iyli (xüsusilə skunksda, norkalarda, safsarlarda) sekret üçün rezervuardır; sekret ərazini nişanlamaq və düşmənləri qorxutmaqdan ötrüdür (xüsusilə dələlərdə).

ANUŞ TEGİN, Anuş Tigin – *Anuşteginlər* (Xarəzmşahlar) sülaləsinin banisi [1077–97]. Səlcuqi sultanı *Məlikşahın* köləsi olan A.T. oğuzların Bəydidli tayfasına mənsub idi. Səlcuqi sarayında tərbiyə almış, sonralar *teştdar* vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Məlikşah bacarığına və sədaqətinə görə ona Xarəzmdə geniş torpaq əraziləri bağışlamış və vilayətin *şəhnəsi* təyin etmişdir (1128). Xarəzmdə yarımmüstəqil dövlət yaradan A.T.-in ölümündən sonra yerinə oğlu *Qütbəddin Məhəmməd* keçmişdir. Bax həmçinin *Xarəzmşahlar dövləti*.

Əd.: Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). М., 1986; Кафесоглу İ. Харезмшахлар devleti tarihi (1092–1229). Ankara, 1956.

ANUŞTEGINLƏR – *Xarəzmşahlar dövləti* hökmdarları sülaləsi. Banisi *Anuş*

Tegindir [1077–97]. Hökmdarları: *Qütbəddin Məhəmməd* [1097–1128], *Atsız* [1128–56], *II Arslan* [1156–72], *Sultan şah* [1172–93, Şimali Xorasanın hökmdarı], *Ələddin Tekiş* [1172–1200], *Ələddin Məhəmməd* [1200–20], *Cələddin Məngburnu* [1220–31]. A.-in hakimiyyəti dövründə *Səlcuqlar*, *Qarakitaylar*, *Qaraxanilər*, *Qurilər*, *Eldənizlər*, *Əyyubilər* və monqollarla müharibələr aparılmışdır. A. sülaləsinə 1231 ildə monqollar son qoymuşdur.

Əd.: Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). М., 1986; Кафесоглу İ. Харезмшахлар devleti tarihi (1092–1229). Ankara, 1956.

ANUŞA ƏBÜL-MÜZƏFFƏR MƏHƏMMƏD (?–təqr. 1686) – Xivə xanı [1663–86]. I Əbülqazinin oğlu və vəliəhdidi. A. atasının hakimiyyəti möhkəmləndirmək siyasətini davam etdirirdi. *Buxara xanlığına* bir çox yürüşlər etmişdir. 1669–75 illərdə Rusiya ilə ticarət və diplomatik əlaqələrin bərpası üçün cəhdlər göstərmişdir. Saray əyanları tərəfindən devrilmişdir.

ANUY, Anuy (Anouilh) Jan (23.6.1910, Bordo – 3.10.1987, Lozanna) – fransız dramaturqu. Sorbonna Un-tinin hüquq fakültəsini bitirmiş, reklam agentliyində işləmişdir. “Çamadansız müsafir” (1937) pyesi ilə məşhurlaşmışdır. “Çəhrayı pyeslər” (istehzalı-lirik komediyalar: “Oğruların rəqs gecəsi”, 1938; “Sanlısdə görüş”, 1941), “tikanlı pyeslər” (“Zavallı Bitos”, 1956) və s. silsilə dramaları var. “Ürkək qız” (1938), “Antiqona” (1943), “Torağay” (1953), “Dəlisov və ya məftun irticaçı” (1959), “Mağara” (1961) pyeslərində insani ləyaqətləri və əxlaqi görüşləri uğrunda mübarizə aparan insanlardan bəhs etmişdir. Dövrünün sosial-fəlsəfi problemlərini dərinlən dərk edən A.-un pyesləri sjuet təbiiliyi, emosionallığı, yumoru ilə seçilir. “Medeya” əsəri Azərb. səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur.

Əsərləri: Theatre complet: En 2 vol. P., 1963; Пьесы. М., 1999.

ANUY SİLSİLƏSİ – RF-də, Altay Resp.-nin şm.-q.-ində Altay d-rında silsilə. Anuy və Pəsçanaya çayları (Ob çayının sol qolları) arasındadır. Uz. 130 km, orta hünd. 900–1600 m, maks. hünd. 1823 m-dir. Əsasən, metamorfizləşmiş əhəngdaşlardan və qranit intruziyaları ilə yarılmış Silur yaşlı şistlərdən ibarətdir. Yamaclarında seyrək qarışıq meşələri var.

ANYÁN, Çjande – Mərkəzi Çində, Henan əyalətində şəhər. Əh. 782 min (2005). Veyxe çayı (Xuanxe hövzəsi) sahilindədir. D.y. st. Toxuculuq, yeyinti, tütün sənayesi müəssisələri, yaxınlığında arxeoloji abidələr (e.ə. 13–11 əsrlər) var. **ANYANO TƏRME** (Agnano Terme) – İtaliyada balneoloji kurort. Neapol ş. yaxınlığındadır. Çoxlu (təqr. 70) mineral su bulaqları, karbon qazı çıxışları və müalicəvi palçıq yataqları olan krater gölünün dibindədir. Suyun temp-ru bəzi bulaqlarda 75°C-yə çatır. Mineral sularından (karbonlu, xloridli, natriumlu və s.) və vulkan mənşəli dəmirli-sulfidli palçıqdan (fanqo) dayaq və hərəkət orqanlarının, nəfəs yollarının, periferik sinir sistemini xəstəliklərinin, həmçinin ginekoloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur.

ANYİLƏR, anyalar, aqnilər – Kot d’İvuar, Toqo və Qanada yaşayan akan xalqları qrupu. Ümumi sayları 2 mln.-dan çoxdur (2000). Qananın rəsmi dillərindən olan Nzinma dilində danışırlar. Dindarlarının əksəriyyəti xristianlardır. Müsəlmanları və ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Müstəmləkə dövrünə qədər A.-in bir sıra tayfa ittifaqları yaranmışdır. Əsas məşğuliyyətləri toxa əkinçiliyidir. Dəmirçilik, dulusçuluq, toxuculuq, bədii metal və ağac üzərində oyma inkişaf etmişdir.

ANYUY, Onuy, Dondon – RF-də Xabarovsk diyarı ərazisində çay. Amur çayının sağ qolu. Uz. 393 km, hövzəsinin sah. 12700 km². Sixote-Alin silsiləsinin şm.-q. yamaclarından başlanır; yuxarı axınında dağlardan, aşağı axınında isə düzənlikdən axır. Mənsəbi yaxınlığında qollara ayrılır.

ANYUY – RF-nin şm.-ş.-ində çay. Kollima çayının sağ qolu. Böyük Anyuy (uz. 693 km) və Kiçik Anyuy (uz. 750 km) çaylarının qovuşmasından yaranır. A.-un özünün uz. 8 km, hövzəsinin ümumi sah. 107 min km²-dir. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Aşağı axınında orta su sərfi 650 m³/san. Hövzəsində ümumi sah. 705 km² olan 7 mindən çox göl var. A. sistemindən gəmiçilikdə, baliqçılıqda, ağacaxıtmada və su təchizatında istifadə edilir.

ANZAROV Anatoli Maqomedoviç (d. 2.8.1930, Nalçik ş.) – Azərb. idmançısı, atletika üzrə Azərb. SSR əməkdar bədən tərbiyəsi və idman işçisi (1963), əməkdar məşqçi (1963). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu bitirmişdir (1953).

ANZIRDƏRƏ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Əlin-çəçayın sol qolu. Uz. 7 km, hövzəsinin sah. 10 km²-dir. Əsasən, qrunt suları ilə qidalanır. Selli çaydır.

ANZOB – Tacikistanda, Hissar silsiləsində aşırım. Hünd. 3373 m. Daşkənd–Düşənbə avtomobil yolu A.-dan keçir.

ANZOLU – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Çayrud ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin ətəyində, Razçan çayının sol sahilindədir. Əh. 194 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, mədəniyyət evi var.

ANZOV – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Hamarkənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km c.-q.-də, Peştəsər silsiləsinin şm.-q.-ində, dağlıq ərazidədir. Əh. 987 (2008); əkinçilik (əsasən, bostançılıqla) və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi; antik dövrə aid küp qəbirləri nekropolu var.

ANZYUS (Australia, New Zealand, United States – ANZUS) – Avstraliya İttifaqı, Yeni Zelandiya və ABŞ-ın daxil olduğu hərbi-siyasi blok. Adı üzv dövlətlərin adlarının ingiliscə yazılışının baş hərflərindən götürülmüşdür. Rəsmən «Təhlükəsizliyə dair Sakit okean paktı» adlanır. Pakt 1951 ilin sentyabrında San-Fransiskoda qeyri-məhdud müddətə imzalanmış və 1952 ilin aprelində qüvvəyə minmişdir. A.-un yaradılması Cənub-Şərqi Asiyada milli azadlıq mübarizəsinin genişlənməsinə, Çində inqilabın qələbəsinə (1949), Koreyada silahlı müdaxilənin iflasına bir növ cavab tədbiri idi. A.-un təşkili ABŞ-ın Cənub-Şərqi Asiyada və Sakit okean hövzəsində hərbi-siyasi və iqtisadi təsirini gücləndirdi, blokun yaradılmasında mühüm rolunu alan B.Britaniyanın bu rayonda mövqeyini zəiflətdi. A. rəsmən beynəlxalq münasibətlərdə zor işlətməyin əleyhinə olduğunu bildirsə də, əslində həmişə bunun əksinə hərəkət etmişdir. İttifaqın iştirakçısı olan dövlətlər eyni zamanda müxtəlif hərbi-siyasi blokların üzvüdür. 1971 ildən ABŞ-ın ÇXR-lə əlaqə yaratması A. üzvləri arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. İctimaiyyətin təzyiqi ilə Avstraliya və Yeni Zelandiya Hind-Çindən öz qoşunlarını və «məsləhətçilərini» geri çağırdı. 80-ci illərdən Yeni Zelandiya blokdan uzaqlaşdı. Rəsmi şəkildə fəaliyyətini dayandırmayan A. faktiki olaraq ABŞ və Avstraliya arasında iki-tərəfli ittifaqa çevrilmişdir.

AOMIN. M a k a o – Şərqi Asiyada ərazi, Çinin xüsusi inzibati rayonu. Cənubi Çin dənizinin şm.-q. sahilində, Sitszyan çayının mənsəbindədir. Ərazisini Aomin y-a, Xantiszadao (Taypa) və Tszyuadao (Koloane) a-rı təşkil edir. Sah. təqr. 25 km², əh. 482,5 mindir (2005, çinlilər 95%, portuqallar 3%). Dindarları buddistlər (45%) və katoliklərdir (7%). İnz. m. Aomin ş.-dir. Rəsmi dil portuqal və Çin dilləridir, pul vahidi patakdir.

Çin hökuməti A.-da, Honkonqda olduğu kimi, “bir ölkə – iki sistem” siyasəti apararaq A.-in iqtisadiyyatının ümum-mill iqtisadiyyat məkanına tədricən inteqrasiyasına nail olmuşdur. Belə ki, 2003 ildə bölgə üzrə ÜDM 7,9 mlrd.

Aomin (Makao) şəhərindən görünüş.

dollar (adambaşına 17,8 min dollar) olmuşdur. İqtisadiyyatının əsasını xidmət sahələri, yüngül sənaye, k.t., turizm və s. təşkil edir. A. şəhəri mühüm ticarət portu və Asiyada əsas maliyyə mərkəzlərindən biridir. A.-da 20-dən çox bank, o cümlədən ən iri beynəlxalq bankların şöbələri, 20-dən çox sığorta şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Qədim dövrlərdən çinlilərin məskunlaşdığı A. Çin imperiyasına daxil idi. 16 əsrin əvvəllərində A.-a portuqaliyalılar gəlmiş, 1557 ildən ərazini rəsmi surətdə icarəyə götürərək burada möhkəmləndirilmiş ticarət fabriyası yaratmışlar. Sonradan buraya gələn ingilislər misisionerlik fəaliyyəti göstərmiş, həmçinin ipək ticarəti ilə məşğul olmuşlar. 1840–42 illərdə baş verən İngiltərə–Çin

müharibəsindən sonra Çinin zəifləməsindən istifadə edən Portuqaliya icarə haqqı ödəməkdən imtina etmiş (1848) və A.-nı öz koloniyasına (1887) çevirmişdir. 1941–45 illərdə Yaponiya tərəfindən işğal olunmuşdur. 1951 ildən Portuqaliyanın “dəniasırı əyalət”i statusu almışdır. 1987 ildə Çin və Portuqaliya arasında bağlanmış sazişə əsasən A. 1999 ilin sonunda ÇXR-nin ərazisinə qatılmışdır.

A.-in inzibati mərkəzində un-t (1991), politexnik in-tu (1991), Asiya beynəlxalq açıq un-ti, turizm in-tu, elm və texnologiya özəl un-ti yerləşir. Ama məbədi (16 əsr); A. muzeyi, çoxlu sayda bağ və parklar vardır.

rindən ibarətdir. Toxoku iqtisadi r-nu tərkibində ayrı-ayrı sənaye mərkəzləri olan aqrar regiondur. Qurğusun, sink (Kamikita), dəmirli qum (ölkənin ən iri yatağı) hasil edilir. Taxta-şalban və ağac emalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeyinti, metallurgiya, neft-kimya müəssisələri var. Əkinçilik (əsasən, düyü), bağçılıq (əsasən, alma), heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Tovado Milli Parkı və Yaponiyanın ən böyük Tovado krater gölü A. ərazisindədir.

AOMORİ – Yaponiyada şəhər. Aomori prefekturasının inz. m. Əh. 229 min (2004). Hönsü a.-nın şm.-ində mühüm tranzit-nəql. qovşağı. Dəniz portu və beynəlxalq aeroportu var. Tunel (uz. 54 km) vasitəsilə Hakodate ş. (Hokkaydo a.) ilə birləşir. Şəhər 1625 ildə salınmışdır. Ticarət və nəşriyyat işi mərkəzidir. Bələdiyyə un-ti (1993), qravürçü-rəssam Siko Munakatanın xatirə muzeyi; poliqrafiya, yeyinti (o cümlədən balıq emalı) və elektrotexnika sənayesi müəssisələri var. Sənətkarlıq inkişaf etmişdir. Sukayu termal bulaqları var.

AORTA (yun. *ἀορτή* – qaldırmaq) – onurğalılarda qan-damar sisteminin əsas arteriyası. A. divarlarının elastikliyi qan cərəyanının fasiləsizliyini və bədənin bütün orqan və toxumalarının arterial qanla təchiz olunmasını təmin edir. Quşlarda və məməlilərdə A. böyük qan dövrəsinin əsas damarıdır. O, ürəyin sol mədəciyindən başlayır, lap başlanğıc hissədə genişlənmə əmələ gətirərək (A. soğanağı), yuxarı qalxır (qalxan A.), arxaya və sola (məməlilərdə), yaxud arxaya və sağa (quşlarda) dönür (A. qövsü) və bədənin aşağı hissəsinə doğru istiqamətlənir (enən və ya onurğa A.-sı). Sürünənlərdə A.-nın 2 qövsü var: ürəyin sol mədəciyindən çıxan – sağ arterial və sağ mədəcikdən çıxan sol – venoz. Onlar birləşərək, qarışıq qanı olan ümumi onurğa A.-sını əmələ gətirir. Suda-quruda yaşayanlarda ürəyin yeganə mədəciyindən sərbəst yığıla bilmək qabiliyyətinə malik arterial konus, ondan isə bir (quyruqsuzlarda) və ya iki (quyruqlularda) cüt A. qövsü çıxır və birləşərək onurğa A.-sını əmələ gətirir. Balıqlarda və girdə-ağızlılarda mədəcikdən, yaxud ürəyin arterial konusundan arterial qövs sisteminə venoz qanı qəlsəmələrə (balıqlarda) və ya qəlsəmə kisəciklərinə (girdə-ağızlılarda) daşıyan qarın A.-sı çıxır. Orada oksigenlə zənginləşmiş qan onurğa A.-sına yığılır. Onurğasızlarda (mol-

lyuskalarda, buğumayaqlılarda) ürəkdən çıxan iri damar A. adlanır.

AORTİT (*aorta* + ...*it*) – aorta divarının iltihabı. K ə s k i n A. kəskin infeksiyon xəstəliklər, x r o n i k i A. isə kəskin A., eləcə də xroniki infeksiyon xəstəliklər (başlıca olaraq sifilis, habelə revmatizm) nəticəsində baş verir. M ü a l i c ə s i: infeksiyalarla mübarizə, ürək çatışmazlığının simptomatik müalicəsi.

APAÇİLƏR (özlərini *dine*, *nde*, *tinde* adlandırır) – hərfi mənada adamlar deməkdir) – ABŞ-da hindi xalqları qrupu. Təmizqanlı A.-in sayı 57 min, metislərin sayı isə 97 min nəfərdir (2000). Atabask dilləri ailəsinin apaçı dilləri qrupuna aid olan dillərdə danışirlar. İngilis dili də yayılmışdır. Dindarları xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var. Ənənəvi məşğuliyyətləri ovçuluq (bizon, maral və s.), yığılılıq və suvarma əkinçiliyidir. A.-in əcdadları 14–15 əsrlərdə *atapaskların* şm.-dan miqrasiyası nəticəsində ABŞ-in c.-q.-inə gəlmişlər. Köçəri və yarımköçəri A.-in tayfa təşkilatı zəif olmuşdur. Ənənəvi etiqadları şamanizmdir. İspaniya (1540 ildən) və Amerika (1845 ildən) müstəmləkəçilərinə kəskin müqavimət göstərmişlər. A. 1875 ildə rezervasiyalara köçürülmüşlər. Hazırda A. fermer təsərrüfatı, heyvandarlıq və meşəçiliklə, şəhərlərdə isə muzdlu əməklə məşğul olur, bir sıra rezervasiyalarda turizmdən (ovçuluq, dağ xizəyi), qumarxanalardan gəlir götürürlər. A. arasında kəskin sənətkarlıq yayılmışdır.

APALAÇIKOLA – ABŞ-in c.-ş.-ində çay. Çattaxuçi və Flint çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Uz. birləşdiyi yerdən 160 km, Çattaxuçinin mənbəyindən 820 km. Hövzəsinin sah. 51,8 km². Apalaçı körfəzinə (Meksika körfəzində) tökülür. Gəmiçiliyə yararlıdır.

APANAJ (fr. *apanage*, son lat. *apaner* – çörək paylamaq) – Fransada və digər Avropa feodal monarxiyalarında kral ailəsinin taxt-taca sahib olmayan üzvlərinin istifadəsinə ömürlük və varislikdə kişi xətti kəsildikdə geri qaytarmaq şərti ilə verilən iri torpaq mülkiyyəti və ya pul vəsaiti. Fransada A. institutu 1297 ildə yaradılmış, 1792 ildə ləğv edilmişdir. *I Napoleon* tərəfindən bərpa olunsada, 1832 ildə aradan götürülmüşdür.

APARAN KÖRPÜ – avtomobildə dayaq rolu oynayan və qüvvəni sürətlər qutusundan aparən təkərlərə ötürən

aqreqat. A.k. kardan ötürməsindən və ya sürətlər qutusunun ikinci (aparılan) valından hərəkət alır və burucu momenti artıraraq, onu düz bucaq altında dəyişir (mühərriki uzununa müstəvidə yerləşən avtomobillərdə), hərəkətdirici orqanlara (təkər, vərdənə, xizək) ötürür. A.k. baş ötürücü, diferensial, yarımxoxlar, tir, top və karterdən ibarətdir. A.k.-lərin konstruksiyasındakı hərəkətdirici orqanlar aparən-idarəolunan və idarəolunmayanlardır. A.k. arxa və ya qabaqda ola bilər. Hər iki körpüsü aparən olan avtomobil tamintiqallı avtomobil adlanır.

APARAT (lat. *apparatus* – avadanlıq) – cihaz, texniki qurğu, tərtibat (məs., telefon A.-ı).

APARAT FUNKSIYASI – optik cihazların xassəsi; cihazın çıxışındakı kəmiyyətin qurğunun girişindəki həqiqi qiyməti ilə əlaqəsini müəyyən edən funksiya. A.f., əsasən, teleskop, mikroskop və spektral cihazların xarakteristikası üçün istifadə edilir. Təsvir yaradan optik cihazın A.f. cihazın yaratdığı nöqtəvi şüalanma mənbəyinin təsvirində işıqlanmanın paylanması göstərir. A.f. obyektin təsvirində işıqlanmanın paylanması ilə ehtəmin obyektin parlaqlığının paylanması arasında əlaqəni müəyyən etməyə imkan verir. Spektral cihazlarda A.f. monoxromatik şüalanmanın müşahidəsi zamanı cihazın qeyd etdiyi spektrdən ibarətdir. İdeal optik cihaz nöqtəvi mənbəyi nöqtə şəklində təsvir edir və onun A.f. bu nöqtədən başqa hər yerdə sıfır bərabər olur. Real cihazlarda isə difraksiya, aberrasiya və s. amillər nəticəsində nöqtəvi mənbəyin təsviri “yayılır” və ləkə şəklində olur. Real vəziyyətlərdə A.f.-nin hesablanması çətin olduğu üçün onu eksperiment üsulu ilə təyin edirlər.

APARAT TƏMİNATI, *a v a d a n l ı q t ə m i n a t ı* – istənilən sistemin fəaliyyəti üçün tələb olunan texniki vasitələr kompleksi.

APARATLA ƏYİRMƏ – müxtəlif uzunluqlu liflərdən və ya lif qalıqlarından böyük xətti sıxlığa malik qalın xovlu yun və qarışıq iplik hazırlamaq üçün aparılan proses. İplik almaq üçün darama aparatında darlanmış lif layı aparatın eni boyunca zolaqlara ayrılır, sonra zolaqlar eşilərək sıxlaşdırılır və ilkin iplik əmələ gətirir. Halqalı əyirmə maşınlarında ilkin iplikdən iplik alınır. Yunəyirmə prosesində A.ə. *m a h u d ə y i r m ə s i* də adlanır.

APARICI YOLLAR, *t i b d ə* – sinir sisteminə impulsları müəyyən istiqamətdə yönəldən sinir lifləri. A.y. üç qrupa bölünür: 1) xüsusi *assosiativ* yollar – böyük beyin yarımkürələrinin müxtəlif nahiyələrini birləşdirir; 2) *komissural* yollar – sağ və sol yarımkürələrin simmetrik hissələri arasında əlaqə yaradır; 3) *proyeksiyon* yollar – beyin qabığını mərkəzi sinir sisteminin aşağı hissələri ilə birləşdirir. Proyeksiyon yollar 2 qrupa bölünür: *afferent* (mərkəzəqaçan) və *effeent* (mərkəzdənqaçan). Afferent yollara ümumi hissiyyət (görmə, eşitmə, qoxu, dad) yolları, effeent yollara isə hərəkəti (piramidavari) yollar daxildir.

APARTHEYD, *a p a r t e i d* (afrikaans dilində *apartheid* – ayrı yaşamaq) – CAR-ın hakim dairələri tərəfindən 20 əsrdə “ağdərili” olmayan əhaliyə qarşı həyata keçirilən ifrat irqi və milli *diskriminasiya* və *seqreqasiya* siyasəti. A.-in məqsədi azlıq təşkil edən ağ əhali tərəfindən qeyri-avropalıları istismar etmək və milli-azadlıq mübarizəsinə qarşı güclü maneələr yaratmaq idi. 1910 ildə Cənubi Afrika haqqında aktın qəbul olunması A. sisteminin əsasını qoydu. Cənubi Afrika İttifaqında irqçi Millətçi partiya hakimiyyətə gəldikdən sonra (1948) A. rəsmi dövlət siyasəti kimi tətbiq edildi. 1950–54 illərdə seqreqasiyanı kəskinləşdirən bir sıra qanunlar qəbul olundu. 1959 ildə qəbul olunmuş «Bantuların özünüidarəsinin inkişafı haqqında qanun»a əsasən Afrika əhalisinin parlamentdə təmsil olunmasına son qoyuldu, *bantustanlar* yaradıldı. 20 əsrin 70-ci illərində Afrika Milli Konqresinin rəhbərliyi altında milli və sosial əsarətə qarşı hərəkət geniş vüsət aldı. BMT dafələri sənədlər qəbul edərək A.-i bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirdi. 80-ci illərdə Cənubi Afrikada A.-ə qarşı hərəkətin dünya ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənməsi yerli hökuməti irqçilik siyasətini yumşaltmağa məcbur etdi. 90-cı illərin əvvəllərində CAR-ın prezidenti F.V. de Klerk A.-in tədricən ləğvinə başladı. CAR-ın «ağ» əhalisi arasında 1992 ildə keçirilən referendumdan və 1994 ilin demokratik seçkilərindən sonra A. tamamilə ləğv olundu.

APATANİLƏR (özlərini *nisyu*, yaxud *ni* adlandırır) – Şimal-Şərqi Hindistanda xalq. Sayı təqr. 25 min nəfərdir (1995). Çin-Tibet dil ailəsinə aid olan apatani dilində danışirlar. Ənənəvi

etiqlərini saxlamışlar. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik (çəltik, darı və s.), həmçinin heyvandarlıqdır. Toxuculuq, duluculuq, metalışləmə inkişaf etmişdir. **APATİT** (yun. *άπάτη* – yanlışlıq; çox vaxt başqa mineral kimi qəbul olunduğundan belə adlanmışdır) – təbii fosfatlar sinfindən olan mineral qrupunun ümumi adı, apatit filizlərinin əsas komponenti; $Ca_5(PO_4)_3(F,OH,Cl)_2$. Tərkibindən asılı olaraq flüorapatitə,

Apatit.

hidroksilapatitə, xlorapatitə və s. ayrılır. Sinqoniyası heksaqonaldır. Kristalları prizmatik və iynəvari, nadir hallarda sütünvarıdır. Dənəvər, radial şüalı və şüvül aqreqləri var. Çökmə süxurlarda konkresiya formalı aqreqləri fosforit adlanır. Qatışıqlardan (dəmir, manqan, hematit) asılı olaraq sarımtıl-yaşıl, qonur, çəhrayı, bənövşəyi və s. rənglərdə olur. Şüşə parıltılıdır. Maqmatik və metamorfik süxurlarda aksesör mineraldır. Sərtliyi – 5, sıxlığı 3200 kq/m^3 . Ən böyük yataqları Kola y-a-nda (məşhur Xibin yatağı), İsveçdə, Mərkəzi və Şərqi Afrikadadır. Əsasən, fosfor gübrələrinin istehsalında, qara və əlvan metallurgiya, keramika və şüşə sənayesində işlədilir.

APATİT FİLİZLƏRİ – texnoloji və iqtisadi göstəricilərinə görə istismara yararlı apatitli təbii polimineral törəmələri. A.f.-ni mineral tərkibinə görə silikatlı-oksidlil, silikatlı, karbonatlı-silikatlı, karbonatlı və hidrosilikatlı-hidroksidlil, P_2O_5 -in miqdarına görə isə zəngin (16%-dən çox), adi (8–16%), kasıb (4–8%) və çox kasıb (4%-ədək) növlərə ayırırlar. Mineral tərkibindən asılı olan saflaşdırılma dərəcəsinə görə asan (apatit konsentratında P_2O_5 -in miqdarı 90%-dən çox), qənaətbəxş (70–90%) və çətin saflaşan (70%-dən az) A.f. var. Silikatlı filizlər (apatit-nefelinli və s.) asan, karbonatlı və hidrosilikatlı-hidroksidlil filiz-

lər isə çətin saflaşır. Əmələgəlmə şəraitinə görə A.f.-nin maqmatogen, metamorfogen və sedimentogen yataq tipləri olur. Maqmatogen, eləcə də sedimentogen (aşınma qabığı törəmələri) tipli yataqlar daha böyük sənaye əhəmiyyətinə malikdir. A.f.-nin dünya üzrə ümumi ehtiyatı (P_2O_5 üzrə) təq. 1,2 mlrd. t-dur. Əsas yataqları RF-də (dünya ehtiyatının $1/3$ -i), həmçinin Vyetnam, Braziliya, CAR, Finlandiya, Uqanda, Norveç, Zimbabve, Kanada, İspaniya və Hindistandadır. A.f.-ndən mineral gübrələr istehsalında, metallurgiya, keramika və şüşə sənayesində istifadə olunur.

APATİTİ – RF-nin Murmansk vil.-ndə şəhər. Əh. 63,7 min (2004). Kola y-a-nda, İmandra gölü ilə Xibin d-ri arasında. D.y. st. 1935 ildə Xibin apatit-nefelin filizi yataqlarının istismarı ilə əlaqədar qəs. kimi salınmışdır; 1966 ildən şəhərdir. REA-nın Kola filialı, S.-Peterburq, Petrozavodsk, Murmansk utlərinin filialları, tarix-diyarşünaslıq muzeyi; filizsaflaşdırma f-ki, DRES, aqrofirma var.

APATİYA (a... + yun. *πάτος* – əzab, ehtiras, hiss) – stoiklərin (bax *Stoisizm*) etik təlimlərində hər cür ehtiras və həyəcədən uzaq ruhi sakitliyi, ağıln fəaliyyətinə hissələrin mane olmadığını vəziyyəti bildirən anlayış. Stoiklərə görə, A. düşünmək üçün ideal vəziyyətdir. T i b d ə A. – özüne və baş verən hadisələrə laqeydliyi, xarici emosiya reaksiyasının olmamasını (emosiya iflici) bildirən xəstəhallıq. A. çox vaxt psixi fəallığın zəifləməsi (abuliyə) ilə nəticələnir. Belə xəstələr ağır tərpnən, az danışan olur.

APATOZAVRLAR (apatosaurus, brontosaurus), **brontosavrlar** – zavropodlar yarım dəstəsinin kələzçanaqlı

Apatozavr skeleti.

dinozavrlar cinsi. 3 növü var. Şimali Amerikanın Yuxarı Yura çöküntülərindən məlumdur. Uz. 21 m-ədək, başı kiçik, dişləri az, payaşəkili olmuşdur. Boyun fəqərələri (15) nisbətən qısa və iri, gövdə fəqərələrinin qılcıqlı çıxıntıları və quyruğu uzun (80 fəqərədən çox), ucu qırmanc şəkilli; ətrafları iri, sütunşəkili, pəncə falanqaları reduksiyaya uğramış, yalnız birinci barmağı caynaqlı olmuşdur. Sahilboyu ovalıqlarda yarım su həyatı keçirmişdir.

APATRİDLƏR – bax *Vətəndaşlığı olmayan şəxslər*.

APAYOLAR (özlərini *apayolo*, *apayao*, *isneq* adlandırırlar) – Filippində Luson a.-nın şm.-q.-ində yaşayan xalq. Sayları 40 min nəfərdir. *Avstroneziya dilləri* ailəsinə aid olan apayo dilində danışırlar; müxtəlif dialektləri var. Əksəriyyəti ənənəvi etiqlərini saxlayırlar; xristianları da var. Toxa əkinçiliyi (qarğıdalı, çəltik, tütün), dəmirçilik və toxuculuqla məşğuldurlar. Çay balıqçılığı inkişaf etmişdir.

APDAYK (Updike) Con Xoyer (d.18.3.1932, Pensilvaniya ştatı, Şillington ş.) – Amerika yazıçısı. Harvard Un-tini bitirmişdir (1954). “Taxtadan düzəldilmiş toyuq və başqa əl işləri” (şeyrlər, 1958), “Həmin qapı” (hekayələr, 1959) A.-ın ilk kitabları, “Əlillər evində yarmarka” (1959) ilk romanıdır. “Dovşan, qaç!” (1960) romanı ilə tanınmışdır [tetralogiya – “Dovşan qayıdır” (1971), “Dovşan varlıdır” (1981), “Dovşan sakitləşdi” (1990); 1-ci hissəni “Dovşan” ləqəbli amerikalı yazıçı Harri Enqstre məhsr etmişdir. “Dovşan haqqında xətilər” (2000) povestini də bu silsiləyə aid etmək olar]. A. “Kentavr” (1963), “Fermada” (1965), “Avaraçılıq ayı” (1975), “Rocerin hekayəti” (1986) və s. əsərlərin müəllifidir. Din, ailə-məişət mövzusu A.-ın yaradıcılığında mühüm yer tutur. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində postmodernizmə meyil etmiş, “Çevriliş” (1978) siyasi romanını yazmışdır. U. Şekspirin “Hamlet” faciəsinə ətraflı polemik proloq kimi düşünülmüş “Hertruda və Klavdi” (2000) tarixi romanının müəllifidir. A. ədəbi-tənqidi məqalələr, esse, pyes, uşaqlar üçün kitablar yazmışdır.

Əd.: Pritcahrd W. J. Updike: America's man of letters. South Royaltan, 2000.

ÁPEKS, **botanika** d-a – bax *Boyatma konusu*.

ÁPEKS (lat. apex – zirvə) – göy sferasının nöqtəsi; Yer in hərəkəti həmin

nöqtəyə yönəlir. Yer in Günəş ətrafına illik hərəkətinin A.-i *ekliptika* müstəvisi üzərində olub (Yer in şimal yarımkürəsində üzü Günəşə dayanan müşahidəçinin sağında), Günəşin istiqamətinə təqr. perpendikulyar istiqamətdədir. Günəş sisteminin yaxınlıqdakı ulduza nəzərən əsri hərəkətinin A.-i *Herkules* bürcündədir. Süni peyk orbitinin Yer ekvatoru müstəvisindən şm.-a tərəf ən uzaq nöqtəsinə də A. deyilir (bax *Antiapeks*).

ÁPELDORN (Apeldoorn) – Niderlandın mərkəzi hissəsində, Gelderland əyalətində şəhər. Əh. 157,8 min (2004). İri nəqliyyat qovşağı. İqtisadiyyatında xidmət sahəsi üstünlük təşkil edir. Sənayesində maşınqayırma və metal emalı, kimya, toxuculuq və kağız; elektron-hesablama texnikası üstünlük təşkil edir. Kustar sənaye (tumac məmulatları) inkişaf etmişdir. Turizm mərkəzidir. Çoxlu memarlıq abidələri (16–18 əsrlər) var.

APÉLLA (yun. *ἀπέλλα*) – Spartanın bütün tamhüquqlü, 30 yaşına çatmış vətəndaşlarının xalq yığıncağı. Əvvəllər A.-lar çarlar, sonralar isə *eforlar* tərəfindən çağırılırdı. A. ali hakimiyyət orqanı hesab olunsada, hüquqları *gerusiya* tərəfindən məhdudlaşdırılırdı. A. gerusiya və eforların qərarlarını təsdiq və ya rədd edə bilər, lakin onları dəyişmək, yaxud təklif irəli sürmək hüququna malik deyildi. Qərarlar səsvermə yolu ilə qəbul edilirdi. Səsvərmənin nəticəsini *gerontlar* müəyyən edirdilər. A. çar və ya gerusiya tərəfindən buraxıla bilirdi. A. qeyri-müntəzəm çağırılırdı, bu da Sparta oliqarxiyasının maraqlarına xidmət edirdi.

APELLÉS (Ἀπελλής) (təqr. e.ə. 370, Kiçik Asiya, Efes, yaxud Kolofon – e.ə. 4 əsrin sonu, Kos a.) – qədim yunan rəssamı. Böyük Plininin məlumatına görə A. Makedoniya çarlarının saray rəssamı olmuşdur. Ağ, qara, sarı və qırmızı boyalara üstünlük verməsi, işıq və kölgədən məharətlə istifadə etməsi A. yaradıcılığı üçün səciyyəvi olmuşdur. “Anadiomenin Afroditası”, Makedoniyalı II Filipp və Makedoniyalı İsgəndərin portretləri, avtoportret və s. əsərlər yaratmışdır. A.-in əsərləri qalmadığından onlar haqqında məlumat yalnız təsvirlərə əsaslanır.

APELLYASİYA (lat. apellatio – müraciət) – qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması üsulu; apellyasiya instansiyası məhkəməsi

tərəfindən işə mahiyyəti üzrə təkrar baxılması və hökm çıxarılması. A. ilk dəfə qədim Romada yaranmış, imperator Yustinianın hakimiyyəti dövründə [527–565] məhkəmə işinin mühüm elementi kimi formalaşmışdır. Qərbi Avropanın məhkəmə icraatında A.-nın sonrakı inkişafı mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması ilə bağlı idi. Tədricən Almaniya və Fransada qədim Roma hüququ ilə milli hüququn sintezi nəticəsində şikayətmə sistemi tam halda formalaşaraq, Almaniyanın mülki-prosessual kodeksində (1877), Fransanın mülki-prosessual (1806) və cinayət-prosessual (1808) kodekslərində əksini tapdı.

A. məhkəmə qərarlarından şikayətmə üsulu kimi aşağıdakı mühüm əlamətlərə malikdir: obyekt kimi qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarı çıxış edir; apellyasiya məhkəməsi qərarı ləğv edə və işi təkrar baxılmaq üçün birinci instansiyaya göndərə bilməz, çünki işə mahiyyətinə görə yenidən baxmağa və yeni qərar çıxarmağa borcludur; iş üzrə çıxarılmış məhkəmə qərarının tək cə əsaslandırılmasının deyil, həm də qanunauyğunluğunun yoxlanması (A. yalnız fakt məsələləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda işə baxılması zamanı maddi və prosesual hüquq normalarının qanuniliyini təsdiq edir); apellyasiya instansiyası məhkəməsi yeni sübutlara baxmaq hüququna malikdir. A. məhkəməsinə işə baxılma dərəcəsinə asılı olaraq, A.-nın iki – tam və natamam növləri vardır. Tam A.-da məhkəmə işinin faktiki tərəfinə yenidən baxılır; bu zaman işdə iştirak edən şəxslər yeni xüsusatlara əsaslanmaq və birinci instansiya məhkəməsinə tədqiq olunmamış sübutları təqdim etmək hüququna malikdir (Avstriya və Almaniya). Natamam A. işə mahiyyətinə görə yenidən baxılmanı nəzərdə tutsa da, birinci instansiyada tədqiq olunan xüsusatlara və sübutlara əsaslanmalıdır; yeni sübutların təqdim olunması yalnız müəyyən şərtlər daxilində mümkündür (Fransa və İtaliya).

Qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarının qanunauyğunluğunu, əsaslandırılmasını və ədalətliliyini A. qaydasında yoxlayan məhkəmə işə yenidən baxarkən apellyasiya instansiyası kimi çıxış edir. Birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarından səlahiyyətli şəxsin verdiyi A. – yazılı prosesual sənəd

apellyasiya şikayəti üçün əsasdır. Arbitraj məhkəmələrində A. şikayəti vermək hüququna işdə iştirak edən şəxslər, həmçinin işdə iştiraka cəlb edilməmiş, lakin onların hüquq və qanuni maraqları barəsində məhkəmə qərarı çıxarılmış şəxslər malikdirlər.

Azərb. Resp.-nda A. məhkəməsi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş mülki, cinayət və inzibati xətəllərə, eləcə də iqtisadi mübahisələrə dair işlər üzrə, hərbi məhkəmələrin işləri üzrə A. instansiyası məhkəməsidir. A. məhkəməsi Azərb. Resp.-nın paytaxtı Bakıda, həmçinin Şirvan, Sumqayıt, Gəncə, Şəki və Naxçıvan şəhərlərində təşkil edilir, onların yurisdiksiyası həmin məhkəmələrin əhatə etdiyi müvafiq ərazilərlə məhdudlaşır. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərb. Resp. qanununun 62-ci maddəsinə uyğun olaraq A. məhkəməsi rəyasət heyətindən, mülki işlər üzrə kollegiyadan, cinayət və inzibati xətəllərə dair işlər üzrə kollegiyadan və iqtisadi mübahisələrə dair işlər üzrə kollegiyadan və hərbi məhkəmələrin işləri üzrə kollegiyadan ibarətdir. A. məhkəməsi kollegiyalarında işlərə baxmaq üçün məhkəmə tərkibləri yaradılır. A. məhkəməsi hakimlərinin tərkibinə məhkəmənin sədri, onun müavini, məhkəmə kollegiyalarının sədrləri və hakimləri daxildir. A. məhkəməsi hakimlərinin sayı Azərb. Resp. Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə uyğun müəyyənləşdirilir.

A. məhkəməsinin rəyasət heyətinin tərkibi və səlahiyyətləri, rəyasət heyətinin iş qaydası, kollegiyaların səlahiyyətləri, A. məhkəməsi sədrinin səlahiyyətləri, sədrin müavininin səlahiyyətləri, kollegiya sədrlərinin səlahiyyətləri, A. məhkəməsi sədr müavininin və kollegiya sədrlərinin əvəz edilməsi qaydası haqqında normalar “Məhkəmə və hakimlər haqqında” Azərb. Resp. qanununda (63–69-cu maddələr) nəzərdə tutulmuşdur.

APENNİN DAĞLARI (Appennino; keltcə pen–zirvə) – İtaliya ərazisində, Apennin y-a-nda dağ sistemi. Şm.-q.-dən c.-ş.-ə (Padan düzənliyindən Messina boğazınadək) təqr. 1200 km uzanır. Ən yüksək zirvəsi Korno d.-dır (2914 km). Kadibona aşırımı ilə Alp d.-ndan, dərəli-təpəli dağətəyi və sahilboyu düzənliklər zolağı ilə isə Adriatik və Tirren dənizlərindən ayrılır. Fəaliyyətdə olan Vezuvi vulkanı Neapol körfəzi yaxınlığındadır. Dağ sistemində “Apennin”

adını ilk dəfə e.ə. 2 əsrdə *Polibi* vermişdir.

Relyef. Geomorfoloji quruluşuna görə Şimali, Mərkəzi və Cənubi A.d.-na ayrılır. Şimali A.d. Liquriya A.d.-ndan (hünd. 1803 *m*-ədək – Macoraska d.) və Toskana-Emilian A.d.-ndan (hünd. 2165 *m*-ədək – Çimone d.), nisbətən yüksək Mərkəzi A.d. Umbro–Mark A.d.-ndan (hünd. 2476 *m*-ədək – Vettore d.) və *Abrutsi* Apenin dağ massivlərindən (*Qran-Sasso d'İtaliya* massivi (o cümlədən Korno d.) və Maella massivi (hünd. 2795 *m*-ədək – Monte-Amaro d.), Cənubi A.d. isə Kampan A.d.-ndan (hünd. 1421 *m*-ədək – La-Montanyola d.) və Lukaniya A.d.-ndan (hünd. 2267 *m*-ədək – Dolçedorme d.) ibarətdir.

A.d. Alp orogenezinə əmələ gəl-

A.d.), civə, neft, qaz, tikinti materialları, məmulat daşları yataqları var.

İqlim. İqlimi Aralıq dənizi tipinə aiddir (qışı yağıntılı, yayı quraq). Ş. yamacının iqlimi q.-ə nisbətən kontinentaldır. A.d.-nın ətəklərində yanvarın orta temp-ru şm.-da 0°C, c.-da 11°C-yə qədərdir. Öndağlıq hissədə yayı isti keçir. İyulun orta temp-ru 24–28°C-dir. İllik yağıntı ən çox q. yamaclarında (1000–2000 *mm*) düşür (Liquriya A.d.-nda 3000 *mm*-ədək), qapalı çökəklərdə isə 600–800 *mm*-dir. 2000 *m*-dən yuxarıda qar 6 aya qədər qalır. Qran-Sasso d'İtaliya massivində, Korno d. yaxınlığında kiçik Kalderoni asılı dərə buzlağı var.

Çaylar və göllər. A.d. Adriatik, Liquriya, Tirren və İoni dənizi hövzələri-

Apennin dağları.

mişdir. Hünd. 3000 *m*-ədək çatsa da ortadağlıq relyefi səciyyəvidir. Ş. yamacları az meyilli, q. yamacları nisbətən dikdir. Yamaclar sıx çay şəbəkəsi və yarpaqlı parçalanmışdır. Q. ətəklərində relyefi sönmüş vulkan və vulkan konusları, lava platoları, ayrı-ayrı dağ massivləri (Apuan A. d., Pizanino d. və s.) ilə mürəkkəbləşmişdir; sürüşmələr inkişaf etmişdir. A.d. relyefinin formalaşmasında vulkanik proseslərin rolu böyükdür.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.d. tektonik cəhətdən Alp-Himalay mütəhərrik qurşağının qırıqlı-örtük orogenik sistemidir – *Alp tektogenezi epoxasında* formalaşmışdır. Mezozoy, Paleogen və Neogen yaşlı süxurlardan (əhəngdəsi, şist, qumdaşı, gil və s.-dən) təşkil olunmuşdur. A.d. üçün yüksək seysmiklik, dağıdıcı zəlzələlər (1905, 1915, 1930, 1959, 1980 illərdə) və vulkanizm səciyyəvidir. Qonur kömür (Mərkəzi A.d.), şist və boksit (*Abrutsi*

nin suayrıcısıdır. Çayları qısadır, yayda qurumaq dərəcəsinə çatır. Nisbətən iri çayları: Tibr, Arno, Volturno. Kar və karst mənşəli kiçik göllər, karst bulaqlar var.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A.d. üçün yüksəklik landşaft qurşaqları səciyyəvidir. Aralıq dənizi landşaftları (həmişəyaşıl palıd meşələri, həmişəyaşıl makvis və qarriqa kolluqları) qəhvəyi torpaqlarda çay dərələri boyunca şm.-da 300–500 *m*-ədək, c.-da 700–800 *m*-ədək qalxır. Landşaftlar insan fəaliyyəti nəticəsində xeyli dəyişdiyindən bu qurşaqda zeytunluqlar, əkin yerləri, üzümlüklər, bağlar üstünlük təşkil edir. 800–1000 *m*-ədək şm.-da və 1000–1500 *m*-ədək c.-da qonur və karbonatlı dağ-meşə torpaqlarında enliyarpaqlı meşələr qurşağı mövcuddur. Şm.-da 1300–1400 *m*-ədək və c.-da 1800–2000 *m*-ədək yüksəkliklərdə podzol torpaqlarda otlaqlar, nadir hallarda isə qarışıq şam-fıstıq və palıd me-

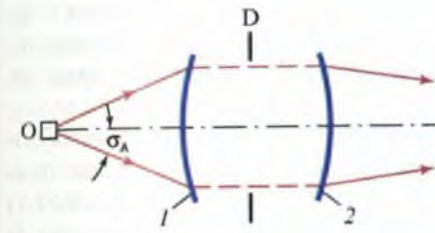
şələri vardır. 2000–2500 *m*-dən yuxarılarda isə kiçik sahələrdə subalp və Alp çəmənlikləri nəzərə çarpır.

Heyvanlar aləmi kasıbdır. Dağlarda vəhşi pişik, dələ, safsar, sincab, qurd, bəzən cüyür, xallı maral və oxlu kirpiyə rast gəlinir.

APENNİN MƏDƏNİYYƏTİ – e.ə. təqr. 2-ci minilliyə aid Tunc dövrü arxeoloji mədəniyyəti (İtaliya). Apennin y-a-nın çox hissəsini əhatə edirdi. A.m. tayfaları, əsasən, maldarlıqla məşğul olmuşlar. Əmək alətləri daş, buynuz və sümükdən hazırlanırdı. Tunc əyalara az təsadüf edilir. A.m. üçün daş qutu qəbirlər, meqalit tikililər, kiçik süni mağaralar və müxtəlif gil məmulları səciyyəvidir. A.m yayıldığı ərazidə yaşamış tayfalar Egey dənizi hövzəsinin qədim əhalisi ilə əlaqələr saxlamışlar.

APENNİN YARIMADASI – Cənubi Avropada y-a. İtaliya, Vatikan və San-Marino dövlətləri A.y.-ndadır. Sah. 149 min *km*². Uz. təqr. 1100 *km*, eni 130–300 *km*-dir. Q.-dən Liquriya, Tirren, ş.-dən Adriatik, c.-dən İoni dənizləri ilə əhatələnir. C. sahilləri nisbətən çox parçalandığından bir sıra y-a-lar (Kalabriya, Salentino, Qarqano) əmələ gəlmişdir. Bütün y-a-nı demək olar ki, Apennin d-ri tutur. Şm.-da Padan düzənliyinin bir hissəsi, ş. və q. sahillərində təpəli düzənliklər zolağı yerləşir. Y-a-nın c.-q.-i qədim və müasir vulkanizm r-nudur (Vezuvi vulkanı, Fleqrey çölləri). Tez-tez zəlzələlər (daha güclüləri mərkəzi və c. hissələrdə) olur. Əsasən, əhəngdəsi, şist və qumdaşılardan təşkil olunmuşdur. Polimetal filizlər, şist, boksit, pirit, tikinti materialları, məmulat daşları, neft və qaz yataqları var. Aralıq dənizi iqliminə (quru isti yay, yağışlı mülayim qış) malikdir. İllik yağıntının miqdarı y-a-nın c.-ş.-ində 400–500 *mm*, şm.-ş.-ində 3000 *mm* və daha çoxdur. İri çayları: Tibr, Arno, Volturno. Təbii bitki örtüyü Aralıq dənizi kolluqları və meşələrindən ibarətdir. Öndağlıqda və düzənliklərdə mədəni landşaft üstünlük təşkil edir.

APERTÜR (lat. apertura – deşik) – 1) optik sistemin A.-u – optik sistemdən keçən işıq dəstələrinin eninə ölçülərini məhdudlaşdıran həmin sistemin ən kiçik deşiyini (təsiredici adlanan) səciyyələndirən kəmiyyət; linzaların və ya apertur adlanan diafraqmanın ölçüləri ilə təyin edilir. Bucaq A.-u ədədi A.-lar olur. Bucaq A.-u optik sistemə daxil olan konusvarı işıq dəstəsinin kənar şüaları arasındakı $2\sigma_A$ bucağı ilə xarakterizə

İşıq şüalarının optik sistemdən keçməsi sxemi: 1 və 2 – optik sistemin ön və arxa səthləri; O – obyekt; D – apertur diafraqma; σ_A – apertur bucaq.

edilir (şək). Kənar işıq şüasının və optik oxun arasındakı σ_A bucağı apertur bucaq adlanır. Ədədi A. $A = n \cdot \sin \sigma_A$ ilə ifadə edilir; n – obyektə optiki sistemin ön səthi arasındakı mühitin şüasındırma əmsalidir. A. böyük olduqca, müstəvidə təsvirin işıqlığı ilə təyin edilən optik sistemin işıq qüvvəsi (A^2 ilə mütənasibdir) və onun obyektin iki yaxın nöqtəsinin ayrı-ayrı təsvirlərini yarada bilmək qabiliyyətini xarakterizə edən ayırdetmə qabiliyyəti (A ilə mütənasibdir) də yüksək olur. Ədədi A.-u böyütmək üçün mikroskoplarda əşya (qoruyucu şüşə) ilə giriş obyektivi arasında adətən yüksək şüasındırma əmsalına malik immersion adlanan şəffaf maye yerləşdirilir. 2) Antena A.-u – radioteleqraf və ya radiolokator antenasının effektiv sahəsi; müəyyən şərətdə təqr. antenanın açılma sahəsinə bərabər ola bilər. A. şüanın düşmə istiqamətindən asılıdır.

APERYON – bax *Sonsuzluq*.

API, *A p i - S l a u* – İndoneziyada, Sangeanq a-nda fəaliyyətdə olan vulkan. Hünd. 1949 *m*.

APIA – Samoa dövlətinin paytaxtı və yeganə şəhəri. Tuamasaga əyalətinin inz. m. Əh. 40,4 min (2005). Sakit okeanın c.-q.-ində, Okeaniyada, Upolu a-nın şm.-ında yerləşir. Beynəlxalq aeroport. Ölkənin əsas dəniz portu və iqtisadi mərkəzidir. A.-nın sürətli inkişafı 19 əsrin 2-ci yarısından başlamışdır.

1899 ildə Qərbi Samoa Almaniya müstəmləkəsi yarandıqdan sonra inzibati mərkəzə, 1962 ildə ölkənin müstəqilliyi elan edildikdən sonra isə paytaxta çevrilmişdir. 1890–94 illərdə şotland yazıçısı R.L.Stivenson A.-da yaşamışdır (yazıcının məzarı, Vaylima adlanan yerdə ev-muzeyi). Milli un-t (1984 ildən), Cənubi Sakit Okean Un-ti nəzdində kənd təsərrüfatı məktəbi (1977). Avtomobilyığma z-du. Hindqozu, kakao, qəhvə, banan ixrac edilir. Turizm inkişaf etmişdir.

APIKAL (*apeks* sözündən) – zirvə, təpə, uc. Məs., bitki zoğunun A. ucu – onun sərbəst (yuxarı) qurtaracağıdır. Ağ ciyərin A. hissəsi ağ ciyərin zirvəsi, epitel hüceyrəsinin A. hissəsi isə onun orqan boşluğuna yönəlmiş tərəfidir. Bax həmçinin *Bazal*.

APİLAK (lat. apis – arı + lac – süd) – qurudulmuş ana arı südündən ibarət biogen dərman preparatı. İştahasız südümər və kiçikyaşlı uşaqlara şam, hipotoniya, nevroitik pozuntu və s. xəstəliyə tutulmuş yaşlılara tablet (dil altına qoymaq üçün) şəklində təyin edilir. Üz dərisinin seborreyası zamanı tərkibində 0,6% A. olan kremdən istifadə edilir. *Addison xəstəliyində* A.-dan istifadə etmək olmaz.

APİS – Qədim Misir mifologiyasında müqəddəs öküz obrazında məhsuldarlıq allahı. Memfis şəhəri ona sitayişin mərkəzi idi. *A.Ptaxın* və *Ranın* ruhu hesab edilirdi. Qara öküz A.-in canlı mücəssəməsi idi. A.-in ölümü böyük fəlakət hesab olunurdu. O, balzamlanaraq Memfis yaxınlığında dəfn olunurdu.

APİTERAPİYA (lat. apis – arı + *terapiya*) – arı zəhəri və onun məhsullarından istifadə etməklə müalicə. A. arı zəhərinin iltihab və ağrıya qarşı, həmçinin desensibilizasiya təsirinə əsaslanır. Onun təmizlənmiş preparatları daxilə (tablet şəklində) qəbul olunur, dəriyə sürülür, inhalyasiya edilir. Müəyyən

bioloji aktiv nöqtə və zonaları bilavasitə arı sancdıqda, təsiri daha effektiv olur. A.-dan nevroalgiya, işias, xroniki artrit və artroz, bronxial astma, miqren, ləng sağalan yaralar, tromboflebit, obliterasiyalı endarterit, ocaqlı dazlıq, irit və iridosiklit, xroniki adneksit zamanı istifadə edilir. Göz, dəri, sinir sistemi və s. xəstəliklər zamanı metabolik proseslərin stimulyasiyası üçün arının həyatı fəaliyyət məhsulları olan propolis, arı südü, tozcuq dəmləmə, tablet, məlhəm, quru maddə (apilak) və s. şəklində işlədilir. A. qara ciyər, böyrək, mədəaltı vəzi, diabet, şişlər, vərəm, ürək çatışmazlığı, qan xəstəlikləri, infeksiyalar, kəskin arıqlama, psixi xəstəliklər zamanı əks göstərişdir.

Apis. Britaniya muzeyi.

APL, APL dili [A P(rogramming) L(anguage)] – yaradıcısı Kennet Ayversonun (Kenneth E.Iverson) 1962 ildə çap edilmiş kitabının adından] – vektor, matrisə və sətir üzərində çoxlu əməliyyat aparmağı tələb edən yüksək səviyyəli *proqramlaşdırma dili*. Vaxt bölgüsü rejimində işləmək üçün əlverişlidir. Dialoq proqramlarının işlənməsində tətbiq edilir, lakin EHM-də xüsusi düymələrin olması tələb olunur.

Apiya şəhəri. Dəniz limanı.

APLANÁT (a... + lat. plānē – meyil etməyən, səhvsiz) – *diaqramaya* simmetrik yerləşən iki axromatik linzadan ibarət optik sistemli obyektiv. A. vasitəsilə sferik və xromatik aberrasiyalar düzəlir, astigmatizm isə, az da olsa, qalır. *Anastigmatlar* yaradıldıqdan sonra A.-dan az istifadə edilir.

APLAZİYA (a... + lat. plasis – əmələgəlmə, törəmə), a g e n e z i y a – bədənin hər hansı bir hissəsinin və ya orqanın anadangəlmə olmaması. Bətdaxili inkişafın erkən dövründə xarici teratogen (fiziki, kimyəvi, bioloji) amillərin rüseymə bilavasitə və ya dolay yolla təsiri nəticəsində baş verir.

APLET (ing. application – tətbiqi) – proqram təminatı üçün tətbiqi mini-proqram (məs., “Windows 95” əməliyyat sisteminin kiçildilmiş elektron redaktoru “Word-Pad” və ya 1996 ildən yaradılan birplanlı istifadə üçün tətbiqi proqramlar). Ümumdünya Şəbəkəsində (İnternet) A.-lər “Yava” (“Java”) formatında yazılır.

APLIKASIYA (lat. applicatio – əlavə edilmə, yapışdırılma) – 1) dekorativ-tətbiqi sənətdə: hər hansı əsas üzərində müxtəlif rəngli və fakturalı material (parça, kağız, keçə, xəz və s.) hissələrinin yapışdırılması və ya tikilməsi. Bir çox xalqlarda parça (4–7 əsrlərə aid qibtə parçaları), xalça və geyimlərin bəzədilməsinin ən qədim üsullarından biridir. Müasir sənətdə geniş istifadə olunan A.-ya çox vaxt *kollaj* deyilir. 2) D i l ç i l i k d ə – məşhur ifadə, atalar sözü, zərbi-məsəl və s.-nin tam şəkildə, yaxud qismən bədii əsərdə işlədilməsi. Məs.:

Səbr elə halva bişər, ey qora, səndən.
Bəsləsən, atlas olar tut yarpağından.
(M.Ə. Sabir)

Kiminin toyudur, kiminin yası:
“Eh, yəqin kotanı daşa ilişib...”

(M.Araz)

APLIKÁT (lat. applicata, hərfi mənada – tətbiq edilmiş) – fəzada nöqtənin Dekart koordinatlarından biri; z hərfi ilə işarə edilir.

APLİT (yun. ἀπλός – sadə) – xırda və ya narın dənəli, nadir hallarda porfirvari ağ, açıq boz, sarımtıl və ya çəhrayı rəngli (ümumiyyətlə açıq rəngli) minerallardan – xırda izometrik kvars və çöl şpatlarından ibarət maqmatik damar (dayka) süxuru. A.-ə azqalınlıqlı daykalar və damarcıqlar şəklində qranit və qranitoid kütlələrində, bəzən isə onlardan kənarda ətraf süxurların çat-

larında rast gəlinir. A.-də cüzi miqdarda rəngli minerallar – maqnetit, mikalar, bəzən qələvi piroksenlər və amfibollardan başqa aksesör mineral kimi muskovit, bəzən qranat və turmalin, adi aksesör minerallar – maqnetit, ortit, həmçinin apatit və bir çox başqa nadir minerallar (ksenotim, xrizoberill, aleksandrit, topaz, anataz və s.) var. Mikrostrukturu apolit və ya panidiomorf dənəvərdir; dənələrinin forması çox halda qeyri-düzgün üçbucaqlı və ya qeyri-düzgün dairəvidir. Tərkibinə və yatum şəraitinə görə A. dayka və damarcıqları maqmanın qalıq turş ərintisinin intruziv kütlələrin və ətraf süxurların çatlarına nüfuz edərək kristallaşmış bərkiməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə ərintilər həmişə su və digər uçucu komponentlərlə zəngin olduğundan maqmanın soyuması zamanı həmin komponentlərin ərintidən ayrılması onun kristallaşmasını sürətləndirməklə yanaşı xırda dənəli strukturun əmələgəlməsinə səbəb olur; qalıq ərinti qapalı şəraitdə kristallaşdığı zaman peqmatitlər əmələ gəlir. Sinonimləri – qranitin, qranomazanit, xaplit; növləri – qranit-aplit, qranodiorit-aplit, diorit-aplit, kvarslı diorit-aplit, kvarslı monsonit-aplit, monsonit-aplit, plagioqranit-aplit, kvarslı siyenit-aplit, siyenit-aplit, tonalit-aplit. Azərb. ərazisində A.-lərən çox Kiçik Qafqazın Gədəbəy, Daşkəsən, Qabaqtəpə, Üçtəpə, Dəlidağ, Mehri-Ordubad və s. intruzivlərin qranitoid kütlələrində təsadüf olunur.

APNÓE (a... + yun. πνοή – tənəffüs) – tənəffüs hərəkətlərinin qısamüddətli dayanması. Əsasən, hiperkapniya (orqanizmdə karbon qazının miqdarının artması) və hipoksemiya (qanda oksigenin miqdarının azalması) nəticəsində baş verir. A. reflektor, özbaşına, güclü emosiya, habelə narkoz çox olduqda, beyin silkələnməsi, elektrik travması nəticəsində, həmçinin yuxuda baş verə bilər.

ÁPO – Mindanao a.-nda vulkan. Filipin arxipelaqında ən yüksək zirvə (2954 m). Hazırda *solfatar* mərhələsindədir. Yamaclarında kükürd və karbon tərkibli qazlar, su buxarları çıxır. Kanyonlar, şlalələr, termal sular var. A. Maynt-Apo milli parkı ərazisindədir.

APO... (yun. ἀπό: -dan, -dən şəkilçisi) – inkar, itki, nəyinsə çatışmadığını, yoxluğunu (məs., apomiksis), nədənsə törəməni (məs., apomorfın, apofiz) bildiren mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi.

APOÁSTR (apo... + yun. στρον – ulduz) – peyk-ulduz orbitinin mərkəzi ulduzdan ən uzaq nöqtəsi (bax *Qoşa ulduzlar*).

APOFÉM (yun. ἀποτίθημι – kənara qoyuram) – 1) düzgün çoxbucaqlının mərkəzindən onun istənilən tərəfinə (şəkl.1) endirilmiş perpendikulyarın uzunluğu. 2) Düzgün piramida və düzgün kəşik piramidada yan üzün hündürlüyü (şəkl.2).

Şəkl. 1

Şəkl. 2

APOFEÓZ (lat. apothēōsis – ilahiləşdirmə, ülviləşdirmə) – 1) hər hansı bir şəxsi və ya hadisəni təntənəli şəkildə mədh, vəsf etmək; 2) tamaşada, adətən, xalq qəhrəmanının, mühüm ictimai hadisənin (inqilab, qələbə və s.) tərənnümü edildiyi son kütləvi səhnə. A., əsasən, monumental səciyyə daşıyır (məs., Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operasının finali). Bədii əd.-də A. termini bəzən əsərin pafosu (əməyin A.-u, məhəbbətin A.-u və s.) mənasında işlədilir; 3) hadisənin təntənəli sonu.

APOFERMÉNT, a p o e n z i m – mürəkkəb fermentlərin zülali hissəsi. A. yalnız qeyri-zülali komponent olan kof fermentin (kofaktorun) iştirakı ilə katalitik aktivlik göstərir; fermentin substrata spesifik (seçici) təsirini və onun katalitik aktivliyinin tənzimlənməsi mümkünliyünü təyin edir.

APÓFİZ (yun. ἀπόφυσις – çıxıntı) – 1) h e y v a n l a r d a: a) sümük çıxıntısı, yaxud törəmə; b) molyuskalarda çanağın çıxıntısı; 2) b i t k i l e r d e: a) bəzi mamır qutucuqlarının əsasında yerləşən, müxtəlif ölçüyə, formaya, quruluşa və rəngə malik olan fir (şiş); b) şam qozalarında yetişmiş toxum pulcuqlarının qalınlaşmış ucunda rombşəkilli sahə. Bu və ya digər A.-in xüsusiyyətləri mamırların və şam ağaclarının sistematikasına nəzərə alınır.

APÓFİZ, g e o l o g i y a d a – maqmatik kütlədən ayrılan və kənar süxurların içərisinə daxil olan damarşəkilli şaxələr. Tərkibcə maqmatik kütləyə uyğundur; ondan xırdakristallikliyi, yaxud porfirvari quruluşu ilə fərqlənir. Bəzən baş damardan ayrılan filizli damarcıqlar da A. adlanır.

APOGÉY (yun. ἀπόγειος – Yerdən uzaqda olan) – Ayın və ya YSP-nin Yerin mərkəzindən ən uzaq orbit nöqtəsi. Astronomiyada “A.” termini yalnız Yer ətrafında qapalı orbitlərdə hərəkət edən cismlərə aiddir.

APOKÁLİPSİS (yun. ἀποκάλυψις – vəhy) – Əhdi-cədidin ilk kitabı; xristian ənənəsi onun müəllifliyini İohann Boqoslova aid edir (kitabın ikinci adı “İohann Boqoslovun vəhyi”dir). İncilin özündə mətnin eramızın 95 ilində qələmə alındığı göstərilir. A.-in bəzi hissələrinin daha erkən dövrə aid olması da istisna deyil. A. “dünyanın sonu”, İsa Məsihlə *Dəccal* arasında mübarizə, “qiyamət günü” və minillik “allah dərgahı” haqqında öncəgörmələrdən ibarətdir. A. başlıca dini ehkamların hələ təşəkkül tapmadığı erkən xristianlıq dövrünün məhsuludur.

APÓKRİF (yun. ἀπόκρυφος – gizli, məxfi) – kilsə tərəfindən “müqəddəs” kitablar siyahısına daxil edilməyən və qadağan olunan yəhudi və erkən xristian dini ədəbiyyat əsəri. “A” termini ilk dəfə 4 əsrin sonunda papa dekretlərindən birində işlədilmişdir. Orta əsrlərdə A.-in yaranması və yayılması çox vaxt antifeodal hərəkət və *bidətçiliklə* bağlı idi. Rəsmi kilsə A. oxumağı qadağan etmiş, bu məqsədlə “yalançı” kitabların siyahısını düzəldib yaymışdır. A. 3 qrupa bölünür: 1) saxta dini kitablar; 2) qeyri-dini, mövzusunə, quruluşuna, süjet xüsusiyyətlərinə görə dini mətnlərə oxşar kitablar; 3) din əleyhinə yazılmış kitablar. Bəzi klassik yazıçılar A.-dən tarixi-ədəbi məxəz kimi istifadə etmişlər (Dante, “İlahi komediya” və s.).

APOKRİN VƏZİLƏRİ (yun. ἀπόκρινω – ayırmaq) – borulu vəzilər; onların fəaliyyəti prosesində hüceyrələrin üst hissəsi ayrılaraq sekretin bir hissəsinə çevrilir. Tük follikullarının törəməsi olan tər vəzisi növüdür. Məməlilərin çoxunda dərinin tüklü hissəsində və bəzi digər nahiyələrdə yerləşir. A. insanda və ali məməlilərdə qoltuqaltı çuxurda, xarici eşitmə kanalında, anus nahiyəsi və cinsiyyət orqanları dərisində cəmlənmişdir. Bir sıra məməlilərdə onlar müəyyən piy vəziləri ilə birlikdə iyli vəzilər əmələ gətirirlər. Süd vəziləri spesifik A.v.-nə aid edilir.

APOLLİNÉR (Apollinaire) Giyom [Apollinari Kostrovitskinin (Kostrowicky) təxəllüsü; 26.8.1880, Roma – 9.11.1918, Paris] – fransız şairi, jurnalist, ədəbi tənqidçi. Uşaqlıq illərini

Apollodor Dəməşqli. Trayan forumu. Roma.

İtaliyada keçirmiş, 1899 ildən Parisdə yaşamışdır. “Şəhər və ürək” (1901) A.-in ilk mətbu şeiridir. “On bir min qamçı” (1907), “Babilistanın sonu” (1914) romanlarının müəllifidir. Yaradıcılığına *simvolizm*, *kubizm* və s. modernist cərəyanların təsiri olmuşdur. “Alkoqollar” (1913), “Kalliqrammalar” (1918) və s. kitabları var. “Sürrealizm” terminini ədəbiyyatda ilk dəfə A. işlətməmişdir. A.-in yaradıcılığı avanqardizm estetikasının formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Poeziyasında formalist eksperimentçiliklə klassik ənənələrin novator inkişafı üzvi surətdə birləşmişdir.

APOLLODÓR DƏMƏŞQLİ (Apollodorus) (? – təqr. 125, Roma) – Qədim Roma memarı və mühəndisi. Roma imperatoru Trayanın rəsmi memarı olmuşdur. A.D. 111–114 (yaxud 107–113) illərdə Romada giriş zəfər tağından, geniş *peristildən*, Ulpiya bazilikasından, kitabxanadan, məşhur Trayan sütunundan (relyefləri imperatorun Dakiyaya zəfər yürüşlərinə həsr olunmuşdur), Trayan məbədindən (təqr. 117 ildən sonra) və s. ibarət möhtəşəm Trayan forumu ansamblını yaratmışdır. Benevento (114) və Ankonadakı (115) zəfər tağları da A.D.-yə aid edilir. Yaradığı əsərlərdən Romadakı Trayan termləri, sirk, indiki Drobeta-Turnu-Severin ş. yaxınlığında (Rumıniya) Dunay çayı üzərindəki uz. 1135 m olan daş körpü (təsviri Trayan sütununda verilmişdir) dövrümüzədək saxlanılmışdır.

APOLLÓN – qədim yunan mifologiyasında günəş, işıq və müdriklik allahı, incəsənətin hamisi. *Zevsin* və *Letonun* oğlu, *Artemidanın* qardaşı. A. əlində ox tutan, yaxud kifara çalan gözəl gənc surətində təsvir edilirdi. Troya müharibəsi zamanı troyalılara kömək etmişdir. A.-a sitayişin Kiçik Asiyadan Yunanıstana, İtaliyadakı yunan koloniyalarından isə Romaya keçmişdir. İmperator *Avqust* A.-nı öz hamisi elan etmiş, onun şərafinə oyunlar təsis etmişdi. Romada Palatin yaxınlığında möhtəşəm və zəngin A. məbədi inşa olunmuşdu.

Klassik dövrdə A. harmoniya, nizam və plastik kamillik yönündə təkamül edərək incəsənət allahı, ilham mənbəyi kimi qavranılırdı. Hələ qədim yunan incəsənətinin arxaik dövründə A.-un təsvirləri geniş yayılmışdı. Antik incəsənətdə də müxtəlif mifoloji süjetlərlə bağlı

Belvederli Apollon. Mərmər. Vatikan muzeyi.

əsərlərdə A.-un surəti canlandırılmışdır. A.-nın ən məşhur heykəlləri qədim yunan heykəltəraşlarından Fidi (e.ə. 5 əsrin əvvəlləri–təq. 432–431), Leoxar (e.ə. 4 əsrin ortaları) və Praksitelə (e.ə. 5 əsr) aid edilir. Onların əsərlərinin yalnız Roma surətləri dövrümüzədək çatmışdır.

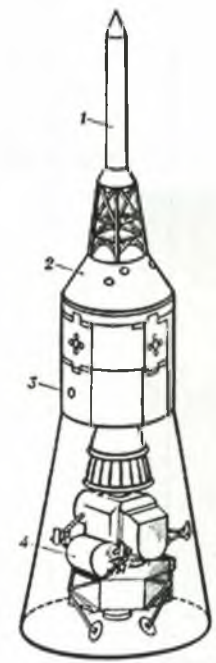
APOLLÓN (Panassius apollo) – yelkənqanadlılar fəsiləsindən gündüz kəpənəyi. Qanadlarının açılışı 70–90

Apollon kəpənəyi.

(100-ədək) mm-dir. Rəngi ağdır (dişiləri bəzən sarımtıl olur), arxa qanadlarında qara ləkələr və dörd qırmızı “gözcük” vardır. İspaniyadan Çin və Monqolustanadək Avropanın və Asiyanın dağlıq və qismən düzənlik yerlərində, Rusiyada yayılmışdır. İyun–avqust aylarında uçuşa başlayır. Tırtılları dovşankələmi və qayaotu yarpaqları ilə qidalanır. Pup mərhələsi daşların, ya da mamırların altındakı torpaqda yumşaq barama içərisində keçir. Mühafizə olunur.

“APOLLÓN” (ing. Apollo) – Aya uçuş üçün nəzərdə tutulmuş üçyerli ABŞ kosmik gəmilərinin adı; onların hazırlanma

“Apollon” kosmik gəmisinin sxemi: 1 – qəzadan xilas etmə sisteminin raket mühərriki; 2 – endirilən aparat (ekipaj bölməsi); 3 – mühərrik bölməsi; 4 – Ay kabinəsi.

və uçuş proqramı. 1961 ildə qəbul olunmuş “A.” proqramında “Apollon” kosmik gəmisini (KG-si) və “Saturn-5” daşıyıcı raketinin yaradılması, texniki və start kompleksinin qurulması, uçuşu idarə edən əmr-ölçü kompleksinin yeni avadanlıqla təchiz olunması nəzərdə tutulmuşdu. “A.” KG-si (kütləsi 47 t-ə yaxın, uz. 17,68 m) Ay orbital gəmisindən (yaxud əsas blokdan), Ay ekspedisiya modulundan (yaxud Ay kabinəsindən) ibarətdir. Əsas bloka mühərrik və ekipaj (uçuş heyəti) bölmələri daxildir. Onun həyat təminatı sistemi 14–16 gün işləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsas blok və Ay kabinəsi maye yanacaq raket mühərrikləri ilə təchiz edilmişdir. Ay kabinəsi hermetik olsa da, astronautlar skafandrda işləyirdilər. Bu kabinədə həyat təminatı sistemi 84 saat üçün hesablanmışdır. Astronavtlar Aya çıxarkən 8 saat üçün hesablanmış əlahiddə həyat təminatı sistemindən istifadə etmişlər. 1969 ildə olan 10 uçuşun (“A.-1” – “A.-10”) 6-sı pilotsuz, 4-ü isə pilotlu idi. Ayı və Ayətrafı fəzanı tədqiq etmək üçün KG elmi avadanlıq komplekti ilə təchiz olunmuşdu. “A.” KG-lərinin Aya uçuşu zamanı KG-nin selenosentrik orbitə (hünd. 110–115 km) çıxması, astronautlardan ikisinin Ay kabinəsinə keçərək əsas blokdan ayrılması və kabinə ilə Ayın səthinə düşməsi nəzərdə tutulmuşdu. Ay səthinə ilk dəfə (21.7. 1969) ayaq basan insanlar “A.-11” KG-sinin heyət üzvləri N. Armstrong və E. Oldrin olmuşlar. Heyətin 3-cü üzvü M. Kollinz əsas blokda qalmışdı. 1969–72 illərdə Aya 7 uçuş (“A.-11” – “A.-17”) təşkil olunmuş, onlardan 6-sında astronautlar Ay səthinə çıxmış, bir uçuş isə (“A.-13”, 1970) enerji təchizatı sistemində baş vermiş qəzaya görə yarımçıq qalmışdır. Uçuşların əsas məqsədlərindən biri də Yerə Ay quruntundan nümunələr gətirmək idi. “A.-15” (1971), “A.-16” və “A.-17” (1972) KG-lərinin Ay ekspedisiyalarında astronautlar Ay səthinə ikiyerli “Rover” planetdəgəzəni ilə hərəkət etmişlər. 1972 ildə “A.” proqramı başa çatmışdır. Sonralar “A.”-un əsas bloku (Ay kabinəsiz) “Skayleb” orbital stansiyasına astronautların çatdırılması, “Soyuz” – “Apollon” birgə uçuşunun həyata keçirilməsi (1975) üçün təhiz edilmişdir.

APOLLÓN – kiçik planet; alman astronomu K.Reynmut kəşf etmişdir (1932). *Perihelidə* Günəşdən məsafəsi

0,645, afelidə isə 2.327 astronomik vahiddir. Yerə 15 mln. km-lik məsafəyə qədər yaxınlaşır.

APOLLÓNİ Perqalı (Ἀπολλώνιος ὁ Περγαίος, e.ə. təq. 260–170) – qədim yunan riyaziyyatçısı, İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndəsi. Mühüm əsəri “Konus kəsikləri”dir. Əsərin ilk 4 kitabı orijinalda – yunan dilində, sonrakı 3 kitabı tərcümədə – ərəb dilində dövrümüzədək gəlib çatmış, axırıncı (səkkizinci) kitabı isə itmişdir. Bu əsər astronomiya, mexanika və optikanın inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. *Ellips, hiperbola və parabolanı* dairəvi konusun müstəvi kəsikləri kimi müəyyən etmişdir. *Dekart* və *Ferma* analitik həndəsəni yaradarkən A.-nın fərziyyəsinə əsaslanmışlar.

Əd.: Кольман Э. История математики в древности. М., 1961.

APOLOGETLƏR (yun. ἀπολογία – müdafiə edirəm) – 2–5 əsrlərdə xristian dininin müdafiəsi və əsaslandırılması ilə çıxış edən xristian yazıçıları. Yustin, Apollinari, Miltiad və Tatian kimi yunan A.-i, erkən latın A.-i Minusi Feliks, Tertullian və b. antik politeizmin mənasızlığını, xristianlığın Allah və Kainat haqqında yeganə doğru təlim olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Son dövr latın A.-indən Arnobinin və Laktansinin (3 əsrin sonu – 4 əsrin əvvəlləri) yaradıcılıqlarını qeyd etmək olar. A. *el-linizmin* xristianlaşması, xristian ilahiyatşünaslığının formalaşması prosesinin əsasını qoymuşlar.

APOMİKSİS (apo... + yun. μιξις – qarışdırma) – bitkilərin qeyri-cinsi yolla çoxalması. “A.” termini 1908 ildə alman genetikisi Q.Vinkler tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Geniş mənada A. partenogenez, ginogenez, androgenoz kimi qeyri-müntəzəm cinsi çoxalma formaları rast gəlinən heyvanlara da (bir çox pərdəqanadlılar, cücülər, bəzi kərtənkələlər, balıqlar və s.) aid edilir. Bəzi bitkilərdə (acıqovuc, qırğıotu, qırtıç, şaxduran və s.) A. müntəzəm surətdə, digərlərində isə (boymadərən, soğan, çibənçiyəyi və tütün növlərində) sporadik şəkildə təzahür edir. Bəçirilən sitrus, bağ çiyyəyi, alma, qarğıdalı və bir çox başqa bitkilərdə meyvəvermənin stabilliyi A.-ə əsaslanır. A. irsidir və *amfimiksizə* əlavə olaraq çoxalma sisteminin bir hissəsidir. A. embriogenezdə, sporların və endospermin əmələ gəlməsi prosesində baş verən müxtəlif dəyişikliklərlə şərtlənir. A.-in çoxlu formaları arasında ən əsasları rüşeym kəsinin (dişi qametofitin) əmələ

gəlməsi ilə bağlı olan formalarlardır. Məs., dərman acıqovuşunda diplosporla (qeyri-adi meyoza) partenogenez, qaytarma növlərində aposporla (meyoz əvəzinə mitozla) və diplosporla psevdogamiya üstünlük təşkil edir. A.-in xüsusiyyətlərindən taxıl, kartof və s. bitkilərin homoziqot xətlərinin alınmasında, seleksiyada sitrus bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsində istifadə edilir. Heterozisin möhkəmləndirilməsində və təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri olan mutant xətlərinin saxlanması A.-in tətbiqi mümkündür.

APONEVRÓZ (yun. ἀπονευρωσις; νεύρον – əzələnin vətərə keçən yeri) – onurğalı heyvanlarda bəzi əzələləri skelet strukturuna bərkidən enli vətər lövhəsi; kollagen və elastik liflərdən ibarətdir. İnsanda ayağın altının, ovucun içinin, başın tüklü hissəsinin dərisi altında yerləşən *fassiyalar* da A. adlanır.

APOPLƏKSİYA (yun. ἀποπληξία – zərbə, iflic) – hər hansı orqana, məs., yumurtalıq, beyinə (apoplektik zərbə; bax *İnsult*) qəflətən qansızma.

APOPTÓZ (yun. ἀπόπτωσις – yarpaq tökülməsi, ləçəklərin tökülməsi), proqramlaşdırılmış hüceyrə ölümü (PHÖ) – hüceyrənin öz-özünü məhv etməsi prosesi. A. konsepsiyası ümumi bioloji proqram kimi 1972 ildə ingilis alimləri C.Kerr, A.Villi və A.Kyurri tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. A.-un mexanizmi heyvanlarda daha yaxşı öyrənilmişdir. Onlarda hüceyrə ölümünün iki mümkün variantı var: A. və *nekroz*. A. zamanı hüceyrənin həcmi kiçilir, onun nüvəsi və sitoplazması kondensasiya edir və DNT zənciri qırılır. Məhv olan hüceyrə membranla əhatə olunmuş apoptoz cismcikləyə parçalanır və sonra faqositoza məruz qalaraq, makrofaqlar, yaxud qonşu hüceyrələr tərəfindən həzm edilir. Hüceyrənin məhv olmasının proqramlaşdırılmamış patoloji forması olan nekroz sitoplazmatik və hüceyrədaxili membranların parçalanması ilə xarakterizə olunur. Bu, fiziki və kimyəvi zədələnmələr (mexaniki zədə, donma, yanmaq, oksigen çatışmazlığı, zəhərlənmə) nəticəsində baş verir. PHÖ-nün üç əsas fizioloji funksiyası var: 1) orqanizmin fərdi inkişafının və hüceyrənin diferensiasiyasının proqramlarla təmin edilməsi; 2) hüceyrə homeostazının saxlanması; 3) patogenlərdən müdafiə. PHÖ ali onurğalı heyvanların ontogenzində onların embrional inkişafı prosesində meydana çıxır.

Məs., blastula mərhələsində ilkin boşluğun yaranması, periferik sinir sisteminin inkişafı zamanı tələb olunmayan artıq hüceyrələrin ölümü, barmaq-lararası pərdələrin ölməsi nəticəsində barmaqların ayrılması, ibtidai onurğalılarda çömçəquyruğun qurbağaya çevrilməsində quyruğun ölməsi və həşəratların metamorfozu. Hüceyrələrin miqdarı normadan aşağı və ya yuxarı olarsa, bu hüceyrə homeostazının pozulmasına səbəb olar. A. hüceyrənin kəmiyyət və keyfiyyətinə nəzarət edən və orqanizmdə toxuma homeostazını saxlayan funksiyaları yerinə yetirir. Abiotik amillərin (oksigenin aktiv formaları, antimetabolitlər, ultrabənövşəyi şüalanma) təsiri altında funksiyası pozulan hüceyrələr kənar edilir. A. ilə funksional aktiv hüceyrələr də məhv edilir. Patogenlərin daxil olmasına cavab olaraq aktivləşən və çoxalan T- və B-limfositlər infeksiya prosesi başa çatdıqdan sonra məhv olur, orqanizm üçün potensial təhlükəli hüceyrələr isə kənar edilir. Hüceyrənin DNT molekulu zədələndikdə ölüm proqramı müxtəlif mexanizmlərlə işə düşür. Mexanizmlərdən biri p53 zülalından asılıdır. p53 zülalından asılı PHÖ xərçəng xəstəliyinin əksinə olan mexanizm kimi çıxış edir. A. defektli DNT-si olan hüceyrələrin çoxalmasına imkan vermir və mutant-hüceyrələrin meydana gəlməsinin qarşısını alır. Hüceyrələrarası təsir dairəsində çıxmış, toxumanın başqa hüceyrələri ilə əlaqəsini itirmiş və orqanizmdə yalnız dolaşan toxuma hüceyrələri də A.-a məruz qalır. Hüceyrədaxili parazitlərlə (viruslar, bəzi bakteriyalar, göbülək və ibtidailər) yoluxmuş hüceyrələr sitotoksik-T-limfositlərlə sağlam hüceyrələr arasında tanınır və T-killer hüceyrələr hədəf-hüceyrənin özünüməhv etmə proqramını işə salır və onu ölümə məhkum edir. Təbii killerlər A. mexanizmi vasitəsilə xərçəng hüceyrələrini zərərsizləşdirir. PHÖ-nün normadan kənarlaşması bəzən letal sonluqla bitən ağır xəstəliklərə səbəb olur. Neyrodegenerativ xəstəliklər (Alsqeymer, Parkinson və Hantinqton), işemik zədələnmələr (insult, miokard infarktı), qanın bəzi xəstəlikləri, qara ciyərin serrozu, qazanılmış immunitet çatışmazlığı sindromu (QİÇS), qastrit və mədə xorası kimi xəstəliklər PHÖ prosesinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Kiçikmolekullu peptidlər kaspaza

fermentlərinin effektiv inhibitorudur və bu xəstəliklərin terapiyasında perspektivli dərman maddələri sayılır. Xərçəng, bəzi autoimmun xəstəlikləri (qırmızı qurdeşənəyi), virus infeksiyaları (herpes, adenovirus), bronxial astma və şizofreniya PHÖ mexanizminin tormozlanması ilə meydana gəlir. Bəzi viruslarda kaspaza fermentlərini və ya A.-un Bcl-2 zülalının homoloqlarını tormozlayan inhibitor zülallarının genləri vardır. Bu viruslarla yoluxmuş hüceyrələrdə A.-un qarşısı alınır və orqanizmdə infeksiya törədicilərinin uzun müddət saxlanması üçün şərait yaranır. Vərəmin dərmanlara davamlı formasının meydana gəlməsi yoluxmuş hüceyrələrdə A.-un tormozlanması ilə izah olunur. İnsanın Bcl-2 geninin ekspressiyası nematodlarda A.-u tormozlayır. Antiapoptoz zülallarının aktivləşməsi çoxlu sayda şiş hüceyrə tipləri üçün səciyyəvidir və xərçəng hüceyrələrinin nəzarətsiz çoxalmasını və onların kimya terapiyası və radioterapiya müalicəsinə yüksək davamlılığını təmin edir. Bakuloviruslardan ayrılmış antiapoptoz p53 zülalının aktivliyi həşəratların, nematod və məməlilərin neyron hüceyrələrini A.-dan müdafiə edir. Ca²⁺ ionları A.-a səbəb olan siqnalın ötürülməsinin birinci mərhələsində əsas rol oynayır. Zn²⁺ ionları A.-un inhibitoru sayılır. Tiroksin A.-u induksiya edir və onun təsiri altında şiş hüceyrəsi kiçilir. α -laktalbumin insan südünün tərkibində olur və turş mühitdə öz konformasiyasını dəyişir, olein turşusunu kofaktor kimi birləşdirərək, şiş hüceyrələrində A.-u işə salan və normal hüceyrələrin həyat fəaliyyətinə təsir etməyən zülal çevrilir. Uşaqların ana südü ilə qidalanması ana və uşağı xərçəng xəstəliyindən müdafiə edir.

APÓRİYA (yun. ἀπορία – çətinlik) – qədim yunan filosoflarının çətin həll olunan və həll oluna bilməyən problemləri ifadə etmək üçün işlətdikləri termin. *Platonun* dialoqlarında *Sokrat* öz opponentinin baxışlarında gizli ziddiyyətləri aşkarlayaraq onu çətdirir, yaxud “çətin” vəziyyətinə salır. Bu isə yeni həqiqətin axtarışında başlanğıc nöqtəsi olur. *Aristotelin* traktatlarının əvvəlində A.-nın formulə edilməsi “məsələnin”, yaxud “elmi problemin” qoyuluşunda sələflərin ziddiyyətli fikirlərinin dialektik toqquşması yolu ilə metodoloji prosedur kimi çıxış edir. Skeptiklər məktəbində (*Pirron* və Orta Akademiya)

A.-nın hər hansı fəlsəfi məsələ üzrə formulə edilməsi (həllolunmaz çətinliklər) hökmdən imtina etməyin əsasına, aporemantik fəlsəfəçilik üslubu işə ehtikamlığa qarşı *antitezaya* çevrilir. Ənənəyə görə, *Eleyalı Zenonun* hərəkətin mümkünliyinə qarşı arqumentləri "aporiyalar" adlanır. Bax həmçinin *Antinomiya*.

APOSELƏN (*apo...* + yun. σελενιος – Ay) – Ayın süni peyki orbitinin Ayın mərkəzindən ən uzaq nöqtəsi.

APOSENTR (*apo...* + lat. centrum – mərkəz) – göy cismi orbitinin mərkəzi (ətrafında dövr etdiyi) cisimdən ən uzaq nöqtəsi. Xüsusi halda *apogey*, *afeli*, *aposen* və s. adlanır.

APOSTERİORİ VƏ APRIORİ (lat. a posteriori – sonrakından, a priori – əvvəlkindən) – müvafiq olaraq təcrübədən alınan biliyi və təcrübədən əvvəlki və ondan asılı olmayan biliyi bildirən fəlsəfi anlayışlar. Yeni dövrün klassik rasionalizmi (R.Dekart, Q.V.Leybnits) apriorizmlə təcrübənin təsadüfi (faktual) həqiqətlərinə qarşı qoyulan zəkanın öz-özlüyündə aydın həqiqətlərinin ümumiliyi və zəruriliyi haqqında təlimlə bağlı olmuşdur. İ.Kant təcrübə məzmunla dolan elmi biliyin universallığını və zəruriliyini təmin edən biliyin təşkili formasını apriori sayırdı. Fəlsəfənin sonrakı inkişafında apriorluğun funksional, yaxud pragmatik konsepsiyası təşəkkül tapmışdır. Bu konsepsiyaya görə, apriorluq təcrübə biliyin başlanğıc nəzəri prinsiplərindən (postulat, konvensiya, ənənə, "paradiqma" və s.-dən) xalis metodoloji asıllığı kimi şərh edilmişdir.

APOSTİL (fr. apostille) – 1961 il Haaqa Konvensiyasına müvafiq olaraq Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin rəsmi sənədlərinə vurulan xüsusi ştamp. Məqsəd həmin sənədləri diplomatik orqan, yaxud konsulluq tərəfindən leqallaşdırılması zərurətindən azad etməkdir.

APOSTİLB (yun. ἀποστίλβω – parıldamaq, işıq saçmaq) – işıqlandırılmış səthin *parlaqlığının* köhnə ölçü vahidi; *asb* ilə işarə olunur. $1 asb = 0,318 kd/m^2 = 10^{-4} lambert = (1/\pi) \cdot 10^{-4} stilb$.

APÓSTOLLAR (yun. ἀποστολος – elçi), *həvərilər* – İsa Məsihin şagirdləri və davamçıları. "Apostol" termini dar mənada Məsihin özü tərəfindən seçilmiş 12 şagirdini (12 həvari) bildirir; geniş mənada, xristianlığın yayılmasında böyük xidmətləri olan 70 (bəzi mənbə-

lərdə 72) nəfər din xadimi nəzərdə tutulur. E.ə. 2 əsrin sonlarınaq İncilin sərərdən vaizləri də A. adlanırdılar (Didaxe, 11).

APOSTRÓF (yun. ἀποστροφος – kənarə, yaxud geriyyə yönəldilmiş) – sözlərin üzərinə qoyulan və yazıda səsini düşdü-yünü bildirən vergülşəkilli işarə (‘). A. Azərb. dilində, əsasən, ərəb dilindən keçmiş bir sıra sözlərdə işlədilmişdir (məs., yə'ni, e'tibar, tə'lim və s.). 1991 ildə latın qrafikalı əlifbaya keçdikdən sonra həmin işarədən imtina edilmişdir.

APOTÉSİ (yun. ἀποθήκη – mərək, anbar) – bəzi *kisəli göbələklərdə* və *şibyalərdə* açıq meyvə cismi; nəlbəki, bəzən kəsici, yastıqciq və toppuz şəklində olur. *Perites*i və *kleystokarpidən* fərqli olaraq A.-də sporlu qat (himeni) açıqdır və sporlar yetişdikdə sərbəst dağıla bilir.

APPALÁC DAĞLARI (Appalachian Mountains) – Şimali Amerikanın ş.-ində ABŞ və Kanada ərazilərində dağ sistemi. C.-q.-dən şm.-ş.-ə 2600 km məsafədə uzanır; eni 300 km-dən 500 km-ədəkdir. 1300–1600 m hünd.-lər üstünlük təşkil edir. Ən hünd. zirvəsi Mavi silsilədə Mitçelldir (2037 m). Adı vaxtilə burada məskun olmuş appalaçlar tayfasının adındandır.

Relyef. Hudzon və Mohok çayları A.d.-nı 2 hissəyə (Şimali və Cənubi A.d.) bölür. Şimali A.d. ayrı-ayrı dağ massivləri (Adirondak – hünd. 1629 m-ədək, Yaşıl dağlar – hünd. 1339 m-ədək, Ağ dağlar – hünd. 1917 m-ədək) olan yayladan ibarətdir. Massivlər bir-birindən tektonik dərələrlə ayrılır. Cənubi A.d. bir neçə paralel silsilədən, onların

arasındakı dərələrdən və dağ massivindən (*Mavi silsilə*, *Böyük Vadi*, *Appalaç platosu*, *Pidmont platosu*) ibarətdir. Qırışlıq-qaymalı və qaymalı silsilələr erozion dərələr və çökəkliklərlə parçalanmışdır.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.d. eyniadlı Paleozoy yaşlı qırışlıq-örtük orogenik sistemdir. C.-ş. və şm.-ş. hissələri kristallik süxurlardan (qneyslər, şistlər, kvarsitlər), q. və c.-q. hissələri isə çökmə süxurlardan (əhəngdaşlar, qumdaşlar, dolomitlər) ibarətdir. Mezozoyun sonunda və Kaynozoyda indiki A.d.-nın tağ hissəsi qalxmağa başlamış, səthi parçalanmış və müasir relyefi formalaşmışdır. Dördüncü dövrdə dağ sisteminin şm. hissəsi buzlaşmaya məruz qalmışdır; c. hissəsi nisbətən isti və rütubətli iqlim şəraitində olduğundan, burada enliyarpaqlı və həmişəyaşıl meşələr məhv olmamışdır və sonradan A.d.-nın çox hissəsinə yayılmışdır. Dağ kömür (*Appalaç dağ kömür hövzəsi*), neft, təbii qaz, dəmir və mis kolçedanı, qızıl, gümüş, titan, volfram, molibden, litium, asbest yataqları var.

İqlim. A.d.-nın iqlimi Atlantika okeanı və xüsusilə Meksika körfəzinin təsiri altında formalaşır; şm.-də mülayim, c.-də subtropikdir. Orta temp-r yanvarda şm.-ində –12°C-dən c.-unda 8°C-yədək, iyulda müvafiq olaraq 18°C-dən 26°C-yədəkdir. İllik yağıntı 1000–2000 mm-dir. Dağların yuxarı qurşaqlarında qış saxtalı və qarlıdır. Yay rütubətli, buludlu və yağışlı keçir.

Daxili sular. A.d.-nın çay şəbəkəsi sıxdır. Çayları gursuludur, böyük hid-

roenerji ehtiyatına malikdir. İri çayları: Konnektikut, Hudzon, Saskuehanna, Tennessi. Şm. hissəsinin iri çayları gəmiçiliyə yararlıdır. Pidmont platosunun ş. kənarından axan çay dərələri meyilli və astanalıdır; çoxlu şələlər və SES-lər var. İri gölləri: Şampleyn, Uinnipesoki, Mushed, Çesankuk.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Şm.-da, əsasən, podzollu və çimli-podzollu torpaqlar, c.-da dağ-qonur meşə, öndağlıqda qırmızı və sarı torpaqlar inkişaf etmişdir. Şimali A.d.-ında küknar, ağ şam, tuya (səlb), ağcaqayın, qarağac, fıstıq, sarı tozağacı və cökə ağaclarından ibarət iynəyarpaqlı və qarışıq meşələr yayılmışdır. Cənubi A.d.-nda təqr. 1000 m-ədək hünd.-də palıdın, ağcaqayının və göyrüşün çoxsaylı növləri, həmçinin xeyli endemik və relik növlər (zanbaq ağacı, maqnoliya, çinar, ağ akasiya və s.), daha yuxarılarda Şimali A.d. üçün səciyyəvi olan qarışıq və iynəyarpaqlı meşələr yayılmışdır. İlk meşələr, demək olar ki, tamamilə qırılmışdır. Dağların yuxarı qurşağında rododendron, qızılağac kolları da daxil olmaqla subalp bitkiləri üstünlük təşkil edir.

A.d.-nın heyvanlar aləmi rəngarəngdir. Ağaclıq tirəndəzi (oxlu kirpisi), baribal ayı, vaşaq, yenot, skuns, samur və s., endemik növlərdən Virginiya opossumu, Virginiya maralı, vəhşi hinduşka və müxtəlif yarasa növlərinə rast gəlinir.

Mühafizə olunan təbii ərazilər. Cənubi A.d.-nda ABŞ-ın Qreyt-Smoki-Mauntins və Şenandoa milli parkları yerləşir. Digər qorunan federal təbii ərazilərdən Meşə Xidməti idarəsinin toxunulmamış əraziləri adlanan və qoruq statusu almış ərazilər üstünlük təşkil edir: Şimali A.d.-nda 9 sahə (təqr. 63 min ha), Cənubi A.d.-nda 20 sahə (təqr. 70 min ha). Şimali A.d.-nda həmçinin ABŞ-da ən iri ştat parkı – Adirondak yerləşir.

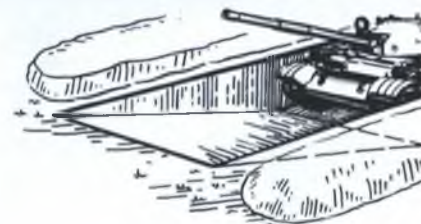
APPALÁC DAŞ KÖMÜR HÖVZƏSİ – ABŞ-ın ş.-ində dünyanın ən böyük daş kömür hövzələrindən biri. Alabama, Kentukki, Virginiya, Qərbi Virginiya, Ohayo, Merilend, Pensilvaniya ştatları ərazisindədir. Appalaç d-rının c. yamacı boyu 1200 km məsafədə uzanır. Sah. 180 min km². Ümumi ehtiyatı 1450 mlrd. t, balans ehtiyatı təqr. 90 mlrd. t. Sənaye cəhətdən mənimlənməsinə 1800 ildən başlanmışdır. Əsasən, yeraltı üsulla istismar olunur. Tektonik cəhətdən Appalaçqabağı ön əyrisinə uyğundur. Daş

kömür və Perm çöküntüləri 900 m dərinliyə qədər məhsuldardır. Əsas kömür layları Üst Daş kömürün qumluqillili süxurlarında (75 lay, qalınlığı 1,2–3,8 m) və Üst Permin terrigen çöküntülərindədir (10 lay, qalınlığı 1,6–3,2 m). Küllülük 8%, kükürlülük 4%-dir. Ən yüksək yanma istiliyi 29–35 MC/kq-dır. Üst Daş kömür sisteminin kömürləri koklaşandır. Energetika və metallurgiyada istifadə olunur. Kanada, Yaponiya və Avropa ölkələrinə ixrac edilir. **APPALÁC PLATOSU** – ABŞ-da, Cənubi Appalaç d-rının şm.-q.-ində plato (c.-da Kamberlend platosu adlanır). C.-q.-dən şm.-ş.-ə 1500 km uzanır. Hünd. şm.-q.-dən (500 m) c.-ş.-ə doğru (1500 m) artır. Ohayo çay şəbəkəsi ilə kəskin parçalanmışdır. Üst Paleozoy yaşlı əhəngdaşlardan təşkil olunmuşdur. Karst relyefi forması geniş yayılmışdır ("Mamont mağarası"). İri daş kömür yataqları var. Meşələri enliyarpaqlıdır. Nisbətən az parçalanmış relyefli sahələri (əsasən, q.-də) əkilir.

APPALÁC RELYEFİ – antiklinal qalxmaların, monoklinal tirələrin və onları ayıran sinklinal dərələrin növbələşməsindən ibarət qırışlıq dağlıq relyef tipi. Hersin orogenezi dağlıq əraziləri üçün səciyyəvidir; başqa yaşlı dağlarda da rast gəlinir. A.r. dağlıq ərazinin ümumi qalxması fonunda relyefin aşınaraq düzəlmə rejiminin dəfələrlə dəyişməsi və onun cavanlaşması nəticəsində formalaşır. A.r. hamarlanmış çayarası sahələr (qədim peneplenlərin və düzəlmə səthlərinin qalıqları), dərin çay dərələri və uzununa dağdaxili depressiyalarla fərqlənir. Appalaç d-rı ilə yanaşı Orta və Cənubi Ural, Sudet, Kopetdağ üçün səciyyəvidir.

APPARÉL (fr. appareil – giriş) – 1) hərbi texnikanın (tank, top) və nəql. vasitələrinin səngər və sığınacağa girib çıxmasını asanlaşdıran eniş; 2) d.y. vaqonlarına avtomobil, traktor və s. nəql. vasitələrinin yüklənməsini asanlaşdırmaq üçün həmin vaqonların döşəmələri

Apparel.

səviyyəsində yerləşən maili platforma; 3) şəxsi heyət və texnikanın sahələ çıxması üçün gəminin burun tərəfində göyərtənin bir hissəsinin aşağı buraxılaraq maili vəziyyətə gətirilməsindən alınan eniş; 4) binaya, tikiliyə daxil olmaq üçün maili tava, çərçivə və ya istiqamətləndirici tamasa şəklində qurğu. Bu qurğuya *pendus* da deyilir.

APPÉL Pol Emil (27.9.1855, Strasburq – 24.10.1930, Paris) – fransız riyaziyyatçısı və mexaniki. Paris EA üzvü (1892), Peterburq EA əcnəbi m. üzvü (1911), SSRİ EA əcnəbi fəxri üzvü (1925). 1885 ildə Paris Un-tinin prof.-u olmuşdur. Əsas elmi işləri mexanikaya, həndəsəyə, analitik funksiyalar nəzəriyyəsinə aiddir. Mexanika, elliptik, cəbri və hiperhəndəsə funksiyaları nəzəriyyəsinə dair fundamental dərslərin müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i : Элементы математического анализа. В 2 ч. М., 1923–24; Теоретическая механика. В 2 т. М., 1960.

APPENDİKS (lat. appendix – çıxıntı, artım) – bir sıra məməlilərdə kor bağırsağın soxulcanabənzər çıxıntısı. Orqanizmdə limfoid vəzi (toksinləri neytrallaşdırır, humoral *immunitetdə* iştirak edir) rolunu oynayır. İnsanda A.-in uz. 1–20 sm, diametri 4–5 mm olur. A.-in iltihabı (*appendisit*) qarın boşluğu orqanlarının ən çox rast gəlinən xəstəliklərindəndir.

APPENDİKULYARILƏR (Appendicularia, Larvacea) – xordalılar tipinin tunikalılar yarım tipindən dəniz plankton orqanizmləri sinfi. Bədəni bir neçə mm böyüklükdə yumurtavari gövdədən və ondan bir neçə dəfə uzun quyruqdan ibarətdir. Quyruq oxu boyunca yanlardan iki ədəd işpəkilli əzələsi olan xorda keçir. Dərinsu növlərində gövdənin uz. 2,5–5 sm-ə, quyruğu isə 7 sm-ə çatır. Ağzı xaricə açılan cüt qəlsəmə yarığı ilə udlağa keçir. Həzm sistemi qida borusundan, mədədən və qısa bağırsağdan ibarətdir. Udlaq üzərində beyin qanqlisi yerləşir; buradan bütün bədən boyu sinir kəməri uzanır. Ürək mədənin altında yerləşir; qanın hərəkət istiqaməti hər neçə dəqiqədən bir dəyişir. Mayalanma xaricidir; suda inkişaf edən yumurtalardan sürfələr çıxır. A.-in ifraz

Appalaç dağları.

etdiyi selikdən heyvanın gizlənmə bildiyi şəffaf həlməşikli evcik formalaşır. Evciyin önündə qatılmış selikdən tor pəncərə, arxasında isə ifrazat dəliyi yerləşir. Quyruğun güclü hərəkəti suyun ön dəlikdən arxa dəliyə axmasını və evciyin suda hərəkətini təmin edir, sudakı üzvi hissəciklər isə torun üzərində qalır (A. onunla qidalanır). Bir neçə saatdan sonra evciyin toru zibillənir və A. onu tərk edərək yenisini qurur. 60-dək növü var. Bütün okeanlarda və dənizlərdə yaşayır.

APPENDİSİT (*appendiks* + ... *it*) – kor-bağırsağın soxulcanabənzər çıxıntısının iltihabı. Qarın boşluğunun ən geniş yayılmış kəskin xəstəliyi. Yalnız süd-əməz uşaqlarda təsadüf edilmir; ağır formaları daha çox ahıl və qoca yaşlarında olur. A. çox vaxt daima bağırsaqlarda qalan və normal həzm prosesi üçün lazım olan qarışıq qeyri-spesifik bakteriyaların (əsasən, bağırsağ çöplərinin) fəaliyyəti ilə əlaqədar baş verir. Soxulcanabənzər çıxıntının spesifik flora ilə (vərəm, sifilis və s.) zədələnməsinə çox nadir hallarda təsadüf edilir. Morfoloji olaraq kataral (ancaq selikli qişanın iltihabı), fleqmonoz (çıxıntının bütün qişalarının irinli iltihabı) və qanqrenoz (divar qişalarının hamısının ölməsindən tutmuş bəzən onun dəşilməsinə – qanqrenoz-perforativ A.-ədək) A.-lər var. Xəstəlik inkişaf etdikcə sağ qalça çuxurunda periton iltihab prosesinə cəlb olunur və yerli, sonra isə yayılmış peritonit baş verir. Orqanizmin müdafiə qüvvəsi yaxşı olduqda iltihab proses məhdudlaşır (məs., böyük piyliklə, nazik bağırsağ ilgəkləri) və infiltrat formalaşır. O isə sonradan absesə (irinliyə) çevrilə bilər. Bəzən qarın boşluğu absesi əmələ gəlir. İltihabın müsarirəyə yayılması, qara ciyərin çoxsaylı metastatik absesinin inkişafı ilə flebitin (pileflebit – qarın venasının iltihabı) və sepsisin baş verməsi mümkündür. Xəstəlik adətən qarınüstə və ya göbəkətrafi sahədə olan arasıkəsilməz sızıldayan ağrıların meydana çıxması ilə başlayır və bir neçə saatdan sonra sağ qalça çuxuruna keçir, ürəkbulanma, ağızda quruq, ümumi əzginlik, temp-run 38,5°C-yə qədər qalxması, taxikardiya baş verir. Qanda leykositlərin sayı artır (12·10⁹/l-ə qədər). Qarın palpasiyası zamanı soxulcanabənzər çıxıntının yerləşdiyi nahiyədə ağrı müəyyən edilir. Kəskin A.-in çoxlu simptomları təsvir edilmişdir (Mondor, Rovzin, Obrastsov və s.). Peritonitin

inkişafı zamanı sağ qalça nahiyəsi əzələlərinin gərginləşməsi meydana çıxır. Klinik mənzərə müxtəlifdir və soxulcanabənzər çıxıntının yerləşməsindən asılı olaraq dəyişir. Bununla əlaqədar A. özünü xolesistit (qara ciyərin altında yerləşdikdə), sistit (çanaqda yerləşdikdə), sağ böyrəyin və sidik axarının patologiyası (kor bağırsağın arxasında yerləşdikdə) və s. kimi göstərə bilər. Hamilə qadınlarda kəskin A.-in diaqnostikası çətin olur və diaqnoz klinik mənzərəyə, leykositlərin dinamikasına nəzarət əsasında qoyulur. Şübhəli hallarda təcili laparoskopiyanın aparılmasına göstəriş olur.

M ü a l i c ə s i: kəskin A.-in bütün formalarında cərrahi üsullardır (appendikulyar infiltratdan başqa; bu zaman antibakterial və iltihaba qarşı konservativ müalicə aparılır). Cərrahi əməliyyatdan sonrakı ilk günlərdə – antibakterial və simptomatik müalicə.

Əd.: Острый аппендицит. М., 2002.

APPİ YOLU (lat. Via Appia) – Romada ilk dəfə çaydaşı ilə döşənmiş yol (uz. təqr. 580 km, eni 4–4,5 m). E.ə. 312 ildə sensor Appi Klavdinin (adı da buradandır) dövründə salınmağa başlanmışdır. A.y. əvvəl Romadan Kapuya ş.-nədək (350 km), e.ə. 244 ildə isə Brundizi (indiki Brindizi) limanına qədər uzanırdı. Romalıların mühüm ticari və strateji əhəmiyyətə malik A.y.-nu «yolların kralı» adlandırdılar. A.y.-nin ən qədim sahəsində Roma patrisilərinin iqamətgahları, yol boyunca isə qəbirüstü abidələr, qurbangahlar, tanınmış şəxslərin, həmçinin Roma hərbi və dövlət xadimlərinin məqbərələri olmuşdur. Müqəddəs Pyotr ilə İsa Məsihin görüşdüğü yerdə «Domine Quo Vadis?» («Hara gedirsən?») erkən xristian bazilikası inşa edilmişdir. A.y.-ndən 6 əsrədək istifadə olunmuşdur. A.y. indi də qalmaqdadır.

Appi yolu.

APPİAN İsgəndəriyyəli (I əsrin sonu – təqr. 2 əsrin 70-ci illəri) – Qədim Roma tarixçisi, milliyətçə yunandır. Müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Yunanca yazılmış 24 kitabdan ibarət «Roma tarixi»nin müəllifidir. Əsər *Eneydən* imperator Trayanın hakimiyyətinədək (2 əsrin əvvəli) olan dövrü əhatə edirdi. Əsərin 6–8 və 11–17-ci kitabları tam şəkildə, 1–5 və 9–10-cu kitabları isə fraqmentar şəkildə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Roma tarixinə aid ən mühüm mənbələrdən biri olan bu əsərdə qədim Azərb. tarixinə aid məlumatlar da var.

“APPLE” – (ing. an apple – alma) – kütləvi istifadəçilər üçün fərdi kompüter istehsal edən Amerika firması. 20 əsrin 80-ci illərində 8 mərtəbəli fərdi EHM-in istehsalı ilə məşhurlaşmışdır. A. firmasının fərdi kompüterləri, əsasən, Macintosh adı ilə tanınır.

APPRETLƏMƏ (fr. appret – son əməliyyatdan keçirmək) – sapların, toxuculuq məmulatlarının, dəri, kağız və s. materialların tamamlama emalında aparılan əməliyyatlardan biri; materiala sərtlik, əzilməmək, yığılmaq, odavamlılıq, elastiklik, parlaqlıq və s. xassələr vermək üçün yerinə yetirilir. A. prosesi xüsusi maşınlarla aparılır. A. zamanı əvvəlcə material müxtəlif kimyəvi maddələr – appretlər olan təkneyə salınır. Appretlərin tərkibi materialın təyinatı və istismar şəraitindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Sonra isə appret hopmuş materialın yuyulması, sıxıcı vallarda artıq appretin kənar edilməsi, materialın istilik emalı (qurudulması) və s. mərhələlər olur. Materiala davamlılıq xassəsi vermək üçün appret kimi nişasta, sellulozanın suda həll olan efirləri, nolivinil spirti; materialın əzilməməsi üçün karbamid-formaldehid və ya melamin-formaldehid qatranları; elastiklik üçün vinilxlorid sopolimerlərinin sintetik latekləri və s.; odavamlılıq xassəsi üçün antipirenlərdən istifadə olunur. Statik elektrikləşmənin qarşısını almaq üçün antistatiklər tətbiq edilir. Yağ və çirkəgötürməməlik üçün parçalar flüortərkibli polimerlər əsaslı lateklərlə emal edilir. Sukeçirməzlik bəzi parçaların (məs., plaş parçaları) mühüm xassəsidir. Bunun üçün parça silisium-üzvi birləşmələr, parafin emulsiyaları və s.-dən istifadə etməklə hidrofoblaşdırılır. Mikroblara qarşı dayanıqlılıq və parçanın çürüməməsi üçün xüsusi bakterisid maddələr, üzvi

turşuların mis və sink tərkibli duzları, halogen və ya flüortərkibli üzvi birləşmələr, səthi aktiv maddələr və s. vasitəsilə A. aparılır. Yun parçaları güvədən qorumaq üçün onları, əsasən, flüorid duzlarının məhlulları ilə emal edirlər. Dərinin səthinə bəzək pilyonkasının çəkilməsi də A. adlanır.

Əd.: Сафонов В. В. Химическая технология отделочного производства. М., 2002.

APRAKSİYA (a... + yun. πρᾶξις – hərəkət, iş) – beyin qabığının müxtəlif şöbələrinin zədələnməsi nəticəsində məqsədyönlü hərəkətlərin pozulması. A.-nin kinetik, kinestetik və konstruktiv formaları var. Kinetik A. zamanı müəyyən iş görmək üçün tələb olunan hərəkətlərdə ardıcılıq pozulur. Xəstə ətrafdakı cismlərdən necə istifadə edəcəyini unudur. Kinestetik A. zamanı xəstə ayrı-ayrı hərəkətləri ya heç edə bilmir, ya da təhrif olunmuş şəkildə edir. Konstruktiv A.-da xəstə asimetrik elementli həndəsi fiqurları təsvir edə bilmir. A. beyin şişi, beyin qan-damar xəstəlikləri, ensefalit və s.-dən irəli gəlir. Müalicəsi: A.-ni törədən səbəbləri aradan qaldırmaq. Proqnoz: baş beyin zədələnmə dərəcəsindən asılıdır. **APRİL** (lat. Aprilis) – təqvim ilinin (*Qriqori təqvimi*) 4-cü ayı. 30 sutkadır. **APRİL İŞGALI (1920)** – beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan təcavüzkar Sovet Rusiyası tərəfindən *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin* (AXC) işğalı. Aprelin 27–28-də həyata keçirilmişdir. Sovet tarixşünaslığında A.i. saxtalaşdırılaraq, əvvəlcə «çevriliş», sonradan isə «inqilab» adlandırılmışdır. A.i.-nin hazırlanma mexanizmi uzun müddət formalaşdırılan mərkəzi siyasətin nəticəsi idi. Sovet Rusiyası Qafqaza, xüsusilə də Azərb.-a dair siyasətində, əslində çar Rusiyasının varisi kimi çıxış edirdi. Bolşeviklər üçün Bakı təkəzəfti və müstəsna iqtisadi potensialı ilə deyil, həm də Yaxın və Orta Şərqi siyasəti mərkəzi kimi əhəmiyyətli idi.

1918 ildə daşnak-bolşevik S.Şaumyanın başçılıq etdiyi *Bakı Xalq Komissarları Soveti* süqut etsə də, Bakı uğrunda mübarizə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 1919 ilin fevralında Xəzər-Qafqaz cəbhəsinin hərbi-inqilab şurası məqsədyönlü və təxirəsalınmaz tədbirlər görməkdə idi. Belə ki, 1919 ildə ingilis əsgərləri arasında onların vətənə dönməsi üçün təbliğat aparılırdı. Digər tərəfdən, Qarabağda ermənilər sifarişli qiyam qaldırmaqla hökumət böhranına

zəmin yaratdılar. Bütün bunlara baxmayaraq bolşeviklər Sovet Rusiyasının müdaxiləsi olmadan daxildə üsyanın qələbə çalacağına əmin deyildilər. Beləliklə, 1920 ilin əvvəllərində AXC üçün xaricdən gözlənilən yeganə ciddi təhlükə bolşevik təcavüzü idi. Odur ki, Sovet Rusiyasının Denikin ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq haqqında nota xarakterli təklifi Azərb. hökuməti və siyasi partiyaları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Bolşeviklərin xarici siyasətini düzgün qiymətləndirən AXC-nin xarici işlər naziri F.Xoyski Q.Çiçerinin təklifini rədd etdi. Azərb. sosialistləri və ittihadçıları isə notaya müsbət cavab verilməsini tələb etdilər. Hakimiyyət-daxili mübarizənin gücləndiyi bir dövrdə Rusiyanın təzyiqi də artırdı. Sovet Rusiyası Azərb. hökumətinə yeni notalar göndərməkdə davam edirdi. Bolşeviklər xarici müdaxiləni pərdələmək məqsədilə Azərb.-in milli hökumətini devirmək üçün ölkənin daxilində silahlı üsyana hazırlığa başladılar. 1920 il fevralın 11–12-də RK(b)P Bakı komitəsi, «Hümmət» və «Ədalət» təşkilatlarının qurultayı keçirildi. Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün kommunist təşkilatlarını vahid «Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyası» adı altında birləşdirmək qərar alındı. AK(b)P-nin I qurultayında qanuni AXC hökumətini zorakılıqla devirmək xətti götürüldü. *Antantanın* Cənubi Qafqaz respublikasına hərbi yardım göstərməməsi, Rusiya tərəfindən müdaxilə təhlükəsinə qarşı Gürcüstan və Azərb.-in hərbi qüvvələrini əlaqələndirmək cəhdlərinin nəticəsiz qalması, ermənilərin xaricdən sifarişlə qaldır-dıqları qiyam, istiqlal mübarizəsi aparən Türkiyənin Sovet Rusiyası ilə sıx əlaqələr qurmaq siyasəti və Azərb.-in daxilində siyasi durumun qeyri-sabitliyi respublikanı xarici təcavüzə qarşı tək qoydu. Digər tərəfdən, hələ AXC hökumətinin hakimiyyətdə olduğu bir zamanda, aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə *Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi* (AMİK) Moskvaya rus ordusunun Azərb.-a yeridilməsini xahiş edən radioteleqram göndərdi. Beləliklə, Azərb.-in işğalı məqsədilə qabaqcadan hazırlanmış *Bakı əməliyyatının* həyata keçirilməsi daha da sürətləndirildi və beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan 11-ci Qırmızı ordu Azərb.-in hüduqlarını keçdi. Ərazisində təcavüzkar 11-ci Qırmızı ordu hissələrinin olduğu bir şəraitdə, silahlı təzyiq altında

qalan AXC parlamenti 1920 il aprelin 27-də hakimiyyəti Azərb.-in istiqlalıyyətinin və ərazi bütövlüyünün hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunması şərti ilə AMİK-ə təhvil vermək məcburiyyətində qaldı.

1991 il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı»nda, «1920-ci il aprelin 27–28-də RSFSR-in 11-ci Qırmızı Ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyektini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilən» bəndi ilə A.i.-na siyasi qiymət verilmişdir. **APRİL ÜSYANI (1945)** – İtaliyada alman faşist işğalçılarına və Mussolininin rejiminə qarşı üsyan. *Berlin əməliyyatı* və İngiltərə–Amerika qoşunlarının Poçayı vadisinə yaxınlaşdığı zaman baş vermişdir. Aprelin 18-də Turin fəhlələrinin tətili üsyanın başlanğıcı oldu. Tətill Şimali İtaliyanın bütün şəhərlərinə yayıldı və tezliklə silahlı üsyana çevrildi. İtaliyanın digər şəhərləri də: Bolonya (19 aprel), Modena (22 aprel), Reco-nel-Emiliya (24 aprel) üsyana qoşuldular. Çoxsaylı alman-faşist qoşunları aprelin 26-da Genuya ş.-ndə üsyançılara təslim oldu. Aprelin 28-də Turin ş. partizanlar tərəfindən azad olundu. Həmin ayın sonunda Şimali İtaliya tamamilə azad edildi.

APRİLOV Vasil Yevstatiyev (21.7.1789, Bolqarıstan, Qabrovo – 2.10.1847, Rumıniya, Qalats) – bolqar maarif xadimi, pedaqoq, yazıçı. Moskva yunan məktəbində, Braşova alman gimnaziyasında və Vyana Un.-tdə (1807–09) təhsil almışdır. Qabrovoda ilk bolqar dünyəvi məktəbinin əsasını qoymuşdur (1835). Yeni bolqar ədəbi dilinin yaradılması hərəkatının iştirakçısı olmuşdur. A. təlim-tərbiyənin ana dilində aparılması prinsipini müdafiə etmişdir. Elmi, pedaqoji əsərlərin müəllifidir.

APRİORİ – bax *Aposteriori* və *apriori*. **APROKSİMƏSİYA** (lat. approximo – yaxınlaşdırmaq) – riyazi obyektin bu və ya digər mənada ona yaxın olan obyektə əvəz edilməsi. Məs., əyri xəttin sıx xətlərlə, irrasional ədədin rasional ədədlərlə, qapalı parçada ixtiyarı kəsil-məz funksiyanın çoxhəddli ilə istənilən dəqiqliklə əvəz edilməsi. A. riyaziyyatın bəzi sahələrinin əsasını təşkil edir.

APSIDA, a b s i d a (yun. ἄψις – qübbə) – binalarda çıxıntı. Yarımdayrəvi,

düzbucaqlı, bəzən isə çoxbucaqlı olur. Bir qayda olaraq bazilika və kilsə binalarında istifadə edilən A.-nın üstü yarımgünbəzlə örtülür. A. ilk dəfə Qədim Roma bazilikalarında tətbiq olunmuşdur. Xristian məbədlərində A., əsasən, mehrabın şərqə yönəldilən çıxıntılı hissəsidir.

APSİDLƏR XƏTTİ – göy cisminin elliptik orbitinin apsidlərini (mərkəzi cismdən ən yaxın və ən uzaq nöqtələrini) birləşdirən düz xətt parçası. A.x. *Günəş sistemi* planetlərinin orbitində *periheli* və *afeli*, Ay orbitində *perigey* və *apogey*, qoşa ulduzların orbitində isə *periastr* və *apoastr* arasındadır.

APŞERONSK – RF-nin Krasnodar diyarında şəhər (1947 ildən). Apşeronsk r-nunun mərkəzi. Əh. 39,6 min (2004). Böyük Qafqazın dağətəyində, Pşexa çayı (Kuban hövzəsi) sahilindədir. D.y. st. 1863 ildə salınmışdır. Meşə və ağac emalı, neft-mədən sənayesi müəssisələri; ətrafında yodlu-bromlu mineral su bulaqları var.

APT MƏRTƏBƏSİ – Alt Tabaşirin aşağıdan beşinci mərtəbəsi. 1842 ildə Fransada Apt ş. yaxınlığında d'Orbini tərəfindən ayrılmışdır. Fransa, İngiltərə, AFR və RF ərazilərində geniş yayılmışdır. Azərb.-da Böyük Qafqazda qumdaşı və əhəngdaşı araqları olan gillərdən, Kiçik Qafqazda qumdaşı, əhəngdaşı və mergellərdən ibarətdir. Faunası: Böyük Qafqazda belemnitlər–Neohibolites clava Stoll., N. montanus Sow.; Kiçik Qafqazda ammonitlər – Deshayesites weissii Neum et Uhl və s.

APTƏK (lat. apotheka, yun. ἀποθήκη – anbar) – dərman hazırlanan, hazır dərman və müxtəlif tibb malları saxlanan və satılan müəssisə. İlk A. 754 ildə Bağdadda açılmışdır. Azərb.-da ilk A. 1850 ildə Salyan balıq vətəgəsi xəstəxanasının nəzdində təşkil edilmişdir. 1995 ildə Azərb.-da əhalinin hər 7500 nəfərinə 1 (cəmi 1050) A., 2009 ildə isə hər 6000 nəfərinə 1 (cəmi 1399) A. xidmət etmişdir. A.-lərdə dərmanların hazırlanması və satışına normativ sənədlərə uyğun nəzarət sistemi tətbiq edilir.

APTERİQOTLAR – bax *İlkqanadsızlar*. **APTÉRİLƏR** (yun. ἀπτερος – lələksiz) – uçan quşlarda dərinin lələksiz hissələri. A. dərinin və lələkli hissələrin mütəhərrikliliyini asanlaşdırır, quşların yüksək hərəkəti fəallığından yaranan artıq istiliyin bədənə çıxmasını təmin edir. A.-in yerləşməsi və forması sistematika əlamətidir.

APUÁNE ALP DAĞLARI (Alpi Apuane) – İtaliyada dağ massivi. Liquriya dənizinin sahili boyunca təq. 50 km məsafədə uzanır. Hünd. 1946 m-ədək. Şistlərdən, karbonatlı çöküntülərdən və mərmərlərdən təşkil olunmuşdur. Mərmər istehsal olunur.

APULÉY (Apuleius) Lutsi (təqr. 124, Şimali Afrika, Madavra – təqr. 170) – Qədim Roma yazıçısı. Karfagendə, Afinada, Romada ritorikanı, fəlsəfəni öyrənmişdir. Yunan və latın dillərində yazmışdır. “Platon və onun fəlsəfəsi haqqında”, “Sokratın ülviliyi haqqında”, “Kainat haqqında” (anonim yunan traktatını yenidən işləmişdir) fəlsəfi əsərlərin müəllifidir. Ən məşhur əsəri “İstihalə” (“Qızıl eşşək” adı ilə də məşhurdur) romanıdır. Əsərdə quldarlıq cəmiyyətinin süqutu realist və satirik şəkildə təsvir edilir. Roman Avropa ədəbiyyatının sonrakı (C. Marino, J.de Lafonten vəb.) inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

APULÉY SATURNİN Lutsi (Lucius Apuleius Saturninus) (? – e.ə. 99) – Qədim Roma siyasi xadimi, *populyarların* nümayəndəsi, xalq tribunu. A.S. zadəganları tənqid etmiş və onların hakimiyyətinə qarşı yönəldilmiş bir sıra qanunların qəbul edilməsinə nail olmuşdur. A.S. tərəfdarları ilə birlikdə *optimatlar* tərəfindən Kapitolidə öldürülmüşdür.

APULİYA (Puglia) – İtaliyada vilayət. Apennin y-a-nın c.-ş.-ində, Adriatik və İoni (Taranto körfəzi) dənizləri sahillərindədir. Bari, Brindizi, Leççe, Taranto, Foca əyalətlərindən ibarətdir. Sah. 19,3 min km². Əh. 4,1 mln. (1994). İnz. m. Bari ş.-dir. Səthi təpəli düzənlikdir. Maks. hünd. 1151 m-dir (Dauniya d.) Kontinental Aralıq dənizi iqlimi hakimdir. İllik yağıntı 400–500 mm-dir. Ərazisinin 5%-i meşəlikdir. Ölkənin əsas k.t. r-nlarından biridir. Zeytun və üzümçülük sahələri daha çox inkişaf etmişdir. Pambıq və şəkər çuğunduru, tütün, paxlalı bitkilər, heyva, əncir, badam becərilir. Margerita-di-Savoyyada dəniz duz mədənləri var. Qarqano y-a-nda boksit, Foca r-nunda təbii qaz çıxarılır. Neft emalı, neft-kimya, k.t. maşınqayırması, toxuculuq, tikiş, rezin, metallurgiya sənayesi müəssisələri var. Mühüm şəhərləri və portları: Bari, Taranto, Brindizi.

APURE – Venesuelada çay. Orinoko çayının sol qolu. Uz. 820 km, hövzəsinin sah. 147 min km². Kordilyera-de-Merida d-rından başlanır. Lyanos-Orinoko ovalığı ilə axır. Yağış suları ilə qidalanır. Aşağı axı-

nında ortaillik su sərfi 2000 m³/san-dir. A. yağışlı dövrdə (may-oktyabr) bütünlüklə, quraq dövrdə isə San-Fernando-de-Apure ş.-nədək gəmiçiliyə yararlıdır.

APURİMAK, aşağı axınında Ene, Tambo – Peruda çay. Ukayali çayını (Amazon hövzəsi) əmələ gətirən qollarından biri. Uz. 1250 km, hövzəsinin sah. 125 min km². Mərkəzi And d-rında Puna yaylasından başlanır. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Yayda (dekabr-fevral) çoxsulu olur. Aşağı axınında ortaillik su sərfi 2,9 min m³/san-dir. Astanalıdır. Puerto-Prado ş. A. sahilindədir.

APVÉLLİNQ (ing. up – yuxarıya + well – qalxma, fısqırma) – okean və dənizlərdə sahilə yaxın suların 100–200 m dərinlikdən səthə şaquli qalxması. Şelf zonasında küləklər və ya cərəyanlar vasitəsilə səth sularının açıq dənizə qovulması A. yaradır. Daimi A. zonaları ABŞ-in q. sahillərində (Kaliforniya və Oreqon A.-i), Peruda (Peru A.-i), Afrikanın şm.-q. və c.-q. sahillərində (Kanar və Bengela A.-i) və Avstraliya sahillərindədir. Yer kürəsində A. zonası 400000 km²-dir. Kontinentlərin sualtı yamaclarında fosforit çöküntülərinin əmələ gəlməsi A. hadisəsilə əlaqədardır. Sahilboyu A. zonasında külli miqdarda biogen elementlərin səthə çıxarılması balıq ovu üçün əlverişli şərait yaradır. Dünya okeanında balıq ovunun 50%-i A. zonasının payına düşür.

AR (lat. area – sahə) – sistemdənkənar sahə vahidi. 1 ar = 100 m²; 100 ar = 1 ha. **ÁRA** – tutuquşuların yığma qrupu. Əlvan rəngli, pilləvari quyruqlu, iri bədənli (uz. 100 sm-ədək, çəkisi 1600 q-ədək) və iri dimdikli quşlardır. Çoxunun başının yanlarında tüksüz hissələr var. Rəngində cinsi dimorfizm yoxdur. 6 cinsi, 17 növü məlumdur. Əsl A.-nın 8 növü

Yaşıl-qanad ara.

var. Mərkəzi və Cənubi Amerikanın tropik meşələrində yaşayır; bəzi növlərinin arealı çox məhduddur. Meyvə və toxumlarla, həmçinin bitkilərin vegetativ hissələri ilə qidalanır. Monoqamdırlar, ağac koğuşlarında yuvalayıb 2–3 yumurta qoyurlar. Kəskin səsləri var; insan nitqini təqlid edə bilir. Çox vaxt qəfəslərdə və volyerlərdə saxlanılır. Qəfəsdə saxlanılan bəzi A.-lar çoxxalır və 80 ilədək yaşayır. Bəzi növlərinin nəslinin kəsilmək təhlükəsi var. 4 növü BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

ARA CÜMLƏ – danışanın müəyyən fikir, yaxud hadisəyə münasibətini bildirən əlavə cümlə. Predikativlik imkanlarına görə ara sözlər və ara söz birləşmələrindən fərqlənsə də, eyni funksiyaları yerinə yetirir. Cümləqibli, taktərkibli, müxtəssər və geniş cümlə şəklində olur. A.c. əsas cümlənin daxilində və sonunda işlənir, şifahi nitqdə ondan fasilə, yüksək və alçaq tonda deyilişi ilə fərqlənir. Məs., Hər şanlı sənət ustası, yoxdur buna şübhəm, öz qəlbini, öz sənətini qəlbinə bağlar (S. Rüstəm). Yazıda əsas cümlədən vergül, mötərizə, yaxud tire ilə ayrılır.

ARA SÖZLƏR VƏ ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ – danışanın və ya yazanın fikrinə münasibət bildirən əlavə söz və söz birləşmələri; cümlə üzvü hesab edilmir və qrammatik cəhətdən cümləyə bağlanmır (məs., bəlkə, düzdür, doğrusu və s.). Ara sözlər bir sıra modal sözlərlə, modalıq bildirən bəzi nitq hissələri ilə də ifadə olunur. Modal sözlər sintaktik səviyyədə ara sözlər kimi çıxış etsə də, daşdığı funksiyaya görə onlardan fərqlənir. Şifahi nitqdə cümlə üzvlərindən intonasasiya, yazıda isə vergül, yaxud tire ilə ayrılır. Mas., Görünür, günəşə iştahan vardır (S.Vurğun).

ARABA – sərnişin və yük daşımaq üçün istifadə edilən təkərli nəqliyyat vasitəsi. E.ə. 4-cü minillikdə meydana gəlmişdir (Babil möhürü üzərindəki A. rəsmi ən qədimdir). Təkərləri ox ətrafında fırlanan A-dan *sarmatlar* (e.ə. 3–2 əsrlər) istifadə etmişlər. Döyüş A.-ları Aşşur, Urartu və Midiyada (Madada) daha geniş yayılmışdı. Azərb. ərazisində Astara, Babadərviş, Kültəpə, Sarıtəpə və Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, hələ e.ə. 4–1-ci minilliklərdə Azərb.-da iki və dördtəkərli A.-lardan istifadə edilmişdir. Kotan əkinçiliyi və köçəri maldarlıq təsərrüfatı şəraitində işlədilən ikitəkərli A.-ların

Antik araba.

müxtəlif növləri yaranmışdır. 19 əsrdə Azərb.-da ikitəkərli öküz A.-ları daha geniş yayılmışdı. Təbii-coğrafi şərait və təsərrüfat tələblərinə və qoşqu heyvanlarının (at, öküz, kəl və s.) növünə görə müxtəlif A.-lar, həmçinin liman və vağzallarda işlədilən bir, iki və dördtəkərli qoşqusuz A.-lar olmuşdur. Texnikanın inkişafı ilə təcridən əhəmiyyətini itirmişdir; hazırda yalnız bəzi ucqar yerlərdə istifadə olunmaqdadır. “A.” sözü türk dillərindən başqa dillərə, o cümlədən rus dilinə (arba) də keçmişdir.

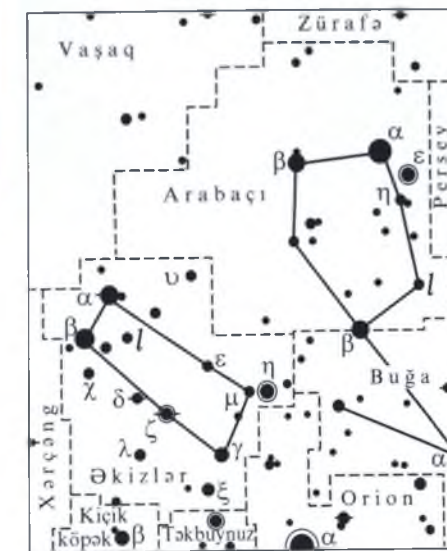
Əd.: Həvilov H. A., Azərbaycan etnoqrafiyası. B., 1991.

ARABACIQ – maşın və mexanizmlərdə yönəldici üzərində hərəkət edən qovşağ. Metalkəsən dəzgahlarda A. *supportun* bir hissəsi, xırda naxışlı və ya mürəkkəb hörgüyə malik parçalar istehsal edən toxucu dəzgahlarda isə əsnək yaradan mexanizmin bir hissəsidir. A. yazı maşınlarında, velosipedlərdə (bütövlükdə pedal mexanizmi A. adlanır), tırtıllı maşınlarda və s. olur. Yeraltı mədən lağımlarında quyu və şpurların mexaniki qazılması üçün işlədilən A. növü qazıma A.-ı adlanır.

ARABAÇI – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunda kənd. A. ərazi dairəsinin (Arabaçı, Fərzalı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 46 km şm.-q.-də, Axınça, Karxana çaylarının sahilində, Novosaratovka-Qovlar avtomobil yolundan 28 km aralı, Murquz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 588 (2008); əkinçilik (kartofçuluq) və heyvandarlıqla məşğuldur. Kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, mədəniyyət evi var.

ARABAÇI – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunun Şahdağ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 35 km şm.-q.-də, Şahdağ silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 2245 (2008); əkinçilik (kartofçuluq) və heyvandarlıq

la məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, klub var. **ARABAÇI** (lat. Auriga) – göyün Şimal yarımkürəsində bürc. Ən parlaq ulduzu *Kapelladır*. Azərb.-da dekabr–yanvar aylarında aydın müşahidə edilir (bax *Ulduz xəritəsi*).

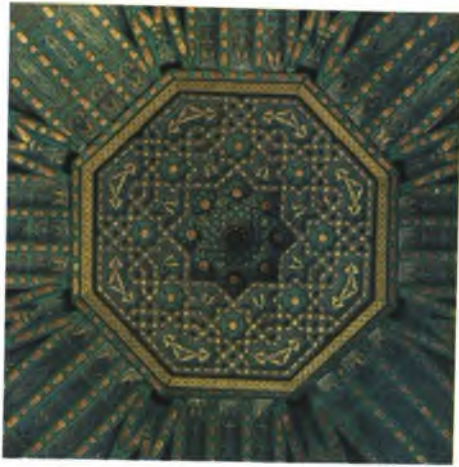
Arabaçı bürcü.

ARABAÇILAR (keçmiş adı Cırdaxanlı) – Azərb. Resp. Bərdə r-nunun Hüseynalılar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km c.-ş.-də, düzənlikdədir. Əh. 750 (2008); əkinçiliklə və maldarlıqla məşğuldur. Tibb məntəqəsi, kitabxana var.

ARABAT DİLİ – Ukraynada, Kırım y-a-nın şm.-ş sahilində dil. Sivaş körfəzini Azov dənizindən ayırır. Uz. 113 km, eni 270 m-dən 8 km-ə qədərdir. Qum və baliqqulağılardan ibarətdir. Şm.-da materikdən Geniçesk boğazı ilə ayrılır. Qədim Arabat istehkamının adı ilə adlandırılmışdır.

ARABESK (fr. arabesque, ital. arabesco – ərəb bəzəyi) – 1) təsviri sənət və memarlıqda – orta əsrlərdə Yaxın Şərq xalqları incəsənətində yaranmış ornament növü; həndəsi və nəbati naxış elementlərinin kompozisiya cəhətdən uyğunlaşdırılması (belə kompozisiyanın tərkibində bəzən xəttatlıq nümunəsi də olurdu). Bir-biri ilə kəsişən, bir-birinə sarmaşan bütöv mürəkkəb hissələrin ahəngdar və aydın seçilməsi A. üçün xarakterikdir (Qahirə məqbərələrinin memarlıq dekorları və s.). Çox vaxt mürəkkəb formalı digər ornamentlərə də A. deyilir. Azərb. nəqqəşliyində A. ornamentli islimi adı ilə də məşhurdur; 2) musiqidə – ornamental melodiya

Arabesk.

musiqi pyesi; adətən fp. üçün bəstələnir; 3) b a l e t d ə – əsas pozalardan biri.

ARABİKA – Gürcüstan Resp. ərazisində dağ. Böyük Qafqazda, Qaqra silsiləsinin suayırıcısındadır. Hünd. 2661 m. Əhəngdaşılardan ibarətdir. Karst relyefi formaları, enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı meşələr var.

ARABİNÖZA – bax *Monosaxaridlər*.

ARABOŞLUĞU MATERIALI – *hündür çap* üsulunda mətnin mətbəə üsulu ilə yığılması və səhifələnməsi zamanı işarələr, sözlər, sətirlər və s. arasındakı boşluqları doldurmaq üçün istifadə edilən metal və ya plastik kütlədən olan lövhəciklər. Hündürlüyü çap elementlərinin (literlərin) hündürlüyündən az olduğu üçün çap formasına çəkilmiş rəng A.m.-nin üzərinə düşür və çap elementlərindən birbaşa kağıza keçir. Təyinatından asılı olaraq A.m.-nin sətri (şpasiya və kvadratlar), sətirlərarası (şpon və reqlətlər) və kənar boşluq (babaşka və marzanlar) növləri var.

ARACI – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin şm.-q.-indədir. Hünd. 3067 m. Alt Pliosen yaşlı günbəzvarı intruziyadır.

ARAD – Rumıniyanın q.-ində judet. Sah. 7,7 min km², əh. 482 min (2002). İnz. m. Arad ş.-dir.

ARAD – Rumıniyanın q.-ində şəhər. Arad judetinin inz. m. Əh. 169 min nəfər (2005). Mureş çayı sahilindədir. Mühüm d.y. və avtomobil yolları qovşağıdır; beynəlxalq aeroport. Ölkənin iri sənaye mərkəzidir. Maşınqayırma (həmçinin vaqon və dəzgahqayırma), kimya (mineral gübrələr, boya, lak, boyaq maddələri istehsalı), ağac emalı, toxuculuq, yeyinti, ayaqqabı, mebel sənayesi müəssisələri və s. var.

ARADAN SILSİLƏSİ – RF-nin Krasnoyarsk diyarı ərazisində silsilə. Qərbi Sayan dağlıq sistemində Kazırsuk çayı (Yeniseyin sağ qolu) hövzəsindədir. Uz. təqr. 60 km, hünd. 2456 m-ədəkdir. Metamorfik şistlərdən, qumdaşı və qranit süxurlarından təşkil olunmuşdur. Yamac-ları dağlıq tayqa meşələri ilə örtülüdür.

ARAFÜR DƏNİZİ – Hind okeanının kənar dənizi. Avstraliya, Yeni Qvineya, Tanimbar və Kay a-rı (İndoneziya) arasındadır. Sah. 1017 min km², çox hissəsində dərinliyi 200 m-ə, şm.-q.-də 3680 m-ə çatır. Səth suyunun orta temp-ru 25–28°C. Duzluluq 34–35%. Yarım-sutkalıq qabarmalar (2,5–7,6 m) olur.

ARAXİDÓN TURŞUSU – polidoymamış karbon turşusu [CH₃(CH₂)₄(CH=CHCH₂)₄(CH₂)₂COOH]. Rəngsiz mayedir, hava oksigeni vasitəsilə asan oksidləşir. Bitki yağlarında, heyvan toxumaları fosfolipidlərinin tərkibində (məs., böyrəküstü vəzilərdə onun payına bütün yağ turşularının təqr. 20%-i düşür) iştirak edir. A.t. bioloji aktiv maddələrin – prostaqlandinlərin və tromboksanların sələfidir. İnsan və heyvan üçün əvəzəddir. A. t.-nin etil efiri aterosklerozun müalicə və profilaktikasında istifadə olunur.

ARAXİS – bax *Yerfındığı*.

ARAXNOİDİT (yun. *ἀράχνη* – hörümçək + *εἶδος* – görünüş) – baş beyin və ya onurğa beyninin hörümçək toruna bənzər qişasının, bəzən isə yumşaq qişasının iltihabı ilə keçən seroz meningitin xüsusi forması. “A.” termini ilk dəfə A.T. Tarasenko tərəfindən işlədilmişdir (1845). Səbəbləri infeksiya-toksik (qrip, angina, qarın yatalağı, pnevmoniya, vərəm, sepsis, toksoplazmoz, revmatizm, brüsellyoz, sifilis), kəllə və onurğa travmaları. Beyin və onurğa beyni A.-i olur. Beyin A.-inin əsas əlamətləri başağrısı, qusma, başgicəllənmə, epileptik tutmalar və s.-dir. Onurğa beyninin A.-ində meydana çıxan əlamətlər onurğa beyninin, onun qişalarının və sinir köklərinin zədələnməsindən asılıdır. Diaqnoz klinik əlamətlərə, rentgenoloji və onurğa beyni mayesinin müayinəsinə əsasən qoyulur.

M ü a l i c ə s i: konservativ və cərrahi ola bilər. Konservativ üsulda dezinfeksiyaedici, iltihab əleyhinə, sorucu, dehidratasiya vasitələri tətbiq edilir. Konservativ müalicə nəticə vermədikdə cərrahi üsul tətbiq edilir.

ARAXNOLOGİYA (yun. *ἀράχνη* – hörümçək + *...logiya*) – zoologiyanın *hörümçəkkimiləri* (onların anatomiyasını, sistematikasını və s.) öyrənən bölməsi. Hörümçəkkimilərdən ən çox təcürbi əhəmiyyəti olan gənələri A.-nin ayrıca bölməsi olan *akarologiya* öyrənir.

ARAXNOZLAR – *hörümçəkkimilərin* insan və heyvanlarda törətdiyi xəstəlik. Tibdə və baytarlıq təcrübəsində gənələrin (akarozlar) törətdiyi və zərərli hörümçəkkimilərin (hörümçəklər, əqrəblər, günəşdənqaçanlar) dişləməsindən əmələ gələn xəstəliklərə daha çox rast gəlinir. Hörümçəklərdən qaraqurdu və bövələr çox təhlükəlidir. Xeyli iqtisadi zərər verən kütləvi çoxalma illərində A. atların və dəvələrin ölümünə səbəb olur.

ARAXOSİYA (qədim İran dillərində Harahvati, yun. *Ἀραχόσια*) – Əfqanıstanda Arqəndab, Arqəstan və Qəzni çayları vadisində (indiki Qəndəhar ərazisi) qədim əyalət. A.-nin adı ilk dəfə *Behistun* (Bisütun) *kitabəsində* və «Gənc Avesta»da çəkilir. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə A.-nin əraziləri Hind çayına qədər uzanırdı. A. müxtəlif dövrlərdə Əhəmənilər, Makedoniyalı İsgəndər, Mauryalar, həmçinin kuşanlar və b.-nin hakimiyəti altında olmuşdur.

ARAKAJÚ (Aracaju) – Braziliyanın ş.-ində şəhər. Serjipi ştatının inz. m. Əh. 490 min (2005). Atlantika okeanında port (şəkər, pambıq, ağac, dəri xammalı ixrac olunur). Beynəlxalq aeroport. D.y. st. 1855 ildə salınmışdır (1911 ildən şəhərdir). Yeyinti, toxuculuq, kimya, şə-kər, gön-dəri sənayesi müəssisələri; un-t var. İri turizm mərkəzidir.

ARAKÁN (Birma dilində Rakhayn) – Benqal körfəzinin sahillərində, Myanmanın c.-q.-ində mövcud olmuş dövlət. Eramızın ilk əsrlərində meydana gəlmişdir. 8–9 əsrlərdə A.-in mərkəzi Dinyavadidən (indiki Anyaban ş.-nin yaxınlığında) Vayşali ş.-nə köçürülmüşdür. 10 əsrdə Böyük Moğolların təsiri ilə A.-da islam dini yayılmışdır. A.-in şm. hissəsi 11 əsrin ortalarında *Paqan* imperiyası tərəfindən işğal edilmiş və 1287 ilə qədər onun vassalı olmuşdur. A. 14–15 əsrlərdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə qonşu Benqaliya, *Ava* və *Pequ* kimi iri dövlətlər arasında manevr etmişdir. 15 əsrin əvvəllərində A. Avadan asılı vəziyyətə düşmüş, 1430 ildə benqalların dəstəyi ilə müstəqillik qazanmışdır. 1433 ildə A. Benqaliyanın vassalına çevrilmişdir. Əli xanın hakimiyəti dövründə [1434–59] Sandovay və Rama, bir qədər sonra isə Çittaqonq ş.-ləri A.-in ərazisinə birləşdirilmişdir.

16 əsrdə A. dəniz ticarəti mərkəzinə çevrildi. Bu dövrdə portuqaliyalılar (ferincilər) Çittaqonqda və Dianqa a.-nda məskunlaşaraq quldurluq və qul ticarəti ilə məşğul olmağa başladılar. A.-ni zəbt etməyi planlaşdıran portuqaliyalılar Minrazacinin hakimiyəti dövründə [1593–1612] darmadağın edilərək buradan qovuldu. A. 17 əsrdə Mrohaunda faktoriyasını yaradan Ost-Hind (Niderland) şirkəti ilə əməkdaşlıq etmişdir (1653). Hollandlar A.-dan düyü və qul alır, buraya ədviyyat, dəmir, həmçinin hind malları gətirirdilər. A.-in öz sikkələri kəsilənədək (1660) pul buraya Hindistandan gətirilirdi. 1785 ildə Böyük Moğol imperiyası ilə uzun sürən münaqişədən sonra zəifləyən A. Birma tərəfindən zəbt olunmuşdur. Hazırda Arakan milli vilayətidir.

ARAKÁN DAĞLARI, R a k h a y n, A r a k a n - Y o m a – Myanmanın q.-ində qırıqlıq-qaymalı silsilə. Uz. təqr. 800 km, hünd. 3053 m-ə (Viktoriya d.) qəddərdir. Kaynozoy yaşlı qumdaşı, sist və əhəngdaşı çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Küləktutan q. yamaclarında həmişəyaşıl, rütubətli tropik ş. yamaclarında (1000 m-ədək yüksəklikdə) tik meşələri, daha yuxarılarda həmişəyaşıl palıd və şam meşələri yayılmışdır. Ş. yamaclarında xromit yataqları var.

ARAKANLILAR (özlərini rakhayn adlandırırlar) – Myanmanın c.-q.-ində yaşayan, Tibet-Birma qrupuna aid xalq. Myanmalılara yaxındırlar. Monqoloid irqinə mənsub olduqları ehtimal olunur. Ümumi sayları 2 mln.-dan çoxdur (2000). Əsasən, Myanmada (1,9 mln.), həmçinin Banqladeş (175 min), Hindistan (25 min) və Çində yaşayırlar. *Birma dilinin* Arakan şivəsində danışırlar. Dindarların əksəriyyəti buddistdir. Müsəlmanlar, induistlər, xristianlar və ənənəvi etiqadlarını qoruyub saxlayanlar da var.

A.-in eramızın əvvəllərində Myanmanın şm.-indən c.-q.-inə köçdükləri ehtimal olunur. I-ci minilliyin sonundan etibarən A. arasında islam dini yayılmağa başlamışdır. *Arakan* hökmdarları islam titullarını qəbul etsələr də, buddist olaraq qalmışdılar. Arakan buddist incəsənətinin ən böyük mərkəzlərindən biri olmuşdur. Budda Mahamununin təqr. 4 m-lik tunc heykəli rəvayətə görə Buddanın sağlığında naturadan hazırlanmışdır (birmalılar Arakanı zəbt etdikdən sonra heykəl 1784 ildə Birmaya aparılmış, hazırda Mandalay ş.-dədir). Mrayk-U-da Şitaun və Doukan iri

məbəd kompleksləri (15–18 əsrlər), Sandovayda qızıl təbəqə ilə örtülmüş Shando, Ando və Nando stupaları (2-ci minilliyin əvvəlləri) və s. dövrümüzədək qalmışdır. A.-in incəsənətinə hindlilər güclü təsir göstərmişlər.

20 əsrin 40-cı illərinin sonlarında A.-in Myanmadan ayrılmaq uğrunda hərəkatı başladı. 70-ci illərin sonlarında müsəlman A. ilə buddist A. arasında münaqişənin yaranması və müsəlmanların Myanma hökuməti tərəfindən repressiyaya məruz qalması nəticəsində onlardan 500 mini Banqladeşə qaçmağa məcbur olmuşdur.

ARAKƏSMƏ – binada yanaşı otaqları bir-birindən ayıran daxili hüdudlayıcı konstruksiya. A.-lər bütöv hörülmüş və açıq – taxçavarı; tavanadək (hüdudlayıcı) və tavana çatmayan (istehsalat və idarə binalarında); yükdaşıyan (yük-saxlayan) və yükdaşımayan; tərpnəmz (stasionar); sökülüb-yığılan və yeri dəyişdirilən olur. Yüksaxlayan A.-lər mərtəbəarası örtüklər üçün dayaq kimi də istifadə olunur. Konstruksiyasına görə birlaylı və ikilaylı (panel və ya tavalardan qurulur), karkas-üzüklü (tir və təbəqəşəkilli tamamlama üzük materialından hazırlanır) və dolablardan ibarət sökülüb-yığılan A.-lər olur. Açıq rəflərdən və ya dolablardan ibarət A.-dən divariçi mebel kimi istifadə edilir.

A.-lərin quraşdırılması üçün, əsasən, tavalardan (məs., gips-beton, yüngül beton və ya ağacyonqarlı), keramika əsaslı və yüngül beton daşlardan, şüşə bloklardan, bəzən isə kərpic və dəmir-betondan istifadə edilir. Yaşayış və ictimai binaların tikintisində z-dda hazırlanan iri-ölçülü elementlərdən (məs., otağın ölçüsünə uyğun gips-beton panellərdən) yığılmış A.-lər daha əlverişlidir. Təyinatından və istifadə şəraitindən asılı olaraq A.-lər möhkəm və dayanıqlı (xüsusilə yüksaxlayan A.), suya və oda davamlı, hermetik (istehsalat binalarında) olmalı, səsi və istiliyi (yanaşı otaqlarda temp-r fərqi 10°C-dən yuxarı olduqda) yaxşı izolyasiya etməlidir.

ARAKİ SADAQ (26.5.1877, Tokio – 2.11.1966, Nara prefekturası) – Yaponiya hərbi və siyasi xadimi, gen. (1933), baron (1935). Yaponiya faşizminin ideoloqlarından biri olmuşdur. “Gənc zabitlər” qruplaşmasına rəhbərlik etmişdir. 1931–34 illərdə hərbi nazir, 1938–39 illərdə isə maarif naziri olmuşdur. 1948 ildə Beynəlxalq hərbi tribunalın hökmü ilə ömürlük həbs

cəzasına məhkum edilmiş, 1955 ildə isə səhhəti ilə əlaqədar azad olunmuşdur.

ARAKİŞVİLİ (Arakçiyev) Dmitri İqnatyeviç (23.2.1873, Vladıqafqaz – 13.8.1953, Tbilisi) – gürcü bəstəkarı, musiqişünas-etnoqraf, publisist və ictimai xadim. Gürc. SSR xalq artisti (1929). Gürc. SSR EA akad. (1950). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1950). Prof. (1919). 1901 ildə Moskva filarmoniya məktəbini bitirmişdir.

A. gürcü milli musiqi məktəbinin banilərindəndir. Gürcü musiqi folklorşünaslığı sahəsində ilk əsərlərin, həmçinin Puşkinin, Hafizin, Kuçışvilinin sözlərinə yazılmış gürcü klassik romansının yarıdıcısıdır. A. ilk gürcü operalarından “Şota Rustaveli haqqında dastan”ın (1919), 3 simfoniyanın, xor əsərlərinin müəllifidir. Gürcüstan konservatoriyasının yaradılmasının təşəbbüsçüsü və Gürcüstan Bəstəkarlar İttifaqının ilk sədri (1932–34) olmuşdur.

ARAKSENA – eramızın əvvəllərində Araz çayının orta və aşağı axarında tarixi vil. Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil idi.

ARAKÜL – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Arakül ə.d.-nin (Arakül, Bünyadlı, Cilən, Daşbaşı, Mülküdərk.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 41 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin c.-ş. ətklərində, Çaylaq çayının sahilindədir. Əh. 613 (2008); işğaldan (1992) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, klub, xəstəxana var idi.

ARAQ – 1) müxtəlif bitki və otlardan və ya onların qarışığından distillə yolu ilə alınan spirtsiz içki; cövhər. A.-in adı alındığı bitkinin adı ilə bağlıdır (məs., nanə arağı). Otların qarışığından alınan A.-a ç a l A. deyilir. Belə A.-lar müxtəlif içkilərin hazırlanmasında istifadə edilir, az miqdarda sərbəst içki kimi də içilir. Daha çox xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində işlənir. Məs., tibdə nanə arağından ürəkbulanmanı aradan qaldıran və ödqovucu dərman kimi, həmçinin mədə-bağırsaq xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunur. 2) Rektifikasiya edilmiş etil spirtinin su ilə qarışığından alınan tünd spirtli içki. A. hazırlamaq üçün spirtin su ilə qarışığı

aktivləşdirilmiş kömürdən keçirilib süzülür, tərkibində həcmə 40, 50 və 56% spirt olan A. hazırlanır. 3) Qızcırdılmış meyvə şirələrindən distillə yolu ilə alınmış spirtli içki. Məs., tut, gavalı, şaftalı, ərik, zoğal və s. arağı.

ARAQALA – İrəvan Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Növbəran bölgəsinin Mazdqaçay kəndistanında, Növbəran qəs.-ndən 3 km c.-dadır.

ARAQÇIN, təsək – baş geyimi. Gülbətin və ya rəngli ipək saplarla naxışlanır. A. bir çox xalqın (özbək, tacik, qırğız və b.) milli baş geyimidir. A. azərb.-lər və Dağıstan xalqları arasında da yayılmışdır. Kişilərin papaq altından qoyduqları tərliyə də bəzən A. deyilir.

ARAQNANƏ – nanədən çəkilən spessifik qoxulu duru yaşılmtıl maye. Qarın sancısını kəsmək üçün içilir, həmçinin ağrı olan yerə sürtülür. Azərb. xalq təbabətində A.-dən geniş istifadə olunur.

ARAQÓ Dominik Fransua (26.2.1786, Perpinyan yaxınlığındakı Estajel – 2.10.1853, Paris) – fransız astronomu və fiziki, siyasi xadim. Paris EA-nın üzvü (1809), Peterburq EA-nın fəxri əcnəbi üzvü (1829).

1830 ildən Paris EA-nın katibi və Paris rəsədxanasının direktoru olmuşdur. Onun göstərişi ilə U. Leverye Uranın hərəkətindəki sarsıntıları hesablamış və bunun nəticəsində Neptun kəşf edilmişdir. A.-nın astronomiya, optika, elektromaqnetizm, meteorologiya və fiziki coğrafiyaya dair əsərləri var. Polyariskopu ixtira etmiş, poladdan ilk süni maqnitlər almış, fırlanma maqnetizmini kəşf etmiş, qütb parıltısı və maqnit fırtınası arasında əlaqə olduğunu müəyyənləşdirmişdir. 1830–48 illərdə Deputatlar palatasının üzvü, Fransada 1848 il inqilabından sonra hərbi və dəniz naziri vəzifələrində işləmişdir.

ARAQÓN Lui (3.10.1897, Paris yaxınlığında Nöyi-sür-Sen – 24.12.1982, Paris) – fransız yazıçısı, şair, ictimai xadim. “Xalqlar arasında sülhü möhkəmlətməyə görə” Beynəlxalq Lenin mükafatı laureatı (1957). Sorbonna Universitetində tibb elmini öyrənmiş, Birinci dünya müharibəsinin (1914–18) iştirakçısı olmuşdur. Fransa KP MK-nın üzvü, müqavimət hərəkatının liderlərindən

biri idi. 1920-ci illərin əvvəllərində dadaizmə meyil göstərmiş (“Fişəng” şeirlər toplusu, 1920), sonralar A. Bretonla birlikdə sürrealizm hərəkatına başçılıq etmişdir (“Anise...” povesti, 1921). Hərəkatın ilk nəzəri manifestini (“Uyqlar dalğası”, 1924) yazmışdır. “Qırmızı cəbhə” (1931) poemasının, “Ura, Ural” (1934) şeir toplusunun müəllifidir. “Real dünya” (1934–51), “Kommunistlər” (1949–51; 1967 ildə yenidən işlənmişdir) romanlarında sosializm ideyalarını təbliğ etmişdir. Stalin dövrünün törətdiyi əmansızlıqların ifşa olunmasından sonra ağır mənəvi sarsıntı keçirmişdir. “Tamamlanmamış roman” (1956) A. yaradıcılığının zirvəsidir. Həyatının son illərində “Blans, yaxud Unutma” (1967), “Anri Matiss, roman” (1971) romanlarını yazmışdır. “Fəxri legion” ordeni ilə təltif edilmişdir (1981). “Sovet ədəbiyyatları” (1955) kitabının “Şərq-Qərb divanı” zəruriyyəti haqqında” fəslə Azərb. ədəbiyyatına həsr olunmuşdur.

Əsərləri: Собр. соч. М., 1957–1961. Т. 1–11: Loeuvre poetique P., 1997. vol. 1–7.

ARAQÓN – İspaniyanın şm.-ş.-ində tarixi vil. və inz.-ərazi vahidi. Saraqosa, Teruel, Ueska əyalətlərindən ibarətdir. Ebro çayı hövzəsindədir. Sah. 47,7 min km². Əh. 1,2 mln. (2001). İnz. m. Saraqosa ş.-dir. Ərazisinin çox hissəsini Araqon düzənliyi tutur. Ondən şm.-da Pireney (Aneto zirvəsi, 3404 m), c.-da İberiya d-ri ilə əhatə olunur. Dağlar, əsasən, fıstıq və ağ şam meşələri, düzənliklər isə Ebro çayının dərəsi istisna olunmaqla quru çöllərdir. İqlimi quru və subtropikdir. İllik yağıntı 300–500 mm; Pireney d-riində 600–800 mm-dir. A. aqrar vil.-dir. Düzən və dağətəyi sahələrdə zeytun, üzüm, şəkər çuğunduru, taxıl və s. yetişdirilir. A. qonur kömür hasilatına görə İspaniyada birinci yeri tutur. Dəmir filizi, uran, boksit, kükürd, manqan yataqları var. Dağ çaylarındakı SES-lər A.-u və qonşu vil.-ləri elektrik enerjisi ilə təmin edir. Yeyinti (şəkər, şərab, un, yağ), metal emalı və kimya sənayesi inkişaf etmişdir. Əsas sənaye müəssisələri Saraqosa ş.-ndədir. Madriddən Barselona, Bilbao ş.-lərinə və Fransa sərhədinə gedən d.y. A. ərazisindən keçir.

A. ərazisində hələ qədim zamanlarda iber, kelt, bask tayfaları məskunlaşmışdılar. E.ə. 3 əsrdən Romanın, e.ə. 395 ildən Qərbi Roma imperiyasının hakimiyyəti altında idi. Təqr. 415 ildə vestgotların, 712–713 illərdə isə ərəblərin əlinə keçmişdir. 724 ildə Araqon çayı üzərində Sobrarbe knyazlığı yaranmışdı. Təqr. 800 ildə A. Karolinqlər dövlətinin İspan markasına daxil olmuşdu. 9 əsrdə müstəqil A. qraflığı yaranmışdı. 9 əsrin sonlarında bu ərazi Navarra krallığına birləşdirilmişdir. 1035 ildən A. paytaxtı Xaka ş. olmaqla yenidən müstəqil krallığa çevrilmişdi. Sonradan Uesk (1094), Barbastro (1101) və Saraqosa (1118) ş., Barselona (1137) və Rusilyon (1172) qraflığı, Valensiya (1238), Siciliya (1282–1302), Sardiniya (1326) və Neapol krallığı (1442) A. tərəfindən işğal olundu. 1479 ildə Kastiliya ilə A. krallıqlarının birləşməsi nəticəsində vahid İspaniya dövləti yarandı.

ARAQÓN DÜZƏNLİYİ – İspaniyada Pireney, İberiya və Kataloniya d-ri arasında düzənlik. Səthi təpəlikdir. Uz. təqr. 300 km, eni 120 km-ədək, hünd. təqr. 250 m, dağətəyi sahədə 500–700 m-dir. İqlimi subtropik kontinental, illik yağıntı 300–500 mm-dir. A.d.-ndən axan Ebro çayı və onun qollarından suvarmada istifadə olunur. Əsasən, quru çöl, bəzi yerlərində isə yarımsəhra bitkiləri üstünlük təşkil edir. Saraqosa, Lerida ş.-ləri A.d.-ndədir.

ARAQONİT (İspaniyada Araqon vil.-nin adından) – təbii karbonatlar sinfindən mineral; kalsitin polimorf modifikasiyası. Kimyəvi tərkibi CaCO₃. Kalsium qismən Sr, Pb və Zn-lə, bəzən Ba və Mg-lə əvəzlənir. Qurğuşunlu A. – tarnovit, sinkli A. – nikolsonit adlanır. Sinqoniyası rombikdir. Kristalları iynəvari və prizmatik, aqreqatları böyrəkvari, radialşüalı və s. Rəngi ağ, sarımtıl, bəzən

Araqonit.

boz, yaşıl olur. Şüşə parıltılıdır. Sərtliyi 3,5–4; sıxlığı 2900–3000 kq/m³. Adətən, isti mineral suların pizolit (bax Oolit) şəklində ayrılır. Molyusk qabığının sədəf örtüyünün və mirvarinin əsas tərkib hissəsidir. İri yatağı Baham arının şelf zonasındadır. Azərb.-da İstisu, Tutunçay hövzəsi və s. yerlərdəki mineral bulaqların ətrafında və Şərur r-nunda (Nax. MR) yığıntıları (travertin) var. Kimya və şüşə sənayesi, sement istehsalı üçün xammaldır.

ARAQUAYYA – Braziliyada çay. Tokantins çayının (Amazon hövzəsi) sol qolu. Uz. 2630 km, hövzəsinin sah. təqr. 370 min km². Braziliya yaylasından başlanır. Orta axımında 2 qola ayrılır (Brasu-Mayor və Brasu-Menor) və dünyada ən iri çay adalarından birini – Bananal a.-nı (uz. 300 km-dən çox, eni 75 km) əmələ gətirir. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi aşağı axımında təqr. 8500 m³/san-dir. Orta axımında təqr. 1300 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Aşağı axını astanalıdır.

ARAQVİ, Araqva – Gürc. Resp.-nda çay. Kürün sol qolu. Uz. 66 km, hövzəsinin sah. 2740 km². Ağ A. və Qara A. çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Böyük Qafqazın c. yamaclarından başlanır. Qarışıq mənbədən qidalanır. Orta su sərfi 43,4 m³/san. Üzərində Jinvali su anbarı var. Suvarmada istifadə olunur. Hərbi Gürcüstan yolu Ağ A. çayı dərəsindən keçir. Kürə töküldüyü yerdə Mxeta ş. yerləşir.

ARAL DƏNİZİ (qədim türk dillərində aral-ada) – Özbəkistan və Qazaxıstanda, Turan ovalığında axarsız şor göl. Səciyyəvi dəniz və göl əlamətlərinə malikdir. A.d.-nin çökəkliyi Üst Pliosenə Yer qabığının əyilməsi nəticəsində yaranmışdır. 20 əsrin ortalarından A.d.-nin rejimi nisbətən sabit olmuşdur (səviyyəsi 53 m, sah. 66,6 min km², həcmi 1068 km³, maks. uz. 428 km, eni 235 km, ən dərin yeri 69 m, orta duzluluğu 9,6–10,3%). 1960-cı illərdən başlayaraq təbii şəraitin global dəyişməsi, Amudərya və Sirdərya çayları suyunun k.t. ehtiyaclarına daha çox işlədilməsi nəticəsində A.d.-nin səviyyəsi intensiv sürətdə aşağı düşməyə başlamışdır. Artıq 2000 ilədək səviyyə 19 m aşağı düşmüş, səthinin sah. 24,4 min km²-ə, həcmi 175 km³-ə, duzluluğu 46–59%-ə çatmış, sahil xətti onlarla km geriyyə çəkmişdir. Amudərya və Sirdərya çaylarının suyu bəzi illərdə A.d.-nə gəlib çatmır. Dəniz iki hissəyə bölünmüşdür: Böyük Aral və Kiçik Aral.

ARAL DƏNİZİ

A.d.-nin şm. sahilləri bəzi yerlərdə hündür, bəzi yerlərdə alçaq, ş. sahilləri qumluqdur; c. sahilini, əsasən, Amudəryanın deltası, q. sahilini Üstyurd platosunun uçurumu (hünd. 250 m-ədək) tutur. A.d.-ndə çoxlu sayda ada var. Ən böyükləri Kokaral (Kuqaral), Barsakelmes və Vozrojenıyedir. İqlimi kontinentaldır. Havanın orta temp-ru yayda 24–26°C, qışda –7-dən –13,5°C-yə qədərdir. Suyun səthində temp-r yayda 28–30°C, qışda 0°C-dən aşağıdır. İllik yağıntı 110–150 mm-dir. Axınlar saat əqrəbi istiqamətindədir.

A.d. balıqçılıq təsərrüfatını və nəqliyyat əhəmiyyətini itirmiş, ekoloji fəlakət zonasına çevrilmişdir. Dənizin qurumasının qarşısını almaq, fauna və florasını bərpa etmək üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış yollar axtarılır.

ARAL SAHİLİ – bax Sahil.

ARALIQ – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Düzkənd, 7.12.1945 ildən – Axuryan r-nu), Arpaçay çayının sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və burada ermənilər yerləşdirilmişdir. 7.12.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Yerazqavors qoyulmuşdur.

ARALIQ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (9.9.1930 ildən – Talin r-nu), Alagöz dağının q. ətəyində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və burada

xaricdən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir.

ARALIQ, Aralıq Oxçu – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, əhalisi qovulmuş və buraya gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.

ARALIQ DƏNİZİ (lat. maare Medit. ər. البحر الابيض المتوسط) – Avrasiya və Afrika materikləri arasında Atlantika okeanı dənizi. A.d.-ni q.-də Cəbəlüttariq boğazı Atlantika okeanı ilə, şm.-ş.-də Dardanel boğazı Mərmərə dənizi ilə və Bosfor boğazı Qara dənizlə, c.-ş.-də Süveyş kanalı Qırmızı dənizlə birləşdirir. Adalar və yarımadalar A.d.-ni qismən bir-birindən ayrılmış hövzələrə – Alboran, Balear, Liquri, Tirren, Adriatik, İoni, Egey və Kipr dənizlərinə ayırır. Sah. 2510 min km², həcmi 3754 min km³. Sahillərini, əsasən, parçalanmış qayalıqlar təşkil edir, bəzi yerlərdə düzən sahələr var. Körfəzləri: Valensiya, Lion, Taranto, Genuya, Qabes (Kiçik Sirt) və Sidra (Böyük Sirt). A.d. Alp geosinklinal zonasında olduğu üçün dib relyefi çox mürəkkəbdir. Apennin y-a ilə Afrika arasındakı sualtı qalxım Siciliya və Malta a-rı ilə A.d.-ni iki çökəkliyə ayırır. Q. çökəkliyinin ən dərin yeri 3719 m-dir (Tirren dənizində). Balear, Pitiuz, Korsika, Sardiniya a-rı bu hissədədir. Ş. çökəkliyinin və eləcə də A.d.-nin ən dərin yeri 5121 m-dir (İoni dənizində). Krit və Kipr a-rı və Egey dənizinin a-rı buradadır. A.d.-nin dib çöküntüləri dərinlikdə vulkan külü və pemza qarışıqlı lil, dayaz sahələrdə narın, sahil zonasında isə qumlu gillərdir. A.d.-nin iqlimi qışı mülayim rütubətli, yayı isti və quru keçən subtropikdir. Azor antisiklonu ilə əlaqədar yayda hava aydın və az buludlu olur. Bəzi r-nları üçün soyuq, güclü və quru küləklər olan bora, mistral və isti külək – sirokko səciyyəvidir. A.d.-nin c.-ş. r-nlarında havanın temp-ru fevralda təqr. 14°C, avqustda 28°C, q.-də və şm.-da fevralda 8°C (Egey dənizi), avqustda 24°C-dir (Cəbəlüttariq boğazı). İllik yağıntı dənizin açıq hissəsində 300–600 mm-dir.

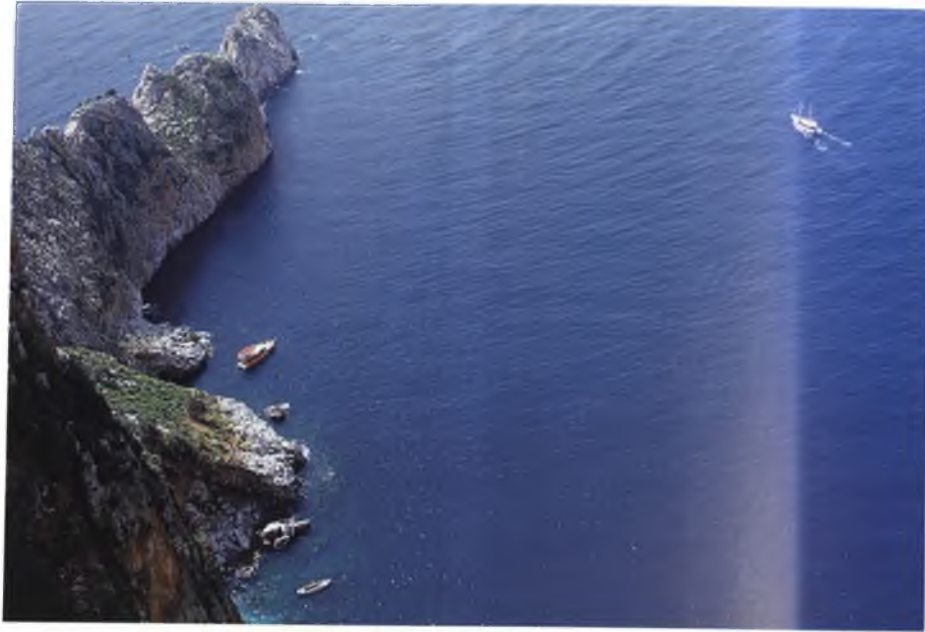
A.d.-nə Nil, Ebro, Tibr. Po, Rona çayları tökülür. İqlim amilləri, Atlantika okeanı və bitişik dənizlərlə su mübadiləsi A.d.-nin hidroloji rejiminə təsir edir. Su balansındakı kəsir Atlantika okeanı və bitişik dənizlərdən (əsasən, Qara dənizdən) gələn səthi axımla bərpa olunur.

A.d.-ndən həmin hövzələrə dərin qatlar da zəif axım var. Səthi axımlarının sürəti 1–4,5 *km/saat* arasında dəyişir. Qabar ma dalğasının hünd. 0,1–0,5 *m*, Tunisin ş. sahillərində 1,7 *m*, Korsika sahillərində səviyyənin tərəddüdü 3,5 *m*, külək dalğasının hünd. 7–8 *m*-ə çatır. A.d. suyunun şəffaflığı 50–60 *m*, temp-ru fevralda 13°C-dən (q.-də) 17°C-yədək (ş.-də), avqustda 20°C-dən (Lion körfəzi) 30°C-yədək (şm.-da) dəyişir. Duzluluğu 36%-dən (q.-də, Cəbəlüttariq boğazında) 39,5%-ə (Kipr dənizindən ş.-də) çatır.

A.d.-nin faunası növcə zəngindir; 550-yədək balıq növü məlumdur. Bunların 70 növü endemikdir. Burada sardina, skumbriya, kefal, siyənək, kambala, akula (köpək balığı), yengəc, kalmar, Egey dənizində qırmızı mərcan, süngər və s., dəniz heyvanlarından delfin, suiti, dəniz tısbağası var. Əsas bitkisi müxtəlif növ dəniz yosunlarıdır. A.d. və Qara dəniz sahillərindəki dövlətlərin ən mühüm kommunikasiya xətləri A.d.-ndən keçir. A.d. Avropanı Avstraliya, Cənubi və Şərqi Asiya ölkələri ilə birləşdirir. A.d. Atlantika və Hind okeanları arasındakı, həmçinin Qara dəniz və Baltik dənizi sahillərindəki portları Uzaq Şərq limanları ilə birləşdirən (Süveyş kanalı vasitəsilə) ən qısa dəniz yoludur. Qərbi Avropa ilə Yaxın Şərq və Şimali Afrika arasında neft, həmçinin müxtəlif növ xammal, k.t. məhsulları daşınmasında A.d.-nin rolu böyükdür. Neft və qaz çıxarılır (Adriatik dənizinin şm. hissəsi, Yunanıstanın və Şm. Afrikanın sahilboyu əraziləri). Böyük limanları: Barselona, Marsel, Genuya, Neapol, Venesiya, Triest, Rieka, Pirey, Saloniki, Beyrut, İsgəndəriyyə, Port-Səid, Tripoli, Əlcəzair. Fransa, İtaliya, Monako sahillərində, Balear a-rında kurortlar var.

ARALIQ DƏNİZİ ANTANTASI – İngiltərə, Avstriya-Macaristan və İtaliyadan ibarət siyasi qruplaşma. 1887 ildə həmin dövlətlər arasında bağlanmış gizli sazişlər əsasında yaradılmışdı; Aralıq dənizi, Qara dəniz, Egey dənizi və Adriatik dənizi hövzələrində və Şimali Afrika sahillərində mövcud vəziyyəti (status-quo) qorumağı nəzərdə tuturdu. A.d.A. Fransa və Rusiyaya qarşı yönəldilmişdi və əslində İngiltərənin Misirdə, İtaliyanın Tripolitaniya və Kirenaikada, Avstriya-Macaristanın isə Balkan y-a-sında mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi güdüdü. İtaliya–İspaniya müqaviləsinə (1887, 4 may) əsasən İspaniya da

Aralıq dənizi. Türkiyə sahilləri.

A.d.A.-na qoşulmuşdu. 19 əsrin sonunda İngiltərə–Almaniya və Avstriya–İtaliya ittifaklarının güclənməsi ilə əlaqədar A.d.A əhəmiyyətini itirdi.

ARALIQ DƏNİZİ BOKSİTLİ ƏYALƏTİ – Alp geosinklinal vilayətində yerləşir. 1879 ildən istismar olunur. Sah. 300 min *km*²-dir. 200-ə yaxın yataqdan ibarətdir. Boksitlər (əsasən byomitlər) 30 *m*-ə (orta 5–8 *m*) qədər qalınlıqlı laylar təşkil edir. Al₂O₃-ün boksitlərdə miqdarı 42–60%-dir. Ümumi ehtiyatı 1,6 mlrd. *t*. İllik hasilat 12 mln. *t*-dur və əsasən, yeraltı üsulla çıxarılır. Əsas sənaye yataqları Yunanıstanda, Fransada, Türkiyədə, İspaniyada, İtaliyada, İranda, Bosniya və Herseqovinada, Xorvatiyada və Macarıstandadır.

ARALIQ DƏNİZİ İQLİMİ – subtropik iqlim növü. İsti quru yayı və soyuq yağışlı qışı ilə seçilir. İllik yağıntının orta miqdarı 400–600 *mm*-dir (bəzi r-nlarda yarıquraqlıqdır). Temp-r yayda 20–25°C, qışda 5–10°C-dir. Aralıq dənizi hövzəsi, Krımın c. sahili, Kaliforniyanın q.-i, Avstraliyanın c.-q.-i, Afrikanın c.-u üçün A.d.i. səciyyəvidir.

ARALIQ DƏNİZİ OYUNLARI (Mediterranean Games) – Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin himayəsi altında 1966 ildən keçirilən regional idman yarışları. Yarışları Beynəlxalq Aralıq Dənizi Oyunları Komitəsi təşkil edir. Oyunların proqramına basketbol, boks, güləş, voleybol, velosiped idmanı, su polosu, avarçəkmə, atıcılıq idmanı, yelkənli qayıq idmanı, həndbol, gimnastika, cüdo, atletika, üzgüçülük, suyatullanma, ağır

atletika, qılıncoynatma, futbol, otüstü xokkey və s. idman növləri daxildir.

ARALIQ DƏNİZİ SAHİLYANI ƏRAZİSİ – Aralıq dənizinin sahiyanı hissəsində fiziki-coğrafi ərazi; Pireney, Apennin və Balkan y-a-ları, Fransanın c. sahilləri, Aralıq dənizi a-rı, Avropa, Asiya və Şimali Afrikanın sahilboyu əraziləri və həmçinin bütün Qafqaz önlü yaylalar qurşağı daxildir. Sah. təqr. 4 mln. *km*² (Qafqaz önlü yaylalarla 5 mln. *km*²-dən çoxdur). Əsasən, Alp yaşlı qırışq dağlardan ibarətdir. Ərazinin relyef və sahillərinin kəskin surətdə parçalanmış olması seysmiklik və vulkanizm (Vezuvi, Etna, Stromboli, Vulkano, Kaymeni) ilə əlaqədardır. Ərazi subtropik zonaya daxildir. Orta temp-r iyulda 19–30°C, yanvarda 2–12°C olur. İllik yağıntının miqdarı 2000–3000 *mm*-dən (q.-də) 300–400 *mm*-dəkdir (ş.-də). Landşaftına görə Aralıq dənizi ilə sıx əlaqədardır. Sıx əhali məskəni olan A.d.s.ə. yüksək dərəcədə inkişaf etmiş təsərrüfatı ilə fərqlənir. Buğda, qarğıdahlı, texniki bitkilər əkilir. Üzümçülük, bağçılıq, qismən heyvandarlıq, sahiyanı r-nlarda balıqçılıq inkişaf etmişdir.

ARALIQ DƏNİZİ TERRASLARI – Fransa–İtaliya Rivyerasında Dördüncü dövr yaşlı terraslar. Depere (Deperet, 1906) tərəfindən 5 terras ayrılmışdır: Siciliya terrası 90–100 *m*, Milass terrası 55–60 *m*, Tirren terrası 28–32 *m*, Monaster terrası 18–20 *m* və beşinci terras (adsız) 7–8 *m*. Aralıq dənizinin Əlcəzair sahillərində isə Lamott (Lamothe, 1911) 8 səviyyəli terras ayırmışdır; onların

dördü, yaxud beşinin Dördüncü dövrdən əvvələ aid olduğu ehtimal edilir. Terrasların yaranması okean səviyyəsinin evstatik tərəddüdü (enib-qalxması) ilə izah olunur.

ARALIQ DƏNİZLƏR – quruya çox girən və okeanla bilavasitə bir və ya bir neçə boğazla birləşən dənizlər. A.d. materikin daxilində (Baltik dənizi, Oxot dənizi və s.) və ya iki materikin arasında (Qırmızı dəniz, Karib dənizi, Aralıq dənizi və s.) olur. A.d. başqa dənizlərdən hidroloji rejiminə görə fərqlənir.

ARALIQ KOLANLI, A r a l ı q, Y u x a r ı K o l a n l ı – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Alagöz dağının q.-ində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ilin sonlarında erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, kəndə xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922 ildə kəndin azərb. sakinləri geriye qayıtmış, lakin 1948–49 illərdə yenidən deportasiya olunmuşlar. 25.01.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Qriboyedov qoyulmuşdur.

ARALIQ MASSİVİ – Yer qabığının qırışlıq-qaymalı mütəhərrik dağlıq qurşaqları ilə əhatə olunmuş geniş və nisbətən sabit sahəsi. A.m. dərinlik strukturları kateqoriyasına aid edilir və özlünün ən iri fraqmentlərindəndir. Qədim qırışlıq süxur komplekslərindən təşkil olunmuşdur.

ARALIQ MƏHSUL – ümummill məhsulun il ərzində istehsal istehlakına sərf edilmiş hissəsi. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda A. m. uzunmüddətli istifadə predmeti olmayan xidmət, yaxud əmtəə kimi başa düşülür.

ARALIQ NAHİYƏSİ – *İrəvan bəylərbəyliyi*ndə mövcud olmuşdur; 27 kənd, 4 qışlaq və 9 məzrədən ibarət idi (1590). 1728 ilə aid mənbələrdə A.n.-nin 30 kənd, 2 məzrə, 9 qışlaq və 2 yaylaqdan ibarət olduğu qeyd edilir.

ARALIQ PALÇIQ VULKANI – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu ərazisində, Bəndovan burnundan 10 *km* şm.-q.-də, Pirsaat qəs.-ndən 15 *km* c.-da vulkan. A.p.v.-nda fəaliyyətdə olan 76 sopka və qrifon vardır ki, bunlardan da bulanıq su, palçıq və qaz çıxır.

ARALIQTƏPƏ – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nu ərazisində dağ. Hünd. 2078 *m*. **ARALI** – Tiflis qub.-nın Axalsix qəzasının Adıgün r-nunda kənd. Kəndin əhalisi 1944 ildə tamamilə deportasiya olunmuşdur.

ARALIYA (Aralia) – araliyakimilər fəsiləsindən bitki cinsi. Kiçik ağaclar, çox vaxt kollar, yaxud hündür çoxillik otlardır. Yarpaqları lələkvari bölümlüdür. Çiçəkləri iri süpürgə çiçək qrupunda toplanmışdır. Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada, Şimali Amerikanın c.-nda 40-adək növü məlumdur. Uzaq Şərqdə 3 növü bitir. Kolşəkili, cüt lələkli, mürəkkəb yarpaqlı, bərk tikanlı ağacdır. Hündür, yaxud Mancuriya A.-sı (A.elata, yaxud A.mandschirica)

Mancuriya araliyası.

kolşəkili ağacdır; dərman bitkisidir. Ürəkvari A. (A.cordata) cinsinin ot növü olub, materik A.-sına (A.continentalis) yaxındır. Sonuncu iki növ mühafizə edilir. A.-ların çoxu orijinal dekorativ bitkilərdir. Çox vaxt araliyakimilərin digər cinslərinin növlərini də səhvən A. adlandırırlar: məs., gövdəsinin özəyindən kağız hazırlanmasında istifadə edilən Cənubi Çin kolu tetrapanaks; otaq və oranjereya bitkisi kimi becərilən Yaponiya fatsiyası.

ARALLU – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ətraf bölgəsinin Hir kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 13 *km* c.-ş.-dədir.

ARAL-PEYĞƏMBƏR QORUĞU – Özb. Resp. Surxandərya vil. ərazisindədir. Eyniadlı qum adasıdır (Amurdərya çayının yatağında). Uz. təqr. 8 *km*, eni təqr. 5 *km*, sah. 3 min *ha*. 1960 ildə tuqay meşələrini (darangi, iyda, yulğun) və Amurdəryanın yuxarı axınındakı qamışlığı qorumaq, eləcə də Buxara maralının populyasiyasını bərpa etmək məqsədilə yaradılmışdır. Heyvanları: yastıdışlı hind siçovulu, qumluq dovşanı, qaban, çaqqal, Turan gürzəsi, tısbağa, boz çöl kərtənkəsi, aqama; quşları: vağ, yaşılbaş ördək, boz qaz, qara kərkəs, Silviya quşu, çobanalıdan və s.

ARALSOR – Qazaxıstan Resp.-nin Atırau vil.-ndə, Ural və Emba çayları arasında axarsız acı-şor göl. Sah. 72 *km*².

ARALSOR – Qazaxıstan Resp.-nin Qərbi Qazaxıstan vil.-ndə, Xəzəryanı ovalıqda axarsız acı-şor göl. Sah.101 *km*². Duzlu palçıqla əhatə olunmuşdur. Duz çıxarılır.

ARAM – e.ə. 11–8 əsrlərdə Suriya ərazisində arami çarlıqlarının ümumi adı. Bax həmçinin *Aramilər*.

ARAMİ DİLLƏRİ – *sami dilləri* tərkibində qrup (mərkəzi qol). A.d.-nin tarixi qədim, orta və yeni arami dövrlərinə ayrılır (alman alimi K. Bayerin təsnifatı).

Qədim arami dövrü e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəlindən başlayır. Dövrümüzə qədər gəlib çatan ən qədim nümunələri e.ə. 9–7 əsrlərə aid epigrafik abidələrdir. Müxtəlif mərhələlərdə Aşşur (e.ə. 7 əsr) və Babilistan (e.ə. 7–6 əsrlər), Əhəməni (e.ə. 6–4 əsrlər) dövlətlərinin rəsmi dili olmuşdur. Ellin və Roma mərhələlərinin (e.ə. 3 əsr–eramızın 1 əsri) yazılı A.d. də qədim arami dövrünə aid edilir. Bu dövrün ən mühüm abidələri Əhdi-ətiqin arami mətnləri və Kumran arami yazılarıdır.

Orta arami dövrü eramızın 2 əsridən 1-ci minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Bu mərhələdə ədəbi A.d. formalaşmışdır. İslam dininin yayılması ilə ərəb dili tədricən A.d.-ni sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Yazılı orta A.d.-ndə 22 işarədən istifadə edilə də, kursivlər müxtəlif olmuşdur.

Yeni arami dövrü eramızın 2-ci minilliyindən başlayır. Müasir A.d.-ndə Suriyada (Dəməşqdən şm.-ş.-də yerləşən üç kənddə), Kiçik Asiyanın c.-ş.-ndə, İraqın şm.-nda, İranın şm.-q.-ndə, Ermənistanın ş.-ndə və Azərb.-da kiçik etnik qruplar danışır (bax *Aşşur dili*). Dilçilik baxımından q. [Suriyada 3 dil (dialekt)] və ş. (dillərin sayı məlum deyil) qollarına ayrılır. Tipoloji baxımdan A.d. qədim mərkəzi sami dillərinə yaxındır. Qədim A.d.-ndə 27-yə qədər samit fonem olmuşdur və onların sayı tədricən 22-yə enmişdir. A.d. nominativ quruluşa malikdir (sözlərin ardıcılığı qədim A.d.-ndə: “predikat + subyek + obyekt”; sonrakı mərhələlərdə: “subyek + predikat + obyekt”). Əhdi-cədidə görə arami dili İsa Məsihin ana dili olmuşdur.

Əd.: Церетели К. Г. Арамейский язык // Языки Азии и Африки. М., 1991.

ARAMI YAZISI – bax *Qərbi sami yazısı*.

ARAMİLƏR – Ön Asiyada yaşamış köçəri sami tayfaları. E.ə. 2-ci minilliyin ortalarında Ərəbistan y.-a-nın şm.-ş.-ində yaşamış, e.ə. təqr. 1360 ildə isə Dilmun (indiki Bəhreyn) yaxınlığında məskunlaşmışlar. Daha sonra e.ə. təqr. 1350 ildə ş.-q. istiqamətində irəliləyərək Suriya və Fələstin ərazisinə, həmçinin Fərat çayının orta axarına köçmüşlər. A. e.ə. 11 əsrin ortalarında Suriyadan Yuxarı Mesopotamiya ərazisinə yayılmış və burada kiçik dövlətlər yaratmışlar. Bu dövlətlərdən bəziləri çox vaxt öz aralarında, bəzən isə Fələstin çarlıqları və Aşşur dövləti ilə müharibələr aparmışlar. 9 əsrin ortalarında Dəməşq başda olmaqla *Aram* dövlətləri koalisiya yaradaraq bir müddət Aşşura qarşı uğurla müqavimət göstərmişlər. Koalisiya dağıldıqdan sonra Aşşur dövləti e.ə. 10–9 əsrlərdə Yuxarı Mesopotamiya A.-ini, e.ə. 732 ildə isə Suriya A.-ini özünə tabe etmişdir. A. Aşşur çarlığında əhəlinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. A. finikiyalılardan qəbul etdikləri yazı əsasında əlifba yaratmışlar; sonradan bir sıra xalqlar da *arami yazısını* mənimsəmişlər. Ərəb işğalına (7 əsr) qədər A. Ön Asiyanın mühüm etnoslarından biri idi. A.-in nəsiləri *aysorlardır*.

ARAMUS, Ə r a m u s – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən – Abovyan r-nu), Qırxbulaq çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1905–06 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir.

ARAN – Albaniya (Qafqaz) dövlətinin əfsanəvi banisi. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun «Albanların tarixi» əsərində (I kitab, 4-cü fəsil) A. haqqında məlumat var. 1 əsrə aid olan bu məlumata görə, Araz çayından Xunarakertə (Hunana) qədər olan ərazi A. tərəfindən idarə olunurdu. Ölkəsinin Aluank adı A.-in Alu (mərhəmətli) ləqəbi ilə bağlıdır. Uti, Qardman, Savde (Sovde) və Qarqar əyalətlərindəki tayfalar A.-in nəsiləridir.

ARAN – Azərb. Resp. Ağcabədi r-nunda kənd. Aran ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km c.-da, Qarabağ düzündədir. Əh. 1646 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, əsas məktəb, ibtidai məktəb, 3 uşaq bağçası, xəstəxana, 2 tibb məntəqəsi, mədəniyyət evi, 3 kitabxana var. Xan qızı kanalı (keçmiş Govurax) A. ərazisindən keçir.

ARAN – Azərb.-da yayı isti, qışı mülayim iqlimli ovalıq və düzənlik yerlər (Kür-Araz, Samur-Dəvəçi, Lənkəran ovalıqları, Gəncə-Qazax və Arazboyu düzənliklər və s.). Əsas pambıqçılıq r-nları və qışlaqlar A.-dadır.

ARAN – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Kirəvud ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13 km şm.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 226 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb var.

ARAN – Azərb. Resp. Yevlax r-nunda qəsəbə. Aran ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km q.-də, Yuxarı Qarabağ kanalının sahilindədir. Əh. 6910 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. 3 orta məktəb, xəstəxana, ambulatoriya, 2 mədəniyyət evi var.

ARAN – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Şəki ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-da, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 485 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, uşaq bağçası, fəldşer-mama məntəqəsi var.

ARAN – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Yanıqlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 17 km ş.-də, Gəncə-Qazax düzündədir. Əh. 336 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, fəldşer-mama məntəqəsi var.

ÁRAN – İrlandiya a.-nın ş. sahillərində, Qoluey körfəzinin (Atlantika okeanı) girəcəyində xırda adalar qrupu. Adaların (İnişmor, İnişman və İnişir) ümumi sah. 47 km²-dir. Əsas şəhəri Kilronan İnişmor a.-ndadır. Adalarda qədim və erkən xristianlığa aid tikililər var.

ÁRAN (Arany) Yanoş (2.3.1817, Nadsalonta – 22.10.1882, Budapeşt) – macar şairi. Macarıstan EA üzvü (1858). İlk əsəri «İtirilmiş konstitusiya» (1845) satirik-tarixi poemasıdır. Macar xalq qəhrəmanı pəhləvan Mikloş Toldinin igidliyinə, xeyirxahlığına həsr olunmuş «Toldi» (1847), «Toldi müsəmirəsi» (1854), «Toldinin məhəbbəti» (1879) epik trilogiyası ən yaxşı əsəridir. A.-in yaradıcılığı folklor ənənələri ilə romantik-poetik elementləri özündə birləşdirir. «Səfeh İştok» (1850) mənzum romanının, «Payız çiçəkləri» (1877–80) adlı lirik silsilə şeirlərin müəllifidir. M. *Vöröşmarti* və Ş. *Petöfi* ilə dost olmuşdur. «Uels nəğməkarı» şeiri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Ə s ə r i: Избранное. М., 1960.

ARAN İQTİSADİ RAYONU – Azərb. Resp.-nda iqtisadi-coğrafi r-n. Sahəsi 21,43 min km² (ölkə ərazisinin 24,7%-i). Əh. 1700,0 min (2007). Ağcabədi, Ağ-

daş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zərdab inzibati r-nlarını və Şirvan, Mingəçevir, Yevlax ş.-rələrini əhatə edir.

Təbiət. A.i.r.-nu əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. Relyefi, əsasən, düzənlikdir (Cənub-Şərqi Şirvan, Salyan, Muğan düzləri). Şm. və şm.-q.-də alçaq tirəli təpəliklər (Qocaşen, Palantökən, Gəncə Bozdağı silsilələri), c.-ş.-də Mişovdağ və Hərəmi d.-ları yerləşir. R-n ərazisinin yarısından çoxu dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Neogen, Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Çoxlu palçıq vulkanları, neft və təbii qaz yataqları, yodlu və bromlu mədən suları var. Region üçün, əsasən, quru subtropik iqlim xarakterikdir. Orta temp-r yanvarda 1–2°C, iyulda 25–27°C, illik yağıntı 300–400 mm-dir. Ərazidə 13 yeraltı su yatağı, Mingəçevir və Varvara su anbarları, Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan, Sabir ad. və Aşağı Muğan kanalları, Mil-Muğan kollektoru var. Ovalığın Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarına birləşən dağətəyi hissələri daha məhsuldar olan tünd şabalıdı, şabalıdı və açıq şabalıdı, dağ tünd-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi və s. torpaqlardan ibarətdir. Düzənlikdə boz, boz-qonur, boz-cəmən, allüvial-cəmən, cəmən-bataqlıq, şoran torpaqlar yayılmışdır. Kür, Araz, Qanıx və Qabırçı çayları boyunca tuqay meşə zolaqları (qovaq, söyüd, iydə, qarağac, tut, yulğun, nar kimi ağac və kollar) var. Heyvanları: ceyran, çöldonuzu, Kiçik Asiya qumsıçanı, qırmızıquyruq qumsıçanı, su qunduzu, canavar, tülkü, çaqqal və s., çoxlu quş (dovdaq, bəzgak, turac və s.) və sürünən var.

İqtisadiyyat. 2008 ildə məhsul buraxılışının fiziki həcm indeksi 2007 ildəkinə nisbətən 115,7%, o cümlədən sənayedə 104,5%, k.t.-nda 103,9%, tikintidə 177,3%, nəql.-da 135,7%, rabitədə 115,8%, ticarətdə 116,2% olmuşdur; əmtə və xidmətlər buraxılışının həcmi 2007 ildəkinə nisbətən 4,5% artmış və 763,9 mln. manat təşkil etmişdir. Sənaye məhsulunun həcmində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 59,0% olmuşdur. A.i.r.-nda işləyənlərin sayı 2007 ildəkinə nisbətən 1,3% artaraq 23920 nəfər, orta aylıq əməkhaqqı isə 21,0% artaraq 309,0 manat təşkil etmişdir (2008). 2008 ildə A.i.r.-nda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2007 ildəkinə nisbətən 66,7% ar-

araq 546,5 mln. manat, o cümlədən tikinti-quraşdırma işlərində 77,3% artaraq 466,0 mln. manat təşkil etmişdir. Ümumi sahəsi 269351 m² olan yaşayış evləri istifadəyə verilmişdir. Adambaşına düşən investisiyaların həcmi 310,5 manat təşkil etmişdir (2008).

A.i.r. suvarma əkinçiliyinə əsaslanan mühüm k.t. rayonudur; pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq sahəsində ixtisaslaşmışdır, kartof, şəkər çuğunduru da əkilir. Ölkədə istehsal olunan pambığın 88,1%-ndən çoxu rayonun payına düşür. 2008 ildə 926428 t dənli və dənli-paxlalı bitkilər (30,7 sent/ha), 28863 t dənlik qarğıdalı (56,3 sent/ha), 47842 t pambıq (11,6 sent/ha), emal üçün 157959 t şəkər çuğunduru (ilkin çəkiddə; 324,2 sent/ha), 7618 t günəbaxan (ilkin çəkiddə; 17,5 sent/ha), 79550 t kartof (105,0 sent/ha), 299230 t tərəvəz (113,0 sent/ha), 274837 t bostan məhsulları (131,0 sent/ha), 189733 t meyvə (97,2 sent/ha), 23900 t üzüm (79,0 sent/ha) istehsal edilmişdir; qaramal 987761 baş (o cümlədən inək və camış 479216 baş) davar 2381764 baş, donuz 46 baş. Bakı ş.-ni ölkənin əsas iqtisadi r-nları, həmçinin Gürcüstan, İran və Türkiyə ilə birləşdirən nəql. yolları A.i.r.-ndan keçir. 2008 ildə avtomobil nəql. ilə 13025 min t yük (2007 ildəkinə nisbətən 6,2% çox), 135804 min sərnişin (2007 ildəkinə nisbətən 6,8% çox) daşınmışdır. 2008 ildə rabitə xidmətlərinin həcmi 2007 ildəkinə nisbətən 15,8% artaraq 10,6 mln. manat təşkil etmişdir.

2008 ildə pərakəndə əmtə dövriyyəsinin həcmi 1577,2 mln. (adambaşına 816,9) manat, pullu xidmətin həcmi 322,7 mln. (adambaşına 167,1) manat; iaşə əmtə dövriyyəsinin həcmi 39,5 mln. manat (2007 ildəkinə nisbətən 38,1% çox), məişət xidmətinin həcmi 48,9 mln. manat (2007 ildəkinə nisbətən 15,9% çox); muzdlu işçilərin sayı 217,2 min nəfər, onların orta aylıq əməkhaqqı 176,9 manat, işsiz statusuna malik olanlar 12356 nəfər (onlardan 503-ü işsizliyə görə müavinət alır) təşkil etmişdir. 2003–08 illərdə A.i.r.-nda 169628 (114794-ü daimi) yeni iş yerləri açılmışdır.

A.i.r.-nda 11255 müəssisə qeydiyyatdan keçmiş, 53306 sahibkar fəaliyyət göstərmiş (1.1.2009).

ARAN SARVAN – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının eyniadlı nümayəndəliyində kənd. 1932 ildə Borçalı r-nunun mərkəzi məntəqəsi. 1949 ildə Sarvan

adı Marneuli ilə əvəz olunmuşdur. **ARANAC** – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Sirdan bölgəsinin Aşağı Tarım kəndistanında. Sirdan qəs.-ndən 45 km c.-da, Əhər-Zəncan avtomobil yolunun 18 km-liyindədir.

ARANCI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Uçarud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 3 km şm.-da, Germi-Biləsuvar avtomobil yolunun üstündədir.

ARANCI TƏPƏLƏRİ – Azərb. Resp.-nin Ağstafa ş. yaxınlığında e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid iki yaşayış yeri. Dulus kürəsində hazırlanmış boz rəngli məişət qabları və təsərrüfat küpləri tapılmışdır (1961). Gil qabların bəzilərinə cizma naxışlar vurulmuşdur. *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə* aiddir.

ARANDƏNİ, a p u l i k u m -77/2 – Gəncənin yerli qaraqılıq nümunəsindən fərdi seçmə yolu ilə alınmış arpa sortu. 1933 ildə aran zonası, 1934 ildə Şəki-Zaqatala və digər dağətəyi zonalar üçün rayonlaşdırılmışdır. İkcicərgəli sünbülü qaraqılıqlı, tükülü, qırmızı, dəni isə ağdır. Orta sıxlıqlıdır. Aşağı tərəfdən enli, uc tərəfə getdikcə ensizləşir. Uz. 6,5–9,2 sm-dir. Qılçıqları sünböldən 1,5 dəfə uzun olur. Dəni iri, şüşəvari, uzunsov; açıq-sarı və ya kəhrəba rəngindədir. 1000 dənin çəkisi 50–55 q-dır. Gövdəsi hündür, boyu 140–160 sm-ə çatır. Bioloji baxımdan yarımpayızlıqdır. Əsasən, payızda səpilir.

ARANJEMÁN – bax *Birləşmələr nəzəriyyəsi*.

ARANJİMÁN (alm. arrangieren, fr. arranger, hərfi mənası – qaydaya salmaq, düzəltmək) – 1) musiqi əsərinin, orijinaldan fərqli olaraq digər ifaçı heyəti üçün işlənilib köçürülməsi (məs., operanın klaviri, fp. əsərinin ork. üçün işlənilməsi və s.); 2) musiqi əsərinin həmin alətdə çalınması üçün asanlaşdırılmış yazısı; 3) estrada musiqisində – yeni və ya populyar melodiyaların harmonizasiyası və instrumentovkəsi. A. müasir caz sənətində (xüsusilə kiçik ifaçı heyətində) geniş tətbiq olunur.

ARANLI – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunun Çınarlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,5 km şm.-ş.-də, Muğan düzündədir. Əh. 568 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi, kitabxana var.

ARANLI – Azərb. Resp. İmişli r-nunda kənd. Aranlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n

mərkəzindən 38 km c.-da, Araz çayının sağ sahilində, Muğan düzündə, İran İslam Resp.-sı ilə sərhəddədir. Əh. 3860 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. 2 orta məktəb, uşaq bağçası, xəstəxana, mədəniyyət evi var.

ARANLU – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində (indiki Marneuli r-nu) kənd. 20 əsrin 20–30 illərində əhalisi qonşu məntəqələrə köçürülmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

ARANZƏMİN – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Naxçıvanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km ş.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 300 (1999); işğaldan (fevral. 1992) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

ARAPÁHOLAR (özlərini in un a i n a adlandırırlar) – ABŞ-da yaşayan *alqonkinlər* qrupundan hindi xalqı. Ümumi sayları 8,4 min nəfərdir (2000). Arapaho dilində danışrlar, ingilis dilində danışanlar da var. Dindarları xristiandır. Sinkretik dini inanclar da mövcuddur. A. 18 əsrin əvvəllərində Böyük Düzənliklərin şm.-nda yayılmış, 19 əsrin əvvəllərində Arkanzas çayının vadisinə köçmüş, 19 əsrin 2-ci yarısında isə rezervasiyalara köçürülmüşlər. Hazırda Vayominq və Oklahoma ştatlarındakı rezervasiyalarda yaşayırlar. Əsas məşğuliyyətləri bizon ovudur.

ARAPAYMA (Arapaima gigas) – arovanalar fəsiləsindən *aravanokimilər* dəstəsinin şirin su balığı. Uz. 4,6 m-ədək, çəkisi 200 kq-ədək olur. Bədənin ön

Arapayma.

hissəsi zeytunu-yaşıl, quyruğu tünd-qırmızıdır. Bel və anus üzgəclərinin quyruq üzgəcinə yaxın yerləşməsi, pulcuqlarının iri və bərk olması kimi qədim balıqlara xas əlamətlər saxlanmışdır. Üzmə qovuğu sıxdamarlı və göz-göz olur. Aprel–may aylarında düzəldikləri yuvalarında kürüləyir. Tez böyüyür. A.-lar Amazon çayı hövzəsindəki ot basmış, oksigeni az olan sularda yaşadığı üçün hər 10–15 dəq-dən bir suyun səthinə qalxırlar. Yirticidir. Əvvəllər ov əhəmiyyətli idi, indi isə mühafizə obyektidir. Yerli əhali pulcuqlarından kəmərlər və bəzək əşyaları düzəldir. Yetişdirmək

üçün perspektivlidir. Dünyanın bir çox ölkələrində iri akvariumlarda saxlanılır.

ARARAKUARA (Araraquara) – Braziliyanın c.-ş.-ində, San-Paulu ştatında şəhər. D.y. və avtomobil yolları qovşağı. Əh. 101 min (2003). İnkişaf etmiş k.t. r-nunun sənaye və ticarət mərkəzidir (qəhvə, pambıq, qaramal). Toxuculuq, yeyinti (şəkər, şarabçılıq), k.t. maşınqayırması sənayesi inkişaf etmişdir. 18 əsrin sonunda salınmışdır.

ARASİNC – İranın Qəzvin ostanında qəsəbə. Buyin bölgəsinin Zəhra kəndistanında, Buyin qəs.-ndən 8 km c.-dədir. **ARASLI** Dürdanə Həmid qızı (d.9.6.1939, Bakı) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (1988). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Həmin ildən Azərb. EA-nın Fizika İn-tunda fəaliyyətə başlamış, 1988 ildən yarımkeçiricilərdə köçürmə hadisələri laboratoriyasının aparıcı elmi işçisidir. Tədqiqatları yarımkeçirici maddələrdə elektron və fotonların səpilmə mexanizminin, elektron–elektron, elektron–fonon, fonon–fonon qarşılıqlı təsirinə xarakterinin, bu maddələrin istilik çeviricilərində təbii imkanlarının öyrənilməsinə və s. həsr edilmişdir.

ARASLI Həmid Məhəmmədağlı oğlu (23.2.1909, Gəncə – 19.11.1983, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1954), prof. (1955). **Azərb. SSR EA** akad. (1968; m. üzv 1958). Özb. SSR. (1968) və Azərb. SSR (1979) əməkdar elm xadimi. İlk təhsilini ruhani məktəbində almış, Gəncə darülmüəlliminini (1926) və Azərb. Pedaqoji İn-tuni bitirmişdir (1931). Ali məktəblərdə qədim və orta əsrlər Azərb. ədəbiyyatı tarixindən dərslər demişdir (1931–62). SSRİ EA Azərb. Filialı Əsaslı Kitabxanasının Şərq əlyazmaları şöbəsində, Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil, Şərqşünaslıq in-tlarında şöbə müdiri, Azərb. SSR EA Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyinin (1960–68), Azərb. SSR EA Yaxın və Orta Şərq Xalqları İn-tunun direktoru (1970–81), Azərb. SSR EA Əlyazmalar İn-tunun Azərb. yazılı abidələri şöbəsinin müdiri (1981–83) olmuşdur. Qədim və orta əsrlər Azərb. ədəbiyyatı sahəsində gör-

kəmli mütəxəssis olan A., ikicildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (1943–44) və üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (1957–60) 1-ci cildlərinin əsas müəlliflərindəndir. Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, habelə Xətai, Kişvəri, Əmani, Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhcur Şirvani, Vaqif, Vidadi və b.-nin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatlar aparmışdır. Nizami və Füzuliyə dair tədqiqatları xüsusilə diqqətə layiqdir. A. folklorşünaslıq sahəsində də fəal çalışmış, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarının, aşıq yaradıcılığının tədqiqi sahəsində xeyli iş görmüşdür. Azərb. ədəbiyyatının digər türk xalqları (türk, özbək, türkmən) və Şərq, o cümlədən fars, hind, Çin ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə dair əsərləri var. Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövsü, Vaqif, Vidadi, Zakir, M.F.Axundzadə əsərlərinin kütləvi, elmi-tənqidi və akademik nəşrlərinin tərtibçisi və redaktoru olmuşdur. Orta və ali məktəblər üçün dərsliklər yazmışdır. Azərb.-da, eləcə də Türkmənistan və Özb.-da elmi kadrın hazırlanmasında A.-nın xidməti böyükdür. A. şərqşünasların bir sıra beynəlxalq elmi konfranslarında məruzələr etmişdir. Türk Dil Qurumunun (Türkiyə, 1957), İraq EA-nın (1972), İordaniya Kral Elmi Cəmiyyətinin (1981) fəxri üzvü, ASE Baş redaksiyasının üzvü (1976–83) olmuşdur.

Əsərləri: Şairin həyatı. B., 1940; Nizami Gəncəvi. B., 1947; XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. B., 1958; Aşıq yaradıcılığı. B., 1960; Nəsimi. B., 1972; Xaqani Şirvani. B., 1982; Koroğlu. B., 1988.

Əd.: Araslı H. M. Biblioqrafiya (tərtib edəni M. İbrahimova). B., 1970; Dadaşzadə A. Həmid Araslı/ Fikrin karvanı. B., 1984.

ARASLI Nüşabə Həmid qızı (d.25.3.1941, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1987). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1962). Azərb. SSR EA (indiki AMEA) Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunun baş elmi işçisi (1979–91) olmuşdur. 1992 ildən həmin in-tun aparıcı elmi işçisidir. Azərb folkloruna, orta əsrlər Azərb. ədəbiyyatına (Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Arif Ərdəbili və b.), Şərq ədəbiyyatına, Azərb.-Şərq (türk, fars, özbək və s.) ədəbi əlaqələrinə dair tədqiqatların müəllifidir.

Əsərləri: Arif Ərdəbili və onun “Fərhad-nama” poeması. B., 1979; Nizami və türk ədəbiyyatı. B., 1980; Nizaminin poetikası. B., 2004.

ARASÁ, Barreyru-di-Araşá (Araxá, Barreiro de Araxá) – Braziliyada, Minas-Jerays ştatında niobium-nadir torpaq elementləri yatağı. Niobiumun ehtiyatına görə dünyada ən iri yataqdır. 1954 ildə kəşf edilmişdir. 1960 ildən açıq üsulla istismar olunur. Nb₂O₅-in ehtiyatı 17 mln. t (filizdəki orta miqdarı 2,5%), nadir torpaq filizlərinin ehtiyatı isə təqr. 500 mln. t-dur (nadir torpaq elementləri oksidlərinin filizdəki miqdarı 2,8%). Yataq Minas-Jerays nadir metal əyalətində yerləşir və karbonatlılar massivinin zənginləşmiş laterit aşınma qabığı ilə əlaqədardır. Yan süxurlarını kembriyəqədərki kvarsitlər və muskovitli şistlər təşkil edir. Aşınma qabığının qalınlığı 100–200 m, bəzən daha çoxdur. Əsas filiz mineralları: piroxlor, monasit, hötit, barit, ilmenit. Yataq, qalınlığı 0,5–40 m və Nb₂O₅-in miqdarı 0,4%-dən az olan dəmir filizi qatı ilə örtülmüşdür. Massivin qələvi süxurlarında ehtiyatı 115 mln. t, P₂O₅-in orta miqdarı 14,9% olan apatit filizləri də aşkar edilmişdir.

ARAT – səpindən qabaq su ehtiyatı yaratmaq məqsədilə şumlanmış torpağın suvarılması. A. torpağın fiziki xassəsini yaxşılaşdırır, torpaqda qışlayan ziyanvericiləri məhv edir, zərərli duzların yuyulmasına kömək edir, əlaq toxumlarının səpinə qədər cücərməsinə və kultivatorla məhv edilməsinə şərait yaradır. A. edilmiş sahələrdə toxumlar yaxşı cücərir, bitkilər normal inkişaf edir və fərq məhsul alınır. A. iqtisadi cəhətdən də faydalı aqrotexniki tədbirdir. Azərb.-da torpağın xüsusiyyətindən və qrunt sularının yerləşmə dərinliyindən asılı olaraq qış (dekabr–yanvar ayları), yaxud yaz A.-ı (mart–aprel ayları) təbiiq edilir. A. süni yağışyağdırma, yaxud adı suvarma üsulu ilə aparılır. A. zamanı suvarma norması zonanın və torpağın xüsusiyyətini nəzərə alaraq müəyyən edilir.

ARATLAR – 1) Monqolustanda və Çində monqolların yaşadığı bəzi rayonlarda köçəri maldarlar. 2) RF-də tuvalı kəndlilərə verilən ad. 1990 ilin əvvəlindən etibarən isə bütün azad maldarlara A. deyilir.

ARATLI CURUĞLU – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Ərəbuşağı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km c.-ş.-də, Ağsu çayının sahilindədir. Əh. 558 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Feldşermama məntəqəsi, klub, kitabxana var.

ARATTA – 1) Elamdan ş.-də ölkə. Şumerlərin “Enmerkar və Arattanın

hökmdarı” dastanında (e.ə. 2-ci minillik) adı çəkilir. Dastanda A. hökmdarı Ensuxkeşdandanın adı da qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçılar A.-nın müxtəlif ərazilərdə yerləşdiyini ehtimal edirlər. Qədim hind dastanı “Mahabharata”da hindlilərin gəlişindən əvvəl A.-nın Hindistan ərazisində də mövcud olduğu qeyd edilir. Son tədqiqatlara əsasən, A. Hind çayı vadisinin şm.-q. hissəsində yerləşmişdir. 2) Aşşur çarı II Sarqonun kitabəsində (e.ə. 714) *Manna* ölkəsinin sərhədində çay adı.

Əd.: Qasıqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə. B., 2006.

ARÁUKA (Arauca) – Venesuelada çay. Orinoko çayının sol qolu. Yuxarı axını Kolumbiya ilə sərhəd təşkil edir. Uz. 900 km (digər məlumatlara görə 1300 km), hövzəsinin sah. təqr. 18 min km². Şərqi Kordilyer silsiləsinin yamaclarından başlanır və əsasən, Lyanos-Orinoko düzənlikləri ilə axır. Yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi aşağı axınında təqr. 950 m³/san-dır. Yay-payız yağışları zamanı mənsəbindən 600 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

ARAUKÁN DİLİ (mapudunqu, mapuce) – *araukanların* dili. Çilidə və Argentinanın qonşu r.-nlarında yayılmışdır. Bu dildə təqr. 440 min adam danışır (1990), onlardan təqr. 400 mini Çilidə yaşayır. A.d. C.-Amerika hindi dillərindən biridir, təcrid olunmuşdur. 3 ləhcəni – hazırda itmiş şimal (pikunçe), itməkdə olan cənub (uilyçe, yaxud sesunqun) və çoxsaylı dialektləri olan (Çilidə pevəns, lafken, ventes, naqs və s.; Argentinada rankıl, leufus, teluçe, diviçe, çubut, mansanero və s.) mərkəzi (mapudunqu, yaxud mapuce) ləhləcələrini özündə birləşdirir.

A.d.-ndə 6 sait və 22 samit fonem var. Morfoloji quruluşuna görə A.d. aqlütinativ polisintetik dildir. Sadə hallanma morfologiyası (vasitəli və vasitəsiz hallar) inkişaf etmiş fel morfologiyası ilə kompensasiya olunur. 1988 ildə latın qrafikası əsasında vahid əlifba qəbul edilmişdir.

ARAUKÁN MÜHARİBƏLƏRİ – 16–19 əsrlərdə *araukanların* azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı silahlı mübarizə. Arakanlar ilə ispan konkistadorları arasında ilk qarşıdurma 1536 ildə baş vermişdir. 16 əsrin 50-ci illərinin əvvəlində *Lautataronun* araukan dəstələrinə rəhbərlik etdiyi dövrdə mübarizə daha da genişləndi. Yay, nizə, kəmənd

və s. ilə silahlanmış araukanlar odlu silahdan istifadə edən ispanlara qarşı uzun müddət uğurla mübarizə apardılar. Lakin buna baxmayaraq onların ərazilərinin böyük hissəsi konkistadorlar tərəfindən zəbt olundu. 16–18 əsrlərdə partizan müharibəsinə başlayan araukanlar dəfələrlə üsyan qaldıraraq torpaqlarını saxlamağa nail oldular.

Çili müstəqilliyini elan etdikdən sonra (1818) yerli iri latifundistlər araukanların Çilyan, Konsepsyon və Fronter ərazilərindəki torpaqlarını ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. İspanlar Çilidə tamamilə qovulduqdan sonra (1826) araukanlar və latifundistlər arasındakı münafişə genişləndi (1850). Sakit okean müharibələri (1879–84) zamanı araukanlar latifundistlərin ələ keçirdikləri torpaqları geri qaytarmağa çalışdılar (1880–82). 1883 ildə Çili hökumətinin hindlilərin tələblərini qismən ödəyən dekret qəbul etməsi A.m.-nə son qoydu.

ARAUKANLAR (özlərini mapuce adlandırırlar; hərfi mənada yer adamları deməkdir) – Çilidə və Argentinada yaşayan hindi xalqı. Sayı Çilidə 500 mindən çox, Argentinada 200 min (2000) nəfərdir. Çilidəki A.-ın əksəriyyəti rezervasiyalarda yaşayır. A. 3 qrupa bölünür: Şimali A. (pikunçe), Mərkəzi, yaxud əsl A. (mapuce) və Cənubi A. (uilyçe). *Araukan dilində* danışanlar, ispan dili də yayılmışdır. Dindarları xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var.

A. 300 ildən artıq müddət ərzində İspaniya müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizə aparmışlar. 16–17 əsrlərdə azsaylı pikunçələr ispanlar tərəfindən assimilyasiyaya uğramış, qalanları isə ali başçının (toke) rəhbərliyi altında üç birlikdən ibarət ittifaq yaratmışlar. 1882 ildə müstəqillik uğrunda silahlı mübarizəni davam etdirmişlər (bax *Araukan müharibələri*). 17–18 əsrlərdə Argentinada ərazisinə köçmüş A. puelçe və teuelçeləri qismən assimilyasiyaya uğratmışlar.

Ənənəvi mədəniyyətləri Mərkəzi And hindlilərinin mədəniyyətinə yaxındır. A. heyvandarlıq (lama, hind donuzu) və əkinçiliklə (kartof, qarğıdalı) məşğul olmuşlar. Mis metallurjiyası inkişaf etmişdi. K.t. işlərinin (minqako) başa çatması bayramla qeyd olunurdu. İcmalar suvarma kanalları çəkmək və yeni evlər tikmək üçün birləşirdilər. Samandan və ya qamışdan damı olan oval (nadir hallarda səkkizguşəli) şəkilli

böyük evlər A.-ın ənənəvi ev tipləridir. Ənənəvi kişi geyimləri toxunmuş yun köynək, enli şalvar və ponço, qadın geyimi isə enli kofta, tuman və plaşdan ibarətdir. A. (əsasən qadınlar) gümüş bəzək əşyalarından və toxunma naxışlı kəmərdən istifadə edirdilər. Kişilər başlarını yaylıqla bağlayır, ispanlar kimi enli şlyapa qoyurdular. Qadınlar saçlarını hörür və başlarına yun lent bağlayırdılar. Əsas dini mərasimlər baş ildırım allahı Pilyanın (nqilyatun) şərafinə keçirilən icma bayramı, yeni evlərin inşası (rukatun), inisiyasiyalar, müalicəvi ayınlar və s. ibarət idi. Mahnı və rəqslərlə müşayiət olunan mərasimlərə şaman qadın (maçi) rəhbərlik edirdi. Musiqi alətləri trutruka tütəyi (uzun. 2,5–6 m), pifilka fleytası, zıncrovlar, şax-şaxdan ibarət idi.

Hazırda A.-da kreol tipli mədəniyyət üstünlük təşkil edir. İcmalarda əsasən ənənəvi natural təsərrüfat yayılmışdır. Maldarlıq (qoyun, at, mal-qara), əkinçilik (əsasən buğda, kartof) və sənətkarlıqla (toxuculuq, dəri emalı, gümüş, az miqdarda saxsı istehsalı) məşğul olurlar. A.-ın bəziləri kömür mədənlərində işləyir. A.-ın ictimai təşkilatları mövcuddur. 1993 ildə mapuçələrin mərkəzi Temuko ş.-ri olmaqla Regionlararası şurası yaradılıb.

ARAUKARIYA (Araucaria) – *araukariyakimilər* fəsiləsindən çıpaqtoxumlu bitki cinsi. Həmişəyaşıl, adətən ikievli, 30–60 m hünd.-ndə olan ağaclardır. Çətiri piramidaşəkilli, yaxud çətirəbən-

Araukariya.

zərdir; yaşlı ağacların gövdələrinin səthi halqa şəklində qalınlaşmışdır. Yarpaqları (iynələri) coddur, tikanlıdır, uz. 10 sm-ədək, eni 3 sm-dir və 10–40 il yaşayır. Növlərə görə yarpaqlar da müxtəlif ölçüdə və formada olur. Toxumları iri və qanadsızdır, çoxusu yeyilir. A.-lar 400–500 il yaşayır. 20-ədək növü var. Cənubi Amerika, Avstraliya, Yeni Qvineya və ona yaxın adaların təmiz və qarışıq meşələrində bitir. Bir çox növlərinin qiymətli oduncağı var. Dekorativ bitki kimi mülayim, isti və subtropik iqlimli ölkələrin (o cümlədən Qafqazın Qara dəniz sahillərində) parklarında becərilir.

ARAUKARIYAKİMİLƏR (Araucariaceae) – iynəyarpaqlılar sinfindən çıpaqtoxumlu bitkilər fəsiləsi. Həmişəyaşıl ağaclardır. Hünd. 70 m-ədək, gövdəsinin diam. 3 m-ədəkdir. Yarpaqları (iynələri), əsasən, xətvəri, yaxud enlidir; tək-tək iri qozaları olur. Dişi qozalarda toxum pulcuqları təmamilə və ya qismən ötürücü pulcuqlara bitişmişdir. Toxum pulcuğunun üst tərəfində bir ədəd yeməli toxum inkişaf edir. Digər iynəyarpaqlılardan fərqli olaraq A.-in tozuqları toxum başlanğıcına deyil, dişi qozanın pulcuq qoltuğuna düşür və burada başlanğıcına doğru hərəkətsiz spermilər çatdırılan tozuq borusu kimi inkişaf edir. İki müasir cinsi var: *aqatis* və *araukariya*. Araukariya meşələri oduncaq, həmçinin yüksəkkeyfiyyətli qatran almaq üçün əsas mənbədir. İynəyarpaqlı bitkilərin qədim fəsiləşməndən olan A. Yura dövründə meydana gəlmişdir.

ARAVAK DİLLƏRİ (maypur dilləri) – Cənubi Amerika hindi dilləri ailəsi. Əsasən, Cənubi Amerikanın şm. və mərkəzi hissələrində (Çili və Uruqvaydan başqa), qismən də Mərkəzi Amerikada Karib dənizi sahilləri (qarifuna dili); əvvəllər həmçinin Böyük Antil a.-ları – Kuba, Haiti, Yamayka, Puerto-Riko (taino dilləri) və Kiçik Antil a.-larında (inyeri dilləri) yayılmışdır. A.d.-ndə danışan əhalinin ümumi sayı təqr. 630 min nəfərdir (1999), onların, demək olar ki, yarısı quaxiro dilində danışır. A.d.-ndə danışanların əksəriyyəti Venesuela (təqr. 180 min), Kolumbiya (140 mindən çox), Honduras (100 min) və Peruda (90 min) yaşayır. Tərkibinə daxil olan dillərin sayına (65 dil, onlardan 31-i ölü dildir) görə, Amerika qitasında ən iri dil ailəsidir. Şimal və Cənub yarımaillərinə bölünür.

Şimal yarımailləsi 3 qola ayrılır. 1) Amazon (yuxarı Amazon) qolu 6 qrupa bölünür: qərbi naviki; şərq naviki; resiqaro dili; mərkəzi Amazon dilləri; manau; təsnif edilməmiş ölü dillər; 2) sahilyanı (Karibyanı) qolu 3 qrupa bölünür: ölü aruan dili; vapişana və mavayana dilləri; ta-maypur qrupu; 3) şərq qoluna palikur və maravan-karipura ölü dili daxildir.

Cənub yarımailləsi 4 qola ayrılır: 1) qərb qoluna amueşa (yanəşalar; 10 min) və çamikuro dilləri; 2) mərkəzi qol 2 qrupa bölünür: paresi və şinqu; 3) cənub qolu 3 qrupa bölünür: terena, moxo, piro; 4) kampa qolu 3 dildən ibarətdir: aşaninka, aşeninqa və maçi-genqa.

Bəzi A.d. üçün yazı sistemi ispan, portuqal və ingilis əlifbası əsasında hazırlanmışdır. A.d. 20 əsrin ortalarından tədqiq olunur (D.M.Teylor, R.Şeyfer, D.Peyn, T.Kaufman, A.Y.Ayxenvald). **ARAVAKLAR**, араваклар, араваклар – 1) Cənubi Amerika ölkələrində və Vest-Hind a.-larında yaşayan hindi xalqları qrupu. Sayı 650 min nəfərdən çoxdur (2000). *Aravak dillərində* danışılır. A.-ın təqr. yarısını quaxirolar təşkil edirlər. Linqvistik cəhətdən şimal və cənub qruplarına bölünürlər. Şimali A. Amazon qolu (Şimal-Qərbi və Mərkəzi Amazoniyada məskunlaşan piapokolar, açaqular, yukunalar, kurripakolar, katapolitanlar, varekenalar, taryanalar, banivalar, barelər, maypurelər, yaviterolar, manaolar və b.) və Karibyanı qoldan (Kolumbiyanın şm.-ş.-ində və Venesuelanın şm.-q.-indəki quaxirolar, Böyük Antil a.-larındakı tainolar, Qvianadakı vapişanalar, lokonolar) ibarətdir. Cənubi A.-lara Peruda yaşayan amueşalar, çamikuroklar, pirolar, apurinalar (ipurinalar), aşaninkalar və maçiğenqalar, Şərqi Boliviya yaşayan moxolar, banurelər, Braziliyanın Maturosu ştatında yaşayan paresilər, tere-nalar (bəzi qrupları Paraqvay və Arjentinada məskunlaşmışdır) və vauralar, mexinakular və yavalapitilər aiddir.

Avropa müstəmləkəçiliyi dövründə A. Çako düzənliyindən və Şinqu çayının başlanğıcından Vest-Hind a.-rınadək, həmçinin Amazon çayının mənsəbindən And d.-rının ş. yamaclarınadək olan ərazidə yaşayırdılar. 15 əsrin sonunda qitənin şm.-ş. hissəsində və Kiçik Antil a.-larında məskunlaşan A.-ı Karib tayfaları buradan sıxışdırıb çıxarmışlar. Böyük Antil a.-larında yaşayan A. isə

ispan müstəmləkəçiləri tərəfindən məhv edilmişlər.

A.-ın ənənəvi mədəniyyətləri Cənubi Amerikanın tropik meşələrində yaşayan hindilərin mədəniyyəti ilə eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik, ovçuluq və balıqçılıqdır. Əsasən, acı maniok becərilir. Haiti, Puerto-Riko, qismən Kuba, Venesuela sahilləri, Orinoko çayının aşağı və orta axarları və Şərqi Boliviya A.-ın yaşayış məskənləri salınmış, irsi başçı və peşəkar kahin institutları yaradılmışdır. Kişilərin təşkil etdiyi musiqili mərasimlər (əsasən, nəfəsli iri musiqi alətləri ilə) səciyyəvidir. Ucqar meşəliklərdə yaşayan A. tayfa quruluşunu və ənənəvi dini etiqadlarını saxlayırlar.

2) A. (özlərini lokono adlandırırlar) xalqının adı. Əsasən, Qayanada, həmçinin Surinam, Venesuela və Fransa Qvianasında yaşayırlar. Sayı 20 min nəfərdir (2000). Aravak dillərinin karibyanı qoluna aid aravak dilində danışılır (1,5 min). Fransız və ingilis dilləri də yayılmışdır. Dindarların əksəriyyəti xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var (8%). Ənənəvi mədəniyyətlərinin xüsusiyyətləri saxlanılır.

ARAVANOKİMİLƏR (Osteoglossiformes) – sümüklü balıqlar dəstəsi. Yura dövründən məlumdur. Uz. 10–12 sm-dən 4,6 m-ədək, çəkisi 200 kq-ədək (*arapayma*) olur. Bədəni uzunsov, üzəri sikloid pulcuqlarla örtülüdür, başında sümük lövhələr olur; bel və anus üzgəcləri çox aralıdır. Üzmə qovuğu açıq tiplidir, göz-gözdür, havanın oksigenini udma bilər; bəzi növlərində də oksigeni udan qəlsəməüstü orqan var. Vaxtaşırı oksigen çatışmadığı ot basmış su hövzələrində yaşayır. 4 fəsiləsi, 9 cinsi və 14 növü məlumdur. Braziliya, Tropik Afrika və Avstraliya, Sumarta və Borneo a.-rının şirin sularında məskunlaşmışdır. Yirticidirlər. Bir çox A. qiymətli ov balıqlarıdır, bəziləri akvariumlarda yetişdirilir.

ARAYATLI – Azərb. Resp. Füzuli r-nunda kənd. Arayatlı ə.d.-nin (Arayatlı, Babı, Mollaməhərrəmli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km c.-ş.-də, Araz çayının sahilindən 2 km aralı, düzənlikdədir. Əh 950 (2008); taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, feldşer-mama məntəqəsi, mədəniyyət evi, kitabxana var.

ARAYEŞ BƏYİM (? – ?) – Qaraqoyunlu hökmdarı *İsgəndərin* qızı. *Cahanşah* öldürüldükdən sonra bacısı Şahsaray ilə

birlikdə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı və Təbrizdə baş verən Sarvanqulu üsyanını yatıraraq taxta çıxdı (1467). Hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün dövlət aparatında bəzi dəyişikliklər etdi. Bir müddət sonra qardaşı Hüseynəlinin xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə A.B. həm də şair olmuşdur.

ARAZ – Türkiyə Resp.-nda və Azərb. Resp.-nda çay. Kürün sağ qolu. Uz. 1,072 min km, hövzəsinin sah. 102 min km². Türkiyədə Bingöl d.-nın şm. yamaclarından (təqr. 3000 m hünd.-dən) başlanır. Qars və Axuryan qolları ilə birləşənəndə Türkiyə ərazisindən, Bəhrəmtəpə su qovşağınadək (İmişli r-nu) təqr. 600 km məsafədə Erm. Resp. və Azərb. Resp.-nın Türkiyə və İranla dövlət sərhədi boyunca, daha sonra isə Azərb. Resp. ərazisindən axır və Sabirabad ş. yaxınlığında Kürlə birləşir.

A.-ın hövzəsi relyef və axım xüsusiyyətlərinə görə iki hissəyə (dağlıq və ovalıq) ayrılır. Türkiyə ərazisində A. tipik dağ çayıdır. Qars çayının mənsəbindən Naxçıvan çayınadək Ağrı, Sədərək, Şərur, Böyükdüz və Naxçıvan düzlərindən keçir. Buradan Həkəri çayının mənsəbinəndə A., əsasən, kanyonvarı dərələrlə axır və astanalıdır. Həkəri çayından başlayaraq Göyan, Qarabağ düzlərindən və Kür-Araz ovalığından axır. A., əsasən, yeraltı, qar və yağış suları ilə qidalanır. Mənsəbi yaxınlığında orta-illik su sərfi 279 m³/san, axım həcmi 8,8 mlrd. m³-dir. Yazda qar sularının, payızda isə yağış sularının artması daşqınlara səbəb olur. Suvarımaya çox ehtiyac olan iyul və avqust aylarında A.-ın suyu keyli azalır və onu tənzimləmək məqsədilə ona Yuxarı Qarabağ kanalı vasitəsilə Kürdən əlavə su axıdılır. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur. Orta minerallaşma əzulu dövrdə 560–880 mq/l, çoxsulu dövrdə isə 260–400 mq/l-dir.

A.-ın mühüm suvarma və hidroenerji əhəmiyyəti vardır. Üstündə Bəhrəmtəpə su qovşağı (İmişli r-nu), Mil-Muğan su anbarı (Füzuli r-nu) və Araz hidroqovşağının su anbarı (Nax. MR) tikilmişdir. A. 20 əsrin 70-ci illərində Cənubi Qafqazın ən lilli çaylarından idi; o, ildə Kürə 17 mln. t-a qədər lil gətirirdi. Üstündə hidrotexniki qurğuların istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar 1972 ildən sonra A.-ın Kürə gətirdiyi lili miqdarı 1–1,5 mln. t-a enmişdir. Gəmiçiliyə yararsızdır. A. aşağı axımında yatağını tarix boyu bir neçə dəfə dəyişmişdir. Son dəfə 1896 ildə

Araz çayı.

daşqın nəticəsində sahil bəndini (indiki Saatlı ş. yaxınlığında) uçurmuş, suyunun bir hissəsi Muğan düzündən keçərək Xəzər dənizinə axmışdır. Bununla əlaqədar ərazidə bir neçə göl (Ağçala, Mahmudçala və s.) əmələ gəlmişdir. Sonralar bənd bərpa edilmiş və A.-ın suyu əvvəlki yatağına qaytarılmışdır.

A. haqqında bir çox antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Qədim yunan və latın mənbələrində Cənubi Qafqaz, Pars (Fars) və Orta Asiyada A. adlı bir neçə çayın adı çəkilir. A. vadisində aşkar edilmiş arxeoloji materiallar burada qədim yaşayış məskənlərinin, əkinçilik, ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərinin olduğunu sübut edir. A.-ın üstündəki 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri (7–13 əsrlər, Cəbrayıl r-nu) Yaxın və Orta Şərfin ən əzəmətli memarlıq abidələrindəndir.

“Araz” (“Aras”) adının yaranma tarixi e.ə. 3–1 əsrlərə aid edilir. Qədim qaynaqlarda onun adı Rass, Arras, ər-Ras, Rude-Aris, Araks və s. şəkillərində işlədilmişdir. Çayın adını İran dillərindən birində “çay” və “su” mənalarını verən “ar” və “as” sözləri ilə də izah edirlər. Hidronimi qədim fars dilindəki “qaçan”, ərəb dilindəki “qaçmaq” sözləri ilə bağlayanlar da olmuşdur.

ARAZ – Azərb. Resp. Babək r-nunda (Nax. MR) kənd. Araz ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 2,6 km c.-da, Araz çayının sahilindədir. Əh. 246 (2005); taxılçılıq, bostançılıq, heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb var. “ARAZ” – 1990–92 illərdə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş roman-qəzet tipli

kitab seriyası. Azərb. YB-nin buraxdığı “A.”-da klassik və müasir Azərb. yazıçılarının, eləcə də tanınmış xarici ölkə müəlliflərinin bədii və publisistik əsərləri, vaxtilə bu və ya digər səbəbdən nəşr olunmamış, yaxud məhdud tirajla buraxılmış əsərləri çap edilmişdir. Cəmi 7 nömrəsi çıxmışdır.

“ARAZ” – İsveçdə nəşr edilmiş jurnal. Lund ş.-ndə yaşayan azərb.-lar tərəfindən 1991 ildə ərəb əlifbası ilə Azərb. dilində buraxılmışdır. Azərb.-i təbliğ etmiş, İsveçlə ədəbi əlaqələrin yaranmasına kömək göstərmişdir.

“ARAZ” – İsveçdə nəşr edilmiş ictimai-siyasi və ədəbi-bədii jurnal. İsveçdə yaşayan azərb.-lilər tərəfindən 1996 ildə buraxılmışdır. İki ayda bir dəfə latın əlifbası ilə Azərb. dilində çıxmışdır.

“ARAZ” – Təbrizdə nəşr edilmiş ictimai-ədəbi jurnal. Təbriz Un-tinin tələbələri tərəfindən 2000 ildə Azərb. dilində buraxılmışdır.

“ARAZ” – Tehrandə nəşr edilmiş jurnal. 2000 ildə Azərb. və fars dillərində çıxmışdır.

“ARAZ” ARXEOLJİ-ETNOQRAFİK EKSPEDİSİYASI – 1968 ildə Azərb. SSR EA Tarix İn-tu tərəfindən təşkil edilmişdir. Araz çayı üzərində SES tikintisi ilə əlaqədar aparılan qazıntılar zamanı *Astabad* ş-nin qalıqları aşkar edilmişdir. *Xarabaşahərdə* isə yaşayış evlərinin qalıqları, dəmirçixana, Elxani sikkələri, bəzək əşyaları, şirli və şirsiz gil qablar, parça məmulatı qalıqları və s. tapılmışdır. Ekspedisiya II *Kültəpə* yaşayış yerində də tədqiqat işləri aparmış, e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid mədəni təbəqələrdən qala

divarının bünövrəsi, sadə və boyalı kera- mika, daş və sümük alətlər aşkar olun- muşdur.

ARAZ DİLAĞARDA – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Bala Bəhmənli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 40 km ş.-də, Araz çayının sahilində, düzənlikdədir. Əh. 1150 (2008); taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məş- guldur. Orta məktəb, əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, kitab- xana var.

“ARAZ” RADİOSTANSİYASI – bax *Azərbaycan Televiziya və Radio Veriliş- ləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti*.

ARAZ SU QOVŞAĞI – Azərb. Resp. (Nax. MR) və İran İslam Resp.-nda, Araz çayı üzərində hidrotexniki kom- pleks. Kəngərli və Babək r-nları ərazi- sindədir. 1971 ildə istifadəyə verilmişdir. A. s. q.-na su anbarı (sah. 14,5 km², həc- mi 1,35 km³, səviyyə tərəddüdü 13 m- ədək), torpaq bənd (hünd. 35 m, uz. 900 m), hər biri 22 min kv gücündə olan iki SES (Azərb. və İranda) daxildir. A. s. q. axımın mövsümi və qismən də çoxillik tənzimlənməsində və vaxtaşırı daşqın təhlükəsinin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Enerji və su təchizatı, daşqın- larla mübarizə, irriqasiya məqsədilə istifadə olunur.

ARAZ TÜRK CÜMHURİYYƏTİ (ATC), Türk Araz Cümhuriyyəti, Araz Cümhuriyyəti – 1918 ilin noyabrından 1919 ilin martınadək Azərb.-da mövcud olmuş dövləti qu- rum. Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad mahallarını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və s. Azərb. torpaqlarını əhatə edirdi. Mərkəzi Naxçıvan ş. idi.

Osmanlı ordu hissələrinin bölgəni tərk etməsi, ərazinin blokada alın- ması, Ermənistanın bölgəyə təcavüzü və azərb.-ların daşnaklar tərəfindən soyqı- rımına məruz qalması səbəbindən, həmçinin Naxçıvan mahalının Azərbay- can Xalq Cümhuriyyətinə (AXC) qatılmasını tezləşdirmək məqsədilə yar- anmışdı. ATC-nin parlamenti bölgə- dəki müsəlman milli şuralarının üzvlərindən ibarət idi. Nazirlər Şurasına Əmir bəy Əkbərzadə rəhbərlik edirdi. Hərbi nazir İ.Cahangirzadənin rəhbər- liyi ilə qısa müddət ərzində 20 tabordan ibarət olan ATC silahlı qüvvələri yaradılmışdı. Həmin tabordan dördü Naxçıvanda, üçü Şərur-Dərələyəzdə, di- gərləri isə Ordubad, Vedibasar, Qəmərli və s. ərazilərdə yerləşdirilmişdi. ATC

hərbi hissələrinin yaradılmasında və fəa- liyyətində Osmanlı dövlətinin 9-cu ordu- sunun komandanı Yaqub Şevqi paşa və 9-cu diviziya komandiri polk. Rüstü bə- yin mühüm rolu olmuşdur.

Bölgənin AXC-yə birləşdirilməsi üçün hər iki hökumət tərəfindən müva- fiq tədbirlər görüldü. Bu məqsədlə «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parla- mentinin təsis haqqında qanun»da Azərb. parlamentinə Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan üç nəfər millət vəkili seç- cilməsi nəzərdə tutulmuşdu. AXC parla- mentinin açılışında ATC-nin rəsmi nü- mayəndəsi Paşa Əliyev də iştirak et- mişdi. ATC-nin Bakıda fəaliyyət göstə- rən bir sıra ictimai-siyasi qurumlarla da sıx əlaqələri var idi. İrəvan quberniyası ictimai xadimlərinin 1919 il yanvarın 2- də keçirilən müşavirəsində Erm. Resp.- nda türk-müsəlman əhaliyə qarşı yeridilən soyqırımı siyasətinə son qoyulması üçün tədbirlərin görülməsi məqsədilə bölgəyə qarışıq tərkibli komissiyanın göndərilməsi, Bakıdakı ingilis gen.-qu- bernatoru Tomsonla müzakirələrin aparılması, müvafiq qurumlara memo- randumların verilməsi və s. haqqında qərar qəbul edildi. 1919 il martın 8-də ATC-nin xüsusi nümayəndə heyəti si- yasi və maliyyə dəstəyi almaq məqsədilə Bakıya gəlmiş və AXC rəhbərliyi ilə məsləhətləşmələr aparmışdı. Özünün çox ağır iqtisadi-maliyyə vəziyyətinə baxmayaraq AXC hökuməti lazımı təd- birlər görmüş, o cümlədən Ələt-Culfa dəmiryolunun tikintisinə vəsait ayır- mışdı. Lakin ermənilər tərəfindən güclü hərbi və siyasi-diplomatik təzyiqlə məruz qalması, bu dövrdə Cənubi Qafqazda əsas qüvvə olan ingilislərin ermənipərəst mövqe tutması, AXC-nin kifayət qədər hərbi, siyasi, maliyyə yardımı göstərə bilməməsi və s. səbəblər nəticəsində ATC süquta uğradı.

ARAZ ZƏRGƏR – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Bala Bəhmənli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 40 km ş.-də, Araz çayının sahilində, düzənlikdədir. Əh. 240 (2008); taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşguldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana var.

ARAZBAR, Arazbarı – Azərb. Resp. Ağcabədi r-nunda kənd. Arazbar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 27,5 km c.-q.-də, Ağdam-Ağcabədi avtomobil yolundan 6 km aralı, Qarqar çayının sahilində, Qarabağ düzündədir. Əh. 1355 (2008); heyvandarlıq, taxılçılıq və pam-

bıçılıqla məşguldur. Orta məktəb, ki- tabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ARAZBARI – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunun Səmədabad ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 21 km şm.-q.-də, Biləsu- var-İmişli magistral yolunun kənarında, Əzizbəyov kanalının sahilindədir. Əh. 379 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşguldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

ARAZBARI – Azərb. zərbi muğamlarından biri. Məqam əsası şur, ölçüsü 3/4-dür. A., əsasən, vokal-instrumental muğam kimi məşhurdur. Instrumental mu- siqi kimi də çalınır. Ü. Hacıbəyli A. muğamı əsasında “Arazbarı” simfonik əsə- rini yazmış, R.M.Qlier “Şahsənəm” operasının uvertürasında A.-dan istifa- də etmişdir.

ARAZBOYU DÜZƏNLİKLƏR – Azərb. Resp.-nda Nax. MR-in Sədərək, Şərur, Babək, Culfa və Ordubad r-nları ərazilərində Araz çayı boyunca uzanan düzənliklər. Hünd. 600–1000 m. Dərələ- yəz və Zəngəzur d-rının c.-q. istiqamə- tində uzanan qolları ilə Sədərək, Şərur, Kəngərli, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Ordubad və s. düzlərə ayrılır. Sah. 1700 km² (Nax. MR ərazisinin 1/3-i). Şm.-ş.-dən c.-q.-ə doğru meyillidir. Səthi Dördüncü dövrün kontinental çökün- tülərindən təşkil olunmuşdur. Faydalı qazıntıları: daşduz, travertin, gil, qum, çınqıl və s. Yay quraq keçən soyuq ya- rımsəhra və quru çöl iqlimi hakimdir. Orta aylıq temp-r yanvarda –4-dən 6°C- yədək, iyulda 27–28°C-dir. İllik yağıntı 300 mm-ədəkdir. A. d.-dən Arpa, Naxçı- van, Əlinçə, Qaradərə, Gilan, Düylün, Vənənd, Əylis və Ordubad çayları axır. Nehrəm, Uzunoba su anbarları var. Araz çayı üstündə yaradılmış su anbarı (bax *Araz su qovşağı*) A.d.-in bir his- səsini tutur. Boz və çəmən-boz torpaq- ları yayılmışdır. Yovşanlı, yovşanlı-şo- ranotulu yarımşəhra, şoranotulu səhra bitkiləri əsas yer tutur. Heyvanları – ca- navar, tülkü, çölpişiyi, çölşıçanı, çöldo- nuzu; quşları – kəklik, göyərçin, qara- qarın bağırqara və s. A. d.-də taxıl, tü- tün, meyvə, üzüm və s. yetişdirilir. Qışlaq kimi istifadə olunur.

Əd.: Babayev S. Naxçıvan Muxtar Res- publikasının coğrafiyası. B., 1999.

ARAZBOYU DÖVLƏT TƏBİƏT YASAQLIĞI – bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri bölməsinə.

ARAZDƏYƏN – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən

Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) aran hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. Digər adı Qoturlu olmuşdur. 1918–20 illərdə dağıntılara məruz qalmış, 1988 ildə əhalisi deportasiya olunmuşdur. 3.7.1968 ildə kəndin adı dəyişdirilərək *Yerasx* qoyulmuşdur.

ARAZİAŞ – Midiyada (Madada) ölkə; indiki Həmədan ş. yaxınlığında yerləşir- di. E.ə. 9–8 əsrlərdə Aşşur mixi yazıla- rında adı çəkilir.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ARAZKƏNAR – İranın Qərbi Azərbay- can ostanında kənd. Maku şəhristanının Pildəst bölgəsinin Arazkənar kəndista- nında, Pildəst qəs.-ndən c.-ş.-dədir.

ARAZOV Ənvər Təhş oğlu (2.12.1953, Gəncə – 1.11.1992, Ağdərə r-nunun Çıldıran k.) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 6.11.1992). Milli Ordunun kapi- tanı və alay komandiri, daxili qoşunlarda bri- qada komandiri- nin müavini ol- muşdur. Ağdərə r-nunun Çıldıran k. uğrunda gedən döyüşdə həlak ol- muşdur.

ARAZOV Həsənbəy Tahir oğlu (d.12.7. 1940, Qusar r-nunun Morux k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e. d. (1988). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1964). Azərb. EA Şa- maxı Astrofizika Rəsədxanasında işlə- mişdir (1968–93). BDU-nun nəzdindəki Təbii Riyaziyyat İn-tunun aparıcı el- mi işçisi (1993–95) işləmiş, 1995 ildən şöbə müdiridir. Tədqiqatları Yer in- formasi, daxili quruluşu sahəsindədir. 70- dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ARBALƏT (fr. arbalète, lat. arcubal- lista; arcus – kaman) – qədim atıcı silah. A.-dən qısa oxlar atılırdı. E.ə. 4 əsrdə

Arbalet.

Çində icad olunduğu ehtimal edilir. Orta əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində geniş istifadə olunurdu. 16 əsrdən odlu silahın yayılması ilə A. əhəmiyyətini itirdi.

ARBAT – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mər- kəzi bölgəsinin Acırlu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 64 km c.-ş.-dədir.

ARBAT – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 7 km ş.-də, Miyanə- Xalxal avtomobil yolunun üstündədir.

ARBAT – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngiba- sar, 14.1.1969 ildən – Masis r-nu), Zəngi çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşa- dığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış və əhalisi qovulmuşdur. 1922 ildə əhalisinin bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1948–53 il- lərdə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşdur.

ARBATAN – Azərb. Resp. Salyan r-nun- da kənd. Arbatan ərazi dairəsinin (Ar- batan, Aşağı Kürkəndi, Xurşud k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 2 km c.-q.-də, Kür çayının sağ sahilindən 2 km aralı, Salyan düzündədir. Əh. 5794 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məş- guldur. Orta məktəb, klub, mədəniyyət evi var.

ARBATAN – Azərb. Resp. Şərur r-nun- da (Nax. MR) kənd. Arbatan ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km c.-da, Arpaçayın sahilində, Şərur düzündədir. Əh. 731 (2005); heyvandarlıq, yemçilik, taxılçılıq, bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşguldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ARBÁTOV Georgi Arkadyeviç (d.19. 5.1923, Xerson) – rus iqtisadçısı, REA- nın akad. (1974). Moskva Dövlət Bey- nəlxalq Münasibətlər İn-tunu bitirmiş- dir (1949). Tədqiqatları beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Rusiya–Amerika əla- qələri və hərbi- siyasi problemlərə aiddir. SSRİ EA ABŞ və Kanada İn-tunun banisi və direktoru (1967–95). 1995 ildən REA ABŞ və Kanada İn-tunun fəxri direktorudur.

ÁRBENS QUSMÁN Xakobo (14.4.- 1913, Qvatemala, Ketsaltenanqo– 27.1. 1971, Mexiko) – Qvatemala dövlət və siyasi xadimi. 1945–50 illərdə müdafiə naziri, 1951 ildə isə prezident olmuşdur. Sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirən A.Q.-ın xarici və daxili siyasəti ABŞ hökumətinin narazılığına səbəb olmuş və 1954 ildə onun hökuməti devrildi. **ÁRBER Verner** (d.3.6.1929) – İsveçrə genetik. Nobel mükafatı laureatı (1978, D.Natanson və X.Smitlə birlikdə). Sürixdə Ali Politeknik Məktəbini bitirmiş (1953), Cenevrə Un-tin- də işləmiş, Bazel Un-tinin prof.-u olmuşdur. Tədqiqatları virus ge- nomlarının struk- turunun və funk- siyasının öyrənil- məsinə həsr edil- mişdir. Hüceyrə- yə düşən özgə DNT-ləri özünəməxsus parçalayan yeni fermentlər sinfi olan restriksiya bakteriya fermentlərini (res- triktazları) kəşf etmişdir (1962). **ARBİTRAJ** (fr. arbitrage, lat. arbiter – hakim, vasitəçi, münsif) – mübahisələrin həlli üsulu; tərəflərin razılığı əsasında yaradılan və fəaliyyət göstərən orqan həll edir. A. vətəndaşların və təşkilat- ların pozulmuş hüquqlarının və qanuni maraqlarının dövlət məhkəmələri (ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr və *arbitraj məhkəmələri*) tərəfindən müdafiə olun- masına alternativ təşkil edir. A.-ın özü- nəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bura- da işin baxılması qaydası və hakimlərin personal tərkibi tərəflərin razılaşması əsasında müəyyənləşdirilir. A. orqan- larının funksiyalarını *münsiflər məhkə- məsi* yerinə yetirir; onlar vətəndaşların, yaxud hüquqi şəxslərin iştirakı ilə baş vermiş mülki-hüquqi mübahisələrə baxır. Beynəlxalq ticarət sahəsində baş ve- rən mülki-hüquqi mübahisələrin həll edilməsi səlahiyyətlərinə malik olan Beynəlxalq Kommersiya Arbitrajı da A. orqanları funksiyalarını yerinə yetirir. A. əmək mübahisələrinin həll edilməsi üsulu kimi də istifadə oluna bilər. Əmək A.-ı müvəqqəti fəaliyyət göstərən orqan kimi yalnız o halda yaradılır ki, kol- lektiv əmək mübahisəsinin tərəfləri öz aralarında həmin orqanın qərarını məcburi yerinə yetirəcəkləri haqqında yazılı saziş bağlamış olsunlar. **ARBİTRAJ KOMİSSİYASI** – birinin nəzdində təsis edilən və sövdələr birja- sında qeydiyyatdan keçmiş iştirakçılar

arasında baş verən mübahisələrin həlli ilə məşğul olan komissiya.

ARBİTRAJ KOMİTƏSİ – birja üzvləri arasında, həmçinin birja üzvləri ilə birja üzvləri olmayan müştərilər arasında baş verən mübahisələrin həll edilməsi üçün arbitrlər təyin edən orqan.

ARBİTRAJ MƏHKƏMƏSİ – bir sıra ölkələrdə xüsusi məhkəmə aidiyyətli (xüsusi yurisdiksiyalı məhkəmələr) iqtisadi və s. mübahisələri həll etmək yolu ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmə orqanı. A.m.-nin əsas vəzifəsi aidiyyətində olan mübahisələri həll etdiyi zaman idarə, müəssisə, təşkilat və vətəndaşların sahibkarlıq və s. iqtisadi fəaliyyət sahəsində pozulmuş və ya mübahisəli hüquqlarını, qanuni mənafelərini müdafiə etməkdən; sahibkarlıq və s. iqtisadi sahədə qanunçuluğun möhkəmləndirilməsinə və hüquq pozuntularının qarşısının alınmasına yardım etməkdən ibarətdir. A.m.-nin fəaliyyəti qanunçuluq, hakimlərin müstəqilliyi, təşkilatların və vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, çəkişən tərəflərin hüquq bərabərliyi, işlərə açıq baxılması prinsipləri əsasında qurulur.

ARBİTRAJ-PROSESSUAL HÜQUQU – arbitraj məhkəməsində konkret hüquqi mübahisənin baxılması və həlli ilə bağlı meydana gəlmiş ictimai münasibətlər kompleksini nizamlayan hüquq sahəsi; arbitraj məhkəməsinin, həmçinin iqtisadiyyat sahəsində meydana gəlmiş mübahisələrin baxılması və həlli prosesi iştirakçılarının fəaliyyətini nizamlayan hüquqi normalar məcmusu. Arbitraj prosesində məhkəmə müdafiəsinin predmeti sahibkarlıq, yaxud digər iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki müxtəlif hüquqi münasibətlərdən (vətəndaşlıq, maliyyə, vergi, torpaq və s.) irəli gələn qanuni maraqlar və subyektiv hüquqlardır. Hüquqi münasibətlərdə tərəflər kimi iqtisadi bazarın peşəkar iştirakçıları olan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar çıxış edirlər. Bu sahədə mövcud münasibətlərin nizamlanma keyfiyyəti meydana çıxan mübahisələrin baxılması və həll olunması qaydasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

ARBİTRAJ SAZIŞI – müqavilə, yaxud qeyri-müqavilə (qanuna əsaslanan) xarakterli olmasından asılı olmayaraq, tərəflər arasında hər hansı konkret hüquqi münasibətlər ilə bağlı meydana çıxan bütün və ya qanunla müəyyən olunmuş mübahisələrin arbitraja verilməsi haqqında saziş. A. s. arbitraj şərti,

yaxud ayrıca saziş kimi bağlana bilər. Xarici iqtisadi müqavilələrin (sazişlərin) ayrılmaz tərkib hissəsi olan arbitraj şərti həmin müqavilənin bütövlükdə və ya qismən reallaşması zamanı yaranan mübahisələri beynəlxalq kommertiya arbitrajının səlahiyyətlərinə aid edir. Eyni zamanda, o, muxtar hüquqi qüvvəyə malikdir: müqavilə qanuni qüvvəsini itirdikdə A. s. qüvvədən düşmür və seçilmiş hakimlərin müqavilənin qanuni qüvvədən düşməsi ilə bağlı bütün mübahisəli məsələləri nəzərdən keçirmək hüququ qalır. Arbitraj şərti digər sənəddə ola bilər, bir şərtlə ki, müqavilənin özündə həmin sənədə istinad olsun.

ARBİTRAJ ŞƏRTİ – bax *Arbitraj sazişi*. **ARBOLİT** (lat. arbor – ağac və Yun. λίθος – daş) – inşaat materialı; yüngül beton növü. A. üzvi doldurucular (doğranmış ağac tullantıları, qamış gövdəsi, çətənə cırbıtı və s.), yapışdırıcı maddə (adətən, portlandsement) və su qarışığından hazırlanır. Doldurucunun mineralaşdırılması və sementin bərkiməsini sürətləndirmək məqsədilə qarışığa kalsium-xlorid, sönmüş əhəng və s. əlavəli kükürd turşulu giltorpaq qatılır. A.-in sıxlığı 400–700 kg/m^3 olur. Alçaq mərtəbəli yaşayış, ictimai, istehsal və k.t. binalarının tikintisi üçün A.-dən divar blokları, panellər, tavalər və s. hazırlanır.

ARBORƏTUM – bax *Dendri*.

ARBOVİRUS XƏSTƏLİKLƏRİ – insan və heyvanlarda rast gəlinən infeksiya xəstəliklər qrupu; törədici qansoran buğumayaqlı həşəratların (gənələr, ağcaqanadlar və s.) yaydığı arboviruslardır. A.x. təbii ocaqlı xəstəliklərdir və onlara törədici həşəratların yayıldığı ərazilərdə təsadüf edilir. İnsanın A.x. (sarı qızdırma, Omsk hemorragik qızdırması, Denge qızdırması, Kareliya qızdırması, Krım hemorragik qızdırması, gənə ensefaliti, Kaliforniya ensefaliti, yapon ensefaliti və s.) hemorragik qızdırmalar və virus ensefalitlərinə (bax *Ensefalit*) aiddir. A.x.-nin çoxu insan və heyvanlar üçün ümumidir. A.x.-nin profilaktikasının əsas istiqamətləri: xəstəlik yayan həşəratlarla mübarizə, şəxsi profilaktika vasitələri (xüsusi iş paltarları, repellentlərdən istifadə və s.), təbii ocaqlarda yoluxmanın qarşısının alınması üçün immun zərdəbləri və qammaqlobulinlərin vurulması, vaksinalarla immunlaşdırma. K. t. heyvanlarında A.x. qansoran həşəratların daha intensiv artıb-çoxaldığı və fəallaşdığı mövsümi dövrlərə təsadüf edir. Profilakti-

ka s.ı: həmin dövrlər başlamazdan qabaq xəstəliyə həssas heyvanların vaksinasıyası.

ARBÜZOV Aleksey Nikolayeviç (26. 5. 1908, Moskva – 20.4.1986, Moskva) – rus dramaturqu. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1980). Petroqradda (indiki S.-Peterburq) teatr məktəbini bitirmiş, 1923 ildən Petroqradda və Moskva teatrlarında aktyor (sonralar rej.) işləmişdir. İlk əsəri “Sinif” (1930) pyesidir. A. qadınların taleyindən bəhs edən “Tanya” (1938) dramı ilə məşhurlaşmışdır. “Üçüncü Yan” (1932), “Uzaq yol” (1935), “Şəhər sübh çağı” (1941), “Səyahət illəri” (1954), “İrkutsk əhvalatı” (1959), “Bizi haradasa gözləyirlər” (1962), “Gecə etirafı” (1967), “Amansız oyunlar” (1978) və s. pyeslərinin müəllifidir. Pyeslərində insan taleyini, həyat hadisələrini melodramatik çalarlarla, dərin lirizmlə təsvir etmişdir. “Ucqardakı ev” (1943) və “Tanya” pyesləri Azərb. səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur.

Əsərləri: Избранное. В 2 т. М., 1981; Драммы. М., 1983.

ARBÜZOV REAKSİYASI, *Arbuzov* yənidən qruplaşması – fosforun oksidləşmə dərəcəsi 3 olan fosfit turşusunun tam efilrlərinin (trialkilfosfitlərin) alkilhalogenidlərlə qarşılıqlı təsirdən C–P rabitəsinin yaranması ilə müşayiət edilən və oksidləşmə dərəcəsi 5 olan fosfor törəmələrinə (fosforil birləşmələr) çevrilməsi, məs., $(RO)_3P + R'I \rightarrow (RO)_2P(O)R' + RI$ (R və R' – alkil radikalı). Reaksiyanı A.Y. *Arbuzov* kəşf etmişdir. A.r.-na allil- və arilhalogenidlər, α-halogenəvzli sadə və mürəkkəb efilrlər, həmçinin fosfin və fosfon turşularının efilrləri də (müvafiq olaraq R_2POR' və $RP(OR')_2$ daxil olur. A.r. dərman vasitələri, pestisidlər, metalların ekstragentləri, aşqarların və termostabil polimerlərin alınması üçün monomerlərin sintezində istifadə olunur.

ARBÜZOVLAR – rus üzvi kimyaçıları; ata və oğul. Aleksandr Yermingeldoviç (11.9.1877, Kazan qub.-nin Arbuzovo-Baran k. – 21.1.1968, Kazan) – SSRİ EA akad. (1942), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1957), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943, 1947). A.M. *Zaytsevin* tələbəsi. Kazan Un-tini bitirmişdir (1900). Kazan Kimya-Texnologiya İn-tunda (1930–63) işləmiş, Kazan Un-tinin Elmi-Tədqiqat Kimya İn-tunun direktoru (1929–60), SSRİ EA Kazan filialının Rəyasət Heyətinin Sədri (1946–65) ol-

muşdur. Fosfor-üzvi birləşmələr kimyasının əsasını qoyanlardandır. Fosfit turşusunun kimyəvi quruluşunu müəyyənləşdirmiş, təmiz halda onun efilrlərini almış və fosfor-üzvi birləşmələrin sintezində mühüm üsullardan birini – bu turşunun efilrlərinin fosforil birləşmələrə yənidən qruplaşmasını kəşf etmişdir (1905; bax *Arbuzov reaksiyası*). Bu birləşmələrin yeni sinfini – fosfat, pirofosfat və s. fosfat turşularının üzvi törəmələrini aşkarlamış və tədqiq etmişdir (1930–40). Triarilmetil sırası sərbəst radikalının triaril brommetandan əmələ gəlmə reaksiyasını kəşf etmişdir (B.A. *Arbuzovla* birlikdə, 1929).

B o r i s A l e k s a n d r o v i ç (4.11.1903, Polşa, Novoaleksandriya – 6.11.1991, Kazan) – rus kimyaçısı, SSRİ EA akad. (1953), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1969), SSRİ Dövlət mükafatı (1951) və Lenin mükafatı (1978) laureatı. A.Y. *Arbuzovun* tələbəsi. Kazan Kənd Təsərrüfatı və Meşəçilik İn-tunu bitirmişdir (1926). Kazan Un-tinin Elmi Tədqiqat Kimya İn-tunda (1960–89) və SSRİ EA Kazan filialının Üzvi və Fiziki Kimya İn-tunda direktor (1969–71) vəzifəsində çalışmışdır. Tədqiqatları üzvi birləşmələrin quruluş nəzəriyyəsinin inkişafına, terpenlər, dien və fosfor-üzvi birləşmələr kimyasına həsr olunmuşdur. Bitsiklik terpenlərin alifatik terpenlərə izomerləşməsini kəşf etmiş, doymamış terpenlərin oksidləşmə reaksiyasının istiqamətini müəyyən etmişdir.

ARCEŞ (Arges) – Rumıniyada çay. Dunayın sol qolu. Uz. 335 km , hövzəsinin sah. 12400 km^2 . Cənubi Karpat d-rında Fegeraş massivindən başlanır. Taxtaşalban axıdılır. Oltenitsa ş. A. sahilindədir.

ARCEŞ – Rumıniyada judet. Sah. 6.8 min km^2 . Əh. 652 min (2002). Dunayın sol qolları Arceş və Olt çayları A. ərazisindən keçir. İnz. m. Piteşti ş.-dir.

ARCƏRUD – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Növberan bölgəsinin Məzdqançay kəndistanında, Növberan qəs.-ndən 4 km c.-ş.-dədir.

ARÇAN – Azərb. Resp. Qusar r-nunun Sudur ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 32 km c.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 87

Arbuzov A.Y.

(2008); maldarlıq, əkinçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur.

ARÇANDAĞ SİLSİLƏSİ – Azərb. Resp. Yevlax, Ağdaş və Şəki r-nları ərazisində silsilə. Şəki (Acınohur) ön dağlığının c.-unda, Axarbaxar (Qocaşen–Göyçay) silsiləsinin Əlican və Türyan çayları arasındakı hissəsi. Hünd. 700 m -ədək. Abşeron və Dördüncü dövr dəniz və kontinental çöküntülərindən təşkil olunmuş antiklinal qırışığa uyğun gəlir. Şm. yamaqları meyilli, kəskin parçalanmış, c. yamaqları dik və çılpaqdır. A.s.-ndə *ardic* (arçan), saqqızağacı və s. bitən seyrək arid meşələr var. Türyançay Dövlət Qoruğu A.s.-nin ərazisindədir.

ARÇEZ MİLLİ PARKI – ABŞ-ın Yuta ştatı ərazisindədir. 1929 ildə milli abidə, 1971 ildə milli park elan edilmişdir. Moab ş.-ndən şm.-da, Kolorado çayı boyunca uzanır. Sah. 29,8 min ha . Burada ki qırmızı qumdaşılar eroziya prosesi nəticəsində maraqlı formalar (“Saray Bürcələri”, “Odlu Soba”, “Şeytan Bağları” və s.) yaranmışdır. Dünyada ən uzun (89 m) təbii körpü – Daş Tağ buradadır. **ARÇİLƏR** (özlərini arşistib adlandırırlar) – RF-nin Dağ. Resp.-nda (əsasən, Çarodin r-nunun Arçik.-ndə) yaşayan etnik qrup. Sayı 1,2 min nəfərdir (2000). Əvvəllər avarların tərkib hissəsi hesab olunurdular. Dilləri Dağıstan dillərinin ləzgi qrupuna aiddir. Avar, lak və rus dilləri də yayılmışdır. Dindarları müsəlmandır. Əsasən qoyunçuluqla məşğuldurlar. Folklorları avar və lak folkloruna yaxındır.

ARÇUT – İrəvan qub.-nin Lorupəmbək qəzasında (indiki Quqark r-nu) kənd. 1918 ildə deportasiyaya məruz qalmış azərb.-lərin bir hissəsi 1922 ildə geriye qayıtmış və 1988 ildə yənidən qovulmuşlar.

ARDAĞLI – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin q.-ində zirvə. Hünd. 2229 m . Yüksək hissələrində subalp çəmənlikləri var.

ARDANIŞ, *A r d a n u ç* – İrəvan qub.-nin Yeni Bayazid qəzasında (31.12.1937 ildən Krasnoselo r-nu), Göyçə gölünün sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1919 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş, 1920 illərdə geriye qayıtmış, lakin 1988 ildə yənidən deportasiya olunmuşdur.

ARDARAS – İrəvan qub.-nin Şərur Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən – Keşişkənd, 03.01.1935 ildən – Mikoyan,

06.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. Digər adı Ardalas olmuşdur. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış və əhalisi qovulmuşdur. 1920 illərdə geriye qayıtmış əhali 1949 ildə yənidən deportasiyaya məruz qalmışdır.

ARDEN Con (d. 26.10.1930, Saut-Yorkşir qraflığı, Barnsli) – ingilis dramaturqu. “Armstronqon son vidası”, “Dəmir əl” (hər ikisi 1965) tarixi pyes-pritçaların müəllifidir. “Qudrətli adası” (1974, M. d’Arzi ilə birlikdə) dramatik trilogiyası müharibə əleyhinə yazılmışdır. “Konkoli haqqında tamaşa” (1975) tarixi epik dramının, “Silahlar susanda” (1982) romanının müəllifidir.

ARDEN ATI – ağır yük atı cinsi. Belçikanın Arden yüksəkliyi r-nunda yetişdirilmişdir. A.a. möhkəm konstitusiyalı, çox qüvvətli və dözümlüdür, ayaqları qısa və yoğundur. Rəngi kəhər, çal və kürən olur. Belçika, Avstriya, Macarıstan və Argentinada yetişdirilir.

ARDEN ƏMƏLİYYATI (1944–45) – Almaniya qoşunlarının Qərb cəbhəsində Arden r.-nunda (Belçika) Amerika–İngiltərə ordularına qarşı hücum əməliyyatı (1944, dekabr–1945, yanvar). Əməliyyat Belçika və Niderlanddakı İngiltərə–Amerika qoşunlarını darmadağın etməklə müharibənin gedişini Almanyanın xeyrinə dəyişmək və bununla da *antihitler koalisiyasını* parçalamaq məqsədi güdüdü. Hücum Qərb cəbhəsində gərgin vəziyyət yaratdı. U.Çörçill 1945 il yanvarın 6-da İ.Stalinə müraciət edərək yardım istədi. Sovet qoşunları nəzərdə tutulduğundan 8 gün əvvəl, 1945 il yan-

Arden atı.

varın 12-də Şərqi Prussiyada və Polşada hücum keçdi. Hücum alman-faşist komandanlığının A.ə.-ni dayandırmağa və qoşunları Şərq cəbhəsinə göndərməyə məcbur etdi.

ARDÉN YÜKSƏKLİYİ (Ardennes; kelt dilində ard-hündür) – Belçika, Fransa və Lüksemburqda yüksəklik; Reyn Şitli d-rının q. qurtaracağı. Uz. təqr. 160 km, hünd. 694 m-ədək (Botranj d.). Platoyabənzər səthi çay dərələri ilə ayrı-ayrı massivlərə parçalanmışdır. Devon və Karbon yaşlı əhəngdaşılardan, şistlərdən və qumdaşılardan təşkil olunmuşdur. Daş kömür, dəmir, qurğuşun, manqan və s. filiz yataqları, mineral bulaqlar var. Yamaqları ağcaqayın, palıd, küknar, fıstıq meşələri ilə örtülüdür. Çoxlu sayda torf bataqlıqları var. C. yamaqlarında meyvə bağları salınmışdır. Kurortlar var. Turizm inkişaf etmişdir.

ARDIC (Juniperus) – sərvcimilər fəsiləsindən həmişəyaşıl iynəyarpaqlı ağac və kol cinsi. Dekorativ bitkidir. Şimal yarımkürəsinin mülayim qurşağında, Orta Asiyada və Qafqazda 60-a yaxın növü var. Bəzi növlərin yarpaq-

Ardic.

ları pulcuqşəkilli, digər növlərinki isə iynəşəkillidir. Azərb.-da 6 növü yayılmışdır. Adi A. (T.communis) meşə zonasında çox bitən, 1–5 m hünd.-də kol və ya kiçik ağacdır. Giləmeyvəyə oxşayan qozalarının tərkibində 0,2–2% efir yağı, flavon qlükozidləri, pektinlər və s. var; yunon və flavon qlükozidləri böyrəklərin və sidik kisəsinin xroniki iltihabında sidikqovucu dərman kimi, dermatitlər, oynaq, mədə və qara ciyər xəstəlikləri zamanı məsləhət görülür. Efir yağı isə şərəb və likoron aromatlaşdırılmasında işlədilir. 4 növü qorunur.

ARDIC – Azərb. Resp. Şəhur r-nunda (Nax. MR) dağ. Bağırsaqdərəsi və Arpa çayları arasındakı antiklinal quruluşlu Vardenis silsiləsinin c. qurtaracağının suayırıcında zirvə. Hünd. 2034 m. Əsasən, Devon yaşlı əhəngdaş

süxurlarından təşkil olunmuşdur. Rel-yefdə kəskin parçalanmış günbəzvarı yüksəklik əmələ gətirir. C.-ş. yamaqlarında karst mağaraları var.

ARDICIL BİRLƏŞMƏ, elektrotexnikada – 1) ikiqütblülərin birləşməsi üsulu; bu zaman onlardan eyni cərəyan keçir və bu cərəyanın ancaq bir yolu olur. Elektrik enerjisi mənbələrinin A.b.-si bir mənbəyin elektrik hərəkət qüvvəsindən yüksək olan gərginliyin alınması üçün tətbiq olunur. Yüklərin A.b.-si zamanı gərginlik onların müqavimətinə mütənəsib olaraq paylanılır. Elementlərin birinin işi dayandıqda bütün dövrədə cərəyan kəsilir. 2) Dördqütblülərin birləşməsi üsulu; əvvəlki dördqütblünün çıxışındakı cərəyan şiddəti və gərginlik, sonrakı dördqütblünün girişindəki cərəyan şiddəti və gərginliyə bərabər olur.

ARDICIL YAXINLAŞMA ÜSULU – cəbri və transsendent tənliklərin köklərini tapmaq, diferensial, inteqral, inteqral-diferensial tənliklərin həllini təqribi tapmaq, onun varlığını və yeganəliyini isbat etmək, həmçinin bir sıra başqa riyazi məsələdə həlli keyfiyyətə təhlil etmək üçün tətbiq olunan əsas üsullardan biri. Transsendent və ya cəbri $f(x)=0$ tənliyinin həlli üçün $x - kf(x)$ fərqi (k – sabitdir) $\varphi(x)$ ilə işarə olunur və həmin tənlik eyni güclü $x=\varphi(x)$ tənliyi ilə əvəz edilir. Kök üçün a_0 ilk yaxınlaşmasını seçərək, $a_0, a_1=\varphi(a_0), a_2=\varphi(a_1), \dots, a_n=\varphi(a_{n-1}), \dots$ ədədlər ardıcılığı qurulur; əgər $a=\lim a^n$ varsa a ədədi $\varphi(x)=0$ tənliyinin kökü $[\varphi(x)$ funksiyası kəsilməz fərz edilir], $a_1, a_2, \dots, a_m, \dots$ ədədləri isə bu kökün təqribi qiymətləri qəbul edilir (bax *Sıxılmış inikas prinsipi*).

ARDICILLIQ – riyaziyyatın əsas anlayışlarından biri. Natural ədədlərlə (1, 2, 3, ..., n, ...) nömrələnməmiş istənilən xassəli elementlər çoxluğu A. əmələ gətirir. $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$, yaxud qısaca $\{x_n\}$ kimi işarə edilir. A.-ın tərkib elementlərinə h ə d d deyilir. Hədləri ədədlər olan ədədi A.-a və hədləri funksiyalar olan funksional A.-a daha çox rast gəlinir. $\{x_n\}$ ədədi A.-ı $x_1 < x_2 < \dots < x_n < \dots$ olduqda artan, $x_1 > x_2 > \dots > x_n > \dots$ olduqda isə azalan, $x_1 \leq x_2 \leq \dots \leq x_n \leq \dots$ olduqda azalmayan, $x_1 \geq x_2 \geq \dots \geq x_n \geq \dots$ olduqda isə artmayan A. adlanır. Artan və azalmayan A.-a monoton artan, azalan və artmayan A.-a isə monoton azalan A. deyilir.

ARDICQUŞULAR (Bombycilla) – sərçəkimilər dəstəsindən quş cinsi. Azərb. faunasında bu cinsin adı ardıcquşu

(B.qarullus) adlanan I növünə rast gəlinir. Bədəninin uz. 15–20 sm-dir. Erkək fərdlərin başındakı kürən rəngli kəkil böyük, dişilərdə isə kiçikdir. Qara, ağ, sarı, kürən, qəhvəyi, boz, qırmızı rəngləri olur. Ağacda yuvalayır; 3–7 yumurta qoyur. Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın meşə zonalarında nəsil verir. Qışlamaq üçün Koreya və Şərqi Çinədək miqrasiya edir. Azərb.-da miqrasiya dövründə olur, bəzi illərdə qışlayır. Həşərat və müxtəlif giləmeyvələrlə qidalanır.

ARDÓN – RF-nin Şimali Osetiya (Alaniya) Resp.-nda çay. Terekin sol qolu. Uz. 102 km, hövzəsinin sah. 2700 km². Baş Qafqaz silsiləsinin şm. yamacındakı Mamison aşırımından başlanır. Hərbi Osetiya yoluna A. dərəsindən keçir. Hövzəsində Sadon qurğuşun-sink filizi yatağı var. Suvarmada istifadə olunur.

ARDS – Şimali İrlandiyada mahal. Əh. 73,2 min (2001). İnz. m. Nyutaunards ş.-dir. Ərazisinin çox hissəsini əkin və otlaq yerləri tutur. Donaxadı kurortu məşhurdur.

ARDUŞLU – Azərb. Resp. Laçın r-nunda kənd. Arduşlu ə.d.-nin (Arduşlu, Ağca yazı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 30 km şm.-q.-də, Həkəri çayının sahilindədir. Əh. 137 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl heyvandarlıq, bağçılıq, bostançılıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, tibb məntəqəsi, klub var idi.

ARE – İsveçrədə çay. Bax *Aare*.

AREA-FUNKSIYA (lat. area – sahə + funksiya) – bax *Tərs hiperbolik funksiyalar*.

AREA-KOSİNUS – bax *Tərs hiperbolik funksiyalar*.

AREA-KOTANGENS – bax *Tərs hiperbolik funksiyalar*.

AREA-SİNUS – bax *Tərs hiperbolik funksiyalar*.

AREA-TANGENS – bax *Tərs hiperbolik funksiyalar*.

AREÁL (lat. area – sahə, ərazi), biolojiyada – hər hansı hadisənin, bu və ya başqa heyvan və bitki növünün (cinsin, fəsilənin və s.), faydalı qazıntı və s.-nin yayıldığı sahə. Bəzi heyvanlar və bitkilər yalnız çox məhdud sahədə (məs., ayrıca dağ zirvəsi, ada, təcrid olunmuş göl), digərləri isə bir neçə materikdə yaşayır. A.-ı öyrənmək üçün onun xəritəsi tərtib edilir. Coğrafiya xəritələrində A. məhdudlaşdırılaraq müxtəlif rəngli xətt və şəkillərlə, rəngləmə, ştrixləmə və s. ilə göstərilir. A.-ın

Arekipa şəhərinin tarixi mərkəzi.

müqayisəli öyrənilməsi flora və faunanın tədqiqində əhəmiyyətli. A. xəritələri bitki və heyvan ehtiyatlarının yerləşməsinə, k.t. bitkiləri və meşə ağaclarının zərərvericilərinin, xəstəlik törədicilərinin və s.-nin yayılmasını aydınlaşdırmaqda istifadə edilir.

AREÁL DİLÇİLİK, dilçilik coğrafiyası – dil hadisələrinin yayılma məkanını öyrənən dilçilik sahəsi. 19 əsrdə meydana gəlmişdir. A.d.-in yaranması, əsasən, alman alimi İ.Şmidtin adı ilə bağlıdır. J.Jilyeron, M.Bartoli, C.Bonfante, K.Yaberq, Y.Yud və b.-nin də bu sahədə sanballı tədqiqatları var. A.d. nümayəndələrinin fikrincə, dildə hər cür yeniliyin meydana gəlməsi dillərin qarşılıqlaşmasının nəticəsidir və buna əsasən dünyanın dilçilik xəritəsini tərtib etmək, dillərin yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür. A.d. daha çox dialekt və şivələri öyrənir.

Əd.: Rəcəbov Ə. Ə. Dilçilik tarixi. B., 1988; Babayev A. M. Dilçiliyə giriş. B., 1992.

ARÉFA (yun. Ἀρέθας) Qeysəriyyəli (təqr. 850 – təqr. 944) – Bizans kilsə xadimi, yazıçı. A. antik müəlliflərin əsərlərinin yığılması, köçürülməsi və onlara şərhlərin yazılmasında mühüm rol oynamışdır. Dövrümüzədək gəlib çatmış nitqləri, məktubları və s. əsərləri 10 əsr Bizans tarixi üzrə mühüm mənbələrdən sayılır.

AREFLEKSİYA (*a...* + *refleks*) – refleks qövsünün tamlığının pozulması və ya sinir sisteminin yuxarı şöbələrinin tormozlayıcı təsiri nəticəsində reflekslərin olmaması. A. sinir impulslarının reflektor qövsün müxtəlif səviyyələrində (reseptorda, hissi neyronda, hissi lifdə, təmas neyronunda, işçi orqanda) pozulması zamanı baş verir. Total və lokal-regi-

onar A.-lar var. Total A. zamanı proses böyük beyin yarımkürələrinin, baş beyin kötüyünün və onurğa beyninin müxtəlif səviyyələrini zədələyir. Lokal-regionar A.-nın izolə olunmuş vətər, bəbək, udlaq, dəri-vegetativ, yuxarı qarın, orta qarın, aşağı qarın formaları olur.

AREKİPA (Arequipa) – Perunun c.-unda şəhər. Arekipa departamentinin inz. m. Əh. 844 min (2005). Sakit okean sahilindən 80 km aralı, Misti vulkanının ətəyində, təqr. 2300 m hünd.-də yerləşir. Mühüm nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Cənubi Perunun əsas ticarət, sənaye və mədəniyyət mərkəzidir. 1540 ildə ispan konkistadoru F. Pizarro tərəfindən inqlərin qədim şəhəri işğal edildikdən sonra yerində istehkamlı yaşayış məntəqəsi A. salınmışdır. Sənayesində yeyinti, yüngül, kimya, qara metallurgiya, maşınqayırma və metal emalı üstündür. Xidmət sahələri, yun ticarəti inkişaf etmişdir. K.t. r-nu mərkəzidir. Yaxınlığında mis filizi hasil edilir. Un-t, 16–18 əsrlərə aid memarlıq abidələri var.

ARELÁT (lat. Regnum Arelatense, fr. Royaume d'Arles) – 9–14 əsrlərdə Cənub-Şərqi Fransada krallıq, Aşağı Burqundiya krallığının ikinci adı. Mərkəzi Arl ş. idi. 879 ildə Frank dövlətinin parçalanması nəticəsində yaranmışdır. 933 ildə A. Yuxarı Burqundiya krallığı ilə birləşərək sonralar həm A., həm də *Burqundiya* krallığı adlanırdı.

ARENA (lat. arena, hərfi mənada – qum) – sirkdə tamaşa meydanı. Qədim Roma amfiteatrlarının dairəvi, yaxud oval formalı A.-sı qladiatorların və vəhşi heyvanların döyüş meydanı idi. Qumla örtülürdü. A.-nı tamaşaçılardan

içərisi su ilə doldurulmuş xəndək, yaxud xüsusi hasar ayırırdı. 19 əsrdən sirk A.-sı, diametri 13,5 m olan standart dairedən ibarətdir. Müasir sirkdə A. maneje adlanır.

ARENQA (Arenqa) – palma fəsiləsindən hündür (15 m-ədək) ağac cinsi. 15 növü var. Enli çətiri və lələkvarı iri yarpaqları olur. Hindistanda, Cənub-Şərqi Asiyada, Filippin a-rında, Malayya arxipelaqında və Avstraliyada bitir. Ən əhəmiyyətli şəkər palmasıdır.

ARÉNSKİ Anton Stepanoviç (12.7.1861, Novqorod – 25.2.1906, Finlandiya, Terioki yaxınlığında) – rus bəstəkəri, pianoçu, dirijor və pedaqoq. 1882 ildə Peterburq konservatoriyasını bitirmiş (N.A. Rimski-Korsakovun sinfini), 1882–94 illərdə Moskva konservatoriyasında dərs demişdir (1889 ildən prof.). Romans, fp. miniatürləri, “Volqada yuxu” (1888), “Rafael” (1894), “Nal və Damayanti” (1903) operalarının, “Misir gecələri” (1900) baletinin, 2 simfoniyası (1883, 1889) və s. əsərlərin müəllifidir. A., əsasən, lirik, həzin, xəyalı obrazlara meyil göstərmiş, rus xalq mah-nı janrından yaradıcı istifadə etmişdir.

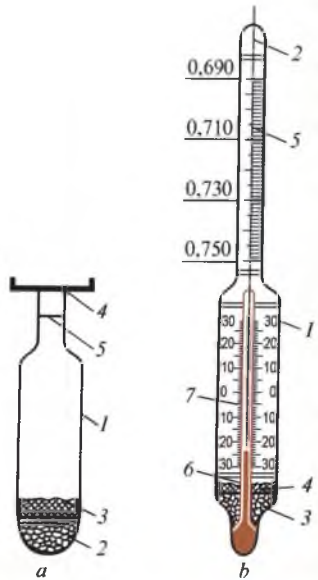
AREOQRÁFIYA (yun. Ἄρης – Mars + ... *qrafiya*) – Mars səthində müşahidə olunan əmələgəlmələri öyrənən və təsvir edən *planetologiya* bölməsi. “A.” termini hazırda az işlədilir.

AREOLOGİYA – bax *Mars*.

AREOMETR (yun. ἀραιός – zəif, sıx olmayan; burada – maye + *metr*) – maye (bəzən də bərk) cismlərin sıxlığını, məhlulların qatılığını (konsentrasiyasını) təyin edən cihaz. A. ölçmə üçün mayeyə daldırılan üzgəc tipli sıxlıqölçənlərə aiddir. İş prinsipi *Arximed qanununa* əsaslanır. Şkalalı borucuq şəklində olan üzgəc ölçmə aparmaq üçün tədqiq olunan mayeyə daldırılır. Üzgəcin dalma dərinliyinə (onun sıxışdırıb çıxardığı mayenin həcminə) və çəkisinə görə mayenin sıxlığı təyin edilir; mayenin sıxlığı az olduqca dalma dərinliyi böyük olur. Təcrübədə sabit çəki A.-i (daha çox işlədilir) və sabit həcm A.-i tətbiq edilir. Sabit çəki A.-lərinə şkalası sıxlıq vahidləri ilə dərəcələnməmiş densimetrlər və məhlulun konsentrasiyasını ölçmək üçün şkalası həcm, yaxud kütlə %-inə dərəcələnməmiş A.-lər aiddir. Bir çox mayələrin sıxlığının temperaturdan asılılığını nəzərə alaraq bəzi A.-lərin termometri də olur. Maye və qatışıq məhlullarda sıxlığı və qatılığı ölçən A.-lərə müxtəlif adlar verilir: məs., l a k-

to densimetr sūdün yağlılığını, spirtölçən suda olan spirtin miqdarını, şəkərləndirici maddənin miqdarını təyin edir. Gövdəsi çətinriyən metallardan hazırlanmış A., o cümlədən densimetr bir sıra ərinmiş metalların və duzların sıxlığını ölçmək üçün işlədilir. Sabit həcm A.-lərindən istifadə

a) sabit həcm areometri: 1 – gövdə; 2 – ballast; 3 – əlaqələndirici maddə; 4 – çəki daşları üçün qab; 5 – halqavari nişan.
b) densimetr: 1 – gövdə; 2 – borucuq; 3 – ballast; 4 – əlaqələndirici maddə; 5 – sıxlıq şkalası; 6 – termometr; 7 – temperatur şkalası.

də edərəkən cihazın mayeyə (mayenin həcmi sabit olur) daldırılan hissəsi sabit dərinlikdə yerləşdirilir. A.-in mayədə qeyd olunan dərinliyə (sıxışdırılan mayenin həcmi göstərən nişanadək) dalması üçün əlavə olunan, yaxud götürülən çəki daşlarının kütləsi ilə sıxlıq təyin olunur. Bərk maddələrin sıxlığını ölçmək üçün gövdəsinin aşağı hissəsində tədqiq edilən nümunə yerləşdirilmiş əlavə qabı olan A.-dən (areometrik tərəzi) istifadə edilir.

AREOPAGİTLƏR – 5 əsrə aid dini-fəlsəfi əsərlər toplusu: “İlahi adlar haqqında”, “Sirlili ilahiyatşünaslıq”, “Səməvi iyerarxiya haqqında”, “Kilsə iyerarxiyası haqqında” və Afinanın yepiskopu Dionisi Aeropagitə (toplunun adı buradan götürülmüşdür) aid edilən 10 məktubdan ibarətdir. Həqiqi müəllifi məlum deyil. A.-də neoplatonizm ideyalarının yenidən işlənməsi əsasında xristian fəlsəfəsinin bitkin sistemi yaradılmışdır.

AREOPÁQ (yun. Ἀρειος πάγος – Ares təpəsi) – Qədim Afinada hakimiyyət or-

qanı. İclasları Ares təpəsində keçirildiyi üçün belə adlanırdı. Geniş səlahiyyətlərə malik idi. Ömürlük seçilən üzvlərdən ibarət olan A. əsilzadələrin, sonra isə oliqarxiyanın əsas dayağı idi. E.ə. 462 ildə Efialtın keçirdiyi islahatlar nəticəsində əhəmiyyətini itirmiş, yalnız dini və cinayət işlərində məhkəmə rolu oynamışdır.

ARÉS (yun. Ἄρης), Aréy – qədim yunan mifologiyasında müharibə allahı; Zevsin və Heranın oğlu. Qüvvətli döyüşçü kimi təsvir edilir. Qədim Roma mifologiyasında *Marsa* uyğundur. Herodot öz əsərində A.-i skif allahlarından biri ilə eyniləşdirir.

ARESİBO (Arecibo) – Puerto-Rikoda şəhər və port. Əh. 93 min (1990). Şəkər sənayesi var; rom istehsal olunur. A. yaxınlığında ABŞ tərəfindən unikal parabolik radioteleskop (305 m) quraşdırılmış (1963), ionosfer və radioastronomik rəsədxana yaradılmışdır.

ARETZO (Arezzo) – Mərkəzi İtaliyada, Toskana vil.-ndə Arno çayı sahilində şəhər. Aretso əyalətinin inz. m. Əh. 95,2 min (2005). D.y. qovşağı. Maşınqayırma, metal emalı, yeyinti, trikotaj, ağac emalı sənayesi, ayaqqabı, zərgərlik məmulatları istehsalı müəssisələri var. Turizm inkişaf etmişdir. F. *Petrarka* və C. *Vazarinin* vətənidir.

Şəhər e.ə. 7 əsrin 2-ci yarısında *etrusklar* tərəfindən salınmışdır. E.ə. 3 əsrdə romalılar tərəfindən işğal edilmiş, sonralar mühüm iqtisadi mərkəzə çevrilmişdir. A.-da hazırlanan saxsı qablar Roma imperiyası ərazisində və xaricdə məşhur idi. 11–13 əsrlərdə burada müstəqil icma və yepiskopluq yaranmışdır. 13 əsrin ortaları A.-nun çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Kamaldino döyüşündən (1289) sonra müstəqilliyini itirmişdir. Kondotyerlər dəfələrlə işğal etdikləri A.-nu 1384 ildə Florensiyaya satdılar.

ARFA (alm. Harfe) – qədim musiqi aləti. A. Qərbi Avropada orta əsrlərdən geniş yayılmış, 18 əsrə qədər sərbəst repertuarı olmamışdır. Simfonik orkestrlərin tərkibində H. *Berliozun* və M.İ. *Qlinkanın* vaxtından yer almışdır. Müasir A.-ların 46–47 simi olur. Simlər üçbucaqşəkilli rezonatorlu çərçivəyə şaquli istiqamətdə çəkilir. Diapazonu kontroktavanın “do (-bemol)” səsinə 4-cü oktavanın sol (-diyez) səsinə qədərdir. Simlər diatonik səs sırası əsasında do-bemol majorda köklənir. Xromatik səslərin alınması üçün pedallı mexanizmi var; pedallar vasitəsilə səsləri yarım,

Arfa.

yaxud bir ton zilləşdirmək mümkündür. A. orkestr, ansambl aləti və solo alət kimi çalınır. Azərb. bəstəkarları (Z. Bağırov, H. Xanməmmədov, X. Mirzazadə və b.) arfa üçün müxtəlif janrlı əsərlər yazmışlar.

ARGÉDAS (Arguēdas) Alsides (15.7.1879, La-Pas – 6.5.1946, Santyaqo) – Boliviya nasiri, tarixçi, siyasətçi. Hüquq təhsili almış, Liberal partiyanın liderlərindən biri olmuşdur. Avropa və Cənubi Amerikanın müxtəlif ölkələrində Kolumbiyanı diplomat kimi təmsil etmişdir. Parlamentə deputat və senator seçilmişdir. Əsərləri 1903 ildən çap olunur. Boliviya ədəbiyyatında realizmin ilk nümayəndələrindənədir. “Kreol həyatı” (1912) romanı ilə tanınmışdır. İrqi ayrı-şəçkiliyə həsr olunmuş “Zəif xalq” (1909) kitabını, “Tunc irq” (1919) romanını yazmışdır. 5 cildlik “Boliviyanın tarixi”, “Kaudilo-barbarlar” (1929) romanları tarixi mövzudadır. “Kölgələrin rəqsi” (1934) xatirələr kitabının müəllifidir.

ARGELÁNDER Fridrix Vilhelm Avqust (22.3.1799, Memel – 17.2.1875, Bonn) – alman astronomu. Berlin EA

üzvü (1870), Helsingfors və Bonn un-tlərinin prof. olmuş, bir müddət Rusiyada işləmişdir. Günəşin hərəkətini tədqiq etmiş və *dəyişən ulduzların* müşahidə üsullarını müəyyənləşdirmişdir. Göyün Şimal yarımkürəsində 324198 ulduzun kataloq və atlasını tərtib etmişdir.

a. – ada(sı)
ad. – adına
adm. – admiral
akad. – akademik
alm. – almanca
amer. – amerikalı, amerikan
a-rı – adaları
at.k. – atom kütləsi
at. n. – atom nömrəsi
atm. – atmosfer
Azərb. – Azərbaycan
azərb. – azərbaycanlı
Başq. – Başqırdistan
B. Britaniya – Böyük Britaniya
Bel. – Belarus
bəl. – bələdiyyə
biol. – biologiya, bioloji
c. – cənub
c. – cild (bibliografiyada)
c.e. – cənub enliyi
c.-q. – cənub-qərb
c.-ş. – cənub-şərq
d. – dağ (ad yanında)
d. – doğulmuşdur (başlıqda və mötərizədə)
Dağ. – Dağıstan
dep-t – departament

d-rı – dağları (ad yanında)
d.y. – dəmir yolu, dəmiryol
e.d. – elmlər doktoru
e.ə. – eramızdan əvvəl
e.h.q. – elektrik hərəkət qüvvəsi
Erm. – Ermənistan
ə.d. – ərazi dairəsi
əh. – əhalisi
ər. – ərəbcə
f-k – fabrik
feldm. – feldmarşal
fp. – fortepiano
fr. – fransızca
gen. – general
gen.-l. – general-leytenant
gen.-m. – general-mayor
gen.-polk. – general-polkovnik
geol. – geoloji
Gürc. – Gürcüstan
h. – hissə (bibliografiyada)
hünd. – hündürlük(yü)
x.t. – xalq təsərrüfatı
xüs.ç. – xüsusi çəki(sı)
ill. – illüstrasiya
in-t – institut
inz.ə.v. – inzibati ərazi vahidi
inz. m. – inzibati mərkəz(i)

isp. – ispanca
ital. – italyanca
k. – kənd(i) (ad yanında)
k.t. – kənd təsərrüfatı
koop. – kooperasiya
q. – qərb
q.u. – qərb uzunluğu
Qazax. – Qazaxıstan
qəs. – qəsəbə(sı)
Qırğ. – Qırğızıstan
qub. – quberniya(sı)
lat. – latınca
m.üzvü – müxbir üzvü
maks. – maksimal, maksimum
man. – manat
mln. – milyon
mlrd. – milyard
mol. k. – molekül kütləsi
Mold. – Moldova
nəql. – nəqliyyat(tı)
ork. – orkestr(i)
Özb. – Özbəkistan
prof. – professor
rej. – rejissor
resp. – respublika(sı)
r-n – rayon(u)
rus. – rusca

s.-d. – sosial-demokrat
sah. – sahəsi
səh. – səhifə
st. – stansiya(sı)
ş. – şərq
ş. – şəhər(i) (ad yanında)
ş.u. – şərq uzunluğu
şm. – şimal
şm.e. – şimal enliyi
şm.-q. – şimal-qərb
şm.-ş. – şimal-şərq
Tac. – Tacikistan
Tat. – Tatarıstan
temp-r – temperatur
təqr. – təqribən
tərc. – tərcüməsi, tərcümə edəni (bibliografiyada)
trl. – trilyon
Tür. – Türkmənistan
türk. – türkcə
Ukr. – Ukrayna
un-t – universitet
uz. – uzunluq(ğu)
vil. – vilayət(i)
y-a – yarımada(sı) (ad yanında)
yun. – yunanca
z-d – zavod

ÖLÇÜ VAHİDLƏRİNİN QISALDILMIŞ İŞARƏLƏRİ

A – amper
A° – anqstrom
a.q. – at qüvvəsi
A-saat – amper-saat
a.v. – astronomik vahid
B – bel
Be – bome
Bk – bekkerele
C – coul
°C – dərəcə Selsi
dB – desibel
dəq. – dəqiqə
dm – desimetr
dövrldəq. – 1 dəq.-də dövrlərin sayı
dp – dioptri
eV – elektronvolt
% – faiz
F – farad
ha – hektar
hl – hektolitr
Hn – henri

Hs – hers
i. ili – işıq ili
K – Kelvin
kal – kalori
kd – kandel
kar – karat
keV – kiloelektronvolt
Ki – küri
kkal – kilokalori
kq – kiloqram
kqg – kiloqram-güc
kqm – kiloqram-metr
Kl – kulon
km – kilometr
kmol – kilomol
kVt – kilovatt
kVt-saat – kilovatt-saat
q – qram
q.-ekv – qram-ekvivalent
Qs. – Qauss
l – litr

lk – lüks
lm – lümen
m – metr
mA – milliampere
MeV – meqaelektronvolt
MHs – meqahers
mkm – mikrometr
Mks – maksvell
mksan – mikrosaniyə
mq – milliqram
ml – millilitr
mm – millimetr
mm c. süt. – millimetr civə sütunu
mm su süt. – millimetr su sütunu
MOm – meqoam
MVt – meqavatt
N – nyuton
nm – nanometr
Np – neper
nsan – nanosaniyə
Om – om

Pa – paskal
pF – pikofarad
pk – parsek
‰ – promille
pz – puaz
R – rentgen
rad – radian
s – sentner
sha – hektara düşən sentner
san – saniyə
Sm – simens
sm – santimetr
st – stoks
ster – steradian
sut – sutka
t – ton
Tl – tesla
V – volt
VA – volt-ampere
Vb – veber
Vt – vatt

KƏMIYYƏT VAHİDLƏRİNİN MİSLƏRİ VƏ HİSSƏLƏRİNİ ADLANDIRMAQ ÜÇÜN İŞLƏDİLƏN ÖN ŞƏKİLÇİLƏRİNİN QISALDILMIŞ İŞARƏLƏRİ

a – atto... (10⁻¹⁸)
d – desi... (10⁻¹)
da – deka... (10)
E – eksa... (10¹⁸)

F – femto... (10⁻¹⁵)
G – giga... (10⁹)
h – hekto... (10²)
k – kilo... (10³)

M – meqa... (10⁶)
m – milli... (10⁻³)
mk – mikro... (10⁻⁶)
n – nano... (10⁻⁹)

P – peta... (10¹⁵)
p – piko... (10⁻¹²)
s – santi... (10⁻²)
T – tera... (10¹²)

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Hal – halogen
H – entalpiya
pH – hidrogen göstəricisi
pK – ionlaşma sabitinin monfi onluq loqarifmi

T_{1/2} – yarımparçalanma dövrü
t_{qayn.} – qaynama temp-ru
t_{böh.} – böhran temp-ru
t_{ər.} – ərime temp-ru

d – sathi gərilmə əmsalı
ε – dielektrik keçiriciliyi
h – özlülük əmsalı
g – ağırlıq qüvvəsi təcili
l – dalğa uzunluğu

m – dipol momentin mütləq kəmiyyəti
r – xüsusi elektrik müqaviməti
s – möhkəmlik həddi

ŞƏHƏRLƏRİN İXTİSARLA VERİLƏN ADLARI (BİBLİOQRAFİYADA)

A.-A. – Alma-Ata	Balt. – Baltimore	Düş. – Düşənbə	M. – Moskva
Amst. – Amsterdam	Bdpst. – Budapeşt	Xar. – Xarkov	Mex. – Mexiko
Antv. – Antverpen	Br. – Berlin	Hamb. – Hamburq	N.Y. – Nyu-York
Aş. – Aşqabad	Brat. – Bratislava	K. – Kiyev	P. – Paris
B. – Bakı	Daş. – Daşkənd	Los. Ang. – Los-Anceles	Tal. – Tallinn

ABREVIATURALAR

AAXHT – Asiya və Afrika Xalqlarının Həmrəylik Təşkilatı	AzTU – Azərbaycan Texniki Universiteti
AAK – Ali Attestasiya Komissiyası	BƏƏ – Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
AB – Avropa Birliyi	BƏT – Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
ABİ – Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı	BDU – Bakı Dövlət Universiteti
ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları	BİTB – Beynəlxalq İqtisadi Tərəfdaşlıq Bankı
ABT – Afrika Birliyi Təşkilatı	BMA – Bakı Musiqi Akademiyası
ADNA – Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası	BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
ADPU – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	BOK – Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi
ADMİU – Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	BSU – Bakı Slavyan Universiteti
ADT – Amerika Dövlətləri Təşkilatı	BTC – Bakı-Tbilisi-Ceyhan
AEBA – Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik	BVF – Beynəlxalq Valyuta Fondu
AES – atom elektrik stansiyası	SI – Beynəlxalq Vahidlər Sistemi
AFR – Almaniya Federativ Respublikası	BYİB – Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
AHİK – Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	CAR – Cənubi Afrika Respublikası
AHM – analoq hesablama maşını	CM – cinayət məəcəlləsi
AXC – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	CPM – cinayət-prosessual məəcəlləsi
Aİ – Avropa İttifaqı	ÇXR – Çin Xalq Respublikası
AİB – Avropa İqtisadi Birliyi	DNT – dezoksiribonuklein turşusu
AİƏT – Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	DRES – dövlət rayon elektrik stansiyası
AİS – avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi	EA – elmlər akademiyası
AK – aqrosənaye kompleksi	EHM – elektron hesablama maşını
AKP – Azərbaycan Kommunist Partiyası	EKQ – elektrokardiogram
AK(b)P – Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası	EKOSOS – BMT-nin İqtisadi və İctimai Şurası
AKTA – Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyası	ETİ – elmi tədqiqat institutu
AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	EÖX – elektrik ötürmə xətti
AMİU – Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	EŞC – elektron-şüa cihazı
AMK – Azərbaycan Milli Kitabxanası	ƏDL – Ərəb Dövlətləri Liqası
AMOK – Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsi	ƏDV – əlavə dəyər vergisi
ANTM – Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzi	ƏXDR – Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası
APDU – Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universiteti	FAO – BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı
ARA – Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası	FİDE – Beynəlxalq Şahmat Federasiyası
ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası	FİFA – Beynəlxalq Futbol Assosiasiyaları Federasiyası
ASİB – Asiya-Sakit okean İqtisadi Birliyi	FTB – Federal Təhqiqat Bürosu
ASK – aqrosənaye kompleksi	HDD – hərbi dəniz donanması
AŞ – Avropa Şurası	HDQ – hərbi dəniz qüvvələri
AŞPA – Avropa Şurasının Parlament Assambleyası	HHQ – hərbi hava qüvvələri
ARDNŞ – Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti	HHM – hava hücumundan müdafiə
ARİ – Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı	HM – hesablama mərkəzi
ATƏM – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi	HSK – hərbi sənaye kompleksi
ATƏT – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı	XKB – xüsusi konstruktor bürosu
ATC – Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti	İB – istehsalat birliyi
ATS – avtomat telefon stansiyası	İEM – istilik elektrik mərkəzi
ATSC – açıq tipli səhmdar cəmiyyəti	İES – istilik elektrik stansiyası
ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti	İƏİT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
AYB – Azərbaycan Yazıçılar Birliyi	İKT – İslam Konfransı Təşkilatı
Azərbay SSR – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası	İQ – infraqırmızı
AzərTAC – Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi	İQYŞ – İqtisadi Qarşılıqlı Yardım Şurası

MDBMİ – Moskva Dövlət Beynəlxalq Munsabətlər İnstitutu	MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MDU – Moskva Dövlət Universiteti	
MƏR – Misir Ərəb Respublikası	
MHD – mülki hava donanması	
MİK – mərkəzi icraiyyə komitəsi	
MK – mərkəzi komitə	
MM – Milli Məclis	
MMS – maşın-meliorasiya stansiyası	
MPK – mülki prosesual kodeks	
MR – muxtar respublika	
MSİ – Mərkəzi Statistika İdarəsi	
MTS – maşın-tractor stansiyası	
MV – muxtar vilayət	
NASA – Kosmik Fəzanın Tədqiqi və Aeronavtika üzrə Milli İdarə	
NATO – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı	
OPEK – Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı	
REA – Rusiya Elmlər Akademiyası	
RF – Rusiya Federasiyası	
RHM – rəqəmlı hesablama maşını	
RLS – radiolokasiya stansiyası	
RNT – ribonuklein turşusu	
RSFSR – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası	
SAARK – Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası	
SC – səhmdar cəmiyyət	
SEATO – Cənub-Şərqi Asiya Müqaviləsi Təşkilatı	
SES – su elektrik stansiyası	
Sov. İKP – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası	
SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı	
TRASEKA\TRACECA\ – Avropa, Qafqaz və Asiya Nəqliyyat Koridoru	
TTEMBİ – Təbiətin və Təbii Ehtiyatların Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İttifaq	
TV – televiziya	
UA – uçuş aparatı	
UB – ultrabənövşəyi	
UEFA – Avropa Futbol Assosiasiyaları İttifaqı	
UNO – uçuş naməlum obyekt	
US – ultrasəs	
UQD – ultraqısa dalğalar	
UYT – ultrayüksək tezlik	
ÜDM – ümumi daxili məhsul	
ÜST – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı	
ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı	
YSP – Yer in sünü peyki	
YUNESKO – BMT-nin maarif, elm və mədəniyyət komissiyası	
YUNİSEF – BMT-nin Uşaqlara Beynəlxalq Yardım Fondu	
VDR – Vyetnam Demokratik Respublikası	

AME XƏRİTƏLƏRİNDƏKİ ƏSAS ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ
SİYASİ XƏRİTƏDƏ

- Əhalisi 1 000 000-dan çox
- ⊙ Əhalisi 500 000-dən 1 000 000-a qədər
- ◉ Əhalisi 100 000-dən 500 000-ə qədər
- ◊ Əhalisi 100 000-ə qədər

BAKİ Dövlət paytaxtları

Nyu-York Digər yaşayış məntəqələri

SƏRHƏDLƏR

- ..... Rayon və vilayətlərin
- Diyarın
- Dövlətlərin
- Kəşmirdə Hindistan və Pakistan arasında; Koreya Respublikası və KXDR arasında demarkasiya xətti
- Qütb dairələrinin sərhəddi
- RABİTƏ YOLLARI
- Dəmir yolları
- Avtomobil yolları
- Qaz kəmərləri
- Neft kəmərləri
- Dəniz yolları
- Gəmiçiliyə yararlı kanallar
- ↓ Dəniz portları

ATLASIN XƏRİTƏLƏRİNDƏ QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR

a. - ada	d. - dağ	sils. - silsilə
a-r - adalar	d-r - dağlar	şəl. - şəlalə
arx. - arxipelaq	g. - göl	vık. - vulkan
b-nu - bumu	körf. - körfəz	y-a - yarımada

Əlavələr: 1. Atlasın xəritələrinin legendasında verilmiş şərti işarələr, göstərilən cədvəldə verilmir
2. Atlasın xəritələrində cərəyanlar Şimal yarımkürəsinin yay aylarını göstərir

- Çaylar və şəlalələr
- Quruyan çaylar
- Quru çay yatağı
- Şor göllər
- Göllər
- Quruyan göllər
- Horizontalar
- 4620 Dəniz səviyyəsindən yüksəklik göstəriciləri
- 7282 Dərinlik göstəriciləri
- Qafqaz Oroqrafik adları
- PAMPA Coğrafi vilayətlərin adları
- * Fəaliyyətdə olan vulkanlar
- Materik buzlaqları
- Mərcan rifləri
- Bataqlıqlar
- Şoranlıqlar
- Qumluqlar
- Üzən buzların qış sərhəddi
- İsti cərəyanlar
- Soyuq cərəyanlar

XƏRİTƏLƏRİN SİYAHISI

Abbasilər xilafəti (VIII-IX əsrlər)	16	Ağstafa rayonu	201
Abxaziya MR	44	Ağsu rayonu	204
Abşeron rayonu	61	Albaniya (VI əsr – VIII əsrin əvvəlləri)	294
Abşeron yarımadası	63	Albaniya	296
Acaristan MR	66	Almaniya	346
Adige Respublikası	89	Almaniya X əsr – XIII əsrin ortalarında	349
Adurbadaqan (Sasanilər dövlətinin tərkibində):		Altay Respublikası	395
III-VII əsrlər	101	Amerika, siyasi xəritə	416
Afrika, fiziki xəritə	121	Amerika Birləşmiş Ştatları	419
Afrika, siyasi xəritə	122	Andorra	490
Ağcabədi rayonu	179	Anqola	512
Ağdam rayonu	184	Antarktida, fiziki xəritə	526
Ağdaş rayonu	187	Antiqua və Barbuda	544
Ağhun dövləti: III-VII əsrlər	190	Qazıntı hominidlərin tapıldığı yerlər	559
Ağqoyunlu dövləti	196	Aral dənizi	587

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASININ
ELMİ MƏSLƏHƏTÇİLƏRİ:**

A.N. ABBASOV, Ə.Ə. AĞAYEV, M.P. BABAYEV, V.M. BABAZADƏ, İ.S. BAĞIROVA, Ə.S. BAYRAMOV, S.Z. BAYRAMZADƏ, İ.R. ƏFƏNDİYEV, C.T. ƏHMƏDLİ, S.H. ƏHMƏDOV, E.H. ƏLƏSGƏROV, A.İ. ƏLİYEV, K.Q. ƏLİYEV, Q.C. ƏLİYEV, M.İ. ƏLİYEV, T.X. ƏLİYEV, B.M. ƏSGƏROV, Ş.S. FƏTULLAYEV, T.İ. HACIYEV, C.Y. HƏSƏNZADƏ, R.A. HÜSEYNOV, F.C. XANLAROV, P.İ. XƏLİLOV, S.S. XƏLİLOV, Ş.B. XƏLİLOV, A.Ə. KAZIMOV, İ.S. KƏRİMOV, N.B. KƏRİMOV, S.Q. KƏRİMOV, H.S. QASIMOVA, S.M. QAŞQAY, C.Ə. QIYASI, F.G. QOCAYEV, N.M. QULIYEV, Z.Ə. QULUZADƏ, R.S. QURBANOV, Q.N. MANAFOV, M.Ə. MEHDİYEV, Q.M. MƏHƏRRƏMLİ, A.Ə. MƏMMƏDOV, A.M. MƏMMƏDOV, C.Ə. MƏMMƏDOV, F.T. MƏMMƏDOV, P.Z. MƏMMƏDOV, R.M. MƏMMƏDOV, S.A. MƏMMƏDOV, Y.H. MƏMMƏDOV, Q.M. MƏMMƏDYAROV, M.Ə. MƏMMƏDYAROV, O.M. MİRQASIMOV, A.B. MİRZƏZADƏ, Z.R. MÖVSUMOV, H.V. MUSTAFAYEV, M.A. MÜSEYİBOV, A.M. NƏBİYEV, V.Z. PİRİYEV, K.N. RAMAZANOV, S.H. RƏHİMOV, F.Y. SƏMƏNDƏROV, Ə.M. TAĞIYEV, R.F. ZÖHRABOV.

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASININ
I CİLDİNİN HAZIRLANMASINA CƏLB OLUNMUŞ
MÜƏLLİFLƏR:**

A.N. ABBASOV, E.H. ABBASOV, İ.A. ABDULLAYEV, Z.B. ABDULLAYEV, C.Ə. AZADƏLİYEV, N.O. BAĞIROV, F.S. ƏHMƏDBƏYLİ, T.R. ƏHMƏDOV, Ə.Y. ƏLƏKBƏRLİ, Ad.A. ƏLİYEV, İ.N. ƏLİYEV, E.K. ƏLİZADƏ, A.M. ƏZİZOV, Ç.A. HACIYEV, E.H. HƏSƏNOV, A.M. HÜSEYNBƏYOVA, R.V. HÜSEYNOV, Ə.İ. XUDUZADƏ, İ.X. İBRAHİMOV, M.İ. İSAYEVA, A.Q. İSMAYILOV, A.C. İSMAYILZADƏ, V.İ. İSRAFİLOV, İ.S. KƏRİMOV, Z.M. QASIMOV, F.Ə. QƏDİROV, A.İ. QULIYEV, D.Q. QULIYEV, S.M. QULIYEV, Z.M. QULIYEV, Ə.A. MƏMMƏDOV, H.S. MƏMMƏDOV, İ.O. MƏMMƏDOV, M.N. MƏMMƏDOV, P.Z. MƏMMƏDOV, Y.Ə. MƏMMƏDOV, F.C. MƏMMƏDOVA, M.A. MUSTAFAYEV, Ş.M. NAĞIYEV, N.A. NƏCƏFOV, C.Ə. RƏHMANOV, M.Ə. RZAYEV, L.Q. SADIQOVA, İ.B. SƏFƏROV, R.İ. ŞÜKÜROV, F.Y. VEYSƏLLİ, Z.A. VƏLİYEV, X.N. YUSUBOV, E.H. ZAMANOVA, R.A. ZEYNALOV.

"AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI" ELMİ MƏRKƏZİ

DİREKTOR
akademik **T.M.Nağıyev**

DİREKTOR MÜAVİNLƏRİ
müxbir üzv **X.M.Qasimov**, iqtisad e.n. **F.F.Mustafayev**, **A.Ə.Sultanov**

**"ÜMUMİ TARİX, AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ
ARXEOLÖGİYA" ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – tarix e.n. **R.S.Məlikov**; redaksiya müdirinin müavini – **L.N.Rizvanova**; böyük elmi redaktor – **N.A.Tağızadə**; elmi redaktorlar – **E.V.Talıbova**, **G.K.Əsədova**.

**"SOSIAL-İCTİMAİ SAHƏLƏR, FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ"
ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – **H.M.Dayıyev**; redaksiya müdirinin müavini – **Q.Ə.Rəhimov**; böyük elmi redaktorlar – **A.Ş.Əhmədada**, **E.X.Kərimov**, **A.A.Rəfiyeva**.

"İQTİSADİYYAT" ELMİ REDAKSİYASI

Redaksiya müdirinin müavini – **A.R.Bayramzadə**; böyük elmi redaktorlar – **G.Ə.Hacıyeva**, **K.N.Məcədov**, **T.Ə.Paşa**, **A.A.Quliyev**, iqtisad e.n. **C.Ə.Quliyev**.

**"KİMYA, BİOLOGİYA, MİKROBİOLOGİYA, TİBB,
TORPAQŞÜNASLIQ" ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – kimya e.n. **V.A.Adıgözəlov**; redaksiya müdirinin müavini – kimya e.n. **M.İ.Bağmanova**; böyük elmi redaktorlar – **V.M.İmaməliyeva**, **S.Ə.Məmmədova**, **N.M.Hacıyeva**; **D.Q.Əliyeva**, elmi redaktor – tibb e.n. **S.H.Əhmədov**.

**"FİZİKA, RİYAZİYYAT, MEXANİKA, KOSMOS,
ASTRONOMİYA" ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – fizika-riyaziyyat e.n. **M.Ə.Əkbərov**; redaksiya müdirinin müavini – **S.H.Niyazova**; böyük elmi redaktor – **Z.A.Tağıyeva**.

**"TEXNİKA, NEFT-MƏDƏN İŞLƏRİ, İNFORMATİKA,
ELEKTRONİKA" ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – **G.G.Qocayeva**; redaksiya müdirinin müavini – kimya e.n. **F.Ə.Yunisova**; böyük elmi redaktorlar – **E.K.Cabarova**, **H.R.Qasimova**; elmi redaktor – **M.V.Məmmədova**.

**"COĞRAFIYA, GEOLOGİYA, GEOFİZİKA, ƏTRAF MÜHİT,
EKOLOGİYA" ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdirinin müavini – **B.C.Nəcəfov**; böyük elmi redaktorlar – **K.V.Davudova**, **N.F.Əlibəyova**, **A.Ə.Kərimova**, fil. e.n. **Ə.Y.Ələkbərov**; elmi redaktor – fil. e.n. **N.C.Göyüşov**.

**"ƏDƏBİYYAT, DİLÇİLİK, MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT"
ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – pedaqoji e.n. **Z.H.Abdullayev**; böyük elmi

redaktorlar – **F.A.Bakıxanova**, **N.İ.Hüseynova**, **Ə.S.Zeynalova**, **Ş.F.Əliyeva**; elmi redaktorlar – **F.A.Ağayev**, **X.T.Fərziyev**.

**"TƏHSİL, MƏTBUAT, TELEVİZİYA, İNTERNET, TURİZM
VƏ İDMAN" ELMİ REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – **T.M.Cahangirov**; redaksiya müdirinin müavini – **H.M.Eldarova**; böyük elmi redaktorlar – **S.M.Mehrəliyeva**, **E.A.Rəsulov**.

**"ELMİ-ƏDƏBİ NƏZARƏT VƏ BİBLİOQRAFİYA"
REDAKSİYASI**

Redaksiya müdiri – **E.Ə.Məmmədova**; böyük elmi redaktorlar – **Ç.N.Əhmədova**, **R.Ə.Rəhimova**, **N.Ə.Rzayeva**, **T.M.Rüstəмова**, **A.H.Xəlil**.

SÖZLÜK REDAKSİYASI

Redaksiya müdiri – **H.S.Mirtəqəvi**; böyük elmi redaktorlar – **X.G.Hüseynova**, **K.Ə.Yüzbaşova**.

"TEXNİKİ TƏRTİBAT VƏ KORREKTURA" ŞÖBƏSİ
Şöbə müdiri – **X.İ.Yüzbaşova**; şöbə müdirinin müavini – **N.O.Əliyeva**; böyük elmi redaktor **R.Q.Məmmədova**.

**"KOMPYUTER TƏRTİBATI, İLLÜSTRASIYA VƏ
KARTOQRAFİYA" ŞÖBƏSİ**

Şöbə müdiri – **M.B.Orucov**; şöbə müdirinin müavini – **Ş.Z.Həsənlı**; böyük elmi redaktorlar – **L.Q.Hətəmov**, **A.E.Quliyeva**; elmi redaktorlar – **A.K.Səmədzadə**, **N.V.Babayeva**.

KOMPLEKTLƏŞDİRMƏ ŞÖBƏSİ

Şöbə müdiri – **K.M.Hüseynov**; böyük elmi redaktorlar – **M.İ.Əsədova**, **R.X.Mütəllimzadə**; elmi redaktorlar – **T.Ə.Əliyeva**, **M.A.Məmmədova**.

**İNFORMASIYA, TƏRCÜMƏ VƏ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR
ŞÖBƏSİ**

Şöbə müdiri – **Z.Ə.Baxşiyeva**; böyük elmi redaktor – **L.Ə.Alahverənzadə**; mütəxəssislər – **S.R.Yusifova**, **Z.A.Zaytseva**.

KİTABXANA

Kitabxana müdiri – **F.M.Mir-Mövsümov**; böyük elmi redaktor – **R.D.Yusifova**; kiçik elmi redaktor – **A.E.Şükürova**.

Nəşrin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin administrasiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi, Milli Arxiv İdarəsi, respublikanın yaradıcılıq birlikləri, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyətləri kömək göstərmişlər.

Fiziki-coğrafi xəritələr Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Bakı Kartoqrafiya Fabrikində hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi arxivinin foto, illüstrasiya və xəritələrindən istifadə olunmuşdur.

9 789952 441024

**Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 1 c. A – Arge-
lander. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi
Mərkəzi. Bakı, 2009, 608 səh.**

İSBN 978-9952-441-02-4 (I cild)

İSBN 978-9952-441-00-0

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının cildlərində dünya sivilizasiyasının mühüm mərhələlərini, ayrı-ayrı ölkələrin və xalqların tarixini, incəsənətini, eləcə də iqtisadiyyatını, elmini səciyyələndirən ətraflı məlumatlar, müxtəlif elm sahələrinə və texnikaya dair terminlərin izahı verilir. Ensiklopediyanın hazırlanmasında respublikanın aparıcı alimləri, mədəniyyət və incəsənət xadimləri yaxından iştirak etmişlər.

Çapa imzalanmış 30.10.2009. Formatı 60x90 1/8. Tabaşirli tutqun kağız. Times qarniturası.
Ofset çap üsulu. Şərti çap vərəqi 76. Hesab-nəşr. vərəqi 69,3 . Tirajı 25000.

Mətn “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzinin kompyuter mərkəzində yığılıb səhifələnmişdir.
“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, Bakı-1004, İçərişəhər, Böyük Qala küç., 41.

“Şərq-Qərb” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
Bakı şəh., AZ 1129, Aşıq Ələsgər küç., 17